

प्रस्तावनाखंड.

विभाग दुसरा–वेदविद्या.

ग्रंथप्रवेश.

सर्व विद्यांचा उगम वेद होत हें विधान इतकें खरें व सर्वमान्य आहे कीं त्यावर अधिक लिहिणें नकोच.

कुरुयुद्धाच्या सुमारास जेव्हां सर्व ज्ञानाचें एकीकरण करण्याचा निकराचा प्रयत्न झाला, तेव्हां यज्ञसंस्थेस साहाय्यक अशा सर्व प्रकारच्या ऋत्विजांच्या ज्ञानाचें एकीकरण झालें आणि वेदचतुष्टयाचें अर्वाचीन स्वरूप निर्माण झालें. त्या सुमारास कांहीं प्राचीन ज्ञान इतिहासपुराणें या नांवानें अस्तित्वांत होतें, तें वेदचतुष्टयाबाहेर राहिलें व पुढें स्वतंत्रपणें वाढत गेलें. वैदिक वाङ्मयाचा इतिहास लिहिणें म्हणजे अत्यंत प्राचीन ज्ञानकोशकारांच्या प्रयत्नांचें स्पष्टीकरण करणें होय.

संहिताकार वैदिक वाङ्मय जमा करूं लागले तेव्हां त्याचा अनेक तऱ्हांनीं अभ्यास सुरू झाला. प्राचीन वेदाभ्यास करणाऱ्यांचे प्रयत्न अनेक दिशांनीं झाले आहेत. संहितापाठ, पदपाठ, ब्राह्मणें, आरण्यकें, उपनिषदें व शिक्षाकल्पादि षडंगें हीं व त्याप्रमाणेंच बृहद्देवता, सर्वानुक्रमणी, प्रातिशाख्य, निरुक्त यांसारखे ग्रंथ प्राचीन अभ्यासाचें फल होत. वैदिक ग्रंथ पाठ करणें, वैदिक ग्रंथानुषंगानें जीं शास्त्रें तयार होत असत तीं शिकणें, वेदग्रंथांचा क्रियांकरितां उपयोग व तसाच वेदग्रंथांचा अर्थ हीं समजून घेणें, ही वेदाभ्यासाची प्राचीन पद्धति होय. प्राचीन पद्धतीनें एकच प्रकारचे लोक तयार होत नसत. कोणी श्रौती होई तर कोणी शास्त्री होई. दोन्ही वर्गांस एकमेकांची गरज होती.

वेदाभ्यासास महत्त्व यज्ञसंस्थेनें उत्पन्न केलें. यज्ञसंस्थेच्या दौर्बल्याबरोबर वेदाभ्यासासहि दौर्बल्य उत्पन्न झालें. आज वेदाभ्यासास जें महत्त्व आहे तें वेद प्राचीन इतिहासाचें साधन होत म्हणून आहे. यज्ञसंस्थेनें आपलें कार्य जें वेदसंरक्षण तें आतांपर्यंत केलें. यज्ञसंस्था ऐतिहासिक पंडितांच्या हातीं आज आपलें धन देत आहे. हें धन घेतांना घ्यावयाच्या द्रव्याची मोजदाद करणें अवश्य आहे, व मिळवत्यानें प्रत्येक चीज कोणत्या उपयोगासाठीं मिळविली हें जाणणेंहि अवश्य आहे. यासाठीं वेदाभ्यास आपणांस यज्ञसंस्थेच्या अभ्यासाबरोबर केला पाहिजे.

वेदविद्येवर लिहितांना यज्ञसंस्थेवर व तदंतर्गत ऋत्विजांच्या विशिष्टीकरणावर व यज्ञावयवविकासावर जें पुष्कळ विवेचन केलें आहे त्याचें प्रयोजन ग्रंथ वाचतांना स्पष्ट होईल. यज्ञसंस्था वाढूं लागली, ऋत्विजांनां आपलें काम सजवावें लागलें त्यामुळें वाङ्मय जमा झालें; आणि त्यामुळें पुढें शास्त्रें तयार झालीं, आणि भारतीय ज्ञानसंवर्धनास व अंशरूपानें जगाच्या ज्ञानसंचयास खरा प्रारंभ झाला. ज्ञानेतिहास या दृष्टीनें व भारतीय समाजाच्या इतिहासाच्या दृष्टीनें या भागांत आलेल्या, प्रसंगीं कंटाळवाण्या वाटणाऱ्या, माहितीस महत्त्व आहे.

प्रस्तावनाखंडाच्या पहिल्या भागांत हिंदुस्थानाच्या इतिहासाचे विभाग भाषेस असलेल्या महत्त्वाच्या किंवा तीस कमी अगर अधिक झालेल्या विकारांच्या दृष्टीनें पहावे हें तत्त्व सांगितलें आहे, व मूलगृहकाल म्हणजे यूरोपीय व भारतीय यांच्या सामान्य पूर्वजांचा भाषादृष्टीनें ठरविलेला काल, पर्शुभारतीयकाल म्हणजे इराणांतील व हिंदुस्थानांतील लोकांच्या सामान्य पूर्वजांचा काल व वेदकाल असे तीन प्राचीन काल उल्लेखिलेले आहेत. यांपैकीं तिसऱ्या कालावर जितका प्रकाश अधिक पाडतां येईल तितका पाडून मग वाचकाचा प्रवेश मूलगृहकालांत व पर्शुभारतीय कालांत करून द्यावयाचा ही सामान्य ग्रंथयोजना आहे, व यामुळें दुसऱ्या भागांत वेद, ब्राह्मणें, आरण्यकें व उपनिषदें यांचें स्थूल वर्णन व या वाङ्मयाच्या उत्पत्तीस व रक्षणास कारण झालेली यज्ञसंस्था व यज्ञसंस्थेच्या अनुषंगानें दैवतेतिहास एवढाच मजकूर आलेला आहे. यज्ञसंस्था स्पष्ट करतांना श्रौतसूत्रांकडेहि लक्ष दिलेलें आहे. तसेंच यज्ञसंस्थेच्या इतिहासावर प्रकाश पाडण्यासाठीं कृष्णयजुर्वेद व अथर्ववेद यांतील अध्वर्यू व अथर्व यांस सामान्य असलेलें वाङ्मय शोधून एका परिशिष्टांत घातलें आहे. तसेंच ज्या कालामध्यें शाकलसंहितेव्यतिरिक्त दुसरी एक संहिता होती त्या कालाची माहिती भावी संशोधकास व्हावी या हेतूनें शाकलसंहिता, ऐतरेय ब्राह्मण, आश्वलायन श्रौतसूत्र, कौषीतकी ब्राह्मण व शांखायन श्रौतसूत्र यांचा तौलनिक अभ्यास दिलेला आहे. तौलनिक अभ्यासानंतर ऐतिहासिक ज्ञानाची निष्पत्ति व्हावयाची. ऐतिहासिक निर्णय काय काढावयाचे हें भावी संशोधकांचें काम आहे.

साच्या अभ्यासास प्रारंभ म्हणून आमचीं हीं कोष्टकें उपयोगीं पडतील अथर्ववेद व आश्वलायन गृह्यसूत्र यांचेंहि एक कोष्टक दिलें आहे श्रौतविद्या म्हणजे तीन अग्नींवरील कर्मासंबधाची विद्या याला अथर्ववेद हा बराच अपवाद आहे त्याचें गृह्याशीं नातें त्या कोष्टकावरून दिसून येईल

वैदिक वाङ्मयाचा ऐतिहासिक दृष्टीनें अभ्यास करणारे संशोधक बहुतेक पाश्चात्यच आहेत वेदाचे अर्वाचीन दृष्टीचे भारतीय अभ्यासक म्हटले म्हणजे राजेन्द्रलाल मित्र, शंकर पाण्डुरंग पंडित, राजाराम रामकृष्ण भागवत, बाळ गंगाधर टिळक व महादेव मोरेश्वर कुंटे हे होत हे सर्व संस्कृत पंडित आज गतकालीन झाले आहेत सध्याच्या संस्कृत पंडितांपैकीं डॉ० भांडारकरांचा परिश्रम वेदोत्तर कालावर आहे, व रा ब चिंतामणराव वैद्य हे देखील वेदोत्तरकालीन वाङ्मयाचाच अभ्यास करीत आहेत रा रा विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांनीं अलीकडे संस्कृत भाषेच्या ऐतिहासिक अभ्यासाकडे लक्ष दिलें असून त्यामुळें ते वेदावर परिश्रम करीत आहेत

येथील व पश्चिमेकडील पंडितांचे अभ्यास प्रत्येक वर्गाच्या अडचणींमुळे अपूर्ण आहेत पाश्चात्य अभ्यास तौलनिक स्वरूपाचा असल्यामुळे आणि पाश्चात्य पंडितास लाटिन, ग्रीक इत्यादि भाषांचें ज्ञान सहजच असल्यामुळें त्यांना तसला अभ्यास करण्यास कांहीं मदत झाली आपल्याकडील संस्कृत पंडितांस पाश्चात्यांच्या प्राचीन भाषांचें ज्ञान नसल्यामुळें तौलनिक अभ्यासात शिरता आलें नाहीं वैदिक वाङ्मयाचा भारतीय इतिहासाच्या दृष्टीनें अभ्यास करावयास यज्ञदानाची माहिती उत्तम असावी लागते ती नसल्यामुळे पाश्चात्य संशोधक चांगलेसे यशस्वी झाले नाहींत वैदिक अभ्यासास उपांगें फार आहेत त्यांपैकीं बऱ्याचशा उपांगांची माहिती या आणि नंतरच्या भागात येईलच. गेल्या पिढींत श्रौतविद्यायुक्त वेदाभ्यास करणारांमध्यें काशिनाथ वामन उर्फ भाऊशास्त्री लेले हे प्रमुख होत पण यांच्या अभ्यासाचें फल फारसें शिल्लक राहिलें नाहीं ज्यांची माहिती फारशी देता येणार नाहीं अशीं उपांगेंहि अनेक आहेत उदाहरणार्थ, वैदिक व्याकरण घ्या ऋग्वेदमंत्रात आढळणारीं रूपें घेऊन त्यात कालानुक्रम निघेल काय, निघाल्यास त्याच्या साहाय्यानें मंत्रभागाचा कालक्रम लावता येईल काय, या प्रकारचा अभ्यास आर्नोल्ड व इतर पंडितांनीं केला आहे ब्लूमफील्ड वेदांतील पुनरुक्तयांचा अभ्यास करून त्यांच्यावरून काय इतिहासनिष्पत्ति होते हें पहात आहेत या दोन्ही प्रकारच्या अभ्यासाचें महत्त्व दिसून येण्यापुरतें यांच्या परिश्रमास खास फल आलेलें आहे तथापि या परिश्रमाच्या योगानें प्राचीन भाषेच्या व ग्रंथकर्तृत्वाच्या आपल्या ज्ञानात आपलें पाऊल निश्चितपणें पुढें पडलें असें आज म्हणवत नाहीं

वैदिक वाङ्मय आणि पौराणिक वाङ्मय यांचा ऐतिहासिक अभ्यास अजून थोडाबहुत पृथक् होतो. तो तसा इत पर न व्हावा वैदिक पांडित्य इतिहासपुराणांतील माहितीशिवाय दुर्बल आहे आणि इतिहासपुराणांचा अभ्यासहि वेदाभ्यासाशिवाय पंगु आहे वैदिक वाङ्मय आणि पौराणिक कथांचा जन्म हा फारसा भिन्नकालीन नाहीं एका वाङ्मयात एका अत्यंत प्राचीन काळाची भाषा जर राहिली असली तर दुसऱ्या वाङ्मयात तत्कालीन कथा राहिल्या आहेत

वेदकालाचा अभ्यास आपणाकडून फार सूक्ष्म रीतीनें व्हावयास पाहिजे जें वेदकालात होतें व आज आहे तें चंद्रगुप्ताच्या कालीं होतें असें सिद्ध केल्यानें इतिहासज्ञान फारसें वाढत नाहीं संस्कृतीच्या इतिहासासाठीं वैदिक वाङ्मय हें आधुनिक काल आणि अज्ञात काल यांतील एक महत्त्वाचा दुवा आहे यासाठीं वेदवाक्यें व वैदिक शब्द यांचे पृथक्करण करून जी इतिहासज्ञाननिष्पत्ति करावयाची ती ज्ञानकोशमंडळानें बरीच केली आहे तिचें फल पुढील भागात दिलें जाईल वेदाभ्यासोपयोगी ग्रंथांची माहितीहि पुढील भागात दिली जाईल

हा भाग तयार करताना ज्ञानकोशमंडळांतील ज्या लेखकांचें साहाय्य झालें त्यात विशेष निर्देश वे शा स ढुंढिराज गणेश बापट व होत्रवेत्ते वे रा चिंतामणभट्ट दातार यांचा केला पाहिजे ढुंढिराजदीक्षित यांनीं आजपर्यंत पंधरांहून अधिक यज्ञात ऋत्विजाचें काम केलें आहे श्रौतकर्मात इतक्या अनुभवाचा मनुष्य महाराष्ट्रातच काय पण इतरत्र देखील सांपडणें कठिण आहे होत्रवेत्ते दातार हे महाराष्ट्रांतील फारच थोड्या होत्यांपैकीं एक आहेत हे दोघेहि जुन्या शिक्षणाचे असून म्हणजे शब्दांचे रितत्व पडले असून वेदाचा व श्रौतविद्येचा ऐतिहासिक दृष्टीनें अभ्यास करण्यात व यज्ञसंस्थेचें स्वरूप प्रथमपासून संपादकास समजावून देण्यास आणि ऐतिहासिक विवेचनास साहाय्यक असे उतारे शोधून काढण्यात यांनीं चांगलीच मेहनत केली रा रा सर्वोत्तम वासुदेव देशपांडे यांचा ग्रंथसंक्षेप व त्यांचें मुद्रणशुद्धीकडे असलेलें तीव्र लक्ष यांची ग्रंथाची उपयुक्तता वाढविली आहे भाषांतर करणें, उतारे तपासणें, प्रुफें तपासणें इत्यादि कामामध्यें रा रा यशवंत रामकृष्ण दाते, रा रा पांडुरंग महादेव बापट, सौ शीरवती केतकर, रा चिंतामण गणेश कर्वे, रा लक्ष्मण केशव भावे, रा कृष्ण महादेव चिपळूणकर इत्यादि लेखकांचा परिश्रम विसरता येण्याजोगा नाहीं

श्रीधर व्यंकटेश केतकर.

दयानंद सरस्वती.

वेदाच्या अभ्यासास समाजांत महत्त्व देण्यास जे लोक कारण झाले त्यांतील सर्वांत हे प्रमुख होत. वेदाच्या कांहीं भागाचें यांनीं हिंदींत भाषांतर केलें आहे. यांचा वेदार्थयत्न ऐतिहासिक दृष्टीचा नसून विशिष्टमतस्थापक आहे.

जन्म १८२४ मृत्यु १८८३

राजाराम रामकृष्ण भागवत.

वैदिक समाजाची अर्वाचीन समाजाहून आचारांच्या बाबतींत भिन्नता यांनीं वारंवार महाराष्ट्रीयांच्या नजरेस आणली. यांनीं वैदिक वाङ्मयावर मराठींत जितकें लिहिलें तेवढें कोणत्याहि महाराष्ट्रीयानें आजपर्यंत लिहिलें नाहीं. वेदार्थयत्नकारांचें स्मारक म्हणून विस्तारांत आलेले यांचे लेख महत्त्वाचे आहेत. मानववंशशास्त्रीय प्रश्नांमध्यें रा. रा. वि. का. राजवाडे यांचेच अनुयायी आहेत.

जन्म १८५१ मृत्यु १९०८

शंकर पांडुरंग पंडित.

यांनीं वेदार्थयत्न नांवाचें नियतकालिक काढून महाराष्ट्रास वेदपरिचय करून देण्यांत पुढाकार घेतला. अथर्ववेदाचें यांनीं संपादन केलें. जन्म १८४० मृत्यु १८९४

बाळ गंगाधर टिळक.

यांनीं वेदकालनिर्णयार्थ ज्योतिषाचा उपयोग करण्यांत पुढाकार घेतला आणि आर्टिक कटिबंधांत वैदिक ऋषींचे पूर्वज असावेत असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

जन्म १८५६ मृत्यु १९२०

विष्णुबावा ब्रह्मचारी.

१८६५ ते १८७१ या मुदतींत यानीं मुंबईंत अनेक खिस्ती धर्मोपदेशकाशीं वाद केले जवळ जवळ चोवीस वर्षे हे धर्मवाद व धर्मोपदेश करून वेदोक्त धर्मानिषयींची लोकसमाजाची श्रद्धा शिथिल झालेली दृढ करण्याचा यत्न करीत होते हे अत्यंत उत्तम वक्ते असून प्रतिपक्षाला निरुत्तर करण्यात फार कुशल होते वेदोक्तधर्मप्रकाश नावाचा एक मोठा ग्रंथ यांनीं केला

जन्म १८२५ मृत्यु १८७१

डॉक्टर थिबो.

यानीं मक्समुलर यास ऋग्वेद तयार करून प्रसिद्ध करण्याच्या कामीं साह्य केले शुल्बसूत्रें, वेदांतसूत्रें, पंचसिद्धांतिका वगैरे काहीं ग्रंथाचें यानीं भाषांतर केलें आर्यज्योतिष व मीमांसा यावर व दुसऱ्या कित्येक भारतीय विषयावर याचे निबंध आहेत

जन्म १८४८ मृत्यु १९१५

रमेशचन्द्र दत्त

यांनी वेदांतील कांहीं भागाचें बंगालींत रूपांतर केलें

जन्म १८४८ मृत्यु १९०९

शंकर बाळकृष्ण दीक्षित.

यांचा भारतीय ज्योतिषशास्त्र हा ग्रंथ वेदाच्या अभ्यासास फार महत्वाचा आहे

जन्म १८५३ मृत्यु १८९८

महादेव मोरेश्वर कुंटे.

यांचा आर्यांच्या संस्कृतीचीं स्थित्यंतरें, (Vicissitudes of Aryan Civilisation) हा निबंध प्राचीन भारतीय संस्कृतीच्या अभ्यासास उपयुक्त आहे.

जन्म १८३५ मृत्यु १८८६

ईश्वरचंद्र विद्यासागर.

वेदाच्या कांहीं भागावर यांचें भाष्य आहे.

जन्म १८२० मृत्यु १८९१

राजेंद्रलाल मित्र.

हे कांहीं वैदिक ग्रंथांचे संपादक होते. मॅक्समुल्लर यांनीं यांची गणना कोलब्रूक, बर्नौफ इत्यादि महापंडितांत केली आहे.

जन्म १८२४ मृत्यु १८९१

महादेव चिमणाजी आपटे.

ह्यांची पुणें येथील आनंदाश्रमसंस्था प्रसिद्ध आहे. प्राचीन संस्कृत वाङ्मयाचा जीर्णोद्धार हा या संस्थेचा उद्देश असून त्या उद्देशाला अनुसरून अनेक वेदविषयक व इतर प्राचीन ग्रंथ या संस्थेनें छापून प्रसिद्ध केले आहेत.

जन्म १८४५ मृत्यु १८९४

जावजी दादाजी.

यांचा निर्णयसागर छापखाना वेदविषयक व इतर प्राचीन संस्कृत वाङ्मय लोकांपुढें ठेवण्याच्या कामीं प्रसिद्ध आहे.

जन्म १८३९ मृत्यु १८९२

काशिनाथ त्रिंबक तेलंग.

रामायण होमरच्या ग्रंथाच्या आधारानें लिहिलें गेलें या वेबरच्या लेखाचें यांनीं एक निबंध लिहून खंडन केलें. याच प्रकारच्या भगवद्गीता व बैबल या विषयावर यांचा लेख आहे. यांनीं कित्येक कठिण संस्कृत ग्रंथांस सुलभ टीपा जोडून ते समजण्यास सोपे केले. जन्म १८५० मृत्यु १८९३

मॅक्स मुलर.

हे सुप्रसिद्ध प्राच्यविद्यापंडित सर्वांच्या परिचयाचे आहेत. यांनीं वेदांचा अभ्यास फार मार्मिकपणें केला व तद्विषयक अनेक ग्रंथ प्रसिद्ध केले.

जन्म १८२३ मृत्यु १९००

डॉ. भाऊ दाजी (रामकृष्ण विठ्ठल).

जुने शिलालेख ताम्रपट इत्यादिकांचा शोध लावून व अभ्यास करून भारताच्या प्राचीन इतिहासांत भर घालण्याचें काम यांनीं केलें.

जन्म १८२२ मृत्यु १८७४

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश–प्रस्तावनाखंड.

विभाग दुसरा–वेदविद्या.

ग्रंथसंक्षेप.

प्रकरण १ लें.

वेदांविषयीं भारतीय वृत्ति.

प्राचीनतमग्रंथविशेष वाङ्मयाचें अवलोकन या नात्यानें वेदाभ्यासाचें महत्त्व आहे. वेद हे कुराणादि विशिष्ट संप्रदायांच्या ग्रंथांप्रमाणें विशिष्टकालीं विशिष्ट व्यक्तीनें लिहिलेले नसून वेद हे एक ग्रंथभांडार आहे. तें अपौरुषेय व नित्य आहे असा जुना समज आहे. वैदिक वाङ्मयाचे तीन वर्ग आहेत–संहिता, ब्राह्मणें आणि आरण्यकें व उपनिषदें. १

पूर्वी संहितांची संख्या फारच मोठी होती. आज ज्यामध्यें विशेष फरक दिसून येतो अशा ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद, या चार संहिता आहेत. ब्राह्मणें, आरण्यकें व उपनिषदें यांचाहि वैदिक वाङ्मयांत समावेश होतो. वैदिक वाङ्मय श्रौतस्मार्त धर्मांचा पाया आहे. वैदिक वाङ्मय ईश्वरप्रणीत आहे अशी भारतीयांची भावना आहे. २

हिंदुस्थानांत निघालेल्या तत्त्वज्ञानाच्या सर्व संप्रदायांस वेदांचें प्रामाण्य कबूल आहे. ३

वेदांमध्यें वेद आणि वेदस् अशा दोन शब्दांचे प्रयोग आढळतात. वेदस्‌ला दिलेला अर्थ धन, नंतरचा ज्ञान व पुढें वेद शब्दाला ज्ञान या अर्थानें प्रचार व त्यानंतर वेद या शब्दास ऋग्यजुःसामांचा समुच्चय असा अर्थ आला. ऋच्, यजुः व सामन् यांचे अर्थ मात्र पूर्वीपासून निश्चित होते. वेदस् शब्दाला हविः व वेद शब्दाचा मार्जनी असाहि अर्थ करण्यांत आला आहे. ... ... ,,

वेदप्रामाण्यवादी लोकांनींहि अंधश्रद्धेनें बुद्धि मंद होऊं न देतां वेदांविषयीं आपलें विचारस्वातंत्र्य कायम ठेविलें होतें. ५

जगदुत्पत्तीबरोबरच वेदोत्पत्ति झाली असें वेदांचें श्रेष्ठत्व दर्शविणारें वर्णन ऋग्वेदांत व अथर्ववेदांत आहे. ६

वेद व देवता यांचा अन्योन्याश्रय दाखवून वेदांचें महत्त्व अथर्ववेदांत गाइलें आहे. अग्नि, वायु व सूर्य या तीन प्रकाशांपासून तीन वेद उत्पन्न झाले असें ब्राह्मणग्रंथांत, उपनिषदांत व मनुस्मृतींत म्हटलें आहे. ,,

वेदांचें प्राचीनत्व दाखविण्यासाठीं, वेद सृष्टीच्याहि पूर्वीचे आहेत, किंवा प्रजापतीनें ते निर्माण केले, असें वर्णन ब्राह्मणग्रंथांत उपनिषदांत व पुराणांतहि आहे. ... ७

वेदांचें महत्त्व स्थापिल्यानंतर आपआपल्या विषयांचें महत्त्व पटविण्याकरतां, सर्व विषयांचे वेद हे आरंभास होत, देवाच्या व भूतग्रामाच्या धर्मांला वेदाच्या द्वारानें आरंभ झाला, अशा तऱ्हेचीं वर्णनें स्मृति व पुराणग्रंथांत आहेत. वेदांचें अनंतत्व दर्शविणारी एक आख्यायिका तैत्तिरीय ब्राह्मणांत आढळते. ८

स्मृतिपुराणादि ग्रंथांत वेदाच्या स्तुतिपर वाक्यें आहेत त्याप्रमाणें वेदापेक्षांहि पुराणग्रंथांचें श्रेष्ठत्व अधिक असें म्हणणारीं व सामवेदाची निंदा करणारीं वाक्येंहि आहेत. ९

उपनिषद्ग्रंथांत वेद ईश्वरप्रणीत असल्याचें मान्य केलें आहे. १०

उपनिषदांत व भगवद्गीतेंतहि कर्मकांडविषयक वेदभाग गौणत्वानेंच मानला आहे. वेदविद्येचे परा व अपरा हीं नावें देऊन दोन विभाग केले जातात व त्यांपैकीं 'परा' नामक भागास अधिक महत्त्व दिलें जातें. ब्रह्मज्ञान होण्यास अडथळा करणारें वेदांतील अनेकेश्वरी मत व स्वर्गसुखाच्या इच्छेनें करावयाचे संस्कार याबद्दल अनादर दर्शविणारीं वाक्यें उपनिषदांत व भागवतपुराणांतहि आहेत. ११

ब्रह्मदेवाच्या चार मुखांतून चार वेद निघाले असें वर्णन कांहीं पुराणांत आहे. उलट, श्रीविष्णूनीं वेदव्यासाचें रूप घेऊन मूळ एक असलेल्या वेदाचे चार भाग केले व ते अनुक्रमें पैल, वैशंपायन, जैमिनि व सुमंतु या चार शिष्यांना पढविले, नंतर शिष्यपरंपरा वाढतां वाढतां चार वेदांचे उपविभाग पडून हजारांपर्यंत शाखा निघाल्या, असें वर्णन विष्णु व वायुपुराणांत आहे. १२

वेद जगदारंभीं ईश्वरानें निर्माण केले पण संहिता त्रेतायुगांत रचल्या गेल्या. यजुर्वेदाच्या ज्ञात्यास अध्वर्यु म्हणतात. प्राचीन अध्वर्यूंचा ग्रंथ तैत्तिरीय वेद होय. अध्वर्युद्वेषदर्शक वचनें वाजसनेयी संहितेंत व शतपथ ब्राह्मणांत आहेत. १३

वेद ईश्वरप्रणीत नाहींत याला पुरावा असा देतात कीं, अमुक एक वेदांतील सूक्त अमुक एक ऋषीनें रचिलें, असें वेदाच्या अनुक्रमणिकेंत सांगितलेलें असतें. या शंकेला उत्तर असें कीं, ऋषींनीं तपःसामर्थ्यानें ईश्वरप्रणीत वेदांचें ज्ञान करून घेतलें. ... ... ,,

मीमांसक नास्तिक मताचे होते व वेदांचें ईश्वरप्रणीतत्व त्यांस मान्य नव्हतें. परंतु मीमांसक वेद प्रमाण मानीत असत. १४

वेदांती म्हणतात कीं वेद ब्रह्मापासून निघाले, मिमांसक म्हणतात कीं, ते स्वतःसिद्ध आहेत. पण कालांतरानें सूत्रें, ब्राह्मणें व उपनिषदें यांत दिसून येणारीं वेदाविषयींचीं विरोधी मतें मागें पडून वेद अपौरुषेय व निर्दोष आहेत असें मानण्यात येऊं लागलें. १५

नैयायिकांच्या मतें ध्वनि नित्य नाहीं; तेव्हां वेद खोटे आहेत, त्यांत विसंगतपणा आहे, वगैरे नैयायिकांनीं केलेले आरोप गौतमानें आपल्या न्यायसूत्रांत खोडून काढले आहेत.... ... ... ,,

कांहीं वैशेषिक सूत्रें म्हणतात कीं वेद देवानें आपल्या मुखानें उच्चारले व ते कोणातरी बुद्धिमान् प्राण्यानें लिहिले.... ... ... १६

कपिल म्हणतो कीं, देवच नाहीं तर त्याचेपासून वेद कोठून निघणार? तेव्हां जैमिनीप्रमाणें कपिलाचेंहि मत असें कीं, वेद स्वतःसिद्ध आहेत. ... ... ,,

पूर्वमीमांसाकार उर्फ कर्ममीमांसाकार आणि उत्तरमीमांसाकार उर्फ ब्रह्ममीमांसाकार उर्फ वेदांती आणि सांख्यसूत्रकार या सर्वांनीं वेदाचे स्वमतपोषक असे निरनिराळे अर्थ लावले आहेत, व त्यांत कित्येक वेळां जमीनअस्मानाचें अन्तर दिसून येतें. १७

पाणिनीकालापासून प्रत्यक्ष वेद व वेदांवर उभारणी करून लिहिलेले इतर ग्रंथ म्हणजे दर्शनें, स्मृती, पुराणें, इतिहास या दोहोंमध्यें फरक करून फक्त वेदच 'प्रमाण' मानण्याची पद्धत पडली. . . . . ,,

तथापि 'इतर ग्रंथाचे' कर्ते म्हणजे मनूसारखे स्मृतिकार व इतर पुराणऋषी हे ब्रह्मज्ञानी व अतींद्रियद्रष्टे असल्यामुळें त्यांच्या स्मृत्यादि ग्रंथानांहि वेदाच्या खालोखाल समाजांत मान मिळूं लागला. १८

तथापि कपिलासारखे कांहीं दर्शनकार अतींद्रियज्ञानी नव्हते म्हणून त्यांचे ग्रंथ 'प्रमाण' नाहींत, अशी त्यांची शंकराचार्यांनीं निंदा केली आहे. ... ... ,,

अलीकडे निरनिराळे दर्शनकार मागें पडून वेदांतांतील मत विशेष श्रेष्ठ, असें लोक मानूं लागले आहेत. सांख्यतत्त्वज्ञानांतहि निरीश्वरवादाचा पुरस्कार केलेला असल्यामुळें त्यांतील तेवढा भाग गौण मानतात. ... ,,

वेदांतील यज्ञ व पशुहनन या गोष्टी जैनांच्या अहिंसातत्त्वास विरोधी असल्यामुळें वेदाविषयीं जैनांची वृत्ति निश्चित नव्हती व त्यामुळें त्यांच्या ग्रंथांत वेदाविषयीं परस्परविरोधी वचनें आढळतात. १९

जैनांच्या हरिवंशपुराणांत वेदविषयक वादांत ब्राह्मणांस जिंकल्याच्या गोष्टी आहेत, व ब्राह्मणांचे वेद खोटे असून जैनांचे ग्रंथ तेच खरे वेद असें प्रतिपादन केलें आहे. १९

पैतृक धर्म व ज्ञानाचें मूळ या दृष्टीनें वेद सर्व भारतीयांस पूज्य आहेत. त्यांच्या अपौरुषेयत्वाबद्दल मतभेद असला तरी आपले वेद हे जगांतील अत्यंत प्राचीन भाषेचे, प्राचीन धर्माचे व प्राचीन समाजस्थितीचे द्योतक आहेत म्हणून त्यांबद्दल अभिमानपूर्वक महत्त्व सर्व हिंदूंस सतत वाटणार, इतकेंच नव्हे तर वेदांचें ऐतिहासिक व समाजशास्त्रीय महत्त्व सर्व जगासच आहे. २०

प्रकरण २ रें.

वेदप्रवेश—ऋग्वेद.

वेदकाल म्हणजे वैदिक वाङ्मयांतील अगदीं पहिलीं सूक्तें जेव्हां रचलीं गेलीं तेव्हांपासून वेदाच्या संहिता ज्या कालांत झाल्या तोंपर्यंतचा सर्व कालविस्तार होय. ... २०

या वेदकालांत परस्परावलंबी अशा १ वाङ्मय, २ सामाजिकसंस्था व ब्राह्मणजात, ३ यज्ञसंस्था, ४ भाषा, ५ देवता, ६ राजकीय खळवळी, ७ कुलें, जाती व गोत्रें, ८ गृहस्थधर्म, ९ आर्यांचा प्रसार व १० व्यापक विचार उर्फ तत्त्वज्ञान या दहाहि अंगांची प्रगति झालेली दिसते. २१

अत्यंत विस्तीर्ण अशा वेदकालेतिहासाची माहिती होण्याकरतां वरील दहा मुद्यांचें विवेचन येथे देणें अवश्य आहे, व वाचकास हें विवेचन सुलभ व्हावें म्हणून वेदग्रंथाविषयीं सामान्य माहिती प्रथम दिली आहे. ,,

वैदिक वाङ्मयाशीं निकट संबंध असलेलीं जीं कल्पसूत्रें त्यांत धार्मिक विधी व संस्कार यांची माहिती गद्यांत दिली आहे. त्यांत श्रौतसूत्रें, गृह्यसूत्रें व धर्मसूत्रें असे तीन प्रकार आहेत व त्यांत अनुक्रमें यज्ञ, जन्मविवाहादि संस्कार व आचारविषयक नियम व कायदे हे विषय आहेत. ... ... ,,

हे तिन्ही प्रकारचे सूत्रग्रंथ प्रत्येक वेदाला जोडलेले असून हे सूत्रग्रंथ आणि शिक्षा, व्याकरण, निरुक्त, छंदस् व ज्योतिष यांवरील ग्रंथ या सर्वांचा वेदांगामध्यें म्हणजे वेदाच्या उपग्रंथामध्यें समावेश होतो.... ... ... २२

ऋग्वेदसंहितेंतील बराच भाग प्राचीनतम आहे. या संहितेच्या अनेक शाखांपैकीं आज एक शाकल शाखाच कायती उपलब्ध आहे. या संहितेंत दहा मंडळें मिळून १०२८ सूक्तें आहेत. याचीच, अष्टक, अध्याय व वर्ग अशीहि विभागणी आहे. मंडळें २ ते ७ यांचे अनुक्रमें गृत्समद, विश्वामित्र, वामदेव, अत्रि, भारद्वाज, व वसिष्ठ हे मंत्रद्रष्टे ऋषी होत. १, ९ व १० या मंडळांतील सूक्तांचे द्रष्टे अनेक ऋषी आहेत, त्यांत कांहीं स्त्रियाहि आहेत. ... ... ,,

हीं सूक्तें निरनिराळ्या देवतांना उद्देशून आहेत. ९ व्या मंडळांतील मात्र सर्व सूक्तें 'सोम' देवाला उद्देशून आहेत. इराणी लोकांतहि सोमदेवतेचें माहात्म्य असून तिला 'हओम' म्हणतात. पहिल्या व दहाव्या मंडळांत अत्यंत विविध विषयांवर सूक्तें असून कांहीं सूक्तें एकंदर सूक्तांत सर्वांत अर्वाचीन आहेत. २३

ऋग्वेदातील कोणती सूक्तें प्राचीन व कोणतीं अर्वाचीन याचा निर्णय त्याची भाषा व त्यातील विषय व त्याचे छंद यावरून करावयाचा होतो. गायत्री हा फार प्राचीन छंद आहे, शिवाय अनुष्टुभ्, पंक्ति, महापंक्ति, त्रिष्टुभ्, जगती हे सर्व प्राचीन छंद आहेत व त्यावरून सूक्तांचें प्राचीनत्व ठरतें. २३

ऋग्वेदसूक्तांत पवनदांचा व दस्यूंचा उल्लेख आहे, पण कमळ, बंगाल्यातील वाघ, शेतकीचा मुख्य पदार्थ तांदूळ यांचें नाव नाहीं. गुरामध्यें सर्वांत अधिक लक्ष गाईबैलाकडे असे. घोड्यालाहि बरेंच महत्त्व असे. २४

ऋग्वेदकालीं चांभारकाम, सुतारकाम, लोहारकाम हे उद्योगधंदे होते, नौकानयनकला बाल्यावस्थेत होती, व्यापारीवर्ग होता, सोन्याचे दागिने व बैल यांचा नाण्यासारखा उपयोग होई, शेतकी माहीत होती. ऋग्वेदात चातुर्वर्ण्य सापडतें पण जातिभेदाचें तीव्र स्वरूप नाहीं. त्या कालीं निराश्रित अनाथ स्त्रिया आडमार्गाला जाऊं लागल्या होत्या, पण वेश्यावृत्तीचा धंदा चालत नव्हता. २५

ऋग्वेदसूक्तांत *फसवेगिरी, दरोडा, व्यभिचार* इत्यादि गोष्टींचा उल्लेख आढळतो. ऋग्वेदकालीन भारतीय आर्य लोक *चपल, आनंदी व मांडखोर* होते. वैभव, संतति, संपत्ति इत्यादिकांसाठीं ते देवांची पूजा करीत हल्लींप्रमाणें त्यांचा दुबळा, निर्जीव, निवृत्तिपर स्वभाव नव्हता. ऋग्वेदाचें पूर्ण स्पष्टीकरण अद्याप झालें नाहीं. ऋग्वेदसूक्तांच्या अति प्राचीनत्वामुळें प्राचीन कालींहि हीं सूक्तें तत्कालीनांस दुर्बोध झालीं होतीं. ऋग्वेदाचें साग्र भाष्य खिस्ती शकाच्या १४ व्या शतकात सायणाचार्यांनीं केलें. २६

वैदिक वाङ्मयाच्या यूरोपीय अभ्यासकांपैकीं कांहींनीं सर्वस्वीं सायणभाष्याचा आश्रय केला आहे व कांहींनीं *सामान्यभाषाशास्त्र व तुलनात्मक व्युत्पत्तिशास्त्र* या दोहोंवरच भिस्त ठेऊन सायणभाष्य त्याज्य ठरविलें आहे. आजचे वेदवाङ्मयाचे टीकाकार यूरोपीयांपेक्षा भारतीय टीकाकारास हिंदी परिस्थिति चांगली समजते हें ओळखून मध्यम मार्ग स्वीकारितात. २७

मंत्रांचा हेतु काव्य असून ऋग्वेदाचीं सूक्तें भक्तियुक्त अंतःकरणाच्या कवींनीं अंतःस्फूर्तीनें लिहिलीं आहेत हें व तीं ऋत्विज लोकांनीं विशिष्ट यज्ञाच्या वेळीं उपयोगीं पडावीं या हेतूनें लिहिलीं आहेत हें, हीं दोन्हीहि मतें अतिशयोक्तिपूर्ण आहेत. २८

हिंदुधर्माच्या उत्क्रांतीतील पहिल्या पायऱ्यांचें व इंडो जर्मानिक लोकांच्या पुराणकथांचें संशोधन करणारास *ऋग्वेदवाङ्मयाशिवाय गत्यंतर नाहीं.* २९

पुराणकथांतील मुख्य मुख्य देवता मुळांत सृष्टिचमत्काराच्या ठिकाणीं मानवी गुणधर्मांची कल्पना करून झालेल्या आहेत असें ऋग्वेदसूक्तांवरून समजतें. एकाच निसर्गशक्तीच्या निरनिराळ्या स्वरूपांना अनुलक्षून असलेलीं नावें कांहीं कालानें देवतांचीं वाचक बनून त्यावरूनच पुढें निरनिराळ्या स्वतंत्र देवता मानण्यांत आल्या. निरनिराळ्या काळांतील निरनिराळ्या लोकांच्या देवता वैदिक काळांतील भारतीय लोकांच्या देवतासमुच्चयात शिरल्या. *देवतांची उत्पत्ति शोधून काढण्याचें काम* प्रत्येक देवतेच्या बाबतींत सोपें नसल्यामुळें देवतांच्या उत्पत्तीसंबंधानें संशोधकांत मतभेद आहे. २९

ऋग्वेदांत मानवी भावनांना व कल्पनांना मूर्तस्वरूप येऊन बनलेल्या कांहीं देवता असून गंधर्व, राक्षस, पिशाच्चें वगैरेंचाहि त्यांत उल्लेख आढळतो ३०

असुरशब्दाचा मूळ अर्थ देव आहे. दास किंवा दस्यु हें नाव ऋग्वेदांत नेहमीं पिशाच्चांना व शत्रुपक्षास (मूळच्या अनार्य रहिवाशांना?) लावलेलें आहे. पितृपूजेच्या कल्पनेचा उगम तेथें सापडतो, पण पुनर्जन्माच्या कल्पनेचा मागमूसहि नाहीं. सूक्तकार आपणास सामान्य जनांपेक्षा निराळे मानीत नसत. ... ... ,,

ऋग्मंत्रांच्या रचनाकालीं लोकांना आपल्या आराध्य देवतेबद्दल *फारसा दृढ विश्वास, आदर व धाक वाटत* नाहीं तिचे भक्त तिच्याशीं भीत भीतच व नम्र बोलतात अशी एक वरुण देवताच आहे ३१

इंद्राला वैदिक काळांतील लोकांची राष्ट्रीय देवता हें नाव देता येईल. इन्द्र ही युद्धप्रिय देवता होती. इन्द्रानें राक्षसांवर व त्यांतूनहि विशेषतः वृत्रावर मिळविलेल्या विजयाचीं अनेक वर्णनें ऋग्वेदांत आढळून येतात. इन्द्रवृत्रांच्या युद्धकथेंत निसर्गांतील अजस्र व अचाट व्यापारांचें वर्णन गर्भित आहे. इन्द्राच्या विशिष्ट गुणाइतकें इतर दुसऱ्या कोणत्याहि देवतेचें विस्तृत वर्णन सापडत नाहीं.... ... ... ३२

वरुण व इन्द्र यांच्या सूक्तांवरून ऋग्वेदकाळांतील मन्त्रद्रष्टे ऋषी कल्पकता, करुणरस व ओजस्विता या गुणांत कोणत्याहि प्रकारें कमी नव्हते असें सिद्ध होतें. *या लोकांच्या अंगांत मुग्ध व कोमल असे भाव व्यक्त* करण्याची शक्ति होती. ३५

अग्नीसंबंधानें बोलतांना परमेश्वराशीं बोलण्याची भाषा वापरली आहे. *अग्नि ही गृहस्थाची गृहदेवता आहे.* विवाहादि संस्काराच्या प्रसंगीं त्याची प्रार्थना करण्यात येते. यज्ञीय अग्नि हा देव व मनुष्यें यांचा मध्यस्थ आहे. ,,

अग्निसूक्तामध्यें कविकल्पना कोणत्या व परंपरागत लौकिककथा कोणत्या याची निवड करणें कठिण आहे. पुराणकथा व धार्मिक विधी यांत अग्नीचा व घोड्याचा निकट संबंध आढळतो. अग्निसंबंधाच्या *कथा काव्यमय,* गूढ व अलंकारिक भाषेंतून निघाल्या असाव्या. कांहीं अग्निसूक्तें निःसंशय कवींच्या अंतःकरणांतून निघालेलीं वाक्यें आहेत. ३६

उषादेवतेला वाहिलेलीं गीतें फारच सुंदर आहेत. ३७

वायुसूक्तेंहि चागलें काव्य म्हणून नावाजण्यासारखीं आहेत.. . ... ३८

असल्या सूक्ताखेरीज ऋग्वेदात दुसराहि एक सूक्ताचा वर्ग आहे. या वर्गांतील सूक्तें म्हणजे केवळ यज्ञकर्मासाठीच रचलेलीं सूक्तें व शांतिसूक्तें होत यज्ञविषयक सूक्ताचा विशेष म्हटला म्हणजे त्यातील विलक्षण पौन.पुन्यमूलक एकसुरीपणा होय ... ... ,,

'आप्रीसूक्तें' हीं यज्ञमनाच्या वर्गांतलींच होत. पशुयज्ञाच्या वेळीं याचा एक विशिष्ट प्रकारचा ठराविक उपयोग आहे. ३९

विधिसस्काराकरिता म्हणून रचलेलीं सूक्तें सुद्धा बरीच काव्यमय असू शकतात. फार प्राचीन काळीं भारतीय लोकात प्रेतें पुरण्याचीहि पद्धति चालू होती असें दिसतें ,,

ऋक्सहितेंतील जवळ जवळ १२ सूक्तें आध्यात्मिक सूक्तें हें नाव देता येण्यासारखीं आहेत या सूक्तात विश्व व विश्वोत्पत्ति यासबधाचे विचार आलेले असून, शिवाय सर्व विश्वात एकच आत्मा भरून राहिलेला आहे ही कल्पनाहि त्यात आढळून येते.—हिंदी लोकात परमेश्वराच्या अस्तित्वाविषयीं साशकपणा फार प्राचीन काळीं उत्पन्न झाला होता. ४१

ऋग्वेदसहितेंत आर्षकाव्याचा पाया घालणारीं सुमारें वीस आख्यानसूक्तें आहेत. या आख्यानसूक्तात मूळातला सवादात्मक पद्यभाग तेवढा सापडत असून कथानकाचा गद्यभाग कालवश झाला आहे. तथापि ब्राह्मणग्रथ, पुढील काळातील आख्यानकाव्यें व टीका याच्या साहाय्यानें काहीं कथानकें निदान अशत तरी बसविता येतात. पुरूरवाउर्वशीसवाद व यमयमीसवाद हे अशा प्रकारचे भाग असून सूर्याविवाहाचें सूक्तहि आख्यानसूक्ताच्या जोडीला बसविण्यासारखें आहे. ४२

ऋग्वेदामध्यें जवळ जवळ ३० सूक्तें मान्त्रिकी सूक्ताच्या वर्गांतील आहेत. मान्त्रिकी सूक्ताचा अतर्भाव केवळ दहाव्या मडळातच केलेला नसून तीं इतरत्रहि आढळतात. सातव्या मडळातील दर्दुरसूक्तात ब्राह्मणाचा व्याजोक्तिपूर्ण उपहास केला आहे ही समजूत बरोबर नसून वस्तुत. तें मान्त्रिकी सूक्तच आहे. ४६

कित्येक केवळ लौकिक पद्यें ऋग्वेदातील पारमार्थिक व यज्ञविषयक सूक्तात मधून मधून आलीं आहेत. धार्मिक विधींचा ज्यात काहीं सबध नाहीं. अशा सूक्तापैकीं उत्तम सूक्त म्हणजे दहाव्या मडळातील एका द्यूतकाराच्या पश्चात्तापासबधींचें सूक्त होय. ४७

ऋग्वेदात दानस्तुतिसूक्ताचा—म्हणजे यज्ञ करविणारे जे राजे वगैरे लोक त्याच्या उदारतेनें वर्णन ज्यात आहे अशा सूक्ताचा—एक वर्ग आढळतो. ह्या वर्गांत जवळ जवळ चाळीस सूक्तें आहेत. ह्या सूक्तात दान देणाऱ्याचें सबध नाव दिलेलें आढळत असल्यानें तीं ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाचीं आहेत. तीं काव्य ह्या दृष्टीनें अर्थानच वाखाणण्यासारखीं नसावयाचींच. ४८

नीतितत्त्वाचा निर्देश ऋग्वेदात सूक्त १०.११७ खेरीज इतरत्र कोठेंहि आढळत नाहीं. ऋग्वेदात नीतितत्त्वाखेरीज सर्व काहीं आहे. ४९

प्राचीनकाळच्या इतर राष्ट्राप्रमाणें प्राचीन भारतीय लोकातहि कूटकाव्याची आवड होती. ऋग्वेदात अशा प्रकारचीं कूटें पुष्कळ सापडतात. ५०

सहिताभागात अत्यत जुनें भारतीय काव्य कोठें कोठें आढळतें. ऋग्वेदसहिता पूर्वी बरीच मोठी होती असें दिसतें. मडळें बाधणाऱ्या ऋषींनीं हा सूक्तसग्रह याज्ञिकीच्या व वाङ्मयाच्या अशा दोन्ही दृष्टींनीं बनविला. ... ५२

प्रकरण ३ रें.

वेदप्रवेश—अथर्ववेद.

अथर्ववेद हा अथर्वन् म्हणजे अग्निउपासक पुरोहिताचा वेद. अवेस्तातील 'अथ्रवन्' लोक व भारतीय अथर्वन् यात बरेंच साम्य आहे आचार्यत्व व अभिचारत्व याचें पुरोहितवर्गात सहास्तित्व होतें. भारतीय वेदात ह्या वेदाचें अतिशय जुनें नाव अथर्वांगिरस असें होतें. अथर्वन् व अगिरस् हे दोन प्रकारचे मन्त्रविधी आहेत. अथर्वन् मत्र सुखकर व पवित्र आहेत तर अगिरस् हे मन्त्र अघोर पीडाकर आहेत. ५२

अथर्वसहितेच्या एका प्रतींत अजमासें सहा हजार ऋचाचीं वीस काडें आहेत. ह्यापैकीं विसावें तर बरेंच अलीकडे जोडलें आहे. अथर्ववेदाच्या मूळ अठरा काडातील सूक्ताचीं रचना पद्धतशीर व फार काळजीपूर्वक केलेली दिसून येते. ५३

अथर्ववेदातील भौगोलिक ज्ञान व सस्कृति, प्राचीन अभिचार ऋचाना दिलेलें ब्राह्मणी स्वरूप, उपमा देण्यातील ब्राह्मणी दृष्टि, त्यात केलेलें वैदिक देवताच्या कृतींचें वर्णन, त्यातील देवविषयक व जगदुत्पत्तिविषयक कल्पना या सर्व गोष्टींवरून अथर्ववेदसहिता ही ऋग्वेदसहितेच्या मागाहूनचीं आहे हें निर्विवादपणें सिद्ध होतें. ... ,,

पुष्कळ दिवसपर्यंत भारतीय लोक अथर्ववेदाला पूज्य व पवित्र मानीत नव्हते व अजूनसुद्धा ह्याविषयीं अनेक वेळा लढा पडतो. ... ... ५[illegible]

अथर्ववेदसहितेची उपलब्ध प्रत ऋग्वेदसहितेच्या मागाहूनची आहे हें जरी खरें आहे, तरी अथर्ववेदातील अनेक सूक्तें ऋग्वेदातील जुन्यात जुन्या सूक्ताइतकींच प्राचीन आहेत हेंहि निश्चित आहे. अथर्ववेद हें भूतपिशाचें, भुतें, राक्षस वगैरे पुष्कळ निरनिराळ्या योनींसबधानें आणि यज्ञसस्था व तत्त्वज्ञानयुक्त विचार यापासून पृथक्त्वान वागत असलेल्या लोकाच्या निरनिराळ्या काय समजुती होत्या याबद्दलचें यथार्थ ज्ञान मिळविण्यास अमूल्य साधन आहे. ६

अथर्ववेदातील रोग बरे करण्याच्या प्रयोगातील मनात म्हणजे भैषज्यसूक्तात रोगनिवारक औषधींचें किंवा देवताचें

परलोकवासी डॉयसेन यानें अथर्ववेदातील तात्त्विक सूक्ताचा अर्थ लावण्याची बरीच खटपट करून त्यात काहींशी संबद्धता दाखविली आहे. पण या सूक्तात डॉयसेन म्हणतो तितकें तत्त्वज्ञान भरलें असेल हें विंटरनिट्झला खरें वाटत नाहीं. त्याची अशी कल्पना आहे कीं, या सूक्तांच्या लेखकानीं कोणतेंहि तत्त्व नव्यानें शोधून काढलें नसून त्याच्या वेळीं परिणतस्थितींत असलेलीं तत्त्वें त्यानीं गूढ, अव्यक्त व विसगत अशा तऱ्हेनें नव्यानें माडण्याचें मात्र काम केलें. ६८

जगदुत्पत्तिविषयक सूक्तात १२ व्या काण्डातील पृथिवीसूक्तामध्यें मात्र खरें काव्य बरेंचसें आढळतें. यावरून अथर्ववेदातसुद्धा मधून मधून अनेक प्राचीन काव्याचे खड आहेत व ऋग्वेदसहितेप्रमाणें त्यानहि कमी दर्जाच्या व टाकाऊ वाङ्मयप्रवधाच्या जोडीला प्राचीन भारतीय काव्यापैकीं काहीं मौल्यवान् रत्नें आहेत असें सिद्ध होतें. ६९

ऋग्वेद व अथर्ववेद सहितामध्यें जे एक साम्य आहे तें हें कीं, त्यातील सूक्तें प्रारभीं कोणत्याहि विशिष्ट कर्मांच्या प्रयोगाकरिता रचिलीं गेलीं नाहींत ऋग्वेदसूक्ताची एकापुढें एक माडणी यज्ञोपयोगाच्या दृष्टीनें केलेली दिसत नाहीं अथर्ववेदाचें हौत्र मात्र यज्ञाच्या दृष्टीनें माडलेलें दिसतें. ७०

प्रकरण ४ थें.

वेदप्रवेश—यजुर्वेद.

यजुर्वेदसहितेतील ऋचा मात्र यज्ञकर्मामध्यें उपयोगी पडतील अशा क्रमानें एकत्र केल्या आहेत. प्राचीन वैदिकधर्मातील कर्में दोन प्रकारचीं असत. ह्यानाच उत्तरकालीं गृह्यकर्मे व श्रौतकर्मे अशीं नावें मिळालीं. पहिलीं प्रत्येक आर्याला आवश्यक असत व दुसरें श्रीमत किंवा राजेलोकच करीत. गृह्यकर्में एकाग्नीवर व श्रौतकर्मे त्रेताग्नीवर होत असे. गृह्यकर्मांत यजमान स्वत.च यज्ञपुरोहिताचें स्थान घेत असे. त्याच्या मदतीला फार तर एक आचार्य 'ब्राह्मण' असे. श्रौतकर्मांत होता, उद्गाता, अध्वर्यु व ब्रह्मा असे चार मुख्य व त्याच्या हाताखालीं दुसरे पुष्कळ ऋत्विज असत. गृह्यकर्मे स्मृतींच्या व श्रौतकर्मे श्रुतींच्या आधारानें होत असे. महयास त्रयीविद्या व चारीच्या तीन पुरोहिताना प्रत्येकीं एक एक वेद येत असावा लागतो. सामवेदसंहिता म्हणजे उद्गात्याचें गानपुस्तक व यजुर्वेदसंहिता म्हणजे अध्वर्युऋत्विजाचें कर्मदर्शक पुस्तक असतें. ७१

यजुर्वेदाच्या १०१ शाखा आहेत असें पतजलि म्हणतो. चरणव्यूहामध्यें ८६ शाखा आहेत. असें म्हटलें आहे. आतापर्यंत यजुर्वेदाच्या (१) काठक, (२) कपिष्ठलकठ, (३) मैत्रायणी, (४) तैत्तिरीय, (५) काण्व व (६) माध्यदिन अशा सहा संहिता उपलब्ध झाल्या आहेत. ७२

होत्यानें म्हणावयाचे पद्यमत्र त्या ऋचा (ऋग्वेद), अध्वर्यूनें म्हणावयाचे गद्यमत्र ते यजू (यजुर्वेद) व उद्गात्यानें म्हणावयाचीं गाणीं तीं सामें (सामवेद) होत. उपयोगावरून एखादें वाक्य मत्र किंवा ब्राह्मण हें ठरविता येतें. यजुर्वेदाच्या सहिताभागात ब्राह्मण व ब्राह्मणभागात सहिता आलेली असल्यामुळें अगोदर सहिता वर्णावयाच्या व मग ब्राह्मण ही पद्धति थोडा वेळ त्यागिली पाहिजे. ... ७३

तैत्तिरीय सहिता, ब्राह्मण व उपनिषद् या ग्रथाची विषयवार सूची (विषयाच्या वर्णनासह): या ग्रथात निरनिराळ्या ठिकाणीं मिळून १ अग्न्याधान, २ पुनराधान, ३ अग्निहोत्रहोम, ४ दर्शपूर्णमास, ५ पिंडपितृयज्ञ, ६ सान्नाय्य, ७ साकप्रस्थायी याग, ८ दाक्षायण यज्ञ, ९ काम्येष्टींचीं विधानें व त्याचें हौत्र, १० अभिचारक व स्वतत्र इष्टींचें हौत्र, ११ चातुर्मास्य हौत्र, १२ दर्शपूर्णमासेष्टीचें हौत्र, १३ नित्य व काम्य पशुयाग, १४ नित्य व काम्य पशुयागाचें हौत्र, १५ अग्निष्टोम, १६ समिष्टयजु, १७ अवभृथ, १८ प्रवर्ग्य, १९ अतिरात्र, २० अप्तोर्याम, २१ वाजपेय २२ दशपेय, २३ राजसूय, २४ अश्वमेध, २५ महाव्रत, २६ सौत्रामणि, २७ पुरुषमेध २८ अग्निष्टुत्, २९ इद्रस्तुत्, ३० पचशारदीय, ३१ विधन, ३२ विश्वपराध, ३३ चयन, ३४ काठकचयन, ३५ लोष्टचिति, ३६ मृताचा प्रेतविधि, ३७ बृहस्पत्यादिसव, ३८ सोमयाग (हीन, अहीन व सत्रात्मक. विशिष्टरूप,) ३९ सत्रें (फार दिवस समुच्चयानें चालणारे सोमयाग,) ४० सवत्सरसत्र (सोमयागात्मक,) ४१ गवामयन, ४२ स्वर्गसत्र (इष्ट्यात्मक,) ४३ नक्षत्रसत्र (इष्ट्यात्मक,) ४४ सहस्रतमीचें (गाईचें) दान, ४५ श्रौतयज्ञाशीं सबद्ध होणारी, व स्वतत्र अशीं निरनिराळीं कर्में किंवा विधी, ४६ वृषालभादि काहीं स्वतत्र याग, ४७ सार्वविषयक निरनिराळे विधी व याग, आणि उपासना व तत्त्वज्ञानविषयक विषय यासबधीं माहिती आली आहे. ... ... ,,

तैत्तिरीय सहितेची विस्तृत अनुक्रमणिका. ८५

तैत्तिरीय ब्राह्मणाची अनुक्रमणिका.... ... ... १०१

तैत्तिरीय आरण्यकाची अनुक्रमणिका. ११०

सायणाचार्यांच्या मतें इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारासबधींचे अलौकिक उपाय सागणारा जो ग्रथ तो वेद; अशा प्रकारच्या उपायाचें कथन हाच त्याचा विषय व हे उपाय कथन करणें हेंच त्याचें प्रयोजन, या उपायाच्या ज्ञानाची लालसा करणारा उपनयनसस्कार झालेला मनुष्य वेदाचा अधिकारी असून वेद व वेदाचे अधिकारी याचा सबध उपकारक व उपकार्य असा आहे. वेद नित्य असल्यामुळें त्यास अपरप्रामाण्याची जरूर नाहीं. ... ११४

वेदपठनापेक्षा वेदज्ञानापासून अधिक फलप्राप्ति सागितली आहे. ११५

वेदाच्या पूर्वकाण्डात नित्य, नैमित्तिक, काम्य व निषिद्ध अशा चतुर्विध कर्मांचें प्रतिपादन असून मत्रो-

प्रदेश व तत्संबंधं उपासना इत्यादि विषय उत्तरकाण्डात अंतर्भूत होतात. ११५

यज्ञकर्माच्या दृष्टीनें मंत्रब्राह्मणात्मक यजुर्वेदासच प्राधान्य दिलें जातें. ११६

कृष्णयजुर्वेदात यज्ञाचा एका दृष्टीनें उत्थान काल दिसतो, परंतु कृष्णयजुर्वेदापेक्षा श्रौतसूत्रात ब्रह्म्याचें काम अधिक विस्तृत दिलें आहे. यज्ञशास्त्र हें क्रमाक्रमानेंच वाढलें. ... ... ,,

सोमयागाच्या वर्णनात अनेक यागाची माहिती येत असल्यानें त्याचेंच वर्णन पुढें (परिशिष्टात) दिलें आहे. ,,

यज्ञातील बहुतेक क्रियांची जबाबदारी अध्वर्यूवर पडते. तो यजमान व ब्रह्मा यांच्या अनुज्ञेनें इतर सर्व ऋत्विजांस प्रैष देतो. त्याचे मंत्र यजुर्वेदातील मंत्रविभागापैकीं व क्रियासंबंधीं वाक्यें ब्राह्मणविभागापैकीं असतात. .. ,,

यज्ञातील सर्व ऋत्विजाच्या क्रियावर नजर ठेवून अनुष्ठान प्रमादरहित करण्याची काळजी ब्रह्म्यास घ्यावी लागते त्यास वेदत्रयीचें संपूर्ण ज्ञान असावें लागतें. त्याच्या कर्तव्याचें संपूर्ण स्पष्टीकरण मुख्यत. अथर्ववेदाच्या ग्रंथात केलेलें आहे. ... ... ,,

यज्ञातील देवताचा होता हा एक स्तुतिपाठक व आमंत्रक होय. सोमयागाच्या अलीकडील यागातील त्याचे मंत्र व क्रियाबोधक वाक्यें मुख्यत यजुर्वेद ग्रंथात व सोमयागापासून सत्रापर्यंतच्या यज्ञातील त्याचे मंत्र व क्रियाबोधक वाक्यें ऋग्वेदग्रंथात आलीं आहेत. ... ,,

उद्गात्याचें मुख्य कर्तव्य यज्ञातील मुख्य देवताची गायनानें आळवून स्तुति करणें हें होय या गायनास साम असें म्हणतात. अध्वर्युवगैरे ऋत्विजाप्रमाणें यास हवि.शेष भक्षावयाचें नसून त्याजकडे फक्त सोमपान करण्याचें कर्तव्य असतें. ... ... ,,

ह्या चार मुख्य ऋत्विजाशिवाय अध्वर्यूच्या हाताखालीं प्रतिप्रस्थाता, नेष्टा व उन्नेता, ब्रह्म्याच्या हाताखालीं ब्राह्मणाच्छंसी, आग्नीध्र व पोता, होत्याच्या हाताखालीं मैत्रावरुण, अच्छावाक व ग्रावस्तुत् आणि उद्गात्याच्या हाताखालीं प्रस्तोता, प्रतिहर्ता व सुब्रह्मण्य असे एकूण १२ ऋत्विज असतात. यातील ब्रह्म्याच्या हाताखालच्या तिन्ही ऋत्विजाचा उपयोग ब्रह्म्याच्या ऐवजीं होत्यासच होत असतो. कधीं कधीं ब्रह्म्याचा मदतनीस आग्नीध्र हा अध्वर्यूस व अध्वर्यूचा मदतनीस नेष्टा हा होत्यास मदत करतो. ११७

याशिवाय सदस्य नांवाचा एक सतरावा ऋत्विज असतो त्याचा दर्जा श्रेष्ठ प्रतीचा असून त्यास प्रसंगविशेषीं ब्रह्म्यास अभियुक्तपणें सूचना करण्याचा अधिकार असतो. ११८

वरील विशिष्ट अधिकाऱ्याशिवाय परिचर्यास्वरूपी कर्मे करणारे दहा किंवा अकरा चमसाध्वर्यू, चार किंवा त्याहून अधिक उपगाते, ध्रुवगोप, पशुपाल, काहीं प्रैष्य, दोग्धा, शमिता व हविष्कृत् असे आठ प्रकारचे उपऋत्विज लागतात. ११९

यज्ञामध्यें अग्निमंथन, कृषि, श्मश्रुकर्म, दारू तयार करणें, स्वयंपाक करणें, सोनारकाम, सुतारकाम, कुंभारकाम, चांभारकाम, कोष्टीकाम, लोहारकाम, शिवणकाम, पशुपालन, सोमक्रय, गवंडीकाम, दळणकांडण, दोऱ्या वळणें, गवत कापणें, लाकडें तोडणें, रथारोहण, शड्डू करणें, वाद्यें वाजविणें वगैरे अनेक प्रकारचीं कर्मे गोंविलीं गेलीं आहेत. ... ... ,,

शमीगर्भ पिंपळाच्या एका जाड फांदीच्या खालच्या भागाच्या फळींतून अधरारणी व वरच्या भागाच्या फळींतून उत्तरारणी करून त्याच्या साहाय्यानें अग्निहोत्रासाठीं धारण करावयाचा अग्नि मंथन करून प्रदीप्त केला जातो अरणीपासून अथर्वा नामक ऋषीनें प्रथम अग्नि उत्पन्न केला. ... ... ,,

कृषिकर्माची माहिती आर्यांस वैदिक कालापासून दिसते. तैत्तिरीय संहितेंत 'अग्निचयन' प्रकरणामध्यें कृषिकर्माचा प्रकार आढळतो. नांगरट झाल्यावर नांगरानें पडलेल्या भेगामधून खूप तूप ओतीत असत व मग एकवार पाणी देऊन बीं पेरण्यात येई. १२०

यज्ञात खाटकाचें काम असतें. त्यास बलि द्यावयाच्या पशूचें प्रत्येक अंग छिन्नविच्छिन्न न होऊं देतां समग्र काढावें लागतें. ... ... ,,

चातुर्मास्य नामक यागात प्रत्येक पर्व संपल्यावर केस, मिशा व डोकें या क्रमानें हजामत करवावयाची असून त्यानंतर डाव्या व उजव्या हाताचीं व पायाचीं नखें करंगळीकडून अंगठ्याकडे काढीत जावयाचीं असतात. १२१

सौत्रामणि नामक यज्ञात सुरेचें हवन आहे. या प्रसंगीं पैष्टी, गौडी व माध्वी या तीन प्रकारापैकीं 'तीन दिवस आंबत ठेऊन बनविलेली तांदुळांच्या रसाची दारू वापरतात. यज्ञामध्यें हुतशेष सुरेचें पान करावयाचें नसतें. ... ... ,,

यज्ञातील हवनीय द्रव्यांत पुरोडाश, चरु, धाना, करंभ, परिवाप, आमिक्षा, वाजिन इत्यादि द्रव्यें आहेत. भाजीपाले, कोशिंबिरी व इतर पक्वान्न वगैरे प्रकार वेदात आढळत नाहींत. यज्ञातील शिजविण्याचें काम अध्वर्यु अगर नियोजित ऋत्विजच करतो. १२२

सोनारानीं बनविलेले पदार्थ यज्ञात अनेक वेळां उपयोगात आणण्याचें कारण पडतें. १२३

मचक, झोंपाळा, विणलेली घडवंची, उखळ–मुसळ, फळी, पाळें, उलधनें, मंडप, खांब, ग्रह, स्फ्य, रथ, गाडे वगैरे सुतारकामाचें लाकडी सामान यज्ञप्रसंगानें वेदात उपयोगात आणलेलें आढळतें. १२३

भांडकर्मांत, निरनिराळ्या आकाराच्या विटा, डोगड्या, उतरंडीच्या आकाराचीं बोळकीं, मडकीं, घागरी,

माठ व परळ अशा प्रकारचें कुमारकामाचें सामान लागतें. यांपैकीं, अग्निचयनांत लागणाऱ्या तीन शेगड्या आणि मटला व ऋप्या नामक विटा एवढें सामान तयार करून भाजण्याचें काम स्वतः अध्वर्यूसच करावें लागतें. इतर नमुन्याप्रमाणें कुमाराकडून करवून घेतात. १२४

यज्ञामध्यें चामारानें तयार केलेल्या जोडे वगैरे वस्तू वापरावयाच्या असतात. १२६

वेम, शलाकोपधान, प्राचीन तान, ओतु वगैरे विणकामासंबंधीं शब्द, दर्भाचीं, गवताचीं, कापसाचीं, तागाचीं व क्षौम वस्त्रें, रंगविलेलीं धोतरें व पागोटीं वगैरे गोष्टींचा उल्लेख यज्ञागानें वेदांत अनेक ठिकाणीं आला आहे. ... ... ,,

लोहारानें तयार केलेल्या नांगराचा फाळ, वस्तरा, लोखंडी शावण्या, सुया, लोखंडी कमंडलू, चिमटे, पळी, बाणाचें फळ, सुरी, वगैरे जिनसा यज्ञामध्यें उपयोगांत आणण्याचे अनेक प्रसंग आहेत. १२७

यज्ञकर्मांत अप्रत्यक्ष रीतीनें शिवणकलेचा उल्लेख आलेला आढळतो. ... ... ,,

यज्ञकालांत पशुपालन हा एक स्वतंत्र धंदाहि लोक करीत असावेत.. ... ... १२८

सोम खरेदी करितांना सोमवल्लीची किंमत यजमानाच्या ऐपतीवर अगर यज्ञाच्या लहान मोठ्या प्रमाणावर गाईंच्या व इतर वस्तूंच्या रूपांत देण्यांत येई. ठरलेल्या ज्यास्तींत ज्यास्त किंमतींतहि सोमविक्या सोमवल्ली देण्यास कुरकुरेल तर ती त्याच्यापासून बळजबरीनें घेऊन त्यास हाकून लावीत. ... ... ,,

सोमयागांत सोमवल्ली वरवंट्यानें कुटून तिच्यापासून रस काढतात. ... ... ,,

श्रौतकर्मांत निरनिराळ्या आकृतींच्या वेदी व चिती करण्यांत गवंडीकामाची गरज लागते. घरें बांधण्याचा प्रकार श्रौतकर्मांत कोठें आढळत नाहीं. १२९

पीठ करावयाचें तें जात्याच्या साहाय्यानें करून करण्यांत येत नसून पाट्यावरवंट्याच्या साहाय्यानें करण्यांत येतें. कांडावयास घेतलेलें उखळ व मुसळ हीं लाकडीच असतात. मुसळास वेढणी म्हणजे लोखंडी पट्टी मात्र नसते. १३०

शिसेंपि दोरी उर्फ शुल्ब करण्याचा विधि यज्ञकर्मांत दृष्ट आहे. दोऱ्या, सिंदी व दावीं हीं मात्र धंदेवाईक लोकांनीं तयार केलेलींच उपयोगांत घेतल्याचें दिसतें. ,,

प्राचीन काळीं दर्भ कापण्याकरितां घोड्याच्या बरगडीनी अस्थि उपयोगांत आणीत. पुढें सुरीचा उपयोग करूं लागले. ,,

यूपाकरितां लाकूड तोडण्याचें काम व झाडें तोडून यज्ञभूमि साफसूफ करण्याचें काम लांकूडतोड्या धंदेवाइकाकडून करवीत असत असें दिसतें. १३१

यज्ञागानें रथ वापरण्याचें काम पुनराधानप्रसंगी, शयनप्रकरणामध्यें, वाजपेय यज्ञांत, आधानप्रयोगांत व अश्वमेध यज्ञात आलेलें आहे. १३१

यज्ञामध्यें खड्डा करण्याच्या प्रसंगीं त्याची आखणी अगोदर केली जाते. खळगा करण्यास कळकाच्या काठीचा उपयोग केलेला आढळतो. १३०

यज्ञामध्यें वाद्याचें वादन विहित आहे. तत म्हणजे ततुवाद्यापैकीं वीणा, वाण, अलाबुवीणा, वक्रावीणा, कपिशीर्षा, महावीणा, शीलवीणा, पिच्छोरा, काण्डवीणा व तुवरवीणा; घन वाद्यापैकीं उखळी; सुषिर म्हणजे पोकळ वाद्यापैकीं नाळी, तूनव व शंख, आणि नद्ध म्हणजे चामड्यानीं मढविलेल्या वाद्यापैकीं दुंदुभि, भूमिदुंदुभि व पणव उर्फ मृदंग या वाद्यांचा उल्लेख आलेला आहे ... ... ,,

यज्ञामध्यें गायनवादनाखेरीज रथाच्या शर्यती वगैरे दुसरींहि कित्येक करमणुकीचीं साधनें असत. १३३

अश्वमेध व पुरुषमेध या यागांत ज्या अनेक देवतांचें आवाहन केलें जातें व त्याच्यासाठीं जे नानाविध पशु मारले जातात किंवा धरून सोडले जातात त्यासंबंधाची तपशीलवार यादी. १३४

शुक्लयजुर्वेदसहितेंत श्रौतकर्मे कृष्णयजुर्वेदाइतकें विस्तृत नाहीं. तथापि आहे तें जुनेंच आहे. शुक्लयजुर्वेदाची संहिता याज्ञवल्क्यानीं वाजी (सूर्य) पासून घेतली म्हणून तिला 'वाजसनेयि' हें नांव मिळालें असें विष्णुपुराणांत सांगितलें आहे. १४१

वाजसनेयि संहितेच्या ४० अध्यायांपैकीं शेवटचे १५ (कदाचित् २२) मागाहूनचे आहेत. पहिल्या २५ अध्यायांत अत्यंत महत्त्वाच्या महायज्ञाचे मंत्र दिले असून शिवाय नित्य अग्निकर्म, अग्निप्रतिष्ठा, प्रात:सायंकालीन अग्निहोत्रांतील हवन व चातुर्मास्य यज्ञ याविषयीं माहिती आणि अग्निचयन व सौत्रामणि विधी सांगितले आहेत. २२ व्या अध्यायांत अश्वमेधाचें कारण फार सुंदर रीतीनें वर्णन केलें आहे. ... ... ,,

शेवटच्या १५ अध्यायास प्राचीन परंपरेतहि पुरवण्या (खिल) असेंच नांव आहे. या अध्यायांतील विषयावरून व कृष्णयजुर्वेद संहितेंतील मंत्रासारखे मंत्र वाजसनेयि संहितेच्या पूर्वार्धांतच आहेत यावरून ते मागाहूनचे असावेत असें ठरतें. ३१ व्या अध्यायांत ऋग्वेदाच्या १० व्या मंडलांतील पुरुषसूक्त असून ४० वा अध्याय ईशोपनिषदच आहे. १४२

या संहितेंतील यजु उर्फ गद्य मंत्र हे तालबद्ध व कित्येक ठिकाणीं प्रासादिक आहेत. ऋचा ऋग्वेदसंहितेंतून प्रसंगाला साजेशा अशा पाहून घेतलेल्या आहेत. त्याचे भिन्न पाठ मूळ पाठाहून जुने नाहींत. १४२

आहुति देतांना म्हणावयाची ऋचा (याज्या) ही सर्वांत सोपी प्रार्थना असते. धार्मिक कृत्याचें प्रयोजनहि अगदीं थोडक्या शब्दांत सांगितलेलें असतें. कोठें हेतु सांगून त्याबरोबर इच्छा प्रदर्शित केलेली असते. एखाद्या वस्तूपासून वाईट परिणाम होईल असें वाटल्यास तो टाळण्यासाठीं एक लहानसा मंत्र म्हणतात. यज्ञविधीमध्यें पुष्कळ वेळां देवतांच्या स्तुतीऐवजीं यज्ञपात्रें व यज्ञकर्में

याचा देवताशीं संबंध दाखविलेला असतो. अरणी आणि मथ्यानें अग्नि उत्पन्न करण्याच्या क्रियेची ऋग्वेदात जनन-क्रियेशींच तुलना केली आहे. १४३

अल्पार्थी किंवा अर्थहीन विधिमंत्र यजुर्वेदात पुष्कळच आहेत. सुसंगत प्रार्थना थोड्याच आहेत व त्यात अर्थहि चांगला असतो. ज्यात अर्थ गौण आहे असे अनेक मंत्र आहेत. काहीं प्रार्थना अर्थशून्य वाटतात याचें कारण एकमेकांशीं संबंध नसलेल्या वस्तूंची त्यात तुलना व संयोग केलेला असतो.... ... ... १४४

या प्रार्थनात एखाद्या वेड लागलेल्या माणसाप्रमाणें एकाच गोष्टीची निरनिराळ्या तऱ्हेनें पुनरुक्ति केलेली आढळते. यजुर्वेदातील काहीं प्रार्थना म्हणजे गद्यमय अभिचारमंत्रच आहेत.... ... ... १४५

पिशाचनिवारणमंत्राप्रमाणेंच आज उपलब्ध असलेल्या यजुर्वेदातील कोड्यातहि काहीं फार जुनी लोकप्रचारातील थोडा व लोकामध्यें थोडेंफार महाज्ञान पसरलें होतें असें स्पष्ट दाखविणारीं ब्रह्मोद्यनामक धार्मिक कोटींहि आढळतात. गूढ कोडीं व सूचक गोष्टी यापासून आनंद होतो अशी कल्पना आहे. देवांच्या नावांचें व विशेषणांचें आवर्तन करून भक्ति दर्शविण्याचा प्रकारहि यजुर्वेदात आढळतो. १४६

उत्तरकालीन तंत्रग्रंथातील क्रम्, ऱ्हाम्, ह्रीम्, फट्, इत्यादि अर्थविहीन शब्द व अक्षराप्रमाणें यजुर्वेदातील प्रार्थनांतहि स्वाहा, वषट्, वेट्, वाट्, ॐ इत्यादि अर्थविहीन अक्षरें व शब्द आढळतात ॐ या अक्षराचा मूळ अर्थ असेंच होवो किंवा होय असा होता. १४७

धर्म या विषयाच्या सामान्य शास्त्रावरील आधारग्रंथ व नंतरचे भारतीय उपासनाग्रंथ व तत्त्वज्ञान समजण्यास पूर्वतयारी या दृष्टीनें यजुर्वेदाचें ज्ञान अवश्य आहे. „

प्रकरण ५ वें.

वेदप्रवेश—सामवेद.

सामवेदाच्या अनेक संहितापैकीं आज एकच उपलब्ध आहे. तिच्यातील १८१० (पुनरुक्ती सोडून १५४९) ऋचापैकीं ७५ खेरीज करून बाकी सर्व ऋग्वेदात आहेत. १४७

सामवेदाच्या आर्चिक व उत्तरार्चिक या दोन्ही भागातील शब्द हे केवळ साधनभूत आहेत, मूळ साध्य म्हणजे गाण्याचे राग आर्चिकाला प्रत्येक पद्याची पहिली ऋचा त्या त्या रागाची आठवण होण्याकरिता ज्यांत दिलेली आहे असें एक गाण्याचें पुस्तक म्हणतां येईल. उत्तरार्चिकेमधून मुख्य यज्ञाच्या वेळीं गावयाचीं जीं स्तोत्रें ती तयार केलेली असतात. आर्चिकानंतर उत्तरार्चिक झालें असावें. १४८

उत्तरार्चिकात शब्दातील अक्षरें गातांना जशीं लांबवून व पुनरुक्ति करून म्हणतात तशीं तीं निरनिराळ्या सुरांसह दिलेलीं आहेत. ... ... „

छंदाची संख्या बरीच मोठी असली पाहिजे. ऋत्विज व धर्मगुरु यांनीं हे छंद स्वतः बनविले नाहींत, ते बहुतेक लोकप्रचारातीलच आहेत. १४९

यज्ञकर्म, अभिचार व भारतीय संगीतशास्त्राचा इतिहास जाणण्यास सामवेदसंहिता फार उपयुक्त आहे. „

प्रकरण ६ वें.

वेदप्रवेश—ब्राह्मणें.

भारतीय वाङ्मयाच्या क्षेत्रातील संशोधकांना ब्राह्मण ग्रंथ कितीहि हृदयंगम वाटले तरी सामान्य सुशिक्षित लोकांना ते अगदीं नीरस वाटतात. १४९

ब्राह्मण शब्दाचा मूळ अर्थ यज्ञकर्मातल्या मुद्द्यावरील विद्वान् याज्ञिकाचें विवेचन असा आहे. पारमार्थिक ज्ञानाला शास्त्र म्हटल्यास ब्राह्मण ग्रंथाचें यज्ञशास्त्रग्रंथ असें नामाभिधान करितां येईल यजुर्वेदसंहितेंत जे *अशा प्रकारचे ब्राह्मणग्रंथासारखे घटकावयव आहेत त्या*पासून हें ब्राह्मण वाङ्मय तयार झालें. १५०

जुन्या ब्राह्मण ग्रंथातील महत्त्वाचे ग्रंथ म्हटले म्हणजे ऋग्वेदाचीं ऐतरेय व कौषीतकी (शांखायन) हीं दोन ब्राह्मणें, सामवेदाचीं पंचविंश (ताण्ड्य) व षड्विंश व जैमिनीय *हीं तीन ब्राह्मणें, कृष्ण यजुर्वेदाचें तैत्तिरीय ब्राह्मण* व शुक्ल-यजुर्वेदाचें शतपथब्राह्मण हे होत. ... ... „

ऋग्वेदाच्या ब्राह्मणात एकंदर यज्ञविधींचें विवेचन करतांना होत्याचीं कर्तव्यकर्में, सामवेदाच्या ब्राह्मणात उद्गात्याचीं कर्तव्यकर्में व यजुर्वेदाच्या ब्राह्मणात अध्वर्यूचीं कर्तव्यकर्में तपशीलवार दिलीं आहेत. १५१

आचार्यांच्या वंशावळ्यावरून यज्ञशास्त्राचा उत्पत्तिकाल भूतकाळाच्या पोटात फार खोल असला पाहिजे असें दिसतें. ऋग्वेदमंत्ररचना ब्राह्मण वाङ्मयाच्या फार पूर्वीची आहे, सूक्तकाव्य व स्तोत्र व यज्ञ यांचे मिळून एक निराळें शास्त्र बनण्यास सुरवात झाली त्या वेळचें आहे, व अथर्ववेदातील अभिचारमंत्र व विधी हे ब्राह्मण निधानाच्या पूर्वींचे आहेत एवढेंच कायतें या संबंधात निश्चित आहे. १५२

ऋग्वेदकालानंतर धार्मिक व सामाजिक स्थित्यंतरें बरींच झालीं. दिवसेंदिवस ऋग्वेदातील देवांचें महत्त्व कमी होत जाऊन यज्ञास व यज्ञसंबंधीं प्रत्येक गोष्टीस महत्त्व येत चाललें. ... ... „

ब्राह्मणात प्रत्येक यज्ञकर्म फार फार विस्तारानें सांगितलें आहे.... ... ... „

त्या वेळीं याज्ञिक ब्राह्मणवर्णाचा अधिकार अमर्यादित होता. ब्राह्मणातून व अथर्ववेदाच्या काहीं खंडातून ब्राह्मण वर्ण आढळतो १५३

आरंभीं ब्राह्मणात एक एक विधि कसा करावयाचा याविषयीं विधि म्हणजे नियम घालून दिले आहेत व

प्रकरण ७ वें.

वेदप्रवेश–आरण्यकें व उपनिषदें

उपनिषदांमध्यें प्रजापति व इन्द्र यांच्या ज्या प्रसिद्ध संवादांत ज्ञाता व निराळी जीवात्मा म्हणजेच परमात्मा असा जीवात्मा व परमात्मा यांच्यामधील भेद व्यक्त केला आहे. १७३

आत्मा व जगत् हीं एकच असून ज्या प्रमाणांत घटादी वस्तु आत्म्याच्या ज्ञानाचा विषय असते त्या प्रमाणांत त्या वस्तूला अस्तित्व असतें १७४

उपनिषदांमध्यें आत्म्याला प्राण अशी संज्ञा वारंवार दिली आहे मुख्य इंद्रियांच्या वर्चस्वाबद्दलच्या तक्रारी उपनिषदांतील मानसशास्त्रासंबंधींची गोष्ट सर्वांच्या परिचयाची आहे. ... ... „

कर्माप्रमाणें पुनर्जन्म प्राप्त होतो हें तत्त्व बृहदारण्यकोपनिषदांत आलें आहे या उपनिषदांतील आत्म्याच्या व्यापारासंबंधीं रेखाटलेलें चित्र भाषासौंदर्याच्या दृष्टीनें सर्व राष्ट्रांच्या वाङ्मयांत अद्वितीय आहे असें डॉयसेन म्हणतो. १७५

ब्राह्मणापेक्षां उपनिषदांत नैतिक भाग अधिक आहे तरी त्यांतहि नैतिक तत्त्वज्ञानास फारशी जागा मिळालेली नाहीं. त्यांत ज्ञान प्राप्त करून ब्रह्माशीं एकरूप होणें हेंच उच्च ध्येय मानलेलें आहे. १७६

नचिकेताच्या व बृहद्रथ राजाच्या कथेंत ज्ञानलालसेबद्दल अत्यंत हृदयंगम वर्णन आलें आहे. १७७

जग मिथ्या आहे या कल्पनेची पहिली पायरी उपनिषदांत असून या तत्त्वापासून पुढें हळूहळू जगाचा तिरस्कार व त्यायोगें नैराश्यवाद उत्पन्न झाला. ... १७८

अर्वाचीन सर्वच भारतीय तत्त्वशास्त्राचा उगम उपनिषदांपासून झालेला आहे. ... ... „

शोपेनहावर व डॉयसेन यांच्या मतें उपनिषद्ग्रंथकारांची *गणना मानव जातींत क्वचितच करता येईल*. सत्यान्वेषणाकरितां केलेला केवळ निकराचा असा मानवी प्रयत्न उपनिषदांत आहे असें त्यांना वाटतें. ... ... „

पाश्चात्य देशांत भारतीय एकेश्वर वादाचें तत्त्व *चोहोंकडे लोकप्रिय होईल* असें शोपेनहावरचें भविष्य आहे. तो म्हणतो कीं, माझ्या जीवाची शांति व मरतेसमयींची शांति या ग्रंथांत आहे. ... ... „

प्रकरण ८ वें.

वेदप्रवेश-वेदांगें

शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द व ज्योतिष हीं वेदाचीं षडंगें आहेत. वेदांगाचा प्रारंभ ब्राह्मणांत व आरण्यकांत झालेला दिसतो. १७९

शिक्षण देण्यास व ध्यानांत ठेवण्यास सुलभ जावें म्हणून निरनिराळ्या शास्त्रांवर सूत्रग्रंथ रचण्यांत आले ब्राह्मणांतील क्रमानुसार लिहिलेली ही विशिष्ट तऱ्हेची सूत्रपद्धति दिसते. ... ... „

यज्ञयागादि नियमांचे मंत्र ध्यानांत ठेवण्यासाठीं जे सूत्रग्रंथ लिहिले गेले त्यास कल्पसूत्रें म्हणतात. यांपैकीं ज्यांत श्रौतसंस्कार आले आहेत त्यांस श्रौतसूत्रें व गृह्यसंस्कार आले आहेत त्यांस गृह्यसूत्रें म्हणतात. ... १८०

धर्मसूत्रें कल्पसूत्राचाच एक भाग असून गृह्यसूत्र व श्रौतसूत्रांप्रमाणें यांनाहि उगम वेदशाखेंतच झाला. धर्म या शब्दानें न्यायतत्त्वें, कर्म, स्मृती, विधी, चारहि वर्णांचे अधिकार वगैरेंचा समावेश होतो. शुल्बसूत्रेंहि कल्पसूत्राचाच भाग आहेत त्यांचा श्रौतसूत्रांशीं संबंध असून ते भारतीय भूमितीवरील अतिप्राचीन ग्रंथ होत ... १८१

सूत्रांत यजु शाखेंतील मंत्र देतांना यजु संहितेंतून घेतलेल्या मंत्राचीं फक्त आद्याक्षरें व त्यांच्या स्पष्टीकरणार्थ अथर्ववेद किंवा ऋग्वेद यांतील पूर्ण मंत्र जोडलेले आहेत बौधायन व आपस्तंब शाखाचीं जशीं श्रौत, गृह्य, धर्म व शुल्ब अशीं चार सूत्रें आहेत तशीं सूत्र प्रत्येक वैदिक शाखेला आहेत असें नाहीं. ... १८२

श्रौत व गृह्यसूत्रानंतर लिहिल्या गेलेल्या परिशिष्टांत सूत्रग्रंथांत ओटक्यांत दिलेल्या मंत्राचें स्पष्ट विवरण आहे. यानंतर प्रयोगपद्धति व कारिका लिहिल्या गेल्या. १८३

शिक्षेसंबंधाचीं सूत्रें कल्पसूत्रांइतकीं तरी जुनीं असावीं. शिक्षा याचा अर्थ स्पष्ट उच्चार करून आघात वगैरे देऊन संहिता म्हणणें असा आहे धर्माच्या दृष्टीनें शिक्षेची *आवश्यकता वाटली. संहितापाठाशिवाय* पदपाठ म्हणून एक निराळा आहे. संहितापाठ व पदपाठ हें शिक्षापथाचें सर्वांत जुनें काम होय. ... ... „

पदपाठावरून संहितापाठ कसे तयार करावयाचें हें प्रातिशाख्यांत दिलें आहे. संहितापाठ प्रातिशाख्याच्या रचनाकालापासून *आजपर्यंत जशाचा* तसाच राहिला आहे. प्रातिशाख्याशिवाय शिक्षेवर अलीकडील पुष्कळ लहान लहान ग्रंथ आहेत १८४

प्रातिशाख्यकार शौनक व कात्यायन यांनीं अनुक्रमणी, बृहद्देवता व ऋग्विधान हे ग्रंथ लिहिले आहेत, *पण त्यांचीं वेदांगांत गणना होत नाहीं* १८४

यास्काचें निरुक्त ही निघण्टु या शब्दकोशावरील टीका आहे. पिंगल याचा छन्द शास्त्रावरील ग्रंथ व वेदाङ्गज्योतिष हा ज्योति शास्त्रावरील लहानसा पद्यमय ग्रंथ हे छन्द शास्त्र व ज्योति शास्त्र या वेदांगासंबंधीं जुने *ग्रंथ आहेत. व्याकरणावरील* जुनीं वेदांगाचीं पुस्तकें उपलब्ध नाहींत १८५

प्रकरण ९ वें.

वेदकालीन इतिहास-वेदकालनिर्णय.

वेदकालनिर्णयाच्या बाबतींत विद्वान् संशोधकांच्या मतांत शेंकड्यांचाच नव्हे तर सहस्रवर्षांचा सुद्धां फरक

आढळतो. वेवरला तर वैदिक वाङ्मयाच्या कालाची निश्चित मर्यादा आखणें अशक्य वाटलें. १८६

१८५९ सालीं मोक्षमुल्लर यानें जें प्राचीन संस्कृत वाङ्मयाचा इतिहास नामक पुस्तक प्रसिद्ध केलें त्यात त्याचा उद्देश वेदसूक्तांचा रचनाकाल खि. पू. १००० च्या अलीकडे येऊं शकत नाहीं एवढेंच सांगावयाचा आहे. ... ... ,,

त्यानें पुढें १८९० सालीं एका व्याख्यानात वेदकालाची कमालमर्यादा ठरविणें मानवी शक्तीबाहेरचें आहे असें स्पष्ट म्हटलें असतांहि विद्वान् लोक अद्यापर्यंत त्याच्या निर्णयास शास्त्रीय सिद्धांताचें महत्त्व देतात. १८७

ज्योतिर्विषयक माहितीवरून वेदकाल ठरविण्याचा प्रयत्न लुडविग यानें पूर्वी केला होता. पुढें १८९३ मध्यें ब्राह्मणकालीं कृत्तिका हें व वेदकालीं मृगशीर्ष हें नक्षत्रमालेंतील आद्य नक्षत्र होतें असें यॅकोबी व बाळ गंगाधर टिळक यांनीं एकाच कालीं पण निरनिराळ्या देशांत व स्वतंत्र रीतींनीं ठरवून वेदकाल किमानपक्ष खि. पू. ४५०० वर्षें इतका मागें नेला. १८८

गृह्यसूत्रातील विवाहकर्मांमधल्या ध्रुवदर्शनाच्या विधीवरूनहि वरील मतास पुष्टि मिळते. . ... ,,

ज्योतिर्विषयक उपर्युक्त दोन्हींहि पुरावे खोडून काढण्याचे प्रयत्न झाले आहेत, परंतु त्यातल्या त्यात दुसरा पुरावा खोटण्यात कोणासहि यश आलेलें नाहीं १८९

तथापि वैदिक वाङ्मय खि. पू. तिसऱ्या सहस्रकांतलें व प्राचीन आर्यसंस्कृति चौथ्या सहस्रकांतली आहे हें तर निर्विवादच असल्याविषयीं बुल्हर वगैरे पंडितांचें मत आहे. ... ... ,,

दक्षिण हिंदुस्थानात आर्यसंस्कृतीचा प्रसार खिस्तपूर्व सातव्या आठव्या शतकांत झाला व वैदिक ऋचांच्या रचनाकालीं आर्य लोक हिंदुस्थानच्या वायव्य कोंपऱ्यात राहत होते. अर्थात् त्यांना एवढा अफाट हिंदुस्थान देश काबीज करून तेथें आपल्या संस्कृतीचा प्रसार करण्यास अनेक शतकें लागलीं असलीं पाहिजेत. शिवाय वेदांतील सर्व ऋचा रचल्या जाण्यासच प्रथम कित्येक शतकें लागलीं होतीं. ... ... ,,

जैनांचा आद्यप्रवर्तक होण्यापूर्वीच सर्व वेदवाङ्मय पूर्णपणें अस्तित्वात आलें असल्यामुळें वेदवाङ्मयाचा समाप्तिकाल खिस्तपूर्व ८०० वर्षें मानला पाहिजे, व आरंभकाल तर खि. पू. तिसऱ्या सहस्रकांत असणें अधिक संभवनीय आहे असें विंटरनिट्झला वाटतें. ... १९०

कै. लो. टिळक यांनीं असें दाखविलें आहे कीं, वैदिक कालीं वसंतसंपात अनुक्रमें पुनर्वसु, मृगशीर्ष व कृत्तिका नक्षत्रीं असल्याचा संहिता व ब्राह्मणें यांतून उल्लेख सांपडत असल्यामुळें वैदिक ऋचांचा रचनाकाळ खि. पू. ६००० पावेतों मागें नेता येतो १९१

ऋचांच्या मूळ अर्थांचें संशोधन करण्यापूर्वीं ज्या यज्ञसंस्थारूप यंत्रानें ऋचांवर परिणाम घडविला तें तपासण्याची अर्वाचीन संशोधकांनीं काळजी घेतलेली नाहीं. १९३

यज्ञसंस्थेचा इतिहास आणि संहितीकरण यांचा निकट संबंध असल्यामुळें यज्ञसंस्था समजावून घेऊन तिच्या अनुषंगानें संहिता व ब्राह्मणें समजावून घेतलीं पाहिजेत. १९४

उपर्युक्त यज्ञसंस्थेचा परिणाम समाजाच्या विकासाकडे झाला एवढेंच नव्हे तर तीपासून अनेक ज्ञानविषयक व समाजघटनाविषयक फायदे झाले. यज्ञसंस्थेचा उपयोग ब्राह्मणांचें महत्त्व वाढविण्यापलीकडे काहीं झाला नाहीं अशी पाश्चात्यांनीं आपली समजूत करून घेतल्यामुळें यज्ञाचें खरें सामाजिक स्वरूप त्यांच्या लक्षात आलें नाहीं. १९५

यज्ञसंस्थेचें मर्म समजावून घेण्यासाठीं ती ब्राह्मणांनीं केवळ स्वार्थासाठीं वाढविली ही समजूत काढून टाकली पाहिजे ... . ,,

पाश्चात्यास संहितीकरणाचा इतिहासहि समजलेला नाहीं. चातुर्वर्ण्य, ब्राह्मण जात व गोत्रें, प्रवर इत्यादि या तीन सामाजिक संस्थांचा परिणाम वैदिक वाङ्मयावर बराच झाला आहे. १९६

आज सर्वांत ज्यास्त परिचित वेदशाखा म्हणजे ऋग्वेदाची शाकल, कृष्णयजुर्वेदाची तैत्तिरीय, आणि शुक्लयजुर्वेदाच्या माध्यंदिन व काण्व या होत. याशिवाय कृष्णयजुर्वेदाच्या मैत्रायणीय व चरक शाखांचे आणि नार्मद उर्फ जाबाल शाखेचेहि कांहीं लोक आहेत. अथर्ववेदीय लोक आता बहुतेक ऋग्वेदात अंतर्भूत होऊं लागले आहेत. ठाणें जिल्ह्यांत थोडेसे सामवेदी जातिरूपानें आहेत. .. .. ,,

कालांतरानें श्रौतकर्म जवळजवळ लुप्त झालें, तरी श्रौतकर्ममूलक जें अध्ययनवैशिष्ट्य तें व त्या अध्ययनवैशिष्ट्यामुळें पुढें जे जातिसमुच्चय उत्पन्न झाले ते मात्र टिकले. अध्ययन व जाति यांची आज पूर्ण फारकत झाली आहे. पण जातीचें सामाजिक पृथक्त्व गेलें नाहीं, जात्यंतर्गत कुलानें आपली अध्ययनपरंपरा सोडून नवीन परंपरा घेतली तर तें मात्र पूर्वीच्या शाखेचें न राहतां नवीन शाखेचें बनतें. १९७

वेदशाखा व त्यांचा प्रचार यांचा हिशोब घेण्याचें काम महार्णवकारानींच कायतें केलें. पण ती माहिती आज अपुरी व वस्तुस्थितीस न जुळणारी अशी भासते. १९८

सध्या श्रौतधर्म चालू आहे म्हणजे वर्षंदोन वर्षांनीं एखादा याग कोठें तरी ऐकूं येतो. १९९

ऋत्विजास आपला अभ्यासग्रंथ स्वतंत्र पाहिजे असल्यामुळें संहितीकरणास प्रारंभ झाला. वरींचशीं सूक्तें अनेक ठिकाणच्या ऋचा एकत्र घेऊन केलीं असावीत,

तथापि वेद हें साहित्य इतिहासकारास अगदींच त्याज्य नाहीं. १९९

ब्राह्मणरचना व संहितीकरण या दोन्ही क्रिया समकालीन आहेत. पुष्कळ मंत्र ब्राह्मणकालीनहि असतील. सूक्तांचें अस्तित्व सहेतुक आहे हें विधान विशेषतः यजुर्वेदास अधिक लागू पडेल.... ... ... २००

जेव्हां विधींशीं जोडलेल्या मंत्राचा अर्थाअर्थी संबंध नसेल तेव्हां मंत्र विधिवाक्यापेक्षा प्राचीन समजावा, आणि मंत्र व प्रयोगांतर्गत क्रिया यांची संगति जितकी अधिक बेमालूम तितका तो कमी प्राचीन समजावा. मंत्र विधिवाक्याकरितांच तयार केलेलेहि असू शकतात. . २०१

संहिता कौरवपांडवयुद्धाच्या फार तर ५० वर्षे अगोदर किंवा नंतर बनल्या असाव्या. .. .. ,,

मंत्रद्रष्टे मंत्रकर्तेच होते असें नाहीं. ते मंत्ररक्षकहि असू शकतील. अंतिम संहितीकरणाच्या वेळीं यज्ञाची पूर्ण वाढ होऊन त्यास उतरती कळा लागली असली पाहिजे.... ... ... २०२

द्वैपायन व्यास यांचा काल तो संहितीकरणाचा द्वितीय काल व त्यांच्या शिष्यानुशिष्यांच्या काल म्हणजे तृतीय काल. संहितीकरणाची क्रिया ऋत्विजांच्या सोईसाठीं झाली. वैदिक वाङ्मयाचा इतिहास ब्राह्मण जातीच्या घडामोडींशीं बराच गुतलेला आहे. ... . ,,

सर्व वेदांच्या संहिता जवळ जवळ एकाच काळीं झाल्या. संहितीकरणाच्या काळीं इतिहासपुराणें कोणत्या तरी स्वरूपात होतीं. ... ... ,,

वेदकालीन स्थितीचा इतिहास जुळविण्यासाठीं जे साहित्य आपणास उपलब्ध आहे त्यांत इतिहासपुराणांतर्गत कथांचा प्राधान्यानें उल्लेख केला पाहिजे इतिहास ग्रंथांत फेरबदल पुष्कळ झाले असले तरी पुराणांचीं मुळें वेदकालापर्यंत जाऊन पोंचतात हें खास. २०३

कांहीं मोठ्या देवांना मोठेपणा देऊन लहानसहान देवतांना क्षुद्र करून टाकण्याकडे यज्ञसंस्थेच्या अभिमान्यांची प्रवृत्ति असल्यामुळें उत्तरकालीन वाङ्मयांत ज्यांचा विकास दृष्टीस पडतो अशा कांहीं विचारांगांचें वैदिक वाङ्मयात अस्तित्वहि आढळून येत नाहीं. तथापि सर्वव्यापी एकेश्वरी कल्पना, बृहद्देवराज्यकल्पना, देवबाहुल्यकल्पना या सर्वांचा उगम वेदकालांतच आहे. २०४

आज निरर्थक वाटणाऱ्या यज्ञविधींवर प्राचीनांची श्रद्धा तरी कशी बसली हें समजण्याकरितां पुढील गोष्टी लक्षांत घेतल्या पाहिजेत. प्राचीनांची अग्नीबद्दल पूज्यबुद्धि होती व तो देवांचा द्रव्यवाहक आहे अशी समजूत होती यज्ञांतील बलि हा प्रतिनिधिरूप असतो यज्ञांत अनेक गोष्टी रूपकात्मक आहेत. २०५

ज्याप्रमाणें दोन मर्त्यांच्या आपआपसांतील स्पर्धेमुळें सर्व राष्ट्राच्या सौख्यावर परिणाम घडतो त्याचप्रमाणें भिक्षुकी ब्राह्मणाच्या योगानें सर्व जनतेवर परिणाम घडतो. ,,

आज हिंदुस्थानांत अथर्ववेद्यांचें अस्तित्व नष्ट झालें आहे तरी त्यांनीं जे प्रकार पुढें आणले ते मात्र नष्ट झाले नाहींत. २०६

अथर्व हे अत्यंत पुरातन भिक्षुक असून अथर्ववेद हाच समाजांतील वैयक्तिक आणि राष्ट्रीय संस्काराचा बोध करतो. अथर्ववेद्यांचीं कर्में त्रैविद्यांनीं आपआपल्या कर्मांत घुसडलीं व अथर्व्यांस नामशेष केलें. . . ... ,,

अथर्ववेदांतील धर्म त्रयीच्या धर्मापेक्षा जुना आहे, पण त्यांतील वाङ्मय नवीन आहे. २०७

वेदकालीन धर्म सामुच्चयिक होत चालला. अथर्व्यांचा उपयोग त्रेताग्नीवर होणाऱ्या तीन वेदांच्या अनुयायांच्या कर्मांत नाहीं, तथापि पुढें एके ठिकाणीं यज्ञांतील ब्रह्मत्व अथर्ववेदी ब्राह्मणास यावें असें म्हटलें आहे. . ... ,,

त्रयीपासून अथर्ववेदाचें पृथक्त्व हें अथर्ववेदांतील अभिचारकर्मामुळें नाहीं. त्रयीवाल्यांच्या क्रिया अधिक कठिण असल्यामुळें त्यास आथर्वणापेक्षा ज्यास्त मान मिळू लागला. ,,

अथर्ववेदाविषयीं द्विधावृत्ति बराच काळपर्यंत समाजांत राहिली असावी. २०८

उष्णदेशांतील अग्नीच्या जोपासनेच्या अस्वाभाविकतेमुळें घरोघरचें अग्निकर्म सुटलें व सामुच्चयिक कर्मांची वाढ झाली, सामुच्चयिक कर्मांच्या वाढीमुळें यज्ञसंस्थेची वाढ झाली व यज्ञसंस्थेच्या वाढीमुळें वेदग्रथांचें साहित्य जमा होऊन त्याचें वर्गीकरण झालें. २०९

यज्ञसंस्थेच्या इतिहासांत आढळून येणारी अग्न्याधान ही संस्था वैयक्तिक उपासनालोपाची निदर्शक आहे. ... ,,

वैदिक राष्ट्रें लहान लहान टोळ्यांसारखीं होतीं. त्यास एकत्र यज्ञसंस्थेनें जोडलें. यज्ञसंस्था बऱ्याच वाढल्यानंतर संहिता तयार झाल्या. ऋग्वेद संहिता तयार होत असतांच मंत्रांचें समुच्चयीकरण व वर्गीकरण बरेंचसें झालें होतें. यज्ञाच्या प्रसंगीं प्रश्न उपस्थित होत त्यांचा निर्णय होऊन नियम बने. कोणीं नवीन प्रघात सुरू केला तर त्याचें नाव यज्ञास चिकटे. २१०

ब्राह्मण हा वर्ग ऋग्वेदमंत्ररचनेच्या अंतिमकालीं निर्माण झाला. ब्राह्मणाचें महत्त्व यज्ञानीं वाढविलें. श्रुति यज्ञाथच अवतरल्या असें जे प्राचीन पंडित म्हणतात तें खरें आहे. यजुर्वेदांत यज्ञसंस्था पूर्ण प्रगल्भ झालेली दृष्टीस पडते. यज्ञांत लौकिक भाग व उपासना यांचें मिश्रण आहे. जैमिनी बऱ्याच अंशीं यज्ञघातक आहे.... २११

यज्ञामुळें गोत्रप्रवरांच्या याद्या तयार झाल्या, नृत्य, संगीत, शिल्पकला, प्राणिशास्त्र इत्यादि गोष्टींस उत्तेजन मिळालें, सात्त्विक कल्पनांचा प्रसार झाला, नवीन वसाहती स्थापन झाल्या, सार्वराष्ट्रीय धर्मशास्त्र बनलें इ० ... ... ,,

केवळ कर्तव्य म्हणून समाजांत कर्म फार थोडें होत असल्यामुळें यज्ञप्रयोगाचे पुरस्कर्ते लौकिक आकांक्षा व

यास्काचार्य व सायणाचार्य याच्यातील ऋग्वेदीय देवताविषयक मतभेद–पृथ्वीवरच्या देवता, मध्यस्थानासबधीं देवता, मध्यस्थानाः देवगणा', मध्यस्थानाः स्त्रियः द्युस्थानदेवताः २४५

ऋग्वेद आणि अथर्ववेद या दोहोंत मिळून एकदर ५२७ पृथक् देवता आल्या आहेत त्यांची नांवें. २४६

देव, स्वर्ग, निर्वाण इत्यादिकाचें विवरण ज्या शास्त्रात येतें तें परमार्थसाधनशास्त्र. मनुष्याच्या डोळ्यासमोर असणाऱ्या निरनिराळ्या नैसर्गिक शक्ति व वस्तू याची उपपत्ति लावण्याचा प्राचीन काळीं मानवी बुद्धीनें जो प्रयत्न केला तोच अतिमानुष सृष्टिविषयक कथाचा उगम होय. वैदिक देवताची कृत्ये किंवा स्वभाव यातील मूळ नैसर्गिक बीजें हुडकून काढणें फार अवघड आहे. ... २४९

वैदिक देवतेतिहासात पारमार्थिक समजुतींच्या विकासाची प्रथमावस्था दृष्टीस पडते देव आणि त्याचें नाव या दोघाचा भौतिक आधार अत्यत पारदर्शक आहे नैसर्गिक दृग्विषय व घटना हीं सर्व सचेतन व दैवी आहेत अशी प्राचीन काळापासून चालत आलेली श्रद्धा वैदिक दैवतसृष्टीच्या बुडाशीं आहे. ... ... ,,

वेदातील देव अत्यत बलवान् पण माणसेंच आहेत. भौतिक शक्तींचें व घटनाचें हें मानवीकरण निरनिराळ्या प्रसगी निरनिराळ्या प्रमाणात झालेलें दिसतें. बऱ्याच देवाचें मूळ एकच देवता असून तिच्या गुणवाचक नावानां स्वतत्र व्यक्तींचें अस्तित्व अध्यारोपानें प्राप्त होऊन अनेक देव झाले. २५०

वैदिक देवासुरकथाचा प्रधान साठा म्हणजे ऋग्वेद. ऋग्वेदमन्त्रचनाकालाबरोबर निसर्गघटनावर मानवी गुणाचा अध्यारोप करण्याची प्रवृत्ति वाढत जाऊन तिच्यामुळे बहुदेवतामतातून एकेश्वरवादी व थोड्याबहुत प्रमाणानें 'सर्वत्र ईश्वरवादी' मत उदयास आलें. ऋग्वेदात पिशाचवर्ग व मरणोत्तरस्थिति यासबधी पुरेशी माहिती नाहीं. दैवतेतिहासात सामवेदास काहींच महत्त्व नाहीं. ... ... ,,

अथर्ववेदात असुरपिशाचादि वर्गासबधानें भरपूर माहिती आहे. तथापि प्राचीन ऋग्वेदात सापडत नाहीं अशी महत्त्वाची देवकथा यात क्वचितच आढळते. कृष्णयजुर्वेदात केवळ १०३ देवताचाच उल्लेख येतो त्यांची यादी. २५१

यजुर्वेदात देवापेक्षां विधींचें महत्त्व अधिक असल्यानें दैवतविषयक माहिती त्यात फारच थोडी सापडते. ... २५२

ब्राह्मणग्रथांत प्रजापति हा मुख्य देव मानलेला आहे, तसा तो ऋग्वेदात नाहीं. ब्राह्मणात सवत्रेश्वरी मत विशेष असदिग्ध रीतीनें माडलेलें आहे. ... .. ,,

या कालात अतिमानुष कोटींतील व्यक्तींमध्यें देव व असुर हे दोन परस्परविरोधी वर्ग झाले. ब्राह्मणामध्यें स्पष्टीकरणार्थ प्राचीन व्यक्तिविषयींच्या अनेक कथा घातल्या आहेत, संहितात यापैकीं थोड्याचाच उल्लेख आढळतो. २५२

वैदिक वाङ्मयात वर्णिलेल्या गोष्टी खरोखर घडलेल्या नसून त्या केवळ कवींच्या प्रतिभेतून निघालेल्या कल्पना आहेत, या कवींची निसर्गाकडे पाहण्याची दृष्टि आपणांहून भिन्न होती. भिन्नदेशीय कथातील नामसाम्यावरून बसविलेलीं ऐक्यें आता कोणी बरोबर धरून चालत नाहीं ... ... ,,

वैदिक वाङ्मयातील देवदेवताच्या गुणाचें व कृतींचें यथातथ्य वर्णन करण्यास भारतीय वाङ्मयात उपलब्ध होणाऱ्या माहितीपासूनच आरभ करावा. २५३

एखाद्या कथेत ज्या गोष्टींचा उल्लेख वारवार येतो त्या मूलभूत समजाव्या. देवतेचे प्रधान गुण ठरविताना उसने लावलेले गुण वगळले पाहिजेत. कोणत्याहि भागाचा पुराव्याच्या दृष्टीनें उपयोग ठरविताना तो भाग ज्या सूक्तातील असेल त्या सूक्ताचा काळ लक्षात घेतला पाहिजे. ब्राह्मणग्रथात कल्पनेच्या भराऱ्या बऱ्याच मारल्या आहेत.. ... ... ,,

कोणत्याहि प्राचीन कथेसबधानें वेदातील अतर्गत पुरावा नीट तपासून व त्याला उत्तरकालीन भारतीय वाङ्मयात आढळणारी पोषक माहिती मिळवून नतर भारतीय दैवतेतिहासाशीं सदृश असा जो इराणी लोकाचा दैवतेतिहास त्याचा उपयोग वैदिक कथा नीट समजण्यासाठीं करावा. २५४

इंडोयूरोपीय कालासबधी सिद्धात काढण्यासाठी सशोधनाच्या पहिल्या उत्साहात पुष्कळशीं नामसादृश्यें एकत्रित केलीं गेलीं. हीं सादृश्यें प्रथम जरी बहुतानीं मान्य केलीं तरी यातील पुष्कळशीं आता अमान्य झालीं आहेत. ... ... ,,

इन्द्र–इन्द्रास कोणी आकाशाची, कोणी निरभ्र आकाशाची, कोणी अभ्राच्छादित आकाशाची तर कोणी अतरिक्षातील देवता मानतात. २५५

इन्द्र वादळाचा देव आहे. वादळाचा चमत्कार अतरिक्षात होतो. अतरिक्षाची कल्पना स्वर्ग व पृथ्वी याच्यानतर उत्पन्न झाली. २५६

इन्द्राच्या बापाचे नाव द्यु व आईची पृथ्वी, त्वष्टा, अदिति अशीं निरनिराळीं नावें उल्लेखिलेलीं आढळतात. परतु हे उल्लेख अगदींच त्रोटक व उडत उडत आहेत ,,

इन्द्र व वृत्र या दोहोंच्याहि कल्पनाचे उगम सारखेच अनिश्चित आहेत. यास्कानें त्याच्या व्युत्पत्ती अनेक प्रकारें दिल्या आहेत २५८

इन्द्राच्या विरुद्ध लढणाऱ्या राक्षसाबद्दल अगदींच त्रोटक उल्लेख आले आहेत. ते राक्षस पाऊस चोरणाऱ्या जातींपैकीं आहेत कीं दुसऱ्याच कोणत्या तरी बाबतींत मनुष्याना हानिकारक आहेत हें नीट समजत नाहीं. ... ,,

इन्द्र अतरिक्षातील पावसाला अडवून धरणाऱ्या भूतपिशाचाचें निर्दालन करतो. पावसाच्या धारा हा

कवींनीं गाई करिपलेल्या आहेत. ह्या गाई सोडविण्यासाठीं इन्द्राला देवाकडून धाडण्यात येतें. वृत्र हा पाऊस लपवून ठेवणाऱ्यांत प्रमुख आहे. ढगांना कोठें दैत्य, कोठें पर्वत तर कोठें दैत्याचे किल्ले म्हटलेलें आहे. ... २६१

त्रित हें इन्द्राचेंच पर्यायनाम असावें असें मानण्यास आधार मिळतो, पण त्याच्या विरुद्धहि दुसरे काहीं दाखले सापडतात. त्रित हा गृत्समद गोत्राचा मूळ पुरुष असावा असेंहि काहीं उताऱ्यावरून वाटतें. २६४

त्रित हा इन्द्रापेक्षाहि प्राचीन असा बादळाचा देव असून इन्द्रसंप्रदायापुढें तो मागें पडला असावा. ... २६५

इन्द्र व त्रित यांनीं मारलेल्या विश्वरूपाचें वर्णन पर्शुभारतीयकालीन आहे, फक्त नांव मात्र भारतीय आहे. त्वष्टा विश्वरूपाचा बाप होता ही कल्पनाहि भारतीयच आहे. २६६

वेदकालीन इन्द्राला सायण एक आदित्य मानतात, परंतु तें खरोखर दिसत नाहीं. ... ... ,,

आदित्य हे देवाचे व मानवाचे कायदे करणारे व न्याय देणारे आहेत. पण ते रक्तपाताच्या विरुद्ध असल्यामुळें इन्द्रासारखा धडाडीचा वीर न्यायाचा पुरस्कर्ता बनला. वरुणाखेरीज इतर आदित्यांना फारसें महत्त्व नसल्यानें सर्व आदित्यांत वरुणाचाच इन्द्राशीं ज्यास्त संबंध येतो. २६८

वरुणाचें निवासस्थान आकाशांत असून तो वारिधारांना पृथ्वीतलावर सोडतो तर इन्द्राचें निवासस्थान अंतरिक्षांत असून तो राक्षसाच्या कचाट्यांतून वारिधारांना मुक्त करतो. हे दोन्हीहि देव संतति व संपत्ति देणारे आहेत. ... ... ,,

तथापि या दोन देवतांच्या स्वभावांतील सादृश्यापेक्षा विसदृशपणाच ज्यास्त मनोरंजक व महत्त्वाचा आहे. ... २६९

पूर्वी वरुण सर्वसत्ताधीश होता, परंतु त्याची जागा नंतर इन्द्राला मिळाली. कारण, युद्धप्रिय राष्ट्राला युद्धदेवताच मान्य होणार.... ... ... ,,

ज्यावेळेस नरयज्ञ होत त्यावेळीं वरुणदैवत प्रधान असावें, ऋग्मंत्रांच्या संग्रहकालीं इन्द्रदेवता प्रधान होती व यज्ञसंस्था अत्यंत विकसित झाली तेव्हां प्रजापति ही मुख्य देवता झाली. ... ... ,,

इन्द्रानें दैत्यांवर ज्या अनेक मोहिमी केल्या त्यांत त्याला बादळाचे देव जे मरुत् त्यांचें फार साहाय्य असे. २७१

वायूचा मरुतांशीं अथवा बादळाच्या देवतांशीं क्वचितच संबंध येतो हें विलक्षण दिसतें. २७२

पर्शुभारतीय कालापासून आर्यन् लोकांस सोम वनस्पतीपासून रस काढण्याची कला अवगत होती. सोमरसपानाचा हक्क इन्द्राइतका कोणत्याहि देवतेस नाहीं. सोमास पुरुषाकृति मिळाल्यावर त्याचा इन्द्राशीं ज्यास्त निकट संबंध आला. २७२

शारीरिक पराक्रमासाठीं ज्याप्रमाणें सोमरसाशीं इन्द्राचें साहचर्य जोडण्यांत आलें त्याचप्रमाणें बौद्धिक सामर्थ्य वाढण्यासाठीं इन्द्राचें बृहस्पतीशीं साहचर्य जोडण्यांत आलें आहे... ... ... २७३

इन्द्रानें गंधर्वांच्या ताब्यांत असलेला अंतरिक्षांतील वारिसंचय सोडविला ही एक किंवा गंधर्वांनीं सोमरसाचें अथवा वारिधारांचें दैत्यापासून संरक्षण करून इन्द्रास त्याचा सुगावा लावून दिला ही एक अशा दोन कल्पना गंधर्वासंबंधीं आहेत. ... ... ,,

अग्नि हा देव व मनुष्य यांतील प्रतिहारी असल्यामुळें इतर देवांप्रमाणेंच त्याचा इन्द्राशींहि संबंध येतो. त्याचप्रमाणें अग्नि हा अंतरिक्षांत विद्युल्लतेच्या रूपानें वसत असल्यामुळें वृत्रहननाच्या वेळीं तो इन्द्रास मदत करतो. २७४

विष्णु हा सर्वांना नवजीवन देणारा एक रक्षणकर्ता आदित्य आहे. तो व इंद्र हे समानशील असल्यामुळें त्यांचें परस्परांशीं सख्य आहे.... ... ... २७५

त्वष्ट्यानें इंद्राकरितां वज्र तयार केलें; पण इंद्र त्वष्ट्याचा सोमरस बलात्कारानें पिऊन टाकतो. ... २७६

त्वष्ट्याप्रमाणेंच ऋभू हेहि कुशल कारागीर असून ते इंद्राचा रथ व घोडे तयार करतात.... ... ... २७७

इंद्र वसूंचा अग्रणी होता असें मानण्यास मुळांत कोठें चांगलासा पुरावा सापडत नाहीं. ... ... ,,

वेदकालीन आपआपसांतील लढायांत प्रत्येक टोळीनें, कुळानें किंवा जातीनें इन्द्रानें आपल्यालाच साहाय्य करावें अशी याचना केलेली आढळून येते. गाणारा कवि विरुद्ध पक्षाच्या लोकांना दैत्य मानीत असे. . . ,,

पर्वत हा डोंगराचा पूर्वज असून ढगाचा अधिपति होता. २७८

जगाची रचना इन्द्रानें आपल्या पराक्रमानें स्थिरस्थावर केली या कल्पनेपासून पुढें त्या जगाची उत्पत्तीहि इन्द्रानेंच केली अशी कल्पना परिणत झाली. ... ... ,,

वेदकालीन धन म्हणजे गुरें. हीं गुरें व परकीयाशीं झगडण्यासाठीं बरींचशीं मुलें त्या काळचे लोक इन्द्रापाशीं मागत. लढाईच्या प्रसंगींच नव्हे तर शांततेच्या काळांत सुद्धां इन्द्र मनुष्यास साहाय्य करतो.... . २७९

पूषन् हा सर्वांचा रक्षणकर्ता आहे ह्या समजुतीमुळें त्याचा इन्द्राशीं संबंध येतो. २८१

इन्द्र व अश्विनी यांचें साहचर्य ऋग्वेदांत वितर्कसें निकट नसल्यामुळें तें अश्विनीबद्दलच्या अर्वाचीन कल्पनांवरून बनलेलें असावें. २८२

इन्द्राला ज्याप्रमाणें मानवी आकार दिलेला आहे त्याप्रमाणें इतर कोणत्याहि देवाला दिलेला आढळत नाहीं. २८२

वरुण.—मित्र व वरुण यांची नेहमीं जोड घालून दिलेली असते. मित्र ही आदित्यदेवता आहे व वरुण

हें नाव सर्वव्यापि आकाशाला दिलें गेलें असावें असें सामान्य मत आहे. वरुण ही देवता इंडो-इराणी काळांतील आहे. अवेस्तांतील अहुरमज्द हा गुणाच्या दृष्टीनें वरुणाशीं एकरूप आहे. वरुण शब्द वृ या धातूपासून निघाला असावा. २८५

अग्नि.—अग्नि हा इंडो-यूरोपीय शब्द आहे. इंडो-इराणी काळांत तो यागयोग्य अग्निदेव बनला. वीज, काष्ठजन्य अग्नि इ. हीं त्याच अग्नीचीं निरनिराळीं रूपें मानलीं जात असावीं. हा शब्द संस्कृत अज् (लॅटिन व ग्रीक अँगो) या धातूपासून निघाला असावा. अपां नपात्, तनूनपात्, नराशंस हीं अग्नीचीं कांहीं नावें आहेत.... ... ... २९०

सोम.—एक मत असें आहे कीं, ऋग्वेदांत सोम याचा देव या नात्यानें चंद्र असा अर्थ आहे व देव नसतां त्याचा अर्थ सोमलता किंवा सोमरस असा आहे. उलटपक्षीं असें म्हणतात कीं ऋग्वेदांतील कवींचा सोमदेव म्हणजे मानवी गुणांनीं युक्त असा सोमरस किंवा सोमलता होती. इंडो-इराणी काळांत सोम (हओम) तयार करीत असत व त्याची देव म्हणून उपासनाहि होत असे. उत्साह व उल्हास उत्पन्न करणारें असें हें देवलोकींचें पेय आहे ही कल्पना इन्डो-यूरोपीय कालांतली असूं शकेल. सोम=हओम हा शब्द सु=हु धातूपासून बनला असून तिचा पिळणें किंवा ठेंचणें असा अर्थ आहे. ३०१

द्यौ.—हा इंडो यूरोपीय काळांतील देव आहे. द्यौ (आकाश) याला वेदांचे लोक सर्व देवतांत श्रेष्ठ असा पिता मानीत असतील. वैदिक द्यौस्=ग्रीक झ्यूस्. हा शब्द दिव् (प्रकाशणें) या धातूपासून निघाला. ... ३११

मित्र.—मित्र हा दिवसाचा व वरुण हा रात्रीचा देव होता या ब्राह्मणग्रंथांतील कल्पनेचें बीज ऋग्वेदांत सांपडतें. वैदिक मित्र (=इराणी मिथ्र) ही सूर्यदेवता आहे. मित्र याचा मूळ अर्थ स्नेही किंवा सुहृद् असा असावा. ३१२

विष्णु.—विष्णु ही देवता ऋग्वेदांत गौणच मानलेली आहे. विष्णूच्या वामन व वराह या दोन अवतारांचें बीज ऋग्वेदांत सांपडतें. मत्स्य व कूर्म या दुसऱ्या दोन अवतारांचें मूळ शतपथब्राह्मणांत आहे. ३१३

आदित्य.—ऋग्वेदांत आदित्यदेवता ज्यांतीत ज्यांत सहा दिल्या असून मित्र, अर्यमन्, भग, वरुण, दक्ष व अंश हीं त्यांचीं नावें आहेत. अथर्ववेदांत हे अदितीचे पुत्र आठ आहेत. शतपथ ब्राह्मणांत त्यांची संख्या बारा दिली असून त्यांना बारा महिन्यांचे निदर्शक म्हटलें आहे. इराणी अमेषस्पेंतांची संख्या सात आहे. अर्यमाचा उल्लेख अवेस्ता प्रधान आला आहे. वैदिक भग=इंडो इराणी बघ=इंडो-यूरोपीय बोगू. वैदिक विवस्वन्=इंडो इराणी विवङ्हन्त. ३१४

सूर्य.—सूर्य याचा अर्थ निसर्गदृष्ट सूर्यबिंब असा असल्यानें सूर्यदेव हा आदित्यदेवतांमध्यें सर्वांत अधिक प्रमाणानें जड निसर्गाशीं संबद्ध आहे. सूर्य याची व्युत्पत्ति वैदिक स्वर् (=अवेस्ती ह्वर्) शब्दापासून निघते. ... ३१६

सविता.—सविता हा शब्द सू म्हणजे उठविणें, चेतना देणें या धातूपासून निघाला. सविता हें विशेषण प्रथम सूर्याला लावलें जात असावें व पुढें सूर्यापासून हें विशेषण निभक्त होऊन त्यांत दर्शविलेल्या गुणाची वेगळी देवता बनली असावी.... . . .. ३१७

पूषन्.—पूषा हा निसर्गांतील एखाद्या घटनेचा प्रतिनिधिभूत देव आहे असें निःसंशय म्हणवत नाहीं, तथापि सूर्यांचा व त्याचा निकट संबंध असावा एवढें मात्र स्पष्ट दिसतें. तो मनुष्य व गुरेंढोरें यांचें रक्षण करून व मनुष्यांना परलोकीं जीं आनंदस्थानें आहेत तेथें पोंचवून मनुष्यांचें कल्याण करतो. पूषन् हा शब्द पुष्=भरभराट करणें या धातूपासून निघाला.... ... ३१९

मरुत्.—ऋग्वेदांत मरुत् हा शब्द केवळ वायु या अर्थी कोठेंहि वापरलेला नाहीं. ऋग्वेदकालीन मरुतांत वायु, विद्युत् व मेघ यांच्या गुणांचें मिश्रण आढळत असल्यानें यूरोपीय पंडित त्यांना ऋग्वेदांतील तुफानदेवता मानतात. हा शब्द मर् म्ह० प्रकाशणें या धातूपासून बनला असावा... ... ... ३२०

रुद्र.—रुद्राचा संबंध कोणत्या भौतिक चमत्काराशीं आहे हें नीट समजत नाहीं. ही देवता तुफानांतील विजेच्या योगानें होणाऱ्या संहाराची भयानक बाजू दाखवीत असावी. रुद्र शब्दाची व्युत्पत्ति प्राय. रुद् म्हणजे ओरडणें या धातूपासून लावण्यांत येते. ... ३२३

अदिति.—अदितीचें मातृत्व व शारीरिक यातना आणि नैतिक दोष यांच्या बंधनापासून मुक्त करणारी तिची शक्ति हीं तिचीं दोन वैशिष्ट्यें दिसून येतात. ऋग्वेदांत अनेक ठिकाणीं वरुणादि आदित्यांना लाविलेलें 'अदितेः पुत्राः' हें विशेषण वेदपूर्वकालीं 'स्वातंत्र्याचे पुत्र' (दा=बांधणें) याच अर्थी केवळ त्या देवाचा प्रधान गुण दाखविण्यासाठीं योजिलें असावें व त्यावरून पुढें अदिति हें त्या देवाच्या मातेचें नाव बनलें असावें. ३२५

दिति.—दिति हा शब्द ऋग्वेदांत तीन वेळा आला आहे, पण त्यापैकीं कोणत्याच ठिकाणीं त्याचा दैत्यमाता हा वेदोत्तरकालीन अर्थ समयत नाहीं. ३२६

वायु-वात.—ऋग्वेदांत वायु ही मुख्यत्वेंकरून देवता आहे व वात हें पंचमहाभूतात्मक तत्त्व आहे व म्हणूनच त्याच वायूचें साहचर्य इन्द्राशीं कल्पिलें आहे, तर वाताचें पर्जन्याशीं कल्पिलें आहे.... ... ... ३२७

अश्विन्.—या देवतांचा कोणत्या विशिष्ट सृष्टिव्यापाराशीं संबंध आहे तें कळत नाहीं. अश्विन् हे दुःस-

कैदिखाना त्वरित येऊन मुक्त करणारे आहेत. अश्विनाचें नांव भारतीय असलें तरी त्याची कल्पना इंडो यूरोपीय कालातील असावी. ३२७

उषा.—उषा देवतेवर मानवगुणाध्यारोप फार अल्प प्रमाणात केलेला आहे. निसर्गाचें काव्यमय वर्णन या दृष्टीनें ऋग्वेदातील उषासूक्तें हीं अत्यंत बहारीचीं आहेत. उषा हा शब्द वस्=प्रकाशणें या धातूपासून झालेला आहे. ३२९

त्रितआप्त्य.—सोम व त्रित यांचा परस्परसंबंध पर्शुभारतीय कालापासून होता. त्रित हा शब्द संख्यावाचक असावा किंवा तॄ धातूपासून सिद्ध झाला असावा. आप्त्य हा आप् म्हणजे पाणी या शब्दापासून बनला आहे. त्रित=पर्शुभारतीय थ्रित व आप्त्य=पर्शुभारतीय आथ्व्य. त्रित या देवतेचें प्राथमिक रूप हुबेहुब इन्द्रासारखेंच होतें. पुढें हळूहळू इन्द्रानें त्रिताची जागा पटकावली असें कोणी म्हणतात.... ... ... ३३०

अजएकपाद्.—अजएकपाद् ही एक वायव्यदेवता असली पाहिजे. याला कोणी तुफानाची देवता, कोणी चंद्रदेवता, कोणी सूर्यदेवता तर कोणी लाक्षणिक अर्थी विद्युत् म्हणतात. ३३१

मातरिश्वन्.—ऋग्वेदांतील मातरिश्वन् हें द्युलोकस्थ अग्नीचें व्यक्तित्व आरोपिलेलें एक रूप आहे. मेघातील वीज हें त्याचें स्वरूप असावें. श्वि=फुगणें हा धनूमधील धातु असावा. उत्तरकालीन वाङ्मयात मातरिश्वन् हें वायूचें नाव मानलें आहे. ३३२

आपदेवता.—आपः यांच्या ठिकाणीं व्यक्तित्वारोप केलेला जो मापडतो तो अगदीं प्राथमिक स्वरूपाचा आहे. ३३३

पर्जन्य.—ऋग्वेदात पर्जन्य हा शब्द गडगडणाऱ्या पावसाच्या ढगाचा वाचक व त्याच्या सगुणत्वाचें विशेषनाम आहे. त्याचा वायाशीं निकट संबंध आहे ३३४

अपांनपात्.—ही देवता पर्शुभारतीय कालात पडते. अपानपात् हा मेघाच्छादित असें अग्नीचें विद्युद्रूप असावेंसें दिसतें. तथापि याविषयीं यूरोपीय विद्वानाचें एकमत नाहीं. कारण त्यास कोणी जलदेवता, कोणी चंद्र व कोणी सूर्यहि मानतात. ३३५

अहिर्बुध्न्य.—जरी अहिर्बुध्न्य हा अपानपाताच्या सदृश असा देव मानण्यात येतो तरी तो मुळात अहिबुध्नापेक्षा निराळा नव्हता. ३३६

सरस्वती.—ऋग्वेदात सरस्वतीला नदीदेवता इतकेंच मानलेलें आहे; पण ब्राह्मण ग्रंथात तिला वाणी असें म्हटलें असून वेदोत्तरकाळात तिला वाग्देवता, बुद्धिदेवता मानली आहे व ब्रह्याची पत्नी म्हटलें आहे. ... ३३७

पृथिवी.—ऋग्वेदातल्या पृथ्वीतील बहुतेक गुण सामान्य रूढ पृथ्वीच्या गुणासारखेच आहेत. पृथिवी या शब्दाचा अर्थ विस्तृत असा असून तो प्रथ धातूपासून बनला आहे. ३३७

बृहस्पति.—ही देवता शुद्ध भारतीय आहे. बृहस्पति हें अग्नीचेंच एक रूप असून ऋग्वेदकालीं त्याला स्वतंत्र देवतेचें स्वरूप प्राप्त झालें असावें. ... ... ,,

स्त्रीदेवता.—वैदिक उपासनेंत देवींचा दर्जा कनिष्ठ आहे. विश्वचालक म्हणून त्यांना क्वचितच मानण्यात येतें. ३३८

ऋभुदेव.—ऋभुक्षन्, वाज आणि विभ्वन् असे तीन ऋभू आहेत. ऋभु हा शब्द रभ्=ग्रहण करणें या धातूपासून बनला. असा एक संभव आहे कीं, ऋभू हे प्रथमतः भूपृष्ठावरील किंवा अंतरिक्षात संचार करणारे वनदेव असावेत व त्यांची कार्यकुशलता जसजशी वाढत गेली तसतशा त्यांच्या चातुर्याच्या अनेक आख्यायिका प्रचलित झाल्या असाव्यात. ३३९

अप्सरा.—अप्सरा ही एक जलस्थायी स्वर्गीय देवता असून ऋग्वेदकालींच ती गंधर्वपत्नी मानली गेली होती. ऋग्वेदात उर्वशी या एकाच अप्सरेचें नाव आढळतें. ३४१

गंधर्व.—ही इंडो-इराणी कालातील कोणी एक व्यक्ति असून तिजपासून पुढें गंधर्वकुल तयार झालें असावें. गंधर्वांसंबंधीं निरनिराळ्या पंडिताकडून निरनिराळे तर्क व्यक्त झाले आहेत. देव आणि गंधर्व यातील वैर फार पुरातन दिसतें. गंधर्व हे स्वर्गातील गायक आहेत ही वेदोत्तरकालीन कल्पना ऋग्वेदात सापडत नाहीं. ... ३४२

गृहदेवता.—वास्तोष्पति ही एक गृहदेवता आहे. 'क्षेत्रस्यपति' ही शेताची अधिदेवता आहे. सीता ही तासाची देवता असून तिचा इन्द्रपत्नी म्हणून उल्लेख आला आहे. ३४३

देवतायुग्में.—मूळच्या दोन स्वतंत्र देवतांची एक जोडदेवता कल्पून तिची स्तुति करणें हा वैदिक उपासनेचा एक प्रकार आहे. बहुतेक जोड्यात एकाचे गुण व कृत्यें त्याच्या जोडीदारावरहि लादण्यात येतात. ... ३४४

देवतासंघ.—वैदिक दैवतेतिहासात कांहीं कमी अधिक स्पष्ट देवतासंघ असून ते कोणत्या तरी एका विशिष्ट देवाशीं संबद्ध असतात. ३४५

भावमूलक अगर क्रियामूलक देवता.—प्राचीन इराणीलोकांच्या ग्रंथात भावमूलक देवतांस प्राधान्य दिलें आहे, पण भारतीय दैवतेतिहासात भावविषयक देवतांस प्राधान्य नाहीं. ३४६

वेदातील देव इतर कोणत्याहि इंडो यूरोपीय लोकांच्या देवांपेक्षा त्यांच्या पायाभूत भौतिक घटनाशीं अधिक जवळ असल्यामुळें त्यांच्यामध्यें व्यक्तित्वाची अस्पष्टता अथवा अभाव दिसतो. स्वतंत्रदेवबाहुल्य हें ऋग्वेदात खरोखरीनें नसून तसा भास मात्र होतो. ३४६

वैदिक कवींच्या दृष्टीनें देवतांना जन्म होता. ऋग्वेदामध्यें देव हे प्रथम अमर नव्हते असें सुचविलें आहे.

प्रकरण १३ वें.

वेदकालीन इतिहास–यज्ञसंस्थेचा अधिक इतिहास.

ब्रह्मा.—सर्वांवर देखरेख ठेवणारा जो ब्रह्मा नामक ऋत्विज त्याचें कार्य मुख्यतः स्तुति करण्याचें असावें. परंतु इतरहि यज्ञविषयक कार्यें तो करीत असे. हवन किंवा स्तवन हीं दोन्हीहि कार्यें तोच करीत. हवन करणें, देवाना बोलावणें किंवा त्याची स्तुति करण्याचें काम करणें या गोष्टी करणाऱ्या व्यक्ती पृथक् पृथक् होत्या असें दिसून येत नाहीं. ३८६

यज्ञसंस्था जसजशी वाढत गेली तसतसें ऋत्विजाचें सामान्य स्वरूप जाऊन त्यास विशिष्ट स्वरूप प्राप्त झालें व त्यामुळें संहितीकरण अधिक सहेतुक व अधिक नेटानें होऊं लागलें. ऋग्वेदरचना झाली तिच्यापूर्वी होत्राच्या अनेक पद्धती प्रचलित असल्यामुळें ऋग्वेदाची रचना होत्रानुसार न करता निराळ्याच गतीनें केली. ... ३८८

वैदिक वाङ्मयाचा तौलनिक अभ्यास करून त्याच्या साहाय्यानें ब्राह्मणजातीचा व सामाजिक चळवळींचा इतिहास निर्माण करण्यास परिशिष्टातील कोष्टकें उपयोगीं पडतील. एकाच ऋचेचे दोन भिन्न विनियोग असतील तर ते दोन्ही विनियोग नवीन असण्याचा संभव आहे. जेथें दोन्ही विनियोग एकच आहेत तेथें ती क्रिया जुनी असावी अथवा एकाची क्रिया व मंत्र दुसऱ्यानें घेतले असावे.... ३८८

प्रकरण १४ वें.

अतींद्रियस्थितीसंबंधानें कल्पना.

ऋग्वेदमंत्ररचनाकालीं दहन करणें व जमिनींत पुरणें या दोन्ही प्रकारांनीं प्रेताची व्यवस्था करण्याची वहिवाट रूढ होती. अग्नीच्या धुराबरोबर मृत मनुष्य दिव्य लोकात जातो अशी समजूत होती. मृत मनुष्याबरोबर वस्त्रें भूषणें दिलीं जात. पतीच्या शरीराबरोबर त्याच्या पत्नीला व शस्त्रास्त्रांना जाळण्याची पद्धत होती असें दिसतें ३८९

मृताचा आत्मा अमर्त्य आहे व मरणोत्तर स्थिति ही देहयुक्त स्थिति असते अशी समजूत होती. आत्मा शरीरांतर करतो ही कल्पना केवळ बीजरूपानेंच ऋग्वेदात सापडते. ३९०

मृताचा आत्मा शाश्वत प्रकारच्या लोकांत जातो, आत्मा पुलोकांत गमन करतो तेव्हा तो आपल्या घरीं परत येतो अशी कल्पना आहे. ... ... ,,

पितर आणि यम राहतात ती जागा आकाशाच्या मध्यभागीं आहे, कडक तपश्चर्या करणारे, लढाईंत प्राण देणारे वीर व यज्ञात उदारपणानें दक्षिणा देणारे याना स्वर्ग मिळतो, स्वर्गामध्यें मृताला आनंदमय जीवनक्रम लाभतो. ३९१

इहलोकीं केलेल्या दुष्कर्मांबद्दल पुढच्या लोकीं शिक्षा मिळते ही कल्पना ब्राह्मणकालापूर्वी स्पष्टपणें व्यक्त झालेली नाहीं. नरक म्हणजे पृथ्वीखालीं असणारा अंधकाराचा खड्डा आहे असें नाहीं तरी तत्कालीनांची कल्पना असावी. ३९२

नरकात यातना भोगण्यास जाण्यासंबंधी कल्पना भारतात उत्तरकालीं उद्भवली.... ... . ३९३

जे पुण्यशील मृतलोक तिसऱ्या स्वर्गात असतात त्याना पितर हें नाव आहे. पितराचें अन्न म्हणजे त्यानां दिलेले बली होत. पितर हे अमर आहेत. देवांचा मार्ग व पितराचा मार्ग हे वेगळे आहेत. ... ... ,,

सुखसंपन्न मृताचा मुख्य यम होय. त्याला मृताचा राजा म्हटलें आहे, देव म्हटलें नाहीं. ऋग्वेदकालीं यमाची थोडीफार भीतीच वाटत असावी. यम या शब्दाचा ऋग्वेदात जुळें असा अर्थ आहे. यम हा यमीचा जुळा भाऊ होता. अवेस्तामध्येंहि यम असून त्याला जुळेपणाचा अर्थ आहे. यम हा पुरुष निरनिराळ्या लोकाच्या परंपरागत कथात आढळतो. ३९४

प्रकरण १५ वें.

ब्राह्मणोक्त व सूत्रोक्त यज्ञसंस्थेचें वर्णन.

यज्ञाची पूर्ण कल्पना येण्यास विधींचें ज्ञान अवश्य आहे. सोमयागाची माहिती झाली म्हणजे एकंदर यज्ञसंस्थेच्या बऱ्याच भागाची माहिती होते. कारण इष्टि, पशु, सोमयाग व चयन हे जे यागाच्या प्रकारामध्यें मुख्यस्वरूपबोधक प्रकार आहेत त्यांपैकीं इष्टि व पशु हे सोमयागात येत असून चयन त्यास जोडता येतो. सत्रामध्यें द्वादशाह क्रतूंतीलच अनुष्ठान आलटून पालटून अनेक दिवस चालविण्यात येतें. ३९६

अग्निष्टोम सोमयागात प्रथम अनुष्ठानारंभ, ऋत्विङ्निमंत्रण, ऋत्विजाचें स्वागत, अग्निसमारोप व यज्ञभूमिप्रवेश, प्राग्वंश मंडप, अग्निस्थापना, दीक्षणीयेष्टि, प्रायणीयेष्टि, सोमक्रय, आतिथ्येष्टि, उपसदिष्टि व प्रवर्ग्योद्वासन हे विधी होतात. ... ... ,,

नंतर अग्नीषोमीय पशूस सुरुवात होते. त्यात अग्निप्रणयन, हविर्धानमंडप, आग्नीध्रीय मंडप, वैसर्जन होम, अग्नीषोमप्रणयन, पशुपुरोडाशयाग व अनुयाग, व वसतीवरीपरिहरण हे विधी आहेत.... ... ... ३९८

दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे सवनीयदिनीं प्रातःसवन, दधिग्रहप्रचार, अंशुप्रचार, सवनीयपशु, शुक्रामंथिप्रचार, ऋतुग्रहप्रचार, माध्यंदिनसवन, त्रिपुहोम, तृतीयसवन व पत्नीसंयाज हे विधी होऊन अग्निष्टोमाचें अनुष्ठान समाप्त होतें.... ... ... ३९९

सत्रापेक्षा लहान पण अग्निष्टोमापेक्षा मोठे असलेल्या यज्ञाचे अहीन व व्यूढ असे दोन प्रकार आहेत. त्यांपैकीं अहीन प्रकारात द्विरात्र, (गर्ग) त्रिरात्र, (आश्विन) चतूरात्र, पंचरात्र (विश्वजित सर्वस्त्रातिरात्र) षड्रात्र, सप्तरात्र, अष्टरात्र, नवरात्र, दशरात्र (प्राजापत्य), एकादशरात्र व द्वादशाह हे यज्ञ येतात. ४०१

यज्ञसंस्थेनें प्राचीन वाङ्मय निर्माण करून आपणांस देशाचा भौतिक व सांस्कृतिक इतिहास लिहिण्यास साहित्य दिलें. ... ...

ग्रंथशुद्धि.

ग्रंथ संक्षेप.

पान	कॉलम	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१२	२	१	......	प्रकरण १० वें. वैदिक वाङ्मय, ब्राह्मण जाति आणि यज्ञसंस्था.
१५	१	३६	......	प्रकरण ११ वें. विषयांतर–वेदोक्त इतिहास व आख्यायिका.

मुख्य ग्रंथ.

पान	कॉलम	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३	१	३८	जाति	जात
१०	१	२४	यर्जुमय	यजुर्मय
१०	१	३९	जाणतो पण तो	जाणतो तो
१६	१	६	वरील	ह्या सूत्रावरील
२२	२	२४	इत्यादि जे ऋषी	इत्यादि ऋषि
३४	१	३४	जनासा	जनास
३४	१	३३	गुहा कः	गुहाकः
३९	१	८	शः	श
४०	१	३८	†१३ व्या ऋचेवरील ..	†१३ व्या. ऋचेवरील भाष्य विंटरनिट्झच्या विधानाशीं विसंगत आहे (संपादक).
४४	२	२५	रिरिच्या* विर्चिद्गृहेव्	रिरिच्यां *विर्चिद्गृहेव्
४४	२	२८	आहे. †मी	आहे†. मी
५१	१	४	पक्षाचें	पक्ष्याचें
५९	१	६	आप्सराचा	अप्सरांचा
६०	२	३५	अपसरणमत्र	अपसारणमंत्र
६४	२	३५	दुंदमे	दुंदुमे
६९	१	६	पूष्पन्	पुषन्
७०	२	३९	Viccititudes	Vicissitudes
७१	२	३६	अथर्ववेदाला	अथर्ववेदाला
७३	२	११	याठिकाणीं संहिता या शब्दाऐवजीं संहिता ब्राह्मण व आरण्यक असें वाचावें.	
८५	१	३१		
७९	२	२	त्या	हा शब्द गाळावा.
८७	२	४१	इष्टीच्या	इष्टींच्या
८९	१	४१	व्यतिरक्त	व्यतिरिक्त
८९	२	८	करणावरच	करणारावरच
९१	१	६	पादरा व काळा शेळी	पादरा बोकड व काळी शेळी
१०६/	२	५	चांमध्यें	सुचांमध्यें
११०	२	१०	उपाधान	उपधान
११२	१	५	धर्मधुघान्हान	धर्मधुगान्हान
११५	१	६	मह्यापासन	मह्यापासून
१२०	२	७	फोपावून	फोंफावून
१२५	२	१७	आकराच्या	आकाराच्या
१३२	२	७	व किंवा	किंवा
१४४	२	२	सामुक्षेपमिन्द	सामुक्षेपमिन्द्र
१४४	२	६	रूद्रा	रुद्रा
१४५	२	४१	भूर्वेयं	भूर्वं यं
१४६	१	२४	मोठ्या धान्यपात्रांना काय म्हणतात ?	मोठें धान्यपात्र कोणतें ?
१५०	२	२१	अर्वाचीना	अर्वाचीन
१५०	२	२५	ग्रंथ हा ग्रंथात	हा ग्रंथ
१५०	२	३४	पंचिकेंच	पंचिकेंत
१५५	२	२०	अग्निहोत्रहवनीय	अग्निहोत्रहवनी
१६७	१	३	उतक्या	इतक्या
१६९	२	४०–४४	ह्या शब्दाचा मूळ... विषय असा झाला	हा उपनिषद् यासीं सदृश इतिहासाचा शब्द आहे. ह्याचा मूळ अर्थ सभा किंवा परिषद् असा आहे. पुढें ह्याचा अर्थ बिचालयात किंवा सभेंत दिलेल्या व्याख्यानांचा विषय असा झाला (Reading a kolleg 'hearing a kolleg')
१७२	२	२९,३९ व ४२	सत्व	सत्त्व
१७३	२	३९	उपनिषदाप्रमाणेंच	उपनिषदांमध्यें
१७५	२	४१	त्याच्या आत्म्याशीं	त्या आत्म्यापाशीं
१७६	२	१	त्याचा	हा शब्द गाळावा
१८२	१	८	धर्मयवाध्ययाचा	धर्मवाध्ययाचा
१८८	१	...	मेषसंपात	वसंतसंपात
१९९	२	१४	चतुरात्र	चतूरात्र
२२५	१	२	आस्तिक	आस्तीक
२२५	२	२५	असले	असला
२३०	२	४३	जाडे	जुळे
२३१	२	३९	प्रतीनें	पतीनें
२३८	२	६	महार्षीनीं	महर्षीनीं
२६२	२	१७	आहे	आहे त्या गुहा,
२६२	२	३८	वृत्रापुढें	वृत्रापुढें उभे
२६६	२	८	चालवून	चालवतो व
२६८	२	१७	ऋचेंच	ऋचेंत
२७१	२	५	व(१०,१२८,२)... (६.५१,१५)	(१०.१२८,२) व ...(६.५१,१५).
२७१	२	२०	२७	२१
२७१	२	३३	१.१००,५	वाक्याच्या शेवटीं वाचावें.
२७१	२	३७	होते,	होते, कारण
२७७	१	७	ह्याच	यवध्याच
२७७	१	२०	मिरिॲन्यूत	मिरिॲन्यूस ज्या
२७७	१	२६	(३)	हा आंकडा गाळावा.
२७७	२	१४	'स्मान'	कायदे (धामन्=कायदे–पेरि)
२७८	१	१	जगदुत्पादनानें	जगदुत्पादनामध्यें
२७८	२	३४	परितोषकें	पारितोषिकें
२७९	२	३४	सूर्याच्या	सूर्याची
२८०	१	२७	असत० ह्या समजुतीस पोषक	असत. ह्या समजुतीच्या दर्शक

पान	कॉलम	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
२८०	२	४०	प्रेमळांतला प्रेमक बापा-सारसा	प्रेमळांतल्या प्रेमळ बापासारखा
२८१	१	१५	(२.१५,५;४.३०,१७)	(२.१५,५;४.३०,१७;६.४५,१) मध्यें
२८१	१	१७	(६.४,५;५.३१,८)	(५.३१,८) मध्यें
२८१	१	२०	तुर्वति	तुर्वीति
२८१	२	१	२.१३,१२,	२.१३,१२;
२८१	२	३	(२.१५,७)(१३,१२; ४.३०,१६ताडून पहा)	(२.१५,७; १३,१२;४.३०,१६ ताडून पहा.)
२८१	२	२६	त्याच्या हातीं ते	आपल्या हाती तो
२८४	२	१६	असें म्हटलें आहे.	हे शब्द गाळावे.
२८४	२	१८	या."	या" असें म्हटलें आहे.
२८६	२	३२	मित्रासह	मित्रावरुणांना
२८७	१	७	व	लावतात व त्याला
२८७	१	८	टाकण्यास लावतात;	टाकतात;
२८८	२	७	ऋतावान्	ऋतावन्
२९०	१	३९	देवताला	देवतेला
२९२	२	४३	आपत्य	अपत्य
२९३	२	५	सहसः सुनु	सहसः सूनु
२९५	१	३३	उद्दिपित	उद्दीपित
२९५	२	१३	दुष्ट	दृष्ट
२९८	१	३३	उशासन	उशनस्
२९८	२	३८	क्रव्यवाहन	कव्यवाहन
२९९	१	१३	हें नांव ऋग्वेदांत	हें नांव एकट्या अग्नीलाच दिलें-असून तें ऋग्वेदांत सुमारें
२९९	२	८	प्रकारची देणगी	प्रकारच्या देणग्या
२९९	२	१५	अतिथीच्या	अदितीच्या
३००	१	३३	आपत्ति	सतति
३००	२	१७	अज	अज्
३०१	२	३	येतो,	येतो (ऋ. ९.८६,४२)
३०१	२	१३	नराशंस,देवानामशंस अशीं रूपें	नरां शंस, देवाना शंस असे प्रयोग
३०१	२	१४	२,३४;	२,३४,६
३०२	१	२३	पितु, म्हणजे पेय (ऋ. १,१८)	पितु म्हणजे पेय (ऋ. १,१८७),
३०२	२	१	सू	सु
,,	,,	२४	लालपिंगट	लाल, पिंगट
३०३	१	४२	स्वच	त्वच्
३०५	१	२४	क्रंद	क्रन्द
३०५	१	२४	वास	वास्
३०८	१	२७	पशानें	पश्वानें
३११	२	२२	सोमाचें	सोमाची
३१२	१	३५	रितीनें	रीतीनें
३१४	२	५ व ७	शतपथब्राह्मणांत	शतपथब्राह्मणांतील.
३१५	१	१३	अमेपर्यंत	अमेपर्यंतमध्यें
३१६	२	११	अग्नि आणि यश याप्रमाणें उषा.	उषा, अग्नि आणि यश यांच्या प्रमाणे.
३१७	१	२१	चेटके	तो चेटकिणी
३१७	१	३५	त्याजकडे	याजकडे
३१७	१	३९	आहे.	आहे व
३२०	१	३५	करभाद	करभाद्
३२२	२	१९	सपक्षनगाचा	अहीचा
३२६	१	२९	दाहा	दहा
३२७	१	४	वर्णिलेले	वर्णिलेलीं
३२९	१	१४	या कथेशीं	याशीं
३३२	२	३१	अंतकरणें	अंतःकरणें
३३२	२	३७	कालीन मातरिश्वन्	या कालीं मातरिश्वन्
३३३	१	१९	ग्रंथात	भाषात
,,	,,	१४	अपोदेवींनीं	आपोदेवींनी
३३७	१	६	व्यापिले आहेत	व्यापिलें आहे
३३७	२	३०	हीं	हीं त्याचीं
३३९	१	३९	सौधन्वान	सौधन्वन
३४०	१	२६	नसेलेला	नसलेला
३४१	१	४	सौधन्वान्	सौधन्वन
३४१	१	२१	तसतसा	तसतशा
३४४	२	२	जोडदेवत	जोडदेवता
३४७	१	६	सूय	सूर्य
३४८	१	१५	उलघन	उल्लंघन
३५३	२	४०	स सत्व	सद्सत्व
३५५	१	१३	पृथ्वीच	पृथ्वीचा
३५५	१	२४	दुर्योधनानें	दुर्योधनाच्या
३६४	१	३५	उशतीर्बर्हिरेद	उशतीर्बर्हिरेद
३६४	२	२६	(नामकपात्रात)	(तन्नामक पात्रांत)
३६४	२	३९	द्रप्सस्कदनि	द्रप्सस्स्कंदति
३६५	१	१४	यवाशिर	यवाशिर=
३६६	१	३६	पीतये।	पीतये। ४,३,५.
३६६	२	११	या प्रत्येकानीं	यापैकीं प्रत्येकानें
३६६	१	२५	स्विष्टकृत	स्विष्टकृत्
३६६	२	१४	दहि	दहीं
३६८	१	२५	दिसर्से	दिसतें
३६८	२	३	देवपत्ना	देवपत्न्या
३७०	१	४	अशी	हा शब्द गाळावा.
३७१	१	३७	दूधनिश्र	दुग्धनिश्रित
३७१	१	३४	पृष्टदाज्य	पृषदाज्य
३७२	७	१६	०	५
३७२	७	१७	५	३
३७२	७	१८	३	०
३७२	९	२२	०	१
३७४	१	२१	१४	४४
३७९	२	५	क्षमस्य	क्षम्यस्य
३७९	२	२०	बर्हिरसो	बर्हिरसौ

पान	कॉलम	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
३८१	२	२१	वलो	यज्ञो
३८२	२	२६	मनीषिणाम्	मृषाणाम्
३८३	१	०९	यत्तेपविनातन्ते	याय पवित्रात्तते
३८३	१	३६	रेवतीनीवधन्या	रेवतीजांवधन्या
३८५	१	००	प्रविदि	प्रदिनि
३८५	२	१२	वीळ्धस्वा	वीळयस्वा
३८५	२	३०	गविष्टिपु	दिविष्टिपु
३८६	१	१३	आय त	आयात
३८६	२	१०	चक्रवास	चक्रवासो
३८६	२	२१	पेया	पेया
३८७	१	१	घ्रतेना	घृतास्या
३८७	१	२४	अही	अहि
३८७	२	११	इरसुवच	इरसुनवच
३८८	१	४४	रणाची	करणाची
३८८	२	२२	धरलें	धरतें
३९०	२	१०	जनामध्य	जलामध्यें
३९६	२	६	क्रतूमध्यें	क्रतूमध्यें
३९७	२	३८	बसनिला	तो वसविला
३९९	१	२१	कर्पट	करपट
४०३	२	४४	दरेक	दरएक
४०५	१	१६	भूइवर	मुइवर
४०६	२	४०	९	१०
४०७	१	१	१०	हा आकडा गाळावा
४०७	१	२३	असें	असें ज्यास
४०७	१	३५	सखोल	सखल

परिशिष्ट.

पान	कॉलम	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
९	४	२	.... .।	वाजिन ।
९	४	२०	सत् त	सत्...त
९	४	२३	स्वस्तिदा ॥	स्वस्तिदा.. .. ॥
१०	४	६	अग्नियाविरूपा-	अग्नि या......विरू.
१०	४	२४	धातधा	धाताधा
१०	४	३१	इद्रस्यवीर्या-	इद्रस्यनुवी-
१०	४	४४	अलिनिद्रो	अतिनिद्रो
११	४	१३	वेधि	रेधि
११	२	१८	प्रणापानी	प्राणापानौ
११	४	३८	ध्निाया	ध्नियाा
१२	४	५	अनन्यत्सो	अनन्यान्त्सो
१२	४	६	एनश्च	एनश्च
१२	४	७	महि...एषा।	महि...एषा।
१२	४	१६	मृत यच्छ	मृतस्यच्छ
१२	४	२०	सह्रो	स्महे।
१२	२	२०	प्रतिमा सते	प्रतिमा...सते
१२	२	३१	एनोवोदे	एनोदेवो
१२	६	१९	धाकर्मात	धानकर्मात
१३	४	११	हिंगया	दिंगय।
१३	४	२९	गच्छ	गच्छा
१४	२	९	पोम्यु	पोम्य
१४	१	३०	अ	इ
१४	१	३२	अ	इ
१४	१	३४	अ.	इ
१४	५	१४व१५	मा. २.७,१५	मा २ ७,१५
१४	५		मा. २ ७,१५	२.७,१५
१५	६	९	गभा सावा	गर्भास्रावा
१५	६	१३	रयश्हदिव	स्यश्ह..... ॥ दिव
१५	४	२१	यावने	यज्वने
१५	४	३३	विश्वति	विश्पति
१६	४	२९	मन्ववेवा	मन्वेवा
१६	४	३५	मन्दुर्भगो	मन्युभगो
१६	४	३२	साधूपता	मोधूपता
१६	१	३२	आ	इ
१६	६	१०	श्रौतविधान	श्रौतविनियोग
१७	४	३	भीगधेयम्	भांगधेयम्
१८	४	१	त्वाकिमे	त्वाकृमे
१८	४	३३	मध्वयज्ञ	मध्वायज्ञ
२१	४	२	अहत	अहता
२२	४	५	इन्द्रएप	इन्द्रएण
२२	४	३१	मुर्चतु	शुधतु
२४	६	४	प्रात्याघल्य	प्राजापत्य
२६	४	२४	उतभ्या	उतम्रा
२८	४	३३	जक्षिपाश्‍	जक्षिवाश्‍
२९	६	२४	घृपाल्भ	वृपालभ
३२	४	३९	अगिरो रा	अगिरोभि रा
३३	२व४	८व१०	अजोभाग	अजोभाग
३३	२व६	१५व१७	उरू	उरु
३४	४	२१	अग्निष्वात्ता	अग्निष्वात्ता.
३४	४	२३	उपहूला	उपहूता.
३५	४	१३	ह नि	ह......वि
३५	४	३४	तपानो	तयाभो
३५	४	३८	नू	न्
३५	५	३२	ब्राह्मौदनिचरु	ब्राह्मौदनिकचरु
३६	५	८	विश्वेदेवतेच्या	विश्वेदेव देवतेच्या
३७	४	२२	पिष्टदाने	पिष्टदाव्ने
३७	४	२४	मश्हो	अश्हसो
३८	४	१५	नं	न
३८	४	१३	अ	आ
३९	१	९	इद्रो	इन्द्रो
३९	४	२२	अयुक्त......पू	अयुक्त.... पू
४०	४	१	इन्द्रवय	इन्द्र वय
४०	४	८	तिप्रथम	ति प्रथम
४०	४	१२	तिर्न.... .।	तिर्न ......
४०	६	३२	यागशस्त्रात	यागातील शस्त्रात
४०	४	२१	द्विद	द्विह

महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश.

प्रस्तावनाखंड.

विभाग दुसरा.

वेदविद्या.

प्रकरण १ लें.

वेदांविषयीं भारतीय वृत्ति.

आपल्या आणि त्याचप्रमाणें बऱ्याच यूरोपीयांच्या सामान्य पूर्वजांचें अर्वाचीनतमस्थितिबोधक वाङ्मयांतर्गत अवशेष या नात्यानें वेदांना जगाच्या वाङ्मयेतिहासांत अग्रस्थान देणें जरूर आहे, ही गोष्ट यूरोपीय पंडितांनीहि कबूल केली आहे. आपणां हिंदूंचें ज्ञान, विचार व भावना यांस वेदांमुळेंच निश्चित स्वरूप आलें आहे. आज कित्येक हजार वर्षे कोट्यवधि भारतीय वेदाक्षराला ईश्वरी वाणी मानीत आले आहेत. 'वेदवाक्य' याचा अर्थ काय होतो हें महाराष्ट्रीयांस तरी सांगावयास नको. वेद हे भारतीय वाङ्मयांत प्राचीनतम असल्याकारणानें भारतीयांचा आध्यात्मिक जीवनक्रम व संस्कृति यांसंबंधाचें यथार्थ ज्ञान वैदिक वाङ्मयांत गति करून घेतल्याशिवाय मिळणार नाहीं. तसेंच वेदकालीन परिस्थिति लक्षांत आल्याशिवाय व पूर्वस्थितिबोधक वेदांतर्गत अवशेष समजून घेतल्याशिवाय आपल्या बापदाद्यांची माहिती आपणांस होणार नाहीं हें जाणून वेदांविषयीं पूज्यबुद्धि बाळगणें हें आपलें कर्तव्य आहे ही गोष्ट सुशिक्षित यूरोपीय ओळखूं लागले आहेत.

वेद व बौद्ध संप्रदायः—चीन व जपान येथील पंडितांसहि वेदाभ्यास अवश्य आहे; कां कीं, बौद्ध संप्रदायाची जन्मभूमि हिंदुस्थानच असल्यानें, वेदांच्या माहितीच्या अभावीं त्यांसहि संप्रदायाचें रहस्य म्हणजे इतिहाससहितज्ञान यथार्थपणें कळणें अशक्य होईल. नव्यांस जुनें कळलें पाहिजे. पश्चिमेकडे ख्रिस्ती लोकांस 'जुना करार' समजल्याशिवाय 'नवा करार' समजणार नाहीं. त्याप्रमाणें वेदकालीन धर्म व वेदांत सांगितलेलीं तत्त्वें समजून घेतल्याखेरीज कोणत्या परिस्थितींतून या नवीन मताचा व धर्मांचा उदय झाला हें समजणें अशक्य आहे.

वेद व कुराणादि अन्य सांप्रदायिक ग्रंथः—'वेद' या शब्दाचा अर्थ 'ज्ञान' असा असून नंतर त्याला 'पवित्र ज्ञान' किंवा 'धर्मासंबंधाचें ज्ञान' असा अर्थ आला असावा. मुसुलमानांच्या 'कुराण' ग्रंथाप्रमाणें वेद हा एकच ग्रंथ नाहीं; वेद म्हणजे ख्रिस्त्याच्या बायबल (अत्युत्कृष्ट श्रेष्ठ पुस्तक) प्रमाणें विशिष्ट कालांत रचलेला ग्रंथसमूह नव्हे, वेद म्हणजे बौद्धांचा जो 'त्रिपिटक' ग्रंथ त्याप्रमाणें केवळ अनेक ग्रंथांचा समूह नाहीं, तर वेद हें एक असें थोरलें ग्रंथभांडारच आहे कीं, त्याची पूर्ण वाढ होण्यास कित्येक शतकें लागलीं; अनेक शतकेंपर्यंत हें वाङ्मय पिढ्यानुपिढ्या श्रुतिपरंपरेनें चालत आलें; व अखेरीस अतिशय प्राचीन काळीच पण त्या प्राचीन काळांत वेदांच्या उत्पत्तीची आठवण पूर्ण बुजण्याइतका काळ लोटल्यामुळें ज्यांस उत्तरकालीनच म्हटलें पाहिजे अशा एका उत्तरकालीन पिढीनें वेद हे नित्य व अपौरुषेय आहेत अशी समजूत करून घेतली; त्या उत्तरकालांत त्यांतील विषयहि अपरिचित होऊन वेदाचें अपौरुषेयत्व व नित्यत्व मनावर ठसलें. वेद हें एखाद्या धर्मसभेपुढें चर्चा होऊन जाणून बुजून मान्य केलेलें धर्मशास्त्र नव्हे. वैदिक वाङ्मयाच्या ठिकाणीं हे आपले पूज्य ग्रंथ आहेत अशी जी बुद्धि जनतेच्या मनांत उत्पन्न झाली ती पुष्कळ अंशीं आपोआपच उत्पन्न झाली व या पैतृक भावनेस विरोध करण्याचें बहुधा कोणाच्याहि मनांत आलें नाहीं.

वेदवाङ्मयाचे तीन वर्गः—आज ज्याला आपण वेद किंवा वैदिक वाङ्मय म्हणतों त्यांत तीन प्रकारच्या ग्रंथांचा अंतर्भाव होतो. प्रत्येक वर्ग काहीं स्वतंत्र ग्रंथांचा झालेला आहे. परंतु या तीन वर्गांतील ग्रंथांची संख्या सारखी नाहीं. यांपैकीं कांहीं आज उपलब्ध आहेत, पण बरेच कालवश झालेले आहेत. हे तीन वर्ग येणेंप्रमाणें:—

(१) संहिता.—या शब्दाचा अर्थ संग्रह. यांत स्तोत्रें, प्रार्थना, मंत्रप्रयोग, आशीर्वादात्मक सूक्तें, यज्ञविधीसंबंधाचे मंत्र, अरिष्टशांत्यर्थ केलेल्या प्रार्थना, यांचा अंतर्भाव झाला आहे.

(२) ब्राह्मणें.—हीं ब्राह्मणें म्हणजे मोठमोठाले गद्यग्रंथ आहेत. यांजमध्यें देवादिकांच्या कथा, यज्ञासंबंधीं विचार, निरनिराळ्या क्रतूंतील क्रियांचें व्यावहारिक व आध्यात्मिक महत्त्व, असला भाग येतो.

(३) आरण्यकें व उपनिषदें –यांतील कांहीं ब्राह्मण ग्रंथांना जोडलेलीं आढळतात, व कांहीं स्वतंत्र आहेत

संहिता व ब्राह्मण हा जो ग्रांथिक भेद वर दिला आहे तो संचयास मिळालेल्या नांवावरून दिला आहे संचयास मिळालेलीं नांवें आंतील मजकुरावरूनच मिळालीं आहेत मंत्र आणि ब्राह्मण हे दोन केवळ निरनिराळे संचय नाहींत, ते निरनिराळे पदार्थ आहेत मात्र संहिता अथवा मंत्र या जुडग्यांत कांहीं ब्राह्मण आलें आहे, तसेंच ब्राह्मण या संचयांत कांहीं मंत्र म्हणजे संहिता आली आहे संहिता व ब्राह्मण हीं नांवें ऋग्वेद व शुक्लयजुर्वेद यांच्या बाबतींत बरोबर आहेत तेथें नांवानें ओळखला जाणारा संचय व आंतील पदार्थ यांचें ऐक्य आहे तसें ऐक्य कृष्णयजुर्वेदाच्या तैत्तिरीय, कठ, मैत्रायणीय, कापिष्ठल या शाखांत नाहीं

उपनिषदांत व आरण्यकांत अरण्यांत राहणाऱ्या यति, संन्यासी वगैरे लोकांचे परमेश्वर, जगत् व मनुष्य या त्रयी संबंधाचे विचार आहेत व भारतीयांचें प्राचीनतम तत्त्वज्ञान यांत सांपडतें वेदाचा शेवटचा भाग म्हणून व वेदकर्मांपासून होणाऱ्या अंतिम ज्ञानाचा संग्रह म्हणून यास वेदांत हें सार्थ नांव मिळालें आहे

संहिता.—पूर्वीच्या काळांत संहितांची संख्या बरीच मोठी असली पाहिजे ऋग्वेदाची बाष्कल संहिता नष्ट झाली आहे आज ऋग्वेद म्हणून ज्या संहिताग्रंथास आपण उद्देशितों, त्याचें ऐतिहासिक व शास्त्रीय नांव शाकलसंहिता आहे यजुर्वेदाच्या सुमारें १०१ शाखा होत्या त्यांपैकीं आज फारच थोड्या शिल्लक आहेत तैत्तिरीय संहितेंत शुक्लाचा बहुतेक भाग आला आहे हीच गोष्ट कठांविषयीं व मैत्रायणीयां विषयीं म्हणतां येईल या संहिता निरनिराळ्या ऋषींच्या संप्रदायांतून चालत असल्या पाहिजेत या संहितांपैकीं बऱ्याचशा संहिता केवळ एकाच संहितेच्या भिन्न शाखा असून या निरनिराळ्या शाखांत फरक आहे तो भिन्न प्रयोजनामुळें केलेला असावा ज्यामध्यें विशेष फरक आहे अशा आज चार संहिता असून त्यांच्या एक किंवा अधिक शाखा उपलब्ध आहेत त्या येणेंप्रमाणें :—

(१) ऋग्वेदसंहिता –ऋग्वेद म्हणजे ऋचांचें (स्तोत्रमय सूक्तांचें) ज्ञान (वेद=ज्ञान)

(२) यजुर्वेदसंहिता –(यजुर्वेदाची संहिता) यजुर्वेद म्हणजे यज्ञप्रयोगासंबंधींच्या मंत्रांचें ज्ञान (यजु, बहुव. यजूंषि) या संहितेचे बऱ्याच अंशांनीं परस्परभिन्न असे दोन पाठ आहेत

(अ) कृष्णयजुर्वेदसंहिता –हिच्या अनेक शाखा आहेत त्यांतील महत्त्वाच्या म्हणजे तैत्तिरीय, मैत्रायणी व कठ संहिता या होत

(ब) शुक्लयजुर्वेदसंहिता –वाजसनेयि संहिता ही या वेदाची संहिता होय तशीच काण्वसंहिताहि प्रसिद्ध आहे

(३) सामवेदसंहिता –सामें म्हणजे गाणीं त्यांचें ज्ञान म्हणजे सामवेद व त्याची संहिता ती सामवेदसंहिता

(४) अथर्ववेदसंहिता –अथर्ववेद म्हणजे मंत्रतंत्र प्रयोगाचें ज्ञान

या चार संहितांच्यामुळें सर्व भारतीय लोक चार निरनिराळे वेद मानितात आणि म्हणूनच 'वेदा' असें बहुवचन उपयोजिलें जातें हे चार वेद म्हणजे ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद हे होत ब्राह्मणें, आरण्यकें व उपनिषदें हे ग्रंथ प्रत्येक वेदाच्या निरनिराळ्या संहितेशीं व तिच्या अभ्यासाशीं बद्ध आहेत चारी वेदांच्या संहिता म्हणजे मंत्र पृथक् आहेत एवढेंच नव्हे, तर त्या त्या वेदाचे ब्राह्मण ग्रंथ, आरण्यक ग्रंथ व उपनिषद् ग्रंथहि पृथक् आहेत जसें–ऐतरेय ब्राह्मण ऋग्वेदाचें, शतपथ ब्राह्मण शुक्लयजुर्वेदाचें, छांदोग्योपनिषद् सामवेदाचें, इत्यादि प्रत्येक संहितेचें ब्राह्मण पृथक् असलेंच पाहिजे, कां कीं, यज्ञविषयक कार्य भिन्न आहे

वैदिक वाङ्मयाची व्याप्ति.—वर सांगितलेल्या तीन वर्गांपैकीं कोणत्या तरी वर्गांत मोडणारा व त्यामुळें कोठल्या तरी वेदांत अंतर्भूत होणारा प्रत्येक ग्रंथ 'वैदिक' समजला जातो याप्रमाणें वैदिक वाङ्मय म्हणजे विशिष्ट अध्यात्मविषयक, स्तुतिपर आणि प्रार्थनापर ग्रंथांचा संग्रह होय 'मंत्रब्राह्मणयो र्वेदनामधेयम्' असें आपस्तम्ब, सत्याषाढ वगैरे सूत्रकार म्हणतात हे ग्रंथ अर्थात् निरनिराळ्या काळांत झालेले आहेत परंतु या सर्वांना एकरूपता आणणारी गोष्ट म्हणजे श्रौतस्मार्त धर्माचा पाया या सर्व ग्रंथांवर मिळून रचिलेला आहे ही होय याचा व श्रौतस्मार्त धर्माचा संबंध यहुदीधर्म व 'जुना करार' किंवा ख्रिस्तीधर्म आणि 'नवा करार' यांतील संबंधासारखाच आहे असें सांगितलें म्हणजे आमच्या ख्रिस्ती वाचकास समजेल ज्याप्रमाणें यहुदी व ख्रिस्ती लोक 'पवित्र शास्त्राला' ईश्वरप्रणीत ग्रंथ मानतात त्याचप्रमाणें ब्राह्मण आपल्या सर्व वैदिक वाङ्मयास साक्षात् ईश्वरप्रणीत मानतात

वेदांचें ईश्वरप्रणीतत्व (अपौरुषेयत्व).—ख्रिस्ती लोकांत जसा 'पवित्र लिखाण' असा शब्द आहे तसाच आपल्या पूर्वजांचा 'श्रुति' (ऐकणें) असा शब्द आहे आपले धर्मग्रंथ ईश्वरानें सांगितले व ऋषींनीं ऐकले अशी भारतीयांची श्रद्धा आहे, आणि ही श्रद्धा विशेषतः 'मंत्रद्रष्टार' हें विशेषण ऋषींस लावल्यामुळें विशेष दृढ झाली आहे. ऋग्वेदसंहितेचीं सूक्तें एवढींच काय तीं परमेश्वराचीं निश्वसितें असून तींच द्रष्ट्या ऋषींस दिसलीं असें नव्हे, तर वैदिक वाङ्मयांतील अगदीं शेवटला भाग जे उपनिषद्ग्रंथ त्यांतील प्रत्येक शब्दसुद्धां संशयातीत ज्ञानाचा असून ब्रह्मदेवानें

उच्चारिलेला आहे असें मानीत असत. या गोष्टीची साक्ष आपल्या दर्शनांच्या इतिहासावरून उत्तम पटण्यासारखी आहे.

वेदांचें प्रामाण्यः—तत्त्वज्ञानाचे निरनिराळे संप्रदाय इतर बाबतींत एकमेकांपासून कितीहि भिन्न असले तरी, वेद हे ईश्वरप्रणीत (अपौरुषेय) मानण्यांत व आपापल्या संप्रदायाची इमारत वेदांच्या–विशेषतः उपनिषदांच्या–आधारावर रचण्यांत त्यांची विलक्षण एकवाक्यता आहे. आतां एवढें खरीक खरें कीं, या आधारभूत ग्रंथांचा अर्थ लावण्याच्या कामीं या निरनिराळ्या संप्रदायाच्या संस्थापकांनीं आपापलें निरंकुशत्व गाजविलें आहे व चिमणीनें दाणे टिपावे त्याप्रमाणें तत्त्वज्ञानावर लिहिणाऱ्या प्रत्येक ग्रंथकारानें आपल्याला हवा तेवढाच भाग त्यातून उचलला आहे. वेदाचें प्रामाण्य मान्य न करणारे बौद्ध देखील वेद हे मूळचे ब्रह्मदेवानें केलेले आहेत ही गोष्ट कबूल करतात, हें लक्षात ठेवण्यासारखें आहे. मात्र त्यांचा असा आग्रह आहे कीं, ब्राह्मणांनी वेदाच्या मूळस्वरूपांत फरक केल्यामुळें त्यांत आज अनेक दोष आढळतात. वेदांचें महत्त्व लोकांवर फार ठसलें असल्यामुळे त्यांच्या तडाक्यांतून जैनहि सुटले नाहींत. वेदांचा अर्थ एका दुर्बुद्धीनें प्रवृत्त झालेल्या मनुष्यानें आपल्या मतस्थापनार्थ फिरविला आहे, खरा वेदधर्म आम्हीच पाळतो, असा जैन ग्रंथकारांनी आपल्या पुराणग्रंथांतून उच्च रव केला आहे. हें सर्व खरें आहे, तथापि भारतीयांची वेदासंबंधीची विचारभिन्नता नष्ट झाली होती असें मात्र समजूं नये. वेदांस मानणाऱ्यांच्या व न मानणाऱ्यांच्या वेदविषयक वृत्तींत बराच फरक आहे.

या वृत्तिभेदासंबंधीं कांहीं लिहिण्यापूर्वी वेद व वेदस् या शब्दाचे वेदांत आलेले प्रयोग पाहून त्यावरून यांच्या अर्थासंबंधानें थोडासा विचार करूं.

वेदांत वेद हा एकच शब्द नाहीं तर "वेद" आणि "वेदस्" असे दोन शब्द आहेत. वेद शब्द पुल्लिंगी आहे व वेदस् शब्द नपुंसकलिंगी आहे. वेद आणि वेदस् हे दोन्ही शब्द विद् धातूपासून झाले आहेत. या दोनहि शब्दाचे प्रयोग सामान्यतः सर्व वेदांत आले आहेत. 'वेदस्' शब्दाचे अर्थ 'धन' व 'ज्ञान' असे बरेच ठिकाणीं आले आहेत. सायणाचार्यांनीं कांहीं ठिकाणीं धन असा अर्थ घेतला आहे. कांहीं ठिकाणीं ज्ञान असा अर्थ घेतला आहे. यास्काचार्यांनीं मात्र 'धननामानि' (निघ० २।१०) या शब्दमालिकेंतच 'वेदस्' शब्दाचा उल्लेख 'मघ, रेक्णः, रिक्थ, वेदः' अशा तऱ्हेनें केला आहे. परंतु 'जातवेदस्' शब्दाची निरुक्ति करितांना 'जातवित्तः वा जातधनः' याबरोबरच 'जातविद्य, वा ज्ञानप्रज्ञानः' असेंहि म्हटलें आहे. यावरून 'वेदस्' शब्दाचा 'ज्ञान' असा अर्थ यास्काचार्यांसहि मान्य होता असें दिसतें. प्रायः संहितेमधून व ब्राह्मणातून 'वेदस्'चा अर्थ 'धन' असाच घेण्यात येतो. परंतु अशीहि कांहीं स्थलें आहेत कीं, त्या ठिकाणीं 'वेदस्' शब्दाचा अर्थ ज्ञान असाहि घेण्यात येतो. पण हें मात्र खरें कीं, अशीं स्थलें कमी आहेत. त्यापैकी कांहींचा निर्देश करणें वावगें होणार नाहीं. उदाहरणार्थ, 'विश्वस्मात् जुजुप्रो वेदसस्परि' (ऋ. २·१७,६) सायणाचार्यांनीं या ठिकाणीं 'वेदसः' याचा अर्थ 'उत्कृष्टज्ञानात्' असा केला आहे. त्याचप्रमाणे 'इहेह वो मनसा बन्धुता नर उशिजो जग्मुरभि तानि वेदसा' (ऋ. ३·६०,१) या ठिकाणीं सायणाचार्यांनीं 'वेदसा' याचा अर्थ 'यज्ञभागप्रापककर्मविषयकज्ञानेन' असा केला आहे. 'आस्य वेदः खिदन्ति हन्ति नृम्णं' (ऋ. ४·२५,७) येथें 'वेदः' या पदाचा 'ज्ञान वा धन वा' असा अर्थ केला आहे. वरील तीनहि स्थलीं 'ग्रिफिथ'नें 'धन' (wealth) असा अर्थ केला आहे.

'वेदस' शब्दाचा 'धन' या अर्थानें प्रयोग पुष्कळ स्थळीं येत असल्यामुळे सर्व उतारे देण्याची आवश्यकता नाहीं. तथापि कांहीं स्थलांचा निर्देश करितों. (ऋ.१०.२७,१०; ८४,२;९९,२. ८·४५,१५; ८१,७. १·५९,५; १०३,६. ७·१५,३; १९,१. ३·५३,१४· ५ २,१२· अथर्व. ४·३१,२· ५·२०,४;७.२९,१. २०.५७,६.) अथर्ववेदातील स्थलांचाहि निर्देश वर आला आहे. परंतु महत्त्वाची गोष्ट ही आहे कीं, 'वेदस्' शब्दाचा 'ज्ञान' या अर्थानें शुक्लयजुर्वेदात स्पष्ट उल्लेख आलेला आहे. तो मंत्र असा–'पूषा नो यथा वेदसामसद्वृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये' (शुक्ल य. सं. २५·१८) हाच मंत्र ऋग्वेदामध्यें १·८९,५ या ठिकाणीं येतो, व तेथें भाष्यकार सायणाचार्य यांनीं 'वेदस' या पदाचा अर्थ 'धन' असा केला आहे, परंतु शुक्लयजुर्वेदांत महीधरानें आपल्या भाष्यांत 'ज्ञान' असा अर्थ लिहिला आहे. एकूण सायणाचार्य, ग्रिफिथ व महीधर यांच्या अर्थभेदामुळें हा शब्द अर्थदृष्ट्या संशयास्पद आहे यांत शंका नाहीं. या शंकेच्या मंदिरावर सायणाचार्यांनीं (ऋ. ८·८७,२) या ठिकाणीं 'वेदसा' या पदाचा अर्थ 'पुरोडाशादिलक्षणेन हविषा' असा करून कळस चढविला आहे.

मूळ अर्थ 'धन' असा असून नंतरचा अर्थ 'ज्ञान' असा रूपकामुळें होणें किंवा 'ज्ञान' हा मूळचा अर्थ असून रूपकामुळें 'धन' असा अर्थ होणें या दोनहि क्रिया शक्य आहेत. अगोदर शब्द व मग धातुशोधन अशी भाषावृद्धीची पद्धति असल्यामुळें व 'विद्' जाणणें (२ रा गण) व प्राप्त करून घेणें (६ वा गण) यांपैकीं कोणताहि अर्थ उत्तरकालीं आला अशी कल्पना निघण्याजोगी असल्यामुळें या दोहोंपैकीं अमुकच अर्थ मूळ होता असें सांगता येत नाहीं. अशा संशयास्पद स्थितींत शब्दाचा एकच निश्चित अर्थ घेणें ही स्वाभाविक प्रवृत्ति असल्यामुळें 'वेदस्' शब्दाचा धन असाच ग्रिफिथनें अर्थ केला आहे, व तीमुळेंच सायणाचार्यांनीं बहुतेक ठिकाणीं 'वेदस्' शब्दाचा अर्थ धन असा केला आहे. 'वेदस्' शब्दाचा ज्ञान हा अर्थ घेण्याचें कारण 'जातवेदस्' शब्दावरील यास्काचार्यांची निरुक्ति असावी असें वाटतें.

आतां 'वेद' शब्दाबद्दल विचार करूं. 'वेद' असा अकारांत शब्द ऋक्संहितेंत फक्त एकच ठिकाणीं येतो. तो मंत्र 'यः समिधा य आहुती यो वेदेन ददाश मर्तो अग्नये यो नमसा स्वध्वरः (ऋ. ८. १९,५) हा होय. येथें सायणाचार्यांनीं 'वेदेन' या पदाचा अर्थ 'वेदाध्ययनेन ब्रह्मयज्ञेन' असा केला आहे. व आश्वलायनगृह्यसूत्रकारांनीं पाकयज्ञप्रशंसेंत प्रारंभीच

हा मंत्र अशाच अर्थानें घेतला आहे या मंत्राचा अर्थ करितांना मॅक्समुल्लर वगैरे पाश्चात्य पंडित 'वेद' म्हणजे 'कुशमुष्टि' किंवा 'केरसुणी' असा अर्थ करितात व ग्रिफिथनेंहि सायणाचार्यांचा अर्थ बरोबर नाहीं असा समर्पक कारणाशिवाय शेरा मारून 'वेद' म्हणजे 'विधिविद्या' (ritual lore) असा अर्थ केला आहे अर्थाच्या दृष्टीनें पाहू गेल्यास वर उद्धृत केलेल्या 'वेदेन' या पदाचा अर्थ वेदसंबंधीं कोणतेंहि कृत्य किंवा वेदाध्ययन असा करिता येईल वेद शब्दाच्या प्रचलित अर्थाचें बोधक वचन वरील शब्दाशिवाय दुसरें कोठेंहि नाहीं आणि या ठिकाणीं विशिष्ट ग्रंथ असा एकच अर्थ होतो असें खात्रीनें म्हणता येत नाहीं मंत्र ज्या वेळेस तयार झाले त्या वेळेस मंत्र आणि त्याच्या विनियोगाचें ज्ञान यांच्या समुच्चयाचा बोधक शब्द नव्हता यांत आश्चर्य नाहीं, तथापि विशिष्ट वाङ्मयसमुच्चयाला वेद हें नांव संहिता पूर्ण होण्यापूर्वीच मिळालें होतें असें मात्र म्हणता येईल.

वेद आणि वेदस् या शब्दाचा ऋग्वेद व अथर्ववेद यांतील उपयोगाचें कोष्टक

ऋग्वेद	अथर्ववेद
वेद शब्दाचा उपयोग	
वेदेन ८ १९,५ (सायण -वेदाध्ययनेन)	वेद ५.२०,४,१०,
ज्ञानेन	१५,३,७,७ ५७,१
	वेदम् १० ८,१७
	१९ ७२,१,६८,१
	वेदा १९ ९,१२
	वेदा ४.३५,६
वेदस् शब्दाचा उपयोग	
वेदः १ ८१,९ ७०,५	वेदः ४ ३१,२
९९,१	२०.३७,१
३ ५३,१४	५७,६
४ २५,७, ज्ञान वा धन वा	
५ २,१२	वेद ७ २९,१
७ १५,३,	वेदांसि ६ ६६,३
१९,१	
८ ४५,१५,	
८१,७	
१०.२७,१०,	
८४,२	
९९,३	
वेदस २ १७,६ (ज्ञानात्)	
वेदसा ३ ६०,१	
८ ८७,२ (धन हविर्वा)	
वेदसा १ ८९,५	

टीप -'वेदस्' शब्दाचा ज्या ठिकाणीं अर्थ दिला नाहीं तेथें [illegible]

वरील कोष्टकावरून वेदस् शब्द कमी कमी होत गेला आणि वेद हा शब्द त्याच्या ठिकाणीं क्रमशः स्थापित होत गेला हें सहज कळून येईल सामान्यतः बोलावयाचें तर असें म्हणता येईल कीं, वेदस् चा पहिला अर्थ धन, नंतरचा अर्थ ज्ञान, त्यानंतर वेद शब्दाचा ज्ञान या अर्थानें प्रचार, याप्रमाणें अर्थक्रम होऊन त्याच्या नंतरच्या काळीं वेद या शब्दास ऋग्यजुःसामांचा समुच्चय असा अर्थ आला असावा

अथर्ववेदांतील पुष्कळ वचनें प्रकृत अर्थानें वापरलीं आहेत याला उदाहरण देता येतील त्यांतील कांहीं उद्धृत करितों. 'यस्मिन् वेदा निहिता विश्वरूपा' (अथ० ४ ३५,६) त्याचप्रमाणे 'ऋचं साम यदप्राक्षं हविरोजो यजुर्बलम्। एष मा तस्मान्मा हिंसीत् वेदः पृष्टः शचीपते (अथ० ७. ५७,२) या ठिकाणीं सायणाचार्यांनीं 'एष वेदः ऋक्सामयजुरात्मकः' असें लिहिलें आहे त्याप्रमाणें "ये अर्वाङ् मध्य उत वा पुराणं वेदं विद्वांसमभितो वदन्ति (अथ० १० ८, १७) 'ताभ्यामुद्धृत्य वेदमथ कर्माणि कृण्महे (अथ १९ ६८,१) 'यस्मात्कोशादुदभराम वेदं' (अथ १९ ७२,१) 'मह्यं प्रजापतिर्धाता लोका वेदाः सप्तऋषयोऽग्नयः' (अथ० १९ ९,१२) या ठिकाणीं 'वेदा' या पदाचा अर्थ 'चत्वारः साङ्गा वेदाः' असा केला आहे यावरून वर दिलेल्या ऋग्वेदांतील स्थलीं (ऋ ८.१९,५) 'वेदेन' या पदाचा अर्थ सध्या आपण ज्यास वेद असें म्हणतों तोच असावा असें निश्चित होतें

'विद्' या धातूचा आणि विद् या धातूशीं संबद्ध अशा शब्दाचा उपयोग ऋग्वेदांतील ज्या वाक्यांत दिसून येतो तीं वाक्यें आम्ही खालीं देत आहों (स्वर गाळले आहेत)

१ ११,६ विदुष्टे तस्य कारव (विदु जानन्ति, विद् ज्ञाने लट्)
१ ११,७ विदुष्टे तस्य मेधिरा (जानन्ति)
३ ५५,१८ प्रनुवोचाम विदुरस्य देवा (जानन्ति)
२ २३,१६ नहि वृहस्पते न परं साम्नो विदु (जानन्ति)
१ १०५,१ वित्त (स्तोत्र)

१ १८६,८ विदा कामस्य वेनत (विद=लम्भयत प्रयच्छ वेत्यर्थः)

७ ७२,२ समानो बन्धुरुत तस्य वित्तम् (वित्त जानीतम्)
८ ९२,११ उदिता यो निदिता वो वेदिता (वेदिता=वेत्ता=ज्ञाता)

४ २१,८ विदत् गौरस्य गवयस्य गोहे (विदत्=लभत्)
९ ६८,९ पुनान इन्दुर्वरिवो विदत् प्रियम् (विदत्=लम्भयति प्रयच्छतीत्यर्थः)

तद्विदत् शर्यणावति (विदत्=अशासीत्)

५ ३९,१ राधस्तन्नो विददसो (विददसो=लब्धधन)
१ ३१,१ तव व्रते कवयो विद्मनापस (विद्मन्=ज्ञान)
५ ४८,५ न तस्य विद्म पुरुषत्वता वय (जानीम)
१० ८८,१८ पृच्छामि व कवयो विद्मनेक (विज्ञानाय)

२·१,६ सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे (सुविदत्र=सुप्रज्ञ)
२·१,१८ विश्वरत्वा राजान सुविदत्रं ऋञ्जते (सुविदत्र=सुधन)
२·२४,१० बृहस्पते. सुविदत्राणि राध्या (सुविदत्राणि सुष्ठु लब्धव्यानि सुविदत्र धन भवति इति यास्क.)

२·२·३ स्थमिव वेद्यं शुक्रशोचिषम् (वेद्यो धन तस्मै हितम्)

'विद्' म्हणजे जाणणें किंवा ज्ञान असणें अशा अर्थाचीं वाक्यें अनेक आहेत आणि वेद, विदत्र, विद्थ, वित्त इत्यादि अनेक रूपें दोन्ही अर्थांशीं जुळविण्याजोगीं आहेत. यावरून एवढें मात्र निश्चितपणें म्हणता येईल कीं, दोन्ही अर्थ फार जुने आहेत. 'विद्' धातूचा जाणणें या अर्थानेंच उपयोग ज्यात आहे असे उतारे अधिक आहेत. वेद याचा पहिला अर्थ ज्ञान न करता धन केला तर 'विद्' धातूच्या अनेक अर्थांवरून निघालेला निर्णय त्याम पोषक होत नाहीं. असा हा 'वेद' शब्दाच्या अर्थासंबधाचा परस्परविरुद्ध पुरावा पुढें ठेवून आम्ही मोकळे होतों.

आता यज्ञप्रकरणातील कांहीं विशेष स्थलीं 'वेद' या पदाचा अर्थ 'दर्भपिंजूल' किंवा 'केरसुणी'सारखें स्वच्छता करण्याचें साधन असा करण्यात येतो याचें उदाहरण मीमांसेंत प्रामुख्यानें येणारें 'वेद कृत्वा वेदिं करोति' हें वाक्य होय. येथें 'वेद' पदाचा अर्थ 'कुशमुष्टिनिर्मित पदार्थ' असा करितात. व याच अर्थानें शुक्लयजुर्वेदांतहि एक मत्र आला आहे तो पुढीलप्रमाणे —

'वेदोसि त्व देव वेद देवेभ्यो वेदो भव' (वा स.२,२१) या ठिकाणीं 'वेद' या संबोधनाचा अर्थ 'कुशमुष्टिनिर्मित पदार्थ' असाच महीधरानें केला आहे, पण हें विधान कुशमुष्टिवाचक असेल असें खात्रीनें म्हणता येत नाहीं. जुने मत्र नव्या कामास लावताना अर्थ फिरविणें ही क्रिया वारवार दृष्टीस पडतेच. महीधरास देखील या मत्रार्थासाठीं 'वेद' या शब्दाचे दुसरे अर्थ देणें अवश्य वाटलेंच. 'वेदोऽसि' *या ठिकाणीं वेद शब्दाचा अर्थ* 'त्रयीवेद' असा घेतला आहे व 'वेदोभव' याचा अर्थ 'ज्ञापको-भव' असा केला आहे. व 'वेदेन रूपे व्यापिबत्सुतासुतौ प्रजापति' (वा. स १९,७८) येथें 'परिज्ञानेन वैविध्या वा' असा अर्थ केला आहे.

या वरील सव पुराव्यावरून एक गोष्ट स्पष्ट होते कीं, 'वेद' हा शब्द ऋग्वेदात सध्याच्या *अर्थानें निश्चित रीतीनें* वापरण्यात येत असे असें दिसत नाहीं. शुक्लयजुर्वेद व अथर्ववेद यांच्यावेळीं मात्र वेद शब्दाला निश्चित अर्थ प्राप्त झाला होता असें दिसतें. *ऋग्वेद व सामवेद आणि शुक्लयजुर्वेद व अथर्ववेद याना मध्यकालीन* असणारी जी तैत्तिरीय संहिता किंवा ब्राह्मण त्यामध्यें 'वेद' शब्दाचा अर्थ 'दर्भपिंजूल' किंवा 'मार्जनी' असाच फार वेळा येतो ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. 'वेद' शब्दाचा अर्थ निश्चित झाला नव्हता हें या गोष्टीवरून सिद्ध होतें

अथर्ववेदकालीं वेदपदाचा अर्थ पूर्ण निश्चित झाला यात शका नाहीं. 'वेद विद्वासमभितो वदन्ति' (अथ. १०.८,१७) हा तैत्तिरीय *आरण्यकातील मत्र अथर्ववेदसंहितेंत आला आहे* ही गोष्ट फार लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. यावरून तैत्तिरीय *संहिताकालीं* वेद शब्दाचा अर्थ निश्चित झाला नव्हता असेंच सिद्ध होणें विशेष संभवनीय दिसतें. ऋग्वेदकालापासून क्रमानें पदात आल्यास 'वेदस्' या शब्दाचे प्रयोग कमी होत चालले आहेत व 'वेद' या शब्दाचे प्रयोग वाढत चालले आहेत असें दिसून येईल.

शुक्लयजुर्वेद व सामवेद यामध्यें 'वेदस्' हा शब्द फक्त प्रत्येक ठिकाणीं येतो व त्याहि ठिकाणीं ती ऋचा ऋग्वेदातीलच आहे. शुक्लयजुर्वेद म्हणजे जुनीं निवडलेलीं वाक्यें. त्यामुळें उसन्या घेतलेल्या मत्रात 'वेदस्' हा शब्द *एक वेळ आला या पुराव्यावरून* काहीं एक सिद्ध होत नाहीं सामवेदात थोडासा पाठभेद करून ही ऋचा *पठित आहे. परतु सामवेदाचा स्वतत्र रीतीनें* विचार करण्याचें कारण नाहीं, *कारण वाङ्मयदृष्ट्या तो वेद* स्वतत्र ग्रथ नाहीं.

आता सध्या कालीं प्रचारात असलेले ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद हे जे शब्द त्यासबधीं विचार करू. या सामासिक पदातील वेदशब्दाचा ऐतिहासिक विचार वर आलाच आहे व त्यावरून पुष्कळ कालपर्यंत वेदशब्दाचा अर्थ निश्चित होता असें भासत नाहीं उलटपक्षीं, ऋक्, यजु व साम या पदाचा अर्थ मात्र निश्चित होता याबद्दल सशय राहत नाहीं. सामान्यत 'ऋक्' शब्दाचा अर्थ स्तुति, मत्र व ऋत्विग् असा येतो. ऋग्वेदातील काहीं स्थलावरून मत्रकाराला ऋग्वेदच उद्देशित होता किंवा छन्दोबद्ध भागच विवक्षित होता असें म्हणावयास हरकत दिसत नाहीं. उदाहरणार्थ, 'ऋच. सामानि जज्ञिरे' (ऋ. १०.९०,९) 'आ ऋचो गिर सुष्टुतय.' (ऋ.१०.९१,१२) त ऋच कामयन्ते (ऋ ५.४४, १४-१५) ऋचा गिर हवामहे (ऋ. ५.६४,१) हीं स्थलें *पाहिलीं असता ऋग्, यजु, साम या शब्दाबद्दल त्याचा निश्चय* झाला होता अशी खात्री पटते.

वेद वगैरे शब्दाच्या अर्थासबधानें इतका विचार झाल्यानतर आता वेदविषयक वृत्तिभेदाच्या विवेचनाकडे वळू.

वेदाचें महत्त्व भारतीय समाजास काय होतें हें जाणण्यासाठीं याविषयीं प्राचीन ग्रंथकाराच्या ग्रथात व प्रत्यक्ष वेदात काय मतें दृष्टीस पडतात हें पाहूं. या कार्यासाठी जे उतारे येथें आम्ही देत आहों त्यावरून वेदांविषयीं अत्यंत आदराबरोबर विचारविविधत्वहि भारतीय समाजात पूर्वीपासून होतें ही गोष्ट स्पष्ट होईल

प्राचीन कालीं विचाराचे अनेक प्रकारचे भिन्न प्रवाह दृष्टीस पडतात. अध्यात्माचें महत्त्व गाताना कोणी वेदपाडित्याला गौणत्व देई, वेदापैकीं काहीं भाग पौरुषेय होता अशा तऱ्हेचें मतहि मधून मधून कोणी व्यक्त करी, कोणी विशिष्ट मताची किंवा दैवताची प्रतिष्ठा गातेवेळीं वेदांवरहि शितोडे टाकी, आणि *कोणी वेदाची प्रतिष्ठा गाऊनहि त्याच्याबरोबर आपला आवडता* विषय अभ्यासिला पाहिजे असें प्रतिपादी. येणेंप्रमाणे सर्वसामान्यपणें पूज्य बुद्धि जरी व्यक्त होत असे, तरी अनुयायी म्हणविणारानींहि आपली बुद्धि श्रद्धेनें मंद होऊं न देतां वेदाविषयीं आपलें विचारस्वातंत्र्य कायम ठेवलें होतें असें दिसतें.

प्राचीन काळाकडे नजर फेंकण्यापूर्वी आणि वेदविषयक वृत्ति शोधण्यापूर्वी आपण एक गोष्ट समजून घेतली पाहिजे ती ही कीं, ऋचास, सामास आणि यजूस वेद हे नाव जरासें उत्तरकालींच मिळालें यासाठीं अत्यंत प्राचीन काळीं वेदाविषयीं भारतीयाचें मत पहावयाचें म्हणजे ऋचा, सामें व यजू याजविषयींचें त्याचें मत पहावयाचें

निरनिराळ्या काळीं भारतीयाच्या मनात असलेली वेदाविषयींची भावना दाखविण्यासाठीं जे उतारे द्यावयाचे त्यात अग्रस्थान वेदाच महत्त्वस्थापन ज्या काळात होत होत त्या काळातील वाक्यास दिलें पाहिजे

वेदाच श्रेष्ठत्व वर्णावयाचा एक प्रकार म्हटला म्हणजे त्यास श्रेष्ठ उत्पत्ति देणें जगदुत्पत्तीबरोबरच वेदोत्पत्ति झाली अशा कल्पना वेदातच दिसतात ऋग्वेदाच्या पुरुषसूक्तात असें वर्णिलें आहे कीं, सर्वात्मक अशा विराट् पुरुषास पशु करून त्याचा देवानीं जो यज्ञ केला त्यापासून ऋचा, सामें, छंद व यजू उत्पन्न झाले (*तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋच सामानि जज्ञिरे। छंदासि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत) पुरुषसूक्ताखेरीज वेदाच्या उत्पत्तीविषयीं ऋग्वेदात इतरत्र कोठेंहि उल्लेख आढळत नाहीं

अथर्ववेदात जगदाधारभूत एक स्तंभ (स्कंभ) आहे अशी कल्पना असून त्या स्तंभापासूनच वेद झाले असें म्हटलें आहे प्रथम जन्मलेले ऋषी, ऋचा, सामें व यजू ज्याच्या ठिकाणीं उत्पन्न होतात, विस्तीर्ण अशी पृथ्वी ज्याच्या आश्रयावर राहिली आहे व एक ऋषि ज्याच्या ठिकाणीं सर्वस्व अर्पण करून राहिला त्या (आश्रयीभूत) खांबाची (स्कंभाची) स्तुति कर तो स्कंभरूप देव कोणता आहे वरें? (†यत्र ऋषय प्रथमजा ऋच साम यजुर्मही एकर्षिर्यस्मिन्नार्पित स्कंभ त ब्रूहि कतम स्विदेव स) वेदास स्कंभावयव करणारा अथर्ववेदात दुसरा आणखी उल्लेख आहे तो असा "ज्याच्या प्रेरणेनें ऋचा तासून नीट नेटक्या बनतात, यजु ज्याच्या इच्छेनें तयार होतात, सामें ज्याच्या शरीरावरचे केंस आहेत व अथर्वांगिरस ज्याच मुख आहे त्या खांबाची स्तुति कर तो खांब कोणता बरें?" (‡यस्मादृचो अपातक्षन्यजुर्यस्मादुपाकषन्। सामानि यस्य लोमान्यथर्वांगिरसो मुखं स्कंभ त ब्रूहि कतम स्विदेव स) वेदाचें प्राचीनत्व दाखविण्यासाठीं अनादि अशा कालापासूनच वेद उत्पन्न झाल्याची कल्पना वेदात आढळून येते कालापासून ऋचा व यजु उत्पन्न झाले (¶कालादृच समभवन्यजु कालादजायत)

वेद व देवता याचा अन्योन्याश्रय दाखविणें हा वेदमहतीगायनाचा दुसरा प्रकार होय अथर्ववेदात एके ठिकाणीं वर्णन आढळतें कीं, "तो इंद्र ऋचाच्यापासून झाला व त्याच्यापासून ऋचा झाल्या" (*स (इंद्र) वा ऋग्भ्योऽजायत तस्मादृचोऽजायन्त) वेदमहत्त्व स्थापन होऊन तेच उपमानभूत झाले आहेत असेंहि पुरावे वेदात आहेत त्याचें साहचर्य हवींस व यज्ञद्रव्यास देऊन यज्ञद्रव्याची महती गाइली आहे —"ज्याच्या योगानं ऋत्विज व यजमान यज्ञकर्म करतात त्या ऋचा व सामें याचें हवींच्या सहवर्तमान मी यजन करतो ऋचा च साम हीं दोघ 'सद' नामक मंडपात प्रकाशित होतात व नंतर देवाच्याकडे हवींसह अर्पिलीं जातात' (†ऋच साम यजामहे याभ्या कर्माणि कुर्वते। एते सदसि राजतो यज्ञं देवेषु यच्छत)

वेदानीं आमची हिंसा करूं नये म्हणून इंद्राची प्रार्थना हवि वगैरेंनीं केल्याच वर्णन वेदात आढळतें 'मी हवि ऋचेला प्रश्न विचारतों, मी ओज सामाला प्रश्न करतों, मी बल यजूला प्रश्न विचारतों, मी ज्या ज्या वेदाला प्रश्न विचारीन, तो तो वेद हे शचीपते इंद्रा, माझी हिंसा न करो' (‡ऋच साम यदप्राक्ष हविरोजो यजुर्बलम्॥ एष मा तस्मान्मा हिंसीद्वेद पृष्ट शचीपते)

"ज्या शिजलेल्या भातापासून अमृत उत्पन्न झालें, जो भात गायत्रीचा अधिपति झाला, ज्याच्या ठिकाणीं अनेक रूपानीं युक्त असे वेद साठविले गेले आहेत, त्या शिजलेल्या भाताच्या योगानं मृत्यूला ओलांडून आम्ही पलीकडे जाऊं," अशा तऱ्हेच अद्भुत प्रकारच वेदाच्या विषयींचें वर्णन वेदात दृष्टीस पडतें (¶यस्मात्पक्वादमृतं संबभूव यो गायत्र्या अधिपतिर्बभूव। यस्मिन्वेदा निहिता विश्वरूपा, स्तेनौदनेनाति तराणि मृत्युम्)

वेदाना श्रेष्ठोत्पत्ति देणें हें काम मंत्ररचनाकालीं होत होतें, त्याप्रमाणं ब्राह्मणकालींहि होत होतें यावरून ऋचाचा कालबोध मात्र होत नाहीं का कीं असली प्रशसा उत्तरकालीन ग्रथात, उदाहरणार्थ उपनिषदात व स्मृतींतहि दिसते, शतपथ ब्राह्मणात असें वर्णन आहे प्रजापतीनं तपश्चर्या केल्यावर त्याच्यापासून पृथ्वी, द्यौ व आकाश हीं उत्पन्न झालीं या तिहींचे ठिकाणीं त्यानें उष्णता उत्पन्न केली तेव्हा त्याच्यापासून अग्नि, वायु व सूर्य हे तीन प्रकाश उत्पन्न झाले व या तीन तळपणाऱ्या प्रकाशापासून तीन वेद उत्पन्न झाले अग्नीपासून ऋग्वेद, वायूपासून यजुर्वेद व सूर्यापासून सामवेद (§तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रयो वेदा अजायन्त। अग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेद सूर्यात्सामवेद)

* ऋ० १० ९० † अथर्ववेद १० ७,१४ ‡ अथर्व ५४,२

* अथर्व १३ ७,१० † अथर्व ७ ५६,१० ‡ अथर्व ७ ५७,१. ¶ अथर्व ४ ३५,६. § शतपथ ब्रा० ११,५,८

छांदोग्य उपनिषदात दिलेली वेदाची उत्पत्ति वर दिलेल्या शतपथांतील वेदोत्पत्तीसारखीच आहे (*स एतांस्तिस्रो देवता अभ्यतपत्तासां तप्यमानानां रसान्प्राबृहदग्नेर्ऋचो वायोर्यजूंषि सामान्यादित्यात्)

यज्ञासाठीं वेद उत्पन्न झाले असें वर्णन मनुस्मृतींत आढळतें. अग्नि, वायु व सूर्य यांच्यापासून यज्ञसिद्धीसाठीं ऋक्, यजु व साम या तीन लक्षणांनीं युक्त असें वेदत्रयरूपी सनातन ब्रह्म दोहन करून काढलें (†अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् । दुदोह यज्ञसिद्ध्यर्थमृग्यजुःसामलक्षणम् ॥)

वेदाचें प्राचीनत्व दाखविण्यासाठीं वेद हे सृष्टीच्याहि पूर्वींचे आहेत असें वर्णन करणारीं वाक्यें शतपथ ब्राह्मणांत आहेत उदाहरणार्थ —"प्रजापतीनें आपण वाढावें म्हणून तप केलें व त्या योगानें तो थकला. मग त्यानें स्वतःपासून वेदत्रयीरूप ब्रह्म उत्पन्न केलें (‡स श्रान्तस्तेपानो ब्रह्मैव प्रथममसृजत त्रयीमेव विद्याम्)

वेद हे अपौरुषेय आहेत हें सिद्ध करणारें म्हणजे मनुष्याच्या उत्पत्तीपूर्वींच वेद झाले आहेत, ते कोणा मनुष्यानें केलेले नाहींत असें दर्शविणारें वर्णन पूर्वींच्याच उताऱ्यात पुढें आहे तें असें "पाण्यापासून प्रजा निर्माण करावी असें त्याला वाटलें व वेदत्रयीसह त्यानें पाण्यात प्रवेश केला तेव्हां एक अंडें निर्माण झालें. नंतर प्रजापतीनें 'हें अंडें मोठें होवो' असें त्या अंड्याला स्पर्श करून भाषण केलें व त्या जलोद्भव अंड्यापासून त्यानें प्रथमतः वेदच उत्पन्न केले" (‡सोऽपोऽसृजत वाच एव लोकात् । सोऽकामयत आभ्योऽद्भ्योऽधि प्रजायेयेति सोऽनया त्रय्या विद्यया सहाऽपः प्राविशत्त आंडꣳ समवर्तत तदभ्यमृशदस्त्वित्यस्तु भूयोऽस्त्वित्येव तदमयीस्ततो ब्रह्मैव प्रथममसृज्यत त्रय्येव विद्या)

वरच्या उताऱ्यात वेदाचें प्रजापतीशीं समकालीनत्व दाखविलें आहे तथापि प्रजापतीनेंच वेद निर्माण केले अशींहि वाक्यें अनेक आहेत वेद प्रजापतीनें किंवा ईश्वरानें निर्माण केले असें म्हणणें म्हणजे कशाच्या तरी नंतर ते झाले असें म्हटल्यासारखें होतें, आणि हें त्यांच्या नित्यत्वविरुद्ध विधान होतें.

वेदाची प्रजापतीपासून उत्पत्ति दर्शविणारें वर्णन बृहदारण्योपनिषदात सांपडतें. "त्या प्रजापतीनें आपल्या मनानें व वाणीनें ह्या ऋचा, यजु, सामें, छंद, यज्ञ व पशु वगैरे सर्व उत्पन्न केलें." (¶स तया वाचा तेनात्मनेदꣳ सर्वमसृजत यदिदं किंचर्चो यजूꣳषि सामानि०)

* छांदोग्य उ० ४.१७,२. † मनुस्मृति १. २३. ‡ शतपथ ब्रा० ६.१.१,९–१० ¶ बृहदारण्य उ० १.२,५

वेद हे आदिपुरुषाचे निःश्वास आहेत असा उल्लेख याच उपनिषदात व शतपथ ब्राह्मणात आढळतो. "अगे मैत्रेयी, महद्भूत अशा परमात्म्याचे श्वास हेच ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, इतिहास व पुराणें होत" (*अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतयदृग्वेदो यजुर्वेद सामवेदोऽथर्वांगिरस इतिहास पुराणं०)

कोठें देवांशीं तर कोठें प्रजापतीशीं वेदाच्या उत्पत्तीचा संबंध जोडलेला शतपथ व तैत्तिरीय ब्राह्मणग्रंथांत अनेक ठिकाणीं आढळतो "मनोरूपी समुद्रापासून वाग्रूपी कुदळीनें देवांनीं वेदत्रयी खणून काढली" (†मनो वै समुद्रो मनसो वै समुद्राद्वाचाभ्र्या देवास्त्रयीं विद्यां निरखनन्)

"वेद हे प्रजापतीच्या मिशाचे केस आहेत" (‡प्रजापतेर्वा एतानि श्मश्रूणि । यद्वेद॰)

"वाणी हीच परमेश्वराचें अविनाशी रूप, यज्ञाला प्रथम निर्माण करणारी, वेदाची माता, व अमृताच्या राजिना आहे" (¶ वागक्षरं प्रथमजा ऋतस्य । वेदानां माताऽमृतस्य नाभि. ।

भागवतपुराण व विष्णुपुराण या ग्रंथांतहि वेदाची उत्पत्ति प्रजापतीच्या मुखापासून झाली असल्याचें वर्णिलें आहे.

"त्या प्रजापतीनें आपल्या चार मुखापासून चार वेद ओंकार व व्याहृति यांच्या सह उत्पन्न केले" (§तेनासौ चतुरो वेदांश्चतुर्भिर्वदनैः प्रभु) "प्रजापतीनें पहिल्या मुखातून ऋग्वेद, दुसऱ्या किंवा दक्षिण बाजूच्या मुखातून यजुर्वेद, पश्चिमेकडील मुखातून सामवेद व उत्तरेकडील मुखापासून अथर्ववेद उत्पन्न केला" (‖ऋच ······निर्ममे प्रथमान्मुखात् । यजूंषि ····· दक्षिणादसृजन्मुखात् । सामानि······पश्चिमादसृजन्मुखात् । अथर्वाणमुत्तरादसृजन्मुखात्) "एकदा प्रजापति ध्यानस्थ असतांना त्याच्या पूर्वादि चारी दिशांकडील मुखापासून ऋक्, यजु, साम व अथर्व हे चार वेद निर्माण झाले" (§कदाचित्ध्यायत स्रष्टुर्वेदा आसंश्चतुर्मुखात् । ·······ऋग्यजुःसामाऽथर्वाख्यान्वेदान्पूर्वादिभिर्मुखैः । ·······व्यदधात्क्रमात्)

**मार्कंडेयपुराण व ††विष्णुपुराण या दोन्ही ग्रंथांतील वेदोत्पत्तीचें वर्णन अगदीं सारखें आहे. हरिवंशांत वेदोत्पत्तीचा संबंध प्रत्यक्ष प्रजापतीशीं न जोडतां त्यानें उत्पन्न केलेल्या गायत्रीशीं व भारतांत विष्णु अगर सरस्वतीशीं जोडला असल्याचें दिसून येतें "ब्रह्मदेवानें नंतर वेदमाता गायत्री निर्माण केली व गायत्रीपासून चार वेद उत्पन्न केले" (‡‡ततोऽ-

* बृ. आ. उ. २.४.१० व शतपथ ब्रा. १४.५.४.१० † श. प. ब्रा. ७.५.२.५२ ‡ तैत्तिरीय ब्रा. ३.३.१.११ ¶ तै. ब्रा. २.८.८.५ § भागवत १२.६· ‖ विष्णु पु० १.५.४८· § भागवत ३.१२.३४ व ३७ ** मार्कंडेय पु० १.२.१. †† विष्णु पु० १.५.४८ ‡‡ हरिवंश ११.५६

सृजद्ध त्रिपदा गायत्रीं वेदमातरम् । अकरोच्चैव चतुरो वेदान्गायत्रिसंभवान्) "अच्युतान (विष्णून) आपल्या मनापासून सरस्वती व वेद निर्माण केले व तो म्हणाला माझ्याच ठिकाणीं स्थित असणाऱ्या वेदमाता सरस्वतीला पहा" (*सरस्वतीं च वेदाश्च मनसः ससृजेऽच्युत । वेदाना मातरं पश्य मत्स्था देवीं सरस्वतीम् ॥)

हरिवंशातच एके ठिकाणीं 'वेद यज्ञाकरिता निर्माण झाले' या प्राचीन कल्पनेची पुनरावृत्ति करणारें वचन आढळतें "ऋचा यजू व सामें हीं यज्ञाची सिद्धि करण्यासाठीं निर्माण केलीं" († ऋचो यजूंषि सामानि निर्ममे यज्ञसिद्धये)

वेदाचें महत्त्व समाजास पटल्यानंतर इतर गोष्टींना महत्त्व देण्याचे जे प्रकार लेखकानीं सुरू केले ते पहाण्या जोगे आहेत यज्ञधर्म, गायत्री, प्रजापति एवढ्या कल्पनावर लेखक थांबले नाहींत सांख्याची त्रिगुणात्मक सृष्टीची कल्पना प्रसृत झाल्यानंतर तिचा आणि वेदाचाहि संबध जोडावयाचा होता, आणि तो जोडलाहि गेला मनुस्मृतिकारास आपल्या धर्मशास्त्राची महती वेदाहूनहि अधिक गावयाची होती "सत्वगुणाची दुसरी किंवा मध्यमावस्था म्हणजे 'वेद' व सत्वगुणाची तिसरी किंवा उत्कृष्ट अवस्था म्हणजे 'ब्रह्मा' होय" (‡यज्वान ऋषयो देवा वेदा ज्योतींषि वत्सरा । पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीय सात्विकी गति । ब्रह्मा विश्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च । उत्तमा सात्विकीमेता गतिमाहुर्मनीषिण ॥) असें मनुस्मृति सागते सर्व विषयाचें आदिस्थान वेद होत अशा अर्थाचीं वाक्यें शतपथ ब्राह्मणात दिसतात "त्या (प्रजापती)नें तीन वेदामध्येंच सर्व भूताना पाहिलें या वेदत्रयीमध्येंच सर्व छंदाचा, सर्व स्तोमाचा, सर्व प्राणाचा व सर्व देवाचा आत्मा निविष्ट झाला आहे" (¶स त्रय्यामेव विद्याया सर्वाणि भूतान्यपश्यत्। अत्रहि सर्वषा छदसामात्मा सर्वेषा स्तोमाना सर्वेषा प्राणानाम् सर्वेषा देवानाम् ,)

देवाचें मूर्तत्व, गति व तेज हीं वेदाच्या योगानेंच प्रकट झालीं असें तैत्तिरीय ब्राह्मणांत वर्णिलें आहे (§ऋग्भ्यो जातां सर्वशो मूर्तिमाहु । सर्वा गतिर्याजुषी हैव शश्वत् । सर्वं तेज सामरूप्यं ह शश्वत् ।)

देवाच्या व भूतमात्राच्या कर्माला वेदाच्या द्वाराच प्रारंभ झाला असें विष्णुपुराण दाखवितें "भूताची नावं, स्वरूपें आणि कर्माचें प्रवर्तन परमेश्वरानं प्रथम वेद शब्दापासूनच केलें" (§नामरूप च भूताना कृत्यानां च प्रवर्तनम्। वेदशब्देभ्य एवादौ देवादीना चकार स ।) महाभारतातील *शांतिपर्वांत आढळणारे श्लोक उपरिनिर्दिष्ट कल्पनेला दुजोरा देतात वेद हे परमेश्वराचे श्वास आहेत अशा तऱ्हेची कल्पना शतपथात असल्याबद्दल वर उल्लेख आलाच आहे या कल्पनेचाच आश्रय सायणाचार्यांनी ऋक्संहिता व तैत्तिरीय संहिता याजवर टीका लिहिताना मंगलाचरणात केला आहे इतकेंच नव्हे तर वेद हे जगाच्या उत्पत्तीला कारणभूत आहेत असेंहि त्यानी दर्शविलं आहे "वेद हे ज्याचे श्वास आहेत व ज्यानं वेदापासूनच हें अखिल विश्व निर्माण केलं त्या विद्यातीर्थ महेश्वराला मी वंदन करतों" (†यस्य नि श्वसित वेदा यो वेदेभ्योऽखिल जगत् । निर्ममे तमहं वंदे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥)

वेदाचं अनंतत्व दर्शविणारी एक आख्यायिका तैत्तिरीय ब्राह्मणात आढळते ती अशी –"ब्रह्मदेवानें त्या भरद्वाजाला पूर्वी कधींहि ठाऊक नसलेले असे पर्वतप्राय तीन वेद दाखविले व त्या वेदाच्या तीन पर्वततुल्य राशीतून एक एक मूठ वेद हातात घेऊन तो म्हणाला, 'हे भरद्वाजा' हे तीन पर्वत दिसत आहेत हे वेदाचे राशी आहेत त्याच्यातील एकएक कण म्हणजे एकएक स्वतंत्र वेदच आहे असें समज वेद अनंत आहेत व त्याचा अंत लागणें अशक्य आहे" ‡तंह त्रीन्गिरिरूपानविज्ञातानिव ददर्शयाचकार । तेषां हैकैकस्मान्मुष्टि माददे । सहोवाच । भरद्वाजेत्यामन्त्र्य । वेदा वा एते अनन्ता वै वेदा ।)

जुन्या कल्पनास न दुखविता आपलं उपास्य किंवा मत जर भारतात चोहोंकडे दिसते तर तें विष्णुपुराणकारास अवगत कसें नसेल? वेदाचं नित्यत्व व त्याची विष्णूशीं एकरूपता असल्याचें विष्णुपुराण सांगते "प्रजापतीनं निर्मिलेली श्रुति नित्य आहे" (¶प्राजापत्या श्रुतिर्नित्या), "तो भगवान् विष्णूच ऋङ्मय साममय व यजुर्मय आहे व तोच या वेदत्रयीचा आत्मा–प्रतिपाद्यविषय–आहे, ऋगादि वेदाचा व सर्व शरीरधारी प्राण्याचा तो विष्णूच आत्मा होय" (§स ऋङ्मय स साममय सचात्मा स यजुर्मय । ऋग्यजु सामसारात्मा स एवात्मा शरीरिणाम् ।)

वेदापैकीच काहीं भागाला श्रेष्ठत्व व काहीं भागाला गौणत्व असल्याचं वर्णन तैत्तिरीय संहितेंत एके ठिकाणीं आढळतें "ऋचा, यजू व साम परिमित–मोजकीं–आहेत पण–तैत्तिरीय आरण्यकोक्त‖–'पृथिवी होता० इ० इ०' मंत्र सिवा ब्रह्म हें अपरिमित, अप्रमेय व अनंत आहे" §परिमिता वा ऋच परिमितानि सामानि परिमितानि यजूंषि अथैतस्यैवान्तो नास्ति यद्ब्रह्म)

* महाभारत भीष्मपर्व ३०१९ व शांतिपर्व १२९२० † हरिवंश १०४७ ‡ मनुस्मृति १२ ४९–५० ¶ शतपथ ब्रा १० ४ २,२१ § तै ब्रा ३.१२.९,१–२ § विष्णु पुराण १ ५,५८

* महा भा शा प ८५३३ † ऋ स व तै सं सायणाचा मंगलाचरणाचा श्लोक ‡ तै ब्रा ३ १० ११, ¶ विष्णुपुराण ३ ६ § विष्णुपु० ३ ३,१९ ‖ तै आर ३.२,१ § तै स ७ ३,१.

या वर्णनांत ऋग्यजुःसामात्मक वेदविभागांपेक्षां विवक्षित मंत्रच श्रेष्ठ ठरविण्याचा उद्देश असल्यामुळें जरी ऋचादिकांना परिमित म्हटलें असलें, तथापि विवक्षित मंत्राचा मोठेपणा बाजूस ठेवला तर ऋचादिकांचें प्राचीनांस वारंवार भासणारें पर्वतप्रायत्व तेवढ्यानें लपत नाहीं.

वेदांचें श्रेष्ठत्व व महती शतपथ ब्राह्मणांत स्तुतिप्रचुर शब्दांनीं गाइलेली दृष्टीस पडते.

"ही सारी पृथ्वी द्रव्यानें परिपूर्ण भरून दान केल्यास जितकें फल मिळतें तितकेंच फल तीन वेद पठण केल्यानें मिळतें. किंबहुना द्रव्यपूर्ण पृथ्वीदानापेक्षां वेदाध्ययन करणारा पुरुष अधिक विजयी होऊन अक्षय्य सुकृत संपादन करतो. यासाठीं वेदांचें पठण अवश्य करावें" (*यावंतः ह वै इमां पृथिवीं वित्तेन पूर्णां ददल्लोकं जयति त्रिस्तावन्तं जयति भूयांसं च अक्षय्यं य एवं विद्वानहरहः स्वाध्याय-मधीते तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः)

स्मृतिपुराणांची वेदांविषयीं भावना.—स्मृति-पुराणांचीं वेदविषयक वाक्यें कधीं शुद्ध स्तुतिपर, कधीं आपलें घोडें पुढें सारण्यासाठीं व्यवहार म्हणून वेदनिष्ठा दाखविली अशा आरोपास जागा देणारीं, कधीं वेदांचें महत्त्व कमी करण्यासाठींच योजिलेलीं आणि कधीं श्रेष्ठ आचाराची विद्येपेक्षां अधिक महती गाण्याच्या बुद्धीचीं दिसतात. वेद हे देवादिकांचे मार्गदर्शक, नित्य, अपौरुषेय व अप्रमेय आहेत अशा प्रकारची वेदांची प्रशंसा आदरपूर्वक केलेली मनुस्मृतींत आढळते.

"देव, पितर व मनुष्यें यांचें वेद हें नित्य असें चक्षुरिंद्रिय आहे. वेदवाङ्मय व त्याचें उपबृंहण करणारें शास्त्र हें अजमावयास अशक्य, अप्रमेय व नित्य आहे" (†पितृदेवमनुष्याणां वेदश्चक्षुः सनातनम् । अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ॥)

याच स्मृतींत वेदांचें ज्ञान असणाऱ्या मनुष्याची श्रेष्ठता वर्णिलेली पहावयास मिळते ती अशीः—सेनापत्य, राज्य, दंडनेतृत्व व सर्व पृथ्वीचें अधिपतित्व करण्यास वेदशास्त्रवेत्ता पुरुषच योग्य आहे." शिवाय "वेदशास्त्रांच्या अर्थाचें तत्त्व जाणणारा पुरुष कोणत्याहि आश्रमामध्यें राहून जीं कर्में करतो त्यांच्या योगानें तो इहलोकीं राहत असतांना देखील ब्रह्मानुभव घेण्यास पात्र होतो" (‡सेनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च । सर्वलोकाऽधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति ॥) व (¶वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् । इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥)

वेदांच्या पावित्र्याविषयीं दिले इतके उतारे पुरेसे होतील. वेद व इतर ग्रंथ यांच्याविषयीं तुलना करून कोणी वेदांस तर कोणी इतर ग्रंथांस कमीजास्त प्रमाणांत श्रेष्ठता कसकशी देतात याविषयींचे कांहीं मासले पुढें देत आहो.

वेद व धर्मशास्त्र हीं एकमेकांहून भिन्न आहेत असें मनुस्मृति दर्शविते.

"श्रुति म्हणजे वेद व धर्मशास्त्र म्हणजे स्मृति. श्रुति व स्मृति या दोहोंचीहि मीमांसा विरुद्ध तर्क काढून करूं नये. या दोहोंपासूनच धर्म प्रकाशित झाला आहे" (*श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वै स्मृतिः । ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ ॥)

या वचनाचा रोख स्मृतींना वेदांच्या बरोबरीचा मान देण्याकडे आहे हें ध्यानांत आणणें जरूर आहे.

वेदांचा त्याग करणाराची निंदा याच स्मृतींत केलेली दिसून येते.

"जो द्विज वेदाध्ययन न करितां दुसऱ्या एखाद्या अर्थशास्त्र वगैरे विषयामध्यें परिश्रम करितो तो जीवंत असतांनाच आपल्या संततीसह अतिशय अल्प कालांतच शूद्रत्वाला प्राप्त होतो."

(†योऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् । स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥)

ज्याची भावना दुष्ट आहे अशा मनुष्यास वेद फलद्रूप होत नाहींत असें मनुस्मृति सांगते. "दुष्ट भावना असणाऱ्या पुरुषाला वेद, त्याग, यज्ञ, नियम व तप यांची सिद्धि केव्हांहि होत नाहीं" (‡वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च । न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छंति कर्हिचित् ॥)

अध्यात्म ज्ञानावांचून कोणत्याहि कर्माचें फल मिळत नाहीं असें ही स्मृति दर्शविते.

"अध्यात्मज्ञान नसलेला कोणताहि पुरुष क्रियेचें फल मिळवूं शकत नाहीं" (¶न ह्यनध्यात्मवित्कश्चित्क्रियाफल-मुपाश्नुते ॥)

अनेक पातकें करणारा मनुष्यहि वेदाध्ययनानें निष्पाप होतो अशी वेदाची महती व सामर्थ्य याच स्मृतींत वर्णिलेलें आढळतें.

"त्रैलोक्याचा विध्वंस करणारा असो अथवा महापातक्याचें अन्न सेवन केलेला असो. जो पुरुष ऋग्वेदाचें धारण करतो तो कोणत्याहि दोषाला प्राप्त होत नाहीं" (§हत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः । ऋग्वेदं धारयन्विप्रो नैनः प्राप्नोति किंचन ॥)

* शतप. ब्रा० ११·५·६·१ † मनुस्मृति १२·९४ ‡ मनुस्मृ० १२·१०० ¶ मनु. १२·१०२

* मनु. २·१० † मनुस्मृति २·१६८, ‡ मनु. २·९७ व ¶ मनु. ६·८२ § मनु. ११·२६१

वेदांतीलच कांहीं भाग अशुचि आहे असें निंदात्मक वर्णन मनुस्मृतींत पहावयास सापडतें, आणि त्याबरोबरच त्या वाक्यावरील टीकेंत केलेली टीकाकाराची मखलाशीहि नजरेस येते

"सामगायनाचा ध्वनि व आरण्यक यांचे पठण झाल्यानंतर ऋग्वेद व यजुर्वेद पठण करूं नयेत. ऋग्वेद हा देवदैवत्य व यजुर्वेद हा मनुष्यदैवतात्मक आहे. सामवेद हा पितृदैवतात्मक असल्यामुळें त्याचा ध्वनि अशुचि आहे" (*सामध्वनावृग्यजुषी नाधीयीत कदाचन । वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥ ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुष । सामवेद स्मृत पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनि ॥)

या वचनावरील टीकाकार कुल्लूक याची मखलाशी अशी —

"यासाठीं त्या सामवेदाचा ध्वनि अशुचीच जरी नाहीं तरी अशुचीसारखा आहे" (तस्मात्तस्य अशुचिरिव ध्वनि न तु अशुचिरेव) वेद नित्य व ईश्वरप्रणीत आहेत असें लोक मानीत असत व वेदाचा एखादा भाग अपवित्र असणें किंवा त्यांत कोणत्याहि प्रकारचें व्यंग असणें अगदीं अशक्य समजत उत्तरकालीनांस मनुस्मृतिहि मान्यच होती, यासाठीं दोन भांडणाऱ्या ग्रंथामध्यें कांहीं तरी तोडमिळवणी करावी अशी कुल्लूकभट्टाची इच्छा दिसते

सामवेदाच्या अशुचित्वाची कल्पना विष्णुपुराणांतहि दृढमूल झाल्याचें दिसतें. "सृष्टीच्या आरंभीं ब्रह्मा ऋग्मय असतो, स्थितीच्या काळांत विष्णु यजुर्मय असतो व अंताच्या वेळीं रुद्र साममय असतो यास्तव त्या सामवेदाचा ध्वनि अशुचि आहे" (†सर्गादौ ऋङ्मयो ब्रह्मा स्थितौ विष्णुर्यजुर्मय । रुद्र साममयोऽन्ताय तस्मात्तस्याऽशुचिर्ध्वनि ॥)

वेदांच्यापेक्षा पुराणेंच जुनीं आहेत असें प्रतिपादन वायुपुराणांत दिसून येतें "सर्व शास्त्रांत जुनें, नित्य, शब्दमय, पुण्यप्रद व शतकोटिसंख्याविस्तृत असें पुराण ब्रह्मदेवानें प्रथम स्मरलें आणि नंतर त्याच्या मुखांपासून वेद निर्माण झाले" (‡प्रथम सर्वशास्त्राणां पुराणं ब्रह्मणा स्मृतम् । अनन्तर च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिस्मृता ॥)

मत्स्यपुराणामध्यें एके ठिकाणीं वरील आशयाचेंच वचन अगदीं थोड्या फरकानें आहे (§पुराण सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् । नित्य शब्दमयं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥)

वेदांची व पुराणांची महती समतोल वर्णिलेली वायुपुराणांत आढळते. "जो ब्राह्मण अगर कोणीहि द्विज चार वेद, वेदांगें व उपनिषदें यांच्यासह जाणतो पण तो जर पुराण जाणत नसेल तर तो खरा ज्ञानवान् ठरणार नाहीं." (*यो विद्याच्चतुरो वेदान् सांगोपनिषदो द्विज । नचेत्पुराणं संविद्यान्नैव स स्याद्विचक्षण ॥)

वेदांपेक्षांहि महाभारताची योग्यता अधिक आहे असें महाभारतच म्हणतें "पूर्वी सर्व देवांनीं एकत्र जमून वेद व भारत हीं दोन्ही तोलून पाहिलीं त्या वेळीं भारत वेदांपेक्षा अधिक भरलें तेव्हांपासून भारत ग्रंथाला लोकांमध्यें 'महाभारत' हें नांव मिळालें" (†पुरा किल सुरै सर्व समेत्य तुलया धृतम् । चतुर्भ्य सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो ह्यधिकं यदा । तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन्महाभारतमुच्यते ॥)

वेद व रामायण या दोन्ही ग्रंथांची योग्यता समान आहे असें खुद्द रामायणांतच म्हटलें आहे "हें पुण्यप्रद रामायणाख्यान वेदांच्या बरोबरीचें आहे" (‡इद पवित्रमाख्यान पुण्य वेदैश्च सम्मितम् ॥) भागवतांतील एक श्लोकहि 'भागवत' वेदांच्या बरोबरीचें आहे असें सांगतो "¶ भागवत पुराण वेदांच्या इतकेंच योग्यतेचें असून ब्रह्मकल्प सुरू झाला त्यावेळेस भगवंतानें ब्रह्मदेवाला सांगितलें" असें भागवतांतील श्लोकांत प्रतिपादिलें आहे

वेदांपेक्षांहि पुराणग्रंथांना श्रेष्ठत्व अधिक असल्याचा उल्लेख पुराणग्रंथांत आढळतो "पुराणें, उपपुराणें, किंबहुना वेद यांच्यापेक्षांहि श्रेष्ठतेच्या दृष्टीनें ब्रह्मवैवर्तपुराण श्रेष्ठ व सारभूत आहे" (§ सारभूतं पुराणेषु ब्रह्मवैवर्तमुत्तमम् । पुराणोपपुराणानां वेदानां भ्रमभंजनम् ॥)

उपनिषदांची वृत्ति.—यज्ञकर्माची निंदा व तत्त्वज्ञानाची प्रशंसा उपनिषद्ग्रंथांत केलेली दिसते. वेद ईश्वरप्रणीत आहेत हें जरी उपनिषदांत सांगितलें आहे तथापि तत्त्वज्ञानविषयक उपनिषद्भागाहून कर्मकांडविषयक वेदभाग गौण प्रतीचा आहे असेंच पुढें दिलेल्या वचनाचें तात्पर्य आहे

"अज्ञानरूपी महासागरांतून तरून जाण्याच्या कामीं १६ ऋत्विज व यजमान आणि पत्नी मिळून १८ असामींच्या हातून घडणाऱ्या ज्ञानरहित यज्ञकर्माची नाव बळकट आहे व तिचा आपणास उपयोग होऊन आपण अज्ञानसागर तरून जाऊं असें जे कोणी मूढ समजत असतील ते पुन्हा अज्ञानसागरांतच गटंगळ्या खात राहतील अर्थात् ते पुन्हा जन्ममरणाच्या फेऱ्यांत पडतील" (‖प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनंदंति मूढा जरा मृत्युं ते पुनरेवापियन्ति ॥) याखेरीज "यज्ञयागादि कर्मे

* मनुस्मृ. ४ १२३ व १२४. † विष्णुपु २.११,५. ‡ वायुपु १६०–६१, § मत्स्यपु. ३ ३.

* वायुपु १२००. † महाभारत आदिपर्व २६४. ‡ रामायण १.१०४ ¶ भागवत २ ८,२८. § ब्र. वै पु० १ ४८ ‖ मुण्डकोप० १ २ ७

व लोकोपयोगी अशी विहिरी, तलाव वगैरे बांधणें इत्यादि पूर्त कर्म करीत राहणें हेंच वायतें पुरुषार्थाचें श्रेष्ठ साधन आहे असें जे मूढजन समजत असतात ते स्वर्गलोकांत कांहीं काळ सुख भोगून पुन्हा या किंवा याहूनहि खालच्या लोकांत जन्माला येतात" (* इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥)

वेदामध्यें असणाऱ्या ज्ञान व कर्मकांडविषयक दोन विभागांपैकीं ज्ञानकांडविषयक विभागासच कसा मोठेपणा उपनिषदें देतात हें वरील उताऱ्यावरून स्पष्ट होतें यांच मुंडकोपनिषदांत सर्व भूतांना व्यापून असणाऱ्या परमात्म्याची 'वेद' ही 'वाचा' आहे († वाग्विवृताश्च वेदाः) असें जरी म्हटलें आहे तथापि वेदाच्या या सामान्य गौरवापेक्षा वर निर्दिष्ट केलेला कर्मकांड व ज्ञानकांड यामधला तरतमभाव लक्षांत घेण्याजोगा आहे

कर्म व ज्ञानविषयक भागास अनुसरून उपनिषदांत वेद वाङ्मयाचे परा व अपरा ही नांवें देऊन दोन विभाग कसे दाखविले जातात व त्यांत 'परा' नामक भागास म्हणजे उपनिषद्भागास कसें महत्त्व दिलें जातें हें पाहणें मौजेचें आहे

मुंडकोपनिषदांत एके ठिकाणीं शौनकानें अंगिरसाला प्रश्न विचारला आहे कीं, हे भगवन्, कोणत्या गोष्टीचें ज्ञान झालें असतां सर्व समजण्यांत येईल ? (कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति । मुंड० १ १,३) या प्रश्नाला लागलीच उत्तर मिळालें आहे कीं, 'अपरा' व 'परा' या दोन विद्यांचें ज्ञान झालें म्हणजे सर्व समजण्यांत येतें

ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद व ज्योतिष यांना 'अपरा' विद्या अशी संज्ञा आहे (तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषमिति । मुंड० १ १,५) व जिच्या योगानें अविनाशी अशा नित्य वस्तूचें—परमात्म्याचें—ज्ञान होतें ती (उपनिषद्भाग) 'परा' विद्या होय (अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते । मुंड० १ १,५)

वर दिलेल्या उताऱ्यावरून वेदांपैकींच कर्मविशिष्ट भागापेक्षां ज्ञानविशिष्ट भागास दिलेलें वैशिष्ट्य लक्षांत येण्याजोगें आहे तथापि ब्रह्माच्या गूढ ज्ञानप्राप्तीपेक्षा वेदांतील बाह्य भागाची म्हणजे ज्यांत संस्कार, विधी वगैरे सांगितले आहेत अशा भागाची किंमत फार कमी आहे या विचाराचें अखिल दर्शविण्यासाठीं आणखी कांहीं उतारे पुढें देत आहों

उपनिषद्विचाराचीच पुनरावृत्ति करणारी भगवद्गीता, तींत श्रीकृष्ण म्हणतात, हे पार्था, भोग व ऐश्वर्य यांच्या प्राप्तीसाठीं धडपड करणारे व कामनांच्या ठिकाणीं चित्त ठेवणारे जे अज्ञानी लोक फलप्राप्तीविषयीं फुलवून दिलेलीं वचनें पाहून त्याविषयाच बडबड सुरू करतात, वेदवाक्याची फाज्यारूढ करीत बसतात, कर्मकांडापेक्षा थोर कांहीं नाहीं असें प्रतिपादन करतात, स्वर्गप्राप्ति हेंच ज्यांचें ध्येय व जन्म आणि कर्म यांचीच प्राप्ति करून देणाऱ्या जगड्व्याल वैदिक क्रियेचेंच जे स्तोम माजवितात, त्या भोग व ऐश्वर्य यांनीं वेडावलेल्या अर्थात् चित्त ठिकाणावर नसलेल्या लोकांची अनेक ठिकाणीं गुतून राहिलेली बुद्धि एकाग्रतेच्या कामीं उपयोगी पडत नाहीं (यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः । वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् । क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥ भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् । व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥ भगव० २ ४२–४४)

याच्या पुढच्या ४६ व्या श्लोकांत "क्षुद्र अशा एखाद्या पाण्याच्या डबक्यांत जितक्या गरजा भागतात तितक्या गरजा मोठ्या थोरल्या तलावांत सहजच भागून जातात त्याच प्रमाणें सर्व वेदामध्यें सांगितलेल्या कामना आत्मसाक्षात्कार झालेल्या ब्राह्मणाला सहजच प्राप्त होत असतात" असें म्हटलें आहे (यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके । तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः) छांदोग्य उपनिषद् (७. १ २–३) यामध्यें सनत्कुमाराला नारद म्हणत आहेत कीं हे भगवन्, मी ऋग्वेद जाणतो, यजुर्वेद, सामवेद व चौथा अथर्ववेदहि जाणतो. इतिहास पुराणहि मला ठाऊक आहेत पण मी नुसता मंत्रवेत्ता आहे, मला आत्मज्ञान नाहीं, याबद्दल मला दुःख वाटतें यावर सनत्कुमार उत्तर देतात कीं नारदा, जें कांहीं तू जाणत आहेस त्याचेंच नांव आत्मा (ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थं . .एतद्भगवोऽध्येमि । सोऽहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नात्मवित् तं होवाच यद्वै किं चैतदध्यगीष्ठा नामैवैतत्) ऋग्वेदादि चार वेद तू जाणत आहेस तेंच नामब्रह्म होय यासाठीं तू त्या नामब्रह्माचीच उपासना कर (नामोपास्स्वेति) जो कोणी नामब्रह्माची उपासना करतो त्याला त्या नामब्रह्माचे ठिकाणीं यथेष्ट संचार करता येतो (स यो नाम ब्रह्म इत्युपास्ते यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते । छांदो० ७ १,५) भागवतपुराणांतील एका श्लोकांतहि ब्रह्म विद्येचें महत्त्वच दर्शविलें आहे 'हे राजा, सर्वपृथ्वीभर पूर्वेस शेंडे करून दर्भ पसरून यज्ञनिमित्तानें झालेल्या अतिशय पशुवधाचाच अभिमान बाळगून तू स्तब्ध बसला आहेस व आत्मज्ञानसंपादनरूप सत्कर्म करण्याचें मनांत सुद्धां आणीत नाहींस याला काय म्हणावें ? अरे ज्या योगानें हरीचा—भगवंताचा—संतोष होईल, त्याचा प्रमाद होईल तेंच खरी विद्या व तेंच खरें कर्म" हरीच्या ठिकाणीं बुद्धी जडविणें हीच खरी विद्या आहे (आस्तीर्य दर्भैः प्रागग्रैः कार्त्स्न्येन क्षितिमंडलम् । स्तब्धो बृहद्वधान्मानी कर्म नावैषि यत्परम् ॥

* मुंड० १ २,१० † मुंड० २ १,४.

तत्कर्म हरितोषं यत् सा विद्या तन्मतिर्यया ॥ ४ २९,४९) ब्रह्मज्ञान होण्यास वेदांतील अनेकेश्वरीमत कसा अडथळा करितें व त्या मतापासून निघालेल्या व स्वर्गसुखाच्या इच्छेनें केलेल्या संस्काराविषयीं तिरस्कार नसला तरी निदान अनादर तरी कसा वाटत असे हें वरील उताऱ्यावरून सहज कळून येण्यासारखें आहे.

वेद आणि व्यास.—विष्णु, वायु व भागवत पुराणें आणि महाभारत यांनीं केलेले वेदाचे भाग कसकसे आहेत हेंहि पाहणें जरूर व मनोरंजक आहे. मागें सांगितल्याप्रमाणें वेदाची उत्पत्ति ब्रह्माच्या निरनिराळ्या मुखांतून झाली असें कांहीं पुराणांत सांगितलें आहे. ही गोष्ट खरी असल्यास त्यापैकीं प्रत्येकाचें स्वतंत्र अस्तित्व असणें जरूर आहे, पण एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे कीं, मुळांत एकच वेद होता व नंतर त्याची चार भागांत विभागणी करण्यांत आली. उदाहरणार्थ—"द्वापरयुगांत वेदव्यासाचें रूप धारण करून प्रभूनें एकच वेद चार ठिकाणीं विभागला आणि मोठा केला" असा मजकूर विष्णुपुराणांत आहे (वेदमेकं चतुर्भेदं कृत्वा शाखाशतैर्विभुः । करोति बहुलं भूयो वेदव्यासस्वरूपधृक् । वेदास्तु द्वापरे यस्य...॥ ३ २,५६-५७) याच पुराणांत एका श्लोकांत "जगाचें हित करणारा श्रीविष्णु वेदव्यासाचें स्वरूप धारण करून प्रत्येक द्वापरयुगामध्यें एकाच वेदाचे अनेक विभाग करतो (द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने । वेदमेकं स बहुधा कुरुते जगतो हितं ॥ ३ ३,५,) असें म्हटलें आहे. याच्यापुढेंच एका श्लोकांत 'पूर्वीचा जो वेद तो चार पादांनीं युक्त असून त्याची संख्या एक लक्ष होती. सर्व मनोरथ पूर्ण करणारे दहा प्रकारचे यज्ञ या आद्यवेदापासूनच झाले (आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्रसंमितः । ततो दशगुणः कृत्स्नो यज्ञोयं सर्वकामधुक् ॥ ३ ४,१) असें विधान आहे. वाजसनेयि (शुक्लयजु) संहितेवर भाष्य लिहिणारा महीधर मुखातीलाच असें म्हणतो कीं 'ब्रह्मपरंपरेनें प्राप्त झालेला वेद मनुष्यें मंदमति होत चाललीं हें पाहून त्या ब्रह्माच्याच प्रेरणेनें चार ठिकाणीं विभागता झाला आणि ऋक्, यजु, साम व अथर्व संज्ञक ते चार विभाग—चार वेद—त्यानें पैल, वैशंपायन, जैमिनी व सुमंतु या चार शिष्यांना क्रमानें दिले' (तत्रादौ ब्रह्मपरंपरया प्राप्तं वेदं वेदव्यासो मन्दमतीन् मनुष्यान्विचिन्त्य तत्कृपया चतुर्धा व्यस्य ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यांश्चतुरो वेदान् पैलवैशम्पायनजैमिनिसुमन्तुभ्यः क्रमादुपदिदेश) वायुपुराणांत असें वर्णन आढळतें कीं, द्वापरयुग उलटल्यावर स्वायंभुवमन्वंतरामध्यें ब्रह्मा मनूला म्हणाला हे महाबुद्धिमता, वेदाचे विभाग कर. मूळ वेद एकच होता व त्याचे चार पाद होते व तो ग्रंथ एक लक्ष होता पुढें तो सर्व दसपट वाढविला गेला. यज्ञ हा सर्व कामनांचें पूरण करणारी कामधेनु आहे. ब्रह्मदेवानें 'वेदाचे विभाग कर' म्हणून सांगितल्यावर मनु 'बरें' म्हणाला व चतुष्पादयुक्त असा एकच असलेला वेद त्यानें चार ठिकाणीं केला. ते चार विभागच ऋक्, यजु, साम व अथर्ववेद म्हणून प्रसिद्धीस आले (द्वापरे तु परावृत्ते मनो स्वायंभुवेऽन्तरे। ब्रह्मा मनुमुवाचेदं वेदं व्यस्य महामते । ·· · आद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्रसंमितः । पुनर्दशगुणः कृत्स्नो यज्ञो वै सर्वकामधुक् । एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वा मनुर्लोकहिते रतः । वेदमेकं चतुष्पादं चतुर्धा व्यभजत्प्रभुः । अध्याय ६० श्लोक २-८) वैवस्वतमन्वंतरांत व्यासांनीं वेदाचे पुन्हा विभाग केले असें भागवतांत आहे. प्रजाचें असें चातुर्होत्रसंज्ञक वैदिक कर्म अवलोकन करून यज्ञाची परंपरा कायम राहण्यासाठीं एकच असलेला वेद श्रीव्यासांनीं चार ठिकाणीं विभागला. व्यासांनीं एकाच वेदापासून उद्धृत केलेले चार विभाग हेच ऋक्, यजु, साम व अथर्वनामक चार वेद होत (चातुर्होत्रं कर्म शुद्धं प्रजानां वीक्ष्य वैदिकम् । व्यदधाद्यज्ञसंतत्यै वेदमेकं चतुर्विधम् । ऋग्यजुःसामाथर्वाख्या वेदाश्चत्वार उद्धृताः १ ४,१४,१९,२०) याच पुराणांत शेवटच्या भागांत म्हणजे स्कंध १२ यांतील ६ व्या अध्यायाच्या ३७ श्लोकापासून पुढें जें वर्णन आढळतें त्यावरून व्यासांनीं केलेल्या वेदाच्या व्यवस्थेचें सामान्य वर्णन लक्षांत येईल. तेथील वर्णन बरेंच विस्तृत असल्यामुळें येथें दिलें नाहीं त्याचा सारांश असा—व्यासांनीं पैल, वैशंपायन, जैमिनी व सुमंतु या चार शिष्यांना चार वेदाच्या चार संहिता पढविल्या. पैलाचे दोन शिष्य झाले. या शिष्यपरंपरेंत बाष्कल व शाकल्य असे दोन शिष्य झाले त्यांनीं ती संहिता अनुक्रमें चार व पांच ठिकाणीं विभागली. पुढेंहि त्या संहितेचा थोडाबहुत विस्तार झाला. वैशंपायनानें आपली यजु संहिता आपल्या अनेक शिष्यांना पढविली त्यांतच याज्ञवल्क्य हा शिष्य होता. याचें व वैशंपायनाचें भांडण झालें व याज्ञवल्क्यानें पढलेला वेद परत टाकला तो दुसऱ्या वैशंपायनशिष्यांनीं तित्तिरिपक्ष्याचें, रूप घेऊन ग्रहण केला तेव्हांपासून त्या शिष्यांना तैत्तिरीय हें नांव पडलें. वैशंपायनासाठीं कांहीं शिष्यांना व्रताचरण करावें लागल्यामुळें त्यांना चरकाध्वर्यु हें नांव मिळालें. याज्ञवल्क्यानें सूर्याची आराधना करून नवाच वेद मिळविला. सूर्यानें घोड्याचें (वाजी) रूप घेऊन वेद दिल्यामुळें त्या वेदास 'वाजसनेय' असें नांव मिळालें. जैमिनीनें व्यासापासून मिळविलेला सामवेद आपल्या मुलांना व शिष्यांना पढविला. याच्या शिष्यपरंपरेंत पौष्यंजी वगैरे नामांकित शिष्य झाले. सामवेदाच्या परंपरेनें वाढत वाढत हजार शाखा झाल्या. पौष्यंजीचे शिष्य वास्तविक उत्तरेकडचे राहणारे म्हणून त्यांना उदीच्य किंवा औदीच्य असें म्हणत असत पण पुढें त्यांना प्राच्य म्हणजे पूर्वेकडील राहणारे असे लोक म्हणू लागले. सुमंतूनें आपला अथर्ववेद कबंधाला शिकविला. त्यानें आपल्याला दोन शिष्य केले त्यांपैकीं वेददर्शाचे पुन्हा चार व पथ्याचे तीन शिष्य झाले. इ इ

वेद जगदारंभीं पण संहिता त्रेतायुगाच्या प्रारंभीं.—अशी कल्पना पुराणात आहे भागवतपुराणात स्कंध ९ अध्याय १४ याच्या शेवटीं जें वर्णन आलें आहे त्यात सर्व वाङ्मय प्रणव म्हणजे ओंकार हा एकच वेद पूर्वी होता, त्याचप्रमाणें 'नारायण' हा एकच देव व लौकिक अग्नि हा एकच अग्नि होता वर्णहि एकच असे त्रेतायुगाच्या आरंभीं पुरुरव्यापासून तीन वेद झाले अग्नि व प्रजा याच्या योगानें धन्य होत्साता तो पुरुरवा राजा गंधर्वलोकीं गेला" असें वर्णन आढळतें (एक एव पुरा वेद प्रणव सर्ववाङ्मय । देवो नारायणो नान्य एकोऽग्निर्वर्ण एवच । पुरूरवस एवासीत् त्रयी त्रेतामुखे नृप । अग्निना प्रजया राजा लोक गन्धर्वमेयिवान्) या संस्कृत श्लोकाचा अर्थ भागवत पुराणावरील टीकाकार असा करतो कीं, कृतयुगात लोकामध्ये सत्वगुण विशेषेंकरून वास करीत होता लोक त्या युगांत ध्यानात गुंग होऊन गेलेले असत त्रेता युगात रजोगुणाचें प्राबल्य झाल्यामुळें वेदाचे भाग पाडून कर्ममार्ग दाखविण्यात आला

महाभारतातील शांतिपर्वं श्लोक १३०८८ व पुढील श्लोक पाहिले तर असें आढळतें कीं, हें कृतयुग आहे, श्रेष्ठ असा उत्कृष्ट काल प्राप्त झाला आहे, या युगात पशु हे अवध्य आहेत हें कांहीं खोटें नाहीं नंतर 'त्रेता' नामक युग येईल व त्या त्रेतायुगात वेदत्रयी उत्पन्न होईल त्याचप्रमाणें प्रोक्षण केलेले यज्ञपशु यज्ञामध्यें मारले जातील (इद कृतयुग नाम काल श्रेष्ठ प्रवर्तित । अहिंस्या यज्ञपशवो युगेऽस्मिन् न तदन्यथा ॥ ततस्त्रेतायुग नाम त्रयी यत्र भविष्यति । प्रोक्षिता यज्ञपशवो वध प्राप्स्यति वै मखे ॥)

वेदाच्या एकत्वासंबंधानें किंवा बहुलासंबंधानें आणि वेदाच्या निरनिराळ्या शाखाभेदासंबंधानें कल्पना येण्यास वरील उतारे पुरे होतील

यजुर्वेदाचा आद्य प्रवर्तक वैशंपायन व त्याचा शिष्य याज्ञवल्क्य याचें भांडण कसें झालें ? याज्ञवल्क्यानें वैशंपायनाच्या यजुर्वेदापेक्षा निराळाच एक यजुर्वेद कसा प्रचलित केला वगैरे गोष्टींचें विवेचन पुढें येईलच अथर्ववेदाचे अनुयायी याचें इतर वेदाशीं व छंदोगाचें (सामवेद्यांचें) ऋग्वेद्यांशीं असलेलें वैर येथें वर्णन करीत नाहीं कारण त्याचा ऊहापोह वेदकालीन भांडणाचा परामर्श घेताना होईलच

ऋग्वेदात पारंगत असलेल्या मनुष्याला, बह्वृच व सामवेद जाणणाऱ्याला छंदोग असें म्हणतात यजुर्वेदाच्या ज्ञात्यास अध्वर्यु ही संज्ञा आहे ह्या संज्ञा तैत्तिरीय संहिता व शतपथ ब्राह्मण यात आढळतात शतपथ ब्राह्मणानुयायांना अध्वर्यु ही संज्ञा शतपथ ब्राह्मणात दिलेली आहे, ह्या अनुयायाच्या प्रतिस्पर्ध्यांना चरकाध्वर्यु असें नाव आहे हें नाव जरा निंदादर्शक आहे ह्या चरकसंज्ञक प्रतिस्पर्ध्यांची शतपथ ब्राह्मणानुयायी निंदा करतात वाजसनेयि संहितेत (३० १८) ह्रें शतपथानुयायी व त्याचे प्रतिस्पर्धी याच वैर दृग्गोचर होतें दुष्कृत देवतेकरिता पुरुषयज्ञप्रसंगीं 'चरकाचार्य' नामक मनुष्य पशु बळी देण्याकरिता राखून ठेवल्याची हकीकत त्या ठिकाणीं आहे ह्याविषयीं प्रो मुइर म्हणतात कीं, "वाजसनेयि संहितेच्या एका ठिकाणीं चरक हा शब्द निंदा दर्शविण्याकरिता वापरलेला आहे ३० व्या अध्यायात पुरुषमेधात बळी देण्याच्या लोकाचा याद दिली आहे व त्यात पापदेवतेला बळी देण्याला योग्य असा बळी 'चरकाचार्य' आहे असें सांगितलें आहे "* प्राचीन अध्वर्यूंच्याविषयीं वाटत असणाऱ्या द्वेषाचे वरील उतारा व शतपथ ब्राह्मणातील तत्सदृश उतारे द्योतक आहेत प्राचीन अध्वर्यूंचा ग्रंथ तैत्तिरीय वेद होय वाजसनेयि याच्या नवीन चरणाचा मूळ उत्पादक होण्यासाठीं याज्ञवल्क्य तैत्तिरीयापासून निराळे झाले

'वेदार्थप्रकाश'†तहि "न्यायमालाविस्तर'‡ तींत उतार्‍यांचें निरूपण करिताना माधवानें वेद मनुष्यकृत नाहींत असेंच सांगितलें आहे—

यथा व्यासवाल्मीकिप्रभृतयोऽन्न तत्तद्ग्रन्थनिर्माणावसरे केश्चिदुपलब्धा अन्यैरप्यविच्छिन्नसंप्रदायेनोपलभ्यन्ते । न तथा वेदकर्ता पुरुष क्वचिदुपलब्ध । प्रत्युत वेदस्य नित्यत्व श्रुतिस्मृतिभ्या पूर्वमुदाहृतम् ।

परंतु वेद मनुष्यकृत नाहींत याविषयीं जी एक हरकत घेण्यात येते तिकडे या टीकाकारानीं लक्ष पुरविलेलें नाहीं ती हरकत अशी कीं ऋग्वेद व इतर वेद याच्या अनुक्रमणिकात असें सांगितलें आहे कीं अमुक एक वेदातील सूक्त अमुक एक ऋषीनें रचिलें यस्य वाक्य स ऋषि ।

वरील हरकतीला उत्तर कोठेंच दिलेलें नाहीं असें नाहीं, उदाहरणार्थ वेदार्थप्रकाशात वरील हरकतीला उत्तर म्हणूनच की काय कोण जाणे पुढीलप्रमाणें वाक्य आढळतात—

अतीन्द्रियार्थद्रष्टारो हि ऋषय । तेषा वेदद्रष्टृत्व स्मर्यते । युगान्तेऽन्तर्हितान् वेदान् सेतिहासान् महर्षय । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाता स्वयंभुवा¶ । मनु म्हणतो—

ऋषयो वेदान् तपसा प्रतिपेदिरे ।

---

* प्राचीन संस्कृत वाङ्मय प्रो मुइर पान ३५० चरक किंवा चरकाध्वर्यु याची निंदा केली आहे असे कांहीं उतारे प्रो वेबरनें दिले आहेत त्याचा येथें संग्रह करण्याची जरूर भासत नाहीं जरूर तर शतपथ ब्राह्मण ३ ८ २,२४,४ १ २ १९,४ २ ३,१५ ४ २ ४,१ ६ २ २,१ ८ १ ३,७ ८ ७ २,१४ २४ येथें लिहिलेलें वर्णन वाचावें † तैत्तिरीय संहितेवरील 'वेदार्थप्रकाश' नांवाची माधवाची टीका आनंदाश्रमप्रत १ १,१ वरील भाष्य, पृ १९ ‡ कोलब्रूक —संकीर्ण निबंध १ २६ किंवा गुइल्यम्स आणि नारोटेची प्रत पान १२ पहा ¶ तैत्तिरीय संहितेवरील "वेदार्थप्रकाश" नांवाची टीका पान ११ आनंदाश्रमप्रत उपोद्घात पृ ८

वेदांचें प्रामाण्य कोणत्या भक्कम पायावर उभारलेलें आहे ह्या गोष्टीविषयीं एका बाजूस मीमांसक व दुसरे बाजूस नैयायिक यांच्यामध्यें जो मतविरोध दिसून येतो, तो अधिक खुलासेवार पहावयाचा असल्यास माधवाचार्यकृत सर्व दर्शनसंग्रहनामक* ग्रन्थ पहा

ब्रह्मसूत्रांत ! सत्कर्माचें फल देव देतो असें म्हटलें आहे पण त्यांतच पुढें धर्मापासून उत्तम फळ प्राप्त होतें असें म्हटलें आहे —

ईश्वरस्तु फल ददातीत्यनुपपन्नम्। अविचित्रस्य कारणस्य विचित्रकार्यानुपपत्तेर्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गादनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च । तस्माद् धर्मादेव फलमिति‡।

देवो न कश्चिद् भुवनस्य कर्ता भर्ता न हर्ताऽपि च कश्चिदास्ते। कर्मानुरूपाणि शुभाशुभानि प्राप्नोति सर्वो हि जन फलानि। वेदस्य कर्ता न च कश्चिदास्ते नित्याहि शब्दा रचनापि नित्या। प्रामाण्यमस्मिन् स्वत एव सिद्धमनादिसिद्धे परत कथ तत्।¶

वरील दोन उताऱ्यावरून असें दिसून येईल कीं, मीमांसक नास्तिक मताचे होते मीमांसकावर टीका करणारा प्रभाकर व त्याचे अनुयायी पूर्वमीमांसेंतील मत नास्तिक स्वरूपाचीं आहेत असेंच म्हणतात

कुमारिलाचें म्हणणें याहून निराळें आहे, तो म्हणतो पूर्वमीमांसेंतील मतें आस्तिक्य स्वरूपाचीं आहेत —

प्रायेणैव हि मीमांसा लोके लोकायतीकृता । तामास्तिकपथे कर्तुमय यत्न कृतो मया।§

प्रसिद्ध व्याकरणकार जो पतञ्जलि त्यानें आपल्या महाभाष्य नामक ग्रन्थांत वेदांच्या निरनिराळ्या भागांना ऋषींचीं जीं नावें मिळालीं आहेत तीं मिळण्याचें कारण काय असावें याविषयीं लिहिलें आहे कीं, वेद नित्य आहेत पण वेदशाखा अनित्य आहेत

ननु चोक्तम् "नहि छन्दांसि क्रियन्ते नित्यानि छन्दांसीति।" यद्यप्यर्थो नित्य । या त्वसौ वर्णानुपूर्वी सानित्या तद् भेदाच्चैतद्भवति काठक कालापक मौदक पैप्पलादकमित्यादि ।

कय्यट व नागोजीभट्ट यांनीं महाभाष्यावर ज्या टीका लिहिल्या आहेत त्यांतील या भागावरील टीकांतील भाग *पाहिला म्हणजे आपणास असें आढळून येतें कीं* वेदांचें नित्यत्व व वेदांच्या अनेक पाठांमधील फरक—जे पाठ चूक *नाहींत असें तो तो पाठ किंवा अर्थ करणारे* प्रतिपादन करितात—ह्या दोहोंचा समेट करणें हें काम दोघांहि टीकाकारांना फार कठिण वाटलें आहे नागोजीभट्ट *म्हणतो कीं,* आधुनिक मीमांसक वेद नित्य आहेत इतकेंच समजत नाहींत तर वेदांचा अर्थहि नित्य आहे असें समजतात, थोडक्यांत बोलावयाचें म्हणजे वेदांचा पाठ फक्त एकच आहे असें ते समजतात पूर्वमीमांसक व स्वत नागोजीभट्ट ह्या मताचे नाहींत नागोजीभट्ट व कैय्यट असें सांगतात कीं अनेक अनुमानांपैकीं एका अनुमानाप्रमाणें वेदांतील अक्षरांचा किंवा शब्दांचा अनुक्रम अनेक प्रळयांत नाहींसा झाला प्रत्येक मन्वंतरांत त्या त्या मन्वंतराचा वेदतुल्य ग्रंथ असे त्याचा व वेदाचा अर्थ एकच असे, मात्र दोहोंच्या शब्दांत फरक असे वेदांचे जे अनेक पाठ दृष्टीस पडतात ते वरील टीकाकारांच्या मतें त्या त्या मन्वंतरांतील वेदतुल्य ग्रंथ होत "कठाचे पाठ," "कलापाचे पाठ" ह्या नांवाचे जे अनेक पाठ वेदांत दिसतात ते म्हणजे कठोरादि ऋषींनीं आपआपल्या काळीं त्या त्या मन्वंतरांतील वेदतुल्य ग्रंथाची केलेली पुनरुक्ति होय *

वेदांत.—वेदांतसूत्राचा कर्ता बादरायण हा वेद नित्य व अपौरुषेय आहेत ह्या मताला पाठिंबा कशा रीतीनें देतो तें पाहू. शंकराचार्यांनीं आपल्या "शारीरकमीमांसाभाष्यांत" वेदांतसूत्राचें स्पष्टीकरण केलें आहे जैमिनी व त्याचे अनुयायी यांचीं वेदाविषयीं मतें व बादरायणाचीं मतें एकच नाहींत ब्रह्मज्ञानाची प्राप्ति करून घेण्यास तीन उच्च जातींखेरीज अन्य कोणी लायक आहे कीं काय ह्या प्रश्नासंबंधीं बराच ऊहापोह केल्यावर बादरायणाचें शेवटीं असें मत झालें कीं, चवथ्या जातीचे लोक म्हणजे शूद्र नालायक आहेत, पण मनुष्याहूनहि श्रेष्ठ प्राणी जे देव ते लायक आहेत † एका सूत्रांत (१ ३,२६) बादरायण निश्चितपणें म्हणतो कीं, आपलें वैभव क्षणभंगुर आहे याची जाणीव असल्यामुळें मोक्षप्राप्ति व्हावी अशी देवांच्या मनांत इच्छा असते, ते शरीरी असल्यामुळें मोक्षप्राप्ति करून घेण्यास ते समर्थ असतात, व ती मिळविण्याच्या कामांत अडथळाहि त्यांचे मार्गांत येत नाहीं देव शरीरी असणें असंभवनीय आहे, कारण ते जर शरीरी असते तर पुरोहित ज्याप्रमाणें यज्ञविधींत हजर असतात त्याप्रमाणें ज्या यज्ञांत त्यांचें स्वत च पूजन होत असतें त्यांत ते देव स्वत शरीरानें हजर असावयाला पाहिजेत, पण यज्ञांत शरीरानें देव हजर असल्याचें दिसत नाहीं, शिवाय ते शरीरी आहेत असें धरून चालल्यास अनेक यज्ञांत ते एकसमयावच्छेदकरून कसे हजर राहणार? अशा प्रकारचा जरा अवघड प्रश्न

* माधवाचार्यकृत "सर्वदर्शनसंग्रह" ग्रंथ बिब्लिओथेका इन्डिका मत पान १२७ व पुढील पानें † ब्रह्मसूत्रें ३ २,३८, ३९ व ४० ‡ ब्रह्मसूत्र ३ २, ४० वरील शङ्कराचार्यांचें भाष्य ¶ विद्वन्मोदतरंगिणी नामक ग्रंथ § कुमारिल वार्तिक श्लोक १०

* ह्याच विषयाची उत्तम माहिती कुमारिलकृत मीमांसा वार्तिक १ ३,१० यांत आढळेल ती पहा † Colebrooke's Misc Ess I 348 or p 223 of Williams and Norgate's ed

उपस्थित केला गेल्यामुळें पुढील सूत्रात (१.३,२७) वरील शंकेस उत्तर दिलें आहे कीं, (१) देव निरनिराळीं रूपें धारण करितात; मनुष्याना ते जरी दिसत नाहीत तथापि एकसमयावच्छेदेंकरून ते अनेक यज्ञसमारंभात हजर असतात; किंवा (२) अनेक लोक एकाचवेळीं ज्याप्रमाणें एका ब्राह्मणाला वंदन करू शकतात त्याप्रमाणें निरनिराळे लोक एकाच देवतेला एकाच वेळीं आहुति देणें शक्य आहे. एवं च देव शरीरी असणें व यज्ञयागादि कर्में या दोहोंमध्यें विसंगतपणा मुळींच नाहीं.

वेदांतसूत्र 'शब्द इति चेन्नात प्रभावात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' (१ ३,२८)। यावर भाष्य लिहिताना शंकराचार्य म्हणतात–

कथं पुनरवगम्यते शब्दात्प्रभवति जगदिति? "प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।" प्रत्यक्षं श्रुति । प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् । अनुमानं स्मृति । प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात् । ते हि शब्द-पूर्वां सृष्टिं दर्शयत । एत इति वै प्रजापतिर्देवानसृजता-सृग्रमिति मनुष्यान् । . सूत्र १-३-२८ वरील शंकराचार्यांची सबंद टीका पहा.

अत एव च नित्यत्वम् । (ब्रह्मसूत्र १-३,२९)

भाष्य—अत एव च नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वादेव वेदशब्दे नित्यत्वमपि प्रत्येतव्यम् । तथाच मन्त्रवर्णः । "यज्ञेन वाच पदवीयमायन्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम् । (ऋ. १० ७१,३)" इति स्थितामेव वाचमनुविन्नां दर्शयति । वेदव्यासश्चैवमेव स्मरति । "युगान्तेन्तर्हितान् वेदान्सेतिहासान्महर्षय । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाता स्वयंभुवा" इति । (महाभारत वनपर्व ७६६०)।

ब्रह्मसूत्र १-१,३ यात वेदाचें उगमस्थान ब्रह्म आहे असें सांगितलें आहे. "यावरून ब्रह्म सर्वज्ञ होता हें सिद्ध होतें." असें शङ्कराचार्य म्हणतात.* सायण वरील सूत्रावरून असा बोध घेतो कीं, वेद अपौरुषेय आहेत. वेद नित्य आहेत याचा अर्थ एवढाच घ्यायचा कीं, हे नित्यत्व जगदुत्पत्ति व लय ह्या दोहोंच्यामध्यें जो काल जातो तितक्या कालाएवढें असतें.

ब्रह्मसूत्र १.१,३ यावरून असें दिसून येईल कीं, वेदोत्पत्तीविषयीं पूर्वमीमांसक व उत्तरमीमांसक किंवा वेदान्ती याच्या मतात फरक आहे. वेदान्ती म्हणतात कीं वेद ब्रह्मापासून निघाले वेद ब्रह्मापासून निघाले किंवा काय ह्याविषयीं पूर्वमीमांसक मुग्ध आहेत

वेदाविषयीं जीं अनेक मतें आहेत त्यात खरा विरोध आढळून येणें अशक्य आहे. सूत्रें, ब्राह्मणें व उपनिषदें हीं लिहिणाऱ्या निरनिराळ्या लेखकानीं हजारो वस्तूंच्या उत्पत्तीविषयीं व विश्व आणि देवता याच्यामधील संबंधाविषयीं स्वत च्या अनेक कल्पना दिल्यामुळें व अमुक एका मताला ते चिकटून न राहिल्यामुळें ह्या लेखकाच्या मतात साहजिकपणेच विरोध दिसूं लागला पण कालान्तरानें वेद अपौरुषेय व निर्दोष आहेत असें जेव्हा मानण्यात येऊं लागलें त्यावेळेस वेदाच्या उत्पत्तीविषयीं सुसबद्ध मत त्याच ग्रन्थातून प्रतिपादन करणाऱ्या पद्धतशीर धर्मशास्त्रज्ञानीं असें दर्शविलें कीं, वेदाच्या निरनिराळ्या पाठात दिसून येणारा फरक फक्त वरवरचा आहे, खरा नव्हे.

आतां न्याय, वैशेषिक व सांख्यमतानुयायी वेदाचें प्रामाण्य कशा रीतीनें प्रस्थापित करतात पण ध्वनि नित्य नाहीं हें ते कशा रीतीनें दर्शवितात हे पाहूं.

न्याय.—नैयायिकाच्या मतें ध्वनि नित्य नाहीं. गौतमाचीं जीं न्यायसूत्रे आहेत त्यात हें मत स्पष्टपणे पहावयास सापडतें "न्यायसूत्रवृत्ती"त विश्वनाथ भट्टाचार्यानें ह्या सूत्राचें स्पष्टीकरण केलें आहे.

प्रागुच्चारणादनुपलम्भादावरणाद्यनुपलब्धे ।* मीमांसकाच्या १३ व्या सूत्राविरुद्ध वरील मजकूर आहे.

अक्षरें बदलूं शकतात किंवा नाहीं ह्याविषयीं १०६-१२२ या सूत्रात विचार केलेला आहे हाच विचार मीमांसकाच्या १० व्या व १६ व्या सूत्रात केला आहे. अक्षर दीर्घ किंवा लघु केलें म्हणजे त्या अक्षरात फरक झाला असें जरी म्हणता येईल तथापि त्या अक्षराचा किंवा शब्दाचा जो खरा अर्थ असतो त्यात फरक होत नाहीं असें गौतमाचें म्हणणें आहे.

वेद खोटे आहेत, वेदातील मजकुरामध्यें निरनिराळ्या स्थलीं विसंगतपणा दृष्टीस पडतो, तींच तींच वाक्यें पुन्हा पुन्हा वेदात आलीं आहेत वगैरे जे आरोप वेदावर करण्यात आले आहेत ते खोटे आहेत असें उत्तम रीतीनें गौतमानें ५७-६८ या सूत्रात दर्शविलें आहे.

या सूत्रात वेदाचें प्रामाण्य सिद्ध करून दाखविलें आहे. मन्त्रायुर्वेदवाक्च तत् प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् । आप्तस्य वेदकर्तु प्रामाण्याद् यथार्थोपदेशकत्वाद् वेदस्य तदुक्तत्वमर्थात्लभ्यम् । तेन हेतुना वेदस्य प्रामाण्यमनुमेयम् ।†

भाष्यकार वात्स्यायन यानें या सूत्राचें त्यावेळचक स्पष्टीकरण दिलें आहे तें पहा ‡

---

* ब्रह्मसूत्र १.१,३ वरील शङ्कराचार्यांची टीका पहा. | मायणाचार्यांची वेदान्तसूत्र १.१,३ वरील टीका.

* गौतमकृत न्यायसूत्रें. सूत्र ८६ † सूत्र ६८ ‡ आप्ता = साक्षात्कृतधर्माण. —वात्स्यायन. ऋषींचा स्वभाव वर्णन करिताना साक्षात्कृतधर्माण. असेंच वाक्य यास्काचार्यांनीं निरुक्त १-२० यात वापरलें आहे.

वैशेपिक सूत्रें.—यातील कांहीं सूत्र असें प्रतिपादन करितात कीं, वेद कोणातरी बुद्धिवान् प्राण्यान लिहिले, व ते देवानें आपल्या मुखान उच्चारिले

टीप—सूत्र १ १,२, ६ १,१; १०,२८, १०,२९ व त्याचे वरील भाष्यकाराची टीका पहा

वरील भाष्यकाराची टीका पाहिली म्हणजे असें आढळून येतें कीं त्याच्या मत वेदाचं प्रामाण्य दोन गोष्टींवरून सिद्ध होतें —(१) वेदाचा विस्तृतपणा व त्यात येणारा विषय (२) जुन्याला चिकटून राहणाऱ्या व निरनिराळीं धार्मिकमतें प्रतिपादन करणाऱ्या सर्व पथानुयायांनीं वेदाचा एकमतान स्वीकार केला ही गोष्ट

वेदात कांहा तरी अलौकिक आहे असें ज्याच मत झालेलें आहे किंवा ज्यांना वेदाचा स्वीकार केला ते चुकीस कधींहि पात्र नव्हते अस जे गृहीत धरून चालतात अशा लोकांशिवाय इतराना ही कारणें पटण्यासारखीं नाहींत बुद्ध व इतर पाखडी याना वेदात चमत्कारिक किंवा अमानुष कांहींच दिसून न आल्यामुळें वेदानुयायाना त्यांनीं दोषी ठरविलें व वेदाना मुळींच किंमत नाहीं असें त्याचें मत पाल टीकाकारानें वर जीं कारणें सांगितलीं आहेत तीं सागण्याचा त्याचा इतकाच उद्देश दिसतो कीं मीमासक समजतात त्याप्रमाणे वेदांचें प्रामाण्य वेद निरतर दोपरहित राहणार या गोष्टीवर अवलबून नसून त्याचा उच्चार कोणा बुद्धिमान व सर्वज्ञ अशा विभूतीच्या मुखातून झाला ह्या गोष्टीवर अवलबून आहे वेदात न पाहिलेल्या व भविष्यकाळीं घडणाऱ्या गोष्टींचा उल्लेख आला आहे यावरून वेदकार एक सर्वज्ञ विभूति असली पाहिजे हें सिद्ध होत, कारण अशा व्यक्तीशिवाय अशा प्रकारचें ज्ञान कोणालाहि असणें शक्य नाहीं अदृष्ट गोष्टींसबधीं वेदात येणारा मजकूर अशा सर्वज्ञ विभूतीच्या मुखातून आल्यामुळें व म्हणून तो खरा असल्यामुळें ज्ञानी लोकांनीं एकमताने तो विश्वसनीय आहे अस जाहीर केलें

वैशेपिकाच्या मतें ईश्वरी प्रेरणेच किंवा अमानुष ज्ञानाचें स्वरूप काय हें वैशेषिक सूत्रावरून आपणास समजतें

वैशेपिक सूत्र ८ १,२ वरील आपल्या टीकत टीकाकार म्हणतो-ज्ञान दोन प्रकारचें आहे-तच ज्ञान द्विविध विद्या चाविद्या च । विद्या चतुर्विधा प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्पलक्षणा ।

तर्कसग्रहात वेदोत्पत्तीसबधीं पुढीलप्रमाणें म्हटल आहे—
वाक्य द्विविध लौकिक वैदिक च । वैदिकमीश्वरोक्तत्वात् सर्वमेव प्रामाण्यम् । लौकिक त्वाप्तोक्त प्रमाणमन्यदप्रमाणम् ।*

परंतु न्यायसूत्रात मन्त्रायुर्वेदवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् । (२ ६८) असें वेदाच्या उत्पत्तीसबंधीं म्हटलें आहे यावरून एके बाजूस न्यायसूत्राचा कर्ता व दुसरे बाजूस वैशेपिकसूत्रें व तर्कसग्रह याचे कर्ते याच्यामध्यें वेदोत्पत्ती सबधीं मतभेद आहे असें म्हटलें पाहिजे किंवा न्यायसूत्र २ ६८ यात आप्त याचा अर्थ ईश्वर असा समजून दोघात मतभेद नाहीं असें तरी म्हटलें पाहिजे

वैशेपिकसूत्रें व तर्कसग्रह याच्या कर्त्याप्रमाणें कुसुमाजलि नामक ग्रथाचा कर्ता उदयनाचार्य हाहि वेद ईश्वरापासून उत्पन्न झाले असें म्हणतो त्यातील कांहीं श्लोकावरून* असें दिसून येतें कीं, वेद नित्य आहेत ही गोष्ट वेदाच्या परपरेवरून ठरविता येणे अशक्य आहे असें वरील ग्रथकाराचें मत आहे, कारण तो म्हणतो कीं, हल्लीच्या उत्पत्तीपूर्वी जो प्रलय झाला त्यावेळेस ही परंपरा (वेद-व्यवहार ।) बद पडली असली पाहिजे त्याच्या मतें वेदाचा कर्ता कोणी तरी नित्य व सर्वज्ञ विभूति असला पाहिजे वेद पौरुषेय आहेत व ही गोष्ट वेदावरूनच सिद्ध होते वेदशाखाना जीं ऋषींचीं नाव दिलीं आहेत ते ऋषी म्हणजे जगदुत्पत्तिकाळीं वेदोच्चार करिताना ईश्वरानें धारण केलेलीं मनुष्यरूपें होत

सांख्यसूत्राचा कर्ता कपिल याचेंहि मत न्याय व वैशेपिक सूत्रकाराच्या मताप्रमाणेंच असें आहे कीं, वेद नित्य नाहींत – न नित्यत्व वेदाना कार्यत्वश्रुते ।†

गौतम व कणाद याच्या मतें वेद ईश्वरापासून निघाले, पण कपिलाच मत तसें नाहीं, कारण तो म्हणतो कीं, देवच नाहीं तर त्याचेपासून वेद कोठून निघणार? जीवन्मुक्त झालेल्या प्राण्यात श्रेष्ठ असा जो विष्णु हा जरी सर्वज्ञ असला तथापि तो "वीतराग" असल्यामुळे वेद त्याचेपासून निघाले असणें अशक्य आहे त्याचेशिवाय दुसरें कोणी सर्वज्ञ नसल्यामुळें दुसरा कोणी मनुष्य वेदाचा कर्ता होऊ शकत नाहीं आद्य पुरुषानें वेदोच्चार केला असें जरी म्हटलें तरी वेद त्यानें केले असें म्हणता येणार नाहीं, कारण त्याचा उच्चार त्यानें आपण होऊन म्हणजे जाणूनबुजून केलेला नाहीं वेद हे स्वत सिद्ध आहेत असें जैमिनीप्रमाणें कपिलाचेंहि मत आहे वैशेपिक व कपिल याच्यामध्यें पुढील बाबतीपुरताच फरक आहे – कपिल म्हणतो,—

नन्वेव यथार्थवाक्यार्थज्ञानापूर्वकत्वात् शुकवाक्यस्येव वेदानामपि प्रामाण्य न स्यात् ‡।

---

* तर्कसग्रह See Dr Ballantynes ed with Hindi and English Versions P 40 of the Sanskrit.

* कुसुमाजलि दुसरा स्तबक २,१६, ५,१,५,१६.
† सांख्यसूत्रें ५ वें मडळ, सूत्र ४५ वें ‡ सूत्र ५०

मीमांसक असें समजतात कीं, स्फोट हें ध्वनीचें जरा फरक करुन झालेलें स्वरुप आहे; त्या स्फोटाचें वर्णन ते पुढीलप्रमाणें करितात—

प्रत्येकवर्णव्यतिरिक्तकलशद्दत्यादिरूपमखण्डमेकपदं स्फोटः ....।

कपिलाच्या मतें हे म्हणणें चूक आहे. ध्वनि नित्य नाहीं असें तो म्हणतो—न शब्दनित्यत्वं कार्यताप्रतीतेः ।

दर्शनकार वेदांचा कसा उपयोग करितात व त्यांचा अर्थ करण्याची त्यांची पद्धति कशी आहे याविषयीं थोडा विचार करूं.

ब्रह्ममीमांसा किंवा वेदान्त ही कर्ममीमांसेची पूरक आहे व तिला उत्तरमीमांसा म्हणतात. तींत वेदाच्या अस्तित्वाविषयीं ऊहापोह केलेला आहे; पूर्वमीमांसेंत कर्मे व त्यांची फलें यांचा ऊहापोह केलेला आहे. दोन मीमांसा मिळून वेदांतील मतें व सिद्धांत—कर्मविषयक व देवज्ञानविषयक दोन्ही—यांचें पूर्ण विवरण आपणांस पहावयास सांपडतें. कर्ममीमांसेंत जें ध्येय सांगितलें आहे तें बिनमोलाचें आहे असें ब्रह्ममीमांसेंत सांगण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. बिनमोलाचें असण्याचें कारण हें कीं कर्ममीमांसेंत सांगितलेलें भविष्यत् काळच्या स्थितींत मिळणारें सुख ब्रह्ममीमांसकांच्या मतें क्षणिक आहे. शङ्कराचार्य तर म्हणतात कीं—

अन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः । न । धर्मजिज्ञासायाः प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः ।*

ब्रह्मसूत्रांवरील शांकरभाष्य व त्याच सूत्रांवरील जैमिनीची टीका पाहिल्यास आपणांस ठिकठिकाणीं असें आढळून येतें कीं उत्तरमीमांसाकार व तिचेवर भाष्य लिहिणारा (वेदान्ती) हे दोघे ज्या उपनिषदांचें विवरण करितात त्याच उपनिषदांचें विवरण जैमिनीनें केलें असल्यास ते दोघे व जैमिनि यांच्या विवरणांत हमेशा फरक पडतो. तसाच फरक वेदान्त व सांख्यसूत्रें व त्यांच्यावरील टीका पाहिल्या असतां आढळून येतो. वेदान्ती व सांख्यसूत्रकार हे आपआपलीं मतें तींच वेदांतील मतें असें प्रतिपादन करतात. ब्रह्मसूत्रकार किंवा वेदान्ती व सांख्यसूत्रकार ह्या दोहोंपैकीं उपनिषदांतील अत्यंत दृढ अशा मताशीं कोणाचीं मतें जुळतात हें पहावयाचें असल्यास डॉ. रुअर (Röer) यांची त्यांजवरील टिपणें पहा.

वैशेषिक मतानुयायांच्या बाबतींत हीच गोष्ट दृष्टोत्पत्तीस येते; उत्तरमीमांसाकार किंवा वेदान्ती उपनिषदांचा जो अर्थ करितात तो अर्थ वैशेषिकमतानुयायी स्पष्टपणे नाकबूल करितात.*

वेदाच्या अर्थासंबंधी वेदान्ती लोकांचीं जीं मतें आहेत त्यांत व शाण्डिल्याच्या मतांत जमीनअस्मानाचें अंतर आहे.†

वरील एकंदर विवेचनावरून आपणांस असें दिसून येतें कीं,

(१) ज्यांत विचारांचें एकीकरण करण्याचा प्रयत्न आढळत नाहीं व ज्यांच्या भागाभागांत त्यामुळें विसंगतपणा दृष्टीस पडतो अशा वेदांसारख्या परंपरेनें पवित्र व निर्दोष मानल्याजाणाऱ्या ग्रन्थांचें सटीकरण आचार्य आपआपल्या स्वतःच्या मताप्रमाणें करीत; म्हणजे त्यांच्या मतानें वेदांचा जो अर्थ होतो तो खरा असें प्रतिपादन करण्याकडे त्यांचा कल दिसतो. वेदांत कधींहि न बदलणारीं व संगतवार अशीं धर्मविषयक ठाम मतें आहेत असेंहि दाखविण्याचा हे आचार्य प्रयत्न करीत.

(२) निरनिराळीं मतें प्रतिपादन करणारे जे पंथ आहेत त्या निरनिराळ्या पंथांतील ग्रन्थकारांमध्यें वेदासारख्या ग्रन्थांच्या अर्थाच्या बाबतींत बरेंच मतांतर दृष्टीस पडतें. वेदांत अमुक एक प्रकारचींच तत्त्वें आढळतात असें हे निरनिराळे लेखक जोरानें सांगतात; परंतु कोणत्याहि दोन पंथांच्या लेखकांचीं अशा प्रकारचीं हीं तत्त्वें परस्परविरोधी किंवा विसंगत असतात.

"न्यायमालाविस्तर" व "मनुस्मृतीवरील कुल्लूकाचें भाष्य" यांतील टीपेंत दिलेले उतारे‡ लक्षांत घेतल्यास असें दिसून येतें कीं, पाणिनीच्या काळच्या लेखकांनीं वेद व इतर सर्व ग्रन्थ या दोहोंमधील मर्यादादर्शक एक कल्पित रेषा आंखलेली आहे. इतर सर्व ग्रन्थ असे जे वर म्हटलें त्यांत दर्शनें, स्मृती, पुराणें, इतिहास इत्यादिकांचा समावेश होतो. वेदानां स्वतंत्र व कधींहि न चुकणारे मार्गदर्शक किंवा वाटाडे समजतात, आणि इतर ग्रन्थांची उभारणी वेदांवर झाली असली व त्यांतील मतें वेदाशीं जुळतीं असलीं तर तेवढ्यापुरतेच फक्त ते ग्रन्थ "प्रमाण" समजण्यांत येतात; उरलेल्या बाबतींत ते प्रमाण समजण्यांत येत नाहींत.

वेद व इतर ग्रन्थ यांतील वरील मान्यताभेदाचा जो दृश्य परिणाम व्हावयाचा तो एका गोष्टीमुळें बराच कमी झालेला आहे. ती गोष्ट म्हटली म्हणजे ही कीं, मनूसारखे स्मृतिकार व पुराणऋषी हे पुराणमतवादी आहेत असें समजण्यांत येतें. हल्लीं उपलब्ध नसलेल्या वेदग्रन्थांचें त्यांनीं अध्ययन केलें होतें

* ब्रह्मसूत्रावरील शङ्कराचार्यांचें भाष्य. १. १, १. P. 25 of Bibl. Ind. Ed.

* वैशेषिकसूत्रें ३.२,२१ व त्यावरील शङ्करमिश्राची टीका पहा.
† शाण्डिल्यकृत भक्तिसूत्रें–सूत्रें १,२,४,७,७८,७९. ‡ न्यायमालाविस्तर १. ३, २४; व मनुस्मृति १. १ वरील कुल्लूकाचें भाष्य पहा.

असें माधवाचार्य* व शङ्कराचार्य† याजसारख्यांकडून मानलें जाई देवाशीं त्याची बोलचाली होत असे व त्याच्या नंतरच्या मानवाना मिळविण्यास अशक्य अशा प्रकारच्या ईश्वरी चमत्कारांचें ज्ञान त्याना साहजिक होतें असें समजण्यात येत असे. येथें एक गोष्ट लक्षात ठेविली पाहिजे की ब्रह्मज्ञान जाणण्याची अतींद्रिय दृष्टि सर्वच प्राचीन ऋषींच्या अगीं नव्हती उदाहरणार्थ, शङ्कराचार्यांच्या मतें कपिलाचें वचन प्रमाण मानता येत नाहीं ‡ उपनिषदात¶ कपिलाची फार महती गाइली आहे पण वर सागितल्याप्रमाणें शङ्कराचार्यांना ती पसत नाहीं.§

कपिलाची निंदा शङ्कराचार्यांनी वरीलप्रमाणें केली आहे, पण भागवतपुराणात|| व इतर ठिकाणीं§ त्याची फार स्तुति केलेली आहे

प्राचीन कालीं निरनिराळे दर्शनकार विरुद्ध मताना तोंड देऊन आपलीं मतेच काय तीं खरीं आहेत असें जरी ओरडून सागत असले, तथापि अलीकडे वेदातातील मत विशेष श्रेष्ठ प्रकारचें आहे हीं गोष्ट आता सामान्यपणें लोक कबूल करू लागले आहेत. इतर अनेक प्रकारच्या मतात कितीहि जरी फरक असला तथापि वेदातातील मताशीं आपलें मत जुळतें असावें अशी ह्या सर्व मताची सरतेशेवटची अपेक्षा असते असें मधुसूदनसरस्वती आदिकरून लोक समजतात.**

सांख्यसूत्रावर भाष्य लिहिणारा विज्ञानभिक्षु†† म्हणतो कीं, कपिलमुनींचा निरीश्वरवाद व वेदातादि मथातला सेश्वरवाद याचें जमत नाहीं असें नाहीं. देव नाहीं असें कपिल व्यवहारापुरतें मात्र बोलतो, आणि असें बोलण्याचें कारण एवढेंच कीं, नित्य व सर्वगुणसपन्न अशा एखाद्या देवतेच्या ध्यानात निमग्न झाल्यामुळें वस्तु व चैतन्य यातील भेद ओळखण्यात लोकाना मध्यें अडथळा येऊं नये. सांख्यमताचे जे दोन मुख्य हेतू व मुद्दे आहेत त्यापैकीं एक असा आहे कीं, मोक्ष मिळविण्याचें मोठें साधन वरील भेद लोकानीं नीट समजून घेणें अवश्य आहे हें लोकाना शिकविणें. वरील गोष्टीपुरतेंच सांख्यमताला "प्रमाणत्व" आहे. सांख्य तत्त्वज्ञानात निरीश्वरवादाचा पुरस्कार केल्यामुळें त्या तत्त्वज्ञानात तेवढा भाग गौण मानण्यात येतो देव आहे किंवा नाहीं या विषयावर सांख्यमथाना कोणीच प्रमाण मानीत नाहीं

विज्ञानभिक्षु पुढें म्हणतो, . अस्तु वा पापिना ज्ञानप्रतिबन्धार्थमास्तिकदर्शनेष्वप्यंशत श्रुतिविरुद्धार्थव्यवस्थापनं तेषु तेष्वंशेष्वप्रामाण्य च । श्रुतिस्मृत्यविरुद्धेषु तु मुख्यविषयेषु प्रामाण्यमस्त्येव ।

नंतर विज्ञानभिक्षु पद्मपुराणातील उताऱ्यावरून सागतो कीं, "पद्मपुराणात शिव पार्वतीला म्हणतो 'वैशेषिक, न्याय, सांख्य, पूर्वमीमासा दर्शनें व वेदान्तातील मायावाद यातील तत्त्वें काळीं (तमस्) म्हणजे असष्ट असल्यामुळें त्याना प्रमाण कोणी मानीत नाहीं तथापि सर्व आस्तिक शास्त्रें प्रमाण आहेत, व त्या त्या शास्त्रात जो विषय प्रतिपादन केलेला आहे त्यात चूक मुळींच आढळून येत नाहीं" एकात्मताविषयीं वेदान्त व सांख्य याच्यामध्यें जरी विरोध दिसून येत असला तथापि सांख्याला प्रमाणग्रन्थ मानण्यास हरकत नाहीं (तथापि च सांख्यस्य नाप्रामाण्यम् ।) कारण, *व्यावहारिकात्मनो जीवस्येतरविवेकज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे विवक्षितार्थे बाधाभावात् । एतेन श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धयोर्नानात्मैकात्मत्वयोर्व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेनाविरोध ।

अपौरुषेय वेद व त्याना जोडलेलीं पौरुषेय म्हणजे मनुष्यकृत परिशिष्टें, कल्पसूत्रें वगैरे व स्मृती याच्यामध्यें जो फरक टीकाकार दाखवीत असतात तो खरा नाहीं असें काहीं ग्रथाचें मत दिसतें बृहदारण्यक व मुण्डकोपनिषद् या दोहोंत वेद धरून निरनिराळ्या तऱ्हेचीं सर्व शास्त्रें एकाच वर्गात घातलीं आहेत. हीं शास्त्रें ब्रह्माचा श्वास आहेत असें बृहदारण्यकात सागितलें आहे.† मुण्डकोपनिषदात सागितलें आहे कीं, उपनिषदाखेरीज इतर सर्व शास्त्रें हे श्रेष्ठज्ञानाचे म्हणजे ब्रह्मज्ञानाचे भाग नसून गौणज्ञानाचे भाग आहेत. मुण्डकोपनिषदाप्रमाणें छान्दोग्योपनिषदातहि‡ वेद व तऱ्हेतऱ्हेचीं सकीर्ण शास्त्रें एकाच पंक्तीस बसविलीं आहेत. वेद त्याच्या पक्तीस बसविलेल्या शास्त्रापेक्षा वरिष्ठ दर्जाचे आहेत असें छान्दोग्योपनिषदात दर्शविलेलें नाहीं वेद व इतर शास्त्रें याच्यात मोठा फरक आहे असें आधुनिक मत असल्यामुळें त्या मताविरुद्ध जाऊन "वेद व इतर शास्त्रें याचें उत्पत्तिस्थान एकच आहे" असें शङ्कराचार्यांना म्हणतां येईना

* न्यायमालाविस्तर १.३,३,९. † ब्रह्मसूत्र १.३,३३. वरील शङ्कराचार्यांची टीका पहा. ‡ ब्रह्मसूत्र २ १ वरील शङ्कराचार्यांच्या भाष्याचा उत्तरभाग पहा. ¶ श्वेताश्वतरोपनिषद् ५ २. § तैत्तिरीयोपनिषदावरील, (Bib Ind P. P. 136, 137) शङ्कराचार्यांची टीका पहा प्रश्नोपनिषद् ६.४, (Bib Ind VIII 244) वरील शङ्कराचार्यांची टीका पहा. || भागवतपुराण १.३,१०,२ ९,८,१२,१३. § महाभारत शान्तिपर्व ११०३७ वा व पुढील श्लोक. Colebroke's essays I 236 Wilson's Vishnu Puran Pref p xcii and Text pp 18ff Bhagawata Purāna III Chapters 24-30 Dr. Roer' Introduction to श्वेताश्वतरोपनिषद्, Bibl Ind. xv xi. ff ** मधुसूदनसरस्वतीरचित "प्रस्थान भेद" हा ग्रथ पहा. Weber's Indische Studien, †† विज्ञानभिक्षुकृत "सांख्यप्रवचनभाष्य." Bibliotheca Indica, pp 3 ff.

* सांख्यप्रवचनभाष्य Bibliothica Indieca pp 3 ff
† See pp 8, 31 of vol III. Muir's Sanskrit Texts
‡ P 32, Muir's Sanskrit Texts Quotation from छान्दोग्योपनिषद्.

बृहदारण्यकांतील उताऱ्यावरील आपल्या भाष्यात शङ्कराचार्यांनीं* असें दर्शविण्याचा प्रयत्न केला आहे कीं, वेदाबरोबर ज्या इतर शास्त्राचा उच्चार ब्रह्मानें केला असें समजतात तीं शास्त्रें वस्तुतः "ब्राह्मणांचे" भागच होत. शङ्कराचार्यांचें हें म्हणणें यादींतील सर्वच ग्रन्थांना लागू होणें अशक्य आहे. मुण्डक व छान्दोग्योपनिषदांतील इतर उताऱ्याचा रोख लक्षात घेतल्यास शङ्कराचार्यांच्या वरील भाष्याचें बीज लक्षांत येतें. इतिहास व पुराणें यांत अशा प्रकारचा भेद नाकारला आहे.

जैनांची वेदांविषयीं वृत्ति.—ही निश्चित नव्हती. केव्हां खरे वेद लुप्त झाले आहेत, केव्हां ते इतरांस समजत नाहींत, ते आम्हांसच समजतात अशीं परस्परविरुद्ध विधानें त्यांच्या ग्रंथात दृष्टीस पडतात. जेव्हां जैन वेदांविषयीं बोलत तेव्हां ते सध्याच्या वेदांनांच वेद समजत असत यास पुरावा त्यांच्या हरिवंशपुराणांतच आहे.

सत्तराव्या सर्गांत (८४–८५) नारद व पर्वत यांचा वाद दिला आहे त्यात वेदप्रथांचें वर्णन करताना सभ्यांच्या कानाला अतिशय आनंद देणारा सामवेद व प्रारंभींच्या ओंकाराचा जोरानें उच्चार होतो असा यजुर्वेद असा उल्लेख असून ऱ्हस्व, दीर्घ, प्लुत या भेदांनीं उदात्त, अनुदात्त आणि स्वरित यांचें भिन्नस्वरूप समजाविलें जात होतें असा उल्लेख आहे. शिवाय मंत्र, पद आणि क्रम यांनीं वेद म्हटले जातात असें दाखविलें आहे. 'अजैर्यष्टव्य', 'स्वर्गकामः अग्निहोत्रं जुहुयात्', हीं वेदांतील वाक्यें आहेत अशी कबूली दिली आहे. मात्र याचा अर्थ काय यांविषयीं मतभेद दाखविला आहे. पर्वत, नारद व राजा वसु हे तिघेहि एकाच गुरूचे शिष्य होते. बोकड मारून यज्ञ करावा हा पर्वतानें घेतलेला अर्थ संप्रदायविरुद्ध आहे असें नारद सांगतो, आणि खरा अर्थ बोकड मारावा असा नाहीं तर निराळाच काहीं आहे असें पर्वताची आई ब्राह्मणी स्वस्तिमती हिला ठाऊक असूनहि पुत्रास "खऱ्या अर्था"कडे वळविण्याच्या परिश्रमात अपयश आल्यानंतर पुत्रमोहामुळें ती वसुराजाकडून परंपरागत अर्थ पर्वत म्हणतो त्याप्रमाणें बोकड मारावा असाच आहे असें सांगण्याचें अभिवचन घेते आणि या वचनानुसार राजा वसूनें पर्वताचाच अर्थ खरा आहे असें सांगितल्यामुळें तो राजा नरकास जातो, असें दाखविलें आहे. नारदाच्या मतें "अजायते इत्यजा" म्हणजे शालिधान्य आणि त्यांहीं यजन म्हणजे देवपूजा करावी असें आहे.

जैन हरिवंशाची वेदविषयक वृत्ति अन्यत्र निराळ्या प्रकारें दिसून येते तेविसाव्या सर्गांत कृष्णाचा बाप वसुदेव यानें एका ब्राह्मणीस वेदविषयक वादात जिंकून तिच्याशीं लग्न लावलें असें दाखविलें आहे, आणि त्या प्रसंगीं ब्राह्मणांचे वेद खोटे असून जैनांचे ग्रंथ तेच खरे वेद असें मत प्रतिपादित केलें आहे. विश्वदेव ब्राह्मणाची कन्या सोमश्री हीस जिंकण्यासाठीं वसुदेव एका ब्रह्मदत्त नांवाच्या वेदवेत्त्या ब्राह्मणाकडे जातो (श्लोक २६ पासून पुढें). ब्रह्मदत्त वसुदेवास शिकवितो कीं, वेद दोन प्रकारचे आहेत एक आर्य आणि दुसरे अनार्य. जेव्हां युगाच्या प्रारंभीं सर्व कल्पवृक्षांचा क्षय झाला तेव्हां तीन ज्ञानाचे धारक "भगवान आदीश्वर" यांनीं तीन वर्णांचे भेद करून प्रजेस षट्कर्मांचा उपदेश केला. पुढें आदीश्वराचें चित्त संसाराविषयीं विरक्त झालें तेव्हां भरतादि शंभर पुत्रांस राज्य अर्पण करून चार हजार राजांसह त्यानें दिगंबरपंथाची दीक्षा धारण केली. आदीश्वरानें गृहस्थाश्रम आणि मुनींचा आश्रम असे दोनच आश्रम दाखविले. गृहस्थाश्रमानें स्वर्ग प्राप्त होतो व मुनींच्या आश्रमानें मोक्ष प्राप्त होतो. द्वादशांगरूपी बारा वेद त्यानें दाखविले आणि त्यामध्यें मुख्यतः मुनिधर्माचा उपदेश केला तथापि मधूनमधून श्रावकधर्महि सांगितला. अणुव्रत, गुणव्रत आणि शिक्षाव्रत यांचें पालन करणाऱ्या श्रावकांस अनेक नियम घालून दिले यामुळं ज्या वेदाचें वर्णन भगवान् ऋषभानें केलें तो आर्य वेद होय. युगाच्या प्रारंभीं चक्रवर्ती भरतानें याच वेदाचा अभ्यास केला. त्यानेंच ब्राह्मणवर्णाची स्थापना केली आणि ब्राह्मणहि हाच धर्मयज्ञ करीत होते. अनार्य वेद मनुष्यद्वारा उत्पन्न झाले आणि अनार्य वेदांत चालू युगांत होणाऱ्या मनुष्यांच्या क्रियांचें वर्णन आहे. आतां खोटे वेद आले तरी कसे? सुलसानामक देखण्या राजकन्येच्या स्वयंवरप्रसंगीं सगर राजानें मधुपिंगलास पाहिलें आणि हा जर स्वयंवरमंडपांत राहिला तर सुलसा आपणांस मिळणें शक्य नाहीं हें जाणून सगरानें अपयशी अवगुण कोणते, याची यादी पुरोहितामार्फत मधुपिंगलास वाचून दाखविली. त्या यादींत प्रत्येक शारीरिक सुलक्षणाचें फल अनिष्ट दिलें होतें. मधुपिंगल घाबरून बाहेर पडला आणि त्यानें दिगंबर दीक्षा धारण केली. इकडे सगरास सुलसेनें माळ घातली. पुढें मधुपिंगलास दुसऱ्या एका ज्योतिष्यानें सांगितलें कीं, तुझ्या अंगावर जीं चिन्हें आहेत तीं सर्व सुचिन्हें आहेत. तेव्हा त्यास कळलें कीं, सगर राजानें आपणास ठकविलें. तेव्हां तो क्रुद्ध झाला आणि त्या विकारवशतेमुळे त्याचा प्राण हृदयांतून निघून गेला व मधुपिंगल हा महाकाल नांवाचा नीच देव झाला. महाकालास सगरानें आपणास पूर्वजन्मीं फसविलें याची जाणीव होतीच. त्यानें त्याचा बदला घेण्यासाठीं युक्ति योजिली ती येणेंप्रमाणें—सगराकडे जातांना रस्त्यावर त्यास नारदानें पराभूत केलेला पर्वत भेटला तेव्हां तो पर्वतास म्हणाला, "पर्वता, तूं आणि मी तर गुरुबंधु, तुझा पराभव तो माझा पराभव असें मी समजतों तर आपण तुझाच संप्रदाय जगांत प्रवर्तवूं." महाकाल दुष्टानें याप्रमाणें पर्वतास आपल्या कक्षेंत घेऊन भरतक्षेत्रांतील राजे व प्रजा यांस शेंकडों रोगांनीं आकुलित केलें आणि पर्वतास शिकविलें कीं त्या रोगाच्या शमनार्थ अनेक यज्ञ करावेत. यज्ञ केल्यानंतर रोग कोठें कोठें शांत होऊं लागले आणि लोकांचा पर्वतावर मोठा विश्वास जडला आणि ते त्याचे शिष्य झाले. दुष्ट महाकालानें ज्यांत हिंसेचें पूर्ण वर्णन आहे असे स्वतः बनविलेले अनार्य वेद शिष्यास पढविले आणि त्यास वश केलें. पुत्रादि नानाफलांची अभिलाषा करणाऱ्या क्षत्रियांना अश्वमेध, अजमेध आणि गोमेध हे दाखवून दिले. आपलें व दुसऱ्याचें अनिष्ट करणारे ब्राह्मण शेवटीं गोळा करून त्यांजकडून सुलसा व सगर यांचाहि होम करविला, व याप्रमाणें कृतकृत्य होऊन तो स्वस्थानास

* बृहदारण्यकावरील शङ्कराचार्यांची टीका. Bibliotheca Indica. II 855 ff.

गेला. वेनप्रमाणें पवनानें क्रोधवश वेदाची प्रवृत्ति केली आणि त्याचा प्रसार जगात केला.

महाकाल आणि पवन हे याप्रकारें शेंकडों पशूंचा नाश करीत असतां प्राग्दिवाकर देव नावाच्या विद्याधरास दया आली व तो नारदासह तेथें आला, तथापि महाकाल हा दुष्ट असला तरी देव होता त्यापुढें विद्याधराचें काय चालणार? अणिमादि ऋद्धींच्या प्रभावामुळें हें सर्व होऊ शकतें. यज्ञास निरोध करणाऱ्या प्राग्दिवाकरानें नारदाचा मुलगा परमसम्यग्दृष्टि यास आपली परमकल्याणी ही मुलगी दिली. तीच परमकल्याणी ब्राह्मणकलामध्ये क्षत्रियेपासून उत्पन्न झालेल्या विश्वदेव ब्राह्मणाची सोमश्री मुलगी होय. तिचें लग्न तिला वेदांत जिंकणाऱ्यावरोबर होईल असें अवधिज्ञानी मुनिराज कराल ब्रह्मदत्त यानें भविष्य केलें आहे.

हा वृत्तांत जाणल्यानंतर वसुदेवानें "सगळे वेद" शिकून घेतले आणि सोमश्रीस जिंकून तिजबरोबर लग्न लावलें.

वेदासंबंधी भारतीयांची वृत्ति येणेंप्रमाणें सांगता येईल- पैतृक ग्रंथ आणि ज्ञानाचें मूळ या दृष्टीनें सर्व लोकांस वेद पूज्य आहेत. त्याच अपौरुषेयत्व सिद्ध करू पाहणारा एक वर्ग समाजांत होता, पण तो भारतीय इतिहासांत बऱ्याच उत्तर काळीं उत्पन्न झाला. वेद हे अत्यंत प्राचीन धर्माचे निदर्शक ग्रंथ होत अशी ज्याप्रमाणें लौकिक भावना आहे त्याप्रमाणेंच ऐतिहासिक सत्यहि आहेच. उत्तरकालीन विचारांचा ओघ वेदानुवृत्त होता, आणि वेदांचें महत्त्व कायम राखण्यासाठीं पुष्कळ खटपट झालेली दिसते. आजच्या भारतीय समाजास आणि त्याबरोबर सर्व जगास जगांतील अत्यंत प्राचीन भाषेचें, प्राचीन धर्माचें आणि प्राचीन सामाजिक स्थितीचें द्योतक म्हणून वेदांचें महत्त्व आहे. आजच्या वेदानुयायी म्हणविणाऱ्या लोकांचीं मतें आणि वेदविरुद्ध असणाऱ्या लोकांचीं मतें प्रत्यक्ष वेदांशीं तुलना केली असतां वेदापासून सारखींच जवळ किंवा सारखींच दूर आहेत असें आढळून येईल. वेदास मानणाऱ्या लोकांत पूर्वी ज्याप्रमाणें विचारभेद होते त्याप्रमाणें पुढेंहि राहतील. समाजांत जे जे फेरबदल होत जातात त्यांचें समर्थन किंवा त्यास विरोध करतांना लोक वेदांकडे अजूनहि पाहतीलच, आणि कदाचित् त्यामुळें कायदेपंडितहि वेदांकडे नजर फेंकतील. सर्व जगास वेदांचें महत्त्व आहे तें ऐतिहासिक आणि समाजशास्त्रीय आहे, आणि इतःपर वेदांचा अभ्यास होईल तो या व ऐतिहासिक समाजशास्त्रीय दृष्टीनेंच होईल.

प्रकरण २ रें.

वेदप्रवेश—ऋग्वेद.

वेदकालेतिहास.—इतिहासाची अत्यंत स्थूल कल्पना म्हणजे कालानुक्रमानें वृत्तांत. कालानुक्रमानें वृत्तांत या विधानांतहि दोन कल्पना येतात. एक कल्पना म्हटली म्हणजे, घडलेल्या गोष्टींपैकीं अगोदर कोणती झाली आणि नंतर कोणती झाली हे म्हणजे वृत्तांचें पौर्वापर्य सांगणें आणि दुसरी कल्पना म्हटली म्हणजे पौर्वापर्य व कालाची गति यांची संगति दाखविणें. एखादी गोष्ट अमुक गोष्टीनंतर दहा वर्षांनीं, वीस वर्षांनीं अथवा तीस वर्षांनीं झाली असें सांगता आलें म्हणजे दोन गोष्टींतील दूरपणा अधिक निश्चित तऱ्हेनें मोजला जात आहे असें होतें. हा दूरपणा आपण वर्षांनीं सांगतों म्हणजे आपण फक्त एका कार्यपरंपरेचा दुसऱ्या कार्यपरंपरेशीं संबंध दाखवितों. इतर कार्यपरंपराशीं तुलना करण्यासाठीं आपण ज्योतिःशास्त्राचा उपयोग करितों याचें कारण आकाशस्थ ताऱ्यांच्या, ग्रहांच्या आणि उपग्रहांच्या गति म्हणजे दैनंदिन परिभ्रमणाच्या स्थानांतील फरक अधिक निश्चित कालानें होतात. शिवाय त्यांच्यामध्यें क्रियांची पुनरावृत्ति होत असल्यानें आणि तीहि नियमित कालानें होत असल्यामुळें कालपरिमाणास त्या अत्यंत उपयोगी पडतात.

ज्योतिःशास्त्रविषयक कालपरिमाणें आपण एकदां ठरविलीं म्हणजे काल मोजावा कोठपासून हें ठरवावें लागतें. काल मोजण्यास उपयुक्त प्रारंभस्थान मिळालें नसेल अशा कालांत ज्योतिःशास्त्रमूलक परिमाणपद्धति उपयोगी पडत नाहीं.

ज्योतिःशास्त्रमूलक कालपरिमाणाच्या म्हणजे वर्षविशिष्ट गणनाज्ञानाच्या अभावीं, वृत्तांचें समकालीनत्व अंकनिर्दिष्ट कालविभागाशीं दाखवावयाचें तें एकमेकांशीं दाखविलें पाहिजे. आपणास सामाजिक संस्थांच्या प्रगतींची आणि भूपृष्ठावरील फेरफारासारख्या इतर क्रियासमुच्चयांची एकमेकांशीं समकालीनत्व पाहून परस्परसंगति ठरविली पाहिजे. यासाठीं सोपा उपाय म्हटला म्हणजे ज्या संस्थेच्या इतिहासाची आपणास अधिक सूक्ष्म माहिती असेल त्या संस्थेच्या इतिहासाशीं इतर वृत्तांत जुळविले पाहिजेत. ज्या संस्थांना काहीं इतिहास आहे अशा संस्थांच्या प्रगतीच्या पायऱ्या जाणल्या पाहिजेत.

वेदकाल म्हणजे सर्व वैदिक वाङ्मयामध्यें अगदीं पहिलें सूक्त अगर पहिलीं सूक्तें जेव्हां रचलीं गेलीं तेव्हांपासून वेदांच्या संहिता ज्या काळांत झाल्या त्या काळापर्यंत सर्व कालविस्तार होय. या विस्तृत कालामध्यें सामाजिक संस्थांना, विशेषतः ब्राह्मण जातीला, अनेक रूपांतरांतून जावें लागलें आहे. याच काळांत यज्ञसंस्था अगदीं क्रियेपासून मोठमोठ्या क्रतूंच्या कल्पनेपर्यंत वाढली आणि जवळ जवळ नष्टहि होण्याच्या पथास लागली. आर्यांचा प्रसार या काळांत सर्व हिंदुस्थानभर आणि कांहीं अंशीं हिंदुस्थानाबाहेर चालला दिसतो. त्यांची भाषा अनेक फरक पावलेली दिसते. देवतांच्या उच्चनीचतेंत फरक झालेले दृष्टीस पडतात. आर्यांचा जो चोहोंकडे विस्तार झाला त्या विस्ताराबरोबर झालेल्या राजकीय उलाढाली देखील दृष्टीस पडतात. कुलें गोत्रें यांच्या देखील अनेक पिढ्या होऊन गेल्या. कुलाभिमान व गोत्राभिमान देखील समाजांत

दृग्गोचर होत असे. सामाजिक संस्थांमध्यें एक महत्त्वाची संस्था जी गृह तिचाहि विकास प्राथमिक व अनियमित स्वरूपापासून झालेला दिसतो. आर्यांची विचार करण्याची सवय देखील क्रमानें वरीच वृद्धिंगत झालेली दृगास पडते.

या सर्व प्रकारची प्रगति आपणास वेदकालांत दृष्टीस पडते. या प्रगतीचा इतिहास लिहितांना केवळ या काळांत आढळ णारे एकमेकांशीं असंबद्ध देखावे आपणास दाखवावयाचे नाहींत. प्रत्येक प्रकारच्या प्रगतीचा दुसऱ्या प्रकारच्या प्रगतीशीं संबंध येतो. ग्रंथाचें स्वरूप ब्राह्मणजातीच्या इतिहासाशीं व यज्ञसंस्थेशीं फारच निकट रीतीनें संबद्ध आहे. शब्दाचा व भाषेचा इतिहास हा लोकांच्या प्रसाराशीं संबद्ध आहे. आणि यज्ञसंस्थेचा इतिहास घेतला तर इतिहासांतील अनेक वृत्तें समाजाच्या दुसऱ्या अंगाशीं संबद्ध आहेत. यामुळें प्रत्येक अंगाचा स्वतंत्रपणें इतिहास द्यावा लागेल आणि त्या इतिहासांतील वृत्तांचा संबंध समाजाच्या इतर अंगाच्या प्रगतीच्या वृत्तांशीं शोधून द्यावा लागेल. या प्रकारानें इतिहास निवेदन करावयास घेतलें म्हणजे प्रत्येक अंगाची प्रगति मोजतां येईल. विवेचनसौलभ्यासाठीं वेदकालेतिहासाचे खालील विभाग पाडतां येतील.

(१) ग्रंथांचा विकास व वाङ्मयेतिहास.

(२) सामाजिक संस्थांचा व विशेषेंकरून ब्राह्मणजातीचा इतिहास.

(३) यज्ञसंस्थेचा इतिहास.

(४) आर्यांच्या प्रसाराचा इतिहास.

(५) शब्दाचा व भाषेचा इतिहास.

(६) देवतांचा इतिहास.

(७) राजकीय खळबळी.

(८) कुलांचा, जातींचा व गोत्रांचा इतिहास.

(९) गृहस्थधर्माचा, व स्त्रीपुरुषसंबंधाचा इतिहास.

(१०) व्यापक व नियमांकित विचाराचा इतिहास.

या दहा मुद्द्यांवरील इतिहास दिला म्हणजे अत्यंत विस्तीर्ण अशा वेदकालावर जो अंधार पसरला आहे तो बराच नाहींसा होईल. या दहा इतिहासांगापैकीं कांहीं अंगांचा एकमेकांशीं फार निकट संबंध आहे. यज्ञसंस्थेच्या इतिहासाशीं व्यापक विचाराचा इतिहास संबद्ध आहे, त्यापेक्षा सामाजिक संस्थांचा व विशेषतः ब्राह्मणजातीचा इतिहास फारच निकट रीतीनें संबद्ध आहे.

वर दिलेल्या बाबींना इतिहास द्यावयाचा तो विधान रूपानें न देतां विवेचनरूपानें देणें अवश्य आहे. कां कीं, वेदविषयक अनेक गोष्टी लोकांस अपरिचित असल्यामुळें आणि अर्थ लावणाऱ्यांमध्यें अनेक मत असल्यामुळें वाचकाचा ऐतिहासिक संशोधनात्मक विवेचनांत प्रवेश करून देणें अवश्य आहे.

संशोधनांत प्रवेश करून देण्यापूर्वीं वेदविषयक स्थूल माहिती तरी हवी, तीशिवाय विवेचन देखील समजावयाचें नाहीं. आणि यासाठीं विवेचनांत प्रवेश करण्यापूर्वीं कांहीं माहिती निधानरूपानें दिली पाहिजे. ही अशी माहिती अत्यंत बाह्य गोष्टींविषयी म्हणजे वेदग्रंथांमध्यें पुस्तकें किती, त्यांचा एकमेकांशीं संबंध काय यापुरतीच द्यावयाची. तसेंच कांहीं अत्यंत साधे व बहुतेक वेद वाचणाऱ्यास दृष्टीस पडणारें वेदांचें अंतरंग प्रथम वर्णन करून दाखविलें पाहिजे आणि नंतर वाचकास अधिक खोलांत नेलें पाहिजे.

वेदग्रंथांतील धर्म वाचकास समजावून द्यावयाचा म्हणजे एक फारच मोठें लचांड उपस्थित होतें. उपनिषदांतील कल्पना आज समाजांत बऱ्याच प्रचलित आहेत. त्यामुळें त्यांचें मूळ सांगण्यास अडचण पडत नाहीं. उत्तरकालीन स्थिति अधिक परिचित असल्यामुळें पूर्वकालीन स्थितीची माहिती देतां येते. वैदिक धर्माची गोष्ट तशी नाहीं. वैदिक धर्म म्हणजे श्रौतधर्म म्हणजे यजुर्वेदधर्म आज सामान्य वाचकास मुळींच परिचित नाहीं. श्रौतधर्म महाराष्ट्रांतील यज्ञयाग करणाऱ्या पांचपन्नास लोकांस मात्र तो थोडासा परिचित असेल. यासाठीं श्रौतधर्माचें उत्तरकालीन अथवा श्रौतसूत्रोक्त म्हणजे आजच्या प्रयोगी लोकांच्या परिचयाचें स्वरूप देऊन वैदिक धर्माचें स्पष्टीकरण केलें पाहिजे. हें स्वरूप सांगणें म्हणजे लिहिणाराला तसेंच वाचणाराला मोठें कंटाळवाणें आहे. तथापि इतिहास द्यावयाचा म्हणजे तें दिलें पाहिजे. तें देणें वाचकाच्या अभिरुचीचें कोड पुरविण्याची अपेक्षा न करतां वाचकास वेद समजण्यास सोपें जाईल या बुद्धीनें दिलें पाहिजे, आणि कंटाळवाणा मजकूर दिल्याबद्दल वाचकाचा रोष निमूटपणानें सहन केला पाहिजे. असो.

आतां वेदाच्या स्थूल स्वरूपाकडे लक्ष देऊं. सामाजिक स्थिति, नीतिकल्पना, व्यवहारांतील पद्धति, छंदःशास्त्र, भाषा हे सर्व विषय स्वतंत्रपणें विवेचन करण्याजोगे आहेत आणि त्यांचा इतिहास हा स्वतंत्र विषय होतो. तथापि या सर्व प्रकारच्या विषयांचा थोडासा स्पर्श वेदांचें स्थूलरूप वर्णन करतांना होतो.

वेदकालीन धर्माच्या अधिक विकसितावस्थेचें उद्बोधन ज्या वेदोत्तर ग्रंथांत केलें आहे त्यांच्या साहाय्यानें वेदकाल ज्ञान आपणास मिळावयास लागेल.

वेदांगें—वैदिक वाङ्मयाशीं अत्यंत निकट संबंध असलेला परंतु वेदांतला नव्हे असा एक ग्रंथसमूह आहे. याला कल्पसूत्र किंवा नुसतीं सूत्रें असें म्हणतात. यांचा विषय धार्मिक विधि व संस्कार हा होय. यांची रचना गद्यात्मक आहे व त्यांतील वाक्यें लहान लहान असून त्यांत पुष्कळ अर्थ भरलेला असतो. कल्पसूत्राचे तीन प्रकार आहेत.

(१) श्रौतसूत्र —श्रौतकर्म म्हणजे तीन किंवा अधिक अग्नींवर होणारें कर्म या कर्मांचा बोध श्रौतसूत्रें करितात तसूत्रांत मोठमोठ्या यज्ञाच्या प्रयोगाचे नियम दिलेले आहेत हे यज्ञ पुष्कळ दिवसपर्यन्त चालत व त्यास ऋत्विजांहि बरेच लागत

(२) गृह्यसूत्र —एकाग्नीवरचीं कर्में करावयाचीं त्यास गार्ह्यकर्में म्हणतात त्या कर्मांचें वर्णन गृह्यसूत्रांत आलें आहे जन्म, विवाह, मृत्यु, इत्यादि प्रसगीं करावे लागणारे लहानसान सस्कार, व नित्याचे होमहवन यासबधीं नियम त्यात येतात

(३) धर्मसूत्रें —आचारविषयक नियम, व व्यवहारविषयक नियम याचा सग्रह यात असतो हीं धर्मसूत्र म्हणजे भारतीयाचा अत्यत प्राचीन असा कायद्याचा सग्रह होय

ब्राह्मणें आरण्यक, व उपनिषदें, या ग्रथाप्रमाणेंच हे सूत्रग्रथहि कोणत्याना कोणत्या तरी वेदाला जोडले आहेत प्रत्येक वेदाला श्रौत, गृह्य, व धर्मसूत्रें, असे तिन्ही प्रकारचे निरनिराळे सूत्रग्रथहि आहेत हे ग्रथ अर्थातच, निरनिराळ्या वैदिक सप्रदायात त्या त्या विशिष्ट वेदाचा अभ्यास चालला असता निर्माण झाले वेदाप्रमाणें हे ग्रथ अपौरुषेय आहेत असें मानले जात नाहीं ते पौरुषेय मानले जातात हे ग्रथ वेदात अन्तर्भूत होत नसून वेदागामध्यें समाविष्ट होतात वेदागें म्हणजे वेदाचे उपग्रथ

वेदागामध्यें सूत्राशिवाय शिक्षा, व्याकरण, निरुक्त, छदस् व ज्योतिष या विषयावरील अनेक ग्रथ येतात याचा विचार पुढे करू याचा उपयोग वेदज्ञान होण्यास आहे हे उघड आहे

ऋग्वेदसंहितेची रचना —ऋग्वेदसहिता किंवा ज्याला सामान्यत ऋग्वेद असे म्हणण्यात येतें, तो ग्रथ, किंवा त्या ग्रथातील बराच भाग वैदिक वाङ्मयातील प्राचीनतम व अत्यत महत्त्वाचा होय ही गोष्ट निर्विवाद आहे या सहितेच्या निरनिराळ्या शाखापैकीं एकच शाखा आज उपलब्ध आहे ही शाखा शाकल शाखा होय या शाखेची जी सहिता आहे तींत १०२८ सूक्तें असून तिचीं दहा मडले आहेत याशिवाय अष्टक, अध्याय व वर्ग अशीहि एक कृत्रिम विभागरचना आहे सबद सहितेचीं आठ अष्टक व प्रत्येक अष्टकाचे आठ अध्याय आहेत अध्यायातील वर्गांची सख्या नियमित नाहीं प्रत्येक वर्गांत सरासरीने पाच ऋचा असी हि विभागरचना आहे ही सहिता अत्यत प्राचीन आहे किंवा निदान भारतीय वाङ्मयाचा प्राचीनतम भाग जेवढा आपणास उपलब्ध आहे तेवढा यांत आहे हें यातील सूक्तांच्या भाषेवरून निर्विवादपणें ठरवितां येतें हा ग्रथ एकानेच केलेला नसून भाषेच्याच पुराव्यावरून यांतल्या यातहि प्राचीन व अर्वाचीन असे भाग पाडतां येतात हीब्रू लोकाचीं स्तोत्रें ज्याप्रमाणें एकमेकापासून फार दूर अशा निरनिराळ्या काळात रचिलीं गेलीं व नतर काहीं काळानें तीं स्तोत्रें एकत्र करून प्रागैतिहासिककालीन कोणातरी पुरुषाच्या— विशेषत ज्या परपरात तीं स्तोत्र चालत आलीं त्या परपराच्या मूळपुरुषाच्या—नावावर घातलीं गेलीं, तसाच प्रकार ऋग्वेदसहितेच्या सूक्ताचाहि झालेला आहे

यापैकीं प्राचीनतमसूक्त ऋग्वेदसहिता मडळें २ ते ७ या भागात आहेत या मडळाना एकेका ऋषीच्या नावाखालीं मोडणारीं गोत्र-मडळें म्हणण्याचा प्रघात आहे हीं सूक्तें गाणाऱ्या ऋषीचीं—किंवा आपण ज्याना मन्त्रद्रष्टे म्हणतो त्याचीं—नावें काहीं ब्राह्मणग्रथात, काहीं अनुक्रमणी नावाच्या स्वतत्र ग्रथात, दिलेलीं आहेत हे अनुक्रमणीग्रथ वेदागाशीं सबद्ध आहेत हीं नावें येणेंप्रमाणें —गृत्समद, विश्वामित्र, वामदेव अत्रि, भारद्वाज आणि वसिष्ठ हे ऋषी व याच्या परपरेंतील लोक हे मडळें २-७ याचे अनुक्रमें मन्त्रद्रष्टे होत

आठव्या मडळात कण्व व अगिरस् याच्या शाखाचीं सूक्तें आहेत परतु याशिवाय अनुक्रमणीग्रथात १, ९ व १० या मडळातील प्रत्येक सूक्ताच्या द्रष्ट्याचें नाव दिलेलें आहे व यात काहीं स्त्रियाचींहि नावें आढळतात ही ध्यानात घेण्याजोगी गोष्ट आहे

या नावाचा उपयोग मन्त्रकर्ते ऋषी खरे कोणते याचा निर्णय करण्याच्या कामीं मुळींच होत नाहीं मन्त्रद्रष्टे तेच मन्त्रकर्ते होते असें म्हणता येत नाहीं कारण, गृत्समद विश्वामित्र, इत्यादि जे ऋषी व त्याचे विवक्षित वशज याच्या नावावर जीं सूक्तें परपरेनें चालत आलेलीं आहेत त्या सूक्तात या कल्पनेच्या विरुद्ध काहीं प्रमाणें आढळून येतात * सूक्तामध्यें या पुराणऋषींच्या वशजाचींच कायतीं नावें सूक्ताचे कर्ते म्हणून आलेलीं आहेत, व या सूक्तातून गृत्समद, विश्वामित्र, वसिष्ठ इत्यादि ऋषींचीं जीं नावें आलीं आहेत तीं विवक्षित सूक्त ज्या गोत्रात परपरेनें चालत आलीं त्या गोत्राचे मूळपुरुष म्हणून आलीं आहेत व याच सूक्तात त्याना फार प्राचीन काळचे मन्त्रद्रष्टे असें म्हटलें आहे हे ऋषी व याचीं नावें भारतीय वाङ्मयात सुप्रसिद्ध आहेत, व असख्यात कथाचे व आख्यानाचे हे नायक आहेत

नवव्या मडलात मात्र एक प्रकारची सुसबद्धता व सगति आहे त्याचें कारण असें कीं, त्यात एकसहा सोमपानाची महती गाणारीं सूक्तें आहेत व हीं सूक्तें 'सोम' देवाला उद्देशून आहेत सोम हें एका लतेचें नाव असून तिचा रस मोठा मादक असे असें दिसतें पर्शुभारतीय काळात या सोमरसाचें

* Oldenberg 'Uber die Liedverfasser des Rigveda in Z D M G Vol 42 p 199 &c Already previously A Ludwig Der Rigveda Vol III. XIII

पान देवाना गोड प्रिय आहे असे मानीत असत म्हणून प्राचीन इराणी लोक व भारतीय आर्य याच्या यज्ञविधींत सोमाच एवढ स्तोम आहे इराणी लोकांत याला 'हओम' म्हणत प्राचीन भारतीयाच्या पुराणकथामध्ये सोमपानाचा देवाच्या अमृतपानाशीं तुलना केलेला आहे या दैवी पेयाच मूलस्थान सुवर्णमय तेजोबिंदु चद्र होय अशी कल्पना आहे सस्कृतात इदु या शब्दाचा अर्थ चद्र व बिंदु असा होतो हिलेब्रँट यान आपल्या ग्रथात* ऋग्वेदात सुद्धा सोम शब्दाचा अर्थ केवळ पेय असाच नसून चद्र असाहि होता असें दाखविलें आहे अलीकडील वाङ्मयात मात्र सोम म्हणजे चद्र असाच अर्थ रूढ आहे म्हणून नवव्या मडळात सोमदेव तेचें स्तोत्र केवळ देवाच प्रिय पेय या नात्यानच गाइल नसून, आकाशाचा स्वामी चद्र या नात्यानहि गाइलेल आहे सोमदेवतेची पूजा पर्शुभारतीय कालापर्यंत पोहोंचत असल्या कारणान नवव्या मडळातील सूक्तें बऱ्याच प्राचीनकाळीं रचिली गेली असावीं अस अनुमान करण्यास हरकत नाहीं या सूक्ताचा सोमयज्ञाशीं निकट सबध येतो

सहितेतील सर्वांत अर्वाचीन सूक्तें पहिल्या व दहाव्या मडळात आढळतात पहिल व दहाव हीं मडळें अत्यत विविध विषयावरील सूक्ताचीं बनलेलीं आहेत या म्हणण्याचा अर्थ या मडळात प्राचीन सूक्त मुळींच नाहींत असा नाहीं उलट गोत्रमडळें म्हणून जीं सागितलीं त्यातहि कित्येक अर्वाचीन सूक्तें आहेत

ऋग्वेदसूक्ताचा काल भाषाविषयक पुरावा.—सामान्यत कोणतीं सूक्त प्राचीन व कोणतीं अर्वाचीन याचा निर्णय करण्याच काम कठिण आहे ही गोष्ट मुख्यत भाषेवरून ठरवावी लागते व एखाद्या सूक्ताची भाषा, केवळ कालावर अवलबून नसून त्याचा प्रसग, त्याचा हेतु, व त्या सूक्ताचा सबध ब्राह्मणी विधिमार्गाशीं जास्त आहे वा, सामान्यजनधर्माशीं आहे, इत्यादि गोष्टींवर अवलबून असते सोम अथवा इद्र याच्या स्तुतिपर जीं सूक्त आहेत त्याची भाषा प्रार्थनापर वगैरे सूक्ताहून भिन्न दिसून येते परतु तेवढ्यावरून एक पूर्वीच व एक नतरच असा निश्चय करता येत नाहीं † तथापि भाषेच्या दृष्टीन प्राचीन सूक्तें कोणतीं, व अर्वाचीन कोणतीं याचा विचार करताना एवढ सागितल म्हणजे पुरे आहे कीं, ऋग्वेदोत्तर भारतीय वाङ्मयात आढळून येणाऱ्या अनेक समानविषयक गोष्टी ऋग्वेद रचणाऱ्यास विदित नव्हत्या व ऋग्वेदोत्तर वाङ्मयाच्या सत्र उत्पादकास ऋग्वेदकालीन भारतीय धर्म पूर्ण परिचित होता ‡ या दोन गोष्टीवरून ऋग्वेदातील अगदीं अर्वाचीन भागाची रचना देखील अतिप्राचीन काळीं झाला असा जो सामान्य समज आहे तो अगदीं यथार्थ आहे हे निर्विवादपणें ठरतें

छन्दविषयक पुरावा.—ऋग्वेदाच प्राचीनत्व ठरविण्याच्या बाबतींत भाषेच्या खालोखाल छदाची मदत होते एरवर लौकिक सस्कृत वाङ्मयातील छद व वैदिक वाङ्मयातील छद हे परस्पराहून अत्यत भिन्न आहेत वैदिक कवितत असे अनेक छद आहेत कीं त्याचा मागमूसहि लौकिक सस्कृत काव्यात आढळत नाहीं शिवाय लौकिक सस्कृत वाङ्मयात आढळणारे अनेक छद वैदिक वाङ्मयात नाहींत तसेंच, वैदिक काव्यातील काहीं थोडेसे छद लौकिक काव्यात आढळतात, परतु तेथें त्याच्या मात्रासाम्याकडे विशेष लक्ष दिलेलें आढळत

जुन्या भारतीय वाङ्मयातील छदात केवळ प्रत्येक पादातील* अक्षरें नियमित केलेलीं आहेत, परतु मात्रा सबधीं इतकी नियमबद्धता नाहीं वैदिक छदात प्रत्येक श्लोकाच्या एकेका पादात ८, ११, १२ व क्वचित् ५ हि अक्षर असतात

प्राचीन भारतीय छदःशास्त्रात "पाद" हे सर्वांत लहान परिमाण आहे यात शेवटल्या चार किंवा पाच अक्षराचा मात्राच्या साम्याच्या दृष्टीन विचार केला जातो म्हणजे आठ अक्षरी पादाच स्वरूप असें होत —

० ० ० ० ⏑ — ⏑ — ⏓

यातील शेवटच अक्षर विकल्पान ह्रस्व किंवा दीर्घ असतें

वर दिलेल्या पादासारखे तीन पाद म्हणजे गायत्री छद, व चार पाद म्हणजे अनुष्टुभ् होतो प्राचीन वाङ्मयात अनुष्टुभ् छद गायत्रीइतका प्रचारात नव्हता पण पुढ मात्र त्याच्या उलट स्थिति आढळते अनुष्टुभ् हा सामान्य छद होऊन बसला व त्यातूनच आपकाव्यात उपयोजिलेला 'श्लोक' हा छद निघाला गायत्री व अनुष्टुभ् याच्यापेक्षा कमी प्रमाणात आढळणारे छद म्हणजे पक्ति व महापक्ति हे होत पक्ति छदात प्रत्येक ऋचत पाच पाद व प्रत्येक पादात आठ अक्षर असतात महापक्ति छदात प्रत्येक ऋचत सहा पाद असतात

अकरा अक्षराच्या पादामध्य चौथ्या किंवा पाचव्या अक्षराच्या शेवटीं यति असतो या पादाच सामान्य स्वरूप येण प्रमाणें —

* A. Hillebrandt "Vedische Mythologie Breslau 1891 † M Bloomfield the relative Chronology of the Vedic hymns JAOS XXI ‡ Alfred Ludwig Der Rigveda Vol. III p 183

* पाद शब्दाचा अर्थ चरण इग्रजी भाषेतल्या foot या शब्दान याच भाषातर होतें, परतु, ग्रीक छद शास्त्रात ज्याला foot अशी पारिभाषिक सज्ञा आहे त्याचा व याचा काहीं सबध नाहीं इतकी सूक्ष्म विभागणी करण्यापर्यन्त प्राचीन भारतीय छदाची मजल गेलेली नव्हती–विटरनिट्झ

० ० ० ० ॥ ० ० ० — ᵕ — ⏒.
किंवा ० ० ० ० ० ॥ ० ० — ᵕ — ⏒.

असल्या चार पादाच्या ऋचेला त्रिष्टुभ् छंदाची ऋचा म्हणतात. बारा अक्षराच्या पादाची व्यवस्था अगदीं अशीच आहे. प्रत्येक पादात याय तें एक अक्षर जास्त एवढाच फरक, या पादाचें स्वरूप असें —

० ० ० ० ॥ ० ० ० — ᵕ — ᵕ ⏒.
किंवा ० ० ० ० ० ॥ ० ० — ᵕ — ᵕ ⏒.

अशा तऱ्हेचे चार पाद मिळून जगती छंदाची एक ऋचा होते. पाच अक्षराच्या पादाचें स्वरूप खाली दिलें आहे असे चार किंवा आठ चरण घेतले म्हणजे द्विपदा विराज् छंदाची एक ऋचा होते.

⏒ — ᵕ — ⏒.

निरनिराळ्या छंदाचे पाद घेऊन त्याच्या मिश्रणानेंहि कांहीं गमतीचे छंद बनविलेले आहेत उदाहरणार्थ, उष्णिक् किंवा बृहती याच्या पादामध्यें ८ किंवा १२ अक्षरें असतात प्राचीन छंद शास्त्रात अक्षराना किती प्राधान्य होतें व मात्रा किंवा लय यांना तें किती लेखीत ह ब्राह्मण, उपनिषदें, वगैरे ग्रंथातून अनेक वेळा छंदाच्या गूढार्थासंबंधाचें जें विवरण येतें त्यावरून स्पष्ट समजण्यासारखें आहे ऋचाच्या पादातील अक्षरात सुद्धा गूढार्थ दाखविला आहे. "भूमि, अंतरिक्ष व द्यु (=दिव्) हे तीन शब्द मिळून आठ अक्षरें आहेत व गायत्री छंदात ८ अक्षरें आहेत तेव्हा ज्याला गायत्री छंद माहीत आहे त्याला तीन्ही लोकाची प्राप्ति होते," असें बृहदारण्यकोपनिषदात सांगितलें आहे* परंतु विधींमधील गूढतेस हे छंद पुष्कळ अंशानें कारण झाले आहेत, छंद या देवता मानून त्याना हविर्भाग दिलेले आहेत.† यासंबंधीं, विशेषत गायत्रीसंबधीं पुराणकथा आहेत (गायत्रीनें पक्षिरूपानें स्वर्गातून सोम आणला इ०.) इतर भूताप्रमाणें त्याची उत्पत्ति प्रजापतीपासून वर्णिली आहे.‡ या सर्व गोष्टींवरून वेदातील छंद हे फार प्राचीन आहेत असें सिद्ध होतें. याचा उगम अनादिकालात झाला असावा अशी समजूत होती. हे छंदाचें प्राचीनत्व हेंहि सूक्ताच्या प्राचीनत्वाचें एक प्रमाण आहेच.

भौगोलिक ज्ञानविषयक व सामाजिक गोष्टींचा पुरावा.—तथापि, वैदिक सूक्ताच्या प्राचीनत्वाची यथार्थ कल्पना, त्या कालच्या भौगोलिक स्थितीकडे आणि त्या काळातील संस्कृतीकडे नजर पुरविली असता येईल या गोष्टींचा विचार करतांना, सहृदयांनीं जी गोष्ट आपल्यास नजरेस येते ती ही कीं, ऋग्वेदसूक्तांच्या रचनाकालीं, या वाङ्मयाचे कर्ते आर्य लोक सर्व हिंदुस्थानभर पसरले नव्हते. अद्याप हे लोक सिंधुनदीच्या आसपासच (सध्याच्या पंजाब प्रांतात*) वस्ती करून राहिले होतेसें दिसतें. पश्चिमेकडून व हिंदुकुश पर्वताच्या खिंडीतून आर्य लोकाचा प्रवेश पंचनदाच्या प्रदेशात झाला, व ऋग्वेदाच्या सूक्तात आर्य† लोकानीं दस्यूंशीं केलेल्या लढायाचें वर्णनहि आहे. येथें राहणाऱ्या मूळच्या लोकाना "दस्यु" म्हणत असत दस्यु किंवा दास या लोकाना देव माहीत नाहीं, धर्म माहीत नाहीं, यज्ञ माहीत नाहीं, असा आर्यांचा त्यावर आक्षेप असे अशा लोकाशीं लढत लढत पूर्वेकडे गंगानदीपर्यंत आर्यांनीं हळूहळू शिरकाव केला. पुढच्यापुढच्या काळातील भारतीयाच्या इतिहासात जी क्षणोक्षणीं आढळते, भारतीयाच्या काव्यात व त्याच्या सामान्य धर्मांत जिला एवढं प्रमुख स्थान देण्यात येतें, त्या गंगानदीचा उल्लेख ऋग्वेदात जवळजवळ मुळींच नसावा ही ध्यानात घेण्याजोगी गोष्ट आहे कालिदासाच्या काव्यातील रम्य कल्पना वैदिक कालाशीं मुळींच जुळत नाहींत.

अर्वाचीन भारतीय काव्याचें अंगभूत होऊन बसलेलें जें कमलपुष्प त्याचाहि उपमान या दृष्टीनें वैदिक कवींनीं कोठें उल्लेख केल्याचें आढळत नाहीं. वैदिक काळातील प्राणी व वनस्पती हीं दोन्हीं तदुत्तर काळच्या प्राण्याहून व वनस्पतींहून बरींच भिन्न होतीं. न्यग्रोधवृक्ष वेदात नाहीं सध्याच्या काळीं, हिंदुस्थानात अति क्रूर मानलेला हिंस्र पशु जो वाघ त्याचें नाव ऋग्वेदात आढळत नाहीं. वाघाचें मूलस्थान जो बंगाल देश तेथपर्यंत आर्य लोकाचा प्रवेश त्या कालीं झालेला नव्हता असें यावरून दिसतें.

पुढच्या अर्वाचीन काळातील हिंदुस्थानच्या शेतीचें मुख्य उत्पन्न व खाण्याचा मुख्य पदार्थ जो तांदूळ, त्याचें नावहि ऋग्वेदात नाहीं. जवाची लागवड मात्र करीत असावें असें दिसतें. या कालीं (ऋग्वेदसूक्तकालीं) शेती अगदींच बाल्यावस्थेत होती.

गुराची निपज हा त्या वेळचा मुख्य धंदा होता. गुरांमध्यें सर्वांत अधिक लक्ष बैलाकडे असे. घोड्यालाहि बरेंच महत्त्व

* बृहदारण्यकोपनिषद् ५ १५. † वसिष्ठधर्मसूत्र, १२.३ व इतरत्र. ‡ शतपथ ब्राह्मण ८.१.१,२.

* इ. डब्ल्यू. हॉपकिन्स याच्या वर्णनाप्रमाणें (पंजाब आणि ऋग्वेद, जर्नल ऑफ दि अमेरिकन ओरिएन्टल सोसायटी १९,१९–२८) ऋग्वेदाचीं बहुतेक सूक्तें ज्या काळात रचलीं गेलीं त्या काळात, भारतीय आर्य लोकाचें वसतिस्थान सध्याच्या अंबाला शहराजवळपास सरस्वती व घग्गर या नद्याच्या मध्यें कोठें तरी असावें. † संस्कृत 'आर्य,' जुनी बाक्ट्रि 'ऐर्य', जुनी फारसी 'अरिय', 'अरिय'=भक्त, किंवा एकाच वंशाचे लोक. हीरॉडोटस्च्या म्हणण्याप्रमाणें मीड्स् लोकहि आपल्याला आर्य म्हणवीत (७ ६२). यावरून हें उघड होतें कीं भारतीय आणि इराणी या दोघानाहि आर्य ही सामान्य संज्ञा होती. (जुनी फारसी भाषा व वेदभाषा याच्या साम्याबद्दल मागें लिहिलें आहे तें पहा. विभाग पहिला पृष्ठ. ८४.)

असे. घोडे रथाला जुंपून त्यांतून योद्धे लढावयास जात व साधारण लोकांत घोड्यांच्या रथांच्या शर्यती होत असून त्या जिंकणाऱ्यांची वाहवा होई. देवांनां आळविण्याकरितां रचलेल्या सूक्तांत बैल, गाई, घोडे यांची पुन्हां पुन्हां मागणी केलेली आढळते. मूळच्या रहिवासी लोकांत निरनिराळ्या टोळ्यांत जीं भांडणें होत तीं सर्व बैलगाईंच्यासाठीं असत व यावरूनच "लढाई"ला मूळचा शब्द "गोधनाची इच्छा" असा योजिला आहे. गोधन हें अतिश्रेष्ठ धन अशी याची अतिशयोक्तिपूर्ण स्तुति केलेली आहे.* वासराकडे धांवत जाणाऱ्या गाईचें हंबरणें म्हणजे मधुरगान होय असें प्राचीन लोक मानीत. आपलें वासरूं समोर दिसलें असतां जशी गाय आनंदानें हंबरते तसे इंद्रदेवतेच्या अग्रभागीं ऋषी हे आनंदानें गीत गातात असें एका कवीनें वर्णन केलें आहे. देवांनां बैलांची व देवतांनां गाईची उपमा दिलेली आहे. गाईचें दूध हा खाण्याच्या पदार्थांतला मुख्य पदार्थ मानला जात असे एवढेंच नव्हे, तर दूध व तूप हे पदार्थ देवांनां द्यावयाच्या हविर्भागांतहि प्रामुख्येंकरून असत. पिण्याकडे विशेषतः धारोष्ण दुधाचा उपयोग करण्यांत येई, व "कच्ची" गाय "पक्कें (पक्व)" दूध कसें देते याचें वैदिक काळांतील कवींनां आश्चर्य वाटे, व एका जर्मन बालगीतांत आलेल्या कल्पनेप्रमाणें ("गाय तांबडी आणि. दूध कसें पांढरें?") वैदिक काळांतले कवीसुद्धां इंद्रानें काळ्या किंवा तांबड्या गायींच्या ठिकाणीं पांढरें दूध ठेवलें या चमत्काराबद्दल त्याची स्तुति करीत.

तथापि, गाईबैलांबद्दल जरी इतकी आवड होती तरी गायी किंवा बैल यज्ञाचे वेळीं मारले जात व त्यांच्या मांसाचा खाण्याकडेहि उपयोग करण्यांत येत असे. अति प्राचीन काळांत गोवधाचा निषेध नव्हता.

शास्त्रें व कला यांची प्रगति.—बैलांच्या कातड्याचाहि उपयोग करण्यात येत असे. याच्यापासून धनुष्याच्या दोऱ्या, पट्टे, नळ्या वगैरे जिन्नस तयार करण्यांत येत. निरनिराळ्या प्रकारचे उद्योग धंदेहि या काळांत चालू होते. सुतारकाम करणारीं माणसें या काळांत होतीं. साधें सुतारकाम, गाड्या बांधण्याचें काम, व कल्कुसरीचें काम एकच माणूस करी व त्याचें विशेष काम रथ करण्याचें असे. लोहारकाम करणारे लोकहि या काळांत होते. हे लोक एका पक्ष्यांच्या पंखांचे भाते वापरीत.

नौकानयनकला या लोकांत अद्याप बाल्यावस्थेत होती. नद्यांतून जाण्यास एक साधारण होडी व वल्हीं वापरीत. या होड्या बहुधा झाडांचे बुंधे पोखरून त्यांच्या बनविलेल्या असत. प्राचीन लोकांनां समुद्राची माहिती होती याबद्दल वाद नाहीं, परंतु दर्यावरचा व्यापार हे लोक करीत की नाहीं याबद्दल जबरदस्त शंका आहे.*

तथापि, या लोकांत व्यापारीवर्ग होता व सोन्याचे दागिने व बैल यांचा नाण्यांसारखा उपयोग करून बराच मोठा व्यापार चाले हें निर्विवाद आहे. बैल व घोडे यांशिवाय मुख्यत्वेंकरून सोन्यासाठीं वैदिक कवींनीं देवांची प्रार्थना केलेली आहे व श्रीमान् यजमानांपासून दानरूपानें आपणांस सोनें मिळावें अशीहि यांची इच्छा असे.

ऋग्वेदांतील सूक्तांत गुरेंढोरें पाळण्यासंबंधानें उल्लेख आहेत, शेतकी त्या लोकांनां माहीत होती असाहि पुरावा आहे, व्यापार व उद्योगधंदे या गोष्टी ऋग्वेदांत आढळतात, यज्ञ, युद्ध इत्यादि गोष्टींचा संबंधहि अनेकवेळां येतो, परंतु सध्यांच्या हिंदुसमाजावर ज्या गोष्टीची एवढी छाप आहे, जीमुळें हिंदुसमाजाच्या आयुष्याला एक प्रकारचें विशिष्ट वळण मिळालें आहे, व ज्या गोष्टीमुळें आज तागायत हिंदुसमाजाचें सारखें नुकसान होत आलेलें आहे त्या गोष्टीचें म्हणजे हल्लींच्या जातिभेदाचें ऋग्वेदांत तीव्र स्वरूप मुळींच नाहीं. त्यांत चातुर्वर्ण्याची कल्पना आहे. वर्णांची नांवें आहेत. एका सूक्तांत—व तेंहि अर्वाचीन आहे यांत संशय नाहीं—ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र या चार वर्णांचा उल्लेख आढळतो. पण ब्राह्मण त्या काळीं हा वर्णच होता, जात नव्हती. ऋत्विज् व योद्धे या काळांत होते ही गोष्ट खरी; परंतु, योद्ध्यांची एक विशिष्ट अशी जात म्हणून ऋग्वेदांत मुळींच नाहीं. तसेंच शेतकरी, गवळी व्यापारी, मजूर, कलाकौशल्याचीं कामें करणारे इत्यादि लोकांच्या निरनिराळ्या जातींचा उल्लेखहि यांत नाहीं.

स्त्रियांचें स्थान.—अर्वाचीन काळाप्रमाणे ऋग्वेदकालींहि राजाच्या पुरोहितानें राजाजवळ उभें राहून राजाकरितां म्हणून हविर्भाग द्यावा अशी चाल होती. पण घरचे मुख्य पुरुष उपाध्यायाची अपेक्षा न ठेवता आपले होमहवन संस्कार करीत असत अशीं उदाहरणें प्राचीन व अर्वाचीन वैदिक युगांतहि पुष्कळशीं सांपडतात. घरच्या कर्त्या पुरुषानें हीं कृत्यें करावयाचीं असत तथापि यजमान व त्याची पत्नी या दोघांनीं मिळून हीं धर्मकृत्यें केलीं पाहिजेत असा स्पष्ट निर्बंध होता. यजमानपत्नीनें या कृत्यांत भाग घ्यावयाचा असे, या गोष्टीवरून असें दिसतें कीं, स्त्रियांची योग्यता ऋग्वेदकालीं नंतरच्या स्मृतिकारांच्या कालांतल्या इतकी कमी मानली जात नव्हती. या

* ही स्थिति आफ्रिकेंत हिंक व काफिर या लोकांतहि आढळते. यांच्या राहणीशीं वैदिक आर्यांची राहणी बरीच सदृश असावी असें वाटतें.

* ऋग्वेदांतील सूक्तात गुरांबद्दलच्या उपमा, रूपकें, वर्णनें असंख्यात यावी, व नौकानयनासंबंधाचा उल्लेख फार तर एखादा असावा ही कांहीं अकारण घडलेली गोष्ट खास नव्हे. उलटपक्षीं, होमरच्या काव्यांत नौकानयनाबद्दलचे उल्लेख व उपमा बऱ्याच आढळतात.

शास्त्रकारांनीं वेदपठन व यज्ञ या कर्मांची स्त्रियांना अजीच मनाई केली आहे. 'दंपती एकचित्तानें सोमवल्ली ठेंचून पिळून तिचा रस काढून त्यांत दूध मिसळतात व तें मिश्रण देवांना स्तुतिपूर्वक अर्पण करितात,' असें वर्णन * ऋग्वेदांत आहे. परंतु मनूनें मात्र स्त्रियांनीं यज्ञ करणें देवांना† अप्रिय आहे व ज्या स्त्रिया अग्निहोत्र करतात त्या नरकांत‡ जातात असें लिहिलें आहे. उपनिषदांत ज्याअर्थी तत्त्वज्ञानी लोकांच्या वादविवादांत स्त्रियांना भाग घेतां येत होता असें आपणास दिसतें, त्याअर्थी वैदिक काळांत ऋग्वेदसूक्तांत मेजवान्या, नृत्य वगैरे प्रसंगीं स्त्रिया समाजांत प्रसिद्धपणें कांहीं आड पडदा न ठेवतां वावरत असें वर्णन आलें असतां त्या गोष्टीचें आपणास कांहींच आश्चर्य वाटावयास नको. उत्सवप्रसंगीं सुंदर स्त्रिया एका ठिकाणीं जमल्याचें वर्णन आलें असतां त्या ठिकाणीं तें वर्णन वेश्यांचें असावें असा जो कांहीं विद्वानांचा समज होतो तो तसा होण्याचें बिलकुल कारण नाहीं. वेश्या नव्हत्या असें नाहीं होत्या याबद्दल पुरावा आहे. वेदकालांत कित्येक एकाकी, अनाथ स्त्रिया (भ्रातृहीन कन्यका) आड-मार्गाला जाऊं लागल्या होत्या, ही गोष्ट नाकबूल करतां येत नाहीं हें खरें. यांना एका कवीनें "गणगोत नसलेल्या (भ्रातृहीन) कुमारी" असें म्हटलें आहे. परंतु वेश्या समाजांत प्रतिष्ठा पावलेल्या दिसत नाहींत. अथेन्समधील पेरिक्लीजच्या काळाप्रमाणें, किंवा बुद्धाच्या काळांतील वेसाली येथील प्रकाराप्रमाणें वेश्यावृत्तीचा हिंदुस्थानांत धंदा ऋग्वेद-कालीं चालत होता असें पिशेल व गेल्डनेर¶ यांना अनेक परिश्रम घेऊनहि सिद्ध करतां आलें नाहीं.

नीतिमत्ता व स्वभाव.—तथापि प्राचीन भारतीयांच्या नीतिमत्तेबद्दलची आपली कल्पना फाजील उच्चतेची न होईल व मॅक्समुल्लरप्रमाणें या नीतिमत्तेचें चित्र गोपगीतांच्या धर्तीवर अतिशय साधेपणाचें व निर्व्याज तेचें आपणाकडून रंगविलें न जाईल अशी काळजी घेतली पाहिजे. कारण ऋग्वेदसूक्तांत आपणास फसवेगिरी, चोरी, दरोडा, गर्भपात, अगम्यगमन, चारित्र्यभंग, व्यभिचार इत्यादि गोष्टींचा उल्लेख आढळतो. परंतु 'ऋग्वेदकाल अलीकडचा जुना होय' या गोष्टीस विरुद्ध जाणारा हा पुरावा नव्हे हें लक्षांत ठेविलें पाहिजे. समाजशास्त्र मानवी प्राणी केव्हांहि अगदींच दुष्ट राक्षस होते असेंहि मानीत नाहीं, किंवा सर्वांशीं निर्दोष व पुतळ्या तादृशासारखे होते असेंहि मानीत नाहीं. समाजशास्त्र एवढेंच जाणतें कीं, सांस्कृतिक स्थितीच्या निरनिराळ्या पायऱ्यापायऱ्यांनीं मनुष्यप्राणी रानटी स्थितीतून अर्धवट सुधारलेल्या स्थितींत व तेथून पूर्ण सुधारलेल्या स्थितींत जातो. तेव्हां ऋग्वेद-कालांतले लोक साधेभोळे गोपाळ होते असें मानण्याचें किंवा ते अतिशय रानटी अथवा अतिशय सुधारलेले होते असेंहि मानण्याचें आपणास कारण नाहीं.

ऋग्वेदसूक्तांत दिसून येणारें आर्यसंस्कृतीचें स्वरूप पाहतां यांत भारतीय आर्य लोक चपल, आनंदी व भाडखोर होते असें दिसतें.* यांची रहाणी साधी पण कांहीशी रानटी अशी होती. वैदिक सूक्तांची रचना करणारे लोक शत्रूशीं लढण्याच्या कामीं देवाची मदत मागत, युद्धांत आपणास जय मिळावा म्हणून ते त्याची प्रार्थना करीत, वैभव व यथास्थित लूट सांपडावी म्हणून ते देवांना आळवीत. पैसा, सुवर्णाच्या राशीच्या राशी, गोधनाचे कळप, पिकाकरितां पाऊस इत्यादि गोष्टी मिळाव्या, संतति, संपत्ति व दीर्घायुष्य हीं प्राप्त व्हावीं म्हणून ते देवाची पूजा करीत. ह्या काळापर्यंत वैदिक सूक्तांत पुढच्या पुढच्या वाङ्मयांत वारंवार आढळून येणारा भारतीय लोकांचा दुबळा, निर्जीव निवृत्तिपर स्वभाव मुळींच आढळत नाहीं.

कित्येक शोधकांच्या मतें ऋग्वेदांतील सूक्तें अति प्राचीन असून ह्यांत आढळणारें आध्यात्मिक जीवनाचें चित्र तितकेंसें हिंदुसमाजाचें चित्र नव्हेच. यांच्या मतें हें चित्र बहुतांशीं आर्यन् किंवा इंडोजर्मानिक लोकांचेंच आहे. यांच्या उलट कित्येक शोधक असेंहि म्हणतात कीं, ऋग्वेदसंहिता ही सर्वांशीं हिंदु मताची कृति आहे व या संहितेचा अर्थ समजण्यास हिंदूंच्या इतर भारतीय वाङ्मयाचा सारबोध होण्यासाठीं जीं तत्त्वें लावावीं लागतात त्यांखेरीज इतर तत्त्वांची जरूर नाहीं. ऋग्वेदसंहितेचा अर्थ लावणारांमध्यें या मुद्यावर बराच तीव्र मतभेद आहे.

ग्रंथाची दुर्बोधता.—या ठिकाणीं आपल्याला एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे ती ही कीं, ऋग्वेदाचें पूर्ण सटीकरण अद्याप झालेलें नाहीं. भारतीय लोकांच्या इतर ग्रंथांप्रमाणें यावहि ज्यांचा अर्थ निर्विवाद आहे अशीं सूक्तें पुष्कळ आढळतात ही गोष्ट खरी, पण ऋग्वेदांत अशीहि अनेक सूक्तें, ऋचा व फुटकळ भाग आहेत कीं, त्यांच्या अर्थाबद्दल अद्याप बरेंच गूढ आहे. या जुनाट वाङ्मयाची यथार्थ कल्पना करून घेतांना या गोष्टी लक्षांत ठेवणें जरूरीचें आहे. कोणीतरी नवशिक्या मनुष्य हातांत घेईल तें ऋग्वेदाचें भाषांतर घेऊन वाचतो व त्यांत कांहीं दुर्बोध, नीरस, असंबद्ध गोष्टी सांपडल्या म्हणजे 'हें असें कसें' म्हणून आश्चर्य मानतो, अशी स्थिति पुष्कळदां होते. याचें कारण कित्येक वेळां असें असतें कीं, आपल्याला जेवढें समजलें तेवढ्याचेंच भाषांतर करून भाषांतरकाराची तृप्ति होत नाहीं. त्याला असें वाटत असतें कीं,

* ऋग्वेद. ८ ३१,५. † मनु. ४ २०६. ‡ मनु. ११-३७
¶ Vedische Studien I p. xxv.

* Heinrich Zimmer in Altindisches Leben

आतापर्यंत दुर्बोध म्हणून मानल्या गेलेल्या गोष्टींचें सुद्धा भाषांतर आपल्या हातून झालें पाहिजे

तथापि, ऋग्वेद आपल्याला अजून नीटसा समजत नाहीं, व ऋग्वेदाचें संपूर्ण भाषान्तर करावयाचें म्हटलें म्हणजे त्यांत चन्याच चुका व्हावयाच्याच, या गोष्टींचा दोष सर्वस्वी आपल्या माथीं येत नाहीं वरील दोन गोष्टींचें खरें कारण असें आहे कीं, ऋग्वेदसूक्ताच्या अतिप्राचीनत्वामुळें प्राचीन काळींहि हीं सूक्तें खुद्द तत्कालीन लोकांना दुर्बोध झालीं होतीं. वैदिक वाङ्मयातच संहितेच्या कांहीं कांहीं ऋचांचा चुकीचा अर्थ लावलेला आपणास आढळतो. हिंदी विद्वानांनीं ऋग्वेदाचें पृथक्करण करण्यास अर्वाचीन काळापासूनच सुरवात केलेली दिसते दुर्बोध व क्वचित्‌च आढळणारे असे ऋग्वेदांतील शब्द घेऊन त्यांचे कोश बनविण्यास प्रथम सुरवात झाली. या कोशांना "निघंटु" अशी संज्ञा आहे ऋग्वेदावर जे टीकाग्रंथ उपलब्ध आहेत त्यांत प्राचीनतम ग्रंथ यास्काचा होय यास्कानें निघंटूच्या आधार घेऊन आपल्या निरुक्त ग्रंथांत बऱ्याच ऋचा स्पष्ट करून सांगितल्या आहेत हा यास्क कांहीं झालें तरी पाणिनीच्या पूर्वी होऊन गेला व यानें आपल्यापूर्वी सतरा निरुक्तकार होऊन गेले असें सांगितलें आहे. या निरुक्तकारांत वारंवार मतभेद दृष्टीस पडतो यास्कापूर्वीच्या एका निरुक्तकारानें तर "वेदाचा अर्थ करणें हा व्यर्थ खटाटोप आहे कारण वेदांतील सूक्तें दुर्बोध असून त्यांत असंबद्धता फार आहे व तीं अर्थहीन आहेत" असें म्हटलें आहे यावर यास्काचें उत्तर असें कीं, आंधळ्याला किरण दिसत नाहीं हा कांहीं किरणाचा दोष नाहीं यास्कानें सुद्धा निरनिराळ्या कठिण शब्दांचा अर्थ लावताना व्युत्पत्तीवर भर देऊन पुष्कळ वेळां दोनदोन चारचार अर्थ सांगितलेले आहेत अर्थातच ही व्युत्पत्ति पुष्कळ ठिकाणीं आधुनिक व्युत्पत्तिशास्त्राला सोडून आहे यावरून एवढें उघड होतें कीं, यास्काच्या वेळीं देखील ऋग्वेदांतील पुष्कळ शब्दांचे व ऋचांचे अर्थ त्यांची परंपरा अबाधित न राहिल्यानें दुर्बोध होऊन बसले होते यास्काच्या पाठीमागून झालेले व त्याच्या पूर्वी होऊन गेलेले जे निरुक्तकार त्यांचे ग्रंथ आज आपणास मुळींच उपलब्ध नाहींत

खिस्ती शकाच्या चौदाव्या शतकांत मात्र ऋग्वेदाचें साग्र भाष्य आपल्या दृष्टीस पडतें या भाष्यांत ऋग्वेदाचें शब्दश आमूलाग्र स्पष्टीकरण सांपडतें. याचा कर्ता प्रसिद्ध सायणाचार्य होय.

यूरोपीय अभ्यासक.—ऋग्वेदाचे कांहीं जुने यूरोपीय टीकाकार सर्वथा सायणभाष्याचा आश्रय करीत व त्यांचें मत असें होतें कीं, सायणाचार्यांनीं पूर्वपरंपरेचा अवलंब केला असल्यानें त्यांचें भाष्य विश्वसनीय आहे उलट दुसरे टीकाकार ऋग्वेदासंबधानें भारतीय लोकांनीं काय लिहून ठेविलें आहे हें पाहण्याची पर्वा करीत नाहींत एखादा यूरोपीय आधुनिक टीकाकार सामान्य भाषाशास्त्र व तुलनात्मक व्युत्पत्तिशास्त्र यांच्या मदतीनें कोणत्याहि वेदभागाचा जितका चांगला अर्थ लावूं शकेल तितका संहितेनंतर दोन हजार वर्षांनीं झालेल्या कोणत्याहि हिंदी टीकाकाराला लावता येणार नाहीं असें यांचें मत आहे. या वर्गांतला प्रमुख मनुष्य 'रुडोल्फ रोथ' हा होय. याच्या अनुयायिवर्गांत याचा शिष्य 'एच्. ग्रासमन' हा होता. यानें समग्र ऋग्वेदसंहितेचें छंदोबद्ध भाषान्तर दोन भागांत प्रसिद्ध केलें आहे.*

आजचे वेदवाङ्मयाचे टीकाकार मध्यम मार्ग स्वीकारतात हिंदी जुन्या टीकाकारावर अंधविश्वास ठेवून उपयोग नाहीं ही गोष्ट हे टीकाकार कबूल करतात परंतु रीती झालें तरी ते टीकाकार हिंदू असल्यानें यूरोपियन लोकांपेक्षा हिंदी परिस्थिति त्यांना चांगली समजते अबाधित परंपरेचाहि त्यांना थोडाफार फायदा मिळतो आणि म्हणूनच पुष्कळदा त्यांचा अर्थ खरा असतो, असें यांचें मत आहे या वर्गांतले टीकाकार म्हणजे आल्फ्रेड लुडविगप्रभृति होत लुडविगनें संबंध ऋग्वेदाचें भाषान्तर जर्मन भाषेत प्रसिद्ध करून त्याला एक उपयुक्त भाष्यहि जोडलें आहे व यानेंच प्रथमत सायणभाष्याचा उपयोग केला असून दुसऱ्या टीकांचाहि यथासंभव उपयोग केला आहे † याच्या मागून गेल्डनेर व पिशेल हे झाले व या दोघांनीं आपल्या "वेदिक स्टडीज" या ग्रंथाच्या द्वारें दुर्बोध वैदिक ऋचांचा अर्थ स्पष्ट करण्याच्या कामीं चांगलीच मदत केली आहे ऋग्वेदाचा अर्थ लावताना ऋग्वेद हिंदुस्थानांत तयार झाला व त्यांतील विचार हिंदु मनोभूमींत जन्मास आले आहेत ही गोष्ट विसरता कामा नये व या गोष्टीला प्राधान्य देऊनच ऋग्वेद लावला पाहिजे असें यांचें मत असून या मतालाच ते चिकटून–किंबहुना वाजवीपेक्षा जास्त चिकटून राहिले आहेत तसेंच हिंदू लोकांच्या या मनोभूमीची यथार्थ कल्पना येण्यास त्यांच्या उत्तरकालीन वाङ्मयासारखें दुसरें साधनच नाहीं असें या टीकाकारांचें म्हणणें आहे

या मनोभूमीच्या प्रश्नाबरोबरच दुसरा एक अत्यंत वादग्रस्त प्रश्न उद्भवतो व या प्रश्नाचेंहि महत्त्व वैदिक सूक्तांचा अर्थ लावण्याच्या कामीं कांहीं कमी नाहीं हा प्रश्न असा कीं, ऋग्वेदाचीं सूक्तें भक्तियुक्त अंत करणाच्या कवींनीं अंत-स्फूर्तीनें लिहिलेलीं असून त्यांच्या भक्तीचें तें एक द्योतक आहे व

* लाइपझिग् १८७६–१८७७ † लुडविगचें भाष्य Prag 1876–1888 सहा भागांत प्रसिद्ध झालेलें आहे. ग्रासमनच्या सुरस गोड कवितेपेक्षा लुडविगचें गद्य भाषांतरच मूळाला जास्त धरून आहे याबरोबरच मॅक्स मुलर व ओल्डनबर्ग यांनीं सेक्रेड बुक्स् ऑफ दि ईस्ट भाग ३२ व ४६ यांत प्रसिद्ध केलेलीं भाषांतरें वाचावींत.

त्याचा कृत्यादर्शी काहीं संबंध नाहीं असें म्हणावयाचें, किंवा, ऋत्विज लोकांनीं काहीं काहीं विशिष्ट यज्ञाच्या व समारंभाच्या वेळीं उपयोगीं पडावीं या हेतूनं आपलें कौशल्य खर्च करून हीं सूक्तें निर्माण केलीं असें मानावयाचें ?

या सूक्ताकडे पहावयाच्या ज्या दोन दृष्टी वर दाखविल्या आहेत त्या दृष्टींच्या अनुरोधानं शोधकाच्या या सूक्ताबद्दलच्या मतांत साहजिकच फरक उत्पन्न होतो हा फरक किती असू शकेल याची कल्पना खालीं दिलेलीं 'केगी' व 'ओल्डनवर्ग' या टीकाकारांचीं मतं वाचून होण्यासारखी आहे आपल्या एका सुंदर व आनंदि अभ्यासकास उपयोगी असलेल्या पुस्तकांत* या सूक्ताबद्दल 'केगी म्हणतो "या सूक्तापैकीं बरींचशीं सूक्तें स्तुतिपर व प्रार्थनापर असून निरनिराळ्या देवतांस उद्देशून गायिलेलीं आहेत या सूक्तांत चोहोंकडे अंतःकरणांतील भक्तीचा उद्रेक झालेला दृष्टीस पडतो हीं सूक्तें म्हणजे शुद्ध भावानें दिलेले हविर्भाग प्रेमानं स्वीकारण्या साठीं देवतांची केलेली प्रार्थना होय परमेश्वराच्या इच्छेनें या कवींच्या अंतःकरणांत ज्या प्रेरणा झाल्या त्या प्रेरणा अथवा त्या भावना या सूक्ताच्या द्वारें सुरस वाणीनं व्यक्त करून दाखविण्याचा या कवींचा उद्देश दिसतो" संहितेमध्यें काहीं सामान्य प्रतीचीं सूक्तं आहेत हें म्हणणें केगीला मान्य आहे परंतु त्याचें म्हणणें असें कीं, "समाजाच्या बाल्यावस्थेंतील निर्मल व जोरदार कविकल्पना या सूक्तांत स्पष्टपणें दृग्गोचर होतात आपल्या वंशाच्या आध्यात्मिक उन्नतीच्या प्रथमा वस्थेंतील, धार्मिक आचार व विचार यांचें जें चित्र या वाङ्मयांत उत्तम रीतीनं रेखाटलें आहे त्याशीं तादात्म्य करून घेण्याचा जो कोणी मनावर घेईल, त्याचें चित्त अनेक सूक्ता कडे अनेक निरनिराळ्या कारणांनीं वेधलें जाईल कित्येक ठिकाणीं त्याला बाल्यावस्थेंतला मुग्धभाव पाहून कौतुक वाटेल तर कित्येक ठिकाणीं नव्या जोमाची व सूक्ष्म दृष्टि पाहून आनंद होईल तसेंच कोठं उठावदार शब्दचित्रें, तर कोठें कल्पनेच्या भराऱ्या पाहून मनाला आल्हाद वाटेल" हें झालें केगीचें मत

आता ओल्डनवर्ग काय म्हणतो तें पाहूं † त्याच्या या प्राचीनतम धार्मिक वाङ्मयामध्यें हळू हळू या लोकाच्या आध्यात्मिक ऱ्हास होत चाललेला दृष्टीस पडतो ऋत्विज व त्यांनीं देवतांना केलेलें आवाहन, भोंवतीं दर्भ भाइून तयार केलेलीं यज्ञकुंडें, यज्ञांत दिलेले हविर्भाग घेण्यासाठीं व मादक सोमरस पिऊन अंगीं धैर्य व दिव्य शक्ति आणण्यासाठीं रथाना घोडे जुंपून आकाशांतून धावत येणारे रानटी देव व त्यांना आवाहन करणारे रानटी ऋत्विज यांशिवाय ओल्डनवर्गला या सूक्तांत काहींच दिसत नाहीं तो म्हणतो, 'ऋग्वेदांतील ऋचांचा पूर्वीपासून चालत आलेल्या तऱ्हेनं भव्य अशा सोम-यज्ञाचीं सूक्तें रचिलीं, परंतु या सूक्तांचा हेतु देवाविषयीं ज्ञान देण्याचा नसून केवळ त्या देवाचीं स्तुतिस्तोत्रें गाण्याचा असल्यानं एखाद्या बहुभाषी स्तुतिपाठकाप्रमाणें मन मानेल तीं मोठमोठीं लायलचक विशेषणें त्यांनीं या देवाला दिलीं आहेत लोकांच्या मनाचा ओढा सामान्यतः भडक आणि भपकेदार चित्राकडे असल्यानं त्याच्या हातून साहजिकच वरील प्रकारची स्तुति झाली आहे' याप्रमाणं सूक्तांच्या हेतूचें वर्णन करून ओल्डनवर्गनं असा शेरा मारला आहे कीं, ऋत्विज लोकांच्या रोजीस इतरांकडून असलें काव्य निर्माणच होणार नाहीं

पण विटर्निट्झच्या मतं हीं दोन्हीं मतें अतिशयोक्तिपूर्ण असून वस्तुस्थिति या दोहोंच्या दरम्यान आहे व सामान्यतः ऋग्वेदाचा अर्थ लावताना जे जे प्रश्न उपस्थित होतात त्या सबंधानं असेंच म्हणता येईल ऋग्वेदाच्या सूक्तांतील काहीं सूक्तें अगोदरचीं असून काहीं नंतरचीं आहेत, ही गोष्ट विसरून चालावयाचें नाहीं त्याचप्रमाणें हेंहि लक्षांत ठेविलं पाहिजे कीं, ज्याप्रमाणें संहितेंतील सूक्तें निरनिराळ्या काळचीं आहेत त्याप्रमाणें सूक्तांतले विषय सुद्धा निरनिराळ्या ठिकाणचे व कमी अधिक महत्त्वाचे आहेत तसेंच, पुष्कळशीं सूक्तें यज्ञयागादिकांत उपयोगी पडावीं म्हणून रचलीं गेलीं नसून मानववंशाच्या आरंभकाळची जी धार्मिक काव्यस्फूर्ति तिच्या स्वतंत्र प्रेरणेनें रचलीं गेलीं यांत संशय नाहीं * बऱ्याच सूक्तांचा उपयोग यज्ञयागादि कर्मांकडे जरी करण्यांत येत असला तरी हीं सूक्तें आरंभीं याच उद्देशानं लिहिलीं गेलीं होतीं, असें आपणास म्हणता यावयाचें नाहीं उलट पक्षीं, ऋग्वेदसंहितेचे बरेचसे भाग यज्ञयागादि कर्मांकरितां लिहिले होते, व त्यांचा संग्रह ऋत्विज लोकांनीं मोठ्या कुशलतेनं केला हेंहि निःसंशय आहे 'वेद हे भारतीय नसून इंडोजर्मानिक आहेत' हा विद्वत्नेचा सिद्धांतहि अतिशयोक्तिपूर्ण आहे व पिशल, गेल्डनेर व विल्सन म्हणतात त्याप्रमाणें भारतीय लोकांची संस्कृति वेदकाळीं अत्यंत परिणत अवस्थेस पोंचलेली होती, व शिकंदर बादशाहानं हिंदुस्थानावर स्वारी केली त्या वेळच्या संस्कृतींत व वेदकालीन भारतीय संस्कृतींत फार थोडा फरक होता हेंहि म्हणणं अतिशयोक्तीचें आहे

* Der Rivada d. Altesta Litteratur der Inder

† Religon des Veda.

* मुल्लेरनं आपल्या Uber den Geist der Indis chen Lyrik (on the Spirit of Indian Literature) Leipzig 1882 या ग्रंथांत ऋग्वेदांतील एका उत्तर कालीन सूक्ताच्या रचनाकाराला कवींचा मुकुटमणि असें म्हटलें आहे व वेद हा पद्यलोकाच्या प्रभात गीताप्रमाणं असून त्यात सुर्मनील आपल्या थोर भूमिकेचें ज्ञान मानवजातीला होऊ लागल्याचा स्पष्ट दिसतं असेंहि विधान केलं आहे हेंहि एक अतिशयोक्तीच आहे

ऋग्वेदाचें महत्व.—ऋग्वेदसूक्तें व इतर भारतीय वाङ्मय यांच्या दरम्यान लोटलेला काळ कांहीं टीकाकार मानतात इतका दीर्घ जरी नसला तरी या दोन वाङ्मयात कांहीं काळ लोटला आहे एवढी गोष्ट खास. ही गोष्ट सूक्तांची भाषा व त्यांत दिसून येणारी सांस्कृतिक स्थिति यावरून सिद्ध होतेच, तथापि धार्मिक उत्क्रांतीच्या ज्या पायऱ्या आपणास ऋग्वेदात दृग्गोचर होतात त्यावरून ती विशेषच स्पष्ट होते. ऋग्वेदाच्या सूक्तांत काव्य कितपत आहे हा प्रश्न जरी एका बाजूस ठेविला तरी हिंदु धर्माच्या उत्क्रांतींतील पहिल्या पायऱ्यांचें व इन्डोजर्मानिक लोकाच्या-सामान्यतः सर्वच लोकाच्या-पुराणकथांचें संशोधन करणाराला अत्यंत उपयोगी असें वाङ्मय ऋग्वेदसूक्तांखेरीज इतर कोणतेंहि नाहीं ही गोष्ट निर्विवाद आहे.

पुराणकथांचा उगम व वाढ.—वरील गोष्टच थोडक्या शब्दांत सांगावयाची म्हटली तर ऋग्वेद सूक्तांचें महत्त्व, त्या सूक्तामध्यें पुराणकथांची वाढ होत असलेली दृष्टीस पडते, एवढ्या एका गोष्टींत आहे देवताविषयक कल्पनांचा उदय कसा होत गेला याचें चित्र हीं सूक्तें वाचीत असतां आपल्या डोळ्यांसमोर स्पष्ट उभें राहतें. पुष्कळ सूक्तांत सूर्य, चंद्र, अग्नि, आकाश, वारे, पाणी, उष काल, जमीन वगैरेंची जी स्तुति व प्रार्थना केलेली आहे ती त्याच्या भौतिक स्वरूपातच केलेली आहे. कोठें आकाशांत तळपणारा सूर्य तर कोठें शीतलप्रकाश चंद्र, कोठें वेदीवर पेटलेला किंवा घरातील अग्नि तर कोठें मेघांतून उतरणारी वीज, कोठें दिवसा सूर्यतेजानें झळकणारें तर कोठें रात्रीं नक्षत्रांनीं शोभविलेलें आकाश, कोठें सोसाट्यानें वाहणारे वारे तर कोठें मेघांतून होणारे वर्षाव, तसेंच नद्यांचे प्रवाह, तेजोमय उष काल, फलपुष्पयुक्त विस्तीर्ण क्षेत्रें या व इतर निसर्गांतील पदार्थांची व व्यापारांची जी स्तुति, पूजा व प्रार्थना पुष्कळशा सूक्तांतून केलेली आढळते, ती त्यांच्या इंद्रियगोचर भौतिकस्वरूपातच केलेली आढळते, आणि या ऋग्वेदांतीलच कांहीं सूक्तांत या वरील निसर्गचमत्कारांना देवदेवतांचें स्वरूप येऊन त्यास सूर्य, सोम, अग्नि, द्यौ, मरुत्, वायु, आप, उषस् आणि पृथ्वी अशा निरनिराळ्या नावांनीं संबोधूं लागल्याचें नजरेस येतें ह रूपांतर हळू हळू घडून आलें असलें पाहिजे. या देवतांचीं मूळ स्वरूपें काय होतीं हें त्यांच्या नावावरूनच असंदिग्ध रीतीनें समजण्यासारखें आहे. याप्रमाणें ऋग्वेदसूक्तांच्या साहाय्यानें आपणास असें म्हणता येतें कीं, पुराणकथांत ज्या देवता आल्या आहेत त्यांच्यांतील मुख्य मुख्य देवता मूळांत सृष्टिचमत्काराच्या ठिकाणीं मानवी गुणधर्मांची कल्पना करून झालेल्या आहेत.

पुराणकथांचें जें कांहीं संशोधन आजपर्यंत झालें आहे त्यावरून आपणास असेंहि म्हणता येतें कीं, ज्या देवतांच्या नांवावरून त्यांच्या मूळ स्वरूपाचा फारसा बोध होत नाहीं त्या देवताहि सूर्य चंद्र यासारख्या सृष्टिचमत्कारावरूनच आलेल्या असाव्या अशा देवता, इन्द्र, वरुण, मित्र अदिति, विष्णु, पूषन्, अश्विनौ, रुद्र या होत. यांचें मूळस्वरूप कांहीं अंशानें ऋग्वेदकाळांतच अज्ञात विस्मृत झालेलें दिसतें व यांना पराक्रमी, बलवान, शूर, उच्च दर्जाच्या देवता असें मानलें आहे. वरीलप्रमाणें हीं नांवेंहि आरंभीं निसर्गांतील पदार्थ व व्यापार यांचीं द्योतक होतीं व एकाच निसर्गशक्तीच्या निरनिराळ्या स्वरूपांना अनुलक्षून असलेलीं नांवें कांहीं कालानें देवतांचीं वाचक बनून त्यावरूनच पुढें निरनिराळ्या स्वतंत्र देवता मानण्यात आल्या. उदाहरणार्थ, सवितृ म्हणजे जीवन देणारा व विवस्वत् म्हणजे प्रकाशणारा अशीं सूर्याचीं विशेषणें मागाहून सूर्याचीं नांवें बनलीं व त्यातून विवस्वान् व सविता अशा सूर्याच्या तोडीच्या आदित्यदेवता आल्या

शिवाय निरनिराळ्या काळांतील व निरनिराळ्या लोकांच्या देवता वैदिक काळांतील भारतीय लोकांच्या देवसमुदायांत शिरल्या याप्रमाणें मित्र, विष्णु व पूषन् यांना ऋग्वेदांत आदित्यदेवतांमध्यें स्थान मिळालें. "वर्त्माधिपति, पथिकांचा संरक्षक, सर्व मार्गांचा ज्ञाता, नष्टपशु गोधनास मार्गास लावणारा" असा वैदिक देवसमुदायांतील पूषा हा देव वरील प्रकारच्या नात्यानें वैदिक लोकांत शिरण्यापूर्वीं एखाद्या धनगर जातीचा आदित्यदेव असावा असें वाटतें तसाच मित्र म्हणजे अवेस्तांतील मिथ्रदेवता होय या गोष्टीवरून मित्र ही आर्यांची अतिप्राचीन आदित्यदेवता असून हिचा प्रथम उदय भारतीय व इराणी आर्य एकत्र होते त्या काळीं झाला असें सिद्ध होतें.

अमुक सृष्टिचमत्कारांतून अमुक देवतेची कल्पना निघाली हें प्रत्येक देवतेच्या बाबतींत शोधून काढणें सोपें नाहीं यामुळे इंद्र, वरुण, रुद्र, अदिति व अश्विनौ इ देवतांच्या उत्पत्तीसंबंधानें संशोधकांत बराच मतभेद आहे. एकजण म्हणतो इंद्र ही वायुदेवता आहे, दुसरा म्हणतो ती आदित्यदेवता आहे, तसेंच एकाच्या मतें वरुण ही अंतरिक्षदेवता होय, दुसऱ्या कांहींच्या मतें ही सोमदेवता आहे रुद्र हा मरुतांचा जनक असल्यानें त्याला वायुदेवता असें सामान्यतः समजण्यात येतें. परंतु ओल्डनबर्गच्या मतें रुद्र ही वनें व पर्वत यांची अधिष्ठात्री देवता आहे, व हिलेब्रँड् म्हणतो कीं, 'रुद्र ही उष्ण प्रदेशांत होणाऱ्या भयानक पीडांची देवता आहे' एकाच्या मतें अदिति ही अफाट असें अंतरिक्ष आहे, तर दुसरा म्हणतो कीं अदितिदेवता ही अनंत आणि अफाट अशी पृथ्वी होय. अश्विनौ या देवतायुग्माचा संबंध निःसंशय ग्रीकांच्या Dios Kuri शीं पोंचतो, व जर्मानिक व लेटिक पुराणकथांमध्येंहि हे देवतायुग्म आलेलें आहे. परंतु

यास्काच्या पूर्वी सुद्धा नित्येच भारतीय टीकाकाराना अश्विनौ या देवतायुग्माचें स्वरूप म्हणजे एक गूढ होऊन बसलें होतें. द्यावापृथिवी, दिवसरात्र, संध्याद्वय, सूर्यचंद्र, पूर्वप्रभातशुक्र व सायंशुक्र, मिथुन राशींतील तारकाद्वय, इत्यादि निरनिराळ्या युग्माना अश्विनौ हें नाव निरनिराळ्या शोधकानीं लाविलें आहे.* परंतु विशेषतः लक्षात घेण्याची गोष्ट ही की, वैदिक देवतांपैकीं बहुतेक देवता निसर्गांतील शक्ती किंवा व्यापार यापासून निघालेल्या आहेत या संबधानें बहुतेक पुराणकथाभ्यासकाचीं एकवाक्यता आहे.

अव्यक्त मानवी भावनाना व कल्पनाना मूर्त स्वरूप घेऊन बनलेल्य अशाहि काहीं देवता ऋग्वेदात आहेत. या देवता प्राय दहाव्या मडळातील अलात अर्वाचीन अशा सूक्तात आढळतात जसें विश्वकर्मा (सृष्टीचा श्रेष्ठ शिल्पकार), प्रजापति (सर्व प्राणिमानाचा स्वामी), श्रद्धा, मन्यु (राग) वगैरे भावना

'कनिष्ठ' पुराणकथातील काहीं काहीं देवता या भावना-देवतापेक्षा महत्त्वाच्या आहेत. याहि देवता ऋग्वेदात आढळतात जस ऋभु, अप्सरस व गधर्व. ऋभु व अप्सरा या देवता अनुक्रमें युरोपीयाच्या एल्व्ह (पिशाचे), व निंफ (वनदेवता) या कल्पनाशीं जुळतात. गधर्व हा धनात व क्षेत्रात सचार करणारा देवतावर्ग आहे. याशिवाय राक्षस, पिशाचे वगैरेंचा उल्लेख सूक्तात देवाचे शत्रू या नात्याने केलेला आढळतो. याच्याशीं देवाच्या लढाया झालेल्या आहेत.

'असुर' व 'दास.'—पुढच्या पुढच्या वैदिक ग्रंथात देवाच्या शत्रूंचा उल्लेख 'असुर' या शब्दानें केलेला आढळतो परंतु खुद्द ऋग्वेदात बहुतेक ठिकाणीं याचा अर्थ 'देव' असा असून काहीं ठिकाणीं मात्र राक्षस असा आहे. असुर याचा जुना अर्थ देव हाच असून असुर या शब्दाशी समानरूप असा जो अवेस्तातील 'अहुर' शब्द त्याचाहि अर्थ देव असाच आहे.

ऋग्वेदात दास किंवा दस्यु हें नाव नेहमी पिशाचाना लावण्यात येतें व मूळ अनार्य रहिवाशाचा उल्लेख याच नावानें करण्यात येतो. याचप्रमाणें रक्षस् किंवा राक्षस या शब्दानें ऋग्वेदात व तदुत्तरकालीन वाङ्मयात सुद्धा सर्व प्रकारचीं मानव पिशाचे उद्दिष्ट आहेत

यम व यिम.—पितराचीं देव या नात्यानें पूजा करण्याची कल्पना ऋग्वेदात सुद्धा उगम पावली होती. या पितृदेवताचा राजा यम होय. याचे राज्य पितृलोक. यम ही देवता प्रागैतिहासिक पर्शुभारतीय काळातील, असून तिचें 'अवेस्ता'तील 'यिम' देवतेशीं साम्य आहे. अवेस्तातील 'यिम' हा मानववंशाचा मूळपुरुष होय. मृत्युवश होऊन पितृलोकीं गेलेला असा हा पहिलाच मानवी प्राणी असल्यानें त्याला तेथील राज्यपद मिळालें. ही मर्त्यलोक सोडून पितृलोकात जाण्याची कल्पना सूर्याच्या दैनिक अस्ता-वरून किंवा चद्राच्या मासिक अदृश्य होण्यावरून प्रथम निघाली असावी असें विंटरनिट्झचें मत आहे. यमाचें राज्य (यमलोक) सर्वांत वरच्या स्वर्गांत आहे अशी तत्कालीन समजूत होती. मृत्यूनंतर आपणास स्वर्गांत यमाच्या शेजारीं रहावयास मिळेल या कल्पनेनें मरताना मनुष्याच्या मनाला एक प्रकारच समाधान वाटे

पुनर्जन्म.—आत्म्याला पुनर्जन्म असून या पुनर्जन्मपरपरेला अतपार नाहीं या कल्पनेचा पुढच्या पुढच्या शतकातील लोकावर अलात पगडा बसला आहे व त्याच्या सर्व तत्त्व-ज्ञानात ती कल्पना रूढ होऊन बसली आहे, परंतु या कल्पनेचा मागमूससुद्धा ऋग्वेदात नाहीं. तेव्हा यावरूनहि आपणास असें स्पष्ट दिसतें कीं, विचाराची व कल्पनाची ऋग्वेदसूक्तातील दिशा आणि तदुत्तरकालीन वाङ्मयातील दिशा या परस्परा-पासून अगदीं भिन्न आहेत. ऋग्वेद व तदुत्तरकालीन वाङ्मय या दोहोंमधल्या धार्मिक विचारात हा जो फरक दिसून येतो त्यावरून हें उघड होतें कीं, ऋग्वेदात जुन्या आर्य लोकाच्या समजुतींचें प्रतिबिंब आहे.

ऋग्वेदसूक्तें हीं 'लौकिक काव्यें' नव्हत, ह्या सूक्ताचा उदय निदान बहुशीं तरी निर्दिष्ट गोत्र-कुलांतच झालेला आहे म्हणजे मर्यादित ब्राह्मणी वर्तुळांतच झालेला आहे, या गोष्टी जरी खऱ्या आहेत तरी या ऋत्विज सूक्तकारानीं लौकिक पर-परेनें चालत आलेल्या समजुती लक्षात न घेता लोकाच्या आध्यात्मिक जीवनाच्या अगभूत होऊन बसलेल्या पुराण कथा उपयोग केला असें मात्र आपणास म्हणता यावयाचें नाहीं. देवताविषयक गोष्टींपैकीं काहीं सूक्तकाराच्या त्या

* वैदिक पुराणकथासबधान जे वादग्रस्त प्रश्न उद्भवतात त्याचा निर्णय करण्याचें हें स्थळ नव्हे. वैदिक पुराणकथाची सर्व माहिती A. A. Macdonell यानें Vedic Mythology या ग्रंथात उत्तम रीतीनें सकलित केलेली सापडेल. भारतीय लोकाच्या धार्मिक समजुती व पुराणकथाचें स्पष्टीकरण या गोष्टीची माहिती ज्याला हवी असेल त्यानें ओल्डनबर्गचा Religion Des Veda (1894) Berlin व हिलेब्रँटचा Vedische Mythologie हे ग्रंथ पाहिले पाहिजेत. या दोघा सशोधकात मतभेद जरी पुष्कळ असला तरी वैदिक धर्मासबधाच्या कल्पना प्रगत करण्याच्या व त्या ज्यास्त स्पष्ट करण्याच्या कामीं या दोघानीं बरेंच काम केलें आहे यात शका नाहीं. परतु, येथें उपस्थित झालेल्या वादग्रस्त बाबींसबधानें सत्याचें सम्यक् ज्ञान होणें केव्हा हि शक्य नाहीं, फार तर सत्याच्या जवळ जवळ जाणे मात्र शक्य आहे हें सामान्य लोकानीं ध्यानात ठेवावें. Abel Bergaigne या फ्रेंच पंडितानें सुद्धा वैदिक धर्मासंबंधानें व विशेषत वेद-स्पष्टीकरणाच्या कामीं बरेच परिश्रम केलेले आहेत.

वेळच्या वैयक्तिक कल्पना असतील असें जरी मानलें तरी या कल्पना त्यांनीं लौकिक परंपरेस बेमालूमपणें जोडून दिल्या हें आपणांस कबूल केलें पाहिजे. हीच गोष्ट दुसऱ्या शब्दांत सांगावयाची म्हणजे हिलेब्रँटनें म्हटल्याप्रमाणें सूक्तकार हे आपणांस सामान्य जनांपेक्षां जरी वरच्या दर्जाचे समजत, तरी त्यांजपेक्षां आपण अगदीं निराळे आहोंत अशी त्यांची कल्पना नसे.

या वरील एकंदर विवेचनावरून हें स्पष्ट आहे कीं, आर्य लोकांच्या प्राचीनतम धार्मिक समजुती काय होत्या याचें चित्र या नात्यानें ऋग्वेदसूक्त बहुमोल असून काव्य या दृष्टीनें सुद्धां जगाच्या वाङ्मयांत यांना प्रमुख स्थान द्यावें लागेल. मात्र एवढें खरें कीं हिब्रू लोकांच्या धार्मिक काव्याप्रमाणें कल्पनेच्या उंच भराऱ्या अथवा भक्तीचा गाढ आवेश ऋग्वेदांत क्वचितच आढळतो.

देवता व भक्त.—ऋग्वेदकालांतील लोकांना येहोवाच्या भक्तांप्रमाणें आपल्या आराध्य दैवताबद्दल इतका दृढ विश्वास, आदर व धाक वाटत नाहीं, व या लोकांप्रमाणें वैदिककालांतील लोकांच्या प्रार्थना अगदीं अंतःकरणापासून निघालेल्या दिसत नाहींत. वैदिक ऋषी आपल्या आराध्य देवतेशीं बरोबरीच्या नात्यानें वागतात. परमेश्वराचें स्तोत्र गाण्यांत त्यांचा हेतु आपल्याला गोधन, वीरपुत्र मिळावे असा असतो व हा हेतु ते लपवून ठेवीत नाहींत. यांचा न्याय 'देवाण घेवाणी'चा दिसतो. उदाहरणार्थ, इंद्राला उद्देशून म्हणतांना एक ऋषि म्हणतोः—

यदि॑न्द्रा॒हं य॒था त्वमीशी॑य॒ वस्व॒ एक॒ इत् । स्तो॒ता मे॒ गोष॑खा स्यात् ॥ १ ॥

शिक्षे॑यमस्मै॒ दित्से॑यं॒ शची॑पते मनी॒षिणे॑ । यद॒हं गोप॑तिः॒ स्याम् ॥ २ ॥ ऋ. ८. १४.

हे इन्द्र, जसा तूं एकटा वसूंचा (धनाचा) ईश आहेस तसा जर मी ईश असतों तर माझें स्तोत्र गाणारा गोधनयुक्त होता. १.

हे शचीपते, जर मी गोपति असतों तर मला मनीषी* (सकाम) स्तोत्याला (धन) देण्याची इच्छा झाली असती व मी त्याला देऊनहि टाकलें असतें. २.

तसेंच दुसरा एक सूक्तकार अग्नीला उद्देशून खालील भाषेंत बोलतो.

यद॑ग्ने॒ मर्त्य॒स्त्वं स्याम॒हं मि॑त्रमहो॒ अम॑र्त्यः । सह॑सः सूनवाहुत ॥ २५ ॥

न त्वा॑ रासीया॒भिश॑स्तये वसो॒ न पा॑प॒त्वाय॑ सन्त्य । न मे॑ स्तो॒ता म॑ती॒वा न दुर्हि॑तः॒ स्याद॑ग्ने॒ न पा॒पया॑ ॥ २६ ॥
ऋ. ८. १९.

हे बलपुत्रा, हुत पदार्थांचा स्वीकार करणाऱ्या अग्ने, जर तूं मर्त्य आणि मी अमर्त्य असतों तर मी मित्रमह (ज्याचें तेज स्तोत्यांनां मित्रस्थानीं आहे असा) असतों. २५.

हे वसो, हे सन्त्य (सुलभ)! मी तुला व्यर्थ आक्रोश करूं दिला नसता, (कारण) हें मिथ्यापवादजनक आहे, तसेंच हें पापनत्वजनक आहे. माझा स्तोता अबुद्धिमान् राहिला नसता. तो दुःखांत पडला नसता* व पापबुद्धियुक्त झाला नसता. २६.

तथापि या सूक्तांचें स्वरूप उद्दिष्ट देवतांच्या स्वभावानुरूप पुष्कळ निरनिराळें आढळतें. ही गोष्ट जीं सूक्तें यज्ञाकरितां रचलेलीं नसून केवळ स्तुतिपर आहेत अशांना जास्त लागू आहे.

वरुणसूक्तें.—वरुणसूक्तें हीं प्रतिभा व तात्त्वबद्धता या दृष्टीनें श्रेष्ठ दर्जाच्या सूक्तांत मोडतात हें निर्विवाद आहे. अशीं सूक्तें फार नाहींत. वैदिक देवतांमध्यें मनुष्यांच्या वरती पुष्कळच उंच स्थानावर अधिष्ठित झालेली, जिचे भक्त तिच्याशीं भीतभीतच व नमून बोलतात अशी एक वरुण देवताच आहे. मनुष्याच्या नैतिक वर्तनाकडे या देवतेचें इतर देवतांपेक्षा ज्यास्त लक्ष असून पापी माणसांना शिक्षा करणारी देवता हीच होय. तेव्हां सहजच मनुष्य वरुणापाशीं जाऊन क्षमेची याचना करितो. ख्रिस्ती मनुष्याला त्याच्या सांप्रदायिक ग्रंथांतील 'सामस्' (Psalms) या कवितांशीं थोडीं फार सदृश वाटतील अशीं काय तीं वरुणसूक्तेंच आहेत. उदाहरणादाखल खालीं ५व्या मंडलांतलें ८५ वें सूक्त देतोः—

प्र स॒म्राजे॑ बृ॒हद॑र्चा गभी॒रं ब्रह्म॑ प्रि॒यं वरु॑णाय श्रु॒ताय॑ । वि यो ज॒घान॑ शमि॒तेव॒ चर्मो॑प॒स्तिरे॑ पृथि॒वीं सूर्या॑य ॥ १ ॥

वने॑षु॒ व्य१॒॑न्तरि॑क्षं ततान॒ वाज॒मर्व॑त्सु॒ पय॑ उ॒स्रिया॑सु । हृ॒त्सु क्रतुं॒ वरु॑णो अ॒प्स्व१॒॑ग्निं दि॒वि सूर्य॑मदधा॒त्सोम॒मद्रौ॑ ॥ २ ॥

नी॒चीन॑बारं॒ वरु॑णः॒ कव॑न्धं॒ प्र स॑सर्ज॒ रोद॑सी अ॒न्तरि॑क्षम् । तेन॒ विश्व॑स्य॒ भुव॑नस्य॒ राजा॒ यवं॒ न वृ॒ष्टिर्व्यु॑नत्ति॒ भूम॑ ॥ ३ ॥

उ॒नत्ति॒ भूमिं॑ पृथि॒वीमु॒त द्यां य॒दा दु॒ग्धं वरु॑णो॒ वष्ट्यादित् । सम॒भ्रेण॑ वसत॒ पर्व॑तासस्तविषी॒यन्तः॑ श्रथयन्त वी॒राः ॥ ४ ॥

इ॒मामू॒ ष्वा॑सु॒रस्य॑ श्रु॒तस्य॑ म॒हीं मा॒यां वरु॑णस्य॒ प्र वो॑चम् । माने॑नेव तस्थि॒वाँ अ॒न्तरि॑क्षे॒ वि यो म॒मे पृ॑थि॒वीं सूर्ये॑ण ॥ ५ ॥

इ॒मामू॒ नु क॒वित॑मस्य मा॒यां म॒हीं दे॒वस्य॒ नकि॒रा द॑धर्ष । एकं॒ यदु॒द्ना न पृ॒णन्त्येनी॑रासि॒ञ्चन्ती॑र॒वन॑यः समु॒द्रम् ॥ ६ ॥

---

* मनीषिन्=सकाम, मनांत इच्छा असणारा, मनावर मालकी असलेला—सायण.

* दुर्हितः=शत्रु, तो आमचा शत्रु नसता—सायण.

अर्यम्यं वरुण मित्र्यं वा सखायं वा सदमिद्भ्रातरं वा ।
वेशं वा नित्यं वरुणारणं वा यत्सीमागश्चकृमा शिश्रथस्तत् ।७।

कितवासो यद्रिरिपुर्न दीवि यद्वाघा सत्यमुत यन्न विद्म ।
सर्वा ता विष्य शिथिरेव देवाधा ते स्याम वरुण प्रियासः ॥ ८ ॥ ऋ ५.८५

सम्राट् आणि सर्वत्र श्रुत असा जो वरुण त्याच गभीर आणि प्रिय असें बृहत्स्तोत्र (मोठें स्तोत्र) गा यान सात्विक चर्म अथरतो त्याप्रमाणे सूर्याला आसनासाठीं पृथ्वी (अंतरिक्ष) अथरली १

या वरुणान वनाच्या शिरोभागीं अंतरिक्ष पसरलें व घोड्याच्या ठिकाणीं बल, गाईच्या ठिकाणीं दूध, हृदयाच्या ठिकाणीं कर्म (संकल्प), जलाच्या ठिकाणीं अग्नि, (मेघाच्या ठिकाणीं विद्युत्) द्यौच्या ठिकाणा सूर्य व अद्रीवर (पर्वतावर) सोम ठेविला २

यानें रोदसी आणि अंतरिक्ष याच्या हितासाठीं मेघ अधोमुख केला जसा पेरणी करणारा यव पेरतो त्याप्रमाणें सव भुवनाचा राजा वरुण त्याच्या (मेघाच्या) द्वारा पृथ्वी (वर्षाधारानीं) भिजवतो ३

जेव्हा वरुण दुग्धाची (उदकाची) इच्छा करतो तेव्हा तो भूमि, पृथ्वी आणि द्यौ याना सिंचित करतो नतर पर्वत अभ्रचें (मेघाचें) आच्छादन घेतात बलवान होऊं इच्छिणारे वारे मेघाशीं द्वद्व करतात ४

मी आता सुविश्रुत आसुर-वीर्यवान्-(असुरविघातक सायण) वरुणाची मोठी माया सागतों यानें अतरिक्षात राहून मानदण्डाप्रमाणें सूर्यानें (सूर्य हें मोजण्याचें माप करून) पृथ्वी* मोजली ५

प्रज्ञश्रेष्ठ वरुणाची ही (पुढील) माया कोणीहि आकलन करू शकला नाहीं या शुभ्र नद्या एकटा समुद्र(हि) आपल्या आसिंचनान भरू शकत नाहींत ६

अर्यमा (गुरू किंवा दाता), मित्र, सखा (आप्त), भ्राता, शेजारी व परका (ज्याच्याशीं सभाषण झालं नाहीं असा), यांचा जो अपराध आम्ही वारवार करतों तो तू नाहींसा कर ७

द्यूतातल्याप्रमाणें जें पाप आमच्यावर लबाड लोकानीं खोटेंच लादलें असेल त, तसेंच खरोखरीचें आणि जें आम्हाला कळलें नाहीं तें, हीं सर्व, हे देवा, शिथिलग्रंथ करून आमच्यापासून दूर कर, आणि आम्हाला तू प्रिय (तुला) होऊं दे ८

ऋग्वेदातहि नतरच्या पुराणकथाप्रमाणें वरुणाला समुद्राची व सामान्यत जगाची देवता कल्पिलें आहे आणि हा पापी जनांना जलोदर उत्पन्न करून त्याच्या पापाबद्दल शिक्षा करितो असें वर्णन आहे जलोदर झालेला एक मनुष्य पुढीलप्रमाणें प्रार्थना करतो —

मोषु वरुण मृन्मयं गृहं राजन्नहं गमम् । मृळा सुक्षत्र मृळय ॥ १ ॥

यदेमि प्रस्फुरन्निव दृतिर्न ध्मातो अद्रिव । मृळा सुक्षत्र मृळय ॥ २ ॥

क्रत्वः समह दीनता प्रतीपं जगमा शुचे । मृळा सुक्षत्र मृळय ॥ ३ ॥

अपां मध्ये तस्थिवांसं तृष्णाविदज्जरितारम् । मृळा सुक्षत्र मृळय ॥ ४ ॥

यत्किंचेदं वरुण दैव्ये जनेऽभिद्रोहं मनुष्याश्चरामसि ।
अचित्ती यत्तव धर्मा युयोपिम मा नस्तस्मादेनसो देव रीरिषः ५
ऋ ७ ८९

हे वरुणा, तुझ्या मृत्तिकामय घरामध्य मार्ने जाणें न होवो हे सुक्षत्र, मला सुख दे व मनवर दया कर १

हे आयुधवान्* वरुणा, वातानें भरलेल्या पखालीप्रमाणें मी जेव्हा कप पावेन तेव्हा हे सुक्षत्र० इ २

हे निर्मल आणि श्रेष्ठ वरुणा, दीनतेमुळ (कर्तव्य)कर्माच्या विरुद्ध मी गेलों आहें हे सुक्षत्र० ३

जलामध्यें उभे राहून स्तुति करणाऱ्या मला तृष्णा लागली आहे हे सुक्षत्र० ४

देवजनासबधानें आम्हीं मनुष्यानां जो काहीं अभिद्रोह (अपकार) केलेला आहे, आणि ज तुजसबधींचें कर्म अचित्तामुळे आम्ही चुकलो, या (सर्व) पापापासून आम्हाला अरिष्ट येऊ देऊ नकोस ५

इंद्रसूक्तें —इंद्राला उद्देशून जीं सूक्तें गायिलेलीं आहेत, त्याचा डौल निराळ्याच प्रकारचा आहे वैदिक काळातील लोकांची राष्ट्रीय देवता हे नाव इंद्राला देता येइल ऋग्वेद काळातील लोकाना अद्याप आपआपसात लढाव लागत होतें तेव्हा, त्याच्याप्रमाणेंच त्याची देवताहि एक युद्धप्रिय देवता झाली इन्द्राच्या अचाट शक्तीच व पराक्रमाच वर्णन वैदिक लोकानीं पुन्हा पुन्हा केलं आहे इंद्रान राक्षसाशीं लढाया केल्या व आपल्या वज्रान त्याचा नाश केला या गोष्टींचीं वर्णनें करण्यात वैदिक काळातले लोक अगदीं रंगून जातात विशेषत , इन्द्र व वृत्र यांच्या युद्धाच्या वर्णनास अनेक सूक्तें खर्ची पडलीं आहेत इंद्रान वृत्रावर मिळविलेल्या जयाचें पुन्हा पुन्हा वर्णन करून वृत्राला इन्द्रानें आपल्या वज्रानें मारलें याबद्दल वैदिक लोकानीं त्याची प्रेमभरान स्तुति केली आहे 'वृत्र' (शब्दश बहुधा 'अडवून धरणारा') हा एक सर्पाकृति राक्षस असून यान पाणी पकडून ठेविलें असावें अशी समजूत आहे

* पृथ्वी=अंतरिक्ष-सायण

* अद्रिवः=आयुधवान्

इन्द्राला हें पाणी मोकळें सोडण्याची इच्छा. तेव्हां तो सोमरस पिऊन ताजातवाना होतो व लढाई करून वृत्राला मारितो. अशा तऱ्हेनें मोकळें झालेलें पाणी वृत्राच्या प्रेतावरून मोठ्या वेगानें वहात जातें. इन्द्राचा हा पराक्रम ऋग्वेदमंडल पहिलें सूक्त बत्तीस यांत फार चांगल्या तऱ्हेनें वर्णिला आहे. याच्या आरंभींच्या ऋचा येणेंप्रमाणें —

इन्द्र॑स्य॒ नु वी॒र्या॑णि॒ प्र वो॑चं॒ यानि॑ च॒कार॑ प्रथ॒मानि॑ व॒ज्री । अह॒न्नहि॒मन्व॒पस्त॑तर्द॒ प्र व॒क्षणा॑ अभिन॒त्पर्व॑तानाम् ॥१॥
अह॒न्नहिं॒ पर्व॑ते शिश्रिया॒णं त्वष्टा॑स्मै॒ वज्रं॑ स्व॒र्यं॑ ततक्ष । वा॒श्रा इ॑व धे॒नवः॒ स्यन्द॑माना॒ अञ्जः॑ समु॒द्रमव॑ जग्मु॒रापः॑ ॥२॥
ऋ. १, ३२

वज्रधारी इन्द्राचे जे प्रथम पराक्रम ते मी वर्णन करितो त्यानें अहीस (मेघास) मारिलें. नंतर उदकें (भूमीवर) मुक्त केलीं व पर्वताच्या कुक्षी भेदिल्या. १

(त्यानें) पर्वताचा आश्रय करून राहणाऱ्या अहीस मारलें. त्यासाठीं त्वष्ट्यानें गर्जणारें वज्र तयार केलें (मग) उदकें खालीं गळून हंबरणाऱ्या गाईंप्रमाणें समुद्राकडेस त्वरेनें वाहून गेलीं. २

इन्द्रवृत्राच्या या युद्धकथेंत वास्तविक एका निसर्गांतील अजस्र व अचाट व्यापाराचें वर्णन गर्भित आहे याविषयीं ही सूक्तें वाचल्यानंतर कोणासहि शंका राहत नाहीं वृत्रवधाच्या क्षणीं आकाश व पृथिवी सुद्धां कंपायमान होतात. या राक्षसाला इन्द्र एकदाच मारतो असें नव्हे, तर ही लढाई अनेक वेळां होते व वृत्रहनन करून जलमोचन करण्यास येण्याबद्दल इन्द्राची प्रार्थनाहि अनेक वेळां केलेली आहे.

वेदग्रंथाचे जुने टीकाकार इन्द्र ही एक वादळाची देवता (=विद्युत् व मेघगर्जना) होय असें म्हणतात त्याच्या मतें पर्वत म्हणजे मेघ व वृत्र हा अवर्षणरूपी राक्षस या राक्षसानें पाणी मेघोदरांत कोंडून ठेविलें. पुराणकथासंशोधन करणाऱ्या यूरोपीय पंडितांपैकीं बरेचजण या मताचा अनुवाद करितात व वज्रायुध इन्द्राचा 'थुनर' या जर्मानिक देवतेशीं संबंध जोडतात. 'थुनर' ही एक 'वादळदेवता' असून तिच्या हातांत Miolnir नांवाचें एक वज्रासारखें आयुध असतें या देवतेचा संबंध इतिहासप्राक्कालीन इंडोजर्मानिक युगाशीं पोहोंचतो. वृत्र व इन्द्र यांच्या युद्धाचा संबंध हे लोक वादळाशीं जोडतात.

परंतु हिलेब्रँद् यानें नुकतेंच असें दाखविलें आहे कीं, वृत्र हा अवर्षणरूपी राक्षस नाहीं, हा मेघ नाहीं, तर हा एक हिमराक्षस आहे व याचा पाडाव इन्द्र या आदित्यदेवतेकडून होतो. वृत्रानें कोंडून ठेविलेले व इन्द्रानें मोकळे सोडलेले जलौघ म्हणजे पावसाचा धो धो वर्षाव नव्हे तर हिंदुस्थानच्या वायव्य दिशेस हिंवाळ्यांत कोरडे ठणठणीत पडणारे व उन्हाळ्यांत सूर्याच्या उष्णतेनें हिमालयांतील बर्फ वितळल्यावर पुन्हां तुडुंब भरून वाहणारे जलौघ होत असें हा म्हणतो.

ते कांहींहि असो. वैदिक सूक्तकारांना इन्द्र देवतेच्या मूळ स्वरूपाची यथार्थ कल्पना स्वतःलाच झालेली नव्हती हे यावरून उघड आहे. त्यांच्या मतें इन्द्र हा एक बलाढ्य देव असून वृत्र हा अत्यंत त्रासदायक अशा राक्षसांपैकीं एक होता. हे राक्षस त्या प्रदेशांतल्या मूळच्या काळ्या रहिवाशाच्या रूपानें असत असा समज असे. इन्द्र हा वृत्राखेरीज इतर राक्षसांबरोबरहि लढे त्याच्या लढायांचीं वर्णनें हीं आर्यांच्या व दस्यूंच्या लढायांच्या वर्णनासारखीच आहेत. यावरून इन्द्र ही एक युद्धप्रिय देवता आहे ही गोष्ट विशेष ठळकपणानें नजरेस येते. वैदिक देवतासमुदायांपैकीं कोणत्याहि देवतेच्या विशिष्ट गुणाचें वर्णन इतकें विस्तृत दिलेलें नाहीं. इन्द्र देवतेला उद्देशून गायिलेल्या २५० सूक्तांत इन्द्राचें जसें यथातथ्य वर्णन सांपडतें तसें दुसऱ्या कोणत्याहि देवतेचें सांपडत नाहीं.

इन्द्राचे बाहू मोठे असून बळकट होते त्याचे ओंठ सुंदर असून तो सोमपान करून मिटक्या मारी व आपली शुभ्र दाढी मोठ्या कौतुकानें हलवी. त्याचे केश व एकंदर अंगकान्ति सोन्याप्रमाणें पिवळी होती. तो मोठा धिप्पाड असून, आकाश व पृथिवी या दोघांचीहि मिळून मेखला केली तरी ती त्याला पुरण्यासारखी नव्हती. स्वर्गांतील किंवा पृथ्वीवरील कोणताहि प्राणी शक्तीच्या कामीं त्याची बरोबरी करूं शकला नसता. आकाश व पृथ्वी हीं दोन्हीं त्याच्या मुठींत मावत. त्याला वृषभ ही संज्ञा मोठ्या आदरानें दिली जात असे. त्याच्या अचाट सामर्थ्याप्रमाणें त्याचें सोमपान-सामर्थ्यहि कांहीं विलक्षण होतें या त्याच्या सोमपानाचीं विनोदयुक्त वर्णनें जागोजाग आढळतात वृत्राला मारण्यापूर्वी इन्द्र तीन तळीं सोमरस प्याला असें सांगतात. एके ठिकाणीं तर इन्द्रानें एकाच वेळेस ३० तळीं सोमरस गट्ट केला असें वर्णन आहे तो जन्मास आला नाहीं तोंच त्यानें पेले भरभरून सोम घेतला याच्या जन्माची कथा मोठी विचित्र आहे आपल्या आईच्या गर्भांत असतांच तो म्हणाला कीं, मी या मार्गानें बाहेर जात नाहीं हा मार्ग वाईट आहे. मी बरगड्या फोडून बाहेर निघेन

नाहमतो निरया दुर्गहैतत्तिरश्चता पार्श्वान्निर्गमाणि ।
ऋ. ४. १८, २

मी या मार्गानें बाहेर पडणार नाहीं हा मार्ग दुर्गह (संकटमय) आहे मी बाजूनें तिरपा बाहेर पडेन.* २

*सायणभाष्याप्रमाणें वरील ऋचा वामदेवानें इंद्राला दिलेलें उत्तर आहे व ही कथा इन्द्राच्या जन्मासंबंधीं नसून वामदेवाच्या जन्मासंबंधीं आहे.

कांहीं कांहीं वेळा तर इन्द्राकडून त्याच्या आवडत्या पानधर्मांतहि अतिरेक होत असे. ऋग्वेदाच्या १० व्या मंडलाच्या ११९ व्या सूक्तात सोम पिऊन अमल चढलेल्या इन्द्राचें वर्णन एका कवीनें केलें आहे. या सूक्तांत इन्द्राचें एक आत्मगत भाषण असून त्यांत त्यानें आपण काय करावें व काय नाहीं याचा विचार केला आहे. "ही गोष्ट अशी करूं का? छे, अशी नाहीं, अशी."* "ही पृथ्वी मी अशी ठेवतों, पण नको, ही तेथेंच ठेवूं या."† अशा रीतीच्या ऋचा या सूक्तांत आहेत व प्रत्येक ऋचेच्या शेवटीं "मी सोम पिऊन झिगलों काय?"‡ असें मोठें सूचक ध्रुवपद आहे.

ही युद्धप्रिय देवता सर्व देवतामध्यें मुख्यस्थानीं बसण्यास इतर देवतांपेक्षा अनेक कारणांनीं अधिक पात्र आहे. ऋग्वेदांत प्रत्येक देवतेची 'तूं सर्वांत श्रेष्ठ' अशी कोणत्या ना कोणत्या तरी प्रसंगीं स्तुति केली आहे खरी, पण ग्रीक आलिंपसवरील झ्यूस देवतेप्रमाणें, इंद्र हीच देवता सर्वांत श्रेष्ठ व पुराणतम होय. प्रत्येक देवतेची श्रेष्ठ म्हणून स्तुति करणें हें देवतेला मान वगैरे देऊन पेश्याचें कार्य साधण्याकरितां होय. ही एक प्रकारची खुशामत आहे असी खुशामत उत्तरकालीन राजदरबारांत भाटांनीं केलेली आढळते.

ऋग्वेद मंडळ २ सूक्त १२ यांत इन्द्राची अशा तऱ्हेनें स्तुति केलेली आहे व इंद्रस्तुतीचा नमुना म्हणून हें सूक्त अर्थाच्या तर्जुम्यासह खालीं दिलें आहे.

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत्। यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मह्ना स जनास इन्द्रः ॥ १ ॥

यः पृथिवीं व्यथमानामदृंहद्यः पर्वतान्प्रकुपितां अरम्णात्। यो अन्तरिक्षं विममे वरीयो यो द्यामस्तभ्नात्स जनास इन्द्रः ॥ २ ॥

यो हत्वाहिमरिणात्सप्त सिन्धून्यो गा उदाजदपधा वलस्य। यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान संवृक्समत्सु स जनास इन्द्रः ॥ ३ ॥

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्णमधरं गुहाकः। श्वघ्नीव यो जिगीवाँल्लक्षमाददर्यः पुष्टानि स जनास इन्द्रः ॥ ४ ॥

यं स्मा पृच्छन्ति कुह सेति घोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम्। सो अर्यः पुष्टीर्विज इवा मिनाति श्रदस्मै धत्त स जनास इन्द्रः ॥ ५ ॥

यो रध्रस्य चोदिता यः कृशस्य यो ब्रह्मणो नाधमानस्य कीरेः। युक्तग्राव्णो योऽविता सुशिप्रः सुतसोमस्य स जनास इन्द्रः ॥ ६ ॥

यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथासः। यः सूर्यं य उषसं जजान यो अपां नेता स जनास इन्द्रः ॥ ७ ॥

यं क्रन्दसी संयती विह्वयेते परेऽवर उभया अमित्राः। समानं चिद्रथमातस्थिवांसा नाना हवेते स जनास इन्द्रः ॥ ८ ॥

यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनासो यं युध्यमाना अवसे हवन्ते। यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत्स जनास इन्द्रः ॥ ९ ॥

यः शश्वतो मह्येनो दधानानमन्यमानाञ्छर्वा जघान। यः शर्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्योर्हन्ता स जनास इन्द्रः ॥ १० ॥

यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत्। ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः सप्तरश्मिर्वृषभस्तुविष्मानवासृजत्सर्तवे सप्त सिन्धून्। यो रौहिणमस्फुरद्वज्रबाहुर्द्यामारोहन्तं स जनास इन्द्रः ॥ १२ ॥

द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते शुष्माच्चिदस्य पर्वता भयन्ते। यः सोमपा निचितो वज्रबाहुर्यो वज्रहस्तः स जनास इन्द्रः ॥ १३ ॥

यः सुन्वन्तमवति यः पचन्तं यः शंसन्तं यः शशमानमूती। यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो यस्येदं राधः स जनास इन्द्रः ॥ १४ ॥

यः सुन्वते पचते दुध्र आ चिद्वाजं दर्दर्षि स किलासि सत्यः। वयं त इन्द्र विश्वह प्रियासः सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ १५ ॥
ऋ. २. १२.

जो उपजतांच सर्वश्रेष्ठ मेधावी देव देवांना आपल्या पराक्रमानें रक्षिता झाला, ज्याच्या बळाला (व) वीर्याच्या महत्त्वाला द्यावापृथिवी भिऊन कांपल्या, तो हे जनहो इन्द्र (असें समजा.) १.

जो कांपत असणाऱ्या पृथिवीला दृढ करिता झाला, जो चंचल पर्वतांना स्थिर करिता झाला, जो विस्तीर्ण अंतरिक्षाला व्यवस्थापिता झाला, जो द्युला धारण करिता झाला, तो हे जनहो इन्द्र. २

जो अहीला मारून सप्तसिंधूंना वाहतां सोडून देता झाला, जो गाईंना वलाच्या अटकेपासून मुक्त करिता झाला, जो मेघांमध्यें अग्नि उत्पन्न करिता झाला, (जो) युद्धांत (शत्रूंचा) नाश करतो, तो० ३.

* इति वा इति मे मनः। ऋ. १०.११९,१ † हन्ताहं पृथिवीमिमां निदधानीह वेह वा। ऋ. १०.११९.९ ‡ कुवित्सोमस्यापामिति। ऋ. १०.११९.

ज्यानें हीं सर्व भुवनें हादरून सोडलीं* (च्यवन=अस्थिर केलीं), निकृष्ट दासवर्णांना ज्यानें गुहांत नेऊन घातलें, ज्यानें व्याधाप्रमाणें (†श्वघ्नी=कुत्रे घेऊन शिकार करणारा) आपलें लक्ष्य‡ जिंकलें व अरीपासून त्यांचें सर्वस्व हिसकून घेतलें, तो०.४

ज्यासंबंधानें "तो घोर इन्द्र आहे कोठें? तो नाहींच" असें पृच्छापूर्वक उद्गार काढतात, तो शत्रूंची संपत्ति (त्यांग) उद्वेग (पीडा) देऊन हरण करतो. त्यावर श्रद्धा ठेवा. ५

जो समृद्धास व स्तुति करणाऱ्या गरीब याचक ब्राह्मणास धन देतो, (आणि) ज्याचे (येथें) ग्रावे (सोम ठेचण्याचे दगड) युक्त (व्यापृत) आहेत व ज्यानें सोमसवन केलें आहे अशाचें जो सुवदन रक्षण करतो, तो० ६.

ज्याच्या आज्ञेंत सर्व अश्व, गाई, गांवें, रथ आहेत. ज्यानें सूर्य व उषा यांना उत्पन्न केलें, जो जलांचा प्रेरक तो० ७.

ज्याला सिंहनाद करणाऱ्या परस्पर भिडणाऱ्या सेना हांका मारितात, पलीकडचे व अलीकडचे उभय शत्रु (हांका मारितात), एकाच रथावर बसलेले दोघेजण आपआपल्या बाजूला बोलविनात, तो० ८.

ज्याच्याशिवाय लोकांना जय मिळत नाहीं, ज्याला युद्ध करणारें रक्षणासाठीं बोलवितात, जो विश्वाचें प्रतिमान झाला आहे (जो विश्वामध्यें कोणालाहि तोडीचा प्रतिमल्ल आहे), जो स्थित (वस्तूंना) हलविणारा, तो० ९.

जो मोठें पाप करणाऱ्या व स्तुति न करणाऱ्या अनेकांना वज्रानें मारिता झाला, जो बलाचा गर्व वहाणाऱ्याला बल देत नाहीं, जो दस्यूंचा मारणारा तो इन्द्र० १०.

जो पर्वतांत (गुप्त) वास करणाऱ्या शंबराला चाळिसाव्या वर्षी शोधून काढिता झाला, आणि जो पराक्रमी अहि दानवाला (तो) निजला असतांना मारिता झाला. तो० ११.

ज्या बलवान् सप्तमेघयुक्त वृष्टि करणाऱ्या इन्द्रानें सप्त-सिंधूंना वाहण्यासाठीं मार्गी सोडलें, ज्या वज्रबाहूनें द्युलोकाचें आरोहण करणाऱ्या रौहिणाला (एका असुराला) मारिलें, तो० १२

ज्याला द्यावापृथिवी नमून असतात, ज्याच्या प्रतापाला पर्वतहि भितात, जो सोमपान करणारा, शरीरानें दृढ, वज्रबाहु व वज्रधारी, तो० १३.

जो सोमसवन करणाऱ्याचें रक्षण करितो, जो (हवि) शिजवणारा, (शस्त्राची) प्रशंसा करणारा व स्तुति करणारा यांचें रक्षण आहे, (आमचें) स्तोत्र, सोम व हविरन्न हें ज्याला वृद्धिकर आहे, तो० १४.

जो तूं दुर्धर आहेस व जो तूं सोमसवन करणारा व हवि शिजविणारा यांना बल देतोस, तो तूं सत्य आहेस हें खरें. आम्ही तुला सर्वदा प्रिय असावें व आम्ही वीर पुत्रपौत्रां-सहित तुझीं स्तोत्रें गात असावें. १५.

वरुण व इंद्र यांच्या सूक्तांवरून आपणांस असें दिसतें कीं, ऋग्वेदकाळांतील मंत्रद्रष्टे ऋषी, कल्पकता, करुण रस व ओजस्विता या गुणांत कोणत्याहि प्रकारें कमी नव्हते. तसेंच या लोकांच्या अंगांत मुग्ध, कोमल असे भाव व्यक्त करण्याची शक्ति होती असें अग्निसूक्तें वाचलीं असता दिसून येईल.

अग्निसूक्तें.—अग्नि हा मनुष्यांना परममित्र होय. मनुष्यें व देव यांना अग्नि हा मध्यस्थ होय. याच्या संबंधानें बोलतांना परममित्राशीं बोलण्याची भाषा वापरली आहे. वैदिक ऋषींनीं याची स्तुति करून बाप मुलाला आशीर्वाद देतो त्याप्रमाणें तूं आम्हांला आशीर्वाद दे अशी प्रार्थना केली आहे. या स्तोत्रानें अग्नि संतुष्ट झाला आहे व तो आपली इच्छा पूर्ण करणारच अशा प्रकारची त्यांची भावना या सूक्तांत दृष्टीस पडते.

इन्द्र ही जशी रणगार्जांची रणदेवता आहे तशी अग्नि ही गृहस्थांची गृह-देवता आहे. गृहांतील बायकांपोरांचें तो रक्षण करितो; व तेथील ऐहिक संपत्ति वाढवितो. त्याला 'गृहपति' असें वारंवार म्हटलें आहे. तो प्रत्येक घरांत अतिथि मानला जातो व त्याला अतिथिश्रेष्ठ समजतात. तो स्वतः अमर असून मर्त्य लोकांत राहतो, व घरांतील धनधान्यसमृद्धि वगैरे त्याच्यावर अवलंबून असते.

फार पुरातन काळापासून, 'नवरी' लग्न होऊन स्वतःचे घरीं गेली म्हणजे तिला अग्नीला प्रदक्षिणा घालण्यास सांगण्याची चाल आहे. यावरून अग्नीला 'कुमारींचा प्रियकर' 'स्त्रियांचा पति' अशीं नांवें देण्यांत येतात. एका विवाहप्रसंगीं म्हणावयाच्या मंत्रांत अग्नि हा सर्व कुमारिकांचा पति असून त्याच्याचपासून वराला वधूची प्राप्ति होते असें वर्णन आहे. विवाह, जातकर्म वगैरे अनेक गृह्यसंस्कारांच्या प्रसंगीं अग्नीची प्रार्थना करण्यांत येते. विवाहहोमाच्या वेळीं मुलीच्या वतीनें म्हणून अग्नीची प्रार्थना येणेंप्रमाणें केली जावेः "गृहपति अग्नि या मुलीचें रक्षण करो; या मुलीचे वंशज दीर्घायुष्य पावोत; हिच्या गर्भस्थानावर अग्नीची कृपादृष्टि असो; हिचीं अपत्यें जगोत व हिला संततिसुख प्राप्त होवो."

यद्यपि अग्नि हा देव व मनुष्यें यांचा मध्यस्थ आहे. तो देवांच्याकडे हविर्भाग लवकर नेऊन पोंचवितो, तो देवांना यज्ञस्थलीं त्वरित घेऊन येतो, म्हणून याला

---

* ज्यानें हीं अस्थिर (नश्वर) विश्वें स्थिर केलीं.—सायण.
† श्वघ्नी याचा अर्थ कोणी द्यूतकार असा करितात. ‡ लक्ष्य याचा अर्थ कोणी एक लक्ष ही संख्या असा घेतात.

म्हणतात, कवि म्हणतात, ब्रह्मा म्हणतात, पुरोहित म्हणतात, होता, 'सर्व ऋत्विजांत श्रेष्ठ', असेंहि म्हणतात

अग्निसूक्तामध्यें कविकल्पना कोणत्या व परंपरागत लौकिक-कथा कोणत्या याची निवड करतां येणें कठिण आहे. पुष्कळसें तूप घालून यज्ञिय अग्नि नेहमीं प्रज्वलित ठेविला जात असे. असल्या प्रज्वलित अग्नीचें वर्णन एक कवि असें करितो, "अग्नीचा चेहरा प्रफुल्लित दिसतो आहे, त्याचा पृष्ठभागहि तसाच तेजस्वी दिसत आहे, त्याच्या केसांतून तूप गळत आहे" अग्नीचें वर्णन कोठें ज्वालाशिख किंवा रक्तशिख आणि रक्तकूर्च असें केलें आहे, त्याच्या जबड्याचीं हाडें मोठीं बळकट व तीक्ष्ण असून त्याचे दात सोन्यासारखे झळकणारे आहेत, असें म्हटलें आहे. कोठें अग्नीच्या ज्वालांना त्याच्या जिह्वा असें म्हटलें आहे, तर कोठें त्याच्या चोहोंकडे पसरणाऱ्या ज्वालांना उद्देशून त्याला चतुर्नेत्र किंवा सहस्रनेत्र म्हटलें आहे या सर्व प्रकारच्या कल्पना परंपरागत लोककथांतील अथवा कवीच्या वैयक्तिक मनःसृष्टींतील असणें सारखेंच संभवनीय आहे तसेंच, अग्नीचा तडतड असा होणारा आवाज व बैलाचें डुरकणें यांची तुलना करून त्यावरून अग्नीला वृषभ म्हटलें आहे अग्नीच्या उंच वाढणाऱ्या ज्वालांना शिंगासारखीं टोंकें असतात म्हणून ज्वाला हीं अग्नीचीं शिंगें होत, असें एकजण म्हणतो. दुसरा एक ऋषि अग्नीला हजार शिंगें होतीं असें म्हणतो तिसरा म्हणतो कीं, तो आपलीं शिंगे पाजवून रागानें इकडे तिकडे हालवितो तसेंच अग्नीला अतिशय वेगवान् दूत, मौजेनें खिंकाळणारा घोडा, असेंहि म्हटलें आहे. पुराणकथा आणि धार्मिक विधी या दोहोंतहि अग्नीचा व घोड्याचा बराच निकट संबंध आढळतो.

पण अग्नीला ज्या वेळीं पृथ्वी व आकाश यांमध्यें चपलतेनें तळपणारा स्वर्गीय गरुड असें म्हणण्यांत येतें त्या वेळीं मात्र अग्नि या शब्दानें आकाशांतून खालीं येणारा विजेचा झोतच उद्दिष्ट असला पाहिजे पुन्हा खालील ऋचेंत जें वर्णन दिलें आहे त्यावरून तेथें कवीच्या मनासमोर यापेक्षांहि निराळें अग्निस्वरूप आहेसें वाटतें

अ॒ग्निर्जम्भै॑स्तिगि॒तैर॑त्ति॒ भर्व॑ति यो॒धो न शत्रू॒न्त्स वना॒ न्यृ॑ञ्जते ।

ऋ १. १४३,५.

अग्नि तीक्ष्ण दाढांनीं (वृक्षादिकास) भक्षितो व चाऊन टाकतो योद्धा जसा शत्रूंना जेर करतो तसा हा वृक्षांना जेर करतो. अशाच प्रकारचें वर्णन पुढील ऋचेंत आहे —

यद्वात॑जूतो॒ वना॒ व्यस्था॑द॒ग्निर्ह॑ दाति॒ रोमा॑ पृथि॒व्याः ।

ऋ. १. ६५, ४.

वातप्रेरित अग्नि जेव्हां अरण्यांत शिरतो, (तेव्हां) तो पृथ्वीचे केंसच जणूं कापतो.

अग्नीसंबंधाच्या म्हणून ज्या कथा आहेत त्या मुद्दा काव्यमय, गूढ व अलंकारिक भाषेंतून निघाल्या असाव्या. अग्नीचे जन्म अथवा जन्मस्थानें तीन आहेत असेंहि एके ठिकाणीं वर्णन आहे आकाशांत तो सूर्यतेजाच्या रूपानें तळपतो, मर्त्यलोकांत माणसें त्याला काष्ठावर काष्ठ घासून प्रकट करितात. व पाण्यांत त्याचें जन्म विद्युद्रूपानें होतें ज्या दोन अरणींच्या साहाय्यानें अग्नि सिद्ध करतात त्या अरणी म्हणजे अग्नीच्या माता असें समजतात, व हें बाळ जन्मास येतांच आपल्या मातांना खाऊन टाकतें असें वर्णन* आहे. दुसऱ्या एका ठिकाणीं दहा कुमारींनीं या लक्ष्याचे पुत्राला जन्म दिला असें वर्णन† आहे. या ठिकाणीं अग्निमंथन करण्यांत उपयोगांत आणावीं लागणारीं दहा बोटें उद्दिष्ट आहेत अग्निमंथन करण्याचें काम अत्यंत मेहनतीचें असल्यानें सर्व संहितेंत अग्नीला 'बळाचा पुत्र' 'सहसःसूनु' अशी संज्ञा आहे

प्राचीन हिंदुलोकांत वाढलेलें अग्निहोत्राचें स्तोम लक्षांत घेतां ऋग्वेदांतील अग्निसूक्तांपैकीं बरींचशीं सूक्तें यज्ञासंबंधाचीं असावीं याचें कांहीं आश्चर्य वाटणार नाहीं हीं सूक्तें सुमारें २०० आहेत यांपैकीं कित्येक केवळ यज्ञासाठीं म्हणूनच रचिलेलीं आहेत. तरी पण यांतील कांहीं सूक्तें, तीं जरी प्रार्थनापर व ऋत्विजांनीं केलेलीं असलीं तरी, कवींच्या अंतःकरणांतून निघालेलीं काव्यें आहेत यांत शंका नाहीं. ऋग्वेदसंहितेचें पहिलेंच सूक्त खालीं देतों. त्यावरून मूळ सूक्तांची यथार्थ कल्पना होणारी आहे

अ॒ग्निमी॑ळे पु॒रोहि॑तं य॒ज्ञस्य॑ दे॒वमृ॒त्विज॑म् । होता॑रं रत्न॒धात॑मम् ॥ १ ॥

अ॒ग्निः पूर्वे॑भि॒र्ऋषि॑भि॒रीड्यो॒ नूत॑नैरु॒त । स दे॒वाँ एह व॑क्षति ॥ २ ॥

अ॒ग्निना॑ र॒यिम॑श्नव॒त्पोष॑मे॒व दि॒वेदि॑वे । य॒शसं॑ वी॒रव॑त्तमम् ॥ ३ ॥

अग्ने॒ यं य॒ज्ञम॑ध्व॒रं वि॒श्वतः॑ परि॒भूरसि॑ । स इद्दे॒वेषु॑ गच्छति ॥ ४ ॥

अ॒ग्निर्होता॑ क॒विक्र॑तुः स॒त्यश्चि॒त्रश्र॑वस्तमः । दे॒वो दे॒वेभि॒रा ग॑मत् ॥ ५ ॥

यद॒ङ्ग दा॒शुषे॒ त्वमग्ने॑ भ॒द्रं क॑रि॒ष्यसि॑ । तवेत्तत्स॒त्यम॑ङ्गिरः ॥ ६ ॥

उप॑ त्वाग्ने दि॒वेदि॑वे॒ दोषा॑वस्तर्धि॒या व॒यम् । नमो॒ भर॑न्त॒ एम॑सि ॥ ७ ॥

राज॑न्तमध्व॒राणां॑ गो॒पामृ॒तस्य॒ दीदि॑विम् । वर्ध॑मानं॒ स्वे दमे॑ ॥ ८ ॥

* ऋ. १० ७९,४. † ऋ. १. ९५, २.

स नः पि॒तेव॑ सू॒नवेऽग्ने॑ सूपाय॒नो भ॑व । सच॑स्वा नः स्व॒स्तये॑ ॥ ९ ॥

ऋ. १. १.

पुरोहित, यज्ञाचा देदीप्यमान ऋत्विज् होता (व) अतिशय संपत्ति देणारा अशा अग्नीस मी स्तवितों. १.

अग्नि पूर्वीच्या ऋषींनीं तसाच नव्या ऋषींनीं स्तुति करावी असा आहे. तो देवांना येथें घेऊन येवो. २.

अग्नीच्या द्वारें (यजमानास) यशोयुक्त, वीर (पुत्रभृत्य)-युक्त व दिवसेंदिवस पुष्ट होणारें धन प्राप्त होतें. ३.

हे अग्ने, ज्या यज्ञाभोंवतीं तूं परिवेष्टन करून असतोस व जो विघ्नरहित असतो तोच देवांप्रत पोंचतो. ४.

दिव्यकर्मा, अनृतरहित, अतिशय विविध कीर्तीचा, होम-संपादक असा अग्नि देव देवांसह येवो. ५.

या अग्ने, तूं हविर्दान करणाराचें जें कल्याण करशील तें हे अंगिरा, तुझेंच कल्याण (आहे). ६.

हे अग्ने, रोज रात्रीं व दिवसा आम्हीं तुला ध्यानपूर्वक नमस्कार करीत तुजसमीप येतों. ७.

अध्वरांचा रक्षिता, सत्य (कर्मफल)चा प्रकाशक, स्वगृहीं (यज्ञशालेंत) वृद्धि पावणारा असा जो तूं देदीप्यमान अग्नि (त्या तुला नमस्कार करीत०) ८.

जसा पिता पुत्राला तसा तूं आम्हांला शोभन उपायन* देणारा (चांगली देणगी देणारा) हो व आमच्या कल्याणा-साठीं जवळ रहा. ९.

उषासूक्तें.–सूर्य, पर्जन्य, मरुत इत्यादि देवतांना उद्देशून लिहिलेल्या सूक्तांपैकीं कांहीं कांहीं सूक्तें अलंकारिक भाषा व चटकदार छबिवर्णनें या दोन्ही बाबतींत श्रेष्ठ दर्जाचीं असून अंतःकरण वेधून घेणारीं आहेत; तरी यांहिपेक्षां उषा देवतेला वाहिलेलीं गीतमौक्तिकें फारच सुंदर आहेत. अरुणोदयाच्या *शोभेचीं भपकेदार शब्दचित्रें रंगविण्याच्या कामीं सूक्तकारांनीं* एकमेकांवर ताण केली आहे. उषा देवता, आईनें अलंकार घालून सजविलेल्या एखाद्या कन्येप्रमाणें, आपल्या तेजानें *लोकांनां दिपवीत दिपवीत* येते. तिला आपल्या सौंदर्याचा अभिमान वाटे. उषा एखाद्या नर्तकीप्रमाणें अंगावर उत्तम उत्तम वस्त्रें धारण करिते व आपला हृदयप्रदेश लोकांनां उघडा करून दाखविते. तेजोमय वस्त्र धारण करून ही युवति उषा पूर्वेस उदयास येते व आपलें सौंदर्य हलकें हलकें प्रकट करिते. ती स्वर्गाचीं कपाटें उघडून आपली प्रभा पसरीत बाहेर येते. हिच्या सौंदर्याची तुलना प्रणयाकांक्षिणी प्रमदेच्या सौंदर्याशीं केलेली वारंवार आढळते.

* उपायन.–सूपायन याचा अर्थ सुगम केला आहे (सायण.)

ए॒षा शु॒भ्रा न त॒न्वो॑ विदा॒नोर्ध्वेव॑ स्ना॒ती दृ॒शये॑ नो अस्थात् । अप॒ द्वेषो॒ बाध॑माना॒ तमां॑स्यु॒षा दि॒वो दु॑हि॒ता ज्योति॒षाग॑ात् ॥ ५ ॥

ए॒षा प्र॑ती॒ची दु॑हि॒ता दि॒वो नॄन्योषे॑व भ॒द्रा नि रि॑णीते॒ अप्सः॑ । व्यू॒र्ण्व॒ती दा॒शुषे॒ वार्या॑णि॒ पुन॒र्ज्योति॑र्युव॒तिः पू॒र्वथा॑कः ॥ ६ ॥ ऋ. ५. ८०.

ही उषा स्नान करून उठलेली, जिचीं अंगें (अवयव) दिसत आहेत अशा, गौरवर्ण स्त्रीप्रमाणें आमच्या दृष्टीसमोर उभी आहे. अंधकाररूप शत्रूंचा नाश करीत ही द्यूची कन्या तेजासह येत आहे.

भद्रा (सुंदर) स्त्रीप्रमाणें ही अभिमुख (प्रसन्न) अशी द्यूची कन्या मनुष्यांनां रूप दाखविते (पाठविते). (हवि) देणाऱ्याला धन देण्यासाठीं या युवतीनें पूर्वीप्रमाणें पुन्हां प्रकाश केला आहे.

खालीं दिलेलें उषासूक्त पहाण्यालायक आहे.

उ॒र्वु॒श्रिय॑ उ॒षसो॒ रोच॑माना॒ अस्थु॑र॒पां नोर्मयो॒ रुश॑न्तः । *कृ॒णोति॒ विश्वा॑ सु॒पथा॑ सु॒गान्यभू॑दु॒ वस्वी॒ दक्षि॑णा म॒घोनी॑* ॥ १ ॥

भ॒द्रा द॑दृक्ष उर्वि॒या वि भा॑स्यु॒त्ते शो॒चिर्भा॒नवो॒ द्याम॑पप्तन् । आ॒विर्वक्षः॑ कृणुषे शु॒म्भमा॒नोषो॑ देवि॒ रोच॑माना॒ महो॑भिः ॥ २ ॥

वह॑न्ति सी॒मरु॒णासो॒ रुश॑न्तो॒ गावः॑ सु॒भगा॑मुर्वि॒या प्र॑था॒नाम् । अपे॑जते॒ शूरो॒ अस्ते॑व॒ शत्रू॒न्बाध॑ते॒ तमो॑ अजि॒रो न वोळ्हा॑ ॥ ३ ॥

सु॒गोत ते॑ सु॒पथा॒ पर्व॑तेष्ववा॒ते अ॒पस्त॑रसि स्वभानो । सा न॒ आ व॑ह पृथुयामन्नृष्वे र॒यिं दि॑वो दुहितरि॒षय॑ध्यै ॥ ४ ॥

सा व॑ह॒ योक्षभि॒रवा॒तोषो॒ वरं॒ वह॑सि॒ जोष॑मनु । त्वं दि॑वो दुहित॒र्या ह॑ दे॒वी पू॒र्वहू॑तौ मं॒हना॑ द॒र्शता॒ भूः ॥ ५ ॥

उत्ते॒ वय॑श्चिद्वस॒तेर॑पप्त॒न्नर॑श्च॒ ये पि॑तु॒भाजो॒ व्यु॑ष्टौ । अ॒मा स॒ते व॑हसि॒ भूरि॑ वा॒मम्युषो॑ देवि दा॒शुषे॒ मर्त्या॑य ॥ ६ ॥

ऋ. ६. ६४.

पाण्याच्या लाटांप्रमाणें उषेचे देदीप्यमान शुभ्र प्रभाकिरण (श्रियः) उदय पावत आहेत. (ही) सर्व सुमार्ग सुगम करिते व सर्वांनां दाक्षिण्यवती व धन आणि समृद्धि देणारी होते.*१.

हे उषादेवि, हे भद्रे, तूं विस्तीर्ण (प्रदेशावर) प्रकाशमान होतेस. तुझे दीप्तिमान किरण वर अंतरिक्षांत जातात. तेजानें शोभायमान व देदीप्यमान असी तूं आपलें वक्ष (रूप) प्रकट करतेस. २.

* मघोनी=धनवती, वस्वी=यशस्वा, दक्षिणा=समर्थेयित्री. —सायण.

विस्तीर्ण प्रदेशावर पसरणाऱ्या या सुभग उषेला देदीप्यमान रक्तकिरण वाहून नेतात. शूर (अस्त्र)क्षेपकाप्रमाणें ही शत्रूंना घालवून देते वेगवान् रथ्याप्रमाणें (किंवा सारथ्याप्रमाणें) ही (शत्रूचा) अंधकाराचा नाश करते. ३.

हे सप्रकाश उषे, दुर्गम पर्वतावर तुला सुगम सुमार्ग असतात. तूं अन्तरिक्षातहि प्रवेश करतेस (किंवा जलातूनहि जातेस). पृथुरथातून जाणाऱ्या दर्शनीय दिवोदुहिते (द्युकन्ये), आम्हाला इष्ट धन दे ४.

हे उषे, तूं अश्वाच्या साहाय्यानें अप्रतिहतगति (असून) (याचकाच्या) इच्छेप्रमाणें त्याला (इष्ट) वर पोचवितेस. ती तूं आम्हाला (इष्टधन) दे हे द्युकन्ये, जी तूं सर्वांच्या अगोदर आवाहनीय व पूजनीय आहेस ती तूं आम्हाला दर्शन दे. ५

हे उषोदेवि, तुझा प्रकाश होताच पक्षी आणि अन्नोपार्जक लोक आपापल्या वसतिस्थानातून बाहेर पडतात. हे उषोदेवि, तुजसमीप असणाऱ्या हविर्दात्या मनुष्याला तूं प्रभूत धन देतेस. ६.

वायुसूक्त.—मरुद्गणाचा नायक या नात्यानें खालील सूक्त वायुदेवतेस उद्देशून आहे.

वार्तस्य नु मंहिमानं रथस्य रुजन्नेति स्तनयन्नस्य घोषः। दिविस्पृग्यात्यरुणानि कृण्वन्नुतो एति पृथिव्या रेणुमस्यन् ॥ १ ॥

सम्प्रेरते अनुवातस्य विष्ठा ऐनं गच्छन्ति समनं न योषाः। ताभिः सयुक्सरथं देव ईयतेस्य विश्वस्य भुवनस्य राजा ॥ २ ॥

अन्तरिक्षे पथिभिरीयमानो न निर्विशते कतमच्चनाहः। अपां सखा प्रथमजा ऋतावा क्व स्विज्जातः कुत आबभूव ॥

आत्मा देवानां भुवनस्य गर्भो यथावशं चरति देव एषः। घोषा इदस्य शृण्विरे न रूपं तस्मै वाताय हविषा विधेम ॥ ४ ॥ ऋ. १०. १६८.

आता मी वाताच्या रथाचा महिमा सांगतो. याचा घोष (गर्जन) धडधड शब्द करित व मोडतोड करीत जातो. हा पृथ्वीवरील धूळ उडवीत (व तिच्या योगानें दिशांना) रक्तवर्ण करीत, अंतरिक्षमार्ग व्यापून चालतो. १.

ज्याप्रमाणें योषिता पुष्ट पुरुषाकडे जातात, त्याप्रमाणें विशेष स्थिर असे तरुगुल्मादि वाताकडे जातात. (आणि) त्यासह एका रथात बसून हा सर्व भुवनांचा राजा वायुदेव जातो. २.

अन्तरिक्षातील मार्गांनीं जाणारा (हा वायु) एकहि दिवस (स्वस्थ) बसत नाहीं. हा जलाचा सखा प्रथमजन्मा (सर्वांच्या पूर्वी जन्मलेला), सत्याचा पालक (सत्यमय), कोठें उत्पन्न झाला, कोठून आला? ३.

हा देवांचा आत्मा, भुवनाचा गर्भ (प्राण), हा देव इच्छेप्रमाणें संचार करितो. याचे घोष (आवाज) केवळ ऐकूं येतात, याचें रूप दिसत नाहीं. त्या वायुदेवाची आम्ही हवीनें सेवा करितो. ४.

हीं सूक्तें चांगलें काव्य म्हणून नावाजण्यासारखीं आहेत. असल्या सूक्ताखेरीज ऋग्वेदात दुसराहि एक सूक्तांचा वर्ग आहे. या वर्गांतील सूक्तें म्हणजे केवळ यज्ञकर्मासाठींच रचलेलीं सूक्तें व शांतिसूक्तें होत. या दोन तऱ्हेच्या सूक्तांत भेद दाखविण्याचें काम कठिण आहे एखादें सूक्त भक्तीच्या उत्कट प्रेरणेनें व दिव्य काव्यस्फूर्तीनें प्रकट झालेलें समजावयाचें किंवा एखाद्या यज्ञिय प्रार्थनेसाठीं कुशलतेनें तयार केलेलें समजावयाचें हें रुचिभेदावर अवलंबून राहील.

यज्ञिय सूक्तें.—यज्ञविषयक सूक्तांचा विशेष म्हटला म्हणजे त्यांतील विलक्षण एकसुरीपणा (पुनःपुनरुक्ति) होय. एका देवतेच्या बळाचें व श्रेष्ठपणाचें वर्णन ज्या विशेषणांनीं एकाद्या स्थळीं केलेलें आढळतें तींच विशेषणें दुसऱ्या देवतेला लाविलेलीं आढळतात. पशु, धन, धान्य, संपत्ति वगैरे गोष्टी देण्याबद्दल केलेल्या देवाच्या प्रार्थनाहि कायम ठशाच्या व ठरींव साच्याच्या आढळतात या संहितेमध्यें कांहीं ठिकाणीं एकाच सूक्तात अनेक देवतांचें—कधीं कधीं सर्वच देवतांचें—आवाहन केलेलें आहे असें आढळून येतें. याचें कारण, सोमयज्ञांत प्रत्येक देवतेला हविर्भाग मिळालाच पाहिजे, व प्रत्येक आहुति समंत्रक असली पाहिजे असा निर्बंध आहे हें होय. उदाहरणार्थ, वर दिलेल्या वरुण, इंद्र व अग्नि यांच्या सूक्तांशीं खालील यज्ञसूक्त ताडून पाहण्यासारखें आहे.

शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिः शं न इन्द्रावरुणा रातहव्या। शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः शं न इन्द्रापूषणा वाजसातौ ॥ १ ॥

शं नो भगः शमु नः शंसो अस्तु शं नः पुरंधिः शमु सन्तु रायः। शं नः सत्यस्य सुयमस्य शंसः शं नो अर्यमा पुरुजातो अस्तु ॥ २ ॥

शं नो धाता शमु धर्ता नो अस्तु शं न उरूची भवतु स्वधाभिः। शं रोदसी बृहती शं नो अद्रिः शं नो देवानां सुहवानि सन्तु ॥ ३ ॥

शं नो अग्निर्ज्योतिरनीको अस्तु शं नो मित्रावरुणावश्विना शम्। शं नः सुकृतां सुकृतानि सन्तु शं न इषिरो अभि वातु वातः ॥ ४ ॥

शं नो द्यावापृथिवी पूर्वहूतौ शमन्तरिक्षं दृशये नो अस्तु। शं न ओषधीर्वनिनो भवन्तु शं नो रजसस्पतिरस्तु जिष्णुः ॥ ५ ॥

शं न॒ इन्द्रो॒ वसु॑भिर्दे॒वो अ॑स्तु॒ शमा॑दि॒त्येभि॒र्वरु॑णः सु॒शंसः॑ । शं नो॑ रु॒द्रो रु॒द्रेभि॒र्जला॑षः॒ शं न॒स्त्वष्टा॒ ग्नाभि॑रि॒ह शृ॑णोतु ॥ ६ ॥

शं नः॒ सोमो॑ भवतु॒ ब्रह्म॒ शं नः॒ शं नो॒ ग्रावा॑णः॒ शमु॑ सन्तु य॒ज्ञाः । शं नः॒ स्वरू॑णां मि॒तयो॑ भवन्तु॒ शं नः॑ प्र॒स्व१ः॒ शम्व॑स्तु॒ वेदिः॑ ॥ ७ ॥

शं नः॒ सूर्य॑ उरु॒चक्षा॒ उदे॑तु॒ शं न॒श्चत॑स्रः प्र॒दिशो॑ भवन्तु । शं नः॒ पर्व॑ता ध्रु॒वयो॑ भवन्तु॒ शं नः॒ सिन्ध॑वः॒ शमु॑ स॒न्त्वापः॑ ॥ ८ ॥

शं नो॒ अदि॑तिर्भवतु व्र॒तेभिः॒ शं नो॑ भवन्तु म॒रुतः॑ स्व॒र्काः । शं नो॒ विष्णुः॒ शमु॑ पू॒षा नो॑ अस्तु॒ शं नो॑ भ॒वित्रं॒ शम्व॑स्तु वा॒युः ॥ ९ ॥

शं नो॑ दे॒वः स॑वि॒ता त्राय॑माणः॒ शं नो॑ भवन्तू॒षसो॑ विभा॒तीः । शं नः॑ प॒र्जन्यो॑ भवतु प्र॒जाभ्यः॒ शं नः॒ क्षेत्र॑स्य॒ पति॑रस्तु श॒म्भुः ॥ १० ॥

शं नो॑ दे॒वा वि॒श्वदे॑वा भवन्तु॒ शं सर॑स्वती स॒ह धी॒भिर॑स्तु । शम॑भि॒षाचः॒ शमु॑ राति॒षाचः॒ शं नो॑ दि॒व्याः पार्थि॑वाः॒ शं नो॒ अप्याः॑ ॥ ११ ॥

शं नः॑ स॒त्यस्य॒ पत॑यो भवन्तु॒ शं नो॒ अर्व॑न्तः॒ शमु॑ सन्तु॒ गावः॑ । शं न॑ ऋ॒भवः॑ सु॒कृतः॑ सु॒हस्ताः॒ शं नो॑ भवन्तु पि॒तरो॒ हवे॑षु ॥ १२ ॥

शं नो॑ अ॒ज एक॑पाद्दे॒वो अ॑स्तु॒ शं नोऽहि॑र्बु॒ध्न्य१ः॒ शं स॑मु॒द्रः । शं नो॑ अ॒पां नपा॑त्पे॒रुर॑स्तु॒ शं नः॒ पृश्नि॑र्भवतु दे॒वगो॑पाः ॥ १३ ॥

आ॒दि॒त्या रु॒द्रा वस॑वो जुषन्ते॒दं ब्रह्म॑ क्रि॒यमा॑णं॒ नवी॑यः । शृ॒ण्वन्तु॑ नो दि॒व्याः पार्थि॑वासो॒ गोजा॑ता उ॒त ये य॒ज्ञिया॑सः ॥ १४ ॥

ये दे॒वानां॑ य॒ज्ञिया॑ य॒ज्ञिया॑नां॒ मनो॒र्यज॑त्रा अ॒मृता॑ ऋत॒ज्ञाः । ते नो॑ रासन्तामुरुगा॒यम॒द्य यू॒यं पा॑त स्व॒स्तिभिः॒ सदा॑ नः ॥ १५ ॥ ऋ. ७. ३५.

"इन्द्र व अग्नि आमचें रक्षण करून आमचें कल्याण करोत. हविर्भाग प्राप्त झालेले इन्द्र व वरुण आमचें कल्याण करोत, इन्द्र व सोम आमचें कल्याण करोत. इन्द्र व पूषन् हे युद्धाच्या ठिकाणीं लाभ देऊन आमचें कल्याण करोत. भग आमचें कल्याण करो, आमचीं स्तोत्रें आमचें कल्याण करोत. पुरंधि (मोठी बुद्धि) आमचें कल्याण करो. रै (धन) आमचें कल्याण करो...धाता आमचें०, धर्ता आमचें०, विस्तीर्ण पृथ्वी अन्नादिकांनीं आमचें०...विस्तृत द्यावापृथिवी आमचें० अद्रि आमचें० व आमच्या या देवांनीं केलेल्या प्रार्थना आमचें कल्याण करोत......ज्योतिर्मुख अग्नि आमचें०, मित्रावरुण आमचें०, अश्विनी आमचें०, सदाचरणी लोकांची सुकृतें आमचें कल्याण करोत, वाहणारा वायु आमचें कल्याण करो–" अशी ही लांबण सूक्ताच्या १५ ऋचांपर्यंत लागली आहे.

आप्रीसूक्तें.–"आप्रीसूक्तें" म्हणून जीं सूक्तें आहेत तींहि या यज्ञमंत्रांच्या वर्गांतलींच होत. यज्ञाशीं ज्यांचा संबंध पोंचतो असल्या गोष्टींची मानलेली मूर्तस्वरूपें, राक्षस, कांहीं कांहीं देवता, इत्यादिकांनां प्रसन्न करून घेण्यासाठीं या सूक्तांचा विनियोग आहे. सबंध ऋग्वेद संहितेंत हीं आप्रीसूक्तें दहा आढळतात. पशुयज्ञाच्या वेळीं यांचा एक विशिष्ट प्रकारचा ठराविक उपयोग आहे. या सूक्तांत अकरापासून बारा ऋचा असून निरनिराळ्या संज्ञांनी अग्नीचें यांत स्तवन केलेलें आहे व त्यानें देवांनां यज्ञासाठी घेऊन यावें म्हणून त्याची प्रार्थना केलेली आहे. प्रत्येक सूक्ताच्या चौथ्या किंवा पांचव्या ऋचेंत ऋत्विजांनां दर्भ मांडण्यासाठीं आवाहन असतें. हे दर्भ म्हणजे देवांनां यज्ञाच्या वेळीं बसण्यासाठीं मांडलेलीं आसनें होत. या आसनांवर बसून त्यांनीं हविर्भाग घ्यावयाचा असतो. या सूक्तांत कांहीं कांहीं स्त्रीदेवतांचीहि स्तुति केलेली आढळते, व सामान्यतः या सूक्तांच्या उपान्त्य ऋचांत यज्ञपशु बांधून ठेवण्याच्या स्तंभाची स्तुति आढळून येते. जसें: "हे दैवी वृक्षा, हें यज्ञिय अन्न देवांप्रत पोचूं दे."

सोमयागांत ज्यांचा विनियोग होतो अशीं व सोमदेवतेला उद्देशून लिहिलेलीं नवव्या मंडळांतील सर्व सूक्तें सर्वस्वीं यज्ञिय सूक्तें होत. सोमवल्ली ठेंचून पिळणें, तिचा रस दुधाशीं किंवा दह्याशीं मिसळणें (गवाशिरं दध्याशिरं) व तो गाळून भांड्यांतून ओतणें वगैरे क्रियांचें पुनःपुनरुक्तिपूर्ण कंटाळवाणें वर्णन यांत आढळतें. इंद्राला सोमपान करण्यासाठीं पुनःपुनः आमंत्रण दिलें आहे. इंद्र व सोम या दोघांची एके ठिकाणीं स्तुति केलेली आहे. धनधान्यसंपत्ति देण्याबद्दल व पाऊस पडावा म्हणून यांची एकत्र प्रार्थना केलेली आहे. गाळणींतून पडणाऱ्या सोमरसाला अंतरिक्षांतून पडणाऱ्या पावसाचा दृष्टान्त देत. या कंटाळवाण्या व येथून तेथून एकाच प्रकारच्या वर्णनांनीं भरलेल्या सूक्तांत मधूनमधून एखादें सुंदर सूक्त आढळतें. उदाहरणार्थ, सोमास उद्देशून म्हटलेली खालील ऋचा.

पु॒ना॒नो रू॒पे अ॒व्यये॒ विश्वा॒ अर्ष॑न्न॒भि श्रियः॑ ।
शूरो॒ न गोषु॑ तिष्ठति ॥ ऋ. ९.१६.६.

(हा सोम लोकरीच्या वस्त्रांतून स्वच्छ होऊन खालीं गळणारा व नाना प्रकारच्या प्रभांनीं युक्त असा रणक्षेत्राच्या ठिकाणीं गाईंजवळ उभ्या रहाणाऱ्या शूराप्रमाणें पात्राचे ठिकाणीं स्थित होतो.)

संस्कारसूक्तें.—विधिसंस्कारादर्शी म्हणून रचिलेलीं सूक्तें मुद्दाम थोडीच काव्यमय असूं शकतात हें दहाव्या मंडलातील एका और्ध्वदेहिक क्रियेच्या सूक्तावरून स्पष्ट होतें. प्राचीन हिंदुस्थानांत प्रेतें सामान्यतः जाळण्यांत येत. परंतु मात्याहि पूर्वी

प्रेतें पुरण्याची पद्धति इतर इंडोजर्मानिक लोकांच्या प्रमाणेंच हिंदू लोकांत चालू होती असें दिसतें. खालीं दिलेल्या ऋचामध्यें पुरण्याचा उल्लेख आहे —

उप॑सर्प मा॒तरं॒ भूमि॑मे॒तामु॑रु॒व्यच॑सं पृथि॒वीं सु॒शेवा॑म् । ऊर्ण॑म्रदा युव॒तिर्दक्षि॑णावत ए॒षा त्वा॑ पातु॒ निर्ऋ॑तेरु॒पस्था॑त् ॥ १० ॥

उच्छ्व॑ञ्चस्व पृथिवि॒ मा नि बा॑धथाः सूपाय॒नास्मै॑ भव सूपवञ्च॒ना । मा॒ता पु॒त्रं यथा॑ सि॒चाभ्ये॑नं भूम ऊर्णुहि ॥ ११ ॥

उ॒च्छ्वञ्च॑माना पृथि॒वी सु ति॑ष्ठतु स॒हस्रं॒ मित॒ उप॒ हि श्रय॑न्ताम् । ते गृ॒हासो॑ घृत॒श्चुतो॑ भवन्तु वि॒श्वाहा॑स्मै शर॒णाः स॒न्त्वत्र॑ ॥ १२ ॥

उत्ते॑ स्तभ्नामि पृथि॒वीं त्वत्परी॒मं लो॒गं नि॒दध॒न्मो अ॒हं रि॑षम् । ए॒तां स्थूणां॑ पि॒तरो॑ धारयन्तु॒ तेऽत्रा॑ य॒मः साद॑ना ते मिनोतु ॥ १३ ॥ ऋ. १०. १८,१०–१३.

या विस्तीर्ण व सर्वांस सुख देणाऱ्या भूमातेच्या सनिध तूं जा दक्षिणावत पुरुषाला ऊर्णवस्त्राप्रमाणें मृदु असणारी ही युवति (भूमि) मृत्युदेवतेपासून तुझें रक्षण करो १०

हे पृथिवि, याला तू वर कर (खालीं जाऊं देऊं नको), याला बाधा करूं नको, याचें चांगलें स्वागत करून याच्याशीं चांगलें भाषण कर. माता ज्याप्रमाणें बालकाला वस्त्रानें आच्छादिते, तद्वत् तूं याला आच्छादन घाल ११.

याला आच्छादन करून वर राहणारी पृथिवी सुप्रतिष्ठित होवो, व हजारों (धुळीचे कण) याच्या सभोंवार असोत आणि हे याला गृहाचे ठिकाणीं होऊन घृत देणारे होवोत व नित्य याचें रक्षण करोत. १२

तुझ्यावर मी माती टाकतों, तुझ्यावर चोहोंकडे (सर्व बाजूंना) हें मातीचें ढेकूळ ठेवतों. मजकडून तुला त्रास न होईल अशा रीतीनें (तें मी ठेवतों) या ढेकळास पितर धारण करोत (स्थिर करोत). या ठिकाणीं यम तुजकरितां सदन निर्माण करो. १३

ओल्डनबर्गच्या मताप्रमाणें* या ऋचा प्रेतदहनविधीसंबंधींहि असू शकतील. प्राचीन हिंदुस्थानांतील धर्मविधींच्या माहितीवरून असें दिसतें कीं, प्रेत जाळल्यानंतर त्याच्या अस्थी गोळा करून त्या एका पात्रांत घालून तें पात्र जमिनींत पुरीत. या विधीला अनुलक्षून ह्या ऋचा म्हटल्या जात असाव्याचा संभव आहे. परंतु विंटरनिट्झच्या मतें हें फारसें संभवनीय नाहीं.

ऋचेमधील "उच्छ्वञ्चस्व पृथिवि मा निबाधथा" इत्यादि शब्द पाहिले म्हणजे प्रत्यक्ष प्रेत पुरून त्याच्यावर समाधि रचण्याच्या प्रचारालाच ते जास्त धरून आहेत असें विंटरनिट्झला वाटतें. अस्थी पुरण्याची चाल ही प्रेतें पुरण्याच्या चालीचा अवशेष असावा व या जुन्या चालीचा उल्लेख प्रस्तुत सूक्तांत आहे* असें विंटरनिट्झचें मत आहे.

उलटपक्षीं, ऋ १०.१६,१–६ याचा विनियोग दहनप्रसंगीं करण्याचा आहे हें स्पष्ट आहे हे सूक्त बहुधा उत्तरकालीन असावें चिता रचून वर प्रेत ठेविलें व त्यास अग्नि दिला आणि अग्नीच्या ज्वाला निघाल्या म्हणजे उपाध्याय खालील मंत्र म्हणतो.

मैन॑मग्ने॒ वि द॑हो॒ माभि शो॑चो॒ मास्य॒ त्वचं॑ चिक्षिपो॒ मा शरी॑रम् । य॒दा शृ॒तं कृ॒णवो॑ जातवेदोऽथे॑मेनं॒ प्र हि॑णुतात्पि॒तृभ्यः॑ ॥ १ ॥

शृ॒तं य॒दा कर॑सि जातवे॒दोऽथे॑मेनं॒ परि॑दत्तात्पि॒तृभ्यः॑ । य॒दा गच्छा॒त्यसु॑नीतिमे॒तामथा॑ दे॒वानां॑ वश॒नीर्भ॑वाति ॥ २ ॥

सूर्यं॒ चक्षु॑र्गच्छतु॒ वात॑मा॒त्मा द्यां च॑ गच्छ पृथि॒वीं च॒ धर्म॑णा । अ॒पो वा॑ गच्छ॒ यदि॒ तत्र॑ ते हि॒तमोष॑धीषु॒ प्रति॑ तिष्ठा॒ शरी॑रैः ॥ ३ ॥

अ॒जो भा॒गस्तप॑सा॒ तं त॑पस्व॒ तं ते॑ शो॒चिस्त॑पतु॒ तं ते॑ अ॒र्चिः । यास्ते॑ शि॒वास्त॒न्वो॑ जातवेद॒स्ताभि॑र्वहैनं सु॒कृता॑मु लो॒कम् ॥ ४ ॥ ऋ. १०. १६, १–४.

हे अग्ने, या प्रेताला फार दाह करूं नको, याला शोणीकडूनहि शोक उत्पन्न करूं नको, याची त्वचा किंवा शरीर इकडे तिकडे फेंकू नको, हे अग्ने, याला पूर्ण दहन केलेस म्हणजे पितराकडे पाठवून दे १

हे जातवेद, याचें शरीर नीट दग्ध केल्यावर याला पितरापाशीं नेऊन दे. जेव्हां या प्रेतपुरुषाचे प्राण याप्रमाणें नेले जातील तेव्हां हा देववश होईल २

याचें चक्षुरिंद्रिय सूर्याप्रत जावो, आत्मा वायूप्रत जावो धर्मानें तूं द्यौ अथवा पृथिवी या ठिकाणीं जा. आणि जर अपोलोकांत जाण्यांत तुझें हित असेल तर तूं तेथें जा, आणि शरीरावयवानीं तूं या ओषधींमध्यें रहा.† ३.

हे जातवेदा, याचा जो भाग अज (जननरहित) आहे त्याला तू तपोज्वालानीं तप्त कर, तसेंच तुझ्या शोचिर्ज्वाला

* Religion des Veda, p. 571 † १३ व्या ऋचेवरील सायणभाष्य पहातां विंटरनिट्झचें हें विधान आक्षेपार्ह आहे असें वाटतें—संपादक.

* प्रेतें जाळण्याची चाल सर्व रूढ झाल्यानंतर सुद्धां मुलें व संन्यासी यांचीं प्रेतें पुरीत हें स्पष्ट आहे वरच्या सूक्तांत उद्दिष्ट प्रेत संन्याशाचें किंवा मुलाचें तें स्पष्ट केलेलें नाहीं.—विंटरनिट्झ

† सायणभाष्याप्रमाणें—हित=स्थापित. जर तुझें कर्मरूप अपोलोकाच्या (अंतरिक्षाच्या) ठिकाणीं स्थापित होऊन शरीरावयवानीं प्रतिष्ठित असेल तर तू अंतरिक्षांत जा.

व अर्चिर्ज्वाला याला तप्त करोत. तुझ्या ज्या सुखद तनू त्यांनीं तूं याला सुकृती जनांच्या लोकाप्रत घेऊन जा. ४

या सूक्तांत मृत्यूनंतर माणसाचें काय होतें, जीवात्म्याची कर्मगति कशी असते, यासंबंधानें तात्त्विक विचार आलेले आहेत व यांतूनच अग्नि व पितृदेवता यांच्याबद्दल पुराणकथांचा उपक्रम झालेला दिसतो. अशा तऱ्हेच्या तात्त्विक विचारांच्या छटा केवळ मधून मधून दृष्टीस पडतात असें नाहीं, तर ऋक्संहितेंत अशीं जवळजवळ १२ सूक्तें आहेत कीं, ज्यांना आध्यात्मिक सूक्तें हें नांव आपणांस देतां येईल.

आध्यात्मिक सूक्तें.—या सूक्तांत विश्व व विश्वोत्पत्ति यांसंबंधाचे विचार तर आहेतच पण याशिवाय सर्व विश्वांत एकच आत्मा भरून राहिलेला आहे ही अद्वैतवाद्यांची कल्पना प्रथमच या सूक्तांत आढळून येते. तेव्हांपासून आजपर्यंत या कल्पनेचा पगडा आज जवळजवळ सर्व हिंदी तात्त्विक विचारांवर बसला आहे.

हिंदी लोकांत परमेश्वराच्या शक्तिमत्त्वाविषयीं, किंबहुना त्याच्या अस्तित्वाविषयीं देखील सशंकपणा फार *प्राचीनकालीं* उत्पन्न झाला होता. ऋ. २·१२. हें सूक्त मागें दिलेलेंच आहे. त्यांतील ऋचांत इन्द्राच्या शक्तिमत्त्वाबद्दल व पराक्रमाबद्दल त्याची स्तुति गाइलेली आहे. या सूक्ताच्या प्रत्येक ऋचेच्या शेवटीं 'स जनास इंद्रः' असें ध्रुपद आहे. असल्या या सूक्तांतदेखील 'इन्द्र कोण' 'इन्द्र अस्तित्वांतच नाहीं' असें म्हणणारे लोक असल्याचा उल्लेख आहे. अशाच तऱ्हेच्या आशंका पुढील सूक्तांत आढळतात.

प्रसुस्तोमं भरत वाजयन्त इन्द्राय सत्यं यदि सत्यमस्ति । नेन्द्रो अस्तीति नेम उत्व आह क ईं ददर्श कमभिष्टवाम ॥ ३ ॥

अयमस्मि जरितः पश्य मेह विश्वा जातान्यभ्यस्मि मह्ना । ऋतस्य मा प्रदिशो वर्धयन्त्यादर्दिरो भुवना दर्दरीमि ॥ ४ ॥
ऋ. ८. ८९.

हे युद्धेच्छु लोकहो, इन्द्राची सत्य व प्रभूत स्तुति करा, मात्र खरोखरी तो *असेल तर. नेम म्हणाला,* "इन्द्र म्हणून कोणी नाहीं, (कारण) याला कोणी पाहिलें आहे? आम्ही कोणाची स्तुति करीन आहों." ३.

(इन्द्र म्हणतो), "हे स्तुतिगायका, हा मी येथें आहें पहा. सर्व सृष्ट पदार्थ मी माझ्या महत्त्वानें व्यापून टाकतो. सत्याचे जाणते माझीं स्तोत्रें गातात. मी आदरणशील* असून भुवनांचें पुनःपुनः विदारण करितों. ४.

येथें ऋत्विजलोक इन्द्राची स्तुति करीत आहेत.

परंतु, अशा तऱ्हेनें सर्वांत श्रेष्ठ देवता जी इन्द्र तिच्याबद्दलच असल्या शंका उपस्थित होऊं लागल्यानंतर, देवतांच्या अनेकत्वाबद्दल लोकांचीं मनें अधिकच साशंक होऊं लागलीं व *यज्ञ करण्यामध्यें कांहीं अर्थ आहे कीं नाहीं* असले प्रश्न येऊं लागले. ऋ. मं. १० सू. १२१ या सूक्तांत प्रजापतीची जगाचा उत्पत्तिकर्ता व स्थितिकर्ता असा एकच खरा देव म्हणून स्तुति केली आहे. या सूक्ताचें ध्रुपद "कस्मै देवाय हविषा विधेम" असें आहे. यांत अर्थातच 'देव अनेक आहेत' या कल्पनेंत कांहीं अर्थ नाहीं असा ध्वन्यर्थ असून एकच प्रजापति देव पूज्य आहे असाहि अभिप्राय आहे. या शंकेखोरपणाचा शेवटी कळस होऊन ऋ. १०. १२९ मधले विचार जन्मास आले. या सूक्ताच्या आरंभीं विश्वोत्पत्तीपूर्वीच्या काळाचें वर्णन आहे.

नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमापरो यत् । किमावरीवः कुहकस्य शर्मन्नम्भः किमासीद्गहनं गभीरम् ॥ १ ॥

न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः । *आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किंच*नास ॥ २ ॥ ऋ. १०. १२९.

तेव्हां असत् नव्हतें, सत् नव्हतें. तेव्हां रज नव्हतें, व्योम नव्हतें. व्योमाच्या पलीकडचेंहि कांहीं नव्हतें. तेव्हा कशानें कशाचें आवरण करावयाचें आणि तें कोठें करावयाचें व कोणाच्या कल्याणाकरितां (शर्म)? तेव्हां गहन व गभीर असें जलहि कोठें होतें? १.

तेव्हां मृत्यु नव्हता व अमृतहि (अमरत्व) नव्हतें. रात्री आणि दिवस यांचें ज्ञान नव्हतें. तें (ब्रह्म) त्यावेळी स्वधेशीं (मायेशीं) एकरूप असें वात नसतांहि वर्तत होतें. त्याहून दुसरें पर असें कांहींहि नव्हतें. २.

विश्वोत्पत्तीबद्दल सूक्तकर्त्या ऋषीनें आपलें मत अगदीं भीत भीत व्यक्त केलेलें आहे. 'अंधकारानें व्यापलेला अंधकार' अशी विश्वोत्पत्तीपूर्वीच्या काळाबद्दल कवीनें कल्पना बसविली आहे. चोहोंकडे अफाट अमर्याद असें पाणी व त्यांतून तप-सामर्थ्यानें एक 'एकच चित्तत्त्व' उत्पन्न झालें. याचें मानसिक प्रथम फल म्हणजे काम. मूलतत्त्व अगोदरच चेतन होतें. आपल्या अंतःकरणांत नीट विचार करून, शेवटीं 'नास्ति' व 'अस्ति' याचा संबंध, *किंवा उत्पन्न व अनुत्पन्न वस्तूंचा संबंध, या कामाशीं जोडला* आहे. पण, कवीनें या गोष्टी अगदीं पुसट पुसट रीतीनें दाखविल्या असून त्याच्या शंका मधून मधून डोकावतात *व तो शेवटीं खालीलप्रमाणें उत्कंठापूर्वक प्रश्न करितो.*—

को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः । अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथाको वेद यत आबभूव ॥ ६ ॥

---

* आदर्दिरः=आदरणशील—सायणाचार्य. विदारणशील?

इयं विसृष्टिर्यत आबभूव यदि वा दधे यदि वा न ।
यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेद ॥ ७ ॥ ऋ १०. १२९

ही विविध सृष्टि कोठून कशी झाली हे कोण परमार्थत जाणतो? कोण येथें या गोष्टीचें प्रवचन करू शकेल? देव हे या विसृष्टीहून अर्वाचीन आहेत? म्हणून ही विसृष्टि जेथून झाली तें कोण जाणतो ६

ही विसृष्टि जेथून झाली तें, हिला (कोणी) धारण* करतो किंवा नाहीं तें, इचा परम व्योमाचे ठिकाणीं असणारा जो अध्यक्ष तो 'एक' जाणीत असेल वा नसेल ७

कोठें प्रजापति तर कोठें ब्रह्मणस्पति, कोठें बृहस्पति तर कोठें विश्वकर्मा, अशा तऱ्हेच्या नावाखालीं का होईना पण विश्वकर्त्याची कल्पना ऋग्वेदांतील बहुतेक तात्त्विक सूक्तांत आढळते तरी पण अजून याचें सगुणत्व सुटत नाहीं या वर उद्धृत केलेल्या शेवटच्या ऋचेंत मात्र परमेश्वरानें उत्पत्ति केली कीं दुसऱ्या कांहीं कारणानां ती झाली अशा बद्दल संशय दर्शविला आहे उत्पादक तत्त्वाला अद्याप या सूक्तांत नाव असें दिलेलें नाहीं त्याला "एक" असें म्हटलें आहे तेव्हां सृष्टींत आपणास जें जें दिसतें व भासतें, ज्यांना आपण निरनिराळे देव समजतों ते सर्व देव, त्या सर्व कल्पना एकाच एकजिनसी तत्त्वाच्या विकृती होत भासमान होणारें नानात्व सर्व मिथ्या आहे या कल्पना वैदिक सूक्तांतच प्रादुर्भूत होऊं लागल्या होत्या हें उघड आहे या कल्पनांचा स्पष्ट व स्वच्छ उल्लेख ऋ १ १६४,४६ यांत आढळतो

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ॥
ऋ १. १६४,४६

याला इन्द्र, वरुण, मित्र, अग्नि, म्हणतात आणि हाच (सुपक्ष) सुपर्ण† असा दिव्य गरुत्मान् (पक्षि) आहे असें म्हणतात हा एकच असून याला विप्र (ज्ञाते) अग्नि, यम, मातरिश्वा अशीं नाना प्रकारचीं नावें देतात ४६

आख्यानसूक्तें.—वरील प्रकारें औपनिषद तत्त्वज्ञानाचा पाया घालणारीं तात्त्विक सूक्तें ज्याप्रमाणें ऋग्वेदांत आढळतात, त्याचप्रमाणें आख्यानकाव्याचा पाया घालणारीं सूक्तेंहि या संहितेंत आहेत हीं सूक्तें सुमारें वीस आहेत निरनिराळ्या अतिप्राचीन कथांचे हे संवादात्मक अवशिष्ट भाग आहेत अशा तऱ्हेच्या सूक्तांचा विशेष अभ्यास ओल्डनबर्ग यानें प्रथमतः केला व या सूक्तांना त्यानें आख्यानसूक्तें असें नाव दिलें सांप्रत हेंच नाव या सूक्तांना रूढ झालें आहे ओल्डनबर्ग याचें असें जें मत

* ड्यू-धारण करतो-स्थापन निर्माण करतो, Paul Deussen
† भोम-भाष्यात, सायणाचार्य, नित्यानन्दाश्रम, १०
‡ [illegible] त्याला उत्पन्न करणारा

आहे कीं, आख्यानकाव्याचें मूळस्वरूप गद्यपद्यमिश्रित असें होतें कथानकांतील पात्रांचीं भाषणें तेवढीं पद्यांत व कवीनें आपण सांगितलेले इतर प्रसंग गद्यांत असा याचा प्रकार असे परंतु प्रथम प्रथम यांपैकीं पद्यभाग तेवढा पाठ केला जाई व गद्यभाग म्हणणाराच्या इच्छेप्रमाणें निरनिराळ्या शब्दांत सांगितला जात असे ऋग्वेदाच्या आख्यानसूक्तांत मूळांतला संवादात्मक पद्यभाग तेवढा सांपडतो व कथानकाचा गद्यभाग कालवश झाला आहे मात्र ब्राह्मणग्रंथ व पुढील काळांतील आख्यानकाव्यें यांच्या साहाय्यानें कांहीं कथानकें निदान अंशतः तरी बसवितां येतात या कामीं कित्येक ठिकाणीं टीकाकाराचाहि उपयोग होतो

उदाहरणार्थ ऋ म १० सू ९५ या अठरा ऋचांच्या सूक्तांत पुरूरवा व उर्वशी यांचा संवाद आहे पुरूरवा हा एक मर्त्य माणूस व उर्वशी ही एक अप्सरा होती हीं दोघें चार वर्षेंपर्यंत एकत्र राहिलीं असतां उर्वशीच्या पोटीं गर्भ राहिला नंतर ती अप्सरा उषेच्या प्रथम प्रकाशाप्रमाणें एकाएकीं नाहींशी झाली पुरूरवा तिच्या शोधार्थ गेला त्याला उर्वशी जलदेवतांबरोबर एका तळ्यावर क्रीडा करितांना आढळली पुष्कळ अशीं दुर्बोध झालेल्या ऋचांमधून राजा पुरूरवा व तळ्यांत सखींच्याबरोबर खेळणारी उर्वशी यांच्या संवादा वरून एवढीच माहिती आपणास काढतां येते

सुदैवानें मर्त्य राजा पुरूरवा व अप्सरा उर्वशी यांच्या प्रेमसंबंधाची ही कथा पुढील वाङ्मयांत आपल्याला आढळते, व अशा तऱ्हेनें ऋग्वेदांतील या काव्याचें कथासूत्र साधारणतः पूर्ण करितां येतें शतपथ ब्राह्मणांत पुरूरवा व उर्वशी यांची कथा आहे* त्यांतील कथानकांत ऋग्वेदांतील ऋचा गोवून दिल्या आहेत या ब्राह्मणांत असें सांगितलें आहे कीं, पुरूरव्याशीं लग्न करावयास तयार होतांना उर्वशीनें तीन अटी घातल्या होत्या, त्यांत राजाला नग्न पहाणार नाहीं अशी एक अट होती गंधर्व लोकांना उर्वशी परत मिळावी अशी इच्छा होती, म्हणून रात्रीच्या वेळीं उर्वशीच्या परम प्रीतीतले व तिच्या पलंगास बांधून ठेवलेले असे दोन लहान मेंढे त्यांनीं चोरून नेले तेव्हां, "जवळपास कोणी पुरुष नसल्याप्रमाणें माझे मेंढे चोरीस कसे गेले" असा उर्वशी आक्रोश करूं लागली तेव्हां राजा पुरूरवा वस्त्र वगैरे सावरण्याच्या भानगडींत न पडतां, तसाच नग्न स्थितींत लगबगीनें उठला व चोरांना धरण्यासाठीं धांवला अशा ऐन वेळेस गंधर्वांनां विजेचा प्रकाश पाडला व त्यामुळें राजा नग्न स्थितींत उर्वशीच्या दृष्टीस पडला तेव्हां उर्वशी नाहींशी झाली पुरूरवा परत येऊन पहातो तों अर्थात् उर्वशी तेथें नव्हती तेव्हां दुःखार्त होऊन भ्रमत भटकत पुरूरवा राजा एका तळ्यापाशीं आला त्या ठिकाणीं हंसीच्या

* श प ब्रा ११ ५,१

रूपानें तळ्यामध्यें पोहणाऱ्या अप्सरा त्याचे दृष्टीस पडल्या. या ठिकाणीं जो संवाद झाला तो ऋग्वेदात आढळतो* व हाच संवाद थोडी फार भर घालून, ब्राह्मणात आलेला आहे. पुरुरव्याच्या सर्व विनवण्या व्यर्थ होऊन गेल्या. शेवटीं तो ज्या वेळेस आत्महत्या करण्याला प्रवृत्त झाला व स्वत ला हिंस्र पशूंकडून खाववून घेण्यास तयार झाला, तेव्हा उर्वशीनें त्याला उत्तर केलें तें असें —

पुरूरवो मा मृथा मा प्रपप्तो मा त्वा वृकासो अशिवास उक्षन् । न वै स्त्रैणानि सख्यानि सन्ति सालावृकाणां हृदयान्येता ॥ १५ ॥ ऋ. १०. ९५.

---

* सदरहू सूक्तातील पुरूरवा व उर्वशी याचा संवाद पुढीलप्रमाणे आहे:—

पुरूरवा—"हे प्रिये कठोरहृदये, थोडा वेळ थाव. आपण परस्पर कांहीं गोष्टी बोलू. कारण अशा प्रकारच्या गोष्टी आपल्या गत आयुष्यकालात आपण कधींच न बोलल्यामुळें, शेवटपर्यंत आपणास सुखप्राप्ति झाली नाहीं." (१)

उर्वशी—"असल्या शुष्क संभाषणात कसलें सुख मिळणार आहे? मी तुझ्यापासून उषेप्रमाणें पळालें. तरी, हे पुरूरवस्, तू आपल्या गृहाप्रत गमन कर. मी वायूप्रमाणें दुष्प्राप्यच आहें असें समज." (२)

पुरूरवा—"उर्वशी, तुझ्या विरहानें जड झालेल्या मला मी बलवान असताहि, शत्रूचा पराभव करवत नाहीं व शत्रूची संपत्ति हरण करता येत नाहीं. त्याचप्रमाणे एकंदर राज्यकारभारामध्येंहि चित्त रमत नाहीं, व रणांगणामध्यें मी मनानें किंकर्तव्यमूढ होऊन गेल्यामुळें, माझ्या सैनिकानांहि भीति वाटून ते सिंहनाद करीत नाहींत. (३)

उर्वशीचे पूर्व गोष्टीच्या स्मरणानें निघालेले उद्गार.— "हे उषोदेवि, श्वशुरास वसु व वय देऊन जेव्हा मला पतिविषयक इच्छा होई तेव्हा मी श्वशुरगृहातून पतीच्या खोलींत जात असें. तेथें रात्रंदिवस पतीबरोबर क्रीडा करीत असें. (४)

पुरूरव्यास उद्देशून—"हे राजा, प्रत्यहीं तू माझा तीनदा उपभोग घेत असस. इतर स्त्रियास सोडून, माझी मन कामना तुझ्याकडून अगोदर पूर्ण होईल, या आशेनें मी तुजकडे आलें. हे राजन्, त्या वेळीं तू माझ्या शरीराचा स्वामी होतास. (५)

ती (उर्वशी) सुजूर्णि, श्रेणि, सुम्नआपि व ह्रदेचक्षु या चार सख्यासह एकमेकास मिठ्या मारून निघून गेली. (परतु परत जाताना), त्या अरुणवर्णांकित अप्सरा नवप्रसूत गाई ज्याप्रमाणें शब्द करीत जातात त्याप्रमाणे शब्द करीत नव्हत्या. (६)

उर्वशी—हे पुरूरवस्, तुझा जन्म झाल्याबरोबर देवपत्न्या तुजभोंवतीं एकत्र जमल्या. देवानीं मोठ्या संग्रामाकरिता व दस्यूंना मारण्याकरितां तुझ्या सामर्थ्याची वाढ केली. त्याचप्रमाणें वाहणाऱ्या नद्यानीं स्वतः तुझें संगोपन केलें. (७)

हा पुरूरवस् देवतारूप अप्सराच्या पुढें जेव्हा मनुष्यरूपानें जात असे, त्यावेळीं कामेच्छा उत्पन्न झालेली मृगी ज्याप्रमाणें (व्याधापासून) दूर पळते, किंवा रथास जोडलेले घोडे ज्याप्रमाणें दूर पळतात, त्याप्रमाणें त्या भयभीत होऊन लाजपावून दूर जात. (८)

मानवदेहधारी पुरूरवस् ज्या वेळीं अप्सराशीं कामचेष्टा करावयास जात असे, त्या वेळीं ज्याप्रमाणें क्रीडा करणारे घोडे किंवा साप, मनुष्यास आपलें स्वरूप स्पष्ट दिसू देत नाहींत, त्याप्रमाणें त्या अप्सरा आपलें स्वरूप दिसू देत नसत. (९)

पुरूरवा—जी उर्वशी विजेप्रमाणें प्रकाशते व मला प्रिय असे स्वर्गीय भोग संपादन करते, त्या उर्वशीपासून जेव्हा मला सुलक्षणी पुत्र होईल तेव्हा माझें आयुष्य वृद्धिंगत होईल. (१०)

उर्वशी—हे पुरूरवस्, तू पृथ्वीचें पालन करण्याकरिता जन्मला आहेस व तू माझ्या ठिकाणीं ही गर्भस्थापना केली आहेस. त्या वेळीं मी सांगितल्याप्रमाणें न ऐकता तू प्रतिज्ञाभग केलास, अर्थात् आता शोक करून काय उपयोग? (११)

पुरूरवा—प्रिये, तुला केव्हा पुत्र उत्पन्न होईल? तो मला (केव्हा) सुखवील व मजजवळ रडून हट्ट घेईल? त्याचप्रमाणें हा पुत्र केव्हां आपला दोघाचा वियोग करील व श्वशुराचें तेज वाढवील? (१२)

उर्वशी—राजा, तुझा पुत्र रडू लागताच काळजीपूर्वक त्याचें संवर्धन करण्याकरिता मी त्याला तुझ्याकडे पाठवून देईन परतु तू आपल्या घरीं निघून जा हे मूढ, आता मी तुला प्राप्त होणें शक्य नाहीं. (१३)

पुरूरवा—उर्वशी, तुझ्याबरोबर क्रीडा करणारा तुझा पति जो मी त्या माझें शरीर येथेंच पतन पावो किंवा देशांतरीं गमन करो, किंवा येथेंच पृथिवीच्या अकावर शयन करो, अथवा मला या अरण्यातील हिंस्र लाडगे फाडून खावोत. (१४)

उर्वशी—हे पुरूरवस्, तू प्राणत्याग करू नकोस, येथ उडी टाकू नकोस अमगल लाडगे तुझें शरीर न खावोत. स्त्रियाचें सख्य हें सख्यच नव्हे. तें कोल्ह्याच्या हृदयाप्रमाणें आहे. राजा, मानवरूप घेऊन मीं तुझ्याशीं आपलें देवत्व विसरून विविध प्रकारचीं रूपें धारण करून चार वर्षेपर्यंत रतिसुखाचा उपभोग घेतला. परतु आता माझी तेवढ्यानें पूर्ण तृप्ति झाल्यामुळें मी तुझ्यापासून दूर निघून जात आहें. (१५) (१६)

पुरूरवा—आपल्या तेजानें अतरिक्ष भरून टाकणाऱ्या व स्वर्गीय उपभोग देणाऱ्या उर्वशीस मी वश करतों म्हणून असा हा पुरूरवा तुझी प्रार्थना करतो कीं परत फीर. कारण, हें अंत करण वियोगानें सतप्त झालें आहे. (१७)

उर्वशी—राजा, देवानीं तुला सांगितलें आहे कीं, सांप्रत तू मृत्यूच्या वश आहेस, करिता देवांकरिता यजन कर व स्वर्ग प्राप्त करून घे, म्हणजे तुला आमच्याबरोबर रममाण होतां येईल. अर्थात् मद्विषयक अभिलाष सोडून देऊन हा उपायानें सुखी हो." (१८)

ऋ. १०. ९५.

हे पुरूरवन्, तूं प्राणत्याग करूं नकोस, येथें उडी टाकूं नकोस. अमंगल लांडगे तुझें शरीर न खावोत स्त्रियांचें सख्य हें सख्य नव्हे, कारण हें सख्य कोल्ह्याच्या हृदयाप्रमाणें आहे

पुरूरवा राजा व उर्वशी यांचें पुनरपि मीलन झालें कीं नाहीं याचा ऋग्वेद किंवा शतपथ ब्राह्मण यावरून स्पष्ट बोध होत नाहीं पुरूरवा गंधर्व झाला व गंधर्व लोकांत पुरूरव्याची व उर्वशीची भेट झाली अशी प्राचीन कल्पना असावी असें दिसतें पुरूरवा व उर्वशी यांची कथा भारतवर्षांत अनेक ठिकाणीं आलेली आहे कृष्णयजुर्वेदाच्या काठक ब्राह्मणांत या गोष्टीचा थोडासा उल्लेख आहे, अनेक वेदभाष्यांत ही कथा आहे, महाभारताचें खिलपर्व जें हरिवंश त्यांत ही कथा आलेली आहे, विष्णुपुराणांत व कथासरित्सागरांत ही कथा आहे, व कालिदासासारख्या महाकवीनेंहि आपल्या एका चिरस्थायी नाटकांत ही कथा गोंविली आहे. तरीहि ऋग्वेदसूक्तांतील एतद्विषयक ऋचांपैकीं पुष्कळसा भाग दुर्बोधच राहिला आहे. यांतील कथानकाचा तदनंतरच्या निरनिराळ्या कथानकाशीं मेळ बसविण्याचा व त्यावरून या ऋचा सुबोध करण्याचा प्रयत्न होऊनहि फारसा उपयोग झालेला नाहीं. या एका गोष्टीवरूनहि आपणास सध्या उपलब्ध असलेल्या वाङ्मयाहून ऋग्वेद किती जुना आहे ही गोष्ट स्पष्ट होते.*

ऋग्वेदकालीं कथा सांगण्याची कला किती वाढली होती याचा आणखी एक महत्त्वाचा नमुना आपणास ऋग्वेद मं १० सू १० यांत यमयमीसंवादांत सांपडतो. या संवादाच्या मुळाशीं मानववंशाच्या उत्पत्तीसंबंधीं कांहीं तरी प्राचीन काल्पनिक कथा असावी †

मानववंश खुंटून लयास जाऊं नये म्हणून 'यमी' आपल्या भावाला समागमास प्रवृत्त करण्याचा प्रयत्न करते. प्रेमरसानें थबथबलेल्या आपल्या मोहक वाणीनें यमीनें यास भावाला वळविण्याचा प्रयत्न केला आहे तसेंच यम तिचा धिक्कार करतो त्या वेळीं त्याची वाणीहि पण सौम्य असून निश्चयाची आहे परमेश्वरानें घालून दिलेल्या सनातन धर्माचें उल्लंघन होऊं नये, यासाठीं एकाच रक्तमांसाच्या स्त्रीपुरुषांनीं विवाहपाशांत बद्ध होणें अनुचित आहे असें यमानें यमीस सांगितलें आहे या भाषणामध्यें नाट्यमय आवेश आहे परंतु दुर्दैवानें यांतला बराचसा भाग दुर्बोध होऊन बसला आहे यमी प्रथम म्हणते —

ओचित्सखायं सुख्या ववृत्यां तिरः पुरू चिदर्णवं जगन्वान् । पितुर्नपातमादधीत वेधा अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥ १ ॥ ऋ १०·१०

गुप्त व प्रशस्त अशा अर्णव प्रदेशांत जाऊन माझ्या पूज्य सख्याला मी सख्यासाठीं (संभोगसख्यासाठीं) अभिमुख करूं इच्छितें पृथ्वीवर उत्कृष्टगुण असा (कोणीतरी) व्हावा अशी इच्छा करणारा विधाता तुझा गर्भ (माझे ठिकाणीं) ठेवो १

यावर यम म्हणतो —

न ते सखा सख्यं वष्ट्येतत्सलक्ष्मा यद्विषुरूपा भवाति । महस्पुत्रासो असुरस्य वीरा दिवो धर्तार उर्विया परि ख्यन् ॥ २ ॥ ऋ. १०. १०.

तुझा सखा सख्य (असल्याप्रकारचें) इच्छीत नाहीं. कारण, जी समानरूप (नात्याची) आहे ती विषमरूप (नात्याची) होईल महाप्रज्ञावान् असुराचे पुत्र वीर आहेत, द्यावादि लोक धारण करणारे आहेत. ते सर्वत्र पहातात. २.

परंतु यमीनें आपलाच हट्ट चालवून पुन्हा म्हटलें कीं, मानववंश कायम रहावयासाठीं तुझा माझा संगम व्हावा अशी देवाचीच इच्छा आहे. यम जसजसा नाहीं नाहीं म्हणे तसतशी यमी अधिक अधिकच उत्कंठित होत जाई.

यमस्य मा यम्यं काम आगन्त्समाने योनौ सहशेय्याय । जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां* वि चिद्वृहेव रथ्येव चक्रा ॥ ७ ॥ ऋ. १०. १०.

एकाच ठिकाणीं सहशयन करण्याचा यमविषयक काम यमीचे ठिकाणीं आला आहे † मी माझी तनु पतीपुढें जाया (करते त्या-) प्रमाणें स्वदधीन करतें ‡ रथचक्र (आणि अक्ष) याप्रमाणें एकमेकास आलिंगन देऊं ७.

यावर यम म्हणतो —

न तिष्ठन्ति न नि मिषन्त्येते देवानां स्पश इह ये चरन्ति । अन्येन मदाहनो याहि तूयं तेन वि वृह रथ्येव चक्रा ॥ ८ ॥ ऋ. १०. १०.

देवाचे हेर जे येथें संचार करितात ते (कोठेंहि) थांबत नाहींत व डोळेझांक करीत नाहींत. हे प्रहार करणारे, तूं त्वरित अन्य पुरुषाकडे जा व त्यास रथचक्र (आणि अक्ष) याप्रमाणें आलिंगन दे. ८.

---

* गेल्डनेर 'वेदिक स्टडीज्' १. २४१-२९५. ग्रेगिन्न ओल्डनबर्ग Z. D. M. G. ३९ ७२. इत्यादि. 'The Literature of Ancient India, p 53 etc † 'यम' शब्दाचा अर्थ जुळा. यमी हें त्याचें स्त्रीलिंगी रूप होय. A Winter नावाच्या मनुष्यानें या गोष्टीचें पौराणिक स्पष्टीकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याच्या निबंधाचें नांव "My brother wooes me" या निबंधांत लेखकानें ऋ १०-१० शीं तुलना एका लेटिश लौकिक काव्याशीं केली आहे. या काव्यांत एका भावानें आपल्या बहिणीस संभोगास प्रवृत्त करण्याचा यत्न केला आहे.

* विवृहेव=विविध रीतीनें (कामाचा) उपभोग घेऊं—सायण.
† यमीविषयक काम यमाचे ठिकाणीं उत्पन्न होवो—सायणभाष्य, ऋग्वेद. वर दिलेला अर्थ अथर्ववेदावरील सायणभाष्याप्रमाणें आहे.
‡ रिरिच्याम्=धरा

तथापि यमी अधिकाधिकच बेफाम होऊन तिची यमाला आलिंगन देण्याची इच्छा सारखी बळावत जाते. तरीहि यम वारंवार तिला झिडकारतो. शेवटीस संतापून जाऊन यमी म्हणते कीं, . ।

बतो बतासि यम नैव ते मनो हृदयं चाविदाम । अन्या किल त्वां कक्ष्येव युक्तं परिष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ॥ १३ ॥
ऋ. १०. १०.

हे यमा, तूं अति दुर्बल झाला आहेस. तुझी मला कींव येते. तुझें मन व हृदय (तुझ्या ताब्यांत) मुळीच नाहीं.* हें मला कळलें. कक्षारज्जु (तंग) ज्याप्रमाणें अश्वाला परिवेष्टन करते किंवा लता ज्याप्रमाणें वृक्षाला परिवेष्टून असते त्याप्रमाणें दुसरी कोणी तरी तुला रात्रीनें परिवेष्टून आहे. १३.

यावर यमाचें उत्तरः—

अन्यमू षु त्वं यम्यन्य उ त्वां परिष्वजाते लिबुजेव वृक्षम्। तस्य वा त्वं मन इच्छा स वा तवाधा कृणुष्व संविदं सुभद्राम् ॥ १४ ॥ ऋ. १०. १०.

तर मग तूं दुसऱ्यालाच लता वृक्षाला आलिंगन देते त्याप्रमाणें दृढ आलिंगन दे व तोहि तुला तसेंच आलिंगन देवो. तूं त्याचें मन ओढून घे. तो तुझें घेवो. व नंतर (त्याच्यासह) गोड (सुखांचा) अनुभव घे. १४

यमयमीसंवादाचा शेवट काय झाला हें समजत नाहीं. पुढच्या वाङ्मयांतहि यावद्दल माहिती मिळत नाहीं. हें ऋग्वेदांतील सूक्त म्हणजे एक शिरोविहीन धडाप्रमाणें आहे. मात्र वरील उताऱ्यावरून याचें मूळ एक उत्तम काव्य असावें एवढें स्पष्ट होतें.

या आख्यानसूक्तांच्या जोडीला वसविण्यासारखें दुसरें सूक्त म्हणजे ऋ १०·८५ हें सूर्यासूक्त होय. या सूक्तांत सूर्याची कन्या जी सूर्या (उषेचें एक नांव) तिचें व सोम देवतेचें लग्न झाल्याचें वर्णन आहे. हिला अश्विनौ यांनीं मागणी घातलेली होती. या सूक्ताच्या एकंदर ऋचा ४७ असून त्यांचा परस्परसंबंध जरासा तुटक वाटतो. यांपैकीं पुष्कळ ऋचा विवाहविधिविषयक आहेत. घरगुती संस्कारांचा व आचारांचा ग्रंथ जो 'गृह्यसूत्र' त्यावरून आपणास असें दिसून येतें कीं, सामान्य माणसाच्या विवाहविधीच्या वेळेसहि यांपैकीं बहुतेकांचा उपयोग केला जात असे. परंतु विंटरनिट्झ असें म्हणतो कीं, और्ध्वदेहिक क्रियेबद्दलच्या सूक्तांप्रमाणेंच याहि सूक्तांतल्या ऋचा केवळ प्रायोगिक ग्रंथांतून निवडून एकत्र केलेल्या नसाव्या; पण जर कदाचित् अशीच वस्तुस्थिति असेल तर विवाहविधीच्या वेळीं म्हणावे लागणारे मंत्र रिती प्रार्थनापुस्तकाप्रमाणें एका प्रकरणांत ग्रथित केलेले आहेत असें अनुमान करावें लागेल. विंटरनिट्झची अशी समजूत आहे कीं, या सूक्तांत सूर्या देवतेच्या लग्नाची कथा असावी. इतर आख्यानसूक्तांतल्याप्रमाणें येथेंहि मूळ कथेंतील गद्यभाग नष्ट होऊन केवळ लग्नप्रसंगींचीं ऋत्विजांचीं भाषणें, मंत्र वगैरे, व कथेंतील कांहीं महत्त्वाच्या गोष्टींबद्दलचीं पद्यें एवढेंच शिल्लक राहून बाकीचा भाग नष्ट झाला असावा. या सूक्तांतील विवाहमंत्रांपैकीं अनेक मंत्र असे आहेत कीं त्यांतील साधा व प्रेमळ भाव पाहून वर सांगितलेल्या और्ध्वदेहिक क्रियेसंबंधाच्या सूक्तांची आठवण होते. उदाहरणार्थ, नवपरिणीत दाम्पत्याला खालील शब्दांनीं आशीर्वाद दिला आहे.

इह प्रियं प्रजया ते समृध्यतामस्मिन्गृहे गार्हपत्याय जागृहि । एना पत्या तन्वं सं सृजस्वाधा जिव्री विदथमा वदाथः ॥ २७ ॥ ऋ. १०. ८५.

हे वधू, येथें (तुला) संतती होऊन तुझें प्रिय होवो. या गृहीं जागृतीनें गार्हपत्याचें रक्षण कर. या पतीबरोबर तूं शरीरानें एक हो. तुम्ही दोघेंजणें वृद्धपणींहि या घरांत एकमेकांशीं आभिमुख्यानें बोला (मिळून रहा). २७.

वधूवरांची वरात चालली असतांना वाटेंतील प्रेक्षक लोकांस उद्देशून पुढील ऋचा आहे.

सुमंगलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत । सौभाग्यमस्यै दत्वायाथास्तं विपरेतन ॥ ३३ ॥ ऋ. १०. ८५.

ही सुमंगल वधू, इला येऊन पहा, हिला सौभाग्याशीर्वाद देऊन आपापल्या घरीं जा. ३३.

प्राचीन आर्यन् पद्धतीप्रमाणें पति ज्या वेळेस पत्नीचें पाणिग्रहण करितो तेव्हां त्यास खालील मंत्र म्हणावा लागतोः—

गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः । भगो अर्यमा सविता पुरन्धिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ॥ ३६ ॥ ऋ. १०. ८५.

मी तुझ्या हाताचें सौभाग्यासाठीं ग्रहण करतों. मज-पतीबरोबर तूं वृद्ध होईपर्यंत अस. भग, अर्यमा, सविता, पुरन्धि (उषा) या देवतांनीं मला गार्हपत्य प्राप्त व्हावें म्हणून तुला माझ्या स्वाधीन केली आहे. ३६.

शेवटीं नवपरिणीत दांपत्यानें गृहप्रवेश केल्यानंतर त्यांचें स्वागत पुढील शब्दांनीं केलें जातें:—

इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यश्नुतम् । क्रीळन्तौ पुत्रैर्नप्तृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे ॥ ४२ ॥ ऋ. १०. ८५.

तुम्ही दोघेंजण येथें असा. तुमचा वियोग न होवो. तुम्ही दीर्घायु व्हा आणि पुत्रपौत्रांसह आपल्या घरीं आनंदानें क्रीडा करा. ४२.

---

* अथवा तुझें मन व हृदय(तुझें) नाहीं, आम्हाला ठाऊक झालें.

नंतर वधूला पुढील आशीर्वाद दिला जातो —

इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृणु । दशास्यां पुत्राना धेहि पतिमेकादशं कृधि ॥ ४५ ॥ ऋ १० ८५

हे इन्द्रा, तू हिला सुपुत्रवती आणि भाग्यवती कर हिच्या ठिकाणीं दहा पुत्र देऊन पति अकरावा होईल असें कर ४५

कांहीं कांहीं विवाहमंत्राचें स्वरूप बरेंचसें जादुटोण्याच्या मंत्रासारखें दिसतें या विवाहमंत्रांपैकीं कांहीं मंत्र दुष्ट क्रिया अशाच तऱ्हेचीं दुसरीं कांहीं चेटकें, कीं ज्याच्या योगानें पत्नी भावी पतीचें अनिष्ट करूं शकते, त्याच्या प्रतिकारार्थ म्हणावयाचे असतात व कांहीं पत्नीच अनिष्ट करणारे जे राक्षस पिशाचादि त्यांचें निवारण करण्यासाठीं म्हणावयाचे असतात

मांत्रिकी सूक्तें —ऋग्वेदांत जवळ जवळ ३० सूक्तें वरील प्रकारच्या मंत्रांचीं आहेत यांत नानाप्रकारचे रोग नाहींसे व्हावे, गर्भाचें रक्षण व्हावें, दुष्ट स्वप्नें व अशुभ शकुन यांचा प्रतिकार व्हावा, आणि चेटक्याचें निरसन, शत्रूंचा व दुष्ट मांत्रिकाचा नाश, प्रतिस्पर्ध्यांचा पराजय, विष व सर्पादिकांचा प्रतिकार इ० गोष्टी घडून याव्या यासाठीं म्हणावयाचे मंत्र आहेत त्याचप्रमाणें, शेतकी, बैल, युद्ध, यासंबंधीं आशीर्वादपर मंत्र, झोंप येण्याचे मंत्र, इत्यादि अनेक मंत्र या सूक्तांत आहेत

या सूक्तांतच ऋ ७ १०३ हें फारच गमतीचें दर्दुरसूक्तहि येतें येथें ब्राह्मण व बेडूक यांची तुलना केली आहे उष्णकाळांत हे बेडूक मौनरूप घेतलेल्या ब्राह्मणाप्रमाणें निःशब्द असतात जेव्हां पावसाळा येतो तेव्हां ते पुत्र पित्याकडे आनंदानं ओरडत जातो त्याप्रमाणें एकमेकांकडे आनंदानं शब्द करीत जातात पितुर् न पुत्रो अन्यो अन्यमुपवदन्तमेति ॥ ७ १०३,३ ज्याप्रमाणें, पाठशाळेंत शिष्य गुरूच्या शब्दाप्रमाणें शब्द उच्चारून वेद म्हणतो तसे हे बेडूक एकमेकाच्या शब्दाचा अनुकार करतात ते नाना प्रकारचे उंचनीच सूर काढतात सोमयागांत ज्याप्रमाणें ऋत्विज भरलेल्या सोमपात्राभोंवतीं बसून गातात त्याप्रमाणें हे बेडूक पावसाळ्याच्या आरंभीं गाणीं गाऊन पावसाचें स्वागत करितात या सूक्ताच्या शेवटीं धनधान्यसंपत्तीबद्दल एक प्रार्थना केली आहे ती अशी —

गोमायुरदादजमायुरदात्पृश्निरदाद्धरितो नो वसूनि । गवां मण्डूका ददतः शतानि सहस्रसावे प्रतिरन्त आयुः ॥ १० ॥ ऋ ७. १०३.

बैल आम्हांस संपत्ति देवोत तसेंच मेंढेहि पण आम्हांस सौख्य देवोत रंगीत वर्णाचे व हिरव्या वर्णाचे आम्हांस सुख देवोत हे बेडूक आम्हांस शेंकडों गाई देवोत हजार वर्षें पर्यंत हे बेडूक आपलें आयुष्य आम्हांस देवोत १०

या सर्व गोष्टी मोठ्या मौजेच्या आहेत बहुतेक सर्व लोक या सूक्तांत ब्राह्मणाचा व्याजोक्तिपूर्ण उपहास आहे असें मानीत परंतु ब्लूमफील्ड यानें असें सिद्ध करून दाखविलें आहे कीं, हें सूक्त म्हणजे पाऊस पाडण्यासाठीं जपलेला मंत्र आहे हा एक पावसाचा तोडगा आहे बेडूक पृथ्वीवर पाणी आणितात अशी प्राचीनांची समजूत असल्यानें त्यांची पर्जन्य घेऊन येणारे अशा नात्यानें स्तुति केली आहे अर्थातच यांची व ब्राह्मणाची तुलना हा ब्राह्मणाचा उपहास नसून ती उलट बेडकाची खुशामत होय हें सांगणें नकोच

तथापि असेंहि असण्याचा संभव आहे कीं, हें सूक्त प्रथमतः उपहास करण्यासाठीं म्हणून लिहिलें गेलें असून नंतर पुढच्या काळांतील लोकांनीं त्याला मांत्रिकी स्वरूप दिलें असावें तसेंच ऋ मं ६ सूक्त ७५ हें सूक्तहि प्रथमतः युद्धसूक्त म्हणून लिहिलेलें असावें व नंतर त्याचें रूपांतर आशीर्वचनांत झालें असावें या सूक्तांतील कांहीं कांहीं ऋचा काव्य या दृष्टीनें, विशेषतः कल्पनेच्या चढाओढीच्या दृष्टीनें, बऱ्याच उच्च प्रतीच्या आहेत, तर कांहींची भाषा अगदींच रुक्ष व नीरस असून जादूच्या मंत्राप्रमाणें आहे पहिल्या तीन ऋचा या मंत्राप्रमाणें नसून युद्धसूक्तासारख्या भासतात

जीमूतस्येव भवति प्रतीकं यद्वर्मी याति समदामुपस्थे । अनाविद्धया तन्वा जय त्वं स त्वा वर्मणो महिमा पिपर्तु ॥ १ ॥

धन्वना गा धन्वनाजिं जयेम धन्वना तीव्राः समदो जयेम । धनुः शत्रोरपकामं कृणोति धन्वना सर्वाः प्रदिशो जयेम ॥ २ ॥

वक्ष्यन्तीवेदा गनीगन्ति कर्णं प्रियं सखायं* परिषस्वजाना । योषेव शिङ्क्ते वितताधि धन्वञ्ज्या इयं समने पारयन्ती ॥ ३ ॥ ऋ ६. ७५

जेव्हां हा राजा चिलखत घालून संग्रामाच्या अग्रभागीं शिरतो तेव्हां तो जीमूताप्रमाणें दिसतो. हे राजा तुझें, शरीर अनाविद्ध (अक्षत) राहून तू शत्रूला जिंक (या) कवचाचा महिमा तुझें रक्षण करो १

आमच्या धनुष्याच्या साहाय्यानें आम्हीं गाई जिंकाव्या व लढायामागें लढाया जिंकाव्या उद्धत व अत्यंत मदोन्मत्त (शत्रुसेना) जिंकाव्या आमचें धनुष्य शत्रूंचा इच्छाभंग करो आमच्या धनुष्यानें सर्व दिशा (आम्हीं) जिंकाव्या २

ही धनुष्यावर चढविलेली व रणकर्मांत पार नेणारी दोरी प्रियसख्याला आलिंगन देणाऱ्या स्त्रीप्रमाणें जणू कांव बोलण्याच्या इच्छेनें कानापाशीं येते व (मंजुळ) बोलते ३

सामान्यतः पाहतां, ऋग्वेदांतील मांत्रिकी सूक्तांत व अथर्ववेदांतील मांत्रिकी सूक्तांत फारसा फरक नाहीं अथव

* सखायं=प्रतिबिंब द्रष्टुम्-सायण, यास्क

वेदासंबंधानें आपल्याला पुढें बोलावयाचेंच आहे. परंतु ऋग्वेदांत देवतापर व यज्ञिय सूक्तांबरोबरच मानिवी सूक्तांचा अंतर्भाव केलेला आहे व तो केवळ दहाव्या मंडलातच नसून इतरत्रहि आहे ही गोष्ट ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे.

लौकिक सूक्तें.—वरील गोष्टीपेक्षा अधिक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे ही कीं, कित्येक निवळ लौकिक पद्यें ऋग्वेदांतील पारमार्थिक व यज्ञविषयक सूक्तांत मधून मधून आलीं आहेत. उदाहरणार्थ, ऋ. मं ९ सू १११ हें सूक्त सोमसूक्तांत आढळतें व यांत मनुष्यप्राण्याच्या नाना प्रकारच्या वासनांची निंदा आहे. कदाचित् एखाद्या विनोदी माणसानें, "सोमा इन्द्रासाठीं वहा" असलें पालुपद यांतील ऋचांना जोडलें म्हणूनहि या सूक्ताचा ऋग्वेदसंहितेंत अंतर्भाव झाला असावा. हें सूक्त खालीं दिलें आहे

नानानं वा उं नो धियो वि व्रतानि जनानाम् । तक्षा रिष्टं रुतं भिषग्ब्रह्मा सुन्वन्तमिच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ १ ॥

जरतीभिरोषधीभिः पर्णेभिः शकुनानाम् । कार्मारो अश्मभिर्द्युभिर्हिरण्यवन्तमिच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ २ ॥

कारुरहं ततो भिषगुपलप्रक्षिणी नना । नानाधियो वसूयवोऽनु गा इव तस्थिमेन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ३ ॥

अश्वो वोळ्हा सुखं रथं हसनामुपमन्त्रिणः । शेपो रोमण्वन्तौ भेदौ वारिन्मण्डूक इच्छतीन्द्रायेन्दो परि स्रव ॥ ४ ॥
ऋ ९. १११.

आमच्या नाना बुद्धी असतात, जनांचीं नानाव्रतें (कर्में) असतात. तक्षा (सुतार) तक्षणाची (लाकूड तासण्याची), वैद्य वर्णाची (रोग्याच्या) व ब्राह्मण सवन करणाऱ्याची इच्छा करीत असतो हे सोमा, तू इन्द्रासाठीं वहा. १.

वाळलेलीं लाकडें, पक्ष्यांचीं पिसें व (घासण्याचे) दगड (भट्टी (इ० सामग्री)सह लोहार धनवानाची इच्छा करितो. हे सोमा, तू इन्द्रासाठीं वहा. २.

मी एक कवि (कारु) आहे माझे वडील वैद्य आहेत माझी आई घरात कांडणारी आहे. अशा तऱ्हेनें जसे गाईंच्या मागें गोंधारी धावतात, तसे आम्ही पैशाच्या मागे धावतो हे सोमा, तूं इन्द्रासाठीं वहा. ३.

घोडा गाडी हलकी असावी अशी इच्छा करतो, खुशामते लोक हांसाच्या लकेरीची इच्छा करितात, बेडूक पाण्याच्या उपस्याची इच्छा करितात हे सोमा, तू इन्द्रासाठीं वहा ४

धार्मिक विधींचा ज्यांत काहीं संबंध नाहीं, अशा सूक्तांपैकीं उत्तम सूक्त म्हणजे ऋ मं. १० सूक्त ३४ हें आहे. या सूक्तांत द्यूत खेळून पश्चात्ताप पावलेल्या एका द्यूतकाराचें भाषण आहे. यानें आपल्या आयुष्याचा द्यूतापायीं नाश करून घेतल्यामुळें याला पश्चात्ताप झाला आहे.

न मा मिमेथ न जिहीळ एषा शिवा सखिभ्य उत मह्यमासीत् । अक्षस्याहमेकपरस्य हेतोरनुव्रतामप जायामरोधम् ॥ २ ॥

द्वेष्टि श्वश्रूरप जाया रुणद्धि न नाथितो विन्दते मर्डितारम् । अश्वस्येव जरतो वस्न्यस्य नाहं विन्दामि कितवस्य भोगम् ३

अन्ये जायां परि मृशन्त्यस्य यस्यागृधद्वेदने वाज्यक्षः । पिता माता भ्रातर एनमाहुर्न जानीमो नयता बद्धमेतम् ॥४॥
ऋ. १०. ३४.

माझ्या पत्नीनें माझा कधींहि धिक्कार केला नाहीं, ती कधींहि माझ्यावर चरफडली नाहीं, उलट माझ्या मित्राबद्दल व माझ्याबद्दल तिच्या मनांत आदर असे अशी जरी ती गुणवती होती तरी फाशाच्या नादानें मीं तिला घालवून दिलें. कारण फाशावाचून मला काहींच प्रिय वाटत नाहीं. २.

माझी सासू माझा द्वेष करते, माझी बायको मला विचारीत नाहीं उघडच आहे, जुगाऱ्याच्या विनवणीला कोण भीक घालतो? जुगाऱ्याचा उपयोग काय होऊं शकेल हें समजतच नाहीं म्हातारा झालेल्या घोड्याप्रमाणें तो निरुपयोगीच ठरतो ३

फाशांनीं खेळण्याकरितां हा जेव्हां बाहेर निघतो तेव्हां याच्या बायकोचा हात परके धरतात, याचे भाऊ, बाप, आई म्हणतात, "आम्ही याला ओळखीत नाहीं याला बांधून घेऊन जा." ४.

फाशाचा मोह किती पडतो याचेंहि वर्णन खालीलप्रमाणें कठोर भाषेत केलेलें दिसतें —

यदादीध्ये न दविषाण्येभिः परायद्भ्योऽव हीये सखिभ्यः । न्युप्ताश्च बभ्रवो वाचमक्रतँ एमीदेषां निष्कृतं जारिणीव ॥ ५ ॥
ऋ. १०. ३४.

आणि जरी मी आपल्या मनाशीं निश्चय केला कीं, अतःपर फाशांनीं खेळावयाचें नाहीं, का, कीं, त्यामुळें माझे मित्र माझा धिक्कार करतात, तरी देखील फाशाचा आवाज ऐकल्याबरोबर व्यभिचाराला चटावलेल्या बाईप्रमाणें मीं त्याच्याकडे धांव घेतों ५

फाशाच्या संबंधानें आणखी असें म्हटलें आहे —

अक्षास इदङ्कुशिनो नितोदिनो निकृत्वानस्तपनास्तापयिष्णवः । कुमारदेष्णा जयतः पुनर्हणो मध्वा संपृक्ताः कितवस्य बर्हणा ॥ ७ ॥

नीचा वर्तन्त उपरि स्फुरन्त्यहस्तासो हस्तवन्तं सहन्ते । दिव्या अङ्गारा इरिणे न्युप्ताः शीताः सन्तो हृदयं निर्दहन्ति ॥ ९ ॥

हे फासे म्हणजे मासापर्यन्त रुपणारे गळ होत हे कपटी फरावे आहेत, ह्याच्यायोगें शरीराचा दाह होतो, त्याचे तुकडे होतात. थोड्याशा लाभार्थ आमिष दाखवून ते जुगारी माणसाला नादीं लावितात. इतकें असूनहि जुगाऱ्याला त्याचाच मोद पडतो ७

फासे खालीं पडतात, ते वर उंचवत खेळतात त्याना स्वत ला हात नसले तरी दुसऱ्याच्या हाताना ते आपणाकडे ओढून घेतात फासे जादूच्या कोळशाप्रमाणें होत ते स्वत थंड असले तरी दुसऱ्याचीं अत करणें जाळतात" ९

शिवाय या जुगाऱ्यानें स्वत चा स्त्रीहि तिटकारा केला तरी तो फाशाच्या मोहात सापडतोच

जाया तप्यते कितवस्य हीना माता पुत्रस्य चरत क्व स्वित । ऋणावा बिभ्यद्धनमिच्छमानोऽन्येषामस्तमुप नक्तमेति ॥ १० ॥

स्त्रियं दृष्ट्वाय कितवं ततापान्येषां जायां सुकृतं च योनिम् । पूर्वाह्णे अश्वान्युयुजे हि बभ्रून्त्सो अग्नेरन्ते वृषल पपाद ॥ ११ ॥ ऋ. १० ३४

जुगाऱ्याची विरही पत्नी विचारी एकटीच झुरत असते. आपला मुलगा कोठें भटकतो ते समजत नाहीं म्हणून त्याची आई सुद्धा दु ख करीत असते. हा स्वत कर्जबाजारी होऊन भीत भीत धनाची इच्छा करीत हिंडतो व रात्रीचा परक्याच्या घरात दडून रहातो १०.

दुसऱ्याच्या बायका सुखानें नादताना पाहून व त्याची गृहव्यवस्था पाहून याला अतोनात दु ख होतें सकाळीं उजाडतांच हा पश्चात्तापानं फासे फेकून देतो, पण पश्चात्तापाची लहर मावळली कीं, हा गरीब बिचारा पुन मोहवश होतो ११.

परंतु शेवटीं चागलें वागायचेंच असा निश्चय करून तो फाशाचींच मला आपल्या जाचातून सोडवा अशी प्रार्थना करतो तो म्हणतो,

अक्षैर्मा दीव्य कृषिमित्कृषस्व वित्ते रमस्व बहु मन्यमान । तत्र गाव कितव तत्र जाया तन्मे विचष्टे सवितायमर्य. ॥ १३ ॥ ऋ १०.३४.

मला सन्माननीय सवितृ देवानें आज्ञा केली आहे कीं, फाशानीं जुगार खेळूं नको, शेती कर, संपत्तीचा उपभोग घे, त्यात गाई व स्त्री याची प्राप्ति होईल

द्यूतविषयक उल्लेख ऋग्वेदात आणखी एक ठिकाणीं आढळतो तेथें द्यूतातील फासे (त्या वेळीं बेहड्यांचीं फळें) दानम्याची उपमा घेतली आहे.

चतुरश्चिद्ददमानाद्बिभीयादा निधातोः ।

ऋ. १. ४१, ९.

चार (फासे-कवड्या-बेहड्याचीं फळें) टाकणाऱ्यापासून तो टाकीपर्यंत भय असतें याखेरीज कितव आणि श्वघ्नी ('स्व'चा नाश करणारा) असे शब्द आले आहेत.

दानस्तुतिसूक्तें.—निवळ लौकिक वर्णनात्मक सूक्तें व धार्मिक सूक्तें यांच्यामध्यें एक 'दानस्तुति' सूक्ताचा दुवा आहे हीं सूक्तें म्हणजे यज्ञ करविणारे जे राजे वगैरे लोक त्याच्या उदारतेचे वर्णन करणारीं सूक्तें होत अशा तऱ्हेचीं सूक्तें जवळ जवळ चाळीस आहेत यात काहीं जयसूक्तें आहेत, त्यात इन्द्राचं स्तवन आहे इन्द्रस्तवनाचें कारण त्याने एखा राजाला आपल्या शत्रूवर विजय मिळविण्याचे कामीं मदत केली हें होय इन्द्राच्या स्तवनाबरोबरच विजयी राजाचेंहि स्तवन उरकून घेतलें आहे सूक्ताच्या शेवटीं सूक्तकर्ता ऋषि आपल्या यजमानानें आपणास बैल, घोडे, लढाईत लुटून आणलेले सुदर सुदर नोकरलोक इत्यादि गोष्टी दिल्याबद्दल त्याची स्तुति करितो यात मधून मधून या गुलामाच्यापासून कवीला जें सुख मिळतें त्याचे जरा ग्राम्य भाषेंत वर्णन आहे काहीं सूक्तें ही इन्द्रदेवतेलाच उद्देशून आहेत–विशिष्ट प्रसगाना उद्देशून रचिलेलीं यज्ञसूक्तें असून तीं कोणातरी राजाच्या किंवा श्रीमान् माणसाच्या विनतीवरून रचिलेली आहेत काहीं सूक्तात भरपूर दक्षिणा दिल्याबद्दल यज्ञकर्त्याची स्तुति आहे 'दानस्तुति'सूक्तात दक्षिणा देणाऱ्या राजाच सबद नाव दिलेलें असतें यावरून या सूक्तात प्रत्यक्ष घडलेल्या काहीं ऐतिहासिक गोष्टींचा उल्लेख असावा असें निश्चयानें म्हणता येतें या दृष्टीनें हीं सूक्तें महत्त्वाचीं आहेत काव्य या दृष्टीनें या सूक्तात काहींच अर्थ नाहीं 'देणावळ तशी धुणावळ' या न्यायानें किंवा 'सागितलेला हुकूम पाळावयाचा' म्हणून हीं सूक्तें कशीं तरी रचिलेलीं दिसतात दानस्तुतिसूक्ताशीं काहींहि सबध नसणारीं अशीं ऋग्वेदसूक्तें टाकटिकीनें लिहिलेलीं आहेत वैदिक ऋषि कित्येक वेळा आपलें काव्य व सुताराचें काम याची तुलना करितात तथापि ही गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे कीं, काव्य या दृष्टीनें जीं सूक्तें वाखाणण्यायोग्य आहेत त्यात दानस्तुतिसूक्ताचा अतर्भाव होत नाहीं ओल्डनबर्गनें एके ठिकाणीं असं म्हटलें कीं, "सामान्यत वैदिक सूक्तातील काव्य सौंदर्यप्रचुरित नाहीं, व जातीचें हित साधणें व वैयक्तिक स्वार्थ साधणें या दोन गोष्टीच सूक्तकारांना माहीत होत्या" यावर विटरनिट्झनें असें उत्तर दिलं आहे कीं, "१०२८ सूक्तांपैकीं, ४० च सूक्तें फारतर अशा तऱ्हेचीं आहेत ही गोष्ट ओल्डनबर्ग विसरलेसें दिसतें वैदिक काळांतील कविगणामध्यें कृत्रिम रचना करणारे लोक नव्हते, असें म्हणण्याचा माझा उद्देश नाहीं, परंतु त्याचबरोबर खरे कवीहि त्या काळात होते हे विसरून चालावयाचें नाहीं एवढेंच मला म्हणावयाचें आहे."

"दानस्तुति" सूक्तें असें ज्यांना एका अर्थी म्हणतां येईल परंतु जीं दुसऱ्याहि दृष्टीनीं महत्त्वाचीं आहेत अशीं कांहीं सूक्तें ऋग्वेदांत आहेत. त्यांपैकीं सूक्त ऋ. १०·११७ हें एक सूक्त होय. यामध्यें एका नीतितत्त्वाचा निर्देश आहे म्हणून त्याचा या ठिकाणीं उल्लेख करणें अवश्य आहे. नीतितत्त्वांचा निर्देश ऋग्वेदांत याखेरीज इतरत्र कोठेंहि आढळत नाहीं. ऋग्वेदांत नीतितत्त्वांखेरीज सर्व कांहीं आहे. यास्तव खालीं भाषांतर करून दिलेलें सूक्त हें ऋग्वेदांत मोठें चमत्कारिक दिसतें.

न वा उ देवाः क्षुधमिद्वधं ददुरुताशितमुपगच्छन्ति मृत्यवः । उतो रयिः पृणतो नोप दस्यत्युतापृणन्मर्डितारं न विन्दते ॥ १ ॥

य आध्राय चकमानाय पित्वोऽन्नवान्सन्रफितायोपजग्मुषे । स्थिरं मनः कृणुते सेवते पुरोतो चित्स मर्डितारं न विन्दते ॥ २ ॥

स इद्भोजो यो गृहवे ददात्यन्नकामाय चरते कृशाय । अरमस्मै भवति यामहूता उतापरीषु कृणुते सखायम् ॥३॥

न स सखा यो न ददाति सख्ये सचाभुवे सचमानाय पित्वः । अपास्मात्प्रेयान्न तदोको अस्ति पृणन्तमन्यमरणं चिदिच्छेत् ॥ ४ ॥

पृणीयादिन्नाधमानाय तव्यान्द्राघीयांसमनु पश्येत पन्थाम् । ओ हि वर्तन्ते रथ्येव चक्रान्यमन्यमुप तिष्ठन्त रायः ॥५॥

मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत्स तस्य । नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ।६।

कृषन्नित्फाल आशितं कृणोति यन्नध्वानमप वृङ्क्ते चरित्रैः । वदन्ब्रह्मावदतो वनीयान्पृणन्नापिरपृणन्तमभि ष्यात् ॥ ७ ॥

एकपाद्भूयो द्विपदो वि चक्रमे द्विपात्त्रिपादमभ्येति पश्चात् । चतुष्पादेति द्विपदामभिस्वरे संपश्यन्पङ्क्तीरुपतिष्ठमानः ।८।

समौ चिद्धस्तौ न समं विविष्टः संमातरा चिन्न समं दुहाते । यमयोश्चिन्न समा वीर्याणि ज्ञाती चित्सन्तौ न समं पृणीतः ॥

ऋ. १०. ११७,१-९.

क्षुधा हें एकच शासन परमेश्वरानें उत्पन्न केलें नसावें. कारण ज्यांची क्षुधा शमन झालेली आहे अशांना सुद्धां नानाप्रकारांनीं मृत्यु येतो.* दान देणाराची संपत्ति कमी होत नाहीं, पण जो दान देत नाहीं त्याच्यावर दया करणारें कोणीहि भेटत नाहीं. १.

ईशकृपेनें ज्याला अन्नवस्त्र यथास्थित आहे, व जो क्षुधेनें व्याकुळ झालेल्या व अन्नासाठीं आपल्या दाराशीं आलेल्या भुकेल्या माणसाला—त्यानें पूर्वीं याची सेवा केली असतांना सुद्धां—अन्नदान करीत नाहीं त्याला कोणी बरें पहात नाहीं. २.

गरजू क्षुधार्त माणसाला जो अन्नदान करतो तोच दाता होय. अशा दात्याचे उपकार स्मरून लोक संकटकाळीं त्याच्या साहाय्यार्थ धांवतात. दाता मनुष्य इतरांना कायमचें ऋणी करून ठेवितो. ३.

आपल्या स्नेह्याला व विश्वासू दोस्ताला जो अन्नदान करीत नाहीं तो खरा मित्रच नव्हे. तो स्नेही याच्यापासून परावृत्त होऊन मार्गें फिरेल, किंवा एखादा परका दाता भेटला तर तिकडे जाईल. ४.

आपल्याला बरेंच आयुष्य कंठावयाचें आहे एवढ्या गोष्टीवर नजर देऊन तरी श्रीमंत माणसानें गरीबास दान करावें, कां कीं, रथाचीं चक्रें ज्याप्रमाणें रथाला गति देतात त्याप्रमाणें पैसा माणसाला माणसाकडे ओढतो. ५.

मूर्खाच्या हातांत अन्नसंचय जाणें म्हणजे खरोखरीच व्यर्थ होय. मी हें खरें सांगतों. तो त्याचा अधःपात होय. मूर्ख मनुष्य स्वतःच्या इमानी स्नेह्याला अन्नदान देत नाहीं. तो एकटा एकटाच अन्नाचें सेवन करितो. व शेवटीं त्याचीच निंदा होते. ६.

नांगरण्यानेंच नांगराचा उपयोग चांगला होतो. चालणारा मनुष्य चालण्यानेंच भूमि आक्रमण करूं शकतो. मुखस्तंभ ऋत्विजापेक्षां बोलका ऋत्विजच जास्त मिळकत मिळवूं शकतो. दान देणारा मनुष्य न देणाऱ्यापेक्षां पुष्कळच बरा. ७.

एक पायाचा दोन पायांच्याला मागें टाकतो. दोन पायांचा तीन पायांच्याला पकडतो. चार पायांचा दोन पाय असणारापेक्षां मागें पडतो, व सर्वांच्या मागें राहून त्यांचें निरीक्षण करितो.* ८.

---

* याचें स्पष्टीकरण A. Ludwig (Der Rigveda. V. 561) यानें चांगलें दिलें आहे. तो म्हणतो, "क्षुधेनें व्याकुळ होणाऱ्या माणसाला अन्नदान करणें म्हणजे देवांच्या आज्ञेविरुद्ध वागणें होय" असें जें म्हटलें आहे ती व्याजोक्ति होय. जे दांभिक लोक स्वतःच्या निष्ठुरपणाचें समर्थन 'क्षुधेनें व्याकुल झालेल्या लोकांचें भवितव्य परमेश्वरानें आगाऊच ठरविलेलें आहे' असल्या कोटिक्रमानें करावयास पाहत त्यांना उद्देशून ही व्याजोक्ति होय. यांत व्याजोक्ति आहे हें पुढील गोष्टीवरून सिद्ध होतें. पुढें शेवटीं सूक्तकर्ता कवि म्हणतो कीं, "गरीब लोकांनीं उपासमारीनें मेलेंच पाहिजे असा ईश्वरी संकेत असेल तर श्रीमान् लोकांनीं चिरंजीव राहिलें पाहिजे असाहि ईश्वरी संकेत असलाच पाहिजे."

* या ऋचेच्या अर्थासंबंधानें एक कल्पना अशी आहे. "एकपाद्" या शब्दानें "एकपाद् अजा" म्हणजे एक मरदेवता उद्दिष्ट आहे. "त्रिपाद्" म्हणजे काठीच्या आधारावर उभा राहिलेला एक म्हातारा, व "चतुष्पाद्" म्हणजे कुत्रा. विटरनिट्झ.

दोन हात सारखे असतात पण त्याच्यान काम सारखें होत नाहीं. एकाच गाईच्या वासरांस सारखे दूध देत नाहींत. दोन आवळीं जावळीं मुलें मुद्धां सारख्या ताकतीचीं असू शकत नाहींत. दोन जवळ जवळचे नातेवाईक सुद्धा सारखें दान देत नाहींत * ९.

'एक पायाचा' इत्यादि ऋचा जी आहे ती कूटकाव्याचें एक उदाहरण होय

कूटकाव्यें.—प्राचीन काळच्या इतर राष्ट्रांप्रमाणें प्राचीन हिंदु लोकांतहि कूटकाव्याची आवड होती. ऋ १ १६४ मध्यें वरील प्रकारचीं कूटें बरींच सापडतात परंतु दुर्दैवानें त्यांतील बरींचशीं आपणास दुर्बोध होऊन बसलीं आहेत उदाहरणार्थ—

सप्त युञ्जन्ति रथमेकचक्रमेको अश्वो वहति सप्तनामा।
त्रिनाभि चक्रमजरमनर्वं यत्रेमा विश्वा भुवनाधितस्थुः ॥ २ ॥
ऋ. १. १६४

एका एकचाकी रथाला सात घोडे जुंपतात हा रथ सात घोड्याकडून किंवा सात रूपाच्या एकाच घोड्याकडून ओढला जातो या सतत फिरणाऱ्या अजर चक्राला तीन छिद्रें आहेत. त्याच्या आधारावर हे सर्व प्राणी राहतात २.

याचा अर्थ असा की, यज्ञातले सात ऋत्विज आपल्या यज्ञाच्या योगानें सूर्याचा रथ चालता करतात हा रथ सात घोड्यांनीं किंवा सात रूपें धारण करणाऱ्या एका घोड्याकडून ओढला जातो. ह्या अजर सूर्यचक्राला तीन छिद्रें आहेत या 'तीन' शब्दानें येथें उन्हाळा, पावसाळा व हिंवाळा हे तीन ऋतू उद्दिष्ट आहेत या तीन ऋतूंतच अर्थात मनुष्याचें सर्व आयुष्य जातें. याचे दुसरे अर्थ अनेक होऊ शकतील [या ऋचेवरील सायण भाष्य पहावें. ऋ. १ १६४,२.] खालीं दिलेल्या कूटासारखीं कूटें सोडवीत बसणें म्हणजे निरर्थक माथ्याकूटच होय.

तिस्रो मातॄस्त्रीन्पितॄन्बिभ्रदेक ऊर्ध्वस्तस्थौ नेमवग्लापयन्ति। मन्त्रयन्ते दिवो अमुष्य पृष्ठे विश्वविदं वाचमविश्वमिन्वाम् ॥ १० ॥

य ईं चकार न सो अस्य वेद य ईं ददर्श हिरुगिन्नु तस्मात्। स मातुर्योना परिवीतो अन्तर्बहुप्रजा निर्ऋतिमाविवेश ॥ ३२ ॥

द्यौर्मे पिता जनिता नाभिरत्र बन्धुर्मे माता पृथिवी महीयम्।
उत्तानयोश्चम्वो३र्योनिरन्तरत्रा पिता दुहितुर्गर्भमाधात् ॥ ३३ ॥
ऋ. १. १६४

* विरुनिरुद्ध.Cf Deussen Allg. Geschichte der Philosophie I 1 p. 93, etc

तीन माता, व तीन बाप यांचे ओझें पाठीवर राहून हा एकटा ताठच्या ताठ उभा राहू शकतो या ओझ्याचा त्याला कधींच कंटाळा येत नाहीं अंतरिक्षांत तें सर्वज्ञ असून सुद्धा सर्वव्यापी नसणाऱ्या अशा वाग्देवतेशीं वादविवाद करितात १०

ज्याला त्यानें उत्पन्न केलें त्याची त्याला माहिती नाहीं ज्यानें त्याला पाहिलें त्यालाच तो दिसत नाहीं तो आईच्या गर्भांत राहिलेला आहे त्याला अनेक अपत्यें आहेत तरीपण निर्ऋति याला मोहवश करिते ३२.

अंतरिक्ष हा माझा बाप. त्याच्या पोटीं मी जन्म घेतला माझें उत्पत्तिस्थान तें, ही मोठी पृथ्वी माझी आई होय उताण्या धरलेल्या दोन सोमपात्राच्या मध्यें गर्भाशय आहे त्यांत बाप आपल्या दुहितेच्या ठिकाणीं गर्भाधान करितो ३३

उलट खालील ठिकाणीं सूर्य उद्दिष्ट आहे हें स्पष्ट आहे

अपश्यं गोपामनिपद्यमानमा च परा च पथिभिश्चरन्तम्।
स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान आवरीवर्ति भुवनेष्वन्तः ३१
ऋ. १. १६४.

मीं एक धनगर पाहिला तो कधींहि खालीं पडत नसे आपल्या मार्गानें तो खालीं वर वाटेल तसा जात असे एके ठिकाणीं जमाव करून चालणाऱ्या व मध्यें मध्यें वियुक्त होणाऱ्या मेघांच्या आड तो लपतो तो सर्व भुवनाना प्रदक्षिणा घालतो. ३१

तसेंच खालील कूटप्रश्नहि तितकाच सुस्पष्ट आहे.

द्वादश प्रधयश्चक्रमेकं त्रीणि नभ्यानि क उ तच्चिकेत।
तस्मिन्त्साकं त्रिशता न शङ्कवोऽर्पिताः षष्टिर्न चलाचलासः ४८
ऋ १. १६४.

बारा परिमंडळें, एक चाक, तीन नाभी असें काय? त्यामध्यें जवळ जवळ तीनशें साठ खुट्या आहेत ४८.

या ठिकाणीं बारा महिने तीन ऋतू व तीनशें साठ दिवस यांनीं विशिष्ट असें वर्षरूप चक्र उद्दिष्ट आहे हें उघड आहे.

अशा तऱ्हेचे कूटप्रश्न* व कूटाचे खेळ हे प्राचीन हिंदु लोकांचीं अतिशय प्रिय अशीं करमणुकीचीं साधनें होत याहीं काहीं यज्ञाच्या प्रसंगीं तर हे कूटप्रश्न म्हणजे याज्ञिकीचा

* ऋक्संहितेंतील काहीं कूट ऋचांचे सरळ मराठी अर्थ पुढें दिले आहेत.

ह्या मनोहर पादऱ्या केशाच्या होत्याचा मधला भाऊ अधाशी, तिसरा भाऊ पाठीवर तूप वाहणारा आहे. मी सात पुत्र असलेला राजा पाहिला. (१)

ज्या ह्या सातचाकी रथावर सातजण बसतात त्या रथाला सातजण वाहून नेतात. सात बहिणी खूप स्तुति करितात. जेथें गाईंची सात स्वरूपें आहेत. (२)

एक भागच होऊन बसला होता. असल्या तऱ्हेच्या गोष्टी अथर्ववेद व यजुर्वेद यांतहि आढळतात.

मंडळांचें मूळ.—आतापर्यंत ऋग्वेदसंहितेचें जें स्वरूप वर रेखाटलें आहे त्याचें सिंहावलोकन केलें असता आपली

(मागील पानावरून पुढें चालू)

ज्या कोणाला ठाऊक असेल त्यानें सांगावें. या सुंदर पक्ष्याचें रूप गुप्त आहे. याच्या गाई शिरापासून दूध देतात. तेज पुंज रूप धारण करणाऱ्या पायानें दूध पितात. (७)

दक्षिणेच्या धुरेला माता जोडिली गेली. गाईच्या पोटीं गर्भ राहिला. वत्स ओरडूं लागला आणि तो विश्वरूप गाईकडे तीन योजनापर्यंत पाहूं लागला. (९)

त्या माझ्या स्त्रिया असताहि त्यास माझे पुरुष म्हणतात. डोळस पाहूं शकतो. आंधळा पाहूं शकत नाहीं. जो पुत्र बुद्धिमान् आहे तोच हें जाणील. जो जाणील तो पित्याचा पिता होईल. (१६)

एका पायानें वत्साला खालीं धरणारी आणि (त्याला) दुसऱ्या पायानें वर धारण करणारी गाय उगवली आहे. ती कुठें गेली? कोणत्या अर्धाला गेली? कोठें विते? कळपात नाहीं. (१७)

खालीं असलेला या लोकाचा पिता दुसऱ्यामुळें आणि दुसरा वरतीं असलेला खालच्यामुळें जो जाणतो असा ज्ञाता व असें सांगणारा कोण? दिव्य मन कोठून झालें? (१८)

ज्या वृक्षावर गोड खाणारे पक्षी राहतात आणि ज्या जगात प्रसवतात त्याचेंच फल फार गोड असें म्हणतात. जो बापाला जाणत नाहीं त्याला तें फल मिळत नाहीं. (२२)

हा तो वत्स ओरडत आहे, ज्यानें वेष्टिलेली गाय गोठ्यांत धर्मी राहून हंबरते. ती ज्ञानानें सर्वांना मागें टाकते. वीज होऊन रूप प्रकट करिते. (२९)

द्यु माझा बाप, उत्पत्ति करणारा, आदिकारण आहे. येथें माझी ही मोठी पृथ्वी आई व भाऊ आहे. (३३)

उदकें निर्माण करणारी गाय हंबरडा फोडिते, ती एक पायाची, दोन पायाची, चार पायाची, आठ पायाची, नऊ पायाची, हजार अक्षराची होणारी अत्यंत उच्च स्वर्गी (हंबरते). (४१)

त्या गाईपासून समुद्र वाहतात. त्यामुळें चारहि दिशा आणि उपदिशा जगतात. तीपासून जे कधींहि क्षीण न होणारें पाझरते त्यामुळें सर्व विश्वाचा निर्वाह चालतो. (४२)

तिघे केसाळ ऋतूप्रमाणें अवलोकन करितात. त्यातून एक प्रतिवर्षी वपन करितो. दुसरा प्रकाशनवृष्ट्यादिकांनीं विश्वाला पहातो. तिसऱ्याची गति दिसते, रूप दिसत नाहीं. (४४)

उदक पांघरणारे आणि उत्तम पंख असलेले घोडे अंधारमय मार्गानें उडून स्वर्गाला जातात. ते सत्याच्या स्थानापासून परत येतात. आल्याबरोबर पृथ्वी घृतानें भरून टाकतात (४७)

१. १६४

हे जे सप्तरश्मि आहेत तेथें माझी नाभि बांधिली आहे. त्रित आप्त्य ते जाणतो. तो (संकट निवारणकरिता) आप्तपणाकरिता रश्मींना स्तवितो हे द्यावापृथिवींनों, माझें स्तोत्र ऐका. (१. १०५. ९)

तावडा लांडगा मार्गानें जाणाऱ्या मला एकदा पाहता झाला. मला पाहून बरगड्या दुखत असलेल्या सुताराप्रमाणें तो उठतो, तर द्यावापृथिवींनों माझें स्तोत्र ऐका (१.१०५,१८)

काय? सर्वांत वडील तो आला आहे? कीं सर्वांत लहान तो आला आहे? अथवा दूत करीत आहे? आम्ही जें म्हटलें तें काय? आम्ही चमसाला निन्दीत नाहीं, कारण तो मोठ्यापासून झाला आहे. हे वधो अग्ने, आम्हीं त्या काष्ठपनाचीच प्राप्ति वर्णिली आहे (१.१६१.१)

यमानें दिला. त्रितानें याला जोडला. इन्द्र यावर प्रथम बसला. गंधर्वानें याची दोरी धरिली. हे वसूनों, तुम्हीं घोडा आदित्यापासून मिळविला. (१.१६३,२)

दोघी न सञ्चार करणाऱ्या आणि पादरहित सञ्चार करणारें व पादयुक्त पुष्कळ गर्भ धारण करितात. पित्याच्या मांडीवर असलेल्या मुलाप्रमाणें, द्यावापृथिवींनों, आमचें रक्षण करा. (१.१८५,२)

धनापैकीं काहीं विशेष धनाला मिळविणारा ज्ञानी स्वामी सहज ताब्यात ठेवता येणाऱ्यावर चढतो नीलपृष्ठ आणि अनेक शरीरें धारण करणारा त्याजकडून गमन होण्यासाठीं पोषण करवितो. (३.७,३)

हे सिंधूनों, मेधावींची तीन गुणे तीन स्थानें आहेत; आणि तीन मातांचा पुत्र यज्ञामध्यें देदीप्यमान असतो. उदकसंबंधी व प्राप्त करण्यास योग्य अशा तीन स्त्रिया यज्ञात दिवसातून तीन वेळा येतात (३.५६,५)

ज्या 'भगिनी' वीराकारणें शक्ति इच्छितात, आणि नम्र होणाऱ्या वीरापासून गर्भाला प्राप्त करितात, व मोठ्या रूपाला धारण करणाऱ्या, कामुक, धेनु पुत्राकडे जातात (३.५७,२)

हे ऋभूनों, अश्विनींचा सुत्य रथ, अश्वरहित आणि लगामरहित उत्पन्न झाला. आणि तीन चाकी (तो रथ) अन्तरिक्षात भ्रमण करितो. तुम्ही द्युचा आणि पृथिवीचा उत्कर्ष करिता हें तुमच्या देवत्वाचें मोठें व्यापक आहे. (४.३६,१)

ऋताचीं दृढ, धारक व बहुत आल्हादक रूपें आहेत ऋताकडून पुष्कळ अन्न इच्छितात. ऋतानें गाई ऋतात शिरतात (४.२३,९)

आधान केलेल्या उदकांत अन्तर्हित असलेल्या मला देवाचीं व्रतें रक्षिणारा म्हणाला. हे अग्ने, विद्वान् इन्द्र भक्त असणाऱ्या तुला जाणतो. त्यानें उपदेशिलेला मी गेलों. (१०.३२,६)

सिञ्चन केलीं जाणारी उदकें मीच सिंचन करतों. त्याप्रमाणें उदकाच्या ठिकाणीं अथवा आदित्याच्या ठिकाणीं द्युलोक धारण करतों. उदकाच्या योगानें यशवान् असा अदितीचा पुत्र मी झालों. आकाशव्यात असी भूमि (मजकरिता) तीन प्रकारानीं विस्तारली गेली. (६.४२,४.)

अशी खात्री होते की, या संहिताभागात भारतीयाच्या काव्याचा अलत जुना भाग म्हणजे अलत जुन भारतीय काव्य कोठे कोठें आढळतें, व त्याची ऋग्वेदसंहिता पूर्वी बरीच मोठी असून धार्मिक व इतर गोष्टींसंबंधाचें वाङ्मय पूर्वी बरेंच असलें पाहिजे व आपल्या दुर्दैवानें तें नष्ट झालें असलें पाहिजे असेंहि दिसतें. या सूक्तांपैकीं बरींच सूक्तें यज्ञविषयक मन्त्राचीं आहेत त्याचा उपयोग यज्ञासाठीं केला होता किंवा होऊं शकतो यावरून आपणास असें म्हणता येईल कीं, या सूक्ताच्यामुळेंच मंडळें बांधण्याची प्रवृत्ति झाली व याच्या मुळेंच मंडळें बांधलीं गेलीं परंतु या मंडळें बांधणाऱ्या ऋषींना हा सूक्तसमूह शांतिदृष्टीच्या व वाङ्मयाच्या अशा दोन्ही दृष्टींनीं बनवावयाचा असल्यामुळें, छंद, भाषा इत्यादिकांमुळें जी कांहीं इतर धर्मा दर्जाचीं गाणीं त्या वेळेस रूढ होऊन बसली होतीं त्याचाहि समावेश या संग्रहात करण्यास ऋषींनी मागेंपुढें पाहिलें नाहीं अशा गाण्याचें संरक्षण त्याचा समावेश पाठ करण्याकरिता म्हणून बांधलेल्या मंडळात केल्यानेच होणारें होतें ही गोष्ट उघड आहे या गाण्यातील पुष्कळशा गोष्टी संहिताकारानाच मान्य अतएव त्याज्य वाटत असल्या पाहिजेत असल्या कांहीं गोष्टी आपणास दुसऱ्या एका संहितेंत म्हणजे अथर्ववेदात ग्रथित केलेल्या आढळतात असो

ऋग्वेदसंहिता या ग्रथाचें स्थूल वर्णन येथवर दिलें यांतील विषयांची सगतवार मांडणी करावयाची ती येथें स्वतंत्रपणें न करता पुढें एकंदर वैदिक वाङ्मयांतील विषयाची व्यवस्था सांगतांना करणेंच इष्ट असल्यानें तसें करण्याचें योजिलें आहे

(मागील पानावरून पुढें चालू)

सर्व सारख्याच भासणाऱ्या अभीप्रत कमाच्या मागून जाणारी आमची बुद्धि जाऊन पोहोंचो. त्या निद्राद्रु अग्नीनें पृथिवीचें सुंदर असें मंडल आपल्या पाठीवर धारण केलें आहे. (४.५, ७)

माता आणि पिता अशा द्यावापृथिवींच्या मध्यें असणारा दीप्यमान् अग्नि पूर्ण गुप्त असें दूध तोंडानें पिता झाला देदीप्य मान् व नियत अशा अग्नीची जिव्हा मातेच्या जवळ असलेलें दूध पिण्याची इच्छा करू लागली. (४ ५,१०.)

हैं तें महान आणि प्राचीन मंडल, ज्याचें कामदुघा गाय सेवा करती झाली. अंतरिक्षामध्यें दीप्यमान् असें जें गुप्त व दीप्तमान मंडल तें मी जाणलें. (४.५,१०)

तो मला पवास अशी बाधा करू शकणार नाहीं. (मी) बळानें तेजाचा नाश केला (त्या) सप्तमेरच शरांनीं वायूचा व सूर्याचा नाश केला. (४.३०,२)

प्रकरण ३ रें.

वेदप्रवेश-अथर्ववेद.

सामान्य स्वरूप.—अथर्ववेदांत अभिचारमंत्र आहेत हा अथर्वन् लोकाचा वेद आहे प्राचीन कालीं, अग्निउपासक पुरोहितास अथर्वन् असें म्हणत व हें नांव बहुतेक सरसकट सर्व उपाध्यायाना फार पुरातन कालीं लावू लागले असावेत, कारण हा 'अथर्वन्' शब्द पर्शु-भारतीय काळचा आहे अवेस्तामधील अथ्रवन् लोक व हिंदू अथर्वन् लोक ह्याच्यात बरेंच साम्य आहे अग्निपूजक नावानें प्रसिद्ध असलेल्या प्राचीन इराणी लोकाइतकेंच प्राचीन भारतीयाच्या दैनिक कृत्यात अग्निपूजेचें माहात्म्य असे हे प्राचीन अग्निपूजक, अमेरिकेतील इंडियनाच्या वैद्याप्रमाणें, किंवा उत्तर आशियातील 'शामन' लोकांप्रमाणें, जादूटोणा जाणणारेहि होते हे पुरातन अग्निपूजेचें उपासक जारणमारण विद्येचेहि उपासक असत; म्हणजे एकाच व्यक्तीच्या ठिकाणीं आचार्यत्व व अभिचारकत्व हीं दोन्हीं असत, मिडिया देशातील अथ्रवन् लोकास "मगी" (जादूटोणा जाणणारा अग्निपूजक) असें म्हणत, ह्यावरून आचार्यत्व व अभिचार याचें पुरोहितवर्गात सहास्तित्व सिद्ध होतें. तसेंच हेंहि उघड होतें कीं, अथर्वन् हें नाव अथर्वन् लोकाच्या किंवा "आचार्य अभिचारका"च्या मंत्रानाहि (अभिचारानांहि) लावीत. भारतीय वाङ्मयात या वेदाचें अतिशय जुनें असें नाव म्हणजे अथर्वांगिरस इतिहासास ज्ञात अशा कालापूर्वी अंगिरस् म्हणून एक अग्निउपासकांचा वर्ग होता व अथर्वन् शब्दाप्रमाणेंच त्या शब्दाला "जारणमारणादि मंत्र" हा अर्थ आला तथापि अथर्वन् व अंगिरस् हे दोन निराळे मंत्रवर्ग आहेत

अशी एक कल्पना होते कीं, ब्राह्मणजातीचा उद्भव होण्या पूर्वी ज्या लोकाकडे भारतीयाचें पौरोहित्य होतें त्यास अथर्वण हेंच नांव असे आणि असेंहि शक्य आहे कीं, ज्याप्रमाणें पर्शूचे आचार्य परजातीय होते त्याप्रमाणें हिंदूचे आचार्यहि कांहींसे परजातीय असावेत निदान परजातीय लोक याच्या वर्गात बरेचसे घुसले असावेत या प्रश्नाचें विवेचन सवि स्तरपणें 'ब्राह्मणजातीचा उदय' या प्रकरणात करावयाचें आहे

अथर्वन् मंत्र सुखकारक व पवित्र आहेत, तर त्याच्या उलट अंगिरस् हे मंत्र अघोर पीडाकर आहेत ह्याला उदाहरण म्हणजे, अथर्वन् मंत्रामध्यें रोगनिवारक विधी आहेत, तर अंगिरस् मंत्रामध्यें आपले द्वेष्टे, शत्रू, दुष्ट मायावी लोक व इतर तशाच प्रकारची मंडळी ह्याना शाप देण्याचे विधी सांगितले आहेत अथर्ववेदात मुख्यत अथर्वन् व अंगिरस् हे दोन प्रकारचे मंत्रविधी आहेत व म्हणून ह्या वेदाचें जुनें नांव अथर्वांगिरस असें आहे अथर्ववेद हें नांव नंतरचें आणि अथर्वांगिरसंपद या नावाचें संक्षिप्त रूप आहे.

अथर्ववेदसंहितेच्या एका प्रतींत एकंदर सातशें एकतीस सूक्तें व अजमासें सहा हजार ऋचा आहेत. ह्या वेदाचीं वीस कांडें आहेत व त्यांपैकीं विसावें तर बरेंच अलीकडे जोडलें आहे व एकोणिसावें कांड सुद्धां पूर्वी ह्या संहितेंत नव्हतें. विसाव्या कांडांतील बहुतेक सर्व सूक्तें ऋग्वेदसंहितेंतूनच अक्षरशः घेतलीं आहेत. त्याखेरीज अथर्ववेद संहितेचा अजमासें $\frac{1}{6}$ भाग ऋग्वेदावरूनच घेतला आहे. ऋग्वेद व अथर्ववेद ह्या दोहोंत सांपडणाऱ्या ऋचांतील निम्यांहून अधिक ऋचा ऋग्वेदाच्या दहाव्या मंडळांत दिसून येतात व बाकी राहिलेल्या बहुतेक ऋचा त्याच्या पहिल्या व आठव्या मंडळांत सांपडतात.

अथर्ववेदाच्या मूळ अठरा कांडांतील सूक्तांची रचना पद्धतशीर व फार काळजीपूर्वक केलेली दिसून येते. पहिल्या सात कांडांत पुष्कळ लहान लहान सूक्तें आहेत; पहिल्या कांडांतील सूक्तें सामान्यतः चार चार ऋचांचीं, दुसऱ्यांतील पांच ऋचांचीं, तिसऱ्यांतील सहांचीं, चवथ्यांतील सातांचीं असा क्रम दिसतो. पांचव्या कांडांतील सूक्तांच्या ऋचा कमीत कमी आठ व जास्तींत जास्ती अठरा आहेत. सहाव्या कांडांत बहुतेक तीन ऋचांचीं अशीं एकंदर एकशें बेचाळीस सूक्तें आहेत व सातव्या कांडांत एक किंवा दोन ऋचांचीं अशीं एकशें अठरा सूक्तें आहेत. आठ तें चवदा कांडें आणि सतरावें व अठरावें कांड ह्यांतून लांबलांब सूक्तें आहेत. ह्या वरील कांडमालिकेंतील सर्वांत लहान सूक्त (एकवीस ऋचांचें) म्हणजे आठव्या कांडांतील पहिलें व सर्वांत लांब सूक्त (एकूणनव्वद ऋचांचें) म्हणजे अठराव्या कांडांतील शेवटचें (चवथें). पंधरावें कांड पूर्ण व सोळाव्या कांडांतील बराचसा भाग एवढाच मध्यें गद्यात्मक आहे. ह्यांतील भाषा व धाटणी ब्राह्मणग्रंथांप्रमाणें आहे. ह्या वरील सर्व गोष्टी पाहिल्या म्हणजे संहिताकाराची बाह्य रचनेवर व ऋचांच्या संख्येवर विशेष दृष्टि होतीसें दिसतें. पण अंतर्रचनेंत सुद्धां त्यानें हेळसांड केलेली नाहीं. दोन, तीन, चार किंवा अधिक एकात्म विषयावरील सूक्तें बहुतेक एका ठिकाणीं घातलेलीं आढळून येतात. कधीं कधीं कांडांतील पहिल्या सूक्तास तें स्थान देण्याचें कारण त्यांतील विषय असावा असें दिसतें. उदाहरणार्थ, दुसऱ्या, चवथ्या, पांचव्या आणि सातव्या कांडाच्या सुरवातीला ब्रह्मविद्याविषयक सूक्तें घातलेलीं आहेत, तीं निःसंशय सहेतुक घातलीं आहेत. तेरा ते अठरा यांपैकीं प्रत्येक कांडांत बहुतेक एक एक स्वतंत्र विषय आहे. चवदाव्या कांडांत नुसतीं विवाहवचनें आहेत, तर अठराव्या कांडांत फक्त अत्यविधीबद्दलच्या ऋचा आहेत. ह्यावरून वरील विधानाची सत्यता पटेल. अथर्ववेदांतील सूक्तांची भाषा व वृत्तें हीं प्रधानतः 'ऋग्वेदसंहितेप्रमाणेंच आहेत. तथापि अथर्ववेदांत कांहीं रूपें निःसंशय ऋग्वेदकाळाच्या' नंतरचीं आहेत. तसेंच यांतील भाषेंत लोकभाषेंतील शब्द व प्रयोग ऋग्वेदापेक्षां अधिक आढळतात व ह्याखेरीज या वेदांत ऋग्वेदाप्रमाणें वृत्ताकडे बारकाईनें लक्ष पुरविल्यांत आलेलें दिसत नाहीं. पंधरावें कांड सर्व व सोळाव्याचा बहुतेक भाग गद्यात्मक आहे, हें वर सांगितलेंच आहे. याशिवाय इतर कांडांतूनहि मधून मधून गद्यभाग आलेला आहे. पुष्कळ ठिकाणीं तर अमुक एक भाग रचना नीट न साधलेलें पद्य आहे किंवा उत्तम गद्य आहे, याचा निर्णय करणें कठिण होतें. कधीं कधीं असेंहि दिसून येतें कीं, मुळांतील वृत्त निर्दोष असून त्याचा प्रक्षेप किंवा विक्षेप यामुळें भंग झालेला आहे.

कांहीं कांहीं ठिकाणीं भाषा व वृत्त यांवरून ते भाग अलीकडचे आहेत हें थोडेंफार ओळखतां येतें. तथापि भाषा व वृत्त यांवरून सूक्तांच्या कालाबद्दल निश्चित सिद्धांत बांधतां येत नाहीं, व यामुळें अर्थातच संहितेचाहि कालनिर्णय करितां येत नाहीं. ऋग्वेदसूक्तें व अथर्ववेदमंत्र ह्यांत जो फरक अथर्ववेदांतील भाषावैचित्र्य व वृत्तस्वातंत्र्य ह्यामुळें पडलेला आहे, तो फरक या दोहोंतील कालभेदामुळें आहे किंवा याज्ञिक व सामान्य लोकांच्या प्रबंधांत साहजिक पडणारें अंतर ह्याच्या बुडाशीं आहे, हा मोठा वादाचा प्रश्न आहे.

अथर्वसंहिताकाल.—आतां कांहीं पुरावे मात्र असे सांपडतात कीं, त्यांवरून अथर्ववेदसंहिता ही ऋग्वेदसंहितेच्या मागाहूनची आहे हें निर्विवादपणे सिद्ध होतें. असा पहिला पुरावा म्हणजे ऋग्वेद व अथर्ववेदांतील भौगोलिक ज्ञान व संस्कृति. यांच्याकडे लक्ष्य दिलें असतां अथर्ववेदसंहितेचा काळ ऋग्वेदकाळाच्या नंतरचा आहे असें दिसून येतें. त्या वेळीं आर्य लोकांनीं आग्नेयीकडे पुढें सरकत सरकत गंगा नदीकांठचा प्रदेश व्यापिला होता. बंगाल्यांत दलदलीच्या अरण्यांतून राहणारा वाघ ऋग्वेदांत दृष्टीस पडत नाहीं, पण अथर्ववेदांत त्याचें वर्णन आढळतें. तो हिंस्र पशूंमध्यें सर्वांत बलाढ्य व भीतिप्रद आहे व राज्याभिषेकाच्या वेळीं अतुल राजबलदर्शक चिन्ह म्हणून राजाच्या पायांखालीं व्याघ्रचर्म हांतरतात व राजा त्यावर पदन्यास करितो. अथर्ववेदकालीं ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र हे चार वर्ण होते इतकेंच नव्हे, तर ब्राह्मणांना उच्च स्थानीं बसविलें आहे व त्यांस भूदेव असें म्हटलें आहे. अथर्ववेदाच्या अभिचारऋचांतील विषयांकडे पाहिलें असतां त्या फार प्राचीन असून सामान्य जनांत प्रचलित होत्या असें स्पष्ट दिसतें. परंतु अथर्ववेदसंहितेंतच त्यांना ब्राह्मणी स्वरूप प्राप्त झालेलें आहे. इतर देशांतील लोकांना ज्याप्रमाणें आपले अभिचारमंत्र, मोहिनीमंत्र, वगैरेंचा उत्पादक कोण हें माहीत नसतें, परंतु हे मंत्र सामान्यतः सर्व लोकांच्या प्रचारांत असतात, त्याप्रमाणेंच अथर्ववेदांतीलहि होते, परंतु या वेदाच्या संहिताकालांतच ते बरेचसे सामान्य जनांच्या कक्षेबाहेर गेले होते. हा संग्रह ब्राह्मणांनीं केला असून पुष्कळशीं सूक्तेंहि ॰ .

रचिली आहेत, असें वाचकास पदोपदी दिसून येतें विशेषणें व उपमा देण्याच्या कामीं तर वारवार अथर्ववेदसूक्ताच्या संग्रहकाराची व योग्या बहुत प्रमाणानें लेखकाची ही ब्राह्मणी दृष्टि चागलीच दिसून येते. उदाहरणार्थ, क्षेत्रकर्मीविरुद्ध जो मंत्र आहे त्यात संस्कारान शुद्ध न केलेल्या अन्नाला ज्याप्रमाणें ब्राह्मण शिवत नाहीं, त्याप्रमाणें क्षेत्रकर्मींनी क्षेत्रातील धान्यास स्पर्श करू नये असें म्हटलें आहे. ब्राह्मणाना जेवू घालणें, यज्ञात त्याना दक्षणा देणें वगैरे ब्राह्मणाच्या हिताच्या गोष्टी असलेला असा जो एक सूक्ताचा भाग अथर्ववेदात आहे, तो ब्राह्मणानींच रचिला असला पाहिजे यात सशय नाहीं आता, जसें जुन्या अभिचारमंत्राना ब्राह्मणी स्वरूप प्राप्त होणें हें नतरच्या कालाचें दर्शक आहे, तसें अथर्ववेदात वैदिक देवताच्या कृतींचें जें वर्णन आहे त्यावरूनहि ही सहिता ऋग्वेदसंहितेनतर तयार झाली हें स्पष्ट होतें. अग्नि, इंद्र वगैरे ऋग्वेदातील देवता ह्या वेदातहि दिसून येतात, पण याचें वैशिष्ट्य नष्ट झालें असून त्या सर्व येथें जवळ जवळ सारख्याच दिसतात निसर्गातील शक्ती या नात्यानें मूळ जें त्याना महत्त्व होतें, तें पुष्कळ अशीं नष्ट होऊन ह्या वेदातील मत्र राक्षसाचें निरसन व नाश ह्याकरिताच असल्याकारणानें, या कामाकरिता मात्र देवताना आव्हान करण्यात येतें म्हणजे अथर्ववेदात देवता या निवळ राक्षससहारक बनल्या आहेत. सरतेशेवटीं, अथर्ववेदातील देवविषयक व जगदुत्पत्तिविषयक कल्पनावरूनहि त्यातील मंत्र ऋग्वेदानतरचे आहेत हें सिद्ध होतें. ह्या वेदात तत्त्वज्ञानपरिभाषेचा चागलाच विकास झालेला आहे, व ईश्वर सर्वव्यापी आहे या कल्पनेचें जें परिणत स्वरूप उपनिषदामध्ये आढळतें तेंच जवळ जवळ येथेंहि आढळतें.

तत्त्वज्ञानविषयक सूक्तें सुद्धां अभिचारमंत्र म्हणून उपयोगात आणलेलीं आहेत उदाहरणार्थ, तत्त्वचिंतेतील "असत्" ची मूळ कल्पना, राक्षस, शत्रु आणि अभिचारी ह्याचा नाश करण्याच्या कामीं योजिलेली दिसून येते यावरून या वेदात जे अभिचार, मंत्र, तंत्र इत्यादि अतर्भूत झालेले आहेत, ते जुन्या काळीं सामान्य जनांत प्रचलित असलेल्या साध्या जादूटोण्याची नंतरच्या कल्पना जोडून तयार केलेली कृत्रिम आवृत्ति होत हें स्पष्ट होतें

अथर्ववेदाचें स्थान.—पुष्कळ दिवसपर्यंत भारतीय लोक अथर्ववेदाला पूज्य व पवित्र मानित नव्हते, व अजून सुद्धां ह्याविषयीं अनेक वेळा शंका पडतो, म्हणून हा वेद मागाहूनचा आहे, असें कांहीं निश्चित म्हणता येणार नाहीं. ह्या वरील गोष्टीला कारण म्हणजे अथर्ववेदातील विषयच आहे ह्या वेदाचा हेतु (शान्तिपौष्टिकाभिचार कर्म) अनिष्टशान्ति, इष्टपूर्ति व शत्रुपीडा हे आहेत. अभिशाप व भूतापसारण यासबधीं मत्रविधी अपवित्र मंत्रवर्गांत येत असल्यानें ब्राह्मणानीं आपल्या ब्राह्मणधर्मापासून त्याना दूर ठेवण्याचा प्रयत्न केला एकंदरींत पाहू जाता, परमार्थसाधन व जादूविद्या ह्यात तत्त्वत मुळींच फरक नाहीं दोन्ही अतींद्रिय सृष्टीवर ताबा चालवूं पाहतात शिवाय आचार्य व जादूगार मूळात एकच आहेत परंतु प्रत्येक देशातील लोकाच्या इतिहासात असा एक काल येतो कीं, त्या वेळेस परमार्थसप्रदाय व मंत्रविद्या एकमेकांपासून विभक्त होऊं पाहतात त्यात सर्वस्वी यश येत नाहीं ही गोष्ट निराळी देवाशीं सख्य ठेवणारा पुरोहित, पिशाच्चाशीं सबंध ठेवणाऱ्या जादूगाराचा अनादर करितो आणि त्याला आपल्यापेक्षा कमी प्रतीचा लेखतो हिंदुस्थानात सुद्धा हें दोघातील अतर वाढत गेलें आहे अथर्ववेदातील अभिचारापासून व मत्रविद्येपासून अलिप्त राहण्याविषयीं बौद्ध व जैन भिक्षूना सक्त ताकीद असते इतकेंच नव्हे, तर ब्राह्मणी धर्मशास्त्रातून सुद्धा चेटुक हें पाप मानिलें आहे, व चेटुक करणाराला दगलबाज व पाखडी ह्याच्या पक्तीला बसवून त्याना शिक्षा करण्याची या शास्त्रानें राजाला आज्ञा केली आहे उलटपक्षीं, ब्राह्मणाच्या धर्मशास्त्रातून काहीं ठिकाणीं, शत्रूविरुद्ध अथर्ववेदातील अभिचार मत्राचा उपयोग करण्याविषयीं स्पष्ट परवानगी दिली आहे, आणि मोठमोठ्या यज्ञाचे वर्णन असलेल्या सूत्रग्रथातून पुष्कळसे भूतापसारणमत्र आणि शत्रूंचा (योऽस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म) नायनाट करण्यास समर्थ अशा मत्रविधींचीं वर्णनें आढळतात. तरीपण ह्या अभिचारवेदाविषयीं त्रैविद्य पुरोहितवर्गामध्यें एक प्रकारचा तिटकारा उत्पन्न झाला, हा वर्ग अथर्ववेदाला सत्य व प्राचीनत्व या दृष्टींनीं कमी प्रतीचा लेखीत असे म्हणून पवित्र धर्मग्रथात त्याचा समावेश करण्याचें पुष्कळ वेळा टाळलेलें आढळतें. मूळापासूनच पवित्र धार्मिक वाङ्मयात ह्याचें स्थान अनिश्चित असून त्यासबधाच्या कल्पना काहींशा चमत्कारिक दिसतात. जेथें जेथें म्हणून जुन्या ग्रथातून पवित्र धार्मिक विद्या म्हणून उल्लेख आला आहे, त्या त्या ठिकाणीं ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद ह्या "त्रयी विद्ये"चा पहिल्यानें नामनिर्देश केलेला आढळतो, या त्रयी विद्येनतर अथर्ववेदाचा उल्लेख सापडला तर सापडतो. कधीं कधीं असेंहि होतें कीं, वेदागें व इतिहासपुराणें हीं सुद्धा धार्मिक ग्रंथमालिकेंत दृष्टीस पडतात, पण अथर्ववेद मात्र वगळला जातो. शाखायनाच्या गृह्यसूत्रामध्यें (१.२,४,८) एक संस्कार वर्णन केला आहे, तो नवीन जन्म पावलेल्या मुलाच्या ठायीं वेदाधिक्षेपण करण्याचा होय. हें अधिक्षेपण विधियुक्त करण्यात येतें व त्या वेळीं मंत्र म्हणावयाचा तो असा—"मी तुझ्या ठिकाणीं ऋग्वेदाधिक्षेपण करतों, मी तुझ्या ठिकाणीं यजुर्वेदाधिक्षेपण करतों, मी तुझ्या ठिकाणीं सामवेदाधिक्षेपण करतों, मी तुझ्या ठिकाणीं कथापुराणाधिक्षेपण करतों, मी तुझ्या ठिकाणीं सर्व वेदाधिक्षेपण करतों." या ठिकाणीं तर अथर्ववेदाला मुद्दाम वगळलेलें दिसतें. जुन्या

बौद्ध ग्रंथांतून पुष्कळ विद्वान् ब्राह्मणांविषयीं उल्लेख करितांना ते तीन वेदांत पारंगत आहेत असें म्हटलें आहे. आतां अथर्ववेदाचा वरील सर्व ठिकाणीं उल्लेख केलेला नाहीं म्हणून अथर्ववेदसंहिता या सर्वांच्या मागाहूनची आहे असें म्हणणें निखालस चुकीचें ठरेल; कारण कृष्णयजुर्वेदाच्या एका संहितेंत, आणि कोठें कोठें ब्राह्मणें, उपनिषदें वगैरे ग्रंथांतून अथर्ववेदाचा इतर तीन वेदांबरोबर उल्लेख केलेला आढळतो.

अथर्ववेदसंहितेची उपलब्ध प्रत ऋग्वेदसंहितेच्या मागाहूनची आहे हें जरी खरें आहे, तथापि त्यावरून असें कांहीं निघत नाहीं कीं, त्यांतील सर्वच सूक्तें ऋग्वेदसूक्तांनंतरचीं आहेत. फक्त एवढें सिद्ध होतें कीं, अथर्ववेदांतील सर्वांत मागाहूनचीं सूक्तें हीं ऋग्वेदांतील सर्वांत मागाहूनच्या सूक्तांनंतरचीं आहेत. त्याप्रमाणें अथर्ववेदांतील वरीचशीं सूक्तें पुष्कळशा ऋग्वेदसूक्तांनंतरचीं आहेत, त्याचप्रमाणें अथर्ववेदांतील अभिचारऋचा या ऋग्वेदांतील यज्ञसंबंधीं ऋचांपेक्षां जरी जास्त जुन्या नसल्या तरी त्यांच्या इतक्याच जुन्या आहेत हेंहि निश्चित आहे व अथर्ववेदांतील अनेक सूक्तें ऋग्वेदांतील जुन्यांत जुन्या सूक्तांइतकींच प्राचीन, त्याच अज्ञात प्रागैतिहासिक कालांतील, आहेत. 'अथर्ववेदकाल' म्हणून ठराविक मर्यादित काल असा नाहीं. ऋग्वेदसंहितेप्रमाणें अथर्ववेदांतील कांहीं कांहीं सूक्तांच्या रचनाकालामध्यें कित्येक शतकांचें अंतर आहे. आणि म्हणून अथर्ववेदाच्या शेवटचीं शेवटचीं सूक्तेंच काय तीं ऋग्वेदसूक्तांच्या धर्तीवर रचलीं आहेत, असें म्हणतां येईल. "हिंदुस्थानांतील अतिशय जुने अभिचार गद्यात्मक होते आणि पद्यमय ऋचा व सूक्तें हीं सर्व ऋग्वेदांतील यज्ञविषयक सूक्तांच्या धर्तीवर रचलीं आहेत" हें ओल्डनबर्गचें मत डॉ. विंटरनिट्झला चुकीचें वाटतें. ऋग्वेदांतील विषय व कल्पना हीं अथर्ववेदाहून अगदीं निराळीं आहेत. ऋग्वेदांतील सृष्टि निराळी व अथर्ववेदांतील निराळी. एकांत पंचमहाभूतात्मक मोठमोठे देव आहेत, गायक त्यांचा जयजयकार व स्तुति करीत आहे, त्यांच्या प्रीत्यर्थ यज्ञ करीत आहे; ते फार बलाढ्य, संकटसमयीं धांवून येणारे, कांहींसे उदार मनाचे, बहुतांशीं आनंद प्रकाशदायी असे आहेत; तर इकडे दुसऱ्या सृष्टींत, मनुष्यजातीवर संकटें व पीडा आणणाऱ्या दुष्ट आसुरी शक्ती, उपद्रव्यापी पिशाचें, त्यांच्यावर उग्र शाप सोडणारे किंवा त्यांची मेंग्या प्रशंसा करून त्यांचें शमन व निराकरण करूं पहाणारे मांत्रिक इत्यादि आढळतात. या वेदांतील पुष्कळशीं सूक्तें व तत्संबंधीं तंत्रविधी या गोष्टी असा प्रकारच्या कल्पनांच्या पोटांत मोडतात कीं त्या कल्पना पृथ्वीवरील अगदीं भिन्न संस्कृतीच्या लोकांत आढळत असून त्यांमध्यें विलक्षण सादृश्य असतें. उदाहरणार्थ, उत्तर अमेरिकेंतील इंडियन, आफ्रिकेंतील नीग्रो, मलायी व मोंगल, पुरातन ग्रीक व रोमन, आणि यूरोपखंडांतील आजकालचे कृषीवल या सर्व लोकांच्या जारणमारणविषयक कल्पना, व मंत्रतंत्र आणि त्यांमधील विचारांच्या विलक्षण उड्या हा सर्व गोष्टी पुरातन हिंदु लोकांच्या अथर्ववेदांतल्याप्रमाणेंच दिसतात. तेव्हां, अथर्ववेदांतील पुष्कळशा ऋचांचे विषय व त्यांचें स्वरूप अमेरिकन इंडियन वैदूलोक व तार्तरशामन ह्यांचे मंत्र, व अति प्राचीन जर्मन काव्यावशेषांत आढळणारे मर्सेबर्ग मंत्र, यांच्याशीं बहुतेक जुळतें. उदाहरणार्थ, मर्सेबर्ग मंत्रसंग्रहांत एक मंत्र असा आहे कीं, वोडन (Woden) या मांत्रिकानें बाल्डर (Balder) याच्या शिंगराचा मुरगळलेला पाय खालील मंत्रानें बरा केला. 'हाडाशीं हाड, रक्ताशीं रक्त, अवयवाशीं अवयव अगदीं चिकटविल्याप्रमाणें (एकजीव होवो)' अगदीं ह्यासारखाच मंत्र अथर्ववेदांत (४·१२), पाय मोडलेल्यावर आहे.

सं ते॑ म॒ज्जा म॒ज्ज्ञा भ॑वतु॒ समु॑ ते॒ परु॑षा॒ परु॑: ।
सं ते॑ मां॒सस्य॒ विस्र॑स्तं॒ सम॒स्थ्यपि॑ रोहतु ॥ ३ ॥

म॒ज्जा म॒ज्ज्ञा सं धी॑यतां॒ चर्म॑णा॒ चर्म॑ रोहतु ।
असृ॑क् ते॒ अस्थि॑ रोहतु मां॒सं मां॒सेन॑ रोहतु ॥ ४ ॥

लोम॒ लोम्ना॒ सं क॑ल्पया त्व॒चा सं क॑ल्पया॒ त्वच॑म् ।
असृ॑क् ते॒ अस्थि॑ रोहतु च्छि॒न्नं सं ध॑ह्योषधे ॥ ५ ॥
अथर्व. ४. १२.

तुझ्या शरीरांतील मज्जांशीं ह्या तुटलेल्या मज्जा, व अवयवांशीं तुटलेला अवयव जोडला जावो. शरीरांतील नाहींसें झालेलें मांस व मोडलेलें हाड पुन्हां वाढो. ३.

मज्जांत मज्जा मिळून जावोत. फाटलेलें कातडें पुन्हां एक होवो. तुझ्या शरीरांतील नाहींसें झालेलें रक्त व मोडलेलें हाड पुन्हां उत्पन्न होवो आणि मांसाची वाढ होवो. ४.

हे वनस्पते, नाहींसे झालेले केस- तुझ्यामुळें पुन्हां येवोत, कातड्याशीं कातडें मिळून जावो. रक्त व हाड वाढो; आणि याप्रमाणें झालेली जखम पूर्ण बरी होवो. ५.

अथर्ववेदसंहितेला जें विशेष महत्त्व प्राप्त झालें आहे तें खालील गोष्टीमुळें होय. भूतपिशाचें, मुंजे, राक्षस वगैरे पुष्कळ निरनिराळ्या योनींसंबंधानें आणि यज्ञसंस्था तसेंच तत्त्वज्ञानयुक्त विचार यांपासून पृथक्त्वानें वागत असलेल्या लोकांच्या निरनिराळ्या काय समजुती होत्या याबद्दलचें यथार्थ ज्ञान मिळण्यास हें अमूल्य साधन आहे. हें ज्ञान मानववंशशास्त्र व देवविषयक कल्पनांचा इतिहास यांच्या अभ्यासकांस अत्यंत महत्त्वाचें आहे हें उघड आहे. मनुष्यजातीचा बौद्धिक इतिहास जाणूं इच्छिणाऱ्या शास्त्रज्ञाला अथर्ववेदाचें ज्ञान किती आवश्यक आहे हें त्यांतील कांहीं निरनिराळ्या प्रकारच्या सूक्तांचा विचार केला असतां दिसून येईल.

भैषज्यसूक्तें.—अथर्ववेदातील एक प्रमुख भाग म्हणजे रोग बरे करण्याच्या प्रयोगातील मंत्र होत. खास भैषज्यसूक्तें म्हणतात काहीं मंत्र, रोग हे राक्षसासारख्या व्यक्ती आहेत असें कल्पून त्याना संबोधून म्हटले जातात, तर काहीं, अमुक राक्षसवर्ग अमुक रोग उत्पन्न करितो असें समजून त्यानां उद्देशून म्हटले जातात. इतर लोकाप्रमाणें हिंदू लोकात सुद्धा अशी समजूत आहे कीं, हे राक्षस रोग्याना बाहेरून छळतात व बोकाडीं बसतात किंवा त्याच्या अगात संचार करतात. काहीं मंत्रात रोगनिवारक औषधीचें आवाहन व स्तुति असते, काहींत रोगनिवारण करण्याची विशिष्ट शक्ति असलेल्या पाण्याची प्रार्थना असते तर काहींत लोकाच्या समजुतीप्रमाणें राक्षसाना पळवून लावण्यात अग्रणी जो अग्नि त्याची प्रार्थना असते. हे मंत्र व तत्संबंधीं प्रयोग (तंत्र) हाच आयुर्वेदाचा मूळ आरंभ होय. या वैद्यकाचें वर्णन पुढ कौशिकसूत्रात आलेलें आहे. ह्या मंत्रातून निरनिराळ्या रोगाची लक्षणें फार विशद रीतीनें दिलीं आहेत व म्हणून वैद्यकाच्या इतिहासाच्या कामीं ह्याचा फार उपयोग आहे वरील विधान तापाच्या मंत्रास विशेष लागू पडतें. ताप हा वारवार येणारा व तीव्र पीडा देणारा रोग असल्यामुळें वेदामागून पुष्कळ काळानंतर झालेल्या प्रथातहि त्याला 'रोगाचा राजा' अशी संज्ञा आहे. अथर्ववेदात तक्मन् नावाच्या ज्वराला राक्षस असें कल्पून त्याला संबोधून पुष्कळ मंत्र लिहिले आहेत. ह्याला उदाहरण म्हणजे अथर्ववेदातील ५ व्या काडातील २२ वें सूक्त होय. त्यातील काहीं ऋचा खालीं दिल्या आहेत.

अय यो विश्वान् हरितान् कृणोष्युच्छोचयंन्नग्निरिवाभिदुन्वन्। अधा हि तक्मन्नरसो हि भूया अधान्यङ्ङधराङ्वापरेहि ॥ २ ॥

यः परुषः पारुषेयोऽविध्वंस इवारुणः। तक्मानं विश्वधावीर्याधराञ्चं परा सुव ॥ ३ ॥

तक्मन् मूजवतो गच्छ बल्हिकान् वा परस्तराम्। शूद्रामिच्छ प्रफर्व्यं१तां तक्मन् वीव धूनुहि ॥ ७ ॥

यत् त्वं शीतोऽथो रूरः सह कासावेपयः। भीमास्ते तक्मन् हेतयस्ताभिः स्म परि वृङ्धि नः ॥ १० ॥

तक्मन् भ्रात्रा बलासेन स्वस्रा कासिकया सह। पाप्मा भ्रातृव्येण सह गच्छामुमरणं जनम् ॥ १२ ॥ अथर्व. ५. २२.

अग्नीप्रमाणें खरखरीत तापानें जाळून, तूं विश्वलोकाला पिंवळे करून सोडतोस; तेव्हा हे तक्मन्*! तूं दुर्बल व निस्तेज हो, अधराला जा किंवा येथून नाहींसा हो. २.

जो परुष जळजळीत व पर्वतापासून उत्पन्न झालेल्या (सासर्गिक?) अरुणवर्णाच्या धूलीप्रमाणें* आहे अशा तक्म्याला, आपल्या अंगीं विश्ववीर्य धारण करून रसातळाला पोंचवा ३.

हे तक्मन्! मूजवन्ताकडे जा, किंवा त्यापलीकडे बल्हिकाकडे जा. एखाद्या कामुक शूद्र युवतीला गाठ व तिला मनसोक्त हालीव. ७.

तूं एकदा थंड तर एकदा तप्त असतोस (व) खासा (खोकल्या)च्या योगानें आम्हाला हालवून सोडतोस, हे तक्मन्! हीं तुझीं उपकरणें फार भयंकर आहेत, त्यानीं आम्हाला इजा करण्याचें सोडून दे. १०

हे तक्मन्! तुझा भाऊ बलास, बहिण कासिका (कास) व पुतण्या पुरळ (पाप्मन्) यासह त्या विदेशी लोकाकडे जा १२.

रोगानीं इतर लोकाना पछाडावें, दुसऱ्या देशावर त्यानीं हल्ला करावा ही इच्छा अथर्ववेदात वारंवार दर्शविली आहे.

खोकल्याला रोग्यापासून ज्या मंत्राच्या प्रयोगानें दूर हाकलून दिलें जातें तो मंत्र असा —

यथा मनो मनस्केतैः परापतत्याशुमत्।
एवा त्वं कासे प्र पत मनसोऽनु प्रवाय्यम् ॥ १ ॥
यथा बाणः सुसंशितः परापतत्याशुमत्।
एवा त्वं कासे प्र पत पृथिव्या अनु संवतम् ॥ २ ॥
यथा सूर्यस्य रश्मयः परापतन्त्याशुमत्।
एवा त्व कासे प्र पत समुद्रस्यानु विक्षरम् ॥ ३ ॥
अथर्व. ६. १०५.

ज्याप्रमाणें मन बुद्धिगम्य अशा दूरस्थविषयाबरोबर (म्ह धुवमंडलापर्यंत) वेगानें जातें, त्याप्रमाणें, हे कासे! तूं मनोवेगानें जा १.

ज्याप्रमाणें सज्ज केलेला तीक्ष्ण बाण वेगानें (भूमी भेदून) जातो, त्याप्रमाणें हे कासे! तूं (बाणानें भेद केलेल्या) भूमीला अनुलक्षून (पातालापर्यंत) जा. २.

ज्याप्रमाणें सूर्याचे किरण वेगानें जातात त्याप्रमाणें हे कासे! तूं समुद्राच्या प्रवाहाबरोबर जा. ३.

काहीं मंत्र, त्याच्या उदात्त व सौंदर्यपूर्ण भाषेमुळें, भावपूर्ण काव्याचे उत्कृष्ट मासले आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. आतां या काव्यांत फारसा रस सापडेल अशी अपेक्षा अर्थातच करता कामा नये, मात्र मधून मधून काहीं

* ताप, ज्वर

* या विशेषणावरून हा निर्दिष्ट ताप गोंवर किंवा मधुरा असू शकेल.

सुंदर कल्पनाचित्रें दृष्टीस पडून चित्ताला आश्चर्य व आल्हाद किंवा मौज यांपैकीं काहीं तरी वाटेल, कां कीं, या वैदिक कवींनीं आपली उपमा देण्याची इच्छा रक्तवाहिन्या, जंत यांपर्यंत नेऊन भिडविलेली दिसेल. एक सुंदर कल्पना अथर्व. १ १७ यामध्यें आहे हा मंत्र रक्तस्रावस्तंभक असून त्यांत शिराना रक्तांबरधारी कुमारिका असें म्हटलें आहे

अमूर्या यन्ति योषितों हिरा लोहितवाससः ।
अभ्रातर इव जामयस्तिष्ठन्तु हतवर्चस ॥ १ ॥
तिष्ठांवरे तिष्ठ पर उत त्वं तिष्ठ मध्यमे ।
कनिष्ठिका च तिष्ठति तिष्ठादिद्धमनिर्मही ॥ २ ॥
शतस्य धमनीनां सहस्रस्य हिराणाम् ।
अस्थुरिन्मध्यमा इमा साकमन्ता अरंसत ॥ ३ ॥
परि वः सिकतावती धनूर्बृहत्यक्रमीत् ।
तिष्ठतेलयता सु कम् ॥ ४ ॥

अथर्व. १. १७

या रक्तवस्त्र नेसून जाणाऱ्या योषिता, रक्तवाहिन्या (नाड्या), भाऊ नसलेल्या बहिणींप्रमाणें हतबल होऊन, जागच्या जागीं स्तब्ध उभ्या राहोत. १.

खालची (खालच्या भागातून वाहणारी) धमनी! तूं थांब, अगे वरची! तूंहि थांब, (त्याचप्रमाणें) मधली! तूं पण थांब सर्वांत लहान धमनी तर थांबलीच व मोठीहि थांबूं दे २.

शंभर धमन्या व हजार शिरा यामधील नाड्यासुद्धा थांबल्या व बाकी राहिलेल्या या निवृत्तरुधिरस्रावा धमन्या-बरोबर खेळूं लागल्या (त्याच्याप्रमाणें यांनींहि आपलें काम सोडलें) ३

सिकतावती व धनूसारख्या विशिष्ट नाडीनें तुम्हांस आक्रमिलें आहे; तेव्हां तुम्ही थांबा व याला (रोग्याला) सुख द्या. ४.

नेहमींच ह्या ऋचा काव्यरसभरित असतात असें नाहीं; तर पुष्कळ वेळा अगदीं एकतानी असतात, आणि पुष्कळशा ऋचा-मध्यें हा एकसुरीपणा, म्हणजे प्रत्येक ऋचेंत त्याच त्याच शब्दांचें आणि वाक्यांचें पुनरुच्चारण, एवढंच काय तें काव्याचें रूप असतें. या बाबतींत प्राथमिक स्थितींतील लोकांच्या कवितांशीं या वरील प्रकारच्या अथर्ववेदांतील ऋचा अगदीं समान आहेत. इतर सर्व लोकांच्या मंत्रांशीं या अथर्ववेदांतील मंत्रांचें दुसरेंहि एक प्रकारचें साम्य आहे, तें म्हणजे याचा अर्थ पुष्कळ वेळा बुद्धिपुरस्सर गूढ व दुर्गम ठेवलेला असतो अशा एकसुरी आणि गूढार्थी ऋचांचें एक उदाहरण अथर्व ६ २५ मध्यें आहे हा गंडमाळेचा मंत्र आहे.

पञ्च च याः पञ्चाशच्च संयन्ति मन्या अभि ।
इतस्ताः सर्वा नश्यन्तु वाका अपचितामिव ॥ १ ॥
सप्त च याः सप्ततिश्च संयन्ति ग्रैव्या अभि ।
इतस्ताः सर्वा नश्यन्तु वाका अपचितामिव ॥ २ ॥
नव च या नवतिश्च संयन्ति स्कन्ध्या अभि ।
इतस्ताः सर्वा नश्यन्तु वाका अपचितामिव ॥ ३ ॥

अथर्व. ६. २५

पाच आणि पन्नास ज्या गळ्याच्या वरच्या भागावर (मन्या धमनीवर) जमल्या आहेत, त्या सर्व कटकट करणाऱ्या अपचित् किड्याप्रमाणें नाश पावोत १

ज्या सात आणि सत्तर (गंडमाळा) मेंढ्यानाडीवर एकत्र जमल्या आहेत, त्या सर्व कटकट लावणाऱ्या अपचित् किड्याप्रमाणें नाश पावोत. २.

ज्या नऊ आणि नव्वद, स्कंधाभोंवतीं जमल्या आहेत, त्या सर्व कटकट लावणाऱ्या किड्याप्रमाणें नाश पावोत. ३

बरेचसे रोग जंतूपासून उत्पन्न होतात अशी कल्पना बरीच प्राचीन आहे, व म्हणून अथर्ववेदांत सर्व जातींच्या जंतूंचें अपसारण करण्यासाठीं एक मंत्रमालिकाच तयार केलेली आहे

अन्वान्त्र्यं शीर्षण्य१मथो पार्ष्टेयं क्रिमीन् । अवस्कवं व्यध्वरं क्रिमीन् वचसा जम्भयामसि ॥ ४ ॥

ये क्रिमयः पर्वतेषु वनेष्वोषधीषु पशुष्वप्स्व१न्तः । ये अस्माकं तन्वमाविविशुः सर्वं तद्धन्मि जनिम क्रिमीणाम् ॥ ५ ॥ अथर्व. २. ३१.

आतड्यांत, डोक्यांत व पार्ष्णींत असणारे कृमी, आंत शिरणारे कृमी (अवस्कव) व अनेक मार्ग करून आंत शिरणारे कृमी (व्यध्वर) या सर्वांना मी मंत्राच्या योगानें मारून टाकतों ४.

जे कृमी पर्वतांत, वनांत, वनस्पतींत, पशूंत व पाण्यांत असतात, जे आमच्या शरीरांत शिरले आहेत, त्या सर्व कृमींचें कुळच नाहींसें करतों ५

हे जंतू असुर आहेत, त्यांच्यांत राजा प्रधान वगैरे अधिकारी आहेत, त्यांच्यांत सुद्धां लिंगभेद—स्त्रीपुरुष जात—आहे, त्यांचे रंग विविध आहेत, ते निरनिराळीं रूपें धारण करितात वगैरे ह्या रोगजंतूंविषयीं लोकांच्या भावना असत. ह्याचें उदाहरण अथर्ववेदाच्या ५ व्या कांडांत २३ व्या सूक्तांत आढळतें, त्यांत मुलांत लहान असलेल्या रोगजंतूंविरुद्ध खालील ऋचा आहेत

अस्येन्द्र कुमारस्य क्रिमीन् धनपते जहि । हता विश्वा अरातय उग्रेण वचसा मम ॥ २ ॥

यो अ॒क्ष्यौ॑ प॑रि॒सर्प॑ति॒ यो नासे॑ परि॒सर्प॑ति । द॒तां यो मध्यं॑ गच्छ॑ति॒ तं क्रिमिं॑ जम्भयामसि ॥ ३ ॥

सरू॑पौ॒ द्वौ विरू॑पौ॒ द्वौ कृ॒ष्णौ द्वौ रोहि॑तौ॒ द्वौ । ब॒भ्रुश्च॑ ब॒भ्रुक॑र्णश्च॒ गृध्रः॒ कोक॑श्च॒ ते ह॒ताः ॥ ४ ॥

ये क्रिम॑यः शिति॒कक्षा॑ ये कृ॒ष्णाः शि॑ति॒बाह॑वः । ये के च॑ वि॒श्वरू॑पा॒स्तान् क्रिमी॑न् जम्भयामसि ॥ ५ ॥

ह॒तो राजा॒ क्रिमी॑णामु॒तैषां॑ स्थ॒पति॑र्ह॒तः । ह॒तो ह॒तमा॑ता॒ क्रिमि॑र्ह॒तभ्रा॑ता ह॒तस्व॑सा ॥ ११ ॥

ह॒तासो॑ अस्य वे॒शसो॑ ह॒तासः॒ परि॑वेशसः । अथो॒ ये क्षु॑ल्ल॒का इ॑व॒ सर्वे॒ ते क्रिम॑यो ह॒ताः ॥ १२ ॥

सर्वे॑षां च॒ क्रिमी॑णां॒ सर्वा॑सां च क्रि॒मीणा॑म् । भि॒नद्म्यश्म॑ना॒ शिरो॒ दहा॑म्य॒ग्निना॒ मुख॑म् ॥ १३ ॥ अथर्व ५. २३

हे धनपते इंद्रा! या मुलाच्या अंगावरील कृमींना मारून टाक. माझ्या उग्र मंत्राच्या योगानें सर्व शत्रू मारले गेले. २

जो कृमि डोळ्यांत शिरतो, जो नाकांत शिरतो, जो दातांच्या मध्यें शिरतो, त्याला मी मारून टाकतों. ३

दोन एकवर्णाचे, दोन भिन्नवर्णांचे, दोन काळे, दोन तांबडे, पिंगट व पिंगट कानाचा, गिधाड व लांडगा, हे सर्व मारले गेले. ४

ज्या कृमींच्या कुशी पांढऱ्या आहेत, जे कृष्णवर्णाचे असून ज्यांचे बाहू पांढरे आहेत, ज्यांचें रूप, रंग अनेक प्रकारचे आहेत, त्या कृमींना मारून टाकतों. ५

कृमींचा राजा मारला गेला, त्याचा स्थपति गेला, ज्याची आई, भाऊ, बहीण मारली गेली, तो कृमीहि मारला गेला. ११

त्याचा परिवार मारला गेला, त्याच्या सभोंवतालची मंडळी मारली गेली, व जे क्षुद्रक म्हणून दिसत होते, ते सर्व कृमी मारले गेले. १२

सर्व स्त्रीपुरुष कृमींपैकीं प्रत्येकाचें डोकें मी दगडानें चेंचतों, व प्रत्येकाचें तोंड अग्नीनें भाजून काढतों. १३

निरनिराळ्या रोगांचे उत्पादक मानल्या जाणाऱ्या अनेक भूतवर्गांना–विशेषतः पिशाचें व राक्षस यांना–उद्देशून रचलेले असेहि पुष्कळ मंत्र या वेदांत आहेत. यांचा उद्देश त्यांचें अपसारण हा आहे. त्याला उदाहरण म्हणून पिशाचाविषयींच्या कांहीं ऋचांतून खालीं दिलेल्या ऋचा निवडून घेतल्या आहेत, त्या अशा —

तर्प॑नो अस्मि पिशा॒चानां॑ व्या॒घ्रो गोम॑तामिव । श्वानः॑ सिं॒हमि॑व दृ॒ष्ट्वा ते न वि॑न्दन्ते॒ न्यञ्च॑नम् ॥ ६ ॥

न पि॑शा॒चैः सं श॑क्नोमि॒ न स्ते॒नैर्न व॑न॒र्गुभिः॑ । पि॒शा॒चास्तस्मा॑न्नश्यन्ति॒ यम॒हं ग्राम॑मावि॒शे ॥ ७ ॥

यं ग्राम॑मावि॒शत॑ इ॒दमु॒ग्रं सहो॒ मम॑ । पि॒शा॒चास्तस्मा॑न्नश्यन्ति॒ न पा॒पमुप॑ जानते ॥ ८ ॥ अथर्व. ४. ३६

गुराख्या मालकांना ज्याप्रमाणें वाघापासून उपद्रव होतो त्याप्रमाणेंच पिशाचांना माझ्या मंत्रसामर्थ्यामुळें त्राहि भगवान् होतें. सिंहाला पाहिल्यावर कुत्र्याला ज्याप्रमाणें दडून बसण्यास अवकाश मिळत नाहीं त्याप्रमाणें पिशाचांनाहि (मला चुकवून) लपून बसणें शक्य नाहीं. ६

पिशाचाबरोबर, चोराबरोबर व रानांत भटकणाऱ्याबरोबर मी मुळींच संबंध ठेवीत नाहीं. उलट मी ज्या ज्या गांवांत प्रवेश करतों तेथून सर्व पिशाचें नाहींशीं होतात. ७

ज्या ज्या गांवामध्यें माझ्या मंत्रसामर्थ्याचा प्रादुर्भाव होतो तेथून पिशाच पार पळून जातात, व लोकांना मुळींच त्रास होत नाहीं. ८

ह्यावरून मांत्रिकाचा आपल्या शक्तीविषयीं किती निःसीम आत्मविश्वास होता हें चांगलें दृष्टोत्पत्तीस येतें.

राक्षस, भूतपिशाचें वगैरे प्राणी मनुष्यप्राण्यावर रोग आणून सोडतात अशी जी समजूत आहे तिच्याखेरीज दुसरी एक सर्व जगांत दृढ अशी समजूत म्हणजे, आसुरी स्त्रीपुरुष मानवी स्त्रीपुरुषांना रात्रीच्या वेळीं अडवितात व त्यांच्यावर बलात्कार करितात, ही होय. पुरातन हिंदू लोकांतील असे स्त्रीपुरुष म्हणजे अप्सरा व गंधर्व हे होत. ह्या निसर्गदेवता, जलदेवता, वनदेवता अशांपैकीं देवता आहेत. ह्यांचें निवासस्थान म्हणजे नद्या, झाडें वगैरे असून मनुष्यांना भुरळ घालून त्यांच्याशीं सृष्टिनियमाविरुद्ध संभोग करण्याकरितांच हे आपलीं निवासस्थानें सोडून बाहेर पडतात. अशा देवतांचा उपद्रव नाहींसा करण्याकरितां त्या काळचे मांत्रिक अजशृंगी नांवाच्या सुवासिक वनस्पतीचा उपयोग करीत. व त्या प्रसंगीं अथर्ववेदाच्या ४ थ्या कांडांतील ३७ वें सूक्त तोंडानें म्हणत. त्यांत खालील ऋचा आहेत —

त्वया॑ व॒यम॑प्स॒रसो॑ गन्ध॒र्वांश्चा॑तयामहे । अज॑शृ॒ङ्ग्यज॒ रक्षः॒ सर्वा॑न् ग॒न्धेन॑ नाशय ॥ २ ॥

न॒दीं य॑न्त्वप्स॒रसो॒ऽपां ता॒रम॑वश्व॒सम् । गु॒ल्गु॒लूः पीला॑ नल॒द्यौ॒३॑क्षग॑न्धिः प्रम॒न्दनी॑ । तत् परे॑ताप्सरसः॒ प्रति॑बुद्धा अभूतन ॥ ३ ॥

यत्रा॑श्व॒त्था न्य॒ग्रोधा॑ महावृ॒क्षाः शि॑ख॒ण्डिनः॑ । तत् परे॑ताप्सरसः॒ प्रति॑बुद्धा अभूतन ॥ ४ ॥

आ॒नृत्य॑तः शिख॒ण्डिनो॑ गन्ध॒र्वस्या॑प्सराप॒तेः । भि॒नद्मि॑ मु॒ष्काववि॒ यामि॒ शेपः॑ ॥ ७ ॥

श्वैवैकः कपिरिवैकः कुमारः सर्वकेशकः । प्रियो दृश इव भूत्वा गन्धर्वः संचते स्त्रियस्तमितो नाशयामसि ब्रह्मणा वीर्यावता ॥ ११ ॥

जाया इद्वो अप्सरसो गन्धर्वाः पतयो यूयम् । अप धावता मर्त्या मर्त्यान् मा संचध्वम् ॥ १२ ॥ अथर्व. ४. ३७.

तुझ्या योगाने आम्ही गंधर्वांचा व आप्सरांचा नाश करून टाकतों हे अजशृंगि, सर्व राक्षसाना पळवून लाव, तुझ्या वासाने सर्वांचा नाश कर. २

ह्या अप्सरा नदीमध्ये आपल्या स्थानीं जावोत. गुल्गुलू, पीला, नलदी, अक्षगंधी, प्रमन्दनी याच्या हवनाने त्या भिऊन जातात. आता त्या गेल्यामुळे तुमचे लक्ष ठिकाणावर आलें ३.

अप्सरा गेल्या त्या ठिकाणीं अश्वत्थ, न्यग्रोध असे मोठाले वृक्ष आहेत, मोर आहेत त्या गेल्यामुळें आता तुमचें चित्त ठिकाणीं आलें आहे. ४.

मोराप्रमाणें नाचणारा हा अप्सरेचा पति गंधर्व याचे मी वृषण दाबून इंद्रिय छेदून टाकतों ७

कोणी कुत्र्याचें, कोणी माकडाचे, कोणी मुलाचे रूप घेऊन, सर्वांगावर केंस वाढवून, मोठें मोहक रूप घेऊन हे गंधर्व अप्सराच्या मागें लागले आहेत त्याचा मी मंत्र-सामर्थ्यानें नाश करतों ११.

गंधर्व हो, तुम्ही पती व अप्सरा तुमच्या पत्न्या, सर्व तुम्ही अमर असल्या मर्त्यजनापासून दूर जा, आमच्यामध्यें बिलकुल येऊं नका १२.

आरोग्यमंत्र आणि ताईत.—अथर्ववेदसूक्ताचा पहिला वर्ग रोगनिवारक मंत्रप्रयोगाचा धरला तर दुसरा वर्ग आयुरारोग्यार्थ म्हणावयाच्या प्रार्थनामंत्राचा होईल या दोहोंच्या स्वरूपात फारसा फरक नाहीं हे प्रार्थनामंत्र विशेषत चौल, उपनयन वगैरे गृह्यसंस्काराच्या वेळीं वापरतात ह्या प्रत्येक प्रसगीं, शंभर पावसाळे किंवा शभर हिंवाळे इतकें दीर्घायुष्य, शंभर किंवा एकशेएक प्रकारच्या मृत्यूपासून मुक्तता व सर्व जातींच्या रोगापासून सरक्षण होण्याविषयींच्या एकसुरी प्रार्थना या वर्गातील मंत्रातून केलेल्या आढळतात.

अथर्ववेदाच्या १७ व्या कांडात एकच तीस ऋचाचें जें सूक्त आहे तें अशा प्रकारचें आहे ज्याप्रमाणे रोगनिवारक मंत्रानीं मांत्रिकवैद्य रोगनाशक औषधींना आह्वान करतात त्याचप्रमाणें आयुरारोग्यार्थ म्हणावयाचे प्रार्थनामंत्र हे तन्निमित्त धारण केलेल्या ताइताना उद्देशून म्हटले जातात

पौष्टिकमंत्र.—ह्या वरील प्रार्थनामंत्रासारखेच पुष्कळसे पौष्टिकमंत्रहि सापडतात शेतकरी, धनगर, व्यापारी हे लोक असे मंत्र म्हणून सुख व आपल्या कामात चागलें यश मिळण्याची इच्छा करितात. घर बांधण्याच्या वेळीं करण्याच्या प्रार्थना, जमीन नांगरणें, बीं पेरणें, धान्य उगवणें, कीड मरून जाणें यासबंधीं स्तवनें, अग्निपीडानिवारक मंत्र, पर्जन्यमंत्रातील पर्जन्यप्रार्थना, गोकुलसमृद्धिविषयक आराधना, चोर व हिंस्र पशू याचें निरसन होण्याविषयीं गोपालानें म्हणावयाचे मंत्र, आपल्या धंद्यात यश व प्रवासात सुख मिळण्यासाठी व्यापाऱ्यानें करावयाची अभ्यर्थना, द्यूतकारानें फासा चागला पडावा म्हणून करावयाची आराधना, सर्पाचें विष उतरणें व त्याला बाहेर काढून देणें याबद्दल मंत्रप्रयोग वगैरे विषय पौष्टिकमंत्रातून आढळतात. ह्यांपैकीं फारच थोड्या ऋचाना काव्य असें म्हणता येईल. मात्र, कधीं कधीं एखादा साधारण दर्जाच्या लांबलचक सूक्तातून तुटक तुटक पण फारच सुंदर अशा ऋचा सापडतात. अथर्व-संहितेतील ४ थ्या कांडाच्या १५ व्या सूक्तातील पर्जन्यसूक्त फारच सुंदर आहे त्यातील दोन ऋचा खालीं देतो —

समुत्पतन्तु प्रदिशो नभस्वतीः
समभ्राणि वातजूतानि यन्तु ।
महऋषभस्य नदतो नभस्वतो
वाश्रा आपः पृथिवीं तर्पयन्तु ॥ १ ॥

अभि क्रन्द स्तनयार्दयोदधिं
भूमिं पर्जन्य पयसा समङ्धि ।
त्वया सृष्टं बहुलमैतु वर्षमा-
शारैषी कृशगुरेत्वस्तम् ॥ ६ ॥
अथर्व. ४. १५.

सर्व दिशाकडून वाऱ्याच्या योगाने पर्जन्यमेघ एकत्र जमोत भाजलेल्या बैलाप्रमाणें गर्जना करणाऱ्या मेघामधून पृथ्वीवर भरपूर पर्जन्यवृष्टि होवो १.

हे पर्जन्या, मोठ्यानं गर्जना कर, समुद्र खवळून टाक आणि चांगली वृष्टि करून जमीन भिजव पावसाच्या जोराच्या सरी पाड सूर्य मेघाच्छादित करून पाऊस पाड ६

सुख आणि शाति, व सकटनिवारण ह्यांप्रीत्यर्थ सर्व-साधारण प्रार्थनेचे जे पौष्टिकमंत्र असतात, त्यातून काव्याचा भाग फारच थोडा असतो.

प्रायश्चित्तमंत्र.—सकट निवारण करण्याबद्दलच्या प्रार्थना-मंत्रात "मृगारसूक्त" नावाचे शातिपाठ आहेत. अथर्व ४ २३–२९ हीं सात ऋचाचीं सात सूक्तें असून तीं अनुक्रमें, (१) अग्नि, (२) इंद्र, (३) वायु आणि सवितृ, (४) अंतरिक्ष व धरित्री, (५) मरुद्गण, (६) भव व शर्व, आणि (७) मित्र व वरुण ह्या देवतानां सबोधिलीं आहेत व प्रत्येक ऋचेच्या शेवटीं, अंहसा (सकटा)पासून मुक्त करण्या-विषयींचें पालुपद आहे.

अहस् शब्दाचा "संकट" ह्या अर्थाखेरीज दुसरा अर्थ "पाप" असा आहे, म्हणून वरील शांतिपाठ अथर्ववेदाच्या प्रायश्चित्तसूक्तवर्गांत घालण्यास हरकत नाहीं हे पापक्षालनाचे प्रायश्चित्तविधिमंत्र रोगनिवारक मंत्राहून आपणाला वाटतात तितके भिन्न नाहींत. कारण, प्राचीनाच्या मतें, धर्मबाह्य किंवा नीतिबाह्य आचरण झाल्यास मात्र प्रायश्चित्ताची आवश्यक्ता असते असें नसून, यज्ञयाग वगैरे संस्काराची अपूर्णता, जाणूनबुजून किंवा नकळत घडलेला अपराध, मनातले पापी विचार, ऋण परत न करणें व विशेषतः द्यूतऋण परत न करणें, अशास्त्र विवाह-वडील भावापूर्वी धाकट्याचा-वगैरे पापाच्या शांतीसाठीं देखील प्रायश्चित्त विहित आहे त्याप्रमाणेंच सामान्यत अपराध व पातकें यांचें क्षालन होण्यासाठीं व शारीरिक आणि मानसिक दुर्बलता, वाईट ग्रहावर मूल जन्मास येणें, जुळीं मुलें होणें वगैरे अवलक्षणें, दुष्ट स्वप्नें, अपघात इत्यादि गोष्टींचें निराकरण होण्यासाठीं सुद्धा प्रायश्चित्तमंत्र आहेत. अपराध, पाप, अरिष्ट, दुर्दैव ह्या सर्व कल्पनाची या वेदात जिकडे तिकडे भेसळ झालेली दिसते. व्याधी, आपत्ती, त्याप्रमाणेंच गुन्हे व पातकें वगैरे जितक्या वाईट गोष्टी तितक्या सर्व पिशाच्चेच घडवून आणतात अशी समजूत आहे जसा रोगी व वेडा मनुष्य त्याप्रमाणें पातकी मनुष्यहि पिशाचानें झपाटला आहे असें मानतात. हीं रोग उत्पन्न करणारीं मनुष्यद्वेषी पिशाचें अपशकुन व अपघात यानाहि कारण होतात. उदाहरणार्थ, अथर्ववेदातील १० व्या काडातील ३ रें सूक्त यात एका ताइताची २५ ऋचात अतिशय प्रशंसा केली आहे व सर्व प्रकारचीं अरिष्टें, दुष्ट मंत्रप्रयोग, दु स्वप्नें, दुश्चिन्हें, आपले आई, बाप, भाऊ, बहीण यानीं व आपण स्वतः आचरिलेलीं पापें, या सर्वांचें पूर्ण निरसन करण्याचें सामर्थ्य यात आहे व सर्व रोगावर हें रामबाण औषध आहे वगैरे प्रकारें त्याची स्तुति केलेली आहे.

शांतिसूक्तें.—दुष्ट दैव किंवा मत्सरी मान्त्रिक याच्यामुळें गृहकलह उत्पन्न होतात अशी त्यावेळीं समजूत असल्यामुळें, घरात शांति नांदावी याबद्दलचे मंत्र अथर्ववेदात आढळून येतात ह्या मंत्रवर्गाला, प्रायश्चित्तमंत्रवर्ग व पौष्टिकमंत्रवर्ग ह्याच्या मधलें स्थान दिलें पाहिजे, कारण ह्या मंत्रवर्गांत नुसते घरात एकी व शांति राखण्याबद्दलचेच मंत्र येत नसून ह्यात असेहि मंत्र आहेत कीं ज्या योगानें आपल्याला अधिकाऱ्याचा राग शांत करता येईल, वादल्यास समाजात आपलें वजन पाडता येईल, न्यायकचेरींत आपली बाजू उत्तम रीतीनें मांडून न्यायाचा काटा आपल्या बाजूला झुकविता येईल किंवा अनेक दुसरीं महत्त्वाचीं कामें पार पाडता येतील ह्या बाबतींत अतिशय गोड सूक्त असेल तर तें अथर्वसंहितेतील ३ ऱ्या काडातील ३० वें सूक्त होय.

सहृदयं सांमनस्यमविद्वेषं कृणोमि व ।
अन्यो अन्यमभि हर्यत वत्सं जातमिवाघ्न्या ॥ १ ॥
अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु संमनाः ।
जाया पत्ये मधुमतीं वाचं वदतु शन्तिवाम् ॥ २ ॥
मा भ्राता भ्रातरं द्विक्षन्मा स्वसारमुत स्वसा ।
सम्यञ्चः सव्रता भूत्वा वाचं वदत भद्रया ॥ ३ ॥
अथर्व. ३. ३०.

मी तुम्हाला अविद्वेषी, समानचित्तवृत्ति व प्रीतियुक्त असें करतों गाय जशी आपल्या वत्सावर प्रीति करते, त्याप्रमाणें तुम्ही एकमेकावर प्रीति करीत जा १.

पित्याला अनुव्रत (अनुकूल) व मातेशीं समानमनस्क असा पुत्र असूं दे भार्या पतीशीं मधुर व सुखदायक अशा वाणीनें बोलूं दे २

भावानें भावाचा द्वेष करू नये, त्याचप्रमाणें बहिणीनें बहिणीशीं दावा मांडूं नये त्या सर्वांनीं एकमेकाशीं समत व सव्रत होऊन चांगलें गोड (भद्र) बोलावें. ३.

प्रणयमंत्र.—कुटुंबामध्यें ऐक्यभाव उत्पन्न करून देणारे हे मंत्र नवराबायकोमध्यें ऐक्य घडवून आणण्याच्या कामीं उपयोगी पडण्यासारखे आहेत हें उघड आहे. तथापि अथर्ववेदात विवाह व प्रेमविषयक मंत्राचीं स्वतन्त्रच सूक्तें आहेत. हा सूक्तवर्ग फार मोठा आहे. अथर्ववेदाच्या कौशिकसूत्रात स्त्रीकर्मे या नावाचे मंत्रप्रयोग व नानाप्रकारचे काममंत्र आहेत. या मंत्राचे दोन प्रकार आहेत. एका प्रकारात विवाह व प्रजोत्पादन ह्यासबंधीं चांगले सात्त्विक व अनुपद्रवी मंत्र आहेत, हे मंत्र कुमारिकाना पति प्राप्त करून देतात व तरुणांना गृहिणींचा लाभ करून देतात. वधूवराच्या व नूतन विवाहिताच्या कल्याणार्थ हे मंत्र योजिलेले आहेत ह्याच्या योगानें लवकर गर्भधारणा होते, पुत्ररत्नाची प्राप्ति होते, गर्भवती स्त्रीस स्वास्थ्य मिळतें, गर्भांत असलेल्या बालकाचें नीट सरक्षण होतें, व ह्यासारखें अनेक प्रकारचें वैवाहिक सुख लाभतें. चवदाव्या काडात सर्वत्र हाच विषय आहे ऋग्वेदातील विवाहसबंधीं मंत्राची ही वाढवून केलेली आवृत्तीच असावी असें वाटतें. आता दुसऱ्या प्रकारात येणाऱ्या मंत्राविषयीं पाहता, ह्याची सख्या फार मोठी असून, वैवाहिक सुखात बिघाड झाला असता किंवा प्रेमाचीं कारस्थानें करताना लागणारे अभिशाप व अपसरणमंत्र ह्यात येतात तथापि पतीचा मत्सरग्रस्त स्वभाव नाहींसा करण्याची इच्छा धरणाऱ्या स्त्रीनें म्हणावयाचे मंत्र, दुराचारी स्त्रीस पतीशीं एकनिष्ठपणें वागण्यास लावणारे मंत्र किंवा आपल्या प्रणयिनीला चोरून भेटावयास आलेल्या तिच्या प्रियकरानें, तिचे आईबाप वगैरे सर्व घरातल्या मंडळीवर, एवढेंच नव्हे तर, तिच्या घरातील कुत्र्यावरसुद्धा प्रयोग करावयाचे झोंपीं जावयाला लावणारे मंत्र, विशेषसे उपद्रवी नाहींत ह्यात शंका नाहीं (अथर्व. ४५ यात वरील शेवटला मंत्र आहे). ह्यापेक्षा थोडे अधिक उपद्रवी व

कांहींसे रानटी मंत्रप्रयोग म्हणजे एखाद्याच्या मर्जीविरुद्ध त्याला किंवा तिला आपणावर प्रेम करावयास लावण्याबद्दलचे मंत्र होत. जगातील इतर भागातल्याप्रमाणें प्राचीन हिंदुस्थानात सुद्धां, एखाद्याची प्रतिमा आपणाजवळ असली म्हणजे तिच्या-वर प्रयोग करून त्या प्रतिमागत व्यक्तीला आपल्या ताब्यात ठेवता येतें किंवा तिला आपणास वाटेल तीं इजा करता येते, अशी समजूत असे. एखाद्या मनुष्याला कोणा एका स्त्रीची प्रीति संपादन करावी असें वाटलें तर तो तिची मातीची प्रतिमा तयार करीत असे, व धनुष्याला अंबाडीची दोरी लावून, व काळ्या लांकडाच्या बाणाला काट्याचें टोंक व घुबडाचें पीस जोडून, त्यानें त्या प्रतिमेच्या हृदयाचा आरपार भेद करीत असे. हें करण्याकरितां तर कामदेवाच्या बाणानें आपल्या प्रणयिनीचें हृदय असेंच विद्ध करून सोडावें म्हणून. अशा तऱ्हेनें हृदयविदारण चालले असता तो खालील मंत्र तोंडानें म्हणे —

उत्तुदस्त्वोत् तुंदतु मा धृंथाः शयने स्वे ।
इषुः कामस्य या भीमा तया विध्यामि त्वा हृदि ॥ १ ॥
आधीपर्णां कामशल्यामिषुं संकल्पकुल्मलाम् ।
तां सुसंनतां कृत्वा कामो विध्यतु त्वा हृदि ॥ २ ॥
या प्लीहानं शोषयति कामस्येषुः सुसंनता ।
प्राचीनपक्षा व्योषा तया विध्यामि त्वा हृदि ॥ ३ ॥
शुचा विद्धा व्योषया शुष्कास्याभि सर्प मा ।
मृदुर्निमन्युः केवली प्रियवादिन्यनुव्रता ॥ ४ ॥
आजामि त्वाजन्या परि मातुरथो पितुः ।
यथा मम क्रतावसो मम चित्तमुपायसि ॥ ५ ॥
व्यस्यै मित्रावरुणौ हृदश्चित्तान्यस्यतम् ।
अथैनामक्रतुं कृत्वा ममैव कृणुतं वशे ॥ ६ ॥
अथर्व ३. २५

उत्तुद (कामदेव) तुला व्यथित करो. तुला अंथरुणावर स्वस्थ पडवणार नाहीं. कामाचा बाण भयंकर आहे, त्या बाणानें मी तुझें हृदय विद्ध करतों. १

ज्याला आधींचे (मानसिक पीडेचे) पंख लाविले आहेत, काम हें ज्याचें शल्य आहे, संकल्प हेंच ज्याचें कुल्मल* आहे असा बाण सुसज्ज करून, (हे कामिनि!) काम (देव) तुझें हृदय विदारण करो. २

जो सुसज्ज केलेला कामाचा बाण प्लीहेचें शोषण करतो व ज्याचे पंख सरळ जाळीत जातात, अशा बाणानें मी तुझें हृदय विद्ध करितों. ३.

दाहक व दुःसाधक (बाणानें) विद्ध होत्सातीं, व्याकुळ होऊन माझ्याकडे ये, व मृदुभाषिणी, मदेकशरणा, प्रिय वादिनी, अनुमता, क्रोधरहित (शांता) अशी हो. ४

* बाणाचें अग्र ज्याच्यामुळें काठीला जोडलें जातें तो भाग.

तुला, तुझ्या मातेच्या व पित्याच्या सुद्धां समोरून, चाबकाच्या योगेंकरून येथें यायला लावतों, जेणेंकरून तूं माझ्या संकल्पाप्रमाणें वागून, मला वाटेल तें करूं द्यावयास सिद्ध होशील. ५

मित्रावरुण हो! हिचा चित्तविक्षेप करा. हिला कार्याकार्य-विभागाचें ज्ञान राहणार नाहीं असें करून, माझ्या स्वाधीन करा. ६

एखाद्या स्त्रीला जर कोणा पुरुषाचें प्रेम संपादन करावयाचें असलें तर ती त्याचप्रमाणें वागते. ती त्या पुरुषाची प्रतिमा तयार करून आपल्या पुढें ठेवते व त्यावर तप्त शरफलाचा मारा करते व तोंडानें अथर्ववेदातील ६ व्या कांडांतील १३० व १३१ व्या सूक्तातील ऋचा म्हणते, त्यापैकीं कांहीं खालीं दिल्या आहेत.

उन्मादयत मरुत उदन्तरिक्ष मादय । अग्न उन्मादया त्वमसौ मामनु शोचतु ॥ ४ ॥ अथर्व. ६. १३०.
नि शीर्षतो नि पत्तत आध्योऽनि तिरामि ते । देवाः प्रहिणुत स्मरमसौ मामनु शोचतु ॥ १ ॥
यद् धावसि त्रियोजनं पञ्चयोजनमाश्विनम् । ततस्त्वं पुनरायसि पुत्राणां नो असः पिता ॥ ३ ॥ अथर्व ६. १३१

हे मरुत! याला उन्माद होईल असें करा, हे अंतरिक्ष! याला उन्माद दे, हे अग्नी! तू याला इतका उन्मत्त बनव कीं त्याला माझें स्मरण होऊन तो शोकार्त होईल. ४.

डोक्यापासून पायापर्यंत तुझ्या शरीरात मी (काम) पीडा घालतें हे देवानों! त्याच्याकडे असा काम पाठवून द्या कीं, त्याला माझें स्मरण होऊन तो शोकार्त होईल. १

तू जो तीन योजन पांच योजनें घोड्यासारखा धावत गेला आहेस, तो परत येशील, व आपणाला होणाऱ्या पुत्राचा तू पिता होशील. ३.

सपत्नीमंत्र.—अतिशय दुष्ट व द्वेषभाव भरलेले जाज्वल्य मंत्र म्हणजे, बायकांनीं आपल्या सवती होऊं पाहणाऱ्या इतर बायकांना आपल्या मार्गांतून दूर करण्याच्या कामीं उपयोगांत आणावयाचे होत. ह्या मंत्राचें एक उदाहरण म्हणजे खालील ऋचा होय —

भगमस्या वर्च आदिष्यधि वृक्षादिव स्रजम् ।
महाबुध्न इव पर्वतो ज्योक् पितृष्वास्ताम् ॥ १ ॥
एषा ते राजन् कन्या वधूर्नि धूयतां यम ।
सा मातुर्बध्यतां गृहेऽथो भ्रातुरथो पितुः ॥ २ ॥
एषा ते कुलपा राजन् तामु ते परि दद्मसि ।
ज्योक् पितृष्वासाता आ शीर्ष्णः समोप्यात् ॥ ३ ॥
असितस्य ते ब्रह्मणा कश्यपस्य गयस्य च ।
अन्तःकोशमिव जामयोऽपि नह्यामि ते भगम् ।
अथर्व. १.

(फुललेल्या) झाडाचीं जशीं फुलें तोडून घेतात, त्याप्रमाणें मीं हिचे भाग्य व तेज (हरण करून) खत धारण केलें आहे ज्याचा पाया जमीनींत खोल गेलेला आहे, अशा पर्वताप्रमाणें ती चिरकाल आपल्या आईबापाच्या घरीं राहो १.

हे यमराजा! ही तुझी वायको म्हणून तुझ्या अंकित होवो ही आपल्या आइच्या, भावाच्या व बापाच्या घरीं बद्ध होऊन (चिरकाल) राहो २

हे राजा! ही तुझी कुलपालयित्री स्त्री आहे ती तुला देऊन टाकतें तिचे केस गळून पडेतोंपर्यंत (म्हातारपणापर्यंत) ती चिरकाल बापाच्या घरीं राहो ३

असित, कश्यप व गय याच्या मंत्राच्या योगानें, वहिणी ज्याप्रमाणें अंत कोश बांधून ठवितात, त्याप्रमाणें मी तुझें भाग्य बांधून ठेवितें (तुला भाग्यहीन करतें) ४

अभिचारमंत्र —एखाद्या स्त्रीला वाझ करण्याविषयींचे* किंवा एखाद्याचें पुरुषत्व हरण करून टाकण्याविषयींचे† मंत्र कमालीचा दुष्टपणा व्यक्त करतात त्याचप्रमाणें त्याची भाषाहि संदिग्ध नसून, दुष्टपणा स्पष्ट शब्दांनीं दाखविणारी आहे

अशा रीतीचे काममंत्र अंगिरस् वर्गांत म्हणजे अभिचार मंत्रवर्गांत येतात मागें सांगितलेंच आहे कीं, असुर, अभिचारी व अमित्र यांचवर योजावयाचे अभिशाप व अपसारणमंत्र अंगिरस् वर्गांत घातले आहेत या सर्वांस अभिचारिकाणि असें नांव आहे काहीं रोगनिवारक मंत्र सुद्धा या वर्गांत घालता येतील, कारण हे मंत्र म्हणजे रोगराक्षसावर योजावयाचे अपसारणमंत्र आहेत सोळाव्या कांडाचा उत्तरार्धसुद्धा या वर्गांत पडेल कारण त्यात दुःस्वप्नावर अभिचारमंत्र आहेत व त्यातून हे दुःस्वप्नच भूत शत्रूच्या बोकांडीं बसो म्हणून प्रार्थना आहे वरील प्रकारच्या अपसारणमंत्रातून राक्षस, भूतें व दुष्ट अभिचारी स्त्रीपुरुष ह्यात काहीं फरक मानलेला नाहीं, व अग्नि हा असुरसंहारक असें मानून ह्या लोकाविरुद्ध त्याची कुमक मागितली आहे इतर ठिकाणीं अज्ञात असलेल्या बऱ्याच असुरांचीं नांव ह्या अभिचारमंत्रसूक्तातून आढळून येतात ह्या सूक्तात त्या वेळच्या विशेषत सामान्य जनात रूढ असलेल्या कल्पना जितक्या आढळून येतात तितक्या इतरत्र आढळत नाहींत उदाहरणार्थ, ह्यात अशी एक सबंध लोकात रूढ असलेली समजूत दृष्टीस पडते कीं, रोग व अरिष्टें केवळ भूतपिशाचेंच उत्पन्न करीत नसून, दुष्ट अभिचारी लोकहि तीं उत्पन्न करू शकतात हे दुराचारी लोक ज्या अभिचारमंत्राच्या योगानें दुष्कर्मे करतात, त्या अभिचारमंत्राच्या ठिकाणीं बऱ्याच सूक्तातून व्यक्तित्व कल्पिलें आहे व त्याविरुद्ध मांत्रिक तोडगा म्हणून उपशामक वनस्पति, ताईत, रक्षाकरडक वगैरे प्रतिकार योजिले आहेत हे कृत्या उत्पन्न करणारे व तिचा प्रतिकार करणारे मंत्र त्यातील उच्छृंखल कल्पना आणि त्यातील रानवट जोर यामुळें ओळखता येतात व या गुणामुळें या मंत्रात थोडीशी मौजहि आली आहे ऋग्वेदातील बहुतेक यज्ञविषयक स्तोत्र व गीतें यापेक्षा अथर्ववेदातील ह्या वर्गांतले काहीं अभिशाप व अपसारण मंत्र हीं सामान्य लोकातील काव्याचीं चांगलीं उदाहरणें आहेत अथर्व वेदातील ५ व्या कांडातील १४ व्या सूक्तातील काहीं अभिशापमंत्रप्रतिषेधक ऋचा उदाहरणादाखल खालीं दिल्या आहेत

सुपर्णस्त्वान्वविन्दत् सूकरस्त्वाखनन्नसा । दिप्सौषधे त्वं दिप्सन्तमव कृत्याकृतं जहि ॥ १ ॥

अव जहि यातुधानानव कृत्याकृतं जहि । अथो यो अस्मान् दिप्सति तमु त्वं जह्योषधे ॥ २ ॥

रिश्यस्येव परिशासं परिकृत्य परि त्वचः । कृत्यां कृत्याकृते देवा निष्कमिव प्रति मुञ्चत ॥ ३ ॥

पुनः कृत्यां कृत्याकृते हस्तगृह्य परा णय । समक्षमस्मा आ धेहि यथा कृत्याकृतं हनत् ॥ ४ ॥

कृत्याः सन्तु कृत्याकृते शपथः शपथीयते । सुखो रथ इव वर्ततां कृत्या कृत्याकृतं पुनः ॥ ५ ॥

यदि स्त्री यदि वा पुमान् कृत्यां चकार पाप्मने । तामु तस्मै नयामस्यश्वमिवाश्वाभिधान्या ॥ ६ ॥

पुत्र इव पितरं गच्छ स्वज इवाभिष्ठितो दश । बन्धमिवावक्रामी गच्छ कृत्ये कृत्याकृतं पुनः ॥ १० ॥

अथर्व ५. १४

गरुडानें तुला शोधून काढलें, डुकरानें आपल्या नाकानें खणून तुला (बाहेर) काढलें हे औषधे! दुष्टाला तू इजा कर, जादूटोणा करणाऱ्याला मारून टाक १

यातुधानाना मारून टाक, चेटक्याला मार व त्याप्रमाणेंच हे औषधे! आम्हाला जो इजा करतो त्याला मारून टाक २

पाडस्या हरिणाच्या त्वचेपासून काढलेल्या तुकड्याप्रमाणें हे देवानों! त्या चेटक्याच्या (अंगावर) त्यानेंच चेटुक निष्काप्रमाणें बांधा ३

पुन्हा त्याचें चेटुक हातीं धरून त्या चेटक्याकडे परत न्या, व तें त्याच्या डोळ्यासमोर अशा रीतीनें ठेवा कीं, तें त्याला मारील ४

चेटकाचा प्रयोग चेटक्यावरच होवो, त्याचा शाप त्यालाच बाधो व त्याचें चेटुक चांगल्या सुरळीत चाललेल्या रथाप्रमाणें पुन्हा परत त्याच्यावरच जाऊन आदळो ५

* अथर्व ७ ३५ † अथर्व ६ १३८ ७ ९०

ज्या योगी, ती स्त्री असो की पुरुष असो, दुष्टबुद्धीनें चेटूक केलें असेल, त्याच्यावर किंवा तिच्यावर, घोड्याला दोरीनें पाठीमागें आणतात त्याप्रमाणें तें चेटूक आणून सोडूं. ६.

बापाकडे मुलगा जातो त्याप्रमाणें तूं जा; तुडविला गेलेला साप जसा चावतो, त्याप्रमाणें तूं चाव, बंधनांत सापडलेला जसा पळून जातो त्याप्रमाणें हे कृत्ये! तूं कृत्यारत्ता (चेटक्या)कडे जा. १०.

वरीलप्रमाणेच, अथर्वसंहितेतील ६ व्या कांडांतील ३७ व्या सूक्तांतील ऋचांतून जेथें अभिशापमंत्र योजस्तारच उलट योजला आहे, त्या ऋचांची भाषा फार जोरदार आहे. त्यांतील कांहीं अशा —

उप प्रागा॑त् स॒हस्रा॒क्षो यु॒क्त्वा श॒पथो॒ रथ॑म् ।
श॒प्तार॑मन्वि॒च्छन् मम॒ वृक॑ इ॒वावि॑मतो गृ॒हम् ॥ १ ॥
परि णो वृङ्धि शपथ ह्र॒दम॒ग्निरि॑वा दह॑न् ।
श॒प्तार॒मत्र॑ नो जहि दि॒वो वृ॒क्षमि॑वा॒शनिः॑ ॥ २ ॥
यो न॒ः शपा॒दश॑पतः॒ शप॑तो॒ यश्च॑ नः॒ शपा॑त् ।
शुने पेष्ट्रमि॒वाव॑क्षामं॒ तं प्रत्य॑स्यामि मृ॒त्यवे॑ ॥ ३ ॥
अथर्व. ६. ३७.

शापक्रियेचा कर्ता सहस्राक्ष (इंद्र), रथ तयार करून इकडे आला; लांडगा मेंढपाळाच्या घरीं येतो त्याप्रमाणें येऊन, (आमच्या) शाप देणाऱ्याला (मारण्याची) इच्छा करतो. १.

ज्याप्रमाणें दाहक अग्नि सरोवराला बाधा करीत नाहीं, त्याप्रमाणें हे शपथ! तूं आम्हांला बाधा करूं नकोस. जशी आकाशातून पडणारी वीज वृक्षाचा नाश करते, तसा तूं आम्हाला शाप देणाऱ्याचा नाश कर. २.

ज्याला आम्हीं शाप दिला नसता जो शाप देतो, ज्याला शाप दिला असता जो आम्हाला शाप देतो, त्याला कुत्र्यापुढें पिठाचा राद फेकतात त्याप्रमाणें मृत्यूला बळी म्हणून टाकून देतों ३.

वरुणसूक्तहि (अथर्व ४·१६) याच जातीचें म्हणजे काव्य आणि अभिचारमंत्र यांचें मिश्रण आहे. त्याच्या पूर्वार्धांत तूं सर्वशक्तिमान् आहेस, सर्वसाक्षी आहेस वगैरे वरुणदेवाचें भक्तियुक्त अर्थाचें वर्णन आहे असा तऱ्हेचें वर्णन फारच थोड्या ठिकाणीं आढळतें. वरील सूक्ताचा उत्तरार्ध म्हणजे अनृतवादी लोकांस पाशबद्ध करण्याचा जोरदार मंत्र आहे. तें सूक्त असें —

बृ॒हन्ने॑षामधिष्ठा॒ता अ॑न्ति॒कादि॑व पश्यति ।
यस्ता॒यन्मन्य॑ते॒ चर॒न्त्सर्वं॑ दे॒वा इ॒दं वि॑दुः ॥ १ ॥
यस्तिष्ठ॑ति॒ चर॑ति॒ यश्च॒ वञ्च॑ति
यो नि॒लायं॒ चर॑ति॒ यः प्र॒तङ्क॑म् ।
द्वौ सं॑नि॒षद्य॒ यन्म॒न्त्रये॑ते॒ राजा॒
तद् वे॑द॒ वरु॑णस्तृ॒तीयः॑ ॥ २ ॥
उ॒तेयं भूमि॒र्वरु॑णस्य॒ राज्ञ॑
उ॒तासौ द्यौर्बृ॑ह॒ती दू॒रेअ॑न्ता ।
उ॒तो स॑मु॒द्रौ वरु॑णस्य कु॒क्षी
उ॒तास्मिन्न॒ल्प उ॑द॒के निली॑नः ॥ ३ ॥
उ॒त यो द्याम॑ति॒सर्पा॑त् प॒रस्ता॒न्
न स मु॑च्यातै॒ वरु॑णस्य॒ राज्ञः॑ ।
दि॒व स्पशः॒ प्र च॑र॒न्तीद॑मस्य सह॒-
स्रा॒क्षा अति॑ पश्यन्ति॒ भूमि॑म् ॥ ४ ॥
सर्वं॒ तद् राजा॒ वरु॑णो॒ वि च॑ष्टे॒
यद॑न्त॒रा रोद॑सी॒ यत् प॒रस्ता॑त् ।
संख्या॑ता अस्य नि॒मिषो॒ जना॑नाम्-
क्षानि॑व श्व॒घ्नी नि मि॑नोति॒ तानि॑ ॥ ५ ॥
ये ते॒ पाशा॑ वरुण स॒प्तस॑प्त
त्रे॒धा तिष्ठ॑न्ति॒ विषि॑ता॒ रुश॑न्तः ।
छि॒नन्तु॒ सर्वे॒ अनृ॑तं॒ वद॑न्तं॒ य
स्स॑त्यवा॒द्यति॒ तं सृ॑जन्तु ॥ ६ ॥
श॒तेन॒ पाशै॑र॒भि धे॑हि वरुणैन॒
मा ते॑ मोच्यनृत॒वाङ् नृ॑चक्षः ।
आस्ता॑ जा॒ल्म उ॒दरं॑ श्रंशयि॒त्वा
कोश॑ इवाब॒न्धः प॑रि॒कृत्यमा॑नः ॥ ७ ॥
यः स॑मा॒म्यो॒३ वरु॑णो॒ यो व्या॒म्यो॒३
यः सं॑दे॒श्यो॒३ वरु॑णो॒ यो वि॑दे॒श्यः॑ ।
यो दै॒वो वरु॑णो॒ यश्च॒ मानु॑षः ॥ ८ ॥
तैस्त्वा॒ सर्वै॑र॒भि ष्या॑मि॒ पाशै॑रसावामुष्यायणामुष्याः पुत्र ।
तानु॑ ते॒ सर्वा॑ननु॒संदि॑शामि ॥ ९ ॥
अथर्व. ४. १६.

त्रैलोक्याचा हा बलाढ्य राजा दुष्टांचीं कृत्यें जवळून पाहत असतो. सर्व वस्तु नश्वर आहेत हें वरुण जाणतो व सर्व देवहि जाणतात. (सायण) १.

मनुष्य उभा असो, चालत असो, लपून जात असो, कोठेंहि दोघे बसून सल्लत करीत असतील तेथें वरुण तिसरा हजर असावयाचाच. २.

ही पृथ्वी व अफाट पसरलेलें आकाश वरुणाच्या ताब्यांत आहे हे दोन समुद्र त्याच्या कुशी होत व लहानसान जलाशयहि वरुणामध्यें अंतर्भूत होतात. ३.

कोणी वरुणाचा शत्रु दूर आकाशापलीकडे जाईल तर तेथेंहि त्याची वरुणापासून सुटका होणार नाहीं. वरुणाचे हजारो नेत्र (हेर) सर्व दिशा पाहणारे व भूमीपलीकडे पाहणारे पृथ्वीवर फिरत असतात. ४.

पृथिवी व आकाश यामधील व त्याच्याहि पलीकडे असणाऱ्या प्राणिमात्रावर वरुण राजाचें बारीक लक्ष असतें.

लोकांच्या पापण्यांची उघडझाप किती वेळा होते हेंहि त्यानें मोजून ठेविलें आहे, ज्याप्रमाणें एखादा जुगारी फासे (काळजीपूर्वक) टाकतो, त्याप्रमाणें हा सर्व गोष्टींची व्यवस्था लावितो ५

वरुणा! तुझे सात सात असे तीन प्रकारचे (उत्तम, मध्यम व अधम) हे घातक पाश सज्ज आहेत ते सर्व असत्यवादी मनुष्याला बधनकारक होवोत व सत्यवादी मनुष्याला पीडा न देवोत ६

वरुणा! शंभर पाशानी त्याला बांध, हे नृचक्षा! त्या असत्यवाद्याला मोकळा सोडू नकोस त्या लबाडाचें पोट लोंबत राहू दे (त्याला जलोदर होऊ दे) व सैल झालेल्या कोशाप्रमाणें होऊन नतर सभोंवतीं तुझ्या पाशाचें वेष्टन राहू दे ७

वरुण रोग पाठवून देतो व नाहींसे करतो, वरुण स्वदेश्य आहे व विदेश्यहि आहे, वरुण दैवी व मानुषी आहे ८

ह्या सर्व पाशानीं मी तुला-हे अमक्या गोत्रातील अम क्याच्या पुत्रा!—गच्च बांधून टाकतों, तुला अनुलक्षून मी हे पाश तुझ्यावर टाकतो ९

अथर्ववेदाचा जर्मन भाषातरकर्ता रोथ (R Roth) हा या वरुणसूक्ताविषयीं असें मत देतो कीं, ईश्वराच्या सर्वसाक्षित्व इतक्या उठावदार रीतीनें वर्णन करणारें गीत, संबध वेदवाङ्मयात दुसरें सापडणार नाहीं, पण यातील सुदर कविकृतीचा जो भाग आहे त्याला एका अभिचार मत्राचा प्रास्ताविक भाग बनविलें आहे या वेदात इतरत्रहि पुष्कळ ठिकाणीं जुन्या सूक्ताचे विवक्षित अभिचारमत्राना जोड लावण्यास उपयोगी असे भाग घेऊन ते त्या त्या मत्राना जोडून दिले आहेत असा तर्क करणें अस्थानीं होणार नाहीं वरील मत्रांतील पहिल्या ५।६ ऋचा अशा एखाद्या सूक्तापैकीं असाव्यात वरील रोथच्या म्हणण्याला डॉ विंटरनिट्झचा पूर्ण पाठिंबा आहे, व अभिचारमत्र म्हणून प्रथम हें सूक्त रचलें असावें,* हें जें ब्लूमफील्डचें मत, तें निराधार असलें पाहिजे, असें विंटरनिट्झचें म्हणणें आहे

राजकारण व मंत्रशास्त्र.—राजाच्या गरजा भागविण्यासाठीं जे मत्र आहेत त्याचा एक मोठा वर्ग पडतो ह्या वर्गात काहीं शत्रूविरुद्ध अभिचारविधी व काहीं पौष्टिकमत्र आहेत पुरातन कालापासून हिंदुस्थानात प्रत्येक राजाच्या पदरीं एक पुरोहित असे, व त्याला "राजकर्मां"ची (राजाला लागणाऱ्या सर्व मत्रप्रयोगाची) व तत्संबधीं सर्व सूक्ताची व वचनांची माहिती असावी लागे तेव्हा अथर्ववेदाचा क्षत्रियवर्गाशीं निकट सबंध आहे, म्हणून ह्या वेदात राज्याभिषेकप्रसगीं ज्या वेळीं राजाला पवित्र उदकानें स्नान घालण्यात येई व तो व्याघ्रचर्मावर अधिष्ठान करी त्या वेळचे मत्र आहेत, त्याची इतर राजावर सत्ता राहून, बल व कीर्ति याची सदोदित वृद्धि व्हावी एतदर्थ काहीं मत्र आहेत, व आणखी कित्येक, अगावर चिलखत घालण्याच्या वेळच्या, रथावर चढण्याच्या वेळच्या वगैरे प्रार्थना आहेत राजाची निवड करण्याच्या वेळचे प्रार्थनामत्र (अथर्व ३४) फार मजेदार आहेत वरुण ह्या शब्दात वर हा धातु "निवडणें" ह्या अर्थी आहे म्हणून वरुण देव ह्या निवडणुकीच्या वेळीं, निवड करण्यास हजर राहतो अशी समजूत आहे हद्दपार केलेल्या राजाला परत गादीवर बसविण्याबद्दलचे *मत्रविधी वरीलप्रमाणेंच सुदर आहेत ह्या वर्गातील पहिल्या प्रतीच्या सूक्तात युद्धगीतें व सग्राममत्र येतात यात योद्धे ज्या सूक्तानीं दुदुभीची प्रार्थना करून त्याला लढाईत हजर राहून विजयश्री मिळवून देण्याकरितां† बोलावितात तीं दोन सूक्त तर विशेषच बहारीचीं आहेत उदाहरणार्थ, ५ व्या काडातील २० व सूक्त यातील काहीं ऋचा खालीं दिल्या आहेत —

उच्चैर्घोषो दुन्दुभिः सत्वनायन् वानस्पत्यः संभृत उस्रियाभिः । वाचं क्षुणुवानो दमयन्त्सपत्नान्त्सिंह इव जेष्यन्नभि तंस्तनीहि ॥ १ ॥

सिंह इवास्तानीद् द्रुवयो विबद्धोऽभिक्रन्दन्नृषभो वासितामिव । वृषा त्वं वध्रयस्ते सपत्ना ऐन्द्रस्ते शुष्मो अभिमातिषाहः ॥ २ ॥

वृषेव यूथे सहसा विदानो गव्यन्नभि रुव संधनाजित् । शुचा विध्य हृदयं परेषां हित्वा ग्रामान् प्रच्युता यन्तु शत्रवः ॥ ३ ॥

दुन्दुभेर्वाचं प्रयतां वदन्तीमाशृण्वती नाथिता घोषबुद्धा । नारी पुत्रं धावतु हस्तगृह्यामित्री भीता समरे वधानाम् ॥ ५ ॥ अथर्व ५. २०

लाकडाचा बनविलेला, वाद्यानीं आवळलेला, वीराप्रमाणें आचरण करणारा दुदुभि मोठा शब्द करीत आहे आपला आवाज चढवून, शत्रूना जेरीस आणणारा तू, विजयी सिंहाप्रमाणें मोठ्यानें ओरड १

विबद्ध द्रुवय (दुदुभि) सिंहाप्रमाणें ओरडला त्यानें कामुक बैलाप्रमाणें शब्द केला हे दुदुभे! तू बैल (वृष) आहेस, तुझे शत्रू नेभळे आहेत, शत्रूना जिंकण्याची तुझी शक्ति इंद्रासारखी आहे २

जनावराच्या कळपात, बैलाप्रमाणें शक्तीनें प्रसिद्धीस आलेला असा तू, लूट जमा करीत व गाई मिळवीत ओरडत राहा दु ग्यान शत्रूचीं हृदयं विदारण कर व त्याची धूळधाण उडून ते आपलीं घरेंदारें सोडून जावोत ३

* Sacred Books of the East, XIII, 389

* अथर्व ३ ३. † अथर्व ५.२०-२१.

दुंदुभीचा आवाज दूरवर दुमदुमत असलेला ऐकून, त्याने जागी होऊन व्यथित झालेली शत्रुपत्नी मुलाचा हात धरून शस्त्रांचा खणखणाट चाललेल्या समरभूमीतून भीतीनें पलायन करो ५.

ब्राह्मणांनीं सदोदित राजे व इतर लोक ह्यांच्या कल्याणासाठींच फक्त मंत्रांचा उपयोग करावा व स्वत विषयीं उदासीन रहावें असें होणें शक्यच नव्हतें. राजकर्मांच्या मंत्रप्रयोगात तर कांहीं मंत्र राजप्रीत्यर्थ नसून, त्याच्या घरच्या पुरोहिताप्रीत्यर्थ तयार केलेले आहेत; व जरी ब्राह्मणी वाङ्मयात अभिचारमंत्रविधिविरुद्ध टीका केलेली आहे, तरी मनुस्मृतींत (११,३३) असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, कांहीं विवक्षित प्रसंगीं ब्राह्मणानें अथर्ववेदाचा निःशंकपणें उपयोग करावा ब्राह्मणाची शक्ति वाचेच्या ठिकाणीं आहे, तिचा त्यानें शत्रूंना ठार करण्याच्या कामीं खुशाल उपयोग करावा.

श्रुतीरथर्वांगिरसी कुर्यादित्यविचारयन् ।
वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन् द्विज ॥

तेव्हा अथर्ववेदातसुद्धा ब्राह्मणहितरक्षणार्थ अभिचार व मंत्रप्रयोग यांचें बाडच्या बाड दृष्टीस पडतें. अशा सूक्तांतून ब्राह्मणाचें जीवित व त्याची मालमत्ता यांना कोणीहि धक्का लावूं नये ही गोष्ट वारंवार जोरदार भाषेंत मनावर ठसविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे व जे ब्रह्मस्वावर व ब्रह्मजीवितावर घाला घालतात त्यांना भयंकर शाप दिलेले आहेत शिवाय ब्राह्मणांना यज्ञात वगैरे द्यावयाच्या दक्षिणेला फार गहन अर्थ जोडून या गूढार्थावर अत्युक्तिपूर्ण भाषेंत पुन्हा पुन्हा जोर दिला आहे. ब्राह्मणांना छळण्यासारखें दुसरें भयंकर पाप नाहीं व त्यांना सढळ हातानें दक्षिणा देणें यासारखें मोठें पुण्य नाहीं, या दोन कल्पना अनेक सूक्तांत पुन्हा पुन्हां निरनिराळ्या रीतीनें मांडल्या आहेत. हीं सूक्तें आत्मिक उन्नतीच्या दृष्टीनें अगदीं निरुपयोगी आहेत यात कांहीं थोडींशीं चांगलीं सूक्तें आहेत त्यांतून अंतर्ज्ञान, प्रज्ञा, मुक्ति आणि पारमार्थिक ज्ञान प्राप्त होण्याविषयींच्या प्रार्थना आहेत हीं सर्व ब्राह्मणीसूक्तें अथर्ववेदसंहितेच्या सर्वांत अलीकडच्या भागापैकीं आहेत असें निर्विवादपणे म्हणता येईल

यज्ञकर्मासंबंधीं सूक्तें व मंत्र हींसुद्धां अथर्ववेदसंहितेच्या अलीकडच्या भागापैकींच आहेत हीं सूक्तें व मंत्र ह्या वेदात गोंवण्याचा हेतु इतर तीन वेदांप्रमाणें ह्या वेदाचाहि यज्ञाशीं संबंध यावा व हा एक "वेद"च आहे अशी लोकांची दृढ समजूत व्हावी हा असावा या वेदांतील तेरा आप्रीसूक्तें व इतर कांहीं सूक्तें ऋग्वेदातील यज्ञसंबंधीं सूक्तांप्रमाणें आहेत. यज्ञसंस्थेच्या इतिहासात अथर्ववेदाचें स्थान कळविल्याशिवाय या विषयावर अधिक विवेचन अयोग्य आहे त्याचप्रमाणें यजुर्वेदांतल्यासारखे गद्यमंत्रहि ह्यात सांपडतात, उदाहरणार्थ १६ व्या कांडाच्या पूर्वार्धांत उदकस्तुतिपर व निरनिराळ्या शांतिविधींसंबंधीं सूक्तें आहेत तीं वरीलप्रकारचीं आहेत १८ वें कांडहि असेंच गद्यमय आहे, यात और्ध्वदेहिक व श्राद्ध ह्यासंबंधीं मंत्र आहेत. ऋग्वेदाच्या १० व्या मंडलातील उत्तरक्रियाविषयक सूक्तें शब्दशः येथें पुन्हा आढळतात व कांहीं फरक असेल तर तो त्या सूक्तांत वरीच भर घातली आहे इतकाच. मागें सांगितलेंच आहे कीं, अथर्ववेदाचें २० वें कांड त्याला अगदीं मागाहून जोडलें आहे व त्यांतील बहुतेक सूक्तें सरसकट ऋग्वेदावरून घेतली आहेत. या कांडाचा सोमयज्ञाशीं संबंध येतो. ह्यात नवीन असा भाग म्हणजे कुन्तापसूक्तांचा होय (अथर्व २० १२७–१३६) ह्या सूक्तांचा उपासनामंत्र म्हणून यज्ञकर्मांत प्रवेश झाला आहे व ह्यांचा विषय म्हणजे कांहींसा ऋग्वेदातील दानस्तुतीप्रमाणें आहे हीं सूक्तें कांहीं राजेलोकांच्या दातृत्वाची प्रशंसा करतात. या सूक्तांत कांहीं भाग कोडीं व त्यांचीं उत्तरें या प्रकारचा व कांहीं अश्लील व ग्राम्य विनोदाचा आहे कांहीं पुष्कळ दिवसपर्यंत चालणाऱ्या यज्ञांतून पुरोहित लोकांत या सूक्तांमध्यें ठराविक संभाषण चाले व हें यज्ञकर्मांत आवश्यक असे. अखेरीस या संवादाला, ब्लूमफील्डच्या शब्दांत सांगावयाचें म्हणजे, गुह्यातील अश्लील गोंधळाचें स्वरूप आलें

व्रात्यस्तोम.—१५ वें काण्ड गद्यात्मक असून त्याची रचनाहि निरनिराळ्या विधींच्या उपयोगासाठीं झाली असावी. यात व्रात्य लोकांची म्हणजे चातुर्वर्ण्यात आलेल्या इतरांची रहस्यात्मक स्तुति आहे त्रैवर्णिकांत घेतांना कराव्या लागणाऱ्या संस्काराच्या वेळीं हीं गुंतागुंतीचीं, दुर्बोध, व रहस्यात्मक सूक्तें (वाक्यें) म्हणावीं लागत असलीं पाहिजेत व्रात्यस्तोम हा प्रथम साधा विधि असून तो पुढें यज्ञसंस्थेंत शिरला त्याचें सविस्तर विवेचन पुढें येईल

अध्यात्म.—या कांडांतील विषय गहन व कांहींसे तत्त्वज्ञानात्मक असल्यानें, हें कांड अथर्ववेदसूक्तांच्या शेवटल्या वर्गांत घालण्यास हरकत नाहीं ह्या शेवटला वर्ग म्हणजे तत्त्वज्ञान व जगदुत्पत्ति एतद्विषयक सूक्तांचा असून, हा अथर्ववेदाचा सर्वांत अलीकडील भाग होय. मंत्रविद्या व तत्त्वविद्या ह्या एकमेकांपासून फार दूर आहेत, पण आश्चर्य हें कीं, अथर्ववेदसंहितेंत अभिचार, भैषज्य व पुष्टि एवढेच विषय नसून, कांहीं तत्त्वज्ञानविषयक सूक्तेंहि आहेत. तथापि, हीं तत्त्वविद्याविषयक सूक्तें जरा बारकाईनें पाहिल्यास, असें दिसून येईल कीं, अभिचारमंत्रांप्रमाणें हीं व्यवहारोपयोगी अशीं आहेत ह्यांमध्यें, सत्याविषयींची उत्कंठा किंवा त्याचें अन्वेषण किंवा विश्वांतील गहन कोडीं सोडविण्याचें औत्सुक्य वगैरे कांहीं एक दिसून येत नाहीं. यात जो

भाग आहे तो केवळ तत्त्वज्ञानविषयक सुप्रसिद्ध अशीं कांहीं वचनें असून त्यांचा उपयोग मांत्रिकांनीं आपल्या मंत्रांनां एक प्रकारचें, रहस्यात्मक स्वरूप यावें म्हणून एक विचित्र व वैरस्यपूर्ण परंतु बाष्कळ कल्पनांनीं भरलेलें जाळें बनविण्याकडे केला आहे. प्रथमदर्शनीं जो भाग गूढार्थानें भरलेला असा दिसतो तो वास्तविक तसा नसून त्यांत पोकळ शब्दजाल व तथ्यापेक्षां बाष्कळपणाच अधिक असतो. अशा रीतीनें आपल्या सऱ्या साध्या कृतीवर रहस्याचें पांघरूण घालून तिला गूढ कृतीचें स्वरूप देणें हा मांत्रिकाच्या धंद्याचाच एक भाग आहे. कसेंहि असलें तरी, ह्या तत्त्वज्ञानविषयक सूक्तांवरून असें करून घेतें कीं, त्या वेळीं अध्यात्मज्ञानाची चांगलीच वाढ झालेली असावी. उपनिषद्ग्रंथांतील सृष्टीचा उत्पादक व रक्षक देवाधिदेव प्रजापति आहे ही कल्पना व त्यानंतरची सृष्टीचें आदिकारण असें एक अव्यक्त तत्त्व आहे ही कल्पना या दोन्हीहि कल्पना व त्याचप्रमाणें ब्रह्म, तप, प्राण, मन, हे तत्त्वज्ञानांतील पारिभाषिक शब्द, वरील सूक्तें तयार करण्याच्या वेळीं, अस्तित्वांत असून त्यांचा बराच प्रसार झालेला असला पाहिजे. परंतु एवढ्यावरून अथर्ववेदांतील हीं जगदुत्पत्तिविषयक व तत्त्वज्ञानविषयक सूक्तें, भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या वाढींतील एखादी अवस्था दाखवितात, असें म्हणतां यावयाचें नाहीं. ऋग्वेदांत जीं खरीं तत्त्वज्ञानविषयक सूक्तें आहेत त्यांतील बीजरूपानें असणारे विचार पुढें फक्त उपनिषदांतच वाढीस लागले. पण अथर्ववेदांतील तत्त्वज्ञानविषयक सूक्तांत, ऋग्वेद व उपनिषदें यांमधील अशा विचारांची एक विकासावस्था आढळते असें अगदीं म्हणतां येत नाहीं. *डॉयसेन (Deussen) म्हणतो त्याप्रमाणें, हीं अथर्ववेदांतील सूक्तें त्या विचारांच्या विकासमार्गांत येत नसून, मार्गाच्या कडेला आहेत.

ह्या सूक्तांतून पुष्कळशीं गहन तत्त्वें मधून मधून झळकतात, पण पुष्कळ वेळां असें म्हणण्याची पाळी येते कीं, हीं चमकणारीं तत्त्वें अथर्वन् कवीच्या मेंदूंतून निघालीं नसून त्यानें फक्त दुसऱ्यांच्या बुद्धीचा आपल्या कामीं उपयोग करून घेतला आहे. उदाहरणार्थ, काल हा एकंदर सर्व सृष्टीच्या अस्तित्वाचें मूलतत्त्व आहे, ही कल्पना तत्त्वज्ञान्याला बरोबर साजेशी आहे; पण जेव्हां आपण अथर्ववेदाच्या १९ व्या कांडांतील ५३ वें सूक्त वाचूं लागतों तेव्हां त्याची भाषा एखाद्या तत्त्वज्ञान्याची असावी असें आपणांस न वाटतां ती एखाद्या गूढ्याराची असावी असें वाटूं लागतें. त्या सूक्तांतील कांहीं ऋचा येणेंप्रमाणें:—

कालो अश्वो वहति सप्तरश्मिः सहस्राक्षो अजरो भूरिरेताः। तमा रोहन्ति कवयो विपश्चितस्तस्य चक्रा भुवनानि विश्वा ॥ १ ॥

सप्त चक्रान् वहति काल एष सप्तास्य नाभीरमृतं न्वक्षः। स इमा विश्वा भुवनान्यञ्जत् कालः स ईयते प्रथमो नु देवः ॥ २ ॥

पूर्णः कुम्भोधि काल आहितस्तं वै पश्यामो बहुधा नु सन्तः। स इमा विश्वा भुवनानि प्रत्यङ् कालं तमाहुः परमे व्योमन् ॥ ३ ॥ अथर्व. १९. ५३.

भूरिरेत, अजर, सहस्राक्ष असा सप्तरश्मी अश्व जो काल तो (आम्हांला) वाहून नेत आहे. त्यावर निष्णात असे कवी आरोहण करतात. त्याचीं (त्याच्या रथाचीं) चाकें म्हणजे सर्व भुवनें होत. १.

या कालाचीं सात चकें आहेत, सात नाभी आहेत, याचा अमृत हा अक्ष* आहे; तो या सर्व भुवनांनां प्रेरणा करतो व तो सर्व देवांत श्रेष्ठ म्हणून पूजिला जातो. २.

काल हा पूर्णकुंभाप्रमाणें (अविच्छिन्न) आहे. त्याला आम्ही पुष्कळ ठिकाणीं (पुष्कळ प्रकारांनीं) पाहातों. तो सर्व भुवनानां व्यापून राहिला आहे. त्याला श्रेष्ठ अशा व्योमांत (देखील) "काल" म्हणून हांक मारतात (किंवा हे "परमे व्योमनि!" असें कालाला संबोधून म्हणतात.) ३.

याच सूक्ताच्या ५ व्या आणि ६ व्या ऋचांत कालापासून सर्वांची उत्पत्ति आहे, हें फार चांगल्या तऱ्हेनें, सांगितलें आहे; त्या ऋचा अशाः—

कालोऽमूं दिवमजनयत् काल इमाः पृथिवीरुत। काले ह भूतं भव्यं चेषितं ह वि तिष्ठते ॥ ५ ॥

कालो भूतिमसृजत काले तपति सूर्यः। काले ह विश्वा भूतानि काले चक्षुर्वि पश्यति ॥६॥ अथर्व. १९. ५३

कालानें हें आकाश व ही पृथिवी निर्माण केली; कालाच्या ठिकाणीं भूत, भविष्य व इष्ट (वर्तमान) यांचा वास आहे. ५.

कालानें भूति (जग) उत्पन्न केली. कालाच्या ठिकाणीं सूर्य तळपत आहे; कालाच्या ठायीं सर्व भूतांचा वास आहे; व कालांत चक्षूचें निरीक्षण आहे. ६.

परंतु लगेच ह्यांच्या पुढील ऋचांतून व ५४ व्या सूक्तांत, नाना प्रकारच्या वस्तूंचा विशेषतः त्या कालीं ठाऊक असलेल्या देवतांचा नामनिर्देश करून या सर्व वस्तू व देवता कालापासून उत्पन्न झाल्या आहेत असें यंत्रासारखें पुनः पुनः सांगितलें आहे.

अथर्ववेदाच्या १३ व्या कांडांतील रोहितसूक्तांत ह्याहून खरें तत्त्वज्ञान फार थोडें असून गूढाचें अवडंबर फार आहे. या सूक्तांत सर्व प्रकारचे एकमेकांशीं संबंध नसलेले

* Deussen, Allgemeine Geschichte der Philosophie I, 1, p. 209.

* आस.

विषय, अव्यवस्थित रीतीनें मांडले आहेत. उदाहरणार्थ, ह्यातील पहिल्या सूक्तांत, रोहिताची म्हणजे सूर्याची, (भौतिक तेजोगोलाची किंवा तदधिष्ठित देवतेची) उत्पादक तत्त्व या नात्यानें, त्यानें द्यावापृथिवी निर्माण केली, आपल्या बलानें त्याचें संरक्षण केलें, अशी प्रशंसा केली आहे, व त्याच ठिकाणीं पृथ्वीवरील राजाचा व्यवहार व स्वर्गातील राजा रोहित याचा व्यवहार यांची बुद्धिपुरस्सर संदिग्ध अशा भाषेंत तुलना केली आहे. मध्यंतरीं, प्रतिस्पर्ध्यांना व शत्रूंना, आणि जे गाईला लत्ताप्रहार करतात किंवा सूर्याभिमुख होऊन जलो(मूत्रो)त्सर्ग करतात त्यांना शाप दिलेले आढळून येतात. पुन्हा, १३ व्या कांडाच्या ३ ऱ्या सूक्तांत, कांहीं ऋचांतून रोहिताची, सर्वांत श्रेष्ठ देव, म्हणून प्रशंसा केलेली आहे, ह्यातील करुणरस वरुणसूक्ताची आठवण करून देतो. परंतु या सूक्तातील ऋचांस जें पालुपद जोडलें आहे त्यांत ब्राह्मणाला जो पीडा करील त्याचें निर्मूलन करण्याविषयीं रोहिताची प्रार्थना केली आहे. त्या ऋचा अशा —

य इमे द्यावापृथिवी जजान यो द्रापिं कृत्वा भुवनानि वस्ते । यस्मिन् क्षियन्ति प्रदिशः षडुर्वीर्याः पतङ्गो अनु विचाकशीति तस्य देवस्य । क्रुद्धस्यैतदागो य एवं विद्वांसं ब्राह्मणं जिनाति । उद् वेपय रोहित प्रक्षिणीहि ब्रह्मज्यस्य प्रति मुञ्च पाशान् ॥ १ ॥

यस्माद् वाता ऋतुथा पवन्ते यस्मात् समुद्रा अधि विक्षरन्ति तस्य देवस्य । ०।० ॥ २ ॥

यो मारयति प्राणयति यस्मात् प्राणन्ति भुवनानि विश्वा तस्य ०।०।० ॥ ३ ॥

यः प्राणेन द्यावापृथिवी तर्पयत्यपानेन समुद्रस्य जठरं यः पिपर्ति तस्य ०।०।० ॥ ४ ॥ अथर्व. १३. ३.

ज्यानें ही द्यावापृथिवी निर्माण केली, ज्यानें भुवनाचें स्वतःला पांघरूण केलें, ज्याच्या ठिकाणीं विस्तीर्ण अशा सहा ऊर्वी नांदत आहेत व ज्या (ऊर्वी) मधून पतंगाचें अन्वीक्षण चाललें आहे त्या क्रुद्ध देवाचा अपराध करणारा म्हणजे जो हें सर्व जाणणाऱ्या ब्राह्मणाला छळतो त्याचा, हे रोहित! पिच्छा पुरव, त्याचा नाश कर, ब्राह्मणाच्या शत्रूला आपल्या पाशांत अडकव. १.

ज्यापासून (ठराविक) ऋतुमध्यें स्वच्छ वारे वाहतात, ज्यापासून समुद्र (सर्व दिशेकडे) वाहत जातात, त्या क्रुद्ध देवाचा इ. २.

जो जीव घेतो व जीवदान देतो, ज्यामुळें सर्व भुवनें जगतात, त्या क्रुद्ध देवाचा इ. ३.

जो प्राणाच्या योगानें द्यावापृथिवीला उल्हासित करतो, जो अपानाच्या योगानें समुद्राचें जठर भरून टाकतो त्या क्रुद्ध देवाचा इ. ४.

ह्या उत्कृष्ट रोहितप्रशस्तीच्या शेजारींच मधूनमधून गूढ कल्पना घातलेल्या आहेत उदाहरणार्थ, एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे कीं, बृहत् व रथंतर ह्या दोन छंदांपासून रोहिताची उत्पत्ति आहे व दुसऱ्या ठिकाणीं, गायत्री छंदाला "अमृतगर्भ", असें म्हटलें आहे. अशीं पुष्कळ गूढ कल्पनांचीं उदाहरणें देता येतील. अशा ऋचांतील गहन अर्थ शोधून काढण्याचा प्रयत्न निष्फळ झाल्यावाचून राहावयाचा नाहीं, व म्हणून विंटरनिट्झ म्हणतो कीं, अथर्ववेदातील ४ थ्या कांडातील ११ व्या सूक्तासारख्या सूक्तांत मोठें तात्त्विक सत्य सांपडेल अशी कधींहि आपण आशा करूं नये, वरील सूक्तांत, वृषाची, विश्वोत्पादक व विश्वरक्षक अशी स्तुति केलेली आहे

अनड्वान् दाधार पृथिवीमुत द्यामनड्वान् दाधारोर्वेऽन्तरिक्षम् । अनड्वान् दाधार प्रदिशः षडुर्वीरनड्वान् विश्वं भुवनमा विवेश ॥ १ ॥ अथर्व. ४. ११.

अनड्वाहानें (वृषभानें) पृथिवी व स्वर्लोक धारण केला आहे, अनड्वाहानें विस्तीर्ण अंतरिक्षाला धारण केलें आहे, अनड्वाहानें (प्राच्यादि) महादिशा व सहा उर्वी धारण केल्या आहेत, व अनड्वाहानें विश्व भुवन व्याप्त केलें आहे १.

ह्याशिवाय, इंद्र व दुसरे मोठाले देव ह्याच्या पंक्तीला ह्या वृषभाला आणून बसविलें आहे व "अनड्वान् दुहे"। "वृषभ दूध देतो," "अस्य यत पयो दक्षिणा दोहो अस्य"। "यज्ञातील दक्षिणा म्हणजे त्याचें दोहन त्याचें दूध म्हणजे यज्ञ", "यो वेदानडुहो दोहान् सप्तानुपदस्वत । प्रजां च लोकं चाप्नोति", "हे अनडुहाचे सात दोह जाणणाऱ्यास संतति व स्वर्ग यांची प्राप्ति होते" इत्यादि वर्णनांत आपणाला कोणताच गुण दिसत नाहीं. मात्र सात दोह जाणणाऱ्यास स्वर्ग मिळतो असें मानावयास आमची हरकत नाहीं! हें वृषभाचें वर्णन अथर्व. ९.४ सूक्तांत केलेल्या वृषभाच्या वर्णनापेक्षा अधिक महत्त्वाचें आहे असें मुळींच नाहीं. वरील सूक्तांत वृषभाच्या ठिकाणीं सर्व देवाचें अस्तित्व आहे, मूळारंभीं तो जलरूप होता वगैरे त्याची प्रशंसा आहे हा वृषभ दुसरा तिसरा कोणी नसून यज्ञांत बळी देण्याकरतां वाढलेला बैल होय. हें मिथ्या तत्त्वज्ञान व हा गूढाचा पडदा कशाकरिता, तर त्याचा व्यवहारांत चांगला उपयोग असे म्हणून, हें पुढें उतारे दिलेल्या सूक्तावरून सिद्ध होतें. या सूक्तांत गाईचें माहात्म्य वर्णन केलें आहे तें असें —

यया द्यौर्यया पृथिवी ययापो गुपिता इमाः ॥ ४ ॥
शतं कंसाः शतं दोग्धारः शतं गोप्तारो अधि पृष्ठे अस्याः ।
ये देवास्तस्यां प्राणन्ति ते वशां विदुरेकधा ॥ ५ ॥
वशा माता राजन्यस्य वशा माता स्वधे तव ।
वशाया यज्ञ आयुधं ततश्चित्तमजायत ॥ १८ ॥

ही द्यावापृथिवी व जल यांचें संरक्षण करिते, हिच्या पाठीमागें शंभर दुधाचे घडे, शंभर दूध काढणारे, शंभर

असतात, जे देव इच्या ठिकाणीं वास करतात ते इला जाणतात, ही क्षत्रियांची माता, ही स्वधेची माता, हिचें यज्ञ आयुध आहे, हिच्यापासूनच चित्ताची उत्पत्ति होते ह्या प्रकारचा वर्णन खालील ऋचेत झाला आहे.

वृशामेवामृतमाहुर्वृशां मृत्युमुपासते ।

वशा (गाय) हिलाच अमृत म्हणतात, मृत्यु म्हणून हिचीच पूजा करतात.

वृशेदं सर्वमभवद् देवा मनुष्या३ असुराः पितर ऋषयः ॥ २६ ॥

मनुष्य, असुर, पितर, ऋषी ही सर्व वशेचीच रूपें आहेत परंतु आता ह्यापुढें गाईचा व्यवहारात उपयोग कसा करावा तें दिलें आहे —

य एवं विद्यात् स वशां प्रतिगृह्णीयात् ॥ २७ ॥

जो असें जाणतो त्यानेंच गाईचा प्रतिग्रह करावा

+ + + + + + + ॥

ब्राह्मणेभ्यो वशां दत्वा सर्वांल्लोकान्त्समश्नुते ।
ऋतं ह्यस्यामार्पितमपि ब्रह्माथो तपः ॥ ३३ ॥

ब्राह्मणाला गाय दिली असता देणाराला सर्व लोकांची प्राप्ति होते, कारण गाईच्या ठिकाणीं ऋत, ब्रह्म आणि तप हीं सर्व वास करतात व शेवटीं,

वृशां देवा उप जीवन्ति वृशां मनुष्याउत ।
वृशेदं सर्वमभवद् यावत् सूर्यो विपश्यति ॥ ३४ ॥
अथर्व. १०. १०.

देवांची उपजीविका गायीवर होते, त्याप्रमाणेंच मनुष्यांनांहि उपजीविका गायीवर होते. सर्याची दृष्टि पोंचते तेथपर्यंत सर्व काहीं गायीचेंच रूप आहे.

डॉयसेन (Dousson) ह्या विद्वान् जर्मन गृहस्थानें अथर्ववेदांतील "तात्त्विक" सूक्तांचा अर्थ लावण्याची बरीच खटपट केली आहे व त्यात काहींशी सबद्धता दाखवून दिली आहे. उदाहरणार्थ, १० व्या कांडाच्या ७ व्या सूक्तात ब्रह्मसिद्धीचा विचार जड व मीमांसक दृष्टीनें केला आहे व ११ व्या कांडाच्या ८ व्या सूक्तांत तोच विचार अध्यात्म दृष्टीनें केला आहे, असें डॉयसेननें दाखविलें आहे पण त्या सूक्तांत इतकें तत्त्वज्ञान भरलें असेल हें विंटरनिट्झला खरें वाटत नाहीं त्याची अशी कल्पना आहे कीं, त्या सूक्ताचे लेखक मिथ्या तत्त्वज्ञानी असावेत, व त्यांनीं मनुष्यामध्यें विश्वात्मा (ब्रह्म) आहे हें तत्त्व नव्यानें शोधून काढलें नसून, त्यांच्या वेळीं परिणत स्थितींत असलेलें हें तत्त्व, त्यांनीं गूढ, अव्यक्त व विगत अशा तऱ्हेनें नव्यानें मांडण्याचें मात्र काम केलें. ऋग्वेदाच्या १० व्या मंडलांतील १२१ व्या सूक्तांत एक महान तत्त्ववेत्ता व उत्तम कवि विश्वाच्या वैभवाचें वर्णन फार स्पष्ट भाषेत करून अशा विश्वाचा उत्पादक कोण ह्याबद्दल साशंक होतो, पण तेंच अथर्ववेदांत (१० कांड २ सूक्त) एक कवि (सूक्तकार) एकामागून एक मनुष्यावयवाचें वर्णन करीत सुटतो व हीं कोणी उत्पन्न केलीं असावीत, म्हणून प्रश्न करतो —

केन पार्ष्णी आभृते पूरुषस्य केन मांसं संभृतं केन गुल्फौ ।
केनाङ्गुलीः पेशनीः केन खानि ... . ॥ १ ॥
कस्मान्नु गुल्फावधरावकृण्वन्नष्ठीवन्तावुत्तरौ पूरुषस्य ।
जङ्घे निर्ऋत्य न्यदधुः क्व स्विज्जानुनोः सन्धी क उ तच्चिकेत ॥ २ ॥

अशा आठ ऋचा आहेत व पुढच्या नऊ ऋचांत मनुष्यरचनेंतील व मानवी जीवितांतील सर्व प्रकारच्या गोष्टींची चवकशी केली आहे —

प्रियाप्रियाणि बहुला स्वप्नं संबाधतन्द्र्यः ।
आनन्दानुग्रो नन्दांश्च कस्माद् वहति पूरुषः ॥ ९ ॥
आर्तिरवर्तिर्निर्ऋतिः कुतो ।

लगेच त्याच ठिकाणीं हें विचारलें आहे कीं,

को अस्मिन्नापो व्यदधात् ॥ ११ ॥
को अस्मिन् रूपमदधात् को मह्मानं च नाम च ।
गातुं को अस्मिन् कः केतुं कश्चरित्राणि पूरुषे ॥ १२ ॥
+ + + + + +
को अस्मिन्सत्यं कोऽनृतं कुतो मृत्युः कुतोऽमृतम् ॥ १४ ॥ इ.

नंतर असें विचारलें आहे कीं, सृष्टीवर मनुष्याची सत्ता कशी बसली? ह्या सर्व प्रश्नांना उत्तर म्हणून असें सांगितलें आहे कीं, मनुष्य ब्रह्मस्वरूप असल्यामुळें त्याला हें सामर्थ्य प्राप्त झालें येथपर्यंत हें सूक्त फारसें सुंदर जरी नसलें तरी अगदीं शुद्ध व स्पष्ट आहे. पण ह्यापुढें ऋचा २६–३३ पर्यंत नेहमींच्या लपंडावाला सुरवात होते. ह्याला उदाहरण म्हणून खालील काहीं ऋचा पाहाव्या —

मूर्धानमस्य संसीव्याथर्वा हृदयं च यत् ।
मस्तिष्कादूर्ध्वः प्रैरयत् पवमानोऽधि शीर्षतः ॥ २६ ॥
तद् वा अथर्वणः शिरो देवकोशः समुब्जितः ।
तत् प्राणो अभि रक्षति शिरो अन्नमथो मनः ॥ २७ ॥
अथर्व. १०. २.

अशा ऋचांतून अगाध ज्ञान शोधूं जाणें म्हणजे त्यांना गैरवाजवी मोठेपणा देण्यासारखें होतें. अथर्वसंहितेंतील ११ व्या कांडाच्या ८ व्या सूक्तांत डॉयसेनच्या म्हणण्याप्रमाणें ब्रह्मतत्त्वावर सर्वस्वी अवलंबून राहणाऱ्या आध्यात्मिक व जड या पदार्थांच्या संयोगानें मनुष्याची उत्पत्ति झाली असें प्रतिपादिलें आहे परंतु त्या सूक्तांत फारसा खोल अर्थ नाहीं असें विंटरनिट्झ म्हणणें आहे. ज्याप्रमाणें खोटें बोलणाराला आपल्या बोलण्यावर लोकांनीं विश्वास ठेवावा म्हणून कधीं कधीं खरें बोलावें लागतें, त्याचप्रमाणें गूढवाद्यास आपल्या रचनें

थोडे थोडे इकडून तिकडून उसनें आणलेलें तत्त्वज्ञान, आपल्या मूर्खपणाला लोकांनीं उच्च ज्ञान समजावें या हेतूनें, घुसडून यावें लागतें. याचे प्रसंतर ११ व्या कांडाच्या ८ व्या सूक्तात दिसून येतें. या सूक्तात, अग्नि, वनस्पति, ओषधी, इन्द्र, बृहस्पति, सूर्य, वरुण, मित्र, विष्णु, भग, विवस्वान्, सविता, धाता, पूषन्, त्वष्टा इत्यादि देवतांची जवळजवळ नुसती यादी दिली आहे व या देवतांची आम्ही स्तुति करतों, त्यांनीं आम्हाला अहसापासून म्हणजे पातकापासून मुक्त करावें अशी प्रार्थना केली आहे.

ही अशा दर्जाची पद्यरचना म्हणजे काव्य नव्हे किंवा तत्त्वज्ञानहि नव्हे. ह्या पद्यापेक्षा पुष्कळच सरस असें एक सूक्त अथर्ववेदात सापडतें ह्या सूक्तात काहीं ऋचा पृथ्वीच्या उत्पत्तीसंबंधीं आहेत म्हणून ह्या सूक्ताची गणना जगदुत्पत्ति-विषयक सूक्तात बहुतेक करण्यात येते, परंतु त्यांत काहींएक गूढ व तात्त्विक ज्ञान नसल्यामुळें, खरें काव्य यरेंचस आढळतें हें सूक्त म्हणजे अथर्ववेदातील १२ व्या कांडातील १ लें पृथिवीसूक्त होय. ह्यातील ६३ ऋचातून पृथिवीमातेची, सर्व ऐहिक वस्तूंना धारण करून त्यांचें रक्षण करणारी तूं आहेस, सर्व सकटापासून आम्हाला मुक्त कर व आमच्यावर कृपादृष्टि ठेव वगैरे प्रकारें प्रार्थना केली आहे प्राचीन भारतांतील धार्मिक काव्यप्रबंधांतून काहीं प्रबंध किती सुंदर असतात याची कल्पना आणून देण्याकरिता, ह्या सूक्तातील काहीं ऋचा खालीं दिल्या आहेत —

सत्यं बृहदृतमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं धारयन्ति । सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्न्युरुं लोकं पृथिवी नः कृणोतु ॥ १ ॥

यार्णवेधि सलिलमग्र आसीद् यां मायाभिरन्वचरन् मनीषिणः । यस्या हृदयं परमे व्योमन्त्सत्येनावृतममृतं पृथिव्याः । सा नो भूमिस्त्विषिं बलं राष्ट्रे दधातूत्तमे ॥ ८ ॥

यामश्विनावमिमातां विष्णुर्यस्यां विचक्रमे । इन्द्रो यां चक्र आत्मनेऽनमित्रां शचीपतिः । सा नो भूमिर्विसृजतां माता पुत्राय मे पयः ॥ १० ॥

गिरयस्ते पर्वता हिमवन्तोऽरण्यं ते पृथिवि स्योनमस्तु ।
बभ्रुं कृष्णां रोहिणीं विश्वरूपां
ध्रुवां भूमिं पृथिवीमिन्द्रगुप्ताम् ।
अजातोऽहतो अक्षतो-
ऽध्यष्ठां पृथिवीमहम् ॥ ११ ॥
त्वज्जातास्त्वयि चरन्ति मर्त्यास्त्वं
बिभर्षि द्विपदस्त्वं चतुष्पदः ।
तवेमे पृथिवि पञ्च मानवा येभ्यो ज्योतिरमृतं
मर्त्येभ्य उद्यन्त्सूर्यो रश्मिभिरातनोति ॥ १५ ॥
भूम्यां देवेभ्यो ददति यज्ञं हव्यमरंकृतम् ।
भूम्यां मनुष्या जीवन्ति स्वधयान्नेन मर्त्याः ।
सा नो भूमिः प्राणमायुर्दधातु
जरदष्टिं मा पृथिवी कृणोतु ॥ २२ ॥
यत् ते भूमे विखनामि क्षिप्रं तदपि रोहतु ।
मा ते मर्म विमृग्वरि मा ते हृदयमर्पिपम् ॥ ३५ ॥

यस्यां गायन्ति नृत्यन्ति भूम्यां मर्त्या व्यैलबाः ।
युध्यन्ते यस्यामाक्रन्दो यस्यां वदति दुन्दुभिः ।
सा नो भूमि प्रणुदतां सपत्नान-
सपत्नं मा पृथिवी कृणोतु ॥ ४१ ॥

मल्वं बिभ्रती गुरुभृद् भद्रपापस्य निधनं तितिक्षुः ।
वराहेण पृथिवी संविदाना सूकराय वि जिहीते मृगाय ४८
भूमे मातर्नि धेहि मा भद्रया सुप्रतिष्ठितम् ।
संविदाना दिवा कवे श्रिया मा धेहि भूत्याम् ६३
अथर्व. १२. १.

सत्य, मोठें व उग्र असें ऋत, दीक्षा, तप, ब्रह्म व यज्ञ हीं पृथिवीला धारण करतात ती आमच्या भूत व भविष्याची पत्नी आहे, ती आमच्याकरिता विस्तीर्ण लोकाची योजना करो १

जी प्रथम समुद्रात जल (रूपानें) होती, मनस्वी (ऋषी) लोक जिला नानाविध मायेनें अनुसरते झाले, जिचें हृदय उंच आकाशात असून सत्यानें आवृत व अमर असें आहे, ती पृथिवी आम्हाला तेज व उत्तम राष्ट्रबल देवो ८

जिला अश्विनांनीं मोजलेली आहे, जिच्यावर विष्णूनें पाऊल ठेविलेलें आहे, जिला शचीपति इंद्रानें स्वत करिता अमित्र रहित नि शत्रु अशी केली, ती भूमि आम्हाला, माता (आम्हा)पुत्राना दूध देते त्याप्रमाणें दूध देवो १०

हे पृथिवि ! तुझे गिरी, हिमवन्त पर्वत, अरण्य, यांचें मंगल असो पिंगट, कृष्ण, रोहित, विश्वरूप व ध्रुव अशी इंद्रानें रक्षण केलेली जी पृथिवी त्या पृथिवीवर मी 'अजित, अहत (मारला गेलो नाहीं असा) व अक्षत असा उभा राहिलो ११.

तुझ्यापासून उत्पन्न झालेले मर्त्य लोक तुझ्यावर हिंडतात फिरतात, तूं द्विपाद व चतुष्पाद यांचें पोषण करितेस. हे पृथिवि ! तुझ्या या पाच मानवी जाती आहेत, या मर्त्य असूनहि यांच्याकरिता सूर्य उदय पावून आपल्या किरणांच्या योगानें अमर ज्योति उद्दिपित करतो. १५

भूमीवर देवाना यज्ञ व चांगला तयार केलेला हवि देतात भूमीवर मर्त्य मनुष्यें आपल्या *वालीप्रमाणें अन्न ग्रहण करून जगतात ती भूमि आम्हाला प्राण, आयु, व चांगलें बळकट शरीर (जरत् अष्टिम्) देवो. २२.

* (इच्छेप्रमाणे.)

हे भूमि ! मी जें तुला खणतों, त्यापासून लवकरच उगवो हे पावक (भूमि)! तुझ्या मर्माला किंवा हृदयाला माझ्यापासून धक्का न लागो. ३५

जीवर मर्त्यलोक मोठ्यानें आरडाओरडा करून गातात व नाचतात, जीवर ते युद्ध करतात व युद्धातील आरोळ्या व दुंदुभी गर्जतात, ती भूमि आमच्या शत्रूंना हाकून लावो व ती पृथिवी मला शत्रुरहित करो ४८

मूर्ख व वजनदार अशा (दोषा)ना धारण करणारी भद्र व पाप याच्या निधनाची तितिक्षा करणारी पृथिवी वराहा समवेत, मृग व सूकर या (दोहीं) करिताहि फिरते ४८

हे माते भूमि ! मला सुस्थानीं सुखानें ठेव हे कवे ! स्वर्गाशीं सत्य जोडून मला यश व धन दे ६३

हे सूक्त ऋग्वेदसंहितेंत शोभण्यासारखें आहे, व ह्या वरून असें सिद्ध होतें कीं, अथर्ववेदसंहितेंत जरी ऋग्वेदापेक्षा हेतूची एकरूपता अधिक आहे तरी तींत मधून मधून अनेक प्राचीन काव्याचे खंड आहेत ऋग्वेदाप्रमाणेंच ह्या संग्रहांत सुद्धां अगदीं कमी दर्जाच्या व टाकाऊ काव्य ग्रंथाच्या जोडीला, प्राचीन भारतीय काव्यांपैकीं काहीं फार मौल्यवान् रत्नेंहि आहेत व हिंदुस्थानातील आर्य लोकांच्या जुन्या काव्याची खरी कल्पना येण्यास हे दोन्ही ग्रंथ विचारांत घेतले पाहिजेत

ऋग्वेदाचें आणि अथर्ववेदाचें वाङ्मय या दृष्टीनें विवेचन करण्यात आलें, आणि आरामखुर्चीवर बसून वाचण्याजोगें काहीं तरी लिहिता आलें यजुर्वेद व सामवेद याची माहिती द्यावयाची म्हणजे विचार आणि कल्पना द्यावयाच्या नसून डोकेफोड करावयास लावणारीं दोन शास्त्रें द्यावयाचीं त्यापैकीं एक शास्त्र म्हटलें म्हणजे यज्ञशास्त्र होय, आणि दुसरें शास्त्र म्हटलें म्हणजे संगीतशास्त्र होय. सामवेदास सूक्तांचा संग्रह म्हणण्यापेक्षा चालींचा संग्रह म्हटलें तरी चालेल यजुर्वेद म्हणजे यज्ञशास्त्र होय आपण वैदिक धर्म किंवा श्रौत धर्म म्हणतों त्याचा अर्थ यजुर्वेदात्मक धर्म असा आहे. यजुर्वेद वर्णन करावयाचा म्हणजे यज्ञ व इतर क्रिया ज्या ग्रंथांत वर्णिल्या आहेत त्याचें वर्णन द्यावयाचें आतापर्यंत ऋग्वेद आणि अथर्ववेद याचें विवेचन केलें या दोन (ऋग्वेद आणि अथर्ववेद) संहितांमध्यें जें एक साम्य आहे ते हे कीं, यातील सूक्तें कोणत्याहि विशिष्ट कर्मांच्या प्रयोगाकरता रचिलीं गेलीं नाहींत ऋग्वेदातील विषयविविधताच याला साक्ष आहे. जरी ऋग्वेदातील बहुतेक सूक्तांचा उपयोग यज्ञकर्मांमध्यें होतो आणि जरी अथर्ववेदातील ऋचा आणि मंत्र बहुतेक सर्व विधी व अभिचार या कामाकडे लावीत असत, तरी या विशिष्ट कर्मांसाठींच त्याची रचना प्रारंभीं झाली असें म्हणता येत नाहीं या दोन्ही संहितांतील ऋचांचा संग्रह वाङ्मयविषयक हेतु धरून केला आहे आणि काहीं तरी प्रयोजन पाहून हीं अमक्यानें अमक्या प्रसंगीं म्हणावयाचीं गाणीं (मंत्र) या रूपानें या जमलेल्या वाङ्मयाचा विनियोग केला आहे असें आपणास म्हणता येईल

ऋग्वेदसूक्तांची एकापुढे एक मांडणी यज्ञोपयोगाच्या दृष्टीनें केलेली दिसत नाहीं अथर्ववेदाचें हीन मान यज्ञाच्या दृष्टीनें मांडलेलें दिसते अथर्ववेदाचें श्रौतकर्मांत मोठें मोजेच स्थान होते पण अगोदर यजुर्वेदाची थोडीशी माहिती दिल्याशिवाय हे समजणार नाहीं म्हणून आपण आता यजुर्वेदाकडे वळू

प्रकरण ४ थें.

वेदप्रवेश-यजुर्वेद.

या वेदाच्या संहिताची गोष्ट ऋग्वेद व अथर्ववेद याहून निराळी आहे या संहितातील ऋचा व्यावहारिक उपयोगाच्या दृष्टीनें म्हणजे यज्ञकर्मांमध्यें उपयोगी पडतील अशा क्रमानें एकत्र केल्या आहेत या संहिता म्हणजे खरोखर यज्ञातील विशिष्ट पुरोहिताच्या उपयोगाचीं ऋचांचीं पुस्तकें होत, दुसरें काहीं नाहीं अर्थात् त्या काळीं हीं लिहिलेलीं पुस्तकें नव्हतीं, तर संहिता पुरोहित व गुरु याच्या डोक्यामध्यें (पाठ केलेल्या) असत, आणि पुरोहिताच्या पाठशाळांत त्या तोंडीं शिकवून व शिकून कायम ठेवीत असत

यजुर्वेदाच्या संहिताचा मूळ उगम समजण्याकरिता प्राचीनाच्या कर्मकलापाबद्दल येथें चार शब्द लिहिणें जरूर आहे प्राचीन वैदिक यज्ञसंप्रदायाचें थोडेफार मर्म समजल्याशिवाय एकंदर वैदिक वाङ्मय पूर्णपणें समजणें बहुतेक अशक्य आहे प्राचीन वैदिक धर्मांचीं आपणास जी माहिती आहे तिजवरून खालील कर्में नेहमीं दोन प्रकारचीं असत असें दिसतें. ऋग्वेदातील काहीं सूक्तांचा व अथर्ववेदातील पुष्कळ मंत्रांचा संसारातील जन्म, विवाह आणि इतर समारंभाच्या वेळीं प्रार्थना करण्याकडे आणि आशीर्वाद देण्याकडे, तसेंच मृताची उत्तरक्रिया करताना आणि पितराचीं श्राद्धकर्में करताना उपयोग करीत असत हें आपण पाहिलेंच आहे. त्याप्रमाणेंच पशुपाल आपल्याजवळ गुराढोरांची समृद्धि होण्याकरिता, आणि शेतकरी आपल्या पिकाची चांगली वाढ होण्याकरिता, करावयाच्या समारंभामध्यें त्याचा उपयोग करीत हेंहि आपण पाहिलें आहे या समारंभांना व त्या प्रसंगीं करावयाच्या होमहवनांना उत्तरकाळीं *'गृह्यकर्माणि'* असें म्हणत *या गृह्यकर्मांविषयीं गृह्यसूत्रांमध्यें-याविषयीं पुढें

* गृह्यकर्में आणि पाकयज्ञ हे श्रौतकर्मांच्या अगोदर असावेत असें प्रो० महादेव मोरेश्वर कुंटे आपल्या Vicissitudes of Aryan Civilisation मध्यें म्हणतात.

माहिती येईल—आपणास सविस्तर माहिती मिळते. या गृह्यकर्मांच्या वेळीं करावयाच्या यज्ञामध्यें घरातील यजमानच यज्ञपुरोहिताचें स्थान घेत असे,* आणि त्याच्या मदतीला फार तर एकच आचार्य 'ब्राह्मण' असे.

या यज्ञातील आहुती घरातील यज्ञकुंडातच देत असावेत. पुरातन पद्धतीप्रमाणें, गरीबश्रीमंत, लहानथोर प्रत्येक आर्याला आवश्यक असा या यज्ञाशिवाय दुसरे महायज्ञहि करीत असावेत. विशेषतः योद्ध्यांची देवता जी इंद्र, तिच्या प्रीत्यर्थ सोमयज्ञ करीत असत. असा यज्ञ श्रेष्ठ, श्रीमंतलोक, मुख्यत्वेंकरून राजेलोकच करीत असावेत. ठरलेल्या नियमाप्रमाणें एक मोठी यज्ञभूमि तयार करून तीवर अशा यज्ञात आवश्यक असलेल्या तीन पवित्र अग्नींकरिता कुंडें रचीत असत. अशा यज्ञात मुख्य ऋत्विज चार असून त्यांच्या हाताखालीं इतर ऋत्विजांचा मोठा समुदाय असे. हे ऋत्विज यज्ञातील असंख्य भानगडीचीं कृत्यें व विधी करीत असत. यज्ञातील यजमान म्हणजे यज्ञकर्ता राजा किंवा थोर गृहस्थ जो असतो, त्याचें काम अगदीं थोडें असतें, त्याचें मुख्य काम असें कीं, यज्ञांमधील ब्राह्मणांना सढळ हातानें दक्षिणा द्यावयाची, ही देखील गाईंच्या हिशोबानें ठरलेली असे. तेव्हां ह्या यज्ञकर्मांमध्यें ब्राह्मणांना अत्यन्त प्राप्ति होत असे, त्या यज्ञकर्मांतील विधिसकलांचा अभ्यास ते मोठ्याच आस्थेनें करीत व यज्ञकर्मांविषयींचें त्यांनीं एक स्वतंत्र शास्त्रच तयार केलें, यात आश्चर्य नाहीं. या यज्ञकर्मांची माहिती देणारे ग्रंथ जीं 'ब्राह्मण' व 'श्रौतसूत्रें' त्यांचा परिचय आपणास पुढें होईल. ज्यांना कालान्तरानें 'अपौरुषेय' असें मानूं लागले त्या 'श्रुति' ग्रंथातील ब्राह्मणें हा महत्त्वाचा भाग असल्यानें यज्ञांना 'श्रौतकर्में' असें म्हणूं लागले. श्रुतीच्या आधारानें हे यज्ञ करीत असत. त्याच्या उलट जीं 'गृह्यकर्में' तीं 'स्मृतीं'च्या आधारानें करीत. 'स्मृति' म्हणजे स्मरण, म्हणजे परंपरा. स्मृतींना 'अपौरुषेय' मानीत नाहींत. श्रौतकर्में त्रेताग्नींवर व गृह्यकर्में एकाग्नीवर होत असत. आतां, श्रौत यज्ञकर्में करणारे जे मुख्य चार पुरोहित ते असे—१ होता म्हणजे 'बोलाविणारा, हा देवाची प्रार्थना करून त्यांना यज्ञकर्मांत येण्याविषयीं आमंत्रण करण्याकरिता सूक्तांतील ऋचा म्हणतो, २ उद्गाता अथवा 'गाणारा', सोमाच्या आहुती देण्याच्या वेळीं सामें म्हणणारा, ३ अध्वर्यु अथवा 'यज्ञकरणारा, म्हणजे स्वतःच तोंडानें यजुर्मंत्र म्हणून हातानें यज्ञातील सर्व विधी करणारा आणि ४ ब्रह्मा अथवा महापुरोहित यानें यज्ञाला पीडा होऊं नये म्हणून बंदोबस्त ठेवावयाचा असे.

या बंदोबस्ताचें कारण प्रत्येक पवित्र कृत्याला, तसेंच प्रत्येक यज्ञाला, प्राचीनांच्या मतें कांहींना कांहीं विघ्न यावयाचेंच, आणि जर विधिनियमाप्रमाणें अगदीं बरोबर कर्म झालें नाहीं, जर एखादा मंत्र किंवा एखादी प्रार्थना बरोबर म्हटली गेली नाहीं, तर—एखादा स्वर चुकला तरी—तेंच पवित्र कर्म यज्ञकर्त्या यजमानाच्या नाशाला कारण व्हावयाचें. असें न व्हावें म्हणून यज्ञस्थलाच्या दक्षिणभागीं ब्रह्मा यज्ञाचें रक्षण करण्याकरितां बसलेला असतो. दक्षिणदिशा ही मृत्युदेवता यम याची दिशा असून यज्ञविध्वंसक जे असुर ते याच दिशेनें येऊन लोकांना भय घालतात असें मानीत. ब्रह्मा चाललेल्या यज्ञकर्मांकडे सारखें लक्ष ठेवितो आणि कोठें थोडीशी चूक झालेली त्याच्या नजरेस आली तर कांहीं मंत्र म्हणून त्या चुकीचें क्षालन करतो. ब्रह्म्याला एका जुन्या ग्रंथांत 'यज्ञपुरोहितांतील उत्तम वैद्य' (भिषग्वर्य) असें म्हटलें आहे.* हें काम करतां येण्यास ब्रह्मा स्वतः वेदसंपन्न असला पाहिजे. हें यज्ञपुरोहिताचें काम तो 'त्रयीविद्या' म्हणजे तीन वेदांच्या अध्ययनाच्या साहाय्यानें करतो. तीन वेदांचें ज्ञान असल्यामुळें प्रत्येक चूक त्याच्या तात्काळ ध्यानात येऊं शकते.†

बाकीच्या तीन पुरोहितांना प्रत्येकीं एकेक वेदच येत असावा लागतो. होता ज्या पुरोनुवाक्या म्हणजे 'निमंत्रण ऋचा' म्हणून देवांना यज्ञाकरितां आह्वान करतो आणि ज्या याज्या म्हणजे 'यज्ञ-ऋचा' आहुती देतांना म्हणत असतो त्या ऋचा ऋग्वेदामधील असतात. होत्याला ऋग्वेदसंहिता येत असावी लागते, म्हणजे ती त्यानें पाठ केलेली असली पाहिजे. कारण सोमयज्ञ करतांना जे 'स्तुतिमंत्र' अथवा स्तोत्रें म्हणावीं लागतात तीं त्या संहितेमधून घेतलेलीं आहेत. येणेंप्रमाणें ऋग्वेदसंहिता आणि होता यांचा असा विशिष्ट संबंध असतो. (तथापि या होत्याकरतां ऋग्वेदसंहिता रचून तयार केली असें मात्र नाहीं.) शिवाय होता जेवढे 'स्तुतिमंत्र' म्हणतो, तेवढेच सोमयज्ञामध्यें लागतात असें मात्र नाहीं, तर आणखी उद्गाता व त्याचे साहाय्यक जीं

---

* आश्वलायन गृह्यसूत्र १.३,६. गृह्य कर्मामध्यें ब्राह्मण सांगणें ऐच्छिक असे. गोभिलगृह्यसूत्र १.९.८,५. या पाकयज्ञामध्यें म्हणजे गृह्यकर्मांतील नित्ययज्ञामध्यें फक्त एक ब्राह्मणपुरोहित असतो. यज्ञ करणारा यजमानच मंत्र म्हणणाऱ्या होत्याचें काम करतो.

* शतपथब्राह्मण १४. २, २, १९ छांदोग्य उपनिषद् प्रश्न ४. ७,८ † ऐतरेय आरण्यक ३. २, ३, ६. शतपथ-ब्राह्मण ११. ५,८,७ ब्रह्मा याचा अथर्ववेदाशीं संबंध उत्तरकालीं आला, आणि म्हणून अथर्ववेदाला 'ब्रह्मवेद' असें नावहि पडलें, आणि पुढें अथर्ववेदी लोक म्हणूं लागले कीं, ब्रह्म्याला अथर्ववेदसंहिताहि आली पाहिजे. वास्तविक, श्रौतयज्ञात ब्रह्म्याचा अथर्ववेदाशीं कांहीं संबंध नसतो. तथापि या दोघांचा संबंध कसा जडला हें समजण्यासारखें आहे. हा संबंध जडण्याचें कारण गृह्ययज्ञामध्यें ब्रह्मा एकटाच पुरोहित असे, व त्यामुळें बहुतीं अथर्ववेदांतच येणारे आशीर्वचनमंत्रहि त्याला येणें आवश्यक असे हेंच दिसतें.

स्तुतिस्तोत्रें' म्हणतात,* तींहि गातात. हीं स्तोत्रें म्हणजे पद्यमय ऋचा असतात आणि त्या, ठराविक चालींत म्हणजे सामांत बसविलेल्या असतात. हे राग व ज्या पद्यमय ऋचांशीं त्यांचा संबंध असतो त्या, उद्गातृपुरोहित सामवेदी पाठशाळामध्यें जाऊन शिकतात, आणि सामवेदसंहिता म्हणजे उद्गात्याच्या उपयोगाकरतां संग्रह केलेल्या ऋचांचा ग्रंथ, या संहितेंत ऋचांपेक्षां ज्या सुरांत त्या असतात त्या रागांचें महत्त्व अधिक असतें.

शवन्या व मुख्य पुरोहित अध्वर्यु याला यज्ञामध्यें असंख्य विधी करीत असतांना तोंडानें हळू हळू कांहीं लहान लहान गद्यमय व कांहीं जरा मोठालीं गद्यपद्यमय अशीं स्तोत्रें म्हणावीं लागतात. त्यांपैकीं गद्यमय असतात त्यांना 'यजु' (अनेकवचन 'यजूंषि') म्हणतात आणि पद्यांना 'ऋक्' (अनेकवचन 'ऋचः') असें म्हणतात.† यजुर्वेदसंहितामध्यें त्या सर्व गद्यमय प्रार्थना व विधी, आणि त्या प्रार्थना म्हणून जीं यज्ञांतील कर्में करावयाचीं, त्यांबद्दलच नियम आणि विवेचन, यांचा अध्वर्युपुरोहिताच्या उपयोगाकरतां संग्रह केलेला आहे, आणि यज्ञांतील उपयोगाला अनुसरून त्यांचा क्रम लाविला आहे.

ऋग्वेदसंहिता आणि अथर्ववेदसंहिता यांच्याहून अगदीं निराळ्या प्रकारच्या अशा ज्या सामवेद आणि यजुर्वेद संहिता यांना त्यांच्या विशिष्ट रचनेवरून उपासनामयसंहिता असें नाव देणें योग्य होईल.

यजुर्वेदसंहिता.—ज्याप्रमाणें सामवेदसंहिता म्हणजे उद्गात्याचें गानपुस्तक, तसेंच यजुर्वेदसंहिता म्हणजे अध्वर्यु ऋत्विजाचें कर्मदर्शक पुस्तक होय. 'अध्वर्यूच्या वेदाच्या एकशेंएक शाखा आहेत,' असें व्याकरणकार पतंजलि म्हणतो.‡ यजुर्वेदाच्याच इतक्या शाखा कां असाव्या याची कल्पना करतां येते. कारण निरनिराळ्या प्रकारचीं यजनकर्में करीत असतां अध्वर्यूंना सतत प्रार्थना म्हणाव्या लागत असत. या प्रार्थनांसंबंधानें निरनिराळीं मतें व पंथ पडत गेले असावे, आणि त्यामुळें प्रार्थनांच्या निरनिराळ्या पोथ्या निघाल्या असाव्या. विधी किंवा उपासना यांत अगदीं थोडा फरक पडला तरी तेवढ्यानें एक नवीन वैदिकपंथ उत्पन्न होई. ह्या पंथभेदोत्पत्तीच सामान्य स्वरूपवर्णन झालें. कृष्णाच्या भेदाचा इतिहास बराच भानगडीचा भरला आहे. त्याचें सविस्तर विवेचन पुढें येईलच.

चरणव्यूहामध्यें यजुर्वेदाचे ८६ भेद दिले आहेत परंतु त्या सर्व शाखांचीं नावें दिलीं नाहींत. चरणव्यूहांत पुढील नावें दिलीं आहेत.* चरकाचे बारा भेद आहेत ते-चरक, आव्हरक, कठ, प्राच्यकठ, कपिष्ठल कठ, चारायणीय, वारायणीय, वार्तान्तवीय श्वेताश्वतर, औपमन्यव, पैताण्डनीय व मैत्रायणीय हे होत. मैत्रायणीयांमध्यें पुन्हा सहा शाखा उत्पन्न झाल्या त्या-मानव, वाराह, दुंदुभ, छागलेय, हारिद्रवीय व श्यामायनीय या होत. तैत्तिरीयाच्या मुख्य दोन शाखा आहेत औखेय आणि खाण्डिकेय. त्यांपैकीं खाण्डिकेयाच्या पांच शाखा आहेत त्या-कालेत, शाट्यायनी, हिरण्यकेशी, भारद्वाजी आणि आपस्तम्बी या होत. वाजसनेय शाखेचे पुढीलप्रमाणें भेद आहेत-जाबाल, बौधायन, काण्व, माध्यंदिन, शापेय, तापनीय, कपोल, पौण्ड्रवत्स, आवटिक, परमावटिक, पाराशर, वैणय, वैधेय, अद्ध आणि बौधेय.

आतापर्यंत यजुर्वेदाच्या सहा संहिता उपलब्ध झाल्या आहेत त्या येणेंप्रमाणें —

१ ली **काठक-संहिता**.—कठशाखेच्या या संहितेची माहिती बराच कालपर्यंत बर्लिन-लायब्ररींमधील एका हस्तलिखितावरून मिळत असे, पण आतां ती L. Von Schroeder नें प्रसिद्ध केली आहे.†

२ री **कपिष्ठल-कठ-संहिता**.—ही देखील प्रसिद्ध झाली आहे.

---

* प्रस्तुत स्तोत्रें प्रथम येतात, आणि नंतर शस्त्रें येतात. † होता पुढें म्हणत असतो, म्हणजे मोठ्यानें गाण्याच्या सुरावर तें पाठ म्हणतो. उद्गाता स्तुति-स्तोत्रें साम्नरूपानें म्हणत असतो. अध्वर्यु प्रार्थनामय यजु हळू म्हणत असतो. पुरोहितांना यज्ञांतील अध्वर्यूनीं निरनिराळीं कामें करण्याची सूचना देण्याकरतां म्हणावयाचा व यजुःप्रकारांतील एक प्रकारचा "निगद", हे मंत्र अर्थात् अध्वर्यून मोठ्यानें म्हणावे लागतात. ‡ महाभाष्याच्या प्रस्तावनेंत.

* पुढील टीपामध्यें पाठभेद दाखविले आहेत. १ पाणिनी (४.३.१०२) प्रमाणें 'वारतन्तवीय' असें होईल. २ श्वेताश्वतर श्वेता श्वेततर. ३ मक्स मुल्लरनें पाताण्डनीय ही शाखा आणि वारायणीय हा शाखा पाठभेदांत दाखविल्या आहेत व मूळांत वारायणीय ही अनिवार्य गाळून पाताण्डिनेय ह्या वेगळ्या दाखविल्या आहेत. ४ छागलेय, चैनेय छागेय. ५ मक्स मुल्लर 'श्याम' असा एक जास्त भेद दाखवितो. ६ औखीय, औख्य, औक्ष्य, औपेय. ७ खाण्डिकीय, खाण्डिकेय. ८ आपस्तम्बी, बौधायनी, सत्याषाढी, हिरण्यकेशी, औखेय किंवा औधेयी दुसऱ्या एका प्रतींत कालेय, शाट्यायन, हिरण्यकेश, भारद्वाज, आपस्तम्बीय. ९ जाबाल. १० बौधेय, औधेय, गौधेय, बौधि. ११ माध्यंदिन. १२ शापीय, शापय. १३ तापनीय, तापायन. १४ कपाल, कम्प. १५ पौण्ड्रवत्स, पौण्ड्रवत्स. १६ अवटिक. १७ परमावटिक. १८ पाराशर्य, पाराशरीय. १९ आस्य, वैनेय, उरस, औधेय, और्शीय. २० बौधेय, गैनेय. माधुरीच एका पुस्तकांत गल्व, वैजरस व कालापवीर ही नावें जास्त आढळतात आणि कठ शाखेचे प्राच्य, उदीच्य आणि नैऋत्य असे भेद आढळतात.

† काठकम्, Leipzig 1900.

३ री मैत्रायणी-संहिता.—मैत्रायणीशाखेची संहिता. L. Von schroeder नें ही प्रसिद्ध केली आहे.*

४ थी तैत्तिरीय-संहिता.—तैत्तिरीय-शाखेची संहिता. यजुर्वेदांत तैत्तिरीय हा एक मुख्य पंथ होता व त्यांत ही संहिता शिकवीत असत. ए. वेबरनें ही प्रसिद्ध केली†. ही आनंदाश्रमानें सायणभाष्यासह प्रकाशिली आहे.

या चार संहितांचा परस्पर निकट संबंध आहे, आणि या सर्व 'कृष्ण-यजुर्वेदां'तील आहेत. यांहून अगदीं निराळी अशीः—

५ वी वाजसनेयि-संहिता.—हिलाच शुक्ल-यजुर्वेद म्हणतात. या वेदाचा मुख्य गुरु याज्ञवल्क्य वाजसनेय(यि) यावरून हें नांव पडलें. ह्या वाजसनेयि संहितेंत काण्व व माध्यंदिन अशा दोन शाखा आहेत; पण दोहोंत फरक फार थोडा आहे.‡

उवट आणि महीधर यांच्या भाष्यांसह निर्णयसागर छापखान्यानें माध्यंदिनसंहितेची एक सुंदर आवृत्ति छापली आहे. काण्वसंहिता ही आतां सायणभाष्यासह अजमीर येथें छापून प्रसिद्ध झाली आहे.

शास्त्रीय वर्गीकरण करतांना ऋग्वेद, यजुर्वेद इत्यादि वेदनामें आणि मंत्र, ब्राह्मण इत्यादि ग्रंथनामें यांचा उपयोग समजून घेतला पाहिजे. ऋचा, यजू यांस विशिष्ट अर्थ आहे. होत्यानें म्हणावयाचे मंत्र त्या ऋचा (ऋग्वेद) होत, अध्वर्यूनें म्हणावयाचे मंत्र ते यजू (यजुर्वेद) होत, उद्गात्यानें म्हणावयाचीं गाणीं तीं सामें (सामवेद) होत. याजकावरून जसा वेदविभाग करतां येतो तसा उपयोगावरून अमुक एखादें वाक्य मंत्र की ब्राह्मण हें ठरवितां येतें. ग्रंथाचें नांव यजुर्वेद असलें म्हणजे आंतील सर्व मजकूर शास्त्रीय दृष्टीनें यजुर्वेद नव्हे. यजुर्वेदांत हौत्र देखील पुष्कळच आहे. दर्शपूर्णमास आणि पशु यांचें हौत्र यजुर्वेदांत आहे. यज्ञप्रसंगीं यजुर्वेदांतील हौत्र म्हणावें अगर म्हणूं नये याविषयीं क्षुल्लक भांडणें पुण्यांत उपस्थित झालीं होतीं. या याजुषहौत्रासंबंधाच्या भानगडी पुण्यांतील पत्रांतून वारंवार दृष्टीस पडत होत्या. असो.

कृष्णयजुर्वेदांतील ज्या भागास संहिता म्हणतात त्या भागांत ब्राह्मणहि पुष्कळ आलें आहे, आणि ज्या भागास ब्राह्मण म्हणतात त्यांत संहिता म्हणजे मंत्रभागहि पुष्कळ आला आहे. अगोदर संहिता वर्णावयाच्या आणि मग ब्राह्मणें वर्णावयाचीं, ही पद्धति थोडावेळ तरी त्यागिली पाहिजे. कृष्णयजुर्वेदाच्या तैत्तिरीय शाखेचें संपूर्ण पृथक्करण द्यावयाचें म्हणजे वेद व ब्राह्मणें या दोहोंचीहि माहिती द्यावयाची. एकाशिवाय दुसरें लिहिणें व्यर्थ होय.

कृष्णयजुर्वेद वर्णन करावयाचा म्हणजे तत्कालीन कर्मांचें ज्ञान करून द्यावयाचें आणि तें ग्रंथांत कसें काय मांडलें आहे हे समजावून द्यावयाचें. यासाठीं प्रथम या वेदाचें विषयवार पृथक्करण दिलें पाहिजे. सोईसाठीं व ऐतिहासिक महत्त्वामुळें तैत्तिरीय शाखा साक्षीकरणार्थ घेतली आहे. तींतील विषयांचें पृथक्करण येणेंप्रमाणेंः—

—तैत्तिरीयसंहितेची विषयसूची.—

(विषयाच्या वर्णनासह.)

१. अग्न्याधान.—अग्निहोत्राचा स्वीकार करतेवेळीं करावयाचा 'अग्न्याधान' हा एक विधि आहे. शमीच्या वृक्षांत वाढलेल्या पिंपळाच्या झाडाच्या 'अरणी' करून त्याच्या घर्षणानें उत्पन्न केलेला अग्नि ३ किंवा ५ ठिकाणीं स्थापन करावयाचा हें अग्न्याधानांतील प्रधान कर्म होयः यजमान व पत्नी याखेरीज अध्वर्यु, ब्रह्मा, होता, उद्गाता व आग्नीध्र असे ५ ऋत्विज या प्रसंगीं नियोजित केले जातात. अध्वर्यु हा सर्वांत मुख्य असतो. उद्गाता अग्निस्थापनेच्या प्रसंगीं सामगायन करतो. होत्यानें स्तुति, ब्रह्मयानें देखरेख व आग्नीध्रानें अध्वर्यूंच्या हाताखालीं मदत करावयाची असते. गार्हपत्य, दक्षिणाग्नि व आहवनीय हे तीनच अग्नी कोणी स्थापन करतात व कोणी या तिघांत सभ्य व आवसथ्य या दोन अग्नींची भर घालतात.

१. अग्न्याधान (अग्निहोत्र घेण्याचा विधि.)

		कांड	प्रपाठक	अनुवाक
कालनिर्णय	ब्राह्मण.	१	५	२ व ३
आधान	,,	१	१	२–१०
	,,	१	३	१

२. पुनराधान.—कांहीं थोड्या फरकानें अभ्याधानाचा व पुनराधानाचा विधि सारखाच आहे. फार दिवस नित्यहोम इष्टी वगैरे अंतरल्यानें अथवा दुसऱ्या कांहीं प्रमादानें अग्निहोत्र विच्छिन्न होतें, म्हणजे स्वीकारलेले अग्नी कर्मांच्या दृष्टीनें निरुपयोगी होतात, अशा वेळीं 'पुनराधान'नामक विधि करून अग्निहोत्राची तुटलेली परंपरा पुन्हा कायम करण्यांत येते.

२. पुनराधान {नष्ट झालेलें अग्निहोत्र पुन्हा सुरू करण्याचा विधी.}

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	२	५	१–४

३. अग्निहोत्रहोम.—अग्निहोत्र्यानें नित्य सकाळीं व सायंकाळीं तिन्हीं अग्नींच्या ठिकाणीं तुपाच्या, दुधाच्या किंवा दुसऱ्या एखाद्या हवनीय द्रव्याच्या दोन दोन आहुती द्यावयाच्या असतात. सूर्य व प्रजापति यांना उद्देशून सकाळीं व अग्नि व प्रजापति यांना उद्देशून संध्याकाळीं पूर्वोक्त आहुती देणें हा एकच मुख्य विधि अग्निहोत्र्याला नित्य आवश्यक आहे. शिवाय

* Leipzig 1881–1886. यातील पुष्कळ उताऱ्यांचें जर्मन भाषान्तर झालेलें आढळतें. † Schroeder च्या 'Indische Studien' च्या ११–१२ व्या भागांत. ‡ शुक्लयजुर्वेद भाग १ ला, वाजसनेयि संहिता, व तीवरील महीधराची टीका. Berlin–London 1858. R. T. H. Griffith नें या संहितेचें इंग्रजी भाषान्तर केलेलें आहे.

अग्नीजवळ उभें राहून दोन्ही वेळ काहीं प्रार्थनामंत्रहि म्हणावे लागतात. या कर्मालाच 'उपस्थान' अशी संज्ञा आहे.

३. अग्निहोत्रहोम (रोजचा) उपस्थानासह.

	कांड	प्रपाठक	अनुवाक
(होम) संहिता	१	५	९
,, ब्राह्मण	१	४	३ व ४
,, ,,	२	१	१-२१
,, ,,	२	३	७
आरण्यक	—	१०	१९
(उपस्थान) संहिता	१	५	५-८ व १०

४. दर्शपूर्णमास.—अमावास्या व पौर्णिमा या दोन पर्व दिवशीं संकल्प करून दुसऱ्या दिवशीं जी इष्टि करावी लागते तिला अनुक्रमें दर्शेष्टि व पौर्णमासेष्टि म्हणतात. या दोन्ही इष्टींना अनुलक्षून 'दर्शपूर्णमास' हा पुल्लिंगी शब्द समासानें यजनार्थी रूढ झाला आहे. अमावास्येच्या इष्टींत अग्नि व इंद्राग्नी व पौर्णिमेच्या इष्टींत अग्नि व अग्नीषोम या देवांना हविर्भाग द्यावयाचा असतो. अग्निहोत्री सोमयाजी असेल तर तो अमावास्येच्या इष्टींत एक वर्ष इंद्राग्नीच्या जागीं इंद्राचें व पुढें नेहमीं महेंद्रदेवतेचें यजन करतो. त्याचप्रमाणें पौर्णिमेच्या इष्टींत कोणाच्या मतें प्रजापति अगर विष्णु यांना तुपाचा हवि अर्पण करावयाचा व 'इंद्रोवैमृध' या देवतेचाहि एक पुरोडाश करून यजन करण्याचा संप्रदाय सूत्रभेदानुरूप असतो. देवताच्यासाठीं अर्पण करण्याकरिता पुरोडाश वगैरे हवि तयार करणें व योग्य वेळीं त्याचे भाग अग्नींत अर्पण करणे वगैरे सर्व लहान मोठ्या गोष्टी मुख्यत्वेंकरून अध्वर्यु करतो. ब्रह्मा देखरेख करणें, अध्वर्यूच्या क्रियेस अनुमोदन देणें वगैरे कामें करतो. देवतांना अर्पण करावयाचा भाग हवन करण्याच्या पात्रात भरून घेताना, ते अग्नींत अर्पण करताना किंवा अशा प्रकारच्या दुसऱ्या काहीं विशिष्ट प्रसंगीं होत्याकडे मंत्र म्हणावयाचें काम असतें. आग्नीध्र हा नुसता तटस्थ असून अध्वर्यूच्या आज्ञेनें जें पडेल तें काम करतो. हवींचें अग्नींत समर्पण झालें म्हणजे चारी ऋत्विज व यजमान उरलेल्या हविर्द्रव्याचें भक्षण करतात. या इष्टीची दक्षिणा म्हणून चारी ऋत्विजांना भातच शिजवून द्यावयाचा असतो.

४ दर्शपूर्णमास (इष्टीचें सामान्य स्वरूप.)

	कांड	प्रपाठक	अनुवाक.
संहिता	१	१	१-१३
,,	१	५	१०
,,	१	६	१-११
,,	१	७	१-६
,,	२	५	१-११
,,	२	६	१-१०
,,	३	५	१ व ६-७
ब्राह्मण	२	५	८
,,	३	२	१-१०
,,	३	३	१-११
,,	३	७	४-६ व ११

५. पिंडपितृयज्ञ.—पितरांना उद्देशून भाताचे पिंड दर्भांवर समर्पण करण्याचा हा विधि आहे. हा अग्निहोत्र्याला दर अमावास्येच्या दिवशीं दुपारीं करावा लागतो. पितरांच्यासाठीं म्हणून पिंडाच्या ठिकाणीं काजळ लावणें, तूप अगर दह्यावरील साय लावणें व वस्त्रासाठीं एक एक लोकरीच्या वस्त्राची दशी अगर म्हातारा अग्नीहोत्री असेल तर छातीवरील केंस उपटून अर्पण करणें वगैरे कर्में या विधींत करावयाचीं असतात. शेवटीं पितरांना उद्देशून प्रार्थनापर मंत्र म्हटले जातात व 'पराक्रमी पुत्र द्या' अशी त्यांची प्रार्थना करून कर्म संपविण्यात येतें.

५. पिंडपितृयज्ञ {दर्शेष्टीच्या आदले दिवशीं करावयाचें पितृकर्म, पिंडदान वगैरे.}

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	१	५	३
ब्राह्मण	१	३	१०
,,	२	६	१६

६. सान्नाय्य.—सोमयाग केलेल्या अग्निहोत्र्याला अमावास्येच्या इष्टींत इंद्राग्नी देवतेच्या ऐवजीं इंद्र अगर महेंद्र देवतेचें यजन करावें लागतें हें वर सांगण्यात आलेंच आहे. इंद्रासाठीं अगर महेंद्रासाठीं हविर्द्रव्यहि पुरोडाशाच्या ऐवजीं निराळें करावें लागतें. अमावास्येच्या रात्रीं दूध विरजून ठेवावयाचें व दुसऱ्या दिवशीं तें विरजलेलें दहीं आणि तापविलेलें दूध या दोहोंचें मिश्रण हविर्द्रव्य म्हणून हवन करावयाचें असा विधि आहे. दहीं व दूध या दोहोंच्या समुच्चयाला अनुसरून 'सान्नाय्य' अशी संज्ञा रूढ झाली आहे.

६. सान्नाय्य {सोमयाजी अग्निहोत्र्याचे दर्शेष्टीस जोडून करावयाचा एक विशिष्ट याग.}

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	१	५	३-५

७. साकंप्रस्थायीयाग.—सान्नाय्यांत सांगितलेल्या रीतीनें दूध व दहीं चार अगर त्यापेक्षा जास्त पात्रांत सिद्ध करून त्या अनेकविध सान्नाय्यद्रव्याचें अनेक उपऋत्विजासह अध्वर्यु या यागात यजन करीत असतो. हा काम्य आहे. अमावास्येच्या इष्टींतील सान्नाय्याच्या व या सामुच्चयिक सान्नाय्ययागाच्या देवता एकच आहेत.

७. साकंप्रस्थायी (एक ऐच्छिक याग.)

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	१	५	४

८. दाक्षायणयज्ञ.—ज्या विधीच्या अनुष्ठानानें यजमान दक्ष म्हणजे कर्मकुशल होतो ते विधी (याग) 'दाक्ष' होत. प्रत्येक महिन्यात हे याग दोनदा करावयाचे, अशा क्रमानें वर्षभरांत या यागांचीं अनेक अयनें म्हणजे आवृत्त्या होतात, सबब या यागांना अगर यागाला 'दाक्षायण' असें नांव पडलें आहे. हा दाक्षायण यज्ञ पौर्णिमेस व प्रतिपदेस मिळून दोन वेळ आणि अमावास्येस व त्याच्या दुसऱ्या दिवशींच्या प्रतिपदेस मिळून दोन वेळ याप्रमाणें एक महिन्यांत चार वेळ करावा लागतो. अग्नि व अग्नीषोम, अग्नि व इंद्र, अग्नि व इंद्राग्नी आणि अग्नि

व मित्रावरुण अशा देवताच्या चार जोड्या चार यागात क्रमानें येतात. यांपैकीं इंद्राला दहीं व मित्रावरुणाला आमिक्षा (आदल्या दिवशीं दूध विरजून केलेलें दहीं दुसऱ्या दिवशीं तापविलेल्या दुधांत ओतून तें मिश्रण आळल्यावर बनलेला लोण्यासारखा घट्ट गोळा) हीं हविर्द्रव्यें अर्पण करावयाचीं असतात. दर्शपूर्णमासाच्या मोबदला अगर स्वतंत्र हा दाक्षायण यज्ञ करण्याविषयीं विकल्प आहे. दर्शपूर्णमासेष्टी करून शिवाय हा याग करावा असेंहि वचन आहे.

८. दाक्षायणयज्ञ (एक ऐष्टिक याग.)

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	१	५	५

९. काम्येष्टींचीं विधानें व त्यांचें हौत्र.—काम्येष्टी अनेक आहेत. यजमानाच्या ज्या प्रकारच्या कामना असतील त्यानुसार वेदानें उपदेशिलेल्या इष्टी करावयाच्या असतात. इष्टींच्या अनुष्ठानाचा प्रकार साधारणतः दर्शपूर्णमासेष्टीप्रमाणेंच असतो. फक्त देवता, हविर्द्रव्य व होत्याचे याज्यापुरोनुवाक्यांचे मंत्र यांमध्यें फरक पडतो. एखाद्या विशिष्ट विधीचीहि क्वचित् भर पडते. ऐश्वर्यप्राप्ति, शत्रुनाश, कार्यविजय इ. अनेक कामनापरत्वें अनेक प्रकारच्या इष्टी काम्य म्हणून करावयाच्या आहेत. प्रथमतः अशा इष्टींचा 'आध्वर्यव'-विषयक भाग 'विधानें' या सदरात दाखवून 'हौत्र' या सदराखालीं सर्व इष्टींचे होत्यानें म्हणावयाचे मंत्र प्रदर्शित केले आहेत.

९. काम्य-इष्टींचीं विधानें व त्यांचें हौत्र.

(विधानें)

	कांड	प्रपाठक	अनुवाक
संहिता	२	२	१–१२
,,	२	३	१–१४
,,	२	४	१–१४
(हौत्र)			
,,	१	१	१४
,,	१	२	१४
,,	१	४	४६
,,	१	५	११
,,	१	६	१२
,,	१	७	१३
,,	१	८	२२
,,	२	१	११
,,	२	२	१२
,,	२	३	१४
,,	२	५	१२
,,	३	१	११
,,	३	२	११
,,	३	३	११
,,	३	४	११
ब्राह्मण	२	४	२

१०. अभिचारक व स्वतंत्र इष्टींचें हौत्र.—अभिचार म्हणजे आपल्याशीं वैर करणाऱ्या शत्रूचें नुकसान करणें असा सामान्य अर्थ आहे. व्यवहारामध्यें कारणपरत्वें 'अभिचारक' कृत्याचा आश्रय करणें जरूर असतें. अशा अभिचाराच्या सिद्धीसाठीं ज्या इष्टी सांगितल्या आहेत त्यांचें हौत्र म्हणजे याज्यापुरोनुवाक्या येथें दर्शित केल्या आहेत. शिवाय केवळ अभ्युदयार्थ अशा ज्या इष्टी करावयाच्या असतात त्यांना 'स्वतंत्र' ही संज्ञा देऊन त्या इष्टींचेहि हौत्रसंदर्भ दाखविले आहेत.

१०. अभिचारक व स्वतंत्र इष्टींचें हौत्र.

(अभिचारक)

	कांड	प्रपाठक	अनुवाक
ब्राह्मण	३	४	२
(स्वतंत्र)			
,,	१	६	१

११. चातुर्मास्य हौत्र.—हा एक अनेक इष्टींच्या समुच्चयानें होणारा याग आहे. या यागाचीं वैश्वदेव, वरुणप्रघास, साकमेध व शुनासीरीय अशीं चार पर्वें किंवा भाग आहेत. एका संवत्सरामध्यें विशिष्ट अशा चार महिन्यांत चार पर्वें क्रमानें करावीं हा मुख्य पक्ष असून चारी पर्वें ओळीनेंच एकेक दिवस करीत जाण्याचाहि एक गौण पक्ष प्रचलित आहे. चातुर्मास्यामध्यें हविर्भेदानुरूप ऐष्टिक, पाशुक व सौमिक असे तीन प्रकार असून एकाच दिवसात चारी पर्वें समुच्चयानें करण्याचा एक चौथा प्रकारहि विहित आहे. या प्रकारास 'ऐकाहिक' अशी अन्वर्थ संज्ञा आहे. साकमेध या नावाचें पर्व दोन दिवस चालतें. याच पर्वांत 'पितृयज्ञ' नामक एक यजनविधि पितरांच्या उद्देशानें येत असतो. वरुणप्रघासनामक पर्वाच्या शेवटीं यजमान, पत्नी व ऋत्विज या सर्वांनीं अवभृथ स्नान करावयाचें असतें. चातुर्मास्यांतील चारी पर्वांमध्यें उपयुक्त असणारें हौत्र सदर्भानें येथें प्रदर्शित केलें आहे.

११. चातुर्मास्य (एक ऐष्टिक याग) हौत्र.

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	४	१	११
,,	४	२	११
,,	४	३	१३
,,	२	६	११ व १२

१२. दर्शपूर्णमासेष्टीचें हौत्र.—दर पंधरवड्यास म्हणजे पौर्णिमा व अमावास्या या दोन पर्वदिवसांच्या यागामध्यें येणारे होत्याचे मंत्र येथें दाखविले आहेत.

१२. दर्शपूर्णमासेष्टीचें हौत्र.

	कांड	प्रपाठक	अनुवाक
ब्राह्मण	३	५	१–१३

१३. नित्य व काम्य पशुयाग.—इंद्राग्नी, सूर्य अगर प्रजापति या देवतेला उद्देशून एक पशुयाग करावयाचा असतो.

हा सहा सहा महिन्यानीं किंवा एकामागून दुसरा अशा प्रकारें अनेक रीतीनें करण्यात येतो. हा याग 'नित्य' आहे. निरनिराळ्या कामनाच्या अनुरोधानें ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या इष्टी करावयाच्या, त्याचप्रमाणें भिन्नभिन्न कामनाच्यासाठीं भिन्नभिन्न असे पुष्कळ पशुयाग आहेत त्याचीं विधानें व आध्वर्यवविषयक कर्मांचे संदर्भ या भागात दिग्दर्शित केले आहेत.

१३. नित्य व काम्य पशुयाग

	कांड	प्रपाठक	अनुवाक
	नित्य		
संहिता	१	३	५–११
,,	३	१	४ व ५
,,	३	०	५
,,	३	५	११
,,	६	३	३–११
,,	६	४	१
ब्राह्मण	२	५	३
,,	३	७	८
	चितिसंबधी		
संहिता	५	५	१
	काम्य		
,,	२	१	१–१०
,,	३	४	१–३

१४. नित्य व काम्य पशुयागांचें हौत्र.—होत्यानें नित्य व काम्य अशा पशुयागात कोणत्या देवतेसाठीं कोणत्या याज्या-पुरोनुवाक्या म्हणावयाच्या त्याचीं स्थलें येथें दाखविलीं आहेत.

१४ नित्य व काम्य पशुयागांचें होत्र

	का.	प्र.	अ.
	नित्य.		
ब्राह्मण	३	६	१–१५
	काम्य		
ब्राह्मण	२	६	१७–२०
,,	२	८	१–९

१५. अग्निष्टोम.—सोमयागामध्यें हा याग प्रथम करावा लागतो सात सोमसंस्थापैकीं 'अग्निष्टोम'नामक सोमयाग ही पहिली संस्था होय. सोमयागाच्या आरंभीं यजमान व पत्नी खाण्यापिण्याच्या, बोलण्याचालण्याच्या व बसण्याउठण्याच्या वगैरे अनेक बाबतींत काहीं विशिष्ट तऱ्हेनें वागण्याविषयीं नियमांचें ग्रहण करतात. त्या नियमस्वीकारनिमित्तक कराव्या लागणाऱ्या इष्टीस 'दीक्षणीया' असें नाव आहे. देवानीं यज्ञ शोधावयास प्रयाण केलें त्यावेळीं जी इष्टि त्यानीं केली ती 'प्रायणीयेष्टि' होय. अग्नि आणि विष्णु या 'दीक्षणीयेष्टी'च्या देवता असून आता सांगितलेल्या प्रायणीयेंत पथ्यास्वस्ति, अग्नि, सोम, सविता व अदिति या पाच देवता मुख्य आहेत. प्रायणीये-नंतर 'सोमराजा'च्या पाहुणचाराकरिता एक इष्टि करावयाची असते तिला आतिथ्या म्हणतात. मुख्य सोमयागाच्या आदले दिवशीं 'अग्नीषोमीय' या नावाचा एक पशुयाग होत असतो व याच दिवशीं सोमयागाच्या (सुत्याहसंज्ञक) मुख्य दिवशींच्या अनुष्ठानाची सर्व प्रकारें पूर्वतयारी करून ठेवण्यात येते. मुख्य सोमयागाच्या–सोमरसाच्या हवनाच्या–दिवशींहि 'अग्नि'देवतेला उद्देशून 'पशुयाग' होत असतो. सोमरसाचें सवन म्हणजे कुटणें याच मुख्य दिवशीं होत असल्यानें पूर्वोक्त पशुयागासहि 'सवनीय पशु' असें नाव आहे. सोम कुटण्याचा, हवनाचा व पिण्याचा विधि या दिवशीं एकदर तीन वेळ म्हणजे सकाळीं, दुपारीं व सायकाळीं होत असतो. या तीन वेळींच्या अनुष्ठानास अनुक्रमें प्रातःसवन, माध्यदिनसवन व तृतीयसवन अशीं नावें आहेत तिन्ही सवनांत मिळून बारा वेळ होणाऱ्या सोमहवनाच्या मुख्य देवता 'इंद्र' वगैरे असतात पशुयागापैकीं सकाळीं वपेचा, दुपारीं पुरोडाशाचा व सायकाळीं हृदयादि अंगाचा याग व्हावयाचा असतो. प्रत्येक देवतेला सोमरसाचें अवदान समर्पण करताना होता अगर त्याच्या वर्गांतला कोणीतरी त्या देवतेच्या स्तुतिमंत्राचें विशिष्ट पद्धतीनें पठन करतो. या पठनास 'शस्त्र' अशी संज्ञा आहे 'शस्त्र'पठन होण्यापूर्वी उद्गाता आपल्या साथीदारासह सामगायन करतो, त्याला 'स्तोत्र' म्हणतात. प्रथम स्तोत्र, नंतर शस्त्र व नंतर सोमरसाचें हवन असा त्याप्रसंगीं हवनाचा क्रम असतो. अग्निष्टोमामध्यें सोमरसानें आहुति देण्याचा मुख्य विधि जसा १२ वेळ येतो तशीं शस्त्रें व स्तोत्रें १२।१२ च होतात. सोमयागाचे शेवटीं अवभृथ स्नान होतें व नंतर 'उदयनीया' नामक इष्टि करून या सोमयागाचा उपसंहार व समाप्ति करण्यात येते.

१५. अग्निष्टोम प्रवर्ग्यासह.

(सोमयागाचें सामान्यस्वरूप)

	कांड.	प्र.	अ
संहिता	१	२	१–१३
,,	१	३	१–४ व १२–१३
,,	१	४	१–३१ व ३७–४३
,,	३	१	१–३ व ६–१०
,,	३	२	१–१०
,,	३	३	१–४ व ७
,,	३	५	२–५ व ८–९
,,	६	१	१–११
,,	६	२	१–११
,,	६	३	१–२
,,	६	४	२–११
,,	६	५	१–११
,,	६	६	१–११
,,	७	१	१–
ब्राह्मण	१	१	
,,	१	४	१ व ५–
,,	१	५	
,,	१	५	९–१
,,	२	२	
,,	२	५	७–७–९–
,,	३	७	७,९,१२–१

१६. समिष्टयजु.—इष्टि, पशुयाग व सोमयाग या तिन्ही यागामध्यें हवनविषयक कर्म सपतेवेळीं स्रुवाच्या ३ आहुती अगर १ आहुति घालावयाची असते. ह्या आहुतींचा मंत्र पादबद्ध नसून अनियताक्षरात्मक असल्यामुळें त्या मंत्राच्या अनुरोधानें केलेल्या आहुतिप्रक्षेपास 'समिष्टयजु' असें नाव आहे.

१६. समिष्टयजु.

{ इष्टी, पशु व सोमयागात येणारा असा एक विशिष्ट होम. }

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	१	१	१३
,,	१	४	४४

१७. अवभृथ.—चातुर्मास्यांतील वरुणप्रघासपर्व, कौकिलसौत्रामणि, व सर्वप्रकारचे सोमयाग याच्या शेवटीं नदी वगैरे जलप्रवाहावर जाऊन तेथें वरुण देवतेस उद्देशून एक स्नानार्थी इष्टि करावयाची असते व नंतर सर्वांनी स्नानविधि करावयाचा असतो. यागसमाप्तिदर्शक अशा या यागास व स्नानविधीस 'अवभृथ' अशी संज्ञा आहे.

१७. अवभृथ.

{ यज्ञाच्या शेवटीं येणारा याग व स्नानविधि. }

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	१	४	४५

१८. प्रवर्ग्य.—हा विधि सोमयागाच्या साहाय्यानें होत असतो. स्वतंत्र रीतीनें होत नाहीं. सोमयागांत देखील हा विधि करण्याविषयीं विकल्पच आहे. उतरंडीच्या आकाराचे व वीतभर उंच असें एक तिमजली मातीचें पात्र तयार करतात, व त्या पात्रात खूप तूप ओतून तें भोंवतालीं अग्नीची अतिशय आंच देऊन कढू देतात, नंतर त्या कढलेल्या तुपात गाईचें व शेळीचें दूध ओततात. कढलेलें तूप व दोन प्रकारचें दूध याच्या मिश्रणानें बनलेल्या पदार्थास 'घर्म' अशी संज्ञा आहे. 'अश्विनी' देवताच्यासाठीं या घर्म द्रव्याचें हवन प्रवर्ग्यविधींत मुख्य आहे. तूप शिजविल्यापासून तों हवनापर्यंत होणाऱ्या सर्व ठळकठळक गोष्टींच्या वेळीं होता काहीं स्तुतिमंत्र म्हणत असतो व प्रस्तोता-नामक एक गायक ऋत्विज सामगायन करीत असतो. हें कर्म चालतेवेळीं मंडपाभोंवतीं पडदे लावून बंद करतात.

१८ प्रवर्ग्य (घर्म).

(सोमयागात येणारें एक वैकल्पिक कर्म).

	कां.	प्र.	अ.
आरण्यक	—	४	१–४२
,,	—	५	१–१२

[सोमयाग (संस्थारूप).—अग्निष्टोम, अत्यग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशी, अतिरात्र, अप्तोर्याम व वाजपेय अशा या सोमयागाच्या सात संस्था आहेत.]

१९. अतिरात्र.—ही संस्था एक दिवसात न संपता एक दिवस व एक रात्र उलटून गेल्यावर समाप्त होते, कारण तीमध्यें पुष्कळच अनुष्ठान, शस्त्रें व स्तोत्रें वगैरे व्हावयाचे असतें. अतिरात्रात स्तोत्रें व शस्त्रें एकदर १३ असतात रात्रीचें अतिक्रमण करून ही संस्था समाप्त होत असल्यानें तिला 'अतिरात्र' हें नाव मिळालें आहे.

अतिरात्र संस्थेंत मुख्य सुत्येच्या (सोमरसाच्या हवनाच्या) दिवशीं सरस्वतीदेवतेसाठीं पशुयाग करावयाचा असतो 'आपिशर्वर'नामक इंद्र ही अतिरात्र संस्थेची मुख्य देवता असते.

१९. अतिरात्र

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	७	१	३

२०. अप्तोर्याम.—हीहि एक सोमयागापैकी संस्था आहे. या सोमयागाचें सर्व अनुष्ठान अतिरात्रासारखेच असतें. अतिरात्रापेक्षा ४ स्तोत्रें व शस्त्रें अधिक असतात. आश्विन, वालखिल्य, वृषाकपि, एवयामरुत् हीं मोठमोठी व श्रवणीय अशीं शस्त्रें या यज्ञात होता, मैत्रावरुण, ब्राह्मणाच्छंसी व अच्छावाक हे ऋत्विज पठण करीत असतात

२०. अप्तोर्याम

	कां.	प्र.	अ.
ब्राह्मण	२	७	१४

२१. वाजपेय.—या नावाचा सोमयाग संस्था व स्वतंत्र असा उभयरूपी आहे. हा सोमयाग पाहणारास मोठा चमत्कृतिजनक आहे या यज्ञात सुरेचेंहि हवन केलें जातें. या यागात ऋत्विज १७, स्तोत्रें १७, शस्त्रें १७, दक्षिणेच्या वस्तू १७, असा सतरा या संख्येचा मोठा निकट संबंध आहे. हवनास लागणारी सुरा पिठापासून विशिष्ट अशा शास्त्रोक्त रीतीनें पूर्वकाळीं करीत असत. परंतु हल्लीं सुरायागाचे ऐवजीं प्रतिनिधिरूपानें दुधाचाच याग करण्याचा प्रघात चालत आहे वाजपेय यागात अग्नि, इंद्राग्नी, इंद्र, मरुत् व सरस्वती या देवताच्या साठीं प्रत्येकीं एक व प्रजापति देवतेसाठीं १७ असे २२ पशू सुत्याह (यागाचा मुख्यदिवस) प्रसंगीं मारून त्याचें हवन यथोक्त पद्धतीनें केलें जातें. चात्वाल नामक एका विशिष्ट स्थलात खाब रोंवून त्यावर एक फिरतें चाक बसविलें जातें व त्या चाकावर 'ब्रह्मा' नामक ऋत्विजास बसविण्यात येऊन तें चाक गरगर फिरविलें जातें. १७ रथाना घोडे जुपून त्याची शर्यत खेळली जाते. त्या वेळीं १७ नगारे एकदम वाजवून शर्यतीस उत्तेजन देण्यात येतें. यजमान यूपस्तंभावर आरोहण करतो. या सोमयागात १७ शस्त्रें व १७ स्तोत्रें जशीं पठण केलीं जातात त्याप्रमाणें सोमरसाचें हवनहि १७ वेळच मुख्यतः होत असतें. वाजपेय याग करणाऱ्या पुरुषाला सार्वभौम राजाप्रमाणें श्वेतछत्र धारण करण्याचा अधिकार असतो.

ऋत्विजाकडून यज्ञकर्ता यजमानावर हुतशेष आज्यानें विधिपूर्वक अभिषेक करण्यात येतो वाजपेय यज्ञाच्या अनुष्ठानानें यज्ञविषयक अशी एक अत्यत श्रेष्ठप्रकारची इतिकर्तव्यता आपल्या हातून घडली असें पूर्वकाळी समजण्यात येत असे.

२१. वाजपेय.

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	१	७	७–१२
ब्राह्मण	१	३	२–९

[**सोमयाग (स्वतंत्र).**—या सदरात येणारे सोमयाग हे सस्थेंत समाविष्ट होत नसून वेगळे गणले जातात.]

२२. दशपेय.—या सोमयागामध्यें दीक्षा व सोमक्रय एकाच दिवशी करावयाचे असतात यजमान गळ्यात स्वर्णकमलाची माळा घाल्तो. दहा कालवडी देऊन सोमवल्ली विकत घेतली जाते. ऋत्विजाच्या खेरीज आणखी १०० ब्राह्मणानीं सोम पिण्याचा विधि या यज्ञात आहे. या यज्ञात एकेका लाकडी फळ्यानें दहा दहा ब्राह्मण सोमरस पीत असल्यानें या यज्ञाला 'दशपेय' अशी सज्ञा पडली आहे. १७ शस्त्रें व १७ स्तोत्रें दशपेय यागात व्हावयाचीं असतात.

२२. दशपेय.

	कां.	प्र.	अ
संहिता	१	८	१८

२३. राजसूय—हा सोमयाग फक्त अभिषिक्त क्षत्रिय राजाला करता येतो या यज्ञात अग्नि व इंद्राग्नी या देवताच्या उद्देशानें मुख्य सवनीय दिवशीं पशुयाग करावयाचा असतो. या यागातहि यजमानाला वाघाच्या कातड्यावर बसवून अभिषेक, रथाची धावाधाव, दुन्दुभिवादन इत्यादि प्रकार व्हावयाचे असतात. शिवाय सोन्याच्या कवड्यानीं अगर फाशानीं द्यूत खेळण्याचा विधि राजसूय यज्ञात केला जातो राजसूय यज्ञ करणाऱ्या राजाला इतर राजेलोकांत अत्यत श्रेष्ठ प्रकारचा दर्जा प्राप्त होतो व राजसूय करणाऱ्या राजानें यज्ञधर्मातील अतिशय उच्च अशी एक इतिकर्तव्यता केली असें समजलें जातें.

२३. राजसूय.

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	१	८	१–१७
,,	३	४	९
ब्राह्मण	१	४	९ व १०
,,	१	५	५ व ६
	(चातुर्मास्यें)		
,,	१	६	२–१०
,,	१	७	१–१०
,,	२	५	८

२४. अश्वमेध—हा सोमयज्ञ सार्वभौम चक्रवर्ति अशा राजपुरुषानें करावयाचा आहे. श्यामकर्ण जातीचा एक घोडा चारी दिशाना हिंडवावयाचा असतो. या घोड्याला धरील त्या राजाबरोबर लढून घोडा परत सोडविण्यात येतो. एक वर्षात चारी दिशाकडून घोडा हिंडवून आणून सर्वत्र विजयी ठरला म्हणजे तो घोडा मारून त्याच्या शरिराच्या निरनिराळ्या अवयवाचा याग या अश्वमेध यज्ञात मुख्य आहे या घोड्याला प्रथम मगलस्नान घालण्यात येतें. शभर राजपुत्राना बरोबर घेऊन पूर्वदिशेस उभा राहिलेला अध्वर्यु, राज्याला अधिकारी नसलेले पण शूर अशा १०० क्षत्रियाना घेऊन दक्षिणेस उभा राहिलेला ब्रह्मा, सारथी व निरनिराळ्या ग्रामाचे अधिपती (पाटीललोक) अशा शभर असामीसह पश्चिमबाजूस उभा राहणारा होता आणि क्षत्ता जातींतील (वैश्य व शूद्र याच्या मिश्रणानें बनलेली जात) व जामदारखान्याकडील मिळून १०० लोकासह उत्तरदिशेस उभा राहणारा उद्गाता असे चौघे ऋत्विज घोड्याला उत्कृष्ट रीतीनें पाणी शिंपून धुऊन काढतात. घोड्याबरोबर एक कुत्रें पाण्यात सोडण्यात येते व त्या कुत्र्याचा मुसळानीं चोप देऊन वध करण्यात येतो. अश्वमेध यज्ञात पशूना बांधावयासाठी ६ बेलाचे, ६ खैराचे, ६ पळसाचें, ४ देवदारूचे, आणि १ रगतरोडा या नावाच्या वृक्षाचा मिळून एकवीस यूप-खाब-पुरण्यात येतात एकेका यूपास ९।९ याप्रमाणे वीस खाबाना मिळून १८० पशू बाधून पुढें त्याना मारण्यात येतें. याशिवाय मुख्य यूपाला बाधून चातुर्मास्य, ऐकादशिन व दशिन अशा सज्ञानीं दर्शित केलेले आणखी कितीतरी पशू मारले जातात. या सर्व पशूमध्यें ग्राम्य (गावातले) व आरण्यक (रानटी) असे दोन वर्ग असतात. रानटी पशूना कांहीं विशिष्ट रीतीनें सस्कार करून नतर त्यानां न मारता सोडून देण्यात येतें. यजमानपत्नी व मृताश्व या उभयताचा मैथुनप्रसग या यज्ञात विहित आहे. शिवाय ऋत्विजामध्ये परस्पर प्रश्नोत्तरसवाद करण्याचाहि प्रकार या यज्ञात योजिलेला अढळतो. मुख्य जो श्यामकर्ण घोडा त्यास मारण्यापूर्वीं रथाला जोडून यज्ञभूमीसभोंवार फिरविलें जातें. रथावर एक विजयध्वज फडकत ठेवलेला असतो.

राजाच्या निरनिराळ्या स्त्रिया त्या घोड्याच्या अगावर सोन्यारुप्याच्या सुयानीं टोंचून कांहीं ठिकाणीं खुणा करितात रगतरोड्याचा जो मुख्य खाब (यूप) त्याला हा घोडा बाधून ठेवण्यात येतो गानकुशल असा एक ब्राह्मण व क्षत्रिय या उभयताचें वीणावादन व गाणेंहि या यज्ञामध्ये एके प्रसगीं होत असतें, दिवसा ब्राह्मणाचें गाणे असते व रात्रीं क्षत्रिय गात असतो.

घोड्याला मारावयास नेताना एक घोडी पुढें चालविलेली असते. वेतसनामक वृक्षाच्या डाहाळ्यावर तुपात भिजविलेलें लोंकरीचें वस्त्र व पाघरावयास उपयोगात आणतात तें कातडें अथरावयाचें व वरतीं सुवर्णखचित अशी शय्या पसरावयाची, तीवर रुप्याचा पत्रा ठेऊन नतर त्या पत्र्यावर घोड्याला आडवा पाडून मारावयाचा विधि करण्यात येतो. अश्वाबरोबर एक गायहि मारण्यात येते.

२४ अश्वमेध.

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	४	६	६–९
„	४	७	१५
„	५	१	११
„	५	२	११–१२
„	५	३	१२
„	५	४	१२
„	५	५	११
„	५	६	११–२३
„	५	७	११–२६
„	७	१	११–२०
„	७	२	११–२०
„	७	३	११–२०
„	७	४	१२–२२
„	७	५	११–२५
ब्राह्मण	२	५	२
„	३	८	१–२३
„	३	९	१–२३

२५. महाव्रत —काहीं काहीं सोमयागांत 'महाव्रत' म्हणून एक विधिविशेष करण्यांत येतो. सत्रांतून येणाऱ्या अग्निष्टोमादि सोमयागाच्या अगानें प्राय. महाव्रताचा विधि येतो एकदिनसाध्य असा महाव्रत क्रतु स्वतंत्र करावयाचेंहि विधान ऐतरेय आरण्यकांत आढळतें. महाव्रतांत पुष्कळ चमत्कारिक गोष्टी पहावयास मिळतात. आग्नीध्रीय मडपासमोर व सद आणि हविर्धान या मडपाच्यामध्यें ब्राह्मण व शूद्र याचा ओढाओढीचा एक प्रयोग करण्यांत येतो. एक वाटोळें कातडें असतें व तें ब्राह्मण व शूद्र आपआपल्या बाजूनें जोरानें ओढीत असतात. होता आपले मत्र झोपाळ्यावर बसून म्हणतो. सुवर्णाच्या आसनावर बसून अध्वर्यु व सुवर्णखचित बैठकीवर बसून उद्गाता आपआपले मत्र म्हणतात. उद्गाता वगैरे सामग सामें गातात त्यावेळीं यजमानाच्या स्त्रिया शभर तारा लावलेलें एक ततुवाद्य व पिछोला, कर्करी इत्यादि तशाचीं दुसरीं ततुवाद्यें वाजवून सामगाची साथ करतात कित्येक दासी आपल्या मस्तकावर पाण्याच्या घागरी घेऊन मार्जालीय नामक मडपाच्या उत्तर बाजूस निश्चित पद्धतीचा नाच करतात सामगायन चाल्लें असतां भूमीला खळगा करून त्यावर निश्चित रीतीनें कातडें बसवून केलेलें भूमिदुदुभिनामक वाद्य वाजवून गाण्याचा ताल धरण्यांत येतो. नतर एका धनुर्धर राजपुत्राकडून टांगलेल्या कातड्यावर नेम धरून बाण मारण्यात येतो.

२५. महाव्रत (कांहीं सोमयागांत येणारा विधिविशेष.)

	कां.	प्र.	अ
संहिता	७	५	८–१०
ब्राह्मण	१	२	६

२६. सौत्रामणि —सुराद्रव्यप्रधान असा हा एक स्वतत्र याग आहे. चयनाच्या अनुष्ठानानंतर त्या तदगभूत म्हणूनहि शेवटीं सौत्रामणियाग करण्याचा विधि आहे. या यागांत पशु व पुरोडाश या हविर्द्रव्याचें साहचर्य आहे. विवक्षित जातीचें धान्य नासवून त्याच्यापासून विधिपूर्वक उत्पन्न केलेली जी पैष्टिक सुरा तिचे पेले भरून घेऊन ते सुत्रामसंज्ञक इद्राला उद्देशून अग्नीत समर्पण करण्यात येतात. पळस, वड व पिंपळ या तीन जातींच्या लाकडांचे ते सुरा भरून घेण्याचे पेले तयार केलेले असतात. या यज्ञामध्ये हल्लीं सुरेच्या ऐवजीं दुधाचाच याग करण्याचा प्रचार आहे. या यागाच्या शेवटींहि अवभृथस्नानाचा समारंभ व्हावयाचा असतो.

२६. सौत्रामणि (सुराहवनप्रधान एक यागविशेष)

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	१	८	२१
ब्राह्मण	१	४	२
„	१	८	५ व ६
„	२	६	१–१५

२७. पुरुषमेध.—हा यज्ञ फक्त ब्राह्मण व क्षत्रिय यानींच करावयाचा असतो हा यज्ञ पाच दिवस चालतो मधल्या म्हणजे तिसऱ्या अथवा यागाच्या मुख्य दिवशीं ११ खांबांना बांधलेल्या अकरा पशूंना मारून त्याचा याग करण्यात येतो नतर खांबाच्या मधल्या अंतरामध्ये उभे केलेल्या पुरुषपशूचें उपाकरण (देवतार्पणविधि) करण्यात येतें उपाकरणानतर हे सर्व मानवीपुरुषपशु दक्षिण बाजूस उभे करून ब्रह्मा पुरुषसूक्तातील ऋचा म्हणून त्याचें शसन करतो. नतर त्याच्याभोंवतीं अग्नीवर पेटविलेलें कोलीत तीनदां फिरविण्यात येऊन त्या सर्व मनुष्यपशूंची मुक्तता करण्यात येते त्यांना मारण्यात येत नाहीं. त्याच्या अगाच्या हवनांपैकीं तुपाच्या आहुती दिल्या जातात. हा मनुष्यपशूंची सख्या ७५ च्या पेक्षा जास्त आहे.

२७. पुरुषमेध (सोमयागविशेष)

	कांड	प्रपाठक	अनुवाक
ब्राह्मण	३	४	१–१९

[सोमयागविशेष.—या सदरांत पुरुषमेधाखेरीज आणखी कांहीं याग येतात.]

२८. अग्निष्टुत् —हा एक सोमयागविकार आहे. अग्निदेवतेचें स्तवन 'त्रिवृत्' नामक स्तोमपद्धतीनें या यज्ञात केलें जातें. अनुष्ठानाचा प्रकार साधारणतः अग्निष्टोमाप्रमाणें आहे. मत्रतंत्रात कांहीं फरक आहे पापमोचनासाठीं व अभक्ष्यभक्षणदोषनिवृत्त्यर्थ वगैरे कामनांच्या साठीं हा सोमयाग भिन्नभिन्न स्तोमपद्धतीनें केला जातो

२८. अग्निष्टुत्

	कां.	प्र.	अ.
ब्राह्मण	२	७	

२९. इंद्रस्तुत्.—हादि याग बाहींशा मखमखाच्या प्रकारानें 'अग्निष्टुत्'सारखाच जवळजवळ आहे. या यागांत पंचदश-स्तोमपद्धतीनें मुख्यत: इंद्राची स्तुति केली जाते.

२९. इंद्रस्तुत

	कां.	प्र.	अ.
ब्राह्मण	२	७	१३

३०. पंचशारदीय.—प्रत्येक वर्षाच्या शरदृतूंत याग करावयाचा अशा रीतीनें ५ वर्षांच्या शरदृतूंत केलेल्या पांच यागाच्या समुच्चयानें पूर्ण होणारा जो याग तो पंचशारदीय याग. या पंचवर्षात्मक यागामध्यें मुख्य देवता 'मरुत्' ही आहे. पहिल्या वर्षाच्या शरदृतूंत एकएक वर्षाच्या १७ कालवडी व १७ खोंड 'मरुत्' देवतांना अर्पण करावयाचे असतात त्यांत खोंट सोडून देऊन फक्त कालवडी मारून याग केला जातो अशाच रीतीनें लागोपाठ ४ वर्षे याग करावयाचे. पांचव्या वर्षी ओळीनें पांच दिवस अग्निष्टोम, उक्थ्य, उक्थ्य, उक्थ्य व अतिरात्र हे पांच सोमयाग निरनिराळ्या स्तोमपद्धतीनें करण्याचे असून पहिल्या चार यागांत प्रत्येकीं ३।३ पशू मारावयाचे व पांचव्या यागाला पांच पशू मारावयाचे असा विधि आहे हे पशू म्हणजे १७ कालवडीच होत. या खेपेसहि पूर्वीप्रमाणें १७ खोंट सोडून द्यावयाचे असतात. हा याग फक्त ब्राह्मण व क्षत्रिय यांनीं करावयाचा आहे.

३०. पञ्चशारदीय.

	कां.	प्र.	अ.
ब्राह्मण	२	७	१० व ११

३१. विघन.—शत्रूकडून कराची वसुली होत नसली, शत्रुवर्गीय राजाचा वंचक वर्मा झालेला असला तर त्या राजानें किंवा ज्याला शतकाळूळें उत्कृष्ट ब्राह्मण समाजांत अमान्य ठरला असेल त्या ब्राह्मणानें हा याग करावयाचा असतो. या यज्ञांत १२ स्तोत्रें व १२ शस्त्रें व्हावयाचीं असतात. सामगायनांत होणाऱ्या पद्धतिविशेषांत व इतर कांहीं बाबी-खेरीज बाकी सर्व अनुष्ठान अग्निष्टोमासारखेंच जवळजवळ आहे.

३१. विघन

	कां.	प्र.	अ.
ब्राह्मण	२	७	१८

३२. विष्यपराध.—निरनिराळ्या प्रसंगीं यज्ञकर्मांत जे अनेक प्रकारचे प्रमाद म्हणजे दोष घडतात त्याच्या परिहारार्थ प्रायश्चित्तहोम करावयाचा असतो. या सदरांत अशा प्रकारचे अनेक प्रायश्चित्तहोम सांगितले आहेत.

३२. विष्यपराध (प्रायश्चित्तहोम).

	कां.	प्र.	अ.
ब्राह्मण	१	४	६–८
,,	२	१	१
,,	?	४	७

३३. चयन.—सोमयागाच्या साहचर्यानें होणारा हा एक विधिविशेष आहे. विशिष्ट मापानें विशिष्ट लांबीरुंदीच्या मोजून घेतलेल्या स्थळांत २००।२०० विटांचे विशिष्ट आकृतीचे असे एकावर एक पांच थर रचून केलेल्या ओट्यास चिति अगर चयन म्हणतात. चयनाचे आकार अनेक प्रकारचे आहेत. त्या सर्वांत 'श्येनाकृति' चयन श्रेष्ठ गणला जातो. हल्लीं श्येन-चितीच (ससाण्याच्या आकृतीचा) सर्वत्र करण्याचा प्राय: प्रचार आहे. या चयनांत उपयोगीं आणावयाच्या विटा चौकोन, त्रिकोण, पंचकोण वगैरे अनेक तऱ्हेच्या असतात. पांच थरांच्या मिळून एक हजार विटा होतात. प्रथमच्या खेपेस हजारच विटा मांडून चयन करावयाचा असून दुसऱ्या व तिसऱ्या खेपेस २००० व ३००० इष्टकांचा चयन क्रमानें मांडावयाचा असतो पहिल्या खेपेचा चयन गुडघ्याइतक्या उंचीचा, दुसऱ्या खेपेचा बेंबीपर्यंत व तिसऱ्या खेपेचा मुखाइतका उंच होतो. पहिल्या खेपेस पांच थर, दुसऱ्या खेपेस १० थर व तिसऱ्या खेपेस चयनाचे १५ थर होतात. या चयनसंज्ञक ओट्यास त्याच्यावरच मुख्य अग्नीची स्थापना होत असल्यानें 'अग्नि' अशी संज्ञा आहे या चयनावर स्थापन केलेल्या अग्नीवरच सोमरसाचें, पशूंच्या अंगाचें वगैरे हवन होत असतें. या चयनाबद्दल म्हणून सोमयागासंबंधाच्या पशूंबरोबरच ११ पशू जास्त मारावे लागतात

३३. चयन (किंवा चिति) (सोमयागाला जोडून होणारें एक "इष्टकोपधानप्रधान" कर्म).

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	४	१	१–१०
,,	४	२	१–१०
,,	४	३	१–१३
,,	४	४	१–१२
,,	४	५	१–११
,,	४	६	१–९
,,	४	७	१–१४
,,	५	२	१–१०
,,	५	३	१–१०
,,	५	३	१–११
,,	५	४	१–११
,,	५	५	१–१०
,,	५	६	१–१०
,,	५	७	१–१०
ब्राह्मण	१	०	१
,,	१	०	७ व ८

३४. काठकचयन.—कठमहर्षींनीं जे चयन प्रचारांत आणले त्यांना 'काठक' अशी संज्ञा आहे. काठक ५ प्रकारचे आहेत. सावित्र, नाचिकेत, चातुर्होत्र, वैश्वसृज आणि अरु-णकेतु हे ते पांच काठक होत. सावित्रापासून वैश्वसृजापर्यंतचे

चार काठकचयन भूमीवर यथावाहेर एक अशी वर्तुळें काढून त्याच्यावर अगर एकाच मडळावर विटाच्या ऐवजी शिरगोळ्याचे (चुनखडीचे) खडे माडून सिद्ध करावयाचे असतात. चुनखडीचे खडे याच काठकचयनातील विटा होत. अरुणकेतु नामक ५ वा चयन निरनिराळ्या प्रकारच्या जलबिंदुरूप इष्टका माडून सिद्ध करावयाचा आहे. काठकचयन देखील कोणत्या तरी पशुयागाच्या अथवा सोमयागाच्या साहचर्यानेंच केले जातात. ज्या यागात उत्तरवेदी केली जाते अशा चातुर्मास्य यागासहि हे चयन जोडण्यात येतात. काठकामध्यें मृत्युदेवतेसाठीं पशूच्या मासरसाचा ग्रह (पेला) अर्धांत अर्पण करावयाचा असतो. चुनखडीचे खडे विटा म्हणून माडण्यापेक्षा सोन्याच्या विटा अगर लहान लहान शकलें माडावीं हा श्रुतीमध्यें मुख्य पक्ष मागितला आहे. सोन्याच्या शकलाचें सामर्थ्य नसेल तर चुनखडीचें खडे तुपात बुचकळून मांडावे असा प्रघात आहे. काठकचयन समाप्त जाहल्यावर त्याच्या सागतेसाठीं सौत्रामणि अगर मित्रावरुणदेवतात्मक असा आमिक्षेचा याग करावयाचा असतो.

३४. काठकचयन (चितिविशेष)

	कां.	प्र.	अ.
ब्राह्मण	२	५	७
,,	३	१०	१–११
,,	३	११	१–१०
,,	३	१२	१
आरण्यक	–	१	१–३१
,,	–	३	१–८

३५. लोष्टचिति.—ज्या अग्निहोत्र्यानें जिवत असताना चयन माडलेला असतो त्या अग्निहोत्र्याच्या अस्थींवर कच्च्या मातीच्या ढेंकळाचा चयन माडावयाचा असतो. तीन पळसाच्या लाकडाचे खुटे तिवईसारखे पुरून त्याच्यामध्यें मृत अग्निहोत्र्याच्या अस्थी खापराच्या डेऱ्यात घालून ठेवावयाच्या व त्याच्यावर चाळणींतून दहींमध ओतावयाचा. श्मशानभूमि पळसाच्या डहाळीनें झाडून काढून त्या ठिकाणची जागा ६ बैली किंवा १२ बैली नागरानें नागरून काढावयाची आणि मग त्या नागरटींत तो अस्थी ठेवलेला डेरा आणून ठेवावयाचा व त्यावर काहीं धान्यबीजें टाकावयाचीं व चोहोंकडून चुनखड्यांनीं तो डेरा झाकून टाकावयाचा. नतर मातीच्या ढेकळानीं त्या डेऱ्यासमीप चयन माडण्याचा विधि व्हावयाचा असतो. चयनाच्या चारी बाजूनां निरनिराळ्या तृणविशेषाचे स्तब पुरण्यात येतात. त्याचप्रमाणें निरनिराळ्या धान्याचे भिजविलेले भात व पिठाचे दोदगेदि चयनाच्या ठिकाणीं ठेवले जातात. हर्ली हा लोष्टचिति प्रायः लुप्त झाला आहे. ३० वर्षांपूर्वी हा लोष्टचितिनामक विधि सातारा जिल्ह्यात 'चिंधोली'नामक एका खेडेगांवीं झाला होता त्यावेळीं शानकोशातील श्रौतविषयाचे उपसंपादक वे. शा. बापट दीक्षित हे तेथें हजर होते.

३५. लोष्टचिति.

	कां.	प्र.	अ.
आरण्यक	–	६	७–१२

३६. मृताचा प्रेतविधि.—अग्निहोत्री मृत झाल्यास त्याचा जो प्रेतसंस्कार होतो तो श्रौतविषयक पद्धतीनें होत असून त्याचें नाव 'ब्रह्ममेध' असें आहे आणि अग्निहोत्र स्वीकारल्यावाचून मृत होणाऱ्याचा प्रेतविधि स्मार्तपद्धतीनें व्हावयाचा असून त्या पद्धतीचें नाव 'पितृमेध' असें आहे.

३६. मृताचा प्रेतविधि.

(ब्रह्ममेध व पितृमेध).

पितृमेध

	कां.	प्र.	अ.
आरण्यक	–	६	१–४

ब्रह्ममेध

	कां.	प्र.	अ.
आरण्यक	–	३	१५–२१

३७. सव.—ज्या यज्ञाच्या शेवटीं यजमानास विशिष्ट रीतीनें अभिषेक करण्यात येतो त्या यज्ञाना 'सव' अशी संज्ञा आहे. सोमरसाच्या, पशूच्या अगाच्या अगर पुरोडाशाच्या हवनप्रधानकर्मानें हे 'सव'नामक यज्ञ संपादिले जातात

बृहस्पतिसव.—हा एक अग्निष्टोमासारखाच सोमयाग आहे. शस्त्रस्तोत्राच्या व्यवस्थेत वगैरे थोडाबहुत फरक आहे. हा सव फक्त ब्राह्मणानींच करावयाचा असतो हा यज्ञ केला म्हणजे ब्राह्मणाच्या इतिकर्तव्यतेंतील अतिशय मोठी इतिकर्तव्यता केली असें समजण्यात येतें. यज्ञाच्या शेवटीं कृष्णाजिनावर यजमानाला बसवून त्यावर तुपाचा अभिषेक करण्यात येतो.

ब्राह्मणसव.—हा यागहि ब्राह्मणानींच करावयाचा आहे. या यागात सोमरसाचें हवन होत नसून पुरोडाशाचेंच फक्त हवन होतें यागाच्या शेवटीं यजमानाला कृष्णाजिनावर बसवून सोन्यानें ढवळून सस्कारित केलेल्या तुपानें अभिषेक करण्यात येतो

वैश्यसव.—हा फक्त वैश्यानींच करावयाचा असतो. हाहि सोमयाग नव्हे. पशु व पुरोडाश या हविर्द्रव्याच्या हवनानेंच हा यज्ञ संपादन केला जातो. शेवटीं बैलाच्या कातड्यावर यजमानास बसवून दह्याचा अभिषेक करण्यात येतो. या वैश्यसवाला 'स्थपतिसव' अशीहि संज्ञा दिलेली सूत्रग्रथातून आढळते.

पृथिसव.—इष्टीच्या योगानेंच संपादित केला जाणारा तो 'पृथिसव' होय राजसूय यागामध्यें उत्तरवेदीशीं संबद्ध असलेलीं सर्व कर्मे सोडून बाकी असलेलीं सर्व कर्मे या पृथिसवात केलीं जातात. या यज्ञाच्याहि शेवटीं अभिषेक आहेच. या यागाचा उपदेश देवानीं वेनराजाचा पुत्र 'पृथि' यास केला असल्यानें या यागाला 'पृथिसव' असें नांव पडलें. 'मनुष्यसव' असेंहि या यागास दुसरें नाव आहे.

सोमसव.—सोमदेवताप्रधान अशा या यागास 'सोमसव' हें नाव आहे परंतु या यागांतहि सोमरसाचें हवन वगैरे नाहीं. एकदा व्याल्यावर पुन्हा केव्हांहि गर्भ न राहिलेली शेळी मारून तिच्या अंगाचें हवन या यज्ञांत होत असतें. शेवटीं अभिषेक होतो.

ओदनसव.—या यागांत फक्त शिजलेल्या भाताचा होम मुख्य आहे. शिवाय ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या चार वर्णांच्या चौघा पुरुषांनीं अनुक्रमें तुपांत, दुधांत, दह्यांत व पाण्यांत भाजक्या सातूंचें पीठ कालवून त्यानें भरलेलें एक एक पात्र एकेकानें यजमानास द्यावयाचें असतें त्या चारी पात्रांना हात लावून यजमानानें मंत्र म्हणावयाचे असतात नंतर यजमान होमाचा उरलेला भात भक्षण करतो शेवटीं पूर्वोक्त चार प्रकारच्या कालविलेल्या पिठाच्या मिश्रणानीं यजमानाला अभिषेक करण्यांत येतो.

गोसव.—*हा यज्ञ म्हणजे उक्थ्यनामक संस्थारूप सोम*-यागाच्या स्वरूपाचाच एक सोमयाग आहे. सामाच्या व शस्त्राच्या बाबतींत कांहीं फरक आहे. बण्बरथंतर ह्या नावाचें साम या यज्ञांतील पवमानस्तोत्रप्रसंगीं म्हणावयाचें असतें. या यज्ञांत दहा हजार गाई दक्षिणा द्यावयाचा विधि आहे. शेवटीं दुधाचा अभिषेक यजमानाला करावयाचा असतो.

३७. 'सव' (अभिषेकप्रधान सोमयागविशेष)

		कांड	प्रपाठक	अनुवाक
बृहस्पतिसव	ब्राह्मण	२	७	१
,,	,,	२	५	६
ब्राह्मणसव	,,	२	७	३
वैश्यसव	,,	२	७	२
पृथ्विसव	,,	२	७	५
सोमसव	,,	२	७	४
ओदनसव	,,	२	७	७-९
गोसव	,,	२	७	६

३८. **सोमयाग.**—(हीन, अहीन व सत्रात्मक विशिष्टरूप) सोमयागामध्यें ३ प्रकार आहेत. एकच दिवसांत समाप्त होणारे जे सोमयाग ते एकाह किंवा हीन याग होत. दोन दिवसांपासून १२ दिवस चालणारे जे सोमयाग त्यांना 'अहीन' अशी संज्ञा आहे. 'द्वादशाह' म्हणून जो क्रतु आहे तो 'अहीन व सत्र' असा उभयरूप आहे. १२ दिवसांपेक्षां जास्त दिवस चालणारे असे संवत्सरापर्यंतचे जे याग आहेत त्यांना 'सत्र' अशी संज्ञा आहे. संवत्सरात्मक किंवा संवत्सरापेक्षांहि जास्त काळ चालत राहणाऱ्या सोमयागांना अयनें म्हणतात. सोमयाग या नावानें दर्शविलेल्या या सदरांत 'एकाह' म्हणजे एक दिवस चालणाऱ्या यागापासून तो ४९ दिवस चालणाऱ्या सोमयागापर्यंतचे यज्ञ दिले आहेत. हे सर्व अग्निष्टोमविकारच आहेत. या सदरांत द्विरात्र, त्रिरात्र अशा रीतीची रात्रशब्दघटित जरी यज्ञाचीं नावें आलीं आहेत तथापि त्याचा अर्थ रात्र असाच न घेतां दिवस असा रूढीनें घ्यावा. सोमयागाची बरोबर कल्पना येण्यासाठीं अग्निष्टोमनामक प्रकृतिभूत सोमयागाचा साद्यंत प्रयोग निबंधरूपानें दुसऱ्या ठिकाणीं दिला आहे. त्रयोदशरात्र क्रतूपासून एकोनपंचाशद्-रात्रापर्यंतचे सर्व क्रतू जरी सत्ररूप आहेत तथापि पुष्कळ दिवस चालणाऱ्या यागांनाच 'सत्र' शब्द वापरण्याची विशेष रूढि आहे.

३८. सोमयाग-हीन, अहीन व सत्रात्मक.
(विशिष्टस्वरूप)

		कांड	प्रपाठक	अनुवाक
एकाह	संहिता	७	१	४
द्विरात्र	ब्राह्मण	१	८	१०
त्रिरात्र(गर्ग)	संहिता	७	१	५,६,८
चतूरात्र	,,	७	१	८ व ९
पञ्चरात्र	,,	७	१	१०
षड्रात्र	,,	७	२	१
सप्तरात्र	,,	७	२	२
अष्टरात्र	,,	७	२	३
नवरात्र	,,	७	२	४
दशरात्र	,,	७	२	५
एकादशरात्र	,,	७	२	६
द्वादशाह	,,	३	३	५
द्वादशाहाचे भेद	,,	७	२	७ ते १०
द्वादशाह	,,	७	३	१ व २
,,	ब्राह्मण	२	२	६
,,	,,	२	३	५
,,	,,	३	७	१४
द्वादशाहातील काम्यग्रहविधान	संहिता	७	२	७
त्रयोदशरात्र	,,	७	३	३
चतुर्दशरात्र	,,	७	३	४ व ५
पञ्चदशरात्र	,,	७	३	६ व ७
सप्तदशरात्र	,,	७	३	८
विंशतिरात्र	,,	७	३	९
एकविंशतिरात्र	,,	७	३	१०
चतुर्विंशतिरात्र	,,	७	४	१ व २
त्रिंशद्रात्र	,,	७	४	३
द्वात्रिंशद्रात्र	,,	७	४	४
त्रयस्त्रिंशद्रात्र	,,	७	४	५
षट्त्रिंशद्रात्र	,,	७	४	६
एकोनपञ्चाशद्रात्र		७	४	७

३९. **सत्रें**—(फार दिवस समुच्चयानें चालणारे सोमयाग). या 'सत्र'संज्ञक व नित्येक दिवसपर्यंत चालणाऱ्या सोमयागविकारामध्यें सर्वच यजमान व सर्वच ऋत्विज असा व्यवहार असतो. तथापि सर्व सत्रात्मक कर्मांचा नेता या नात्यानें सर्वांनीं मिळून एक गृहपति म्हणून ठरविलेला असतो

व त्याच्या पुरस्कारालाली सर्व अनुष्ठान चालू असते. निरनिराळ्या अग्निष्टोमविकारांच्या एक किंवा अनेक आवृत्ती प्रत्येक दिवस वर्षात राहणें हें सत्राचें मुख्य स्वरूप आहे.

या सदरांत दिलेल्या संदर्भस्थळें पाहिल्यास सत्राचें मुख्य वर्णन नाहीं तरी अर्थवादरूपानें सत्राचें स्वरूप लक्षांत येण्याजोगा खुलासा पहाण्यास मिळेल.

३९. सत्र (फार दिवस चालणारे याग).

	कां.	प्र.	अ.
ब्राह्मण	१	४	६–८
,,	२	१	१
,,	३	१२	९

४०. संवत्सरसत्र (सोमयागात्मक).—संवत्सरसत्र करणाऱ्या सर्व यजमानांनीं माघ कृष्ण अष्टमीस दीक्षा करावी लागते. कोणाच्या मतें शिशिर ऋतूंतले माघफाल्गुन हे दोन महिने वर्षाच्या अखेरचे दिवस होत म्हणून अखेरच्या-वर्षांताच्या-दिवसांत दीक्षा न करतां संवत्सरसत्राची आरंभनिमित्तक दीक्षा फाल्गुनी पौर्णिमेस करावी, कारण तो दिवस भावी संवत्सराचा आरंभदिवस होय. कांहींच्या दृष्टीनें असें करणें इष्ट नाहीं, कारण असा आरंभ केल्यास १२ दिवस दीक्षेचे व १२ दिवस उपसदिष्टीचे मिळून चोवीस दिवस उलटल्यावर चैत्र शुद्ध ९ मीस सोमयागाच्या उपक्रमास आरंभ होतो, व मग आश्विन शुद्ध अष्टमीच्या दिवशीं सहा महिन्यांचें एक संवत्सरपूर्वार्ध संपून नवमीच्या दिवशीं 'विषुवान्'नामक संधिदिनविशिष्ट सोमयाग करावा लागतो. ज्याच्या मतें घराच्या आढ्याच्या आश्रयावर जशीं दोन बाजूंचीं दोन पाखीं स्थित झालेलीं असतात, त्याप्रमाणें 'विषुवान्'नामक सोमयागरूपी आढ्याच्या आश्रयावर संवत्सररूपी घराचीं षण्मासरूप दोन्हीं पाखीं स्थित झालेलीं असतात, यामुळें विषुवान् दिवस हा पावसाळा उलटतांक्षणीं लागलीच येणें बरें नाहीं; यासाठीं संवत्सरसत्राची दीक्षा चैत्री पौर्णिमेस करावी म्हणजे सहामाहीनंतरचा विषुवान् ऋतु कार्तिक शुद्ध ९ मीस पडतो. पाऊस येण्याची ह्या वेळीं भीति न उरल्यामुळें विषुवान्नामक संवत्सरमध्यवर्ती क्रतूस हा दिवस इष्ट होय. सोमयागात्मक अशा संवत्सरसत्रांत सोमयागाचा उपक्रम अग्निष्टोम किंवा अतिरात्र क्रतूपासून करण्यांत येतो. एकदा आरंभ झाल्यावर गोष्टोम, आयुष्टोम, ज्योतिष्टोम किंवा अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या कांहीं क्रतूंचीं अनुष्ठानें विशिष्ट क्रमानें संवत्सरपर्यंत चालू राहतात. नंतर सत्रसमाप्ति होते. सत्राच्या समाप्तीस 'उत्थान' अशी संज्ञा आहे.

४०. संवत्सरसत्र (सोमयागात्मक).

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	७	४	८–११
,,	७	५	१–४

४१. गवामयन.—गाईंनीं सत्र केलें असा अर्थवाद श्रुतीमध्यें आल्यावरून या संवत्सरात्मक सत्राचें 'गवामयन' असें नाव पडलें आहे. कांहीं गाईंना दहा महिन्यांतच शिंगें फुटलीं अशा अर्थवादावरून दहा महिन्यांचाहि गवामयनसंबंधी एक पक्ष सांगितला आहे. हें सत्र सोमयागात्मक आहे.

४१ गवामयन (सोमयागात्मक).

	कां.	प्र.	अ.
संहिता	३	३	६
,,	३	५	१०
,,	७	५	५–७
ब्राह्मण	१	२	२–५

४२. स्वर्गसत्र.—हें सत्र इष्ट्यात्मक आहे. दररोज १ याप्रमाणें बारा दिवस बारा इष्टी करून हें सत्र संपवावयाचें असतें. वास्तविक १२ दिवसांत संपणाऱ्या यागाला सत्र शब्द ठीक दिसत नाहीं, तथापि द्वादशाहनामक सोमयाग अहीन व सत्र अशा उभयरूपानें असल्याच्या अतिदेशावरून बारा दिवसाच्या या 'स्वर्गसत्र' नामक यागास 'सत्र' शब्द योजण्यांत आला असावा. या बारा दिवसाच्या यागांत दोन विभाग आहेत. 'दिव:श्येन' व 'अपाघा' हे ते विभाग होत. पहिल्या भागांत आशा, काम, ब्रह्म, यज्ञ, आप, अग्निर्बलिमान् व अनुवित्ति या देवताच्या इष्टी असून दुसऱ्या भागांत तप, श्रद्धा, सत्य, मन व चरण या देवतांच्या क्रमानें ५ इष्टी आहेत. त्याचे अलंकार या सत्रांत दक्षिणा म्हणून द्यावे लागतात. या इष्टींतील सर्व देवतांना २।२ उपदेवता असतात.

४२. स्वर्गसत्र (इष्ट्यात्मक).

	कां.	प्र.	अ.
ब्राह्मण	३	१२	१–४

४३. नक्षत्रसत्र.—स्वर्गसत्राप्रमाणें 'नक्षत्रसत्र' हेंहि एक इष्टिसंघात्मकच 'सत्र' आहे. 'देवनक्षत्रें' व 'यमनक्षत्रें' असे २ विभाग नक्षत्रांमध्यें कल्पिले आहेत. कृत्तिकेपासून विशाखेपर्यंत १४ नक्षत्रें हीं देवनक्षत्रें असून अनुराधेपासून भरणीपर्यंत १४ नक्षत्रें हीं 'पितृनक्षत्रें' होत. या अठ्ठावीस नक्षत्रांच्या अधिष्ठानभूत देवतांच्या अठ्ठावीस इष्टी क्रमानें रोज व्हावयाच्या असतात. शिवाय चंद्रमा, अहोरात्र, उषा, नक्षत्रदेवता, सूर्य, अदिति व विष्णु या सात देवतांच्या इष्टी व्हावयाच्या असतात. यांतील पूर्वोक्त नक्षत्रदेवतांच्या इष्टींमध्यें २।२ उपदेवता असतात. एकंदर नक्षत्रसत्रांत ३५ इष्टी होतात.

४३ नक्षत्रसत्र (इष्ट्यात्मक).

	कां.	प्र.	अ.
ब्राह्मण	३	१	१–६

४४. सहस्रतमी (गाई)चें दान.—हजार गाई दक्षिणा ज्या यज्ञांत द्यावयाची असते, त्या यज्ञांत हजार गाईंपैकीं विशिष्ट लक्षणाची एक गाय (१ वर्षांची, ४ वर्षांची अगर म्हातारी) निवडून तिला सहस्रतमी (हजारावी) अशी संज्ञा देण्यांत येते व तिचें विशिष्ट विधीनें दान करण्यांत येतें. १ वर्षांची गाय सोमदेवतात्मक, ४ वर्षांची इंद्रदेवतात्मक व म्हातारी यमदेवता-

त्मक समजावी. या गाईच्या दानाच्या योगानें सहस्रगोदानात्मक अशा सोमयागातील सर्व दोष नष्ट होऊन तो याग साग होतो.

४४. सहस्रतमीचें दान.

	कां.	प्र.	अ.
सहिता	७	१	७

४५. श्रौतयज्ञाशीं संबद्ध होणारीं व स्वतंत्र अशीं निरनिराळीं कर्में किंवा विधी.—या सदरात निरनिराळी कर्मे अगर विधी १ ते १८ अकापर्यंत क्रमानें दर्शित केले आहेत. पैकीं १४ ते १८ पर्यंतचीं कर्में श्रौतविधीनेंच पण स्वतंत्र होणारीं असून पहिलीं १–१३ पर्यंतचीं कर्में श्रौतयज्ञाच्या अनुषगानें येणारीं आहेत. बहुतेक कर्मांचें स्वरूप त्याच्या नावांवरूनच लक्षात येण्याजोगें आहे. काहींचे तसें नाहीं. तथापि तीं कर्में लहानलहान असून विशेषशीं महत्त्वाचीं अगर भानगडीचीं नसल्यामुळें त्याच्या स्वरूपाचें दिग्दर्शन येथें केलें नाहीं. जरूर असल्यास संदर्भस्थलें पहावीं.

४५ श्रौतयज्ञाशीं संबद्ध होणारीं व स्वतंत्र अशीं निरनिराळीं कर्में व विधी.

		कांड	प्रपाठक	अनुवाक
१ सकल्प	ब्राह्मण	२	५	३
२ ऋत्विग्वरण	,,	२	३	६
३ आत्मरक्षण ४ आग्नेय कर्म ५ मथनाग्निप्रक्षेप	,,	२	४	२
६ वास्तुहोम	सहिता	३	४	१०
७ प्रवासविधि	,,	३	७	१
८ जयहोम	,,	३	४	४
९ अभ्यातानहोम	,,	३	४	५ व ६
१० राष्ट्रभृद्धोम	,,	३	४	७ व ८
११ कूष्माण्डहोम	आरण्यक	—	२	६–८
११ दक्षिणाप्रतिग्रह	ब्राह्मण	२	२	५
,,	,,	२	३	२
,,	,,	२	३	४
१३ वपन	,,	२	३	३
१४ दशहोतृविधान	,,	२	२	१–४
१५ सप्तहोतृविधान	,,	२	२	७
१६ होतृविधान	,,	२	२	११
,,	,,	२	३	१
,,	,,	२	३	२
,,	,,	२	३	६–११
१७ आत्मशुद्धि	सहिता	१	४	८
१८ राज्याभिषेक	,,	२	७	१५–१७

४६. कांहीं स्वतंत्र याग.—वृषालंभयाग.—कळपांतील पराक्रमी बैल म्हातारा अगर निरुपयोगी झाल्यास तो रुद्रदेवतेच्या उद्देशानें मारून हा याग करावयाचा असतो.

नैर्ऋतयाग.—चतुर्दशीयुक्त पौर्णिमेच्या दिवशीं हा याग निर्ऋति देवतेच्या उद्देशानें करावा लागतो. 'अनुमति'नामक देवतेसाठीं एक पुरोडाश हवि करावयाचा असतो. पुरोडाशाचे पीठ वाटतेवेळीं पाट्याच्या मागच्या बाजूस सांडलेल्या पिठाचा पुरोडाश निर्ऋति देवतेसाठीं करण्यात येतो. प्रथम निर्ऋति देवतेचा याग करून मग अनुमतीचा करावयाचा असतो. अशीचें एक पेटलेलें कोलीत घेऊन दक्षिणदिशेस जावयाचें व जेथें खारलेली अगर आपोआप भेगळलेली जमीन दृष्टीस पडेल त्या ठिकाणीं निर्ऋति देवतेचा पुरोडाश समर्पण करण्यात येतो. काळें वस्त्र अगर काळ्या रंगाची घोंगडी दक्षिणा म्हणून देण्यात येते.

सात्यदूत.—अश्विनौ, सरस्वतीसत्यवाक् व सविता या देवताच्या उद्देशानें केला जाणारा हा एक पौरोडाशिक याग आहे. तीन धनुष्यें व एक धनुष्याची दोरी या यागाची दक्षिणा म्हणून द्यावयाची असते

प्रयुजहवि.—अग्नि, सविता इत्यादि देवताच्यासाठीं करण्यात येणारा हा एक इष्ट्यात्मक याग आहे. रथ ओढणारा बैल या यज्ञाची दक्षिणा आहे.

४६. कांहीं स्वतंत्र याग.

		कां.	प्र.	अ
१९ वृषालंभयाग	सहिता	३	३	९ व १०
२० नैर्ऋतयाग.	ब्राह्मण	१	६	१
२१ सात्यदूत	सहिता	१	८	१९
२२ प्रयुजहवि	,,	१	८	२०
,,	ब्राह्मण	१	८	१–४

४७. स्मार्तविषयक निरनिराळे विधी व याग.—या सदरात १ ते १० अकापर्यंतच्या चिन्हानीं निरनिराळे स्मार्त विधी दर्शविले आहेत. यातहि १–६ पर्यंतचे विधी वर्णाश्रमधर्मविशिष्ट असून ९,१० व १३ हीं केवळ स्मार्त विधानें आहेत ११ व १२ अकाच्या चिन्हानीं दर्शित केलेले याग हे स्मार्त विधानाचे असून त्या त्या देवतेच्या अनुग्रहार्थ करण्याचे आहेत हे सर्व विधी व याग स्मार्त असून त्याच्या त्याच्या नावावरूनच त्याचें स्वरूपाविष्करण होण्याजोगें असल्यामुळें येथें त्याचें विवेचन केलें नाहीं.

४७. स्मार्तविषयक निरनिराळे विधी व याग.

		कांड	प्रपाठक	अनुवाक
संध्या	आरण्यक	—	२	२–५
,,	,,	,,	२	१९ व २०
,,	,,	,,	२	२३–३०
२ यज्ञोपवीतधा०	,,	,,	२	१
३ पञ्चमहायज्ञ	,,	,,	२	९–१६
४ मलयज्ञ प्र०	,,	,,	७	१०
५ स्नानविधि	,,	,,	१०	१
६ भोजनविधि	,,	,,	१०	३२–३७

	का.	प्र.	अ.
७ त्रिसुपर्णमंत्र आर०	—	१०	४८–५१
८ काम्यविधान ,,	,,	१०	१ व ३–७ आणि २२
९ प्रायश्चित्तविधान,,	,,	२	६–८
,, ,,	,,	२	१७ व १८
१० प्रकीर्ण विधानें ब्राह्म०२		५	२–८
,, ,,	,,	५	१–८
११ वैश्रवणयज्ञ आर०	—	१	३१
१२ यमयज्ञ ,,	—	६	५
१३ सातांग्नींचे उपस्थानमंत्र	ब्राह्म०२	४	१

४८. उपासना व तत्त्वज्ञानविषयक.—या सदरात येणारे विषय सदर्भसल्लावरूनच अवलोकन करणें सोईचें होईल. विषयांच्या नावावरून त्यांचा बोध साधारणपणे होण्याजोगा आहे. 'शिक्षानुशासन' हा शेवटला विषय निवळ उपदेशपर आहे.

४८. उपासना व तत्त्वज्ञानविषयक.

		प्रपाठक	अनुवाक
अध्यात्म (तत्वज्ञान)	आरण्यक	७	१–८
,,	,,	८	१–९
,,	,,	९	१–१०
,,	,,	१०	१,६,८–१४
,,	,,	,,	२०–२१,२३
,,	,,	,,	३८–४२
,,	,,	,,	४८,५१
,,	,,	,,	आणि ६४
उपासना	,,	१०	१०–१९
नैष्कर्म्य व उपासना यांचा समुच्चय	,,	७	९
औपाधिक ब्रह्मोपासना	,,	१०	१
मूर्तिरूपदेवता	,,	१०	१
महाव्याहृति	,,	१०	२
शिक्षानुशासन	,,	७	११

याप्रमाणें तैत्तिरीय संहितेंतील प्रमुख विषयांची सूची दिल्यानंतर या संहितेची विस्तृत अनुक्रमणिका देणें उपयुक्त होईल.

—तैत्तिरीय संहितेची विस्तृत अनुक्रमणिका—

(जाडे अंक अनुवाकाचे आहेत व बारीक आंकडे अनुवाकांतील मंत्राचे आहेत).

—प्रथम काण्ड—

प्रथमप्रपाठक–प्रजापतिऋषि.

दर्शपूर्णमासातील क्रियांच्या प्रसंगीं म्हणावयाचे मंत्र.

१. गाईच्यापासून वासरें दूर नेऊन बांधणे.

२. वेदींत पसरण्याकरिता लागणारे दर्भ कापून आणणें.

३. गाईची धार काढून निघालेलें दूध तापविणें व विरजणें.

४. पुरोडाश तयार करण्यासाठीं साळीचें भात अगर सातू गोळा करून घेणें.

५. भात अगर सातू कांडणे.

६. तांदूळ अगर सातू वाटून त्याचें पीठ करणें.

७. पुरोडाश भाजण्यासाठी एक अगर अनेक खापराचे तुकडे (कपालें) अग्निकुंडाच्या बाहेर अगर आंत जुळवून मांडणें.

८. भाजलेल्या पिठाचा चपटा लाडू (पुरोडाश) तयार करणें.

९. 'वेदी' खणून, चोपून तयार करणें.

१०. 'जुहू' वगैरे स्रुच्या (पळ्या) मध्यें तूप भरून घेणें. पत्नीच्या कमरेस योक्त्र (मोळाची दोरी) बांधणें.

११. इध्म व बर्ही यांचे प्रोक्षण. बर्ही (दर्भ) वेदींत पसरणें. स्रुचा वेदींत मांडून ठेवणें.

१२. स्रुच्या उचलून घेऊन वेदीपलीकडे जाणें व आघारहोम.

१३ स्रुच्या उचलून बाजूस ठेवणें. स्रुच्यामध्यें असलेला तुपाचा अंश अग्नीमध्यें वितळविणें. 'समिष्टयजु' होम.

१४. प्रजा प्राप्त होण्यासाठी, भाऊबंद किंवा नोकर यांच्यापासून होणाऱ्या तापापासून बचाव होण्यासाठी, जमिनीसंबधानें कांही तंटा वगैरे असल्यास त्यांत 'जय' मिळविण्यासाठीं, शत्रूचें सैन्य एकदम चाल करून आल्यामुळें नष्ट झालेलें धैर्य पुन्हा उत्पन्न होऊन लढाई जिंकता यावी यासाठीं कराव्या लागणाऱ्या 'इंद्राग्नी'देवतात्मक इष्टीमध्यें म्हणाव्या लागणाऱ्या याज्या व पुरोनुवाक्या १–२. लढाईमुळें श्रम होऊन इंद्रियांची कमी झालेली ताकद पुन्हा येण्याकरिता, सभाधीटपणा येण्याकरिता, व इंद्रियांना बळकटी आणि सामर्थ्य येण्यासाठीं कराव्या लागणाऱ्या 'इंद्राग्नी' देवतात्मक इष्टीच्या याज्या व पुरोनुवाक्या ३–४. वरील इष्टींच्या बरोबरच कराव्या लागणाऱ्या 'पूषा' देवतात्मक एका इष्टीच्या याज्या व पुरोनुवाक्या ५-६. समाजामध्यें प्रतिष्ठितपणा मिळावयासाठीं 'क्षेत्रपति'देवतात्मक इष्टीच्या याज्या व पुरोनुवाक्या ७–८. दर्शपूर्णमासेष्टीच्या वेळीं प्रयोगांत चूक झाल्यास प्रायश्चित्तासाठीं कराव्या लागणाऱ्या 'अग्नि.पथिकृत्'देवतात्मक इष्टीच्या याज्या व पुरोनुवाक्या ९–१०. अग्निहोत्री ब्राह्मणाच्या हातून व्रतस्थपणानें वागण्याच्या बाबतींत प्रमाद घडल्यास प्रायश्चित्त म्हणून कराव्या लागणाऱ्या 'अग्निर्व्रतपति'देवतात्मक इष्टीच्या याज्या व पुरोनुवाक्या ११–१२. यांच 'व्रतपति' इष्टीच्या वैकल्पिक याज्या व पुरोनुवाक्या १३–१४.

द्वितीय प्रपाठक (सौम्यकांड)–चंद्रऋषि.

१. यजमानाचें दीक्षागभूत वपन, स्नान, पवनपावन व यजमानाचा प्राग्वंशशालेंत प्रवेश.

२. दीक्षाहुति, दीक्षाग्रहणविधि.

३. व्रतदुग्धप्राशन, यज्ञासाठीं द्रव्य जमविण्यासाठीं माणसाची रवानगी. देवयजन (यज्ञभूमि) स्थलांत मुक्काम करणें.

४. सोमक्रयसंबंधी आहुती व 'सोमक्रयिणी' गाय सोमक्रय करण्याच्या स्थलाकडे चालविणें.

५. सोमक्रयिणी गाईच्या सातव्या पावलाचें ग्रहण.

६. सोमवल्लीची खरेदी करण्यापूर्वी तिची मोजणी करणें.

७. मोबदल्याचे पदार्थ सोमवल्ली विकणाराला देऊन ती विकत घेणें.

८. सोमवल्ली प्राग्वंशशालेंत नेण्यासाठीं गाड्यावर चढविणें

९. सोमवल्ली भरलेला गाडा प्राग्वंशशालेकडे घेऊन जाणें

१०. सोमराजाच्या सन्मानार्थ आतिथ्येष्टि तानूनप्त्र.

११. प्राग्वंशशालेंत ठेवलेल्या सोमराजावर (आप्यायन) उदकसिंचन, प्रस्ताराच्या ठिकाणीं 'निह्नव'नामक कर्म व 'उपसत्'.

१२. दुसऱ्या 'उपसत्' इष्टीनंतर उत्तरवेदी तयार करणें.

१३. हविर्धानसंज्ञक २ गाडे हविर्धानमंडपाकडे नेणें व हविर्धाननामक मंडप अध्वर्यु व प्रतिप्रस्थाता या दोघांनीं तयार करणें.

१४. राक्षसाच्या बाधेपासून रक्षण होण्यासाठीं कराव्या लागणाऱ्या 'अग्नी रक्षोहा' देवतात्मक इष्टीसंबंधाच्या 'सामिधेनी' १–१५. पुरोनुवाक्या १६. वैकल्पिक याज्या १७–१८.

तृतीय प्रपाठक–(प्रतिपाद्य विषय मुख्यत) अग्नीषोमीय पशु.

१. 'औदुंबरी'संज्ञक मेढ भूमींत रोंवण्याचा विधि व 'सद'नामक मंडप करणें.

२. 'उपरव'नामक खळगे तयार करणें.

३. आग्नीध्रीया, सद व मार्जालीया यामध्यें 'धिष्ण्या' धारणें.

४. वैसर्जनहोम, अग्नीषोमप्रणयन व अवांतरदीक्षाविसर्ग.

५. यूप तोडून आणणें.

६. उत्तरवेदीच्या पूर्वबाजूस यूप पुरावयाचा विधि.

७. पशूचें उपाकरण व अग्निमंथनविधि.

८. शामित्रशालेंत नेऊन मारण्याचा विधि.

९. पशु मेल्यावर त्याचें पोट फाडून 'वपा' काढणें व तिचा होम करणें.

१०. वसाहोमविधि ।

११. गुदखाड किंवा 'उपयट्संज्ञक' होम.

१२. 'वसतीवरी'संज्ञक उदक घागरींत भरून आणणें

१३. अभिषवाकरितां सोमवल्ली गाड्यावरून खालीं काढणें.

१४. शत्रूला मारण्यासाठीं कराव्या लागणाऱ्या 'अग्नीरुद्रवान्'नामक देवतेच्या इष्टीमध्यें लागणाऱ्या याज्यापुरोनुवाक्या १–२. गाई, बैल अथवा घरांतील मनुष्यें अपमृत्यूमुळें मेलीं तर त्याच्या शांतीकरितां किंवा स्वतःलाच एखाद्या रोगानें अपमृत्यु येईल अशी भीति वाटत असल्यास ती दूर होण्यासाठीं कराव्या लागणाऱ्या 'अग्निः सुरभिमान्' देवतात्मक इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या ३–४. क्षुधेची पीडा निवारण होण्यासाठीं, शत्रूवर जय मिळण्यासाठीं, आपल्या घरांतील भाऊ वगैरे एका मागोमाग मरूं लागले तर त्यांच्या शांतीकरितां व घर जळलें तर त्यासंबंधानें शांति घेण्यासाठीं कराव्या लागणाऱ्या 'अग्नि-क्षामवान्'देवतात्मक इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या ५–६. मन कामना पूर्ण होण्यासाठीं करावयाच्या 'अग्नि काम' देवतात्मक इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या ७–८. भाऊबंदकीच्या भांडणांत भाऊबंदाची शक्ति कमी होऊन आपल्याला 'विजय' मिळावा म्हणून 'अग्निर्यविष्ठ'देवतात्मक इष्टि करावयाची तिच्या संबंधाच्या याज्यापुरोनुवाक्या ९–१०. शत्रूनें आपल्याला मारण्यासाठीं केलेला प्रयोग उलटून शत्रूलाच मरण यावें म्हणून याच देवतेच्या उद्देशानें कराव्या लागणाऱ्या इष्टीच्या याज्या पुरोनुवाक्या ११–१२. शंभर वर्षांच्या मानवी आयुष्यमर्यादेचा पूर्णपणें उपभोग मिळावा म्हणून कराव्या लागणाऱ्या 'अग्नि रायुष्मान्' देवतात्मक इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या १३–१४. ऐश्वर्यप्राप्तीसाठीं करावयाच्या 'अग्निर्जातवेद' देवतात्मक इष्टीच्या याज्या पुरोनुवाक्या १५–१६ शरीराला उत्कृष्ट कांति चढावी म्हणून 'अग्नीरुक्म'देवतात्मक इष्टि करावी लागते तिच्या याज्या पुरोनुवाक्या १७–१८ शरीरावर तेज चढावें म्हणून अथवा नियमनसामर्थ्य प्राप्त व्हावें म्हणून कराव्या लागणाऱ्या 'अग्निस्तेजस्वान्' देवतात्मक इष्टिच्या याज्यापुरोनुवाक्या १९–२० अंगांत सहिष्णुता यावी म्हणून करावयाच्या 'अग्नि साहन्त' देवतात्मक इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या २१–२२ 'जवळ पुष्कळ अन्न असावें' या इच्छेनें 'अग्निरन्नवान्' देवतात्मक इष्टि करावी लागते तिच्या याज्यापुरोनुवाक्या २३–२४. याच कामनेसाठीं 'अग्निरन्नाद' देवतेच्या उद्देशानें कराव्या लागणाऱ्या इष्टीमध्यें याच (२३–२४) याज्यापुरोनुवाक्या म्हणाव्या दीर्घरोगापासून मुक्त होण्याकरितां व दृष्टि चांगली होण्याकरितां कराव्या लागणाऱ्या 'अग्निः पवमान' 'अग्नि पावक' व 'अग्निः शुचि' या देवतांच्या २ प्रकारच्या इष्टीमध्यें उपयोगांत आणावयाच्या याज्यापुरोनुवाक्या २५ ते ३९.

चतुर्थ प्रपाठक (ग्रहकांड)–चंद्रऋषिः

१. सोमवल्ली वरवंट्यानें कुटण्याचा विधि.

२. 'उपांशु'नामक ग्रह भरून घेऊन त्याचा होम करणें

३. 'अंतर्याम'नामक सोमरसानें भरून घेतलेल्या ग्रहाचा होम.

४. 'ऐंद्रवायव'संज्ञक ग्रह सोमरसानें भरून घेणें व ठेवणें.

५. 'मैत्रावरुण'नामक ग्रह सोमरसानें भरून घेणें व ठेवणें

६. 'आश्विन' नामक ग्रह सोमरसानें भरून घेणें व ठेवणें

७. 'आश्विन' ग्रह सोमरसानें भरून घेण्याचा वैकल्पिक मंत्र.

८. 'शुक्र' नामक ग्रह सोमरसानें भरून घेऊन जाग्यावर ठेवणें.

९. मंथिनामक ग्रह सोमरसानें भरून घेऊन जाग्यावर ठेवणें.

१०. 'आग्रयण'नामक ग्रह भरून घेणें व ठेवणें.

११. 'आग्रयण'ग्रह घेण्याचा व ठेवण्याचा वैकल्पिक मंत्र.

१२. 'उक्थस्थाली' सोमरसानें भरून घेणें व ठेवणें.

१३. 'ध्रुवस्थाली' भरून घेणें व ठेवणें.

१४. 'ऋतुग्रह' भरून घेण्याचा व प्रचाराचा क्रम.

१५. 'ऐंद्राग्न' ग्रह भरून घेणें व आसादन करणें.

१६. 'वैश्वदेव' ग्रह भरून घेणें व ठेवणें.

१७. 'मरुत्वतीय' ग्रह भरणे व आसादन करणें.

१८. व १९. 'मरुत्वतीय' ग्रह भरून घेणे व ठेवणें.

२०. व २१. 'माहेंद्रग्रह' भरून घेणे व आसादन करणें.

२२. 'आदित्यग्रहस्थाली' भरणे व आसादन करणें.

२३. 'सावित्र'नामक ग्रह भरून घेण व ठेवणें

२४. व २५. 'सावित्र' नामक ग्रह भरणे व आसादन करणें

२६. 'वैश्वदेव' ग्रह भरून घेणें व आसादन करणे.

२७. 'पात्नीवत' ग्रह भरणे व ठेवणे.

२८. 'हारियोजन' ग्रह सोमरसानें भरून घेणें व ठेवणें

२९. अतिग्राह्य (आग्नेय) संज्ञक ग्रह घेणे व ठेवणें

३०. अतिग्राह्य (ऐंद्र) संज्ञक ग्रह भरून घेणे व ठेवणें

३१. अतिग्राह्य सौर्य नामक ग्रह भरणे व ठेवणें.

३२. प्रेतसंस्कार (आहिताग्नीचा) प्रेतदहन करावयाच्या स्थलासमीप एक खळगा खणावयाचा व त्यात पाणी ओतावयाचें तें पाणी प्रेतावर शिंपडावयाचा मंत्र.

३३. (प्रेताला) अवगाहन (स्नान घालण्याचा) करण्याचा मंत्र

३४. प्रेताचें दहन करतेवेळीं म्हणावयाचे मंत्र. प्रेतदहन समयीं प्रेतावर एक समिध घालवयाची तिचा मंत्र. लोष्टचिती मध्यें इष्टका (विटा) मांडावयाचे मंत्र.

३५. प्रेताला यमलोकीं पीडा करणाऱ्या देवतांना (त्यानीं त्याला पीडा देऊ नये म्हणून) आहुती द्यावयाचे मंत्र

३६ रात्रगत्रीसंज्ञक पशुसंबधीं हविर्भागाचें हवन करण्याचे मंत्र

३७,३८,३९,४०,४१, व ४२. 'षोडशी' ग्रह भरून घेणे व ठेवणे.

४३. सोमयागामध्यें दक्षिणा द्यावयाच्या पूर्वी करावा लागणारा 'दाक्षिण' होम.

४४. 'समिष्टयजु'संज्ञक होम.

४५. अवभृथोपयोगी मंत्र—आहवनीयावर समिधा घावयाचे मंत्र

४६ काम्येष्टींच्या याज्यापुरोनुवाक्या. पुत्रकामेष्टी (पुत्र व्हावा या इच्छेनें 'अग्नि' व 'इंद्र' या देवानां उद्देशून कराव्या लागणाऱ्या इष्टी) च्या याज्यापुरोनुवाक्या १–४. दूध, दहीं वगैरे रसांची प्राप्ति होण्यासाठीं 'अग्नीरसवान्' देवतेच्या उद्देशानें कराव्या लागणाऱ्या 'रसवती' नामक इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या ५–६ द्रव्य प्राप्त होण्याच्या इच्छेनें 'अग्निर्वसुमान्' देवतेला उद्देशून कराव्या लागणाऱ्या इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या ७–८. अन्नप्राप्तीसाठी करावयाच्या 'अग्निवाजसृत्' देवतात्मक इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या ९–१० उद्धरण केलेल्या आहवनीयाग्नीमध्यें यजमानाच्या घरातील इतर पुरुषानीं विसरणामुळें पुन्हा गार्हपत्यातून उद्धरण केलेला अग्नि घातला तर दोष होतो (यजमानाचा नाश होतो), म्हणून त्या दोषाच्या निवृत्तीकरिता 'अग्निरग्निवान्' देवतेला उद्देशून कराव्या लागणाऱ्या इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या ११–१२. उद्धरण करून आहवनीयाच्या कुंडात ठेवलेला अग्नि अग्निहोत्रहोम देण्यापूर्वीच विझला तर तो दोष निवारण्यासाठीं 'अग्निर्ज्योतिष्मान्' देवतेला उद्देशून कराव्या लागणाऱ्या इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या प्रतीकरूपानें दाखविल्या आहेत १३–१४ येथें 'ग्रहकांड' संपलें

पंचमप्रपाठक.

१. पुनराधानविधान पुनराधानविषयक आख्यायिका. दक्षिणा म्हणून 'रुपें' देण्याचा निषेध

२. पुनराधानसंबधीं याज्या वगैरे अंगाचें विधान पुनराधानसंबधीं दक्षिणाविशेष. प्रथमचा अग्निहोत्रहोम देण्याचा विशिष्ट मंत्र.

३. गार्हपत्यादि अग्नींचें आधान करावयाचे मंत्र

४. तिसऱ्या अनुवाकाचें 'ब्राह्मण' आख्यायिकेसह

५ अग्नींचे उपस्थान संवत्सरानंतर उपस्थानाचे मंत्र

६. गृहोपस्थान गोठ्याचें उपस्थान आहवनीयोपस्थान.

७. पाचव्या अनुवाकाचें ब्राह्मण

८. सहाव्या अनुवाकातील मंत्राचें व्याख्यान.

९. अग्निहोत्रहोमविधान (उपस्थानासह.)

१०. प्रवासास निघालेल्या यजमानानें करावयाचें अभ्युपस्थान दर्शपूर्णमास यागाचे अंगभूत मंत्र पयस्वती कपाल फुटल्यास करावा लागणारा विधि

११ कोणत्याहि प्रकारचें पातक केल्याचा आरोप आल्यास त्या आरोपातून मुक्त होण्यासाठीं 'अग्निर्वैश्वानर' 'वरुण' व 'दधिक्रावा' या तीन देवतांच्या उद्देशानें कराव्या लागणाऱ्या इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या ('अग्निर्वैश्वानर' देवतेच्या वैकल्पिक याज्यापुरोनुवाक्या १ ते ८. 'वरुणा'च्या ९–१०. 'दधिक्राव्या'च्या ११–१२.) प्रजा प्राप्त व्हावी म्हणून हीच इष्टि करावयाची पुत्र झाल्यावर त्या पुत्राला शुचिर्भूतपणा प्राप्त होण्यासाठी व दर्शपूर्णमासाचा याग अंतरला तर त्या दोषाच्या निवारणार्थ फक्त 'अग्निर्वैश्वानर' या एक देवतात्मक इष्टीचें अनुष्ठान करावें. पुनराधान वगैरे न करता कांहीं काल अग्निधारणरहित राहिलेल्या यजमानानें पुनराधान केल्यावर 'अग्निर्वैश्वानर' व 'अग्नि' या दोन देवतांना उद्देशून कराव्या लागणाऱ्या इष्टीमध्यें 'अग्निदेवतेच्या' याज्यापुरोनुवाक्यांचे प्रतीक १३. प्रजा वगैरेनीं समृद्ध असा 'गाव' मिळावा म्हणून 'अग्निर्वैश्वानर' व 'मरुत्' या दोन देवतांना उद्देशून कराव्या लागणाऱ्या इष्टींपैकीं 'मरुत्' देवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्या १४–१५ मात्र या इष्टींत विशेष हाच कीं 'अग्निर्वैश्वानर' देवतेचा चरु (भात) आहवनीयावरच शिजवावयाचा. युद्धासाठीं कोठें जावयास निघाल्यास समरामध्यें विजय मिळावा म्हणून कराव्या लागणाऱ्या 'अदिति' देवतात्मक इष्टीच्या वैकल्पिक याज्यापुरोनुवाक्या १६–२१. युद्धभूमीवर प्राप्त झाल्यावर जय मिळण्याकरिता त्या भूमीवरच करावी लागणारी 'अग्निर्वैश्वानर'देवतात्मक इष्टि, एकमेकास मारावयास टपलेल्या दोघा (परस्परशत्रू) च्या घरीं भोजन केल्याबद्दलचा दोष नाहींसा व्हावा म्हणून करावी लागणारी 'अग्निर्वैश्वानर' देवतात्मक इष्टि, एक वर्षपर्यंत एकमेकांशीं द्रोह न करिता मित्र

त्यानें वर्तन करावयाचें अशी शपथ घेणाऱ्या दोहोंपैकीं ज्याच्या हातून शपथ प्रथम मोडली जाते त्याला दोष प्राप्त होतो तो नाहींसा होण्यासाठीं करावी लागणारी 'अग्निवैश्वानर'-देवतात्मक इष्टि, शेळी दान घेतल्यामुळें लागणाऱ्या दोषाच्या निवृत्तीकरितां करावी लागणारी 'अग्निवैश्वानर'देवतात्मक इष्टि करावयाची असते. खालीं व वरच्या बाजूस दात असलेला पशु दान म्हणून घेतल्यास, धनप्राप्तीच्या इच्छेनें दात्याकडे जातांना व द्रव्य मिळवून परत आल्यावर 'अग्निवैश्वानर' देवतेला उद्देशून कराव्या लागणाऱ्या इष्टीमध्यें 'वैश्वानरो न ऊत्या' व 'पृष्टो दिवि' या अगर यापुढें वैकल्पिक म्हणून सांगितलेल्या याज्या-पुरोनुवाक्यांपैकीं कोणत्या तरी उपयोगांत आणाव्या दात्यानें दिलेली गाय ज्या दोरीनें बांधून आपल्या घरीं आणली असेल ती दोरी भाऊबंद त्रास देत असेल तर त्याच्या घरच्या गोठ्यांत नेऊन टाकावी. ही दोरी म्हणजे त्या भाऊबंदाला क्लेश प्राप्त होण्यासाठीं पाठविलेली निर्ऋतिसंज्ञक राक्षसीच होय.

षष्ठ प्रपाठक.

१. आज्यावेक्षण व आज्यग्रहण मंत्र.

२. परिधींचीं अनुमंत्रणें. प्रयाज, चक्षुषी व प्रधानदेवता यांचीं अनुमंत्रणें.

३. प्राशित्रावदान, यजमानभागावदान व इडा होत्याच्या हातीं देतांना म्हणावयाचे मंत्र इडाभक्षणमंत्र. मार्जन चतुर्धा-करणानुमंत्रण. अन्वाहार्यचरूचें अभिमंत्रण

४. अनूयाजांचीं अनुमंत्रणें. स्रुग्व्यूहनमंत्र. शंयुवाकानु-मंत्रण. पत्नीसंयाजांचीं अनुमंत्रणें. वेदानुमंत्रण.

५. ध्रुवाप्यायन. प्रणीताविमोकाचे मंत्र.

६. आहवनीय, सूर्य इत्यादि देवतांचें उपस्थान. इष्टीचा उपसंहार.

याजमानब्राह्मण ७-११

७. देवतापरिग्रह, व्रतग्रहणकाल, परिस्तरण घालणें व व्रतांगभूत भक्षण करावयाचे पदार्थ.

८. प्रणीताप्रणयन पात्रासादन. हविर्निर्वापाभिमंत्रण. यज्ञयोग.

९. प्रजापतीपासून यज्ञाची उत्पत्ति (आख्यायिका). यज्ञ पात्रांचें महत्त्व व उपयोग

१०. दुसऱ्या अनुवाकांतील पूर्वभागाचें ब्राह्मण. परिधींचें अनुमंत्र हवि पदार्थांचें आसादन. स्रुवाधार व स्रुच्याधार यांचें अनुमंत्रण.

११. आश्रावणादि मंत्र. आख्यायिका. आज्यभागादिकांचें अनुमंत्रण.

१२. (१) पशुप्राप्तीसाठीं, (२) पशुप्राप्तीसाठीं, (३) विद्वान लोकांतसुद्धां मान (ब्रह्मवर्चस) मिळावा म्हणून, (४) अन्नप्राप्ती-साठीं, (५) ऐश्वर्यप्राप्तीकरतां, (६) पातकनिवृत्ति व्हावी म्हणून, (७) शत्रूकडून अथवा परकीय राष्ट्राकडून घेरल्या गेलेल्या यजमानाच्या जयासाठीं, (८) सैनिकाच्या वेढ्यांत सांपडल्यास अथवा शृंखलाबद्ध झाल्यास सुटका होण्याकरितां, (९) राजसूय किंवा अश्वमेधासारखे महायज्ञ आपल्या हातून घडावे या हेतूनें कराव्या लागणाऱ्या इष्टींच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

इष्टीची देवता	हविर्द्रव्य	या. पु. वाक्या
(१) इंद्र १.	चरु १.	१-२
(२) इंद्र इंद्रियावान् १.	पुरोडाश (११ कपाल) १.	३-४
(३) इंद्रघर्मवान् १.	पुरोडाश (११ कपाल) १.	५-६
(४) इंद्र अर्कवान् १.	पुरोडाश (११ कपाल) १.	७-८.
(५) इंद्र इंद्रियावान् ३. इंद्रघर्मवान् व इंद्र इंद्रियवान् ३.	पुरोडाश (११-११-११) ३.	९-१०.
(६) इंद्र अंऽहोमुक् १.	पुरोडाश (११ क०) १.	११-१२-१३.
(७) इंद्रोवैमृध १.	पुरोडाश (११ क०) १.	१४-१५,१६-१७
(८) इंद्रत्राता १.	पुरोडाश (११ क०) १.	१८-१९.
(९) इंद्र अर्काश्वमेध १.	पुरोडाश (११ क०) १.	२०-२१.

इष्टिसंख्या ९. देवतांची संख्या ११. हविर्द्रव्यें ११. मंत्र सं० २१.

सप्तम प्रपाठक.

याजमान ब्राह्मणशेष १-६

१. इडानुमंत्रण, इडाभक्षण, मार्जन व चतुर्धाकरण मंत्रव्याख्यान.

२. इडाप्राशन आख्यायिकेसह.

३. अन्वाहार्यचरूचें आसादन, अभिमंत्रण वगैरेचें व्याख्यान आख्यायिकेसह.

४. अनूयाजादिकांचीं अनुमंत्रणें.

५. ध्रुवेचे आप्यायनादि मंत्र. यजमानभागभक्षण. पूर्ण पात्रनिनयन.

६. आहवनीयादि अग्नींचे उपस्थानमंत्र. यज्ञविमोक

वाजपेयविषयक आध्वर्यव मंत्र ७-१२

७. दीक्षांगभूत सावित्रहोम, रथारोहण, घोड्यांना धुण्याचा विधि. रथ चालविणें.

८. रथ पळविण्याचे मंत्र. चाकाळावर पुरलेल्या रथ चक्रावर ब्रह्मयानें आरोहण करण्याचा विधि. दुदुंभिवादन. सोळा रथ दक्षिणारूपानें देणें. कृष्णल दान. इ.

९. तुपांत भिजलेलें वस्त्र नेसून यजमानानें यूपावर चढण्याचा विधि.

१०. अन्नहोममंत्र. अन्नहोमाचीं द्रव्यें. अभिषेकविधि.

११. उज्जितिमंत्रव्याख्यान.

१२. पंचजनोद्देशानें आग्रयणसंज्ञक ५ अतिग्राह्य ग्रह घेण्याचा विधि.

१३. ग्रामाधिपत्यप्राप्तीसाठीं 'इंद्र अनुऋजु' देवतेच्या उद्देशानें, स्वत:ची सेना दुर्बल झाली असल्यास ती स्वकार्यक्षम व्हावया करितां, संग्रामभूमीवर प्राप्त झाल्यानंतर जय मिळावा म्हणून, रोगानें अथवा द्रव्यहानीमुळें उद्विग्न झालेलें चित्त धैर्यसंपन्न होण्यासाठीं, आपल्या प्रजेमध्यें दानत उत्पन्न होण्याकरितां,

आपल्या वांटणीचें द्रव्य आपला दायाद देत नसेल तर तें मिळावें म्हणून, राज्यावरून खालीं झाला असल्यास अथवा राज्यावरून खालीं होण्याचा प्रसंग आला असल्यास राजासनावर स्थैर्य येण्याकरितां, ऐश्वर्य मिळावें म्हणून आणि जो कुमार ऐश्वर्य-प्राप्तीला योग्य झाला असून सामान्य व्यक्तिसमुदायावरोवरचा समजला जात असेल त्याला ऐश्वर्य व मोठेपणा मिळण्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या इष्टींच्या याज्यापुरोनुवाक्या. देवताः-(१) इंद्र अनुवृजु (२) इंद्राणी (३) इंद्रोमन्युमान् (४) इंद्रोमन्युमान् (३ ज्याच या. पु.) (५) इंद्रोदाता (६) इंद्रः प्रदाता (७) इंद्रःसुत्रामा (८) इद्र. हविर्संख्या ९. हविर्द्रव्यें ९ (८ पुरोडाश १ चरु). याज्या व पुरोनुवाक्या १६ (कारण ३ ऱ्या इष्टीच्याच ४ थीला आहेत).

अष्टम प्रपाठक—राजसूय.

१. अनुमत्यादि याग. नैर्ऋत मंत्र.

२. चातुर्मास्यांतर्गत 'वैश्वदेवपर्व'संबंधीं याग, देवता वगैरे.

३. चातुर्मास्यांतर्गत 'वरुणप्रघास'नामक याग. देवता वगैरे.

४. चातुर्मास्यांतर्गत 'साकमेध'पर्व. अनीकवती, सांतपना व गृहमेधीया इष्टी.

५. महापितृयज्ञ, पिंडदान, गार्हपत्योपस्थान वगैरे.

६. साकमेधशेषभूत 'त्र्यंबक'पुरोडाशयाग.

७. 'शुनासीरीय' पर्व. इंद्रतुरीययाग. अपामार्ग होम.

८. 'देविका हवीं'चा याग.

९. राजसूयामध्यें रोज करावयाचा 'रत्नि' संज्ञक देवतांचा याग. तत्संबंधी विशिष्ट विधि.

१०. 'देवसूसंज्ञक' हवींचा याग. यजमानाचें हस्तग्रहण. विष्णुक्रम.

११. अभिषेकासाठीं आणावयाच्या पाण्यासंबंधीं मंत्र.

१२. अभिषेकासाठी आणलेल्या पाण्याचे संस्कारमंत्र.

१३. दिशांचें व्यास्थापन. मारुतादि होम. आवेष्टिहोम. पार्थहोम. अभिषेक. पार्थहोम.

१४. अभिषेक. सिंहाचें कातडें पसरणें. नपुंसक पुरुषाला शिशाच्या गोळ्या मारणें. अभिषेकविधि. रुद्रोपहोम.

१५. रथाच्या साहाय्यानें विजय मिळविण्याचा विधि [दिग्विजय].

१६. विजयप्राप्तीनंतर आसनाधिष्ठित झालेल्या सर्वसेव्य अशा राजाच्या ऐश्वर्याचें वर्णन. अक्षक्रीडा.

१७. 'संसृप' संज्ञक हवींचें हवन.

१८. 'दशपेय' किंवा 'सावत्क'नामक ... दिवसांत होणारा एक सोमयाग. यागविशिष्ट दक्षिणाद्रव्यें.

१९. आर्नेष्टि (दिक्संबंधी). राजसूयव्यतिरिक्त आवेष्टीच्या हवनाचा विधि. मात्यहुत हवि.

२०. 'प्रयजु' नामक हविःपदार्थांचा याग. तत्संबंधी दक्षिणा.

२१. सौत्रामणिनामक यागसंबंधीं 'सुरा' तयार करण्याचा विधि. 'दारु' (सुरा) गाळण्याचा प्रकार. ग्रहांचें स्थापन. पशूचें उपाकरण. इ.

शत्रूला मारण्यासाठी 'अग्नाविष्णू' 'सरस्वती' व 'बृहस्पति' या तीन देवतांच्या साठीं कराव्या लागणाऱ्या इष्टीच्या याज्या-पुरोनुवाक्या १–६. वैकल्पिक याज्या ७. केलेला अभिचार पुन्हां करणावरच उलटण्यासाठीं हीच इष्टि करावयाची. मात्र प्रत्येक देवतेच्या यागाचे वेळीं २१२ पुरोनुवाक्या म्हणावयाच्या. आपल्यावरचें फक्त मरण टळावें, अभिचार करणाराला शासन झालेंच पाहिजे असें नाहीं, अशा एखाद्या पापभीरु यजमानाचा हेतु असल्यास हीच इष्टि करावयाची. आपल्याला यशप्राप्ति व्हावी, आपल्या हातून यश व्हावें, अशी इच्छा असणाऱ्यानें 'अग्नाविष्णू' या देवताद्वयाला उद्देशून भाताचा याग करावयाचा. 'काचीळ' वगैरे रोगामुळें डोळे बिघडले असल्यास हीच इष्टि करावयाची. विशेष इतकाच कीं, भात तुपामध्यें शिजवावयाचा. आपल्या एखाद्या द्वेष्या भाऊबंदानें यज्ञ वगैरे केल्यामुळें समाजामध्ये त्यावा बहुमान होत असावा व आपल्यास खालीं पहावयास लागावें हें टळून त्याच्या बरोबरीनें आपली योग्यता यज्ञ झाला नसला तरीहि व्हावी म्हणून सकाळीं, दुपारीं व संध्याकाळीं अग्नाविष्णू, सरस्वती व बृहस्पति या तीन देवतांना उद्देशून याग करावा. सकाळच्या वेळचा हविर्निर्वाप, माणसांची हालचाल सुरू झाली नाहीं, पक्ष्यांची किलबिल सुरू झाली नाहीं, अशा वेळेस (पहाटे) करावा.

सारांश अग्नाविष्णू, सरस्वती व बृहस्पति या देवतात्रयाच्या याज्या इतक्या भिन्न भिन्न यागांत उपयोगांत आणावयाच्या आहेत.

अग्नाविष्णू इत्यादि देवतात्रयासंबंधानें शेवटीं जो 'अध्वर-कल्प' सांगितला तो केल्यावर आपला भाउबंद यशाचें अवभृथ करून 'अनुबंध्या' याग करितात ते वेळीं आपण 'मित्रावरुण'– या जोडदेवतांना उद्देशून एककपालात्मक पुरोडाशाचा याग करावा. त्याच्या याज्या पुरोनुवाक्या ८–९. हा याग पौष महिन्याच्या पूर्णिमेस करावयाचा. यागाच्या वेळीं वेदीच्या सभोंवतीं 'कूड' करावयाचा. या 'सोमारौद्र' यागाचे वेळीं 'सामिधेनी'संज्ञक ऋचामध्यें सामील करून होत्यानें म्हणावयाच्या धाय्यासंज्ञक ऋचा १०–१५. 'ब्रह्मवर्चस'–प्राप्तीकरिता 'सोमारौद्र'नामक देवतेच्या उद्देशानें चरूचा याग करावयाचा त्याच्या याज्या पुरोनुवाक्या १६–१७. गर्भाला स्थैर्य येऊन सुप्रजाजनन व्हावें म्हणून, वैऱ्याच्या नाशाकरिता, रोगानें पुष्कळ दिवस पछाडला गेला आहे त्यानें रोगमुक्तीसाठीं व आपल्या घरांत भाउबंदकी उत्पन्न व्हावी म्हणूनहि हा सोमारौद्र चरु करावयाचा त्याच्या याज्यापुरोनुवाक्या १६–१७. मला लवकर उत्पन्न होणार, अशी भीति वाटणारानें 'सोमापौष्ण' नामक चरूचा याग करावयाचा त्याच्या याज्यापुरोनुवाक्या १८–१९.

—द्वितीय काण्ड—

प्रथम प्रपाठक.

१. ऐश्वर्यप्राप्ति, ग्रामाधिपत्व, प्रजाभिवृद्धि व रोगमुक्ति यांसाठी 'वायुर्नियुत्वान्' देवतेकरिता पशुयाग करावयाचा त्याचा विधि.

प्रजा व पशूंची प्राप्ति व्हावी म्हणून 'प्रजापति' देवतेला उद्देशून पशुयाग करावयाचा व याच कामनेसाठीं 'सोमापौष्ण' नामक पशुयाग करावयाचा त्याचा विधि. 'प्रजापति' देवतात्मक यागासंबधानें एक आख्यायिका.

२. जलोदर रोग झाला तर तो बरा होण्यासाठीं 'वरुण' देवतेकरिता पशुयाग, प्रजा व पशूंची समृद्धि होण्यासाठीं द्वादशादित्यांना उद्देशून वाझ शेळीचा याग आणि श्रुताध्ययन, शील, रूप व ब्रह्मवर्चस् यांच्या प्राप्तीसाठीं अग्नि, इंद्र व बृहस्पति या देवतात्रयीच्या उद्देशानें तीन शेळ्यांचा याग, याच्या अनुष्ठानातील विधिविशेष विद्वज्जनांच्या सभेंत मान मिळावयासाठीं 'सरस्वती' देवतेसाठीं मेंढीचा याग व तिचें लक्षण. रोगमुक्तीसाठीं अग्नि व सोम या दोन देवतांना उद्देशून द्विपशुयाग, प्रजाकामेच्छूनें करावयाचा पूर्वोक्त अग्नि व सोम यांच्यासाठीं द्विपशुयाग व विद्वान लोकांची प्रीति संपादन व्हावी म्हणूनहि हाच याग कांहीं फरकानें करावयाचा त्याचा विधि. पौरोहित्यासाठीं स्पर्धा लागली असेल तर तींत जय मिळण्याकरिता अग्नि सोम व अग्नि या देवतांना उद्देशून एक त्रिपशुयाग करावयाचा त्याचा विधि.

३. कामना	देवता	पशु
१ गृह, क्षेत्र इत्यादि-वादल्याच्या तस्यात जय मिळावा	१ विष्णु	(ठेंगणा) १
२ संग्रामांत विजय मिळण्याकरिता	१ इंद्र (मन्युमान्)	कपाळावर पांढरा ठिपका असलेला. १
३ ग्रामप्राप्ति	१ इंद्र (मरुत्वान्)	माथ्यावर पांढरा रंग असलेला १
४ अन्नलाभ	१ सोम	'हरवल्या' वर्णाचा १
५ युवराजाला राज्य मिळावें	१ सोम	जुंपण्यातील मोठा १
६ शत्रुपीडेमुळें राज्यभ्रष्ट झाल्यास तें पुन्हा मिळावें	१ इंद्र (वृत्रतुर)	अणकुचीदार शिंगाचा १
७ पापक्षयार्थ	१ इंद्र (अभिमातिहा)	,,
८ राज्यप्राप्तीकरिता	'इंद्र' (वज्री)	,,

४. कामना	देवता	पशु
१ ब्रह्मवर्चसप्राप्ति	१ आदित्य*	ऋषभ १०
२ त्वग्रोगभयापासून मुक्तता	१ सोमापौष्ण	श्यामवर्ण बोकड १
३ भाऊबंदांचा पराभव	१ विष्णूवरुण*	अडिल बैल १ व वाझ गाय १
४ पापमोचन	१ अग्नि व इंद्र*	बोकड १ व बैल १
५ गेलेलें राज्य पुन्हा मिळावें	१ द्यावापृथिवी	उशीरा विणारी गाय १

अशीं * खूण केलेल्या ३ यागांच्या आख्यायिका.

५. १ हजार पशूंची प्राप्ति	२ इंद्र व विष्णु	उंच व ठेंगणा १
२ प्रजाऽभिवृद्धि	१ ओषधि	गर्भ नाश करणारी गाय १
३ ऐश्वर्यप्राप्ति	१ इंद्र	एकदाच व्यायलेली व पुन्हा न विणारी गाय १
४ सोमपानाची परपरा नष्ट झालेली पुन्हा चालू करावयाचा हेतु	१ इंद्राग्नी.	थकलेला बैल १
५ शत्रु मारावा (अभिचार)	१ ब्रह्मणस्पति	शिंगें नसलेला बोकड १

अशी। खूण केलेल्या यागाबद्दल आख्यायिका. कांहीं यागांचे निषेध विधी वगैरे.

६. १ आपल्या गावांत आपली प्रतिष्ठा व्हावी	१ बृहस्पति	उंचपाठीचा बोकड१
२ अन्नप्राप्ति	१ पूषा	श्यामवर्ण बोकड १२
३ अन्नप्राप्ति	१ मरुत्	पांढऱ्या ठिपक्याचा १
४ इंद्रियबल	१ इंद्र	अरुणवर्ण १
५ दुसऱ्याकडून आपल्याला कांहीं दान मिळावें	१ सविता	संकीर्णवर्ण १
६ अन्नलाभ	१ विश्वेदेव	निरनिराळ्या रंगाचे पट्टे असलेला १
७ ग्रामलाभ	,,	,,
८ गुप्तव्याधिनिवारण	प्रजापति	मिशाळ व बिन शिंगाचा १
७. १ ब्रह्मवर्चस	१ बृहस्पति	उंच पाठीची शेळी १
२ पर्जन्य पडावा	१ मित्रावरुण	दोन रंगाची शेळी १
३ प्रजाभिवृद्धि	,,	,,
४ अन्नलाभ	१ विश्वेदेव	अनेक रंगाची शेळी १
५ ग्रामलाभ	,,	,,
६ ब्रह्मवर्चस	१ बृहस्पति	अडिल बैल. १
७ शत्रुमारण	१ रुद्र	गळ्याशीं नीलवर्ण असलेली शेळी १
८. १ ब्रह्मवर्चस	१ सूर्य	पांढरी शेळी १
२ शत्रुमारण	१ ब्रह्मणस्पति	पिंगलवर्ण कान असलेली शेळी १
३ यज्ञ व्हावा	१ विष्णु	ठेंगणा बोकड १

४ पशुलाभ	१ त्वष्टा	घोडा १
५ तह घडून यावा	१ मित्र	पांढरा बोकड १
९. १ अन्नाद्यत्व	१ वरुण	काळी शेळी १
२ अन्नापत्य	२ मित्र व वरुण.	पांढरा बोकड १ व काळी शेळी १
३ फार दिवसाचा रोग नाहींसा व्हावा.	,,	पांढरा व काळा शेळी
४ पुष्टि	अश्विनीकुमार	जुळ्यामधील शेळी १
१०. १ दौर्भाग्यण्य-परिहार	१ अश्विनीदेव	धुरकट रंगाचा बोकड १
२ एखाद्या वाईट गोष्टीचा आळ आला तर	१ वायु	हरिणींच्या कळपात राहणारा बैल १
३ आश्विनशस्त्र चालू असतांना तें संपण्यापूर्वी सूर्योदय न होईल तर	१ सूर्य	चित्रविचित्र रंगाचा बोकड १

११. काम्येष्टींच्या याज्यापुरोनुवाक्या खालीं लिहिल्याप्रमाणें.

ग्रामलाभासाठीं इंद्र व मरुत् या देवताकरिता कराव्या लागणाऱ्या इष्टीच्या याज्या पुरोनुवाक्यांचीं प्रतीकें ४ मिळून वाक्य १. राजा व प्रजा यांच्यामध्यें लागलेला कलह मिटावा म्हणून हीच इष्टि करावी व आपसांत लागलेलीं भांडणें मिटण्यासाठीं हीच इष्टि करावी. ग्रामलाभासाठीं इंद्र व विश्वेदेव यांना उद्देशून कराव्या लागणाऱ्या इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या २–३. याच कामनेसाठीं 'मरुत्'देवतांना उद्देशून कराव्या लागणाऱ्या इष्टींच्या याज्यापुरोनुवाक्या ४–५. आपआपसांतील अप्रियपणा नष्ट होण्याकरिता (१) अग्नि (वसुमान्) (२) सोम (रुद्रवान्) (३) वरुण (आदित्यवान्) या देवतात्रयीच्या उद्देशानें करावयाच्या इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या ६–७. वैकल्पिक याज्या ८ वी. याच इष्टीच्या स्विष्टकृताच्या याज्यापुरोनुवाक्या ९–१०. ऐश्वर्य मिळण्यासाठीं आदित्य देवांच्यासाठीं करावयाच्या इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या ११–१२. वैऱ्यांनीं एखाद्या राजाला राज्यांतून हाकून दिलं असल्यास अथवा हाकून द्यावयाच्या बेतांत तें असल्यास त्या राजानें 'धारयद्वत्'संज्ञक आदित्याची इष्टि करावी लागते तिच्या याज्यापुरोनुवाक्या १३–१४. जो राजा अजून हाकून दिलेला नाहीं पण हाकून दिला जाण्याचा संभव आहे अशा राजानें करावयाच्या विशिष्ट विधियुक्त 'आदित्य' देवताक इष्टींत आणखी एक 'वरुण' देवतेची भर घालून इष्टि करावयाची. मात्र याज्या व पुरोनुवाक्या आदित्याच्या बदलल म्हणावयाच्या त्या १५–१६. वैकल्पिक याज्या १७. 'वरुणा'च्या याज्यापुरोनुवाक्या १८–१९.

द्वितीयप्रपाठक.

१. प्रजेची प्राप्ति, एखाद्या जमिनीच्या बाबतींत अगर भाऊबंदामध्यें स्पर्धा लागली असेल तर तींत जय मिळविणें, रणांगणावर हतवीर्य झालेल्याला पुन्हा धैर्य व वीर्य प्राप्त होणें, जय मिळाल्यावरहि सामर्थ्याची वाढ होणें, समाजांत मिसळलें जाणें, इंद्रियांना बळकटी येणें, समाजांत मिसळल्यावर प्रतिष्ठितपणा मिळणें व याच कामनेसाठीं दुसऱ्या प्रकारानें कराव्या लागणाऱ्या इष्टींचीं विधानें सांगितलीं असून या सर्व इष्टीच्या देवता अनुक्रमें 'इंद्राग्नी' 'इंद्राग्नी' 'इंद्राग्नी' 'इंद्राग्नी' 'इंद्राग्नी' 'पूषा' 'क्षेत्रपति' व 'इंद्राग्नी' अशा ८ आहेत या सर्व इष्टींच्या याज्या पुरोनुवाक्या काण्ड १ प्रपाठक १ अनुवाक १४ येथें पहा.

२. १ दर्शपूर्णमास याग अंतरल्यास प्रायश्चित्त म्हणून, २ आहिताग्नी माणूस व्रतभ्रष्ट झाल्यास प्रायश्चित्तार्थ, ३ राक्षसांचा उपद्रव नष्ट होण्याकरिता, ४ शत्रूचा नाश व्हावा म्हणून, ५ गाई, माणसें मरूं लागलीं असतां तीं न मरावीं यासाठीं, ६ रणसंग्रामांत जय मिळावा याकरिता, ७ अल्पायुष्यत्व नष्ट होण्यासाठीं, व ८ घर वगैरे जळल्यास तच्छान्त्यर्थ कराव्या लागणाऱ्या इष्टींचीं विधानें सांगितलीं आहेत. या इष्टींच्या देवता १ अग्नि पथिकृत् २ अग्निर्व्रतपति ३ अग्नीरक्षोहा ४ अग्नीरुद्रवान् ५ अग्नि सुरभिमान् ६, ७ व ८ अग्नि क्षामवान्. या सर्व इष्टींच्या याज्यापुरोनुवाक्या काण्ड १ प्र. २ व ३ यांतील शेवटच्या अनुवाकांत पहा

३. १ मनांतली इच्छा पूर्ण होणें, २ चढाओढींत जय मिळणें, ३ शत्रूचा नाश होणें, ४ पूर्णायुष्य होणें, ५ ऐश्वर्य मिळणें, ६ शरीरावर कांति चढणें, ७ तेजाची प्राप्ति होणें, ८ सहनशीलपणा प्राप्त होणें इत्यादि प्रकारच्या निरनिराळ्या ८ कामना पूर्ण व्हावयासाठीं कराव्या लागणाऱ्या इष्टींचीं विधानें सांगितलीं असून या सर्व इष्टींच्या देवता अनुक्रमें १ अग्निःकाम २ अग्निर्यविष्ठ ३ अग्निर्यविष्ठ ४ अग्निरायुष्मान् ५ अग्निर्जातवेद ६ अग्नीरुक्मन् ७ अग्निस्तेजस्वान् ८ अग्नि – साहन्त अशा आहेत. या इष्टींच्या या० पुरो० कां० १ प्र. ३ अ. १४ पहा.

४. १ आपल्याजवळ अन्नाचा पुरवठा पुष्कळ व्हावा, २ आपण अन्नाचा उपभोग पुष्कळ घ्यावा, ३ आपण अन्नाचे अधिपति व्हावें, ४ पुष्कळ दिवस जडलेल्या रोगांतून आपली मुक्तता व्हावी, ५ नेत्ररोग नाहींसा व्हावा व दृष्टि चांगली व्हावी, ६ प्रजेची प्राप्ति व्हावी, ७ आपल्याला सर्व रस प्राप्त व्हावे, ८ आपल्याला धन मिळावें, ९ रणसंग्राम होऊन गेल्यावर आपल्याजवळ धान्याचा भरपूर पुरवठा व्हावा, १० अग्नीमध्यें अग्नि मिसळल्यामुळें झालेल्या अपराधाची माफी व्हावी आणि ११ अग्नीचें उद्धरण केल्यावर अग्निहोत्रहोमाचें द्रव्य (दूध वगैरे) उतू गेलें तर त्या दोषाची निवृत्ति व्हावी या निरनिराळ्या ११ कामना पूर्ण व्हावयाकरिता कराव्या लागणाऱ्या इष्टींचीं विधानें या अनुवाकांत सांगितलीं असून या इष्टीच्या देवता अनुक्रमें १ अग्निरन्नवान् २ अग्निरन्नाद ३ अग्निरन्नपति ४ अग्नि पवमान, अग्नि पावक व अग्नि शुचि ५ चौथ्या इष्टीच्याच देवता. ६ अग्नि पुत्रवान् १ इंद्र पुत्रवान् २ ७ अग्नीरसवान् ८ अग्निर्वसुमान्. ९ अग्निर्वाजसृत् १० अग्नि रक्षिवान् व ११ अग्निर्ज्योतिष्मान्. या इष्टींच्या याज्यापुरोनुवाक्या कां. १ प्र. ३ अ. १४ व कां. १ प्र. ४ अ. ४० येथें पहा.

५. १ आपल्यावर कोणी अभिचार (मारणाचा प्रयोग) केला असल्यास त्यातून बचाव व्हावा, २ आपल्याला प्रजा प्राप्त व्हावी, ३ आपल्याला पुत्र झाल्याचा आनंद व्यक्त करावा, ४ अमावास्येची अगर पौर्णिमेची इष्टी वेळेवर न झाली तर त्याबद्दलच्या दोषांमधून आपण मुक्त व्हावें, ५ अग्नि विझला तर त्याचें पुनः प्रज्वलन करण्याचा अधिकार प्राप्त व्हावा व ६ आपल्यास एखादा गाव इनाम मिळावा या कामनांची परिपूर्तता होण्यासाठीं कराव्या लागणाऱ्या इष्टींचीं विधानें या अनुवाकांत असून या सर्व इष्टींच्या देवता अनुक्रमें १ वैश्वानर, वरुण, व दधिक्रावा. २ पहिल्या इष्टीच्याच ३ देवता ३ वैश्वानर. ४ वैश्वानर. ५ अग्निवैश्वानर ६ मरुत् व वैश्वानर या आहेत या इष्टींच्या याज्या पुरोनुवाक्या कां० १ प्र ५ अ ११ येथें पहाव्या.

६. १ युद्धासाठीं रणांगणावर निघतांना विजय मिळावा म्हणून, २ समरभूमीवर पोंचल्यावर जय मिळण्यासाठीं, ३ आपल्या शत्रूच्या घरचें अन्न खाल्लें तर तद्दोषक्षालनार्थ, ४ एकमेकांत वैरभाव करावयाचा नाहीं अशी शपथ वाहिल्यावर जर ती मोडली गेली तर तद्दोषनिवृत्ति व्हावी म्हणून, ५ शेळीचा दक्षिणा अगर दान म्हणून प्रतिग्रह घडल्यास तो दोष नाहींसा होण्याकरितां, ६ घोडा व माणूस यांचा प्रतिग्रह केल्याचा दोष नाहींसा व्हावा म्हणून, ७ दुसऱ्याकडून आपल्याला दान मिळावें या हेतूनें, ८ प्रवासास निघतांना प्रवासांत सुख व्हावें म्हणून व ९ प्रवासांतून घरीं आल्यावरहि सुख मिळावें या हेतूनें कराव्या लागणाऱ्या इष्टींचीं विधानें या अनुवाकांत असून या इष्टींच्या देवता अनुक्रमें १ अदिती २ वैश्वानर ३ वैश्वानर ४ वैश्वानर ५ वैश्वानर ६ वैश्वानर ७ वैश्वानर ८ वैश्वानर ९ वैश्वानर या आहेत. या इष्टींच्या याज्यापुरोनुवाक्या कां० १ प्र. ५ अ. ११ मध्यें पहाव्या.

७. १ पशूंची प्राप्ति व्हावी, २ पशूंचा लाभ व्हावा, ३ ब्रह्मवर्चस प्राप्त व्हावें, ४ अन्नलाभ व्हावा, ५ ऐश्वर्य मिळावें, ६ पापनिष्कृति व्हावी, ७ शत्रुपीडेचें निवारण व्हावें, ८ आपल्या सैन्याभोंवतीं शत्रूच्या सेनेचा पडलेला वेढा उठावा व ९ महायज्ञ हातून घडावे या कामना पूर्ण होण्यासाठीं करावयास सांगितलेल्या इष्टींचीं विधानें या अनुवाकांत आलीं आहेत. या इष्टींच्या देवता अनुक्रमें १ इंद्र २ इंद्र इंद्रियवान् ३ इंद्रोघर्मवान् ४ इंद्र अर्कवान् ५ इंद्रोघर्मवान्, इंद्र अर्कवान्, इंद्र इंद्रियवान् ६ इंद्र अंहोमुक् ७ इंद्रोवैमृध ८ इंद्रस्त्राता व ९ इंद्र अर्वाश्वमेधवान् या आहेत. या इष्टींच्या याज्यापुरोनुवाक्या कां. १ प्र. ६ अ. १२ येथें पहा.

८. १ ग्रामलाभ व्हावा, २ पुष्कळ फौज पदरीं असावी, ३ संग्रामांत जय मिळावा, ४ नष्ट झालेलें पैसे पुन्हा यावें, ५ सुखानें 'कर' देणारी प्रजा असावी, ६ दुसऱ्यानें आपल्याला द्रव्य द्यावें, ७ राज्यापासून च्युति झाली अगर होण्याचा संभव असला तर तो टळून पुन्हा राजपदाची प्राप्ति व्हावी आणि ८ सर्व तऱ्हेनें भरपूर संपत्ति प्राप्त व्हावी; या कामनांच्या पूर्णतेसाठीं कराव्या लागणाऱ्या इष्टी या अनुवाकांत विधानासह सांगितल्या आहेत या इष्टींच्या देवता अनुक्रमें १ इंद्रोवृजवान् २ इंद्राणी ३ इंद्र ४ इंद्र ५ इंद्रोदाता ६ इंद्रः प्रदाता ७ इंद्रः सुत्रामा व ८ इंद्र अशा आहेत. याज्या या० पुरो० कां० १ प्र. ७ अ. ११ येथें पहा.

९. १ आपल्या शत्रूवर मारणप्रयोग करावा, २ आपल्या शत्रूवर आपण उलट अभिचारप्रयोग करावा, ३ आपल्यावर कोणी मारणप्रयोग केला असल्यास त्यातून बचाव व्हावा, ४ आपल्या हातून यज्ञ व्हावा, ५ दृष्टि चांगली व्हावी, ६ अध्वराची तयारी चटकन व्हावी या इच्छा पूर्ण होण्यासाठीं कराव्या लागणाऱ्या इष्टींचीं विधानें व ५ व्या इष्टीनंतर मित्रावरुण देवतोद्देशानें आमिक्षायागाचें विधान या अनुवाकांत आहे या इष्टींच्या देवता) १,२ व ३ इष्टींच्या प्रत्येकीं 'अग्नाविष्णू' 'सरस्वती' व 'बृहस्पति' ४ अग्नाविष्णू ५ अग्नाविष्णू ६ व्या इष्टीच्या देवता पहिलीच्याच. ७ मित्रावरुण (आमिक्षायागाची देवता) या आहेत. याच्या याज्या व पुरोनुवाक्या कां० १ प्र. ८ अ. २२ येथें पहाव्या.

१० १ ब्रह्मवर्चस प्राप्त व्हावें, २ त्वग्रोग उत्पन्न होण्याची भीति नष्ट व्हावी, ३ प्रजा प्राप्त व्हावी, ४ शत्रु मरावा, ५ फार दिवसांच्या रोगांतून मुक्तता व्हावी, ६ आपल्या घरांत किंवा राज्यांत तंटे उपस्थित व्हावे इत्यादि हेतू पूर्ण व्हावे म्हणून कराव्या लागणाऱ्या इष्टींचीं विधानें या अनुवाकांत आहेत या इष्टींपैकीं २ खेरीज बाकीच्या १ ते ६ पर्यंतच्या ५ इष्टींची देवता 'सोमारौद्र' ही असून २ ऱ्या इष्टीची देवता 'सोमापौष्ण' आहे याज्या पुरोनुवाक्या कां० १ प्र. ८ अ. २२ येथें पहा.

११. १ ग्रामलाभ व्हावा, २ क्षत्रिय व वैश्य या दोन जातींत तटे व्हावे, ३ क्षत्रिय व वैश्य यांच्यामधला तटा मिटावा, ४ ग्रामलाभ व्हावा, ५ गाव मिळावा, ६ परस्परांमधील वैर नष्ट होऊन ऐक्य व्हावें इत्यादि कामनांच्या सिद्धीसाठीं कराव्या लागणाऱ्या इष्टींचीं विधानें या अनुवाकांत आलीं आहेत. या इष्टींच्या देवता क्रमानें १ इंद्र व मरुत् २ पहिलीच्याच देवता ४ इंद्र व विश्वेदेव ५ मरुत् ६ 'अग्निर्वसुमान्' ८ 'सोमोरुद्रवान्' 'वरुण आदित्यवान्' व 'इंद्रोमरुत्वान्' या इष्टींच्या याज्या पुरोनुवाक्या कां० २ प्र. १ अ. ११ येथें पहाव्या.

१२. या अनुवाकांत पुढील म्हणजे तृतीयप्रपाठकांतील दुसऱ्या अनुवाकांत आलेल्या इष्टींच्या याज्यापुरोनुवाक्या आहेत.

तृतीय प्रपाठक.

१. १ भूति (ऐश्वर्यप्राप्ति) व्हावी, २ शत्रुसैन्याच्या वेढ्यांत सांपडल्यास त्यातून मुक्तता व्हावी, ३ शत्रुसैन्याचा वेढा पडावयाचा संभव असल्यास तो टळावा म्हणून कराव्या लागणाऱ्या इष्टी विधानासह या अनुवाकांत आहेत. या इष्टींच्या देवता १ आदित्य (भुवद्वत्) २ आदित्य (धारयद्वत्) ३ आदित्य व वरुण या आहेत याच्या याज्यापुरोनुवाक्या २.१,११. पहा

२ १ मृत्यूची भीति दूर व्हावी, २ ब्रह्मवर्चसप्राप्ति व्हावी, ३ हिरण्याचा लाभ व्हावा, ४ हिरण्याचा लाभ झाल्यावर त्या हिरण्याचा उपभोग घडावा, ५ हिरण्य हरवलें तर तें पुन्हां सांपडावें, ६ प्यालेला सोम ओकून पडल्यास तद्दोषनिवारण व्हावें व ७ पशूंचा लाभ व्हावा या हेतूंच्या परिपूर्णतेसाठीं

कराव्या लागणाऱ्या इष्टींची विधानें या अनुवाकात आहेत. या इष्टींच्या देवता अनुक्रमें १ प्रजापति २ सूर्य ३,४ व ५ अग्नि व सूर्य ६ सोमेंद्र ७ अग्निदाता, इंद्रः प्रदाता व प्रजापति या आहेत. यांच्या याज्या व पुरोनुवाक्या कां० २ प्र. २ अ. १२ मध्यें आहेत.

३. १ यज्ञापासून च्युत झाल्याबद्दलचा दोष जावा, २ मनांतील कामना पूर्ण व्हावी, ३ ब्रह्मवर्चस प्राप्त व्हावें, ४ नपुंसकत्वाचा परिहार व्हावा, ५ गाव मिळावा व ६ वैश्य जातींतील लोक धनगर्वामुळें ब्राह्मणांची बेपर्वा करू लागल्यास तो प्रकार बंद पडावा या कामना पूर्ण होण्यासाठीं कराव्या लागणाऱ्या इष्टी या अनुवाकात असून या इष्टींच्या देवता अनुक्रमें १ अग्नि, इंद्र, व सोम. २ अग्नीषोम ३ अग्नीषोम ४ सोम ५ ब्रह्मणस्पति व ६ ब्रह्मणस्पति या आहेत. या इष्टींच्या याज्यापुरोनुवाक्या कां० २ प्र. ३ अ. १४ येथें पहा.

४. १ स्वर्गलोक मिळावा, २ आपली प्रजा दानशील व्हावी, ३ जनतेमध्यें श्रेष्ठता मिळावी, ४ जो राजा आपल्या भावंडांत धाकटा आहे त्याला मोठ्याप्रमाणेंच मान मिळावा, ५ यानप्रमाणें ब्राह्मणहि धाकटा असल्यास त्याला मोठेपणाचा मान मिळावा या इच्छांच्या पूर्ततेसाठीं करावयाच्या इष्टी व त्यांचीं विधानें या अनुवाकात आहेत. या इष्टींच्या देवता क्रमानें १,२ व ३ अर्यमा ४ व ५ इंद्र आनुपक् या आहेत. या इष्टींच्या या. पु. वाक्या कां० २ प्र. ३ अ. १४ येथें पहाव्या.

५. क्षयरोगाची पीडा दूर व्हावी म्हणून 'आदित्य' देवतोद्देशानें एक इष्टि करावयाची तिच्या याज्यापुरोनुवाक्या या अनुवाकात आहेत.

६. 'अन्नाद्यत्व' (समृद्धत्व) प्राप्त व्हावें म्हणून १ इंद्र (राजा) २ इंद्र (अधिराजा) ३ इंद्र (स्वराट्) या तीन देवतांच्या उद्देशानें करावयाची इष्टि विधानासह या अनुवाकात आहे तिच्या याज्यापुरोनुवाक्या कां० २ प्र. ४ अ. १४ येथें पहाव्या.

७. १ इंद्रियांना बळकटी यावी व शरीराचें सामर्थ्य वाढावें, २ आपल्यावर एखाद्या वाईट गोष्टीविषयीं आळ आला असेल तर तो दूर व्हावा म्हणून करावी लागणारी 'सर्वपृष्ठा' नामक इष्टि विधानसह या अनुवाकात आहे या इष्टीच्या देवता १ इंद्र (रथंतर) २ इंद्र (बार्हत) ३ इंद्र (वैरूप) ४ इंद्र (वैराज) ५ इंद्र (शाक्वर) व ६ इंद्र (रैवत) या आहेत. या इष्टीच्या याज्या पुरोनुवाक्या कां० १ प्र. ४ अ. २९ व कां० २ प्र. ४ अ. १४ येथें पहा.

८. नेत्ररोग दूर होऊन दृष्टि स्वच्छ व्हावी म्हणून 'अग्नि भ्राजस्वान्' 'सूर्य' व 'अग्निभ्राजस्वान्' या तीन देवतांना उद्देशून इष्टि करावयाची तिचें विधान. तिच्या याज्यापुरोनुवाक्या तै. सं. २. ४,१४ येथें पहा.

९. सजातीयांपैकीं वृद्ध, बाल, तरुण व स्त्रिया या सर्वांचें आपल्यावर प्रेम बसावें म्हणून 'विश्वदेव' देवतात्मक एक 'सांग्रहणी' नामक इष्टि करावी. याज्या पुरोनुवाक्या. तै. सं. २. ४,१४ येथें पहा.

या इष्टीमध्यें परिधींचे विशिष्ट मंत्र व विशिष्ट होममंत्र आहेत.

१०. पुढें ११ व्या अनुवाकात येणाऱ्या 'आयुष्कामेष्टि' संबंधाचे विशिष्ट विधीबद्दलचे मंत्र.

११. आपण पूर्णायुषी व्हावें म्हणून १ अग्नि २ सोम ३ वरुण ४ सरस्वती ५ अग्नाविष्णू यांच्या उद्देशानें इष्टि करावयाची. तिच्या याज्या पुरोनुवाक्या तै. सं. २ ५,१२ येथें पहा.

१२. 'अश्व' दान किंवा प्रतिग्रह करावयाचा असल्यास 'वरुण' व 'आदित्य' देवताच्या उद्देशानें इष्टि करावी. तिचें विधान.

१३. पापानें घेरलेल्या माणसानें करावयाच्या इष्टीचें विधान सांगण्यापूर्वी या इष्टींत उपयुक्त करावयाचे मंत्र.

१४. यज्ञच्युतिदोषनाशादि इष्टींच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

चतुर्थ प्रपाठक.

१. भाऊबंदांच्या बरोबर लागलेल्या स्पर्धेत विजय मिळण्यासाठीं 'अग्नि प्रवान्' 'अग्निर्विबाधवान्' व 'अग्नि प्रतीकवान्' या तीन देवतांच्या उद्देशानें कराव्या लागणाऱ्या 'विजिति' नामक इष्टीचें विधान. याज्या पुरोनुवाक्या तै. सं. २. ५,१२.

२. अनुवाक, १ यात सांगितलेल्या कामनेच्या पूर्ततेसाठीं इंद्र (अंहोमुक्) इंद्र (वैमृध) इंद्र (इंद्रियावान्) या देवता त्रयाच्या उद्देशानें करावयाच्या 'विजिति' नामक इष्टीचें विधान याज्यापुरोनुवाक्या तै सं. २.५,१२.

३. अनुवाक १ यातील कामनापूर्तीसाठीं 'अग्नि.संवर्ग-देवतात्मक एक इष्टि करावयाची तिचें विधान.

४. प्रजाभिवृद्धीकरितां 'प्रजापति' देवतात्मक व पशूंच्या समृद्धीसाठीं 'सोमापौष्ण' देवतात्मक अशा दोन इष्टी कराव्या लागतात त्यांचीं विधानें.

५. पुढें सहाव्या अनुवाकात सांगितल्या जाणाऱ्या 'चित्रा' नामक इष्टीसंबंधीं उपहोम करावयाचे मंत्र.

६. नैत्री पूर्णिमेला 'पशूंचा लाभ व्हावा' म्हणून 'चित्रा' नामक इष्टि करावी लागते तिचा विधि. या इष्टीच्या देवता १ अग्नि २ सोम ३ त्वष्टा ४ सरस्वती ५ सरस्वान् ६ सिनीवाली व ७ इंद्र या इष्टींच्या याज्यापुरोनुवाक्या तै. सं. कां० ३ प्र. १ अ ११ येथें पहा.

७. पर्जन्य पडावा म्हणून कराव्या लागणाऱ्या 'कारीरि'-नामक इष्टीसंबंधाचे विशिष्ट मंत्र

८,९ व १०. या तीन अनुवाकात 'कारीरीष्टी'चें संपूर्ण विधान सांगितलें आहे.

११. १ सहस्रदक्षिणाक यज्ञ करावयाचा अभ्यास, २ सहस्रदक्षिणाक यज्ञ करावयाचा संकल्प करून न केल्यास, ३ मनांतील सर्व कामना पूर्ण होण्यासाठीं, ४ अभिचारकरिता व ५ पशूंच्या लाभासाठीं कराव्या लागणाऱ्या 'इंद्राविष्णू' देवतात्मक 'वैधानवीया' नामक इष्टीचें विधान.

१२. त्रैधातवीयेष्टीची देवता 'इंद्राविष्णू' असल्याबद्दल एक आख्यायिका. सहस्रसरयाक दक्षिणाद्रव्यविधान.

१३. शक्तीचें स्तमन दूर होण्यासाठीं 'इंद्राबृहस्पति' देवतात्मक एक चरुयाग करावयाचा त्याचें विधान.

१४. पापनाशार्थ वगैरे इष्टींच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

पंचम प्रपाठक.

१. पौर्णिमेस कराव्या लागणाऱ्या इष्टींमध्यें 'अग्नीषोम' देवतेचा याग करण्याचे विधीसंबधानें 'विश्वरूपा'ची गोष्ट. रजस्वला स्त्रीनें पाळण्याचे नियम.

२. 'अग्नीषोम' देवतेच्या पुरोडाशाच्या विधीचा उपोद्घात आज्यभागविधि. प्रजापतिदेवताविधान वडील मुलाला सर्व द्रव्य द्यावें असें एक विधान.

३. इंद्रोवैमृधयाग. सान्नाय्यविधि. पिंडपितृयज्ञविधि.

४. पौर्णमासयागप्रशंसा. अग्नाविष्णू देवतात्मक 'अनुनिर्वाप्येष्टि.' पशुलाभार्थ 'साकप्रस्थायी'संज्ञक याग. सोमयागानंतर १ वर्षपर्यंत महेंद्रयागाचा निषेध. 'व्रातपति'.

५. सोमयागावाचून सान्नाय्य करण्याचा निषेध. 'सुमना' नामक इष्टि दाक्षायण यज्ञ. अभ्युदयेष्टि मैत्रावरुणी आमिक्षा.

६. दर्शपूर्णमास यागाचा सोमयागाशीं पूर्वापर संबध दर्शपूर्णमासयागप्रशंसा. दर्शपूर्णमासाचें व सोमयागाचे साम्य.

७. सामिधेनीसंबधाचें व्याख्यान.

८. 'सामिधेनीं'च्या उत्पत्तीची परंपरा व निधान.

९. प्रवरमन, निगद, स्रुगादापन वगैरेंचे व्याख्यान.

१०. क्षत्रिय यजमानासाठीं नैमित्तिक व काम्य सामिधेनी. वैश्य यजमानासाठीं नैमित्तिक व काम्य सामिधेनी.

११. याग करणारानीं अनुष्ठानकालीं 'उपवीत' करण्याचें विधान. सामिधेनींच्या बाबतींत होत्यानें पाळावयाचे नियम. अध्वर्यूनें आघार घालण्याविषयींचें विशिष्ट विधान. होत्याच्या प्रवराचें लक्षण.

१२. आयुष्कामेष्टि वगैरे इष्टींच्या याज्या पुरोनुवाक्या.

षष्ठ प्रपाठक.

१. प्रयाज. प्रयाजशेषानें हवि पदार्थांचें अभिघारण.

२. आज्यभाग. याज्यापुरोनुवाक्यालक्षण. वषट्कारलक्षण व प्रधानयागसबधीं व्याख्यान.

३. प्रधानभूत आग्नेय पुरोडाश. उपस्तरणाभिघारण. कपाल नष्ट झालें अगर फुटलें तर होणारा दोष.

४. स्तबयजुर्हरणविधि. वेदीकरण.

५. इध्माबर्हींचें प्रोक्षण वर्हि आंथरणें. बर्हींना तूप लावणें. अग्नींत प्रस्तराचा होम. अध्वर्यु व आग्नीध्र याचा संवाद.

६. आघारसमिधेचें हवन. सांडलेल्या 'हवि.पदार्थांचें अनुमंत्रण. उपांशुयागाचा अनुक्रम. 'स्विष्टकृत्'संबधीं अवदान घेण्याचा प्रकार. स्विष्टकृताची आहुति देण्याचें विशिष्ट स्थळ.

७. हौत्रशेष. उपाह्वानाच्या प्रसंगानें 'इडे'चें प्रशंसन.

८. इडाभक्षण, प्राशित्रावदान, प्राशित्राचें परिहरण व भक्षण. इडामार्जन.

९. अनूयाजयाग. सूक्तवाक.

१०. शयुवाक मंत्राचें व्याख्यान, पत्नीसंयाज, आज्येडा आणि समिष्टयजु.

११. "सवर्गेष्टीच्या" सामिधेनी व याज्यापुरोनुवाक्या. उपहोम.

—तृतीय काण्ड—

प्रथम प्रपाठक.

(सोमशेष किंवा औपानुवाक्य काड).

१. यजमानानें आचरावयाचे विशिष्ट नियम. 'दीक्षितवाद' विधान अमेध्यदर्शन झाल्यास म्हणावयाचा मंत्र. पाऊस फार पडू लागल्यास, स्थावर आरूढ होताना व 'देवयजना'-मध्ये वस्तीकरिता प्रविष्ट होण्याचे वेळीं म्हणावयाचे मंत्र.

२. सोमराजाचें उपस्थान. तानूनप्त्र व प्रात.सवनादि 'स्तोत्रप्रश्ना'चीं उपाकरणें.

३. सोमक्रयणीच्या पावलाखालील मातीचें 'वपन'. पशूचें 'आलभन' करताना करावयाचा काहीं विशिष्ट काम्यप्रयोग.

४. पशूच्या 'उपाकरणा'चे मंत्र.

५. 'उपाकरण' मंत्राचें ब्राह्मण.

६. 'सद' व हविर्धान या मंडपाना अभिमर्शन करण्याचें व द्रोणकलश, उपांशु इत्यादि पात्राना स्पर्श करण्याचे मंत्र.

७. परस्पर मत्सरबुद्धीनें यागास प्रवृत्त झालेल्या यजमानानीं करावयाचा काहीं नैमित्तिक प्रयोग. प्रातरनुवाकापूर्वी अध्वर्यूनें द्यावयाची एक आहुति (क्रतूकरण). पूर्वोक्त मत्सरानें आरंभिलेल्या यज्ञांत 'क्रतुकरणा'च्या आहुतीचे वैकल्पिक मंत्र. अशा प्रकारच्या मात्सर्ययुक्त यज्ञात उद्गात्यानें करावयाचा प्रयोगविशेष. याच बाबतींत होत्याचें व यजमानाचें काहीं कर्म.

८. दक्षिण बाजूच्या 'हविर्धान' शकटाच्या उत्तर बाजूवरील चाकोरीजवळ अध्वर्यूनें यजमानाकडून म्हणविण्याचे 'निग्राभ' मंत्र व 'सोमाभिषव.'

९. सवनाहुतिमंत्र. ग्रह घेताना मंत्र म्हणावयाचे लागल उच्चनीचध्वनिविशेष. प्रात.सवनादि तिन्ही सवनाच्या आहुती पारिप्लवाधार. मथिग्रहाचा सस्रावहोम आणि 'मनु' व त्याचा पुत्र 'नाभानेदिष्ट' याची गोष्ट.

१०. प्रवृत्ताहुति. बहिष्पवमान'प्रसर्पण'.

११. 'पशुप्राप्तीसाठीं' कराव्या लागणाऱ्या 'चित्रायागा'च्या (सात देवताचा हा याग आहे) पुरोनुवाक्या १४ व वैकल्पिक याज्यापुरोनुवाक्या व 'कारीरीष्टी' (पर्जन्यार्थ)च्या उपयोगी मंत्र

द्वितीय प्रपाठक.

१. बहिष्पवमानापूर्वी, बहिष्पवमान गाऊं लागल्यावर, माध्यंदिन पवमान गाण्याचे वेळीं आणि आर्भवपवमानगायन सुरू करताना यजमानानें म्हणावयाचे 'होतृ'संज्ञक मंत्र, द्रोणकलश वगैरेंचें '*अभिमर्शन*'.

२. सोमयागसंबंधी सवनत्रय. पूतभृत्, आहवनीय इत्यादि ग्रहांचें समंत्रक अवलोकन.

३. सोम, व 'उपांशु' इत्यादि ग्रहांचें समंत्रक अवलोकन.

४. महावेदी तयार करण्याचीं साधनें (स्फ्य, परशु वगैरे) यांचें उपस्थान. आस्तावस्थल, आहवनीयादि अग्नि, सर्व-धिष्ण्या व ऋत्विज यांचें उपस्थान. सदामध्यें यजमानाचें उपवेशन.

५. सोमपानविधि, चमसाचें आप्यायन, हारुप्रायश्चित्तें, हारियोजनभक्षण आणि वेदीमध्यें पितरांच्या साठीं 'पिंडदान'.

६. पृषदाज्यलक्षण, पृषदाज्य ग्रहण करण्याचा प्रकार आणि पृषदाज्य सांडल्यास प्रायश्चित्त.

७. ग्रहयानें सामगांनां साम म्हणावयासाठीं यावयाची आज्ञा. यजमानानें शस्त्राचें व स्तोत्राचें दोहन करावयाचे मंत्र.

८. माध्यंदिनसवनांतील विशिष्ट होमाचे मंत्र. आग्नी-ध्रीयेंत करावयाचा 'वैधकर्मण' होम. 'पूतभृतां'त 'आशिर' ओतणें व 'ध्रुवे'चें अवेक्षण.

९. प्रतिगरलक्षण. प्रतिगर देण्याचे काल प्रतिगरांच्या शेवटीं उच्चारावयाचे सवनभेदानुसार भिन्न मंत्र.

१०. द्विदेवत्य(ऐंद्रवायव, मैत्रावरुण व आश्विन)ग्रहप्रचार.

११. 'त्रैधातवीया' इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

तृतीय प्रपाठक.

१. आग्नेय, ऐंद्राग्न व सौर्य या 'अतिग्राह्य'संज्ञक ग्रहांचा चार.

२. स्तोत्रोपाकरणाचे व प्रतिगराचे भिन्न मंत्र.

३. 'अदाभ्य' व 'अंशु' ग्रहसंबंधीं मंत्र.

४. २ ऱ्या अनुवाकांत गेलेल्या मंत्रांचें मार्जण.

५. विकृतिरूप 'द्वादशाह' यागातील शेषभूत असलेले पृश्निग्रह'.

६. 'गवामयन' नामक सत्रांतील 'पर' संज्ञक 'अतिग्राह्य' वेशेष.

७. सोमाहुतीच्या अंगभूतत्वानें 'आश्रावय' इत्यादि मंत्रांचें नेभाग.

८. अवभृथांगहोम. विधलोपहोम. उपस्थान.

९. 'वृषालम्भन'नामक एक विशिष्ट कर्म. (गाईच्या कळपांतला जुना बैल मारून त्याचा याग करावयाचा व कळपांत नवा बैल सोडावयाचा).

१०. पशुप्रायश्चित्तविशेष.

११. 'इंद्राग्निहरपती' यागाच्या, एकमेकांचे अग्नी एकमेकांच्या अग्नींत मिळले असतां करावयाच्या 'विविंची'नामक इष्टीच्या व 'देविका' संज्ञक हवींच्या याज्या पुरोनुवाक्या.

चतुर्थ प्रपाठक.

१. घेळी मारल्यावर तिच्या पोटांत गर्भ सांपडल्यास त्या गर्भाचें 'शिपिविष्ट' देवतोद्देशानें हवन व विशिष्ट दक्षिणा.

२. ऐश्वर्यादि कामना पूर्ण होण्यासाठीं 'यशा'लंभनाचे मंत्र.

३. वशायागाचा अधिकार कोणास आहे याचा विचार.

४. लढाई चालू असतां शत्रुसैन्यावर जय मिळावयासाठीं होम.

५. 'अभ्याताना'होम.

६. 'अभ्याताना'संज्ञक होमाचें व्याख्यान आख्यायिकेसह.

७. 'राष्ट्रभृत्' होमाचे मंत्र.

८. 'राष्ट्रभृत्' होमाचा काम्यविधि, राष्ट्रप्राप्ति, ग्रामलाभ, ओजस्वीपणा व राष्ट्रचालन इ.

९. 'देविका'संज्ञक काम्ययाग 'राजसूय' यागान्तर्गत.

१०. प्रयाण करावयाचें असल्यास अग्निहोत्र्यानें अग्नीचा समारोप करावयाचा विधि. वास्तुहोम व प्रवासविधि.

११. 'देवसु' हवींच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

पंचम प्रपाठक.

१. सोम व इष्टीचे शेष. दर्शपूर्णमासांगभूत 'अन्वारभणीया' इष्टि. 'सारस्वत' होम.

२. मौनिय ग्रहत्व. वसिष्ठ ऋषीचें माहात्म्य. इंद्रानें वसिष्ठांना 'स्तोमभाग'संज्ञक मंत्र दिल्याची हकीकत. सोमयागांत वसिष्ठकुलोत्पन्न मनुष्यास ब्रह्मत्व देण्याविषयीं नियम.

३. 'विष्णु'रूप यजमानानें विहारातिक्रमण करावयाचे मंत्र.

४. 'अतिमोक्ष'संज्ञक मंत्र व 'उदवसानीया' इष्टि.

५. 'आदित्य'ग्रहाचे मंत्र व यूपाचे उपस्थानमंत्र.

६. पत्नीच्या 'सन्नहन'प्रभृति कर्मांचे मंत्र.

७. दर्शपूर्णमासादि इष्टींत लागणाऱ्या जुहू वगैरे स्रुचा करावयास लागणारीं निरनिराळ्या वृक्षांचीं लाकडें.

८. दधिग्रहाचे मंत्र.

९. दधिग्रहसंबंधीं विधायक व्याख्यान.

१०. 'गवामयना'मध्यें घ्यावयाचे 'अतिग्राह्य' व 'प्राण' ग्रह.

११. पाशुक होम. अग्निप्रणयन, अग्निमंथन वगैरे.

—चतुर्थ काण्ड—

प्रथम प्रपाठक.

आग्निक (चयन) काण्ड—अग्निकरिः.

१. अग्निचित्यांगभूत होमाचे मंत्र. अभ्यादान.

२. विटा तयार करण्यासाठीं लागणारी माती अरण्यांतून नेणें जाणें.

३. माती खणणें.

४. खणलेली माती घेऊन येणें.

५. उखानिर्माणसंस्कार.

६. उखेचें उद्धूपन.

७. चयनागभूत यावव्यपशूच्या सामिधेनी.

८. आप्री.

९. अग्न्युत्पादन.

१०. अग्नीचें उद्धरण. यजमानानें आपल्या गळ्यात रुक्म बाधावयाचें विधान.

११. चातुर्मास्ययागातील 'वैश्वदेव'पर्वसंबंधीं याज्यापुरोनुवाक्या.

द्वितीय प्रपाठक (आग्नेयकाण्ड)—अग्निरूपे

१. 'विष्णुक्रम' संज्ञक मंत्रानीं करावयाचें विहाराक्रमण. शिक्य पाशमोचन. अश्वाहरण व आसदीवर अग्निस्थापन

२. आसदीवर ठेवलेल्या अग्नीचें 'वात्सप्र'संज्ञक मन्त्रानीं उपस्थान.

३. उखेंत ठेवलेला अग्नि चयनस्थलाकडे नेणें. अग्नीमध्यें समिधा देणें. अग्नि उचलणें. अग्नि गाड्यावर ठेवणें. अग्नीवर घृताक्त समिध देणें. क्षत्रिय यजमानाचे भिन्न मंत्र. भस्म पाण्यात टाकणें. अग्नि पुन्हा उखेंत ठेवणें. उखेंतील अग्नि प्रज्वलित करणें. *उख्याग्नीचें उपस्थान*

४. गार्हपत्यचिति. गार्हपत्यचितीच्या स्थलाची आखणी. आयतन खणणें वाळू पसरणें. खारी माती घालणें. खारी माती आणि वाळू यांचा मिलाफ. इष्टकांचें उपधान. विटांच्या थरावर मातीचा थर घालणें.

५. अग्निचयनाच्या स्थलाची नागरणी. गार्हपत्यचितीवर उखेंतील अग्नि ओतणें. शिक्यावून 'उखा' बाहेर काढणें. 'निर्ऋति' इष्टकांचें उपधान व उपस्थान. नागरणी करणाऱ्या लोकांना प्रैष. नागरण्याची दुसरी पाळी. दोन नागरटींच्या मधल्या स्थलाची नागरणी.

६. नागरून तयार केलेल्या स्थलात 'बीं' पेरणें.

७. नागरलेल्या स्थलातील दडे अगर मातीचीं ढेकळें फेंकणें. वाळू पसरणें.

८. रुक्माचें उपधान. अश्वाक्रमण. अश्वाच्या पावलाच्या ठिकाणीं कमलपत्राचें उपधान. रुक्माचें उपधान. पुरुषोपधान. पुरुषाभिमर्श. अमृन्मयी इष्टकांचें उपधान. (सुचा, उखल इ. इ.) व्याघारण.

९. 'स्वयमातृण्णा' इत्यादि इष्टकांचें उपधान. दूर्वेष्टकेचें उपधान. अपाढोपस्थान. दही व मध यानीं कासवाला अभ्यंजन. कासवाचें उपधान. इ.

१०. पशुशिराचें उपधान. पुरुषशिराचें उपधान. अश्वादि ४ शिरांचें उपधान. सर्पमंत्रपठन.

११. चातुर्मास्यांतर्गत 'वरुणप्रघास'पर्वाच्या या०पु०.

तृतीय प्रपाठक.

१. अग्निचयनसंबंधीं पहिल्या प्रस्तराच्या 'अपस्या' नामक इष्टकांचें उपधान

२. 'प्राणभृत्' इष्टकांचें उपधान.

३. 'अपानभृत्' इष्टकांचें उपधान.

४. दुसऱ्या प्रस्तराच्या आश्विनी, प्राणभृदाश्विनी, ऋतव्या आश्विनी, प्राणभृदाश्विनी व अपस्या(वृष्टिसनि)इष्टकांचें उपधान.

५. 'वयस्या'नामक इष्टकांचें उपधान.

६. तिसऱ्या प्रस्तरासंबधीं 'स्वयमातृण्णा', 'दिश्या' व प्राणभृत् संज्ञक इष्टकांचे उपधान.

७. बृहती व वालखिल्यसंज्ञक इष्टकांचें उपधान.

८. चौथ्या प्रस्तराच्या 'अक्ष्णयास्तोमीया'नामक इष्टकांचें उपधान.

९. अवशिष्ट राहिलेल्या 'अक्ष्णयास्तोमीया'नामक इष्टकांचें उपधान

१०. सृष्टी इष्टकांचें उपधान.

११. व्युष्टी इष्टकांचें उपधान.

१२. पाचव्या प्रस्तराच्या 'असपत्नी' व 'विराजा' नामक इष्टकांचें उपधान.

१३. चातुर्मास्यांतर्गत 'साकमेध' पर्वसंबधीं याज्यापुरोनुवाक्या

चतुर्थ प्रपाठक.

१. पाचव्या प्रस्तराच्या 'स्तोमभागा' नामक इष्टकांचें उपधान.

२. 'नाकसदा' इष्टकांचें उपधान.

३. 'चोडा' इष्टकांचें उपधान.

४. 'छंद' नामक इष्टकांचें उपधान.

५. 'सयुजा', 'कृत्तिका' व 'मण्डला' इष्टकांचें उपधान.

६. 'विश्वज्योतिष,' 'वृष्टिसनि', 'आदित्या', 'घृतेष्टका' आणि 'यशोदा' नामक इष्टकांचें उपधान.

७. 'भूयस्कृद्', 'अग्नीष्टका,' 'द्रविणोदा', 'आयुष्या' व 'ऋतव्या' नामक इष्टकांचे उपधान.

८. 'इंद्रतनु' इष्टकांचें उपधान

९. 'यज्ञतनु' इष्टकांचें उपधान.

१०. 'नक्षत्र' इष्टकांचें उपधान.

११. 'ऋतव्या' नामक इष्टकांचें उपधान.

१२. सहावा प्रस्तर.

१३. अश्वमेधांतर्गत 'सर्वपृष्ठा'नामक इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

पंचम प्रपाठक.

१. चितानीवर रुद्रहोम. शिवस्वरूपवर्णन. नमस्कार.

२,३ व ४. दोन्ही बाजूंनीं नमस्कार असणारे मंत्र.

५,६,७,८,९ व १०. नमस्कारमंत्र.

११. रुद्रप्रार्थनेसाठीं कांहीं मंत्र.

१२. रुद्रप्रार्थनेचे मंत्र तीन मजूच्या सह.

षष्ठ प्रपाठक.

१. उदकधारेनें 'मांडलेल्या चयनाला' परिषेक. चयनाभोंवतीं प्रदक्षिणा फिरणें. वेतसशाखा, शेवाळ व बेडूक या तीन पदार्थांचें चितीवर निकर्षण. अग्न्यधिरोहण. स्वयमातृण्णाव्याघारण. दहीं व मध मिश्रित करून दर्भमुष्टीनें चितीवर शिंपडणें. प्रत्यवरोहण. संचिताहुति.

२. वैश्वकर्मणहोम. उदकाञ्जलिहोम.

३. अग्निप्रणयन, अग्नीचें उद्यमन(उचलणें), अग्नि घेऊन जाणें, आग्नीध्रीयेमध्यें अश्मा (धोंडा) स्थापन करणें, चयनाच्या पुच्छप्रदेशाजवळ अग्नि घेऊन जाणें. इ.

४. अप्रतिरथ सूक्त.

५. अग्नीची स्थापना. चित्यग्नीवर चढणें. स्वयमातृण्णेच्या ठिकाणीं दह्यानें भरलेल्या उंबराच्या स्रुचीचा होम. स्वयमातृण्णेवर अग्निस्थापन. उंबराच्या अगर शमीच्या समिधांचें हवन. पूर्णाहुति व मारुतपुरोडाशहोम.

६. अश्वमेध करणाऱ्या यजमानानें कवच वगैरे धारण करणें. धनुष्य घेणें. धनुष्याच्या दोरीला स्पर्श करणें.

७,८ व ९. अश्वस्तोमीय होम.

सप्तम प्रपाठक.

१–११. 'वसोर्धारा'नामक होम.

१२. वाजप्रसवीय होम. दुधाचा होम. वातनामांचें हवन. अग्निचयन करणाऱ्या यजमानानें पाळावयाचे व्रतनियम.

१३. अग्नियोग, अग्न्यभिमर्शन व पुनश्चितिविधान.

१४. धिष्ण्येष्टकाच्या उपस्थानाचे 'विहव्य'नामक मंत्र.

१५. अश्वमेधान्तर्गत 'मृगारि' इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

—पंचम काण्ड—

प्रथम प्रपाठक (चतुर्थ काण्डाचें ब्राह्मण)—अग्निक्रिया:

१. सावित्र होम. अभ्यादान.

२. 'उखा' करण्यासाठीं माती आणण्याकरितां घोडा घेऊन जाणें.

३. मृत्तिकेचें आक्रमण. भूसंस्कार.

४. माती खणणें व कृष्णाजिनावर ठेवलेल्या कमलपत्रावर माती घेणें.

५. भरून घेतलेली माती यज्ञभूमीच्या ठिकाणीं आणणें.

६. उखा तयार करणें.

७. उखेचे उद्धूपनादि संस्कार व उखा भाजून काढणें.

८. पुरुषशिराचा संस्कार व वायव्यपशूंचें अनुष्ठान.

९. उखेंतील अग्नीचें प्रज्वलन.

१०. उख्याग्नीवर समिध देणें.

११. अश्वमेधसंबंधीं 'आप्री'संज्ञक ऋचा व याज्यापुरोनुवाक्या.

द्वितीय प्रपाठक.

१. विष्णुक्रम. 'वात्सप्र'संज्ञक उपस्थान.

२. उख्याग्नीवर समिध देणें. प्रयाण. साठलेलें भस्म वाहून टाकणें.

३. गार्हपत्यचिति.

४. गार्हपत्यचितीवर माती पसरणें. 'निर्ऋति'नामक इष्टकाचें उपधान.

५. चयनस्थलाची मोजणी.

६. सिकतानिर्वपण. कमलपत्राचें उपधान.

७. रुक्म, पुरुष व अमृन्मयी इष्टकाचें उपधान. रुक्मावर व्याघारण करणें.

८. स्वयमातृण्णा, दूर्वा, अषाढा व कासव यांचें उपधान.

९. पुरुषशिराचें उपधान. अश्वादिशिरांचें उपधान.

१०. अपस्या, प्राणभृत् व सयत् या इष्टकाचें उपधान.

११. अश्वमेधसंबंधीं अनुष्ठान. सुयांनीं मार्गांची कल्पना.

१२. अश्वशरीराचें 'विशसन' (फाडणें).

तृतीय प्रपाठक.

१. अश्विनी, ऋतव्या, अपस्या, वयस्या व प्राणभृत् इत्यादि इष्टकाचें उपधान.

२. स्वयमातृण्णा, दिश्या, प्राणभृत्, छंद व वालखिल्य इष्टकांचें उपधान.

३. 'अक्ष्णयास्तोमीया' नामक इष्टकाचें उपधान.

४. 'अक्ष्णया' इष्टकाचें उपधान.

५. 'असपत्ना' इष्टकाचें उपधान.

६. 'स्तोमभागा' इष्टकाचें उपधान.

७. 'नाकसद्' 'चोडा' 'स्वयमातृण्णा' व विकर्णी इ० इष्टकाचें उपधान.

८. सहाव्या प्रस्तरासंबंधीं 'छंद'नामक इष्टकांचें उपधान.

९. 'सयुजा' 'नक्षत्र' 'मंडला' 'विश्वज्योतिष' इष्टकाचें उपधान.

१०. 'वृष्टिसनि' 'सयानी' व 'घृतेष्टका' इत्यादि इष्टकाचें उपधान.

११. 'आग्नेय्या' 'द्रविणोदा' 'आयुष्या' 'अग्निहृदया' व 'ऋतव्या' या इष्टकाचें उपधान.

१२. 'अश्वमेध'विधान.

चतुर्थ प्रपाठक.

१. 'इन्द्रतनू' 'यज्ञतनू' व 'ज्योतिष्मती' इष्टकाचें उपधान.

२. 'ऋतव्या' 'अधिपत्नी' यांचें उपधान. हजार सोन्याचे रज मिसळलेल्या जलानें 'चिती'चें प्रोक्षण.

३ 'शतरुद्रीय'होम व त्याचें विधान.

४. उदकानें भरलेल्या घड्याच्या धारेनें चितीला परिषेक. मण्डूकविकर्षण, उपानद्धारण व चित्यधिद्रवण.

५. चितीचें (चयनाचें) व्याघारण. मध मिसळलेल्या दह्यानें चितीचें अवोक्षण आणि 'वैश्वकर्मण' होम.

६. समिदाधान, अग्निप्रणयन व 'अप्रतिरथ' सूक्त.

७. चितीवर चढणें व त्या ठिकाणीं अग्नि स्थापन करणें.

८. 'वसोर्धारा' होम धारेचा प्रकार.

९. 'वाजप्रसवीय' होम, आग्नीध्र व यजमान यांचे कांहीं नियम, राष्ट्रभृत् होम, वातनाम होम व त्याचा प्रकार.

१०. पुनश्चिति (अग्नियोग).

११. निरनिराळ्या कामनापरत्वें १८ प्रकारचे 'चिती' (चयन). विहव्योपस्थान (धिष्ण्योपस्थान).

१२. अश्वमेधसंबंधीं बहिष्पवमानांत गावयाच्या ऋचा, स्तोम व सामें.

पंचम प्रपाठक.

'ब्राह्मण' (अग्निकांडांतील मंत्रशेष). 'उपानुवाक्य'.

१. 'चिति'संबंधीं उत्सृष्ट पशूंचा 'विधि'. वायव्यपशूंचें विधान, साग्निचित्य क्रतूंच्या दीक्षणीयेंतील विशेष व वैश्वानरयाग

२. चयनाचें विधान, चयनाचें फल व 'उख्याग्नि'धारण.

३. पुरुषशिराचें उपधान. 'वामभृत्'चें उपधान.

४. 'रेतःसिक्'इष्टकोपधान. अग्निचयन करणाऱ्या यजमानानें पाळावयाचे नियम सचिताहुतिहोम.

५. हिरण्येष्टका व स्वयमातृण्णा यांचें उपधान

६. दिवसाचीं रूपें व लोकपृणेष्टकेचें उपधान

७. यूपैकत्वादि. चितीचें पुच्छ व आत्मा यांच्या संधीवर इष्टकोपधान व धनुष्प्रदान.

८. चितग्नीचें उपस्थान.

९. अग्नउदध इत्यादि पांच आहुती, आरोहावरोह जप शेवटल्या इष्टकेवर 'गवीधुक्' चरूचें उपधान व सचिताग्नीचें प्रोक्षण.

१०. सर्पाहुति व अग्निविमोकाहुति.

११. अश्वमेधशेषभूत 'एकादशिन' पशु.

षष्ठ प्रपाठक (उपानुवाक्य).

१. कुंभेष्टकोपधान मंत्र.

२. कुंभेष्टकोपधानविधान व पशूपधान.

३. भूतेष्टकोपधान, देवसुहवि व अभिषेक.

४. दर्भांच्या ठोंबावर द्यावयाच्या ५ आहुती व चितग्नीचें विधान.

५. तापश्चिति.

६. उपानहधारण विधान, वैश्वानर पुरोडाश व प्रशंसा.

७. दीक्षेचे विकल्प.

८. अन्वारोहण. चितीचें माप, द्विपाहस्तादिविधान, अग्निचयन केलेल्या यजमानानें पाळावयाचे नियम व 'रेतःसिक्' इष्टकेचें उपधान.

९. उख्याग्नि आसंदीवर ठेवणें, शिक्यलक्षण, उलूखलमुसलोपधान व उख्याग्नीवर समिदाधान.

१०. त्रिचितीकपंचचितीकादि विधान.

११–२३. अश्वमेधसंबंधीं शेषभूत असे 'एकादशिन'-संज्ञक पशू.

सप्तम प्रपाठक.

१. चितीला अभिमर्श, चितीच्या दक्षिणोत्तर घोडे उभे करणें, हिरण्यपात्र मधानें भरून तें अवलोकन करणें व हुंगणें.

२. वृषभेष्टकाचें व प्राजापत्येष्टकाचें उपधान. उख्याग्नीवर काष्ठ घालणें, 'आज्य'संज्ञक ५ इष्टकाचें उपधान, आग्रयणनिर्वाप आणि हविःशेषभक्षण.

३. 'वज्रिणी' इष्टकाचें उपधान, शतरुद्रीयविधान, वसोर्धाराहोम, आज्यशेषांत 'मध्वौदन'निर्वाप व त्याचें प्राशन.

४. आहुती. 'राष्ट्रभृत्' इष्टकाचें उपधान.

५. उख्याग्नीचा नाश झाल्यास काय करावें? पर्याकाहुति. प्रथम व द्वितीय चिति, दिश्येष्टका, तृतीय चिति, लोकपृणा आणि चतुर्थ व पंचम चितींचें प्रशंसन.

६. अग्निचयनानंतर १ वर्षपर्यंत 'पक्षि'भक्षणाचा निषेध. चितीवर कोणत्या दिशेनें चढावें? हिरण्येष्टकोपधान. 'रुक्'नामक आहुति, स्वयंचितिजप व अग्निचयन केल्यावर स्त्रीसंग केल्यास प्रायश्चित्त म्हणून 'मैत्रावरुणी' आमिक्षा करावयाची.

७. वैश्वकर्मणहोम. आकृतिहोम.

८. स्वयंचितिजप. कूर्मोपधानसंबंधीं वैकल्पिक मंत्र. इष्टकाचें सवर्णीकरण.

९. अग्नीचें ग्रहण प्रश्नोत्तररूपानें चयनाची प्रशंसा. हिरण्येष्टकोपधान.

१०. पशुशिराच्या उपधानासंबंधीं विधानविशेष. (अग्निब्राह्मण समाप्त)

११–२६. 'शरीरहोमादि' मंत्र.

—षष्ठ काण्ड—

प्रथम प्रपाठक (सोममंत्राचें ब्राह्मण).

१. प्राग्वंश निर्माण करणें, क्षुरकर्म व दीक्षासंस्कार.

२. दीक्षाहुति.

३. कृष्णाजिन, वस्त्र व मेखला यांनीं दीक्षा करणें व कृष्णविषाणानें खाजविणें.

४. दीक्षा घेतलेल्या यजमानाला दण्ड देणें, यजमानाचें मुष्टीकरण व वाङ्यमादि नियमांचें अनुष्ठान.

५. प्रायणीया 'इष्टि'.

६. तांबड्या रंगाची गाय देऊन सोम विकत घेणें.

७ सोमक्रयिणी गाईला घेऊन जाणें

८. सोमक्रयिणीच्या पावलाचा संग्रह.

९. सोमवल्लीची मोजणी.

१०. दुसऱ्या पदार्थांनीं सोमाची खरेदी.

११. विकत घेतलेला सोम गाड्यांत घालून घेऊन जाणें.

द्वितीय प्रपाठक.

१. आतिथ्येष्टि, मंथन.
२. तानूनप्त्र व अवांतर दीक्षा.
३. 'उपसत्' इष्टि.
४. महावेदीकरण.
५. व्रतनिर्णय.
६. कामनापरत्वें यागभूमि.
७. उत्तरवेदी.
८. उत्तरवेदीचें व्याघारण.
९. हविर्धान.
१०. सद तयार करणें.
११. उपरव तयार करणें.

तृतीय प्रपाठक.

१. धिष्ण्या.
२. वैसर्जन होम व अग्नीषोमप्रणयन.
३. यूपच्छेदन व कामनापरत्वें यूपाचीं प्रमाणें.
४. यूपस्थापन.
५. अग्निमंथन.
६. पशूचें उपाकरण.
७. सामिधेनी, आघार व प्रयाज.
८. पशूचें पर्यग्निकरण व पशूचें संज्ञपन (हिंसन).
९. पशूच्या प्राणांचें आप्यायन व वपाहोम.
१०. पशुपुरोडाशाचा निर्वाप, याग व अनुयाग.
११. वसाहोम, पशिष्टा व अनूयाज.

चतुर्थ प्रपाठक.

१. शुदकाड (औपयाजिक) होम व हृदयशूलोद्वासन.
२. वसतीवरीचें ग्रहण, परिहरण आणि स्थापन.
३. सोमोपावहरण. प्रातरनुवाक.
४. सोमाचा 'अभिषव'.
५. उपांशु.
६. अंतर्याम.
७. ऐंद्रवायव.
८. मैत्रावरुण.
९. आश्विन.
१०. शुक्र व मथी ग्रह सोमरसानें भरून घेणें व ठेवणें.
११. आग्रयण ग्रह सोमरसानें भरून घेणें व ठेवणें.

पंचम प्रपाठक.

१. उक्थ्यग्रह व उक्थ्यग्रहप्रचार.
२. ध्रुवस्थालीग्रहण. होतृचमसामध्यें ध्रुवस्थालींतील सोमरस ओतणें.
३. ऋतुग्रहविधान व ऋतुग्रहप्रचार.
४. ऐंद्राग्नग्रह व शुक्रपात्रांत 'वैश्वदेव'संज्ञक ग्रह भरून घेणें.
५. मरुत्वतीय ग्रह व माहेंद्र ग्रह.
६. आदित्यग्रहप्रचार.
७. सावित्र ग्रह व वैश्वदेव ग्रह.
८. पात्नीवतग्रह. नेष्ट्यानें पत्नीला घेऊन जाणें व पत्नीजनींतील उद्गात्याला स्राव करणें.
९. हारियोजन ग्रह.
१०. ग्रहाचें प्रशासन व ग्रहग्रहणाचे वेळीं 'उपयाम' विधान.
११. ग्रह, चमस व स्थाली इत्यादिकांची प्रशंसा व सवनीय पुरोडाश.

षष्ठ प्रपाठक.

१. दाक्षिणहोम, ब्राह्मणलक्षण व दक्षिणादान.
२. समिष्टयजुर्होम.
३. अवभृथयजुर्होम व अवभृथविधि.
४. यूपैकादशिनी.
५. पश्वैकादशिनी.
६. पात्नीवतपशु.
७. सौम्य चरु व मैत्रावरुणी वशा.
८. अतिग्राह्य.
९. अदाभ्य.
१०. अंशु.
११. षोडशी ग्रह आणि षोडशी शस्त्र विधान.

—सप्तम काण्ड—

प्रथम प्रपाठक (सोमभेद काण्ड)

१. अग्निष्टोमविधान, अग्निष्टोमाचें 'ज्योतिष्टोम' हें पर्यायनाम, अश्व, गर्दभ व अश्वतर (खेचर) यांची उत्पत्ति, चातुर्वर्ण्याची उत्पत्ति, प्रजा किंवा सर्व कामना प्राप्त होण्यासाठी अग्निष्टोम, अग्निष्टोमाचें विराट् स्वरूप, अग्निष्टोमसंबंधीं प्रजापतीचें कर्तृत्व, अग्निष्टोमाची सृष्टिसाधनरूपता, स्तोमसंख्या, स्तोमाचें स्वरूप, सर्व सत्रामध्यें अग्निष्टोम संस्थेचें प्राथम्य व अग्निष्टोम यज्ञाचें प्रकृतिरूप.

२. स्तोमाचें मुख्यत्व, त्रिवृदादि स्तोमाची उत्पत्ति, त्याचें ज्योतिरत्व, त्यांच्या अनुष्ठानानें मिळणारीं फलें व अग्निष्टोमाचें प्रतिष्ठितत्व.

३. सर्व क्रतूमध्यें अग्निष्टोमाप्रमाणेंच 'अतिरात्र' क्रतूचें प्राथम्य. अतिरात्राचें विधान व अतिरात्राचें सर्वस्तोमत्व.

४. एकाह, अहीन व द्विरात्रादि क्रतु. 'अंगिरसांनीं' केलेला द्विरात्र क्रतु. त्यासंबंधीं आख्यान व राजानें करावयाचा 'व्युष्टिद्विरात्र' नामक क्रतु.

५. त्रिरात्र, तत्संबंधी आख्यान, पृथिवीची उत्पत्ति, वराह अवताराची कल्पना, वस्वादि देवसृष्टि, या यागाची सहस्रदक्षिणा व 'सहस्रतमी' गाय.

६. 'सहस्रतमी' गाईची उत्पत्ति, सहस्रतमीची प्रशंसा व तदंगभूत होम.

७. सहस्रतमी (गाई)चें दान. गर्गत्रिरात्र.

८. अत्रींनीं केलेला 'चतूरात्र'नामक क्रतु. त्यासंबंधीं आख्यायिका व चतूरात्रानें मिळणारें प्रजाप्राप्तिरूप फल.

९. जामदग्न्यानीं केलेला 'चतूरात्र' याग, त्यासंबंधीं आख्यायिका, चतूरात्रयागाचें 'पुष्टि'रूप फल. जामदग्न्य हा 'पुष्टि'संप्रदायाचा प्रवर्तक. या यज्ञाच्या उपसत् इष्टींतील विशेष.

१०. प्रजेची प्राप्ति करून देणारा पंचरात्र यज्ञ, संवत्सरा-स्थान, ऋतूंची उत्पत्ति, मर्मेमध्यें वक्तृत्व प्राप्त होण्यासाठीं हा याग करावयाचें विधान.

अश्वमेधसंबंधीमंत्र ११–२०

११. अश्वाला रशना (दोरी) बांधणें

१२. अश्वाच्या उजव्या कानात करावयाचा मंत्रजप व होम.

१३. उद्रावसंज्ञक होम

१४. धृतिसंज्ञक होम, पूर्वसंज्ञक होम

१५. पूर्वदीक्षा होम

१६. पूर्वदीक्षा

१७. एकविंशतिनी दीक्षा.

१८. ऋतुदीक्षा.

१९. अश्वचरित होम.

२०. सांनिनहोम

(या प्रपाठकांत 'पंचरात्रा'पर्यंत 'अहीन'संज्ञक क्रतू आले आहेत)

द्वितीय प्रपाठक. (षड्रात्रादि 'अहीन' क्रतू).

१. षड्रात्र क्रतूचें 'देवमनत्व'. अनेक यजमानांनीं मिळून हा क्रतु करावा असा विधि. आग्नीध्रीय व हविर्धान हे दोन मंडप पिंपळाच्या लाकडांनीं बांधावयाचा विशिष्ट विधि या यज्ञांतील यूपविशेष आणि कालभेदानें अनुष्ठानाचा प्रकार

२. सप्तरात्र क्रतु त्यासंबंधीं आख्यायिका. या यज्ञांत येणारे महाव्रतांतील कांहीं विशिष्ट धर्म. सहा दिवस 'बृहत्' व 'रथंतर' हीं सामें नित्य गावयाचा विधि.

३. अष्टरात्र क्रतु आख्यायिकेसह (आठवा अतिरात्र).

४. क्षुधेची पीडा निवारण होऊन पुष्कळ धान्य पिकावें म्हणून करावा लागणारा 'नवरात्र' क्रतु. ज्योति, गौ व आयु हीं ३ दिवसांचीं विशिष्ट नांवें. या दिनत्रयाच्या ३ आवृत्तींनीं हा क्रतु सिद्ध होतो हा क्रतूलाच आणखी एक 'शल्ली पिशंग' असें पर्याय नाव.

५. प्रजोत्पादन व पापक्षय करणारा दशरात्र क्रतु. तदंगभूत होम व आख्यायिका. हा क्रतूनें 'अभिचारनाश' हेंहि एक फल आहे

६. 'एकादशरात्र' क्रतूचें विधान क्रतूंनीं केलेलें 'एकादशरात्र'नामक मंत्र.

७. पाम्यग्रहाचा अनुष्ठानप्रकार, द्वादशाहाचे समूढ व न्यूढ हे २ प्रकार

८. समूढ व न्यूढ यांचीं लक्षणें.

९. द्वादशाहांतर्गत एकादशाहापर्यंतचीं विहित कृत्यें. द्वादशाहाचे 'सत्र' व 'अहीन' हे दोन प्रकार.

१०. 'अहीन' द्वादशाहामध्यें पशुसंबंधीं हवि.शेषभक्षणाचा व दक्षिणाप्रतिग्रहाचा निषेध. द्वादशाहाच्या शेवटल्या दिवशीं करावयाचा दीक्षाविशेष.

११. समविषम संख्यानीं अन्नादि पदार्थांचा होम.

१२–२०. ११ व्या अनुवाकांतीलच विषय

तृतीय प्रपाठक (सत्रें)

१. द्वादशाहाचा शेषभूत म्हणून दहाव्या दिवशीं करावयाचा विशेष विधि भूमिस्तव प्रतिगराचे वेळीं होत्यानें म्हणावयाचा चतुर्होतृसंज्ञक मंत्र

२. 'अहीन' द्वादशाह क्रतु करणाऱ्याची प्रशंसा व या क्रतूंत आर्त्विज्य करणाराची निंदा

३. त्रयोदशरात्र

४. चतुर्दशरात्र

५. चतुर्दशरात्र (दुसरा).

६. पंचदशरात्र

७. पंचदशरात्र (दुसरा)

८. अन्नादत्व प्राप्त होण्यासाठीं 'सप्तदशरात्र'.

९. ब्रह्मवर्चस व अन्नाद्यत्व प्राप्त करून देणारा 'विंशतिरात्र'. तत्संबंधीं आख्यायिका.

१०. एकविंशतिरात्र अश्वमेधसंबंधी

११. 'आप्ति'नामक होममंत्र.

१२. 'पर्याप्ति'नामक होममंत्र

१३. 'आभू'नामक होममंत्र

१४. 'अनुभू'नामक होममंत्र

१५. 'वैश्वदेव'नामक होममंत्र

१६. पश्वंगहोममंत्र

१७ व १८. उपहोम मंत्र

१९. 'ओषधि'नामक मंत्र.

२०. 'वृक्ष'नामक मंत्र

चतुर्थ प्रपाठक.

१. चतुर्विंशतिरात्र

२ चतुर्विंशतिरात्र (दुसरा), दारिद्र्यमोचन व पापमोचन करणारा.

३. ओषधि व वनस्पति उत्पन्न होण्यासाठीं व अन्नाद्यत्व प्राप्त होण्याकरितां 'त्रिंशद्रात्र'.

४. द्वात्रिंशद्रात्र

५ त्रयस्त्रिंशद्रात्र

६. षट्त्रिंशद्रात्र

७ एकोनपंचाशद्रात्र.

'संवत्सर' सत्र ८–११.

८. दीक्षाकाल (माघ शुद्ध ११)

९. दीक्षा व उपसद्.

१०. 'प्रायणीय' नामक पहिला दिवस.

११. मासगतकृत्ये [हे देवचक्र होय].

अश्वमेध संबंधी मंत्र १२–२२.

१२. अपाव्यहोम

१३. अपाहोम.

१४. अपाहोम.

१५. पुनःप्रहार

१६. यव्यनामक होम.

१७. गव्यनामक होम.

१८. ब्रह्मोद्य (प्रश्नोत्तररूपानें).

१९. मेलेल्या अश्वाकरिता राजपत्न्यांचा विलाप. राजपत्नीचा मृताश्वाशीं समागम.

१०. अश्वाचा (मरण्यापूर्वी करावयाचा) उपचार.

११. अन्नहोमशेष.

१२. प्रमुक्तिनामक होम.

पंचम प्रपाठक (संवत्सरसत्रातील विशेष).

१. 'संवत्सर'सत्राचें विधान.

२. दशमासद्वादशमासविकल्प

३. पृष्ठ्य-षडहाचे 'पृष्ठ्य-षडह' व 'अभिप्लवःषडह' हे दोन प्रकार.

४. उत्तरपक्षामध्यें (दुसऱ्या सहामाहींत) अनुष्ठानाचा विशेष प्रकार.

५. परस्परमात्सर्यानें सुरू झालेल्या दोन गवामयनामधील विशेष

६. महिन्यामहिन्यास करावा लागणारा काहीं अनुष्ठानाचा उत्सर्ग व त्याऐवजीं करावयाचें काहीं अपूर्व अनुष्ठान.

७. तत्संबंधी विशेष

८. महाव्रत.

९. सामगायन, दुदुंभिवादन.

१०. 'वीणा'नामक ततुवाद्य. दासींचें नृत्य.

१२. पन्नास (अन्नहोमाच्या) आहुती

१२. अन्नहोमाच्या एकावन्न आहुती.

१३. परिधिमंत्र.

१४. सर्वपृष्ठेष्टि.

१५. सर्वपृष्ठेष्टीसंबंधी हवींची उत्पत्ति, विधान व प्रयोग. सोमाचा अभिषव करणाऱ्यानें दिग्विजय करावयाचा. दश दिशांच्या अधिपतींचा याग

१६. रूप्यानें मढविलेला 'महिम'नामक ग्रह.

१७. सुवर्णानें मढविलेल्या 'महिम'नामक ग्रह.

१८. अन्नहोममंत्र. ब्रह्मवर्चसनामक होम.

१९. अश्वाचें अनुमंत्रण.

२०. अन्नहोमाचे दुसरे मंत्र.

२१. अश्वाला काहीं रोग वगैरे झाल्यास प्रायश्चित्तार्थ कराव्या लागणाऱ्या इष्टी.

२२. अनुनिर्वाप्य 'मृगारि' इष्टि.

२३. सन्नतिहोम.

२४. यजमानवाचन.

२५. जगदात्मरूपानें अश्वाची स्तुति. विराड्रूपानें अश्वोपासनाप्रतिपादक विधान.

येथें तैत्तिरीय संहितेची अनुवाक्वार विस्तृत अनुक्रमणिका संपली. यजुर्वेदातील विषयाचें प्रास्ताविक वर्णन पूर्ण व्हावयास संहितेप्रमाणें ब्राह्मणाची व आरण्यकाचीहि अनुवाकवार *अनुक्रमणिका देणें अवश्य आहे. म्हणून या अनुक्रमणिका पुढें* देत आहों.

—तैत्तिरीय ब्राह्मणाची अनुक्रमणिका—

प्रथम कांड.

प्रथम प्रपाठक.

१. शुक्र व मंथी या ग्रहाच्या प्रचारासंबंधी मंत्र.

२. ब्राह्मणादि वर्णपरत्वें विशिष्ट नक्षत्रावर व विशिष्ट ऋतूमध्यें 'अग्न्याधान'कालविचार.

३. संभारप्रक्षेपमंत्र

४. आयतनपरत्वें अग्नीचें स्थापन. अग्निस्थापनाचा अनुक्रम. यासंबंधीं आख्यायिका

५. अग्न्याधानसंबंधीं काहीं विशेष. 'पवमान' हवी.

६. पवमान हवींचा विस्तार, इतर हवी व दक्षिणा.

७. *अग्न्याधान(स्थापन)मंत्र.*

८. अग्न्याधान मंत्राचें ब्राह्मण.

९. ब्रह्मौदन(चरु)संबंधीं विधान.

१०. 'पुनराधान' विधान.

द्वितीय प्रपाठक.

१. आधानोपयुक्त मंत्र.

२. (गवामयनांतील विशेष) 'विषुवत्' नामक मुख्य दिवस व त्याच्या मागचे पुढचे ४१४ दिवस.

३. विषुवत् (मध्यम) दिवशीं घ्यावयाचे अतिग्राह्य.

४. 'दिवाकीर्त्य' नामक सामें.

५. पशूंसंबंधीं संख्या व विधान (वैष्णवादि ९ पशु).

६. महाव्रत. अध्वर्युप्रभृति ऋत्विजांचें सामगायन. ब्राह्मण व शूद्र यामधील कलह.

तृतीय प्रपाठक.

१. *पुनराधानसंबंधीं आज्यभागाविषयी विशेष विधान* सांगण्यासाठीं एक आख्यायिका.

'वाजपेय' ब्राह्मण २–९.

२. 'वाजपेय'विधान.

३. अतिग्राह्यादि विशिष्ट ग्रह.

४. क्रतुपशु व प्राजापत्यपशु विधान.

५. सावित्रहोम. रथसंबधीं मन्त्र.

६. रथारोहण. दुंदुभिवादन.

७. तार्प्य(तुपांत भिजविलेलें वस्त्र)वस्त्रपरिधान. वाजप्रसवीय होम. यूपारोहण.

८. अन्नहोम. अभिषेक.

९. उज्जिति मन्त्र. अतिग्राह्य मन्त्र.

१०. पिंडपितृयज्ञविधि.

चतुर्थ प्रपाठक.

१. ग्रहग्रहणविधान, उपांशुग्रहहोम, इतर ग्रहाचें विधान आणि मृन्मय पात्रें व लाकडी पात्रें यांची उत्पत्ति

२. 'सौत्रामणि'शेषभूत मन्त्र.

३. अग्निहोत्र(होम)विषयक प्रायश्चित्तें (दोहाविषयीं).

४. अग्निहोत्रहोमसंबंधी (अग्निविषयक) प्रायश्चित्तें.

५. सोमयागांतर्गत प्रात सवनादि सवनत्रयगत सोमातिरेकप्रायश्चित्त.

६. एकाच गावात अनेक सोमयाग होत असताना करावयाचे कांहीं विशिष्ट विधी. 'सत्रा'संबधीं काहीं विशेष कोणी मृत झाल्यास पुढील तजवीज.

७. यूपाला पुन्हा अंकुर वगैरे फुटले, अग्नी विझले, अशा प्रकारच्या कांहीं दोषाचीं प्रायश्चित्तें.

८. आत्मशुद्धतेचे मन्त्र (पवमान).

९. राजसूयातर्गत 'चातुर्मास्य'यागशेष आख्यायिकेसह.

१०. चातुर्मास्यसंबधीं विशेष विधि.

पंचम प्रपाठक.

१. विकृतिरूप चयनात उपयुक्त असे नक्षत्रेष्टकोपधान मंत्र.

२. कर्मानुष्ठानाकरिता पुण्यकालनिर्णय, देवनक्षत्रें व यमनक्षत्रें.

३. दिवसविभागपरत्वें पुण्यकालनिर्णय. प्रात संगवादि कालविभाग

४. सोमग्रहणसाधनभूत पात्रांची प्रजापतीपासन उत्पत्ति.

५. चातुर्मास्यशेषभूत वपनमन्त्र.

६. वपनाचा विधि.

७. अग्निचयनशेषभूत इष्टकोपधान मन्त्र.

८. 'अथर्वशिर'नामक इष्टकाच्या उपधानाचे मन्त्र.

९. सोमशेषभूत दीक्षा, प्रायणीया, आतिथ्या, उपसत् आणि बहिष्पवमानोपक्रम.

१०. सोमागभूत त्रिवृदादि स्तोमांचीं रूपें.

११. सवनीयपशुपुरोडाश.

मान छंदांचा विचार व छंदाची रचनापरता.

षष्ट प्रपाठक.

१. अनुमत्यादि इष्टी, नैर्ऋतयाग.

२. चातुर्मास्यातर्गत वैश्वदेवपर्वसंबधी हवी.

३. वैश्वदेवपर्वशेष.

४. वरुणप्रघासपर्वसंबधीं हवी.

५. वरुणप्रघासशेष

६. अनीकवती, सातपना व गृहमेधीया इष्टी.

७ क्रीडिनेष्टि

८ महापितृयज्ञ.

९. महापितृयज्ञाचा अनुष्ठानप्रकार.

१०. 'त्र्यंबक' व 'आदित्य' याग

सप्तम प्रपाठक.

१. 'शुनासीरीय' पर्व. इंद्रतुरीय याग पंचावत्तीय व अपामार्ग होम.

२. 'देविका' संज्ञक हवि.

३. 'रत्नि' नामक हवि.

४. देवसुहवि.

५. जलाहरण.

६. जलसंस्कार.

७. दिग्विजयध्यान.

८. अभिषेक

९. रथारोहण.

१०. यजमानाचें सर्वसेव्यत्व.

अष्टम प्रपाठक.

१. 'राजसूय'यागसंबधीं 'संसृप'संज्ञक हवि.

२. दशपेय याग.

३. आवेष्टिसंज्ञक आहुति.

४. 'प्रयुज'संज्ञक हवि.

५. सौत्रामणि.

६. सौत्रामणिशेष.

७. पवित्र दिवस.

८. साम व मन्त्र यांनीं अभिषेक.

९. अभिषेकविधिशेष.

१०. द्विरात्र क्रतु.

—द्वितीय काण्ड—

प्रथम प्रपाठक.

१. अग्निहोत्रहोमप्रशंसा, आख्यायिकेसह.

२. अग्निहोत्रहोमविधि.

३. अग्निहोत्रहोमसंबधी अधिश्रयणादि हविःसंस्कार.

४. हविःसंस्कार

५. अग्निहोत्रसंबधीं काम्य द्रव्यें व अवशिष्ट अंगविधी.

६. अभ्युद्रवण व होमाभावप्रतीकार.

७. अवस्थाभेदानें हविःपदार्थांचे सर्वदेवताप्रियत्व.

८. दोहनप्रकार

९. अग्निहोत्रहोममंत्र.

१०. अग्नीच्या भिन्नभिन्न अवस्थामध्यें होम केल्याचीं फलें.

११. कालभेदानें अग्नीचें परिषेचन

द्वितीय प्रपाठक.

१. प्रजाप्राप्त्यर्थ व अभिचारार्थ (क्रत्वर्थ व पुरुषार्थासाठीं) 'दशहोतृ'संज्ञक मंत्राचें हवन

२. क्रत्वर्थ 'चतुर्होत्रादि' होतृमंत्राचे होम. देवपत्न्याख्य मंत्राचें विधान.

३. यजनकालविचार, चतुर्होतृ मंत्राचें हवन (प्रजाप्राप्त्यर्थ) स्वर्गलोकप्राप्तीसाठीं पंचहोतृसंज्ञक मंत्राचें हवन.

४. जगत्सृष्टिकथनाच्या मिषानें 'होतृमंत्र'प्रशंसा

५. दक्षिणाप्रतिग्रहमंत्रानुवाक

६. द्वादशाहक्रत्वंतर्गत दशमदिवशीं होतृमंत्रविधानांगभूत 'सर्पराज्ञि'संज्ञक मंत्रानीं स्तवन

७. काम्यफलसाधनभूत 'सप्तहोतृ' संज्ञक मंत्राची प्रशंसा.

८. होतृमंत्राचें सोमयागांगत्व.

९. सृष्टि निर्माण होण्यापूर्वी काय होतें ? सृष्टीची रचना.

१०. देवसृष्टीमध्यें इंद्राचें देवताधिपत्व.

११. होतृमंत्राचे पुरुषार्थरूप कांहीं प्रयोग.

तृतीय प्रपाठक.

१. सर्व 'होतृ'संज्ञक मंत्रांना 'चतुर्होतृ' ही संज्ञा

२. दक्षिणाप्रतिग्रहासंबंधीं कांहीं विशिष्ट विधी. होतृमंत्राचे कांहीं नैमित्तिक विधी.

३. केशनिवर्तनविषयक ध्यानविशेष.

४. प्रतिग्रहमंत्रसंबंधीं अर्थज्ञानाची आवश्यकता

५. द्वादशाहगत दशरात्र क्रतूच्या दहाव्या दिवशीं अध्वर्युप्रभृति ऋत्विज व यजमान यांच्यामध्यें होणारीं प्रश्नोत्तरें.

६. होतृमंत्रप्रशंसेसाठीं अग्निहोत्रादि कर्मानीं प्रजापतीचें शरीर निर्माण झाल्याची हकीकत कर्मविशेषानें ऋत्विग्विशेष.

७. अग्निहोत्र होमामध्यें सर्व क्रतूंचा अंतर्भाव होत असल्याबद्दलची प्रशंसा. प्रजापतिशरीररक्षक होतृमंत्र.

८. होतृमंत्रसामर्थ्यप्रदर्शन. आसुर सृष्टीचें वर्णन पितृसृष्टि, मनुष्यसृष्टि व देवसृष्टि

९. होतृमंत्राची 'वायु'रूपानें उपासना व तिचें फल.

१०. होतृमंत्राचा एक काम्यप्रयोग उपाख्यानासह.

११. दशहोत्रादि मंत्रांना 'दशहोता' इत्यादि नांवें पडण्याचीं कारणें

चतुर्थ प्रपाठक.

१. सांतानिकाच्या उपस्थानाचा मंत्र. वैमृधेष्टीच्या स्विष्टकृताची पुरोनुवाक्या. इंद्रदेवताक पशुयागांतील वपाहोमाची याज्या. तनुमतीष्टीच्या स्विष्टकृताची याज्या. काम्येष्टीपैकीं अग्निदेवतेची वैकल्पिक याज्या शृंगोत्सर्गोपयुक्त पुरोनुवाक्या. ८.

२. अभिचारासाठीं केल्या जाणाऱ्या इष्टींमध्यें उपयोगांत आणावयाचे उपहोममंत्र १–९ आत्मरक्षणमंत्र १०. अग्निदेवतात्मक कर्मांत उपयुक्त करावयाचे मंत्र ११–१२. मथनानें उत्पन्न केलेल्या अग्नीचें आहवनीयांत मिश्रण करावयाचा मंत्र १३ अग्निहोत्रविच्छेददोषपरिहारार्थ करावयाच्या तनुमतीष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या १४–१५. बंधनमुक्ततेसाठीं मंत्र १६. अश्रुपक्षालनार्थ मुखमार्जन मंत्र १७ 'इंद्राणी' देवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्या १८–१९. बेड्यांत सांपडल्यास अथवा बेड्यांत सांपडण्याचा संभव असल्यास करावयाच्या 'इंद्र सुत्रामा'-देवताक इष्टीच्या उपहोमाचे मंत्र.

३. आत्म (पुत्र)रक्षणार्थ मंत्र १ अंगहीन पशूच्या उपाकरणदोषनिबर्हणाकरितां प्रायश्चित्तोपयोगी मंत्र २. 'सरस्वती'देवताकपशुयागांतील पुरोनुवाक्या ३ यजमानानें शुक्रस्थलीं जपावयाचा मंत्र ४ जयप्राप्त्यर्थ इंद्रदेवतात्मक यागाच्या याज्यापुरोनुवाक्या ५–६. मंथनजन्य अग्नीचें अभिमंत्रण करावयाचा मंत्र ७ दीक्षणीयेष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या ८–९. 'विष्णु'देवतोद्देशानें करावयाच्या पशुयागांतील याज्यापुरोनुवाक्या १०–१३. आतिथ्येष्टीच्या स्विष्टकृताची पुरोनुवाक्या १४ इंद्रदेवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्या १५–१६. आश्विनदेवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्या १७–१८ रोगमुक्तीसाठीं 'सौम्य'देवतोद्देशानें करावयाच्या पशुयागाच्या याज्यापुरोनुवाक्या १९–२०. 'विष्णु'देवतेसाठीं जपावयाचा मंत्र २१ 'विष्णु'देवताक यागांत उपहोमासाठीं योजावयाचे मंत्र २१, २२ व २३. प्रातःसवनांतील उन्नीयमानसूक्तांत अंतर्भूत करावयाचा मंत्र २४ उपहोमकालीं किंवा 'विहृतषोडशी'-नामक स्तोत्रांत (सामांत) अंतर्भूत होणारा मंत्र २५. 'सौत्रामणि'संबंधीं 'ऐंद्र'पशूच्या यागाची पुरोनुवाक्या २६. माध्यंदिनसवनामधील शुक्रामंथिप्रचारापूर्वीच्या प्रक्षिप्त याज्या २७–३१. आश्विन ग्रहाची पुरोनुवाक्या ३२. आश्विनदेवतेच्या वैकल्पिक याज्या ३३–३४.

४ श्वेतकुष्ठरोगनिवारणाकरितां सेवन करावयाच्या ओषधीच्या अभिमंत्रणाचे मंत्र १–५ विजयप्राप्त्यर्थ 'इंद्र'देवतोद्देशानें करण्याच्या इष्टींतील 'उपहोम' मंत्र ६. 'मरुत्'देवाच्या इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या ७–८. विजयार्थ करावयाच्या 'आग्नेय'यागास उपयुक्त मंत्र ९–१० 'संज्ञान्या'नामक इष्टीमध्यें उपयोगांत आणावयाचे मंत्र ११–१५ 'आग्नेय'देवतोपयोगी मंत्र १६ 'सविता'देवासाठीं मंत्र १७ 'इंद्र'देवतेसाठीं मंत्र १८–१९. शापक्षालनार्थ करावयाच्या कर्मामध्यें उपयोगांत आणावयाचे मंत्र २०–२५

५. इंद्रदेवताक अशा सौमिक कर्मांत उपयोगी पडणारे मंत्र १–६ महापितृयज्ञसंबंधीं या०पुरो०७–८. वृष्टीसाठीं मित्रावरुणदेवतात्मक यागांत उपयोगी मंत्र ९–१०. 'सूर्य'-देवतोपयोगी मंत्र ११–१२. 'पर्जन्य'देवोपयोगी मंत्र १३–१६. 'अग्नि'देवोपयोगी मंत्र १७ 'शुनासीर'देवतोपयुक्त मंत्र १८–१९. सुत्याहाचे रात्रीं 'सद'मंडपाला अभिमंत्रण

करण्याचा मंत्र २०. 'इंद्राग्नी' देवतेच्या यागात उपयोगी पडणारे मंत्र २१-२२.

६. सारस्वती(मेषी)यागोपयुक्त याज्यापुरोनुवाक्या १-२. 'विष्णु'देवतात्मकयागोपयुक्त मंत्र ३-४. दारिद्र्यनाशार्थ 'आग्नेय'यागोपयुक्त मंत्र ५. 'सूर्य' देवताक मंत्र ६. मरुत्-देवताक मंत्र ७. सवितृदेवताक मंत्र ८-९. बृहस्पति देवतेचा मंत्र १०. 'मैत्रावरुण' शस्त्रात अंतर्भूत करावयाचा मंत्र ११. बृहस्पतिदेवताककर्मोपयुक्त मंत्र १२. कन्यालाभार्थ जपावयाचे मंत्र १३-१४. कन्यारूप दक्षिणेच्या प्रतिग्रहाचे मंत्र १५-२०. वैश्वानरदेवतात्मक कर्मांत उपयोगी मंत्र २१-२२. 'लोकेष्टी'च्या याज्यापुरोनुवाक्या २३-२४. 'ब्रह्मा'देवतात्मक पशुयागात उपहोमार्थ उपयोगी पडणारे मंत्र २५-२६. दुःस्वप्ननाशार्थहवनोपयुक्त मंत्र २७-२८ 'वाक्'देवतोद्देशानें पशुयाग करतेवेळीं उपयोगात आणावयाचे मंत्र २९-३२. 'क्षुपाधशुरीय' इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या ३३-३४. 'आग्नेय' कर्मोपयुक्त मंत्र ३५.

७. आसादन केलेल्या ग्राव्याच्या अभिमंत्रणाचा मंत्र १. काहीं एका कर्मांत यजमानानें अभिमंत्रणार्थ उपयोगात आणावयाचा मंत्र २. आशीर्वादोपयुक्त मंत्र ३. 'इंद्र'देवताक पशुयागामध्यें उपहोमासाठीं उपयुक्त असे मंत्र ४-७. विनयप्रार्थ्यर्थ 'इंद्र'देवताककर्मोपयोगी मंत्र ८-९. 'आग्नेय'कर्मोपयोगी मंत्र १०-११. 'इंद्र'देवताककर्मोपयुक्त मंत्र १२-१४. जप करावयाचा मंत्र १५. प्रउगशस्त्रात उपयोगी पडणाऱ्या ऋचा १६-१७. राजपुरोहितानें राजाला आशीर्वाद यावयाचे मंत्र १८-२२. स्वर्गसत्रांतर्गत 'दिवःश्येन' यागातील 'अग्निर्बलिमान्' देवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्या २३-२४. आग्नेयदेवतोपयुक्त मंत्र २५. 'ब्रह्मा' देवतेसाठीं (ऋषभ)पशुयागात उपयोगी पडणारे मंत्र २६-२७. यूपोपस्थान मंत्र २८. 'आग्नेय'कर्मोपयोगी मंत्र २९-३०.

८. आग्रयणेष्टीच्या धाय्या, याज्यापुरोनुवाक्या व आग्रयणात इतर ठिकाणीं उपयोगी पडणारे मंत्र १-२१.

पंचम प्रपाठक.

१. 'प्राण'देवतोपयुक्त मंत्र १-२. 'मन'देवतोपयुक्त मंत्र ३-४ वाग्देवतोपयोगी मंत्र ५-६. 'चक्षु'देवतोपयोगी मंत्र ७-८. 'श्रोत्र'देवतोपयोगी मंत्र ९-१०. बौधायनानें या दहा मंत्राचा विनियोग जातकर्मामध्यें दहीं, मध व तूप याचे मिश्रण सोन्याच्या 'चमच्यानें' मुलास प्राशन करविण्याकडे केला आहे.

२. अश्वमेधयागामध्यें 'अश्वाला' पाण्यामधून बाहेर काढावयाचे मंत्र १-८. अग्निदेवतोपयोगी मंत्र ९-१०. बौधायनानें या मंत्राचा विनियोग विवाहात केला आहे.

३. हरवलेलें द्रव्य सापडण्यासाठी 'इंद्र'देवतेसाठी करावयाच्या कर्मांत उपयोगी पडणारे मंत्र १-२. पूर्वोक्त कर्मांत उपहोमार्थ लागणारा मंत्र ३. श्रौत कर्माचा आरंभ करताना संकल्पामध्यें उपयुक्त होणारे मंत्र ४-६. 'प्रायणीये'च्या स्विष्टकृताची पुरोनुवाक्या ७. पशूच्या संज्ञपनाच्या वेळीं यजमानानें जपावयाचे मंत्र अथवा 'दिवःश्येन'संज्ञक इष्टीमध्यें 'आशा'-देवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्या ७-९. 'मित्रविंदा'नामक इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्या १०-११.

४. 'इंद्र'देवतोपयुक्त मंत्र १-२. निष्केवल्य शस्त्रात अंतर्भूत होणाऱ्या ऋचा ३-८. ब्राह्मणाच्या उजव्या हातावर करावयाच्या होमाचा मंत्र ९ अग्निदेवतोपयोगी मंत्र ९-११. 'अश्विनी' व 'पूषा'देवतात्मक यागाच्या याज्यापुरोनुवाक्या १२-१३. 'सरस्वती सत्यवाक्' देवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्या १४-१५

५. 'दिव श्येनी'नामक इष्टीमधील 'यज्ञ'देवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्या १-२ 'भग'देवतोपयोगी याज्यापुरोनुवाक्या ३-४. 'प्रजापति'देवतोपयुक्त मंत्र ५. 'उषा'देव्युपयुक्त मंत्र ६-७. 'मरुत्'देवतोपयुक्तमंत्र ८-९. 'विष्णु'देवोपयुक्त मंत्र १०-११. 'बृहस्पति'देवताक श्वेतवर्ण पशुयागाच्या याज्यापुरोनुवाक्या १२-१३ 'पूषा' देवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्या १४-१५ अरण्यवासी तपस्व्यांनीं आत्मरक्षणार्थ जपावयाचे मंत्र १६-२१.

६. 'इंद्र'देवतोपयुक्त याज्यापुरोनुवाक्या १-२. जात कर्मामध्यें मुलाला स्नान घालावयाचे मंत्र ३-७ 'बृहस्पतिसव' यागामध्यें यजमानाला अभिषेक करावयाचा मंत्र ८. 'इंद्र'-देवतोपयुक्तमंत्र ९ 'ओषधि'देवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्या १०-११. 'दिव श्येनी' नामक इष्टीमधील 'अनुमिति' देवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्या १२-१३. 'उषा'देव्युपयुक्त मंत्र १४.

७. 'सावित्र'काठक चितीमध्यें होमोपयुक्त मंत्र १. आग्रयणामध्यें 'उपहोम' करण्याकडे विनियुक्त मंत्र २. हारियोजन यागानंतर यज्ञपुच्छामध्यें (उपसंहारामध्ये) उपयोगी पडणारा मंत्र ३. 'आयुष्कामेष्टी'मध्यें 'कुंडल' धारण करण्याचा मंत्र ४. सूत्रांतरात विनियुक्त असलेले मंत्र ५-७. 'मित्रविंदा'-नामक इष्टींतील उपहोमाचे मंत्र ८-१७.

८. माध्यंदिनसवनातील प्रस्थितयाज्येमध्यें अंतर्भूत होणारा मंत्र १. 'इंद्र'देवतोपयोगी मंत्र २-३. 'इंद्र शुनासीर' देवतेच्या पुरोनुवाक्या (२) व याज्या (१) ४-६ सोमक्रयानंतर आपल्या मांडीवरील वस्त्र बाजूस करतेवेळीं यजमानानें म्हणावयाचा मंत्र ७. एका सोमयाग विकृतीमध्यें उपयोगात आणावयाचा मंत्र ८. नेत्ररोगपरिहारार्थ जपावयाचा मंत्र ९. मह्याच्या मांडीवर 'सोमराजा' ठेवण्याचा मंत्र १०. प्रवर्ग्यामध्यें होत्यानें उपयुक्त करावयाचा मंत्र ११ 'अग्नेवतो'पयोगी मंत्र १२-१४. (१४) या मंत्राचा उपयोग अवभृथेष्टीच्या दुसऱ्या आज्यभागाकडेहि होतो. दर्शपूर्णमासयाजमानोपयुक्त मंत्र १५-१६. 'फल'संज्ञक चमसाच्या हवनात उपयोगी पडणारा मंत्र १७. अभ्युपस्थानमंत्र १८. अरणींच्या ठिकाणीं अग्नीचा समारोप करण्याचा मंत्र १९. आत्मसमारोप करण्याचा मंत्र २०. समारोप केलेल्या अरणींमधून पुन्हा अग्निनिष्पादन करण्याचा मंत्र २१. 'इंद्र'देवतोपयोगी मंत्र २२. 'इंद्र'देवतात्मककर्मांत उपयोगी पडणारे मंत्र २२-२७. (२२) हा मंत्र 'षोडशी'नामक शस्त्रांतहि अंतर्भूत करावयाचा असतो. उत्तरवेदीवर अग्नि स्थापन करण्याचे मंत्र २८-२९. 'शुनासीर'-गुणविशिष्ट'इंद्र'देवतात्मक यागात उपयुक्त होणारे मंत्र ३०-३१.

षष्ठ प्रपाठक.

१. अंकुरित झालेलें साळीचें भात म्हणजे 'तोक्म'होय. थोडे भाजलेले सातू भरडून त्याचें थोडेंसें जाड व पुष्कळसें बारीक असें दोन तऱ्हेचें पीठ करावयाचें; बारीक पीठ ताकांत कालवून दर्भांनीं झांकून ठेवलें म्हणजे आंवर्त तें 'मासर' आणि जाड पीठ मन्थामध्यें कालवून दर्भांनीं झांकून ठेवलें म्हणजे तें 'नग्नहु' होय. तोक्म, मासर व नग्नहु हे तीन पदार्थ सुरेमध्यें मिश्रण करावयाचा मंत्र १. साळ्यांचें पीठ सुरेवर विखरल्यानंतर त्यावर दुधाचा परिषेक करण्याचा मंत्र २. प्यालेला सोमरस ओकून पडल्यामुळें कराव्या लागणाऱ्या सौत्रामणि यागामध्यें पयोग्रह-संबंधीं दुधाचें अभिमंत्रण करावयाचा मंत्र ३. सुराग्रह मंत्र ४. पयोग्रह व सुराग्रह यांच्या याज्यापुरोनुवाक्या, उपस्थानमंत्र वगैरे.

२. उपस्थानमंत्र १–५

३. पयोग्रहाच्या होमाचा व सुराग्रहहोमाचा मंत्र, ग्रहांतील सोम पिण्याचे मंत्र, पितरांच्या उद्देशानें पयःशेष भूमीवर देण्याचे मंत्र, उपस्थान मंत्र, पितराच्या उद्देशानें आहुती द्याव-याचे मंत्र व हविःशेषभक्षण मंत्र.

४. पशूचे खुर व खुरांच्या शेजारचे उपखुर शिजलेल्या मासरसांत बुचकळून उपहोमसंज्ञक आहुती द्यावयाचे मंत्र.

५. हवनशेषभूत आज्यानें यजमानास अभिषेक करा-वयाचा विधि.

६. अवभृथांगभूत पांच आहुती, अवभृथाभिमंत्रण, स्नानविधि, उपस्थान, समिदाधान व उपस्थान यांचे मंत्र.

[पूर्वीच्या १ ते ६ पर्यंतच्या अनुवाकांत सौत्रामणीचें आध्वर्यव सांगितलें. आता येथून सौत्रामणीचें हौत्र सांगतात].

७. 'कौकिल' सौत्रामणीच्या प्रयाजांचे मैत्रावरुणानें म्हणा-वयाचे प्रैष ११.

८. प्रयाजाच्या पुरोनुवाक्यांचे मंत्र ११

९. 'इंद्र'देवताक पशुसंबंधीं वपा, पुरोडाश व अंगयाग यांच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

१०. अनूयाजसंबंधीं मैत्रावरुणाचे प्रैष ११.

११. आश्विन, सारस्वत व ऐंद्र या तीन प्रधान पशूंच्या प्रयाजाचे मैत्रावरुण प्रैष १२.

१२. प्रयाजाच्या याज्या (आप्री) १२.

१३. वपा, पुरोडाश व अंगें यांच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

१४. अनूयाजांचे मैत्रावरुण प्रैष ११.

१५. सूक्तवाक प्रैष.

१६. पितृग्रहविषयक मंत्र.

१७. सूत्रांत सांगितलेल्या 'इंद्रवयोधस्'देवतात्मक पशु-यागाच्या प्रयाजाचे मैत्रावरुणानें म्हणावयाचे प्रैष ११.

१८. पूर्वोक्त ऐन्द्र पशूच्या प्रयाजाच्या (आप्री) याज्या ११.

१९. पूर्वोक्त पशूच्या वपा, पुरोडाश व अंगें यांच्या याज्या-पुरोनुवाक्या.

२०. पूर्वोक्त पशूच्या अनूयाजांचे मैत्रावरुण प्रैष ११.

सप्तम प्रपाठक.

१. (एकाहक्रतु). 'बृहस्पतिसव'नामक क्रतूचें विधान. पृष्ठस्तोत्र नियम. बृहस्पतिसवाच्या अनुष्ठानांतील विशेष. पौरो-हित्यासाठीं हा यज्ञ करावा.

२. पुष्टिकाम अशा वैश्यानें करावयाचा 'वैश्यसव' यज्ञ. वैश्यसवाच्या देवता, हविर्द्रव्यें वगैरे.

३. ब्रह्मवर्चसप्राप्त्यर्थ ब्राह्मणानें करावयाचा 'ब्राह्मणसव' यज्ञ, त्याच्या देवता, त्याचे हविःपदार्थ आणि अभिषेक.

४. पशुयागरूप 'सोमसव' क्रतु.

५. 'पृथि'सवात्मक विधि.

६. 'गो'सव, गोसवमाहात्म्य, अनुष्ठानविशेष व अभिषेक.

७. 'ओदनसव', अन्नाद्यत्वप्राप्ति, ओदनसवाचा काल, ओदनसवाचा अनुष्ठानविशेष, होमाचे मंत्र वगैरे.

८. ओदनसवांगभूत रथारोहण करावयाचे मंत्र.

९. ओदनसवाचें विधान व त्यांतील विशेष गोष्टी. अभिषेक.

१०. पांच शरदृतूत मिळून पांच वर्षे करावयाचा 'पंचशारदीय' विधि.

११. 'पंचशारदीय' क्रतूसंबंधानें 'साम'विशेष व पशुविशेष इ.

१२. 'अग्निष्टुत्'क्रतूसंबंधानें ग्रहग्रहण करावयाच्या वेळीं म्हणावयाच्या पुरोनुवाक्या.

१३. 'इंद्रस्तुत्'यागामध्यें ग्रह ग्रहण करतेवेळच्या पुरोनु-वाक्या.

१४. 'आप्तोर्याम'क्रतूचें विधान. तत्संबंधीं आख्यायिका.

१५. राजाला करावयाचा अभिषेक व त्याचा विधि.

१६. राज्याभिषेकांगभूत रथारोहणविधान.

१७. राज्याभिषेकांगभूत 'वपन'विधि.

१८. 'विघन'नामक एक दिवसांत करावयाचा यज्ञ. 'विघन' शब्दाचा अर्थ.

अष्टम प्रपाठक.

(काम्य पशूसंबंधीं वपा, पुरोडाश व अंगांच्या याज्यापुरोनुवाक्या)

१. 'वायव्य' 'प्राजापत्य' 'सोमापौष्ण' व 'वारुण' पशु-संबंधी वपा, पुरोडाश व अंग यागाच्या याज्यापुरोनुवाक्या. 'आदित्य' पशूच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

२. 'आदित्य'देवताक पशूच्या याज्यापुरोनुवाक्या. आग्नेयी, ऐंद्री व बार्हस्पत्या या मैत्र्यांच्या यागाच्या व 'सारस्वत' संबंधी मेषयागाच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

३. आग्नेय व सौम्य पशुयागाच्या, 'वैष्णव' पशुयागाच्या, 'इंद्रमन्युमान्' पशूच्या, 'इंद्रमरुत्वत्' व 'इंद्रवृत्रतुर' देवतात्मक पशूच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

४. 'इंद्रोभिमातिहा', 'इंद्रोवज्री', 'विष्णूवरुण', 'द्यावा-पृथिवी' व 'ओषधि' देवतात्मक पशूंच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

५. 'ऐंद्राग्न' 'ब्राह्मणस्पत्य' 'पूषा' 'मरुत्' व 'ऐंद्र' देवताक पशुयागाच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

६. 'सविता' 'विश्वेदेव' 'मित्रावरुण' 'रौद्री' देवताक पशूच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

७. सूर्य, त्वष्टा, मित्र, आश्विन व अग्नीषोम देवतात्मक पशूच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

८. 'अन्नदेवता' 'वाग्देवी' 'श्रद्धादेवी' व 'ब्रह्म' देवतात्मक पशुयागाच्या याज्यापुरोनुवाक्या व उपहोम मंत्र.

९. सूर्य, चंद्र व आपदेवताक पशूच्या याज्यापुरोनुवाक्या. उपहोम व 'भग' देवतात्मक पशूच्या याज्यापुरोनुवाक्या

—तृतीय काण्ड—

प्रथम प्रपाठक

१. कृत्तिका, रोहिणी, मृगशीर्ष, आर्द्रा, पुनर्वसू, तिष्य (पुष्य), आश्लेषा, मघा, पूर्वा (फल्गुनी), उत्तरा (फल्गुनी), हस्त, चित्रा, स्वाती (निष्टया), विशाखा व पौर्णिमा देवतांच्या याज्यापुरोनुवाक्यांचे मंत्र (नक्षत्रसत्रयाग).

२. अनुराधा, ज्येष्ठा, मूल, पूर्वा (अषाढा), उत्तरा (अषाढा), अभिजित्, श्रोणा (श्रवण), श्रविष्ठा (धनिष्ठा), शतभिषक् (शततारका), प्रोष्ठपदा (पूर्वाभाद्रपदा), उत्तरा भाद्रपदा, रेवती, अश्विनी, भरणी इत्यादि नक्षत्रदेवता आणि अमावास्येची देवता यांच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

३. चंद्रमा, अहोरात्र, उषा, नक्षत्रचरु, सौर्यचरु, आदित्यचरु व वैष्णवचरु यांच्या आणि आग्नेय व अनुमति या सचारदेवतांच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

४. कृत्तिकादि देवनक्षत्रें व पौर्णिमा इत्यादिकांच्या इष्टींची विधानें व उपहोम वगैरे.

५. अनुराधादि यमनक्षत्रांच्या व अमावास्या यांच्या इष्टींची विधानें व अनुक्रमें उपहोम वगैरे.

६. चंद्रमप्रभृति अनुमत्यंत देवतांच्या इष्टींचीं विधानें व उपहोम.

द्वितीय प्रपाठक (दर्शपूर्णमास ब्राह्मण).

१. शाखाहरण व वत्सापाकरण.
२. बर्हिराहरण.
३. सान्नाय्यसंबंधी सायंदोह.
४. संतति, प्रणीताप्रणयन व हविर्निर्वाप.
५. हविःप्रोक्षण, कंडण व त्रिष्फलीकरण.
६. हविःपेषण (वाटणें).
७. कपालोपधान.
८. पुरोडाशकरण, श्रपण व आप्यनिनयन.
९. स्तंबयजुर्हरण, वेदीकरण, पूर्वोत्तरपरिग्रह व प्रोक्षणीसंस्कार.
१०. इध्माबर्हिरासादन इत्यादि विधींचें ब्राह्मण.

तृतीय प्रपाठक.

१. स्रुचांचा संमार्ग.
२. संमार्गदर्भप्रहरण.
३. पत्नीसंनहन व आज्यावेक्षण.
४. आज्यासादन, अवलोकन व उत्पवन
५. जुह्वादि चामध्यें आज्यग्रहण.
६. प्रोक्षणी उचलणें, इध्माबर्हि व वेदी यांचें प्रोक्षण, बर्हिस्तरण, परिधिपरिदान व स्रुच्यांचें आसादन.
७. परिधींचा व अग्नीचा संमार्ग, स्रुवाधार, स्रुच्याधार व ध्रुवादि समंजन.
८. इडोपाह्वान, चतुर्धाकरण, समार्ग, सूक्तवाक व शंयुवाक.
९. स्रुग्व्यूहन, प्रस्तरग्रहण, संस्राव, इध्मप्रव्रश्चन व फलीकरण होम व वेदतृणप्रतिपत्ति
१०. पूर्णपात्रनिनयन.
११. उपवेषनिरसन.

चतुर्थ प्रपाठक (पुरुषमेधप्रकरण)

१ पासून १९ अनुवाक अखेर 'ब्रह्म'देवताप्रभृतींच्या उद्देशानें ब्राह्मणादि जातींच्या पुरुषांच्या उपाकरणाचें विधान पुरुषमेधातील निरनिराळ्या देवता व त्यांना अर्पण करावयाचे पशू यांची यादी पुढें निराळी दिली आहे.

पंचम प्रपाठक. (दर्शपूर्णमासादि इष्टींचें होत्र)

१. होत्याचा जप.
२. सामिधेनी.
३. देवताह्वान.
४. स्रुगादापननिगद.
५. प्रयाजयाज्या.
६. चक्षुर्यांच्या (आज्यभागांच्या) याज्यापुरोनुवाक्या.
७. प्रधान देवतांच्या याज्यापुरोनुवाक्या.
८. इडोपाह्वान.
९. अनूयाजयाज्या
१०. सूक्तवाक आशीर्वचन.
११. शंयुवाक.
१२. पत्नीसंयाज.
१३. आज्यैडेचें उपाह्वान.

षष्ठ प्रपाठक (पाशुक होत्र).

१. यूपाञ्जनाच्या वेळीं होत्यानें म्हणावयाच्या 'आञ्जनीया'-संज्ञक ऋचा, परिवीयमाणा ऋचा, धाय्या व परिधानीसंज्ञक ऋचा.
२. पाशुक प्रयाजाचे मैत्रावरुण प्रैष.
३. पाशुक प्रयाजाच्या याज्या (आप्री) १०.
४. पर्यग्निकरणीया ऋचा.
५. 'अभिगु'संज्ञक प्रैष देण्यासाठीं मैत्रावरुणाचा होत्याला प्रैष.
६. 'अभिगु' प्रैष.

७. होतृविषयक मैत्रावरुणाचें अनुवचन. (स्तोत्रीया).

८. वपा, पुरोडाश व स्विष्टकृत्संबंधी मैत्रावरुणानें म्हणावयाच्या पुरोनुवाक्या व प्रैष.

९. पशुसंबंधी वपा, पुरोडाश व स्विष्टकृत् यांच्या याज्या.

१०. 'मनोता'संज्ञक सूक्त.

११. अग्नि, वनस्पति व स्विष्टकृत् यांच्यासंबंधी मैत्रावरुणाच्या पुरोनुवाक्या व प्रैष.

१२. अग्नि, वनस्पति व स्विष्टकृत् यांच्या 'याज्या.'

१३. पाशुक 'अनूयाज'संबंधी मैत्रावरुणानें द्यावयाचे प्रैष.

१४. पाशुक 'अनूयाजा'च्या होत्यानें म्हणावयाच्या याज्या.

१५. सूक्तवाकविषयक मैत्रावरुणाचा प्रैष.

सप्तम प्रपाठक.

१. अग्नींचें अन्वाधान झाल्यावर इष्टि होण्याचे पूर्वी प्रवासास जाण्याची जरूर पडल्यास यजमानानें करावयाचा होम. अन्वाधान झाल्यावर 'आहवनीय' नष्ट होईल तर पुनः मंथन करावयाचा विधि. अध्यायतनाबाहेर जोरानें अग्नि फेंकला तर जितक्या अंतरावर तो जाऊन पडेल तितक्या हद्दीपर्यंत आयतनांतून अग्नि उसळून बाहेर पडल्यास तो पुन्हा आयतनांत टाकण्याचा मंत्र. पूर्वोक्त अभ्याधानाच्या हद्दीपलीकडे अग्नि उडाल्यास पावित्रेष्टि करावयाचें विधान. दूर बांधलेल्या दाव्यांतून सुटून गाईंनी प्यायली तर वायुदेवतोद्देशानें करावयाचा 'यवागू'चा निर्वाप. सायंदोहाचें अगर प्रातर्दोहाचें दूध नष्ट झाल्यास करावयाचा विधिविशेष व प्रायश्चित्त. दहीं व दूध हे दोन्ही हवि-पदार्थ नष्ट झाले तर इंद्रदेवताक चरु करावा लागतो त्याचें विधान. अन्वाधानानंतर पत्नी रजस्वला झाली तर तिला दूर ठेवून इष्टि करावयाची त्यांतील विशिष्ट विधि व चतुर्थ दिवशीं पत्नीशीं संभोग करतेवेळीं म्हणावयाचे मंत्र.

२. अग्निहोत्रहोमाचें द्रव्य अगर सान्नाय्यसंज्ञक हविर्द्रव्य सांडेल तर करावयाचा विधि. हवनीय द्रव्यांत किडामुंगी वगैरे पडल्यास, दुसरा कांहीं पदार्थ हविर्द्रव्यांत मिसळला गेल्यास, अग्निहोत्रहोमाची पहिली आहुति दिल्यावर व दुसरी आहुति देण्यापूर्वी हविर्द्रव्य सांडल्यास आणि प्रयाजाच्या पूर्वी परिधींच्या बाहेर अग्नीचा अंगार येऊन पडल्यास करावा लागणारा विशिष्ट विधि.

३. अग्नि नष्ट झाल्यावर पुन्हा मंथन करून अग्नि पाडीत असतांहि तो न पडेल तर करावा लागणारा विशिष्ट विधि. दुसरीकडेहि कोठें अग्नि न मिळेल तर करावयाची तजवीज. अग्नी एकमेकांत मिसळले गेले तर आणि अग्निहोत्रस्थाली फुटली तर करावे लागणारे विधिविशेष.

४. (विशिष्ट याजमानमंत्र). प्रणीतानुमंत्रण. अन्वाधानोपक्रमाच्या वेळीं जपण्याचा मंत्र. पळसाची शाखा तोडतांना भूमीवर पडलेला तुकडा उचलण्याचा मंत्र. सान्नाय्यपात्रांचें प्रोक्षण करतांना अभिमंत्रण करावयाचा मंत्र. आतमन मंत्र. आहवनीयाच्या अन्वाधानाच्या वेळीं यजमानानें जपावयाचे मंत्र. आहवनीय व गार्हपत्य यांच्यामध्यें उभें राहून जपावयाचा मंत्र. गार्हपत्य व दक्षिणाग्नि यांच्या अन्वाधानाच्या वेळीं जपावयाचे मंत्र. सभ्य व आवसथ्य अग्नींच्या उपस्थानाचे मंत्र. प्राचीन अग्नींचें अन्वाधान झाल्यावर जपावयाचा मंत्र. बर्हिराहरणापूर्वी यजमान व पत्नी यांनीं व्रतग्रहण करावयाचा मंत्र. व्रतोपायन मंत्र. वत्सापाकरणाकरितां पळसाची शाखा आणण्याचा मंत्र. इध्माचा भारा बांधण्याचा मंत्र. परिस्तरणाकरितां दर्भ कापावयाचा मंत्र. बर्हिःसन्नहन मंत्र. दिवसितृयज्ञामध्यें बर्हिरास्तरणाचा मंत्र. शाखापवित्रानुमंत्रण मंत्र. पवित्रकरण मंत्र. प्रस्तरामध्यें पवित्रक खोंचून ठेवण्याचा मंत्र. वेदनिष्पादन मंत्र. वासरू बांधावयाची दोरी घेण्याचा मंत्र. दूध तापविण्याची तपेली अग्नीवर ठेवण्याचा मंत्र. उपवेषकरण मंत्र. दोहाच्या भांड्यावर झांकण ठेवण्याचा मंत्र. सान्नाय्यपात्राच्या अभिमंत्रणाचा मंत्र. सायंकालीं रानांतून घरीं येत असलेल्या गाईंना अवलोकन करण्याचा मंत्र. वत्सबंधन मंत्र. धार न काढलेल्या गाईच्या अभिमंत्रणाचा मंत्र. धार काढण्याच्या वेळीं होणाऱ्या शब्दघोषाच्या अनुमंत्रणाचा मंत्र. दूध घेऊन येणाऱ्या मनुष्याला अध्वर्यूचा प्रश्न. त्याचें उत्तर. अध्वर्यूनें वाग्विसर्जन करावयाचा मंत्र. अग्निहोत्रोच्छेषणप्रक्षेपमंत्र. तपेलीवर झांकण ठेवण्याचा मंत्र. परिशिष्टदशकल्पप्रक्षेपण मंत्र. शाखापवित्र न हलेल अशा ठिकाणीं ठेवण्याचा मंत्र. अग्निहोत्रोच्छेषणप्रक्षेपमंत्र. तपेलीवर झांकण ठेवण्याचा मंत्र. अग्नींना परिस्तरणें घालीत असतां म्हणावयाचा मंत्र.

५. आहवनीयगृहांत किंवा गार्हपत्यगृहांत शिरणाऱ्या यजमानानें जपावयाचे मंत्र. पुरोडाशावरील निखारे झाडून टाकण्याचा मंत्र. पुरोडाशाभिमंत्रण मंत्र. अभिघारण मंत्र. पात्रीमध्यें उपस्तरण करावयाचा मंत्र. पात्रीमध्यें पुरोडाश ठेवण्याचा मंत्र. पुरोडाश कपालावरून उचलावयाचा मंत्र. प्रातर्दोहाच्या अभिघारणाचा मंत्र कपालांनीं अंजन करण्याचा मंत्र. होतृप्रवराच्या व अध्वर्युप्रवराच्या वेळीं यजमानानें जपावयाचा मंत्र. हविःपदार्थांचें अवदान घेण्याचा मंत्र. प्रत्यभिघारणाचा मंत्र. प्राशित्रावदान मंत्र. इडावदान मंत्र. इडाभक्षण मंत्र. वेदीवर ठेवलेल्या पुरोडाशाच्या अभिमर्शनाचा मंत्र. चार ठिकाणीं घेतलेल्या पुरोडाशाचें विभजन करावयाचे मंत्र. स्रुचांमध्यें प्रस्तर बुडवीत असतां यजमानानें अभिमंत्रण करण्याचा मंत्र. पत्नीनें जपावयाचा मंत्र. संपत्नीयहोममंत्र. जारिष्टहोममंत्र. पार्वणहोम मंत्र. अमावास्येच्या 'पार्वणहोमाचा मंत्र. होत्यानें नसावयास घेतलेल्या वेदतृणाचें वेदींत अभिस्तरण करावयाचा मंत्र.

६. दोहानंतर द्यावयाचा प्रैष. ब्रह्मवरण. ब्रह्म्यानें करावयाचा मंत्रजप. आग्नीध्रानें धरून ठेवलेल्या उत्करस्थलाच्या अनुमंत्रणाचा जप. वेदीनें वेदी झाडून काढीत असतां अनुमंत्रण करण्याचा मंत्र. वेदी तयार करीत असतांना, स्तंबयजुर्हरण करतांना, बर्हि अथरतांना, बर्हि वेदींत आथरल्यावर, विधृती तिरकस ठेवतेवेळीं, प्रस्तर आसादन करतांना, जुहू, उपभृत व ध्रुवा आणि स्रुवा आसादन करतांना अनुमंत्रण करावयाचे मंत्र. आज्यस्थालीच्या अनुमंत्रणाचा मंत्र. आग्नेय पुरोडाशाच्या अभिमंत्रणाचा मंत्र. दूध व दहीं यांचें अभिमर्शन करण्याचे मंत्र. ध्रुवेच्या पुढें वेद ठेवल्यावर त्याचें अनुमंत्रण करण्याचा मंत्र.... आसादन केलेल्या सर्व हवि पदार्थांचें एकदम अभिमर्शन

ववाचा मंत्र. पैद्राग्न पुरोडाशाच्या अभिमंत्रणाचा मंत्र. अग्निसमार्ग मंत्र. आग्नीध्राच्या भागाचें विशिष्ट व्यूहन करण्याचा मंत्र. इडाभक्षणाग भाजन करण्याचा मंत्र. अनूयाजहविध दिलेल्या अग्नीचें अभिमंत्रण करावयाचा मंत्र अग्निसमार्ग मंत्र. समार्गदर्भप्रहरणानुमंत्रण मंत्र. प्रस्तरतृणदाहानुमंत्रण मंत्र. स्रुचाकानुमंत्रण. तण्डुलप्रक्षालन. जलनिनयन. पिष्टलेपहोम. आदित्योपस्थान मंत्र. समिंधनानंतर आहवनीयाच्या उपस्थानाचा मंत्र. अभिचारनिमित्तक उपवेषनिरसनाचा वैकल्पिक मंत्र.

७. (सोमागभूत मंत्र). देवयजनप्रार्थनार्थ देवतोपस्थान. क्षौम वस्त्रपरिग्रह. पूर्णाहुतीचें अनुमंत्रण. कृष्णाजिनाला चारी दिशांनीं व मध्यें स्पर्श करणें. कृष्णाजिनारोहण अध्वर्यूकडून कृष्णाजिनावर बसलेल्या यजमानाचें अभिमंत्रण यजमानानें करावयाचें आहवनीयोपस्थान. प्रायणीयेष्टीच्या पूर्वी यजमानानें करावयाचें आहवनीयोपस्थान. सोमक्रयिणी गाय एक एक पाऊल टाकीत असतां यजमानानें एक एक मंत्र म्हणत तिच्या मागून जावयाचें व सातव्या पावलाच्या वेळीं 'सखाय' या मंत्राचा जप करावयाचा. सुब्रह्मण्य 'साम' म्हणूं लागला असतां त्याला यजमानाचा अन्वारंभ. सौमिक वेदीच्या मोजणीच्या वेळीं यजमानानें म्हणावयाचा मंत्र. वेदी तयार करणाऱ्यांना प्रैष सौमिक वेदीचें अभिमंत्रण. वेदीच्या आंत असलेलीं मातीचीं ढिंगळें बाहेर टाकणें संस्थापन होणाऱ्या पशूपासून परावृत्त होतांना म्हणावयाचा मंत्र.

८. (पशुविषयक मंत्र). पशूनें उपाकरणानंतर शब्द केला, तो खालीं बसला, थरथर कांपूं लागला, किंवा मेला तर करावीं लागणारीं प्रायश्चित्तें. हवन झालेल्या सोमरसांत हवन न झालेला सोमरस मिसळला गेला तर त्याचें प्रायश्चित्त व त्या मिश्र सोमरसाचें प्राशन.

९. (अभिषवादिविषयक मंत्र). उपांशु ग्रहासाठीं अभिषव, आसादन केलेल्या ग्राव्याचें अभिमंत्रण, माध्यंदिनसवनांतील अभिषवानंतर ग्राव्यांना अनुमोदन देणें. मंत्रीमध्यें दधिघर्माकरितां घेतलेलें दहीं आग्नीध्रीयांतील अग्नीवर तापत ठेवणें. दधिघर्महोम. दधिघर्मभक्षण. भक्षणोत्तर नाभिदेशाभिमर्शन. षोडशीग्रहाचें अभिमंत्रण. षोडशीग्रहहोम. विहारामध्यें अथवा विहाराबाहेर म्हणादें भय उत्पन्न झाल्यास तें शांत होण्यासाठीं होम. अवभृथास जातांना होम. सकृद्धोम. सौमिक वेदीच्या पूर्वे किंवा उत्तर बाजूस 'उदवमानीया'नामक इष्टि करावयाच्या जागीं जाणें. 'महाव्रत' यज्ञामध्यें प्रतिगर देण्याकरितां सुवर्णमय फलकावर अध्वर्यूचें उपवेशन.

१०. (प्रायश्चित्तमंत्र). हविर्धान वगैरे मंडप येमकडून पडल्यास, वपा किंवा अंगाचें अवदान खाल्ल्यास, वरलेल्या ऋत्विजांस धाडवून दिलें तर, ग्यकपालपुरोडाश खालीं पडल्यास, यज्ञाला विघ्न करणारें भय उत्पन्न झाल्यास, यमसमभक्षणापूर्वीच सोमाचें (सामाचें) उपाकरण केलें गेल्यास व सोमरसांत पारावाचे पैव पडल्यास करावी लागणारी प्रायश्चित्तें व विशिष्ट विधी.

११. दर्शपूर्णमास प्रायश्चित्तें.

१२. अग्निष्टोमाच्या आरंभीं पवनपावन संस्कार करावयाच्या वेळीं यजमानानें जप करावयाचे मंत्र.

१३. अवभृथ कर्मामध्यें दहीं व मध याच्या मिश्रणानें सोमवल्लीच्या चोथ्याचें प्रोक्षण करावयाचे मंत्र.

१४. अवभृथनिमित्तक स्नान केल्यानंतर यजमानानें तीन ओंजळी पाणी उडवावयाचें विधान. जो आहिताग्नि ब्राह्मण स्वत सोमयाग न करतां दुसऱ्याच्या सोमयागांत आर्त्विज्य करून सोमपान करील त्यानें करावयाचा होम. हुतशेष आज्याचें भक्षण दक्षिणाग्नीवर होम. दधिदान (पितराच्या करितां पिंडदानाप्रमाणें) द्वादशाहयज्ञामध्यें एकमेकांना स्पर्श केलेल्या दीक्षितानीं गार्हपत्य, दक्षिण व आहवनीय या अग्नीवर करावयाचा होम

अष्टम प्रपाठक (अश्वमेध)

१. साग्रहण्येष्टि व तिच्यासंबंधीं प्रयोगविशेष.

२. 'ब्रह्मौदन' चरु शिजविण्यासाठीं चार प्रकारचीं उदकें आणणें, चरुश्रपण, चरुहवन, हुतशेष चरूनें दर्भाची दोरी शुद्ध करणें, चार ऋत्विजांनीं ब्रह्मौदनचरूचें भक्षण करणें, शिजलेला भात व हिरण्मय दक्षिणा.

३. ब्रह्मौदनचरुलेपानें चोपडलेल्या दोरीनें अश्वाला बंधन करणें

४. गळ्याशीं दोरी बांधलेल्या अश्वाला जलाशयावर नेऊन स्नान घालणें, अश्वाबरोबर कुत्र्याचें स्नान, मुसळानें कुत्र्याला मारणें, कुत्र्याला घोड्याच्या पायाखालीं तुडविण्यास देणें, कुत्रें मेल्यावर त्याचें धड पाण्यांत फेंकून देणें व घोड्याला जलाबाहेर काढणें.

५. चार ऋत्विजांनीं चोहींकडून घोड्यावर पाणी उडविणें.

६. घोड्याच्या अंगावरून भूमीवर पडणाऱ्या जलबिंदूचें अनुमंत्रण

७. एकट्या अध्वर्यूनें चारी बाजूनीं घोडा धुऊन काढणें.

८. 'अश्वचरित'संज्ञक व 'अश्वरूप'नामक होम.

९. अश्वनामवाचन, होम, अश्वमोचन, अश्वपरिदान अश्व स्वैरगतीनें चालला असतां त्याच्या सरंक्षणासाठीं चिलखतें धारण केलेले १०० पासून ४०० पर्यंत शूर सैनिक रवाना करणें व प्रमादामुळें घोडा चोरीस गेला अगर कोणी नेला तर प्रायश्चित्त.

१०. अश्वमेधांगदीक्षा, अनुष्ठानविशेष, दीक्षाकालाची मर्यादा व पूर्णाहुति.

११. दीक्षेमध्यें होणाऱ्या 'वैश्वदेव'होमाचे मंत्र व तत्संबंधीं आख्यायिका.

१२. एक वर्षभर घोडा हिंडत राहिला असतां यज्ञमंडपामध्यें रोज कराव्या लागणाऱ्या तीन इष्टी.

१३. संवत्सरानंतर उखासंभरण व उख्याग्नीचें उपस्थान.

१४. आहवनीयाग्नीमध्यें सर्व रात्रभर अध्वर्यूनें तूप, मध, तांदूळ, पोहे, लाह्या, तुपांत कालविलेलें पीठ, भाजलेले सातू व तांदूळ, भाजलेल्या तांदुळाचें पीठ, मगम्ब (उत्तर हिंदुस्थानांत मिळतें) आणि राळे यांच्या मिश्रणानें करावयाचा अन्नहोम.

१५. अन्नहोमाचा विशिष्ट प्रकार.

१६. अन्नहोमाच्या आयतानुवाकांचें विस्तृत व्याख्यान.

१७—१८. अन्नहोममंत्रानुवाकांचें व्याख्यान.

१९. (त्रिरात्रात्मक अश्वमेधयागापैकीं पहिल्या रात्रीं करावयाचा अन्नहोम १७ व १८ या अनुवाकांत सांगितला त्याच्या आदले दिवशीं) यूपाचें आहरण करावयाचा विधि. यूपांचे प्रकार. अवदानसाधनविशेष. यूपांना ग्राम्यपशु बांधून ठेवणें. यूपांच्या मधल्या अंतरांत आरण्यपशु बांधून ठेवणें.

२०. यूपस्थापनविधि, हविःसादनप्रकार.

२१. एकवीस अग्नी प्रज्वलित करून ठेवण्याचा विधि.

२२. दुसऱ्या दिवशींच्या बहिष्पवमानासंबंधीं अनुष्ठानविशेष. अश्वाचें 'उद्गातृत्व' व 'घोडाघोडीचें गायन'

२३. पर्यग्निकरण केलेल्या पशूंची नियोजना.

नवम प्रपाठक (अश्वमेध).

१. अठरा पशूंच्या आलंभनाचें विधान. ग्राम्यपशूंनें सर्व अनुष्ठान.

२. चातुर्मास्यसंज्ञक पशूंचा प्रयोग.

३. रोहितादि पशूंच्या वपाहोमाचें साहित्य (सर्व पशूंच्या वपांचा एकाच वेळीं होम).

४. घोडा रथाला जुंपणें. रथावर ध्वजाची स्थापना. चिलखत चढविणें. धनुष्यबाणधारण. यजमानाचें रथारोहण. रथाला जोडण्यापूर्वी अश्वाला शृंगारणें. राजस्त्रियांनी मणिभूषणांनी घोडा शृंगारणें. यजमानाच्या स्त्रियांनीं घोड्याला काजळ घालणें व अश्वांना चंदी देणें.

५. यूपाच्या दक्षिणोत्तर बसलेला होता व ब्रह्मा या दोघाचा प्रश्नोत्तररूप संवाद (ब्रह्मोद्य).

६. (मेलेल्या अश्वाचें संस्कार). मेलेल्या अश्वाला राजपत्न्यांनीं प्रदक्षिणा घालणें. प्रतिप्रस्थात्यानें राजपत्नीला घोड्याच्या जवळ नेणें. अध्वर्यूनें अश्व व पत्नी यांच्यावर शालजोडीचें पांघरूण घालणें. घोड्याच्या ओटीपोटावर राजपत्नीनें सोन्याच्या व लोखंडाच्या सुयांनीं खड्गप्रहाराच्या खुणा करणें.

७. मेलेल्या अश्वाच्या संस्काराचे शेष मंत्र.

८. अश्वमेध व तत्संबंधीं इतर पशूंच्या विधीची प्रशंसा.

९. त्रिरात्रापैकीं पहिल्या व दुसऱ्या दिवसाची प्रशंसा, तिन्हीं दिवसांच्या अनुष्ठानांतील विशेष.

१०. 'महिम'नामक २ ग्रह.

११. शरीरहोम व स्विष्टकृत्.

१२. शरीरहोम व स्विष्टकृत् यांच्या मध्यंतरीं करावयाचा अश्वस्तोमीय होम.

१३. संवत्सरपर्यंत रोज केलेल्या सवितृदेवतात्मक तिन्ही इष्टींच्या अनुष्ठानाचें विशेष स्वरूप.

१४. ब्राह्मण व क्षत्रिय यांचें 'गायन' व 'वीणावादन'.

१५. अश्वमेधागभूत अवभृथसंबंधीं होमविशेष.

१६. उपाकरणमंत्रांचें व्याख्यान वगैरे. पशिष्टविशेष.

१७. अश्वाला कांहीं रोग वगैरे झाल्यास तन्निवारणार्थ इष्टि.

१८. मद्यौदन चरु. शाखांतरोक्त ब्रह्मौदन व इष्टि यांचा विकल्प.

१९. विभुत्वादि द्वादश गुणांनीं अश्वाची प्रशंसा.

२०. अश्वसंज्ञपनाचा प्रकार. संज्ञपनकालीं प्रस्तोत्याचें गायन.

२१. निरनिराळ्या नांवांच्या व्युत्पत्तीसह अश्वाची प्रशंसा व उत्तरवेदीचा उपवाप (निष्पादन).

२२. प्रधानयागदिवसापूर्वी संवत्सरपर्यंत करावीं लागणारीं प्रोक्षणादि कर्मे व रूपभालग.

२३. अश्वाच्या निरनिराळ्या अवयवाची उपासना.

दशम प्रपाठक.

पंचकाठक (चयन)—सावित्र काठक.

१. दिवस, मुहूर्त, पूर्वपक्षांतील रात्री, त्यांचे मुहूर्त, कृष्णपक्षाचे दिवस व त्यांचीं नांवें, त्यांचे मुहूर्त, कृष्णपक्षाच्या रात्री, त्यांचे मुहूर्त, १२ शुक्लपक्ष, १२ कृष्णपक्ष, १२ महिन्यांचीं नांवें, सिकता (वाळू), क्षुद्रमुहूर्तांचीं नांवें, यज्ञक्रतु, ऋतूंचीं नांवें, ऋतूंची व संवत्सराची चार नांवें इत्यादि संज्ञांकित इष्टका (शिरगोळे)चें उपधान.

२. स्वयमातृण्णोपधान.

३. अध्वर्यूनें करावयाचें चित्युपस्थान.

४. यजमानाचें चित्युपस्थान.

५. होत्याचें अनुशंसन.

६. शतरुद्रादिमंत्रसाध्य अशा आज्यशेषानें मुखविलेपन.

७. 'असु' इत्यादि आहुती.

८. मृत्युग्रह.

९. सावित्राग्निसंबंधीं ध्यानरूप विद्या, आख्यायिकेसह.

१०. सत्यसंपादनाच्या निमित्तानें सावित्रविषयक अनुष्ठानाच्या अवयवांच्या ज्ञानाची जरूरी.

११. अन्वयव्यतिरेकानें सावित्राग्निविधिचें सोदाहरण प्रशंसन. 'सावित्र' ह्या नांवाच्या उत्पत्तीचा प्रकार.

एकादश प्रपाठक (नाचिकेत काठक).

१. 'लोकादि'इष्टकोपधान.

२. शतरुद्रीय होम.

३. वसोर्धाराख्य होम.

४. अन्नहोम.

५. 'विश्वप्री'नामक होम.

६. काठक (चित्याग्नि) ह्याचें अभिमर्शन. 'लोकंपृणा'नामक इष्टकांचें उपधान व चितीवर माती पसरणें.

७. 'नचिकेत'नामक (चितिसंबंधी) अग्नीची उपासना, नचिकेताग्नीची हिरण्यरूपानें प्रतीकोपासना व पक्ष्याकारवायुदेवतात्वरूपानें नचिकेताग्नीची उपासना.

८. मृत्युभीतिनाशपूर्वकब्रह्मलोकप्राप्तिरूप फल. तत्संबंधीं आख्यान. नचिकेताग्नीच्या अनुष्ठानाच्या सांगतेसाठीं 'हिरण्य'-दक्षिणा.

९. चयन (काठक) प्रयोग. चयन करण्याच्या स्थलाचा निश्चय

१०. नाचिकेतसंज्ञक चयनाची (अग्नीची) प्रशंसा व संवत्सर-रूपानें नचिकेताग्नी (चयना) चें ध्यान.

द्वादश प्रपाठक (वैश्वसृज काठक व चातुर्होत्र काठक).

१. 'विश्वसृज'नामक काठकांगभूत 'दिवश्श्येनी'नामक इष्टींच्या याज्यापुरोनुवाक्या.

२. दिवश्श्येनी (स्वर्गसन) इष्टींचीं विधानें.

३. अपाघा अगर 'अपाघा' नामक इष्टींच्या याज्यापुरोनु-वाक्या

४. 'अपाघा'नामक इष्टींचीं विधानें

५. चातुर्होत्र चयन चातुर्होत्र मंत्राची प्रशंसा, उपधान-विशेष. चयनस्थलाचें परिमाण चातुर्होत्रचयनसंबंधी कर्म-विशेषानें मिळणारें विशिष्ट फल चयनाची दक्षिणा विद्वान लोकांना सन्मानार्थ दक्षिणादान चयनांगभूत सौत्रामणी किंवा मैत्रावरुणी आमिक्षा करण्याविषयींचें विधान.

६. 'वैश्वसृज'चयन (काठक) इष्टकोपधान.

७–८. वैश्वसृजकाठकसंबंधीं इष्टकोपधान

९. दक्षिणादानाच्या वेळीं मह्यानें सदामध्यें बसून पठण करावयाचे मंत्र. सहस्रसंवत्सर सत्राचें स्वरूप प्रतिपादन करणारें ब्राह्मण. सत्राचा विघ्ननिष्पत्तिहेतु. संवत्सरसत्रप्रशंसा. सहस्र-दिनात्मकसत्र. इ.

—तैत्तिरीय आरण्यकाची अनुक्रमणिका.—

प्रथम प्रपाठक (काठकशेष—आरुणकेतु काठक).

१. उष्णोदकरूप इष्टकांचें उपधान. ओषधींचें उपधान.

२. अभ्ररूपेष्टकोपधान. उपधानमंत्रानें ब्राह्मण.

३. इष्टकोपधान व ब्राह्मण

४. इष्टकोपधान व ब्राह्मण

५. मंडलोदकरूप इष्टकांचें उपधान व ब्राह्मण. इंद्रधनुष्य.

६. 'ऋतुमंडल'संज्ञक इष्टकांचें उपधान व ब्राह्मण.

७. सूर्यनामक इष्टकांचें उपधान. सात सूर्य. सप्तसूर्यांचे द्रष्टे ऋषी. मेरुपर्वतावर जाण्याचा मार्ग. अनंत सूर्य.

८. अग्न, अर्धमास, काल, अनवर्णा, वैष्णवी, मृत्युवती निरयवती इत्यादि इष्टकागणांचें उपधान व ब्राह्मण.

९. अष्टवसू, एकादशरुद्र, एकादशयधर्व, गौरी, सप्तवायू इत्यादि इष्टकांचे अगर इष्टकागणांचें उपधान व ब्राह्मण. इ.

१०. सयानी, सप्राम इत्यादि इष्टकांचें उपधान व ब्राह्मण.

११. पनिष्ठवती, नक्षत्रा, वैश्वदेवी इत्यादि इष्टकांचें उपधान.

१२. आननुष्वेत्यादि, आमद्रेत्यादि व मह्यसदनादि इष्टकांचें उपधान, ब्राह्मण, प्रशंसा. इ.

१३. दिद्या, ब्राह्मण, पुष्करपर्ण, रुक्म, हिरण्मयपुरुष व कूर्म यांचें उपधान.

१४. आयुष्यप्राप्त्यर्थं सर्पांचें उपस्थान.

१५. आदित्येष्टकोपधान.

१६. आरोगादि इष्टकांचें उपधान.

१७. भ्राजमानादि इष्टकांचें उपधान.

१८. दिश्येष्टकोपधान.

१९. नरकवतीसंज्ञक इष्टकांचें उपधान.

२०. दिश्येष्टकांचें उपधान.

२१. 'अप्'संज्ञक इष्टकांचें उपाधान

२२. आपप्रशंसा.

२३. सृष्टीच्या रचनाक्रमाच्या निमित्तानें 'आरुणकेतु' अग्नि (काठक अथवा चयन) व तदंगभूत 'उदकें' यांची प्रशंसा व महती.

२४. अप्संबंधी इष्टकांचें विशेष अनुष्ठान.

२५. पुष्करपर्णाद्युपधान.

२६. अरुणकेतुसंबंधीं फलविशेष व व्रतविशेष.

२७, २८, २९ आणि ३०. 'अप्'इष्टकांचें उपधान.

३१. (वैश्रवण यज्ञ). वैश्रवणाचें आवाहन, वैश्रवणास बलिप्रदान, अग्निस्थापन, प्रज्वलन, वैश्रवण यज्ञाचा विशिष्टकाल. उपस्थान.

३२. 'अरुणकेतुक'चयनांग व्रतनियमाचरण.

द्वितीय प्रपाठक.

१. यज्ञोपवीतधारणविधान, तत्संबंधीं आख्यायिका. यज्ञाचीं 'प्रसृत' व 'अप्रसृत' अशीं दोन रूपें व यज्ञोपवीत-साधनद्रव्यें.

२. संध्योपासनविधि, आख्यायिका, जलप्रशंसा, अर्घ्यप्रदान व प्रदक्षिणाविधि.

३, ४, ५ व ६. कूष्मांडहोमविधान, पापक्षयरूप फल, कूष्मांडहोममंत्र, समिदाधान व अभ्युपस्थान.

७. कर्माच्या आरंभीं कूष्मांडहोम करण्याचा विधि.

८. कूष्मांडसंबंधी दीक्षा.

९. स्वाध्यायविधि मागण्याकरितां उपाख्यान.

१०. पंचमहायज्ञ

११. ब्रह्मयज्ञप्रयोग.

१२. अनुकल्पविधि.

१३. ब्रह्मयज्ञसंबंधीं कांहीं विशेष. ब्रह्मयज्ञाची इतर यज्ञाहून भिन्नता व ब्रह्मयज्ञदक्षिणा.

१४. अनध्याय व त्याचीं कांहीं कारणें.

१५. अनध्यायाचीं आणखी कारणें.

१६. अयाज्ययाजनादिदोषपरिहारार्थ स्वाध्याय.

१७. आपत्तीमुळें अयाज्ययाजनादि दोष घडल्यास त्याचें अल्प प्रायश्चित्त.

१८. अवकीर्णीप्रायश्चित्त. सर्व यज्ञाच्या आरंभी येणारें आयुष्य प्राप्त करून देणारें मन्त्रोपस्थान.

१९. सर्वात्मक परमेश्वराचें 'शिशुमार'संज्ञक जलमहदूपानें ध्यान व उपस्थान.

२०. दिशांचें उपस्थान.

तृतीय प्रपाठक (चातुर्होत्र चितीचे मन्त्र).

१. दशहोतृमंत्र व ग्रह.
२. चतुर्होतृमन्त्र व ग्रह.
३. पंचहोतृमन्त्र व ग्रह.
४. षड्ढोतृमन्त्र व ग्रह.
५. सप्तहोतृमन्त्र व ग्रह.
६. षड्ढोतृमन्त्र (दुसरा) व ग्रह.
७. ब्रह्ममेधसंबंधी अनुमन्त्रणें.
८. चातुर्होत्रचितीमध्यें इष्टकोपधान. 'संभारयजु'–संज्ञक मन्त्र
९. देवपत्न्याऽऽख्यमन्त्र
१०. दक्षिणाप्रतिग्रह मन्त्र
११. होतृहृदयनामक मन्त्र.
१२. नारायणसूक्त किंवा पुरुषसूक्त.
१३. उत्तरनारायणसंज्ञक अनुवाकानें सूर्याचें उपस्थान.
१४. भर्तृसूक्त
१५. मृत्युसूक्त
१६. सूर्योपस्थान.
१७. अवटस्थजलसेचन मन्त्र (प्रेतदाहविषयक).
१८. अवगाहन.
१९. प्रेतदाह.
२०. स्रुवाहुतिमन्त्र.
२१. राजगवीच्या अंगाचा होम

चतुर्थ प्रपाठक (प्रवर्ग्य काण्ड).

१. शांति
२. महावीरनिर्माण.
३. महावीराचे उद्धपनादि संस्कार
४. प्रवर्ग्यसंबंधीं ब्रह्मादि ऋत्विजांना अध्वर्यूचा प्रैष.
५ खरावर घातलेल्या निराऱ्यावर महावीर ठेवणें.
६. महावीराचें अभिमन्त्रण.
७. महावीराचें अवेक्षण
८. महावीरामध्यें दुग्धप्रक्षेपण व प्रवृजन.
९. प्रवर्ग्यद्रव्याचा आहवनीयावर होम.
१०. प्रवर्ग्यद्रव्यशेषानें अग्निहोत्र होम.
११. प्रवर्ग्योद्वासन.
१२. महावीरामध्यें गाईचें दूध व दहीं ओतण्याचे (शिळक राहिलेले) मन्त्र.
१३. घर्म प्रायश्चित्तें.
१४. घर्माचें अनुष्ठान चालू असतां वीज पडली तर करावयाचा होम
१५, १६. घर्मप्रायश्चित्तें
१७. (चयनप्रकरण). घर्मेष्टकोपधान.
१८. कुलायिनी इष्टकेचें उपधान.
१९. अग्न्यभिमर्शन
२०. महावीरसंबंधीं प्रायश्चित्त
२१. दधिघर्मभक्षण.
२२. घोरतनूचें प्रतिपादन.
२३. (अग्नीच्या) घोरतनूचें प्रतिपादन.
२४. मरुद्गणानें प्रतिपादन.
२५ मरुद्गणप्रतिपादन
२६ घर्माची गाय किंवा महावीर यांचा अपहार केला गेल्यास गार्हपत्यावर धावयाची आहुति.
२७. अभिचारासंबंधी कठोर वाक्यें.
२८. घर्माचें अनुष्ठान चालू असतां लांडग्यानें उपद्रव दिला तर करावयाचें कृत्य.
२९ ते ३५ गिधाड, लांडगा, ढेकूण, कावळी, गाढवी, घुबड व यक्षराक्षसादिकांची पीडा झाली तर तत्परिहारार्थ उपाय.
३६. घर्माच्या गाईंच्या अंगावर गोचिड वगैरे कृमी उत्पन्न झाल्यास त्यांचें मारण.
३७. अभिचारसंबंधीं विशेष
३८. शत्रूला शाप देणें.
३९. शत्रूचा नाश व्हावा म्हणून त्याच्या बिछान्याखालीं 'ओषधि' पुरून ठेवणें.
४०. उद्गाता 'साम' न गाईल तर अध्वर्यूनें 'साम' गाणें.
४१. अवांतर दीक्षांगविशेष
४२. शांति (प्रवर्ग्यस्तुति)

पंचम प्रपाठक.

१. प्रवर्ग्याच्या उत्पत्तीसंबंधानें आख्यायिका, दीक्षित-नियम, प्रवर्ग्य, घर्म, महावीर व सम्राट् या शब्दांच्या व्युत्पत्त्या व अर्थ, महावीराच्या शिरोभागाची प्रशंसा.

२. सानिध्यहोम. अग्नी कोणत्या लाकडाची करावी? अभ्यादान व मृत्तिका वगैरे संभाराचें ग्रहण.

३. महावीर तयार करण्याचें विशिष्ट स्थळ, महावीराचें प्रमाण व लक्षण महावीर तयार करणें, महावीराला घोड्याच्या लेंड्यांची धुरी देणें, महावीर मडींत भाजून काढणें, महावीरावर दूध शिंपडणें, महावीर कृष्णाजिनांत गुंडाळून नीट ठेवणें.

४. घर्मसंबंधीं प्रैषाचें तात्पर्य, प्रवर्ग्यसामग्रीचें प्रोक्षण. घर्मसंबंधी आहुति, प्रवर्ग्यानुष्ठान, उपस्थान वगैरे.

५. घर्मरोचनमन्त्रव्याख्यान.

६. प्रवर्ग्याचा काल, प्रवर्ग्याच्या आवृत्ती, वैकल्पिकपक्ष, प्रवर्ग्याचा व अग्निष्टोम क्रतूचा संबंध, क्रतुपरत्वें प्रवर्ग्यकरणाकरणविचार, प्रवर्ग्याची आदित्यरूपानें स्तुति, क्रतुरूपानें स्तुति व पत्नीसंबंधीं कांहीं विशेष.

७. रशनादान, घर्मधुगाह्वान, घर्मधुग्धेनुबंधन, वत्सबंधन, धार (दूध) काढणें, शफ व उपयमन यांचें आदान, महावीरांत दूध व दहीं ओतणें, वातनामकथन, हविर्द्वयाहुति, रौहिणपुरोडाशहवन, हविर्द्वयाहुति.

८. हविर्द्वयशेषहोम, अभिचारसंबंधीं विशेष, हुतशेष द्रव्यानें अग्निहोत्रहोम, हविःशेषभक्षण व प्रवर्ग्यसामग्री घडंचीवर नेऊन ठेवणें.

९. प्रवर्ग्योद्वासनाचें अनुष्ठान

१०. प्रवर्ग्योद्वासनस्थलविशेष

११. प्रवर्ग्यानुष्ठानज्ञानाचें फल.

१२. प्रवर्ग्यानुष्ठानाच्या दिवसाची संध्या व उपसत् इष्टि.

षष्ठ प्रपाठक (पितृमेध)

१. मृत यजमानाला अन्वारंभ करून आहवनीयाग्नींत द्यावयाची आहुति, प्रेत ताटीवर ठेवून त्याच्यावर वस्त्र घालणें, प्रेत स्मशानांत घेऊन जाणें, राजगवीचें उपाकरण, राजगवीचें संज्ञपन अगर मोचन, चितेवर प्रेत ठेवल्यावर त्याच्या शेजारीं पत्नीस निजविणें, पत्नीला चितेवरून पुन्हा उठविणें, चिता पेटविणें, पेटलेल्या चितेचें अनुमंत्रण. यज्ञोपकरणव्याख्यान, अजबंधन होम

२. स्रुवाहुति.

३. 'यम'संज्ञक सूक्तानें उपस्थान. दहनस्थलाच्या उत्तरेस खड्डे खणून त्यांत पाणी साठवून त्या पाण्यानें शांतिवाधवानीं स्नानें वगैरे करणें.

४. अस्थिसंचयन.

५. यमयज्ञ.

६. पितृमेधशेषभूत लोष्टचितीचें अनुष्ठान.

७. चारी दिशांना मातीच्या डिखळाचें उपधान

८. चारी दिशांना चरूचें उपधान

९. तिलमिश्रधाना विखरणें

१०. गांव व स्मशान यांच्यामध्यें अग्नि प्रज्वलित करावा याचा व त्याच्या पश्चिमेस बैलाच्या कातड्यावर वेतसपुष्पाच्या माळा घातलेल्या शांतिवाधवानीं बसावयाचें आनंद होम. अग्नीच्या उत्तरेस अनडुद्बंधन, अनडुहारंभ, अनडुद्गमन, परिधि धारण, पत्नीनयन, काजळ घालणें, यवौदनश्रपण आणि यवौदनभक्षण.

११. आहुतिहोम.

१२. राजगव्युत्सर्ग आणि शांति.

सप्तम प्रपाठक (शिक्षा उपनिषत्).

१. आत्मरक्षणार्थ शांतिपाठ.

२. उपनिषदांचा यथार्थ बोध होण्यासाठीं अभ्यास करण्याविषयीं शिक्षापाठ (अध्ययनाचे नियम).

३. मंगलाचरणार्थ मंत्र. उपासनाबोधक महासंहिता (पंचोपासना). लोकादि पंचोपासनेचे अवयव. पंचोपासनेचें प्रजादिसिद्धिरूप फल.

४. मेधाप्राप्त्यर्थ, अन्नाच्छादनलाभाकरितां, रोगमुक्तीसाठीं व आरोग्यसिद्धीकरितां जपण्याचे मंत्र. विद्यासंप्रदायप्रवृत्त्यर्थ शिष्यसंपादक होम आणि उपस्थान

५ (ब्रह्मोपासना) अंगदेवतोपासन, अंगदेवताप्रतीकभूत व्याहृति, व्याहृतिचतुष्टयाच्या ठिकाणीं ठेवावयाची दृष्टि, व्याहृतींच्या ठिकाणची लोकदृष्टि, व्याहृतींच्या ठिकाणीं देवविशेषदृष्टि, प्राणदृष्टि आणि वेददृष्टि व्याहृतींची उपासना.

६. उपास्यस्वरूप, उपासकाचा मार्गविशेष, उपासनेचे फल व उपासनेचें विधान.

७. मंदाधिकाऱ्याकरितां चक्षुर्गम्य अशा सगुण ब्रह्माची उपासना, आधिभौतिक गुणपंचकें, लोकपंचक, देवतापंचक, अध्यात्मगुणपंचकत्रय व उपासनाविधान.

८. उत्तमाधिकाऱ्याकरितां प्रणवनामक शुद्ध ब्रह्माची उपासना उपास्यस्वरूप ॐकाराची ब्रह्मवाचकत्वयोग्यता, वैदिक व्यवहारांतील उदाहरणांनीं ॐकाराचा सर्वांशीं संबंध. सर्वव्यापकत्व व फलकथनमिषानें ब्रह्मोपासनेचा विधि.

९. नित्यकर्म व उपासना यांचा समुच्चय. मतभेद.

१०. ब्रह्मयज्ञफलसिद्ध्यर्थ जपण्याचा मंत्र.

११. विविदिषोत्पत्तिद्वारा केवल कर्मांचें मोक्षहेतुत्व. ईश्वराच्या आज्ञा. ईश्वराज्ञेविषयीं प्रमादनिषेध. माता, पिता, गुरु व अतिथि यांची देवभावनेनें पूजा. शिष्टाचारपालननियम. अपवाद. महापुरुषाच्या सेवेंतील विशेष दानविशेष. संदिग्धधर्मनिर्णयोपाय. उपसंहार. शांति.

अष्टम प्रपाठक (ब्रह्मवल्ली उपनिषद्)

१. गुरुशिष्यानुकूलतासिद्ध्यर्थ शांतिपाठ. सर्व उपनिषदांचें सूत्ररूपानें सार. पूर्वोक्त सूत्राचें व्याख्यान. आत्म्यापासून सृष्टिक्रमाचा उद्भव. ब्रह्मतत्त्वाचें विवेचन होण्यासाठीं पंचकोशाचें विवरण. अन्नमयकोश.

२. प्राणमयकोश.

३. मनोमयकोश.

४. विज्ञानमयकोश.

५ आनंदमयकोश.

६. पंचकोशाच्या ठिकाणीं आत्मभावना. ब्रह्माप्रमाणें जीवाचेंहि अविनाशित्व व ब्रह्माचें सत्स्वरूप.

७. ब्रह्मसद्भावप्रकाशकमंत्र. विद्वानाला निश्चयानें ब्रह्मप्राप्ति. अविद्वानाला ब्रह्मप्राप्तीचा अभाव. सगुण ब्रह्म जाणणारालाहि निर्गुण ब्रह्मज्ञानाप्रमाणें मोक्ष.

८. ब्रह्मतत्त्वज्ञान नसणाऱ्याला भय. ब्रह्मानंदाची मीमांसा. ब्रह्मानंदाची कमाल. ब्रह्मानंदाचें फल. निर्भयता. उपसंहार.

नवम प्रपाठक (भृगुवल्ली (वारुणी) उपनिषत्)

१. भृगूचा वरुणाला (ब्रह्मोपदेशाविषयीं) प्रश्न व वरुणाचें उत्तर.

२. अन्नब्रह्म.

३. प्राणब्रह्म.

४. मनोब्रह्म.

५. विज्ञानब्रह्म.

६. आनंदब्रह्म. ब्रह्मोपासनेचें फल व उपसंहार.

७. उपासकानें पाळावयाचे नियम. उपास्य व उपासना.

८. उपास्य व उपासना.

९. (भिन्न) उपास्य व उपासना.

१०. व्रतचर्या. उपासनाचे भेद व आत्मानुभव. उपसंहार

दशम प्रपाठक (याज्ञिकी अथवा नारायणीया उपनिषत्)

१. ब्रह्मतत्त्वप्रतिपादक ऋचा, ब्रह्माचें सर्वजगदात्मकत्व, ब्रह्मापासून कालाची उत्पत्ति, परमात्म्याचा आकारविशेषाभाव, परमात्मोपलक्षक विराड्मूर्ति व जगत्, गंधर्वाचा वृत्तान्त परमेश्वराचें व्यावहारिकदृष्ट्या उपकारकत्व आणि पारमार्थिकदृष्ट्या मुक्तिप्रदत्व, ब्रह्मविद्योपसंहार, सोपाधिकब्रह्मोपासनमंत्र, ब्रह्मप्राप्त्यर्थ अंतर्यामिप्रार्थना, अग्निरूप औपाधिक परमेश्वराची प्रार्थना, गाई घोडे इत्यादिकांच्या रक्षणार्थ प्रार्थना, विश्वरूपधर रुद्राची प्रार्थना, मूर्तिधर रुद्र, मूर्तिधर विनायक, पक्षिराज देव, मूर्तिधरी दुर्गा, मूर्तिधर विष्णुदेव इत्यादि देवांची प्रार्थना. स्नानांगभूत मंत्र—दूर्वाभिमंत्रण, मृत्तिकाभिमंत्रण, जलाभिमंत्रण, जलाधिपतिप्रार्थना, जलांत राहणाऱ्या देवांना नमस्कार, दुष्टजलापनयन, स्नान, गंगादि नद्यांचें आवाहन, अघमर्षण, अवगाहन, आचमन, पुन्हा स्नान, गुप्तपापक्षयार्थ स्नानमंत्र, स्नानानंतर जप, अनिष्टपरिहारार्थ जप, इ. इ.

२. महाव्याहृतिमंत्र.

३. अन्नसमृद्धीकरितां महाव्याहृति.

४. पूजाकाम मनुष्यानें करावयाचा होम.

५. प्रतिबंधनिवारणपूर्वक मुमुक्षूला ज्ञानप्राप्ति होण्यासाठीं होम.

६. ज्ञानप्रतिपादक जप्यमंत्र.

७. पाठ केलेले वेद विसरूं नयेत म्हणून जपावयाचा मंत्र.

८. ज्ञानसाधनभूत तप सिद्ध्यर्थ जप्य मंत्र.

९. विहितानुष्ठानरूप पुण्याची प्रशंसा व निषिद्धाचरणरूप पातकाची निंदा.

१०. शुद्ध अंतःकरणाच्या पुरुषाला 'तत्त्वज्ञाना'चा उपदेश, हृदयकमलाच्या ठिकाणीं महेश्वरस्वरूप उपास्य.

११. उपास्यगुणविशेष.

१२. उपास्य देवतेला नमस्कार.

१३. आदित्यमंडलाच्या ठिकाणीं परब्रह्माची उपासना.

१४. आदित्यपुरुषाचें सर्वात्मकत्व.

१५. उपासनेचें फल, उपासनेविषयीं असमर्थ असणाऱ्यानें जपावयाचा मंत्र.

१६ व १७. रुद्रदेवताक मंत्र.

१८. रुद्रदेवताक मंत्र.

१९. अग्निहोत्रहोमांत होमसाधनद्रव्यास कारण होणारा 'वृष'.

२०. चित्तशुद्धीला कारण असा कर्मसंग्रह व त्याचा उपयोग. मोक्षप्रतिबंधनिवारक रक्षोघ्न मंत्र.

२१. भुक्तिमुक्तिप्रद पृथिवीदेवताक मंत्र

२२. वृष्टिप्रतिबंधनिवारणमंत्र.

२३. माध्याह्नसंध्येंतील जलप्राशनाचा मंत्र.

२४. सायंकालच्या संध्येंतील जलप्राशनाचा मंत्र.

२५. प्रातःकालच्या संध्येंतील जलप्राशनाचा मंत्र.

२६. तिन्हीं संध्यांतील मार्जनोत्तर गायत्रीचें आवाहन करण्याचा मंत्र.

२७. प्राणायाममंत्र.

२८. प्राणायामाचा वैकल्पिक मंत्र.

२९. प्राणायामाचा आणखी एक वैकल्पिक मंत्र.

३०. गायत्रीविसर्जन

३१. तत्त्वानुसरणभूत ब्रह्माचें उपासन.

३२. भोजनारंभीं आपोशन घ्यावयाचा मंत्र.

३३. प्राणाहुती.

३४. प्राणाहुतींसंबंधाचे वैकल्पिक मंत्र.

३५. भोजनोत्तर आपोशन घेण्याचा मंत्र

३६. खाल्लेल्या अन्नाचें अनुमंत्रण.

३७. हृदयाभिमर्शन.

३८. चित्तविक्षेपरहित परमेश्वरस्वरूपानुसंधान करणारा मंत्र.

३९. जीवात्म्याचें अभेद ज्ञान होण्यासाठीं मेधादेवीची प्रार्थना.

४०. मेधाप्राप्त्यर्थ इंद्रादि देवतांची प्रार्थना.

४१. व ४२. मेधाप्राप्त्यर्थ मंत्र.

४३—४७. महादेवाच्या पश्चिम, उत्तर, दक्षिण, पूर्व व ऊर्ध्व दिशेस असणाऱ्या मुखांचें प्रतिपादक मंत्र.

४८. ज्ञानाला प्रतिबंध करणाऱ्या ब्रह्महत्यादि दोषांची निवृत्ति करणारे 'त्रिसुपर्ण' मंत्र.

४९. त्रिसुपर्ण.

५०. त्रिसुपर्ण, त्रिसुपर्णमंत्रमाहात्म्य.

५१. ज्ञानयोग्यतेसाठीं स्वावयव शुद्ध करणारा होम.

५२. अवयवशुद्ध्यर्थ होम

५३—६१. विरजाहोम.

६२. ब्रह्मज्ञान साध्य होण्याचीं बारा उत्कृष्ट साधनें व उपसंहार.

६३ पूर्वोक्त साधनाच्या स्पष्टीकरणार्थ आख्यायिका.
६४ आत्मयज्ञ (ज्ञानयज्ञ)

येथ तैत्तिरीय आरण्यकाची अनुवाकवार अनुक्रमणिका संपली तैत्तिरीय संहिता, ब्राह्मण व आरण्यक या ग्रंथातील प्रमुख विषयाचे वर्णन व त्याची सूची अगोदर देऊन तदनंतर या ग्रंथाची विस्तृत अनुवाकवार विषयानुक्रमणिका वाचकापुढे ठेविली या वर दिलेल्या माहितीवरून यजुर्वेद म्हणजे डोकेफोड करावयास लावणारें शास्त्र आहे या आमच्या विधानाची सत्यता वाचकास पटेल असो येथवर यजुर्वेदाचें स्थूल वर्णन झाले आता त्याच्या थोड्याफार सूक्ष्म विवेचनाकडे वळू

कोऽयं वेदो नाम?—यजुर्वेदासंबंधीं आमचे विवेचन देण्यापूर्वी सायणाचे विवेचन साराशानें देणें इष्ट होईल सायणाचार्य एकंदर वेदविषयक प्रश्नाचा ऊहापोह यजुर्वेदाच्या प्रस्तावनेतच करतात का की, यजुर्वेद हा मुख्य ग्रंथ आणि इतर वेद त्याचे साहाय्यक ग्रंथ अशी त्याची वृत्ति आहे

संस्कृत ग्रंथाच्या प्रारंभी सर्व ग्रंथकाराचा "अनुबंधचतुष्टय" सांगण्याचा प्रघात आहे. (१) विषय, (२) संबंध, (३) प्रयोजन, (४) अधिकारी ह्या चतुर्वर्गास "अनुबंधचतुष्टय" म्हणतात यजुर्वेदाच्या भाष्याच्या आरंभीं सायणाचार्यांनी देखील वरील पद्धतीप्रमाणे आपल्या भाष्यास एक छोटा उपोद्घात जोडला आहे, व त्यामध्यें बऱ्याच गोष्टींचा उलगडा केला आहे

प्रारंभीच "कोय वेदो नाम किंच तल्लक्षणं के वा तस्य विषयसंबंधप्रयोजनाधिकारिणः कथं वा तस्य प्रामाण्यं न खल्वेतेष्वसिद्धेषु वेदो व्याख्यानयोग्यो भवति" अशी सुरुवात करून (१) वेदाचें लक्षण, (२) वेदाचा विषय, (३) वेदाचा संबंध, (४) वेदाचे प्रयोजन (५) वेदास अधिकारी कोण व (६) वेदप्रामाण्य ह्याबद्दल विवेचन केले आहे ते येणेंप्रमाणें

(१) वेदलक्षण —"इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरलौकिकमुपायं यो ग्रंथो वेदयति स वेद", इष्ट वस्तूची प्राप्ति व्हावी व अनिष्ट गोष्टीपासून त्रास न व्हावा याविषयीं अलौकिक उपाय कळवून देणारा जो ग्रंथ अथवा जें ज्ञान त्यास "वेद" ही संज्ञा आहे यावर अशी शंका निघेल की, मनुष्य सुवासिक पुष्पें, चंदन, सुंदर स्त्रिया इत्यादि सुखदायक वस्तूंचा अनुभव घेतो यास प्रत्यक्षच प्रमाण आहे किंवा कोणीहि प्राणी दु:खपरिहार हा प्रत्यक्षावरूनच करतो स्वत:च अनुभव घेतला नसला तर दुसऱ्याच्या अनुभवावरून इष्टानिष्टाचे अनुमान करता येते मग याप्रमाणेंच पुढील जन्मींची प्रत्येकाची सुखदु:खें काय आहेत हे देखील अनुमानानें कळणें शक्य आहे तेव्हा त्याकरिता वेदाची काय जरूर?

वरील शंकेस उत्तर द्यावयाचें म्हणजे असें म्हणता येईल की, इष्टानिष्टाच्या लौकिक व पारलौकिक उपायाची गोष्ट अगदी निराळी आहे ज्योतिष्टोमादि यज्ञकर्मे हीं ऐहिक अथवा पारलौकिक इष्ट करणारीं आहेत व विषारी बाणांनीं टोंचलेलें मांस (कलंज) वगैरेसारखे निषिद्ध पदार्थ भक्षण करण्याचें वर्ज करणें हे अनिष्टाचा परिहार करणारें आहे हे ज्ञान केवढा जरी तर्कशास्त्रपारंगत मनुष्य असला तरी त्यास वेदज्ञानाशिवाय इतर लाखों अनुमानपरंपरानीं होणार नाहीं म्हणूनच वरील लक्षणात "अलौकिक" हा शब्द घालण्याचें प्रयोजन आहे व इतरत्रहि वचन सांपडतें कीं —

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।
एनं विन्दति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ।

(२) वेदाचा विषय —इष्टप्राप्ति व अनिष्टपरिहार यासंबंधीचे अलौकिक उपाय हा वेदग्रंथाचा विषय आहे

(३) संबंध —वेद आणि वेदाचे अधिकारी याचा संबंध उपकारक आणि उपकार्य म्हणजे उपकार करणारा व उपकार करून घेणारा असा आहे

(४) प्रयोजन —इष्टप्राप्ति आणि अनिष्टपरिहार यासंबंधीच्या अलौकिक उपायांचें ज्ञान करून देणें हे वेदाचें प्रयोजन आहे

(५) अधिकारी.—वरील प्रकारच्या ज्ञानाची लालसा धरणारा मनुष्य सदरहु वेदासंबंधीं अधिकारी आहे या लक्षणानें स्त्रीशूद्रादिकहि अधिकारी ठरतात, कारण जसे त्रैवर्णिक पुरुष तसेच स्त्रीशूद्रादि खालच्या प्रतीचे लोक याना देखील अशा प्रकारच्या ज्ञानाची अपेक्षा आहे, इष्टाची प्राप्ति व्हावी व अनिष्टाचा परिहार व्हावा या प्रकारची इच्छा प्रत्येकाला असणारच, मग तो स्त्री असो वा शूद्र असो

परंतु येथें 'ज्याचें उपनयन होतें अशानाच वेदाध्ययनाचा अधिकार आहे' हे वचन आडवें येतें ज्याचें उपनयन होत नाहीं त्यास वेदाध्ययन अनिष्टकारक होतें असा या वचनातून अर्थ निघतो, आणि म्हणून, ज्या अर्थी स्त्री व शूद्र याना उपनयन संस्कार केला जात नाहीं त्या अर्थी त्यास इष्टप्राप्ति व अनिष्टपरिहार यासाठीं वेदाध्ययनाची कितीहि इच्छा असली तरी ते वेदाध्ययनास सर्वथा अनधिकारी समजले जातात त्याकरिता महाभारतादि पुराणग्रंथाचा उपयोग विहित आहे कारण असें वचन आहे —

स्त्रीशूद्रद्विजबंधूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।
इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥

(६) वेदप्रामाण्यविचार —वेद हे इष्टानिष्टाच्या प्राप्तिपरिहाराचे अलौकिक उपाय दाखवून देणारे असल्यामुळे त्याचें प्रामाण्य स्वत:सिद्ध आहे पौरुषेय वाक्य जरी उपायबोधक असतें तरी वक्त्याच्या ठिकाणीं भ्रांतीचा

संभव असल्यामुळें त्यास अन्य मूलप्रमाण लागतें, परंतु वेद हे निल असल्यामुळें त्याच्या ठिकाणीं वक्तृदोषाची शंका उद्भवत नाहीं व म्हणून या शंकेचें उत्तर असें आहे कीं, त्यास अपरप्रामाण्याची जरूर नाहीं.

ह्यावर वेद हे कालिदासभवभूत्यादिकांच्या वाक्याप्रमाणेंच पौरुषेय (अर्थात् अनिल) आहेत, कारण ते ब्रह्मापासून उत्पन्न झाले असल्याबद्दल "ऋच सामानि जज्ञिरे" इत्यादि श्रुतीच प्रमाण आहेत, तसेंच "शास्त्रयोनित्वात्" (ब्र. सू. १.१,३) हे व्याससूत्रहि वेद ब्रह्मकार्य असल्याबद्दलच सांगतें. अशी शंका निघते.

या शंकेचें उत्तर असें आहे कीं, श्रुतिस्मृतींतून वेद हे निल असल्याबद्दल प्रमाणें आहेत उदाहरणार्थ, "वाचा विरूपनित्यया" अशासारख्या श्रुती व "अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा" इत्यादि स्मृती वेदनित्यत्व वर्णन करितात व बादरायण देखील देवताधिकरणांत "अतएव च नित्यत्वम्" (ब्र सू १.३,२९) या सूत्रानें वरील म्हणण्यास पुष्टि देतो

वरील विवेचनावरून वेदनित्यत्वाबद्दल परस्परविरोधी श्रुती आहेत अशी शंका निघते. या शंकेस उत्तर म्हणजे हा विरोध अगदीं दिखाऊ आहे. कारण वेदाचें नित्यत्व जें आहे तें व्यावहारिक आहे सृष्टीचें उत्पत्तिकार्य व तिचें विनाशकार्य या दोन कार्यांच्या मधील कालाला व्यवहारकाल म्हणतात ह्या व्यवहारकालाच्या दृष्टीनें काल, आकाश इत्यादिक पदार्थ जसे नित्य आहेत तद्वतच वेद हे नित्य आहेत. कारण या व्यवहारकालात वेद, काल, आकाश इत्यादिकांची उत्पत्ति व विनाश या दोन्ही क्रिया होत नाहीत. या व्यावहारिक नित्यत्वाशीं सृष्टीच्या उत्पत्तिप्रसंगीं ब्रह्मदेवानें त्यास निर्माण केलें या गोष्टीचा अर्थातच खरा विरोध नाहीं.

याप्रमाणें परस्परविरोधी दिसणारीं श्रुतिवचनें हीं भिन्न-विषयप्रतिपादक आहेत असें ठरलें. असो. आता शेवटीं पुन्हा एवढेंच सांगावयाचें कीं, वेदाचा कर्ता ब्रह्मदेव हा निर्दोष असल्यानें व वेद हे व्यवहारकालत नित्य व अपौरुषेय असल्यानें ते वक्तृदोषरहित आहेत व म्हणून ते स्वत-प्रमाण आहेत

अशा रीतीनें वेदलक्षण, वेदप्रामाण्य, त्याचप्रमाणें विषय-संबंधप्रयोजनाधिकारिरूप अनुबंधचतुष्टय, इत्यादि सर्व गोष्टींचें विवरण करून वेदांनी 'व्याख्यानयोग्यता' सिद्ध केल्यानंतर सायणाचार्य "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" हें विधिवाक्य घेतात. "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" या वाक्यावर अशी शंका निघते कीं, ह्यातील "अध्येतव्य" हा शब्द पाठमात्रवाचक कल्पिला आहे, व त्यास अनुसरून वरील नियमाचा अर्थ "वेदपठन करावें" इतकाच होईल, व म्हणून वेदार्थज्ञानाची निल्कूल उपयुक्तता दिसून येत नाहीं. यावर सायणाचार्य म्हणतात, या शंकेस महमतानुयायी मीमांसकांनी समर्पक उत्तर देऊन 'स्वाध्याय' शब्दात ज्याप्रमाणें "पठन" त्याचप्रमाणें "बोधन" हा अर्थ कसा अंतर्भूत आहे याचें विवरण केलें आहे वेदांतूनहि वेदार्थाचें ज्ञान करून घेतलें पाहिजे अशा प्रकारचे उल्लेख आहेत. उदाहरणार्थ, "स्थाणुरयं भारहार किलाभूत्। अधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थम् ॥ योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मा" ॥

आता "ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्म.। षडङ्गो वेदोऽध्येतव्यो ज्ञेयश्च" या वाक्यात अध्ययन करावें व ज्ञान करून घ्यावें असे वेगळे विधि असल्यानें अध्ययन म्हणजे पाठमात्र असेंच या ठिकाणीं ठरतें असें जे म्हणतील त्याचें तेवढें म्हणणें आम्ही कबूल करूं. पण त्याबरोबरच त्यानीं वेदाचें ज्ञान विधेय आहे हें कबूल केलें पाहिजे केवळ पाठमात्रानें साध्य होणारें अनुष्ठान व वेदार्थज्ञान याचीं फलें पृथक् पृथक् आहेत याबद्दल श्रुतींतून वर्णन आहे. उदाहरणार्थ, "सर्वं पाप्मानं तरति तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद" ॥ त्याच-प्रमाणें "यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति" इत्यादि वचनात ज्ञानहीन अनुष्ठानापेक्षा ज्ञानयुक्त अनुष्ठान केल्यानें श्रेष्ठतर फल मिळतें असें म्हटलें आहे.

ब्राह्मणग्रंथातूनहि निरनिराळ्या विधिवाक्यामध्ये "य एवं वेद" असें वचन घालून वेदज्ञानाचें स्वतंत्र फल दर्शित केलें आहे. अशीं स्थलें केवळ अर्थवाद आहेत असें धरलें तरी देखील अशा वाक्यांचें स्वार्थाच्या ठिकाणीं प्रामाण्य मानलें पाहिजे यावर अशी जर शंका काढली कीं, मग "ग्रावाण प्लवन्ते" ह्या वाक्यामध्ये देखील स्वार्थप्रामाण्य संभवतें, तर या शंकेचें समाधान असें करता येतें कीं, वरील वाक्यातील अर्थ (दगडाचें तरणें) प्रत्यक्ष प्रमाणानें बाधित असल्यामुळें त्या ठिकाणीं स्वार्थप्रामाण्य मानता येत नाहीं, परंतु, मूळ ब्राह्मणवाक्यातून वेदज्ञानाचें स्वतंत्र फल सांगणारीं जीं वचनें आहेत त्यांना बाधक प्रमाणें नसल्यामुळें त्याच्या ठिकाणीं स्वार्थप्रामाण्य मानलें पाहिजे. असो इत्यर्थ हा कीं, वेदज्ञानापासून कांहीं स्वतंत्र फलप्राप्ति होते, एवढ्याकरिता वेदज्ञान सुलभ झालें पाहिजे, अर्थात् त्याकरिता वेदव्याख्यान झालें पाहिजे

वेदांतील विषयांचें विशेष स्पष्टीकरण.—एकंदर वेदांचा विभाग दोन कांडांत केला आहे पैकीं पूर्वकांडात (१) नित्य, (२) नैमित्तिक, (३) काम्य व (४) निषिद्ध अशा चतुर्विध कर्मांचें प्रतिपादन केलें आहे "तद्यथाऽऽम्रे फलार्थे निर्मिते छायागन्धावनूत्पद्येते एवं धर्ममपि चर्यमाणं-मर्था अनूत्पद्यन्ते" या वचनाप्रमाणें नित्यनैमित्तिक कर्मांपासून इच्छा नसताहि अभीष्ट स्वर्गप्राप्ति होते. काम्यकर्मांच्या विधी-मध्येंच फलेच्छा मूलभूत असते निषिद्धवर्जनापासून नाहीं

अनिष्टाचा परिहार होतो यापैकीं नित्यनैमित्तिक कर्मांपासून अनुषंगानें स्वर्गप्राप्ति होते इतकेंच नव्हे तर चित्तशुद्धि होऊन ब्रह्मज्ञानाचा मार्ग देखील खुला होतो

अशा रीतीनें पूर्वकाण्डज्ञानानेंच पुरुषार्थप्राप्ति होते म्हणून उत्तरकाण्डाची आवश्यकता नाहीं असें मात्र नाहीं कारण उत्तरकाण्डाच्या ज्ञानानें प्राप्त होणारा जो आत्यंतिक पुरुषार्थ त्याची प्राप्ति पूर्वकाण्डाच्या अध्ययनानें होणें शक्य नाहीं हा आत्यंतिक पुरुषार्थ दोन प्रकारचा आहे तो (१) सद्योमुक्ति, व (२) क्रममुक्ति असा होय वर्तमान जीवितक्रमांतून देहातीत झाल्यावर लागलीच मिळणारी ती 'सद्योमुक्ति' व उत्तरयानानें ब्रह्मलोकास जाऊन नानाप्रकारचे भोग उपभोगून नंतर ज्ञान होऊन ब्रह्मलोकाच्याहि पलीकडील श्रेयःप्राप्ति ती 'क्रममुक्ति' होय ह्यावरून ब्रह्मोपदेश व तत्सिद्ध्यर्थ उपासना इत्यादि विषय 'उत्तरकाण्ड' या वेद भागांत अंतर्भूत होतात

यजुर्वेदाचें प्राधान्य.—एकंदर वेदत्रयींत, ऋग्वेद हा मंत्रप्रधान असून केवल अनेक ऋचांचा समुदाय आहे यजुर्वेद हा यज्ञकर्मविवरणप्रधान असून सामवेदांत गायन रूपानें स्तोत्रमंत्रांचा संग्रह केला आहे यजुर्वेद हा यज्ञ प्रधान असल्यामुळें वेदत्रयीमध्यें तोच भित्तिस्थानीय मानला जातो, व त्या दृष्टीनें ऋग्वेद व सामवेद हे चित्रस्थानीय मानले जातात यज्ञकर्मांच्या दृष्टीनें मंत्रब्राह्मणात्मक यजुर्वेदासच प्राधान्य दिलें जातें यजुर्वेदांत सांगितलेले दर्शपूर्णमासेष्टि मंत्र तीन प्रकारचे आहेत ते (१) आध्वर्यव, (२) याजमान व (३) हौत्र असे आहेत ह्या तिन्हींमध्यें अध्वर्यूसंबंधीं मंत्र आधारभूत असल्यामुळें प्रथम तेच दिले आहेत व त्यामागून यजमानसंबंधीं व हौत्रसंबंधीं मंत्र दिले आहेत पहिल्या तेरा अनुवाकांत "इषेत्वा" इत्यादि मंत्रानें आरंभ होणारे मंत्र "आध्वर्यव" होत

कृष्णयजुर्वेदांत यज्ञाचा एका दृष्टीनें उत्तान काल दिसतो, कां कीं, यांत यज्ञाचें वर्णन जितकें पूर्ण आहे तितकें इतर संहितांत नाहीं महाव्रत, सत्रें, यांसारखे याग कृष्णयजुर्वेदांत आहेत ते इतर वेदांत सांपडत नाहींत उलटपक्षीं, कृष्ण यजुर्वेदामध्यें ब्रह्म्याचें काम फारच थोडें दिलें आहे, तें श्रौत सूत्रामध्यें अधिक विस्तृत दिलें आहे विशेष विस्तृत असें यज्ञशास्त्र द्यावयाचें तर तें श्रौतसूत्रांतील दिलें पाहिजे वेद मंत्रांमधून प्राचीन धर्मांचें जें स्वरूप दृष्टीस पडतें तें कांहीं अशीं यजुर्वेदामध्यें आहे तसें निश्चित दिसतें, तर कांहीं अशीं अत्यंत अनिर्बंध प्रकारचें दिसतें कांहीं तरी मंत्र म्हणून आहुति द्यावयाची, सहजस्फूर्तीनें उपासनास्वरूपी किंवा यजनस्वरूपी जें कार्य होईल तें करावयाचें, अशा तऱ्हेचें यजनस्वरूप ऋग्वेद मंत्रांतून व्यक्त होतें ऋत्विजांचें होता उद्गाता अध्वर्यु आणि ब्रह्मा असें चतुर्विध वर्गीकरण किंवा ब्रह्मा गाळून होणारें त्रिविध वर्गीकरण ऋग्वेदांतील मंत्र ज्या काळांत तयार झाले त्या काळीं दिसत नाहीं यज्ञशास्त्र हें क्रमाक्रमानेंच वाढलें नवीनास त्याचा इतिहास सांगण्यापूर्वी एका विशिष्ट कालाचें चित्र दाखविलें पाहिजे, आणि तें जितक्या उत्तम काळाचें दाखवितां येईल तितकें चांगलें वाचकास यज्ञाचा विकास केवळ अधिकारी वाणीनें सांगण्याऐवजीं त्याचा त्या विषयांत क्रमशः प्रवेश करून देणें चांगलें

सोमयागाचें वर्णन केलें म्हणजे त्याच्या अनुषंगानें अनेक यागांची माहिती त्यांत येतेच इष्टि किंवा पशुयाग हीं सोमयागांत येतातच आणि सोमयागाच्या मुख्य दिवसाच्या अनेक आवृत्त्या थोड्याबहुत फरकानें झाल्या म्हणजे सत्रें तयार होतात या कारणानें सोमयागास मुख्य धरून त्यास लागणारे ऋत्विज, त्यांचीं कर्तव्यें आणि त्याचे संभार वर्णन केले म्हणजे सर्व यागांशीं परिचय होण्यापुरती तयारी होते याकरितां सोमयागांतील ऋत्विज व त्यांचीं कर्तव्यें पुढें दिलीं आहेत प्रमाणें —

—सोमयागांतील ऋत्विज—

(१) अध्वर्यु —हा यज्ञांतील अत्यंत प्रमुख ऋत्विज होय यज्ञांतील बहुतेक क्रियांची जबाबदारी याच्यावर पडते यजमान हा जर आपण राजा कल्पिला तर अध्वर्यु हा त्याचा मुख्य प्रधान होय हा फक्त यजमान व ब्रह्मा यांची अनुज्ञा घेतो व इतर सर्व ऋत्विजांस प्रैष (आज्ञा) देतो यज्ञासंबंधीं कोणी चौकशी करूं लागला तर तेथें अध्वर्यु कोण होता ही चौकशी अगोदर होते यजमानाला यज्ञ करणें झाल्यास तो प्रथम अध्वर्यूची योजना करून नंतर त्याच्या सल्ल्यानें इतर ऋत्विजांची योजना करतो असा बहुतेक सार्वत्रिक प्रचार आहे कोणत्या यज्ञांत कोणत्या देवता घ्यावयाच्या व त्यांना कोणकोणते हवी द्यावयाचे यासंबंधीं सर्व योजना शास्त्रानुसार अध्वर्यूलाच करावयाची असते यज्ञामध्यें इकडून तिकडे जाण्याची व हातानें लहानमोठ्या अनेक क्रिया करण्याची जबाबदारी अध्वर्यूच्या मानानें इतर ऋत्विजांवर फारच कमी प्रमाणांत पडत असते आपल्या क्रिया करीत असतांना अध्वर्यु जे मंत्र म्हणतो ते यजुर्वेदांतील मंत्रविभागापैकीं असून अध्वर्यूला करावयाच्या सर्व क्रिया व त्या कसकशा कराव्या याविषयांचीं वाक्यें हीं यजुर्वेदापैकीं ब्राह्मणविभागांतील होत

(२) ब्रह्मा —हा यज्ञांतील अत्यंत प्रमुख अधिकारी नसला तरी त्याची पदवी जवळ जवळ तितकीच थोर आहे यज्ञांतील सर्व ऋत्विजांच्या क्रियेवर नजर ठेऊन अनुष्ठान प्रमाद रहित होण्याची काळजी ब्रह्म्याला घ्यावी लागते कांहीं कांहीं मुख्य प्रसंगीं अध्वर्यूला ब्रह्म्याची अनुमति विचारावी लागते यज्ञांतील कोणत्याहि क्रियेबद्दल वादविवाद उत्पन्न झाल्यास त्याचा अखेर निर्णय करण्याची जबाबदारी मुख्यत्वें ब्रह्म्यावरच येऊन पडते. यज्ञक्रियेंत घडलेल्या प्रमादाच्या निरसनार्थ

प्रायश्चित्ताहुति घालावयाचें कामहि अध्वर्यूच्या खालोखाल ब्रह्मयाकडेसच असतें. हालचालीचें अगर हातानें क्रिया करण्याचें काम ब्रह्म्याकडे फार थोडें असतें. यज्ञानुष्ठानरूपी नौका शास्त्रानें गांखून दिलेल्या मार्गानेंच जाऊं देण्याची अगर आंखलेल्या मार्गापासून भलतीकडे भडकूं न देण्याची जबाबदारी असलेला असा ब्रह्मा म्हणजे मुख्यर्णधार होय. याच्या हाताखालीं मदत म्हणून आणखी तीन ऋत्विज असतात. ब्रह्मयानें पठण करावयाचे मंत्र, तसेंच त्यानें करावयाच्या क्रिया आणि त्या कसकशा कराव्या या बद्दलचीं वाक्यें ऋग्वेद यजुर्वेद व सामवेद यांच्या संहिता, ब्राह्मणें व सूत्रें या ग्रंथांत पुष्कळशीं आहेत. तथापि ब्रह्याच्या कर्तव्यांचें संपूर्णपणें स्पष्टीकरण मुख्यतः अथर्ववेदाच्या संहितादि ग्रंथांत केलेलें आहे. वेदत्रयीचें संपूर्ण ज्ञान असलेल्या व त्यांतहि वसिष्ठगोत्रांत उत्पन्न झालेल्या ब्रह्याची योग्यता फारच श्रेष्ठ दर्जाची गणिली आहे.

(३) होताः—हा यज्ञांतील एक प्रमुख अधिकारी होय. अध्वर्यूनें दर्शित केलेल्या यज्ञांतील देवतांना आह्वान करण्याचें काम या ऋत्विजाला करावें लागतें, इतकेंच नव्हे, तर यज्ञांतील मुख्य देवतांना अर्पण करण्यासाठीं अध्वर्यु हविर्द्रव्यें घेऊं लागला असतां व देवतांच्या उद्देशानें तीं हविर्द्रव्यें अग्नींत अर्पण करूं लागला असतां पुरोनुवाक्या व याज्यासंज्ञक मंत्रहि यानेंच पठण करावे लागतात. याज्यासंज्ञक मंत्राच्या शेवटीं "वौषट्" असें होता म्हणतो व अध्वर्यु अग्नींत हविर्द्रव्य समर्पण करतो. अग्निष्टोमासारख्या सोमयागांत आतां सांगितलेल्या क्रियेखेरीज मुख्य देवतांच्या स्तुतीनें भरलेले शस्त्रसंज्ञक मंत्रसंघ प्रामुख्यानें होत्याला पठण करावयाचे असतात. लक्षणेनें बोलावयाचें झाल्यास यज्ञांतील देवतांचा होता हा एक स्तुतिपाठक आणि आमंत्रक होय. यज्ञामध्यें होत्याकडे हालचालीची अगर निरनिराळ्या क्रिया करण्याची खटपट विशेष नसते. त्याच्या कर्तव्यांत मुख्य भर पठनाचा असतो. ह्याच्या हाताखालीं मदतगार म्हणून तीन ऋत्विज असतात. सोमयागाच्या अलीकडील म्हणजे दर्शपूर्णमास, पशु वगैरे यागांत होत्यानें म्हणावयाचे मंत्र व क्रियाबोधक वाक्यें यजुर्वेदसंहिता, ब्राह्मणें, सूत्रें आणि ऋग्वेदावरील आश्वलायनसूत्र या ग्रंथांतून आढळतात, पण सोमयागापासून सत्रापर्यंतच्या सर्व यज्ञांत होत्यानें पठण करावयाचे मंत्र, क्रिया व तद्बोधक वाक्यें हीं ऋग्वेदसंहिता, ऐतरेयादि ब्राह्मणें व आश्वलायनादि सूत्रें या ग्रंथांत सामग्र्यानें उद्धृत झालीं आहेत.

(४) उद्गाताः—हा ऋत्विजहि यज्ञांतील एक प्रमुख ऋत्विज होय. याचें मुख्य कर्तव्य म्हणजे यज्ञांतील मुख्य देवतांची गायनानें आळवून स्तुति करणें हें होय. अग्न्याधानप्रसंगीं कांहीं विशिष्ट क्रिया अध्वर्यु करीत असतां हा ऋत्विज गायन करीत असतो. या गायनास 'साम' असें म्हणतात. अग्न्याधानानंतर सोमयागांतील मुख्य प्रसंगावांचून हा ऋत्विज आपलीं गाणीं गात नाहीं. आपल्या हाताखालच्या तीन ऋत्विजांपैकीं प्रस्तोत्याची योजना अशा सामान्य प्रसंगीं गाण्याचे कामावर तो करीत असतो. यज्ञांतील पुरोडाशादि द्रव्यांचे अगर पशूच्या अंगांचे हविःशेष भक्षण करावयाच्या कामांत अध्वर्यु वगैरे ऋत्विजांप्रमाणें हा पडत नसून या ऋत्विजास आपल्या साथीदारांसह फक्त सोमपान करण्याचें कर्तव्य करावयाचे असतें. या ऋत्विजाला हालचालीच्या अगर हातानें करावयाच्या क्रिया अगदीं अल्प प्रमाणावर करावयाच्या असतात. याच्या कर्तव्याचा भर मुख्यत्वेंकरून ऋचांच्या आश्रयानें देवतांच्या स्तुतिपर गाणीं गाणें यावरच असतो. यज्ञामध्यें इतर ऋत्विजांपेक्षां या उद्गात्याची व त्याच्या साथीदारांची विशेष मिजास राखली जाते. सोमयागामध्यें उद्गात्याच्या सामगायनाची फारच महती मानली जाते. सोमयागांतील प्रधान देवतेची गायनपूर्वक स्तुति करण्याचा मान होत्याच्याहि आधीं उद्गात्याला मिळत असतो. अगोदर उद्गात्याचें गायन व्हावयाचें, नंतर होत्याचें स्तवन व्हावयाचें आणि मग अध्वर्यूनें सोमरसाची आहुति द्यावयाची असा अनुक्रम आहे. सामगायन नसलेल्या यज्ञांपेक्षां सामगायनयुक्त यज्ञांचें महत्त्व अधिक असल्यानें सामगान करणाऱ्या उद्गात्याचाहि दर्जा त्या मानानें ऋत्विज मंडळींत बराच उच्च प्रकारचा राखला जावा हें साहजिकच आहे.

(५) प्रतिप्रस्थाताः—हा एक अध्वर्यूच्या हाताखालचा ऋत्विज आहे. याला नेहमीं अध्वर्यूच्या सन्निध असावें लागतें. अध्वर्यूच्या आज्ञेनें अध्वर्यूच्या बरोबर अथवा पृथक्पणानें ह्याला यज्ञांतील कित्येक क्रिया करावयाच्या असतात. हालचालीचें व हातांनीं करावयाचें काम अध्वर्यूच्या खालोखाल यालाच करावें लागतें. इतर ऋत्विजांना प्रैष देण्याचें कार्यहि थोड्याफार अंशानीं प्रतिप्रस्थात्याला करावें लागतें. शिवाय कांहीं प्रधानदेवतांच्या आहुती समर्पण करण्याचें कार्य याच्यावर येऊन पडतें.

(६) ब्राह्मणाच्छंसीः—हा वास्तविक ब्रह्याचा एक मदतनीस आहे, पण ब्रह्याला मदत करण्याचें काम याच्यावर पडत नाहीं म्हटलें तरी चालेल. याला होत्याच्या साहाय्यक ऋत्विजांत समाविष्ट होऊन सोमयागामध्यें कांहीं याज्यांचें व शस्त्रसंज्ञक मंत्रसमुदायांचे पठन करावें लागतें. क्वचित् प्रसंगीं कारणपरत्वें ब्रह्मा आपल्या कामावर आपल्या प्रतिनिधिलानें ब्राह्मणाच्छंसीची नेमणूक करतो असा आढळ आहे.

(७) मैत्रावरुण (प्रशास्ता)—हा होत्याच्या तीन साहाय्यक ऋत्विजांपैकीं एक प्रमुख आहे. हातांत दंड घेऊन वेदींत उभें रहावयाचें व होतृप्रभृति ऋत्विजांना याज्या म्हणण्यासाठीं प्रैष द्यावयाचे हें त्याचें मुख्य काम आहे.

याखेरीज मुख्य देवताच्या सबधानें पुरोनुवाक्या म्हणावयाचं काम बहुशीं मैत्रावरुणाकडेच येतें होत्याप्रमाणेंच यालाहि देवताच्या स्तुतिपर शस्त्रसज्ञक मन्त्रसघ पठन करावे लागतात. याला हालचालीचे काम व किरकोळ हवनादि क्रिया थोड्या अशान कराव्या लागतात भालदारान 'कचेरी बरखास्त' असं म्हणताच ज्याप्रमाणें सर्वांना कचेरीतून उठून बाहेर पडावें लागतें, त्याप्रमाणें मैत्रावरुणान 'सर्पत=चाला, चालू लागा' असें म्हणताच सदोमंडपात असलेल्या सर्व ऋत्विजाना आपल्या स्थानावरून उठून बाहेर पडावें लागते

(८) प्रस्तोता —हा उद्गात्याचा खास मदतनीस होय सोमयागातर्गत दीक्षणीया इत्यादि इष्टींच्या प्रधानयागाच्या वेळीं सामगायनान देवतास्तवन करण्याचें काम प्रस्तोत्याकडे आहे तसेंच 'घर्म'नामक अनुष्ठानप्रसगीं अध्वर्यु निरनिराळ्या क्रिया करीत असताना त्या त्या क्रियेशी निबद्ध असलेल्या सामाच गायन प्रस्तोता करीत असतो सोमयागातील मुख्य देवताच्या स्तुतिपर जीं साम गावयाची असतात, त्याचा आरभक (प्रास्ताविक) विभाग या ऋत्विजाला गावयाचा असतो व आपण हा भाग कितव्यादा गात आहों याचें स्मरण राहण्यासाठीं आपल्या पुढ पसरून ठेवलेल्या वस्त्रावर उबराच्या लाकडाची एक एक काडी तो यथाक्रम माडीत असतो

(९) नेष्टा —हा अध्वर्यूच्या तीन मदतनिसापैकीं एक आहे सोमवल्ली कुटण्यास साहाय्य करणें, अध्वर्यूच्या हुकमाप्रमाणें पत्नीला अनुष्ठानस्थलीं घेऊन येण, अशासारखीं फारच थोडीं काम अध्वर्यूचा मदतनीस म्हणून याला करावीं लागतात पण याखेरीज होत्याच्या साहाय्यक मडळीत समाविष्ट होऊन याला देवताच्या सबधान याज्या म्हणण्याचेंहि काम थोडेंसें करावें लागते

(१०) आग्नीध्र —वास्तविक हा ऋत्विज ब्रह्याच्या साहाय्यकापैकीं एक आहे पण याच खरें साहाय्य बहुशीं अध्वर्यूलाच होत असतें अग्नि पेटविणें, इध्मा बर्हि आणून योग्य ठिकाणीं ठेवणें, स्रुचाचा समार्ग करण अशीं लहान मोठीं पुष्कळच कर्में अध्वर्यूच्या हुकमतीन याला करावीं लागतात कोणत्याहि देवतेच्या यागाच्या वेळीं हा आपल्या हातात स्फ्य (वज्र) धारण करून वेदीच्या सनिध उभा असतो सोमयागातील मुख्य देवताना उद्देशून पुरोडाश तयार करण्याचेंहि काम अध्वर्यूच्या हुकुमानें करण्याचा प्रसग याला केव्हा केव्हा येतो पशुयागामध्ये पशूला शामित्र शालेंत (मारण्यासाठीं) नेताना पशूच्या पुढच्या बाजूला आग्नीध्राला अग्नि घेऊन चालावें लागतें आग्नीध्राच्या काहीं कर्तव्यावरून हा ऋत्विज म्हणजे यज्ञसमयीं बदोबस्तास नेमलेला एक शस्त्रधारी अधिकारी आहे असें दिसून येतें अध्वर्यूच्या मदतीखेरीज होत्याच्या साहाय्यक ऋत्विजात काहीं काल समाविष्ट होऊन देवताच्या याज्या म्हणण्याचें कामहि आग्नीध्राला करावें लागतें

(११) अच्छावाक —हा होत्याच्या मदतनिसापैकीं एक दुय्यम प्रकारचा मदतनीस आहे याला मुख्य देवताच्या सबधानें याज्या व शस्त्रसज्ञक मन्त्रसघ पठन करावे लागतात हालचालीच अगर हातानें करावयाच्या कामाचें प्रमाण या ऋत्विजाच्या बाबतींत अगदीं अल्प आहे

(१२) प्रतिहर्ता —हा उद्गात्याच्या मदतनिसापैकीं एक आहे मुख्य देवताना उद्देशून तिघा सामगायकानीं जीं सामें गावयाचीं त्या सामात शेवटचा तुकडा यानें गावयाचा असतो या तुकड्यास 'प्रतिहार' अशी सज्ञा आहे प्रतिहाराच गायन करतो म्हणून याच नाव प्रतिहर्ता असें आहे यालाहि हाताची खटपट व हालचाल अगदीं थोडी करावयाची असते

(१३) उन्नेता —हा अध्वर्यूच्या हाताखालीं मदत करणारा एक होय सोमवल्ली कुटण्यास मदत करणें, सोमरस या भाड्यातून त्या भाड्यात गाळणें व सोमरसान चमस भरून हवनासाठीं तयार ठेवणें हीं याचीं मुख्य कर्तव्यें आहेत याशिवाय अतिग्राह्य व हारियोजन असे दोन याग याच्या हस्तें व्हावयाचे असतात

(१४) पोता —हा ब्रह्याचा मदतनीस म्हणून आहे, पण याजकडून खरी मदत होत्यालाच होते मैत्रावरुणाच्या प्रैषाप्रमाणे याला मुख्य देवतेसबधीं याज्या म्हणण्याखेरीज दुसरें काहीं विशेषसें काम नाहीं

(१५) ग्रावस्तुत् —हा होत्याच्या मदतीसाठीं असणारा एक ऋत्विज आहे सोमवल्ली कुटण्याचं काम चालू असता याला काहीं सूक्ताचें पठन उष्यान व डोळे बाधून करावयाचं असतें सोम हा औषधींचा राजा असल्यानें त्याला कुटण्याचें कठोर कार्य पहाण्याचं धैर्य नसल्यानें हा ऋत्विज त्यावेळीं आपले डोळे बाधून घेत असावा या सूक्तपठनात सोमवल्ली ज्या दगडानीं (ग्राव्यानीं) कुटली जाते त्या दगडाचेंहि स्तवन असणारे काहीं सूक्तमन्त्र हा म्हणत असल्यान त्याला 'ग्रावस्तुत्' (ग्राव्याचीं स्तुति करणारा) असें नाव पडल आहे सोमवल्ली कुटू लागण्यापूर्वी सोमराजाला गुडाळलेलं पागोटं यजमानाच्या अगर अध्वर्यूच्या हातून या ऋत्विजाला देणगीदाखल मिळत असतें

(१६) सुब्रह्मण्य —हा उद्गात्याच्या हाताखालचा एक ऋत्विज आहे सोमवल्ली खरेदी केल्यावर सोमवल्ली भरलेला रथ हाकून प्राग्वंशमडपाकडे नेण्याचें काम हा ऋत्विज करीत असतो याखेरीज यज्ञातील मुख्य देवता जो इन्द्र त्याला बोलावून आणण्याचें व त्याची स्तुति करण्याचें काम याला करावें लागतें यानें जी स्तुति करावयाची ती सामगायन करूनच करावी लागते.

(१७) सदस —हा एक मोठ्या दर्जाचा ऋत्विज आहे मात्र चमसप्राशन व उपस्थानासारख्या कांहीं लहान लहान क्रिया करावयाच्या असतात असें जरी आहे तथापि हा ऋत्विज यज्ञकर्माचें संपूर्ण ज्ञान असणारा असला पाहिजे यज्ञाचें अनुष्ठान अगत विस्तृत व गुतागुतीचें असल्यामुळे कहयाच्या लक्षात न येणारे असे कांहीं प्रमाद अनुष्ठानात घडतील अगर वादविवाद उत्पन्न होतील तर अशा प्रसगीं योग्य त्या सूचना अभियुक्तपणें करण्याचा अधिकार या ऋत्विजाला असतो व म्हणूनच याचा दर्जा श्रेष्ठ प्रतीचा आहे

यज्ञाच्या वरील शिष्ट अधिकारी मडळीशिवाय परिचर्या स्वरूपी कर्म ज्याच्यावर पडतें असे किलेक ऋत्विज यज्ञास लागतात यज्ञासाठीं द्रव्य मिळविणे, निरोप्याचें काम करणे, ऋत्विजानीं सोमरस प्राशन करावयाच्या प्रसगीं सोमाचे चमस नेऊन त्यास देणें, कापणे, गाईचें दूध काढणे, पशूचें पालन करणे, हनन करणें इत्यादि कर्में ज्या ऋत्विजास करावीं लागतात अशा ऋत्विजाचीं नावें (पदव्या) आणि कर्में नियमानी ठरलीं आहेत

(१) चमसाध्वर्यु —हे १० किंवा ११ उपऋत्विज असतात ज्या सोमयागात 'सदस' नामक ऋत्विज नियमित केला नसेल त्या सोमयागात चमसाध्वर्यू १० च पुरतात सोमयागातील मुख्य देवताना उद्देशून अध्वर्यु पेल्याच्या आकाराच्या ग्रहसज्ञक पात्रात भरून घेतलेल्या सोमरसाची आहुति जेव्हा जेव्हा देईल तेव्हा तेव्हा या चमसाध्वर्यूंना पाळ्याच्या आकाराच्या चमसनामक पात्रात भरून घेतलेल्या सोमरसाची आहुति द्यावयाची असते, व आहुति दिल्यानतर होतृप्रभृति ऋत्विजाकडे ते हुतशेष भूत झालेले चमस प्यावयासाठीं नेऊन द्यावयाचे असतात चमस पिणाऱ्या एकेका ऋत्विजास एकेक चमसाध्वर्यु नियमित केलेला असतो

(२) उपगाते —हेहि उपऋत्विजच होत याची सख्या ४ अगर त्याच्याहून जास्तहि असते उद्गातृप्रभृति तिघे सामगायक ऋत्विज सामगायन करू लागले म्हणजे मधून मधून 'हो' असें म्हणून त्या सामगायकाना उत्तेजन देण्याचे काम याच्याकडे असतें

(३) ध्रुवगोप —हा एक उपऋत्विज आहे सोमयागामध्यें 'ध्रुव' नामक एक ग्रह (सोमरसानें भरून ठेवलेल्या स्थालीच्या आकाराचा) उत्तरहविर्धाननामक गाड्याच्या पुढच्या बाजूस ठेवलेला असतो. या ग्रहाचें सरक्षण करणें एवढच याचें कर्तव्य आहे.

(४) पशुपाल —यज्ञात हनन केले जाणारे पशु, दक्षिणा म्हणून देण्याकरिता असलेल्या गाई, घोडे, बैल, गाढव इत्यादि जनावरें व हविर्द्रव्यासाठीं दूध काढावयाच्या गाई याचें सरक्षण करणारा वैश्यकुलोत्पन्न असा हा एक उपऋत्विज आहे.

(५) प्रेष्य —या नावानें ओळखिले जाणारे कांहीं उपऋत्विज यज्ञात असतात याचें काम म्हटलें म्हणजे अध्वर्यु, ब्रह्मा किंवा यजमान हे सागतील तें करावयाचें असते यज्ञार्थ मदतीदाखल द्रव्य आणण्यासाठीं यजमान पाठवील त्याच्याकडे जाणें व द्रव्य घेऊन येणें, यजमान व यजमानपत्नी याची खाण्यापिण्याची तरतूद ठेवणे आणि यज्ञात उत्पन्न होणारीं खटपटीचीं अनेक लहान मोठीं कामें करणे हें या प्रेष्याचें कर्तव्य असते यज्ञाकरिता मदत म्हणून द्रव्य जमविण्यासाठीं ब्राह्मण क्षत्रिय व वैश्य या तिन्ही वर्गांचे प्रेष्य नियोजित करावयाचे असतात सूत्रात उल्लेखिलेले सनीहार (द्रव्य आणणारे) ते हेच तिन्ही वर्णांचे प्रेष्य होत

(६) दोग्धा —यज्ञप्रसगीं जमविलेल्या गाईचीं नित्य धार काढण्याचें काम करणारा एक उपऋत्विज

(७) शमिता —यज्ञातील पशू मारताना ते ने ओरडतील अशा रीतीनें त्याचें तोंड घट्ट दाबून धरून मारण्याचें कार्य करणारा एक धैर्यवान् माणूस

(८) हविष्कृत् —यज्ञातील देवताच्या उद्देशानें पुरोडाशादि हविर्द्रव्यें तयार करण्यासाठीं घेतलेले भात अगर दुसरें धान्य सडणे, पाखडणें, निवडणे व त्याचें वाटून पीठ वगैरे करणे हें काम करणारा माणूस

येणेंप्रमाणें सुमारें पचवीस प्रकारचे ऋत्विज यज्ञास लागतात

यज्ञामध्यें किती प्रकारचीं कर्में गोंविलीं गेलीं आहेत याची कल्पना येण्यासाठीं खालील टीपा सोइस्कर होतील. या टीपावरून यज्ञकालीं गायनवादन इत्यादि करमणुकीच्या कला, स्वयपाक, दळणकाडण इत्यादि गृहकर्में, कृषि, सोनारकाम, सुतारकाम इत्यादि शिल्प व व्यवसाय यासबधीं काय स्थिति होती तें थोडेंफार कळेल

—यज्ञांगभूत व यज्ञसंबद्ध कर्में—

अग्निमंथनः—अग्नी उत्पन्न करण्यासाठीं केलें जाणारें जें मथन अथवा घुसळण तें अग्निमथन होय अग्निहोत्रासाठीं जो अग्नि नित्य धारण करावयाचा असतो तो अग्नि मथनानें उत्पन्न करतात शमीच्या वृक्षावर यदृच्छेनें बीजप्ररोह होऊन जो पिंपळाचा वृक्ष वाढतो त्यास शमीगर्भ अशी सज्ञा आहे या शमीगर्भ पिंपळाच्या झाडाची फादी चागली जाड पाहून तोडून आणावयाची व ती चागली वाळल्यावर तिच्या फळ्या कापावयाच्या हातभर लाब व टीचभर रुद आणि ४ अगुळें उंच अशा दोन

सारख्या फळ्या कापून काढतात त्यास 'अरणी' म्हणतात खाली तोडून जमिनीवर पाडतेवेळीं तिची जी बाजू भूमीला लागलेली असेल त्या बाजूची फळी ही खालची म्हणजे 'अधरारणी' होय व वरच्या बाजूची फळी ती वरची किंवा 'उत्तरारणी' होय. उत्तरारणीचे फळीपैकीं तसूभर चौरस व आठ अंगुळें लांबीचा एक तुकडा शंकुकरिता काटावयाचा एक 'सामता' तयार करून त्यात तो शकु फाळाच्या जागी बसवावयाचा नतर अधरारणी भूमीवर ठेऊन तिच्या मधोमध किकऱ्यानें थोडीशी गोल अशी पाव दोरी खोलीची खाच ध्यावयाची व तींत पूर्वोक्त शकु बसविलेला सामता ठेवावयाचा सामत्यावर भार पडण्यासाठीं एक आडवे लाकूड दाटण्यासारखें असतें तें एकान दाबून धरावयाच आणि एकान सामत्याला दोरी लाऊन ती ताक घुसळताना ओढतात तशी ओढावयाची म्हणजे खालच्या अरणीच्या खाचेंत शकु फिरू लागून घर्षणान धूर निघू लागतो धूर निघू लागल्यावर जरा जास्त ओढावे म्हणजे लवकरच पाढऱ्या स्वच्छ धुराचा लोट उत्पन्न होऊन अग्नि उत्पन्न होतो अग्नि उत्पन्न होताच मथन बद करावे लागतें. एखाद्या परळात वाळलेल्या शेणींचा चुरा किंवा नारळाचे चोड तयार करून ठेवलेल असतें त्यावर अरणींत उत्पन्न झालेला अग्नि झाडून घेतात म्हणजे कांहीं वेळान त्या इधनाच्या आश्रयान तो चागलाच प्रज्वलित होतो. नंतर त्याचा स्थापनेसाठीं उपयोग करण्यात येतो

मथन करून अग्नि निर्माण करण्याची परपरा आर्यलोकात वैदिक काळापासून प्रचलित आहे 'अथर्वा' नामक ऋषीन अरणीपासून प्रथम अग्नि उत्पन्न केला व कमळाच्या पानावर त्याचें प्रज्वलन केलें असें वर्णन ऋग्वेद ६ १६,१३ या ऋचेत आल आहे व शमीगर्भ पिपळाच्या लाकडातून घर्षणान अग्नि उत्पन्न करावा असें तैत्तिरीय ब्राह्मण, (१ १,९) ९ यात सागितलें आहे

कृषिः—कृष् धातूचा अर्थ कर्षण करणें, ओढणें, असा आहे. शेती पिकविण्याला लायक अशी जमीन तयार करावयाची म्हणजे तिला प्रथम चागली नागरावी लागते नागरान जमीन उकरली जाऊन माती इकडची तिकडे खेचली जाते नागरानें मातीचें कर्षण केलें जातें व नतर तींत बीज पेरलें जातें जमीन नागरल्यावाचून–कर्षण केल्यावाचून–बीज पेरता येत नाहीं. म्हणूनच जमीन नागरून तीस वळाला (बीज पेरण्याच्या लायकीस) आणणाऱ्यास कृषीवल–जमिनीस वळाला आणणारा–शेतकरी म्हणतात. शेतकीमध्यें नागरट–जमिनीचें कर्षण–हें आद्यकर्म असल्यामुळें शेतकीस सामान्यत कृषिकर्म म्हणण्याचा प्रघात आहे कृषिकर्माची माहिती आर्य लोकाना वैदिक कालापासून असल्याचें दिसते "बैल सुखानें नागर ओढोत, नागर हाकणारे कर्षक–शेतकरी–सुखानें नागरणी करोत, नागर सुखानें–न अडखळता–चालो, बैलांच्या गळ्याला लावलेल्या 'आरता' न तुटता नागरणी होईपर्यंत टिकोत व बैलाना मारावयाचा चाबुक एकसारखा उडत राहो"–(ऋ ४ ५७,४.), "नागरान पडणाऱ्या हे रेषे (तास), तूं चागली खोल अशी पडत जा, तुझ्या ठिकाणीं पेरलेलें बी फोंपावून चागलें उगवेल व आम्हाला धान्य पुष्कळ मिळेल अशी तूं हो आम्हीं तुला वदन करतों"–(ऋ ४ ५७,६) असें वर्णन ऋग्वेदात आल आहे

तैत्तिरीय सहितेंत 'अग्निचयन' प्रकरणामध्येंहि कृषिकर्माचा प्रकार आढळतो अग्निचयनासाठीं वळकाच्या काठीनें जमीन आधीं मोजून ध्यावयाची असते ही काठी दोन्ही हात वर करून उभ्या राहिलेल्या पुरषाच्या उचीइतकी ध्यावयाची या काठीच्या मापाला 'पुरुष' (पुरुस) अशी सज्ञा आहे. चयनाच्या आत्म्या(मध्यभागा)साठीं ४ पुरुष व दोहों बाजूच्या पक्षासाठीं १।१ पुरुष अशी जागा मोजून घेऊन मग ती जमीन नागरावयाची असते. नागराला ६ किंवा १२ बैल जुंपावयाचे असतात जितके अधिक बैल तितकी नांगरट चागली होते हें महशरच आहे ही नागरट करणाऱ्या पुरुषाना अनुलक्षून, "हे कर्षक हो! (नागर हाकणाऱ्यानों!) तुम्ही नागराला जुपलेल्या बैलाच्या गळ्याला चामड्याचे पट्टे (वरत्रा) काळजीपूर्वक अडकवा, बैल दमतील तेव्हा त्याना पिण्याकरता पाण्याच्या डोण्या किंवा टाक्या(आहाव) नीट भरून ठेवा. पाण्याचे हेळ उकरून ते गाळ वगैरे काढून साफ करा व स्वच्छ बाहू लागू द्या (तै स ४ २,५), नागरटीचें कामात तरबेज असलेले पुरुष नागर (लागल) सज्ज करोत त्याला बैल जोडावयाची 'जुवें' काळजीपूर्वक लावोत (तै स ४ २,५), हे कर्षक हो! नागर जोडा हा नागर मोठमोठाली ढिखळें उकरून पुढें जावो, कारण त्याला तीक्ष्ण असा फाळ लावलेला आहे व बैलाला ओढावयास सोपा जाईल असा तो चागला बनविलेला आहे (तै स ४ २,६), अशा प्रकारचीं वर्णनें तैत्तिरीय सहितेंत आलीं आहेत

मसाला—नागरट झाली म्हणजे त्या नागरानें पडलेल्या भेगामधून खूप चागलें तूप ओतीत व एकवार चागलें पाणी देत आणि नतर त्या जमिनीत तीळ, उडीद, भात, सातू, राळे, बारकाचें भात, गहू, हुलगे, सावे, रानतीळ इ. इ धान्यें पेरीत

खाटकाचें काम.—यज्ञामध्यें देवाना हविर्भाग म्हणून जे पशू (मेंढ, बकरे, मेंढ्या इ इ) अर्पण केले जातात त्याना तोंड दाबून गुकलून मारण्याचें व ते मेल्यानतर त्यांचीं शरीरें फाडून त्यातून शास्त्रोक्त असे ठिकठिकाणचे भाग (काळीज, जीभ, बगलेतील मासपिंड इ इ)

व्यवस्थेनें कापून काढण्याचें काम जो माणूस करतो त्यास 'शमिता' म्हणजे सोलणारा अशी संज्ञा आहे. देव जेव्हां यज्ञ करीत तेव्हा हें शमित्राचें काम 'अध्रिगु' व 'अपाप' या नावाचे दोन पुरुष करीत होते. ह्यांच्या यज्ञात हें काम असच्छूद्राकडून करविलें जातें. ह्या शमित्यांना—सोलणाऱ्यांना—अनुलक्षून 'मैत्रावरुण' नामक ऋत्विज आज्ञा करतो कीं —"हे शमिते हो! आपआपल्या कामाला लागा, आपआपल्या सुऱ्या पाजळा, पशु मारावयाच्या जागेवर गवताचा पेंढा पसरा, उत्तरदिशेस पाय करून पशूला आडवा पाडा व तोंड दाबून घुसमटून त्याला मारा. मध्यें तुटूं न देता त्याची कातडी सोलून काढा नाभि कापण्यापूर्वीच वपा (कोथ्यावरील बारीक वेष्टण) नीट जपून काढा. पशूचें वक्षस्थल ससाण्यासारखें आहे तें सभाळून काढा पशूचे पुढचे पाय छाटून निराळे करा. त्याच्या पुढच्या बाजू छिलून सळईसारख्या करा त्या कासवाच्या आकारासारखे असतात ते छाटा मागच्या दोन्ही तंगड्या समग्र छाटून काढा पशूच्या बरगड्याचीं २६ हाडें उतरून काढा प्रत्येक अंग (गात्र) काढाल तें समग्र काढा छिन्न विच्छिन्न होऊं देऊं नका. सर्व अंगें यथाशास्त्र काढा. हें काम अवघड आहे, क्रूरपणाचें आहे, असें मनात आणून तें करण्यास कचरूं नका," इ इ हवनासाठीं जीं जीं पाहिजेत तीं तीं अंगें घेऊन राहिलेलें पशूचें शरीर भुईंत खळगा खणून त्यात पुरून टाकतात. 'वपा' म्हणून जी कोथ्याला वेष्टण असलेली त्वचा काढण्यात येते ती लाकडी तिकटीवर पसरून अग्नीवर भाजतात. नंतर ती सरेच अग्नीमध्यें हवन करतात बाकीचीं काटलेलीं काळीज, तंगड्या, इ अंगें गवताच्या मुड्यात बांधून पाण्यात घालून अग्नीवर खूप शिजवितात व नंतर त्याचें हवन करितात (तैत्तिरीय ब्राह्मण ३ ६,६ पहा)

हजामत करणें.—'चातुर्मास' नामक एक याग असून वैश्वदेव, वरुणप्रघास, साकमेध व शुनासीरीय असे त्या यागाचे ४ पोटविभाग किंवा 'पर्वें' आहेत प्रत्येक पर्व संपल्यानंतर यागकर्त्या यजमानानें 'हजामत' करावयाची असते ही हजामत कशी करावी याविषयीं नियम आहेत. नियमानुसार हजामत केल्यास तो याग देवाच्या यागाप्रमाणें होतो व नियम सोडून केल्यास त्या यागास आसुरी स्वरूप प्राप्त होतें. याविषयीं तैत्तिरीय ब्राह्मणात आख्यायिका आहे ती अशी —देवांनीं यज्ञात जसें अनुष्ठान केलं तसेंच असुरानीं केलं, पण हजामत मात्र देवाच्या पद्धतीप्रमाणें न करिता मनास वाटेल त्या रीतीनं केली अगोदर काखेंतील केंस काटावयास पाहिजेत हें त्या असुराना माहीतच नव्हतें त्यानीं (असुरानीं) प्रथम डोक्यावरचे केंस काढले, नंतर मिशा काढल्या व नंतर काखेंतले केंस काढले अशा रीतीनं वरून खालीं अशा क्रमानं त्यानीं हजामत केल्यामुळें ते अधोगतीला गेले व पराभव पावले. देवाना हजामत कशी करावी हें नीट माहीत होतें त्यानीं हजामत करतेवेळीं अगोदर काखेंतले केंस काढले, नंतर मिशा काढल्या आणि मग डोक्यावरील केंस काढले. खालून वर अशा क्रमानें देवांनीं हजामत केल्यामुळें देव विजयी होत्साते उन्नतीला पावले. असुरासारखी हजामत करतील ते पराभूत होतील व देवासारखी करतील ते विजयी होतील. मनूनें देव व असुर याच्या रीतीपेक्षा हजामतीची एक तिसरीच तऱ्हा काढली. त्यानं आधीं मिशा काढल्या, नंतर काखेतील केंस काढले आणि शेवटीं डोक्यावरचे केंस काढले. अशा प्रकारच्या हजामतीमुळें मनु, प्रजा व पशू यानीं संपन्न झाला जो माणूस मनूप्रमाणे हजामत करवील तो मनूसारखा प्रजा व पशू यानीं संपन्न होईल

ताम्रमिश्रित लोखंडाच्या (तांबें व पोलाद याचें मिश्रण) वस्तऱ्यानें हजामत करावी. 'सायाळ' अथवा साळु नावाच्या एका जनावराच्या शेंपटीला मोठमोठाल्या काट्याचा झुबका असतो, त्यापैकीं एक काटा (साळीचा काटा) ज्याच्यावर तीन पाढरे पट्टे आहेत असा घ्यावा व त्या काट्यानं राखावयाचे असतील ते (शेंडीचे) केस बाजूस करावे व नंतर पूर्वोक्त वस्तऱ्यानं हजामत करावी (तै ब्रा १ ५,६ पहा) नंतर नखें काढावीं डाव्या हाताचीं नखें आधीं काढून मग उजव्या हाताचीं नखे काढावी. प्रथम करंगळीचें नख काढून क्रमानें अंगठ्यापर्यंतचीं नखें काढावीं याच क्रमानं उजव्या हाताचीं नखें काढल्यावर डाव्या व उजव्या पायाचीं नखें करंगळीपासून अंगठ्यापर्यंतच्या क्रमानेंच काढावीं

गृह्यकर्मामध्येंहि चौल, समावर्तन वगैरे संस्कारप्रसंगीं समंत्रक हजामत करावी लागते.

दारू तयार करणे.—'सौत्रामणि' नामक एक यज्ञ आहे या यज्ञामध्ये सुरेचें—दारूचें—हवन आहे व त्यासाठी दारू तयार करावी लागते दारूमध्यें तीन प्रकार आढळतात पैष्टी, गौडी, व माध्वी धान्यापासून—पिठापासून—तयार होते ती दारू 'पैष्टी', गुळापासून जी दारू बनते ती 'गौडी' व फुलापासून किंवा फळापासून निघणाऱ्या मधुर रसापासून तयार केली जाणारी दारू ती 'माध्वी'. 'सौत्रामणि' यज्ञात जी दारू तयार केली जाते ती 'पैष्टी'. जातीची दारू होय. ही दारू कशी करतात हें बौधायन कल्पसूत्राच्या आधारें येथें स्पष्ट करीत आहों

साळीच्या भाताचे ओलें व कोवळें तृण (तरू, तरवा) शिसें मोबदला देऊन विकत आणीत, तें नपुंसक माणसापासून विकत घ्यावें असें तैत्तिरीय ब्राह्मण १ ८,५ या ठिकाणीं व कल्पसूत्रात सांगितलें आहे अग्नीवर खापर ठेऊन त्यात भाताच्या लाह्या भाजून तयार करीत. ज्या भातकणाच्या लाह्या बनत नसत असे जे 'गणंग' ते निराळे काढून ठेवीत. नंतर खूप पाणी घालून पातळ भरभरीत असा तांदुळाचा भात शिजवीत.

मग तो पातळ भात लोंकरीच्या वस्त्रानें गाळून त्याची पेज निराळी काढीत व त्यातील बळक (चोथा) निराळा एका भाड्यात ठेवीत पातळ भात गाळून निघालेली पेज (रसा) एका खापराच्या घागरींत ओतून त्यात भातातील न शिजता निघालेले पाकड वगैरे असतील ते वाटून त्याची भुकी टाकीत शिवाय लाह्या न बनता राहिलेले गणगाहि त्या रसात टाकीत भाताच्या पातळ रसात हे दोन पदार्थ टाकून बनलेल्या मिश्रणास 'मासर' असें म्हणत नतर मोजण्या साठीं काहीं एका प्रमाणाच्या मापाचे भाडें तयार करून त्या मापानें एक माप विकत घेतलेल्या भाताचें कोवळ गवत (शष्प) दोन मापें साळीच्या भाताला आलेले 'मोड' (तोक्म), तीन मापें लाह्या आणि चार मापें दुधात कालविलेल्या भाजक्या सातूंचें पीठ दर्भांनीं थापून अबविलेलें असेल ते (नग्नहु) असे पदार्थ एकत्र घेऊन ते वाटून त्याचे चूर्ण बनवीत व हे चूर्ण रसा साठविलेल्या डेऱ्यात टाकीत नतर एका चार पायाच्या व दोऱ्यानीं विणलेल्या घडवचीवर गवताची एक चुबळ ठेऊन त्यावर ती रशाची घागर ठेवीत व त्याच्यावर कातड्यानें मढविलेलें सुरडी झाकण ठेवीत आणि झाकण व घागर याचा सधिभाग पूर्वी भाताचा रसा गाळल्यावर उरलेला चोथा ठेवलेला असतो त्या चोथ्यानें लिंपून बद करीत अशा रीतीनें बद केलेली ती रशाची घागर तीन दिवस तशीच कायम ठेवीत व चवथ्या दिवशीं त्या घागरींतील रशाचे हवन करीत

पूर्वोक्त प्रकारानें तीन दिवस आवत ठेऊन बनविलेला तादुळाचा रसा हीच 'पैष्टी' दारू होय या दारूचें इन्द्र (सुनामा) देवतेसाठीं हवन सागितलें आहे, पण हवनशेष दारूचें भक्षण सागितलें नाहीं तें पिण्यासाठीं पैसे देऊन एखादा ब्राह्मण बोलावीत व तो न मिळाल्यास ती हुतशेष दारू वारुळावर ओतून टाकीत यज्ञामध्येंहि हुतशेष सुरेचें पान करावयाचें नाहीं ही लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट आहे वाजपेयनामक यज्ञातहि सुरेचे पेले भरून घ्यावयाचे आहेत पण ते रथाची शर्यत खेळणाऱ्यांना उत्तेजनार्थ प्यावयास द्यावयाचे असतात ही रथाची शर्यत खेळणारेहि ब्राह्मण नाहींत हें लक्षात घेतर म्हणजे वेदातहि सुरापान निषिद्धच आहे हें उघड होतें

(पहा तैत्तिरीय सहिता, १ ८,२१, तै ब्राह्मण १ ८,५ व ६, तै ब्रा १·४,२ व बौधायन कल्पसूत्र १७ ३२ ते ३८)

स्वयंपाक करणे.—'पाक' म्हणजे शिजविणें व 'स्वय' म्हणजे स्वत यावरून स्वयपाक म्हणजे स्वत शिजविणें हा अर्थ निघतो यज्ञामध्यें अग्नीच्या ठिकाणीं जीं हवनीय द्रव्यें समर्पिलीं जातात त्या द्रव्यामध्यें पुरोडाश, चरु (भात), धाना, करंभ, परिवाप, आमिक्षा, वाजिन इ इ द्रव्यें आहेत यापैकीं पुरोडाश व चरु या पदार्थांचे हवन ज्यास्त प्रमाणांत आहे

च रु—हा जरी प्राय तादुळाचा करावयाचा असतो तरी प्रसगविशेषीं सातू, नीवार, सावे, गवताचें बीं, राळे इ अनेक द्रव्याचे चरु शिजवावे लागतात काहीं ठिकाणीं दुधामध्यें चरु शिजवावयाचा असतो, तर कोठे कोठ तुपात शिजवावयाचा असतो आधानामध्यें ब्रह्मौदनसज्ञक भात शिजवावयाचा तो दुधात शिजवावा असें सागितलें आहे (हि सू पहा), तर अग्निष्टोमामध्य प्रायणीयेष्टींतील 'अदिति' देवतेसाठीं तुपात चरु शिजवावा म्हणून सागितलें आहे (हि सू पहा) भात पाण्यात शिजविण्यापेक्षा दुधात अगर तुपात नीट रीतीन शिजविणें विशेष कौशल्यावाचून कठिण आहे शिवाय लौकिकामध्यें भात शिजविताना तो कढ येऊन उतू गेला म्हणून काहीं बिघडत नाहीं, पण यज्ञातील भात शिजविताना तो उतू न जाता शिजविण्याचा विधि आहे उतू गेल्यास प्रायश्चित्त करावें लागतें अर्थात् भात उतू न जाता शिजविणें कुशलतेचें काम आहे चातुर्मास्य यागांत गृहमेधीयेष्टीमध्यें तादुळाची खीर दुधात तयार करावी लागते (तै ब्रा १ ६,६ व ७) चरु शिजविण्याकरिता तादूळ कुटण्याचें काम यजमानपत्नी करीत असते, पण शिजविण्याच्या कामात तिचा सबध नसतो तें काम अध्वर्यु अगर नियोजित असलेला ऋत्विज करीत असतो

पु रो डा श—सातू अगर तादूळ वाटून पीठ करावयाचे व त्यात अधणाचे कढत पाणी घालून गोळा तयार करावयाचा व तो एका अगर अनेक खापराच्या तुकड्यावर ठेऊन त्याला निखाऱ्याची खूप आच देऊन कुशलतेन तो गोळा न जळता पक्व होइल असा तयार करावयाचा म्हणजे तो पुरोडाश सिद्ध झाला

धा ना—ओले सातू अग्नीवर एका खापरात खूप भाजावयाचे इतके कीं, त्यातील काहीं करपले गेले पाहिजेत अशा भाजलेल्या यवाना 'धाना' म्हणतात (तै ब्रा ३ ८,१४)

क रं भ—भाजलेल्या सातूंचें पीठ तुपांत कालविलें म्हणजे त्याला करभ म्हणतात (तै ब्रा ३ ८,१४)

प रि वा प—भाताच्या लाह्या (तै ब्रा ३ ८,१४)

आ मि क्षा—आदल्या दिवशीं रात्रीं दूध विरजून त्याचे दहीं करून ठेवावयाचें दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं निराळें दूध कडकडीत तापवून त्यांत पूर्वी तयार केलेलें दहीं घालून आच द्यावयाची हे मिश्रण गाळून खालीं पाणी पडतें त्यास 'वाजिन' व चोथा राहतो त्यास 'आमिक्षा' ही सज्ञा आहे

पो हे—अश्वमेधामध्यें अन्नहोम म्हणून सागितला आहे त्यात पोह्याचें हवन आहे (तै ब्रा ३ ८,१४)

भाजीपाले, कोशिंबिरी व इतर पक्वान्न वगैरे प्रकार वेदात कोठ आढळत नाहींत

सोनारकाम:—यज्ञामध्ये प्रत्यक्ष सोनार येऊन एखादा दागिना किंवा कोणतीहि जिन्नस बनवितो अशा प्रकारचा विधि आढळत नाहीं. तथापि सोनारानीं बनविलेले पदार्थ यज्ञात अनेक वेळा उपयोगात आणण्याचे कारण पडते. यज्ञामध्ये उपयोगी असेच जिन्नस ज्या अर्थी सोनारा कडून तयार केले जात, त्या अर्थी प्रत्यक्ष नाहीं तरी पर्यायानें यज्ञात सोनारी कामाचा निकट संबंध येतो हें उघड सिद्ध होतें. सोनाराकडून तयार करवून यज्ञात उपयोगांत आणावयाच्या पदार्थांपैकीं काहीं येथे देतों

१. अग्निष्टोमादि सोमयागात 'प्रवर्ग्य' करणें असल्यास त्यात १ रुप्याचा व १ सोन्याचा असे २ वाटोळे पत्रे (रुक्म) उपयोगात आणावयाचे असतात.

२. चयनामध्यें यजमानाच्या गळ्यात एकवीस ठिपके उठविलेलें एक सुवर्णपदक (रुक्म) बाधावयाचें असतें

३ कृष्णयजुसंहितेत एक याग आला आहे याग-निमित्तानें एखादी शेळी मारली गेली व तिचें पोट फाडल्यावर ती गर्भिणी आहे असें आढळून आलें तर त्या गर्भाचाहि याग करावा असें विधान तेथें आलें आहे. मारलेल्या शेळीचे चार पाय व गर्भाचे चार पाय मिळून आठ पाय होतात अशा रीतीनें सगर्भ शेळीचे हवन आठ-पायाच्या पशूनें हवन सिद्ध होतें व म्हणूनच या यागाची दक्षिणा म्हणून 'अष्टापृद्धिरण्य' (आठ ठिपके उठवलेलें सोनं) द्यावें असा विधि आहे

४. वाजपेय यज्ञामध्ये सर्व ऋत्विजानीं सोन्याच्या कळ्या गळ्यात घालाव्या व होत्यानें ज्या कठींत सोन्याचीं 'वज्र'-नामक रत्नें जडविलेलीं १०० कमलपुष्पें आहेत अशी कंठी धारण करावी (आ. श्रौ. सू. ३ पद्क ३९)

५. राजसूयामध्ये सर्वांनीं सोन्याच्या फुल्या मारलेले पाट बसावयास द्यावे (आ. श्रौ. उ ३.३)

६ अश्वमेधामध्यें 'पारिप्लव'नामक शंसन करावयाचे असतें. या प्रसगीं शंसन करणारानें व प्रतिगर देणाऱ्या अध्वर्यूनें 'स्वर्णखचित' आसनावर बसावें (आ. श्रौ. उ ४.७)

७ दशपेयनामक यज्ञात उद्गात्याला सोन्याची कंठी द्यावी (बौ. श्रौ. सू. १२.१८) वृणाशप्रणीत अग्निष्टोम यज्ञामध्ये 'निष्क'नामक एक सुवर्णालंकार होत्याला व एक सोन्याची कंठी उद्गात्याला दक्षिणा द्यावी असें सांगितलें आहे (लाट्यायन श्रौ सू ८.१०,३ व ४). दशपेययागात आश्वलायनानें होत्याला 'रुक्म'नामक सुवर्णालंकार द्यावा असें म्हटलें आहे (आ श्रौ. उ. ३.४). अध्वर्यु व प्रतिप्रस्थाता याना सोन्याच्या चौरंटांत बसविलेले आरसे द्यावेत (तै. स. १८,८) व आश्वलायनाच्या मतानें सोन्याचीं कुंडलें द्यावींत असें आहे (आ. श्रौ. उ. ३.४). याच यज्ञात उद्गात्यानें आपल्या गळ्यात जिच्यामध्ये तीन सुवर्णकमलपुष्पें ओंवलीं आहेत अशी कंठी घालावी (ला. श्रौ. ९.२,९).

८. राजसूय यज्ञात एके ठिकाणीं द्यूत खेळण्याचा विधि आहे त्या प्रसगीं खेळावयाचे 'फासे' अगर 'कवडे' सोन्याचे करण्याचा विधि आहे (बौ. श्रौ. १२.१५).

९. अतिरात्र क्रतूमध्यें मद्याला सोन्याची वाटी मधानें भरून द्यावयाची असते.

१०. शत्रुपक्षीय राजाची शक्ति मंद पडावी म्हणून कराव्या लागणाऱ्या इष्टीमध्ये सोन्याचें 'दावें' दक्षिणा म्हणून द्यावें असा विधि आहे (तै. स. २४,१३)

सुतारकाम.—घरगुती सामान घरगुती सामान म्हणजे गृहप्रपचात उपयोगी पडणारें सामान अशा तऱ्हेचें सामान यज्ञप्रसगानें वेदात कसकसें उपयोगात आणलें त्याची स्पष्टता होण्यासाठीं यज्ञोपयोगी अशा घरगुती सामानाचें हें लहानसें टिपण लिहीत आहों

तल्प —'तल्प' म्हणजे मंचक (पलंग) महाव्रतामध्ये मचकावर बसून उद्गात्यानें सामगान करावयाचे असतें (तै. ब्रा १२,५)

प्रेंख —प्रेंख म्हणजे दोला (झोंपाळा) महाव्रतामध्यें झोंपाळ्यावर बसून होत्यानें शस्त्रें म्हणावयाचीं असतात.

आसदी —विणलेली घडवची (खुर्ची) महाव्रतामध्यें उद्गात्यानें घडवचीवर बसून गावें असें विधान आहे. (तै. स. ७५,९)

उखल-मुसळ —अग्निचयनामध्यें विटा माडून श्येनपक्षी इत्यादि १८ प्रकारच्या आकृतींनी युक्त असें हवनस्थल तयार करावयाचें असतें जेथें हें स्थल बनवावयाचें तेथें आधीं काहीं वस्तू भूमींत पुरावयाच्या असतात उदाहरणार्थ, जिवत कासव, स्रुचा इ. इ या वस्तूमध्यें धान्यानें भरलेलें लाकडी उखळ व त्याच्या शेजारीं मुसळ पुरावयाचें असतें (बौ श्रौ. सू १०.३३)

पळी —यज्ञातील हवनप्रसगीं पुन पुन्हा लाकडाच्या पळीन तुपाचा होम करावा लागतो

पाळीं —'स्थपतिसव'नामक यज्ञात दह्याचा अभिषेक यजमानाच्या मस्तकावर करावयाचा असतो. अभिषेकाचें दहीं एका उंबराच्या लाकडाच्या पाळ्यात घ्यावयाचें असतें. कौंडपायिननामक सत्रात सोमपान विनदांड्याच्या पाळ्यानीं करावयाचें असतें (बौधा सू. १०.२०). अग्निष्टोमादि यज्ञात सोमपान करावयाचें ते दांडा असलेल्या पाळ्यानीं करावयाचें असतें. दांडा असलेल्या पाळ्याला 'चमस' म्हणतात.

मेक्षण —मेक्षण म्हणजे लाकडी 'उलथनें' याचा उपयोग पुरोडाशाचें पीठ ढवळण्याकडे इष्टीमध्यें करावयाचा असतो (हि. श्रौ. सू. १.४).

मंडपाचें काम —सोमयागामध्यें प्राग्वंश, सद, हविर्धान आग्नीध्रीय व मार्जालीय असे मडप बांधावयाचे असतात

प्राग्वंश —ज्या मंडपाच्या आढ्याला पूर्वेस शेंडा करून कळक घातलेला असतो तो 'प्राग्वंश' होय प्राग्वंश मंडपाची पूर्वपश्चिम लांबी १६ प्रक्रम असते १५ अंगुलें म्हणजे पद. २ किंवा ३ पदें म्हणजे प्रक्रम कोणी कोणी १ पदाचाहि प्रक्रम मानतात. या प्राग्वंश मंडपाची रुंदी १२ प्रक्रम असते चारी बाजूंना मधोमध २४ अंगुलें रुंदीचीं दारें ठेवावयाचीं असतात. प्रत्येक दाराच्या दोन्ही बाजूस एक एक आणि मंडपाच्या चारी कोंपऱ्यांत एक एक असे खांब घावयाचे असतात पूर्व बाजूचे खांब किंचित् उंच घावयाचे असतात, कारण प्राग्वंश मंडप पूर्वबाजूस थोडा उंच व पश्चिमेकडे थोडा सखल झाला पाहिजे या मंडपावर ताडपत्र्या किंवा कशाच्या तरी झाकण्या टाकून मंडपाभोंवतीं काबी वगैरे लावून कूड घालावयाचा असतो चारी बाजूंना धूर जाण्यासाठीं व प्रकाश येण्यासाठीं एक एक गवाक्ष ठेवावयाचें असून ईशान्य दिशेस एक पांचवें झरोकें ठेवावयाचें असतें.

सद —सद म्हणजे सभास्थान. हा मंडप महावेदीच्या पश्चिम अंगास असतो. २४ अंगुलांच्या काठीनें या मंडपासाठीं दक्षिणोत्तर २७ काठी लांब व पूर्वपश्चिम ९ काठी रुंद असें स्थळ आखून घेतात.

या मंडपाला ६।६ खांबांच्या दक्षिणोत्तर तीन ओळी असतात व त्याला पूर्वेस १ व पश्चिमेस १ अशीं दोन दारें प्राग्वंश मंडपाप्रमाणेंच करावीं लागतात. या मंडपाच्या वर ९ कळक उत्तरेस शेंडे करून घालावयाचे असतात व त्याच्यावर ६ कळक पूर्वेस शेंडे करून घालावयाचे असतात. मंडपाच्या मधल्या ओळींतले खांब यजमानाच्या डोक्याइतके उंच असतात पूर्व व पश्चिम या दोन ओळींतील खांब यजमानाच्या बेंबीइतके उंच असतात या योगानें मंडप दुपाखी व सुंदर दिसतो वर टाकलेल्या कळकाच्यामधून पाझरण घालून मंडप झाकून टाकलेला असतो. मंडपाच्या कडेनें काबींचा कूड घालतात. पूर्वेच्या दाराच्या दोन्ही बाजूंच्या खांबास दर्भ गुंडाळून त्यांना दोरीचे वेढे दिलेले असतात.

हविर्धान —हविर्द्रव्यें ठेवण्याचा जो मंडप तो हविर्धान मंडप. या मंडपाची लांबीरुंदी ठराविक नाहीं जरूरीच्या दृष्टीनें त्याची लांबीरुंदी कमीअधिक धरतात

या मंडपाची कृति विशेष पंचाइतीची नाहीं याच्या धरतीं आढे व दुसरे कळक टाकतात. सभोंवतीं कूड घालतात याला पूर्वेकडे एक व पश्चिमेकडे एक अशीं दोन दारें असतात. पूर्व दाराजवळच्या खांबास दर्भ गुंडाळतात

आग्नीध्रीय व मार्जालीय.—हे दोन मंडप महावेदीच्या दक्षिणोत्तर असतात. आग्नीध्रीय उत्तरेस व मार्जालीय दक्षिणेस असतो या मंडपाचा अर्धाअर्धा भाग महावेदीच्या आंत असतो व अर्धाअर्धा बाहेर असतो हे दोन्ही मंडप हमचौरस १२० अंगुलांचे असतात. आग्नीध्रीय मंडपास दक्षिणेस तोंड करून एक दार असतें व मार्जालीय मंडपास उत्तरेस तोंड करून एक दार असतें. खांब किती द्यावेत वगैरेबद्दल नियम नाहीं

इतर सामान —गृहप्रपंचांत जरूर लागत नसून यज्ञांतच फक्त ज्या लाकडी पदार्थांचा उपयोग होतो असे पदार्थ येणेंप्रमाणें —स्रुक्, शफ (सांडस), ग्रह (सोमरसाचे पेले), स्फ्य (तरवार), आसंदी (दर्भांनीं विणलेल्या घडवंच्या), रथ, गाडे, वगैरे.

कुंभारकाम.—विटा व शेगड्या —श्रौतप्रकरणांतील 'अग्निचयन' विधीमध्यें निरनिराळ्या आकृतीच्या विटांनीं बहिरी ससाण्याच्या आकृतीचें एक स्थंडिल तयार करावयाचें असते या स्थंडिलास श्येन'चिति' म्हणतात. या 'चितीच्या' रचनेस एकंदर १००० विटा लागतात. बौधायन सूत्रांतील पद्धतीप्रमाणें चतुर्थी, अर्ध्या, पाद्या, हंसमुखी, चोडी व नाक्सदा अशा सर्व आकृतिभेदानें या विटांना प्राप्त झाल्या आहेत. याशिवाय याच विटांमध्यें पोडशी, चतुरसपाद्या, असेहि अवांतर भेद आहेत

विटांखेरीज अग्निचयनामध्यें तीन शेगड्या तयार करावयाच्या असतात या तीन शेगड्या, तसेंच मंडला व रूपभा नामक विटा ह्या तयार करण्यापासून तों भट्टी लावून भाजीपर्यंतचें सर्व काम अध्वर्यूच करीत असतो बाकीच्या सर्व विटा नमुन्याप्रमाणें कुंभाराकडून भाजवून उपयोगांत आणावयाच्या असतात. निर्ऋति देवाच्या उद्देशानें तीन इष्टका स्वाभाविक रीतीनें भेग पडलेल्या भूमीवर मांडावयाच्या असतात त्या धान्याच्या (भाताच्या वगैरे) कोंड्याची आंच देऊनच भाजावयाच्या असतात कुंभारानें विटा भाजण्याचा प्रकार विधिदृष्ट नाहीं. शेगड्या व मंडला वगैरे विटा अध्वर्यूसच तयार कराव्या लागत असल्यामुळे त्याचा विधि म्हणजे पद्धति येथें देत आहों.

एक घोडें व एक गाढव घेऊन अध्वर्यु, यजमान, ब्रह्मा इत्यादि मंडळी माती आणण्यासाठीं मातीची खाण असेल तेथें जा खाणीची जागा घोड्याकडून ओलांडवीत. नंतर तेथें सुवा आहुति देऊन त्या खाणींतील माती कळकाच्या काठी खणीत खणलेली माती हरणाच्या कातड्यावर एक कमळा पान ठेऊन त्याच्यावर भरून घेत. नंतर त्या मातीवर पुन

एक कमळाचें पान झांकीत व हरणाच्या कातड्यांत त्या मातीचें गाठोडें बांधीत. नंतर तें मातीचें ओझें (गांठोडें) गाढवाच्या पाठीवर लादीत व यज्ञभूमीचे ठिकाणीं परत येत. आल्यानंतर तें गाठोडें सोडून त्यांत असलेल्या मातींत वेताचें पाणी ओतून ती माती चांगली कालवीत. मातीला चिकटपणा येण्यासाठीं खापराची भुकटी, चुनखडीची भुकटी, बोकडाचे केंस त्या मातींत मिश्र करून ती खूप कमावीत. याप्रमाणें माती चांगली चिकण झाली म्हणजे तिच्यापैकीं थोडी शिल्लक राखून बाकीचीचा एक मोठा गोळा तयार करीत. मग त्या एका गोळ्याचे तीन गोळे करीत. पुन्हां एकेका गोळ्याचे तीन तीन भाग करीत. मग त्या तीन भागांतला एक भाग उखा (शेगडी) तयार करणाऱ्या कारागिराच्या हातीं देत. तो त्या मातीनें शेगडीचें बूड तयार करी. नंतर दुसरा भाग देत. त्यानें तो शेगडीचा मध्य भाग बनवी. शेवटीं तिसरा भाग देत. त्या भागानें तो शेगडीचा वरचा भाग बनवी. या रीतीनें शेगडी तयार होई. ही शेगडी बाहेरून दिसण्यांत तिमजली, वीतभर उंच व जमेल त्या रीतीनें रुंद अशी बनत असे. ह्या शेगडीच्या वरच्या बाजूस ३।४ बोटें अंतर सोडून एक कंगोरा ठेवण्यांत येई. ही शेगडी अष्टकोनी आकाराची बने. शेगडीच्या तोंडाशीं प्रत्येक कोपऱ्यास व कंगोऱ्याच्या प्रत्येक कोपऱ्यास स्तनाच्या आकाराची एकेक बोंडशी शोभेसाठीं करीत.

याप्रमाणें ३ शेगड्या तयार करीत. नंतर ५ ऋषभेष्टका व ३ मंडलेष्टका शिल्लकी मातीच्या तयार करीत. मग शेगड्या व विटा सुकत ठेवीत. वाऱ्यानें अगर उन्हानें शेगड्या अगर विटा चिरटल्यास शिल्लकी मातीनें त्या चिरा बुजवून टाकीत व पुन्हां सुकवीत. शेगड्या व विटा वाळून तयार झाल्या म्हणजे त्या शेगड्यांनां आंतून व बाहेरून आणि विटांनां सर्व बाजूंनें घोड्याच्या लेंड्यांची धुरी देत. मग यज्ञशालेच्या उत्तरेस मांड्याइतकी खोल अशी खांच खणीत व तींत पाचोळा, गोवऱ्या इत्यादि 'जळण' पसरीत. नंतर त्या जळणावर त्या शेगड्या व विटा ठेवीत व पुन्हां त्यांच्यावर 'जळण' रचीत व वरून मातीचा सारखा लेप देऊन भट्टी बांधून काढीत. या भट्टीला ४ बोटें व्यासाचें भोंक भट्टी पेटवून देण्यासाठीं भट्टीच्या चारी बाजूंस राखीत नंतर चारी बाजूंनीं भट्टी पेटवून देत. सकाळीं भट्टी लावली तर संध्याकाळीं ती तयार होईल असें समजत व संध्याकाळीं भट्टी लावली असल्यास सकाळपर्यंत ती भट्टी भाजून निघण्याची मुदत मानीत. भट्टी भाजली म्हणजे गाईचें दूध, शेळीचें दूध, भ्राष्टी (थापटणें), दगडाची भुकी, एक पातेलें, चिमटा, एक पाटी, एक शिंकें व हरणाचें कातडें असें सामान बरोबर घेऊन भट्टीजवळ येत. भट्टी सुरू केल्यानंतर थापटण्यानें एका शेगडीवरील निखारे बाजूस सारीत व चिमट्यानें ती शेगडी उचलून पातेल्यांत ठेवीत (या पातेल्यास कुंभार लोक 'सतेल' म्हणतात). नंतर त्या शेगडीवर बाहेरून व आंतून शेळीचें दूध शिंपडीत व मागून गाईचें दूध शिंपडीत. याप्रमाणें सर्व गोष्टी करून बाकीच्या दोन्ही शेगड्या व विटा भट्टींतून पातेल्यांत काढून घेत. भट्टीच्या कमजास्त आंचेमुळें शेगडीला अगर विटांनां कोठें चीर गेली असल्यास किंवा एखाद्या ठिकाणाची खपली निघाली असल्यास बरोबर आणलेली दगडाची भुकटी शेळीच्या दुधांत कालवीत व त्या लुकणानें चिरटलेली अगर खपली पडलेली जागा दुरुस्त करून त्या भागास जळत्या अंगाराची आंच देत. नंतर हे सर्व पदार्थ मोठ्या पाटींत भरीत आणि त्यांजवर हरणाचें कातडें झांकण घालून यज्ञशालेंत योग्य ठिकाणीं ती पाटी शिंक्यावर टांगून ठेवीत असत. मग जरूर त्या वेळीं त्या शेगड्यांचा व विटांचा उपयोग करीत.

उतरंडीच्या आकाराचीं बोळकीं:—अग्निष्टोमादि यज्ञांत प्रवर्ग्य म्हणून एक कर्म असतें. त्यांत एका उतरंडीच्या आकाराच्या बोळक्यांत तूप कडकडीत तापवून त्यांत गाईचें व शेळीचें दूध घालावयाचें असतें. या प्रवर्ग्य पात्रास—उतरंडीच्या आकाराच्या बोळक्यास—'महावीर' म्हणतात. या बोळक्याप्रमाणेंच तूप घेण्यासाठीं एक स्थाली (तोगलें) तयार करावयाचे असतें व दोन वाटोळीं कपालें तयार करावीं लागतात.

मडकीं (मोघे):—चयनक्षेत्रांत एक मोठा 'मोघा' व एक लहान मडकें पाण्यानें भरून तीं दोन्हीं मृत्पात्रें जमिनींत एका कोपऱ्यांत पुरावयाचीं. याप्रमाणें राहिलेल्या तिन्ही कोपऱ्यांत पूर्वोक्त मृत्पात्राच्या जोड्या पुरावयाच्या.

घागरी व माठ (डेरा):—अग्निष्टोम यज्ञांत सोम कुटण्याच्या आदल्या दिवशीं सोम कुटतांना पाणी शिंपडण्याकरितां व दुसरीकडे पाणी उपयोगांत आणण्यासाठीं वाहत्या नदींतून एक मातीची घागर भरून आणून ठेवण्याची असते तिला वसतीवरी म्हणतात. दुसऱ्याहि लहान लहान मातीच्या घागरी यज्ञांत पाण्यासाठीं लागतात. त्यांनां 'एकधना' म्हणतात. प्रवर्ग्योद्वासन नामक कर्मांत एक मोठा 'डेरा' पाण्यानें भरून आपल्या खांद्यावर घेऊन आग्नीध्रनामक एक ऋत्विज उत्तरवेदीसभोंवतीं खांद्यावरील डेऱ्यांतील पाण्याची धार अखंड पाडवीत तीन प्रदक्षिणा घालीत असतो.

परळः—अनेक प्रसंगीं चार ब्राह्मणांनां भात शिजवून खाऊं घालावयाचा असतो. या भाताला ब्रह्मौदन (ब्राह्मणांनीं खावयाचा भात) म्हणतात. अग्न्याधानांत असा ब्रह्मौदन शिजवावा लागतो. शिजविण्याचे तांदूळ मोजून घ्यावयाचे असतात. चौघां ब्राह्मणांच्यासाठीं ४ 'शराव' भरून तांदूळ घ्यावयाचे असतात. 'शराव' म्हणजे परळ. हा 'शराव' एका

ब्राह्मणास पुरेसे होतील इतके तादूळ मावतील एवढा मोठा असतो

चाभारकाम—यज्ञामध्ये प्रत्यक्ष चाभारानें येऊन काहीं करावयाचा विधि नाहीं पण चाभारानें तयार केलेल्या वस्तू यज्ञात वापरावयाच्या असल्यामुळें पर्यायान चाभारकामाचा सबध यज्ञविषयात येतो

जोडे—अग्निचयनामध्यें विटा माडून श्येनाकृति निर्माण करण्याच काम चालू असता अध्वर्यु, यजमान व इतर विटा माडणारानी हरणाच्या कातड्याचे तयार केलेले जोड घालवयाच असतात मात्र या कातड्याला केस कायम पाहिजेत व ते वरच्या बाजूस करून जोडा तयार केलेला पाहिजे (बौ श्रौ सू १० ३७)

ओलें कातडें—महाव्रतामध्ये ब्राह्मण व शूद्र याच्यामध्ये कातड्याची ओढाओढी प्रश्नोत्तरें करून करावयाचा विधि आहे वाटोळें कापलेलें एक ओलें कातड एका बाजूनें ब्राह्मण व एका बाजून शूद्र ओढीत असतात (तै ब्रा १ २,६)

हल्लींच्या काळीं कातड्याच काम करणारात दोन भिन भिन जाती आहेत, एक चाभार व एक ढोर जनावराच्या शरीरापासून कातडें सोलण्याचें काम ढोर किंवा चाभार हे दोघेहि करीत नाहींत तें काम 'महार' करतात ओलें कातड किंवा वाळलेलें कातडें ढोर महाराकडून घेतात व ते कमावून, रंगवून उपयोगात आणण्याच्या लायखीच करतात मग त्या पक्क्या कातड्याच्या वस्तू कातडें वाटेल त्या रीतीनें कापून अगर शिवून चाभार तयार करतो साराश तयार कातड्याला उपयोगात आणण्याचें काम चाभाराचें व कातडें कमविण्याच काम ढोराचें

निरनिराळ्या जनावराचीं कमावलेलीं कातडीं—वाजपेयात यजमान यूपावरून खालीं उतरताना एका घड वचीवर पसरलेल्या बोकडाचे कातड्यावर पाय ठेऊन उतरतो (तै ब्रा १ ३,७)

वाघाचें कातडें—राजसूय यज्ञात वाघाच्या कातड्यावर यजमानास बसवून उदकानें त्याला अभिषेक करावयाचा असतो (तै ब्रा १ ७,८)

डुकराच्या कातड्याचे जोडे—राजसूय यज्ञात एका प्रसगीं डुकराच्या कातड्याचे जोडे घालावे लागतात (तै ब्रा १ ७,९)

वादी व चामड्याच्या दोऱ्या—तीन धनुष्याच्या दाना बरोबर धनुष्याना लावण्याच्या दोरीच दान राजसूय यज्ञात एका प्रसगी आहे (तै ब्रा १ ८,४)

हरणाचें कातडें—याचा उपयोग इष्टीसारख्या सामान्य यागापासून तों मोठमोठ्या यज्ञापर्यंत होतो हरिणाच कातडें फार प्रसगीं लागतें बृहस्पतिसव यज्ञात ब्राह्मण यज मानाला कृष्णाजिनावर म्हणजे हरणाच्या कातड्यावर बसवून अभिषेक करावयाचा असतो (तै ब्रा २ ७,२)

बैलाचें कातडें—वैश्यसवात वैश्याला ऋत्विजाना अभिषेक करणें तो बैलाच्या कातड्यावर करावा म्हणून विधि आहे (तै ब्रा २ ७,२)

पाघरावयाच कातडें—(चर्ममय आच्छादनपट) अश्वमेध यागात तुपात भिजविलेल्या वस्त्रावर प्रावरणयोग्य कातडें पसरून त्यावर घोडा मारावा (तै ब्रा ३ ९,२०)

वाघाच्या कातड्याचे जोडे—'मृत्युसव' नामक यज्ञात 'वाघाच्या कातड्याचे जोडे' घालण्याचा विधि आहे (बौ श्रा १८ १६)

'अजिन सधाय'—चाभाराला उद्देशून तैत्तिरीय ब्राह्मणात 'अजिन सधाय हा शब्द आला आहे (तै ब्रा ३ ४,१५)

व्रात्यस्तोमामध्यें 'व्रात्य' वापरीत असलेले जोडे—काळ्या रगाचे व पुढच्या दोहा बाजूस कोपरे असलेले—देऊन टाकण्याचा विधि आहे (लाट्यायन श्रौ सू ८ ६,२३)

कोष्टीकाम—आपल्या इकडे कपडे विणण्याचे काम करणाऱ्या दोन जाती आहेत, एक साळी व दुसरी कोष्टी कपडे विणणाराना 'कुविंद असें जुन नाव आहे कपड्याचें काम यज्ञकर्मांत पुष्कळ ठिकाणीं पडतें 'कपडा' म्हणजे 'वस्त्र' वस्त्राचा उल्लेख यज्ञागान वेदात अनेक ठिकाणीं आला आहे

नवीन विणलेल्या वस्त्राचा वाचक 'तसर' हा शब्द तैत्तिरीय ब्राह्मणात (२ ६,४) आला आहे व त्याच्या जवळच वस्त्र विणतानां आडवा घातलेला ताणा ज्या एका लाकडी फळीनें (हल्लींचा हात्या) ठोकून बसवितात त्या हत्याराचा वाचक 'वेम' हा शब्द आला आहे अग्निष्टोम यज्ञात यज्ञोपयोगी पदार्थांची तरतूद जनतेकडून मागून आणून करावी लागते व त्यासाठीं लोकाकडे आपली माणस पाठवून यज्ञकर्ता यज्ञिय वस्तू सपादन करतो काय काय वस्तू तो मागतो याच्या यादींत वस्त्राचा उल्लेख आला आहे (तै स १ २,२) अग्निष्टोम यागात यजमानान नवें वस्त्र नेसून दीक्षा ग्रहण करावी असें विधान आहे (वाससा दीक्षयति तै स ६ १०,१)

तैत्तिरीय सहितत एके ठिकाणीं विणकामासबधान विशेष स्पष्ट माहिती आहे (६ १,१) 'शलाकोपधान' म्हणजे दोरे (तत्तू) आवण्याची फणी फणीमध्यें दोरे ओंवण्याच्या क्रियेस 'तूपाधान' शब्द आहे खळीन भिनलेले दोरे सुक विण्याच्या क्रियेस 'वातपान' म्हणत आडवा ताणा ठोकण्याच्या हत्यारास म्हणजे पूर्वोक्त 'वेम नामक वस्तूस 'प्रघात' असा पर्याय शब्द आला आहे याला कोष्टीलोक 'हात्या' म्हणतात. वस्त्र विणण्याकरिता मागावर लावलेल्या उभ्या

ताण्यांनां 'प्राचीन तान' व आडव्या ताण्यांनां (यांनां विणकर लोक 'बाणा' म्हणतात) 'ओतु' असा शब्द आला आहे.

वाजपेय यज्ञामध्यें यूपाला (पशु बांधावयाचा खांब) 'वस्त्र' गुंडाळण्याचा विधि आहे (तै. ब्रा. १·३,७). दर्भांचीं किंवा गवताचींहि वस्त्रें पूर्वकाळीं विणीत असावेत. पत्नीनें वाजपेयांत दर्भमय वस्त्र नेसावें असा विधि आहे (तै. ब्रा. १·३,७). आधानामध्यें दक्षिणाद्रव्यांमध्यें 'वस्त्र' द्यावें असा उल्लेख आहे (तै. ब्रा. १·१,६). अग्न्याधानाच्या प्रसंगीं यजमान व पत्नी या उभयतांनीं क्षौमवस्त्रें परिधान करावीं असा विधि आहे. 'क्षुमा'नामक एक तागासारखी वनस्पति आहे. तागाचा जसा वांक काढून त्याचे दोरे करतात व वस्त्रें तयार करतात त्याचप्रमाणें 'क्षुमा' म्हणजे 'अतसी'नामक वनस्पतीच्या दोऱ्याचीं वस्त्रें विणीत असत. या 'क्षुमा'नामक वनस्पतीपासून 'नीळ' काढतात अशीहि प्रसिद्धि आहे. कोणाच्या मतें 'क्षौमवस्त्र' म्हणजे 'रेशमीवस्त्र' असाहि अर्थ आहे.

रंगयलेलीं वस्त्रें:—पाउस पडण्यासाठीं 'कारीरि' नामक एक याग करावा लागतो. त्या वेळीं यजमानानें काळ्या रंगाच्या दशा असलेलें वस्त्र नेसावें म्हणून विधि आहे (तै. सं. २·४,९). लोंकरीच्या दोऱ्यानें कांबळें विणण्याचाहि उल्लेख (तै. ब्रा. २·६,४) यांत आला आहे.

तांबड्या रंगाचीं धोतरें व पागोटीं:—शत्रूच्या मरणासाठीं करावयाच्या एका अभिचारक इष्टीमध्यें यजमानानें व ऋत्विजांनीं तांबड्या रंगाचीं धोतरें नेसावीं व तांबड्या रंगाचीं पागोटीं घालावीं असा विधि आहे (लाट्यायन श्रौ. सू. ८·५,८).

तागाचीं वस्त्रें:—अग्निष्टोमादियागांमध्यें सामगायन करतांना खुणेसाठीं एका वस्त्रावर उंबराच्या लांकडाच्या काड्या मांडावयाच्या असतात. हें वस्त्र क्षौम, शाण अगर कार्पास असावें असें म्हटलें आहे. 'क्षौम' शब्दाचा वर अर्थ दिलाच आहे. 'शाण' म्हणजे 'ताग'. तागाच्या दोऱ्यांचें बनलेलें वस्त्र तें 'शाण.' कार्पास म्हणजे कापसाच्या दोऱ्याचें (ला. श्रौ. २·६,१).

काळ्या रंगाचीं पागोटीं:—व्रात्यस्तोमामध्यें 'व्रात्य' लोक काळ्या रंगाचीं पागोटीं घालीत असल्याचा उल्लेख आहे (बौधायन श्रौत सूत्र १८·२४).

लोहारकामः—लोहारानें तयार केलेल्या जिनसा यज्ञामध्यें उपयोगांत आणण्याचे अनेक प्रसंग आहेत. लोहारकामांपैकीं कोणकोणत्या वस्तू यज्ञांत लागतात याची येथें माहिती देतों. शिसाडकामाचाहि यांत समावेश केला आहे. शिकलगार म्हणजे तरवार वगैरे हत्यारांनां धार लावणारा याच्या कामाचाहि उल्लेख या टिपणांत देत आहों.

नांगराचा फाळः—याला 'फाळ' किंवा 'अष्ट्रा' हें नांव आहे. 'ओदनसव'नामक यज्ञांत नांगराचा फाळ वैश्याला दक्षिणा म्हणून देण्याचा विधि आहे (तै. ब्रा. २·७,९).

वस्तराः—'राजसूय' यज्ञांत राजानें हजामत करण्याचा विधि आहे. वस्तऱ्याला 'क्षुर' हें नांव आहे. तांबें मिसळलेल्या पोलादाचा हा वस्तरा बनविलेला असतो (तै. ब्रा. १·५,६) व (तै. ब्रा. २·७,१७).

लोखंडी झांकण्याः—दर्शेष्टीमध्यें 'सान्नाय' नामक हवि तयार करावयाचा असतो व त्यासाठीं आदले दिवशीं रात्रीं दूध विरजून ठेवावयाचें असतें. या विरजणाच्या भांड्यावर लोखंडी झांकण ठेवावें असा विधि आहे (तै. ब्रा. ३·२,३)

सुयाः—अश्वमेधांत मारल्या जाणाऱ्या घोड्याच्या अंगावर कोठें कोठें तरवारीचे घाव मारावयाचे त्याचें ज्ञान होण्यासाठीं लोखंडी, रुप्याची व सोन्याची अशा ३ सुया करावयाच्या व त्या सुया टोंचून घोड्याच्या अंगावर खुणा करावयाच्या. (तै. ब्रा. ३·९,६).

लोखंडी तुंबाः—(कमंडलू) अश्वमेधांत शरीरहोम नामक कांहीं आहुती द्यावयाच्या आहेत. त्यांपैकीं ३ री आहुति लोखंडी कमंडलूनें द्यावी (तै. ब्रा. ३·९,११).

चिमटेः—(संदंश) चयनप्रकरणांत विटा व शेणाच्या वगैरे भट्टींतून काढण्यासाठीं लोखंडी चिमटा लागत असतो. (बौ. श्रौ. १०·७,७).

पळीः—चयनप्रकरणामध्यें अग्निकुंडांत भस्म फार झालें असल्यास तें भस्म काढून टाकावयाचें तें लोखंडी पळीनें काढावयाचें असतें (बौ. सू. १०·१७).

बाणाचे फळः—चयनामध्यें चितीच्या स्थलामध्यें धनुष्यबाण हातीं घेऊन चारी बाजूला बाण मारावयाचे आहेत. बाणाची धार शिकलगार लावतो.

सुरीः—पशु मारल्यावर त्याचें शरीर फाडून अंगें काढावयास लागत असते. हिला 'स्वधिति' असें नांव आहे.

शिवणकामः—यज्ञकर्मांत शिवणकलेचा उल्लेख प्रयोगरूपानें कोठें आढळत नाहीं, पण अप्रत्यक्ष रीतीनें या कलेचा उल्लेख आलेला आढळतो. "वस्त्राचें छिद्र जसें सुईनें शिवून दुरुस्त करतात त्याप्रमाणें यज्ञामधील उणीवरूपी छिद्र या 'धाय्या'-संज्ञक ऋचांनीं सांधून काढावें" (ऐतरेय ब्रा. १२·७). "वस्त्राचे दोन भाग सुईनें जोडले जातात, माणसाच्या

दोन्याच्या फवच्या जशा एकमेकींशीं शिवलेल्या असतात, त्याप्रमाणें संवत्सराचेहि षण्मासात्मक दोन भाग शिवलेले असतात" (ऐ ब्रा १८८)

अग्निष्टोमामध्यें हविधानमडपाच्या दाराजवळच्या खांबानां दर्भ गुडाळन ते टिकण्यासाठीं दाभणात दोरा ओंवून दर्भांना शिवण घालावी असा विधि आहे (हि श्रौ सू आनंदाश्रमप्रत ७ ६ व बौधायन श्रौ सू अग्निष्टोम) सदोमडपाचेहि खांब असेच दर्भ गुडाळून दाभणदोऱ्यानं शिवावयाचे असतात (इद्रस्य स्यूरसीति सीव्यते हि श्रौ ७ ७)

पशुपालन—यज्ञकर्मांचा विचार केल्यास त्यात 'पशुपालन' ह वरेंच प्राधान्य येतें यज्ञामध्यें हवनीय पशू जमा केले असतील त्याची व्यवस्था ठेवण्याच काम 'पशुपाल' नामक ऋत्विजच करीत असतो हा 'पशुपाल' वैश्य जातीचा असतो दक्षिणा म्हणून द्यावयाच्या गाई व इतर पशू यांचेंहि सरक्षण हा ऋत्विज करीत असतो शिवाय 'पुरुषमेध' नामक यज्ञात जे मानवी पशू सांगितले आहेत त्यात 'हस्तिप' 'अश्वप' 'गोपाल' 'अजपाल' 'अविपाल' इत्यादिकाचा उल्लेख आहे यावरून यज्ञकालात 'पशुपालन' हा एक स्वतंत्र धंदाहि लोक करीत असावेत हत्ती पाळून विकणारे, घोड्यांचा धंदा करणारे, कारवान, गाईविके, शेळ्या-योकड विकणारे व मेंढपाळ (धनगर) या लोकाचा यज्ञाच्या भरभराटीच्या काळात चांगला धंदा चालत असावा हिरण्य श्रौ सू आनंदाश्रमप्रत, ११ १ पहा)

सोमक्रय—सोमयाग करावयाचा असतो तेव्हा सोमवल्ली विकत घेण्याचा विधि आहे सोम विकणाऱ्या माणसास 'सोमविक्रयी' असें म्हणतात सोम विकत घ्यावयास अध्वर्यु, यजमान वगैरे जातात पण खरेदीचा सर्व व्यवहार अध्वर्यूच्या हातून चालतो अध्वर्यु 'सोमविक्रयी' जवळ गेल्यावरोबर सोमवल्लीच्या दहा जुडग्या मोजून घेऊन एका वस्त्रात त्याचें गाठोडें बांधतो व तें सोमविक्रयी जवळ देऊन त्याला विचारतो कीं मी निवडून घेतलेला सोम विकणार काय? तो म्हणतो विकणार नतर सोमवल्लीची किंमत म्हणून अध्वर्यु त्याला दहा वस्तू देतो १ गाय, २ नुकती व्यालेली गाय, ३ कालवड, ४ खोंड, ५ गाडीला चालणारा बैल, ६ व ७ गाईबैलाचें जोडपें, ८ वस्त्र, ९ सोनें, १० शेळी यजमान श्रीमत असेल तर आणखीहि २।३ गाई जास्त देतो गरीब यजमान असेल तर एकच गाय देण्यात येते २१ गाई ज्या यज्ञात दक्षिणा म्हणून दिल्या जाणार असतात त्या यज्ञात सोमवल्लीची किंमत १ च गाय देण्यात येते ६० गाई दक्षिणा असल्यास ३ गाई किंमत देत १००० गाई दक्षिणा असल्यास २७ गाई व शेरीज सोनें, शेळी व वस्त्र मिळून ३० जिनसा अगर नुसत्याच तीस गाई सोमवल्लीची किंमत म्हणून सोम विकणारास देत असत सोम विकणारा इतक्या किंमतीवरहि नाखूष होऊन सोमवल्ली देण्यास कुरकुरेल तर त्याच्यापासून सोमवल्ली जबरीनं घेत व त्याला बैलाच्या जुपणीच्या चामडी पट्ट्यान अगर मातीच्या ढेंकळानं ठोक देऊन हांकून लावीत वाजपेय यज्ञासाठीं सोम खरेदी करावयाचा असल्यास ९७ गाई व ३ वस्त्रें, राजसूयामध्यें १९७ गाई व ३ वस्त्रें आणि अश्वमेध यज्ञात ९९७ गाई व ३ वस्त्रे याप्रमाणें यजमानाच्या ऐपतीवर अगर यज्ञाच्या लहान मोठ्या प्रमाणावर किंमत देण्यात येई, इतकच नव्हे तर दिलेल्या किंमतीनें सोमविक्रया खुष न होईल तर आणखीहि म्हैस, घोडा वगैरे त्याला देण्यात येई सोमवल्लीची किंमत म्हणून सोनं व दुसरे वर लिहिलेले पदार्थ सोम विकणाऱ्यास दिल्यावर त्यापैकीं सोनं त्याच्यापासून परत घेत असत

सोम कुटणे.—सोमयागामध्यें सोमरसाच हवन मुख्य आहे सोमवल्ली कुटून तिचा रस कसा काढतात ह्याविषयीं खुलासा येथें करीत आहों 'उपरव' नामक चार खळगे असणारें एक स्थल तयार केलेलं असतें, आणि त्यावर 'अधिषवण' सज्ञक दोन फळ्या झाकलेल्या असतात या फळ्यावर एक हरणाचें कातडें सारख पसरलेलं असत या कातड्यावर अध्वर्यु एक वरवटा उभा मांडतो व त्यावर थोड्या थोड्या सोमवल्लीच्या काड्या दहा वेळा काढून साठवितो नतर या सोमवल्लीपैकीं एक पेलाभर सोमरस निघेल इतक्या बेताची वल्ली कातड्यावर एका बाजूस काढून तिजवर एका घागरींतील व एका चमसातील पाणी शिंपडतो आणि वरवट्यानं ८ घाव मारून ती कुटतो निघालेला सोमरस ओंजळीनें तो आपल्या साथीदाराच्या हातात असलेल्या पात्रात भरतो नतर पुन्हा एक पेलाभर सोमरस निघेल इतकी सोमवल्ली घेऊन पाणी शिंपडून १० घाव मारून कुटतो व निघालेला रस साथीदाराचे हातीं असलेल्या पात्रात ओंजळीन भरतो अध्वर्यु वरील प्रमाणें एकदा पुन्हा सोमवल्ली घेऊन ती १२ घावात कुटतो व निघालेला रस सोमलताचे पात्रात पूर्ववत् ओततो यानतर साथीदाराच्या हातातील पात्रात साठलेल्या सोमरसाचें आहवनीयाग्नींत तो हवन करतो

सोमवल्ली कुटण्याचा मुख्य विधि हा हवन झाल्यावर सुरु होतो या विधीला 'महाभिषव' अशी सज्ञा आहे या वेळीं अध्वर्यु आपल्या मदतीस तीन साथीदार घेतो 'उपरवा'- (सोम कुटण्याच स्थळ) भोंवतीं हे चौघे ऋत्विज पूर्वेला अध्वर्यु, उत्तरेला उन्नेता, दक्षिणेस प्रतिप्रस्थाता व पश्चिमेस नेष्टा या क्रमानें बसतात नतर आपल्याला पुरे इतकी सोमवल्ली हे चौघे काढून घेतात व तीवर पाणी शिंपडतात सोमरस निघेल तो 'उदचन'नामक पात्रात ओतण्यात येतो व 'उदचनपात्रा'तून

आणीत असें तैत्तिरीय ब्राह्मणावरून दिसते. पुढें सुरीचा उपयोग करूं लागले. यज्ञकर्माकरिता अध्वर्यु जो दर्भ कापावयास जाई तो पूर्वदिशेस अगर उत्तरदिशेस जेथें दर्भांचीं बेटें असतील तेथ जाई व तेथून आपल्यास लागतील तेवढे दर्भ कापून आणी. असे दर्भ कापतेवेळीं पशूंच्यासाठीं काहीं दर्भ राखून ठेवण्याची पद्धति असे. दर्भ कापीत ते सुद्धा बुडखे राखून कापीत. आपल्याला पाहिजे तितक्या दर्भाच्या मुठी कापून झाल्या म्हणजे अध्वर्यु शुल्व तयार करी व त्या दोरीनें (शुल्वानें) दर्भांचा भारा बांधून तो डोक्यावरून घरीं घेऊन येई आणि यज्ञशाळेत योग्य स्थळीं बंदोबस्तानें ठेवी.

लांकडें तोडणें.—यज्ञकर्मामध्यें लाकूड तोडण्याचा विधि प्रत्यक्ष यजमानाच्या किंवा अध्वर्यूच्या हातून होत नसे. हें लाकडें तोडण्याचें काम लाकडें तोडण्याचा धंदा करणाऱ्या माणसाकडून करवीत असत असें दिसतें. ऐष्टिक पशूमध्यें 'यूप' (पशु बांधण्याचा खांब) करण्यासाठीं पळस, खैर, बेल किंवा रगतरोडा यापैकीं एखाद्या झाडाची मोठी खांदी तोडून आणावयाची असते. ती तोडण्यासाठीं जातांना लाकूडतोड्या माणसाला कुऱ्हाड घेऊन आपल्याबरोबर येण्यासाठीं बोलावीत किंवा त्याला आपल्या जवळची कुऱ्हाड लाकूड तोडण्यास देत बौ. श्रौ. सू. ४१ व हि. श्रौ. सू. ४१ या ठिकाणीं "तक्षाणम् आहूय" अशी सूत्रांत अक्षरें आहेत त्यावरून 'तक्षा' म्हणजे लाकूड तासणारा हा 'सुतार' असावा अशी शंका येते, परंतु ही शंका फार वेळ टिकत नाहीं. यूप तोडण्याचें काम अध्वर्यूनें करावें व यूप तासून अष्टधारी करणें तो 'तक्षा'नें करावा असा कर्मभेद पुढें सूत्रांत कोठें दिसत नाहीं. यावरून तक्षा म्हणजे सुतारच घेतल्यास यज्ञोपयोगी लाकडें तोडण्याचें काम त्या वेळीं सुतारच करीत असावेत असें गृहीत धरणें भाग आहे. पण तसें गृहीत न धरलें तर 'तक्षा' म्हणजे लाकूडतोड्या माणूस असा अर्थ घेणें सयुक्तिक होईल. लाकडें तोडण्याच्या धंद्यांत जो चांगला वाकबगार असतो तो साधारणपणें लाकडाला गोल चौरस किंवा आठधारी आकार देऊं शकेल हें हल्लींच्या दृष्ट व्यवहारावरूनहि समजून येण्यास हरकत नाहीं. अध्वर्यु फक्त संस्कार करीत असे व लाकूड पूर्णपणें तोडण्याचें काम 'तक्षा' करीत असे. अध्वर्यु ज्या वृक्षाचा यूप काढावयाचा त्या वृक्षाजवळ जाई व जेथून 'यूप' तोडावयाचा त्या ठिकाणीं (वृक्षशाखेला) सभोंवतीं तूप लावी. नंतर त्या ठिकाणीं एक दर्भ ठेऊन तो कुऱ्हाडीनें तोडून टाकी व मग लाकूडतोड्या (तक्षा) ती खांदी तोडीत असे. शाखा जेथून तुटली असेल तेथें राहिलेल्या बुडख्यावर अध्वर्यु सोनें ठेऊन त्यावर एक तुपाची आहुति देई. यानंतर यूपासाठीं तोडलेल्या लाकडाच्या बारक्या बारक्या फांद्या तोडून साफ करण्यांत येत आणि यूप जसा हवा तसा तासून घेण्यांत येई. (हि. श्रौ. सू. ४१)

अश्वमेधयज्ञासाठीं अत्यंत विस्तीर्ण अशी यज्ञभूमि तयार करतांना तेथें असलेले वृक्ष तोडून टाकून जमीन साफसूफ करावयाची असते. हीं झाडें तोडून टाकण्याचें काम लाकूडतोड्या धंदेवाइकाकडून करवीत असत असें दिसतें (बौ. श्रौ. सू. १५.१).

अश्वमेधांत २१ यूप पुरावयाचे असतात. सगळ्यांत मुख्य जो यूप असतो तो श्लेष्मातक वृक्षाचा असून त्याच्या दोहों बाजूंना दोन 'देवदार' वृक्षाचे यूप पुरावयाचे असतात. यांखेरीज ६ बेलाचे, ६ खैराचे व ६ पळसाचे असे एकंदर २१ यूप असतात. कोणकोणत्या जातीचीं कितीकिती लाकडें यूपासाठीं तोडलीं जातात हें समजण्यासाठीं मुख्यत्वेंकरून वरील खुलासा दिला आहे. शिवाय अश्वमेधामध्यें एके प्रसंगीं एका दासीपुत्राकडून एक कुत्रें मारण्याचा चमत्कारिक विधि आहे हें कुत्रें मारतांना शिसवीचें मुसळ (सोटा) घेऊन मारावयाचें विधान आहे. अर्थात् शिसवीचें लाकूड आगाऊ तोडून आणून त्याचें मुसळ तयार करून ठेवीत असतील हें उघड आहे. शिवाय दर्शपूर्णमासेष्टीपासून तों मोठमोठ्याल्या क्रतूंमध्यें लागणारीं कित्येक पात्रें तयार करण्यासाठींहि पिंपळ, उंबर, वेकली, शिवण इत्यादि वृक्षांचीं लाकडें तोडून आणविण्याची जरूर पडे (हिरण्यकेशी श्रौत सूत्र १.४ व त्यावरील टीका पहा.)

रथ वापरणें.—यज्ञांगानें रथ वापरण्याचें काम कोठें कोठें पडतें तें खालीं दिलें आहे.

'पुनराधान'प्रसंगीं, वापरलेला व एकदां मोडला असून पुन्हां दुरुस्त केलेला 'रथ' दक्षिणा म्हणून द्यावयाचा विधि आहे (बौ. श्रौ. ३२-३ आणि तै. स. १५,२).

चयनप्रकरणामध्यें रथाच्या दांड्याच्या टोकावरून अर्थात आहुती द्यावयाचें विधान आहे (तै. स. ५.८,९)

वाजपेय यज्ञांत १७ रथ उपयोगांत आणावयाचे असतात. यज्ञभूमीपासून १७ बाणाच्या टप्प्यावर एक हद्द केलेली असते व त्या हद्दीपर्यंत घोडे जोडलेले १७ रथ पळवून त्यांची शर्यत लावावयाची असते या १७ रथांत एक रथ तीन घोडे जोडलेला असतो या रथाला 'प्रष्टिवाही' अशी संज्ञा आहे 'देवरथ' असेंहि बहुमानदर्शक नाव या रथाला आहे (तै. स. १.७,७ पहा)

आधानप्रयोगांत गार्हपत्यापासून आहवनीयापर्यंत मधल्यानें रथाचें चाक इकडून तिकडे असें ३ वेळ फिरवावें म्हणून विधि आहे. (तै. ब्रा. १.१,६), तसाच वाजपेयामध्यें चात्वालाजवळ रथाचा कणा उभा पुरून त्यावर १७ आरे असलेलें रथाचें चाक गरगर फिरवावयाचें असतें.

दिसत नाहीं फक्त कुटणें म्हणजे कांडण व वाटण (वाटून पीठ करणें) या दोनच क्रिया दृष्टीस पडतात कांडण्याच्या कामीं लागणारीं उखळ व मुसळ आणि वाटावयास लागणारी पाटा आणि वरवंटा हीं साधनें विधिदृष्ट आहेत अर्थात् दळणाबद्दल कांहीं लिहिता येण्याजोगें नसल्या मुळें फक्त कांडणें व वाटण या दोनच क्रियांच्या संबधानं येथें खुलासा करीत आहों —

कांडण —भात कांडावयाचे असो वा दुसरें कांहीं कांडावयाचें असो, प्रथम जमिनीवर हरणाचें कातडें आंथरावयाचें व त्यावर उखळ ठेऊन त्यांत भात किंवा कांडावयाचा काय पदार्थ असेल तो घालावयाचा आणि नंतर मुसळानें तो जिन्नस कांडावयाचा अध्वर्यूनें थोडा घाव लावला म्हणजे तें काम तो पत्नीकडे किंवा दासीकडे सोपवितो मग ती पत्नी अगर दासी तें धान्य कांडण्याचें काम पुरें करते कांडलेले तांदुळ कोंड्यासह सुपांत ओतले जाऊन पाखडण्यांत येतात, व त्यांना दुसरी 'सड' देण्यांत येते यानंतर ते पुन्हा एकदां सुपानें पाखडले जाऊन त्यांना तिसरी 'सड' देण्यांत येते अशा रीतीनें तांदुळ तिसऱ्यांदा पाखडून कणी निघून स्वच्छ झाले म्हणजे ते उपयोगांत आणण्यास योग्य ठरतात नंतर ते तांदुळ धुऊन टाकण्यांत येतात व धुवण वेदींत अगर उत्करनामक स्थळीं ओतून टाकण्यांत येतें कांडावयास घेतलेलें उखळ लांकडी असतें मुसळ लांकडीच असतें पण त्याला वेंडणी (लोखंडी पट्टी) नसते 'सातू'सारखें धान्य कोरडें असतां नीट कुटलें जात नाहीं म्हणून तें धान्य कांडण्यापूर्वी कांहीं वेळ ओलविण्यांत येत व नंतर त्याला कुटण्यांत येत

वाटणें —कोणत्याहि पदार्थाचें पीठ करावयाचें तें वाटून करावयाचा विधि प्राय आढळतो दर्शपूर्णमासांत जसे सातू अगर भात कांडून तांदुळ करावयाचे असतात त्याप्रमाणें पुढें त्या तांदुळाच्या अगर सातूच्या पिठाचा पुरोडाश करावयाचा असतो पीठ करावयाचें तें जात्याच्या साहाय्यानें दळून करण्यांत येत नसून पाट्यावरवंट्याच्या साहाय्यानें करण्यांत येतें

दोऱ्या वळणें.—दोरी वळण्याचा विधि यज्ञकर्मांत दृष्ट आहे दर्शपूर्णमास यागामध्यें वेदींत अंथरण्यासाठीं जे दर्भ कापून आणावयाचे असतात त्याचप्रमाणें अग्निप्रज्वलनासाठीं ज्या समिधा तोडून आणावयाच्या असतात त्या दर्भांचा व समिधांचा भारा बांधण्यासाठीं अध्वर्यूला दोऱ्या वळाव्या लागतात ह्या दोऱ्या दर्भांच्याच वळलेल्या असतात या दोऱ्यांना तीन साधे असतात प्रथम दोन पेड घेऊन ते वळीत जावयाचे, व शेवटास आणखी दोन पेड जोडून पुढें वळावयाचें, असेंच पुन्हां एकदां दोन पेड लावून वळावयाचें म्हणजे तीन साध्यांची दोरी होते या त्रिसंधि दोरीस 'त्रिसंनद्ध' म्हणतात या त्रिसंनद्धाखेरीज इतरत्र अध्वर्यु स्वत दोऱ्या वळीत असल्याचें दृष्ट नाहीं दोऱ्यांचा उपयोग मात्र यज्ञांत पुष्कळ ठिकाणीं येतो या वेळीं धंदेवाईक दोऱ्या वळणारांनीं तयार केलेल्या दोऱ्याच उपयोगांत घेतल्याचें दिसतें सान्नाय्यासाठीं दूध काढतांना गाईच्या मागच्या दोन पायांना भारा घालण्यासाठीं दोरी लागते चयनामध्यें माती आणावयास जातांना घोड्याच्या व गाढवाच्या गळ्याला दोऱ्या बांधावयाच्या असतात पशूच्या अनुष्ठानांत यूपाला गुंडाळण्यास व पशूच्या गळ्याला बांधण्यास दोरीची जरूर असते तीन साधे जोडून नियमित रीतीची वळलेली दोरी ते 'शुल्व' व वाटेल तितकी कमजास्त वळलेली व अनियमित साधे असलेली ती 'रज्जु' किंवा 'रशना' होय

इष्टीच्या वेळीं पत्नीच्या कंबरेला बांधावयाच्या दोरीस 'योक्त्र' म्हणतात या योक्त्राला एका बाजूस फास म्हणजे 'मुदन' केलेली असते या वरील वस्तूंशिवाय 'शिंकीं' व 'दावीं' ह्या वस्तू यज्ञकर्मांत लागतात सान्नाय्याचें दूध विरजत ठेवण्यास, चयनामध्यें उखानामक शेगडी वगैरे सुरक्षित ठेवण्यास 'शिंकीं' लागतात, तर घर्माच्या वेळेस गाईस व शेळीस बांधण्यास 'दाव्याची' जरूर लागते घर्माच्या वेळचीं दावीं 'मुंज' गवताचीं म्हणजे मोळाचीं तयार करतात अश्वमेधांगभूत 'ग्रामहणी' म्हणजे जनतेचा संग्रह घडवून आणणारी एक इष्टि करावयाची असते तिजमध्यें १२।१३ हात लांबीची 'मोळाची' दोरी उपयोगांत आणावयाची असते चयनामध्यें 'उखा'नामक एक शेगडी असते तिच्यांत अग्नि घालून यजमानाच्या गळ्यांत अडकविण्यासाठीं जें शिंकें उपयोगांत आणावयाचें त्यास ६ किंवा १२ पदर केलेले असतात पशुयागामध्यें यूपाला गुंडाळण्याची दोरी तीन पेडी व पशूस बांधण्याची दोरी दुपेडी असते

['शुल्व' (बौ श्रौ सू १२) 'रज्जु' (तै ब्रा ३ ७,४), 'रशना' (तै सं ४ १,२), 'दाम' म्हणजे दावें (बौ श्रौ सू ९ १), 'शिक्य' शिंकें (बौ श्रौ १०८, म्ह० शिंकें ६ अथवा १२ पदराचें बौ श्रौ. १० १२) दुपेडी व तिपेडी. दोऱ्या (बौ श्रौ ४ १)]

गवत कापणें.—'गवत' हें नांव आपण व्यवहारांत कोणत्याहि जातीच्या 'तृण'वर्गास लावतो या अर्थानें दर्भ, मोळ इत्यादि तृण यांना सुद्धां 'गवत' म्हणण्यास हरकत नाहीं दर्भ किंवा मोळ या जातीचें 'तृण' यज्ञांत पुष्कळच लागतें मोळापेक्षांहि दर्भांची जरूर जास्त पितृकार्य व प्रवर्ग्य वगैरे कांहीं विशिष्ट यज्ञकर्मांत मोळ लागतो, बाकी सर्व काम दर्भांवरच चालतें पितृदेवाच्या उद्देशानें जेथ दर्भ आणावयाचे असतात तेथें ते मुळासकट अथवा एका छेदानें कापले जातील तेवढेच उपयोगासाठीं घ्यावयाचे असतात

यज्ञकालीं दर्भ वगैरे कापून आणतांना सुरीचें ऐवजीं घोड्याच्या बरगडीची 'अस्थि' प्राचीन कालीं उपयोगा

आणीत असे तैत्तिरीय ब्राह्मणावरून दिसतें. पुढें सुरीचा उपयोग करूं लागले. यज्ञकर्मांकरितां अध्वर्यु जो दर्भ कापावयास जाई तो पूर्वदिशेस अगर उत्तरदिशेस जेथं दर्भाचीं बेटें असतील तेथं जाई व तेथून आपल्यास लागतील तेवढे दर्भ कापून आणी. असे दर्भ कापतेवेळीं पशूंच्यासाठीं कांहीं दर्भ राखून ठेवण्याची पद्धति असे. दर्भ कापीत ते सुद्धा बुडखे राखून कापीत. आपल्याला पाहिजे तितक्या दर्भाच्या मुष्टी कापून झाल्या म्हणजे अध्वर्यु शुल्व तयार करी व त्या दोरीनें (शुल्वानें) दर्भांचा भारा बांधून तो डोक्यावरून घरीं घेऊन येई आणि यज्ञशाळेंत योग्य स्थळीं बंदोबस्तानें ठेवी.

लांकडें तोडणें.—यज्ञकर्मांमध्यें लाकूड तोडण्याचा विधि प्रत्यक्ष यजमानाच्या किंवा अध्वर्यूच्या हातून होत नसे. हें लांकडें तोडण्याचें काम लाकडें तोडण्याचा धंदा करणाऱ्या माणसाकडून करवीत असत असें दिसतें. ऐन्द्राग्न पशूमध्यें 'यूप' (पशु बांधण्याचा खांब) करण्यासाठीं पळस, खैर, बेल किंवा रगतरोडा यांपैकीं एकाद्या झाडाची मोठी खांदी तोडून आणावयाची असते. ती तोडण्यासाठीं जातांना लाकूडतोड्या माणसाला कुऱ्हाड घेऊन आपल्यावरोबर येण्यासाठीं बोलावीत किंवा त्याला आपल्या जवळची कुऱ्हाड लाकूड तोडण्यास देत बौ. श्रौ. सू. ४१ व हि. श्रौ. सू. ४·१ या ठिकाणीं "तक्षाणम् आहूय" अशी सूत्रांत अक्षरें आहेत त्यावरून 'तक्षा' म्हणजे लाकूड तासणारा हा 'सुतार' असावा अशी शंका येते, परंतु ही शंका फार वेळ टिकत नाहीं. यूप तोडण्याचें काम अध्वर्यूनें करावें व यूप तासून अष्टधारी करणें तो 'तक्षा'नें करावा असा कर्मभेद पुढें सूत्रांत कोठें दिसत नाहीं. यावरून तक्षा म्हणजे सुतारच घेतल्यास यज्ञोपयोगी लाकडें तोडण्याचें काम त्या वेळीं सुतारच करीत असावेत असें गृहीत धरणें भाग आहे. पण तसें गृहीत न धरलें तर 'तक्षा' म्हणजे लाकूडतोड्या माणूस असा अर्थ घेणें सयुक्तिक होईल. लाकडें तोडण्याच्या धंद्यांत जो चांगला वाकबगार असतो तो साधारणपणें लाकडाला गोळ चौरस किंवा आठधारी आकार देऊं शकेल हें हल्लींच्या दृष्ट व्यवहारावरूनहि समजून घेण्यास हरकत नाहीं. अध्वर्यु फक्त सत्कार करीत असे व लाकूड पूर्णपणें तोडण्याचें काम 'तक्षा' करीत असे. अध्वर्यु ज्या वृक्षाचा यूप काढावयाचा त्या वृक्षाजवळ जाई व जेथून 'यूप' तोडावयाचा त्या ठिकाणीं (वृक्षशाखेला) सभोंवतीं तूप लावी. नंतर त्या ठिकाणीं एक दर्भ ठेऊन तो कुऱ्हाडीनें तोडून टाकी व मग लाकूडतोड्या (तक्षा) ती खांदी तोडीत असे. शाखा जेथून तुटली असेल तेथं राहिलेल्या बुडख्यावर अध्वर्यु सोनें ठेऊन त्यावर एक तुपाची आहुति देई. यानंतर यूपासाठीं तोडलेल्या लाकडाच्या बारक्या बारक्या फांद्या तोडून साफ करण्यांत येत आणि यूप जसा हवा तसा तासून घेण्यांत येई. (हि. श्रौ. सू. ४·१)

अश्वमेधयज्ञासाठीं अत्यंत विस्तीर्ण अशी यज्ञभूमि तयार करतांना तेथं असलेले वृक्ष तोडून टाकून जमीन साफसूफ करावयाची असते. हीं झाडें तोडून टाकण्याचें काम लाकूडतोड्या धंदेवाइकाकडून करवीत असत असें दिसतें (बौ. श्रौ. सू. १५·१).

अश्वमेधांत २१ यूप पुरावयाचे असतात. सगळ्यांत मुख्य जो यूप असतो तो श्लेष्मातक वृक्षाचा असून त्याच्या दोहों बाजूंना दोन 'देवदार' वृक्षाचे यूप पुरावयाचे असतात. यांखेरीज ६ बेलाचे, ६ खैराचे व ६ पळसाचे असे एकंदर २१ यूप असतात. कोणकोणत्या जातीचीं कितीकिती लाकडें यूपासाठीं तोडलीं जातात हें समजण्यासाठीं मुख्यत्वेंकरून वरील खुलासा दिला आहे. शिवाय अश्वमेधामध्यें एके प्रसंगीं एका दासीपुत्राकडून एक कुत्रें मारण्याचा चमत्कारिक विधि आहे. हें कुत्रें मारतांना शिसवीचें मुसळ (सोटा) घेऊन मारावयाचें विधान आहे. अर्थात् शिसवीचें लाकूड आगाऊ तोडून आणून त्याचें मुसळ तयार करून ठेवीत असतील हें उघड आहे. शिवाय दर्शपूर्णमासेष्टीपासून तों मोठमोठ्याल्या क्रतूंमध्यें लागणारीं कित्येक पात्रें तयार करण्यासाठींहि पिंपळ, उंबर, वेकली, शिवण इत्यादि वृक्षाचीं लाकडें तोडून आणविण्याची जरूर पडे. (हिरण्यकेशी श्रौत सूत्र १८ व त्यावरील टीका पहा)

रथ वापरणें.—यज्ञांगानें रथ वापरण्याचें काम कोठें कोठें पडतें तें खालीं दिलें आहे.

'पुनराधान'प्रसंगीं, वापरलेला व एकदा मोडला असून पुन्हा दुरुस्त केलेला 'रथ' दक्षिणा म्हणून द्यावयाचा विधि आहे (बौ. श्रौ. ३२-३ आणि तै. स. १५,२)

चयनप्रकरणामध्यें रथाच्या दांड्याच्या टोंकावरून अर्थात आहुती द्यावयाचें विधान आहे (तै. स. ५·८,९).

वाजपेय यज्ञांत १७ रथ उपयोगांत आणावयाचे असतात. यज्ञभूमीपासून १७ बाणांच्या टप्प्यावर एक हद्द केलेली असते व त्या हद्दीपर्यंत घोडे जोडलेले १७ रथ पळवून त्यांची शर्यत लावावयाची असते या १७ रथांत एक रथ तीन घोडे जोडलेला असतो या रथाला 'प्रष्टिवाही' अशी संज्ञा आहे. 'देवरथ' असेंहि बहुमानदर्शक नांव या रथाला आहे (तै. स. १७,७ पहा)

आधानप्रयोगांत गार्हपत्यापासून आहवनीयापर्यंत ब्रह्मयान रथाचें चाक इकडून तिकडे असें ३ वेळ फिरवावें म्हणून विधि आहे. (तै. ब्रा १·१,६), तसाच वाजपेयामध्यें चात्वालाजवळ रथाचा कणा उभा पुरून त्यावर १७ आरे असलेलें रथाचें चाक गरगर फिरवावयाचें असतें.

(तै. ब्रा. १·३,६) राजसूय यज्ञामध्येंहि 'प्रष्टिवाही' असा रथ दक्षिणा म्हणून देण्याचा विधि आहे (तै. स. १·८,१७)

'अश्वमेध'यज्ञातहि रथाचा उपयोग प्रामुख्यानें केला जातो. अश्वमेधयज्ञात जो घोडा हिंडवावयाचा असतो व शेवटीं हवनार्थ मारावयाचा असतो तो घोडा रथाला जोडण्याचा विधि आहे या घोड्याखेरीज दुसरे दोन घोडे त्याच रथाला जुंपावयाचे असतात. तीन घोडे जोडल्यावर त्या रथावर विजयध्वज स्थापन करण्यात येतो व त्या रथांत 'अश्वमेध' यज्ञ करणारा यजमान (राजा) बसून पाण्याच्या प्रवाहापर्यंत जातो (तै ब्रा. ३९,४)

खड्डे करणें.—खड्डे अगर खळगे करण्याचे प्रसग यज्ञामध्ये कोठें येतात याचें येथें थोडक्यात दिग्दर्शन करतों.

केवलपशुयागात पाशुकी वेदी व अग्निष्टोमादि यज्ञयागात *महावेदी जिला म्हणतात त्या वेदीच्या ईशान्येस 'चात्वाल'* नावाचा एक खड्डा खणावयाचा असतो. हा खळगा ३६ अगुलें चोरस असून तीन विती किंवा गुडघ्याइतकी या खड्ड्याची खोली असते. (हि. श्रौ. सू. ४१). या खड्ड्याची अगोदर आखणी करण्यात येते व नंतर कळकाच्या काठीनें तो खणतात

कोणताहि खड्डा खणण्यापूर्वी त्याची आखणी अगोदर करावयाची असा नियम आहे.

पशुहनन ज्यात आहे अशा कोणत्याहि यागात पशु बांधण्यासाठीं एक अष्टधारी खांब पुरावयाचा असतो व त्यासाठीं वेदीच्या आत अर्धा भाग व बाहेर अर्धा भाग होईल असा खड्डा खणावा लागतो.

अध्वर्यु खड्ड्याची आखणी करतो नंतर तो आग्नीध्राला खड्डा खणण्याचें काम सागतो. त्याच्या आज्ञेप्रमाणें आग्नीध्र यूपाचा २४ अगुलें बुडखा आत राहून शिवाय २।३ बोटें जास्त अवकाश राहील इतका खोल तो खड्डा खणतो (हि श्रौ. सू ४२).

संगीत वाद्यें.—यज्ञामध्ये जसें सामगायन विहित आहे *त्याचप्रमाणें वाद्याचें वादनहि* विहित आहे. वाद्यामध्यें तत, घन, सुषिर (पोकळ) व नद्ध (चामड्यानीं मढविलेलीं) असे चार प्रकार आहेत. 'वीणा' हे 'तत' म्हणजे ततू लावलेलें वाद्य होय. उखळ हे घन *वाद्य असून* पावा हें सुषिर वाद्य होय मृदंग, दुंदुभि (नगारा), समेळ इ. वाद्यें नद्ध होत. अश्वमेधामध्यें एका ब्राह्मणानें वीणा वाजवून दिवसा गावें व रात्रीं एका *क्षत्रियानें "वीणा" वाजवून गावें असा* विधि आहे (तै. ब्रा. ३·९,१४). वाण हें एक शंभर तारांचें तंतुवाद्य आहे. सोमपान करून त्याचा कैफ आल्यावर 'मरुत्' हे 'वाण' नामक वाद्य वाजवीत (ऋग्वेद १·८५,१०). *याला* शंभर तारा असल्याबद्दलचा उल्लेख तैत्तिरीय संहितेंत आहे (७५,९) 'वाण'वाद्याला जो भोपळा लावलेला असतो तो तांबड्या रंगाच्या बैलाच्या कातड्यानें मढवून काढावयाचा असतो दांडा उंबराच्या लाकडाचा घालावयाचा असून तारा ओवण्यासाठीं हल्लीं तंबोऱ्याच्या तवलीला असतात त्याप्रमाणें भोपळ्याच्या कडेला दहा भोकें पाडावयाचीं. त्या प्रत्येक भोकात दहा दहा तारा मुज व किंवा दर्भ यांच्या वळून तयार केलेल्या ओवून त्या घोडीवर घेऊन पुढें व्यवस्थेनें लावावयाच्या शाडिल्य ऋषींच्या मतें भोपळ्याच्या कडेला-तवलीला-तीनच भोकें पाडावीं व त्यात दोन्ही बाजूंच्या भोकात ३३।३३ व मधल्या भोकात ३४ तारा ओवून त्या पुढें घोडीवर न्याव्यात असें आहे. हे 'वाण'नामक तंतुवाद्य वाजविण्यासाठीं *केस लावलेल्या गजाऐवजीं* एक 'इषीका' अगर 'वेतस' नामक वेलीचा तुकडा आपोआप वाकून धनुष्याकार झालेला घेऊन त्याला केस लावून तयार करून घ्यावयाचा व त्यानें हे 'वाण'वाद्य वाजवावयाचें. *याखेरीज अलाबुवीणा,* वकावीणा, कपिशीर्षी, महावीणा व शीळवीणा अशी ५ प्रकारचीं वीणावाद्यें सामवेदात उल्लेखित आहेत.

शिवाय स्त्रियानीं वाजविण्याची विशिष्ट वाद्यें आहेत त्यापैकीं 'पिच्छोरा' व 'काडवीणा' हीं दोन वीणावाद्यें *उल्लेखित झालीं आहेत (लाट्यायन श्रौ. सू ४२,८)* या दोन्ही प्रकारच्या 'वीणा'वाद्याना 'अपघाटिला' असेंहि म्हणत असत. 'पिच्छोरा' हें वाद्य वाकड्या दांड्याचें व *दांडीच्या शेवटाला मोराचीं पिसें लावलेलें असावें. तैत्तिरीय* संहितेच्या भाष्यात सायणाचार्यांनीं (आनंदाश्रमप्रत पृष्ठ ८७१७) सूत्रवचन दिलें आहे त्यात 'तुंबरुवीणा' या वाद्याचाहि उल्लेख आहे सूत्रकार वेदद्दष्ट गोष्टींवाचून स्वकल्पित गोष्टी उल्लेखित नाहींत हें लक्षात घेतल्यास कोणत्या तरी वेदशाखेंत 'तुंबरुवीणा' त्याना दृष्ट झाली असली पाहिजे हे निश्चित आहे. *'वीणा' या वाद्याचा* विचार करतेवेळीं मुद्दाम सुचवावयाचें आहे तें हे कीं, कित्येक लोक 'तंबोरा' या वाद्यालाच 'वीणा' अगर 'विणा' म्हणतात. पण ती चूक आहे 'वीणा' म्हणजे *'बीन'.* तंबोऱ्याला फक्त चारच तारा असून त्यांतील *मधल्या* दोन जोडाच्या षड्ज स्वरात लावलेल्या, पहिली पंचम स्वरात लावलेली व शेवटची—चौथी-खालच्या षड्जात-खरजात-लावलेली असते. म्हणजे तंबोऱ्याचा उपयोग *गायकाला* षड्जपंचमस्वरात सूरभरणा सारखा ठेवण्याच्या पलीकडे होत नाहीं. सप्तस्वराचें कोमलतीव्र स्वरानुरोधानें अपेक्षित पद्धतीस धरून वादन करण्यास 'बीन' अगर त्याचीच नक्कल असलेलें 'दिलरुबा,' तर्फांची सतार, 'सारंगी' अशा प्रकारचेंच वाद्य जरूर आहे.

घन वाद्यें.—उखळ किंवा उखळा वाजविण्यासंबंधानं अग्निष्टोम *यज्ञात* विधि आहे (*बौधायन, अग्निष्टोम प्रश्न*). ज्ञाज,

करताळ वगैरे वाद्यें हीं घनवाद्यें आहेत, पण याचा वैदिक वाङ्मयात कोठें आढळ होत नाहीं.

सुषिर (पोकळ) वाद्यः—या वाद्यात अलगूज, शंख, पावा, सनई इत्यादि वाद्यें येतात. यमाच्या घरात 'नाळी'-नामक वेणुवाद्य वाजवीत असत (ऋग्वेद १०·१३५,७). 'तूणव' नामक एक अलगुजासारखें वेणुवाद्य (कळकाचें) असून त्याचा उल्लेख व 'शंख' या वाद्याचा उल्लेख (तैत्तिरीय ना० ३·४,१४) आहे.

नद्धवाद्यें.—ताम्हनासारख्या धातूच्या टोपणें तयार करून तीं चामड्यानी मढवून तयार केलेलीं अगर लांकडाची पोकळ खोडें घेऊन तीं चामड्यानीं मढवून तयार केलेलीं जीं वाद्यें तीं 'नद्ध'वाद्यें होत. जसें.—नगारा, समेळ, मृदंग किंवा 'पडघम्' हे आगळवाद्य, इ. इ. वेदामध्यें वाजपेय प्रकरणात दुंदुभि (नगारा किंवा चौघडा) या वाद्याचा उल्लेख आहेच. पण त्याशिवाय 'भूमिदुंदुभि' म्हणून एका प्रकारच्या वाद्याचा उल्लेख आहे (तै. स. ७·५,९). आग्नीध्र मंडपाच्या पश्चिमेस एक खळगा खणावयाचा व त्यावर बैलाचें ओलें कातडें पसरून बसवावयाचें. तें कातडें हालूं नये म्हणून लाकडी शंकूसभोंवती ठोकून बसवावयाचें म्हणजे 'भूमि-दुंदुभि' तयार झाली. जनावराच्या शेपटीच्या बुडख्यानें ही दुंदुभि वाजवावयाची. तैत्तिरीय आरण्यकात (१·११,६) 'पणव' उर्फ मृदंग या वाद्याचा उल्लेख आहे.

गायनवादनाव्यतिरिक्त करमणूकः—

१. वाजपेयनामक यज्ञात महावेदीच्या चारी कोपऱ्याना ५+५+४+३ मिळून १७ दुंदुभी (चौघडे) टांगून ठेवावयाचे असतात.

२. याच यज्ञात घोडे जोडलेल्या १७ रथाची पळण्याची शर्यत व्हावयाची असते. बाण जोरानें मारल्यावर जितक्या अंतरावर जाऊन पडतो त्या ठिकाणास 'प्रव्याध' म्हणतात. एकापुढें एक असे १७ 'प्रव्याध' अंतरावर उंबराची मेढ खुणेकरता रोवावयाची. ही शर्यत जिंकण्याकरिता नेमलेली हद्द होय. यज्ञभूमीपासून दौडत निघालेल्या १७ रथांपैकीं जो रथ या हद्दीपर्यंत सर्वांच्या आधीं येऊन पोंचेल त्यानें शर्यत जिंकली असें समजावें. शर्यत चालू असतांना टांगलेल्या चौघड्याचा मोठा ध्वनि सुरू ठेवावयाचा असतो.

३. तुपांत भिजलेलें वस्त्र यजमान नेसतो व पत्नी दर्भांचें विणलेलें वस्त्र नेसते अगर नेसलेल्या वस्त्रावरून दर्भनिर्मित वस्त्राची ओढणी वेष्टन करिते.

४. १७ हात लांबीचा यूपस्तंभ पुरलेला असतो. त्यावर यजमान चढतो व ऋत्विज उंबराच्या पानात माती भरून तयार केलेल्या गोळ्यानीं त्याला मारतात.

५. वाजपेय यज्ञात 'चात्वाल' म्हणून एक महावेदीजवळ खड्डा असतो. त्या खड्ड्यात अगर त्याच्याजवळ एक खांब पुरून त्यावर रथाचें चाक १७ आरे असलेलें बसवावयाचें असतें व त्यावर ब्रह्मा आरोहण करीत असतो. तो रथचक्रावर चढला म्हणजे स्फ्यन (लाकडी तलवार) तें चाक गरगर फिरवावयाचें असतें. सर्कशीतल्या खेळासारखा हा प्रकार आहे.

६. अग्निष्टोम यज्ञामध्यें सोम कुटण्याचें काम चालू असता 'ग्रावस्तुत्'नामक एक ऋत्विज् कांहीं सूक्तें म्हणत असतो. सोम कुटणें म्हणजे सोमदेवतेला एक प्रकारें त्रास देणें आहे व तें पाहणें निर्दयपणाचें आहे अशा शास्त्रीय समजुतीनें तो ऋत्विज् आपले डोळे पागोट्यानें बांधून सूक्तें म्हणण्यास उभा राहतो. डोळ्यावरून पट्टया घेऊन डोक्याला पागोटें गुंडाळलेला तो ऋत्विज् पाहून प्रेक्षकांस आंधळ्या कोशिंबिरींतील खेळाची आठवण होते.

७. अग्निष्टोमामध्यें 'विप्रुड्होम' नावाची क्रिया आहे. ही करण्याकरितां अध्वर्यु, प्रस्तोता, उद्गाता, ब्रह्मा, होता, मैत्रावरुण, प्रतिप्रस्थाता हे ऋत्विज आहवनीयाकडे जाताना अध्वर्यु सर्वांच्या पुढें होतो व त्याला बाकीचे ऋत्विज आंधळ्याच्या माळेप्रमाणे एकामागें एक असे उभे राहून उजव्या हातानें पुढच्या उभे राहणारास स्पर्श करून जातात. विप्रुड्होम आटपल्यावर ही डोळस ऋत्विजाची माळका आंधळ्याच्या माळेप्रमाणें चात्वालासन्निध असलेल्या 'आस्राव'नामक स्थलापर्यंत चालत जात असते व सर्वांच्या पुढें असलेला अध्वर्यु शास्त्रानुसार आपल्या हातात घेतलेली उपाकरणदर्भमुष्टि हलवीत हलवीत चालत असतो. यावेळीं मोठी मौज दिसते

८. अग्निष्टोमात 'अग्नीषोमप्रणयन'नामक कर्म असतें. अग्नि व सोम हे मोकळ्या मंडपात घेऊन जाणें यालाच अग्नी-षोमप्रणयन म्हणतात. यावेळीं मराठ्याच्या लग्नात तंबूप्रमाणें मध्यें एक काठी उभी केलेल्या एका कापडी चादराखालीं उभे राहून वरवधूकडील माणसें देवकार्याकरिता जातात त्याप्रमाणे मध्यें काठी मात्र नसलेलें एक लांबलचक वस्त्र डोक्यावर अधानी धरून त्याखालून अध्वर्यु, यजमान व पत्नी व त्याच्या कुटुंबातील इतर मुलेमाणसें याना चालत जावयाचें असतें. तेव्हाहि थोडी मौज दिसते.

९. महाव्रतनामक यज्ञात एका बाजूस ब्राह्मण व दुसऱ्या बाजूस शूद्र यानीं धरून ओलें कातडें एकमेकाकडे ओढण्याचा विधि आहे. ओढाओढीच्या खेळासारखा हा प्रकार दिसतो.

१० महाव्रतातच मार्जालीय मंडपामध्यें डोक्यावर पाण्याच्या घागरी घेतलेल्या दासींनीं नृत्य करावयाचें असतें. फेर धरल्याप्रमाणें सर्व दासींनीं मंडलाकार उभें राहून डोक्यावर पाण्याच्या घागरी घ्यावयाच्या. एकवार वाटोळें-मंडळाकार-सर्वांनीं फिरावयाचें व उजव्या मांडीवर थाप मारून 'इदं मधु' असें म्हणावयाचें. याप्रमाणें तीन फेऱ्या करावयाच्या. हाहि प्रकार प्रेक्षकाची अत्यंत करमणूक करतो.

आतापावेतों कृष्णयजुर्वेदातील विषयासंबधाची जी माहिती दिली आहे तिच्यात अश्वमेध व पुरुषमेध या यागात ज्या अनेक देवताचें आवाहन केलें जातें व त्याच्यासाठी जे नानाविध पशु मारले जातात किंवा धरून सोडले जातात त्यासंबधाच्या तपशीलवार यादीची भर टाकून आपण शुक्लयजुर्वेदाकडे वळू.

अश्वमेधशेषभूत एकादशिनसंज्ञक पशु.

संघ १ ला.

१ इंद्रराजा	डुकर
१ वरुणराजा	काळवीट
१ यमराजा	एका जातीचें हरिण
१ ऋषभराजा	मानसाला पाळी नसते असा गाईसारखा पशु
१ शार्दूलराजा	पाटरा किंवा तांबडा हरिण
१ पुरुषराजा	वानर
१ क्षिप्रश्येन (शकुनिराजा)	चिमणीसारखेंच एकपाखरूं
१ नीलंगु (निलवर्णसर्पाचाराजा)	शेणकिडा
१ सोमराजा	कर्णकटु अवाज असणारा 'चित्रक' नावाचा पशु
१ समुद्रराजा	मगर
१ हिमवान् (पर्वतराजा)	हत्ती

संघ २ रा.

१ प्रजापति	रानमोर
१ धाता	घुबड, हिरव्या अगर काळ्या रंगाचा चिमणी व मांजर
१ सरस्वती	तांबड्या रंगाची बोलकी साळुंकी
१ सरस्वान्	पांढरा बोलका राघू
१ पूषा	कवडा, सुगूस व मादी किंवा लांब कानाचा हरिण
१ वायु	कांच-(करकोचा)

संघ ३ रा.

१ अपानपात्	माशासारख्या तोंडाचा मगर
१ अकूपार (समुद्र)	लांबट तोंडाचा मगर किंवा लांब शेपटीचा मासा व वळविलेल्या तोंडाचा मगर आणि पुष्कळ पायांचा एक जातीचा मासा
१ वाक्	लाल डोळ्यांचा भारद्वाजपक्षी किंवा चकोर
१ भग	समुद्रकावळा.
१ वायु	हरिणी किंवा चाषपक्षी, पाठीवर लहानशा शंख वाहणारा एक जंतु व पाणकावडा
१ दिशा	चक्रवाक.

संघ ४ था.

१ बल	अजगर.
१ मित्र	उंदीर, नीलवर्ण मक्षिका किंवा पांढरासर्प व सरडा
१ मृत्यु	कृष्णसर्प
१ मन्यु	आपोआप बिळात उत्पन्न होणारा सर्प
१ त्वष्टा	झापाळूसर्प, भ्रमर व तांबुस पाठुरका साप
१ प्रतिश्रुत्का	फुरसें

संघ ५ वा.

१ चंद्रमा	माणसाच्या तोंडासारख्या तोंडाचा हरिण
१ वनस्पति	घोरपड, सरडा व झाडाच्या डोलीत राहणारा कोंबडा
१ अह	हरिणी
१ रात्रि	काळवीट
१ अर्यमा	कोकिळ, लालतोंडाची वानरी व काळ्या डोळ्यांची वानरी
१ धाता	खेकडा

संघ ६ वा

१ सूर्य	बगळी
१ गंधर्व	हरिण, मोर व ससाणा.
१ वसू	चातक किंवा कवडा
१ रुद्र	तित्तिर नामकपक्षी (माणसासारख्या स्वराचा)
१ अप्सरा	रोही, घूस व फिक्ट पिवळ्या रंगाचा 'ताजवा'नामक पक्षी
१ अरण्य	पांढऱ्या शेपटीचा गवा

संघ ७ वा.

१ विश्वदेव	पांढऱ्या ठिपक्याचा हरिण
१ अनुमति	व्याघ्र, हरिण व रुरु नावाचे हरिण.
१ अर्धमास	अन्यवाप जातीचे हरिण
१ मास	कश्यप जातीचे हरिण
१ सिनीवाली	क्वयि (?), कुटरु व पाणकावडा
१ बृहस्पति	मांजरासारखा एक प्राणी

संघ ८ वा.

१ भूमि	माशी
१ पितर	पात्र नावाचा पक्षी, कश नावाचा पक्षी व पाणकोंबडा
१ ऋतू	बिळात राहणारा कोल्हा

१ संवत्सर	स्मशानात राहणारा घुबड किंवा कावळा.
१ निर्ऋति	होलगड, घुबड व ससा.
१ सविता	रानकोंबडा.

संघ ९ वा.

१ रुद्र	रोही.
१ शरव्या	गरुडा, कावळा व पिप्पका नावाचा पक्षी.
१ मरुत्	हरिण
१ ब्रह्मा	रानचिमणी.
१ इतरजन	गाडयाच्या आकाराचा वाघ, टोळ्यावर ठिपके असलेला कुत्रा व गर्दभ.
१ अग्नि	पाढरी कावळी

संघ १० वा.

१ अंतरिक्ष	भासनामक पशु
१ आप	पाणमांजर, पाणकावळा व एक जातीचा वानर.
१ अदिति	पाढऱ्या रंगाचा हंस.
१ इंद्राणी	कुंभारीण नामक पाखरूं.
१ द्यौ	गिधाड, पाढऱ्या पोटाचा गिधाड व राङ्गमृग
१ द्यावापृथिवी	गाळु नावाचा पशु

संघ ११ वा.

१ पर्जन्य	गरुड.
१ इंद्र	हंस, लांडगा व एका जातीचें मांजर.
१ आप	पाणमांजर.
१ अर्यमा	कोल्हा.
१ महेंद्र	सिंह, मुंगूस व वाघ
१ काम	रेडा.

संघ १२ वा.

१ अग्नि	मानेवर काळा रंग असलेला बोकड.
१ सरस्वती	मेंढी.
१ सोम	पिंगटवर्णाचा बोकड.
१ पूषा	श्यामवर्ण बोकड
१ बृहस्पति	पाढऱ्या पाठीचा बोकड.
१ विश्वेदेव	अनेकवर्णी बोकड.
१ मरुत्	काळ्या ठिपक्याचा बोकड.
१ इंद्राग्नी	काळ्या पाढऱ्या मिश्र रंगाचा बोकड.
१ सविता	काळ्या पाढऱ्या पोटाचा बोकड.
१ वरुण	आड वाढविलेला मेंढा.

संघ १३ वा.

१ प्रजापति	घोडा, शिंगे नसलेला बोकड व गवा.
१ अग्नि	काळ्या रंगाच्या मानेचे दोन बोकड.
१ त्वष्टा	माथ्यावर पुष्कळ केस असलेले दोन बोकड
१ बृहस्पति	पाढऱ्या पाठीचे दोन बोकड
१ धाता	पोटावर पाढरे ठिपके असलेला बोकड
१ सूर्य	पाढऱ्या रंगाचा आड वाढविलेला बोकड.

संघ १४ वा.

१ अग्निरनीकवान्	लिंगावर तांबडावर्ण असलेला बोकड.
१ सविता	पाढऱ्या व काळ्या मिश्र वर्णाच्या पोटाचे दोन बोकड.
१ पूषा	पाढऱ्या रंगाच्या वेरीचे दोन बोकड.
१ विश्वेदेव	गोरोचनाच्या रंगाचे दोन बोकड
१ मरुत्	निनशिंगाचे दोन बोकड
१ अग्नि	काळ्या ठिपक्याचा बोकड.

अश्वमेधांगभूत अष्टादशिन पशुसंघ.

संघ १ (पशु १८)

१ प्रजापति	तांबड्या वर्णाचा बोकड, फिकट तांबडा बोकड व काळाकुळकुळीत बोकड
१ रुद्र	पिंगट पाढरा बकरा, तांबुसपिंगट बोकड व पोपटी रंगाचा बोकड
१ पितर	तांबड्या रंगाचा बोकड, लाल टोळ्याचा बोकड व तांबड्या मानेचा बोकड.
१ वरुण	काळ्या रंगाच्या तीन शेळ्या
१ सूर्य	पाढऱ्या रंगाच्या तीन शेळ्या
१ मित्राबृहस्पती	निनशिंगाच्या व कपाळावर धुरकट रंगाचे पान असलेल्या तीन शेळ्या

संघ २ रा.

१ मरुत्	पाढरे ठिपके असलेला पाढरा बोकड, पाढऱ्या रंगाचे आडवे पट्टे असलेला बोकड व पाढरे उभे पट्टे असलेला बोकड.
१ सरस्वती	मिठाच्या रंगाचा बोकड, तांबूस केसाचा बोकड व पाढऱ्या रंगाची शेळी.

१ विश्वेदेव	पाढऱ्या ठिपक्याची, मोठाल्या पाढऱ्या ठिपक्याची व लहान लहान पाढऱ्या ठिपक्याची अशा तीन शेळ्या.
१ पूषा	काळ्या रंगाच्या तीन शेळ्या.
१ मित्र	तांबड्या रंगाच्या तीन शेळ्या.
१ इंद्राबृहस्पती	तांबड्या रंगाचें कपाळावर पान असलेल्या तीन शेळ्या.

संघ ३ रा.

१ इंद्रवायू	एका बाहुल्यावर एक ठिकाणीं पाढरा रंग असलेला, दुसऱ्या बाहुल्यावर पहिल्याहून निराळ्या जागीं पाढरा वण असलेला व सर्व बाहुदे पाढरे असलेला असे तीन बोकड
१ मित्रावरुण	पाढऱ्या रंगाचा भोंवरा असलेले तीन बोकड.
१ अश्विनी	शेपटाचा कांहीं भाग पाढरा असलेला, सर्व शेंपूट पाढरें असलेला व काळ्या पाढऱ्या अशा मिश्र रंगाच्या शेपटाचा असे तीन बोकड.
१ विश्वेदेव	नानारंगाच्या शेळ्या तीन.
१ परमेष्ठी	पाढऱ्या रंगाच्या शेळ्या तीन.
१ सोमापौष्ण	कपाळावर भस्मासारखी श्यामवर्णाची खूण असणाऱ्या शेळ्या तीन.

संघ ४ था.

१ इंद्रावरुण	उंच पाठीचा, तरुण व ठेंगणा असे तीन बोकड
१ इंद्राबृहस्पती	पांढऱ्या वरिंडाचा, पाढऱ्या पाठीचा व पाढऱ्या ढुंगणाचा असे तीन बोकड.
१ इंद्राविष्णू	पाढऱ्या पायाचा, पाढऱ्या ओटाचा व पाढऱ्या सिवयाचा असे तीन बोकड.
१ विश्वकर्मा	पाढऱ्या पायाच्या व भुऱ्या अंगाच्या तीन शेळ्या.
१ धाता	पोटावर ठिपके ठिपके असणाऱ्या तीन शेळ्या.
१ इंद्रापौष्ण	कपाळावर पाढरें पान असणाऱ्या तीन शेळ्या.

संघ ५ वा.

१ यम	कान छाटलेल्या तीन शेळ्या
१ सोम	पाढऱ्या पायाच्या तीन शेळ्या.
१ अग्नियविष्ठ	मुंगसासारख्या रंगाच्या तीन शेळ्या
१ वसू	तावुसवर्णाच्या व दीड वर्षाच्या उमरीच्या तीन शेळ्या.
१ रुद्र	अरुणवर्णाच्या व दोन वर्षे वयाच्या तीन शेळ्या.
१ सोमेंद्र	पिंगटवर्णाचें पान कपाळावर असणाऱ्या तीन शेळ्या.

संघ ६ वा.

१ विष्णु	तीन ठेंगू बोकड
१ विष्णुउरक्रम	कानावर पान वाढलेले तीन बोकड.
१ विष्णु उरुगाव	लांब शेपटाचे तीन बोकड.
१ आदित्य	साडेतीन वर्षें वयाचे तीन बोकड.
१ अंगिरस	तीन वर्षे वयाचे तीन बोकड
१ इंद्राविष्णू	कपाळावर गौरवर्णाची खूण असणारे भुरे तीन बोकड.

संघ ७ वा.

१ अदिति	तावुस पिवळ्या रंगाचे पशू ३.
१ इंद्राणी	काळे तावुस वर्णाचे पशू ३.
१ कुहू	गर्द तावूस रंगाचे पशू ३.
१ राका	गाई ३.
१ अग्नाविष्णू	कपाळावर तावुस पान असलेले ३ बोकड.
१ सिनीवाली	बैल ३.

संघ ८ वा.

१ इंद्रराट्	पाढऱ्या पाठीचे पशू ३.
१ इंद्राधिराट्	पाढऱ्या वरिंडाचे पशू ३
१ इंद्रस्वराट्	पाढऱ्या ढुंगणाचे पशू ३.
१ साध्य	४॥ वर्षे उमरीच्या शेळया ३.
१ विश्वेदेव	४ वर्षे वयाच्या शेळ्या ३.
१ अग्नींद्र	काळ्या शेपटीचे पशू ३.

संघ ९ वा.

१ सोम	गोरोचनवर्णाचे पशू ३.
१ सोमराजा	सारंगवर्णाचे पशू ३.
१ पर्जन्य	काजळीवर्णाच्या ३ शेळ्या.
१ इंद्राणी	गळ्याशीं स्तन असलेल्या शेळ्या ३.
१ अदिति	मेंढ्या ३.
१ द्यावापृथिवी	मोठ्या शरीराच्या शेळ्या ३.

संघ १० वा.

१ वरुण	काळ्या रंगाचें पान कपाळावर असणारे पशू ३.
१ वरुणराजा	तावुस रंगाचें पान कपाळावर असलेले पशू ३.

१ वरुणदिशावस	अरुण रंगाचें पान कपाळावर असलेले पशू ३.
१ विश्वेदेव	नानावर्णांचे पशू ३.
१ सर्वदेवता	ठिपक्याठिपक्यांचे पशू ३.
१ इंद्रसूर	पांढऱ्या शेंपटाचे पशू ३.

पशूंच्या जोड्या.

१ सोमस्वराट्	गाडी ओढणाऱ्या बैलांची जोडी.
१ इंद्राग्नी (ओजोद)	गाडी ओढणाऱ्या उंटांची जोडी.
१ इंद्राग्नी (चलद)	नांगर ओढणाऱ्या व शेळीसारख्या लहान खुरांच्या बैलांची जोडी.
१ भूमि	दोन गाई.
१ दिशा	दोन घोड्या.
१ भूमि	गाई दोन.
१ विराट्	मानवी स्त्रिया २.
१ भूमि	गाईची जोडी.
१ वायु	माणसांच्या गाडीला जोडण्याचे बैल २.
१ वरुण	काळवीटजातीच्या दोन हरणी.
१ द्यु	ज्यांच्या अगोदरचे व पाठचे भाऊ मेले आहेत अशा बोकडांची जोडी.

अश्वमेधाच्या शेवटच्या दिवशीं होणाऱ्या अतिरात्रामध्यें मारावयाचे असलेले पशू.

१ प्रजापति	गाईच्या आकाराचे एका जातीचे पशू ११.
१ त्वष्टा	बोकडाचें पिलूं काळ्यापांढऱ्या रंगाचें, तित्तिरपक्षी व एक प्रकारचा कोंबडा.
१ सूर्य	पांढऱ्या रंगाच्या वांझ शेळ्या ९.

याशिवाय आहवनीयाकडे ज्याची एक कोर केलेली असते त्या उंच व मुख्य यूपाच्या ठिकाणीं अग्नि, ऐंद्राग्न, आश्विन या ३ देवांच्या उद्देशानें ३ पशू मारण्यांत येतात.

ऋतुपशु.

१ वसन्त	गोरोचनाच्या रंगाचे ३ पशू.
१ ग्रीष्म	सारंगवर्णाचे ३ पशू.
१ वर्षा	निरनिराळ्या रंगातील ठिपक्यांचे पशू ३.
१ शरद्	पांढऱ्या रंगाचे पशू ३.
१ हेमंत	पांढऱ्या कंबरेचे पशू ३.
१ शिशिर	मिश्रवर्णांनी युक्त असे पशू ३.
१ संवत्सर	उतरत्या छातीचा पशु १.

पुरुषमेध.

देवता	जाति
१ ब्राह्मणजात्यभिमानी देव.	१ ब्राह्मणजातीय ब्रह्मवर्चस-युक्त पुरुष.
२ क्षत्रियजात्यभिमानी देव.	२ क्षत्रियजातीय पुरुष.
३ वैश्यजात्यभिमानी देव (मरुत्).	३ वैश्यजातीय पुरुष.
४ कृच्छ्रादिदुःखरूपतपाचा देव.	४ शूद्र जातीचा पुरुष.
५ अंधकाराचा देव.	५ अंधकारप्रिय असा चोर.
६ नरकाधिपति देव.	६ अग्नीचें उद्वासन करणारा.
७ पापाधिपति देव.	७ नपुंसक माणूस.
८ सर्व पदार्थांच्या विक्रीचा अधिपति देव.	८ आयोगू—अशास्त्र वर्तनाचा माणूस.
९ कामदेव.	९ पुंश्चलु—साधारण स्त्री.
१० अतिनिंदित देव.	१० मागध—मगधदेशीय अथवा क्षत्रिय स्त्रीस वैश्यापासून झालेला.
११ गीताभिमानी देव.	११ सूत—ब्राह्मणस्त्रीच्या ठिकाणीं क्षत्रियबीजानें झालेला, अथवा गायनावर पोट भरणारा माणूस.
१२ नृत्ताभिमानी देव.	१२ शैलूष—दुसऱ्याला आपली बायको देऊन पोटाला पैसे मिळविणारा माणूस.
१३ धर्माभिमानी देव.	१३ नेहमीं सभेंत जाऊन धर्मविषयावर प्रवचन करणारा सभाचर.
१४ विनोदाभिमानी देव.	१४ रेभ—बुद्धिवान्, मधुरभाषी.
१५ दुसऱ्याच्या जीवावर अवलंबून राहणारी पारतंत्र्याभिमानी देवता.	१५ भीमल—भित्रा व चपल नेत्र असा मनुष्य.
१६ हास्याभिमानी देव.	१६ कारी—नाचत नाचत वेडेंवाकडें चालणारा माणूस.
१७ आनंदाभिमानी देव.	१७ स्त्रियांच्या मनांत भरणारा पुरुष—स्त्रीपरस.
१८ अत्यंतहर्षाभिमानी देव.	१८ कुमारीपुत्र—मुलीचा मुलगा.
१९ मेधार्थधारणाऽभिमानी देवता.	१९ रथकार—रथ तयार करणारा हुषार माणूस.
२० धैर्याभिमानी देव.	२० तक्षा—वर्धकी—लाकडें तासणारा माणूस.
२१ श्रमाभिमानी देव.	२१ कौलाल—कुंभाराचा मुलगा.

२२ विचित्रक्रियाशक्तिदेवता.	२२ कर्मार–लोहार
२३ काळ्या गोऱ्या रंगाचा अभिमानी देव.	२३ मणिकार–मण्यांचें व मोत्यांचें काम करणारा.
२४ चापल्याचा अभिमानी देव	२४ वप–बीं पेरणारा.
२५ बाणसमूहाभिमानी देवता.	२५ इषुकार–बाण तयार करणारा
२६ आयुधाभिमानी देवता.	२६ धन्वकार–धनुष्याचें काम करणारा
२७ हालचालीचा अभिमानी देव.	२७ ज्याकार–धनुष्याच्या दोरीचें काम करणारा.
२८ नियतिव्याभिमानी देव	२८ रज्जुसर्ग–दोऱ्या वळणारा माणूस
२९ मरणाभिमानी देव.	२९ मृगयु–हरिणादि पशूंना मारणारा
३० प्राणापहारी देव.	३० श्वनित–कुत्र्यावरोवर खेळ खेळण्यावर पोट भरणारा
३१ संघट्टनाभिमानी देवता	३१ जार–परस्त्रीगामी पुरुष
३२ गृहाभिमानी देव	३२ उपपति–नवऱ्याला माहित असलेला जार
३३ निर्ऋतिदेवता	३३ परिवित्त–वडील भावाच्या पूर्वीच आपलें लग्न करणारा धाकटा भाऊ.
३४ दुःखदेवता.	३४ परिविविदान–प्रथम विवादशील म्हणजे आधीं माझें लग्न करा असें म्हणणारा.
३५ कार्यसिद्धिप्रतिबंधाभिमानिनी देवता.	३५ दिधीषूपति–दोनदा लग्न करणाऱ्या बायकोचा नवरा.
३६ युद्धाभिमानी देव.	३६ वैद्य.
३७ कालज्ञानाभिमानी देवता.	३७ ज्योतिषी
३८ कार्यनिष्पादनाभिमानी देवता	३८ सोनाराची स्त्री.
३९ बलाभिमानी देवता.	३९ अन्न देऊन घेतलेली कन्या
४० शुक्लकृष्णवर्णाभिमानी देव.	४० दुसऱ्याच्या सत्तेन चालणारा माणूस.
४१ नदीदेवता.	४१ पौंजिष्ठ–कोळी जातीचा माणूस
४२ शून्यस्थलाची देवता.	४२ निषादजातीचा माणूस.
४३ पेहलाचा अभिमानी देव.	४३ अत्यंत मदांध मनुष्य.
४४ युद्ध करणारी देवता.	४४ उन्मत्त प्रकृतीचा माणूस.
४५ गंधर्व व त्यांच्या अप्सरा.	४५ शास्त्रोक्तसंस्कारहीन पुरुष
४६ सर्पाभिमानी व इंद्रजालाभिमानी देवता	४६ संस्कारांना अयोग्य मनुष्य.
४७ रक्षणाभिमानी देवता.	४७ द्यूतासक्त मनुष्य–कितव.
४८ अक्षसमृद्ध्यभिमानी देवता	४८ द्यूतादिव्यसनरहित माणूस
४९ देवयोनिविशेष	४९ बुरूड जातीचा माणूस
५० राक्षसांपैकीं एका जातीचा देव	५० वनाभोंवतीं काट्यांचें कुंपण करणारा मनुष्य
५१ कार्यविनाशाभिमानी देव.	५१ कुबडा माणूस
५२ हर्षाभिमानी देव	५२ खुजा माणूस
५३ द्वाराभिमानी देव	५३ रोगी मनुष्य
५४ स्वप्नाभिमानी देव	५४ आंधळा माणूस.
५५ पापाभिमानी देव	५५ बहिरा माणूस
५६ सम्यग्ज्ञानाभिमानी देव.	५६ औषधींनी किंवा मंत्रोपायांनी आपल्या नवऱ्याला कामेच्छा उत्पन्न करणारी स्त्री
५७ बहुप्रलापाभिमानी देव	५७ सभेंत बसून व्यर्थ बडबड करणारा मनुष्य.
५८ वेदशास्त्राविषयीं अल्पपरिज्ञानाभिमानिनी देवता.	५८ शास्त्रार्थाविषयीं शंका घेऊन प्रश्न करणारा
५९ वेदशास्त्रपरिचयाभिमानी देवता	५९ शंका निवारण करणारा माणूस
६० शास्त्रार्थव्यवस्थाभिमानिनी देवता.	६० दुसऱ्याच्या प्रश्नाचें विचारपूर्वक उत्तर देणारा मनुष्य
६१ चौर्यकर्म करून पळून जाण्याची अभिमानी देवता.	६१ चोरी करण्यात पटाईत माणूस.
६२ वीरहत्याभिमानी देव.	६२ चहाडखोर माणूस
६३ विशेषलाभाभिमानिनी देवता	६३ सारथि.
६४ राजभांडाराभिमानी देव.	६४ भांडारखान्यावरील अध्यक्ष
६५ वराभिमानी देव.	६५ चाकरमाणूस
६६ महत्त्वाभिमानी देव.	६६ हुजरगिरी करणारा माणूस
६७ प्रियाभिमानी देव.	६७ मृदुभाषणी माणूस
६८ अहिंसाभिमानिनी देवता.	६८ घोडेस्वार
६९ यज्ञवृद्ध्यभिमानी देव.	६९ परटाची स्त्री.
७० प्रकृष्टकामाभिमानी देव.	७० रंगाऱ्याची स्त्री.
७१ दीप्त्यभिमानिनी देवता.	७१ मोळविक्या.
७२ अत्यंतदीप्त्यभिमानिनी देवता.	७२ अग्नि पेटविणारा मनुष्य.
७३ स्वर्गाभिमानी देव.	७३ राज्याभिषेककर्ता माणूस.
७४ अखिल लोकांचें पालन	७४ भांडीं घासणारा माणूस.

७५ देवलोकाभिमानी देव.	७५ शांततेच्या ठिकाणीं वैर उकरून काढणारा मनुष्य.
७६ मनुष्यलोकाभिमानी देव.	७६ एकत्र असणारांत बिघाड आणणारा मनुष्य.
७७ सर्वलोकाभिमानी देव.	७७ वैर शमविणारा माणूस.
७८ आपत्तिलयधाभिमानी देव.	७८ आपण होऊन वैर उत्पन्न करणारा.
७९ स्वर्गलोकाभिमानी देव.	७९ प्रजेपासून राजाचा वसूल घेणारा अधिकारी.
८० अतिशय उंच अशा स्वर्गांचा अभिमानी देव.	८० वाढपी–जेवणाची पंगत वाढणारा माणूस.
८१ गतिविशेषाभिमानी देव.	८१ महात.
८२ वेगाभिमानी देव.	८२ चाबुकस्वार.
८३ पुष्ट्यभिमानी देव.	८३ गुराखी.
८४ तेजोभिमानी देव.	८४ शेळ्या पाळणारा धनगर.
८५ वीर्याभिमानी देव.	८५ मेंढ्या राखणारा मेंढपाळ.
८६ अन्नाभिमानिनी देवता.	८६ नांगर हाकणारा.
८७ जलाभिमानी देव.	८७ पिण्याची दारू तयार करणारा मनुष्य.
८८ कल्याणाभिमानी देव.	८८ घराची राखण करणारा.
८९ श्रेयोभिमानी देव.	८९ धनसंरक्षक.
९० प्रलक्षकारणाभिमानी देव.	९० सारथ्याचा जोडीदार –सैस.
९१ मानसकोपाभिमानी देव.	९१ लोहार.
९२ बाह्यकोपाभिमानी देव.	९२ वध्य लोकांना बाहेर हांकून लावणारा.
९३ शोकाभिमानी देव.	९३ रथापुढें धावणारा माणूस.
९४ अपेक्षेपेक्षां जास्त लाभ होण्याचा अभिमानी देव व अपेक्षेहून कमी लाभाचा अभिमानी देव.	९४ पायांनीं किंवा काठीच्या साहाय्यानेंहि चालतां न येणारा माणूस.
९५ अलब्धलाभाभिमानी देव.	९५ रथाचे घोडे जुंपणारा.
९६ ग्रामधनाचा रक्षणाभिमानी देव.	९६ रथाचे घोडे सोडणारा.
९७ शरीराभिमानी देव.	९७ सुंदर रूपाकडेच मन गुंतवून ठेवणाराचा पुत्र.
९८ शीलाभिमानी देव.	९८ डोळ्यांत काजळ घालणारा माणूस.
९९ पापदेवता.	९९ भाता फुंकणारी कुशल स्त्री.
१०० प्राणापहारक देव.	१०० वन्ध्या स्त्री.
१०१ यमाची स्त्री.	१०१ जुळीं मुलें होणारी स्त्री.
१०२ अथर्वशाखाभिमानी देवता.	१०२ गर्भस्राव होणारी स्त्री.

१०३ संवत्सराभिमानी देव.	१०३ उशीरां प्रसूत होणारी स्त्री.
१०४ द्वितीयसंवत्सराभिमानी देव.	१०४ पहिल्या खेपेची बाळंतीण.
१०५ तृतीयवर्षाभिमानी देव.	१०५ योग्य मुदतीच्या आंतच प्रसूत होण्याची संवय लागलेली स्त्री.
१०६ चतुर्थवर्षाभिमानी देव.	१०६ मुदतीच्या बाहेर प्रसूत होण्याची संवय लागलेली स्त्री.
१०७ पंचमवर्षाभिमानी देव.	१०७ बाळंतपणामुळें म्हातारपण आलेली स्त्री.
१०८ जगताचें आच्छादन करणारा वर्षाभिमानी देव.	१०८ पूर्ववयांत म्हातारपणाचीं चिन्हें असलेली स्त्री.
१०९ वनाभिमानी देव.	१०९ अरण्यरक्षक माणूस.
११० एकाच बाजूच्या अरण्याचा अभिमानी देव.	११० वणव्याचें संरक्षण करणारा माणूस.
१११ सरोवराभिमानी देव.	१११ मासे धरणारा धीवर.
११२ डबक्यांचा अभिमानी देव.	११२ गळानें मासे पकडणारा.
११३ झाडांच्या आळ्यांमधून सांचलेल्या पाण्याचा अभिमानी देव.	११३ जाळ्यानें मासे पकडणारा माणूस.
११४ गवताळ प्रदेशांत सांठलेल्या पाण्याचा अभिमानी देव.	११४ मासे मारण्याकरितां गळाला लावण्याचें आमिष तयार करून त्याच्यावर उपजीविका करणारा.
११५ परतीराभिमानी देव.	११५ पाण्याच्या तीरावर मासे जमवून मारणारा कोळी.
११६ अलीकडच्या तीराचा अभिमानी देव.	११६ हातांनीं मासे पकडून मारणारा माणूस.
११७ उतरण्याच्या जागेचा अभिमानी देव.	११७ खुंट्या ठोकून, जाळें लावून मासे धरणारा.
११८ कोणीहि वस्ती करीत नाहीं अशा स्थानाचा देव.	११८ जाळीं विणून उपजीविका करणारा.
११९ सशब्दजलाभिमानिनी देवता.	११९ विषारी पान पाण्यावर टाकून मासे पकडणारा माणूस.
१२० गुहाभिमानी देव.	१२० किरात–रानशिकारी, हरणें मारणारा.
१२१ पर्वतशिखराभिमानी देव.	१२१ जांभया देण्याची संवय असणारा माणूस.

१२२ पर्वताभिमानी देव.	१२२ वनवासी गायक.
१२३ प्रतिध्वन्यभिमानी देव.	१२३ हेराचें काम करणारा.
१२४ ध्वन्यभिमानी देव.	१२४ असंबद्ध भाषण करणारा.
१२५ अंतवंत शब्दांचा अभिमानी देव.	१२५ फाजील बोलण्यांत हुषार.
१२६ अनंतशब्दाभिमानी देव.	१२६ मुका माणूस.
१२७ मंजुळ ध्वनीविषयीं अभिमानी देव.	१२७ वीणावादनकुशल.
१२८ मोठ्यानें ओरडण्याचा अभिमानी देव.	१२८ अलगुज वाजविणारा.
१२९ सर्भोवार घुमत राहणाऱ्या शब्दघोषाचा अभिमानी देव.	१२९ नगारजी.
१३० लहानमोठ्या आवाजाचा अभिमानी देव.	१३० शंख वाजविणारा माणूस.
१३१ ऋतूंच्या अभिमानी देवता.	१३१ कातडीं शिवण्यावर उपजीविका करणारा.
१३२ कालसाद्गुण्याभिमानी देव.	१३२ वीणा वगैरे वाद्यांच्या गवसणी तयार करणारा.
१३३ दुष्ट वस्तुविपर्याच्या तिटकाऱ्याचा अभिमानी देव.	१३३ अतिशय खालच्या जातीचा माणूस.
१३४ ऐश्वर्याभिमानी देवता.	१३४ सावधानवृत्तीचा माणूस.
१३५ दारिद्र्याभिमानिनी देवता.	१३५ झोंपाळू मनुष्य.
१३६ तराजूचा अभिमानी देव.	१३६ दुकानदार वाणी.
१३७ रत्नाप्रमाणें चमकण्याच्या अभिमानिनी देवता.	१३७ जडावाचे अलंकार करणारा.
१३८ विश्वेदेव.	१३८ कुष्टरोगी मनुष्य.
१३९ कुष्ठव्यतिरिक्तरोगाभिमानी देव.	१३९ किडकिडीत माणूस.
१४० ग्लभिमानिनी देवता.	१४० लोकांची निंदा करणारा.
१४१ समृद्धीच्या अभावाची अभिमानिनी देवता.	१४१ नेभळट वृत्तीचा मनुष्य.
१४२ नाशाभिमानी देव.	१४२ एकदम एक घाव दोन तुकडे करणारा माणूस.
१४३ उपहासाभिमानी देव.	१४३ खैरिणी स्त्री.
१४४ गीताभिमानी देव.	१४४ वीणावादनकुशल व स्वरमानागणनकुशल माणूस.

१४५ जलचरप्राण्यभिमानी देव.	१४५ शबलवर्ण शरीराची स्त्री.
१४६ प्रियवचनाभिमानी देव.	१४६ सुलक्षण शरीराची स्त्री.
१४७ नृत्याभिमानी देव.	१४७ तोंडानें शीळ वाजविणारा, ग्रामाधिपति (पाटील) व हातांनीं ताल धरणारा माणूस.
१४८ हर्षाभिमानी देव.	१४८ नाच चालला असतांना त्या ठिकाणीं लोकांना बोलाविणारा मनुष्य.
१४९ आनन्दाभिमानी देव.	१४९ काहल नामक वाद्य वाजविणारा माणूस.
१५० खेळण्याच्या फांशांचा अभिमानी देव.	१५० द्यूत खेळण्यांत पटाईत माणूस.
१५१ कृतयुगाभिमानी देव.	१५१ जुगाराच्या अड्ड्यांत बैठक घालून बसणारा मनुष्य.
१५२ त्रेतायुगाभिमानी देव.	१५२ जुगार पाहणारा.
१५३ द्वापरयुगाभिमानी देव.	१५३ जुगाराच्या अड्ड्याबाहेर बसणारा.
१५४ कलियुगाभिमानी देव.	१५४ खेळ चालू नसला तरी मुद्दां अड्ड्याच्या जागेत बसून राहणारा माणूस.
१५५ दुर्घट कार्य करण्याचा अभिमानी देव.	१५५ कळकावर कसरत करणारा कोलाटी, गोपाळ वगैरे.
१५६ मार्गाभिमानी देव.	१५६ उपनीत मनुष्य.
१५७ पिशाचदेवता.	१५७ डोंगरांत राहून लोकांची लुटालूट करणारा माणूस.
१५८ पानेच्छाभिमानिनी देवता.	१५८ गाईंचा पाळा जमविणारा.
१५९ पापदेवता.	१५९ गोघातकी मनुष्य.
१६० क्षुद्राभिमानिनी देवता.	१६० गाईंची चामडी सोलणारा.
१६१ क्षुतृष्णाभिमानिनी देवता.	१६१ गाईचें चामडें सोलून मांस काढणाऱ्याजवळचें मांस दारिद्र्यामुळें पोटासाठीं मागणारा.
१६२ भूमिदेवता.	१६२ पांगळेपणामुळें लांकडी कुबडीच्या आश्रयानें चालणारा मनुष्य.
१६३ अग्नि.	१६३ बळकट मनुष्य.

१६४ वायु.	१६४ चांडाळ जातीचा मनुष्य.
१६५ अंतरिक्ष.	१६५ वेळूवर कसरत करणारा डोंबारी.
१६६ द्युलोकदेवता.	१६६ टक्कल पडलेला माणूस.
१६७ सूर्य.	१६७ घाऱ्या डोळ्याचा मनुष्य
१६८ चंद्र.	१६८ डोळे मिचकावण्याची सवय असणारा मनुष्य.
१६९ नक्षत्रदेवता.	१६९ कोडाचे पट्टे अंगावर उठलेला.
१७० अहर्देवता.	१७० गोरा व पिंगळ्या डोळ्याचा.
१७१ रात्रिदेवता.	१७१ काळा व पिंगळ्या डोळ्याचा.
१७२ वाग्देवता.	१७२ लठ्ठ माणूस.
१७३ वायु.	१७३ पूर्वोक्त माणसाचे पंचप्राण.
१७४ सूर्य.	१७४ पूर्वोक्त मनुष्याचें चक्षुरिंद्रिय.
१७५ चंद्र.	१७५ पूर्वोक्त माणसाचें मन.
१७६ दिशा.	१७६ पूर्वोक्त मनुष्याचें श्रोत्रेंद्रिय.
१७७ प्रजापति.	१७७ पूर्वोक्त माणसाचा जीवात्मा.
१७८ कुत्सितरूपाभिमानिनी देवता.	१७८ १ अतिशय ठेंगू.
	२ अति उंचट.
	३ अति किडकिडीत.
	४ अति लठ्ठ.
	५ अति गौरवर्ण.
	६ अतिशय काळा.
	७ अति सुंदर.
	८ अति केंसाळ.
	९ थोड्या दाताचा.
	१० उंचउंच दाताचा.
	११ डोळे मिचकावणारा.
	१२ वटारलेल्या डोळ्याचा.
१७९ आशाभिमानिनी देवता.	१७९ विटाळ गेलेली स्त्री.
१८० प्रतीक्षाभिमानिनी देवता.	१८० अविवाहित मुलगी.

या वरील पशुंसंबंधानें यज्ञशास्त्रांतील व्यवस्था अशी आहे कीं, अश्वमेधासंबंधीं जे पशू आहेत त्यांपैकीं 'आरण्य' पशूंनें 'उपाकरण' झाल्यावर त्यांनां सोडून देण्यात येतें व शिल्लक राहिलेले 'ग्राम्य'पशू मारण्यात येतात. पुरुषमेधात मारण्याचा विधि मुळींच नाहीं. पुरुषमेधातील सर्वच मनुष्यपशू उपाकरणानंतर सोडून देण्याचा विधि आहे. असो.

यजुर्वेदापैकीं तैत्तिरीयशाखांतर्गत श्रौतकर्माची ही क्रमवार आणि विषयवार मांडणी झाली. तथापि यजुर्वेदाच्या निरनिराळ्या शाखामध्ये काय फरक आहे आणि या वेदांतील मंत्र कोणत्या प्रकारचे आहेत याची माहिती दिल्याशिवाय या वेदाची साकल्यानें कल्पना होणार नाहीं. निरनिराळ्या संहितांची तुलना करून सूक्ष्म भेद दाखवयास येथें अवकाश नाहीं. सामान्यतः एवढें सांगता येईल कीं कृष्णाच्या आणि शुक्लाच्या श्रौतधर्मांत फारसा फरक नाहीं; किंवा त्याच व मंत्रहि जवळजवळ तेच; फरक असला तर कृष्णांच्या मंत्रांचा एखादा तुकडा तोडून त्याला शुक्लांनीं प्रसंगीं निराळे शब्द लावले आहेत इतकाच.

शुक्लाची आणि कृष्णाची सूक्ष्म तुलना केली असता ज्या महत्त्वाच्या ऐतिहासिक गोष्टींवर प्रकाश पडतो त्याची कल्पना प्रसंगतः दिली जाईलच. यांच्यामधील भेद थोडक्यात सांगावयाचा म्हटल्यास असें म्हणता येईल कीं, कृष्णयजुर्वेद संहितेंत श्रौतकर्म जितकें विस्तृत आहे तितकें शुक्लयजुर्वेदात नाहीं. तथापि जे आहे तें जुनेंच आहे. त्याची कल्पना येण्यासाठीं शुक्लयजुर्वेदाची रूपरेखा येथें देतों. ही देतांना तिच्याच अनुषंगानें मंत्रार्थांकडेहि थोडेंसें लक्ष पुरवूं.

यजुर्वेदाच्या निरनिराळ्या शाखांचा विस्तृत विचार श्रौतधर्मांच्या इतिहासाची आणखी फोड करतांना येईल.

शुक्लयजुर्वेदसंहितेस *वाजसनेय अथवा वाजसनेयि संहिता* म्हणतात. याज्ञवल्क्यांनीं ही संहिता वाजीपासून (म्हणजे सूर्यापासून) घेतली म्हणून हिला 'वाजसनेयि संहिता' हें नाव प्राप्त झालें असें विष्णुपुराणात सांगितलें आहे (अं. ३ अ. ५).

वाजसनेयि संहिता.—वाजसनेयि संहितेचे चाळीस अध्याय आहेत, परंतु त्यापैकीं शेवटचे १५ (कदाचित् शेवटचे २२ हि) मागाहूनचे आहेत. पहिल्या २५ अध्यायांत अत्यंत महत्त्वाच्या महायज्ञाचे मंत्र दिलेले आहेत. पहिल्या दोन अध्यायांत दर्शपूर्णमासाचे मंत्र दिले आहेत, व त्याखेरीज पिण्डपितृयज्ञाचेहि मंत्र दिले आहेत. तिसऱ्या अध्यायांत नित्य अग्निकर्म, अग्निप्रतिष्ठा, आणि प्रात सायंकालीन अग्निहोत्रातील हवन, तसेंच चारचार महिन्यांनीं करावयाचे चातुर्मास्ययज्ञ, याविषयीं माहिती दिली आहे. ४ ते ८ अध्यायांत सामान्यतः सोमयज्ञ व त्यांतील पशुयज्ञ याविषयीं मंत्र आहेत. सोमयज्ञापैकीं कांहीं एकच दिवस, व कांहीं बरेच दिवस चालणारे यज्ञ आहेत. एक दिवसाच्या यज्ञांपैकींच 'वाजपेय' हा आहे. हा यज्ञ मूळ योद्धे व

राजे रथाच्या शर्यतीच्या वेळीं करीत असावे. त्यात सोम व सुरा सेवन करीत असत, इतरत्र असा सुरेचा उपयोग करण्याबद्दल ब्राह्मणधर्मशास्त्रानें मनाई केलेली आहे. फक्त राजाकरता असा एक 'राजसूय' यज्ञ असे. लष्करी स्वारी, सोंगट्याचा खेळ व इतर जादूचे प्रकार वगैरे अनेक लोकप्रिय प्रसगीं हा यज्ञसमारंभ करीत असत ९ व १० अध्यायात या दोन प्रकारच्या सोमयज्ञातील मंत्र दिले आहेत.

नंतर ११ ते १८ अध्यायात अग्निचयनविधि व त्याचे मंत्र दिले आहेत. त्यापुढे १९ ते २१ अध्यायात सौत्रामणि विधि सागितला आहे. यामध्येंहि सोमाच्या ऐवजीं सुराच घेतात आणि अश्विनी, सरस्वती व इंद्र याना ती समर्पण करितात. जुनी वाजसनेयि सहिता जेथें सपते त्या शेवटच्या २२ ते २५ अध्यायात अश्वमेधयज्ञाचे मंत्र आहेत पृथ्वीपति, बलाढ्य, जेता, किंवा मोठा पराक्रमी राजा यानींच हा यज्ञ करावयाचा असे वाजसनेयि सहितेच्या २२ व्या अध्यायात अश्वमेधयज्ञाचें कारण फार सुंदर रीतीनें वर्णन केलें आहे. ती प्रार्थना अशी —

आ ब्रह्मन्ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चसी जायतामा राष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी महारथो जायतां दोग्ध्री धेनुर्वोढानड्वानाशुः सप्तिः पुरन्धिर्योषा जिष्णू रथेष्ठा सभेयो युवास्य यजमानस्य वीरो जायतां निकामे निकामे नः पर्जन्यो वर्षतु फलवत्यो न ओषधयः पच्यन्तां योगक्षेमो नः कल्पताम् ॥ वाज. २२.२२.

हे ब्रह्मन्! ब्रह्मतेजानें युक्त असा ब्राह्मण (वर्ग) या राष्ट्रात निर्माण होवो. या राष्ट्रात शूर, तिरदाजींत प्रवीण, मृगयेंत निपुण व महारथी असा क्षत्रिय (वर्ग) निर्माण होवो. त्याचप्रमाणे येथें भरपूर दूध देणारी गाय, गाडी चागली ओढणारा बैल, वेगवान् घोडा, दक्ष गृहिणी निर्माण होवो. या यजमानाला जयशाली, रथप्रवीण, सभापंडित असा वीरपुत्र होवो. आमच्या इच्छेनुसार येथें पाऊस पडो. आमचीं फळझाडें फलयुक्त होवोत. आमचा योगक्षेम चालो.

शेवटचे १५ अध्याय मागाहून झालेले आहेत यात शंका नाहीं. २६ ते ३५ अध्यायाना 'खिल', म्हणजे पुरवण्या, असें प्राचीन परपरेतहि नाव दिलेलें आहे. ३० वा अध्याय मागाहून जोडलेला आहे हें त्या अध्यायावरूनच स्पष्ट होतें; कारण त्यात आश्वर्यच मंत्र मुळींच नसून पुरुषमेधयज्ञामध्यें* निरनिराळ्या अनेक देवताना किंवा शक्तिवाचक देवताना जे लोक बळी द्यावयाचे त्याचीं नावे फक्त दिलेली आहेत. येथें बळी, यज्ञ वगैरेचा काहींतरी लाक्षणिक अर्थ असून पुरुषमेधयज्ञ अश्वमेधयज्ञाहूनहि श्रेष्ठ आहे अशी कल्पना दिली आहे, हा यज्ञ नुसता यज्ञमीमासारूप व यज्ञरहस्यदर्शक आहे; प्रत्यक्ष असा यज्ञ क्वचितच कोणी केला असेल. या म्हणण्याला ३१ व्या अध्यायातहि आधार आहे, कारण त्या अध्यायात ऋग्वेदातील (ऋग्वेद, १० वें मंडल सूक्त ९०) पुरुषसूक्त दिलेलें असून त्यात पुरुषयज्ञ केल्यानें विश्वोत्पत्ति झाली, व पुरुष आणि विश्व एकच असें सागितलें आहे. पुरुषमेध यज्ञामध्यें ब्रह्मा हे सूक्त म्हणतो व ह्या सूक्ताला उपनिषद् म्हणजे गूढतत्त्व असें नाव दिलें आहे. तसेंच ३२ वा अध्यायहि त्याची रचना व विषय यावरून पाहता एक उपनिषदच आहे. सृष्टिकर्ता प्रजापति याचा दर्जा पुरुष व ब्रह्मा याच्या इतका आहे असें यात सागितलें आहे. ३४ व्या अध्यायातील पहिल्या सहा ऋचाचीहि गणना उपनिषदात करतात या उपनिषदाचें नाव शिवसकल्पोपनिषद्. ३२ ते ३४ अध्यायातील मत्राचा उपयोग 'सर्वमेध' यज्ञात करतात हा सर्वश्रेष्ठ यज्ञ होय यात यजमान ऋत्विजाना यज्ञदक्षिणा म्हणून आपलें सर्वस्व दान करतो, आणि स्वत. वानप्रस्थ बनून अरण्यात जातो व तेथें आपले आयुष्याचे उरलेले दिवस घालवितो.*३५ व्या अध्यायात मृतोत्तरक्रियेसबंधाचे ऋग्वेदातीलच काहीं मंत्र दिलेले आहेत. ३६ ते ३९ अध्यायात प्रवर्ग्य दिलें आहे; वाजसनेयि सहितेचा शेवटचा चाळीसावा अध्याय एक उपनिषद् आहे, हें मोठं महत्त्वाचें ईशोपनिषद् होय, हें सर्व उपनिषद्ग्रंथामध्ये आढळतें, याबद्दल पुढे उपनिषदांच्या भागामध्यें विवेचन करूं

शेवटच्या अध्यायातील विषयावरूनच ते अध्याय मागाहूनचे असावेत असें ठरतें, शिवाय या मताला बळकटी आणणारी एक अशी गोष्ट आहे कीं, कृष्णयजुर्वेदसहितेंतील मंत्रासारखे मंत्र वाजसनेयिसहितेंतील पूर्वार्धांत मात्र आहेत.†

आता या सहितेंत प्रार्थना व यज्ञविधी जे आहेत त्यात काहीं ऋचा आहेत व काहीं गद्यात्मक मंत्र आहेत. या गद्यात्मक मंत्राना 'यजू' असें म्हणतात; आणि त्यावरूनच यजुर्वेदाला 'यजुर्वेद' ही सज्ञा प्राप्त झाली हें पूर्वी सागितलेंच आहे. हे गद्य मंत्र काहीं तालबद्ध आहेत व कित्येक ठिकाणीं फार प्रासादिक झाले आहेत. यातील बहुतेक ऋचा ऋग्वेदसहितेंत आहेत. यजुर्वेदात जे विविध पाठ दिलेले आहेत, ते ऋग्वेदातील मूळ पाठाहून जुने खास नाहींत; ऋचातील हे भिन्न पाठ

---

* हिंदुस्थानात प्राचीनकाळीं पुरुषयज्ञ खास करीत असत, आणि अगदीं अलीकडेहि काहीं जातींत मनुष्यप्राण्याचे बळी दिलेले आहेत. परंतु पुरुषमेध म्हणजे असाच माणसाचा बळी देण्याचा प्रकार असे असें म्हणता येत नाहीं.

* या सर्व यज्ञसमारंभाची माहिती Hillebrandt's 'Ritual-Literatur' या ग्रथात सापडते. † शुक्लयजुर्वेदातील शतपथब्राह्मणात वाजसनेयिसहितेचे पहिले १८ अध्याय शब्दशः देऊन त्याचें स्पष्टीकरण केलें आहे.

यज्ञातील कर्मांशीं त्याचा मेळ बसावा म्हणून हेतुपुरःसरच भिन्न केलेले आहेत. ऋग्वेदातील ऋचा संपूर्ण जशाच्या तशाच यजुर्वेदांत घेतलेल्या फार क्वचित् आहेत, ज्या घेतल्या आहेत त्या बहुतेक एकेरी ऋचा असून त्या यज्ञातील कोणत्याना कोणत्यातरी प्रसंगाला साजेशा अशा पाहून घेतल्या आहेत व त्याचा आपखुषीप्रमाणे समावेश केला आहे. म्हणून या ऋचांचा आपणास ऐतिहासिक दृष्ट्या फार थोडा उपयोग होतो. यजुर्वेदातील विशिष्ट भाग म्हणजे गद्यात्मक प्रार्थना व विधिमंत्र हे होत.

सर्वांत सोपी प्रार्थना म्हणजे यज्ञातील हवनाची आहुति ज्या देवतेस द्यावयाची तिचें नांव उच्चारून आहुति देण्याची ऋचा होय; यांस याज्या असें म्हणतात. अशा तऱ्हेच्या ऋचा यजुर्वेदांत पुष्कळच आहेत.

नित्य प्रातःसायंकाळीं अग्निहोत्र करतांना जे सोपे साधे मंत्र उच्चारतात त्यापेक्षां अधिक सोप्या तऱ्हेची ईश्वराची प्रार्थना कोणी करत असेल अशी कल्पना करणेंहि कठिण आहे. त्या प्रार्थना अशा :—'सायंकाळीं अग्नि तेज आहे, आणि तेज अग्नि आहे, सकाळीं सूर्य तेज आहे व तेज सूर्य आहे." तसेंच एखाद्या धार्मिक कृत्याचें प्रयोजन काय हेंहि अगदीं थोडक्या शब्दांत सांगितलेलें असतें, उदाहरणार्थ, ऋत्विज् जेव्हां वत्सापाकरणासाठीं एखादी झाडाची शिपटी मोडतो तेव्हां तो म्हणतो :—'तू रसाकरितां, तू बलाकरितां' इ० कोठें एखाद्या पवित्र कृत्याचा हेतु मागून त्याबरोबर इच्छा प्रदर्शित केलेली असते, उ०, अग्नि पेटविण्याकरतां समिध अर्पण करतांना पुढील मंत्रोच्चार करतात, 'हे अग्ने ही तुला प्रज्वलित करिते; इच्यामुळें तुझी वाढ होवो व आमचीहि वाढ आणि भरभराट होवो."

यज्ञातील एखाद्या वस्तूपासून कांहीं वाईट परिणाम होईल असें वाटल्यास तो टाळण्याकरतां एक लहानसा मंत्र म्हणतात, उ०, ज्या दोरीनें खांबाला यज्ञपशु बांधलेला असतो, त्या दोरीला उद्देशून म्हणतात, "सर्प होऊं नकोस, अधम होऊं नकोस" यज्ञाची दीक्षा घेण्यापूर्वी ज्या वस्तऱ्यानें यजमानाची श्मश्रू करतात, त्या वस्तऱ्यास उद्देशून ऋत्विज म्हणतो, 'हे सुरी, इजा करूं नकोस'. यज्ञदीक्षा घेतांना राजा खालीं जमिनीकडे पाहून प्रार्थना करतो, 'पृथ्वीमाते, तू मला इजा करूं नकोस, व माझ्याकडून तुला इजा न होवो."

या यज्ञविधींमध्यें नेहमीं देवतांची स्तुति किंवा प्रार्थनाच असते असें नाहीं, तर पुष्कळ वेळां यज्ञपात्र व यज्ञकर्म यांचा देवतांशीं संबंध दाखवून दिलेला असतो. उदाहरणार्थ, यजमान पत्नीला योक्त्रानें वेष्टून ऋत्विज् म्हणतो, "तू अदितीकरतां बंधन आहेस." सोमयज्ञ करतांना खालीं दर्भासन घालून घेऊन ऋत्विज् म्हणतो :—"अंगिरसाची तू शक्ति आहेस, लाकरीप्रमाणें मऊ आहेस, तू मला शक्ति दे."* नंतर आपल्या धोतराला गांठ मारून तो म्हणतो "तू सोमाची गांठ आहेस." नंतर डोक्याला पागोटें गुंडाळून किंवा उपरणें बांधून म्हणतो, तू विष्णूचें त्राण आहेस, ऋत्विजाचें त्राण आहेस" काळ्या काळविटाचें शिंग आपल्या अंगवस्त्राच्या टोकांत गुंडाळून म्हणतो "तू इंद्राचा गर्भाशय आहेस." गाडींतून यज्ञान्न घेतांना पुढील शब्द उच्चारतो, "तू अग्नीचा देह आहेस, विष्णूकरतां तुला, तू सोमाचा देह आहेस, विष्णूकरतां तुला." जेव्हां ऋत्विज् एखादें यज्ञपात्र आपल्या हातांत घेतो, तेव्हां तो नेहमीं येणारा पुढील मंत्र म्हणतो, "सूर्यदेवतेच्या प्रेरणेनें अश्विनींच्या बाहूंनीं पूषणाच्या हातांनीं तुला घेतो."†

पवित्र यज्ञवह्नि पुरातन पद्धतीनें म्हणजे अरणी आणि मंथ्यानेंच पेटविला पाहिजे.‡ अग्नि उत्पन्न करण्याच्या क्रियेची ऋग्वेदांत प्रत्यक्ष जननक्रियेशींच तुलना करून खालच्या लहान फळीला अग्निबालकाची माता, व घर्षणकाष्ठाला त्याचा पिता असें मानलें आहे.¶

सोमयज्ञामध्यें अग्नि उत्पन्न करण्याचा जो विधि सांगितला आहे तो पुढीलप्रमाणें आहे (यांत घर्षणकाष्ठांना आयूला जन्म देणारें पुरूरवस् व उर्वशी हें प्रणयी जोडपें असें म्हटलें आहे) ऋत्विज खालची अरणी घेतांना पुढील शब्द म्हणतो :—"तू अग्नीची जन्मभूमि आहेस." नंतर तिजवर दोन दर्भ ठेवतो व म्हणतो, "तुम्ही दोन वृषण आहां." नंतर ती फळी खालीं ठेऊन म्हणतो, 'तू उर्वशी आहेस." नंतर दोहांचा स्पर्श करून म्हणतो, "तू आयू आहेस." मग "तू पुरूरवस् आहेस" असें म्हणून तो अरणीवर मंथा ठेवतो व दोघांचें घर्षण करतांना पुढील मंत्र म्हणतो, "गायत्री

* अंगिरस हे प्राचीन वह्निपूजक व अभिचारक ऋत्विज यांना यक्षकिन्नरासारखे मानीत. † वाजसनेयि संहिता १ २०; ४ १०, ५ १, ६ ३०. ‡ दोन घर्षणकाष्ठांचा मिळून अरणी व मंथा अथवा खालची आणि वरची अरणी होते. त्यापैकीं एक जरा रुंद असून दुसऱ्याला चांगलें टोंक असतें, हें टोंकाचें काष्ठ दुसऱ्यावर ज्वाळा उत्पन्न होईपर्यंत फिरवितात. अद्यापहि रानटी लोकांमध्यें ह्या साधनाचा अग्नि उत्पन्न करण्याकडे उपयोग करतात, उ०, एस्किमो लोकांत हें साधन उपयोगांत आणतात. मानवजातीनें अत्यन्त प्राचीन काळापासून उपयोगांत आणलेल्या साधनांपैकीं हें एक आहे.

¶ इंडोनेशियामधील मलायीलोक अद्याप या खालच्या फळीला 'माता' अथवा 'स्त्री' असें म्हणतात, आणि ज्यानें या फळीवर अग्नि पेटवितात त्या दांड्याला 'पुरुष' म्हणतात. प्राचीन अरब लोकांतहि अग्नि घर्षणानें उत्पन्न करण्याकरतां अशा काड्या घेत असत, त्यापैकीं एक स्त्री व एक पुरुष अशी कल्पना असे.
§ मागील पान ४२ पहा.

छंदानें तुझे घर्षण करतों; त्रिष्टुभ् छंदानें घर्षण करतों, जगती छंदानें घर्षण करतो."*

तथापि या शेवटल्या मंत्रांतील छंदाच्या उल्लेखावरून कांहीं खोल लाक्षणिक अर्थ त्यांत शोधूं लागण्यांत अर्थ नाहीं ते फक्त शब्द आहेत. शब्दांशिवाय त्यांत कांहीं नाहीं आणि इतर कोणत्याहि शब्दांनीं जें काम होणार तेंच या शब्दांनींहि होत आहे. असले अल्पार्थी किंवा अर्थहीन विधिमंत्र यजुर्वेदांत पुष्कळच आहेत. क्वचित् ठिकाणीं लांब लांब गद्यमय प्रार्थना आटळतात, त्यामध्यें साध्या शब्दामध्यें यजमानानें देवतेला मागण्या केलेल्या असतात, असली एक सुंदर प्रार्थना मागें अश्वमेधयज्ञासंबधानें सांगतांना दिलेली आहे. सूत्रवत् प्रार्थना बऱ्याच आहेत व त्यांत अर्थहि चांगला असतो; उदाहरणार्थ —

तनूपा अग्नेऽसि तन्वं मे पाह्यायुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मे देहि वर्चोदा अग्नेऽसि वर्चो मे देहि । अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण ॥ वाज. ३.१७.

"हे अग्ने, तूं शरीर संरक्षण करणारा आहेस, माझ्या शरीराचें रक्षण कर हे अग्ने, तूं आयुर्दाता आहेस, मला आयुष्य दे हे अग्ने, शक्ति देणारा तूंच आहेस, मला शक्ति दे. हे अग्ने, माझ्या शरीरांतील सर्व उणेपणा तूं भरून काढ." (वाजसनेयि सं० ३. १७)

आयुर्यज्ञेन कल्पतां प्राणो यज्ञेन कल्पतां चक्षुर्यज्ञेन कल्पता ७ श्रोत्रं यज्ञेन कल्पतां पृष्ठं यज्ञेन कल्पतां यज्ञो यज्ञेन कल्पताम् । वाज. ९.२१.

"या यज्ञानें आयुष्याची वाढ होवो! यानें प्राणवायु वाढो! डोळे चांगले होवोत, यानें कान चांगले होवोत! पाठीची वाढ होवो, यज्ञानें यज्ञाची वाढ होवो." (वाजस० ९. २१)

परंतु अनेक मंत्र असे आहेत कीं त्यांत अर्थ फार गौण असतो, उदा०,

अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्तमुज्जेषमश्विनौ द्व्यक्षरेण द्विपदो मनुष्यानुदजयतां तानुज्जेषं विष्णुस्त्र्यक्षरेण त्रीँल्लोकानुदजयत्तानुज्जेष ७ सोमश्चतुरक्षरेण चतुष्पदः पशूनुदजयत्तानुज्जेषम् ॥ ३१ ॥

पूषा पञ्चाक्षरेण पञ्च दिश उदजयत्ता उज्जेष ७ सविता षडक्षरेण षडृतूनुदजयत्तानुज्जेषं मरुतः सप्ताक्षरेण सप्त ग्राम्यान्पशूनुदजयंस्तानुज्जेषं बृहस्पतिरष्टाक्षरेण गायत्रीमुदजयत्तामुज्जेषम् ॥ ३२ ॥

मित्रो नवाक्षरेण त्रिवृत ७ स्तोममुदजयत्तमुज्जेषं वरुणो दशाक्षरेण विराजमुदजयत्तामुज्जेषमिन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्तामुज्जेषं विश्वेदेवा द्वादशाक्षरेण जगतीमुदजयंस्तामुज्जेषम् ॥ ३३ ॥

वसवस्त्रयोदशाक्षरेण त्रयोदश ७ स्तोममुदजयंस्तमुज्जेष ७ रुद्राश्चतुर्दशाक्षरेण चतुर्दश ७ स्तोममुदजयंस्तमुज्जेषमादित्याः पञ्चदशाक्षरेण पञ्चदश ७ स्तोममुदजयंस्तमुज्जेषमदितिः षोडशाक्षरेण षोडश ७ स्तोममुदजयत्तमुज्जेषं प्रजापतिः सप्तदशाक्षरेण सप्तदश ७ स्तोममुदजयत्तमुज्जेषम् ॥ ३४ ॥

"अग्नीला एका अक्षरानें प्राणाची प्राप्ति झाली, तशी मला होवो! अश्विनींना दोन अक्षरांनी द्विपाद मानवाची प्राप्ति झाली, तशी मला होवो! विष्णूला तीन अक्षरांनीं त्रिजगताची प्राप्ति झाली, तशी मला होवो! सोमाला चार अक्षरांनी चतुष्पाद गुराची प्राप्ति झाली, तशी मला होवो! पूषाला पांच अक्षरांनीं पांच दिशांची प्राप्ति झाली, तशी मला होवो! सवित्याला सहा अक्षरांनीं षड्ऋतूंची प्राप्ति झाली, तशी मला होवो! मरुतांना सात अक्षरांनीं सात माणसाळलेल्या पशूंची प्राप्ति झाली, तशी मला होवो! बृहस्पतीला आठ अक्षरांनीं गायत्रीची प्राप्ति झाली, तशी मला होवो!... अदितीला सोळा अक्षरांनीं षोडशाग स्तोमाची प्राप्ति झाली, तशी मला होवो! प्रजापतीला सतरा अक्षरांनीं सप्तदशाग स्तोमाची प्राप्ति झाली, तशी मला होवो!" (वाजस० अ. ९ श्लो. ३१–३४).

ह्या प्रार्थना व हे मंत्र म्हणजे अर्थशून्य शब्दसमुच्चय आहेत असें आपणास पुष्कळ वेळां वाटतें. याचें मुख्य कारण असें आहे कीं, यजुर्वेदामध्यें पुष्कळ ठिकाणीं एकमेकांशीं कांहीं संबंध नाहीं अशा वस्तूंची तुलना व संयोग केलेला असतो. उदाहरणार्थ, स्वयंपाकाचें भांडें चुलीवर ठेवतांना पुढील मंत्र म्हणतात.

वसोः पवित्रमसि द्यौरसि पृथिव्यसि मातरिश्वनो घर्मोऽसि विश्वधा असि । वाज. १.२.

"तूं आकाश आहेस, तूं पृथ्वी आहेस, तूं मातरिश्वाची कढई आहेस"*

जिनें सोम विकत घेतात त्या गाईला (वाग्देवतेला) उद्देशून ऋत्विज् म्हणतो —

चिदसि मनासि धीरसि दक्षिणासि क्षत्रियासि यज्ञियास्यदितिरस्युभयतः शीर्ष्णी । सा नः सुप्राची सुप्रतीच्येधि मित्रस्त्वा पदि बध्नीतां पूषाध्वनस्पात्विन्द्रायाध्यक्षाय ॥ वाज. ४.१९.

* वाजसनेयि ८. ५. २ शतपथब्राह्मण ३. १. ४,२०. ८.

*मातरिश्वा म्हणजे वायुदेवता; आणि 'मातरिश्वाची कढई' म्हणजे 'आकाश'.

"तू चित्त आहेस, मन आहेस, बुद्धि आहेस, यज्ञाच मूल्य तू आहेस, तू श्रेष्ठलाला योग्य आहेस, तू यज्ञाला योग्य आहेस, तू दोन डाम्याची अदिती आहेस" (वाजस० अ० ४, ऋ० १९)

अग्निस्थंडिल रचित असताना पात्रात घालून जो अग्नि इकडतिकड नेत असतात, त्याची प्रार्थना पुढील प्रमाण करावयाची असते.—

सुपर्णोऽसि गुरुत्मांस्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षुर्बृहद्रथन्तरे पक्षौ। स्तोमं आत्मा छन्दाᳬस्यङ्गानि यजूᳬषि नाम। साम ते तनूर्वामदेव्यं यज्ञायज्ञियं पुच्छं धिष्ण्याः शफाः। सुपर्णोऽसि गुरुत्मान्दिवं गच्छ स्वः पत ॥ १२४

'हे अग्न, सुंदर पख असलेला तू पक्षी आहेस, त्रिवृत् प्रार्थनामंत्र हे तुझे डोके आहे, गायत्री छंद तुझा डोळा बृहत् आणि रथंतर हे दोन छंद तुझे पंख, स्तोम तुझा आत्मा आहे, छंद हे तुझे अवयव, यजुर्मंत्र तुझ नाव, वामदेव्य छंद (साम) हे तुझे शरीर, यज्ञायज्ञिय छंद तुझ पुच्छ अग्निकुंड हे तुझे खूर आहेत सुंदर पखाचा तू पक्षी आहेस तू स्वर्गात जा, तू प्रकाशाकडे जा" (वाजस अ १२, ऋ० ४)

नंतर तो अग्निपात्र घेऊन दक्षिण तीन पावलें टाकतो आणि म्हणतो —

विष्णो क्रमोऽसि सपत्नहा गायत्रं छन्द आरोह पृथिवीमनु विक्रमस्व विष्णो क्रमोऽस्यभिमातिहा त्रैष्टुभं छन्द आरोहान्तरिक्षमनु विक्रमस्व विष्णो क्रमोऽस्यरातीयतो हन्ता जागतं छन्द आरोह दिवमनु विक्रमस्व विष्णो क्रमोऽसि शत्रूयतो हन्तानुष्टुभं छन्द आरोह दिशोऽनु विक्रमस्व ॥

"तू विष्णूचा शत्रुघातक पदविन्यास आहेस गायत्री पदावर आरोहण कर, पृथ्वीवर संचार कर तू विष्णूचा शत्रुविघातक पदविन्यास आहेस, त्रिष्टुभछंदावर आरोहण कर, आणि वातावरणात संचार कर तू द्वेष्टविघातक पदविन्यास आहेस, जगती छंदावर आरोहण कर, आणि आकाशात संचार कर तू मत्सरीघातक पदविन्यास आहेस, अनुष्टुभ् छंदावर आरोहण कर, आणि दशदिशा संचार कर" (वाजस० अ० १२ ऋ० ५)

असल्या प्रार्थनामंत्रासंबंधाने लिओपोल्ड व्हान श्रोडर म्हणतो —"बरेच वेळा एखाद्याला खरोखर असा संशय येतो की, आपण शुद्धावर असलेल्या माणसाचेच विचार वाचीत आहो किंवा कसे आणि यासंबधाने मोठी मौजेची गोष्ट अशी आहे की, डोके फिरलेल्या वेड्या माणसाच्या स्थितीविषयी जी प्रचारातली माहिती मिळते, तीत एकाच गोष्टीची अथवा कल्पनेची वरील प्रार्थनांतल्याप्रमाणे निरनिराळ्या तऱ्हेने कंटाळवाणी पुनरुक्ति करीत बसणे हा वेडाचा एक विशेष म्हणून सापडतो" पुढे त्याने मानसिक रोग बरे करणाऱ्या डॉक्टरांनी संगृहीत केलेल्या मानसिक रोगाच्या माहितीचा भाग दिला आहे या माहितीच यजुर्वेदातील पुष्कळ प्रार्थनामंत्रांशी मोठे चमत्कारिक साम्य आहे* आपण हे विसरता कामा नये की येथे आपण अथर्ववेदात आणि काही अंशी यजुर्वेदात सापडणाऱ्या इत इहासपूर्वकालीन लोकप्रचारातील अभिचारविधिमंत्रासंबधाने बोलत नाही, तर ऋत्विजांनी जे असख्य यज्ञविधी उपस्थित करून त्याकरता लागणारे जे असंख्य मंत्रतंत्र तयार केले त्याविषयी बोलत आहो

यजुर्वेदातील काही प्रार्थना म्हणजे खरोखर गद्यमय अभिचारमंत्रच आहेत आपण अथर्ववेदात पाहिले तसल्या प्रकारचे भूतपिशाचनिवारणमंत्र आणि शापमंत्र यजुर्वेदातील प्रार्थनामंत्रात आपणास आढळतात शत्रूला अपकार करावयाचा असल्यास त्याकरिताहि काही प्रकारचे यज्ञ सांगितलेले आहेत उदाहरणार्थ, यज्ञपात्र ज्या गाड्यात ठेवीत असत त्याच्या जोखडाला उद्देशून ऋत्विज् म्हणतो —'तू जू आहेस दुसऱ्याला गुलाम करणाऱ्याला तू गुलाम बनव आम्हाला गुलाम करणाऱ्याला तू गुलाम कर आणि आम्ही ज्याना गुलाम बनवतो त्याना तूहि गुलाम कर" (वाजस० अ० १ ऋ० ८ †)

मैत्रायणी संहितेतील अशा प्रकारच्या यज्ञप्रार्थनांची एल् व्हॉन श्रोडरने पुढील उदाहरणे दिलेली आहेत —

"जो कोणी आमचा विरोधी आहे, जो आमचा द्वेष करतो, जो आम्हास तुच्छ लेखतो व आम्हास अपकार करू इच्छितो, त्या सर्वांचा तू मातीत चुराडा करून टाक'

'हे अग्न, जो आमचा द्वेष करतो व आम्ही ज्याचा द्वेष करतो त्याला तू आपल्या दाहाने दग्ध करून टाक हे अग्न, जो आमचा द्वेष करतो व ज्याचा आम्ही द्वेष करतो त्याला तू आपल्या ज्वालांनी भाजून टाक हे अग्ने, जो आमचा द्वेष करतो व आम्ही ज्याचा द्वेष करतो त्याला तू आपल्या किरणांनी जाळून टाक हे अग्न, जो आमचा द्वेष करतो व आम्ही ज्याचा द्वेष करतो त्याला तू आपल्या बलाढ्य शक्तीने बांधून टाक!"

"मृत्युदेवता, संहार करणारी देवता यम आमच्या शत्रूंना बद्ध करील!'

*L V Schroeder, Indiens Litteratur und Kultur

† हा मंत्र शम्यावरील कोण्याचे उदाहरण म्हणूनहि फार प्रसिद्ध आहे मूळ पाठ असा —

धूरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं योऽस्मान् धूर्वति।
तं धूर्वय वयं धूर्वामः ॥ ८ ॥ अध्याय १

‡ Indiens Litteratur und Kultur

ज्याप्रमाणें हे पिशाचनिवारणमंत्र अगदीं प्राचीन लोकप्रचारांतील असे दिसतात, त्याचप्रमाणें आज उपलब्ध असलेल्या यजुर्वेदांतील कोड्यांत कांहीं फार जुनीं लोकप्रचारांतील कोडीं आपणास आढळतात. शिवाय लोकांत ब्रह्मज्ञान किंवा धर्मज्ञान थोडेंफार पसरलेलें होतें असें ज्यावरून स्पष्ट दिसतें असलीं 'ब्रह्मोद्य' या सार्थ नावाचीं धार्मिक कोडीहि या वेदांत आहेत. ऋग्वेदांत आणि अथर्ववेदांत असल्या अगदीं प्राचीन वाङ्मयासंबंधानें आपणास अगोदरच माहिती झालेली आहे. यजुर्वेदावरून हे कोड्याचे खेळ कोणत्या प्रसंगीं चालत असत, आणि कोणत्या समारंभांत ते अवश्य असत यावद्दलची माहिती आपणास होते उदाहरणार्थ, प्रसिद्ध प्राचीन अश्वमेध यज्ञाच्या वेळीं ऋत्विज ज्या कोड्यांनीं आपली करमणूक करीत असत तीं कोडीं वाजसनेयि संहितेच्या* २३ व्या अध्यायात दिलेलीं आहेत या कोड्यांपैकीं कांहींवरून आपणास मुलांच्या कोड्यांची आठवण होते, तर कांहीं कोड्यांचा यज्ञरहस्याशीं व उपनिषदांतील तत्त्वज्ञानाशीं संबंध आहे. अशा कोड्यांचीं उदाहरणें म्हणून वाजसनेयि संहितेंतील अध्याय २३ यातील कांहीं ऋचा पुढें दिल्या आहेत —

कः स्विदे॑का॒की च॑रति॒ क उ॑ स्वि॒ज्जा॑यते॒ पुन॑ः ।
किᳪं स्वि॑द्धि॒मस्य॑ भेष॒जं किम्वा॒वप॑नं म॒हत् ॥ ४५ ॥

होता-मार्गानें एकटाच कोण भ्रमण करीत असतो? पुनःपुनः नवीन जन्माला कोण येतो? थंडीला उपाय काय? व मोठ्या धान्यपात्राला काय म्हणतात?

सूर्य॑ एका॒की च॑रति च॒न्द्रमा॑ जायते॒ पुन॑ः ।
अ॒ग्निर्हि॒मस्य॑ भेष॒जं भूमि॑रा॒वप॑नं म॒हत् ॥ ४६ ॥

अध्वर्यु—एकटाच आपल्या मार्गानें सूर्य जात असतो, पुनः पुनः जन्माला चंद्र येत असतो, थंडीला उपाय अग्नि, पृथ्वी ही मोठें धान्यपात्र आहे.

किᳪं स्वि॒त्सूर्य॑सम॒ं ज्योतिः॒ किᳪं स॑मु॒द्रस॑म॒ᳪं सरः॑ ।
किᳪं स्वि॑त्पृथि॒व्यै वर्षी॑यः॒ कस्य॒ मात्रा॒ न वि॑द्यते ॥ ४७ ॥

अध्वर्यु—सूर्याप्रमाणें तेज कोणतें? समुद्रासारखा जलप्रवाह कोणता? पृथ्वीपेक्षां मोठें असें काय? आणि ज्याचें माप नाहीं असें काय?

ब्रह्म॒ सूर्य॑सम॒ं ज्योति॒र्द्यौः स॑मु॒द्रस॑म॒ᳪं सरः॑ ।
इन्द्रः॑ पृथि॒व्यै वर्षी॑या॒न् गोस्तु॒ मात्रा॒ न वि॑द्यते ॥ ४८ ॥

होता—ब्रह्म सूर्यासारखें तेजस्वी आहे; आकाश समुद्रासारखें आहे; पृथ्वीपेक्षा मोठा देव इंद्र आहे; गायत्रीला माप नाहीं.

केष्व॒न्तः पुरु॑ष॒ आ वि॑वेश॒ कान्य॒न्तः पुरु॑षे॒ अर्पि॑तानि ।
ए॒तद्ब्र॑ह्म॒न्नुप॑वल्हामसि त्वा॒ किᳪं स्वि॑न्नः॒ प्रति॑ वोचा॒स्यत्र॑ ॥ ५१ ॥

उद्गाता—कोणत्या वस्तूंत पुरुष शिरलेला आहे? कोणत्या वस्तू पुरुषांत समाविष्ट आहेत? ब्रह्मन्, हें कोडें तुला सोडवावयास देतों, याचें तूं काय उत्तर देतोस?

प॒ञ्चस्व॒न्तः पुरु॑ष॒ आ वि॑वेश॒ तान्य॒न्तः पुरु॑षे॒ अर्पि॑तानि ।
ए॒तत्त्वात्र॑ प्रतिमन्वा॒नो अ॑स्मि॒ न मा॒यया॑ भवस्यु॒त्तरो॒ मत् ॥ ५२ ॥

ब्रह्मा.—पांचांमध्यें हा पुरुष* शिरलेला आहे, हे पांच पुरुषामध्यें सांठलेले आहेत, हें उत्तर तुझ्याकरतां मीं योजून ठेविलें आहे, ज्ञानाच्या अद्भुत शक्तींत तूं मजपेक्षा श्रेष्ठ नाहींस.

प्रार्थना व यज्ञविधींप्रमाणेंच देवतांच्या पूजेमध्येंहि कोड्यांचे खेळ हा महत्त्वाचा भाग आहे. 'देवाची पूजा' या शब्दानें यज्ञांतील प्रार्थना व विधी यांचा हेतु बरोबर व्यक्त केला जात नाहीं. अर्धाअधिक यज्ञसमारंभाचा व यजुर्मंत्राचा उद्देश नुसती देवतांची पूजा करणें इतकाच नसून देवाच्या वर भार टाकून यजमानाच्या मनकामना पूर्ण करण्यास त्यांना भाग पाडणें हा असतो. देवांनाहि भक्तांचें हें धोरण प्रिय असतें, नुसतें भोजन मिळावें इतकीच त्यांची इच्छा नसते, तर त्यांना तशीच करमणूकहि लागते, गूढ कोडीं व सूचक गोष्टी यापासून त्यांना विशेषच आनंद होतो असें वेदांत अनेकदां † सांगितलेलें आहे.

मागाहूनच्या काळांत फारच प्रचलित झालेला असा देवाला प्रसन्न करण्याचा एक प्रकार यजुर्वेदांत आढळतो, तो प्रकार असा कीं, जेव्हां एखाद्या देवापासून कांहीं प्राप्त करून घेणें असेल तेव्हां त्या देवाचीं सर्व नावें व विशेषणें यांचें आवर्तन करावयाचें, आणि त्यायोगें आपली भक्ति दाखवावयाची. याप्रमाणें नंतरच्या वाङ्मयांत विष्णुसहस्रनाम किंवा शिवसहस्रनाम असल्या पोथ्या झाल्या आहेत, आणि या सहस्रनामाचा

---

* तैत्तिरीय संहिता ३. ८, १८ या सूक्तांत अशीच कोडीं सांपडतात. † या शब्दाचा अर्थ अस्पष्ट आहे 'ऋत्विज मंडळ' किंवा 'अश्व दान', दोन्ही अर्थ होतील.

* पुरुष म्हणजे 'मनुष्यप्राणी' अथवा व्यक्ति; तसेंच 'आत्मा', किंवा 'परमात्मा' हेहि पुरुष याचे अर्थ आहेत. 'पांच' म्हणजे पंच इंद्रियें. तीं मनुष्यदेहांत असतात, आणि विश्वात्म्यांतहि असतात. † गूढ, सूचक असें देवांना आवडतें असें वाक्य 'ब्राह्मणां' वरचेवर येतें. शतपथ ब्राह्मण ६.१.१,२, २ २.३,७ ८ १,१०. बृहदारण्यक उपनिषद् ४.२,२ येथ 'देवांना गुह्य व सूचक असें आवडतें, स्पष्टोच्चाराचा त्यांना तिरस्कार आहे' असें वाक्य आढळतें.

पाठ करणें हा मोठा उच्च व फलदायी मार्ग असें मानतात अशा प्रकारच्या भक्तिमार्गाचा आरंभ आपणास वाजसनेयि संहितेंतील सोळाव्या अध्यायात आणि तैत्तिरीय संहितेच्या नवव्या अध्यायात 'शतरुद्रीय' नावाच्या रुद्रदेवाच्या शंभर नावाच्या उच्चारात आढळतो.

शेवटीं, यजुर्वेदात आढळणाऱ्या प्रार्थनाच्या आणखी एका प्रकारासंबधान कांहीं सांगितलं पाहिजे या प्रकाराचाहि पुढाल काळात पुष्कळ दुरुपयोग करण्यात आला. हा प्रकार म्हणजे ज्याना कांहीं अर्थ नाहीं किंवा ज्याचा अर्थ लागत नाहीं परंतु यज्ञामध्ये कित्येक ठिकाणी ज्याचा मोठ्या गंभीरपण उच्चार करतात आणि ज्यांना फार पवित्र मानतात असलीं एकटीं अक्षर किंवा शब्द उदा०, "स्वाहा" ही यज्ञार्पना 'स्वाहा' म्हणून देवाना आहुती देतात, आणि 'स्वधा' असं पितराना आहुती देताना म्हणतात अशाच प्रकारचे दुसर 'वषट्' 'वेट्' 'वाट्' इत्यादि अर्थविहीन उद्गार काढतात या सर्वांत श्रेष्ठ शब्द म्हणजे ॐ* या अक्षराचा मूळ अर्थ 'हो'कारार्थी आहे परंतु या अक्षराला भारतीय लोक हजारो वर्षे व अद्यापि मुद्दा अत्यन्त पवित्र व गूढार्थदर्शक असा मानीत आहेत उपनिषदात 'ॐ' याला ब्रह्माद्योतक म्हणजे विश्वात्म्याद्योतक उच्च मानल आहे, आणि ॐ म्हणजे परमोच्च ध्यानविषय आहे, अशी मुमुक्षूनाना शिफारस केली आहे कठोपनिषदांत (२. १६) त्याबद्दल असं म्हटल आहे —

"हं अक्षर म्हणजे प्रत्यक्ष ब्रह्म आहे, हं सर्वश्रेष्ठ अक्षर आहे, आणि ज्याला ॐ या अक्षराचा अर्थ कळला, त्याच्या कोणत्याहि इच्छा पूर्ण होतात" या 'ॐ' शब्दाला तीन 'महाव्याहृती' जोडल्या जातात त्या भूर्, भुव, स्वर् या होत त्याचा अर्थ भारतीय "पृथ्वी, वायु, आकाश" असा करतात परंतु ह्या अर्थाबद्दल शंका आहे या व्याहृतीबद्दल एका प्राचीन ग्रंथात (मैत्रायणी सं १ ८,५) म्हटल आहे कीं,

"व्याहृती ह्याच ब्रह्म, सत्य, तथ्य आहेत, त्याच्याशिवाय यज्ञ नाहीं"

यानतर कित्येक शतकांनी स्थापन झालेल्या नवीन 'तंत्र' नावाच्या संप्रदायग्रंथात या असल्या गूढ अक्षराचा व शब्दाचा इतका उपयोग केला आहे कीं, पुष्कळ वेळा पानच्या पान नुसते अम्, आम्, हीम्, ऊम्, एम्, ओम्, फट्, अ हे व असेच दुसरे अर्थहीन उद्गार दिलेले असतात तसेंच हं लक्ष्यात घेण्यासारखं आहे कीं, मंत्र

या शब्दाचा मूळ अर्थ वेदसंहितामध्ये 'ऋक्' आणि 'यजु' असा आहे, परंतु पुढं त्याचा अर्थ 'अभिचारविधि' असा झाला यजुर्वेदातच या शब्दाचा मूळ 'प्रार्थना' हा अर्थ असून पुढं त्याचा 'अभिचारमंत्र' असा अर्थ झाल्याच दिसून येत

केवळ साहित्यग्रंथ या दृष्टीन वाचणाऱ्याला यजुर्वेदसंहिता ह्या जरी नीरस आणि कंटाळवाण्या वाटल्या, तरी ज्याला वैदिकधर्मावरीलच फक्त नव्हे तर धर्म या विषयाच्या सामान्य शास्त्रावरील आधारग्रंथ अशा दृष्टीनं त्याचा अभ्यास करावयाचा असेल त्याला या संहिता अत्यंत महत्त्वाच्या व चित्ताकर्षक आहेत धर्माच्या इतिहासात प्रार्थनापद्धतीचा आरंभ व वाढ आणि महत्त्व याबद्दल ज्याला संशोधन करण्याची इच्छा असेल—आणि धर्मविषयाच्या इतिहासात प्रार्थनापद्धति हा एक अत्यन्त मनोरम भाग आहे—त्यानं यजुर्वेदातील उपासनाभागाची माहिती करून घेण्याकडे कोणत्याहि कारणास्तव दुर्लक्ष करता कामा नये

शिवाय भारतीय लोकातील नंतरचे उपासनापंथ आणि तत्त्वज्ञानविषयक ग्रंथ याचं नीट ज्ञान होण्यासहि या संहिताग्रंथाच ज्ञान अपरिहार्य आहे. कारण यजुर्वेद समजल्याशिवाय ब्राह्मणग्रंथ समजणें शक्य नाहीं आणि ते समजल्याशिवाय आरण्यक व उपनिषदें समजणार नाहींत असो आता अगोदर सामवेदाचा परामर्श घेऊन मग ब्राह्मणें, आरण्यक व उपनिषद याकडे वळू.

प्रकरण ९ वें.

वेदप्रवेश–सामवेद.

सामवेदाच्या एका काळीं अनेक संहिता होत्या याच्या एक हजार संहिता होत्या असें पुराणात सांगितलें आहे*. या संहितांपैकीं फक्त एक आपणास आज उपलब्ध आहे या सुरक्षित राहिलेल्या सामवेद संहितेंत दोन भाग आहेत एक 'आर्चिक' अथवा 'ऋचा(साम)संग्रह', आणि दुसरा 'उत्तरार्चिक' अथवा 'दुसरा ऋचा–संग्रह' या दोन्ही भागात ज्या ऋचा आहेत त्या बहुतेक सर्व ऋग्वेदांत आलेल्याच आहेत एकंदर १८१० ऋचापैकीं, किंवा

* ऐतरेयब्राह्मणात (अ० ७, १८) ॐ चा अर्थ देवाच्या भाषेत बोलताना 'तथा,' 'तसेंच होवो', 'होय' असा आहे छांदोग्य उपनिषदात 'ॐ' म्हणजे 'हो कारदर्शक शब्द आहे ॐ' आणि हिब्रू 'आमेन' यात उच्चारसाम्य व अर्थसाम्य आहे, हा केवळ काकतालीय न्याय दिसतो

* R. Simon यांचेंहि सामवेदाचे एक हजार पंथ (Schools) आहेत असें म्हणणं आहे Cf R Simon, Beitrage zur Kenntnis der Vedischen Schulen (Contributions to the Knowledge of the Veda) (Kiel 1889) See 27, 30, etc † सर्व वेदसंहितापैकीं या संहितेचाच प्रथम जर्मनमध्यें संपूर्ण भाषांतर झालं जर्मन ग्रंथाच नाव Die Hymnen des Sama-Veda, by Theodor Benfey (Leipzig 1848)

ऋचांच्या पुनरुक्ती सोडल्या तर एकंदर १५४९ ऋचांपैकी पंचाहत्तर ऋचा खेरीज करून बाकी सर्व ऋग्वेदसंहितेंत आहेत, आणि त्या बहुतेक ऋग्वेदसंहितेच्या आठव्या व नवव्या मंडळात आहेत. या ऋचांपैकी बहुतेक गायत्री छंदांत आहेत, अथवा गायत्रीपंक्ती आणि जगतीपंक्ती मिळून झालेल्या प्रगाथ छंदांत आहेत या छंदामध्यें केलेल्या या ऋचा गाण्याच्या सुरावर म्हणण्याचाच निःसंशय प्रथमपासून हेतु होता.* ज्या पंचाहत्तर ऋचा ऋग्वेदांत आलेल्या नाहींत, त्या कांहीं इतर संहितांत सापडतात, व कांहीं निरनिराळ्या विधिग्रंथांत सापडतात. कांहींच मूळ आपणास माहीत नसलेल्या आवृत्तींत कदाचित् आढळेल परंतु कांहीं ऋग्वेदांतील निरनिराळ्या ऋचांतून तुकडे घेऊन अर्थाकडे न पाहतां ते एकत्र जुळवून बनविल्या आहेत सामवेदांत ऋग्वेदांतील ऋचा कांहीं पाठभेदानं आढळतात; या पाठांपैकी सामवेदांतील पाठ कोठें कोठें अधिक जुना असावा अशी कांहीं लोकांची समजूत आहे.

परंतु थिओडोर आफ्रेक्टनें (Theodor Aufrecht) † असें दाखविलें आहे कीं, सामवेदांतील निरनिराळे पाठ कांहीं यदृच्छेनें, कांहीं हेतुपुरःसर व कांहीं चुकीनें झालेले आहेत, आणि गाण्याकरतां शब्दरचना करतांना दुसऱ्या ठिकाणीं मुद्दाम असे फरक केलेले आढळतात. सामवेदांतील आर्चिक व उत्तरार्चिक यांमधील शब्द हे केवळ साधनभूत आहेत, मूळ साध्य म्हणजे गाण्याचे राग, हे राग शिकविणें हाच दोन्ही भागांचा हेतु आहे सामवेदाच्या पाठशाळेंत उद्गाता होण्याकरतां ज्या विद्यार्थ्यास शिक्षण घेणें असेल त्यास प्रथम रागरागिण्या शिकाव्या लागत, या रागरागिण्या आर्चिकावरून शिकत आर्चिक तयार झाल्यानंतर मग शिकणाराला यज्ञाच्या वेळीं म्हणावयाचीं स्तोत्रें पाठ करतां येत असत; आणि त्या कामाला उत्तरार्चिकाचा उपयोग होई.

सामवेदाच्या पहिल्या भागांत म्हणजे आर्चिकांत एकेरी अशा ५८५ ऋचा आहेत, त्यांतच यज्ञामध्यें उपयोगांत येणारे निरनिराळे छंद आले आहेत. गायनाकडे उपयोग करण्याकरतां केलेल्या या प्रथाला 'साम' (वेद) हें जें नांव देतात त्याचा मूळ अर्थ 'स्वर' किंवा 'छंद' असा आहे.

यूरोपीय म्हणतात कीं, 'अमक्या स्वरांत पद्य म्हटलं,' त्याच्या उलट भारतीय लोक म्हणतात कीं, 'अमक्या पद्यांत अमका राग (साम) म्हटला' म्हणजे वेदवेत्ते ऋचा म्हणजे पद्य व राग यांचा संबंध जो समजतात तो असा कीं, ऋचेमधून राग निघाला आहे. याकरितांच ऋचेला 'योनि' अशी संज्ञा आहे. जरी स्वभावतः एक छंद अनेक ऋचांना लावतां येतो, तरी कांहीं ठराविक ऋचांना ठराविक छंदांच्या योनी मानण्याचा प्रघात आहे. एवंच आर्चिक म्हणजे ५८५ योनींचा अथवा एकेरी ऋचांचा समग्र. या ऋचा तितक्या निरनिराळ्या सुरांत म्हणतात. या समग्राला प्रत्येक पद्याची पहिली ऋचा त्या त्या रागाची आठवण होण्याकरितां ज्यांत दिलेली आहे असें एक गाण्याचें पुस्तकच म्हणतां येईल

सामवेदाचा दुसरा भाग उत्तरार्चिक. यांत तीनतीन ऋचांचें एक अशीं चारशें गान* आहेत त्यांमधून मुख्य यज्ञाच्या वेळीं गावयाचीं जीं स्तोत्रें तीं तयार केलेलीं असतात. आर्चिकामध्यें छंदानुरोधानं ऋचांचा क्रम लावला आहे, तर उत्तरार्चिकांत त्यांचा क्रम ज्या देवांना उद्देशून त्या ऋचा केल्या आहेत त्या देवांना अनुसरून लावला आहे; उदाहरणार्थ, अग्नि, इंद्र, सोम या मुख्य देवांच्या क्रमानुसार उत्तरार्चिकामधील गानाचा क्रम बसविला आहे.† बहुतकरून तीन किंवा अधिक ऋचा मिळून एक स्तोत्र होतें. एका स्तोत्रांतील सर्व ऋचा एकाच सुरांत—आर्चिकांत सांगितलेल्या सुरांपैकीं—म्हणतात.

उत्तरार्चिक म्हणजे संपूर्ण पद्यें दिलीं आहेत असें पद्यांचें पुस्तक. छंद अगोदरच आर्चिकावरून माहित झालेले आहेत असें मानावयाचें. आर्चिकानंतर उत्तरार्चिक झालं असावें असें साधारणपणें वाटतें. कारण उत्तरार्चिकांतील गानांत आलेल्या नाहींत अशा पुष्कळ योनी आणि छंद आर्चिकामध्यें आहेत; उलट उत्तरार्चिकांत कांहीं पद्यें आहेत त्यांचे छंद आर्चिकामध्यें सांगितलेले नाहींत. तथापि आर्चिक पूर्ण होण्यास उत्तरार्चिकाची आवश्यकता आहे; उद्गात्याच्या शिक्षणांतील आर्चिक हा पहिला भाग, आणि उत्तरार्चिक हा दुसरा भाग होय.

शब्द जसे उच्चारले जातात तसेच संहितेच्या दोन्ही भागांत दिलेले आहेत. छंद अगदीं प्राचीन काळीं तोंडानं व कदाचित् वाद्यावरहि शिकवीत असावेत. गानाचीं अथवा पद्यांचीं पुस्तकें (उत्तरार्चिक) मात्र अलीकडच्या काळांत झालीं आहेत, त्यांत सूर दिलेले असतात, आणि गातांना जसे म्हणतात तसे शब्द म्हणजे अक्षरें लांबवून, पुनरावृत्ति व प्रक्षेप

* गै (प्रगै) म्हणजे 'गाणें' या धातूपासून झालेले 'गायत्री' आणि 'प्रगाथ' या नांवांवरून हें सिद्ध होतें.
† 'ऋग्वेदांतील सूक्तें' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेंत. II. p. 33 (2nd edition, Bonn 1877)

* २८७ पद्यें प्रत्येकीं तीन ऋचांचीं आहेत, ६६ प्रत्येकीं दोन, १३ प्रत्येकीं एक, १० प्रत्येकीं सहा, ९ प्रत्येकीं चार, ४ प्रत्येकीं पांच, ३ प्रत्येकीं नऊ व ३ प्रत्येकीं दहा, २ प्रत्येकीं सात व दोनच प्रत्येकीं बारा ऋचांचीं, आणि एक ८ ऋचांचें आहे.
† सामवेदांतील स्तोत्रें व त्यांचा यज्ञांत उपयोग, यासंबंधीं Cf A Hillebrandt, Rittual-Literatur, p. 99 &c in the "Grundriss" III पहा

करून जशीं शब्दांचीं रूपें होतात तशींच रूपें त्यात लिहिलेलीं असतात; त्यांना 'स्तोभ' म्हणतात; उ०, होयी, हुवा, होई, इत्यादि. (हे स्तोभ कांहीं अंशीं पाश्चात्त्यामधील आनंदोद्गार, जे 'हुजा' (Huzza) त्याहून निराळे नाहींत.) अगदीं प्राचीन सूक्तलेखनपद्धति त, क, ण इत्यादि अक्षरांच्या साह्यानें केलेली आहे. परंतु पुष्कळ वेळां सप्तस्वरांकरितां सात आंकडे १,२,३,४,५,६,७ योजितात, तत्समानार्थी अक्षरें पाश्चात्त्यांच्या पद्धतींमध्यें F, E, D, C, B, A, G हीं आहेत व आपल्या अर्वाचीन पद्धतींत सा, री, ग, म, प, ध, नि हीं आहेत सामवेद गातांना ब्राह्मण आपल्या हाताच्या व बोटांच्या चलनानें निरनिराळ्या स्वरांवर जोर देतात.* गांवामध्यें होणाऱ्या सोमयज्ञामध्यें गावयाचे छंद आणि अरण्यांतील ऋषींच्या यज्ञांतील छंद निरनिराळे असत असें दिसतें. कारण आर्चिकामध्यें 'ग्रामगेयगान' आणि 'अरण्यगेयगान' असे दोन प्रकार आहेत आर्चिक म्हणजे छंदांची अथवा ऋचांचीं पुस्तकें असें म्हटलें, तर उत्तरार्चिक म्हणजे संगीताचीं पुस्तकें असें आपणास म्हणतां येईल; कारण उत्तरार्चिकांत शब्दांतील अक्षरें गातांना जशीं लांबवून व पुनरुक्ती करून म्हणतात तशीं तीं निरनिराळ्या सुरांसह लिहिलेलीं आहेत.

छंदांची संख्या† बरीच मोठी असली पाहिजे;‡ आणि अगदीं प्राचीन काळीं सुद्धां प्रत्येक छंदाला स्वतंत्र नांव होतें पुष्कळ वेळां ब्राह्मणांत व सूत्रग्रंथांत त्यांचीं नांवें दिलेलीं असतात, शिवाय त्यांचे निरनिराळे लाक्षणिक अर्थहि देतात. या छंदांमुळें ब्राह्मणें, आरण्यकें आणि उपनिषदें हीं गूढ व रहस्यमय झालेलीं आहेत, विशेषतः ऋग्वेदांत पूर्वींच आलेले 'बृहत्' आणि 'रथंतर' हे दोन छंद व असे आणखी कांहीं छंद रहस्यमयता उत्पन्न करण्यास कारणीभूत झालेले आहेत. ऋत्विज आणि धर्मगुरू यांनीं स्वतः हे छंद नवीन स्वतांनींच बनविले नाहींत. त्यांपैकीं अगदीं जुने छंद बहुतकरून लोकप्रचारांतील असून ते इतिहासपूर्वकालीन संक्रान्तीचा सण व इतर राष्ट्रीय उत्सव यांतील धार्मिक पद्यांचे छंद असावेत. इतर कांहीं छंद प्राचीन संस्कृत लोकांतील जादूगार, वैदू व शामन लोकांसारखे जे ब्राह्मणपूर्वकालीन अभिचारी पुरोहित त्यांचीं गानें व मंत्र ज्या गोंधळी संगीतांत म्हटले जात त्यांतील असावेत. सामगानांचा उगम सामान्य लोकांच्या संगीतांत असल्याविषयींचीं चिन्हें वर सांगितलेल्या स्तोभामध्यें किंवा आनंद–आलापामध्यें दिसून आलीं आहेत; आणि विशेषतः ब्राह्मणकालीं सामवेदांतील रागामध्यें कांहीं अद्भुत जादूची* शक्ति आहे असें मानीत असत या गोष्टीवरूनहि तेंच दिसतें. सामविधानब्राह्मण नांवाचें जें एक सामवेदाचें ब्राह्मण आज उपलब्ध आहे, त्यांतील दुसरा भाग म्हणजे एक निव्वळ अभिचारकर्मपर पुस्तक आहे, व त्यांत निरनिराळ्या अभिचारकर्मांत निरनिराळ्या सामांचा कसा उपयोग करावा हेंच सांगितलेलें आहे. शिवाय सामांचा स्वर ऐकतांच ऋग्वेद व यजुर्वेदाचें पठण एकदम बंद करावें असें ब्राह्मण धर्मशास्त्रांत सांगितलें आहे. उदाहरणार्थ, आपस्तंब–धर्मसूत्रांत† कुत्रा, गाढव, लांडगा, कोल्हा, घुबड यांचें ओरडणें, वाद्यांचा आवाज, रडणें आणि सामघोष इत्यादि ऐकतांच वेदपठण बंद करावें असें सांगितलें आहे. या गोष्टीवरूनहि सामवेदांतील राग आणि ब्राह्मणपूर्वकालीन लोकसमज व अभिचारकल्पना यांच्यामधील संबंधाची साक्ष पटते.

येणेंप्रमाणें सामवेदसंहितेचा यज्ञकर्म आणि अभिचार यांचा इतिहास समजण्यास थोडाबहुत उपयोग आहे. त्यांतील गान तर भारतीय संगीतशास्त्राचा इतिहास जाणण्यास फारच महत्त्वाचीं आहेत, परंतु आतापर्यंत या दृष्टीनें त्यांचा कांहींहि उपयोग करण्यांत आलेला नाहीं. वाङ्मयाच्या दृष्टीनें मात्र आपणास या संहितेचा कांहीं उपयोग नाहीं.

प्रकरण ८ वें.

वेदप्रवेश–ब्राह्मणें.

वेदग्रंथांचा संहितानंतर दुसरा मोठा वर्ग जो ब्राह्मणांचा, त्याविषयीं मॅक्सम्युल्लरनें एके ठिकाणीं असें म्हटलें आहे कीं, भारतीय वाङ्मयाच्या क्षेत्रांतील संशोधकांना हे ब्राह्मण ग्रंथ कितीहि हृदयंगम वाटले तरी, सामान्य सुशिक्षित लोकांना ते अगदींच नीरस वाटतात. ह्या ग्रंथांत नुसती बडबड, आणि त्याहीपेक्षां वाईट म्हणजे पारमार्थिक बडबड, ह्यांखेरीज दुसरा

---

* या हिंदुलोकांच्या अत्यन्त प्राचीन संगीताबद्दलच्या अधिक माहितीसाठीं A. C. Burnell यांचें आर्षेय ब्राह्मण (सामवेदांतील)–मंगळूर १८९६ उपोद्घात पृ. २७,४१–४८ पहा † ग्रंथकर्त्यानें सामांची संख्या ८००० दिली आहे. ‡ A Hillebrandt, Die Sonnwendfeste in Alt-Indien (प्राचीन हिंदुस्थानांतील सूर्यसंक्रमणाचे उत्सव) M. Bloomfield चें इंद्रदेवता आणि सामवेद, in WZKM XVII 1903

* साम शब्दाचा मूळ अर्थ बहुतकरून 'प्रार्थनापर पद्य', 'सुर व असुरांना शांत करण्याचें साधन' असा असावा. 'सौम्यपणा', 'मैत्रीचें धोरण' अशा अर्थानेंहि साम शब्द वापरतात. प्राचीनतर वाङ्मयांत सामवेदाचा उल्लेख करतांना 'छंदोग म्हणतात' असे शब्द योजीत, छंदोग म्हणजे 'छंद गाणारा', आणि 'छंद' शब्दांत 'जादूचा मंत्र', 'पवित्र ग्रंथ' आणि 'वृत्त' हे अर्थ येतात. या शब्दाचा मुख्य महत्त्वाचा अर्थ म्हणजे 'सुस्वर भाषण.' त्याचा संबंध 'छंद' म्हणजे 'आनंद देणें, संतुष्ट करणें, किंवा आनंद देण्यास लावणें', या धातूशीं लावता येईल. † १.३.११,१९.

विषय नाहीं. भारतीय बौद्धिक संस्कृतीच्या इतिहासांत ह्या ब्राह्मणग्रंथाचा केवढा दर्जा आहे हें ज्याला म्हणून माहीत नाहीं, त्याला तर पुरतीं दहा पानें वाचून झालीं नाहींत तोंच पुस्तक मिटून ठेऊन द्यावें असें वाटल्यावाचून राहणार नाहीं.* हे ग्रंथ यजुर्वेदापेक्षाहि वाचण्याला कंटाळवाणे वाटतात हें जरी खरें असलें तरी भारतीय लोकांचें अलीकडच्या काळांतील सर्व धार्मिक व तात्त्विक वाङ्मय आकलन करण्याच्या कामीं ह्यांचीच कास धरणें जरूर पडतें व शिवाय सामान्य धर्मशास्त्राच्या दृष्टीनेंहि ह्यांच फार महत्त्व आहे धर्मशास्त्राचें अध्ययन करणाराला स्तोत्रांचा इतिहास जाणण्यास यजुर्वेदसंहिताकडे ज्याप्रमाणें धाव घ्यावी लागते, त्याप्रमाणें त्याला यज्ञयाग व पौरोहित्य यांच्यासबंधींच्या इतिहासाचें ज्ञान करून घेण्यास ब्राह्मण ग्रंथांना अगदीं प्रमाणभूत मानावें लागतें.

ब्राह्मण ह्या शब्दाचा मूळ अर्थ, यज्ञकर्मांमधील एखाद्या मुद्द्यावरील विद्वान् याज्ञिकाचें विवेचन असा आहे, व ह्या शब्दाचा समुदायविषयक अर्थ घेतल्यास, यज्ञकर्मावरील याज्ञिकाच्या अशा चर्चांचा व विवेचनाचा एक संग्रह, असा अर्थ निघतो. कारण, यज्ञकर्माला फारसा पोषक नाहींत अशा जगदुत्पत्तिविषयक गोष्टी व इतर जुनीं कथापुराणें जरी या ग्रंथांतून पुष्कळ सांपडतात, तरी ह्यांत यज्ञयागाशिवाय चर्चेचा दुसरा विषय नाहीं. ह्यांत वाजसनेयि संहितेप्रमाणें मोठमोठाले यज्ञ सांगितले आहेत, त्यांविषयीं निरनिराळे विधी व संस्कार दिले आहेत व निरनिराळ्या यज्ञकर्मांतील सबंध व त्यांतील शस्त्रें व स्तोत्रें या सर्वांचें कधीं अक्षरशः तर कधीं थोडक्यांत निरूपण केलेलें आहे. वरील गोष्टींना विधींची सांकेतिक योजना, त्यांचीं कारणें व तसच त्यांचा स्तोत्रकर्माशीं संबंध हीं जोडण्यांत आलेलीं आहेत. विधिसंस्काराच्या मुद्द्यावर जेथें विद्वान् लोकांत निरनिराळीं मतें आहेत तेथें एका मतास पुष्टि देऊन, इतर मतांचा अनादर करण्यांत आला आहे काहीं ठिकाणीं निरनिराळ्या प्रदेशांना निरनिराळे संस्कार घालून दिले आहेत व काहीं विशिष्ट प्रसंगीं यज्ञसंस्कारांत सुद्धां फेरबदल केलेला आढळतो यज्ञकर्मांत याज्ञिकांना किती दक्षिणा द्यावी हें बरोबर रीतीनें प्रत्येक वेळीं सांगण्याची कधींहि कसूर झालेली दिसत नाहीं त्याचप्रमाणें, यजमानाला अमुक अमुक यज्ञकर्मसंस्कारापासून ह्या जन्मीं किंवा पुढील जन्मीं अमुक अमुक फळ मिळतें हें विस्तृत रीतीनें सांगण्यांत आलें आहे. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे, जर पारमार्थिक ज्ञानाला "शास्त्र" असें म्हणतां येईल तर ह्या ब्राह्मणग्रंथांचें "यज्ञशास्त्रग्रंथ" असें आपणांला सार्थ नामाभिधान करतां येईल.

* Essays by Max Muller p. 105.

पूर्वी ह्या ब्राह्मणग्रंथासारखे पुष्कळ ग्रंथ असावेत, कारण उपलब्ध असलेल्या ब्राह्मणग्रंथांतून अनुपलब्ध ब्राह्मणग्रंथांतील पुष्कळसे उतारे सांपडतात. हे अनुपलब्ध ग्रंथ सोडून दिल्यास राहिलेले ब्राह्मणग्रंथहि कांहीं थोडेथोडके नाहींत. हे सर्व ग्रंथ भारतीय वाङ्मयाच्या महाग्रंथपंक्तींत येऊन बसतात. चार वेद निरनिराळे आहेत हें त्यांच्या संहितांवरून दिसून येतें ह्या प्रत्येक वेदापासून व त्याच्या शाखांपासून निरनिराळे पुष्कळ ब्राह्मणग्रंथ तयार झाले कृष्णयजुर्वेदसंहितेंत मंत्रांखेरीज यज्ञाचा उद्देश व कार्य ह्यासंबंधीं चर्चा व अभिप्राय ह्यांचाहि अंतर्भाव केलेला आहे. यजुर्वेदसंहितेंत जे अशा प्रकारचे ब्राह्मणग्रंथासारखे घटकावयव आहेत, त्यांपासून हें ब्राह्मण वाङ्मय तयार झालें. कृष्णयजुर्वेदांत मंत्रांशीं संबद्ध असलेले यज्ञकर्मविधी व अर्थवाद ह्यांचा जो उपन्यास केलेला आहे त्याचा आधार घेऊन एकामागून एक वैदिक संप्रदायांनीं आपले भिन्न भिन्न ग्रंथ तयार केले, व पुढें पुढें तर असा नियमच ठरल्यासारखा झाला कीं, प्रत्येक वैदिक संप्रदायाला त्याचा स्वतःचा असा एक ब्राह्मण ग्रंथ पाहिजे या गोष्टी लक्ष्यांत घेतल्या असतां, ब्राह्मणग्रंथांची संख्या इतकी मोठी कशी झाली, कांहीं ग्रंथ त्यांतील *विस्तार व विषय त्यांवरून पाहतां ब्राह्मण ह्या नांवाला अपात्र* असतांना व पुष्कळ अर्वाचीन असतांना ब्राह्मणग्रंथ ह्या सदरांखालीं कसे आले हें समजून येतें. "ब्राह्मण" ह्या नांवानीं ओळखले जाणारे पुष्कळसे सामवेदाचे ग्रंथ वरील प्रकारचे आहेत, त्यांना वेदांगें हेंच नांव सार्थ होईल त्याचप्रमाणें अथर्ववेदाचा "गोपथ ब्राह्मण" ग्रंथ हा ग्रंथांत अगदीं अलीकडच्या काळांत जे कांहीं वेदविषयक ग्रंथ निर्माण झाले आहेत त्यांपैकीं एक होय. प्राचीन कालीं अथर्ववेदाचा ब्राह्मणग्रंथ मुळींच नव्हता. पुढें जेव्हां प्रत्येक वेदाचा एखादा तरी ब्राह्मणग्रंथ पाहिजे अशी कल्पना रूढ झाली, तेव्हां ही उणीव भरून काढण्याचा प्रयत्न केला गेला.

आतां, जुन्या ब्राह्मण ग्रंथांत जे अगदीं महत्त्वाचे असे आहेत त्यांपैकीं कांहींची ओळख करून घेऊ —

ऐतरेय ब्राह्मण —हें ऋग्वेदाचें ब्राह्मण आहे. ह्यांत आठ पंचिका व प्रत्येक पंचिकेंत पांच अध्याय, असे एकंदर चाळीस अध्याय आहेत महिदास ऐतरेय हा ह्या ग्रंथाचा कर्ता असावा असें म्हणतात, पण वास्तविक तो फक्त ह्याचा संग्राहक किंवा प्रकाशक होतासें दिसतें. ह्यांत प्राधान्यानें सोमयाग (अग्निष्टोम), अग्निहोत्र व राजसूय यांचें वर्णन आलेलें आहे. शेवटले १० अध्याय पाठीमागून ह्या ब्राह्मणास जोडले आहेत असें मानण्यांत येतें.

कौषीतकी ब्राह्मण —कौषीतकी किंवा शांखायन ब्राह्मण हें ऋग्वेदाचें दुसरें ब्राह्मण होय. यांत तीस अध्याय आहेत. पहिल्या सहा अध्यायांत अग्न्याधान अग्निहोत्र,

दर्शपूर्णमासाच्या इष्टी, ऋतुयाग वगैरेसंबंधी माहिती दिली आहे, व सात ते वीसपर्यंतच्या अध्यायात अगदी ऐतरेय ब्राह्मणातल्यासारखें सोमयागाचें वर्णन दिलें आहे.

पंचविंश किंवा ताण्ड्य (महा) ब्राह्मण.—हा पंचवीस अध्यायाचा एक सामवेदाचा ब्राह्मणग्रंथ आहे. अतिप्राचीन ब्राह्मणांपैकीं हा एक आहे. यात जुन्या महत्त्वाच्या कथा सांपडतात. याच्या १७ व्या अध्यायात मल–यक्ष–स्तोमाचें जें वर्णन आलें तें विशेष महत्त्वाचें आहे. ह्या यज्ञसंस्कारानें हीन, पतित व बहुधा अनार्य जातींच्या लोकाना पावन करून ब्राह्मणवर्णांत घेत असत.

षड्विंश ब्राह्मण.—हें पंचविंश ब्राह्मणाचें पूरक किंवा परिशिष्ट आहे म्हटल्यास चालेल. पंचविंश ब्राह्मणात २५ अध्याय आहेत, तेव्हां हा त्याचा २६ वा अध्यायच आहे असें पाहिजे तर म्हणावें. त्यातील शेवटच्या म्हणजे सहाव्या अध्यायास "अद्भुत ब्राह्मण" म्हणतात त्यात शकुन, अपशकुन, अरिष्ट वगैरेचें वेदांग ग्रंथाप्रमाणें विवेचन आहे.

जैमिनीय ब्राह्मण.—हें सामवेदाचें ब्राह्मण आहे. हें फारसें प्रख्यात नाहीं.

तैत्तिरीय ब्राह्मण.—हा ग्रंथ तैत्तिरीय कृष्णयजुर्वेदाच्या संहितेचा उत्तरभागच म्हणता येईल. कृष्णयजुर्वेदाच्या संहितेंत ब्राह्मण आलेलें आहे. त्यावरून तैत्तिरीय–ब्राह्मणातील भाग तैत्तिरीय संहितेला मागाहून जोडण्यात आला आहे हें उघड होतें. ह्या तैत्तिरीय ब्राह्मणात आलेलें पुरुषमेधाचें वर्णन आपण प्रथम येथेंच पाहतों. अशा प्रकारचा यज्ञ संहितेंत कोठेंहि नाहीं. यज्ञशास्त्राची घटना नवीन आहे अशाबद्दलच्या अनेक पुराव्यांपैकीं हा एक पुरावा आहे.

शतपथ ब्राह्मण.—हा शुक्लयजुर्वेदाचा प्रमुख ब्राह्मणग्रंथ आहे. ह्याचे १०० अध्याय आहेत, म्हणून ह्याला "शतपथ" असें नाव पडलें. सर्व ब्राह्मण ग्रंथात हा फार महत्त्वाचा व प्रसिद्ध असा ग्रंथ आहे वाजसनेयि संहितेप्रमाणें ह्या ब्राह्मणाच्याहि दोन शाखा आहेत, एक कण्वाची व दुसरी माध्यंदिन. माध्यंदिन–शाखीय ब्राह्मणात १०० अध्यायांचीं १४ कांडें आहेत. पहिल्या नऊ कांडात वाजसनेयि संहितेंतील १८ अध्यायात सांगितलेल्या कर्मानुष्ठानावर सविस्तर विवेचन केलेलें आहे. हीं पहिलीं नऊ कांडें शेवटल्या पाच कांडांपेक्षा जुनीं आहेत यात शंका नाहीं. यातील पहिलीं पाच कांडें एकमेकाशीं बरींचशीं संबद्ध आहेत. त्यात वारंवार याज्ञवल्क्याला आचार्य असें संबोधून त्याचें म्हणणें प्रमाणभूत मानलें आहे. चवदाव्या कांडाच्या शेवटीं त्याला अखिल शतपथ ब्राह्मणाचा कर्ता असें म्हटलें आहे. तेंच ६ ते ९ कांडांत याज्ञवल्क्याचें नुसतें नाव सुद्धां दृष्टीस पडत नाहीं, त्याच्या ऐवजी अग्निचयनादि कर्मांसंबधानें शांडिल्य हाच प्रमाणभूत मानून त्याचे आधार दाखविले आहेत. दहाव्या कांडातल्या अग्निरहस्याचा प्रख्यापक तो हाच शांडिल्य. ११ ते १४ हीं कांडें मागील भागाला परिशिष्टासारखीं असून शिवाय त्यात कांहीं अध्याय साधारणतः ब्राह्मण ग्रंथात न येणाऱ्या अशा विषयावर आहेत. उदाहरणार्थ उपनयन हा विषय, यात विद्यार्थ्याला धार्मिक प्रथाचे गुरुजवळ अध्ययन करावयाचें असतें (११,५,४), स्वाध्याय, हा ब्रह्मदेवाप्रीत्यर्थ यज्ञ म्हणून मानला आहे (११,५,६–८), उत्तरक्रिया व समाधि बांधणें (१३,८). १३ व्या कांडात अश्वमेध, पुरुषमेध व सर्वमेध हे विषय आहेत व १४ व्यात प्रवर्ग्यसंस्कार आहे ह्या विस्तृत ग्रंथाचा शेवट जुन्या पण महत्त्वाच्या बृहदारण्यक उपनिषदामध्यें झाला आहे.

निरनिराळ्या वेदाच्या ब्राह्मणातील फरक असा माडता येतो कीं, ऋग्वेदाच्या ब्राह्मणात एकंदर यज्ञविधीचें विवेचन करिताना, होत्यानं म्हणजे ऋग्वेदाच्या ऋचा म्हणणारानें जो विधि करावयाचा त्याचें समग्र वर्णन दिलें आहे, सामवेदाच्या ब्राह्मणात उद्गात्याची म्हणजे सामवेदगायकाचीं जीं कर्तव्यकर्में आहेत तीं तपशीलवार दिलीं आहेत, आणि यजुर्वेदाच्या ब्राह्मणात अध्वर्यूनं जीं जीं यज्ञसंबंधी कामें करावयाचीं असतात त्याविषयीं सांगत माहिती सांगितली आहे त्यातील महत्त्वाच्या मुद्द्याविषयीं पाहता सर्व ब्राह्मणें जवळजवळ सारखींच आहेत असें म्हटल्यास चालेल. त्याच्यांतील मुद्द्याचा विषय बहुधा एकच असतो व म्हणून सर्व एकाच साच्यातले आहेत हें वाङ्मय निर्माण होऊन त्याचा विस्तार होण्याला बरींच शतकें लागलीं असावीत. हा दीर्घ काळ लक्षात घेता वरील सादृश्य विशेष चित्त वेधक होतें. ५०।६० आचार्यांच्या वंशावळीवर* जर आपला विश्वास असेल तर मग सदरील काल १००० वर्षांच्या पलीकडे आहे असें म्हणता येईल.

---

* "वंश ब्राह्मण" म्हणून सामवेदाला जोडून एक ब्राह्मण ग्रंथ आहे त्यांत ४३ आचार्यांची एक वंशावळी आहे. शेवटचा आचार्य जो कश्यप त्याला अग्निदेवापासून ही वंशावळी मिळाली असें सांगतात. शतपथब्राह्मणामध्यें चार निरनिराळे वंशवृक्ष दिले आहेत त्या ग्रंथाच्या शेवटीं दिलेल्या एका वंशवृक्षाच्या प्रारंभीं असें वाक्य आहे कीं, "हें ब्राह्मण आम्हाला भारद्वाजी पुत्रापासून प्राप्त झालें आहे, भारद्वाजी पुत्राला वात्सिमाण्डवीपुत्रापासून " ४०.४० आचार्यांच्या मातृमात नावाचीं यादी त्यापुढें आलेली आहे. या यादीतील ४५ वा याज्ञवल्क्य आहे उपनिषदात ज्याचा उल्लेख आलेला आहे तो उद्दालक ऋषि याचा गुरु असें येथ सांगितलें आहे. शेवटचा (५५ वा) मानव आचार्य जो कश्यपनैध्रुवि त्याला प्रत्यक्ष वाग्देवीनें हें ब्राह्मण शिकविलें. वाग्देवीला तिचा पिता जो अंभृण त्याजपासून व अंभृणाला आदित्यापासून या ब्राह्मणाचा उपदेश झाला.

या वंशावळींचा हेतु यज्ञाचा उगम, ब्रह्मन्, प्रजापति किंवा आदित्य अशासारख्या देवतापासून झालेला आहे हे दाखविण्याचा असतो. असें जरी आहे तरी त्यातील पुष्कळ नावें खरोखरी अस्तित्वात असलेल्या घराण्यातल्या नावांशी जुळतात, तेव्हा तीं सर्व काल्पनिक आहेत असें म्हणणें वाजवी होणार नाहीं या सर्व आचार्यांच्या वंशावळी सोडून दिल्या तरी ब्राह्मणग्रंथांतून ज्याना प्रमाणभूत मानलें आहे अशा पुष्कळ आचार्यांचीं नावें कायम राहतात. ब्राह्मणसंग्राहक यज्ञशाखांचा उत्पत्तिकाल भूतकालाच्या पोटात फार खोल आहे असें जे मानतात ते खरें असलें पाहिजे. यज्ञशास्त्राच्या विकासाला पुष्कळ शतकांची आवश्यकता होती. ब्राह्मणवाङ्मयाच्या विस्तारास लागलेली हीं शतकें कोणचीं असा जर प्रश्न आला तर संहिताच्या कालाप्रमाणे या ठिकाणींहि निश्चित काल सागता येणार नाहीं यासंबंधात निश्चित गोष्टी आहेत त्या ह्या कीं, ऋग्वेदमंत्ररचना ब्राह्मणवाङ्मयाच्या फार पूर्वींच पुरी झाली होती व सूक्तकाव्य हे स्तोत्र आणि यज्ञ यांचे मिळून एक निराळें "शास्त्र" बनविण्यास सुरुवात झाल्याच्या वेळचें आहे त्याचप्रमाणे हेंहि बहुधा निश्चित आहे कीं, अथर्ववेदांतील बहुतेक अभिचारमंत्र व विधी हे ब्राह्मणविधानाच्या फार पूर्वींचे आहेत असें दिसतें कीं, अथर्ववेदसंहिता आणि यज्ञविषयक संहिता (म्हणजे यजुर्वेद व सामवेद) यांचा शेवटचा संग्रह व ब्राह्मणवाङ्मयाचा प्रारंभींचा संग्रह बहुधा समकालीन असावेत, म्हणजे या संहितांचा अगदीं शेवटचा शेवटचा भाग व ब्राह्मणाचा अगदीं पहिला भाग, हे दोन्ही एकाच काळीं रचले असावेत. एका बाजूला यजुर्वेद, सामवेद व अथर्ववेद यांच्या संहिता व दुसऱ्या बाजूला ब्राह्मणें घेऊन, *या दोहोंतील देशविभाग व लोकस्थिति यांचें ज्ञान* करून देणाऱ्या गोष्टींची ऋग्वेदातील तशाच जातींच्या गोष्टींशीं तुलना करून पाहिल्यास हेच सिद्ध होतें. ऋग्वेदकालात आर्यलोक सिंधुनदीच्या आसपासच्या प्रदेशात वास्तव्य करीत होते, पण अथर्ववेदकाळात ते पूर्वेकडे गंगा व यमुना या नद्यांकाठच्या प्रदेशापर्यंत आले होते असें दिसतें. ब्राह्मणें व यजुर्वेदसंहिता ह्यातून उल्लेखिलेला प्रदेश हा कुरूंचा व पांचाळांचा प्रदेश होय. महाभारतात वर्णन केलेल्या किंबहुना महाभारतरचनेस स्फूर्तिदायक झालेल्या मोठमोठ्या लढाया ह्या कुरु व पांचाळ ह्या दोन वंशात झालेल्या घनघोर लढाया होत. कुरुक्षेत्राच्या पवित्र भूमींत स्वत. देव यज्ञयाग करीत असत असें मानण्यात येतें. कौरवांचे राज्य जे कुरुक्षेत्र तें गंगायमुना यांच्या पश्चिमेकडील भागात सरस्वती व दृषद्वती या दोन लहान नद्यांमधील प्रदेशात वसलें होतें व शेजारचें पांचाळांचें राज्य गंगा व यमुना या नद्यांमधील प्रदेशात वायव्येकडून आग्नेयीकडे पसरलें होतें. हिंदुस्थानातील हा विशिष्ट प्रदेश *ज्याला गंगा व यमुना यामधील "दुआब"* म्हणता येईल व जो दिल्लीपासून मथुरेपर्यंत पसरला आहे तो अजून देखील "ब्रह्मावर्त" (ब्राह्मणभूमि) या नावानें प्रसिद्ध आहे. ब्राह्मणधर्मशास्त्राप्रमाणें येथील चालीरीती सर्व हिंदुस्थानदेशभर पाळण्यात याव्या असें आहे. यजुर्वेदसंहितांचें व ब्राह्मणांचें उगमस्थान म्हणूनच हें स्थान पूज्य व प्रसिद्ध आहे असें नव्हे, तर हें सर्व ब्राह्मण संस्कृतीचें माहेरघर आहे ब्राह्मण संस्कृति येथूनच सर्व देशभर पसरली.

ऋग्वेदकालानंतर धार्मिक व सामाजिक स्थित्यंतरें बरींच झालीं *अथर्ववेदातल्याप्रमाणेंच यजुर्वेदसंहिता व ब्राह्मणें* त्यातून देखील ऋग्वेदातील देव सापडतात, पण त्यांचें सामर्थ्य कमी झालेलें दिसून येतें. त्यांच्या वाट्याला जें कांहीं *सामर्थ्य येतें तें यज्ञापासून. ह्याच्या उलट, विष्णु, रुद्र, शिव* ह्यासारखे ऋग्वेदातील गौण देव यज्ञविषयक संहिता व ब्राह्मणें ह्यातून प्रामुख्यान भाग घेतात. या ग्रंथात प्रजापति हा *श्रेष्ठ देव म्हणून मानण्यात आला. देव व त्याचप्रमाणें असुर* या सर्वांचा तो पिता होय असुर हा शब्द—अवेस्तात ह्याला समानार्थी "अहुर" असा शब्द आहे—ऋग्वेदात देव ह्या अर्थी असून, तो वारवार वरुण देवाला उद्देशून योजला आहे. पण पुढें त्याला "दानव" असा अर्थ आला ब्राह्मणात वारंवार देव व असुर ह्यांच्यात लढाई जुंपत असल्याचें सांगितलें आहे. पण ह्या लढाया ऋग्वेदातील इंद्र व वृत्र यांच्या लढाईप्रमाणें घनघोर नसत. देव व असुर एकमेकांवर चढाई करण्याकरिता यज्ञाची कास धरीत. ब्राह्मणात असें सांगितलें आहे कीं, देवाना सुद्धा आपल्या कार्यसिद्धीकरिता यज्ञ करावे लागतात. ब्राह्मणग्रंथातून यज्ञाला जितकें महत्त्व दिलें आहे तितकें दुसऱ्या कशालाहि दिलेलें नाहीं. या ठिकाणीं यज्ञ हा इष्टसिद्धीचें साधन या दृष्टीनेंच केवळ *वर्णिलेला* नसून हा स्वत:च आपल्या ठिकाणीं एक साध्य म्हणून किंबहुना उच्चतम जीवितसाध्य म्हणून मानलेला आहे. यज्ञ ही एक सर्वांना भारी अशी शक्ति आहे, इतकेंच नव्हे तर ही सृष्टीची उत्पादक शक्ति आहे, व म्हणून सृष्ट्युत्पादक प्रजापति हा यज्ञतुल्य आहे किंवा यज्ञ हा प्रजापतितुल्य आहे, कसेंहि म्हटल्यास वावगें होणार नाहीं. "प्रजापति हा यज्ञ आहे" हें वाक्य ब्राह्मणामध्यें पुष्कळ ठिकाणीं आढळून येतें. "यज्ञ हा सर्व वस्तूंचा व सर्व देवांचा आत्मा आहे" "सर्वं वा एषोऽभि दीक्षते । यो दीक्षते यज्ञं ह्यभिदीक्षते यज्ञं ह्येवेद सर्वं मनु तं यज्ञं सम्भूत्य यमिममभिदीक्षते सर्वमिदं विसृजते ॥"

यज्ञाशीं संबंध येत असलेली प्रत्येक गोष्ट किंवा वस्तु सारखीच महत्त्वाची व मंत्रप्रभावाची असते; मंत्र व विधी, ऋचा व त्यांचे छंद, गीतें व त्यांचे स्वर, या गोष्टी व यज्ञपात्रें हीं सर्वं सारख्याच दर्जाचीं व महत्त्वाचीं आहेत. प्रत्येक यज्ञकर्म फार फार विस्तारानें सांगितलें आहे. क्षुल्लक बाबीला सुद्धां

फार महत्त्व देण्यात आलें आहे एखादें कर्म उजव्या अंगाला करावें कीं डाव्या, यज्ञभूमीवर एखादें गार्ड मांडावयाचें झालें तर तें या जागीं मांडावें कीं त्या जागीं, दर्भाचें टोंक उत्तरेला करावें कीं ईशान्येला, होत्यानें अग्नीच्या पुढून पदन्यास करावा कीं मागून, त्यानें तोंड कोणच्या दिशेला करावें, यज्ञाच्या अन्नाचे किती भाग पाडावेत, अग्नींत तूप टाकावयाचें तें त्याच्या उत्तरार्धांत कीं दक्षिणार्धांत किंवा मधोमध, कोणत्या वेळीं मंत्राचा पुनः पुनः उच्चार करावयाचा, कोणत्या वेळीं कोणतें स्तोत्र म्हणावयाचें ह्या सर्व गोष्टींचा एकामागून एक अशा असंख्य यज्ञाचार्यांनीं विस्तृतपणें विचार केलेला दिसतो व ब्राह्मणांत यासंबधानें फारच शोधक बुद्धीनें निरूपण केलें आहे याजकाचें बरेंवाईट सर्व ह्या गोष्टींविषयींच्या त्याच्या ज्ञानावर अवलंबून असतें याविषयीं शतपथ ब्राह्मणांत खालीलप्रमाणें म्हटलें आहे —

"होय. हीं यज्ञांतील अरण्यें व ओसाड जागा आहेत यांतून पलीकडे जाण्यास शेंकडों दिवस गाडींत बसून जावें लागतें. जे या अरण्यांत काहीं माहिती नसताना प्रवेश करितात त्यांची, अरण्यात फिरणाऱ्या मूर्ख मनुष्याची क्षुधा व तृषा लागल्यामुळें किंवा दुष्ट व राक्षस पाठीस लागल्यामुळें जशी अवस्था होते तशी अवस्था होते परंतु जे ज्ञाते आहेत ते एका नदीच्या प्रवाहापासून दुसऱ्या नदीच्या प्रवाहाकडे किंवा एका सुरक्षित जागेपासून दुसऱ्या सुरक्षित स्थळाकडे जावें त्याप्रमाणें एका देवतेपासून दुसऱ्या देवतेकडे जातात व यामुळें मोक्ष व स्वर्ग मिळवितात"*

यज्ञविद्यारूपी अरण्यांतून मार्गदर्शक होणारे "ज्ञाते" लोक म्हणजे याज्ञिकच, तेव्हां याज्ञिक ब्राह्मणवर्णाचा अधिकार त्या वेळीं अमर्यादित असल्यास नवल नाहीं ब्राह्मणवर्ण असें ज म्हटलें तें सुद्धांच नाहीं, कारण ब्राह्मणांतून व त्याचप्रमाणें अथर्ववेदाच्या काहीं सूक्तांतून अशा तऱ्हेचा वर्ण आढळतो त्या वेळीं वर्णाश्रमधर्मपद्धति अस्तित्वांत होती "ब्राह्मण हे प्रत्यक्ष देवच आहेत" असें वारंवार म्हटलेलें पाहण्यांत येतें शतपथब्राह्मणांत तर असें सांगितलें आहे कीं,

द्वया वै देवा देवाः । अहैव देवा अथ ये ब्राह्मणाः शुश्रुवांसोऽनूचानास्ते मनुष्यदेवास्तेषां द्वेधा विभक्त एव यज्ञ आहुतय एव देवानां दक्षिणा मनुष्यदेवानां ब्राह्मणानां शुश्रुवुषामनूचानानामाहुतिभिरेव देवान् प्रीणाति दक्षिणाभिर्मनुष्यदेवान् ब्राह्मणाञ्छुश्रुवुषोऽनूचानांस्तऽएनमुभये देवाः प्रीताः सुधायां दधति ॥ शतपथ ब्रा २ २ २,६

देव दोन तऱ्हेचे आहेत पहिले देव म्हणजे स्वर्गांतले देव विद्वान् व अध्ययन करणारे जे ब्राह्मण ते मनुष्यांतले देव यांच्यामध्ये यज्ञाची पुढील दोन तऱ्हेनें वाटणी केली आहे देवांना आहुति देण्यांत येते, व विद्वान् आणि अध्ययन करणाऱ्या ब्राह्मणांना दक्षिणा देण्यांत येते यजमान (यज्ञ करणारा) देवांना आहुती देऊन संतुष्ट करतो व विद्वान् व अध्ययन करणाऱ्या ब्राह्मणांना दक्षिणा देऊन संतुष्ट करतो ह्या योगानें हे उभय तऱ्हेचे देव त्याला स्वर्गलोकांत आनंदाप्रत नेतात

ब्राह्मणग्रंथांतून ब्राह्मणांचीं चार कर्तव्यें सांगितलीं आहेत तीं ब्राह्मणपरंपरा चालविणें, शील राखणें, (ज्ञान मिळवून) कीर्ति संपादन करणें व "लोकांना पक्वदशेला आणणें" (यज्ञ करून लोकांना परलोकास पात्र करून ठेवणें) हीं होत त्याचप्रमाणें, "परिपक्व" झालेल्या लोकांनीं ब्राह्मणांशीं कसें वागावें ह्याबद्दल चार नियम केले आहेत अशा लोकांनीं ब्राह्मणांना मान द्यावा, पारितोषिकें द्यावींत, त्यांच्यावर जुलूम करूं नये व त्यांना ठार मारूं नये राजानें केव्हांहि ब्राह्मणाच्या संपत्तीला शिवतां कामा नये राजानें आपलें सर्व राज्य व राज्यांत जें काहीं असेल तें जरी यज्ञदक्षिणा म्हणून ऋत्विजांना देऊन टाकलें तरी ब्राह्मणाची संपत्ति त्या दानांत येऊं शकत नाहीं आतां राजाला ब्राह्मणावर जुलूम करतां येईल, पण त्यानें तसें केल्यास त्याचें कल्याण होणार नाहीं राज्याभिषेकाच्या वेळीं उपाध्याय खालील अर्थाचे मंत्र म्हणतो "लोकहो ! हा मनुष्य तुमचा राजा आहे, आम्हा ब्राह्मणांचा राजा सोम आहे" ह्यावर शतपथ ब्राह्मणांत अशी टीका आहे "या विधीच्या योगानें उपाध्याय सर्व राष्ट्राला राजाचें भक्ष्य करून सोडतो, तो फक्त ब्राह्मणांना वगळतो, म्हणून राजानें ब्राह्मणाला आपलें भक्ष्य करूं नये, कारण तो त्याचा राजा नसून सोम हा त्याचा राजा आहे*" फक्त ब्राह्मणाचा खून हाच खरा खून ब्राह्मण व अब्राह्मण यांच्या भांडणांत न्यायाधीशानें ब्राह्मणाच्या बतीनेंच नेहमीं निकाल दिला पाहिजे, कारण ब्राह्मणाला कधीं विरोध करतां कामा नये † मृत मनुष्याच्या क्रियेच्या वेळीं लागणारा अश्मा व मृत्तिकापात्रें, अग्निहोत्राकरितां पाळलेली गाय नाठाळ किंवा रोगी असेल तर ती, अशासारख्या इतरांना देण्याला निषिद्ध मानलेल्या गोष्टी, ब्राह्मणांना देऊन टाकाव्या असें आहे, विशेषतः यज्ञांत उरलेलें अन्न व इतर पदार्थ ब्राह्मणाखेरीज इतरांना निषिद्ध आहेत, ब्राह्मणानें मात्र त्याचा यथेच्छ उपभोग घ्यावा, कारण "ब्राह्मणाचें पोट कशानेंहि दुखत नाहीं किंवा बिघडत नाहीं"‡

* शतपथ ब्रा १२ २ ३,१२. † तैत्तिरीय सं १.७ ३,१.

* शतपथ ११ ५ ७,१, १३ ५,२४, १३ १ ५,४, ५ ४ २,३ † शतप० १२ ३ ५,२ तैत्तिरीय सं. २ ५ ११,९ ‡ तैत्तिरीय स २.६.८,७.

याप्रमाणें शेवटीं असा सिद्धांत निघतो कीं, ब्राह्मण हा स्वर्गातल्या देवाच्या तोडीचा मृत्युलोकींचा कोणी देव आहे असें नसून, त्यानें स्वतःच आपणाला देवकोटींत घालून टाकलें आहे. शतपथब्राह्मणात तर म्हटलें आहे कीं,* 'ब्राह्मण हा एका ऋषीचा वंशज असून त्याच्या ठिकाणी सर्व देव एकाकार झाले आहेत.' ब्राह्मणग्रंथाच्या प्रारंभीं दिसून येणारें अशा प्रकारचें ब्राह्मणवर्गाचें धार्ष्ट्य व त्याचा अहंकार हें केवळ संस्कृतीच्या इतिहासातलें ब्राह्मणी औद्धत्याचें एक मजेदार उदाहरण नसून, सबंध भारतीय प्राचीन कालात दिसून येणाऱ्या, किंबहुना अतिप्राचीन आर्य लोकाच्या मनोभूमींत चांगल्या रुजलेल्या अशा भावनाचें† हें एक बाह्यचिह्न आहे असें म्हणता येईल. उदाहरणार्थ, एकीकडे एक हिब्रू कवि असें म्हणतो कीं, "हा मनुष्य मनुष्य तरी कोण, कीं ज्याविषयीं तूं नेहमीं सावधान असतोस व हा पावन मनुष्य तरी कोण कीं तूं ज्यास नेहमीं इच्छितोस" तर दुसरीकडे एक ग्रीक कवि असें लिहितो कीं, "जगांत सामर्थ्यवान् अशा पुष्कळ गोष्टी आहेत पण त्या सर्वांत जास्त सामर्थ्यवान् असा मनुष्यच". एक जर्मन कवि, ज्यानें फॉस्ट म्हणून एक अति बलवान् मनुष्य कल्पून त्याला भूतलोकाच्या द्वारावर जोरानें लत्ताप्रहार करावयास लावलें आहे तो 'प्रॉमेथियस' या काव्यांत, प्रॉमेथियसच्या तोंडीं असे शब्द घालतो.—

"देवानों ! ह्या पृथ्वीवर तुमच्यासारखे दीनवाणे व कंगाल कोणीहि नसतील !"

ब्राह्मणग्रंथातून असें आढळून येतें कीं, यज्ञप्रभावामुळें याज्ञिकाला देवाच्याहि वरचा दर्जा प्राप्त होतो. महाकाव्यातून तर असें वाचण्यात येतें कीं, उग्र तप आचरिल्यानें तपस्व्याचा एवढा मोठा बडेजाव वाढतो कीं, देवाना आपली गादी कायम राहते कीं नाहीं अशाविषयीं संदेह उत्पन्न होतो. बौद्धधर्मांत तर सर्व देव व त्याचा राजा इंद्र ह्याचें महत्त्व अगदीं कमी करून टाकण्यात आलें आहे इतर मर्त्यांपेक्षा ह्याच्यात अधिक काहीं असेल तर ती त्यांची वन्यापैकीं राहणी व तीसुद्धा ते बुद्धभक्त आहेत तोंपर्यंतच. त्याच्यावर फक्त बुद्धदेवच आहे असें नाहीं तर, जगाला तुच्छ मानून व सर्व प्राण्याच्या ठायीं प्रेमबुद्धि ठेवून जो अर्हत् म्हणजे साधु बनला आहे असा प्रत्येकजण बुद्धदेवाप्रमाणेंच या देवाच्या वर असतो

यावरून असें दिसून येतें कीं, बौद्धधर्माचा उगम ज्या मोठ्या धार्मिक चळवळीपासून झाला आहे, तिचें बीज या ब्राह्मणग्रंथातून अगोदरच रुजलेलें होतें. जुनीं अस्सल ब्राह्मणें हीं बौद्धकालापूर्वींचीं आहेत याविषयीं शंका नाहीं. ब्राह्मणग्रंथात बौद्धधर्माचा मागमूसहि लागत नाहीं,* पण बौद्धग्रंथातून ब्राह्मणवाङ्मयाचा उल्लेख केलेला आढळतो. यावरून आपल्याला असें सप्रमाण म्हणता येईल कीं, हीं ब्राह्मणें व यज्ञविषयक संहिता ज्या शतकात तयार झाल्या, त्या शतकाचा काल ऋग्वेदसंहिता व स्तोत्रप्रबंध हीं पुरीं झाल्यानंतरचा व बौद्धधर्म प्रचारात येण्यापूर्वींचा आहे.

ब्राह्मणग्रंथातून कोणकोणत्या विषयाचें प्रतिपादन केलें आहे याची कल्पना येण्याकरिता, त्यातील काहीं थोडीं उदाहरणें घेणें बरें. ब्राह्मणातील विषयाचे दोन मुख्य वर्ग करण्यात येतात, एक विधि व दुसरा अर्थवाद. विधि म्हणजे "नियम, निर्देश" व अर्थवाद म्हणजे "अर्थासंबंधीं विवेचन". आरंभीं ब्राह्मणात एक एक विधि कसा करावयाचा याविषयीं नियम घालून दिले आहेत व नंतर यज्ञकर्म व मंत्र यातील हेतु, अर्थ याचें विवेचन व निरूपण त्यापुढें जोडलें आहे. उदाहरणार्थ शतपथब्राह्मणात सुरुवातीलाच, यजमानानें दर्शपूर्णमासेष्टीच्या आदल्या दिवशीं जें व्रत करावयाचें असतें त्याचे विधी सांगितले आहेत ते असे —

व्रतमुपैष्यन् । अन्तरेणाहवनीयञ्च गार्हपत्यञ्च प्राङ्तिष्ठन्नपऽउपस्पृशति तद्यदपऽउपस्पृशत्यमेध्यो वै पुरुषोयदनृतं वदति तेन पूतिरन्तरतो मेध्या वाऽआपो मेध्यो भूत्वा व्रतमुपायानीति पवित्रं वाऽआपः पवित्रपूतो व्रतमुपायानीति तस्माद् वा अपऽउपस्पृशति ॥ १ ॥ श० १.१,१.

"व्रत करणारा मनुष्य पूर्वाभिमुख होऊन आहवनीय व गार्हपत्य ह्या अग्नींच्या मध्यें उभा राहून पाण्यामध्यें आपले हात बुडवितो. त्याचें कारण असें कीं मनुष्य खोटें बोलतो म्हणून अपवित्र आहे आणि अपवित्र आहे म्हणून तो अंत शुद्धि करतो, पाणी हें यज्ञाला योग्य (पवित्र) आहे. यजमान असा विचार करतो कीं, "मी यज्ञाला योग्य (पवित्र) झालों म्हणजे व्रत करीन. पाणी हें एक शुद्ध करण्याचें साधन आहे. ह्या साधनानें शुद्ध होऊन व्रत करीन. आणि म्हणून तो पाण्याला स्पर्श करतो "

ह्या साध्या विधिनिर्देशाला काहीं बाबतींत निरनिराळ्या आचार्यांची टीका जोडली आहे. काहीं वादग्रस्त प्रश्नाचा या टीकेंत ऊहापोह केलेला आहे. उदाहरणार्थ, हें विशिष्ट व्रत आचरताना यजमानानें उपवास करावा कीं नाहीं ह्याविषयीं वाद उत्पन्न झाला आहे, तो असाः

* शत. ब्रा. १२.४.४,६.

† अविद्वांश्चैव विद्वांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् । मनु. ९.३१७
+ + + + +
सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् । मनु. ९.३१९

* वाजसनेयी–संहितेंत (अ. ३०) पुरुषमेधाच्या यादींत मठवासी, परिव्राजिका किंवा बुद्धभिक्षु यापैकीं कोणाचाहि उल्लेख नाहीं, हें लक्षात ठेवण्यासारखें आहे. ही यादी जुन्या ब्राह्मणाच्या मागाहूनच्या काळातली आहे.

अथातोऽशनानशनस्यैव । तदु हाषाढः सावयसोऽनशनमेव व्रतं मेने मनो ह वै देवा मनुष्यस्याजानन्ति तऽएनमेतद्व्रतमुपयन्तं विदुः प्रातर्नो यक्ष्यतऽइति तेऽस्य विश्वे देवा गृहानागच्छन्ति तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति सऽउपवसथः ॥ ७ ॥

तन्न्वेवानवक्लृप्तम् । यो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयादथ किमु यो देवेष्वनश्नत्सु पूर्वोऽश्नीयात् तस्मादु नैवाश्नीयात् ॥ ८ ॥

तदु होवाच याज्ञवल्क्यः । यदि नाश्नाति पितृदेवत्यो भवति यद्युऽअश्नाति देवानत्यश्नातीति स यदेवाशितमनशितं तदश्नीयादिति यस्य वै हविर्न गृह्णन्ति तदशितमनशितंऽस यदश्नाति तेनापितृदेवत्यो भवति यद्यु तदश्नाति यस्य हविर्न गृह्णन्ति तेनो देवान्नात्यश्नाति ॥ ९ ॥

स वाऽआरण्यमेवाश्नीयात् । या वाऽअरण्याऽओषधयो यद्वा वृक्ष्यं……………॥ शत० ब्रा० १.१.१.

"आता भक्षण व उपवास याचा विचार. आषाढसावयस नामक ऋषीचे भक्षण न करावें हेंच मत आहे असें मत आहे. कारण देवाना मनुष्याचें मन कळतें. जो कोणी हें व्रत आचरितो तो दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आपल्यास आहुती देईल हें देवास माहीत असतें. म्हणून सर्व देव त्याच्या घरीं जातात व त्याच्याच घरीं राहतात (उपवसन्ति). यासाठींच या दिवसास उपवसथ (उपवास) असें म्हणतात.

आता घरीं आलेल्या अतिथीच्या पुढां अगोदर जेवणें जर अगदीं अनुचित आहे, तर प्रत्यक्ष देव आपल्या घरीं आले असता आधीं भक्षण करणें जास्तच अनुचित होईल. म्हणून कांहीं झालें तरी व्रत करणारानें भक्षण करूं नये.

याज्ञवल्क्य ऋषि म्हणतात, जर त्या यजमानानें भक्षण केलें नाहीं तर पितर हेच आपले देव असें समजून त्याची पूजा करणाऱ्या मनुष्यासारखा तो होईल. परंतु जर त्यानें भक्षण केलें तर देवाच्या अगोदर भक्षण केल्याचा आरोप त्याजवर येतो तेव्हां जें खाल्लें असताना, न खाल्ल्यासारखें होतें तेंच भक्षण करावें ज्या जिनसाचा यज्ञाकडे अन्न म्हणून उपयोग करीत नाहींत अशा जिनसा खाल्ल्या असता न खाल्ल्याप्रमाणेंच होतें. अशा भक्षणापासून तो पितृदेवत्य होणार नाहीं व देवानाहि दुखवणार नाहीं कारण ह्याच्यापासून कोणचहि यज्ञिय अन्न तयार होत नाहीं. तेव्हां अरण्यांत उत्पन्न होणारे पदार्थ खावे. कंदमुळेंफळें काहींहि चालेल."

वरील "उपवसथ" शब्दासारख्या व्युत्पत्ती ब्राह्मणांतून पुष्कळ आढळतात. शिवाय, एखादी व्युत्पत्ति जर बरोबर नसली तर तें विशेष फायदेशीर आहे असें मानण्यांत येतें, कारण देवानां जें गूढ असें असेल तेंच आवडतें. उदाहरणार्थ, असें सांगतात कीं, इंद्रदेवाचें नाव "इंध्' म्हणजे चेतवणें, प्रदीप्त करणें या धातूवरून पडलें आहे, इंद्राचें पूर्वीच खरें नाव इंध असें होतें पण पुढें त्याला इंद्र असें संबोधण्यांत आलें; कारण जेवढें प्रच्छन्न असेल तेवढें देवांना प्रिय. त्याचप्रमाणें "उलूखल" म्हणजे उखळ हा शब्द "उरु करोति ।" ह्या वाक्यापासून अपभ्रंशानें झालेला आहे, "उरुकर" या साध्या शब्दापासून "उलूखल" हा गूढव्यंजक शब्द तयार झाला, असें म्हटलें आहे.* या व्युत्पत्तीकरणाप्रमाणें ब्राह्मणांतून यजुर्वेदसंहितापेक्षांहि अधिक खरें समीकरण व संज्ञाकरण केलेलें आढळून येतें, म्हणजे यांत, नाना प्रकारच्या भिन्न गोष्टी एकत्र आणून त्याची सांगड घालून देण्यांत आली आहे. खालील उतारे उदाहरणादाखल दिले आहेत.

अथ तृणैः परिस्तृणाति । द्वन्द्वं पात्राण्युदाहरति शूर्पञ्चाग्निहोत्रहवनीञ्च स्फ्यञ्च कपालानि च शम्याञ्च कृष्णाजिनं चोलूखलमुसले दृषदुपले तद्दश दशाक्षरा वै विराड्विराड् वै यज्ञस्तद्विराजमेवैतद्यज्ञमभिसम्पादयत्यथयद् द्वन्द्वं वै वीर्यं यदा वै द्वौ सम्रभेतेऽथ तद्वीर्यं भवति द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजननं मिथुनमेवैतत्प्रजननं क्रियते ॥

शत० १.१.१,२२.

"तो भूमीवर गवत पसरतो प्रत्येकीं दोन दोन अशीं यज्ञपात्रें आणतो. सूप आणि अग्निहोत्रहवनीय (यज्ञातील एका भाड्याचें नाव), लाकडी सुरी, खापरें, लाकडी दांडा, हरणाचें कातडें, उखळ, मुसळ, पाटा, वरवंटा, एकंदर सर्व मिळून दहा. विराट् हा दहा अक्षराचा छंद आहे, यज्ञसुद्धा विराट् (तेजस्वी) आहे तेजस्वीपणाच्या योगानें यज्ञ विराट्छंदासारखा होतो. तो तीं पात्रें जोडीजोडीनें आणतो, कारण जोडी ही वीर्याची द्योतक आहे जेव्हां दोघेजण एखादें काम हातात घेतात तेव्हां ते वीर्यशाली द्वंद्व म्हणजे मिथुन व प्रजोत्पत्ति तेव्हां हीं पात्रें जोडीनें आणल्यानें मैथुनास व प्रजोत्पत्तीस मदत होते."

पुरुषो वै यज्ञः । पुरुषस्तेन यज्ञो यदेनं पुरुषस्तनुतऽएष वै तायमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते तस्मात्पुरुषो यज्ञः ॥ १ ॥

तस्येयमेव जुहूः । इयमुपभृदात्मैव ध्रुवा तद्वाऽआत्मनऽएवेमानि सर्वाण्यङ्गानि प्रभवन्ति तस्मादु ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ २ ॥

प्राणऽएव स्रुवः । सोऽयं प्राणः सर्वाण्यङ्गान्यनुसञ्चरति तस्मादु स्रुवः सर्वाऽअनु स्रुचः सञ्चरति ॥ ३ ॥

तस्यासावेव द्यौर्जुहूः । अथेदमन्तरिक्षमुपभृदियमेव ध्रुवा तद्वा अस्याऽएवेमे सर्वे लोकाः प्रभवन्ति तस्मादु ध्रुवाया एव सर्वो यज्ञः प्रभवति ॥ ४ ॥

* शत० १.१.२; ७.५.१.२२.

अयमेव स्रुवो योऽयं पवते । सोऽयमिमाम्सर्व्वांल्लोकाना नुपवतेतस्माद् स्रुवः सर्व्वा अनु स्रुचः सञ्चरति ॥ ५ ॥
शत० ब्रा० १.३.२.

"यज्ञ हा पुरुषच होय. कारण पुरुषच (वेदीवर बसून) यज्ञाचीं साधनें पसरतो. ह्या तऱ्हेनें केला जाणारा यज्ञ मनुष्याच्याच आकाराचा होतो. म्हणून यज्ञ हा पुरुष होय.

ह्या यज्ञरूपी पुरुषाचा जुहू उजवा हात व उपभृत् हा डावा हात होय. ध्रुवा हा आत्मा होय. ह्या आत्म्यापासून सर्व अवयव उत्पन्न होतात आणि म्हणून सर्व यज्ञसुद्धा ध्रुवेपासूनच उत्पन्न होतो.

स्रुव (तुपाची पळी) हा प्राण होय. सर्व अवयवामध्यें प्राण सचार करतो. म्हणून स्रुव एका यज्ञाच्या पळीकडून दुसरीकडे सचार करतो.

आकाश हें यज्ञरूपी पुरुषाची जुहू होय. आणि अंतरिक्ष (हवा, वातावरण) हें उपभृत् होय. ही पृथ्वी हीच ध्रुवा होय. सर्व जग हिच्यापासून उत्पन्न झालें. म्हणून ध्रुवेपासूनच सर्व यज्ञाचा उगम होतो

हा स्रुव म्हणजे जो सर्वत्र वाहतो असा वायु होय. हा सर्व लोकामध्यें वाहतो म्हणून स्रुव (तुपाची पळी) एका यज्ञिय पळीकडून दुसरीकडे जातो."

ब्राह्मणातून अनेक वेळां अनेक ठिकाणीं यज्ञाला विष्णु व प्रजापति याच्या जोडीला बसविलें आहे. त्याचप्रमाणें संवत्सरालाहि प्रजापतितुल्य लेखिलें आहे. ह्याशिवाय, वेदी बाधण्याला एक सवत्सर लागतें म्हणून अग्नीला सवत्सर असें कल्पिलें आहे तें निराळेंच. "अग्नि हा सवत्सर आहे, व सवत्सर म्हणजे सर्व ब्रह्मांडें आहेत" व ह्यापुढें लगेच "अग्नि हा प्रजापति आहे व प्रजापति सवत्सर आहे" अशा अर्थाचे श्लोक आहेत. आणखी "प्रजापति तर यज्ञ व सवत्सर आहे, अमावास्या हें त्याचें द्वार आहे व चंद्र ही त्या द्वाराची खिटी आहे"* अशी एक ऋचा आहे.

ह्या ग्रंथात सख्याची साकेतिक योजना प्रमुखत्वानें केलेली दिसून येते. जसें.—

चतुर्भिरादत्ते । तद्ये चतुष्पादाः पशवस्तैरेवैनमेतत् सम्भरत्यथोऽन्नं वै पशवोऽन्नेनैवैनमेतत् सम्भरति त्रिभिरभ्यवहरति तद् सप्तसम्पद्यते सप्तचितिकोऽग्निः सप्तर्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ७ ॥
श. ६.८.२.

"चार ऋचा म्हणून तो थोडीशी राख उचलतो. त्या योगानें तो यजमानाला सर्व चतुष्पाद पशूंचा पुरवठा करतो. पशु अन्न आहेत, म्हणून पशूंचा पुरवठा करण्यात तो अन्नाचा पुरवठा करतो. तीन ऋचा म्हणून ती राख तो आपल्याजवळ आणतो. एकूण सात ऋचा म्हणतो; कारण सात थराची यज्ञवेदी केली असते. सात ऋतू म्हणजे वर्ष आणि वर्ष म्हणजे अग्नि. अग्नीच्या आकाराच्या मोठेपणावर त्याचा मोठेपणा अवलंबून आहे. जेवढा अग्नि मोठा तेवढा तोहि मोठा आहे."

कोठें कोठें अशा प्रकारचें रुक्ष निरूपण थोडें रसभरित झालेलें आहे. ज्या वेळीं ब्राह्मणकालातील सामाजिक परिस्थिति व नैतिक दृष्टि ह्यावर वरील प्रकारचें निरूपण काहीं प्रकाश पाडतें तेव्हा तें किंचित् चित्तवेधक होतें. ह्याला उदाहरण घ्यावयाचें म्हणजे, सोमयागाच्या वेळीं अग्नीला 'पत्नीवत्' म्हणून जो सोम दिला जातो तत्सबंधीं निरूपण. या निरूपणात असें सांगितलें आहे कीं, सदरील अर्पणद्रव्य इतर सोमरसाहून काहीं बाबतींत वेगळें पडतें, व ह्या बाबतींत जें शास्त्रातिक्रमण होतें त्याला कारण स्त्रीजातीचें दौर्बल्य आहे.*

वाजपेय यज्ञात बायकोचें नवऱ्याशीं असणारें नातें वह्वारीनें वर्णिलेलें आहे. त्या ठिकाणीं असा एक विधि असतो कीं, यज्ञस्थाणूला लावलेल्या शिडीवर यजमान बायकोसह चढूं लागतो तेव्हा तो तिला काहीं प्रश्न विचारतो व ती त्याला उत्तर देते.

स रोक्ष्यन् जायामामंत्रयते । जायऽएहि स्वो रोहावेति रोहावेत्याह जाया तद् यज्जायामामन्त्रयतेऽर्द्धो ह वाऽएष आत्मनो यज्जाया तस्माद्यावज्जायां न विन्दते नैव तावत् प्रजायतेऽसर्वो हि तावद्भवत्यथ यदैव जायां विन्दतेऽथ प्रजायते तर्हि हि सर्व्वो भवति सर्व्वं एतां गतिं गच्छानीति तस्माज्जायामामन्त्रयते ॥ शतपथ ब्रा. ५.२.१,१०.

"स्वर्गामध्यें जाताना तो आपल्या बायकोला म्हणतो, 'भार्ये' इकडे ये आपण स्वर्गांत जाऊं या'. त्याची पत्नी 'ठीक आहे चलावें' असें उत्तर देते. वरील प्रश्न विचारण्याचें कारण असें कीं पत्नी हा त्याचा (स्वर्गारोहण करणाराचा) अर्धा भाग आहे. जोंपर्यंत त्याला पत्नी नाहीं तोंपर्यंत, तो प्रजोत्पत्ति करीत नाहीं व पूर्णहि होत नाहीं. जेव्हा तो भार्या सपादन करतो तेव्हा तो प्रजोत्पत्ति करतो व त्यायोगें तो पूर्ण होतो. मी पूर्ण व्यक्ति होऊन स्वर्गारोहण करावें असें त्याला वाटतें म्हणून तो पत्नीला पूर्ववत् प्रश्न विचारतो".

ब्राह्मण सकेतपद्धतींत वेदी ही स्त्री म्हणून मानलें आहे व वेदीच्या प्रतिष्ठापनेसबंधींच्या खालील सूचनावरून, त्या काळीं स्त्री सौंदर्याविषयीं काय कल्पना होती हें चागलें कळून येतेंः—

सा वै पश्चाद्वरीयसी स्यात् । मध्ये सङ्ह्वारिता पुन. पुरस्तादुर्व्यैवमिव हि योषां प्रशंसन्ति पृथुश्रोणिर्विमृष्टान्तराऽसा मध्ये सङ्ग्राह्येति जुष्टामेवैनामेतद्देवेभ्यः करोति ॥

* श० ८.२.३,१७–१८; ११.२.१,१.

* श० ४.४.२,१३.

पश्चाद्भागीं ती बरीच रुंद असावी, मध्यें वक्र असावी आणि पुरोभागीं पुन्हा रुंद असावी. जघनांच्या ठिकाणीं जी पृथु, दोन्ही बाजूंनीं व्याप्त केलेला प्रदेश जिचा बारीक, जिची कटि फारच बारीक, अशा स्त्रीची पुरुष प्रशंसा करतात. अशा तऱ्हेनें ती तयार करून तो देवांना संतुष्ट करतो.

एका ऋतुयागात एक लाजिरवाणा व पशुतुल्य यज्ञविधि सांगितला आहे त्यावरून त्या काळची वैवाहिक नीति कशी होती याबद्दल चांगला उलगडा होतो, तो विधि असा —

'अथ प्रतिप्रस्थाता प्रतिपरैति। स पत्नीमुदानेष्यन् पृच्छति केन चरसीति वरुण्यं वाऽएतत् स्त्री करोति यदन्यस्य सत्यन्येन चरतीत्यथोनेन्मेऽन्तः शल्याजुहवदिति तस्मात् पृच्छति निरुक्तं ह्वाऽएनः कनीयोभवति सत्यꣳ हि भवति तस्मादेव पृच्छति सा यन्न प्रतिजानीत ज्ञातिभ्यो हास्यैतदहितꣳस्यात्॥

शत० ब्रा० २ ५.२,२०.

"नंतर प्रतिप्रस्थाता यजमानाची पत्नी बसली असेल त्या जागेकडे जातो, आणि तिला आणताना विचारतो कीं तूं कोणाबरोबर व्यभिचार करतेस?- कारण एकाशीं लग्न लागलेली स्त्री जर दुसऱ्याबरोबर व्यभिचार करील तर ती वरुणाचा मोठा अपराध करील. असें विचारताना प्रतिप्रस्थात्याचा उद्देश 'मनामध्यें कोणतीहि गोष्ट जाचत असता यज्ञ करणें दोषावह आहे' हें तिला समजावें असा आहे. म्हणून तो असा प्रश्न विचारतो. आपलें पाप कबूल केलें असता कमी होतें कारण मग तें सत्यच होतें. याच कारणास्तव तो तिला विचारतो. जें पाप ती कबूल करणार नाहीं त्याचे परिणाम तिच्या नातेवाईकांस भोगावे लागतील."

ब्राह्मणग्रंथातून नीतीविषयींचा विचार फारच थोड्या ठिकाणीं उल्लेखित केलेला आहे, अशा ठिकाणांपैकीं हें एक होय. एरव्हीं, ह्या ग्रंथाचें धोरण, नीतिअनीतीचा विचारच करावयाचा नाहीं असें दिसतें. अपरंपार धार्मिक गोष्टींची सांगड असल्या नैतिक व्यवहाराशीं जी कधीं कधीं घालण्यात येते त्याचीं फार चांगलीं उदाहरणें ह्या ग्रंथातून जागजागीं आढळून येतात. धार्मिक कृत्यें, यज्ञ व विधी हेच कायते विषय अशा विशाल ग्रंथातून विचारणेकरता घेतलेले असतात, यांत नीतिविषयक गोष्टींना अजीबात फाटा दिलेला दृष्टीस पडतो.* यजमानाच्या भौतिक इच्छा देवांनीं तृप्त कराव्या म्हणूनच केवळ यज्ञकर्में करण्यात येत असें नाहीं तर पुष्कळ वेळा शत्रूचें निर्दलन करण्याकरता म्हणूनहि हे यज्ञ होत. शिवाय ऋत्विजाकरिता अशा तऱ्हेचे मंत्र ह्या ब्राह्मणात आहेत कीं, त्यांना पुरेशी दक्षिणा किंवा दान न मिळाल्यास ज्या यजमानानें त्यांना नेमलें असेल त्याच्या हातूनच त्याचा नाश व्हावा. अशा यजमाननाशाकरिता काहीं फार दगदग पडत नसे; फक्त ठराविक विधि उलटीकडून करावयाचा किंवा ज्या ठिकाणचे मंत्र त्या ठिकाणीं न वापरता दुसरीकडे मुद्दाम चुकीनें वापरावयाचे; एवढें झालें म्हणजे यजमानाचा पुरा नाश झाला.

येथवर भानगडीच्या यज्ञशास्त्राचें विवेचन झालें, ब्राह्मणात असणारे महत्त्वाचे विषय यासंबंधींच आहेत. आपल्या सुदैवानें अर्थवादाच्या एका भागात इतिहास, आख्यानें व पुराणें काहीं विधींची उपयुक्तता दाखविण्याकरिता म्हणून दिलेलीं आहेत. ज्यू लोकांचा तलमुद हा धर्मग्रंथ व आमचीं ब्राह्मणें ह्यांच्यात काहींसें साम्य आहे. तलमुदच्या 'हलचा' (Halecha) या भागातलें पारमार्थिक गोष्टींचें हलाखाव कंटाळवाणें होतें तर त्याच्या "हगदा" या कथापुराणाच्या भागात मनाचें रंजन होतें तसेंच ब्राह्मणात पारमार्थिक तर्कवितर्कांच्या रुक्ष वाळवंटातून आपण मार्ग आक्रमण करीत असताना, मधून मधून जीत ऐतिहासिक किंवा सृष्टिरचनाविषयक गूढ काव्यपुष्पें बहरलीं आहेत अशी ओलवण दृष्टीस पडून आपलें मन प्रफुल्लित होतें.

ऋग्वेदगायकाच्या तोंडीं घातलेली जुनी पुरूरवा व उर्वशी यांची कथा शतपथब्राह्मणात जी दिलेली आहे ती वर वर्णन केलेल्या ओलवणींपैकीं एक होय. उर्वशी अप्सरेचें राजा पुरूरव्यावर कसें प्रेम जडलें, पत्नीपदारूढ होताना तिनें त्याला कशा अटी घातल्या व गंधर्वांनीं राजाला त्यांपैकीं एक अट कशी मोडायला लावली, हें सर्व त्या कथेंत सांगितलें आहे ह्यापुढची कथा थोडक्यात सांगावयाची म्हणजे, राजानें तिची एक अट मोडल्याबरोबर ती त्याला सोडून गेली, तेव्हां पुरूरव्यानें तिची येण्याची पुष्कळ वाट पाहिली, तिच्याबद्दल बराच शोक केला व शोकानें बहकून जाऊन सबंध कुरुक्षेत्रभर भटकला भटकता तो पद्मसरोवरावर आला. त्या सरोवरात हंसाचीं रूपें घेऊन अप्सरा क्रीडा करीत होत्या. त्यांच्यात उर्वशीहि होती. ह्या वेळीं त्या दोघांचें जें भाषण झालें तें ऋग्वेदाच्या आख्यानऋचातून दिलेलें आपणास पूर्वीच माहीत झालेलें आहे, तें असें: तिच्या हृदयांत त्याच्याविषयीं दया उत्पन्न

* 'या प्रवचनेंत नीतिविषय असा मुळींच सापडत नाहीं. ईश्वर व मनुष्य यांचा परस्परसंबंध जोडून देणारें यज्ञकर्म म्हणजे केवळ एक यांत्रिक कर्म होऊन बसलें होतें. तें मनुष्याच्या अंत:प्रभावास चलन देण्याकरिता असे. आचार्यांच्या मंत्रप्रयोगानें सृष्टीच्या हृदयात दडून बसलेला हा अंत:प्रभाव बाहेर पडे ·· ब्राह्मणातल्या अध्यात्मज्ञानापेक्षां दुसरें काहीं अधिक अडाणी व पशुतुल्य असेल अशी कल्पनाहि करणें कठिण आहे, त्यांतील विचार–पुढें हे आचारांत आल्यावर सुसंस्कृत व नैतिक बनले ही गोष्ट निराळी–पाहून तेव्हांच्या लोकांच्या अडाणी वर्त्तनाविषयीं आश्चर्य वाटल्यावांचून राहत नाहीं.' असें एक पाश्चात्त्य ग्रंथकार म्हणतो.

होऊन ती म्हणाली: 'आजपासून बरोबर एक वर्षानें तुम्ही (येथें) या, मग तुम्हाला एक रात्रपर्यंत मजजवळ राहता येईल. तोंपर्यंत माझ्या गर्भांत असलेला तुमचा मुलगा जन्म पावेल.' एक वर्ष लोटल्यावर पहिल्या रात्रीं राजा तेथें येऊन पाहतो तों तेथें एक सुवर्णमंदिर उभें. "येथें आत शिरा" एवढच सर्वांनी (?) त्याला सांगितलें. नंतर त्यांनी उर्वशीला त्याच्याकडे धाडून दिलें पण ती म्हणाली 'उद्या गंधर्व कृपाळू होऊन तुम्हाला एक वर मागायला सांगतील, तेव्हा काय वर मागावयाचा तें ठरवा!' 'तूच माझ्याकरिता ठरीव' असें राजानें उत्तर केलें. 'मला तुमच्यासारखें व्हावेंसें वाटतें असें तुम्ही म्हणा!' असें उर्वशीनें सुचविलें. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं गंधर्वांनीं त्याला 'काय इच्छा आहे म्हणून विचारलें. तो म्हणाला 'मला तुमच्यासारखें व्हावेंसें वाटतें'. नंतर, ज्याच्या योगानें मनुष्य गंधर्वरूप होतो असा एक विशिष्ट प्रकारचा अग्नियाग गंधर्वांनीं त्याला पढविला.

याच ब्राह्मणामध्यें एक जलप्रलयाची कथा आहे. ती एका सेमिटिक भाषेतील कथेसारखी दिसते —

"हल्लीं ज्याप्रमाणें कोणी आपल्याला हात धुण्याकरिता पाणी आणून देतात त्याप्रमाणें सकाळीं ते मनूकडे पाणी घेऊन आले. तो हात धूत असताना त्याच्या हातात एक मासा आला व तो मनूला म्हणाला. 'मला जीवदान द्या म्हणजे मीहि तुमचें रक्षण करीन.' 'तूं कशापासून माझें रक्षण करणार?' असें विचारलें असता 'एक मोठा जलप्रलय होऊन, तो सर्व प्राण्यांना घेऊन जाईल, तेव्हा त्यापासून मी तुम्हाला वाचवीन' असें माशानें उत्तर केलें. "मी तुला कोणच्या प्रकारानें जीवदान देऊं?" असें मनूनें विचारिलें असता तो मासा म्हणाला. 'आम्ही जोंपर्यंत लहान असतों तोंपर्यंत आम्हाला मृत्यूचें फार भय असतें, कारण एक मासा दुसऱ्याला गट्ट करतो तेव्हा प्रथम तूं मला एका भाड्यात ठेव व मी त्यात मावेनासा झाल्यावर एक खड्डा खणून मला त्यात ठेव व जेव्हा त्यातहि माझा समावेश होईनासा होईल तेव्हा तूं मला समुद्रात सोड, म्हणजे मग मला मृत्यूचं भय राहणार नाहीं.' माशानें सांगितल्याप्रमाणें मनु त्याचें संगोपन करूं लागला. तो लवकरच झष मासा म्हणजे सर्वांत जास्त वाढीचा मासा झाला. नंतर तो मनूला म्हणाला 'अमुक अमुक वर्षी जलप्रलय होईल, म्हणून तूं एक नाव तयार कर व माझी वाट पाहत राहा. जेव्हा जलप्रलय होईल तेव्हा नावेंत चढ व पुढें मी तुझें रक्षण करीन.' त्यानें सांगितल्याप्रमाणें मनून त्याचें संगोपन केलें व शेवटीं त्याला समुद्रात सोडलें. माशानें सांगितलेल्या वर्षी मनून स्वत नाव तयार केली व तो त्याची वाट पाहत बसला. जेव्हा जलप्रलय सुरू झाला तेव्हा तो नावेत चढला व तो मासाहि त्याच्याकडे पोहत आला. त्यानें नावेची दोरी माशाच्या शिंगाला (?) बांधली व त्याच्या साह्यानें उत्तरदिशी त्या (?) उत्तरेकडच्या टेंकडीवर येऊन पोंचला. नंतर मासा त्याला म्हणाला: 'मीं तुला आता वाचविलें. नाव एका झाडाला बांध. जोंपर्यंत तूं टेकडीवर आहेस तोंपर्यंत तरी पाण्यानें तूं वाहून जात नाहींस हें खास, पाणी उतरूं लागलें म्हणजे हळू हळू टेकडीवरून खालीं उतर.' त्याप्रमाणें तो सावकाश उतरला. उत्तरेकडच्या पर्वतावरील ह्या विशिष्ट स्थानाला अद्यापीहि "मनूचा उतार" असें म्हणण्याचा प्रघात आहे. ह्या जलप्रलयान एकंदर सर्व प्राण्यांचा संहार झाला, फक्त मनु यानी राहिला."

अशा तऱ्हेची जुनी कथा आहे. मनूपासून पुढें मानववंश कसा वाढला ह्याविषयींचें कथानक शतपथब्राह्मणात असें दिलें आहे कीं, वंशविस्तार होण्यासाठीं मनूनें एक यज्ञ केला. या यज्ञातून एक स्त्री वर आली व तिच्यापासून मानवी वंशविस्तार झाला. ह्या मनूच्या कन्येचें इडा असें नाव आहे, व इडा नावाचें यज्ञदान व त्याचें माहात्म्य कळून येण्यासाठीं हा इतिहास ह्या ग्रंथात गोंविला आहे

उपलब्ध असलेल्या भारतीय गद्य इतिहासाचीं फार जुनीं उदाहरणें या नात्यानें वरील प्रकारच्या वृत्तांताचा फार उपयोग व महत्त्व आहे.

प्राचीन आर्ष काव्यात गद्याबरोबर पुष्कळ वेळा पद्यरचनाहि असते. पुरूरवा व उर्वशी याच्या कथानकातलीं पद्यें ऋग्वेदसंग्रहात असलेलीं दिसून येतात. त्याची भाषा व छंद हीं अतिशय जुन्या वैदिक प्रबंधासारखीं आहेत. शुनःशेपाच्या ऐतरेयब्राह्मणातील आख्यानात, गद्य व गाथा (पद्य) हीं दोन्हीहि असून, त्याची भाषा व छंद हीं वरील पुरूरवा व उर्वशी ह्या कथानकासारखीं आहेत. हें* शुनःशेपाचें आख्यान अनेक प्रकारें चटकदार झालें आहे. तें आख्यान असें "इक्ष्वाकु वंशातील वेधसाचा पुत्र हरिश्चंद्र हा अपत्यरहित होता त्याला शंभर स्त्रिया होत्या तरी एकीपासूनहि त्याला संतति झाली नाहीं. एके दिवशीं नारद व पर्वत हे दोघे त्याला भेटावयास आले असता राजानें नारदाला विनंति केली "नारदा! शाहणे व त्याचप्रमाणें मूर्ख असे सर्व लोक पुत्रप्राप्तीची इच्छा करितात, तेव्हा पुत्रप्राप्ति कशानें होईल हें मला सांगा' असें एका श्लोकात राजानें विचारलें असता, नारदानें त्याचें उत्तर दहा श्लोकात दिलें 'जिवंत जन्म पावलेल्या पुत्राचें मुखावलोकन ज्या पित्याला होतें, त्याचें (पितृ) ऋण फिटून, तो पुत्ररूपानें अमर होतो†. पुत्राच्या योगानें पित्याला सर्व दुःखाचें निवारण करता येतें, पुत्राच्या रूपानें स्वतः तो नवीन जन्म घेतो व तो पुत्र म्हणजे संकटसमयीं त्याला नदी तरून जाण्याला उपयोगी अशा नावेप्रमाणें

* ऐतरेय ब्राह्मण ७.१३.१८. † तै. स ६.३.१०,५. तै. ब्रा. १.५.५,६.

आहे. मलापासून (गृहस्थाश्रमापासून) तुम्हाला काय सुख आहे, अजिना (ब्रह्मचर्याश्रमाचें द्योतक) पासून तुम्हाला काय फायदा आहे, दाढी वाढवून (वानप्रस्थाश्रम स्वीकारून) कोणचा पुरुषार्थ आहे, किंवा तप आचरून (परिव्राजक होऊन) कोणती सिद्धि मिळेल? तेव्हा विप्रानो (क्षत्रियादि लोक हो)! पुत्राची इच्छा धरा, तोच तुमचा मोक्ष आहे अन्न हा प्राण आहे, पर हीं निवाऱ्याची जागा आहे, सोन्याचे अलंकार म्हणजेच रूप, विवाह हा गोधनदायी* आहे, स्त्री हा मित्र आहे, †दुहिता ही केवळ दुःखकारिका आहे पण पुत्र हा उंच आकाशातली एक ज्योति होय. पति स्त्रीमध्यें प्रवेश करतो, व तिच्या पोटात गर्भरूपानें राहतो; ती त्याला दहाव्या महिन्यात पुन्हा या जगात आणून सोडते, जन्म देते.'......अशा तऱ्हेनें पुत्रमाहात्म्य वर्णन केल्यावर तो राजाला म्हणाला: "तूं वरुण राजाकडे जा व 'मला पुत्रप्राप्ति होऊं दे, मी तुला तो पुत्र यज्ञात अर्पण करीन.' असें म्हण." 'बरें तर' असें बोलून राजा वरुणाकडे गेला व त्यानें त्याची अशी प्रार्थना केली 'मला पुत्रप्राप्ति होऊ दे, मी तुला तो पुत्र यज्ञात अर्पण करीन.' 'तथास्तु' असें वरुण म्हणाला. पुढें राजाला रोहित नावाचा पुत्र झाला. तेव्हां वरुण त्याला म्हणाला 'आता तुला पुत्र झाला आहे, तर तो मला यज्ञात अर्पण कर.' त्यावर राजानें उत्तर केलें 'दहा दिवसाचा झाल्याशिवाय पशु यागयोग्य होत नाहीं. तेव्हा माझ्या पुत्राला दहा दिवस होऊं देत म्हणजे मग तुला तो यज्ञात अर्पण करीन' 'बरें तसें कर' असें वरुण म्हणाला. तो दहा दिवसाचा झाला तेव्हा वरुण पुन्हा त्याला म्हणाला 'आतां हा दहा दिवसांचा होऊन गेला आहे, तर आता तो मला यज्ञांत अर्पण कर.' पण ह्यावर राजानें उत्तर दिलें 'पशूला दात येईपर्यंत तो यागयोग्य असत नाहीं. त्याला दात येऊंदेत म्हणजे मी तुला त्याचा यज्ञ करीन' 'बरें, तसें होऊ दे' असें वरुण म्हणाला ह्याप्रमाणें रोहित मोठा होईपर्यंत हरिश्चंद्रान वरुणाला दाद दिली नाहीं. पुढें एकदा त्यानें यज्ञ करण्याचा विचार केला, पण या वेळीं रोहित रानात पळून गेला व तिकडेच एक वर्षभर भटकत राहिला. तेव्हा वरुणानें राजाला शिक्षा करण्याकरिता म्हणून जलोदर नांवाचा रोग त्याच्या ठिकाणीं उत्पन्न केला. रोहितानें जेव्हा हें ऐकिलें तेव्हा तो परत येण्यास निघाला, पण ब्राह्मणरूपानें इंद्र आडवा आला व त्यानें त्याच्याजवळ पर्यटनापासून काय काय फायदे असतात, प्रवासी मनुष्याला कोणकोणचीं सुखें मिळतात वगैरे वर्णन करून त्याला पूर्वीप्रमाणेंच फिरत राहण्याचा उपदेश केला. दुसऱ्या, तिसऱ्या, चवथ्या, पाचव्या वर्षी तो तसाच अरण्यात भटकत राहिला व जेव्हा जेव्हा म्हणून तो परत राजधानीस फिरण्याचा विचार करी, तेव्हा तेव्हा इंद्र पुन्हा त्याला आडवा येऊन आणखी तसाच फिरत राहण्याविषयी आग्रह करी. फिरावयाला लागल्यापासून सहाव्या वर्षी एके दिवशीं त्याला अजीगर्त ऋषि भेटला तो क्षुधेनें व्याकुळ होऊन अरण्यात इकडे तिकडे हिंडत होता. शुन पुच्छ, शुन शेप व शुनोलाङ्गूल असे त्याला तीन पुत्र होते. त्यातील एक वरुणाला आपल्याबद्दल दान करून आपली सुटका करून घ्यावी अशा हेतूनें त्यानें अजीगर्ताला शंभर गायी देऊन त्याच्या बदला त्याचा मधला मुलगा-कारण सर्वांत मोठा जो होता त्याला बापाच्या मनातून दूर करावयाचा नव्हता व सर्वांत धाकट्याला आईच्या मनातून दूर करावयाचा नव्हता, तेव्हा राहिला मधला-शुन-शेप विकत घेतला. त्याला बरोबर घेऊन रोहित आपल्या पित्याकडे गेला. शुन शेपाचा बळी आपल्यास कबूल आहे असें वरुणानें म्हटलें; कारण त्यानं असें पाहिलें कीं, क्षत्रियापेक्षा ब्राह्मण जास्त चागला. तेव्हा राजसूय यज्ञाच्या वेळीं पशूच्या जागीं शुन शेपाला बळी द्यावयाचें ठरलें. यज्ञाची सर्व काहीं तयारी झाली पण यज्ञबळी यूपाला बाधून टाकण्यास कोणी मिळेना तेव्हा अजीगर्त म्हणाला. "मला आणखी शंभर गायी द्या म्हणजे मी याला बाधून टाकीन." त्याप्रमाणें आणखी शंभर गायी दिल्यावर त्यानें मुलाला यूपाशीं बाधलें आणखी शंभर गायी घेऊन मुलाला ठार करण्यास तो उद्युक्त झाला व एक तीक्ष्ण खड्ग घेऊन पुढ सरसावला. तेव्हा शुन शेपानें विचार केला "मला मानुषेतर समजून हे मला ठार करण्यास उद्युक्त झाले आहेत, बरें तर, आता देवाना शरण जावें" त्यानें ओळीनें वेदकाळातल्या प्रमुख देवताचीं अनेक स्तोत्रें म्हणून प्रार्थना केली. [हीं स्तोत्रें ऋग्वेदसंहितेत दिलीं आहेत] सरतेशेवटीं त्यानें उषेची करुणा भाकली व तीन स्तोत्रें म्हणून तिची चागली प्रार्थना केली. ही प्रार्थना करीत असता एका-मागून एक त्याचे पाश गळू लागले व हरिश्चंद्राचं उदर लहान लहान होऊ लागलें शेवटचे स्तोत्र पुरें झाल्याबरोबर तो पुरा बंधमुक्त झाला व हरिश्चंद्राचा रोग (जलोदर) पार नाहींसा झाला. इतकें झाल्यावर ऋत्विजांनीं त्याला आपल्या राहिलेल्या यज्ञकृत्यात घेतलें व शुन शेपानं त्या वेळी एक विशिष्ट प्रकारचा सोमयाग अवलोकन केला. ह्या हरिश्चंद्राच्या यज्ञात विश्वामित्र होत्याच्या कामावर होता, त्यानें आपल्या औरस शंभर मुलांना बाजूस ठेऊन या शुन शेपाला दत्तक घेऊन आपला वारस केला".

शेवटीं या कथेंत असें म्हटलें आहे "शुन शेपाचें आख्यान असं आहे. याचीं शंभराहून अधिक ऋग्वेद-स्तोत्रें व गाथा

* मुलीबरोबर पूर्वी गायी आंदण देत. प्राचीन ग्रीक लोकातहि अशी चाल होती.

† "When a daughter is born, all the four walls weep"

जन्मे स्वजनदुःखकारिका सम्प्रदानसमयेऽर्थहारिका।
यौवनेऽपि बहुदोषकारिका दारिका हृदयदारिका पितुः॥

आहेत राजसूय यज्ञात राजाला अभिषेक केल्यानंतर होता ही कथा राजाला निवेदन करतो सुवर्णतंतूंनीं विणलेल्या गादीवर (कशिपूवर) बसून होता हें आख्यान सांगतो व अध्वर्यूहि सुवर्णकशिपूवर बसून हें श्रवण करतो सुवर्ण हें यशाचें द्योतक आहे, म्हणून तें राजाचें यश वृद्धिंगत करतें अध्वर्यूनं ऋचेला अनुमोदन "ओम्" असें म्हणून द्यावयाचें व गाथेला "तथा" असें म्हणून द्यावयाचें 'ओम्' हें दैवी आहे व 'तथा' हें मानुषी आहे अशा रीतीनें हें अध्वर्यूचें अनुमोदन त्याला देवलोक व मनुष्यलोक यांतील पाप व अरिष्ट यापासून मुक्त करितें ज्या राजाला विजयी व्हावेंसें वाटतें त्यानें—मग तो यजमान किंवा राजसूयक्रतुपति नसला तरी चालेल—हें शुनःशेपाचें आख्यान श्रवण करावें, म्हणजे त्याच्या ठिकाणीं पापाचा लवलेशहि राहणार नाहीं आख्यात्याला म्हणजे होत्याला एक हजार गायी द्याव्या, *अध्वर्यूला म्हणजे प्रतिगर (अनुमोदन) देणाऱ्याला शभर द्याव्या* व प्रत्येकाला त्याचीं सुवर्ण आसनहि द्यावीत, ह्याशिवाय होत्याला खेंचरें जोडलेला एक रौप्यरथ अर्पण करावा ज्यांना पुत्रप्राप्तीची इच्छा असेल त्यांनीं हें आख्यान श्रवण करावें म्हणजे त्यांना निःसंशय पुत्रलाभ होईल ”

हें शुनःशेपाचें आख्यान ऐतरेय ब्राह्मणाच्या संपादकांना किंवा संग्राहकांना पुरातन कथा म्हणून विशेष माननीय होतें व राज्याभिषेकाच्या वेळीं ह्या कथेचें निवेदन अभिषेकसंस्काराचा एक आवश्यक भाग म्हणून गणला जात असे यावरून ही कथा कितीतरी जुनी असली पाहिजे हें सिद्ध होतें ही कथा फार पुरातन काळची असली पाहिजे ह्याला आणखी पुरावा म्हणजे ह्यांत मनुष्ययज्ञाचें स्मृतिचिन्ह काढलेलें आहे हा होय श्रौतसूत्रें व ब्राह्मणें यांतून राज्याभिषेकाच्या वेळीं मनुष्ययज्ञ करीत असल्याचा उल्लेख जरी नाहीं तरी प्रागैतिहासिक काळांत राजसूय यज्ञाच्या वेळीं *मनुष्य बळी देत असले पाहिजेत असें दिसतें ही शुनःशेपाची* कथा, ऋग्वेदाशीं ताडून पाहतां, त्यापेक्षा अर्वाचीन असावी असें दिसून येतें कारण, एतरेयब्राह्मणांत जीं* सूक्तें शुनःशेपाला "दिसलीं" असें म्हटलें आहे तीं कांहीं अशीं अशीं आहेत कीं, तीं एखादा शुनःशेप नावाच्या ऋषीनें दुसऱ्या एखाद्या ऋषीप्रमाणें केव्हांहि तयार केल्यासारखीं दिसतात, पुन्हा त्यांत प्रस्तुत कथेशीं जुळेल असा भाग अगदीं थोडा आहे, शिवाय कांहीं अशा हीं सूक्तें अशीं आहेत कीं, आपल्या या कथेतल्या शुनःशेपाच्या तोंडीं तीं मुळींच शोभणार नाहींत उदाहरणार्थ, ऋग्वेदांतील १ २९ हें सूक्त ह्यांत प्रत्येक ऋचेचें पालुपद "आतू न इंद्र शंसय गोष्वश्वेषु शुभ्रिषु सहस्रेषु तुवीमघ ।" (हे उदार इंद्रा ! आम्ही एक हजार पाणीदार घोडे व बैल मिळण्याची अपेक्षा करतों), असें आहे तसेंच ऋग्वेद १ २४ हें सूक्त या सूक्ताच्या ऋचा ऐतरेयब्राह्मणांतल्या शुनःशेपानें म्हणणें शक्य नाहीं कारण या सूक्तांत असें म्हटलें आहे कीं, शुनःशेपाला बांधलें तेव्हां त्यानें ज्याला राजा वरुण अशी हाक मारली तो आम्हांला सोडवो "शुनःशेपानें त्याला जेव्हां धरून तीन यूपांना बांधण्यांत आलें तेव्हां आदित्याचा धावा केला" असेंहि या सूक्तांत आहे ह्या ऋचा दुसऱ्याच निराळ्या प्राचीन शुनःशेपाच्या आख्यानासंबंधींच्या असल्या पाहिजेत हीं सूक्तें ऐतरेयब्राह्मणांतल्या शुनःशेपाच्या तोंडीं घातलीं आहेत यावरून फक्त असें म्हणतां येईल कीं, शुनःशेपाची कथा मुळींच विश्वसनीय नाहीं ऐतरेयब्राह्मणांतल्या अनुक्रमणिकेत हीं सूक्तें कोणा शुनःशेप नावाच्या ऋषीनें केलेलीं आहेत असें आरंभींच दिलें आहे तेव्हां *कालानुक्रमाप्रमाणें* पाहतां, वेदांतल्या इतर कोणत्याहि प्रबंधापेक्षा ऋग्वेदसूक्तें हीं फार अगोदरचीं *आहेत याचा पुन्हा येथें प्रत्यंतर येतें*

दुर्दैवानें, ब्राह्मणांतलीं फार थोडीं कथानकें ह्या शुनःशेपाच्या कथानकाइतकीं समग्र व परिपूर्ण अशीं आहेत बहुतेक सारीं यज्ञविधींचें निरूपण व दोषमुक्ति करण्याकरिताच जुळविलेलीं असतात, व पुष्कळ वेळां त्यांतील *जुन्या कथापुराणाचें बीज कोणतें हें समजण्यास फार प्रयास* पडतात याशिवाय, ब्राह्मणांत आलेल्या सर्व कथानकांना *मूळ जुन्या कथापुराणाचा आधार असतोच असें नाहीं पुष्कळ* वेळां कांहीं यज्ञविधींचें निरूपण अथवा समर्थन करण्यासाठीं म्हणून अशीं कथानकें नवीन जुळविलेलीं असतात कांहीं कांहीं वेळां या नवीन रचलेल्या कथा फार मजेदार असतात उदाहरणार्थ, प्रजापतीला यज्ञदान करण्याच्या वेळीं मंत्र हळू कां म्हणावे, याचें निरूपण करण्यासाठीं म्हणून खालील लाक्षणिक कथा दिली आहे —

एकदा, *मन आणि वाचा यांच्यांत आपणा दोघांत* श्रेष्ठ कोण ह्याविषयीं भांडण उत्पन्न झालें "मी श्रेष्ठ आहें" असें *दोघेंहि म्हणूं लागलीं मन म्हणालें* "खरोखर पाहतां, मी तुझ्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे, कारण मीं जें आधीं योजून ठेवतें तेंच तूं बोलतेस, पदरचें कांहींच नाहीं, माझ्या कृतीचें तूं फक्त अनुकरण करतेस, तूं फक्त मला अनुसरतेस, तेव्हां, केव्हांहि मी तुझ्यापेक्षा श्रेष्ठच आहे" यावर वाचा बोलली "असें आहे तरी मीच तुझ्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे, कारण तुला जें कळतें, तें मी प्रथम कळवितें, निवेदन करतें" हें भांडण मिटावें या उद्देशानें दोघें प्रजापतीकडे गेलीं प्रजापति मनाच्या बाजूनें निकाल देतांना वाचेला म्हणाला "मन तुझ्यापेक्षा श्रेष्ठ आहे, कारण तूं त्याची केवळ कृतानुकारी व अनुचरी आहेस" आपल्या विरुद्ध निकाल झाल्यामुळें वाचा भग्नवीर्य झाली, ह्या क्षोभाचा तिच्यावर परिणाम होऊन तिचा गर्भपात झाला. ती प्रजापतीला बोलली कीं, "तूं माझ्या

---

* ऋग्वेद १ २४ ३०, ९ ३

विरुद्ध निकाल दिला आहेस तेव्हां मी कधींहि तुझ्या हव्य-वहनाला हेतुभूत होणार नाहीं." म्हणून यज्ञांत प्रत्येक प्रजापति-देवताकर्मे मुकाट्यानें करतात, कारण प्रजापतीच्या हव्याचें वहन वाचा करीत नाहीं.

पुष्कळ कथानकांतून वाचेचा प्रामुख्यानें उल्लेख आलेला आहे. त्यांतून तिला स्त्रियांचा नमुना असें मानण्यांत आलें आहे. ह्याचें उदाहरण ब्राह्मणांतून वारंवार येणाऱ्या सोम-चौर्याच्या कथानकांत सांपडेल. हें कथानक येणेंप्रमाणें. पहिल्यानें सोम स्वर्गांत असे. गायत्री पक्षिरूप होऊन त्याला पृथ्वीवर घेऊन येऊं लागली, तेव्हां वाटेंत एका गंधर्वानें तिच्यापासून त्याला पळविलें. तेव्हां देवांनीं एकत्र जमून चोरून नेलेला सोम परत मिळविण्याचा विचार चालविला. त्यांनीं असें ठरविलें कीं, गंधर्व हे बायकांचे लोभी आहेत, तेव्हां वाचेला त्यांच्याकडे धाडून यावी म्हणजे ती सोम पुन्हा परत घेऊन येईल. त्याप्रमाणें देवांनीं तिला गंधर्वांकडे पाठविली व तिनें सोम परत आणला पण गंधर्व तिच्यामागें आले व म्हणाले "तुम्ही सोम घ्या पण वाचेला आमच्या ताब्यांत द्या." यावर देवांनीं उत्तर केलें. "बरें, तुमच्या म्हणण्याप्रमाणें करूं, पण ती होऊन जर आमच्याकडे परत आली तर मात्र तुम्हांला तिला बळजबरीनें नेतां येणार नाहीं. आपण चढाओढ लावून तिला कोण वश करतो तें पाहूं या." नंतर त्यांनीं वाचेला वश करण्यासाठीं चढाओढ सुरू केली. गंधर्वांनीं तिच्यापुढें वेदपठण केलें व "हो, आम्ही हें जाणतो, तें जाणतो" वगैरे वेदघोष सुरू केला. इकडे देवांनीं वीणा निर्माण करून ते वाजवीत व गात बसले आणि त्यांनीं वाचेला "आम्ही असें तुला गावून दाखवूं, अशा रीतीनें तुला तुष्ट करूं." अशा रीतीनें बोलून खूष केलें, तेव्हां ती देवांकडे वळली. ती निरर्थक गोष्टीला भुलली. जे प्रशंसना व स्तवन करीत होते त्यांना धिक्कारून, जे गात होते, नाचत होते त्यांच्याकडे ती गेली. म्हणून अजून देखील स्त्रियांचा निरर्थक व क्षुल्लक गोष्टीकडे धाव घेण्याचा स्वभाव कायम आहे. तेव्हां या गोष्टीचें सार काय कीं, स्त्रिया, जो चांगला गातो व नाचतो त्याला भुलतात व त्याच्या आधीन होतात."*

ही लहानशी गोष्ट ज्याप्रमाणें स्त्रियांचा एक स्वभावधर्म निरूपण करण्याकरितां मुद्दाम योजिली आहे, त्याप्रमाणें पुष्कळ कथा एखाद्या गोष्टीचें किंवा संप्रदायाचें 'मूळ' कशांत आहे हें दाखविण्याकरितां घातल्या आहेत. अशा मूळविषयक कथांत उत्पत्तिविषयक कथाहि येतात, व इतिहास किंवा आख्यानें ह्यांपासून या कथा भिन्न आहेत हें दाखविण्याकरितां, प्राचीनांनीं यांना पुराणें† अशी संज्ञा दिली आहे.

* शत. ब्रा. ३.२ ४,२-६, ३.१.१९. † पुराण म्हणजे "जुनें", त्यापासून "जुनी कथा", "जुना इतिहास" (विशेषतः जगदुत्पत्ति व जगच्छास्त्रविषयक) असा अर्थ निघाला. पुढें कांहीं विशिष्ट ग्रंथांना "पुराणें" अशी संज्ञा प्राप्त झाली.

या 'पुराणां' पैकीं, कांहीं पुराणें अध्यात्मज्ञान्यांनीं रचलीं आहेत, कांहीं अगदीं प्राचीन कथापुराणांपैकीं आहेत, तर कांहीं यज्ञशास्त्राला जोडून असलेल्या दंतकथांचा आधार घेऊन तयार केलेलीं आहेत.

ब्राह्मणांत चारी वर्णांचा मूळ इतिहास वारंवार दिलेला आढळतो. ऋग्वेदांतील पुरुषसूक्तासारख्या* तत्त्वज्ञान-विषयक सूक्तांतून, देवांनीं यज्ञांत बळी दिलेल्या पुरुषाच्या मुखापासून ब्राह्मण कसे उत्पन्न झाले, बाहूंपासून क्षत्रिय, मांड्यांपासून वैश्य व पायांपासून शूद्र कसे आले या-विषयीं वर्णन दिलें आहे. पण ब्राह्मणांत, प्रजापतीनें आपल्या मुखापासून ब्राह्मण व त्याबरोबर अग्निदेव उत्पन्न केला, आपल्या हृदयापासून व बाहूंपासून क्षत्रिय व इंद्र, शरीराच्या मध्यभागापासून वैश्य व इतर सर्व देव, व पायांपासून शूद्र निर्माण केले अशी कथा आहे. शूद्रांबरोबर कोणीहि देव निर्माण झाला नसल्यानें, त्यांना यज्ञाचा अधिकार नाहीं. वरील प्रकारांनीं उत्पत्ति झाली असल्यानें, ब्राह्मण-वर्ण आपलें धार्मिक कृत्य मुखानें करतो; क्षत्रिय बाहूंनीं; वैश्यवर्ण, ब्राह्मण व क्षत्रिय हे त्याच्यापासून आपला वाटेल तितका फायदा करून घेत असताहि, कांहीं एक करीत नाहीं, शूद्राला फक्त उच्च वर्णांतील लोकांचे पाय धुणें एवढेंच धार्मिक कृत्य करण्याचा अधिकार पोहोंचतो, कारण तो पायांपासून उत्पन्न झाला आहे†

मैत्रायणी संहितेमधील रात्र व पक्षधारी पर्वत यांच्या उत्पत्तिविषयक दोन कथा मौजेच्या आहेत.‡ त्या खालीलप्रमाणें:

यमो वा अम्रियत ते देवा यम्या यममपाब्रुवंस्तां२ यदपृच्छन्त्साब्रवीदद्यामृतेति तेऽब्रुवन्नवा इयमिममित्थं मृष्यते रात्रिंश्सृजावहा इत्यहर्वाव तर्ह्यासीन्न रात्रिस्ते देवा रात्रिमसृजत ततः श्वस्तनमभवत्ततः सा तममृष्यत तस्मा-दाहुरहोरात्राणि वावाघं मर्षयंतीति. मै. सं. १.५,१२

" यम जेव्हां वारला, तेव्हां देवांनीं त्याची सावत्र बहीण यमी हिची पुष्कळ समजूत घातली. तरी तिला त्याचा विसर म्हणून पडेना. देवांच्या पृच्छेला ती यम आजच वारला असें म्हणत दुःख करीत राहिली, तेव्हां देवांनीं विचार केला. "अशा रीतीनें तिला विसर पडणें शक्य नाहीं, तर आपण रात्र उत्पन्न करूं." त्या वेळीं फक्त दिवस असे, रात्र म्हणून नसे. देवांनीं रात्र निर्माण केली, तेव्हां अर्थातच दुसरा दिवस अस्तित्वांत आला, व नंतर तिला त्याचा विसर पडला. म्हणून म्हणतात कीं, "दिवस व रात्र हीं दुःख विसरवितात" (मैत्रा. सं. १ ५, १२.)

* ऋ १०.९०,१२. † तै. सं. ७.१. १, ४-६. ताण्ड्य ब्रा. ६ १,६-११. ‡ Indiens Literatur und Kultur P. 142 by L. Von Schroeder

प्रजापतेर्वा एतत् ज्येष्ठं तोकं यत्पर्वतास्ते पक्षिण आसंस्ते परापातमासत यत्र यत्राकामयन्ताथ वा इयं तर्हि शिथिरासीत्तेषामिंद्रः पक्षानछिनत्तैरिमामदंहद्ये पक्षा आसंस्ते जीमूता अभवंस्तस्मादेते सर्वदं पर्वतमुपप्लवंते.
मै. सं. १·१०,१३·

" पर्वत हे प्रजापतीचीं पहिलीं मुलें होत. तेव्हा त्याना पंख असत* म्हणून ते लागेल तेथें उडून जात, लागेल तेथे मुक्काम करीत. त्या वेळीं पृथ्वी ही स्थिर झाली नव्हती, ती इकडे तिकडे फिरत असे. इंद्रानें त्या पर्वताचे पंख छेदिले व त्याच्या (पर्वताच्या) साधनानें ही पृथ्वी अचल केली मग ते पंख ढग होऊन पर्वतावर नेहमीं लोंबत राहूं लागले."
(मैत्रा. स. १·१०, १३)

ब्राह्मणातून उत्पत्तिविषयक कथा फार आहेत साध्या यज्ञकर्मविषयक सूचना देताना आध्यात्मिक विचारहि त्यात प्रकट केले आहेत. मोठमोठ्या महत्त्वाच्या यज्ञकर्मांपैकीं अग्निहोत्र हे एक आहे· त्यात अग्नीला दररोज सकाळ-सध्याकाळ दूध अर्पण करावें लागतें या यज्ञकर्माची उत्पत्ति व महत्त्व शतपथब्राह्मणात खालीलप्रमाणे दिलें आहे —

"मुळारंभीं फक्त प्रजापतीच काय तो एकटा होता. प्रजा कशी उत्पन्न करावी?" हा त्याला विचार पडला. त्यानें तपाचरण केलें, शरीराला पुष्कळ कष्ट दिले.† आपल्या मुखापासून त्यानें अग्नि निर्माण केला. अग्नीला त्यानें मुखापासून उत्पन्न केलें म्हणून अग्नि हा अन्नाद म्हणजे अन्न भक्षण करणारा झाला. ज्याला खरोखरीच अग्नि हा अन्नाद म्हणून माहीत आहे, तो स्वत:च अन्नाद होतो. सर्व देवात त्याला पहिल्यानें उत्पन्न केलें म्हणून त्याला अग्रि—अग्नि (अग्रे जातत्वात् अग्नि·)-असें नाव दिलें. यानंतर प्रजापतीला असा विचार पडला "मीं अग्नीला अन्नाद म्हणून उत्पन्न केलें. पण येथे माझ्याखेरीज दुसरें अन्न नाहीं, तेव्हा तो मलाच खाणार नाहीं का!" कारण त्या वेळीं पृथ्वीवर काहीं एक नव्हतें. झाडे वनस्पति वगैरे काहीं नव्हतें म्हणून प्रजापतीला मोठें सकट पडलें. अग्नि तर इकडे आ वासून त्याच्या अगावर आला, तेव्हा प्रजापतीला भय वाटलें व त्याचा महिमा त्याला सोडून गेला. पण त्याचा महिमा म्हणजे त्याची वाणी, तेव्हा त्याची वाणी नाहींशी झाली. (ह्यापुढे असें सागितलें आहे कीं, प्रजापतीला स्वत:च्या शरीरातच आहुति देण्याची इच्छा झाली व हातावर हात घासून त्यानें घृत, पय निर्माण केलें. यापासून ओषधी झाल्या. दुसऱ्यांदा जेव्हा हात घासून घृत किंवा पय निघालें, तेव्हा या द्रव्यापासून सूर्य व वायु उत्पन्न झाले).

अशा रीतीनें हवन करण्यात एक तर त्यानें प्रजा उत्पन्न केली व दुसरें, त्यानें आपल्याला गिळंकृत करण्याच्या बेतात असलेल्या मृत्यूपासून म्हणजे अग्नीपासून आपलें सरक्षण केलें. जो हे जाणून अग्निहोत्राहुती देतो, तो प्रजापतीप्रमाणें प्रजा उत्पन्न करतो व साम्याला टपलेल्या काळापासून आपलें सरक्षणहि करून घेतो. तो जेव्हा मरण पावतो व त्याला चितेवर ठेवण्यात येतें तेव्हा तो अग्नीपासून पुन्हा जन्म घेतो. अग्नि फक्त त्याचें शरीर दहन करतो,* व आईपासून किंवा बापापासून जसा जन्म घ्यावा तसा तो या ठिकाणीं अग्नीपासून जन्म पावतो जो अग्निहोत्रहोम करीत नाहीं त्याला पुन्हा नवीन जन्म मिळत नाहीं. म्हणून प्रत्येकानें अग्निहोत्र करावें." (यापुढे, प्रजापतीनें उत्पन्न केलेले अग्नि, वायु व सूर्य ह्या देवानीं कसें अग्निहोत्र केलें व गाईला कसें निर्माण केलें याविषयीं सविस्तर वर्णन आहे). "या गाईची इच्छा धरून अग्नीनें असा विचार केला कीं आपण हिच्याशीं गमन करावें. त्याप्रमाणें तिच्याशीं गमन करून त्यानें आपलें बीज (रेत) तिच्या ठिकाणीं घातलें त्यापासून दुध झालें. म्हणून गाय थंड असते तरी दूध ऊन ऊन असतें. कारण कीं दूध हे अग्नीचें रेत आहे; व म्हणून दूध काळ्या किंवा तावड्या गाईचें असलें तरी सुद्धा तें नेहमीं पाढरें व अग्नीसारखें तकतकीत असतें; कारण हेंच कीं तें अग्नीचें रेत आहे; व म्हणून तें धार काढतानाच ऊन असतें, कारण तें अग्नीचें रेत आहे."

* ही पक्षधारी पर्वताची कथा ऋग्वेदगायकाना अगोदरच माहीत आहे व त्या पुढील काळातील कवींचा हा एक आवडता विषय होऊन राहिला आहे. Cf Pischel Vedishe Studien I, 174 † ब्राह्मणातील बहुतेक उत्पत्तिविषयक कथाना असाच प्रारंभ असतो. ज्याप्रमाणे देहदड करून व तप आचरून मात्रिकाला मत्र हस्तगत करून घ्यावयाचे असतात व याज्ञिकाला यज्ञाची सिद्धि प्राप्त करून घ्यावी लागते, त्याचप्रमाणें प्रजापतीला सुद्धा सृष्टिकर्मासाठीं अशी तयारी करावी लागते. श्रम् ह्या धातूपासून श्रमण म्हणजे तपस्वी हा शब्द आला. हा बौद्ध वाङ्मयात जागजागीं येतो. तपस् ह्याचा मूळ अर्थ ताप. पुढे तपश्चर्येसाठीं ताप करून घेणे व शेवटीं, तपश्चर्या हा अर्थ त्यास प्राप्त झाला. तपस् ह्या शब्दात तपश्चर्येचे पुष्कळ प्रकार असा अर्थ ध्वनित आहे, पण पुरातन काळीं व आजहि तपश्चर्या म्हणजे ताप (तपस्) हाच अर्थ प्रामुख्यानें पुढें येतो. Cf. the excellent dissertations on Tapas by Oldenberg, Religion des Veda, p. 102. शतपथ ब्रा. १०·४·४,१ इ. वरून पाहता, प्रजापतीनें एकदा १००० वर्षेपर्यंत तप आचरलें व शेवटीं त्या तपश्चर्येच्या "तापा" पासून असें झालें कीं, त्याच्या रोमरध्रातून प्रकाशकिरण निघाले यास्तव ताऱ्या झाल्या.

* अशा प्रकारचें मृत्यूनंतर नवीन जन्माचें वर्णन ब्राह्मणांत फारच थोड्या ठिकाणीं आलेलें आहे.

ज्याप्रमाणें ह्या उत्पत्तिविषयक क्रियाचा आरंभ प्रजापतीच्या तपश्चरणात व देहदंडनात झालेला आपणास दिसतो त्याच प्रमाणें आपणास असें आढळून येतें कीं, उत्पत्ति केल्यानंतर तो अगदीं अशक्त होतो, दमून जातो व पुढें त्याला अवसान रहात नाहीं. म्हणून त्याच्या वीर्यवर्धनासाठीं काहीं यज्ञ सांगितला आहे. एकदा देवांनीं हा यज्ञ केला तर दुसऱ्या वेळीं अग्नीनें हा यज्ञ करून प्रजापतीवर उपकार केला व आणखी एका वेळीं प्रजापतीनें स्वतःच सूक्त गाऊन व तप आचरून यज्ञपशू निर्माण केले व त्यांना यज्ञात बळी दिलें.* त्यातल्या त्यात आश्चर्य हें, कीं, हा विश्वस्रष्टा प्रजापति, जो ब्राह्मणात सर्वश्रेष्ठ देव म्हणून मानला आहे, त्याच्या ठिकाणीं श्रेष्ठपणा तर मुळींच आढळून येत नाहीं; उलट काहीं काहीं वेळा त्याची करुणाजनक स्थिति मात्र होते. एकदा तर देवांनीं शुद्ध त्यालाच यज्ञात बळी द्यावयास काढला होता!† एका कथेत, (ही कथा पुष्कळ ठिकाणीं आलेली आहे) त्याच्यावर व्यभिचाराचा आरोप केला आहे; कारण त्यानें उषा व द्यौ या आपल्या कन्याशीं गमन केलेलें आहे. या अपराधाला शिक्षा म्हणून देवांनीं आपल्या उग्र रूपापासून रुद्र देव निर्माण केला. त्यानें आपल्या बाणानें प्रजापतीला विद्ध केलें, तेव्हां मृग व इतर राशिनक्षत्रें उत्पन्न झालीं.‡ यूरोपात ज्याप्रमाणें बायबल-मधील कथानकांना लोकांची थोडीबहुत मान्यता मिळते त्याप्रमाणें ब्राह्मणांतील व वेदांतील सुद्धा उत्पत्तिविषयक कथा-पुराणांना उत्तरकालीन ग्रंथांत मान्यता नाहीं. वरील प्रकारचें एकहि कथानक सर्वमान्य नसावें, हे विशेष आहे. अशा पुष्कळशा कथानकांतून विचित्र कल्पना व एकमेकांशीं न जुळणारी मतें प्रथित केलेलीं दृष्टोत्पत्तीस येतात. त्याचें उदाहरण द्यावयाचें म्हणजे, शतपथब्राह्मणात वर दिलेल्या कथानकाच्या लगेच पुढें वेगळ्याच तऱ्हेची उत्पत्तिकथा दिलेली आहे. या ठिकाणींहि असेंच म्हटलें आहे कीं,¶ प्रजा निर्माण करण्या-करिता प्रजापतीनें उग्र तपश्चर्या केली. त्यानें प्रथम पक्षी, नंतर सरपटणारे प्राणी, नंतर सर्प अशा प्रकारें प्राणी उत्पन्न केले. पण त्यांना उत्पन्न करून थोडा वेळ झाला नाहीं तोंच ते पुन्हा नाहींसे झाले, व प्रजापति पहिल्यासारखाच एकटा राहिला. असें होण्याचें कारण काय असावें ह्याचा बराच विचार केल्यावर त्याच्या असें लक्ष्यात आलें कीं हे प्राणी अन्नान करून मेले. तेव्हां त्यानें पुन्हा नवीन प्राणी उत्पन्न करून त्याच्या स्तनात दूध निर्माण केलें, व म्हणून ते जिवंत राहिले. याच ब्राह्मणात दुसऱ्या एका ठिकाणीं § प्रजापतीनें आपल्या प्राणापासून (प्राण असणाऱ्या अवयवां-पासून) पशू निर्माण केल्याचें सांगितलें आहे मनापासून पुरुष, डोळ्यापासून अश्व, प्राणापासून (श्वासापासून) गाय, कानापासून मेष, वाचेपासून अज. पुरुष प्रजापतीच्या मनापासून उत्पन्न झाला आहे व मन हें सर्व प्राणामध्यें श्रेष्ठ (पहिलें) आहे म्हणून पुरुष हा सर्व पशूंमध्यें श्रेष्ठ व पराक्रमी आहे.

बहुतेक कथांतून प्रजापति नुसता स्रष्टा म्हणजे निर्माण करणारा असें मानण्यात येतें त्याच्यापासून विश्व व प्राणी निर्माण झाले आहेत. पण ब्राह्मणात काहीं काहीं जागीं असेंहि दिलें आहे कीं, प्रजापति हा देखील सृष्ट वस्तूंपैकींच आहे व आद्य सृष्टि म्हणजे जल किंवा असत् किंवा ब्रह्मन्. शतपथ ब्राह्मणात (११·१, ६) अशी कथा आहेः

"प्रथम या विश्वात, जलाखेरीज काहीं एक अस्तित्वात नव्हतें. या जलांना आत्मसदृश असें काहीं निर्माण करण्याची इच्छा होऊन त्यांनीं देहदंडनाला व*तपाचर-णाला सुरुवात केली. त्याच फळ म्हणून त्याच्या ठिकाणीं एक सुवर्णाचें अंडें उत्पन्न झालें. त्या काळीं संवत्सर अशी कालगणना नव्हती; तरी पण जवळ जवळ वर्षभर हें अंडें पाण्यावर तरंगत राहिलें. एका वर्षानंतर त्याच्यातून एक पुरुष बाहेर आला तो प्रजापति होय म्हणून स्त्री, किंवा गाय, किंवा घोडी एक वर्षांत बाळतीण होते, कारण प्रजापति एक वर्षांत जन्म पावला. त्यानें जेव्हां तें अंडें फोडलें तेव्हां त्याला बाहेर उभें रहावयाला जागा नव्हती. म्हणून तो ज्या अंड्यात उत्पन्न झाला, तें वर्षभर तसेंच पाण्यावर तरंगत राहिलें. वर्षानंतर तो बोलूं लागला व त्यानें "भू" असा उच्चार केल्यावरोबर पृथ्वी निर्माण झाली, "भुव" म्हटल्याबरोबर सभोंवतालीं वातावरण उत्पन्न झालें, व "स्वर्" या उच्चारा-बरोबर आकाश झालें. म्हणून वर्षानंतर मूल बोलूं लागतें, कारण प्रजापति वर्षानंतर बोलूं लागला. प्रजापतीनें प्रथम एक अक्षरी, दोन अक्षरी शब्द म्हणण्यास सुरुवात केली, म्हणून मूल जेव्हां बोलूं लागतें तेव्हां प्रथम प्रथम एकअक्षरी शब्द, दोनअक्षरी शब्द म्हणण्यास सुरुवात करतें. भू, भुव, स्वर् ह्यापासून प्रजापतीनें वर्षाचे पांच ऋतू केले, म्हणून पृथ्वीवर पांच ऋतू असतात. अशा प्रकारें निर्माण केलेल्या सृष्टीवर तो एक वर्षानें उभा राहिला, म्हणून, एक वर्षानें मूल उठून उभें राहतें, कारण प्रजापति उठून उभा राहूं लागला. हजार वर्षें आयुष्य बरोबर घेऊन तो जन्मला. ज्याप्रमाणें आपणाला लांबून नदीच पलीकडचें तीर दृष्टीस पडतें त्याप्रमाणें त्याला आयुष्याची दुसरी कड दृष्टीस पडत

* शत. ब्रा. ४ ६·४,१,७·४·१,१६,८·१·२,१२,३·९·१. † शत. ब्रा. १० २·२. ‡ ऐत० ब्रा० ३·३३ cf. शत. ब्रा. १·७·४,१,२·१·२,८,८·१·३,८. ¶ शत. ब्रा. २·५·१, १–३. § शत ब्रा. ७ ५·२,६.

* तपस् म्हणजे तपाचरण किंवा उष्णता. तेव्हां "जलांनीं तपाचरण केलें" याचा अर्थ "त्याच्या ठिकाणीं उष्णता उत्पन्न झाली" असाहि होऊ शकेल. ह्या ठिकाणीं शब्द मुद्दाम बहुर्थी वापरले आहेत.

होती. प्रजापतीनें जन्म घेतला, तेव्हां मृत्यु हा त्याच्या पाठीमागें आहेच. त्याला प्रजा उत्पन्न करण्याची इच्छा होती. तेव्हां तो स्तोत्रें म्हणत व तप आचरीत काळ घालवूं लागला. प्रजननशक्ति आपणांत आणून त्यानें मुखानें देव उत्पन्न केले ……… देव उत्पन्न केल्यावर त्याला दिनप्रकाश (दिवा) दिसूं लागला व देवांतील देवपणा तो हाच कीं, प्रजापतीनें त्यांना निर्माण केल्यावर त्याला दिनप्रकाश दिसला. नंतर, त्यानें आपल्या प्राणवायूपासून असुर निर्माण केले ……… त्यांना निर्माण केल्यावर, त्याला अंधार दिसूं लागला. त्यानें ओळखलें कीं, "आपण आपल्याकरितां अरिष्ट उत्पन्न केलें आहे, कारण ह्यांना उत्पन्न केल्याबरोबर अंधार झाला." तेव्हां या पूर्वावस्थेंत देखील त्यानें असुरांवर अरिष्ट आणून त्यांचा बीमोड केला व त्यावेळींच त्यांची गति खुटली म्हणून असें म्हणण्याची वहिवाट आहे: "अन्वाख्यानांत व कांहीं इतिहासांत देव व असुर यांच्या मधील लढायांचें जें वर्णन केलें आहे तें खरें नाहीं, कारण भार्गव प्रजापतीनें ज्या वेळीं त्यांचा पार बीमोड केला त्याच वेळीं त्यांचा ऊर्जित काळ संपला" … देवांना उत्पन्न केल्यावर जो प्रकाश पडला, त्याचा दिवस केला व असुरांना उत्पन्न केल्यावर जो अंधार पडला, त्याची रात्र केली. तेव्हांपासून दिवस व रात्र असा कालक्रम अस्तित्वांत आला." (शतप. ब्रा ११.१. ६, १-११.)

यापेक्षांहि विलक्षण व बरीच दुर्बोध अशी दुसरी एक उत्पत्तिविषयक कथा आहे (शतपथ ब्राह्मण ६.११,१) तिची सुरुवात अशी आहे —

"असद्वाऽइदमग्रऽआसीत्।" "प्रथम येथें फक्त 'असत्'च अखिल होतें" पण लागलेंच पुढें असें म्हटलें आहे कीं, हे 'असत्' म्हणजे ऋषी होते ह्या ऋषींनीं देहदंडन व तप करून सर्व कांहीं निर्माण केलें. हे ऋषी म्हणजे दुसरे कोणी नसून प्राण होते. त्यांनीं पहिले सात पुरुष निर्माण केले—कसे केले तें माहीत नाहीं—व त्याच एकीकरण करून एक पुरुष प्रजापति निर्माण केला.

"ह्या पुरुषाला म्हणजे प्रजापतीला प्रजा उत्पन्न करण्याची इच्छा झाली. त्यानें देहदंड व तपश्चर्या केली. हीं केल्यावर, त्यानें त्रयी विद्या (ब्रह्म) उत्पन्न केली. हा त्याचा (पुढील सृष्टीचा) पाया (प्रतिष्ठा) झाला. म्हणून असें म्हणण्यांत येतें कीं, "ब्रह्म ही सर्वांची प्रतिष्ठा आहे." या कारणानें वेदाभ्यास झाल्यावर मनुष्याचा पाया भक्कम होतो, कारण ब्रह्म (वेद) हाच मूळ पाया आहे."

पुढील कथा अशी आहे कीं, ह्या ब्रह्मप्रतिष्ठेवर उभे राहून प्रजापतीनें तपाचरण केलें व प्रथम जल निर्माण केलें. नंतर वेदाच्या साधनानें त्यानें एक अंड उत्पन्न केलें, त्यापासून अग्नि झाला व त्याची कवची जी होती तिची पृथ्वी झाली व पुढें अमुक अमुक झालें इत्यादि वर्णन आहे. त्यांत फार पाल्हाळ व गोंधळ आहे. यांत महत्त्वाचा भाग हा कीं, ब्रह्माचा मूळ अर्थ स्तोत्र किंवा मंत्र असा होता, पुढें त्याला पवित्र ज्ञान किंवा वेद असा अर्थ आला, व या ठिकाणीं तर त्याचा अर्थ अस्तित्वांत असलेल्या सर्व वस्तूंची प्रतिष्ठा असा केलेला आहे ह्याच्या पुढचीच पायरी म्हणजे, ब्रह्म हेंच उत्पत्तिकारण आहे या ब्रह्मवादाची. हें मत (शतप. ब्राह्मण ११ २ ३,१) यापूर्वीच आलेलें आहे, त्या ठिकाणीं असें म्हटलें आहे —

"विश्वाच्या आरंभीं, फक्त ब्रह्मच काय तें होतें त्यानें पुढें देव निर्माण केले व तदनंतर त्यानें त्यास राहण्याकरितां ह्या सृष्टी वाटून दिल्या—अग्नीला पृथ्वी दिली, वायूला अंतरिक्ष व सूर्याला स्वर्ग दिला"

अशा रीतीनें, ज्या कल्पनांचा आरण्यकें व उपनिषदें यांत पहिल्याप्रथमच पूर्ण विकास झालेला आहे अशा सर्व कल्पनांची ब्राह्मणग्रंथांतून, अगोदरच सिद्धता होती, हें आपल्या चांगलें दृष्टोत्पत्तीस येतें, भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या इतिहासांत ब्राह्मणांना जें फार महत्त्व आहे तें या कारणामुळेंच आहे. शांडिल्यानें म्हटल्याप्रमाणें, उपनिषदांचें मूलतत्त्व जें आहे तें शतपथब्राह्मणांत अगोदरच आलें आहे.

प्रकरण ७ वें.

वेदप्रवेश-आरण्यकें व उपनिषदें.

आर्. गार्बे ह्यानें ब्राह्मणांना "अप्रबुद्ध काळांतील तत्त्वज्ञानोत्पादक विद्वत्ताप्रचुर ग्रंथ" अशी संज्ञा दिली आहे. परंतु विंटरनिट्झचें मत याहून थोडेंसें भिन्न आहे. त्याचें म्हणणें असें आहे कीं, ऋग्वेद संहितेंतील अनेक गोष्टींवरून प्राचीनकाळचे भारतीय अप्रबुद्ध दिसत नसून बुद्धिमान् व सर्वगुणसंपन्न दिसतात. तेव्हां त्या वेळच्या कांहीं वर्गानें यज्ञयागादिकांवर इतकें शब्दसामर्थ्य खर्च केलें असतां त्या वेळचे क्षत्रिय व इतर बाकीच्या वर्गांचे लोक यांनीं कांहींच म्हटलें किंवा लिहिलें नसेल अशी कल्पना करणें फार कठीण आहे. सायणानें जें स्पष्ट रीतीनें म्हटलें आहे त्यावरून आणि इतर ग्रंथांतर्गत पुराव्यावरून पहातां खुद्द ब्राह्मणांतहि कल्प (धर्मकृत्यादि संबंधींच्या आज्ञा) आणि त्या वरील स्पष्टीकरणार्थ टीकाखेरीज पुराणें, इतिहास, गाथा व नाराशंसी हीं सांपडतात. हेंच पर्यायानें सांगावयाचें म्हटलें म्हणजे आर्षकाव्याचा आरंभ ब्राह्मणकालापासून आहे असें दिसतें. त्या वेळचे लोक बुद्धिमान् असून दीर्घोद्योगी होते म्हणूनच ब्राह्मणांत सांगितलेले मोठमोठे खर्चाचे महायज्ञ त्या वेळीं होणें शक्य होतें हें उघड आहे. त्या वेळच्या योज्यांनीं,

वैद्यानीं, कृषीवलादि गोपाल ह्यांना किंवा शिल्पज्ञांना किंवा मजूर वर्गानां काहींच काव्य गाइलीं नसतील किंवा काहीच कथा सांगितल्या नसतील असं आपणास मानून चालावयाचं नाहीं परंतु एवढं खरं की त्या वेळीं हिंदुस्थानांत जीं काव्यं झालीं किंवा ज्या कथा सांगितल्या गेल्या त्यांतील, शुद्ध वेद वाक्यांत, फारच थोडा भाग आटळतो (उदाहरणार्थ, शुनःशेपाची कथा) व पुष्कळसा भाग पुढें लिहिल्या गेलेल्या पुराणांत व काव्यांत दृष्टीस पडतो ब्राह्मणप्रमाण, व्याकरण, शिक्षा, ज्योतिषादि ज्या शास्त्रांचं पुढं वेदांग म्हणून स्वतन्त्र रीतीनं अध्ययन होऊं लागलं त्या शास्त्रांचा उत्पत्तीहि फार पूर्वींच्या काळीं झाली असावी असं दिसतं *

तत्त्वज्ञानाची उत्पत्तीहि ब्राह्मणकालाच्या नंतरची नसून त्या पूर्वींची आहे ऋग्वेदांतील कांहीं सूक्तांवरून देव-ब्राह्मणादींवरील लोकांच्या श्रद्धामय भावनेंत संशयसर्पण्यादि विकार कसे उत्पन्न झाले हे आपण वर दाखविलंच आहे प्राचीन हिंदुस्थानांतील हे पहिले तत्त्ववेत्ते व संशयस्थलीं विचार करणारे 'ब्रह्मवादी' एकाकी न राहतां त्यांनीं एक संघ तयार करून आपल्या मताचा प्रसार केला असावा हे अथर्ववेदांतील कांहीं तत्त्वज्ञानात्मक सूक्तांवरून व यजुर्वेद संहितांतील कांहीं तुटक तुटक भागांवरून सिद्ध होतें असें विंटरनिट्झला वाटतं आरण्यकांत तत्त्वज्ञानी लोकांच्या मताचं ठोकळ स्वरूप तेवढं दृष्टोत्पत्तीस येतं † तथापि ह्या ठोकळ स्वरूपावरून सुद्धा एवढं सिद्ध होतें कीं यज्ञशास्त्राची प्रगति होत असतां देखील त्याच काळीं तात्त्विक विचारहि प्रगल्भ होत जात होते

प्राचीन हिंदुस्थानांतले हे पुरातन तत्त्वज्ञानी केवळ ब्राह्मणवर्गांतलेच होते हे बहुधा शक्य दिसत नाहीं कारण देव अनंत आहेत इत्यादि मताच्या विरुद्ध प्रतिपादन करणारे त्याच विचार हे ब्राह्मणवर्गाच्या जीवनहेतूला अगदीं विरोधक होते जे ब्राह्मण यज्ञयागादींवर आपला निर्वाह करीत असत त्यांच्यांतच, इंद्र आहे किंवा नाहीं किंवा देवांना हवि वगैरे देण्यांत कांहीं अर्थ आहे किंवा नाहीं‡ असे प्रश्न उपस्थित करणारे कोणी असतील ही कल्पना संभवनीयच नाहीं ब्राह्मणाच्या विरुद्ध असणाऱ्या लोकांतच ज्यांचा कशावरहि विश्वास नव्हता असे कृपण, यज्ञयागादि न करणारे व ब्राह्मणास दान न देणारे असे संशयी व मनन करणारे लोक होते हे जास्त शक्य आहे उपनिषदांतील पुष्कळ उताऱ्यांवरून व त्या पूर्वींच्या ब्राह्मणांवरून प्राचीन काळच्या क्षत्रिय वर्गाचाहि विद्यासिद्धि व ज्ञानार्जनादींत कालक्रमणा करण्याकडे कांहींसा कल होता असं दिसतं कौषीतकी ब्राह्मणांत प्रतर्दन राजाचा यज्ञशास्त्रासंबंधीं ब्राह्मणाशीं झालेला संवाद दिलेला आहे शतपथ ब्राह्मणाच्या अकराव्या काण्डांत विदेह देशाचा राजा जनक ह्यानं आपल्या ज्ञानानं सर्व ब्राह्मणांची गाळण उडविल्याचं वारंवार सांगितलेलं आहे अग्निहोत्र कसें पाळतात ह्याविषयीं श्वेतकेतु, सोमशुष्म, व याज्ञवल्क्य ह्या ऋषींस जनकानं विचारलेल्या प्रश्नांवरून पुष्कळ बोध होण्यासारखा आहे कोणासहि ह्या प्रश्नाचं समाधानकारक उत्तर देतां आलं नाहीं तथापि याज्ञवल्क्य ह्यासहि जरी अग्निहोत्राचा अर्थ पूर्णपणं कळला नव्हता तरी त्यानं त्या-संबंधीं पुष्कळ गहन विचार केला असल्यामुळे त्याला शत गोदान देण्यांत आलें राजा निघून गेल्यावर "ह्या क्षत्रियानं आपल्या वाणीनं आपणास गांधळून टाकिलं, असो, आपण पुन्हा त्याच्याशीं ब्रह्मोद्य प्रतिपक्ष करूं" असा त्या ऋषींनीं आपसांत विचार केला तथापि "आपण ब्राह्मण आहों तो केवळ एक क्षत्रिय आहे आपण त्याला जिंकलं तर त्या जयाचं श्रेय आपणास काय? परंतु जर त्यानं आपणास हरविलं तर क्षत्रियानं ब्राह्मणावर ताण केली असें लोक आपणास म्हणतील तेव्हां हा विचार सोडून द्या" असें सांगून याज्ञवल्क्यानं त्यांना ह्या वादापासून परावृत्त केलं व दुसऱ्या दोन्ही ऋषींनीं तें मान्य केलं याज्ञवल्क्यानें स्वतः जनकाकडून तत्त्वज्ञान श्रवण केलं * यज्ञाची रचना करणारा व शौल्वायनांस ह्यास शिकविणारा अयस्थूण ह्यास सायणानं "ऋषि" म्हटलं आहे तथापि तो ब्राह्मण होता किंवा नाहीं ह्याची शंकाच आहे परंपरेप्रमाणें ज्या ऋषींनीं ऋग्वेदाचीं सूक्तं रचिलीं ते सुद्धा सर्वच ब्राह्मण वर्गांतील होते असें नाहीं कवष मुनीविषयीं असें सांगतात कीं तो अब्राह्मण असून दासीपुत्र होता एका महायज्ञाचे वेळीं हा त्यांत आला तेव्हां ऋत्विजमंडळींनीं, अरण्यांत जाऊन क्षुत्पिपासाकुल होऊन मरण यावं म्हणून त्याला हाकून लाविलं परंतु जल' (देवता) न सरस्वती ह्यास त्याची कींव आली, व त्यास एक सूक्त दृष्ट झालं नंतर ऋषीमंडळींना त्यास ऋषि समजून परत आपणांत येऊं दिलं ‡

उपनिषदांत राजानांच काय पण स्त्रिया व हीन वर्णांतील लोकांना सुद्धां तत्त्वज्ञानादि विद्वत्तापूर्ण विषयांत गति करून घेतल्याचं आढळत असून त्यांना उच्चप्रतीचं ज्ञान असल्याचं दिसून येतं बृहदारण्यक उपनिषदांत वचक्नूची मुलगी गार्गी हिनं याज्ञवल्क्यास दृश्य जगाच्या उत्पत्तीविषयीं इतके प्रश्न केले आहेत कीं, शेवटीं याज्ञवल्क्यानं "गार्गी इतकें विचारूं नकोस, नाहीं तर हें ज्ञान तुझ्या डोक्यांत न समावल्या-मुळं तं फुटेल, देवताविषयीं कोणीहि फार खोल प्रश्न करूं

* ब्राह्मणांतील वेदांगाची उत्पत्ति ह्यावर मोक्षमुलरच History of Ancient Sanskrit Literature पान ११० पहा
† पृष्ठ ६६, व १४६ पहा ? ‡ वर पान ४१ पहा

* शतपथब्राह्मण ११ ६,२,११ ३ १,२–४,११ ६,३
† शतपथब्रा ११ ४ २,१७–२० ‡ ऐतरेयब्रा २ १९

नयेत, फार फार विचारशेस तेव्हा इतके विचारण्याचें सोडून दे" असें म्हटलें. एका ठिकाणीं हीच गार्गी वादविवाद करणाऱ्या महापंडिताच्या सभेंत प्रसिद्ध अध्यापक याज्ञवल्क्यासमोर उभी राहून असें म्हणाली कीं "जसा एखादा काशीचा किंवा विदेहाचा वीरपुत्र आपल्या धनुष्याची दोरी ओढून हातात दोन अरिविघातक तीक्ष्ण बाण घेऊन सज्ज होतो त्याप्रमाणें मी तुझ्याविरुद्ध हे दोन प्रश्न विचारून प्रतिपक्ष करावयास सिद्ध आहे तेव्हा ह्या प्रश्नांचीं उत्तरें दे." त्याच उपनिषदात याज्ञवल्क्यानें आपली पत्नी मैत्रेयी हिला आत्म्याविषयींचें गहन ज्ञान करून दिल्याचे सागितलें आहे.* अशा प्रकारचें उत्कृष्ट प्रतीचें ज्ञान म्हणजे केवळ ब्राह्मणानाच होतें असें नसल्याबद्दलचें दुसरें ठळक उदाहरण सयुग्वा रैक्व याचें होय. हा आपल्या शकटाखालीं बसून त्याची खाज खरडून काढीत होता तरी त्याला आपल्या श्रेष्ठ प्रतीच्या ज्ञानाबद्दल राजासारखा अभिमान होता दानशूर संपत्तिमान् जनश्रुति हा नम्रपणें त्याचे जवळ येऊन त्याला आपणास ज्ञान देण्याबद्दल विनंति करूं लागला. रैक्वानें त्याला शूद्र म्हणून त्याच्या मौल्यवान् पारितोषकाचा तिरस्कार केला जेव्हा त्यानें (जनश्रुतीनें) त्याला आपली सुंदर मुलगी अर्पण केली तेव्हा तो त्याला शिकविण्यास तयार झाला. खालीं दिलेली गोष्टहि तितकीच मनोरजक व बोधप्रद आहे.

सत्यकाम जाबाल आपली आई जबाला हिला म्हणाला "हे महाभागे, मला ब्राह्मण छात्राची दीक्षा घेण्याची इच्छा आहे. माझा जन्म कोणत्या कुळात झाला तें साग" ह्यावर ती म्हणाली "मुला, तुझा जन्म कोणत्या कुळात झाला हें मला ठाऊक नाहीं. मी तरुण असता मोलकरीण (दासी) म्हणून सर्वत्र फिरत असें, आणि अशा रीतीनें तूं मला झाला आहेस. मला जबाला असें म्हणतात आणि तुझें सत्यकाम असें नाव आहे. म्हणून तुझ्या वडिलाच्या नावाचा संबंध न आणतां मी तुला जबालेचा मुलगा सत्यकाम असें म्हणतें." नतंर तो गौतमानुयायी हारिद्रुमत याचेकडे गेला व म्हणाला "हे महातपोनिधे मला आपल्या बरोबर ब्रह्मचर्याची दीक्षा द्यावयास आपण कबूल आहात काय? यावर त्यानें त्यास विचारलें "तूं कोणत्या कुळात जन्मला आहेस?" जाबालानें उत्तर दिलें "हे गुरो माझा जन्म कोणत्या कुळात झाला हें मला ठाऊक नाहीं. मीं माझ्या आईला विचारिलें व ती म्हणाली "मी माझ्या लहानपणीं दासी होतें, अशा रीतीनें तूं मला झाला आहेस, तुझा जन्म कोणत्या कुळात झाला हें मला सुद्धा माहीत नाहीं; मला जबाला म्हणतात व तुला सत्यकाम असें म्हणतात" म्हणूनच, हे गुरो, मी आपल्याला जबालापुत्र सत्यकाम असें म्हणतों" ह्यावर तो त्यास म्हणाला

* बृह. उप. ३ ६; ३·८; २·४; ४·५.

"ब्राह्मणाशिवाय इतकें स्पष्ट कोणाला बोलतां येणार? जा, बेट्या, थोडेसें इन्धन आण (हें त्या विधीला लागतें) तूं खरें बोललास त्या अर्थी मी तुला आश्रय देतों.*

ह्या एका उदाहरणावरून पूर्वीच्या काळीं ब्राह्मणकुलातील उत्पत्ति वगैरे गोष्टी किती क्षुल्लक समजत असत हें स्पष्ट होतें तथापि पुढील काळातील न्यायशास्त्रादि ग्रंथात ब्राह्मणानींच वेद शिकवावा व वरच्या तीन वर्णानींच फक्त वेदाध्ययन करावें ह्या गोष्टींचें पुन्हा पुन्हा समर्थन केलें आहे. उपनिषदात मात्र असें पुष्कळ वेळा सागितलें आहे कीं राजे व क्षत्रिय याना उत्तम प्रतीचें ज्ञान असून ब्राह्मण त्याच्याकडे शिकण्याकरिता जात. ह्याला अनुसरूनच श्वेतकेतूचा बाप जो ब्राह्मण गौतम तो पारलौकिक ज्ञान संपादण्याकरिता प्रवाहण राजाकडे गेला राजाला गौतमाच्या ह्या इच्छेबद्दल मोठें विचित्र वाटलें. कारण जें तत्त्व त्याला प्रतिपादन करून सागावयाचें होतें तें ब्राह्मणाना मुळींच अवगत झालेलें नव्हतें, आणि म्हणूनच सर्व जगात क्षत्रिय वर्णाचें वर्चस्व प्रस्थापित झालें होतें. शेवटीं तें तत्त्व राजानें त्याला सागितलें. ज्या तत्त्वाचें स्पष्टीकरण ह्या ठिकाणींच प्रथमत: नीटपणें झालेलें दिसतें व ज्याचे आद्यप्रवर्तक क्षत्रिय असून जें पूर्वी याज्ञिकाच्या ब्रह्मज्ञानात नव्हतें तेंच "आत्म्याचा पुनर्जन्म किंवा देहातर" इत्यादि संबंधींचें तत्त्व होय. सर्वत्र एकस्वरूप अस्तित्वात असणाऱ्या आत्म्यासंबंधींचें उपनिषदातील जें दुसरें प्रमुख तत्त्व, तेंहि अयाज्ञिक वर्गातच उत्पन्न झालें हें दुसऱ्या एका भागावरून सिद्ध होतें. ह्या ठिकाणीं पाच महाविद्वान् ब्राह्मण महाप्रबुद्ध उद्दालक आरुणी ह्याचेकडे आत्म्यासबंधींचें तत्त्व शिकण्याकरिता गेले होते. तथापि त्या महात्म्याला असें वाटलें कीं "हे महाविद्वान् पंडित लोक मला प्रश्न करतील आणि कदाचित् मला त्याच्या सर्व प्रश्नाचीं उत्तरें देता येणार नाहींत. ठीक आहे मी त्याना दुसऱ्या कोणाकडे तरी लाऊन देतों" मग त्यानें त्यास अश्वपति कैकेय राजाकडे जाण्यास सागितलें व ते शिकण्यासाठी त्याच्याकडे गेले.‡

* पॉल् डॉयसेन् ह्यानें भाषांतर केलेलें छांदोग्य उपनिषद् ४·४. Sechzig Upanishadas des Veda. P. 121 ff. शतपथब्राह्मणातील अध्यापक वर्गाच्या वंशावळींत पुष्कळ नावें त्याच्या मातृनामावरून दिलेलीं आहेत.

टीप.—सत्यकाम ह्याचा अर्थ सत्य म्हणजे खरें ह्याच्यावर ज्याची भक्ती आहे तो.

† छांदोग्य उप. ५·३. बृहदारण्यक उप. ६·२. कौषीतकी उपनिषदात (१·१.) क्षत्रिय चित्रानें आद्य ब्राह्मण त्याला पारलौकिक ज्ञान सागितलेलें आहे. ‡ छांदोग्य उप. ५·११ ही कथा पर्यायानें (अन्यरूपानें) शतपथब्रा. १०·६,१ ह्यातहि आढळते.

काहीं वर्ग आपल्या नीरस यज्ञशास्त्रात प्रगति करीत असता दुसरे वर्ग इतर उच्च प्रश्नाचा विचार करीत होते व हेच प्रश्न पुढें उपनिषदात उतक्या सुंदर रीतीनें गोंवले गेले. ब्राह्मणवर्गापासून दूर अशा ह्या दुसऱ्या वर्गांतूनच मोठे मोठे अरण्यवासी तपोनिधी असे ऋषी निघाले. ह्यानीं जगाचा व त्यातील सुखाचा त्याग केला एवढेच नसून ब्राह्मणाच्या यज्ञयागादि विधींपासून हे अगदीं अलिप्त राहत असत. ह्याच वर्गांतून पुढे ब्राह्मणाच्या विरुद्ध असे दुसरे वर्ण (जाति) निघाले व ह्यापैकीं बौद्ध लोकाचा वर्ग पुढे एवढ्या प्रसिद्धीस आला. ह्या नवीन मताचा व विशेषत बौद्धसप्रदायाचा एवढा प्रसार झाला ह्यावरूनच त्यावेळच्या तत्त्वज्ञान्यानीं ह्या धर्माचें बीज अशा जागीं पेरलें कीं त्याला लागलीच अकुर फुटले व यज्ञयागादींच्या विरुद्ध अशीं जी धर्मतत्त्वे होतीं त्यास लोकाचाहि जबरदस्त आश्रय मिळाला पुरातन कालापासून ब्राह्मण वर्गहि इतका चाणाक्ष होता कीं त्यानीं ही नवीन लोकप्रवृत्ति आपणास अनुकूल करून घेण्याच्या कामीं मुळींच दुर्लक्ष केलें नाहीं. त्यानी चार आश्रमाच्या तत्त्वाचा पुरस्कार करून सन्यासवृत्ति वगैरे हीं ब्राह्मणाच्या धर्माचरणाचें एक अवश्य अग करून टाकिलीं. ह्या मताचें तत्त्व म्हटलें म्हणजे प्रत्येक आर्य मनुष्यानें किंवा वरच्या तीन वर्णांतील प्रत्येक मनुष्यान आपल्या आयुष्यात चार आश्रमातून गेलेंच पाहिजे पहिल्यानें ब्रह्मचारी म्हणून आपल्या गुरूजवळ राहून वेदाध्ययन करावें. अशा तन्हेन विद्यार्जनाचा काल घालविल्यानतर पुढें घर करून गृहस्थ म्हणून प्रजोत्पादन करावें व देवताच्या नावानें यज्ञ वगैरे करून हवि अर्पण करावें. वृद्धापकाल समीप आल्यानतर त्यानें गृहादींचा त्याग करावा व वानप्रस्थ आश्रम स्वीकारून अरण्यात यज्ञयागादि मित प्रमाणात करून त्यातील गूढ तत्त्वें व विशिष्ट गुण ह्याचें मनन करण्यात काल घालवावा. अतकाळ समीप आला आहे असें पाहून यज्ञयाग, ध्यान वगैरे सोडून सर्व चागल्या गोष्टींचा त्याग करावा व सन्यस्तवृत्तीनें जगाला मागें टाकून विश्वाच आदितत्त्व ब्रह्म ह्याचेकडे वृत्ति लावावी व ब्रह्मप्राप्तीचा प्रयत्न करावा.

ब्राह्मणामध्यें उच्च प्रतीच्या आयुष्यक्रमाचा द्योतक जो भाव आहे त्याच्या जोडीलाच ब्राह्मणामध्यें "आरण्यकें" म्हणून काहीं भाग आहेत आरण्यकें म्हणजे वानप्रस्थाश्रमात अरण्यवासी असताना अध्ययन करण्याचे ग्रथ.* ब्राह्मणवर्गाच्या शिक्षणातील इतर विषयाशिवाय हेहि भाग त्यास जोडलेले होते. ह्या आरण्यकामधील मुख्य विषय म्हणजे यज्ञयागादि कृत्यें किंवा त्याचें विधिवत् आचरण ह्याचे नियम वगैरे नसून यज्ञाचीं मूलतत्त्वें, त्यातील गूढार्थ व ब्राह्मणधर्मीय तत्त्वज्ञान हे होत

अशात 'यज्ञ' याच नावानें व अशात यज्ञापासून अविभक्त असें पवित्र "ब्रह्म" यानावान सर्व चराचराचें आद्य उत्पत्तिस्थान म्हणून गणले जाणारें, आणि ब्राह्मणें आणि आरण्यकें ह्यात सापडणारें जें 'आदितत्त्व' त्याविषयींच्या तत्त्वज्ञानाला आणखी एका तत्त्वाची जोड मिळाली, हें तत्त्व म्हणजे सर्वांच्या ठायीं एकस्वरूपानें वास्तव्य करणारा अत स्थायी आत्मा ह्या सबंधींचें होय ह्याची उत्पत्ति यज्ञाचें तत्त्व ओळखणाऱ्या यज्ञास कंटाळलेल्या किंवा यज्ञाविरुद्ध वर्गांत झाली असावी व खरें पाहिल तर हे यज्ञधर्माला प्रतिकूल दिसते. हें जें अस्वाभाविक विचित्र समिश्रण झाले त्याच्या पासूनच उपनिषदें निघालीं. परतु चार आश्रमासबंधींचें जें तत्त्व त्याच्या योगानें या उपनिषदाना वेदाच अग म्हणून समजण्यात येऊ लागलें.

सन्याशानीं शेवटच्या आश्रमात अध्ययन करण्याचीं जी काहीं धर्मवाक्यें आहेत त्यानाच अशात जोडलेलीं व आरण्यकात अशात अतर्भूत असलेलीं काहीं प्राचीन उपनिषदें आपणास आढळतात. पुष्कळ अशीं ह्यानाच वेदात* अशी सज्ञा आहे ह्यातील पुष्कळ धर्मवाक्यें बऱ्याच नतरच्या काळीं अस्तित्वात आलीं व कालानुक्रमावरून तीं वेदकाळाच्या शेवटीं शेवटीं लिहिलीं गेलीं असावीं असें दिसतें. शिवाय आपण हे विसरता कामा नये कीं, हें वेदकालीन वाङ्मय हस्त लिखित पुस्तकातून ग्रथित केलेलें नसून केवळ ऋत्विजाच्या सप्रदायात मुखद्वारें परपरागत होतें म्हणूनच प्राचीनाच्या पुस्तकात किंवा ज्याला आपण ग्रथ असें म्हणतों त्यात आपणास जे काहीं आढळतें तें म्हणजे निरनिराळ्या अध्यापकवर्गाचे अध्यापनाचे विषय होत. हा एक विषय काहीं ठराविक काळात विद्यार्थ्यांना

* अरण्येय उपनिषदात असें सागितलें आहे कीं (Deussen Sechzig Upanishadas des Veda. p 603) वानप्रस्थ आश्रमात सर्व वेदापैकीं आरण्यकें आणि उपनिषदें ह्याचेंच अध्ययन करावें. उपनिषदाचे आरभीं आरण्यकासारख्या भागात जे यज्ञविधी वगैरे सागितलेले आहेत त्यासबधी रामानुज ह्यानें त्याच अरण्यात अध्ययन करावें असें म्हटले आहे (Sacred Books of the East Vol 48 p 645) मोक्षमुल्लर ह्याचें History of Sanscrit Literature पहा. ओल्डनबर्गचे मताप्रमाणें (Die Hymnen des Rigveda 1, Berlin 1888 p. 291) आरण्यकें असें नाव पडण्याचें कारण छात्रवर्गाला ह्याची शिक्षा गावात न देता अरण्यात देत असत कारण त्यातील तत्त्वें फार गूढ व पवित्र असत. हा भाग अरण्यात शिकवीत असत हे खरोखरीच शक्य आहे (शाखायन गृह्यसूत्र २. १२, ११ वरूनहि असें अनुमान निघतें) साप्रतहि याचें अध्यापन देवळात वगैरे करितात

* प्रथमत. उपनिषदानाच वेदात म्हणत असत. ह्यानतर काहीं कालानें उपनिषदावरून रचिलेली तत्त्वज्ञानपद्धति अमा अथ होऊन त्याला वेदान्त अशी सज्ञा देण्यात आली.

शिकविला जात असे—अर्थात् गुरुगृही राहून विद्यार्जन करण्यास जो काळ लागे तो कित्येक वर्षांचा असे.—म्हणूनच समजण्यास कठीण असे जे विषय असत ते अर्थातच ह्या काळाच्या अगदीं शेवटीं शेवटीं शिकविले जात हे विषय म्हटले म्हणजे उपनिषदातील व आरण्यकातील गहन व दुर्गम असीं तत्त्वज्ञानाचीं तत्त्वें होत. शिवाय वेदपठणात पवित्र कृत्य व धार्मिक कर्तव्य ह्या दृष्टीने हीं धर्मवाक्यें शेवटी येत नंतरच्या काळच्या तत्त्वज्ञाच्या मताप्रमाणें हीं उपनिषदातील तत्त्वें म्हणजे वेदाचा "शेवटचा भाग" नसून वेदाचें "अंतिम ध्येय" होत.* आरण्यक किंवा जुनीं उपनिषदें हीं वेदात ह्या नावानें पुष्कळ वेदाच्या शाखातून आढळतात वास्तविक पाहिलें तर हीं ब्राह्मणाचीं अंशभूत अंगे होत

ह्याला अनुसरनच ऋग्वेदातील ऐतरेय ब्राह्मणात ऐतरेय आरण्यक असून त्यातच ऐतरेय उपनिषद् गोवलेलं आहे ऋग्वेदातील कौषीतकी ब्राह्मणाच्या शेवटीं कौषीतकी आरण्यक असून कौषीतकी उपनिषद् हा त्याचा एक भाग आहे कृष्णयजुर्वेदात तैत्तिरीय ब्राह्मणाच्यापुढें तैत्तिरीय आरण्यक असून त्याचे शेवटीं तैत्तिरीय उपनिषद् व महानारायण उपनिषद् हीं आहेत. शुक्लयजुर्वेदाचा मोठा भाग जो शतपथ ब्राह्मण त्यातील चौदाव्या काण्डाचा पहिला एक तृतीयांश भाग आरण्यक असून ह्या काण्डाचा शेवटचा भाग सर्व उपनिषदात श्रेष्ठ असें बृहदारण्यक उपनिषद् होय सामवेदाच्या बहुधा ताण्ड्यमहाब्राह्मणात छांदोग्य उपनिषद् आहे व ह्याचा पहिला भाग म्हणजे केवळ एक आरण्यकच आहे. जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मण† म्हणून जें आहे तें सामवेदातील जैमिनीय किंवा तलवकार पंथाचें एक आरण्यकच असून त्याच्याच दुसऱ्या भागाला केन उपनिषद् किंवा तलवकार उपनिषद् असें म्हणतात.

तैत्तिरीय आरण्यकाला मागाहून जोडलेले महानारायण उपनिषद् खेरीज करून वर सांगितलेलीं सर्व उपनिषदें हीं ह्या जातीच्या ग्रंथात जुन्यात जुनीं आहेत. ज्या ब्राह्मणाशीं तीं संलग्न आहेत किंवा ज्याचा तीं अंगें आहेत त्याच्या व त्यांच्या भाषापद्धतींत भेद नाहीं. या ग्रंथांची भाषा जरा ओबडधोबड गद्य असून सौंदर्याचीहि खात—विशेषत कथाभागात-मुळींच उणीव नाहीं. अर्धे केन उपनिषद् फक्त वृत्तबंध असून वर निर्दिष्ट केलेल्या उपनिषदात हें अगदीं अखेरचें आहे. डॉयसेन* ह्याचे म्हणण्याप्रमाणे ह्या मोठमोठ्या उपनिषदापैकीं प्रत्येकात जुनीं व नवी वाक्यें एकत्र आढळत असल्यामुळें प्रत्येक भाग केव्हा लिहिला गेला हें निरनिराळ्या रीतीनें शोधून काढिले पाहिजे. परतु एकंदरींत पहाता कालानुक्रमाप्रमाणें एकामागून एक येणारे चार काळ आपणास स्पष्ट ओळखता येण्यासारखे आहेत, व ह्या निरनिराळ्या काळात लिहिलीं गेलेलीं उपनिषदें प्रत्येकीं अमुक काळात झाली असें म्हणण्यास काहीं बाधा नाहीं. आतापर्यंत सांगितलेलीं उपनिषदें हीं पहिल्या आणि प्राचीन काळातली होत व डॉयसेनच्या मताप्रमाणे त्यांचा कालमानाप्रमाणें अनुक्रम खालीं लिहिल्याप्रमाणे आहे.

१ बृहदारण्यक उपनिषद्
२ छांदोग्य उपनिषद्
३ तैत्तिरीय उपनिषद्
४ ऐतरेय उपनिषद्.
५ कौषीतकी उपनिषद्.
६ केन उपनिषद्

ह्या प्राचीन उपनिषदांशीं संलग्न असे दुसरे लेखसंग्रह आहेत हेहि काहीं विवक्षित वैदिक पंथाचे आहेत अशी परंपरा आहे. तथापि त्या त्या पंथाशीं ह्यांचा फार दूरचा संबंध असल्यामुळें ह्या विधानाबद्दल शंका घेण्याला जागा आहे असें काहींचें मत आहे हीं उपनिषदें वृत्तबद्ध असून ह्यांत आरण्यकातील यज्ञादिकांचीं गहन तत्त्वें मुळीच नाहींत. हीं नंतरच्या काळीं लिहिलीं गेलीं आहेत. डॉयसेन ह्यानें मानलेल्या कालानुक्रमाप्रमाणें हीं खाली लिहिल्याप्रमाणे आहेत

७ काठक उपनिषद्, हें कृष्णयजुर्वेदात आहे.

८ ईश उपनिषद्, हें शुक्लयजुर्वेदाचा भाग आहे कारण हें वाजसनेयी संहितेंत आलेलें आहे.

९ श्वेताश्वतर उपनिषद्, हें कृष्णयजुर्वेदाचा भाग आहे असें म्हणतात.

१० मुण्डक उपनिषद् हें अथर्ववेदातील आहे.

११ महानारायण उपनिषद् हें कृष्णयजुर्वेदात आहे (*तैत्तिरीय आरण्यक*).

ह्याच्यापुढें उपनिषदांचा एक तिसरा वर्ग असून ह्यांतील सर्व गद्यात लिहिलेलीं आहेत. हीं उपनिषदेंहि काहीं विवक्षित वैदिक शाखाच्या लोकांनीं तयार केलीं असें समजतात तथापि भाषा, रचना व विषय ह्यावरून पहाता हीं नंतरच्या काळीं रचिलीं गेलीं असावीसें दिसतें. हीं खालीं दिल्याप्रमाणे आहेत —

* Cf. P. Deussen, System des Vedanta, p. 3. etc Allgemeine Geschichte der Philosophie I, 2 p. 5.

† हन्स् ओएर्टल ह्यांनी तयार केलेल्या जैमिनीय अथवा तलवकार उपनिषद् याचा मूलग्रंथ भाषांतर व स्पष्टीकरणार्थ टीपा इ. सह अमेरिकन् ओरिएन्टल् सोसायटीच्या जर्नल (पुस्तक १६-१८९६) मध्ये छापला आहे.

* Allgemeine Geschichte der Philosophie I. 2 p. 22.

१२ प्रश्नोपनिषद् हें अथर्ववेदात आहे.
१३ मैत्रायणीयोपनिषद् हें कृष्णयजुर्वेदात आहे
१४ माण्डूक्योपनिषद् हें अथर्ववेदात आहे.

हीं चौदा उपनिषदें जरी निरनिराळ्या काळीं झालेलीं आहेत तरी तीं उपनिषदीय वाङ्मयाच्या अभिवृद्धीचा प्रथम उपक्रम होत. हिंदुस्थानच्या प्राचीन तत्त्वज्ञानाचें नाव निघालें म्हणजे प्रथमतः हींच आपल्या डोळ्यासमोर उभीं राहतात व अबाधित नियम म्हणून ह्यांचीच जास्त ख्याति आहे. खरीं वेदान्ततत्त्वें म्हणून जीं आहेत तीं जशीच्या तशींच ह्या उपनिषदांतून सापडतात.

"अथर्ववेदीय उपनिषदें."—उपनिषदांचा आणखीहि एक चवथा वर्ग आहे. परंतु वर सांगितलेल्या तीन वर्गांतील उपनिषदांचाच वैदिक शाखांशीं किती संबंध आहे हीच गोष्ट कित्येक संशोधकांस संशयित वाटत आहे ह्या नवीन वर्गांत जीं पुष्कळशीं उपनिषदें आहेत त्यांचा वैदिक पंथांशीं कांहीं संबंध नसेलसं वाटतें. वेदांचा आणि नंतरचीं उपनिषदें ह्यांचा कांहींच संबंध नसावा. भारतीयांच्या परंपरेप्रमाणें हीं सर्व उपनिषदें *अथर्ववेदाचीं* आहेत. वास्तविक पाहता अथर्ववेदाचीं उपनिषदें ह्या नांवाखालीं मोडणाऱ्या ह्या उपनिषदांत वेदांच्या बाहेरील व पुष्कळ पुढील काळच्या निरनिराळ्या तत्त्वज्ञांचीं व निरनिराळ्या पंथांचीं मतें व विचार दृष्टोत्पत्तीस येतात. हीं अथर्ववेदांतील आहेत अशी समजूत होण्याचें कारण इतकेंच कीं, अथर्ववेद श्रौतधर्माबाहेरील विषयाचा संग्रह असल्यामुळें जें जें रूढशास्त्र-*संमत विशिष्ट गोष्टींना धरून नव्हतें तें तें सर्व अथर्ववेदांतील* आहे असें म्हणण्याचा परिपाठ पडला शिवाय वर सांगितल्या-प्रमाणें अथर्ववेद हा मंत्रतंत्र आणि अभिचार ह्यांचा वेद होय. उपनिषदांचा खरा अर्थ गुप्ततत्त्वें असा असून हा अर्थ अबाधित आहे. अथर्ववेद म्हणजेच गूढ तत्त्वांचा संग्रह असें असल्यामुळें उपनिषदें किंवा गूढ तत्त्वें ह्या नांवाचे जे जे अनेक ग्रंथ निर्माण झाले ते ते सर्व अथर्ववेदाला जोडले गेले हें अगदीं साहजिक दिसतें.*

उपनिषद् शब्दाची व्युत्पत्ति.—उपनिषद् हा शब्द उप+नि+सद् म्हणजे कोणाच्याजवळ बसणें ह्या धातू-पासून निघाला आहे †ह्याचा मूळ अर्थ गूढज्ञानाची शिक्षा घेण्यासाठीं छात्रानें अध्यापकाच्या अगदीं निकट बसणें हा होय. म्हणून एकांत बैठक किंवा गुप्तबैठक असा अर्थ झाला. ह्या गुप्तबैठकीच्या कल्पनेवरूनच अशा गुप्त ठिकाणीं शिकविलेलीं गुप्ततत्त्वें अशी कल्पना उद्गत झाली. भारतीयांच्या परंपरेप्रमाणें उपनिषद् हा शब्द (रहस्यम्) ह्या *शब्दाशीं समानार्थक आहे व ह्याचा अर्थ गुप्तगोष्ट असा आहे.* उपनिषदांच्या ग्रंथांतूनहि "इति रहस्यम्" व "इति उपनिषद्" हे शब्द ठिकठिकाणीं उपयोगांत आल्याचें आढळतें. पुष्कळ वेळा उपनिषदांतून हीं तत्त्वें अयोग्य मनुष्याला शिकवूं नयेत इत्यादि अर्थाची सूचनाहि दिलेली आहे. असें म्हटलें आहे कीं, "हीं ब्रह्मतत्त्वें बापानें आपल्या वडील मुलास किंवा विश्वासू विद्यार्थ्यांस शिकवावीं, दुसऱ्या कोणी नानारला

*संग्रह या स्वरूपांत कोणताहि उपनिषदांचा संग्रह फार जुना नाहीं. कारण इ. सन ८०० च्या सुमारास होऊन गेलेले शंकराचार्य ह्यांनीं अमुक ब्राह्मणाचे भाग म्हणून पुष्कळ उपनिषदें दिलीं आहेत परंतु ह्याच्या एकीकरणासंबंधीं कांहींच लिहिलेलें नाहीं. एक तर त्यांनीं उपनिषदांना श्रुति असें म्हटलें आहे किंवा तीं ज्या वैदिक पंथाचीं उपनिषदें होतीं त्यांचीं नांवें दिलीं आहेत. इ. स. १२ व्या शतकांत होऊन गेलेला रामानुज ह्यानेंहि ह्या निरनिराळ्या पंथांतील उपनिषदांसंबंधीं लिहितांना छंदोग, वाजसनेयिन् व कौषितकिन् अशीं नांवें दिलीं आहेत. ह्याचा अर्थ इतकाच कीं हे वेदाचे भाग होते, विशिष्ट स्वरूपाचे संग्रह नव्हते. निःसंशयपणे अगदीं अलीकडील म्हणता येईल अशा मुक्तिका उपनिषदांत १०८ उपनिषदांची यादी दिली आहे. हीं सर्व एका ठिकाणीं संग्रथित होतीं. (Deussen Sechzig Upanishadas p 532 etc) इ. स. १६५६ त फारशी भाषेत तरजुमा झालेल्या संग्रहांत ५० उपनिषदें आहेत. उपनिषदांचे मूळग्रंथ हिंदुस्थानांत पुष्कळ वेळा प्रसिद्ध झाले आनंदाश्रम, निर्णयसागर व गणपत कृष्णाजी यांच्या आवृत्त्या आहेतच. बृहदारण्यक व छांदोग्य हीं उपनिषदें Bothlingk ह्यानें बरोबर तपासून छापविलीं असून (सेंट पीटर्सबर्ग आणि लिप्झीग १८८९) त्याचें जर्मन भाषांतरहि झालें आहे. ह्याच शोधकानें कठ ऐतरेय व प्रश्नोपनिषद्हि तपासून जर्मन भाषेंत त्याचें भाषांतर केलें आहे. [Reports of the Royal Saxon Society of Sciences] मुख्य मुख्य उपनिषदांचें इंग्रजी भाषांतर मोक्षमुल्लर ह्यांनीं (Vols I & 15 of the Sacred books of the East 1879 and 1884) केलें आहे. पॉल् डॉयसेन ह्यानें केलेल्या उत्तम जर्मन भाषांतरावरूनहि यूरोपीयांस उपनिषदांचें सहज ज्ञान होईल (Sechzig Upanishadas des Veda Leipzig 1897) ह्याच शोधकानें Allgemeine Geschichte der Philosophie Leipzig 1899 ह्या ग्रंथाच्या पहिल्या पुस्तकाच्या दुसऱ्या भागांत उपनिषदांतील तत्त्वज्ञान ह्याचें चांगलें विवेचन केलें आहे मराठी भाषांतरकारांत रा. रा. भागवत, ह. र. भागवत, चिं. ग. भानु इत्यादि लेखक प्रसिद्ध आहेत.

† डॉयसेन ह्यानें (Allgemeine Geschichte der Philosophie I 2. p 14) असें दाखविलें आहे कीं Kollegiu ह्या शब्दाचा मूळ अर्थ सभा किंवा परिषद् असा आहे पण पुढें "reading a kolleg" "hearing a kolleg" हा उपनिषद् याशीं सदृश इतिहासाचा शब्द आहे. ह्या शब्दाचा अर्थ विद्यालयांत दिलेल्या किंवा सभेंत सांगितलेल्या व्याख्यानाचा विषय असा झाला. उपनिषद् ह्याचा अर्थ "पूजा" आहे असें जें ओल्डेनबर्ग ह्याचें मत आहे (Z. D. M. G. Vol. 50. 1896, p. 458 etc) तें आधार देऊन डॉयसेन ह्यानें खोडून काढलें आहे.

व जलपरिवेष्टिता वसुंधरा जरी अर्पण केली तरी त्यास शिकवूं नयेत"* उपनिषदांत पुष्कळ वेळां असेंहि सांगितलेलें आहे कीं, आचार्यास कोणतीहि विद्या शिकविण्याची विनंति केली असता विद्यार्थ्यानें पुष्कळ आर्जव केल्यावरच आचार्यानें त्यास आपलीं तत्त्वें शिकविलीं आहेत.

"उपनिषद्" शब्दाच्या ह्या जुन्या अर्थाला अनुसरून जुन्या उपनिषदांत पुष्कळ भिन्नजातीय गोष्टी आढळतात. शिवाय उपनिषदें म्हणजे गहन ज्ञान असल्यामुळें जीं तत्त्वें सर्वसाधारण लोकांस शिकविण्यासारखीं नसत तीं कांहीं विशिष्ट अधिकाराच्या लोकांस शिकविलीं जात असून त्यासहि उपनिषदें असें म्हणत, मग हीं तत्त्वें म्हणजे एखादा गहन सिद्धान्त असो, किंवा एखादा निरुपयोगी मंत्र असो, किंवा एखादें अभिचारविषयक गूढ रहस्य असो, अथवा एखादा अभिचारमंत्र असो या सर्वांस उपनिषद् असें म्हणत.

हें सर्व आपणास जुन्या उपनिषदांतून एकाच ठिकाणीं सम्मिश्रित झालेलें आढळून येतें व ही गोष्ट अथर्ववेदीय उपनिषदांत तर विशेषतः प्रत्ययास येते. शृंगारावरील ग्रंथांत सभोगरंगरागादि संबंधीं सर्वप्रकारच्या वनस्पतींची माहितीहि उपनिषद् म्हणून दिली आहे.

कौषीतकी उपनिषदांत मानसशास्त्र, आध्यात्मिक शास्त्र किंवा परलोकविषयक शास्त्र ह्यांचे सिद्धान्त असून शिवाय ज्या विधींनीं चांगली गति मिळते किंवा एखादा प्रेममंत्र दाखतां येतो त्या विधींचीं वर्णनें, बालपणीं येणारा मृत्यु टाळण्याकरितां विधी वगैरे असून शिवाय एक उपनिषद् किंवा "गूढविद्या" आहे. त्यांत शत्रूचा नाश करण्याचे मंत्रतंत्रादि दिलेले आहेत. त्याचप्रमाणें छांदोग्य उपनिषदांतहि असाच गोष्टी दिलेल्या आहेत; त्यांत जगदुत्पत्तीसंबंधीं गहन तत्त्वज्ञान, विश्व व आत्मा, "ओम्" ह्या अक्षरांतील गूढ ज्ञान व रोगहारक गुप्त विधी वगैरे येतात.

* छांदोग्य उपनिषद् ३, ११, ११, ५, डॉयसेन् पान १२ पहा. †उपनिषद् हा शब्द उपनिषदांतहि आढळतो. ह्याचे तीन निरनिराळे अर्थ आहेत (१) "गूढ अर्थ" ओम् ह्या शब्दाचा गूढार्थ (२) "गुप्त शब्द" असे कांहीं शब्द किंवा वाक्यें आहेत कीं त्यांचा अर्थ ज्याचा त्यांत प्रवेश झाला असेल त्यासच कळतो. जसें "तज्जलान्" त्याचे ठिकाणीं वृद्धिंगत होणारा, त्याचे ठिकाणीं गमन करणारा व त्याचे ठिकाणीं वास करणारा किंवा "सत्यस्य सत्यम्" म्हणजे श्रेष्ठ विभूतीचें एक नांव (३) "गूढ विषय" म्हणजे गुप्तज्ञान आणि "एकांतोपदिष्ट तत्त्वें." डॉयसेन् पान १६ पहा. ¶ Deussen, Sechzig Upanishadas des Veda p. 627 etc.

अथर्ववेदीय उपनिषदांत गारुड उपनिषद्¶ नांवाचें एक उपनिषद् आहे, ह्यांत सर्पासंबंधीं मंत्र वगैरे असून ह्याला अथर्ववेदसंहितेंत घातलें तरी चालेल.

उपनिषदीय तत्त्वज्ञान.—'उपनिषदांतील तत्त्वज्ञान' किंवा उपनिषत्संग्रह असें म्हटलें म्हणजे एका विशिष्ट संप्रदायाचीं मतें अशी कल्पना होणें शक्य आहे, पण तशी गोष्ट नाहीं. उपनिषदीय तत्त्वज्ञानपद्धति ह्याचा फार कोता व परिमित अर्थ आहे कारण उपनिषदांत उपलब्ध असलेलीं मतें किंवा विचार हीं एकाच तत्त्वज्ञाची किंवा एकाच आचार्यापासून निघालेल्या तत्त्वज्ञाच्या पंथाचीं नसून उपनिषदांच्या कांहीं भागांतील तत्त्वज्ञान म्हणजे निरनिराळ्या लोकांचें निरनिराळ्या काळचें पण आज एक दिसणाऱ्या संग्रहांतलें व कांहीं अशीं सदृश असें ज्ञान होय.

उपनिषदांतील ठळक तत्त्वांत एकसूत्रीपणा दिसण्याला कारणीभूत झालेलीं कांहीं मूलतत्त्वें आहेत व डॉयसेनच्या मताप्रमाणें केवळ ह्यांना उद्देशून व तेंहि मितप्रमाणानें, आपणास "उपनिषदीय तत्त्वज्ञानपद्धति" असें म्हणतां येईल. म्हणून उपनिषदांतील प्रत्येक भागांत आपल्याला गहन ज्ञान मिळेल, किंवा प्रत्येक उपनिषदांत प्लेटोच्या संप्रदायाप्रमाणें विचारपरिपूर्ण संभाषणें आपणास आढळतील असें मुळींच नाहीं. उपनिषदांतील कांहीं जुन्या व सुंदर भागांतून मोठमोठ्या ग्रीक तत्त्ववेत्त्यांच्या ग्रंथांतील संवादासारखे संवादहि आढळून येतात. ज्याप्रमाणें प्लेटोच्या संवादावरून आपणास प्राचीन ग्रीक लोकांच्या जीवनक्रमाची बरोबर कल्पना होते त्याप्रमाणें जुन्या उपनिषदांवरून प्राचीन काळांतील हिंदुस्थानच्या राजे लोकांच्या दरबारांतील कार्यक्रमांचें आपणास फारच उत्तम ज्ञान होतें. ह्या दरबारांत ब्राह्मण, सदा फिरत राहणारे अध्यापक, व विदुषी स्त्रिया पुष्कळ येत ह्यांनीं राजाचे समोर वादविवाद करण्यासाठीं यावें व राजानें ह्यांच्याशीं तत्त्वज्ञानात्मक व धर्मशास्त्रविषयक संभाषण करून आपल्या ज्ञानानें विद्वान् ब्राह्मणासहि गोंधळून टाकावें असे प्रकार वर्णिले आहेत. एखाद्या प्रसिद्ध आचार्याचीं प्रवचनें ऐकण्याकरितां नाना देशांतून लांब लांब प्रवास करणारे छात्रगण येत. उपनिषदांत येणेंप्रमाणें त्या वेळची अध्ययनपद्धति अशीकरून व्यक्त होते*. परंतु ह्या गहन तत्त्वज्ञानाचे कांहीं भाग व प्लेटोच्या संभाषणाशीं समान असे कांहीं भाग वगळले तर उपनिषदांत असा पुष्कळ भाग आढळून येईल कीं तत्त्वज्ञान किंवा वाङ्मय ह्या नात्यानें तो बराच कमी दर्जाचा आहे.

ब्रह्म.—उपनिषदांत ब्रह्म व आत्मा याविषयींच्या दोन कल्पनांचा सविस्तर विचार केलेला आहे; उपनिषदांतील तत्त्वज्ञान

* तैत्तिरीय उपनिषद्. १.३.

समजून घेण्यासाठीं या दोन कल्पना पूर्णपणें समजून घेतल्या पाहिजेत. 'ब्रह्मन्' या शब्दाची व्युत्पत्ति वादग्रस्त आहे. "जीवात्म्याची पूर्णता दर्शविणारी व ईश्वरसंनिध जाऊं इच्छिणारी जी निष्ठा" ह्या निर्देश पिटर्सबर्गच्या संस्कृत शब्दकोशांत ब्रह्मन् असें म्हटलें आहे. "पवित्र व दैविक अशी उच्चवस्तु मिळविण्यासाठीं धडपड करणारी मानवी इच्छा" असा 'ब्रह्मन्' या शब्दाचा अर्थ डॉयसेन* यानें केला आहे. आजच्या सुधारलेल्या जगाच्या देवाविषयींच्या कल्पनांशीं जुळणारीं अशीं हीं उपनिषदावर रचलेलीं पाश्चात्य स्पष्टीकरणें आहेत परंतु संहिता व ब्राह्मण या ग्रंथांमध्यें देव व मानव यांच्या संबंधाची जी प्राचीन कल्पना दिलेली आहे त्या कल्पनेहून हीं स्पष्टीकरणें भिन्न आहेत 'ब्रह्म' या शब्दाची व्युत्पत्ति बरोबर माहित नाहीं. 'प्रार्थना गाणें किंवा मांत्रिक नियम' या अर्थानें 'ब्रह्मन्' हा शब्द अगणित वेळां आलेला आहे, देवापासूनच काहीं तरी प्राप्त करून घेण्यासाठीं त्याच्यावर वर्चस्व मिळविण्याच्या इच्छेनें किंवा काहीं तरी देण्याचें त्यांना भाग पाडण्याच्या इच्छेनें उच्चारिलेलीं सूक्तें किंवा ऋचा या अर्थानें 'ब्रह्मन्' हा शब्द नेहमीं वापरलेला आहे. कालांतरानें तीन वेदांमध्यें जेव्हां या मांत्रिक नियमांचा व प्रार्थनांचा समावेश करण्यांत आला, तेव्हां यांना 'त्रयी विद्या' किंवा थोडक्यांत 'ब्रह्मन्' असेंहि म्हणूं लागले. वेद किंवा ब्रह्मन् हे दोन्ही शब्द अगदीं एकाच अर्थानेंहि वापरलेले आहेत. यांची ईश्वरापासून उत्पत्ति झालेली आहे अशी कल्पना असल्यामुळें, व भारतीयांच्या कल्पनेप्रमाणें, दैविक शक्ति असलेल्या यज्ञांची उत्पत्ति वेदांपासून झाल्यामुळें, किंवा वेदांमध्यें त्यांचा अन्तर्भाव होत असल्यामुळें, 'ब्रह्मन्' या शब्दाचा अर्थ अखेरीस 'ईश्वराची उक्ति' किंवा पवित्र ज्ञान असा होऊं लागला. कारण ब्रह्मदेवाची उत्पत्ति सर्वांत अगोदरची (ब्रह्म प्रथमजम्) असून शेवटीं त्याच्याच योगानें सर्वांची उत्पत्ति व्हावयाची होती. 'ब्रह्मन्' हें ईश्वरी आदितत्त्व ब्रह्म स्वयंभु आहे ही पुरोहिताच्या तत्त्वज्ञानाची कल्पना असून प्रार्थना व यज्ञविषयक‡ अशा ज्या ब्राह्मणाच्या कल्पना आहेत त्या कल्पनांशीं ही कल्पना जुळविण्यांत आली आहे.

आत्मा.—'आत्मन्' या शब्दाचा इतिहास यापेक्षांहि साधा आहे, याचीहि उत्पत्ति अनिश्चित आहे. 'अन्' (श्वासोच्छ्वास करणें) या धातूपासून हा शब्द निघाला असून, "उच्छ्वास, श्वास, आत्मा" वगैरे त्या शब्दाचा अर्थ आहे असें कांहीं लोकांचें मत आहे

'आत्मन्' हा शब्द दोन सर्वनामविषयक धातूंपासून निघाला असून त्याचा मूळ अर्थ 'हा मीं' असा आहे असें डॉयसेन* वगैरे लोकांचें मत आहे. लोकांचें मत कांहींहि असो, 'आत्मन्' या शब्दावरून केवळ तत्त्वज्ञानविषयक कल्पनेचा बोध होत नसून, तो शब्द संस्कृतमध्यें नेहमीं येणारा असून त्याचा अर्थहि अगदीं स्पष्ट आहे. त्याचा अर्थ 'स्वतः' असा होतो, अनेक वेळां कर्तृवाचक सर्वनामासारखा याचा उपयोग करण्यांत येतो, जेव्हां नामासारखा याचा उपयोग करण्यांत येतो, तेव्हां देहापासून व्यक्तीच अस्तित्व पृथक् मानून तें अस्तित्व व्यक्त करण्यासाठीं हा शब्द वापरण्यांत येतो.

उपनिषदांतील तत्त्वज्ञानांत, ब्रह्मन् व आत्मन् या दोन कल्पनांचा मिलाफ केलेला आहे. "हें सर्व ब्रह्म आहे" असा शांडिल्याच्या प्रसिद्ध उक्तीचा प्रारंभ असून, तिच्या शेवटीं आत्म्याचें वर्णन असून, ब्रह्म व आत्मा हे एक असल्याचें सांगितलें आहे. "माझ्या हृदयांतील हा माझा आत्मा तण्डुलकणापेक्षां, यवाच्या दाण्यापेक्षां किंवा मोहरी वगैरेपेक्षांहि सूक्ष्म आहे.† परंतु, हा माझा आत्मा पृथ्वीपेक्षां, वातावरणापेक्षां, आकाशापेक्षां व सर्व ग्रहांपेक्षांहि मोठा आहे सर्व कृत्यें, इच्छा, सुगंध व अभिरुचि त्याच्या ठिकाणीं वास करितात, या सर्वांना त्यानें आपल्या ठिकाणीं कोंडून ठेविलें आहे. तो बोलत नाहीं व त्याला कशाचीहि अपेक्षा नाहीं माझ्या हृदयांतील आत्मा म्हणजेच ब्रह्म होय. या जीवितापासून आत्म्याची जेव्हां ताटातूट होईल तेव्हां मीं त्याच्याशीं मिसळून जाईन. ज्याला असा प्रकारचें ज्ञान प्राप्त झालें आहे, यांत संशय नाहीं." अशा प्रकारची शांडिल्याची उक्ति होती‡

उपनिषदांतील ही मुख्य कल्पना, थोडक्यांत चमत्कारिकपणानें डॉयसेन खालील शब्दांत व्यक्त करितो —"जो सर्व

* System des Vedanta, p 128 Allgemeine Geschichte der Philosophie I. 1. p 241 &c
† शतपथ ब्राह्मण. ५,५.५,१०. "तीन वेदांइतकें सर्व यज्ञाचें महत्त्व आहे." "मंत्रामध्यें म्हणजे वेदांमध्यें याज्ञिक कृत्यें सांगितलेलीं आहेत". छांदोग्य–उपनिषद्, ७.४, १.
‡ Weber has compared ब्रह्मन् with the logos-idea in neo-Platonism and in Christianity. Thus also Deussen, system des Vedanta p 51 and Max F. Hecker, Schopenhauer und die Indische Philosophie (Cologne 1897), p 3 Deussen desires to bring ब्रह्मन् into accord with the "Will" of Schopenhauer, but, as Hecker (p 82) mildly expresses it, is forced "to offer some violence to the conception of ब्रह्मन्." असें विंटरनिट्झ म्हणतो.

* Allg Geschichte des Philosophie I, 1, p. 285.
† आपल्या कॅसाळ पाळलेल्या कुत्र्याला 'आत्मन्' असें शोपेनहावर यानें नाव दिलें होतें. वेदांतांतील मताला अनुसरून, मनुष्याचा व पशूचा आत्मा हे समान आहेत हें दर्शविण्याची त्याची इच्छा होती. ‡ 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म'। अणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्षपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा एष म आत्मा...छान्दोग्य उपनिषद् ३.१४.

प्राण्याच्या देहात वास करितो, जो सर्व प्राण्यांना उत्पन्न करून त्यांचे पालनपोषण करून आपल्यामध्ये जो विलीन होण्यास लावितो तो अनाद्यनन्त, व दैविक महादेव, व बाह्य वस्तूंचा त्याग करणारा व जो आमच्या हृदयातील खरा प्राण* आहे तो आत्मा हे दोन्ही एकच आहेत" हें तत्त्व उपनिषदामध्यें फार सुस्पष्ट व सष्टपणे व्यक्त केलें आहे. 'तत्त्वमसि' म्हणजे अखिल विश्व व ब्रह्म हीं दोन्ही तूंच आहेस, किंवा जगाची जोंपर्यंत तुला जाणीव आहे तोंपर्यंत जग अस्तित्वात राहील या वाक्यानें लाखो भारतीय आपले आध्यात्मिक विचार प्रकट करीत असत, या वाक्याचा शोपेनहावरनें अनेक वेळां उल्लेख केला आहे. विश्व व ब्रह्म, ब्रह्म व आत्मा हे एक आहेत ही कल्पना तत्त्वज्ञानी कवींनी कशी विशद करून सांगितली आहे तें पाहू.

आत्म्याचें सर्वव्यापित्व.—"श्वेतकेतु हा उद्दालक आरुणीचा पुत्र होता. एखाद्या गुरूजवळ वेदांत शिकण्यासाठीं तूं जा कारण वेद शिकल्याशिवाय 'ब्राह्मण' हें नावहि धारण न करण्याची आपल्या कुलामध्यें चाल आहे" असें श्वेतकेतूस त्याच्या पित्यानें सांगितलें, अशा प्रकारें शिष्य या नात्यानें तो आपल्या वयाच्या बाराव्या वर्षी एका गुरूजवळ गेला व वयाच्या चाळिसाव्या वर्षी वेदांतील सर्व गोष्टी शिकून तो परत आला; परंतु तो गर्विष्ठ व हट्टी बनून आपल्याला मोठा विद्वान् समजूं लागला. नंतर त्याचा पिता त्यास म्हणाला, "हे श्वेतकेतु, तूं गर्विष्ठ व हट्टी असून आपल्या विद्वत्तेची तुला घमेंड आहे, तर ज्या तत्त्वाच्या योगानें जें अश्रुत असतें तें श्रुत होतें, ज्याची पूर्वी कल्पना नसते त्याची कल्पना येते व जें आपल्याला अवगत नसतें तें अवगत होतें, त्या तत्त्वाची तूं चवकशी केली आहेस किंवा नाहीं तें मला सांग, या तत्त्वाचें स्वरूप कोणत्या प्रकारचें आहे? ज्याप्रमाणें मातीच्या एका गोळ्यावरून सर्व प्रकारच्या मातीच्या वस्तूंची कल्पना होते; नावें निराळीं असलीं तरी ती सर्व मातीच असते, व ज्याप्रमाणें एका तांब्याच्या वस्तूवरून तांब्याचे एकंदर गुणधर्म समजतात, फक्त नावामध्यें भिन्नता असते, परंतु तें सर्व तांबेंच असतें, व ज्याप्रमाणें कातरीवरून लोखंडाची सर्व माहिती कळते, फक्त नावांत भिन्नता असते, परंतु तें सर्व लोखंडच असतें, त्याचप्रमाणें या तत्त्वाची गोष्ट आहे" पुनः म्हणाला, "माझ्या परमपूज्य गुरूंना या तत्त्वाची खास माहिती नसली पाहिजे; कारण त्यांना माहिती असती तर त्यांनीं त्यांनीं ती माहिती मला दिली असती, तर मग मला ती माहिती आपण द्या" असें त्यानें आपल्या पूज्य पित्यास सांगितलें. "माझ्या लाडक्या, ठीक आहे" असें म्हणून त्याचा पिता सांगूं लागला, 'एकमेवाद्वितीयम्' असें फक्त सत्तत्त्व आरंभीं होतें, परंतु 'एकमेवाद्वितीयम्' असें फक्त असत्तत्त्व प्रारंभीं होतें असें अनेक लोकांचें म्हणणें आहे, व या असत्तत्त्वापासून सत्तत्त्वाची उत्पत्ति झाली. "परंतु ही गोष्ट कशी घडावी? अर्थात् 'एकमेवाद्वितीयम्' असें फक्त सत्तत्त्व प्रारंभीं होतें." या सत्तत्त्वानें उष्णता उत्पन्न करून त्या उष्णतेच्या योगानें जल उत्पन्न झालें व जलाच्या योगानें अन्नरस उत्पन्न झाला व या तीन आदितत्त्वामध्यें शिरून त्या सत्तत्त्वानें स्वतःपासून इंद्रियें उत्पन्न केलीं तेज, आप व अन्न किंवा तेज, आप व अग्नि या तत्त्वामध्यें सर्वस्वाचा लय कसा होतो, हेंहि निद्रा, क्षुधा व तृष्णा यांच्यासंबधानें बोलतांना त्यानें सांगितलें हीं तीन तत्त्वें सत्तत्त्वावर अवलंबून आहेत असेंहि त्यानें सांगितलें परंतु आत्म्याप्रमाणेंच या सत्तत्त्वाला जीवात्मा असून त्याचा सर्व प्राण्यामध्यें शिरकाव झालेला आहे, व हीच गोष्ट आपल्या जीवात्म्याची आहे, सबब मनुष्य मरण पावल्यावर तो आपल्या मूळच्या स्थितीप्रत जाऊन ज्या सत्तत्त्वापासून त्याची उत्पत्ति झाली होती त्या सत्तत्त्वाशीं त्याचा मिलाफ होतो. सत्तत्त्व, जीवात्मा व विश्व हीं एकच आहेत असें दर्शविणारें वर्णन केलेलें आहे. "ज्याप्रमाणें वेगवेगळा रस जमवून तो मधमाशा अशा रीतीनें एकत्र करितात कीं, त्या रसात भिन्नता न राहिल्यामुळें हा रस या झाडाचा असून तो त्या झाडाचा आहे असें म्हणता येत नाहीं, त्याचप्रमाणें जेव्हा सर्व प्राणी सत्तत्त्वाशीं एक होतात, तेव्हा अशा रीतीनें आपला मिलाफ झाला आहे हें त्यास बिलकूल ओळखिता येत नाहीं, व्याघ्र किंवा सिंह, लांडगा किंवा डुकर, कीटक किंवा पक्षी, माशी किंवा मच्छर या प्राण्यांपैकीं ते कोणीहि असले तरी त्या सर्वांचा सत्तत्त्वामध्यें लय होतो. सर्व प्राण्यामध्यें, सत्यामध्यें, आत्म्यामध्यें व तुझ्यामध्यें हेंच सत्त्व आहे" असें श्वेतकेतूच्या पित्यानें त्यास सांगितलें "उपदेशाच्या आणखी गोष्टी मला सांगा" असें श्वेतकेतु म्हणाला "माझ्या लाडक्या, बरें आहे" असें त्यास उत्तर मिळालें. "पलीकडच्या अंजिराच्या झाडाचें एक फल आण, कारण तें सात्त्विक आहे" असें पिता म्हणाला. "बापाच्या आज्ञेवरून त्यानें तें फोडिल्यावर व आत काय आहे असें विचारिल्यावर त्यांत फार चिमुकले कण आहेत असें श्वेतकेतूनें सांगितलें; व या बारीक कणामध्यें काय आहे असें विचारिल्यावर "त्यांत काहीं नाहीं" असें पुत्रानें उत्तर केलें. "जें सत्त्व तुला दिसत नाहीं त्या सत्त्वाच्या योगानेंच हें अंजिराचें मोठें झाड अस्तित्वात आहे. हे श्वेतकेतु, सर्व प्राण्यामध्यें, सत्यामध्यें, आत्म्यामध्यें व तुझ्यामध्येंहि हेंच सत्त्व आहे असें समज" असें पिता म्हणाला. "मला आणखी उपदेशामृत पाजा" असें श्वेतकेतूनें

---

* Allgemeine Geschichte der Philosophie I, 2, p. 37. † छांदोग्य-उपनिषद् ६.

सांगितल्यावर, "पार चांगलं" असे पिता म्हणाला "हा मिठाचा खडा पाण्यामध्यें टाकून उद्या सकाळीं तू माझ्या कडे ये" असें श्वेतकेतूच्या पित्यानें त्यास सांगितलें.

"पित्याच्या आज्ञेप्रमाणें श्वेतकेतु दुसऱ्या दिवशीं त्याच्याकडे गेल्यावर, पाण्यांत टाकलेलें मीठ आणण्यास त्यानें त्यास सांगितलें, तो तें शोधूं लागला, परंतु त्यास तें सांपडलें नाहीं, तें नाहींसें झालें होतें एका बाजूचें पाणी चाखून त्याची चव कशी आहे तें सांग असें बापानें विचारिल्यावर, 'तें खारट आहे' असें श्वेतकेतूनें उत्तर दिलें दुसऱ्या बाजूचें व मध्यभागचें पाणी चाखून त्याची चव कशी आहे असा पित्यानें प्रश्न केल्यावर, 'तेंहि खारट आहे' असें श्वेतकेतूनें सांगितलें त्या पाण्याबरोबर कांहीं तरी खाण्यास त्यास सांगण्यांत आलें त्यानें तसें केलें, परंतु खारटपणा कायम असल्याचें त्यानें सांगितलें त्यावर त्याचा पिता म्हणाला "माझ्या लाडक्या, या देहामध्यें सत्तत्त्व असल्याचें जरी तुला दिसत नाहीं, तरी तें तेथें आहे, हे श्वेतकेतू, सर्व प्राणी, सत्य, आत्मा व तू स्वतः या सर्वांच्या ठिकाणीं हें सत्तत्त्व आहे"

ईश्वरी तत्त्व किंवा ज्याला जर्मन तत्त्ववेत्ता कांट केवल-वस्तु (Ding an-sich) असें म्हणतो त्याचा शोध लावण्याचा प्रयत्न प्राचीन भारतीय तत्त्ववेत्त्यांनीं कळकळीनें व उत्साहानें केला मग, ते त्या ईश्वरी तत्त्वाला एकच एक' म्हणा 'सत्' असें म्हणोत, किंवा ब्रह्म अथवा आत्मा असें म्हणोत गार्ग्य बालाकि या नावाच्या एका गर्विष्ठ विद्वान् ब्राह्मण, काशीचा राजा अजातशत्रु याजकडे येऊन, त्यास त्यानें 'ब्रह्म' समजावून देण्याचें कबूल केलें, ही गोष्ट दोन निरनिराळ्या स्वरूपांत* दोन उपनिषदांत आलेली आहे सूर्यांतील, चंद्रांतील, विद्युत्तेमधील, आकाशांतील, वायूंतील, अग्नींतील व जलांतील पुरुषाचें म्हणजे परमात्म्याच्या तेजाचें त्यानें विवरण केलें, व नंतर प्रतिध्वनि, ध्वनि, स्वप्न, मानवी देह किंवा नेत्र यामध्यें जें तेज, प्रतिबिंब किंवा छाया म्हणून दिसतें तें ब्रह्म आहे असें त्यानें सांगितलें परंतु अजातशत्रूचें वरील स्पष्टीकरणानें समाधान न झाल्या मुळें, त्या विद्वान् ब्राह्मणानें 'ब्रह्म' समजावून देण्याविषयीं राजास सांगितलें, 'पुरुषा'मध्यें म्हणजे आत्म्यामध्येंच खरें ब्रह्म आढळतें असें राजानें त्या ब्राह्मणास सांगितलें 'ज्याप्रमाणें आपल्या अंगापासून कोळी आपलें जाळें तयार करितो, अग्नीपासून लहान लहान ठिणग्या सर्वत्र पसरतात, त्याचप्रमाणें सर्व प्राणवायु, सर्व जगत्, सर्व देव व सर्व भूतें या आत्म्यापासून निघालेलीं आहेत"

परमात्मा व जीवात्मा.—उपनिषदांतील एका प्रसिद्ध उताऱ्यांत परमात्मा व जीवात्मा यामधील भेद सांगितला आहे —

"ज्याला असत् कधीं शिवत नाहीं, कालाची ज्याला बाधा होत नाहीं, जो अमर असून ज्याला कोणत्याहि प्रकारची काळजी नाहीं, जो क्षुधाविरहित व तृष्णाविरहित आहे, ज्याच्या इच्छा खऱ्या असतात, त्या आत्म्याचा शोध करून त्याची ओळख करून घेण्याचा प्रयत्न करावा, त्या आत्म्याचा शोध लावून एखाद्यानें त्याला ओळखिल्यास सर्व लोक त्याला प्राप्त होतात व त्याच्या सर्व इच्छा सफल होतात' असें प्रजापतीचें वचन आहे हें वचन सुरासुरांनीं श्रवण केल्या वर ते म्हणाले, "ज्याचा शोध लाविल्यानें सर्व लोक प्राप्त होऊन सर्व इच्छा सफल होतात, त्या आत्म्याचा आपण शोध लावूं" नंतर देवांपैकीं इन्द्र व असुरांपैकीं विरोचन हे दोघे पूर्वी ठरविल्याशिवाय *हातांत इंधन घेऊन प्रजापतीकडे गेले

"ते त्याच्यापाशीं बत्तीस वर्षें राहिल्यानंतर प्रजापति त्यांस म्हणाला "कोणत्या इच्छेनें शिष्य होऊन तुम्हीं येथें राहिला आहांत?" ते म्हणाले, "असत् ज्याला स्पर्श करूं शकत नाहीं, कालाचा ज्यावर परिणाम होत नाहीं, जो अमर व वीतचित्त आहे, जो क्षुधाविरहित व तृष्णाविरहित आहे, ज्याच्या इच्छा खऱ्या असून ज्याचा निश्चय डळमळीत नसतो त्या आत्म्याची ओळख करून घेण्याचा प्रत्येकानें प्रयत्न केला पाहिजे, त्याचा तपास करून त्याची ओळख करून घेतल्यास सर्व लोक प्राप्त होऊन, सर्व इच्छा परिपूर्ण होतात, हें आपलें भाषण आम्हीं ऐकिल्यामुळें, या आत्म्याची ओळख करून घेण्याच्या इच्छेनें आपले शिष्य होऊन आम्हीं येथें राहिलों आहोंत" नेत्रामधील किंवा प्रतिबिंबांतील 'पुरुषास' आत्मा असें म्हणतात, असें प्रजापतीनें त्यांस सांगितलें वरील विधानानें विरोचनाचें समाधान होऊन तो असुरांकडे परत गेला, व देह हाच आत्मा आहे, यास्तव सर्व लोक प्राप्त करून घेण्यासाठीं काळजीपूर्वक फक्त शरीराचें रक्षण केलें पाहिजे असें त्यानें त्यांस सांगितलें परंतु प्रजापतीनें आत्म्याची माहिती मन पूर्वक सांगितली नाहीं, असें इन्द्राला वाटल्यामुळें त्याचें समाधान न होतां तो प्रजापतीपाशीं शिष्य म्हणून पुन्हां बत्तीस वर्षें राहिला नंतर त्याला प्रजापति म्हणाला, "जो स्वप्नामध्यें† यथेच्छ विहार

---

* कौषीतक्युपनिषत् ४ व बृहदारण्यक उप २ १.

* शिष्याला गुरूपाशीं रहावें लागत असून, होमाची तयारी करणें वगैरे गोष्टींत त्याची सेवा करावी लागत असे. म्हणून, हातांत इंधन घेऊन जाणें याचा अर्थ, एखाद्याचा शिष्य होऊन त्याजकडे शिकण्यासाठीं जाणें † नेत्रांतील, प्रतिबिंबांतील, छायेंतील व स्वप्नांतील पुरुषाच्या प्राथमिक कल्पनेवरून, उपनिषदांप्रमाणेंच आत्म्याच्या कल्पनेचा संबंध परमात्म्याशीं जोडिला आहे, व त्याच्याशींच प्राणाचा संबंध नेहमीं जोडण्यांत येतो श्वासोच्छ्वास, प्रतिबिंब, छाया, स्वप्नें, या आत्म्यावर विश्वास ठेवण्याच्या मार्ग पायऱ्या आहेत याविषयीं प्राचीन लोकांचें शिक्षण एकमत आहे (cf E B.

करितो, तोच आत्मा होय, तो अमर व आपत्तिविरहित असून त्यालाच ब्रह्म असें म्हणतात" नंतर संतुष्ट होऊन इन्द्र निघून गेला परंतु देवाजवळ जाऊन पोहोंचण्यापूर्वीच स्वप्नचित्र हाहि खरा आत्मा असू शकणार नाहीं असें इन्द्रास वाटल्यामुळे तो प्रजापतीकडे पुन्हा येऊन त्याच्याजवळ आणखी बत्तीस वर्षे राहिला स्वप्नविरहित गाढ निद्रेंतील आत्मा हाच खरा आत्मा होय असें प्रजापतीनें इन्द्रास सांगितलें परंतु या गोष्टीवरूनहि इन्द्राचें समाधान न झाल्यामुळे तो परत आला, प्रजापतीनें त्यास आणखी पांच वर्षे ठेवून घेतलें, व सरतेशेवटीं खऱ्या आत्म्याचें स्वरूप त्यानें त्यास सांगितलें 'हे इन्द्रा, हा देह विनाशी असून याच्यावर मृत्यूचा ताबा आहे, अमर व विदेही अशा आत्म्याचें तें वसतिस्थान आहे देहाच्या उपाधीनें बद्ध झालेला हा आत्मा, वासना व द्वेष यांहीं युक्त आहे, जोंपर्यंत देहाशी हा बद्ध झालेला असतो, तोंपर्यंत वासना व द्वेष यांचा प्रतिकार त्यास करितां येत नाहीं, परंतु हा देहविरहित झाला म्हणजे वासना व द्वेष यांची यत्किंचितहि त्याला बाधा होत नाहीं आपण आकाशाकडे दृष्टि लाविली असतां तो आत्मा नेत्रांतील तेज (पुरुष) बनतो व नेत्र हे निमित्तमात्र पहाण्याचें यंत्र होतात "याचा मीं सुवास घेईन" हें जाणणारा आत्मा तो हाच,' नाक हें निमित्तमात्र आहे "मीं असें भाषण करीन" असें जाणणारा आत्मा तो हाच, ध्वनि निमित्तमात्र होय "हें मीं श्रवण करीन" असें जाणणारा तो हाच आत्मा, कान निमित्तमात्र असतात "याचा मीं विचार करीन" असेंहि जाणणारा आत्मा हाच असून मन हा त्याचा दिव्य चक्षु असतो जेव्हां मनानें किंवा दिव्य चक्षूनें इच्छित वस्तू दृष्टीस पडतात तेव्हां हाच आत्मा संतुष्ट होतो. ब्रह्मलोकामध्यें याच आत्म्याची देव उपासना करितात, या उपासनेच्या योगानें देवांना सर्व लोक प्राप्त होऊन त्यांच्या सर्व इच्छा परिपूर्ण होतात या आत्म्याची चौकशी करून त्याला जो पूर्णपणें ओळखितो त्याला सर्व लोक प्राप्त होऊन त्याच्या सर्व इच्छा सफल होतात' असें प्रजापतीनें* इन्द्रास सांगितलें"

आत्मा व जगत्.—या ठिकाणींहि ज्ञाता व विवेकी असा जीवात्मा म्हणजेच परमात्मा असेंच सांगितलें आहे, परंतु हा आत्मा व जगत् हीं एकच आहेत व ज्या प्रमाणांत एखादी वस्तु ज्ञात्याच्या ज्ञानाचा विषय असते त्या प्रमाणांत त्या वस्तूला अस्तित्व असतें, असें याज्ञवल्क्य व मैत्रेयी यांच्या सुंदर भाषणांत सांगितलें आहे. तपस्वी होऊन आपलें आयुष्य अरण्यांत घालविण्यासाठीं याज्ञवल्क्य आपलें घर सोडण्याच्या बेतांत असल्यामुळें आपल्या दोन्ही बायकांना नेमणूक करून देण्याची त्याला इच्छा झाली, व हा आपला विचार त्यानें मैत्रेयी नांवाच्या आपल्या पत्नीस सांगितला

मैत्रेयी म्हणाली, "महाराज, जर ही पृथ्वी व तिच्यांतील सर्व धन मला प्राप्त झालें, तर त्यामुळें मी अमर होईन का?" याज्ञवल्क्य म्हणाला, "मुळींच नाहीं, परंतु तुला सुखवस्तु मनुष्याप्रमाणें राहतां येईल, धनाच्या योगानें अमर होण्याची बिलकुल आशा नको" नंतर मैत्रेयी म्हणाली, "ज्याच्या योगानें अमरत्व प्राप्त होत नाहीं, तें घेऊन मला काय करावयाचें आहे? याच्या ऐवजीं, तुम्हांला जें ज्ञान प्राप्त झालेलें आहे, तें मला द्या" याज्ञवल्क्य म्हणाला, "खरोखर तूं मला प्रिय असून, तूं जें म्हणतेस तेंहि मला प्रिय आहे, येथें बैस, व मीं जें सांगतों तें तूं सावधान चित्तानें श्रवण कर केवळ पतीसाठीं पत्नीवर प्रेम केलें जात नसून, आपल्या स्वतःच्या हितासाठीं पत्नी आपल्या पतीवर प्रेम करीत असते, पति आपल्या पत्नीवर जें प्रेम करितो तें तिच्यासाठीं नसून, आपल्या स्वतःसाठीं असतें, पुत्रावर आईबाप जें प्रेम करितात तें पुत्रासाठीं नसून, आपल्या स्वतःसाठीं असतें, देवावर जें प्रेम करण्यांत येतें तें देवासाठीं नसून, आपलें स्वतःचें कल्याण व्हावें म्हणून असतें, भूतांवर दया जी दाखविण्यांत येते तीहि त्याच्यासाठीं नसून आपल्या स्वतःसाठींच असते, व तसेंच अखिल जगतावरील प्रेमहि जगतासाठीं नसून आपल्या स्वतःसाठीं (आत्म्यासाठीं) असतें, हे मैत्रेयी, हा जो आत्मा त्याचें दर्शन घेतलें पाहिजे, त्याचें श्रवण केलें पाहिजे, त्याची ओळख करून घेतली पाहिजे, व त्याच्यासंबंधीं विचार केला पाहिजे, इतकें झालें असतां, सर्व जगाची पूर्णपणें माहिती* होते

आत्मा व प्राण.—उपनिषदांमध्यें आत्म्याला 'प्राण' अशी संज्ञा वारंवार दिलेली आढळते, उपनिषदांतील बराच भाग या "प्राणा"संबंधाचा आहे, व प्राण याचा अर्थ येथें आत्मा किंवा इंद्रियशक्ति असा आहे (या अर्थी प्राण हा शब्द बहुवचनी असतो) वाक्, श्वसन, चक्षु, श्रोत्र व मन या पांच इंद्रियांचें अग्नि, वायु, सूर्य, दिशा व चंद्र या पंचमहाभूतांशीं साम्य आहे यांचा एकमेकांवर कसा परिणाम होतो, याचा उपनिषदांत वारंवार उल्लेख आलेला आहे येथेंच आपणास उपनिषदांतील मानसशास्त्र आढळतें (मानसशास्त्र व अध्यात्मविद्या हीं निराळीं करतां येत नाहींत)

Tylor, Die Anfange der Kultur Leipzig, 1873, I P 422 &c Fritz Schultze, Psychologie der Naturvolker, Leipzig, 1900 P 247 &c)

* छांदोग्योपनिषत् ८ ७–१२ "Die Belehrung der Gotter' या नांवानें या भागाचें पद्यात्मक भाषांतर [illegible] itz यानें केलें आहे Munich 1893

* बृहदारण्यकोपनिषत् २ ४ Translation by P Deussen, Sechzig Upanishadas p 416 &

मुख्य इंद्रियाच्या वर्चस्वाबद्दलच्या तत्त्वाची नेहमीं सांगण्यांत येणारी मानसशास्त्रासंबंधाची गोष्ट सर्वांच्या परिचयाची आहे. प्राण किंवा जीवनाधार इंद्रियें यामध्ये वर्चस्वाबद्दल कसा तंटा लागला होता हें त्या गोष्टींत सांगितलें आहे; आपल्या तंट्याचा निकाल लावून घेण्यासाठीं तीं इंद्रियें प्रजापतीकडे गेलीं. "तुम्हापैकीं ज्याच्या विरहानें शरीर फार निकृष्टावस्थेस जाईल, तें इंद्रिय सर्वांत श्रेष्ठ होय" असें प्रजापतीनें सांगितलें. नंतर 'वाक्' इंद्रिय एक वर्षपर्यंत दूर जाऊन राहिलें, नंतर परत येऊन तें म्हणालें, "माझ्याशिवाय तुम्ही कसे जिवंत राहूं शकलां?" प्राणी म्हणाले, "ज्याप्रमाणें मुकीं माणसें नासिकेच्या योगानें श्वासोच्छ्वास करितात, चक्षूंच्या योगानें पहातात, कर्णेंद्रियाच्या योगानें श्रवण करितात, मनाच्या योगानें विचार करितात व अशा प्रकारें त्यांना बोलता येत नसताहि तीं जिवंत राहतात, त्याचप्रमाणें आम्हाला जिवंत राहता आलें." नंतर वाक् इंद्रियानें पुन्हा शरीरात प्रवेश केला नंतर चक्षु निघून गेले व एक वर्षानंतर परत येऊन त्यांनीं विचारलें, "माझ्याशिवाय तुम्हाला कसें जिवंत राहता आलें?" "एखादा अंध मनुष्य जरी त्याला दिसत नसतें तरी तो श्वासोच्छ्वास करूं शकतो, बोलूं शकतो, त्याला ऐकूं येतें व विचारहि करिता येतो, त्याचप्रमाणें दृष्टी-विरहित आम्हाला राहता आलें" असें त्यांना उत्तर मिळालें. इतकें ऐकिल्यावर चक्षूंनीं शरीरात पुन: प्रवेश केला. नंतर कर्णेंद्रिय एक वर्षपर्यंत दूर जाऊन राहिल्यानंतर, परत येऊन, "माझ्याशिवाय तुम्हाला कसें राहता आलें" असा त्यानें प्रश्न केला. "एखाद्या बहिऱ्याला जरी ऐकूं येत नाहीं, तरी इतर इंद्रियांच्या योगानें त्याला श्वासोच्छ्वास करितां येतो, बोलता येतें, पाहता येतें, व मननहि करिता येतें, त्याचप्रमाणें आम्हीं केलें" असें त्यास उत्तर मिळालें. इतकें झाल्यावर कर्णेंद्रियानें पुन्हा देहप्रवेश केला नंतर मन एक वर्षपर्यंत दूर राहिलें व नंतर परत येऊन, "माझ्या-शिवाय तुमचें कसें चाललें" असा त्यानें प्रश्न केला. "ज्याला विचारशक्ति नसते असा एखादा भोळसर मनुष्य श्वासोच्छ्वास करूं शकतो, बोलूं शकतो, अवलोकन करूं शकतो, व श्रवण करूं शकतो, त्याचप्रमाणें आम्हींहि केलें" असें उत्तर त्यास मिळालें. नंतर मनानेंहि शरीरप्रवेश केला. परंतु एखादा उमदा घोडा आपलीं बंधनें ज्याप्रमाणें तोडून टाकितो, त्याप्रमाणें, श्वसनेंद्रिय प्राणानें निघून जातेवेळीं, इतर इंद्रियें तोडून टाकिलीं, तेव्हां तीं सर्व इंद्रियें प्राणाकडे येऊन म्हणालीं, "हे पूजार्हा, ये, आम्हा सर्वांमध्यें तूंच श्रेष्ठ आहेस. तूं जाऊं नकोस..." म्हणूनच इंद्रियांना, वाक्, चक्षु, कर्ण किंवा मन असें न म्हणता 'प्राण' असें म्हणण्यांत येतें, कारण, प्राण हेंच* त्यांचें सर्वस्व आहे.

* छांदोग्योपनिषद् ५.१. बृहदारण्यकोपनिषद् ६.१, ७–१४ पहा

कर्मवाद.—(एक) प्राण व (अनेक) प्राण यांच्या तत्त्वाचा आत्म्याच्या मुख्य तत्त्वाशीं संबंध आहे, यामुळें उपनिषदांतील तत्त्वज्ञानी कवींना त्याच तत्त्वाच्या योगानें तत्त्वज्ञानविषयक सुंदर काव्य लिहिण्याला स्फूर्ति झाली. मनुष्य किंवा दुसरा एखादा प्राणी जागृत असतां, स्वप्नांत असतां, निद्रित असतां किंवा मरण पावला असतां, त्याचा आत्मा कोणत्या स्थितींत असतो, तसेच तो ब्रह्मांत पूर्ण मिसळून जातो तेव्हां तो कसा असतो, वगैरे गोष्टीविषयीं त्या कवींनीं काव्य केलेलें आहे. परंतु बृहदारण्यकोपनिषदा (४ ३–४) मध्यें आत्म्याच्या व्यापाराविषयीं जें चित्र रेखाटलेलें आहे त्याविषयीं डॉयसेन* म्हणतो कीं, भाषासौंदर्याच्या दृष्टीनें तें भारतीय वाङ्मयांत किंबहुना सर्व राष्ट्रांच्या वाङ्मयांत अद्वितीय आहे यांत संशय नाहीं या ठिकाणीं आत्म्याच्या पुनर्जन्माच्या मताचाहि उल्लेख आहे व त्याच्याशीं अगदी निकट संबंध असलेल्या कर्माच्या नैतिक तत्त्वाचेंहि प्रथमतःच विवरण केलें आहे. या तत्त्वाप्रमाणें कर्माचें फल निसर्गतः निनचुक मिळतें हा कर्मवाद उत्तरकालांत प्रत्येक रस्त्यांतून व गल्लींतून (विशेषतः बौद्ध लोकांत) शिकविला गेला. परंतु उपनिषदांत यासंबंधानें थोडेंच गूढच आहे आर्तभागानें याज्ञवल्क्याला विचारिलें, "मनुष्याच्या मरणानंतर त्याचें वागिंद्रिय अग्नीमध्यें प्रवेश करितें, त्याचा प्राण वायूमध्यें शिरतो, त्याचे चक्षु सूर्यामध्यें जातात, त्याचें मन चन्द्रामध्यें प्रवेश करितें, श्रोत्र दिशामध्यें प्रवेश करितें, त्याचें शरीर पृथ्वीमध्यें प्रवेश करितें, त्याचा आत्मा आकाशांत जातो, रोम ओषधींत, केश वनस्पतींत व लोहित व रेत हीं पाण्यामध्यें जातात, तर मग त्या मनुष्याचें काय होतें?" याज्ञवल्क्य म्हणाला, "हे आर्तभागा, माझा हात धर, वरील प्रश्न जाणण्याची आपणा दोघांचीच इच्छा आहे, यांत लोकांचा कांहीं एक संबंध नाहीं." नंतर ते दोघे बाहेर गेले व कर्माविषयीं त्यांनीं वादविवाद करून कर्माची स्तुति केली, "सत्कर्मानें मनुष्य पुण्यवान् होतो व दुष्कर्म केल्यानें दुष्ट होतो."†

देहामधून आत्मा निघून जातो त्या क्रियेचें ज्या ठिकाणीं सुंदर वर्णन केलेलें आहे त्याच ठिकाणीं या कर्मवादाचेंहि सविस्तरपणें वर्णन केलेलें आहे.

"हृदयाग्र चकाकूं लागल्यावर, पडलेल्या प्रकाशांत, चक्षूं-मधून, डोक्यांतून किंवा इतर कोणत्या तरी इंद्रियांतून आत्मा निघून जातो, व तो जात असतां, प्राणहि त्याच्या पाठोपाठ जातो व नंतर जीवनाधार अशीं इतर इंद्रियें निघून जातात, नंतर संवेदना निघून जाते, परंतु आत्मा मात्र सुज्ञान असतो फक्त पूर्वजन्मींचें ज्ञान व कर्म हीं त्याच्या आत्म्याशीं

* Sechorg Upanishads. p 463 † बृहदारण्यकोप-निषद् ३ २, १३ इ.

नेहमीं रहातात. ज्याप्रमाणें एखादी कशिदा काढणारी स्त्री, कशिद्याचा थोडासा भाग उसवून, त्या जागीं अगदीं नवीन व सुंदर असा दुसरा नमुना घालते. त्याप्रमाणें, पूर्वीचा देह व अविद्या टाकिल्यानंतर हा आत्मा, अगदीं नवीन व अधिक सुंदर असें पितरांचें, गधर्वांचें ब्रह्मयाचें, प्रजापतीचें, किंवा दुसऱ्या एखाद्या प्राण्याचें रूप धारण करितो. जसें त्यानें आचरण केलें असेल, तशी स्थिति त्याला प्राप्त होते; ज्यानें सत्कृत्य केलें असेल तो पुन साधु पुरुष होतो, ज्यानें दुष्कर्म केलीं असतील तो पुन दुष्ट होतो सत्कृत्याच्या योगानें चांगला जन्म मिळतो, दुष्कर्माच्या योगानें वाईट जन्म प्राप्त होतो. म्हणून असें म्हटलें आहे, "वासनेप्रमाणें निश्चयात्मक इच्छा असते, निश्चयात्मक इच्छेप्रमाणें कर्म घडतें व कर्माप्रमाणें त्याची भवितव्यता असते, अशा प्रकारें जशी वासना असेल तसा मनुष्य होत असतो.*"

नैतिक तत्त्वें.—हा कर्मवाद लक्षात घेता ब्राह्मणग्रथापेक्षा उपनिषदात, नैतिक भाग अधिक आहे तथापि, उपनिषदातहि प्रत्यक्ष नैतिक तत्त्वज्ञानास फारशी जागा मिळालेली नाही शेवटची भेट घेणाऱ्या एका शिष्यास त्याचा गुरु तैत्तिरीय उपनिषदात (१ ११) जसा उपदेश करीत आहे, तशीं नैतिक वचनें उपनिषदातून फारशीं आढळत नाहींत असें म्हटलें तरी चालेल.

"सत्य वद, धर्मं चर, वेदाध्ययनाची उपेक्षा करूं नको, आचार्याला प्रिय असलेली वस्तु त्याला दिल्यानंतर (तुझा शिक्षणकाल सपल्यानंतर), सततीच्या अभावानें तुझा वंश बुडणार नाहीं असें कर...देवाच्या व पितराच्या कार्यामध्यें कसर करूं नको, माता, पिता, आचार्य, अतिथि हे सर्व देव आहेत असें समज" वगैरे, वगैरे.

या नैतिक उपदेशापेक्षा अधिक मनोरजक, व उपनिषदाशीं अधिक सादृश्य असणारा, असा एक नैतिक उतारा बृहदारण्यकोपनिषदात आहे (५.२).

"देव, मनुष्य व असुर असे प्रजापतीचे तीन प्रकारचे पुत्र आपल्या पित्यापाशीं शिष्य या नात्यानें राहिले. कांहीं काल राहिल्यानंतर, "आम्हाला कांहीं तरी उपदेश करा" असें देव म्हणाले. नंतर प्रजापतीनें 'द' हें अक्षर उच्चारून "माझा उपदेश तुम्हाला समजला का?" असें त्यांना विचारिलें. ते म्हणाले, "समजला, दम्यत (आत्मसयमन करा) असें आपण सांगितलेंत" तो म्हणाला, "होय, तुम्हाला माझा उपदेश बरोबर समजला." नंतर मनुष्य त्याला म्हणाले, "महाराज, आम्हाला कांहीं तरी उपदेश करा" नतर त्यानें 'द' हेंच अक्षर उच्चारून, "तुम्हाला त्याचा अर्थ समजला का?" असें त्यास विचारिलें ते म्हणाले, "हो, समजला; दत्त (दान करीत जा) असें आपण म्हणालात." तो म्हणाला, "तुम्हाला, माझें म्हणणें नीट समजलें." नंतर असुर त्याला म्हणाले, "महाराज, आम्हालाहि कांहीं तरी उपदेश करा" त्यानें पुनः 'द' हेंच अक्षर उच्चारिलें, व "अर्थ समजला का" असें त्यास विचारिलें ते म्हणाले, "समजला, दयध्वम् (प्राण्यावर दया करीत जा) असें आपण सांगितलें." तो म्हणाला, "तुम्हाला समजलेला अर्थ बरोबर आहे" आणि द, द, द, म्हणजे दम्यत, दत्त व दयध्वम् अशीच आकाशवाणी होते म्हणून, प्रजापतीच्या आज्ञेप्रमाणें, दम, दान, व दया या तीन गोष्टी करण्यास प्रत्येकानें शिकावें."

तथापि, उपनिषदात, नैतिक तत्त्वें क्वचितच आढळतात, ही गोष्ट सहज पटण्यासारखी आहे. ब्रह्माशीं एकरूप होणें हें सर्वांत उच्च ध्येय आहे असें उपनिषदाचें मत आहे. ज्ञान प्राप्त करून अविद्या सोडून दिल्यानंच वरील ध्येय प्राप्त करून घेता येतें. ईश्वर व आत्मा हे एकच आहेत याचें ज्ञान ज्याला प्राप्त झालें आहे त्यासच ब्रह्माशीं पूर्णपण एकरूप होता येईल. परंतु हे उच्च ध्येय मिळविण्यासाठीं सत्कर्म व दुष्कर्म अशा सर्व कर्मांचा त्याग केला पाहिजे. यज्ञयाग व धर्मकृत्यें यांच्या योगानें फक्त पुनर्जन्माचा फेरा चुकत नाहीं फक्त ज्ञानाच्या योगानें जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून मुक्त होऊन शाश्वत पद प्राप्त होतें. "ज्याप्रमाणें पद्मपत्राला पाणी चिकटून रहात नाहीं, त्याचप्रमाणें ज्याला ही गोष्ट माहीत आहे, त्याच्यावरहि दुष्कर्मांचा परिणाम होत नाहीं*" यज्ञयागाचें ज्याला एखादें गुप्त तत्त्व माहीत असेल, ("ज्याला हें माहीत आहे") त्याचें कस कल्याण होत याचा ब्राह्मणामध्यें व आरण्यकामध्यें वारवार उल्लेख आलेला आहे. "ज्याला याचें ज्ञान झालेलें आहे" त्याचा मोबदला म्हणून, तो सुखी व धन्य होईल, त्याला पृथ्वीवरील सर्व प्रकारचें सुख मिळून स्वर्गसुख प्राप्त होईल अशी वचन उपनिषदात वारवार दिलेलीं आहेत. याशिवाय त्यात दुसरें कोणतेंहि वैशिष्ट्य नाहीं ज्ञान ही एक शक्ति आहे एवढच नव्हे तर स्पृहणीय असें ते एक उच्च ध्येय आहे असें उपनिषदात सर्वत्र सांगितलेलें आढळतें. एकशेएक वर्षें शिष्य या नात्यानें प्रजापतीजवळ इंद्र राहिला होता, याचाच फक्त उल्लेख केलेला आहे असें नाहीं तर, गुरुपासून कांहीं तरी ज्ञान प्राप्त करून घेण्यासाठीं मनुष्यहि एखाद्या गुरूची अनेक वर्षपर्यंत सेवा करीत असत असेंहि उपनिषदात सांगितलेलें आहे.

* बृहदारण्यकोपनिषद् ४.४.

* छांदोग्योपनिषद् ४.१४,३. कौषीतक्युपनिषद् १.४, ३.८ पहा.

जो ब्राह्मण परमात्म्याचें किंवा ब्रह्माचें तत्त्व स्पष्ट करून सांगे त्यास हजारों गाई, किंवा हजारों सुवर्णमुद्रा देण्यास राजे तयार असत. अनेक वेळां राजांना उच्च प्रकारचें ज्ञान असे. अशा राजांना ब्राह्मणादि नमून असत. उच्च प्रकारचें ज्ञान असलेल्या भिकाऱ्याशींहि त्याच्या ज्ञानासाठीं धनवान् लोक नमून असत. नचिकेताच्या प्रसिद्ध कथेंत या ज्ञानलालसेबद्दल अत्यंत हृदयंगम असें वर्णन केलेलें आहे. हें वाक्य काठकोपनिषदांत आलें आहे.

नचिकेतस् एकदां अधोलोकांत गेला असतां, यमानें त्याला कृपाळूपणानें तीन वर मागण्यास सांगितलें. मी सुखरूपपणें आपल्या पित्याकडे परत जावें हा पहिला वर त्यानें मागितला. स्वर्गसुख मिळण्याबद्दल त्यानें दुसरा वर मागितला. नंतर तो म्हणाला, "मनुष्याच्या मरणानंतर त्याची काय स्थिति असते याबद्दल निश्चित मत नाहीं, कोणी म्हणतात त्याला अस्तित्व असतें, कोणी म्हणतात त्याला अस्तित्व नसतें; तेव्हां हेंच तुम्हीं मला समजावून द्यावें, हाच मी तिसरा वर मागतों."

'मरणानंतर मनुष्याचें काय होतें हा प्रश्न इतका अवघड आहे कीं याबद्दल एकदां देवांचेंहि मन साशंक झालें होतें, यास्तव हा वर मागूं नको' अशी यमानें त्याला विनंति केली. "शतायुषी पुत्र व पौत्र, अनेक जनावरें, गज, अश्व, बहुत सुवर्ण व मोठी दौलत वगैरे मागून तूं स्वतः वाटेल तितकीं वर्षे जिवंत रहा. हा वर तूं मागितलेल्या वराच्या योग्यतेचा नसेल तर संपत्ति व दीर्घायुष्य मागून घेऊन, हे नचिकेता, तूं पृथ्वीवर नांव मिळीव, मी तुला सर्व सुखें देतों. जी दुर्लभ गोष्ट असेल ती माग, तुला वाटतील तीं सुखें माग. मनुष्याला न मिळणाऱ्या अशा सुंदर स्त्रिया येथें रथांत बसून वादन करीत आहेत त्या पहा, तुझ्या सेवेसाठीं त्या स्त्रिया मी तुला देतों; परंतु हे नचिकेतस्, फक्त मृत्यूसंबंधीं तूं मला विचारूं नको."

परंतु या ऐहिक वस्तूंच्या प्राप्तीबद्दलच्या वचनानें नचिकेताचा निश्चय ढळला नाहीं. तो म्हणाला, "हे यमराज, दुसऱ्या दिवसाच्या काळजीनें आम्हांला दिलेल्या इंद्रियांची शक्ति क्षीण होते, मनुष्याचें पूर्ण आयुष्यहि अपुरेंच होतें, तुझे ते रथ, नाचरंग व क्रीडा तूं आपल्यापाशींच ठेव (ते मला नकोत). धनाच्या योगानें मनुष्याला सुख होणार नाहीं, तुझ्या दृष्टी-कडे पाहिल्यावर द्रव्याचा लोभ कोणाला होईल? तुला वाटेल तितक्या कालापर्यंत मला तूं जिवंत ठेव, परंतु मी मागितलेली गोष्टच वर म्हणून तूं मला दे......मरणानंतर काय होतें याबद्दल पृथ्वीवरील लोकांचीं मनें साशंक आहेत तर त्या-बद्दल तूं मला माहिती दे. ज्याच्या योगानें मला या रहस्याचा शोध लागून त्याचा उलगडा होईल असा वर मला दे, दुसरा कोणताहि नको."

नंतर मृत्यूचा राजा यम यानें सुख न मागतां ज्ञान मागितल्याबद्दल नचिकेताची स्तुति केली, व अखेरीस आत्मा* अमर आहे हें तत्त्व त्यानें त्यास समजावून दिलें.

ज्ञानलालसेनें ऐहिक सुखें तुच्छ वाटून सर्व जगाबद्दलहि कसा तिरस्कार वाटूं लागतो हें दुसऱ्या एका उपनिषदांत दाखविलें आहे, भारतीय वाङ्मयांत वारंवार आढळणारा निराशावाद प्रथमतः या उपनिषदांत दृष्टीस पडतो. त्या ठिकाणीं असें लिहिलें आहे —

शरीर अनित्य व अशाश्वत आहे असें ज्ञान झाल्यामुळें बृहद्रथ नांवाच्या राजाला वैराग्य उत्पन्न झालें व तो आपल्या पुत्रास सर्व राज्याधिकार देऊन स्वतः तपाचरण करण्यास अरण्यांत निघून गेला. त्या अरण्यामध्यें दोन्ही हात वर करून सूर्याकडे टक लावून पाहत उभा राहून दुष्कर कायक्लेशोपलक्षण तपाला त्यानें सुरुवात केली. हजार दिवसानंतर त्यास आत्मज्ञानी भगवान् शाक्यायनाचें दर्शन झालें तेव्हां शाक्यायन राजास म्हणाला, "ऊठ, ऊठ, वर माग." राजानें मुनीस नमस्कार केला व म्हणाला, "भगवन्, मला आत्म्याचें ज्ञान प्राप्त झालें नाहीं. आपणास आत्म्याचें पूर्ण ज्ञान झालें आहे असें आमच्या कानीं आलें आहे तेव्हां आपण तें ज्ञान कथन करावें. हा वर मागून न घेण्याविषयीं त्या ब्राह्मणानें राजाचें मन वळविण्याचा प्रयत्न केला व त्यास त्याव्यतिरिक्त दुसरा एखादा वर मागण्यास आज्ञा केली तेव्हां राजा म्हणाला, "भगवन्! अस्थि, चर्म, स्नायू, मज्जा, मांस, शुक्र, शोणित, श्लेष्मा, अश्रु, मूत्र, वात, पित्त, कफ, नेत्रमल, दुर्गंध वगैरेंनीं युक्त असलेल्या या शरीराला कोणत्या प्रकारें सुख लाभणार? काम, क्रोध, लोभ, मोह, भय, विषाद, ईर्ष्या, मत्सर, इष्टवस्तूचा वियोग, अनिष्टसंप्रयोग, तसेंच तहान, भूक, जरा, मृत्यु, रोग, शोक इत्यादि त्रासदायक वस्तूंनीं युक्त असलेल्या शरीरास सुख कसें लागेल? घोंगाशी व गाधिलमाशी, तृण, वनस्पती व वृक्ष ज्याप्रमाणें अस्तित्वांत येतात व नाहींसे होतात, त्याप्रमाणेंच हें सर्व जग क्षणभंगुर व नाशवंत आहे. (पुढें इतिहासपूर्वकालीन चक्रवर्ति राजांचीं नांवें व महाधनुर्धर शूरवीरांचीं नांवें देऊन सुरा-सुरांचींहि नांवें दिलीं आहेत व त्या सर्वांचा नाश झाला असें वर्णन दिलें आहे.) याच गोष्टींचा काय, पण याखेरीज अनेक वस्तूंचा नाश झालेला आहे. महार्णवाचें शोषण, महान् गिरींचें प्रपतन, ध्रुवाचें प्रचलन......पृथ्वीचें निमज्जन, सुरांचें स्थानापसरण झालेलें दिसतें. अशा या संसारांत

* वरील अर्थाचे श्लोक डॉयसेन्नें भाषांतर केलेल्या जर्मन उपनिषदांत (पा. २७०) आहेत । लुईज हिर्श्न या कवीची एक सुंदर रसमय प्रतिकृति केलेली आहे (Munich 1893). या कवयित्रीनें मूळांतील असंबद्ध तुकडे भावार्थ न बदलू देतां, ठाकठीक करून, सुसंबद्ध केले आहेत.

मानवाला नुसतें सुखच कसें प्राप्त होईल? ज्याची तृप्ति झाली आहे त्याची पुन पुन. कामोपभोगाकडे वृत्ति वळलेली दिसते म्हणून मला उद्धरा. या ससारामध्यें पडलेला मी एक निर्जल कूपात पडलेला मण्डूक आहे. भगवन्, आपणच आमचे आश्रयदाते आहात."

या प्रकारचा भाग उत्तरकालीन उपनिषदात आहे. असेंच वर्णन अर्वाचीन लौकिक सस्कृतवाङ्मयात व तसेंच बौद्धग्रथात आलेलें आढळतें.

मैत्रायण उपनिषदाची भाषापद्धति वैदिक वाङ्मयातील भाषेपेक्षा लौकिक सस्कृतातील भाषेप्रमाणें आहे हें उपनिषद् खात्रीनें बौद्ध कालानतरचें आहे *

नैराश्यवाद.-प्राचीन वैदिक उपनिषदात जग असत् व मिथ्या आहे असें तत्त्व प्रथम प्रतिपादलेलें आहे नैराश्यवादाचा प्रारभ प्रथम उपनिषदात झाला आहे ब्रह्मच फक्त सत् आहे. यासच आत्मा किंवा परमात्मा असें म्हणतात. हा आत्मा क्षुत्पिपासा, आधिव्याधी, जरामृत्यु, यापासून अलिप्त आहे. परमात्म्याशिवाय दुसरें सर्व दु खमूलक आहे (अतोऽन्यदार्तम्) † ब्रह्माशिवाय दुसरें काहींहि सत् नाहीं म्हणून ससारव्याधी सुद्धा सत् नाहींत. ज्यास परमात्मा एकच आहे असें ज्ञान प्राप्त झालें आहे त्यास भय नाहीं व दु ख नाहीं ज्याला ब्रह्मज्ञान प्राप्त झाले आहे त्याला भीति नाहीं. एकत्वाचा साक्षात्कार झालेल्यास मोह व शोक कोठून राहणार? ब्रह्मासच "आनंद" म्हणतात. परमात्मा आनंदमय आहे. उपनिषदातील वाक्यें प्रवृत्तिमार्गाच्या विजयवाक्याप्रमाणें गर्जत आहेत. ब्रह्म आनंद आहे. कारण आनंदापासून प्राणिमात्र उत्पन्न झाले व उत्पन्न झाल्यानंतर ते "आनंदातच" राहतात व नाश पावल्यानंतर आनंदमयच होऊन जातात.‡

उपनिषदातील हीं तत्त्वें नैराश्यवादात्मक नाहींत. पण जग मिथ्या आहे ह्या कल्पनेची पहिली पायरी उपनिषदात आहे. या तत्त्वापासूनच पुढें हलके हलके जगाचा तिरस्कार उत्पन्न झाला. जों जों ब्रह्मानंदाच महत्त्व जास्त जास्त वर्णिलें गेलें तों तों ससारजीवित असार आहे, व्यर्थ आहे, अशी कल्पना वाढत गेली.¶ याप्रमाणें अर्वाचीन भारतीय तत्त्वशास्त्रातील नैराश्यात्मक विचाराचा मूळारभ उपनिषदात झालेला आहे.

वास्तविक सर्वच अर्वाचीन भारतीय तत्त्वशास्त्राचा उगम उपनिषदापासून झालेला आहे. बादरायणाची वेदांतसूत्रें* उपनिषदावरूनच लिहिलीं गेलीं. या ग्रथाविषयीं एका अर्वाचीन ग्रथकाराचें मत असें आहे कीं, सर्व वेदातग्रंथात बादरायण सूत्रग्रंथ प्रमुख आहे इतर सर्व ग्रंथ त्याच्या परिपूरणार्थ लिहिले आहेत. मोक्षाची इच्छा करणाऱ्यानें याचा गौरव करावा या सूत्रावरून रामानुज व शंकराचार्य यानीं ब्रह्मतत्त्व प्रतिपादिलीं. या आचार्यांचे अजून लक्षावधि अनुयायी आहेत. पुढील सर्व शतकातील आध्यात्मिक तत्त्वज्ञान उपनिषदावरून लिहिलें गेलें पुष्कळ पाखडानीं उपनिषदातील विचार घेतले आहेत बौद्धाचा धम्महि पुष्कळसा उपनिषद्ग्रथात व्यक्त झालेल्या कल्पनावरून तयार झाला उपनिषदें ईश्वरनिर्मित आहेत या कल्पनेनें काहीं त्याजकडे लोकाचें मन इतकें आकर्षित झालें नाहीं तर त्यातील भाषेची हृदयगम व प्रवुद्ध मोडणी फारच सुंदर आहे व तिच्यामुळेंच लोकाचीं मनें फार आकर्षित झालीं. या विधानास इतकें प्रमाण पुरे आहे कीं, ईश्वरनिर्मित ही समजूत उपनिषदाप्रमाणें साधीं वेदसूक्तें व गद्याळ ब्राह्मणभाग याजसबंधानेंहि होती. परतु त्याजकडे उपनिषदाइतकें लोकाचें चित्त वेधलें गेलें नाहीं. असो

शोपनहावर म्हणतो, उपनिषदात मानवी ज्ञानाचें व बुद्धीचें उच्चतम फल व मनुष्याच्या शक्तीच्या बाहेरच्या दैविक कल्पना आल्या असल्यामुळें या ग्रंथकाराची गणना मानवजातींत क्वचितच करता येईल † उपनिषदाना हजारों वर्षें झालीं व अजूनहि आपणास शास्त्रज्ञाच्या कल्पनाशीं उपनिषदातील कल्पना अविरुद्ध वाटतात. डॉयसेनच्या मताप्रमाणे उपनिषद्ग्रंथकारास शास्त्रदृष्ट्या पद्धतशीर रीतीनें जरी *'जीवनरहस्य'* कळलें नाहीं तरी त्याचें त्या विषयाशीं तादात्म्य झाल्यामुळें त्यानीं त्या विषयावर लख्ख प्रकाश पाडला. वेदग्रंथ ईश्वरनिर्मित आहेत ही प्राचीन भारतीय कल्पना सयुक्तिक आहे असे वेदातील ज्ञानकाडानें दाखविलें. उपनिषदात जगात कोठेंहि न सापडणारें असें तत्त्वज्ञान आहे ‡ या वरील गोष्टीमुळेंच उपनिषद्ग्रंथाचें महत्त्व आहे असें नाहीं, तर सत्यज्ञान मिळविण्याचा केलेला भगीरथ प्रयत्न व तत्त्वज्ञान सपादन करताना निघालेले हृदयंगम ओजस्वी विचार या योगानें त्या ग्रंथाना फार महत्त्व प्राप्त झालें. उपनिषदात ईश्वरविषयक थोताडी आणि ईश्वराच्याच नावावर लादलेल्या कल्पना नाहींत, तर सत्याजवळजवळ जाण्याकरिता केलेला केवळ निकराचा मानवी प्रयत्न आहे म्हणूनच याचें महत्त्व आपणास जास्त आहे.

एकंदर मानवी विचाराच्या इतिहासकारास उपनिषद्ग्रंथ फार महत्त्वाचे आहेत. उपनिषदातील गुह्य तत्त्वाचा एक

* बौद्ध लोक नास्तिक आहेत याविषयींच्या कथा मैत्रायण उपनिषदात आल्या आहेत मै. उ. ७,८. † बृहदारण्यक उपनिषद ३,५. ‡ तै. उप. २,९,३,९,३,६. ईशा. उप. ७. ¶ M. F Hecker Schopenhauer und die Indische Philosophie p 116-120.

* मधुसूदन सरस्वती (in Weber's "Indische Studien" I p 9) † Hecker p 7 ‡ Deussen system des Vedanta p. 50, 99 &c.

प्रवाह इराण देशातील सुफीसंप्रदायामध्यें तसाच ग्रीसमधील निओप्लेटोनिक तत्त्ववेत्त्याच्या स्फूर्तितत्त्वांत, अलेक्झांडरच्या वेळच्या खिस्ती लोकांपासून तों इकर्त व टौलर याच्या गुप्ततत्त्वांत व तसाच १९ व्या शतकांतील शोपनहावर नावाच्या जर्मनतत्त्ववेत्त्यानें प्रतिपादिलेल्या तत्त्वांत गेलेला दिसतो. भारतीय लोकांचे जर्मन लोक किती ऋणी आहेत हें वारंवार शोपनहावरनें सांगितलें आहे. प्लेटो, कँट व वेद (शोपनहावर उपनिषदांस कधीं कधीं वेद म्हणत असे.) माझे गुरु आहेत असें शोपनहावर म्हणत असे. विश्वविद्यालयांत व्याख्यान देण्याकरितां लिहिलेल्या एका लेखांत शोपनहावरनें म्हटलें आहे कीं, "वेदामध्यें सांगितलेली जीवनरहस्याचा अतिप्राचीन कल्पना व आज तुमचेपुढें मांडण्यास तयार केलेली माझी कल्पना या जवळ जवळ सारख्याच आहेत. "या शतकांतील सर्वांत मोठी देणगी म्हणजे संस्कृत वाङ्मयाचें पुनरुज्जीवन होय" असें शोपनहावरचें म्हणणें असे. पाश्चात्त्य देशांत भारतीय एकेश्वरवादाचें तत्त्व चोहोंकडे लोकप्रिय होईल असें शोपनहावरचें भविष्य आहे. शोपनहावरास उपनिषद्ग्रंथांतील तत्त्वें व त्यानें शोधून काढलेलीं तत्त्वें हीं एकच आहेत याचें राहून राहून आश्चर्य वाटे. निश्चित मत उपनिषदांत कांहीं नसलें तरी निरनिराळीं उपनिषदांतील वाक्यें एकेका विषयावरील ठाम बनवलेलीं मतें आहेत असें त्यास वाटे. तो नेहमीं आपल्या मेजावर ठेवलेल्या उपनिषद्ग्रंथांचें वाचन करी व निजवेळीं त्यांतील वाक्यें म्हणे. तो म्हणतो "सर्व जगामध्यें वाचनीय ग्रंथ म्हटले तर तीं उपनिषदें होत. माझ्या जीवाची शांति व मरतेसमयींची शांति या ग्रंथांत आहे."* अज्ञानदोषदर्शन व एकत्वतत्त्वाचा अपरंपार विचार हें शोपनहावरच्या मतें उपनिषद्ग्रंथाचें प्रमुख कार्य आहे

परमेश्वरविषयक एकत्ववाद म्हणजे सर्व दृश्य विविधता असत् आहे व परमात्म्याचे नाना तऱ्हेचे कितीहि असत्य दृश्य विभाग झाले तरी सर्व भूतलांत एकच परमेश्वर भरलेला आहे हें तत्त्व होय.† आधुनिक ईश्वरवाद्यांच्या तत्त्वज्ञानांत एकत्व म्हणजे ईश्वर एकच आहे असें मानिलें आहे. विश्वांतील सर्व गोष्टींचें एकत्वहि आधुनिक तत्त्वज्ञानानें मानलें आहे.'‡ प्राचीन भारतीय लोकांच्या तत्त्वज्ञानानें तीन हजार वर्षांपूर्वींच हा आधुनिक पाश्चात्त्य तत्त्वज्ञानाचा पल्ला गांठला होता.

---

* Parerga und Paralipomena published by Frauenstadt, II, p. 427; Hecker, p. 6, &c
† Schopenhauer Grundlage der Moral § 22 Works publ by J Frauenstadt IV p 268 &c.
‡ Supplement to the Neue Freie Presse July 10, th 1904.

प्रकरण ८ वें.

वेदप्रवेश–वेदांगें.

मुण्डकोपनिषदांत दोन प्रकारच्या विद्या कथन केल्या आहेत. एक परा व दुसरी अपरा. परा विद्येनें अक्षर ब्रह्माच्या ज्ञानाची प्राप्ति होते. अपरा विद्येंत ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द आणि ज्योतिष यांचा समावेश होतो.* यास वेदाचीं षडंगें किंवा उपग्रंथ असें म्हणतात. पूर्वी या ग्रंथास कोणत्याहि तऱ्हेचे विशिष्ट ग्रंथ किंवा शाखा ग्रंथ समजत नव्हते. वेदग्रंथाचें निनचूक व यथार्थ ज्ञान व्हावें म्हणून वेदशाळेंतून या ग्रंथाचा अभ्यास करण्याचा पाठ असे. वेदांगाचा प्रारंभ ब्राह्मणांत व आरण्यकांत झालेला दिसतो. या ग्रंथांत यज्ञयागादि प्रकरणें असून मधून मधून शिक्षा, व्याकरण, निरुक्त, छन्द आणि ज्योतिष इत्यादि विषयांचे उल्लेख आलेले आहेत. कालांतरानें प्रत्येक वैदिक उपग्रंथाची निरनिराळी स्वतंत्र शाखा बनली व वेदशाळेंतून प्रत्येक शाखेचा स्वतंत्र रीतीनें पद्धतशीर अभ्यास होऊं लागला.

शिक्षण देण्यास व ध्यानांत ठेवण्यास सुलभ जावें म्हणून गद्यात्मक सूत्रें रचण्यांत आलीं. सूत्र शब्दाचा धात्वर्थ दोरा असा आहे व नंतर थोडक्या शब्दांत कथन केलेला लघु नियम असा त्याचा अर्थ बनला. लहान लहान धागे एकत्र विणल्यानें जसें वस्त्र तयार होतें, तशीं लहान लहान सूत्रें एकत्र केलीं असतां एक पद्धतशीर ग्रंथ बनतो. अशा तऱ्हेचीं अनेक सूत्रें असलेल्या ग्रंथास 'सूत्रग्रंथ' अशी संज्ञा दिलेली असते. हे ग्रंथ केवळ व्यावहारिक दृष्टीनें लिहिले आहेत. विद्यार्थ्यांना पाठ करण्यास सुलभ जावें म्हणून सूत्रग्रंथांत कोणतें तरी शास्त्र पद्धतशीर रीतीनें थोडक्यांत सूत्ररूपानें निवेदन केलेलें असतें. भारतीय लोकांच्या सूत्रासारखी कल्पना जगांतील कोणत्याहि वाङ्मयांत आढळत नाहीं. सूत्रग्रंथकर्त्यांचें मुख्य काम म्हणजे कोणत्याहि गोष्टींचा उल्लेख शक्य तितक्या थोड्या अक्षरांत करणें हे होय. यामुळें प्रत्येक वेळां हीं सूत्रें अर्थावगमास फारच कठिण होतात. अक्षराच्या काटकसरीसंबंधानें व्याकरणकर्ता पतंजली म्हणतो कीं, सूत्रकारास एखादी अर्धमात्रा कमी करून जर सूत्र रचतां आलें तर त्यास पुत्रजन्माइतका आनंद होतो.

विद्यार्थी संक्षिप्त सूत्रेंच फक्त म्हणतात. सूत्रांचें आवश्यक स्पष्टीकरण आचार्यद्वारा शिकावें लागतें. कालांतरानें आचार्यांनीं सूत्रांच्या स्पष्टीकरणार्थ टीका लिहिल्या. या टीका

---

* मुण्डकोपनिषद् मु. १ ख. १ क. ५.
तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः ।
शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति ॥

वाचल्यानं सूत्रग्रंथ समजण्यास सुलभ जातो या सूत्रग्रंथावरील टीका वंशपरंपरेनें राखून ठेवलेल्या आहेत या टीका जर उपलब्ध नसत्या तर सूत्रग्रंथ दुर्बोध झाले असते ब्राह्मणांतील गद्यानुसार लिहिलेली ही विशिष्ट तऱ्हेची सूत्रपद्धति दिसते ब्राह्मणांतील गद्यामध्यें ल्हान लहान वाक्येंच प्रामुख्यानं सापडतात काहीं सूत्रं संवादरूपानं घातलेलीं आहेत प्रधानवाक्याची संगति क्वचित् ठिकाणीं संबंधी सर्वनामांनीं वाक्यानं मोडलेली दिसते वाक्याचा एकसूत्रीपणा काहीं ठिकाणीं भंग पावलेला दिसतो पुनरुक्तीनं आलेला गाणपणा सोडून दिला तरी अशीं पुष्कळ संवादरूपानं दिलेलीं बोधप्रद वाक्यं आहेत कीं, त्यांचा अर्थ सांगतेवेळीं स्पष्टीकरणार्थ पदरचे बरेचसे शब्द घालावे लागतात सूत्रामध्यें ज्याप्रमाणें धातुसाधित संबंधी शब्दांनीं तुटक तुटक वाक्यें जोडलेलीं सापडतात त्याप्रमाणेंच ब्राह्मणांतील गद्य भागांतील वाक्यें धातुसाधित शब्दांनीं जोडलीं असतां जास्तजास्त सुलभ होत जातात

शब्द कमी लागावे म्हणून नवीन तऱ्हेची संक्षिप्त वाक्यरचनेची योजना केलेली आहे सूत्रामध्येंच प्रथम लांबलचक समास दृष्टीस पडतात, व ही समासपद्धति लौकिक संस्कृतांत जास्त जास्तच वाढत चाललेली दिसते व उत्तरोत्तर ही एक लिहिण्याची उत्तम तऱ्हेची मोडणी समजली गेली ब्राह्मणांतील गद्याला अनुसरूनच सूत्रपद्धति निघाली आहे हं सूत्रांत घेतलेल्या ब्राह्मणांतील अवतरणांवरून व ब्राह्मणांतील गद्यानुसार लिहिलेल्या सूत्रभागांवरून स्पष्ट होतें *

कल्पसूत्रें (श्रौत, गृह्य, धर्म) —प्राचीन सूत्रग्रंथांतील विषय व ब्राह्मणें आणि आरण्यकं यांमधील विषय एकच आहे म्हणून या ग्रंथांचें विशेष साम्य आहे ऐतरेय आरण्यकांत असे पुष्कळ भाग आहेत कीं, त्यांस जवळजवळ सूत्रेंच म्हणता येईल हं भाग आश्वलायन व शौनक सूत्रकारांनीं लिहिले आहेत अशी परंपरा आहे † सामवेदाचे काहीं ग्रंथ ब्राह्मण या संज्ञेनं प्रसिद्ध आहेत, पण ती संज्ञा चुकीची आहे कारण वास्तविक ते सूत्रग्रंथ आहेत त्यांतील विषयांचें परीक्षण केलं असतां या ग्रंथांचा वेदांग वाङ्मयांत समावेश करावा लागतो ब्राह्मणांतील प्रतिपाद्य विषय समाविष्ट केलेले कल्पग्रंथ ते वेदांगें होत यांत यज्ञविधींचें सगतवार वर्णन दिलेलं असतें या ग्रंथांस कल्पसूत्रें असें म्हणतात ऋत्विजांच्या सोयीकरितां व यज्ञयागादि नियमांचे मंत्र ध्यानांत ठेवण्यास सुलभ जावे म्हणून थोड्या सांकेतिक शब्दांत पद्धतशीर रीतीनं केलेलीं सूत्रं अतिशय जरूर भासल्यामुळें हे ग्रंथ लिहिण्यांत आले ब्राह्मणांत सांगितलेले श्रौतसंस्कार, किंवा दररोज व्यवहारांत लागणारे गृह्यसंस्कार किंवा विधी ज्या कल्पसूत्रांत आले असतील त्यांस विषयानुसार श्रौतसूत्र किंवा गृह्यसूत्र अशी संज्ञा प्राप्त होते

श्रौतसूत्रांत तीन अग्नींवर करावयाचीं कार्यं व त्यांचे मंत्र दिलेले आहेत व तसेंच अमावास्येस व पौर्णिमेस करावयाच्या इष्टी, ऋतुयज्ञ, पशुयज्ञ व निरनिराळ्या तऱ्हेचे सोमयज्ञ यांना आवश्यक असे मंत्र दिलेले आहेत भारतीय यज्ञसंस्कारांची माहिती मिळविण्यास हं ग्रंथ फार उपयुक्त आहेत पण धर्मेतिहासाच्या दृष्टीनें तर ते विशेषच महत्त्वाचे आहेत * श्रौतसूत्राचं जनकत्व त्रयीकडे जातं व गृह्यसूत्राचं अथर्ववेदाकडे जातें

गृह्यसूत्रांतील विषय विविध असून फार मनोवेधक आहेत † भारतीय लोकांच्या एकाग्नीवरील गृह्य विधींची व जुन्या चालीरीतींची माहिती या सूत्रांत दिली आहे जन्मसंस्कारापासून तों अंत्यसंस्कारापर्यंतचे सर्व तऱ्हेचे संस्कार या सूत्रांत दिलेले आहेत काहीं सूत्रोक्त संस्कार आजपर्यंत चालू आहेत आणि काहीं (शूलगव, मांसमधुपर्क इ) नष्ट झाले आहेत

* शांखायन–श्रौतसूत्रांतील काहीं काहीं भाग ब्राह्मणांतील गद्यपद्धतीनुसार लिहिलेले आहेत (Weber Indische Litteratur geschichte, p 59 Hillebrandt in the preface to his edition of the शांखायन–श्रौतसूत्र) बौधायन सूत्रांत असल्याच तऱ्हेचे पुष्कळ भाग आढळतात † Max Muller, History of Ancient Sanskrit Literature पान ११४ व ११९ पहा

* श्रौतसूत्राचें पाश्चात्त्य भाषांत भाषांतर अजून झालेलें दिसत नाहीं तरी पण काहीं भागाचें भाषांतर खालील पुस्तकांत दिलेलें आहे Hillebrandt Das altindiohse Neu–und Vollmoud opfer Jena 1879, Julius Schawb Das altindische Treopfer Erlangen 1886 संपूर्ण कल्पवाङ्मयांतील श्रौत व गृह्य सूत्रांतील विधींचें मुख्य वर्णन सविस्तर रीतीनें खालील पुस्तकांत दिलें आहे A Hillebrandt in the Grundriss Vol III Book 2 (Ritual-Litterature Vedische opfer und Zauber strassburg 1897) खालील ग्रंथांत श्रौतसूत्राचं धर्मशास्त्रदृष्ट्या महत्त्व मानलें आहे H Hubert and M Marss in their ' Essai sur la nature et la fonction du sacrifice (Annee Sociologigue Paris 1897–1898 pp 29, 13–8) † खालील ग्रंथांत गृह्यसूत्राचें भाषांतर दिलेलें आहे व त्यामुळें तीं चांगलीं समजतात Indische Hausregeln, published in Sanskrit & German by A F Stenzler I Acvalayan Leipzig 1864 65 II Pàraskara –Leipzig 1876 & 1878 (Abhandlungen fur die Kundedes Morgenlandes III, IV & VI) The शांखायनगृह्य (Sanskrit & German) by H Oldenberg (in Vol 15 of the Indische Studien) Frudrich Knauer यांचें ' the Gobhilagirhya sutra Dorpat 1884 & 1886 Cf also M Bloomfield Das Grhyasamgraha Paricislta des Gobhilasutra (in Z D M G Vol XXXV and P V Bradke ubar das Manava grihya sutra (in Z D M G Vol XXXVI) गृह्यसूत्राचें इंग्रजी भाषांतर H Oldenberg नें Sacred Books of the East Vols 29 & 30 मध्यें दिलें आहे

गर्भाधान, पुंसवन, अनवलोभन, सीमंतोन्नयन, जातकर्म, नामकरण, निष्क्रमण, अन्नप्राशन, चौल, उपनयन, वेदारंभ, उपनिषद्व्रत, समावर्तन, प्रणय व विवाह वगैरे विधी गृह्यसूत्रात दिलेले आहेत. शतपथ ब्राह्मणात (११.५,६.) कथन केलेले पंचमहायज्ञ सविस्तर रीतीनें गृह्यसूत्रात दिले आहेत. वास्तविक हे पाच यज्ञ म्हणजे प्रत्येक व्यक्तीचीं कर्तव्यें होत. ब्राह्मणामध्यें याचें विशेष प्रतिपादन केलेलें आहे. प्रत्येक घरातील मोठ्या मनुष्यानें दररोज हे पंचमहायज्ञ धर्माचरणाचें मुख्य अंग म्हणून केले पाहिजेत. हे रोजचे विधी जरी क्षुल्लक असले व दानें जरी हलक्या प्रतीचीं असलीं तरी त्यांस धर्मदृष्ट्या मोठें महत्त्व आहे. देवयज्ञ, पितृयज्ञ व असुरयज्ञ याना फक्त अग्निकुंडात टाकण्याकरिता समिधा, भाताचे पिण्ड व जल लागतें. चौथा यज्ञ मनुष्ययज्ञ. यात अतिथीस अन्नदान यावें लागतें. पाचवा ब्रह्मयज्ञ. यात वेदाच्या भागाचें वाचन करावें लागतें. सायंप्रातर्यज्ञ, पौर्णिमा व अमावास्येच्या दिवशींच्या इष्टी, वार्षिक यज्ञयागादि महोत्सव गृह्यसूत्रात दिलेले आहेत. महोत्सवात अग्निहोत्र, दर्शपूर्णमास व चातुर्मास्य वगैरे येतात. गृहबंधन, गोपालन, क्षेत्रकर्मविषयक व तसेच अपशकुन व रोगपरिहारक मंत्र व वशीकरणविद्या वगैरे मंत्रतंत्र या ग्रंथात दिले आहेत. याशिवाय गृह्यसूत्रात अंत्यसंस्कार व श्राद्धविधी आहेत. श्राद्धाचें महत्त्व वाढल्यामुळें श्राद्धकल्पें लिहिण्यात आलीं.* गृह्यापैकी बहुतेक भाग अथर्ववेदातून घेतला आहे आणि कांहीं आरण्यकांतून घेतला आहे.

उच्च वाङ्मय या दृष्टीनें गृह्यसूत्रें जरी कमी प्रतीचे ग्रंथ *आहेत तरी प्राचीन भारतीय लोकांच्या जीवनक्रमाविषयीं* यावरून पुष्कळच ज्ञान मिळतें.

सुधारणेच्या इतिहासाचें संशोधन करणाऱ्यास हे ग्रंथ अमूल्य आहेत. वरील ग्रंथाचें महत्त्व (भिन्न भिन्न ग्रंथावरून प्राचीन ग्रीक व रोमन लोकांच्या जीवनक्रमाचा इतिहास शोधण्यास लागणारी मेहनत लक्षात घेता) सहज दिसून येतें.

भारतीय यज्ञविधी व संस्कार याचें ज्ञान देणारे हे सूत्रग्रंथ वास्तवतः कितीहि हलक्या प्रतीचे दिसले तरी प्राचीन भारतीय संस्काराची प्रत्यक्ष रूढ कर्तव्यात्मक माहिती यात आली आहे, म्हणून या ग्रंथास प्राचीन भारतीय ऐतिहासिक वाङ्मयात बरेंच उच्च स्थान देण्यास हरकत नाहीं. प्राचीन भारतीय लोकांचा आचार कसा होता हें या ग्रंथावरून चागलें समजतें. भारतीय लोकाचे सर्वच आचारविचार पारमार्थिक कल्पनांनी बद्ध असल्यामुळें सामान्य ग्रंथ परीक्षकास भारतीयाची सामान्य प्राचीन संस्कृति, आचार, वगैरेविषयीं विचार करण्यास हे ग्रंथ फार उपयुक्त आहेत गृह्यसूत्रात दिलेले मंत्र व विधी याचें दुसऱ्या लोकांच्या आचाराशीं बरेंच साम्य असल्यामुळे इंडो-जर्मन लोकांच्या मूळच्या चालीरीती त्यात पहावयास मिळतात, म्हणून या ग्रंथाचें विशेष महत्त्व आहे. गृह्यसूत्रातील विवाहसंस्कार व विधी व इतर इंडो जर्मन (आर्यन्) लोकातील म्हणजे ग्रीक, रोमन, जर्मन व स्लाव्ह लोकातील लग्नविधी याचें साम्य पाहिलें म्हणजे या लोकाचें नुसतें भाषासादृश्यच होतें असें नाहीं तर या लोकाचें आचारविचाराचेंहि सादृश्य होतें असें पटतें व इतर प्रागैतिहासिक काळची माहिती कल्पावयास मिळते.*

गृह्यसूत्रांच्या तोडीचेच आणखी तिसऱ्या तऱ्हेचे ग्रंथ आहेत. याचा संबंध गृह्यसूत्राशीं बराच आहे, कारण सूत्रग्रंथातील मंत्रांचेंच स्पष्टीकरण या ग्रंथात आहे. या ग्रंथास धर्मसूत्रें म्हणतात. या ग्रंथात धर्माविषयीं माहिती असल्यामुळें याना धर्मग्रंथ म्हणतात. धर्म या शब्दात न्यायतत्त्वें, कर्म, स्मृती, विधी, चारहि वर्णांचे आचार वगैरेंचा समावेश होतो. हिंदुस्थानात या धर्मसिंधूतून व्यावहारिक न्यायतत्त्वें व धार्मिक म्हणजे नैतिक व

* अंत्य संस्कार व प्राचीन भारतीय कल्प वाङ्मयानुसार ठरविलेले पूर्वकालीन ज्ञान खालील ग्रंथात चागलें दिलें आहे. über Totenverehrung bei einigen der indogermanischen Völker" (इंडो-जर्मन लोकांतील 'अंत्य संस्कार') Amsterdam 1888 Altindischer Ahnenkult Leiden 1893. Die altindischen Todten and Bestattungs-gebräuche, Amsterdam 1896.

* Cf. *E. Hass* and *A. Weber*, Die Heiratsgebräuche der alten Inder, nach den Grihyasutra (गृह्यसूत्रानुसार प्राचीन भारतीय विवाहसंस्कार). (in the fifth volume of the "Indische Studien)" *L V. Schroeder*, Die Hochzeitsgebräuche der Esten and einiger anderer finnischugrischer Volkar-Schaften in Vergleich mit deren der indogermanischen Uölker (इंडोजर्मन लोकांच्या विवाह रीतींशीं एस्तोनिअन आणि दुसरीं कांहीं फिनिश-उग्रीयन राष्ट्रें यांच्या विवाहरीतींची तुलना) Berlin 1888 *B W. Leist*, Altarische ugusgentium. Jena 1888, *M Winternitz* Das altindische Hochzeitsrituell nach dem Âpastambiya Grihyasûtra and einigen anderen Verwandten werken. Mit vergleichung der Hochzeits gebrauche bei den übrigen indogermanischen Volkern (आपस्तंबीय गृह्यसूत्र व इतर पुस्तकानुसार प्राचीन) भारतीय विवाह संस्कार. इतर हिंदू-जर्मन लोकाच्या विवाह संस्काराशीं तुलना (Denkschriften der Kais Akademie der Wessenschaften in Wien Phil Hist Kl vol XL Vienna 1892) M. *Winternitz*, भारतीय व युरोपीय आचारांची तुलना व विशेषत: विवाह संस्काराची तुलना. (The internatonal Folk lore Congress 1891, papers and Transactions. London 1892, pp. 267–291) O. *Schröder*, Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde, Strassburg 1901 p 353 &c. Th. Zachariae, Zum altindischen Hochzeitsrital (in the Wiener Zeitschrift) fur die Kunde des Morgenlandes, vol XVII p. 135 & 211 &c,

आध्यात्मिक तत्त्व लिहिलेलीं आहेत या सव तत्त्वाचा एकच ग्रथ असतो निरनिराळ्या विषयाचे निरनिराळे ग्रथ सापडत नाहींत यात चतुर्वर्णांचे नियम, धर्म व तसेच आश्रम वाणलेले असतात या ग्रथाचा आधार घेऊन उत्तर कालीन ब्राह्मणानीं आपल्याला हितावह असे प्राचीन भारतीय नियम, विधी, सस्कार वगैरे बदलले व आपला पगडा चोहोंकडे बसविला असा त्यावर आक्षेप आहे धम सूत्राचा सविस्तर विचार आपण धमयवाङ्मयाचा विचार करताना करू धमसूत्राचा या ठिकाणीं उल्लेख करण्याचा प्रसग एवढाच कीं, वेदशाखेंतच गृह्यसूत्र व श्रौतसूत्रा प्रमाण याचाहि उगम झाला धर्मसूत्र कल्पसूत्राचाच एक भाग आहे

शुल्वसूत्राचाहि कल्पसूत्रातच समावेश होतो याचा श्रौत सूत्राशीं विशेष सबध दिसतो महत्त्वमापनाचे नियम, वेदीची रचना व अग्निकुडाची रचना या ग्रथात दिली आहे शुल्व याचा अथ मोजण्याची काठी शास्त्राच्या इतिहासाच्या दृष्टीन भार तीय भूमितीवरचे हे अतिप्राचीन ग्रथ फार महत्त्वाचे आहेत

वेदाचा अथ लावण्यास श्रोत व गृह्यसूत्राचा फार उपयोग होतो, यामुळ त्या ग्रथास विशेष महत्त्व आलें आहे यात नुसते यज्ञयागादिकाचे नियमच नसून मत्राचे विनियोगहि दिलेले आहेत वैदिक सहितातून दिलेले मत्र या सूत्रग्रथात घेतलेले आहेत व कोणकोणत्या यज्ञाच्या वेळीं कोणकोणते मत्र म्हणावयाचे ह सव सविस्तर रीतीनें सागितलेलें आहे

तथापि पुष्कळ मत्र असे आहेत कीं, त्याचा यज्ञाशीं बिलकुल सबध नसतो कित्येक ठिकाणीं एखाद कार्य साधण्याकरिता ज्या मत्राचा उपयोग केलेला दिसतो त्या कार्याशीं त्याचा बिलकुल सबध नसतो काहीं प्रसगीं मत्राचा अथहि भलताच केलेला व त्यात वाटेलतसा फेरबदल केलेला सापडतो परतु एकदरींत विधिनिषेधाचा इतिहास समजण्यास हे मत्र अतिशय उपयुक्त आहत मत्राच्या विनियोगान वेदातील कठिण भाग समजण्यास सुलभ जातात हे ग्रथ म्हणजे वेदग्रथाची एक प्रकारें किल्लीच आहेत

सूत्रातील मत्र व प्रतीकें.—सूत्रातच काहीं सपूण मत्र आज आपणास प्रथमच दिसतात व परिचित असलेल्या मत्राची आद्याक्षरेंच (प्रतीकें) नुसतीं सूत्रातून दिलेलीं असतात

कल्पसूत्रातील मत्राचें परीक्षण केलें असता काहीं विशिष्ट वैदिक शाखेशीं असलेला त्याचा सबध उघडपणें लक्षात येतो उदाहरणार्थ, कृष्णयजुर्वेद सहितेंतील मत्राप्रमाणें मत्र कृष्णयजुर्वेदी श्रौत व गृह्यसूत्रात सापडतात पूर्ण मत्र पाठ आहत असें गृहीत धरून सूत्रात यजु शाखेंतील मत्र देताना सहितेंतून घेतलेल्या मत्राचीं फक्त आद्याक्षरें दिलेलीं आहेत, व त्याच्या सर्वीकरणाथ अथर्ववेद किंवा ऋग्वेद यातील पूर्ण मत्र जोडलेले आहेत सहितात न सापडणारे असे पुष्कळ मत्र सूत्रग्रथात आहेत सूत्रग्रथापेक्षा भिन्न मत्र असलेलीं दोन गृह्यसूत्रे आहेत व ज्यास मत्रब्राह्मण* म्हणतात असे त्याचे दोन मत्रपाठ आहेत मत्रब्राह्मणात आपस्तबीय गृह्य सूत्रातील मत्रपाठाचा† व गोभिल गृह्यसूत्रातील मत्राचा अतर्भाव होतो कृष्णयजुर्वेदीय आपस्तव व बौधायन शाखेचीं श्रौत, गृह्य, धम व शुल्व अशीं चार प्रकारचीं सूत्र आहेत या चार ग्रथाचा इतका निकट सबध आहे कीं, हे ग्रथ काहीं अशीं एकाच मोठ्या ग्रथाचे चार भाग आहेत असें सहज सिद्ध करता येइल

या सपूर्ण चारहि कल्पसूत्राचे कर्त प्रत्यक्ष बौधायन व आपस्तवच केवळ नसतील हहि शक्य आहे परतु हीं दोन्ही शाखातील श्रौत-गृह्य-धम-शुल्व-सूत्र एकाच पद्धतीन लिहिलेलीं आहेत‡ आपस्तब शाखेच्या सूत्राशीं हिरण्यकेशी शाखेच्या सूत्राचा निकट सबध आह या दोन शाखाचीं श्रौतसूत्र व गृह्यसूत्र एकच आहेत¶ परतु दोन्ही शाखाच्या धमसूत्रात थोडासा फरक आहे या सव सूत्राचा तैत्तिरीय सहितेशीं निकट सबध आहे कृष्णयजुर्वेदीय मानवशाखेचा§ श्रौत-गृह्य-शुल्व सूत्राचा सबध मैत्रायणी सहितेशीं सापडतो व काठक गृह्यसूत्राचा मानव गृह्यसूत्राशीं सबध आढळतो बौधायन व आपस्तब शाखाचीं जशीं चार प्रकारचीं सूत्रें आहेत तशीं सूत्रें प्रत्येक वैदिक शाखेला आहत असें सागता येत नाहीं कृष्णयजुर्वेदीय शाखा सोडून दिल्या तर इतर शाखामध्यें एखाद्या शाखेचें गृह्यसूत्र तर दुसऱ्या शाखेच श्रौतसूत्र अशीं फुटकळ सूत्र सापडतात शुक्लयजुर्वेद व ऋग्वेद याच्या शाखाच्या सूत्राचा एकमेकाशीं विशेष सबध दिसत नाहीं

* Das Mantra Brahmana 1 Prapathaka (Sanskrit & German) by Heinrich Stonner Halle A. S 1901 (Inaugural dissertation) † The Mantrapatha on the Prayer Book of the Apastambins Edited by M Winternitz, Oxford (Anecdota Oxoniensia) 1897 ‡ खालील पुस्तकें पहा Âpastambiya S rautsutra by R Garbe in the Bibliotheca Indica Calcutta 1882 &c The Apastambiya Grhyasutra by M Winternitz, Vienna 1887 The Âpastambiya Dharmasutra by G Bühler, second Edition (Bombay Sanskrit Series 1892 & 1894) The Âpastanbiya S ulvasutra with German translation by Alberton Burk (in Z D M G vol 55 & 56 1901 2) बौधायन शाखेच्या शुल्व सूत्राचें भाषांतर इग्रजी भाषेंत C Thebaut नें केलें आहे (in the Pandit Vol IX &c) बौधायनश्रौतसूत्राची प्रत W Caland प्रसिद्ध करीत आहे ¶ हिरण्यकशी गृह्यसूत्र J Kirste नें (Vienna 1889) प्रसिद्ध केलें आहे § Das Manava Grhya Sutra publ by F Knauer, St Petersburg 1897 Das Manava S rauta Sutra publ. by F Knauer I to V St Petersburg 1900 &c

शुक्लयजुर्वेदाचीं कात्यायन श्रौतसूत्र,* पारस्कर गृह्यसूत्र व कात्यायन शुल्बसूत्र, ऋग्वेदाचीं आश्वलायन श्रौतसूत्र †, आश्वलायन गृह्यसूत्र, शांखायन श्रौतसूत्र‡ व शांखायन गृह्यसूत्र व सामवेदाचीं लाट्यायन¶ श्रौतसूत्र, गोभिल गृह्यसूत्र व खादिर गृह्यसूत्र अशीं सूत्रें आहेत. ऋग्वेद, यजुर्वेद व सामवेद या तीन वेदाइतकें महत्त्व अथर्ववेदास आणण्याकरितां वैतान|| श्रौतसूत्र लिहिलें, परंतु तें फार उशीरां लिहिलें गेलें. अथर्ववेदाचें महत्त्वाचें असें दुसरें एक कौशिकसूत्र आहे. कांहीं अशीं इतर गृह्यसूत्राप्रमाणेंच हें एक गृह्यसूत्र आहे. यांत घरगुती दररोजचे विधी सांगितले असून अथर्ववेदांतील जादूटोण्याविषयीं असलेले मंत्रतंत्रादिकांचे विधी सविस्तर दिलेले आहेत. *अथर्ववेद संहितेचें यथार्थ* ज्ञान देणारा कौशिकसूत्र हा मोठा महत्त्वाचा ग्रंथ आहे. यावरून प्राचीन भारतीय लोकांच्या जादूटोण्याविषयींची कल्पना चांगली करतां येते. सूत्रग्रंथांतच सामवेदाच्या सामविधान§ ब्राह्मणग्रंथाचा समावेश होतो. हा एक जादूवर लिहिलेला फार मजेदार ग्रंथ आहे.

यज्ञयागादि विधींच्या वाङ्मयांत नुसते सूत्रग्रंथच येत नसून वेदकालानंतर वेदाच्या उपनिषद्ग्रंथांना जोडलेले ग्रंथहि येतात व या ग्रंथांची अर्वाचीन कालापर्यंत सारखी वाढ झालेली आहे.

परिशिष्टें.—श्रौत व गृह्यसूत्रानंतर परिशिष्टें लिहिलीं गेलीं. या परिशिष्टांत सूत्रग्रंथांत थोडक्यांत दिलेल्या मंत्रांचें स्पष्ट विवरण केलेलें आहे. या नंतर प्रयोगपद्धति व कारिका लिहिल्या गेल्या. या ग्रंथांत थोडक्यांत तरी एका वैदिक शाखेचे यज्ञयागादि विधी दिलेले असतात. फार करून एकाच शाखेच्या विधींचे निरनिराळे भाग केलेले असतात. विशेष महत्त्वाचे ग्रंथ म्हटले म्हणजे विवाहसंस्कार, श्राद्ध व अंत्य-संस्कार यांवरील होत. या ग्रंथांपैकीं कांहीं हस्तलिखित व कांहीं छापलेले आहेत.

विवरणात्मक वेदांगें.—शिक्षेसंबंधाचीं सूत्रें हीं कल्पसूत्राइतकीं तरी जुनीं असावीं. कल्पसूत्रें हीं वेदांतील ब्राह्मणांना केवळ पुरवणीदाखल आहेत, परंतु वेदांग-शिक्षेंतील सूत्रांचा व वेदांतील संहितांचा अगदीं निकट संबंध आहे.

शिक्षा आणि प्रातिशाख्यें.—शिक्षा याचा अर्थ "शिकणें", विशेषतः पठण करणें (सस्वर येणें) म्हणजे स्पष्ट उच्चार करून आघात वगैरे देऊन संहिता म्हणणें हा होय. या वेदांगाचा प्रथमतः तैत्तिरीय उपनिषदांत नामनिर्देश आला आहे (तैत्ति० १, २) त्या ठिकाणीं शिक्षेचे सहा भाग सांगितलेले आहेत ते असे: शब्द व त्यावरील आघात, पदप्रमाण किंवा शब्दावयव व त्यावरील आघात आणि म्हणण्यातील स्वरमाधुर्य व शब्दसंधि. धर्मकर्म किंवा धार्मिक विधी शिकविण्याप्रमाणें धर्माच्या दृष्टीनें शिक्षेचीहि आवश्यकता वाटली. कारण एखादं यज्ञकृत्य बरोबर करावयाचें म्हटलें म्हणजे त्यातील कर्म माहीत असणें अवश्य असून शिवाय संहितांतून परंपरेनें आलेलीं पवित्र सूक्तें जशींचीं तशींच बिनचूक बरोबर उच्चार करून म्हणावीं लागत. परंतु ह्यावरून असें गृहीत धरल्यासारखें होईल कीं, ज्या वेळीं शिक्षेवरील ग्रंथ अस्तित्वांत आले त्या वेळेच्या पूर्वींपासूनच वेदांतील संहिता ह्या पवित्र मानल्या जात असून शिक्षाध्यापक आचार्यांनीं त्यांना (संहितांना) विशिष्ट स्वरूप आणिलें होतें. परंतु वास्तविक पहातां असें दिसतें कीं ऋग्वेद संहितेंतील सूक्तें पूर्वींच्या कर्त्यांनीं जशीं तयार केलीं तशीं आज सांपडत नाहींत. जरी परंपरागत अध्यापकांनीं त्यांतील शब्द बदलले नाहींत तरी उच्चार, शब्दांचे अंत्य व आरंभींचे स्वर, अर्धवट व्यक्त भाग गाळून टाकणें वगैरे बाबतींत त्यांनीं पूर्वींच्या पठनपद्धतींत विकार व भेद होऊं दिला. उदाहरणार्थ, एका संहितेंत "त्वह्यग्ने" असें लिहिलेलें आढळतें, परंतु वृत्ताच्या आधारावरून असें स्पष्ट सिद्ध होतें कीं जुने पाठक "त्वहि अग्ने" असें म्हणत असत. ह्यावरून वेदांतील संहिता ह्याच अगोदर झाल्या असल्या पाहिजेत. परंतु संहितापाठाशिवाय, शिक्षेंत सांगितल्याप्रमाणें म्हणावें लागत असल्यामुळें पदपाठ म्हणून एक निराळा आहे. ह्यांत संहितापाठांत दिसून येणारे स्वर एकमेकांस जोडून न देतां प्रत्येक शब्द निरनिराळा लिहिला आहे. संहितापाठ व पदपाठ ह्यांतील भेद दाखविण्यासाठीं एक उदाहरण पुरे आहे. ऋग्वेद संहितेंतील एक मंत्र खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहे.

अग्निः पूर्वेभिर्ऋषिभिरीड्यो नूतनैरुत । स देवाँ एह वक्षति ॥ २ ॥

पदपाठाप्रमाणें ह्यांच श्लोक खालीं लिहिल्याप्रमाणें आहे.

अग्निः । पूर्वेभिः । ऋषिऽभिः । ईड्यः ।

---

* Publ by A. Weber as third volume of his "White Yajurveda. † Publ in the "Bibliotheca Indica" Calcutta ‡ Publ by A. Hillebrandt in the Bibliothea Indica Calcutta 1888 &c ¶ Publ. by H. Oldenbeg in Secred Books of the East vol 29 § जर्मन भाषेंत भाषांतर R. Garbe नें केलें London and Strassburg, 1878. || Publ by M Bloomfield. New Haven 1890 अथर्ववेदाच्या निवडक सूक्तांचें इंग्रजींत भाषांतर देतांना पुष्कळ सूत्रें उताऱ्यादाखल Bloomfield नें दिलीं आहेत (Sacred books of the East vol XLII) W. Caland नें कौशिकसूत्रांत जादूविषयीं असलेलीं सूत्रें भाषांतर केलीं आहेत Altindisches Zanberritunal Amsterdam 1900 § Publ by A. C Burnell London 1873 जर्मन भाषेत Stein Konow नें भाषांतर केलें आहे. Das Simvidhan brahmana ein altindisches Handbuch der Zanberei Halle a S. 1893.

नूतन । उत । स । देवान् । आ । इह ।
वक्षति ॥ २ ॥

पदपाठ ह अथात् शिक्षासपन्न धमकाराच, पक्षीं वैयाकरणी लोकाच काम आहे कारण त्यात सहितामत्र व्याकरणदृष्ट्या परिच्छद करून दिलेले आहेत तरीहि पण हे फार जुने आहत ऐतरेय आरण्यकात ज्याच नाव आलेलं आहे त्या शाकल्य नावाच्या आचार्यांनीं ऋग्वेदाचा पदपाठ लिहिला असें म्हणतात

ह्यावरून शिक्षापथाच जुन्यात जुनें काम म्हणजे सहिता पाठ व पदपाठ ह होय ह्या वेदागाचे जुन्यात जुने आन आपणास उपलब्ध असणारे ग्रथ म्हणजे प्रातिशाख्यें होत ह्यात पदपाठावरून सहितापाठ कसे तयार करावयाचे ह्या सबधीं नियम आहेत अर्थात् ह्यामध्यें उच्चार आघात शब्दसधींतील व वाक्यातील आरभींच्या किंवा अत्य शब्दाचे स्वरातील उच्चारभेद ह्याची माहिती दिली आहे, किंवा थोडक्यात सागावयाच म्हटलं म्हणजे सहिता म्हणण्याच्या पद्धतीच पूर्ण विवेचन केलेलें आहे सहितेच्या प्रत्येक शाखेला अशा तऱ्हेच एक पाठपुस्तक होत, ह्यावरूनच त्यास प्रातिशाख्य असें नाव आलं ऋग्वेदप्रातिशाख्य* म्हणून एक आहे, ह आश्वलायनाचा गुरु शौनक ह्यानें लिहिल असाव ह्या ग्रथ पद्यमय असून पूर्वीच्या एखाद्या सूत्रपाठाची ही सुधारून वाढविलेली आवृत्ति असावी हस्त लिखित ग्रथातून व उताऱ्यामधून त्यास सूत्र" अशीच सज्ञा आह तैत्तिरीय प्रातिशाख्यसूत्रां ह तैत्तिरीय सहितेच सूत्र आहे

वाजसनयी सहितेला कात्यायन ह्यान केलेलें वाजसनेयी प्रातिशाख्यसूत्र‡ व अथर्ववेद सहितेला शौनकपथापैकीं कोणी तरी केलेलं अथर्ववेद प्रातिशाख्यसूत्र¶ हीं जोडलेलीं आहेत

ह्या ग्रथाच दोन दृष्टींनीं महत्त्व आहे प्रथमत ह्या प्राति शाख्यापासून हिंदुस्थानातील व्याकरणशास्त्राच्या अध्ययनास आरभ झाला म्हणून हीं महत्त्वाचीं आहेत जरी हे प्रत्यक्ष व्याकरणावरील ग्रथ नाहींत तरी व्याकरणासबधीं विषयाचें ह्यात विवेचन केलेलं आहे ह्यात पुष्कळ वैयाकरणाचे उतारे आढळत असल्यामुळें त्या वेळींहि व्याकरणाचं अध्ययन जोरात होत असें ह्यावरून सिद्ध होत दुसऱ्या बाजूनेहि ह्याचें महत्त्व आहे त अर्स कीं, त्याच्यामुळ आज उपलब्ध असलेला सहितापाठ प्रातिशाख्याच्या रचनाकालापासून तों आजपर्यंत कित्येक शतकें जशाचा तसाच राहिला आहे अस सिद्ध होतें ऋग्वेदप्रातिशाख्यातील नियमात असेंच गृहीत धरिल आहे कीं, ऋग्वेदसहितेंतील दहा मडल आज आहेत तशींच असलीं पाहिजेत, एवढच नव्हे तर त्यातील सूक्ताचा अनुक्रम आज जसा आहे तसाच असला पाहिजे शौनकाच्या अत्यत बारीक नियमावरून आज उपलब्ध असलेल्या छापील आवृत्तामध्यें ऋग्वेदसहिता पदश व शब्दश जशी आहे तशीच ती त्या काळीं होती ह्याविषयी शका रहात नाहीं

हीं प्रातिशाख्य म्हणजे वेदागशिक्षेचीं फार जुना उदाहरण होत ह्याशिवाय शिक्षेवर अलीकडील पुष्कळ लहान लहान ग्रथ आहेत ह्यानाहि शिक्षा असच नाव दिलेल असून भारद्वाज, व्यास, वसिष्ठ, याज्ञवल्क्य वगैरे ह्याचे कर्ते म्हणून दिलेले आहेत ज्याप्रमाणें वैदिक धर्मसूत्राच्या मागून मोठमोठ्या प्रसिद्ध ग्रथकाराचीं लेखक म्हणून नाव देऊन धर्मशास्त्रावरील पद्यमय ग्रथ निघाले, तद्वतच प्राति शाख्यामागून हीं पुस्तक निघालीं त्यातल्यात्यात ह्यातील काहीं शिक्षा बऱ्याच जुन्या असून कोणत्याना कोणत्यातरी प्रातिशाख्याशीं अगदीं सलग्न आहेत उदाहरणार्थ तैत्तिरीय प्रातिशाख्यावरील व्याससूत्र* परतु दुसरे काहीं ग्रथ फार पुढील काळीं तयार झाले असून व्याकरण किंवा वैदिक ग्रथेतिहास ह्या दृष्टीन काहींच महत्त्वाचे नाहींत

प्रातिशाख्यकारात शौनक व कात्यायन ह्याचींहि नाव आहेत, त्यानीं दुसरे काहीं ग्रथ लिहिले आहेत अशा समज आहे ह्या ग्रथाचा वेदाङ्गवाङ्मयाशीं निकट सबध आहे, कारण ह्या ऋषींनीहि वैदिक सहिताच्या अभ्यासाचें काहीं काम केलेल आहे तरी पण ह्या ग्रथाना वेदाग म्हणून म्हणत नाहींत ह्याना अनुक्रमणी अशी सज्ञा असून वैदिक सहिताच्या निरनिराळ्या भागात कोणत्या विषयाचें विवेचन केलें आहे त ह्यात दिलें आहे शौनकान वैदिकसूक्तातील ऋषिवर्गाची एक अनुक्रमणी, त्याचप्रमाण छदाची, देवताची व सूक्ताची अशा याद्या तयार केल्या आहेत ऋग्वेदातील सर्व गोष्टींची 'सर्वानुक्रमणी †" नावाची कात्यायन ह्यानें केलेली एक याद

* ऋग्वेद प्रातिशाख्य, (Das Älteste Lehrbuch der Vedischen Phonetik) स्पष्टीकरण, टीपा व भाषातरासहित पाठ मोक्षमुल्लर ह्यानीं तयार केलें (लिपझिग १८५६–६९) † तैत्तिरीय प्रातिशाख्य पाठ टीपा व भाषातर ह्यासह डब्ल्यु डी व्हिटने, न्यूहवन् १८८१ (Journal of the American Oriental Society Vol IX) ‡ शुक्लयजुर्वेदीय कात्यायनाचें प्रातिशाख्य पी वायू पाठक ह्यानीं छापिलें आहे बनारस १८८३ १८८८ ¶ अथर्ववेद प्रातिशाख्य किंवा शौनकीय चतुरध्यायिका पाठ, भाषातर व टीकासमेत डब्ल्यु डी व्हिटने ह्यानीं तयार केलेलें न्यूहवन् १८६२ (Journal of the American Oriental Society Vol VII)

* एच लूडर्स Die Vyasa-Ciksha besonders in Ihrem Verhaltnis zum Taittiriya Pratisakhya Kiel 1895) ह्याशीं तुलना करून पहा † ए ए मकडोनेल ह्यानें छापिली आहे आक्सफोर्ड (Anecdota Oxoniensia) १८८६

उपलब्ध आहे. ह्या ग्रंथात सूत्रपद्धतीनें, प्रत्येक सूक्ताचा आदिशब्द, ऋचांची संख्या, ज्या ऋषीनें त्या ऋचा लिहिल्या असतील त्याचें नांव व गोत्र, ज्या देवताप्रीत्यर्थ त्या ऋचा तयार केल्या गेल्या असतील त्यांचीं नांवें किंवा ज्या छंदांत अथवा वृत्तांत ऋचा लिहिली असेल तें वृत्त ह्या गोष्टी दिलेल्या आहेत. बृहद्देवता व ऋग्विधान हे दोन्ही वृत्तग्रंथहि शौनकानेंच लिहिले आहेत. बृहद्देवता* म्हणजे ऋग्वेदांतील सूक्तांतून ज्या देवतांस आह्वान केलें आहे त्यांची एक सविस्तर याद होय. ह्याबरोबरच त्या ग्रंथांत त्या त्या देवतासंबंधींच्या पौराणिक दंतकथा असल्यामुळें भारतीय कथावाङ्मयाच्या दृष्टीनें हा ग्रंथ फार महत्त्वाचा आहे. ऋग्विधानांत† ऋग्वेदसंहितेंतील प्रत्येक मंत्र म्हटल्यावर त्यापासून होणारा परिणाम किंवा निरनिराळ्या ऋचांचा परिणाम ह्या गोष्टी व्यवस्थित रीतीनें दिल्या आहेत. वर निर्दिष्ट केलेल्या सामविधान ब्राह्मणाशीं ह्याचें पुष्कळ साम्य आहे.

अनुक्रमणी व तत्संबंधींचे दुसरे ग्रंथ ह्यांचें एवढें महत्त्व असण्याचें कारण इतकेंच कीं, त्यावरून वैदिक संहितापाठ, श्लोकसंख्या, रचना व स्वरूप ह्या बाबतींत आज जसा आहे तसाच फार प्राचीन काळीं होता हें सिद्ध होतें.

यास्क याच्या ‡निरुक्ताविषयींहि हीच गोष्ट आहे. वेदांग-निरुक्तापैकीं आज आपणास उपलब्ध असलेला एवढाच ग्रंथ आहे व ह्यांतहि ऋग्वेदसंहिता आज आपणास जशी सांपडते तशीच ती होती असें गृहीत धरलें आहे "निघण्टु" हा कोशहि यास्कानेंच तयार केला असावा अशी समजूत आहे, पण ती चुकीची आहे असें कोणी म्हणतात.

वास्तविक यास्काचा ग्रंथ म्हणजे ह्या शब्दकोशावर केलेली टीका होय. यास्कानें स्वतः असें म्हटलें आहे कीं, हा ग्रंथ प्राचीन ऋषींच्या वंशजांनीं तयार केला आहे. व ही टीका बदललेला पाठ लवकर समजावा म्हणून केलेली आहे. निघण्टूचे पांच निरनिराळे कोश असून त्यांचे तीन विभाग आहेत. नैघण्टुककांड ह्या नांवाच्या पहिल्या भागांत तीन शब्दसंग्रह असून ह्यांत वेदांतील शब्द त्यांच्या मुख्य अर्थांना अनुसरून एकत्र ग्रथित केले आहेत. उदाहरणार्थ ह्यांत "पृथ्वी" ह्या शब्दास एकवीस समानार्थक शब्द, "सुवर्ण" शब्दास पंधरा, "हवा" शब्दास सोळा, "पाणी" शब्दास एकशेंएक व "जाणें" ह्या शब्दास एकशेंबावीस समानार्थक शब्द दिलेले आहेत, तसेंच "जलद" ह्या शब्दाशीं सव्वीस समानार्थक विशेषणें व क्रियाविशेषणें असून "पुष्कळ" ह्यास बारा समानार्थक शब्द दिलेले आहेत. नैगमकांड किंवा ऐकपदिक नांवाच्या दुसऱ्या भागांत वेदांतील विशेष कठिण व द्व्यर्थी शब्दांचा निराळा संग्रह दिलेला असून दैवतकांड नांवाच्या तिसऱ्या भागांत भूलोक अंतरिक्ष व स्वर्ग ह्या तिन्ही लोकांतील देवतांचें निरनिराळें वर्गीकरण केलेलें आहे. अशा तऱ्हेचे शब्दसंग्रह लिहिल्यामुळेंच वेदविवरणाला सुरवात झाली, व पुढें कठिण कठिण वेदसूक्तांचें स्पष्टीकरण मधून-मधून देणाऱ्या निरुक्तासारख्या शब्दसंग्रहावरील टीका वगैरे केल्या गेल्या. यास्काचे पूर्वींहि पुष्कळ टीकाकार झाले ही गोष्ट खरी आहे. तथापि जरी ह्याचा ग्रंथ वेदविवरणात्मक ग्रंथांत जुन्यांत जुना आहे तरी वेदांगनिरुक्तविषयक वाङ्मयांत हा शेवटचाच व अप्रतिम ग्रंथ आहे असें म्हणावयास हरकत नाहीं.

छंद शास्त्र व ज्योति शास्त्र ह्या वेदांगासंबंधीं जुन्या शास्त्रीय वाङ्मयाच्या कांहीं कांहीं भागाचा एकेक ग्रंथ उपलब्ध आहे. पिंगल ह्यानें लिहिलेला छंद शास्त्रावरील ग्रंथ ज्याला ऋग्वेदाचें-किंवा पाहिजे तर यजुर्वेदाचें म्हणा-वेदांग म्हणतात, त्याचे दोन निरनिराळे पाठ असून हें अगदीं अलीकडचें पुस्तक आहे, कारण अगदीं अलीकडील वृत्ताविषयींहि ह्यांत माहिती दिलेली आहे.

वेदांगज्योतिष हा ज्योति शास्त्रावरील एक लहान पद्यमय ग्रंथ आहे, ह्यांतील यजुर्वेद पाठांत त्रेचाळीस श्लोक असून ऋग्वेदपाठांत छत्तीस श्लोक आहेत. ह्यांत संक्रमणाच्या वेळीं सूर्य आणि चंद्र ह्यांचीं स्थानें व सत्तावीस नक्षत्रांच्या स्थानांतील अमावास्या व पौर्णिमा देऊन तद्विषयक गणिताचे नियम दिलेले आहेत. हा ग्रंथ श्लोकबद्ध लिहिला असल्यामुळें व त्याचें स्पष्टीकरण बरोबर होत नसल्यामुळें तो अलीकडे लिहिला गेला असें दिसतें.

व्याकरणावरील जुनीं वेदांगाचीं पुस्तकें उपलब्ध नाहींत. वेदविवरणाशीं निकट संबंध असल्यामुळेंच हें शास्त्र निघालें व वैदिक पंडितांनीं याचा पुरस्कार केला आरण्यकांतून आपणास क्वचित् ठिकाणीं व्याकरणांतील पारिभाषिक शब्द आढळतात. परंतु पाणिनीचें अतिप्राचीन व सर्वोत्कृष्ट असें व्याकरणशास्त्रावरील जें पुस्तक आज उपलब्ध आहे, त्यांत वेदभाषेचा प्रामुख्यानें विचार केला नसून केवळ एक उपांग ह्या दृष्टीनें विचार केलेला आहे. कोणत्याहि वेदपंथाशीं ह्याचा निकट संबंध नसून धर्मशास्त्र खेरीज करून व्याकरण विषयाचें ज्या काळीं स्वतंत्र रीतीनें अध्ययन होत असे अशा काळीं तो ग्रंथ लिहिला गेलेला आहे. हिंदुस्थानांत देखील प्रथमतः धर्मशास्त्रांत गुरफटून गेलेल्या शास्त्रीय विषयांचें पुढें हळू हळू स्वतंत्र रीतीनें अध्ययन होऊं लागलें.

---

* राजेंद्रलाल मित्र ह्यांनीं Bibliotheca Indica Calcutta 1892 ह्यांत प्रसिद्ध केलें आहे. † ऋग्विधानम् edited cum praefatione Rudolf Meyer Berolini, 1878. ‡ निरुक्त हें आर् रॉथ् ह्यानें प्रथम छापिलें (गॉटिन्जेन १८५२). भरपूर टीका व सूची ह्यासह छापलेली सत्यव्रत सामाश्रमी ह्यांची आवृत्ति Bibliotheca Indica Calcutta 1882–91 त प्रसिद्ध झाली.

प्रकरण ९ वें.

वेदकालीन इतिहास—वेदकालनिर्णय.

वैदिक वाङ्मयाचें त्याच्या अगदीं शेवट शेवटच्या शाखापर्यंत आपण येथवर पर्यालोचन केलें. आता ही सामान्य रूपरेखा समजल्यानंतर या अवाढव्य वाङ्मयाच्या कालनिर्णयाचा प्रश्न घेऊन त्यावर झालेल्या परिश्रमांचें फल थोडक्यात दिलें पाहिजे. वेदकालनिर्णयावर थोर सामान्य आणि कनिष्ठ अशा सर्व प्रकारच्या लेखकांनीं लिहिलें आहे त्यांतील महत्वाच्या लेखकाच्या परिश्रमाचा तेवढा आढावा येथे घेतला आहे. अत्यंत तुटपुंज्या परिश्रमानें हा विषय हातीं घेतात असे लोक पुष्कळ आहेत. त्यांनीं लहान तोंडी मोठा घास घेण्यापलीकडे काहीं केलें नाहीं असें म्हणावें लागतें. अशा प्रकारचें एक अर्वाचीन उदाहरण म्हणजे पहिल्या प्राच्यविद्यापरिषदे (पुणे) पुढें वाचलेला डा० वूलनर याचा निबंध पहावा. ऋग्वेद किंवा अथर्ववेद यातील अत्यंत प्राचीन सूक्ताचा काल शतकाच्या अजमासात जरी ठरविता आला असता, कालनिर्णयाच्या संबंधात थोड्याबहुत शतकाची जरी चूक राहिली असती तरी देखील या कालनिर्णयाचा प्रश्न बराचसा सुटला असें म्हणता आलें असतें आणि या प्रश्नाला स्वतंत्र प्रकरण देण्याची जरूर नव्हती, परंतु असा ठोकळ अजमास सुद्धा करता येणें अशक्य झालें आहे. अजमास करता आला असता तर वेदाचा अजमासकाळ थोडक्या शब्दात सांगून मोकळें होता आलें असतें परंतु कितीहि वाईट वाटलें तरी वस्तुस्थिति आहे ती सांगितली पाहिजे, व ती ही कीं, ऋग्वेदाच्या कालनिर्णयाचे बाबतींत विद्वान् संशोधकाच्या मतांत शेकड्याचाच नव्हे तर सहस्राचा सुद्धा फरक पडलेला आढळतो. कोणी म्हणतात ऋग्वेदसूक्तें ख्रि. पू. १००० च्या अलीकडील नव्हत, तर कोणी म्हणतात हीं सूक्तें ख्रि. पू. २००० ते २५०० च्या दरम्यान झालीं असावीं. विद्वान् संशोधकांत सुद्धा एवढा तीव्र मतभेद आढळतो त्या अर्थी अगदीं सामान्यवाचकाकरितां लिहिलेल्या पुस्तकात नुसता अजमासाचा वेदकाळ देऊन भागणार नाहीं. सामान्य वाचकास देखील वेदकालनिर्णयाची इमारत निरनिराळ्या संशोधकांनीं कोणत्या आधारावर रचिलेली आहे हें समजणें जरूरीचें आहे. या कालनिर्णयाच्या प्रश्नाशीं इंडो-आर्यन संस्कृतीच्या उगमाचा प्रश्न निगडित झाला असल्यानें या कालनिर्णयाची माहिती होणें अधिकच जरूरीचें होतें, कारण, इंडो-आर्यन संस्कृतीच्या उगमाचा प्रश्न प्रत्येक इतिहासभक्तास, भाषाशास्त्रज्ञास व पुराणवस्तुसंशोधकास अत्यंत जिव्हाळ्याचा आहे. शिवाय जगाचा इतिहास लिहिण्याचा प्रयत्न करून प्राचीन काळच्या सुधारलेल्या देशांतील लोकांचा परस्पर संबंध हुडकणाऱ्या संशोधकास देखील, प्राच्यसंस्कृतीचीं मूळपीठें जीं बाबिलॉन, इजिप्त व चीन यांचा हिंदुस्थानाचा या बाबतींत संबंध कशा प्रकारचा आहे, याचें ज्ञान असणें कमी महत्त्वाचें नाहीं.

अशा स्थितींत, या प्रश्नाच्या चर्चेचा इतिहास सामान्य लोकांपुढें मांडणें जरूरीचें आहे व संशोधकास आजपर्यंत ज्ञात अशा गोष्टी किती व अज्ञात अशा किती याचा शक्य तेवढा खुलासा करून घेणें अगत्याचें आहे.

हिंदु वाङ्मयाशीं प्रथमच परिचय झाल्याबरोबर त्या वाङ्मयातली प्रत्येक ग्रंथ अत्यंत प्राचीन म्हणून ठरविण्यात आला. फ्रेडरिक श्लेगेल यानें "आजपर्यन्त अज्ञात अशा जगाच्या संस्कृतीच्या इतिहासावर भारतीय वाङ्मय प्रकाश पाडील" असें म्हटलें आहे. जी. वेबर यानें १८५२ सालीं आपल्या ग्रंथात लिहिलें आहे कीं "भारतीय वाङ्मय आज उपलब्ध असलेल्या जगाच्या वाङ्मयात अत्यंत प्राचीन होय असें म्हणण्यात येतें व त्यात बरेंचसें सत्य आहे" व आपल्या ग्रंथाची त्यानें १८७६ सालीं जी आवृत्ति काढली त्या आवृत्तींत त्यानें वरील विधानास "जुन्या अवशिष्ट लेखाच्या बाबतींत इजिप्तमधील चर्मपत्रें किंवा नवीन सापडलेलें असीरिअन वाङ्मय याच्यामुळें कदाचित् बाध आला तर येईल" अशी पुस्ती जोडली आहे. "भारतीय वाङ्मयाचा बराचसा अवशिष्ट लेखी भाग आपणास उपलब्ध आहे व त्यावरून हिंदुवाङ्मय अत्यंत प्राचीन आहे असें म्हणणें अगदां वाजवी होय" या विधानाच्या पुष्ट्यर्थ वेबरनें जीं प्रमाणें दिलीं आहेत तीं कांहीं भौगोलिक व धार्मिक इतिहाससंबंधींचीं आहेत. ऋग्वेदाच्या जुन्या जुन्या भागाच्या रचनेच्या वेळीं हिंदी राष्ट्र पंजाबांत येऊन स्थित झालें होतें असें दिसतें. वैदिक वाङ्मयाच्या उत्तर भागात, हे लोक क्रमाक्रमानें पूर्वेकडे गंगानदीकडे कसे आले याचें चित्र आहे. यानंतर पौराणिक वाङ्मयात दक्षिणेकडे ब्राह्मणधर्माचा प्रवाह कसा वहात गेला याचें चित्र सांपडतें. अमर्याद अफाट प्रदेशात, व विशेषतः तेथें राहणाऱ्या आडदांड व सकस लोकांत, ब्राह्मणधर्माचा प्रसार होण्यास व त्याचा तेथें पगडा बसण्यास शतकेंचीं शतकें लागलीं असतील हें उघड आहे. ऋग्वेदात सांपडणाऱ्या नुसत्या सृष्टिपूजेपासून उपनिषदांतर्गत तत्त्वज्ञानात्मक विवेचनापर्यन्त व तेथून सुमारें ख्रि. पू. ३०० त मेग्यास्थिनीसला हिंदुस्थानात आढळून आलेल्या निरनिराळ्या पंथापर्यन्त व देवभक्तीपर्यन्त मजल गाठण्यास हिंदु परंपरेस कैक शतकें लागलीं असली पाहिजेत. वेबरनें वैदिकवाङ्मयाची निश्चित मर्यादा आखण्याचा प्रयत्न केलेला नाही इतकेंच नव्हे, तर अशा तऱ्हेची मर्यादा घालता येणें अशक्य आहे असें त्यानें स्पष्ट विधान केलें आहे.

प्राचीन हिंदुवाङ्मयाचा एक प्रकारचा कालानुक्रम बांधण्याचा प्रथम प्रयत्न मॅक्समूलर यानें आपल्या १८५९ सालीं प्रसिद्ध झालेल्या 'प्राचीन संस्कृतवाङ्मयाचा इतिहास' या पुस्तकात

केला आहे. बुद्धधर्माचा उदय, शिकंदर बादशहाची स्वारी, वगैरे जीं हिरीं वाङ्मयाच्या कालानुक्रमाची ठळक ठळक साधनें आज आपणास उपलब्ध आहेत त्याच्यापासून सुरवात करून पुढें त्यानें असा सिद्धान्त बांधला आहे कीं, बुद्धसंप्रदाय हीं ब्राह्मणधर्माविरुद्ध सुरू केलेली एक मोहीम होय. बौद्धसंप्रदायाच्या उदयापूर्वी सूक्तें, ब्राह्मणें, आरण्यकें, उपनिषदें वगैरे सर्व वाङ्मय अस्तित्वात होतें ही गोष्ट मोक्षमूलर गृहीत घेऊन चालला आहे. त्याच्या मागें हें सर्व वाङ्मय बुद्धपूर्वकालीन असलें पाहिजे म्हणजे ख्रिस्तपूर्व ५०० च्या पूर्वी उदयास आलें असलें पाहिजे. त्याच्या मतानें वेदांगवाङ्मय किंवा सूत्रवाङ्मय हें बुद्धवाङ्मयाशीं फार झालें तर समकालीन असूं शकेल. तो या सूत्रवाङ्मयाचा उगम ख्रि. पू. ६०० ते २०० या काळात धरतो, या तारखा अजमासानें बसविलेल्या असल्याकारणानें यातच मोक्षमूलरची चूक आहे. सूत्रवाङ्मय ब्राह्मणवाङ्मयाचें अस्तित्व गृहीत घेऊन चाललेलें आहे. पण ब्राह्मणातहि कांहीं ब्राह्मणें प्राचीन व कांहीं अर्वाचीन असा भेद दिसतो व अर्वाचीन ब्राह्मणात प्राचीन ब्राह्मणें ज्या परंपरेनें चालत आलीं ती गुरुपरंपराहि दिलेली आहे. या सर्व विकासाला अर्थात् दोनशें वर्षांपेक्षा अधिक काळ लागला नसावा असें धरून मोक्षमूलरनें अशी कल्पना केली कीं, या गद्यवाङ्मयाचा उदयकाळ ख्रि. पू. ८००–६०० पर्यंत धरिला पाहिजे. यानंतरची मोक्षमूलरची विचारसरणी येणंप्रमाणें.—'ब्राह्मणवाङ्मयानें संहितावाङ्मय गृहीत धरलेलें आहे. याच्या रचनेला ख्रि. पू. १००० ते ८०० एवढा काळ लागला असावा. तेव्हां ह्या सूक्तांची संहिता बनण्याचा काल म्हटल्यास हरकत नाहीं. परंतु या कालात हीं सूक्तें अगोदरच पवित्र होऊन बसलीं होतीं, व सर्वमान्य अशीं यज्ञसूक्तेंहि झालेलीं होतीं. तेव्हां याचा उदय लौकिक किंवा धार्मिक वाङ्मय या नात्यानें होण्याचा काल याच्याहि पूर्वी असला पाहिजे, म्हणजे ख्रि. पू. १००० च्या मागें याचा काळ जातो.' ब्राह्मणकालाला जशीं मोक्षमूलरनें २०० वर्षे दिलीं, व मंत्रकालाला जशीं २०० वर्षे दिलीं तशींच याहि कालाला—सूक्ताच्या उदयकालाला—२०० वर्षे देऊन मोक्षमूलर यानें इ. स. १२०० ते १००० हा सूक्तांचा उदयकाल ठरविला आहे. मात्र २०० या संख्येबद्दल मॅक्समूलरचा विशेष आग्रह नाहीं.

या सर्व विवेचनावरून हें उघड आहे कीं, वैदिकवाङ्मयाचे जे निरनिराळे विभाग पडतात त्याच्या रचनाकालाला प्रत्येकीं २०० वर्षांचा दिलेला काळ अगदींच अनमानधपक्याचा आहे व स्वतः मोक्षमूलर याचाहि उद्देश वेदविभागाच्या रचनेला किमानपक्षीं २०० वर्षे काळ लागेल व ख्रि. पू. १००० च्या पूर्वी तरी निदान ऋग्वेदसंहिता पुरी झाली असली पाहिजे इतकेंच म्हणण्याचा आहे. त्यानें जो ख्रि पू १२०० ते १००० हा काळ ठरविला आहे तो काल म्हणजे त्याच्या मतें ऋग्वेदाच्या अर्वाचीनत्वाची कमालमर्यादा होय, व १८९० सालीं "भौतिकधर्मा"वर त्याचीं जीं व्याख्यानें झालीं त्यात त्यानें ऋग्वेदाच्या प्राचीनत्वाची कमालमर्यादा निश्चित होण्याची आशा नको असें स्पष्ट विधान केलें आहे. "वैदिकसूक्तें ख्रिस्तीशकापूर्वी १०००, १५००, २००० अगर ३००० वर्षे निर्माण झालीं याचा निश्चय करण्याचें सामर्थ्य पृथ्वीवरील कोणाहि माणसाच्या अंगीं नाहीं" असें तो म्हणतो. शास्त्रीय विषयात सुद्धा कल्पनांचा पगडा किती चालतो हें यावरून चांगलें व्यक्त होतें. गृहीतकृत्याप्रमाणें घेऊन चाललेल्या व केवळ कल्पनामय अशा या मॅक्समूलरनें ठरविलेल्या वैदिककालाला कालगतीनें बरेंच महत्त्व आलें व तो एक शास्त्रीय शोध होऊन बसला, व पुराव्यावांचूनच त्याला शास्त्रसिद्ध सिद्धान्ताचें स्वरूप आलें. ख्रि. पू. १२०० ते १००० हा ऋग्वेदकाल म्हणून मॅक्समूलरनें सिद्ध केलें आहे असें म्हणण्याची सवयच पडून गेली आहे. व्हिटने या गृहस्थानें या गोष्टीचा निषेध केला आहे एल्. व्हान् श्रॉडरसारख्या कांहीं कांहीं संशोधकांनीं मात्र १५०० किंवा २००० पर्यंत मीत मीत आपली मजल नेली आहे. कांहीं वर्षांपूर्वी एच्. याकोबी यानें ख्रि. पू. तिसऱ्या सहस्रात जेव्हां वेदकाल नेला व आपल्या म्हणण्याचा पुष्ट्यर्थ जेव्हां ज्योतिर्विषयक गणिताचा आधार दिला तेव्हां तर तज्ज्ञ पंडितात मोठीच खळबळ उडाली व या कालनिर्णयपद्धतीला त्यांनीं वेडाच्या लहरींत काढलें आजच्या काळात देखील याकोबी या पंडितानें वेदकालासंबंधानें असलें अतिशयोक्तिपूर्ण विधान करण्याचें साहस केल्याबद्दल व त्याच्या त्या तऱ्हेबद्दल लोकांच्या अंगावर शहारे आल्यासारखें होतें. आतापर्यंत "शास्त्रीय सिद्धान्त" "शास्त्रीय सिद्धान्त" म्हणून इतक्या काळजीनें पोटाशीं बाळगिलेला आजपर्यंत चालत आलेला सिद्धान्त कसल्या शुष्क पायावर उभारलेला होता हें हे लोक अजीच विसरले ही आश्चर्याची गोष्ट होय.

प्राचीन भारतीय वाङ्मयाचा कालानुक्रम बसविण्याच्या कामीं व त्याविषयीं सिद्धान्त बांधण्याच्या कामीं ज्योतिर्विषयक माहितीची मदत घेण्याचा प्रकार आजचा नवा नाहीं. लुडविग् यानें सूर्यग्रहणाच्या माहितीच्या आधारें असला प्रयत्न केला आहे पूर्वीच्या काळीं ऋत्विज् लोकांना यज्ञाच्या वेळा निश्चित करावयाच्या असत व तें रोमन पॉटिफिसेसप्रमाणें पंचांगकर्तेच बनलेले होते. त्यांना यज्ञाच्या वेळा नक्की ठरविण्यासाठीं वरचेवर आकाशात पहावें लागे. म्हणून ब्राह्मणग्रंथ व सूत्रग्रंथ यात सुद्धा आपल्याला ज्योतिषविषयक व पंचांगविषयक माहिती बरीच सांपडते. याच्यात नक्षत्राचा भाग फार आहे, सर्व नक्षत्रातून एक प्रदक्षिणा करण्यास चंद्रास २७ अहोरात्र लागतात, व प्रत्येक रात्रीं चंद्र निरनिराळ्या नक्षत्राजवळ असतो क्रांतिवृत्तापासून फारसा अंतरावर नसलेल्या या नक्षत्रांचें एक नक्षत्रचक्र बनविण्यात आलें, हें

नक्षत्रचक्र म्हणजे त्या त्या भागात असणाऱ्या २७ नक्षत्रांची एक क्रमवार मालिकाच होय या चांद्र नक्षत्रचक्राचा उपयोग विशिष्ट कालीं चंद्र कोठें आहे हें समजण्याकडे करण्यात आला उदाहरणार्थ, वैदिक वाङ्मयात "अमुक नक्षत्राखालीं" म्हणजे "चद्र अमुक नक्षत्राला असताना" अमुक एक यज्ञिय क्रिया करावयाची असे अनेक उल्लेख सापडतात पूर्णचद्राचा व नक्षत्राचा विशिष्ट तऱ्हेनें संबंध जोडल्याचीं उदाहरणें तर अनेक आहेत प्राचीन वाङ्मयात २७ नक्षत्रांपैकीं बाराच नक्षत्राचा संबंध अशा तऱ्हेनें पूर्ण चद्राशीं जोडलेला आढळतो बारा नक्षत्रावरून महिन्याचीं नावें जीं ठेविलेलीं आहेत त्याचीहि उपपत्ति लागते हीं महिन्याचीं नावें प्रथमत चांद्र महिन्याना लावण्यात आलीं व नतर हीं नावें सौरवर्षाच्या बारा महिन्यास लावण्यात आलीं चांद्रवर्ष व सौरवर्ष याचा मेळ घालण्याचा प्रयत्न वदिक काळात यापूर्वींच केला गेला आहे म्हणून काहीं काहीं चांद्र पौर्णमास्य नक्षत्राच्या व ऋतूच्या संबधावरून किंवा वर्षारंभ पद्धतीवरून काहीं सिद्धान्त बाधावे कीं नाहीं असा प्रश्न उपस्थित होतो अशा तऱ्हेचे सिद्धान्त बांधण्याचा प्रयत्न १८९३ सालीं केला गेला आहे व याचीं फलितेंहि मोठीं आश्चर्यकारक आहेत हा प्रयत्न एच् याकोबी यान बॉन (जर्मनी) येथें व बाळ गंगाधर टिळक यानीं पुण्यास एकाच कालीं पण स्वतत्र रीतीनें केला

या दोघा विद्वान् संशोधकानीं निरनिराळ्या पद्धतीन असें मत स्थापित केलें आहे कीं, 'ब्राह्मण'कालीं कृत्तिका हें नक्षत्रमालेतील आद्य नक्षत्र होतें व कृत्तिकानक्षत्र (कार्तिक महिना) आणि मेषसंपात (वसंतारंभ) एका वेळीं येत असत, आणि वेदग्रंथातहि त्या वेळच्या प्राचीन पचांगपद्धती बद्दल जे आधार सापडतात त्यावरून त्या काळीं मेषसंपात मृगशीर्षनक्षत्रात (मार्गशीर्षमासात) येत असे अयनचलन-काल ठरविण्याच्या गणितावरून असें दिसते कीं, मेषसंपात कृत्तिकामध्य इ सनापूर्वीं २५०० चे सुमारास आणि मृग-शीर्षामध्य ४५०० चे सुमारास होता परतु इकडे टिळक काहीं वेदग्रंथाचा काल इ सनापूर्वीं ६००० वर्षें मागें नेतात, तर तिकडे याकोबी, ऋग्वेदातील ऋचा ज्या आर्य संस्कृतीच्या काळात झाल्या त्याचा आरंभ इ सनापूर्वीं ४५०० वर्षें होतो, इतकेंच मानतो त्याच्या मतान हा संस्कृतिकाल म्हणजे इ सनापूर्वीं ४५०० ते २५०० वर्षें आणि आपणास उपलब्ध असलेला ऋचा-संग्रह ह्या कालाच्या उत्तरार्धांत झाला असें त्याच मत पडतें

याकोबीच्या या मताला ज्योतिषशास्त्रातील दुसऱ्या एका गोष्टीवरून पुष्टि मिळालेली आहे गृह्यसूत्रामध्यें प्राचीन हिंदुस्थानातील विवाहकर्मांतील असा एक विधि दिलेला आहे कीं, वधूवरानीं गृहप्रवेश केल्यानंतर एका वृषभचर्मावर स्वस्थ बसून रहावयाचें, आणि सायंकाळीं नक्षत्र दिसू लागलीं कीं, वरान वधूस 'ध्रुव' तारा (अढळ तारा) दाखवावयाचा, आणि पुढील वाक्य म्हणावयाचें, "तूहि माझ्या घरात अशीच अढळ (पतिनिष्ठ) रहा व वैभवशाली हो", आणि त्यावर वधूनें उलट सागावयाचें कीं "तुम्हीं अढळ (पत्नीमत) आहा, मीहि आपल्या पतीच्या गृहांत अढळ (पतिव्रता) राहीन" 'ध्रुव' म्हणजे 'अचल तारा' असें जें विवाहविधींत या ताऱ्याचें नाव दिलेलें आहे त्याचें विशेष महत्त्व आहे, या सर्व विवाहसंस्कारात वैवाहिकनीति अथवा ब्रह्मचर्य याची 'ध्रुवतारा' ही प्रतिमाच मानीत, याचें कारण हें कीं, ध्रुवतारा अचल आहे अशी त्या काळीं समजूत होती, निदान त्याच चलन झालेलं कोणींहि पाहिलेलें नव्हत ज्या कालीं खध्रुवाच्या अगदीं जवळचा एखादा तेजस्वी तारा पाहणाराला अगदीं अचल असा दिसे त्या कालापासून ध्रुव हें नामाभिधान आणि तो विधि चालत आलेला असला पाहिजे

आता अयन चलनाचा आणखी असा परिणाम होतो कीं, खमध्यरेषेच्या हळूहळू होणाऱ्या फरकाबरोबर त्याचा उत्तर ध्रुवहि फिरत असतो, आणि त्याची वस्तुत सुमारें २६००० वर्षांनीं २३½ अंशाच्या त्रिज्येची क्रांतिवृत्ताच्या अचलध्रुवा भोंवतीं एक वर्तुलप्रदक्षिणा होते यामुळें एकामागून एक असा एकेक तारा उत्तरध्रुवासमोर येतो व उत्तरतारा अथवा ध्रुवतारा बनतो, परतु एक विशिष्ट तेजस्वी तारा पुन्हा पुन्हा इतका ध्रुवाजवळ येतो कीं, सामान्य व्यवहारात त्यालाच ध्रुवतारा असें मानता येतें साप्रत ध्रुवपुच्छातील (Little Bear) दुसऱ्या नंबरचा 'आल्फा' याला उत्तरगोलार्धांत ध्रुवतारा असं मानतात आता अर्थात् वेदकालीन ध्रुवतारा म्हणजे हा 'आल्फा च असणें शक्य नाहीं, कारण फक्त २००० वर्षांपूर्वींच हा तारा ध्रुवापासून इतका दूर होता कीं, त्याला 'अचल' (ध्रुवतारा) असें नाव पडणें हें बहुतेक शक्यच नव्हतें इ सनापूर्वीं २७८० मध्य 'अचल' या नावास पात्र असा दुसराच एक ध्रुवतारा आपणास आढळतो त्या कालीं ५०० वर्षेपर्यंत आल्फा ड्रेकॉनीस हा तारा इतका ध्रुवाजवळ होता कीं नुसत्या डोळ्यान (दुर्बिणी शिवाय) पाहणाराना तो अचल वाटत असला पाहिजे तेव्हा 'ध्रुव' या नावाचा आरंभ व तसेंच विवाह दिन सायंकाळीं वधूला वैवाहिक व्रताची प्रतिमा म्हणून 'अचल' (ध्रुव) तारा दाखविण्याच्या विधीचा आरंभहि ज्या कालीं आल्फा ड्रेकानीस हा ध्रुवतारा होता त्या कालीं म्हणजे इ सनापूर्वीं तिसऱ्या सहस्रकाच्या पूर्वार्धांत झाला असें आपणास मानता येतें आता ऋग्वेदातील विवाहमंत्रात हा विधि कोठेंहि आलेला आढळत नाहीं यावरून याकोबीच मत असें झालें आहे कीं, "विवाहसंस्कारात ध्रुवाचा उपयोग ऋग्वेदकालीं करीत नसत, तर त्यानंतरच्या काळात हा विधि सुरू झाला, आणि

यावरून आर्यसंस्कृतींतील ऋग्वेदकाल हा इ सनापूर्वी तिसऱ्या सहस्रकाच्या पूर्वीचा आहे "

मागें सांगितलेंच आहे कीं, याकोबीच्या या सिद्धांतावर जोराचे हल्ले झाले, आणि ते हल्ले विशेषत ज्योति शास्त्र विषयक पुराव्याच्या पहिल्या भागावर झाले निरनिराळ्या सहस्रकांतील वर्षारंभकालाच्या प्रश्नाचा हा विषय मोठा भानगडीचा आहे, आणि हा प्रश्न सोडविणें विशेषच अवघड जाण्याचें कारण हिंदुस्थानात अगदीं पुरातनकाळापासून निरनिराळे वर्षारंभ प्रचलित होते हे होय वर्षारंभ केव्हा वसंतऋतूंत, केव्हा हिंवाळ्यात, केव्हां पावसाळ्यात* धरीत असत तसेंच प्राचीन काळीं भारतीय लोकाना संपाता बद्दलची माहिती होती कीं नाहीं, याबद्दलहि वाद आहे दुसरे पक्षीं, ध्रुवताऱ्याच्या आधारान जो दुसरा पुरावा पुढ मांडला आहे तो खोडण्याकरिता परीक्षणात टिकेल असें थोडेंच पुढ मांडण्यांत येतें तथापि या प्रश्नाचा यापक्षीं अगर त्यापक्षीं कायम निकाल लागला अस मात्र म्हणता येत नाहीं आता पुढ प्रश्न असा आहे कीं, प्राचीन भारतीय ज्योति शास्त्र व वैदिकपंचाग या विषयातील नवीन शोधानीं याकोबीच्या सिद्धाताना पुष्टि मिळते कीं नाहीं ?

या बाबतींत एक गोष्ट निश्चित आहे हिंदुस्थानच्या इति हासाच्या दृष्टीन पाहता वैदिक वाङ्मय हे खिस्तपूर्व तिसऱ्या सहस्रकातल आहे, आणि प्राचीन आर्यसंस्कृति ही चवथ्या सहस्रकातील आहे याबद्दल वाद नाहीं, उलटपक्षीं वेदकाल म्हणजे इ स पूर्वी १२०० किंवा फार तर १५०० वर्षे हे मोक्षमुल्लरादि विद्वानांचें मत, प्राचीन हिंदुस्थानाबद्दलच्या राजकीय, वाङ्मयीन आणि धार्मिक इतिहासाबद्दलच्या आजच्या आपल्या माहितीशीं मुळींच सुसगत नाहीं, याबद्दलहि वाद नाहीं हे आता जी बुल्हरनें व इतर पडितानीं अगदीं खात्रीलायक सिद्ध केलें आहे

इ पू तिसऱ्या शतकात उत्तरेकडील भारतीयानीं दक्षिण हिंदुस्थान जिंकला, आणि तेथ ब्राह्मणसंस्कृतीन चढाई केली, असें शिलालेखावरून सिद्ध होत आहे, तथापि बौधायन आणि आपस्तंब अशा काहीं वेदशाखा दक्षिण हिंदुस्थानात निपजल्या या गोष्टीवरून असें दिसतें कीं, आर्यन् लोकाचा दक्षिणविजय पुष्कळ आधीं म्हणजे इ पू ७ व्या किंवा ८ व्या शतकात किंवा त्यापूर्वी झाला असला पाहिजे कारण विजयानतर तावडतोब त्या प्रदेशात आर्यन् लोकाची वसाहत होऊन दक्षिणेत वेदशाखा उत्पन्न होण्याइतक ब्राह्मणाचें महत्त्व प्रस्थापित झालें असं मानण सयुक्तिक दिसत नाहीं

तसच इ पू १२०० चे किंवा १५०० चे सुद्धा सुमारास भारतीय आर्यन् हिंदुस्थानच्या अगदीं वायव्य कोपऱ्यात (पंजाबांत) आणि पूर्वअफगाणिस्तानात रहात असत या मताचा त्यानीं दक्षिण हिंदुस्थान इ पू ६०० किंवा ७०० चे सुमा रास जिंकला या म्हणण्याशीं मेळ मुळींच घालता येत नाहीं बुल्हर म्हणतो "ज्याच्यामध्यें अनेक जाती होत्या व नेहमीं आपआपसांत ज्यांची युद्ध चालू असत अशा वेदकालीन भारतीय आर्यन् वसाहत पांचसहा किंवा फारतर आठ शतकांत हिंदुस्थानातील (पंजाब, आसाम व ब्रह्मदेश खेरीजकरून) सुमारें १२३,००० चौरस मैल इतका प्रदेश जिंकला असावा व तेथ राज्यें स्थापन करून एकाच नमुन्यावर सर्वत्र व्यवस्था केली असावी, ही कल्पनाच अगदीं हास्यास्पद दिसते, आणि शिवाय ह्या प्रदेशात सर्वच रानटी जातींचा वस्ती नव्हती, तर जेत्या आर्यन् लोकाच्या पेक्षा सुधारणत फारसे कमी नाहींत अशा काहीं लोकाचीहि तेथें वस्ती होती, हा गोष्ट लक्षात घेतली म्हणजे तर वरील कल्पना अधिकच हास्यास्पद ठरते "

सातशे वर्षांचा काल इतक्या पुष्कळ उलाढालींना पुरेसा आहे हें ओल्डेनबर्गचं मत ग्राह्य आहे असं म्हणता येत नाहीं ओल्डेनबर्ग म्हणतो "उत्तर व दक्षिण अमेरिकेंतील अफाट मैदानात केवळ चारशें वर्षांत केवढें मन्वंतर झालें आहे हे लक्षात घ्याव " तथापि ही केलेली तुलना पोकळ आहे अमेरिकेत ज्या जातींचा आणि संस्कृतींचा एकमेकींशीं संबंध आला त्यामध्यें आणि हिंदुस्थानातील ज्या जाती व संस्कृतींबद्दल आपणास विचार करावयाचा आहे त्याच्यामध्यें फार फरक आहे प्राचीन हिंदुस्थानातील राजकीय परि-स्थितीचा विचार करता ऋग्वेदातील व आर्षकाव्यातील काहीं श्लोकावरून आपणास अशी माहिती मिळते कीं, हिंदुस्थानच्या अर्वाचीन इतिहासात जसा प्रकार आढळतो, तसाच सतत आपसात लढाया चालू असण्याचा प्रकार प्राचीन आणि अत्यंत प्राचीन काळीहि निरनिराळ्या आर्यन् जातींमध्यें चालू असे अशा परिस्थितींत देशभर आर्यन् भाषा, लोक, आणि संस्था याच्या प्रसाराच काम क्रमाक्रमानें अत्यंत सावकाशच चालल असल पाहिजे तसेंच हिंदी वाङ्मयातील दोन अगदीं जुन्या भागाची एकमेकाशीं जर आपण तुलना केली तर आपणास प्रत्यक्ष असें दिसत कीं, आर्यनांची पुढ पूर्वकडे व दक्षिणेकडे चाल फार आस्तेआस्ते झाली ऋग्वेदातील ऋचांवरून आपणास असं दिसतें कीं, हिंदी आर्यन् लोक त्या काळीं हिंदुस्थानच्या अगदीं वायव्य कोपऱ्यात (पंजाबातच) फक्त राहत असत, आणि ज्या काळात ऋग्वेदातील ऋचा मूळ तयार झाल्या तो काळ बऱ्याच शतकाचा असला पाहिजे

ऋग्वेदातील ऋचाचे प्राचीनतम आणि प्राचीन असे जे निरनिराळ्या प्रकारचे विभाग पडतात त्यावरून हें सिद्ध होत, आणि अनुक्रमणींमध्येंच फक्त नव्हे तर ब्राह्मण ग्रथामध्येंहि ज्या ऋषींना 'मन्त्रद्रष्टे' असं म्हटलं आहे

---

* शतपथब्राह्मणात (१२,८,२,३५) म्हटलें आहे — 'सर्व ऋतु पहिले, सर्वच मधले, सर्वच शेवटले "

त्यानाच इतिहासपूर्वकालीन 'द्रष्टे' असें खुद्द ऋचांमध्येंहि मानलें आहे आणि ऋचाच्या कर्त्यांनीं 'जुन्या ऋचा,' 'जुन्या पद्धतीनुसार केलेल्या ऋचा' असा पुष्कळ वेळा उल्लेख केलेला आहे, जणू काय अशा ऋचाचा प्रचार अनादि कालापासूनच चालू आहे. परंतु वेदवाङ्मयातील इतर ग्रंथापेक्षा ऋग्वेद हा किती जुना आहे हे आपण या भागात पुन पुन्हा पाहिलेच आहे तसेंच वेदांतील गद्य-ग्रंथाच्या भाषेपेक्षा ऋचाची भाषा फारच आर्ष आहे धार्मिक विधि व सांस्कृतिक स्थिति हींहि अगदीं निराळीं आहेत ब्राह्मणात, आरण्यकात आणि उपनिषदात ऋग्वेदातील ऋचा-नाच केवळ नव्हे तर इतर वेदसंहितातील स्तोत्रमंत्रानाहि आद्य पवित्र ग्रंथ असें गृहीत धरलें आहे इतकेंच नव्हे तर त्या जुन्या ऋचा-मंत्राचा अर्थहि पुष्कळ वेळां कळत नसे जुन्या दंतकथाहि विसरून गेल्या होत्या ऋग्वेदातील ऋचा आणि ऐतरेय ब्राह्मणातील शुनःशेपाची कथा याच्यामध्यें देखील कालाचें अंतर फार मोठें आहे

हे ग्रंथ लेखी असते तर जो काल लागला असता त्यापेक्षा पाठपद्धतीमुळे बराच मोठा काल मध्यंतरीं गेला, असें गृहीत धरलें पाहिजे निरनिराळ्या वेदशाखातील आज अस्तित्वात असलेल्या व पुष्कळ नष्ट झालेल्या ग्रंथाना त्याचें विशिष्ट स्वरूप प्राप्त होईपर्यंत मध्यन्तरीं शिष्य आणि आचार्यांच्या कित्येक पिढ्या होऊन गेल्या असतील. म्हणून भाषा, वाङ्मय आणि संस्कृति या सर्वांच्या आधारें पाहता आपणास असेंच मानलं पाहिजे कीं, अगदीं जुन्या ऋचाचा काल आणि संहिता अथवा 'संग्रह' ग्रंथामध्यें त्या ऋचा एकत्र केल्या गेल्या तो काल—कारण ऋग्वेदसंहितेनेंहि लाबच्या एका गत कालाचा शेवट दर्शविला जातो—याच्या-मध्यें, आणि तसेंच ऋग्वेदसंहिताकाल आणि ब्राह्मणकाल याच्यामध्यें बरींच शतकें गेलीं होती. त्याचप्रमाणें ब्राह्मण-ग्रंथ त्यातील अनेक शाखा व उपशाखा आणि त्यातील असंख्य गुरुपरंपरा व आद्य गुरूंचा उल्लेख ह्या सर्व गोष्टी अस्तित्वात येण्यासहि कित्येक शतकाचा काल लागला असला पाहिजे. हं सर्व वाङ्मय, आणि तसेंच ब्राह्मणी संस्कृतीचा प्रसार आणि त्याजबरोबर प्रस्थापित होणारें भिक्षुकवर्गाचें वर्चस्व या सर्व गोष्टींनाहि काहीं शतकाचा काल लागला असला पाहिजे. तसेंच उपनिषदाकडे पाहिलें तर तींहि निरनिराळ्या कालातील असून त्यातहि मोठी लांब परंपरा व आचार्यांच्या पिढ्या होऊन गेल्याचें दिसतें. त्याप्रमाणें असेंहि दिसतें कीं, एवढ्या मोठ्या कालात म्हणजे वेदवाङ्मयाच्या सुरुवातीपासून तों त्याच्या सर्व शाखा उपशाखा पडेपर्यंतच्या एकंदर कालात भारतीय आर्यन् लोकानीं त्या मानानें अगदींच लहान प्रदेश म्हणजे सिंधुनदीपासून गंगानदीपर्यंतचा उत्तर हिंदुस्थानचा प्रदेश जिंकून घेतला होता. जर हिंदुस्थानच्या वायव्य कोंपऱ्यापासून पूर्वेकडील गंगानदीच्या प्रदेशापर्यंत मुलख काबीज करण्यास इतका मोठा काल लागला तर सर्व मध्य व दक्षिण हिंदुस्थान जिंकून घेण्यास कितीतरी शतकें लागलीं असलीं पाहिजेत. आणि याप्रमाणें आपण विचार केला तर ७०० वर्षांचा काल म्हणजे फार मोठा असें मुळींच मानणार नाहीं.

ह्याच्याबरोबरच दुसऱ्याहि गोष्टींचा विचार केला पाहिजे. इ पू ५०० वर्षांच्या सुमाराच्या बौद्धसांप्रदायिक वाङ्मयात वेदवाङ्मय पूर्णपणें अस्तित्वात असल्याचं गृहीत धरलें आहे ही गोष्ट निर्विवाद रीतीनें दाखवून दिल्या-बद्दलचें श्रेय मोक्षमुल्लर साहेबाना आहे आता तर आपणास बौद्धवाङ्मयाबद्दल पुष्कळ माहिती झालेली आहे, आणि त्यावरूनहि बौद्धाना वेदाचीच काय पण वेदांगे व ब्राह्मणीय वाङ्मय व शास्त्रें याच्या विस्तृत वाढीबद्दलचीहि माहिती होती असें दिसतें. तीस चाळीस वर्षांपूर्वी अशी समजूत होती कीं, बौद्धधर्माच्या सुरुवातीपर्यंतच्या हिंदुस्थानातील धार्मिक इतिहासाची संपूर्ण वाढ सातशें वर्षांच्या अवधींतच झालेली आहे परंतु प्राचीन हिंदुस्थानातील धार्मिक इतिहासाच्या स्थितीबद्दल तीसचाळीस वर्षांपूर्वी जी माहिती होती त्यापेक्षा आज बरीच अधिक माहिती आपणास उपलब्ध झालेली आहे बौद्धसंप्रदाय निघण्याच्या पूर्वींहि हिंदु-स्थानात वेदाना पवित्र ग्रंथ न मानणारे काहीं पंथ होते, असें बुल्हरनें जोरानं प्रतिपादन केलें आहे असा पंथांपैकीं एका म्हणजे जैनपंथाची आजपर्यंतची परंपरा सनावलीवरून इतकी विश्वसनीय ठरली आहे कीं, या पंथाचा आद्यप्रवर्तक गुरु इ० पू० ७०० च्या सुमारास होऊन गेला, ही गोष्ट खरी असें आपणास बहुतेक मानण्यास हरकत नाहीं तसेंच बुल्हरला असेंहि वाटत होतें कीं, वेद आणि ब्राह्मणधर्म याच्या विरुद्ध असलेले इतर पंथहि, आजपर्यंत मानीत असत त्यापेक्षाहि बऱ्याच मागील काळापासून चालत आलेले आहेत, असें सिद्ध करता येईल. परंतु दुर्दैवानें असा सिद्धान्त पुढें मांडण्यास त्यास सवड मिळाली नाहीं.

आतापर्यंत केलेल्या विवेचनाचं तात्पर्य असें कीं, कालनिर्णयाच्या प्रश्नाची स्थिति नुकतीच पूर्वी सांगत असत तितकी बिकट नाहीं. वेदातील अगदीं जुन्या ऋचाचा काळ म्हणजे इ. पू. १२०० किंवा १५०० वर्षें, या विधानास टिळक व याकोबी याचा विरोध आहे तथापि वेदकाल म्हणजे अनादिकालापासून इ पू ५०० पर्यंत हा होय, यापेक्षा अधिक माहिती खरोखर कोणासच नाहीं. वेद-विषयाच्या वाङ्मयात बहुतेक ठिकाणीं दिलेले वेदकालाबद्दलचे सन म्हणजे इ पू १२००—५०० किंवा १५००—५०० किंवा २०००—५०० यांपैकीं कोणताहि खरा मानण्यास आधार नाहीं. फक्त इ. पू ५०० हा अंतिमकालाचा सन असें मानता

येथें आणि गेल्या दहा वर्षांतील शोधाचें तात्पर्य असें कीं, या इ. पू. ५०० वर्षें सनावद्दल इ. पू. ८०० वर्षें असें म्हणावें लागेल; आणि आरंभकाल दुसऱ्या सहस्रकाऐवजीं तिसऱ्या सहस्रकात जातो, हें म्हणणें अधिक सयुक्तिक होईल. परंतु विषयाच्या स्वरूपानुसार जेथें नक्की सन सांगतां येणें शक्य नाहीं, तेथें कोणतेंहि नक्की विधान न करण्याबद्दल आपण खबरदारी घेतली पाहिजे.

येथपर्यंतचें विवरण विटर्निट्झ याच्या मतानुरोधानें केलेलें आहे. *विटर्निट्झशीं आमचा कांहीं मतभेद आहे तो पुढें स्पष्ट करूं.*

वेदकालनिश्चयाला काहीं मदत करून, प्राचीन आर्यसुधारणे-वर जास्त प्रकाश पाडावा या उद्देशानं के. लोकमान्य टिळकांनीं ओरायन नावाचा ग्रंथ लिहिला आहे. त्यात ते म्हणतात.—

मॅक्स मुल्लरसारख्या पंडितानीं भाषाशास्त्रपद्धतीचा उपयोग करून दोनशें वर्षांचा एक, असे छंदमंत्रकालादि वेदकालाचे चार विभाग केले आहेत. तेव्हा त्याच्या मतें वेदकाल बुद्धकालापूर्वी ८०० वर्षें, म्हणजे इ. स. पू. १२०० हा आहे.

या कालनिर्णयाच्या पद्धतीवरून अनेक निरनिराळी विसंगत अनुमानें निघत असल्यानें ही पद्धति चुकीची आहे.

ज्योतिषपद्धतीला काहीं सरकृतज्ञ पंडितानीं निरर्थक ठरविलें आहे तें वास्तविक बरोबर नाहीं. या पद्धतींत बऱ्याचशा अडचणी आहेत तरी योग्य प्रयत्न झाल्यास तिचा चागला उपयोग होईल नुसता पुराणातील गोष्टींवर व शब्दव्युत्पत्तीवर भर न ठेवता, ऋग्वेदसंहिता व ब्राह्मणें यातील ऐतिहासिक व भौगोलिक आधारावरून भारतीय वाङ्मयाचें प्राचीनत्व पूर्णपणे स्थापिता येतें.

वेदकाळीं कालमापनाची व्यवस्था कशी होती हें पाहू जातां, चंद्राचें वृद्धिक्षय, ऋतूंचे बदल, सूर्याचीं दक्षिणोत्तर अयनें, हीं त्यांचीं साधनें असावींतसें दिसतें. सर्व यज्ञांच्या सांवत्सरिक गत्यनुरोधानें बसविलीं असल्याकारणानें, सत्रें आणि संवत्सर यातील मुख्य गोष्टी एकच असत; सत्राचा अंत तोच संवत्सराचा अंत; म्हणून सत्र किंवा यज्ञ आणि संवत्सर हे शब्द समानार्थी बनले होते. जसें: "संवत्सरः प्रजापतिः। प्रजापतिर्यज्ञः।"* "यज्ञो वै प्रजापतिः। संवत्सर. प्रजापतिः।"† इ.

चांद्र व सौर वर्षांना मिळाफ करण्यासाठीं अधिक मास धरण्याची पद्धत *ऋग्वेदकालापासूनची आहे*, "वेद मासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः। वेदा य उपजायते।" असें ऋग्वेदात (१. २५,८.) म्हटलें आहे. त्यावेळीं वर्षमान नाक्षत्र होतें व ऋतु-नक्षत्रांशीं मेळ ठेवण्यासाठीं सुमार दर २००० वर्षांनीं वर्षारंभ बदलीत असत. आतां वर्षारंभ केव्हा धरीत यानिषयीं शोध लाविता असें दिसतें कीं, वैदिककाळीं वसंतसंपातीं वर्षारंभ होत असे पण पुढील काळात तो मकरसंक्रमणीं होऊं लागला. या फरकाबरोबर उत्तरायणाचा मूळ अर्थ जो वसंतसंपातापासून शरत्संपातापर्यंत होणाऱ्या वसंत, ग्रीष्म, व वर्षा या ऋतूंच्या सहा महिन्याचा काळ, तो बदलून वर्षाच्या आयनिक विभागाचा तो दर्शक झाला. या नवीन वर्षारंभाबरोबर वार्षिक सत्राचा आरंभहि मकरसंक्रमणीं होऊं लागला. तथापि पूर्वीचा वर्षारंभ अजीबात न टाकता, त्याचा यज्ञकर्मांत उपयोग करीत व इतर व्यवहाराला नवीन वर्षारंभ धरीत असत.

वैदिक ऋषींनीं क्रान्तिवृत्ताचे २७ भाग गणितप्रमाणें केले असतील हें संभवत नाहीं, ते मुख्य मुख्य ताराच्या पुंजावरून ढोबळ प्रमाणावर केले असावेत. म्हणून नक्षत्रें समविभागात्मक न समजता, त्या नावानें नक्षत्रपुंज समजले पाहिजेत.

वेदांगज्योतिष सोडून तैत्तिरीयसंहिता व ब्राह्मण यात आढळणाऱ्या चार निरनिराळ्या वचनावरून वसंतसंपात कृत्तिकामध्यें होता हें स्पष्ट दाखविता येतें. तीं चार वचनें येणे-प्रमाणें. एक, *नक्षत्रचक्रास व तदधिष्ठित देवतास कृत्तिका-पासून आरंभ केला आहे असें सांगणारें वचन. दुसरें, †कृत्तिका नक्षत्राचें मुख आहे असें स्पष्ट वचन. तिसरें, ‡कृत्तिका देव-नक्षत्राचा आरंभ आहे हें वचन. व चवथें, ¶माघपौर्णिमेला उदगयनारंभ होत असे असें स्पष्ट सांगणारें सत्रारंभदिवसा-*निषयींचें विवेचन.*

कृत्तिका नावाचा तारकापुंज वर्षाचें आरंभस्थान धरून तैत्तिरीयसंहितेचा काळ इ. स. पू. सुमारे २३५० वर्षें इतका येतो.

वर्षारंभ माघात होत होता असें मानलें तर त्याशीं क्रान्ति-वृत्तातील अयनादि प्रधान बिंदूंचीं नक्षत्रासंबधीं स्थानें बरोबर जुळतात. आता वैदिककाळीं फाल्गुनी पौर्णिमेला उदगयनारंभीं वर्षारंभ होत असे कीं काय हें पाहू. उदगयनारंभ जर माघात न होता फाल्गुनात झाला तर वसंतसंपातहि कृत्तिकाच्या पुढें दोन नक्षत्रें (ऋतु एक महिना मागें यावयास वसंतसंपात दोन *नक्षत्रें मागें आणला पाहिजे*) म्हणजे मृगशीर्षांत येईल. मृग-शीर्षाचें दुसरें नाव आग्रहायणी. आग्रहायणी नक्षत्राचें मुख होतें असें कोठें कोठ वैदिक ग्रंथात म्हटलें आहे. मार्गशीर्षी पौर्णिमेला पूर्वी एकदा वर्षारंभ होत असे व त्या पौर्णिमेच्या नावावरून मृगशीर्षाला आग्रहायणी हें नाव पडलें अशी पुष्कळांची कल्पना आहे. पण ती निराधार दिसते. मार्गशीर्ष पौर्णिमेला वर्षारंभ होत असे असें धरल्यास, त्याला "§मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः।" या गीतावचनाखेरीज दुसरा आधार दिसत नाहीं. हें वचन आग्रहायणी शब्दाच्या चुकीच्या व्युत्पत्तीवर लिहिलें गेलें असावें व त्याचाच अनुवाद सर्व विद्वानानीं केलेला दिसतो. या चुकीच्या कल्पनेमुळें ज्योतिष-*सिद्धांत चुकीचे निघू लागले व त्याना* संगति आणण्यासाठीं दुसऱ्या नवीन कल्पना लढवाव्या लागल्या. यावरून आग्रहायणी याचा सध्या प्रचलित असलेला अर्थ घेऊन चालावयाचें नाहीं हें उघड दिसतें. या नावाच्या नक्षत्रामध्यें सूर्य असताना वर्षारंभ होत असे असें मानल्यास बराचसा उलगडा होणार आहे; मग त्या नक्षत्राचें नाव आग्रहायणी असो कीं, अग्रहायण असो. तें

* ऐ. ब्रा. २.७, ४ २२. † तै. सं. २.५,७,२, ७.५. ,४; ७.२.१०,२.

* तै. स. ४ ४.१०. तै. ब्रा. ३.१.१,६,१.१,२. † तै. ब्रा. १.१.२,१;१.१.२,६. ‡ तै. ब्रा. १.५.२,७. ¶ तै. सं. ७.४.८. § भ. गी. १०–३५.

नक्षत्र वर्षामध्यें पहिलें एवढाच मुद्द्याचा प्रश्न आहे. अग्रहायण म्हणजे मृगशीर्षनक्षत्र असें धरून चालू या. उदगयन फाल्गुनी पौर्णिमेला झालें म्हणजे अर्थात् दक्षिणायन किंवा पितृयान भाद्रपदी पौर्णिमेला येणार हें उघड आहे. तेव्हां भाद्रपदाचा कृष्णपक्ष हा पितृयानाचा पहिला पंधरवडा किंवा पितृपक्ष झाला. पारशी लोकांचाहि पितृपक्ष याच वेळेस होतो. पारशांचें व आपलें सर्व बाबतींत उलटें असल्यानें आपला वर्षारंभ उत्तरायणीं झाला तर त्यांचा दक्षिणायनीं होतो; पण पितृपक्ष मात्र पवित्र गोष्ट म्हणून स्थानभ्रष्ट केली गेली नाहीं.

याप्रमाणें तैत्तिरीयसंहिता व ब्राह्मणें यांत असलेल्या "फाल्गुनीपूर्णमास वर्षाचें मुख होतें" या वचनाच्या स्वाभाविकपणें संदर्भावरून होणारा–म्हणजे त्या दिवशीं उत्तरायण होत असे–असा अर्थ घेतल्यास, व मृगशीर्षवाचक अग्रहायण शब्दाचा "वर्षारंभ करणार" असा खरा अर्थ घेतल्यास, त्या नक्षत्रामध्यें एकदा वसंतसंपात होता हें उघड दिसतें. पितृपक्षाच्या काळावरूनहि असेंच दिसतें कृत्तिकामध्यें वसंतसंपात होता ही गोष्ट अशाच पुराव्यावरून सिद्ध केली आहे. मृगशीर्षपुंजांत व्याधासह पांच पहिल्या प्रतीचे तारे आहेत, दुसऱ्या प्रतीचे बरेच आहेत व बाजूला आकाशगंगा आहे. यांतील ताऱ्यांचे अनेक आकार कल्पिलेले असून त्यांवर बरींच रूपकें बसविलीं आहेत. या पुंजांत संबंध मृगाची आकृति न पाहतां फक्त त्याचें शीर्षच कल्पिणें बरोबर होईल. कॅनिस, ओरायन व अर्सा हे तारकापुंज मूळचे आर्यन् लोकांचेच आहेत व आर्यन् जातीच्या तीनहि शाखांमध्यें या पुंजाविषयीं सारख्या गोष्टी आढळतात. स्वर्गद्वाराचें श्वानाकडून रक्षण, यमलोकाच्या वाटेंत असलेली (वैतरणी) नदी, ती तरून जाण्याकरितां असलेली नाव, आकाशगंगा वगैरेंच्या कथा ग्रीक, पर्शु व भारतीय या तीनहि आर्यन् शाखांतून आढळतात व वसंतसंपात मृगशीर्षांत होता असें मानल्यानें या रूपकाचा चांगला मेळ बसतो; व आपल्या पुराणांतील मुख्य मुख्य देवतांचें मूळ व स्थान त्या तारकापुंजांत किंवा त्याच्या आसपास असलेलें स्पष्ट दिसून येतें.

अमरकोशकारानें दिलेल्या मृगशीर्षवाचक आग्रहायणी शब्दाची परंपरा पाणिनीच्या पूर्वी वैदिककालापर्यंत म्हणजे आग्रयणी या वैदिक शब्दाशीं लाविता येते. मृगशीर्षाला पूर्वी यज्ञकर्मांत आग्रयण म्हणत असावें असा बराच संभव दिसतो. मूळ आग्रयणेष्टि या प्रत्येक अयनारंभदिवशीं करावयाच्या असत, परंतु संपातचलनामुळें ऋतु मागें मागें येऊन या इष्टी अयनारंभीं न होतां कोणत्यातरी दुसऱ्या वेळीं होऊं लागल्या. तेव्हां आग्रयणेष्टींचा खरा अर्थ लोपल्यावर आग्रहायण किंवा आग्रयण या शब्दाचा अयनारंभीचें नक्षत्र असा अर्थ जाऊन तो शब्द ज्या महिन्यांत ती इष्टि होते त्या महिन्याचा वाचक झाला व त्यावरून "मासानां मार्गशीर्षोऽहम्" वगैरे कल्पना निघाल्या.

आर्यन् लोकांच्या शाखांतील ओरायनसंबंधाच्या विलक्षण कथासाम्यावरून, या कथा उत्पन्न झाल्यावर व आग्रयण उर्फ ओरायन यांचें स्वरूप ठरून गेल्यावर या शाखा एकमेकांपासून विभक्त झाल्या असाव्यात असें निश्चित दिसतें.

ऋग्वेदांत पहिल्या मंडळांत (१·१६१,१३) एक ऋचा आहे; तींत "एक श्वान ऋभूंना संवत्सराच्या शेवटीं जागें करी" असा मजकूर आहे. या ठिकाणीं ऋभु म्हणजे ऋतु व श्वान म्हणजे मृगपुंजाजवळील श्वानपुंज असा अर्थ घेतल्यास, या तारकापुंजाशीं सूर्य आला म्हणजे ऋतुदेवता जाग्या होऊन नव्या वर्षास सुरवात होते, असा वरील ऋचेचा चांगला अर्थ निघतो. म्हणजे वसंतसंपात त्या वेळीं श्वानपुंजाजवळ होता, अर्थातच उत्तरायणारंभ फाल्गुनी पौर्णिमेला होत असे व मृगशीर्ष नक्षत्रमालेच्या आरंभीं असे. वसंतसंपात मृगांत होता हें तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मण यांतील वचन सिद्ध करून ग्रासविण्यास ऋग्वेदांतील हें स्थान योग्य आहे. असेंच दुसरें एक स्थान म्हणजे दहाव्या मंडळांतील वृषाकपीचें सूक्त.* या ठिकाणीं वृषाकपीचा अर्थ मृगशीर्षांत वसंतसंपात असतांना शरत्संपातीं असलेला सूर्य असा घेतला म्हणजे हें सूक्त चांगलें समजतें. या सूक्तांत मृगशीर्ष व श्वानपुंज यांचेंच केवळ वर्णन आहे असें नाहीं, तर सूर्य ज्यावेळीं विषुववृत्ताच्या दक्षिणेस किंवा उत्तरेस येऊं लागतो तेव्हांची त्याची स्थितीहि स्पष्टपणें त्यांत वर्णिली आहे. या गोष्टीशीं ऋभूंची गोष्ट जोडली म्हणजे आपणाला या गोष्टी केव्हां रचल्या गेल्या तो काळ निश्चित करता येतो.

चित्रापूर्णमासीं वर्षारंभ होत असे असें तैत्तिरीय संहितेंत दुसरें एक स्पष्ट वचन आहे. फाल्गुनी पौर्णिमेला दक्षिणायन झाल्यास वसंतसंपात ज्याप्रमाणें मृगशीर्षांत येतो, त्याचप्रमाणें चैत्रीपौर्णिमेला जर दक्षिणायन झालें तर वसंतसंपात पुनर्वसूंत होईल. हा काळ फार प्राचीन आहे; वेदामध्यें याला स्पष्ट पुरावा फारसा आढळत नाहीं; इतर आर्यन् शाखांतून तर याविषयीं कांहींच सांपडत नाहीं. यज्ञग्रंथांत पुनर्वसूच्या प्राचीन स्थितीच्या कांहीं खुणा आहेत. अदिति ही पुनर्वसूची अधिष्ठात्री देवता. यज्ञ देवांपासून निघून गेला असतांना तिनें यज्ञारंभ करून दिला. याचा अर्थ असा दिसतो कीं, या काळापूर्वी यज्ञ वाटेल तेव्हां करीत परंतु तेव्हांपासून ते अदितीपासून करावे असें ठरलें. म्हणजे अदिति ही यज्ञाची उर्फ संवत्सराची आरंभक झाली. तिचें अधिष्ठान वसंतसंपातीं आहे. तेव्हां सूर्याचा वार्षिक क्रम अदितीपासून सुरू होत असे. यावरून पुनर्वसूमध्यें वसंतसंपात असतांना वर्षारंभ मानणारें पंचांग होतें हें निश्चित ठरतें.

आतापर्यंत तीन प्रकारच्या प्राचीन पंचांगकालासंबंधीं विवेचन केलें. त्यापैकीं अगदीं पहिला काल तो अदितिकाल किंवा मृगशीर्षपूर्वकाल. याची मर्यादा अजमासें इ. स. पूर्वी ६००० ते ४००० पर्यंत. या कालीं ऋचा पूर्ण झाल्या नव्हत्या. या कालाविषयींचें स्मारक फक्त भारतीयांत आढळतें.

दुसरा, मृगशीर्षकाल. याची मर्यादा इ. स. पूर्वी ४००० ते २५०० पर्यंत. या कालांत ऋग्वेदाचीं बरींच सूक्तें झालीं व इतर गोष्टी रचल्या गेल्या. या कालाच्या उत्तरभागांत आर्यशाखा विभक्त झाल्या.

तिसरा, कृत्तिकाकाल. याची मर्यादा इ. स. पूर्वी २५०० ते १४०० पर्यंत. हा तैत्तिरीयसंहिता व ब्राह्मणांचा काल होय. ऋक् सूक्तें या कालीं समजत नाहींशीं झालीं होतीं.

---

* ऋ. १०·८६.

सवथा, प्राचीन संस्कृत वाङ्मयाचा काल. इ. स. पूर्वी १४०० ते ५०० पर्यंत. याला बुद्धकाल म्हणतात. सूत्रें व षड्दर्शनें या कालांत झालीं.

हे वर दिलेले काळ स्थूलमानानें बरोबर आहेत. सर्वांत जुना जो अदितिकाल, त्या वेळीं आर्यसुधारणेचा आरंभ नसून ती बापूवा किती तरी काळ सुरू झाली होती हें त्या वेळच्या पंचांगाच्या आवश्यकतेवरून उघड होतें.

पंचांगांत फेरफार अर्वाचीन कालापर्यंत चालू आहेत. याच्या खुणा त्या त्या वेळच्या ग्रंथांतून आढळून येतात. ह्या इतक्या प्रमाणांवरून ठरविलेला वेदकाल प्राचीन व अर्वाचीन विद्वानांच्या मतांशीं विरुद्ध नाहीं.

याप्रमाणें वेदकाल इ. स. पूर्वी ४००० वर्षांच्या सुमारास जर निश्चित केला तर वेदासंबंधींच्या सर्व गोष्टींचा समाधानकारक उलगडा होतो.

[टिळकाच्या वेदकालाच्या समर्थनार्थ आणखी पुरावे रा. व्यंकटेश बापूजी केतकर यांनीं आणले आहेत (परिशिष्ट पहा)].

प्रकरण १० वें.

वैदिक वाङ्मय, ब्राह्मण जाति आणि यज्ञसंस्था.

वेदाभ्यास आणि यज्ञसंस्था.—या दोहोंचा संबंध लक्षांत घेऊन वेदकालीन स्थितीचें आकलन केलें पाहिजे. वेदाचा ऐतिहासिक अर्थ कसा लावावयाचा यासंबंधीं जो प्रयत्न झाला त्याचा इतिहास प्रसंगानुसार मागें दिलाच आहे. आम्हास येथें एवढच सांगावयाचें आहे कीं, संशोधकांच्या चालू पद्धतींत आम्हास फारसें नवें घालावयाचें नाहीं. प्रचलित ऐतिहासिक पद्धतीच अधिक सविस्तर वापरावयाची आहे. सायणाचार्यांचे व निरुक्तकाराचे जे अर्थ व्यक्त झाले आहेत त्यांचा प्रधानहेतु आमच्या हेतूहून भिन्न आहे. वरील दोन आचार्यांचा हेतु यज्ञसंस्थेचें रक्षण करण्याचा होता व त्यामुळें वेदाचा यज्ञपर अर्थ कसा लावावा ही जबाबदारी त्यांच्यावर पडली होती. अर्वाचीन पंडितांवर ही जबाबदारी नाहीं. ज्या काळीं जें वाक्य बोललें गेलें असेल त्या काळीं त्या वाक्याचा अर्थ काय असेल हें अर्वाचीन पंडित पाहूं पाहतात. त्यांच्या इच्छेविषयीं आमची सहानुभूति आहे. परंतु आमचें येथें मत आहे कीं, त्या अर्थापत्तीसाठीं धडपड करण्यापूर्वी जितक्या तयारीनें जाणें पंडिताचें कर्तव्य होतें तितक्या तयारीनें पंडित गेले नाहींत व ऐतिहासिक अर्थ लावण्याची त्यांनीं फार घाई केली. अर्वाचीन पंडित जी गोष्ट विसरतात ती ही कीं, वेदवाक्याचा अर्थ पूर्णपणें हातीं येण्यासाठीं तीं वेदवाक्यें यज्ञसंस्थेच्या भट्टींतून संस्कारित गेलीं असल्यामुळें त्या संस्कारित स्थितींतील अर्थाचें व ते संस्कार करणाऱ्या भट्टीचें, म्हणजे यज्ञसंस्थेचें, सहकारित्वानें व साकल्यानें ज्ञान झाल्याशिवाय मूळ अर्थाकडे पोहोंचताच येणार नाहीं. यज्ञसंस्थेमुळें वाक्यें निवडलीं गेलीं, गोळा केलीं गेलीं, आणि तदनंतर त्यांचे अर्थ ठरविले गेले आणि त्यांचा अनुक्रम, व त्यांचे ऋषी हेहि निर्णीत झाले. वेदवाक्याचा अर्थ यज्ञसंस्थेच्या संदर्भानेंच समजून घेतला पाहिजे आणि तो अर्थ पूर्णपणें आपल्या हस्तगत करून घेण्यासाठीं संहितेंतील यज्ञमूलक क्षेपाचें दूरीकरण करून मूळ अर्थ काढण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. सूत्रकारापासून सायणाचार्यापर्यन्तचे ग्रंथकार वेदाचा यज्ञविषयकच अर्थ पहात होते व आम्हीहि बऱ्याच अंशीं तोच पहात आहों, तथापि त्यांच्या व आमच्या दृष्टींत फेर आहे. यज्ञाचें मूलस्वरूप व विकास हीं न पाहतां चालत आलेली यज्ञपद्धति कायम राखण्यासाठीं अर्थ लावण्याच्या प्रयोजनानें त्यांचे विचार व अर्थनिष्पत्तीची पद्धति हीं बद्ध झालीं होतीं. आम्हास ऐतिहासिक पद्धतीनें यज्ञसंस्थेसाठीं माल गोळा झाला हें लक्षांत घेऊन तो माल तपासावयाचा आहे. ऋचांच्या मूळ अर्थाचें संशोधन होण्यापूर्वी ज्या यंत्रानें ऋचांवर परिणाम घडविला तें यंत्र संपूर्णपणें तपासल्याशिवाय मूळ अर्थाकडे जाऊं पाहणें म्हणजे मधली अत्यंत महत्त्वाची पायरी वगळणें होय. अर्वाचीन संशोधकांची ही अत्यंत महत्त्वाची पायरी चुकली असल्यामुळें त्यांचें झालेलें संशोधन योग्य आहे किंवा दुष्ट आहे हें देखील सांगणें कठिण आहे, व त्यांच्या सर्व संशोधनसमुच्चयाची आज किंमतहि सांगतां येणार नाहीं. ही पायरी ज्या संशोधनभागांत चुकली आहे तें संशोधन आम्हास पुष्कळसें वगळणें भाग आहे. जी दृष्टि आम्ही पुढें मांडीत आहों त्या दृष्टीचा अवलंब करून झालेल्या संशोधनाचा पुन्हा विचार करावा लागेल, आणि त्यांत संशोधकांची एक पिढी खर्ची पडेल. अर्वाचीन संशोधकांच्या पद्धतींतील महत्त्वाचीच पायरी गळाली असल्यामुळें ते बरोबर आहेत कीं चुकले हें सांगण्यापेक्षां पुन्हा स्वतंत्रपणेंच संशोधन केलेलें बरें. थोड्याबहुत सूचना प्राप्त होण्यासाठीं पूर्वगत संशोधकांचें अर्थनिर्णायक वाङ्मय वाचण्यास हरकत नाहीं अशी आमची भावी अभ्यासकास शिफारस आहे.

चारहि वेदांचा व त्यांच्या ब्राह्मणांचा व आरण्यकांचा प्रतिपाद्य विषय यज्ञ होय असें अट्टाहासानें वारंवार मीमांसाकार व सूत्रकार सांगत असतांहि वेदाचा ऐतिहासिक उपयोग करावयाचा तो यज्ञागें समजण्यासाठीं करून घ्यावयाचा अजीबात वगळून त्या साहित्याचा स्वतंत्र तऱ्हेनें अर्थ लावण्याची पाश्चात्त्यांची जी प्रवृत्ति झाली त्या प्रवृत्तीस दोन कारणें झालीं. एक तर यज्ञाचें प्राथमिक किंवा उत्तान स्वरूप वेदावर परिश्रम करणाऱ्या पाश्चात्त्यांपैकीं एकादे ग्रंथकारास दूरस्थितीमुळें समजलें नाहीं, आणि दुसरी गोष्ट अशी कीं, वेदाचा प्रतिपाद्य विषय यज्ञ आहे असें सांगण्यांत भिक्षुकांची स्वार्थमूलक लटपट होती अशी पाश्चात्त्य ग्रंथकाराची प्रामाणिक समजूत झाली. संहितांतील मंत्रांचा सामाजिक स्थितीच्या

ज्ञानासाठी, भाषेच्या अगर भाषाच्या इतिहासाच्या ज्ञानासाठीं यूरोपीय पंडितांनीं उपयोग केला, भारतीय व यूरोपीय यांची एकत्र वसती असतां असलेलीं दैवत, शब्द, आचार, विचार, भाषा, गीत इत्यादि शोधण्यासाठीं तौलनिक पद्धतीनं अभ्यास करण्याकडे प्रवृत्ति ठेविली या प्रकारच्या अभ्यासास अगोदर भारतीय संस्कृतीचा अभ्यास यज्ञागान कल्याशिवाय पूर्णता व निर्दोषता येणार नसली तरी तो अभ्यास या तयारीशिवाय मुळींच करता येत नाहीं असें नसल्यामुळ, यज्ञसंस्था समजून घेतल्याशिवाय अत्यंत प्राचीन कालच्या स्थितीच ज्ञान मिळविण्याची खटपट सुरू झाली

यज्ञसंस्थेच्या अभ्यासाचा उपयोग यूरोपीयाच्या पैतृक स्थितीच्या ज्ञानासाठीं अल्प, व भारतीय सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहास समजून घेण्यासाठी विशेष आहे यामुळ यज्ञसंस्थेचा अभ्यास पाश्चात्य पंडितास फारसा मनोरंजक नाहीं यज्ञासाठीं ज्या ऋचा वापरण्यात आल्या त्याचा क्रियेशीं अनुरूप अर्थहि नसे क्रियेशीं बाह्य स्वरूप जुळविता आल्यास बरे अशा दृष्टीन मंत्राचा विनियोग झालेला दिसतो असो

यज्ञसंस्थेचा इतिहास निरनिराळीं संहितीकरणें कोणत्या यज्ञविषयक म्हणजे मिश्रुरी कारणामुळें झाली या प्रश्नावर प्रकाश पाडतो प्रथम सध्याच्या संहिता ज्या स्वरूपात आहेत त्या स्वरूपावर म्हणजे संहितीकरणावर विचार करू

संहितीकरणाची चळवळ कोणच्या कालात झाली असावी याचं दुसरी एक प्रसिद्ध राजकीय घडामोड घेऊन तिच्याशी सापेक्षतेन स्पष्टीकरण पुढ केलं आहे येथे यज्ञसंस्थेच्या इतिहासाच्या दृष्टीन कोणत्या कालात संहितीकरण घालता येइल हा एक महत्त्वाचा प्रश्न संक्षेपत पाहू

(१) संहिता ज्या वेळेस झाल्या त्या वेळेस सोमयाग हा पशु आणि इष्टी याना मिश्रित झाला होता आणि ऋचाच्या संहितीकरणाचा पहिला प्रयत्न सोमयागमूलक असावा

(२) संहितीकरणाच्या काळा घरोघरच अग्निहोत्र नष्ट झाल होतें, सोम दुर्मिळ होत होता

(३) सत्र बंद झालीं होतीं का कां, त्याच स्वरूप काहीं यजूच्या संहितात नाहीं, आणि तैत्तिरीय संहितेंत देखील माहिती अत्यंत त्रोटक आहे

(४) यज्ञ करणाऱ्या ऋत्विजांमध्यें तट पडले असून ते तट अध्वर्युप्रमुख होते

(५) अथर्ववेदी लोकांविषयी विरुद्धभाव नाहींसा झाला होता व त्यासहि त्रैविद्याच्या यज्ञसंस्थेंत स्थान मिळाल होत

याविषयीं अधिक विवेचन पुढ येइल

यज्ञसंस्थेचा इतिहास आणि संहितीकरण याचा निकट संबध आहे ह स्पष्ट केलच आहे

यज्ञसंस्था समजावून घ्यावयाची आणि तिच्या अनुषगान संहिता व ब्राह्मणं समजावून घ्यावयाचीं वेदाचा प्रतिपाद्य विषय यज्ञ हा असल्यामुळ वेदाची घटना समजण्यासाठीं यज्ञ संस्थेची वृद्धि व तिचा संपूर्ण इतिहास जेव्हां चागला लक्षात यइल तव्हाच वेदाची घडणहि समजेल कोणता यज्ञ कसा आणि केव्हा उत्पन्न झाला निरनिराळ्या शाखाचे लोक कोणते यज्ञ करीत व कोणत्या यज्ञाची माहिती कोणत्या ग्रथात आहे याच सूक्ष्म ज्ञान तर अवश्य आहेच पण अग्निष्टोमासारखे यज्ञच तयार कसे झाले उत्तरक्रतु कसे बनले, सत्र कशीं तयार झालीं याची जेव्हा माहिती अवगत करून घ्यावी, तेव्हाच प्रत्येक कार्यप्रयोजनामुळ ग्रंथावर कसे कसे परिणाम झाले हहि समजावयास लागेल आणि यज्ञयोजकाचे सहायक जे मंत्राचीं व ब्राह्मणवाक्याचीं स्वतंत्र गाठोडीं बाधणारे संहिताकार ते कोणत्या हेतून प्रेरित झाले याचा पत्ता लागल कोणत्याहि कल्पनाच्या म्हणजे रचनाच्या इतिहासात असं आढळून येतें कीं सामान्य गोष्टीस अनेक आनुषगिक गोष्टी चिकटून मोठी कल्पना बनते त्याचप्रमाणे एखादी मोठी प्रचंड कल्पना तयार करताना तिचीं अंग म्हणून अनेक कल्पना तयार होतात पुढ, मोठ्या कल्पनेच्या अगान ज्या जन्मास आल्या तथापि ज्याच अस्तित्व पृथक्पण शक्य आहे अशा कल्पना स्वतंत्रपण अस्तित्वात येतात यज्ञसंस्थाची जी वाढ झाली ती या दोन्ही प्रकारानीं होत गली काय? तसें असल्यास ती कशी होत गेली याच प्रथम आकलन करून नतर या दोनहि प्रकाराचा ऋचाच्या आणि वाक्याच्या संचयावर आणि त्याच्या माडणीवर परिणाम कसकसा होत गेला ह पाहिल्याशिवाय वेदाची घटना कशी होत गेली ह सागणें साहसाचें आणि इतिहासशास्त्रदृष्ट्या सर्व प्रकारें गर्ह्य आहे असें आम्हीं समजतों, एवढच नव्हे तर आतापर्यंत झालेल्या संशोधनाच्या शुद्धतेविषयी संशय व्यक्त करिता

यज्ञसंस्थेचा इतिहास जितका क्लिष्ट व कोरड्या नियमानीं आणि बेचव विधींनीं भरला आहे तितकाच तो एकदा क्लिष्टतेची हद्द ओलाडून गेल असता उपयुक्त व मनोरंजक आहे यज्ञेतिहासज्ञानानंतरच वेदाच्या घटनेचा इतिहास ज्ञेय होइल ही गोष्ट जरी बाजूला ठेवली तरी दुसऱ्या एका दृष्टीनंहि यज्ञसंस्थेचा अभ्यास करणें अवश्य आहे ज्याप्रमाणें एखादी प्रचंड आणि गोंधळात पाडण्यास समर्थ इतक्या अवयवानीं युक्त अशी इमारत पाहून ती इमारत कशी काय घडविली याचें ज्ञान कल्पकास हितावह होइल, त्याचप्रमाणे यज्ञसंस्थेचं ज्ञानहि प्रचंड कल्पनाचा अवगम करून घेणाऱ्यासहि हितावह होइल क्रिया करणाऱ्या अनेक अवयवानी युक्त असें साम्राज्य असो किंवा एखादी युद्धासारखी क्रिया करण्याकरिता बनवलेली

घटना असो अथवा दुसरा कोणताहि एखादा मोठा कारभार असो, या सर्वांची घटना करण्यामध्यें सामान्यतः एकाच प्रकारचीं कार्यतत्त्वें दृग्गोचर होतात. अगडबंब विधी स्वर्गास नेवोत अथवा न नेवोत, यज्ञात मारलेले पशू स्वर्गांत जावोत अथवा न जावोत, एखाद्या मोठ्या प्रदर्शनानें त्याचें सांगितलेलें इष्टफल जें औद्योगिक अभिवृद्धि तें प्राप्त होवो अगर न होवो तथापि कर्तृत्वाची, हुषारीची व दक्षतेची ओळख पटविण्यास हे सर्व कृतिसमुच्चय उपयोगीं पडतात.

मनुष्याचें अगर समाजाचें हित साधावयाचा बाणा अगर बहाणा करणारे जे जे विधी सर्व जगात उत्पन्न झाले आहेत त्यामध्यें विस्ताराच्या अगर वैविध्याच्या दृष्टीनें भारतातील यज्ञसंस्थेच्या सदृश दुसरे कोणतेच नाहींत. ज्याप्रमाणें तेल विकणाऱ्या स्टॅन्डर्ड ऑइल कंपनीची घटना व्यापारी वृत्तीचा कळस होय, ज्याप्रमाणें ब्रिटिश साम्राज्य ही मोठी शासनसंस्था निर्माण करण्याच्या प्रयत्नाचा कळस होय, त्याचप्रमाणें पारमार्थिक कार्याकरिता जे नैमित्तिक विधी आजपर्यंत जगात करण्यात आले त्यामध्यें यज्ञसंस्थेतील अग्निष्टोम, महाव्रत किंवा सत्र हीं वस्तुच होत, आणि या बाबतींत जगास आम्हीं कांहीं तरी अपूर्व करून दाखविलें म्हणून यज्ञसंस्थेबद्दल जरी नसला तरी तिच्या कर्त्यांबद्दल आदर प्रत्येक नास्तिक भारतीयासहि वाटलाच पाहिजे. हे विधान यज्ञसंस्थेची अधिक माहिती झाल्यानंतर स्पष्ट होईल.

वेदकालीन स्थिति समजावयास यज्ञसंस्थेचें ज्ञान अवश्य आहे ही गोष्ट संस्कृत ग्रंथकारानीं वारंवार पुढें मांडली आहे, तथापि यज्ञाभ्यासपूर्वक वेदाभ्यासाकडे लोकांचें लक्ष जावें तितकें अजून गेलें नाहीं. पाश्चात्त्य पंडितास यज्ञविषयक वाङ्मय वाचून एक तऱ्हेची जुगुप्सा उत्पन्न झाली आहे, आणि ब्राह्मणग्रंथ वाचले आणि त्यांतील वडाची साल पिंपळास लावणारी विचारपद्धति दिसूं लागली म्हणजे पुष्कळ लोकांस असें वाटूं लागतें कीं, हे ग्रंथ लिहिणारे लेखक लिहितांना शुद्धीवर तरी होते किंवा नव्हते. एका पंडितानें तर असे उद्गार काढले आहेत कीं, मनुष्यप्राण्यानें या ग्रंथांत जेवढा वाष्कळपणा केला आहे तितका वाष्कळपणा केल्याचें उदाहरण जगात कोठेंहि नसेल. जगदुत्पत्तीविषयीं किंवा दुसऱ्या कोणत्याहि विषयासंबंधानें परस्परसंगति ठेवण्याचा किंतु मनांत यत्किंचितहि न वाटतां लिहिलेली माहिती, यज्ञातील कोणता विधि कसा केल्यामुळें जय आला, पराजय कोणता विधि कसा चुकीनें केला म्हणून उत्पन्न झाला, याविषयीं बुद्धीस न पटणाऱ्या आगोजाग आलेल्या गोष्टी, हें सर्व पाहून पाश्चात्त्य पंडित तर अगदीं चिडून गेले. लोकांच्या बुद्धीस पटेल अशा विचाराचा पूर्ण अभाव यज्ञाचें समर्थन करणाऱ्या या वाङ्मयात जितका दिसतो तितका दुसरीकडे कोठेंच दिसत नाहीं. ब्राह्मण वाङ्मय सोडून आरण्यकाकडे किंवा उपनिषदांकडे वळलें म्हणजे वाष्कळ विचाराच्या तडाक्यातून सुटून आता महत्त्वाच्या वाङ्मयाकडे आपण जाऊं लागतों असें वाटून पंडितास आल्हाद वाटूं लागतो आणि उपनिषदांत मन अधिक रमतें. ज्यूलियस एगेलिंग यांनि आपल्या शतपथ ब्राह्मणाच्या प्रस्तावनेमध्यें दाखविलें आहे कीं, यज्ञसंस्थेचा उपयोग ब्राह्मणाचा धंदा कठिण बनविण्यास आणि त्या वर्गांत स्थान मिळविणें कठिण करण्यास तेवढा झाला. यज्ञकर्म शिकणें फार कठिण झालें. ऋक्संहितेतील सूक्तें कवींनीं बनविलीं पण कविता करणाऱ्याचें कालांतरानें महत्त्व कमी झालें. समाजातील महत्त्व पुढें ईश्वरास आळवण्यासाठीं कविता करणाऱ्या कवींकडून उठून जुन्या कवितेचा उपयोग यज्ञाकडे करणाऱ्या यज्ञकर्त्यांकडे गेलें. यज्ञ करणें ही गोष्ट कठिण झाली होती. ते करण्यासाठीं पुष्कळ दिवसांची उमेदवारी लागत असे. का कीं, महिना महिना वर्ष वर्ष करावीं लागणारीं सत्रें करण्यासाठीं पूर्वतयारी बरीच करावी लागावयाची. यज्ञसंस्थेंतील अत्यंत साधा विधि जो दर्शपूर्णमास त्याचा प्रयोग म्हणजे विशेषतः आध्वर्यव शिकण्यास सहा एक महिने लागतात आणि या प्रकारच्या पद्धतीनें परमार्थासाठीं स्वतः उद्यम करणें हें व्यक्तीस अशक्य होऊं लागलें आणि परमार्थसाधनासाठीं म्हणजे स्वर्गासाठीं प्रयत्न जर कोणास करावयाचा झाला तर त्यास तो ब्राह्मणाच्या साहाय्यावाचून अशक्य झाला. यामुळें यज्ञसंस्थेचा जर कांहीं उपयोग झाला असेल तर तो भिक्षुकाचें महत्त्व वाढविण्यापुरताच झाला, त्याचा दुसरा कांहीं एक उपयोग झाला नाहीं, अशा प्रकारची विचारमालिका तयार होत गेली. पाश्चात्त्य पंडितांनीं या प्रकारची आपली समजूत करून घेतल्यामुळें त्यास यज्ञसंस्थेचें खरें सामाजिक स्वरूप लक्षात आलें नाहीं. यज्ञांचा उपयोग ब्राह्मणाचें महत्त्व वाढविण्याकडे झाला नाहीं असें नाहीं तथापि या उपबृंहित झालेल्या यज्ञसंस्थेचा परिणाम समाजाच्या विकासाकडे झाला एवढेंच नव्हे, तर त्यापासून अनेक तऱ्हेचे ज्ञानविषयक आणि समाजघटनाविषयक फायदे झाले. त्याच्याकडे संशोधकाचें लक्ष गेलें नाहीं. आपल्याकडच्या पंडितांचें पांडित्य बरेंचसें पाश्चात्त्य विचारसंप्रदायाच्या धोरणानेंच चालत असल्यामुळें आणि यज्ञसंस्थेच्या अभ्यासकाठिन्यामुळें आपल्या लोकांनीं देखील याचा चांगला विचार केला नाहीं. महाराष्ट्रातील पंडितांपैकीं यज्ञाकडे सहानुभूतिपूर्वक दृष्टीनें पाहून त्यातील मर्म समजावून घेण्यासाठीं जर कोणी प्रयत्न केला असेल तर तो कै० महादेव मोरेश्वर कुंटे यांनीं केला. त्यांच्या भारतीय संस्कृतीच्या इतिहासात (व्हिसिसिट्यूडस ऑफ इंडियन सिव्हिलिझेशन) त्यांनीं यज्ञाचें सामाजिक स्वरूप दाखविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला आहे. असो.

यज्ञसंस्थाचें मर्म समजावून घेण्यासाठीं एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे ती ही कीं, ब्राह्मणानीं यज्ञसंस्था वाढविली ही केवळ आपल्या महत्त्वासाठीं वाटवावयाची म्हणून वाढविली

असें नाहीं. जे धर्म सर्वसामान्य असतील त्यात ब्राह्मणानीं स्वेच्छेनें हवेतसे फेरफार करणें शक्य नव्हतें. यज्ञसंस्था त्रैवर्णिकाची होती. सर्व वर्ण अत्यंत प्राचीन कालापासून यज्ञ करीत होतेच उपासनेंत ब्राह्मणानीं केवळ लोभमूलक फेरफार केले असते तर इतर वर्णांनीं तसे फेरफार चालू दिले नसते. सुशिक्षिताची लौकिक भाषा आणि यज्ञासाठीं वापरली *जाणारी भाषा यात फारसें अंतर पडलें नव्हते, आणि जुन्या* उपासनेंत ब्राह्मणानीं केवळ पदरच्या गोष्टी केवळ स्वार्थासाठीं *घातल्या असत्या तर त्यास जनतेची फारशी सहानुभूति* नसती ब्राह्मणानीं ही यज्ञसंस्था इतर लोकास धनविण्या*साठींच वाढविली असती तर ते स्वत: वनले गेले नसते. प्रकार पहावा तर उलट आहे यज्ञ करणारी मंडळी म्हणजे यज्ञातले* यजमान ब्राह्मणच पुष्कळ असत. ते आपल्या गळ्याभोंवती पुरोहितवर्गानें तयार केलेलें लिगाड कशासाठीं अडकावून घेते? क्षत्रियानीं यज्ञास विरोध करावयाच्या ऐवजीं *यज्ञ करण्यामध्यें चुरस दाखविली आहे या प्रकारच्या परिस्थितीमुळें* आपणास यज्ञसंस्था जर समजावून घ्यावयाची असेल तर ब्राह्मणानीं केवळ स्वार्थासाठीं ही संस्था वाढविली या प्रकारच्या मतानें बुद्धीस विकार होऊ न देता तिचा अभ्यास केला पाहिजे.

यज्ञसंस्थेच्या इतिहासाकडे दुर्लक्ष केल्यामुळें जे दोन इतिहास पाश्चात्यास मुळींच समजले नाहींत त्यापैकीं एक *इतिहास म्हटला म्हणजे सामाजिक होय, दुसरा न समजलेला* इतिहास संहितीकरणाचा होय वाङ्मयाच्या घटनेचा इतिहास लावताना वापरावयाची पद्धति म्हटली म्हणजे शेवटीं झालेल्या क्रिया अगोदर शोधीत मागे मागें जात जात जावयाचें, ही *होय. आजच्या सामाजिक स्थितीपैकीं ज्या गोष्टींचीं मुळें या* मन्त्ररचनाकाळापासून संहितीकरणापर्यंतच्या कालांत शोधावयाचीं त्या सामाजिक गोष्टींचा निर्देश प्रथम केला पाहिजे. भारतीय समाजघटनेच्या इतिहासाच्या प्राचीन भागासंबधानें ज्या मुख्य गोष्टी आपणास स्पष्ट झाल्या पाहिजेत त्या येणेंप्रमाणें.

(१) चातुर्वर्ण्याची कल्पना.
(२) ब्राह्मण जातीची स्थापना व तींत झालेले भेद.
(३) गोत्र, प्रवर इत्यादि संस्थाची स्थापना.
(४) प्रजापतिसंस्था अथवा पितृपुत्रपरंपरा.
(५) मातृकन्यापरंपरा.
(६) यूथावस्था.
(७) गृहस्थधर्माची स्थापना.

या अनेक गोष्टीपैकीं पहिल्या तीन गोष्टीच विवेचन मुख्यत्वें करून वैदिक *वाङ्मयाच्या साहित्यानें* होईल आणि इतर विषयाच्या अभ्यासास *महाभारतादि ग्रंथ* उपयोगी पडतील. यासाठीं या तीन सामाजिक संस्थाचा अभ्यास वेदाभ्यासाशीं जोडून देता येईल.

वरील तीन *सामाजिक संस्थाचा परिणाम* वैदिक वाङ्मयावर झाला आहे तसा इतर चार संस्थाचा झाला नाहीं.

ब्राह्मणजातीच्या इतिहासाशीं वैदिक इतिहासाचा कसा *संबंध येतो हें ब्राह्मणजातीच्या आजच्या आणि कालच्या* स्थितीकडे पाहिलें असता सहज समजून येणार आहे.

सर्वांत अतिशय परिचित वेदशाखा म्हटल्या म्हणजे ऋग्वेदाची शाकलशाखा, कृष्णयजुर्वेदाची (आपस्तंब आणि सत्याषाढ सूत्राची) तैत्तिरीयशाखा आणि शुक्लयजुर्वेदाच्या माध्यंदिन व काण्वशाखा होत. या शाखाचे लोक सर्वत्र आहेत, तथापि काण्वशाखेचे लोक महाराष्ट्राच्या पश्चिम भागांत कमी आहेत.

वरील शाखाशिवाय इतर शाखाचेहि लोक महाराष्ट्रात *आढळतात. मैत्रायणीय शाखेचे लोक भडगाव येथें दिसतात.* मैत्रायणीय हे कृष्णयजुर्वेदी आहेत. भंडारा येथील एका मैत्रायणीय शाखेच्या ब्राह्मणानें (रा. रा. विष्णुपंत जकातदार *यानीं*) आपली मुलगी कऱ्हाड्यास दिली असून कऱ्हाड्याची मुलगी आपल्या मुलास केली आहे. चरक शाखेची वस्ती *मध्यप्रांतात विशेष आढळून येते. पुष्कळ अज्ञानी लोकास* चरक ही शाखाच ठाऊक नसल्यामुळें त्याच्या ब्राह्मण्याविषयीं *देखील कधी कधीं संशय प्रदर्शित केला गेला आहे.* चरक हे कृष्णयजुर्वेदी ब्राह्मण आहेत चरकातील भेद जो कठ त्या *कठाची संहिताहि प्रसिद्ध आहे. चरकामधील एक प्रसिद्ध* घराणें म्हणजे बुटींचें होय या घराण्याशीं एका कृष्णयजुर्वेदी *कोंकणस्थ घराण्यानें* देखील संबंध केला आहे.

याशिवाय एक महाराष्ट्रातील अल्पसंख्याक शाखा म्हणजे *जाबालाची होय या शाखेस लौकिक व्यवहारात नार्मद* म्हणजे नर्मदाकाठचे ब्राह्मण म्हणतात. कांहीं नार्मद हिंदी बोलणारे देखील आहेत. *या जाबाल शाखेचा संबंध उप*निषदातील सत्यकाम जाबाल याच्याशी जोडण्यात आलेला आहे आणि कोणी जबलपूर या शहराशीं देखील संबंध जोडतात. कठाळे, पाचलेगे, वगैरे आडनावे या जातींत आढळतात.

सर्व कऱ्हाडे ब्राह्मण ऋग्वेदी आहेत. तसेंच कुडाळदेशकर आणि सारस्वत हे दाक्षिणात्य गौड देखील ऋग्वेदीच आहेत देशस्थ *ब्राह्मणात* ऋग्वेदी, कृष्णयजुर्वेदी आणि शुक्लयजुर्वेदी या तीनहि प्रकारचे ब्राह्मण आढळतात. आणि कोंकणस्थामध्यें ऋग्वेदी आणि हिरण्यकेशी (कृष्णयजुर्वेदी) हे दोन्ही प्रकार आढळून येतात. पळशे आपणास माध्यंदिन ब्राह्मण म्हणवितात. माध्यंदिन ब्राह्मणापैकीं काहींनीं यांच्याशीं *लग्नव्यवहारहि* केला आहे.

महाराष्ट्रांत कांहीं कांहीं ठिकाणीं अथर्ववेदी लोकांची वस्ती असल्याचें सध्याहि आढळून येतें. मात्र इतर वेदानुया याच्या तुलनेनें अथर्ववेदीयाचें प्रमाण फारच अल्प आहे. मराठी ग्रंथकार ज्योतिर्पंत दादा महाभागवत हे अथर्ववेदी होते. सातारा शहरापासून ४ मैलावर कृष्णा व वेण्णा याच्या संगमाजवळ 'माहुली' या क्षेत्राच्या ठिकाणीं १५।२० वर्षांपूर्वी नागेशभट या नावाचा एक आथर्वण वैदिक ब्राह्मण राहत होता व तो स्वशाखीय लोकांचें पौरोहित्य करीत असे. सातारा व वाई याच्या दरम्यान कृष्णाकांठीं 'चिंधोली' या खेड्यांत असणारे जोशी कुलकर्णी अथर्ववेदी आहेत व त्याचें गोत्र 'भालन्दन' आहे. याच्या घरचीं धर्मकृत्यें त्याच्या शाखेप्रमाणे पूर्वोक्त नागेशभट हे करीत. हल्लीं त्याचा सर्व कृत्यें ऋग्वेदी लोकाकडूनच करवून घेतलीं जातात. याच्यापैकीं हल्लीं हयात असलेल्या एका गृहस्थास आपल्या शाखेची संध्या वगैरे येत आहे असें म्हणतात परंतु बाकीचे आथर्वण ऋग्वेदी लोकाचीच संध्या पाठ करून आपला नित्यविधि पार पाडतात. श्राद्धामध्यें श्राद्धकर्त्यानें आपल्या पितृत्रयीचा उच्चार करावा लागतो हा साधारण नियम आहे, परंतु अथर्ववेदीय लोक बाप आजा, व पणजा, अशा क्रमानें त्रयीचा उच्चार न करता पणजा, आजा, व बाप अशा क्रमानें करीत असल्याची माहिती मिळते. पुणे प्रांतात शिरवळ गावच्या आसपास कांहीं गांवीं अथर्ववेद्याची वस्ती असल्याचें समजतें. त्याचप्रमाणें सातारा जिल्ह्यापैकीं खटाव तालुक्यातहि अथर्ववेदीयाची वस्ती असल्याचें कळतें. खटावकडील अथर्ववेदीयाना 'आम्ही अथर्ववेदी आहों' या पलीकडे हल्लीं कांहीच माहिती नाहीं हे लोक आता जवळजवळ ऋग्वेदी लोकातच सामील झाले आहेत म्हटल तरी चालेल. सुमारें २५ वर्षांपूर्वी ऋग्वेदी (देशस्थ) व अथर्ववेदीयाच्यामध्यें परस्पर फक्त रोटीव्यवहार होई परंतु बेटीव्यवहार बहुधा होत नसे. देशस्थ ऋग्वेदी अडचणीच्या प्रसंगीं गौणपक्ष म्हणून अथर्ववेदीयांची मुलगी करीत, परंतु आपली मुलगी अथर्ववेदीयाच्या घरीं देण्यास मुळींच तयार नसत परंतु हल्लीं हाहि प्रतिबंध फारसा राहिला नाहीं. ऋग्वेदी देशस्थानीं आथर्वणांच्या घरीं आपली मुलगी दिल्याचीहि उदाहरणें हल्लीं थोडींतरी दृष्टीस पडतात. अशा प्रकारें ऋग्वेदीयानीं आथर्वणाच्या घरीं आपली मुलगी दिल्याचें एक उदाहरण चिंधोली गांवातच आढळतें. अथर्ववेदीयाचा आथर्वणपणा कमी कमी होत जाऊन ते लोक देशस्थ ऋग्वेदीय पुरोहिताकडून आपलीं गृह्यकृत्यें सररहा करून घेऊं लागले यामुळें ऋग्वेदी व आथर्वण याच्या मधील परस्पर वैषम्य कमी होऊन आता बरोबरीनें रोटीबेटीव्यवहार करावयास त्याना हरकत वाटेनाशी झाली असावी असें दिसतें. आज जातिदृष्ट्या अथर्ववेदी ही निराळी जात राहिलीच नाहीं देशस्थ जातींतील कांहीं कुळें अथर्ववेदी आहेत असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ठाणें जिल्ह्यांत थोडेसे सामवेदी जातिरूपानें आहेत.

ब्राह्मणाच्या निरनिराळ्या शाखाच्या आणि कुळाचा हिशोब घेण्यास पंढरपूर नाशिक येथील भिक्षुकाच्या वह्या धुंडाळल्या पाहिजेत तें कार्य झालें म्हणजे निरनिराळ्या शाखाच्या अखिलासंबंधानें आणि पैतृक शाखा सोडून निराळ्या शाखेचा परिग्रह करणें या प्रवृत्तीमुळें किती शाखा नष्ट झाल्या यासंबंधानें बराच शोध लागणें शक्य आहे.

शाखा म्हणजे अभ्यासाचा विशेष प्रकार. त्यामुळें जात निराळी पडते असें मुळींच नाहीं. ऋग्वेदी म्हणजे ज्याचे पूर्वज हौत्रकर्माचें शिक्षण घेऊन यज्ञामध्यें होत्याचें काम करावयास योग्य होते ते. शाखाचा अर्थ जरी एवढाच तरी शाखामुळें जाती पडल्या हें खरें काण्व, माध्यंदिन, मैत्रायणीय, जाबाल, चरक इत्यादि सूत्राच्या मंडळींनीं आपल्या निराळ्या जाती बनविल्या आहेत आणि ते स्वशाखीयाखेरीज इतरांशीं लग्नव्यवहार करीत नाहींत. आपस्तंब आणि हिरण्यकेशी हे मात्र ऋग्वेदीयांशीं लग्नव्यवहार करतात.

पितृमूलक शाखेंत बदल.—वेदभेदाचें मूळ प्रयोजन एवढेंच कीं, प्रत्येकानें आपआपला धंदा करण्यास समर्थ व्हावें ज्यास आध्वर्यव करावयाचें आहे त्यानें यजुर्वेदाचा अभ्यास करावा, ज्यास हौत्र करावयाचें असेल त्यानें ऋग्वेदाचा अभ्यास करावा आणि ज्यास यज्ञात औद्गात्र करावयाचें असेल त्यानें सामें अभ्यासावीं. बाप तोच शिक्षक त्यामुळें बापाची शाखा तीच मुलाची शाखा हा प्रकार अर्थात् स्वाभाविक आहे आणि जे केवळ अभ्यासवैशिष्ट्यमूलक संघ होते ते कालांतरानें जाती बनले. जाती केवळ वेदांवरून म्हणजे ऋत्विजाच्या प्रकारावरून पडल्या नाहींत तर शाखाभेदावरूनहि पडल्या. आणि पुढें शाखेतल्या शाखेंत ज्या सूत्राचा अभ्यास होई त्यावरून पडल्या श्रौतकर्म जवळ जवळ लुप्त झालें. तें काय आहे याची व्यक्तीस आठवणहि बुझाली. तथापि श्रौतकर्ममूलक जें अध्ययनवैशिष्ट्य तें आणि त्या अध्ययनवैशिष्ट्यामुळें पुढें जे जातिसमुच्चय उत्पन्न झाले ते मात्र टिकले आणि अध्ययनप्रधानाच्या अभिमानाऐवजी जात्यभिमान उत्पन्न झाला. अध्ययन आणि जाती याची फारकत पूर्ण झाली आहे हें दर्शविणारी एक गोष्ट येथें देतो. जेव्हा एखाद्या यजमानास विशिष्ट सूत्राचा आपल्या अग्निहोत्रासाठीं परिग्रह करावयाचा असतो तेव्हा कर्म त्याच्या सूत्राप्रमाणें चालतें, परंतु तें कर्म चालविण्यास आणलेले ऋत्विज त्या त्या शाखेचेच असतात असें मात्र नाहीं. प्रयोग आपस्तंब किंवा बौधायन सूत्राप्रमाणें असेल परंतु आध्वर्यव हिरण्यकेशीहि चालवील. प्रसंगीं आध्वर्यव ऋग्वेदी ब्राह्मण देखील करील आणि इष्टीपुरतें हौत्र ऋग्वेदीयाच्या घरीं देखील यजुर्वेदी करील. विद्या आणि जाति याची असंगति

एवढ्यावरूनच दिसत नाहीं. कण्वशाखी, जाबालशाखी, किंवा चरकशाखी लोकास आपल्या मुलाची मुंज करतेवेळेस दुसऱ्या शाखेचा आचार्य (स्वशाखीय न मिळाल्यामुळें) घ्यावा लागतो आणि त्यामुळें मुलगा प्रसगीं निराळ्याच शाखेची संध्या शिकतो, परंतु आपणास आपल्या बापाच्या शाखेचाच म्हणवितो. आज पुष्कळ ब्राह्मणलोक संध्याच करीत नसल्यामुळें पैतृक शाखेशीं अध्यापनविषयक संबंध कायम ठेवणारा एकुलता एक दुवा देखील नष्ट झाला आहे आणि अध्ययनमूलक भिन्नत्व केवळ जातिमूलक भिन्नत्वाच्या रूपानें शिल्लक उरलें आहे.

जातीचें पृथक्त्व जर अध्ययनमूलक आहे तर अध्ययनात बदल झाल्यास किंवा परंपरागत अध्ययन नष्ट झाल्यास सामाजिक पृथक्त्व तरी का रहावें ? राहतें हें खरें. आणि तें केवळ वैदिक कारणासाठीं नसून लौकिक कारणासाठीं राहतें असें म्हणणें प्राप्त आहे. तथापि जेव्हा जात्यंतर्गत कुल आपली अध्ययनपरंपरा सोडून नवी परंपरा घेतें तेव्हा तें कुल पूर्वीच्या शाखेचें न राहता दुसऱ्या शाखेचें बनतें. माध्यंदिन कुलातील व्यक्ति काण्वकुलात मोडली जात नाहीं याचें कारण लौकिक जातिभेद होय तथापि देशस्थ म्हणविणाऱ्या व परस्परांशीं मोकळेपणानें लग्न करणाऱ्या मोठ्या जातीमध्यें बौधायन कुलें, आपस्तंब किंवा ऋग्वेदी देखील बनलीं आहेत. या प्रकारचीं कुलें कर्नाटकात व दक्षिणमहाराष्ट्रात पुष्कळ आहेत. कोंकणस्थ पूर्वी कृष्णयजुर्वेदी असून त्यातील काहीं पुढें ऋग्वेदी बनले असा समज बऱ्याच जुन्या पंडितात आहे. ज्ञानकोशमंडळातील हौनवेत्ते चिंतामण भट्ट दातार ह्यांचें घराणें पूर्वी कृष्णयजुर्वेदी असून त्यांच्या कोणत्या तरी एका पूर्वजास त्याच्या ऋग्वेदी मामानें वाढविलें व पढविलें असल्यामुळें साप्रत ऋग्वेदी बनलें आहे. तसेंच आपल्या पारमार्थिक गुरूविषयींच्या भक्तीमुळें बापट उपनावाचे एक हिरण्यकेशी (कृष्णयजु) गृहस्थ सातारा येथें ऋग्वेदी वैदिक तयार झाले आहेत. उलटपक्षीं हुरभट केळकर या नावाचा एक ऋग्वेदीकुलोत्पन्न जन्मांध कृष्णयजुर्वेदी वैदिक म्हणून थोड्या वर्षांपूर्वी पुण्यास प्रसिद्ध असे.

सर्व हिंदुस्थानातील सध्या अस्तित्वात असलेल्या ब्राह्मणाच्या सात आठशें जातींपैकी कोण कोणत्या वेदाचे व कोण कोणत्या शाखेचे याविषयीं आपणास फारच थोडी माहिती उपलब्ध आहे. ब्राह्मणामध्यें जे जातिभेद पडले ते सर्व वेदाध्ययनवैशिष्ट्यमूलक नाहींत. काहीं भेद स्थानमूलक आहेत, काहीं सोंवळ्याओंवळ्याच्या कल्पना बऱ्याच लाडावल्यानंतर अधिक सोंवळे राहणारांनीं कमी सोंवळ्यावर बहिष्कार घालावयाचा या क्रियेमुळें उत्पन्न झाल्या आहेत, काहीं उपास्यमूलक आहेत आणि काहीं मतमूलक आहेत. अभ्यासक्रमाच्या भेदामुळें किंवा यज्ञ करताना कोणतें सूत्र वापरावें या विचारामुळें काहीं प्रसगीं जातिभेद उत्पन्न झालेला दिसला तर काहीं प्रसगीं श्रौताचारभिन्नता राहूनहि जातिभेदाचा अभाव दिसतो. काहीं जातींत शाखा किंवा सूत्र हें केवळ कुटुंबविशिष्ट होय किंवा व्यक्तिविशिष्ट होय ही भावना दिसते. उदाहरणार्थ, कोंकणस्थात ऋग्वेदी व कृष्णयजुर्वेदी (हिरण्यकेशी) या दोन्ही शाखांचीं अभ्यासक कुटुंबें आहेत आणि लौकिक व्यवहारामध्यें या भेदाचें महत्त्व काहींच नाहीं. फक्त श्रावणीच्या वेळेस अमुक घराणें कोणच्या शाखेचें आहे हें विचारण्याचें प्रयोजन पडतें कोंकणस्थात लग्न जुळविण्याच्या वेळेस वेदाची म्हणजे शाखेची चौकशी कोणीहि करीत नाहीं. उलटपक्षीं चरक, जाबाल, काण्व, मैत्रायणीय, माध्यंदिन या सर्व यजुर्वेदाच्याच शाखा असून त्या एकमेकाशीं लग्न न करणाऱ्या भिन्न भिन्न जाती बनल्या आहेत.

जाती व वेदशाखा यांची संगति किंवा वेदशाखा व त्यांचा प्रचार यांचा हिशोब घेण्याचें काम महार्णवकारानींच काय तें केलें. महार्णवकाराची माहिती आज अत्यंत अपुरी आणि वस्तुस्थितीस न जुळणारी अशी भासते. चरणव्यूहाच्या टीकाकारानीं महार्णवातूनच उतारा घेऊन आपला प्रसंग भागविला आणि आचारभूषणकार (आनंदाश्रम ग्रंथ ५७) त्र्यंबकशास्त्री ओक यानीं तोच उतारा आपल्या ग्रंथात उद्धृत केला. तो उतारा व त्यावरील त्र्यंबकशास्त्री यांचें भाष्य यांचा गोषवारा येणेंप्रमाणें.—

देशपरत्वें शाखाविभाग व यज्ञकन्यासंबंध.— 'भरतवर्ष' या सज्ञेनें प्रसिद्ध असलेल्या भूप्रदेशाच्या मध्य भागातून 'नर्मदा' नदी वहात असल्यामुळें तिला भरतवर्षाची मध्यरेषा म्हटलें आहे. या मध्यरेषेच्या दक्षिण व उत्तर बाजूस चतुर्वेदाच्या कोण कोणत्या शाखा विभागरूपानें अस्तित्वात असलेल्या आढळतात हें सागतों. मध्यरेषेच्या म्हणजे नर्मदानदीच्या दक्षिणेकडील प्रदेशात यजुर्वेदाची आपस्तंबी, ऋग्वेदाची आश्वलायनी, सामवेदाची राणायनी व अथर्ववेदाची पैप्पलादी या चार शाखा अस्तित्वात असून या चारी शाखाचें अध्ययन करणारे ब्राह्मण परस्परात ऋत्विजाचीं कामें करतात व रोटीबेटीव्यवहारादि करतात. आपस्तंबी शाखा म्हणजे यजुर्वेदाच्या तैत्तिरीय शाखेवरील सूत्रभेदानें झालेल्या सहा शाखापैकीं एक असून आश्वलायनी म्हणजे ऋग्वेदाची 'शाकल' या नावानें प्रसिद्ध असलेली शाखा होय.

नर्मदेच्या उत्तरेकडील प्रदेशात शुक्लयजुर्वेदापैकीं माध्यंदिनी, ऋग्वेदाची शांखायनी, सामवेदाची कौथुमी आणि अथर्ववेदाची शौनकी या चार शाखा अस्तित्वात असून या चार शाखाचें अध्ययन करणाऱ्या ब्राह्मणांत परस्पर आर्त्विज्यसंबंध व रोटीबेटीव्यवहार होतो. ऋग्वेदामध्यें बाष्कल म्हणून एक शाखाभेद असून या शाखेचें कल्पसूत्र शांखायन नावानें

प्रसिद्ध आहे आणि म्हणूनच शांखायन सूत्रानुसारी ब्राह्मणसमाजास त्याच्या सूत्रभेदावरून शांखायनी शाखेचे ब्राह्मण म्हणतात.

तुंगभद्रा, कृष्णा व गोदा या नद्यांच्या सभोंवतालच्या म्हणजे सह्याद्रिपर्वतापासून आंध्र (तेलंग) देशापर्यंत विस्तारलेल्या प्रदेशांत, ज्या शाखेवर आश्वलायन सूत्र लिहिलें गेलें आहे अशी, ऋग्वेदाची शाकलशाखा अस्तित्वांत असून या ऋग्वेदीय शाखेचा 'ऐतरेय' म्हणून ब्राह्मणग्रंथ प्रसिद्ध आहे.

गुजराथ प्रांतापैकीं उत्तरेकडील भागांत बह्वृच म्हणजे ऋग्वेदाची शांखायनी किंवा बाष्कल नामक शाखा अस्तित्वांत असून या शाखेचा 'कौषीतकी' नांवानें प्रसिद्ध असलेला ब्राह्मणग्रंथ आहे.

गोदावरी नदीच्या दक्षिण दिशेस व आग्नेय दिशेस म्हणजे तेलंगणापासून समुद्रापर्यंत विस्तारलेल्या प्रदेशांत कृष्ण यजुर्वेदापैकीं तैत्तिरीय शाखेवर प्रसिद्ध असणाऱ्या सहा सूत्रांपैकीं आपस्तंबसूत्रानुयायी लोकांची आपस्तंबी म्हणून प्रसिद्ध असलेली शाखा अस्तित्वांत आहे.

सह्याद्रिपर्वताच्या पायथ्यापासून नैर्ऋत्य दिशेस समुद्रापर्यंतच्या प्रदेशांत व परशुरामक्षेत्रासंनिध कृष्णयजुर्वेदावरील सूत्रभेदानें प्रसिद्ध असलेली हिरण्यकेशी नामक शाखा अस्तित्वांत आहे.

मयूरपर्वता (?) पासून गुजराथच्या सरहद्दीपर्यंत यजुर्वेदापैकीं मैत्रायणी नामक शाखा अस्तित्वांत असून तिचा फैलाव उपर्युक्त प्रांताच्या वायव्येकडील सरहद्दीपर्यंत झालेला आहे.

अंग (बिहार), वंग (बंगाल), कलिंग (ओरिसा), कानीन (?) व गुजराथेतील पूर्वोक्त प्रदेशाखेरीजचा भाग या सर्व ठिकाणीं शुक्लयजुर्वेदाची 'माध्यंदिन' उर्फ 'वाजसनेयी' शाखा अस्तित्वांत आहे.

याज्ञवल्क्य ऋषीनें शुक्लयजुर्वेदापैकीं 'काण्व' नामक प्रथमशाखेचा विस्तार सर्व देशांत केला.

नर्मदेच्या उत्तर भागांत असलेल्या पूर्वोक्त 'मध्यंदिनी' 'शांखायनी,' 'कौथुमी, 'शौनकी' व वर सांगितलेली 'काण्व' नामक शाखा या पांचहि शाखा 'गौड' या नांवानें ओळखल्या जाणाऱ्या ब्राह्मणवर्गांत प्रचलित आहेत व नर्मदेच्या दक्षिण भागांत प्रचलित असणाऱ्या पूर्वोक्त आपस्तंबी, आश्वलायनी, राणायनी, पैप्पलादी व मैत्रायणीनामक पांचहि शाखा 'पंचद्राविड' नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या ब्राह्मणवर्गांत प्रचलित आहेत.

चालू श्रौतधर्म.—आजच्या काळांत वेद आणि श्रौतधर्म हा केवळ ब्राह्मणाच्या नामधारी शाखाभेदानें राहिला आहे असें नाहीं. वैदिक कर्मे थोडींबहुत अजूनहि होतात. वैदिक धर्माविषयीं आणि यज्ञसंस्थेविषयीं थोडीशी जिज्ञासा आतां वाढू लागली आहे आणि खुद्द पुण्यांत आतां दोन अग्निहोत्रें स्थापन झालीं आहेत.

सध्या श्रौतधर्म चालू आहे म्हणजे वर्षादोन वर्षांनीं एखादा याग कोठें तरी ऐकूं येतो. कधीं कधीं पांच वर्षांत एकहि याग महाराष्ट्रांत होत नाहीं. अलीकडे कोणते याग होतात आणि कोणते होत नाहींत याचें कोष्टक येणेंप्रमाणें —

होतात.—दर्श, पूर्णमास, चातुर्मास्य, निरूढपशु, सौत्रामणी, (कौकिल) अग्निष्टोम, सर्वपृष्ठाप्तोर्याम, वाजपेय,* अतिरात्र, सायस्क,* नक्षत्रसत्र, स्वर्गसत्र, अग्निहोत्र, सौत्रामणी, (चरक) विश्वजित्, (अतिरात्र)* अत्यग्निष्टोम, अग्निचयन, पंचकाठक.

होत नाहींत.—दाक्षायण, पौंडरीक, महाव्रत, द्वादशाह, द्विरात्र, त्रिरात्र, चतुरात्र, व्युष्टिद्विरात्र, गर्गत्रिरात्र, वामदग्न, चतुरात्र, पंचरात्र, षड्रात्र, सप्तरात्र, अष्टरात्र, नवरात्र उर्फ शललीपिशंग, दशरात्र, एकादशरात्र, त्रयोदशरात्र, चतुर्दशरात्र, पंचदशरात्र, सप्तदशरात्र, विंशतिरात्र, चतुर्विंशतिरात्र, त्रिंशद्रात्र, द्वात्रिंशद्रात्र, त्रयस्त्रिंशद्रात्र, षट्त्रिंशद्रात्र, एकोनपंचाशद्रात्र, संवत्सरसत्र, गवामयन, साकंप्रस्थायी, इन्द्रतुरीय, अश्वमेध, राजसूय, बृहस्पतिसव, वैश्यसव, ब्राह्मणसव, सोमसव, पृथिसव, गोसव, ओदनसव, पंचशारदीय, अग्निष्टुत्, इन्द्रस्तुत्, विघन, सर्वतोमुख, लोष्टचिति इ०

वेदांचें संहितीकरण.—वेदाचा उपयोग ऐतिहासिक माहिती काढण्यासाठीं करावयाच्या पूर्वी आपणास ज्या अनेक गोष्टी विचारांत घेतल्या पाहिजेत त्यांतील एक महत्त्वाची गोष्ट म्हटली म्हणजे मंत्राचा कालनिश्चय करण्यापूर्वी संहितीकरणाचा कालनिश्चय केला पाहिजे ही होय. संहितीकरणानंतर मंत्ररचनांच्या पौर्वापर्याकडे धाव घेतां येईल. संहितीकरण ही उत्तरकालीन क्रिया होय. या क्रियेची व तिच्या अनुषंगानें होणाऱ्या चळवळींची यथार्थ कल्पना आल्यास इतिहासांतील एक महत्त्वाचा धागा जोडतां आला असें होईल. संहितीकरणाचा विचार करतांना उपस्थित होणारे प्रश्न आणि त्यास उत्तरें येणेंप्रमाणें —

(१) मंत्रांच्या संहिता कोणत्या प्रयोजनानें बनल्या? याचें उत्तर हेंच कीं, ऋत्विजास आपला अभ्यासग्रंथ स्वतंत्र पाहिजेच असें यामुळें संहितीकरणार्थ प्रथम प्रयत्न झाला.

(२) संहिता बनल्या त्यांत जीं अनेक सूक्तें आलीं आहेत तीं कवींनीं जशीं बनविलीं तशींच आज आपणास

* खुणा केलेले क्रतु अलीकडे ३०-३५ वर्षांत झालेले नाहींत, त्यापूर्वी झालेले आहेत. पैकीं वाजपेयक्रतु पुणें येथील रा. सदाशिवपंत कानिटकर यांनीं पुणें येथें व वे. शा. स. अनंत दीक्षित बापट पाचवडकर यांनीं अलीबाग येथें केला होता.

उपलब्ध आहेत किंवा जुळवाजुळव करतांना निरनिराळ्या कवींनीं कदाचित् निरनिराळ्या काळीं बनविलेल्या ऋचा पुढें दुसऱ्या कोणीतरी एकत्र करून सूक्तें तयार केलीं आहेत? म्हणजे ज्याप्रमाणें अनेक मन्त्रद्रष्ट्यांचीं सूक्तें एकत्र होऊन ऋग्वेदसंहिता बनली त्याप्रमाणें अनेक ठिकाणच्या ऋचा एकत्र करून मन्त्रद्रष्ट्यांनीं आपलीं सूक्तें बनविलीं आहेत काय? याला उत्तर हेंच कीं, जुना मंत्रसंग्रह नवीन याज्ञिक क्रियेसाठीं वापरला गेल्यामुळें नवीन कार्यासाठीं विकृत होण्याचा संभव आहे तथापि ऋग्वेदांतील बरींचशीं सूक्तें मूळ कवींनीं केलीं तशींच उपलब्ध झालीं आहेत असा आज संशोधकांचा समज आहे. परंतु बरींचशीं सूक्तें अनेक ठिकाणच्या ऋचा एकत्र घेऊन केलीं असावींत. यजुर्वेदांतील यजु आणि मंत्र पहातां ते ज्या अर्थीं विशेष प्रयोजनासाठीं लावावयाचे आहेत त्या अर्थीं एकसारखी क्रमानें त्यांची रचना झाली आणि ती कायम राहिली हें शक्य नाहीं. अथर्ववेदांत (२० कांड पहा) तर ऋग्वेदांतील ऋचा होमासाठीं निवडून त्या यज्ञांत म्हणण्याच्या क्रमानें लावल्या आहेत

(३) संहितीकरणाच्या कार्यी अनेक काळच्या ऋचा एकत्र केल्या गेल्या असल्या तर आपणास इतिहासज्ञान मिळविण्याच्या अभ्यासास कांहीं क्षेत्र आहे कीं नाहीं? संहितेमध्यें ऋचाचा अगर सूक्ताचा कालनिर्णय करणें शक्य नाहीं अशा स्थितींत वेद हें साहित्य इतिहासकारास केवळ त्याज्य आहे काय? त्याज्य नाहीं असें उत्तर या प्रश्नास देतां येईल. वेदाचा अभ्यास करतांना सूक्तांच्या कालभेदाकडे दुर्लक्ष करून सर्व वेद म्हणजे एकच ग्रंथ धरून आपणास ऐतिहासिक अभ्यास कांहींसा करतां येईल जेथें वेदांतर्गत कालामध्येंच पौर्वापर्य पहावयाचें नाहीं पण केवळ संहितीकरणाचा काल ही ज्या युगाची अंतिम मर्यादा आहे त्या प्राचीन युगाची परिस्थिति स्थूलपणें पहावयाची आहे तेथें वेदांतील सूक्तांचा काल अनिश्चित आहे ही गोष्ट आडवी येणार नाहीं. या मर्यादेत पाश्चात्यांनीं केलेला वेदाभ्यास उपयोगी आहे परंतु ऋचांत व्यक्त होणाऱ्या समाजस्थितींचें पौर्वापर्य मात्र लावतां येणार नाहीं आज ऐतिहासिक पंडितांना वेदोक्तता याचा अर्थ संहितीकरणाच्या कालापूर्वी अस्तित्व एवढाच आहे पण संहितीकरणाच्या कालाइतका पूर्वीचा इतिहास समजणें ही गोष्ट देखील लहान सहान नाहीं. कां कीं, संहितीकरणाचा काल सुदैवानें बराचसा निश्चित आहे.

संहितीकरणाच्या कालाचें आणि प्रयोजनाचें स्पष्टीकरण करण्यासाठीं मंत्र आणि ब्राह्मण यांचा परस्परसंबंध व्यक्त केला पाहिजे.

यूरोपीय संशोधकांनीं आणि विशेषेंकरून वाङ्मयाच्या इतिहासलेखकांना उदाहरणार्थ विंटरनिट्झन वाङ्मयाच्या घटनेसंबंधानें असें एक मत प्रतिपादिलें आहे कीं, संहिता उर्फ मंत्रभाग जवळजवळ संपूर्ण तयार झाल्यानंतर ब्राह्मणें तयार झालीं. मंत्रभागांतील मंत्रांचा जन्म ब्राह्मणांतील विधिवाक्यांच्या जन्मापूर्वीचा आहे हें स्थूलपणानें म्हणण्यास हरकत नाहीं. पण मंत्रभागाचें संहितीकरण झाल्यानंतर ब्राह्मणभागाचा जन्म झाला असेल असें संशोधकांचें मत असल्यास तें आम्हास मान्य नाहीं. ब्राह्मणरचना आणि संहितीकरण या दोन्ही क्रिया समकालीन व अन्योन्याश्रयी आहेत असें आम्ही म्हणतों. तैत्तिरीय, कठ इत्यादि संहिता मंत्रब्राह्मणमिश्रित आहेत एवढेंच नव्हे तर तैत्तिरीय ब्राह्मणहि मंत्रमिश्रित आहे. ही केवळ बाह्य दृष्टि झाली पण संहिता बनविण्याचें प्रयोजन लक्षांत घेतलें म्हणजे संहितेचीं व ब्राह्मणाचीं जुडगीं जवळजवळ एकाच काळांत तयार झालीं असें भासूं लागेल पुष्कळ मंत्र ब्राह्मणकालीनहि असतील मंत्र आणि ब्राह्मणें भिन्नकालीन आहेत हें सिद्ध करण्यास भाषा हें प्रमाण देखील आणतां येणार नाहीं. उत्तरकालीं देखील प्राचीन भाषेंत काव्य करतां येतें आणि जेव्हां उत्तरकालीन काव्यांत प्राचीन काळच्या काव्यांतील शब्द पुनरुक्त होतात तेव्हां तर भाषेचें प्रमाण दुर्बल ठरतें आध्वर्यवास पोषक असा जेव्हां मंत्र असेल तेव्हां तो जुन्या भाषेंत मुद्दाम लिहिला जाण्याचा संभव असतो. यज्ञांना उत्तानस्वरूपता येण्यापूर्वी कृष्णयजुर्वेदाच्या मंत्रांचा समुच्चय करण्याची क्रियाहि शक्य नाहीं. जेव्हां यज्ञसंस्था संपूर्ण तयार झाली तेव्हांच कृष्णयजुर्वेदाची संहिता बनली आहे शुक्लयजुर्वेद तर त्या नंतरचा.

ज्या अर्थी वैदिक मंत्रांची मांडणी सहेतुक आहे, आणि ज्याअर्थी वेदाच्या ऋचांचा विनियोग ब्राह्मणांत केला आहे त्या अर्थी मंत्र आणि ब्राह्मणांतर्गत विधिवाक्यें यांचें पौर्वापर्य काळजीपूर्वक ठरविलें पाहिजे. सूक्तांचें अस्तित्व अगर त्यांची मांडणी सहेतुक आहे हें विधान सर्व वेदांस थोड्याबहुत अंशानें लागू पडणार आहे तथापि तें यजुर्वेदास विशेषेंकरून लागू पडणार आहे मंत्र आणि क्रिया यांचें नातें अध्वर्यूंनं जितकें निकट ठेवलें पाहिजे तितकें होत्यानें ठेवण्याचें कारण नाहीं होत्याच्या मंत्राशीं संलग्न अशी विविध कार्यें यज्ञांत नाहींत. त्याला शंसन तेवढें करावयाचें. आप्रीसूक्तादि अपवाद सोडले तर असें म्हणतां येईल कीं, होत्यानें अमुक मंत्रा ऐवजीं तमुक मंत्र म्हटला तर मोठें बिघडेल असें नाहीं पण अध्वर्यूची तशी गोष्ट नाहीं. त्याला विशिष्ट मंत्र म्हणावयाचा आणि विशिष्ट कृति त्यानंतर किंवा तो म्हणणें चालू असतां करावयाची यामुळें अध्वर्यूचे मंत्र अधिक अनुरूप असावे लागतात आणि यामुळेंच ते मंत्र आणि कार्यबोधक विधिवाक्यें यांच्यामध्यें कालाचें अंतर फारसें नसणें शक्य आहे

ब्राह्मणांतर्गत विधिवाक्य हें केवळ मंत्राचें विनियोगकारी नसून उत्पादकहि असण्याचा संभव आहे. मंत्र व ब्राह्मणें

यापैकीं काय जुनें असावें तें ठरविण्याचे स्थूल नियम येणेंप्रमाणें —

(१) ब्राह्मणवाक्यांपैकीं विधिवाक्यें मंत्रापेक्षा जुनीं असणें शक्य आहे. कां कीं, कांहीं मंत्रांची उत्पत्ति क्रतु प्रयोजनामुळें झाली असेल आणि प्रयोजन म्हणजे विधिवाक्य अगोदर उत्पन्न झालें असेल

(२) जेव्हां एखाद्या विधीशीं म्हणजे कृतीशीं जोडलेल्या मंत्राचा अर्थाअर्थी संबंध नसेल तेव्हां मंत्रवाक्य प्राचीन व त्यामुळें अगोदरच सोंवळें झालेलें असें असावयाचें आणि त्या मंत्राचा विनियोग करून घेण्याची जबाबदारी यज्ञयोजकावर पडल्यामुळें त्याला त्या मंत्राची क्रियेशीं संगति जोडली असावी.

(३) मंत्र आणि प्रयोगांतर्गत क्रिया यांची संगति जितकी सुंदर व बेमालूम तितका तो मंत्र प्राचीनत्वाच्या बाबतींत संशयास्पद समजावा तथापि सुंदर संगति हेंच अर्वाचीनत्वाचें चिन्ह समजूं नये.

या तत्त्वांनीं यजुर्वेदाचें परीक्षण केलें असतां मंत्रांच्या कालाविषयीं बरीच माहिती उपलब्ध होण्यासारखी आहे. व संहितीकरणाच्या क्रियेचीं बरींच रहस्यें बाहेर पडतील असें वाटतें. असो.

संहितीकरणाच्या इतिहासांत तीन काल अथवा प्रयत्न दिसतात जेव्हां ऋत्विजांचीं कार्यें भिन्न होऊं लागलीं आणि प्रत्येकाची विद्याहि भिन्न झाली तो संहितीकरणाचा प्रथम काल अथवा प्रयत्न होय. आजच्या स्वरूपांत संहिता दिसतात त्याप्रमाणें जेव्हां प्रथम बनल्या तो तृतीय किंवा अंतिम काल अथवा प्रयत्न होय याच्या अगोदरचा प्रयत्न म्हणजे संहितांच्या आजच्या स्वरूपांतील नवीन घातलेला भाग वगळला असतां संहितांचें जें स्वरूप होतें तें होय. प्रत्येक संहितेंतील व ब्राह्मणांतील नवीन भाग काढतां येतो शुक्लयजुर्वेदांत पुरवण्यासारखे जे भाग आहेत ते आणि शतपथब्राह्मणांतील उत्तरकालीन भाग हे भारती युद्धानंतर कांहीं पिढ्या उलटून गेल्यानंतर जोडले गेले असावेत. तसेंच अथर्ववेदाचें २० वें कांडहि बरेंच उत्तरकालीन असावें ऋग्वेदांतील दहावें मंडल उत्तरकालीन असावें इत्यादि शोध पूर्वीच्या संशोधकांना केलेच आहेत. या प्रत्येक वेदास असलेल्या नवीन पुरवण्या सोडून दिल्या तरी प्रत्येक वेदाचें पृथक् अस्तित्व कल्पितां येतें त्या स्थितींत जेव्हां वेद होते तेव्हां संहितीकरणाचा द्वितीय काल होता असें म्हटलें पाहिजे.

ज्या व्यासांनीं महाभारत तयार केलें त्याच व्यासांनीं म्हणजे कृष्णद्वैपायन उर्फ वेदव्यास यांनीच वेदांच्या संहिता बनविल्या अशी कल्पना पूर्वीच्या संस्कृत ग्रंथकारांच्या परंपरेंत अनेक प्रसंगीं व्यक्त झाली आहे. व्यासांनीं संहिता बनविल्या असोत अगर नसोत, आपणास आज हें स्पष्ट दिसत आहे कीं, कौरवपांडवांचें जें घोर युद्ध झालें त्या युद्धाच्या फार तर ५० वर्षें अगोदर किंवा नंतर या संहिता बनल्या असाव्यात म्हणजे ही मंत्रांचीं जुडगीं तयार झालीं असावींत. कदाचित् असें असेल कीं, यज्ञविस्ताराची आणि द्वितीय संहितीकरणाची चळवळ कुरुयुद्धापूर्वी शेंपन्नास वर्षें सुरू झाली असून या युद्धानंतर एक दोन पिढ्यांत या संहिता बांधून पडल्या असाव्यात आणि ब्राह्मणहि त्याच सुमारास तयार झालीं असावींत. भारती युद्धाचा काल कोणताहि असो, भारती युद्धापासून संहितीकरणाचा तृतीय कालहि फारसा दूर नाहीं संहितीकरण घरेंचसें व्यासांनीं करून त्यांच्या शिष्यांनीं पूर्ण केलें असणें शक्य आहे. संहितीकरणाच्या इतिहासांतील दुसरा प्रयत्न व्यासाचा असावा. प्रस्तुत विधानास प्रमाणें येणेंप्रमाणें –

(१) धार्तराष्ट्राचा उल्लेख कठसंहितेंत येतो.
(२) परीक्षिताचा उल्लेख अथर्ववेदांत येतो.
(३) तैत्तिरीय संहिता करणारा तित्तिर हा वैशंपायनाच्या शिष्याचा शिष्य वैशंपायन हा भारती युद्धाशीं समकालीन असून जनमेजयाशीं समकालीन होता

(४) याज्ञवल्क्य हा शुक्लयजुर्वेदाचा म्हणजे वाजसनेयी या नांवानें प्रसिद्ध असलेल्या एका नवीन अध्वर्युसंप्रदायाचा उत्पादक असून हाहि जनमेजयाशीं संभाषण करतांना दाखविला आहे हा वैशंपायनाचा शिष्य असून पुढें भांडून दूर झाला अशी आख्यायिका आहे

(५) वैशंपायन हा पांडवांचा व कौरवांचा पितामह जो व्यास त्याचा शिष्य होता

(६) तैत्तिरीय संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक हीं एकाच्याच हातचीं आहेत. कां कीं, त्यांचा एकमेकांशीं इतका निकट संबंध आहे कीं, एक ग्रंथ लिहितांना दुसऱ्या ग्रंथाची योजना मनांत असल्याशिवाय सांप्रत जशी रचना झाली आहे तशी रचना होणेंच शक्य नाहीं. ऋग्वेदाची ज्याप्रमाणें संहिता एकाची आणि ब्राह्मण भलत्याच तशी गोष्ट तैत्तिरीय शाखेची नाहीं. वरील विवेचनावरून असें सिद्ध होतें कीं, तैत्तिरीय संहिता, अथर्ववेदसंहिता, तैत्तिरीय ब्राह्मण, कठसंहिता आणि वाजसनेय संहिता हीं जवळ जवळ एकाच वेळेस झालीं. काण्व व माध्यंदिन शाखा या वाजसनेय संहितेचेच भेद असल्यामुळें त्या त्याच सुमारास झाल्या.

आतां ऐतरेय ब्राह्मण, शाकल संहिता व सामवेद यांचा प्रश्न उरला या संहिता आणि ऐतरेयादि ब्राह्मणग्रंथहि त्याच सुमारास झाले होते काय हा प्रश्न उद्भवतो. ऐतरेय ब्राह्मणांत पारीक्षित जनमेजयाचा उल्लेख दोनदां आला आहे. तसेंच कृष्णाचा सासरा विदर्भ देशाचा राजा भीम याचा उल्लेख

आला आहे त्यावरून ऐतरेय ब्राह्मण हें तैत्तिरीय संहितेच्या फारसें अगोदर पडणार नाहीं, नंतरच पडलें तर पडेल

या संहिता परस्परांशीं सापेक्ष अशा दिसत असून ऋक्, यजु, साम यांच्या हेतुभिन्नत्वामुळें व हेतूंच्या अन्योन्याश्रयामुळें यांच प्रथम, तसेंच द्वितीय आणि तसेंच अंतिम संहितीकरण जवळजवळ एकाच कालीं झालें असावें तिन्ही संहिता जर समकालीन असून त्यांत हेतूंचा अन्योन्याश्रय आहे तर या तिहींचा काल व तसाच हेतुहि एकच असला पाहिजे आणि तो हेतु यज्ञकल्पना हा होय संहिता यथार्थच अवतरल्या या प्राचीनांच्या म्हणण्याचा भावार्थ हाच कीं, त्यांचे संहितीकरण यज्ञहेतुमूलक आहे

मंत्र यज्ञार्थ उत्पन्न झाले असें नाहीं ऋषींचें नांव मंत्रद्रष्टे आहे मंत्रदेवता भौतिक रूप घेऊन ऋषींस दिसल्या असें म्हणणें ही रूपकात्मक भाषा झाली आणि रूपकाचा भावार्थ न समजल्यामुळें गैरसमज होऊन अर्वाचीनांनीं मंत्रद्रष्टे यांचा अर्थ मंत्रकर्ते असा केला असें झालें असावें कीं, कांहीं मंत्र जुने असावेत व कांहीं नवे असावेत ज्यांच्यापाशीं मंत्र सांपडले ते मंत्रांचे रक्षक असावेत किंवा कर्तेहि असण्याचा संभव आहे अशा दोन शक्यता प्राचीनांसहि वाटत असल्यामुळें त्यांना मंत्रद्रष्टे असा शब्द मुद्दाम वापरला असावा कांहीं ऋषी मंत्र गोळा करणारेच होते कोणते मंत्र कोणीं गोळा केले यांचें श्रेय वैदिक परंपरेनें योग्य मनुष्यास दिलें आहे हें शक्य आहे कीं, एकच सूक्त दोघांनीं पैदा केलें तेव्हां दोघांसहि श्रेय देणें योग्य असल्यामुळें मंत्रद्रष्टे म्हणून दोन ऋषींचीं नांवें त्या त्या सूक्तासंबंधानें दिलीं गेलीं

द्वितीय संहिताकरणाच्या कालीं शाखाभेद उत्पन्न झाले नसावेत आणि तृतीय संहितीकरणाच्या कालीं ते जोरांत असावेत भारती युद्धाच्या कालीं यजुर्वेदसंहिता पूर्ण स्थितींत दिसत आहे आणि आध्वर्यवासंबंधानें तंटे उपस्थित होऊन निरनिराळीं आध्वर्यवें तयार झालेलीं दिसतात हाच काल आध्वर्यवास फांटे फुटण्याचा यज्ञसंकोचाचा आणि आजच्या संहिता बनविण्याचा होय संहितांची, म्हणजे यज्ञप्रयोगाच्या पुस्तकांची, अंतिम आवृत्ति बनण्यास यज्ञसंस्थेची पूर्ण वाढ झालेली आहे, यज्ञसंस्था सर्व नियमबद्ध झाली आहे आणि तिला थोडीशी उतरती कळा लागली आहे असाच काल स्वाभाविक होय अंतिम संहितीकरणास उतरता काळ पाहिजे, कां कीं, पुढें यज्ञसंस्था अधिक वृद्धिंगत होऊन तींत आणखी फेरफार होण्यास जेव्हां सवड असणार तेव्हां संहितेचें स्वरूपहि बदलणार भारती युद्धाच्या सुमारास लोकांचें मतांतर होत असावें यज्ञावरील विश्वास कमी होत जाऊन तत्त्वज्ञानाकडे लक्ष लागत असावें

लोकांची श्रद्धा एकवटेल असें दैवत तयार झालें नाहीं, विष्णु किंवा शिव यांचेंहि ईश्वरत्व पूर्णपणें स्थापित झालें नाहीं, पण सुशिक्षितांत "ब्रह्मज्ञाना"ची आवड वाढली आहे अशा कालांत अंतिम संहितीकरण झालें असावें

वेदव्यासानीं प्राचीन धर्म एकत्र केला त्याप्रमाणें महाभारतरूपी इतिहासग्रंथाचाहि पाया घातला संहिताग्रंथ फेरबदल झाल्याशिवाय राहिले पण भारत व पुराण यांची तशी स्थिति राहिली नाहीं त्यांचें स्वरूप कालांतरानें बदलत गेलें या परिस्थितीची कारणमीमांसा पुढें दिली आहे

संहितीकरणाचा द्वितीय काल तृतीय कालाच्या फारसा पाठीमागें जात नाहीं द्वैपायन व्यास यांचा काल तो द्वितीय काल आणि त्यांच्या शिष्यानुशिष्यांचा काल म्हणजे तृतीय काल पहिला काल दुसऱ्या कालापासून किती दूर होता हें आज नक्की सांगतां येत नाहीं पुरुषसूक्तांत ऋक्, यजु, साम, या तीन समुच्चयाचा उल्लेख आहे हा उल्लेख त्या कालीं वेदविद्येचें पृथक्करण झालें होतें असें दर्शवितो अर्थात् हें सूक्त संहितीकरणाची क्रिया सुरू झाल्यानंतरचें आहे पण हें सूक्त त्या क्रियेच्या प्रथम प्रयत्नानंतरचें आहे कीं द्वितीय प्रयत्नानंतरचें आहे हें सांगतां येत नाहीं या सूक्ताचा रचनाकाल वैदिक वाङ्मयाच्या दृष्टीनें बराच अर्वाचीन होय हें सर्वमान्य आहे हें सूक्त दहाव्या मंडलांत आहे आणि दहावें मंडल तर अर्वाचीनच आहे

संहितीकरणाची क्रिया यज्ञांतील ऋत्विजांच्या सोइसाठीं झालेली संहितांचा इतिहास पहावयाचा म्हणजे ऋत्विजांचें वर्गीकरण कसें झालें, विशिष्ट वर्गांच्या ऋत्विजांत भेद कसे उपस्थित झाले, त्यांचे वेदांच्या संहितीकरणावर शाखाभेदरूपानें कसे परिणाम झाले हें पहावयाचें वैदिक वाङ्मयाचा इतिहास ब्राह्मण जातीच्या घडामोडींशीं बराच गुंतलेला आहे

शाखाभेद हे केवळ यज्ञ करण्याचे भिन्न प्रकार म्हणून राहिले नाहींत ते ब्राह्मणांचे जातिभेद झाले जातिभेद झाले ते केवळ शाखानुसार झाले असेंहि नाहीं श्रौतधर्म शाखेप्रमाणें भिन्न होता तो पुढें आणखी भिन्न झाला आणि त्या भेदामुळें भिन्न श्रौतसूत्रें तयार झालीं आणि त्या भिन्न श्रौतसूत्रानुसार पुढें ब्राह्मणांत नवीन पोटजाती तयार झाल्या याप्रमाणें श्रौतवाङ्मयाचा म्हणजे संहिता, ब्राह्मणें, आणि श्रौतसूत्रें, यांचा ब्राह्मणजातीच्या स्थित्यंतरांशीं निकट संबंध आहे असो

वैदिक वाङ्मयाचा व कालाचा इतिहास हा ब्राह्मणजातीच्या स्थित्यंतरांशीं जुळवून लिहिला पाहिजे आणि तो लिहिण्यासाठीं ब्राह्मणजातीच्या आजच्या स्थितीकडेहि अवलोकन करावें लागेल, तसेंच महाभारत व इतिहास पुराणें यांकडेहि ध्यान द्यावें लागेल

श्रुति व पुराणें यांचा संबंध.—वेदांच्या प्रत्येक संहितेमध्ये दुसऱ्या संहितांच्या ज्ञानाची अपेक्षा ठेवलेली आहे त्या अर्थी सर्व वेदांच्या संहिता जवळ जवळ एकाच

कालीं झाल्या हें उघड आहे. तसेंच इतिहासपुराणाचा उल्लेख वेदांत आहे त्यामुळें संहितीकरणाच्या कालांत इतिहासपुराणें कोणत्या तरी स्वरूपात होतीं. वेदकाळ म्हणजे ऋग्वेदांतील अत्यंत जुन्या सूक्ताच्या कालापासून भारती युद्धाच्या कालापर्यंत पसरलेला अनिश्चित कालविभाग होय. या कालविभागाच ऐतिहासिक ज्ञान मिळण्यासाठीं जें साहित्य उपलब्ध आहे त्याचे खालील वर्ग पाडता येतील.

(१) वैदिक वाङ्मय.
(२) इतिहास आणि पुराणें.
(३) अर्वाचीन काळची माहिती.

वेद हें सर्व लोकांचें वाङ्मय नसून विशिष्ट देवतांना आणि यज्ञाच्या विस्तृत स्वरूपाला महत्त्व देणाऱ्यांचें वाङ्मय आहे. जी गोष्ट वेदोक्त नाहीं ती उत्तरकालीन ही विचारपद्धति या कारणामुळें उपयोगी पडण्याजोगी नाहीं. अर्वाचीन वाङ्मयांतच दिसणाऱ्या किंवा वाङ्मयात मुळींच दृग्गोचर न झालेल्या ज्या गोष्टी प्रत्यक्ष आयुष्यामध्यें दृष्टीस पडतात त्या केवळ अर्वाचीन काळीं उत्पन्न झालेल्या असें खात्रीपूर्वक म्हणता येणार नाहीं. वैदिक वाङ्मयाची तत्कालीन इतिहासाचें संपूर्ण ज्ञान देण्याची असमर्थता त्या वाङ्मयाच्या याज्ञिकी स्वरूपावरूनच ठरते. संपूर्ण इतिहासचित्र रेखाटावयास त्याच्या जोडीला इतिहास आणि पुराणें हीं घातलीं पाहिजेत. त्यशिवाय मंत्ररचनाकालावेहि स्वरूप समजणार नाहीं.

वेद हें वाङ्मय सर्वजनव्यापी नाहीं तर समाजातील एका विशिष्ट वर्गाचें आहे आणि तें यज्ञ करणारांनीं आपल्या धंद्याच्या साधनेसाठीं एकत्र जुळविलेलें आहे. ही एकत्र जुळणी करताना त्यांनीं वरचेवर जुन वाङ्मय उपयोगात आणलं, आणि त्यामुळें वाङ्मयास थोडी विविधताहि प्राप्त झाली आहे. ज्या गोष्टींचें बाहुल्य या वाङ्मयात दिसतें त्यांचें सर्वव्यापित्व आणि ज्यांचा केवळ जाताजाता उल्लेख होतो अशाचा महत्त्वाभाव हीं आपण कल्पिता कामा नयेत उपासनाविषयक बाबतींत तर अधिकच जागृत राहिलें पाहिजे. का कीं, या बाबतींमध्यें दुसऱ्याच्या कार्यक्षेत्रास गौणत्व देण्याची किंवा त्या क्षेत्रासंबंधानें मूकवृत्ति दाखविण्याची इच्छा यज्ञाच्या स्तोत्यास किंवा प्रचारकास अधिकच असावयाची. ज्या अनेक देवतांचा अथर्ववेदात उल्लेख येतो आणि जीं इतर वेदांतून मधूनमधून डोकावतात आणि जे उपासनेचे प्रकार यज्ञांगानें न दिसता स्वतंत्र दृष्टीस पडतात ते श्रौतसूत्रांतर्गत कल्पनेंत जरी यज्ञांगानें दाखविलेले असले तरी त्यांचें पृथक्त्व वेदांत अनेक ठिकाणीं दिसून येतें आणि यामुळें ज्या गोष्टी यज्ञांगानेंच केवळ दृष्टीस पडतात त्या पृथक्पणें असणें इतर गोष्टींतहि शक्य आहे अशी कल्पना करण्यास अवकाश आहे.

वेदकालीन स्थितीचा इतिहास जुळविण्यासाठीं जें साहित्य आपणास उपलब्ध आहे त्यात इतिहासपुराणांतर्गत कथाचा उल्लेख प्रामुख्यानें केला पाहिजे. इतिहास व पुराणें हे परेच उत्तरकालीन ग्रंथ होत. तथापि ते ग्रंथ ज्या व्यक्तींचा इतिहास देऊं पाहतात त्या व्यक्तींपैकीं अनेक व्यक्तींचा उल्लेख वेदांतच येतो; व प्रत्यक्ष इतिहास व पुराणें हे शब्द वैदिक वाङ्मयात आहेत. ज्या वेळेस इकडे ब्राह्मणें तयार होत होतीं त्या वेळेस देशातील अनेक राजांचीं व वीरपुरुषांचीं चरित्रें (कदाचित् निराळ्या वर्गाकडून) जमा होत होतीं असें दिसतें. आणि त्यांचे थोडेंबहुत संकलनहि बऱ्याच जुन्या कालीं झालें असावें. संहिता जितक्या लवकर बुकें बांधून पडल्या तितक्या लवकर इतिहासपुराणें ग्रंथबद्ध झालीं नाहींत, आणि असें होण्यास कारणहि होतें. श्रौतविषय अगोदरच अप्रिय होऊन बसला होता. त्यात ढवळाढवळ करण्याची तरी फिकीर कोण करतो? परंतु पुराणाची गोष्ट तशी नव्हती. कवींस पुराणांतील कथा गावयाच्या होत्या आणि नवीन इतिहासहि आंत ढकलावयाची लोकांची इच्छा होती, आणि त्यामुळें जें संस्कार आजचीं जुडगीं बनण्यापूर्वीं वेदांस झाले तेच पुढ मोठ्या प्रमाणावर इतिहासपुराणास झाले. वेदाच्या पवित्रत्वामुळें ते अक्षरभ्रष्टत्वापासून सुटले असें नाहीं. का कीं, अक्षरभ्रंशाचीं उदाहरणें आपणास जागोजाग दिसतात. ऋग्वेदांतील जे अनेक मंत्र अथर्ववेदात दृग्गोचर होतात त्यात आपणास शब्दाचा फरक पुष्कळ दिसतो आणि तो सर्व बुद्धिपुरःसर म्हणजे कांहीं विशिष्ट गोष्टी साधण्यासाठीं केलेला दृष्टीस पडतो. हे जे फरक दृष्टीस पडतात त्याचा हिशोब घेऊन पाहिलें तर त्याच्या पाठीमागें पुष्कळ इतिहास लपलेला आपल्याला दिसेल. यजुर्वेदाच्या अनेक शाखाची तपासणी केल्यास आपणास असें दिसून येईल कीं अर्धेच मंत्र घेणें, एका मंत्रास दुसऱ्या मंत्राचा तुकडा जोडणें, हरणीचा पाय कापून तेथ कुतरीचा पाय लावणें यासारखे अनेक फरक केले आहेत असें जर आपणांस दिसत आहे तर वेद हे अक्षरभ्रष्टतेपासून बरेचसे बचावले त्याचें कारण वेदाविषयीं भयमिश्रित पूज्यबुद्धि लोकांच्या मनात वागत होती असें जें मानतात तें संभवनीय नाहीं सामान्य लोक वेदात फिरवाफिरव ती काय करणार? व कशाकरिता? ऋग्वेदातले जे मंत्र होत्राकरिता म्हणावयाचे. त्या मंत्राच्या मूळ अर्थाकडे लक्ष नसे. आध्वर्यव करताना यजूंतील मंत्रार्थाकडे लक्ष नसे. याज्या आणि पुरोनुवाक्या अर्थापेक्षा ऐकण्याच्या तरवावरच निवडलेल्या असत मूलग्रंथामध्यें नवीन वाक्यें घुसडून देणाऱ्या मनुष्यास वेदांचें अपौरुषेयत्व किंवा जैमिनीनें अकाड तांडव करून सिद्ध केलेली शब्दाची नित्यता खास आडवी येणार नाहीं. वेदांतील शब्दांत फिरवाफिरव करून सोय कोणाची होणार? फार तर यज्ञ करणाऱ्या ऋत्विग्मंडळाची. ऋत्विग्मंडळास फिरवाफिरव करावयाची झाल्यास ब्राह्मणांतर्गत विधिवाक्याची फिरवाफिरव करण्यात

फायदा होईल. मंत्रवाक्यात फिरवाफिरव करण्याची आवश्यकता काय? कुटण्यासाठी जर कोंवळ्याच्या स्तुतीचा मंत्र वापरता येण्यास लोकांचे वेदभाषेविषयींचें अज्ञान मोकळीक करून देतें, म्हणजे वाटेल तो मंत्र व वाटेल ती क्रिया यांची सांगड जोडता येते, तर मंत्रात फेरबदल करण्याचे परिश्रम करण्याइतका महामूर्ख कोण आहे? याशिवाय यज्ञविषयक ज्या प्रयोगाच्या सोई करावयाच्या त्या सोई सूत्रकारानींच करून दिल्या आणि त्या सोई प्रयोगग्रंथलेखकांनीं आणखी वाढविल्या, यामुळे वेदाचीं अक्षरें भ्रष्टपासून बरीचशीं अलिप्त राहिलीं इतिहास-पुराणाची गोष्ट तशी नव्हती आपणास अनुकूल असा इतिहास मिळविण्यासाठीं इतिहासग्रंथात फेरबदल करविण्याकडे मनुष्याची अधिक प्रवृत्ति होते. यामुळें इतिहास-ग्रंथांत फेरबदल पुष्कळ झाले, आणि पुराणास पुष्कळसा अर्वाचीनपणा आला. तथापि पुराणाचीं मुळे वेदकाल-पर्यंत जाऊन पोंचवात हें खास.

वैदिकवाङ्मयात ज्याचें अस्तित्वहि आढळून येत नाहीं, तथापि उत्तरकालीन वाङ्मयात ज्याचा विकास दृष्टीस पडतो अशीं काहीं शक्य किंवा कल्पनानिर्मित विचारागें भारतीय वाङ्मयात दृष्टीस पडतात. उदाहरणार्थ जैनवाङ्मयास ज्या ज्या कारणानीं विशिष्टत्व आलें तीं अगें घ्या. जैन वाङ्मयामध्यें जे जे विचार दृष्टीस पडतात ते काहीं अशीं आरण्यकातून दृष्टीस पडतात. शिवाय आरण्यकविचाराशीं सदृश असे विचार ब्राह्मणात व मंत्रभागातहि दृष्टीस पडतात. याप्रमाणें जैन विचाराची परंपरा वेदातील विचाराशीं जरी जुळली तरी जैनाच्या ज्या सृष्टिविषयक कल्पना आहेत त्यांची पूर्वपरंपरा वेदात सापडत नाहीं. जैनमतात विद्याधराचें बरेंच महत्त्व वर्णिलें जातें पण विद्याधराचा मागमूस वेदात बिलकूल नाहीं. यक्षकिन्नराचा उल्लेख वेदात क्वचितच दिसतो. जैनेतर वाङ्मयामध्यें विद्याधरकिन्नराचें अस्तित्व नाहीं असं नाहीं कथासरित्सागरामध्यें विद्याधराचें अत्यंत प्रामुख्य वर्णिलें आहे आणि विद्याधराचा राजा होणें हें ध्येय दाखविलं आहे. कथा-सरित्सागरामध्ये जैनाची निंदा करणाऱ्या राजमंत्र्यास एका ठिकाणीं उपहासस्थान केलें आहे त्यावरून कथासरित्सागरास देखील जैननिर्मित ग्रंथ म्हणण्यास कोणी प्रवृत्त होईल, तथापि विद्याधरकिन्नराचें अस्तित्व पुराणातहि आहे. 'गन्धर्वस्य मुवेपदे' इत्यादि तुटक वाक्यें व 'सोम गधर्वाकडून आणला' इत्यादि तुटक कथा गंधर्वांचें अस्तित्व वेदवक्त्या ऋषींस मान्य होते किंवा परिचित होतें असें भासवितात, तथापि त्यास यज्ञसंस्थेच्या अभिमान्यानीं हविर्भाग मिळूं दिला नाहीं आयुष्यसूक्तात 'वसून्रुद्रानादित्यान् मरुतोथ साध्यान्‌ऋभून्यक्षान्गंधर्वांश्च पितॄंश्च विश्वान्। तेभ्यो जुहोमि बहुधा घृतेन मा न प्रजां रीरिषो मोत वीरान्' ॥ या मत्राखेरीज गंधर्वांस हवी मिळूं देण्याचे प्रसंग यज्ञसंस्थेच्या अभिमान्यानीं उद्भूत होऊं दिले नाहींत आणि हा मंत्र देखील तैत्तिरीयानीं आपल्या संहितेंत शिरूं दिला नाहीं. थोडक्यात सांगावयाचें म्हटलें म्हणजे काहीं मोठ्या व लहू देवाना मोठेपणा देऊन लहानसहान देवताना क्षुद्र करून टाकण्याकडे यज्ञसंस्थेच्या अभिमान्याची प्रवृत्ति होती. उलट आरण्यककाराची व पुराणाची प्रवृत्ति कोणत्या तरी एका देवास किंवा तत्त्वास मोठेपणा देऊन मोठ्या देवांस हीनतेज करण्याकडे आणि सर्वच देवाना थोडीबहुत मान्यता देण्याकडे होती तथापि सर्वव्यापी एकेश्वरी कल्पना, बृहद्देव-राज्यकल्पना आणि देवबाहुल्यकल्पना यांचीहि मुळ वेद-काळापर्यंत जातात हें खास. मंत्ररचनाकाल हा देवबाहुल्य-काळच्या क्षीणतेचा व बृहद्देवमहत्त्वाच्या प्रारंभाचा काल होय. यजूचा उर्फ अध्वर्यूंचा काल हा बृहद्देवाच्या प्राधान्याचा काल होय आणि आरण्यकाचा काल हा एकेश्वरी कल्पनेच्या प्रारंभाचा व सर्व देवास एकाच मापानं निकण्याचा काल होय.

हवन किंवा यज्ञ ही मनात कल्पना आली म्हणजे कंटाळवाण्या विधींची, घरभर पसरलेल्या धुराची आणि अश्रुपात करणाऱ्या यजमान व यजमानपत्नीची कल्पना मनात येते, आणि असले यज्ञ पाहण्यासाठीं लोक चोहों-कडून जमत ते केवळ भिक्षुकी खटपटीनें आणि मूढ भक्तीन विचारशक्ति किंवा रसिकता नष्ट झालेले लोक होते की काय असा विचार मनात येतो. सामान्यत यज्ञात ज्या दिवशीं पशुहनन असेल त्या दिवशीं प्रेक्षकाची गर्दी जमते तर रक्तपात पाहण्यासाठीं जनता सतृष्ण झाली होती कीं काय आणि तिला खुश करण्यासाठीं क्रौर्याशिवाय यज्ञसंस्थेपाशीं दुसरें काहीं नव्हतें कीं काय असाहि विचार मनात येतो, परंतु यज्ञसंस्थेच्या अनेक अगाकडे लक्ष दिलं तर असें दिसून येईल कीं, बहुतेक सर्व इंद्रियें रिझवि-ण्याचीं साधनं यज्ञसंस्थेंत होतीं. सोमरसाचे एकामागून एक चमस पिण्याचा हक्क जरी ऋत्विजानीं आपल्याकडेच ठेवला होता तरी सामान्य जनास ओढतील अशा गोष्टी त्या संस्थेंत अनेक होत्या ही गोष्ट श्रौतवाङ्मय वाचूं लागलें असता अधिका-धिक पटावयास लागते.

आज विसाव्या शतकात असलेल्या आपणास प्राचीन काळीं यज्ञयाग कसे चालत होते, त्याच्या ठायीं श्रद्धा कशी रहात होती वगैरे गोष्टींबद्दल प्रथम विस्मय वाटतो. यूरोपीयास तर याज्ञिक वाङ्मय म्हणजे एक पद्धतशीर अगडबंब मूर्ख-पणा वाटतो आणि या बेट्या लबाड भिक्षुकानीं लोकाच्या डोक्यावर काय लादलें हं त्यानीं पाहिलं म्हणजे सैतानाची वाईट पण महत्कृत्याबद्दल जशी तारीफ करावी तशी या यज्ञकर्त्यांची तारीफ करावी असें देखील क्वचित्प्रसगीं त्याच्या मनात येतें. श्रद्धेची जोड आज निरर्थक वाटणाऱ्या विधींना उत्पन्न कशी झाली हे कोडें उकललें पाहिजे. प्रस्तुत

प्रश्नाविषयीं जिज्ञासा उत्पन्न झाली असता खालील विचार मनात येतात.

प्रथमत, अग्नीबद्दल असलेली पूज्यबुद्धि आणि तो देवाचा दूत, पुरोहित, हव्यवाहक आहे या कल्पना दृष्टीस पडतात, आणि जर देवाना काहीं पोंचवावयाचें असतें तर तें अग्नीमार्फतच पोंचविलें पाहिजे हें लक्षात आलें म्हणजे तें अग्नीसच समर्पण का करावयाचें हें कळतें.

शिवाय बलीची मुख्य कल्पना म्हणजे स्वर्गांतील देवतास संतुष्ट करण्यासाठी आपलें सर्वस्व समर्पण करण्याऐवजी दुसऱ्या कोणास तरी पाठविणें हमवादास म्हणजे जो करील तो भरील या कल्पनेस प्राधान्य उत्तरकालीं म्हणजे उपनिषदात दृष्टीस पडतें. त्याच्या अगोदरची लोकप्रिय कल्पना आपल्या ऐवजीं देवताकडे प्रतिनिधि पाठविणें ही दिसते. ही कल्पना चोहोंकडे दृष्टीस पडते. खिस्ती व ज्यू या दोघासहि मान्य असलेल्या जुन्या करारात अब्राहाम हा प्रथम देवाला संतुष्ट करण्यासाठीं आपला मुलगा बळी देत होता आणि पुढें त्यानें मेंढा बळी देऊन देवास तुष्ट केलें अशी कथा आहे. शुनःशेपाच्या आख्यानांत प्रतिनिधीची कल्पना आली आहे. ही कथा बरीच जुनी असावी, कारण, शुनःशेपाचें सूक्त ऋग्वेदात आहे. हरिश्चंद्र हा दाशरथी रामाचा बराच पिढ्यापूर्वीचा पूर्वज होता. शुनःशेपाचा बळी वरुणास संतुष्ट करण्यासाठीं होता आणि वरुण ही फार जुनी आणि प्राचीन महत्त्वाची पण पुढें महत्त्व कमी झालेली देवता होती असें मानतात, या दोन गोष्टींवरूनहि शुनःशेपाचें आख्यान प्राचीन समजण्यास हरकत दिसत नाहीं.

यज्ञातील पशु किंवा बलि हा प्रतिनिधीरूप असतो हें सिद्ध होतें. सोमयागामध्यें देखील सोम हा मुख्य आहे म्हणून कल्पना केली आहे. त्याला राजा म्हटलें आहे आणि पुढें जेव्हा ब्राह्मणास क्षत्रिय राजापासून आपलें स्वातंत्र्य सिद्ध करावेंसें वाटलें तेव्हा त्यांनीं आपला राजा सोम ठरविला.

प्रतिनिधिकल्पनेच्या पुढची पायरी म्हणजे रूपकात्मक होय. यज्ञात अनेक गोष्टी रूपकात्मक आहेत आणि यज्ञ सिद्ध करण्यासाठीं जी विचारपद्धति आली आहे ती देखील रूपकात्मकच आहे. दर्श-पूर्णमास म्हणून जी दर पंधरा दिवसानीं इष्टि करावयाची असते ती रूपकात्मकच आहे. त्यात नाद करून असुरास पळवून लावणें, झाडणीच्या स्वरूपात असलेल्या वेदानें वेदीरूप पृथ्वी झाडणें, इत्यादि गोष्टी आणल्या आहेत. वेदानें पृथ्वी झाडून निष्कंटक होत नाहीं म्हणून स्तंबयजुर्हरण म्हणजे यजुर्मन्त्रांनीं गवताच्या ठोंबाच्या रूपात असलेले राक्षस 'स्फ्य'च्या रूपात असलेल्या इन्द्राच्या वज्रानें ठार मारणें इत्यादि विधी आहेत. जादूटोण्यामध्यें शत्रूचा प्रतिनिधि कांहीं तरी धरून त्या प्रतिनिधीचें हनन करावयाचें असतें.

जो द्वेष 'इफिजी' म्हणजे पुतळा करून जाळण्यात दृष्टीस पडतो तोच जादुगारींत विरुद्ध पक्षाच्या प्रतिनिधिरूप पदार्थांवर मांत्रिक क्रिया करीत असला म्हणजे त्याच्या उलट ज्याच्या हितासाठीं क्रिया होत असेल त्याचें चित्त अटकवितो. कै० महादेव मोरेश्वर कुंटे यांनीं सोमयागाचें पूर्णस्वरूप म्हणजे भारतीयाच्या स्वातंत्र्यावर रूपक आहे असें एका परिशिष्टात सोमयागाचें पृथक्करण करून दाखविलें आहे. असो.

यज्ञसंस्थेमध्यें सामान्य जनावर छाप टाकणारे किंवा त्या संस्थेवर श्रद्धा उत्पन्न करणारे जे भाग होते त्याचा विचार पुढें होईल.

अमानुष शक्तीशीं संबंध ठेवणारे, स्तोत्र करणारे आणि यज्ञयाग व चेटुक करणारे जे लोक होते त्या लोकांच्या चळवळी, आपआपसातील भांडणें आणि स्पर्धेमुळें त्यांनीं उत्पन्न केलेले विधी व एकमेकापासून एकमेकांनीं घेतलेले विधी आणि वाङ्मय व वाङ्मयात केलेले फेरफार या सर्व गोष्टींचा परस्पर संबंध असून त्या सर्वांचा देशात ब्राह्मणास प्राप्त झालेल्या प्रामुख्याशीं निकट संबंध आहे. भिक्षुकी चळवळ आणि भिक्षुकी भांडणें ज्यास समजणार नाहींत त्यास वेदाचें ऐतिहासिक स्वरूपच समजणार नाहीं आणि यज्ञविधींचें ब्राह्मणांतर्गत उपबृंहण आणि सूत्रकारांनीं हे विधी इतके लांब बनले असताना आणखी लांब बनविण्याचा का प्रयत्न केला याचें कोडें उकलावयाचें नाहीं. देशामध्यें ज्या स्पर्धांनीं वैदिक वाङ्मयावर आणि पुढें पौराणिक वाङ्मयावरहि परिणाम घडविला त्या स्पर्धांमध्यें ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर (विशेषें करून क्षत्रिय) यांची स्पर्धा, राजपौरोहित्याबद्दल स्पर्धा आणि लोकांकडून दक्षणी आढून पाहणाऱ्या स्वतंत्र पुरोहितांची आपल्या वर्गांतच चाललेली स्पर्धा या सर्वांची प्रामुख्यानें गणना केली पाहिजे. ज्याप्रमाणें दोन मंत्र्यांच्या आपआपसांतील स्पर्धेमुळें सर्व राष्ट्राच्या सौख्यासौख्यावर परिणाम घडतो त्याचप्रमाणें भिक्षुकी भांडणाच्या योगानें आणि भिक्षुकाच्या वर असलेल्या सामान्य जनाच्या श्रद्धेमुळें सर्व जनतेवर आणि कधीं कधीं अनेक राष्ट्रसमुच्चयावर परिणाम घडतो. त्यात हेच भिक्षुक ग्रंथकार आणि तत्त्ववेत्ते म्हणून पुढें आले म्हणजे ते आपल्या विचारपरंपरेचा छाप भविष्यकालीन वाङ्मयावर मारतात आणि सर्व संस्कृति त्या पूर्वीच्या तात्पुरत्या भिक्षुकी कारणामुळें उपस्थित झालेल्या भेदानीं व्याप्त होते. भिक्षुकी प्रयत्न एक तर लोकास दुसऱ्याकडे जाऊं न देता आपल्याकडे ओढण्यासाठीं होतील किंवा दुसऱ्याच्या चालू कार्यांतच आपलेंहि हात घुसून घेता येतील तर पहावे या इच्छेनें होतील. भिक्षुकातील जीवनार्थ कलह या दोन्ही अंगानीं दृष्टीस पडतो व तो वाङ्मयावर परिणाम घडवितो. एकानें लोकावर छाप ठेवण्यासाठीं अमुक प्रयत्न केला तर दुसऱ्यासहि त्याच प्रकारचा प्रयत्न करावा लागतो.

एकानें एखादा विधि निर्माण केला तर दुसऱ्यास आपलें अस्तित्व त्याच्या चालू विधींत घुसडण्याची इच्छा उत्पन्न होते. कधीं कधीं एकानें एक प्रयत्न सुरू केला असला तर *स्पर्धेचा संशय गिऱ्हाइकास उर्फ भाविक मंडळीस* येऊं न देण्यासाठीं प्रतिपक्षाची किंवा त्याच्या प्रयत्नाची स्तुति करून आपला क्रयविक्रय अधिक महत्त्वाचा आहे असा बोध करण्याचाहि कांहीं चतुर योजकांकडून प्रयत्न होतो. वेळेस त्यार्थ मयार्थ वृत्ति वापरावयाची, वेळेस दुसऱ्याची नालस्ती करावयाची किंवा स्पर्धा करीत असलेल्या कर्माची *तारीफ करावयाची पण कर्मकर्त्याची निंदा करावयाची,* हे सर्व प्रकारचे प्रयत्न प्राचीन लोकसंग्रह करणाऱ्या भिक्षुकांत दिसून येत असत.

सध्या महाराष्ट्रांत किंवा हिंदुस्थानांत अथर्ववेदयाचें अस्तित्व जवळ जवळ नष्ट झालें आहे असें म्हटलें तरी चालेल तथापि अथर्ववेदयांनीं जे प्रकार पुढें आणले ते प्रकार मात्र नष्ट झाले नाहींत. अशिक्षित मांत्रिकाचा जादूटोणा, जादूटोण्यांतूनच बाहेर पडलेले बारीकसारीक संस्कार आणि जादूटोण्यास *श्रौतमंत्राचा सोनेरी मुलामा चढवून बनलेलीं ऋग्विधानांत*-*गत कर्मे,* निरनिराळ्या *प्रकारच्या शाला आणि संस्कारां* बरोबर येणारे लौकिक आचार व जादूटोणा यशस्वी व्हावा आणि त्यावर विश्वास रहावा म्हणून त्याच्या अनुषगानें आलेलें वैद्यक, अनेक प्रकारचीं शिल्पकर्मे आणि फलज्योतिष, कौल, शकून यावर भरवसा आणि त्या भरवशावर पोट भरणारे लोक *या सर्वांचें अस्तित्व आहेच.* शास्त्र खेरीज करून जो अथर्वमूलक भाग आहे त्याची आवश्यकता सध्याचा मूठभर सुशिक्षितवर्ग वगळला तर इतरांस हजारों वर्षांपूर्वी जशी होती तशीच आहे.

अथर्वविज्ञानाचा इतिहास बराच मनोरंजक आहे. अथर्व हे अत्यंत पुरातन भिक्षुक होत. इराणी लोक यास "अथ्रवन्" म्हणत. मात्र यांच्या भिक्षुकीस व्यवस्थितपणा *श्रौतवाङ्मयाचा आणि श्रौतकर्माचा पूर्ण विकास होण्यापूर्वी* आला नव्हता असें दिसतें. यांचे *मंत्र पाहिले तर ते* भाषेवरूनच उत्तरकालीन दिसतात आणि तत्रापेक्षा मंत्राच्या शब्दास गौरव प्राप्त झाल्यानंतर आणि तो गौरव त्रयीवाल्यांनीं उत्पन्न केल्यानंतर बनविलेले अगर जमा केलेले *दिसतात. श्रौतकर्मवाल्यास* परंपरागत वाङ्मयाचा उपयोग करावयाचा होता आणि तो उपयोग करण्यासाठीं विधिबोधक ब्राह्मणें तयार झालीं. परंतु अथर्व्यांपुढें तो प्रश्न नव्हता. त्याचें तंत्र तयारच होतें आणि त्या तंत्रांत बसविण्यासाठीं मंत्रच तयार करावयाचे होते आणि आपल्या ग्राम्य दिसणाऱ्या *जादूटोण्यास गौरव आणावयाचा होता.* अर्थात् त्यास ब्राह्मणग्रंथाची आवश्यकता नव्हती. *मंत्र आणले पण* समाजांत स्थान मिळविण्यासाठीं श्रौती मंडळींत त्यास शिरकाव करून घ्यावयाचा होता. तो शिरकाव करून घेण्यासाठीं त्याचे पुढचे प्रयत्न होते.

त्रयी आणि अथर्ववेद यांच्यामध्यें एक फरक प्रयोजन-मूलक आहे. त्रयी म्हणजे तीन वेद मिळून होणारें एक वाङ्मय आहे. आणि अथर्ववेद म्हणजे अनेक दृष्टींनीं स्वतंत्र वाङ्मय आहे. अथर्ववेद हें वाङ्मय गरीब म्हणजे कमी कर्तृत्व*वान्, तथापि अव्याहत अस्तित्व कायम राखणाऱ्या आणि* राजाचा अगर *गृहस्थाचा आश्रय शोधून त्याचीं गृह्यकर्मे* चालविणाऱ्या आणि त्याच्या आजारीपणांत, अडचणींत किंवा दुसऱ्या लौकिक इच्छांच्या पूर्तीसाठीं घरोघर जाऊन आपली भिक्षुकी चालविणाऱ्या कांहीं जादूटोणा, मंत्र, औषध यांनीं परिचर्या करणाऱ्या पुरोहितवर्गाचें आहे. त्रयी हें *वाङ्मय त्याहून कर्तृत्ववान्, कोणा विशेष व्यक्तीच्या आश्रयानें* कर्मे न *चालवितां आपण आपलीं कर्मे स्वतंत्रपणेच पण* लोकाश्रयावर करून लोकांस आपल्या कर्मांतील देखाव्यांनीं, अगडबंब विधींनीं, सामगायनांनीं, लांबलचक शस्त्रस्तोत्रांनीं आपल्या यज्ञाकडे लोकांस ओढणाऱ्या अशा *कांहीं* कुशल योजकांचें वाङ्मय आहे. जो दुसऱ्या कांहीं *लोकांच्याकडे जाऊन आपली उपजीविका चालवितो* त्यापेक्षा जो आपल्या अपूर्व कृतीनें लोकांस आणि *त्यांच्या पैशास आपल्याकडेसच* ओढतो त्यास आपल्या स्वतःच्या वर्गाबद्दल अभिमान आणि दुसऱ्याच्या कर्माबद्दल तुच्छता हीं स्वाभाविकपणेंच वाटणार. अशीच तुच्छता श्रौतकर्मांच्या अभिमान्यास अथर्वणाबद्दल वाटत होती. अथर्व्यांच्या विद्येस वेदच म्हणत नसत. वेदास प्रतिशब्द म्हणून त्रयी असाच शब्द वापरीत. त्रेतामीवर श्रौतकर्मे करणारे समाजाच्या अस्तित्वास *अनावश्यक आणि जीं केवळ* देखाव्याच्या स्वरूपाचीं आहेत अशा कर्मांत गढले होते, आणि त्याच्या कर्मांची लोकप्रियता कमी झाली तेव्हां त्याची विद्याहि कमी कमी उपयोगाची होत गेली. समाजांतील वैयक्तिक *आणि* राष्ट्रीय संस्काराचा बोध त्रयी करीत नसून अथर्ववेद करतो. तथापि *जेव्हां त्रैविद्याचें कम* सपुष्टांत येत चालले तेव्हां हे त्रैविद्यहि मूळ पदावर आले *आणि त्यांनीं अथर्व*-वेदांतील कांहीं कर्मे आपल्या वेदांत किंवा निदान सूत्रग्रंथांत तरी घेऊन आपलें अस्तित्व कायम राखलें. आज अथर्ववेदी ब्राह्मण दिसत नाहींत. तथापि इतर तीन वेदांचे ब्राह्मण अधिक दिसतात. *याचें एक मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे* अथर्ववेदयाचीं कर्मे त्रैविद्यांनीं आपापल्या कर्मांत घुसडलीं आणि अथर्व्यांस नामशेष केलें हेंच होय.

वैयक्तिक आणि सामाजिक अशीं कर्मे अथर्ववेद बोधितो हें अथर्ववेद साधारणपणें चाळून पाहिला असता समजेल. यांत राजाला राज्यारोहणासाठीं उपयोगीं पडणारे वगैरे अनेक *मंत्र आहेत.* सार्वजनिक विधी हेच होत. वैयक्तिक विधी म्हणजे संस्कार यांचे देखील *मंत्र यातच आहेत. म्हणजे*

अथर्ववेद समाजात अवश्य अशा क्रियांचा संग्रह होता याविषयीं शंका उरत नाहीं.

अथर्ववेदात ज्या क्रिया सांगितल्या आहेत त्या त्रयीतील क्रियांपेक्षां अधिक जुन्या आहेत यात शंका नाहीं. त्रयीचा धर्म म्हणजे यजुर्वेदधर्म उर्फ श्रौतधर्म म्हणजे विवक्षक कुलाचा सुशिक्षिताचा सामुच्चयिक धर्म होय. अथर्ववेदातील धर्म त्रयीच्या धर्मापेक्षा जुना आहे, पण त्यातील वाङ्मय पहाता अथर्ववेद हें ऋग्वेदापेक्षा जरा नवीन वाङ्मय आहे. अथर्व्यांच्या जुनाट क्रिया पाहून ब्लूमफील्ड इत्यादिकांस हा अधिक जुना ग्रंथ भासूं लागला. असो.

वेदकालीन धर्म सामुच्चयिक होत चालला. श्रौतकर्में एकाग्नीवर न होता तीन अग्नीवर होत, आणि तीं कर्में करण्यास अनेक ऋत्विज लागत. त्रेताग्निसाध्य यज्ञ कोणत्याहि काळात प्रत्येक व्यक्ति करी असें समजण्यास आधार नाहीं. जें कर्म लांबलचक आहे आणि जें अनेकांच्या सहकारीनें व्हावयाचें तें घरोघर होई अशी कल्पनाच करणें चूक होईल. समाजामध्ये ज्याप्रमाणें आज गणपतिउत्सव कांहीं व्यक्तींकडून किंवा संस्थांकडून होतो आणि सामान्य गणपतिपूजन प्रत्येक घरीं होतें त्याप्रमाणें यज्ञ कांहीं व्यक्तींकडून होत आणि फार तर नित्याचा अग्निहोत्रहोम हा मात्र प्रत्येक घरीं होत असावा. गणपतिउत्सवाचे भिक्षुक म्हणजे एका वेळचे पुण्यातील सुशिक्षित लोक, हे गणपतिपूजन करणाऱ्या रामभट, गोपाळभट यासारख्या भिक्षुकांपेक्षा स्वतःस दिडच समजणार आणि हे उत्सव सार्वजनिक वर्गणीवर चालविणार. गणपतिउत्सव कालांतरानें कमी होतील पण गणपतिपूजन मात्र पूर्वीप्रमाणेंच चालू राहील. तशीच स्थिति यज्ञाची झाली. यज्ञ घरोघर होत नसत हें दाखविणारा पुरावा यज्ञाच्या इतिवर्तव्यतेतच आहे. यज्ञासाठीं पैसे गोळा करण्यासाठीं सनीहार म्हणजे द्रव्य गोळा करणारे लोक जात आणि वर्गणी मागत. कार्याची कांहीं अपूर्वता नसली तर त्यास वर्गणी कोण देतो? ऋत्विजांना आमंत्रण करण्याचा विधि आहे त्यांत ऋत्विज कोणते आहेत, दक्षणा काय, म्हणून प्रश्न विचारीत. असले प्रश्न प्रत्येक घरीं जर यज्ञ होत असते तर कोणीं विचारले असते? भाद्याला एका ब्राह्मणास बोलाविले असता दुसरे ब्राह्मण कोण आहेत याची चौकशी कोणी करीत नाहीं. यावरून यज्ञ जेव्हा होत तेव्हा देखील ते विशेष कार्य म्हणूनच समजलें जाई यात शंका नाहीं.

अथर्ववेद ही संहिता बऱ्याच कालानंतर तयार झाली आथर्वण एकाग्नीवर क्रिया करीत असें म्हणतात पण याला फारसं प्रमाण नाहीं त्याच कर्म गृह्य आणि यामुळें ते एकाग्नीवरील कर्मे करणारे असा बोभाटा झाला असावा. अथर्व्यांचा उपयोग त्रेताग्नीवर होणाऱ्या तीन वेदांच्या अनुष्ठानाच्या कर्मात अवश्य नाहीं तथापि पुढें एका ठिकाणीं यज्ञातील ब्रह्मत्व म्हणजे अध्यक्षपद हें स्थान अथर्ववेदी ब्राह्मणास द्यावें असें म्हटलें आहे. बरोबर पाहिलें असता हें स्थान फार महत्त्वाचें आहे आणि यावर यज्ञातील सर्व कर्मे यथायोग जाणून कर्मांच्या अनुक्रमात अगर क्रियेंत कांहीं चूक झाली तर ती दुरुस्त करण्यास समर्थ अशा मनुष्याची योजना करावी लागते. अर्थं असल्यानें अथर्वणाची योजना त्रेताग्नीवर होणाऱ्या यज्ञाच्या ब्रह्मत्वावर करावी म्हणून शिफारस ब्राह्मणग्रंथांत केली हें आश्चर्यकारक वाटेल, पण हें बरोबर विलक्षण नाहीं. 'ब्रह्मत्व' हें पदच असें विचित्र आहे कीं, या पदावर योजना एक तर फार हुषार मनुष्याची केली पाहिजे किंवा एखाद्या प्रतिष्ठाजोर बैलोबाची तरी केली पाहिजे. अत्यंत हुषार मनुष्याची योजना केली तर अर्थात् अध्वर्यूची जबाबदारी व तेज हीं दोन्ही कमी होणार, पण यज्ञ सुरळीत चालेल उलटपक्षीं ज्यास कांहीं समजत नाहीं अशा एखाद्या मनुष्याची या पदावर योजना केली म्हणजेहि यज्ञ सुरळीत चालेल व अध्वर्यूस रस्ता मोकळा राहील. क्रियेमध्यें कांहीं दोष झाल्यास तो ब्रह्म्यास दाखवून द्यावयाचा आणि त्याप्रमाणें दोष कांहीं झाला असल्यास त्याबद्दल प्रायश्चित्त करावयाचें हें ब्रह्म्याचें यज्ञात कर्तव्य आहे. यामुळें चुका फार झाल्या असें ब्रह्म्यास दिसून आलें तर प्रायश्चित्तें घेता घेता यज्ञच बाजूला राहील. अध्वर्यूस ब्रह्म्याचे वचन सर्वथा प्रमाण वाटलें नाहीं तर त्याच्यामध्येंच वादविवाद उत्पन्न व्हावयाचा यज्ञाच्या बृहितसंस्थापासून अलिप्त राहिलेला व कदाचित् रुसलेला अथर्वण बृहितसंस्थेंत अडकविला पाहिजे आणि तो अडकविण्यासाठीं कांहीं मानाची जागा त्याला दिली पाहिजे पण त्याला स्थान दिल्यानें कार्य सुरळीत चालतील असें झालें पाहिजे, या तऱ्हेची परिस्थिति लक्षात घेतली असता अथर्वणाची योजना ब्रह्मत्वाच्या स्थानीं झाली हें योग्यच झालें असें म्हणावें लागेल. आजच्या एखाद्या सार्वजनिक समारंभात मानाच्या जागीं जर कोणी योजकांनी शालजोडी पांघरणाऱ्या जुन्या शास्त्रीबोवाची योजना केली तर योजकाला कोण दोष देईल?

त्रयीपासून अथर्ववेदाचें पृथक्त्व हें अथर्ववेदांतर्गत अभिचारकर्मामुळें नाहीं. जारणमारणादिक क्रिया ज्याप्रमाणें अथर्ववेदात आहेत त्याप्रमाणें यजुर्वेदातहि आहेत. अनेक यज्ञांचा हेतु शत्रूस मारणें हाच आहे, आणि सामान्य यज्ञस्वरूपात शत्रुनाशासाठीं अनेक मंत्र आहेत.

अभिचार किंवा काम्यसाधन करण्यासाठीं कार्य आणि कारण याच्या बाबतींत असंबद्ध असे तथापि फार सोपे उपाय कोणीं वापरले तर तसले उपाय वापरणारे लोक हलकट सात्त्विक दिसतात, तथापि कार्य आणि कारण याच्या दृष्टीने असंबद्ध पण दिसण्यात फार अगडबंब असे विधी कोणी

केले तर ते करणें हें फारसें थोताड वाटत नाहीं आणि करणाराहि फारसा हलकट वाटत नाहीं. एखाद्याचा आजार बरा व्हावा म्हणून जो तीन चार तास लावेल असा होम करील तो हलकट दिसावयाचा नाहीं, पण जो ४।५ मिनिटेंच काहीं क्रिया करील तो केवळ छाछू करणारा मांत्रिक ठरेल, हा लोकस्वभाव आहे. इष्टफलप्राप्त्यर्थ अथर्वणाच्या क्रिया फार सोप्या, *फार विविध आहेत आणि फार क्षुल्लक अडचणींसाठीं आहेत*, आणि त्रयीवाल्याच्या अधिक कठिण असून सोप्या प्रकारच्या अथर्वण भिक्षुकीस उत्तेजन देण्याचें ध्येय नसलेल्या आहेत.

अथर्ववेदाविषयीं द्विधावृत्ति बराच कालपर्यंत समाजांत राहिली असावी असें सायणाचार्याच्या अथर्ववेदाच्या प्रस्तावनेवरून दिसून येते.

अथर्ववेदावरील सायणभाष्याच्या प्रस्तावनेचें सार.—'ऋच सामानि जज्ञिरे यजुस्तस्मादजायत' (ऋ. १०.९०,९) यद्वै यज्ञस्य साम्ना यजुषा क्रियते शिथिलं यद् ऋचा तद्दृढम् (तै. सं. ६५. १०,३) (ऐ. ब्रा ५.३२; तै. ब्रा. ३.१२.९, १,१. २. १, २६) इत्यादि वाक्यांवरून यज्ञामध्यें अथर्ववेदाचा काहीं संबंध नाहीं व याचा त्रयी वेदामध्यें उल्लेखहि नाहीं म्हणून त्याच्या व्याख्येची जरूरी नाहीं.

वरील आक्षेपावर *सायणाचार्यांचें उत्तर.*—ब्रह्याचें काम अथर्ववेदाशिवाय करता येत नाहीं. इतर वेदांत 'ब्रह्मा'याच्या कर्माची माहिती आहे परंतु ती अपूर्ण आहे. 'हौत्रामर्शाः समाम्नाताः न तान् कुर्यात्' (आश्व. ८. १३) या सूत्रावरून अपूर्ण माहिती घ्यावयाची नाहीं व अपूर्ण माहितीवरून कर्महि करावयाचें नाहीं. त्याप्रमाणें यज्ञाचें अर्धं शरीर त्रयीवेदानें सिद्ध होतें व दुसरा अर्धा भाग 'अथर्वाङ्गिरोभिर्ब्रह्मत्वं (गो. ब्रा. ३. २) अथर्ववेदानें सिद्ध होतो, असें म्हटलें आहे. पहा (गो. ब्रा. २.२४; २.२४, ३,२) "स त्रिभिर्वेदैर्विधीयते" या स्मृतीची व्यवस्था त्रयीवेदांत जें 'ब्रह्मत्व' प्रतिपादित आहे त्यानेंहि–अथर्ववेदाशिवाय–काम केलें तरी चालेल अशा अभिप्रायानें हें स्मृतिवचन लावलें असता लागतें. 'त्रय्या विद्ययेति ब्रूयात्' (ऐ. ब्रा. ५. ३३) हेंहि वचन वरील प्रमाणेंच आहे.

पुढील स्थलीं अथर्ववेदाचा उल्लेख आहे. (बृ. आ. ४.४.१०, नृसिंहपूर्वता. १; मुण्डक. १.१.)

'यम् ऋग्यस्त्रयीविदा विदु. । ऋचः सामानि यजूंषि' (तै. ब्रा. १.२.१.२६) वगैरे ठिकाणीं जे भेद केले गेले आहेत ते वेदगत मंत्राभिप्राय आहेत. म्हणजे वेदाचे भेद नसून ते वेदगत मंत्राचे भेद आहेत. यावरून अथर्ववेदाचेंहि नाव ऋग्, यजुस् किंवा साम यापैकीं एक असावयास पाहिजे परंतु अथर्वा नावाच्या महर्षीनें हा वेद पाहिला असल्यामुळें अथर्ववेद असें त्यास नाव पडलें. आख्यायिका (गो. ब्रा. १.४) पहा. हा वेद ब्रह्मकर्तव्यपर असल्यानें 'ब्रह्मवेद' असेंहि यास म्हणतात. (गो. ब्रा. १.९,३.४,२.१८)

अथर्ववेद सिद्धमंत्र आहे. (प. २.५)

अथर्ववेदाचे पांच उपवेद आहेत. सर्पवेद, पिशाचवेद, असुरवेद, इतिहासवेद, पुराणवेद (गो. ब्रा. १.१०).

यज्ञातील ब्रह्याचें काम ज्याप्रमाणें अथर्ववेदांत आहे त्याप्रमाणेंच शान्तिकपौष्टिक, राजकर्म, तुलापुरुषमहादानादि कर्में अथर्ववेदातीलच आहेत.

पौरोहित्य तर अथर्ववेदांतच विशेष रीतीनें आहे.

यानंतर सायणाचार्यांनीं भावनाविचार म्हणजे 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' या वाक्याच्या अर्थासंबंधीं वगैरे विचार केला आहे, त्यांत अध्ययनविधि अर्थज्ञानाकरितां कीं स्वर्गाकरितां आहे इत्यादि *विवरण केलें आहे, व अर्थाकरितां आचार्य*करणविधि कोठेंहि नाहीं. असें म्हटलें आहे.

उपनयन आणि आचार्यक यांचा अङ्गाङ्गिभाव नाहीं. 'अष्टवर्षं ब्राह्मणं उपनयीत' या वाक्यातील 'उपनयीत' येथील आत्मनेपदावरून स्वात्मसमीहितसाधनाची प्रतीति होते. उपनयन *अध्ययनाङ्ग* आहे. *अध्यापनाचा विधि नाहीं.* अध्ययनाचा विधि आहे.

यानंतर वेदाचें प्रामाण्य व अपौरुषेयत्व यासंबंधीं विवेचन करून सायणाचार्य म्हणतात कीं, एकंदरींत वेद स्वतःप्रमाण व अपौरुषेय आहेत म्हणून त्याची व्याख्या करणें उचित आहे.

स्वतःप्रामाण्यवाद, त्यावरील आक्षेप व त्यांचें खंडन.

वेदापौरुषेयत्ववाद. 'भारताप्रमाणें वेद पौरुषेय असावयास पाहिजेत.' 'कर्ता उपलब्ध नाहीं, म्हणून वेदास कर्ता नाहीं.' तस्माद् यज्ञात्सर्वहुतः (ऋ. १०.९०,९), अनन्तर च वक्त्रेभ्यः (ऐ. ब्रा ५.३६) इत्यादि ऋचा अर्थवादरूप आहेत. वेद अपौरुषेय आहेत म्हणूनच ते नित्य आहेत. शब्द (स्फोट) नित्यवाद, वेद हा अपौरुषेय, नित्य व विवक्षितअर्थप्रतिपादक असल्यामुळें त्याचें व्याख्यान करणें उचित आहे.

सर्वत्र अथर्ववेदाचा निर्देश शेवटीं असल्यामुळें सर्व वेदांच्या शेवटीं याची व्याख्या केली आहे. (गो. ब्रा. १.१६ १७,२०; तै. आ. २.१०.)

अथर्ववेदाचे नऊ भेद आहेत —

१ पैप्पलादाः २ तोदाः, ३ मौदाः, ४ शौनकीयाः, ५ जाजलाः, ६ जलदाः, ७ ब्रह्मवदाः, ८ देवदर्शाः, ९ चारणवैद्याः इति.

यापैकीं शौनकीय, जाजल, जलद व ब्रह्मवद या चार शाखांतील सूक्त, अनुवाक, ऋचा यांचा विनियोग गोपथब्राह्मणाला अनुसरून कौशिक, वैतान, नक्षत्रकल्प, आङ्गिरसकल्प व शान्तिकल्प या पांच सूत्रांनीं सांगितला आहे. 'कौशिक' सूत्राचें नाव 'संहिताविधि' असेंहि असावें असें उपवर्षाचार्यांच्या कल्पसूत्राधिकरणामध्यें लिहिल्यावरून दिसतें.

वरील पांच सूत्रांत भिन्न भिन्न तऱ्हेनें संगृहीत झालेलीं कर्में कळण्यास कठिण आहेत म्हणून त्यांची यादी सायणाचार्यांनीं दिलेली आहे त्यातील तात्पर्य.

कौशिकसूत्रांत.—दर्श-पूर्णमासविधि, काहीं संस्कार, अभिचार, जादुटोणा, काहीं काम्ययाग, रोगनाशकमंत्र, पिण्डपितृयज्ञ वगैरे.

वैतानसूत्रांत.—यागविषयाला प्राधान्य असून तदनुरोधानेंच दर्शपूर्णमासापासून राजसूय, अश्वमेधापर्यंत अथर्ववेदाचा संबंध दाखविला आहे.

नक्षत्रकल्पांत.—कृत्तिका नक्षत्राच्या पूजेपासून आरंभ करून अनेक शान्तीच सांगितल्या आहेत

आङ्गिरसकल्पात.—अभिचारकर्माला प्राधान्य असून अभिचारकर्मे करणाराचें संरक्षण अभिचाराला उपयुक्त देश, काल, मण्डप, दीक्षा वगैरे सभाराचें निरूपण. परकृत अभिचारनिवारण.

शान्तिकल्पात.—वैनायकग्रहगृहीताचीं लक्षणें. शान्ति वगैरे. नवग्रहयज्ञादिक

परिशिष्टात.—राज्याभिषेक, राजचिन्हप्रदान वगैरे राजासंबंधी कर्मे. कपिला, तिलधेनु, भूमिदान वगैरे. अनेक होम, व्रतें वगैरे नित्य नैमित्तिक, काम्य वगैरे भेद

कौशिकसूत्रांत आङ्गिरसकल्पाचा उद्देश आला आहे 'आहुत आङ्गिरसम्' (कौ ६१) 'आङ्गिरसकल्पोक्तमित्यर्थ' असा सायणाचार्य अर्थ करितात.

पाकयज्ञ शब्दानं 'आथर्वण' कर्मांचा उद्देश होत असतो त्याचे दोन प्रकार आहेत. आज्यतन्त्र व पाकतन्त्र

आज्यतन्त्र व पाकतन्त्र यातील भेद व अनुष्ठानक्रम वगैरे सायणाचार्यांनीं दिलें आहेत.

वैयक्तिक उपासनेचा संकोच, व श्रौताची वृद्धि.—वेदमंत्रांचें साहित्य जमा होण्यास आणि त्याचें वर्गीकरण होण्यास यज्ञसंस्थेची वाढ व व्यवस्थितपणा हीं कारण झालीं आणि यज्ञसंस्थेची वाढ होण्यास सामुच्चयिक कर्मांची वाढ कारण झाली. सामुच्चयिक कर्मांची वृद्धि तपासताना साधारणपणें एक नियम आटळून येतो तो हा कीं, वैयक्तिक कर्मे जशीजशीं कमी होत चाललीं तशीतशी सामुच्चयिक कर्मे वाढत चाललीं अग्निहोत्रहोम प्रत्येकाकडून होईनासा झाला तेव्हा त्याला अपूर्वता आली आणि अग्न्याधानाचा लांबलचक विधि आला शिवाय कर्मांची सामान्यता जेव्हा कमी होत जाते आणि कित्येक विशिष्ट धंदेवाईक लोकांच्या हातांत तीं कर्मे जातात तेव्हा असा परिणाम होतो कीं, क्रमांचर्य टाकटिकी येते, त्यांचे नियम ठरतात, आणि या गोष्टी झाल्यामुळें सामान्य जन कर्मास अधिकाधिक पारखा होऊं लागतो. व्यक्तीच्या हातून पारमार्थिक कर्म होईनासें झालें म्हणजे प्रथम तें प्रतिनिधीच्या द्वारें होऊं लागतें. घरच्या देवाची पूजा ब्राह्मणामार्फत करविणें हा प्रकार त्यातलाच होय प्रतिनिधीचा खर्च एकट्याला सोसेनासा झाला म्हणजे जो तें कर्म करीत किंवा करवीत असेल त्यासच द्रव्यद्वारें मदत करावी आणि आपण तें कर्म चाललें असता घटकाभर जाऊन बसावें असा प्रकार सुरू होतो श्रौतधर्मांचें एकदर स्वरूप असें बनत चाललेलें दिसतें कीं, त्यात व्यक्तीचें कर्तव्य थोडें होऊन धर्म सामुच्चयिक होत होते. या स्वरूपाची वाढ होण्यास कारण घरोघरचें अग्निकर्म सुटलें आणि तें सुटण्याचें मुख्य कारण उष्ण देशांतील अग्नीच्या जोपासनेची अस्वाभाविकता होय.

वेदकालात आणि त्यानंतरच्या स्मृतिकालात जी अग्निसान्निध्यान उपासना दृष्टीस पडते ती फारशी घरोघर असल्याचें दिसत नाहीं. अग्निसान्निध्यान घरोघर प्रसंगी सत्कार होत असतील, तथापि प्रत्येक घरीं अग्नीचें नित्य अस्तित्व केव्हाच गेल्याचें दिसून येत आहे. आपल्या पूर्वजांची वसती ज्या वेळेस हिंदुस्थानच्या सरहद्दीवर म्हणजे गांधारादि देशांत किंवा त्याहीपलीकडे कोठें तरी थंड ठिकाणीं होती तेव्हा अग्निसान्निध्यान घरोघर कर्म होत असावीत अग्नीची सेवा हा भारतातील भूमीवर टिकणारा धर्म दिसत नाहीं भारतातील उष्ण हवेंत अग्नीवर इतकें प्रेम करण्याची आणि त्याचें सातत्य उपदेशिण्याची लौकिक आवश्यकता नाहीं. आजच्यापेक्षा प्राचीन काळची हवा अधिक थंड असेल असें म्हणता येत नाहीं पंजाबसारख्या प्रदेशात हिंवाळ्यात थंडी बरी पडते, तथापि उन्हाळे फारच उष्ण आहेत एकंदरीत हवा बऱ्हाडच्या हवेपेक्षा फारशी भिन्न दिसत नाहीं. अशा प्रदेशात अग्नीचें कोडकौतुक करण्याची बुद्धि अस्वाभाविक होय. प्रत्येक घरात अग्निहोत्रकर्म रक्षणें कठिण होतें. उलट अग्निसाधन ही एक आनंदाची चीज न रहाता भविष्यत्कालीं "पचाग्निसाधन" हें एक देहदंडनाचें तप समजलें गेलें. हिंदुस्थानच्या उष्ण हवेंत जो पांच अग्नींस जवळ करतो तो खरा तपस्वी आणि देहदंडन करणारा. अग्नीचा उपयोग तो आनंदाचें स्थान समजून न होता देहदंडनाचें साधन म्हणून करण्यात आला. आमची अशी समजूत होते कीं अग्नीच्या उपासनेचा वैयक्तिक पण सार्वत्रिक धर्म घरोघरच्या आचरणातून ऋग्वेदमंत्रकालींच पार निघून गेला असावा अग्नीचें पूजन हिंदुस्थानच्या भूमीवर रुजलेंच नाहीं, पारशांचें कर्म एकाग्नीवरील आहे भारतीयात जें त्रेताग्नीवर कर्म सुरू झालें तें समाजातील कित्येक निवडक व्यक्तींच्या किंवा धंदेवाईक आर्त्विज्य करणाराच्या पदरीं असावें त्रेताग्नीवर कर्म करणारामध्यें देखील अजस्रपक्ष आणि उद्धरणपक्ष म्हणजे नेहमीं तीन अग्नी ठेवणाराचा आणि नेहमीं एकच अग्नि ठेवावयाचा आणि त्याचे वेळेवर तीन करावयाचे असें करणाराचा असे दोन पक्ष असल्यानें त्रेताग्नीच्या सार्वत्रिकतेविषयीं संशय उत्पन्न होतो.

यज्ञसंस्थेच्या इतिहासात अग्न्याधान म्हणून जी एक संस्था आहे तिचें अस्तित्व वैयक्तिक उपासनालोपाचें निदर्शक आहे. सप्त हविःसंस्था म्हणून ज्या सात संस्था आहेत त्यांतील अग्न्याधान ही प्रथम संस्था धरली जाते. आज अग्निहोत्राचा स्वीकार करतात तो अग्न्याधानानंतर करावयाचा असा रिवाज आहे. तथापि यज्ञाच्या वाढीच्या इतिहासात असें दिसून येतें कीं, अग्न्याधानानंतर अग्निहोत्र घ्यावयाचें हा प्रकारच नवीन आहे. विवाहानंतर बरोबर फार थोडक्या दिवसात म्हणजे पंधरा दिवसाच्या आतच अग्निहोत्रस्वीकार आहे. तथापि अग्न्याधानाच्या प्रयोगात हा भावी अग्निहोत्री

वेहेल्याच्या बियानीं आपल्या पुत्रांबरोबर एकीवेळीचा जुगार खेळलो असें दाखविलें आहे म्हणजे अर्थात् तो त्या वेळेस म्हातारा नसला तरी बऱ्याच वयाचा असला पाहिजे हें उघड आहे म्हणजे ज्या काळात अग्निहोत्र घेणें ही स्वाभाविक विवाहोत्तर क्रिया नाहींशी होऊन समाजातील थोडके लोक आणि ते देखील आपल्या उतार वयात अग्निहोत्र घेऊ लागले अशा काळात या संस्काराची स्थापना झाली हें उघड आहे आणि अग्निहोत्रस्वीकार ही गोष्ट याप्रमाणें जराशी अपूर्व झाल्यामुळेंच त्याच्या स्वीकाराचा विधि वाजत गाजत (विधीमध्यें घोडा वगैरे आणून) करण्याची प्रवृत्ति होणार अग्न्याधान हा प्रयोगच अशा काळीं वसविला गेला कीं, त्या वेळेस दर्शपूर्णमासाचा प्रयोग तयार होता अग्न्याधानाच्या मंत्रात दर्शपूर्णमासाचें नाव आलें आहे आणि अग्न्याधानाची फलश्रुति दर्शपूर्णमास करण्याची संधि असें दाखविलें आहे म्हणजे अग्न्याधान हा विधि "दर्शपूर्णमास" उत्पन्न (दृष्ट) झाल्यानंतरच दृष्ट झाला

अग्न्याधानाचें विधान प्रत्यक्ष यजुर्वेदातच आहे त्यामुळें यजुर्वेदाच्या घटनेच्या काळीं अग्निहोत्राचा स्वीकार कमी होत होता आणि सोमहि दुर्मिळ झाला होता हें अन्यत्र दाखविलें आहे

यज्ञसंस्थेचें प्राचीनकाळीं राष्ट्रीय आयुष्यांत स्थान.—वैदिक राष्ट्रें लहान लहान टोळ्यासारखीं होतीं त्यास एकत्र जोडणाऱ्या संस्थेचा अभाव होता ती उणीव यज्ञानीं भरून काढली त्या काळच्या समाजाच्या चरित्रात यज्ञप्राधान्य कोणत्याहि प्राचीन प्रथात किंवा प्राचीनकालविषयक 'इतिहास' ग्रथात दिसून येणार आहे वैदिक वाङ्मयापैकीं मंत्रवाङ्मय एका काळच्या सामान्य लोकाचेंच वाङ्मय होतें तशीच वैदिक भाषाहि सामान्य होती यज्ञादि धर्म किंवा यज्ञविषयक मूलधर्म हाहि सामान्य होता हवनाखेरीज इतर उपासनाप्रकार प्राचीनकालीं होते, ते श्रौतधर्मांत शिरले नाहींत पण नष्टहि झाले नाहींत ते उत्तरकालीन वाङ्मयात दिसतातच वैदिक वाङ्मय व यज्ञसंस्था यांचें संवर्धन ब्राह्मणानीं यज्ञसंस्था वाढवून केलें

पुरुषसूक्तात हवि, यज्ञ, आज्य, इध्म, बर्हि प्रोक्षण, संभार, पृषदाज्य, पशु इत्यादि यज्ञावयवाचा उल्लेख आहे तसेंच ऋचाचा यजूचा व सामाचा उल्लेख आहे त्यावरून असें दिसून येइल कीं, ऋग्वेदसंहिता यज्ञसंस्था बरीच प्रगल्भ झाल्यानंतर संपूर्ण झाली, आणि ऋग्वेदसंहिता तयार होत असताच मंत्राचें समुच्चयीकरण आणि कोणत्या ऋत्विजाकडून कोणते मंत्र म्हटले जातात तें पाहून त्याप्रमाणें वर्गीकरण वगैरेसें झालें होतें पुरुषसूक्तात धर्म यज्ञगानच आहे हें तत्त्व ओळखलें गेलें-(यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्) ऋग्वेदाचे मंत्र तयार होण्याचें कार्य संपूर्ण होण्यापूर्वी एक असा काल आला कीं, त्यात घरोघरच अग्निहोत्र किंवा सामिक वैयक्तिक धर्माचरण कमी कमी होऊ लागलें, आणि यज्ञाची किळी अध्वर्यू व होते यानीं फिरवावी आणि लोकानीं तमाशा पहावा म्हणजे धर्म झाला, या प्रकारची स्थिति उत्पन्न झाली यज्ञसंस्था बऱ्याच वाढल्यानंतर संहिता तयार झाल्या. अनेक यज्ञाच्या प्रसंगीं काहीं प्रश्न उपस्थित होत त्याचा निर्णय होइ व तो पुढें नियम बने या प्रकारची क्रिया आपणास ब्राह्मणात दिसते शिवाय काहीं नवीन प्रघात कोणीं सुरू केला तर त्याच नावहि यज्ञास चिकटे. या तऱ्हेनें काहीं यज्ञसंस्था व यज्ञागें व्यक्तींच्या नावावर पडलीं आहेत.

उदाहरणार्थ कृष्णयजुर्वेदांत कोणत्या ऋषीच्या नावावर कोणकोणते याग प्रचलित झाले याबद्दलच टिपण येथें देतों

ऋषी	याग	स्थल
अंगिरस	द्विरात्र	सं ७-१-४
गर्ग	त्रिरात्र	सं ७-१ ७
अत्रि	चतूरात्र	सं ७-१-८
जमदग्नि	चतूरात्र	सं ७-१-९
उद्दालकपुत्र 'कुसुरुबिंद'	सप्तरात्र	सं ७-२-२
बृहस्पति	अष्टरात्र	सं ७-२-३
बृहस्पति	चतुर्विंशतिरात्र	सं ७-४-१
वसिष्ठ	एकोनपंचाशद्रात्र	सं. ७-४-७
उदन्युपुत्र 'मुंडिभ'	अश्वमेधानंतरच्या अवभृथसंबंधीं होत्रांपैकीं एका मंत्राचा विनियोग	ब्रा. ३-९-१५
अरुणी व यापातऋषीचा पुत्र प्लक्ष	सावित्रचयनसंबंधीं प्रश्नोत्तरें	ब्रा. ३-१०-९
गौतमगोत्री देवभाग ऋषी	सावित्राग्नीचा साक्षात्कार	ब्रा १०-९
वृष्णिपुत्र शूष	सावित्रोपदेश	ब्रा ३-१०-१०
भरद्वाज	सावित्रप्राप्ति	ब्रा ३-१० ११
नाचिकेता	नाचिकेतचयनाचा प्रवर्तक	ब्रा ३-११-८
वृष्णिपुत्र गोबल	नाचिकेताग्नीपैकीं विशिष्टपद्धतीचा पुरस्कर्ता	ब्रा. ३-११-९
शंड व मर्क	शुक्रामंथिग्रह ग्रहण करण्याचा प्रचार याच्याकरिता पडला	सं ६-४-१०
वसिष्ठ	स्तोमभागसंज्ञक मंत्रसमुदायाचा प्रवर्तक	सं ३-५-२
अथर्वा	अग्निमंथनाचा प्रचार	सं ३-५-११
कण्व	सामगायक आचार्य	सं. ४-३-१३

ऋग्वेदमंत्राच्या आरंभीं व मध्यकालीं, ब्राह्मण हा वर्ग पूर्णपणें निर्माण झाला नव्हता, तो ऋग्वेदमंत्ररचनेच्या अंतिम कालीं झाला.

ब्राह्मणांचें महत्त्व यज्ञांनी वाढविलें, कां कीं, यज्ञकर्म करण्यास बरेच दिवसांची उमेदवारी लागे, व समाजांतील अनेक क्रिया मिळून होणारें कार्य यज्ञाशिवाय दुसरें नव्हतें. असलेंच तर राज्य हांकण्याचें.

ऋचांच्या संहिता बनविणें, त्यांचा अभ्यास करून वेदांगें काढणें, या क्रियांस कारक यज्ञसंस्थाच होय, दुसरें नाहीं.

ऋचांचा अभ्यास आणि वेदांगांचा पूर्व प्रयत्न हा ब्राह्मणांत आहे, आणि त्यामुळें, ब्राह्मणें हा प्रथमचा वेदाभ्यास होय.

अध्वर्यू म्हणजे यजुर्वेदी हे मुख्य लटपटे, कर्तृत्ववान्, आणि ब्राह्मणांस पुढारीपण आणणारे होत, आणि यांनींच व्यवस्थाकत्व (आध्वर्यव) आपल्याकडे घेतलें. होता, सामक, ब्रह्मा इत्यादि मानाच्या जागा दुसऱ्यांकडे ठेवून किल्ल्या आपल्या हातीं ठेविल्या. भांडणें लागावयाचीं तीं म्यानेजरीकरितां. वसिष्ठ विश्वामित्रांचें भांडण पौरोहित्याबद्दल. कांहीं भांडणें यज्ञांतील स्थानाबद्दल. यजुर्वेदाच्या अनेक शाखा व अनेक सूत्रकार असण्याचें कारण हेंच कीं, त्यांच्यामध्यें यज्ञविषयक संस्थास्थापक निरनिराळे पुरुष उपजले. ऋग्वेद ही केवळ गाण्यांची संहिताच आहे. परंतु यजुर्वेद म्हणजे इतिकर्तव्यतांचा ग्रंथ आहे. इतिकर्तव्यता प्रयोगकर्त्यांच्या वैविध्याप्रमाणें विविध असणार. एका नाटककंपनींतून भांडणें होऊन जशी दुसरी नाटककंपनी निघावयाची, त्याच क्रियेनें, शुक्ल व कृष्ण यजुर्वेदीयांचें मूळ भांडण झालें, आणि त्यामुळेंच यजुर्वेदांत एकाच मजकुराची पण भिन्न मांडणीची विविधता आली.

श्रुति यज्ञार्थंच अवतरल्या असें प्राचीन पंडित म्हणत आहेत आणि तें खरें आहे. वेदांतर्गत सर्व काव्यें यज्ञाकरतां तयार झालीं असें नव्हे. तथापि यज्ञाकरतां गोळा करावीं लागलीं आणि त्यांचा विनियोग यज्ञाकरतां झाला हें खास एवढें सत्य असतां श्रुति यज्ञार्थ अवतरल्या असें विधान केवळ स्वाभाविक गौरव होय. यज्ञविवेचकांस आपल्या धंद्याच्या गौरवासाठीं तसें व्यावहारिक बोलणें बोलावें लागलें. संहिताकरणावर, म्हणजे मंत्रांचीं जुडगीं बांधण्याच्या क्रियेंत यज्ञयोजकांच्या बोटांच्या रेषा स्पष्ट उमटल्या आहेत.

वेदांगें यज्ञसंस्था पूर्ण दशेला पावल्यानंतर निर्माण झालीं, ती यज्ञसंस्थेनें, आयुष्याच्या तसेंच समाजाच्या विचारसंचयाच्या कोणकोणत्या भागावर परिणाम घडविले त्यांची निदर्शक आहेत. प्रयोजनाशिवाय ज्ञानाची किंवा कशाचीच व्यवस्थित मांडणी अनवस्थ आहे. यज्ञसंस्थेचा चढ, मध्य व उतार हीं ऋग्वेदांतील मंत्रांत दृष्ट होणाऱ्या संहिताकरणार्थ प्रयत्नाच्या कालापासून वेदांगकालापर्यंत दिसून येतात.

यज्ञसमारंभ सुरू कोण करितो, त्यास पैसा कसा आणितो, ऋत्विज गोळा कसे करितो इत्यादि इतिकर्तव्यता यजुर्वेदांत वर्णिल्या आहेत.

यजुर्वेदांत यज्ञसंस्था पूर्ण प्रगल्भ झालेली दृष्टीस पडते. तींतील यज्ञसंस्था पाहिली म्हणजे असें दिसतें कीं, यागांचे इष्टि, पशु, सोमयाग आणि चयन हे मुख्य सांच्यासारखे प्रकार असून इतर प्रकार थोड्या बहुत फरकानें यांसारखेच आहेत.

यज्ञांत लौकिक भाग व उपासना यांचें मिश्रण आहे. लौकिक भागांचे पुढें "विधि" बनविले. यज्ञसंस्थेंत उपासने खेरीज आलेल्या अवांतर गोष्टींमध्यें कांहीं मनोरंजनाच्या, कांहीं खाद्यपेयांच्या व पाकशास्त्राच्या, कांहीं रचनाप्रकाराच्या, कांहीं जत्रेच्या स्वरूपांच्या, कांहीं स्त्रीविषयक-वेश्या पुंश्चली इत्यादिकांच्या आहेत. यज्ञासंबंधीची प्रेक्षक मंडळी, व त्यास दिलेलीं स्थानें यावरहि ग्रंथांत विवेचन आहे. यज्ञांतील व्याख्यानें, वादविवाद इतिहासपुराणें हा पुढील संस्कृतीच्या संवर्धनास कारण झालेला भाग होय. समाजांतील निरनिराळे वर्ग आणि त्यांचा यज्ञांशीं संबंध हा एक मोठा महत्त्वाचा विषय होईल. यज्ञविषयीं असंतुष्ट होणारा वर्ग त्या कालीं होता याला प्रमाणें यज्ञविषयक वाङ्मय वाचतांना वारंवार दृष्टीस पडतात. (१) उपनिषदवाले, (२) क्षत्रिय (३) आचरणाचें महत्त्व सांगणारे-बौद्ध जैनादि (४) भक्तिसंप्रदायी (५) इतिहास पुराणाचे भाट यांची विरुद्धता आपणांस परिचित आहेच, पण या वर्गाचें अस्तित्व मंत्रकालांतच दिसून येतें. जैमिनीचें मीमांसाशास्त्र यज्ञाच्या उतरत्या काळांतलें आहे. कां कीं त्याशिवाय इतक्या अट्टाहासानें यज्ञसिद्धि करण्याचें प्रयोजन नव्हतें. जैमिनी बऱ्याच अंशीं यज्ञघातक आहे, कां कीं मीमांसेमुळें यज्ञ ही क्रिया स्वतंत्र राहिली नाहीं तर नियमांनीं जखडली गेली आणि यज्ञ म्हणजे, लोकप्रवृत्ति बदलेल त्याप्रमाणें जो समारंभ बदलत नाहीं असा समारंभ किंवा नाटक करण्याचा रिवाज स्थापन झाला.

यज्ञसंस्थांचे परिणाम.—भोंवतालच्या सामाजिक आयुष्यातील ज्या विविध आणि परस्परांशीं असंबद्ध अशा गोष्टी होत्या त्यांची यज्ञसंस्थांनीं संगति लाविली. उदाहरणार्थ:

(१) लोकांच्या गोत्रप्रवरांची यादी करणें आणि पैतृक परंपरेशीं संबंध राखणें. हें यज्ञांनीं केलें आणि त्यामुळें सत्रांचें विवेचन करतांना आश्वलायनाच्या श्रौतसूत्रांत गोत्रप्रवरांचें विवेचन करावें लागलें.

(२) नृत्य. हें अर्थात् लौकिकच पण तें श्रौतांत शिरलें तसेंच

(३) संगीत. नृत्य व संगीत हीं महाव्रतांत दिसून येतातच.

(४) शिल्पकला ही यज्ञात अनेक कारणामुळें येते तिचें सविस्तर विवेचन माग केलेंच आहे.

(५) प्राणिशास्त्र हेंहि यज्ञाच्या अनुषंगानें वाढलें हे अश्वमेधाशीं संबद्ध अशा पशूंच्या यादीवरून दिसून येईलच.

(६) व्याख्यानें.

(७) इतिहासपुराणें. यज्ञाच्या प्रसंगीं जी मंडळी जमत तेथें या प्रकारची बौद्धिक करमणूक असे असें अनेक पुराणांतील कथांच्या व उपनिषदांच्या प्रसंगावरून दिसून येईल

(८) रानटी जातींच्या रीतीरिवाजाचा आर्यांच्या आयुष्यात समावेश झाला असणें शक्य आहे. "निषादस्थपतिं यजेत" या विधिवाक्यावरून परकीय लोक आणि देश्य लोक यांचे धार्मिक एकीकरण होत होतें असें दिसतें

(९) जत्रा ह्याहि यज्ञप्रसंगानें उपस्थित झालेल्या दिसतात.

असतुष्टानीं यज्ञसंस्थेवर हल्ला केला, सात्वतप्रमुख भागवतानीं भक्तिसंप्रदाय स्थापन केला आणि यज्ञावर कुरघोडी केली. यज्ञातील मौज दुसऱ्या समारंभानीं घेतली यज्ञ शुष्क झाले. यज्ञाचे आज तागाईत अवशेष शोधावयाचे झाल्यास वर्गीकरण करावें लागेल तें असें कीं, गर्दी जुळविणारे मौजेचे प्रकार कोणीकडे गेले आणि यज्ञाचे विधि कोणीकडे गेले.

(१) वैचव यज्ञ, (२) यज्ञसंक्षेप उर्फ स्मार्त हे एका बाजूचे अवशेष होत. दुसऱ्या बाजूचे अवशेष म्हटले म्हणजे (१) बौद्धजैनादि संप्रदायाचे उत्सव, (२) शैववैष्णवादि संप्रदायाचे उत्सव, (३) मुसलमानी मोहरम, (४) व सध्याच्या कॉंग्रेसच्या चळवळीसारखे प्रसंग होत

यज्ञ सर्व व्यवहाराचा समुच्चय असल्यामुळें त्यातून बराचसा व्यवहारधर्मही निघाला असणें शक्य आहे

यज्ञ ही मोठी सर्वांचें उत्पन्न एकत्र करण्याची व सांघिक संपत्तीचा एकत्र उपभोग घेण्याची संस्था होती यामुळें कांहीं सांघिक कल्पना व धर्म प्रसारात आले.

यज्ञामुळें नवीन वसाहती स्थापन झाल्या. जंगलांत जावयाचें तेथील भूमि नागरावयाची, आणि तेथें हा मोठा उत्सव करून लोक आणावयाचे, आणि कांहीं तात्पुरती मोठी वस्ती उत्पन्न करावयाची, अशा आशेनें कीं, पुढें कायमची वस्ती उत्पन्न होईल.

वैश्यादि वर्गास यज्ञामुळेंच बरकत येणार. कारण माल खपण्याची यज्ञभूमि हें मोठें स्थान होतें त्यामुळें वैश्याचे हितसंबंध यज्ञाशीं बांधले गेले

"निषादस्थपतिं यजेत" या विधिवाक्यामुळें कांहीं निषाद राजासहि आपलें राष्ट्र एकदम संस्कृत करण्यास तेथें नागरिक बोलावण्यास उत्तम निमित्त होतें त्यामुळें आर्य आणि अनार्य क्षत्रिय हे दोघेहि सदृश झाले निषादाचा नाश करून आर्यांचा विस्तार न करता जंगली लोकास क्षत्रिय करून विस्तार करता येईल या कल्पनेच्या प्रसारास वाव मिळाली नवीन वसाहत करण्यास क्षत्रियाच्या अगोदर ब्राह्मणहि जात ही गोष्ट अगस्त्यादिकांच्या उदाहरणावरून सिद्ध आहे.

अनेक राजे येथें जमावयाचे त्यामुळें अग्रपूजा कोणाची प्रथम स्थान कोणाचें याचा संबंध येथेंच येतो राजाचे तंटे येथेंच व्हावयाचे आणि त्यामुळेंच सार्वराष्ट्रीय धर्मशास्त्र (इंटरन्याशनल ला) येथच उत्पन्न झालें.

यज्ञ म्हणजे मनुष्य नसलेली व्यक्ति होय ही अशी मोठी संस्था असल्यामुळे, संस्थालविषयक आणि संस्थाविषयक कायदे येथेंच निर्माण झाले सर्व द्रव्य यजमानास अर्पण होई पण यजमान तें वाटून टाकी त्यामुळे द्रव्य संस्थेचें, त्यातील निर्वाहापुरता खर्च यजमानान घ्यावा, बाकी सर्व वाटून टाकावें, या कल्पना प्रथम येथच उद्भूत झाल्या.

यज्ञाचें एक कार्य समाजाच्या विस्ताराचें होतें त्यामुळें जेव्हां हिंदुस्थानात वसाहत चोहोंकडे झाली तेव्हा यज्ञ संपुष्टात येत चालले.

यज्ञ करणाऱ्या लोकामध्यें क्षत्रिय तसे ब्राह्मणहि आहेत सर्वच यज्ञ सनीहारार्जित द्रव्यावर होत असतील असें नाहीं कांहीं यज्ञ ब्राह्मण स्वत च्या पैशानें करीत असावेत. ब्राह्मणाच्या संपत्तीची कल्पना आपणास स्पष्ट असल्याशिवाय हे विधान पटणार नाहीं. वेदकालीन ब्राह्मण सुखवस्तु व क्षत्रियांपेक्षा देखील वरे असावेत बऱ्याचशा प्रसंगी त्याचें अग्रस्थान सव लोकांच्या मनावर स्पष्टपणें ठसेल असे प्रसंग यज्ञामुळें वारंवार उत्पन्न होत

यज्ञांचे लौकिक हेतु व यज्ञांचे अभिमानी.— स्वर्गविषयक फलश्रुति यज्ञासंबधानें विवेचन करताना किती जरी सांगितली तरी ती कार्यप्रवर्तक होत नाहीं. "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादि विधिवाक्यें पारलौकिक फल दाखवून चोदना उत्पन्न करितात तथापि काम्य म्हणजे विशेष इच्छा मनात धरून केलेलीं हवनें थोडीं थोडकीं नाहींत दर्शपूर्णमासेष्टिच घ्या इचे कामनापरत्वे झालेले भेद आहेत प्रवृत्तिकारक कामना येणेंप्रमाणें.

(१) प्रजेच्या प्राप्त्यर्थ (२) जमीनीच्या तंट्यात व भाऊबंदकीत जय मिळविण्यासाठीं (३) रणांगणात हतवीर्यास धैर्य प्राप्त होण्यासाठीं (४) जय पावणाराच्या सामर्थ्यवृद्धीसाठीं (५) समाजांत मिसळण्यासाठीं (६) इंद्रियास बळकटी येण्यासाठीं (७) समाजात प्रतिष्ठा मिळण्यासाठीं (८) प्रायश्चित्तार्थ

(९) राक्षसाचा उपद्रव नष्ट होण्यासाठीं (१०) शत्रूचा नाश व्हावा म्हणून (११) गाई व माणसें यांचा रोगापासून बचाव होण्यासाठीं (१२) रणात जय मिळविण्यासाठीं (१३) अल्पायुष्यत्व नष्ट होण्यासाठीं (१४) घर वगैरे जळल्यास तच्छांत्यर्थ (१५) मनांतील इच्छा पूर्ण होण्यासाठीं (१६) चढाओढींत जय होण्यासाठीं (१७) ऐश्वर्यप्राप्तीसाठीं (१८) शरीरावर कांति चढण्यासाठीं (१९) तेजोवृद्धीसाठीं (२०) सहनशीलता प्राप्त होण्यासाठीं (२१) अन्नाचा पुरवठा पुष्कळ व्हावा म्हणून (२२) अन्नाचा आपण पुष्कळ उपभोग घ्यावा म्हणून (२३) अन्नाचे अधिपति व्हावे म्हणून (२४) पुष्कळ दिवस जडलेल्या रोगांतून आपली मुक्तता व्हावी म्हणून (२५) नेत्ररोग नाहींसा होऊन दृष्टि चांगली व्हावी म्हणून (२६) नवे रस प्राप्त व्हावे यासाठीं (२७) धनप्राप्त्यर्थ (२८) समारोत्तर धान्याचा पुरवठा व्हावा म्हणून (२९) अभिचारापासून होणारा अपाय टाळण्यासाठीं (३०) पुत्रप्राप्त्यर्थ आनंद व्यक्त करण्यासाठीं (३१) गाव इनाम मिळावा म्हणून.

इष्टींचे कामनापरत्वें भेद पाहिले म्हणजे लौकिकांत कोणकोणत्या सामान्य आकांक्षा जागृत झाल्या असता यज्ञसंस्थेच्या पिशवींतून उपाय पुरविले गेले आहेत याची चांगली कल्पना येते. केवळ कर्तव्य म्हणून समाजात कर्मे फार थोडीं गेलीं पण काम्य कर्मे अधिक होतीं. यासाठीं कर्मांची लोकप्रियता रहावी म्हणून लौकिक आकांक्षा आणि कर्मकर्तृत्व यांची सांगड घालावी लागते. ती सांगड घालण्यास यज्ञप्रयोगाचे पुरस्कर्ते मुळींच चुकले नाहींत. असो.

नुसती कामनापूर्ति कर्मास जोडून कर्मे लोकप्रिय होत नाहीं. कर्म केल्यानें कामनापूर्ति झाली अशी प्रसिद्धि होऊन नंतर तें कर्म लोकप्रिय होतें असें नाहीं. का कीं, कामनाप्रेरित मनुष्य कामनापूर्तिसाठीं अनेक कर्मे करितो. आजारी बरें होण्यासाठीं किंवा पुत्र व्हावा म्हणून स्त्रिया औषधे घेतील, दानें देतील, पंचाक्षऱ्याकडे जातील, महद्यात्री करतील, व्रतें आणि वैकल्यें आचरतील आणि नवसहि करतील. इतकें करून परिणाम होईल असें नाहींच, झाला तर त्याचें श्रेय कोणत्या उपायास द्यावें यासंबंधीं प्रश्नच पडणार. एवंच कोणत्याहि अदृष्टफल उपायाची प्रसिद्धि गुणावर अवलंबून नसून जाहिरातींवर अवलंबून असते. यज्ञसंस्थेंत जाहिरात करणाऱ्यास स्थान मिळालेंच आहे.

यज्ञसंस्था जिवंत ठेवण्यास समाजात यज्ञाची तारीफ करणारे कांहीं लोक लागतात. सिद्धसाधकाच्या जोडीशिवाय कोणत्याहि लोकास आपलेसें करणें अदृष्टफल कर्मास शक्य नसतें. पूर्वीचे हिंदु राजे (उदाहरणार्थ नागपूरकर भोसले) आपल्या अभीष्टचिंतनार्थ ब्राह्मणांस दृश्या देत असत. यज्ञाविषयीं समाजामध्यें अनुकूलता उत्पन्न करणारा एक वर्ग आहेच त्यास प्रसर्पक म्हणतात. प्रसर्पकास छायामंडपाच्या आत स्थान दिलें असतें. प्रसर्पक म्हणजे ऋत्विज नसतो तर यज्ञकर्मांचें रहस्य आपण जाणतों असा बाणा बाळगणारा असतो. प्रसर्पकास दक्षिणा देणें हा एक विधि केला आहे. हिरण्यकेशीय म्हणजे सत्याषाढाच्या सूत्रांत यजमान दक्षिणेसाठीं स्वतःच्या शरीराचे भाग लोकास देतो. त्याजकडून, मह्यास मी मन देतो चक्षु उद्गात्यास देतों त्याप्रमाणें प्रसर्पकास शरीरावरील लोम देतों अशा अर्थाचीं वाक्यें वदविलीं आहेत. अर्थात् मन देता येत नाहीं म्हणून दुसऱ्या कांहीं लौकिक द्रव्याची योजना झाली असते. यज्ञसिद्धीसाठीं ऋत्विजाखेरीज कांहीं खटपटी मंडळी अवश्य आहेत. प्रत्येक समारंभात कांहीं प्रत्यक्ष कांहीं पडद्यामागें काम करणारी मंडळी असतात त्यास जर पुष्ट ठेवलें नाहीं तर व्यवहार चुकेल. सध्या तर असें झालें आहे कीं यज्ञसंस्था जितकी समजण्यास कठिण झाली आहे तितकी तिच्यातल्या मर्मज्ञतेची पदवी अधिक महत्त्वाची झाली आहे. गृहस्थवर्गाच्या सहानुभूतीशिवाय यज्ञ तर होणारच नाहीं गृहस्थास कांहीं मान्यता यज्ञामार्फत मिळाली नाहीं तर त्याची सहानुभूति मिळणार नाहीं. अशा प्रसंगीं जर कोणता मान गृहस्थाच्या पदरीं बांधावयाचा असेल तर तो प्रसर्पकत्वाचा होय

प्रसर्पकांपैकीं कोणास तरी अग्रपूजेचा मान द्यावयाचा असतो. ज्यास अग्रपूजेचा मान मिळतो त्यास "आत्रेय" म्हणतात यज्ञात जमलेल्या मंडळींत तो श्रेष्ठ असावा, आणि तो जर अत्रिगोत्रोत्पन्न असला तर विशेष चांगलें. अग्रपूजेची यज्ञप्रसंगीं वेळ आली म्हणजे "क आत्रेय" म्हणून यजमान पृच्छा करतो आणि "अहमात्रेयः" म्हणून विशिष्ट प्रसर्पक पुढे होतो. आत्रेयानंतर ऋत्विजाची पूजा होते आणि त्याच्या नंतर इतर प्रसर्पकांची होते.

ऋत्विज म्हणून ज्याची योजना होते ते सर्व लोक चांगल्या तऱ्हेचे श्रोते असतात असें नाहीं, तर कांहीं अपंडितास आर्त्विज्याचा मान मिळावा म्हणून यज्ञात थोडीबहुत सोय आहे. सुब्रह्मण्य, पोता, उन्नेता या नावानें जे ऋत्विज ओळखले जातात तेथें सामान्य शिक्षितांनाहि प्रवेश होणें शक्य असतें. आणि त्यामुळे कांहीं कमी शिक्षित तथापि प्रसंगीं उपयोगीं पडतील अशीं माणसें यज्ञसंस्थेस साधक होतात.

ब्रह्मवादी.—यज्ञास सहायक तथापि विशिष्ट प्रसंगीं यज्ञात प्रत्यक्ष अंग नसलेला असा एक वर्ग यज्ञप्रसंगीं किंवा समाजात दिसून येतो. तो ब्रह्मवादी किंवा मीमांसकांचा होय. यज्ञ चालू असता यांच्या हातून निर्णय होत असे किंवा नसे हें सांगता येत नाहीं. का कीं, यज्ञाच्या कार्यप्रसंगीं त्वरित निर्णयाची आवश्यकता असते आणि अशा प्रसंगीं वादविवादास फारसा अवकाश देता

येत नाहीं. ब्रह्मयाची योजना यासाठींच केली जात असे. अशा वेळेस एक तर जो निश्चय होई आणि तावडतोब अमलांत आणला जाई तो पुढील क्रतूच्या प्रसंगीं पूर्वविधान म्हणून उपयोगी पडे. किंवा कांहीं प्रश्नाचा (आणि बहुत-करून ते महत्त्वाचे असत.) निश्चय चार माणसें एकत्र जमवून करावा लागे. त्या वेळेस जो वादविवाद होई त्यास ब्रह्मवाद म्हणत.

आज ब्रह्मवाद हा शब्द जगद्विषयक सूक्ष्म किंवा सर्वव्यापी अशा प्रश्नाच्या तात्त्विक वादास लावतात. हा अर्थ ब्रह्म याचा जो अर्थ उपनिषदांत निश्चित झाला त्यावरून झाला आहे, तथापि जे यज्ञविषयक प्रश्न ब्रह्मवादास कारणीभूत झाले त्यास ब्रह्मवाद असें म्हणण्याचें कारण एवढच असावेंसें दिसतें कीं, यज्ञांत ब्रह्मयाचें काम जें संशयनिर्णय किंवा वाद-निश्चय तें काम करणारा वाद या स्वरूपांत 'ब्रह्मवादा'स प्रारंभ झाला असावा. ब्रह्म याचा मूळ अर्थ जो स्तोत्र त्याशीं "ब्रह्मवादिनो वदति" या शब्दांतील ब्रह्म याचा संबंध नाहीं. ब्रह्मविषयक कर्म म्हणजे यज्ञातील सर्व कृत्यें जाणून संशय-निर्णय करण्याचें काम. आणि तद्विषयक प्रश्न म्हणजे ब्रह्मवाद. अध्वर्यू इत्यादि ऋत्विजाचें काम काय करावयाचें तें ठरलें म्हणजे, प्रत्यक्ष करणें अध्वर्यूस सर्ववेदज्ञानापेक्षा नाहीं. ब्रह्मयास सर्ववेदज्ञानापेक्षा आहे. त्यासच तात्त्विक विचार करावा लागणार तें ब्रह्मयाचें कर्म सामुच्चयिक तऱ्हेनें लोकांनीं पार पाडणें अधिक स्वाभाविक होय. त्याचें कर्तव्यस्थान म्हणजे विद्वानांची बैठक (ब्रह्मवादिन). त्या ठिकाणींच तात्त्विकवाद उपस्थित होत जाऊन वेदांतज्ञानाची स्थापना व्हावयास उपक्रम झाला.

सुरेसंबंधाचा ब्रह्मवाद एका यागांत आला आहे हवन करून अवशिष्ट राहिलेल्या सुरेचा पुढें उपयोग काय करावा हा प्रश्न पुढें येतो कां कीं, बहुतेक सर्व यज्ञोच्छिष्ट ऋत्विजच भक्षण करीत. ऋत्विज किंवा यजमान आणि क्वचित् प्रसंगीं यजमानपत्नी याखेरीज कोणासच यज्ञोच्छिष्ट मिळत नाहीं. असें असतां सुरेचा उपयोग काय करावयाचा. ऋत्विजानीं सुरा प्यावी हे तर त्यांच्या शिष्टाचाराविरुद्ध एक प्रसंगी पहाण्यास जमलेल्या लोकांपैकीं वैश्यवर्गास द्यावी असा आदेश आहे. कदाचित् हे वैश्य यज्ञसेवेलाच (छकडे वगैरे हाकण्यास) उपयोगी पडले असावेत. तथापि असें करण्यांत यज्ञोच्छिष्ट ब्राह्मणेतरास देण्याचा प्रसंग येतो. असल्या प्रकारच्या प्रसंगास तोंड म्हणून एक ब्रह्मवाद आला आहे त्यांत असें सांगितलें आहे कीं, यज्ञोच्छिष्ट सुरा प्राशन करण्यासाठीं कोणी तरी (मद्यपी) ब्राह्मण पहावा व त्याला सुरा पिण्याबद्दल पैसे देऊ करावेत आणि त्यास सुरा पाजावी. पैसे देऊनहि ब्राह्मण न मिळाल्यास ती सुरा वारुळावर ओतून टाकावी.

भिक्षुकी भांडणें.—वेदप्रथामध्यें जे अनेक भिक्षुकी कलह दिसून येतात त्यांत कांहीं कलह फारच मोठे व परिणामकारक दिसतात. वसिष्ठ व विश्वामित्र या दोघां राजपोराहित्याबद्दल धडपडणाऱ्या ऋषींचा कलह हा ऋग्वेदांत फार प्रमुखपणें दिसून येतो. या कलहाचेंच पौराणिक रूपांतर झालें, त्यांत मात्र वरीचशी कवींची कल्पना शिरली. पौराणिकांनीं यास जें स्वरूप दिलें तें बरेंचसें निराधार असलें तरी या दोघां भिक्षुकांचें अकांड-तांडव बरेंच मोठें असावें असें दिसतें. यांत तत्त्व नव्हतें, यज्ञविषयक प्रश्न होता आणि हें भांडण केवळ व्यक्तिविषयक किंवा फारतर कौलिक होतें.

सामान्य भिक्षुकीकरतां भांडणें थोडींथोडकीं दिसत नाहींत ऐतरेय ब्राह्मणांतील भार्गवेयरामाची कथा ही केवळ कौलिक स्पर्धाच दर्शविते त्याच ग्रंथांत सांगितलेली कवषऐलूषाची गोष्ट व्यक्तिविषयक मत्सर आणि त्या मत्सरामुळें इतर भिक्षुकांनीं काय काय खेळ केले, त्याची तत्त्वाशीं जोड कशी करून दिली हें स्पष्ट करिते या प्रकारच्या भिक्षुकी भांडणांतून आपल्या भिक्षुकीच्या सिद्ध्यर्थ अधिक हुशारानीं तत्त्वें काढून तीं समाजाच्या बोकांडीं बसविलीं आहेत. आपल्या कुळांत भिक्षुकी राखण्यासाठीं सोमपान करण्याची राजे लोकांची चालू रीति भयप्रद आहे अशी दीक्षित राजाची समजूत करून देऊन त्या राजास सोमरसाच्या ऐवजीं पिंपळाच्या किंवा वडाच्या डिऱ्याचा रस पाजला आहे आणि तशीच चाल पुढें प्रसृत केली आहे.

जुन्या चळवळीमध्यें एका बाजूनें वसिष्ठ व दुसऱ्या बाजूनें विश्वामित्र अशी जी स्पर्धा दाखविली आहे त्या स्पर्धेशिवायच देव आणि असुर यांच्या स्पर्धाविषयक कथा दिसतात. परपक्षास असुर म्हणावयाचें व स्वपक्षास देव म्हणावयाचें या सामान्य योजनेंत ज्या लोकांकडे असुरत्व लादलें गेलें तो पक्ष म्हटला म्हणजे विश्वामित्र होय. व्यक्तींचीं भांडणें सामुच्चयिक स्वरूपाचीं होतात, त्या वेळेस निरनिराळ्या कारणांनीं अनेक व्यक्ति किंवा कुळें स्पर्धमान व्यक्तींचें भांडण स्वतःचें करून घेतात. भृगु, अंगिरस, अथर्व आणि कण्व यांचीं नावें सामान्यतः त्रैविद्याच्या विरुद्ध बाजूस दृष्टीस पडतात आणि या भांडणाच्या योगानें प्राचीन वाङ्मयामध्यें बऱ्याच दंतकथा उत्पन्न झाल्या आहेत. अथर्व त्रैविद्यास मान्य नव्हते असें मुळींच नाहीं. प्रत्येक संहितेंत सांपडणारा "अथर्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्ने" हा मंत्र अथर्व्यांच्या त्रैविद्यामध्यें असलेल्या मान्य-तेची कबूली देत आहे. आंगिरसदेखील अप्रिय होते असातला भाग मुळींच नाहीं. कण्वांगिरसाचीं आणि घोरांगिरसाचीं व इतर कित्येक आंगिरसांत मानले जाणाऱ्या सूक्तकाराचीं सूक्तें शाकलसंहितेंत पुष्कळ आलीं आहेत. "अंगिरसांविशाम्" अशा रीतीनें अंगिरसास गौरवानें उल्लेखिणारीं वचनें देखील ऋग्वेदांत आढळतात. हीं वचनें एकतर आंगिरस आणि आंगिरसाच्या पक्षाचे विरुद्ध लोक यांच्यात द्वैत उत्पन्न होण्या-

पूर्वीचीं असावींत किंवा दोहोंचा समेट झाल्यानंतर संहिती-करणाच्या प्रसंगीं त्यांस महत्त्व देण्याकरितां संहितेंत घातलीं असावींत. अथर्व आणि आंगिरस यांचा इतरांपासून पृथक्पणा वरवर ऋग्वेद वाचणारास देखील दिसल्यावाचून राहणार नाहीं. तंट्यापूर्वीची संयुक्त स्थिति, तंटा चालू असतां निर्माण झालेलें वाङ्मय आणि तंटा संपल्यानंतर समेटाच्या घालमेली दाखविणारे उल्लेख यांचे ठसे वेदग्रंथाच्या प्रत्येक पानावर उमटले आहेत असें म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाहीं

जेव्हां समाजामध्यें तटेबखेडे उत्पन्न होतात तेव्हां निर-निराळे पक्ष सर्प्यमान व्यक्तींशीं खाजगी हितसंबंध अडकल्या-मुळें किंवा विशेष तात्त्विक भांडणाच्या कारणांमुळें उत्पन्न होतील. व्यक्तींचीं भांडणें हीं पक्षविषयक बनतीं म्हणजे व्यक्ती स्मशानांत गेल्या तरी आपल्याबरोबर भांडणें न नेता तीं पुढच्या पिढीसाठीं शिल्लक ठेवतात. दोन तट तयार झाले म्हणजे पक्षामध्यें भेद कायम राखणारे नवीन मतभेद दृष्टीस पडतात आणि ते मतभेद म्हणजे पूर्वी असलेल्या पक्षाचें सातत्य राखणारे धागे म्हणून इतिहासकारानीं समजावे. जो सुधारणेच्छु असेल तो राजकीय किंवा सामाजिक बाबतींत देखील सुधारणेच्छु होईल. तथापि सामाजिकसुधा-रणेच्या पक्षाला राजकीय नेमस्तपणाची आणि राजकीय सुधारणाविषयां अधिक अपेक्षा करणाऱ्या संप्रदायास सामा-जिक सुधारणाविषयक औदासीन्याची जोड महाराष्ट्रांत दृष्टीस पडते. यांत तात्त्विक किंवा प्राकृतिक कारणापेक्षा वैयक्तिक कारणें आहेत असें आपणास दिसत नाहीं काय? एका नव्या बाबतींत पूर्वीच्या दोन पक्षांपैकीं एकानें अनुकूल पक्ष धरला म्हणजे दुसऱ्या पक्षानें त्याच्याविरुद्ध पक्ष धरलाच पाहिजे, *या तऱ्हेची प्रवृत्ति आपणास नेहमीं दिसते.* वैदिक-वाङ्मयांत जीं भिक्षुकी भांडणें किंवा सामाजिक भांडणें आपणास दिसतात त्यांत कांहींच्या परंपरेचे धागे सांपडतात ते धागे शोधण्यासाठीं स्वतंत्र विवेचन पुढें येईल.

वैदिक ग्रंथांत निरनिराळ्या भागांत जे आपणांस युध्यमान पक्ष दिसतात त्यांतील कांहीं येणेंप्रमाणें.

विश्वामित्र विरुद्ध हरिश्चंद्र.
जमदग्नि विरुद्ध वसिष्ठ.

असुर, राक्षस, पिशाच } विरुद्ध { देव, मनुष्य, पितर

बृहस्पति विरुद्ध शुक्र.
विश्वामित्र विरुद्ध वसिष्ठ.
अंगिरस विरुद्ध आदित्य.
याज्ञवल्क्य विरुद्ध वैशंपायन.
अथर्व विरुद्ध नैविध.

सर्प विरुद्ध जनमेजय.
परशुराम विरुद्ध क्षत्रियकुलें.
इंद्र विरुद्ध अंगिरस, शंबर, कृष्ण, नमुच, भृगु, रुद्र, अथर्व, राक्षस.

वरील द्वैतामध्यें राजकीय कारणमूलक द्वैतें कोणतीं होतीं सद्विद्वैतावरील किंवा भिक्षुकी भांडणावरील रूपकें कोणतीं होतीं याविषयीं विवेचन करण्यास फार सूक्ष्म शोध करावा लागेल.

ज्या वेळेस श्रौत म्हणजे त्रेताग्नीवरील कर्मे ऋत्विजाचे संघ करीत होते, त्या वेळेस सामान्य जनाचें कर्तव्य कोणतें असावें? यज्ञ सर्वांस्च शक्य नाहींत, ते खर्चाचे मोठे होत, आणि ते करण्यास देखील सनीहार पाठवून द्रव्य गोळा करावें लागत असे. अशा कालीं केवळ श्रौतधर्माच्या दृष्टीनें सामान्य जनाचें कर्तव्य केवळ यज्ञास वर्गणी देणें आणि यज्ञ पहाणें एवढेंच होतें काय? एवढेंच असेल तर वैदिककालासारखा कोणताच समाज बंधनरहित नव्हता असें म्हणावें लागेल. आणि सामान्य जनावर भिक्षुकाचा पगडा फारसा नसावा अशीच कल्पना करावी लागेल परंतु समाज अमानुष शक्तींच्या भयापासून तितका मुक्त असलेला दिसत नाहीं. सर्व वैदिक वाङ्मयाचें अवलोकन केलें तर तत्कालीन जनता आजच्या जनतेपेक्षा देखील अधिक खुळी आणि अधिक अज्ञानामुळें अधिक भ्याड अशी दिसते. शिवाय केवळ विधींच्या अवडंबरानें कोणत्याहि समाजाचें नियमन होणार नाहीं. व्यावहारिक नीतिकल्पना, भ्रातृवात्सल्यादि समाज-रक्षक मनोविकार आणि त्यामुळें होणारें समाजनियमन, तसेंच परमार्थासाठीं आपण स्वतः कांहीं तरी करावें ही इच्छा यापासून अलिप्त अशा समाजाची आपणास कल्पना करतां येत नाहीं श्रौतधर्म म्हणजे परमार्थासाठीं होणाऱ्या प्रयत्नाचें सर्वस्व होतें असें दिसत नसून लोकांपासून वर्गणी काढून खेळ करणाऱ्या कांहीं व्यक्तींचें वाङ्मय होतें, आणि तेवढेंच वाङ्मय त्या व्यक्तींच्या परंपरेच्या अविच्छिन्नतामुळें सुरक्षित राहिलें, आणि समाजाच्या इतर हालचाली वाङ्मयरूपानें एक तर अवतरल्या नसाव्यात किंवा असल्यास त्यांचें वाङ्मय मेलें असावें किंवा त्यापैकीं कांहीं श्रौती लोकांनीच आपल्या वाङ्मयांत समाविष्ट करून इतर वाङ्मय मरूं दिलें असावें असें दिसतें.

ऋग्वेदाचें पृथक्करण करतां त्यांत अनेक प्रकारचें केवळ लौकिक वाङ्मय दिसून येतें. इतिहासपुराणाचा उल्लेख वेदांत पुष्कळ ठिकाणीं आहे, अतिथिसत्कार व्यक्त करणारे आणि तपाचरणाचें महत्त्व दाखविणारे उल्लेख वारंवार दृष्टीस पडतात.

अथर्ववेद्यांचा इतिहास.—अथर्ववेदाचें अथर्व्यांच्या भिक्षुकीच्या दृष्टीनें पृथक्करण केलें असतां त्यांत खालील प्रकार दिसून येतात.

१ भुतें घालविणें आणि त्यासाठीं मंत्र म्हणणें.

२ अमानुष शक्ति, उदाहरणार्थ–अदृश्य होण्याची शक्ति आपल्या अंगीं स्थापित करण्याचा प्रयत्न करणें यासाठीं उपयोगांत आणावयाचे मंत्र.

३ राजाचे उपयोगी मंत्र; उदाहरणार्थ–त्याच्या अभि-षेकाचे मंत्र, त्याची सत्ता लोकमान्य व्हावी यासाठीं मंत्र, त्याला युद्धांत जय मिळावा म्हणून मंत्र, इत्यादि.

४ रोगनिवारणासाठीं मन्त्र विषविमोचक मन्त्र.

५ नवीन वर्ष किंवा निराळा ऋतु, पौर्णिमा अमावास्या इ वेळीं म्हणावयाचीं गाणीं.

६ प्रेम, प्रेमार्जनाची प्राप्ती व्हावी, प्रेमसर्धेत जय व्हावा, म्हणून उपयोगात आणावयाचीं गाणीं.

७ देवतास उद्देशून असलेलीं सूक्तें आणि यज्ञविषयक सूक्तें.

८ आत्मस्तोम, म्हणजे वाह्याचा स्वीकार करण्यास उपयोगी पडणारी सूक्तें.

९ तात्त्विक सूक्तें

याशिवाय वेकार भिक्षुकाची ओरड (७।१०९), यासारखीं कांहीं लौकिक सूक्तेंहि दृष्टीस पडतात

वरील वर्गीकरणावरून यज्ञास मदत करणें हा अथर्व्यांचा प्रयत्न फारच अल्प प्रमाणान होता याची सिद्धता करील कौशिक सूत्र आणि वैतान सूत्र हीं जरीं यज्ञकर्म करण्यासाठीं अथर्ववेदातील सूक्तें लावण्याचा प्रयत्न करताना दृष्टीस पडतात आणि त्या प्रयत्नानें उत्तरकालीन अथर्व्यांची यज्ञ समारंभाचे अवयव होण्याची आस्था व्यक्त होते तरी मन्त्राच्या अर्थाकडे लक्ष सहज जात असल्यामुळे आणि मन्त्रार्थ व विनियोग याची असगति फारच असल्यामुळें अथर्व्यांचा प्रयत्न त्रैविद्याच्या कर्मास मदत करण्यासारखा नव्हता हें सिद्ध होण्यास अडचण पडणार नाहीं

यज्ञाच्या विरुद्धहि प्रयत्न अथर्ववेदात दिसून येतो तो प्रयत्न म्हटला म्हणजे यज्ञफल अधिक सोप्या उपायानीं मिळते असे लोकास दाखविणें यजू जर काम्य फल प्राप्त करून घेण्यासाठीं ४।५ तास वेळ मोजावयास लावणारी इष्टि करावयास लावील तर अथर्वा पाच मिनिटाच्या मन्त्रातच आपला उपाय करून देईल आणि यामुळें खर्चाच्या आणि वेळाच्या दृष्टीन काम्यकर्मासाठीं लोकाच लक्ष अथर्वाच ओढील सर्व याग विशिष्टकामनामूलक असतात असें नाहीं कांहीं केवळ पारलौकिक हितासाठीं असतात केवळ पारलौकिक श्रेयासाठीं जो कर्म करणार त्यास पारलौकिक श्रेयासाठींच त्रेताग्नियागविरहित दुसरें कोणतें तरी कर्म दाखवून दिलें पाहिजे आणि त्याची योग्यता बुद्धीसहि पटली पाहिजे अथर्व्यांनीं यज्ञाच्या ऐवजीं यज्ञफलदायी कर्म जें शोधून काढल, ते आतिथ्य ह होय

नवव्या कांडातील 'यो विद्याद्ब्रह्म प्रत्यक्ष०' हें आतिथ्याची प्रशसा करणारें आणि आतिथ्य हाच एक यज्ञ होय असें दाखविणारें सूक्त त्रैविद्यांशीं करीत असलेल्या सर्धेत त्रैविद्याची उपयुक्तता कमी करण्यासाठीं अथर्व्यांनीं योजिलेला उपाय आतिथ्यमहत्त्ववर्धन हा होता असें दाखवितें.

ज्यास आज आपण गृह्यकर्म म्हणतों तें बरेंचसें व्यवस्थित आणि मन्त्रयुक्त करण्याचें श्रेय अथर्व्यांस आहे. गृह्यसूत्रात व्यक्त झालेलीं कर्में हीं श्रौत सस्थापेक्षा अधिक जुनीं असावीं आणि तींच वाढवून वाढवून पुढ त्याचे मोठे यज्ञ बनविले असावेत अशी कल्पना के महादेव मो कुटे यानीं आपल्या ग्रथात व्यक्त केली आहे ही कल्पना बरीचशी बरोबर आहे फरक एवढाच कीं, गृह्यकर्मांच तन्त्र केवळ श्रौतकर्मांच्या पूर्वीचें असून त्याची मन्त्रयुक्तस्थिति श्रौतकालोत्तर आहे आश्वलायन सूत्रातील पाकयज्ञ पाहिले तर ते त्रेताग्नीवरील कर्मांची लहान आवृत्ति दिसतात कर्म लहान पण स्वय सिद्ध असलें म्हणजे कर्मास भोंवतालचें अवडबरहि लहानच असतें, आणि तें कर्मानुरूपच तयार झालेलें असतें. तथापि जेव्हा एखादें कर्म मोठ्या अगडबब विधीची लहानशी आवृत्ति असते तेव्हा जुन्या परिस्थितीचा परिवार बराचसा कायम राहतो चक्षुषी, खिष्टकृत् यासारखीं मन्त्राना दिलेलीं पारिभाषिक नावें कर्माच्या ज्या स्वरूपात दृष्टीस पडतात ते स्वरूप जुनें कसें म्हणावं ?

गृह्यकर्मांचे नातें श्रौताशीं जितकं आहे त्यापेक्षाहि तें अथर्ववेदाशीं अधिक आहे वैश्वदेव, सर्पबलि, पचमहायज्ञ, विवाहादिसस्कार, कुमारीपरीक्षणासारखे विभाग, हे सब अथर्ववेदमूलक आहेत.

अथर्ववेदसहिता ही जरी फारशी जुनी नाहीं तरी श्रौतसूत्रापेक्षा ती बरीच जुनी असावी का कीं, बरेच अथर्व वेदातील मन्त्र श्रौतसूत्रात घेतले असून अथर्ववेयाच ब्रह्मत्वहि टाळण्याचा प्रयत्न श्रौतसूत्रास ब्रह्मत्वविवेचक पुरवण्या जोडून केला आहे

श्रौतकर्मसंकोचानंतरच्या भिक्षुकी चळवळी.- श्रौतकर्म दिवसानुदिवस नष्ट होत चाललें तथापि लोकाचा जगातील अमानुष शक्तीवर, मुहूर्तांवर, सस्कारावर आणि वेदमन्त्रावर विश्वास नाहींसा झाला नव्हता अथर्व्यांचें गृह्यकर्म पूर्वीपासून तसें चाललेंच होतें आणि यासाठीं त्याचच कर्म करून श्रौतकर्मोपजीवी लोकास भाकरी मिळवावयाची होती यज्ञ लोकास अप्रिय झाले, आता वेकार झालेल्या त्रैविद्याना अनेक निरनिराळ्या धंद्यात शिरलं पाहिजेच, या प्रकारच्या परिस्थितीमुळें ब्राह्मणकुळात जन्म झाला असून श्रौतकर्मांत नसलेला असाहि वर्ग वाढणं स्वाभाविक होतें द्रोणाचार्या सारखे ब्राह्मण असल्या प्रकारचे वर्ग असल्याचीच साक्ष देतात श्रौतकर्मज्ञापासून उत्पन्न झालेला हा सुशिक्षित वर्ग सामान्यत इतर लोकापेक्षा अधिक सपन्न असावयाचा आणि परपरागत वैदिक वाङ्मयाच्या अभिरुचीमुळें वैदिक कर्मांचा अधिक आश्रयदाता बनावयाचा या वर्गाच्या अस्तित्वामुळें इतर लोकाचें पौरोहित्य करून जें

द्रव्यसाधन करावयाचें त्याच्या ऐवजीं भिक्षुकी पेशा न घेतलेल्या ब्राह्मणाचेंच पौरोहित्य करून त्याच्यावरच अवलंबून राहण्याची प्रवृत्ति उत्तरकालीन भिक्षुकांत सुरू झाली असावी आणि त्यामुळें भिक्षुकवर्गांत इतर जातींची अधिकाधिक पाणी येऊं लागण्यास प्रारंभ झाला असावा. त्याबरोबरच ज्याचें पूर्वज विशिष्ट वेदाचें किंवा विशिष्ट शाखेचें अध्ययन करणारे असतील त्यास दुसऱ्या शाखेच्या मनुष्याकडून किंवा दुसऱ्या शाखेनें सांगितलेलीं कर्में तुम्ही करूं नका अशा तऱ्हेचा उपदेश स्वशाखीयास करण्याची बुद्धि झाली असें दिसतें. पारस्कर म्हणतो —'बह्वृचं वा सर्वपोक्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितं । तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वं कृतो भवेत्' अर्थात् नव्यांपैकीं प्रत्येक वेदास स्वतंत्रपणें अस्तित्वच नाहीं, आणि प्रत्येकास श्रौतकर्म दुसऱ्याच्या आश्रयानेंच झालें पाहिजे, आणि कोणासहि ऋग्वेदी किंवा यजुर्वेदी म्हणण्यास त्यास नवीन चोरलेला ग्रंथ कारण नसून इतर वेदावर अवलंबून असणारें श्रौतच कारण आहे, या ठळक गोष्टीची आठवण भिक्षुकी वृत्तामुळें विसरणें भिक्षुकास हितावह वाटलें. एका श्रौतधर्माचे तिन्ही वेदाचे अभ्यासक हे निरनिराळे अवयव होते ही स्थिति नाहींशी होऊन हे अभ्यासक जेव्हां एकमेकास अनन्वय समजणारे बनले, तेव्हां ब्राह्मण जातींत विद्यामूलक असलेला परस्पराश्रय जाऊन पोटजाती पडण्यास सुरवात झाली असावी. कालांतरानें गृह्यकर्ममूलक भेदहि विशिष्ट शिक्षणाच्या अभावानें नष्ट झाला, पण जातिभेद मात्र उरला. ही क्रिया कशी झाली याचें महाराष्ट्रापुरतें सविस्तर विवेचन केलेंच आहे.

लोकांचें भिन्नत्व रक्षिण्यावर भिक्षुकांची मिळकत जेव्हां अवलंबून रहाणार तेव्हां त्या लोकांस भिन्न राखण्यासाठीं भिक्षुक खटपट करणारच

यज्ञांतर्गत कार्यांच्या भिन्नत्वामुळें उपस्थित झालेल्या समुच्चयभिन्नत्वाचा फायदा घेऊन यज्ञक्रियेस अनवश्य असें आचारभिन्नत्व आणि शिक्षणभिन्नत्व उपस्थित करण्यांत आलें. आचारभिन्नत्व स्थापन करण्याचा व तें रक्षिण्याचा जो प्रयत्न झाला, त्यांत आपणास एक प्रकारची भिक्षुकी हुषारी दिसते जगभर पसरलेल्या मनुष्यप्राण्यांच्या समूहामध्यें आपणास असें दिसून येईल कीं, कांहीं प्राणी विशिष्ट आचारामुळें, किंवा विशिष्ट दैवतामुळें किंवा विशिष्ट शासनसंस्थेमुळें एकमेकांशीं सदृश आणि इतरांपासून भिन्न झालेले असतात

प्रत्यक्ष आचारविषयक विचारामुळें समाजांतील व्यक्तींमध्यें सादृश्य किंवा असादृश्य फारसें होत नसून पारमार्थिक विचारामुळें किंवा समाजांत जी सर्वांविषयक ध्येयें पसरलेलीं असतात त्यामुळें अनेक प्रकारचे निरनिराळ्या सध्यमान समूहास लागू पडणारे आचारनियम उत्पन्न होतात, आणि नियमामुळें समाजांतील निरनिराळ्या लोकांमध्यें विविधता उत्पन्न होते. विशिष्ट आचार ज्या शासनसंस्थेमुळें उत्पन्न होतो ती संस्थाच कधीं कधीं लयास जाते आणि तिनें उत्पन्न केलेला आचार मात्र टिकतो व याप्रमाणें पूर्वींच्या शासनसंस्थेसाठीं त्या शासनसंस्थेच्या जीवनार्थ असलेलें किंवा उत्पन्न केलेलें परंतु उत्तरकाळीं कुचकामाचें व तापदायक होणारें आचारविशिष्टत्व जिवंत राहतें. ज्या संस्थेच्या जीवनार्थ जें आचारविशिष्टत्व असेल तें रक्षिण्यासाठीं त्या संस्थेच्या अनुयायी मंडळींत त्या विशिष्टत्वाबद्दल आदर, प्रेम व भीतियुक्त अवलंबन उत्पन्न करावें लागतें लोकांस नियमाचा कार्याशीं असलेला अन्वय समजण्याची शक्ति नसल्यामुळें किंवा संस्थेच्या मध्यांची स्वार्थबुद्धि लपविण्यासाठीं उपर्युक्त विशिष्ट नियमास केवळ धर्म म्हणूनच माना असा उपदेश होत असल्यामुळें संस्थेच्या किंवा चालकवर्गाच्या हितासाठीं उत्पन्न झालेल्या आचारासच सोवळेपणा येऊं लागतो; आणि मग प्रयोजनापासून पृथक् झाल्यामुळें वेडगळ दिसणाऱ्या आचाराचें समर्थन करणें कठिण होत जातें. श्रद्धायुक्त समाजास त्या आचाराचें प्रयोजन व मार्मिकता दुसऱ्यातिसऱ्या कारणामुळें सिद्ध करून देणारे तत्त्ववेत्तेहि उत्पन्न होतात हिंदुस्थानांत सध्या शास्त्रीय बाबतींत अज्ञान असल्यामुळें आणि विशेषेंकरून 'इलेक्ट्रिसिटि'सारख्या वस्तूच्या गुणधर्मांचेंहि अज्ञान असल्यामुळें जुन्या चालत आलेल्या पुष्कळ आचाराची उपयुक्तता इलेक्ट्रिसिटीच्या साहाय्यानें सिद्ध करून देणाऱ्या अत्यंत हुषार उपदेशकाचा उपदेश पुष्कळ महाराष्ट्रीयांनीं ऐकला असेल. असो. आचार प्रचारांत असून त्याचें प्रयोजन गेलें आहे अशा जुन्या आचारास नव्या सृष्टींत स्थान देणारें सूत्रें व ऋग्विधान यासारखें वाङ्मय श्रौतकर्में संपल्यानंतरच्या काळांत संपादित झालें असून त्या प्रकारच्या प्रयत्नाची परंपरा विसाव्या शतकापर्यंत चालू आहे. असो

श्रौतकर्में प्रथमतः जरी वरचेवर स्वेच्छ होतें तरी त्यास कालांतरानें नियमबद्धता प्राप्त झाली. गृह्यकर्में होतें तेंहि हळुहळु नियमबद्ध होऊं लागलें. गृह्यकर्म नवीन होतें आणि श्रौतकर्म जुनें होतें असें नव्हे गृह्यकर्म श्रौताहूनहि जुनें असावें. श्रौताऐवजीं गृह्यासच त्याच्या सार्वत्रिकतेमुळें नियमबद्धता अधिक अवश्य आहे पण ती त्यास एकदम आली नाहीं, तर श्रौतधर्माच्या विकासानंतर आली असावी.

श्रौतकर्म हें समाजास अवश्य असें कर्म दिसत नाहीं. ज्याप्रमाणें मनुष्यास कमी आवश्यक मालास विकण्यासाठीं जाहिरात मोठी करावी लागते, त्याप्रमाणें जनतेस कमी आवश्यक असा जो श्रौतधर्म त्याच्या आचरणासाठीं किंवा प्रचारासाठीं श्रौतधर्मांच्या अभिमान्यास अधिक विद्वत्ता खर्च करणें भाग झालें.

श्रौतकर्माच्या सान्निध्यानें समाजांत गृह्यकर्मे असलींच पाहिजे यात शंका नाहीं. कोणताहि समाज लग्नाशिवाय किंवा मर्तिका-शिवाय कसा राहील? हीं कर्मे कशी करावीं हे बोधण्याचें काम त्रयी मुळींच करीत नाहीं. त्रयी हे समाजास मधून मधून लागणाऱ्या पक्वान्नांचें पाकशास्त्र होय; आणि गृह्यसूत्रें किंवा अथर्ववेद हे रोजचें नेहमींचें जेवण करण्याचें पाकशास्त्र होय. ज्याप्रमाणें पक्वान्नें करणारा वर्ग नेहमींचें जेवण करणाऱ्या वर्गास हलका समजतो, त्याचप्रमाणें त्रैविद्य अथर्व्यांस हलके समजत यांत नवल नाहीं. ज्या गोष्टी करण्यास कौशल्य बरेंच लागतें, पदार्थ अनेक लागतात आणि ज्या करण्याचें काम नित्य पडत नाहीं त्या करण्यासाठींच मोजमाप व विधिनियम हीं प्रथम उद्भवतात. तथापि मोजमाप करण्याची आणि ती क्रिया नियमबद्धतेनें करण्याची सवय लागली म्हणजे नियमबद्धता सामान्य व्यवहारातहि येऊं पहाते. या कारणामुळें नित्य गृह्यकर्मांस नियमबद्धता येण्यापूर्वींच जाड्या यज्ञास नियमबद्धता आली यांत नवल नाहीं

गृह्यकर्मांमध्यें आचारभिन्नता जी शिरली तिच्या मुळाशीं केवळ आपल्या शाखेच्या लोकांची भिक्षुकी आपल्यामध्येंच रहावी हाच हेतु प्राधान्येंकरून होता असें सर्व आचार-भिन्नतेसंबंधानें म्हणता येणार नाहीं का कीं, मनुष्याच्या आचारास भिन्नत्व आणणाऱ्या ज्या गोष्टी आहेत त्यांत कुलोपदिष्ट आचारच केवळ नाहींत. जनपदधर्म, देशधर्म, ग्रामधर्म, यांचेंहि अस्तित्व फार जुन्या काळापासूनचें आहे आणि यांची मान्यता आचारधर्म सांगणाऱ्या ग्रंथ-कारांनीं केली आहे. लग्नाच्या वेळेस जनपदधर्म आणि ग्रामधर्म पाळावेत म्हणून आश्वलायन गृह्यसूत्र म्हणतें. पुष्कळदां असें दिसून येतें कीं, एका शाखेस न बोधिलेला आचार त्या शाखेच्या लोकांत प्रचारांत आहे तथापि तो आचार दुसऱ्या कोणत्या तरी स्मृतींनीं सरला आहे. उदाहर-णार्थ कळसवणी म्हणजे लग्नांत वधूवरांनां न्हाऊं घालतांना चारी कोपऱ्यावर पूर्वीं मांडून ठेवलेले जलपूरित कलश (घडे) शेवटीं वधूवराच्या मस्तकावर ओतावयाचे ही चाल घ्या. ही चाल आपस्तंब व गोभिल यांच्या गृह्यसूत्रांत उल्लेखिलेली आहे, तथापि ही चाल या शाखांच्या लोकांखेरीज इतरांच्या घरीं देखील दृष्टीस पडते, येवढेंच नव्हे तर महाराष्ट्रांत ही चाल जवळजवळ सार्वत्रिक आहे व कोणत्याहि सूत्राचा परिग्रह करण्याचें ज्यास प्रयोजन नाहीं अशा शूद्रांत देखील ती आहे. विशिष्ट शाखेनें कर्मांचा उपदेश करावा आणि चाल मात्र सार्वत्रिक असावी याची संगति दोन तऱ्हांनीं लागते. एकतर स्थानिक चाल ग्रंथकारांनीं आपल्या स्वशाखीय प्रयोगग्रंथांत घेतली असावी किंवा एका विशिष्ट सूत्राचें अवलंबन करणाऱ्या सरकर्त्यांच म्हणजे भिक्षुकांचें प्रामुख्य विवक्षित ठिकाणीं झाल्या-मुळें त्या चालीस तेथें सार्वत्रिकपणा आला असावा. स्थानाचा परिणाम ग्रंथावर किती झाला आणि ग्रंथाचा परिणाम स्थानावर किती झाला हे ग्रंथाच्या वारंवार होणाऱ्या बृंहणामुळें आणि मनुष्याच्या चालीरीतींत वारंवार फरक होत असल्यामुळें सांगता येत नाहीं. ग्रंथाचें बृंहित स्वरूप आणि चालीरीतींची हल्लींची स्थिति हींच आपणांस आज दिसतात. ग्रंथाबाहेरील चाली लोकांत शिरतात यासहि कारण आहे. सामान्य लोक केवळ शास्त्रच पहात नाहींत, तर शास्त्र आणि रूढि या दोहोंसहि यथाशक्ति महत्त्व देतात.

शास्त्र आणि रूढि यांची वारंवार एकमेकांशीं विसंगतता दाखविण्यांत येते आणि यांच्यापैकीं अधिक बलवान् कोण, जनतेनें महत्त्व कशास द्यावें, याविषयींचे एकमेकांविरुद्ध विचार वारंवार दृष्टीस पडतात. "शास्त्राद्रूढिर्बलीयसी" हें सत्य आहे म्हणजे शास्त्र किंवा परंपरागत उपदेश बाजूला ठेवून लोक रूढ असलेलींच कर्मे करितात आणि त्यामुळें रूढि बलवान् ठरते बलवान् ठरते म्हणजे बलवान् असली पाहिजे व रूढीकडेच लक्ष द्यावें असें मात्र नाहीं. रूढीकडेच जर लक्ष द्यावयाचें तर ग्रंथ कशाला? वेदोक्तता कशाला? वेदां-पासून तों आजकालच्या पुस्तकापर्यंत सर्व तत्त्ववेत्त्यांचे ग्रंथ जाळून टाकण्यास हरकत नाहीं, कारण रूढीच तेवढी पाळा-वयाची. धर्म, नीति इत्यादि तत्त्वज्ञानें, अर्थशास्त्रें व कर्मांच्या परिणामावरून योग्यायोग्यता दाखविणारे इतिहास यांचाहि उपयोग नाहीं. मनुष्याच्या बुद्धीला शिरकूं द्यावयाचेंहि सवड ठेवावयाची नाहीं असें रूढीसच आचारनिर्णायकता द्यावयाची असें ठरविल्यास करावें लागेल, का कीं, बुद्धीचा उपयोग झाला कीं कालांतरानें शास्त्राचा जन्म झालाच. अर्थात् केवळ रूढीचें अवलंबन भयंकर आहे. रूढि बाळगावयाची म्हणजे चांगली कोणती व वाईट कोणती यांचाहि विचार नको. जंगली लोकांनीं माणसें बळी देण्याचें काम अव्याहत चालवावें आणि रजपुतांनीं मुलींच्या हत्या होत्या तशाच चालू ठेवल्या पाहिजेत. अमुक चाली ठेवाव्या आणि अमुक बंद कराव्या असेंहि म्हणतां येणार नाहीं. का कीं, तसें केलें म्हणजे शास्त्र उत्पन्न होऊं लागतें. यासाठीं रूढींचें अवलंबन करा हा उपदेश मनुष्यास व्यवहारोपयोगी नाहीं. उलटपक्षीं रूढींची आणि त्याच्या अवलंबनाची आवश्य-कता आहेच. का कीं, मनुष्याच्या इतिहासांत रूढी अधिक प्राचीन होत आणि वाङ्मय उत्तरकालीन होय. अडचण आली म्हणजे मनुष्य तोड काढतो कार्य करावयाचें झालें म्हणजे त्याची पद्धति बसवितो म्हणजे रूढी प्रथम उत्पन्न होतात आणि धर्मवाङ्मय नंतर उत्पन्न होतें. प्रत्येक विषयावर धर्मविषयक वाङ्मय, कायद्यासंबंधाचें वाङ्मय, किंवा नीति-विषयक वाङ्मय असतेंच असें नाहीं. पण लोकरीति मात्र अनेक गोष्टींसंबंधानें निश्चित असते. जेव्हां लोकरीति ही धर्मशास्त्रपंडिताच्या, न्यायाधीशाच्या किंवा नीतिवेत्त्याच्या अवलोकनाचा विषय होते तेव्हां लोकरीतीस धर्मनियमाचें,

कायद्याचें किंवा नीतिनियमाचें स्वरूप येतें. व्यवहारामध्यें पुष्कळदा धार्मिक वचनापेक्षा लोकरीतीच अधिक उपयोगी पडते. धार्मिक नियम व्यवहारास अपूर्ण आहेत एवढेच नव्हे तर तेहि लोकरीतीचें अनुकरण करणारे आहेत. ते अधिक जुन्या काळीं परिचित असलेल्या लोकरीतीवरूनच निघालेले असतात. लोकरीती प्रसंगाच्या वैविध्यामुळें अधिक विविध असते. जेव्हा आचारनियम कोर्टांत झालेल्या निवाड्यावरून निघूं लागले तेव्हा लोकरीतीस कायद्याचें स्वरूप येऊं लागलें. जेव्हा धर्मशास्त्रकार लौकिक विधिसंस्कार चालू असता निरनिराळ्या लोकविधींशीं परिचित झाले तेव्हा त्यांपैकीं कांहींस मान्यता देऊं लागले. लौकिकविधींस धार्मिक वाक्यांना मान्यता देण्याचा काल म्हणजे गृह्यसूत्राचा काल होय. या काळांत ॠषिवर्यांनीं श्रौतसूत्रें व गृह्यसूत्रें तयार करून अथर्ववेदाचा पूर्णपणें पाडाव केला. ग्रंथरचना करतांना प्राचीन धर्मांचा म्हणजे विधिनिषेधाचा ॠषिवर्यांनीं हिशोब घेऊन जें देवावरसें वाटलें तें ठेवलें आणि बाकीच्या जुन्या धर्मांस म्हणजे रीतींस रजा दिली. या काळामध्यें जे ग्रंथ झाले त्यांचें अवलोकन करितां ब्राह्मणाच्या सच्छील वर्तनाबद्दल व अज्ञानाचा घात व्हावा या व्यक्त होणाऱ्या इच्छेबद्दल आणि दयाळुपणाबद्दल तारीफ केल्यावाचून राहवत नाहीं. भिक्षुकी चालवी ह्या इच्छेसाठीं देखील वरील तीन गुण दडपले गेले नाहींत. लोकांच्या चाली जंगली असतील तशाच ठेवणें, लोकांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन जादूटोणा करणें, इत्यादि गोष्टी अथर्वमूलक असतां हीं गृह्यसूत्रें बनण्याच्या वेळेस ब्राह्मणांनीं त्यांत शिरकूं दिल्या नाहींत. अथर्वांत सतीचें, जारणमारणाचें, बायका फसविण्याचें, मंत्र आहेत पण त्यांस गृह्यसूत्रांत स्थान मिळालें नाहीं. उलटपक्षीं पुष्कळ लौकिक विधी गृह्यसूत्रांत समाविष्ट केले आहेत. सोळा संस्कारांतील गर्भाधान, पुंसवन व सीमंतोन्नयन, हे संस्कार जरी जादूटोण्यासारखे म्हणजे समाजास अनवश्यक दिसतात तरी ते निरुपद्रवी आहेत आणि त्या काळीं लोकांस उत्सवाचे प्रसंग घरांत अधिकाधिक हवे असल्यास त्यास संधि देणारे आहेत

सूत्रकालीन परिस्थितीचें स्वरूप व्यक्त करण्यासाठीं आश्वलायन गृह्यसूत्रावर कांहीं तुटक विचार येथें देतां. आश्वलायन गृह्यसूत्रामध्यें जो मजकूर आला आहे त्याचें पृथक्करण करतां आपणास खालील घटक आढळून येतात.

(१) पाकसंस्था.
(२) संस्कार.
(३) व्यावहारिक ज्ञान व उपदेश.
(४) काम्येष्टींचे संक्षेप.
(५) बलि.
(६) ब्राह्मणभोजन, आतिथ्य इत्यादि

पौराणिक धर्माची छटा आश्वलायन गृह्यसूत्रांतील खालील उपदेशांत पुष्कळच दिसून येते.

(१) जनपदधर्म आणि ग्रामधर्म यांचें विवाहांत अवलंबन करावें. १·७·१.

(२) ऋग्वेदाचें अध्ययन केलें असतां दुधाच्या नद्या, यजुर्वेदाचें अध्ययन केलें असतां तुपाच्या नद्या, सामाचें अध्ययन केलें असतां सोमरसाच्या नद्या व ब्राह्मणें, सूत्रें, गाथा, नाराशंसी, इतिहास-पुराणें यांचें अध्ययन केलें असतां अमृताच्या नद्या अध्ययनकर्त्यांच्या पितरांस प्राप्त होतात. (३·३·३.)

या विधानांत स्वर्गाची मधुभौतिक कल्पना आणि इतिहासपुराणाच्या अभ्यासास वेदाध्ययनापेक्षा दिलेलें महत्त्व या गोष्टी लक्षांत ठेवण्याजोग्या आहेत.

जनपदधर्म आणि ग्रामधर्म यांचें अवलंबन म्हणजे कांहीं स्थानिक दैवतें किंवा थोर पुरुष यांचे उत्सव किंवा पूजन असावें. स्थानिक दैवतें आलीं यांचा अर्थ मूर्तिपूजा आली. तथापि जनपदधर्म आणि ग्रामधर्म यांचा अर्थ गावांतील चाली व रिवाज असाहि होईल आणि यासाठीं जागेस चिकटलेलीं दैवतें होतीं असें विधान करण्यास आणखी पुरावा आणला पाहिजे.

प्रस्तुत सूत्रांत "चैत्यज्ञ" या विषयावर तीन सूत्रें (१·१२) लिहिलीं आहेत. तीं स्थानिक दैवतांचीं उत्पत्ति दाखवितात.

यज्ञार्थ पशुहननाविषयींची जुगुप्सा केवळ स्मार्तधर्मांतच आहे असें नाहीं. श्रौतधर्मांतहि पशुहत्येपासून निवृत्ति व्हावी असा भाव दृष्टीस पडतो. उदाहरणार्थ, दर्श पूर्णमास ही इष्टीची प्रकृति म्हणजे नमुना आहे. ऐंद्राग्न ही पशुयागाची प्रकृति आहे. इष्टींमध्यें पशुहनन नाहीं. तसेंच अग्न्याधानांत देखील पशुयज्ञ नाहीं. तथापि या दोहोंतहि पशुहोमाचे अवशेष शिल्लक राहिले आहेत. अग्न्याधानांतील पुरोडाश हा गाईच्या आकाराचा बनवावयाचा असतो आणि त्यावेळेस म्हणावयाचे जे मंत्र आहेत ते देखील गोविषयकच आहेत. दर्शपूर्णमासामध्यें पुरोडाश कूर्माकृति करावा लागतो. तथापि पुरोडाश कूर्माकृति करण्याचें कारण असें आहे कीं, तो अभंग राहिला पाहिजे. जेव्हा प्रतिकृति उपयोगांत आली नसून मूळची कल्पना वहिवाटींत असेल त्या वेळेस कूर्माचा याग न होतां दुसरा एक मोठा पशु हुत होत असावा यांचीं सूचकें त्या विधींत आहेत. प्रतिकृति ज्याची होते तो प्राणी प्रथम हुत होत असावा आणि प्राण्याऐवजीं पुढें त्याची पिष्टमय प्रतिकृति येत असावी, हा साधारणपणें नियम समजावा. तथापि या नियमास देखील कांहीं अपवाद आहेत. अग्निष्टोम यागांतील

प्रवर्ग्यांत मडक्याच्या उतरडीच्या आकाराचा 'महावीर' असतो. हा पुढें छिन्नभिन्न करावा आणि नंतर सोमपान करावें असा इतिकर्तव्यतेचा गोपवारा आहे. महावीर यजमानाचेंच रूपक होय अर्थात् प्रत्यक्ष यजमानाचाच होम अशक्य आहे म्हणून होमात ज्याची प्रतिकृति होते तो मूळचें होमद्रव्य होय या नियमास कांहीं मर्यादा उत्पन्न होते.

पशुहनन आणि यज्ञ याचा निकट संबंध आहे असें नाहीं. ज्या वेळेस पशुयाग प्रचारात होता त्या वेळेस इष्टी पशुहोमाशिवाय होत असत. शिवाय पशुहनन केवळ यज्ञागानेच होत असे असेंहि नाहीं. जें लोकाचें भक्ष्य तेंच देवास द्यावयाचें किंवा अग्नीस समर्पण करावयाचें. पशुहनन यज्ञाखेरीज इतर प्रसंगींहि होत असे याचीं उदाहरणे गृह्यसूत्रात आहेत

मधुपर्क मांसाखेरीज होत नाहीं ह तत्त्व आश्वलायन गृह्यसूत्रात व त्याप्रमाणेंच कांहीं धर्मसूत्रातहि व्यक्त केलें गेलें आहे. त्या प्रसंगीं असें सांगितलें आहे कीं, मधुपर्कासाठीं गाईचा मेध करावा आणि गाईचा मेध जर करावयाचा नसेल तर गाय सोडून द्यावी आणि दुसरें कसलें तरी मांस ऋत्विजास अगर स्नातकास मधुपर्कप्रसंगीं द्यावें गोमेधासंबंधानें प्रश्न शतपथब्राह्मणकालीं देखील निघाला आणि तेथें याज्ञवल्क्यानें ते चांगलें लागतें म्हणून मी खातों असें उत्तर देऊन आपला दांडगपणा व्यक्त केला आहे.

गोमेध ज्याप्रमाणें मधुपर्कप्रसंगीं (आ० सू० अ० १ खं० २४) कर्तव्य केलें आहे त्याप्रमाणें अग्निहोत्र्याच्या और्ध्वदेहिकाच्या प्रसंगींहि ते कर्तव्य केलें आहे. (आ० सू० अ० ४ खं० २.) अनुस्तरणी करावी म्हणून विधि आहे अनुस्तरणी म्हणजे ज्या स्त्रीपशूनें प्रेताचें आच्छादन करितात तो पशु. अनुस्तरणी करावयाचा विधि म्हणजे गाईस किंवा शेळीस विदारण करून तिचे अवयव प्रेताच्या अवयवावर ठेवणें गाय किंवा शेळी याची अनुस्तरणी करणें वैकल्पिक आहे म्हणून पुढील वृत्तिकार अर्थ काढीत आहेत. मृताच्या पत्नीस प्रेताजवळ नेऊन निजवावयाचें आणि मग दिरानें किंवा दासानें तिला उठवावयाचें हा विधि झाल्यानंतर अनुस्तरणी करण्याचा विधि आहे. यावरून अनुस्तरणी देखील स्त्रीच्या प्रतिनिधिरूप असावी असा संशय उत्पन्न होतो.

श्रौतधर्म आणि स्मार्तधर्म यामध्यें जे अनेक फरक आढळून येतात त्याचें साकल्यानें पण संक्षिप्त वर्णन करावयाचें झाल्यास थोडक्यात असें सांगता येईल कीं, यज्ञजुगुप्सा उत्पन्न होऊन यज्ञसंकोच झाला व यज्ञेतर कर्मांना मान्यता प्राप्त होऊन भक्तितत्त्वाचा व मूर्त देवताचा उदय झाला आणि परंपरेच्या प्रचारानीं पवित्र झालेला शब्द जो यज्ञ तो इतर प्रकारच्या परमार्थोद्यमास लागला.

पशुयज्ञाविषयींची जुगुप्सा सामान्यजनात पुष्कळच उत्पन्न झाली होती. वेदानुयायी व यज्ञकर्मांचा पुरस्कार करणाऱ्यासहि थोडीबहुत जुगुप्सा उत्पन्न झाली होती याला अनेक प्रमाणें आहेत. जेव्हा धर्माचरण चोरून करावें लागतें तेव्हा असें समजावें कीं, तेथें धर्म जनतेस अप्रिय आहेत. शूलगवाचा म्हणजे बैल मारण्याचा जो विधि आश्वलायन सूत्रात (४९) सांगितला आहे त्यात तो "असदर्शने ग्रामात्" म्हणजे जेथून गाव दिसत नाहीं किंवा गावातील लोकांना आपण दिसत नाहीं अशा स्थळीं जाऊन करण्यास सांगितला आहे.

पितृमूलक धर्माचा पुरस्कार करणारांमध्येंच पशुहनना संबंधानें आणि विशेषेंकरून गाईचा वध करावा आणि तिचे मांस खावें या कर्तव्यासंबधानें प्रतिकूल मत उत्पन्न होऊ लागलें होतें असें यावरून दिसतें.

आश्वलायन गृह्यसूत्रात गोमांसाच्या मधुपर्काचा, अनुस्तरणी म्हणून गाईचें विदारण करण्याचा किंवा शूलगवाचा केलेला उपदेश हे गृह्यसूत्र ज्या कालात लिहिलें गेलें त्या कालापेक्षा बराच जुना असावा असें दिसतें. प्रस्तुत सूत्राच्याच काला तील गोवधाविषयींचे उल्लेख त्याकाळीं गोवधाविषयीं प्रतिकूल मत होत असावें असें दाखवितात लोकमताची प्रतिकूलता शूलगव गावाबाहेर करावा या आदेशावरून स्पष्ट होत आहे, आणि पुत्रादिकास बरोबर घेण्यासंबंधाचा निषेध या सूत्रकारानेंच केलेला आहे शिवाय गोमांसाहारासंबंधानें प्रतिकूल मत उद्भवूं लागलें होतें असें दिसतें. शूलगवात बैलाचा वध जरी केला तरी त्याचा हुतशेष खावा (४.९.३५) या मतावरोबरच खाऊं नये (४.९.३२) असेंहि विधान केलें आहे. त्याप्रमाणेच स्नातकास अगर ऋत्विजास करावयाच्या मधुपर्कासंबंधानें जें गोहनन करावें लागे त्याऐवजीं गाईचा उत्सर्ग करून दुसरें कसलें तरी मांस भोजनास द्यावें अशी देखील अनुज्ञा दिली आहे (२.२४.२५) तसेंच अनुस्तरणी म्हणून गाय मारण्याऐवजीं अजा मारावी (४ २ ६) किंवा अनुस्तरणी करण्यामध्यें देखील विकल्प आहे (४.३ २३) अशी कल्पना मांडली आहे.

प्रतिमापूजनाचा आरंभ या गृह्यसूत्रात थोडाबहुत दिसतो पहिल्या सूत्रात चैत्याला बलि द्यावयाचा तो स्विष्टकृत नावाच्या आहुती देण्यापूर्वी द्यावा असें सांगितलें आहे दुसऱ्या व तिसऱ्या सूत्रात जर चैत्य विदेशीं असेल तर तो बलि कसा पाठवावा हे सांगितलं आहे. दूतास पळसाची कावड द्यावी, यत्र वेत्थ० (३ ८ २१) ही ऋचा म्हणावी व दोन बली करून त्या कावडींत ठेवून दूतास ती कावड द्यावी आणि सांगावें कीं, हा बलि त्याला (चैत्याला) दे आणि हा बलि तू घे. या दूताला मार्गांत भय होईल असें वाटलें तर एखादें लहान हत्यार त्या दूताजवळ द्यावें आणि मध्यंतरीं मोठी नदी वगैरे असेल तर एखादें लहानसें तरून जाण्याचें साधन (भोंपळा वगैरे) 'अनेन तरितव्यम्' असें म्हणून त्या दूताजवळ द्यावें.

आश्वलायन सूत्राच्या काळीं यज्ञ कर्मी होत चालले होते यास प्रमाणें.—

(१) यज्ञ हा शब्द अधिक व्यापक केला म्हणजे वेदाध्ययन आणि अतिथिसत्कार यासहि यज्ञ या सदरात घेतलें.

(२) अनेक पाकसंस्था सूत्रकारांनीं उपदेशिल्या आहेत त्या श्रौतसंस्थाचा संक्षेप आहेत. उदाहरणार्थ, पार्वण स्थालीपाक घ्या. हा दर्शपूर्णमासाचा संक्षेप आहे. तो दर्शपूर्णमासाप्रमाणेच पौर्णिमा व अमावास्या या दोन पर्वकाळीं करावयाचा आहे. याच्या आदल्या दिवशीं त्या श्रौत इष्टीप्रमाणेंच उपवास आहे. यात दर्शपूर्णमासाप्रमाणेंच इध्म व बर्हि याचें सहनन आहे. निर्वाप, प्रोक्षण, कंडण, श्रपण, होम, आघार, चक्षुषी, स्विष्टकृत् इत्यादि क्रिया यात आल्या आहेत, आणि दर्शपूर्णमासाचा अतिदेश ज्याप्रमाणें इतर इष्टींत आहे त्याचप्रमाणें इतर पाकयज्ञात स्थालीपाकतंत्राचा अतिदेश आहे.

(३) बलिदान व ब्राह्मणभोजन यासहि पाकयज्ञ म्हटलें आहे.

(४) शिवाय भक्तीचें महत्त्व वाढविलें आहे, आणि प्रयोगाच्या खटाटोपीचें महत्त्व कमी केलें आहे. कोणी श्रद्धाबुद्धीनें जर एक समिधा किंवा एक आहुति अर्पण केली किंवा वेदाध्ययन केलें तर यज्ञाचें फल मिळतें हाहि उपदेश केला आहे. (१·२·५)

(५) सोमयागास तर अजीबात फाटा दिला आहे. तथापि सोमयागाच्या अभावामुळें सामगायनाचा जो अभाव उत्पन्न झाला तो टाळण्यासाठीं सीमन्तोन्नयनासारख्या स्त्रीसंस्काराच्या प्रसंगीं वीणा वाजविणारे व गाथा म्हणणारे आणले आहेत.

श्रौतधर्मांचा इतिहास तयार करावयाचा झाल्यास आपणास राहिल अनेक प्रकारचें सापडतें, आणि त्यातून निरनिराळ्या काळाचा इतिहास सापडतो. भारतीय आणि इराणी या दोन संस्कृतींचा तौलनिक अभ्यास करतां येईल. हा अभ्यास अत्यंत प्राचीन काळचा यज्ञधर्म आपणास बोधील. तसेंच ब्राह्मणवाङ्मयाचे व सूत्रवाङ्मयापर्यंतचे धागे जोडता येतील. हे जोडताना जी तुलना करावी लागेल ती यज्ञधर्माची अत्यंत जोरानें वाढ चालू असता काय फरक होत गेले हें कळवील. सूत्रोक्त श्रौतधर्म अतिम वाढीचें पण अत्यंत नियमबद्ध स्वरूप दाखवितो. ब्राह्मणें पूर्ण विकास झालेलें पण यज्ञयोजकाचें स्वातंत्र्य बरेंच कायम आहे अशा स्थितींतलें यज्ञस्वरूप दाखवितात.

संहितांचा मंत्रभाग तपासून त्यात येणाऱ्या उल्लेखावरून, ब्राह्मणातील विधिवाक्यांनीं जी यज्ञसंस्था दर्शविली जाते तिच्या पाठीमागें देखील जाता येईल. पर्शूंच्या यज्ञसंस्थेशीं ब्राह्मणदृष्ट यज्ञसंस्थेचा संबंध जोडताना, मंत्रदृष्ट श्रौतधर्म ही अत्यंत महत्त्वाची पायरी होय.

यज्ञसंस्थेचा तौलनिक अभ्यास करावयाचा झाल्यास त्या अभ्यासाचीं अंगें अनेक आहेत.

(१) पर्शूंचा आणि भारतीयांचा धर्म.
(२) मंत्रदृष्ट श्रौतधर्म आणि ब्राह्मणदृष्ट श्रौतधर्म.
(३) मिश्रधारादृष्ट धर्म.
(४) वेददृष्ट आणि सूत्रदृष्ट धर्म.
(५) भिन्नसूत्रदृष्ट धर्म.

याचीं तुलना जितकी अधिक होत जाईल तितका प्राचीन सामाजिक इतिहास खुला होत जाईल. या इतिहासाचा पूर्ण उलगडा होण्यासाठीं अनेक ग्रंथाची तुलना केली पाहिजे. हें करण्यास संशोधकास अनेक वर्षे लागतील किंवा सबंध आयुष्य खर्च करावें लागेल. या महत्त्वाच्या कामापैकीं कांहीं काम आणि त्याचें फळ मात्र येथें दिलें आहे. ग्रंथाची तुलना करून काय निघतें याचीं कोष्टकें पुढें येतील.

यज्ञसंस्थेंत दोन निरनिराळ्या गोष्टी समाविष्ट झालेल्या दिसतात. लोकविनोदार्थ होणारे उत्सव व खेळ आणि पारमार्थिक बुद्धीन केलेलें हवन. खेळांस आणि उत्सवास धार्मिक स्वरूप दिलें गेलें अथवा उपासनेस खेळ चिकटविले हें नेहमींच सागता येण्याजोगें नसतें ऋग्वेदमंत्राच्या रचनेच्या काळीं अश्वमेधासारखे मोठे उत्सव असतील, पण ते यज्ञच होते असें म्हणता येत नाहीं त्या काळीं इष्टि असेल, काम्यपशु असेल किंवा कसाबसा सोमयाग देखील असेल. पण कांहीं तरी मंत्र म्हणून आहुति देणें यापलीकडे त्याचें स्वरूप नसावें.

यज्ञसंस्थेचे कालभाग पाडताना पहिला काल म्हटला म्हणजे अमंत्रक हवनें करणाऱ्या अथर्व्यांचा काल होय.

अमंत्रक अथर्व्यांच्या कालापासून सुरवात करून ज्या कालमध्यें कर्मांच्या भेदामुळें ब्राह्मणाचे प्रथम होता, अध्वर्यु, सामक इत्यादि भेद पडले आणि नंतर त्याच्यामध्येंहि आणखी पक्ष पडून निरनिराळीं आचार्यकें उत्पन्न झालीं, त्याची शेवटीं सगति लावली जाऊन श्रौतसूत्रोक्त श्रौतधर्म तयार झाला त्या सर्व कालाचा इतिहास हा यज्ञसंस्थेचा इतिहास होय.

अमंत्रक अथर्व्यांच्या कालानंतर श्रौतधर्माच्या उपबृंहणाच्या दिशेनें पहिली क्रिया झालेली दिसते ती ही कीं, हवन हें एकट्यानें न करता २०।२५ जणाचे आवाज एकत्र मिळून करावें.

समुच्चयानें एकत्र जमून जे यज्ञ करावयाचे त्यात देखील क्रियाविभागणी फारशी नसून सगळ्यांनीं एकत्र जमून कांहीं तरी मंत्र गावेत व आहुती टाकाव्यात असा, म्हणजे आज ज्याप्रमाणें मंत्रपुष्प म्हणून देवावर फुलें टाकतात त्याप्रमाणें, प्रकार होता असें दिसतें.

या प्रकारात प्रथम जो फरक झाला असेल तो गाण्याच्या चालीवरून किंवा वृत्तावरून झाला असावा. 'गायति त्वा गायत्रिण' हे सूक्त या विधानास पुष्टि देईल

यज्ञप्रयोग वैयक्तिक कमी करून ते सार्थिक करावेत ही प्रवृत्ति मन्त्रद्रष्ट्या ऋषींच्या कालातच तयार झाली होती.

सार्थिक श्रौतकर्म आणि मनोरंजक खेळ अगर उत्सव हीं एकत्र जोडण्याचा प्रयत्न अमनस्क अथर्वकाळ आणि श्रौत धर्माच्या ठाकठिकीचा अध्वर्युकाळ याच्या मध्यंतरींच्या काळांत झाला असावा.

या मधल्या काळांत एक महत्त्वाचा उपकाल येतो तो काल म्हटला म्हणजे ब्रह्माध्वर्युभेदकाल होय

गायत्री, अर्की, होते, ब्रह्मे इत्यादि लोकाच्या स्पर्धेमध्यें होते आणि ब्रह्मे टिकले व अर्की, गायत्री हे लयास गेले असें दिसतें.

होता याचा अर्थ हवन करणारा असाच असावा अध्वर्यु हवन करीत असता "होता" हा शब्द अध्वर्यूस कां लावतात अशी पृच्छा प्राचीन काळीं देखील केली आहे आणि होता याचा अर्थ आह्वान करणारा असा शास्त्रार्थ सांगून ही शंका मिटविण्यात आली आहे 'होता' या नावानें स्पष्ट होणारें कर्म म्हणजे जें अध्वर्यु करतो तेंच कर्म होय यावरून अध्वर्यु हा होत्यांतलाच कमी विद्वान् पण लटपट्या व दांडगा वर्ग असावा असें दिसतें. अध्वर्यु या शब्दावरून कोणत्याहि यज्ञकर्माचा बोध होत नसल्यामुळे तो होत्यांतून निघाला नसल्यास दुसऱ्या कोणातून तरी निघाला असावा.

ब्रह्म्याचे सहायक स्वतंत्र आहेत त्या सहायकांत हौत्र आणि आध्वर्यव करणारेहि आहेत. यावरून असें दिसतें कीं, भिक्षुकीची जोपासना करण्याच्या सस्थेमध्यें दोन परस्परांशीं स्पर्धा करणारे बलवान् समुच्चय होते. एक अध्वर्युप्रमुख व दुसरा ब्रह्मप्रमुख

ब्रह्म्याच्या यज्ञसंस्थेमध्यें औद्गात्र फारसें नसावें आणि हा औद्गात्राचा अभाव त्याची यज्ञसंस्था दुर्बल करण्यास कारणीभूत झाला असावा.

ब्रह्म्याची यज्ञसंस्था बरीचशी राजाश्रयानं चालत असावी आणि अध्वर्यूंची लोकाश्रयानं चालत असावी

ब्रह्मकर्म आणि आध्वर्यव यांत वस्तुतः फारसा भेद नाहीं. दोघेहि व्यवस्थापकच. एकीकडचा व्यवस्थापक जो ब्रह्मा तो जास्त सुखावलेला आणि म्हणून त्यास आग्नीध्रासारखा पटाईत हस्तक लागे.

अध्वर्यूंस ब्रह्म्याशीं तडजोड करण्याचें कारण ब्रह्म्याचें राजपौरोहित्य असावें.

ब्रह्म्यास अध्वर्यूंशीं सलोखा करण्याचें कारण लोकाश्रयावर राहणाऱ्या अध्वर्यूंनीं बृहण केलेल्या यज्ञसंस्थेत आणलेला लोकाकर्षक भाग असावा

असा एक काल आला असावा कीं, ज्या वेळेस लोकांस श्रौतधर्माविषयीं औदासीन्य उत्पन्न झालें होतें आणि श्रौतधर्म टिकला म्हणजे श्रौत्याची भिक्षुकी चालली तर ती केवळ राजाश्रयानंच चालणें शक्य होतें, सनीहारार्जित द्रव्यावर चालणें शक्य नव्हतें अर्थात् हा काल म्हटला म्हणजे यजुरथर्वैक्यकाल होय हाच काल संहितीकरणाचा होय.

संहितीकरणामध्यें दोन किंवा तीन क्रिया झालेल्या आहेत मंत्रब्राह्मणवाक्यांचे संचय करणें ही एक क्रिया होय प्रयोग करणाऱ्या ऋत्विजास उपयोगीं पडणारें वाङ्मय निराळें करावयाचें या दृष्टीनं पृथक्करण करणें ही दुसरी क्रिया होय. तिसरी क्रिया म्हणजे एकस्वरूपी वाङ्मयाचें उपबृंहण आणि व्यवस्थीकरण ही होय आध्वर्यवाच्या संहिता अनेक आहेत आणि अथर्ववेदाची संहिता आणि कृष्णयजुर्वेद हीं परस्परापेक्षी आहेत यावरून हें उघड आहे कीं, अंतिम संहितीकरणाच्या पूर्वी शुक्लकृष्णांचें भांडण झालें होतें, आणि अथर्व्यांशीं यजूंचा समेट झाला होता हा समेट होतेवेळेस प्रथमतः तो शुक्लयजु व अथर्व यांच्यामध्यें झाला असावा आणि होत्यामधील कांहीं अप्रमुख समुदाय त्यास मिळाला असावा, आणि पुढें कालांतरानें म्हणजे एखादी पिढी उलटल्यानंतर कृष्णयजुर्वेदी व अथर्वे यांचेंहि सख्य जुळलं असावें शुक्लांचा आणि अथर्व्यांचा परस्परस्नेह प्रथम जुळला असावा हें शुक्लयजूंच्या पारस्कराचा उल्लेख कौशिक आणि वैतान या सूत्रांनीं केला आहे त्यावरून दिसून येतें

श्रौतकर्माची वृद्धि झाली तिच्या पायऱ्या येणेंप्रमाणें असाव्यात सत्रें, अश्वमेधादि यज्ञ, आणि दैनिक अग्निहोत्र हीं नित्य आणि नैमित्तिक कर्में असत प्राचीन असावीत. सोमाचा उपयोग दैनिक कृत्यांत होत असून सोमयाग हा नवीन शिरला असावा, आणि बृहत्सोमयाग अध्वर्यूंनीं योजिल्यानंतर हौत्रक अधिक विस्तार झालं असावें व ऋग्वेदघटना व्हावयास लागली असावी. इष्टी आणि पशु हीं केवळ अग्निहोत्रासारखींच असत सामान्य कर्में असावींत त्यांचें बृहण अध्वर्यूंनींच केलं असावें आणि अध्वर्यू जर होत्यांतूनच निघाले असले तर त्यांच्या होत्याच्या ज्ञानाची पुंजी इष्टी व पशु यामध्येंच खर्च झाली असावी सोमयाग ही जी कृति अध्वर्यूंनीं नवी आणली तींत सामगायन त्यांनीं लोकप्रियता मिळविण्यासाठीं आणलें सोमयाग हीच अध्वर्यूंची विशिष्ट कृति असल्यामुळें याची अनावश्यकता सिद्ध करण्याची ब्रह्म्यास इच्छा उत्पन्न होऊन 'यो विद्यात् ब्रह्म प्रत्यक्ष' हें आतिथ्यधर्म आचरला असता सोमयागाचें श्रेय

येते असें सांगणारें सूक्त निर्माण करण्याची त्यास स्फूर्ति झाली असावी. सोमयागात इष्टी आणि पशू घुसडून देण्याचें कारण हें कीं, अध्वर्यूंच्या विधिशिवाय सोमयाग होऊं नये. अग्न्याधान तर चोळून चाळून नवेंच. म्हातारपणीं पेनशन घेतल्यानंतर धर्मकार्य करण्याची जेव्हां कोणाला स्फूर्ति होईल तेव्हां त्यास वाजतगाजत अग्निहोत्री करण्याची ही क्रिया. ही अर्थात् श्रौतधर्माचा पूर्ण लोप होण्याचे वेळीं आलेली. अत्यग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशी, अतिरात्र, अप्तोर्याम व वाजपेय हे तर सगळे सोमयागाचेच विकार. सप्तहविःसंस्थांपैकीं ज्याप्रमाणें इष्टी व पशू हे यजूंचे त्याप्रमाणेंच सौत्रामणिहि यजूंचाच. सौत्रामणीच्या प्रसंगीं होत्याची यजूंनीं विशेष फिकिर केलेली दिसत नाहीं. सौत्रामणि म्हणजे निरूढपशु. याज्यापुरोनुवाक्या मात्र निराळ्या आणि त्या याज्यापुरोनुवाक्या हौत्रकाकडे सूत्रदृष्ट आहेत, ब्राह्मणदृष्ट नाहींत. म्हणजे हविःसंस्थांची वृद्धि होईपर्यंत हविःसंस्था चालविण्यासाठीं यजूंनीं म्हणजे अध्वर्यूंनीं होत्याची पर्वा मुळींच केली नाहीं.

अथर्व्यांचा आणि यजूंचा समेट झाल्यानंतर जी क्रिया झालेली दिसते ती ही कीं, जीं कर्में लौकिक महत्त्वाचीं होतीं तीं देखील यजूंनीं म्हणजे त्रैविद्यांनीं म्हणजे अध्वर्युप्रमुखांनीं आपल्याकडे खेंचावयास सुरवात केली. जीं श्रौतात जातील तीं श्रौतात घालविलीं, जीं श्रौतात शिरण्याजोगीं नसतील तीं स्मार्तात घातलीं आणि कांहीं श्रौतात व स्मार्तात अशीं दोहोंकडे ठेवलीं. जर मोठें कर्म पाहिजे असेल तर तें करण्यास त्रैविद्य तयारच. एखाद्या यजमानास धाकटें कर्म करावयास पाहिजे असलें तरी तें करण्यास यजू तयारच. परिणाम असा झाला कीं, मोठ्या यागाचें कर्म अथर्व्यांकडून स्वतंत्रपणें होऊं नये आणि त्रैविद्यास तर तें करता यावें, आणि लहान सहान कर्मेंदेखील त्यास करता यावींत. *व्रात्यस्तोम हा* मूळचा अथर्व्यांचा. तैत्तिरीयसंहितेंत त्याचें नाव देखील नाहीं. पण त्यास देखील त्रैविद्याच्या सूत्रकारानीं (उदाहरणार्थ, बौधायन, लाट्यायन यांनीं) श्रौत स्वरूप दिलें लहानशा विधीनें समाजात प्रविष्ट होण्यापेक्षा एखाद्या मोठ्या दृढ आणि अगडबंब विधीनें समाजप्रविष्ट झालेलें व्रात्यास का आवडणार नाहीं? आणि सोमयागाच्या अनुषंगानें होणाऱ्या व्रात्यस्तोमात जर आपण समाजप्रविष्ट झालों तर पुष्कळ अधिक ऋत्विजाच्या सहानुभूतीनें आपण समाजप्रविष्ट झालों असें स्वाभाविकपणेंच व्रात्यास वाटणार. यामुळें सामान्य तऱ्हाचा व्रात्यस्तोम बाजूस सारून अधिक अगडबंब व्रात्यस्तोम जो यजूंनीं तयार केला त्यात अथर्व्यांचे अनुयायी देखील इतके सांपडले कीं, वैतानसूत्रामध्यें व्रात्यस्तोमासंबंधाच्या पंधराव्या कांडाचा व्रात्यस्तोमाकडेच उपयोग केला नसून *अथर्व्यांनीं* ऋग्वेदातून उसन्या घेतलेल्या विसाव्या कांडातील 'आरंवता दिला आहे. यावरून वैतानसूत्राच्या प्रसंगीं व कदाचित् *अथर्ववेद संहितारूप पावला त्या प्रसंगीं व्रात्यस्तोम अथर्व्यांच्या* विधींतून अजीबात नाहींसा होऊन त्रैविद्याच्या श्रौताच्या *अनुषंगानेंच जिवंत राहिला होता असें दिसतें.*

श्रौतकर्माच्या इतिहासात, श्रौतधर्माच्या माध्याह्नकालीं *जी क्रिया केवळ स्मृतिरूप राहिलेली दिसते* परंतु जी क्रिया श्रौतधर्माच्या यजूंनीं केलेल्या घटनेपूर्वी चालू असावी ती क्रिया म्हटली म्हणजे पुरुषमेध होय. या क्रियेचें स्वरूप इतकें संदिग्ध आहे कीं, याजविषयीं विधिवाक्यें निश्चितपणें सापडत नाहींत. पुरुषमेध हा कसा करावयाचा? तो सोमयागासारखा करावयाचा कीं निरूढ पशूसारखा करावयाचा? *त्या वेळेस मंत्र कोणते म्हणावयाचे? त्या वेळेस सामगायन* असावें कीं नसावें? होत्यानें कोणतीं शस्त्रें म्हणावयाचीं? *याविषयीं सर्व अध्वर्युसंहिता व ब्राह्मणें गुपचुप बसलीं* आहेत असें दिसतें. ऋग्वेदात आढळून येणाऱ्या *शुनःशेपाख्यानावरून पुरुषमेध हा निरूढपशूसारखा होत* असावा ही कल्पना स्पष्ट होते. तथापि आध्वर्यव ग्रंथामध्यें मात्र या संबधानें अत्यंत मूकभाव आहे. जुन्या एका यज्ञाची आठवण ठेवावी यापलीकडे अध्वर्यूंचा आपल्या संहितेत अगर ब्राह्मणात पुरुषमेधाचा अंतर्भाव करण्यात कांहीं एक हेतु दिसत नाहीं. वाजसनेयांनीं पुरुषमेधास जो मंत्र जोडला आहे तो नेहमींचें पुरुषसूक्त होय, आणि तें देखील रहस्य व उपनिषद् आहे अशीं विधानें त्यानीं केलीं आहेत. वाढलेल्या यज्ञसंस्थेच्या कालात पुरुषमेध यज्ञास तात्त्विक किंवा आध्यात्मिक स्वरूप देऊन तात्पुरती मौज उत्पन्न करावी आणि ती मौज उत्पन्न होण्याकरितां शेंकडो प्रकारचीं माणसें एखाद्या समारंभात सामील करावीं, त्या समारंभासच यज्ञ हें नाव यावें, आणि पशु न मारता होणारा हा यज्ञ तेव्हां तो अर्थात् *रहस्यमय यज्ञ होय असें त्याचें वर्णन करून* वन्याचशा प्रकारच्या लोकांस यज्ञसंस्थेच्या शोभेसाठीं *करमणूक उत्पन्न करून द्यावी, अशा प्रकारची परिस्थिति* अध्वर्युप्राधान्यकालीं उत्पन्न झाली असावी.

यज्ञसंस्थेचा इतिहास लिहिताना यजुर्वेदोक्त सोमयागाचा काल निश्चित केला पाहिजे. यजुर्वेदोक्त सोमयाग हा ऋग्वेदात दृष्ट होणाऱ्या सोमकर्माहून बराच भिन्न दिसतो. ऋग्मंत्रात सोम दैनिक अग्निहोत्रात आणिला आहे आणि त्याचा विधिविहीन खाण्याकडेहि उपयोग दाखविला आहे. ऋग्वेदसंहितेत सोमकर्माविषयीं जे जे उल्लेख दृष्टीस पडतात त्यात पशुयाग जोडलेला *दृष्टीस पडत नाहीं व सोमाचा उपयोग* त्यात प्राचुर्यानें दाखविला आहे त्यावरून सोम त्या वेळीं विपुल होता असें दृष्टीस पडते. यजुर्वेदोक्त सोमयागात सोम इतका दुर्मिळ दाखविला आहे कीं, तो मिळविण्यासाठीं जी ठकवाकी व्हावयाची तिची नक्कल सोमयागाच्या

विधींतच दाखविली आहे सोम गंधर्वांपासून गायत्रीनें कसा आणला याच्या कथा दिल्या आहेत आणि श्येन पक्षानें दूर ठिकाणाहून सोमवल्ली आपल्या पायाच्या नखांत धरून आणली अशा तऱ्हेचे उल्लेख दिले आहेत शिवाय सोम यज्ञाशिवाय कोणी पिऊ नये असे निर्बंध करून ऋत्विजाची सोय लावली आहे तसेंच यज्ञामध्यें सोमाचा तुटवडा आला तर काय करावें, सोम चोरीस गेला तर काय करावें सोमाच्या ऐवजीं दुसऱ्या कोणत्या वल्ली वापराव्या याविषयीं तैत्तिरीय संहिता व ब्राह्मण यांत नियम दिले आहेत आणि एकदोन पिढ्या सोमपान न झाल्याबद्दल शाप दिलेला आहे ही सर्व परिस्थिति सोमाच्या विपुलतेची द्योतक नाहीं आणि या परिस्थितीचा सोमयागास आजचें स्वरूप देण्याकडे परिणाम झाला असावा

सोमयागामध्यें दोन गोष्टी लक्षांत ठेवण्याजोग्या आहेत त्या गोष्टी म्हटल्या म्हणजे जी ऋचा सामकानीं म्हणावयाची तीच ऋचा व त्यापुढील ऋचा होत्यानें म्हणाव्या असा नियम आहे दुसरी गोष्ट अशी कीं, यज्ञांतील पुरोडाशाचें व पशूचें भक्षण होत्यास व अध्वर्यूस विहित आहे सामकास नाहीं याशिवाय ही गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे कीं, इष्टि व पशु यांत सामकाची जरूर नाहीं, त्यांतील होत्राकरितां याजुष मंत्र चालतात म्हणजे हौत्रवेदाचीहि जरूर नाहीं या परिस्थितीचा अर्थ असा होतो कीं, होते व सामक यांच्या ऋचा एकच आणि सामकाचे आचार मात्र जरासे भिन्न आणि असे हे दोन्ही समुच्चय आपल्या वाढत्या खटपटींत अध्वर्यूंनी एकाच वेळेस म्हणजे सोमयागप्रसंगीं आणले या काळीं सोमरस दुर्मिळ झालेला असल्यामुळें सोमग्रहपानधर्मास महत्त्व देणारे 'होते' व 'सामक' अध्वर्यूंस सामील झाले असावेत

ऋग्वेदाच्या मंत्राच्या कालांतील श्रौतधर्म आणि अध्वर्यूंचा श्रौतधर्म यामध्यें एक सहज डोळ्यांत भरण्यासारखा फरक म्हटला म्हणजे चयनाचा होय चयनाचा उल्लेख संबंध ऋग्वेदांत कोठेंहि नाहीं चयनांत हौत्रहि थोडेंच आहे आणि ऋग्वेदावर अवलंबून रहाणें चुकविलें आहे होत्यानें जर उपस्थानाचे मंत्र म्हणावयाचे नाकबूल केले तर ते यजमानानेंच म्हणावेत असा विधि आहे चयन ही पूर्वी कांहीं तरी लौकिक गोष्ट असून पुढें अध्वर्यूंच्या करामतीनें ती क्रिया श्रौतकर्मांत घुसडलेली दिसते महाव्रताचाहि प्रकार तोच यांत येणारें नृत्य आणि ब्रह्मचारी व पुंश्चली यांचें मैथुन हे प्रकार पहातां समाजांतील एखादा चालू कृत्यास अध्वर्यूंना श्रौतधर्माचें स्वरूप दिलें नसेलना असा संशय उत्पन्न होतो

ऋग्वेदांतील मंत्रांत दिसून येणारा श्रौतधर्म आणि अध्वर्यूंचा श्रौतधर्म यांत जमीनअस्मानाचें अंतर असल्यामुळें असें दिसून येतें कीं, अध्वर्यूंनी ज्या वेळेस आपले क्रियाकलाप बनविले त्या वेळेस त्या क्रियाकलापास रंग आणण्यासाठीं जीं गाणीं (ऋग्वेद व सामवेद) त्या क्रियाकलापामध्यें दुसऱ्या कोणाकडून म्हणविलीं तीं गाणीं पुष्कळच प्राचीन होतीं आणि केवळ सोमयागाचा स्थूल थोक आणि परंपरेनें परिचित अशीं पाक्षिक हवन व पशुयाग हीं हातीं घेऊन त्यांतच अनेक कृतींची भर टाकीत टाकीत आजचा यजुर्वेद्याचा श्रौतधर्म बनविला, असें दिसतें

यज्ञसंस्थेचें अत्यंत विस्तृत स्वरूप भारती युद्धाच्या कालांत तयार झालेंच होतें एवढेंच नव्हे तर त्यास उतरती कळा लागली होती महाभारत ज्यावेळेस तयार झालें त्या कालांत तर श्रौतधर्म अजीबात पुसटून गेल्याचा पुरावा देखील सांपडतो श्रौतधर्मच काय पण त्याची कल्पना देखील सुशिक्षितांस व पुढाऱ्यांस नव्हती असें अनेक गोष्टींवरून मनावर ठसतें महाभारताच्या रचनेच्या कालीं तर लोक श्रौतधर्म अजीबात विसरले होते एक तर सत्रें म्हणजे काय याची वास्तविक कल्पना जाऊन काव्यमय कल्पना लोकांस येऊं लागली आणि सत्र केव्हांच बंद पडली असल्यामुळें त्याच्याविषयीं हव्या तशा कल्पना लोकांत पसरविता आल्या जनमेजयाच्या सर्पसत्राचीच कल्पना घ्या या सत्राचें ज्याप्रकारचें वर्णन महाभारतांत आहे तें सत्राच्या स्वरूपाशीं मुळींच जुळत नाहीं सत्राचें एक मुख्य स्वरूप जें "सर्वच यजमान आणि सर्वच ऋत्विज्" तें लक्षण जनमेजयाच्या सत्रास मुळींच लागू पडत नाहीं सत्रांत कांहीं तरी गोष्टीचा मोठ्या प्रमाणावर संहार करावयाचा असतो ही कल्पना जनमेजयाच्या सर्पसत्रावरून आणि पुढील पुराणग्रंथांत उल्लेखिलेल्या पराशराच्या राक्षससत्रावरून होते जनमेजयाचें सर्पसत्र अगदीं रूपकात्मक दिसतें कां कीं, असें दाखविलें आहे कीं, हें सत्र त्यानें तक्षशिलेस जाऊन केलें सत्रांत केलेल्या आह्वानामुळें नाग जर जेथें असतील तेथून निघून मंत्रसामर्थ्यामुळें अग्निकुंडांत पडणार तर तक्षकाची राजधानी जी तक्षशिला तेथें जाऊन हें सर्पसत्र करण्याचें प्रयोजन काय होतें, तें हस्तिनापुरांतच म्हणजे स्वतःच्याच राजधानींत केलें असतें म्हणजे झालें असतें शिवाय स्वारी करून देश काबीज केल्याशिवाय जनमेजयास तक्षशिलेस म्हणजे परकीय हद्दींत आणि तेथील राजसत्तेच्या विरुद्ध सत्र तरी कसें करतां आलें? यज्ञ चालू असला म्हणजे क्षत्रियास तर धनुष्यबाणाचा त्याग करून तापसवृत्ति आचरावी लागते तक्षशिला ही नागाची राजधानी असून तेथें मोठमोठे अजगर पाळीत आणि त्यांचें पूजन करीत ही गोष्ट उत्तरकालीन तक्षशिलेचा राजा पोरस याचा पराभव करणाऱ्या ग्रीकांनीं लिहून ठेवली आहे

सर्पसत्रविषयक ऐतिहासिक भाग एवढाच दिसतो कीं परीक्षितीस नागराज तक्षक यानें ठार मारलें असावें व त्याचा सूड

येण्यासाठीं जनमेजयानें तक्षशिलेवर स्वारी केली असावी, तेथें सर्व नागांचा संहार माडला असावा आणि तो यास्तिक ऋषीनें थांबविला असावा. नाग हे साप नसून एक राष्ट्र असलं पाहिजे आणि त्याचे वंशज आजहि महाराष्ट्रांत असावेत असें दाखविण्यासाठीं कै. राजाराम रामकृष्ण भागवत यांनी विविधज्ञानविस्तारांतील लेखांत बरींच प्रमाणें आणलीं आहेत आणि त्याचेंच रा. वि. का. राजवाडे यांनी उपबृंहण कोंकण व नागलोक या इतिहाससंग्रहांतील लेखांत केलं आहे. नाग हे माणसें नसतें तर नागाच्या जरत्कारुनामक कन्येचें जरत्कारु ऋषीबरोबर लग्न होऊन आस्तिकाची उत्पत्तीच कशी झाली असती? एवंच जनमेजयाचें सर्पसत्र हें मुळींच सत्र नसून शत्रुसंहाराचें रूपक आहे. यज्ञ आणि युद्ध हे इतके एकमेकांशीं सदृश विषय आहेत व रणयज्ञांत आहुति पडल्या या प्रकारचें रूपक कवी इतकें सहज वापरतात कीं, आपण त्यांत रूपक करीत आहोंत याचें त्यास भानहि नसतें. सर्पसत्रविषयक रूपकावरून ज्या गोष्टी सिद्ध होतात त्या येणेंप्रमाणें.

(१) सत्रें बंद पडून सत्रविषयक गोष्ट ज्या काळांत लिहिली गेली त्या काळांत सामान्य लोकांस किंवा कदाचित् कवीसहि सत्र म्हणजे काय याची कल्पना नसावी.

(२) सत्रें नष्ट झाल्यामुळे त्यांचे प्रयोग परंपरेनें जाणणारे आणि करणारे लोकहि नष्ट झाले असावेत, त्याशिवाय सत्रप्रयोगावर मोठ्या शक्तीचा आरोप होणार नाहीं.

एवढें खरें कीं, यज्ञसंस्थेच्या इतिहासांत जनमेजयाचें नांव मोठें आहे. हा शेवटचाच मोठा यज्ञकर्ता राजा होऊन गेला. त्यानें विजयहि केले. पौराणिकांनीं या दोहोंचा संबंध जोडला. ज्या काळांत कोणत्याहि उपायाचें फल अत्यंत अतिशयोक्तीनें वर्णिलें जातें तेव्हां पुष्कळदां असं समजावें कीं, त्या उपायाचें अस्तित्व समाजांतून नाहींसें होत असलें पाहिजे एवढेंच नव्हे तर जर कोठें तो उपाय चालू असेल तर त्यावरहि आघात करण्याचा अतिशयोक्तीचें वर्णन हा प्रयत्न होय. कर्म करून दाखविणारा जो वर्ग असेल त्याला तें प्रत्यक्ष करून दाखवून अतिशयोक्तीनें वर्णिलेलें फल दाखविण्याची जबाबदारी पडणार. मत्सरसंपन्न जगांत दुसऱ्यास फायदा उत्पन्न करून देणारी कोणी कोणाची स्तुति करीत नाहीं. जेथ स्पर्धेचा संबंध नाहीं तेथेंच फाजील स्तुति आणि माहात्म्यवर्णन संभवतें. यज्ञप्रयोग करणाऱ्याच्या धंद्यास ज्यानें बरकत येईल अशी स्तुति कवी कशास करीत बसतील सत्रें करणारे ऋत्विज् आणि यजमान जर ह्यात असते तर स्तुतीच फारशी झाली नसती. पुष्कळ प्रसंगीं स्तुति उठावीची आणि धंद्यास बुडविणारी असते. सत्रांतील मंत्रांनीं अनेक नाग आपल्या स्थानांवरून ओढून यज्ञकुंडांत पाडता येतात असें मंत्रांत सामर्थ्य आहे अशी जर लोकांची समजूत करून दिली तर लोकांस उलट असें वाटेल कीं सत्रप्रयोग जाणणारे ऋषी केव्हांच नष्ट झाले आजचे सत्रप्रयोगकार कोणी थोतांडी आहेत. येणेंप्रमाणें कोणत्याहि कर्माची अत्यंत स्तुति करावयाची, तीं कर्में प्रत्यक्ष करीत असतील त्यास नालायक ठरवावयाचें आणि या रीतीनें एकीकडे कर्मांविषयीं आस्तिक्यबुद्धि दाखवून तीं कर्मेंच मारून टाकावयाचीं हा प्रकार येथ दिसतो. सस्थारं असलें स्तुतिरूप विष पाजण्याची पद्धति पुष्कळदां परमार्थसाधनाच्या धंद्यांत मुत्सद्दीगिरी करणारांनीं अंगिकारली आहे. जनमेजयाच्या सर्पसत्राचें वर्णन या अनेक गोष्टींचा विचार करतां यज्ञाचा नाशकाल सुचविणारें आणि यज्ञसंस्थेंत थोडाबहुत जीव कोठें असल्यास त्यावरहि आघात करणारें दिसतें.

इतिहासपुराणग्रंथांची एकंदर यज्ञविषयक वृत्ति अशीच आहे यज्ञाच्याठायीं अद्भुत फलाचा आरोप करावयाचा आणि लोकांचीं अंतःकरण मात्र अनेक कथा सांगून आणि भक्तीचें माहात्म्य गाऊन निराळ्या मार्गांकडे वळवावयाचीं. रामायणामध्यें इंद्रजिताच्या यज्ञांतून विजयरथ बाहेर पडत होता पण रामाच्या सैनिकांनीं यज्ञ विध्वंसून विजयरथ त्यास मिळू दिला नाहीं असा तऱ्हेचें वर्णन केलं आहे तसेंच यज्ञांतील पिंड बायकांस द्यावयाची पद्धति देखील पुराणग्रंथांतून वर्णिली आहे खरोखर पहातां ही पद्धति एकंदर यज्ञसंस्थेच्या घटनेच्या विरुद्ध आहे. यज्ञांत हविःशेष भक्षण करण्याची परवानगी यजमानास आणि ऋत्विजांसच आहे, आणि क्षत्रिय यजमान असले तर त्याला सोमपानहि नाहीं. यजमानपत्नीस हविष्यान्नाचा भाग देणें हें कोठेंहि सांगितलेलं नाहीं तथापि हविष्यान्नाचा भाग पुराणांत स्त्रियांसहि देवविला आहे आणि त्याचे मोठे परिणाम वर्णन केले आहेत. त्याच्या योगानें स्त्रियांस पुत्र उत्पन्न करून दिले आहेत. दशरथाच्या यज्ञाच्या वेळेस यज्ञांत अंग असलेल्या स्त्रियांसच केवळ पुत्रोत्पत्ति झाली असें नाहीं तर एक पिंड घारीनें उचलला तो अजनेच्या हातांत पडला आणि त्यामुळें अंजनेस पुत्रप्राप्ति झाल्याचें वर्णन आहे. पिंडाच्या अंगीं गुणविशिष्ट मंत्रसामर्थ्यानें इतकें स्थापन करतां येतें कीं, जी स्त्री तो पिंड खाईल तीस त्या पिंडांत अडकवून ठेवलेल्या गुणाचा पुत्र होईल. ब्राह्मणपत्नी रेणुका हिला क्षत्रियगुणांकित परशुरामाची उत्पत्ति करून देण्यास आणि क्षत्रिया गाधिपत्नी हीस ब्राह्मणगुणांकित पुत्र विश्वामित्र प्राप्त होण्यास कारण पिंडाची अदलाबदल हें दाखविलें आहे

शंभर यज्ञ केले म्हणजे इन्द्रपद प्राप्त होतें आणि इन्द्रास शतक्रतु ही पदवी त्यामुळेंच पडली ही कथा शतक्रतु शब्दावर रचली आहे तथापि तीस वेदांत आधार नाहीं. ही गोष्ट केवळ पौराणिक आहे.

विश्वामित्रान त्रिशंकूस सदेह स्वर्गास पाठविण्याची खटपट यज्ञसाहाय्यानच केली आणि तींत त्यास जवळजवळ यश आल होत असें यज्ञसंस्थेच माहात्म्य वर्णिलें आहे

यज्ञावर आघात जैनानीं केले, चार्वाकानी केले तथापि याचे आघात बाहेरून झाले व ते फारसे परिणामकारी झाले नाहींत, तथापि पुराणें तयार करणारानीं घरात शिरून एकीकडे यज्ञाची तारीफ करून तथापि लोकाच्या विचारांस व पारमार्थिक प्रवृत्तीस निराळ क्षेत्र उत्पन्न करून देऊन लोक आपल्या बाजूस ओढण्याची जी खुबी केली तिच्या योगान आपण परपरेस चिकटून रहाणारे आहों असा बाणा अगर बहाणा करून श्रौतधम सकोचात आणले यानींच काव्याच्या साहाय्यान राम कृष्ण यासारख्या सामान्य ऐतिहासिक व्यक्तींच्या मुखाभोंवतीं तेजोवलय निर्माण करून त्याच्या उत्सवासबधाचे धम बनविले येणेंप्रमाणें पौराणिकाच्या क्रिया अधिक यशस्वी झाल्या

यज्ञसकोचकाल म्हणजे ज्ञान व भक्ति या दोन तत्त्वांचा उदयकाल होय या कालास वैधेतिहासामध्यें श्रौतास सक्षेप देऊन जें गृह्य बनलं त्याचा उदयकाल म्हणता येईल, या कालातच स्मृती डोकावू लागल्या आणि धमशास्त्रास प्रारभ होऊन श्रौतमुक्त ब्राह्मणास राजव्यवहारामध्यं अधिकाधिक कार्यक्षेत्र मिळवयास प्रारभ झाला

आता ब्राह्मण जातीच्या इतिहासाकडे वळू

ब्राह्मणजातीचा इतिहास हा भारतीय इतिहासाचा एक महत्त्वाचा भाग आहे यज्ञसंस्थेच आतापर्यंत जें विवेचन झाल आहे त्यात या जातीच्या इतिहासाचा कांहीं भाग आलाच आहे, तथापि या विषयाच स्वतत्र विवरण अवश्य आहे ब्राह्मणजातीच्या घटनेच्या इतिहासातील मुख्य पायऱ्या येणप्रमाणें दिसतात

भारतीय राष्ट्र आणि इराणातील राष्ट्रें हीं एकत्र असता आणि कदाचित् यूरोपीय राष्ट्र व पर्शुभारतीय राष्ट्रें एकत्र असता त्यामध्यं चातुवर्ण्याची कल्पना म्हणजे समाजात कर्म विशिष्ट चार वर्ग असतात ही कल्पना होती प्रत्येक प्राचीन राष्ट्रात या चातुवर्ण्याच्या कल्पनेचे अवशेष सापडतात आथेन्समध्य* तर स्पष्टच उल्लेख आहेत ग्रीसमध्यें समाजात चार समुच्चय होते असे स्ट्राबो, प्लुटार्क वगैरे ग्रथकारानीं उल्लेख केले आहत हे ग्रीक समाजातील समुच्चय चार निरनिराळे मानववश आहेत कीं चार वर्ग आहेत असे प्रश्न काहीं सशोधकानीं उपस्थित केले आहेत †

समाजातील चार वर्गाची कल्पना जरी जुनी आहे तरी नाव मात्र नवीन दिसतात इराणात ब्राह्मणाच्या ऐवजीं अथ्रवन् हे नाव दिसत इराणी परपरेंत चवथा वर्ग दासाचा नसून शेतकऱ्याचा ठरविला आहे हिंदुस्थानात चवथ्या वर्गाच कर्म दास्य ठरविलें आहे आणि त्या वर्गास शूद्र हे नाव दिलं आहे या शूद्र नावाची आणि त्याच्या दासत्वाची उपपत्ति हापकिन्स अशी लावतो कीं, आर्यन् अफगाणिस्तानातून आले तेव्हा तेथें "सूद्राय" म्हणून एक जात होती त्या जातीस आर्यन् लोकानीं जिंकल आणि दास बनविल हापकिन्सच्या या कल्पनेविषयी ती विचारार्ह आहे असें सागून मोकळ होण्यापलीकडे कांहींएक करता येत नाहीं ही कल्पना ग्राह्य ठरविण्यास किंवा त्याज्य ठरविण्यास इतर पुरावा कांहींच नाहीं

हिंदुस्थानात आर्यन् राष्ट्र आलीं त्या वेळेस त्यामध्यें चातुर्वर्ण्याची कल्पना आणि अथर्व्यांच (अथ्रव्याचें) पौरोहित्य या गोष्टी दिसतात अथर्व्यांच पौरोहित्य जाऊन एका निराळ्या वर्गाच—बहुतांशीं अथर्व्यांच्याच वर्गांतून निघालेल्या वर्गाच—पौरोहित्य येण्यास वृद्धिंगत यज्ञसंस्था कारण झाली ऋत्विजाचा वर्ग जो तयार झाला त्यात निरनिराळ्या वशातून लोक आलेले दिसतात त्यात कांहीं दासीपुत्र व कांहीं वेश्यापुत्रहि असण्याचा संभव आहे

सर्वच वैदिक ऋषी यज्ञयागाचे ऋत्विज नसावेत, तथापि कांहीं असावेत असें दिसतें वासिष्ठ ज्याप्रमाण स्तोत्रकर्ते आहेत त्याप्रमाणे पुरोहितहि आहेत ते कदाचित् जुन्या अथर्व्यांपैकीं असणं शक्य आहे सहितीकरणाच्या अतिमकालीं ब्राह्मण हा स्वतत्र वर्गच केवळ तयार झाला नव्हता, तर त्याच्यात वेदाप्रमाण व शाखाप्रमाणेंहि फरक झालेला असला पाहिजे तथापि तो जातिस्वरूपात असेल असें खात्रीन म्हणता येत नाहीं

भारती युद्धाच्या कालीं अशी परिस्थिति दिसते कीं, कुरु पाचाल प्रदेशात ब्राह्मण ही जात झाली असावी, तथापि पंजाबात ते केवळ वर्ग या स्वरूपातच असावे याला प्रमाण असें देता येईल कीं, भारती युद्धामध्यं चमकलेले द्रोणाचार्य व कृपाचार्य हे वीर ब्राह्मणी धंदा टाकून क्षत्रियाचा धंदा करीत असता देखील ते समाजात ब्राह्मण ही पदवी भोगीत होते जेव्हां मनुष्य भिन्न वर्गाचं कर्म करून देखील आपल्या बापाच्या वर्गातच मोडतो तेव्हा तो वर्ग अथवा समुच्चय वर्ग राहिला नसून जात झाला असें समजावं उलटपक्षीं पंजाबात ब्राह्मण हा वर्ग राहिला होता असें कर्णशल्यसवादावरून दिसून येतें कर्ण शल्यास टाचून बोलतो कीं, 'तुझा देश रे कसा? तुझ्या देशामध्य ब्राह्मण क्षत्रिय बनतो, क्षत्रिय वैश्य बनतो आणि न्हावी पुन्हा ब्राह्मण बनतो' यावरून पंजाबात म्हणजे आरट्टवाहीकात ब्राह्मणेतरास ब्राह्मण होणं शक्य होतें असें दिसतें

* काइप पिष्ट्राइप? आग्रव, रथप्याओ, वाउयोफ्थ्युयस् दूइति? (पिष्ट्राइप कोण? आग्रव, रथाधिष्ठ, शेतकरी, कारागिर) वस्न १९१७ † Greenidge – A Handbook of Greek Constitutional History p 127

पंचगौड ब्राह्मणांमध्यें (सारस्वता: कान्यकुब्जा गौडा मैथिल उत्कला: । पंचगौडाः समाख्याता विन्ध्योत्तरनिवासिन.) अत्यंत पश्चिमेकडील ब्राह्मण म्हणून सारस्वतांचें नांव दिलें आहे. सरस्वती नदी लुप्त झाली ती यमुना व झेलम यांच्यामध्यें होती आणि तिच्या सभोंवतालच्या प्रदेशास सारस्वत क्षेत्र म्हणत अशी प्राचीन परंपरा आहे. सारस्वतांचें पंचगौडांत प्रथमस्थान हें पंजाबकडे ब्राह्मण ही जात बनली नव्हती आणि मध्यदेशांत ती बनली होती या कल्पनेस सहायक आहे.

ब्राह्मणामध्यें परकयांचा शिरकाव बहुतांशीं बंद झाला होता तथापि अशक्य झाला नव्हता, ही गोष्ट सत्यकाम जाबालाच्या कथेवरून दिसते. जाबालास अपवाद म्हणून ब्राह्मणांत घेतलें हें पाठीमागें दिलेंच आहे.

याज्ञवल्क्यानें ज्या शाखा नवीन तयार केल्या त्यांत बहुतांशीं नवीनच लोक घेतले असावेत. शतपथ ब्राह्मणामध्यें जे शुक्ल यजुर्वेदाचे अनेक आचार्य दिले आहेत त्यांचें ते अमस्या आईचे मुलगे असें वर्णन आहे. शुक्ल यजुर्वेदीय ब्राह्मणाचा विवाहद्वारा प्रवेश जुन्या ब्राह्मणांत झाला नाहीं. आपस्तंब व हिरण्यकेशी यांचीं ऋग्वेद्यांबरोबर लग्नें होतात तशीं शुक्ल यजुर्वेदाच्या शाखांतील ब्राह्मणाचीं होत नाहींत, एवढेंच नव्हे तर शुक्ल यजुर्वेद्यांतल्या पोटशाखांचीं आपआपसांतहि लग्नें होत नाहींत. 'ष' चा 'ख' आणि 'य'चा 'ज' असा उच्चार आणि अतिशयोक्तीनें स्पष्ट उच्चार करावयास शिकविणारें शुक्ल यजुर्वेदाचें प्रातिशाख्य यावरून अशी एक कल्पना निघते कीं, या नवीन ब्राह्मणांस वैदिक मंत्रांचा उच्चार करणें फार कठिण झालें असावें. असो.

ब्राह्मण जातीच्या इतिहासांत वेदाप्रमाणें ब्राह्मणभेदाचा इतिहास देणें अवश्य आहे. तो इतिहास पुढें येईल. सध्या एवढेंच लक्षांत ठेवलें पाहिजे कीं, यज्ञसंस्थेच्या ब्राह्मणभेदकारक काळांत ब्राह्मण हे जात बनले नसून केवळ वर्गरूपानें होते. हा प्रथम संहितीकरणाचा म्हणजे श्रौतविकासाचा काळ होय.

प्रकरण ११ वें.

विपयांतर–वेदोक्त इतिहास व आख्यायिका.

अज्ञात विपयामध्यें वाचकास नेऊन सोडण्याचे प्रकार दोन आहेत. एक, काय सिद्ध झालें असेल तें अधिकारी यांनीं सांगून त्यास पुढें अवश्य पडेल तेथें प्रमाणें द्यावयाचीं, व दुसरा प्रकार म्हणजे वाचकास ज्ञातापासून अज्ञाताकडे हळूहळू न्यावयाचें. दोन्ही प्रकार कधीं कधीं लेखकास अवलंबावे लागतात. वेदाचा इतिहास समजावून देण्यासाठीं यज्ञसंस्थेचा स्थूल इतिहास देणें अवश्य झालें. यज्ञसंस्थेचा इतिहास सांगतांना प्रत्येक विधानास प्रमाणें दिलीं नाहींत. तथापि मुख्य मुख्य विधानें मुबलक पुरावा पुढें मांडून सिद्ध करणें अवश्य आहे. यज्ञाच्या इतिहासाची स्थूल रूपरेषा दिली तरी यज्ञेतिहासविषयक आख्यायिकांचा परामर्श घेतां आला नाहीं. आतां त्या आख्यायिकांकडे वळलें पाहिजे. यज्ञविषयक आख्यायिका ह्या ब्राह्मण ग्रंथांतील एकंदर कथांचा एक महत्त्वाचा भाग आहेत, यासाठीं केवळ यज्ञसंस्थेची चौकशी थांबवून ब्राह्मणांतील "इतिहासपुराणें" व आख्यायिका यांजकडे आतां वळतों. आपणास सर्व इतिहास ज्ञेय आहे त्या अर्थी प्रथम ज्या आख्यायिकांस प्राचीन इतिहास म्हणून समजत असत तो येथें मांडण्यास हरकत नाहीं.

तैत्तिरीय संहितेंतील आख्यायिका.—देव आणि अग्नि.—देव व दैत्य एकदा भांडत होते. तेव्हां दैत्यांकडून आपला पराभव झाला तरी आपली संपत्ति व ऐश्वर्य सुरक्षित रहावें म्हणून देवानीं आपलें सर्व ऐश्वर्य अग्नीच्या ठिकाणीं ठेविलें. त्या ऐश्वर्याचा अग्नीस लोभ सुटून अग्नि देवांपासून दूर निघून गेला परंतु देवानीं दैत्यांचा पराभव केला व अग्नीपासून आपलें ऐश्वर्य परत घेण्याची त्यांस इच्छा झाली, व त्यानीं अग्नीचा शोध लावून त्याजपासून आपली ठेव परत घेण्याची पराकाष्ठा केली. अग्नि रडूं लागला, व त्या वेळीं त्यास 'रुद्र' संज्ञा प्राप्त जाहली त्या वेळीं खालीं पडलेल्या अश्रूंपासून रुप्याची उत्पत्ति झाली म्हणून रुपें ही धातु दानकर्मास अप्रशस्त मानतात. अशा रीतीनें देव जेव्हां अग्नीपासून सर्व ऐश्वर्य परत घेऊं लागले, तेव्हां अग्नीनें त्यांपैकीं कांहीं वांटा देण्याबद्दल प्रार्थना केली. देवानीं 'पुनराधान' हें अग्नीस दिलें व नंतर त्याच्या योगानें पूषन्, त्वष्टृ, मनु, धातृ, वगैरेनीं यज्ञकर्म करून आपली भरभराट करून घेतली.

(तै. सं. १.५,१)

दिवस हा देवांना दिला होता व रात्रीवर असुरांची मालकी होती. परंतु देवांच्या सर्व ऐश्वर्यासह दैत्यांनीं रात्रींत प्रवेश केला तेव्हां रात्र ही अग्निदेवतेची, गुरें हीं अग्नीचींच असल्यामुळें अग्नीची स्तुति करण्याचा देवानीं विचार केला. देवानीं अग्नीची स्तुति केल्यावर, अग्नीनें देवांचा गुरें, संपत्ति वगैरे त्यांस असुरांपासून मिळवून दिली (तै. सं १.७,१)

सूर्याला भूमीवर उदय पावल्यावर मृत्यूचें फार भय वाटलें, कारण भूमीवरील प्रत्येक वस्तु नाशवंत आहे. तेव्हां त्यानें अग्नीची स्तुति केली व तो अमर्त्य झाला.

इडा.—देवानीं यज्ञापासून स्वर्ग व अमृतत्व यांचें दोहन केलें. यज्ञानें असुरांपासून सर्व ऐश्वर्य मिळवलें व म्हणूनच ऐश्वर्यविहीन झालेल्या असुरांचा पराभव झाला. यज्ञकर्मानीं

देवानीं मात्र स्वर्ग मिळवला. त्या वेळीं मनु हा यज्ञकृत्यें करीत होता. एकदा इडा मनूकडे गेली, तेव्हां देवानीं प्रत्यक्षपणें व असुरानीं अप्रत्यक्षपणें इडेस आह्वान केलें. तेव्हां ती देवाकडे गेली. त्यामुळे एकंदर प्राणीहि देवाकडे गेले व त्यानीं असुराचा त्याग केला. (तै. स. १.७,१)

प्राजापत्य याग.—प्रजापति प्रथम एकटाच होता. त्यानें प्रजोत्पत्तीची इच्छा करून आपल्या शरीरातील मास काढून त्याची अग्नींत आहुति दिली. तेव्हां अग्नीपासून शृंगविहीन असा बोकड उत्पन्न झाला. (तै. स. १.७,१)

प्रजापतीनें प्रजोत्पत्ति केली. उत्पन्न झालेले सर्व प्राणी वरुणाकडे गेले, तेव्हां प्रजापतीनें त्यास परत बोलाविलें, परंतु वरुण कबूल होईना. नंतर प्रजापतीनें जेव्हां एक पाढरा खूर असलेला असा कृष्ण पशु त्यास देण्याचें ठरविलें तेव्हां वरुणानें सर्व प्राण्याची मालकी सोडली.

स्वर्भानु नामक असुरानें सूर्यास तमाच्या योगानें भोंसकलें, तेव्हां त्याबद्दल देवानीं भरपाई मिळावी अशी इच्छा व्यक्त केली. देवानीं प्रथम ज्या अधकाराचा नाश केला त्याचा एक काळा मेंढा बनला, दुसऱ्या खेपेस तेजस्वी वर्णाचा व तिसऱ्या खेपेस पाढरा बनला. नंतर जवळ्याच्या वरच्या हाडकापासून एक मेंढी उत्पन्न झाली, तेव्हां देवानीं त्या मेंढीची आदित्याकरिता आहुति दिली. त्यामुळे पूर्वी जी ही भूमि अतिशय लहान व वृक्षलताविहीन अशी होती तीच पुष्कळ रुंद झाली व तिच्या पृष्ठभागावर मोठमोठे अजस्र वृक्ष, लता इत्यादींची विपुलता उत्पन्न झाली. (तै. स. १.१,२)

वामनावतार.—देवदैत्याचें ह्या तिन्हीं लोकांकरिता भाडण झालें, तेव्हां विष्णूनें आपल्या वामन स्वरूपाची आपणास आहुति दिली, व अशा रीतीनें तीनहि लोक जिंकले.
(तै. सं २.१,३)

इन्द्र व वृत्र.—इंद्रानें वृत्रास मारलें, तेव्हां वृत्र सोळा रज्जूंनीं जखडलेला असा पडला होता. तेव्हां वृत्राच्या डोक्यापासून विदेह देशातील गाई उत्पन्न झाल्या त्या गाईपाठीमागून एक बैल धावूं लागला. तेव्हां इंद्रानें कृष्णवर्णयुक्त मानेचा बैल पाहून अग्नीस समर्पण केला तेव्हां अग्नीनें वृत्राच्या रज्जूचे १६ भाग जाळून टाकले व अशा रीतीनें त्यानें इंद्राच्या ठिकाणीं तेज व शक्ति उत्पन्न केली. (तै. स. २.१,४)

सोमास क्षय.—प्रजापतीला तेहतीस मुली होत्या. त्या सर्वांचीं त्यानें सोमराजाशीं लग्नें लावून दिलीं. परंतु सोम हा सर्वांपेक्षा रोहिणीवर फार प्रेम करून तिच्या समागमात सुख मानीत असे. त्यामुळे इतर बहिणींना फार राग आला व त्या सर्व प्रजापतीकडे निघून आल्या, तेव्हां सोम हा त्याच्यामागें आला व त्यास परत देण्याबद्दल प्रजापतीची प्रार्थना करूं लागला. तेव्हां प्रजापतीनें सोमास "मी सर्वांवर सारखी प्रीति करून सर्वांच्या समागमात राहीन" अशी शपथ घेण्यास सांगितलें, व सोमानें त्याप्रमाणें केल्यावर सर्व मुली पुनः त्याच्या स्वाधीन केल्या. परंतु पुनः तो एकट्या रोहिणीबरोबरच क्रीडा करूं लागला. तेव्हां त्यास एक वाईट प्रकारचा रोग (राजयक्ष्मा) झाला. ह्यामुळेंच राजास स्त्रियापासून होणाऱ्या रोगास सदरहू नाव आहे. अशा रीतीनें रोगपीडित सोमराजा सर्व स्त्रियाकडे गेला व त्यानें त्याची क्षमा मागितली. तेव्हां त्यानीं आपणा सर्वांवर सारखी प्रीति करण्याचें त्याजकडून कबूल करून घेऊन, आदित्यदेवानां रोगनाशार्थ आहुती दिल्या. तेव्हां आदित्यानीं त्यास रोगापासून मुक्त केलें. (तै. स. २.३,५)

देवासुर युद्ध.—देव, पितर व मानव हे एका बाजूस असून दैत्य, राक्षस व पिशाच हे दुसऱ्या बाजूस होते. एखाद्याच्या शरीरातून असुर जे रक्त काढीत ते सर्व राक्षस रात्रीचेवेळीं विषयुक्त करीत, व त्यामुळे उप कालाचे पूर्वीच तो मृत्युमुखात पडत असे. हे सर्व कृत्य राक्षसाचें असावें हे देवानीं जाणलें. तेव्हां देवानीं राक्षसास आपणाकडे बोलावलें. राक्षसानीं देवाजवळून, असुरापासून होणाऱ्या लुटींतून आपणास भाग देण्याबद्दल कबूल करून घेतलें. पुढें असुराचा पराभव झाला. नंतर देवानीं राक्षसास हाकलून दिलें. राक्षसानीं देवाच्या कपटाबद्दल आरडाओरड केली. परंतु देवानीं अग्नीस पुढें करून राक्षसास पराजित केलें. अशा रीतीनें असुरपक्षामध्यें भेद करून देवानीं आपलें काम करून घेतलें. (तै. स. २.४,१)

वृत्रकथारहस्य.—आपला पुत्र मारला गेल्यामुळें त्वष्ट्यानें इन्द्राखेरीज सर्व देवास सोमरस समर्पण केला. इन्द्रास आपणासहि सोमरसाचा वाटा मिळेल अशी आशा होती परंतु ती निष्फळ ठरल्यामुळे त्यानें यज्ञाचा विध्वंस करून बळजबरीनें सोमपान केलें. ते अवशिष्ट त्वष्ट्यानें अग्नीत टाकून त्यापासून वृत्र (सर्व जगास व्यापणारा) याची उत्पत्ति केली. त्याचें तें भयंकर सामर्थ्य व जगद्व्याळ स्वरूप पाहून इन्द्र, त्वष्टा वगैरे देवास देखील भीति वाटली. तेव्हां वृत्राची जास्त वाढ होऊन आपणास तो त्रास देईल या भीतीनें विष्णूनें आपले तीन भाग करून एक पृथ्वीवर, एक वायुलोकात व एक स्वर्गात असे ठेवले व अशा रीतीनें इन्द्रानें ह्या विष्णूच्या तीन स्वरूपाच्या मदतीनें वृत्रासुरास वाढूं दिलें नाहीं. तेव्हां वृत्रानें इन्द्राचे शरीरात शिरण्याविषयीं इन्द्रास विचारलें, व सांगितलें कीं, मी तुला संतुष्ट करीन. इन्द्रानें कबूल केलें व वृत्रासुरानें त्याच्या शरीरात प्रवेश केला व तो इन्द्राचें उदर झाला. भूक हा प्रत्येक प्राण्याचा शत्रु आहे कारण वृत्र हा इन्द्रशत्रु आहे.
तै. स. (२.४,१२)

त्वष्ट्याचा पुत्र विश्वरूप हा देवाचा अग्निहोत्‌ व असुराचा भागिनेय होता. यज्ञात देवाना तो समक्ष व असुरानां गुप्तपणे असे हविर्भाग देत असे. तेव्हा हा इन्द्रपद बळकावील या भीतीनें इन्द्रानें त्याचीं तिन्ही शिरें आपल्या वज्रानें कापलीं व त्याचा वध केला. सर्व प्राणी इन्द्रास "ब्रह्महन्‌" म्हणूं लागले. आपणावरील दोषाचे तीन भाग करून त्यानें पृथ्वी, वृक्ष व स्त्रिया यामध्यें खणणें, तुडणें व रजस्त्राव होणें या तीन रूपानीं वाटून दिला. ह्याकरिता रजस्वला स्त्रीबरोबर कधीहि सहवास करूं नये, नाहीं तर त्याची संतती दोषयुक्त होईल. (तै. स. २.५,१)

उशना काव्य.—अग्नि हा देवाचा दूत असून उशना काव्य हा असुराचा कुलगुरु व अध्वर्यु होय. अग्नि व उशना काव्य हे दोघे प्रजापतीकडे गेले तेव्हा प्रजापतीनें उशना काव्य याजकडे पाठ फिरवून अग्नीचीच निवडणूक केली त्यामुळें देवाची सरशी झाली व असुराचा पराजय झाला. (तै. स. २.५,८)

अग्नीचें पलायन.—अग्नीचे त्याजपेक्षा वडील असे तीन भाऊ होते. ते तिघेहि देवाकडे यज्ञातील हविर्भाग पोहोंचविण्याचें काम करीत असता नाश पावले. त्यासारखीच आपली दशा होईल अशी अग्नीस भीति वाटून तो दूर जाऊन पाण्यात दडून बसला त्याला शोधण्याचा देवानीं पुष्कळ प्रयत्न केला. पाण्यातील मत्स्य वगैरेंनीं अग्नि हा पाण्यात दडला असल्याबद्दलची गुप्त बातमी देवास सांगितली. तेव्हा अग्नीनें "लोक मजेखातर वाटेल तेव्हा तुमचा प्राण घेतील" असा मत्स्यास शाप दिला. नंतर देवानीं अग्नीस बाहेर काढून यज्ञातील हविर्भाग पोहोंचविण्याची कामगिरी त्यास दिली. तेव्हा त्यानें वर मागितला कीं "थोडा भाग मला मिळावा." (तै. स. २.६,६)

नाभानेदिष्टाची कथा—मनूनें आपली सर्व संपत्ति पुत्राना वाटून दिली. परंतु ब्रह्मचर्याश्रमात शिकत असलेल्या नाभानेदिष्टास मात्र त्याचा हिस्सा दिला गेला नाहीं. तेव्हा तो बापाकडे आला व म्हणाला कीं "मला माझा हिस्सा का मिळाला नाहीं"? बापानें सांगितलें, तुझा हिस्सा मी काढून घेतला नाहीं. आंगिरस सत्र करीत आहेत, परंतु त्यास स्वर्लोकाचं दर्शन होत नाहीं. तेव्हा हे ब्राह्मण त्यास शिकीव व ते स्वर्गास जाताना ते आपली संपत्ति तुला देतील. त्याप्रमाणें आंगिरसाना नाभानेदिष्टानें विद्या सांगितल्यावर ते स्वर्गलोकास जाताना त्यानीं आपली संपत्ति नाभानेदिष्टास दिली. त्यावेळीं रुद्रानें तेथें येऊन यज्ञभूमीवरील द्रव्य तें आपलं असल्याबद्दल सांगितलें. परंतु नाभानेदिष्टानें तें आपणास आंगिरसाकडून मिळालं असल्याबद्दल सांगितलें परंतु रुद्रानें आपणांस यज्ञात हविर्भाग देण्याचें कबूल करून घेऊन त्या पशूवरील आपला अधिकार सोडून दिला. (तै. स. ३.१,९)

वरुण व जलें.—हीं जलें वरुणाच्या पत्न्या होत. परंतु अग्नीला त्याजबरोबर समागमाची इच्छा झाली. तेव्हा त्याचें रेतस्खलन झालें, तेव्हा त्यापासून पृथिवी झाली. पुनः दुसऱ्यादा स्खलन झालें, त्यापासून आकाशोत्पत्ति झाली. (तै. स. ५.५,४)

वराहावतार व सृष्ट्युत्पत्ति.—आरंभीं सर्व जलमय होतें. ह्या जलमय समुद्रात प्रजापति हा वायुरूपानें फिरूं लागला. तेव्हा त्यानें पृथ्वी पाहिली व वराहाचें स्वरूप धारण करून पृथ्वी धरली. तो विश्वकर्मा असल्यामुळें त्यास तिनें आपला ओलसरपणा पुसला नंतर ती पृथु (विस्तृता) झाली, व म्हणून तीस पृथ्वी म्हणूं लागले. प्रजापतीनें तपश्चर्या करून तिच्यापासून, देव, वसु, रुद्र, आदित्य वगैरेंची उत्पत्ति केली. नंतर देवाना प्रजोत्पादनाची इच्छा उत्पन्न झाली तेव्हा त्यानीं प्रजापतीच्या सांगण्यावरून तपश्चर्या करून अग्नीच्या आश्रयानें एका गाईची उत्पत्ति केली. त्या गाईकरिता सर्व देवानीं प्रयत्न करून अग्नीस संतुष्ट केलें व नंतर गाईपासून प्रत्येकास ३३३ देव झाले व अशा रीतीनें असंख्यात प्रजा उत्पन्न झाली. (तै. स. ७.१,५)

चतूरात्रयाग—अत्रीनें पुत्रप्राप्तीची इच्छा असलेल्या और्वास चतूरात्रयागाच्या योगानें पुत्रोत्पादनाची शक्ति दिली. त्यामुळें त्यास चार पुत्र झाले. जमदग्नीनें देखील चतूरात्रसंज्ञक यज्ञ करून आपली भरभराट करून घेतली. (तै. स. ७.१,८)

शंड व मर्क याची हकीकत.—बृहस्पति जसा देवाचा पुरोहित होता तसे शंड व मर्क हे दोघे असुरांचे पुरोहित होते. दोन्ही बाजूस पुरोहित हुशार असल्यामुळें देव अगर असुर यापैकीं कोणीहि कोणाचा पराभव करूं शकेना. तेव्हा देवानीं असुरपुरोहित शंड व मर्क याना आपल्या यज्ञात सोम पिण्यास देण्याची लालूच दाखवून फितुर केलें. अर्थात्‌ त्याच्याकडून असुराना सल्ला बरोबर न मिळाल्यामुळें त्याचा पराभव झाला व देव विजयी झाले. पुढें देवानी यज्ञ सुरू केल्यावर त्यानीं कबूल केलेल्या वचनास अनुसरून पूर्वीप्रमाणेंच शुक्र व मंथीनामक पात्रातील सोमरस आपल्यास प्यावयास मिळेल या आशेनें शंडामर्क त्या यज्ञात येऊन दाखल झाले. पण देवानीं विचार केला कीं, आपलें काम होण्यासाठीं आपण एकदा याना सोमरस दिला खरा तथापि आता या दोघा फितुर होणाऱ्या पुरोहिताना आपल्यात समाविष्ट होऊं देणें बरें नव्हे. शेवटीं त्या दोघां

असुरपुरोहिताना देवांनीं आपल्या यज्ञात सोमरसाचा भाग न देता फजीत करून हाकून लावलें. (तै. स. ६.४,१०) (तै. ब्रा. १.१,१)

कालकंज असुरांची गोष्ट—'कालकंज' नामक असुर होते. त्यांनीं स्वर्गप्राप्तीकरितां अग्निचयनाचें अनुष्ठान आरंभिलें. त्या असुराचा पाडाव व्हावा म्हणून इंद्र वेषांतर करून त्याच्याजवळ आला व त्याना म्हणाला, हे असुर हो, मी ब्राह्मण आहे मला तुमच्या अनुष्ठानांत घ्या, मलाहि स्वर्गाला जावयाचें आहे असुर 'वरें' म्हणाले. त्या असुरांपैकीं प्रत्येकजण चयनसंबंधीं विटा (इष्टका) मांडीत होता. त्याबरोबरच इंद्रानें आपलीहि एक वीट मांडली व मनामध्यें 'ही माझी चित्रानामक वीट' अशी खूण ठेवली. अनुष्ठान संपल्यावर त्या मांडलेल्या चयनावर आरोहण करून ते असुर स्वर्गाला जावयाला निघाले इतक्यात त्या मांडलेल्या चयनातून इंद्रानें आपली वीट हलकेच काढून घेतली त्याबरोबर स्वर्गलोकात उड्डाण करणारा तो चयनरूप श्येनपक्षी ढासळून खालीं पडला. अर्थात् असुराचाहि स्वर्गास जाण्याचा मार्ग खुंटला. काहीं असुरांनीं अर्धवट स्वर्गाचा पल्ला गाठला होता पण ते चयन ढासळण्याच्या दोषामुळें 'कोळी'नामक संज्ञा पायाचे किडे झाले. दोघेजण असुर श्रद्धातिशयतेमुळे स्वर्गापर्यंत जाऊन भिडले पण शेवटीं चयनभ्रष्टतेच्या पापामुळें ते दोघेहि देवलोकामध्ये दोन कुत्रे झाले. (तै. ब्रा. १.१,२)

वराहावताराचें मूळ—या सृष्टीच्या पूर्वी पर्वत, समुद्र, नद्या वगैरे काहीं नव्हते. फक्त सर्वत्र पाणी होतें. तेव्हा प्रजापतीनें जग निर्माण करण्यासाठीं विचाररूप तप केलें. तेव्हा त्या अफाट पसरलेल्या जलसमूहात प्रजापतीला लांब अशा देठाला चिकटून असलेलें एक कमळाचें पान दृष्टीं पडलें. त्याबरोबर त्यानें तर्क केला कीं, या कमळाच्या देठाला आश्रयभूत अशी वस्तु पाण्याच्या तळाशीं असावी. मग प्रजापतीनें डुकराचें रूप धारण करून त्या कमळाच्या देठाच्या रोखानें पाण्यात बुडी मारली. पाण्याच्या तळाशीं गेल्यावर त्याच्या हाताला भूमि लागली तेव्हा त्यानें आपल्या तीक्ष्ण दाढेनें त्या भूमीपैकीं काहीं चिखलासारखा भाग उकरून मोकळा करून घेतला व त्यासह तो उसळी मारून पाण्याच्या वर आला आणि त्यानें खालून आणलेला भूमीचा अंश पूर्वी दिसलेल्या कमळाच्या पानावर पसरून ठेवून दिला. अशा रीतीनें कमळाच्या पानावर भूमी पसरली गेली (प्रथन पावली) तेव्हापासून भूमीला पृथ्वी हें नाव पडलें. (तै. ब्रा १.१,३)

मनूची इडा—मनूची संबंधी व यज्ञतत्त्वाचें प्रकाशन करणारी 'इडा' नामक एक स्त्री होती तिनें असुरांनीं अग्न्याधान केल्याची खबर ऐकली. तेव्हा ती असुराच्या येथें गेली व त्यांनीं केलेली अग्नीची स्थापना क्रमदृष्ट्या चुकली आहे असें तिला आढळून आलें. देवांनीं अग्न्याधान केलेलें समजलें तेव्हा तेथेंहि ती गेली. त्याठिकाणीहि देवाच्या अग्निस्थापनेचा क्रम चुकला असलेला तिनें पाहिला तेव्हा ती मनूकडे येऊन त्याला म्हणाली कीं, मी तुझा अग्न्याधानसंस्कार करतें व देव आणि दैत्य यांनीं अग्निस्थापनेच्या क्रमात चूक केल्यामुळें त्याचा फलादेश फुकट गेला तसा तुझा न जाईल अशा रीतीनें तुझ्या अग्न्याधानात अग्नीच्या स्थापनेचा क्रम मी अमलात आणतें. मग मनूनें त्या इडेच्या करवीं अग्न्याधानसंस्कार केला. त्यात इडेनें प्रथम गार्हपत्य, मग दक्षिणाग्नि व नंतर आहवनीय अशा क्रमानें अग्नीची स्थापना केली. त्यायोगानें मनूचा अग्न्याधानसंस्कार सफळ होऊन तो प्रजा, पशू इत्यादिकांनीं संपन्न झाला. शतपथब्राह्मणात मनूची व इडेची गोष्ट आहे ती अगदीं निराळी आहे. (तै. ब्रा. १.१,४)

देवासुर युद्ध.—देव व असुर यांचें युद्ध जुंपलें विजयाची इच्छा करणाऱ्या देवांनीं आपला पैसा अडका अग्नीच्या स्वाधीन केला व लढाईस गेले त्याच्या मनातील विचार असा कीं आपल्याला असुरांनीं जर जिंकलेंच तर आपल्या आपत्कालात अग्नीजवळ आपण देऊन ठेवलेला आपला पैसा आपल्याला निर्वाहास उपयोगीं पडेल. अग्नीला तो सर्व पैसा सांभाळण्याचें अवघड काम होईना, तेव्हा त्यानें पशु, उदक व सूर्य या तीन देवताच्या स्वाधीन त्यातलें थोडथोडें द्रव्य केलें व जपून ठेवण्यास सांगितलें. सुदैवानें देवाचा लढाईत जय झाला व असुर पराभूत झाले. देव येऊन अग्नीजवळ आपला पैसा परत मागू लागले पण त्यानें तो पश्वादि तिघाच्या स्वाधीन केला असल्याचें सागून त्याजकडून आपला पैसा घेण्याविषयीं सांगितलें. देवानी त्या त्रिवर्गाकडे मागणी केली. त्यानीं दाद दिली नाहीं. शेवटीं देवांनीं अग्नीलाच खुष करून त्याच्या खटपटीनें पश्वादि देवतापासून आपला पैसा परत मिळविला. (तै. ब्रा. १.१,४)

अदितीपासून देवाची उत्पत्ति.—पुत्रप्राप्तीची इच्छा असलेल्या अदितीनें साध्य नामक देव आपल्या पोटीं यावे म्हणून 'ब्रह्मा' देवतेच्या उद्देशानें भात शिजविला. त्या भाताची आहुति दिल्यावर शिल्लक राहिलेला भात अदितीनें भक्षण केला. त्या योगानें ती गरोदर राहिली व त्या पहिल्या खेपेस तिला धाता व अर्यमा हे दोन जुळे मुलगे झाले. अदितीनें पुन्हा भात शिजविला व त्याची आहुति देऊन अवशेष राहिलेला भक्षण केला. पुन्हा ती गरोदर राहिली व त्या दुसऱ्या खेपेस तिला मित्र व वरुण हीं दोन जुळीं मुलें झालीं. तिनें तिसऱ्या खेपेस भात शिजवून हवनपूर्वक भक्षण केला त्या वेळीं ती गरोदर राहून तिला त्या खेपेस अंश व भग हे जोडे मुलगे झाले. अदितीनें शेवटच्या चौथ्या खेपेस पुन्हा भात शिजविला

आणि त्याचें हवन झाल्यावर शेप राहिलेला जेव्हां तिनें भात खाल्ला तेव्हां ती चौथ्या खेपेस गरोदर राहिली आणि तिला इंद्र व विवस्वान् ही दोन जुळीं मुलें झालीं. अदितीचे हे बारा मुलगे म्हणजेच द्वादशादित्य किंवा साध्य नामक देव होत. (तै. ब्रा. १.१,९)

देवासुरयुद्ध (प्रल्हाद, कयाधू यांचा उल्लेख)—देवाची व असुराची लढाई सुरू झाली तेव्हां प्रजापतीनें आपला पुत्र जो इंद्र त्याला रणभूमीवरून काढून एका गुप्त-स्थळीं नेऊन ठेवलें. हेतु हा कीं बलवान् अशा असुराच्या हातून आपला दुर्बल पुत्र इंद्र मारला जाऊं नये. इकडे 'हिरण्यकशिपु' नामक असुराची स्त्री 'कयाधु' हिचा पुत्र 'प्रल्हाद' यानेंहि आपल्या असुरसेनेचा एक अधिपति असा आपला पुत्र 'विरोचन' ह्यासहि रणभूमींतून पळवून एका गुप्तस्थळीं नेऊन ठेवलें. त्याचाहि हेतु असा कीं, आपल्या विरोचनाला देवांनीं केव्हांहि मारूं नये. पण या प्रजापतीच्या व प्रल्हादाच्या कृत्यामुळें देवाच्या व असुराच्या सैन्यावर सेनापत्य करावयास कोणीच राहिला नाहीं तेव्हां देव प्रजापती-कडे आले व म्हणाले कीं, सेनापतीखेरीज सैन्यानें लढणें हें खरें युद्ध नव्हे. आपल्याला धीर देणारा अधिकारी नसल्या-मुळें सैन्यात प्रसंगीं पळापळहि सुरू होण्याचा संभव असतो. यामुळें आम्हाला अधिपतीची-इंद्राची फार जरूर आहे. आम्ही त्याला सारखे शोधीत आहों. प्रजापतीनें सांगितलें कीं, तुमचे तुम्ही त्याला शोधून काढा. मला कांहीं माहित नाहीं. मग देवांनीं इष्टी वगैरे करून इंद्राला शोधला. इंद्र सांपडला. तो सेनापतित्वाचें काम पाहूं लागला. शेवटीं देवाचा त्या लढाईंत विजय होऊन असुरांचा मोड झाला. (तै. ब्रा. १.५,९)

आंगिरसाचें सत्र.—चवथ्या वेदाचा प्रवर्तक अंगि-रस याच्या कुळांतील ऋषींनीं 'सत्र' केलें. यज्ञामध्यें धर्मसंबंधीं अनुष्ठानासाठीं दूध काढण्याकरितां त्यांनी एक पांढऱ्या रंगाची गाय बाळगिली होती. अवर्षणामुळें त्या गाईला रानांत चारा मिळेनासा झाला. फक्त *वनांत कुजलेल्या सोमवल्लीचा चोथा खाऊन त्या गाईनें* आपल्या जीवाचा बचाव केला होता. त्या गाईचे असे हाल पोटापाई होत असलेले पाहून कृपाळू आंगिरसांनी आपआप-सांत बोलणें सुरू केलें कीं, अहो! आमच्या गाईच्या पोटा-पुरता चारा उत्पन्न करण्याची जर आमच्या अंगात ताकद नाहीं तर आम्ही सत्र तरी कशाला करतों आहों? समृद्धि-संपादन करण्याच्या महत्वाकांक्षी लोकांनीच सत्रासारखे मोठे यज्ञ करावे. आमच्या अंगात गाईचा चारा मिळविण्याइतके सामर्थ्य नाहीं ते आम्ही समृद्धि तरी कसली संपादन करणार? नंतर त्या ऋषींनीं पर्जन्यवृष्टीसाठीं 'कारीरि' नामक इष्टि केली त्याबरोबर *खूप पर्जन्य पडला! जिकडेतिकडे* हिरवा-गार चारा होऊन अवर्षणाची छाया पार नाहींशी झाली. परंतु नव्या उत्पन्न झालेल्या चाऱ्यामध्यें पितरांनीं एक प्रकारचा *विपार उत्पन्न केला. आंगिरसाच्या गाईनें ती विपारदुष्ट असा* चारा खाल्ल्यामुळें ती रोगट दिसूं लागली. आंगिरसांनीं तिची *अवस्था पाहून हिला काय झालें असावें असा शोध* चालविला. त्यांना पितराच्या कृतीनें विषारी झालेला चारा हिच्या पोटांत गेला आहे हे कळून आलें. मग त्यांनीं पितरांना हविर्भाग देण्याचें कबूल करून संतुष्ट करून घेतलें तेव्हां पितरांनीं चाऱ्यांतला विषार काढून घेतला. मग *आंगिरसाच्या गाईला उत्कृष्ट चारा मिळूं लागला* व तीहि धर्मासाठीं खूप दूध देऊं लागली. (तै. ब्रा. २.१,१)

प्रजापतीपासून देव, असुर व इंद्र याची उत्पत्ति.—प्रजापतीनें देव व असुर उत्पन्न केले परंतु देवाचा किंवा *असुराचा राजा (इंद्र) उत्पन्न केला नाहीं. मग देवाच्या* विनंतीवरून इंद्र निर्माण केला. इंद्राच्या हातात त्रिष्टुप् देवतेच्या अनुग्रहानें १५ धाराचें एक वज्र उत्पन्न झालें आणि त्या वज्रानें इंद्रानें असुरांचा पराभव केला. देवांना स्वर्गाची प्राप्ति झाली पण स्वर्गांत देवांना खावयास मिळेना. त्यांनीं विचार *केला कीं, स्वर्ग ही भोगभूमि आहे कर्मभूमि नव्हे. यासाठीं भूलोका-*मध्यें कर्म करून आपल्याला हविर्भाग देण्यासाठीं 'अयास्य' या अंगिरस गोत्रातील ऋषीस भूमीवर एका यज्ञाच्या अनुष्ठानाची कल्पना देऊन पाठविला. नंतर त्या अयास्यानें भूलोकावर यज्ञानुष्ठान करून देवास हविर्भाग देण्याचा प्रचार सुरु केला. (तै. ब्रा. २.२,७)

जगत्सृष्टि.—सध्या जें आपल्याला स्थावरजंगमात्मक जग दिसतें हें पूर्वी कांहींएक नव्हतें विधात्याच्या मनांत जग उत्पन्न करावें असें आलें. त्यानें जगदुत्पत्तीसाठीं मोठें तप केलें. *तेव्हां त्या जगत्स्रष्ट्या परमेश्वराच्या मन संकल्पापासून एक* प्रकारचा धूर उत्पन्न जाहला. नंतर पुनः तप केलें तेव्हां अग्नि, नंतर ज्योति, ज्वाला, प्रभा इ. इ. उत्पन्न झालें पण हें सर्व धूर वगैरे मिळून एक घट्ट गोळा झाला. हाच प्रजापतीचा बस्ति (मूत्राशय) होय. पुढें तो बस्ती परमेश्वरानें फोडला तेव्हां *'समुद्र' निर्माण झाला. मूत्राशयापासून समुद्राची उत्पत्ति* असल्यामुळें त्याचें पाणी खारट असतें व तें कोणी पीत नाहीं. जलमय अशा समुद्रापासूनच प्रजापतीनें पृथ्वी, अंतरिक्ष, द्यौ हीं क्रमानें उत्पन्न केलीं. मग प्रजापतीनें आपल्याच शरीरापासून असुर निर्माण केले. मग दिवसरात्र व अहोरा-त्राचा संधिकाल वगैरे निर्मिलीं. दिवसापासून देव व रात्री-पासून असुर निर्मिले. अशा रीतीनें सर्व प्रकारची प्रजा प्रजा-पतीनें निर्माण केली. (तै. ब्रा. २.२,९)

प्रजापतीकडून इंद्राला देवांचें आधिपत्य मिळतें.—प्रजापतीनें देव उत्पन्न केले व त्या देवाच्या मागून—सर्व देवांत धाकटा—इंद्र उत्पन्न केला. नंतर प्रजापति त्याला म्हणाला

कीं, "हे इंद्रा, तू स्वर्गांत जा, तेथें देव आहेत त्यांच्यावर तू तेथें माझ्या आज्ञेनें आधिपत्य कर" इंद्र "बरें" म्हणाला व स्वर्गाला गेला तेव्हां देवांनीं त्याला विचारलें कीं, "तू कोण"? तेव्हां इंद्र म्हणाला कीं, "मला प्रजापतीनें तुमच्यावर आधिपत्य करण्यासाठीं पाठविलें आहे, माझें नांव इंद्र" देव म्हणाले "आम्ही तुझ्यापेक्षा मोठे आहों तर तू आमचा अधिपति कसा होणार? व तुझ्या योगानें आम्हीं आपलें कल्याण तरी काय करून घेणार?" देवांचें बोलणें ऐकून इंद्र ओशाळला व स्वर्गांतून परत प्रजापतीजवळ आला व देवांनीं केलेलें सर्व भाषण त्यानें प्रजापतीला निवेदन केलें प्रजापतीजवळ एक प्रकारचें विलक्षण तेज (सूर्याप्रमाणें) होतें तें लक्षात घेऊन इंद्र प्रजापतीला म्हणाला कीं, हें तेज तू मला दे म्हणजे मी या तेजानें संपन्न होऊन देवांचें आधिपत्य करण्यास लायक होइन प्रजापति म्हणाला वा! हें तेज तुला जर मी देऊन बसलों तर मग माझी काय थोरवी राहणार? मला कोण विचारणार? मग मी कोण? इंद्र म्हणाला तू 'क' (कोण?)=क-या नांवानेंच प्रसिद्ध होशील क म्हणजे प्रजापतिच तू जरी मला आपल्या जवळचें तेज दिलेंस तथापि तुझें प्रजापतित्व कायम राहील नंतर प्रजापतीनें आपल्या जवळच तेजाचें एक 'पदक' तयार करून इंद्राच्या मस्तकावर बांधलें तेव्हां प्रजापतीनें पदक बांधलेला तो इंद्र देवांचें आधिपत्य करण्यास समर्थ झाला (तै ब्रा २.२,१०)

प्रजापतिकन्या सीतासावित्रीचा सोमाशीं विवाह—प्रजापतीनें सोम उत्पन्न केला व त्याच्या पाठीमागून तीन वेद उत्पन्न केले सोमानें ते तीन वेद आपल्या मुठींत झांकून ठेवले होते प्रजापतीची 'सीतासावित्री' नांवाची एक मुलगी होती तिच्या मनांत आलें कीं, सोम आपला पति व्हावा पण सोमाच्या मनांत प्रजापतीची 'श्रद्धा'नामक मुलगी भरली होती व तिच्याशीं आपलें लग्न व्हावें अशी सोमाची इच्छा होती सीतासावित्री प्रजापतीकडे गेली व तिनें आपल्या मनांत सोमाशीं विवाह व्हावा अशी इच्छा असल्याचें त्याला सांगितलें सोमाची मर्जी सीतेवर नसून श्रद्धेवर आहे हें प्रजापतीस माहीत होतें म्हणून सीतासावित्रीला सोम वश व्हावा यासाठीं प्रजापतीनें एक वशीकरणाचा प्रयोग केला तो असा कीं, 'स्थागर'नामक एक सुगंधी वनस्पति उगाळून तिचें गंध तयार केलें व तें मंत्रांनीं भारलें मग त्या गंधाचा सीतासावित्रीच्या कपाळीं टिळा लावला मग सीतासावित्री सोमाकडे गेली, सोम तिला पाहताच मोहित झाला व तिला माझ्याजवळ ये म्हणून लाडीगोडीनें सांगू लागला सीतासावित्री त्या सोमाचें प्रेम आपल्यावर कितपत बसलें आहे याचा अंदाज घ्यावया साठीं त्याला म्हणाली कीं, मी तुझ्याजवळ येइन पण तू सवदा मला एकटीलाच भोगलें पाहिजेस, शिवाय तुझ्या मुठींत तू काय जपून ठेवलें आहेस तें मला निष्कपटपणानें सांगशील तर मी तुझ्याजवळ येइन सोम तिच्या प्रेमानें वेडा होऊन गेल्यामुळें तिच्या म्हणण्यास कबूल झाला व आपल्या हातांतील अमूल्य असे तीन वेद त्यानें त्या सीतासावित्रीला खुषीनें देऊन टाकले सोमाचें व सीतासावित्रीचें लग्न झालें व तीं उभयतां प्रेमानें सुख भोगू लागलीं. सीतासावित्रीप्रमाणेंच चतुर स्त्रिया आपल्या प्रियपतीकडून इच्छित वस्तूंचा लाभ करून घेतात 'स्थागर' वनस्पतीच्या गंधाच्या टिळ्यानें सीतासावित्रीला पति वश करण्यांत जसा गुण आला त्याचप्रमाणें जी स्त्री आपल्या पतीनें आपल्यावर प्रेम करावें असें वाटून ह्या वनस्पतीचा वशीकरण प्रयोग करील ती स्त्रीहि सीतासावित्रीप्रमाणें आपल्या पतीला वश करून घेऊन त्याचें प्रेम संपादन करील (तै ब्रा. २.३,११)

स्वर्गप्राप्तिविषयीं स्पर्धा—पूर्वी एकदां आदित्यगण व आंगिरस महर्षी यांची स्वर्गलोकाच्या प्राप्तिविषयीं स्पर्धा लागली आदित्यांनीं प्रथम स्वर्गाचा पल्ला गांठला तेव्हां आंगिरस थोडेसे वरमले व आपल्यालाहि स्वर्ग मिळावा म्हणून आदित्यांचीं आर्जवें करू लागले त्यांनीं आदित्यांना एक पांढरा घोडा दक्षिणा म्हणून बक्षिस दिला आपल्याला जगत्प्रकाशक असा जो सूर्य दिसतो तोच आंगिरसांनीं दिलेला घोडा होय हा घोडा इतर बारा आदित्यांनीं आंगिरसांपासून ग्रहण केला व ते त्यांना म्हणाले कीं, हे आंगिरसहो, तुम्हीं जो घोडा आम्हांला दक्षिणा म्हणून दिलात तो आता श्रेष्ठ झाला आहे (तै. ब्रा ३.९, २१)

इन्द्रभरद्वाजसंवाद—प्राचीनकाळीं भरद्वाज ऋषीनें सर्व वेदांचें अध्ययन करण्याचा प्रयत्न केला पण त्यास यश न आल्यामुळें त्यानें इन्द्राला प्रसन्न करून घेतलें १००।१०० वर्षांपर्यंत आयुष्य असलेले तीन जन्म त्यानें इन्द्रापासून संपादन केले व त्या तिन्ही जन्मांत तो एकसारखा गुरुकुलामध्यें वेदाध्ययनच करीत राहिला तिसऱ्या जन्मांत भरद्वाज अगदीं म्हातारा होऊन अंथरुणावर पडून राहिला असतां इन्द्र तेथें आला व त्याला म्हणाला, हे भरद्वाजा, जर तुला मी १०० वर्षे आयुष्याचा ४ था जन्म दिला तर त्या जन्मांत तू काय करून आपला पुरुषार्थ साधशील? भरद्वाजानें उत्तर दिलें कीं, आपण जर पुन्हां १०० वर्षे जगण्याचा जन्म मला दिलात तर त्या पुढच्या जन्मांतहि मी मरेपर्यंत वेदाध्ययनच करीत राहीन नंतर सर्व वेदांचें अध्ययन करण्याचा इरादा करणें अविचाराचें आहे असें भरद्वाजाच्या लक्षात येण्यासाठीं इन्द्रानें आपल्या योगसामर्थ्यानें वेदाचे तीन पर्वताकार ढीग उत्पन्न केले व त्यांपैकीं एक एक मूठ वेदमंत्र आपल्याजवळ घेऊन तो त्या भरद्वाजाला म्हणाला, हे भरद्वाज, हे पर्वतप्राय तीन वेद पाहा याच्यामधला एकेक कण म्हणजे एक एक वेद आहे असें समज तात्पर्य, वेद अनंत आहेत, तेव्हां सर्व वेदांचें अध्ययन करण्याचा हट्ट तू सोडून दे तुझ्याच्यानें सर्व

वेदांचे अध्ययन होणें अशक्य आहे. तूं आज तीन जन्मांत मुद्दाही जें अध्ययन केलें आहेस ते सरासरी मजजवळ असलेल्या या तीन मुठींच्या इतकेंच आहे. बाकीचे हे पर्वतप्राय वेदराशी तुला अजून ठाऊकसुद्धा नाहींत सर्व वेदाध्ययन एका व्यक्तीच्या हातून होणें अशक्य आहे. आता तुला सर्व वेदांचे अध्ययन केल्याचें श्रेय मिळेल असा 'सावित्राग्निचयन' मी तुला सांगतो. मग इन्द्रानें त्याला सावित्राग्नीचा उपदेश केला व तदनुसार आचरण केल्यामुळें भरद्वाजहि शेवटीं स्वर्गाचा अधिकारी झाला. ही सावित्राग्निविद्या विदेह देशाचा राजा जनक याला अहोरात्राभिमानी देवतांनी उपदेशिली. (तै. ब्रा ३.१०, ९-११)

कुमार नचिकेता.—अन्नदान करणाऱ्यांत सुप्रसिद्ध असा एक गौतमगोत्रोत्पन्न उद्दालक नावाचा ऋषि असून त्यास 'नचिकेता' नामक एक पुत्र होता. उद्दालकानें एकदा विश्वजित् नामक यज्ञ करून आपलें सर्वस्व ऋत्विजास दक्षिणा म्हणून देऊन टाकलें. त्या वेळीं 'नचिकेता' लहान—कुमार—होता. तरी त्याची बुद्धि अत्यंत विचारी व चलाख असल्यामुळें आपल्या बापाच्या हातून जी सर्वस्व दक्षिणा दिली जाणार ती यथाशास्त्र दिली जावी अशी त्याच्या मनांत श्रद्धा उत्पन्न झाली. त्या मुलानें असा विचार केला कीं, कर्म सफळ व्हावें म्हणून जर माझा बाप सर्वस्व देऊन टाकीत आहे तर त्यानें मलाहि दान केलें पाहिजे, कारण मी तर त्याच्या सर्वस्वापैकीं एक मुख्य आहे. मग तो आपल्या बापाला जाऊन म्हणाला, "हे तात, मला आपण कोणत्या ऋत्विजास देणार आहां?" मुलाचा हा प्रश्न बापानें ऐकून घेतला पण हा अजून बाल आहे याला कांहीं कळत नाहीं असा विचार करून त्यानें नचिकेत्याचे प्रश्नास उत्तर कांहींच दिलें नाहीं. नचिकेत्यानें पिच्छा न सोडतां आणखी दोन वेळ पूर्वोक्त प्रश्न विचारला. तेव्हां उद्दालक मुनीस वाटलें कीं, हा लहान आहे पण फार धूर्त आहे तर याला दरडावलाच पाहिजे. मग त्यानें त्या मुलाला मागें ढकलून रागाच्या आवेशांत वजाऊन सांगितलें कीं, "तुला मी मृत्यूला देऊन टाकतो." त्या वेळीं नचिकेत्याला उद्देशून आकाशवाणी झाली कीं 'हे गौतमकुमारा, तुझ्या पित्याचा उद्देश असा आहे कीं, तूं मृत्यूच्या घरीं जावेंस, पण तूं असें कर कीं, 'यम' घरीं नसून प्रवासास गेला असल्याची बातमी ठेऊन तूं त्या यमाच्या—मृत्यूच्या—घरीं जा. यम घरीं नसल्यामुळें त्याच्या घरच्या बायकामुलांनीं तुझी जेवणाखाण्यासाठीं प्रार्थना केली तरी तूं तीन दिवस कांहीं एक न खातां उपाशी रहा. इतक्यांत यम घरीं येऊन 'मुला, तुला येथ येऊन किती रात्री झाल्या? असा प्रश्न विचारील तर तू त्यास 'तीन रात्री' असें सरळ व स्पष्ट उत्तर दे. नंतर त्यानें पहिल्या दिवशीं तूं काय खालेंस? असा प्रश्न विचारला तर त्याला 'तुझी प्रजा खाल्ली' असें उत्तर दे. त्या योगानें एक दिवस अतिथि आपल्या घरीं उपोषित राहिला तर आपल्या प्रजेचा क्षय होतो ही गोष्ट त्याच्या लक्षांत येईल. दुसऱ्या व तिसऱ्या दिवशीं काय खालेंस? म्हणून 'यम' विचारील तर 'तुझे पशू व तुझें सुकृत खाल्लें' असें उत्तर दे. त्या योगानें घरीं आलेला अतिथि २ ऱ्या व ३ ऱ्याहि दिवशीं उपाशी राहिल्यास आपल्या पशूंची व सुकृताची हानी होते हें त्याच्या लक्षांत येईल.

नंतर आकाशवाणीनें सांगितल्याप्रमाणें 'यम' प्रवासास गेला असतांना नचिकेता त्याच्या घरीं गेला व तीन दिवस उपाशी राहिला. चवथ्या दिवशीं 'यम' घरीं आल्यावर आकाशवाणीनें सुचविल्याप्रमाणें 'मुला, तू पहिल्या दिवशीं काय खालेंस?' वगैरे प्रश्न यमानें त्याला विचारले व त्या प्रश्नांचीं उत्तरेंहि त्या नचिकेत्यानें आकाशवाणीनें सांगितल्याप्रमाणें दिलीं. त्याबरोबर हा मुलगा मोठा अधिकारी ज्ञानी आहे अर्थात् त्याला मारणें योग्य नाहीं असें यमाच्या मनांत येऊन तो नचिकेत्याला मोठ्या आदरानें म्हणाला, "भगवन्! मी प्रसन्न झालो आहे, तुला वाटेल ते वर मागून घे." नचिकेत्यानें 'मी जिवंत परत जाऊन आपल्या बापास भेटावें', 'माझ्या हातून घडणारीं श्रौतस्मार्तं कृत्यें अक्षय्य होवोत' व 'मृत्यूवरहि जय मिळावा' हे तीन वर मागून घेतले व कृतकृत्य होत्साता तो कुमार नचिकेता स्वगृहीं परत आला. (तै. ब्रा. ३.११, ८)

गंधर्वगण.—१ स्वान, २ भ्राज, ३ अघारी, ४ बंभारी, ५ हस्त, ६ सुहस्त, ७ कृशानु, ८ विश्वावसु, ९ मूर्धन्वान्, १० सूर्यवर्चा, ११ कृति

अहल्येचा जार इन्द्र.—मेधातिथि नामक एक कण्वऋषीचा मुलगा होता त्याला इन्द्रानें मेंढ्याचें रूप घेऊन पळवून नेलें. 'वृषणश्व' ऋषीची मुलगी 'मेनका' हिचा इन्द्रानें अभिलाप केला. एका प्रकारच्या *हरिणाचें रूप घेऊन इन्द्रानें यज्ञभूमींत प्रवेश केला व सोमरसाचें प्राशन केलें गौतम ऋषीची स्त्री अहल्या हिच्याशीं इन्द्रानें जारकर्म केलें. कौशिक नावाच्या ब्राह्मणाजवळ इन्द्र ब्राह्मणवेष घेऊन आला. गौतम ऋषीचा कोप शांत व्हावा व तो प्रसन्न व्हावा म्हणून इन्द्रानें त्याची स्तुति केली. (ते. स. ७ ९८,१,४ २१,८)

अष्टपुत्रा अदिति.—अदितीला आठ पुत्र झाले. त्यापैकीं सात पुत्रांना घेऊन ती देवाजवळ आली. आठवा पुत्र जो 'मार्तांड' त्याला तिनें टाकून दिलें. कारण आपल्यास सातच पुत्र व्हावे म्हणून तिनें आपल्या पतिसमागमाच्या वेळीं इच्छा धारण केली होती. अर्थात् सातच पुत्राच्या योगानें आपल्याला वाटेल तेवढी प्रजावृद्धि होईल असें तिला वाटून तिनें सातच पुत्रांना आपल्या

*गौरमृग कोणतें जनावर हें ठरत नाहीं. 'गवा' हें जनावर असावें काय?

बरोबर घेऊन देवलोकीं प्रयाण केलें. आठवा पुत्र 'मार्तांड' ह्या 'जगो किंवा मरो' त्याची कांहींच काळजी करावयाची नाहीं असें तिनें ठरविलें मृत झालेल्या फुटलेल्या अंडापासून जन्माला आला म्हणून आठव्या पुत्राचें 'मार्तांड' असें नाव पडलें. 'मार्तांड' म्हणजे सर्वांना प्रत्यक्ष असणारा सूर्य हाच होय याचें खरें नाव 'विवस्वान्' १ मित्र, २ वरुण, ३ धाता, ४ अर्यमा, ५ अंश, ६ भग, ७ इन्द्र व पूर्वोक्त विवस्वान् हे अदितीचे आठ पुत्र होत. (अदितीच्या-देवमातेच्या उदाहरणावरून सौभाग्यवती स्त्रियांना 'अष्टपुत्रा-सौभाग्यवती भव' असा आशीर्वाद देण्याचा प्रघात पडला असावा काय?) (तै आ. १.१३)

देवांचे व असुरांचे यज्ञ—स्वर्गलोकाचें आधिपत्य मिळविण्याच्या महत्त्वाकांक्षेनें जेव्हां देवांनीं यज्ञाला आरंभ केला त्याच वेळीं असुरांनींहि त्याच महत्त्वाकांक्षेनें यज्ञाला आरंभ केला. दोघांचेहि यज्ञ विस्तृत असे होते असुरांनीं आपल्या यज्ञाचा प्रारंभ शास्त्राचा विचार वगैरे न करिता केवळ बाहुबलाच्या जोरावर केला होता अर्थात् त्यांच्या यज्ञानुष्ठानाच्या वेळीं ब्रह्मचर्यादि नियम ते बिलकुल पाळीत नसत तशी देवांची गोष्ट नव्हती देवांनीं आपल्या यज्ञाचें अनुष्ठान यथाशास्त्र व ब्रह्मचर्यादि नियम पाळून चालविलें होतें. मौर्ख्यपरवशतेमुळें कर्तव्याकर्तव्याची ओळख न बाळगता चालविलेल्या यज्ञाचें असुरांना फल मिळालें नाहीं अर्थात् त्यांना स्वर्गप्राप्तिहि झाली नाहीं. देवांच्या सशास्त्र अनुष्ठानानें त्यांना यज्ञाचें फल मिळालें व ते स्वर्गाला गेले. (तै. आ. २.१)

राक्षसांचें सूर्याशीं युद्ध—फार प्राचीन काळीं राक्षसांनीं उग्र तप केलें. त्यायोगानें प्रजापति संतुष्ट झाला आणि राक्षसांजवळ येऊन तो त्यांना म्हणाला 'वर मागा'. राक्षस म्हणाले कीं, "सूर्याशीं आमची लढाई व्हावी." प्रजापति म्हणाला ठीक आहे. तुम्हीं सूर्याबरोबर लढा तेव्हांपासून राक्षस दररोज सूर्य उगवल्यापासून मावळेपर्यंत त्याच्याशीं लढत असतात व त्याच्या गतीला अडथळा करीत असतात. त्या राक्षसांचें निवारण करण्यासाठीं ब्रह्मवादी ऋषी पूर्वाभिमुख उभे राहून गायत्रीमंत्रानें मंतरलेलें पाणी आकाशांत फेंकतात त्या पाण्याचे बिंदू वज्ररूप बनून सूर्याशीं लढणाऱ्या राक्षसांना लागतात व त्यामुळें पराभूत झालेले राक्षस सदेह राक्षसांचा देश जो 'अरुणद्वीप' त्या ठिकाणीं पळून जातात. (तै. आ २.२)

देवांचें युद्ध—(कुरुक्षेत्र, खांडव, व मारवाड या देशांचा उल्लेख) प्राचीन काळीं देवांनीं यश प्राप्तीसाठीं अनेक साधनांनीं समृद्ध असें एक मोठें सत्र केलें. सत्राला आरंभ करतांना सर्व देवांनीं आपआपसांत असा करार केला कीं, सत्राच्या योगानें जें कांहीं कीर्तिरूप-यशोरूप—फल मिळेल सर्वांच आहे. त्या यशांत सर्वांचा सारखाच वाटा आहे. त्यांत अमक्या एकाचा अंश मोठा व अमक्याचा कमी असें करावयाचें नाहीं. सर्वांचा अधिकार त्या यशोरूप फलाच्या बाबतींत सारखाच मानावा. याप्रमाणें परस्परांत करार करून त्या देवांनीं सत्राला आरंभ केला. सत्रांत जमलेल्या देवांच्या व त्यांच्या अग्निहोत्राच्या योगानें बराच मोठा प्रांत आक्रमिला गेला पुराणप्रसिद्ध असा कुरुक्षेत्राचा प्रांत हाच त्यांच्या सत्रांतील वेदीचा भाग होता. कुरुक्षेत्ररूप अशा त्या पुण्यमय वेदीच्या दक्षिणेस खांडव देशाची हद्द लागली होती. पश्चिमेस 'परीणत्' नामक देशाची सीमा येऊन चिकटली होती आणि त्या कुरुक्षेत्ररूप वेदीच्या उत्तरेस 'तूर्घ्न' (तुर्क?) देशाची सरहद्द येऊन भिडली होती. जलरहित व रखरखलेला असा जो 'मरु' (मारवाड) देश तो ह्या देवांच्या सत्रांतील उत्कर (उकिरडा) होता. सत्रामध्यें सर्वच यजमान व सर्वच ऋत्विज असा न्याय असल्यानें सत्रयागाच्या बाबतींत कर्तृत्वाचा अगर भोक्तृत्वाचा मान जरी सर्वांना सारखाच असतो तथापि त्यामध्यें सर्वांच्या मतानें एकाला गृहपति म्हणून ठरविलें जातें व तो गृहपति हा आपल्यांतील एक नियंत्रणाधिकारी मानला जातो. अनुष्ठानाच्या बाबतींत कांहीं विशिष्ट गोष्टी करण्याचा मान सर्वानुमतें या एकट्या गृहपतीलाच (पुढारी म्हणून) मिळत असतो. देवांच्या सत्रांत गृहपतीचा मान विष्णूला मिळाला होता. सर्व देव सारखेच होते तरी प्रेक्षकांच्या दृष्टीनें गृहपति विष्णु हा अधिक श्रेष्ठ समजला गेला व जिकडेतिकडे लोकांच्या तोंडीं 'विष्णूनें सत्र केलें विष्णूनें सत्र केलें' असा बोभाट झाला. वास्तविक अशा वेळीं विष्णूनें आपल्या कार्यांत व फळांत इतर देव सारखेच वाटेकरी आहेत असें लोकांत प्रांजलपणें जाहीर करणें जरूर होतें पण आपल्या एकट्याच्याच नावावर ह्या कृत्याचें कर्तृत्व लोकांना वाटावें अशा प्रकारची बुद्धि विष्णूला झाली व तो आपल्या बरोबरीच्या देवमंडळीशीं ताठून वागू लागला. लवकरच तो देवांचा उघड वैरी बनला मूळचा करार मोडून सत्राच्या यशाचा, कीर्तीचा, कर्तृत्वाचा मान हा विष्णूच उपटून बसला हे देवांना दुःसह झालें व आपल्या यशाचा वाटा त्याजकडून हिसकावून घेण्याकरितां व आपला वाटा त्यास कबूल करण्यास लावण्याकरितां ते सर्व देव एकत्र जमून विष्णूवर हल्ला करण्यासाठीं धावून आले. देव येऊन विष्णूवर तुटून पडणार इतक्यांत विष्णूच्या इच्छामात्रेंकरून त्याच्या डाव्या हातांत एक धनुष्य उत्पन्न झालें! उजव्या हातांत बाण उत्पन्न झाले! ज्याच्या यज्ञप्रभुत्वामुळें धनुष्यबाण इच्छेबरोबर उत्पन्न झाले तो विष्णु म्हणजे 'यज्ञजन्मा'च होय. यज्ञ हाच विष्णु. यज्ञ व विष्णु यांच्यांत फरक नाहीं. धनुर्बाणाचा जन्म यज्ञजन्मा विष्णु यापासून झाल्यामुळें तींहि 'यज्ञजन्मा'च होत. धनुर्बाण धारण करणाऱ्या त्या एकट्या यज्ञपुरुषाला—विष्णूला पाहताच विनहत्यारी अशा त्या बहुसंख्याक देवांची गाळण झाली व त्यांच्यानें विष्णूवर हल्ला करवला नाहीं. आपल्याला पाहताच

देव गर्भगळित झालेले पाहून त्यास सत च्या घोरपणाचा विशेषच गर्व वाटूं लागला व त्यान देवाची निर्भर्त्सना करण्याच्या उद्देशानें विकट हास्य केलें. पण अशा गर्विष्ठपणामुळें आतां आपल्यापेक्षा शक्तिमान् ऐश्वर्यवान् कोणी नाहीं असें त्याला वाटू लागल्यामुळें तो बेफिकीर झाला व त्याच्या ठायीं स्वरक्षणाच्या कामीं प्रयत्नाची शिथिलता होऊं लागली. त्याच्या अंगातलें पूर्वीच तें यज्ञतेज निघून गेलें. तें तेज पुन केव्हा-तरी विष्णु संपादन करील तर तें त्यास घेता येऊ नये म्हणून त्याच्या शत्रूंनीं–देवानी–तें तेज कांहीं ओषधींत लपवून ठेवलें. त्या तेजाच्या सान्निध्यामुळें ओषधींनाहि तेज चढलें. अशा तऱ्हेनें तेज संपन्नतेला चढलेल्या त्या ओषधी म्हणजेच श्यामाक–स्मयाक–अगर 'सावे' होत. स्मय म्हणजे हसणें. विष्णूच्या हास्यामुळें (स्मयामुळें) जन्मले म्हणून ते 'श्यामाक' किंवा 'स्मयाक' होत. गर्वानें दुसऱ्याच्या तुच्छतेसाठीं हंसल्यानें विष्णूचें तेज नष्ट झालें. तसें आपलें न जावें म्हणून यज्ञ करणाऱ्या दीक्षितानें हसूं नये. हसूं आलेंच तर तोंडावर पदराचें झांकण घेऊन हंसावें म्हणजे आपलें हसें दिसत नाहीं व तेजहि जात नाहीं.

आपल्यास सशस्त्र पाहून देव इकडेतिकडे पांगलेले विष्णूनें पाहताच तो आपलें धनुष्य उभें, व (त्याच्या वरच्या टोंकाचा ताण आपल्या हनुवटीला बसेल अशा रीतीनें) टेकून धरून सहज उभा राहिला होता इतक्यांत त्याचा नक्षा उतरण्यासाठीं देवानीं वाळवीच्या किड्यांना बोलावून सांगितलें कीं, आमच्या कामांत तुम्ही साहाय्य करा ते किडे म्हणाले आम्ही तुमचा फायदा करूं पण आम्हाला एक देणगी तुम्ही दिली पाहिजे ती ही कीं, आम्ही आपल्या चिमुकल्या तोंडानें जेथें थोडेसें खणूं त्या ठिकाणीं जमिनींत ओलावा उत्पन्न झाला पाहिजे. देव म्हणाले ठीक आहे नंतर आपल्या मुखानें खणल्याबरोबर ओलावा उत्पन्न करण्याचा वर मिळविलेले ते वाळवीचे किडे भूमीवरून हळू हळू चालत विष्णूनें टेकलेल्या धनुष्याची ढिली झालेली दोरी थोडीशी जमिनीला चिकटली होती तेथें गेले व त्यांनीं आपल्या मुखानीं ती दोरी कुरतडून टाकिली. दोरी तुटल्याबरोबर धनुष्याच्या काठीचा विष्णूच्या हनुवटीला बसलेला ताण एकदम खुला झाला व त्याच्या झटक्यासरशीं त्या यज्ञपुरुषाचें–विष्णूचें–शिर धडापासून तुटून वेगळें झालें व लांववर आकाशांत उडालें! त्या शिराचा वर उडण्याचा वेग सरताच तें खालीं परत येऊं लागलें त्यामुळें त्या शिराला 'प्रवर्ग्य' असें नाव प्राप्त झालें. ज्या वेळीं तें यज्ञपुरुषाचें शिर भूमीवर 'घ्रां?' असा आवाज करीत आदळलें त्या वेळीं त्याला 'घर्म' हें नाव मिळालें महान् पराक्रमी अशा यज्ञपुरुषाच्या धडापासून तुटून निघालेलें तें सारभूत शिर असल्यामुळें त्याला 'महावीर' असें नाव प्राप्त झालें देवानीं तें शिर उचलून घेऊन ते धन्य झाल्यामुळें त्या-शिराला सम्राट् असें नाव पडलें.

शिरावेगळें असें त्या यज्ञपुरुषाचें धड तीन देवानी वाटून घेतलें. अग्नीनें प्रात सवनात्मक शरीरभाग, इंद्रानें माध्यंदिन-सवनात्मक भाग व विश्वेदेवांनीं तृतीयसवनात्मक यज्ञशरीर भाग वाटून घेतला. पण प्रवर्ग्यरहित अर्थात् शिरोरहित असें तें यज्ञशरीर वाटून घेतल्यानें देवाना कोणत्याच कर्माचें अपेक्षित फळ मिळालें नाहीं व स्वर्गाचीहि प्राप्ति झाली नाहीं यज्ञाचें शरीर शिरोभागरहित घेतल्यामुळें विफलहेतु झालेले ते देव अश्विनीकुमाराना म्हणाले कीं, तुम्ही आमच्यातले उत्कृष्ट वैद्य आहां तर हें एवढें यज्ञपुरुषाचें शिर त्याच्या धडाला पूर्ववत् चिकटवा. अश्विनीकुमार म्हणाले कीं, आम्ही शिर चिकटवूं पण तुम्ही यज्ञामध्यें आपल्या बरोबर आमच्या-साठींहि सोमरसाचा पेला भरला पाहिजे देवानीं ती गोष्ट कबूल केली नंतर अश्विनीकुमारानीं यज्ञपुरुषाचें शिर धडाला पुन्हा पूर्ववत् चिकटविलें! यज्ञशरीर सशिर झाल्यामुळें देवाना त्याच्या कर्माच्या यथार्थफल व स्वर्ग याची प्राप्ति झाली.

(तै आ. ५.१)

नरक व त्यांचीं स्थानें—१ विसर्पी, २ अविसर्पी, ३ विपादी, व ४ अविपादी असे चार नरक आहेत आग्नेयी दिशेस विसर्पी, नैर्ऋत्येस अविसर्पी, ईशान्येस विपादी व वायव्येस अविपादी नावाचा नरक आहे विसर्पी नरकांत असलेला पापी दुःखवेदनेनें गडबडा लोळतो अगर इकडून तिकडे धावत सुटतो अविसर्पी नरकातला पापी माणूस दुःखाच्या अतिशय वेदनेनें जागच्या जागीं निपचित पडून राहतो. विपादी नरकाची शिक्षा भोगीत असलेला अपराधी प्राणी 'आपण कोणीकडून असें पातक केलें?' असा पश्चात्ताप करीत असतो. अविपादी नरकांत पडलेल्या प्राण्याला अतिशयच दुःख भोगावें लागत असल्यानें पश्चात्तापसुद्धा करण्याची त्याच्या अंगात कुवत रहात नाहीं तो मुर्दाड्यासारखा पडून राहतो (तै. आ १.१९)

ऐतरेयब्राह्मणांतील ऐतिहासिक व इतर परि-स्थितिदर्शक उल्लेख.–अग्नि व विष्णु –ऐतरेयब्राह्मणाच्या सुरवातीलाच "अग्निर्वै देवानामवमो विष्णु परमस्तदन्तरेण सर्वा अन्या देवता" ह्या मन्त्रानें, त्या काळीं अग्नि व विष्णु हेच दोन मुख्य देव असल्याबद्दल सांगितलें आहे सर्व देवता अग्नि व विष्णु या दोन देवतामध्यें अंतर्भूत होत असत. प्रसगानु-रोधानें इतर देवतानाहि मधूनमधून प्रामुख्य दिलेलें आढळतें. द्वितीय पञ्चिका, खंड २६ यांत "इन्द्राग्नी वै देवानामोजिष्ठौ बलिष्ठौ सहिष्ठौ सत्तमौ पारयिष्णुतमौ", इंद्र व अग्नि हे सर्वांत सामर्थ्यवान्, शक्तिवान् वगैरे असल्याबद्दल वर्णन आहे. चतुर्थ पञ्चिका, खंड १८ यांत सूर्यदेवतेबद्दल "स वा एष उत्तरोऽस्मात्सर्वस्माद्भूताद्भविष्यत सर्वमेवेदमतिरोचते यदिद किंचोत्तरो भवति", ह्याच सर्वांत श्रेष्ठ असल्याचें वर्णन आहे तरी देखील एकंदर सर्व देवता हीं अग्नीचींच रूपें असल्याबद्दल तृतीयपञ्चिका खण्ड ४ यांत वर्णन आहे. त्यांत

अग्नि हा इंद्रवायू, मित्रावरुण, अश्विनीकुमार, इंद्र, विश्वेदेव, सरस्वती इत्यादींचीं रूपें कशी घेतो हे वर्णन केले आहे.

देवासुरयुद्ध—यांत थोड्या देवासुरयुद्धाचे उल्लेख आले आहेत. ह्या सर्व उल्लेखावरून असें दिसते कीं, देव हे निरनिराळे यज्ञ करीत असता असुरांनी त्यात विघ्न करण्याचे योजून हल्ले केले व युद्ध आरंभिलें, परंतु देवाना यज्ञामुळे अपार सामर्थ्य प्राप्त होऊन त्यांनी असुराचा विध्वंस केला. काहीं काहीं ठिकाणीं, देवाचीं यज्ञकर्मे पाहून असुरांनी त्याप्रमाणें केलें, परंतु कित्येक गूढ मंत्र व क्रिया त्याना न समजल्यामुळे त्याचा पराभव झाल्याचे वर्णन आहे ह्यावरून 'देव' संज्ञा धारण करणाऱ्या आर्यांच्या काहीं टोळ्यात यज्ञसंबंधीं क्रिया चालत असत, व त्याच क्रिया 'असुर' संज्ञक लोकास माहीत नव्हत्या असें दिसते. वरील उल्लेखात, असुराना धान्याचा कोंडा किंवा रक्तमास इत्यादि वाईट पदार्थ यज्ञात हविर्भाग म्हणून यावेत असें म्हटलें आहे. असुरापेक्षा देवाना जास्त सामर्थ्य प्राप्त होण्याचे कारण अग्निदेवाची योग्य स्तुति होय असेंहि सांगितलें आहे. (१.१४, १.२३, २.७, २.११, २.३१, ३.३९; ४.५; ६.४)

सोमोत्पत्तीचे उल्लेख—यज्ञकाण्ड हे आर्यांच्या काहीं विशिष्ट जातींत प्रचलित होतें. यज्ञकर्मास अत्यावश्यक असा जो सोम त्याच्या उत्पत्तीबद्दल ऐतरेय ब्राह्मणात बरीच मनोरंजक माहिती आहे. "सोमो वै राजा गन्धर्वेष्वासीत्तं देवाश्च ऋषयश्चाभ्यध्यायन्कथमयमस्मान्सोमो राजाऽऽगच्छेदिति. ......" ह्यात सर्व देव, ऋषी वगैरेंनीं सोमराजा आपल्या यज्ञकर्मात कसा येईल असा विचार केला, त्या वेळी सोम हा गंधर्वांत रहात असे तेव्हा वाक् (वाणीची देवता) हिनें स्त्रीचें रूप धारण करून सोमास देवलोकात आणल्याचे वर्णन आहे. सर्व देव व ऋषी यानीं गायत्री वगैरे छंदाना सोमास परलोकाहून आणण्यास सांगितल्यावरून सर्व छंद पक्ष्याचीं रूपें धारण करून परलोकीं गेले. म्हणून सोमाहरणप्रतिपादक स्तोत्रास 'सौपर्ण' म्हणतात असें वर्णन आहे. एकदा यज्ञात सोमरस पिण्याबद्दल देवसमुदायात तेढ पडली तेव्हा त्यानीं ठरविलें "यो न उज्जेष्यति स प्रथमः सोमस्य पास्यति—" जो कोणी ही पळण्याची शर्यत जिंकील तोच प्रथम सोमरसपान करील. सरतेशेवटीं वायू व इन्द्र प्रथम आले व नंतर मित्रावरुण आले, इत्यादि वर्णन आलें आहे. सोमापहरणास ईशान्य दिशा चांगली, कारण त्याच दिशेला देवास असुरावर जय मिळवता आला, इत्यादि वर्णन यात आहे. (ऐ. ब्रा. १.२७, ३.२५, २.२५, १.१२)

यामध्यें सोमाला अनुलक्षून एक मजेदार आख्यायिका दिली आहे. तिचा सारांश. प्रजापतीने सूर्यासावित्री-नामक दुहिता 'सोम' राजास देण्याचें ठरविलें, व "हजार ऋचाचा समुदाय" ज्यास आश्विनशस्त्र म्हणून म्हणतात त्याचा पण लावला. सर्व देवानध्यें ह्यामुळे अहमहमिका सुरू झाली व सरतेशेवटीं त्यानीं गार्हपत्य अग्नीपासून सूर्यापर्यंत पळण्याची शर्यत लाविली, त्या सर्वांत अग्नि प्रथम पळाला तेव्हा आश्विनानीं त्यास दूर सारून शर्यत जिंकली व ऋचासहस्र संपादन केलें. पळण्याचे शर्यतींत अग्नीनें आपल्या रथास खेचरें जुंपलीं होतीं, उषा देवतेनें अरुण वर्णाचे बैल जुंपले होते, आश्विनानीं आपल्या रथास गर्दभ जुंपले होते असा तऱ्हेचे वर्णन आहे. तथा गर्दभ सर्व प्राण्यात अतिशय मंद, सावकाश चालणारा का झाला याचे कारण लावलेलीं गर्दभाला आश्विनानीं रथास जुंपले व शर्यत जिंकली परंतु गर्दभाचा वेग मात्र गेला व दूध नाहींसें झालें. फक्त आश्विनानीं त्याच्या ठिकाणी गर्दभाश्वतर जातिद्वयोत्पादक शक्ति ठेविली आहे, अशा तऱ्हेचें वर्णन आहे. (ऐ. ब्रा. ४.७)

यज्ञदेवता—ऐतरेय ब्राह्मणात, यज्ञदेवता देवापासून दूर निघून गेल्याचे पुष्कळ ठिकाणीं उल्लेख आहेत. यज्ञदेवता गेल्यामुळे देवानी 'अदिती'ची प्रार्थना करून ती पुन संपादन केल्याचें सांगितलें आहे. यज्ञदेवता देवापासून दूर गेल्यामुळे देवाना पुरतें अन्न मिळेना तेव्हा "आश्विनौ" देवतानीं यज्ञदेवतेस पुष्ट केली, कारण "अश्विनौ वै देवाना भिषजावश्विनावध्वर्यू" अश्विन् हे देवाचे अध्वर्यू, वैद्य होत, असें वर्णन आहे. "यज्ञेन वै देवा ऊर्ध्वाः स्वर्गं लोकमायंस्तेऽबिभयुरिम नो दृष्ट्वा मनुष्याश्च ऋषयश्चानु प्रज्ञास्यन्ति" यज्ञानेच देव स्वर्गास गेले व त्याना भीति वाटली कीं, कदाचित् मानव, ऋषी वगैरे आपले यज्ञ पाहून स्वर्गास येतील म्हणून त्यानीं 'यूप' हा खालीं तोंड करून पुरला. परंतु मानव, ऋषी इत्यादिकानीं ही देवांची लबाडी ओळखली व देवाप्रमाणें यज्ञ करून स्वर्ग मिळविला (ऐ. ब्रा. १.७, १८; २.१)

ह्यावरून एकदर यज्ञाची उत्क्रांति कसकशी होत गेली असावी याचें उत्तम दिग्दर्शन होतें. प्रथम 'देव' नामक आर्य हे 'नरमेध' करीत असावेत, व ह्यावरून पुढें 'अश्वमेध' करण्याचें त्यानीं ठरविलें असावें असें दिसतें. "अश्वमेधा"तून 'गवालंभ,' गवालंभापासूनच पुढें 'अजालंभ' यज्ञ, ज्यात 'अजापुत्र' बळी देत असत, त्याचा प्रघात पडला व हा प्रघात बराच काळपर्यंत प्रचलित होता असें "सोऽजे ज्योक्तमामिवारमत तस्मादेष एतेषा पशूना प्रयुक्ततमो यदज" या वाक्यावरून दिसतें. परंतु ऐतरेय ब्राह्मणकालीच ह्या सर्व यज्ञाची व्रीहियज्ञात उत्क्रांति झाली होती असें या ठिकाणींच दिसून येतें. (ऐ. ब्रा. २.८)

ह्यात "त्रयस्त्रिंशद्वै देवाः सोमपास्त्रयस्त्रिंशदसोमपाः", तेहतीस देव सोम पिणारे आहेत, व तेहतीस न पिणारे

आहेत, असें सांगून, आठ वसू, अकरा रुद्र, बारा आदित्य, प्रजापति व वषट्कार हे तेहतीस सोम पिणारे व अकरा प्रयाज, अकरा अनुयाज व अकरा उपयाज मिळून तेहतीस सोम न पिणारे देव होत असें वर्णन आहे. (ऐ. ब्रा.२.१८)

शूद्रऋषींचा स्वीकार.—ह्यांत एक शूद्र ऋषीची कथा आहे. भृगु, अंगिरा वगैरे ऋषी सरस्वती नदीचे तीरावर सत्र करीत असतां इल्लूषाचा पुत्र कवष ऋषिहि त्यामध्यें बसला होता. भृगु, अंगिरा वगैरेंनीं हा कवष शूद्रापुत्र, जुगारी असल्यामुळें सत्रदीक्षेस योग्य नाहीं असा विचार करून त्यास दूर हाकलून दिलें व त्यास पाणीदेखील प्यावयास न मिळता तो मरो, असा त्यांनीं विचार केला. परंतु कवषानें तशल्या निर्जन प्रदेशांत "अपोनप्त्रीय" सूक्त म्हणून सरस्वती नदीचा धावा केल्यामुळें सरस्वती आपण होऊनच त्याकडे वळली अजून ती जागा परीसारक या नावाचें पवित्रक्षेत्र होऊन राहिली आहे. नंतर ऋषींनीहि त्यास परत बोलावलें. या कथेचा पूर्वी उल्लेख केलाच आहे. (ऐ. ब्रा. २.१९)

एका दीर्घजिह्वी नामक असुर स्त्रीनें प्रातःकालीं देवाकरता तयार केलेले चरु चाटून अपवित्र केले परंतु आश्विनांनीं पुनः त्यास शुद्ध करून यथासांग यज्ञकर्म होऊं दिलें असें वर्णन आहे. (ऐ. ब्रा. २.२२)

एका स्थळीं "देवरथो वा एष यज्ञ" यज्ञ हा देवांना स्वर्गास नेणारा रथ आहे असें म्हटलें आहे. (ऐ. ब्रा. २. ३७)

वेदाचा मुलगा हिरण्यदन्‌ यानें 'वषट्कार' या शब्दांतील सहा (षट्) वस्तू कोणत्या याबद्दल मत दिलें आहे. त्या सहा वस्तुविषयीं विधान, असें– "द्यौरन्तरिक्षे प्रतिष्ठिताऽन्तरिक्ष पृथिव्यां पृथिव्यप्स्वाप: सत्ये सत्यं ब्रह्मणि ब्रह्म तपसि–" आकाश हें वायूवर, वायू पृथिवीवर, पृथिवी पाण्यावर, पाणी सत्यावर, सत्य ब्रह्मावर, व ब्रह्म तपावर अधिष्ठित आहे. (ऐ ब्रा. ३.६)

अग्नि हा देवांचा होता असतांना त्याला मारण्यास टपून बसलेला मृत्यु त्यानें कसा टाळला याचें वर्णन आहे. (ऐ ब्रा ३.१४)

देवत्व प्राप्ति.—ह्यांत ऋभू नामक मानवानीं तप, यज्ञ वगैरे करून देवांच्या बरोबरच सोमपान करण्याचा मान मिळवला. परंतु कोणी देव त्यास आपल्याबरोबर घेईनात. सरतेशेवटीं प्रजापतीच्या सांगण्यावरून ऋभूंना सूर्याबरोबर सोमपान करण्याचा मान मिळाला, तरी देखील "तेभ्यो वै देवा अपैवाबीभत्सन्त मनुष्यगन्धात्" सर्व देव, त्यांच्या ठिकाणीं मनुष्यत्वाचा किंचित्‌ वास येतो, म्हणून ऋभूंचा फार तिरस्कार करूं लागले. (ऐ. ब्रा. ३. ३०)

यांत अशी आख्यायिका आहे कीं, देवांनीं अग्निष्टोमांत प्रवेश केला व असुरांनीं उक्थ्यांत प्रवेश केला, परंतु कृश, उंच, व फिकट रंगाच्या भरद्वाज ऋषीनें तें पाहून अग्नीस सांगितलें व अग्नीनें शुभ्र घोड्याचें रूप घेऊन असुरास हाकललें, त्याचप्रमाणें, इंद्रानें वरुणाच्या मदतीनें असुरास पळवून लावलें. (ऐ ब्रा. ३.४९–५०)

गाईंनीं देखील सत्र करून दहा महिन्यांचे अवधींतच खूर, व शिंगें प्राप्त करून घेतल्याचें वर्णन आहे. त्याचप्रमाणें स्वर्गांत आधीं कोणी प्रवेश करावा ह्याबद्दल आदित्य व अंगिरा याजमध्यें तंटा असल्याचा उल्लेख आहे ह्यांत दैत्याच्या नाशानें देवांनीं घोड्याचीं रूपें घेऊन दैत्यांचा नाश केल्याचें वर्णन आहे. (ऐ ब्रा ४.१७,५.१)

विश्वोत्पत्ति—ह्यांत विश्वोत्पत्तीसंबंधीं वर्णन आहे. एकदा प्रजापतीला आपली मुलगी "द्यौ" किंवा "उषस्" हिला पाहून कामवासना उत्पन्न झाली. प्रजापतीनें ऋष्यनामक मृगाचें रूप धारण करून "रोहित" मृगीचें रूप धारण करणाऱ्या आपल्या दुहितेशीं तो रत करण्यास प्रवृत्त झाला. तेव्हां प्रजापतीचें दुहितृगमनरूपी निषिद्धाचरण पाहून सर्व देवांनीं त्याच्या ठिकाणचा पापपुरुष मारण्याकरितां आपलीं भयंकर स्वरूपें एकत्र करून "भूतवान्" नावाचा भयंकारक पुरुष निर्माण केला त्यानें प्रजापतीचा पापयुक्त मृगदेह मारला "तमभ्यायत्याविध्यत्स विद्ध ऊर्ध्व उदप्रपतत्तमेतं मृग इत्याचक्षते य उ एव मृगव्याध स उ एव स या रोहित्सा रोहिणी यो एवेषुस्त्रिकाण्डा सो एवेषुस्त्रिकाण्डा"—म्हणजे अशा रीतीनें भूतवानानें विगतायु केलेला प्रजापतीचा मृगदेह तोच सध्या आपणास मृगनक्षत्ररूपानें दिसतो. रोहिणीचीं तारा हीच प्रजापतीची कन्या होय व व्याध हाच रुद्र असून त्याच्या बाणाचें टोंक, मध्य, फाळ हे देखील आपणास सध्या आकाशांत दिसतात. त्या वेळीं प्रजापतीचें जें रेत पडलें त्याच्या निरनिराळ्या भागापासून निरनिराळ्या प्राण्यांची उत्पत्ति झाली प्रजापतीला विश्वोत्पत्ति करण्याची इच्छा झाल्यावरून त्यानें प्रखर तप केलें व तीन लोक उत्पन्न केले, व त्यापासून आपल्या तपाच्या तेजानें अग्नि, वायु, आदित्य, तीन वेद, त्यापासून भूर्भुवः स्व, त्यापासून अ, उ, म् हीं तीन अक्षरें उत्पन्न केलीं व अशा रीतीनें सर्व स्थावर जंगम प्राणी उत्पन्न झाले (ऐ ब्रा. ३.३३, ५.३२)

इंद्र व मरुत्—ह्यामध्यें इंद्रदेवतेबद्दल बऱ्याच आख्यायिका आहेत. इंद्रानें एकदा वृत्रासुरास मारण्याचा बेत ठरवून सर्व इतर देवास आपल्या मदतीस येण्यास सांगितलें. इतर सर्व देवांनीं वृत्रावर हल्ला केला. वृत्रानें आपल्यावर सर्व देव हल्ला करीत असलेले पाहून त्यास निवविण्याकरितां जोरानें श्वास सोडला, त्याबरोबर

सर्व देव भिऊन पळाले. मरुतांनीं मात्र इंद्राची पाठ न सोडता त्यास वृत्रास मारण्याबद्दल धीर दिला. ह्याबद्दल इंद्रानें फक्त मरुतांना आपले मित्र समजून यज्ञांत आपल्याबरोबर त्यास हविर्भाग देवविला.

हजारो युद्धांत दैत्याचा पराभव केल्यावर व बलाढ्य वृत्रासुराचें हनन केल्यावर, इंद्रास आपण मुख्य देवता होऊन प्रजापतीचा मान आपणास मिळावा अशी महत्त्वाकांक्षा उत्पन्न झाली. तेव्हां प्रजापति वगैरे सर्व देवानी त्यास 'महेंद्र' नाव दिलें.

इंद्राची 'प्रासहा' नामक वावाता जाया होती सर्व देव तिच्याकडे गेले व त्यानीं इंद्राच्या कृतसंकल्पाबद्दल तिजजवळ विचारलें, तेव्हा तिनें, "रुयनुरान पत्नाविच्छते", स्त्री आपल्या पतीस रात्रीचे वेळीं हकीकत विचारते, त्याप्रमाणें मी विचारीन, नंतर सकाळीं मी तुम्हास कळवीन असें सांगितलें, व त्याप्रमाणें तिनें देवास इंद्राच्या बेताची माहिती दिली. "सेना" हीच इंद्राची प्रासहा नामक जाया होय, व प्रजापति हा तिचा श्वशुर होय. (ऐ. ब्रा ३.२०, २२)

सा म्रा ज्या भि षे क.—यांत इन्द्राच्या महाभिषेकाच गंभीर उदात्त वर्णन आहे. प्रजापतिप्रमुख सर्व देवानीं अतिशय बलवान्, ओजस्वी, शूर अशा इन्द्रदेवास आपला राजा करण्याचें ठरविलें तेव्हा प्रथम त्यानीं राज्याभिषेक समारंभ करण्याचें ठरवून 'ऋच' नावाच्या निरनिराळ्या वेदमंत्रांनी विणलेलें व कित्येक देवतानीं धरलेलें असें सिंहासन तयार केलें, प्रथम इंद्रानें सिंहासनास प्रणाम करून व सर्व देवतांचें त्याच्या ठिकाणीं अधिष्ठातृत्व कल्पून देवाच्या साम्राज्यपदाचा स्वीकार केला. तदनंतर इतर देवानीं त्यास अभिषेक करून आपापल्या विशिष्ट शक्ती अर्पण केल्या त्या अभिषेकोत्सवानें अभीष्ट वस्तू प्राप्त करून घेण्याची इंद्राचे अंगीं शक्ति आली व सरतेशेवटीं त्यानें मृत्यूवर देखील जय मिळविला. (ऐ. ब्रा. ८.१२, १४)

ह्यात कोणत्या ऋषींनीं कोणत्या राजास महाभिषेक केले त्याची ऐतिहासिक माहिती आली आहे.

परीक्षितीचा मुलगा जनमेजय, ह्यास कवपाचा मुलगा 'तुर' नामक महर्षि ह्यानें अशा प्रकारानें राज्याभिषेक केला व जनमेजयानें त्यायोगानें संपूर्ण पृथिवी हस्तगत करून घेतली.

मनूचा मुलगा शार्यात राजा, ह्यास भृगुऋषीचा पुत्र च्यवन महर्षि यानें अभिषेक केल्यामुळें, त्यानें साम्राज्यदर्शक अश्वमेध करून देवाच्या यज्ञात देखील गृहपति होण्याचा मान मिळवला.

सत्राजिताचा मुलगा शतानीक नावाचा राजा ह्यास वाजरत्नाचा मुलगा सोमशुष्मा यानें अशाच रीतीनें अभिषेक केला व साम्राज्य मिळवण्यास समर्थ केलें. अशाच रीतीनें नारदपर्वतानीं आयष्ठ्य राजास साम्राज्याभिषेक केला, व त्याचप्रमाणें उग्रसेनाचा पुत्र युधाश्रौष्टि ह्यास अभिषेक केला.

ह्याच रीतीनें भुवनाचा मुलगा विश्वकर्मा यास कश्यप महर्षीनें महाभिषेक केला.

वसिष्ठ महर्षींनीं देखील पैजवन सुदास नावाच्या राजास ह्याच प्रकारें अभिषेक केला.

अङ्गिरसाचा मुलगा संवर्तमहर्षि यानें याच प्रकारें अविक्षिताचा पुत्र मरुत्त यास अभिषेक केला.

अत्रिमहर्षीचा पुत्र उदमय ह्यानें अशाच रीतीनें अंगराजास अभिषेक केला व त्यात अंगाचा पुरोहित उदमय हा दानें देता देता थकून गेला

दीर्घतमस् महर्षीनें अशाच प्रकारें दुष्यन्तपुत्र भरत यास राज्याभिषेक केला व भरतानें हजारों अश्वमेध करून सर्वांना मागें सारलें

बृहदुस्थऋषीनें दुर्मुखनामक पांचाल देशाचे मालकास महाभिषेक समारंभाचें गुह्य निवेदन केलें व त्यामुळें तो सम्राट् झाला

जानंतपय अत्यराति नामक ब्राह्मणास वसिष्ठगोत्रोत्पन्न सत्यहव्यनावाच्या ऋषिपुत्रानें महाभिषेकातील गूढ निवेदन केल्यामुळें तो सम्राट् झाला. परंतु पुढें अत्यराति यानें देवसेन 'उत्तर कुरु' हा देश देखील जिंकण्याची इच्छा केली तेव्हा सत्यहव्यानें त्याची वाईट महत्त्वाकांक्षा ओळखून त्याचें तेज काढून घेतलें व त्यामुळें शुष्मिण शैब्य राजानें अत्यरातीचा वध केला. एवढ्याकरता *क्षत्रियानें ब्राह्मणाशीं द्रोह करू नये (ऐ. ब्रा. ८.२१)

न र मे ध.—यांत नरमेधाविषयीं निषेध दाखविणारी अशी शुनःशेपाची आख्यायिका सविस्तरपणें आली आहे. वेधसनामक इक्ष्वाकुवंशातील हरिश्चंद्रनामक राजाचे पोटीं, शंभर बायका असून देखील संतान नव्हतें म्हणून एकदा पर्वतनारद असे दोन महर्षी त्याच्याकडे आले असता त्यानीं हरिश्चंद्र यास पुत्रप्राप्तीकरिता वरुणराजाची प्रार्थना करण्यास सांगितलें तेव्हा त्यानें वरुणाकडे जाऊन पुत्रप्राप्तीबद्दल याचना केली व वरुणानें, जन्मल्याबरोबर तो पुत्र यज्ञांत देवास द्यावा या अटीवर ती मान्य केली. पुढें त्यास 'रोहित' नामक पुत्र झाला. तेव्हा वरुणानें त्यास यज्ञात देण्याची आठवण केली, तेव्हा हरिश्चंद्रानें, त्यास दहा दिवस होऊं देत, नंतर दांत येऊं दे, नंतर क्षत्रियत्व संस्कार मिळूं दे अशा अटींवर पुनयज्ञ करण्याचें वरचेवर लांबणीवर टाकलें. रोहितानें धनुष्य घेऊन वनांत पलायन केलें, व वरुणाशीं

* येथें जानंतपय यास अभिषेक होण्यापूर्वी ब्राह्मण व नंतर क्षत्रिय म्हटलें आहे ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे.

लबाडी केल्यामुळे हरिश्चंद्रास 'जलोदर' रोग होऊन त्याचें पोट फुगलें. पुढें इंद्राचे सांगण्यावरून तो रोहित सहा वर्षे अरण्यात फिरत होता इतक्यात त्यास अजीगर्त नामक ऋषि भेटला व त्याच्या तीन पुत्रांपैकीं एकास, आपल्याबद्दल वरुणास देण्याकरिता त्यानें विकत मागितलें. अजीगर्त थोरला मुलगा देईना व धाकटा त्याची माता देईना, म्हणून मधील जो शुन शेप नामक पुत्र, तो रोहितानें शंभर गाईस विकत घेतला व त्यासह हरिश्चंद्राकडे येऊन त्यानें वरुणयज्ञ करून शुन शेपास बळी देण्यास सांगितलें. वरुणाने क्षत्रियापेक्षा ब्राह्मण उत्तम म्हणून शुन शेपाचा स्वीकार करण्याचें कबूल केलें. राजसूय यज्ञप्रसंगीं विश्वामित्र ऋषि यांनीं होत्याचें कार्य घेतलें. दुसरा कोणी हनन करण्यास तयार होईना, तेव्हा अजीगर्तानें शंभर गाई घेऊन आपल्या मुलगा शुन-शेप यास मारण्याचें काम अंगावर घेतलें. शुन.शेपास जेव्हा आपणास यज्ञात बळी देणार असें कळलें तेव्हा त्यानें वरुणाची व इतर देवतांची स्तुति केली व त्याचे एकेक पाश गळून पडले. यानंतर सर्व ऋषींनीं त्यास आपणात अंतर्भूत केलें व विश्वामित्रानें त्यास आपला पुत्र म्हणून घेतलें, परंतु त्याच्या शंभर पुत्रांपैकीं थोरल्या पन्नास मुलांस शुन-शेपाचें बंधुत्व मान्य न झाल्यामुळें विश्वामित्रानें तुमची प्रजा चांडाळ होईल असा त्यास शाप दिला व मधुच्छंदादि धाकट्या बंधूंनीं शुन शेपास मान्य केलें. अजीगर्तानें शुन.शेपाची आपल्या कुलांत येण्याबद्दल प्रार्थना केली परंतु शुन शेपानें पूर्वीच त्याचें प्रेम ओळखलें होतें! (ऐ. ब्रा. ७.१३–१८)

क्षत्रिय आणि यज्ञ.—प्रजापतीनें चोहोंकडे यज्ञप्रसार केला व ब्रह्म (ब्राह्मणजाति) व क्षत्र (क्षत्रियजाति) हीं दोन्हीं उत्पन्न झालीं. यानंतर यज्ञावशिष्ट खाणारे व न खाणारे असे दोन तऱ्हेचे प्राणी उत्पन्न झाले, व ते ब्राह्मणजातींत, आणि क्षत्रियजातींत अनुक्रमें प्रविष्ट झाले. परंतु यज्ञदेवता त्या दोहोंपासून दूर गेली, तेव्हा ब्रह्म व क्षत्र, तिच्यामागें लागले. त्या वेळीं ब्रह्माचीं उपकरणें म्हणजे यज्ञकर्मास लागणारी सामग्री व क्षत्राचीं उपकरणें म्हणजे, धनुष्य, बाण, अश्व, रथ, चिलखत वगैरे होतीं. ब्रह्माचीं उपकरणें पाहून यज्ञदेवता ब्रह्माजवळ आली परंतु क्षत्राचीं उपकरणें पाहून त्यापासून यज्ञदेवता दूर गेली. तेव्हा क्षत्रानें यज्ञकर्मात आपणास घेण्याबद्दल ब्रह्माची प्रार्थना केली. ब्रह्मानें, तू आपलीं उपकरणें टाकून, यज्ञकर्माचे वेळीं ब्रह्माचीं उपकरणें धारण करावींस असें सांगितलें. म्हणूनच क्षत्रियानें राजसूय यज्ञ करतांना आपल्या पुरोहिताचे प्रवर वगैरे घ्यावेत व तात्पुरतें ब्राह्मण बनावें. (ऐ. ब्रा. ७.१९)

सुपर्णाचा पुत्र विश्वंतर यानें सपर्णांपासून आपलें पौरोहित्य काढून घेतलें, तरी देखील सपर्णांनीं यज्ञभागीं आपली जागा बळकावली. तेव्हा विश्वंतरानें त्यांस चाकरांकडून घालवून दिलें. तेव्हा त्यांपैकीं राम मार्गवेय नामक एक पुढारी विश्वंतरास, इंद्रानें एकदा विश्वरूपास हाकलून दिल्यामुळें, वृत्रास मारल्यामुळें, अरुर्मघाना मारल्यामुळें, बृहस्पतीची अवहेलना केल्यामुळे, त्यास सोमपानास कसें मुकावें लागलें, व त्यामुळे इतर क्षत्रियास सोमपानाची कशी बंदी झाली हें सर्व राजास सांगितलें, व क्षत्रियानें सोमाबद्दल न्यग्रोधिक वृक्षाचा रस का प्यावा याबद्दल उपदेश केला (७.३७)

मनु म्हणण्यात व्यत्यय.—ऐतश नावाच्या ऋषीनें "अग्नीच आयुष्य" या नावाचे कांहीं मंत्र पाहिले. त्यानें आपल्या मुलांस सांगितलें कीं, बाबानों, मी जें म्हणत आहें त्यामध्यें व्यत्यय आणू नका, कारण हे मंत्र यज्ञात होणाऱ्या सर्व चुका, व्यर्थ नाहींसे करणारे आहेत. परंतु हे मंत्र म्हणत असताना मध्येंच त्याचा 'अभ्यग्नि' नामक पुत्र आला व बाप वेडा झाला आहे असें म्हणून त्यानें ऐतश याचे तोंडावर हात ठेवला. तेव्हा बापानें त्यास 'तुला महारोग होईल' असा शाप दिला. (ऐ. ब्रा. ६.३३)

नाभानेदिष्ठाची गोष्ट.—मनूचा मुलगा नाभानेदिष्ठ हा गुरुगृहीं असताना त्याच्या भावांनीं त्याची वाटणी आपापसात वाटून घेतली, तेव्हा तो बापाकडे जाऊन कुरकुरूं लागला. बापानें सांगितलें कीं, कांहीं हरकत नाहीं, तूं आंगिरसाकडे जा व त्याना यज्ञकर्मांतील सहाव्या दिवशीं कोणते मंत्र म्हणतात ते सांग? तो आंगिरसाकडे गेला व त्यानें त्यास यज्ञक्रियेचें मर्म सांगितलें. तेव्हा त्यांनीं यज्ञार्थ जमविलेलें सहस्र धन स्वर्गास जातेवेळीं ह्या नाभानेदिष्टास दिलें, पुढे रुद्रानें येऊन तें माझेंच आहे असें सांगितलें, व शंका असेल तर बापास विचार असेंहि सांगितलें, तेव्हा त्यानें बापाला विचारलें असता मनूनें ते धन रुद्र या स्थान-देवतेचेंच आहे असें सांगितलें व नाभानेदिष्टानें येऊन तसेंच सांगितलें. तेव्हा रुद्रानें प्रसन्न होऊन त्यास तें धन देऊन कृतार्थ केलें. (ऐ. ब्रा. ५.१४)

काद्रव अर्बुदाची गोष्ट.—कद्रूचा मुलगा अर्बुद नावाचा *नागऋषि यानें यज्ञाचीं न्यूनें कशीं सुधारावींत व सोमरस* कसा काढावा याबद्दल ज्ञान सांगितलें. (ऐ. ब्रा. ६.१)

विश्वामित्र व वामदेव.—*विश्वामित्र व वामदेव यांच्या*-मध्यें 'संपात ऋचा' कोणी पाहिल्या याबद्दल वाद आहे. *विश्वामित्रानें सदरहू ऋचा पाहिल्या परंतु वामदेवानें सर्व लोकास त्या माहीत केल्या. तेव्हा विश्वामित्रास दुसऱ्या कांहीं* ऋचा दृष्ट झाल्या. (ऐ. ब्रा. ६.१८)

देवभागाचें ज्ञान—यज्ञपशूच्या शरीराचे निरनिराळे *भाग कोणाकोणास द्यावेत हें ज्ञान श्रुताचा पुत्र देवभग* यास झालें. त्यानें दिवंगत होण्याचे वेळीं हें गूढज्ञान दुसऱ्या

कोणास सांगितलें नाहीं. परंतु एका अमानुष व्यक्तीनें हें ज्ञान बभ्रूचा मुलगा गिरिज यास सांगितलें. (ऐ. ब्रा. ७.१)

पैंग्य व कौषीतकी –पौर्णिमा व अमावास्या इष्टीवरील पैंग्य व कौषीतकी यांची निरनिराळीं मतें आहेत (ऐ ब्रा. ७.११)

जाबाल सत्यकाम व उद्दालक अरुणि यांचीं मतें.–राजास अभिषेक करतांना मंत्र म्हणण्याबद्दल सत्यकाम व अरुणि यांचीं भिन्न मतें दिलीं आहेत (ऐ. ब्रा ८.७)

सुब्रह्मण्य वाक्.—वाक् हीच सुब्रह्मण्य आहे. कारण सोमास आणतांना ऋत्विज सुब्रह्मण्याह्वान करतात. म्हणून सोम हा सुब्रह्मण्यपुत्र आहे. (ऐ ब्रा ६.३)

शतपथब्राह्मणांतील आख्यायिका.—'अग्नि देवता–' वेदाचे अंगभूत जे ब्राह्मणग्रंथ त्यामध्यें तत्कालीं प्रचलित अशा सर्व यज्ञविधींचें सांगोपांग विवेचन आहे, व त्यामुळें सर्व ब्राह्मणग्रंथांतून 'अग्नि' ह्या यज्ञिय देवतेलाच प्रामुख्य दिलेलें दिसून येतें. (श. ब्रा काण्ड, अध्याय, ब्राह्मण, कंडिका. १.१ १, २, १.५ १, ६, १.५. १, १०, १.५ १, ११)

शतपथब्राह्मणाच्या सुरवातीलाच (*प्रथम काण्ड* १.१,२ ह्यामध्यें) "अग्निर्वै देवानां व्रतपति" अग्नि हाच सर्व यज्ञ-व्रतें वगैरेंचा शास्ता आहे, असें वर्णन आलें आहे. त्याचप्रमाणें (प्रथम काण्डांतील ५ १, ६, ५ १, ८, ५. १, १०, ५ १, ११) ह्या उल्लेखांतून "अग्निर्वै देवानामद्धातमाम्", "अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतम.", "अग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य" म्हणजे सर्व देवतांमध्यें अग्नि हाच मृदु अंतःकरणाचा असून, यज्ञाची जन्मदात्री देवता असल्याबद्दल वर्णन आहे. इतकेंच नव्हे तर "अग्निर्वै सर्वा देवता" म्हणजे सर्व देवता अग्निमय असल्याबद्दल सांगितलें आहे भुवपति, भुवनपति, भूतानांपति, अशींहि अग्नीस नांवें दिलेलीं आहेत. "अग्निर्वै देवानामनीक सेनाया वै सेनानी" *म्हणजे अग्नि हा देवांचा* सेनानायक असून, पूर्वी देवांचा होता व दूत होता असें वर्णन आहे वरुण, यम, रुद्र हीं देखील अग्नीचींच स्वरूपें आहेत असेंहि शतपथब्राह्मणांतून उल्लेख आहेत

अग्नीच्या कथा.—खालील पहिल्या उल्लेखांत अग्नीनें आपलीं चार शरीरें विभागलीं व त्यापैकीं तीन शरीरें नाहींशीं होऊन एका शरीरानें नंतर तो पाण्यांत दडून बसला असतां त्यास देवांनीं हुडकून काढलें तेव्हां अग्नीनें पाण्यास शाप दिला असें वर्णन आहे. दुसऱ्या दोन उल्लेखांत देवांनीं अग्नीची होतृपदावर स्थापना केली परंतु अग्नीचीं तीन्ही शरीरें मृत झाल्यामुळें अग्नि भ्याला, परंतु पुढें त्यानें आपणास प्रथम हविर्भाग मिळेल या अटीवरच देवांचें होतृत्व मान्य केलें. चौथ्या उल्लेखांत, अग्नीच्या साह्यानेंच देवांनीं यज्ञाची कायम स्थापना केल्याबद्दल वर्णन आहे. पांचव्या उल्लेखांत, मनुष्यास अग्नि हा यज्ञ करून पोसण्याबद्दल प्रार्थना करीत असल्याचें वर्णन आहे. शेवटच्या उल्लेखांत अग्नीनें केलेल्या कायमच्या यज्ञस्थापनेचा उल्लेख आहे. (१.२. ३, १; १.२. ३, १३; १. ४. २, १, १.५. ३,२१, २.३. ३, १; ४.१. १, ६,)

प्रजापति व सृष्ट्युत्पत्तीच्या कथा.—"प्रजापतिर्वै यज्ञ" या ब्राह्मणवाक्यांत यज्ञासच प्रजापति हें नांव लाविलें आहे परंतु कांहीं ठिकाणीं "द्वादश वै मासा संवत्सरस्तस्य पञ्चर्तव एष एव प्रजापति सप्तदश" ह्यासारख्या वाक्यावरून बारा महिने, म्हणजे वर्षभर काल ह्यासच "प्रजापति" म्हणतात कांहीं स्थलीं "संवत्सरो वै पिता वैश्वानर प्रजापति." असें म्हटलें आहे प्रजापतिदेवतेबद्दल पुष्कळ कथा सांपडतात. *खालील पहिल्या दोन उल्लेखांत प्रजापतीचे सांधे* खिळखिळे झाल्यामुळें देवांनीं यज्ञाच्या योगानें त्यास बरें *केल्याचें वर्णन आहे* तिसऱ्या उल्लेखांत प्रजापतीनें आपल्या दुहितेबरोबर मैथुन करून प्रजोत्पत्ति केली व खालीं पडलेल्या *रेतापासून उक्थाची उत्पत्ति झाल्याचें वर्णन* आहे. चौथ्या उल्लेखांत मृत्यू हा प्रजापतीस मारण्याकरितां टपून बसला असतां प्रजापतीनें युक्तीनें त्याच्या *वाटा* बंद करून अमृतत्व मिळवलें असें वर्णन आहे (२.४.२, १) ह्यांत प्रजापतीनें देव, पितर, मानव, असुर वगैरे निरनिराळीं अन्नें, देवास यज्ञ, पितरास स्वधा, मानवास सकाळ संध्याकाळीं अशा रीतीनें अन्नें व ज्योति वाटून दिल्या.

पांचव्या उल्लेखांत प्रजापतीनें मुखापासून अग्नि प्रथम उत्पन्न केला व नंतर इतर देव, ओषधी, मनुष्य उत्पन्न केले असें वर्णन आहे सहाव्यांत प्रजापतीनें 'दाक्षायणयज्ञ' किंवा ज्यास 'वसिष्ठयज्ञ' असेंहि म्हणतात तो करून प्रजोत्पत्ति केल्याचें वर्णन आहे. सातव्यांत प्रजापतीनें मानव, पक्षी, सर्प उत्पन्न केले परंतु अन्न नसल्यामुळें सर्वांचा नाश झाला तेव्हां त्यानें दूध उत्पन्न केलें त्यामुळें त्याच्या प्रजा जगूं लागल्या असें वर्णन आहे. आठव्या उल्लेखांत जसें वर्णन आहे *कीं, प्रजोत्पादन करून आलेला शीण* घालवण्याकरितां प्रजापतीनें ११ बली देण्यास योग्य प्राणी निवडून त्याच्या आहुती दिल्या. नंतर षष्ठ काण्डांतील *चारी उल्लेखांतून* सृष्ट्युत्पत्तीच सांगोपांग वर्णन आहे. सृष्टीचे पूर्वी फक्त नामविकृतिरहित असें 'सत्' होतें, नंतर त्यापासून विराट् पुरुषाची उत्पत्ति झाली व त्यापासून प्रजापति उत्पन्न होऊन त्यानें पंचमहाभूतांची उत्पत्ति केली व इतर मानव, पशु, पक्षी इत्यादिकांची उत्पत्ति झाली. पुढील दोन उल्लेखांत देखील अशाच प्रकारची सृष्ट्युत्पत्ति वर्णन केली आहे. (१.६. ३, ३५, ७.१. २, १, १.७. ४, १; १०.४. ४, १; २.२. ४,१, २.४. ४, १, २.५. १, १, ३.९. १, १, ६. १. १, १; ६. १. ३, १, ६. २ १, १; ६.२. ३, १; १०.१. ३, १; १०.५. ३, १,)

जलप्रलयाची कथा, व मत्स्यावताराची मूळ कल्पना.—सृष्ट्युत्पत्तीबद्दल अत्यंत महत्त्वाची आख्यायिका यात आली आहे. सूर्यवंशातील मनुप्रजापति एका प्रातःकाळी सध्यावंदन करीत असता अर्घ्यांत एक मत्स्य आला व तो अर्घ्य टाकणार इतक्यात मत्स्यानें मनूला भावी जलप्रलयाची साग्र हकीकत सागून, त्यास उत्तरगिरि पर्वतावर पोहोंचविण्याचें आश्वासन देऊन आपणास मोठा होईतोंपर्यंत सभाळण्याची प्रार्थना केली. मनूनें तो मत्स्य मोठा झाल्यावर महासागरात सोडला. पुढें जेव्हा जलप्रलय झाला तेव्हा सर्व पृथ्वीवरील प्राणी वाहून गेले. परंतु मनूनें एका नावेंत बसून पूर्वीच्या मत्स्याचे साह्यानें उत्तरगिरीचे बाजूस प्रयाण केलें व पाणी उतरल्यावर त्या ठिकाणीं वसाहत करून आपण स्वतःच यज्ञापासून उत्पन्न केलेल्या मानवी इडादेवीबरोबर विवाह करून, यज्ञदेवतेस सतुष्ट करून प्रजोत्पादन केलें व म्हणूनच साप्रत मनुष्यास 'मानव' अशी सज्ञा प्राप्त झाली. पुराणातील मत्स्यावताराची कल्पना सदरहु आख्यायिकेवरच बसविली असावी असें दिसतें. (१.८.१,१)

यज्ञाची उत्क्रांति.—वरील मनुप्रजापतिसंबंधानें आणखीहि पुष्कळ उल्लेख आहेत. त्यापैकीं खालील पहिल्या उल्लेखात मनूची यज्ञसंबंधीं आख्यायिका आली आहे. मनूचा एक बैल होता, त्याच्या उरकावणीस मिळून दैत्यानीं आपल्या 'किलात' व 'आकुलि' या नावाच्या दोन पुरोहिताकडून त्या बैलास मारविलें. तेव्हा त्यातील असुरक्षयोत्पादक यज्ञवाक् मानवीच्या शरीरात शिरून दैत्याना मानवीच्या शब्दापासून फार भीति वाटूं लागली. तेव्हा त्या दोन दैत्यपुरोहितानीं तिचा वध केला. ह्यावर ती यज्ञवाक् यज्ञसभारात प्रविष्ट झाली, तेव्हा मात्र दैत्याच काहीं चालेना. दुसऱ्या उल्लेखात यज्ञाहेंद्र ह नरातून अश्वात, नंतर बैलात, नंतर मेंढ्यात व नंतर बकऱ्यात अशा रीतीनें उत्पन्न झालें असल्याबद्दल वर्णन आहे.

पुढील तीन उल्लेखात यज्ञ देवापासून पळून गेल्यामुळे दैत्य देवास कसा त्रास देऊं लागले व जेव्हा यज्ञदेवता देवानीं वश केली तेव्हा त्यास असुरावर जय कसा मिळविता आला इत्यादि वर्णन आहे. सहाव्या उल्लेखात यज्ञ अदृश्य झाल्यामुळे देवानीं आपआपसात पळण्याची शर्यत लावून हविर्भागाची वाटणी केल्याचें वर्णन आहे. त्याचप्रमाणें सातव्या उल्लेखात सर्व देवानीं अग्नि, वरुण व इंद्र यास अनुक्रमे राजा करून यज्ञविद्या सपादन केली असें लिहिलें आहे. आठव्यात, देवाचे सागण्यावरून अग्नीनें वाणीस तीनदा आव्हान केलें परतु सरतेशेवटीं ती वाणी अग्नीकडे आली असता देवानीं तिचें ग्रहण केल्यामुळें सर्व असुर "हेऽरयो हेऽरय" ह्या ऐवजीं "हेलयो हेलव" असे विकृत उच्चार करूं लागले असें वर्णन आहे. नवव्या उल्लेखात देवानीं प्रथम यज्ञु मंत्रानेच यज्ञकर्म केल्याबद्दल वर्णन आहे. दहाव्या उल्लेखात, सत्यासत्यापैकीं देवानीं सत्याचा आश्रय केल्यामुळें त्यास यज्ञाची प्राप्ति झाली व असुरानीं असत्य ग्रहण केल्यामुळें त्याचा पराभव झाला असें वर्णन आहे.(१. १. ४, १४,१.२. ३,६; १. २. १, ७; १. ५. ४, ६, १. ७. २, २२; २. ४. ३, ३, २. ६. ४, १, ३. २. १, १९; ४. ६. ७, १३;९. ५. १, १२, १. २. ५, १.)

वामनावताराचें मूळ.—प्रथमकाण्डात वामनावतारास आधारभूत अशी एक कथा आढळते. देवासुरयुद्धात देवाचा पराभव झाल्यामुळे ते पळून गेले असता असुरानीं आपआपसात पृथ्वीची वाटणी करण्याचें ठरविलें. हे ऐकून आपणासहि पृथ्वीची वाटणी मिळावी या इच्छेनें यज्ञस्वरूपी विष्णुदेवतेस अग्रेसर करून देवानीं असुराकडे पृथ्वीची मागणी केली परतु असुराना मत्सर उत्पन्न झाल्यामुळें वामनस्वरूपी विष्णूनें आक्रमिलेल्या प्रमाणाइतकीच भूमि देवास देण्याचें त्यानीं ठरविलें, परतु विष्णूनें आपलें विराट् स्वरूप धारण करून सर्व पृथ्वी व्यापिली, व अशा रीतीनें देवांना त्रैलोक्याची मालकी मिळाली. (१.२. ५, १.)

सोमोत्पत्ति व इंद्रसबंधीं आख्यायिका.—यज्ञकर्मास आवश्यक अशा सोमरसाची उत्पत्ति पहिल्या उल्लेखात दिली आहे. सोमराजा हा गंधर्वलोकामध्यें रहात असे. सोमरसाच्या प्राप्तीबद्दल देवाना इच्छा झाल्यामुळें त्यानीं स्त्रीलपट गंधर्वांस स्त्रियाची फार आवड आहे हें जाणून वाणीस गंधर्वाकडे जाण्यास सागून सोमास इकडे आणविलें. परतु त्याची खात्री होती कीं, वाणी पुनः देवाकडेच परतेल, व त्याप्रमाणें ती देवाकडे आली. दुसऱ्या उल्लेखात गायत्री सोमाहरणाकरिता गेल्याचा उल्लेख आहे. कारण तिसऱ्या उल्लेखात सागितल्याप्रमाणें यज्ञकर्मात सोमरसाची इंद्रदेवास फारच आवश्यकता होती. चौथ्या उल्लेखात सोमाहरणाकरिता जात असलेल्या गायत्रीचा पंख तुटून पडल्यामुळें तोच पर्णवृक्ष झाला असें वर्णन आहे (३.२. ४, १, ३.६ २, २, १.६. ४, १; १.७. १, १.)

इन्द्र व वृत्र.—पहिल्या उल्लेखात इंद्र व वृत्रासुर ह्याच्या युद्धाचें वर्णन आहे, पुढील उल्लेखात हें युद्ध त्रिककुद पर्वतावर झाल्याबद्दल सागितलें आहे. तिसऱ्या उल्लेखात वृत्राच्या मरणाची बातमी द्रुतगति वायु ह्यानें देवास सागितल्यामुळें त्यास यज्ञात हविर्भाग मिळाला असें वर्णन आहे. चौथ्या उल्लेखात इंद्राचें नमुचि दैत्याबरोबर युद्ध झाल्याबद्दल वर्णन आहे शेवटच्या दोन उल्लेखात अशी कथा आहे कीं, हे सर्व वेद व यज्ञविद्या प्रथम असुरानीं आपल्या हस्तगत करून घेतली, परतु पुढें देवानां असुरापासून अत्यंत त्रास होऊं लागल्यामुळे इंद्रानें विश्वकर्म्याचा मुलगा वृत्र नावाचा

ब्राह्मण यांच्यापासून ऋक्, यजु व साम हे तिन्ही प्रकारचे मंत्र हिरावून घेतले व त्याच्या जोरावरच देवानीं असुरावर जय मिळविला. (१. १. ३, ४, ३. १. ३, १२; ४. १. ३, १, ५. ४ १, ९; ५. ५ ४, १, ५. ५. ५, १.)

रुद्रोत्पत्ति.—प्रजापतीचें अंग खिळखिळें झालें. तेव्हा मन्युखेरीज सर्व देव दूर पळाले व प्रजापतीला रडे आलें, त्यावेळीं पडलेल्या अश्रूंमुळें मन्यु हा हजार मस्तकाचा, अनंत नेत्राचा असा झाला. जे अश्रुबिंदू खालीं पडले त्यापासून हजारो रुद्राची उत्पत्ति झाली. देवानां फार भय वाटलें परंतु "शतरुद्रीय" स्तोत्रानें त्यानीं रुद्राची शांतता केली हें या प्रथम उल्लेखात सांगितलें आहे, व नंतर त्यास यज्ञांत हविर्भाग देऊं लागले असा दुसरा उल्लेख आहे. (९.१. १, ६; १. ७. ३, १.)

माधव विदेघाची कथा.—माधव विदेघनामक राजा आपल्या मुखात सर्व विश्वास हितकर असा अग्नि धारण करीत असे. रहूगणाचा पुत्र गौतम ऋषि हा त्याचा पुरोहित होता. गौतमान राजास काहीं विचारलें असता, अग्नि आपल्या मुखातून बाहेर निघून जाईल या भीतीनें विदेघ हा काहींच प्रत्युत्तर देत नसे गौतमानें अग्नीची पुष्कळ स्तुति केली, परंतु व्यर्थ. मान एकदा स्तुति करताना गौतमाच्या मुखानें "घृत" शब्द म्हटला गेल्यावरून तो अग्नि विदेघाच्या मुखातून बाहेर पडून चोहोंकडे प्रसार पावूं लागला. विदेघ व गौतम ह्याना देखील अग्नि दहन करू लागला, तेव्हा माधवानें अग्नीच्या तापाचें शमन होण्याकरिता सदानीरा नदींत बुडी मारली. राजा व पुरोहित असे दोघेहि अग्नीमागें जाऊं लागले त्या अग्नीनें पृथ्वीवरील सर्व नद्या कोरड्या पाडल्या, परंतु उत्तर दिशेकडून वाहणाऱ्या सदानीरा नामक नदीपुढे त्याचें काहीं एक चाललें नाहीं व म्हणूनच तीस हें नाव प्राप्त झालें ह्या नदीच्या पूर्वेकडील प्रदेशांत पवित्र ब्राह्मणसमुदाय रहात असतो व त्यामुळें आता देखील सदरहु स्थान अति पवित्र मानलें जातें. (१. ४. १, १०.)

नक्षत्राच्या आख्यायिका.—एका स्थलीं अग्न्याधानास प्रशस्त अशीं नक्षत्रें सांगून त्यासंबंधीं आख्यायिका सांगितल्या आहेत. पैकीं प्रथम कृत्तिका नक्षत्राबद्दल माहिती आहे (२. १ २, १.)

कृत्तिका ह्या षट्संख्येवर अधिष्ठित असून शिवाय अग्नि-नक्षत्र असल्यामुळें अग्न्याधानास हेंच नक्षत्र योग्य होय. पूर्वी कृत्तिका ह्या सप्तर्षींच्या पत्न्या होत्या. परंतु पुढें सप्तर्षि उत्तर दिशेस उगवूं लागले व ह्या पूर्व दिशेस उगवतात, तरी पुरुष-संयोगाशिवाय ह्याची वृद्धि होते म्हणून ह्या नक्षत्रीं अग्न्याधान करूं नये

रोहिणी नक्षत्रावर अग्न्याधान केलें असता मनुष्यास आपल्या भोग्यवस्तूंची प्राप्ति करता येते. प्रजापतीनें प्रजावृद्धीची इच्छा मनांत धरून प्रथम अग्न्याधान रोहिणी नक्षत्रावरच केलें.

मृगशीर्ष हें प्रजापतीचें अयज्ञिय, निर्वीर्य असें शरीर आहे, तेव्हा मृगशीर्षावर आधान करूं नये.

फल्गुनी नक्षत्रावर अग्न्याधान अवश्य करावें. कारण ह्या नक्षत्राची देवता इंद्र असून फल्गुन हें इंद्राचें गुप्त नाव आहे व त्यावरून तत्संबंधीं नक्षत्रास "फल्गुनी" असें नाव मिळालें.

पुनः ज्यास अग्नीचें आधान करावयाचें आहे त्यास पुनर्वसु नक्षत्र प्रशस्त होय.

क्षत्रियाना अग्न्याधान करण्यास "चित्रा" नक्षत्र योग्य आहे कारण एकदा देव व असुर हे स्पर्धेनें स्वर्गारोहणाची इच्छा करीत होते. असुरानीं 'रौहिण अग्नि' प्रसन्न करण्याचा उद्योग आरंभला तेव्हा असुर हे आता देवाना जिंकतील म्हणून इंद्रास काळजी पडली तेव्हा त्यानें एक युक्ति असुराचा अधःपात होण्याकरिता योजली. असुर यज्ञ करीत असता ब्राह्मणरूपानें इंद्र तेथें जाऊन मी आपलीहि इष्टिका ह्या तुमच्या अग्नीसच देतों असें म्हटलें तेव्हा देवानीं 'बरें' म्हटलें. परंतु यज्ञसमाप्तीनंतर इंद्रानें आपली इष्टिका अग्नींतून उपसली व त्या योगानें असुराचा यज्ञिय अग्नि ढासळला व त्यामुळें असुरहि पराभव पावले. तेव्हा ही चित्रहेतुयुक्त इष्टिका पुढें चित्रानक्षत्र झाली.

ही सर्व नक्षत्रें पूर्वी वीर्यशाली क्षत्रिय होते. परंतु सूर्यानें त्याचें वीर्य काढून घेतलें तेव्हा हीं सर्व 'नक्षत्र' संज्ञेस पात्र झालीं तेव्हा सर्व नक्षत्रापेक्षा सूर्योदयसमयींच आधान करणें हें प्रशस्ततर होय. ह्या नक्षत्रावर एखाद्या पुण्यकर्मेच्छूनें अग्न्याधान केलें असता, सर्व नक्षत्राचें त्यास फळ मिळतें.

भार्गवच्यवान व सुकन्या याची कथा.—चतुर्थ काण्डात भार्गवच्यवानाचें संपूर्ण आख्यान आलें आहे. भार्गवच्यवान नामक ऋषि अरण्यात तपश्चर्या करीत बसला असता समाधिस्थितींत होता. त्याच अरण्यात शर्याताचे पुत्र शिकार करण्याकरिता आले असता त्यानीं ऋषीच्या अंगावर पुष्कळ मातीचीं ढेकळें मारलीं. त्यामुळें शर्याताचे राज्यात अतिशय भयंकर दुष्काळ पडून लोक हवालदिल झाले. पुढें शोध करिता त्यास च्यवान ऋषीसंबंधीं हकीकत कळली. तेव्हा त्यानें आपली सुकन्या नावाची सुस्वरूप कन्या च्यवानास दिली. सुकन्या आपल्या वृद्ध पतीची उत्तम प्रकारें सेवा करीत असता एकदा देवाचे वैद्य अश्विनीकुमार ह्यानीं तीस पाहिलें व तिला वृद्ध पतीस टाकून आपल्याबरोबर चालण्यास सांगितलें, व "तुझा पति वृद्ध आहे व तू अतिशय सुंदर आहेस" असें म्हणाले. सुकन्येनें ती हकीकत च्यवानास सांगितली. तेव्हा त्यानें पुनः जेव्हा अश्विनी भेटतील तेव्हा "तुम्ही तरी कोठें अजून पूर्ण आहात "? असें म्हणण्यास सांगितलें. पुन्हा जेव्हा अश्विनी भेटले तेव्हा

त्यांनीं सुकन्येचें भाषण ऐकलें व यज्ञात हविर्भाग मिळण्याकरितां च्यवनास तारुण्य दिलें व नंतर च्यवान व सुकन्या यांनीं उत्तम प्रकारें भोग भोगून परलोक संपादन केला व अश्विनींना तेव्हांपासूनच यज्ञात हविर्भाग मिळूं लागला. कारण ह्यापूर्वी हे अश्विनी मनुष्यप्राण्यांशीं फार संबंध ठेवतात म्हणून सर्व देवांनीं त्यांस यज्ञांतून हविर्भाग बंद केला होता. (४.१.५, १.)

शांडिल्यायन व दाशपति यांचा 'अग्निहोत्रवाद.'—यांत शांडिल्यायन यानें दाशपतीनें विचारल्यावरून अग्नीची स्थापना कशी करावी हें सांगितलें आहे. (९.५.१, ६४.)

देवांनीं विचारल्यावरून तुर कावषेय यानें वेदीची उपपत्ति सांगितली. (९.५.२, १५.)

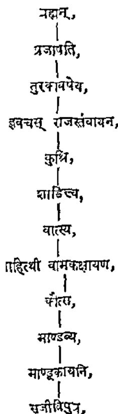
शांडिल्य व सात्यवाहनी यांचा "प्रजापतीचा आकार" ह्यावर संवाद आहे. (१०.१.४, १४.)

महाशाल जाबालाकडे धीर सातपर्णेय जाऊन 'वाक्' अग्नीची माहिती घेतो. (१०.३.३, १.)

श्वेतकेतु आरुणेय याचा बापाशीं संवाद आहे. (१०.३.४, १.)

औपवेश अरुण ह्याचे घरीं, सत्ययज्ञ पौलुशी, महाशाल जाबाल, बुडिल अश्वतरश्वी, इंद्रद्युम्न भाल्लवेय व जनशार्कराक्ष्य यांची सभा वर्णन केली असून विषय "अग्नि" होता. (१०.६.१, १.)

शतपथ ब्राह्मणाची ज्ञानपरंपरा

ब्राह्मणातील कथा मंत्रभागातील कथांचें पर्यवसान होत. कांहीं अंशीं यजुर्वेद व अथर्ववेद यांतील कथा याहि ऋग्वेदमंत्रांतील कथांचें उत्तरकालीन पर्यवसान होत. कथासूत्राचा प्रारंभ पहावयाचा झाल्यास तो ऋग्वेदातच पाहिला पाहिजे. आख्यायिका व इतिहास यांचीं मुळें ऋग्वेदांत शोधावयाचीं तीं शोधणें म्हणजे दैवतेतिहासशास्त्रांत प्रवेश करणें होय. ऋग्वेदाकडे आणि तदंतर्गत दैवतेतिहासाकडे वळण्यापूर्वी उत्तरकालीन स्वरूप म्हणजे ब्राह्मणातील स्वरूप येथें दिलें आहे. त्या स्वरूपास अथर्ववेदांतील कथांचें थोडेंसें परिशिष्ट जोडलें म्हणजे ऋग्वेदांतील गूढ उकलावयास आपणास उन्मुखता प्राप्त होईल. अथर्ववेदांतील पौराणिक कथांचीं पूर्वस्वरूपें दाखविणारे उल्लेख येथें देतों —

अथर्ववेदांतील ऐतिहासिक व पौराणिक कथांचीं बीजदर्शक स्थळें.—"दाक्षायणऋषींनीं ज्याप्रमाणें शतानीकाला सोन्याचा ताईत बांधला." (१.३५, १.)

"वेनानें गूढ परब्रह्म पाहिलें व पृश्नीनें जायमानांना दोहिलें." (२.१, १.)

"गंधर्व (आदित्य?) आम्हाला परब्रह्म सांगो. तीन पाउलें गूढ आहेत" (२.१, २.)

"ज्या अप्सरा विश्वावसुगंधर्वाच्या बरोबर असतात." (२.२, ४.)

"इंद्रानें वृत्राला, ज्याप्रमाणें त्यानें यतींना मारलें, त्याप्रमाणें मारलें" (२.५, ३.)

"सोमानें जुहूला परी नेली असता, बृहस्पतीनें ब्रह्मचाऱ्याच्या मदतीनें तिला–आपल्या पत्नीला–परत आणली." (५.१७, ५)

"वैतहव्यांनीं ब्राह्मणाची गाय खाली म्हणून त्याचा नाश करण्यांत आला," (अनुशासनपर्वांत वीतहव्य राजाला ब्राह्मणत्व स्वीकारावयाला लावल्याची गोष्ट आहे). (५.१८, १०)

"वीतहव्याचे पुत्र सृंजय फार बलिष्ठ झाले, ते जवळजवळ स्वर्गाला जाऊन भिडले, पण त्यांनीं भृगूचा अपराध केला व नाश पावले," (अनुशासनपर्वांतील कथेंत भृगूनें वीतहव्य राजाला आश्रय दिल्याची कथा आहे) (५.१९,१)

"ज्या तीन कालकञ्जांना स्वर्गांत देवाप्रमाणें उच्चस्थान दिलें." (६.८०, २.)

"या चारहि ऋचांत विष्णूनें त्रिपादभूमि आक्रमिल्याचा उल्लेख आहे." (७.* २७, १, ३; ४, ५)

"ज्या मायेच्या योगानें आसुरीनें (वेबरच्या मतें ही विन्दिलगा व सायणाच्या मतें पुलोमा असुराची मुलगी शची असावी) इंद्राला देवांमधून खालीं ओढलें" (७.३९, २.)

* Griffith मतें हें २६ वें सूक्त आहे.

"या ऋचा वसिष्ठ ऋषीनें कल्मषपाद (सौदास) राजाला उद्देशून म्हटल्या आहेत असें सायण म्हणतो. महाभारतात कल्मषपाद राजाची कथा (१.१७६) आहे त्याचें हें बीज दिसतें. भारतीय कथेहून ही भिन्न आहे." (८.४, १२-१६.)

"या इंद्रजालाच्या योगानें मी सर्वांना अंधकारानें आवृत करतो. महाभारतात इंद्रजाल हें अर्जुनाचें एक दिव्य अस्त्र होतें असें म्हटलें आहे. (८.८, ८.)

"मायेपासून मातलि निर्माण झाला." (८.९, ५)

"तिचा–विराज मायेचा–प्राऱ्हादि विरोचन म्हणून एक वत्स होता ·····द्विमूर्धा अर्त्व्यानें तिला दोहिलें. (विरोचन, द्विमूर्ध हे असुर भागवतात आलेले आहेत) वैवस्वतमनु तिचा वत्स व पृथिवी तिचें पात्र होतें." (८.१३, १.)

"वेनाचा पृथी (पृथु) यानें तिला (विराजेला) दोहिलें" (पृथुराजाची कथा भागवतात आहे. त्यानें स्वायंभुव मनूला वत्स करून पृथ्वीचें दूध काढलें स्कं. ४ भागवत. अ १८ वा) (८.१३, १, ११.)

"सूर्यवर्चसाचा मुलगा चित्ररथ पुण्यगंधेचा (विराजेचें गंधर्व लोकातील, नाव) वत्स झाला व पुष्करपर्ण पात्र झालें. सूर्यवर्चसाचा वंशज वसुरुचि यानें तिला दोहिलें." (८.१४, ६; ७.)

"ती (विराट्) सर्पांकडे गेली तेव्हां त्यांनीं तिला 'विषवति' म्हणून संबोधिलें, तिचा वत्स वैशालेय तक्षक बनला, ऐरावत धृतराष्ट्रानें तिला दोहिलें."(८.१४,१३–१५.)

आठव्या कांडाच्या १० व्या सूक्तापासून पुढें विराज ही प्रत्येक लोकीं गेली आहे व तेथें तिला असुक वत्स होऊन अमक्यानें तिला दोहिली वगैरे कथा आहेत त्यातील बरींचशीं नावें पुराणातून आढळतात व कांहीं गोष्टीहि जुळतात; उदाहरणार्थ पृथु राजाची गोष्ट होय.

अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः ।

इंद्रानें पाण्याच्या फेंसाचें वज्र करून त्यानें वृत्राला मारिलें. ही कथा अनेक पुराणातून आलेली आहे. पाण्याच्या फेसात विष्णूनें प्रवेश केला असें पुराणात अधिक वर्णन असून वृत्रहत्येचें पातक ब्रह्महत्या इंद्राच्या पाठीस लागली व तो पाण्यात लपून बसला, नंतर अग्नीनें देवांचें दौत्य पतकरून त्याला परत स्वर्गांत आणिलें असें वर्णन आहे. (२०.२९, ३.)

इन्द्रो दधीचो अस्थभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कुतः ।
जघान नवतीर्नव ॥ १ ॥

दधीची ऋषीच्या हाडाचें वज्र तयार करवून त्याच्या साहाय्यानें इंद्रानें वृत्राला मारिलें अशीहि कथा पुराणातून सापडते. (वनपर्व अ. १००–१०१) (२०.४१, १.)

आविर्भुवत् सरमा पूर्व्यं ते ।

ह्या सरमा देवशुनीची गोष्ट महाभारतात जनमेजयाच्या सत्राचे वेळीं आलेली आहे. (२०.७७, ८.)

आता दैवतेतिहासाकडे वळूं.

प्रकरण १२ वें.

वेदकालीन इतिहास—दैवतेतिहास.

वेदात अनेक देवता आहेत. त्यातील अनेक आजच्या प्रचलित देवताहून भिन्न आहेत आज ज्या देवतांचें महत्त्व समाजात आहे त्यापैकीं कितींचें महत्त्व किंवा त्यांचा निदान उल्लेख वेदात आहे, जर कांहीं देवता वेदकालास आणि आजच्या कालास सामान्य असतील तर आजच्या देवतास आज जें स्वरूप आहे तेंच वेदकालीं होतें काय, तसेंच वेदकाल म्हणून जो दीर्घ काल आपणास दृष्टीस पडतो त्या कालातल्या कालातच देवतांचें स्वरूप कितपत बदललें, तसेंच आर्यन् महावंशाच्या ज्या भारताबाहेर शाखा आहेत त्या शाखांमधील प्राचीन दैवतकल्पना वैदिक कल्पनांशीं कितपत जुळतात, शिवाय प्राचीन बाह्य आर्यन् लोकांच्या दैवतकल्पना आणि वैदिक दैवतकल्पना या दोन्ही त्याहून अतिशय प्राचीन अशा दैवतकल्पनांचें पर्यवसान आहे काय, अशा प्रकारच्या प्रश्नास उत्तरें देण्यासाठीं जें संशोधन करावें लागतें तें दैवतेतिहास या शास्त्रासाठीं केलेलें संशोधन होय.

हा अभ्यास थोडाबहुत झाला आहे. वैदिक कालात ज्या देवता आपणास दृग्गोचर होतात त्यांची यादी अगोदर करून त्या कालापुरतें अगोदर स्पष्टीकरण करावें आणि त्या स्पष्टीकरणानंतर आजची स्थिति आणि प्राचीन भारतीयेतर आर्यन् वंशांतर्गत राष्ट्रांची स्थिति यांची वेदकालीन दैवतात्मक स्थितीशीं तुलना करावी.

आतां वेदकालीन दैवतांचीच यादी पुढें ठेवतों ही यादी करतांना प्रथमतः देवत म्हणजे काय याची या विवेचनापुरती व्याख्या दिली पाहिजे.

येथें केवळ प्राचीन व्याख्या घेतली नाहीं, तर देव, देवयोनी, आणि राक्षस या सर्वांचा एकत्र समावेश केला आहे. लोक विरुद्ध झाले म्हणजे ज्या दैवतास एकदा देवपण असतें त्यासच राक्षसपणा देतात यासाठीं दोहोंची एकत्र मिसळ करून यादी केली आहे. त्यात देवता आणि राक्षसपिशाचादि वर्ग हा भागाहून निराळा काढता येईल. वाईट करणारा तो राक्षस व चांगलें करणारा तो देव अशी सरसकट व्याख्याहि उपयोगी पडत नाहीं.

येथें दिलेल्या यादींत प्राचीनांनीं मानलेले देव घेतलेच आहेत पण यास्क, सायण इत्यादि वेदबोधक आचार्यांनी

ज्याना देवता ही पदवी दिली त्याचाहि अंतर्भाव यांत केला आहे.

'या तेन उच्यते सा देवता' या नियमाप्रमाणे देवताची केलेली निवड या यादींत समाविष्ट केली आहे. अर्थात् मन्त्रात ज्या देवतांचा उल्लेख आला आहे त्या देवता या यादींत स्वीकारल्या आहेत. यास्क, सर्वानुक्रमणी व सायणभाष्य यामध्यें काहीं देवताविषयीं मतभेद आहे. तो खालीं टिपण करून जोडला आहे. देवतांचे सामान्य प्रकार 'द्युस्थ', 'अन्तरिक्षस्थ', 'भूमिस्थ,' 'गणदेवता', 'देवपत्न्य' असे करितां येतात. ते यास्कानें देवताकाण्डांत दिले आहेत. त्यात जोडदेवताहि पुष्कळ आहेत.

अथर्ववेदात विशेषत मणि, वृक्ष, सर्प, रोग, भूतपिशाच, इत्यादिकांचा देवतांतच समह झाला आहे. त्या देवताहि संगृहीत केल्या आहेत.

यास्क व सायण यांचे दैवतविषयक मतभेद अगोदर देतों.

यास्काचार्य व सायणाचार्य यांच्यांतील ऋग्वेदीय देवताविषयक मतभेद.

देवतेचे नाव	यास्काचार्य	सायणाचार्य
पृथ्वीवरच्या देवता.		
शकुनि २.४२,१.	शकुनि	कपिञ्जलरूपी इन्द्र
द्रुघण १०.१०२.९.	द्रुघण	इन्द्र.
रात्रि १०.१२७,१.	ऋग्वेदांतील उदाहरण यास्कानें दिलें नाहीं परंतु ऋग्वेदात ती देवता आहे असें सायणावरून स्पष्ट दिसतें.	रात्रिदेवता
हविर्धाने २.४१,२१.	हविर्धाने	द्यावापृथिवीदेवत्यौवा
शुनासीरौ ४.५७,५.	वाय्वादित्यौ	इन्द्रवायू व इन्द्रादित्यौ ४.५७,८. इन्द्रवायू आणि वाय्वादित्यौ.
शुन ४.५७,५.	देवता.	शुनाख्यो वाय्विन्द्रयोरन्यतरो देव
मध्यस्थानासंबंधीं देवता.		
अग्नि ४.५८,८.	वैद्युदग्नि.	वैद्युत् आणि पार्थिव
अग्नि १०.८५,४०.	घर्म.	अग्नि.
क १०.१२१,१–८.	देवता.	क, प्रजापतिः
तार्क्ष्य १०.७८,१	देवता.	सुपर्ण*—
वात १०.१८६,१.	वात.	वायु— येथे महत्त्वाची गोष्ट ही आहे कीं, वात आणि वायु ह्यामध्यें यास्क भेद मानितो परंतु सायण किंवा अनुक्रमणीकार तसा भेद मानीत नाहींत.
ऋत ४.२३,८.	देवता.	इन्द्रो वा आदित्यो वा सत्य वा यज्ञो वा अग्नि.
अहिर्बुध्न्य ७.३४,१७	,,	
विश्वानर १०.५०,१	विश्वानर.	वैकुण्ठ इन्द्र.
,, ७.७६,१	वायु	सर्वेषा नेता (सविता). सविता पद मन्त्रात आहे
विधाता १.१६७,१	देवता येथ यास्क फक्त विधाताच देव घेतो व धाता ही देवता सागताना ऋग्वेदातील उदाहरण न घेता अथर्ववेदातील उदाहरण घेतो (अ० ७.१७,२)	धाता व विधाता हीं दोनहि पदं आलीं असून सायण दोनहि देवतावाचक घेतो.
मध्यस्थानाः देवगणाः		
रुद्रा. ५.५७,१.	देवता	मरुत
अंगिरस. १०.६२,५.	,,	विश्वेदेवा अंगिरसो वा
आप्त्या १०.१२०,६.	इन्द्र देवताक सूक्तात गौण देवता.	इन्द्रसूक्तात आप्त्याना=आप्त्यव्यानाम् असें आहे
मध्यस्थानाः स्त्रियः		
सरस्वती १.३ १२	माध्यमिका वाक्	नदी.
अनुमति १.५९,६.	यास्क ऋग्वेदातील उदाहरण देत नाहीं.	देवता १०.५९,६ येथहि देवता घेतो

* १०.१३४,४. येथ 'सुपर्ण' ही स्वतंत्र देवता आहे. यास्कास 'सुपर्ण' ही देवता 'तार्क्ष्या'पेक्षा वेगळी आहे ही गोष्ट मान्य आहे. सायणानींहि—१०.११४,४. येथें 'सुपर्ण' ही मध्यस्थानातील स्वतंत्र देवता असें मानिलें आहे. असा भेद असता सायणानीं 'तार्क्ष्य' या पदाचा अर्थ 'सुपर्ण' असा केला आहे हें विचारणीय आहे.

*स्वस्ति १०.६३,१६. देवता.		विशेषण (पृथिवीचें)
*पथ्या १०.६३,१५. उदाहरण देत नाहीं.		पथि योग्य सोदकदेश.
इळा ५.४१,१९.	देवता	भूमि गोरूपधरा मनोः पुत्री माध्यमिका वाक्.
उर्वशी १०.९५,१०.	,,	या स्थली सायण उर्वशी देवता घेतो परंतु ५.४१,१९ येथें 'माध्यमिकी वाक्' किंवा 'आदित्याख्या द्युस्थाना देवता असा अर्थ करितो अथवा अंतरिक्षस्थाना देवता असें म्हणतो.

द्युस्थानदेवताः

सविता १०.१४९,१.	आदित्य.	मध्यस्थाना देवता
सरण्यू १०.१७,२.	देवता.	मध्यमस्थाना.
वृषाकपायि १०.८६,१३	आदित्यस्यपत्नी.	इन्द्राणी.
वृषाकपि १०.८६,२१.	आदित्य.	वृषाकपि, देव.
समुद्र ९.७३,४.	द्युस्थाना देवता.	अन्तरिक्षस्था.
दध्यङ्ङ्नुः अथर्व० १.८०,१६.	देव.	ऋषि.

ऋग्वेद आणि अथर्ववेद यांतील देवता.—आता देवताची यादीच देतों. खालील यादींत ऋग्वेद, व अथर्ववेद यातील सामान्य देवतापूर्वी शून्याची (०) खूण घातली आहे आणि फक्त अथर्ववेदात आढळणाऱ्या देवतापूर्वी फुली (+) घातली आहे. फक्त ऋग्वेदात दृष्ट होणाऱ्या देवता चिन्हविरहित आहेत. या यादींत मतभेदास जागा असणें शक्य आहे.

०अश
+अशु
०अकूपार
०अक्ष
०अग्नायी
+अग्नाविष्णु
०अग्नि
अग्नीपर्जन्यौ
०अग्नीषोमौ
अघ्न्या
अङ्गिरसः
+अज
०अजएकपात्
+अत्रिन्
०अथर्वा
०अथर्वाणः
०अदिति
+अनड्वह्
+अनुपलाल
०अनुमति
+अनुम्रोक
+अनुराधा
+अनुसर्प
+अतक
+अंतरिक्ष
०अपानपात्
+अपोदक
०अप्वा
०अप्सरस्
+अभिजित्
अभीशु
+अमावास्या
+अरणि
अरण्यानी
अरमति
+अररु
+अराति
अरु
+अरुंधती
+अर्क
+अर्काश्वमेधौ
+अर्जुनि
अर्धदेव
+अर्बुद
+अर्बुदि
०अर्यमा
+अलिश
+अलीक
+अश्वः
+अश्वयुजस्
अश्वाजनि
०अश्विनी
०अश्विनौ
+असित
असु
असुनीति
अहना
०अहि
०अहिर्बुध्न्य
+अहोरात्रे
+आङ्गिरस
+आंजन
आदितेयम्
०आदित्य
आदित्या.
०आप
+आप्य
+आवयु
आर्क्ष
+आर्द्रा
+आलिगी
+आशा
+आशापाल
+आशारैपी
+आश्रेप
+आश्लेषा
+आसुरी
+आहवनीय
०इंदु
०इन्द्र
इन्द्रनासत्या
०इन्द्रपत्नी
+इन्द्रपुत्र
०इन्द्रवायू
इन्द्राकुत्सा
०इन्द्राग्नी
०इन्द्राणी
इन्द्रापर्वता
०इन्द्रापूषणा(अ० इन्द्रापूषणौ)
इन्द्राबृहस्पती
इन्द्राब्रह्मणस्पती
इन्द्रामरुतः
०इन्द्रावरुण
इन्द्राविष्णू
०इन्द्रासोमा (अ० इंद्रासोमौ)
+इरावती
इषु
इषुधि
०इळा (अ० इडा)
+ईशान
+ईश्वर
+उग्रजित्
+उग्रंपश्या
+उदुम्बल(र)
+उद्वाचन
+उपजीक
+उपतृण्य
+उपब्दा
+उपोह
+उरुगूला
०उर्वशी
०उलूखल
०उलूखलमुसल
०उषा
०उषासानक्ता
+ऊर्जा
ऊर्जानी
ऋत
+ऋतावरी
ऋतु
+ऋतुपति
०ऋभवः (अ० ऋभु)
ऋभुक्षा.
ऋक्ष.
+ऋक्षग्रीव

* वरील दोनहि देवता अनुक्रमणीकारास मान्य आहेत.

+एकवाया
+एकाष्टका
+ऐरावत
+ओदन
∘ओषधि
+औक्षगंधि
∘क
+ककुभ
+कंकपर्वन्
+कण्व
+करंत
+कर्षफ
+कशोक
+कश्यप
+कावव
+काम
+काल
+किमीदिन
+किष्किण
+कुकुन्ध
+कुकूरभ
+कुक्षिल
+कुबेर
+कुभमुष्क
+कुष्ठ
+कुसूल
+कुहू
+कृत्तिका
∘कृत्या
कृशानु
+कृष्णद्र
+केशवा
∘केशी–केशिन (अ० केशिन्)
+कोक
क्रंदनु
क्रंदसी
+क्रव्याद्
क्षेत्रस्यपति
+खलज
∘गंधर्व
+गंधर्वाप्सरस्
+गधर्वी
+गरुत्मान्
गाधर्वी
+गायत्री
+गार्हपत्य
गुंगू
+गुल्गुलु
∘गौः
गौरी
∘ग्नाः
मासति
+ग्रह
ग्रावा
∘ग्राहि
+ग्रीष्म
+घर्म
+चड
चमू
चंद्रमाः (अ० चंद्र)
चरण्यु
+चित्ररथ सौर्यवर्चस्
+चित्रा
+जंगिड
+जम्भ
∘जातवेद
+जिघत्स्व
+जूर्णि
ज्या
+ज्येष्ठघ्नी
ज्येष्ठा
+तवमन्
+तक्षक
+तक्षक वैशालेय
+तंगल्व
∘तनूनपात्
+तरणि
+तावुव
∘तार्क्ष्य
+तिरश्चिराजि
+तुण्डिक
+तुडेल
+तैमात
+तौविलिक
+त्रायमाणा
∘त्रित
+त्रितआप्त्य
त्र्यंबक
∘त्वष्टा
त्वाष्ट्र
दक्ष
∘दक्षिणा
∘दधिक्रावा
दध्यङ्
+दर्भ
+दशवृक्ष
+दस्यु
दानव
दानु
+दास
+दिति
+दिवाकर
दुन्दुभि
+दुर्णामा
देव
देवजन
+देवस्व
∘देवपत्नी
+देवमणि
+देष्ट्री
दैव्याहोतारा
∘द्यावा (अ० द्यौ)
द्यावाक्षामा
∘द्यावापृथिवी
∘द्यावाभूमी
∘द्रविणोदा
द्रुघण
+द्रुह
द्वारः (देवी)
धनु
∘धाता
+धिषण
+धृतराष्ट्र
+धृष्णु
धेनु
नक्तोषसा
+नमक
∘नराशंसः
+नलदी
+नारद
∘नासत्यौ (अ० नासत्या)
+निद्रा
+निराल
∘निर्ऋति
+निलिम्प
+नि साला
∘निष्ठिग्री
+न्यर्बुदी
पक्ष्या
पणि
∘पतंग
∘पथ्या
+परमेष्ठिन्
+पराशर
पर्जन्य
+पर्जन्यपत्नी
+पर्णमणि
∘पर्वत
+पलाल
+पलीजक
+पवमान
+पवीनस
+पशुपति
+पाप्मन्
∘पितरः
पितु
∘पिशाचि (अ० पिशाच)
+पीला
+पुनर्वसु
पुरंधी
∘पुरुष
पुरूरवस्
+पुष्य
+पूतिरज्जु
+पूर्वाफल्गुनी
+पूर्वाषाढा
∘पूषन्
∘पृथिवी
पृथिवीद्यावा
+पृदाकु
∘पृश्नि
+पृश्निबाहु
+प्रचेतस्
∘प्रजापति
+प्रमदिनी
+प्रमीलिन
+प्रस्व
+प्राण
+प्रोष्ठपदस्
+फल्गुनी
+बभ्रु
+बभ्रु
बर्हिस्
+बलास
+बार्हत्सामा
बृसय
∘बृहस्पति
बृहद्दिवा
+ब्रध्न
+ब्रह्मचारी
∘ब्रह्मणस्पति
+ब्रह्मा
∘ब्राह्मणासः
∘भग
+भरणी
+भरूजि
+भव
+भवारुद्रौ
+भवाशर्वौ
भानु
∘भारती
+भूतपति
+भूमि
भृगवः

+मकक
+मगुंदि
+मघा
+मद्‌मट
+मणि
+मधुला
०मण्डूक-की
मनः
मनु
०मन्यु
+मरीमृश
०मरुत्
+मलिम्लुच
+महादेव
+महायम
+मही
०मातरिश्वन्
+मातली
+माया
मार्तांड
+माही
+मिति
०मित्र
०मित्रावरुण
+मूरदेव
+मूळ
+मृगशिरस्
०मृत्यु
+मेखला
+मेधा
+म्रोक
+यक्ष
+यज्ञ
०यम
+यमिनि
०यमी
+यातु
०यातुधान
यातुमावान्
रक्षस्
+रजतनाभि
०राका
+राजन्
०राट्
+राति
०रात्री
+राधः
+राष्ट्रभृत्
+राहु
+रुण्ड
रुद्रिय
+रेवती
+रोहिणी
+रोहित
०रोदसी
+लक्ष्मी
+वघापति
+वत्सप
०वनस्पति
+वराह
०वरुण
०वरुणानी
वर्मन्
+वर्षा
+वव्रिवांसस्
+वसंत
+वसुरुचि सौर्यवर्चस्
वसहा
०वसु
वसोष्पति
वाक्
+वाचस्पति
०वाज
वाजिनः
+वाणी
०वात
०वातापर्जन्या (अ० वातापर्जन्यौ)
०वायु
०वास्तोष्पति
+विचृतौ
विधाता
विपाट्शुतुद्री
०विभावरी
विभ्वन्
+विलिगी
०विवस्वान्
+विशर
+विशाखा
०विश्वकर्मन्
+विश्वजित्
+विश्वानर
०विश्वावसु
०विश्वेदेव (अ० विश्वदेव)
+विषफ
+विष्कंध
०विष्णु
+वृत्र
+वृश्चिक
०वृषभ
०वृषाकपायि
०वृषाकपि
+वेधस्
०वेन
+वैयाघ्र
०वैवस्वत
+वैश्रवण
०वैश्वानर
व्रा
शंयु
+शकधूम
+शकधूमज
शकुनि
+शकंभर
०शक्र
+शंख
०शची
०शचीपति
+शताभिषक्
+शतौदना (गाध)
+शमी
शमीनहुषी
+शरद्
+शर्कु
+शर्व
+शाति
+शालुड
+शितिंग
+शितिकावती
+शितिपदी
+शिमिदा
+शिशिर
+शुक्र
+शुन
०शुनासीर
+शेरभ
+शेरभक
+शेवृध
+शेवृधक
श्येन
०श्रद्धा
+श्रवण
+श्रविष्ठा
+श्वित्र
+संवसु
+सदान्व
सपत्नी
+सप्तर्षि
०समुद्र
+समूह
सरण्यू
०सरमा
०सरस्वान्
०सरस्वती
+सर्प
सलिलः
ससर्परी
०सविता
०साध्याः
+साधक
+सावित्री
सिचौ
०सिनीवाली
सिन्धु
+सिलाची
+सीता
+सीर
+सुनामा
सुपर्ण
+सुमणि
सुम्नेआपि
सुसमिद्ध
सुसारथि
+सूनृता
सूर
०सूर्य
+सूर्यपत्नी
०सूर्या
०सूर्याचंद्रमसौ
०सूर्यामासा
सूर्यावसू
०सोम
सोमापूषणौ
०सोमारुद्रौ
सोम्यासः
+स्कंभ
+स्तम्बज
+स्त्रिम
+स्त्रज
+स्वधा
+स्वराज
स्वस्ति
+स्वाति
स्वाहाकृति
+हस्त
०हिरण्यगर्भ
+हेमन्त

फुली केलेल्या अथर्ववेदांतील अनेक देवतांचा ऋग्वेदांतहि उल्लेख आला आहे पण त्यांस ऋग्वेदांत देवता मानलें नाहीं.

देव, स्वर्ग, निर्वाण, पुनर्जन्म, आत्मा इत्यादिकांचें विवरण ज्या शास्त्रांत येतें त्या शास्त्रास परमार्थसाधनशास्त्र म्हणतां येईल. परमार्थविषयक अत्यंत सामान्य कल्पना म्हणजे देवाच्या घरीं किंवा लोकांत जाणें. देवाविषयींच्या कल्पना ज्याप्रमाणें भिन्न त्याप्रमाणें पारमार्थिक कल्पना भिन्न असतात. दैवतकल्पना निरनिराळ्या लोकांत निरनिराळ्या काळीं कशा उद्भवल्या, त्यांचे एकमेकांवर परिणाम कसे झाले, हा दैवतेतिहास शास्त्राचा विषय होय. या इतिहासाचें ज्ञान परमार्थसाधनशास्त्रास फार महत्त्वाचें आहे. इष्टस्थान जें देवसंनिधि, मोक्ष किंवा निर्वाण तदर्थ उपासना व यज्ञादिकर्में यांचा अभ्यास हा त्या शास्त्राचा दुसरा भाग होय. दैवतेतिहासांत देव आणि योद्धे यांच्यासंबंधीं कथा, आणि त्यांची उत्पत्ति, स्वभाव, कृत्यें आणि भोंवतालची परिस्थिति यांचें वर्णन येईल. मनुष्याच्या डोळ्यांसमोर असणाऱ्या निरनिराळ्या नैसर्गिक शक्ती व वस्तू यांची प्राचीन शास्त्रीय उपपत्ति ज्या कालांत लावणें शक्य नव्हतें अशा कालांत मानवी बुद्धीनें उपपत्ति लावण्याचा केलेला जो प्रयत्न तोच अतिमानुष सृष्टिविषयक कथांचा उगम होय. प्राचीन अनुमानशक्तीचें या कथांच्या योगानें चांगलें दिग्दर्शन होतें. जीं विधानें अतिशय सुधारलेल्या मनाला रूपकें वाटतील तीं एका काळीं खरीखुरीं सत्यीकरणें वाटत असावींत. ग्रहतारादि खगोलस्थांच्या गती, अशनिपातासारखे प्रसंग, बाह्य जगाच्या उत्पत्तिघटनेविषयीं विचार इत्यादि बौद्धिक अडचणींना कथारूप उत्तरें प्राचीन कल्पनामय बुद्धीनें दिलेलीं आहेत. सजीव भूतांच्या समुदायानें सर्व निसर्ग भरला आहे ही मनाची प्राचीन समजूत अशा अनेक कथांच्या बुडाशीं असते. जेव्हां एखादी नैसर्गिक गोष्ट मानवी कृत्यासारखी आहे अशी कल्पना होते, तेव्हां तद्विषयक अलौकिक कथा उद्भवते. जसें, चंद्र सूर्याच्या मागून त्याला न गांठतां जात असतो हें पाहिल्यावर, कोणी कुमारिका तिला छिड्यारणाऱ्या पुरुषापाठीमागून जात आहे अशा तऱ्हेची गोष्ट रचणें साहजिक आहे. पुढें अशा तऱ्हेची गोष्ट चांगल्या कल्पक लोकांच्या हातीं पडते तेव्हां ती काव्यप्रसाधनांनीं आणखी सुशोभित होते. ती गोष्ट एकाच्या तोंडून दुसऱ्याच्या तोंडीं जात असतांना, दर कवीच्या वैयक्तिक कल्पनाची तिच्यांत भर पडून ती अनेक लक्षणांनीं युक्त होते. तींत मानवी विकाराचा पूर्णपणें प्रवेश झाल्यावर तींतील नैसर्गिक विषय हळूहळू दृष्टीआड होऊं लागतो, आणि वर्णन केलेल्या व्यक्ती ऐतिहासिक स्त्रीपुरुष तर नसावेत ना असा संशय उत्पन्न होतो किंवा आहेत अशी दृढ समजूत होते. जेव्हां कथेचा नैसर्गिक उगम स्मरणांतून जातो, तेव्हां मूळ अर्थाशीं अगदीं असंबद्ध अशीं नवीं किंवा दुसऱ्या कथांतून उद्धृत केलेलीं पुटें तिजवर चढविण्यांत येतात. या वाढीच्या फार पुढच्या अवस्थेंत त्या कथेकडे पाहिल्यास, मूळ रूपाशीं असंबद्ध अशा दुसऱ्या गोष्टींच्या भरीनें ही इतकी बदलून गेलेली असते कीं, तिचें मूलसत्याच्या शोधार्थ पृथक्करण करणें फार अवघड होतें, इतकेंच नव्हे तर तें केव्हां केव्हां अशक्यहि होतें. यावरून, वैदिक देवतांचीं कृत्यें किंवा त्यांचे स्वभाव यांतील मूळ नैसर्गिक बीजें हुडकून काढणें किती अवघड आहे, हें दिसून येईल.

वैदिक दैवतेतिहासाचीं लक्षणें.—पारमार्थिक विचाराच्या इतिहासाच्या अभ्यासांत वैदिक दैवतेतिहासाला फार महत्त्वाचें स्थान दिलें पाहिजे. त्याच्या अतिशय प्राचीन उगमामुळें, नैसर्गिक दृश्विषयांची उपासना व त्यांच्यावर मानवी गुणांचा आरोप करणें येथून आरंभ झालेल्या पारमार्थिक समजुतींच्या विकासाची प्रथमावस्था, जगांतील दुसऱ्या कोणत्याहि प्राचीन विचाराच्या स्मारकभूत वाङ्मयापेक्षा यांत आपणाला चांगली पाहण्यास मिळते. अर्वाचीन भारतीयांची श्रद्धा मूळ कोणत्या रूपांत होती व पुढें ती कशी होत गेली हें भारत-यूरोपीय उर्फ आर्यन् महावंशाच्या कोणत्याहि दुसऱ्या शाखेंत पहावयास सांपडत नाहीं. कारण त्या शाखांनीं बऱ्याच शतकांपूर्वी आपल्या पूर्वजांचा निसर्गाची उपासना करण्याचा संप्रदाय सोडून मूलकल्पनासंहारक परका 'एकेश्वरी'पंथ स्वीकारला. वैदिक दैवतेतिहास कांहीं लोकांच्या कल्पनाप्रमाणें अतिप्राचीन नसला तरी, ज्या मनुष्यगुणारोपाच्या क्रियेमुळें नैसर्गिक विषयाला देवत्व प्राप्त झालें ती क्रिया स्पष्टतेनें पाहण्यास सांपडेल इतका प्राचीन तो खास आहे. दुसऱ्या वाङ्मयांतून ही क्रिया चांगलीशी दृग्गोचर होत नाहीं. पुष्कळ बाबतींत देव आणि त्याचें नांव या दोघांचा भौतिक आधार अत्यंत पारदर्शक आहे, किंबहुना अनेक स्थळीं मानवी गुणांचा अध्यारोप प्राथमिक स्थितींत दृष्टीस पडतो. उदाहरणार्थ उषस् हें प्रातःसंध्येचें नांव असून उषस् ही मनुष्यगुणारोपाचा पातळ बुरखा घेतलेली देवीहि पण आहे, तसेंच जेव्हां अग्नि हें देवाचें नांव म्हणून येतें तेव्हां या देवाच्या व्यक्तित्वांत भरलेलीं जड मूलतत्त्वें स्पष्ट ओळखूं येतात.

मनुष्याच्या सभोंवार असणारे सर्व नैसर्गिक दृश्विषय व नैसर्गिक घटना हीं सचेतन व दैवी आहेत ही फार प्राचीन काळापासून चालत आलेली श्रद्धा वैदिक दैवतसृष्टीच्याहि बुडाशीं आहे. मनुष्याच्या मनावर भीतीचें दडपण टाकणारी किंवा त्याचें बरेंवाईट करण्यास समर्थ म्हणून मानली जाणारी प्रत्येक गोष्ट वैदिक काळांत अर्चनेचा व प्रार्थनेचा विषय बनली होती. द्यावापृथिवी, पर्वत, नद्या, वनस्पती, वगैरे दैवी शक्ती म्हणून पूजिल्या जात. तसेंच, घोडा, गाय, शकुनबोधक पक्षी आणि इतर प्राणी आराधिले जात; अस्त्रें, रथ, दुंदुभी, नांगर, तसेंच सोम कुटण्याचे पाटे, यूप इत्यादि उपकरणीं, यासारख्या मनुष्यनिर्मित वस्तूंचें सुद्धां अर्चन होई.

वेदांतील देव अत्यंत बलवान् पण माणसेंच आहेत असें दाखविलें आहे. त्याच्या मनोवृत्ती व त्याचे हेतू माणसासारखेच असल्याचें दिसतें. वैदिक देव मनुष्यासारखेच जन्मतात, मात्र ते अमर असतात. निसर्गामध्यें ज्या अनेक घटना येतात व ज्या अनेक शक्ती आहेत त्याचेच प्रतिनिधिभूत सर्व वैदिक देव आहेत. ह्या विधानाला अपवाद क्वचितच आढळतो. भौतिक शक्तींचें व घटनांचें हें मानवीकरण निरनिराळ्या प्रसंगीं निरनिराळ्या प्रमाणांत झालेलें दिसतें. देवतेचा मूल पाया जी नैसर्गिक शक्ति अगर घटना असेल त्या शक्तीच्या अगर घटनेच्या नावासारखेंच त्या देवाचें नाव असेल तर हा देव सृष्ट शक्तीच अगदी प्राथमिक स्वरूपाचें रूपांतर आहे असें समजावें अशा देवदेवताचीं उदाहरणें म्हणजे द्यौ, पृथ्वी, सूर्य व उषस् हीं होत ह्या नावावरून निसर्गघटनांचा बोध होतो व त्याचप्रमाणें ह्या घटनांच्या मागे असणाऱ्या मनुष्यसदृश चैतन्याचा बोध होतो. अग्नि आणि सोम ह्या ज्या यज्ञसंस्कारात दृष्टीस पडणाऱ्या देवता आहेत त्यासंबंधानं हीच गोष्ट आहे अग्नि आणि सोम हे दृश्य व स्पृश्य पदार्थ आहेत. अर्थात् ह्यांच्या प्रतिनिधिभूत देवतासंबंधाच्या कल्पना ह्यांच्या आधिभौतिक दृश्य स्पृश्य गुणामुळें स्वभावत मर्यादित झालेल्या आहेत. विवक्षित देवतेचा आधिभौतिक पाया जसा तिच्या नावाहून दूर असेल त्याप्रमाणें त्या देवतेसंबंधाची कल्पना त्या मूलभूत आधिभौतिक पदार्थापासून दूरदूर जाऊं लागते, आणि तिच्याठायीं मानवी गुणांचा अध्यारोप अधिकाधिक होऊं लागतो. ह्याचें उदाहरण मरुत् देव होत. ह्या देवतांचा व वायुदेवाचा दोहोंचाहि पायाभूत निसर्गपदार्थ म्हणजे वायु परंतु मरुद्देवाचें स्वरूप वायुदेवाच्या स्वरूपाहून दोहोंचा एकच पाया जो निसर्ग वायु त्याजपासून दूर गेलेलं आहे तथापि वैदिक कवी वायु व मरुत् देव ह्यांच्यामध्यें असलेलें नातें नीटपणें लक्षांत ठेवतांना दिसतात, मात्र हें नातें कधीं कधीं अस्पष्ट होत जातें एखाद्या देवतेच्या नावांत वर दिल्याप्रमाणें मूलभूत पदार्थांच्या नावापासून भिन्नता असून शिवाय वेदपूर्वकालांतून जर त्या देवतेची कल्पना आलेली असेल तर मग मूलभूत निसर्गपदार्थ व तज्जन्य देवता ह्यांमधील नातें अजीबात तुटून देखील जातें. ह्या गोष्टीचें उदाहरण म्हणजे वरुण देवता होय ह्या वरुणाच्या बाबतींत आधिभौतिक पायापासून त्याच्या दैवी स्वरूपाची कल्पना इतकी दूर गेली आहे कीं, वरुण म्हणजे उच्च दर्जाचें एकेश्वरीमत मानणाऱ्या संप्रदायांतील जगच्छासक देवच झालेला आहे. हें मागें दिलेल्या (पृ. ३१) वरुणसूक्तावरून दृष्टीस पडेल. ह्या वरुण देवाचा मूळपाया आधिभौतिक घटनेत आहे हें केवळ त्याजसंबंधींच्या कथामध्यें पुरातन कालापासून ज्या आधिभौतिक घटनाचा संबंध आलेला सापडतो त्यावरून अनुमानावें लागतें. पाश्चात्य लेखक उदाहरणार्थ डॉ० ग्रिसवल्ड (कार्नेल यु.) यांना वरुणसूक्तें ऋग्वेदांतील भक्तिमय स्तोत्रांचें उच्च स्वरूप दाखवितात असं वाटतें.* परंतु याप्रमाणें मानवी गुणांचा अध्यारोप वैदिक देवकथांमध्यें कितीहि दिसत असला तरी ग्रीसचे देव जितके मानवी झालेले आहेत तितके कांहीं वैदिक देव झालेले नाहींत. वैदिक देवामध्यें विशिष्ट वैयक्तिक गुण थोडेफार असतात पण हे फारच थोडे असून सर्व देवांना सामान्य असेच गुण त्यांत फार असतात. ह्याचें कारण एक असें आहे कीं, ज्या निसर्गघटनावर्गाशीं त्यांचा संबंध येतो त्या वर्गांत पुष्कळशा गोष्टी सर्वांना साधारण अशाच असतात उदाहरणार्थ, मेघराज इंद्र, विद्युत्पातील अग्निदेव आणि प्रभंजनप्रतिनिधिभूत मरुद्देवता ह्यांचें वर्णन साधारणत एकाच प्रकारें होणार, कारण वैदिक कवीच्या दृष्टीनं या सर्वांचें मुख्य कार्य म्हणजे वृष्टि करण्याचें होय. असो. बऱ्याच देवासंबंधानं असें दिसतें कीं, त्यांचें मूळ एक देवता असून या एकीच्या ज्या अनेक देवता झाल्या त्या, गुणवाचक नावांना हळूहळू स्वतंत्र व्यक्तींचें अथवा व्यक्तीच असलेला अध्यारोपानं प्राप्त झाले म्हणून झाल्या. आदित्य देवतेसंबंधानं असा प्रकार झाला आहे. वैदिक कवींच्या देवतावर्णनासंबंधानं ही एक गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे कीं, हे कवी देवतांच्या पराक्रमाचें वर्णन करतात तें असंदिग्ध नसतें. ह्या देवतापराक्रमासंबंधींच्या कथा ते सर्वत्र विस्तारानं व विशदपणें सांगत नाहींत. त्यांचा केवळ कमीअधिक निर्देश मात्र ते करतात. आणखी हेंहि लक्षांत घेतलें पाहिजे कीं, ह्या कवींचे जे देवतांच्या पराक्रमासंबंधाचे निर्देश आहेत ते कांहीं एकच नसून भिन्न काळांतील भिन्न कवींचे आहेत व ह्या कालहि लहान नसून बराच लांबलचक आहे. असं असल्यानं ह्या भिन्न निर्देशांमध्यें तितकी एकवाक्यता दिसून येणं दुर्घट आहे.

वैदिक देवासुरकथांचा प्रधान साठा म्हणजे ऋग्वेद त्यांत ज्या कथा आलेल्या आहेत त्या कथांकडे पाहिलें असतां ह्यांतील देव कमीअधिक सदृश अशा निसर्गघटनांचे प्रतिनिधिभूत असून त्यांच्या उपासकांच्या दृष्टीनं कमी अधिक महत्त्वाचे होते, असें दिसून येतें.

ऋग्वेदमंत्ररचनाकाल जसा संपत आला तसा निसर्गघटनांवर मानवी गुणांचा अध्यारोप करण्याची वृत्ति सारखी वाढत गेली व ह्या वृत्तीच्या योगानं तत्कालीन बहुदेवतामतांतून एक प्रकारचें 'एकेश्वरवादी' मत व थोड्याबहुत प्रमाणानं 'सर्वत्र ईश्वरवादी' मत उदयाला येऊन ऋग्वेदाच्या शेवटच्या मंडलांत ह्या मताचें प्रतिबिंब आलेलें आहे. ह्या मंडलांतील सूक्तें यज्ञाच्या, विशेषत सोमयागाच्या, दृष्टीनं रचलेलीं असल्यामुळं त्यावेळीं प्रचलित

* Griswold-God Varuna in Rigveda, Ithaca N. Y. 1910

असलेल्या अद्भुत कथापैकीं काहींना यात फारच जागा दिली असून काहींना मुळींच दुर्लक्षिलेलें आहे. सोमयागात ज्या देवता विशेष महत्त्वाचें स्थान व्यापतात आणि ज्यांची उपासना धनसंपन्न लोक करतात त्यांचें ह्या मंडळात विशेष प्राधान्यानें वर्णन आलेलें आहे. परंतु पिशाचवर्ग, मंत्रतंत्र, मरणोत्तरस्थिति यासंबंधींच्या कथा ह्या मंडळात बहुतेक नाहींतच. पण लोकात ज्या अनेक देवता प्रचलित होत्या त्याचे उल्लेख या वाङ्मयात लवत नाहींत हें मागें जोडलेल्या यादीवरून दृष्टीस पडेल. कथा नाहींत त्याचें कारण सोमयागविषयक सूक्तात पिशाचादिकासंबंधींच्या मताचा काहींच संबंध येत नाहीं. तसेंच या सूक्तात त्या त्या देवताचें स्वभाववर्णन जरी विस्तारानें केलेलें आढळतें तरी त्यांचीं कृत्यें–विशेष महत्त्वाचे पराक्रम खेरीज करून–फारशीं स्पष्टपणें वर्णिलेलीं आढळत नाहींत. जी कविता केवळ यज्ञविषयक आहे, तिच्यात देवताच्या कृत्याचें वर्णन फारच थोडें आढळतें, तिजवरून दैवतेतिहासशास्त्राला केवळ तुटक-तुटक व इतस्ततः विखुरलेल्या भागापलीकडे काहीं उपयुक्त अभ्याससाहित्य मिळत नाहीं हें साहजिक आहे. ऋग्वेदाच्या इतर मंडळात पिशाचवर्ग व असुराचा कनिष्ठ वर्ग आणि मरणोत्तर स्थिति यासंबंधाचीं माहिती अपुरीच आहे, व ऋग्वेदाचें शेवटलें मंडळ ही उणीव फारशी भरून काढीत नाहीं. उदाहरणार्थ दुष्ट लोकाना मरणोत्तर कोणती स्थिती प्राप्त होते, ह्या संबधानें ह्या मंडळात क्वचितच एखादा उल्लेख सापडतो. ऋग्वेदात देवताच्या उपासनेखेरीज पितराची उपासना आणि थोडीफार अचेतन वस्तूंची उपासना सापडते.

वैदिक देवकथाचा अभ्यास करताना सामवेदाचें काहींच महत्त्व नाहीं. (या वेदात ऋग्वेदात न आढळणाऱ्या फक्त ७५ ऋचा आहेत).

अथर्ववेदात विशेषतः गृह्यसंस्कार व मंत्रतंत्रविधी आहेत. अथर्ववेदातील मंत्रतंत्रविषयक भाग व तद्विषयक कौशिकसूत्रें याजमध्यें असुरपिशाचादि वर्गासंबंधानें भरपूर माहिती मिळते. अथर्ववेदामध्यें ऋग्वेदापेक्षा अधिक प्राचीन कल्पनाचा अंतर्भाव झालेला आहे. उच्चदर्जाच्या परमार्थविषयक भागासंबंधानें अथर्ववेदातील गोष्टी मात्र उत्तरकालीन स्थितीच्या द्योतक आहेत. अथर्ववेदातील परमार्थविषयक कल्पना 'सर्वेश्वरी' आहे. त्यातील देवता उत्तरकालीन विचारविकासाच्या दर्शक असून ह्या वेदात काहीं नवीन भावनाना देवतारूप आलेलें आहे. वैयक्तिक देवताच्या स्तुतिपर अशीं सूक्तें या वेदात विरळ आहेत. बऱ्याच देवता एकाच वेळीं बोलावण्याचा प्रकार ह्यात विशेष आढळतो. ऋग्वेदातल्या वर्णनाप्रमाणेंच येथें देवताच्या पराक्रमाचें ठरीव साच्याचें वर्णन आढळतें. प्राचीन ऋग्वेदवाङ्मयात सापडत नाहीं अशी महत्त्वाची देवकथा या वेदात क्वचितच आढळते. यजुर्वेदात फार थोड्या देवताचा उल्लेख येतो त्या उल्लेखित देवता येणेंप्रमाणें.

कृष्णयजुर्वेदांतील देवतांची यादी.*

अहसति.	चंद्रमा.	मेनका.
अकूपार.	चात्वाल.	मैनाबार्हस्पत्य.
अग्नि.	चित्रा.	यम.
अग्नाविष्णू.	तिष्य.	यमी.
अग्नीषोम.	त्र्यंबक.	राका.
अग्नीवरुण.	त्वष्टा.	रुद्र.
अंगिरस.	दक्ष.	रेवती.
अघारि (गंधर्व).	दक्षक्रतु.	रोहिणी.
अथर्वा.	दधिक्रावा.	लक्ष्मी.
अदिति.	दूर्वा.	वसतीवरी.
अनुमति.	द्यावापृथिवी.	वसु.
अनुराधा.	द्युतान (मरुत्).	वरुण.
अप्सरा.	द्रविणोद.	वाक्.
अबा.	धाता.	वायु.
अबालिका.	धूः	वास्तोष्पति.
अंबिका.	धेना (बृहस्पतिस्त्री).	विवस्वान्
अरमति.	नक्तोषासा.	विश्वकर्मा.
अर्यमा.	पर्जन्य.	विष्णु.
आदित्य.	पुरूरवा.	वृषाकपि.
इडा.	पूतभृत्.	शुक्र.
इन्द्रापौष्ण.	पूषा.	सद.
इन्द्राबृहस्पती.	पृथिवी.	समुद्र.
इन्द्रावरुण.	प्रजापति.	सूर्याचंद्रमस्.
उर्वशी.	प्राची.	सरस्वती.
उषा.	प्रोष्ठपदा.	सविता.
उषासानक्ता.	बृहस्पति.	सिनीवाली.
ऋतु.	ब्रह्मा.	सूर्याग्नी.
ऐन्द्रवायव.	भग.	सूर्यपत्नी.
औदुम्बरी.	भृगु.	सोम.
कद्रू.	मंथी.	सोमापूषन्.
कुहू.	मरुत्.	सोमारुद्र.
कृत्तिका.	मरुत्वतीय.	सोमेंद्र.
क्षेत्रपति.	मारुती.	स्वधा.
ग्ना	मित्रावरुण.	हविर्धान.
घर्म.		

* यज्ञामध्यें लागणारे अनेक प्रकारचे यज्ञसंभार, यज्ञिय पशु, यूपादि उपकरणें करावयासाठीं तोडावयाचे वृक्ष, वगैरे वस्तूंची त्या त्या प्रसंगीं देवता समजून पूजा करावयाची असते. अशा वस्तूंची यादी फारच मोठी होईल व त्याचें इतकें प्रस्तुत विषयास महत्त्व नसल्यामुळें अशा बहुतेक वस्तू वरील यादींत घेतल्या नाहींत.

यजुर्वेदाचा मुख्य विषय यज्ञ असल्यामुळें त्यात देवांच्या पराक्रमासंबंधीं वगैरे कथा कमी आहेत यजुर्वेदांतील देवतावर्णनाचा अभ्यास करतां त्यात प्रजापति हा मुख्य देव दिसतो विष्णूला विशेष महत्त्व आलेलें दिसतें, आणि ऋग्वेदांतील एक जुना देव रुद्र शिव या नव्या नावाखालीं यात आलेला आहे परंतु एकंदरीनं या वेदामध्यें विधीच महत्त्व अधिक व देवांचं कमी असें असल्यानं दैवतशास्त्र विषयक माहिती यामध्यें फारच थोडी सापडते अथर्ववेदांतल्या कल्पनाविकासाचं चित्र श्रौतधर्मांत सापडतें

यजुर्वेद आणि ब्राह्मणें यांत ऐतरेय आणि शतपथ प्रमुख आहेत यांत फारसें अंतर नाहीं या ग्रंथात मुख्य विषय यज्ञभाग हाच असल्यानं देवतांचे वैयक्तिक गुण येथें अस्पष्ट होत गेले आहेत काहीं देवतांचें मूलस्वरूप बदललें गेलं आहे व काहींचं महत्त्व कमी होऊन काहींचं वाढलें आहे इतर बाबतींत ब्राह्मणग्रंथातून आढळणारा देवतासमूह बहुशी ऋग्वेद आणि अथर्ववेद यांप्रमाणेंच असून अचेतनोपासना या ग्रंथातूनहि आढळते ऋग्वेदसंहितेंतील दैवतेतिहास व ब्राह्मणग्रंथातील दैवतेतिहास यामध्यें महत्त्वाचा फरक आहे तो हाच कीं, ब्राह्मणग्रंथात प्रजापति हा मुख्य देव मानलेला आहे तसा तो ऋग्वेदात मानलेला नाहीं ब्राह्मणात सृष्टि-संबंधीं मत विशेष असंदिग्ध रीतीनं मांडलेलें आहे हाहि एक दुसरा फरक आहे उदाहरणार्थ 'प्रजापति सर्व आहे' असें म्हटलें आहे (शतपथ ब्राह्मण १.३ ५,१०, १.६ ४,२, ४ ५ ७,२.)

देवांचे विशिष्ट गुण लुप्त झाल्याचे योगानं त्यांचे निरनिराळे वर्ग करण्याची पद्धति सुरू झाली ब्राह्मणग्रंथाच्या कालाचा हा विशेष आहे कीं, या कालात अतिमानुष कोटींतील व्यक्तींमध्यें दोन परस्परविरोधी वर्ग उत्पन्न झालेले होते एका बाजूला देव नावानं संबोधिल्या जाणाऱ्या व्यक्तींचा वर्ग, व दुसऱ्या बाजूला असुर नावाच्या व्यक्तींचा वर्ग शिवाय देववर्गांतेहि आणखी तीन पोटवर्ग होते पैकीं वसु नावाच्या भूस्थदेवांचा पहिला पोटवर्ग, दुसरा रुद्र नावाच्या आकाशस्थ देवांचा पोटवर्ग व तिसरा आदित्य नावाच्या द्यौंमधील देवांचा पोटवर्ग होय त्यात अग्नि, वरुण व सूर्य या तीन देवतांचा समूह सर्वांत महत्त्वाचा आहे तसेंच या ग्रंथातील विधिविषयक भागात देवतांच्या निरनिराळ्या गुणांवर व्यक्तित्वाचा अध्यारोप करून एका देवतेच्या अनेक देवता बनविलेल्या आढळतात उदाहरणार्थ अन्नाचा पति अग्नि, सोमाचा पति अग्नि, अशा तऱ्हेनं निरनिराळ्या प्रकारचे अग्नि देव कल्पिलेले आहेत

ब्राह्मणामध्ये त्यांच्या मुख्य विषयाचं स्पष्टीकरण करण्यासाठीं अनेक प्राचीन व्यक्तींविषयींच्या अनेक कथा घातलेल्या आहेत यांपैकीं थोड्याच कथांचा संहितांत उल्लेख आढळतो. ज्या कथा याप्रमाणें जुन्या वाङ्मयात आढळतात त्यांचं ब्राह्मणातील स्वरूप मूळ कथांवर प्रकाश पाडणारं नसून त्या कथाच निरनिराळ्या कल्पनांनीं भरलेलं परिणत स्वरूप असतें आणि जुन्यातजुन्या वैदिक काव्यांतील अतिमानुष व्यक्तींच्या कल्पना आणि वेदोत्तर कालांतील कल्पना यांच्यामधील दुवा एवढ्याच नात्यानं या ब्राह्मणग्रंथातील कथा संशोधकास उपयोगीं पडतात

अभ्यासपद्धति.—वैदिक वाङ्मयातील देवादिकांच्या कथा ज्या काळात आणि ज्या सामाजिक व आधिभौतिक परिस्थितींत उत्पन्न झाल्या ती परिस्थिति व तो काळ आजच्याहून फार भिन्न तऱ्हेचा होता या कथांसंबंधानं आणखी एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे ती ही कीं, यांमध्यें वर्णिलेल्या गोष्टी खरोखरी घडलेल्या नसून त्या केवळ कवींच्या प्रतिभेंतून निघालेल्या कल्पना आहेत व ते कवीहि असे कीं, ज्यांची निसर्गाकडे पाहण्याची दृष्टि आपल्याहून थोडीफार किंवा बरीच भिन्न होती ह्या वैदिक वाङ्मयात आढळणारी माहिती गुंतागुंतीची आणि पूर्वकालीन विचारस्थिति दर्शविणारी असल्यानं तिचा अभ्यास करणं सहजच अवघड जातें, व त्यातच ज्या काव्यातून ही माहिती काढावयाची असते त्या काव्याचें विशिष्ट स्वरूप अभ्यासकाला आणखी अडचण उत्पन्न करतें शास्त्रीय पद्धतीनें अभ्यास करण्याजोगे असे जे विषय आहेत त्या विषयात रसिकता, सावधानता व विवेक यांचा उपयोग अत्यंत आवश्यक असणारा असा विषय प्रस्तुत कथांखेरीज दुसरा क्वचितच आढळेल वेदांतील प्राचीन कथांचं संशोधन निर्दोष विवेचक पद्धतीनें अद्यापि विशेष झालेलें नाहीं पद्धतीचा दोष आणि अभ्यासविषयाचा अंगभूत अपरिहार्य संकीर्णपणा व अस्पष्टपणा यामुळें वेदपंडितांत महत्त्वाच्या प्राचीन कथाविषयक बाबींसंबधानं महत्त्वाचे व पुष्कळ मतभेद झालेले आहेत वेदाभ्यासाच्या पहिल्यापहिल्या दिवसांत प्राचीन कथांचा अभ्यास करतांना निरनिराळ्या देशांतील कथांची तुलना करून त्यांत जीं सारखीं नावं सापडतील तेथून या अभ्यासाला आरंभ करण्याची वहिवाट होती भिन्नदेशीय कथांमध्ये सारख्या नावाच्या ज्या व्यक्ती सापडतात त्यांचा मूळ एकच अर्थ गृहीत धरून वेदांतील प्राचीन कथांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न होत असे नामसाम्यावरून बसविलेलीं हीं एक्यं आता कोणी बरोबर धरून चालत नाहीं ज्याप्रमाणें व्युत्पत्तीचा आधार पूर्वी विशेष घेतला जात असे त्याप्रमाणें समोर असलेला पुरावा चाळकाढून न चाळतां, त्यांतील गौण व क्वचित् आढळणारे विशेष कोणते व प्रधान विशेष कोणते हा विवेक न करता, सगळ्यांना सारखें महत्त्व देऊन आपली उपपत्ति बसविण्याचा प्रयत्न वारंवार होत असे तसेंच कथांचा अर्थ लावतांना एखाद्या विशेष अभ्यासतत्त्वाला प्राधान्य दिलें जाऊन दुसऱ्या महत्त्वाच्या तत्त्वाकडे गैरवाजवी दुर्लक्ष होत

असे. या दुर्लक्षामुळे पुष्कळशा देवदेवताच्या सर्वधानें तद्विषयक कल्पना केवळ अरुणोदय, विद्युत्, सूर्य व चंद्र या भौतिक गोष्टींपासून निघाल्या आहेत असें *अयथार्थ विधान* केलें गेलें आहे. अशा प्रकारच्या अभ्यासतत्त्वविषयक पूर्वग्रह जेथ असतो तेथे उपलब्ध माहितीचा उपयोग नक्कीत का होईना, पण फाराचा तसा केला जात नाहीं.*

वरीलप्रमाणें अभ्यासात वैगुण्य राहू नये म्हणून काहीं सूचना खालीं दिल्या आहेत. शास्त्रीय अभ्यास करताना विशेष ज्ञात अशा गोष्टींपासून आरंभ करून कमी प्रमाणात ज्ञात असलेल्या गोष्टींकडे जावें, या तत्त्वाचा अवलंब करणें प्रशस्त आहे, व या दृष्टीनें वैदिक वाङ्मयातील देवदेवताचे गुण व कृती याचें यथातथ्य वर्णन जर करावयाचें असेल तर पाश्चात्यांच्या 'तुलनात्मक प्राचीन कथाशास्त्राच्या अविद्ध सिद्धातापासून आरंभ न करता, भारतीय वाङ्मयात उपलब्ध होणाऱ्या माहितीपासूनच आरंभ करावा. म्हणजे भारतीय आर्यन् व ग्रीक या दोहोंच्या सामान्य पूर्वजाचे देव व त्याचें स्वरूप समजण्यासाठीं एका ठिकाणचें पण अत्यंत मुबलक असें वाङ्मय जे वेद त्यापासून सुरवात करावी असें पाश्चात्य पंडितासहि वाटूं लागलें आहे. या वाङ्मयात ऋग्वेदकालापासून तों अर्वाचीन कालपर्यंत भारतीयाच्या देवासुरकथाची माहिती अत्रुटित स्वरूपात सापडते. कोणत्याहि देवतेसंबंधाची *किंवा कथेसंबंधाची जेवढी माहिती मिळेल तेवढी एकत्र* केली पाहिजे. मिळविलेल्या माहितींतील सारख्या दिसणाऱ्या भागाची तुलना करून त्याचे निरनिराळे गट केले पाहिजेत, आणि नंतर काय निर्णय काढावयाचा तो काढला पाहिजे. याप्रकारें संशोधन करताना ज्या प्रधान गुणाच्या योगानें एखाद्या पदार्थावर अथवा घटनेवर व्यक्तित्वाचा आरोप केलेला असेल ते गुण व्यक्तित्वारोपानंतर आणखी वाढलेल्या गुणांपासून वेगळे केले पाहिजेत.

एखाद्या निसर्गशक्तीच्या जागीं कल्पनेनें एखादी व्यक्ति उभी केली म्हणजे पुढें ही कल्पना सदरील व्यक्तीसंबंधानें द्वितीय स्वरूपाची अलौकिक कथा तयार करूं लागते, आणि या दुसऱ्या स्वरूपात त्या व्यक्तीच्या मुळचीं जी कल्पना होती तिजपासून अत्यंत *भिन्न अशा गोष्टी जोडून* तरी घेऊन दडदडून अडकवून दिल्या जातात. अशा एखाद्या कथेसंबंधाची माहिती पुष्कळ असेल तेव्हा तिच्यातील मूलभूत आणि प्रधान गोष्टी कोणत्या हें, कोणत्या गोष्टींचा उल्लेख पुन पुन. येत आहे त्यावरून ठरविता येतें. ज्याचा उल्लेख वारंवार येतो त्या गोष्टी मूलभूत समजाव्या. याप्रमाणे इन्द्रकथेत वृत्राशीं त्याची झालेली लढाई ही पुन पुन वर्णिली जाते. ही लढाई ह्या इन्द्रकथेंतील मूलभूत गोष्ट आहे. उलटपक्षीं वृत्राच्या मानेला इन्द्र आपल्या वज्रानें मारतो. (ऋ. १.३२,९) ही एकाच ठिकाणीं आलेली गोष्ट कथेंत रंग भरण्याकरिता गौणी तरी कवीनें मागाहून घातलेली असणें शक्य आहे. तसेंच *'वृत्राला मारणारा'* हें *विशेषण मूळात* इन्द्रालाच लाविलेलें असलें पाहिजे. परतु ऋग्वेदात हें विशेषण सोमदेवतेसहि पुष्कळ वेळा लावलेलें आढळतें. हें मूळ सोमाचें विशेषण नसून तें इन्द्राकडून सोमाकडे गेलें आहे. हें खालील प्रकारच्या विधानावरून स्पष्ट होतें. सोम हा *वृत्राला मारणारा मादक वनस्पतिविशेष आहे.* या वनस्पतीचा रस इन्द्र युद्धापूर्वी नियमानें पीत असतो. (ऋ ६. १७,११) ऋग्वेदामध्यें याप्रमाणें एका व्यक्तीचें विशेषण दुसऱ्या व्यक्तीला लावण्याची पद्धति पुष्कळ आहे. कारण ऋग्वेदातील कर्त्ते देवताचें जोडीजोडीनें वर्णन करण्याला उत्सुक दिसतात अर्थात् *अशा वर्णनात ह्या जोडींतील* देवताचे वैयक्तिक गुण व पराक्रम एकटीचेच नसून दोहींचेहि *आहेत अशी सहज कल्पना होते.* कोणत्या देवतेचे प्रधान गुण कोणते हे ठरविताना याप्रकारें उसने लावलेले गुण वगळले पाहिजेत. जे गुण व ज्या नैसर्गिक शक्ती पुष्कळ *देवामध्यें सारख्याच प्रमाणानें आरोपित केलेल्या आहेत* त्याहि वरीलप्रमाणें अप्रधान म्हणून बाजूस काढल्या पाहिजेत. *ज्या शक्ती व जे गुण एखाद्या देवतेसंबंधान विशेष* जोरानें आणि पुनरुक्तीन सागितलेले असतील तेच तेवढे त्या देवतेचे प्रधानगुण आहेत असें आपण समजलें पाहिजे. अशा ठिकाणीं हे गुण प्रथम विशिष्ट देवतेचे असून नंतर हळूहळू इतर देवताना ते लाविले गेले असावेत असें मानतां येतें. या प्रकारच्या तुलनेंत ही एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे कीं, काहीं देवताचें गुणकीर्तन पुष्कळच सूक्तातून पुन पुन. केलेलें आहे व काहींना फारच थोडीं सूक्तें मिळालीं आहेत. तेव्हा निरनिराळ्या देवताना लावलेल्या विशेषणाच्या पुनरुक्तींवरून त्याचें प्रधान विशेष्य ठरविताना त्या त्या देवतेसंबंधाच्या सूक्ताची सख्याहि लक्षात ठेवली पाहिजे. उदाहरणार्थ, जर एखादें विशेषण वरुणाला व इन्द्राला सारखेच वेळा लावलेलें सापडलें तर त्यावरून असा निष्कर्ष काढणें सयुक्तिक होईल कीं, तें विशेषण प्राधान्यानें वरुणाचें असावें. कारण वरुणाच्या दसपट सूक्तें इन्द्राला दिलेलीं आहेत. कोणत्याहि भागाचा पुराव्याच्या दृष्टीनें उपयोग ठरविताना तो भाग *ज्या सूक्तात आला असेल त्या सूक्ताचा काळ लक्षात* घेतला पाहिजे. उदाहरणार्थ, एखाद्या उत्तरकालीन भागात प्रथमच आलेलें विधान कदाचित् जुनीच एखादी कल्पना सागत असेल. परंतु जुन्या सूक्तात त्याच विषयासंबंधानें एखादें विधान असून तें जर वरील विधानाहून भिन्न असेल तर *असें समजण्यास* हरकत नाहीं कीं, उत्तरकालीन विधानातील *कल्पना ही या जुन्या कल्पनेचें* नंतरचें परिणत स्वरूप आहे ऋग्वेदाचें दहावें मडळ आणि पहिल्या मंडळाचा बराच भाग याप्रमाणें इतर मडळातील कल्पनाहून अलीकडील

* Mac donell Vedic Mythology

कल्पनांनीं भरलेला आहे असें दिसतें नवव मंडळ सोम पवमानचेंच वर्णन करीत असल्यानें दुसऱ्या एका मंडळातील कथाभागाला या मंडळांतील कथाभागानें कांहीं वेगळेंच स्वरूप यण्याचा संभव आहे विवस्वत् आणि त्रित याचा या मंडळात सोम तयार करण्याच्या कामाशीं कांहीं विशेष प्रकारचा संबंध आलेला आहे ब्राह्मणग्रंथातील इतिहासदृष्ट्या जुन्या कल्पना धुंडाळताना फार काळजीनें वागलें पाहिजे कारण, या ग्रंथात कल्पनेच्या भराऱ्या बऱ्याच मारलेल्या असून यांत दिलेलीं साम्यं वरींच दूरान्वयी आहेत हें मागील प्रकरणात दिलेल्या आख्यायिकांवरून दिसून येईलच

सदृश दिसणारे भाग पुरावा म्हणून पुढं करताना संदर्भाकडे लक्ष दिलं पाहिजे या भागाच्या पुढमागें जो मजकूर असेल त्याचा बारीक विचार करून व या एकंदर मजकुरातील सूत्रभूत कल्पनांचा परस्परसंबंध लक्षांत घेऊन नंतरच सारख्या वाटणाऱ्या विभागांची पुरावा या नात्यानं खरी किंमत ठरविता येईल कोणत्याहि प्राचीन कथेसंबंधानें वेदांताल अंतर्गत पुरावा नीट तपासून व त्याला उत्तरकालीन भारतीय वाङ्मयात काय पोषक माहिती मिळत असेल ती मिळवून नंतर भारतीय देवतेतिहासाशीं सदृश असा जो इराणी लोकांचा देवतेतिहास आहे त्याचा उपयोग वैदिक कथा नीट समजण्यासाठीं करावा इराणी कथाशीं भारतीय कथांची तुलना केल्यानं केवळ भारतीय माहितीवरून काढलेले सिद्धांत दृढ होतील किंवा जेथं भारतीय माहिती निर्णायक नाहीं तेथं वैदिक कल्पनांच्या प्राचीनत्व किंवा अर्वाचीनत्व ठरविण्याच्या कामीं अथवा त्या कल्पना नीट समजून घेण्याच्या कामीं ही तुलना आपणास उपयोगी पडेल उदाहरणार्थ, अवेस्ताच्या मदती शिवाय 'मित्र' या देवतेचं मूळ स्वरूप कोणतें होतं या संबंधानं निश्चित सिद्धांत कांहींच स्थापित करता येणार नाहीं

वैदिक देवतेतिहासाच्या अभ्यासकाला अवेस्तात मिळणाऱ्या पुराव्याकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाहीं अतिप्राचीन अवेस्ताभाषा व वेदभाषा यांजमध्यें कोश, वाक्यरचना, लिहिण्याची मांडणी, छंद व सामान्य काव्यसरणी या बाबतींत इतकें जवळच नातं आहे कीं, केवळ वर्णविपर्ययाचे व अपभ्रंशाचे नियम नीट लावून अवेस्तातील श्लोकचे श्लोक वेदभाषेंत शब्दशः उतरता येतात व असं करताना त्या काव्यातील रसांत किंवा रूपात फारसा बदल होत नाहीं देवासुरकथा संबंधानं मात्र वेद व अवेस्ता याचं इतकं साम्य नाहीं झरथुष्ट्रानें जी सुधारणा केली तिच्या योगानं जुन्या दैवतविषयक कल्पना पुष्कळशा नाहींशा झाल्या व पुष्कळशा बदलल्या गेल्या जर ऋग्वेदवाङ्मयाइतकं जुनं असें अवेस्तावाङ्मय आपणास उपलब्ध असतं, तर या देवताविषयक कथांचे बाबतींतहि बरीच सदृशता आपणास दिसली असती तरी पण आहे त्या स्थितींतहि विधिसंस्कारविषयक बाबतींत आणि देवासुरकथांचे बाबतींत सारख्या असणाऱ्या गोष्टी या दोन वाङ्मयांत कांहीं थोड्याथोडक्या नाहींत विधिविषयक परिभाषेचे शब्दच केवळ घेता खालील साम्यें आपणास दिसतात यज्ञ=यस्न, होतृ=झओतर, अथर्वन्=अथ्रवन्, सोम=हओम, इत्यादि झरथुष्ट्राच्या संप्रदायातहि वैदिक संप्रदायाप्रमाणं सोमरस देवतांना प्राधान्यानं अर्पला जात असे सोम पिळणं, गाळणं, दुधाशीं मिसळणं या क्रिया दोहोंतहि आहेत, व दोहोंतहि सोमाला वनस्पतींचा राजा, पर्वतावर वाढणारा व गरुडाकडून खालीं आणला जाणारा असें म्हटलें आहे आता देवासुरकथाविषयक आश्चर्यजनक साम्याकडे वळू दोन्ही संप्रदायात सर्वांत उच्च दर्जाच्या देवांना असुर (अहुर) असें म्हटलं आहे हे देव म्हणजे पराक्रमी राजे आहेत त्यांच्या युद्धरथांना अति वेगवान् अश्व जोडले असून हे रथ अंतरिक्षमार्गानं चालतात या राजांचा स्वभाव परोपकारी, कपटरहित असा असतो व त्याच्यामध्यं अनीतीचा लवलेशहि नसतो इराणी व भारतीय दोघेहि अग्न्युपासना करीत, अग्नीचीं नावं मात्र अग्नि आणि आतर् अशीं भिन्न असत दोघेहि जलदेवाची (आप =आपो) उपासना करीत वेदातील मित्र म्हणजे अवेस्तातील मिथ्र (सूर्यदेवता) होय आदित्य भग हा अवेस्तामध्यें भग या नावानं सापडतो अवेस्तांत भग याचा सामान्य अर्थ 'देव' असा आहे वाऱ्याची देवता वायु, जलपुत्र अपानपात् हे दोहींकडे आहेत सोम (हओम) याशीं संबद्ध अशा स्वर्गीय व्यक्ती गंधर्व (गदरेव) व कृशानु (केरेशानि) त्याप्रमाणं सापडतात वेदातील त्रित आप्त्य यासारखे अवेस्तातील प्राचीन पुरुष थ्रित व आथ्व्य हे होत, आणि इन्द्र वृत्रहन् याच्या जोडीला अवेस्तांत 'असुर इन्द्र' व विजयाची देवता वेरेथ्रघ्न या सापडतात.

विवस्वत्पुत्र यम हा वेदांत मृतांचा राजा आहे, व अवेस्तातील यिम, विवङ्हन्त याचा पुत्र असून हा नंदनवनाचा राजा आहे हे दोन्ही एकच होत वेदातील वरुण सारखी अहुरमझ्द ही देवता आहे दोन्ही संप्रदायांत पिशाचादिकांचीं कांहीं नावें सारखीं आहेत उदाहरणार्थ द्रुह (द्रुज) व यातु

तुलनात्मक दैवतशास्त्र.—इंडोयुरोपीय कालासंबंधीं आपणाला निश्चित सिद्धांत काढण्याला फार थोडा वाव सापडतो संशोधनाच्या पहिल्या उत्साहात पुष्कळशीं नामसादृश्यं एकत्रित केलीं गेलीं व हीं सादृश्यं जरी प्रथम बहुतांनीं मान्य केलीं तरी यातील पुष्कळशीं आता अमान्य झालेलीं आहेत, आणि जीं थोडींशीं अजून कांहीं पंडित मान्य करतात त्यानाहि फारसा बळकट आधार राहिलेला नाहीं द्यौस्=झ्युस् हें सादृश्य मात्र अजून निर्विवाद समजलं जात आहे वरुण=ओरेनोस् या समीकरणामध्यं जरी कांहीं

वर्णविपर्ययविषयक अडचणी असल्या तरी हें थोडेफार बरोबर आहे असें मानतां येतें. पर्जन्य आणि लिथुएनियन् लोकांचा पेर्कुनस् या दोहोंमध्यें अर्थदृष्ट्या साम्य आहे. परतु या ठिकाणीं वर्णविपर्ययविषयक नियमाच्या अडचणी वरच्याहून जास्त आहेत; 'भग' हा शब्द स्लॅव्हानिकमधील 'बोगू' व अवेस्तामधील 'भग' याशीं समान आहे. व ज्या अर्थी या समान शब्दांचा अर्थ सामान्यतः देव असा आहे त्या अर्थी वेदांतील इन्डोयूरोपीय 'भग' शब्दाचा विशिष्ट देवतापर अर्थ नसावा. 'उषस्' हें नाव व्युत्पत्तिदृष्ट्या 'आरोरा' आणि 'ईास्' या शब्दाजवळ आहे. तरीपण उषेची उपासना हा भारतातील विशेष प्रकार आहे. इन्डोयूरोपीय कुलाच्या निरनिराळ्या शाखामध्यें मेघदेवताविषयक जे गुण प्राचीन कथातून उल्लेखिलेले आहेत त्या गुणाच्या ऐक्यावरून असें अनुमान काढलेलें आहे कीं, इन्डोयूरोपीय काळात अशी एक प्रकारची देवता होती. मात्र या देवतेचें नाव निरनिराळ्या शाखामध्यें निरनिराळें होतें. स्वभावगुणांच्या ऐक्यावरून बसविलेल्या समीकरणांमध्यें एकदोन समीकरणें खरीं दिसतात. प्रकाशाशीं व स्वर्गाशीं सबंध असणाऱ्या उच्च दर्जाच्या देवताची कल्पना इन्डोयूरोपीय काळात तयार झालेली होती, हें (सस्कृत) देवः, (लिथुएनिअन) देव, (लॅटिन्) झुस्, या निरनिराळ्या शाखातील सारख्या नावावरून उघड होत आहे. पृथ्वी ही माता, आकाश हा पिता (संस्कृत) द्यौस्पितर्, (ग्रीक) झ्यू पाटेर्, (लॅटिन्) ज्युपिटर्, या कल्पना वरील कल्पनेपेक्षाहि जुन्या आहेत असें वाटतें. कारण चीन व न्यूझीलंड याच्या दैवतेतिहासात पृथ्वी व स्वर्ग हे जगताचे मातापितर असल्याची कल्पना आहे, व इजिप्तच्या इतिहासातहि ही कल्पना सापडते. वेदामध्यें जे मंत्रतंत्र आढळतात व जी अचेतन वस्तूंची उपासना सापडते, ती देखील मनुष्यजातीच्या मनोविकासाच्या वरीलप्रमाणें पुरातन प्राथमिक स्थितींत उत्पन्न झाली असावी असें नि.सशय दिसतें. मात्र आर्यन् लोक भारतात आल्यानतर भारतातील देश्य जातींच्या या बाबतींतील कल्पनाचा त्याजवर थोडाफार परिणाम झाला असावा हेंहि त्याजबरोबर कबूल केलें पाहिजे.

भारतीय दैवतशास्त्राबद्दल सामान्य विचार झाला. या विषयावर अधिक विचार व्यक्त करण्यापूर्वी आपण कांहीं उदाहरणें सविस्तर घेऊन पुढें अधिक विचार करूं.

वैदिक दैवतामध्यें ज्या दैवतावर अधिक ऋचा तयार झाल्या अशी देवता इन्द्र होय. तर आपण आता त्या देवतेकडेच वळूं.

इन्द्राविषयीं पुढें दिलेली सर्व माहिती ऋग्वेदातून घेतली आहे. ब्राह्मणातील व यजुर्वेदातील कल्पनांची ऋग्वेदातील कल्पनांपेक्षा ज्यास्त प्रगति झाली असल्यामुळें त्या कल्पना व ऋग्वेदातील कल्पना एकत्र करण्याचा प्रयत्न केल्यास गोंधळ उडेल. ऋग्वेदात न आढळणारीं अशीं सामवेदात फारच थोडीं सूक्तें आढळतात व त्यात महत्त्वाची कांहींच हकीकत आढळत नाहीं. अथर्ववेदात ऋग्वेदांत आढळणाऱ्या माहितीपेक्षा निराळी माहिती आढळत नाहीं.

इन्द्रासबंधीं पुढें जो मजकूर लिहिला आहे त्याचे चार भाग केले आहेत.—

(१) भारतीय लोकांच्या इन्द्राविषयींच्या मूळ कल्पना व मानवत्वारोपित इन्द्रानें दर्शविल्या जाणाऱ्या सृष्टींतील शक्ती. (२) इन्द्राच्या मातापितरांविषयीं हकीकत व इन्द्राच्या जन्माविषयीं दंतकथा व वर्णनपर गोष्टी. (३) मानवी जग व मनुष्यातीत जग, जड सृष्टि व नैतिक जग यातील इन्द्राचे व्यापार. (४) इन्द्र हा खरा मनुष्यच आहे अशी कल्पना व त्या कल्पनेमुळें वेदात आढळणारें इन्द्राचें वर्णन.

इन्द्राविषयींच्या मूळकल्पना.—सस्कृतज्ञ पंडिताच्या मतें इन्द्र हा निरभ्र व स्वच्छ अशा आकाशाचा देव किंवा पाऊस पडत असता आकाश ज्या स्थितींत असतें तशा आकाशाचा देव आहे.

रोटचें एके वेळीं असें मत होतें कीं, इन्द्र हा निरभ्र अशा सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंतच्या आकाशाचा देव आहे. बेनफे असें म्हणतो कीं, पाऊस पडण्याच्या वेळीं आकाश जसें असतें तशा आकाशाचा देव इन्द्र होय. मॅक्समुल्लर म्हणतो कीं, जुपिटर प्लुव्हिअस व इन्द्र ह्या एकच देवता आहेत व त्या पर्जन्यदेवता आहेत. लुड्विग म्हणतो कीं, इन्द्र हा आकाशाचा देव आहे, त्याच्या सरक्षणाखालीं व नेतृत्वाखालीं एका बाजूस सूर्य व तारे आहेत व दुसऱ्या बाजूस वादळ किंवा विजेचा पाऊस आहे. बर्गेननें इन्द्राला युद्धदेवता म्हटलें आहे.

पेरीसाहेबाचें मत *या सर्व मताहून निराळें आहे. इन्द्र हा अतरिक्षातील देवतापैकीं एक देवता आहे असें ते म्हणतात. ग्रीक लोकाचा झ्युस हा देव, इटॅलिअन लोकाचा जुपिटर हा देव व इन्द्र हे एकच असें समजल्यामुळें इन्द्राला आकाशाच्या देवापैकीं एक देव म्हणण्यात आलें असें पेरीसाहेब म्हणतात. झ्युसप्रमाणेंच इन्द्रालाहि युद्ध करावें लागलें आहे ही गोष्ट खोटी नाहीं. अविभक्त अशा इण्डो-यूरोपियन कथात ढगरूपी राक्षसाना "द्यु"नें जिंकलें अशी कथा आहे; व यावरून "द्यु"चे जागीं इन्द्र आला असें आपणास म्हणावें लागतें. परंतु मुळात इन्द्र ही आकाशाची देवता होती असें म्हणणें बरोबर होणार नाहीं. फार तर इतकें म्हणतां येईल कीं, मेघरूपी राक्षसानां जिंकणारी व आकाशाचीच एक देवता जी "द्यु" तिचे मूळ व्यापार ते भारतीय लोकांनीं निराळ्याच

* अमेरिकन ओरिएण्टल सोसायटीचें जर्नल, पु. ११.

प्रकारच्या इन्द्र नावाच्या देवतेला दिले ही देवता हळु हळु द्युदेवतेच्या बरोबरीनें प्रतिष्ठा पावली होती

वेदात इन्द्र हा वादळाचा देव आहे ही गोष्ट त्यातील अनेक उताऱ्यावरून सिद्ध होतें

उदाहरणार्थ पहा (१.५५,४, ५.३२,१०, १.५५,१, २.१२,१३, ६.३१,२, ६.१८,२, १०.९२,८, १ ५०,८,)

इन्द्र हा वादळाचा देव होय असें जरी वरील उताऱ्यावरून आपणास दिसतें तथापि आकाशाच्या देवतापैकी तो एक नव्हता असें आपणास म्हणता येणार नाहीं

वरील वादळाचा चमत्कार कोठे होतो याविषयीं भारतीय लोकाचे वेदकालीन विचार काय होते ह आपण पाहू तत्कालीन भारतीय विश्वाचे तीन निरनिराळे भाग कल्पीत —१ पृथ्वी २ अन्तरिक्ष ३ आकाश वेदात अन्तरिक्ष व आकाश हे भिन्न प्रदेश मानले आहेत वेदकालीन लोकाच्या पूर्वी स्वर्गात जे चमत्कार घडतात अशा समजुती असत ते चमत्कार अन्तरिक्षात घडतात असं वेदकालीन लोक समजू लागले मूळ समजुतींत किंवा कल्पनात हा जो फेरफार झाला तो इतर आर्य वार्तापासून हिंदुस्थानाकडे आलेले आर्य लोक जेव्हां विभक्त झाले तो काल वेद-सूक्तें रचलीं गेलीं तो काल याच्या दरम्यान केव्हा तरी झाला असावा कारण वेदात स्वर्ग, अन्तरिक्ष व पृथ्वी हे अगदीं भिन्न ठेविले आहेत व ते अशा रीतीने कीं, अन्तरिक्षाची कल्पना स्वर्ग व पृथ्वी याच्यानतर उत्पन्न झाली असें वेद वाचणाऱ्या कोणत्याहि मनुष्याचे लक्षात यावे स्वर्ग व पृथ्वी याना विश्वाचे मायबाप वेदात म्हटल आहे स्वर्ग व अन्तरिक्ष किंवा पृथ्वी व अन्तरिक्ष याना आईबाप कोठेहि म्हटलेल नाहीं यावरून सुद्धा अन्तरिक्षाची कल्पना स्वर्ग व पृथ्वी याच्यानतरची आहे ह उघड दिसत

द्यौ, अन्तरिक्ष व पृथ्वी हे विश्वाचे तीन निरनिराळे भाग आहेत अशी जी कल्पना ती वर्धमान होत असता इन्द्र नावाच्या देवतेची कल्पना वृद्धिंगत होत होती इन्द्राची मूळ कल्पना कशापासून उत्पन्न झाली ह वेदावरून समजणें कठीण आहे कारण वेदात त्याला सर्वांत श्रेष्ठ किंवा सर्वांत बलवान् देव असं म्हटलें आहे अवेस्ता भाषेत इन्द्र किंवा अन्द्र शब्द आढळतो व स्लॅव्ह भाषेत जेद्रु=वेगवान् असे शब्द आढळतात त्यावरून हिंदुस्थानातील आर्य लोकाची इतर आर्य लोकापासून फाटाफूट होण्यापूर्वी एकदर आर्यसमूहात इन्द्राविषयीं काहीं ओबडधोबड कल्पना अस्तित्वात असावी असें दिसतें

वेदकालीन भारतीयाच्या मतें इन्द्राचे व्यापार अन्तरिक्षात चालतात त्याच्यामतें स्वर्गात भाडणें, युद्ध वगैरे कदापि होत नाहींत तेथें अक्षय्य प्रकाश व शाति वास करितात तेथें अक्षय्य जलाशय आहेत तेथे पवित्र व देदीप्यमान आदित्य राहतात अन्तरिक्षात पापी जीव राहतात आदित्याहून अधिक बलवान् अशा इन्द्राने त्याचा पराभव केला पापी जीवाशीं लढण्यास इन्द्र स्वर्गातून अन्तरिक्षात उतरला नाहीं, कारण तत्पूर्वीच तो अन्तरिक्षात होता पवित्र किंवा शुद्ध जीव व पापी जीव याचेमध्यें वादळात युद्ध झाल त्या युद्धाची इन्द्र देवता आहे सर्व राक्षसाच वसतिस्थान जें अन्तरिक्ष तें रणक्षेत्र होतें

इद्र हा स्वर्गाचा देव कल्पीत नसत याला दुसरा पुरावा यास्काच्या निरुक्तात आढळतो

इंद्राची उत्पत्ति.—वादळ व त्यापासून होणारे चागले व वाइट परिणाम ह्याच्याच ठिकाणीं फक्त दैविकल्पना करून वेदकालीन ऋषींची तृप्ति होईना, एवढच नव्हे तर त्यानीं सृष्टींतील इद्राचें कार्यक्षेत्र बरेंच वाढविले व त्याची मूळची कल्पना अशा तऱ्हेन वाढविली कीं, शेवटीं इद्र मर्त्य जगात वावरू लागला, त्याऱ्याचे मार्ग आडवू लागला व त्रैलोक्याच्या हालचाली करू लागला दुसऱ्या कोणत्याहि वेदकालीन दैविक कल्पनेपेक्षा त्यानीं इद्राला जास्त मानवी केला परतु तसा मानवी करताना मूळ दैवी कल्पनेला मात्र बाध येऊ दिला नाहीं सरतेशेवटीं इद्राच जन्म इतर देवापासून झालं असून तो इतर देवाचं अस्तित्व असलेल्या जगात प्रविष्ट झाला अशी समजूत रूढ झाली

इन्द्राच्या अवतारासबधीं ऋग्वेदात बऱ्याच ठिकाणीं उल्लेख आलेला आहे, त्यावद्दलच्या वर्णनाचे मुख्यत चार भाग पाडता येतील पहिल्या भागात इन्द्राचें शारीरिक वर्णन येईल, दुसऱ्या भागात इन्द्राच जनन साधारण मनुष्याप्रमाणेंच झाल्याचा उल्लेख आहे, तिसऱ्या भागात इन्द्राच्या मातापितरासबधीं उल्लेख आहे परतु त्याचीं नाव अगर स्वभाव यासबधीं काहीं उल्लेख नाहीं, व चवथ्या भागात वरील तीनहि भागातील उल्लेखाला विसगत दिसणार नाहींत अशा अलौकिक समजुती आहेत

इन्द्राच्या वयावृद्धासबधीं सगतवार हकीकत आढळत नाहीं. इन्द्राच्या मातापितराविषयी उल्लेख आढळतो खरा, परतु तो अगदीं त्रोटक अथवा उडत उडत केलला आढळतो इतका कीं, त्या मातापितराची नावसुद्धा आढळत नाहींत ऋग्वेदात इन्द्राच्या बापाचे 'द्यु' असें नाव आढळतें परतु आईचीं मात्र निरनिराळीं नावं आढळतात इन्द्राच्या आइला पृथ्वी म्हटलेलें आढळतें त्याचप्रमाणें ढगहि म्हटलेलें आढळतें पुष्कळ ठिकाणीं ह्या मातापितरासबधीं ती केवळ कल्पना आहे अशा तऱ्हेन विचार केलेला आढळतो इन्द्र हा अदितीचा पुत्र आहे ह्या समजुतीविषयीच विवेचन पुढ येईल

वरील समजुतींच्या समर्थनासाठीं खालीं दिलेल्या ऋचांचा विचार केलेला आहे

(१) सृष्टिविषयक कल्पना.—एका ऋचेंत इंद्राचें जन्म म्हणजे एक अलंकार आहे असें म्हटलें आहे, कारण वादळ सुरू झालें म्हणजेच इंद्राचें जन्म झालें असें मानतात.

(४.१७,४) मध्यें असें म्हटलें आहे कीं, "इंद्राचा पिता म्हणजे आकाश, इंद्राचा उत्पादनकर्ता मोठा कुशल कारागीर असला पाहिजे, कारण पृथ्वीप्रमाणें अचल असें जें वज्र तें वज्र हा इंद्र सहज धारण करतो. त्याच सूक्तात दुसऱ्या एका ऋचेंत म्हटलें आहे कीं, तुझ्या आवेशाच्या भीतीनें आकाश थरारलें, तुझ्या रागाच्या भीतीनें पृथ्वी थरारली. पर्वत चलन पावले, क्षेत्रें थरारलीं व पाणी पसरलें." आणखी एका ऋचेंत म्हटलें आहे कीं, इंद्र आपल्या मातेची मुळींच पर्वा करीत नाहीं तशीच आपल्या बापाचीहि पर्वा करीत नाहीं. ह्या ऋचेचा अर्थ असा दिसतो कीं, ज्या अर्थी वादळामुळे आकाश व पृथ्वी याना अतिशय त्रास होतो त्या अर्थी इंद्र आपल्या आईबापाची मुळींच पर्वा करीत नाहीं. दुसऱ्या एका ऋचेंत असेंच वर्णन आहे. (४.२२,४.) यात असें म्हटलें आहे कीं, इंद्राच्या जन्माच्या वेळीं प्रत्येक पर्वत, आकाश व पृथ्वी कंपायमान झाली. इंद्र ज्या वेळीं आपल्या मातापितराना आईजवळ म्हणजे मेघाजवळ आणतो त्या वेळीं वारे घोंघाऊं लागतात.

या ऋचेंत देखील वादळाचेंच वर्णन आहे. बहुतेक सर्व ऋचातून वादळाचें वर्णन आहेच. कांहीं ऋचात जास्त सविस्तर आहे. ८.६,२८ ते ३० पर्यंत एका उषःकालीन वादळाचें वर्णन आहे त्यात असें म्हटलें आहे कीं, पावसासाठीं प्रार्थना करणाराच्या प्रार्थनेला उत्तर म्हणून वादळ धाडलें व या वादळातच इन्द्राचें जन्म झालें. १.६,३ मध्यें असें म्हटलें आहे कीं, काळोखाचा निःपात करून अदृश्य वस्तूंना दृश्य करणारा जो तूं त्या तुझें जन्म उषःकालाच्या समयीं झालें.

याच कल्पनेला पोषक अशी दुसरी एक कल्पना इतरत्र आढळते त्या ठिकाणीं इन्द्रानें उषेच्या रथाचा उच्छेद करून उषेला भयभीत केलें अशा तऱ्हेचीं वर्णनें आढळतात. परतु त्या कल्पनाचा प्रस्तुत विषयाशीं तसा फारसा संबंध नाहीं.

(२) इन्द्राच्या मनुष्याकारत्वाच्या कल्पना.—चवथ्या मंडळातील १८ व्या सूक्तात इन्द्राविषयीं वर्णन आलेलें आहे. ह्या सूक्ताचे रोट निरनिराळे भाग पाडतो. (१) जगात येण्याचेवेळीं निसर्गविरुद्ध मार्गानें न येता इन्द्र आपल्या मातेच्या बरगड्यातून बाहेर येण्याचा बेत करतो (४.१८,). इन्द्र आपल्या मातेच्या उदरात एक हजार महिने व अनेक वर्षे होता, त्याच्यासारखा कोणीहि झाला नाहीं व होणारहि नाहीं (४.१८,४). (२) इन्द्र जन्माच्यावेळीं अगदींच अशक्त असल्यामुळे त्याच्या मातेनें त्याला टाकून दिलें होतें येवढेंच नव्हे तर त्याला तिनें कुशवा नदींत बुडविलें. परतु त्याचा जीव वाचून तो पुढें सशक्त व विजयी झाला. (३) नुकताच जन्मलेला इन्द्र आपला पराक्रम दाखवितो. (४.१८,५) (४) इन्द्र स्वतःच्या बापाला ठार मारतो (४.१८,१२).

रोटच्या ह्या वर्गीकरणाशिवाय या सूक्तातील ऋचाचा संबंध नीटसा लागत नाहीं.

जन्मल्याबरोबरच इन्द्रानें सोमरसाचें पान केलें. इन्द्राच्या पराक्रमाबद्दल इन्द्राच्या मातेला भरवसा होता असें एका ऋचेंत म्हटलें आहे व एकात तितकासा विश्वास नव्हता असें म्हटलें आहे.

१०.१५३,१ मध्यें इन्द्राच्या जन्मानंतर त्याच्याभोंवतीं दासी जमल्या आहेत असें वर्णन आहे. ह्या वर्णनानें इंद्राच्या कल्पनेला पुष्कळच मानवी स्वरूप दिलेलें आहे. त्या ऋचेंत म्हटलें आहे कीं, "बायकानीं इद्राला पाळण्यात घातला व इंद्राचा पराक्रम जागा केला." दुसरे एके ठिकाणी इंद्राचा दाई म्हणजे सरमा होय असें म्हटलें आहे.

(३) इंद्राचीं मातापितरें–इन्द्राच्या मातापितरासंबंधीं वारंवार उल्लेख येतो परतु त्याचीं नांवें मात्र आढळत नाहींत. उदाहरणार्थ, १०.२८,६ "मी पृथ्वीवर एकदम हजारो फेकतों, कारण माझ्या पित्यानें मला अशत्रु निर्माण केला आहे." "युद्ध करण्यासाठीं एका असामान्य पुरुषानें एक असामान्य पुरुष उत्पन्न केला. एका वीरपत्नीच्या पोटीं एक वीर जन्मला" (७.२०,५).

८.५८,१५ ह्या ठिकाणीं इंद्राच्या बाल्यावस्थेसंबंधीं उल्लेख आलेला आढळतो. त्या ठिकाणीं असें म्हटलें आहे कीं, "इंद्र बालक असताना रथावर चढला व त्यानें आपल्या आईबापासाठीं एक मोठा बैल भाजला." 'बहुतकरून आपल्याला ह्या ठिकाणीं हट्टी व बलाढ्य मुलाचें विचित्र वर्णन आढळतें.'

इन्द्राच्या मातेबद्दल उल्लेख आढळतो परतु पुन्हा तिचें नांव कोठेंहि स्पष्ट आढळत नाहीं.

६.५९,१ ह्या ठिकाणीं म्हटलें आहे कीं "इन्द्र व अग्नि याचीं मातापितरें देवानीं मारलीं परतु इंद्र व अग्नि मात्र जिवंत राहिले त्याचे पराक्रम सोमपानाचे समयीं वर्णन करण्यात येतील" लडविग ह्या ऋचेचा असा अर्थ लावतो कीं, "इन्द्रानें आपलीं मातापितरें ईश्वरद्रोही असल्यामुळे ठार मारलीं." पुन्हा ऋ. २ मध्ये म्हटलें आहे कीं, तुम्हीं

जुळे भाऊ आहां. तुमचा बाप एकच होता परंतु "आया मात्र वेगवेगळ्या ठिकाणीं होत्या.'

(४) तर्कानें अनुष्ठित केलेल्या इन्द्राच्या उत्पत्तीविषयीं निरनिराळ्या कल्पना—बहुतेक सर्वांच्या मतानें इन्द्र हा युद्ध व वादळ याची देवता आहे. एका ठिकाणीं इन्द्राला सत्यसूनु असेंहि म्हटलें आहे (८.५८,४).

१०.१०१,१२ मध्ये इन्द्राला निष्टिग्रीचा मुलगा म्हटलें आहे. निष्टिग्री हा शब्द फक्त येथेंच आढळतो व त्याच्या अर्थाबद्दल अजून बराच मतभेद आहे. सायण निष्टिग्रीचा अर्थ अदिति असा लावतो (निष्टिम् गिरति) परंतु तो अर्थ बरोबर नाहीं. कारण सायण निष्टि व दिति एकच आहेत असें म्हणतो, परंतु निष्टिग्री शवसीप्रमाणेंच केवळ काल्पनिक व्यक्ति कशावरून नाहीं हा प्रश्न राहतोच.

अशा ऋचाच्या विस्तारश परिशीलनानें इन्द्राच्या मातापितराविषयींचा प्रश्न जास्तच दुर्बोध होऊं लागतो. म्हणून एकंदर जुन्या मताचा विचार करता असा निष्कर्ष निघतो कीं, पृथ्वी व आकाश हींच सर्वमान्य अशीं इद्राचीं मातापितरें आहेत. इंद्राच्या पित्याला द्यु असें म्हटलें आहे (४.१७,४) व (४.१८,१२). त्याचप्रमाणें १०.५४,३ मध्यें देखील इद्राचीं मातापितरें म्हणजे आकाश व पृथ्वीच होत असें सूक्तें म्हटलें आहे.

१०.७३,१० मध्यें इंद्राच्या बापाला घोडा म्हटलें आहे परंतु त्या ठिकाणच्या 'अश्व' शब्दाचा अर्थ १.१६३,२ मधील अश्व शब्दाच्या अर्थाप्रमाणेंच सूर्य होतो. परंतु इंद्राचा बाप सूर्य होता ह्या कल्पनेला आधार मुळींच नाहीं. अश्व व वृषभ हे दोन अतिशय शक्तिमान् पशु असल्यामुळें पराक्रमी इंद्र अश्वापासून उत्पन्न झाला अशी एखाद्या कवीनें कल्पना केलेली दिसते.

६.५९,२ मध्यें इद्र व अग्नि हे जुळे भाऊ आहेत असें म्हटलें आहे व १०.४५,८ मध्यें अग्नीला 'द्यु'चा मुलगा म्हटलें आहे, व ३.२,११ व २५,१ आणि १०.१,२ मध्यें अग्नीला पृथ्वी व आकाश (द्यावापृथिवी) याचा मुलगा म्हटलें आहे ह्यावरून इंद्राचींहि मातापितरें तींच होतात.

६.५९,२ वरून पाहता इन्द्राची माता पृथ्वी ठरत नाहीं. इन्द्राच्या मातापितरांसबंधीं तर्कापेक्षा अग्नीच्या मातापितरांसबंधींचे तर्क नानाविध व जास्त घोटाळ्याचे असल्यामुळें त्या तर्कावरहि इन्द्राच्या मातापितरासबंधीं केलेला तर्क उभारतां येणार नाहीं.

या कारणामुळें भारतीय लोकांनीं आपल्या आवडत्या देवतेसंबंधीं या बाबतींत निरनिराळे तर्क करावे यात नवल नाहीं. इन्द्राच्या आवेशामुळें व पराक्रमामुळें शवसीला मानवी आकार देण्यात आला. पुराणकालीं वीरपुत्र आपल्या पित्यावरोबरच पराक्रम करीत. इन्द्रानें गायी म्हणजे ढग पादाक्रांत केले म्हणून त्याला गोपन् हें अभिधान मिळालें. ह्यावरून इंद्राला गाई पादाक्रान्त करणाऱ्याचाहि पुत्र समजूं लागले. आकाशाला गोपन् हाहि एक प्रतिशब्द आहे.

इंद्राचें कार्यक्षेत्र, शत्रू, इतर देवांशीं त्याचा संबंध, इंद्र व त्याचे भक्त.—इंद्रकार्य समजावून द्यावयाचें म्हणजे त्याचे पराक्रम वर्णन करावयाचे व त्याचे शत्रू सांगावयाचे. वृत्रकथा प्रत्येक वेदमंथात व पुराणात आलेली आहे, या कथेचें मूळ काय हा प्रश्न यास्काच्या काळीं जितका वादग्रस्त होता तितकाच आजहि आहे. वृत्रविषयक यास्कवाक्यें येणेंप्रमाणें.

तत्को वृत्रो, मेघ इति नैरुक्ताः, त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः अपा च ज्योतिषश्चमिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा भवन्त्यहिवत्तु खलु मंत्रवर्णा ब्राह्मणवादाश्च विवृद्ध्या शरीरस्य स्रोतांसि निवारयाचकार तस्मिन्हते प्रसस्यदिर आप. । वृत्रो वृणोतेर्वा, वर्ततेर्वा, वर्धतेर्वा, यदवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते, यदवर्तत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते, यदवर्धत तद्वृत्रस्य वृत्रत्वमिति विज्ञायते. (नि. पू. २.१६)

वृत्राच्या कल्पनेचें मूळ जितकें अनिश्चित आहे तितकेंच इन्द्राबद्दलच्या कल्पनेचेंहि आहे व यास्कानें इन्द्राची व्युत्पत्तीहि अनेक प्रकारें दिली आहे.

इन्द्र, इरा दृणाति, इरा ददाति, इरा दधाति, इरा दारयते, इरा धारयते, इन्दवे द्रवति, इन्दौ रमते, भूतानि इन्धे, यत् एनम् प्राणैः समैन्धन् तदिन्द्रस्य इन्द्रत्वम्, इदंकरणादिति आग्रायण, इदंदर्शनात् इति औपमन्यव', इन्दति इति, इन् शत्रूणां दारयिता वा द्रावयिता वा, दरयिता च यज्वनाम्। (नि० उ० ४.८)

आता प्रथमतः इन्द्राच्या अनेक शत्रूंची माहिती थोडक्यांत देऊन नंतर त्याच्या कांहीं पराक्रमाचें सविस्तर वर्णन करूं.

इन्द्राच्या विरुद्ध लढणारे राक्षस.—ह्या राक्षसांबद्दल इतका त्रोटक उल्लेख आलेला आहे कीं, ते राक्षस पाऊस चोरणाऱ्या जातींपैकीं आहेत कीं, दुसऱ्याच कोणत्यातरी बाबतींत मनुष्यांना हानिकारक आहेत हें नीट समजत नाहीं.

अनर्शनि.—ह्या दैत्याचें नाव फक्त ८.३२,२. मध्येंच आढळतें. ह्याचें स्वरूपवर्णन नीटसें आढळत नाहीं. हे नाम कोणत्या धातुपासून झालें हेंहि नीट कळत नाहीं. 'अन्' आणि 'अर्श' (=ऊरा) अशीं पदें पाडलीं तर त्याचा अर्थ, 'निरुपद्रवी' असा होतो. हा अर्थ कविकल्पनेला सहायक होत नाहीं.

अर्णव.—हें राक्षसाचें नाव नाहीं. सेंटपीटर्स० कोश व ग्रासमन १०.६६,११, ६७,१२; १११,१४ ह्या उताऱ्यांचा दाखला घेऊन हें नाव एका राक्षसाचेंच होतें असें ठरवूं पाहतात. ६७,१२ मधील 'अर्णवस' हें 'अर्बुदस्य' याचें विशेषण आहे.

अर्बुद.—१.५१,६ मध्यें म्हटलें आहे कीं, 'त्वां मोठ्या-मोठ्या अर्बुदाला पायाखालीं तुडविलेंस' त्याच ऋचेंत शुष्ण व शंबर याचींहि नावें आहेत. १०.६७,१२ मध्यें अर्बुदाला अर्णव हें विशेषण लावलेलें आहे. त्यावरून अर्बुदाची सर्पाकृति असावी असा बोध होतो. इन्द्र याचा शिरच्छेद करतो. सें. पीटर्स० कोशात त्याचा अर्थ दोन्ही वेळीं 'सर्प' असाच दिला आहे. हा अर्बुद म्हणजे खालील अर्बुदच होय.

अर्बुद.—२.११,२० मध्यें म्हटलें आहे कीं, "नितान दिलेल्या पेयानें ताजातवाना झाल्यानंतर त्यानें अर्बुदाला खालीं पाडलें." २.१४,४ मध्यें अर्बुदाबरोबरच 'उरणा'चा उल्लेख आहे. ८.३२,२६ मध्यें इन्द्र त्याच्यावर बर्फाचा मारा करून त्याचा पराभव करतो असें वर्णन आहे. ३ ऱ्या ऋचेंतहि अर्बुदासंबंधींच उल्लेख आहे. ८.३,१९ मध्यें वर्णन आहे कीं, "त्या अर्बुदाच्या डोंगरातून गाईंना सोडविलेस."

अहि.—याचा अर्थ सर्प अथवा दैत्य असून शिवाय विलक्षण प्राणी असाहि आहे. 'अहिर्बुध्न्य' म्हणजे पाताळांतील सर्प असा अर्थ होतो. बहुतेक प्रसंगीं हा अहि म्हणजे वृत्र असाच उल्लेख आढळतो. १.५१,४, ४.१७,७, ६.७२,३: १०.११३, ३ व १.३२ ताहून पहा. ह्या शब्दांत 'अह्' हा धातु आहे

अहिशुव.—ह्या दैत्याचा उल्लेख सुनिन्द, अनर्शनि, व पिप्रु याच्याबरोबर ८.३२,२ मध्यें आलेला आहे. २६ व्या ऋचेंत "और्णवाभम् अहिशुवम्" असे शब्द आहेत त्याचा अर्थ ग्रासमन 'कोळ्याच्या जातीचा अहिशुव' असा लावतो. त्याचप्रमाणे ८.६६,२ मध्यें तोच अर्थ आहे. १०.१४४,३ मध्येंहि ह्या अहिशुवाचा उल्लेख आलेला आहे. ह्या ऋचेवरून ग्रासमन अहिशुव व ४.२७,३ मधील 'अस्ता कृशानस्' हे एकच असें म्हणतो. ह्याच दैत्याला वसग म्हटलेलें आहे तो आपल्या ढगरूपी गाईंमध्यें असल्यामुळें त्याला आपल्या कळपातील बैल म्हटलेलें आहे.

अहिशुवाच्या व्यतिरिक्त असा और्णवाभ हा शब्द फक्त २.११,१८ मध्येंच आढळतो. 'कोळ्याच्या जातीचा' हे रूपांतर असयुक्तिक नाहीं.

अश्न (लोमी).—ह्या दैत्याचें नाव २.२०,५ व २.१४,५ मध्यें आढळतें. त्या ऋचांतून इन्द्रानें अश्न दैत्याचें निवासस्थान उद्ध्वस्त केलें अशा तऱ्हेचें वर्णन आहे. ६.४,३ मध्येंहि अश्न दैत्याचा उल्लेख आहे. सूर्याला उगविण्याच लावून इन्द्रानें ह्या दैत्याच्या आश्रयस्थानाचा विध्वंस केला असा हा लोमी कोण होता? ह्या लोमी प्राण्यानें पाऊस चोरल्याचा जरी २.१४,५ मध्यें उल्लेख आलेला आहे तरी हा प्राणी अवर्षाचा दैत्य असावा.

इलीबिश.—ह्या दैत्याचें नाव फक्त १.३३,१२ मध्येंच आढळतें. त्या ठिकाणीं इन्द्रानें इलीबिशाचे किल्ले जमीनदोस्त केले अशा तऱ्हेचा उल्लेख आहे. या इलीबिश शब्दाचा अर्थ 'पाण्याला अडविणारा' असा यास्काचार्यांनीं निरुक्तात (६.१९) सांगितला आहे.

उरण.—२.१४,४ मध्येंच ह्याचें नाव आढळतें. सें. पीटर्स. कोशात याचा अर्थ मेष असा दिला आहे तो ढगाच्या आकृतीशीं जुळता आहे, कारण ढगाच्या आकृती पुष्कळ प्रसंगीं मेंढ्यासारख्या दिसतात.

और्णवाभ 'अहिशुव' पहा.

करंज.—ह्याच्या नावाचा उल्लेख 'पर्णय'बरोबर १.५३,८ मध्यें आणि पर्णय व वृत्राबरोबर १०.४८ मध्यें आढळतो. ह्या दोघांचाहि पराभव इन्द्रानें केला त्या वेळीं इन्द्राबरोबर अतिथिग्व होता. अतिथिग्व हें दिवोदासाचें पैतृक नाव होतें. ह्या दिवोदासाकरिता इन्द्रानें शंबराला मारिलें अशी कथा आहे. 'पर्णय' या शब्दाचा उघड अर्थ पंख असलेला असा होतो. करंज ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति करंज म्हणजे कोणता रंग? म्हणजे काळा अशी असावी.

कुयव.—हा शब्द जरी वारंवार शुष्णाचा विशेषणात्मक वापरला जातो तथापि हें एक विशेषनाम आहे. उदाहरणार्थ, १.१०३,३ मध्यें हा शब्द विशेषणात्मक वापरलेला नाहीं. वृत्राचें हें एक टोपण नाव असावें. १.१०४,३ मध्यें ह्या कुयवाला दोन बायका होत्या असें वर्णन आहे.

[कुयवाक् हा शब्द फक्त १.१७४,७ मध्येंच आढळतो. सें. पीटर्स. कोशात त्याची व्युत्पत्ति कुय (कु) वाक्='वाईट बोलणारा' अशी दिलेली आहे. परंतु कुय म्हणजे कु असें घेण्यास प्रमाण नाहीं तथापि ही व्युत्पत्ति अर्थ लावण्यास उपयोगीं पडते. कारण त्या ऋचेंत फक्त पृथ्वीवरील शत्रूचा त्यातल्यात्यात निंदकाचा उल्लेख आहे.]

कौलितर.—'शंबर' पहा.

कृविः—वातड्याची पिशवी अथवा बाटली म्हणजे पाण्यानें भरलेला ढग. २.१७,६ आणि २.२२,२ व वालखिल्य ३ ८ मध्यें याचा उल्लेख आलेला आहे. हें एका दैत्याचें नाव दिसतें.

चुमुरि.—हा साधारणत धुनीबरोबर असतो या दोघानाहि इन्द्रानें निजविलें. दभितिसाठीं इन्द्रानें त्याचा वध केला. ६.२६,६ मध्यें एकटा चुमुरीच आढळतो. ह्या ऋचेंत

धुनीचा उल्लेख नाहीं. बाकी सर्व ठिकाणीं चुमुरी व धुनि या दोघांची जोडी आढळते.

दानव.—५.१९,४ मध्ये इन्द्रानें दानवाला मारला असें वर्णन आहे. दानव हा शब्द नदीला लावलेला आहे (५.३२,३; २.११,१०.)

दृभीक.—हें नाव २.१४,३ मध्यें आलें आहे. त्याचा अर्थ कदाचित् 'जो एके ठिकाणीं गोळा करतो' असा असेल. सेंट पीटर्स. कोशावरून दृभ् हा धातु ब्राह्मणात आढळतो.

धुनि.—'चुमुरी' पहा.

नमुचि.—ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति 'न मुचि (म्हणजे जो पाऊस पडूं देत नाहीं) अशी पाणिनि देतो. १०.१३१,८ मध्यें अश्विनी व नमुचि यांचा संबंध आला आहे. त्याचा अर्थ अजून कळत नाहीं त्या ऋचेत नमुचि राक्षसाबरोबर अश्विनींनीं सोमपान केल्यानंतर त्यांनीं इन्द्राला मदत केली असें वर्णन आहे. बाकी सर्व ठिकाणीं नमुचि हा पाऊस चोरणारा दैत्य आहे. ५.३०,७,८, व ६.२०,६ मध्ये इन्द्र त्याचा शिरच्छेद करतो असें वर्णन आहे ५.३०,९, ८.१४,१३ मध्यें पाण्याचा फेस मारून इन्द्र त्याला ठार करतो असें वर्णन आहे.

नववास्त्व.—'ज्याचें वसतिस्थान नवें आहे तो' १.३६, १८ व ६.२०,११ मध्यें तें एका माणसाचें नाव आहे असा स्पष्ट उल्लेख आहे. पहिल्या उतान्यात तें अग्नीच्या मित्राचें नाव आहे. दुसऱ्या उताऱ्यात इन्द्राचा मित्र जो उशना त्याच्या दुसऱ्या मुलाचें नाव आहे. १.३६,१८ मध्यें त्याला बृहद्रथ म्हणजे ज्याचा रथ मोठा आहे असें म्हटलेलें आहे. १०.४९,६ मध्यें इन्द्रानें त्याचे तुकडे तुकडे केल्याचें वर्णन आहे.

नामेर.—हें नाव फक्त २.१३,८ मध्येंच आढळतें. 'नामेर सहवसुम्' म्हणजे नामेर स्वत:च्या परिवारासह असा अर्थ करावयाचा. सायणाचार्य सहवसु हें एका असुराचें नाव होतें असें म्हणतात.

पदगृभि.—पाय धरतो तो. हा १०.४९,५ मध्यें च आढळतो. ज्याच्या ताब्यात इन्द्र या पदगृभीला देतो त्या सव्याचा नामनिर्देश इतरत्र केलेला आढळत नाहीं.

पर्णय.—'करंज' पहा.

पिप्रु.—हा शब्द परधातूपासून झालेला आहे. त्याचे अर्थ दोन होतात. दुसऱ्याला जिंकणारा अथवा स्वत जवळ असलेल्या गोष्टींनें तृप्त असलेला. १.१०१,२ मध्यें पिप्रूला अव्रत म्हणजे कायदे मोडणारा म्हटलेलें आहे. हे कायदे म्हणजे वरुणानें घालून दिलेले कायदे होत. ४.१६,१३ मध्यें त्याला 'जगद्व्याळ राक्षस' म्हटलें आहे. इन्द्राकडून तो मारला जातो. तो शुष्ण व शंबर ह्या दोन राक्षसाबरोबर असतो. त्याच्याप्रमाणेंच त्याचे किल्ले अनेक असतात. हे किल्ले म्हणजे ढग असावेत.

पिशाची.—फक्त १.१३३,५ मध्यें या नावाचा नामनिर्देश आहे. दैत्यांच्या उच्चाटनार्थ सर्व सूक्त आहे. पिशा-अच अशी ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति ग्रासमन लावतो. त्याला 'वेताळाची दिवटी' असें नाव आहे.

मख.—हा देवाचा शत्रु असून ह्याच्या नावाचा ९.१०१,१३ व १०.१७१,२ मध्यें उल्लेख आलेला आहे. पहिल्या उताऱ्यात मख हा शत्रु मानलेला असून दुसऱ्या उताऱ्यात मख हा लढवय्या आहे.

मृग.—वन्य पशु. मृग हा वन्य पशूचें रूप धारण करतो असें १.८०,७ मध्यें वर्णन आहे. ५.२९,४,३२,३;३४,२; ८.८३,१४ सेंट पीटर्स० कोशामध्ये तसेंच आहे. मृगय हा शब्द फक्त ४.१६,१३ मध्यें पिप्रूसंबंधीं योजलेला आहे. ८.३,१९ मध्यें अर्बुदासंबंधीं योजलेला आहे. १०.४९,५ मध्यें तें विशेषनाम आहे

रुधिक्रा.—फक्त २.१४,५ मध्यें आढळतो: रुधि (रुधिर) व क्र (क्रि धातु) म्हणजे रक्तस्राव करणारा अशी ह्या शब्दाची ग्रासमन व्युत्पत्ति लावतो. परंतु रुधिक्रा हा पाऊस चोरणाऱ्या दानवापैकींच एक आहे मग त्याला एकदम रक्ताचा स्राव करणारा असें का म्हटलें?

रौहिण.—नैघंटुक १.१० मध्यें आढळतो. मेघाला हा प्रतिशब्द आहे. १.१०३,२ मध्यें पाऊस चोरणाऱ्या इतर दानवाबरोबरच त्यावाहि प्रहार झाल्याचें वर्णन आहे. २.१२,१२ मध्यें त्याला 'द्यामारोहन्त' म्हटलेलें आहे. ग्रासमन रोहिणीपासून हा शब्द झाला असें म्हणतो.

वनगृह.—फक्त १.५३,८ मध्यें च त्याचा उल्लेख आहे. इन्द्र याचे हजार किल्ले उडवून देतो.

वर्चिन्.—याचा चार ठिकाणीं उल्लेख आलेला आहे. २.१४,६; ४.३०,१५, ६.४७,२१; व ७.९९,५ या चारीहि ठिकाणीं तो शंबराबरोबर असतो असें वर्णन आहे. एक लाख सैन्य घेऊन तो इन्द्रावर चालून जातो परंतु तो ठार होतो ह्या शब्दातील धातु वर्च् आहे असें ग्रासमन म्हणतो. रौ. त्याचा संबंध वर्चसशीं जोडतो.

वल—याचा अर्थ गुहा असा आहे. त्या गुहेंत वारी धारारूपी गाईंना दडवून ठेविलें असावें. नंतर त्या गुहेंत जे दैत्य रहात असे त्यालाहि 'वल' हेंच नाव प्राप्त झालें असावें गुहा ह्या अर्थानें 'वल' शब्द ६.३९,२ मध्यें वापरलेला आहे त्या ठिकाणीं गुहा फोडून इन्द्राने पर्णीचा पराभव केल्याचें वर्णन आहे. त्याचप्रमाणें १०.६२,२; १३८.१; २.१२,;

ताहून पहा १०.६८,६ मध्यें 'वल' हें विशेषनाम आहे त्या ठिकाणीं बृहस्पतीनें वल राक्षसानें राहण्याचें ठिकाण उद्धस्त केलें असा तऱ्हेचें वर्णन आहे. ६.१८,५, ८.१४,८ ताहून पहा. पुष्कळ ठिकाणीं या दोन अर्थांमध्यें विशेषसा भेद दिसून येत नाहीं ज्या ठिकाणीं 'वल' हें विशेषनाम आहे अशीं ठिकाणें फारच क्वचित् आहेत.

वृकद्वरस —२.३०,४ मध्येंच फक्त हें नाव आढळतें दस्याचेंच हें एक नाव असावें असें दिसतें 'लांडग्यासारखा क्रूर' असा ह्या शब्दाचा अर्थ रोट व ग्रासमन लावतात.

वृषशिप्र.—बैलाप्रमाणें ज्याचे ओठ आहेत असा ७.९९,४ मध्येंच सापडतो हा शब्द आढळतो. इन्द्र व विष्णु ह्यांना या दैत्याचा पराभव केला. तथापि हा शब्द केवळ विशेषण असावा असें वाटतें.

व्यंस.—रुंद खांद्याचा–४.१८,९ मध्ये तो इन्द्राला जखमी करतो असें वर्णन आहे. पिप्रु, शुष्ण, नमुचि, वगैरे दैत्यांबरोबर त्याचें नाव पाच सहा ठिकाणीं आढळतें यापेक्षा त्याच्यासंबंधीं विशेषशी माहिती उपलब्ध नाहीं. १.१०१,२;१०३,२,२.१४,५,३.३४,३ ताहून पहा. १.३२,५ मध्यें व्यंस हें वृत्राचें विशेषण दिसतें.

शण्डिक —२.३०,८ मध्यें अनेकवचनी रूप आहे हे मनुष्य नसून राक्षस दिसतात असुराचा अध्वर्यु जो चण्ड त्याचेच हे पुनर्पोत्र असें सायणाचार्य म्हणतात

शंबर.—याचें नाव पुष्कळ ठिकाणीं आढळतें. वाजसनेय संहितेंत हा दैत्याचा अधिपति आहे हा इन्द्राचा एक प्रबळ शत्रु होता. १०.४२,७ मध्यें इन्द्राच्या हातातील आयुध शंब म्हणून असें असा उल्लेख आहे. हें शंब म्हणजे वज्रच असावें. शंबर हे एका राक्षसाचें नाव असून तें जातिवाचक आहे असें गृहीत धरलें तर इन्द्राचें आयुध धारण करणाऱ्या दैत्याचें उदाहरण ऋग्वेदात हें एकच आढळतें. ४.१८,९ मध्यें व्यंसाबद्दल निविविश्वान ही शब्दयोजना असल्यामुळें दैत्याच्या हातात एक प्रकारचीं शस्त्रें होतीं असें दिसतें अनार्य लोकांच्या अनेक टोळ्यांपैकीं एका टोळीचें शंबर हें कुलनाम असावें असें रोट आणि झिमर म्हणतात.

शंबराच्या बाबतींत खालील उतारे महत्त्वाचे आहेत ६.४७,२१ मध्यें दुसऱ्या एका राक्षसाबरोबर इन्द्रानें शंबराचा वध केला असें वर्णन आहे. २.१२,११ मध्यें शंबर पर्वतावर रहात असे असें वर्णन आहे, मग हे पर्वत पृथ्वीवरील असोत अथवा अंतरिक्षातील ढग असोत ७.१८,२० मध्यें शंबर स्वतःला एक देवच समजत होता असें वर्णन आहे ६.२६,५ वरून शंबर हें अनार्य लोकांच्या टोळीचें एक नाव असावें असें दिसतें.

ढग हे शंबराचे किल्ले होत इन्द्रानें असे नव्याण्णव अगर शंभर किल्ले उद्धस्त केले असें ९.६१,१२, २.१४,६ मध्यें व ४.२६,३ मध्यें दिवसा ९९ किल्ले व शंबराचा किल्ला रात्रीं उद्धस्त केला असें वर्णन आहे. हें सर्व इन्द्रानें दिवोदासासाठीं केलें २.१२,११ मध्यें इन्द्राला शंबर चाळीस वर्षांनीं सापडला असें वर्णन आहे. ह्यावरून चाळीस वर्षेंपर्यंत वादळ चालू होतें असें दिसतें. ४.३०,१४ मध्यें शंबराला कौलितर म्हटलेलें आहे

शुष्ण —वृत्राच्या खालोखाल शुष्ण हाच इन्द्राचा मोठा प्रतिस्पर्धी होता. पृथ्वीवर अवर्षण पाडणारा हा दैत्य होता. ५.३२,४ मध्यें याबद्दल उल्लेख आहे त्या ऋचेत इन्द्रानें आपल्या वज्रानें शुष्णाचा वध केला असें वर्णन आहे कुयव हें विशेषण शुष्णाला लावलेलें आढळतें, हें विशेषण शुष्ण सार्थ करतो. १०.२२,१४ व वाल ३ ८ मध्यें शुष्णाबद्दल उल्लेख आहे शुष्णाला अशुषहि म्हटलेलें आहे (१.१७४ ३) मध्यें त्याला मायिनहि म्हटलेलें आहे त्याचप्रमाणें शृंगिनहि म्हटलेलें आहे, अमानुष व ब्रन्दिन म्हटलेलें आढळतें. (१.११,१२, १०.२२,५, १.५४,५) १.१०३,८, ८.१,२८ मध्यें त्याच्या ढगरूपी किल्ल्याचें वर्णन आहे. ८.४०,१०–११ मध्यें ह्या दैत्याचा पुत्रपौत्रासकट नाश करण्यासाठीं इन्द्राची प्रार्थना केलेली आहे कुत्स आर्जुनेयासाठीं इन्द्रानें या दैत्याला मारलें. १.६३,३, ४.१६,१२, ६.२६,३, ३१,३, १.१९,२ ताहून पहा

सेंट पीटर्स. कोशामध्यें ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति दिलेली आहे हें नाव शुस् म्ह० श्वस् ह्या धातूपासून झालें आहे असें तेथें म्हटलेलें आहे ग्रासमन शुष् वाळणें ह्या धातूपासून झालेलें आहे असें म्हणतो १.५४,५ मध्यें रोट श्वसन म्ह० हुरकण्या फोडणारा असा अर्थ लावतो

स्वर्भानु —५.४० मध्येंच हें नाव आढळतें. सूर्याला अडवून धरणारा हा दैत्य होता ह्यानीकरिता इन्द्रानें ह्याचा वध केला

वेदात इन्द्रानें जे अनेक पराक्रम वर्णन केलेले आहेत त्यापैकीं जास्त प्रामुख्यानें वर्णन केलेला त्याचा पराक्रम म्हणजे पावसाला अडवून धरणारीं अंतरिक्षातील जीं भूतपिशाच्च आहेत त्यांचें निर्दालन हा होय ह्याच एका पराक्रमाचें निरनिराळ्या ठिकाणीं निरनिराळ्या प्रसंगीं निरनिराळ्या शब्दात वर्णन आलेलें आढळतें हाच पराक्रम त्यानें पुन्हा पुन्हा करावा म्हणून त्याची प्रार्थना करण्यात येते. यांखेरीज इन्द्र ही युद्धाचीहि देवता आहे पाऊस पाडणाऱ्या दैत्यांशीं इन्द्रानें प्रथम युद्ध केलें नंतर त्यानें सर्व दैत्यांबरोबर युद्ध केलें, सरतेशेवटीं इन्द्र हा अतिशय पराक्रमी योद्धा मानला गेला. इन्द्राचें साहाय्य त्याचा प्रत्येक भक्त प्रार्थूं लागला.

इंद्राच्या पराक्रमाच्या वर्णनाचा नीट अर्थ समजून घेण्यास अगोदर हिंदुस्थानातील–विशेषत. उत्तरेकडील पर्वतश्रेणींतील–वादळाचें स्वरूप लक्षात घेतलं पाहिजे व नंतर पावसासंबंधीं वेदकालीन कल्पना मनात आणिली पाहिजे त्या काळीं पाणी अतिशय उंच ठिकाणीं आहे व त्या ठिकाणचा राजा वरुण असून तो पृथ्वीवर पाऊस पाडतो अशी कल्पना होती (२.२८,४). परतु अतरिक्षातील दैत्य व दानव त्या पावसाच्या धारास जमिनीवर पडू देत नाहींत. ह्या पावसाच्या धारा कवींनीं गाई कल्पिलेल्या असून ह्या गाई ते दानव आपल्या गुहेत नेतात अशी समजुत आहे ह्या गाई सोडविण्यासाठीं इंद्राला देवाकडून धाडण्यात येतें. इंद्र दानवाना जर्जर करून गाई सोडवितो, व पर्जन्याच्या धारा इंद्राच्या सख्या ज्या नद्या त्या-समवेत पृथ्वीतलावर अप्रतिहत अशा येतात (१०.९९,४) ह्या लढाईनंतर सूर्य व उषा आकाशात प्रस्थापित होतात. रणसग्रामानें स्तिमित होऊन दडून राहिलेले देव पुन्हा निर्भय चित्तानें आपापल्या जागीं येऊन राहिले इंद्रानें दैत्याचा शेवटपर्यंत पाठलाग केला व जगावर पुन्हा शातता व समृद्धि नादू लागली.

पर्जन्याच्या ह्या साध्या कल्पनेभोंवतीं वेदकालीन कवि-कल्पनेचें जाळें अडकविलें गेलें इंद्र आणि त्याचे शत्रू याचीं वर्णनें मनुष्य व त्याचे शत्रू याच्या वर्णनाप्रमाणेंच आहेत. इंद्राचें दानवाबरोबर झालेलें युद्ध, कवी ज्या राष्ट्रातील असत त्या राष्ट्राच्या इतराबरोबर चाललेल्या युद्धाप्रमाणेंच आहे असें त्या वेदकालीन ऋषींना वाटलें.

पाऊस लपवून ठेवणाऱ्या दैत्यापैकीं प्रमुख दैत्य वृत्र हा होय; ह्या त्याच्या नामाभिधानावरूनच त्याच्या कृतीचें कित्येक दिग्दर्शन करू पहातात. सस्कृत 'वृत्र' व अवेस्तातील वेरेथ्र ह्या शब्दाचे निरनिराळे अर्थ आहेत. वृत्र या शब्दाचा अर्थ अन्तराय, रक्षण (अवेस्ता–वेरेथ्र) असा होतो, त्याचप्रमाणे 'जो दूर करण्यास योग्य आहे' म्हणजे शत्रु असाहि होतो. ३.३२,७ मध्यें म्हटलें आहे कीं, 'ज्या दुर्जनानें स्वर्गंगेला अडविली तो.' त्याचप्रमाणें ७.२१,३ मध्यें त्यासबंधीं म्हटलें आहे–'पाण्याभोंवतीं वेष्टन घालून बसलेला महासर्प'. इत्यादि वर्णनावरून पाहता वृत्र या शब्दाचा अर्थ झाकण घालणारा असाच केवळ होत नाहीं. निरुक्तकारानीं केलेले अर्थ पूर्वी दिलेच आहेत.

बहुतेक ऋचातून वृत्र व अहि हे एकच होत असें म्हटलें आहे. १.३२ मध्यें पुढील वर्णन आलेलें आहे.—

"जन्मास आल्याबरोबर हे इंद्रा, तू सर्व राष्ट्राना चळ-चळा कापावयास लाविलेंस, हे उदारा, तू आपल्या वज्रानें डोंगरपटारावरें निजलेल्या अहीचा वध केलास." असेंच वर्णन ४.१७,७ मध्येंहि आलेलें आहे. त्याच सूक्तात त्या अहीला वृत्र म्हटलें आहे. तसेंच १०.११३,३ मध्यें म्हटलें आहे. "सशस्त्र होतसाता तूं वृत्र अहीसमोर युद्धासाठीं ठाकलास". त्याचप्रमाणें ६.७२,३ व २०,२ मध्यें वर्णन आहे. एका ठिकाणीं त्याला 'वराहार' वराहभक्षी असें म्हटलें आहे. "हे वीर-पुरुषा, तूं आपल्या वज्रानें वृत्र रानडुकराचा नि पात केलास तो रानडुकर नदीमध्यें निजला होता." परतु ५.३२,३ मध्यें इंद्रानें आपलें शस्त्र त्या महान् पशूवर फेकिलें" असें वर्णन आहे म्हणजे त्या वृत्राला ह्या ठिकाणीं 'मृगवत् शीघ्रगामी' असें म्हटलें आहे.

इतर लहान लहान दैत्याना ज्याप्रमाणें अनेक नावें असतात त्याप्रमाणें ह्या ढगाला तो नाना तऱ्हेच्या आकृतींत दृश्यमान होतो म्हणून नाना तऱ्हेचीं नावें प्राप्त झालेलीं दिसतात ढगाना फक्त दैत्यच म्हटलेले नाहीं तर २.११,७ मध्यें त्याना पर्वत अशीहि सज्ञा आहे. २.२०,८ मध्यें तर ढगाना दैत्याचे किल्ले म्हटलेलें आहे. १.५५,६ मध्यें ह्या कुशलतेन रचलेल्या बचावाच्या ठिकाणाचा इंद्रानें विध्वस केला असें वर्णन आहे. ज्या गुहातून पर्जन्यधारारूपी गाई दडवून ठेविल्याचें वर्णन आहे, अथवा गाई ज्यातून दुग्धस्राव म्हणजे पर्जन्यवृष्टि करतात अशा त्याच्या वासा म्हणजे दुसरें तिसरें काहींहि नसून हे ढगच होत. साराश अतरिक्षात दिसणारे व वादळामुळें विकृत स्वरूप पावलेले निरनिराळे देखावे त्या काली मनुष्याना पृथ्वीवर भेटणाऱ्या निरनिराळ्या हिंस्र श्वापदाप्रमाणें भासले. पृथ्वीवर हिंस्र श्वापदाचा सहार करण्याचे व रानटी लोकावर हल्ले करण्याचे जे जे प्रसग आले त्या त्या प्रसगाना त्यानीं अतरिक्षात घडून येणाऱ्या उलाढालींचें रूप दिले, असें स्पष्टीकरण करता येईल

वृत्राबरोबर जें इंद्राचें युद्ध झालें ते निरनिराळ्या कवींनीं वर्णिलें आहे तीं वर्णनें चमत्कृतिजनक असल्यामुळें त्यातील वेचक भाग खालीं दिला आहे.

२.३०,३ मध्यें तो अहि धुक्यात दडून बसल्याचें वर्णन आहे. धुक्यानें स्वत.ला गुरफटवून घेऊन तो इंद्रावर चालून गेला. ५.३२,४ मधील 'मिहोनपात्' हें विशेषण वृत्राचेंच आहे. १०.७३,५ मध्यें तो प्रतिपक्षाच्या अगावर धूम्रास्त्र फेंकतो असें वर्णन आहे. १.३२,१३ मध्यें गडगडाट, विद्युल्लता याच्या योगानें तो स्वत.चें सरक्षण करण्याचा प्रयत्न करतो असेंहि वर्णन आहे. १.८०,१२ मध्यें असें वर्णन आहे कीं, इंद्र वृत्राच्या गडगडाटालाहि भ्याला नाहीं.

४.१९,१,१ मध्यें म्हटलें आहे कीं, इतर देव वृत्रापुढें ठाकण्यास भीत होते म्हणून देवाच्या सागण्यावरून इंद्रानें वृत्राला आह्वान केलें. २.२०,८, ४.१७,१ व १०.२८,७ मध्येंहि अशाच तऱ्हेचीं वर्णनें आलेलीं आढळतात.

४.१८,११ मध्यें असें वर्णन केलें आहे कीं, इंद्राचें ज्या वेळीं वृत्राबरोबर युद्ध सुरू झालें त्यावेळीं इंद्राच्या मदतीसाठीं

म्हणून आलेल्या देवानीं भीतीनें समरांगणावरून पळ काढला. ८.८२,१४;१६ व ८.८५,७ मध्येंहि असेंच वर्णन आहे. परंतु तशा स्थितींतहि इंद्रानें आपलें स्थान न सोडता वृत्रासुराचा पराभव केलेला त्यानीं पाहिला, त्या वेळीं आनंद-भरित अंत करणानीं त्यानी इंद्राचीं स्तुतिस्तोत्रें गाइलीं असें १०,११३,८ मध्यें वर्णन आहे. ७ २१,३ मध्यें म्हटलें आहे कीं, इंद्र व वृत्र ह्यामधील युद्ध इतकें तुमुल झालें कीं, पृथ्वी, आकाश व इतर चराचर वस्तू थरथर कापू लागल्या. इंद्राच्या विद्युद्वेच्या तडाक्यामुळे स्वर्ग हादरला (६.१७,९), त्वष्ट्यानें जरी स्वत. वज्र घडलें होतें तरी त्याचे परिणाम पाहून तो भीतीनें मूर्च्छित पडला (१.८०,१४). ५.२९,३,७, ३.४३,७,६.४४,१४ व २.१९,२ मध्ये म्हटलें आहे की, जर इंद्रानें लटाईस जाण्यापूर्वी सोमरसाचें आकंठ पान केलें नसतें तर खुद्द त्याचासुद्धा वृत्रासमोर टिकाव लागला नसता. सोम-पानामुळेंच त्याला धैर्य व वीर्य प्राप्त झालें. १०.११३,८ मध्यें एक कवि असें म्हणतो कीं, सोमपानामुळेंच भेदरलेल्या देवाना थोडें धैर्य आलें, व जे अगदींच म्यालेले होते त्यानां मद चढून त्याची स्मरणशक्तीच नाहींशी झाली ६.१८,१८ मध्ये म्हटलें आहे कीं, "सोमपानानें उन्मत्त झालेले देव इंद्राची स्तुति करूं लागले" त्याचप्रमाणें "मुक्त झालेल्या स्वर्ग-गाहि इन्द्राचा स्तुतिपाठ गाऊं लागल्या (४.२२,७). *तशाच तऱ्हेचें वर्णन १.६१,८ मध्येंहि आहे.

इंद्राचें शस्त्र म्हणजे त्वष्ट्यानें तयार केलेलं वज्र (५.३१, ४) अगर अद्रि, अश्मन्, पर्वत इत्यादि, किंवा फेकण्यासाठीं लाकडाचा तुकडा. विद्युल्लता हेंहि इंद्राचें एक शस्त्र आहे असं वारंवार म्हटलें आहे. १.८४,१३ मध्ये दधीचीच्या अस्थींना इंद्रानें आपल्या ९९ शत्रूंना मारलें असें वर्णन आहे. ज्याचा ज्याचा म्हणून सूर्याशीं अगर उषेशीं संबंध येत नाहीं त्याचा विद्युल्लतेशीं संबंध लावून देण्याचा पुराणसंशोधकाचा परिपाठ दिसतो. ८.४५,४;६६,६,९९,१०.१०३,२,३ मध्यें इंद्राच्या हातीं धनुष्यबाण होते असेंहि वर्णन आहे १. १६९,३ मध्यें त्याच्या हातात भाला (ऋष्टि) होता असें वर्णन आहे. वृत्राबरोबर जो संग्राम झाला त्यात कोठेंहि हीं शस्त्रास्त्रें उपयोगात आणल्याचें दिसत नाहीं. पण तो नमुचि दैत्याला आंधळा करण्यासाठी म्हणून त्याच्या तोंडावर फेंस फेंकतो (शतपथब्राह्मणकाराची टीका १२,७,३ पहा), ८.३२,२६ मध्ये तो अर्बुद दैत्यावर बर्फ (गारा) फेंकतो व पोर्वांच्याहि अंगावर तो ढग फेंकतो अशीं वर्णनं आहेत

इंद्र जवळ जाऊन पाहतो तों त्याला अहि जलामध्यें स्वस्थ पडलेला आढळतो (५.३,२) एवढेंच नाहीं तर तो स्वस्थ झोंपी गेलेला असतो (४.१९,३). कारण वृत्र स्वत.ला अजिंक्य व अमर समजतो (५.३२,३)* इंद्र त्याला वज्राच्या स्पर्शानें उठवितो (१.१०३,७). अहि युक्तिप्रयुक्ति योजून स्वत चें रक्षण करण्याचा प्रयत्न करतो, परतु इंद्र त्याचे सर्व प्रयत्न फोल ठरवितो (५.३०,६). तसेंच १०.१११,६ मध्येंहि वर्णन आहे. आपल्या वज्रानें इंद्र वृत्राचें शीर धडापासून वेगळें करतो (८.६,६). वृत्राच्या शरीराचे तुकडे करतो (ऋ. १३) व त्याला आपल्या घोड्याच्या पायाखालीं तुडवितो. नतर इंद्र दडवून ठेवलेल्या वारिसंचयाकडे वळतो (१.१३०,१३). सुतार ज्याप्रमाणें झाड तोडतो त्याप्रमाणें इंद्र ढग विदीर्ण करून वारिधाराना मुक्त करतो. ८.१२,६ मध्यें असं वर्णन आहे कीं, इंद्र पाऊस पाडतो युद्ध समाप्तीनतर इंद्र इतक्या गडबडीन समरभूमि सोडून जातो कीं जणू काय तो भिऊन पळच काढीत आहे (१.३२,१४). ह्याचा अर्थ असा दिसतो कीं, झंझावात आकाशमार्गानं अत्यत वेगानं निघून जात असतो व तुफानास सुरुवात झाल्यापासून लवकरच आकाश शात व निरभ्र होतें

पावसाला अडवून धरणाऱ्या दैत्याबरोबर झालेल्या संग्रा-माचें वर्णन दिल्यानतर इतर दैत्याबरोबर इन्द्राची जी लढाई झाली त्या लढाईचें वर्णन देण्याची विशेष जरूरी नाहीं. पाऊस थांबवून धरणाऱ्या राक्षसाचा ज्याप्रमाण इंद्रानं नि पात केला त्याप्रमाणच उजेडास प्रतिबध करणाऱ्या राक्षसाचाहि त्यानें समाचार घेतला. कारण वादळ सुरू झालं म्हणजे दाही-दिशा अधकारानें धुंद होतात व् वादळ नाहींसे होताच पूर्व-वत् प्रकाश दिसू लागतो, ह्यानेंच वेदकालीन कवी इंद्राचं निरनिराळ्या राक्षसाशीं युद्ध झालं असं वर्णन करितात हीच कल्पना पुढें चालवून काळोख्या रात्रीं नाना तऱ्हेचीं भूत पिशाचें मानवजातीला उपसर्ग देतात त्याचाहि इंद्रानं पाठलाग केला अशा तऱ्हेचीं वर्णनं आढळतात.

(१) "सूर्य ढगानीं व्याप्त होण्यापूर्वी हे वीरा, ढगाचा नि पात कर" (१.१२१,१०), "सोमपानासाठीं मरुत्सखा जो इंद्र त्याच्या पराक्रमाचें फळ हा प्रकाश होय" (८.६५,४ त्याचप्रमाण ५.४०,६), प्रकाश जिंकणाऱ्या इंद्रानें आपल्या अनुयायासमवेत मोठा विजय सपादन केला. हा सूर्य त्यानेंच मनुष्यजातीच्या उपयोगासाठीं उत्पन्न केला अखिल मनुष्य-जातीचा आनंद असा जो हा प्रकाश तो इंद्रानेंच उत्पन्न केला (१.१७१,५,२.१२,७, १०.२७,२४)

(२) ६.२२,४ मध्यें इंद्राला असुरघ्न म्हटलें आहे, १०. ९९,३ मध्यें इंद्र शिश्नदेवाना (अब्रह्मचर्यान्) ठार करतो.†

* नदीविमोचनाबद्दल लोक स्तुति करू लागले असाहि अर्थ करता येईल.

* इंद्रानें वृत्रास मारल्यामुळें त्यापासून अजिंक्य असा असुर उत्पन्न झाला असा सायणाचा अर्थ आहे. † कदाचित शाक्त संप्रदायाचे सूचक हे शब्द असावेत.

१० व्या ऋचेत एका चतुष्पाद दैत्याचा इद्राने पराभव केला, इंद्र दस्यूना मारतो (८.६५,११) दासाना मारतो (६.४७,२१) व राक्षसाचा सहार करतो (६.१८,१०). इंद्राने फक्त आपल्या हुकाराने त्या राक्षसाना (स्वशत्रून्) ठार केल (१०.२३,५). त्याचप्रमाणें १०.४८,६, ८.८५,९,१.३३,७, ८.१२,९ मध्येंहि असेंच वर्णन आहे.

वेदकालीन कवींना दैत्य किती निरनिराळ्या स्वरूपात दिसले त्याचें ७.१०४,२२ मध्ये वर्णन आलेलें आहे घुवड, कुत्रा, चक्रवाक, गिधाड अशीं नानातऱ्हेचीं रूपें दैत्य धारण करतात. १.२९,५ मध्ये दैत्य गाढवाचेंहि* रूप धारण करतात

खालील तीन ऋचात स्त्रीलिंगी दैत्याचे वर्णन आलेल आहे १.१३३,१–३ मध्यें स्त्रीलिंगी राक्षसाचा उल्लेख आहे डाकिणींचीं डोकीं आपल्या पायाखालीं तुडीव, सर्व डाकिणींना उकिरड्यावर फेंकून दे

४.२३,७ मध्ये ध्वरस नावाची डाकिणी आढळते, त्याचप्रमाणे २.२०,७ मध्ये व १०.१५५,४ मध्यें काळ्या माळ्याच्या† डाकिणींची वर्णनें आढळतात

पावसाच्या धारारूपी गाई चोरणाऱ्या पर्णाचा इद्रान केलेला पराभव ज्या कथेत वर्णन केलेला आहे त्या कथेला निरनिराळीं रूपें मिळत गेली. वेदकालान गायक जे आगिरस त्याच्या समवेत स्वत इंद्र आगिरस यासाठीं आपली स्त्री प्रतिहारी सरमा इला पणींनीं दडवून ठेवलेल्या गाईंना शोधण्यासाठीं पाठवतो. सरमेस त्याचा सुगावा लागतो व इद्र तिच्या सागण्यावरून पणीलोकाच्या गुहत शिरून गाईंना मुक्त करतो. १.८३,४ मध्ये आगिरसानी पराक्रम करून गाई-घोड्याचीं खिल्लारें जिंकलीं असें वर्णन आहे तसेंच ८.१४, ८,५२,३ मध्येंहि वर्णन आढळतें १.६२,३ मध्यें आगिरसाचा नेता इंद्र होता, सरमेनें आपल्या पुत्रपौत्राकरिता दुधाची योजना केली व बृहस्पतीन (इद्रानें) पर्वत फोडून गाई मुक्त केल्या असें वर्णन आहे ४.१६,८ मध्यें इद्रानें ज्या वेळीं गाई मुक्त केल्या त्या वेळीं सरमा प्रकट झाली व आगिरस इद्राबरोबर होते असें वर्णन आढळतें.

ह्याच कथेचें सुदर व कल्पक रूपातर १० व्या मडलातील १०८ व्या सूक्तात आढळतें. ह्या सूक्तात असें वर्णन आहे कीं, सरमेला पणींनीं गाई चोरून नेल्याचा सुगावा लागून ती पणींजवळ रदबदली करण्यासाठीं जाते परतु पणी गर्वानं उन्मत्त होऊन तिला दाद देत नाहींत. ह्या सर्व उन्मत्तपणामुळे तुम्ही नाश पावाल असें सरमेनें त्यास निक्षून सागितलें. पणी तिला "गाई आम्ही हटवून आणल्या परतु त्या गाई लपवून ठेवल्या असून तूहि आमच्याच जवळ सुखात रहा" असें सागून भेद करण्याचा प्रयत्न करतात. परतु सरमेनें त्याचें न ऐकता त्याना गाई सोडून द्या असें परोपरीनें सागितलें. परतु तें पणींना पटलें नाहीं शेवटच्या ऋचेत सरमेनें भाकित केल्याप्रमाणें त्याचा नाश कसा झाला ह्याचें वर्णन आढळतें*

राक्षसाशीं झालेल्या ह्या इद्रयुद्धामुळें इंद्राचा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष असा इतर देवाशीं सबध जोडतात.

इंद्र व त्रित एक की भिन्न.—ज्या ऋचात त्रिता-सबधीं उल्लेख आलेला आहे अशा ऋचाचा जर सागोपाग विचार केला तर त्रित व इद्र याचा सबध काय होता हे आढळून येईल. प्रथम असें दिसून येते कीं, इंद्रानें करावयाचे पराक्रम त्रित करतो. इद्र व त्रित याच्या साहचर्य मुळींच नसून त्या दोघाच्या नावाचा उल्लेख प्रार्थनेत एकदम केलेला आढळत नाहीं ह्यावरून कदाचित इद्राचच त्रित हे दुसरें नाव असाव असें वाटेल ३ ऱ्या ४ थ्या व ७ व्या मडलात त्रिताचे नाव सुद्धा आढळत नाही. कदाचित् एखाद्या विवक्षित सप्रदायाच्या कवींना इन्द्राला त्रित असें नाव दिलें असेल. ह्या विधानाच्या स्पष्टीकरणार्थ खालील आधार देता येतील १.१८७,१ मध्यें त्रितानें अमेय अशा वृत्राचा वध केला असें वर्णन आहे ८.७,२४ मध्ये मरुतानीं त्रिताचा जयघोष केला तो त्रित वृत्रवधाचे वेळीं इन्द्राबरोबर होता असें म्हटलें आहे, ९ व्या मंडलात त्रिताचा सोमरसाबरोबर वारवार उल्लेख केलेला आढळतो, १०.४६,३ मध्ये लपलेल्या अग्नीच त्रित उद्घाटन करतो, १०.४२,६ मध्यें हीच गोष्ट इन्द्रान केल्याचें वर्णन आहे, १०.१२०,६ मध्यें त्रिताला उद्देशून वापरलेल नामाभिधान आप्त्य हें इन्द्राला मिळते.

ह्या दाखल्यावरून वारिधारा चोरणाऱ्या दैत्याचा पराजय करणाऱ्या इद्राचेंच त्रित हें पर्यायनाम असावें असें गृहीत धरण्यास आधार मिळतो परतु दुसरेहि असे दाखले मिळतात कीं, त्या ठिकाणीं ह्या दोन देवताचा स्पष्ट व अलग उल्लेख केलेला आढळतो ह्या दाखल्यावरून त्रित व इद्र हे निरनिराळे देव असून त्याच्या विशेषामुळें एकच असे भासतात.

शिवाय ज्या ज्या वेळीं इद्राबरोबर त्रित असतो त्या वेळीं त्याचा दर्जा इन्द्रापेक्षा हलका असतो उदाहरणार्थ त्रित इन्द्राला सोमरस देतो २.११,२०. मध्ये अशा अर्थाच

* गाढव हें विशेषण इद्राची निंदा करणाऱ्या 'अनार्य' माणसानाहि लावलें असावें. † शब्द 'कृष्णयोनि' असा आहे मायण याचा अर्थ काळ्या जातीचे लोक असा करतात.

* राजारामशास्त्री भागवत पणी व सरमा यांची कथा ऐतिहासिक धरतात. त्याचें स्पष्टीकरण देखील महत्त्वाचें आहे ते पुढ येईल.

वर्णन आहे. ८.१२,१६ मध्ये वर्णन आहे की, "हे इन्द्रा, तूं त्रित, विष्णु व मरुताच्या समोर सोमरसाचें पान करून ताजातवाना होतोस. इन्द्र त्रिताला प्रोत्साहन देऊन लढाईत पाठवितो, असें वर्णन २.११,१९;१०.८,७;९९,६ मध्ये आलेलें आहे. १०.४८,२ मध्ये त्रितासाठीं इन्द्र गाईंना मुक्त करतो असें वर्णन आहे. ह्या कथामुळें अर्वाचीन संशोधनकारांनी त्रित हा कोणी ऋषि असावा व ह्या ऋषीनें पुष्कळ सूक्तें लिहिलीं असावीं असा शोध (!) लावला आहे. ह्या शोधात विशेष कांहीं नाहीं. कारण, सायणानीं त्रिताचा ऋषि असाहि अर्थ दिला आहे.

त्रित हा गृत्समद गोत्राचा मूळपुरुष असावा असें आणखी कांहीं उतान्यावरून आढळतें. "आमचा मूळपुरुष जो त्रित त्याच्या हातीं तूं त्वष्ट्याचा पुत्र जो विश्वरूप त्याला दिलेस" (२.११,१९). २.३४,१४ मध्यें त्रित हा यजमान आहे असा उल्लेख आढळतो; १०.८,७–८ वरून पाहता तो इन्द्राचा पुत्रच ठरतो. १०.४६,३ मध्ये त्रिताला वैभुवस म्हणजे विभुवसाचा मुलगा असें म्हटलें आहे. परंतु ९.७२,७ मध्यें व ९.८६,१० मध्यें विभुवसु हे अनुक्रमें इन्द्राचें व सोमाचें विशेषण आहे.

ऋग्वेदात त्रितासंबंधींच्या ४१ ऋचा आलेल्या आहेत त्या ऋचात त्रिताचे गुणदोष आले आहेत ते फक्त इन्द्राच्या बाबतींतच आलेले आहेत. खास त्रितासंबंधी अशी माहिती दिलेली नाहीं. अवेस्तावरून त्रित हा भारतीय पुराणकथापेक्षाहि जुना आहे असें दिसून येतें. रोटचा या बाबतीतील निबंध पहा. तो म्हणतो: "इन्द्र व अश्विनीकुमार यांच्याबद्दल जशी माहिती आढळते तशी त्रिताबद्दल आढळत नाहीं. पुराणकथा-मध्ये त्रित आप्त्य याचें वर्णन पूर्वीच येऊन गेल्यामुळें कदाचित त्याबद्दलचें विस्मरण पडलें असावें······तो फार प्राचीन असल्यामुळेंच त्याबद्दलची आठवण पुसटपुसट होत गेली. त्रिताबद्दल ३,४ व ७ ह्या मंडलांतहि कोठें उल्लेख नाहीं ही वस्तुस्थितीहि वरील उतान्याचें समर्थन करते दहाहि मंडला-पैकीं सातवें मंडल कथारसानीं परिप्लुत असल्यामुळें व तें वरेंच मोठें मंडल असल्यामुळें त्यातहि त्रितासंबंधीं उल्लेख येऊं नये हें चमत्कारिक आहे. १.१०५,९ मध्ये त्रिताचा उल्लेख आहे. १.१६३,२–३ मध्येंहि सूर्योत्पत्तीच्या वर्णनात त्रिताचा उल्लेख आढळतो. अहिर्बुध्न्य व अजएकपाद् यांच्याबरोबर त्रिताचेंहि नाव आढळतें. (२.३१,६) मध्ये 'आकाशाचा त्रित' असा उल्लेख आहे. ५.४१,४, ५.४१,१०;१०.४६,६; ११६,४ मध्ये त्रितालाच अग्नि म्हटलें आहे. ८.४१,६ मध्ये त्याला वरुण म्हटलें आहे, ५.९,५,५४,२,९.८६,२०;१०.६४,३ मध्ये त्याला वात म्हटलें आहे. या ऋचाचा अन्य अर्थहि होऊं शकेल. त्रित हें वरुणाचें विशेषण धरून त्याचा अर्थ 'त्रिस्थान' करता येईल. ह्या सर्व ठिकाणीं

त्रित ह्याचा अर्थ तिन्ही लोकामध्यें प्रविष्ट असा सायणानीं धरला आहे.

ह्या सर्व उतान्यांवरून त्रित हा इन्द्रापेक्षांहि प्राचीन असा वादळाचा देव असून इन्द्रसंप्रदायापुढें त्रित मागें पडला असावा असें कित्येक लेखक म्हणतात. ही समजूत गृहीत धरल्यास इन्द्राचा जसा इतर देवाशीं संबंध आहे तसाच ह्या त्रिताचाहि असावयास पाहिजे तरी हा संबंध नीटसा लावता येणार नाहीं. कारण प्रत्येक देवतेबद्दलच्या अलंकारिक कल्पना नेहमीं बदलत असतात इन्द्राप्रमाणें त्रिताला राक्षसासमोर युद्धास कोणत्या काळीं ठामावें लागलें तो काल अजून नक्की सागता येत नाहीं इन्द्र व वरुण ज्या वेळीं त्याला त्यादा भिडवून लढत होते त्या वेळीं त्या देवता-संबंधींच्या कल्पना निश्चित स्वरूपाच्या झालेल्या होत्या. त्रित पुष्कळसा वायूसारखा आहे. पुढें इन्द्र व वायु हे एकच मानूं लागले. त्रिताचा सोमाशीं इन्द्रासारखाच निकट संबंध आहे. लढाई जिंकल्यानंतर मरुत् ज्याप्रमाणें इन्द्राची स्तुति करतात त्याप्रमाणें ते त्रिताचीहि करतात (८.७,२४ पहा). वरुण व त्रित यांच्या संबंधाबद्दल सागता येईल कीं ८.४१,६ मध्यें त्रित व वरुण हे एकच असें म्हटलें आहे. ९.९५,४ मध्यें सोम व त्रित हे एक आहेत असें म्हटलें आहे. ह्याचें कारण येवढेंच दिसतें कीं इन्द्र व वरुण या दोघांच्याहि पेक्षा त्रित जुना असावा

२.३४,१० मध्यें त्रिताच्या विजयाबद्दल व त्याच्या इन्द्राशीं असलेल्या अगदीं नम्रपणाच्या वर्तनाबद्दल वर्णन आलेलें आहे. दुसऱ्या मंडलात त्रिताचा जरी अनेकवेळा उल्लेख आलेला आहे तरी त्याचा दर्जा हलक्या प्रतीचाच आहे. २.११,१९ मध्यें ज्या गृत्समद गोत्रासाठीं इन्द्रानें वृत्राचा पराभव केला त्या गोत्राचा त्रित हा मूळपुरुष होता असें म्हटलें आहे. त्याच्याच पुढच्या ऋचेंत तो इन्द्राला सोमरस देतो असें वर्णन आहे. ३१,६ मध्यें फक्त त्याचा नामनिर्देश आहे. ३४,१४ मध्यें पाच ऋत्विजाचें आह्वान आहे तरी इन्द्राचीच स्तुति पुष्कळ आहे. ज्या कवींनी इन्द्राबद्दल इतकें लिहिलें त्या कवींना त्रिताच्या पराक्रमाचा अगदींच विसर पडावा हें शक्य दिसत नाहीं व त्यामुळेंच मरुतांनीं आपला पूर्वीचा नेता सोडून ते इन्द्राची स्तुति करूं लागले असें वर्णन केलेलें आहे.

याच बाबतींत विश्वरूपाच्या प्राणहरणाच्या दंतकथेचा विचार होणें जरूर आहे. विश्वरूप हा त्वष्ट्याचा मुलगा असून तो गाई चोरणारा राक्षस होता. इन्द्र व त्रित यांनी त्याला ठार केलें १०.८,९. त्रिताला विश्वरूपजेता असी संज्ञा आहे. इन्द्राच्या असंख्य जयाबद्दल जीं वर्णनें आलीं आहेत त्यात त्रिताचें नाव नाहीं परंतु विश्वरूपहननाच्या वेळीच इन्द्रानें त्रिताला मदत केली हें वर्णन चमत्कारिक दिसतें. अवेस्ता

"ब्राह्मणकाराच्या मताप्रमाणें इन्द्र बारा आदित्यांपैकीं एक नसावा, कारण देवांची तेहेतीस ही संख्या पूर्ण करण्यासाठीं इन्द्राचा निराळा नामनिर्देश केलेला आहे."

१.१०७,२ मध्यें फक्त इन्द्राचाच उल्लेख आहे, नंतर आदित्य व अदिती यांचा उल्लेख आहे. तसेंच ४.५४,६ मध्येंहि वर्णन आहे. ५.५१,१० मध्यें अग्नीस उद्देशून म्हटलें आहे कीं, "आदित्य व वसुसमवेत, इन्द्र व वायुसमवेत येणें करावें" या बरोबरच ७.१०,४ ताडून पहा. याचप्रमाणे दुसऱ्या पुष्कळ ठिकाणीं इन्द्र व आदित्य यांचा अगदीं निरनिराळा उल्लेख केलेला आढळतो.

इंद्र आणि वरुण.—ज्या इन्द्राच्या जननाबद्दल वेदांमध्यें इतका अनिश्चितपणा माजून राहिलेला आढळतो तोच इन्द्र अदितीचा मुलगा कल्पिला जावा हे संभवनीय दिसत नाहीं. वरुण अगर मित्र या दोघां आदित्यांच्या बाबतींत अशा तऱ्हेचा विचार उद्भवला नाहीं मग इन्द्राच्याच बाबतींत तसा विचार कां उद्भवावा? तसेंच इन्द्राचा साहसी, धडाडीचा क्रूर स्वभाव आदित्यांच्या शांत उदात्त व उदार स्वभावाशीं मुळींच जुळत नाहीं उलटपक्षीं वरुणाचा तो सेनानी कल्पिलेला आहे ८.८२,६ व ८३,९ पहा; विशेषत ६.६८,३ पहा, कारण त्यांत म्हटलें आहे–"एक (म्हणजे इन्द्र) आपल्या वज्रानें शत्रूंचा वींमोड करतो व दुसरा (म्हणजे वरुण) साधु घरीं राहतो."

आदित्य हे उच्च दर्जाचे आकाश व तेज यांचे देव असून देव व मानवांचे ते कायदे करणारे व न्याय देणारे आहेत. त्यांच्या सत्तेखालीं सर्व चराचर वस्तु आहेत. असें असता कांहीं वामप्रकृतीचे लोक व पापीप्रवृत्तीचीं पिशाचें त्यांची सत्ता जुमानीत नाहींत. अंतरिक्षांत संचार करणारे राक्षस वारिधारा अडवून धरून पाऊस पडूं देत नाहींत, त्याचप्रमाणें निर्मळ आकाशावर अपार व दाट पसरून प्रकाशाचा ते अवरोध करतात, पापीलोक पुण्यवंतांचा छळ करतात व ईश्वराच्या आज्ञा मोडतात भौतिक त्याचप्रमाणें आधिभौतिक बाबतींत न्यायाचा पुरस्कर्ता वीर अवश्य भासूं लागला, कारण मतः आदित्य रक्तपाताच्या विरुद्ध होते. अशा परिस्थितींत इन्द्रासारखा धडाडीचा वीरच ती जागा भरून काढण्यास योग्य वाटावा ह्यांत नवल नाहीं. नीतिपथाचा उच्छेद करणाऱ्यांना इन्द्र शिक्षा करतो हे खालील भागांत आढळतें. १०.८९,८ मध्यें म्हटलें आहे कीं, "हे इन्द्रा, तूं पापी चोरांना शोधून काढून त्यांचे पाय पाट काढतोस, मित्र व वरुण यांना पाळून दिलेले कायदे जे मोडतात त्यांना तूं कडक शासन करतोस." याप्रमाणेंच ९ व्या ऋचेंतहि म्हटलें आहे. ८.५६,८ ताडून पहा. ५.२,८ मध्यें इन्द्राचा "व्रतपा देवानाम्" असें म्हटलें आहे. तसेंच १०.३३,९ मध्येंहि तसेंच म्हटलें आहे. अंतरिक्षांतील देवांवर जो इन्द्रानें जय संपादन केला त्यामुळेंच त्याला असें मानूं लागले. मित्राकरिता व वरुणाकरिता हा विजय इन्द्रानें संपादन केला असें १०.११३,५ मध्यें वर्णन आहे. इन्द्राच्या भौतिक महत्त्वापासूनच पुढें त्याला आधिभौतिक महत्त्व प्राप्त झालें.

वरुणाखेरीज इतर आदित्यांनां फारसें महत्त्व नाहीं; त्यांच्या महत्त्वाच्या मानानेंच त्यांचा इन्द्राशीं संबंध येतो अगर येत नाहीं भग, अर्यमन् व दक्ष ह्यांचा वरुणासमवेतच कायतो उल्लेख केलेला आढळतो. ८.८५,६ मध्यें मात्र असें वर्णन आहे कीं, "ज्यानें पृथ्वीवरील सर्व जीवजंतु उत्पन्न केले, ज्याच्या सत्तेखालीं सर्व जीवजंतु सुखानें नांदतात त्याची (म्ह० इन्द्राची) आपण स्तुति करूं इन्द्राबरोबरच मित्राचेंहि स्तवन करूं *इ०" वाल० ४ ३ मध्यें वर्णन आहे–"जो (म्ह० इन्द्र) हे सर्व स्तवन स्वतःकडेच घेतो व सोमरसाचें पान करतो व ज्याच्याकरिता विष्णूनें मित्राच्या सांगण्यावरून तीन पावलें टाकलीं" ह्या ऋचेंत ज्या अर्थी विष्णूचा नामनिर्देश आलेला आहे त्या अर्थी मित्राचा व इन्द्राचा संबंध विष्णु-आदित्यांमुळें आला असावा. कारण वृत्राच्या युद्धांत इन्द्राबरोबर विष्णुहि असतो. १०.२२,१ मध्येंहि मित्राचा उल्लेख आहे.

तदनंतर ज्या ठिकाणीं इन्द्र व वरुण यांचा एकत्र उल्लेख केलेला आहे त्या भागांतूनहि इन्द्र हा नीतिशास्त्राचा पालनकर्ता म्हणूनच प्रामुख्यानें वर्णन केलेला आढळतो. तरी पण इन्द्राच्या आधिभौतिक पराक्रमानाच वरुणाच्या सान्निध्यामुळें जास्त महत्त्व देण्यांत आलें आहे. ७,२८,४ व ८४,२ मध्यें इन्द्र व वरुण यांचा संबंध चांगला वर्णिलेला आढळतो. ७.८४,२ मध्यें म्हटलें आहे कीं,–"सर्व जग वरुणानें नेमून दिलेल्या शासनानें एकत्रित केलेलें आहे. वरुणाचा राग आमच्यावर न होवो. इन्द्र आमचें रक्षण करो" हा अर्थ ७.२८,४ मध्यें स्पष्ट होतो, कारण त्यांत म्हटलें आहे–"हे इन्द्रा, आमचें रक्षण कर, आमचे शत्रू सशस्त्र होऊन आमच्यावर चालून येत आहेत. आम्ही केलेल्या पापांच इतकें कडक प्रायश्चित्त वरुण न देवो!" ह्या दोन ऋचांत वरुण व इन्द्र यांची परस्परांशीं कशी संलग्नता होती तें उघड दिसत आहे.

वरुण व इन्द्र या दोघांसहि जलाच्या देवता मानतात. दोन्हींहि जलदेवता असल्या तरी वरुणाचें निवासस्थान आकाशांत असून तो वारिधारांना पृथ्वीतलावर सोडतो; व इन्द्राचें निवासस्थान अंतरिक्षांत असून तो राक्षसांच्या कचाट्यांतून वारिधारांना मुक्त करतो. दोन्हींहि पाऊस देतात व त्यामुळें धनधान्यसमृद्धिहि तेच देतात.

* इन्द्राशीं स्तुतीनें मित्राचा गुण करू असा हि अर्थ होणें शक्य आहे.

७.८२,३; ७.८५,३; १.१७,३; ६; तसेंच ३.६२,१-३; ६.६८,२; ५; आणि ४.४१,३ मध्यें द्रव्यार्थ प्रार्थना आहेत आणि वरुण व इन्द्र दोघेहि जल देणाऱ्या देवता असल्याबद्दलचीं वर्णनें आहेत.

त्याचप्रमाणे हे दोन्ही देव संततीचा लाभ करून देणारे आहेत. ४.४२,८-९ मध्ये पुरुकुत्सानी हिने त्यांची प्रार्थना केल्यामुळें तीस त्रसदस्यु नावाचा पुत्र झाला असें वर्णन आहे. ७.८४,५ मध्यें त्यांनी लढाईंत मदत करावी अशी वारंवार प्रार्थना केलेली आहे. ४.४१,२,४ मध्यें त्याचप्रमाणें अर्थ आहे. ७.८२,२-९ मध्येंहि अशाच तऱ्हेचीं वर्णनें आहेत. दुसऱ्या ऋचेंत देवांनी वृत्रवधार्थ आपलें तेज इन्द्र व वरुण याच्या ठिकाणीं स्थापन केलें असें आहे. ७ व्या मंडलातील ८३ व्या सूक्तांत सुदास् राजाला १० राजांविरुद्ध मोठ्या प्रयासानें जय मिळाल्याबद्दल त्यानें इन्द्रवरुणाचे मानलेले आभार वर्णन केलेले आहेत. ७.८५,२ मध्यें असेंच वर्णन आहे.

ह्या दोन देवतांमधील स्वभावसादृश्यापेक्षा त्यांच्या स्वभावांतील विसंगतपणाच जास्त मनोरंजक व महत्त्वाचा आहे. हिलेब्रँड्टनें हा विसंगतपणाच जास्त लक्षपूर्वक तपासून पाहिला आहे. ७.८२,२ मध्यें इन्द्राला सर्वांवर सत्ता गाजविणारा म्हटलें आहे व वरुणाला श्रीमान् व उदार म्हटलें आहे. ५ मध्यें मित्र वरुणाची पूजा करतो व इन्द्र बलाढ्य असल्यामुळें रणांगणावर जातो असें वर्णन आहे. ६ मध्यें वरुणाची व इन्द्राची स्तुति त्यांच्या उत्साहवर्धनार्थ केली जाते. वरुण शत्रूंना तुरुंगात ठेवतो व इन्द्र चोपून काढतो. पुन्हा ७.८३,९ मध्यें "इन्द्र समरांगणावर शत्रूला लोळवितो व वरुण प्रजाजन नीतितत्त्वें नीट पाळतात किंवा नाहीं हे पहात असतो." तसेंच ७.८५,३ व ७.८२,६ मध्यें अशाच तऱ्हेचीं वर्णनें आढळतात. शेवटच्या ऋचेंत तर मरुतांना वरुणच इन्द्राच्या मदतीसाठीं पाठवितो असें वर्णन आहे.

ह्या उताऱ्यावरून वरुण व इन्द्र यामधील तफावत स्पष्ट रीतीनें दिसून येते. एक उदारधी, श्रीमान्, शांत, पुण्यपावन व सर्वांवर प्रभुत्व गाजविणारा असा आहे व दुसरा साहसी, धडाडीचा, बलाढ्य, रणांगणावर विजय मिळविण्याची हांव धरणारा व सेनानी आहे. ते दोघे वेदकालीन निसर्गाच्या निरनिराळ्या भागांचे अधिपति आहेत. येवढेंच नव्हे, तर त्यांच्यात दिसणारें साम्यच वरवर दिसणारें असून त्यांच्या स्वभावांतील फरकच जास्त महत्त्वाचा आहे. वरुण हा आदित्य असून आकाशाचा देव आहे. इन्द्र हा आकाशाचा देव नसून अंतरिक्षाचा व पर्यायानें वादळाचा देव आहे. तो वारिधारा चोरणाऱ्या दैत्यांशीं युद्ध करतो अशी वेदकालीन समजूत आहे. याप्रमाणें अंतरिक्षाचा म्हणून मानलेला देव आकाशाचा देव कसा होईल अशी पेरीनें शंका घेतली आहे व जो अंतरिक्षाचा देव होता तोच आकाशाचा देव कसा झाला असावा याबद्दल त्यानें खालील दाखले पुढें मांडले आहेत.

४ थ्या मण्डलातील ४२ वें सूक्त घेऊन पेरी, गेल्डनर व केगी यांचा अनुवाद वरून त्या सूक्ताचे विभाग पाडतो. या सूक्ताचा आधार घेऊन इन्द्राचें अंतरिक्षाच्या सिंहासनावरून आकाशातील सिंहासनावर संक्रमण कसें झालें तें सिद्ध करण्याचा त्याचा हेतु दिसतो. ऋचा १ तें ४ वरुणाचें भाषण आहेत; ५ व ६ इन्द्राचें भाषण आहेत; ७ स्वतः कवि बोलतो; ८,९ व १० मागाहून पुरत्या जोडलेल्या आहेत. लुडविग ४ थी ऋचा इन्द्राच्याच तोंडीं घालतो, परंतु त्यातील "पुत्रो अदितेः" हे शब्द इन्द्राला लागू पडत नाहींत, कारण इन्द्र अदितीचा मुलगा आहे असें सिद्ध झालेलें नाहीं. पहिल्या तीन ऋचांत वरुण म्हणतो "सर्व राज्य माझें आहे; सर्व अनन्त वस्तूंवर माझी सत्ता आहे; देव सुद्धा या माझी आज्ञा पाळतात. मी राष्ट्रावर सत्ता चालवितों, मी वरुण आहे, सर्व शक्तींचें मी जगाच्या उत्पत्तीपासून आश्रयस्थान आहे. मी राजा वरुण आहे, हे इन्द्रा, पृथ्वीचीं दोन्ही अर्धें माझीं आहेत, मी विश्वकर्मा आहे. मीच सर्वांना उत्पन्न केलें व सर्वांचें संरक्षण मीच करतों मी वारिधारांना वाहावयास लाविलें, स्वर्गाला पुण्यधाम बनविलें, ह्या अदितीच्या पुत्रानें तिन्ही लोकांत नीतिशास्त्राचा प्रसार केला." नंतर पुढच्या दोन ऋचांत इन्द्र म्हणतो–"लढवय्ये लोक माझी प्रार्थना करतात. मी इन्द्र लढाईला रंग आणतों सर्व हे मी केलें. माझ्या वेगास देवांना देखील थोपवून धरता आलें नाहीं. सोमरस पिऊन मी मत्त झालों म्हणजे दोन्ही लोक माझ्यापुढें चळचळा कापतात." नंतर स्वतः कवि म्हणतो "सर्वांना तुझी अतुल शक्ति माहीत आहे तूंच सर्वांच्या वतीनें वरुणाजवळ बोललास. शत्रूचा नि पात करणारा उदारधी अशी तुझी ख्याती आहे, हे इन्द्रा, वारिधारांना अडवून ठेविलें असतांना तूंच ह्यांना मुक्त केलेस."

ह्या सूक्तांत दोन्ही देवतांचे स्वभाव विशेष स्पष्ट रीतीनें दर्शविले आहेत. पहिल्या दोन ऋचांत वरुण आपली सत्ता प्रस्थापित करण्यासाठीं कांहीं विधानें पुढें मांडतो. "त्या विधानांशीं अथवा कारणाशीं मला कांहीं कर्तव्य नाहीं. मी अतिबलाढ्य आहें तेव्हा मीच सत्ताधीश होणार" असें इन्द्र म्हणतो. ७ व्या ऋचेंत उन्मत्त इन्द्राचें गुणवर्णन करून त्याला कवि शांतवूं पाहतो.

एकाची सत्ता दुसरा हिरावूं पहातो याबद्दल चटकन लक्षांत येण्यासारखा पुरावा नाहीं. परंतु जर हें सूक्त लक्षपूर्वक वाचून स्वतः शांत विचार केला तर असें आढळून येईल कीं, वरुण स्वतःची सत्ता प्रस्थापित करण्याचा जो एवढा अट्टाहास करतांना दिसतो तो काय म्हणून? कवीनें जो त्याला अशा

उत्तर दिले. तें उत्तर ऐकून मरुत् त्याच्याबरोबर जाण्याची तयारी करतात. ती त्यांची उत्सुकता पाहून "तुम्ही वृत्राच्या लढाईचे वेळीं मात्र बरोबर येण्यास उत्सुक नव्हतेत, परंतु यागाचे वेळीं मात्र तयार आहां" असें म्हणून इन्द्र त्यांची चेष्टा करतो. असा टोमणा मारण्यास मरुतांचें वर्तन तशा प्रकारचें घडलेलें असतें त्यामुळे त्यांना प्रत्युत्तर करता येत नाहीं, परंतु इतर प्रसंगीं ते आपल्या शौर्याची व मित्रनिष्ठेची साक्ष इन्द्राला पटवितात व इन्द्राला फिरून आपलासा करून घेतात.

इन्द्र आणि वायु.—म्यूरचे संस्कृत ग्रंथ पु.५.पृ १४५ मध्यें लिहिलें आहे कीं, वायूचा मरुतांशीं अथवा वादळाच्या देवतांशी क्वचितच संबंध येतो हें विलक्षण दिसतें इन्द्राबरोबर वायूचें जरी अनेकवेळा आह्वान केलेलें आढळतें, तरी दैत्यांबरोबरील संग्रामात वायु क्वचितच इन्द्राबरोबर असतो ही गोष्ट त्याच्याहिपेक्षा चमत्कृतिजनक आहे एके ठिकाणीं इन्द्र व वायु यांचें साहचर्य मोघम शब्दांत वर्णिलेलें आहे—"गुराख्याच्या साठीं जो (म्हणजे इन्द्र) वायुसमवेत जय संपादन करतो" (४.२१,४). वायु व इन्द्र यांमध्यें संबंध पुष्कळ निकट आहे, कारण दोघांच्या स्तवनासाठीं पुष्कळ सूक्तें रचलेलीं आढळतात. ह्यावरून असें दिसतें कीं, वैदिक लोकांनीं अंतरिक्षांत सुटणाऱ्या एका तऱ्हेच्या वाऱ्याला इन्द्र कल्पिला व दुसऱ्या तऱ्हेच्या वाऱ्याला वायु कल्पिला असावा १०.१६८ मध्यें वाताचें वर्णन आलें आहे त्यावरून वरील समजूत दृढ होते इन्द्र व वायु या दोघांचेंहि कार्यक्षेत्र एकच म्हणजे अंतरिक्ष हें होय.

दोघांबद्दल जीं जीं सूक्तें आढळतात त्या सूक्तांत त्या दोघांनाहि सोमपानार्थ पाचारण असतें. त्या दोघांचा मान प्रथमपानाचा असतो (१.१३५,४) इन्द्राच्याहि अगोदर वायूला मान आहे (४.४६,१). दोघेहि एकाच रथावर आरूढ होतात (४.४७,३), व त्यांच्या रथाला अत्यंत वेगवान् घोडे जोडलेले असतात (१.२,५). ७.९०,५ मध्यें असें वर्णन आहे कीं, त्यांच्या रथाचे घोडे वेगवान असून ते इच्छामात्रें करून रथाला जोडले जातात दोघांनाहि दिविस्पृक् असें विशेषण लाविलेलें आढळतें (१०.१६८,१). त्यांच्या रथानाहि हेंच विशेषण लावलेलें आढळतें १.२३,२, ४.४६, ४ हिरण्यवंधुर (सुवर्णाची बैठक) असेंहि त्यांच्या रथाचें वर्णन आहे ४.४६,४. त्याचप्रमाणें नियुत्वत् म्हणजे पुष्कळ घोडे जोडलेला असेंहि वर्णन आहे १.१३५,४ व ७. दोघांनाहि मनोजव व सहस्राक्ष अशीं विशेषण लाविलेलीं आढळतात (१.२३,३).

त्यांच्या कृपादृष्टीमुळे धन, पुत्रप्राप्ति व जयप्राप्ति व्हावी म्हणून त्यांची प्रार्थना करण्यांत येते. १.१३५,८ मध्यें अशा तऱ्हेचें वर्णन आहे. त्याच सूक्ताच्या ५ व्या ऋचेंत दोघांनाहि "वाजदा" म्हणजे अन्नदाते म्हटलें आहे. ७.९०,६;९१,२ यांत द्रव्यादिकांविषयीं प्रार्थना आहे

इन्द्र व सोम.—सर्व देवतांना सोमरसपानाचा जरी हक्क आहे तरी इन्द्राइतका तो हक्क कोणालाच नाहीं. ह्या सोमरसानेंच इन्द्राची माता प्रत्येक वाढदिवशीं सुद्धां इन्द्राला तोषविते. प्रत्येक लढाईच्या प्रारंभीं सोमरस पिऊनच इन्द्र युद्धाला जाण्यास सिद्ध होतो सोम म्हणजे 'इन्द्रस्य आत्मा' ९.८५,३ व 'हृदसनि' 'हृदयस्य सभक्ता' म्हणजे धैर्य देणारा आहे. ९.६१,१४.

इराणी व भारतीय लोकांना सोम वनस्पति अवगत होती व ती वनस्पति गाळून त्याच्या रसापासून उन्मादकारक व उत्तेजक पेय तयार करण्याची कला त्या लोकांच्या भाषेंत अंतर पडण्यापूर्वीं माहिती होती तत्कालीन लोकांना ह्या रसांत देवता दिसली. त्या काळीं त्या लोकांना अनेक लढाया माराव्या लागल्यामुळे ही माहिती प्रत्यक्ष उपयोगांत आणून त्यांनीं सोमरसाचें पान करण्यास सुरवात केली लढाईच्या प्रसंगीं कसल्याहि तऱ्हेची भीति मनाला शिवूं नये व प्रत्येकाच्या हृदयांत आवेश उत्पन्न व्हावा म्हणून तत्कालीन वीर सोमरसाचें पान करीत.

इन्द्र म्हणजे वीरशिरोमणि अत्यंत बलाढ्य, योद्धा, त्याला तर सोमरसाचें पान अवश्यच.

या रसाला आकार दिल्यामुळें इन्द्राशीं त्याचा संबंध जास्त निकट आला, व वेळोवेळीं ह्या सोमानें इन्द्राला सक्रिय मदत केली ह्याप्रमाणें सोम वीरच नव्हे, तर देवहि ठरला; व त्या नात्यानें इन्द्राच्या तोडीचा तो लवकरच बनला. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे जें जें म्हणून इन्द्रानें संपादन केलें तें तें सोमानें केलें असें ठरूं लागलें. नवव्या मंडलांत तर सोमपराक्रमाचें अपरंपार वर्णन आहे.

खालील उताऱ्यावरून सोमकल्पनेंत कसकसा बदल होत गेला हें दिसून येईल २.११,१०, १०.११२,५ व त्याचप्रमाणें इतर पुष्कळ ठिकाणीं सोम हा फक्त रस म्हणजे एक मादक व उत्तेजक पेयच आहे, परंतु ४.२८,१ त्याचप्रमाणें १.१७६,५, ६.७२,१, २.३,४, २.३०,६ मध्यें सोमाला पुरुषाकृति प्राप्त झाली आहे. ७.१०४ हें तर दोघांच्याहि स्तुतिपर सूक्त आहे

सोमाबद्दलची ही कल्पना जी अशा तऱ्हेनें परिणतावस्थेप्रत पोहोचली ती एखाद्या पुराणकथेमुळें नव्हे, तर प्रथमतः जी एक साधी कल्पना तिचेंच निरनिराळ्या अलंकारामुळें हें रूप बनलेलें असावें.

इतर सर्व देवतांच्या मानानें इन्द्र सोमपानांत जास्त पटाईत होता. या पानातिरेकाबद्दल सूक्तकारांचेंच काय मत

होतें तें पाहूं. ९.९९,३ मध्यें म्हटलें आहे—"मुख्यतः इन्द्रासाठीं आम्हीं हें मादक पेय तयार करीत आहों." ६.३७,२ मध्यें इन्द्राला 'शुक्रो मदस्य सोम्यस्य राजा' म्हटलें आहे. १०.१६७,१ मध्यें तर 'या मादींच पेयाच्या कलशावर सर्वत्रीं तूंच सत्ता चालवितोस' असें म्हटलें आहे. सोमपानाची संवय इन्द्राला जन्मतःच जडली असें ३.३२,९-१० व ७.९८,३ मध्यें वर्णन आहे. ३.४८,३ मध्यें आईच्या दुधापेक्षाहि इन्द्राला सोमरस जास्त प्रिय होता असें म्हटलें आहे. सोमाच्या बाबतींत इन्द्र कशाचीहि पर्वा करीत नाहीं. त्यानें त्वष्ट्याचाहि सोम चोरून पिऊन टाकला असें ३.४८,४ व ४.१८,३ मध्यें वर्णन आहे. त्याला एखाद्या तहानेल्या हरणाप्रमाणें सोमपानासाठीं पाचारण केलेलें आहे ८.४,१०. त्याला तहानेला गवा म्हटलें आहे १.१६,५. ज्याप्रमाणें एखादा तहानेला बैल हौद रिकामा करतो त्याप्रमाणें इन्द्र सोमरसाचें पान फस्त करतो १.१३०,२. एखाद्या गव्यापेक्षाहि याची तहान दांडगी आहे ७.९८,१. त्याच्या पोटाला एखाद्या सरोवराची अगर समुद्राची उपमा दिलेली आहे १०.४३,७. सोमपानानंतर सोमरस त्याच्या नसानसांतून भिनतो ३.५१,१२; ८.१७,५. यज्ञयागाचेवेळीं इन्द्राला सोमपानार्थ आह्वान करतात येवढेंच नव्हे, तर श्येनपक्षी इन्द्राला सोम पोहोचवितो १.८०,२; ४.२६,५; ६.२०,६. कांहीं वेळा सोमपानाचे प्रसंगीं इन्द्राला खावेंहि लागतें. त्याच्यासाठीं एक बैल मारला जातो १०.२७,२. ६.१७,११ मध्यें तर तसले शंभर बैल त्याच्यासाठीं मारले जातात असें वर्णन आहे. ५.२९,७ मध्यें तीनशें बैल मारले जातात व तदनंतर सोमरसाचीं तीन सरोवरें पिऊन तो आपली तृषा भागवितो असें वर्णन आहे. ८.६६,४ मध्यें असें वर्णन केलें आहे कीं, एका घोटासरशीं इन्द्र सोमरसानें भरलेलीं तीन तळीं पितो. पात्रांतून सोमरस काढून देण्याइतका देखील त्याला धीर निघत नाहीं, पात्रासकट तो सर्वच गट्ट करतो १०.११६,४. १०.११९ मध्यें इतका सोमरस पिऊन तर्र झालेल्या इन्द्राचें वर्णन मोठें गमतीचें आहे. यागासाठीं केलेल्या भोजनसमारंभाचेवेळीं पाण्यावर ज्याप्रमाणें नौका हेलकावे खाते त्याप्रमाणें इन्द्र झोकांड्या खातो असें २.१६,७ मध्यें वर्णन आहे.

इन्द्र व बृहस्पति.—इन्द्र व सोम यांच्या संबंधाप्रमाणेंच इन्द्र व बृहस्पति यांचा संबंध आहे, म्हणजे ह्या संबंधाच्या बुडाशीं एखादी पौराणिक कथा नसून एक साधी कल्पना आहे ज्याप्रमाणें शारीरिक पराक्रमासाठीं सोमरसाशीं इन्द्राचें साहचर्य जोडण्यांत आलें त्याचप्रमाणें बौद्धिक सामर्थ्य वाढण्यासाठीं इन्द्राचें बृहस्पति अथवा ब्रह्मणस्पतीशीं साहचर्य जोडण्यांत आलें आहे. रोटच्या "ब्रह्म आणि ब्राह्मण" या निबंधांत ब्रह्मणस्पतीबद्दलच्या कल्पना कशा वाढत गेल्या त्याचें वर्णन आहे. "वारिधारा अडवून ठेवणाऱ्या राक्षसांना मारून पृथ्वीवर वारिधारा सोडण्यासाठीं इन्द्राची ऋग्वेदांत नेहमीं प्रार्थना केलेली आढळते. इन्द्राच्या बहुतेक लढायांच्या प्रसंगीं ब्रह्मणस्पति त्याच्या जवळ असतो व इन्द्राच्या जयाचा वरासचा वांटा त्याचा असतो. एके ठिकाणीं तर असा उल्लेख आहे कीं, एकदा ब्रह्मणस्पतीच वल राक्षसाची गुहा फोडून वारिधारारूपी गाईंची मुक्तता करतो." त्या विधानाच्या समर्थनार्थ रोट २.२४,३ या दाखला देतो. त्या ऋचेंत—'ज्याप्रमाणें इन्द्र आपल्या वज्रानें गुहा फोडतो त्याप्रमाणें एखदा बृहस्पति आपल्या ब्रह्मन् म्हणजे प्रार्थनेच्या जोरावर गुहा फोडतो' असें वर्णन आहे.

चवथ्या मण्डलांतील ४९ वें हें एकच सूक्त इन्द्र व बृहस्पति यांच्याकरतां रचिलेलें दिसतें. ह्या सूक्तांत फक्त ह्या दोघांना यज्ञासाठीं पाचारण केलेलें आढळतें. त्याशिवाय त्यांच्या परस्परसंबंधाविषयीं कांहीं माहिती ह्या सूक्तांत आढळत नाहीं. घोडे देण्याविषयीं व सोमरसाचें आकंठ पान करण्यासाठीं त्यांची प्रार्थना करण्यांत येते. ७.९७ मध्यें याच दोघांबद्दल मोघम उल्लेख आहे याच सूक्ताच्या ९ व्या ऋचेंतहि त्यासंबंधीं उल्लेख आहे. ८.८५,१५ मध्यें कृष्णनामक एका व्यक्तीचा नाश केला असा उल्लेख आहे. १.१८,४ मध्यें ज्याप्रमाणें बृहस्पति इन्द्राचा आध्यात्मिक मित्र आहे तसाच भौतिक मित्रहि असल्याबद्दलचें वर्णन आहे.

इन्द्र व गन्धर्व.—(१०.१३९,४,६; ८.१,११; ६६,५; ९.८३,४) या पांच ठिकाणीं गंधर्वांचे उल्लेख आले आहेत व त्यांचीं स्पष्टीकरणेंहि सायणाचार्यांनीं निरनिराळीं केलीं आहेत तीं येणेंप्रमाणें.

प्रथमस्थळीं मंत्र ४ मध्यें गंधर्वशब्दाची व्याख्या 'गन्धर्वं गीतरूपं गोशब्दं धारयन्तं' अशी केली आहे व ६ व्या मंत्रांत 'विश्वावसुरूपेण वर्तमान इन्द्र.' असें आहे, तें चिन्त्य आहे; कारण, सूक्ताच्या आरंभीं 'विश्वावसुर्नाम गंधर्वऋषि.' असें म्हटलेलें आहे. 'गंधर्वं गवा रश्मीनां धर्तार' असें गंधर्वशब्दाचें व्याख्यान तिसऱ्या ठिकाणीं केलें आहे. 'गंधर्व गा उदकं धारयतीति गंधर्वो मेघस्त हिंसितवान्' असें चवथ्या ठिकाणीं म्हटलें आहे. 'गंधर्वः उदकानां स्तुतीनां वा धारकः आदित्य.' अशी गंधर्वशब्दाची व्युत्पत्ति शेवटच्या स्थळीं दिली आहे.

ग्रासमनचा अनुवाद करून रोट गंधर्व म्हणजे इन्द्रधनु म्हणतो. गन्धर्वांनाच मेघ हा पोटभेद असावा असें सेंटपीटर्स. कोशामध्यें म्हटलें आहे. गंधर्वांचें वसतिस्थान आकाश अगर अंतरिक्ष आहे व ते सोमरसाचे रक्षणकर्ते आहेत, त्याचप्रमाणें चंद्राशीहि त्याचा संबंध आहे. ज्या अर्थी गन्धर्व सोमरसाचे अथवा पाण्याचे रक्षणकर्ते आहेत असें म्हटलें आहे, त्या अर्थी त्यांच्याबद्दल दोन तऱ्हेच्या कल्पना रूढ आहेत

त्या अशाः गंधर्वांच्या ताब्यात अंतरिक्षातील वारिसंचय असल्यामुळें पृथ्वीवरील लोकांना त्या वारिसंचयाचा लाभ होण्यास प्रमाद पडतात, म्हणून इंद्राची व गंधर्वांची थोडी चकमक उडाली असली पाहिजे ही एक कल्पना व गंधर्वांनींच दैत्यापासून सोमरसाचें अथवा वारिधाराचें संरक्षण केलें असलें पाहिजे व इन्द्र ज्या वेळीं त्याच्या तपासांत असतो त्या वेळीं त्याचा मुकाबा ह्या गंधर्वांनींच आवून दिला असावा पाहिजे ही दुसरी कल्पना. १०.१३९,४ मध्यें उपरिनिर्दिष्ट दुसरी कल्पना सांपडते. ६ व्या ऋचे-मध्येंहि तशाच तऱ्हेची कल्पना आढळते.

याच्या विरुद्ध असलेली पहिली कल्पना (गन्धर्व इन्द्राचे शत्रू आहेत ही) ८.१,११;९६,५,९.८३,४ मध्यें आढळते. ह्या ठिकाणीं सोम व पाणी दोन्हीहि गंधर्वांच्या ताब्यात असून इन्द्र त्यांना तीं मुक्त करण्यास भाग पाडतो असें वर्णन आहे. "इन्द्र सूर्याला गंधर्वांवर एकदम हल्ला करण्यास धाडो" अशी ८.१,११ मध्यें प्रार्थना आहे. "अंतरिक्षांत गंधर्वांना इन्द्र सेवून काढून मफाना आनंद देवो" असें ९६.५ मध्यें वर्णन आहे ९.८३ ४ मध्येंहि असेंच वर्णन आढळतें.

इन्द्र व अग्नि.—इन्द्राच्या खालोखाल अग्नीची महती वेदांत वर्णन केलेली आढळते. त्याचप्रमाणें ह्या दोन देवतांचा परिचयहि निकट आहे, परंतु ह्या परिचयाची विशेषशी माहिती मिळत नाहीं.

अग्नि हें विश्वाचें दैवत असल्यामुळें विश्वाचें ज्याप्रमाणें त्रिविध रूप असतें त्याप्रमाणेंच या देवतेचेंहि त्रिविध रूप असते. आकाशातील अग्नि म्हणजे सूर्य. अंतरिक्षातील अग्नि इन्द्राला त्याच्या अनेक लढायांत साहाय्य करतो आणि तिसरा म्हणजे पृथ्वीवरील विशेषतः यज्ञयागांतील अग्नि. या तिसऱ्या प्रकारच्या अग्नीला देवांना हविर्भाग पोहोंचविण्याचें अथवा त्यांना यज्ञाला आमंत्रण करण्याचें दूताचें काम करावें लागतें.

ह्या कल्पनांमुळें इन्द्राशीं जो अग्नीचा परिचय होतो तो दोन कारणांमुळें होतो. एक सर्वसाधारण कारण, अग्नि हा देव व मनुष्य यांमधील प्रतिहारी असल्यामुळें इतर देवांशीं जो त्याचा संबंध येतो तसाच इन्द्राशींहि येतो. दुसरें विशेष कारण, अग्नि हा अंतरिक्षांत विद्युल्लतेच्या रूपानें वसत असल्यामुळें वृत्रहननाचे वेळीं इन्द्राला अमूल्य मदत करतो. ह्या दोन कारणांमुळें इन्द्राशीं अग्नीचा परिचय झाला. इतर देवांप्रमाणें अग्नीहि इन्द्रापेक्षा दुय्यम प्रतीचा देव ठरला आहे. यज्ञांत एकटा कारतो इन्द्राच्या तोडीचा देव आहे, परंतु हीं बरोबरी राखण्यास गूढ बरणांचाहि बरेच प्रयत्न पडतात.

पुष्कळ ठिकाणीं इन्द्रानें अग्नीला उत्पन्न केलें असा उल्लेख आढळतो. २.१२,३ मध्यें इन्द्रानें दैत्यांशीं जें युद्ध केलें त्या वेळीं इन्द्रानें वीज उत्पन्न केली असें वर्णन आहे. १०.४५,३ मध्यें त्याच विजेपासून पृथ्वीवर अग्नि उत्पन्न झाला असें वर्णन आहे. "अंतरिक्षांत, वारिसंचयांत, ढगांत मनुष्यांना मित्र जो इन्द्र त्यानें तुला (म्हणजे अग्नीला) उत्पन्न केलें" असें त्या ऋचेंत वर्णन आहे. ह्या ऋचेचा ग्रासमन जो विद्युल्लतेशीं संबंध जोडतो, तो यथार्थ आहे. ६.५९,२ या ऋचेशीं हें वर्णन विसंगत दिसतें त्याचें कारण अग्नीच्या उत्पत्तीविषयीं बराच मतभेद आहे हें होय अगदीं भिन्नभिन्न परिस्थितींत अग्नि दृश्यमान होतो त्याचा उलगडा करण्यासाठीं हा मार्ग पत्करला असावा असें दिसतें. निसर्गातील एक शक्ति आणि हा किंवा तो विस्तव अशा द्विविधरूप अग्नीच्या उत्पत्ति भिन्न असल्या पाहिजेत हें उघड आहे.

अग्नीला ऋत्विज अथवा देवाचा प्रतिहारी म्हटलेलें खालील अवतरणावरून दिसून येईल. ५.५,३ मध्यें म्हटलें आहे "हे अग्नि, इन्द्राला घेऊन ये" ३.५३,४ मध्यें म्हटलें आहे कीं, "ज्या ज्या वेळीं आम्ही सोम तयार करतों त्या त्या वेळीं प्रतिहारी अग्नि तुजप्रत येवो." ३.३५,९ मध्यें "हे इन्द्रा, अग्निमुखानें तूं सोमपान कर" असें म्हटलें आहे. ज्वाला अग्नीची जिव्हा असून सोमरस अग्नींत टाकला म्हणजे ज्वाला उंच होऊन आकाशाला भिडते. ५.५१,२ मध्यें अशा तऱ्हेचेंच वर्णन आहे. ८.३८,१ मध्यें निराळ्याच तऱ्हेचें वर्णन सांपडतें. "या यज्ञाचे ऋत्विज इन्द्र व अग्नि हे होवोत, कारण दोघेहि समरांगणावर व त्याप्रमाणेंच यज्ञाचे वेळीं जय-शाली होतात." तुमच्या मदतीशिवाय मनुष्यांना कशाचाच लाभ होणार नाहीं एवढाच याचा अर्थ दिसतो. वास्तविक पाहिलें असता एकटा अग्नीच कायतो ऋत्विज आहे परंतु येथें इन्द्र व अग्नि यांना ऋत्विज करिपलें आहे.

विद्युल्लतेंत अग्नीचें वास्तव्य आहे म्हणून त्याला युद्धाच्या वेळचा इन्द्राचा मित्र कल्पिला असून युद्धाच्या वेळीं दोघांचीहि प्रार्थना करण्यात येते. इन्द्रसोम किंवा इन्द्रबृहस्पति यांचा संबंध ज्याप्रमाणें परिणतावस्थेप्रत पोहोंचला त्याचप्रमाणें इन्द्र व अग्नि यांच्या साहचर्याची गोष्ट झाली. युद्धसमयीं एखादी देवता इन्द्राला मदत करणारी ठरली म्हणजे मग इन्द्राच्या प्रत्येक कार्यांत त्या देवतेलाहि थोडाबहुत भाग मिळतोच.

पृथ्वीतलावर यज्ञासाठीं म्हणून ज्या वेळीं इन्द्र व अग्नि यास आह्वान केलें आहे, त्या वेळीं एकाच रथावर आरूढ होऊन या अशी (१.१०८,१) मध्यें प्रार्थना आहे. या सूक्ताच्या ३ ऱ्या ऋचेंत दोघांनाहि वृत्राला मारणारे (वृत्रहणौ) हें उपपद लाविलेलें आहे.

१.१०९,४ मध्यें अश्विनींची प्रार्थना करण्यात आलेली आहे. ही प्रार्थना वनस्पतींच्या संरक्षणासाठीं आहे. हे अश्विनौ, वनस्पती पाण्यात बुचकून नंतर मधात बुडवा अशा तऱ्हेचें वर्णन आहे. इन्द्र व अग्नि यांना अश्विना म्हटलें आहे

त्याचें कारण त्यांच्या जवळ विद्युल्लता आहे म्हणून नव्हे, तर कवींनीं ते दोघेहि रथ हांकीत आहेत अशी कल्पना केली आहे, म्हणून त्यांनां 'अश्विना' 'घोडे चालविणारे' असें म्हटलें आहे. पुनः 'अश्विना' हें इन्द्र आणि अग्नीबद्दलच येथें घातलें आहे कीं नाहीं हें निश्चित नाहीं; कारण ३ ऱ्या ऋचेंत वृषण, अग्नि व इन्द्र यांच्याकरितां काम करीत आहेत असें वर्णन आहे, ४ थ्या ऋचेंत भद्रहस्ता व सुपाणी हीं विशेषणें वृषणांला शोभून दिसतात. अश्विना हें द्विवचन असल्यामुळें आपल्याला तें वृषणांकडे घेतां येत नाहीं. सोम-यागी दाबून रस काढण्याच्या दगडांनां नेहमीं घोड्याची उपमा देतात. 'अश्विना' ह्या शब्दप्रयोग जर इन्द्र व अग्नि यांनां उद्देशूनच केलेला असेल, तर त्याचा खालीलप्रमाणें अर्थ लावितां येईल—"ज्या देवांकरितां याग आरंभिला आहे त्या देवाचें आह्वान करून त्यांनां याग यथासांग होतो आहे किंवा नाहीं तें पाहण्याची विनंति करण्यांत येत आहे."

वृत्रहननाच्यावेळीं अग्नीनें कोणती कामगिरी केली तें खालील उताऱ्यांवरून दिसून येईल. ३.१२,६ मध्यें वर्णन आहे कीं, इन्द्र व अग्नि या दोघांनीं मिळून दैत्यांच्या नव्वद किल्ल्यांचा विध्वंस केला" तसेंच १.१०९,७ व ८ मध्येंहि वर्णन आहे. १.५९,६ मध्यें अग्नीनें शंबर राक्षसाचा वध केला असें म्हटलें आहे. ८.४०,५ मध्यें अंतरिक्षांतील इन्द्राच्या पराक्रमांत अग्नीनें साहाय्य केल्याबद्दल त्याची प्रार्थना करा असें वर्णन आढळतें. ८ व्या ऋचेंत तसेंच वर्णन आहे. ५.२९,७ मध्यें अग्नीचा दर्जा ठरविला आहे. "इन्द्रा-साठीं त्याचा मित्र जो अग्नि त्यानें तीनशें बैल भाजले, वृत्राला मारण्यासाठीं इन्द्र तीन तळीं सोम प्याला." १०.५२,५ मध्यें स्वतः अग्नि म्हणतो, "देवांनों, मी तुमच्यासाठीं अमरत्व व स्वातंत्र्य मिळवितो, ही विद्युल्लता मी इन्द्राच्या स्वाधीन करतों व तिच्या योगानें तो लढायांतून जय संपादन करील." इन्द्र, पाऊस व प्रकाश यांनां मुक्त करतो, यावरून अग्नीची त्याला अशा तऱ्हेची मदत झाली हेंहि लक्षांत येईल. ६.६९,२ मध्यें गाई, प्रकाश व उषा पुनः मिळवून देण्यासाठीं इंद्र व अग्नि या दोघा-चीहि प्रार्थना आहे. इन्द्राचे घोडे म्हणजे दाही दिशा कल्पिल्या असून अग्नीचे घोडे वारिधारारूपी गाई कल्पिल्या आहेत. ३.१२,९ मध्यें इन्द्र व अग्नि यांच्या पराक्रमामुळें घातता व प्रकाश यांचा लाभ झाला म्हणून त्याची स्तुति आहे.

इन्द्रानें वारिधारांनां मुक्त केल्यावर ज्याप्रमाणें सर्व साधारण दैत्यांचा तो शत्रु व जेता बनला त्याचप्रमाणें अग्नि व इन्द्र हे सरसकट दैत्यांचे शत्रु व त्यांना मारणारे बनले. मानवाचे जेवढे म्हणून शत्रू आहेत तेवढ्यांच्या पारिपत्या-साठीं ह्या जोडीची मदत असते. ही जोडी लढाईंत लढ व सर्व तऱ्हेची संपत्ति मिळवून देते अशी समजूत आहे. ६.६०,४;५;६; ५९,९; ५.८६,४; ३.१२,४; १.१०९,१;२; ५;८; ७.९३,२; ८.४०,४.

५.२,८ व १०.३२,६ मध्यें अग्नीबद्दल एक विलक्षण कथा आढळते. या ऋचांशीं सादृश्य असणारी फक्त ५.२,६ हीच कायती ऋचा आहे, तींत अग्नीच्या बंदिवासाचें व अत्रीच्या प्रार्थनेमुळें त्याची बंधमुक्तता झाल्याचें वर्णन आहे. वरील कथाभाग असा आहे कीं, अग्नि कोठें तरी लपला असून वरुण व इन्द्र त्याचा तपास लावतात. ही कथा १० व्या मण्डलांतील कथेप्रमाणेंच आहे. त्या कथेंत असें वर्णिलें आहे कीं, यज्ञाबाबतच्या निरनिराळ्या अश अनेक कामांमुळें अग्नि मेटाकुटीस आला व पळून गेला, पुढें यमानें त्याचा तपास लावून फिरून त्याला देवांच्या स्वाधीन केला. १०.५१ आणि ५२ मध्यें हें वर्णन आहे. तैत्तिरीयसंहिता २.६,६ मध्यें अशी कथा आहे कीं, एका माशानें अग्नीची लपण्याची जागा उघडकीस आणली. अग्नि हा पाण्यात लपला असल्यामुळें माशानें त्याचें तें ठिकाण उघडकीस आणलें असावें. हीच कल्पना आधारभूत घेऊन इन्द्रानें त्याचें लपण्याचें ठिकाण उघडकीस आणलें असें म्हणता येणार नाहीं काय? कारण अंतरिक्षांतील पाण्याचा पृथ्वीतलावरील पाण्याशीं वारंवार संबंध जोडून गूढार्थ उघड करण्याचा तत्कालीन कवींनीं वारंवार प्रयत्न केलेला आढळून येतो. पृथ्वीवरील पाण्यांत दडलेल्या अग्नीला ज्याप्रमाणें माशानें हुडकून काढला त्याप्रमाणें अंतरिक्षांतील पाण्यात दडलेल्या अग्नीला इन्द्रानें हुडकून काढला हें साहजिकच दिसतें. तिसऱ्या एके ठिकाणीं यमानें त्याला हुडकून काढलें असें वर्णन आहे, परंतु तें नांव उगीच कोणीतरी घातलें असावें अशी शंका घेण्यात आली आहे.*

इन्द्र आणि विष्णु.—विष्णु हा सर्वांनां नवजीवन देणारा एक रक्षणकर्ता आदित्य आहे. पृथ्वी अंतरिक्ष व आकाश अशीं या देवाचीं तीन पावलें असून सर्वांत मोठें पाऊल ज्या ठिकाणीं पडतें त्या ठिकाणीं देव राहतात. हा देव धनधान्यसमृद्धि देतो व सृष्टिक्रम अप्रतिहत चालावा म्हणून स्वर्ग व पृथ्वी यानां बळकट आधार देतो. समृद्धीचा देव म्हणून याचा लक्ष्मी व पूषन्शीं संबंध येतो; परंतु सृष्टिक्रमांत बिघाड आणणारे अनेक दुष्ट स्वभावाचे दैत्य असल्यामुळें त्यांचें निर्दलन होणें अवश्य असतें त्या कारणाकरितां विष्णूला दैत्यसंहारक बनावें लागतें. दैत्यांचा संहार दुसरेहि देव आपापल्यापरी करीत असतात. इन्द्र व अश्विनी दिवस व रात्र नियमानें यावे व पाऊस यथाकाल पडावा एतदर्थ मेहनत करीत असतात तेव्हां साहजिकच विष्णु समानशील असल्यामुळें ह्या देवांशीं मैत्री करतो. दैत्यांचा मुख्य संहारक

* पेरी, J. A. O. S. Vol. XI.

जो इन्द्र त्याच्याशीं विष्णूचें पुष्कळच साहचर्य वर्णिलेलें आहे. त्याचप्रमाणें इतर देवांप्रमाणेंच ह्या विष्णूचाहि दर्जा कनिष्ठ-प्रतीचा आहे. विष्णु इन्द्राला सोम देतो, कित्येक प्रसंगीं एकट्या विष्णूलाच इन्द्र युद्धास पाठवितो, मात्र तसा पाठविताना आपलें बळ व धैर्य विष्णूवरोबर रवाना करतो. विष्णु अगदीं इन्द्राच्या सावाशीं सादा मिळवून लढतो इतका कीं, कित्येक प्रसंगीं आपलें वज्र जास्त सुलभतेनें फिरवता यावें म्हणून 'जरा बाजूला हो' असें इन्द्रास सांगण्याची पाळी येते (४.१८,१; ८.८९,१२; १.८५,७) पृष्टिक्रम अबाधित व सुयंत्रित चालावा म्हणून इन्द्र व विष्णु सगतमतानें कसे लढतात ते खालील उताऱ्यावरून दिसून येतें. वाल. ४.३ मध्यें विष्णूनें मित्राच्या सांगण्यावरून तीन पावलें टाकिलीं असें वर्णन आहे. ८.१२,२७ मध्यें विष्णु हीच गोष्ट इन्द्राच्या पराक्रमामुळें करतो असें वर्णन आहे. ६.२०,२ मध्यें इन्द्रानें विष्णूला बरोबर घेऊन पाणी अडविणाऱ्या वृत्राचा वध केला असें वर्णन आहे. ७.९९,८ मध्यें हे वीरांनों, तुम्ही सूर्य, उषा व अग्नि यांना मुक्त केल्यामुळें यज्ञयाग करणें सुरू झालें असें वर्णन आहे. ५ व्या ऋचेत इन्द्र व विष्णु यांनीं शंबराचे नव्याण्णव किल्ले उध्वस्त केले अशा तऱ्हेचें वर्णन आहे. इन्द्राप्रमाणेंच धैर्य येण्यासाठीं विष्णु सोमपान करतो (६.६९,२). ६ व्या ऋचेंत दोघानाहि सोमसमुद्र म्हटलें आहे. (पाचवी ऋचा पाहून पहा).

दैत्यसंहारक पुढें धनधान्यसमृद्धि देणारा देव ठरतो त्याप्रमाणें विष्णूहि धनधान्यसमृद्धि देणारा देव बनतो. इन्द्र व विष्णु यांना अभिमातिप असें म्हटलेलें आहे (६.६९,४) १.१५५,२ व ६.६९,१ मध्यें दैत्याच्या बाणापासून मानवाचें रक्षण इन्द्र व विष्णु करतात अशा तऱ्हेचें वर्णन आढळतें.

६.६९,८ मध्यें हे इन्द्राविष्णू, तुम्हीं दोघांनीं शत्रूचा पराजय केला. परंतु तुमचा पराजय केव्हांहि झाला नाहीं. तुम्हा दोघांपैकीं एकाचाहि पराजय झाला नाहीं. मग तुम्ही दोघे एकत्र झाल्यावर पराजय कोठून होणार, हे विष्णो, व हे इन्द्रा, ज्या वेळीं तुम्ही दोघांनीं असुरांशीं युद्ध केलेंत त्या वेळीं हजाराचे तीन भाग केलेत व तो तो भाग त्याला त्याला दिलात.

१.६१,७ या ऋचेचा अर्थ ग्रासमननें असा केला आहे– "मातेचें दुग्ध प्राशन करून भरपूर झाल्यानंतर उंची पेयाचें पान केल्यानंतर व मिष्टान्न भक्षण केल्यानंतर अतिबलाढ्य जो तो (म्ह. इन्द्र) त्यानें चकचकीत अन्न चोरून घेतलें व रावकाच्या वर नेम धरून वराहास मारिलें. बेनफे त्या ऋचेचा अर्थ असा लावतो कीं, यज्ञातील हविर्भाग खाऊन तृप्त झाल्यावरोबर इन्द्रानें देवाच्या गुप्तपणें घडविलेलें अन्न घेतलें, व तो आपल्या शत्रूवर चालून गेला. इन्द्राबद्दलच्या कल्पनेवर या ठिकाणीं एक नवीनच कल्पना मिळते. ग्रामेध्यूस त्याप्रमाणें स्वर्गांतील अग्नि चोरतो असें वर्णन आहे, त्या प्रामेथ्यूससारखाच इन्द्र हें अन्न चोरतो. डॉ. पेरी त्या ऋचेचा खालीलप्रमाणें अर्थ लावतात.

"आनंदातिशयानें पेय पिऊन सोममेजवानीच्यावेळीं मिष्टान्नभक्षण केल्यावरोबर जास्त शक्तिमान् जो विष्णु त्यानें ह्याच्या आईजवळून पक्वान्न हिरावून घेतलें; त्यानें वराहाला मारलें व त्यावरोबरच खडक उलथून पाडला" परंतु ह्या अर्थानें युद्धातील अर्थ लागत नाहीं त्याप्रमाणें इन्द्रकथेचाहि त्यामुळें नीटसा अर्थ लागत नाहीं. ऋग्वेदांत ह्या कथेचा इतरत्र कोठेंहि उल्लेख नाहीं

इन्द्र आणि त्वष्टा.—ऋग्वेदामध्यें खालील ठिकाणीं इन्द्र व त्वष्टा यामधील परिचय उद्धृत होतो. त्वष्टा ह्या देवाचा कारागीर असून त्यानें इन्द्राकरितां वज्र तयार केलें या विधानास खालील ऋचांत पुरावा सांपडतो. १.५२,७ मध्यें म्हटलें आहे कीं, त्वष्ट्यानें तुझ्यामधील बल वाढविलें, त्यानें तुजकरितां वज्र तयार केलें, ६.१७,१० मध्यें म्हटलें आहे कीं, हे बलाढ्य पुरुषा, तुझ्यासाठीं त्वष्ट्यानें हजार धारकुचीचें व शंभर धारा असलेलें सदा तुझ्यापुढें नम्र व तत्पर असलेलें वज्र निर्माण केलें व त्या वज्रानें वृत्रबलीचा तूं निःपात केलास. १०.४८,३ व १.६१,६ पाहून पहा. वर विवेचन केलेल्या १.६१,७ मध्येंहि तसाच उल्लेख आहे.

इन्द्र त्वष्ट्याला जेरीस आणून त्याचा सोमरस बलात्कारानें पिऊन टाकतो या विधानाला खालील ऋचांतून पुरावा सांपडतो ४.१८,३ मध्यें असें वर्णन आहे कीं, इन्द्रानें त्वष्ट्याच्या घरांत शिरून शंभर गाईंच्या किंमतीचा भाण्ड्यांत भरून ठेवलेला सोमरस पिऊन टाकला. ३.४८,४ मध्यें असें वर्णन आहे कीं, त्वष्ट्याला जेरीस आणून इन्द्रानें सोमरस पिऊन टाकला.

प्रत्येक देवतेबद्दल जेवढ्या म्हणून दंतकथा असतील तेवढ्याच्या मुळाशीं सृष्टींतील काहींतरी गूढ तत्त्व बीजरूपानें वास करीत असलें पाहिजे अशी भावना उराशीं धरून प्रत्येक दंतकथेचा त्या दृष्टीनें अर्थ लावूं पहाणारा मिरिऑन्यूस इन्द्राच्या या आततायी वर्तनाचा तितक्याच आततायीपणानें खालील अर्थ लावतो. "त्वष्टा हा पृथ्वी, आकाश व सर्व चराचरी वस्तूंचा उत्पादनकर्ता आहे, त्याच्या घरांत असलेला सोमरस इन्द्र त्या त्वष्ट्याला जेरीस आणून पिऊन टाकतो असें वर्णन आहे याचा अर्थ असा दिसतो कीं, सोमाला मधु म्हटलेलें आहे. हा त्वष्ट्याच्या घरांतील सोम अथवा मधु म्हणजे पाऊसच होय. त्वष्ट्याला जेरीस आणून इन्द्रानें पृथ्वीवर आपल्या भक्तासाठीं पाऊस पाडला असा या कथेचा अर्थ दिसतो."

परंतु आपल्याला इतक्या सहजपणें त्या कथेचा अर्थ लावता येत नाहीं. इन्द्र सोमरस खातो म्हणजे भूतलावर

न पाठवितां स्वत:च पितो आहे असा स्पष्ट उल्लेख आहे. ४.१८,३ मध्यें इन्द्रानें स्वत:च्या आईशीं अरेरावीचें वर्तन केलें असा उल्लेख आहे. ह्यावरून इन्द्र जात्याच फार उद्धट होता असें दिसतें. त्याचप्रमाणें ३ ऱ्या मण्डलांतील ४८ व्या सूक्तांत इन्द्राची सोमपानाविषयीं वर्णन केलेली आहे ह्या सर्वच सूक्तांत सोम याचा नेहमींचाच अर्थ घेतलेला आहे, मग त्याच ऋचेंत त्या शब्दाचा 'पाऊस' असा अर्थ कसा घ्यावयाचा? ४.१८,३.

मिरिॲन्यूसची ही कल्पना त्याच्याच तोंडून परस्परविरोधी विधानें वदवितें. त्वष्ट्याचा पावसाशीं संबंध काय? त्वष्ट्या-जवळून इन्द्र पाऊस चोरून घेऊन मनुष्यांना देतो अशी जर कल्पना गृहीत धरली तर त्वष्टा मनुष्यापासून पाऊस चोरून ठेवतो असा अर्थ होईल व खुद्द त्वष्टा देव व मनुष्य यांचा शत्रु ठरेल; परंतु त्वष्ट्याबद्दलची ही समजूत त्याच्या मूळ-स्वभावाशीं अगदींच विसंगत आहे; कारण वारिधारा अडवून धरणाऱ्या राक्षसाच्या निर्दलनार्थ त्वष्टा इन्द्राला वज्र घडवून देतो. सोमाला वारंवार मधु म्हटलेलें आहे ही गोष्ट खरी आहे, त्याचप्रमाणें सोम म्हणजे पाऊस असेंहि अलंकारिक भाषेंत म्हणतात; परंतु ३.४८,४ मध्यें कोठेंहि मधुशब्दाचा उल्लेख नाहीं. त्याचप्रमाणें स्वत:च्या सोयीसाठीं मिरिॲन्यूस १०.४९,१० चा आधार घेतो, त्यांत मधु याचा अर्थ शुद्ध गाईचें दूध असाच होतो. त्या ठिकाणीं इन्द्र स्वत:च्या पराक्रमाचें वर्णन करतो. जी गोष्ट खुद्द त्वष्ट्यालाहि करतां आली नाहीं ती गोष्ट मीं केली म्हणजे गाईच्या ठिकाणीं मी दूध उत्पन्न केलें."

(३) त्वष्ट्याचा मुलगा जो विश्वरूप त्याचा वध इन्द्र करतो. वर इन्द्र व त्रित यांबद्दल उल्लेख आला आहे त्यांत ह्याबद्दल विवेचन आलेलें आहे.

इन्द्र आणि ऋभू.—त्वष्टा ज्याप्रमाणें कारागीर आहे त्याप्रमाणेंच ऋभू हे कुशल कारागीर आहेत. हे ऋभू तीन आहेत तरी त्या तिघांमध्यें फारसा फरक करीत नाहींत. ४.३३,९ मध्यें "वाज सर्व देवांचा कारागीर होता, ऋभुक्षा इन्द्राचा होता, विभ्वा वरुणाचा होता" अशी त्या तिघांजणांत तफावत केलेली आढळते. ते इन्द्राचा रथ व घोडे तयार करतात (१.१११,१). १.२०,२ मध्येंहि त्यांच्या दक्षतेचें असेंच वर्णन आहे. ५.३१,४ मध्यें 'अनूंनीं तुझा रथ बनविला' असें वर्णन आहे. ऋभूंबद्दल अनू हा शब्दप्रयोग बहुमानार्थी असून रथ बांधण्याचें काम त्यांनांच अवगत होतें असें दिसतें.

इन्द्र व त्याचे कारागीर यांमधील हा परिचय आणखी दाट होत गेलेला दृष्टीस पडतो. ४.३५,७ मध्यें इन्द्राला ऋभूंबरोबर सोमपान करण्याबद्दल विनंति करण्यांत आलेली आहे. ऋभू हे धनधान्यसमृद्धि देणारे असून इन्द्रानें मोठे दोस्त होते असेंहि वर्णन आहे. ३.५२,६ ताडून पहा. १.१११,४ मध्यें खुद्द इन्द्रालाच ऋभुक्षन् म्हटलें आहे. ७.३७,४, १०.७४,५ मध्येंहि असेंच म्हटलें आहे ४.३७,५ मध्यें ऋभूंच्या शक्तीची इन्द्राच्या शक्तीबरोबर तुलना केलेली आहे.

वसूंचा अग्रणी इन्द्र.—वसूंबद्दल माहिती इतकी त्रोटक आहे कीं, इन्द्र त्यांचा अग्रणी होता असें मानण्यास *मूळांत कोठें चांगलासा पुरावा सांपडत नाहीं. कांहीं ठिकाणीं* ह्या देवांच्या तीन जाती असल्याबद्दलचा उल्लेख आढळतो. आदित्य, रुद्र व वसु अशा या तीन जाती आहेत. "हे मित्रवरुणा, रुद्र, वसु व आदित्य यांच्या समवेत असणारे तुम्ही आमच्या रथाचें रक्षण करा" असें २.३१,१ मध्यें वर्णन आहे. "मी देवांचें, आदित्यांचें, रुद्रांचें, व वसूंचें 'स्थान' मोडीत नाहीं" असे इन्द्र स्वत:शींच १०.४८,११ *मध्यें उद्गार काढतो. त्याचप्रमाणें* १०.६६,३ मध्यें म्हटलें आहे कीं, "वसुसमवेत इन्द्र आमच्या घराचें रक्षण करो, आदित्यासमवेत अदिति आमचें रक्षण करो, रुद्रासमवेत रुद्रदेव आम्हांवर दया करो, व देवतासमवेत त्वष्टा आम्हांला धनधान्यसमृद्धीचा लाभ करून देवो."

७.४७,२ ही एकच ऋचा पेरीच्या मतें वसूंचा स्वभाव दाखविते. त्या ऋचेंत असें वर्णन आहे कीं, ज्या वारिधारांचें रक्षण अग्नि करतो व ज्या वारिधारांच्यापासून इन्द्र वसुसमवेत ताजातवाना होतो त्या वारिधारांचा लाभ आम्हांलाहि होवो, "ह्यावरून आपणास अशी कल्पना करता येईल कीं, वारिधारामोचनप्रसंगीं ह्या वसूंनीहि इन्द्राला यथाशक्ति मदत केलेली दिसते, परंतु ह्या कल्पनेला साधक अशीं इतरत्र प्रमाणें आढळत नाहींत. इन्द्र व वसु यांचा संबंध म्हणजे अर्वाचीन कल्पकतेचा परिणाम असावा. आदित्यांचा अध्वर्यु ज्याप्रमाणें वरुण, रुद्रांचा अग्रणी ज्याप्रमाणें रुद्र, त्याप्रमाणें वसूंचा कोणीतरी अग्रणी असावा व त्या जागीं तत्कालीन अग्रेसर योद्ध्यामध्यें इन्द्राचें नांव प्रामुख्यानें ऐकूं येत असल्यामुळें इन्द्राची योजना झाली असावी. इन्द्राबद्दल 'वसुपति' असा शब्दप्रयोग करण्यांत येतो त्याचा 'वसूंचा अग्रणी' अथवा 'धनराशींचा अधिपति' असा अर्थ होईल. पुष्कळ ठिकाणीं धनपति असाच अर्थ ध्वनित असतो; व ह्यामुळेंच इन्द्र व वसु यांमधील संबंध मोघम ठरतो.

मानववंशशूरांशीं इन्द्राच्या झालेल्या लढाया.—अंतरिक्षांतील जयशाली वीर, दैत्यांचा निर्दालनकर्ता वीर, सर्व देवांमधील वीरशिरोमणी असा जो इन्द्र त्याला लोकांनीं युद्धदैवत मानावें हें अत्यंत साहजिक आहे व इन्द्राला तीच पदवी प्राप्त झाली होती हें सिद्ध करणारे अनेक पुरावे आढळतात. ह्या पुराव्यावरून इन्द्राचा आपल्या भक्तमंडळींशीं *कसा तऱ्हेचा संबंध होता हेंहि दिसून येईल.* ह्या ठिकाणीं

ज्या युद्धाच्या निमलानें इन्द्राला जगदुत्पादनानें आदिशक्ति व दयालु देवता ठरविली त्या युद्धाच्या अगोदर इन्द्र हा कशा तऱ्हेचा योद्धा होता त्याची प्रथम आपण बरोबर कल्पना करून घेऊं.

२.३०,१० मध्यें अगदीं सर्वसाधारण असा उल्लेख आहे त्यात म्हटलें आहे कीं, "जेवढ्या म्हणून तुला लढाया मारावयाच्या असतील तेवढ्या लढाया तूं सर्व शूरवीराना मदतीस घेऊन जिंक व आम्हाला विपुल लूट मिळवून दे" ४.१६, १७ मध्यें म्हटलें आहे कीं, "ज्या वेळीं रणकल्लोळ ऐन रंगात आला असेल, ज्या वेळीं योद्ध्याच्या शस्त्रास्त्राचा खणखणाट अतिशय जोरात होऊं लागेल त्या वेळीं हे वीरा, आमच्या शरीराचें रक्षण कर." ७.३१,३,६ ताडून पहा.

परंतु इन्द्राचा माणसाशीं याच्याहिपेक्षा निकट परिचय होतो. अग्नि व अश्विनीप्रमाणें इन्द्रसुद्धा आर्यांचा रक्षणकर्ता होतो आर्यन् लोकांचा इन्द्र हा खास राष्ट्रीयदेव आहे. पूर्वीच्या लोकांशीं नवीन येणाऱ्या लोकाच्या ज्या चकमकी उडाल्या त्या सर्व चकमकींत त्याना इन्द्राचें मोठेंच पाठबळ होतें. गाणारा कवि विरुद्ध पक्षाच्या लोकाना देव मानीत असे असें दिसतें. त्याना दस्यु व दास असें म्हटलेलें आढळतें. मूरनें आपल्या सस्कृतग्रथात (पु. ५ पृ. ११३) इन्द्राच्या ह्या वर्णनाबद्दलच्या ऋचा एके ठिकाणीं ग्रथित केलेल्या आहेत. १.१०३,३ मध्यें असें वर्णन आहे कीं, "वज्र हातीं घेऊन स्वशक्तीबद्दल पूर्ण आत्मविश्वास असलेला तो वीर चालूं लागला व शत्रूच्या किल्ल्याच्या त्यानें विध्वस केला. भो वज्रबाहु, दस्यूंवर आपलें अस्त्र सोड, आर्यांचें तेज व पराक्रम वाढीव." १.१३०,८; ४.२६,२, ६.१८,३, ८.१४,१५, २४,२७, १०.४९,२ ताडून पहा. १.१३१,५ मध्यें इन्द्रानें केलेल्या साहाय्याचें मार्मिक वर्णन आहे.

आर्यन् लोकाचीं निरनिराळीं मत्रकालीन राष्ट्रें पंजाबातून भटकत फिरत असतांना जे दक्षिणेकडे व पूर्वेकडे गेले व सर्व देश त्यानीं आक्रमिला त्या वेळीं इन्द्रानें त्याना जी मदत केली त्या मदतीचा उल्लेख वरील ऋचेंत केलेला आढळतो. मंत्रकालीन लोक अर्धवट भटकत, अर्धवट एके जागीं स्थायीक अशा स्थितींत होते. ते ज्या वेळीं सिंधुनदापार होऊन हिंदुस्थानात वसाहत करूं लागले त्या वेळच्या वेदामधील उत्तरभाग आहे.

टोळ्याटोळ्यात कुळाकुळात व जातीजातींत लढाया जुंपल्या व ह्या सर्व मारामारीच्या प्रसगीं प्रत्येक टोळीनें कुळानें अथवा जातीनें इन्द्राला आपल्यालाच साहाय्य करावें अशी याचना केलेली आढळून येते व इन्द्रानें आपल्यालाच मदत करावी म्हणून प्रत्येकान त्याला नानातऱ्हेचीं आमिषें दाखवीत असा क्रम सुरू झाला. चवथ्या मण्डलातील २४ व्या सूक्तात अशा तऱ्हेचें वर्णन आहे. ४.३०,१८ मध्यें असेंच वर्णन आहे-'त्या सरयू, अर्णव व चित्ररथ ह्या नद्यापासून आर्यांना एका दिवसात हाकून दिलेस' ६.२२,१० मध्यें 'दास व आर्यशत्रूंपासून आमचा बचाव कर' अशी इन्द्राची प्रार्थना केलेली आहे. ६.३३,३, ४६,८, ८.५२,७ ताडून पहा.

इन्द्राचा कुत्साशीं असलेला जो सबंध वर्णिलेला आहे त्यात ह्या भाडणाबद्दल स्पष्ट पुरावा आढळतो. फार प्राचीन काळीं कुत्स आर्जुनेय नावाचा एक राजर्षि इन्द्राचा मित्र होता. हे दोघेहि एकाच रथावर बसून जातात (६.२०,५). त्याच्या रथाला वायुरूपी घोडे जोडलेले असतात (१.१७४, ५,१७५,४), केवळ कुत्साचें प्रिय करण्याकरता इन्द्र शुष्णदैत्याचा वध करतो व कुत्सासाठीच सूर्याच्या रथाचें एक चक्र हरण करतो (१.१७५,४, ४.३०,४). ५,२९,४ मध्येंहि असेंच वर्णन आहे काहीं ठिकाणीं याच्या अगदीं उलट वर्णन आढळतात कुत्स हा इन्द्राचा मित्र नसून शत्रूच आहे असें त्या वर्णनावरून आढळते. १.५३,१० मध्यें इन्द्र कुत्साला दुसऱ्या एका राजाच्या स्वाधीन करतो असें वर्णन आहे. २.१४,७, ४.२६,१, ६.१८,३ मध्येंहि अशाच तऱ्हेचीं वर्णनें आढळतात. वालखिल्य ५,२ मध्यें तर इन्द्र कुत्साला ठार मारतो असें वर्णन आहे १०.३८,५ मध्ये तर याच्याहि पेक्षा चमत्कारिक वर्णन आहे, त्यात म्हटलें आहे कीं, "कुत्साच्या हातून स्वतःला सोडवून इकडे ये, तुझ्यासारख्या वीराला असें डावून घेणें शोभत नाहीं" त्याचप्रमाणे ज्याची बाजू इन्द्र नेहमीं घेतो असे जे तुर्वश व यदु त्यानाच ठार मारण्याविषयीं इन्द्राची प्रार्थना करण्यात येते (७.१९,८). ह्या व असल्या तऱ्हेच्या परस्परविरोधी वर्णनाचें कारण हेंच दिसतें कीं, वेदात पुष्कळ कवींनीं ऋचा लिहिल्या म्हणून त्या त्या कवींच्या कल्पनेप्रमाणे व तत्कालीन अष्टौ प्रहर चाललेल्या झगड्यामुळें इन्द्राबद्दल अशा तऱ्हेचे एकावा एकाशीं मेळ नाहीं असे उतारे सापडतात.

इन्द्र व पर्वत.—रोट म्हणतो, त्याप्रमाणें पर्वत हा डोंगराचा पूर्वज असून शिवाय ढगाचा अधिपति होता, ह्यापेक्षा त्यासबंधीं विशेषशी माहिती उपलब्ध नाहीं. १.१२२,३ मध्ये "इन्द्र व पर्वत आम्हाला पारितोषिकें देवोत" असें वर्णन आहे. १.१२२,६ मध्यें "भो इन्द्र, पर्वत, आमचें आमच्या शत्रूंपासून रक्षण करा," असें वर्णन आहे. त्याचप्रमाणें ३.५३,१ मध्ये इन्द्र व पर्वत याचा उल्लेख एकत्र आलेला आहे.

जगदुत्पत्तीसाठीं इन्द्रानें केलेले प्रयत्न.—पृथ्वीमधील इन्द्राचें जें कार्यक्षेत्र आहे त्या कार्यक्षेत्राच्या बाहेरील इन्द्राचे हे प्रयत्न आहेत. वादळात दृश्यमान होणाऱ्या देवाच्या पोटीं इन्द्राचें जनन झालेलें आहे. यावरून पाहतां इन्द्राबद्दलचीहि कल्पना न्याय्य ठरते. सत.च्या कार्यक्षेत्रांत

इन्द्रानें जे जे पराक्रम केले त्यांचेंच ठोकळ वर्णन केलें म्हणजे जगदुत्पत्तीसाठीं त्यानें केलेल्या प्रयत्नांची रूपरेषा आपणांस कळून येते. ही कल्पना कसकशी परिणत होत गेली तें खालील विवेचनावरून लक्षांत येईल.

(१) पंचमहाभूतांच्या चळवळीमुळें विश्वाचे सर्व भाग खिळखिळे झाले होते त्यांना स्थैर्य व जुनी व्यवस्था इन्द्रानें मिळवून दिली.

(२) ज्यानें हें घडवून आणिलें त्यानेंच विश्वाची जागा प्रथम आंखून दिलेली असली पाहिजे.

(३) हा रचनाकार ब्रह्मदेव असला पाहिजे.

या अनुक्रमानें ती कल्पना वाढत गेली असावी. एखाद्या विशिष्ट ऋचेमधील वर्णनाची उभारणी यापैकीं कोणत्या विशिष्ट कल्पनेस अनुसरून झालेली आहे हें सांगणें कठिण आहे. अशा तऱ्हेच्या वर्णनात्मक ऋचांचा सकलितपणें विचार केला असतां वरील तऱ्हेची परंपरा आढळून येते.

(१) पंचमहाभूतांच्या युद्धानंतर इन्द्र विश्वाला स्थैर्य देऊन सृष्टिक्रम चालू देतो या कल्पनेला पोषक अशा खालील ऋचा आहेत. १.५६,६ मध्यें वर्णन आहे कीं, पृथ्वीतलावर अंतरिक्षाचें आच्छादन इन्द्रानें स्थिर केलें व सोमरसाच्या पानानें उन्मत्त होऊन इन्द्रानें शत्रूंचा निःपात केला व वारिधारांची मुक्तता केली. ६ वी ऋचा ताडून पहा. १०.११३,४ मध्यें असें म्हटलें आहे कीं, इन्द्र जन्मल्याबरोबरच आपल्या शत्रूंवर तुटून पडला. तो पराक्रमासाठीं व युद्धासाठीं फार हपापलेला होता. ८.४५,४; ६६,१ ताडून पहा. इन्द्रानें सडक फोडली, वारिधारांना मुक्त केलें व मोठ्या कुशलतेनें विस्तीर्ण असा आकाशमंडप उभारला १.६२,५; ६.३०,३; ८.७८,५; १०.१११,५ ताडून पहा.

(२) इन्द्र विश्वाची जागा आंखून सृष्टिक्रम चालू करतो त्या विधानाला खालील ऋचा पोषक आहेत. २.१२,२ मध्यें वर्णन आहे कीं, "ज्यानें डळमळणाऱ्या पृथ्वीला स्थिर केली, ज्यानें झोकाड्या खात असणाऱ्या पर्वतांना स्थिर केलें, ज्यानें वायूला मर्यादा घालून दिली व स्वर्गाला धीर दिला तोच इन्द्र." २.१३,१० मध्यें इन्द्रानें सहा दिशांची जागा ठरविली असें वर्णन आहे; ८.१५,२ मध्यें इन्द्रानें आपल्या शक्तीनें दोन्ही लोक, पर्वत, क्षेत्र व पाणी स्थिर केलें असें वर्णन आहे. १०.८९,४ मध्यें 'एखादा ज्याप्रमाणें कण्याला दोन चाकें बसवितो त्याप्रमाणें या वीरानें स्वर्ग व पृथ्वी बसविली' असें वर्णन आहे. त्याच सूक्तातील पहिली ऋचा त्याचप्रमाणें १.६२,७;१२१,२; २.१५,२; १७,५; ३.३०,९; ५.२९,४; ६.१७,७; ८.१४,९ ताडून पहा. त्या बाबतींत वाल० ३,४ मधील उतारा विशेष महत्वाचा आहे, त्यात म्हटलें आहे—"दस्यूंना जिंकल्यानंतर त्यानें शुष्णाचा पराभव केला, नंतर आकाश उलगडून चांगलें स्थिर केलें, त्यानंतर मनुष्य जन्मास आला."

ज्या जगाची रचना इन्द्रानें आपल्या पराक्रमानें स्थिर-स्थावर केली त्या जगाची उत्पत्तीहि इन्द्रानेंच केली.

जगदुत्पादनकर्ता इन्द्रच होता. १०.५४,३ मध्यें ज्या अर्थी तूं आपल्यापासूनच आपल्या आईबापांना (म्हणजे द्यावापृथिवीला) उत्पन्न केलेंस असें वर्णन आहे. ८.३६,४ मध्यें इन्द्राला "जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः" म्हणजे स्वर्ग व पृथिवी यांचा उत्पादनकर्ता असें म्हटलें आहे.

(१) त्याचप्रमाणें सूर्यादिकाशीं इन्द्राचा संबंध जोडलेला आहे. काळोखातून सूर्याला इन्द्र मुक्त करतो व त्याच्या गतीचें नियंत्रण करतो, शेवटीं सूर्याचा उत्पादनकर्ताहि इन्द्रच होता असें म्हटलें आहे.

(२) सूर्याप्रमाणें इतर तेजोगोलांच्या गतीचेंहि इन्द्रच नियंत्रण करतो, याला आधार ३.३०,१२;४.१६,४ आहे. त्या ऋचेत वर्णन असें आहे:-'सूर्याच्या मुक्ततेनंतर इन्द्रानें मनुष्यांना प्रकाशाचा सार्वत्रिक लाभ करून दिला.' ३.३०,१२ मध्यें इन्द्रानें उषेचाहि लाभ करून दिला असें वर्णन आहे. ६.३०,२ व ३.३०,१२ मध्येंहि असेंच वर्णन आहे. ३.३०,१२ मध्यें सूर्याच्या गतीचें इन्द्रानें नियंत्रण केलें असा उल्लेख आहे. ५.३१,११ मध्यें रात्रीं सूर्याचा रथ माघारी गेला होता तो इन्द्रानें पुन्हा परत आणला असा उल्लेख आहे. १.१०२,२ मध्यें 'चंद्र, सूर्य जे आपापल्या मार्गानें जातात ते इन्द्रामुळें' असा उल्लेख आहे. १०.१३८,६ मध्यें चंद्राचा मार्ग इन्द्र आंखून देतो असें वर्णन आहे. १.१२१,१३; ४.२८,२; ६.७२,२; १०.१७१,४ ताडून पहा.

पेदुकथेचा संबंधहि कदाचित् त्याच ठिकाणीं येत असावा. अश्विनाजवळून पेदूला (एका राजाचें नाव) एक पांढरा घोडा मिळाला. 'हा घोडा इन्द्रानें अश्विनी देवांना दिला होता' 'इन्द्रेण युवाभ्यां दत्तं' असें वर्णन आहे. हे इन्द्रा, तूं यजमानाला अन्न, द्रव्य देतोस तसेंच व्रीह्यादि धान्य देतोस. तूं सर्व जगाचा एकटाच (अद्वितीय) स्वामी आहेस. हे इन्द्रा, तूं प्रफुल्लित औषधी धारण करितोस. तसेंच तूं सूर्याच्या दीप्ति व मोठमोठाले प्राणी उत्पन्न करतोस. तूं सर्वांचा ईश्वर आहेस" असें १.११८ मध्यें वर्णन आहे. हा पेदु म्हणजेच सूर्य होय हें जर खरें असेल तर सूर्याचा मार्ग इन्द्रानें आखून दिला हें उघड आहे.

(३) इन्द्रानें सूर्य, ग्रह व शुक्र उत्पन्न केला त्या कल्पनेला खालील आधार आढळतात. ८.१२,३० मध्यें इन्द्रानें विस्तीर्ण अशा आकाशामध्यें सूर्य ठेवला 'सूर्यं धारितवानसि' असें म्हटलें आहे. ८७,२ मध्यें 'त्वं सूर्यं तेजोभिरदीपयः' असें आहे. २.१२,७ मध्यें इन्द्रानें सूर्य व उषा उत्पन्न केली

असें वर्णन आहे. ३.३१,१६; ३२,८; ६.१७,५; ३०,५; ३९.३,४ ताइन पहा.

इन्द्र हा वनस्पतींचाहि उत्पादनकर्ता आहे असें म्हटलें आहे व तेंहि ओघानेंच येतें, कारण सर्व वनस्पतींची वाढ पाणी व प्रकाश ह्यावरच अवलंबून असल्यामुळें पाणी व प्रकाश देणारा इन्द्र पर्यायानें वनस्पतींचा उत्पादक ठरतो. २.१३,६ मध्यें इन्द्रानें सोमवल्ली उत्पन्न केली असें म्हटलें आहे. ७ व्या ऋचेंतहि अशाच तऱ्हेचा उल्लेख आहे. ३.३४,१० मध्यें इन्द्रानें (आयुष्य) वनस्पति दिली असें वर्णन आहे. १०.१३८,२ 'हे इन्द्रा, तूं पृथ्वीवर जलवृष्टि केलीस, पर्वताचा भेद केलास व आंत लपवून ठेविलेल्या गाईंना मुक्त केलेस' इत्यादि वर्णन आहे

ह्याशिवाय वेदांत असे अनेक दाखले आढळतात कीं, त्यावरून जगदुत्पादनकर्ता इन्द्र ठरतो

एखाद्या देवतेबद्दल याच्यापेक्षां उच्च दर्जाच्या कल्पना सांपडणें कठीण आहे व ह्या अतिशयोक्तीमुळेंच इन्द्र हा वेदकालीन देवांमध्यें श्रेष्ठतम देव ठरला.

इन्द्राचें दयालुत्व व स्वतःच्या भक्तांशीं असलेला संबंध.—इन्द्राच्या कार्यक्षेत्रासंबंधी वर विचार झालेला असल्यामुळें त्याच्या भक्तांनीं निरनिराळे वर मागण्याकरतां केलेल्या प्रार्थनांचा निराळा उल्लेख करण्याचें कारण नाहीं. पाऊस, प्रकाश व खशत्रूंपासून सरक्षण याकरतां मुख्यतः इन्द्राची प्रार्थना करण्यांत येते. यावरून पुढें इन्द्र हा धनधान्यसमृद्धि देणाराहि देव आहे ही कल्पना रूढ झाली.

वेदकालीन धन म्हणजे गुरें होत. हीं गुरें व परकीयांशीं झगडण्यासाठीं वरींचशीं मुलें त्या काळचे लोक देवापाशीं मागत असत व हीं मुलें मागण्याच्या अगोदर ह्या समजुतीस पोषक अशा खालील ऋचा आहेत. ४.३२,१७ मध्यें 'आम्हाला हजार घोडे व हजार डोण्या सोम मिळावा म्हणून आम्ही इन्द्राची प्रार्थना करतों' असें म्हटलें आहे. १९ व्या ऋचेंत म्हटलें आहे–"हे वृत्रसूदना, आम्हाला दहा हण्डे मोहोरा मिळाल्या, तूं मोठा कृपाळु दाता आहेस (बहुप्रद असि)". २० व्या ऋचेंतहि पुष्कळ धन देण्याबद्दल इन्द्राची प्रार्थना केलेली आहे, त्याचप्रमाणें २१ व्या ऋचेंतहि आहे.

'पुत्रपौत्राचा लाभ होण्याकरितां आपल्याला इन्द्राची प्रार्थना केली पाहिजे' असें ६.१८,६ मध्यें म्हटलें आहे. १३ व्या ऋचेंत इन्द्र आपल्या भक्तासाठीं रहाण्यास घरें व वसाहती तयार करून देतो असें वर्णन आहे.

वेदकाळांत गुराची किंमत केवढी मोठी होती याची कल्पना करतां येणार नाहीं ज्या दुधावर कुटुंबच्या कुटुंब रहात असे त्या दुधाचा पुरवठा गाई करीत असत. त्याचप्रमाणें यज्ञयागादिकांत अवश्य असणारें घृत व लोणी हे पदार्थहि गाईपासूनच मिळतात. त्याप्रमाणें देवघेवीच्या व्यवहारांत गुराचा उपयोग करीत असत. अमुक एका वस्तूची किंमत १०० अथवा १००० गाई असें वारंवार म्हटलेलें आढळतें. ४.२४,१० मध्यें एक ऋत्विज आपल्या जवळ असलेली इन्द्राची मूर्ति १० गाईंला विकण्यास काढतो असें वर्णन आहे १.३३,१ मध्यें 'गुरें मिळावींत हीच आमची एक इच्छा आहे तेवढी तो महापराक्रमी पुरुष पुरविणार नाहीं काय ?' असें म्हटलें आहे ह्यामुळें ज्या वेळीं इन्द्रानें गाईंच्या ठिकाणीं दूध उत्पन्न केलें त्या वेळीं त्यानें सर्वांत मोठी देणगी दिली असें तत्कालीन कवी समजूं लागले. त्याचप्रमाणें दुधाला त्यांनीं आपल्या कल्पनेप्रमाणें शिजविलेल्या अन्नाची उपमा दिली, कारण दूध काढल्याबरोबर उपयोगांत आणतां येत असे १.६२,९ मध्यें अशा आशयाचें वर्णन आहे. त्याचप्रमाणें ३.३०,१४,३९,६, ८.५८,७ पहा. त्वष्ट्यालाहि ही गोष्ट करतां आली नाहीं. ती इन्द्रानें केल्यामुळें इन्द्राला केवढें महत्त्व प्राप्त झालें असेल त्याची कल्पना करावी. स्वतः इन्द्रच १०.४९,१० मध्यें ह्याबद्दल आत्मप्रौढी गात आहे असें वर्णन आहे. त्याचप्रमाणें वांझ गाईपासून इन्द्रच दूध काढूं शकतो असें ४.१९,७ मध्यें वर्णन आहे

एखाद्या मनुष्याशीं बोलल्याप्रमाणें कवि इन्द्राशीं सभाषण करतो एखादा गरीब माणूस ज्याप्रमाणें श्रीमंत मनुष्याबरोबर बोलेल तसा कवि इन्द्राबरोबर बोलतो. ह्या प्रार्थनांचें रूपांतर पुष्कळवेळा अत्यंत काकुळतीस येऊन केलेल्या विनवण्यातहि होतें. कांहीं कांहीं कवि तर एखाद्या बरोबरीच्या मित्राच्या पाठीवर थाप मारून स्वागत करावें त्याप्रमाणें इन्द्राचें स्वागत करतात. पुष्कळवेळा ते इन्द्राशीं सभाषण करतांना ग्राम्य कोट्याहि करतात. (वर दिलेली १०.२८,५ ताइन पहा). परंतु बहुतेक ऋचांमधून इन्द्राबद्दल रूढ असलेली राष्ट्रीयदेव ही कल्पना व भक्ति दिसून येते. या बाबतींत मूरनें आपल्या संस्कृत ग्रंथांत (पु. ५ पृ. १०३) ऋचा ग्रथित केलेल्या आहेत.

माणसें इन्द्राच्या अस्तित्वाबद्दल शंका काढतात (२.१२,५; ६.१८,३, ८.८९,३,४). परंतु त्याच्यावर पूर्ण भरंवसा टाकावा (१.१०२,२; १०८,६, ६.२८,५; ९.११३,२). कारण तोच सकटकाळीं मदत करणारा आहे (८.६९,७). इन्द्राच्या मित्रांना सकटाची केव्हांहि भीति नसते (१०.१५२,१). कारण साधु पुरुषाचा तो मोठा साहाय्यकर्ता आहे (८.६९,३). कवींचा तो फार जुना मित्र आहे (६.१८,५, २१,५ व ८). एवढेंच नव्हे, तर भावासारखा आहे (३.५३,५). अगर प्रेमळातला प्रेमळ बापासारखा आहे (४.१७,१७). कवि आपल्या बापाला ज्याप्रमाणें मिठी मारील त्याप्रमाणें इन्द्राला मिठी मारतो (३.५३,२) अथवा ज्याप्रमाणें बायका आपल्या नवऱ्याला मिठ्या मारतात त्याप्रमाणें कवी इन्द्राला मिठ्या मारतात (१.६२,११

१८६,५, १०.४३,१). परंतु काहीं काहीं वेळीं कवि फार उतावीळ होऊन इन्द्राबद्दल अपमानकारक शब्द उच्चारतो ४.३२;४.२१,९;७.३२, ८.८१,३०, ३.१८,२, ३.२५,५, १०.३८,५, ३.४५,१).

ह्या उताऱ्यावरून इंद्राचा आपल्या भक्तमंडळीशीं कसा तऱ्हेचा संबंध होता हें दिसून येईल भक्तमंडळीच्या पुढाऱ्यावर इन्द्राची कशा तऱ्हेची कृपादृष्टि होती हें पाहू.

कुत्सावर इन्द्राची सर्वांत जास्त मेहेरबानी होती. कुत्साकरता इन्द्र सूर्याच्या गतीलाहि प्रतिरोध करतो व ज्या लढाईंत कुत्स लढत होता त्या लढाईंत कुत्साला जय मिळेतोंपर्यंत रात्र पडूं देत नाहीं. (५.२९,१०). ४.३०,४ ताइन पहा.

'हे अश्विनां, तुम्ही पूर्व किंवा पश्चिमेच्या जवळ असता अथवा द्रुह्यु, अनू, तुर्वश व यदु यांच्या जवळ असता तद्वत् मी बोलाविलें असता मजजवळ प्राप्त व्हा' ८.१०,५ (२.१५,५, ४.३०,१७) 'शत्रूंनीं फेंकून दिलेल्या तुर्वश व यदु यानां इन्द्रानें चांगल्या ठिकाणीं आणलें' असें वर्णन आढळतें. (६.४,५,५.३१,८) 'हे इन्द्रा, तूं तुर्वश व यदु ह्या राजाच्या करिता ओषधी व वनसतींची करमणूक केलीस असें वर्णन आहे.

तुर्वीति व वय्य ह्याचीं हीं नावें ह्या बाबतींत आढळतात. त्याच्यावरहि इन्द्रानें उपकार केल्याचें वर्णन आहे. ह्याच्यासाठीं इन्द्रानें एक जलौघ थोडावेळ थांबवून धरला होता. १.५४,६.

सुदास राजाहि इन्द्राचा मोठा भक्त होता. ह्या सुदास राजाचें इन्द्रानें परचक्रापासून रक्षण केल्याचें वर्णन आहे (७.१९,३; २०,२, ३२,१०,११, ७.८३). वसिष्ठाच्या कुळाला सुदासराजाच्या दरबारीं मोठी मान्यता होती व त्याच्याच प्रार्थनामुळें सुदास राजाला जय मिळाला अशी समजूत होती (७.३३,२.३ पहा) सुदासाच्या कथेला काहीं तरी ऐतिहासिक आधार दिसतो, कारण सुदासाच्या लढायाचें वर्णन बरेंच विस्तृत आढळतें. याविषयीं विशेष विवेचन दाशराज्ञयुद्धप्रसंगीं येईल.

मुद्गल व मुद्गलानी या दोघानाहि इन्द्राचें साहाय्य असल्याबद्दलचें वर्णन आहे. मुद्गलाच्या रथाच्या बैलाला इन्द्रानें प्रेरणा केली (चोदयन् शत्रुषु प्रेरयन्) व मुद्गलानें लढाई जिंकली (१०.१०२).

लढाईच्या प्रसंगींच नव्हे तर शांततेच्या काळात सुद्धा इन्द्र मनुष्याचा साहाय्यकर्ता आहे. इन्द्र कक्षीवन्ताला त्यानें तरुण बायको मिळवून दिली (१.५१,१३) "जरठ झालेल्या कक्षीवन्तानें सोमरस तयार केल्यामुळें इन्द्रानें त्याला बायको दिली." त्याचप्रमाणें इन्द्र म्हाताऱ्या झालेल्या बायकात तारुण्य उत्पन्न करतो. आंधळ्यांना व लंगड्यांना तो मदत करतो

(४.३०,१९; २.१३,१२,१५,७, ४.१९,९) पापकर्मात पडलेल्या आईनें उकिरड्यावर टाकलेल्या मुलाचा तो जीव वाचवितो (२.१५,७) (१३,१२; ४.३०,१६ ताइन पहा) ह्या कथेवरून इन्द्राच्या बाळपणाच्या कथेची आठवण होते. ती कथा ४ मण्डळांतील १८ व्या सूक्तात आहे. ह्या कथेमुळेंच इन्द्र हा टाकलेल्या मुलाचा पालनकर्ता होता अशी समजूत रूढ झाली असल्यास नकळे.

इन्द्र आणि पूषन्.—इन्द्रासारख्या अतिबलाढ्य देवतेबरोबर पूषन्सारख्या निरुपद्रवी व शांतताप्रिय देवतेचें साहचर्य प्रथमदर्शनीं चमत्कारिक दिसतें. वेदकालीन कवींनाहि हें साहचर्य चमत्कृतिजनक वाटलें होतें असें त्याच्या पूषन्च्या हंसूं येण्यासारख्या वर्णनावरून वाटतें ६.५७,२ मध्यें असें वर्णन आहे कीं, एक सोमरस मागतो तर दुसरा करभ* मागतो, त्याचप्रमाणें ३ ऱ्या ऋचेंत एकाच्या रथाला दोन बोकड जोडलेले आहेत तर दुसऱ्याच्या रथाला सशक्त असे पाणीदार घोडे जोडलेले आहेत. असें वर्णन आहे

तरी या दोन देवताच्या स्वभावामध्यें काहींतरी साम्य असावें, कारण वेदात ज्या दोन देवताचें साहचर्य दाखविलेलें असतें तें काहींतरी अथवा उगीच नसतें सूर्याचाच पूषन् हा एक अवतार असून त्याला आघृणि असेंहि दुसरें नाव आहे (३.६२,७) त्याच्या बहिणीचें नाव सूर्या होतें (६.५५,४,५, ५८,४) त्याला करंभ आवडत असे व त्यापासूनच त्याचे दात किडके होते असें (४.३०,४) मध्यें वर्णन आहे. त्याच्या रथाला दोन बोकड जोडलेले असून त्याच्या हातीं ते बोकड हाकण्यासाठीं 'पराणी' (अष्ट्रा) धारण करतो असें (६.५८,२) मध्यें वर्णन आहे इत्यादि उताऱ्यावरून पूषन् हा धनगराचा देव असावा असा तर्क करता येईल. पूषन् हा धनधान्यसमृद्धि देणारा देव आहे त्याबद्दल ग्रासमन म्हणतो-"पूषन् ज्या तऱ्हेची समृद्धि देतो ती समृद्धि इन्द्र, पर्जन्य अथवा मरुताप्रमाणें पावसावर अवलंबून नाहीं, परंतु प्रकाशावर आहे व तो प्रकाशहि सूर्याचा आहे" पूषन् हा जनावराचा व मनुष्याचा रक्षणकर्ता आहे १०.१७,३ मध्यें त्याला अनष्टपशुर्भुवनस्य गोपा। असें म्हटलें आहे.

पूषन्चें इन्द्राबरोबरील साहचर्य दोन आधारावर उभारलेलें दिसतें. दोघेहि समृद्धि देणारे देव असून त्यांची जोडीनें केलेली प्रार्थना खालील ऋचात आढळून येते. 'इन्द्रानें सोम व पूषन् याच्या मदतीनें गाईंच्या ठायीं दूध उत्पन्न केलें' असें २.४०,२ मध्यें म्हटलें आहे. ३.५७,२ मध्यें इन्द्र व

* अन्य करभ इच्छति (करभो दधिसक्तव) करभ=दह्यात कालवलेलें सातूचें पीठ.

पूषन् ह्यानीं वारिधारांना पृथ्वीवर येण्यास मार्ग मुक्त केला असें वर्णन आहे. ४.५७,७ मध्यें पुष्कळ देवतांची प्रार्थना केलेली आढळते, त्यात म्हटलेलें आहे–'इन्द्र नागरो व पूषन् त्याला मार्ग दाखवो. दरवर्षी आम्हाला धनधान्य मिळो.'

पूषन् हा सर्वांचा रक्षणकर्ता आहे ह्या समजुतीमुळें त्याचा इन्द्राशीं संबंध येतो. इन्द्र पूषन्च्या साहाय्यानें शत्रूंचा नि पात करतो असें ६.५६,२ मध्यें वर्णन आहे त्याचप्रमाणें सर्वांचा रक्षणकर्ता पूषन् असल्यामुळें त्याचा संबंध दानवाचा पराभव करणाऱ्या इन्द्राबरोबर येतो "इन्द्रानें ज्या वेळीं वारिधारांना मुक्त केलें त्या वेळी पूषन् त्याच्या मदतीला होता." असें ६.५७,४ मध्यें वर्णन आहे

वृत्रहननाचे वेळीं पूषन् व विष्णु इन्द्राला उत्तेजन देतात "ज्या इन्द्राला मरुतांनीं उत्तेजन दिलें, ज्या इन्द्रासाठीं अग्नीनें शंभर बैल भाजले, त्या इन्द्रासाठीं पूषन् व विष्णु यानीं तीन तळीं सोम तयार केला" असें ६.१७,११ मध्यें वर्णन आहे.

इन्द्र आणि अश्विनी.—ज्या ऋचांत इन्द्र व अश्विनी यांचें साहचर्य वर्णिलें आहे अशा ऋचांची संख्या वेदांत फारच कमी आहे.

१.११६,२० मध्यें अश्विनींनीं इन्द्राला साहाय्य केल्याचें वर्णन आहे. १.१८२,२ मध्यें अश्विनींना इन्द्रतमा म्हटलें आहे. ८.९,१२ व ३५,१ मध्यें इन्द्राबरोबर इतर देवांना व व अश्विनींना यज्ञासाठीं आमंत्रण केलेलें आहे 'इन्द्रनासत्या' हा समास ८.२६,८ मध्यें आढळतो १०.७३,४ मध्येंहि असाच अश्विनी व इन्द्र यांचा संबंध वर्णिलेला आहे. १३१,४ मध्यें अश्विनी इन्द्राला नमुचिदैत्याशीं लढण्यास मदत करतात असें वर्णन आहे. ५ ज्या ऋचेंत म्हटलें आहे, ज्याप्रमाणें बाप मुलाला मदत करतो त्याप्रमाणें अश्विनी इन्द्राला दूरदर्शीपणानें व मोठ्या कौशल्यानें मदत करतात.

पेदूच्या घोड्याच्या उत्पत्तीचे वेळीं इन्द्राबरोबर अश्विनी असतात.

ह्यावरून असें दिसून येईल कीं, इन्द्र व अश्विनी यांचें साहचर्य तितकेंसें निकट नाहीं. व म्हणून तें साहचर्य अश्विनींबद्दलच्या अर्वाचीन कल्पनावरून बनलेलें असावें असें पेरीचें मत आहे. इन्द्र हा वादळाचा देव आहे हें वर आलेंच आहे. ह्या इन्द्रानें वारिधारा अडवून धरणाऱ्या दैत्याचा मोड केला. अश्विनींनीं प्रकाशाचा लाभ करून दिला ह्याच कल्पनेमुळें त्यांचें सख्य जडलें असावें. दैत्याचा नि.पात करण्यासाठीं ज्याप्रमाणें इन्द्राची प्रार्थना करण्यात येते त्याप्रमाणें अश्विनींचीहि करण्यात येते. इन्द्राप्रमाणें अश्विनींचीहि मदत मागण्यात येते. इन्द्रानें ज्याप्रमाणें सृष्टिक्रमाचें नियमन केलें त्याप्रमाणें अश्विनीहि करतात, यामुळें परस्परांच्या पराक्रमाची अदलाबदल होते. अश्विनी पाणी देतात, इन्द्र प्रकाश देतो वगैरे. नंतर इन्द्र व अश्विनी हे समृद्धि देणारे देव आहेत अशी समजूत रूढ झाली पुढें त्यांमध्यें जास्तच निकट परिचय झाला व हे देव दयाळु व व्याधिनिवारक ठरले. व्याधिनिवारणाचा स्वभाव विशेष अश्विनींचा आहे.

अश्विनींबद्दलच्या कल्पना व इन्द्राबद्दलच्या कल्पना यांत इतकें साम्य असतांना त्यांच्याबद्दल उतारे इतके थोडे सापडावेत हें आश्चर्य आहे. त्याचप्रमाणें त्यांच्यात चुरसहि फारशी दिसून येत नाहीं

इन्द्राचें स्वरूपवर्णन.—इन्द्राचें स्वरूप कशा तऱ्हेचें होतें तें पाहू.

इन्द्राला ज्याप्रमाणें मानवी आकार दिलेला आहे त्याप्रमाणें इतर कोणत्याहि देवाला दिलेला आढळत नाहीं, ह्याचें कारण असें दिसतें कीं, इन्द्र हा सर्वांत मोठा राष्ट्रीय देव मानलेला होता इन्द्राचा अतुल पराक्रम, त्याचें अवाढव्य शरीर, विलक्षण धडाडी, त्याची दूरदृष्टि व धूर्तता त्याची अगणित संपत्ति व विलक्षण औदार्य इत्यादींचीं वर्णनें प्रत्येक कवि मुक्तकंठानें करीत असलेला आढळतो त्याचप्रमाणें त्याचा रथ घोडे व शस्त्रास्त्रें यानींहि वर्णनें आढळतात. इन्द्रासंबंधींच्या ऋचांतून त्या देवतेचें जें वर्णन आढळतें त्या वर्णनावरून तत्कालीन योद्धा कशा तऱ्हेचा होता हेंहि पर्यायानें कळून येते. कारण तत्कालीन स्वभावविशेषाचें प्रतिबिंब इन्द्राच्या स्वरूपवर्णनांत पडावें हें साहजिकच आहे.

इन्द्र हा चळसागर आहे (१.११,२). श्रेष्ठांतील श्रेष्ठ आहे (८.५०,२) सर्व देवांमध्यें अतिबलाढ्य देव आहे, त्याच्यामध्यें सर्व देवांचें पौरुषेय, बल व शहाणपण एकवटलें आहे (१.८०,१५). त्याच्या तुलनेला कोणताहि देव पुरत नाहीं (६.२१,१०; ७.२१,७). कोणीहि तरुण अथवा वृद्ध त्याच्या पासंगाला पुरत नाहीं, कारण त्याचें शरीर सर्व जग व्यापून उरतें व त्यामुळें आकाशांत प्रकाशाला रहाण्यास जागा मिळत नाहीं (१.८१,५). देव, मानव, उदकें ह्यांपैकीं कोणासहि त्याच्याइतकें सामर्थ्यवान् होता येणार नाहीं (१.१००,१५, ५४,१, २.१६,३, ६.२९,५). कारण तो अमर्याद आहे (१.१०२,७, ४.१६,५). आकाशाला तो आपल्या डोक्यानें आधार देतो (२.१७,२). अंतरिक्षांतील अति दूरचा प्रदेशहि त्याला जवळ वाटतो (३.३०,२). पृथ्वीला त्याला व्यापता येणार नाहीं (१.५५,१, ३.३६,४). स्वर्ग आणि पृथ्वी दोन्ही मिळून त्याच्या कंबरपट्ट्यालाहि पुरत नाहींत (१.७३,६) तो सोम पिऊन उन्मत्त झाला म्हणजे स्वर्ग व पृथ्वी यांच्याहि कक्षेबाहेर जातो. (१.१००,१४, ३.३६,६, ६.२१,२, ८.६,१५, १२,२४, ७७,५; ८७,५; ८९,४). एवढेंच नव्हे तर पृथ्वी, अंतरिक्ष व आकाश या

तिघांना एकत्र केलें तरी तो याच्यापेक्षा मोठा आहे (१.१०,८, ३.४६,३) इन्द्राचा अर्धा भागच दोन्ही लोकांपेक्षा मोठा आहे (६.३०,१) त्याची एक मूठ पृथ्वी झाकण्यास पुरेशी होते (३.३२,११). त्याच्या बलापैकीं कांहीं भाग पृथ्वीवर आहे, कांहीं आकाशात आहे प्रकाशाचा मध्यबिंदु ज्याप्रमाणें अत्यंत तेजोमय असतो त्याप्रमाणें इन्द्राचा पराक्रम आहे. "पृथ्वी जरी दसपट मोठी असती *व सर्व लोक अमर असते, तरी तुझी महती प्रतिदिनीं* लोकांनी गाइली असती" (१.५२,११). दोन्ही लोक व पर्वत त्याच्या नुस्त्या श्वासोच्छ्वासानें चळचळा कांपतात, (२.१२,१–*तो स्वत च वादळ आहे!*) वृक्ष सुद्धा त्याच्यापुढें माना वाकवितात, पृथ्वीवरील प्रत्येक वस्तु थरथरते व आज्ञाधारक स्त्रीप्रमाणें दोन्ही लोक त्याच्यापुढे नम्र होतात. *तो स्वर्गांतील देवाचा राजा व पृथ्वीवरील सर्व राष्ट्रांचा* अधिपति आहे. (१.१००,१, ३.३१,८, ४६,२, ६.२२,९, ३६,४, ७.२७,३, ८.३७,३; ८४,३). वाहणाऱ्या व एकेजागीं स्थित असणाऱ्या पाण्याचा, त्याचप्रमाणें सोमरसाचा तो अधिपति आहे (६.४४,२१, ८.५१,२), आणि त्याला त्यीं सर्व पूर्णपणें अवगत आहेत (८.४६,१२). क्रूर लांडगा देखील त्याच्या आज्ञेप्रमाणें वागतो (८.५५,८) कारण सर्व वस्तूंवर त्याची अनियंत्रित सत्ता आहे (५०,४). मानवाचीं सर्व कुलें त्याच्या स्वाधीन आहेत (६.३१,१) दोन्ही विशाळ लोक त्याच्या मुठींत राहतात (३.३०,५). ह्या देवानें केलेली यत्किंचित् अथवा क्षुल्लक गोष्ट दाहीदिशा पुकारली जाते (८.४५,३२). मोठमोठे पर्वत त्याच्यापुढें विळ्याएवढे असून अत्यंत खोल पाणी सुद्धा तो सहज तरून जातो (६.२४,८). तो आपल्या दांत्यावर निघाला म्हणजे सिंहनाद करतो (२.२०,३ त्याचप्रमाणें पुरवस् हे १०.९५,७ मधील विशेषण ताडून पहा) तो चालला असताना अतराळीं धुळीचे लग उठतात (३.५१,२, ४.१६,५ ५.३४,५, ६.१८,२). त्याच्या मार्गांत कांहींहि आडवें आलें तरी त्याचे शतशः तुकडे होतात (२.२१,२). तो सर्वगामी असून त्याची गति अप्रतिहत आहे (१.८४,२,७) भोजनसमारंभानंतर तो इकडेतिकडे फिरतो त्यावेळीं तो एखाद्या गाईप्रमाणे अथवा एखाद्या मत्त बैलाप्रमाणें अथवा सोसाट्याच्या वाऱ्याप्रमाणें भासतो (४.१२,२, ७.१९,१, ८.३३,८). सूर्याच्या मार्गाप्रमाणेंच त्याचा मार्ग दुष्प्राप्य आहे (१.१००,२). दोन्ही लोकांत त्याचा महिमा मावत नाहीं (१.१०,८) त्याच्या तोडीचा असा एकहि प्रतिपक्षीय नाहीं कोणालाहि त्याला जीत करता येत नाहीं सर्वांना तो वाकवितो (१.३३,२; १.२९,८). कारण तो सर्वांचा जेता आहे (५.३४,६,३५, ४६.१७,४,१, ८.१,२, २०,३, २५,५, ६४,४, ७.२०,३). आणि ज्यांनी त्याला एकदा चिथविले त्याची त्याच्या रागापासून सुटका केव्हांहि होणें नाहीं (५.३४,७, ७.३१,१२). त्याचा पराजय कोणालाहि करता यावयाचा नाहीं. तो सर्वदृक् व सर्वश्रवा आहे (८.६७,५) त्याचा सिंहनाद बहिऱ्यानांहि ऐकू येतो व ते भीतीनें थरथर कापूं लागतात (१०.२७,५) खुद्द देवानांहि इन्द्राला बदिवान करता येत नाहीं (४.१७,१९, ३०.३,५), आणि ज्या ज्या वेळीं त्याच्या हातून मनुष्यवध होतो त्या त्या वेळीं तो मानवी सूडाची यत्किंचित्‌हि पर्वा बाळगीत नाहीं (५.३४,४). ह्याप्रमाणें *तो अजिंक्य होता व सर्व काल राहील,* कोणालाहि त्याला अडविता येणार नाहीं त्यानें कांहींहि हातीं घेतलें तरी त्यात त्याला यश मिळतें (४.३०,२३)

जगातील सर्वसंपत्तीचा इन्द्र मालक आहे (१.३०,१०६; १७४,१, ६.४५,८), सर्व संपत्ति त्याच्या कोशात आहे (८.१,२२), मनुष्याच्या वसतिस्थानाचा व गुराच्या गोठ्याचा तो मालक आहे (४.२०,८), ज्याप्रमाणें सर्व नद्या समुद्राला मिळतात त्याप्रमाणें संपत्ति मिळविण्याचे सर्व मार्ग त्याच्या ठिकाणीं एकत्रित होतात (६.१९,५) गुराचे सर्व कळप त्याचे असून तो *आपल्या सूर्यरूपी डोळ्यानें त्याच्यावर नजर* ठेवतो (७.९०,६) तो एक संपत्तीची वाहती गंगाच आहे (८.३२,१३). सोन्याचा झरा आहे (५०,६) चार सागराप्रमाण *तो संपत्तीचा आगर आहे* (१०.४७,२) *मनुष्यांना* तो आपल्या कोशातून मोठ्या उदारपणानें बक्षिसें देतो. त्याच्याइतका उदारपणा कोणाच्याहि अंगीं नाहीं (८.१४,४; ७०,३, ७७,३). सर्व दात्यामध्यें तो अतिशय उदार असल्यामुळें तो मोठ्या मनानें व अत्यंत सढळ हातानें देणग्या देतो (१.३०,१, ४.३१,७) त्याचें साहाय्य अविनाशी असतें त्याची प्रार्थना केल्यावरोवर तो भक्ताला धुरें देतो (६.२४,१, ४५,२३,२६) तो कधीहि कोणाला विन्मुख जाऊं देत नाहीं (७.२७,८). येवढेंच नव्हे, तर जास्त संपत्ति मिळवून देण्यास तो जास्त मदत करतो (८.१६,१०) शभर मत्सरी लोकानाहि त्याच्या देणग्यात ढवळाढवळ करतां येत नाहीं (४.३१,९) ४.२७ मध्यें हे इन्द्रा, तुझ्या मदतीचें आमच्याच्यानें आकलन होत नाहीं असें म्हटलें आहे. "त्याचप्रमाणें तुझी उदारता व शक्ति या आमच्या कल्पनेबाहेरच्या म्हणजे आम्हाला अगम्य अशा आहेत". तो किती उदार आहे हे सागता येणें कठीण आहे, कारण त्याची दानशूरता *प्रकाशाप्रमाणें पृथ्वीवर सगळीकडे आहे* (८.२४,२१). असें कोणालाहि म्हणता यायचें नाहीं कीं, आम्हाला इन्द्रापासून कसलाहि लाभ झाला नाहीं, उलट असेंच म्हणतात कीं, इन्द्रासारखा दाता कोणी नाहीं. दयाळूलाचीं त्याचीं कृत्यें एकामागून एक अप्रतिहत अशीं घडून येतात (७.२६,४). इन्द्राचीं हीं दयाळूपणाचीं कृत्यें झाडाच्या अंकुराप्रमाणें एकाशेजारीं एक अशीं वाढतात (६.२४,३).

इन्द्राचें तारुण्य व बल तितकेंच अविनाशी आहे. तो कधींहि म्हातारा होत नाहीं, त्याचप्रमाणें त्याला मृत्यूहि नाहीं

(३.३२,७, ६.१९,२). तो दुसऱ्याला म्हातारे करतो, परंतु स्वतः नेहमी तरुण असतो (२.१६,१). महिने, वर्षे दिवस सुद्धा त्याला वृद्ध करीत नाहींत (३.४६,१; ६.२४, ७, १०.४८,५). ज्या वेळीं तो स्वत शींच म्हणतो, मी अमर आहे त्या वेळीं त्याची नुस्ती इच्छाहि सफल होते (८.८२,५). १०.८६,११ मध्यें म्हटलें आहे कीं, "सर्व स्त्रियात इंद्राणी जास्त सुखी, कारण तिचा नवरा वृद्ध होऊन कधींहि मरणार नाहीं."

त्याचप्रमाणे इन्द्र सर्वांत शहाणा व दूरदर्शी आहे (१.६१, १४, ६२,१२). त्याच्या पोटात सोम आहे, त्याच्या प्रत्येक अवयवात अतुल शक्ति भरलेली आहे, त्याच्या हातात वज्र आहे आणि त्याच्या डोक्यात शहाणपण आहे (२.१६,२; ८.८५,३). सर्वे शहाण्यातील तो अतिशय शहाणा आहे (१०.११२,९) त्याचा शहाणपणा अगम्य आहे (२.२१, ४). तो मोठा मान्त्रिक असून त्याला सर्व मन्त्रतंत्र अवगत आहेत (६.२२,१, ४४,१४). तरी तो विश्वासू असून कधींहि विश्वासघात करीत नाहीं (८.५१,१२). त्याला पापाचा डाग कधीहि लागलेला नाहीं (१.१२९,५). सर्व आंगिरसामध्यें तोच सर्वांत उत्तम आंगिरस आहे, सर्व योद्ध्यामध्ये तोच उत्कृष्ट योद्धा आहे, सर्व मित्रात तोच मित्र श्रेष्ठ आहे, आनंदी लोकांचा आनंद तो द्विगुणित करतो, सर्व गवयामध्ये तोच उत्तम गवयी आहे (१.१००,४). *ब्रह्माचा साक्षात्कार त्याला प्राप्त झालेला आहे* (३.३६,५). त्याचेठायीं ब्रह्मन् व ऋषि एकत्रित झालेले आहेत. तो स्वाभिमानयुक्त आहे (१.६२,१०). हातीं घेतलेल्या कामात त्याचें पूर्ण लक्ष असतें (१.१०२,५).

इन्द्राच्या ह्या स्वभावाबरोबरच तो आपल्या भक्ताच्या डोळ्याना जगड्व्याळ स्वरूपात दिसतो. त्याची शरीरयष्टि सुदृढ असून त्याची गर्दन भरलेली आहे. त्याची पाठ कणखर आहे. त्याच्या शरीरात वसत असलेली शक्ति अतुल आहे. पाणी ज्याप्रमाणें झऱ्यात दडलेलें असतें त्याप्रमाणे त्याची शक्ति त्याचेठायीं दडलेली असते (१.५५,८, ४.१७,८ ५.३७,१, ८.१,२३;१७,८;६७,७). सोमपानप्रसंगीं त्याच्या स्वरूपाचें वर्णन आढळते. त्याच्या पोटास सोमरसाची तळींच्यातळीं गडप होतात (१.८,७,११,१,३०,३;१०४,९, ३.३६,८) त्याचे मुख विशाल सागराप्रमाणें आहे (६. ४१,२). त्याचे बाहु लाबसडक असून त्याचे हात जाड व कठिण आहेत. उजवा व डावा दोन्हीहि सुभग आहेत. त्याच बळ त्या बाहूत एकवटलें आहे; त्या बाहूंच्या योगानें तो मोठमोठीं लोकोपयोगी कृत्यें करतो (१.८०,८,१०२,६; ४.२१,९, ६.१९,३; ८.३२,१०;३३,५,५०,१८,७०,१). त्याला एक सोनेरी रंगाची दाढी असून सोमपानान तृप्ति झाली म्हणजे ती दाढी तो हलवितो (२.११,१७, ८.३३,६, १०.१३,१,४). त्याचे गाल व ओठ सुंदर असून अशा प्रसंगीं तो ते फुगवितो (३.३२,१). पुष्कळ ऋचातून 'हरि' शब्दावर श्लेष केलेले आढळतात. इन्द्रालाहि 'हरिशिप्र' 'हरिकेश', हरिश्मश्रु, हरिवर्चस, हिरण्मय वगैरे म्हटलेले आढळतें. तो अतिशय कठिण व बळकट असल्यामुळें त्याला 'आयस'हि म्हणतात. (१.७,२; ७.३४,४; ८.५५,३; १०.९६,४,५,८,९,१२) त्याची एकंदर आकृति सुंदर अचिन्त्य, व सूर्याप्रमाणे देदीप्यमान आहे (१.५३,३; १७३,४; ३.४५,५, ४.१६,१४,२१,२; ५.३७,१). तो उषेप्रमाणें सुभगाकृति आहे (१.५७,३). अलंकाराप्रमाणें त्याच्या भोवती तुरळक ढग आहेत (४.२२,२). परंतु त्याला स्वेच्छेप्रमाणें मन्त्रसामर्थ्यानें वाटेल तीं रूपें धारण करता येतात (३.५३,८, ६.४७,१८).

ऋग्वेदात दोन ठिकाणी इन्द्राच्या मूर्तिसंबंधीं उल्लेख आलेला आहे. ४.२४,१० मध्ये "ह्या माझ्या इन्द्राच्या मूर्ति-बद्दल दहा गाई कोण देईल? असें म्हटलें आहे. त्यानें आपल्या शत्रूंचा नि.पात केला म्हणजे त्याला परत घेऊन या." ८.१,५ मध्यें म्हटलें आहे कीं, "कितीहि किंमत आली तरी मी तुला विकणार नाहीं." वेदकालीं असल्या मूर्ती कशा तऱ्हेच्या असतील हे कल्पनेवरूनच ठरवावें.

ऋभूंनीं तयार केलेल्या सुवर्णरथावर आरूढ होऊन इन्द्र लढाईस अगर यज्ञाला जातो तो रथ चागला धडधाकट बाधलेला असून त्याची गतीहि विचाराहून द्रुततर आहे (१.१६,२; १०२,३, ६.२९,२, ३७,३; १०.४४,२). इन्द्र सोन्याच्या चाबकानें घोडे हाकतो (८.३३,११) साधारणत. तो दोन घोड्या हाकतो (२.१५,६; ३.४४,३). परंतु कवीच्या कल्पना इन्द्राच्या रथाला अनेक घोडे जोडतात (२.१८,४,७, ४.-४६,३, ७.४७,१८). ते घोडे सोम प्याल्याप्रमाणें मस्ती करतात (१.८१,३; ३.४३,६; १.३०, १६). मध्येंच इन्द्र थकतो (१०.१०५,३). त्या घोड्याची आयाळ सुवर्णाची आहे (८.३२,२९). त्याच्या पाठी सरळ आहेत (८.१,२५, ६.४२, ३.२५,४). त्याच्या शेपट्या मोराच्या पिसाऱ्याप्रमाणे आहेत (३.४५,१, ८.१,२५). त्याचे अवयव उत्कृष्ट आहेत (३.४३,४). त्याची मालीस उत्तम तऱ्हेनें केलेली आहे (५-६). सूर्यासारखे त्याचे डोळे तेजस्वी आहेत, ते स्वत सूर्यकिरणाप्रमाणें आहेत (१.१६,१, २.११,१६). त्याना चारा विपुल मिळतो (३.५३,२). खाण्यास पुष्कळ मिळाल्यामुळें त्याचे पुठ्ठे पुष्ट दिसतात (१.१०,३). गरुड ज्याप्रमाणें आपल्या पंखामुळें जलद जातो त्याप्रमाणे इन्द्र ह्या घोड्यानीं त्वरित जातो (८.३४,९). ज्या ज्या वेळीं इन्द्र बाहेर जाण्यास निघेल त्या त्या वेळीं हे घोडे बाहेर जाण्यास तयार असतात (१.१०४,१). यज्ञ-मंडपाकडे तर ते त्याला निमिषार्धात नेतात (१०.३२,२).

प्रार्थनेच्या जोरानें ते धुरेला जोडले जातात (२.१८,३, ३.३५,४; ८.१,२४; ४५.३९; ८७.९). हे घोडे स्वर्गाकडून इन्द्राला मिळाले (१.१२१,८) अगर ते त्याला ऋभूंनीं दिले (१.११,१). इन्द्र वाऱ्याच्या घोड्यांना जोडूनहि प्रवास करतो अगर सूर्याचे घोडे घेतो (१.५१,१०, १२१, १२; १०.२२,५; वाल० २.८, १०.४९,७).

इन्द्राचें नेहमींचें आयुध म्हणजे वज्र. हे वज्र त्वष्ट्यानें इन्द्राकरितां तयार केलें. हे वज्र सोन्याचें होतें असें वर्णन आहे (१.५७,२; ८४.९; ८.५७,३). त्याचप्रमाणें पोलादी होतें असेंहि म्हटलें आहे (१.८१,४; ८.८५,३; १०.४८,३). ह्या आयुधानें जय तेव्हांच मिळे (१.१००,१३). हे अस्त्र असे (१.८४,१३). त्याला 'सचाभू' म्हणजे इन्द्रमित्र म्हटलं आहे (१.१३१,३). तें तिधारी अथवा चतुर्धारी असे (१.१२१,४). शतधारी असे, असें ६.१७,१० मध्यें म्हटलेलें आहे. त्याला शंभर गाठी आहेत (१.८०,६). हजार टोकें आहेत (५.३४,२). *ज्याप्रमाणें बैल आपलीं शिंगें घासून तीक्ष्ण* करतो त्याप्रमाणें इन्द्र आपलें आयुध तीक्ष्ण करी (१.५५,१) १०.४२,७ मध्यें दुसऱ्या एका शंबानावाच्या आयुधाचा उल्लेख आहे. १०.६०,३ मध्यें त्याच्या हातीं पराणी असते असेंहि वर्णन आहे. १.३२.१२; १०.१८०,२ मध्यें त्याच्या *हातीं भाला आहे. पुष्कळ ठिकाणीं त्याच्या हातीं धनुष्य बाण* आहेत असेंहि वर्णन आहे (८.४५,४, ६६.७,११; १०. १०३.२,३). त्याला पुष्कळ ठिकाणीं अंकुशिन् म्हटलें आहे. त्याच्या हातात एक अंकुश असून त्या योगानं सोम तयार करणाऱ्या लोकांकरिता तो धन मिळवून देतो (८.१७,१०; १०.४४,९). काहींकाहीं ठिकाणीं शिप्र याचा अर्थ शिरस्त्राणासारखा भासतो त्यावरून त्याचे डोक्याला सोन्याचें शिरस्त्राण असावें असें दिसतें (६.२९,६). इन्द्राच्या हातांत आपल्या प्रतिपक्षीयांना पकडण्यासाठीं एक जाळें असल्याचेंहि वर्णन आहे (९.८३,४).

कवींनीं इन्द्राला एक कुटुंबहि दिलेलें आहे. त्याला इन्द्राणी नावाची बायको होती (३.५३,४,६, ७.१८,२, १०.८६,५). दैत्यांशीं युद्ध करण्यास जातेवेळीं इन्द्राणी त्याला सोम पिण्यासाठीं परत बोलावते १०.८६. त्याच्या गृहसौख्याचें उपरोधिक वर्णन आहे. इन्द्राच्या आवडत्या वृषाकपि नावाच्या माकडामुळें नवराबायकोचें थोडें बिनसत असे. कारण हें माकड दुसऱ्याची झोंप मोडीत असे. (ऋ. १.२) व स्वतःच्या धनिणीच्या प्रसाधनसाधनांत हात घालीत असे (ऋ. ५) स्वतःची इन्द्र बिलकुल काळजी घेत नाहीं अशी इन्द्राणीची नेहमीं तक्रार असे व त्या माकडाला ठार मारण्याचा निश्चयहि तिनें जाहीर केला होता. ही इन्द्राणी अतिशय सुंदर स्त्री होती (ऋ. ६). पुष्कळ प्रसंगीं तें माकड इन्द्राच्या उपयोगीं पडल्यामुळे त्याला सोडण्यास इन्द्र तयार होत नाहीं. (ऋचा १२-१८) सरतेशेवटीं माकडाला ताळ्यावर आणल्यानंतर नवराबायकोत पुन्हा ऐक्यभाव होतो.*

वरुण.—ऋग्वेदातील देवतांपैकीं इन्द्राच्या बरोबरीनें वरुण ही देवताहि अत्यंत महत्त्वाची आहे. तिचें महत्त्व स्तुतिपर सूक्तांच्या संख्येवरूनच केवळ ठरविणें बरोबर होणार नाहीं. कारण केवळ वरुणाच्या स्तुतिपर अशीं सूक्तें दहा *बाराच आहेत. या सूक्तसंख्येच्या मानानें पाहिलें तर वरुण ही* तिसऱ्या प्रतीची देवता ठरेल, आणि मित्रावरुण ह्या जोडदेवतांना उद्देशून असलेलीं आणखी सुमारें पंचवीस सूक्तें हिशोबांत घेतलीं तरी वरुणाचा नंबर पाचवा म्हणजे अश्विनदेवतांच्या बराच खालीं व मरुतांच्या बरोबरीनें लागेल.

वरुणदेवतेवरील मानवी गुणांचा अध्यारोप शारीरिक गुणांपेक्षा नैतिक गुणांचे बाबतींत अधिक पूर्णत्वास पोहोंचलेला आहे. वरुणाचें शरीरविषयक व आयुधादि बाबतींचें *वर्णन अगदीं अल्प आहे; त्याच्या हालचालीविषयींच्या वर्णना*वर विशेष भर दिलेला आढळतो. त्याला तोंड, डोळा, बाहू, हात व पाय हे अवयव असल्याचें लिहिलें आहे तसेंच तो हात हालवणें, चालणें, वाहनांतून गमन करणें, बसणें, खाणें व पिणें वगैरे क्रिया करतो त्याचा चेहरा अग्नीसारखा असल्याचें वर्णन आहे. (७.८८,२) *मित्र व वरुण यांचा* नेत्र सूर्य होय (१.११५,१; ६.५१,१; ७.६१,१), व ही गोष्ट नेहमीं सूक्ताच्या पहिल्या ऋचेंतच दिलेली आढळते त्यावरून वरुणदेवतेचें हे विशिष्ट स्वरूप सूक्तकाराच्या मनश्चक्षुपुढें प्रथम उभें रहात असे असें दिसतें. वरुण मानवजातीला ज्या नेत्रानें पाहतो असें वर्णन आहे (१.५०,६) तो नेत्र म्हणजे निःसंशय सूर्यच होय. अर्यम्याप्रमाणेंच मित्रावरुणालाहि सूर्यनेत्री असें म्हटलें आहे (७.६६,१०). वरुण हा दूरदृष्टि (१.२५,५ व १६; ८.९०,२) व सहस्रनेत्री (७.३४,१०) असें वर्णन आहे. मित्रावरुण हे आपले हात पसरतात (५.६४,२; ७.६२, ७.६२,५) आणि सूर्यकिरणांचा बाहूप्रमाणें उपयोग करून मार्ग आक्रमण करतात (८.९०,२). *सविता व त्वष्टा यांच्या प्रमाणें त्यांचे हात* सुंदर (सुपाणी) आहेत. मित्र व वरुण स्वतःच्या पायांनीं त्वरित चालतात (५.६४,७) व वरुण आपल्या तेजस्वी पदानें कपटप्रयोग तुडवितो (८.४१,८). यज्ञसमारंभात तो पसरलेल्या दर्भावर बसतो (१.२६,४, ५.७२,२) आणि इतर देवताप्रमाणें तो व मित्र सोम पितात (४.४१,३). वरुण सोन्याचा झगा (द्रापी) धारण करतो व झगझगीत वस्त्रें परिधान करतो (१.२५,१३). *पण मित्र व वरुण हे घृताचा* चकाकणारा पोषाख घालतात (५.६२,४) असें जें वर्णन

* या वृषाकपिसूक्ताचा ठिकठिकाणीं अगदीं निराळाच अर्थ लावलेला आहे व त्याचा वेदकालनिर्णयाकडे उपयोग केला आहे.

आहे तें केवळ रूपक असून तें अग्नीमध्यें अर्पण केले जाणाऱ्या पातळ तुपाला उद्देशून असावें असें वाटतें. वरुण सुंदर, पीतनेत्री, टक्कल पडलेला वृद्ध असल्याचें वर्णन आहे. वरुणाच्या आयुधवाहनादिकाचें जें वर्णन आहे, त्यात त्याच्या रथालाच कार्यांत प्रामुख्य दिलेलें दिसतें तो रथ सूर्याप्रमाणें चकाकणारा, दांड्याच्या जागीं वाधा असलेला, बसावयाच्या जागा व चाबूक असून भक्कम जुपलेले घोडे जोडलेला असें वर्णन आहे (५.६२,४). मित्र व वरुण आपल्या रथामध्यें उंच आकाशभागीं आरोहण करतात (५.६३,१) असला तो वरुणाचा रथ आपणास पृथ्वीवर पाहावयास मिळावा, म्हणून कवि प्रार्थना करतो (१.२५,१८)

मित्र व वरुण याचें निवासस्थान सोन्याचें असून तें स्वर्गांत आहे (५.६७,२, १.१३६,२), व वरुण आपल्या त्या मंदिरामध्यें वसून सर्व कृत्याचें अवलोकन करीत असतो (१.२५,१०–११). त्याचें व मित्राचें सदन मोठें, भव्य आणि त्यास हजार खांब असल्यामुळें भक्कम असें असून (५.६८,५, २.४१,५) त्याला हजार दारें आहेत (७.८८,५) सर्वदर्शी सूर्य हा निवासस्थानातून बाहेर पडून मित्र व वरुण याच्या सदनाकडे मानवाच्या कृत्याची खबर देण्याकरता जातो (७.६०,१,३) व त्यात प्रवेश करतो (१.१५२,४) अत्युच्च अंतरिक्षामध्यें वरुण पितराना दृष्टीस पडतो (१०.१४,८). शतपथब्राह्मणात (११.६,१) जगताचा राजा वरुण आकाशाच्या मध्यप्रदेशीं अधिष्ठित झालेला असून तेथून तो आपल्या भोंवतालचीं सर्व शासनस्थानें अवलोकन करीत असतो असें वर्णन आहे.

काहीं वेळा वरुणाच्या हेराचाहि उल्लेख आलेला आहे ते त्याच्या भोंवतालीं बसलेले असतात (१.२४,१३). ते दोन जगाचें अवलोकन करीत असतात, व यज्ञसमारंभाची त्याना माहिती असून प्रार्थना म्हणण्यास ते उत्तेजन देतात (७.८७,३). मित्र व वरुण हे आपल्या हेराना निरनिराळ्या लोकाच्या घरामध्यें पाठवितात (७.६१,३). हे हेर हुषार असल्यामुळें कधींहि फसत नाहींत (६.६७,५). अथर्ववेदात (४.१६,४) असें वर्णन आहे कीं, वरुणाचे दूत स्वर्गांतून खालीं उतरून पृथ्वीवर भ्रमण करतात व आपल्या सहस्रावधी नेत्रानीं सर्व वर्गाचें निरीक्षण करीत असतात. हेराची ही कल्पना सृष्टींतील ताऱ्याच्या आधारावर उभारलेली दिसते, पण ऋग्वेदात या मताला पुष्टि देणारा पुरावा मुळींच आढळत नाहीं. तारे हे हेराप्रमाणें लक्ष ठेवतात असें कोठे वर्णन नाहीं, किंवा हेर हे रात्रीं आपल्या कामावर जातात असेंहि म्हटलेलें नाहीं वरुणाच्या हेराची कल्पना पृथ्वीवरील न्यायनिष्ठ राजाच्या कारभाराला अवश्य असलेल्या हेराच्या अस्तित्वावरूनच सुचलेली दिसते. शिवाय मित्र व वरुण याचेच हेर असतात, असें नसून अग्नि (४.४,३) सोम याच्याबद्दल तसाच उल्लेख आहे, इन्द्राबरोबर लढणाऱ्या दानवाच्या हेराचें व सामान्यत सर्व देवाच्या हेराबद्दल वर्णन आहे (१०.१०,४) एके ठिकाणीं आदित्य हे आपल्या उच्च ठिकाणाहून हेराप्रमाणें पहात असतात असें म्हटलें आहे (८.४७,११). ह्या हेराचा प्रथम मित्र व वरुण याच्यासंबंधानेंच उल्लेख केलेला असावा हें अनुमान काढण्यास कारण असें आहे कीं, इराणीलोकांतील मिथ्र ह्याचेहि हेर असल्याचा उल्लेख आहे, व वेदातल्या नावाप्रमाणें त्याचेहि नाव (स्पश्) हेंच आहे. ऋग्वेदात सोनेरी पखाचा वरुणाचा दूत म्हणून म्हटलें आहे तो अर्थात् सूर्य होय (१०.१२३,६).

यम व इतर प्रमुख देवताप्रमाणें वरुणाला पृथक् किंवा मित्रासहवर्तमान राजा असें म्हटलें आहे (१.२४,७,८) तो सर्वांचा म्हणजे देवाचा व मानवाचा (१०.१३२,४, २.२७,१०), सर्व जगताचा (५.८५,३) आणि सर्व अस्तित्वात असलेल्या गोष्टींचा (७.८७,६) राजा आहे. तो स्वावलंबी राजा असल्याचेंहि म्हटलें आहे (२.२८,१), पण स्वावलंबी हें विशेषण सामान्यत इन्द्राला लावलेलें आढळतें. राजापेक्षाहि बऱ्याच अधिक वेळा वरुणाला एकट्याला किंवा बहुधा मित्रासहित सम्राज म्हटलेलें आहे सम्राज ही पदवी थोड्या ठिकाणीं अग्नीला व बऱ्याच ठिकाणीं इन्द्राला लावलेली असते. वरुण व मित्र दोघानां मिळून हें पद इन्द्रापेक्षा दुप्पट वेळा लावलेलें आहे, आणि ऋग्वेदात वरुणापेक्षा दसपट सूक्तें इन्द्रस्तुतिपर आहेत ही गोष्ट लक्षात घेता सम्राज हें पद वरुणाचें होय, असें म्हणणें फार सयुक्तिक आहे.

तसेंच क्षत्र हें पद वरुणालाच प्राधान्येंकरून लावलेलें आहे, मित्रावरुणाच्या जोडीला सामान्यत व दोन वेळा अर्यम्यासहि लावले आहे. उलट तें फक्त एकेकदा अग्नि, बृहस्पति व अश्विन याना लावलें आहे त्याचप्रमाणें क्षत्रिय शब्द पाच वेळा आला आहे, त्यापैकीं चार वेळा तो वरुण किंवा आदित्य याना उद्देशून आहे, व एकदा सर्व देवताना सामान्यत लावलेला आहे असुर हा शब्द वरुणाला एकट्याला किंवा मित्रासह इन्द्र आणि अग्नि याच्यापेक्षां बऱ्याच अधिक वेळा लावलेला आहे आणि एकमेकाविषयींच्या सूक्ताची सख्या विचारात घेता ते पदहि वरुणालाच विशेषत लावलेलें दिसतें तसेंच देवापैकीं मित्र व वरुण याना असुरा आर्या असें म्हटलें आहे (७.६५,२).

वरुण व मित्र ह्याच्या दैवी सत्तेला 'माया' असें नाव आहे. त्याचा शाब्दिक अर्थ गूढशक्ति असा सामान्य असून तो शब्द चागल्या अर्थी देवाना व वाईट अर्थी दैत्याना लावलेला असतो. या शब्दाचा अर्थ बहुतेक ततोतंत इंग्रजी भाषेमधील 'क्रॅफ्ट' या शब्दाप्रमाणें आहे. क्रॅफ्टचाहि जुना अर्थ 'गूढशक्ति, जादू' असा असून नतर 'कौशल्य, कला' असा एक चागला अर्थ, आणि 'कपटविद्या, लबाडी' असा दुसरा वाईट

अर्थ उत्पन्न झाला. माया हा शब्द चांगल्या अर्थी ('विलक्षण कृति' या अर्थानें) असुर शब्दाप्रमाणें मुख्यत. वरुण व मित्र यास उद्देशून लावलेला आहे; तर वाईट अर्थी दैत्यकृतीकरिता तो राखून ठेवलेला दिसतो. या गूढशक्तीच्या बळावरच वरुण आकाशात उभा राहून सूर्य या मानदंडानें पृथ्वीचा आकार मोजतो (५.८५,५). मित्र व वरुण उषाना पाठवितात (३.६१,७). सूर्याला आकाश आक्रमण करण्यास व मेघ आणि पर्जन्य यानी झाकून टाकण्यास लावतात, आणि मधुबिंदूंचा वर्षाव करितात (५.६३,४) किंवा ते आकाशातून पाऊस पाडतात, आणि असुराच्या गूढशक्तीच्या साहाय्यानें नियम चालवितात, आणि म्हणूनच मायिन् हें विशेषण देवतांपैकीं वरुणालाच मुख्यत्वेंकरून लागतें (६.४८,१४; ७.२८,४; १०.९९,१० व १४७,५)

इन्द्राच्या अगदीं उलट गोष्ट म्हटली म्हणजे वरुणासबंधानें आख्यायिका अशा मुळींच नाहींत, मात्र वरुण (आणि मित्र) आधिभौतिक व नैतिक व्यवस्था चालविणारा असल्याबद्दल वरेंच वर्णन आहे. सृष्टींतील कायद्याचा वरुण हा अधिपति होय. त्यानें पृथ्वी व आकाश याची स्थापना केली व तो सर्व जगात वास्तव्य करतो (८.४२,१). आकाशनय व पृथ्वीनय हीं त्यानें आपल्यामध्यें स्थापन केलीं आहेत (७.८७,५) तो आणि मित्र सर्व जगतावर राज्य चालवितात, अथवा जगद्वय व्यापून टाकतात (७.६१,४). सर्व जगताचे ते दोघे रक्षण करणारे आहेत (२.२७,४). वरुणाच्या हुकुमानेंच पृथ्वी व आकाश हीं पृथक् झालेलीं आहेत (६.७०,१; ७.८६,१; ८.४१,१०). मित्रासहवर्तमान तो पृथ्वी व स्वर्ग (५.६२,३), किंवा पृथ्वी, आकाश आणि स्वर्ग (५.६९,१ व ४) याना आधारभूत झालेला आहे. त्यानेंच आकाशामध्यें सूर्य प्रकाशत राहील अशी योजना केली आहे (७.८७,५) त्यानें जलनिधीमध्यें अग्नि, आकाशामध्यें सूर्य व पाषाणामध्ये सोम याची स्थापना केली आहे (५.८५,२). सूर्याकरिता रुंद मार्ग त्यान तयार करून दिला आहे (१.२४,८, ७.८७,१). वरुण, मित्र व अर्यमा हे सूर्याकरिता मार्ग मोकळे करून देतात (७.६०,४). ज्या ठिकाणीं सूर्याचे घोडे स्वैर संचार करतात त्या ठिकाणीं मित्र व वरुण यानीं व्यवस्था लावून दिली आहे (५.६२,१). आकाशात जो वायु घों घों वहात असतो तो वरुणाचा श्वासोच्छ्वास होय (७.८७,२).

वरुणानें घालून दिलेल्या नियमान्वयेंच चंद्र रात्रीच्या वेळीं प्रकाशमान होऊन आकाश आक्रमीत असतो, व तारेहि रात्रीं उच्च प्रदेशीं चकाकत असतात व दिवसा अदृश्य होतात (१.२४,१०). वरुणान निशाना आलिंगन दिल आहे आणि तो आपल्या गूढशक्तीन दिवस व रात्र निर्माण करतो असें एके ठिकाणीं (८.४१,३) वर्णन आहे. परतु या एका उल्लेखावरून त्याचा रात्रीशीं किंवा दिवस व रात्र असे विभाग पाडण्याशीं सबंध असल्याचें सिद्ध होऊं शकत नाहीं. वास्तविक वरुणाचा सूर्याला धरूनच बहुतेक उल्लेख येत असतो, चंद्र किंवा निशा याच्याशीं त्याचा सबध येत नाहीं. येणेंप्रमाणें अगदीं जुन्या वैदिक सूक्तात वरुण हा रात्री व दिवसा प्रकाशाचा स्वामी असल्याचें व मित्र हा फक्त दिवसा दिसणाऱ्या आकाशातील प्रकाशाची देवता असल्याचें दिसतें.

परतु नंतर ब्राह्मणग्रंथाच्या कालात वरुणाचा विशेषत. रात्रीच्या वेळच्या आकाशाशीं सबध असल्याचें वर्णन आहे. उदाहरणार्थ मित्र दिवस व वरुण रात्र उत्पन्न करतो असें म्हटलें आहे (तैत्तिरीय सहिता ६.४,८,३); दिवसाचा मालक मित्र व रात्रीचा मालक वरुण असें वर्णन आहे (तै. स २.१,७,४). हें वरील मत उत्पन्न होण्याचें कारण असें दिसतें कीं, मित्राचा सूर्याशीं संबंध जोडीत असत आणि वरुणाच्या नैसर्गिक अधिष्ठानाची स्पष्ट कल्पना नसल्यामुळें वरुणाचें कार्य मित्राच्या उलट मानण्याची प्रवृत्ति पडली असावी मित्र व वरुण याचीं हीं परस्परविरुद्ध कार्यें शतपथब्राह्मणांत (१२.९ २,१२) निरनिराळ्या रीतीनें स्पष्ट करून सागितलीं आहेत, व म्हटलें आहे, या जगाचा मालक मित्र व त्या जगाचा मालक वरुण होय.

काहीं ठिकाणीं, वरुण हाच ऋतूचें नियमन करतो, असें म्हटलें आहे. त्याला बारा महिने माहीत आहेत (१,२५,८), आणि मित्र, वरुण व अर्यमन् हे पर्जन्यकाल, मास, दिन, रात्र याची व्यवस्था लावतात असें वर्णन आहे (७.६६,११).

ऋग्वेदात सुद्धा पुष्कळ ठिकाणीं वरुण हा जलाचें नियमन करणारा असें म्हटल आहे. त्याच्या हुकुमानेंच नद्या पाण्यानें भरून वाहूं लागतात, व सतत तशाच वाहत राहतात (२.२८,४) त्याच्याच गूढ सामर्थ्याच्या योगानें, नद्या जरी सारख्या समुद्राला जाऊन मिळत असल्या तरी त्या पाण्यानें समुद्र कधींच पूर्ण भरून जात नाहीं (५.८५,६). मित्र व वरुण हेच नद्याचे अधिपती होत (७.६४,२). वरुणाचा समुद्राशीं संबंध असल्याचा उल्लेख ऋग्वेदात येऊन गेलाच आहे, मात्र अशीं उल्लेखस्थानें फार नाहींत, कारण वेदकालीं समुद्राचें फारसें महत्त्व वाटत नसावें. वरुण हा समुद्रातील जलातून मार्गक्रमण करतो, तर मरुद्गण हे आकाशात, अग्नि हा पृथ्वीवर आणि वात हा अतरिक्षात असतो (ऋ. १.१६१,१४) असें एक विधान आहे कीं, सप्त नद्या एखाद्या मोठ्या खळखळणाऱ्या जलाशयात उडी घ्यावी त्याप्रमाणें वरुणाच्या मुखात उडी घेतात (ऋ ८.५८,१२), या विधानातील जलाशय म्हणजे समुद्र असावा वो प्रमाणें वरुण हा सिंधूमध्यें (म्हणजे समुद्रामध्ये) उतरतो असे विधान आहे (ऋ.

७.८७,६,) त्याचा सामान्यत. अंतरिक्षातील जलाशीं संबंध येतो. गुप्त समुद्राप्रमाणें वरुण हा आकाशात चढून जातो (ऋ. ८.४१,८) मनुष्याचं सत्यासत्य अवलोकन करीत तो माधुर्य लवणाच्या आणि अलत स्वच्छ अशा जलामधून फिरतो (ऋ. ७.४९,३). वरुण जलाचें वस्त्र अंगावर घेतो (ऋ ९.९०,२). मित्रावरुण याची स्तुति वारंवार केलेली सापडते, व त्यांनीं वृष्टि करावी अशी त्याची प्रार्थना करण्यात येते. आकाश, अतरिक्ष, आणि पृथ्वी यांजवर मेघरूपी भाडें उपडें करून तो पाण्याचा वर्षाव करतो या योगानें तो भूमीला ओलावा आणतो, व या प्रसंगीं पर्वत धुक्यामध्यें आणि मेघामध्ये लपून जातात (ऋ ५.८५,३,४) पोषक अन्न देणाऱ्या गाई मित्रावरुणा जवळ आहेत, मधानें भरलेले झरे त्याजवळ आहेत. वृष्टीनें भरलेलें आकाश आणि प्रवाहानीं वाहणारें पाणी त्याजवळ आहे. तृणमय भूमीवर ते घृताच्या (म्हणजे जलवृष्टीच्या) धारा पाडतात आणि अतरिक्षामध्यें ते मध पसरतात (ऋ. ३.६२,१६), ते आकाशातून वृष्टि आणि पोषक अन्न पृथ्वीवर पाठवितात (ऋ ७.६४,२), दिव्य जलानें भरलेला पाऊस त्याजपासून येतो (ऋ ८.२५,६), वृष्टि करण्याच्या त्याच्या शक्तीला एक सगळे सूक्त (ऋ ५.६३) दिलेलें आहे. जल आणि वृष्टि ह्याच्याशीं याप्रमाणें संबंध आल्यानें नैघण्टुकाच्या पाचव्या अध्यायात अतरिक्षस्थ आणि द्युस्थ दोन्हीहि देवतामध्यें वरुणाचें नाव घातलेलें दिसतें. ब्राह्मणग्रंथामध्येंहि मित्रावरुण हे वृष्टीचे देव मानले आहेत अथर्ववेदांत वरुणाला सर्व सृष्टीवर सत्ता चालवण्याचा हक्क राहिलेला नाहीं. तेथें तो फक्त जलाचाच अधिपति राहिलेला आहे. सोमाचा पर्वताशीं त्याप्रमाणें याचा जलाशीं संबंध आहे (अ. ३.३,३). द्युस्थ पिता या नात्यानें तो पाऊस पाडतो (अ. ४.१५,१२) त्याचें सुवर्णगृह जलामध्यें आहे (अ. ७.८३,१), तो जलाचा अधिपति आहे. तो आणि मित्र वृष्टीचे अधिपति आहेत (अ. ५.२४,४,५). यजुर्वेदामध्यें त्याला जलाचें अपत्य म्हटलेलें आहे तो आपलें गृह मातृरूप जलाचे ठिकाणीं करतो. (वा स १०.७.), जलें हीं वरुणाच्या पत्नी होत (तै. स. ५.५,४,१) मित्र आणि वरुण हे जलाचे नेते होते (तै. स ६.४,३,२).

वरुणाचे कायदे स्थिर आहेत असें विधान वारवार येतें धृतव्रत हे विशेषण त्याला बरोबर शोभतें केव्हा केव्हा मित्र आणि तो याना तें जोडीनें लावण्यात येतें. देव वरुणाचे कायदे पाळतात (ऋ ८.४,७), किंवा वरुण, मित्र व सविता याचे कायदे पाळतात (ऋ १०.३६,१३) अमर देव देखील मित्रावरुणाच्या कायद्याविरुद्ध जाऊ शकत नाहींत (ऋ ५. ६९,४) मित्रावरुण हे जगन्निर्बंध आणि प्रकाश याचे स्वामी आहेत. या निर्बंधाच्या योगानें ते व्यवस्था ठेवितात (ऋ १.२३,५) व्यवस्थेचे पुरस्कर्ते हें विशेषण विशेषत. त्याना लावतात व केव्हा केव्हा आदित्याना व दुसऱ्या देवाना लावतात. ऋत (व्यवस्था) आणि सत्य याचे ते पोशिंदे आहेत (ऋ १.२,८) ऋतस्य गोपा म्हणजे व्यवस्थेचे रक्षिते हें नाव वरुणाला देतात किंवा आदित्यानाहि देतात, अग्नि आणि सोम यानाहि हें नाव केव्हा केव्हा लावलेलें सापडतें. बहुधा अग्नीला लावलेलें विशेषण जें ऋतावान् (व्यवस्था ठेवणारा) तेंहि मित्रावरुणाला कित्येक वेळा लावलेलें आढळतें वरुणाचें सामर्थ्य इतकें मोठें आहे कीं, त्याच्या राज्याचा व त्याच्या शक्तीचा अत उडणाऱ्या पक्ष्याना किंवा वाहणाऱ्या नद्याना लागला नाहीं. हे पक्षी व नद्या त्याच्या क्रोधाचा प्रतिकार करू शकत नाहींत (ऋ १. २४,६). मित्रावरुण देवताची सामर्थ्यमर्यादा नद्या किंवा आकाश याना सापडलेली नाहीं (ऋ १.१५०,९) तो सर्वव्यापी आहे. सर्वांचीं गृहें त्याच्या कक्षेत आहेत (ऋ. ८.४१,१ व ७). तीन स्वर्ग आणि तीन पृथ्वी ह्या त्याचे ठिकाणीं आहेत (ऋ ७.८७,५) वरुण सर्वज्ञ आहे, आकाशांत पक्ष्यांचा मार्ग तो जाणतो तसेंच समुद्रातील जलरथाचा मार्ग, दूर प्रवास करणाऱ्या वाऱ्याचा मार्ग तो जाणतो आणि आजपर्यंत घडलेल्या आणि पुढें होणाऱ्या गुप्त गोष्टी त्याला दिसतात (ऋ १.२५,७ व ९ व ११), तो मनुष्याचें खरें खोटें पहात असतो (ऋ. ७.४९,३). त्याच्याशिवाय कोणाला डोळ्याचें पाते लवविता येत नाहीं (ऋ. २.२८,६). मनुष्याच्या नेत्राची उघडझाक वरुण मोजून ठेवितो, मनुष्य जें काहीं करतो तो जो विचार करतो आणि ज्या योजना करतो तें सर्व वरुण जाणतो (अ. ४.१६,२ व ५). आकाश व पृथ्वी याजमध्यें आणि याच्यापलीकडे असलेलें सर्व काहीं त्याला दिसतें. आकाशापलीकडे दूर उडून जाऊन वरुणाच्या कचाट्यातून सुटू असें मनुष्य म्हणेल तर तें त्याला करितां येणार नाहीं (अ. ४.१६,४ व ५) वरुण सर्वज्ञ आहे व या सर्वज्ञतेच्या बाबतींत त्याच्याशीं अग्नीची तुलना केली आहे यावरून सर्वज्ञता हा त्याचा विशेष गुण आहे हें स्पष्ट होतें (ऋ १०.११,१) नीतीचा शास्ता या नात्यानें कोणत्याहि देवतेपेक्षा वरुण फार श्रेष्ठ आहे. पातक्यान त्याचे कायदे मोडले असतां त्याला राग येतो व तो याजबद्दल कडक शिक्षा करतो (ऋ ७.८६,३ व ४). पातक्यास तो ज्या पाशान बद्ध करितो त्याचें वर्णन दिलेलें आहे (ऋ १.२४,१५, १.२५,२१, ६.७४,४, १०.८५,२४) हे पाश असत्य भाषण करणाऱ्याच्या भोंवतीं सातवेळा किंवा तीनवेळा वेष्टिले जातात. जो सत्य बोलतो त्याला हे धक्का लावीत नाहींत (अ. ४. १६,६). असत्याच्या मार्गांत मित्र आणि वरुण हे पुष्कळ पाशानीं युक्त असा प्रतिबंधाच्या रूपाचे आहेत एवढा इन्द्रावरुण याना पाशयुक्त असें म्हटलें आहे, मात्र हे पाश

दोरीचे नव्हत (ऋ. ७.८४,२). पाश हा शब्द एकदाच धर्मासंबंधानें वापरलेला आहे. त्यांत आपल्या भक्ताचे पाश शिथिल करावे अशी प्रार्थना वेधें केली आहे (ऋ. ५.२,७). यावरून हे पाश वरुणाचे वैशिष्ट्य द्योतक आहेत हें स्पष्ट होतें. मित्रावरुण हे असत्य दूर करणारे, त्याचा द्वेष करणारे व त्यावद्दल शिक्षा करणारे आहेत असे उल्लेख येतात (ऋ. १. १५२,१; ७.६०,५; ७.६६,१३). त्याच्या सत्कारात कसूर करणाराना ते रोग जडवितात (ऋ. १.१२२,९). उलटपक्षीं अनुताप झालेल्याना वरुण दयेनें वागवितो. दोरीप्रमाणें तो अनुतप्ताचें पापबंधन सोडवितो (ऋ. २.२८,५; ५.८५,७ व ८). मनुष्य स्वतः जें पाप करितात तेवढ्यापासून तो त्याची सुटका करितो असें नव्हे तर तो त्याच्या पितरानीं केलेल्या पापाच्या बंधातूनहि त्याची मुक्तता करितो (ऋ. ७.८६,५) प्रतिदिनीं त्याचे नियम मोडणारा असाहि जो त्याचा भक्त असेल त्याचं तो रक्षण करितो (ऋ. १.२५,१). हयगयीनें ज्याच्या हातून त्याचे नियम मोडले जातात त्याच्याकडे तो दयार्द्र दृष्टीने पाहतो (ऋ. ७.८९,५). इतर देवतास केलेल्या प्रार्थनांत ऐहिक संपत्ति मागितलेली असते, त्याप्रमाणे वरुण आणि आदित्य याचें असें एकहि सूक्त नाहीं की ज्यात अपराधाबद्दल क्षमा करण्याची प्रार्थना त्या देवतास केलेली नाहीं.

वरुणाजवळ शेकडो किंबहुना हजारों उपाय आहेत. तो मृत्यूला दूर करितो व पातकापासून मुक्तता करितो (ऋ. १.२४,९). तो आयुष्य कमी करूं शकतो किंवा वाढवूं शकतो (ऋ. १.२४,२१; १.२५,१२; ७.८८,४, ७.८९,१). त्याला धीर 'अमृतस्य गोपा' म्हटलेले आहे (ऋ. ८.४२,२); तसेंच आनंदानें शासन करणारे वरुण व यम या दोन राजाची परलोकीं गाठ पडावी अशी जी पवित्र इच्छा ती इच्छा हा वरुण मनामध्ये स्थिर करितो (ऋ. १०.१४,७); आपल्या भक्ताशी वरुण मित्रत्वाच्या नात्यानें वागतो (ऋ. ७.८८, ४ ते ६); त्याचा भक्त फक्त वरुणाच्या स्वर्गीय धामामध्यें त्याच्याशी आत्मैक्य भोगतो आणि केव्हा केव्हा आपल्या मनश्चक्षूंनें त्याचें दर्शन घेतो (ऋ. १.२५,१८; ७.८८,२).

आतांपर्यंत वेदातील ज्या वरुणविषयक गोष्टी माडल्या त्यावरून वरुणाच्या भौतिक मूलबीजासंबंधानें खालील सिद्धांत निघतात. मित्रदेवतेसंबंधानें जे उल्लेख आलेले आहेत ते उल्लेख व वरुणविषयक उल्लेख एकत्र घेतले असता मित्र आणि वरुण याचा संबंध सूर्याशीं फार निकटचा आहे व या दोघात वरुण ही देवता श्रेष्ठ आहे हें स्पष्ट होतें. मित्र आणि वरुण ह्याच्यांत इतकें साम्य आहे कीं, मित्रामध्यें वैशिष्ट्यद्योतक असा एकहि स्वतंत्र गुण दाखविलेला नाहीं. त्याची आणि वरुणाची बहुतेक नेहमींच जोड पाहून दिलेली असल्यानें वरुणाच्या प्राधान्यामुळें मित्रानें व्यक्तित्व नाहींसें झालें असें दिसतें. आवेस्तातील पुराव्यावरून मित्र ही देवता आदित्यदेवता आहे असें सर्व संशोधक कबूल करतात. तेव्हा प्रारंभीं वरुण ही काहींतरी वेगळ्या निसर्गघटनेची प्रतिनिधिभूत देवता असावी. सामान्य मत असें आहे कीं, सर्वव्यापि आकाशाला वरुण हें नाव दिलें गेलें. सूर्यापेक्षा आकाश हें कोणाहि पाहणाराला कितीतरी पटीनें विस्तृत दिसतें. या विस्तृत आकाशक्षेत्राला अगदीं लहानसा सूर्य आपल्या दैनिक मार्गक्रमणात व्यापीत असतो. अर्थातच हें आकाश व सूर्य याजमध्यें आकाशालाच मनुष्याची कल्पना श्रेष्ठ देवतेचें स्थान देईल. सूर्य दररोज याच आकाशांतून भ्रमण करितो. आकाशाव्यतिरिक्त तो कोठें दिसत नाहीं यामुळें आकाश आणि सूर्य याचें निकटचें नातें सहजच कल्पिलें गेलें असावें. आकाशाचा नेत्र सूर्य ही कल्पना अगदीं स्पष्ट आहे. मित्राचा नेत्र सूर्य ही कल्पना जोंपर्यंत मित्राचें वैशिष्ट्य नाहींसें होऊन वरुणामध्यें तो मिळून गेला नव्हता तोंपर्यंत प्रचारात येणें शक्य नव्हतें. असें असून सूर्याचा नेत्र असाहि उल्लेख ऋग्वेदात कित्येकवेळा आलेला आहे. सूर्याला दूरचें पाहणारा हें जें विशेषण लावतात तें आकाशालाहि तितकेंच लागू पडतें. आकाशाला केवळ दिवसाच नव्हे तर रात्रीहि चंद्र आणि नक्षत्रे याच्याद्वारा पाहता येतें ही कल्पनाहि आकाशा-संबंधानें सहज निघूं शकते. वरुणाच्या कल्पनेंत त्याचा भौतिक पाया दूर होऊन तो उंच आकाशात मित्रासह रथस्थ होतो असा जो भाग आलेला आहे त्याचा सहज उलगडा होतो. कारण वरुणाचा आदित्यदेवतेशीं संबंध आहे व ऋग्वेदातील प्रत्येक प्रमुख देवता रथस्थ होऊन मार्ग आक्रमण करिते. यापुढें वरुणाचा राजवाडा उंच आकाशात आहे आणि त्याचा वृष्टीशीं संबंध आहे, ह्या गोष्टीविषयीं विचार करिता आकाश-कटाहप्रतिनिधीभूत अशी जी देवता मुख्यत होती तिच्या संबंधानें या कल्पना अगदीं यथार्थ आहेत, असेंच दिसून येईल. तसेंच सर्वांचा शास्ता ही पदवी जर एखाद्या भौतिक घटनेला कल्पनेच्या उत्क्रांतींत मिळावयाची तर ती आका-शालाच प्रथम मिळेल, हें उघड आहे. कारण या आकाशाचा मोठा विस्तार पाहून व पृथ्वीच्या तें अतिशय वरती आहे, तें सर्व पृथ्वीला व्यापून आहे आणि त्याचें ठिकाणीं नियमबद्ध क्रमानें पुन पुन. घडणाऱ्या अशा सर्वांत आश्चर्यकारक घटना, ताऱ्याच्या हालचाली इत्यादि अनु-भवास येतात हें पाहून त्याचे ठिकाणीं देवतात्व कल्पा-वयाचें तर सहजच ही देवता अहर्निश मनुष्याच्या कृती-कडे लक्ष देत आहे व कधींहि न ढळणाऱ्या अशा नियमाची सरक्षक आहे, या प्रकारचीच कल्पना केली जाईल. ग्रीक दैवतेतिहासांत झ्यूस (द्यौ-) या देवतेच्या संबंधात कल्पनेची अशीच उत्क्रांति झालेली आढळते. झ्यूस हें पहिल्यानें फक्त एक आकाशवाचक नाम होतें परंतु पुढें आकाशाच्या उंच प्रदेशात राहणाऱ्या देवाचा शास्ता एक

आहे, तो मेघांना एकत्र करितो, त्याचे जवळ विद्युद्रूपी वज्र आहे, त्याची इच्छा तोच या जगताचा कायदा आहे, अशी *आकाशासंबंधानें कल्पना तयार होऊन* झ्यूस हें नाव या सर्वश्रेष्ठ देवाला लावण्यात आलें.

ऋग्वेदातील सर्वांत श्रेष्ठ देवतामध्यें जें वैयक्तिक गुणसंबंधात अंतर सापडतें त्याचे कारण हें आहे कीं, या देवाचा संबंध मूलतः निरनिराळ्या भौतिक घटनाशीं आहे. आकाशात प्रकाशासंबंधीं ज्या नियमित क्रमानें पुनः पुनः घडून येणाऱ्या गोष्टी आहेत त्याशीं वरुणाचा संबंध असल्यानें, नैतिक व भौतिक सृष्टीच्या व्यवस्थानियमाचा प्रमुख संरक्षक हें नाव वरुणाला दिलेलें आढळतें. पंचमहाभूताच्या झगड्यात भाग घेणारा जो इन्द्र त्याला वेदकालीन युद्धशील भारतीयांनीं क्षत्रिय-राजा म्हणून कल्पिलें आहे हें ठीकच आहे. वादळासंबंधींच्या अंतरिक्षातील घडामोडी कालदृष्ट्या अगदीं अनियमित व स्वरूपदृष्ट्या अत्यंत विविध असल्यानें त्याच्याशीं संबंध असलेल्या इन्द्राच्या स्वभावात सहजच नानातऱ्हेचा लहरीपणा कल्पिलेला आहे, व इन्द्रासंबंधानें ऋग्वेदातील इतर देवतापेक्षा कितीतरी अधिक अद्भुत कथा निर्माण झाल्या आहेत.

यज्ञविकासाच्या काळात प्रजापति हा सर्वश्रेष्ठ देव झाल्यावर वरुणाचे श्रेष्ठ देव या नात्याचे गुण सहजच कमीकमी होत गेले आणि त्याच्या मूळच्या सत्ताक्षेत्रापैकीं फक्त जलप्रदेशावरील सत्ता त्याजकडे राहिली. याप्रमाणें होत होत शेवटीं वेदोत्तरकालीन दैवतेतिहासात वरुण हा समुद्राचा पति म्हणजे भारतीय 'नेप्च्युन' झालेला आहे.

ओल्डेनबर्गयानें अशी कल्पना काढली आहे कीं, चंद्रालाच पूर्वी वरुण म्हणत असत. त्याची अशी उपपत्ति आहे कीं, आदित्यदेवता सात होत्या या आदित्यदेवता व अवेस्तामधील अमेशस-स्पेन्त या देवता एकच होत. या सात आदित्यदेवतापैकीं वरुण आणि मित्र म्हणजे अनुक्रमें चंद्र व सूर्य होत व पाच ग्रह हे खालच्या प्रतीचे पाच आदित्य होत. ओल्डेनबर्गचें असेंहि म्हणणें आहे कीं, वरुण आणि मित्र ह्या इंडोयूरोपीय देवता नसून एका सेमिटिक जातींतून इंडो-इराणी कालखंडात या देवता उसन्या घेतल्या गेल्या वरुणाची कल्पना याप्रमाणें उसनी घेतली गेली तेव्हा त्या कल्पनेंत पूर्वी जे गुण अंतर्भूत झालेले होते त्यापैकीं अगोदरच पुष्कळ नाहींसे झाले असले पाहिजेत. वरुणाला भौतिक स्वरूपापेक्षा पुष्कळसें नैतिक स्वरूप आलेलें असलें पाहिजे. असें नसतें तर मित्र म्हणजे सूर्य या देवताला वरुणानें म्हणजे चद्रदेवतेनें इंडो-इराणी काळ्यात इतकें मागें टाकिलें नसतें, व त्याला नैतिक सृष्टींतील शास्ता या नात्यानें श्रेष्ठ अशी कल्पनात्मक पदवी अवेस्तात (अहुरमज्द म्हणून) व वेदात (वरुण म्हणून) प्राप्त झाली नसती. ही ओल्डेनबर्गची उपपत्ति ऋग्वेदात वरुणाच्या ज्या स्वभावकल्पना आल्या आहेत त्याशीं जुळत नाहीं. त्याचप्रमाणें ही कल्पना पत्करली तर वरुण आणि ग्रीक लोकाचा ओरेनास याजमध्यें काहींहि संबंध नाहीं असें गृहीत धरावें लागतें. वरुण हा सेमेटिक लोकापासून उसना घेतला असें म्हणण्यास एकेश्वरी विचार यहुदी लोकाच्या परंपरेंतून काढण्याचा मोह थोडाबहुत कारण झाला असेल काय असा संशय येतो

वरुण ही देवता इंडो-इराणी काळातील आहे यात संशय नाहीं कारण अवेस्तातील अहुरमज्द हा गुणाच्या दृष्टीनें वरुणाशीं एकरूप आहे. त्याचें नाव मात्र निराळें आहे. वरुण हें नाव देखील इंडो-यूरोपीय असावें असें म्हणण्यास जागा आहे. इतकें तरी खरें कीं, ग्रीक ओरेनास आणि वरुण या शब्दाचा संबंध लावताना जरी कांहीं वर्णविपर्ययविषयक नियमाच्या अडचणी येतात तरी कांहीं तुलनात्मक भाषाशास्त्राचे अभ्यासक या दोन शब्दातील ऐक्याचें मतें अद्यापिहि मानतात.

वरुण हा शब्द इंडो-यूरोपिय कालातील असो किंवा त्यानंतरच्या काळातील असो, तो वृ=आच्छादनें या धातूपासून निघाला असावा व त्याचा अर्थ सहजच व्यापणारा असा झाला. ऋग्वेद १.८९,३ या ठिकाणीं सायणाचार्य वरुण शब्दात हाच धातु गृहीत धरतात, व वरुण हा आपल्या पाशांमध्यें दुष्टाना अडकवितो असें भाष्य करितात. इतरत्रहि (तै. स. १.८,१६) अंधकाराप्रमाणें व्यापून टाकणारा, वेष्टणारा असें वरुण या शब्दावर सायणाचार्यांनीं भाष्य केलें आहे. हा शब्द इंडो-यूरोपीय असेल तर तो द्यौः (म्हणजे आकाश) याचा गुणवाचक असेल, व पुढें ग्रीसमध्यें आकाशाचें नित्य विशेषण होऊन भारतामध्यें हा आकाशातील श्रेष्ठ देव झाला असेल. इन्द्र व वरुणाचा संबंध पूर्वी दाखविला आहे.

अग्नि.—अग्नि ही भूमिस्थ देवतातील प्रमुख देवता आहे. होमात प्रत्यक्ष संबंध अग्नीशी येतो व अग्नि ही देवता देखील आहे यामुळें अग्नीचें विशेष महत्त्व आहे. यज्ञात्मक अग्निदेवतेचें विधिविषयक वेदकाव्यात विशेष महत्त्व आहे. वैदिक देवतामध्यें इन्द्राच्या खालोखाल अग्निच येतो. प्रामुख्यानें त्याचीं अशीं २०० सूक्तें ऋग्वेदात आहेत व दुसऱ्याहि कित्येक सूक्तामध्यें इतर देवताबरोबर त्याचीहि प्रार्थना केलेली आढळते. या देवतेचें नाव व तिच्या मूळ भौतिक स्वरूपाचें नाव एकच म्हणजे अग्नि हें असल्यानें त्याच्या शरीराचें जे वर्णन येतें त्या वर्णनात मनुष्यत्व अगदीं थोडकेंसेंच दिसतें. त्याचे जे अवयव वर्णन केलेले सापडतात ते यज्ञाग्निसंबंधीं जीं रूपें आपणास दृग्गोचर होतात त्यावरील रूपकासारखे स्पष्ट दिसतात. तो घृतपृष्ठ आहे (ऋ. ५.४,३); तो घृतमुख आहे (ऋ. ३.१,११), त्याची जिव्हा सुंदर आहे (ऋ. १.१४,७), तो घृतकेश आहे (ऋ. ८.४९,२),

ज्वाला हेच त्याचे केश होत (ऋ. १.४५,६); त्याचे केश तपकिरी रंगाचे आहेत (ऋ. ३.२१२); त्याची दाढीहि तशीच आहे (ऋ. ५.७,७); त्याच्या दंष्ट्रा तीक्ष्ण आहेत (ऋ. ८.४९,३); त्या ज्वालायुक्त आहेत (ऋ. १.५८,५); त्याचे दांत सुवर्णमय व चकचकीत आहेत (ऋ. ५.२,३; ५.७,४); त्याचे सुळे लोहमय आहेत (ऋ. १०.८७,२); एका ठिकाणीं तो अपाद आणि अशीर्ष आहे असें वर्णन आहे (ऋ. ४.१,११), दुसरीकडे त्याचें शीर्ष ज्वालायुक्त आहे (ऋ. ७.३,१); तो त्रिशीर्ष असून त्याचे सात किरण आहेत (ऋ. १.१४६,१; २.५,३), असें वर्णन आहे. त्याला सर्व बाजूंनी मुखें आहेत (ऋ. २.३,१); त्याला तीन जिह्वा आहेत. (ऋ. ३.२०,२); किंवा सात जिह्वा आहेत (वा. सं. १७,७९) असेंहि वर्णन आढळतें. त्याच्या घोड्यांनांहि सात जिह्वा आहेत असें वर्णन आढळतें (ऋ. ३.७,२); या सात जिह्वांनां निरनिराळीं नांवें सांपडतात. घृत हा अग्नीचा नेत्र आहे (ऋ. ३.२६,७); अग्नि चतुर्नेत्र आहे (ऋ. १.३१,१३); सहस्रनेत्र आहे (ऋ. १.७९१२); सहस्रशृंग आहे (ऋ. ६.१,८); मनुष्यास देण्याकरितां पुष्कळशा देणग्या तो आपल्या हातांत ठेवितो (ऋ. १.७२, ८); इन्द्राप्रमाणें त्याला सहस्रमुष्क असें म्हटलें आहे (ऋ. ८.१७,३२); त्याला तिरंदाज म्हटलें आहे (ऋ. ४. ४,१); त्याची तिरंदाजाशीं तुलना केली आहे (ऋ. १.७०, २१). लोखंडाची पात घांसून तिला तिरंदाज धार आणतो त्याप्रमाणें अग्नि आपल्या ज्वालेला धार आणतो असें म्हटलें आहे.

पुष्कळ प्राण्यांशीं त्याचें साम्य दाखविलें आहे. हें साम्य दाखवितांना त्याचें स्वरूप वर्णन करण्याचा उद्देश मुख्य नसून त्याच्या क्रिया व धर्म स्पष्ट करण्याचा हेतु असतो. त्याप्रमाणेंच त्याला वारंवार वृषभ असें म्हटलें आहे (ऋ. १.५८,५). अग्नि हा ताकददार बैल आहे व त्याची मान भरदार आहे (ऋ. ५.२,१२). बैलाप्रमाणें तो डुरकण्या फोडतो (ऋ. १०.८,१). त्याच्यामध्यें पुरुषत्वाची विपुलता आहे (ऋ. ४.५,३). त्याला शिंगें आहेत (ऋ. ५.१,८; ६.१६,३९); हीं शिंगें घासून तो त्यांनां धार आणीत असतो (ऋ. ८.४९,१३). हीं शिंगें तो हालवीत असतो आणि यामुळें त्याला धरतां येत नाहीं (ऋ. १.४१,६); तो जन्मतो तेव्हां त्याला वत्स (गोऱ्हा) असें नांव पुष्कळवेळां दिलेलें आढळतें. त्याची अश्वाशीं तुलना केलेली आढळते (ऋ. १.५८,२); त्याला अश्वहि म्हटलेलें आहे (ऋ. १. १४९,३; ६.१२,६). अश्वाप्रमाणें तो आपली शेपटी हालवितो (ऋ. २.४,४); यजमानानें शुद्ध केलेला अग्नि हा खरारा करून स्वच्छ केलेल्या घोड्याप्रमाणें आहे (ऋ. १. ६०,५). यजमान घोड्याप्रमाणें याला चेतना आणतात व गति देतात (ऋ. ७.७,१). ते याला घोड्याप्रमाणें नरम करण्यासाठीं व आपल्या इच्छेप्रमाणें त्याजकडून काम घेण्यासाठीं यत्न करितात (ऋ. २.५,१; ३.२७,३). देवानां घेऊन येणाऱ्या घोड्याप्रमाणें अग्नीला यजमान उद्दीपित करितात (ऋ. ३.२७,१४). यज्ञभूमीमध्यें धुरेला अग्नि बांधिला जातो (ऋ. २.२,१); देवांकडे हविर्द्रव्य पोंचविण्यासाठीं त्याची रथाचे ठिकाणीं योजना करितात (ऋ. १०. ५१,७). खिंकाळणारा घोडा असें अग्नीला म्हटलें आहे (ऋ. १.३६,८); व कोठें अशा घोड्याची त्याच्याशीं तुलना केलेली आहे (ऋ. ३.२६,३); जयशाली घोड्याप्रमाणें हा अग्नि आहे (ऋ. ८.९१,१२). धोक्यांतून वचावणाऱ्या घोड्याप्रमाणें हा आहे (ऋ. ४.२,८).

अग्नि हा पक्ष्याप्रमाणें आहे. तो आकाशांतील गरुडपक्षी आहे (ऋ. ७.१५,४); तो दिव्यपक्षी आहे (ऋ. १.१६४, ५२); जलामध्यें त्याचें वास्तव्य असल्यानें तो जलपक्षी हंस यासारखा आहे (ऋ. १.६५,९); झाडावर पक्षी बसावा त्याप्रमाणें अग्नि वन आपल्या ताब्यांत घेतो (ऋ. १.६६,२; ६.३,५; १०.९१,२); अग्नीला पंख आहेत (ऋ. १.५८,५; २.२,४); तो उड्डाण करीत मार्गक्रमण करतो (ऋ. ६.३,५; ६.४,६); तो देवाकडे त्वरेनें उडून जातो (ऋ. १०.६,४); तो फूत्कार करणारा साप आहे असें वर्णन एकदां आलेलें आहे (ऋ. १.७९,१).

अचेतन वस्तूंशीं अग्नीचें पुनःपुनः साम्य दाखविलें आहे. सूर्य सुवर्णासारखा असतो त्याप्रमाणें अग्निहि असतो. (ऋ. २.२,४;७,२,६); तो आपली जिह्वा पुढें करतो तेव्हां तो कुऱ्हाडीप्रमाणें दिसतो (ऋ. ६.३,४); कुऱ्हाडीची उपमा त्याला आणखीहि अनेक वेळा दिलेली आहे (ऋ. १.१२७,३); त्याला रथ असें म्हटलें आहे (ऋ. ३. ११,५); किंवा रथाची उपमा दिलेली आहे (ऋ. १. १४१,८); रथाप्रमाणे तो संपत्ति घेऊन येतो (ऋ. १. ५८,३; ३.१५,५) व युद्धामध्यें तो भीति उत्पन्न करितो (ऋ. १.६६,६); त्याची रथाशीं तुलना करतांना हा रथ हाकणारा दुसरा कोणी आहे अशीहि कल्पना असते. भरलेल्या रथाप्रमाणें त्याला यज्ञाकडे घेऊन येतात असें वर्णन आढळतें (ऋ. १०.१७६,३); धन व वडिलार्जित संपत्ति यांशींहि अग्नीची तुलना केलेली आढळते (ऋ. १. ५८,६; १.७३,१).

त्याचें अन्न म्हणजे लांकूड (ऋ. २.७,६); किंवा घृत (ऋ. ७.३,१) हें आहे. त्याचें पेय घृत हें आहे (ऋ. २.७,६;१०,६९,२); त्याच्या मुखांत घृत ओतून त्याला पुष्ट करितात (ऋ. ३.२१,१;५,११,३); तो बैल खाणारा आहे (अ. वे. ३.७,२); तो आपल्या तीक्ष्ण दांतांनीं रानें चावून टाकतो (ऋ. १.१४३,५); तो आपल्या जिव्हेनें तीं खाऊन काळीं करतो (ऋ. ६.

६०,१०,१०,८९,२), तो सर्वभक्षक आहे (ऋ ८.४४,२६), दिवसातून त्याला तीनदा भोजन मिळतें (ऋ ४.१२,१), त्याला केव्हा केव्हा हुतद्रव्य खाण्याचें देवाचें मुख व देवाची जिव्हा असें म्हटलें आहे (ऋ २.१,१३), त्याच्या ज्वाला म्हणजे चमचे असून तो या चमचानीं देवाना त्याचें खाद्य देतो व त्याचा सत्कार करतो (ऋ १.७६,५,१०,६,४) पुष्कळ वेळा हविर्द्रव्य अग्नीन स्वत भक्षण कराव अशी प्रार्थना केलेली आहे (ऋ ३.२१,१,४), अग्नीमध्यें जें घृत टाक्तात तें घृत घेण्यासाठीं तो उभा राहतो (ऋ १.१२७,१) त्याचें सामान्य हविर्द्रव्य जरी इधन किंवा घृत असलें तरी केव्हा केव्हा स्वतत्रपणें व इतर देवताबरोबर बहुतेक नेहमीं त्याला सोम पिण्यासाठीं बोलाविलेलें असतें (ऋ १.१४,१०, १.१९,९, १.२१,१ व ३, २.३६,४), एका सूक्तात त्याला 'सोमगोपा' असें म्हटलेलें आहे (ऋ १०.४५,५ व १२), त्याला यज्ञार्थ येण्यासाठीं आह्वान केलेलें आहे (ऋ १०.९८,९), व तेथें *यज्ञामध्यें कुशासनावर तो देवाबरोबर बसतो* असें वर्णन पुष्कळ वेळा आलेलें आहे (ऋ ५.११,२, ३.१४,२, ५.२६,५, ७.११,२)

अग्नीच्या तेजस्विपणासबधाने अर्थातच पुष्कळ वर्णनें आहेत त्याची ज्वाला तेजस्वी आहे (ऋ ७ १५,१०), तो शुभ्रवर्णाचा आहे (ऋ १.४१,१, ५ २,३), त्याचें रूप सुवर्णासारखें आहे (ऋ ४.३,१, १०.२०,९), तो सूर्याप्रमाणें प्रकाशतो (ऋ १.१४९,३, ७ ३,६), उष-काळच्या किरणाप्रमाणें त्याचें तेज असतें. वर्षणाऱ्या मेघाच्या विद्युल्लतेप्रमाणें त्याचें तेज असतें (ऋ १०.९१, ४–५) रात्रीच्या वेळीं देखील तो प्रकाशतो (ऋ ५.७,४) सूर्याप्रमाणें तो आपल्या किरणानीं अधकाराचा नाश करितो (ऋ ८.४३,३२)- तो अधकाराचा नाश करणारा व रात्रीच्या अधकारातून पलीकडे पाहणारा आहे (ऋ १.९४,५, ७.९,२), तो उद्दीपित केला म्हणजे अधकाराचे दरवाजे उघडून टाकतो (ऋ ३.५,१), अधकारान व्याप्त झालेली पृथ्वी आणि आकाश अग्नि जन्मला म्हणजे दृग्गोचर होतात (ऋ १०.८८,२) त्याला *'उषर्बुध'* म्हणजे पहाटे उठणारा असें इतर देवताना व्यक्तिश न मिळणारें नाव आहे (देवताना समुच्चयानें हें नाव केव्हा केव्हा दिलेलें आढळतें)

अग्नीचा मार्ग व त्याचीं रथचक्रें काळीं आहेत (ऋ १.१४१,७, २.४,६–७, ६.६,१), त्याचे घोडे मार्गात काळ्या खुणा करीत चालतात वाऱ्यानें हा अग्नि रानातून जोरान धावत जातो (ऋ. १.५८,४ व ५), तो रानावर हल्ला करतो, आणि पृथ्वीचे केश कातरतो (ऋ १.६५,८), न्हाव्यान दाढी करावी त्याप्रमाणें तो पृथ्वीचे केस कापतो (ऋ. १०.१४२,४).

त्याच्या ज्वाला समुद्राच्या लाटाप्रमाणें गर्जना करतात (ऋ १.४४,१२), त्याचा आवाज मोठ्या वाऱ्याप्रमाणें किंवा आकाशातील गर्जनेप्रमाणें असतो (ऋ ५.२५,८, ७.३,६), गर्जना करणाऱ्या द्यौ प्रमाणें (१०.४५,४), अथवा पर्जन्याप्रमाणें (८.४१,५), अथवा सिंहाप्रमाणें (३.२,११), तो गर्जना करतो. तो रानातील वैलावर हल्ला करतो तेव्हा बैला-प्रमाणें डुरकण्या फोडतो आणि त्याच्या ठिणग्या तृण भक्षण करू लागल्या म्हणजे जो आवाज होतो तो ऐकून पक्षी घावरून जातात (ऋ १.९४,१० व ११), मरुद्गणाचा आवाज किंवा खैर सुटलेलें सैन्य किंवा वज्रपात ह्याचा निग्रह करिता येत नाहीं त्याप्रमाणें अग्नीचा निग्रह करिता येत नाहीं.

अग्नीच्या ज्वाला ऊर्ध्वमुख असतात (ऋ ६.१५,२), वाऱ्याच्या योगान त्याच्या ज्वाला आकाशात उड्डाण करितात (ऋ ८.४३,४), त्याचा रक्तवर्ण धूर आकाशात उंच जातो (ऋ ७.३,३), खाव रांधणाऱ्याप्रमाण तो आपल्या धुराचा खाव आकाशाला देतो (ऋ ४.६,२), तो आपल्या शीर्षभागानें आकाशाला स्पर्श करितो व सूर्याच्या किरणात आपले किरण मिसळतो (ऋ ७.२,१), तो आपल्या जिह्वेन सगळें आकाश व्यापतो (ऋ ८.६१,१८), उच आकाशातील व सूर्याचे खालील जलाजवळ तो जातो (ऋ ३ २२,३), दिवोदासाचा अग्नि पृथ्वीपासून देवाकडे पसरत पसरत आकाशाच्या शिखरावर जाऊन उभा राहिला (ऋ ८.९२,२), धूमकेतु हें विशेषण *अग्नीच्या सबधान वारंवार* आलें असून ते फक्त अग्नीलाच लावलेलें आढळतें.

अग्नि विद्युद्रथातून जातो (ऋ. ३.१४,१), त्याचा रथ तेजस्वी असतो (ऋ १.१४०,१), तो शुभ्रप्रकाशमान, सुवर्ण व सुदर असतो (ऋ १.१४१,१२, ५.१,११, ४.१,८, ४.२,४), त्याला घृतपृष्ठ, रोहित, पिंगट, सुदर, विश्वरूपी, चपल, असे दोन किंवा चार घोडे ओढित असतात (ऋ १.१४,६, ७.४२,२, १०.७०,२, २.४,२), तो हे घोडे देवाना बोलावून आणण्याकरिता जोडतो (ऋ १.१४,१२, ३.६,६), हा अग्नि यज्ञयागासबधात सारथ्याचें काम करणारा आहे (ऋ १.२५,३, १०.९२,१), आपल्या घोड्याच्या साहाय्यानें तो आपल्या रथात देवाना घेऊन येतो (ऋ ३.६,९), देवावरोबर तो एकाच रथात बसून येतो (ऋ ३.४,११, ७.११,१), किंवा तो त्याच्या पुढे वेगळ्या रथात येतो (१०.७०,२), अतरिक्षातून मरुद्गणाना, आकाशातून इन्द्राला व वरुणाला तो यज्ञाचे ठिकाणीं आणितो (ऋ १०.७०,११).

वैदिक कवींच्या सामान्य दृष्टीप्रमाणें अग्नीचा पिता द्यौ होय द्यौन अग्नीला उत्पन्न केलें (ऋ १०.४५,८), अग्नि हा द्यौचें आपत्य आहे (ऋ. ४.१५,६, ६.४९,२), असु-

राच्या पोटीं याचा जन्म झाला (ऋ. ३.२९,४); हा द्यावापृथ्वींचा पुत्र आहे, असें अनेक वेळां म्हटलें आहे (ऋ. ३.२,२; ३.३,११; ३.२५,१; १०.१,२; १०.२,७); तथा आणि जलें यांचें अपत्य, आकाश आणि पृथ्वी यांचें अपत्य असेंहि कित्येक वेळां अग्नीला नांव दिलें आहे (ऋ. १०.२,७; १०.४६,९); तसेंच अपत्य, किंवा जलांचें अपत्य असेंहि अग्नीला कोठें कोठें म्हटलें आहे (ऋ. १.९५,२; १०.९१,६); उषांनीं, अग्नि सूर्य आणि यज्ञ यांना जन्म दिला असेंहि विधान आढळतें (७.७८,३); इन्द्राविष्णू यांनीं अग्नि, सूर्य व उषा याना जन्म दिला (ऋ. ७.९९,४); इन्द्रानें दोन दगडांच्यामध्यें अग्नीला उत्पन्न केलें (ऋ. २.१२,३); असेंहि म्हटलें आहे. इळाचा पुत्र अग्नि आहे (ऋ. ३.२९,३); अग्नि हा वृक्षांचा गर्भ आहे (ऋ. ६.४८,५); असेंहि वर्णन आहे. केव्हां केव्हां असें म्हटलें आहे कीं, आर्यांसाठीं प्रकाश व्हावा म्हणून देवांनीं अग्नीला उत्पन्न केलें (ऋ. १.५९,२; ६.७,१; ८.९१,१७;) देवांनीं मनुष्यासाठीं अग्नि तयार केला (ऋ. १०.४६,९); देवांनीं मनुष्यांमध्यें अग्नि आणून ठेविला (ऋ. १.३६,१०; २.४,३; ६.१६,१); अग्नि हा देवांचा पिता असेंहि म्हटलें आहे (ऋ. १.६९,१); हीं परस्परविरोधी वर्णनें कोणत्या भिन्न दृष्टीनें अस्तित्वांत आलीं, त्या दृष्टी सहज समजण्याजोग्या आहेत.

अग्नीमध्यें मानवी गुणांचा आरोप फार थोडा केला असल्यानें अग्निकथांमध्यें त्याच्या पराक्रमाचें वर्णन फार थोडें आहे. या कथांत मुख्यतः त्याच्या यज्ञांतील कामगिरीचें वर्णन असून त्याचें विविध जन्म, त्याचीं विविध रूपें व निवासस्थानें यांचाच त्यांत विशेष भाग आहे.

अग्नीच्या जन्मासंबंधाचे जे निरनिराळे कथाभाग आहेत, त्यांच्यांतील वर्णनें भिन्न व किंचित् विरोधी दिसण्यासारखीं असलीं तरी त्यांत खरोखरीचा विरोध नाहीं. उत्पत्तिस्थानाचा भेद हाच या वर्णनांतील भेदाच्या मुळाशी आहे. अग्निजन्माच्या कथांत अरणींच्या घर्षणानें त्याचा प्रतिदिनीं भूमीवर जन्म होतो, ही गोष्ट वारंवार येते (ऋ. ३.२९,२; ३.२३,२; ३.२३,३; ७.१,१; १०.७,९). या जन्माच्या संबंधात वरची अरणी हा त्याचा पिता व खालची ही त्याची माता (ऋ. ३.२९,३); दोन्ही अरणी त्याच्या माता आहेत असेंहि वर्णन येतें (ऋ. १.३१,२). लहान अपत्याप्रमाणें या दोन काष्ठांपासून अग्नीचा जन्म होतो, व हें अपत्य हातीं लागावयाला फार कठिण असतें असें वर्णन असतें (ऋ. ५. ९,३; ५.९,४); शुष्क काष्ठांतून देदीप्यमान अग्निदेवाचा जन्म होतो (ऋ. १.६८,२). हें अग्निरूप अपत्य जन्मल्यावरोबर आपल्या मातापितरांना भक्षण करतें. त्याची माता त्याला दूध पाजूं शकत नाहीं. घर्षणानें अग्नि उत्पन्न करतात या क्रियेला उद्देशून मनुष्य अग्नि उत्पन्न करतात असें म्हटलें आहे (ऋ. १.६०,३; ४.१,१; ७.१,१). अग्नीला उत्पन्न करणाऱ्या ज्या दहा कन्यका (ऋ. १.९५,२) त्या म्हणजे दहा अंगुली होत. या अंगुलींनीं वरची अरणी घुसळली जाते.

अग्नीला सहसःसूनु म्हणजे शक्तीचा पुत्र असें जें नांव आहे तें पडण्याचें कारण म्हणजे घर्षणानें अग्नि उत्पन्न करण्याच्या क्रियेंत पुष्कळच शक्ति खर्चावी लागते हें असावें. पृथ्वीवर जोरानें घर्षण करून मनुष्यें अग्नि उत्पन्न करितात. या विधानावरून (६.४८,५) वरील कल्पनेला पुष्टि मिळते. घर्षणानें अग्नि उत्पन्न करावयाचा तो सूर्योदयापूर्वी करावयाचा नाहीं असा एक उत्तरकालीन विधि आहे (मै. स. १.६,१०). रोज सकाळीं अग्नि नव्यानें उत्पन्न केला गेला जात असल्यानें त्याला यविष्ठ किंवा यविष्ठय हें नांव सहजच दिलेलें आढळतें. हेंहि नांव फक्त यालाच दिलेलें सांपडतें. त्याचे नवीन जन्म त्याच्या जुन्या जन्माहून निराळे आहेत (ऋ. ३.१,२०); वृद्ध होऊन तो पुन्हां तरुणरूपानें जन्मास येतो (ऋ. २. ४,५); याप्रमाणें तो खरोखरी वृद्ध होत नाहीं (ऋ.१.२८,२); त्याचें नवें तेज त्याच्या जुन्या तेजाप्रमाणेंच असतें. (ऋ. ६.१६,११); इतर देवांप्रमाणें अग्नीला तरुण असेंहि नांव असून त्याला वृद्धहि म्हटलें आहे. अग्नीइतका पुरातन यज्ञयाग करणारा नाहीं (ऋ. ५.३,५); पहिला यज्ञ यानें केला (ऋ. ३.१५,४); पूर्वीच्या उषःकालानंतर हा प्रकाशला (ऋ. १.४४,१०); पूर्वीच्या लोकांच्या यज्ञयागामध्यें अग्नीने घेतलेला भाग पुनः पुनः उल्लेखिला आहे (ऋ. ८.४३,१२) इ. याप्रमाणें अतिप्राचीनकालीं व तदनंतरच्या कालीं अग्नि सारखेंच काम करीत असल्यानें त्याला पुरातन आणि यविष्ठ म्हणजे अगदीं तरुण अशीं दोनहि नांवें एकाच ठिकाणीं दिलेलीं आढळतात.

अग्नीचा काष्ठापासून जन्म होतो असें विधान विशेष वारंवार येतें (ऋ. ६.३,३; १०.७९,७); वनस्पतींचा गर्भ (ऋ. २.१,१४; ३.१,१३); वनस्पतीमध्ये ठेविलेला (ऋ. १०.१,२); याप्रमाणेंहि वर्णन येतें. सर्व वनस्पतींत तो प्रविष्ट झाला आहे, किंवा सर्व वनस्पतींच्या प्राप्तीसाठीं तो खटपट करतो (ऋ. ८.४३,९); वृक्षांचा गर्भ हें जें त्याचें नाव आहे (ऋ. १.७०,४), किंवा वृक्षाचा व ओषधींचा गर्भ असें जें त्याला म्हटलें आहे (ऋ. २.१,१) त्यांत झाडांच्या डाहाळ्याच्या परस्परघर्षणापासून वनामध्यें अग्नि उत्पन्न होतो या गोष्टीचा संबंध असावा.

भूमीची नाभि असें जें अग्नीला नांव आहे (ऋ. १.५९,२), तें त्याचें भूमीवरील स्वरूप वर्णन करितें. होमाचा अग्नि वेदीवर ज्या स्थानीं स्थापिलेला असतो, त्या स्थानाला उद्देशून हें वरील नांव दिलेलें असावें. वैदिक विधीमध्यें उत्तरावेदीमधील अग्नीस ठेवण्याचा जो खळगा त्याला नाभि असें पारि-

भाषिक नाव आहे. अग्नीला देवानीं अमृतत्वाचा म्हणजे अमरत्वाचा नाभि अथवा केंद्र केला हें जें अलंकारिक वर्णन (ऋ. ३.१७,४) आहे ते वरील पारिभाषिक नाभिशब्द अग्नीसंबंधानें उपयोगात येऊं लागल्यानंतर सुचलें असावें. ऋग्वेदात वेदिपद हा शब्द दोन वेळा येतो व तो केवळ अग्नीसंबधानेंच येतो.

अग्नीच्या अंतरिक्षस्थ जलरूप जन्मस्थानाचा उल्लेख वारंवार येतो. अपानपात् म्हणजे जलाचा पुत्र हें याप्रमाणें अग्नीचें नाव बनून शेवटीं अपानपात् ही स्वतंत्र देवता झाली आहे अग्नीला जलाचा गर्भ असेंहि म्हटलें आहे (ऋ. ३.११२ व १३), जलाच्या पोटात अग्नि उद्दीपित होतो (ऋ. १०.४५,१, व अ. वे. १३.१,५०), जलाच्या अंकावर वाढलेला हा वृषभ आहे (ऋ. १०.८,१), त्याला समुद्राचें परिवेष्टन आहे (ऋ. ८.९१,५), हा धनु म्हणजे मेघद्वीप यातून खालीं उतरतो (१.१४४,५, १०.४,५), *अग्नि हा* तेजोयुक्त अंतरिक्षात वास करणारा व गर्जना करणारा आहे. अशा ठिकाणीं विद्युत् म्हणजेच अग्नि असा अर्थ असावा. ऋग्वेदातील काहीं उत्तरकालीन सूक्तामध्यें (ऋ १०.५१, ३.१२४) अग्नीसंबंधानें अशी कथा आहे कीं, अग्नि हा जलामध्यें आणि ओषधींमध्यें लपून बसलेला होता व त्याला देवानीं शोधून काढलें. ब्राह्मणग्रंथामध्यें ही कथा पुन पुनः आली आहे. ही कथा मागील प्रकरणात दिलीच आहे. अथर्ववेदामध्यें विद्युदग्नि व जलगर्भ अग्नि यात फरक केला आहे. (अ. वे ३.२१,१ व ७, ८.१,११), जलातील अग्नीची वस्ती पृथ्वीवर आहे असें या वेदात म्हटलें आहे (अ. वे. १२.१,३७), ऋग्वेदात एके ठिकाणीं अग्नि सर्व प्रवाहात असतो असें म्हटलें आहे (ऋ. ८.३९,८ व आप. श्रौ. सू. ५.२,१), उत्तरकालीन विधिविषयक मंत्रात ल्हान जलाशय व जलकुंभ याच्या संबंधातहि जलाग्नीची प्रार्थना केलेली आहे. अगदीं जुन्या वेदकालीं देखील अग्नि ज्याच्या पोटात आहे तीं जल पृथ्वीवरीलच होत असें मानित असावे असें पुष्कळ उल्लेखावरून वाटते. ओल्डेनबर्गच्या मतें अग्निगर्भजल म्हणजे पृथ्वीवरील जलच होय. तिसऱ्या मंडळाच्या पहिल्या सूक्तामध्यें देखील विद्युद्रूपी अग्नि उद्दिष्ट नसावा असें त्याचे मत आहे. तें कसेंहि असो. जलस्थ अग्नीची कल्पना वेदामध्यें चोहोंकडे प्रामुख्यानें दिसते. सूर्याचें घर जसें आकाश तसें अग्नीचें घर जल हे उल्लेख जागोजाग आढळतात (ऋ. ५.८५,२, अ. वे. १३.१,५०; १९.३३,१). ओषधी व काष्ठ यानाहि अग्नीचें गृह असें म्हटलें असून त्याजबरोबर जल हें त्याचें वसतिस्थान आहे असे उल्लेख सापडतात (ऋ. २.१,१ इ.).

अग्नि आकाशातहि जन्मास येतो असें वारवार म्हटलेलें आढळतें. अग्नि। सर्वांत उंच अशा आकाशांत जन्मतो (ऋ १.१४३,२, ६.८,२), तो सर्वांत उंच अशा स्वर्गांत बीजरूपानें होता. मातरिश्वन् यानें त्याला तेथून आणला. अशा ठिकाणीं अग्नि म्हणजे विद्युत् असें दिसतें. कारण विद्युत् ही अंतरिक्षातून येते व जलातूनहि येते असें दोन्ही प्रकारचें वर्णन आहे (अ. वे. ३.२१,१ व ७ व ८.१,११), ऐतरेय ब्राह्मणात (७.२) अग्नीला दिव्य व अप्सुमत् अशीं दोन्हीहि नावे आहेत. विद्युत् हें विजेचें नाव ऋग्वेदात सरासरी तीस वेळा अग्नीच्या बरोबर येतें व या ठिकाणीं अग्नि व वीज यात फरक केलेला दिसतो. हा फरक म्हणजे अग्नि ही देवता असून विद्युत् ही निसर्गांतील त्याची एक घटना आहे हा होय विजेच्या आघातानें वणवे लागल्याच पाहून अग्नि आकाशातून पृथ्वीवर उतरतो या प्रकारची जी कथा तयार झालेली आहे तिजवरून आकाशातील अग्नि व विद्युत् एकच होत ही वेदकवींची कल्पना असल्याचें स्पष्ट दिसतें. अग्नि हा आकाशात जन्मतो या गोष्टीचें आणखी एक प्रत्यंतर असें आहे कीं, मनुष्यानां अग्नि प्राप्त झाला तो त्याना देवाकडून देणगी म्हणून मिळाला असें वर्णन आढळतें. अग्नीला अतिथि हें विशेषण वारवार लावलेलें आहे. त्यावरून ही वरील कल्पनाच स्पष्ट होते.

वेदामध्यें काहीं काहीं भागांत अग्नीचें सूर्याशीं ऐक्य कल्पिलेलें आहे. अग्नि हा तेजस्वी आकाशात प्रकाश देणारा आहे. तो प्रात समयीं उठतो तो स्वर्गांतील मुख्य शास्ता आहे (ऋ. ३.२,१४), अंतरिक्षाच्या पलीकडल्या बाजूला त्याचा जन्म झाला असून तो सर्व वस्तूंचा द्रष्टा आहे (ऋ. १०.१८७,४ व ५), प्रात कालीं सूर्याच्या रूपानें तो जन्मतो (ऋ. १०.८८,६), ऐतरेयब्राह्मणात (८.२८, व ९.१३) असें म्हटलें आहे कीं, सूर्य अग्नीमध्यें प्रवेश करितो व नंतर तेथून त्याचा उदय होतो. अग्नि सूर्याच्या किरणाशीं मिळून जातो. पृथ्वीवर अग्नि प्रदीप्त करितात तेव्हा देवहि अग्नि प्रदीप्त करितात. अग्नि आकाशात प्रकाशतो (ऋ. ५.३७,१; ७.२,१,६.२,३,३.२७,१२;८.४४,२९), ह्या सर्व ठिकाणीं अग्नीचा सूर्याशीं ऐक्यभावच कल्पिलेला दिसतो. मात्र केव्हा केव्हा अशा उल्लेखात विद्युत् उद्दिष्ट आहे किंवा सूर्य उद्दिष्ट आहे हें स्पष्ट होत नाहीं. अग्नीचें सूर्याशीं ऐक्य ज्यात कल्पिलेलं दिसतें असे उल्लेख फारसे सापडत नाहींत. अग्नीचें भूमिगत स्वरूपच विशेष वर्णिलेलें सापडतें. सूर्याशीं अग्नीचें ऐक्य न दाखविता त्याचें साम्यच पुष्कळ वेळा वर्णिलेलें आढळतें. उदाहरणार्थ मनुष्य सूर्याकडे डोळे लावतो त्याप्रमाणें भक्ताचीं मनें अग्नीकडे लागलेलीं असतात असें वर्णन येतें (ऋ. ५.१,४), परतु अशा ठिकाणीं कित्येक वेळा अग्नीच्या इतर स्वरूपाकडे ओझरती नजर फेंकली असते व कोणतें स्वरूप विवक्षित ठिकाणीं कवीला उद्दिष्ट आहे हें निश्चितपणें सागता येणें कठिण होतें.

वर सांगितल्याप्रमाणें अग्नीचीं जन्मस्थानें व स्वरूपें अनेक असल्यानें अग्नीसंबंधानें तो तीन प्रकारचा आहे, त्याचीं तीन स्वरूपें आहेत, वगैरे वर्णन पुष्कळ भागातून आढळतें. वेदकालीं जें आध्यात्मिक वाङ्मय उदयास आलें तें पुष्कळ अंशानें अग्नीच्या या तीन स्वरूपाच्या आधारावर तयार झालेलें आहे. अग्नीचे जन्म तीन आहेत (ऋ. १.९५,३; ४.१,७); देवांनीं अग्नीला त्रिरूपात्मक केलें (ऋ. १०.८८, १०); अग्नि हा तीन प्रकारचा प्रकाश आहे (ऋ. ३.२६,७), अग्नीला तीन मस्तकें आहेत (ऋ. १.१४६,१); त्याला तीन जिह्वा, तीन देह, तीन स्थानें आहेत (ऋ. ३.२०,२), त्रिषधस्थ, तीन स्थानीं असणारा, हें विशेषण अग्नीसंबंधानेंच विशेषतः आलेलें आहे आणि त्रिपस्त्य, तीन गृहांचा, हें विशेषण फक्त अग्नीलाच लावलें आहे (ऋ. ८.३९,८). अग्नीचीं तीन स्थानें निरनिराळे कवी थोड्या फार फरकानें देतात. प्रथम अग्नि द्युलोकात उत्पन्न झाला, दुसऱ्या वेळीं तो आमच्यामध्यें उत्पन्न झाला, तिसऱ्यानें तो जलात उत्पन्न झाला (ऋ. १०.४५,१) असें एक कवि म्हणतो. (ऋ. ८.४५,१६; १०.२,७; १०.४६,९) या ठिकाणींहि द्युलोक, पृथ्वी व जल ह्याच अग्नीच्या वसतिस्थानाचा क्रम आहे. (ऋ. १.९५३) या ठिकाणीं समुद्र द्युलोक आणि जल असा क्रम आहे. कोठें कोठें भूमिस्थ अग्नि प्रथम येतो. तो मनुष्याच्या गृहात प्रथम जन्मला. द्युलोकाच्या पायथ्याशीं व अंतरिक्षाच्या अंतर्भागीं त्याचा जन्म झाला (ऋ. ४.१,११), अमर देवांनीं तीन ज्वाला उद्दीपित केल्या, एक मनुष्याजवळ त्याच्या उपयोगार्थ ठेवली व दोन शेजारच्या लोकात गेल्या (ऋ. ३.२,९). आपस्तंब श्रौतसूत्र (५.१६,४) या ठिकाणीं प्राण्यामध्यें असलेला अग्नि तो भौम अग्नि, जलामधील तो अंतरिक्षस्थ अग्नि व सूर्यामधील तो द्युलोकस्थ अग्नि असा भेद केला आहे. केव्हा केव्हा भूमिस्थ अग्नि तिसऱ्यानें येतो. अग्नि हा तीन भावामधला एक असून त्यातील मधला भाऊ म्हणजे विद्युत् व तिसरा घृतपृष्ठ होय (ऋ. १.१६४,१), अग्नि द्युलोकात तळपतो, अंतरिक्ष हें अग्निदेवाचें आहे, मनुष्यें अग्नि उद्दिपित करतात. तो घृतप्रिय असून हवि पोंचविणारा आहे (अ. वे. १२.१,२०; १३.३,२१; १८.४,११).

अग्नीचें तिसरें स्वरूप हें सर्वांत श्रेष्ठ आहे असें एकदा म्हटलेलें आहे (ऋ. १०.१,३,५.३,३;१.७२,२ व ४), यास्क आपल्या निरुक्तात (नि. ७.२८) असें सांगतो कीं, ऋग्वेदात (१०.८८,१०) येथें उल्लेखिलेले अग्नीचे तीन प्रकार म्हणजे भूमिस्थ, अंतरिक्षस्थ व द्युलोकस्थ हे होत, असें शाकपूणि नावाचा जो निरुक्तकार त्याचे पूर्वी होऊन गेला त्याचें मत होतें. द्युलोकातील जें अग्नीचें रूप आहे तें एका ब्राह्मणाच्या मतें सूर्यच होय असें निरुक्तात म्हटलें आहे (नि. १२.१९); पुढें जी सूर्य, वायु आणि अग्नि या तीन एकमेकांशीं निकटसंबद्ध अशा देवताची कल्पना उत्पन्न झाली तिचें मूळ अग्नीच्या ह्या तीन रूपातच होतें. या तीन देवता वरील निरनिराळ्या तीन जगतात असतात अशी कल्पना आहे (ऋ. १०.१५८,१); (अ. वे. ४.३९,२), (ऋ. १.१६४,४४). सूर्य, इन्द्र, आणि अग्नि हें त्रिकूटहि अग्नीच्या रूपत्रयातून आलें असावें. या कल्पनात वात किंवा वायु आणि इन्द्र यानीं वैद्युत अग्नीची जागा घेतली आहे. वैद्युत अग्नीच्या ठिकाणीं वायु किंवा इन्द्र ह्याची स्थापना होण्याचें कारण विद्युत् ही अगदीं क्षणिक असते हें एक असावें अथवा विद्युद्रूपाला व्यक्तिल दिल्यानंतर त्याला अग्नि या नावाखेरीज दुसरें नाव नसल्यानें व या नावाचा उपयोग पुनरुक्तीनें करणें दुष्ट नसल्यानें वायु अथवा इन्द्र अशा विद्युद्रूपाशीं थोड्या दूरान्वयानें सबद्ध अशा नावाचा उपयोग वैद्युताग्नीसाठीं केला असावा. वरील अग्नित्रयाची कल्पना वेद ग्रंथातील तीन होमाग्नींच्या कल्पनेच्याहि मुळाशीं आहे असें दिसतें. वैदिक विधींमध्यें हे श्रौत अग्नी गृह्य (घरगुती) अग्नीपासून स्वतंत्र ठेविले आहेत, आणि ब्राह्मण संप्रदायांत या तीन अग्नींचाच मुख्यत संबंध आहे. वैदिक विधींचा अग्नीसंबंधाच्या जुन्या कथावर परिणाम होऊन म्हणा किंवा कसेंहि म्हणा एका होमाग्नीचे पुढें तीन होमाग्नी झाले हें खरें. उत्तरकालीन भारतीय वाङ्मयात जे तीन होमाग्नी आहेत ते ऋग्वेदात परिचित झालेल्या अग्नींच्या तीन रूपाचे प्रतिनिधिभूत कल्पिलेले आहेत. हे तीन होमाग्नी ऋग्वेदकालीं किंवा त्याच्या पूर्वींहि असावेत. अग्नीनें देवांना घेऊन यावें आणि तीन स्थानीं बसावें असें वर्णन आहे (ऋ. २.३६,४; ५.११,२;१०.१०५,९). द्यौ आणि पृथ्वी हे जे विश्वाचे दोन भाग कल्पिलेले आहेत त्यांना अनुसरून पुष्कळ ठिकाणीं अग्नीला दोन जन्म आहेत असें म्हटलें आहे. द्विजन्मा हें नाव फक्त अग्नीलाच दिलेलें सापडतें (ऋ. १.६०,१;१.१४०,२,१.१४९,२ व ३), अग्नीचा एक जन्म श्रेष्ठ आणि एक कनिष्ठ आहे (ऋ. २.९,३), त्याचें वसतिस्थान एक खालच्या जगतात आणि एक वरच्या जगतात आहे (ऋ. १.१२८,३); सामान्यत. भूलोकातील अग्नि आणि द्युलोकातील अग्नि असे भेद कल्पिलेले आहेत (ऋ. ३.५४,१,१०.४५,१०) एका ठिकाणी मात्र त्याचा द्युलोकात होणारा जन्म आणि जलात होणारा जन्म ह्याच्यात भेद दाखविला आहे (ऋ. ८.४३,२८); उच्च स्थानावरून येण्याविषयीं अग्नीला आमंत्रण दिलें जातें (ऋ. ८.११,७); आणि तो या स्थानावरून खालच्या वसतिस्थानीं येतो (८.६४, १५). त्याच्या परमोच पिलाजवळून त्याला आणिलें म्हणजे तो ओषधीमध्यें प्रवेश करितो (ऋ. १.१४१,४), या ठिकाणीं अग्नि हा जलवृष्टीच्या आश्रयानें खालीं येतो नंतर तो वनस्पतींमध्यें शिरतो व तदनंतर त्या वनस्पतींतून पुनः निर्माण

होतो अशी कल्पना आहे. जलाप्रमाणें अग्नि पृथ्वीवर उतरून पुन. आकाशाकडे उड्डाण करतात (ऋ. १.१६४,५१). याप्रमाणें अग्नीचीं दोन रूपें जीं कल्पिलीं आहेत त्यांना अनुलक्षून अग्नीनें अग्नीसाठीं होम करावा (ऋ. १०.७,६), अग्नीनें अग्नीला घेऊन यावें (ऋ. ७.३९,५); अग्नीनें देवासह यज्ञासाठीं खालीं यावें (ऋ. ३.६,९) इ. या प्रकारच्या प्रार्थना केल्या आहेत. त्याच द्विरूपात्मक कल्पनेला धरून मनुष्यांनीं अग्नि पेटविला तसा देवांनींहि अग्नि पेटविला असें वर्णन येतें. देवांनीं अग्नि प्रज्वलित केला या कल्पनेच्या मुळाशीं द्युलोकांतील अग्नि कोणी तरी पेटविला पाहिजे आणि मनुष्याप्रमाणें देवांनींहि यज्ञयाग केला पाहिजे ही कल्पना आहे (ऐ. ब्रा. २.३४).

दुसऱ्याहि दृष्टीनें अग्नीला पुष्कळ जन्म आहेत असें ह्मटलें आहे (ऋ. १०.५,१). भूमीच्या ठिकाणीं असलेल्या अग्न्यायतनामध्यें अनेक प्रकारचे अग्नी प्रज्वलित केले जातात या गोष्टीला अनुलक्षून (भूमिस्थ) अग्नीला नाना जन्म आहेत अशी कल्पना केली असावी. प्रत्येक कुटुंबांत, गृहांत व वस्तींत अग्नि राहतो असे उल्लेख वारवार येतात (ऋ. ४.६,८; ४.७,१व ३; ५.१,५; ५.६,८). पुष्कळ स्थलीं अग्नि प्रदीप्त करतात (ऋ. ३.५४,९). अग्नीला पुष्कळ देह आहेत (ऋ. १०.९८,१०). अनेक ठिकाणीं हा अग्नि पसरलेला आहे, तरी तो सर्वत्र एकच आहे व तो राजा आहे (ऋ. ३.५५,४). नाना स्थळीं पेटविला गेला तरी तो एकच असतो (वालखि० १०.२). शाखा वृक्षाला चिकटलेल्या असतात त्याप्रमाणें या अग्नीशीं दुसऱ्या अग्नींचा संबंध असतो (ऋ. ८.१९,३३). दुसऱ्या अग्नीबरोबर या अग्नीला येण्याचें आमंत्रण दिलें जातें (ऋ. ७.३,१; ८.१८,९; ८.४९,१; १०.१४०,६). 'सर्व अग्नीबरोबर ये' असेंहि कोठें कोठें ह्मटलें आहे (१.२६,१०; ६.१२,६).

अग्नीच्या जन्मस्थानासंबंधींच्या वर्णनांत कोठें कोठें बरीच संकीर्णता दिसून येते. वर तीन जन्मस्थानें व दोन जन्मस्थानें अशा प्रकारचें वर्णन आलें आहे त्याहून वेगळें वर्णन देखील कित्येक ठिकाणीं सांपडतें. (ऋ. २.१,१) या ठिकाणीं द्युलोक, जल, पाषाण, काष्ठ आणि ओषधी हीं अग्नीचीं जन्मस्थानें ह्मणून उल्लेखिलीं आहेत. (ऋ. ३.२२,२) या ठिकाणीं द्युलोक, पृथिवी, अन्तरिक्ष, जल आणि ओषधी यांमध्यें अग्नीचें तेज असल्याचा उल्लेख आहे. अग्नीच्या वसतिस्थानाविषयींची अशीच विस्तृत जंत्री इतरत्रहि दृष्टीस पडते (अ. ३.२१; १२.१,१९; आपस्तंब श्रौतसूत्र ५.१६,८). अद्रीच्या ठिकाणीं अग्नी राहतो असें जेथें वर्णन येतें (ऋ. १.७०,४) तेथें मेघाच्या पोटांत अदृश्य रूपानें असणारी विद्युल्लता उद्दिष्ट असावी. दगडांतून अग्नि उत्पन्न केला जातो (ऋ. २.१,१), किंवा इन्द्र दोंन दगडांतून अग्नि उत्पन्न करतो (ऋ. २.१२,३), या प्रकारच्या वर्णनांतहि वरीलप्रमाणें मेघांतील विजेचाच संबंध असावा. परंतु गारगोटींतून अग्नि पाडण्याच्या क्रियेकडे देखील या उल्लेखाचा संबंध असणें शक्य आहे. मनुष्याचे हृदयांत अग्नि आहे (ऋ. १०.५,१); पशु, अश्व, पक्षी, द्विपाद, चतुष्पाद यांजमध्यें अग्नि आहे (अ. वे. ३.२१,२; १२.१,१९; १२.२,३३; तै. सं. ४.६.१,३), या उल्लेखामध्यें प्राण्याच्या शरीरांतील उष्णता हाच अग्नि याचा अर्थ असला पाहिजे. अग्नि हा चैतन्याची ठिणगी असून निसर्गामध्यें याचा चोहोंकडे प्रसार असल्यानें स्थिरचरांतील व सर्व अखिलांतील वस्तूंचा अग्नि हा गर्भ आहे असें याचें सहजच वर्णन केलें जातें. (ऋ. १.७०,३. अ. वे. ५.२५,७),

तीन भावाभावाची कल्पना अग्नीच्या त्रिरूपात्मक कल्पनेंतून निघाली असली पाहिजे (ऋ. १.१६४,१), यज्ञिय अग्नि नानाप्रकारचे असल्यानें अग्नीचे ज्येष्ठ बंधू अनेक आहेत अशी कल्पना निघाली असावी (ऋ. १०.५१,६); हे ज्येष्ठ बंधू तीन आहेत असें एके ठिकाणीं वर्णन आढळतें (तै. सं. २.६,६), देवाचे चार होते होते त्यांपैकीं पहिले तीन मृत्युवश झाले असें जें वर्णन आहे त्यांत ह्या अग्नीच्या बंधूंचाच संबंध असेल. वरुण हा अग्नीचा भाऊ आहे असें एकदा वर्णन आलेलें आहे (ऋ. ४.१,२), इन्द्र हा अग्नीचा जुळा भाऊ आहे (ऋ. ६.५९,२); अग्नीबरोबर इन्द्राचा संबंध जितका येतो तितका त्याचा दुसऱ्या कोणत्याहि देवतेबरोबर येत नाहीं. इन्द्र आणि अग्नि यांची मिळून एक जोडदेवता आहे. अग्नीची याप्रमाणें दुसऱ्या देवतेशीं क्वचितच जोड केलेली आढळते. अग्नीच्या जोडीनें दुसऱ्या ज्या संयुक्त देवता बनल्या आहेत त्या अग्निसोम, अग्निपर्जन्य या दोनच असून त्यांचें महत्त्व इन्द्राग्नीइतकें नाहीं. इन्द्र व अग्नि यांची याप्रमाणें जोडी असल्यानेंच उष्णतेनें अग्नि हा खडकांना फोडून टाकतो (ऋ. ८.४६,१६), व श्रद्धाहीन पणी लोकांना तो जिंकतो (ऋ. ७.६,३), असें वर्णन येतें. अग्निसोम ह्या जोडीला एक सूक्त दिलें आहे (ऋ. १.९३).

इतर देवतांशींहि अग्नीचें ऐक्य केव्हां केव्हां कल्पिलेलें आढळतें. विशेषतः वरुण व मित्र या देवतांशीं अग्नीचें ऐक्य केव्हां केव्हां मानलें आहे (ऋ. २.१,४; ३.५,४, ७.१२,३), अग्नि यज्ञाचे ठिकाणीं जातो तेव्हां तो वरुण असतो (ऋ. १०.८,५), तो जन्मतो तेव्हां वरुण असतो. तो प्रज्वलित केला जातो तेव्हां तो मित्र असतो (ऋ. ५.३,२), सध्याकाळीं तो वरुण असतो व सकाळीं उदयास येतो तेव्हां तो मित्र असतो. सविता होऊन तो अंतरिक्ष आक्रमण करतो. इन्द्र होऊन तो आकाशाचा मध्यभाग प्रकाशित करतो (अ. वे. १३.३,१३). ऋग्वेदांतील एका भागांत (ऋ. २.१,३–७) त्याचें पाच देवतांशीं व गुणांशीं

यारा देवांशी क्रमानें ऐक्य सांगितलेलें आहे. नानाप्रकारचीं दिव्यरूपें तो घेतो (ऋ. ३.३८,७). त्याला अनेक नांवें आहेत (ऋ. ३.२०,३). त्याच्यांत सर्व अंतर्भूत झालेले आहेत (ऋ. ५.३,१). धांवेचा आऱ्यांना सर्व बाजूंनीं आश्रय असतो त्याप्रमाणें अग्नीचें सर्व देवांना वेष्टण आहे (ऋ. ५.१३,६). अग्निसंप्रदायांतील अग्नीचें अगदीं जुनें कार्य म्हणजे दुष्ट पिशाच व विरुद्धपक्षाचे मंत्रप्रयोग यांचा प्रतीकार करणें व नाश करणें हें आहे. वेदामध्येंहि अग्नीच्या या कार्याचा उल्लेख आहे. अग्नि आपल्या प्रकाशानें राक्षस पिशाचादिकांचें निराकरण करतो (ऋ. ३.१५,१); आणि यामुळें त्याला रक्षोहन् हें नांव मिळालें आहे (ऋ. १०.८७,१). अग्नि प्रज्वलित केला गेला म्हणजे तो आपल्या लोहमय दातांनीं आणि आपल्या जाज्वल्य उष्णतेनें मांत्रिक, राक्षस व पिशाचें यांना भाजून काढतो व भक्षण करून टाकतो (ऋ. १०.८७,२ व ५ व १४), व बारिक नजरेनें तो यज्ञाचें संरक्षण करतो. मंत्रप्रयोग करणाऱ्याच्या जाती तो ओळखतो व त्याचा तो नाश करतो (अ. वे. १.८,४), पृथ्वीवरील राक्षस पिशाचांचें निराकरण करण्याचें कार्य अग्नीप्रमाणें इन्द्र, बृहस्पति, अश्विन्, देवता आणि विशेषतः सोम याजकडेहि आहे. तरी तें प्रारंभीं फक्त अग्नीचेंच कार्य असावें व कालांतरानें तें सदरील इतर देवताकडे दिलें असावें. याप्रमाणें असुरांना किंवा अंतरिक्षस्थ रक्षोगणांना मारण्याचें कार्य मूळतः इन्द्राचें असून नंतर तें अग्नीकडेहि आलेलें आहे (ऋ. ७.१३,१), इन्द्राचें हें कार्य अग्नीकडे आलेल्याचें प्रत्यंतर ऋग्वेदसूक्तांत आणि ब्राह्मणग्रंथांत दोन्ही ठिकाणीं इन्द्रापेक्षा अग्नीच राक्षसाला मारणारा या नात्यानें प्रामुख्यानें दृग्गोचर होतो.

दुसऱ्या कोणत्याहि देवतेपेक्षा मनुष्याच्या जीविताशीं अग्नीचा अधिक संबंध आहे. मनुष्याच्या गृहाशीं तर त्याचा विशेषच निकट संबंध येतो. गृहपति हें नाव फक्त अग्नीलाच दिलेलें आहे, आणि तें त्याला वारंवार दिलेलें आढळतें. प्रत्येक गृहांत तो राहतो (ऋ. ७.१५,२), तो गृह सोडून केव्हांहि जात नाहीं (ऋ. ८.४९,१९), दमूनस् म्हणजे घरचा हें विशेषण बहुतेक अग्नीलाच सामान्यतः लावलेलें आहे (ऋ. १.६०,४ इ.). गृहपति अग्नि ही कल्पना फार पुरातन कालापासून असली पाहिजे असें दिसतें. कारण उत्तरकालीन लायलचक नेतामिविषयक विधीमध्यें आहवनीय किंवा पौर्व आणि दक्षिण हे दोन अग्नी ज्या अग्नीपासून घेतले जातात त्या अग्नीचें नांव गार्हपत्य किंवा गृहपतीचा असें आहे. या संबंधांत हाहि एक लक्षांत ठेवण्याजोगा आहे कीं, ऋग्वेदकालीं देखील यज्ञीय अग्नि एका ठिकाणाकडून दुसऱ्या ठिकाणाकडे नेला जात असे असें उद्धेरा सापडतात. अग्नि हविर्द्रव्याभोंवतीं फिरून आणला जातो (ऋ. ४.९,३; ४.१५,१), अग्नि हविर्द्रव्याभोंवतीं फिरतो (ऋ. ४.१५,३); यज्ञकुंडाभोंवतीं अग्नि तीन वेळा प्रदक्षिणा करितो (ऋ. ४.६,४; ४.६,५; ४.१५,२), आपल्या पितरांपासून गुहेत्यावरोबर अग्नि पूर्वेकडे नेला जातो आणि नंतर पश्चिमेकडे नेला जातो (ऋ. १.३१,४).

मनुष्याच्या गृहामध्यें अग्नीला अतिथि असें नाव दिलेलें वारंवार आढळतें. प्रत्येक गृहांत अग्नि हा अतिथि आहे (ऋ. १०. ९१,२), गृहस्थाचा हा पहिला अतिथि आहे (ऋ. ५.८,२), कारण मर्त्य लोकामध्यें वस्तीस राहिलेला असा अमर्त्य म्हणजे अग्नीच होय (ऋ. ८.६०,१). अमर्त्य हें नाव इतर देवतापेक्षा अग्नीलाच अधिक वेळां लावलेलें आहे. मनुष्याच्या वस्तीमध्यें अग्नीनें वस्ती केली आहे (ऋ. ३.५,३), गृहांतीनेंच मनुष्यांना वस्ती करावयास शक्य केलें (ऋ. ३.१,१७), वस्ती करून राहणाराचा हा नेता आणि संरक्षिता आहे (ऋ. ३.२,५; १.९६,४); विश्पति म्हणजे वस्ती करणाराचा नायक हें विशेषण प्रमुखतः अग्नीलाच लावलेलें आहे.

याप्रमाणें अग्नि हा मनुष्याच्या अगदीं जवळचा नातेवाईक झाला आहे (ऋ. ७.१५,१; ८.४९,१०), कोठें कोठें त्याला नातेवाईक असेंच म्हटलेलें आहे, कोठें मित्र असें म्हटलेलें आहे (ऋ. १.७५,४ इ.) पुष्कळवेळां त्याला पिता असें म्हटलेलें आहे (ऋ. ६.१,५), केव्हां केव्हां त्याला भक्ताचा बंधु (ऋ. ८.४३,१६, १०.७,३), पुत्र (ऋ. २.१,९), अथवा माता (ऋ. ६.१,५), असेंहि म्हटलें आहे. अग्नीला हीं जीं नांवें दिलीं आहेत तीं अग्नि ज्यावेळीं होमाचा अग्नि म्हणून नसून गृहांतील सामान्य जीवनाचा केंद्र होता तेव्हां दिलेलीं असावीं. याप्रमाणें कौटुंबिक जीवनाचा तो मोठा आधार असल्यानें त्यासंबंधानें मनुष्याच्या मनांत इतर देवतांच्या संबंधांत क्वचितच सांपडते असें अत्यंत जिव्हाळ्याचें नातें उत्पन्न झालें आहे. अग्नि हा गृहांत नेहमीं वस्तीस असल्यानें मनुष्याच्या पूर्वजांशीं इतर देवतापेक्षा अग्नीचाच विशेष निकट संबंध मानला जाणें साहजिकच आहे. त्याप्रमाणेंच अग्नीच्या भक्ताकडून त्याचें जें वर्णन करण्यांत येतें त्यांत अग्नि हा पूर्वीपासून अमुक कुळाचा मित्र आहे असें वर्णन येतें, व ही पूर्वापार चालत आलेली मैत्री (ऋ. १. ७१,१०) इतर कोणत्याहि देवतेपेक्षा या अग्निदेवतेच्या संबंधांतच विशेष वर्णिलेली सांपडते. पूर्वजांनीं प्रदीप्त केलेला व त्यांनीं प्रार्थिलेला असा हा अग्नि देव आहे. त्याप्रमाणें भारताचा अग्नि (ऋ. २.७,१, ७.८,४), वध्र्यश्वाचा अग्नि (ऋ. १०.६९,१), देववाताचा अग्नि (ऋ. ३.२३,३), दिवोदासाचा (ऋ. ८.९२,२) व त्रसदस्यूचा (ऋ. ८. १९,३२) अग्नि असे निरनिराळे अग्नी सांगितलेले आहेत. अग्नीशीं अशा रीतीनें निकट संबंध असलेल्या पूर्वजांपैकीं,

कांहींचीं नांवं ऋग्वेद सूक्तकाराच्या कुळाचीं अथवा गोत्राचीं आहेत या पूर्वजांपैकीं वसिष्ठ व दुसरे कांहीं खरोखरी अस्तित्वात होते असें दिसतें व अंगिरस, भृगु व इतर कित्येक केवळ कल्पित कथातील पुरुष होत असें वाटतें

होम अग्नीशिवाय होत नसल्यानं या होमासंबधानं देखील मनुष्याच्या रोजच्या जीवनाशीं अग्नीचा निकट संबध येतो तो मनुष्यांनी त्याच्या पदरात टाकलेलें हविद्रव्य घेऊन स्वस्थ बसतो असं मात्र नव्हे पृथ्वी आणि देवलोक यांजमध्य तो मध्यस्थाच काम करतो तो होमद्रव्य देवाकडे पोंचवितो देव त्याच्याशिवाय सोम सेवून आनंद करीत नाहींत (ऋ ७.११,१९), तो देवाना यज्ञाकडे घेऊन येतो किंवा हवि देवाकडे पाचवितो (ऋ ३.१४,२, ७.११,५), तो *हव्यभक्षणासाठीं (ऋ ५.१,११), दर्भासनावर त्याना* बसवितो (ऋ १.३१,१७, ८.४४,३), देवाकडे जाणारे व पृथ्वीकडे जाणारे दोन्हीहि मार्ग तो जाणतो व या दोन्हीहि मार्गानीं तो जातो (ऋ ६.१६,३, ८.७,२, १०.९८,११), यास्तवच याला दूत हं नाव पुनःपुनः लावलेलें आढळत *हा मार्ग जाणणारा व हवि पोंचविणारा दूत आहे* (ऋ १.७२,७) हा सर्व गृहांत जातो (ऋ ४.१,८), हा *त्वरित गतीनं उड्डाण करितो* (१०.६,४), हा पृथ्वी आणि देवलोक यांजमध्यं फिरत असतो (४ ७,८, ४.८,४, १०. ८,२) *हा मनुष्य आणि देव या दोन वर्गांमध्य इकडून तिकडे* जात असतो देव आणि मनुष्य यांनीं याला हव्य नेण्या आणण्याचं काम दिलेलं आहे (*हव्यवाह हं नाव अग्नि* संबधानं नेहमीं वापरलेलं आढळत) भक्ताची प्रार्थना देवाना कळविण्याचं (ऋ १.२७,८), व देवाना यज्ञस्थानीं *आणावयाचं* (ऋ ४.८,२), हीं दोन्हीं कामं अग्नीवर सोंपविलेलीं आहेत तो देवाचा दूत आहे (ऋ ६.१५,९), व विवस्वत् याचाहि दूत आहे तो द्युलोकाचे *कोनकोपरे* सर्व जाणतो व हव्य पोचविण्याचं आणि देवांना आणण्याच *काम करतो* (ऋ ४.७,८, ४ ८,२), या नात्यानें त्याला मुख्यत मनुष्याचा दूत असेंच मानल पाहिजे उत्तरकालीन प्रथात अग्नि हा देवाचा दूत असून काव्य उशनस किंवा दैव्य *हा असुराचा दूत आहे* असं वर्णन आहे (तै सं २.५,८, २.५,११), तैत्तिरीय ब्राह्मण (२.४ १,६), येथं अग्नि हा देवाकडे जाणारा मार्ग असून या मार्गाच्या द्वारें द्युलोकाच शिखर गाठता येत असं वर्णन आहे

यज्ञांत आमाकडे प्रमुखत नहमा वेळीं पौरोहित्य करण्याचं कार्य असल्यानं अग्नि हा मनुष्यांचा पृथ्वीवरील पुरोहिता-*प्रमाणं द्युलोकपुरोहित आहे असं* त्याचं वर्णन येत त्याला सामान्यत ऋत्विज किंवा विप्र असं म्हणतात ऋग्वेदांत पुरोहित अस नाव त्याला दम्यात येत व होता हं नाव *त्याला नेहमीच* लावलेलं आढळत. मनुष्यांनी व देवानी नेमलेला हा होता आहे (ऋ ८.४९,१, १०.७,५), तो सर्वांत अधिक श्रेष्ठ व पूज्य असा होता आहे (ऋ १०. २,१, १०-९१,८), तो अध्वर्यु आहे (ऋ ३.५,४), व बृहस्पति, सोम व इन्द्र याप्रमाणें ब्रह्मा आहे असेंहि कोठ कोठं म्हटल आहे (ऋ ३.५,४, ४.९,४) वर दिलेले इतर मानवी पुरोहित जीं काम करतात तीं सर्व कामं अग्नि *करीत असतो मात्र तो श्रेष्ठ पदावरून हीं कामें करितो* (ऋ १.९४,६, २.१,२) देवाना पूजा अर्पण करण्यासाठीं *किंवा त्याचा सत्कार करण्यासाठीं अग्नीला नेहमी बोलाविलं* जाते (ऋ ३.२५,१, ७.११,३ इ) देवहि दिवसातून तीन वेळा अग्नीचा सत्कार करतात तो यज्ञ पुरा करणारा आहे (ऋ ३.३,३, ३ २७,२), आपल्या दिव्य शक्तीनं तो विधिकर्मांची वृद्धि करितो हव्य असेल तें तो सुगधयुक्त करितो व तें सभाळून देवाकडे पोंचवितो (३.२७,७, १०.९५,१२ १.१,४) तो यज्ञकर्मांचा पिता आहे (ऋ ३.३,४), *राजा आहे* (ऋ ४.३,१), शास्ता आहे (ऋ १०.६,३), तो अध्यक्ष आहे (ऋ ८.४३,२४), तो केतु आहे (ऋ ३.३,३, ३.१०,४, ६.२,३, १०.१,५). *एका* सूक्तात (ऋ १०.५१) असं सागितल आहे कीं, अग्नि हा आपलं काम करण्याला कंटाळला व यज्ञसंबधीं त्याचीं जीं कामें तीं करण्याचें त्यानें नाकारलें पण देवाकडून त्याला पाहिजे होता तो मोबदला मिळण्याचें ठरल्यावर त्यान मनुष्याचं पौरोहित्य पुढें चालविण्याचें कबूल केलें अग्नीचा पौरोहित्य हा मुख्य गुण आहे इन्द्र जसा मोठा योद्धा तसा अग्नि मोठा पुरोहित आहे परंतु *अग्नीच हं रूप जरी* ऋग्वेदाच्या आरंभापासून अखेरपर्यंत प्रामुख्यानं दिसत असल *तरी इतिहासदृष्ट्या हं अलौकीक आहे* विधिप्रयोग करणाऱ्याच्या गूढात्मक विचारानीं उत्तरकालीन विधिग्रथात जें अपार यज्ञविषयक गूढसकेत वाङ्मय उत्पन्न केलें *त्या विचाराचंच अग्नीच पौरोहित्य हें एक फल आहे* हव्यवाह किंवा हव्यवाहन या नावाचा जो सामान्य यज्ञाग्नि त्याहून क्रव्याद (म्हणजे प्रेतभक्षक) नावाचा *अग्नि वेगळा आहे वाजसनेय* संहितत आमाद (कच्चें अन्न खाणारा) क्रव्याद (प्रेतमास खाणारा) व देवयज (म्हणजे यागयोग्य) असे तीन अग्नी सागितले आहेत (वा स १.१७), तैत्तिरीय संहितत सुद्धां तीन अग्नी सागितले आहेत (तै सं २.५,८), हे अग्नी म्हणजे हव्यवाहन म्हणजे देवानां त्याचं हव्य घेऊन जाणारा, *कव्यवाहन म्हणजे पितरानां त्याचं अन्न घेऊन जाणारा आणि* सहरक्षस म्हणजे असुराचा अग्नि हे होत

अग्नि हा ऋषि असून पुरोहित आहे (ऋ ९.६६,२०), श्रेष्ठ ऋषि या नात्यानं अग्नीला प्रज्वलित करतात (ऋ. ३.१,३), अग्नि हा सर्वांत दयाळू दृष्टीचा ऋषि आहे (ऋ ६ १४,२), अग्नि म्हणजे पहिला ऋषि अंगिरस होय (ऋ १.३१,१), ता विद्वानामध्य दिव्यशक्तियुक्त आहे

(ऋ ३.३,४), तो यज्ञकर्म व दुसरीं सर्व कर्मे बरोबर जाणतो (ऋ १०.११०,११; १०.१२२,२), तो ऋतु बरोबर जाणतो, व देवाचे यज्ञकर्मविषयक जे नियम आहेत त्या नियमांसंबंधींच्या अज्ञानामुळें मनुष्याच्या हातून होणारे दोष तो दुरुस्त करतो तो द्युलोकाचे कोनेकोपरे जाणतो (ऋ ४. ८,२ व ४), तो आपल्या चातुर्यानें सब जाणतो. त्याला सर्व प्रकारचें ज्ञान आहे (ऋ ३.१,१७, १०.२१,५), धाव चाकाभोंवतीं असते त्याप्रमाणें अग्नि सब ज्ञानाला वेष्टून आहे (ऋ २.५,३), हें ज्ञान त्याला जन्मत च प्राप्त झालं (ऋ १.९६,१), विश्वविद् म्हणजे सर्व जाणणारा, विश्ववेदस कवि म्हणजे विद्वान्, कविक्रतु म्हणजे विद्वानाची बुद्धि असलेला हीं विशेषणें प्रामुख्यान अग्नीला लाविलीं जातात, जातवेदस् ह नाव ऋग्वेदात १२० वेळा आलेलें आहे आणि याचा अर्थ सर्व विद्या जाणणारा असा आहे (ऋ, ६ १५, १३). द्युलोकस्थ नियम आणि मनुष्याच्या सर्व पिढ्या अग्नि जाणतो (१.७०,१ व ३), तो सर्व प्राणी जाणतो व त्याला सर्व प्राणी दिसतात (ऋ ३.५५,१०, १०.१८५,४), त्याला उद्देशून दिलेलें आमत्रण त्याला ऐकू येत अग्नि हा ज्ञान देणारा आहे (ऋ ८.९१,८), अग्नीपासून ज्ञान व स्तोत्र उत्पन्न होत असतात (ऋ ४.१,३), तो प्रेरणा करणारा आहे (ऋ १०.४६,५), तो तेजस्वी भाषा निर्माण करणारा आहे (ऋ २.९,४), तो स्तुतीचा प्रथम उत्पादक आहे (ऋ ६.१,१), तो उत्तम वक्ता व गायक आहे (ऋ ६.४,४).

अग्नि भक्तावर उपकार करणारा आहे, तो शभर लोहमय भिंतींनीं त्याच रक्षण करितो (ऋ ७.३,७, ७.१६,१०), तो त्यांना सकटापासून सभाळतो किंवा समुद्रातून जहाजात बसवून न्यावें त्याप्रमाण तो भक्ताना सकटातून पार करतो (ऋ ३.२०,४, ५.४,९, ७.१२,२), त्याचें आतिथ्य करणाऱ्याचा तो मित्र व त्राता आहे (ऋ ४.४,१०, ८.४९,५), त्याला इंधन आणण्यासाठीं राबणाऱ्या उपासकाच तो रक्षण करितो जो मनुष्य त्याला अन्न देतो व घृतान त्याच पोषण करितो त्याला सहस्र अक्षांनी तो राखीत असतो वाळलेलीं झुडपें जाळून टाकावीं त्याप्रमाणें तो आपल्या भक्ताचे शत्रू जाळून टाकतो (ऋ ४.४,४), विजेन झाड जळाव त्याप्रमाणें तो द्वेष करणाराचा नि पात करतो (ऋ ६. ८,५), त्याला युद्धात बोलाविंतात (ऋ ८ ४३,२५), आणि तेथें तो सर्वांच्या अग्रभागीं असतो (ऋ ८.७३,८), तो ज्याच रक्षण करतो आणि लढाईत तो ज्याला स्फुरण देतो त्याला भरपूर अन्नपुरवठा होतो आणि तो केव्हाहि जिंकिला जात नाहीं (ऋ १.२७,७) झाडातून शाखा निघतात त्याप्रमाणें सव प्रकारचीं सुख अग्नीपासून सर्वांना मिळतात (ऋ. ६.१३,१), तो सपत्ति देतो व सपत्तीहि त्याजवळ भरपूर आहे (ऋ १.१,३, १.३१,१०, १.३६,४), त्याचे ठिकाणीं सर्व प्रकारच धन एकत्र झालें आहे (ऋ १०.६,६), तो सपत्तीच दार उघडून देतो (ऋ १.६८,१०), देवलोक आणि पृथ्वी अथवा देवलोक, पृथ्वी आणि समुद्र येथील सर्व सपत्ति त्याच्या ताब्यात आहे (४.५,११ ७.६,७, १०.९१,३), तो द्युलोकातून पाऊस पाडतो (ऋ २.६,५) अरण्यातील जलाशयाप्रमाण तो आहे (ऋ १०.६,१) अग्नि हा असा असल्यान त्याच्या नेहमीं नाना प्रकारचीं देणगी देण्याबद्दल प्रार्थना करण्यात येते अन्न दे, धन दे, दारिद्र्य दूर कर, सतति दे, शत्रू नाहींसे कर, राक्षसपिशाच्यापासून सरक्षण कर, अशी अनेक प्रकारें त्याची प्रार्थना करण्यात येते अग्नि जे वर देतो ते सामान्यत कौटुंबिक सुख, सतति व सपत्ति ह असून सामर्थ्य, विजय व वैभव ह्या देणग्या इंद्राकडून प्राप्त होतात मूर्खपणान झालेल्या पापाची अग्नि क्षमा करितो अतिथीच्या पुढे भक्ताना तो निष्पाप करतो (ऋ ४.१२,४, ६.७३,७), वरुणाच्या क्रोधातून तो वाचवितो (ऋ ४.१,४), मातापित्यांनीं केलेल्या अपराधाच्या शिक्षेपासून तो मनुष्यास सोडवितो (अ वे ५.३०,४, तै ब्रा ३.७ १२,३ व ४).

अग्नि हा असुर म्हणजे दिव्य सम्राट् आहे इन्द्रासारखा तो सामर्थ्यवान् आहे (ऋ ७ ६,१), शक्तिमान देवलोकापेक्षाहि त्याचें माहात्म्य मोठें आहे (ऋ १ ५९,५), द्यावापृथ्वीपेक्षा तो मोठा आहे (ऋ ३.६,२,१०.८८,१४), तो सर्व जगतापेक्षां मोठा आहे हे सर्व लोक तो जन्मताच त्यान व्यापिले (ऋ ३ ३,१०) सर्व देवापेक्षां त्याच माहात्म्य अधिक आहे (ऋ १.६८,२), तो अधकारात वस्ती करतो तेव्हा सर्व देव त्याला भितात व त्याचें आधिराज्य कबूल करतात (ऋ ६.२,७), वरुण, मित्र, मरुद्गण आणि सव देव त्याचे वैभव गातात आणि त्याची पूजा करतात (ऋ ३.९,८,३ १४,४,१०.६९,९), प्राचीन काळी अग्नीन मोठाले पराक्रम केले. त्याच थोर पराक्रम पाहून मनुष्य थरथर कापतात युद्ध करून त्यानें देवाकरता जागा मिळविली व त्यांना शापातून मुक्त केलें तो हजारों लोकाचा जेता (सहस्रजित्) आहे (सहस्रजित् ह विशेषण सोमाला अधिक वेळा लावलेलें आढळत) तो घरातून दस्यूंना घालवितो व आर्यांसाठीं विस्तृत प्रकाश करितो (ऋ ७. ५,६), तो आर्यांचा पुरस्कर्ता आहे (ऋ ८.९२,१), व अधर्मी पणी लोकाचा पराभव करणारा आहे (ऋ ७. ६,३), इनहन् ह नाव अग्नीला बऱ्याच वेळा लावलेलें आढळतें पुरंदर म्हणजे किल्ल्याचा विध्वस करणारा ह नाव अग्नीला दोनतीन वेळा दिलेलें आढळत ह्या क्रिया अर्थात् मूलत इन्द्राच्या आहेत हे गुण विद्युदात्मक अग्नीमध्यें शोभतील. परंतु मुळात ते इन्द्राचे गुण आहेत ह्यात सशय नाहीं अग्नि हा द्यावापृथ्वीचा पुत्र आहे तरी तो ह्या दोन लोकाचा जनक आहे असें म्हटल आह

(ऋ. १.९६,४), त्याचीं कर्में कधींहि नष्ट होणारीं नसून (ऋ. २.८,३), द्यावापृथ्वी हीं कर्में चालवितात (ऋ ७. ५,४,२.८,३). द्यावापृथ्वी हे दोन लोक त्यानें विस्तृत केले (ऋ. ३.६,५,७.५,४), हे दोन लोक त्यानें दोन चर्मांप्रमाणें पसरले (ऋ. ६.८,३), आकाशाचे घुमट तो आपल्या ज्वालांनीं किंवा धुरानें उचलून धरतो (ऋ ३. ५,१०,४.६,२), हे दोन लोक त्यानें वेगवेगळे ठेविले (ऋ. ६.८,३) द्यावापृथ्वी या दोन लोकांना तो त्याच्या स्तुतींनीं उचलून धरतो (ऋ १.६७,३), तो रात्रौ जगताच्या किंवा पृथ्वीच्या मूर्धस्थानीं असतो (ऋ. १०. ८८,५ व ६), तो आकाशाचहि शिखर आहे (ऋ १. ५९,२,६.७,१, ८.४४,१६) . त्यानें अंतरिक्ष मोजलें व आपल्या माहात्म्यानें आकाशाला स्पर्श केला (ऋ ६.८,२). त्यानें अंतरिक्षस्थ स्थान मोजलीं व तेजस्वी द्युलोकाची मोजणी केली (ऋ ६.७,७), त्यानें सूर्याला द्युलोकांत चढावयास लाविलं (ऋ. १०.१५६,४), अग्नि प्रदीप्त केल्यानें सूर्याच्या उदयाच्या बाबतींत कांहीं मन्त्रप्रयोगासारखा परिणाम होतो ही कल्पना ऋग्वेदांत थोडीफार आढळते. खालील ऋचेंत सूक्तकाराचा असाच कांहीं अर्थ दिसतो. 'हे अग्ने, आम्ही तुला समिद्ध करून प्रदीप्त केलें, म्हणजे तुझें लोकोत्तर रूप आकाशांत प्रकाशमान होईल (ऋ. ५.६,४)' ब्राह्मणग्रंथांत अशी कल्पना एकेठिकाणीं आली आहे कीं, सूर्योदयाच्या पूर्वी याग करून तो सूर्य उत्पन्न करितो असें न केलं तर सूर्योदय होणार नाहीं (श. ब्रा. २.३.१,५, तै. सं. ४.७,१३). ऋग्वेदांत इतरत्र अग्नीचें पेटविणें आणि सूर्योदय ह्या दोन क्रिया समकालीन दाखविल्या आहेत. अग्नि जन्मला तेव्हां सूर्योदय झाला. अग्नीनें आकाश तारांनीं विभूषित केलें आहे असें म्हटलं आहे (ऋ. १.६८,५). उडणारें व चालणारें, स्थिर व चर सर्व कांहीं त्यानें उत्पन्न केलें (ऋ. १०.८८,४), वनस्पतींमध्यें, सर्व भूतांमध्यें त्यानें बीज ठेविलं. पृथ्वी आणि स्त्रिया यांचे ठिकाणीं त्यानें संतति उत्पन्न केली (ऋ. १०.१८३,३). मनुष्याची आपत्ति अग्नीनें उत्पन्न केली असें एके ठिकाणीं म्हटलं आहे. (ऋ. १.६,२), त्यानें द्युलोक, पृथ्वी, जलें उत्पन्न केल्याचें याच ऋचेंत जें विधान आहे त्या विधानाचा सहज विस्तार म्हणून मनुष्य उत्पन्न करण्याची क्रिया अग्नीच्या ठिकाणीं आरोपित केली असावी. मानववंशाचा मूळ पिता अग्नि असा या उल्लेखाचा अर्थ करतां येत नाहीं. अग्नीला अमरत्वाचा संरक्षक आणि स्वामी असें म्हटलें आहे (ऋ. ७.७,४,७.४,६). तो मनुष्यांना अमृत देतो (ऋ. १.३१,४).

अग्नि हा इन्डोयूरोपीय शब्द आहे. त्याचें लॅटिन "इग्निस" असें रूप असून स्लाव्हानिक 'ओग्नि' असा शब्द आहे तरी अग्नीची अग्नि या नावानें उपासना फक्त भारतीयांतच आहे. इन्डो इराणी काळामध्यें यागयोग्य अग्नि देव बनला होता व त्याचे भोंवती पुष्कळ विधींचें जाळें झालेलें होतें पुरोहिताचा स्वतंत्र वर्ग बनलेला होता या वर्गाला अथर्वन असें नाव असावें. हा जो यागयोग्य अग्नि देव म्हणून मानला होता तो समर्थ शुद्ध आणि ज्ञानी देव म्हणून त्याची उपासना केली जात असे अन्न, संतति, वृद्धि आणि कीर्ति देणारा असा हा देव होता. ज्या गृहांत तो असेल त्याचा तो मित्र व त्या गृहाच्या शत्रूचा नाश करणारा असा तो होता. वीज, काष्ठापासून उत्पन्न केला जाणारा अग्नि, वगैरे हीं त्या एका अग्नीचीं निरनिराळीं रूपें आहेत अशीहि कल्पना तेव्हां असावी असें दिसतें होमाचा अग्नि हा इन्डो-यूरोपीय काळांतहि असावा असें दिसते, कारण इटालियन, ग्रीक हे लोक इराणी व भारतीय लोकांप्रमाणें देवाकरितां अग्नीमध्यें देवाला देण्याचे पदार्थ टाकित असत. परंतु या होमाच्या अग्नीवर देवत्वाची कल्पना त्या वेळेला आरोपित केली असलीच तरी ती तेव्हां फार अस्पष्ट अशीच असावी. अग्नि हा शब्द अज=गति देणें [लॅटिन (ॲगो) ग्रीक (अगो)] या धातूपासून साधिता येतो, आणि तसा तो निघाला असण्याचा संभव आहे. कारण या व्युत्पत्तीप्रमाणें अग्नि याचा अर्थ चपल असा होईल व चपलता अथवा वेग हा अग्नीमध्यें असतोच.

द्युलोकस्थ अग्नीचें नाव अपानपात् हे न राहतां अपानपात् जशी स्वतंत्र देवता बनली आहे अशीच दुसऱ्या नावासंबंधाची गोष्ट आहे. अग्नीचीं कांहीं नांवें इतक्या पूर्णतेनें स्वतंत्र देवतारूप झालीं नसून त्यांना अर्धवट देवतारूप आलेलं आहे याप्रमाणें वैश्वानर या शब्दाची गोष्ट आहे. वैश्वानर हा शब्द ऋग्वेदांत सुमारें साठ वेळां आलेला आहे यापैकीं दोन वेळां खेरीज करून तो सर्वत्र अग्नीचाच वाचक आहे. ऋग्वेदांतील १४ सूक्तांत आलेला हा वैश्वानर म्हणजे अग्निवैश्वानर ही देवता होय, असें अनुक्रमणीकाराचें मत आहे वैश्वानर हा शब्द ऋग्वेदांत नेहमीं अग्नि या नांवाबरोबर येतो याचा अर्थ सर्व मनुष्यांचा असा आहे. सर्व विश्वांतील द्युलोकस्थ व भूमिस्थ जीं जीं अग्नीचीं रूपें आहेत त्या सर्व रूपांतील अग्नि असा वैश्वानर याचा अर्थ दिसतो. या वैश्वानर अग्नीला दिलेलीं सूक्तें केव्हां केव्हां मातरिश्वन् व भृगु यांच्या कथेचा उल्लेख करितात. द्युलोकस्थ अग्नि पृथ्वीवर कसा आला यासंबंधाची ही कथा आहे (ऋ ३.२,४, ६.८,४); अग्निवैश्वानर याला एकदां मातरिश्वन् असेंहि म्हटलें आहे (ऋ ३.२९,२). नैघण्टुकामध्यें (५.२) अग्नीच्या नांवांत वैश्वानर हे नाव दिलेलं आहे. यास्क या वैश्वानर शब्दावर टीका करतांना (निरुक्त ७.२३) म्हणतो कीं, जुने याज्ञिक अग्निवैश्वानर म्हणजे सूर्य असें समजत, परंतु शाकपूणि याच्या मतें वैश्वानर म्हणजे भूमिस्थ अग्नि होय. निरुक्त ७. १२१ मेध यास्क, आपले स्वत चें म्हणून असें मत देतो

र्थी, अग्निवैश्वानर या नावाने स्तुति, स्तोत्र व हविर्द्रव्य मिळविणारा अग्नि म्हणजे भूमिस्थ अग्नाच होय. अंतरिक्षस्थ आणि द्युलोकस्थ अग्नींना वैश्वानर हें नांव उगीच एखादे वेळेला लावलें जातें. ब्राह्मण व सूत्रग्रंथात वैश्वानर हे अग्नीच विशिष्ट स्वरूप आहे असे मानिलें आहे (आश्व श्रौ. १.३,२३), (का. श्रौ. २३.३,१), (पंचविंश. ब्रा. २१.१०,११) (शत ब्रा. १.५.१,१६).

तनूनपात् ह्या अग्नीच्या नावासंबंधान पाहता हें नाव सामान्यत स्वतंत्रपणे आलेलें आढळतें. हें ऋग्वेदात आठवेळा आलेलें आहे आणि दोन स्थळें येरीजकरून (ऋ. ३.२९,११; १०.९२,२) आप्री सूक्ताच्या दुसऱ्या ऋचेंत हें नाव येतें. ह्या ऋचा पशुमेधसंबधीं असून यात निरनिराळ्या नावाच्या व रूपाच्या अग्नींना बोलावणें केलें आहे नैघण्टुकात (५.२) हें स्वतंत्र नाम म्हणून आढळतें. यास्काची या शब्दाची व्युत्पत्ति कृत्रिम व असंभवनीय आहे (नि ८.५), स्वत चाच पुन काष्ठ आणि मेघ यामध्यें स्वयमेव उत्पन्न होणारा असा याचा अर्थ दिसतो. बर्गाईन याच्या अर्थाप्रमाणें दिव्य पित्याच्या शरीरापासून *झालेला असा याचा अर्थ आहे. मातरिश्वन् आणि नराशंस याजहून तनूनपात् वेगळा दाखविला* आहे. याला आसुरदिव्यगर्भ असें म्हटलें आहे (ऋ ३.२९,११), उषा, गृहपुरोहित स्वरूपाचा पुन तनूनपात् याचें चुंबन घेतात (ऋ. १०.९२,२) असें म्हटलें आहे. तनूनपात् हा शोभनजिह्व आहे (ऋ १०.११०,२); देवाकडे हव्य घेऊन जाण्याबद्दल त्याची प्रार्थना केली आहे (ऋ. १.१३,२); घृतमय असें *हविर्द्रव्य तो सर्वांना वाटून देतो* (ऋ. १.१४०,२), *देव याचा दिवसातून तीन वेळा सत्कार करितात.* वरुण, मित्र व अग्नि हे याचा रोज सत्कार करितात. अग्नि तनूनपात् व अग्नि सोमगोपा (चंद्रातील अग्नि) हे एक आहेत असें हिलेब्रँट म्हणतो.

नराशंस हें अग्नीला वारवार लावलें जाणारें आणखी एक नाव आहे. नैघण्टुकामध्यें (५.३) हें स्वतंत्र नाव म्हणून दिलेलें आहे. ऋग्वेदातहि हें स्वतंत्र आढळतें. ऋग्वेदात हें केवळ अग्नीलाच दिलेलें आहे असें नाहीं पूषन् या देवतेलाहि हें नाव दोनदा *लावलें आहे* (ऋ. १.१०६,४, १०.६४,३), *आप्री सूक्तामध्यें हें नाव नेहमीं तिसऱ्या* ऋचत येतें, आणि आप्र हें ज्याचें नाव आहे अशा सूक्तात हें दुसऱ्या ऋचेंत येतें. नराशंस याला चार अवयव आहेत (ऋ. १०.९२,११), त्याला द्युलोकस्थ पत्नी आहे (ब्रा-सति २.३८,१०), जिव्हेवर व हातावर मध घेऊन तो याग करतो (ऋ १.१३,३; ५.५,२), दिवसातून तीन वेळा तो यज्ञावर मधानें सिंचन करतो (ऋ. १.१४२,३), तीन द्युलोक आणि देव याना तो सुगंधित द्रव्य लावतो (ऋ ७.३,२), सर्व देवाना तो घेऊन येतो आणि यज्ञ त्याना सत्तोपकारक होईल असें करतो. *याच्या यागाच्या* द्वारें भक्तगण देवाचा महिमा गातात (ऋ ७.२,२), नराशंस व दैव्य याजमध्यें सोम जातो येतो, या ठिकाणीं नराशंस म्हणजे भूमिस्थ व दैव्य म्हणजे द्युलोकस्थ अग्नि असावा. तनूनपात् आणि मातरिश्वन् याहून या नराशंस अग्नीची भिन्नता म्हणजे तो जन्मतो तेव्हां नराशंस असतो (ऋ, ३.२९,११). *बृहस्पतीला दिलेल्या एका सूक्तात* (ऋ. १०.८२,२) रक्षणार्थ *नराशंसाला आह्वान केलें आहे दुसऱ्या एका बृहस्पतीच्या* सूक्तात (ऋ. १.१८,९) तो द्युलोकाचा यजमान आहे असें म्हटलें आहे या दोन ठिकाणीं नराशंस म्हणजेच बृहस्पति अशी कल्पना दिसते नराशंस याचा अर्थ मनुष्याची प्रार्थना अर्थात् मनुष्याच्या प्रार्थनेचा विषय असा असावा. कारण नराशंस, देवानामशंस अशीं रूपें आढळतात (ऋ २.३४; १.१४१,११), व एकदा *अग्नीला 'शंस आयो' म्हणजे आयूची प्रार्थना (आयूचा प्रार्थनाविषय)* असें म्हटलेलें आहे (ऋ. ४.६,११) बर्गाईनच्या मतें नराशंस *या शब्दानें* दाखविलेलें अग्नीचें रूप म्हणजे मनुष्याच्या प्रार्थनेचा देव अथवा दुसरा बृहस्पति हें असावें

सोम.—ऋग्वेदात जे *यज्ञयाग आहेत त्यात सोमयाग* हाच मुख्य आहे आणि यामुळेंच सोमदेव हा ऋग्वेदातील अत्यंत प्रमुख देवापैकीं एक देव आहे. नवव्या मंडळातील ११४ सूक्तें म्हणजे सर्व नववें मंडळ आणि इतर मंडळातील ६ सूक्तें याच्या स्तुतीला दिलेलीं आहेत दुसऱ्याहि चार पाच सूक्तात मधून मधून याचें गुणकीर्तन आलेलें आहे तसेंच *इन्द्र-सोम, अग्नि-सोम, पूषन् व रुद्र-सोम या जोड देवताच्या गुणकीर्तनांत* याचेंहि गुणकीर्तन सुमारें ६ सूक्तात आलेलें आहे. सोम हें नाव सोम या शुद्ध स्वरूपात व इतर शब्दाशीं समास होऊन असें एकदर ऋग्वेदात शेंकडोवेळा आढळतें. तेव्हा नावाचें कमी अधिक वेळा येणें याजवर महत्त्वाचें मापन अवलंबून ठेविलें असता वैदिक देवतामध्ये सोमाचा नंबर तिसरा *लागतो.*

सोम हा इन्द्र व वरुण यापेक्षा मानवी गुणानीं बऱ्याच कमी प्रमाणानें वेष्टिलेला आहे. कारण कवींना सोमलता *आणि तिचा रस हे नेहमीं समोर* दिसत असल्यानें त्याच्या कल्पनेला तितकी मर्यादा पातळी जात असे. या कारणामुळें सोमाचें स्वरूप मानवी होतें व त्याच्या क्रिया मनुष्याच्या होत्या अशा प्रकारचें वर्णन फारच थोडें आहे. त्याचीं म्हणून जीं आश्चर्यकारक पराक्रमाचीं कृत्यें वर्णिलीं आहेत 'तीं *विशिष्टत्वेन त्याचीं नसून दुसऱ्या श्रेष्ठ देवाना सामान्य अशींच* आहेत. इतर *देवाप्रमाणें हा सोमदेव यज्ञाला यावा व त्यान* दर्भासनावर बसून हव्य भक्षण करावें अशी त्याची इन्दु आणि सोम या नावानें प्रार्थना केली जाते. सोमवल्ली दगडानीं चिरडणें वगैरे क्रिया होत असता जे मंत्र म्हणावयाचे

त्या मंत्रानींच बहुधा सर्व नववें मंडळ भरलेलें आहे. सोम हा दगडाखालीं ठेचला म्हणजे सोमरस तयार होतो. नंतर ऊर्णवस्त्रानें तो गाळला जातो. ह्या ऊर्णवस्त्रातून तो लाकडी भाड्यात पडतो आणि नंतर हा रस तृणपात्रात मधुर पेय म्हणून देवाना दिला जातो. केव्हा केव्हा अग्नींत तो टाकला जातो (ऋ. १.१४,१४; ५.५,१; ८.४३,११ इ.); केव्हा केव्हा पुरोहित हा रस पितात. सोमाच्या संबंधीं ज्या क्रिया होतात त्यावर नाना प्रकारच्या संकीर्ण कल्पना रचल्या आहेत आणि यांपैकीं कांहीं कल्पना इतक्या गूढ आहेत कीं त्याचा अर्थ लागत नाहीं.

सोमकथा नीट समजण्यासाठीं सोमलता आणि तिजपासून निघणारा मादक रस यांचें वर्णन आणि या लतेवर व रसावर होणाऱ्या अनेक संस्कारांचें वर्णन अवश्य आहे. सोमलतेचा भाग ठेचतात त्यांचें नाव अंशु (ऋ. ९.६७,२८), अंशु म्हणजे अंकुर किंवा देंठ. हे अंशु फुगलेले असतात, व गाईनीं आपल्या आचळातून दूध यावें त्याप्रमाणें यांजपासून दूध निघतें (ऋ. ८.९,१९); सोमलतेला अंधस असें नाव आहे असें दिसतें (ऋ. ८.३२,२८; १०.९४,८), ही लता द्युलोकातून आली (ऋ. ९.६१,१०), व ती गरुडानें आणली (ऋ. ५.४५,९, ९.६८,६; १०.१४४,५). अंधस हें नाव रसालाहि देतात. सोमदेवाला इन्दु असें नांव आहे (ऋ. ९.५१,३; १०.११५,३); त्याच्या रसाला सोम असें नाव आहे, त्याला रस, पितु, म्हणजे पेय (ऋ. १.१८७) मद (मादक पेय) अशीं नावें आहेत. केव्हां केव्हा अन्न हेंहि नाव सोमाला दिलेलें आढळतें (ऋ. ७.९८,२; ८.४,१२), (शतपथ ब्रा. १.६.४,५); मधु ह्या शब्दाचा अश्विन् देवतासंबंधात मध असा अर्थ आहे पण मधुर पेय या अर्थी हा शब्द पय, घृत व विशेषतः सोमरस यानाहि लावतात (ऋ. ४.२७,५; ८.६९,६), सोम याचा अर्थ अमृत असतो तेव्हां मधु हा त्याचा समानार्थी शब्द असतो. ज्याप्रमाणें अमृत सोमाला मधु हें नाव आहे त्याप्रमाणें साध्या सोमाला अमृत हे नाव वारंवार दिलेलें आढळतें (ऋ. ५.२,३; ६.३७,३; इ.), (वा. स. ६.३४;), (श. ब्रा. ९.५.१,८); सोमराजा पिला म्हणजे अमृत असतो (वा. सं. १९.७२); सौम्य मधु असे शब्द सोमार्थी येतात (ऋ. ४.२६,५; ६.२०,३); अलंकारिक अर्थानें सोमाला पीयूष म्हणतात (ऋ. ३.४८,२ इ.), त्याचप्रमाणें त्याला दूध (ऋ. ९.१०७,१२;), अंशुलहरी (ऋ. ९.९६,८), आणि मधाचा रस असेंहि म्हणतात (ऋ. ५.४३,४;). सर्वांत अधिक वेळां येणारें असें यांचें अलंकारिक नांव म्हणजे इंदु हें होय. इंदु म्हणजे प्रकाशमान बिंदु. यासारख्याच अर्थाचा द्रप्स हा शब्द सोमाला लावतात. पण तो इंदुशब्दापेक्षां पुष्कळ कमी वेळां दिसतो.

सोमातून रस काढण्याच्या क्रियेला सु आणि दुह् हे दोन धातू लावलेले सापडतात (९.९२,४ इ, ३.३६,६ व ७ इ.). सु म्हणजे दाबून अथवा पिळून रस काढणें व दुह् म्हणजे दोहन करणें. हा रस मादक असतो (ऋ. १.१२५,३; ६.१७,११; ६.२०,६), हा मधुमान् असतो (ऋ. ९.९७, १४), मधुमान् याचा अर्थ सामान्यतः गोड असा आहे. सोमाला हा शब्द लावतात तो केव्हा केव्हा याच साध्या अर्थानें लावतात. तेव्हा पूर्वी सोमात मध मिसळीत असावेत व म्हणून मधुमान् हा शब्द त्याला लावला जात असावा असें मानण्यास जागा आहे (ऋ. ९.१७,८; ९.८५,४८; ९.९७,११, ९.१०९,२०), दाबातून सोमरस निघताना त्याला नदीच्या ऊर्मीची उपमा देण्यांत येते (ऋ. ९.८०,५), त्याला नुसतें ऊर्मी असेंहि नाव दिलेलें आढळतें (ऋ. ९.६४, ११ इ.), मधाची ऊर्मी असेंहि नाव येतें (ऋ. ३४.७,१), भाड्यात एकत्र केलेल्या रसाला अर्णव (ऋ. १०.११५,३), समुद्र (ऋ. ५.४७,३, ९.६४,८ इ.), अशीं नावें आहेत. द्युलोकातील सोमाला उत्स म्हणजे झरा असेंहि नाव आहे. गाईच्या सर्वांत उंच स्थानीं हा उत्स आहे (ऋ. ५.४५,८), हा उत्स गाईमध्यें ठेविला आहे आणि दहा लगामानीं म्हणजे अंगुलींनीं ह्या उत्साचें नियंत्रण केलें जातें (ऋ. ६.४४,२४); विष्णूच्या परमोच्च स्थानातील मधाचा झरा असेंहि याला नाव आहे (ऋ. १.१५४,५).

सोमलता व तिचा रस व सोमदेव या सर्वांचा वर्ण बभ्रु, अरुण, हरित म्हणजे तपकिरी, लालपिंगट असा प्रकारचा वर्णिला आहे. सोम म्हणजे अरुण वृक्षाची शाखा असें एका ठिकाणीं वर्णन आहे (ऋ. १०.९४,३), दुग्धपूर्ण असा अरुण अंशु किंवा लाल देंठ असें वर्णन दुसऱ्या ठिकाणीं आहे (ऋ. ७.९८,१); हरित वर्णाचा देंठ पिळून तो रस गाळण्यातून गाळला जातो असें वर्णन एका ठिकाणीं आहे (ऋ. ९.९२,१); ब्राह्मणग्रंथात जी सोमलता घ्यावी म्हणून वर्णन आहे किंवा तिच्या जागीं दुसरी लता जी विहित मानली आहे तिचा रस लाल असला पाहिजे असें म्हटलें आहे (श. ब्रा. ४.५.१०,१), सोम विकत घेण्यासाठीं जी गाय द्यावयाची विधिग्रंथातून लिहिलेलें आहे त्या गाईचा रंग लाल किंवा तपकिरी असावा असें म्हटलें आहे, व याचें कारण सोमाचा रंग तसा असतो असें दिलें आहे (तै. स. ६.१,६; श. ब्रा. ३.३.१,१४).

सोमाला हातानीं शुद्ध करतात (ऋ. ९.८६,३४), दहा बोटानीं शुद्ध करतात (ऋ. ९.८,४; ९.१५,८ इ.), दहा कुमारिका बहिणी बहिणी सोम शुद्ध करतात (ऋ. ९.१,७; ९.६,५), विवस्वानाच्या मुली सोम शुद्ध करतात (ऋ. ९. १४,५), अशीहि वर्णनें आढळतात. त्रिताच्या मुली पाषाणाच्या साहाय्यानें हरितवर्ण सोमाला पिळून इन्द्राचें पेय

तयार करतात (ऋ. ९.३२,२; ९.३८,२), सूर्याची कन्या सोम आणते किंवा शुद्ध करते असेंहि वर्णन आहे (ऋ. ९.१,६, ९.७२,३; ९.११३,३), प्रार्थनेनें सोमरस शुद्ध होतो असेंहि म्हटलं आहे (ऋ. ९.९६,१३; ९.११३,५), सोम घेणारे पुरोहित म्हणजे अध्वर्यू होत (८.४,११), सोमाचे देठ दगडानें ठेचतात (ऋ. ९.६७,१९), किंवा दगडानें वाटतात (ऋ. ९.१०७,१०), सोमरस तयार करण्यासाठीं सोमलता कुटतात (ऋ. १०.८५,३), दगड एतेच्या खालीं काढतात (तै ना. ३.७ १३,१), हे दगड एका कातड्यावर ठेवलेले असतात. गाईच्या कातड्यावर हे सोम चावतात (वप्सति) असें म्हटलें आहे (ऋ. ९.७९,४). हे दगड वेदीवर ठेवितात (७.३१,१२), नंतरच्या काळांतील विधीमध्यें दगड वेदीवर ठेवण्याची पद्धत नाहीं. हातानीं दगड धरतात (ऋ ७.२२,१, ९.७९,४), (अ. वे. ११.१,१०), दोन हात आणि दहा बोटें या दगडाला कामाला जोडतात. यावरूनच दहा लगाम या दगडान कह्यात ठेवितात असें म्हटल आहे (ऋ १०.९४,८). दगडाना घोड्याची उपमाहि दिलेली आढळते, व ही उपमा युज्=रथाला जोडणें हा शब्द दगडासंबधानें योजण्याच्या प्रघातावरून निघाली असावी (ऋ. १०.९४,६), सोम ठेचण्याच्या दगडाना अद्रि, ग्रावन् हे शब्द वापरतात. अद्रिशब्द असतो तेथ सू ह क्रियापद येतें व ग्रावन्‌शब्द असतो तेथें वद्=बोलणें व याच अर्थाचीं दुसरीं क्रियापदं येतात, यावरून ग्रावन्‌शब्द लावताना सोमाचे ठिकाणीं मानवी गुणांचा अध्यारोप अधिक केल्याचे स्पष्ट होतें. ग्रावन् व अद्रि हे शब्द द्विवचनी बहुतेक केव्हांहि सापडत नसून त्याचा एकवचनी किंवा बहुवचनी प्रयोग आढळतो. अश्म (ऋ ८.२,२), भरित्र (ऋ. ३.३६,७), पर्वत (ऋ. ३.३५,८), पर्वता, अद्रय· (ऋ. १०.९४,१), अशींहि या दगडांना नांवें आहेत. दगडानें ठेचून रस काढण्याची क्रिया ऋग्वेदकाळीं विशेष वहिवाटींतली होती, परंतु पुढील विधिग्रथात उखळमुसळ (खल व बत्ता) यांनी रस काढणें विहित आहे, तेंहि ऋग्वेदकाळीं अवगत होतें (ऋ १.२८,१). पारशी लोकांमध्यें ही चाल अद्यापि असल्यानें इंडो इराणी काळामध्ये देखील उखळाचा व मुसळाचा उपयोग सोमरस काढण्याकडे करीत असावे

सोमाच्या काड्या ठेचून निघालेला रस मेंढीच्या लोंकरीच्या वस्त्रावर ओततात (ऋ ९.६३,१०), व या वस्त्रातून तो गाळला जातो (ऋ ९.६९,९), हें वस्त्र या रसांतील वाईट भाग काढून टाकतें व या वस्त्रातून हा रस शुद्ध होऊन देवाच्या मेजवानीसाठीं तयार होतो (ऋ ९.७८,१), या गाळण्याला पुष्कळ नांवें आहेत व या गाळण्याचा उल्लेख वारवार येतो. याला त्वच म्हणजे त्वचा, रोमन् म्हणजे केश, वार म्हणजे लोंकर, पवित्र म्हणजे गाळणें, सानू म्हणजे गाळण्याचा वरचा भाग अशी निरनिराळीं नांवें आहेत. या नावापूर्वीं अवि म्हणजे मेंढी या शब्दापासून झालेलं विशेपण केव्हा केव्हा लावलेलं सापडतें. पवित्र अथवा गाळणें या अर्थी लाक्षणिक रीतीनें नुसता अवि हा शब्दहि योजिलेला सापडतो. गाळण्यातून निघून खालीं पडणारा सोमरस स्वच्छ असल्यानें त्याला पुनान अथवा पवमान अशीं नावें सामान्यत· दिलीं जातात. मृज्=शुद्ध करणें हा धातु सोम गाळण्यानें शुद्ध करण्याच्या क्रियेला लावला जातो. पण तो त्यात पाणी आणि दूध मिसळण्याच्या क्रियेलाहि लावला जातो (ऋ. ९.८६,११, ९.९१,२) निर्मळ गाळलेल्या सोमरसाला शुद्ध असं नाव आहे. पण त्याला शुक्र अथवा शुचि म्हणजे चकचकित हे विशेपण अधिक वेळा लावलेलं आढळतें (ऋ. ८.२,१०, ९.३३,२, १.५,५, १.३०,२,), हा कांहीं न मिसळलेला शुद्ध सोम वायु आणि इन्द्र यानाच फक्त दिला जातो. शुचिप म्हणजे शुद्ध सोम पिणारा हं वायूचं विशिष्टत्वदर्शक विशेपण आहे. उत्तरकालीन विधीमध्यें असाच प्रकार आढळतो, या विधींत जोड देवतांकरता जे ग्रह किंवा प्याले तयार केले जातात त्यात वायु आणि इन्द्रवायू यांना शुद्ध सोम दिला जातो. मित्रावरुण या संयुक्त देवतेला तो दूध मिसळून दिला जातो व अश्विन् देवताना मध मिसळून दिला जातो.

गाळण्यातून सोम निघाला म्हणजे तो कलशात (९.६०,३) किंवा द्रोणात म्हणजे डोणींत उतरतो सोमाचे प्रवाह म्हशींच्या कळपाप्रमाणें द्रोणाच्या रानात घुसतात (ऋ ९.३३,१; ९.९२,६), हा सोमदेव पक्ष्याप्रमाणें उडून डोणीमध्यें जाऊन वसतो (ऋ ९.३,१), झाडावर पक्षी वसावा त्याप्रमाणें हरितवर्ण सोम चवूमध्यें जाऊन वसतो. या डोणींत सोमाबरोबर पाणी मिसळतात लाटेबरोबर मिसळत असता सोम गर्जना करतो (ऋ ९.७४,५), बैल गाईच्या कळपावर धावावा त्याप्रमाणें हा डोणीकडे धावतो आणि तिच्यांतील पाण्यावर बैलाप्रमाणें मोठा आवाज करीत घुसतो. पाण्याचं वस्त्र अंगावर घेऊन हा इन्दु डोणींत चक्रावर धावत असतो, आणि त्याला गाणारे स्फुरण चढवित असतात (ऋ. ९.७६,५, ९.१०७,२६), चतुर लोक आपल्या हातानीं पाण्यामध्यें सोम पिळतात, लोकरीच्या वस्त्रातून निघाल्यावर आणि त्या लाकडी डोणींत फिरत असता दहा कुमारिका त्याला शुद्ध करतात (ऋ ९.६,५), आणखी पुष्कळ ठिकाणीं सोमांत पाणी मिळसल्याचा उल्लेख आहे (ऋ. ९.३०,५, ९.५३,४, ९.८६,८; व २५) सोमाचे बिंदू जलाच्या प्रवाहात चकाकतात (ऋ ९.७६,१). मृज् म्हणजे धुणें शुद्ध करणं हा धातु सोमात पाणी मिसळण्याच्या क्रियेला सामान्यत योजतात त्याप्रमाणेंच दुसरा धातु योजला जातो तो आधाव म्हणजे धुणें हा होय (ऋ ८.१,१७) सोम तयार करावयाचा म्हणजे प्रथम सवन म्हणजे ठेचून पिळणं व नतर पाण्याशीं मिसळणें या क्रिया करावयाच्या असतात (ऋ.

७.३२,६; ८.१,१७; ८.३१,५; अ. वे. ६.२,१). उत्तरकालीन विधींमध्येंहि याच क्रमानें म्हणजे सवन व आधावन या क्रमानें सोम तयार होतो. डोणींत किंवा चंबूमध्यें सोमात दूध मिसळतात (ऋ. ९.८,६); दुधानें सोमाला गोडी येते असें म्हणतात (ऋ. ८.२,३); पाणी व दूध दोन्ही सोमात मिसळण्याबद्दल कित्येक ठिकाणीं सांगितलें आहे. सोम गाईंचें म्हणजे दुधाचें वस्त्र घेऊं इच्छितो, तेव्हा तो जलाचें वस्त्र पांघरतो, जलप्रवाह त्याच्या पाठीमागून येतात, अशा तऱ्हेचें वर्णन येतें (ऋ. ९.२,३ व ४), दगडानीं सोम ठेचतात तो पाण्यानें धुतात, व त्याला जणों गाईचें वस्त्र (दुग्धवस्त्र) देतात, मनुष्य सोमाच्या कांड्यातून दोहन करून सोमरस काढतात (ऋ ८.१,१७, २.३६,१, ६.४०,२; ९.८६,२४ व २५; ९.९६); सोमाबरोबर तीन वेगळे पदार्थ मिसळीत असत व त्याचें याप्रमाणें तीन प्रकारचें मिश्रण करीत असत असें ऋग्वेदातील उल्लेखावरून दिसते. (त्र्याशिर ५.२७,५), दूध (गवाशिर), ताक किंवा दहीं (दध्याशिर), आणि यव (यवाशिर) हे तीन पदार्थ सोमात मिसळीत असत. ह्या मिश्रणाच्या पदार्थाला अलंकारिक रीतीनें वस्त्र, वासस, अत्क म्हणजे पांघरूण किंवा निर्णिज म्हणजे चकाकणारा झगा (ऋ. ९.१४,५) असें म्हटलें आहे. निर्णिज हा शब्द गाळण्यालाहि वापरला आहे (ऋ ९.७०,७), सोमाला सौंदर्यानें अलंकृत. झालेला (ऋ. ९.३४,४), मोठ्या किंमतीचे अलंकार परिधान केलेला (ऋ ९.९१,१), असें म्हटलेलें आहे. घृत देखील सोमात मिसळीत असत (ऋ ९.८२,२), पण घृत हें क्वचित्च मिसळीत असत. घृत किंवा जल हें कांहीं सोमात मिसळण्याचें नेहमींचें द्रव्य नव्हे.

विधिग्रंथात आप्यायन नांवाचा संस्कार आहे. हा संस्कार अर्धवट ठेचलेल्या सोमाच्या कांड्यावर थोडेंसें पाणी शिंपून त्या फुगतील असें करणें होय. या संस्काराच्या पहिल्या पायऱ्या मैत्रायणी संहितेंत सांपडतात (४.५,५). आप्या हें क्रियापद ऋग्वेदातहि सोमाच्या संबंधानें आढळतें (ऋ. १.९१,१६ ते १८, १०.८५,५), पण या ठिकाणीं सोम याचा अर्थ सोमलता असा नसून चंद्र असा आहे. दुसऱ्या एका ठिकाणीं जेथें आप्या हा धातु सोमसंबंधानें वापरला आहे (ऋ. ९.३१,४) तेथें वरीलप्रमाणें आप्यायन संस्काराचा अर्थ उद्दिष्ट असणें शक्य दिसतें. समुद्र किंवा नदी यांजप्रमाणें सोम फुगतो (पी-पिन्व) (ऋ.९.६४,८, ९.१०७,१२) असेंहि वर्णन आढळतें.

ऋग्वेदात दिवसातून तीन वेळां सोमसवनाचें काम दाखविलें आहे. ऋभुगणाना सायंकाळच्या सवनसमयीं येण्यासाठीं बोलाविलें जातें (ऋ. ४.३३,११), इन्द्राला माध्यान्दिनसवनाचे प्रसंगीं बोलावतात (ऋ. ३.३२, १ व २; ८.३७,१), हें सवन केवळ इन्द्रासाठींच असतें (ऋ. ४.३६,७). सकाळचें सोमसवन हें इन्द्राचें प्रथम पान असतें (ऋ. १०.११२,१).

सोमाचें स्थान (सदस्थ) वारंवार उल्लेखिलें जातें. एकदा तीन सदस्थाचा उल्लेख आलेला आहे. तो शुद्ध झाला म्हणजे हीं तीन स्थानें व्यापतो (ऋ. ९.१०३,२). दुसऱ्या एका ठिकाणींहि (८.८३,५) सोमाला त्रिषधस्थ हें पद लाविलें आहे. उत्तरकालीन सोमयागविधीमध्यें तीन डोण्या वापरतात. या तीन डोण्या म्हणजेच वरील तीन स्थानें असावींत (तै. स. ३.२,१; का. श्रौ ९.७,४), (ऋ ८.२,८), परंतु बर्गाइनच्या मतें वर उल्लेखिलेलीं सोमाचीं तीन स्थानें केवळ काल्पनिक कथाभाग आहेत. इन्द्र सोमाचीं तीन तळीं पिऊन टाकतो असें जें वर्णन आहे तेंहि याच प्रकारचें आहे (ऋ. ५.२९,७ व ८, ६.१७,११, ८.७,१०) सोमाला त्रिपृष्ठ हें विशेषण लावतात व हें सोमाचें वैशिष्ट्यवाचक विशेषण आहे. हें एकदा सोमरसाला लावलें आहे (ऋ. ७.३७,१), यावरून सोमाशीं मिळवावयाचे जे तीन पदार्थ त्याजकडे याचा संबंध असावा असें वाटतें. सायणाचार्यांचेंहि हेंच मत आहे. अग्नीला घृतपृष्ठ हें नाव जसें त्याजवर तूप टाकतात त्याजवरून आलें त्याचप्रमाणें सोमाचें त्रिपृष्ठ हें नाव निघालें असावें. सोमरसाशीं पाणी मिसळतात एवढ्या आधारावर सोमरसाचा जलाशीं नानाप्रकारचा संबंध कल्पिलेला व वर्णिलेला आहे. त्याच्याकरिता जलाचे प्रवाह धावतात (ऋ. ९.३१,३); त्याच्या नियमाप्रमाणें जलें वाहन करितात (ऋ. ९.८२,५); प्रवाहाच्या अग्रस्थानीं हा वाहतो (ऋ. ९.८६,१२), तो सिंधूंचा राजा आहे (ऋ. ९.१५,५, ९.८६,१३; ९.८९,२); तो जायाचा पति आहे (ऋ. ९.८६,३२); तो समुद्रीय राजा आहे व देव आहे (ऋ. ९.१०७,१६), जलें त्याच्या भगिनी होत (ऋ. ९.८२,३), जलाचा नेता या नात्यानें सोमाची वृष्टीवर सत्ता आहे (ऋ. ९.७४,३), तो जलें उत्पन्न करितो आणि द्यावापृथ्वीवर वर्षाव करितो (ऋ.९६,३); तो द्युलोकातून पाऊस पाडतो (ऋ. ९.८,८, ९.४९,१; ९.९७,१७, ९.१०८,९ व १०), सोमाच्या बिंदूंनाहि कित्येकवेळां पावसातील बिन्दूंची उपमा दिली आहे (ऋ. ९.८९,१, ९.१०६,९), पाण्यानें भरलेल्या मेघाप्रमाणें सोम हा मधाच्या प्रवाहाबरोबर वाहतो (ऋ. ९.२,९), पवमान सोमाचे बिंदू द्युलोकातून व अंतरिक्षातून पृथ्वीच्या शिराग्रावर पडतात असें वर्णन आहे (ऋ. ९.६३,२७). कांहीं ठिकाणीं सोमातून सोमरस काढण्याच्या क्रियेचा लाक्षणिक संबंध पावसाकडे असावा असें दिसतें (ऋ. ८.७,१०; ९.७४,४). शतपथ ब्राह्मणात अमृत आणि जल एकच असें म्हटलें आहे. अशा प्रकारच्या एकीव कल्पनेवरून गरुडानें द्युलोकातून सोम आणून तो मनुष्याना दिला ही कल्पना निघाली असावी. एकंदरीत असें दिसतें कीं,

अंतरिक्षांतून पडणारा पाऊस व द्युलोकांतील सोम हे एकच अशी तेव्हांची कल्पना नसून वरून खालीं पृथ्वीवर येणारा दिव्य सोम वृष्टिजलाशीं मिश्र होऊन येत होता अशी कल्पना होती.

जलांची प्रार्थना करून त्यांनीं सोमांची मादक ऊर्मि उत्पन्न करावी, ही ऊर्मि म्हणजे इन्द्राचें पेय द्युलोकांत उत्पन्न झालेला झरा आहे, असें म्हटलेलें आढळतें (ऋ. १०.३०,१); सोम हा जलामध्यें वाढणारा विंदु आहे (ऋ. ९.८५,१०;९.८९,२): तो जलांचा गर्भ आहे (ऋ. ९.९७,४१); (श. ब्रा. ४.४.५,२१); तो त्याचें अपत्य आहे. कारण सात भगिनी त्याच्या माता होऊन त्याच्या जन्मकालीं भोंवतालीं असतात; तो जलांचा गंधर्व आहे (ऋ. ९.८६,३६); जलांना त्याच्या माता असें म्हटलें आहे (ऋ. ९.६१,४); जलांमध्यें किंवा गाईंमध्यें राहणारा युवा किंवा तरुण असें सोमाला म्हटलें आहे (ऋ. ५.४५,९; ९.९,५); सोमरस शोधिला जात असतांना व द्रोणांत किंवा चंबूंत तो जोरानें उतरत असतांना जो शब्द होतो त्याचा उल्लेख वारंवार आला आहे. पावसाच्या आवाजाशीं याची तुलना केलेली आहे. अशा प्रसंगांची भाषा सामान्यतः अतिशयोक्तीची असते. उदाहरणार्थ पवित्रावरून म्हणजे गाळण्यावरून वाहत जाऊन खालीं द्रोणींत पडणारे सोमबिंदू उडणाऱ्या वीराप्रमाणें मोठा घोष करितात असें म्हटलें आहे (ऋ. ९.६९,२); सोमाच्या अशा प्रसंगीच्या शब्दाला डुरकणें या अर्थाचीं क्रियापदें (क्रंद्, नद्, मा, रु, वाश्) वगैरे लाविलेलीं आढळतात (ऋ. ९.९१,३;९.९५,४); स्तन (म्हणजे मेघ गर्जना करणें) हें क्रियापद देखील या संबंधांत लाविलेलें आढळतें (ऋ. ९.८६,९); विद्वान् लोक गर्जना करणारा व कधींहि कमी न पडणारा असा सोम पिळून त्याच्या कांड्यातून रस दोहन करितात असें वर्णन आहे (ऋ. ९.७२,६); सोमाच्या शुद्धीकरणाशीं विजेचाहि कित्येक ऋचांत संबंध दाखविला आहे (ऋ. ९. ४१,३;९.८०,१;९.८४,३;९.८७,८); हें शुद्धीकरण म्हणजे दिव्य सोमाचें शुद्धीकरण असावें व याशीं जो विजेचा संबंध दाखविला आहे तो विजेचा पाऊस पडतो त्यावरून कल्पिलेला असावा.

सोमाच्या शब्दाचें वर्णन करतांना त्याचें बैलाशीं साम्य दाखविलें आहे किंवा त्याला वृषभ असें म्हटलें आहे. तो रानांत बैलाप्रमाणें डुरकण्या फोडतो (ऋ. ९.७,३); हा पिंगट रंगाचा बैल मोठा आवाज करितो आणि सूर्यावरोबर प्रकाशतो (ऋ. ९.२,६). दुग्धमिश्रित किंवा विरहित जलांना गाईंची संज्ञा अलंकारिक रीतीनें दिलेली असते. या कारणानें सहजच सोमाचें जलाशीं नातें म्हणजे बैलगाईचें नातें होय. हा गाईंमध्यें बैल आहे (ऋ. ९.१६,६; ९.६९,४; ९. ९६,७). हा गाईंचा नायक आहे (ऋ. ९.७२,४). गाईंमधून जात असता बैल ओरडतो त्याप्रमाणें हा ओरडतो (ऋ.,९.७१,९), बैल गाईकडे जात असतां जसा ओरडतो तसा हा ओरडतो (ऋ. ९.७१,७); गाईहि त्याजकडे पाहून ओरडतात (ऋ. ९.८०,२ इ.). ज्याप्रमाणें पृथ्वी आणि सरिता या ठिकाणचा बैल आहे, त्याप्रमाणें तो द्युलोकचा बैल आहे. सोमामध्यें दिसून येणारा मद दाखविण्यासाठीं कित्येक वेळां त्याची गव्याशीं तुलना केली आहे. त्याला पशुहि म्हटलें आहे (ऋ. ९.८६,४३); जलरूपी गाईंमध्यें हा बैल असल्यानें सोमाला जलामध्यें सुपीकता असें म्हटलें आहे (ऋ. १०.३६,८; ९.१९,५); त्याला रेतोधा म्हणजे गर्भ ठेवणारा असेंहि विशेषण आहे (ऋ. ९.८६,३९); यजुर्वेदामध्यें रेतोधा हें नांव चंद्राला दिलेलें आढळतें (मै. सं. २.६,९); हा सुपीकपणा उत्पन्न करणारा आहे व अपत्यधारणशक्ति उत्पन्न करणारा आहे (ऋ. ९.६०,४; ९. ७४,५); सोमाला उक्षन्, वृषन्, वृषभ अशीं नावें वारंवार आलीं आहेत. त्यामुळें त्याला तिग्मशृंग म्हणजे अणीदार शिंगांचा हें विशेषणहि केव्हां केव्हां लावण्यांत येतें. ऋग्वेदांत हें सहा वेळां आलें आहे. पैकीं पांच वेळां याबरोबर वृषभ अर्थाचा शब्द आहे. याप्रमाणें मंथ म्हणजे इन्द्राकरतां घुसळून तयार केलेलें पेय याला तिग्मशृंग वृषभ असें म्हटलें आहे (१०.८६,१५); अग्नीप्रमाणें सोम आपलीं शृंगे घांसून तीक्ष्ण करितो (९.१५,४; ९.७०,७).

सोम वेगवान् आहे (ऋ. १.४,७); आणि दगडानें ठेचलेल्या सोमांतून रस वेगानें वाहतो तेव्हा त्याच्या त्या वेगाला घोड्याची उपमा दिली जावे, किंवा घोडा हें नांव त्याला दिलें जातें. ज्याप्रमाणें वेगवान् घोड्याला धुवून साफ करावें त्याप्रमाणें दहा कुमारिका याला साफ करतात (ऋ. ९. ६,५); मद आणणारा सोमबिंदु तपकिरी वर्णाचा घोडा आहे (९.६३,१७); गाळण्यांतून द्रोणींत पडणारा सोमरस म्हणजे अरण्याकडे धांवणारा पक्षी अशीहि कल्पना आली आहे (ऋ. ९.७२,५) इ.

या रसाचा वर्ण पिंवळा असतो म्हणून याचें तेज हें कवींच्या वर्णनाचा मुख्य विषय होऊन बसलें आहे. सोमाचे किरण सूर्यासारखे असें विधान आढळतें. सोमाला सूर्याची उपमा वारंवार देण्यांत येते. सोम सूर्याप्रमाणें प्रकाशतो किंवा सूर्याबरोबर प्रकाशतो, अथवा सूर्यकिरण पांघरूण घेतो (ऋ. ९.७६,४;९.८६,३२;९.७१,९); तो सूर्याच्या रथावर चढतो, आणि सूर्याप्रमाणें सर्व वस्तूंच्या वरतीं आहे. द्युलोक आणि पृथ्वी तो आपल्या किरणांनीं सूर्याप्रमाणें भरून टाकतो (ऋ. ९.४१,५); जन्मताच हा सोमपुत्र आपल्या मातापितरांना प्रकाशमान करितो (ऋ. ९.९,३); सूर्याची कन्या याला शुद्ध करते (ऋ. ९.१,६); अप-

काराशीं हा युद्ध करतो, आपल्या प्रकाशानें अंधकाराला तो दूर करतो (ऋ. ९.९,७,९.८६,२२), अंधकार दूर करून तो चकचकित प्रकाश करतो (ऋ. ९.६६,२४,९. १००,८,९.१०८,१२ इ.).

सोम प्याल्यानें उत्साह येतो व ताकद वाढते ही सोमाची क्रिया अर्थातच आश्चर्यकारक आहे. केव्हां सामान्य अन्नपाणी सेवून जो उत्साह व जी ताकद वाटत नाहीं, ती ताकद व उत्साह उत्पन्न करणारा व स्वाभाविक शक्तीपलीकडील कामास उत्तेजित करणारा असा हा सोम असल्यानें, हा सोम म्हणजे दिव्य पेय असून या पेयानें अमरता उत्पन्न होते अशी कथा उत्पन्न झाली सोमकथामध्यें सोमाला अमृत म्हणजे अमरत्व देणारें पेय म्हटलें आहे. सोम हा अमृतत्व देणारा व उत्साह उत्पन्न करणारा पदार्थ आहे (ऋ १.८४,४), देवाना हा प्रिय आहे (ऋ. ९.८५,२), मनुष्यानीं सोम काढून त्याच्यांत दूध मिसळलं म्हणजे सर्व देव त्याचें पान करतात (ऋ. ९.१०९,१५). कारण या पानाच्या योगानें ते आनंदमय होतात (ऋ. ८.२,१८, ८.५८,१८), सोम अमर आहे (ऋ १.४३,९, ८.४८,१२, ९.३,१ इ.), अमरत्व येण्यासाठीं सोमाच देवानीं पान केलें (ऋ. ९. १०६ ८), सोमाला देवानीं अमृतत्व दिलें (ऋ. ९.९१,६, ९.१०८,३), आणि मनुष्यानाहि अमृतत्व दिलें (ऋ १.९१,१. ८.४८,३). आपला भक्त असेल त्याला हा सोम जेथ शाश्वत प्रकाश आणि वैभव नादतें अशा शाश्वत आणि अक्षय्य लोकात नेवून ठेवितो. वैवस्वत जेथें राहतो त्या लोकात हा आपल्या भक्ताला अमर करून ठेवितो (ऋ. ९.११३,७ व ८).

अर्थातच सोमामध्यें रोग बरे करण्याची शक्ति आहे. रुग्ण माणसाला सोम हा औषधरूप आहे (ऋ ८.६१, १७), कोणीहि रुग्ण असेल तर त्याला सोमदेव बरा करतो, लंगडे असतील त्याना पाय देतो, अंधळे असतील त्याना सोम डोळे देतो (ऋ. ८.६८,२,१०.२५,११), तो मानवशरीराचा पालक आहे तो मनुष्याच्या प्रत्येक अवयवांत आहे (ऋ ८.४८९), तो या जन्मीं दीर्घ आयुष्य देतो (ऋ १.९१,६,८.४८,४ व ७,९.४,६, ९.९१,६), सोमाचें पान पिणाराच्या हृदयातून पाप दूर करितें. या पानानें असत्याचा नाश होतो, आणि सत्याची वृद्धि होते. सोमपान केलं म्हणजे आवाज चांगला वाटतो (ऋ. ६.४७,३,९.८४,४,९.९५,५,९.९७,३२), सोम हा वरहीं मारणारानें नाव वल्हवावी त्याप्रमाणें मनुष्यानां गति देतो. याच कारणाकरिता सोमाला वाचस्पति म्हटलें आहे (ऋ. ९.२६,४,९.१०१,५), त्याला वाचो अग्रिय अथवा अग्र म्हणजे वाचेचा नायक असेंहि म्हटलें आहे (ऋ. ९.७,३,९.६२,२५-२६,९.८६,१२,९.१०६,१०), तो पुरोहितापेक्षां मोठ्या आवाजानें बोलतो (ऋ. ९.६८,८), ब्राह्मणग्रंथात देव सोमासाठीं वाणीरूपी किंमत देतात असें म्हटलें आहे. सोमानें उत्साहाचा विचार उत्पन्न होतो (ऋ. ६.४७,३), या कारणानें त्याचे भक्त आम्ही सोम प्यालों आहों, आम्ही आता अमर झालों, आम्ही प्रकाशात प्रवेश केला आहे, आम्हाला सर्व देवाची ओळख झालेली आहे असें उद्गारतात (ऋ ८.४८,३), विचाराचा पति, सूक्ताचा पिता, नेता, जनिता अशींहि त्याला नावें आहेत. कवींचा नायक पुरोहितामधील ऋषि असा हा सोम आहे. ऋषाचें मन, ऋषित्व देणारा, प्रार्थनेचा रक्षक असा हा आहे (ऋ ९.९६,११,६.५२,३), यज्ञाचा आत्मा (ऋ. ९.२,१०, ९.६,८), देवामधील ब्रह्मा (ऋ. ९.९६,६), असा हा आहे. हा देवाना त्याचा त्याचा यज्ञभाग ठरवून देतो (ऋ १०.८५,१९), या त्याच्या कर्तबगारीमुळें त्याच्या शहाणपणाचें वर्णन पुन पुन केलेलें आहे. सोम हा मेधायुक्त ऋषि आहे (ऋ ८.६८,१), देवाचीं निरनिराळी कुळें तो जाणतो (ऋ. ९.८१,२,९.९५,२,९.९७,७,९.१०८,३), तो एक मनुष्य अवलोकन करणारा आणि मेधावी असा तरुण आहे (ऋ ९.७८,२), सोम प्राण्याकडे सुज्ञाच्या नजरेनें पाहातो (९.७१,९), त्याला अनेक नेत्र आहेत (ऋ. ९.२६,५), तो सहस्रनेत्र आहे (ऋ. ९.६०,१). सोमानें पितराना पराक्रम करण्यास 'उद्दीपित' केलें (ऋ ९.९६,११), त्याच्या द्वारा पितर प्रकाशात पोंचले व गाई मिळवू शकले (ऋ ९.९७,३९), सोमाचा पितरांशीं योग होतो (ऋ ८.४८,१३), सोमाबरोबर पितर येतात (अथर्ववेद १८.४,१२, श ब्रा. २.६ १,४), पितरहि सोमप्रिय होतें असें त्याचें वर्णन आहे (ऋ १०.१४,६, अ. वे. २.१२,५).

सोम पिऊन मनुष्यावर जो उल्हासजनक परिणाम होतो तसाच परिणाम देवावरहि होतो अशी कल्पना सहजच केलेली आहे. सोमाच्या योगानें जो उत्तेजक परिणाम होतो तो इन्द्रावर विशेष होतो व अंतरिक्षातील आपल्या शत्रूशीं लढताना इन्द्र सोमपानानें उत्तेजित होऊन शत्रूंचा समाचार घेतो असें वर्णन आहे. सोम इन्द्राला वृत्राशीं लढावयाची ताकद आणतो असें वर्णन अनेक ठिकाणीं आलेलें आहे (ऋ. ८.८१,१७ इ.), सोमाच्या मदात इन्द्र आपले सर्व शत्रू मारून टाकतो (ऋ ९.१,१०), इन्द्र सोम प्याला म्हणजे त्याच्याशीं लढाईत कोणीहि टिकत नाहीं (ऋ. ६.८७,१), सोम हा इन्द्राचा आत्मा होय (ऋ. ९.८५,३), सोम हा इन्द्राचा परमपावन मित्र होय (ऋ १०.२५,९), हा सोम इन्द्राची ताकद वाढवितो (ऋ. ९.८६,२), तो वृत्राला ठार मारण्यात इन्द्राला मदत करितो (९.६१,२२), सोमाच्या मदतीनें इन्द्रानें जलप्रवाह सुरू केला आणि त्यानें अहीला मारिलें (ऋ ४.२८,१), सोमाला इन्द्राचें वज्र असेंहि म्हटलें आहे (ऋ. ९.७२,७,९.७७,१,९.१११,३), इन्द्राचा रथ

म्हणजे सोम हा सहस्रजेता असा वज्र होतो. शंभर किल्ले विध्वंसून टाकणारें असें हें सोमाचें मद उत्पन्न करणारें पान आहे (ऋ. ९.४८,२); सोम म्हणजे वृत्राला मारणारी आणि आनंदांत मग्न करणारी अशी काठी आहे (ऋ. ६.१७,११); सोमाला इंद्राप्रमाणें न मरणारा आणि किल्ले विध्वंसून टाकणारा असें म्हटलें आहे (ऋ. ९.८८,४); सहासात वेळां वृत्रहन् हें जें मूलतः इन्द्राचें नांव आहे तें त्याला दिलें आहे.

सोम इन्द्राच्या पोटांत गेल्यावर त्यानें सूर्याला आकाशांत उगवावयास लाविलें (ऋ. ९.८६,२२); स्वतंत्रपणें सोम ही क्रिया घडवून आणतो असेंहि वर्णन आहे. सोमानें सूर्याला प्रकाशावयास लाविलें (९.२८,५; ९.३७,४); आकाशांतील नक्षत्रांना प्रकाशावयास लाविलें (ऋ. ९.८५,९); त्यानें जलामध्यें सूर्य उत्पन्न केला (ऋ. ९.४२,१); त्यानें सूर्याला उगवावयास लावून त्याला प्रेरणा केली. त्यानें सूर्य मिळवून तो दुसऱ्यांनां दिला. त्यानें उषांनां प्रकाशावयास लाविलें. सूर्याचा भाग तो आपल्या भक्तांनां देतो (ऋ. ९.४,५); आपल्या भक्तांकरितां तो प्रकाश करितो (ऋ. ९.३५,१); त्यानें प्रकाश शोधून काढिला (ऋ. ९.५९,४); त्यानें द्युलोक आणि प्रकाश जिंकिला (ऋ. ९.३,२). घृत हें अमरतत्त्वाच्या नाभीच्या ठिकाणीं आहे. सर्व जगत् या घृताच्या आधारावर आहे (४.५८,१ व ११), असें वर्णन येतें. त्याप्रमाणें सोम याचें साम्राज्य सर्व विश्वावर आहे (ऋ. ९.८६,२८ व २९); सर्व दिशांचा हा पति आहे (ऋ. ९.११३,२;). द्यावापृथ्वी निर्माण करणें, त्यांनां स्थिर करणें, द्युलोकाला आधार देणें, सूर्यामध्यें प्रकाश उत्पन्न करणें (ऋ. ६.४४,२३ व २४; ६.४७,३ व ४) या विश्वरचनेंतील क्रिया सोम करितो असेंहि वर्णन आहे.

वृत्राशीं इन्द्राचें युद्ध होत असतां इन्द्राशीं याचा निकट संबंध येत असल्यानें स्वतंत्रपणेंहि सोम हा मोठा लढवय्या आहे असें वर्णन येतें. सोम हा जेता आहे. सोमाचा युद्धांत केव्हांहि पराभव होत नाहीं. तो लढाईकरितां जन्मला आहे (ऋ. १.९१,२१); वीरांमध्यें तो श्रेष्ठ वीर आहे. भीतिप्रदांमध्यें तो अत्यंत भीतिप्रद आहे. त्याचाच नेहमीं जय होतो (ऋ. ९.६६,१६ व १७); तो आपल्या भक्तांसाठीं गाई, रथ, घोडे, सोनें, आकाश, उदक हजारों चांगल्या गोष्टी व झाडून सर्व पदार्थ जिंकून आणितो (ऋ. ९.७८,४; ८.६८,१); तो स्वर्गांतील व पृथ्वीवरील सर्व संपत्ति अन्न व गुरें ढोरें वगैरे देतो (ऋ. ९.४५,३; ९.४९,४; ९.५२,१ इ.); सोम म्हणजे रयि म्हणजे खजिना(ऋ.९.४८,२), सोम म्हणजे देवांची संपत्ति (श. प. ब्रा. ३.६.४,५), अशींहि वर्णनें येतात. शत्रूंपासून सोम रक्षण करितो (ऋ. १०.२५,७), तो राक्षसांनां पळवून लावतो (ऋ. ९.७९,५); आणि इतर देवतांप्रमाणें परंतु त्यांजपेक्षा अधिकवेळां त्याला रक्षोहन् हें नांव दिलें आहे. दुष्टांस ठार मारणारा हें पद फक्त सोम देवालाच लाविलें आहे. उत्तरकालीन वैदिक वाङ्मयांत सोम पिणारे ब्राह्मण डोळ्याचें पातें लवतें न लवतें इतक्या वेळांत कोणालाहि ठार करूं शकतात असें वर्णन येतें (मै. सं. ४.८,२).

सोम हा योद्धा असल्यानें त्याजजवळ शस्त्रें असल्याचें वर्णन येतें (ऋ. ९.९६,१९); तो वीराप्रमाणें हीं शस्त्रें हातांत धरतो (ऋ. ९.७६,२); हीं शस्त्रें तिखट धारेचीं आणि भयंकर असतात (ऋ. ९.६१,३०; ९.९०,३); एका ठिकाणीं सोमानें हीं शस्त्रें आपल्या मत्सरी बापापासून हिसकून घेतलीं असें वर्णन आहे (ऋ. ६.४४,२२); सहस्र टोंकाचा बाण सोमाजवळ आहे (ऋ. ९.८३,५; ९.८६,४०); त्याचें धनुष्य बाण सोडण्याच्या कामीं अत्यंत वेगवान् आहे (ऋ. ९.९०,३).

इन्द्र बसतो त्या रथातच सोम बसतो (ऋ. ९.८७,९; ९.९६,२; ९.१०३,५), रथातून लढणाऱ्या इन्द्राचा तो सारथि आहे (अ. वे. ८.८,२३); तो रथांत बसून जातो (ऋ. ९.३,५); त्याचा रथ दिव्य आहे (ऋ. ९.१११,३); प्रकाश हा त्याचा रथ आहे (ऋ. ९.८६,४५); पवित्र म्हणजे गाळण्याचें लोंकरी वस्त्र हा त्याचा रथ आहे (ऋ. ९.८३,५); तो उत्तमोत्तम सारथि आहे (ऋ. ९.६६,२६); त्याला स्वतःच्या चांगल्या पंखांच्या घोड्या आहेत (ऋ. ९.८६,३७); वायूप्रमाणें त्याच्या जवळ घोड्यांच्या जोड्या आहेत (ऋ. ९.८८,३).

इन्द्राचे जे जवळचे स्नेही म्हणजे मरुद्गण त्यांचाहि अर्थात् या सोमाशीं संबंध आहे. हे मरुद्गण दिव्य वृषभ म्हणजे सोम याचें दोहन करितात (ऋ. ९.१०८,११; ९.५४,१); हे मूल जन्मतें तेव्हां याला मरुद्गण अलंकृत करतात (ऋ. ९.९६,१७); मरुद्गण इन्द्राची सेवा करितात त्याप्रमाणें सोमाची सेवा करितात (ऋ. ६.४७,५; ९.६६,२२); वायु सोमाला आनंद देतात (ऋ. ९.३१,३); वात हा त्याचा संरक्षक आहे (ऋ. १०.८५,५); अग्नि, पूषन् आणि रुद्र यांच्या जोडीनें सोम असतो म्हणजे सोमपूषन्, सोमरुद्र आणि अग्निसोम अशा जोडदेवता आहेत. केव्हां केव्हां वरुणाशीं त्याचा रहस्यात्मक ऐक्यभाव वर्णिला आहे (ऋ. ९.७७,५; ९.९५,४).

ऋग्वेदामध्यें एका ठिकाणीं सोमाला मौजवत असें म्हटलें आहे. मौजवत याचा अर्थ ऋग्वेदोत्तर कांहीं विधानावरून मुजवत् पर्वतावर उत्पन्न झालेला असा आहे. अनेकवेळां गिरिष्ठा म्हणजे पर्वतांत राहणारा, पर्वतावृध् म्हणजे पर्वतावर वाढणारा (ऋ. ९.४६,१), असें सोमाचें वर्णन आलेलें

आहे पवताना सोमपृष्ठ अस म्हटल आहे (अ वे ३. २१,१०), यज्ञपरिभाषेप्रमाणें अद्रि किंवा सोम ठेचण्याचे दगड ह्याना सोमपृष्ठ ह नाव लावण्यात येते (ऋ ८.५२,२), मौंजवत, गिरिष्ठ वगैरे शब्द पृथ्वीवरील पर्वत हे सोमाचे उत्पत्तिस्थान होत असें दाखवितात (तु * ९.८२,३), अवेस्तामध्यें हओम पर्वतावर उगवतो असें विधान आहे, त्यावरून वरील कल्पनेला पुष्टि येते सोम हा पवतावर उगवत असल्यानें द्युलोकात गोड जिव्हेचे मित्र पर्वतवासी वृषभाच दोहन करितात (ऋ ९.८५,१०, तु ९.९५,४), असें ज वणन येतें ते करताना कवीच्या दृष्टीसमोर सोमाचें उत्पत्ति स्थान जें पवत तें असावं असें दिसते वरुणान जलामध्य अग्नि स्थापित केला आहे द्युलोकामध्य सूर्य आणि अद्रीवर सोम ठेविला आहे (ऋ ५ ८५,२), तसेंच मातरिश्वन् यान द्युलोकातून अग्नि आणिला व श्येनान अद्रीवरून सोम आणिला (ऋ १.९३,६), या विधानातहि अद्रि व पवत याचा अर्थ पृथ्वीवरील डोंगर असा असू शकेल परतु अद्रि याचा अथ दैवतविषयक कथामधून मेघ असाहि होत असल्यान अद्रि म्हणजे पृथ्वीवरील पर्वत असें निश्चयान म्हणवत नाहीं

सोमलता ही जशी पृथ्वीवरील लता आहे तशी ती द्यु लोकातील लता आहे (ऋ १० ११६,३), सोमाच खरं उत्पत्तिस्थान व वसतिस्थान देवलोकातच आहे असें मानल आहे सोमवल्लीचा जन्म वर उच ठिकाणीं होतो सोमवल्ली प्रथम द्युलोकात असून नतर ती पृथ्वीला मिळाली (ऋ ९ ६१,१०) हा मधुरस म्हणजे मादक रस द्युलोकाचा पुत्र आहे (ऋ ९ ३८,५), दिव शिशु (द्युलोकाचा पुत्र) ह नाव सोमाला वारवार दिलेलें आढळतें एका ठिकाणीं सोमाला सूर्याचें अपत्य म्हटलें आहे (ऋ ९ ९३,१), दुसऱ्या एका ठिकाणीं याला महान् पक्षी असें म्हणून याचा पिता पर्जन्य आहे असें म्हटलें आहे (ऋ ९ ८२,३, तु=९.११३,३) अथर्ववेदामध्य अमृताच म्हणजे सोमाचें मूळ पर्जन्यबीजच होय असें म्हटल आहे (अ वे ८.७,२१) सोमाला शिशु (ऋ ९.९६,१७), किंवा युवा असें म्हणतात, तेव्हा अग्नी प्रमाणें सोमहि पुन पुन तयार केला जातो या गोष्टीकडे कवीच लक्ष असाव सोम हा द्युलोकातील पीयूष म्हणजे दूध आहे.(ऋ ९ ५१,२ इ) सोम हा द्युलोकात शुद्ध केला जातो (ऋ ९ ८३,२, ९ ८३,२२ इ) त्याचा प्रवाह द्यु-लोकातील आवडत्या ठिकाणीं वाहतो (ऋ ९.१२,८), आपल्या धारेच्या द्वारें तो अतरिक्षातून द्युलोकात चोहोंकड धावतो (ऋ ९.३,७), तो द्युलोक व्यापितो (ऋ ९ ८५, ९), तो द्युलोकात वस्ति करतो (श ब्रा ३.४ ३,१३), तो द्युलोकाचा पति आहे (ऋ ९. ८६,११ व ३३), द्युलोकातील पक्षी असल्यान तो पृथ्वीकडे वरून पाहतो आणि सव भूताना अवलोकन करतो (ऋ ९.७१,९), सूर्यदेवाप्रमाण तो सर्व लोकाच्या वरतीं आहे सोमाचे बिंदू शुद्ध करून द्युलोकातून अतरिक्षातून पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर ओतले जातात (ऋ ९.६३,२७), याच कारणान सोमाला रजस्तुर म्हणजे अतरिक्ष ओलाडून जाणारा (ऋ ९.४८,४ ४.१०८,७), असें म्हटल आहे तिसऱ्या शिखरावर प्रकाशमान द्युलोकात दुग्धपरिवेष्टित सोमाला बोट सोडून काढित असतात (ऋ ९ ८६,२७), त्याच स्थान सर्वांत उच द्युलोकात आहे (ऋ ३.२,१०, ४ २६,६ ९.८६,१५) त्याच स्थान तिसऱ्या द्युलोकात आहे (ते स ३ ५,७ इ) द्यु ह नाव पुष्कळवेळा मद्याच्या लाकरीच जें गाळण केलें असते त्याला गूढार्थान लावतात असें दिसतें द्युलोकाच्या नाभीवर, मद्याच्या लाकरीच्या गाळण्यावर, सोम आहे (ऋ ९ १२,४) द्युलोकांतील ज्योतींतून पलीकडे, गाळण्यातून पलीकडे, जाणारा सोम आहे (ऋ ९.३७,३) द्युलोकात सूर्यावरोबर धावणारा, गाळण्यावर धावणारा, असा हा सोम आहे (ऋ ९.२७,५) या सव ठिकाणीं द्युलोक म्हणजे गाळणें असा अथ दिसतो वृषभान द्युलोक व्यापिला आहे हा राजा गाळण्यावरून गर्जना करीत जात आहे (ऋ ९ ८५,९, तु=९ ८६,८), या ठिकाणींहि द्युलोक म्हणजे गाळणं हाच अथ असावा सानु म्हणजे शिखर हा शब्द गाळण्याला नेहमी वापरलेला आहे दिव सानु म्हणजे द्युलोकाचें शिखर याचा व सानु म्हणजे गाळण याचा कवीच्या कल्पनत सबध असावा द्युलोकात दिव्य सोम अथवा अमृत सोम असतो म्हणून सानु यासारखे शब्द पृथ्वीवरील सोमाच्या सबधात साहजिकपणें वापरण्यात आले असावेत

सोम हा द्युलोकातून आणला गेला यासबंधाची अगदीं सामान्य कथा म्हणज श्येनान सोम आणला ही होय (ऋ १.८०,२), अति उच्च द्युलोकातून श्येन पक्ष्यान सोम आणला (ऋ ४ २६,६), या पक्ष्यानें इन्द्राकडे सोम किंवा मधु आणला (ऋ ३ ४३,७), वेगवान् श्येन पक्षी सोम वल्लीकडे उड्डाण करून गेला (ऋ ५.४५,९), व त्यान इन्द्राकरिता त्या वल्लीची मधुर काडी तोडून आणिली (ऋ ४.२०,६), श्येन पक्ष्यान इन्द्रासाठीं ही सोमवल्ली आपल्या पायात धरून अंतरिक्षाच्या मार्गान आणली (ऋ ८.७१,९), मनाच्या वेगान उडून या पक्ष्यान लोहमय किल्ला भेदून (तु ४.२७,१) व द्युलोकात जाऊन वज्रधारी इन्द्रासाठीं सोम आणिला (ऋ ८ ८९,८), श्येन पक्ष्यान फार दूर वरून द्युलोकातून सोमवल्ली आणली (ऋ ९.६८,६, ९.७७,२, १०.११,४, १०.९९,८ इ) ऋग्वेदमडळ ४ सूक्त २६ व २७ यामध्यहि सोम आणण्याची कथा विस्तारान दिली आहे ब्राह्मणग्रथात गायत्रीन सोम आणला अशी कथा आहे गायत्री याचा पुरोहिती गूढार्थ अग्नि असा आहे

* तु—तुल्य विधान

ऋग्वेदामध्यें इन्द्र आणि श्येन हे वेगळे आहेत. व श्येन इन्द्राला सोम आणून देतो असें स्पष्ट वर्णन असतें. 'एकाद्या ठिकाणीं फक्त (आणि या ठिकाणीं सोमश्येनकथेचा कांहीं संबंध नाहीं) सोमयागाचे ठिकाणीं बसलेला इन्द्र हा श्येन आहे असें वर्णन आलें आहे (ऋ. १०.९९,८). द्युलोकातील श्येन हें पद अग्नीला लावलें आहे (ऋ. ७.१५,४, मरुतानाहि हें पद दोनदा लावलेलें आढळतें). वैद्युदग्नि म्हणजे वीज इच्याशीं श्येन याचा संबंध आहे (तै. ब्रा.३.१०.५,१; तु=तै. ब्रा. ३.१२.१,२), अग्नीला पक्षी असें वारवार म्हटलें आहे.

ब्लूमफील्ड यानें वरील गोष्टींचा विचार करून असें मत दिलें आहे कीं, सोम श्येनानें आणिला ही जी कथा* आहे तिचें मूळ मेघातून (मेघ म्हणजे लोहमय किल्ला होय) वीज निघून ती खालीं येते आणि मेघातील जल (जल म्हणजे अमृत अथवा सोम) तिच्या बरोबर खालीं येतें ही सामान्य नैसर्गिक घटना होय. ब्लूमफील्ड आपल्या बाजूचा पुरावा म्हणून (ऋ. १.९३,६ व अ. वे ६.४८) हीं स्थानं पुढें मांडतो. यांपैकीं पहिल्या ऋचेंत अग्नि व सोम यांचे पृथ्वीवर येणें एकत्र उल्लेखिलेलें आहे. सोमश्येनकथेंत एक अशी गोष्ट आहे कीं, श्येनपक्षी सोम घेऊन जात असता तिरदाज कृशानूनें त्याजवर बाण टाकून त्याचा एक पंख उडविला (ऋ. ४.२७,३ व ४, तु ऐ ब्रा. ३.२५), ही बाण मारण्याची गोष्ट ब्राह्मणग्रंथांत विशेष विस्तारानें दिलेली आहे. कोठें पख तर कोठें त्याचा एक पाय तुटला गेल्याचें वर्णन आहे. हा पख खालीं पडून त्याचा पर्ण (पलाश) वृक्ष झाला किंवा शाल्यक वृक्ष झाला असें वर्णन येतें. पर्ण किंवा शाल्यक वृक्ष या वरील कारणामुळें कांहीं विशिष्ट संस्कारांत पवित्र मानला आहे.

सोम ही सर्वांत महत्त्वाची वल्ली असल्यानें सोमाला लतांचा पति (ऋ ९.११४,२) असें म्हटलें आहे व लतांचा सोम हा राजा आहे (९.९७,१७ व १९), त्याला वनस्पति म्हणजे वनाचा पति असेंहि नाव आहे (ऋ. १.९१,६, ९.१२,७), सोमानें सर्व लता उत्पन्न केल्या आहेत (ऋ. १. ९१,२२), ब्राह्मणग्रंथांत लतांचा सोमाशीं संबंध दाखविला आहे. त्यांना सौम्य असें म्हटलं आहे (श ब्रा. १२.१. १,२), सोम हा लतांचा पति आहे इतकेंच नव्हे तर त्याला इतर प्रमुख देवांप्रमाणें राजा ही पदवी दिलेली आहे. तो

* **सोम व श्येन यांची कथा.**–ऋग्वेदामध्यें (ऋ.१.९३,६) अग्नि व सोम यांपैकीं एकास मातरिश्वानें द्युलोकातून आणलें व सोमास श्येनानें अद्रीवरून आणलं असें म्हटलें आहे. अथर्ववेद ६.४८ मध्यें तीन मंत्र आहेत. त्यांतील दुसरा सायंकालच्या सोमाच्या निष्कर्षणाचे वेळीं ऋभूंना उद्देशून म्हणावयाचा असून, त्या वेळीं जगती छंदाचीं सूक्तें म्हणावयाचीं असतात. दोन प्रहरच्या सोमाच्या निष्कर्षणाचे वेळीं तिसरा मंत्र इन्द्राला उद्देशून म्हणावयाचा असून त्यावेळीं त्रिष्टुभ् छंदांतील सूक्तें म्हणावीं म्हणून सांगितलें आहे. पहिला मंत्र श्येन म्हणजे गरुडाला उद्देशून असून, त्याचा छंद गायत्री म्हणून सांगितलें आहे. हा मंत्र प्रातःसवनाचे वेळीं म्हणावयाचा आहे व वैतानसूत्रामध्यें अथर्व ६.४७,१ या मंत्रासंबंधीं, वरील मंत्राचा उपयोग केला असून, तेथें तो मंत्र स्पष्टपणें अग्नीस उद्देशून आहे. आतां अग्नि ही ज्या अर्थी प्रातःसवनाची देवता आहे व प्रातःसवनाच्या वेळीं म्हणावयाच्या सूक्ताचा छंद गायत्री आहे, त्या अर्थी अथर्व ६.४८,१ मधील श्येन किंवा गरुड हा अग्नीच होय यासंबंधीं संशय घेण्यास जागा राहिली नाहीं.

यावरून, गायत्रीनें स्वर्गामधून सोम आणिला, असें म्हणणाऱ्या ब्राह्मणग्रंथांतील स्वैर कल्पनेचा बरोबर अर्थ लक्षांत येतो. याच्या मुळाशीं, अग्नि जो श्येन त्याचें त्याचा छंद जो गायत्री त्याच्याशीं अगदीं अभिन्नत्व कल्पिलें आहे व ही गोष्ट या ब्राह्मणग्रंथाच्या दृष्टीनें अगदीं स्वाभाविक आहे.

मंत्रग्रंथांमधील म्हणजे वेदांमधील या कथेची मुख्य मूलाधार जीं ऋग्वेद ४.२६ व २७ हीं सूक्तें, त्यांचा विचार करितांना प्रथम गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, स्वर्गांतला विद्युद्रूपी जो अग्नि तोच श्येन होय म्हणजे ही सगळी कथा हें एका अगदीं साध्या पण लक्षांत भरणाऱ्या सृष्टिचमत्काराचें रूपक दिसतें. स्वर्गीय पेय जें सोम तें मेघांत लपवून ठेविलेलं असतें व त्याच ठिकाणीं विद्युद्वह्नि लपवून ठेविलेली असते, अशी कल्पना केलेली दिसते. जेव्हां उन्हाळ्यामध्यें आकाशांत मेघगर्जना होते तेव्हां विद्युद्रूपी श्येन ढग फोडून बाहेर येतो व त्याच्या बरोबरच स्वर्गीय रसाचा (सोमाचा) लोंढा पृथ्वीवर वहात येतो. नंतर तो स्वर्गीय रस यज्ञाला उपयोगीं पडतो, विशेषतः इन्द्राला उपयोगीं पडतो, कारण तो विशेष प्रसिद्ध सोमपान करणारा आहे.

ऋ. ४.२७ मध्यें या प्रसंगाचें वर्णन असून तें अग्नि व सोम यांच्या संवादरूपांत केलेलं आहे. पहिली ऋचा विद्युद्रूपी अग्नि ह्यानें म्हटलेली असून, तींत अन्य देवतांपासून अग्नीचें विशिष्टत्व सिद्ध करणाऱ्या पारिभाषिक गोष्टींचा भरपूर उल्लेख आलेला आहे. यापुढच्या तीन ऋचा सोमाच्या तोंडीं आहेत व त्यांत त्यानें अग्नीनें आपणाकरितां केलेल्या पराक्रमाचें वर्णन केलें आहे. सोम आणखी सांगतो कीं, आपल्या शरीररक्षकांपैकीं, एक धनुर्धारी जो कृशानु, त्यानें श्येनाला एक बाण मारिला, पण त्यायोगें श्येनाच्या उडण्यास कांहींहि प्रतिरोध न होता, त्याचें केवळ एक पीस (पर्ण) तुटलें व तें खालीं जमिनीवर पडलें. जमिनीवर वीज पडण्याचें हें वर्णन असावें हें अगदीं समजनीय दिसतें. परंतु हा शेवटला कथेचा भाग केवळ सृष्टिवर्णनपर न राहतां, तो येथून पुढें कवींच्या तडाख्यांत गेला असावा व अन्यठिकाणच्या कवींच्या प्रमाणेंच येथल्या कवीनीं मग मूळ सृष्टिवर्णनविषयपर कथेच्या विस्ताराकरितां व तिचें स्वारस्य वाढविण्याकरितां आपल्या कल्पनाशक्तीचा उपयोग केला असावा, व ही कथा रचण्यामध्यें कवीनें थोलाच्या रचीस परल त्याप्रमाणें व आपल्या कल्पनेस जमेल त्याप्रमाणें हव्या त्या गोष्टी दुसऱ्या कथांमधूनहि घेतल्या असाव्यात. (Bloomfield-JAOS. Vol XVI)

नद्यांचा राजा आहे. (ऋ. ९.८९,२); तो सर्व पृथ्वीचा राजा आहे (ऋ. ९.९८,५७); तो देवाचा राजा आहे (ऋ. ९.८३,१०; ९.८७,२, ९.१०९,४); तो देवाचा व मर्त्यांचा राजा आहे (ऋ. ९.९७,२४), तो ब्राह्मणाचा राजा आहे (वा. स. ९.४०; तै. स. १.८,१०; मै. स. २.६,९); त्याला देव हे नाव अर्थातच दिलेलें आढळते पण एका ठिकाणी हा देव देवासाठी पिळलेला आहे असें वर्णन येते (ऋ. ९.३,९).

वेदोत्तर वाङ्मयात चंद्राला सोम हे नाव दिलेलें आहे. चंद्र हा कमीकमी होत जातो याचे कारण देव त्याच्या कला हळू हळू पिऊन टाकतात हें असून चंद्र पुन्हा पूर्ववत् होतो तो सूर्याच्या कडून त्याला कलाची प्राप्ती झाल्यानें होतो असें या वाङ्मयात वर्णन आहे. छांदोग्योपनिषदात (५.१०,१) असें म्हटलें आहे कीं, चंद्र म्हणजे सोम राजा होय. हा राजा देवाचें अन्न असून ते त्याचें पान करितात. ब्राह्मण-ग्रंथातहि सोम आणि चंद्र हे एकच असल्याची कल्पना रूढ झाल्याची दिसते. ऐतरेय ब्राह्मणांत (७.११) चंद्र हा देवाचा सोम होय, शतपथब्राह्मणात (१.६.४,५) देवाचे अन्न जो सोम राजा तोच चंद्र होय असें म्हटलें आहे. कौषीतकी ब्राह्मणात (७.४०,४.४) यज्ञासाठीं जी लता किंवा जो रस घ्यावयाचा तो चंद्रदेवाचें प्रतीक म्हणून घ्यावयाचा असें म्हटलें आहे. ब्राह्मणग्रंथात ज्या चंद्रासंबंधींच्या कथा आहेत त्यात चंद्राला क्षय असण्याचें कारण पितर आणि देव त्याच्या शरीराचा अंश (चंद्राचें शरीर अमृताचें बनलेलें आहे) हळूहळू सेवन करित असतात हे दिलेलें आहे यजुर्वेदामध्यें नक्षत्रें म्हणजे प्रजापतीच्या मुली चंद्ररूप सोम याच्या पत्नी होत असें म्हटलें आहे. अथर्ववेदात सोम याचा अर्थ कित्येक वेळा चंद्र असाच आहे (अ. वे. ७.८१,३ व ४; ११.६,७ इ.). काहीं पंडिताच्या मते ऋग्वेदातील थोड्याशा अलीकडील सूक्तात म्हणजे पहिल्या व दहाव्या मंडळातील सूक्तात सोम आणि चंद्र याचें ऐक्य कोठें कोठें मानलेलें आहे. परंतु बहुतेक पंडितांच्या मतें सोमाचें चंद्राशीं ऐक्य हें वेदात तरी अगदीं गौण प्रतीचें असून वेदातील सोम म्हणजे सोमरसाची त्याजवर देवत्वाची कल्पना रचून बनविलेली देवता होय. सोम आणि चंद्र याचें ऐक्य ऋग्वेद १०.८५ या सूक्तात असल्याबद्दल बहुतेक सर्वांचें एकमत आहे. या सूक्तात सोम आणि सूर्यकन्या किंवा सूर्या याच्या विवाहाचें वर्णन आहे. याच विवाहकथेंत सोम हा नक्षत्राच्या अंकावर बसलेला आहे असें म्हटलें आहे (ऋ. १०.८५,२). ब्राह्मणांना विदित असलेला जो सोम तो कोणी सेवीत नाहीं, ब्राह्मण जो कुटतात तो सोम निराळा आहे असेंहि म्हटलें आहे (ऋ. १०.८५,३).

चंद्राचें सोमरूप केवळ ब्राह्मणानाच विदित आहे, या विधानावरून चंद्राच्या सोमत्वाची कल्पना फारशी प्रचलित झाली नव्हती असें म्हणता येईल. दिव्य सोम आणि चंद्र याचें ऐक्य कशा रीतीनें झालें असावें तें समजणें फारसें अवघड नाहीं. सोम हा द्युलोकातील असून तेजस्वी आहे, तो अंधकार दूर करतो आणि जलाचे ठिकाणीं वृद्धि पावतो अशी त्यासंबंधाची कल्पना होती व कित्येकवेळा त्याला इन्दु असें नावहि दिलें जात होतें (ऋ. ६.४४,२१), यावरून पुढें त्याची चंद्राशीं तुलना करण्याचें सुचलें असावें. एका ठिकाणी जलातील चंद्राप्रमाणें चंवूंतील सोम दिसतो असें विधान येतें (ऋ. ८.७१,८, तु=१.१०५,१), दुसऱ्या एका ठिकाणी गृध्राच्या दृष्टीनें नजर फेंकीत द्रप्स (सोम) समुद्राकडे जातो असें जें वर्णन आहे त्यात द्रप्स शब्दानं चंद्र उद्दिष्ट आहे असें पुष्कळांचें मत आहे. हिलेब्रँट आपल्या वैदिक दैवतेतिहासात असें मत प्रतिपादितो कीं, ऋग्वेदाचें सगळें नववें मंडळ चंद्राला उद्देशून केलेल्या सूक्तांनीं भरलेलें आहे. या मंडळात सोमाचा अर्थ सोमलता असा कोठेंहि नसून चंद्र असाच अर्थ आहे. त्याचें म्हणणें कीं, ऋग्वेदातील अगदीं जुन्या व अगदीं अलीकडच्या भागात दोन्ही ठिकाणीं सोम याचा देव या नात्यानें चंद्र असाच अर्थ आहे व तो देव नसता त्याचा अर्थ सोमलता किंवा सोमरस असा आहे. चंद्र हे सोमाचें अथवा अमृताचें स्थान आहे आणि सोमाचा भक्त जेव्हा सोमरस पिळतो तेव्हा हा रस म्हणजे चंद्रातील अमृताचा भाग असल्यानें भक्ताच्या मनात सोमरस पिळताना त्या चंद्रदेवाचीच मूर्ति असते असें हिलेब्रँट म्हणतो. हिलेब्रँटचें आणखी असें मत आहे कीं, वैदिक संप्रदायात सोम या नावानें चंद्रच मुख्य देव आहे. सूर्यापेक्षाहि हा चंद्र वैदिककालीं जगताचा कर्ता व शास्ता या नात्यानें श्रेष्ठ आहे. आणि इन्द्र हा चन्द्राच्या खालीं दुसऱ्या नंबरचा वैदिक देव आहे.

या कल्पनेच्या विरुद्ध असें प्रतिपादण्यात येते कीं, ऋग्वेदात सोमाचा संबंध ज्या ठिकाणी आला आहे त्यापैकीं अधिकात अधिक स्थानाचा विचार केला असता सोमलता आणि सोमरस याजवर मनुष्याच्या गुणाचा आरोप करून सोमदेवता बनविलेली आहे हें अगदीं स्पष्ट आहे. या ठिकाणी हें लक्षात ठेवण्याजोगें आहे कीं, उत्तरकालीन वाङ्मयात जरी सोम आणि चंद्र अभिन्न मानीत असल्याचा पुरावा आहे तरी चंद्र व सोम एकच, किंवा चंद्र हा देवाचें अन्न आहे, अशा स्पष्ट आणि निःसंदेह अर्थाचें ऋग्वेदात तरी कोठेंहि स्थल नाहीं जेथें सोमाच्या तेजाचें वर्णन अस्पष्ट तऱ्हेनें दिलेलें आहे अशा कांहीं ठिकाणीं मात्र चंद्राचा संबंध कल्पिता येतो. सोमसूक्तात ज्या अनेक संकीर्ण कल्पना आलेल्या आहेत त्यामध्यें कोठें कोठें अमृत आणि चंद्र हे एकच अशा तऱ्हेची अस्पष्ट कल्पना आलेली असेल सोमाचें तेज अथवा त्याचें आप्यायन म्हणजे वृद्धि वर्णन करणाऱ्या भागात, ही

सोमाची वृद्धि चंद्राच्या वृद्धीप्रमाणें असल्यानें, चंद्राचेंच वर्णन सोम या नांवाखालीं केलें असल्याचा संभव आहे. परंतु एकंदरींत उत्तरकालीन सूक्तांतील कांहीं स्थळें वगळतां ऋग्वेदांतील कवींना सोमदेव म्हणजे मानवी गुणांनीं युक्त असा पृथ्वीवरील सोमरस किंवा सोमलता हाच होता असें निःसंशय म्हणतां येतें. वेदावरील भाष्यकार ऋग्वेदांत येणाऱ्या सोमशब्दाचा अर्थ देव असा करीत नाहींत ही गोष्ट देखील वेदकालींचा सोमदेव म्हणजे सोमरस किंवा सोमलता हाच होय ह्या मताला पुष्टिकारक आहे. कारण या भाष्यकाराच्या काळीं सोम आणि चंद्र हे एकच मानीत असत व असें मानणाऱ्या भाष्यकारांना ऋग्वेदकालीं असलें ऐक्य जर मानलें जात असतें तर तें नाहींत असण्याचा पूर्ण संभव होता.

इन्डो इराणी काळांत सोम तयार करीत असत व त्याची देव म्हणून उपासना करीत असत हें अवेस्तामधील हओम संबंधींच्या कथावरून स्पष्ट आहे. ऋग्वेदामध्यें सोम हा पर्वतावर किंवा एका विशिष्ट पर्वतावर उगवतो असें वर्णन आहे तर अवेस्तामध्येंहि त्याच प्रकारचें म्हणजे एका विशिष्ट पर्वतावर तो उगवतो असें वर्णन आहे. ऋग्वेदामध्यें वरुण हा सोम एका अद्रीवर ठेवितो. अवेस्तामध्यें हॊरेति या एका मोठ्या पर्वतावर एका मोठ्या बुद्धिमान् माणसानें हओम ठेविला आहे. ऋग्वेदामध्यें एका श्येनानें सोम आणिला असें वर्णन आहे तर अवेस्तामध्यें कांहीं पवित्र पक्ष्यांनीं हओम ज्या पर्वतावर उत्पन्न होतो तेथून तो चोहोंकडे पसरलेला आहे. दोन्ही ठिकाणीं सोम हा वनस्पतींचा राजा आहे, दोन्ही ठिकाणीं आरोग्य व दीर्घायुष्य देणारें व मरणाला दूर करणारें असें हें औषध आहे. सोम जलामध्यें वाढतो त्याप्रमाणें हओम अर्द्विसूरच्या जलामध्यें वाढतो. इन्डोइराणी लोकांच्या उपासनेमध्यें सोम पिळून त्याचें हवन करणें हा एक महत्त्वाचा भाग होता. ऋग्वेद आणि अवेस्ता यांमध्यें फरक एवढाच कीं, ऋग्वेदांत हें सोमसवन तीन वेळां सांगितलें आहे तर अवेस्तांत (यस्न १०.२) दोन वेळां सांगितलें आहे. दोन्ही ठिकाणीं सोमाचे अंशू ठेचीत असत. सोमरस पिवळा असून त्यांत दूध मिसळीत असत असें वर्णन आहे (यस्न १०.१३), दोन्ही ठिकाणीं देवलोकींचा सोम व पृथ्वीवरील सोम हे भिन्न सांगितले आहेत आणि सोमदेव व सोमरस हेहि भिन्न सांगितले आहेत. दोन्ही ठिकाणीं सोमकथेंत सोम हा प्रथम देवलोकीं असून नंतर तो पृथ्वीवर आला असें वर्णन आहे. दोन्ही ठिकाणीं सोमबिंदु हा यज्ञिय अन्नांप्रमाणें श्रेष्ठ असून त्याला राजा हें नामाभिधान मिळालेलें आहे. सोमाला वृत्रहन् तसेंच हओमला वेरेथ्रघ्न असें नांव आहे. हओम हा सोमाप्रमाणें अस्त्र फेकतो. वदरे म्हणजे अस्त्र हा शब्द वैदिक वज्र या शब्दाप्रमाणें आहे. सोम आणि हओम दोन्हींहि प्रकाशाचे जेते आहेत. स्वर्षा म्हणजे प्रकाशाचा जेता याला अवेस्तांत हरेस हा तत्सम शब्द आहे. दोन्ही धीमान् आहेत (सुक्रतु= हुख्रतु). दोन्ही दुष्टांचे दुष्ट बेत हाणून पाडतात. शत्रूंवर आपल्या भक्तांना विजय मिळवून देतात. दिव्य लोकांची प्राप्ति करून देतात, दोन्ही अश्व देतात, उत्तम अपत्यें देतात. ऋग्वेद आणि अवेस्ता यामध्यें सोम प्राचीनकालीं तयार करणारे म्हणून ज्या प्राचीन पुरुषांचीं नावें आलीं आहेत, तीं देखील एकमेकांशीं मिळतात. ऋग्वेदांत विवस्वत् आणि त्रित आप्त्य तर अवेस्तांत विवङ्हन्त्, आथ्व्य आणि थृत हे प्राचीन सोमसवन करणारे आहेत. उत्साह व उल्हास उत्पन्न करणारें असें हें देवलोकींचें पेय आहे ही कल्पना इन्डोयूरोपीय कालांतली असूं शकेल. इन्डोयूरोपीय कालांतली जर ही कल्पना असेल तर सदरील दिव्य पेय म्हणजे एक प्रकारचा मध अशी कल्पना असावी. संस्कृत मधु, ग्रीक मेथु, असीरियन मेड्ड, हे समान शब्द या कल्पनेस पुष्टिकारक आहेत. सदरील मध किंवा मधु त्याचें रक्षण करणारा जो असुर त्याजपासून घेऊन पृथ्वीवर एका श्येनपक्ष्यानें आणिला असावा. इन्द्राचा सोम आणणारा श्येन हा झ्यूस या ग्रीक देवतेचा जो अमृत आणणारा श्येन आहे त्यासारखा आणि ओडिन ही देवता ज्या श्येनाचें रूप घेऊन मध घेऊन गेल्याची कथा आहे, त्या श्येनासारखा आहे. इन्डो यूरोपियन काळांत जेथें मधु हे दिव्य पेय म्हणून कल्पना होती तेथें इन्डो-इराणी काळांत सोमाचें दिव्य पेय म्हणून स्थापना झाली. परंतु मधु अथवा मध हा वैदिक काळांतहि सोमाशीं मिसळण्याचा एक पदार्थ म्हणून शिल्लक राहिलेला दिसतो व्युत्पत्तिदृष्ट्या सोम आणि हओम हे एकाच अर्थाचे आहेत. सोम यामध्यें सु तर हओम यामध्यें हु हा धातू असून या दोन्ही धातूंचा अर्थ दाबणें, ठेचणें, पिळणें असा आहे व पिळून काढलेला रस हाच सोम आणि हओम या दोन्ही शब्दांचा धात्वर्थ अथवा यौगिक अर्थ आहे.

द्यौः-द्यौ. या शब्दाचा अर्थ ऋग्वेदांत सुमारें ५०० स्थलीं आकाश असा आहे. दिवस असा त्याचा अर्थ पन्नास वेळ आहे. आकाशांतील देव असा द्यौः याचा अर्थ असतो तेव्हां तो शब्द बहुधा एकटा नसतो तर पृथिवी या शब्दाशीं संयुक्त होऊन द्यावापृथ्वी अशा स्वरूपांत तो सांपडतो. द्यावापृथ्वी यांजकडे सर्व विश्वाचें जनकत्व सोंपविलें आहे. ऋग्वेदांतील कोणतेंहि सूक्त केवळ द्यौला उद्देशून केलेलें नाहीं. द्यौचा उल्लेख स्वतंत्र येतो तेव्हां कोणाचा तरी पिता या नात्यानें येतो. या प्रकारच्या उल्लेखांत उषा ही त्याची मुलगी, अश्विन्देव हे त्याचे पुत्र, अग्नि, पर्जन्य, सूर्य, आदित्य, मरुत्, अंगिरस् हे त्याचे पुत्र होत असें म्हटलेलं आढळतें. त्याला पिता असें जागोजाग म्हटलेलें आहे (ऋ. १.९०,७, १.१६४,३३, ४.१,१०), इन्द्राचा पिता असें एके ठिकाणीं त्याला म्हटलेलें आहे (ऋ. ४.१०,३); सुरेता (प्रभूतवीर्याचा) असें त्याला एके ठिकाणीं म्हटलें आहे व त्याच ठिकाणीं त्यानें

अग्नीला निर्माण केल्याचें सांगितलें आहे (ऋ. ४.१७,४), द्यौ हा वृषभ आहे (ऋ. ५.३६,५), तो रक्तवर्ण वृषभ असून पृथ्वीकडे डुरकण्या फोडतो (५.५८,६); वृत्राला इन्द्रानें मारलें तेव्हां द्यौनें आपली पसती व्यक्त केली (ऋ. ६.७२,३); द्यौ हा मोठा पिता आहे (ऋ. १.७१,५), द्यौ हा उच्च आहे (ऋ. १.५४,३); तो उच्चस्थान आहे (ऋ. ५.४७,७), द्यौला अग्नीनें मनुष्याकरितां गर्जना करावयास लाविलें (ऋ. १.३१,४). द्यौः हा शब्द पिता या अर्थानें षष्ठीच्या रूपांत पन्नास वेळ आढळतो व प्रथमेच्या रूपांत तीस वेळां आढळतो. त्याची चतुर्थी आठ वेळां व द्वितीया चार वेळां आढळते. वरील स्थळांपैकीं एक पष्ठांश स्थळें अशीं आहेत कीं, त्या ठिकाणीं द्यौचें पितृत्व स्पष्ट झालेलें नाहीं. इतर ठिकाणीं तें स्पष्ट झालेलें आहे. वर सांगितल्याप्रमाणें पृथ्वी या शब्दाबरोबर संयुक्त होऊनच द्यौ हा शब्द बहुतेक सांपडतो. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे ऋग्वेदांत द्यौचे ठिकाणीं प्राधान्येंकरून एकच व्यक्तिगुण आरोपिलेला आहे व तो त्याचें पितृत्व होय. कांहीं स्थळीं द्यौ हा वृषभ असून तो डुरकण्या फोडतो अशीं विधानें येतात (ऋ. १.१६०,३, ५.३६,५, ५.५८,६), अशा ठिकाणीं द्यौ हा पृथ्वी सुपिक करणारा व गरजणारा असा एक पशु आहे अशी कल्पना दिसते. द्यौची मोत्यांनीं अलंकृत केलेल्या काळ्या घोड्याशीं एका ठिकाणीं तुलना केली आहे (ऋ. १०.६८,११), या ठिकाणीं रात्रीचें आकाश उद्दिष्ट असावें. द्यौला अशनिमत् म्हणजे वज्रधारी असें म्हटलें आहे, यावरून त्याचें ठिकाणीं मनुष्याचें रूपहि कल्पिलें जात होतें असें दिसतें. मेघांतून तो स्मित करतो (ऋ. २.४,६), या ठिकाणीं वीज आकाशांत चमकते या घटनेचा संबंध असावा. परंतु अशा पशूचें किंवा मनुष्याचें रूप द्यौच्या ठिकाणीं कल्पिणारीं स्थळें अगदीं थोडीं असून एका जनकत्वाच्या गुणापलीकडे द्यौ या देवामध्यें कोणतेहि व्यक्तिगुण दिसत नाहींत. जेव्हां द्यौ हा पिता असतो तेव्हां पृथ्वी ही त्या ठिकाणीं माता म्हणून स्पष्टपणें किंवा अस्पष्टपणें सांगितलेली असते. द्यौ या देवाला इतर श्रेष्ठ देवांप्रमाणें असुर असें केव्हां केव्हां म्हटलें आहे (ऋ. १.१२२,१, १.१३१,१, ८.२०,१७), एकदां एका ठिकाणीं द्यौष्पितर् या रितीनें संबोधिलेलें आहे. वीस ठिकाणीं द्यौः हा शब्द स्त्रीलिंगी आहे. द्यौः हा इंडोयूरोपीय काळांतील देव आहे. इंडोयूरोपीय काळांतील हा सर्व विश्वचालक देव आहे असें कोणी म्हणतात परंतु हें बरोबर दिसत नाहीं. ऋग्वेदकाळाचे प्रारंभीं देखील सर्वश्रेष्ठ एकदेव अशी कल्पना उद्भूत झाली नव्हती व म्हणून त्याहि पूर्वीच्या अतिप्राचीन काळीं ग्रीक झ्यूस सारखा सर्व विश्वाचा चालक एक देव इंडोयूरोपीय लोक मानीत असतील हें संभवत नाहीं. उलट हें संभवतें कीं, तेव्हांचे जे वरच्या दर्जाचे देव असतील ते ऋग्वेदकालीन देवांपेक्षांहि अधिक प्राथमिक स्वरूपाचे असे देवत्व आरोपिलेले निसर्गपदार्थ असतील. ह्या निसर्गपदार्थात्मक अनेक देवतांत मात्र पृथिवीला माता व द्यौ याला सर्व देवतांत श्रेष्ठ असा पिता तेव्हांचे लोक मानीत असतील. कारण द्यौ आणि पृथ्वी यांचे पोटांत सर्व देव मानलेले पदार्थ व घटना अंतर्भूत होतात.

द्यौ हा शब्द दिव् (प्रकाशणें) या धातूपासून निघाला असून त्याचा अर्थ प्रकाशमान असा आहे. देव हा शब्द त्याच धातूपासून निघालेला आहे.

मित्र.—मित्र आणि वरुण यांचा संबंध इतका दृढ आहे कीं, ऋग्वेदांत मित्रालाच केवळ उद्देशून केलेलें असें एकच सूक्त आहे (ऋ. ३.५९) या सूक्तांत जी त्याची स्तुति आहे ती त्याच्या गुणाचें स्पष्ट वर्णन करणारी नाहीं. पहिल्या ऋचेंत मात्र विशिष्ट गुण थोडासा आलेला आहे. हाक मारून तो लोकांना एकत्र करतो आणि अनिमिष नेत्रांनीं शेत पेरणाराकडे तो पाहात असतो.

दुसऱ्या एका स्थळींहि (ऋ. ७.३६,२) मित्राला उद्देशून हेंच वर्णन केलेलें आहे, म्हणजे हाक मारून तो लोकांना एकत्र करतो असें म्हटलेलें आहे. या ठिकाणीं वरुणाला थोर शक्तिमान् व कधीं न चुकणारा असा मार्गदर्शक म्हटलेलें आहे. या स्थळावरून मित्रदेवता ही सूर्याचें एक रूप आहे असें मानण्यास जागा होते. कारण (ऋ. ५.८२,९) या ठिकाणीं सविता सर्व प्राण्यांना आपला शब्द ऐकावयास लावितो आणि त्यांना प्रेरणा करितो असें म्हटलेलें आढळतें. मित्रसूक्ताच्या पांचव्या ऋचेंत मित्र हा माणसांना एकत्र करणारा थोर आदित्य आहे असें म्हटलें आहे. यातयज्जन म्हणजे लोकांना एकत्र करणारा हें विशेषण ऋग्वेदांत आणखी तीन ठिकाणीं आढळतें. (ऋ. ५.७२,२) येथ मित्रावरुणांना, (ऋ १.१३६,३) येथें मित्रवरुण व अर्यमा यांना आणि (ऋ. ८.९१,१२) येथें अग्नीला यातयज्जन असें म्हटलें असून अग्नि हा मित्राप्रमाणें लोक एकत्र करणारा आहे असें म्हटलें आहे. यावरून हें विशेषण मित्राचेंच वैशिष्ट्यदर्शक आहे असें दिसतें. मित्रसूक्तांत तो द्यावापृथ्वींना आधार देतो, पंचजन त्याचा कायदा पाळतात, तो सर्व देवांचें पोषण करतो असें म्हटलें आहे. (ऋ. ५.८१,४) या ठिकाणीं मित्राचे नियम उल्लेखिले असून सविता व मित्र एकच असें म्हटलें आहे आणि दुसऱ्या एका ठिकाणीं (वालखिल्य ४.३) विष्णु आपलीं तीन पावलें टाकतो तीं मित्रानें केलेल्या नियमानुसार टाकतो असें वर्णन आहे. या दोन स्थळांमध्यें मित्र हा सूर्याच्या गतीचें नियमन करितो या प्रकारचा ध्वनि दिसतो. (ऋ. १०.८,४) या ठिकाणीं उषाच्या अग्रभागीं म्हणजे अगोदर जाणारा अग्नि मित्र सत-साठीं उत्पन्न करतो असें म्हटलेलें आहे. अग्नि उद्दीपित केल्य म्हणजे मित्र असतो (ऋ. ३.५,४), अग्नि जन्मला म्हणजे

वरुण व उद्दीपित केला म्हणजे मित्र असतो (ऋ. ५. ३,१), अथर्ववेदांत १३.३,१३ या ठिकाणीं सूर्योदयाच्या वेळचा मित्र आणि सायंकाळच्या वरुण याचा भेद दाखविला आहे व अथर्ववेद ९.३,१८ या ठिकाणीं वरुणानें आच्छादिलेलें व झाकलेलें वस्तुजात मित्रानें प्रात काळीं उघडें करावें अशी त्याची प्रार्थना केली आहे. ब्राह्मणग्रंथात मित्राचा दिवसाशीं व वरुणाचा रात्रीशीं संबंध प्राधान्यानें कल्पिलेला आहे. त्यासंबंधाचें बीज वरील स्थळीं दिसून येतें. मित्राचा सूर्याशीं प्रामुख्यानें संबंध कल्पिला गेल्यानें पुढें दिवसाशीं त्याचा संबंध कल्पिला गेला असावा व वरुणाकडे मित्राच्या उलट काम येऊन तो रात्रीचा देव झाला असावा. विधिविषयक वाङ्मयामध्यें मित्राला पांढरा आणि वरुणाला काळा पशु लागतो या गोष्टीवरूनहि त्या काळीं मित्र हा दिवसाचा व वरुण हा रात्रीचा देव मानला जात होता असें स्पष्ट दिसतें (तै. सं. २.१,७, २.१,९, मै. सं. २.५,७) वेदग्रंथात मित्र ही सूर्यदेवता आहे असा जो योगुसा पुरावा मिळतो त्याला अवेस्तामध्यें आणि सामान्यतः इराणी संप्रदायामध्यें असलेल्या गोष्टींची पुष्टि मिळते. अवेस्तामध्यें इराणी संप्रदायात मित्र हा निःसंशय सूर्यदेव आहे किंवा निदान सूर्याशीं गाढ संबंध असलेला असा प्रकाशाचा देव आहे.

मित्र ह्या शब्दाची व्युत्पत्ति संशयित आहे. ऋग्वेदामध्यें मित्र याचा अर्थ सुहृद् असा प्रत्येक स्थळीं आहे मित्र देवाचा दयाळूपणा (सौहृद) जागजागीं उल्लेखिलेला आहे मित्र हा शांततेचा देव आहे असेंहि विधान येतें (तै सं. २.१,८). यावरून आणि अवेस्तामध्यें मित्राची नैतिक बाजू वर्णन करताना तो विश्वासुपणाचा सरक्षक आहे असें वर्णन आहे यावरून मित्र याचा मूळ अर्थ स्नेही किंवा सुहृद् असून पुढें सूर्यदेवाची निसर्गांतील वस्तुजातावर कृपा करणारी सत्ता पाहून त्याला हें नाव दिलें गेलें असावें असें मानण्यास जागा आहे.

विष्णु.–विष्णु या देवतेला ब्राह्मणग्रंथांतील आख्यायिकामध्यें जरी अत्यंत महत्त्व दिलेलें असलें तरी ऋग्वेदांत ही देवता गौणच मानलेली आहे. तथापि उल्लेखस्थानाच्या संख्येवरून ठरणाऱ्या महत्त्वापेक्षा वरेंच अधिक महत्त्व तिला असल्याचें या देवतेच्या व्यक्तिविषयक वर्णनावरून दिसतें. केवळ उल्लेखसंख्येच्या मानानें पाहता या देवतेचें स्थान चवथें ठरतें, कारण संपूर्ण विष्णुवर्णनपर अशा ऋचा पांचाहून अधिक नाहींत, आणि विष्णु हें नाम सर्वच ऋग्वेदांत फक्त शंभर वेळा आलेलें आहे. विष्णूच्या मनुष्यस्वरूपात्मक गोष्टी म्हणजे तो तीन पावलें टाकतो व तो विशाल देहाचा तरुण आहे, इतक्याच सांपडतात (१.११५,६) त्याच्या संबंधाचें मुख्य वर्णन म्हणजे तो त्रि-वि क्रम म्हणजे तीन पावलांनीं सर्व विश्व आक्रमणारा, असें वर्णन सुमारें दहावारा ठिकाणीं आलेलें आहे. तसेंच उरुगाय, व उरुक्रम हीं त्याचीं विशेषण तितक्याच वेळा आणखी आलेलीं असून त्यावरून त्याच्या वरील कल्पनेचाच अर्थबोध होतो. यांपैकीं दोन पावलांनीं त्यानें मनुष्याला दृग्गोचर अशी सर्व पृथ्वी व्यापिली, व तिसरें पाऊल उंच अंतरिक्षात पक्ष्याच्या उड्डाणाच्या व मनुष्याच्या दृष्टीच्या पलीकडे टाकलें (ऋ. १.११५,५,७.९९,२). त्याचें वसतिस्थान स्वर्ग असून तेथें धार्मिक लोक आनंदात राहतात, तेथें मधुकूप आहे (ऋ. १.१५४,५). तो आपल्या वसतिस्थानाचें म्हणजे स्वर्गाचें सरक्षण करतो (ऋ. १.१५८,५).

विष्णूचीं उपरिनिर्दिष्ट तीन पावलें म्हणजे सूर्याच्या दैनिक मार्गक्रमणातील तीन ठिकाणें, उदय, मध्य व अस्त हीं होत, असें बहुतेक यूरोपीय पंडितांचें व यास्काच्या पूर्वीचा आचार्य और्णवाभ याचेंहि मत (निरुक्त १२.१९) आहे, परंतु ऋग्वेदेतर वेदांत, ब्राह्मणांत व वेदोत्तर वाङ्मयांत असें मत आहे कीं, विश्वांतील तीन विभाग (भूलोक, भुवर्लोक व स्वर्लोक) सूर्यदेवतेनें आक्रमण केल्याचा त्यात संबंध आहे, आणि विष्णूनें तिसरें पाऊल उंच टाकलें या गोष्टीशीं जुळणारें हें दुसरें मत असल्यामुळें तेंच ग्राह्य दिसतें.

विष्णूसंबंधानें प्रमुख कल्पना गतिविषयक असून त्याचें गमन त्वरित, दूर व नियमित असतें असें वर्णन पुष्कळ ठिकाणीं आहे. त्याच्या गमनासंबंधानेंच ९० दिवसाचा एकेक असे चार ऋतु मिळून ३६० दिवसाचें सौरवर्ष वगैरे वर्णन आहे (ऋ. १.१५५,६). वेदोत्तर वाङ्मयांत विष्णूचें आयुध जें फिरतें चक्र त्याचें वर्णन सूर्याशीं मिळतें आहे. तसेंच त्याचें वाहन जो गरुडपक्षी त्याचे प्रतिशब्द गरुत्मत् व सुपर्ण हे ऋग्वेदांत सूर्याला उद्देशून योजिलेले आहेत. या एकंदर वर्णनावरून विष्णु म्हणजे सूर्य अशी मूळ कल्पना असावी, असें दिसतें. सूर्य मध्यान्हीं ऊर्ध्वबिंदूत स्थिर असल्यासारखा दिसतो, या मध्यबिंदूलाच (Zenith) यास्कानें विष्णुपद असें नाव दिलें आहे. विष्णूला गिरिक्षित् व गिरिष्ठा असें म्हटलें असून (ऋ. १.१५४,२) पुढें (ऋ. १. १५५,१) विष्णु व इन्द्र यांना पर्वतशिखरावर बसलेले असें म्हटलें आहे याचा अर्थ ढगाच्या पलीकडे दिसणारा सूर्य असा स्पष्ट दिसतो. वरील विष्णूच्या प्रतिशब्दावरून विष्णूला 'गिरीश' असें नंतरच्या वाङ्मयात (तैत्तिरीय सं. ३.४,५) म्हटलें आहे.

विष्णूनें तीन पावलें टाकून पृथ्वी आक्रमण केली ती आपत्तिग्रस्त मनुष्याला मुक्त करण्याकरता (ऋ. ६.४९,१३), मनुष्याला पृथ्वीवर राहण्याची सोय करून देण्याकरता (ऋ ७.१००,४), असें वर्णन आहे. या सदर्भावरूनच पुढें आर्षं महाकाव्यातील व पुराणांतील विष्णूच्या वामनावताराची कथा उद्भवली असावी. मध्यंतरीं ब्राह्मणग्रंथात (शत. ब्रा. १.२ ५,५, तैत्ति. सं. २.१,३, तैत्ति. ब्रा १.६,१,५)

विष्णूनें बटुरूप धारण करून तीन पावलें टाकून असुराच्या हातून पृथ्वी देवाकरिता सोडविली, अशा अर्थाची विष्णू-बद्दलची आख्यायिका आहे.

विष्णु हा इन्द्राचा मित्र असून वृत्रावरोबरच्या युद्धांत त्यानें इन्द्राला मदत केलेली आहे (ऋ. ८.१२,२६, व २७). तसेंच इन्द्र व विष्णु दोघानीं मिळून दासावर विजय मिळविला, शंबराचे ९९ दुर्ग नाश केले व वर्चिनाचे वीर ठार मारले (ऋ ७.९९,४ व ५) तसेंच त्या दोघानीं मिळून सर्व वातावरण व अंतरिक्ष (ऋ. ६.६९,५) आणि सूर्य, उषा व अग्नि (ऋ ७.९९,४) हीं उत्पन्न केलीं. मित्र, वरुण व मरुत् याचेबरोबर विष्णूनें स्तोत्रें गाऊन इन्द्राचा गौरव केला (ऋ ८. १५,९). विष्णूचे जोडीदार म्हणून मरुताचा उल्लेख येत असतो (१.१५६,४)

गर्भधारण व गर्भसंरक्षण या कामीं मदत करणाऱ्या म्हणून ज्या देवता आहेत त्यातहि विष्णूची गणना आहे (ऋ ७.३६,९,१०.१८४,१). विष्णु स्वर्ग, पृथ्वी व सर्व जीव याचा आधार आहे (ऋ १.१५४,४).

ब्राह्मणग्रंथात विष्णून आपल्या तीन पावलानीं पृथ्वी, अंतरिक्ष व स्वर्ग व्यापिले अशी कल्पना आहे (शत. ब्रा. १.९,३,९, तैत्ति. ब्रा. ३.१,२,७). विष्णूसबंधाच्या ऋग्वेदात मूळ असलेल्या दोन कथा ब्राह्मणग्रंथात अधिक विस्तृत केल्या आहेत. ऋग्वेदात इन्द्रानें असुराचा पराभव केला असें आहे, पण ब्राह्मणग्रंथात देव व असुर असे दोन विरोधी पक्ष असल्याचें सागितलें असून उभयतामधील सामन्यात देवाना सदोदित जय मिळत नसे, उलट त्याची पुष्कळ वेळा स्थिति वाईट होत असे असें वर्णन आहे. एकदा असुरानीं देवाचा पराभव केला, व नंतर बटुरूपी विष्णु आक्रमील तितका पृथ्वीचा भाग देवाना परत देण्याचें कबूल केलें. पण विष्णूनें आपल्या मूळ सामर्थ्यानें सर्वच पृथ्वी व्यापिल्यामुळें ती सबंध देवाना परत मिळाली शतपथ ब्राह्मण १.२.५,१ या ठिकाणीं विष्णूनें असुराना फसविण्याकरता बटुवेष घेतला होता असें आहे.

ब्राह्मणग्रंथातील दुसऱ्या कथेचें मूळ ऋग्वेदातील (१. ६१,७,८.६६,१०) ऋचात आहे त्यात असें वर्णन आहे कीं, विष्णूनें सोमरस प्राशन करून इन्द्राच्या आग्रहावरून वृत्राच्या १०० म्हशी व एक दुग्धपात्र हरण केलें, व इन्द्रानें वृत्राला ठार मारलें. हीच गोष्ट पुढें तैत्तिरीय संहितेंत (६.२,४) विस्तृत करून दिली आहे ती अशी. एका वराहानें असुराची चीजवस्त सात टेकड्याच्या पलीकडे ठेविली होती. इन्द्रानें कुशाकुरानीं वराहाला ठार मारलें व विष्णूनें तो वराह देवाना यज्ञात अर्पण करण्याकरता नेला; व देवाना असुराची सर्व मालमत्ता मिळाली. यानं वराहाला शतपथ ब्राह्मणात (१४.१.२,११) एमुष असें नाव असून त्यानें पाण्यातून पृथ्वी वर काढली असें म्हटलें आहे. पुढें रामायणात व पुराणांत यालाच विष्णूचा वराहावतार असें मानलें आहे.

विष्णूच्या दुसऱ्या दोन अवताराचें मूळहि ब्राह्मणग्रंथात सापडतें शतपथब्राह्मणात (१.८.१,१) मनूला जळप्रलयातून वाचविणाऱ्या मत्स्यालाच पुढें पुराणात विष्णूचा मत्स्यावतार असें मानलें आहे. शिवाय शतपथब्राह्मणात (७.५ १,५) प्रजापति संतति निर्माण करण्याकरता जलामध्यें कूर्मरूपानें संचार करतो, या विधानावरून पुढें पुराणात विष्णूच्या कूर्मावताराची कथा बनविलेली दिसते. या कथा मागील प्रकरणात दिल्याच आहेत.

शतपथ ब्राह्मणात (१४.१,१) यज्ञस्वरूप विष्णूबद्दल अशी कथा आहे की, यज्ञकर्माचें फल त्याला प्रथम कळल्यामुळें तो देवामध्यें श्रेष्ठ बनला, पुढें त्याच्याच धनुष्यानें त्याचें मस्तक छेदिलें जाऊन त्याचा सूर्य बनला. तैत्तिरीय आरण्यकात (५.१,१ ते ७) वरील कथेंत अशी भर घातली आहे कीं, अश्विनीकुमार वैद्यानीं तें मस्तक परत स्वस्थानीं बसविलें.

ऐतरेय ब्राह्मणात (१.१) विष्णु हा सर्वश्रेष्ठ देव व अग्नि हा कनिष्ठ असून इतर सर्व देवता त्याच्या मध्यंतरीं असल्याचें दिलें आहे. उलट त्याच ब्राह्मणात (ऋ. १.३०) विष्णूला देवाचा द्वारपाल असेंहि म्हटलें आहे.

आदित्य.—आदित्य हें नाव एका देवतासमूहाला लावलेलें असून ऋग्वेदात त्याच्या वर्णनपर सबंध सूक्तें सहा आहेत व दुसऱ्या दोन सूक्तात त्याचा अशमात्र उल्लेख आहे. या समूहातील देवताच्या नावाबद्दल व संख्येबद्दल ऋग्वेदात बरीच अनिश्चितता आहे. फक्त एका ठिकाणीं (ऋ. २.२७,१) त्या जास्तींत जास्त सहा दिल्या आहेत, त्या येणेंप्रमाणें मित्र, अर्यमन्, भग, वरुण, दक्ष व अंश. अथर्ववेदात अदितीचे हे पुत्र आठ होते असें म्हटलें असून (८.९,२१) तैत्तिरीय ब्राह्मणात (१.१,९१) या आठाचीं नावें पुढीलप्रमाणें दिलीं आहेत. अंश, भग, धातृ, इन्द्र, विवस्वत्, मित्र, वरुण व अर्यमन् ऋग्वेदाच्या दहाव्या मंडलात व शतपथ ब्राह्मणात अदितीचा आठवा पुत्र मार्तण्ड असें म्हटलें असून त्याच ब्राह्मणात (६.१.२,८; ११.६.३,८) हे आदित्य बारा असल्याचें व ते बारा महिन्याचे निदर्शक असल्याचें सागितलें आहे. वेदोत्तर वाङ्मयात बारा महिन्याचे बारा आदित्य किंवा सूर्यदेवता असें सबंध स्पष्ट दिलेलें आहे, व त्यात विष्णु हा पहिला व सर्वश्रेष्ठ असें म्हटलें आहे. ऋग्वेदात सूर्याला आदित्य म्हटलें आहे, त्यावरून सूर्य हा सातवा व मार्तण्ड हा आठवा आदित्य असावा. ऋग्वेदातच एका ठिकाणीं (९.१,४) आदित्याची माता व वसूची सुवर्णकांती कन्या मधुकशा ही होय, असें सागितलें आहे.

ऋग्वेदात (७.८५,४) व मैत्रायणी संहितेत (२.१,१२) इन्द्र हा अदितीचा पुत्र म्हणजे आदित्यांपैकीच एक आहे, पण शतपथ ब्राह्मणात (११.६.३,५) बारा आदित्याहून इन्द्र निराळा दिला आहे. आदित्यांपैकीं मित्रावरुण यांचीच एकत्र स्तुति केलेली आहे. शिवाय आदित्य यांचा उल्लेख वसु, रुद्र, मरुत्, अंगिरस, ऋभु, विश्वेदेव या देवतासमूहाबरोबर बहुतेक असतो. आदित्य हें नांव सामान्य सर्व देव या अर्थानेंहि वापरलेलें आहे; व आदित्यांचें वर्णन सर्वसामान्य देवाच्या वर्णनाशीं बहुतेक जमतें; पण आदित्यांपैकीं प्रमुख जे मित्रावरुण त्याच्या वर्णनाशीं जमत नाहीं. मूळचे सात आदित्य म्हणजे सूर्य, चंद्र व इतर पाच मिळून सप्त ग्रह होत, असें ओल्डेनबर्गचें म्हणणें आहे; त्याचें कारण इराणी अमेषस्पेंत यांची संख्या ग्रहाइतकीच म्हणजे सात आहे. तथापि या मताविरुद्ध गोष्ट ही दिसते कीं, इराणी व वैदिक नांवांपैकीं एकातहि साम्य नाहीं, व इराणी मिथ्र हा सप्तग्रहाच्या यादींत नाहीं. म्हणून वरील मत कांहीं बऱ्या अवेस्ता-पंडितांनीहि त्याज्य मानलें आहे.

ऋग्वेदात आदित्यांपैकीं मित्र, वरुण वगैरे प्रमुख आदित्य यांची स्तुति स्वतंत्र सूक्तांतून आलेली आहे, व या प्रकरणातहि त्यांचें स्वतंत्र वर्णन दिलेलें आहे. आदित्यांपैकीं उरलेल्या देवतांची माहिती त्या त्या स्वतंत्र नांवाखालीं थोडक्यात दिलेली आहे.

सामान्यतः सर्व आदित्यांचें वर्णन असें येतें कीं, त्यांना सर्व दूरस्थ गोष्टीहि समीप होतात; सर्व चराचरांना त्यांचा आधार आहे; सर्व विश्वाचें ते पालन करतात, माणसाच्या मनातले बरे वाईट विचार ते जाणूं शकतात, व पापी जनांना ते शिक्षा करतात; आपल्या भक्ताच्या रोगादि आपत्ति दूर करतात व त्यांना प्रकाश, दीर्घायुष्य, संतति वगैरे देतात.

मित्र वरुण वगैरे यांचें वर्णन वर आलेलेंच आहे. आता उरलेल्या आदित्यदेवतांचें विशिष्ट वर्णन करूं.

अर्यमन्.—या देवतेचा उल्लेख ऋग्वेदात सुमारें १०० वेळां आला आहे तरी त्याचें वैयक्तिक वर्णन अत्यंत अल्प असल्यामुळे नैघण्टुकात देवाच्या यादींत याचें नाव दिलेंच नाहीं. बहुतेक ठिकाणीं मित्रावरुणांबरोबर अर्यमाचा उल्लेख आहे. आदित्य, मित्र याप्रमाणें अर्यमन् हा इतर देवतांचा 'स्नेही' अशा अर्थानें आलेला आहे. आवेस्ताग्रंथातहि याचा उल्लेख असल्यामुळें इन्डो इराणी काळांतील ही प्राचीनतर देवता आहे हें उघड आहे.

भग.—या देवतेच्या स्तुतिपर ऋग्वेदात एक सूक्त (=७.४१) असून इतर साठ ठिकाणीं तिचें नाव आलें आहे. या शब्दाचा अर्थ 'देणारा' असा आहे व संपत्ति देणारी देवता म्हणून भगवद्दल वैदिक सूक्तात सर्वत्र कल्पना आहे. भग म्हणजे 'समृद्धि, संपत्ति, सुदैव' असा पुष्कळ ठिकाणीं अर्थ आहे. उषा ही भगाची भगिनी होय (ऋ. १.१२३,५). इराणी भाषेंत 'बघ देव' हें अहुरमझ्द याचें एक नाव आहे. इन्डो-यूरोपीय काळातहि 'बोगू देव' हा शब्द आढळतो यावरून ही देवता फारच जुनी होय.

अंश.—हा शब्द ऋग्वेदात फक्त आठदहा वेळा आला आहे, व त्याचा अर्थ बहुतेक भगसारखाच आहे, म्हणजे वाटा, भाग, वाटणारा वगैरे अर्थ आहेत. देव या अर्थानें हा शब्द फक्त तीनदा आला आहे.

दक्ष.—देवतेचें नाव या अर्थानें हा शब्द ऋग्वेदात पाचसहा वेळांहून अधिक आला नाहीं. 'शक्तिमान्, कुशल, बुद्धिमान्' अशा विशेषणात्मक अर्थानें दक्षशब्द बऱ्याच वेळा आला आहे. अर्थात् मूर्तस्वरूपात 'धाडसी, हुषार देवता' असा दक्ष याचा अर्थ आहे. सृष्ट्युत्पत्तिविषयक सूक्तात (ऋ. १०.७२,४ व ५) दक्ष हा अदितीपासून उत्पन्न झाला असें प्रथम सांगून लगेच अदिती दक्षाची कन्या असें म्हटलें आहे. या विरोधात्मक वर्णनाचा असा अर्थ लावतात कीं, दक्ष व अदिति हीं सर्वांचीं मातापिता होत.

विवस्वत्.—ऋग्वेदात विवस्वत् देवतेच्या वर्णनपर स्वतंत्र, संबंध अशी एकहि ऋचा नसून फक्त तीसपस्तीस ठिकाणीं तिचा इतरांबरोबर उल्लेख आलेला आहे. त्याला अश्विनांचा (ऋ. १०.१७,२) व यमाचा (ऋ. १०.१४,५) पिता असें म्हटलें आहे. वेदोत्तर वाङ्मयांत मानवजातीचा मूळपुरुष जो मनु त्याचा पिता विवस्वत् असें मानलें आहे. सर्व देव हीं विवस्वताचीं अपत्यें असेंहि म्हटलें आहे (ऋ १०.६३,१). त्वष्ट्याची कन्या सरण्यू ही विवस्वताची पत्नी होय (ऋ. १०.१७, १ व २). एके ठिकाणीं (ऋ. ६.८,४) मातरिश्वाला व इतर सर्वत्र अग्नीला (ऋ. १.५८,१, ४.७,४, ८.३९,३; १०.२१,५) विवस्वताचा दूत म्हटलें आहे.

इन्द्राचा विवस्वताशीं संबंध दाखविला आहे. विवस्वताच्या स्तवनानें इन्द्राला आनंद होतो (ऋ. ८.६,३९). नवव्या मंडलात विवस्वताशीं सोमाचा संबंध पुष्कळ आलेला आहे. विवस्वताच्या कन्या (=बोटें) सोमाला स्वच्छ करतात (ऋ. ९.१४,५) सोम विवस्वतासंनिध राहतो (ऋ. ९.२६,४). अश्विनहि त्याच्याबरोबर राहतात व हविर्भाग घेण्याकरिता येण्याविषयीं त्यांची एकत्र प्रार्थना केलेली आहे (ऋ. १.४६,१३). वरुण व इतर देव यांच्याबरोबरहि विवस्वताचा उल्लेख आहे (ऋ. १०.६५,६). विवस्वताचा आदित्यांच्या भक्ताशीं विरोध असल्याचें दिसतें, कारण एके ठिकाणीं (ऋ. ८.५६,२०) ते भक्त प्रार्थना करतात कीं, विवस्वताच्या बाणानें अकालीं मरण न येवो. कांहीं ठिकाणीं (ऋ. ७.९,३, ३.३०,१३) अग्नीला व उषेला विवस्वत् म्हणजे 'तेजस्वी' असा विशेषणार्थी

शब्द जोडला आहे ब्राह्मणग्रंथात विवस्वतालाच आदित्य म्हटलें आहे, वेदोत्तर वाङ्मयात विवस्वत् म्हणजे सूर्याचें एक नाव अशा अर्थी हा शब्द वापरला आहे

विवस्वत् ही देवता विवङ्घन्त (यिमाचा पिता) या नावानें इन्डो इराणी काळातहि आढळते हओम तयार करणारा पहिला मनुष्यप्राणी विवङ्घन्त होय, दुसरा आथ्व्य व तिसरा थ्रित (यन्न ९.१०) यापैकीं पहिल्या व तिसऱ्या व्यक्तींचा उल्लेख ऋग्वेदात आहे, त्यात इन्द्र, मनु, विवस्वत् व त्रित यांचे शेजारीं बसून सोम प्याला असें आहे

ऋग्वेदकालानंतर कथापुराणांतून विवस्वत् ही देवता त्रितप्रमाणें हळू हळू नाहींशी होत गेली व्युत्पत्त्यर्थावरून व अश्विन, अग्नि व सोम यांच्याशीं असलेल्या संबंधावरून विवस्वत् म्हणजे उदयकाळचा सूर्य असावा असें वाटतें परंतु आवेस्तातील सदृश नामावरून व कथेवरून विवस्वत् म्हणजे मानवजातीचा प्रथम यज्ञ करणारा पूर्वज होय, असें ओल्डेनबर्गचें मत आहे

सूर्य.—ऋग्वेदातील दहा सूक्तें सूर्याच्या वर्णनाकडे दिली आहेत सूर्यदेवाचें नाव कितीवेळा ऋग्वेदात आलेलें आहे हें नक्की सागता येत नाहीं, कारण पुष्कळ ठिकाणीं सूर्य या शब्दानें निसर्गदृष्ट घटना उद्दिष्ट आहे किंवा या घटनेवरून कल्पिलेला देव उद्दिष्ट आहे हें समजणें अवघड असतें सूर्य याचा अर्थ निसर्गदृष्ट सूर्यबिंब असा असल्यानें सूर्यदेव हा आदित्य देवतामध्यें सर्वांत अधिक प्रमाणानें जड निसर्गाशीं संबद्ध असा आहे या देवाचा आकाशात प्रकाशमान असणाऱ्या सूर्यबिंबाशीं असलेला संबंध कवी केव्हाहि दृष्टि आड करीत नाहींत मोठ्या अग्नीच्या मुखाप्रमाणें आकाशातील पूर्नाई सूर्यतेज आहे (ऋ १०.७,३), सूर्याच्या नेत्राचा उल्लेख कित्येक वेळा आलेला आहे (ऋ ५.४०,८ इ), पण तितक्याच वेळा मित्र आणि वरुण याचा अथवा मित्र, वरुण आणि अग्नि याचा सूर्य हा नेत्र आहे असेंहि विधान आलेलें आहे (ऋ १ ११५,१) एका ठिकाणीं (ऋ ७.७७,३) देवाच्या नेत्राला उषा घेऊन येते असें म्हटलें आहे नेत्र आणि सूर्य यातील साम्य व संबंध ऋ १०.१६,३ या ठिकाणींहि दर्शविलेला आहे मृत मनुष्याचा नेत्र सूर्याकडे जातो अशी कल्पना वरील स्थलीं आहे अथर्व वेदामध्यें याला नेत्राचा पति म्हटलें आहे (अ वे ५ २४,९) सर्व भूताचा हा नेत्र असून त्याला आकाशाच्या, पृथ्वीच्या आणि जलाच्या पलीकडे दिसतें (अ वे १३ १,४५), तो सर्व जगताची टेहळणी करणारा (स्पश) आहे त्याला मर्त्यांचीं चागलीं व वाईट कृत्यें दिसतात (ऋ १.५०,७,६.५१,२ इ.), सूर्य मनुष्याना जागे करतो व नंतर ते आपले व्यवसाय करितात (ऋ ७ ६३,४), सर्व मनुष्याना जागें करणारा हा आहे (ऋ ७ ६३,२ व ३), सर्व स्थिरचराचा हा आत्मा व संरक्षक आहे (ऋ. १.११५,१,७.६०,२), त्याच्या रथाला एतश नावाचा एक घोडा (ऋ ७.६३,२), किंवा अनेक घोडे (ऋ १.११५,३ इ), किंवा घोड्या (ऋ ५.२९,५), किंवा सात घोडे (ऋ ५.४५,९), किंवा हरिता नावाच्या घोड्या (ऋ १.५०,८ इ), अथवा सात चपल घोड्या आहेत (ऋ ४.१३,३) अशीं विधानें सापडतात. सूर्याचा मार्ग वरुण तयार करून देतो (ऋ १.२४,८), किंवा मित्र, वरुण, आणि अर्यमन् या आदित्यदेवता त्याचा मार्ग करून देतात (ऋ ७.६०,४), पूषन् हा त्याचा दूत आहे (ऋ ६.५८,३) अग्नि आणि यज्ञ याप्रमाणें उषा, सूर्य प्रकट करतात किंवा उत्पन्न करितात (ऋ ७ ८०,२, ७.७८,३) उषेच्या अंकावरून सूर्य चोहोंकडे प्रकाश पसरतो (ऋ ७ ६३,३) दुसऱ्या एका दृष्टीनें उषेला सूर्याची पत्नी म्हटलें आहे (ऋ ७.७५,५), सूर्याला अदितीचा पुत्र म्हणून आदित्य किंवा आदितेय असें नाव आहे (ऋ १.५०,१२,८.९०,११,१०.८८,११, इ) आदित्य आणि सूर्य निराळे असाहि एके ठिकाणीं वर्णन आहे (ऋ ८.३५,१३-१५), द्यौ हा त्याचा पिता (ऋ १०.३७,१) तो समुद्रात लपलेला असता देवानीं त्याला वर काढलें (ऋ १०.७२,१), अग्नीचें एक रूप म्हणून देवानीं त्याला देवलोकात ठेवलें (ऋ १०.८८,११), दुसऱ्या प्रकारच्या एका कल्पनेप्रमाणें विश्वव्यापी पुरुषाच्या नेत्रापासून सूर्याची उत्पत्ति झाली (ऋ १०.९०,१३), नेत्रापासूनहि त्याची दिवाकर या नावाखालीं उत्पत्ति अथर्व वेदात वर्णिली आहे (अ वे. ४.१०,५),

सूर्याची उत्पत्ति करणारे अशा प्रकारें पुष्कळ देवताचा व्यक्तिशः उल्लेख आलेला आहे इन्द्रानें सूर्याला उत्पन्न केलें (ऋ २ १२,४ इ), इन्द्र-विष्णु याना सूर्याला उत्पन्न केलें (ऋ ७.९९,४), इन्द्र सोम यानीं सूर्याला त्याच्या प्रकाशासह आणिलें (ऋ ६.७२,२), इन्द्र-वरुण यानीं सूर्याला आकाशात चढविलें (ऋ ७.८२,३), मित्रावरुण यानीं सूर्याला आकाशात स्थापन केलें (ऋ ४.१३,२), सोमानें सूर्यामध्यें प्रकाश ठेविला (ऋ ६ ४४,२३), अग्नीनें सूर्याला आकाशात चढावयास लाविलें धात्यानें सूर्य आणि चंद्र यास उत्पन्न केलें (ऋ १०.१९०,३), अगिरसानीं आपल्या विधींनीं सूर्याला आकाशात स्थान दिलें (ऋ १० ६२,३), सूर्योत्पत्तिसंबंधाच्या या सर्व उल्लेखात दृष्टीला दिसणारें जें सूर्यबिंब त्यासंबंधाचेंच वर्णन आहे यात संशय नाहीं

कित्येक स्थळीं सूर्य अंतरिक्ष क्रमून जाणारा पक्षी आहे अशी कल्पना आहे (ऋ १० १७७,१ व ५,४७,३, १.१९१,९), त्याची उडणाऱ्या श्येनाशीं तुलना केली आहे

व कोठ त्याला श्येन असेंहि म्हटल आहे (ऋ. ७.६३,५, ५.४५,९), एका ठिकाणीं त्याला वृषभ म्हटल आहे व तेथच त्याला पक्षी असेंहि म्हटल आहे. (ऋ. ५.४३,३), उपानीं आणलेला शुभ्र आणि तेजस्वी घोडा असेंहि त्याच एके ठिकाणीं वणन आहे (ऋ ७.७७,३), सूर्याच घोडे म्हणजे त्याचे किरण होत. हे सात आहेत (ऋ. ७.६१,१६), त्याच्या रथाच्या कन्या असें त्याच्या सात घोड्याना म्हटलं आहे (ऋ. १.५०,९).

कांहीं ठिकाणा सूर्याच वणन अचेतन वस्तूप्रमाणं केल आहे. आकाशातील तो रत्न आहे (ऋ ७.६३,४), मित्र आणि वरुण, मेघ आणि वृष्टि याना झाकून ठवितात अस एक तेजस्वी आयुध म्हणजे सूर्य होय (ऋ ५.६३,४) मित्र—वरुणाच वज्र (ऋ ५.६२,२), मित्र—वरुणानी आकाशात ठविलेला तेजस्वी रथ (ऋ. ५.६३,७), अशा-प्रकारचहि सूर्याचें वणन आल असून कोठ कोठ त्याला चक्र असेंहि म्हटल आहे (ऋ १.१७५,४ इ)

सूर्य हा जगताकरिता मनुष्याकरिता देवाकरिता प्रकाशतो कातडें जलात फेंकून द्याव त्याप्रमाणें त्याचे किरण अधकार जलांत फेकून देतात (ऋ ४.१३,४), कातड गुडाळून टाकाव त्याप्रमाण तो अधकार गुडाळून टाकतो (ऋ. ७. ६३,१), चेटके आणि अधकारात सचरणारे राक्षसादिक याचा नि पात करतो (ऋ १.१९१,८ व ९), सूर्याची उष्णता प्रखर व तापदायक असल्याबद्दलचे उलेख ऋग्वेदात दोन तीनच येतात (ऋ ७.३४,१९,९ १०७,२०)

दिवस मोजण्याच काम सूर्य करितो (ऋ १.५०,७), तो आयुष्य वाढवितो (ऋ ८.४८,७), अस्वास्थ्य, रोग, दु स्वप्न याचा तो नाश करितो (ऋ १०.३७,७), सूर्यावर सर्व प्राणी अवलबून आहेत (ऋ १.१६४,१४), सूर्यान सर्व आकाश सावरून धरल आहे (ऋ १० ८५,१), विश्व कमन् म्हणजे सर्व विश्व उत्पन्न करणारा ह नाव त्याला लावतात (ऋ १०.१७०,४), तो देवाचा पुरोहित आहे (असुर्य पुरोहित ऋ ८.९०,१२), तो उगवतो तेव्हा मित्र वरुण आणि इतर देवाना आम्ही निष्पाप असल्या-बद्दल्च साग अशी देव त्याची प्रार्थना करितात (ऋ ७. ६०,१,७.६२,२), तो उगवताना वृत्रहता इन्द्र त्याजकडे जातो असें म्हटल आहे इन्द्राबरोबर त्याच आह्वान करिताना त्याला वृत्रहता असें म्हटल आहे (ऋ ८.८२,१, २ व ४), सूर्याबद्दल एकच कथा आहे कीं इन्द्रान त्याला एकदा जिंकिल (ऋ १०.४३,५), व त्याच चक्र चोरल (ऋ १.१७५,४,४ ३०,४), बादल्यात सूर्य दिसेनासा होतो त्या प्रसगावरून वरील कल्पना केली असावी आवेस्ता-मध्य ह्वरे (वैदिक स्वर्, या शब्दापासून 'सूर्य' शब्द झालेला आहे) म्हणजे सूर्य याच घोडे वैदिक सूर्याप्रमाणं वेगवान् असून त्याला अहुरमज्द याचा नेत्र म्हटलं आहे

सविता.—ऋग्वेदातील ११ पूर्ण सूक्त सविता या देवाला दिलीं आहेत इतर कांहीं सूक्तातहि त्याचें वणन आलेल आहे यापैकीं ८–९ सूक्त गोत्रमडळात आहेत. सवित्याचें वणन प्रामुख्यान सुवणमय देवता अस केलं आहे तो हिरण्यनेत्र आहे, हिरण्यहस्त आहे, हिरण्यजिह्व आहे, हिरण्यबाहु आहे (ऋ १.३५,८, १.३५,९, ६.७१,३, ६.७१,१ व ५) त्याचे हात रुद आहेत, सुदर आहेत (ऋ २.३८,३, ३.३३,६), त्याची जिह्वा सुदर आहे (ऋ ३. ५४,११) लोहमय हनवटीचा (अयोहनु) अस त्याला एकदा म्हटलं आहे त्याचे केंस पिंवळे आहेत (ऋ १०. १३९,१) त्याचें वस्त्र पिंगट असतें (ऋ ४.५३,२), त्याचा रथ हिरण्याचा असून त्याची धुराहि हिरण्याची आहे (ऋ १. ३५,२ व ५), तो स्वत नानारूप धारण करणारा आहे त्या प्रमाणं त्याचा रथहि आहे (ऋ १.३५,३, ५.८१,२), त्याच्या रथाला दोन तेजस्वी घोडे किंवा दोन अगर अधिक तप-किरी रगाच पाढऱ्या खुराचे घोडे आहेत (ऋ १.३५,२ व ५, ७.४५,१), सवित्याच तेज थोर आहे असें वणन आढळत ह तेज तो चहुकडे पसरितो त्याच ह तेज हिरण्यमय आहे (ऋ ३.३८,५, ७ ३८,१), हिरण्यमय रूपाचा असं याचच फक्त वर्णन आहे अतरिक्ष, द्युलोक, पृथ्वी, सत्र जगत्, पृथ्वींतील जागा व आकाशाचा विस्तार तो प्रकाशित करतो (९.३५,७ व ८, ४.१४,२, ४.५३,४ इ) तो आपले हिरण्मय बलवान् हात वर करून उगवतो व आशीर्वाद देतो (ऋ २.३८,२, ४ ५३,३ व ४ इ). ह त्याच बाहू उचलण हा एक त्याचा विशेष आहे, कारण इतर देवाच्या अशा क्रियेची याच्याशीं तुलना केली आहे. अग्नि हा सवित्याप्रमाण बाहू उचलतो असें म्हटल आहे (ऋ १.९५,७), सविता बाहू उचलतो त्याप्रमाण उषा प्रकाश प्रसवतात (ऋ ७. ७९,२), तो आपल्या सुवर्णमय रथात बसून वर चढणारा आणि खालीं उतरणारा मार्ग आक्रमण करीत असता सव प्राणिमात्राच निरीक्षण करतो (ऋ १.३५,२ व ३), तो उषेपूर्वी अश्विदेवाच्या रथाला प्रेरणा करितो (ऋ १.३४,१०), उषेच्या मार्गक्रमणानतर तो प्रकाशतो (ऋ. ५.८१,२), त्यान पृथ्वीच्या सर्व जागा मापून टाकल्या आहेत तो द्युलोकाच्या तीन तेजोमय विभागात जातो आणि सूर्य-किरणाशीं त्याचा सयोग होतो (ऋ ५.८१,३ व ४), सूर्यरश्मि ह विशेषण एकदा ऋग्वेदात आलें असून त सवित्यालाच लाविल आहे. सूर्याच्या किरणानीं प्रकाशमान होऊन हरिकेश सविता पूर्वेच्या बाजून सारखा आपला प्रकाश वर आणीत असतो (ऋ १०.१३९,१), तो अतरिक्षाला व द्युलोकाच्या तीन तेजस्वी विभागाना तीनदा फेरा देतो (ऋ ४.५३,५), सदाचारी लोक वास करितात तेथ मृत आत्म्याला घेऊन जा अशी त्याची प्रार्थना केली असते (१०.१७,४), तो देवाना अमरत्व देतो व मनुष्याला दीर्घायुष्य

देतो (ऋ. ४.५४,२), त्यानें ऋभूनाहि अमृतत्व दिलें (ऋ. १.११०,२ व ३), दुःस्वप्न दूर कर, मनुष्याना पापमुक्त कर अशी सूर्याप्रमाणें त्याची प्रार्थना केली जाते (ऋ. ५.८२,४, ४.५४,३), राक्षस व मन्त्रप्रयोग करणारे मान्त्रिक याना तो हाकून लावितो (ऋ. १.३५,१० इ.)

इतर देवाप्रमाणें सवित्यालाहि असुर म्हटलें आहे (ऋ. ४.५३,१), तो ठरीव नियमाप्रमाणे चालतो (ऋ. ४.५४,४), १०.३४,८), पाणी आणि वारा हे त्याच्या नियमानें वागतात (ऋ. २.३८,२), दुसरे देव त्याचे नेतृत्व स्वीकारतात (ऋ ५.८१,३), इन्द्र, वरुण, मित्र, अर्यमन् व रुद्र याना देखील त्याच्या इच्छेविरुद्ध व सत्तेविरुद्ध काहीं करता येत नाहीं (ऋ. २.३८,७, ५.८२,२), वसु, अदिति, वरुण, मित्र, अर्यमन् हे त्याची स्तुति गातात (ऋ. ७.३८,३ व ४), पूषन् किंवा सूर्य याप्रमाणे तो स्थिरचराचा स्वामी आहे (ऋ ४.५३,६), इतर देवाप्रमाणे तो आकाशाचा आधार आहे (ऋ. ४.५३,२), सर्व जगताचा आधार आहे (ऋ. ४.५४,४).

सवित्याला एकदा अपानपात्, जलाचें अपत्य, असें म्हटलें आहे (ऋ, १.२२,६), अपानपात् हे नाव सामान्यत केवळ अग्नीलाच दिलेलें आढळतें. ऋग्वेद १०.१४९,२ येथेंहि सवित्याला अपानपात् असें म्हटलें आहे या ऋचेवर भाष्य करताना यास्क आपल्या निरुक्तात म्हणतो कीं, (निरुक्त. १०.३२) सविता हा देव अतरिक्षलोकातील म्हणजे मध्यलोकातील असावा. कारण तो वृष्टि करितो असें ऋचेंत म्हटलें आहे याच ठिकाणीं द्युलोकात असणाऱ्या आदित्याला म्हणजे सूर्याला सविता हे नाव आहे असें यास्क सागतो सवित्याला अपानपात् हें नाव असल्यानें व त्याचे मार्ग अतरिक्षात आहेत असें एके ठिकाणीं विधान असल्यानें (ऋ १.३५,११) नैघण्टुकात द्युलोकस्थ देवतामध्यें व मध्यलोकस्थ देवतांमध्ये दोन्ही ठिकाणीं सविता देवाचें नाव आलें आहे. सवित्याला एके ठिकाणीं विश्वाचा प्रजापति म्हटलेलें आहे (ऋ. ४.५३,२), शतपथ ब्राह्मण १२.३, ५,१ या ठिकाणीं प्रजापति व सविता एकच असें लोक म्हणतात असें विधान आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मण १.६ ४,१ या ठिकाणीं प्रजापति सविता झाला व त्यान जीव उत्पन्न केले असें म्हटलें आहे. चैतन्यदायक शक्तीचा स्वामी सविता हा एकटाच असून आपल्या क्रमणांनी तो पूषन् होतो (ऋ. ५.८१,५), आपल्या चैतन्यदायक शक्तीसह पूषन् सर्व प्राण्याकडे त्याचा रक्षिता या नात्यानें नजर फेकित मार्गक्रमण करितो (ऋ. १०.१३९,१), एकामागून एक आलेल्या दोन ऋचात (ऋ. ३.६२,९ व १०) पूषा व सविता याचा निकट सबध उल्लेखिलेला आहे. या दोन ऋचापैकीं पहिलीमध्य सर्व भूताना पाहणारा पूषन् याची कृपा व्हावी अशी प्रार्थना आहे, आणि दुसरीमध्ये भक्ताच्या विचाराना प्रेरणा दे अशी सवित्याची प्रार्थना केली आहे. ही दुसरी ऋचा म्हणजे सुप्रसिद्ध सावित्री होय. वेदाध्ययनाच्या प्रारभीं ही ऋचा म्हणून सवितादेवाची प्रार्थना करण्याचा उत्तरकालीन प्रघात सुरू झाला. आपल्या नियमाच्या योगें सविता मित्र होतो असेंहि विधान आहे (ऋ ५.८१,४), कोठें कोठें भगदेवाशीं सवित्याचें ऐक्य करिपलेलें दिसतें (ऋ. ५.८२,१ व ३, ७.३८,१ व ६), मात्र कदाचित या ठिकाणीं सवित्याचें विशेषण म्हणूनहि भग शब्द आला असेल. भग हे नाव सविताभग, भग सविता याप्रमाणें सविता शब्दाला जोडून आलेलें पुष्कळवेळा आढळतें भग म्हणजे भाग्य देणारा देव होय. मित्र, पूषन् व भग याज पासून सविता निराळा आहे. अशा प्रकारच्या अर्वाचीं विधानहि पुष्कळ आहेत सविता आणि सूर्य हे दोन्ही शब्द एकाच देवतेचे वाचक म्हणून उपयोजिले आहेत अशा प्रकारच्या ऋचाहि बऱ्याच आहेत. सविता देवानें आपलें तेज उच्च प्रदेशीं स्थापून सर्व विश्वाला प्रकाश दिला आहे. सूर्यानें पृथ्वी, अतरिक्ष आणि द्युलोक हीं स्थानें आपल्या किरणानीं व्याप्त केलीं आहेत (ऋ ४.१४,२) हें वरील प्रकारचें वर्णन आहे. ऋग्वेद ७.६३ या सूक्तात २, व ४ या ऋचात सवित्यालाच सामान्यत. जे शब्द लावले जातात त्या शब्दानी सूर्याचे वर्णन केलें आहे. तर तिसऱ्या ऋचेंत सविता म्हणजे सूर्यच असें म्हटल्यासारखें दिसतें दुसऱ्याहि कित्येक सूक्तात सवित्याचें वर्णन सूर्यासारखें व सूर्याचें वर्णन सवित्यासारखें केलेलें आढळतें व दोन्ही नावें एका अर्थी वापरलेलीं सापडतात (ऋ. १०.१५८,१ ते ४, १.३५, १–११), काहीं ठिकाणीं मात्र सविता आणि सूर्य हे वेगळे दाखविले आहेत. सविता द्यावापृथ्वींच्यामध्यें फिरतो. रोग दूर करतो, व सूर्याला गति देतो (ऋ. १.३५,९), सविता मनुष्यें निष्पाप असल्यावद्दल सूर्याला सागतो (ऋ. १.१२३,३), तो सूर्याच्या किरणाशीं सयोग पावतो (ऋ ५.८१,४), तो सूर्याच्या किरणानीं प्रकाशतो (ऋ. १०. १३९,१); मित्र, अर्यमन् व भग यासह तू सूर्य उगवला म्हणजे भक्ताला चैतन्य दे अशी सवित्याची प्रार्थना करितात (ऋ. ७.६६,४).

यास्क सांगतो कीं (निरुक्त १२.१२), सवित्याचे उदयाची वेळ म्हणजे अधकारनाशाची वेळ होय. ऋग्वेद ५.८१,४ या ऋचेवरील भाष्यात सायण म्हणतो कीं, सूर्याला उदयापूर्वी सविता म्हणतात, उदय झाल्यापासून अस्त होईपर्यंत सूर्य म्हणतात. परतु सविता झोपी जावयास लावितो (ऋ. ४.५३,६, ७.५३,१) अशा प्रकारच्या उल्लेखावरून प्रात काळाप्रमाणें सायकाळाशींहि त्याचा सबध येतो. एका सूक्तात तर त्याचें अस्तास जाणारा सूर्य असेंच वर्णन आलेलें

आहे. त्याला उद्देशून असलेलीं सूक्तें प्रातःकाळच्या किंवा सायंकाळच्या यागाचे प्रसंगीं म्हणण्यासाठीं आहेत असें त्याच्या स्वरूपावरून दिसतें. तो द्विपाद आणि चतुष्पाद प्राण्यांना विसावा देतो व जागें करितो (ऋ. ६.७१,२; ७.४५,१), तो आपले घोडे सोडतो. प्रवाशाला विसावा देतो, त्याचे आज्ञेनें रात्र येते. कोष्टी आपलें विणावयास घातलेलें वस्त्र गुंडाळून ठेवितो, कारागीर आपलें काम अर्धें टाकून उठतो (ऋ. २.३८,४), पुढें पूर्व दिशा अग्नीची, दक्षिण ही सोमाची, त्याजबरोबर पश्चिम ही सवित्याची अशी कल्पना उदयास येऊन रूढ झाली (श. ब्रा. ३.२.३,१८), सवितृ हा शब्द सू या धातूपासून निघाला आहे सू या धातूचा अर्थ उठविणें, चेतना देणें उद्दीपित करणें असा दिसतो (ऋ. ९.१५७,१; ५.८१,५ इ.) यास्क निरुक्तामध्यें (१०.३१.) सविता याचा अर्थ 'सर्वस्य प्रसविता' सर्वांमध्यें चैतन्य उत्पन्न करणारा असा देतो.

सविता या शब्दाबरोबर देव हा शब्द सरासरीनें निम्म्या वेळा आढळतो. यावरून सविता हा शब्द विशेषण या नात्यानें वापरण्याची वहिवाट होती असें दिसतें.

ऋग्वेद ३.५५,१९; व १०.१०,५; या ठिकाणीं सविता हा शब्द त्वष्टा याचें विशेषण आहे असें दिसतें

या सर्व गोष्टींवरून असें दिसतें कीं, सविता हे विशेषण प्रथम सूर्याला लावीत असत. कारण सूर्य हा विश्वामध्यें गति आणि जीवन देणारा असा असून सर्व गतीचें नियमन करणारी अशी गति त्याचे ठिकाणीं आहे सूर्याचें विशेषण या नात्यानें सविता शब्दाचा उपयोग होऊं लागल्यानंतर पुढें सूर्यापासून हें विशेषण विभक्त करून त्यात दर्शविलेल्या गुणाची वेगळी देवता मानण्यात आली. ही देवता अर्थातच सूर्याप्रमाणें वस्त्वात्मक नाहीं, तर कमी अधिक गुणात्मक आहे. वैदिक कवींच्या दृष्टीनें सविता ही सूर्यदेवाची दिव्य शक्ति असून या शक्तीलाच देवता मानलेलें आहे. ओल्डेनबर्गच्या मतें सवितादेवतेमध्यें चैतन्योत्पादकत्वाची कल्पना प्रमुख असून त्याचा सूर्य देवाशीं संबंध अगदीं गौण आहे.

पूषन्.—पूषन् या देवतेचें वर्णन केलें आहे अशीं आठ सूक्तें ऋग्वेदात आहेत. एका सूक्तात इन्द्रपूषन् यांची जोडीनें स्तुति केली आहे व दुसऱ्या एका सूक्तात सोमपूषन् यांची संयुक्त देवता या नात्यानें स्तुति केलेली आहे. याप्रमाणें निव्वळ उल्लेखाच्या संख्येच्या दृष्टीनें विचार केला असता विष्णूपेक्षा याचें स्थान थोडेंसें वरचें आहे. वेदकालच्या उत्तरभागात आणि वेदोत्तरकालीं ह्याचें नाव फारसें येत नाहीं. स्वतन्त्र देव या नात्यानें याच व्यक्तित्व कोठेंहि स्पष्ट वर्णिलेलें नाहीं, व त्याच्या रूपात मानवीपणा फार थोडा आहे. दुष्टांना तुडवण्यासाठीं त्याची प्रार्थना केली आहे. या संबंधात त्याच्या पायाचा संबंध येतो. त्याच्या उजव्या हाताचा उल्लेख एके ठिकाणीं आहे (ऋ. ६.५४,१०); रुद्राप्रमाणें त्याला जटा आहेत व दाढी आहे (ऋ. १०. २६,७, ६.५५,२), त्याच्याजवळ सुवर्णमय भाला आहे (ऋ. १.४२,६), एक अंकुशहि आहे (ऋ. ६.५३,९); त्याला उत्तम सारथीहि म्हटलें आहे (ऋ. ६.५६,२), त्याच्या गाडीला अज म्हणजे बोकड असतात (ऋ. १. ३८,४), तो पेज पितो (ऋ. ६.५६,१), व कदाचित् त्याला या कारणानच दंतहीन हें नाव मिळालें असावें (श. ब्रा. १.७,४,७), पूषन् सर्व प्राणी एकदम पाहातो (ऋ. ३.६२,९), अग्नीचेंहि याप्रमाणेंच वर्णन येतें (ऋ. १०.१८७,४); सूर्याप्रमाणें याचें हा सर्व स्थिरचराचा स्वामी आहे असें वर्णन येतें (ऋ १.११५,१), सूर्य व अग्नि याच्याप्रमाणें मातेची व भगिनीची प्रेमयाचना करणारा असें याचे वर्णन येतें (ऋ. ६.५५,५), सूर्या हिचें कामतप्त पूषनशीं देवानीं लग्न लाविलें (ऋ ६.५८,४), सूर्या हिचा भ्रतार या नात्यानें विवाहसूक्तात विवाहसंस्काराशीं याचा संबंध येतो. नवपरिणीता वधूचे हात धरून त्यानें तिला आशीर्वाद द्यावा अशी त्याची प्रार्थना करण्यात येते. तो सूर्याचा दूत या नात्यानें अंतरिक्षसमुद्रात आपल्या सुवर्णमय जहाजांवर प्रवास करितो (ऋ. ६.५८,३), तो द्युलोकात राहतो आणि सर्व विश्वाचें निरीक्षण करीत फिरतो (ऋ. २.४०,४, २.४०,५) सवित्याच्या प्रेरणेनें हा सर्व प्राण्यांचें ज्ञान करून घेतो व त्यांचें संरक्षण करितो याला आघृणि म्हणजे तेजस्वी हें विशेषण वारंवार लाविलेलें आढळतें. हें विशेषण इतर कोणाहि देवाला लाविलें जात नाहीं.

पृथ्वी आणि द्युलोक यांच्या दूरभागीं पूषन् जन्मला आहे, तो या आवडत्या स्थानांच्यामध्यें इकडून तिकडे जात असतो. त्याला याप्रमाणें दूरस्थानाची चांगली माहिती असल्यानें मृतांना तो पितराकडे घेऊन जातो अथर्ववेदात पूषन् हा मृतांना सदाचारी मनुष्यांच्या लोकात घेऊन जातो असें वर्णन आहे.

पूषन् हा मार्गांचा संरक्षक आहे. मार्गांतील धोके, लांडगा लुटारू वगैरे दूर करण्याविषयीं त्याची प्रार्थना करितात (ऋ १.४२,१ ते ३), याच संबंधात त्याला विमुचो नपात् म्हणजे (मुक्ततेचा पुत्र) असें म्हटलें आहे. त्याला विमोचन म्हणजे सोडविणारा असेंहि दोन ठिकाणीं म्हटलें आहे. पापापासून मुक्तता करावी अशी त्याची प्रार्थना केली आहे (अ. वे. ६.११२,३). शत्रूंना पिटाळून लावावें आणि लूट मिळवावी (ऋ. ६.५३,४), शत्रूंना दूर करावें, मार्ग चांगले करावे आणि चांगल्या कुरणात घेऊन जावें (ऋ १.४२,७ व ८), अशी त्याची प्रार्थना केली आहे. मार्गात तो वाटाड्या (प्रदर्श, वा. सं. २२.२०); सूत्रग्रंथात कोणीहि

निघाला तर त्याने मार्ग करणाऱ्या पूषन् देवाला बलि द्यावा व हा बलि देताना ऋग्वेद सूक्त ६.५३ म्हणावें असें सांगितलं आहे. सकाळीं व सायंकाळीं देवाना व भूताना बलि दिले जातात तेव्हा पूषाला घराच्या उंबऱ्यावर बलि मिळतो. (शांखायन गृह्यसूत्र २.१४,९)

मार्ग जाणणारा असा हा असल्यानें लपविलेला माल सहज सापडण्याची हा तजवीज करू शकतो (ऋ ६.४८,१५), यामुळें सूत्रात एखादी हरविलेली वस्तु परत मिळवावयाची असल्यास पूषा देवाच्या उद्देशानें याग केला जातो. (*आश्व गृह्य ३.७,९*), पूषा देव हा *गुराढोरांचें* रक्षण करतो (ऋ ६.५४,५ व ६ व १० इ) हें त्याचें विशिष्ट कर्म आहे त्याचा सांभाळ्यात गुराना तो पडूं देत नाहीं *त्याना सुखरूप घरीं आणतो* चुकलेल्याना हाकून आणतो (ऋ ६.५४,७) हा घोड्यांचेंहि संरक्षण करतो (ऋ ६.५४,५), मेंढ्याचें वस्त्र हा विणतो व मऊ करितो (ऋ १०.२६,६), *या कारणानीं जनावरेंहि पूषाला प्रिय* आहेत व हा जनावरें उत्पन्न करितो अशीं विधानें येतात (ऋ. १.५,१, मै स ४ ३,७, इ) गाई चरावयास किंवा *फिरावयास* नेताना पूषाला उद्देशून काहीं मंत्र म्हणण्याचें सूत्रात सांगितलें आहे (शा गृ सू ३,९), दुसऱ्या देवांप्रमाणें याला असुर म्हटलें आहे व दुसरेहि रीत्येक *गुण याचे ठिकाणीं असल्याचें* सांगितलें आहे तो शक्तिमान् आहे, चपल आहे (ऋ ५.४३,९,६.५४,८), त्याचें वैभव देवाप्रमाणें आहे (ऋ ६ ४८,१९), तो धीराचा राजा आहे युद्धात मदत करितो (ऋ १.१०६,४८,१९,) तो धीमान् आहे, उदार आहे (ऋ १.४२,५,२.३१,४), अश्विन् देवताना विशेष लावलें जाणारें दस्र (चमत्कार करणारा) हें विशेषण या पूषादेवाला काहीं वेळ लावलें आहे (ऋ १.४२,५ इ), तसेंच अग्नीचीं व इन्द्राचीं दस्र (आश्चर्यकारक) आणि दस्मवर्चस् (आश्चर्यकारक तेजाचा) हीं विशेषणें त्याला लावलेलीं सापडतात (ऋ १.४२,१०,६.५८,४, इ) अग्नीचें नराशंस (नरस्तुत) हें विशेषणहि त्याला लाविलेलें सापडतें (ऋ १.१०६,४), केवळ पूषन्ला लावलेलीं विशेषणें म्हणजे आघृणि, अजाश्व, विमोचन, विमुचोनपात्, पुष्टिंभर, अनष्टपशु, अनष्टवेदस्, (माल न हरवणारा), करंभाद, (पेज खाणारा) हीं होत पशुप हें विशेषण फक्त पूषन्लाच लावलेलें आढळतें (ऋ ६.७८,२,).

पूषन् हा सोम व इन्द्र या देवतांशीं संयुक्त जोडलेला आढळतो (ऋ २.४०,६,५७) भग व विष्णु या देवताबरोबर पूषादेवाला पुष्कळवेळा बोलाविलेलें दिसतें दुसऱ्या रीत्येक देवताना उद्देशून असलेल्या ऋचांतहि याचें मधून मधून नांव येतें.

उपलब्ध पुराव्यावरून पूषा देव हा निसर्गांतील एखाद्या घटनेचा प्रतिनिधिभूत आहे असें निःसंशय म्हणवत नाहीं परंतु पुष्कळशा उल्लेखावरून सूर्याचा व त्याचा निकट संबंध असावा एवढें मात्र स्पष्ट दिसतें. यास्क आपल्या निरुक्तामध्यें (नि ७.९) पूषन् याचा अर्थ आदित्य, सर्व भूतांचा संरक्षक असा देतो वेदोत्तर वाङ्मयातहि सूर्याचें नांव म्हणून पूषन् शब्द केव्हा केव्हा येतो सूर्याचा मार्ग हा पृथ्वीकडून द्युलोकाकडे जाणारा असल्यानें व या मार्गांत देवाची आणि मृत झालेल्या भाविकाची वस्ती असल्यानें सूर्यसंबद्ध देवतेकडे मार्गाच्या संरक्षकाचें काम व मृताना त्याच्या लोकीं पोंचविण्याचें काम हीं दोन्हीं काम आलीं असावीं पूषादेवाचे *ठिकाणीं गुराढोराचें संरक्षकत्व जें कल्पिलें आहे तें त्याच्या* मार्गरक्षकपणाच्या कर्तव्यावरून कल्पिलें असावें अवेस्तामधील सूर्यदेवता जी मिथ्र याजकडेही पूषा *देवाप्रमाणें गाइगुरें वाढविणें व चुकलेल्या गुराना घेऊन येणें हीं गुरें* पाळणाराचीं कामें सोंपविलेलीं आहेत

पूषन् हा शब्द पूष (भरभराट करणें) या धातूपासून निघाला आहे व या रीतीनें पूषन् याचा अर्थ वैभव देणार असा होतो हा वैभव देण्याचा गुण विश्ववेदस्, अनष्टवेदस्, पुरुवस्, पुष्टिंभर या विशेषणानीं *दर्शविलेला आहे* तसेंच धन दे व रक्षण कर अशी जी त्याची प्रार्थना करण्यात येते तिच्यामध्येंहि पूषा देवाचें भरणपोषणाचें कार्य सुचविलें आहे (ऋ ६ ४८,१५, इ) पूषा देव जी संपत्ति देतो तिचा संबंध इन्द्र, पर्जन्य व मरुद्गण याजकडून मिळणाऱ्या संपत्तिप्रमाणें पर्जन्याशीं नसून प्रकाशाशीं आहे व हें दाखविण्यासाठीच पूषा देवाला *आघृणि म्हणजे* तेजोयुक्त हें विशेषण पुन पुन लावलेलें आढळतें तो जें मनुष्याचें कल्याण करतो तें मनुष्य व गुरेंढोरें याचें संरक्षण करून व परलोकीं जीं *आनंदस्थानें* आहेत तेथें त्यास पोंचवून करतो या सर्व गोष्टींवरून पूषा देवाच्या गुणसमुच्चयाच्या मुळाशीं सूर्य हा गुराख्याचा व मेंढक्याचा देव या नात्यानें जी *कल्याणकारिता व्यक्त करतो* ती आहे असें दिसतें

मरुत्.—मरुत् या ऋग्वेदातील प्रधान देवता आहेत. ऋग्वेदामध्यें केवळ मरुतासाठींच म्हणून तेहतीस सूक्ताचा विनियोग केला गेला असून इन्द्राच्या जोडीस त्याना कमींत कमी सात सूक्तें व अग्नि आणि पूषन् याच्या जोडीस प्रत्येकीं एक एक सूक्त मिळालें आहे. मरुत् हा एक देवताचा गण किंवा शर्ध (ऋ १.३७,१ व ५) असून त्याचा फक्त बहुवचनींच उल्लेख होतो त्याची संख्या त्रिषष्टि म्हणजे एकशेंऐशीं (ऋ ८.८५,८) किंवा त्रिसप्त म्हणजे एकवीस (ऋ. १.१३३,६, अ वे १३.१,१३) आहे त्याच्या उत्पत्तीविषयीं वारंवार उल्लेख आला आहे (ऋ ५.५७,५ इत्यादि). ते रुद्रपुत्र असून त्याना अनेकदा रुद्रा (ऋ १.३९,४, १.३९,७ इत्यादि) व कधीं कधीं रुद्रिया (ऋ. १.३८,७, २.३४,१० इ) असें म्हटलेलेंहि आहे. पृश्नि ही त्याची

माता आहे (ऋ. २.३४,२; ५.५२,१६; ५.६०,५, ६.६६,३) व म्हणून त्याना पृश्निमातरः असेंहि अभिधान दिलेलें आढळतें (ऋ. १.२३,१० इ. व अ. वे. ५.२१,११). त्याच्या आईचा धेनु पृश्नि (ऋ.५.५२,१६) किंवा नुसतें धेनु असा उल्लेख केलेला असून स्वतः त्याच्यासाठींहि गोमातरः असें अभिधान योजण्यात आलेलें आहे (ऋ. १.८५,३; तु. ८.२०,८). ही धेनु म्हणजे वर्षाकालातील चित्रविचित्र रंगाचा प्रभंजन मेघच असला पाहिजे, कारण हे मरुत् ज्या दैदीप्यमान् व फुगलेल्या स्तनाच्या धेनूंबरोबर आगमन करतात (ऋ २.३४,५) त्याचा पर्जन्य व विद्युत् यांही युक्त अशा मेघाशिवाय दुसरीकडे कोठें संबंधच लावणें शक्य नाहीं. पृथ्वीपासून मरुताची उत्पत्ति झाली तेव्हा त्याना अग्नीची उपमा दिलेली आहे (ऋ. ६.६६,१–३). सौदामिनीच्या हास्यापासून ते निर्माण झाले असें म्हटलेलें आहे (ऋ. १.२३,१२; १.३८,८). अग्नि हा त्याचा जनक होता असें वर्णन आहे (ऋ. ६.३,८; १.७१,८). एके स्थळीं त्याची वायूनें गगनगर्भामध्यें उत्पत्ति केली असा उल्लेख (ऋ. १.१३४,४) असून त्याना गगनाचे वीर (ऋ. १.६४,४, १.१२२,१; ५.५४,१०) किंवा मर्याः म्हणजे पुरुष असेंहि म्हटलेलें आहे (ऋ. ३.५४,१३; ५.५९,६). एकदा त्याचें सिंधुमातर असें वर्णन असून (ऋ. १०. ७८,६) इतर ठिकाणीं ते स्वयंभू आहेत असेंहि म्हटलेलें आहे (ऋ. १.१६८,२, ५.८७,२). मरुत् हे सर्व भाऊ भाऊ असून त्याच्यामध्यें लहानमोठा कोणीच नाहीं (ऋ. ५.६,६; ५.६०,५), कारण ते सर्व समानवयस्क आहेत (ऋ. १.१६५,१). ते बरोबर वाढलेले आहेत (ऋ. ५.५६,५; ७.५८,१) व एकचित्त आहेत (ऋ. ८.२०,१ व २१). त्याचा जन्म एकाच ठिकाणीं झाला असून (ऋ ५.५३,३) त्याचें वसतिस्थानहि एकच आहे (ऋ.१.१६५, १; ७.५६,१). ते भूमीवर, अंतरिक्षात व स्वर्गात वाढले (ऋ. ५.५५,७) किंवा त्याचा वास वरच्या, मधल्या व खालच्या अशा तिन्हींहि स्वर्लोकात आहे (ऋ.८.८३,१ व २) असें त्याच्याविषयीं म्हटलेलें आहे.

इन्द्राणी ही त्याची सोबतीण (ऋ. १०.८६,९) असून ते तिच्या व सरस्वतीच्या (ऋ. ७.९६,२, ७.३९,५) सहवासात असतात. तथापि त्याचा रोदसीशीं अत्यंत निकट संबंध आहे. ही देवता त्याच्याबरोबर त्याच्या रथावर उभी राहून त्याना सुख देते (ऋ. ५.५६,८) किंवा नुसती त्याच्यापाशीं उभी असते (ऋ. ६.६६,६). ज्या ज्या ठिकाणीं तिच्या नांवाचा उल्लेख आलेला आहे तेथें ती प्रत्येक वेळीं मरुताबरोबरच दाखविली आहे (तु. ऋ. १.१६७, ४ व ५). म्हणून ज्याप्रमाणें अश्विनींची सूर्या त्याप्रमाणें रोदसी ही मरुताची भार्या मानली जात होती असें दिसतें.

मरुताच्या दैदीप्यमानतेचें वारंवार वर्णन आलें आहे. त्याची कांति अग्नीप्रमाणें (ऋ. १०.७१,१; ३.२६,५) असून त्याना साक्षात् अग्नि असेंहि अभिधान दिलेलें आहे (ऋ. ३.२६,४). ते पर्वतामध्यें प्रकाशतात (ऋ. ८.७,१). स्वयंप्रकाशित (ऋ. १.३७,२ इ.) हें विशेषण त्याच्याखेरीज इतराना लावलेलें बहुतेक कोठें आढळत नाहीं.

त्याचा विद्युत्‌देवतेशीं संबंध विशेष येतो (ऋ. ५.५४,२, ३ व ११; १.६४,५). मरुत् जेव्हा घृताचा वर्षाव करतात तेव्हा विद्युत् आपल्या हास्यानें पृथ्वीस प्रकाशित करते (ऋ. १.१६८,८, तु. ५.५२,६). ते पर्जन्याची वृष्टि करीत असताना विद्युत् आपल्या वासराच्या मागोमाग जाणाऱ्या गाईप्रमाणें हंबरते (ऋ. १.३८,८). विद्युत् व मरुत् याचा परस्पराशीं इतका निकट संबंध आहे कीं, ऋग्वेदामध्यें विद्युत् शब्दाचे जेवढे समास आहेत तेवढे मरुतांसंबंधींच आहेत, व एक अपवाद खेरीज करून यातील एकहि समास दुसऱ्या कोणासहि अनुलक्षून योजिलेला आढळत नाहीं. विद्युत् ही त्याचा भाला (ऋष्टि) (ऋ. १.१६८,५ ५.५२,१३) असून हेंच त्याचें नेहमींचें शस्त्र दिसतें कधीं कधीं त्यांनीं हातात परशु घेतल्याचेंहि उल्लेख सापडतात, पण ते कमी (ऋ. १.३७,२; १.८८,३). एके ठिकाणीं मरुतानीं वज्र धारण केल्याचेंहि वर्णन आलेलें आहे (ऋ.८.७,३२). ऋग्वेद ५.५४,११ या ऋचेमध्यें त्याच्या स्वरूपासंबंधीं इतर ठिकाणापेक्षा बरेंच सविस्तर वर्णन आलें आहे. तेथें असें म्हटलें आहे कीं, त्याच्या खाद्यावर भाले टाकलेले असतात, पायात नूपुर असतात, छातीवर सुवर्णालंकार रुळत असतात, हातामध्यें विद्युत् असते व डोक्यास कांचनाचें शिरस्त्राण घातलेलें असतें.

मरुत् ज्या रथात बसतात ते सुवर्णाचे केलेले असून (ऋ. ५.५७,१) विजाना चकाकत असतात (ऋ. १.८८,१; ३.५४,१३). त्याचीं चक्रें किंवा नेमी सुवर्णाच्या असतात (ऋ. १.६४,११; १.८८,५) व ते सर्व प्रकारच्या शस्त्रास्त्रांनीं सज्ज असून (ऋ. ५.५७,६) त्यात पोहरे ठेवलेले असतात (ऋ १.८७,२). या रथाना जुंपलेले घोडे रक्त किंवा पिंगल वर्णाचे असतात (ऋ. १.८८,२; ५.५७,४), त्याचे चरण कांचनाचें असतात (ऋ. ८.७,२७) व ते मनातील विचाराइतके चंचल असतात (ऋ. १.८५,४). मरुताना पृषदश्व असें म्हटलेलें आहे त्यावरून या घोड्याच्या अंगावर ठिपके ठिपके असतात असें दिसतें. या घोड्याना केवळ दोनच ठिकाणीं अश्व असें पुल्लिंगी अभिधान दिलें असून (ऋ. ५.५५,६; ५.५८,६) इतर ठिकाणीं त्याचा पृषती असा स्त्रीलिंगामध्यें उल्लेख आला आहे (ऋ. १.३९,६ इ.) मरुताच्या रथाच्या दांड्यास वायू हे अश्व जोडलेले असतात असेंहि त्याच्या संबंधीं वर्णन आहे (ऋ. ५.५८,७).

मरुत् हे आकाशाइतके मोठे आहेत (ऋ. ५.५७,४). त्याच्याइतका बलवान् दुसरा कोणीहि नाहीं (ऋ. १.१६७,९). ते तरुण आहेत (ऋ. १.६४,२; १.१६५,२; ५.४२,१५) व त्यांचें तारुण्य कायम टिकणारें आहे (ऋ. १.६४,३). ते ईश्वरी अंश (असुर) आहेत, ओजस्वी आहेत, साहसी आहेत व निर्मल आणि निष्कलंक आहेत (ऋ. १.६४,२ व १२; ६.६६,२). ते शीघ्रकोपी (७.५६,८), भयंकर उग्रस्वरूप (ऋ. ५.५६,२ व ३), वन्यपशूप्रमाणें क्रूर (ऋ २.३४,१) व लहान मुलाप्रमाणें किंवा वासराप्रमाणें क्रीडासक्त (ऋ १.१६६,२; ७.५६,१६, १०.७८,६) आहेत. ते एखाद्या कृष्णपृष्ठ हंसासारखे दिसतात (ऋ. ७.५९,७) व त्यांना लोहदन्त वराहाची किंवा सिंहाची उपमा साजेल (ऋ. १.८८,५, १.६४,८).

मेघगर्जनेस त्यांचा शब्द म्हटलें आहे (ऋ. १.२३,११). परंतु वायूची गर्जना ही देखील त्यांचाच शब्द होय (ऋ ७.५६,३). ते आपल्या रथाच्या नेमींनी पर्वत दुभंगून टाकतात (ऋ १.६४,११, ५.५२,९) व ते वायूसह आगमन करतात तेव्हां पर्वतांना हादरून सोडतात (ऋ. ८.७,४). ते झाडें मोडतात व वन्य गजाप्रमाणें अरण्याचा फन्ना पाडतात (१.३९,५, १.६४,७). अरण्यें भयभीत होऊन त्याच्यापुढें नम्र होतात (ऋ. ५.६०,२). ते भौम व स्वर्गीय प्राण्यांना उलथून पाडतात (ऋ. १.६४,३). सर्व प्राण्यास त्यांचें भय वाटतें (ऋ. १.८५,८). ते सोसाट्याच्या वाऱ्याप्रमाणें वेगवान् (ऋ. १०.७८,३) असून धुळीचे लोटचे लोट आकाशांत उठवितात (ऋ. १.६४,१२). ते वाऱ्याचा शब्द करतात (ऋ. ७.५६,३). ते वायूबरोबर येतात (ऋ. ८.७,३;४ व १७) व त्यास पुत्राप्रमाणें आपल्या बरोबर नेतात (ऋ. ५.५८,७).

मरुतांचें एक मुख्य कार्य म्हटलें म्हणजे पर्जन्यवृष्टि करणें हें होय. सागरांतून वर जाऊन ते पर्जन्याचा वर्षाव करतात (ऋ. १.३८,९). कधींहि न आटणाऱ्या अशा त्या कूपाचें दोहन करून ते पर्जन्यासह दोन्ही लोकांतून वाहत जातात (ऋ. १.६४,६; ८.७,१६). पर्जन्याचा वर्षाव करीत असतांना ते मेघाच्या योगानें अंधकार उत्पन्न करतात (ऋ. १.३८,९). ते स्वर्लोकांतील दुग्धभांडाकडून व पर्वतांतील झऱ्याकडून वृष्टि करवितात (ऋ. ५.५९,७). ते वेगानें जाऊं लागले कीं पाणी वाहूं लागतें (५.५८,६). याच कारणावरून भूलोकांतील एका नदीस मरुद्वृधा असें नांव मिळालें आहे (ऋ. १.७५,५). मरुतांनी केलेल्या पर्जन्यवृष्टीस लाक्षणिक अर्थानें दूध, तूप, झऱ्याचें पाणी किंवा मध असेंहि म्हटलें आहे (ऋ १.१६६,३; १.८५,३; १.८५,११; ५.५४,८). ते समुद्रांतून वर आकाशांत पाणी नेऊन तेथून त्याचा भूलोकावर वर्षाव करतात (अ. वे. ४.२७,४). उदक देण्याच्या इच्छेनें ते गारांचा वर्षाव करीत व गर्जना करीत वेगानें अभिसरण करतात (ऋ. ५.५४,३). ते स्वसामर्थ्यानें वायूकडून व सौदामिनीकडून दोहन करून आचळांतून स्वर्गीय वस्तू बाहेर काढतात व सर्व पृथ्वीस दुग्धमय करून सोडतात (ऋ. १.६४,५). ज्या झऱ्याचें ते दोहन करतात तो गर्जना करतो (ऋ. १.६४,६). ते पर्जन्यवृष्टि करतात तेव्हां आकाशरूपी रक्तवर्ण वृषभ डरकावण्या फोडतो (ऋ. ५.५८,६). ते *अश्वास मुतावयास लावतात* (ऋ. १.६४,६). ते स्वर्लोकांतील पर्जन्याची वृष्टि करतात व अश्वाच्या प्रवाहाचा विपुल वर्षाव करतात (ऋ. ५.८३,६). ते अश्वावरोबर मूत्रोत्सर्ग करतात तेव्हां रक्तवर्ण होतात (ऋ. २.३४,१३) ते उष्णतेचें निवारण करतात (ऋ ५.५४,१) पण ते अंधकारहि नाहींसा करतात व उजेड देतात (ऋ. १.८६,१०). ते सूर्यासाठीं मार्ग तयार करतात (ऋ. ८.७,८). त्यांनीं दोन्ही लोकांनां पृथक राखलें आहे (ऋ. ८.८३,९ व ११).

वाऱ्याच्या शब्दास अनुलक्षून मरुतांना गवईहि म्हटलेलें आहे (ऋ. ५.५२,१, ५.६०,८; ७.३५,९). त्यांनीं आपल्या गानानें सूर्यास प्रकाशावयास लावलें (ऋ. ८.२९,१०) त्यांनीं आपली वासरी वाजवितां वाजवितां पर्वताचा भेद केला (ऋ. १.८५,१०). कारण, इन्द्रानें जेव्हां त्या सपक्ष नगाचा वध केला तेव्हां त्यांनीं गाणें गायिलें व सोमरस काढला (ऋ. ७.२९,२; ५.३०,६) गाणें गाऊन त्यांनीं इन्द्रास सामर्थ्य आणलें (ऋ. १.८५,२). *इन्द्राच्या साहचर्यामध्यें त्यांना* पुरोहितहि म्हटलें आहे (ऋ. ५.२९,३). तेच पहिले दशग्व म्हणजे दहा महिने यज्ञ करणारे होते (ऋ. २.३६,२) भृगूंनीं अग्नि उद्दीपित केला व यांनीं दासाच्या गृहामध्यें तो शुद्ध केला (ऋ. १०.१२२,५). इतर देवाप्रमाणें तेहि सोमपान करणारे होते (ऋ. २.३६,२ इ.).

अशनिवर्षाचा सृष्टिचमत्कार याच मरुद्देवता असल्यामुळें त्यांचें साहजिकच अनेक ठिकाणीं इन्द्राचे दोस्त म्हणून वर्णन आहे. ते आपल्या गानानें इन्द्राचें बल वाढवितात (ऋ ३.३५,९; १.१६५,११). इन्द्र वृत्राशीं लढत असतां यांनीं त्यास मदत केली (ऋ. ८.६५,२ व ३; १०.११३,३). त्याचप्रमाणें इन्द्र सपक्ष नगाशीं व शंबराशीं लढत असतां नाहि यांनीं त्यास साहाय्य केलें (ऋ. ३.४७,३ व ४). यांच्या साह्यानेंच इन्द्रास प्रकाश मिळाला (ऋ ८.६५,४), गाई सापडल्या (ऋ. १.६,५) व त्यानें आकाशास आधार दिला (ऋ. ७.४७,५). वास्तविक पाहिलें असतां इन्द्रानें जे कांहीं पराक्रम केले ते सर्व मरुतांच्या मदतीनेंच झाले (ऋ. १.१००; १.१०१; १.१६५; १०.६५). तथापि कोठें कोठें मरुतांनीं याहून अधिक स्वतंत्रपणें किंवा केवळ एकट्या स्वत च्याच बळावर पराक्रम गाजविले होते असें दिसतें. उदाहरणार्थ त्यांनी इन्द्राचें साहाय्य घेऊन वृत्रावर हल्ला केला (ऋ. १.२३,९) व त्यांनी एकट्यांनींच त्याला एका साध्या-

पासून दुसऱ्या साध्यापर्यंत फाडून काढले (ऋ. ८.७,२३) व गाईंचा शोध लावला (ऋ. २.३४,१). इतर देवाप्रमाणें त्याचाहि इन्द्र हाच पुढारी आहे (ऋ. १.२३,८ इ०). व तो नेहमीं त्याच्याबरोबर असतो (ऋ. १०.१२८,२). तथापि एक दोनदा मरुत् ऐन अडचणीच्या प्रसंगीं इन्द्रास सोडून गेल्याचेंहि वर्णन आढळतें. त्यांनीं एकट्या इन्द्रालाच मघक नगाशीं युद्ध करावयास देऊन (ऋ. १.१६५,६) आपण स्वतः त्यास सोडून गेले (ऋ. ८.७,३१). एका ऋचेमध्यें इन्द्र व मरुत् यांच्यामध्यें वैमनस्य असल्याचाहि पुरावा सापडतो. या प्रसंगीं ते इन्द्रास म्हणतात.-"हे इन्द्रा, तूं आम्हास का मारूं पाहतोस? आमचा तूं भाडणामध्यें जीव घेऊ नकोस (ऋ. १.१७०,२ तु० १.१७१,६). ब्राह्मणामध्येंहि एके स्थळीं (तै. ब्रा. २.७.११,१) मरुत व इन्द्र यांच्या भांडणासंबंधीं हकीकत आली आहे.

जेव्हा इन्द्राशीं सख्य येत नाहीं तेव्हा मरुताचे दुर्गुण बाहेर पडतात. अशा प्रसंगीं त्यांच्यामध्यें त्यांच्या वडिलाच्या म्हणजे रुद्राच्या स्वभावातील मत्सरीपणा बराचसा उतरलेला दिसतो. मरुतांनीं आपल्या भक्ताचें विजेपासून रक्षण करावें व त्याच्यावर रोष करू नये म्हणून त्यांची प्रार्थना केलेली आहे (ऋ. ७.५६,९), त्यांनीं आपला तीर व शिला (ऋ. १.१७२,२), विद्युत् (ऋ. ७.५७,४) गाई व माणसें यांचा संहार करणारा शूल (ऋ. ७.५६,१७) हीं आवरून धरावीं म्हणून त्यांची करुणा भाकलेली आहे. त्यांचा राग सर्पाप्रमाणें आहे (ऋ. १.६४,८ व ९). तथापि रुद्राप्रमाणेंच त्यांचीहि सिंधु व असिक्नी नद्यांत, समुद्रावर व पर्वतावर असणाऱ्या रोगनाशक औषधी घेऊन येण्यासाठीं प्रार्थना करण्यात येते (ऋ. ८.२०,२ व ३-६). जल याच त्या औषधी असाव्या असें दिसतें, कारण मरुत् पर्जन्यवृष्टि करून औषध देतात (ऋ. ५.५३,१४). अग्नीप्रमाणें मरुतानाहि अनेक वेळा पावक म्हटलेलें आढळतें (ऋ. ७.५६,१२ इ.)

मरुतांचा विद्युत्, मेघगर्जना, वारे व पर्जन्य यांशीं वारंवार जो संबंध दिसून येतो त्यावरून व वर वर्णन केलेल्या त्यांच्या इतर गुणावरून यूरोपीय पंडित त्या ऋग्वेदातील तुफानदेवता आहेत असें मानतात. तथापि भारतीय पंडित मरुत् या वायु-देवता आहेत असा अर्थ करतात व वैदिक काळानंतर तो शब्द निव्वळ वायु या अर्थीच वापरला जाऊं लागला आहे. परंतु ऋग्वेदामध्यें तो शब्द केवळ वायु या अर्थी कोठेंहि वापरलेला सापडत नाहीं. कारण मरुतामध्यें विद्युत् व मेघ यांच्या गुणाचेंहि मिश्रण आढळतें ए. कुहन व बेनफी यांचें असें मत होतें कीं, मरुद्देवता या मृताच्या आत्म्याच्या ठायीं मनुष्यगुणारोप करून कल्पिलेल्या आहेत. मेयर व श्रॉडर यांनीं देखील बहुतांशीं याच मताचा पुरस्कार केलेला आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या मरुतशब्दाचा हा मूलार्थ शक्य आहे परंतु त्यास ऋग्वेदात कांहीं आधार नाहीं. या शब्दाची व्युत्पत्ति अनिश्चित असल्याकारणानें तिच्या योगानें त्या शब्दाच्या मूळ कल्पनेवर कांहींच प्रकाश पडणें शक्य नाहीं. या शब्दात मर् हा धातु असावासा वाटतो, पण तो मरणें, चिरडणें किंवा प्रकाशणें यापैकीं कोणत्या अर्थी आहे तें कळत नाहीं. तथापि मरुताचें जे वर्णन आलें आहे त्यावरून शेवटचाच अर्थ अधिक संभवनीय दिसतो.

रुद्र.—या देवतेस ऋग्वेदामध्यें प्रधान जागा नाहीं. सर्व ऋग्वेदामध्यें केवळ तीनच संबंध सूक्तें या देवतेच्या वर्णनास दिलीं असून चौथ्या एका सूक्ताचा कांहीं भाग त्या कामीं खर्चीं पडला आहे. सोम देवतेच्या जोडीस आणखीहि एका सूक्ताचा विनियोग या देवतेकडे झाला आहे. ऋग्वेदामध्यें या देवतेच नाव सुमारें पाउणशें वेळा आलें असेल.

ऋग्वेदात या देवतेचें स्वरूपवर्णन पुढें दिल्याप्रमाणें आलें आहे. रुद्रास एक हात (ऋ. २.३३,७ इ०), व बाहू (ऋ २.३३,३. वा स. १६.१) असून त्याचीं गात्रें बळकट आहेत (ऋ. २.३३,११). त्याचे ओष्ठ सुंदर असून (ऋ २.३३,५) (पूषन्प्रमाणें) त्याच्या केसाची वेणी घातलेली असते (ऋ. १.११४,१ व ५) त्याचा वर्ण बभ्रु म्हणजे पिंगट आहे (ऋ. २.३३,५ इ०). त्याची आकृति देदीप्यमान (ऋ. १.११४,५) व रूपें अनेक (ऋ. २.३३,९) आहेत. तो सुवर्णालंकारानीं विभूषित झालेला आहे (ऋ. २.३३,९) तो रथातील आसनावर अधिष्ठित झालेला असतो (ऋ. २.३३,४) उत्तरकालीन संहितांमध्यें (विशेषत वा. स १६ मध्यें) रुद्राचीं आणखी कित्येक लक्षणें दिलीं आहेत. त्याला सहस्र नेत्र असून (अ वे. ११. २,२ व ७) उदर, मुख, जिह्वा व दंत आहेत (अ. वे. ११. २,२,६). त्याचें उदर कृष्णवर्ण व पाठ रक्तवर्ण आहे. (अ. वे. १५.१,७ व ८) त्याची मान व कंठ निळे आहेत (वा. स. १६.७, अ. वे. २.२७,६). तो ताम्रवर्ण व लाल आहे (वा. स. १६.७) त्यानें कातड्याचीं प्रावरणें परिधान केलेलीं असतात (वा. स. ३.६१;१६.५१) व तो पर्वतावर वास करतो (वा. स १६.२-४).

त्याची कृशानूबरोबर व धनुर्धराबरोबर प्रार्थना केलेली आहे (ऋ. १०.६४,८) व जेथें जेथें इन्द्रास रथासनाधिष्ठित धनुर्धराची उपमा दिली आहे (ऋ. ६.२०,९; तु. २.३३,११) तेथें तोच विवक्षित असावा. कारण पुष्कळ ठिकाणीं त्याच्या हातात मजबूत व वेगवान् (ऋ. ७.४६,१) असे तीर व कमठा हीं आयुधें असल्याविषयीं वर्णन आलें आहे (ऋ. २.३३,१० व ११,५.४२,११,१०.१२५,६). केवळ एकाच ठिकाणीं त्याच्या हातीं वज्र असल्याचा उल्लेख आहे. (ऋ. २.३३,३).

रुद्र हा मरुताचा पिता आहे (ऋ. १.११४,६ व ९; २.३३,१). त्यानें मरुताना पृश्नीच्या देदीप्यमान अशा स्तनातून उत्पन्न केलें (ऋ. २.३४,२). रुद्र हा राक्षसाशीं लढण्याच्या भानगडीत पडलेला कधींहि दिसत नाहीं वैदिक कालानंतर शिवाचें एक नाव होऊन बसलेला त्र्यंबक हा शब्द वेदिक वाङ्मयामध्यें अगोदरच रुद्रास लावण्यात आलेला आहे (वा. स ३.५८, श. ब्रा. २.६.२,९). खुद्द ऋग्वेदातहि एकदा तो शब्द रुद्रासच अनुलक्षून योजिलेला असावा असें दिसतें (ऋ. ७.५९,१२). येथें त्याचा अर्थ 'त्रिमाता' म्हणजे तीन आहेत माता ज्याच्या असा संभवतो (ऋ. ३. ५६,५), व तो सर्व विश्वाचे जे तीन विभाग कल्पिण्यात येतात त्याना अनुलक्षून असावा वेदकालानंतर शिवाच्या पत्नीकरिता उपयोजिलेलें अंबिका हें नाव प्रथम वा. स. ३.५ मध्यें आढळतें, परंतु तेथें तें शिवाच्या पत्नीचें नाव नसून भगिनीचें आहे. शिवाच्या पत्नीचीं उमा व पार्वती हीं दुसरीं दोन नावें प्रथमत तैत्तिरीय आरण्यकात व केनोपनिषदात आलीं आहेतसें दिसतें. ऋग्वेदात (२.१,६), अथर्ववेदात (७.८७,१), तैत्तिरीय संहितेंत (५.४,३,५,५,७) व शतपथ ब्राह्मणात (६.१.३,१०), रुद्र म्हणजे अग्नि असें म्हटलेलें आहे. रुद्र हा शब्द अनेक वेळा विशेषणासारखाहि उपयोजिलेला आढळतो. कित्येक ठिकाणीं तो अग्नीचें विशेषण आहे, परंतु त्याहूनहि अधिक ठिकाणीं त्याचा अश्विनीचें विशेषण म्हणून उपयोग केलेला आहे. वाजसनेयी संहितेंत रुद्राचीं जीं कित्येक नावें दिलीं आहेत त्यामध्यें शर्व आणि भव हीं दोन नावें आहेत (१६.१८,२८) हीं दोन नावें अथर्ववेदात देखील आलीं असून तेथें त्याच्या संहारक बाणाचा व सौदामिनीचा उल्लेख आलेला आहे (२.७८,६; ६.९३,१,१०.१,२३,११.२,१ व १२). परंतु या ठिकाणीं त्या परस्पर भिन्न अशा रुद्राहून निराळ्याच कोणी देवता मानलेल्या दिसतात. शांखायन श्रौतसूत्रात एके ठिकाणी (४.२०,१) भव आणि शर्व याना रुद्राचे पुत्र म्हटलें असून त्याना बुभुक्षित लांडग्याची उपमा दिलेली आहे. वाजसनेयी संहितेंत (३९.८) अग्नि, अशनि, पशुपति, भव, शर्व, ईशान, महादेव, उग्रदेव वगैरे देवताना एकाच देवाचीं निरनिराळीं रूपें म्हटलीं आहेत रुद्र, शर्व, पशुपति, उग्र, अशनि, भव, महादेव, हीं अग्नीच्या आठ वेगवेगळ्या रूपाचीं नावें म्हणून दिलीं आहेत (श. ब्रा. ६.१.३,७, तु. शा. ब्रा. ६.१ इ.), आणि शर्व, भव, पशुपति व रुद्र हीं सर्व अग्नीचीं नावें आहेत असेंहि एका ठिकाणीं म्हटलें आहे (श. ब्रा. १.७.३,८) अग्नि-कुमारास अशनि म्हणून जें एक नाव शतपथ ब्राह्मणात सांगितलें आहे (६.१,३,१०) त्याचा अर्थ त्या ठिकाणीं विद्युत् असा दिला आहे, परंतु शांखायन ब्राह्मणात त्यालाच इन्द्र म्हटलें आहे. वाजसनेयी संहितेंत, अथर्ववेदात व नंतरच्या ग्रंथात त्याला पशुपति म्हणजे सर्व पशूंचा राजा असें नाव दिलें आहे. हें नाव देण्याचें कारण घरात न बांधलेल्या जनावरावर रुद्राचा हल्ला होण्याचा विशेष संभव असतो व म्हणून तीं त्याच्याच देखरेखीखालीं सोपविण्यात येत.

ऋग्वेदात रुद्राला क्रूर म्हटलेलें आहे (२.३३,९ व ११; १०.१२६,५). तो स्वर्लोकातील रक्तवर्ण (अरुष) वराह आहे (ऋ. १.११४,५). तो वृषभ आहे (ऋ. २.३३,७ व १५) तो सर्वांहून श्रेष्ठ (ऋ ७.१०,४) असून बलवाना-हून बलवान् आहे (ऋ. २.३३,३) तो दुष्प्रधर्ष (ऋ ७.४६,१) व वेगवान् आहे (ऋ. १.११४,४). तो तरुण असून (ऋ. २.३३,१) त्याचें तारुण्य कायम टिकणारें आहे. तो स्वर्लोकातील मोठा देव (असुर) आहे (ऋ. २.१,६) तो शूराचा अधिपति (ऋ १.११४,१ व २ इ) व या अफाट भूलोकाचा ईशान म्हणजे धनी आहे (ऋ. २.३३, ९). तो पृथ्वीचा पिता आहे (ऋ. ६.४९,१०). सर्व मानव व देव याच्या हातून जीं काही कृत्यें घडतात तीं सर्व तो जाणतो (ऋ. ७.४६,२). तो नद्याना पृथ्वीवर वहाव-यास लावतो व गर्जना करीत सर्वांना भिजवून टाकतो (ऋ. १०.९२,५). तो बुद्धिमान् (ऋ. १.४३,१), परोपकारी (ऋ. २.३३,७, ६.४९,१०) व मीढ्व, म्हणजे उदार आहे (ऋ. १.११४,३). उत्तरकालीन वेदात मीढ्व शब्दाचीं तारतम्यभावदर्शक रूपें फक्त रुद्रशब्दासच लावलेलीं आहेत. तो लवकर प्रसन्न होतो (ऋ. २.३३,६) व तो शिव म्हणजे शुभ आहे (ऋ. १०.९२,९). अथर्ववेदाच्या कालापर्यंत देखील शिव हें अभिधान कोणत्याहि विशिष्ट देवतेसाठींच म्हणून राखून ठेवलें गेलें नव्हतें.

ऋग्वेदामध्यें अनेक प्रसंगीं रुद्रावर दुष्टपणाचा आरोप केलेला आहे त्याला उद्देशून असलेल्या सूक्तात त्याच्या घोर बाणाविषयीं भय व्यक्त केलें असून त्यानें रागावूं नये म्हणून प्रार्थना केलेल्या आहेत. त्याचा कोप झाला असता त्यानें आपल्या भक्तास व त्याच्या मातापितरास, मुलाबाळास, नोकरचाकरास, गुराढोरास व अश्वास उपद्रव देऊं नये म्हणून त्याची प्रार्थना केलेली आहे (ऋ. १.११४,७ व ८). त्यानें आपलीं धेनुसंहारक व मनुष्यसंहारक अस्त्रें आवरून धरावीं म्हणून त्याची करुणा भाकलेली आहे (ऋ. २.३३,१). एकदा तर त्याला नरहन्ता असेंहि विशेषण लावलेलें आहे (ऋ ४.३,६) व आश्वलायन गृह्यसूत्रात एके ठिकाणीं (४.८,३२) तो मनुष्याचा संहार करण्यास टपलेला असतो असें म्हटलें आहे. तो ताप व खोकला आणतो व विषप्रयोग करतो असहि वर्णन आहे (अ. वे. ११.२,२२ व २६). त्याजवळ रुंद तोंडाचे भुंकणारे कुत्रे असून ते आपलें भक्ष्य न चावताच गिळतात (अ वे. १०.१,३०; तु वा.

स. १६.२८). प्रत्यक्ष देवांनां देखील रुद्राच्या धनुष्यबाणाचें भय वाटत होतें (श. ब्रा. ९.१.१,१ व ६). रुद्राच्या या भीषण लक्षणामुळेच बहुधा त्याला ब्राह्मणांत व सूत्रांत इतर देवांपासून पृथक् केलें असावें. जेव्हां देव स्वर्गाप्रत जाते झाले तेव्हां रुद्र मागेंच राहिला (श. ब्रा. १.७.३,१). वैदिक कर्मांमध्यें इतर देवतांना आहुती दिल्यानंतर जें अवशेष राहतें तेंच प्रायः रुद्रास अर्पण करण्यांत येतें (गोभि. गृ. सू. १.८,२८; आप. ध. सू. २.८,२३) ज्याप्रमाणें राक्षसांना रक्त हेंच त्याचा यज्ञांतील हविर्भाग म्हणून अर्पण करण्यांत येतें (ऐ. ब्रा. २.७) त्याप्रमाणें व्याधी व मृत्यु यांहींकरून मनुष्यांना व पशूंना उपद्रव देणाऱ्या रुद्राच्या गणासहि त्यांनीं बळी घेतलेल्या प्राण्याची आतडीं देण्यांत येतात (शा श्रौ. सू. ४.१९,८). उत्तरकालीन वैदिक वाङ्मयांत देवांचें निवासस्थान पूर्वेस तर रुद्राचें प्रायः उत्तरेस कल्पिलेलें आहे.

वाजसनेयी संहितेंत रुद्रास जीं अनेक विशेषणें लाविलीं आहेत त्यांतील कित्येक तर अत्यंत अपमानास्पद आहेत. उदाहरणार्थ त्याला चोर, लबाड, ठक, उचल्यांचा व चोरांचा राजा म्हटलेलें आहे (१६.२०-१). वस्तुतः या रुद्रदेवतेची कल्पना जवळ जवळ वेदकालानंतरच्या शिव देवतेसारखीच असल्याविषयीं तिच्या या अनेक विशेषणांवरून दिसून येतें.

तथापि राक्षसाप्रमाणें रुद्र हा केवळ दुष्टपणानेंच ओतप्रोत भरलेला नाहीं. देवापासून उपद्रव होऊं नये म्हणून देखील याची प्रार्थना करण्यांत येते (ऋ. १.११४,८, २.३३,७). संकटापासून रक्षण करण्याकरितांच केवळ याला विनविण्यांत येतें (ऋ. ५.५१,१३) असें नाहीं, तर त्यानें मनुष्यांचें व पशूंचें हित करावें (ऋ. १.४३,६), त्यांना सुख द्यावें (ऋ. १.११४,१ व २, २.३३,६) म्हणूनहि त्याची प्रार्थना केलेली आहे. त्याच्या अंगीं रोग बरे करण्याची शक्ति असल्याविषयीं वारंवार उल्लेख आलेले आहेत. त्याच्या जवळ सर्व प्रकारच्या औषधी आहेत (ऋ. ५.४२,११). तो आपल्या औषधींनीं वीरांना सजीव करतो, कारण तो सर्व वैद्यांमध्यें श्रेष्ठ आहे (ऋ. २.३३,४).

जलाष म्हणजे बहुधा रोग बरे करणारा व जलाषभेषज म्हणजे रोग बरे करणाऱ्या औषधी बाळगणारा हीं दोन विशेषणें केवळ रुद्रालाच लावण्यांत आलेलीं आहेत (ऋ. १.४३,४; अ. वे. २.२७,६). रोगावरील या औषधी म्हणजे बहुधा पर्जन्य असावा (तु. ऋ. ५.५३,१४; १०.५९,९). रुद्राप्रमाणें मरुतांजवळहि शुद्ध व हितकारी औषधी असतात असा एका ऋचेंत उल्लेख आहे (ऋ. २.३३,१३). सूत्रांमध्यें रुद्रानें गुरांतील रोगांना प्रतिबंध करावा म्हणून त्याच्या नांवाचे याग सांगितले आहेत (आ. गृ सू. ४.८,४०, कौ. सू. ५१.७) इ.

ऋग्वेदांतील पुराव्यावरून रुद्राचा संबंध कोणत्या भौतिक चमत्काराशीं आहे हें नीट समजत नाहीं. रुद्र ही तुफानदेवता आहे असें साधारणतः मानलें जातें. परंतु इन्द्र ज्याप्रमाणें आपल्या अस्त्राचा उपयोग केवळ आपल्या भक्ताच्या शत्रूंविरुद्धच करतो तसें रुद्र करीत नाहीं म्हणून रुद्र ही देवता मूलतः केवळ तुफानाच्या स्वरूपाचीच प्रतिकृति नसून तुफानांतील विजेच्या योगानें होणाऱ्या प्रहाराची भयानक बाजूच ती विशेषतः दाखवीत असावी, अशी कल्पना केली तर, रुद्राचे शर प्राणसंहारक आहेत, तो तुफानदेवता जे मरुत् त्याचा पिता किंवा अधिपति आहे व या मरुतांच्या हातांत विद्युत् हेंच शस्त्र असून ते सौदामिनीच्या हास्यापासून निर्माण झाले आहेत (ऋ. १.२३,१२) इत्यादि वर्णनांचा उलगडा होतो व त्याचा अग्नीशीं निकट संबंध कां मानण्यांत येतो हेंहि स्पष्ट होतें.

वेबर म्हणतो कीं, अगदीं प्राचीन काळीं रुद्र ही देवता तुफानाच्या गर्जनेचीच द्योतक होती (व म्हणूनच त्या शब्दाच्या अनेकवचनाचा मरुत् हा अर्थ होतो). अग्नीची गर्जना व तुफानाची गर्जना यांत निकट साम्य असल्यामुळें तुफान व अग्नि या दोहोंच्या संयोगामुळें रुद्र ही देवता बनली आहे. एच. एच्. विल्सन यास रुद्र हा अग्नीचें किंवा इन्द्राचेंच निराळें स्वरूप असावें असें वाटलें होतें. श्रोडर याला रुद्र हा वाऱ्यांतून भटकणारा मृतांच्या आत्म्यांचा अधिपति वाटतो व ओल्डेनबर्ग याच्या मतें रुद्र ही प्रथमतः पर्वतांची व अरण्यांची देवता कल्पिलेली असावी

रुद्र शब्दाची व्युत्पत्ति प्रायः रुद् म्हणजे रडणें या धातूपासून लावण्यांत येते व भारतीय पंडितांचेंहि हेंच मत आहे. ग्रासमन याला तो शब्द रुद् म्हणजे प्रकाशणें या धातूपासून निघाला असावा असें वाटलें व पिशेलनें या रुद् धातूचा अर्थ रक्तवर्ण असणें असा करून रुद्र शब्दाचा अर्थ ओजस्वी किंवा लाल असा केला आहे.

अदिति.—या देवतेवर स्वतंत्र सूक्त नसलें तरी हिचें नांव अनेक सूक्तांत येतें. हिचें स्वरूप निश्चित नाहीं. तिला अनर्वा हें विशेषण कधीं कधीं (ऋ. २.४०,६; ७.४०,४) लावलेलें आढळतें

अदिति मित्रावरुणांची (ऋ. ८.२५,३, १०.३६३) व अर्यम्याची (ऋ. ८.४७९) आई म्हणून वर्णिली आहे व यामुळें तिला राजांची आई (ऋ.२.२७.७) हें विशेषण स्वाभाविकपणें सार्थ होतें. तिच्या बलवान् पुत्रांचा उल्लेख वारंवार (ऋ. ३.४,११,८.५६,११) होतो. ते आठ आहेत (ऋ. १०.७२,८) असहि वर्णिलें आहे. तिला 'पस्त्या' असें म्हटलें आहे.

पौराणिक कथांमध्यें अदिति ही दक्षकन्या होय म्हणून वर्णिलें असून तिला कश्यपपत्नी केलें आहे. परंतु वेदांत

(वा. स. २९.६० तै. स ७.५,१४) तिला विष्णूची पत्नी म्हटल आहे

दिति म्हणजे बांधणें आणि अदिति म्हणजे मुक्त करणें असे अर्थ या शब्दाचे असावेत असें दिसतें देव अदिति, आप आणि पृथ्वी याच्यापासून उत्पन्न झाल्याचं म्हटल आहे (ऋ १०.६३,२) या पुढील ऋचत त्यांची माता यी अदिति हिने त्यांना मधुमय दुग्ध दिल्याचंहि वाणर्ल आहे यावरून अदिति व यौ याना एकरूप कल्पिल्याच दिसत इतर काहीं जागीं (ऋ १.७२,९, अथर्व.१३.१,३८) अदितीला पृथ्वीशींहि एकरूप केल आहे तथापि, पुष्कळ ठिकाणीं (ऋ १०.६३, १० इ) द्यावापृथिवी याच्या बरोबरीन हिचा निराळा उल्लेख करून, त्याच्यापासून हिला वेगळी काढली आहे एके ठिकाणीं (ऋ १.८९,१०) अदिति विश्वसृष्टाची मूर्ति असल्याच दिसत

बहुधा तेजस्वी आदित्याची माता म्हणून, अदितीचा कधीं कधीं तेजाशीं संबध जोडण्यात आला आहे तेज मिळण्यासाठीं तिची प्रार्थना केलेली आहे (ऋ ८.२५,३, १०.३६,३) तिच्या अक्षय तेजाचा गौरव केला आहे (७.८२,१०) आणि उषेला अदितिमुख म्हटलं आहे (१.११३, १९) कोठ कोठ इतर देवताना वापरलेलीं विशेषणं अदितीच्या संबधातहि वापरलीं आहेत

ऋग्वेदाच्या काहीं उताऱ्यातून (१.१५३,३, ८.९०,१५, १०.११,१ इ) व त्याचप्रमाण मागाहूनच्या वैदिक ग्रंथातून (वा स. १३.४३,४९) अदितीला गो म्हटल आहे आणि संस्कारातल्या गायीला सामान्यत अदिति असं संबोधण्यात येतें. भूलोकच्या सोमाची अदितीच्या दुग्धाशीं तुलना केली आहे (ऋ ९.९६,१५) अदितीची नप्त्री (कन्या) म्हणजे दुग्धच असावें व ती सोमाशीं तो पात्रात पडत असताना एकजीव होते (ऋ ९.६९,३) अध्वर्यू आपल्या दाहा अंगुलींनीं अदितीच्या मांडीवर सोम शुद्ध करतात असें जें म्हटल आहे (ऋ ९.२६,१, ७१,५) त्याचा अशाच त हेचा संदर्भ असावा.

वरील गोष्टींवरून अदितीचीं मुख्य दोन वैशिष्ट्य दिसून येतात. पहिलें, तिच मातृत्व हें होय ती एका देवसमुदायाची माता असून, त्याच नाव तिच्या नावापासून बनलेलें मातृकनाम आहे ह उघड दर्शवितें तिच्या नावाच्या व्युत्पत्त्यर्थाशीं जुळतें अस दुसर प्रधान वैशिष्ट्य म्हणजे, शारीरिक यातना आणि नैतिक दोष याच्या बंधनापासून मुक्त करणारी तिची शक्ति ह होय तिच्या नावासंबधाच्या गहन कल्पनावरून तिला गो, अफाट पृथिवी, अंतरिक्ष किंवा विश्व या सज्ञा प्राप्त झाल्या असतील पण अशा अमूर्त कल्पनेला इतक्या लवकर मूर्त स्वरूप कसें मिळाल आणि विशेषत अदिति आदित्याची माता कशी [illegible] याचीं कारणं काय यावीत? बर्गाइनच्या मतें, देवाना दुग्ध देणारी माता यौ अदिति (=अफाट आकाश) होय (ऋ १०.६३,३) अशा प्रकारच्या विधानात अदितीच मातृत्व शोधाव लागेल ह मत बरोबर दिसत नाहीं दुसरं एक मत म्हणज, ऋग्वेदात अनेक ठिकाणीं आदित्याना लाविलेल अदितेः पुत्राः ह विशेषण, वेद-पूर्वकालीं (सहस पुत्र शक्तीचा पुत्र याप्रमाण) "स्वातंत्र्याचे पुत्र" या अर्थी केवळ वरुणादि देवाचा प्रधान गुण दाखविण्यासाठीं योजिल असाव अशा प्रकारच विशेषण अदितीला मातेच मूर्त रूप लवकरच देईल उदाहरणार्थ ऋग्वेदातच पाहाना, शवस (बलाचा पुत्र) या इन्द्राच्या संज्ञेवरून, इन्द्राच्या मातेच शवसी असें नाव काढण्यात आल, तसेंच शचीपति (बलाचा स्वामी) या त्याच्या पदवीवरून पुढ त्याच्या पत्नीच नाव शची अस धरण्यात आल आदित्य अदितीचे पुत्र, या मातृकनामाच्या घटनेवरून तिच्या पुत्राच्या समुदायाला नियमन प्राप्त होत या देवता कल्पिलेल्या मूर्तरूपात, पूर्वीचा बंधनरहित अस्तित्वाचा अर्थ कायम राहून आदित्यापासून घेतलेलीं तेजस्वितेसारखीं विशेषणंहि त्यात आहेत याप्रमाणें, निवळ भारतीय असणारी अदिति देवता, तिच्या निदान काहीं पुत्रापेक्षां तरी एतिहासिक दृष्ट्या वयान रहान आहे

अदितीच्या स्वरूपाविषयी आल्डनबर्ग, म्याक्समुल्लर, रोट वगैरेंच एकमत नाहीं नैघण्टुकात अदिति हा पृथिवी, वाक्, गो, आणि द्विवचनीं द्यावापृथिवी याशीं समानार्थक शब्द आहे यास्क अदितीची व्याख्या "देवाची बलवती माता" अशी करून, तिला अन्तरिक्षात स्थान देतो, व आदित्याना स्वर्गलोकात सोडतो

दिति.—दिति ह नाव ऋग्वेदात तीन वेळा आलेलें आहे व त्यापैकीं दोन वेळा तर ते अदितीच्या जोडीन आलें आहे मित्रावरुणाना आपल्या रथातून अदिति आणि दितीला पाहिल्याचें वर्णिल आहे(ऋ ५.६२,८) या ठिकाणीं सायणाचार्य त्याचा अर्थ अविभाज्य पृथिवी व तीवरील निरनिराळे प्राणी असा करितात, रोट "अक्षय आणि नश्वर" असा आणि मूर "दृश्य सृष्टीचा एक संबध संच" असा अर्थ करितात दुसऱ्या उताऱ्यात (ऋ ४.२,११), दिति देण्याविषयीं व अदितीपासून संरक्षण करण्याविषयीं अग्नीची प्रार्थना केली आहे या ठिकाणीं "उदार दाता" आणि "अनुदार दाता" असा या दोन शब्दाचा सायणाचार्य अर्थ करितात आणि "संपत्ति" व "दारिद्र्य" असा रोटचा अर्थ आहे हे दोनहि शब्द "दा" या धातूपासून बनले असल्यान "दान' आणि "अदान" असाच अर्थ संभवतो असें मॅकडोनेलच मत आहे तिसऱ्या एका उताऱ्यात (ऋ ७ १५,१२), अदितिविरहित पण अग्नि, सवितृ आणि भग याच्या सहवासात दिति हा शब्द उल्लेखिला असून, ती (दिति) इष्ट देत असल्याचें सांगितल आहे मागाहूनच्या संहितातून (वा स १८ २२, अथर्व १५ १८,४,१६ ६,७) देखील

अदितीच्याबरोबर दितीचाहि देवी म्हणून उल्लेख आला आहे. अथर्ववेदात (७.७,१) तिचीं मुलें दिलीं आहेत. हीं दैत्य असून, वेदपश्चात्कालीच्या इतिहासात देवशत्रू म्हणून वर्णिलेले आढळतात. दिति हें देवी म्हणून आलेलें नाव, अदिति या नावाला केवळ विरोध म्हणूनच आलें असावें; अशाच तऱ्हेचें दुसरें उदाहरण म्हणजे, "असुर" या नावावरून "सुर" हें नाव निघालें.

वायु-वात.—ऋग्वेदामध्यें वायु व वात हे दोन्हीहि शब्द भौतिक चमत्काराप्रमाणेंच भौतिक चमत्काराच्या देवतेसहि उद्देशून योजलेले आहेत. तथापि मुख्यत्वेंकरून वायु ही देवता आहे व वात हें पंचमहाभूतात्मक एक तत्त्व आहे. वायूचें वर्णन एका सबंध सूक्तात व इतर सूक्ताच्या कांहीं भागात आलेलें आहे, व इन्द्रदेवतेच्या जोडीस त्याला आणखीहि पाच सहा सूक्तें मिळालीं आहेत. वाताची प्रार्थना ऋग्वेदातील दहाव्या मंडळाच्या शेवटीं फक्त दोन लहान सूक्तातच केलेली *आढळून* येते (१६८ व १८६). कधीं कधीं वात व वायु या दोघाचीं नावें एकाच ऋचेमध्येंहि आलेलीं आहेत (ऋ. ६.५०,१२; १०.९२,१३). वायु व वात या दोहोंतील फरक ज्या एका गोष्टीवरून व्यक्त होतो ती गोष्ट म्हटली म्हणजे वायूचें साहचर्य इन्द्राशीं कल्पिलें असून त्या दोन्हीहि देवताची इन्द्रवायु या नावानें एकत्र स्तुति केलेली आहे. उलटपक्षीं वात हा मुख्यतः एक भौतिक चमत्कारच असल्यामुळें त्याचा संबंध इन्द्राशीं जोडण्याऐवजी फक्त पर्जन्याशींच जोडण्यात आला आहे. या दोन पवन-देवतांस लावलेलीं विशेषणेंहि अगदीं निरनिराळीं असून वाताचीं विशेषणें वेग व उग्रता यासारख्या भौतिक गुणाचीं निदर्शक आहेत.

वायूच्या उत्पत्तीविषयीं फारच थोडे उल्लेख आढळून येतात. एके ठिकाणीं त्याला त्वष्ट्याचा जामात म्हटलें आहे (ऋ. ८.२६,२१-२२), परंतु त्याच्या बायकोच्या नावाचा उल्लेख केलेला नाहीं. पुरुषसूक्तात तो महापुरुषाच्या श्वासोच्छ्वासापासून जन्मास आला असें वर्णन आहे (ऋ. १०.९०, १३). वायूचा मरुतांशीं कांहीं संबंध असेलसें दिसत नाहीं. एका ठिकाणीं मात्र वायूनें गगनगर्भातून मरुत् निर्माण केले (ऋ. १.१३४,४) व ते पूषन् व विश्वेदेवाप्रमाणें त्याजबरोबर असतात (ऋ. १.१४२,१२) असें म्हटलें आहे. तो सुंदर (ऋ. १.२,१), गगनस्पर्शी, सहस्राक्ष व मनातील विचाराप्रमाणें चंचल (ऋ १.२३,२-३) आहे. तो शब्दितगमन म्हणजे शब्द करीत जाणारा आहे (ऋ. १०.१००,२). त्याचा रथ दैदीप्यमान असून त्याला रोहित किंवा अरुण अश्वाची जोडी किंवा मालिका जुंपलेली असते. या मालिकेंत त्याच्या इच्छेनुरूप नव्याण्णव, शंभर किंवा सहस्र अश्व असतात (ऋ. ४.४८,४, ४.४६,२) वायु ज्या रथात इन्द्रासह बसतो त्यास सुवर्णाचें आसन असून तो गगनस्पर्शी आहे (ऋ. ४.४६,२ व ४). इतर देवताप्रमाणेंच वायूहि सोमाचा भोक्ता असून त्याला सोमपानप्रसंगीं पहिला मान मिळतो. कारण तोच सर्व देवामध्यें अत्यंत वेगवान् आहे (श. ब्रा. १३.१.२,७ इ.) देवामध्यें एकदा सोमपानाचा पहिला मान कोणास द्यावा हें ठरविण्यासाठीं शर्यत लागली असता तींत वायु पहिला व इन्द्र दुसरा आला, अशी ऐतरेय ब्राह्मणात एक कथा आहे (२.२५). वायूला ऋग्वेदात सोमरक्षक म्हटलें आहे (१०.८५,५). वायु हा यश, संतति व बैलाच्या, घोड्याच्या किंवा सुवर्णाच्या रूपात संपत्ति देतो (ऋ ७.९०,२ व ६). तो शत्रूची पाठलाग करतो (ऋ. ४.४८,२) व निर्बल लोक आत्मसंरक्षणार्थ त्याची प्रार्थना करतात (ऋ. १.१३४,५)

वारे या अर्थी वाताचें जें वर्णन आहे तें भौतिक चमत्कारास बरेंचसें धरून आहे. त्याच्या एका स्तुतिपर सूक्तात (ऋ. १०. १६८) त्याचें असें वर्णन आहे· सर्व वस्तू अस्ताव्यस्त करीत व गर्जना करीत त्याचा नाद पुढें पुढें सरकत जातो. तो पृथ्वीवरील धूळ उडवीत गमन करतो. जात असता तो मार्गांत हवेंत भटकतो. तो एक दिवसहि विश्रांति घेत नाहीं. त्याची उत्पत्ति अगोदर झाली असून तो आपाचा मित्र आहे. त्याचें जन्मस्थान अज्ञात आहे व तो मन मानेल तिकडे फिरतो. प्रत्येकास त्याची गर्जना ऐकूं येते, पण त्याचें रूप कोणासहि दिसत नाहीं (तु. ऋ १.१६४,४४). तो देवाचा श्वास आहे (तु. ऋ ७.८७,२, १०.९२,१३). त्याची आहुती देऊन पूजा करण्यात येते.

वात हा रुद्राप्रमाणेंच आरोग्य व दीर्घायुष्य देतो, कारण त्याच्या गृहामध्यें अमृताचा साठा आहे (ऋ. १०.१८६,३). वायूच्या व्यापाराचें वर्णन बहुतेक तुफानास जोडूनच येतें (ऋ. ४.१७,१२, ५.८३,४, १०.१६८,१ व २) विजा चमकण्याच्या प्रसंगीं किंवा सूर्योदयाच्या पूर्वी वाऱ्याची झुळुक येत असल्यामुळें वात हा अरुणप्रकाश उत्पन्न करतो (ऋ १०.१६८,१) व उषेला प्रकाशमान करतो (ऋ. १. १३४,३) असें म्हटलें आहे. वायूच्या तीव्रतेमुळें देवाच्या व काल्पनिक अश्वाच्या वेगास वायूची वारवार उपमा देण्यात आली आहे (ऋ. ४.१७,१२, ५.४१,३; १.१६३,११; ४.३८,३).

अश्विन्.—इन्द्र, अग्नि व सोम याच्यानंतर मोठी महत्त्वाची देवता म्हणजे अश्विन् होत. अश्विनाच्या वर्णनपर सबंध सूक्तें ऋग्वेदात पन्नास असून शिवाय इतर ६०० ठिकाणीं त्याचा उल्लेख आहे. अश्विन् हें नाव भारतीय असूनहि या देवतेचा कोणत्या विशिष्ट सृष्टिव्यापाराशीं संबंध आहे ही गोष्ट इतकी अस्पष्ट आहे कीं, अगदीं प्रथमच्या वेदाभ्यासापासून [illegible] [illegible] देवतेच्या मूळ स्वरूपाबद्दल

मोठं कोडें पडलें आहे. असा घोटाळा माजलेला असल्यामुळेच ही देवता वेदपूर्वकालीन असावी, हें बरेंच संभवनीय दिसते. अश्विन् हे जुळे भाऊ असून त्याची जोडी कधीहि न फुटणारी आहे (ऋ. ३.३९,३, १०.१७,२). एका संपूर्ण सूक्तात (२.३९) या जुळ्या बंधूंची डोळे, हात, पाय, पंख, वगैरे जोड अवयवाशीं किंवा कुत्रीं, बकरीं, हंस वगैरे जोडीनें राहणाऱ्या पशुपक्षाशीं तुलना केलेली आहे. परंतु कित्येक ठिकाणीं ते दोघे मूळ पृथक् असल्याचा व पृथक् जन्मल्या-चाहि उल्लेख आहे (ऋ. ५.७३,४, १.१८१,४) यास्कानें दिलेल्या उताऱ्यात (निरु० १२.२) 'एक निशेचा पुत्र व एक उषेचा पुत्र' असें म्हटलें आहे. अश्विनाबद्दल येणारा शब्द 'नासत्य' हाहि ऋग्वेदात (ऋ. ४.३,६) एकदा एकवचनी वापरला आहे.

अश्विन् हे तरुण असून वयानें सर्व देवाहून धाकटे असें वर्णन आहे (ऋ. ७.६७,१०, तै स. ७.२,७) ते तेजस्वी (ऋ. ७.६८,१), सुदर (ऋ. ६.६२,५) व अनेक रूपें धारण करणारे (ऋ. १.११७,९), अत्यत बळकट व सामर्थ्यवान् (ऋ. ६.६२,५) वगैरे वर्णन असतें. शिवाय त्याना बहुत-वेळा लावण्यात येणारीं विशेषणें म्हणजे दस्र 'चमत्कारिक' व नासत्य=न+असत्य हीं होत. नासत्य हे नाव 'असुर' या अर्थी आवेस्तातहि आल आहे. रुद्रवर्तनी व हिरण्यवर्तनी 'तांबडा किंवा सोनेरी मार्ग असणारे' हीं विशेषणेंहि त्यानाच विशेषत. लावलेलीं आढळतात. मधु म्हणजे मध याचाहि त्याच्यासंबंधानें फार उल्लेख आलेला आहे त्याच्या रथाला मधुवर्ण किंवा मधुवाहन म्हटलें आहे मधूयु, माध्वी म्हणजे मधुप्रिया व मधुपा=मध पिणारे असें अश्विनाना वर्णिलें आहे शिवाय इतर देवाप्रमाणें सोमपान करणारेहि ते असून उषा व सूर्य याच्यावरोवर त्याना सोमपानार्थ येण्याबद्दल प्रार्थिलें आहे (ऋ. ८.३५,१).

अश्विनाचा रथ सर्व सोनेरी असून त्याचीं चाकें वगैरे सर्व भाग तीन तीन असल्याचें चमत्कारिक वर्णन आहे (ऋ. १.१८०,१, १.११८,१ व २). रथाच्या तीन चाकां-पैकीं एक सूर्याच्या विवाहसमारंभाला ते आले होते त्यावेळी मोडलें (ऋ. १०,८५,१५).

अश्विन् या नावावरून 'घोडे बाळगणारे' असा अर्थ होतो, व त्याच्या रथाला घोडे असतात (ऋ १.११७,२), असें जरी वर्णन आहे, तरी इतरत्र पक्षी (ऋ. ६.६३,६), हंस (ऋ. ४.४५,४), गरुड (ऋ. १.११८,४) जोडलेले असतात असें निरनिराळें वर्णन आढळतें. ऐतरेय ब्राह्मणात (४.४ ते ९) सोम व सूर्या याच्या विवाहसमयीं ज्या रथाच्या शर्यती झाल्या त्यात रासभ जोडलेल्या रथात बसून त्यानीं शर्यत जिंकली असें वर्णन आहे. त्याचा रथ एका दिवसात पृथ्वी व स्वर्ग आक्रमून जातो (ऋ ३.५८,८). वर्तिस्, परिज्मन् 'भोवतालीं प्रदक्षिणा करणारा' असें त्याच्या रथाचें वर्णन आहे.

अश्विनाच्या वसतिस्थानासंबंधानें विविध उल्लेख आहेत. द्यु, व पृथ्वी (ऋ. १.४४,५), द्यौ व अंतरिक्ष (ऋ. ८.८,४), मोठे वृक्ष, गिरिशिखर (ऋ. ७.७०,३) असा अनेक प्रकारचा राहण्याचे ठिकाण म्हणून उल्लेख आहे. त्याच वसतिस्थान अज्ञात आहे असेंहि म्हटलें आहे (ऋ ६.६३,१; ८.६२,४). त्याची उगवण्याची वेळ उष काल व सूर्योदय याच्या दरम्यान असते (ऋ. ८.५,२). शतपथ ब्राह्मणात (५.५.४,१) त्याचा रग तांबुसपाढरा असतो व म्हणून त्याना तशा रगाचाच बोकड बळी द्यावा, असें सांगितलें आहे.

अश्विन् हे द्युदेवतेचे पुत्र अस वर्णन आहे. ते विवस्वत् (सूर्य) व सरण्यू (उषा) याचे पुत्र असें सांगितलें आहे (ऋ १०.१७,२) सूर्याची कन्या सूर्या हिचे अश्विन् हे पती अस म्हटलें आहे (ऋ. ४.४३,६). ते स्त्रियाना अपत्योत्पादन-समर्थ करतात (ऋ १०.१८४,२), त्यानीं एका नपूंसकाच्या स्त्रीला पुत्र दिला (ऋ. १.११२,३), एका वृद्ध कुमारिकेला पति दिला (ऋ. १०.३९,३). अथर्ववेदात (२.३०,२) ते प्रेमी युगुलाच्या भेटी करून देतात, असें म्हटलें आहे.

अश्विन् हे दु खपीडिताना त्वरित येऊन मुक्त करणारे होत (ऋ, १.११२,२). अध, पंगू, रोगग्रस्त सर्वांना बरे करणारे वैद्य म्हणून ते प्रसिद्ध आहेत (ऋ.८.१८,८,१०.३९, ३), ते देवाचे धन्वंतरि व भक्ताचा मृत्यु टाळणारे आहेत (अ. वे. ७.५३,१; तैत्ति. ब्रा. ३.१.२,११).

ऋग्वेदात अश्विनाबद्दलच्या आख्यायिका बऱ्याच आहेत. च्यवनऋषीबद्दल (ऋ.१.११६,१०), वृद्धकलीबद्दल (ऋ. १०. ३९,८), विमद पुरुमित्राबद्दल (ऋ.१०.६५,१२ व ३९,७), विश्पलाबद्दल (ऋ १.११६,२३ व ११७,७), तुग्रपुत्र भुज्यू-बद्दल वगैरे अनेकाबद्दल कथा आहेत.

वरील कथात विशेष प्रसिद्ध म्हणजे तुग्रपुत्र भुज्यु याची कथा होय. त्याला समुद्रात टाकून दिला होता, तेव्हा त्यानें अश्विनीकुमाराची प्रार्थना केली. तेव्हा शंभर वल्हीं असलेल्या जहाजात बसून येऊन त्यानी भुज्यूला वाचविला. शिवाय अत्रि सप्तवध्रि हा ऋषि अग्नीच्या खाईत पडला होता त्याला त्यानी बाहेर काढला; ऋज्राश्वाला दृष्टि दिली, विश्पलाचा मोडलेला पाय लोखंडाचा बसवून दिला, घोषा या वृद्ध कुमारिकेला पति मिळवून दिला. याशिवाय ऋग्वेदाच्या १.११२ व ११६ ते ११९ या सूक्तात अश्विनानीं साहाय्य केलेल्या आणखी माणसाची यादी दिली आहे. त्यापैकीं बरेच प्रत्यक्ष वाचविलेले किंवा रोगमुक्त केलेले इसम असावे अस वाटतें. बर्गेन वगैरे पंडितानीं वरील सर्व कथा

रूपकात्मक, सृष्टींतील सूर्यादिकांचे व्यापार निर्दशित करणाऱ्या आहेत, असा शेरा मारला आहे, तो बरोबर वाटत नाहीं.

अश्विन् हे कोणत्या सृष्टिव्यापाराचे निदर्शक आहेत, यावद्दल प्राचीन ऋषींनीं स्पष्ट वर्णन कोठेंच केलेलें नाहीं. अश्विनांना कोणी द्यावापृथिवी, कोणी दिवस व रात्र, कोणी सूर्य व चंद्र असें म्हटलें आहे, प्राचीन आचार्यांनीं त्यांस 'दोन धार्मिक राजे' असें मानलें आहे. यास्काचें मत अस्पष्टच आहे. रोटनें त्यांना इन्द्र व सूर्य, हॉप्किन्सनें संधिप्रकाश व इतर विद्वानांनीं सूर्य व चंद्र असें ठरविलें आहे. अश्विन् म्हणजे प्रभाततारा व सायंतारा ही कल्पनाहि योग्य नाहीं, कारण अश्विनांची जोडी कधींच फुटत नाहीं, तर उलट या प्रातःसायंताराची कधींच भेट व्हावयाची नाहीं. द्यौचे मुलगे हे दोघे अश्विन् व त्याची बहीण या कथेशीं ग्रीक आख्यायिकेंतील झ्यूसचे दोघे अर्भवीर मुलगे व त्याची बहीण हेलेन याचें, व लेटिक देवांपैकीं सूर्यकन्येचे प्रेमाराधन करण्याकरितां आलेले दोघे मुलगे याचें साम्य आहे. दोघां अश्विनांनीं ज्याप्रमाणें सूर्या हिच्याशीं लग्न लावलें, त्याप्रमाणें लेटिक देवपुत्रांनीं सूर्यकन्येशीं लग्न लाविलें आहे. हें सर्व मतवैचित्र्य लक्षांत घेऊनहि गेल्डनेर असें म्हणतो कीं, अश्विन् हे हिंदुस्थानांतीलच प्राचीन काळचे कोणी दोघे मोठे परोपकारी महात्मे असावे.

अश्विन् हे कोणी मनुष्य असोत, किंवा संधिप्रकाश, प्रभाततारा वगैरे नैसर्गिक गोष्टींवरील रूपक असोत, ते प्राचीनतम अशा इन्डो-यूरोपीय काळांतील असावेत, असें वाटतें.

उषा.—उषा म्हणजे उषःकालदेवता. हिच्या वर्णनपर ऋग्वेदांत सुमारें २० सूक्तें असून शिवाय ३०० वेळांहून अधिक तिचा इतरत्र उल्लेख आला आहे. उषःकाल ही नित्य घडणारी नैसर्गिक क्रिया कवीच्या समोर असल्यामुळें या उषादेवतेवर मानवगुणाध्यारोप फार अल्प केलेला आहे. निसर्गाचें काव्यमय वर्णन या दृष्टीनें ऋग्वेदांतील उषासूक्तें हीं अत्यंत बहारीचीं आहेत, किंबहुना पृथ्वीवरील इतर कोणत्याहि वाङ्मयामध्यें उषःसूक्ताहून अधिक रमणीय धार्मिक वर्णनपर काव्य सांपडत नाहीं. उषेचें देदीप्यमान स्वरूप वर्णन करतांना स्वार्थी भिक्षुकी दृष्टि आड आलेली दिसत नाहीं, किंवा यज्ञविषयक गोष्टींच्या उल्लेखानें उच्च कविकल्पनेचा विरस झालेला नाहीं. उषा ही एखाद्या नर्तकीप्रमाणें भपकेदार पोशाख करून आपला वक्षःप्रदेश आविष्कृत करिते (ऋ. १.९२,४). मातेनें अंगावर भूषणें घालून नटविलेल्या कुमारिकेप्रमाणें उषेचें स्वरूप दिसत आहे (ऋ. १.१२३,११). प्रकाशरूपी वस्त्र परिधान करून ही कुमारिका (उषा) पूर्वदिक्प्रदेशीं दृग्गोचर होऊन आपले मोहक हावभाव दाखवूं लागते (ऋ. १.१२४,३ व ४). अप्रतिम लावण्यवती ही उषा आपलें प्रकाशरूपी सौंदर्य लहानथोर कोणाहि इसमापासून लपवून ठेवीत नाहीं (ऋ. १.१२४,५). जणूं काय तुकतेंच स्नान केल्यामुळें अधिकच खुलून दिसणारी ही उषा बाहेर येताच सर्वत्र प्रकाश पसरून अंधकार नाहींसा होतो (ऋ.५.८०,५ व ६). उषा ही अत्यंत प्राक्कालीन असली तरी पुनः पुनः जन्म घेतल्यानें सदोदित तारुण्यांतच असते; आणि आपल्या तारुण्यमदानें मनुष्यास मोहून त्याचें आयुष्य दिवसानुदिवस नाश करीत असते (ऋ. १.९२,१०). पण ती मात्र पूर्वीप्रमाणेंच पुढेंहि सुंदर व तरुण अशी अजरामर राहणार (ऋ १.११३,१३ ते १५). ती आपल्या आगमनानें सर्व पादचारी प्राण्यांना जागृत करते व पक्ष्यांनां अंतरिक्षांत संचारास प्रवृत्त करते, येणेंप्रमाणें तिच्या आगमनाबरोबर सर्व प्राणी अल्पमृत्यूंतून (निद्रेंतून) जीवंत होऊन इतस्ततः वावरूं लागतात (ऋ.१.४८,५ ते १० आणि ४९,३). उषा सर्व दुष्ट स्वप्नें नाहींशीं करते (ऋ. ८.४७,१४ ते १६), भुतांखेतांना पळवून लावते (ऋ. ७.७५,१).

प्रत्येक दिवशीं नियमित स्थळीं उषा दिसूं लागते, व परमेश्वरानें घालून दिलेला नियम कधींहि मोडीत नाहीं (ऋ. १.९२, १२, १२३,९, १२४,२, ७.७६,५). ती देवाच्या उपासकांना जागें करून हवनार्थ अग्नि प्रज्वलित करण्यास लावते व अशा रीतीनें देवाच्या उपयोगी पडते (ऋ १.११३,९). पण ती फक्त देवाच्या खऱ्या निःसीम भक्तांनां उठविते, नास्तिक क्षुद्र लोकांस तसेंच झोंपेंत लोळत टाकते (ऋ. १.१२४, १०, ४.५१,३). याच्या उलट असेंहि वर्णन आहे कीं, देवाचे उपासक तिला जागी करतात. वसिष्ठानीं प्रथम तिला सूक्तें म्हणून जागी केली.

उषा एका मोठ्या चकाकणाऱ्या रथावर बसून येते (ऋ. ७. ७८,१ व ४). तिच्या रथाला तांबडे घोडे जोडलेले असतात (ऋ.७.७५,६). ती सूर्याला येण्याला मार्ग मोकळा करते (ऋ. १.११३,१६). उषा आपल्या प्रणयी सूर्याच्या सौंदर्यप्रकाशानें अधिक खुलून दिसते (ऋ. १.११३,९; १.९२,११). तरुणीमागें जाणाऱ्या तरुणाप्रमाणें सूर्य उषेच्या मागून जातो (ऋ. १.११५,२). तिला तिचा प्रिय देव प्राप्त होतो (ऋ.१.१२३, १०), उषा ही सूर्याची पत्नी होय (ऋ. ७.७५,५), सूर्य उषेच्या मागून येतो (उगवतो) या दृष्टीनें वरील पतिपत्नी किंवा प्रणयीप्रणयिनी हा संबंध यथार्थच आहे. पण कालदृष्ट्या उषा अगोदर व नंतर सूर्य उगवत असल्याकारणानें उषेला सूर्याची माता असेंहि म्हटलें असून (ऋ. ७.७८,३) ती यज्ञ व अग्नि यांची जननी असेंहि सांगितलें आहे. उषा ही द्युदेवतेची कन्या (ऋ. १.३०,२२) व आदित्य भग आणि निशा यांची भगिनी होय (ऋ. १.१२३,५; १.१२४,८). पहाटे दिसणारे अश्विन् हे उषेचे मित्र असें म्हटलें आहे (ऋ. ४.५२,२ व ३).

उषा उत्पन्न करणारे किंवा शोधून काढणारे म्हणून पुष्कळ देवांचीं नांवें आढळतात. इन्द्र (ऋ. २.१२,७), सोम (ऋ. ६.३९,३), बृहस्पति (ऋ. १०.६८,९) तसेंच प्राचीन पितर (ऋ ७.७६,४) यांनीं उषा शोधून काढली असें म्हटलें आहे.

संपत्ति, संतति, दीर्घायुष्य देण्याविषयीं उषेची प्रार्थना केलेली आहे (ऋ १.३०,२२, १.४८,१). उषाभक्तांनीं ऐश्वर्य मिळावें व मातेप्रमाणें तिची माया असावी म्हणून तिची प्रार्थना केली आहे (ऋ. ७.८१,४). मृत मनुष्याचा आत्मा सूर्य व उषा ह्यांच्यात जाऊन मिळतो, असें सांगितलं आहे (ऋ १०.५८,३)

नैघण्टुकामध्यें (१.८) उषेचे समानार्थक सोळा शब्द दिलेले असून आणखीहि दुसरे इतरत्र आहेत. तिला बहुदानी (मघोनी) हें विशेषण विशेषेंकरून दिलेलें आढळतें. उषा हा शब्द वस्=प्रकाशणें या धातूपासून झालेला आहे.

त्रित आप्त्य.—ऋग्वेदात या देवतेच्या वर्णनास एकहि स्वतंत्र सूक्त दिलेलें नाहीं, परंतु तिचा प्रसंगवशात् एकोणतीस ऋचांत चाळीस ठिकाणीं उल्लेख आहे आप्त्य हें विशेषण त्रितबरोबर किंवा त्याच्याऐवजीं आलेलं आढळतें.

वृत्रावर जय मिळविण्याच्या कामीं मरुतांनी त्रित व इन्द्र यांना साहाय्य केलें होतें (ऋ. ८.७,२४). त्रित आप्त्य यास आपलीं पैतृक अस्त्रें अवगत असल्यामुळें तो इन्द्राच्या आग्रहावरून त्वष्ट्याच्या तीन तोंडाच्या पुत्राशीं लढला व त्याला ठार करून त्यानें गाई सोडविल्या (ऋ. १०.८,८). याच्याच पुढल्या ऋचेंत इन्द्रानेंहि तोच पराक्रम केल्याचें वर्णन आहे इन्द्रानें त्रितासाठीं त्या सपक्ष नागापासून गाई सोडविल्या (ऋ १०.४८,२). इन्द्रानें त्वष्ट्याचा पुत्र विश्वरूप यास त्रिताच्या स्वाधीन केलं (ऋ २.११,१९) सोमरस काढणाऱ्या त्रितामुळें इन्द्रास जोर येऊन त्यानें अर्बुदास हाणून पाडलं व अंगिरसांबरोबर वलाचे तुकडे केले (ऋ. २.११,२०). जेव्हां वलाख्य मरुत् बाहेर पडतात व विजा चमकतात तेव्हां त्रित मेघनाद करतो व उदक गर्जना करूं लागतें (ऋ ५.५४,२). मरुतांच्या एका सूक्तामध्यें (ऋ. २.३४) त्रित येतो तेव्हां मरुतांचा उज्ज्वल मार्ग प्रकाशूं लागतो (ऋचा १०) व त्रित हा मरुतांना रथांतून घेऊन येतो (ऋचा १४) असें वर्णन आलें आहे. जेव्हां त्रित आकाशांतून अग्नीवर वारा घालतो त्यास प्रदीप्त करतो तेव्हां अग्नीच्या ज्वाला वर जातात (ऋ. ५.९,५). त्रित हा अग्नीला उत्सुकतेनें शोधीत असतांना त्याला तो गायीच्या (भूमीच्या?) मस्तकावर सापडला, त्रित हा ज्वालांनीं व्याप्त होत्साता यागगृहामध्यें आपल्या जागेवर बसला (ऋ. १०.४६,३–६). त्रित हा स्वर्गांत असल्याविषयीं म्हटलें आहे (ऋ. ५.९,५), त्याचें वसतिस्थान गुप्त आहे (ऋ. ९.१०२,२), तें दूर आहे, कारण कीं, आदित्य व उषा यांना सर्व दुष्कृत्यें व दुष्ट स्वप्नें त्रितावर नेऊन टाकण्याविषयीं प्रार्थना केलेली आहे (ऋ. ८.४७,१३,१७). ऋग्वेद १.१०५,१७ मध्यें त्रित हा कूपामध्यें पडला आहे व देवांना तो मदत करण्याविषयीं प्रार्थना करीत आहे असें वर्णन सांपडतें. बृहस्पतीनें त्याची प्रार्थना ऐकून त्याला संकटांतून मुक्त केलें दुसऱ्या एका ठिकाणीं (ऋ. १०.८,७) त्रित हा आपल्या पित्याची प्रार्थना करीत असून आपलीं पैतृक शस्त्रें मागत आहे व त्याच्या पुढच्याच ऋचेमध्यें त्रिताचें विश्वरूपाशीं युद्ध झाल्याची हकीकत आहे. ऋग्वेदाच्या नवव्या मंडलांत त्रितासंबधीं पुढें दिल्याप्रमाणें वर्णन आलें आहे—त्रित सोमाचें शुद्धीकरण करतो (९.३४,४) त्रिताच्या बाला (बोटें) इन्द्राला पिण्यासाठीं दगडांनीं रगडून पिंगलवर्ण थेंब काढतात (९.३२,२, ३८,२). सोम हा त्रिताच्या दोन रगडणाऱ्या दगडाजवळ गुप्त जागीं वास करतो (९.१०२,२) त्यानें त्रिताच्या पृष्ठांवर संपत्तीचा प्रवाह आणावा अशी त्याची प्रार्थना केली आहे (९.१०२,३) सोमानें सूर्यास भगिनींसह त्रिताच्या शिखरावर (सानूवर) प्रकाशावयास लाविलें (९.३७,४). तीं (सूक्तें) पर्वतावर राहणाऱ्या देठरूपी वृषभास पिळून काढतात (९.९५,४)

ब्राह्मणामध्यें त्रित हा एकत व द्वित याच्याप्रमाणेंच उदकापासून जन्मलेला अग्नीचा पुत्र आहे असें म्हटलें आहे (श. ब्रा. १.२.३,१ व २, तै. ब्रा. ३.२.८,१० व ११). सायणानें ऋ. १.१०५ वर भाष्य लिहितांना शाट्यायनींची जी एक कथा उद्धृत केली आहे तींत तो म्हणतो कीं, एकत, द्वित व त्रित हे तीन ऋषी असून त्रिताला दुसऱ्या दोघांनीं कूपांत टाकलं होतें. हे तीन्हीहि या ठिकाणीं उघड उघड संख्यावाचक शब्द दिसत आहेत. द्वित हा ऋग्वेदामध्यें एकदा त्रितबरोबर (ऋ. ८.४७,१६) व एकदां एकट्याच (ऋ. ५.१८,२) आलेला आहे, व या ठिकाणीं त्याला अग्नीच कल्पिलेलें दिसतें. नैघण्टुकामध्यें त्रिताचें नांव देवतांमध्यें घातलेलं नाहीं यास्क हा निरुक्तामध्यें (४.६) त्रित याची व्युत्पत्ति तॄ धातुपासून लावून त्याचा अर्थ शहाणपणामध्यें अत्यंत प्रवीण असा देतो. परंतु याशिवाय त्यानें या शब्दाचा उपर्युक्त संख्यावाचक अर्थहि दिला असून दुसऱ्या एके ठिकाणीं (निरुक्त ९.२५) त्याचें तीन लोकांत राहणारा इन्द्र असेंहि स्पष्टीकरण केलें आहे.

सारांश, ऋग्वेदांत तीन चार ठिकाणीं इन्द्र व त्रित या दोघांनींहि एकच (राक्षसास मारण्याचा) पराक्रम केल्याचें वर्णन आहे. तुफानाच्या वेळीं त्रित व मरुत् यांचें साहचर्य कल्पिलेलें आहे. त्रिताला अग्नि सांपडला त्याला त्यानें स्वर्गांत प्रज्वलित केलें व अग्नीच्याच एका रूपांत तो मानवी प्राण्याच्या गृहांत दर्शन घालतो. त्याचें निवासस्थान

दूर व अज्ञात आहे व तेथे सोम आहे. इन्द्र हा फक्त सोमपान करणारा आहे, परंतु त्रिताला सोम तयार करणारा म्हटलें आहे. त्रिताप्रमाणें अवेस्तांतहि एक थ्रित आला आहे परंतु तो मानव आहे. (त्रितहि संस्कृत काव्यग्रंथात मानव झाला आहे). एके ठिकाणीं (यन ९.१०) त्याला ज्यानें मनुष्य लोकासाठीं हओम (=सोम) तयार केला असा तिसरा मानव म्हटलें आहे (आथ्व्य=आप्त्य हा दुसरा होता). दुसऱ्या एके स्थळीं (वेन्दि. २०.२) अमृततत्त्वाचा वृक्ष जो शुभ्र हओम त्याच्या सभोंवतीं वाढणाऱ्या दशसहस्र रोगविनाशक औषधी अहुरमझ्दापासून घेणारा तो पहिला वैद्य होता असें वर्णन आहे. त्रित यास दोन ठिकाणीं (यस्त ५.७२; १३.११३) शायुझद्रि याचा पुत्रहि म्हटलें असून तेथें अपाम् नपात् (पृथ्वीवरील एक स्थळ) हें त्याचें निवासस्थान सांगितलें आहे. यावरून असें दिसतें कीं, सोम व त्रित यांचा परस्परसंबंध पर्शुभारतीय काव्यापासून होता तीन तोंडाच्या राक्षसाचा (अहि दहाक यास) मारण्याची त्रिताची दुसरी कामगिरी अवेस्तामध्यें थ्रएतओन नांवाच्या दुसऱ्याच एका तत्सदृश मानवानें केली आहे. परंतु त्यांत विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखी गोष्ट ही कीं, दहाक यास मारण्याकरितां जात असतां थ्रएतओन याजबरोबर त्याचे दुसरे दोन बंधु होते व त्यांनीं त्याचा जीव घेण्याचा प्रयत्नहि केला होता.

त्रित शब्दाचें विशेषण आप्त्य याची व्युत्पत्ति आप् म्हणजे पाणी या शब्दापासून झाली असावी असें वाटतें व म्हणून तें व अपाम् नपात् याचा अर्थ जवळ जवळ एकच दिसतो. ऋ. ८.४७,१५ वरील भाष्यांत सायणानें आप्त्य याचा अर्थ आपांचा पुत्र असा दिला आहे.

वरील गोष्टींवरून मॅकडोनेल यानें असें अनुमान काढलें आहे कीं, त्रित ही विद्युद्देवता म्हणजे अग्नीचें तृतीय किंवा वायव्य रूप, अग्नि व वायु किंवा इन्द्र व सूर्य या त्रयींतील मधल्याच प्राथमिक स्वरूप होती. या देवतेचें हें प्राथमिक रूप हुबेहुब इन्द्रासारखेंच होतें. परन्तु हळू हळू इन्द्रानें त्रिताची जागा पटकावली व ऋग्वेदकालांतच त्रित इतका मागें पडला कीं, त्याचा उल्लेख ऋग्वेदांत फारच थोड्या ठिकाणीं आला आहे. ही जर उपपत्ति बरोबर असेल तर सोम व गरुड (श्येन) याच्या पौराणिक कथेंत म्हटल्याप्रमाणें सोमास स्वर्गांतून सौदामिनीनें आणलें या गोष्टीस दुजोरा मिळतो. तथापि भरपूर पुरावा नसल्यामुळें यासंबंधीं अगदीं परस्पर भिन्न मतें व्यक्त झालीं आहेत. रोट हा त्रित यास वायु व जल याची देवता समजत असे. हिलेब्रॅन्ट त्याला देदीप्यमान आकाशाची देवता समजतो. पेरीची अशी समजूत आहे कीं, ती तुफानाची देवता असून इन्द्राहूनहि प्राचीन आहे. ग्रिऑर्ने पूर्वी त्रित ही समुद्रदेवता आहे असें म्हटलें होतें, परंतु पुढें त्यानें मत बदलून तो आतां असें म्हणतो कीं, त्रित हा मूलतः एक मानवी वैद्य असून त्याला मागून देवतांमध्यें जागा मिळाली. हार्डी हा त्रित ही चंद्रदेवता आहे असें समजतो.

अज एकपाद्.—या देवतेचा अहिर्बुध्न्याशीं निकट संबंध असल्यामुळें त्याजबरोबर तिचें नांव पांच ठिकाणीं आलेलें आहे. अहिर्बुध्न्यावाचून या देवतेचा उल्लेख फक्त एकाच ठिकाणीं सांपडतो (ऋ. १०.६५,१३). परंतु या स्थळीं 'तन्यतु, पावीरवी, एकपाद् अज', दिवो धर्ता, सिन्धु, समुद्रिय आप', विश्वेदेवास व सरस्वती' या ज्या देवांची प्रार्थना केलेली आहे तेच देव जवळजवळ सर्व पुढल्याच सूक्तांत अहिर्बुध्न्याबरोबर आले आहेत (ऋ १०.६६,११). या दोन ऋचांवरून असें दिसतें कीं अज एकपाद् ही एक वायव्यदेवता असली पाहिजे. परंतु नैघण्टुकामध्यें (५.६) अज एकपाद् ही एक स्वर्गीय देवता म्हणून दिलेली आहे. अथर्ववेदांत एके ठिकाणीं अज एकपादानें दोनहि लोक निश्चल केले असें म्हटलें आहे (१३.१,६). तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (३.१.२,८) अज एकपाद् हा पूर्वेस उदय पावल्याचें वर्णन आहे. या ऋचेवर टीका लिहितांना टीकाकारानें अज एकपाद् हा एक प्रकारचा अग्नि आहे असें त्याचें स्पष्टीकरण केलें आहे, व निरुक्त १२.२९ वर प्रवचन करतांना दुर्गाचार्यानें त्याचा सूर्य असा अर्थ केला आहे. यास्क हा अज एकपाद् मौन आहे यासंबंधीं आपलें काहींच मत न देतां फक्त अज म्हणजे अजन, प्रेरणा करणारा व एकपाद् म्हणजे ज्यास एकच पाय आहे तो, अर्थात् अज एकपाद् म्हणजे जो एका पायानें पितो किंवा रक्षण करितो एवढेंच स्पष्टीकरण देतो. अज एकपादास देवतांत स्वतंत्र स्थान नाहीं तरी गृह्य विधींमध्यें अहिर्बुध्न्याप्रमाणेंच त्यालाहि पेयबलि देण्यांत येतो (पारस्क० २.१५,२). महाभारतामध्यें अज एकपाद् याचा एकादश रुद्रांपैकीं एकाचें नाव किंवा शिवाचें अभिधान या दोन्हीहि अर्थी उपयोग आला आहे.

रोट व ग्रासमन हे अज एकपादास तुफानाची देवता मानतात व त्या शब्दाचा अर्थ एक पायाचा चोदना देणारा किंवा तुफान उत्पन्न करणारा असा करतात. व्हिक्टर हेनरीस ती सूर्यदेवता वाटते. हा 'एकटा जाणारा अज' म्हणजे चंद्र होय असें हार्डीचें मत आहे. पाचव्या एकानें अज एकपाद् म्हणजे जन्मरहित एक पायाचा अशी या शब्दाची व्युत्पत्ति लावून त्याचा अर्थ वियुक्त अशा गूढ लोकावर राहणारा असा केला आहे, व सहावे एक गृहस्थ अशी कल्पना लढवितात कीं 'एक पायाचा अज' हें नांव आरंभीं सौदामिनीस लाक्षणिक अर्थानें देण्यांत आलें होतें. मेघरूपी पर्वतांतील तिच्या चपलतेमुळें तिला अज असें म्हटलें असून पृथ्वीवर पडणारी तिची प्रकाशाची लकेर हाच त्या अजाचा एक पाय होय.

मातरिश्वन्.—मातरिश्वन् या देवतेला ऋग्वेदात एकहि सूक्त दिलेलें नाहीं. मातरिश्वन् या देवाचें नाव फक्त सत्तावीस वेळा येथें आलेलें आहे. यापैकीं ऋग्वेदाच्या अर्वाचीन भागात तें एकवीस वेळा आहे तिसऱ्या मंडळात ते पाचवेळा आलेलें आहे व सहाव्या मडळात ते एकदाच आलेलं आहे. या जुन्या सहा उल्लेखात मातरिश्वन् देवाचें अग्नीशीं ऐक्य कल्पिल आहे. मातरिश्वन् याची कथा अग्नि आणि अग्नि उत्पन्न करणारी व्यक्ति या कल्पनेवर रचलेली आहे तरी या कथेचें पृथक्करण केलें असता ही व्यक्ति आणि अग्नि हे भिन्न नाहींत असेंच दिसून येईल. वेदोत्तरकालीन वाङ्मयात व ऋग्वेदेतर वेदात मातरिश्वाची जी कल्पना आहे ती कल्पना ऋग्वेदकालीं उत्पन्न झाल्याचें या वेदाच्या अर्वाचीन भागावरूनहि दिसत नाहीं

ऋग्वेदात तीन ठिकाणी अग्नीचें नाव म्हणून मातरिश्वन् हा शब्द आला आहे (ऋ. ३.५,९, ३.२६,२, १.९६,४), एका अग्निसूक्ताचे शेवटी (ऋ. ९.९८,१९) मातरिश्वन् या शब्दाचें संबोधन आलेलं आहे. तेथेंहि तो अग्निवाचकच असावा. आणखी एका ऋचेत मातरिश्वन् याची व्युत्पत्ति सागताना अग्नीचें एकरूप असेंच त्याला म्हटलें आहे. दिव्यबीजरूप असताना याला तनूनपात् म्हणतात. हा जन्मला म्हणजे नराशंस होतो त्याच्या मातेच्या ठिकाणी मातरिश्वन् म्हणून त्याची उत्पत्ति झाली तेव्हा वेगवान् वायूचें याला स्वरूप आलं एकाच देवतेला अग्नि, यम, मातरिश्वन् अशीं भिन्न भिन्न नावें ज्ञानी लोक देतात (ऋ. १.१६४,४६), मातरिश्वन् याला एकदा बृहस्पतीचें स्वरूप म्हटलेलें आहे, व या बृहस्पतीची अग्नीशीं एकस्वरूपता अनेक वेळा आलेली आहे.

इतर ठिकाणी अग्नि आणि मातरिश्वन् यामध्यें भेद दाखविलेला आहे अग्नि हा उच्च द्युलोक विभागात जन्म पावून मातरिश्वन् याला दृष्ट झाला (ऋ १.१४३,२), मातरिश्वन् आणि विवस्वत् याना पहिल्यान अग्नि दिसला. पुरोहिताच्या निवडीच्या प्रसगीं दोन्ही विश्वविभाग थरारले (ऋ १.३१,३), द्युलोकस्थ ज्योतींत अग्नि हा सर्वांत उच्च असल्यान त्यान, मातरिश्वन् यान गुप्त असलेला हव्यवाहन प्रदीप्त केला त्यावेळीं, आपल्या तेजानें आकाश सावरून धरलें (ऋ ३.५,१०) या ऋचेपूर्वीच्या ऋचत अग्नीला मातरिश्वन् म्हटलं आहे. दोन लगतच्या ऋचात हा असा विरोध उत्पन्न होण्याचें कारण हेंच असलें पाहिजे कीं, अग्नीच्या एका विशिष्ट स्वरूपाचें नाव मातरिश्वन् हे असावें आणि हे नाव सामान्यतः अग्नीचें नांव म्हणून केव्हा केव्हा वापरण्यात येत असावें. याप्रमाणें वरील दोन ऋचापैकीं दुसरींत विशिष्ट अग्नीचें मातरिश्वन् हे नाव आहे, व पहिलींत सामान्यत. अग्नीवाचक म्हणून ते नाव वापरलं आहे. मातरिश्वन् व अग्नि याजमध्यें भेद दाखविणारीं आणखी स्थळें येणेंप्रमाणें. मातरिश्वन् यानें यज्ञसभेच्या ध्वजाचें ठिकाणीं असणारा द्विजन्मा व तेजस्वी यजमान यास भृगूकडे एक देणगी म्हणून आणून सादर केलें (ऋ. १.६०,१). मातरिश्वन् यानें द्युलोकातून अग्नि आणिला आणि श्येनानें अद्रीवरून सोम आणिला (ऋ. १.९३,६), मातरिश्वन् यानें द्युलोकात राहणाऱ्या वदनीय पुरोहितापासून अग्नि आणिला (ऋ ३.२,१३), मातरिश्वन् आणि देव यानी अग्नि तयार केला. मनुष्यासाठीं म्हणून सर्वांत पहिला पूजनीय पुरोहित अग्नि हा भृगूंनीं उत्पन्न केला (ऋ १०.४६,९), या अग्निदेवाला मातरिश्वन् यानें फार दूरवरून मनुष्यासाठीं आणिलें (ऋ १.१२८,२), विवस्वत् याचा दूत मातरिश्वन् यानें थोर शक्तीच्या मरुद्देवानी आपोदेवताच्या अंकावर ज्याला धरलें त्या वैश्वानर अग्नीला दूरवरून येथे आणिल (ऋ. ६.८,४), मातरिश्वन् यानें देवाकरिता मंथनानें उत्पन्न झालेल्या अग्नीला दूर प्रदेशातून आणिलें (ऋ. ३.५,९), गूढ अग्नि मातरिश्वन् यान मंथनानें उत्पन्न केला व हा अग्नि त्यान मनुष्याच्या घरातून स्थापन केला (ऋ. १.१४१,३; १.७१,४, १.१४८,१),

उत्तरकालीन सूक्तात आणखी कांहीं स्थल मातरिश्वन्च्या उल्लेखाची सापडतात, परतु तेथें त्याच्या विशिष्ट स्वभावावर फारसा प्रकाश पडत नाहीं. अशा दोन स्थलीं मातरिश्वन् हा सोम शुद्ध करून त्याचा आस्वाद घेऊन आनंद करीत आहे असें वर्णन आहे (ऋ. ९.६७,३१, १०.११४,१), व आणखी एका स्थलीं इन्द्राबरोबर सोमपान करणाऱ्या पितरावरोबर याचें नाव आहे (वालखिल्य. ४.२), इन्द्राची मातरिश्वन् याशी कुशल कारागीर म्हणून तुलना केली आहे (ऋ. १०.१०५,६), या ठिकाणीं मातरिश्वन्ची कुशलता म्हणजे अग्नि उत्पन्न करण्याची कुशलता असावी. एका विवाहसूक्तात (ऋ १०.८५,४७) विवाह करणाऱ्या वधूवराचीं अंतःकरणें जोडण्यासाठीं इतर देवतावरोबर आह्वान करून मातरिश्वन् यालाहि बोलाविलें आहे. त्याप्रसगीं तो वरीलप्रमाणें कुशल कारागीर म्हणूनच त्याला आमन्त्रण असावें. आणखी एका दुर्बोध ऋचेंत(ऋ १०.१०९,१) मातरिश्वन् याला अमर्याद आणि भ्रमण करणारा असें म्हटलं आहे हीं विशेषणें असें दाखवितात कीं, उत्तरकालीन मातरिश्वन् या सबंधाची जी कल्पना रूढ झाली तिचीं बीजें ऋग्वेदकालीं अस्तित्वात होतीं.

द्युलोकस्थ अग्नीचें व्यक्तित्व आरोपिलेलं एक रूप म्हणजे मातरिश्वा होय. व हाच मातरिश्वा प्रोमेथ्युसप्रमाणें द्युलोकातून पृथ्वीवर गुप्त असलेला अग्नि आणणारा होता. या प्रकारची मातरिश्वन् याची कल्पना ऋग्वेदातील वरील उल्लेखावरून व्यक्त होते. अशा मातरिश्वन् याचें मूळ बीज मेघातील वीज

हेंच असलें पाहिजे असें वाटतें. मेघांतील वीज हें त्याचें रूप मानलें म्हणजे द्युलोकांतून पृथ्वीवर विवस्वानाचा तो दूत म्हणून येतो हें त्याचें वर्णन ठीक जुळतें (ऋ. ६.८,४). या मातरिश्वाप्रमाणें अग्नीहि या दोन लोकांमध्यें विवस्वानाच्या दूताचें काम करणारा आहे. अथर्ववेदांत अग्नीचें गूढ नाव या नात्यानें मातरिश्वन् शब्द सापडतो (अ. वे. १०.८,३९ व ४०); परंतु अथर्ववेदांत व इतर संहितांत, ब्राह्मणांत व त्यानंतरच्या वाङ्मयांत मातरिश्वन् हा शब्द वायूचें नाव म्हणून सांपडतो. मातरिश्वन् याचा अर्थ वायू व त्याचा मूळ अर्थ अग्नि यांजमधील दुवा ऋ. ३.२९,११ या ठिकाणीं व ऋ. १.७९,१ या ठिकाणीं सापडतो. मातरिश्वन् या रूपानें अग्नि आपल्या मातेच्या ठिकाणीं उत्पन्न झाला तेव्हां त्यानें वेगवान् वायूचें रूप घेतलें (ऋ. ३.२९,११), अग्नि हवेमध्यें सर्पाप्रमाणें चलनवलन व फूत्कार करीत असतां सोसाट्याच्या वाऱ्याप्रमाणें असतो (ऋ. १.७९,१); अशा कल्पनावरून पुढें मातरिश्वन् याचा अर्थ वायू असा करण्याची कल्पना निघाली असावी.

मातरिश्वन् या शब्दाला समान असा शब्द इंडो-यूरोपीय ग्रंथांत कोठेंहि सापडत नाहीं. ऋग्वेदांतील सूक्तकारांनीं आपल्या मातेच्या ठिकाणीं तयार केला जाणारा अशी त्याची व्युत्पत्ति जी दिली आहे ती थोडीफार सार्थ असावी. श्वि (फुगणें) हा श्वन् मधील धातु असावा; व मातरिश्वन् याचा अर्थ आपल्या मातेच्या ठिकाणीं वाढणारा असा असावा. अग्नीलाहि आपल्या मातांच्या ठिकाणीं वाढणारा असें म्हटलें आहे (ऋ. १.१४५,५); माता या शब्दानें खालची अरणी किंवा विजेचा मेघ हा अर्थ घेत असावेत; बहुधा दुसराच अर्थ असावा. कारण मातरिश्वन् द्युलोकांतील आहे असें वर्णन आहे. यास्क आपल्या निरुक्तामध्यें (७.२६) मातरिश्वन् हें वायूचें नाव आहे असें धरून मातरि (अंतरिक्षाचे ठिकाणीं) श्वन् (श्वस् किंवा आशु अन्) म्हणजे श्वासोच्छ्वास करणारा (वाहणारा) अशी याची व्युत्पत्ति देतो.

आपदेवता.—आप म्हणजे जलें यांचें ऋग्वेदाच्या चार सूक्तांत स्तुतिस्तोत्र गाइलें आहे (ऋ. ७.४७ व ४९; १०.९ व १०; इ.). इतरत्रहि मधूनमधून कांहीं ऋचांतून त्यांचें गुणकीर्तन येतें. दुसऱ्या देवतांबरोबरहि यांना कांहीं कांहीं ऋचांतून आह्वान केलें आहे. यांच्या ठिकाणीं व्यक्तिआरोप केलेला जो सापडतो तो अगदीं प्राथमिक स्वरूपाचा आहे. आप या माता आहेत, तरुणपत्नी आहेत, व यज्ञाला येणाऱ्या व वर देणाऱ्या देवता आहेत. देवाच्या मार्गानें जाणाऱ्या या देवता आहेत (ऋ. ७.४७,३), वज्रधारी इन्द्रानें त्यांजकरितां प्रवाहमार्ग खोदून दिला (ऋ. ७.४७,४; ७.४९,१), आणि या इन्द्राचे नियम केव्हांहि मोडीत नाहींत (ऋ. ७.४७,३). सविताच्या आज्ञेत या वागतात असेंहि विधान येतें. या आपोदेवी स्वर्गीय असून विशिष्ट प्रवाहमार्गानें जाऊन समुद्राला मिळणाऱ्याहि आहेत (ऋ. ७.४९,२); देवाची वस्ति जेथें आहे, मित्र आणि वरुण ज्या ठिकाणीं असतात, तेथें या आपोदेवी असतात असा ध्वनि जागोजाग आहे (ऋ. १०.३०,१); सूर्य त्यांजवळ असतो (ऋ. १.२३,१७), वरुण त्यांच्यामध्यें फिरतो आणि मनुष्याचें सत्यासत्य पाहत असतो (ऋ. ७.४९,३), अशा स्थळीं उद्दिष्ट हेंच आपोदेवींचें स्वरूप असावें असें दिसतें. परंतु नैघण्टुकामध्यें (५.३) भूलोकस्थ देवींमध्येंच आपोदेवींचा अतर्भाव केला आहे. (यास्क निरुक्त. ९.२६).

अग्नि जलांत राहतो असें त्याचें वर्णन वारंवार येतें. जलामध्यें अग्नीनें प्रवेश केला आहे (ऋ. ७.४९,४); अपोदेवींनीं अग्नीला जन्म दिला (ऋ. १०.९१,६), अग्नीच्या एका रूपाला अपांनपात् असेंहि नाव आहे. आप ह्या माता आहेत (ऋ. १०.१७,१०), या जगताच्या पत्नी आहेत. त्याच्या इतक्याच या वृद्ध आहेत. त्याचें यांचें मूळ सारखेंच आहे (ऋ. १०.३०,१०), प्रेमळ माता-प्रमाणें त्यांनीं आपला पवित्र रस लोकांस द्यावा अशी त्यांची प्रार्थना केली जाते (ऋ. १०.९०,२); मातेचे गुण त्यांचे ठिकाणीं अतिशय आहेत. सर्व चराचराच्या त्या मातृस्थानीं आहेत (ऋ. ६.५०,७).

आपोदेवता शुद्ध करितात, स्वच्छ करितात. या देवता कल्मष दूर करतात. यांच्या सान्निध्यांतून भक्त शुद्ध व पवित्र होऊन निघतो (ऋ. १०.१७,१०). हिंसा, शिव्या शाप देणें, खोटें बोलणें वगैरे नैतिक पातक दूर करण्यासाठींहि यांची प्रार्थना केली जाते (ऋ. १.२३,२२), यांचे ठिकाणीं रोगनाशनाचा गुण आहे (ऋ. ६.५०,७), या रोग दूर करितात, दीर्घ आयुष्य देतात. निरामयत्व, अमरता, हें सर्व यांच्या पोटीं मिळतें (ऋ. १०.९,५ ते ७), घरामध्यें मनुष्याचें आरोग्य राहावें यासाठीं त्यांची देखरेख असते. (हि. ग्र सू. २.४,५), सोमपुरोहित अपांनपात् याला बलि देतो तेव्हां यांनाहि त्यांजवळ आसन घेऊन बलि ग्रहण करण्याची प्रार्थना करण्यांत येते (ऋ. १०.३०,१४); आपांचा मधाशींहि संबंध पुष्कळवेळां आलेला आहे. आपो-देवता आपलें दूध मधाशीं मिसळतात (ऋ. १.२३,१६); आपांची ऊर्मि भरपूर मधानें युक्त अशी असते. या ऊर्मीत घृत थवथवत असलें म्हणजे इन्द्राचें तें पेय होतें. या पेयानें इन्द्राला आनंद व उल्हास उत्पन्न होतो (ऋ. ७. ४७,१ व २); ज्या मधमिश्रित जलाचें पान करून इन्द्राला वीराची ताकद प्राप्त झाली असें जल देण्याविषयीं अपांनपात् याची प्रार्थना केलेली आहे (ऋ. १०.३०,४), जलाची प्रार्थना करून देवांना बंदींतून सोडविणाऱ्या इन्द्रासाठीं प्रभूत

मद्यानें युक्त व देवांना आनंदविणारी अशी मोठी ऊर्मि आपोदेवतांनीं वरून खालीं सोडावी अशी त्याची प्रार्थना केली आहे. ही ऊर्मि अथवा लाट द्युलोकांत उत्पन्न होते व ती मादक असून इन्द्राचें ते पेय आहे असेंहि या प्रार्थनेत म्हटलेलें आहे (ऋ. १०.३०,७ व ९), या उल्लेखावरून द्युलोकस्थ जलांत इन्द्रपेय जो स्वर्गीय सोम तो होता अथवा हीं जलेंच म्हणजे इन्द्राचें पेय जें स्वर्गीय सोम तें होय असें क्वचित् मानित असत असें दिसते. इतर उल्लेखांत भूलोकस्थ सोम तयार करण्यासाठीं ज्या जलाचा उपयोग करण्यात येतो त्याचा संबंध दिसतो घृत, दूध आणि मध यांशीं युक्त होऊन इन्द्रासाठीं तयार केलेला सोम घेऊन अध्वर्यूंशीं मनानें संवाद करीत आपोदेवता दृश्यमान होतात (ऋ. १०.३०,१३), सुंदर कुमारिकाशीं तरुणानें स्नेह करावा त्याप्रमाणें सोम आपोदेवींच्या सहवासांत रममाण होतो. प्रेमबद्ध पुरुषाप्रमाणें तो त्यांजवळ जातो. आपोदेवी या तरुणापुढें कुमारीप्रमाणें विनम्र होतात (ऋ. १०.३०,५ व ६).

पर्जन्य.—ऋग्वेदीय देवतांमध्ये या देवाचा अतिशय गौण भाग आहे; याचीं केवळ तीन सूक्तें असून तीसापेक्षाहि कमी वेळा याचें नाव त्या संहितेंत सांपडतें. अथर्ववेदांत एक पर्जन्यसूक्त (४.१५) आहे पण त्यांतील पुष्कळशा ऋचा ऋग्वेदांतीलच आहेत. पुढील उतार्‍यांत 'पर्जन्य' शब्दाचा अर्थ "पावसाचा ढग" असाच घेतला पाहिजे. (ऋ. १.१६४, ५१; १.३८,९; ५.५३,६; १०.९८,१,८; ९.२,९; ९.२२,२; अथर्व. १०.१०,७) या सर्व ठिकाणीं भाष्यकार पर्जन्याचा अर्थ "मेघ" असा करितात. कांहीं ठिकाणें अशीं आहेत कीं, तेथें पर्जन्याचा सामान्य अर्थ करावा कीं, विशेषनाम घेऊन अर्थ लावावा अशी अडचण येऊन पडते. उदाहरणार्थ अग्नीचें बल पर्जन्यासारखें दुमदुमतें असें म्हटलें आहे (ऋ. ८.९१,५), आणि पर्जन्याकडून उद्बोधित होऊन शब्द करणारे असें बेडकांना एके ठिकाणीं (ऋ. ७.१०३,१) म्हटलें आहे. तथापि बहुतेक सर्व उतार्‍यांतून पावसाच्या ढगाची (मेघाची) अधिष्ठात्री देवता असा या शब्दाचा स्पष्ट अर्थ दिसतो, व मेघाचीं सर्व विशेषणें बहुधा याला लावण्यांत येतात. पर्जन्यावरील सगुणत्वारोप पुष्कळ वेळा प्राणिवाचक असतो. त्याला पुष्कळदा वृषभ असें म्हटलें आहे (ऋ. ५.८३,१; अथर्व ४.१५,१). कांहीं वेळा पर्जन्य वाझ गाईप्रमाणें कांहीं वेळा स्वेच्छेनुसार आपल्या शरीराची निरवानिरव करणारा फलदायी असतो (ऋ. ७.१०१,३).

पाऊस पाडणें हें त्याचें मुख्य वैशिष्ट्य आहे. पाऊस पाडण्यासाठीं (ऋ. ७.१०१,५) आणि तो पाडल्यानंतर थांबविण्यासाठीं (ऋ. ५.८३,१०) त्याची विनवणी केली आहे. तथापि पर्जन्य आणि मरुत् यांची पाऊस पाडण्याची कर्तबगारी मित्रावरुणाच्या कर्तबगारीपेक्षा गौण आहे असा गर्भितार्थ निघतो (ऋ. ५.६३,३–६). तो पुष्कळवेळा गडगडतो असें वर्णन आहे (ऋ. ५.८३). गडगडत तो वृक्ष, राक्षस आणि दुष्ट यांना पाडतो; याच्या महावधाला सर्व विश्व भितें (ऋ. ५.८३,२). पर्जन्याचा विद्युतशींहि संबंध आणला आहे. जेव्हां पर्जन्य आपल्या रेतानें पृथ्वीच्या ठायीं गर्भधारणा करितो तेव्हां वारे वाहातात, विजा पडतात (ऋ. ५.८३,४). ऋग्वेदांतील एका विश्वेदेवसूक्तात मेघ आणि उदकें यांनीं समृद्ध असून विद्युतानें द्यावापृथिवी सिंचन करून प्रेरित करितो व गडगडतो आणि ओरडतो असें जें एका देवाचें वर्णन आहे (ऋ. ५.४२,१४) तो पर्जन्यच असावा असें दिसतें.

पाऊस पाडणारा म्हणून स्वाभाविकपणें पर्जन्य हा एक विशेष दर्जाचा वनस्पत्युत्पादक व वर्धक आहे. जेव्हां हा पृथ्वी घृतगर्भा करितो, तेव्हां वनस्पती उगवतात; याच्या व्रतांत प्रत्येक जातीची वनस्पति येते; यानें भोजनाकरितां ओषधी उत्पन्न केल्या (ऋ. ५.८३,४; ५;१०; तु. ६.५२,६; अथर्व. ४.१५, २.३,१५; ८.७,२१). वनस्पतींतच फक्त पर्जन्य बीज घालतो असें नाहीं तर गायी, घोड्या आणि स्त्रिया (ऋ. ७.१०२,२) याच्या ठिकाणींहि गर्भाधान करितो, गर्भ घालण्यासाठीं याची प्रार्थना केली आहे (ऋ. ५.८३,७ तु. ६.५२,१६). तो शश्वतींत गर्भ घालणारा (रेतोधा) वृषभ आहे; तो चराचराचा आत्मा आहे (ऋ. ७.१०१,६, तु. १. ११५,१). हा स्वराट् (स्वतंत्र राजा) अखिल जगतावर राज्य करितो, सर्व भुवनें आणि तीन द्यावा (स्वर्ग) याच्यांत अधिष्ठित झालीं आहेत आणि याच्याठिकाणीं तीन आप वाहतात(ऋ. ७.१०१,२, ४.५) असेंहि याचें वर्णन केलेलें आहे. याच्या उत्पादक व्रतामुळें पुष्कळ वेळा याला "पिता" ही पदवी मिळते (ऋ. ७.१०१,३; ९.८२,३, अथर्व.४.१५, १२; १२.१,१२). "आमचा असुर (देव) पिता" असें याला एकदा (ऋ. ५.८३,६) संबोधिलें आहे, दुसर्‍या जागीं "असुराची माया" (ऋ. ५.६३,३;७) असें कदाचित् याच्याबद्दलच म्हटलें असावें. असें मॅकडोनेल म्हणतो पण या दोन्ही ऋचांत मित्रावरुण हे शब्द स्पष्ट आहेत.

गर्भितार्थावरून पृथिवी याची पत्नी दिसते (ऋ. ५.८३,४; ७.१०१,३, तु. १.१६०,३). अथर्ववेदांत (ऋ. १२.१,१२) पृथिवी माता, पर्जन्य पिता असें म्हटलें आहे, पण दुसरीकडे (अ. वे. १०.१०,६) वशा ही त्याची पत्नी असें स्पष्ट वचन आहे. यावरून आणि वृषभ या त्याच्यासंबंधींच्या प्राणिगुणारोपाच्या कल्पनेवरून आणि गडगडाट, विद्युत् व पाऊस यांचा त्याच्याशीं असलेल्या संबंधावरून द्यौ शीं याचें सादृश्य दिसतें (ऋ १०.४५,४; २.४,६; २७,१५), एकदा तर याला द्यौ चा पुत्र म्हटलें आहे (ऋ.७.१०२,१) पर्जन्यानेंच स्वतः एक वत्स, वनस्पतिबीज, उत्पन्न केल्याचें म्हटलें आहे, हा

वत्स कदाचित् विद्युत् असावा. तो सोमहि असूं शकेल, कारण एकदां त्याचा बाप पर्जन्य (ऋ. ९.८२,३) असें वर्णन आलें आहे व त्याला पर्जन्यानें वाढविला (ऋ ९.११२,३) असें म्हणतात.

पर्जन्याचा दुसऱ्या कित्येक देवतांशीं संबंध जोडला आहे. त्याचा वाताशीं निकट संबंध आहे व एक अपवाद (येथें तो अग्नीशीं संयुक्त आहे) सोडून पर्जन्यवात हीच संयुक्तदेवता दृष्टीस पडते. पर्जन्याबरोबर मरुतांना सुद्धां कांहीं ठिकाणीं पाचारिलें आहे (ऋ. ५.६३,६, ८३,५). एका सूक्ताच्या दोन ऋचांतून (ऋ.६.५२,६,१६) अग्नीचीहि याच्याबरोबर संभावना केली आहे. इन्द्र आणि पर्जन्य यांचें बरेंच सादृश्य आहे व या दृष्टीनें दोघांची तुलना केलेली आढळते (ऋ. ८.६,१).

पर्जन्य नावाच्या व्युत्पत्तीविषयीं शंका आहे. तथापि लिथुॲनियन पर्जन्यदेव जो परकूनस् याच्याशीं या नावांतील वर्णसादृश्यावरून बहुधा नेहमीं ऐक्य दाखविण्यांत येतें. या दोनहि नावांचा संबंध खरा असला तरी, त्याचें भारत-यूरोपीय रूप सामान्यवाचकच होतें. एवढें स्पष्ट दिसतें कीं, ऋग्वेदांत हा शब्द गडगडणाऱ्या पावसाच्या ढगाचा सामान्यवाचक व त्याचप्रमाणें त्याच्या सगुणत्वाचें विशेषनाम आहे. मेघ आणि पर्जन्यदेव हे दोनहि अर्थ ब्राह्मणग्रंथांत व पुढील वाङ्मयांत टिकले आहेत.

अपांनपात्.—अपानपात् नांवाची देवता ऋग्वेदांत एका संपूर्ण (२.३५) सूक्तांत स्तविली आहे, नदीसूक्ताच्या दोन ऋचांतून (ऋ. १०.३०,३,४) पाचारली आहे आणि त्या संहितेंत एकंदर बजमास तीसवेळां नावानें उल्लेखिली गेली आहे. उदकें (आपः) दीप्तिमान् अपानपाताच्या सभोंवतीं उभीं राहातात, आपो-युवती या युवकाच्या भोंवतीं फिरतात, तीन देवी या देवाला अन्न अर्पण करण्याची इच्छा करितात, तो पहिल्या मातांचें (पूर्वसूनाम्) दुग्ध प्राशन करितो (ऋ. २.३५,३–५). हा वृषभ त्याच्यांत गर्भ उत्पन्न करितो, हा शिशु त्याचें स्तनपान करितो आणि त्या याचें चुंबन घेतात (ऋ. २.३५,१३), अपानपात् उदकांत बलिष्ठ होऊन विराजतो (ऋ. २.३५,७). हा इन्धनाशिवाय उदकांत प्रकाशतो (ऋ. २.३५,४, १०.३०,४). अपांनपात् हिरण्यरूप, हिरण्यसदृश आणि हिरण्यवर्ण आहे; हिरण्ययोनींतून निघून खालीं बसतो आणि आपल्या भक्ताला अन्न अर्पण करितो (ऋ. २.३५,१०). ज्याला युवती इन्धतात, जो हिरण्यवर्ण आहे, ज्याचें घृत हेंच अन्न आहे अशा अपांनपाताचें रूप अन्तर्हित होऊन वाढतें (ऋ. २.३५,११). याची गाय (त्याच्या) घरीं चांगली दुभती आहे (ऋ. २.३५,७). मनोजवाप्रमाणें वेगवान् घोडे (रघवः) अपानपाताला घेऊन जातात (ऋ. १.१८६,५). अपानपाताचा नद्यांशीं संबंध आणला आहे (नाव ऋ. २.३५,१). त्यानें सर्व भूतजात उत्पन्न केलें, ती सर्व याच्या शाखा होत (ऋ. २.३५,२,८). या सूक्ताच्या शेवटच्या ऋचेंत या देवतेला अग्नि म्हणून पाचारिलें आहे, आणि म्हणून त्याला अग्नीशीं एकरूप मानलें पाहिजे. याच्या उलट अग्नीला कांहीं ठिकाणीं अपानपात् म्हटलें आहे. अग्नि हा अपानपात् आहे (ऋ. ३.९,१). हा अपानपात् अग्निप्रिय होता म्हणून पृथ्वीवर वसतो (ऋ. १.१४३,१). पण त्याच्यांत सुद्धां फरक दाखविला आहे. अग्नि अपानपाताला बरोबर घेऊन वृत्रावर विजय मिळवितो (ऋ. ६.१३,३). या ठिकाणीं अपानपात् हा जणूं काय दुसऱ्याच्या शरीराशीं संगत झाला आहे असें दिसतें. "आशुहेमन्" हें अपानपाताला तीन वेळां योजलेलें विशेषण अन्यत्र अग्नीला योजण्यांत येतें.

निरनिराळ्या देवतासमूहांत विशेषतः अज एकपाद् (ऋ. २.३१,६, ७.३५,१३), अहिर्बुध्न्य (ऋ. १.१८६,५, २.३१,६; ७.३५,१३) आणि सवितृ यांच्या सान्निध्यानें अपानपाताचा उल्लेख येतो. निदान एकदां तरी सवितृचें विशेषण म्हणून हें नांव आलें आहे, मग कदाचित् सवितृ हें अग्नीचेंच एक रूप म्हणून तें योजलें असावें.

जो हिरण्यवर्ण आहे, विद्युतानें आच्छादलेला आहे, जो अति उंचस्थानीं वास करितो, अन्तर्हित राहून वाढतो, देदीप्यमान होतो, जो उदकाचा पुत्र आहे, जो पृथिवीवर अवतरतो आणि जो अग्निसारूप्य पावतो, तो अपानपात् मेघाच्छादित असें अग्नीचें विद्युद्रूप असावेंसें दिसतें कारण, अग्नीला उघड अपानपात् म्हटलें आहे एवढेंच नव्हे तर त्याला उदकाचा गर्भ (ऋ. ७.९,३, १.७०,३) अशीहि संज्ञा आहे. हा अपांगर्भ मानवाच्या घरांतून वास करितो (ऋ. ३.५,३), त्याचें स्थान उदकांत आहे (ऋ. ८.४३,९), आणि उदकें व औषधी यांचा गर्भ जो अग्नि त्याला दोन अरणी प्रसवतात (ऋ. ३.१,१३). अग्नीला "अद्रीचा पुत्र" (अद्रेः सूनो) असेंहि म्हटलेलें आहे (ऋ. १०.२०,७ तु ६.४८,५) व त्याचें कारण विद्युद्रूप अग्नि मेघाद्रीपासून उत्पन्न होतो. स्वर्गीय आणि भूलोकचीं अग्नीचीं रूपें यांच्याशीं विरोध करण्याकरिता कीं काय, उदकें, समुद्र, स्वर्गाची कास, उदकाची माडी याठिकाणीं उत्पन्न केलेला तिसरा अग्नि वर्णिला आहे (ऋ. १०.४५,१–३). वस्तुतः स्वर्गीय अग्नीचें उदकांतील स्थान, वैदिक दैवतेतिहासांतील उत्तम प्रकारें सिद्ध झालेल्या गोष्टींपैकीं एक होय.

अपानपात् भारतीय दैवतेतिहासांतील नसून, पर्शु-भारतीय कालांत तो पडतो. अवेस्तांत अपानपात् ही एक जलदेवता असून ती त्याच्या तळाशीं राहातें, तिच्याभोंवतीं स्त्रियांचा

घोळका असतो आणि बहुतेक नेहेमीं त्याच्यासकट या देवतेला आह्वान केलं जातें, वेगवान् घोडे अपानपाताला घेऊन जातात आणि समुद्राच्या तळाशीं यानें तेज पकडून ठेवल्याचें सांगतात. ही देवता कोण असावी यासंबंधांत यूरोपीय विद्वानांचें एकमत नाहीं. ओल्डनबर्गचें असें मत आहे कीं, अपानपात् ही मूळ एक साधी जलदेवता असावी पण पुढें तिच्याशीं अगदीं विसदृश असा जो उदकोत्पन्न अग्नि, त्याला व या देवतेला एक मानूं लागले असावेत. याला पुरावा तो असा आणतो कीं, दोन अपानपात् सूक्तांपैकीं एक (१०.३०), सूत्रोक्त विधींत, केवळ उदकासंबधीं म्हणून असलेल्या संस्काराशीं निगडित आहे व त्याचप्रमाणें दुसरें २.३५ देखील आपला जलभरित स्वभाव चांगला व्यक्त करितें. हिलेब्रँटच्या मतें अपानपात् म्हणजे चंद्र आणि मॅक्स मुल्लरच्या मतें तो सूर्य किंवा विद्युत् होय.

अहिर्बुध्न्य.—अहिर्बुध्न्य (पातालसर्प) ऋग्वेदांत फक्त बारावेळा उल्लेखिलेला असून, याचें नांव विश्वेदेवसूक्तांत मात्र दिसतें अजएकपादाशीं पांच वेळा, अपानपातशीं तीन वेळा, समुद्राशीं तीन वेळा, आणि सवित्याशीं दोन वेळा याची सांगड घालण्यांत आली आहे. याला एकट्यालाच ज्यांत आह्वान केलें आहे अशा साऱ्या तीन ऋचा (ऋ ५.४१,१६, ७.३४, १६,१७) सांपडतात. जेव्हां दुसरी एकच देवता याच्याबरोबर उल्लेखिली असते, तेव्हां ती अपानपात् (ऋ. १. १८६,५) तरी असते किंवा अजएकपाद (ऋ १०.६४,४) असते. जेव्हां अहिर्बुध्न्य आणि अजएकपाद एकाच ऋचेंत आले असतात तेव्हां ते नेहमीं (एक लहानसा अपवाद (ऋ १०.६६,११ हा सोडून) सन्निध असतात. ज्यांत हें नांव पाचारिलें आहे असे अतिशय वैशिष्ट्यबोधक समूह म्हणजे अजएकपाद, अहिर्बुध्न्य, समुद्र, अपांनपात्, पृश्नि (ऋ ७.३५, १३), अहिर्बुध्न्य, अज एकपाद, त्रित, ऋभुक्षन्, सवितृ, अपानपात् (ऋ २.३१,६), समुद्र, सिंधु, रज, अन्तरिक्ष, अजएकपाद, गडगडणारे अर्णव, अहिर्बुध्न्य आणि विश्वेदेव (ऋ १०.६६,११). या सोबत्यावरून पाहतां, अहिर्बुध्न्य ही अन्तरिक्षांतील देवता असावीशी दिसते, नैघंटुकांत (५.४) तसेंच म्हटलं आहे. पण ज्याठिकाणीं त्याचाच फक्त उल्लेख आला आहे त्यावरूनच कांहीं निश्चित माहिती गोळा करितां येईल. याच्याविषयीं ज्यास्त माहिती ज्या ऋचेंत (ऋ. ७.३४, १६) आहे तेथें कवि म्हणतो "उदकांत जन्मलेल्या आणि रजांतील (आकाशांतील) नद्यांच्या तळाशीं बसलेल्या अहीला मी उक्थांनीं स्तवितों." यावरून तो अन्तरिक्षांतील समुद्रांत राहातोसें दिसतें, यास्क बुध्न्य याचा अर्थ अन्तरिक्ष असा घेतो (निरु. १०.४४). याच्या पुढील ऋचेंत आणि दुसऱ्या एके ठिकाणीं (ऋ ५.४१,१६) आपल्या भक्तांना दुःखापन्न न करण्याविषयीं याला विनविलें आहे. यावरून त्याच्या स्वभावांत कांहीं तरी पीडादायक असावें असें अनुमान निघतें. अहि हें वृत्राचें सामान्य विशेषण आहे आणि उदकें घेरणारा वृत्र, उदकांनीं वाहून नेलेला आहे, किंवा उदकांत, किंवा अन्तरिक्षाच्या तळा(बुध्न्य)शीं बसला आहे, असें त्याचें वर्णन आढळतें. अन्तरिक्षांतील अग्नीला अहि असें म्हटलें असून (ऋ १.७९,१), आकाशाच्या तळाशीं (बुध्ने) तो प्रदीप्त केल्याचेंहि म्हटलें आहे (ऋ ४.११,१). तेव्हां याचा सारांश असा निघतो कीं, जरी अहिर्बुध्न्य अपानपाताचा सदृश असा देव म्हणून मानण्यांत येतो, तरी तो मुळांत अहि वृत्रापेक्षां निराळा नव्हता. मागाहूनच्या वैदिक ग्रंथांत अहिर्बुध्न्याचा अग्नि गार्हपत्याशीं संबंध लावला आहे (वा. सं. ५. ३३, ऐ ब्रा. ३.३६, तै. ब्रा १.१.१०,३) उत्तरकालीन वाङ्मयांत अहिर्बुध्न्य हें रुद्राचें व शिवाचें नांव म्हणून येतें.

सरस्वती नदीदेवता.—ऋग्वेदामध्यें पृथ्वीवरील नद्यांना देवता मानून त्यांना बरेंच महत्त्व दिलें आहे. ऋग्वेदांतील 'नदी-स्तुति' नामक प्रसिद्ध सूक्तांत (ऋ. १०. ७५) सिंधुनदीची बहुतेक स्तुति असून पांचव्या व सहाव्या ऋचांत तिला मिळणाऱ्या नद्यांची स्तुति आहे. शिवाय विपाश व शुतुद्री यांची स्तुति दुसऱ्या एका संबंध सूक्तांत (ऋ. ३.३३) केली आहे.

तथापि इतर कोणत्याहि नदीपेक्षां सरस्वतीनदीचें महत्त्व फार गायिलें आहे. या नदीवर व्यक्तित्वाचा अध्यारोप इतरापेक्षां फार पूर्णतेनें केलेला आहे, तरी कवींच्या मनश्चक्षूपुढें देवतेबरोबर नदीचें स्वरूप नेहमीं उभें असे. सरस्वतीच्या स्तुतिपर ऋग्वेदांत तीन सूक्तें असून शिवाय अनेक ठिकाणीं तिचा उल्लेख आहे सरस्वती, शरयू व सिंधु यांची महानद्या म्हणून स्तुति केली आहे (ऋ. १०.६३,९), आणि दुसऱ्या ठिकाणीं (ऋ. १०.७५,५), गंगा, यमुना, सरस्वती, शुतुद्री, परुष्णी व दुसऱ्या कांहीं मिळून एकवीस नद्यांना संबोधिलें आहे सरस्वतीनदीच्या तीरावर वास करणाऱ्या राजाचा व इतर लोकांचा उल्लेख ऋ. ७.९६,२, ८.२१,१८ मध्यें आहे. सरस्वतीनदीचें पाणी पोषक असून ती सर्वांत मोठी आहे, आणि तिचें पाणी अत्यंत स्वच्छ असून ती पर्वतापासून, द्युलोकस्थ समुद्रापासून निघते (ऋ.७.९५,१ व २, ५.४३,११) आपल्या अफाट लाटांनीं ती पर्वताचीं शिखरें फोडून बाहेर पडते व तिचा मोठा व जोराचा प्रवाह खळखळाट करीत वाहूं लागतो (ऋ. ६.६१,२ व ८), महानद्यांत ती सर्वांत मोठी व सर्वांपेक्षां अधिक जोरानें वाहणारी आहे; व तिनें आपलें जलरूपी दुग्ध देण्याचें बंद करूं नये म्हणून तिची प्रार्थना केली आहे (ऋ. ६.६१,१३), तिच्या सान्निध्यांतून उचलून दूरदेशीं कोणी आपणास टाकूं नये, अशी कवीनें प्रार्थना केली आहे (ऋ. ६.६१,१४). तिच्या सात बहिणी आहेत व सात शाखा आहेत (ऋ. ६.६१,१० व १२) व ती सातांपैकीं एक

असून सर्वांना मातेसारखी आहे (ऋ. ७.३६,६). सर्व मातामध्यें, सर्व नद्यामध्यें व सर्व देवतामध्यें सरस्वती श्रेष्ठ आहे (ऋ. २.४१,१६). तिला पावीरवी (विद्युल्लतेची कन्या) म्हटलें आहे व एका वीराची (बहुधा सरस्वताची) पत्नीहि म्हटलें आहे (ऋ. ६.४९,७). तिनें भूलोक व अंतरिक्ष व्यापिले आहेत, व ती तीन ठिकाणीं राहते (ऋ. ६.६१,११ व १२). आकाशातून, महापर्वतातून खालीं यज्ञस्थानीं येण्याबद्दल तिची प्रार्थना केली आहे (ऋ. ५.४३,११). वरील शेवटच्या तीन उताऱ्यात (तु. ७.९५,२) तिचा उगम द्युलोकात असल्याबद्दलच्या कल्पनेचा उल्लेख आहे; तसाच गंगानदीबद्दल वेदोत्तर कथापुराणात उल्लेख आहे. ती पितरांबरोबर त्याच रथात बसून यज्ञस्थलीं येते व दर्भासनावर बसते (ऋ. १०.१७,८ व ९). आपल्या पवित्र जलानें तेथील अशुद्धता दूर कर अशी तिची प्रार्थना केली आहे. ती जीवनशक्ति व अपत्यें याचा लाभ करून देते (ऋ. २.४१,१७) व इतर देवताप्रमाणें प्रजोत्पत्तीच्या कार्यांत मदत करते (ऋ. १०.१८४,२). तिनेंच वध्र्यश्वाला दिवोदास नामक पुत्राची प्राप्ती करून दिली (ऋ. ६.६१,१). ती भक्ताना धनधान्यसमृद्धि देते (ऋ. ७.९५,२, ८.२१,१७). ती देवनिंदकाचा नाश करते, ती भयंकर व वृत्रघ्नी आहे (ऋ. ६.६१,३ व ७).

पूषन्, इन्द्र व मरुत् याच्याबरोबर ती असते (ऋ. ३.५४,१३, ७.९,५). ते तिचे मित्र आहेत (ऋ. ७.९६,२). जेव्हा अश्विनानीं इन्द्राला मदत केली तेव्हा सरस्वतीनें त्याला ताजातवाना केलं (ऋ. १०.१३१,५) वाजसनेयी संहितेत (१९.१२) वरील कथेसबंधानें असें सांगितलें आहे कीं, जेव्हा देवाना इन्द्र वरा होण्याकरता यज्ञ केला, तेव्हा अश्विनीदेवानीं व सरस्वतीनें आपल्या वाणीनें इन्द्रामध्यें पुन्हा सामर्थ्य उत्पन्न केलें. वाजसनेयी संहितेत सरस्वती अश्विनाची पत्नी असेंहि म्हटलें आहे (१९.९४). सरस्वती व दृषद्वती याच्या काठावर अग्नि यज्ञाकरता तयार केला असा उल्लेख आहे (ऋ. ३.२३,४), व ऐतरेय ब्राह्मणात (२.१९) सरस्वतीनदीवर ऋषींनी केलेल्या यज्ञाचा उल्लेख आहे.

ऋग्वेदात सरस्वतीला नदीदेवता इतकेंच मानलें आहे; पण शतपथ (३.९.१,७) व ऐतरेय (३.१.) ब्राह्मणांत तिला वाक्, वाणी असें म्हटलें आहे, आणि वेदोत्तर कथात तिला वाग्देवता, बुद्धिदेवता मानली आहे व ब्रह्म्याची पत्नी म्हटलें आहे.

सरस्वतीनदीच्या भौगोलिक स्थानाबद्दल बराच वाद आहे. आवेस्ताग्रंथात उल्लेखिलेली अफगाणिस्तानातील हरक्विती तीच सरस्वती असें कित्येक म्हणतात. रोट, ग्रासमन, लुडविग व झिमर सिंधु म्हणजेच ऋग्वेदकालीन सरस्वती असावी असें म्हणतात. मध्यदेशातील एक लहान नदीला सरस्वती नाव आहे सरस्वती व दृषद्वती या दोन्ही ब्रह्मावर्त नामक पवित्र देशाच्या सरहद्दीवर होत्या, असें मॅक्समुल्लर म्हणतो. ही हल्लीं वालुकामय प्रदेशाखालीं गुप्त झाली आहे.

सरस्वतीला समान पुरुषवाचक देवता सरस्वत् म्हणून आली असून तिची स्तुति (ऋ. ७.९६) केली आहे.

पृथिवी.—ऋग्वेदात पृथिवी ही देवता द्यु बरोबरच बहुतेक आलेली असून फक्त एका तीन ऋचाच्या लहानशा सूक्तात (ऋ. ५.८४) तिचा स्वतंत्रपणें उल्लेख आहे. अथर्ववेदात (१२.१) तिच्या वर्णनपर असें एक लांब व सुंदर सूक्त आहे. पृथिवीवर केलेला व्यक्तित्वाचा आरोप अगदीं अल्प असून तिच्यांतील बहुतेक गुण सामान्य जड पृथ्वीच्या गुणासारखेच आहेत. ऋग्वेदातील वर्णनात पृथिवी अनेक उंच उंच वस्तूंनीं भरलेली, पर्वताचा भार सहन करणारी व अरण्यातील वृक्षाना आधार देणारी असेंच म्हटलें आहे. तिला मही (मोठी), दृढा व अर्जुनी (प्रकाशमान) असेंहि म्हटलें आहे.

पृथिवी या शब्दाचा अर्थ 'विस्तृत' असा आहे. तैत्तिरीय संहितेत (७.१,५) व तैत्तिरीय ब्राह्मणांत पृथिवी शब्दाची व्युत्पत्ति प्रथ् धातूपासून आहे असें स्पष्ट सांगितलेलें आहे पृथिवीला 'दयाळु माता' असें म्हटलें असून (ऋ. १०.१८,१०) द्यावापृथिवीला उद्देशूनहि 'माता' म्हटलेलें आढळते.

बृहस्पति.—ऋग्वेदात या देवतेला बरेंच महत्त्व दिलेलें आहे; अकरा सबंध सूक्तें बृहस्पतीच्या स्तुतिपर असून इन्द्राबरोबर दोनदा व इतर १२० वेळा त्याचा उल्लेख आहे, व ब्रह्मणस्पति म्हणून ५० ठिकाणीं आणखी उल्लेख आहे. त्याला सात मुखें, सुंदर जिव्हा, तीक्ष्ण शृंगें व शंभर पंख असून त्याचा वर्ण सोन्यासारखा तेजस्वी व आवाज स्पष्ट आहे (ऋ. १०.१५५,२, ७.९७,७ व ५). धनुष्य, बाण (ऋ. २.२४,८), सोन्याचा परशु (ऋ. ७.९७,७) हीं आयुधें असून त्याच्या रथाला तांबडे घोडे जोडलेले असतात (ऋ. ७.९७,६)

बृहस्पति उच्च अंतरिक्षातील महातेजापासून उत्पन्न झाला व त्यानें अंधकार नाहींसा केला (ऋ. ४.५०,४). त्याला त्वष्ट्यानें उत्पन्न केलें असेंहि म्हटलें आहे (ऋ. २.२३,१७). उलट तो सर्व देवाचा पिता असें म्हटलें आहे (ऋ. २.२६,३).

बृहस्पति हा गृहपुरोहित असून (ऋ. २.२४,९) सर्व प्राचीन विद्वानाचा (पुरोधा) मुख्य आहे (ऋ. ४.५०,१). वेदोत्तर वाङ्मयात त्याला देवाचा ब्राह्मण पुरोहित म्हटलें आहे. बृहस्पतीशिवाय यज्ञकर्में यथासांग पार पडत नाहींत (ऋ. १.१८,७). देवाना यज्ञातील हविर्भाग त्याच्यापासून प्राप्त

झाले (ऋ.२.२३,१). तो स्वतः सूक्त म्हणतो व त्यामुळे इन्द्र, वरुण, मित्र, अर्यमन् व इतर देव याना आनंद होतो (ऋ. १.४०,५), त्याच्याबरोबर ऋक्त् गणहि असतो, व त्यामुळे त्याला गणपति असें म्हटलें आहे (ऋ. २.२३,१). त्याला ब्रह्मणस्पति असेंहि म्हटलें आहे. तो सर्व स्तावक मन्त्राचा कर्ता असून (ऋ. १.१९०,२) इतर मानव पुरोहिताना त्यानेंच स्तुतिमंत्र सांगितले (ऋ १०.९८,२७) त्याला वाचस्पति म्हणजे वक्तृत्व व शहाणपणा याची देवता, असें वेदोत्तर वाङ्मयात मानलेलें आहे.

इन्द्रानें गाई सोडविल्याबद्दलची जी कथा आहे त्यात अग्नीप्रमाणें बृहस्पतीचाहि उल्लेख आहे (ऋ. २.२३,१८) इन्द्रासहवर्तमान वलाला मारून त्यानें गाई सोडविल्या (ऋ २.२३,१८, ४.५०,५), व त्या स्वर्गामध्यें वाढून दिल्या (ऋ. २.२४,१४). वलपराजयाची ही कथा एखाद्या म्हणी प्रमाणें रूढ झालेली आहे (अथर्व० ९.३,२). वलाचा दुर्ग त्यानें उध्वस्त केला त्यावेळीं त्याला उषा, सूर्य व गाई याची प्राप्ति झाली (ऋ १०.६७,५) बृहस्पति अंगिरसानें शत्रूंना मारले, दुर्ग फोडले व शत्रू जिंकले (ऋ. ६.७३,१ व २), लढाईमध्यें त्याचा कोणीहि पराजय करूं शकत नाहीं (ऋ. १.४०,८), करता युद्धप्रसंगीं त्याची प्रार्थना करावी (ऋ. २.२३,१३)

इन्द्राचा तो मित्र व साहाय्यकर्ता आहे (ऋ. २.२३,१८) व इन्द्राप्रमाणें तो सोमपान करणाराहि आहे (ऋ ४.४९,३) आणखी एक कथा अशी आहे कीं, विहिरींत पुरलेल्या मृतानें केलेली प्रार्थना त्यानें ऐकली व त्याला सेडून सोडविलें (ऋ. १.१०५,१७).

बृहस्पतीचें स्तवन करणारावर तो कृपा करतो (ऋ. २.२५,१). शुद्धाचरणी माणसाला सर्व संकटातून तो मुक्त करतो व त्याला धन व समृद्धि देतो (ऋ. १.१८,३,२.२३,४ ते १०). या त्याच्या परोपकारीपणामुळें त्याला पिता असें म्हटलं आहे (ऋ. ४.५०,६, ६.७३,१).

त्याला असुर्य असें म्हणून त्याची देवात गणना केली आहे (ऋ. ३.६२,४). वनस्पतींचें संवर्धन करणारा असेंहि त्यास म्हटलें आहे (ऋ. १०.९७,१५ व १९). नंतरच्या काळात त्याची नवग्रहात गणना होऊं लागली. बृहस्पति ही देवता शुद्ध भारतीय आहे. त्यातील पति या पदावरून व तत्संबंधीं कथांवरूनहि बृहस्पति ही ऋग्वेदपूर्वकालीन देवता नसावी, असें दिसतें.

पुष्कळ ऋचामध्ये अग्नि व बृहस्पति एकच अशा तऱ्हेचें वर्णन आढळतें (ऋ. ५.४३,१२). त्याला सदसस्पति म्हटलं आहे (ऋ.१.१८,६), व इन्द्राग्नीलाहि सदसस्पती म्हटलें आहे (ऋ.१.२१,५). अग्नीप्रमाणें बृहस्पतीचींहि तीन वसतिस्थानें आहेत (ऋ ४.५०,१) या पुराव्यावरून बृहस्पति हें अग्नीचेंच एक स्वरूप असून ऋग्वेदकालीं त्याला स्वतन्त्र देवतेचें स्वरूप प्राप्त झाले असावें, या मताला बळकटी येते विल्सन् व मॅक्समुल्लर हे वरील मताचे आहेत. बृहस्पति म्हणजे पुरोहिताच्या कृत्याच मूर्त स्वरूप, असें केगी व ओल्डेनबर्ग मानतात. हिलेब्रँट बृहस्पतीला वनस्पतींची देवता व चंद्राचें मनुष्यस्वरूप असें मानतो.

बृहस्पति म्हणजे देवाचा ब्राह्मण पुरोहित, या गोष्टीवरून बृहस्पति म्हणजे आद्य भारतीय देवतात्रयीपैकीं एक जो ब्रह्मदेव याची तत्समदेवता म्हणून रूढ होऊन ब्रह्म हा शब्द वेदान्त तत्त्वज्ञानातील विश्वाचें आद्य निर्गुण स्वरूप या अर्थी वापरण्यात येऊं लागला असावा असें दिसते.

स्त्रीदेवता.—वैदिक उपासनेत देवी कनिष्ठ दर्जा-वर आहेत विश्वचालक म्हणून याना क्वचितच मानण्यात येतें उषेलाच काय तें थोडें महत्त्व आहे. सूक्तसंख्या व नामनिर्देश यावरून देवताचे जे वर्ग पाडता येतात, त्यात उषा तिसऱ्या वर्गांतील ठरते तथापि इतर देवाप्रमाणें हिला मात्र सोमहवींत भाग मिळाला नाहीं. हिच्यानंतर सरस्वतीचा अनुक्रम आहे, पण सरस्वती अगदीं खालच्या वर्गांतली आहे. काहीं थोड्याशा इतर देवी एकेका सूक्तातून स्तविल्या गेल्या आहेत. पृथ्वी ही द्यौपासून स्वतंत्र अशी क्वचितच येते, आणि द्यावापृथिवीपर तीन ऋचाच एक लहानसें सूक्त आहे. रात्री म्हणजे रात्र हिच्या स्तवनपर एकच सूक्त आहे (ऋ. १०.१२७). उषे-प्रमाणें हिलाहि द्यौची कन्या म्हटलें आहे. पण हिचें स्वरूप अंधकारयुक्त म्हणजे काळें नसून चांदण्यांनीं चकाकणारें शुभ्र असल्याचें वर्णन आहे रात्र होताच पक्षी घरट्यात व पुरुष घरोघर परत येतात व चोर, लांडगे यापासून संरक्षण करण्याबद्दल रात्रीची प्रार्थना करतात प्रातःकालच्या उषा-देवतेची जोडदेवता रात्रीला मानून दोघींची एकत्र प्रार्थना कित्येक ऋचात केली आहे. वाक् म्हणजे वाणी हिला देवता कल्पून हिचें वर्णन एका ऋचेंत केलं आहे (ऋ. १०.१२५). ती सर्व देवताबरोबर असते व मित्रा-वरुण, इन्द्राग्नी व अश्विन् याना मदत करते. ती जलामध्यें, समुद्रात राहते, नैघण्टुकात वाक्ला अंतरिक्षस्थ देवतात गणलें आहे. वाक्ला स्त्री बनवून तिच्या मोबदल्यानें गंधर्वांपासून सोम घेतल्याचें वर्णन ब्राह्मणग्रंथात आहे (ऐ. ब्रा. १.२७). पुरंधि या नावाचा उल्लेख ऋग्वेदात सुमारें नऊ वेळा आला असून तिचा अर्थ समृद्धि असा आहे. विष्णु, अग्नि, पूषन्, सवितृ याच्याबरोबर क्वचित् व बहुतेक भगबरोबर तिचें वर्णन येतें. आवेस्तातील पारेंदि ही देवता तत्समान आहे. दुसरी धिषणा ही ऋग्वेदातील त्याच अर्थाची देवता आहे. इळा म्हणजे दधिदुग्धहवि व इळा म्हणजे धेनु (नैघण्टुक २.११) अशा

अर्थात या आल्या असून आप्री सूक्तात सरस्वती व मही अथवा भारती याच्याबरोबर इळेचा उल्लेख आहे अग्नीला (ऋ ३.२९,९ व १०) व पुरूरव्याला (ऋ १०.९५,१८) तिचा पुत्र म्हटलं आहे बृहद्दिवा, राका, सिनीवाली, कुहू वगैरे देवता आहेत. शिवाय मरुताची माता पृश्नि, विवस्वताची भार्या सरण्यू व सूर्या उर्फ उषा याचा मागें उल्लेख आलाच आहे

देवाच्या बायका म्हणून इन्द्राणी, वरुणानी, अग्नायी, रुद्राणी, अश्विनी या आल्या आहेत, पण वेदात त्याना फारसें महत्त्व दिलेलं दिसत नाहीं, पण ब्राह्मणग्रंथात मात्र निरनिराळ्या सम्प्रदायातील प्रमुख स्थान त्याना देण्यात आलेलें आहे.

कनिष्ठदेवता.—ऋभुदेव.—वेदातील प्रमुख देवाशिवाय दैवी गुणधर्माचा पूर्ण अध्यारोप न केलेले असे दुसरे कित्येक कनिष्ठप्रतीचे देव आख्यायिकातून उल्लेखिले गेले आहेत त्यापैकीं अतिशय महत्त्वाचे म्हणजे 'ऋभु' होत ऋग्वेदात अकरा सूक्तात त्याची स्तुति केली असून शंभरावर नुसते नावानं उल्लेख आले आहेत. 'ऋभु' ही देवत्रयी असून, त्याचीं वैयक्तिक नावं ऋभुक्षन्, वाज आणि विभ्वन्, अशीं आलीं आहेत काहीं ठिकाणीं हीं तिन्ही नावं, काहीं ठिकाणीं दोन व काहीं ठिकाणीं एकट्या 'ऋभु' देवतेचेच उल्लेख आले आहेत बहुवचन दर्शवावयाचं असल्यास 'ऋभव' हं नाव चालत व त्याचप्रमाणें ह्या तीन देवतानामापैकीं कशाचेंहि बहुवचन केलें तरी देवत्रयीचा साकल्यानं बोध होतो काहा ठिकाणीं ह्या तिन्ही देवनामाचीं बहुवचन (ऋ ४.३६,३, ८.४८,१) व काहीं स्थलीं दोघाचींच ('वाजा ऋभुक्षण' किंवा 'वाजा ऋभव') बहुवचन ह्याचा अधिकपददोषपूर्वक ह्या देवतात्रयाचा बोध करून देण्याकरिता उपयोग केलेला दिसतो 'वाजो विभ्वान् ऋभव' हं संयुक्त पद एकस्थळीं (ऋ ४ ३६,६) आल्याच दिसून येतें मधूनमधून सर्व (विश्वे) ऋभु (ऋ ७.५१,३) या आलेल्या पदावरून अशा तऱ्हेचा एक समुदाय मानल्याच दिसून यतें, त्याचप्रमाणं ऋभूसह ऋभु, विभूसह विभ्वन् यास आह्वान (ऋ ७ ४८,२) केलेलं आहे ह्या शेवटल्या उल्लेखावरून ऋभु व विभ्वन् हे त्याच तऱ्हेच्या देवसमुदायाचे मुख्य अग्रणी असल्याच उघड दिसतें एका उल्लेखात (ऋ ८.३१,५) ह्या तीन ऋभूस, वृद्ध, तरुण, व बाल असं म्हटलेलं आढळत

सुमारं बारा उल्लेखात 'ऋभु' हे 'सुधन्वन्' (उत्तम तिरंदाज) याचे पुत्र 'सौधन्वान' या पैतृक संज्ञेन दर्शविले गेले आहेत (ऋ ४.३७,४) ह्या उल्लेखात इन्द्राचे पुत्र (सूनो) ह्या नावानं ऋभूस संबोधिलं आहे पुन ह्याच उल्लेखात (शवसो नपात) "शक्तीचीं मुलें" हं अभिधान त्यास लावून 'नपात' ह्या शब्दावर कोटी केल्याच दिसत कारण 'शक्तीचा मुलगा (शवस सुनु) हं अभिधान केवळ इन्द्रासच लावल जातं व म्हणून 'ऋभु' देवतास "शक्तीचे नातु" हं अभिधान बरोबर लागल. "शवसो नपात" हें ऋभुदेवताच विशेष अभिधान असून पाचवेळा ह्याचा उल्लेख आला आहे व फक्त एकवेळ हच अभिधान मित्रावरुणास लावल्याच आढळत एका उल्लेखात (ऋ ३.६०,३) ऋभु हीं "मनूचीं मुलं" (मनोर्नपात) असल्याचं सांगितलं असून त्याचे आईबाप (पितर) पुष्कळ स्थळीं उल्लेखले आहेत एका सूक्तात (ऋ १.१६१,३) ऋभूनीं अग्नीस आपला भाऊ म्हणून आह्वान केलं आहे

ऋभुदेवताना वारवार यज्ञप्रसंगीं येण्याकरिता (ऋ ४.३४,१-३, ३७,१) व सोमरस पिण्याकरिता आह्वान केलेलं असतं अंतरिक्षात उच्चस्थानीं असल्यामुळें त्यानीं खालच्या प्रदेशात सोमाकडे यावं (ऋ ४.३७,३) म्हणून त्याची स्तुति केली जाते अशा प्रसंगीं बहुश त्याच साहचर्य इन्द्राशीं (ऋ ३.६०,४–६, ४.३३,३,३४,६,३५,७) व काहीं थोड्या प्रसंगीं मरुताशीं (ऋ १.२०,५,११,४, ४.३४,११) व फक्त एके ठिकाणीं आदित्य, सवितृ, पर्वत, नद्या (ऋ ४.३४,८) इत्यादिकाबरोबर असल्याचें वर्णन आहे इतर गोष्टींत ऋभूच इन्द्राशीं फारच साधर्म्य आहे ह्या देवता इन्द्रासारख्या आहेत (ऋ ४.३७,५) व ऋभु हा एक नूतन इन्द्रच आहे (ऋ १.११०,७) इन्द्राबरोबर ऋभुदेव हे मनुष्याना जयाकरिता मदत करतात (ऋ. ४.३७,६) व शत्रूचा पाडाव करण्याकरिता (ऋ ७.४८,३) इन्द्राबरोबर ऋभुदेवाच आह्वान केलें जातें त्यानीं आपल्या चातुर्यामुळें इन्द्रसख्य संपादन केल्याचं वर्णन आहे (ऋ ३.६०,३, ४.३५,७,९), कारण, इन्द्राचे घोडे बनविणारे चतुर कारागीर हेच ऋभुगण होत ऋभूचा व इन्द्राचा इतका विशेष संबंध आहे कीं, त्यामुळें इन्द्राला ह्या देवगणातील ज्येष्ठ देवतेप्रमाणं "ऋभुक्षन्" (ऋभूमध्ये श्रेष्ठ) ही संज्ञा लावली जाते काहीं "विश्वेदेव" सूक्तामध्यें ऋभूचा इतर काहीं देवाशीं विशेषत त्वष्टृदेवतेशीं संबंध दाखविला आहे

ऋभूच्या शारीरिक वर्णनाचे अगर एकंदर पोशाख वगैरेचे उल्लेख फारच अपुरे आहेत दिसण्यात ते सूर्यासारखे असून (ऋ १.११०,४) त्याचा एक रथ असतो (ऋ १.१६१,७) व तो घोड्यानीं ओढला जातो (ऋ ७.४८,१) त्याचा रथ चकचकीत व त्याचे घोडे पुष्ट असून ऋभुदेव स्वत धातुमय शिरस्त्राणं व उत्तमोत्तम माला धारण करतात (ऋ ४.३७,४) ऋभूजवळ पुष्कळ अश्व असून (अश्विन् ऋ ४.३७,५) ते चतुर हाताचं (सुहस्ता) व हुषार असून त्याचीं चातुर्याचीं कामं इतकीं बिनमोल (ऋ ३.६०,४) आहेत कीं, त्यामुळच ऋभुदेव हे मूळचे मनूचे वंशज अतएव मर्त्य असून देखील आपल्या उद्योगानं त्यानीं देवासारखे

अमृतत्व मिळवलें (ऋ. ३.६०,३, १.११०,४) व आपल्या चातुर्यानें व अद्भुत कृत्यांनीं त्यांनीं देवाचा दर्जा व सख्य प्राप्त करून घेऊन (ऋ. ४.३३,३;४, ४.३५,३; ४.३६,४) गरुडपक्ष्याप्रमाणें अंतरिक्षांत वास करून अमर झाले (ऋ. ४.३५,८). ऐतरेय ब्राह्मण (३.३०) म्हणतें कीं, ऋभू हे मानव असून त्यांनीं तपाच्या जोरावर सोमयज्ञांत देवाबरोबर स्वत सहि हविर्भाग मिळवला. ऋभुदेवाच्या चातुर्यामुळें देव इतके खूष झाले कीं, वाज हा देवाचा, ऋभुक्षन् हा इन्द्राचा व विभ्वन् हा वरुणाचा कारागीर होऊन बसले (ऋ. ४.३३,९). ते देवाकडे गेले व चातुर्याचे जोरावर त्यानीं यज्ञांत भाग मिळवला (ऋ १.२०,१, १.१२०,६) म्हणूनच तिसरें सायंसवन ऋभुदेवतांचें आपल्या अतुल सामर्थ्यानें मिळवलेलें आहे (ऋ १.१६१,८, ४.३३,११).

वेदांतील प्रमुख देवाप्रमाणें, संपत्ति व समृद्धि देण्याकरिता (ऋ. ४.३३,८, ४.३७,५) त्याचप्रमाणें गुरें, घोडे, शूर पुरुष ह्यांची प्राप्ति व्हावी याकरिता (ऋ ४.३४,१०), व त्याचप्रमाणें शक्ति, उत्साह, संतति, चतुराई (ऋ. १. १११,२), इत्यादि देण्याकरिता ऋभुदेवाची स्तुति केली जाते, व ज्याला हे युद्धांत मदत करितात तो अपराजित होतो (ऋ. ४.३६,६). युद्धांत मदत व लूट मिळण्याकरिता ऋभु व वाज ह्यांचीं स्तोत्रें गाइलीं जातात.

'तक्ष' हें क्रियापद त्वष्टृदेवाप्रमाणें ऋभुदेवाच्या चातुर्याबद्दल फार वापरलें जातें. ज्यावरून ऋभूंना देवाचा दर्जा प्राप्त झाला अशीं पाच अद्भुत कृत्यें ऋभुदेवांनीं केल्याबद्दल प्रत्येक सूक्तांतून वर्णन आहे.

ऋभूंनीं घोडे नसलेला, लगाम नसलेला, तीन चाकाचा परंतु सवध अंतरिक्षांतून परिभ्रमण करणारा असा एक अद्भुत रथ अश्विनी देवताकरिता तयार केला (ऋ. १.१११,१; ४.३३,८; ४.३६,१,२)

इन्द्राकरिता त्यांनीं दोन तरुण उमदे अश्व (हरी) तयार केले (ऋ. ४.३३,१०). ऋ. १.१६१,३ ह्या स्थलीं ऋभूंनीं एकामागून एक असे दोन घोडे बनविले असें वर्णन आहे तें देखील यरचेंच कृत्य होय.

ह्यानंतर त्यांनीं बृहस्पतीकरिता (ऋ. १.१६१,६) एक अमृत देणारी, सामर्थ्य उत्पन्न करणारी, वाटेल तें रूप धारण करणारी (ऋ. ४.३३,८; १.१६१,३; ४.३४,९) अशी गाय उत्पन्न केली. एका गाईला तिचें वासरू पुन. परत मिळवून दिलें (ऋ. १.११०,८) अशी एक लहानशी अद्भुत गोष्ट केल्याचें वर्णन आहे.

नाश पावत चाललेल्या निर्जीव स्तंभाप्रमाणें पडलेले व विस्कळित शरीर झालेले (ऋ. १.११०,८, ४.३३,२) असे आपले मृतप्राय मातापितर याच्या ठिकाणीं त्यांना पुन. चैतन्य उत्पन्न केलें (ऋ. १.२०,४; ४.३५,५) व त्यांना चालण्याची शक्ति उत्पन्न केली हें ऋभुदेवाचें कृत्य देवास फारच आवडलें (ऋ ४.३६,३).

सर्व कृत्यांत अद्भुत व अतिशय वर्णिलेलें असें ऋभुदेवाच कौशल्याचें कृत्य म्हटलें म्हणजे त्वष्ट्यानें घडविलेल्या एका पेल्याचे चार सुंदर पेले घडविणें हें होय (ऋ १.२०,६; ४.३५,२). सर्व प्रमुख देवांनीं अग्निमुखानें ऋभुदेवास त्वष्ट्यानें बनविलेल्या देवाच्या काष्ठमय अमृत पिण्याच्या पात्राचीं चार पात्रें घडविण्याची आज्ञा केली, व एवढी गोष्ट सिद्ध झाली ह्मणून ऋभुदेवाना देवाबरोबर पूजा स्वीकारण्याचा अधिकार दिला (ऋ. १.१६१,१) ऋभुदेव एका स्थलीं (ऋ. १.११०,५) तें पात्र क्षेत्राप्रमाणें मोजीत असल्याचें वर्णन आहे पुढें ऋभुदेवानीं तें काम केले व त्वष्ट्यानेंहि त्याचीं स्तुति केली (ऋ. ४.३३,५). परंतु दुसऱ्या एका उल्लेखांत (ऋ. १.१६१,४) त्वष्ट्यानें ऋभुदेवाचें हें कृत्य पाहून आपणास स्त्रियामध्यें लपविलें व ऋभूंचा नाश करण्याचें ठरविलें.

ऋभुदेवानीं स्तोत्रें रचलीं (ऋ. १०.८०,७), यज्ञ निर्माण केला (ऋ. ३.५४,१२), व दोन्ही लोक घडविले (ऋ. ४.३४,९) किंवा तेच आकाशाचे आधारस्तंभ आहेत (ऋ. १०.६६,१०) असे जे अवांतर उल्लेख आले आहेत ते ऋभुदेवाच्या चातुर्याचेच दर्शक आहेत.

दुसऱ्या एका आख्यायिकेंत ऋभुदेवाचा सवितृदेवतेशीं सबंध आला आहे. ऋभुदेव हे वायुगतीनें अंतरिक्षांत भ्रमण करीत असता (ऋ ४.३३,१, १.१६१,१२) सवितृदेवाच्या घरीं पोहोचले व जेव्हा ते 'अगोह्य' येथें आले त्यावेळीं 'सवितृ' देवानें त्यांना अमृतत्व दिलें. (ऋ. १.११०,२) त्या ठिकाणीं बारा दिवस पूर्ण विश्रांति घेऊन त्यांनीं आतिथ्य स्वीकारलें, व नंतर सुपीक शेतें उत्पन्न केलीं व त्यांतून जलप्रवाह काढले, वृक्षलतांनीं उंच प्रदेश व जलसंचयांनीं निम्नप्रदेश सुशोभित झाले (ऋ. ४.३३,७).

'ऋभु' हा शब्द मूळ 'रभ्' (ग्रहण करणें) या धातूपासून झाला आहे (तु ऋ. २.३,९) व ह्यावरून 'ऋभु' याचा सरळ धात्वर्थ 'ग्रहणीय' 'हातचलाख' असाच होतो. ऋग्वेदांत इन्द्र, अग्नि, आदित्य ह्यांना पुष्कळदा हें विशेषण म्हणून लावण्यांत आलेलें आहे. हा शब्द, जर्मन शब्द Libo ह्याशीं किंवा इंग्लिश शब्द Elf ह्याशीं समान दिसतो. 'वाज्' ह्या शब्दाचा धात्वर्थ (वज्=) 'उत्साहवान्' व 'विभ्वन्' (विभू) ह्याचाहि अर्थ 'श्रेष्ठ' (कारागीर) असा आहे. ह्यावरून एकंदर ऋग्वेदांतील ऋभुदेवाची माहिती व त्यांपैकीं दोन शब्दांचे धात्वर्थ ऋभुदेवाच्या कलाचातुर्यालाच प्राधान्य दर्शवितात.

'ऋभू' हे प्रथमपासून देव मानले गेले नव्हते हे उघड आहे. इन्द्राशीं त्याचा असलेल्या निकट संबंधाचें, त्याच्या मूळ नैसर्गिक स्वभावधर्माशीं काहीं नातें जुळतें कीं काय हा फार संशयित मुद्दा आहे. त्याचप्रमाणें 'सौधन्वान्' या त्याच्या पैतृक संज्ञेवरून कोणाचा बोध होतो हेंहि अनिश्चितच आहे, कारण "सुधन्वन्" हा शब्द ऋग्वेदात 'रुद्र' व 'मरुत्' ह्यांचे विशेषण म्हणून फक्त दोनदा आलेला आहे. ऋभूंचे मातापितर म्हणून जे वारंवार उल्लेख आले आहेत ते बहुतेक द्यावापृथिवीच असण्याचा पुष्कळ संभव आहे. ऋभुदेव हे सुपीकता उत्पन्न करतात ही कल्पना त्यांना 'अगोह्य' (कधींही न झाकल्या जाणाऱ्या) सवितृदेवतेच्या घरीं केलेल्या बारा दिवसांच्या वस्तीच्या कल्पनेशीं संबद्ध आहे. यावरून पुष्कळ संशोधकांनीं असें मानलें आहे कीं, ऋभुदेव हे हेमंतसंपात विषुव्या (Winter Solstice) बारा दिवसांत निश्चल असलेले असे जे तीन ऋतू त्यांचे निदर्शक असावेत. त्ष्ट्यानें बनविलेले देवांचे अमृत पिण्याचें पात्र म्हणजे चंद्र होय व त्याचीं चार रूपांतरें हे ऋभूंनी केलेले चार पानखंड होत. एकंदरींत असें संभवनीय दिसतें कीं, ऋभू हे प्रथमतः भूपृष्ठावरील किंवा अंतरिक्षांत संचार करणारे वनदेव असावेत व त्यांची कार्यकुशलता जसजशी वाढत गेली तसतसा त्यांच्या चातुर्याच्या अनेक आख्यायिका प्रचलित झाल्या असाव्यात. परंतु ऋग्वेदांतील संकलित पुरावा अशा तऱ्हेचें अनुमान खात्रीलायक बनविण्यास पुरेसा नाहीं.

अप्सरा.—अप्सरा ही एक प्रकारची स्वर्गयोषिता असून ज्या भौतिक मूलापासून आरंभीं तिची कल्पना निघाली त्यापासून ती ऋग्वेदांत देखील जवळजवळ सर्वस्वीं विलग झालेली दिसते. ऋग्वेदापासून आपणास अप्सरासंबंधीं फारच थोडी माहिती मिळूं शकते. कारण कीं, त्याच्या ऋग्वेदांत हें नांव केवळ पांचच वेळ आलेलें आहे. अप्सरा ही अंतरिक्षांत अतिशय उंच असलेल्या आपल्या प्रियकराकडे (गंधर्वाकडे) पाहून स्मित करते (ऋ. १०. १२३,५). वसिष्ठाचा जन्म अप्सरेपासून झाला (ऋ. ७. ३३,१२). वसिष्ठ हे अप्सरासंनिध बसतात (ऋ. ७. ३३,९). सोमरसामध्यें जे पाण्याचें मिश्रण करण्यांत येतें त्यास अनुलक्षून समुद्रांतील अप्सरा सोमाकडे अभिसरण करतात (ऋ. ९.७८,३) असें वर्णन आलें आहे. लांब केसांचा सर्वज्ञानी मुनि अप्सरांच्या व गंधर्वांच्या मार्गात संचार करण्यास समर्थ आहे (ऋ. १०.१३६,६) जलांतील गंधर्वाची पत्नी 'अप्या योषा' (ऋ. १०.१०,४) म्हणजे देखील निःसंशय अप्सराच होत.

अथर्ववेदामध्यें अप्सराविषयीं ज्यास्त माहिती आली आहे. त्या जलामध्यें वास करतात व तेथून त्या निमिषार्धांत येऊन परत जातात (अ. वे. २.२,३). त्यांनीं मनुष्यामध्यें न राहतां एखाद्या नदीकडे जावें व तेथें जलतटाकीं वास करावा अशी त्याची प्रार्थना केली आहे (अ. वे. ४.३७,३). विश्वावसु गंधर्वाबरोबर असलेल्या अप्सरांचा मेघ, विद्युत् व तारे यांच्याशीं संबंध वर्णिलेला आहे (अ. वे. २.२,४). अथर्ववेदांत अप्सरा या गंधर्वांच्या स्त्रिया आहेत असा स्पष्ट उल्लेख आहे (अ. वे. २.२,५) व उत्तरकालीन संहितामध्यें अप्सरा म्हणजे गंधर्वपत्नी हें एक समीकरणच झालें आहे (वा. सं. ३०.८; अ. वे ८.९,९ इ.). शतपथ ब्राह्मणांत (ऋ ११.५.१,४) असें म्हटलें आहे कीं अप्सरा ह्या जलांत वास करणाऱ्या एका (आतय' तु. ऋ. ९.५,९) पक्ष्याचें रूप धारण करतात वेदोत्तरकालीन वाङ्मयामध्यें अप्सरा या वन्य कासारांत व नद्यांत विशेषतः गंगेमध्यें संचार करतात व त्या सागरामध्यें असलेल्या वरुणाच्या महालांत आढळून येतात अशा प्रकारचे अनेक ठिकाणीं उल्लेख आहेत. 'अप्सु सरन्ति' म्हणजे पाण्यामध्यें ज्या संचार करतात त्या अप्सरा अशी बहुधा अप्सरा शब्दाची व्युत्पत्ति असावी.

उपर्युक्त पुराव्यावरून असें दिसतें कीं, अप्सरा ही एक जलसंचारी स्वर्गीय देवता आहे अशी पुरातन कल्पना असून ऋग्वेदकालींच ती गंधर्वपत्नी मानली गेली होती. उत्तर-कालीन संहितामध्यें भूलोक व त्यांतील विशेषतः वृक्ष हे देखील अप्सरांच्या संचारक्षेत्रामध्यें अंतर्भूत केलेले आढळतात. न्यग्रोध व अश्वत्थ वृक्षावर अप्सरांचा वास असून हे वृक्ष त्यांच्या वीण्याच्या व झांजाच्या ध्वनीनें निनादित झालेले असतात असें म्हटलें आहे (अ. वे ४.३७,४) दुसऱ्या एका ठिकाणीं हे व औदुंबर व प्लक्ष हे दुसरे वृक्ष अप्सरांचीं व गंधर्वांचीं निवासगृहें आहेत असें वर्णन आहे (तै. सं. ३.४,८). या वृक्षावर असलेल्या गंधर्वांनीं व अप्सरांनीं त्यांच्या जवळून जाणाऱ्या लग्न-समारंभांतील वरातींचें शुभ करावें अशी त्यांची प्रार्थना केलेली आहे. (अ. वे. १४.२,९). शतपथब्राह्मणांत (ऋ ११.६,१) अप्सरा या नृत्य, गायन व क्रीडा करण्यांत गुंतलेल्या असतात असें दाखविलें आहे. वेदोत्तर-कालीन ग्रंथांत, काल्पनिक व वास्तविक असे दोन्हीहि प्रकारचे पर्वत, अप्सरा व गंधर्व यांचीं प्रिय निवासस्थानें म्हणून दिले आहेत. अथर्ववेदांत अप्सराविषयीं आणखी असेंहि म्हटलें आहे कीं, त्या द्यूतप्रिय असतात व जुगार खेळत असतांना एखाद्याचें नशीब उघडतें तेंहि त्यांच्याच कृपेमुळें (अ. वे २.२,५ इ), पण त्यांच्या अंगीं मनुष्यास वेड लावण्याचेंहि सामर्थ्य आहे व म्हणून त्यांजवर जादूचे मंत्रप्रयोग करण्यांत येतात (अ. वे. २.२,५ इ.).

अप्सरा फार सुंदर असतात (तु. श. ब्रा. १३.४,३, ७ व ८) व त्या फक्त गंधर्वांवरच प्रीति करतात असें नाहीं, तर कधीं कधीं त्यांचें मानवावरहि प्रेम जडतें (तु ऋ. १०.९५,९) वैदिक वाङ्मयात अशा प्रकारच्या प्रणयाची एका अप्सरेसंबंधीं कथा दिली आहे. दुसऱ्या कित्येक अप्सराच्या नावाचाच फक्त उल्लेख आला आहे. अथर्ववेदात उग्रजित्, उग्रंपश्या व राष्ट्रभृत् हीं तीन नावे आहेत (६.११८,१ व २) वाजसनेयी संहितेंत उर्वशी, मेनका व आणखी दुसरीं कित्येक नावें दिलीं आहेत (१५. १५,१९) व शतपथ ब्राह्मणात (३.४.१,२२) भरतकुलाची आद्यजननी जी शकुंतला (१३.५ ४,१३) तिचा व मेनकेचा (११.५.१,१) उल्लेख आला आहे.

यातील ज्या एकाच अप्सरेचें नाव ऋग्वेदात आढळतें ती उर्वशी होय. उर्वशी ही अप्सराच होती याला पुरावा म्हटला म्हणजे वसिष्ठास एका ऋचेंत उर्वशीचा पुत्र तर दुसरींत अप्सरापुत्र म्हटलें आहे (ऋ ७.३३,११ व १२). एके ठिकाणीं उर्वशीची नद्यावरोवर प्रार्थना केली आहे (ऋ ५.४१,१९) याशिवाय तिचें नाव आणखी फक्त दोनच वेळ आलें आहे व तेंहि एका उत्तरकालीन व दुर्बोध अशा सूक्तामध्यें (ऋ.१०. ९५,१० व १७) आहे. या सूक्तात उर्वशी व तिचा प्रियकर इळापुत्र पुरूरवा याचा संवाद आहे. तेथें उर्वशीस 'अप्या' हें विशेषण लावलें असून तिला अंतरिक्ष भरून टाकणारी व आकाश आक्रमण करणारी म्हटलें आहे (शेवटचें विशेषण ऋ. १०.१३९,५ मध्यें स्वर्गनिवासी गंधर्वासहि लावलें आहे). पुरूरवा व उर्वशी याचा ऋग्वेदातील हा संवाद प्रस्तुत ग्रंथात पान ४३ वर सविस्तर दिला आहे. शतपथ ब्राह्मणामध्यें (११.५,१) हा संवाद कोणत्या प्रसंगीं व काय कारणानें झाला तें देऊन एकंदर कथासूत्र जोडलें आहे (प्रस्तुत ग्रंथ पान ४२ व १५७ पहा). ब्राह्मणातील ही उर्वशीची गोष्ट काहीं अशीं ऋग्वेदातील एतद्विषयक ऋचाच्या चुकीच्या अर्थाच्या आधारावर रचली गेली आहे असें मॅक्डोनेल यास वाटतें. ऋ १०.९५ शिवाय पुरूरव्याचें नाव सर्व ऋग्वेदात आणखी फक्त एकाच ठिकाणीं (ऋ १.३१,४) आलें आहे. त्या ऋचेंत असें म्हटलें आहे कीं, अग्नि हा 'आकाशाकडून सुकृत्यकारी मनुष्य [मनु=मनुष्य (मॅक्डोनेल)] जो पुरूरवा त्यासाठीं गर्जना करविता झाला. परंतु पुरूरवा या शब्दाचा अर्थ मोठ्यानें ओरडणारा किंवा हाक मारणारा असा असल्यामुळें सदरहू ऋचेंत पुरूरवसे हा शब्द मनवे या शब्दाचें विशेषणहि होऊं शकेल असें मॅक्डोनेल म्हणतो. वेबर वगैरे काहीं पंडितानीं तर पुरूरवा व उर्वशी म्हणजे रवि व उषा असाहि त्या शब्दाचा अर्थ केला आहे.

गंधर्व.—ऋग्वेदात अप्सरा व गंधर्व यांचें साहचर्य कल्पिलेलें आहे. या वेदात गंधर्व हा शब्द एकंदर वीस वेळा आला आहे तरी त्यांतील फक्त तीनच ठिकाणीं तो बहुवचनीं उपयोजिलेला आढळतो. अथर्ववेदामध्यें मात्र बत्तीसापैकीं अर्ध्या स्थळीं तो अनेकवचनीं घातलेला आहे. अवेस्तामध्येंहि हा शब्द काहीं थोडक्या ठिकाणीं आला आहे. परंतु तेथें त्याचें गन्दरेव असें रूप असून प्रत्येक ठिकाणीं तें एकवचनातच सापडतें यावरून असें अनुमान निघतें कीं, प्रथम गंधर्व नावाची कोणी एक व्यक्ति असून पुढें तिजपासून गंधर्व कुल तयार झालें. उत्तरकालीन संहितामध्यें (अ. वे. ११.५,२ व तै. स ७.८,२५). देव दानव व पितर याच्या प्रमाणेंच गंधर्वांचाहि एक निराळा वर्ग मानलेला आहे. कांहीं यजु संहितात गंधर्वांची संख्या केवळ २७ च सांगितली आहे, पण अथर्ववेदात (११.५,२) ती ६३३३ दिली आहे. गंधर्वासंबधीं ऋग्वेदात जो पुरावा सापडतो तो इतका तुटपुंजा व अनिश्चित आहे कीं, त्यावरून गंधर्वाविषयीं मूल कल्पना काय असावी याचा नीटसा निर्णय होऊं शकत नाहीं. या बाबतींत विशेष लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट म्हटली म्हणजे दुसऱ्या मंडळापासून सातव्या मंडळापर्यंत गंधर्व हें नाव केवळ एकाच ठिकाणीं आलें असून आठव्यामध्यें त्याचा दोन वेळ इन्द्रशत्रु म्हणून उल्लेख आला आहे. कोठें कोठें त्याचा केवळ सामान्य नामासारखाच उपयोग आहे व क्वचित् प्रसंगीं त्याला विश्वावसु म्हणजे सर्वसंपत्तिमान् हें विशेषण जोडलेलें सापडतें (ऋ.९.८६,३६,१०.१३९,४व ५, अ. वे. २.२,४ वा. स. २.३).ऋग्वेदातील एका सूक्तात विश्वावसु हा शब्द गंधर्व या अर्थी सामान्य नामासारखा वापरलेला आहे (ऋ. १०.८५, २१ व २२ तु. ४० व ४१). पण उत्तरकालीन संहितात, ब्राह्मणात व वेदोत्तरकालीन वाङ्मयात विश्वावसूचा गंधर्वांतील एका व्यक्तीचें नाव म्हणून वारंवार उपयोग केलेला आढळतो.

ऋग्वेदांत अंतरिक्ष हें गंधर्वांचें स्थान सांगितलें आहे. गंधर्व हा अंतरिक्षात वास करतो (ऋ. ८.६६,५), तो दिव्य आहे व तो नभोमंडलावर ताठ उभा राहतो (ऋ १०. १२३,७). तो अप्सराचा प्रियकर असून त्याच्याकडे पाहून त्या स्मित करतात (ऋ. १०.१२३,५) तो स्वर्गांत राहतो (अ. वे. २.२,१ व २) व कृतार्थ झालेल्या माणसास गंधर्वांच्या सहवासांत रहावयास मिळतें (अ. वे. ४.३४,३). कित्येक ऋचामधून गंधर्वांचा सूर्य, तारे, चंद्र इ. प्रकाशाच्या कोणत्याना कोणत्या तरी रूपानीं निकट संबंध दाखविलेला आढळतो (ऋ. १०.१२३,६; वा. स. ९.७.अ. वे. १३.१,२३ इ.) ऋग्वेदातील १०.१२३ या सूक्तांत बहुधा त्याचा इन्द्रधनुष्याशींहि संबंध जोडण्यात आलेला दिसतो. वेदोत्तरकालीन वाङ्मयात गंधर्वनगर हें मृगजलाचें एक नाव म्हणून दिलेलें आहे.

याशिवाय ऋग्वेदांत विशेषतः नवव्या मंडलात गंधर्व व सोम याचा विशेष संबंध आलेला आहे. गंधर्व हा सोम

ठेवलेल्या जागेवर पहारा करतो व देवकुलाचें रक्षण करतो (ऋ. ९.८३,४, तु. १.२२,१४). सोमाचीं सर्व रूपें नीट पाहून घेऊन तो गगनमंडलावर उभा राहतो (ऋ. ९.८५, १२) पर्जन्य, सूर्यकन्या व गंधर्व हे सर्व मिळून सोमाचें संगोपन करतात (ऋ. ९.११३,३) देव, गंधर्वाच्या मुखानें सोम पितात (अ. वे. ७.७३,३). मैत्रायणी संहितेंत (३.८,१०) असें सांगितलं आहे कीं, आरंभीं गंधर्व हे देवासाठीं सोमाचें जतन करीत होते, परंतु त्याच्या हातून तो चोरीस गेल्यामुळें त्याबद्दल शिक्षा म्हणून त्यांचें सोमपान बंद करण्यात आलें. सोम व गंधर्व यांच्या या संबंधामुळेच गंधर्वांस वनस्पतींचें ज्ञान असल्याविषयीं म्हटलं असलें पाहिजे (अ. वे. ४.४,१). इन्द्रानें गंधर्वास अंतरिक्षामध्यें विदीर्ण केल्याचें ऋग्वेदांतील वर्णन (ऋ. ८.६६,५) किंवा गंधर्वांचें दमन करण्याविषयीं ऋग्वेदांत केलेल्या प्रार्थना (८.१,११) यांना गंधर्वांचा हा सोमावरील साम्यसूय पहाराच कारण होता यांत संशय नाहीं. कारण, पुढें एका उत्तरकालीन संहितेंत (तै. स. १.२,९) सोमानें गरुडाचें रूप घेऊन विश्वावसु गंधर्वाच्या हातावर तुरी द्याव्या अशी सोमाची प्रार्थना केली आहे. सोम हा कांहीं दिवस गंधर्वा-जवळ होता—त्याला विश्वावसु गंधर्वानें चोरून नेलं होतें—परंतु गंधर्वांना बायकांचें वेड असल्यामुळें वाग्देवतेस गंधर्वा-कडे पाठवून देवांनीं त्याला गंधर्वांपासून परत आणलं (ऐ ब्रा १.२७, तै स. ६.१,६, मै स. ३.७,३). देव आणि गंधर्व यांमधील वैर फार पुरातन दिसतें. कारण अवेस्तामध्यें (य. ५.३८) असें म्हटलें आहे कीं, शुभ्र हुओमाचें निवासस्थान जो वोरुकष त्यांत राहत असलेल्या गंधर्वाशीं लढून केरेसास्प यानें त्याला जिंकलं. शिवाय सोम पळवून नेणाऱ्या गरुडावर नेम धरणारा ऋग्वेदांतील कृशानु नामक धन्वी (४.२७,३) हा एक गंधर्वच होतासें दिसतें व तैत्तिरीय आरण्यकांत (१.९,३) तसें स्पष्ट म्हटलंहि आहे.

कोठें कोठें गंधर्वांचा जलाशींहि संबंध आला आहे. उदकांतील गंधर्व व जळदेवता हीं यमयमींचीं मातापितरें होतीं (ऋ १०.१०,४) पाण्यांत ओतलेल्या सोमास उदकाचा गंधर्व असं म्हटलें आहे (ऋ. ९.८६,३६) अथर्व-वेदांत गंधर्व हा आपल्या अप्सरांसहित जलामध्यें वास करतो असें त्याचें वर्णन आहे (२.२,३, ४.३७,१२) अवेस्तामध्यें गंधर्व हा खोल दरीचा स्वामी असून तो उदकांत राहतो. (य. १५.२८).

गंधर्व हे स्वर्गांतील गायक आहेत अशी जी कल्पना महाकाव्यांत व त्यानंतरच्या वाङ्मयांत दृष्टीस पडते तिचा ऋग्वेदांत स्पष्ट असा कोठेंच मागमूस सांपडत नाहीं (तु. ऋ. १०.१७७,२ व १०.११,२).

गंधर्वांचें स्वरूप कसें होतें याविषयीं ऋग्वेदांत फक्त दोन तीन ठिकाणींच उडत उडत उल्लेख आलेले आहेत. वायु हे त्याचे केस आहेत (ऋ ३.३८,६). व गंधर्वांजवळ तेजस्वी शस्त्रें आहेत (ऋ. १०.१२३,७). अथर्ववेदांत जरा अधिक स्पष्ट माहिती सांपडते (४.३७, ८.६,१ व पुढें) त्यांत ते केंसाळ आहेत, त्यांचा अर्धाभाग पशूसारखा असतो व त्यांच्यापासून मनुष्यास निरनिराळ्या प्रकारचें भय असतें असें सांगितलें आहे. तथापि इतर ठिकाणीं ते देखणे असतात असेंहि वर्णन पहावयास सांपडतें (श. ब्रा. १३. ४.३,७ व ८) शिवाय गंधर्व सुरभि म्हणजे सुवासिक वस्त्रें परिधान करतो असें ऋग्वेदांत एके ठिकाणीं म्हटलें (ऋ. १०.१२३,८) असून पृथ्वीचा गंध गंधर्वांपर्यंत जाऊन पोंचतो असें याच प्रकारचें दुसरेंहि एक वाक्य अथर्ववेदांत सांपडतें (१२.१,२३).

यावरून असा एक विचार मनांत येतो कीं, गंधर्व हा शब्द गंध शब्दापासून तर निघाला नसेलना? ही व्युत्पत्ति बरोबर जरी असली तरी तिच्या योगानें या देवतेच्या मूल-कल्पनेसंबंधीं कांहींच बोध होत नाहीं. आतांपावेतों पुढें मांडलेल्या पुराव्यावरून आपणास फार झालें तर एवढेंच म्हणतां येईल कीं, गंधर्व हा कोणी तेज:पुंज असा स्वर्गीय प्राणी होता, व कधीं कधीं तो आपली प्रियकरीण जी अप्सरा तिजबरोबर उदकांतहि वास करतो अशी समजूत होती. तथापि गंधर्वांसंबंधीं निरनिराळ्या पंडिताकडून निर-निराळे तर्क व्यक्त झाले आहेत. कोणी त्यास इन्द्रधनुष्याचें प्रतीक मानतात, कोणी त्यास वायुदेवता म्हणतात, कोणाला ती चंद्रदेवता वाटते, कोणाला त्यांत मेघदेवता दिसते, कोणाचा तर्क ती सोमदेवता असावी असा धावतो तर कोणी तो उदयकालचा रवि असावा असें अनुमान करतात.

इष्ट देवता.—वास्तोष्पतीचें नांव ऋग्वेदांत फक्त सातच वेळा आलं आहे व त्याच्या स्तुतीसाठीं तीन ऋचांच्या एका लहान सूक्ताचाच कायतो विनियोग करण्यांत आला आहे (ऋ. ७.५४). या सूक्तामध्यें वास्तोष्पतीनें गृहप्रवेश मंगलमय करावा, व्याधि हरण करावी, मनुष्य व पशू यांचें कल्याण करावें, गुरें व अश्व यांची वृद्धि करावी व सदासर्वदा सांभाळ करावा म्हणून त्याची प्रार्थना केली आहे. एके ठिकाणीं (ऋ. ७.५४,२) त्याला इन्दु या नांवानें संबोधून तो सोम असल्याविषयीं म्हटलें आहे विश्वेदेवांच्या सूक्तांतील एका ऋचेमध्यें (ऋ. ५.४१,८) त्याची व त्वष्ट्याची एकत्र प्रार्थना केली आहे, व ते दोघे एकच आहेत असेंहि बहुधा तींत दर्शविलें असावें. दुसऱ्या एका ऋचेंत (ऋ. ८. १७,१४) त्याला सोमरस काढणाराचा आधारस्तंभ व कवच म्हटलं असून त्याच व इन्द्राचें एकत्व कल्पिलेलं दिसतें. दहाव्या मंडळामध्यें त्याचा एकाच ठिकाणीं उल्लेख आला

असून तेथें त्याला भ्रतपा म्हटलें आहे व देवांनीं त्यास ब्रह्मा-बरोबर म्हणजे प्रार्थनेबरोबर निर्माण केलें असें त्यासंबंधीं वर्णन आहे (ऋ. १०.६१,७) गेल्डनेर यांचें असें मत आहे कीं, या ठिकाणचें वर्णन रुद्रास अनुलक्षून असावें, कारण कीं, तैत्तिरीय संहितेंत (३.४०,१०) वास्तोष्पति हें रुद्राचें एक विशेषण म्हणून उपयोजिलेलें आहे जरी वास्तोष्पति हा शब्द निरनिराळ्या देवतास अनुलक्षून उपयोजिलेला दिसतो तरी (अग्नीस जसा गृहपति तसा) तो कोणत्याहि एखाद्या विशिष्ट देवतेस लावीत असत असें मानावयास पुरेसा आधार सांपडत नाहीं. गृह्यसूत्रात असें सांगितलें आहे कीं, नूतन गृहप्रवेश करण्याच्या प्रसंगीं वास्तोष्पतीची आराधना करावी (शा. गृ सू. ३,४, आ गृ. सू. २.९,९, पा. गृ. सू. ३.४,७) यावरून व त्याच्या प्रार्थनेतील मजकुरावरून वास्तोष्पति ही तिच्या नांव दर्शवितें त्याप्रमाणें केवळ एक गृहदेवता आहे असें दिसतें.

'क्षेत्रस्य पति' याचीहि वरील वर्गांतच गणना होत असून ती क्षेत्राची म्हणजे शेताची अधिदेवता आहे ऋग्वेद सूक्त ४.५७ यांतील पहिल्या तीन ऋचांत या देवतेनें अश्व व गायी बैल द्यावेत व स्वर्लोक व भूलोक, जल व वनस्पती यांत माधुर्य ओतावें म्हणून तिचें स्तवन केलें आहे. विश्वे-देवांच्या ऋचेंत (ऋ ७.३५,१०) या देवतेची सविता, उषा, व पर्जन्य या देवतांबरोबर समृद्धिप्राप्त्यर्थ प्रार्थना केली आहे. तसल्याच एका दुसऱ्या ऋचेंत (ऋ. १०.६६,१३) या देवतेनें नेहमीं सन्निध असावें म्हणून तिची आराधना आहे. शेत नांगरण्याच्या प्रसंगीं या देवतेचें यजन करण्यांत येतें असें गृह्यसूत्रकार म्हणतात (आ. गृ. सू २.१०,४, शा. गृ. सू. ४.१३,५). कृषिदेवतांना उद्देशून असलेल्या सूक्ताच्या एका ऋचेंत (ऋ. ४.५७,६) तासदेवता सीता हिची पिकें उत्तम यावीं म्हणून आराधना केली आहे. सीतेचा पुढें (पा. गृ सू. २.१७,९) इन्द्रपत्नी म्हणून उल्लेख आला आहे [याचें कारण बहुधा ऋग्वेदांत एकदां इन्द्रास उर्वरापति म्हणजे क्षेत्रपति म्हटलें आहे हें असावें (ऋ. ८.२१,३; तु. ४.५७,७).] व तिला सावित्री हें पैतृकनाम मिळालें आहे (तै. ब्रा. २.३,१०,१).

देवतायुग्म.—वैदिक उपासनेंतील एक विशेष प्रकार म्हणजे मूळच्या दोन स्वतंत्र देवतांची एक जोडदेवता कल्पून तिची स्तुति करणें. अशा सुमारें बारा जोडदेवता ऋग्वेदांत आल्या असून कमींत कमी साठ सूक्तें त्याच्यासंबधानें आहेत. इन्द्रदेवता सात निरनिराळ्या देवतांच्या जोडीनें आली आहे, व मित्रा-वरुण या एकट्या जोडदेवतेच्या वर्णनपर तेवीस सूक्तें आहेत, व इन्द्राग्नींचीं सूक्तें अकरा, इन्द्रावरुणाचीं नऊ, इन्द्रवायूचीं सात, द्यावापृथिवींचीं सहा, इन्द्रासोमा व इन्द्राबृहस्पतींचीं प्रत्येकीं दोन आणि इन्द्राविष्णु, इन्द्रापूषणा, सोमापूषणा, सोमारुद्रा व अग्निसोमाचें प्रत्येकीं एक सूक्त आहे. वरच्याशिवाय आलेल्या जोडदेवत इन्द्र-नासत्या, इन्द्रापर्वता, इन्द्रामरुत्, अग्निपर्जन्या, पर्जन्यवाता (एकदां वातापर्जन्या) उपासानक्ता अथवा नक्तोषासा, सूर्या-मासा अथवा सूर्याचंद्रमसा ह्या असून त्यांचें वर्णन इतस्ततः कांहीं ऋचांत आलें आहे.

या जोडदेवतांची कल्पना मूळ द्यावापृथिवी या जोडीवरून निघालेली असावी, कारण, पृथ्वी व आकाश हीं प्राचीन विचारवंतानाहि सृष्टिरचनेंत एकमेकांना कायमचीं जोडलेलीं आहेत, असें वाटल्यामुळें त्याच्या जोडीची कल्पना पुष्कळ *प्राचीन समाजांत पसरलेली आढळते, व म्हणूनच* द्यावा-पृथिवी या जोडीची कल्पना वेदपूर्वकालीन असण्याचा संभव दिसतो. वैदिककाळांत तर ही कल्पना इतकी दृढ दिसते कीं, द्यौ बद्दल स्वतंत्र एकहि सूक्त नसून एकट्या पृथ्वीबद्दल तीन ऋचांचें एकच लहानसें सूक्त आहे शिवाय द्यावाक्षामा व द्यावाभूमी अशी जोडनांवेंहि क्वचित् आढळतात द्यावा-*पृथिवीला रोदसी असें नांव सुमारें शंभरवेळा* दिलेलें आहे, व पितरा, मातरा, जनित्री असें म्हटलें आहे (ऋ. १.१५९ १ ते ३ व १६०,२). तेच सर्वांचे आद्यजनक होत (ऋ. ७.५३,२). त्याच्या विवाहाचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणांत ४.१७) आहे. सर्व देव, बृहस्पति (ऋ. ७.९७,८) व *अग्नि* (१०.२,७) त्यांनींच उत्पन्न केले. उलट इन्द्र (ऋ. ६.३०,५), विश्वकर्मन् (ऋ. १०.८१,२), त्वष्टृ (ऋ. १०.११०,९) व पुरुष (१०.९०,१४) यानें त्यांना निर्माण केलें असें निरनिराळें वर्णन आहे. द्यावापृथिवी ही देवता दुग्ध, घृत, मधु, देणारी (ऋ.६.७०,१ ते ५), अमृत वर्षिणारी (ऋ. १.१५९,२), महान्, विशाल वगैरे असल्याचें वर्णन असून शिवाय उदार, सत्यप्रिय, आपत्तिनिवारक (ऋ १.१५९,१, १.१८५,१०) इत्यादि नैतिक गुणहि तिच्यांत आहेत.

मित्रावरुणाचा उल्लेखाच्या मानानें नंबर द्यावापृथिवीच्या खालोखाल लागतो. या जोडींतील दोन्ही देवतांचें वर्णन पूर्वी येऊन गेलें असल्यामुळें येथ अधिक कांहीं लिहिण्यासारखें नाहीं. ही जोडदेवता पर्शुभारतीय काळांतील आहे, कारण अवेस्ताग्रंथांत *अहुर व मिथ्र यांची तत्समान जोडी आलेली* आहे.

इन्द्रावरुण हे दोन विश्वराजे (ऋ. १.१७,१) आहेत. यांनीं सर्व जलप्रवाह तयार केले व सूर्याला आकाशमार्गें आक्रमण करण्यास लावलें (ऋ. ७.८२,३). वृत्राचा पराजय करणारे (ऋ. ६.६८,२), युद्धांत मदत व जय देणारे (ऋ.१.१७,७), ऐश्वर्य, कीर्ति, संपत्ति देणारे (ऋ. ४.४१,२ ते १०) एकत्र सोमपान करणारे इत्यादि त्यांचें वर्णन आहे. शिवाय दोघांपैकीं प्रत्येक भिन्नगुणी म्हणजे इन्द्र युद्धप्रिय तर वरुण

शातताप्रिय असेंहि दिलं आहे (ऋ ६ ६८,३, ७ ८२,५ व ६, ७ ८५,३) इन्द्राग्नी यांची मैत्री दृढ दिसते, कारण या जोडीच्याच वर्णनपर सूक्त सर्वांत अधिक आहेत सोमपान करण्यांत हीच जोडी सर्वांत अधिक पटाईत असून (ऋ १.२१,१) त्यांनीं वृत्राला मारलं व दासाचे नव्व्याण्णव दुर्ग फोडले (ऋ १.२२,६) वगैरे सर्व वर्णन मूळ इन्द्राचं एकट्याचं असून तेंच सदर जोडीला लावलं आहे येणेंप्रमाणे बहुतेक जोड्यांत एकाचे गुण व कृत्य त्याच्या जोडीदारावरहि लादण्यात येतात इन्द्रबृहस्पति यांच्या सूक्तांत (ऋ ४.४९, ७.९७) मुख्यतः त्यांना सोम पानास येण्याचं आमंत्रण असून अश्वादि संपत्ति देण्याबद्दल विनंति आहे इन्द्रवायू यांच्यासंबंधानं सोमपान निमंत्रणापेरीज दुसरा उल्लेख बहुधा नाहींच शतनेन, धिय सति, शवससति (सामर्थ्यवान्) वगैरे विशेषणें त्यांना लावलीं आहेत (ऋ १.२३,३,४.४७,३) इन्द्रसोम हे एकटा इन्द्र करतो तींच पराक्रमाचीं कृत्यं करितात असें वर्णन आहे उदाहरणार्थ, जलप्रवाह मानवांकरिता सुरू करणें, सप्तसिंधू मोकळ्या करणं, दैत्याला मारणें इत्यादि. या जोडीचीं मुख्य अशीं कृत्यं म्हणजे सूर्य व प्रकाश निर्माण करून अंधकार नाहींसा करणें, अंतरिक्षाला आधार देणें व पृथिवी विस्तृत करणं हीं होत (ऋ ६.७२,१ व २) इन्द्राविष्णू या जोडीला मदपती म्हटलं असून त्या दोघानांहि मुख्यतः सोम पानास येऊन पोटभर सोम पिण्याची प्रार्थना केली आहे ते सोममदानं धुंद होऊन खूप भटकले ते संपत्ति देतात व संकटमुक्त करतात इन्द्रपूषन् या दोघाचं विशेष कृत्य म्हणजे जलप्रवाह सुरू करणं व वृत्राला मारणें (ऋ ६.५६,२) यांपैकीं इन्द्र सोम पितो, पण पूषन् करंभ (पेज) मागतो दुग्धसमृद्धि देण्याविषयीं यांची प्रार्थना केलेली आहे

सोमपूषन् हे अंधकार दूर करतात संपत्ति, यांना पृथिवी निर्माण करतात भरपूर धनधान्य व युद्धांत विजय देतात त्यांना देवांनीं अमीतीर्चं कद्र धनविलं आहे त्यांच्यांत मित्रता म्हणजे एक अंतरिक्षांत राहतो तर दुसरा पृथ्वीवर व आकाशांत राहतो सोमरुद्र (ऋ ६ ७४) यांची गृहांतील सर्व रोग व संकट दूर करण्याबद्दल, पाप नाहींशीं करण्याबद्दल, वरुणाला मुक्त करण्याबद्दल प्रार्थना केली आहे अग्निसोम यांनीं जलप्रवाह मुक्त केले, प्रकाश आणला, आकाशांत तारे बसविले गो, अन्न, संतति, संपत्ति, आरोग्य, सुख देण्याबद्दल त्यांना प्रार्थिलं आहे (ऋ १० १९,१ व ६७ ६) अथर्ववेद, मैत्रायणि संहिता (३ ७,१) व शतपथ ब्राह्मण (११.१ ६,१९) यांत त्यांचा उल्लेख आहे अग्नि व सोम या यज्ञांतील प्रमुख देवता असून या जोडदेवतेंचं वर्णन अत्यंत अल्प आहे, ही आश्चर्याची गोष्ट आहे

याशिवाय अग्निपर्जन्य (ऋ ६ ५२,१६) यांची धान्य व संततीकरिता, पर्जन्यवात यांना (ऋ ६ ५०,१२) भरपूर धान्य देण्यासाठीं, उषा व रात्री या दोघी कन्यांची (ऋ ५ ४१,७) जीवमात्रांना जागृत करण्यासाठीं (ऋ २.३१,५) प्रार्थना केली आहे सूर्य व चंद्र यांना आकाशांत एका मागून एक बृहस्पति उगवण्यास लावतो (ऋ १० ६८,१०) विधात्यानं त्यांना तयार केलं (ऋ १०.१९०,३) वरुणाचे (ऋ ८.४१,९) व अंतरिक्षाचे (ऋ १.७२,१०) दोन डोळे म्हणून म्हटले आहेत ते सूर्य व चंद्र हेच असले पाहिजेत

देवतासंघ—वैदिक दैवतेतिहासांत नाहीं कमी अधिक स्पष्ट देवतासंघ असून ते कोणत्यातरी एका विशिष्ट देवाशीं संबद्ध असे असतात सर्वांत मोठा व महत्त्वाचा संघ म्हणजे मरुतांचा ऋग्वेदांत यांची संख्या २१ किंवा १८० अशी निरनिराळी आढळते हे मरुत्, इन्द्र पराक्रम करीत असतांना त्याच्या बरोबर असतात असें वर्णन आहे हाच संघ रुद्र या नावा खालीं त्याच्या (रुद्र) पित्याच्या सहवासांत आढळतो (ऋ ७ १०,४, ७ ३५,६) ब्राह्मणांत रुद्र हा वेगळ्या देवतावर्ग असून त्यांची संख्या अकरा धरतात, तैत्तिरीय संहितेत ही संख्या तेहतीस आहे आदित्यांचा छोटा संघ ऋग्वेदांत त्यांच्या अदिति मातेबरोबर (ऋ ७ १०,४ इ) किंवा त्यांच्या वरुण या वरिष्ठाबरोबर (ऋ ७ ३५,६ इ) उल्लेखिलेला आहे ऋग्वेदांत दोन ठिकाणीं यांची संख्या सात किंवा आठ, आणि ब्राह्मणांत बारा दिलेली आढळते हा संघ मरुत्संघा पेक्षा जास्त स्पष्ट आहे, कां कीं यांतील प्रत्येकाला वेगवेगळीं नावं आहेत ऋग्वेदांत वारंवार उल्लेखिला जाणारा तिसरा संघ वरील दोहोंपेक्षा ज्यास्त असंष्ट आहे, कारण त्यांतील देवांचं वैशिष्टीकरण नाहीं किंवा त्यांची संख्याहि दिलेली नाहीं दोन ठिकाणीं आदित्यांसह वरुण किंवा अदिति, रुद्रांसह रुद्र आणि वसूंसह इन्द्र (ऋ ७ १०,४, ३५ ६) पाचारिले गेलेले आढळतात म्हणून या देवांचा इन्द्राशीं विशिष्ट संबंध आहे असें मानण्यांत येतें मागाहूनच्या वैदिक प्रथांत अग्नि हा वसूंचा नायक आहे आदित्य, रुद्र आणि वसू हे तीनहि संघ ऋग्वेदांत काहीं थोड्या ठिकाणीं एकत्र पाचारिले आहेत (ऋ २.३१,१, १० ६६,१२ तु ७ १०,४, ३५,६) ब्राह्मणांत पृथ्वीवरील वसू अंतरिक्षा तील रुद्र, आणि स्वर्गांतील आदित्य असे तीन वर्ग पाडले आहेत छान्दोग्योपनिषदांत (३ ६,१०), वसू अग्नीशीं, रुद्र इन्द्राशीं, आदित्य वरुणाशीं, मरुत् सोमाशीं आणि साध्य ब्रह्मदेवाशीं संबद्ध करून पांच संघ दाखविले आहेत याखेरीज अर्धदेवांचा अंगिरसांचा एक संघ आहे यांचा बहुतेक बृह स्पति आणि ऋभूंपैकीं धाकटा यांच्याशींच बहुतेक संबंध येतो तसाच विश्वेदेवांचा एक व्यापक संघ केला आहे ऋग्वेदांत यांच्यासंबंधं सुमारं चाळीस सूक्त आलीं आहेत, यांची योग्यता मोठी आहे यज्ञहविर्भागांत कोणीहि देव वगळला जाऊ नये म्हणून हा संघ आहे

भावमूलक अगर क्रियामूलक देवता.—आता मनुष्याच्या भावना आणि सृष्टीतील क्रिया याच्या ठायीं देवत्व स्थापन होऊन वैदिक देवतसृष्टींत कशी काय भर पडली या प्रश्नाकडे आपण वळूं.

सवितृ, धातृ, त्वष्टृ, प्रजापति, मातरिश्वा, विश्वकर्मा इत्यादि नामें विशिष्ट क्रियाचीं आणि विशेषेकरून महत्त्वाच्या क्रियाचीं बोधक आहेत. सविता हा 'सु' म्हणजे प्रेरणा करतो, धाता उत्पादन करतो, त्वष्टृ त्वक्ष् म्हणजे तासणें करितो, मातरिश्वा मातरि म्हणजे आकाशात श्वसन करतो, देष्टृ 'दिश्' दाखविणें करतो सृष्टींतील अनेक क्रियावर सत्ता गाजविणारा कोणी तरी असला पाहिजे इत्यादि कल्पना प्रचलित असल्यामुळें त्या क्रियाचे अधिकारी देव स्थापित होणें स्वाभाविक होतें. पुष्कळदा इतर नावानीं प्रचलित असणाऱ्या देवतेलाच विशिष्ट क्रियेवर तिची सत्ता असल्यामुळें निराळें क्रियानुरूप नाव प्राप्त झालें आहे. धातृ हें नाव जगाचे उत्पादक व संरक्षक ह्या अर्थानें प्रजापतिब्रह्म यास लाविलें आहे. विधातृ हे नाव कधीं इन्द्रास (ऋ.१०.१६७,३) एकदा विश्वकर्म्यास (ऋ १०.८२,२) परंतु दोन ठिकाणी दैवताच्या समूहामध्यें स्वतंत्र देवता म्हणून दिलेलें दिसतें (ऋ. ६.५०,१२,९.८१,५).

जरी विशिष्ट क्रियावर अधिष्ठानी एखादी देवता मानली गेली तरी त्या देवतेस केवळ विचारमय स्वरूप न राहता भौतिक स्वरूप येऊं लागतं व त्या देवतेची नातींगोतीं उत्पन्न होतात. ह्या तऱ्हेचें स्वरूप त्वष्ट्यास आलें आहे. त्वष्ट्याच्या हाताच्या व हातातील कुऱ्हाडीच्या (ऋ. ८.२९,३) उल्लेख आला आहे. तो हुषार कारागीर आहे (ऋ. १.८५,९), त्यानें इन्द्रासाठीं वज्र केलें (ऋ.५.३१,४), ब्रह्मणस्पतीच्या कुऱ्हाडीस धार लाविली (ऋ. १०.५३,९) इत्यादि क्रिया त्याच्याठायीं आरोपित झाल्या आहेत. त्याची कन्या सरण्यू हिचें विवस्वताबरोबर लग्न होऊन यमयमी हीं भावंडें उत्पन्न झालीं. बृहस्पतीस त्वष्ट्यानें उत्पन्न केलें (ऋ. २.२३,१७). त्वष्टा सोमाचा रक्षक आहे व इन्द्राचाहि जनक आहे इत्यादि कल्पना देखील त्वष्ट्यावर लादल्या गेल्या. त्वष्टा व त्याचा मुलगा विश्वरूप याचा इन्द्राशीं संबंध पूर्वी वर्णन केलाच आहे. त्वष्ट्याविषयीं उल्लेख पुष्कळ आहेत पण कोणतेंहि सूक्त त्याच्या स्तुतीकरिता लिहिलेलें आढळत नाहीं.

विश्वकर्मा प्रजापति या देवतेस देखील क्रियाविशिष्ट देवता समजावयास हरकत नाहीं. यालाहि थोडें भौतिक स्वरूप आल्यावाचून राहिलें नाहीं. ऋग्वेदात (४.५३,२) त्यास सविता म्हटलें आहे. प्रजापति हा आपली कन्या उषा हिच्यावर प्रेमबद्ध झाला आणि उषा हरिणी झाली व हा हरिण झाला, आणि रुद्रानें त्यावर बाण मारण्याची तयारी केली इत्यादि कथा ब्राह्मणात आलेल्या आहेत. हिरण्यगर्भविषयक जें सूक्त आहे त्या सूक्तात सृष्टिकर्तृत्व ह्या हिरण्यगर्भास दिलें आहे आणि तैत्तिरीय संहितेंत (५.५,१) हिरण्यगर्भासच प्रजापति म्हटलें आहे.

प्राचीन इराणी लोकाच्या ग्रंथातून ज्या अनेक देवता दिसतात त्यांत भावविषयक देवतास प्राधान्य दिलेलें आहे. भारतीय दैवतेतिहासात भावविषयक देवतास प्राधान्य नाहीं. तथापि त्याचें अस्तित्व नाहीं असेंहि नाहीं. मन्यु, श्रद्धा, तपस्, अरमति, असुनीति, निर्ऋति, काम इत्यादि भावमूलक दैवतें ऋग्वेदीय व अथर्ववेदीय देवतात सापडतात.

सामान्य गुणवर्णन.—वेदातील देवविषयक ज्या कल्पना आहेत त्या कल्पनामध्यें रूपरेखेचा अनिश्चितपणा व व्यक्तित्वाची अस्पष्टता अथवा अभाव दिसतो हे वर जें देवताचें वर्णन दिलें आहे त्यावरून लक्षात येईल. याप्रमाणें देवाच्या रूपरेखेत व व्यक्तित्वात व्यंग दिसून येण्याचें कारण असें आहे कीं, हे वेदातील देव इतर कोणत्याहि दुसऱ्या इन्डो-यूरोपीय लोकाच्या देवापेक्षा त्याच्या पायाभूत भौतिक घटनाच्या जवळ आहेत. वेदावर परिश्रम करणाऱ्या प्राचीनापैकीं यास्क हा आपल्या निरुक्तात देवाच्या स्वभावाविषयीं असें सागतो कीं, या देवाचें—उदाहरणार्थ सूर्य, पृथ्वी, याचें—जें चरित्र दिसतें त्यामध्यें मनुष्यचरित्रासारखें चरित्र सापडत नाहीं (निरु. ७.४), वैदिक देवताचे जे निसर्गदृष्ट मूल आधार आहेत त्या मूल आधारभूत, घटनात विशिष्टत्वसूचक गुण फार थोडे असून इतर त्याच वर्गातील नैसर्गिक घटनाला सामान्य असे गुण पुष्कळ आहेत. उदाहरणार्थ उषा, सूर्य व अग्नि याजमध्यें प्रकाशयुक्तपणा, अधकार दूर करणें व प्रात काळीं दृष्टोत्पत्तीस येणें हे सामान्य गुण आहेत. निरनिराळ्या देवता जेव्हा एकच घटनेच्या निरनिराळ्या स्वरूपावरून बनविलेल्या असतात तेव्हा त्याजमध्यें भेददर्शक गोष्टींचा अभाव तितका अधिकच स्पष्ट असतो. वैदिक देवदेवताचा स्वभाव या वरील कारणामुळें अशा प्रकारचा दिसतो कीं त्यात प्रत्येक देवतेचे विशिष्टत्वदर्शक गुण फारच थोडे असून बऱ्याच देवाना किंवा सर्व देवाना सामान्य असे कित्येक गुण म्हणजे तेज, सामर्थ्य, कृपा, बुद्धिमत्ता वगैरे सामान्यत. त्या देवतेच्या स्वभावाचे घटक असतात. प्रत्येक प्रधान गणल्या जाणाऱ्या देवतेमध्यें काहीं मोठी सृष्टिक्रमातील व निसर्गदृष्ट कृति करण्याची शक्ति आहे अशा प्रकारचें वर्णन येतें. द्युलोकाला आधार देणें द्युलोक स्थिर करणें, तसेंच पृथ्वीची स्थापना करून तिला आधार देणें हीं कर्में इतक्या देवताना सामान्य म्हणून सांगितलेलीं आहेत कीं, अथर्ववेदात (१९.३२) दर्भाच्या मंत्रप्रयोगार्थ उपयोगिलेल्या मुठीलाहि हे द्यावापृथ्वीला आधार देण्याचें कर्म विशिष्ट म्हणून सांगितलें आहे. जवळजवळ दहा बारा देवासबधानं त्यानीं द्यावापृथ्वी

उत्पन्न केली आहे, असें सांगितलें आहे; आणि यापेक्षांहि अधिक देवांनीं सूर्य निर्माण केला, त्याला आकाशांत स्थापन केला, किंवा त्याच्याकरितां मार्ग तयार केला असें वर्णन आलेलें आहे. पृथ्वी, आकाश, किंवा द्यावापृथ्वी यांची स्थापना करून त्यांचा विस्तार करणारे अशा प्रकारचे चार पांच देवांचें वर्णन आहे. स्थिरचराचे स्वामी असे सूर्य, सविता, इन्द्र, पर्जन्य, आदित्यदेव यांचें व इतर देवांचें वर्णन आहे.

या प्रकारचे जे सामान्य स्वभावधर्म सांगितले आहेत त्याजमुळें त्या त्या देवतेत, तिचा प्रधान व विशिष्ट गुण कोणता तें समजणें अवघड होतें, कारण प्रार्थनेच्या व स्तुतिपर सूक्तांत हे सामान्य स्वभावधर्म विशेष प्रामुख्यानें वर्णिले असतात. निरनिराळ्या निसर्गविभागांतील देव वरीलप्रमाणें त्यांच्यांतील प्रमुख स्वभावधर्म सारखे असल्यानें एकमेकांशीं एकरूप समजले जाण्याचा संभव उत्पन्न होतो अग्नि हा मूलतः पृथ्वीवरील अग्नीवरून कल्पिलेला देव आहे तो आपल्या प्रकाशानें अंधकाररूपी राक्षस दूर करितो व इन्द्र हा वादळांतील देव असून तो आपल्या विजेच्या योगानें अंधकारराक्षसाचा नाश करितो. अग्निदेवाच्या कल्पनेमध्यें, अंतरिक्षांतील विद्युद्रूपी अग्नीच्या कल्पनेची भर पडते. व याप्रमाणें अग्नि व इन्द्र याजमधील साम्य वाढत जाऊन या दोघांना जोडीनें बोलावण्याचा प्रघात पडल्यावर तें अधिकच दृढ होतें. जोडीनें देवतांना आह्वान करण्याच्या पद्धतीनें असा एक परिणाम होतो कीं, या जोडीपैकीं एका देवतेच्या ज्या विशिष्ट क्रिया असतात, त्या क्रिया जोडीपैकीं दुसऱ्या देवतेच्या म्हणून मानल्या जाऊन, ती दुसरी देवता एकटीच वर्णिली असतांहि या क्रिया तेथें सांगितल्या जातात. याप्रमाणें अग्नीला सोमपान करणारा, वृत्राला मारणारा, गाई, पाणी, सूर्य, उषःकाल यांना जिंकणारा हीं विशेषणें लाविलीं जातात. ह्या क्रिया मूळ इन्द्राच्या आहेत.

पुष्कळ गुण निरनिराळ्या देवतांचे सामान्य म्हणून मानले गेल्यानें विशिष्ट देवतेची रूपरेषा अस्पष्ट होते, तसेंच प्रत्येक देवाच्या ठिकाणीं प्रत्येक प्रकारची शक्ति आहे, अशा प्रकारची स्तुति केल्यानें कोणत्याहि देवतेच्या ज्या विशिष्ट शक्ति असतात, त्याचा स्पष्टपणा नाहींसा होतो, व या दोन कारणांनीं कोणताहि देव दुसऱ्या एखाद्या देवाशीं एकरूप मानला जाण्याचा संभव वाढतो. या प्रकारचीं ऐक्यें ऋग्वेदांत वारंवार आढळून येतात एक कवि अग्निदेवाला उद्देशून म्हणतो कीं, हे अग्निदेवा, तू जन्मकाळीं वरुण असतोस, तुला उद्दीपित केला म्हणजे तू मित्र होतोस, हे बलपुत्रा, तुझ्या ठिकाणीं सर्व देव आहेत, तूं भक्ताला इन्द्र आहेस (ऋ. ५.३,१) इ. अग्नि हा वैदिक काळांतील अग्न्युपासक पुरोहितवर्गाच्या दृष्टीनें एक प्रमुख देव होता. या देवाच्या स्वभावासंबंधानें जे नानाप्रकारचे विचार ऋग्वेदांत आलेले आहेत त्याजवरून, आणि पृथ्वीवर जे निरनिराळे अग्नी पेटविले जातात तीं अग्नीचीं निरनिराळीं रूपें आहेत, अंतरिक्षांत वीज या रूपानें हाच अग्नि आहे, सूर्य हा द्युलोकांतील अग्नीच होय, याप्रमाणें अग्निविषयक जी विचारसरणी ऋग्वेदांत आलेली आहे व जिच्यामध्यें गूढात्मकता वारंवार दिसून येते तिजवरून, अशी कल्पना होते कीं, नानाप्रकारच्या देवता या एकाच देवाचीं निरनिराळीं रूपें आहेत ही एकदेवत्वाची कल्पना ऋग्वेदांत बऱ्याच ठिकाणीं आली आहे. एकाच देवाला उपासक अग्नि, यम, मातरिश्वा अशीं निरनिराळीं नावें देतात (ऋ. १.१६४,४६), विप्र आणि कवी या एका पक्षाला (सूर्याला) आपल्या शब्दांनीं अनेक रूपें देतात (ऋ. १०.११४,५), याप्रमाणें वर्णनें येतात. या वर्णनांवरून ऋग्वेदकाळाच्या शेवटीं शेवटीं बहुदेवतात्मक एकेश्वरी मत उदयास आलें होतें असें दिसतें. या सुमारास सर्व देव व निसर्गहि आपल्यांत अंतर्भूत करणारा असा एक देव असल्याची कल्पना थोडी थोडी उत्पन्न होऊं लागली होती असेंहि दिसतें वगैरे विवेचन पूर्वी केलेलेंच आहे अदिति देवता सर्व देव, सर्व मनुष्यें, जें कांहीं घडलेलें आहे व घडणार आहे तें सर्व, तसेंच अंतरिक्ष व द्युलोक या सर्वांशीं एकरूप आहे (ऋ. १.७९,१०), प्रजापति हा सर्व देवांच्या वरील केवळ श्रेष्ठ देव नसून सर्व पदार्थ त्याच्यांत अंतर्भूत होतात (ऋ. १०.१२१,८ व १०), हें सर्वेश्वरी मत अथर्ववेदांत पूर्णपणें परिणत झालेलें आहे (अ. वे. १०.७,१४ व २५) आणि उत्तरकालीन वैदिक वाङ्मयांत हें सर्वेश्वरी मत स्पष्टपणें प्रतिपादिलेलें आहे.

ऋग्वेदांतील जुन्या भागांत देवांची प्रार्थना करितांना कित्येक देवांना तो सर्वांत श्रेष्ठ आहे असें म्हटलेलें आहे. परंतु ही श्रेष्ठत्वाची कल्पना कवींनीं अखेरपर्यंत नेलेली नाहीं. वेदांतील कवी ज्या देवतेची स्तुति करीत असतील त्या देवतेची त्या प्रसंगीं ते अतिशयच स्तुति करितात व तिचें गुणवर्णन करितांना परस्परविरोध अगर असंगती याकडे ते लक्ष देत नाहींत असें कांहीं ठिकाणीं दिसतें. या गोष्टीवरून मॅक्समुल्लर यानें वैदिक देवतासंबंधानें अशी एक कल्पना प्रतिपादिली आहे कीं वेदामध्यें कित्येक देव एकदा एक तर एकदा दुसरा असे आळीपाळीनें सर्वांत श्रेष्ठ मानण्याची रीत होती या प्रकारच्या देवताविषयक कल्पनेला विशिष्टदेवप्राधान्यवाद (Aenotheism) असें नांव तो देतो. या मताप्रमाणें, वैदिक कवी ज्या विशिष्ट देवाची स्तुति करीत असतील त्या देवामध्यें देवपणाचे सर्वांत उच्च जे गुणधर्म ते सर्व आहेत अशी ते कल्पना करितात, तो विवक्षित देव अगदीं स्वतंत्र व सर्वश्रेष्ठ देव आहे असें ते मानतात व तो एकच देव ते आपल्या मनश्चक्षूसमोर ठेवितात. या मॅक्समुल्लरच्या मतासंबधानें अशी एक प्रतिकूल बाजू

माडण्यात येते की, वेदांतील देवता व्यक्तिश: इतर देवतांशी कोणत्याहि रीतीनें संबद्ध नसून स्वतंत्र आहेत असें म्हणणें वस्तुस्थितीस सोडून आहे, कारण वैदिक दैवतसंप्रदायात निरनिराळे देव जितके पुन पुन: निरनिराळ्या परिस्थितीत व निरनिराळ्या कार्यासाठीं एकत्र आणिले जातात व सघीभूत केले जातात तितक्या मानानें कोणत्याहि दुसऱ्या संप्रदायात देवताचें एकत्रीकरण व संयोगीकरण केलेलें सापडत नाहीं. त्याप्रमाणेंच देवताच्या परस्परावलंबिला-संबंधानं सागावयाचें तर देवात अतिशय शक्तिमान् मानलेले असे देव देखील दुसऱ्या देवावर अवलंबून असल्याचें दाखविलें आहे. उदाहरणार्थ वरुण आणि सूर्य हे इन्द्रावर अवलंबून आहेत (ऋ. १.१०१,३), वरुण आणि अश्विन् देवता या विष्णूच्या शक्तीपुढे लीन होतात (ऋ. १.१६५,४), तसेंच इन्द्र, मित्र, वरुण, अर्यमन्, रुद्र, हे देव सवित्याच्या नियमाचें उल्लंघन करू शक्त नाहींत (ऋ २.३८,९). मॅक्समुल्लरच्या मताविरुद्ध आणखी असेंहि सागता येतें कीं, विश्वेदेव याना उद्देशून जीं कित्येक सूक्तें आहेत, त्यामध्ये कनिष्ठ देवतासुद्धा सर्वच देवताची क्रमानें स्तुति केलेली आहे. वैदिक सूक्तांपैकी पुष्कळशीं सूक्तें सोमायागार्थ रचलीं असल्यानें व या यागामध्यें बहुतेक सर्व देवतांची उपासना अंतर्भूत असल्यानें यागाभिज्ञ ऋत्विजाला यागामध्यें बोलाविल्या जाणाऱ्या देवताचें उच्चनीच स्थान सहजच बारकाईनें माहीत असण्याची आवश्यकता होती. कोणत्याहि देवतेची स्तुति करिताना तूं श्रेष्ठ किंवा तूंच एक आहेस असें जरी स्तुतींत म्हटलें असलें तरी अर्थ वर्णन करणाऱ्या ऋचेंत किंवा पुढच्या मागच्या संदर्भात ती देवता एकच नव्हे अशा प्रकारचा भाग असतो. व त्यामुळें त्याच अथवा तत्सम शब्दानें त्या देवतेसंबंधानें जी क्षणभर एकेश्वरी कल्पना मनात येते ती लवकरच दूर होते. याचें उदाहरण, एक कवि अग्नीला उद्देशून म्हणतो कीं, अग्नि हा एकटाच वरुणाप्रमाणें संपत्तीचा स्वामी आहे. तेथें हेंहि लक्षात ठेविलें पाहिजे कीं काहीं देवता दोनदोन तर काहीं तीनतीन तर काहीं अधिक संख्येनें एकत्र युक्त अशा प्रार्थिल्या जातात. श्रेष्ठ वरुणदेव देखील याप्रमाणें दुसऱ्या एक किंवा अनेक देवांशीं संयुक्त अशा रीतीनें प्रार्थिला जातो (ऋ. ६.६७,२). या सर्व विवेचनावरून हें दिसून येईल कीं, स्वतंत्र देवबाहुल्य हें वेदात खरोखरीन नसून तसा भास मात्र तेथें होतो व हा भास होण्याचीं कारणें वेदांतील देवताना मनुष्यरूप फार थोडें प्राप्त झालें असल्यानें त्याच्या रूपरेषेतील अनिश्चितता, ग्रीसप्रमाणें देवतासमूहामध्ये सर्वांत उच्च स्थान व्यापणारा देव वेदात नाहीं हा गोष्ट, देवाचा स्तुतिपाठक पुरोहित अथवा कवि वारंवारच आपल्या इष्ट देवाचें माहात्म्य अतिशयोक्तीनें गाऊन इतर देवाना गौणस्थान देतो ही स्थिती आणि सर्व देव एकच आहेत व कोणताहि देव दैवी गुणाचा नमुना म्हणून मानिता येईल या प्रकारचा विश्वास त्याकाळीं वाढत होता ही गोष्ट हीं आहेत.

वैदिक कवीच्या दृष्टीनें वैदिक देवताना जन्म होता. या देवता द्युलोक आणि पृथ्वी याच्या अपत्यभूत आहेत, किंवा इतर देवतापासून जन्मलेल्या आहेत असें त्याचें वर्णन येतें. या वर्णनावरूनच देवताच्या निरनिराळ्या पिढ्या वैदिक कविकल्पित होत्या हें उघड आहे. तथापि पूर्वे म्हणजे प्राचीन देव अशा प्रकारें काहीं देवाचा उल्लेख कित्येक ठिकाणीं स्पष्टपणें आलेला आहे (ऋ. ७.२१,७ इत्यादि). देवाचें पहिलें युग किंवा प्राचीन युग असाहि उल्लेख कोठे कोठे येतो (ऋ. १०.७२,२ व ३). अथर्ववेदात (अ. वे ११.८,१०) एके ठिकाणीं इतर देवापूर्वी दहा देव होते असें वर्णन आलेलें आहे. हे देव प्रथम मर्त्य असत असें अथर्ववेदात स्पष्ट सांगितलें आहे (अथर्ववेद ११.५,१९; ४.११,६). ब्राह्मणग्रंथात सर्व देवाना समुच्चयानें मर्त्य असें म्हटलें असून (श. ब्रा. १०.४.३,३) इन्द्र, अग्नि आणि प्रजापति या सबधानें व्यक्तिश: ते मर्त्य आहेत असें विधान आहे (ऐ. ब्रा. ८.१४, ३.८, श. ब्रा. १०.१.३,१).

ऋग्वेदामध्यें देव हे प्रथम अमर नव्हते असें सुचविलें आहे. सवित्यानें त्याना अमरत्व दिलें (ऋ. ४.५४,२; वा. स. ३३.५४), अग्नीनें त्याना अमरत्व दिलें (ऋ ६.७,४; अ. ४.२३,६), सोम पिऊन त्याना अमरत्व आलें (ऋ ९.१०६,८), अशा प्रकारचीं विधानें ऋग्वेदात आहेत. उत्तरकालीं अशी एक कल्पना निघाली कीं, इन्द्रानें तपश्चर्येनें द्युलोक जिंकून घेतला (ऋ. १०.१६७,१), अशाच मार्गानें देवाचें स्थान देवाना मिळालें (तै. ब्रा. ३.१२,३,१) तपश्चर्येनें व ब्रह्मचर्यानें देवानीं मृत्यूवर विजय मिळविला (अ. वे. ११.५,१९), रोहिताच्याद्वारा देवानीं अमरत्व मिळविलें (अ. वे १३.१,७), काहीं एक प्रकारचा विधि करून देवानीं मृत्यूवर जय मिळविला (तै. स. ७.४,१), याप्रमाणें अमरत्वासबंधाचीं विधानें आहेत. इन्द्र आणि दुसरे कित्येक देव अमर आहेत (ऋ. ३.४६,१ इत्यादि) असें म्हटलेलें आढळतें. पण देवाचें हें अमरत्व वैदिक कवींच्या दृष्टीनें नेहमींचें होतें किंवा काहीं काळानें आटपत असे हें समजण्यास काहीं मार्ग नाहीं. वेदोत्तरकालीन मताप्रमाणें देवाचें अमरत्व हें कालमर्यादित होतें, हें फक्त एका युगापर्यंत (कल्पापर्यंत) टिकणारें होतें असें दिसतें.

देवाचें शारीरिक दर्शन अस्पष्ट असलें तरी मनुष्यगुणारोपित असतें, कारण त्याचीं कृत्यें पुढें माडण्यासाठीं त्याच्या स्वाभाविक मूळगुणावस्थाच फक्त अलंकारात दिग्दर्शित केलेल्या असतात. जघ, शिर, मुख, आस्य, कपोल, नेत्र, केश, स्कंध, हृदय, उदर, बाहू, कर, पाद निरनिराळ्या वैयक्तिक देवावर

आरोपित केले असतात. शीर, हृदय (वक्षस्थल), बाहू आणि कर हीं इन्द्र आणि मरुत याच्या युद्धविषयक साधनात प्रमुखत्वानें आढळतात. सूर्याचे बाहू म्हणजे केवळ त्याचे किरण होत आणि त्याचा नेत्र त्याची शारीरिक अवस्था दिग्दर्शित करण्याकडे योजला असतो. अग्नीची जिव्हा आणि अवयव केवळ त्याच्या ज्वाला दाखवितात. सोम तयार करणारा असें वैशिष्ट्य पुढें मांडण्याकरिताच केवळ त्रिताच्या अंगुली, आणि सोमपानाची इन्द्राची शक्ति जोरदार रीतीनें दाखविण्यासच फक्त इन्द्राचें उदर उल्लेखिलेलं आहे. विश्वरूप धारण करणारे म्हणून दोन तीन देवाविषयींच वर्णन आहे.

ज्याचा बाह्य आकार इतक्या अस्पष्टपणें कल्पिला होता आणि अनेक ठिकाणीं अजूनहि ज्याचा नैसर्गिक दृश्या लोकांशी असणारा संबंध स्पष्ट दिसत होता अशा या देवताच्या संबंधात, ऋग्वेदात मूर्ती किंवा देवस्थानें का आढळत नाहींत हें समजणें कठीण नाहीं. वस्त्रें धारण करणाऱ्या काहीं देवाच वर्णन आढळतें. उदाहरणार्थ, शोभिवत वस्त्रांनीं अलंकृत असें उषेचं वर्णन आहे. काहीं देव चिलखतें किंवा शिरस्त्राणे यांनीं सशस्त्र होऊन अगदीं सज्ज आहेत. इन्द्र तर नेहमींच वज्र घेऊन, आणि इतर देव भाले, परशु, धनुष्यबाण घेऊन सशस्त्र राहातात. सामान्यतः देव दीप्तिमान् रथावर आरूढ होतात असें वर्णन असतें. बहुतेक प्रत्येक देवतेचा एक एक रथ असतो. रथाला बहुशः घोडे असतात, पण पूषन्चा रथ बकरीं, मरुताचा बहुधा ठिपके अंगावर असलेलं हरीण अथवा घोडे आणि उषेचा रथ गायी आणि घोडे ओढून नेतात.

यज्ञात आंथरलेल्या दर्भासनावर बसण्याकरिता देव रथातून येतात असं वर्णन आहे. उलटपक्षीं, अग्नि देवाकडे यज्ञहवी पोंचतें करितो अशीहि कल्पना दिसून येते. देवाचें मादक पेय म्हणजे सोम. यज्ञात हवी देण्याकरिता उपयोगात आणीत असलेल मानवाचें आवडतें अन्न देव खातात. हें अन्न म्हणजे निरनिराळ्या प्रकारचं दूध, घृत, यव आणि तादूळ (हीं अगदीं प्राचीन वैदिक कालात नसावीं), गुरें आणि शेळ्या मेंढ्या हें होय. देवताच्या विशिष्ट गुणाशीं काहीं तरी बाबतींत निकट संबंध असलेल्या पशूचा प्रथम निवड करीत. उदाहरणार्थ, ज्याच्याशीं इन्द्राची नेहमीं तुलना करण्यात येते असा वृषभ इन्द्राला अर्पण करण्यात येतो व इन्द्र तो व कधींकधीं असल्यात वृषभ खाऊन टाकितो. सानिध्यान, इन्द्राचे घोडे धान्य खातात असं मानण्यात येतें देवाच स्थान स्वर्ग, तृतीय स्वर्ग किंवा विष्णूच परम (उत्तम) पद असं निरनिराळं वर्णिलं आहे सोम पिऊन तेथ ते आनंदात दिवस काढतात. शांततेत आणि स्नेहभावानं सरसकट सर्व देव एकत्र राहातात असें मानण्यात येतं. भांडणाचा सूर काढणारा फक्त एकच देव आहे व तो म्हणजे वीर्यशाली व धृष्ट इन्द्र होय. एकदा तो बहुधा सर्व देवावरोबर लढला (ऋ. ४.३०,३५) असें दिसतें, त्यानं आपल्या खुद्द बापाला ठार मारिलें, आणि उषेचा रथ मोडून टाकला. एकदा तर त्यानें आपल्या इमानी मरुद्बांधवाना ठार करण्याचा घाट घातला असें दिसून येतें.

अग्नि, सूर्य, वादळ इत्यादि प्रमुख नैसर्गिक शक्ति दिग्दर्शित करणारे देव, विजयी आणि अतएव आशावादी भारतीयाना ऋद्धिदायी व केवळ हितकर अशाच व्यक्ती दिसल्या. ज्याच्यात पीडादायक गुण अधिक दृग्गोचर होतात असा देव म्हणजे फक्त रुद्र होय. रोगासारख्या मानवी जीविताशीं संबद्ध अशा दुष्ट गोष्टी क्षुद्र (कमी प्रतीच्या) दैत्यापासून उद्भवतात आणि अवर्षण, अंधकार यासारख्या सृष्टीतील मोठीं अरिष्टें वृत्रासारखे प्रबल दैत्य उत्पन्न करितात. या दैत्यावर विजय मिळविल्यानें देवाचे हितकर गुण प्रामुख्यानें पुढें येतात देवाची दया मानवी प्राण्याच्या दयेसारखीच असतें. हे देव प्रामुख्यानें यज्ञभोक्ते असतात, सोम काढताना, हवी अग्नींत टाकताना याचीं सूक्त म्हणण्यात येतात आणि ऋत्विज निरनिराळ्या विधींतील गुतागुतीच्या प्रकाराकडे अवधान राखितात म्हणून देव यजमानाचे मित्र असतात व अधार्मिकाना ते शिक्षा करितात इन्द्राच्या संबधात हीं गोष्ट विशेष दिसून येते.

वैदिक नीतिमत्ता.—वैदिक देवात नीतिमत्ताहि वास करिते सर्वच देव सत्य व प्रामाणिक असतात, ते नेहमींच निष्कापट्य आणि सदाचार याचे रक्षक व सखे समजले जातात. तथापि आदित्य आणि विशेषतः वरुण हे नैतिक शासनाचे प्रमुख पुरस्कर्ते होत. दुष्कर्म करणारावर देव कोपतात परंतु अपराध आणि पाप याच्या कल्पनेशीं पूर्ण निगडित झालेला म्हणजे वरुणाचा कोप होय अपराधापासून मुक्तता करण्याविषयीं अग्नीची सुद्धा प्रार्थना केलेली आहे पण इतर अनेक त्याच्या प्रार्थनातील ही एक आहे, त्याचा मुख्य आशय हा नव्हे. इंद्रसुद्धा पापनाशन करितो पण हें लक्षण त्याच्या स्वभावाचें गौण अंग दिसतें. या दैवी नीतिमत्तेच्या दर्जावरून स्वाभाविकपणें त्यावेळची सुधारणेची प्राथमिक अवस्था दिग्दर्शित होते. उदाहरणार्थ, वरुणाचा सदाचाराशीं असलेला संबधदेखील विरुद्ध पक्षाच्या फसव्याशीं उलट कपट योजण्यापासून त्याला परावृत्त करील अशा प्रकारचा नाहीं. तथापि चागल्या धार्मिक माणसाशीं वागताना त्याचा इमानीपणा अबाधित राहातो. पण इंद्राच कपट पुष्कळ वेळां चागल्या हेतूनहि केलेलें नसतें.

परमेश्वरविषयक वृत्ति पुष्कळशी समाजातील व्यवहारनीति व स्त्रीपुरुषसंबंध याची नियामक होते ईश्वरविषयक कल्पनामुळ नैतिक कल्पनावर मंत्रकालीं काय परिणाम झाला त्याची कल्पना येण्यासाठीं थोडस विवेचन अवश्य आहे.

वेदकालीन नीतिकल्पनाविषयीं स्थूल विचार मागें दिलेच आहेत. यमयमीसूक्ताचा उल्लेख नीतिविषयावर लिहिणारे वारवार करतात.* हें सूक्त मागें (पृ ४४) दिलेंच आहे त्याचें आणि वसिष्ठाच्या पदरीं बांधलेल्या चोरीचें आता थोडेंसें विवेचन येथें करूं.

यम व त्याची जुळी वहीण यमी यांच्यामध्यें झालेला संवाद या सूक्तांत वर्णन केला आहे, तो फारच चमत्कारिक आहे. कोलब्रूकनें या सूक्ताचा अर्थ लावताना घोडचूक केलेली आहे, त्यानें सूक्ताच्या अर्थाचा विपर्यास केला आहे येवढेंच नव्हे तर त्यावरील टीकेच्या अर्थाचाहि विपर्यास केला आहे मन पापास प्रवृत्त करण्याचा प्रयत्न यमानें केलेला नसून यमीनें केलेला आहे (कोलब्रूकनें घेतलेलें यमुना नाव चुकीचें आहे) व तिचा प्रयत्नहि त्यास पापमार्गास वळविण्याचा नसून स्वतःशीं लग्न करण्याबद्दल मन वळविण्याचा आहे यम व यमी हीं दोघें खरीं कोण आहेत हें कळल्यावर वरील नैतिक गुन्ह्यास हास्यास्पद स्वरूप येतें त्याच्या नावावरून बोध होतो त्याप्रमाणें तीं दोघें जुळीं वहीणभाऊ आहेत व मानवी वंशाची उत्पत्ति करणारें तें पहिलें मानवी जोडपें अगर दंपत्य होय पुरुष व त्याच्याच शरीरांशापासून उत्पन्न झालेली स्त्री हीं दोघ मानवाचीं पहिलीं मातापितरें होत, ही जशी हिंदू प्रथांत समजूत आहे त्याप्रमाणें ह्या जुळया बहीणभावंडाचा संबंध दाखविला आहे हाच विचार वरील वादग्रस्त सूक्तांत यमीच्या तोंडीं घातला आहे, कारण ती म्हणते "आम्ही गर्भाशयांत होतों तेव्हांपासूनच आम्ही नवराबायको व्हावें अशी विधात्याची योजना दिसते." पुढील काळांत या विस्तृत चाललेल्या दंतकथांवर लोकांचा प्रत्यक्ष विश्वास बसेना तेव्हां मानवी वंशाच्या उत्पत्तीच्या दंतकथेंत का होईना, पण वहीण व भाऊ यामध्यें अशा प्रकारचा अपवित्र संबंध असावा या कल्पनेचीच लोकांना चीड आली. वरील सूक्ताच्या मुळाशीं अशा प्रकारची नीतिविषयक शंका आहे त्या सूक्तांत यमानें आपला नवरा व्हावें म्हणून त्याचें मन वळविण्यात यमीनें आपलें सर्व वकूल खर्च केलें आहे, पण सृष्टिनियमाचा भंग करण्याचें तो नाकारतो. अमर्त्य अशा देवांनीं एकटा मर्त्य मानव उत्पन्न केला त्यानें वंश वाढवावा अशी त्या देवांचीच इच्छा आहे व असा संबंध जडावा अशी विधात्याचीच योजना आहे व तिला नाकारणें हें तिजवरील प्रेमाचें खास निदर्शक नव्हे असा ती त्याच्याशीं युक्तिवाद करते. पण तो उत्तर देतो कीं, भगिनीशीं अशा प्रकारच्या संबंध जोडणाऱ्या भावास लोक पापी समजतात, कधींहि विश्रांति न घेणारे असे देवदूत पृथ्वीवर काय चाललें आहे याची नोंद ठेवण्याकरितां सर्वत्र संचार करतात व कदाचित् पुढें अशी वेळ येइल कीं, वहीणभाऊ सृष्टिबाह्य वर्तन करतील, तरीपण मी काहीं तुझी इच्छा पूर्ण करीत नाहीं.

कवि असल्या व्यभिचारास संमति देत नाहीं येवढेंच नव्हे तर आद्यमातापितरांची पुराणकथाहि त्याच्या नीतिपर टीकेच्या तावडींतून सुटली नाहीं, व या बाबतींत आपल्या मनाचें समाधान होण्याकरतां, अरसिकता व वेडगळपणा याचा दोष पदरीं घेऊनहि, ज्या संबंधापासून संबंध मानववंशाची उत्पत्ति व्हावयाची अशा प्रकारचा संबंध तो होऊच देत नाहीं असें न केल्यास मानववंशाची वाढ कशी करावयाची या प्रश्नाविषयीं त्यानें आपल्या डोक्यास कधींच त्रास दिलेला नाहीं त्याच्यामतें विवाहविषयक बाबतींत घालून दिलेले नियम पवित्रतेनें पाळले गेले म्हणजे झालें.

अशा प्रकारचें दुसरें एखादें उदाहरण परकीय प्राचीन वाङ्मयांत शोधून काढावयाचें म्हटलें तर मोझेइक इतिहासांत तें आढळतें ज्या संबंधास आपण सध्या सृष्टिनियमबाह्य म्हणू असा संबंध अॅडॅम व ईव्ह यांच्या मुलांमध्यें होता या गोष्टीकडे "सृष्ट्युत्पत्ति" मध्यें दिलेल्या हकीकतींत मुकाट्यानें कानाडोळा केलेला दिसतो यासंबधीं तेथें मुळींच विचार प्रदर्शित केलेले नाहींत. सर्व मानववंशाची उत्पत्ति एका जोडप्यापासून झाली येवढीच वस्तुस्थिति तेथें स्पष्ट सांगितली आहे वर सांगितलेल्या सूक्ताच्या कर्त्यानें वरील गोष्टीवर बऱ्याच शंकाकुशंका काढल्या आहेत व ह्या प्रश्न वाकड्या-तिकड्या मार्गानें सोडविला आहे म्हणा किंवा अडचणींतून कसा तरी मार्ग काढला आहे नीतिअनीतीच्या प्रश्नाकडे सृष्ट्युत्पत्ति-ग्रंथांत अजिबात दुर्लक्ष केल्याबद्दल जसा दोष द्यावयाचा नाहीं तद्वतच या प्रश्नाची चर्चा या सूक्तांत केल्याबद्दल कोणाला श्रेय द्यावयाचें नाहीं. प्राचीन परंपरागत कथांतील भागाचें आधुनिक (नैतिकदृष्ट्या) चिकित्सादृष्टीनें परीक्षण करून त्यावर मत देण्यानें आपण कोठें वहावत जातों येवढें या उदाहरणावरून व्यक्त होतें. बौद्ध ग्रंथामध्येंहि बुद्धाच्या वंशाची उत्पत्ति बंधुभगिनीविवाहापासूनच दाखविली आहे, मात्र तेथ ह्या विवाह नीचोच्चविवाहापेक्षा श्रेष्ठतर म्हणून त्याचें समर्थन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

वर आक्षेप घेतलेल्या दुसऱ्या उदाहरणाच्या बाबतींतहि हाच प्रकार झाला आहे, पण कोलब्रूकच्याच शब्दांची या प्रश्नाचा बराच उलगडा होण्यास मदत होते. कोलब्रूक म्हणतो, "सातव्या मण्डलांतील दुसऱ्या सूक्तांतील कथा मजेदार आहे. वसिष्ठ वरुणाच्या घरीं रात्रीं आला व त्याच्यावर वरुणाच्या पाळलेल्या कुत्र्यानें हल्ला केला. कांहीजण म्हणतात कीं, निजावयाच्या उद्देशानें वसिष्ठ गेला तर काहीं म्हणतात वसिष्ठानें तीन दिवस उपोषण केलें होतें तेव्हां क्षुधाशमनार्थ धान्य चोरून आणण्याच्या उद्देशानें गेला. भुंकणाऱ्या व चावण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या कुत्र्यास

* JAOS. Vol. III p 329-341.

झोंप यावयास लावण्याकरिता वसिष्ठानें सूक्तात सांगितल्या-प्रमाणें प्रार्थना अगर मंत्र म्हटला." ऋषींच्या अशीं असणाऱ्या ज्ञानाचा व सामर्थ्याचा आदर्श म्हणून नावाजलेल्या वसिष्ठ-ऋषीस येथें चोरी करताना पकडलें आहे! वरुणानें त्याला पकडलें असें नाहीं, कारण, त्याच्या कुत्र्यास वसिष्ठास सहज शाप देता आला असता, पण अर्वाचीन काळच्या नीतिविषयक कल्पनांनीं मागच्या काळाच परीक्षण करणारांनीं वसिष्ठऋषीस पकडलं आहे! चोरीपासून तोटा कोणाचा झाला तर वैदिक-धर्मांतील श्रेष्ठ देव, सदा शाश्वत तेजात व पुण्य व उदार जनाच्या सहवासात राहणारा असा जो वरुण त्याचा वरुणाच्या घरात सापडणारें धान्य म्हणजे काय असावें बरें? ज्यानीं ही वेडीवाकडी गोष्ट रचली त्याच टीकाकारावर या प्रश्नाचें उत्तर सोपविणें बरें या प्राचीन सूक्ताचं स्पष्टी-करण करणाऱ्या विद्वानाच्या कर्तव्यापैकीं, अर्थात् त्याच्या मतानें, एक कर्तव्य हें आहे कीं, देवतांच्या प्रार्थना, स्तुति वगैरे व्यतिरिक्त जर सूक्तात दुसरें काहीं आढळलें तर अमकें सूक्त अशा अशा प्रसंगास अनुलक्षून रचलं असावं असें मत ठोकून देणं किंवा सूक्तास प्रस्तावनादाखल म्हणून एखादी गोष्ट शोधून काढणें अशा तऱ्हेच्या प्रसंगानुसार पुष्कळ गोष्टी रचलेल्या आहेत व त्यापैकीं ज्या ऋग्वेदासंबधीं आहेत त्या एकत्र करून त्याचा एक स्वतंत्र 'बृहद्देवता' नावाचा ग्रंथच बनविला आहे वरुणाच्या घरात रात्रीं वसिष्ठ शिरले ही कथा वरील ग्रंथातून घेतली आहे वसिष्ठ विषयक म्हणून जीं सूक्तें समजलीं जातात त्यात कुत्रा अंगावर चालून आला असताना त्यापासून रक्षण करण्या-संबधींच्या काहीं ऋचा आढळल्या व काहीं ऋचा (यांचा मागच्या ऋचाशीं काहीं संबध नाहीं) अशा आढळल्या कीं ज्यात घरातील सर्व माणसाना झोंप यावी अशी प्रार्थना केली आहे पूज्य मानलेल्या सूक्ताच्या संग्रहात वरील प्रकारच्या ऋचा सापडण्याचें कारण शोधून काढण्याचा प्रयत्न अर्थातच झाला असला पाहिजे व वरील गोष्टी साधणारी अशी एखादी गोष्ट कोणाच्या तरी डोक्यातून निघाली असावी त्याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, पंजाब प्रांतात हजारों वर्षांपूर्वीं वास्तव्य करणाऱ्या वसिष्ठासारख्या ऋषीवर चोरी लादली गेली आहे

वैदिक देवाच्या विशेषणात बलादतका उच्च दर्जा नीति-मत्तेला नाहीं. "सत्य" (सत्य) व "विमाय" (प्रामाणिक) यासारखीं विशेषणें "महान्" व "बलिष्ठ" यासारख्या विशेषणाहून कमी प्रतीचीं आहेत. देव चाहील ते करू शकतात इच्छापूर्ति त्याच्यावर अवलंबून असते सर्व प्राण्या-वर त्यांची सत्ता चालते त्यांनीं घालून दिलेले नियम मोडण्याची कोणाचीहि प्राज्ञा नाहीं किंवा त्यांनीं दिलेल्या आयुष्या-पेक्षा जास्त कोणीहि जगू शकत नाहीं.

देवतांची संख्या.—ऋग्वेद आणि अथर्ववेद यातून देवांची संख्या ३३ सांगितली आहे (ऋ ३.६,९ इ, अथर्व. १०.७,१३) ही संख्या कित्येक वेळा "त्रि एकादश" अशा शब्दानीं सांगितलेली असते. एका ऋचेत (ऋ १.१३९,११) अकरा देव स्वर्गांत, अकरा पृथ्वीवर आणि अकरा उदकात असल्याबद्दल उल्लेख आहे त्याचप्रमाणें अथर्ववेदात (१०. ९,१२), स्वर्गांत, अन्तरिक्षात आणि पृथ्वीवर राहणारे असे देवाचे विभाग पाडिले आहेत, पण त्याची संख्या दिलेली नाहीं एकदर देवसमूह तेहेतिसानें पुरा होत नसून, काहीं ठिकाणीं (ऋ १.३४,११,४५,२,८.३५,३,३९,९) या ३३ बरोबर इतर देवहि आलेले आहेत एका ऋचेंत (ऋ १०.५२, ६, तु० वा स ३३.७) देवांची संख्या ३३३९ अशी काहीं-तरी लहरीनें सांगितल्यासारखी दिसते यांचे तीन वर्ग पडतात, असें याच्या संबधी सामान्य विधान केलें आहे (ऋ ६.५१,२) द्यावापृथिवी आणि उदक याच्याशीं जेव्हा देवाचा संबध येतो तेव्हा त्याचे तीन वर्ग सूचित केले जातात (ऋ ७.३५,११, १०.४९,२,६५,९) ब्राह्मणातून सुद्धा देवांची संख्या ३३ दिलेली आहे शतपथ आणि ऐतरेय-ब्राह्मण यात, ८ वसू, ११ रुद्र, १२ आदित्य असे तीन समूह पाडले आहेत, परंतु शतपथ ब्राह्मणात (४.५ ७,२) द्यावा-पृथिवी (या ठिकाणीं प्रजापति ३४ वा) किंवा इंद्रप्रजापति (११.६ ३,५) मिळवून, आणि ऐतरेय ब्राह्मणात (२. १८,) वषट्कार व प्रजापति मिळवून, देवांची संख्या ३३ पुरी केली आहे

वर्गीकरण—ऋग्वेदाच्या ऋ १.१३९,११ ला अनु-सरून यास्काचार्य (नि ७.५) देवतांचे तीन प्रकार कल्पितात पृथिवीस्थान (नि ७.१४–९.४३), अन्त-रिक्षस्थान (मध्यमस्थान) (नि १०.१–११.५०), आणि द्युस्थान (नि १२.१–४६) ते यानंतर असें प्रतिपादितात कीं, नैरुक्ताच्या मतें, पृथ्वीवर अग्नि, अन्त-रिक्षात इंद्र किंवा वायु व स्वर्गांत सूर्य या तीनच देवता काय त्या होत्या ही गोष्ट ऋ १०.१५८,१ या सारख्या स्थळावरून दिसून येते—"स्वर्गांतून सूर्य, अन्तरिक्षातून वात, पृथ्वीवरील प्रदेशावरून अग्नि आमचं रक्षण करो" निरनिराळ्या कामाप्रमाणें या प्रत्येकाला निरनिराळीं नावं आहेत, जसें एकच मनुष्य होतृ, अध्वर्यु, ब्रह्मन्, उद्गातृ या अधिकारावर काम करितो त्याप्रमाणें सर्व वेगवेगळाले देव या तीन प्रातिनिधिक देवतांचींच रूपें आहेत हें मत यास्काचार्यांना मान्य नाहीं. ज्याअर्थी यास्काचार्य टीका करितात तें नवदुकाच पाचव प्रकरण देवाच्या यादींत अनेक किरकोळ देवतारोपित वस्तू देवता म्हणून देतें, व या योगानें प्रत्येक वर्गाची संख्या अकरापेक्षा फारच मोठी भरते. विशेष नमूद करण्यासारखी गोष्ट म्हणजे, या देवाच्या यादींत त्वष्ट्र आणि पृथिवी याचीं नावं तीनहि क्षेत्रात, अग्नि आणि उदस् याचीं

पृथिवी आणि अन्तरिक्ष या दोन क्षेत्रांत, आणि वरुण, यम व सवितृ यांचीं नावें अन्तरिक्ष आणि द्युक्षेत्रात आलेलीं आहेत.

निरनिराळ्या वेदिक देवाचें वर्गीकरण त्यांच्या सापेक्ष महत्त्वास अनुसरून केलें जाण्याचाहि एक संभव दिसतो. अशा प्रकारचा वर्ग ऋग्वेदात मोघम उल्लेखिलाहि आहे, त्या ठिकाणीं (ऋ. १.२७,१३) त्यांना लहानमोठे, वृद्धतरुण असें म्हटलें आहे हें विधान देवामधील योग्यतानुक्रमासंबधीं वैदिक कवीचें ठाम मत दर्शवीत असावेंसें वाटतें एका ऋचेंत (ऋ. ८.३०,१) देवाना अनुलक्षून 'तुम्हापैकीं कोणीहि अर्भक किंवा कुमार नाहीं, तुम्ही सर्वजण मोठेच आहात' असें जें म्हटलें आहे, तें विसंवादासारखें भासतें पण तो विसंवाद नव्हे, कारण या गोष्टीसंबधानं प्रत्यक्ष देवाशीं बोलताना कोणीहि कवि असेंच म्हणेल. सर्व देवामध्ये दोन देव बलाढ्य योद्धा इन्द्र आणि श्रेष्ठ नीतिशास्ता वरुण हे समान बलवान् देवताचे पुढारी असून निःसंशय श्रेष्ठ आहेत. पूर्वरूपात वरुण त्याच्या नैतिक गुणाधिक्यामुळें इराणी लोकाचा अहुरमझ्द नावाने श्रेष्ठ दैवत बनला, आणि इकडे भरतखंडात इन्द्र विजयी आर्यांची युद्धदेवता म्हणून पुढें आला. जेव्हा भौतिक आणि नैतिक जगाच्या श्रेष्ठ शासनासंबंधीं विचार केला जातो, तेव्हाच कायतो वरुण सर्वोत्तम दिसतो, त्याला सामान्य जनाचा देव म्हणता येणार नाहीं अनेक विद्वानाचं असें मत आहे कीं, अगदीं प्राचीन काळीं वरुण आणि आदित्य श्रेष्ठतम देव गणले जात असत, पण पुढें त्याची जागा इन्द्रानें पटकाविली. कसेंहि असलें तरी अतिप्राचीन ऋग्वेदकालीं देखील इन्द्राचा दर्जा गौण होता हें दाखविण्यास पुरावा मिळत नाहीं. आता हें खरें आहे कीं, अवेस्तात अहुरमझ्द हा श्रेष्ठतम देव आहे व इन्द्र देव्य आहे. पण जरी कदाचित् पर्शुभारतीय कालामध्यें मूळ इन्द्राला वरुणाच्या जोडीनं सत्ता असली तरी झरथुष्ट्रीय संप्रदायात अहुरमझ्दाला श्रेष्ठपद मिळालें त्या वेळीं इन्द्राला गौणत्व प्राप्त झालें असावें इन्द्रवरुणानंतर अग्नीषोम या यज्ञिय देवता येतात इन्द्र व या दोन देवता ऋग्वेदातील सर्वांत ज्यास्त लोकप्रिय देवता असाव्यात, कारण यांचीं सूक्तें वारंवार आढळतात. ऋक्सूक्तांपैकीं जवळजवळ तीनपंचमाश यांच्याप्रीत्यर्थ आहेत. गोत्रमंडलात प्रथम इन्द्राग्नींचीं सूक्तें येतात व नवव्या मंडळात बहुतेक सर्व सोमसूक्तें आहेत, ही गोष्ट देखील वरील विधानाची सत्यता पटवितें. बाकीच्या प्रत्येक देवतेच्या सूक्तसंख्येवरून व तिचा ऋग्वेदात किती वेळा नामनिर्देश आहे हें पाहून देवाचे पाच वर्ग पाडिता येतात —(१) इन्द्र, अग्नि, सोम, (२) अश्विन्, मरुत, वरुण, (३) उषा, सवितृ, बृहस्पति, सूर्य, पूषन्; (४) वायु, द्यावापृथिवी, विष्णु, रुद्र; (५) यम, पर्जन्य. केवळ सूक्तसंख्येवर बसविलेलं हें प्रमाण साहजिकच पूर्णांशानं बरोबर नसणार. उदाहरणार्थ, वरुण (बहुशः मित्रासह) फक्त तीस सूक्तांतून स्तविला गेला आहे आणि त्याचा नामनिर्देश अजमासें २५० वेळा आलेला आहे. उलटपक्षीं अश्विनांचीं ५० वर सूक्तें असून ४०० हून ज्यास्त वेळा त्याचा उल्लेख आला आहे, तथापि मोठेपणात ते वरुणाच्या तोडीचे आहेत असें कधींहि म्हणता येणार नाहीं त्याचें हें उल्लेखसंख्यात्मक महत्त्व प्राक्प्रकाशदेवता म्हणून यज्ञाशी ज्यास्त निकट संबंध असल्यामुळे उत्पन्न झालें असावें तसेंच मरुतांचें महत्त्व इन्द्रसहवासामुळें आहे इतर देवताच्या सापेक्ष महत्त्वाचें मापन करिताना अशाच तऱ्हेनं विचार करावा लागेल. या तऱ्हेनं लाविलेल्या क्रमात अनेक अडचणी व शंका उद्भवतात म्हणून वैदिक देवाच्या दिशेवात योग्यतानुक्रमाप्रमाणें झालेलें वर्गीकरण समाधानकारक असू शकत नाहीं.

दुसरें वर्गीकरण वरील पेक्षाहि कमी समाधानकारक असून, दैवतविषयक कथाच्या उत्पत्त्यनुसार सापेक्ष कालनिर्णय करून त्या काळाच्या आधारें तें करण्यात आलें आहे. भारती-यूरोपीय व पर्शुभारतीय कालापासून आणि भारतीयाच्या स्वतंत्र राष्ट्रीय अस्तित्वापासून कालगणना सापेक्षतानें करण्यात येते. उदाहरणार्थ, बृहस्पति, रुद्र, विष्णु हीं निवळ भारतीय दैवतेतिहासातील दैवतें मानण्यात येतात, निदान त्यामागील काळात त्यांना पाळण्यास पुरेसा पुरावा तरी अजून सापडला नाहीं असें काहीं पंडिताचें मत आहे. पुष्कळशा देवता पर्शुभारतीय कालातील आहेत. पण या खेरीज दुसऱ्या काहीं वैदिक देवता भारती-यूरोपीय कालातील आहेत कीं काय हें मुळीच निश्चित होत नाहीं. तेव्हा दैवतकथोत्पत्तिकालानुसार वर्गीकरण फारच अशाश्वत पायावर उभारलेलें दिसून येतें.

देवताच्या सगुणत्वाच्या अवस्थावरूनहि त्याचें वर्गीकरण करिता येईल पण अवस्थामध्यें स्पष्ट विभाजक रेषा काढण्याच्या कामात अनेक अडचणी येतात.

या सर्व गोष्टींचा विचार करिता, वैदिक देवताचें त्याच्या मूलस्वभावानुसार वर्गीकरण कमी आक्षेपार्ह ठरतें. कारण, काहीं बाबतींत भौतिक मूळ काय असावें अशी शंका उद्भवेल आणि एखादी विशिष्ट देवता भलत्या ठिकाणीं पडण्यात चुकी होईल, तथापि या पद्धतीच्या योगानें, सजातीय देवता एकत्र आणून, त्याची तुलना सुलभ होते. म्हणून थोड्या फार फरकानें हीच पद्धत आतापर्यंत वापरली आहे. ऋग्वेदात सुचविलेल्या आणि प्राचीन ऋग्भाष्यकारांनीं अनुसरलेल्या त्रिवर्गानुरोधानें निरनिराळ्या दवविषयाचे गट बनवून वरील विवेचन केलें आहे.

दैवतविज्ञानाचा एक अवश्य भाग म्हटला म्हणजे देवताविषयीं उपासकाची भावना कोणत्या प्रकारें निरनिराळी होती याचा इतिहास होय.

दैवतविषयक भावना मंत्रकालात निराळी आणि ब्राह्मणकालात निराळी सहजच दिसते. उपनिषदात दैवतविषयक भावना त्याहूनहि निराळी आहे. मंत्रकालातल्या भावनेचे स्वरूप स्पष्ट आहे. वरुणासारख्या देवतेच्या बाबतींत हा सर्वशक्तिमान् आहे आणि भक्तानें लीनतेनें त्याच्याशीं वागावें ही वृत्ति आहे, तथापि देवाशीं सलगी जी महाराष्ट्रातील भागवतसंप्रदायांत वारंवार दृष्टीस पडे ती सलगीहि वैदिक वरुणसूक्तांत वसिष्ठानें दाखविली आहे.

वैदिक वाङ्मय यज्ञास अनुकूल असेंच असल्यामुळें तत्कालीन केवळ भक्तिमूलक परंतु अगदीं कर्मविहीन अशा उपासनेच्या वाङ्मयाचे अवशेष आज फारसे उपलब्ध नाहींत. तथापि ध्यानस्मरणादि मानसपूजेच्या प्रकाराचें अस्तित्व मधून मधून दृग्गोचर होतें. श्रद्धेचें महत्त्व दाखविणारे तीन उतारे येथें देतों.

ज्याला न जाणणारे लोक तो शत्रूंचा घातक कोठें आहे असें विचारतात, तो नाहींच असें कोणी म्हणतात, तो शत्रूंच्या धनाचा नाश करितो त्याच्या ठिकाणीं श्रद्धा ठेवा व तो इन्द्र असें समजा (ऋ. २.१२,५).

तो योद्धा जनांकरिता शोधकदृष्टीनें व आपल्या सामर्थ्यानें मोठें युद्ध करितो, तो जेव्हां आपल्या वज्राचा (मेघावर) प्रहार करितो तेव्हां त्या दीप्तिमान् इन्द्राच्या ठिकाणीं लोक श्रद्धा ठेवतात (ऋ. २.५५,५).

हे इन्द्रा! जो मर्त्य सर्वव्यापक अशा तुझ्या ठिकाणीं श्रद्धा ठेवतो, त्याला तूं यज्ञप्रसंगीं धनवान्, अश्ववान् व बलवान् करितोस (ऋ ७.३२,१४).

मंत्रकालाविषयीं सामान्यत. असें म्हणता येईल कीं, मंत्रकालात भक्तिमिश्रित उपासना होती आणि त्या उपासनेवर *कर्ममहत्त्वाचें आवरण चढत होतें ब्राह्मणकालात कर्मप्राधान्य* अधिक दिसून येतें, आणि यज्ञ केल्यामुळें देवासहि महत्त्व प्राप्त झालें, देवासहि यज्ञच बळकटी देतात ही कल्पना दिसते. कर्मवाद म्हणजे जसें करावें तसें भरावें हा वाद ब्राह्मणकालात अर्थात् गौणच असणार. हा उपनिषत्कालात जरी जोरानें पुढें आला तरी त्याची मुळें मंत्रकालात सांपडतात.

असो. वरील विवेचनावरून वाचकास वेदकालीन दैवतांबद्दलच्या तत्कालीन निरनिराळ्या वृत्तींचें व कल्पनांचे अवगमन करणें बरेंच सुलभ होईल. आता आपण यज्ञसंस्थेकडे पुन्हा वळून त्या संस्थेचा इतिहास थोडासा ज्यास्त व्यापक व अंतर्मुख दृष्टीनें अवगत करून घेऊं.

प्रकरण १३ वें.

वेदकालीन इतिहास—यज्ञसंस्थेचा अधिक इतिहास.

यज्ञसंस्थेचा स्थूल इतिहास मागें दिलाच आहे. यज्ञसंस्थेच्या मुळाशीं जी दैवतविषयक कल्पना असते ती कल्पना जितकी अधिक स्पष्ट होईल तितका दैवतेतिहासहि अधिक समजेल म्हणून दैवतेतिहास मध्येंच दिला आहे. आता यज्ञसंस्थेच्या इतिहासाकडे पुन्हा वळूं.

यज्ञसंस्था पौराणिक धर्माच्या उद्गमापासून ऱ्हास पावूं लागल्या. पौराणिकांची वृत्ति यज्ञसंस्थेस विघातक, पण यज्ञाचा आदरपूर्वक उल्लेख करण्याची दिसून येते. पुराणात कवींनीं अनेक जुन्या यज्ञांचा इतिहास दिला आहे व त्याबरोबर यज्ञोत्पत्तिविषयक अनेक रूपकेंहि दिलीं आहेत. कांहींतरी अपूर्व फलनिष्पत्तीसाठीं यज्ञ होत असत तथापि यज्ञमार्ग मोठा कठिण आहे असें दाखविण्याचा प्रयत्न त्यात दृष्टीस पडतो. महाभारत आणि पद्म, अग्नि, ब्रह्म, विष्णु, सौर आणि वायु या पुराणांमधील यज्ञविषयक उल्लेख येथें प्रथम देतों, आणि नंतर दक्ष ऐतिहासिक पद्धतीनें यज्ञेतिहास देण्याकडे वळतों पौराणिक साहित्याचा ऐतिहासिकदृष्ट्या फारसा उपयोग नाहीं, कां कीं यज्ञसंस्थेशीं अपरिचितपणा त्याच्या विधानात दिसून येतो (पृष्ठ २२५ पहा) त्यामुळें केवळ उल्लेख देऊन टाकले म्हणजे आम्हीं मोकळे झालों.

महाभारतांतील यज्ञविषयक उल्लेख–आदिपर्व.–*अध्याय १ ला यामध्यें कुलपति शौनक यानें द्वादशवार्षिक* सत्र केलें असता त्यामध्यें रोमहर्षणपुत्र सौति हा आला व *तो तेथें आला असता शौनकादि ऋषींनीं त्याला भारत* सांगण्याविषयीं प्रार्थना केली आहे व त्यावरून सौतीनें भारत सांगण्यास आरंभ केलेला आहे. म्हणजे द्वादश वार्षिक सत्रच भारतकथानकाला आरंभ करण्यास कारणीभूत झालें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

अध्याय १२ वा यामध्यें सर्पसत्र करण्याविषयींचा विचार सुरू झाला असता त्या ओघानेंच प्राप्त झालेलें आस्तीक व जरत्कारु यांचें आख्यान अध्याय १३ यामध्यें आलेलें आहे.

अध्याय ५१ यामध्यें जनमेजयानें सर्पसत्राची प्रतिज्ञा *करून त्याला (यज्ञाला) लागणारी सर्व सामग्री संपादन करून* नंतर यज्ञदीक्षा घेतली यज्ञाच्या नांवाप्रमाणें यज्ञांत सर्पांचा संहार झाला असें म्हटलें आहे. ह्या यज्ञामध्यें चण्ड भार्गव हा होता असून कौत्स व जैमिनि असे दोघे उद्गाते होते आणि शार्ङ्गरव हा ब्रह्मा असून पिंगल हा अध्वर्यु होता त्याचप्रमाणें पुत्रशिष्यांचें साहाय्य घेऊन भगवान् व्यास ह्यांनीं सदस्यत्व स्वीकारलें होतें भगवान् व्यासाप्रमाणेंच आणखी उद्दालक, प्रमतक, श्वेतकेतु, पिंगल, असित, देवल, नारद-पर्वत,

आत्रेय, कुंड-जठर, कालघट, वात्स्य, श्रुतश्रवा, कोहल, देवशर्मा, मौद्गल्य, समसौरभ, इत्यादि वरेच सदस्य होते असे अध्याय ५३ यात म्हटलें आहे. ज्याच्याकरिता सर्पसत्राला आरंभ करण्यात आला तो तक्षक स्वसंरक्षणार्थ इन्द्राला शरण गेला व इन्द्रानें त्यास आश्वासनहि दिल, परंतु ऋत्विजांनी इन्द्रासह तक्षकाचें आह्वान केल्यामुळें इन्द्रासह तक्षक येतो, पण इन्द्र भीतीनें शेवटीं त्यास सोडून जातो आणि तक्षकास बळी जाण्याचा प्रसंग येतो. तथापि आस्तिकान यज्ञामध्यें येऊन यज्ञाची व राजा जनमेजयाची स्तुति केल्यामुळें राजा संतुष्ट होऊन स्वेच्छित वरप्रदान देण्याविषयीं उन्मुख झाला असतां आस्तिकानें यज्ञसमाप्तिरूप वर मागितला व त्यामुळें जनमेजयाला सर्पयज्ञाची तेथेंच परिसमाप्ति करणें भाग पडलें. अशा रीतीनें मुख्य शत्रु जो तक्षक याचा नाश न होताच यज्ञाची परिसमाप्ति झाली

अध्याय १८१ यामध्यें द्रुपद राजानें द्रोणवधार्थ यज्ञ केला त्यामध्यें याज व उपयाज हेच दोघे पुरस्कर्ते होते असें म्हणावयास हरकत नाहीं ह्या यज्ञापासून राजा द्रुपद ह्याला धृष्टद्युम्न व कृष्णा (द्रौपदी) अशा दोन अपत्यांचा लाभ झालेला आहे.

अध्याय २१४ यात देवांनीं यज्ञाला आरंभ केला त्या वेळीं यमाकडे शमिलाचें (पशुघातकाचें) काम आलेलें असल्यामुळें त्याच्या हातून प्रजासंहाररूपी कार्य होईनासें झालें व त्यामुळें प्रजावृद्धि असह्य झाली व देवांना भीति उत्पन्न झाली असें वर्णन दिलेलें आहे, देवांना भिण्याचें कारण 'प्रजासंहाररूपी कार्य थांबल्यामुळें मर्त्य अमर्त्य (अमर) होऊं लागले आहेत व त्यांची प्रजासंतति वाढून आपला पराजय होईल' असें दिलेलें आहे.

सभापर्व.—राजसूय यागाला प्रारंभ होण्याला कोणी कारणीभूत झालें असेल तर ती नारदांनीं केलेली राजसूयाची "ये चान्ये च महीपाला राजसूयं महाक्रतुम् । यजन्ते ते सहेन्द्रेण मोदन्ते भरतर्षभ ॥ तस्य त्वं पुरुषव्याघ्र संकल्पं कुरु पाण्डव । गन्तासि त्वं महेन्द्रस्य पूर्वैः सह सलोकताम् ॥" येणेंप्रमाणें केलेली प्रशंसा होय. (अ. १२ वा). नारदाच्या सांगण्यावरून धर्मराज यांनीं राजसूय याग करण्याविषयीं निश्चय केला व त्याला अनुमति घेण्याकरिता कृष्णास बोलावणें पाठविलें (अ. १३ वा). कृष्णानें यज्ञविघातक जरासंधाचा वध करण्याविषयीं उपदेश करून (अ. १४) त्याप्रमाणें (अ. २५) योग आणला व त्यानें (जरासंधानें) बंदिखान्यात टाकलेल्या राजांना सोडविलें. द्वारकेहून आलेल्या श्रीकृष्णाच्या आज्ञेवरून यज्ञसामग्री संपादन करण्याचा उपक्रम झाल्यानंतर भगवान् बादरायणाचार्यांनीं साक्षात् मूर्तिमान् वेदच अशा महाभाग द्विजाची ऋत्विजाच्या अधिकारावर योजना केली. द्वैपायनानीं त्या यज्ञात स्वतः ब्रह्मत्व स्वीकारलें. धनंजय गोत्रातील विप्रोत्तम मुनि सुसाम हे उद्गाते झाले. वेदवेदांगपारग याज्ञवल्क्य ऋषि मुख्य अध्वर्यु बनले. धौम्य व वसुपुत्र पैल ह्यानीं होतृकर्म पत्करिलें, आणि ह्या सर्वांचे वेदवेदांगनिपुण सर्व शिष्य व पुत्र हे होत्रग झाले होते. अशा रीतीनें सर्व ऋत्विजांची योजना झाल्यावर ब्राह्मण व क्षत्रिय इत्यादि लोकांना दूतद्वारा आमंत्रण व नकुलद्वारा धृतराष्ट्रादिकांना आमंत्रण केलें (अ. ३६) व त्याप्रमाणें सर्वलोक येऊन दाखल झाले (अ. ३७) धर्मराज ह्यांनीं भीष्म, द्रोण इत्यादिकांची यथायोग्य स्थानावर योजना केल्यानंतर राजसूय यागाला प्रारंभ झाला (अ. ३८). पुढें अवभृथ स्नानानंतर भीष्मांच्या अनुज्ञेवरून सहदेवानें श्रीकृष्ण भगवान् याची पूजा केली, परंतु ती शिशुपाल यास पहावेना, अशा रीतीनें ह्या अग्रपूजेबद्दलचा वराच कडाक्याचा वाद होऊन युद्ध होण्यापर्यंत मजल येऊन पोहोंचली व त्याप्रमाणें श्रीकृष्णाची व शिशुपालाची लढाई सुरू होऊन शिशुपाल श्रीकृष्णाकडून मारला गेला (अ ७०). अध्याय ७१ यामध्यें "पूर्णे शतसहस्रे तु विप्राणां भुंजतां तदा । स्थापितस्तत्र सज्ञार्थं शंखोऽध्मायत नित्यश ॥ मुहुर्मुहु प्रणादस्तु तस्य शंखस्य भारत । उत्तमं श्रूयते शब्दं श्रुत्वा विस्मयमागमन् ॥ न तत्र कृपणः कश्चिद्दरिद्रो न बभूवह । क्षुधितो दुःखितो वापि प्राकृतो वापि मानुष ॥" अशा रीतीनें विस्तारपूर्वक यागाचें वर्णन दिलेलें आहे त्याचप्रमाणें "हेमनिष्कजभांडानि भूरणानि च सर्वश । प्रददौ तत्र विप्राणां धर्मराजो युधिष्ठिर । यानि तत्र महीपालैर्लब्धवान् भरतर्षभ. । तानि सर्वाणि रत्नानि ब्राह्मणानां ददौ तदा ॥ कोटिसहस्र प्रददौ ब्राह्मणानां महात्मना । न करिष्यति तं लोके कश्चिदन्यो महीपति." असें त्याच्या दातृत्वाचें वर्णन केलेलें आहे असो. एकंदर गोष्टींचा विचार करता असें दिसून येईल कीं, ह्या धर्मराजकृत राजसूययागामुळेंच भारतातील सर्व प्रसंग (वनवास भोगावयास लागणें, लढाई उपस्थित होऊन कौरवपक्षीय व पांडवपक्षीय राजांचा संहार होणें इत्यादि) ओढवले असें म्हटलें असता अतिशयोक्तीचा आरोप आपल्यावर येईल ही भीति बाळगण्याचें कारण नाहीं. कारण, राजसूय यागाच्या वेळची धर्मराजाची संपत्ति पाहून अगोदरच दुष्ट असलेला तो दुर्योधन जास्तच दुष्ट बनून शकुनीच्या सांगण्यावरून द्यूताचा प्रसंग घडवून आणता झाला व त्यामुळें भारतीय युद्धाचा पाया रचला गेला व अशा रीतीनें या राजसूययागाचें पर्यवसान युद्ध उपस्थित होऊन प्रजासंहाररूप कार्याकडे झालें.

वनपर्व.—अध्याय ९३ यात गयकृत यज्ञाचें वर्णन "यस्य यज्ञो बभूवेह बह्वन्नो बहुदक्षिण. । तत्र वै दक्षिणाकाले ब्रह्मघोषो दिवं गत. । न तत्पूर्वं जनाश्चक्रुर्न करिष्यन्ति चापरे । गयो यदकरोद्यज्ञे राजर्षिरमितद्युति ॥" अशा रीतीनें दिलेलें आढळतें. त्यानें कोणता यज्ञ केला त्यात ऋत्विज वगैरे कोण कोण होते इत्यादि माहिती दिलेली नाहीं.

अध्याय १०६ यात सगर राजाच्या अश्वमेधयज्ञाचें वर्णन आलेलें आहे. परंतु त्यात ऋत्विजांचीं वगैरे नावें नाहींत. सगर राजाला साठहजार पुत्र होते व ते अति बलवान् असल्यामुळे त्यांनीं इन्द्रादि देवांचा पराजय केला. तेव्हां इन्द्रादि देव सगरपुत्रांना मारण्याच्या विचारात असता सगर राजानें अश्वमेधाचे वेळीं मेध्यघोडा सोडून दिलेला त्याच्या दृष्टीस पडला व तो दृष्टीस पडताच इन्द्रानें ही सगरपुत्रास मारण्यास संधि चांगली आहे असा विचार करून मेध्य-अश्वास घेऊन त्यानें (इन्द्रानें) कपिल महामुनि पाताळात ज्या ठिकाणीं तपश्चर्या करीत होते तेथें नेऊन सोडला. इकडे घोडा नाहीं असें पाहून सगर राजाच्या आज्ञेवरून त्याचे पुत्र त्याच्या शोधार्थ निघाले असता त्यास त्याचा पत्ता पृथ्वी-तलावर कोठेंच लागेना. तेव्हां त्यांनीं पृथ्वीचा बराच भाग खणला (पुढें तोच समुद्र झाला) व पाताळात जाऊन पहातात तों त्यांना तेथें घोडा चरतांना दिसला. अर्थात् तो ह्या कपिल मुनींनीं चोरला असावा असा संशयावरून ते त्यास मारावयास धावले असता कपिल महामुनींनीं तप:सामर्थ्यानें त्यांचा दाह करून टाकला (अ. १०७). पुढें त्यांच्या उद्धारार्थ भगीरथानें पाताळात गंगा नेऊन त्यांचा उद्धार केला असें (अ. १०९) वर्णन आहे. ह्यावरून दोन गोष्टी आपल्यास स्पष्ट आढळून येतात त्यापैकीं समुद्र पृथ्वी-तलावर निर्माण होणें ही एक गोष्ट व दुसरी देवनदी गंगा पृथ्वीवर येणें ही होय.

अध्याय २५७ यात दुर्योधनानें राजसूय याग करावयाचें मनात असताहि ब्राह्मणाच्या "न स शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीव-माने युधिष्ठिरे। दीर्घायुर्जीवति च ते धृतराष्ट्रः पिता नृप ॥ एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः सत्पुरुषोचितः । एतेन नेष्टवान्कश्चि-द्दते विष्णुं पुरातनम् । राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं स्पर्धत्येष महाक्रतु" ह्या सांगण्यावरून त्यानें वैष्णवयाग केला असें वर्णन आहे. त्यासंबंधीं इतर कांहीं माहिती दिलेली नाहीं व ह्या यागामुळें कांहीं गोष्टी घडून आल्याचें दिसत नाहीं.

उद्योगपर्व.—अध्याय १३ ह्यामध्यें "तत्राश्वमेध सुम-हान् महेन्द्रस्य महात्मन । वबृते पावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ॥" अशा तऱ्हेनें अश्वमेधाचा उल्लेख आलेला आहे. "विभज्य ब्रह्महत्यां तु वृक्षेषु च नदीषु च। पर्वतेषु पृथिव्यां च स्त्रीषु चैव युधिष्ठिर" अशा रीतीनें या यज्ञानें ती ब्रह्म-हत्या चार ठिकाणीं वाटली गेली व इन्द्र हत्येपासून मुक्त झाला.

शान्तिपर्व.—अध्याय ७९ ह्यात यज्ञाला लागणाऱ्या ऋत्विजांचीं "आनृशंस्यं सत्यवाक्यमहिंसा दम आर्जवम् । अद्रोहोऽनभिमानश्च ह्रिस्तितिक्षा दमः शमः ॥ यस्मिन्नेतानि दृश्यन्ते" इत्यादि लक्षणें सांगितलीं आहेत त्यापेक्षा ह्यात यज्ञासंबंधीं उल्लेख वगैरे कांहीं नाहींत.

अनुशासनपर्व.—अध्याय ३४ ह्यात "पुरा भङ्गस्वनो नाम राजर्षिरतिधार्मिकः । अपुत्रः पुरुषव्याघ्र पुत्रार्थं यज्ञ-माहरत्" असा पुत्रकामेष्टिसंबधानें एवढाच उल्लेख आहे. या यज्ञात इन्द्राला बोलावलें नाहीं.

अध्याय १२३ ह्यात रंतिदेव ह्यानें गोसत्र केलें असा उल्लेख आढळतो. ह्या गोसत्रामध्यें कोट्यवधि गाई हनन केल्याचें वर्णन "गवां वै वध्यमानानां न चान्तः प्रत्यदृश्यत । गवां चर्मसहस्रैस्तु राशयः पर्वतोपमा ।" इत्यादि श्लोकांनीं केलें आहे व हा याग बरीच वर्षे चालू होता असें "एवं बहूनि वर्षाणि" ह्या पदावरून दिसतें.

आश्वमेधिकपर्व.—अध्याय १० वा यामध्यें संवर्त-नामक अध्वर्यूच्या देखरेखीखालीं मरुत्तनामक राजानें यज्ञ केल्याचें सांगितलें आहे. यज्ञविषयक इतर माहिती वगैरे *कांहीं दिलेली नाहीं.*

अध्याय ७१ ह्यात ज्ञातिवधज पापप्रक्षालनार्थं व्यासांनीं अश्वमेध यज्ञ करण्यास धर्मराजाला सांगितलें व पृथ्वी-संचारार्थ मेध्य अश्व सोडण्यात आला (अ. ७२ वा). पुढें अध्याय ८९ वा ह्यात यज्ञाला उपक्रम होऊन त्याची सांगता झालेली आहे. हा यज्ञ राजसूययागाप्रमाणेंच मोठ्या थाटानें पार पाडण्यात आला असें म्हटलेलें आहे.

राजसूयादियज्ञांचा पुराणांतील उल्लेख.—पद्म-पुराण—सृष्टिखंड अध्याय ३ यात ब्रह्मदेवानें सृष्टि निर्माण केल्यावद्दलच्या कथानकामध्यें अग्निष्टोम, अतिरात्र, अप्तोर्याम या यज्ञाचीं नावें आलीं असून "यज्ञनिष्पत्तये सर्वमेतद्ब्रह्मा चकार ह । चातुर्वर्ण्यं महाभाग यज्ञसाधनमुत्तम ॥ यज्ञेनाऽ-प्यायिता देवा वृष्ट्युत्सर्गेण मानवाः । आप्यायनं वै कुर्वंति यज्ञाः कल्याणहेतवः ॥" असा यज्ञासंबंधानें पुलस्त्याचा अभिप्राय व्यक्त झाला आहे.

सृष्टिखंड अध्याय ५ यात गंगाद्वारी दक्षानें यज्ञ केल्याची हकीकत आहे. या यज्ञाकरिता कश्यप, भगवान् अत्रि, पुलस्त्य, पुलह, क्रतु, प्रचेतस्, अंगिरा व महातपस्वी वसिष्ठ वगैरे ऋषी आले होते. या यज्ञात 'होता' वसिष्ठ असून 'अध्वर्यू'चें काम अंगिरानामक ऋषीकडे होतें 'उद्गाता' बृहस्पति असून नारद 'ब्रह्मा' झाले होते. ब्रह्मदेवाकडे 'सदस्या'चें काम होतें. *या यज्ञाचें नाव कोठें उल्लेखिलेलें* नाहीं, तथापि वर्णनावरून तो अग्निष्टोम अगर दुसरा एकादा 'सोमयाग' असावा.

सृष्टिखंड अध्याय १५ यात ब्रह्मदेवानें 'पुष्कर' नामक क्षेत्रात यज्ञ केल्याचें वर्णन आलें आहे. भीष्मांनीं पुलस्त्य ऋषींना या यज्ञाची हकीकत विचारली आहे. भीष्मांनीं जे प्रश्न विचारले आहेत त्यातच यज्ञाविषयीं भीष्माचें मतहि थोडक्यात व्यक्त झालें आहे. "अग्निहोत्रार्थ-

मुत्वना वेदांश्चवामयस्तया । ये चान्ये पशवो भूमौ सर्वे ते यज्ञकारणात् । सृष्टा भगवता तेन इत्येषा वैदिकी श्रुति." भीष्माचे या यज्ञात अनुष्ठान कसकसें झालें? अग्रपूजा कोणाची केली? वगैरे प्रश्न आहेत. पुलस्त्यांनी हकीकत सागताना 'वराहावतार' धारण करून यज्ञपुरुष प्रगट झाल्याचें वृत्त सागितलें आहे. या यज्ञाला अनेक ब्रह्मर्षी व राजर्षी आले होते. देवर्षीनींहि आपल्या आगमनानें यज्ञास शोभा आणिली होती. ब्रह्मदेवानें या यज्ञामध्यें 'भृगु' ऋषींना 'हौत्र', 'पुलस्ती'ला 'आध्वर्यव', 'मरीची'ना 'उद्गातृत्व' व नारदाला 'ब्रह्मत्व' दिलें होतें सनत्कुमारप्रभृतींकडे 'सदस्यत्व' सोपविलें होतें. ब्रह्मदेवाची पत्नी 'सावित्री' हिला काहीं कर्मासाठीं ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेनें 'अध्वर्यू' बोलावण्यास गेला असता "काहीं स्त्रिया अजून यावयाच्या आहेत त्या आल्या-खेरीज मी यज्ञमंडपात येत नाहीं' असें सागून सावित्रीनें अध्वर्यूला धुडकावून लावलें ब्रह्मदेवाला त्याबद्दल राग आला त्यानें सावित्रीची खोड मोडण्याकरिता काहीं देवाच्या अनुमतान एका 'आभीर' अगर 'अहीर' जातीच्या मुलीशीं गाधर्वविवाह लावून तिला यज्ञाच्या शाळेंत आणलें या नव्या स्त्रीचें नाव 'गायत्री' असें होतें या यज्ञात 'प्रवर्ग्य' करीत असल्याचें वर्णन आहे. यज्ञभूमीवरील 'सदो'मंडपामध्ये सावित्रीनें ब्रह्मदेवाची पुष्कळ प्रकारें 'अन्य स्त्री वरल्याबद्दल' निर्भर्त्सना केली आहे व शेवटीं ती ब्रह्मदेवावर रुसून गेली आहे. सावित्री निघून गेल्यावर 'गायत्री'च्याच सानिध्यानें तो यज्ञ शेवटास गेला.

अध्याय २५ (सृष्टिखंड) यात 'अश्वमेध' व २७ व्या अध्यायात 'पौंडरीक' व 'वाजपेय' या यज्ञाचा उल्लेख आहे.

ब्रह्मदेवाच्या 'पुष्कर' येथील यज्ञाचें २९ व्या अध्यायात पुन्हा विस्तृत वर्णन आलें आहे. त्यात होता, ब्रह्मा इत्यादि मुख्य ४ ऋत्विजाच्या कक्षेंत असणाऱ्या 'ब्राह्मणाच्छंसी', 'पोता', 'आग्नीध्र', 'प्रत्युद्गाता' (प्रस्तोता), 'प्रतिहर्ता', 'सुब्रह्मण्य', 'मैत्रावरुण', 'अच्छावाक', 'ग्रावस्तुत्', 'प्रतिप्रस्थाता', 'नेष्टा', 'उन्नेता' इत्यादि १२ ऋत्विजाचा उल्लेख आला आहे. ब्रह्मदेवानें (स्वयंभू) ३६० यज्ञ निर्माण केले असें वर्णन आलें आहे. चमसाध्वर्यू १० असल्याचें लिहिलें आहे.

ब्रह्मा=नारद.	होता=भृगु.
ब्राह्मणाच्छंसी=गौतम.	मैत्रावरुण=वसिष्ठ.
पोता=देवरात.	अच्छावाक=क्रतु.
आग्नीध्र=देवल.	ग्रावस्तुत्=च्यवन.
उद्गाता=अंगिरस.	अध्वर्यु=पुलस्त्य.
प्रस्तोता=पुलह.	प्रतिप्रस्थाता=शिनि.
प्रतिहर्ता=नारायण.	नेष्टा=बृहस्पति.
सुब्रह्मण्य=अत्रि.	उन्नेता=सारापायन.

मुलगे व नातू ज्याला सहाय करीत आहेत असा 'धर्म (?)' या यज्ञात 'सदस्य' झाला होता १ भरद्वाज, २ शमीक, ३ पुरुकुत्स, ४ युगधर, ५ एणरु, ६ ताण्डिक, ७ कौण, ८ कुतप, ९ गार्ग्य, व १० वेदशिरा यांच्याकडे 'चमसाध्वर्यू'चें काम होतें. याशिवाय कण्व मार्कंडेय व अगस्ति वगैरे ऋषी आपल्या पुत्रपौत्रासमवेत या यज्ञात रात्रंदिवस राबत होते. मन्वंतर उलटून गेल्यावर या यज्ञाचें 'अवभृथ' झालें. ब्रह्म्याला (ऋत्विक्) दक्षिण, होत्याला पूर्व, अध्वर्यूला पश्चिम व उद्गात्याला उत्तर दिशा दक्षिणा म्हणून ब्रह्मदेवानें दिली. याखेरीजहि हजारों गाई, गाव, दासी, शेळ्या व मेंढ्या दक्षिणा म्हणून ऋत्विजाना, उपऋत्विजाना वगैरे देण्यात आल्या

ब्रह्मखंड (अ. १३) द्वापर युगात दीननाथ राजानें पुत्र-प्राप्त्यर्थ 'गालव' मुनींच्या सागण्यावरून 'नरमेध' नामक यज्ञ केला. राजानें 'कृष्णदेव' नामक एका ब्राह्मणाचा मुलगा या यज्ञात 'बळी' देण्यासाठीं आपल्या चाकराकडून जुलमानें आणविला होता त्या बळी देणार असलेल्या मुलाला राजाचे लोक घेऊन जाताना पाहून विश्वामित्र मुनींना दया आली व ते त्या ब्राह्मणपुत्राच्या मुक्ततेसाठीं दीननाथ राजाकडे गेले आणि आपल्या तप सामर्थ्यानें त्या राजाचे हातून बळी न देवविता यज्ञ करून त्या विप्रपुत्राची मुक्तता केली. पुढें त्या राजाला सुलक्षणी असा एक पुत्र झाला बळी जाण्याचा प्रसग आल्यामुळें त्या ब्राह्मणाची केविलवाणी स्थिति झाली ती फारच हृदयद्रावक होय। 'माता यदि विषं दद्यात् पित्रा विक्रीयते सुत । राजा हरति सर्वस्वं तत्र क पालको भवेत् ॥' हे त्या गरीब ब्राह्मणाचे त्यावेळचे उद्गार होत। विश्वामित्रमुनींच्या अत करणातील दयेच्या कल्पनेसाठीं त्याच्याच तोंडचे 'प्राणा ममापि गच्छंतु सुखी भवतु बालक. । बालकार्थे द्विजार्थे च स्वाम्यर्थे ये जना इह । त्यजन्ति तृणवत्प्राणास्तेषा लोका सनातना' येवढे उद्गार पुरेसे होतील.

पातालखंड अध्याय ९ यात श्रीरामानीं रावणवधनिमित्तक ब्रह्महत्यानिवारणार्थ 'अश्वमेध' यज्ञ अगस्ति मुनींच्या सागण्यावरून केल्याचा उल्लेख आहे. रामाच्या प्रश्नावरून अश्वमेधाला योग्य अशा अश्वाचीं लक्षणें भगवान् अगस्तिमुनींनीं सागितलीं आहेत तीं अशीं —गगाजलाप्रमाणें त्या घोड्याच्या शरीराचा वर्ण पाढरा स्वच्छ असावा. कानाशीं श्यामवर्ण असून तोंडावर तांबुस वर्ण असावा. पिवळ्या वर्णावर शेपूट असावें. उंच ध्वजाप्रमाणें देदीप्यमान असा तो अश्व मनोवेगानें सर्वप्रकारच्या चालींनीं चालणारा असावा इ. इ. सर्व मुनिगणासह श्रीराम शरयूतीरावर आले व तेथे सोन्याचे नांगरानीं यज्ञभूमि उत्कृष्ट रीतीनें नांगरून तयार केली व त्या ठिकाणीं यज्ञमंडप दिला. यज्ञमंडपामुळें चार

योगानें जमीन व्यापली होती. वसिष्ठ गुरूच्या सल्ल्यानें अश्वमेधयज्ञाला येण्याविषयी अनेक ऋषिमहर्षीना निमंत्रण गेल्यामुळें नारद, असित, पर्वत, वपिलमुनि, जातूकर्ण्य, अंगिरा, व्यास, आर्ष्टिषेण, अत्रि, गौतम, हरीत, याज्ञवल्क्य, संवर्त, व शुक्र इत्यादि थोर थोर ऋषी यज्ञासाठीं व प्रभु रामाच्या दर्शनासाठीं अगत्यानें आले होते श्रीरामानीं अश्वमेध यज्ञसंबंधी दीक्षा धारण करून लक्ष्मणाला सुलक्षण असा घोडा आणण्याची आज्ञा केली लक्ष्मणानें घोडा आणला राम तो घोडा पाहून हर्षित झाले श्रीरामानें सीतेचा त्याग केल्यामुळें वसिष्ठानीं एक सुवर्णाची सीतेची मूर्ति करवून तिच्यासह रामाकडून प्रारंभीं ब्रह्महत्यानिवारक असें कुण्डमंडपाचें अनुष्ठान करविलें त्या वेळीं वेदशास्त्रविचारवेत्त्या वसिष्ठ मुनींना कुलपरंपरागत 'आचार्यत्व' स्वीकारलें होतें अगस्त्य ऋषीकडे ब्रह्मत्व, वाल्मीकिमुनींना आध्वर्यव व कण्वमुनींना द्वाररक्षकाचें काम देण्यात आलें होतें त्या मंडपाला आठ दिशास आठ दारें असून त्या ठिकाणीं तोरणें लावलीं होतीं प्रत्येक मुख्य दिशेच्या द्वाराला मंत्रवेत्ते असे दोन दोन ब्राह्मण नियोजित केले होते देवल व असित हे पूर्वद्वारामध्ये असून दक्षिणद्वाराच्या ठिकाणीं महातपस्वी कश्यप व अत्रि या दोघांची नेमणूक झाली होती जातूकर्ण्य व जाबालि ही जोडी पश्चिमद्वारात असून उत्तर द्वारामध्यहि दोन तपस्वी ऋषी नियोजित केले होते कुंडमंडपानुष्ठान झाल्यावर वसिष्ठमुनींनीं त्या श्यामकर्ण अश्वाची पूजा केली व त्याला संचारार्थ सोडला अश्वाच्या रक्षणाकरिता श्रीरामानीं शत्रुघ्न, भरत, हनुमंत व इतर वानर योद्धे यांची नेमणूक करून त्यांची रवानगी केली मग रामानीं आचार्यादिकांची पूजा केली आचार्यांना (वसिष्ठ मुनींना) ६० वर्षांचा एक हत्ती, रत्नमालांनीं भूषित व मनोवेगी असा एक घोडा, चार घोडे जोडलेला एक 'पौरट' सडक रथ रामानीं दिला याखेरीज एकलक्ष मणी, १०० तोळे मोतीं, १००० तोळे पोंवळीं व एक चांगल्या उत्पन्नाचा आणि उत्कृष्ट वस्तीचा गांव दक्षिणा म्हणून दिला इतर अध्वर्युप्रभृतींना मोठमोठ्या दक्षिणा दिल्या याखेरीज कित्येक कन्यादान, अन्नदान, गोदान इ. इ. पुष्कळ प्रकारचीं दानें ऋत्विजांना व इतर ऋषींना दिलीं

दिग्विजय करून परत आलेल्या अश्वाला धुण्यासाठीं उदक आणण्याकरिता ६४ राजांना त्यांच्या स्त्रियांसह बरोबर घेऊन राम सीतासहवर्तमान (रामानें सीतेला लहु व कुश या मुलांसह आणल्याचा वृत्तांत येथें दिला नाहीं) नदीतीरावर गेले वसिष्ठानींहि शरयूनदीवर जाऊन उदक आणलें व सर्व उदकानीं अश्वाला विधिपूर्वक स्नान घातलें पुढें घोड्याला मारावयाचें इतक्यांत त्याचें अश्वरूप नष्ट होऊन एक दिव्य पुरुष उत्पन्न झाला रामाच्या आज्ञेनें तो पुढें उत्तम लोकाला गेला शेवटीं वसिष्ठाच्या सल्ल्याप्रमाणें अश्वाच्या मांसाच्या हविर्भागाऐवजीं 'कापरा'चाच होम करून रामानीं अश्वमेध संपविला

पातालखंड अध्याय १६ यांत च्यवनभार्गवमुनींचा सासरा शर्यातिनामक राजा यानें 'सोमयाग' करून अश्विनीकुमारानां सोमभाग दिल्याचें वृत्त आहे शर्यातीनें अश्विनीकुमार हे अपक्व ब्राह्मण असून त्यांना सोमग्रह अर्पण केल्याबद्दल इन्द्रानें त्याला मारण्याचा उपक्रम करताच च्यवन मुनींनीं त्याचा हातच स्तंभित करून टाकला वगैरे हकीकत आहे

उत्तरखंड अध्याय १२ यांत मरुत्तराजानें सोमयाग केल्याचा व त्या यज्ञांत विष्णूचे द्वारपाल देवहूतीच्या उदरीं जन्मले होते त्यानीं आध्वर्यव व ब्रह्मत्व केल्याचा उल्लेख आला आहे

उत्तरखंड अध्याय १३ यांत सह्याद्रिपर्वताच्या एका शिखरावर (हल्लींचें महाबळेश्वर?) ब्रह्मदेवानें सोमयाग केल्याचा उल्लेख आहे

उत्तरखंड अध्याय १९५ यांत खांडववनामध्यें इन्द्रादि देवानीं पूर्वी यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे शिबिराजाला खांडव वनामध्यें यज्ञाचे कित्येक 'यूप' दिसले त्यावरून त्यानें नारदास प्रश्न केला तेव्हां त्यानीं त्याला जी हकीकत सांगितली तींत पूर्वोक्त यज्ञाचा उल्लेख आहे

अग्निपुराण.—राजा युधिष्ठिरानें 'राजसूय' यज्ञ केल्याचा उल्लेख अग्निपुराण अध्याय १३ भारताख्यान यांत आहे

अग्निपुराण अध्याय ५ यांत विश्वामित्रानें यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे

ब्रह्मपुराण—अध्याय ८ यांत हरिश्चंद्रानें 'राजसूय' यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे याच अध्यायांत 'सगर' राजानें अश्वमेध केल्याचा उल्लेख आहे

सोमराजानें 'राजसूय' यज्ञ केला हिरण्यगर्भ ब्रह्मा, अत्रि, भृगु हे त्या यज्ञांत ऋत्विज होते सदस्याचें काम अनेक ऋषींसह 'हरि' हे करीत होते सिनी, कुहू, द्युति, पुष्टि, प्रभा, वसु, कीर्ति, धृति व लक्ष्मी या नऊ देवस्त्रिया त्या यागाला आल्या होत्या

ब्रह्मपुराण अध्याय ३९ यांत दक्षानें 'अश्वमेध' यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे अध्याय ४० यांत 'वाजपेय' यज्ञाचा उल्लेख आहे

माळव देशांतल्या 'इन्द्रद्युम्न' राजानें 'अश्वमेध' यज्ञ केल्याचा उल्लेख (अध्याय ४९) मध्यें आहे

अध्याय ७३ मध्यें बलीनें अश्वमेध केल्याचा उल्लेख आहे याच यज्ञांत वामनानें त्रिपाद भूमि मागितली

विश्वकर्म्याचा नातू भौवन यानें एकदम १० घोडे सोडून अश्वमेध यज्ञ केला कश्यप हा त्या भौवनाचा पुरोहित

होता. या भौवनानें गोदावरीनदीच्या कांठीं अश्वमेध यज्ञ केला. भौवनानें कश्यपाना यज्ञसांगतार्थ समुद्रवलयांकित पृथ्वी देण्याचें ठरविलें. परंतु आकाशवाणीनें त्याचा निषेध करून इतर मोठमोठालीं दक्षिणादानें करविलीं. (अध्याय ८२).

वैवस्वतकुलोत्पन्न 'जनक' राजानें आपल्या याज्ञवल्क्य नामक पुरोहिताच्या सहाय्यानें व वरुणाच्या आज्ञेनें अश्वमेधादि अनेक यज्ञ केले. अशाच रीतीनें त्या वंशातील 'जनक' संज्ञक पुरुषांनीं अनेक यज्ञ केले. जनकांनीं केलेल्या यज्ञाची जी 'सद' नामक मंडपभूमि तिलाच जनस्थान हें नाव पडलें (८९ अध्याय).

प्रियव्रत नामक राजानें गोदावरी नदीच्या दक्षिण तीरावर अश्वमेध केला.

विष्णुपुराण.—अंश ३ अध्याय १८ यात जनकराजानें अश्वमेधयज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे.

अंश ४ यात मरुत्तराजानें अनेक यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे.

अंश ४ यात इक्ष्वाकूचा पुत्र निमि यानें सहस्रसंवत्सर सत्र केल्याचा उल्लेख आहे. त्या सत्रात वसिष्ठाना होत्याचें काम दिलें होतें

अंश ४ यात अत्रिपुत्र सोमानें 'राजसूय' यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे.

अंश ४ अध्याय १२ यात 'उशना' यानें १०० अश्वमेध यज्ञ केल्याचें लिहिलें आहे.

सौरपुराण.-अध्याय १६ यात अश्वमेध, राजसूय, गोमेध नरमेध, वाजपेय, पौंडरीक या यज्ञाचा नामोल्लेख असून अध्याय १ यात 'प्रतर्दन' नामक राजानें यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे. अध्याय ७ यात प्राचेतस 'दक्षानें' यज्ञ केल्याचें लिहिलें आहे. अध्याय १४ त सौत्रामणि व अतिरात्र या यज्ञाचे उल्लेख आढळतात.

विश्वसृज नामक देवांनीं सहस्र(परि)वत्सर सत्र केलें. त्या सत्रात 'तप' हेंच गृहपति (मुख्य यजमान) असून वेद हे स्वत च 'ब्रह्मा' झाले होते. इला (रा) नावाची स्त्री या सत्रात यज्ञपत्नी होती. मृत्यूनें स्वत. शामित्राचें काम केलें होतें.

वायुपुराण.—अध्याय २ यात नैमिषारण्यवासी ऋषींनीं सत्र केलें, हें सत्र १२ वर्षें चाललें होतें, या सत्राला वैखानस, वालखिल्य वगैरे ऋषी आले होते असें वर्णन आहे. भृग्वादि महर्षींनीं दहा हजार द्रव्य दक्षिणा देऊन पृथक् पृथक् ज्योतिष्टोमयाग केले.

अध्याय ९ यात 'देवसृष्टि'कथनप्रसंगीं चतुर्मुख प्रजापतीपासून यज्ञादिकाची उत्पत्ति झाल्याचें वर्णन आहे. प्रथम(पूर्व)मुखापासून गायत्री छंद, त्रिवृत्साम, रथंतरसाम व अग्निष्टोमक्रतु उत्पन्न झाले, दक्षिणमुखातून त्रिष्टुप्छंद, पंचदशस्तोम, बृहत्साम व उक्थ्यक्रतू हे उत्पन्न झाले, ब्रह्मदेवाच्या तिसऱ्या म्हणजे पश्चिममुखापासून जगतीछंद, सप्तदशस्तोम, वैरूपसाम व अतिरात्र क्रतु उत्पन्न झाला व चाथ्या किंवा उत्तरमुखापासून अनुष्टुप्छंद, एकविंशस्तोम, वैराजसाम व अप्तोर्यामक्रतु निर्माण झाले असें लिहिलें आहे. अध्याय १२ यात 'अग्निहोत्र' व 'हविर्यज्ञ' याचा उल्लेख आहे. अध्याय १४ त 'ब्रह्मयज्ञा'चा उल्लेख आहे.

इष्टापूर्तयज्ञ, अश्वमेध, धिष्ण्यादि अग्नींची नावें, पाकयज्ञ, लौकिकाग्नि व मंथनाग्नि इत्यादिक उल्लेख अध्याय २९ मध्यें आहेत

वायुपुराण अध्याय ३० यात हिमालयाच्या पृष्ठावर प्राचेतस दक्षानें यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे (अश्वमेध) अध्याय ११० यात राजसूय व अश्वमेध उल्लेखिले आहेत शमीगर्भ, निर्मंथ्याग्नि व अश्वमेधनामक इष्टीचे उल्लेख मधूनमधून आले आहेत. अध्याय १११ यात गयासुरानें यज्ञ केल्याचा उल्लेख आहे या यज्ञात अपरिमित द्रव्य खर्च झालें. असो.

ऐतिहासिक विवेचन.—मागें यज्ञाचा इतिहास देताना ज्या विधानास सहज प्रमाणें देता आलीं त्या विधानास दिलीं, *तथापि ज्या विधानाच्या सिद्ध्यर्थ विशेष खोलांत जावें लागेल* आणि तसें गेल्यानें वाचकास विकासक्रमेचे धागे लक्षात घेण्यास त्रास पडेल अशीं विधानें *काहीं केलीं आणि विवेचन* वगळलें. त्या विवेचनाकडे आता वळलें पाहिजे. याशिवाय अनेक ऋत्विजाच्या कर्तव्याचें स्वरूप स्वतंत्र आणि निश्चित होण्यापूर्वी बहुतेक ऋत्विजाचीं कर्में सदृश होतीं अशी पूर्वस्थिति असल्यास तिचें अवलोकन झालें पाहिजे. प्रथमतः आपणास एक गोष्ट स्पष्ट केली पाहिजे ती ही कीं ऋग्वेदाचे मंत्र ज्या काळांत तयार झाले त्या काळांत पुढें उत्तान पावलेली यज्ञसंस्था कितपत दृग्गोचर होते. संहितीकरणाच्या काळांत म्हणजे यज्ञाच्या अतिशय उत्तान काळात ऋग्वेदमंत्राचा उपयोग यज्ञात म्हणण्याकडे केला आहे पण ते मंत्रच ज्यावेळेस तयार होत होते त्या वेळीं यज्ञसंस्था होती काय? असल्यास ती दाखविणारे उल्लेख काहीं सापडतात काय? पुढें आता उत्तरें देतां लावलून असें दिसून येईल कीं, ऋग्मंत्रात बरेच यज्ञावयव सापडतात. श्रौत धर्माचें मंत्रकालीन तंत्र आजच्यापेक्षां फारसें निराळें नव्हतें. ऋग्वेदात यज्ञावयव दाखवितांना पुढील काळच्या श्रौतसूत्रांनीं बोधिलेल्या यज्ञपद्धतीशीं न जुळणाऱ्या क्रियाहि दाखविल्या आहेत, आणि श्रौताग्निसाध्य कर्मांशिवाय इतर पारमार्थिक कर्मांचें अस्तित्वहि दाखविलें आहे.

यज्ञसंस्थेचें ऋग्मंत्रांत दिसणारें रूप.—ऋग्वेदांतील सूक्तें हे आपलें सर्वांत जुनें वाङ्मय होय. यांत ज्या संस्था बऱ्याच वाढलेल्या किंवा पूर्ण दशेला पावलेल्या दिसतात त्यांच्या पाठीमागें जावयास आपणास वाङ्मय नाहीं. श्रौतधर्माचें स्वरूप यजुर्वेदांत जें पूर्णपणें वाढलेलें दिसतें त्याहून प्राथमिक असें त्या धर्माचें स्वरूप ऋग्वेदांतील मंत्रांत येणाऱ्या उल्लेखांवरून लक्षांत येतें हें खरें, पण ज्यास आपण यजुर्वेदीय धर्माशीं तुलना करतां प्राथमिक स्वरूप म्हणूं तेंच स्वरूप अत्यंत प्राथमिक होतें असें निरपेक्ष दृष्टीनें म्हणतां येणार नाहीं. ऋग्वेदमंत्रांतील श्रौतधर्म देखील बराच वाढलेला दिसतो. या वाढीचें पूर्वावलोकन प्राथमिक साहित्यानें करणें आपणास अशक्य आहे. परमार्थसाधन हा धंदा होण्यापूर्वी त्याचें जें स्वरूप होतें तें मंत्रकालापेक्षांहि जुनें आहे. सोमयाग भारतीयांत होता तसा पारशांत होता. अश्वमेध भारतीयांत होता आणि पारशांतहि होता. होता नावाचा ऋत्विज भारतीयांत होता व पारशांत होता. अथर्वा ही पदवी विशिष्ट प्रकारच्या भिक्षुकास लावीत. पारशांच्या भिक्षुकास देखील अथ्रवा म्हणत. अशी स्थिति असल्यानें आपणास यज्ञसंस्थेच्या इतिहासाच्या अगदीं प्रारंभास केवळ वैदिक वाङ्मयाच्या साहित्यानें जातां येणार नाहीं. आपणास यज्ञसंस्थेचें ऋग्मंत्रांत दिसून येणारें बरेंच वाढलेलें स्वरूप प्रथम मूलाशीं धरून तौलनिक पद्धतीनें किंवा नैरुक्तांच्या व्युत्पत्तिप्रधान पद्धतीनें मात्र मंत्रकालाच्या पाठीमागच्या कालांत उड्या मारतां येतील. त्या प्रयत्नास लागावयाच्या अगोदर *तें स्वरूप प्राथमिक पुराव्यानें जितकें शाबीत सिद्ध करतां येईल तितकें केलें पाहिजे.* करितां आपण ऋग्मंत्रांत *आढळणाऱ्या यज्ञसंस्थाबोधक उल्लेखाकडे प्रथम लक्ष देऊं.*

ऋग्वेदांत आढळणारी व सूत्रोक्त प्रयोगाशीं जुळणारी *यज्ञिय पात्रें, यज्ञिय विहार, ऋत्विजांचीं नांवें,* शस्त्रें पठण करतांना मध्यें भरावयाचे निविद्, शस्त्रें, स्तोत्रें, यज्ञियहवि यांचा उल्लेख दाखविणारें टिपण.

(१) ऋत्विजाच्या नांवाचा उल्लेख.

त्वमध्वर्युरुत होतासि पूर्व्यः प्रशास्ता पोता १.९४,६

हे अग्ने, तू अध्वर्यु, प्राचीन होता, प्रशास्ता, आणि पोता आहेस.

(२) ऋत्विजाचीं नांवें.

तवाग्ने होत्रं तव पोत्रमृत्वियं तव नेष्ट्रं त्वमग्निदृतायतः। तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे १०.९१,१०.

हे अग्ने, होता, पोता, नेष्टा, आग्नीध्र, प्रशास्ता या ऋत्विजांचीं सर्व कर्में तुझींच आहेत. तूच अध्वर्यु आहेस. आमचे गृहांत ब्रह्मा व यजमान तूच आहेस.

(३) होता व पोता या नावाचा उल्लेख.

होता मंद्रो विविदिष्टु। उत पोता निषीदति ४.९,३.

अग्ने, तूच होता आणि पोता होऊन बसतोस.

(४) गृहपति (यजमान) व ब्रह्मा याचा उल्लेख.

उतो गृहपतिर्दमे। उत ब्रह्मा निषीदति ४.९,४

अग्ने, तू आमच्या (यज्ञ) गृहांत यजमान व ब्रह्मा होऊन बसतोस.

(५) ऋत्विजाच्या नावाचा उल्लेख.

होताध्वर्युरावयाअग्निमिंधो ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः १.१६२,५.

होता, अध्वर्यु, अग्निमिंध(आग्नीध्र), ग्रावग्राभ(ग्रावस्तोता), शस्ता(प्रशास्ता).

(६) होतानामक ऋत्विजाचा उल्लेख.

सत्तो होता न ऋत्वियस्तिस्तिरे बर्हिरानुषक् ३.४१,२.

होता योग्य कालीं बसला आहे, बर्हि पसरल्या आहेत. होतानामक ऋत्विजाचा उल्लेख आणखी १.११७,१. ३.१०,२ ५.४१,५. ८.६१,२,८३,६ ९.९२,२. १०.९८,४-५. याप्रमाणें अनेक ठिकाणीं आला आहे.

(७) ब्राह्मणाच्छंसी नामक ऋत्विजाचा उल्लेख (अस्पष्ट).

ब्रह्मपुत्र इव सवनेषु शंससि २.४३,२.

ब्रह्मपुत्रा [ब्रह्म्याचे गणांतील ब्राह्मणाच्छंसी]प्रमाणें शंसन करतोस

(८) सप्त होते

होतारं सप्त जुह्वो यजिष्ठं यं वाघतो वृणते अध्वरेषु १.५८,७.

यजन करणारे सात होते यज्ञांत अग्नीची परिचर्या करितात.

(९) सप्त होते.

सप्त होतार ऋत्विजः ९.११४,३.

सप्त होत्यांचा आणखी ८.४९,१६. ९.१०,७. १०.६३,७. याठिकाणीं उल्लेख आला आहे.

(१०) सोमाभिषव करणाऱ्या यजमानाचा उल्लेख.

इन्द्राग्नी श्रुणुतं हवं यजमानस्य सुन्वतः ५.६०,१५.

इंद्राग्नी, सोमाभिषव करणाऱ्या यजमानाचें आव्हान ऐका. असा तऱ्हेचा उल्लेख आणखी ५.२६,५. या ठिकाणीं आहे.

(११) अध्वर्यु व आग्नीध्र (अस्पष्ट) याचा उल्लेख.

अध्वर्यु वा मधुपाणि सुहस्त्यमग्निधं वा० १०.४१,३.

हे अश्विनौ देव हो, अध्वर्यु अथवा आग्नीध्र यांचेकडे सोम पिण्यासाठीं या.

(१२) *शमिता (पशूचें विशसन करणारा.)*

सुकृता तत् शमितारः कृण्वंतुत मेधं शृतपाकं पचंतु १.१६२,१०.

कुशल शमिते मेध करोत. पशूचीं अंग उत्तम प्रकारें पचवोत. आणखी ५.८५,१. या ठिकाणीं शमित्याचा उल्लेख आहे. परंतु

तो यज्ञातील शमिता नव्हे सामान्य पशू मारून त्याची कातडी सोलून ती कमविणारा या अर्थी आहे.

(१३) शस्त्राचें शंसन.

उक्था शंसंतो देववाततमाः ६.२९,४.

शस्त्राचें शसन करणारे देवाच्या अत्यंत समीप जाणारे असे होतात. आणखी असा उल्लेख ८.२,१४. या ठिकाणीं आहे.

(१४) शस्त्रें तोंडपाठ ठेवणें.

आसन् उक्था पांति ये. ५.१८,४.

जे तोंडात शस्त्रें रक्षण करतात.

(१५) शस्त्रें पठण करणारे व साम पठण करणारे.

उक्थभृतं सामभृतं बिभर्ति ७.३३,१४.

उक्थ धारण करणारे व साम धारण करणारे.

(१६) साम पठण करून स्तुति करणें.

अंगिरसां सामभिः स्तूयमानाः १.१०७,२.

अंगिरसाच्या सामांनीं स्तविले.

(१७) स्तोम, स्तोत्र, साम.

प्रतिस्तोमं शस्यमानं गृभाय ४.४,१५.

हे शस्यमान स्तोम (स्तोत्र) सेवन करा. ऋग्वेदात स्तोम शब्द फार ठिकाणीं आला आहे व त्याचा सर्वत्र स्तोत्र किंवा साम असाच अर्थ केला आहे.

(१८) पृष्ठ साम (माध्यंदिन सवनातील पहिल्या सामाला पृष्ठ असें म्हणतात.)

समंधसा ममदः पृष्ठ्येन ४.२०, ४.

उत्तम हवी, सोम आणि पृष्ठ्य (साम) यांच्या योगानें संतुष्ट हो.

(१९) बृहत् साम (बृहत् आणि पृष्ठ हे सामाचे भेद आहेत.)

बृहद्गायंतः सुतसोमे अध्वरे ८.५५, १.

इंद्राकरिता यज्ञात सोमाभिषव केल्यावर बृहत् साम गा. बृहत् सामाचा उल्लेख आणखी ८,७८,१; ८७,१. येथें आहे.

(२०) शक्करी छंदांतील साम.

गायत्रं त्वो गायति शक्करीषु. १०.७१,११.

गायक तुजसाठीं शक्करी (छंदात) गातात.

(२१) होत्याचें शंसन व अध्वर्यूनें प्रतिगर देणें.

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहि. ३.५३,३.

हे अध्वर्यो, मी शंसन करतो, तू प्रतिगर दे

(२२) निविद् (शस्त्रें पठण करताना मध्यें भरावयाचे निगद.)

सद्यो होता निविदः पूर्व्या अनु २.३६,६.

कर्मांसाठीं बसलेला होता पूर्वींचें निविद पठण करतो. निविद शब्दाचा उल्लेख आणखी १.१७६,६. १.९६,२. ६. ६७,१०. या ठिकाणीं आहे.

(२३) परिधी (अग्नीच्या दक्षिण, पश्चिम व पूर्व बाजूस ठेवावयाचीं काष्ठें.)

सप्तास्यासन् परिधयः १०.९०,१५.

या (यज्ञा)चे सात परिधी आहेत.

(२४) इध्मा.

बृहन्निदिध्म एषां ८.४५,२.

(ज्याचा इंद्र सखा आहे) त्याचा इध्मा मोठा असतो.

(२५) वेदी (अग्नीची स्थापना करण्याचा ओटा).

तद्द्वेदिं सुभगं त आहुतिं ते सोतुं चक्रिरे ८.१९,१८.

हे अग्ने, ते (यजमान) तुजकरिता आहुती देण्याकरितां चांगली वेदी तयार करतात. ऋग्वेदात वेदी या अर्थानें नाभि या शब्दाचा बरेच ठिकाणीं उल्लेख केला आहे. वेदी व नाभि हे शब्द आणखी ८.१३,२९. १.१४०,१. १.१६४,३५. ३.३,९. इत्यादि ठिकाणीं आलेले आहेत.

(२६) वेदीचें मापन.

अमिमीत वेदिं १०.६१,२.

वेदीचें मापन केलें.

(२७) सद (यज्ञातील एका विहाराचें (मंडपाचें) नांव.)

ध्रुवे सदस्युत्तमे । सहस्रस्थूण आसाते २.४१,५.

अश्विनौ देव ज्याला हजार खांब आहेत व जो स्थिर आहे अशा उत्तम सदात बसतात.

(२८) धिष्ण्या.

को धिष्ण्यां प्रति वाचं पपाद १०.११४,६.

धिष्ण्येस उद्देशून कोण (वाणी) बोलतो?

(२९) धिष्ण्यांवरील अग्नि.

कद्धिष्ण्यासु वृधसानो अग्ने ४.३,६.

हे अग्ने, तू धिष्ण्यावर कसा दिसतोस?

(३०) अग्नींत हविर्द्रव्याचें हवन करतांना अध्वर्यूनें उभें राहण्याची जागा.

अंजंति यं दक्षिणतो हविर्भिः १.९५,६.

या अग्नीला दक्षिण बाजूनें अंजन करतात.

(३१) अवदानधर्म.

त्रिधा समक्तं नयतु प्रजानन् २.३,१०.

तीन प्रकारानीं (तुपानें) भिजविलेला (हवि). अवदान घेताना प्रथम स्रुचींत तूप ओतून मग त्यात हविर्द्रव्य घ्यावयाचें. नंतर ज्या पात्रांतून हविर्द्रव्य घेतलें त्या पात्रांतील हविर्द्रव्यावर तूप ओतून स्रुचींतील हविर्द्रव्यावर थोडेंसें तूप घालावें. हा अवदानधर्म होय.

(३२) स्वाहाकार म्हणून अवदान अर्पण करणें.

स्वाहा गायत्रवेपसे हव्यमिंद्राय कर्तन १.१४२,१२.

इंद्राला 'स्वाहा' म्हणून हवि अर्पण करा. अशाच तऱ्हेचे आणखी उल्लेख १.११०,१; १४२,१३. २.३६,१. ३.४,११. ५.५,११.

(३३) सोमरसाचें वषट्कारानें हवन.

ते ते पिबंतु जिव्हया । मधोरसं वषट्कृति १.१४,८.

वषट्कारयुक्त सोम जिव्हेनें प्राशन करोत.

(३४) वषट्कार म्हणून आहुति देणें.

य आहुतिं परिवेदा वषट्कृतिं १.३१,५.

जे वषट्कारानें आहुति देतात. अशा तऱ्हेचे आणखी उल्लेख १.१२०,४. २.३६,१. ७.१५,६ या ठिकाणीं आहेत.

(३५) स्रुवा (लांकडाची पळी) यज्ञिय पात्र.

उन्निन्यथुः सोममिव स्रुवेण १.११६,२४.

स्रुव्यानें सोमरस (भरून) उचलला जातो. याप्रमाणें आणखी उल्लेख १.१२१,६ या ठिकाणीं आहे.

(३६) स्रुची (लाकडी पळी मोठ्या टवळ्याची व पुढें टोंक असलेली).

स्रुचेव घृतं जुहवाम विद्मना १.११०,६.

स्रुचीनें तुपाचें हवन करू. स्रुचि शब्दाचा उल्लेख आणखी बरेच ठिकाणीं आला आहे.

(३७) जुहू (वरीलप्रमाणें लांकडी पळी.)

अग्ने मंद्रया जुव्हा यजस्व १.७६,५.

अग्ने, हर्षयुक्त अशा जुहूनें देवाच्यासाठीं यजन कर. आणखी उल्लेख १.१४५,३. २.२७,१. ८.४३,१०;४४;५. १०.११५,२.

(३८) खारी (सोमरस मोजण्याचें माप–सा. भा.)

शतं सोमस्य खार्यः ४.३२,१७.

शंभर खारी सोमरस. हें माप सू. श्रौ. धर्मांत रूढ नाहीं.

(३९) चमस (सोमरस पिण्याचें पात्र).

चमसा इन्द्रपानाः १.५४,९.

सोमरस पिण्याचें चमस. आणखी उल्लेख १.१६१,१. ८.७१,७. १०.९६,९;१०३,८.

(४०) द्रोण (द्रोणकलश).

पर्णवीरिव दीयति । अभिद्रोणान्यासदम् ९.३,१.

सोमरस पक्ष्याप्रमाणें द्रोणा(द्रोणकलशा)कडे धाव घेतो.

(४१) सोमरस गाळावयाचें गाळणें. दशापवित्र.

अव्यो वारैः परिपूतः ८.२,२.

बकऱ्याच्या केंसाच्या गाळण्यानें गाळलेला सोम.

(४२) हवनीय द्रव्य आज्य.

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन. ५.५,१.

सुसमिद्ध व शुची अग्नीकरितां तुपाचें हवन करा.

(४३) पुरोडाश व पयमिश्र सोम.

पुरोळाशं यो अस्मै सोमं ररत आशिरम् ८.३१,२.

याला जे पुरोडाश व पयमिश्र सोम अर्पण करतात.

(४४) चरु.

प्रसूतो भक्षमकरं चरौ. १०.१६७,४.

तुझ्या प्रेरणेनें युक्त अशा तुजकरितां चरु तयार करतों.

(४५) पृषदाज्य (दहीं मिसळलेलें तूप.)

तस्माद्यज्ञात् सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यं १०.९०,८.

त्या यज्ञापासून पृषदाज्य प्राप्त करून घेतलें.

(४६) धाना व करंभ.

धानावंतं करंभिणमपूपवंतमुक्थिनं ३.५२,१.

इंद्रा, धाना, करंभ आणि अपूप यांनीं युक्त सोम सेवन कर.

(४७) अग्नीची तीन ठिकाणीं स्थापना. (आहव० गार्ह० दक्षि०).

पुरोहितमग्निं नरस्त्रिषधस्थे समीधिरे ५.११,२.

मनुष्यांनीं पुरोहित अग्नीची तीन ठिकाणीं स्थापना केली.

(४८) पयमिश्र सोम.

गोभिः श्रीतो मदाय कं । प्रसोम इन्द्र हूयते ८.७१,५.

इंद्रा, तुला मद येण्याकरितां या पयमिश्र सोमाचा होम केला जात आहे.

(४९) यवमिश्र सोम.

अंशुर्यवेन पिपिशे ९.६८,४.

यवमिश्र असा सोम.

ऋग्वेदांत आढळणाऱ्या व सूत्रोक्त श्रौतधर्मांशीं जुळणाऱ्या अशा यज्ञक्रियांचें सूत्रानुक्रमानें केलेलें टिपण.

(१) ऋत्विग्वरण.

यद्देवापिः शंतनवे पुरोहितो होत्राय वृतः १०.९८,७.

देवापि शंतनूला होत्राकरितां वरतो (प्रत्येक यागांत त्या यागासाठीं ज्या ज्या ऋत्विजाची जरूर असेल अशा ऋत्विजांचें वरण (योग्य कार्यार्थ योजना) होत असतें. ऋत्विग्वरणाचा विधि यजुर्वेदांत नाहीं. वरणाचे उल्लेख मात्र वरच्यासारखेच आहेत.)

(२) अग्न्याधानांतील विधि.

उपस्थायं चरति यत्समारत सद्योजातः० अभिश्रांतं मृशते नांद्ये मुदे १.१४५,४.

उत्पन्न होतांच त्याचें (अग्नीचें) उपस्थान करतात. श्रमित अशा त्या अग्नीला हर्ष होण्याकरितां अभिमर्श करतात. (अग्नि उत्पन्न केल्यानंतर त्याला उपस्थान करण्याचा विधि आजच्या इष्टयादि कर्मामध्यें नाहीं. आज हें उपस्थान अग्न्याधानांतच दृश्य होतें. उपस्थान स्वतंत्र असून त्याचा उपयोग अग्न्याधानाकडे केला असण्याचा संभव आहे.)

(अ) अग्न्याधानांतील सामग्री. पुष्करपर्ण.

त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमंथत ६.१६,१३.

हे अग्ने, अथर्वऋषीनें तुला पुष्करापासून (पुष्करपर्णापासून) मंथन करून उत्पन्न केलें. (पुष्करपर्णावर अग्नि ठेवण्याची ही पूर्वपीठिका समजावी.)

(३) प्रातःकालीन [अग्निहोत्र] होम.

उषो यदग्निं समिधे चकर्थ० मानुषान् यक्ष्यमाणां अजीगः १.११३,९.

हे उषे, तू अग्नीला प्रदीप्त करणारी व यजन करणाऱ्याना जागे करणारी आहेस.

(अ) प्रातःकाळीं अग्नीचें स्तवन.

प्रातरग्निः पुरुप्रियो विशस्तवेत ५.१८,१.

प्रातःकाळीं अग्नीची स्तुति करतात. (प्रातःकालीन कांहीं तरी अग्निसेवात्मक कर्म प्राचीन आहे असें हे उल्लेख दाखवितात.)

(आ) सायंप्रातर्होम.

स इधानः प्रतिदोषामुषासं ४.१२,२.

त्या अग्नीला प्रत्येक रात्री व उषःकाळीं प्रदीप्त करतात.

***तमिद्दोषा तमुषसि यविष्ठमग्निमत्यं न मर्जयंत नरः* ७.३,५**

रात्रीं व उषःकालीं श्रेष्ठ अग्नीची सेवा करतात.

(४) अग्निहोत्रहोमद्रव्य सोमरस.

उद्विन्यथुः सोममिव स्रुवेण १.११६,२४.

स्रुव्यानें सोम घेतल्याप्रमाणें (स्रुव्यानें होम अग्निहोत्रहोमात फक्त होतो. होमद्रव्य सोम घेण्यावद्दल सत्याषाढसूत्रात सांगितलें आहे. यातील विशेष गोष्ट स्रुवा शब्द होय. स्रुवा शब्दाचा अर्थ विवक्षित पळीला लागण्यापूर्वीचा हा उल्लेख असेल तर हा अग्निहोत्रातील सोमहोमाचा उल्लेख निश्चयानें होणार नाहीं.)

(५) अग्निहोत्र्यानें प्रवास करून आल्यावर करावयाचें उपस्थान.

***इमानग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात्* २.३१,१६.**

अग्ने, आमचे हातून झालेल्या (व्रतरूप) हिंसेबद्दल व आम्ही दूर गेलों याबद्दल क्षमा कर.

(६) दर्शपूर्णमास (पर्व) याग.

***भरामेध्मं कृणवामा हवींषि ते चितयंतः पर्वणा पर्वणा* वयं १.९४,४.**

पर्वणीचे दिवशीं स्मरणपूर्वक आम्ही तुजकरितां इध्मा तयार ठेवूं व हवी तयार करूं.

(७) इध्माहरण.

यस्त इध्मं जभरत् सिष्विदानो मूर्धानं वा ततपते त्वाया ४.२,६.

हे अग्ने, जे तुजकरिता घामानें थबथबून अथवा डोकें तापवून इध्मा आणतात.

(८) बर्हिरास्तरण (वेदींत)

देव बर्हिर्वर्धमानं सुवीरं स्तीर्णं राये सुभरं वेद्यस्यां २.३,४.

हे बर्हिदेव हो, या वेदींत तुम्ही पसरले जा.

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोः १०.११०,४.

प्रागग्र व पृथिवी झांकणारे बर्हि.

(९) बर्हीवर हवी ठेवणें 'हविरासादन.'

स्तीर्णे बर्हिः स्वर्णरे श्रवांसि दधिरे परि ५.१८,५.

पसरलेल्या बर्हीवर (श्रवांसि) हवी ठेवले आहेत.

(१०) होत्याचा देवताव्हानार्थ विहारात येण्याचा काल.

अस्तृणन् बर्हिरस्मा आदिद्धोतारं न्यसादयंत १०.५२,६.

अग्नि म्हणतो, बर्हि पसरल्यानतर मला देवताव्हानासाठीं बसविलें

(११) प्रयाज व अनुयाज यागांचा उल्लेख.

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलान् १०.५१,८.

अग्नि म्हणतो प्रयाज व अनुयाज केवळ माझ्यासाठीं असोत.

नराशंसो नोवतु प्रयाजे शं नो अस्त्वनुयाजो हवेषु १०.१८२,२.

नराशंस देवता प्रयाज व अनुयाज यागात आमचें रक्षण करो.

(१२) सूक्तवाक् यागासंबंधीं उल्लेख.

तस्मिन्नग्नौ सूक्तवाकेन देवा हविर्विश्व आजुहवुः १०.८८,७.

अग्नींत सूक्तवाकाच्या योगानें देवानीं हवि हवन केला.

(१३) अग्निमंथन.

***अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयंत प्रशस्तं* ७.१,१.**

हाताच्या अंगुलींनीं अरणीपासून अग्नि उत्पन्न केला.

(अ) मंथनसाधन.

अस्तीदमधिमंथनमस्ति प्रजननं कृतं। एतां विश्पत्नीमाभराग्निं मंथाम० ३.२९,१.

हें अधिमंथन (मथा) आहे. हें (अरणींवर) अग्नि बाहेर पडण्यास निर्गमस्थल केलें आहे. ह्या विश्पत्नी (अरणी)ला आणा. आपण मंथन करूं.

(आ) अरणीतून अग्नीची उत्पत्ति.

***उत स्म यं शिशुं यथा नवं जनिष्टारणी* ५.९,३.**

दोन अरणी नवीन शिशुप्रमाणें अग्नि उत्पन्न करतात.

(इ) उत्पन्न झालेला अग्नि उद्दिगत करणें.

शिशुं जातं न बिभ्रति ६.१६,४०.

उत्पन्न झालेल्या अग्नीला नुकत्याच जन्म पावलेल्या मुलाप्रमाणें धरतात.

(१४) अग्निप्रणयन. प्राग्वंशातील अग्नि उत्तरवेदीवर नेणें.

जातो यदेनमपसो अधारयन्। सो अध्वराय परिणीयते० ३.२,७.

उत्पन्न झालेल्या अग्नीला कर्मासाठी धारण करणारे अध्वरासाठी नेतात.

अध्वरेषु प्रणीयते । विप्रो यज्ञस्य साधनः ३.२७,८.

मेधावी विप्र यज्ञसाधन अशा अग्नीला अध्वरामध्ये नेतात.

(१५) अग्निप्रणयनसाहित्य. ऊर्णा व कुलाय याचा उल्लेख.

ऊर्णावंतं प्रथमः सीद योनिं कुलायिनं घृतवंतं० ६.१५,१६.

हे अग्ने, ज्या वेदी(योनी)वर ऊर्णा व कुलाय(मुजकुलाय) आहेत अशा वेदीवर आरोहण कर.

पशुयागासंबंधीं.

(१६) पशुयागाचा उल्लेख.

परि सद्मेव पशुमांति होता० ९.९२,६.

पशुसमृद्ध अशा (यज्ञ)गृहात होता बसतो.

पर्येति रेभन् । मितेव सद्म पशुमांति होता. ९.९७,१.

पशुसमृद्ध यज्ञगृहात जसा होता येतो.

(१७) यूपांजन.

अंजंति त्वामध्वरे देवयंतो वनस्पते मधुना दैव्येन । यदूर्ध्वस्तिष्ठा० ३.८,१.

हे यूप (वनस्पते), उभा असलेल्या तुला अध्वरामध्ये दिव्य मधूनें अंजन करतात.

(१८) यूपोच्छ्रयण.

उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्ष्मन् पृथिव्यामधि ३.८,६.

हे वनस्पते (यूप), पृथिवीवरून वर उचलला जा.

(१९) यूपपरिव्ययण (यूपाला रशना गुंडाळणे)

युवा सुवासाः परिवीतः० ३.८,४.

उत्तम रशना गुंडाळलेला असा यूप.

(२०) चषाल (यूपाच्या टोकावर ठेवण्याचें लाकडी कडें), स्वरु (यूपरशनेंत खोचावयाची लांकडी बारीक सुरी).

चषालवंतः स्वरवः ३.८,१०. चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति १.१६२,६.

चषाल आणि स्वरू यांनीं युक्त असे यूप. अश्वयूपासाठीं चषाल तयार करतात.

(२१) स्वधिति (पशूचें मांस छेदन करणारी सुरी).

पश्वो अनक्ति सुधितः सुमेकः ४.६,३.

तीक्ष्ण अशी सुरी पशूच्या पोटात शिरते.

(२२) यूप पुरण्याचा उल्लेख.

यान्वो नरो देवयंतो निमिम्युर्वनस्पते स्वधितिर्वा ततक्ष ३.८,६.

यज्ञाची इच्छा करणारे स्वधिति तयार करून यूपाला पुरतात.

(२३) पर्यग्निकरण (शामित्रशालेंत पशु नेतानां यज्ञमंडपातील सर्व अग्नींच्या भोवतीं तीन वेळ फिरविणें). सदर मंत्रांत अश्वमेधांतील अश्वपर्यग्निकरणाचा उल्लेख आहे. पाशुक पर्यग्निकरणांत ह्याच विधि असतो म्हणून पर्यग्निकरणसंबंधीं उल्लेख दाखवितांना हा मंत्र दिला आहे.

यद्धविष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयंति १.१६२,४.

यज्ञ करणारे हविष्य अशा अश्वाला तीन वेळ फिरवितात.

(२४) मेद (वपा) याग.

स्तोकानामग्ने मेदसो घृतस्य होतः प्राशान ३.२१,१.

हे अग्ने, मेद व त्यासंबंधीं स्तोक याचें सेवन कर.

घृतवंतः पावक ते स्तोकाश्चोतंति मेदसः ३.२१,२.

तुजसाठी मेदापासून घृतयुक्त स्तोक (थेंब) स्रवत आहेत.

(२५) हृदयशूल (हें मांस शिजलें कीं नाहीं हे पाहण्याचें साधनभूत काष्ठ आहे. तें पाशुकसंबंधीं असल्यामुळें येथे त्याचा उल्लेख आलेला दाखविला आहे.)

यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभि शूलं निहतस्याव धावति १.१६२,११.

तुझी (पशूची) गात्रें अग्नीनें शिजविली म्हणजे त्याकडे शूल धाव घेतो.

चातुर्मास्यांतर्गत महापितृयज्ञ (पित्र्या).

(२६) पितरांकरितां हवि.

बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वं १०.१५,४.

बर्हीवर बसलेल्या पितरांनो, तुमच्याकरिता हें हवी तयार केले आहेत. हे सेवन करा.

(२७) अग्निष्वात्त पितरानां हविअर्पण.

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदः सदः सदत सुप्रणीतयः। *अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिषि० १०.१५,११.*

अग्निष्वात्त पितरानों, तुमच्याकरिता बर्ही पसरल्या आहेत त्यावर स्वस्थपणें बसा व हवी सेवन करा.

(२८) चातुर्मास्यांतर्गत गृहमेधीयेष्टि.

गृहमेधास आगत मरुतो माप भूतन ७.५९,१०.

ज्यांच्या गृहात याग होतो असे मरुत हो, या, जाऊं नका.

घर्म (प्रवर्ग्य) संबंधीं.

(२९) घर्म तापविणें. तुपानें अंजन करणें.

अंजंति यं प्रथयंतो न विप्रा वपावंतं नाग्निना तपंतः पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्ठ आघर्मो अग्निमृतयन्नसादि ५.४३,७

या घर्माला स्तुति करणारे विप्र (तुपानें) अंजन करतात. त्याला अग्नीनें तापवितात. बापाजवळ जसा मुलगा बसतो तसा त्या घर्माला अग्नीजवळ ठेवतात.

(३०) घर्मानुष्ठान करताना विहाराचीं दारें बंद करीत असतात त्याबद्दलचा उल्लेख.

(९३) अश्वमेधांतील अश्वाबरोबर न्यावयाचा लाग पशु.

एष च्छागः पुरो अश्वेन वाजिना पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः । अभिप्रियं यत् पुरोळाशमर्वता त्वष्टेदेनं सौश्रवसाय जिन्वति ॥ १.१६२,३.

हा च्छाग विश्वेदेवांकरिता व पूषन्चा भाग असा या अश्वापुढं नेला जात आहे त्या पशूच्या पुरोडाशानं त्वष्टा देव संतुष्ट होवो.

आतापर्यंत आपण सध्या सूत्रदृष्ट यज्ञामध्यें ज्या क्रिया आढळतात त्यांपैकीं किती क्रियांचें अस्तित्व ऋग्मंत्रात दृष्ट होतें हें पाहिलें. आता ज्या यज्ञविषयक क्रिया ऋग्मंत्रात दिसतात पण आज प्रचलित नाहींत त्यांचेकडे लक्ष पुरवू.

ज्या यज्ञक्रिया ऋग्वेदसंहितेतील मंत्रांत उल्लेखिल्या असून हल्लीं यज्ञप्रयोगात रूढ नाहींत अशा यज्ञक्रिया.

(१) गायत्रेण नवीयसा १.१२,११.

नवीन गायत्रानें (छंदानें) स्तुति करणें—चालू यज्ञक्रियेंत सूत्रदृष्ट असलेलीं शस्त्रें व सामसूत्रदृष्ट स्तोत्रें पठण करितात, नवीन करीत नाहींत.

(२) उलूखलसुतानामवेद्विंद्र जल्गुलः १.२८,१.

इंद्रा, उखळांत कुटलेला सोम पी—उखळात सोम कुटण्याची पद्धत चालू नाहीं.

(३) अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरीमहे १.३६,१.

सूक्तें म्हणून (अथवा) सूक्तवाणीनें अग्नीची याचना करतों—मंत्रात 'सूक्तेभिः' असें पद असून त्याचा 'सूक्तानीं' असा अर्थ घेतला तरी 'नुसतीं सूक्तें वाणीनं उच्चारून याचना करीत, असत' असें दिसेल. चांगल्या वाणीनं याचना करीत असत असा अर्थ घेतला तरी नुसत्या वाणीनें (मंत्रविरहित) स्तुति करीत असत असा अर्थ निघतो. दोन्हीहि प्राचीनच आहेत. सायणानीं 'सूक्तरूपवाक्यैः' असा अर्थ केला आहे.

(४) ऋचस्त्वमग्निं वर्धयामसि १.३६,११.

नुसत्या ऋचा म्हणून अग्नि वृद्धिंगत करूं.—नुसत्या ऋचा म्हणून अग्नि वृद्धिंगत करण्याची पद्धत हल्लीं नाहीं. इष्टींत होता 'सामिधेनी'नामक ऋचा पठण करतो त्या वेळीं अध्वर्यु अग्नींत समिधा टाकीत असतो. परंतु वरील मंत्रात प्रयोगी असा कोणत्याहि तऱ्हेचा उल्लेख नाहीं.

(५) देवपत्नीरिन्द्रायार्कमहिहत्य ऊवुः १.६१,८.

देवपत्न्यांनीं इन्द्राकरिता स्तोत्र तयार केलें—वरील मंत्रार्थावरून पूर्वकालीं देवपत्न्या (स्त्रिया) इन्द्राकरिता स्तोत्रें तयार करीत असें दिसतें. सायणभाष्यात 'देवपत्नी =देवाना पालयित्र्यो गायत्र्याद्याः.' असा अर्थ केला आहे परंतु तो जरा चमत्कारिक दिसतो.

(६) संजानाना उपसीदन्नभिज्ञु पत्नीवन्तो नमस्यं नमस्यन् ॥ रिरिक्वांसस्तन्वः कृण्वत स्वाः १.७२,५

पत्नींसह व गुडघे टेकून आणि शरीर कृश करून नमस्कारपूर्वक ज्ञानी अर्चन करितात—गुडघे टेकून उपासना करण्याची पद्धत श्रौतधर्मांत नाहीं. व्रतातून ती दृष्टीस पडते, ती प्राचीन असावी. रिरिक्वांसस्तन्वः=रिक्तीकुर्वन्तः । अभिज्ञु= आभिमुख्येन अवस्थितजानु । सा. भा

(७) त्रिरो यदग्ने शरदस्त्वामिच्छुचिं घृतेन शुचयः सपर्यान् १.७२,३

तीन शरद् (संवत्सर) शुद्ध अग्नीचें शुची लोक तुपानें यजन करितात.—मंत्रातील शरत् शब्दाचा संवत्सर असा अर्थ केला आहे असें तीन संवत्सरात्मक यजन हल्लीं सुरु नाहीं. शरत् शब्दाचा शरदृतु असा जरी अर्थ घेतला तरी तीन वर्षे नुसत्या शरदृतूंत करावयाचा असा याग नाहीं. पांच वर्षे लागोपाठ शरदृतूंत करावयाचा असा 'पंचशारदीय'नामक याग मात्र कृष्णयजुर्वेदात आहे.

(८) त्रि सप्त यद्गुह्यानि त्वे इत्पदाविदन्निहिता यज्ञियास. १.७२,६.

गुप्त व यज्ञार्ह अशीं अग्नीचीं एकवीस स्थानें यज्ञ करणारे लोक जाणीत—एकवीस हीच यज्ञांची कायम संख्या नाहीं यज्ञ (सत्रांतील घेतल्यास) अनेक आहेत. सायण भाष्यात 'सप्तपाकयज्ञ, सप्तहविर्यज्ञ, व सप्तसोमयज्ञ' अशी एकवीसाची भरती केली आहे. परंतु त्याचा मंत्रात संदर्भ नाहीं.

(९) सहस्रं साकमर्चत १.८०,९.

हजारजणानीं एकदम अर्चन केलें (पूजन=यजन)—हजारों माणसांनीं एकत्र जमून एकदम यजन करण्याची चाल हल्लीं नाहीं.

(१०) मध्वः पिबति गौर्यः । या इन्द्रेण सयावरीः—१.८४,१०.

उत्पन्न झालेल्या अग्नीला कर्मासाठीं धारण करणारे अध्वरासाठीं नेतात.

अध्वरेषु प्रणीयते । विप्रो यज्ञस्य साधनः ३.२७,८.

मेधावी विप्र यज्ञसाधन अशा अग्नीला अध्वरामध्यें नेतात.

(१५) अग्निप्रणयनसाहित्य. ऊर्णा व कुलाय यांचा उल्लेख.

ऊर्णावंतं प्रथमः सीद योनिं कुलायिनं घृतवंतं० ६.१५,१६.

हे अग्ने, ज्या वेदी(योनी)वर ऊर्णा व कुलाय(मुंजकुलाय) आहेत अशा वेदीवर आरोहण कर.

पशुयागासंबंधीं.

(१६) पशुयागाचा उल्लेख.

परि सद्मेव पशुमांति होता० ९.९२,६.

पशुसमृद्ध अशा (यज्ञ)गृहांत होता बसतो.

पर्येति रेभन् । मितेव सद्म पशुमांति होता. ९.९७,१.

पशुसमृद्ध यज्ञगृहांत जसा होता येतो.

(१७) यूपांजन.

अंजंति त्वामध्वरे देवयंतो वनस्पते मधुना दैव्येन । यदूर्ध्वस्तिष्ठा० ३.८,१.

हे यूप (वनस्पते), उभा असलेल्या तुला अध्वरामध्यें दिव्य मधूनें अंजन करतात.

(१८) यूपोच्छ्रयण.

उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्ष्मन् पृथिव्यामधि ३.८,६.

हे वनस्पते (यूपं), पृथिवीवरून वर उचलला जा.

(१९) यूपपरिव्ययण (यूपाला रशना गुंडाळणें)

युवा सुवासाः परिवीतः० ३.८,४.

उत्तम रशना गुंडाळलेला असा यूप.

(२०) चषाल (यूपाच्या टोकावर ठेवण्याचें लाकडी कडें), स्वरु (यूपरशनेंत खोंचावयाची लांकडी बारीक सुरी).

चषालवंतः स्वरवः ३.८,१०. चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति १.१६२,६.

चषाल आणि स्वरू यांनीं युक्त असे यूप. अश्वयूपासाठीं चषाल तयार करतात.

(२१) स्वधिति (पशूचें मांस छेदन करणारी सुरी).

पश्वो अनक्ति सुधितः सुमेकः ४.६,३.

तीक्ष्ण अशी सुरी पशूच्या पोटांत शिरते.

(२२) यूप पुरण्याचा उल्लेख.

यान्वो नरो देवयंतो निमिम्युर्वनस्पते स्वधितिर्वा ततक्ष ३.८,६.

यशाची इच्छा करणारे स्वधिति तयार करून यूपाला पुरतात.

(२३) पर्यग्निकरण (शामित्रशाळेंत पशु नेतांना यज्ञमंडपांतील सर्व अग्नींच्या भोंवतीं तीन वेळ फिरविणें). सदर मंत्रांत अश्वमेधांतील अश्वपर्यग्निकरणाचा उल्लेख आहे. पशुक पर्यग्निकरणांत हाच विधि असतो म्हणून पर्यग्निकरणसंबंधीं उल्लेख दाखवितांना हा मंत्र दिला आहे.

यद्धविष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयंति १.१६२,४.

यज्ञ करणारे हविष्य अशा अश्वाला तीन वेळ फिरवितात.

(२४) मेद (वपा) याग.

स्तोकानामग्ने मेदसो घृतस्य होतः प्राशान ३.२१,१.

हे अग्ने, मेद व त्यासंबंधीं स्तोक यांचें सेवन कर.

घृतवंतः पावक ते स्तोकाश्चोतंति मेदसः ३.२१,२.

तुजसाठीं मेदापासून घृतयुक्त स्तोक (थेंब) स्रवत आहेत.

(२५) हृदयशूल (हे मांस शिजलें की नाहीं हे पाहण्याचें साधनभूत काष्ठ आहे. तें पशुकसंबंधीं असल्यामुळें येथें त्याचा उल्लेख आलेला दाखविला आहे.)

यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभि शूलं निहतस्यावधावति १.१६२,११.

तुझी (पशूचीं) गात्रें अग्नीनें शिजविलीं म्हणजे त्याकडे शूल धांव घेतो.

चातुर्मास्यांतर्गत महापितृयज्ञ (पिंड्या).

(२६) पितराकरितां हवि.

बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वं १०.१५,४.

बर्हीवर बसलेल्या पितरांना, तुमच्याकरितां हे हवी तयार केले आहेत. हे सेवन करा.

(२७) अग्निष्वात्त पितरानां हविरर्पण.

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदः सदः सदत सुप्रणीतयः। अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिषि० १०.१५,११.

अग्निष्वात्त पितरांनों, तुमच्याकरितां बर्ही पसरल्या आहेत त्यावर स्वस्थ्रीं बसा व हवी सेवन करा.

(२८) चातुर्मास्यांतर्गत गृहमेधीयेष्टि.

गृहमेधास आगत मरुतो माप भूतन ७.५९,१०.

ज्याच्या गृहांत याग होतो असे मरुत हो, या, जाऊं नका.

घर्म (प्रवर्ग्य) संबंधीं.

(२९) घर्म तापविणें. तुपानें अंजन करणें.

अंजंति यं प्रथयंतो न विप्रा वपावंतं नाग्निना तपंतः पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्ठ आघर्मो अग्निमृतयन्नसादि ५.४३,७

या घर्माला स्तुत करणारे विप्र (तुपानें) अंजन करतात. त्याला अग्नीनें तापवितात. बापाजवळ जसा मुलगा बसतो तसा त्या घर्माला अग्नीजवळ ठेवतात.

(३०) घर्मानुष्ठान करतांना विहाराचीं दारें बंद करीत असतात त्यावद्दलचा उल्लेख.

(३) प्रातःकालीन [अग्निहोत्र] होम.

उषो यदग्निं समिधे चकर्थ० मानुषान् यक्ष्यमाणां अजीगः १.११३,९.

हे उषे, तू अग्नीला प्रदीप्त करणारी व यजन करणाऱ्यांना जागे करणारी आहेस.

(अ) प्रातःकाली अग्नीचें स्तवन.

प्रातरग्निः पुरुप्रियो विशस्तवेत ५.१८,१.

प्रातःकाली अग्नीची स्तुति करतात. (प्रातःकालीन काहीं तरी अग्निसेवात्मक कर्म प्राचीन आहे असें हे उल्लेख दाखवितात.)

(आ) सायंप्रातर्होम.

स इधानः प्रतिदोषामुषासं ४.१२,२.

त्या अग्नीला प्रत्येक रात्रीं व उषःकाली प्रदीप्त करतात.

तमिद्दोषा तमुषसि यविष्ठमग्निमत्यं न मर्जयंत नरः ७.३,५

रात्रीं व उषःकाली श्रेष्ठ अग्नीची सेवा करतात.

(४) अग्निहोत्रहोमद्रव्य सोमरस.

उन्निन्यथुः सोममिव स्रुवेण १.११६,२४.

स्रुव्यानें सोम घेतल्याप्रमाणें (स्रुव्यानें होम अग्निहोत्रहोमात फक्त होतो. होमद्रव्य सोम घेण्याबद्दल सत्याषाढसूत्रात सांगितलें आहे. यातील विशेष गोष्ट स्रुवा शब्द होय. स्रुवा शब्दाचा अर्थ विवक्षित पळीला लागण्यापूर्वीचा हा उल्लेख असेल तर हा अग्निहोत्रातील सोमहोमाचा उल्लेख निश्चयानें होणार नाहीं.)

(५) अग्निहोत्र्यानें प्रवास करून आल्यावर करावयाचें उपस्थान.

इमामग्ने शरणिं मीमृषो न इममध्वानं यमगाम दूरात् १.३१,१६.

अग्ने, आमचे हातून झालेल्या (व्रतरूप) हिंसेबद्दल व आम्ही दूर गेलों याबद्दल क्षमा कर.

(६) दर्शपूर्णमास (पर्व) याग.

भरामेध्मं कृणवामा हवींषि ते चितयंतः पर्वणापर्वणा वयं १.९४,४.

पर्वणीचे दिवशीं स्मरणपूर्वक आम्ही तुजकरिता इध्मा तयार ठेवू व हवी तयार करू.

(७) इध्माहरण.

यस्त इध्मं जभरत् सिष्विदानो मूर्धानं वा ततपते त्वाया ४.२,६.

हे अग्ने, जे तुजकरिता घामानें थबथबून अथवा डोकें तापवून इध्मा आणतात.

(८) बर्हिरास्तरण (वेदींत)

देव बर्हिर्वर्धमानं सुवीरं स्तीर्णं राये सुभरं वेद्यस्यां २.३,४.

हे बर्हिदेव हो, या वेदींत तुम्ही पसरले जा.

प्राचीनं बर्हिः प्रदिशा पृथिव्या वस्तोः १०.११०,४.

प्रागग्र व पृथिवी झाकणारे बर्हि.

(९) बर्हीवर हवी ठेवणे 'हविरासादन.'

स्तीर्णं बर्हिः स्वर्णरे श्रवांसि दधिरे परि ५.१८,४.

पसरलेल्या बर्हावर (श्रवांसि) हवी ठेवले आहेत.

(१०) होत्याचा देवताव्हानार्थ विहारात येण्याचा काल.

अस्तृणन् बर्हिरस्मा आदिद्धोतारं न्यसादयंत १०.५२,६.

अग्नि म्हणतो, बर्हि पसरल्यानंतर मला देवताव्हानासाठीं बसविलें.

(११) प्रयाज व अनुयाज यागाचा उल्लेख.

प्रयाजान्मे अनुयाजांश्च केवलान् १०.५१,८.

अग्नि म्हणतो प्रयाज व अनुयाज केवळ माझ्यासाठीं असोत.

नराशंसो नोवतु प्रयाजे शं नो अस्त्वनुयाजो हवेषु १०.१८२,२.

नराशंस देवता प्रयाज व अनुयाज यागात आमचें रक्षण करो.

(१२) सूक्तवाक् यागासंबंधीं उल्लेख.

तस्मिन्नग्नौ सूक्तवाकेन देवा हविर्विश्व आजुहवुः १०.८८,७.

अग्नींत सूक्तवाकाच्या योगानें देवानीं हवि हवन केला.

(१३) अग्निमंथन.

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयंत प्रशस्तं ७.१,१.

हाताच्या अंगुलींनीं अरणीपासून अग्नि उत्पन्न केला.

(अ) मंथनसाधन.

अस्तीदमधिमंथनमस्ति प्रजननं कृतं। एतां विश्पत्नीमाभराग्निं मंथाम० ३.२९,१.

हें अधिमंथन (मथा) आहे. हें (अरणीवर) अग्नि बाहेर पडण्यास निर्गमस्थल केलें आहे. हा विश्पत्नी (अरणी) ला आणा. आपण मथन करू.

(आ) अरणींतून अग्नीची उत्पत्ति.

उत स्म यं शिशुं यथा नवं जनिष्टारणी ५.९,३.

दोन अरणी नवीन शिशुप्रमाणें अग्नि उत्पन्न करतात.

(इ) उत्पन्न झालेला अग्नि वृद्धिंगत करणें.

शिशुं जातं न बिभ्रति ६.१६,४०.

उत्पन्न झालेल्या अग्नीला नुकत्याच जन्म पावलेल्या मुलाप्रमाणें धरतात.

(१४) अग्निप्रणयन. प्राग्वंशातील अग्नि उत्तरवेदीवर नेणें.

जातो यदेनमपसो अधारयन्। सो अध्वराय परिणीयते० ३.२,७.

उत्पन्न झालेल्या अग्नीला कर्मासाठी धारण करणारे अध्वरासाठी नेतात.

अध्वरेषु प्रणीयते । विप्रो यज्ञस्य साधनः ३.२७,८.

मेधावी विप्र यज्ञसाधन अशा अग्नीला अध्वरामध्ये नेतात.

(१५) अग्निप्रणयनसाहित्य. ऊर्णा व कुलाय याचा उल्लेख.

ऊर्णावंतं प्रथमः सीद योनिं कुलायिन घृतवंतं० ६.१५,१६.

हे अग्ने, ज्या वेदी(योनी)वर ऊर्णा व कुलाय(मुंजकुलाय) आहेत अशा वेदीवर आरोहण कर.

पशुयागासंबंधीं.

(१६) पशुयागाचा उल्लेख.

परि सद्मेव पशुमांति होता० ९.९२,६.

पशुसमृद्ध अशा (यज्ञ)गृहात होता बसतो.

पर्येति रेभन् । मितेव सद्म पशुमांति होता. ९.९७,१.

पशुसमृद्ध यज्ञगृहात जसा होता येतो.

(१७) यूपांजन.

अंजंति त्वामध्वरे देवयंतो वनस्पते मधुना दैव्येन । यजुर्वक्षिप्ता० ३.८,१.

हे यूप (वनस्पते), उभा असलेल्या तुला अध्वरामध्ये दिव्य मधूनें अंजन करतात.

(१८) यूपोच्छ्रयण

उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्ष्मन् पृथिव्यामधि ३.८,६.

हे वनस्पते (यूप), पृथिवीवरून वर उचलला जा.

(१९) यूपपरिव्ययण (यूपाला रशना गुंडाळणें)

युवा सुवासाः परिवीतः० ३.८,४.

उत्तम रशना गुंडाळलेला असा यूप.

(२०) चषाल (यूपाच्या टोकावर ठेवण्याचें लाकडी कडें), स्वरु (यूपरशनेंत खोचावयाची लांकडी बारीक सुरी).

चषालवंतः स्वरवः ३.८,१०. चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति १.१६२,६.

चषाल आणि स्वरु यांनी युक्त असे यूप. अश्वयूपासाठी चषाल तयार करतात.

(२१) स्वधिति (पशूचें मांस छेदन करणारी सुरी).

पश्वो अनक्ति सुधितः सुमेकः ४.६,३.

तीक्ष्ण अशी सुरी पशूच्या पोटात शिरते.

(२२) यूप पुरण्याचा उल्लेख.

यान्वो नरो देवयंतो निमिम्युर्वनस्पते स्वधितिर्वा ततक्ष ३.८,६.

यज्ञाची इच्छा करणारे स्वधितीं तयार करून यूपाला पुरतात.

(२३) पर्यग्निकरण (शामित्रशालेंत पशु नेताना यज्ञमंडपातील सर्व अग्नीच्या भोंवतीं तीन वेळ फिरविणें). सदर मंत्रात अश्वमेधांतील अश्वपर्यग्निकरणाचा उल्लेख आहे. पाशुक पर्यग्निकरणांत हाच विधि असतो म्हणून पर्यग्निकरणसंबंधीं उल्लेख दाखवितानां हा मंत्र दिला आहे.

यद्धविष्यमृतुशो देवयानं त्रिर्मानुषाः पर्यश्वं नयंति १.१६२,४.

यज्ञ करणारे हविष्य अशा अश्वाला तीन वेळ फिरवितात.

(२४) मेद (वपा) याग.

स्तोकानामग्ने मेदसो घृतस्य होतः प्राशान ३.२१,१.

हे अग्ने, मेद व मांसयुक्त स्तोक यांचें सेवन कर.

घृतवंतः पावक ते स्तोकाश्चोतंति मेदसः ३.२१,२.

तुजसाठी मेदापासून घृतयुक्त स्तोक (थेंब) स्रवत आहेत.

(२५) हृदयशूल (हें मांस शिजलें कीं नाहीं हें पाहण्याचें साधनभूत काष्ठ आहे. तें पाशुकसंबंधीं असल्यामुळें येथे त्याचा उल्लेख आलेला दाखविला आहे.)

यत्ते गात्रादग्निना पच्यमानादभि शूलं निहतस्यावधावति १.१६२,११.

तुझी (पशूची) गात्रें अग्नीनें शिजविली म्हणजे लाकडें शूल धाव घेतो.

चातुर्मास्यांतर्गत महापितृयज्ञ (पित्र्या).

(२६) पितराकरिता हवि.

बर्हिषदः पितर ऊत्यर्वागिमा वो हव्या चकृमा जुषध्वं १०.१५,४.

बर्हीवर बसलेल्या पितराना, तुमच्याकरिता हे हवी तयार केले आहेत. हे सेवन करा.

(२७) अग्निष्वात्त पितरानां हविरर्पण.

अग्निष्वात्ताः पितर एह गच्छत सदः सदः सदत सुप्रणीतयः। अत्ता हवींषि प्रयतानि बर्हिषि० १०.१५,११.

अग्निष्वात्त पितरानो, तुमच्याकरिता बर्हा पसरल्या आहेत त्यावर स्वस्थ बसा व हवी सेवन करा.

(२८) चातुर्मास्यांतर्गत गृहमेधीयेष्टि.

गृहमेधास आगत मरुतो माप भूतन ७.५९,१०.

ज्याच्या गृहात याग होतो असे मरुत हो, या, जाऊं नका.

घर्म (प्रवर्ग्य) संबंधीं.

(२९) घर्म तापविणें, तुपानें अंजन करणें.

अंजंति यं प्रथयंतो न विप्रा वपावंतं नाग्निना तपंतः पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्ठ आघर्मो अग्निमृतयन्नसादि ५.४३,७

या घर्माला स्तुति करणारे विप्र (तुपानें) अंजन करतात. त्याला अग्नीनें तापवितात. बापाजवळ जसा मुलगा बसतो तसा त्या घर्माला अग्नीजवळ ठेवतात.

(३०) घर्मानुष्ठान करताना विहाराचीं दारें बंद करीत असतात त्याबद्दलचा उल्लेख.

अध्वर्यवो घर्मिणः सिष्विदाना आविर्भवन्ति गुह्या न केचित् ७.१०३,८.

घर्मानुष्ठान करणारे ऋत्विज घर्म तापल्यानुळे घामानें अवघवले तरा गुप्त स्थानापासून बाहेर येत नाहींत.

(३१) घर्मांत सामाचे पठण

घर्म न सामन् तपत ८.७८,७.

सामानीं घर्म तापविला जातो.

(३२) प्रवर्ग्य(घर्म)देवता अश्विनौ देव

अयं वा घर्मो अश्विना ८.९,४.

हे अश्विनौ देव हो, हा घर्म तुमचेसाठीं आहे

दुसरे ठिकाणी उल्लेख

पिबतं घर्मं मधुमन्तमश्विना बर्हिः सीदत नरा ८.७६,२.

अश्विनौ देव हो, बर्हीवर बसून हा घर्म प्राशन करा

घर्मासंबंधीं आणखी उल्लेख आलेली स्थळें.

१.११२,७. ३.५३,१४ ५.१९,४. ५,३०,१५,७३,६ ७.७०,२.

(३३) घर्मानुष्ठानानंतर होणाऱ्या 'उपसत्' इष्टीचा उल्लेख

इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं वने २.६,१.

हे अग्ने, 'उपसत्' इष्टीसंबंधीं मी दिलेली ही समित् सेवन कर

सोमयागसंबंधीं.

(३४) सुत्येचे दिवशीं पहाटे होतान म्हणावयाच्या ऋचाना प्रातरनुवाक म्हणतात त्याची कल्पना

यावन्मात्रमुषसो न प्रतीकं सुपर्ण्यो३वसते मातरिश्वः। तावद्दधात्युप यज्ञमायन् ब्राह्मणो होतुरवरो निषीदन् १०,८८,१९.

जोंपर्यंत रात्र उषःचें मुख झाकून ठेवते, प्रकाश पडू देत नाहीं, तोंपर्यंत ब्राह्मण होता बसून यज्ञाला (कमाला) अनुसरतो.

(३५) वसतीवरी(घागर)आहरण. (सोम कुटण्यास लागणारें पाणी).

ता अध्वर्यो अपो अच्छा परेहि यदासिञ्चा ओषधीभिः पुनीतात् १०.३०,५.

हे अध्वर्या, ज्याच्या सिंचनानें सोमाचा रस निघेल असें तें पाणी आण

(३६) वसतीवरी (पाण्याची घागर) बर्हीवर स्थापन

आग्मन्नाप उशतीर्बर्हिरेदं न्यध्वरे असदन् देवयन्तीः। अध्वर्यवः सुनुतेन्द्राय सोमं० १०.३०,१५.

अध्वर्यो, हीं उदकें बर्हीवर स्थित आहेत. इन्द्राकरितां सोम कुट.

(३७) सोम कुटावयास घेताना धुवून घेण्याचा विधि.

यदद्भिः परिषिच्यसे मृज्यमानो गभस्त्योः ९.६५,६.

पाणी शिंपडून हातानीं धुतलेला सोम.

(३८) सोम कुटावयास घेताना त्याखालीं बैलाचें कातडें घेण्याचा विधि.

सुष्वाणासो व्यद्रिभिश्चिताना गोरधि त्वचि ९.१०१,११

बैलाच्या कातड्यावर दिसणारे व ग्राव्यांनीं कुटले जाणारे असे सोमरस.

(३९) सोमरस हातानीं पिळून काढण्याचा विधि

अण्वीभिस्तना पूतासः १.३,४.

हाताच्या अंगुलींनीं पिळून काढलेला

(४०) सोमाभिषव (सोम कुटण्याची क्रिया) विधि

सोता हि सोममद्रिभिरेमेनमप्सु धावत। गव्या वस्त्रेव वासयन्त० ८.१,१७.

हे अध्वर्यूंनो, ग्राव्यांनीं सोम कुटा, तो पाण्यात टाका, बकऱ्याच्या केसाच्या वस्त्रानें तो गाळा सोम कुटावयाचें काम अध्वर्युगणांतील चार ऋत्विज करतात.

(४१) सोमरस पिळून घेऊन उरलेला चोथा बैलाच्या कातड्यावर ठेवण्याचा विधि.

उच्छिष्टं चम्वोर्भर सोमं पवित्र आसृज। निधेहि गोरधि त्वचि १ २८,९.

सोम पवित्रावर टाकून गाळून राहिलेला बैलाच्या कातड्यावर टाका.

(४२) गाळलेला सोमरस पात्रात भरणें.

अयं सोमश्चमूसुतोऽमत्रे परिषिच्यते ९.५१,४.

हा चमूसुत (अभिषवण फलकावर कुटलेला) सोम अमत्रात (नामकपात्रात) भरला जात आहे.

– 'चमू' याचा सर्व ठिकाणीं अभिषवण फलक (ज्यावर सोम कुटतात त्या लाकडी दोन फळ्या) असाच अर्थ केला आहे.

वर आलेलं 'अमत्र' नामक पात्र सूत्रोक्त श्रौतधर्मांत उल्लेखिलेलें नाहीं

(४३) सोमरसाचें बर्हीवर आसादन करण्यासंबंधीं उल्लेख.

बर्हिष्ठां ग्रावभिः सुतं ३.४२,२

ग्राव्यानीं कुटलेला व बर्हीवर ठवलेला सोमरस.

(अ) दुसरा उल्लेख

अयं त इन्द्र सोमो निपूतो अधि बर्हिषि ८.१७,११.

इन्द्रा, हा गाळून बर्हीवर ठेवलेला सोम तुजकरिता आहे.

(४४) विप्रुड्ढोम (अध्वर्यु, सामग गण व सप्तहोते यांनीं करावयाचा होम.)

यस्ते द्रप्सस्कन्दति यस्ते अंशुर्बाहुच्युतो धिषणाया उपस्थात्। अध्वर्योर्वा परि वा यः पवित्रात्तं ते जुहोमि १०.१७,१२.

हे सोम, अभिषव करताना अभिषव करणाऱ्याच्या हातून इकडे तिकडे व सोम कुटण्याच्या फळीवर उडालेले थेंब, तसेच सोम गाळताना उडालेले थेंब आणि न कुटल्या गेलेल्या सोमाच्या काड्या या सर्वांचा मी तुझ्याकरिता होम करितों.

(४५) विप्रुड्होमात सप्तहोते असतात.

द्रप्सं जुहोम्यनु सप्तहोत्राः १०.१७,११.

सप्त होत्यांसह या थेंबाचें हवन करतो. दोन्ही मंत्रांचा वरील विप्रुड्होमाकडे विनियोग आहे.

(४६) मंथी आणि शुक्र ग्रह (प्रात:सवनात या ग्रहातील सोमाचा याग होत असतो.)

गवाशिरं मंथिनमिंद्र शुक्रं पिबासोमं० ३.३२,२.

(हे इंद्र, मंथि आणि शुक्र यातील गवाशिर सोम पी.) यज्ञोक्त श्रौत धर्मांत या ग्रहात दूध मिसळण्याची क्रिया चालू नाही.

(४७) गवाशिर-'मैत्रावरुण'ग्रह, यवाशिर 'मंथि'ग्रह.

इममिंद्र गवाशिरं यवाशिरं च नः पिब ३.४२,७.

हे इंद्र, हे आमचे गवाशिर आणि यवाशिर सोम पी.

मंथि व मैत्रावरुण या ग्रहातील सोमाचा प्रात:सवनात याग होत असतो.

(४८) ऐंद्रवायव ग्रह.

अग्रं पिबा मधूनां सुतं वायो दिविष्टिषु। त्वं हि पूर्वपा असि ४.४६,१.

वायो, यज्ञामध्ये अभिषुत असा सोम तू आधी प्राशन कर, तू सर्वांच्या आधी प्राशन करणारा आहेस. यू. श्री. प. प्रयोगात प्रथम ऐंद्रवायव ग्रहातील सोमाचें हवन होते.

(४९) मैत्रावरुण ग्रह.

इमे वां मित्रावरुणा गवाशिरः सोमाः० १.१३७,१.

हे मित्रावरुण हो, हे पयोमिश्र सोम तुमच्यासाठी आहेत.

(५०) आश्विन ग्रह.

प्रातर्युजा वि बोधयाश्विनावेह गच्छताम्। अस्य सोमस्य पीतये १.२२,१.

हे अध्वर्यो, प्रात:काली येणाऱ्या अश्वी देवांना जागे कर, हा सोम पिण्यास ते येथें येवोत.

(५१) अतिग्राह्य ग्रह (याचा याग अग्नीला उद्देशून होत असतो).

विप्रेभिर्विप्र संत्य प्रातर्यावभिरा गहि। देवेभिः सोमपीतये।

हे विप्र, (सत्य) अग्ने, प्रात:काली येणाऱ्या देवांच्यासह सोम पिण्यासाठी ये.

ऋत्विजांचें सोमपान.

(५२) सोमभक्षण.

अपाम सोमममृता अभूम ८.४८,३.

आम्ही सोम प्राशन करून अमर होऊं.

(अ) शं नो भव हृद आ पीत इन्दो ८.४८,४.

आम्ही प्राशन केलेल्या सोमा, तूं आम्हाला सुखकर हो.

(५३) होत्यानें प्रथम सोमभक्षण करणें.

होतेव नः प्रथमः पाह्यस्य ५.४३,३.

होता प्रथम प्राशन करतो त्याप्रमाणें.

ऋतुयाज नामक याग.

(५४) होत्याचा ऋतुयाग.

हे याग होता, पोता, नेष्टा, आग्नीध्र, ब्राह्मणाच्छंसी व प्रशास्ता या प्रत्येकाच्या याज्या पठण केल्यावर होत असतात.

होत्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः २.३७,१.

हे द्रविणोद, होत्यानें अर्पण केलेला हा सोम ऋतूंच्यासह प्राशन कर.

(५५) *पोतानामक ऋत्विजाचा ऋतुयाग.*

पोत्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः २.३७,२.

हे द्रविणोद, पोता ऋत्विजानें अर्पण केलेला सोम ऋतूंसह पी.

(५६) नेष्ट्याचा ऋतुयाग.

नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः २.३७,३.

हे द्रविणोद, नेष्ट्याकडून होणाऱ्या यागातील सोम ऋतूंच्यासह प्राशन कर.

बाकीच्या तीन ऋत्विजांच्या यागात ऋतूंचा उल्लेख आला नाहीं. पण त्यांनीं अर्पण केलेला सोम पिण्याबद्दल प्रार्थनेचा उल्लेख आला आहे.

(५७) आग्नीध्राचा याग.

पिबाग्नीध्रात्तव भागस्य तृप्णुहि २.३६,४.

आग्नीध्रानें अर्पण केलेला सोम व तुझा भाग सेवन कर.

(५८) ब्राह्मणाच्छंसीचा याग.

त्वमस्य ब्राह्मणादा तृपत् पिब २.३६,५.

ब्राह्मणाच्छंसीनें अर्पण केलेला सोम प्राशन करून तृप्त हो.

(५९) प्रशास्तृकृत याग.

प्रशास्त्रादा पिबतं सोम्यं मधु २.३६,६.

प्रशास्त्यानें अर्पण केलेला मधुर असा सोम प्राशन कर.

(६०) प्रात:सवनीय पुरोळाश.

पुरोळाशं सनश्रुत प्रात:सावे जुषस्व नः ३.५२,४.

हे इंद्र, हा पुरोळाश प्रात:सवनात भक्षण कर.

(६१) प्रात:सवनीय पुरोळाशाबरोबर असणारे दुसरे पदार्थ.

धानावंतं करंभिणमपूपवंतमुक्थिनं ३.५२,१.

हे इंद्र, धाना, करंभ, अपूप व उक्थ यांनीं युक्त असा सोम *प्रात:काली सेवन कर.*

(६२) प्रातःसवनांत निर्वापाचे वेळीं पूषादेवतेसाठीं करंभांचा निर्वाप करीत असतात. त्याचा उल्लेख.

पूषण्वते ते चकृमा करंभं० ३.५२,७.

हे पूषा, तुजकरितां करंभनामक हवि तयार केला आहे.

(६३) प्रातःसवनांतील [पहिलें] आज्य शस्त्र.

प्र वः सखायो अग्नये स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया। अर्च गाय च वेधसे ६.१६,२२.

अग्नीला स्तोम व यज्ञ अर्पण करा, व त्याकरितां गायन करा. सर्व यज्ञांतील पहिलें (आज्य) शस्त्र अग्निदेवतेसंबंधीं असतें.

(६४) प्रातःसवनांतील सामगान.

तमर्केभिस्तं सामभिस्तं गायत्रैश्चर्षणयः। इन्द्रं वर्धंति ८.१६,९.

त्या इंद्राला मनुष्यें अर्कांनीं (शस्त्रांनीं) आणि गायत्र (वृत्तांतील) सामांनीं वाढवितात.

(६५) प्रातःसवनांतील चवथें आज्य साम.

ता यज्ञेषु प्रशंसतेंद्राग्नी शुंभता नरः। ता गायत्रेषु गायत १.२१,२.

त्या इंद्राग्नीची प्रशंसा करा. त्याकरितां गायत्र वृत्तांत गायन करा.

(६६) प्रातःसवनीय पुरोळाश, स्विष्टकृत् याग.

अग्ने जुषस्व नो हविः पुरोळाशं जातवेदः। प्रातःसावे धियावसो ३.२८,१.

अग्ने, आम्हीं अर्पण केलेला हा प्रातःसवनीय पुरोळाश सेवन कर.

सर्वत्र स्विष्टकृत याग अग्निदेवतेला उद्देशून असतो.

(६७) नराशंस सोम.

मनोन्वाहुवामहे नाराशंसेन सोमेन। पितॄणां च मन्मभिः। १०.५७,३.

पितरांना नाराशंस सोमाच्या योगानें आह्वान करतों. पितरांना 'नराशंसपीत' असें म्हटलें आहे.

(६८) माध्यंदिनसवनांत सोम कुटावयाच्या वेळचें ग्रावस्तुत्कर्म.

यत्र ब्रह्मा पवमान छंदस्यां३ वाचं वदन्। ग्राव्णा सोमे महीयते० ९.११२,६.

(हे पवमान, ज्या ठिकाणीं छंदोयुक्त वाणी उच्चारली जाते. ग्राव्यानें सोम कुटला जातो.)

माध्यंदिनसवनांत सोम कुटतांना 'ग्रावस्तुत्' नामक ऋत्विजानें कांहीं ऋचा म्हणावयाच्या असतात.

(६९) सोमाभिषव कर्म व ग्रावस्तुत् कर्म यांची समाप्ति.

सुते अध्वरे अधिवाचमक्रताक्रीळयो न मातरं तुदंतः। विषू षु मुंचा सुषुवुषो मनीषां विवर्ततामद्रयः० १०.९४,१४.

आईनें मारल्यावर मूल जसें आक्रोश करतें तसे हे ग्रावे सोम कुटतांना आक्रोश करीत आहेत. सोम कुटणाऱ्या ग्राव्याची स्तुति पुरे करा, आणि ग्रावे बाजूला करा.

(७०) माध्यंदिनसवनीय पुरोळाश याग.

माध्यंदिनस्य सवनस्य धानाः पुरोळाशमिन्द्र कृष्वेह चारुं ३.५२,५.

हे इंद्रा, हा माध्यंदिनसवनीय पुरोळाश (भक्षणानें) संस्कृत कर.

(७१) माध्यंदिनसवनीय दधिग्रह याग.

श्रातं मन्य ऊधनि श्रातमग्नौ सुश्रातं मन्ये० माध्यंदिनस्य सवनस्य दध्नः पिबेंद्र० १०.१७९,३.

हे अग्नीवर तापविलेलें हविर्द्रव्य (दहि) चांगलें तापलें आहे. इंद्रा, हा माध्यंदिनसवनीय दध्न प्राशन कर.

(७२) माध्यंदिनसवनांतील मरुत्वतीय शस्त्र.

तुभ्येदिंद्र मरुत्वते सुताः सोमासो अद्रिवः। हृदा हूयंत उक्थिनः ८.६५,८.

हे शस्त्रवत इंद्र, मरुतांच्यासह तुजसाठीं ह्या सोमाचें हवन केलें जात आहे.

मरुत्वतीय शस्त्र इंद्र व मरुत् यांना उद्देशून आहे.

(७३) माध्यंदिनसवनांत 'बृहत्' नामक साम.

इन्द्रमिद्गाथिनो बृहत् १.७,१.

इंद्रासाठीं बृहत्साम गा.

माध्यंदिनसवनांत पहिलें बृहत् नांवाचें साम विकल्पानें पठण करीत असतात. मात्र सामाची ऋचा ही नाहीं.

(७४) माध्यंदिनसवनांतील सोम.

इन्द्र सोमं सोमपते पिबेमं माध्यंदिनं सवनं० ३.३२,१

इंद्रा, हा माध्यंदिनसवनीय सोम पी. अशा तऱ्हेचे आणखी उल्लेख ५.४०,४. ८.३७,१ व ६.

(७५) माध्यंदिनसवनीय पुरोळाश, स्विष्टकृत् याग.

माध्यंदिने सवने जातवेदः पुरोळाशमिह कवे जुषस्व ३.२८,४.

हे कवि अग्ने, हा माध्यंदिनसवनीय पुरोळाश सेवन कर.

(७६) तृतीयसवनीय सौम्यचरुयाग.

यत्ते राजन् शृतं हविस्तेन सोमाभिरक्ष नः ९.११४,४.

हे सोम, हा तुजसाठीं हवि शिजविला आहे. आमचें रक्षण कर.

(७७) तृतीयसवनीय पुरोळाश.

तृतीये धानाः सवने पुरुष्टुत पुरोळाशमाहुतं मामहस्व नः। ऋभुमंतं वाजवंतं त्वा कवे ३.५२,६.

ऋभुमान्, वाजवान् इंद्रा, हा आम्ही अर्पण केलेला तृतीय-सवनीय पुरोळाश सेवन कर.

(७८) तृतीयसवनीय पुरोळाश, स्विष्टकृत् याग.

अग्ने तृतीये सवने हि कानिषः पुरोळाशं सहसः सूनवाहुतं ३.२८,५.

हे अग्ने, तू तृतीय सवनासंबधीं पुरोळाशाची इच्छा करतोस.

(७९) तृतीयसवनांतील शंसन (शस्त्रपठण).

तृतीये विदथेमन्म शंसि २.४,८.

तृतीय यज्ञात (सवनात) शंसन करणारे आम्ही. (शंसि याचा अर्थ शंसन करणाऱ्याला.)

(८०) तृतीयसवनातील वैश्वदेव शस्त्र.

आ विश्वदेवं सत्पतिं सूक्तैरद्या वृणीमहे । सत्यसवं सवितारं ॥

सवित्याची सूक्तांनीं स्तुति करू. (वैश्वदेव शस्त्रात सविता देवासंबधीं सूक्त व निविद पठण केले जातात.)

(८१) तृतीयसवन-वैश्वदेव शस्त्र.

सोमो राजा ऋभवस्तं जुजुष्टन० तान्व एना ब्रह्मण वेदयामसि ९.३६,७.

हे वाजऋभू हो, हा सोम (हें स्तोत्र) सेवन करा. ह्या ब्रह्मांनीं (शस्त्रांनीं) आम्ही त्यांना जागे करू. (वैश्वदेव शस्त्रांत ऋभूसंबधीं सूक्त व निविद पठण केले जातात.)

(८२) अतिरात्र.

ब्राह्मणासो अतिरात्रे न सोमे सरो न पूर्णमभितो वदंति ७.१०३,७.

अतिरात्र [नामक] सोमयागातील ब्राह्मण घोष करतात त्याप्रमाणें.

(८३) अतिरात्राची कल्पना.

***मम त्वा सूर उदिते मम मध्यंदिने दिवः । मम प्रपित्वे* अपि शर्वरे वसवा स्तोमासो अवृत्सत ८.१,२९.**

हे इंद्रा, मी सकाळीं, माध्यान्हीं, सायंकाळीं व रात्रीं तुला उद्देशून म्हटलेले स्तोम तुझें लक्ष मजकडे वळवोत. *फक्त अतिरात्र यज्ञातच रात्रीं स्तोत्रें व शस्त्रें पठण करतात.*

(८४) संवत्सरसत्र.

ब्राह्मणासः सोमिनो वाचमक्रत ब्रह्म कृण्वंतः परिवत्सरीणं ७.१०३,८.

सोमयुक्त व संवत्सरपर्यंत [नित्य] स्तोत्र [पठण] करणारे *असे ब्राह्मण. आणखी सत्राचा उल्लेख ७.३३,१३ या ठिकाणीं आहे.*

(८५) त्रिकद्रुक (सत्रांतर्गत *अभिप्लवषळहांतील पहिले* तीन दिवस.)

त्रिकद्रुकेषु चेतनं देवासो यज्ञमत्नत ८.९२,२१.

देवानीं [यानें स्वर्गप्राप्ति होईल असें] जाणून त्रिकद्रुक *नामक यज्ञ केला.*

त्रिकद्रुकेष्वपिबत् सुतस्य १.३२,३.

'त्रिकद्रुक' यज्ञात कुटून गाळलेला सोम पिणारा इंद्र.

(८६) हारियोजन.

यः पात्रं हारियोजनं पूर्णमिंद्र चिकेतति योजान्विंद्र ते हरी १.८२,४.

इंद्रा, हारियोजन पात्र पूर्ण (भरलेलें) आहे हें जाणून (रथाला) घोडे जोड. (हारियोजन नामक याग तृतीयसवनाचे शेवटीं होतो. त्याचीं द्रव्यें धाना, करंभ व सोम हीं सर्व द्रोणकलश नामक पात्रात असतात. यागानंतर या पात्रातून या द्रव्याचें प्राणभक्षण (नुसते हुंगणें) होतें. मंत्रात या द्रोणकलशालाच हारियोजन म्हटलें आहे असें वाटतें. सू. श्रौ. धर्मीय प्रयोगात 'हारियोजन' नामक पात्र नाहीं.)

(८७) यजमान नामाभिधान.

दधाति पुत्रः पित्रोरपीच्यं नाम तृतीयं ९.७५,२.

पुत्र (यजमान) पित्याला माहीत नसणारें असें तिसरें नाव धारण करतो.

सोमयाजी होणाऱ्या यजमानाचें यज्ञाचे शेवटीं होता सोमयाजी असें नांव ठेवतो.

(८८) अवभृथ.

इष्टा होत्रा असृक्षतेंद्रं वृधासो अध्वरे । अच्छाव- *भृथमोजसा ८.९३,२३.*

यज्ञात इंद्राला [हवींनीं] वाढविणारे होत्रक अवभृथाचेवेळीं इंद्राचें विसर्जन करितात.

(८९) बृहस्पतिसव (नामक यज्ञ) कल्पना.

शुचिमर्कैर्बृहस्पतिमध्वरेषु नमस्यत ३.६२,५.

यज्ञामध्यें उत्तम प्रकारच्या स्तोत्रांनीं बृहस्पतीची स्तुति करा.

(९०) क्षत्रियाच्या यज्ञातील विशिष्ट विधीचा उल्लेख.

***ग्राव्णामिच्छृण्वन्तिष्ठसि न ते अश्नाति पार्थिवः* १०.८५,४**

ग्राव्यांचा शब्द ऐकत असणाऱ्या सोमा, पार्थिव, [राजे] तुझें सेवन करीत नाहींत. (यज्ञात क्षत्रियाना सोमपान नाहीं.)

(९१) पुरुषमेध.

यत् पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत १०.९०,६.

देवानीं पुरुषहवीनें यज्ञ केला.

(९२) अश्वमेधकल्पना.

***सहस्रसावे प्रतिरंत आयुः* ३.५३,७.**

ज्यामध्यें हजार वेळ अभिषव केला जातो अशा अश्वमेधात [illegible]

(१३) अश्वमेधातील अश्वाबरोबर न्यावयाचा लाग्र पशु.

एष च्छागः पुरो अश्वेन वाजिना पूष्णो भागो नीयते विश्वदेव्यः । अभिप्रियं यद् पुरोळाशमर्वता त्वष्टेदेनं सौश्रवसाय जिन्वति ॥ १.१६२,३.

हा च्छाग विश्वेदेवाकरिता व पूषन्चा भाग असा या अश्वापुढे नेला जात आहे त्या पशूच्या पुरोदाशान त्वष्टा देव संतुष्ट होवो.

आतापर्यंत आपण सध्या सूत्रदृष्ट यज्ञामध्यें ज्या क्रिया आढळतात त्यांपैकीं किती क्रियांचें अस्तित्व ऋग्मंत्रात दृष्ट होतें हें पाहिलें. आता ज्या यज्ञविषयक क्रिया ऋग्मंत्रात दिसतात पण आज प्रचलित नाहींत त्याचेकडे लक्ष पुरवू.

ज्या यज्ञक्रिया ऋग्वेदसंहितेतील मंत्रात उल्लेखिल्या असून हल्लीं यज्ञप्रयोगात रूढ नाहींत अशा यज्ञक्रिया.

(१) गायत्रेण नवीयसा १.१२,११.

नवीन गायत्रानें (छंदानें) स्तुति करणें—चालू यज्ञक्रियेंत सूत्रदृष्ट असलेलीं शस्त्रें व सामसूत्रदृष्ट स्तोत्रें पठण करितात, नवीन करीत नाहींत.

(२) उलूखलसुतानामवेद्विन्द्र जल्गुलः १.२८,१.

इंद्रा, उखळात कुटलेला सोम पी—उखळात सोम कुटण्याची पद्धत चालू नाहीं.

(३) अग्निं सूक्तेभिर्वचोभिरीमहे १.३६,१.

सूक्तें म्हणून (अथवा) सूक्तवाणीनें अग्नीची याचना करतों—मंत्रात 'सूक्तेभि.' असें पद असून त्याचा 'सूक्तांनीं' असा अर्थ घेतला तरी 'नुसतीं सूक्तें वाणीनें उच्चारून याचना करीत, असत' असें दिसतें. चागल्या वाणीनें याचना करीत असत असा अर्थ घेतला तरी नुसत्या वाणीनं (मंत्रविरहित) स्तुति करीत असत असा अर्थ निघतो. दोन्हीहि प्राचीनच आहेत. सायणानीं 'सूक्तरूपवाक्यैः' असा अर्थ केला आहे.

(४) ऋचस्त्वाग्निं वर्धयामसि १.३६,११.

नुसत्या ऋचा म्हणून अग्नि वृद्धिंगत करू.—नुसत्या ऋचा म्हणून अग्नि वृद्धिंगत करण्याची पद्धत हल्लीं नाहीं. इष्टींत होता 'सामिधेनी'नामक ऋचा पठण करतो त्या वेळीं अध्वर्यु अग्नींत समिधा टाकीत असतो. परंतु वरील मंत्रात प्रयोगी असा कोणत्याहि तऱ्हेचा उल्लेख नाहीं.

(५) स इद्वने नमस्युभिर्वचस्यते १.५५,४.

तो (इन्द्र) वनात नमस्कारांनीं स्तविला जातो. (वचस्यते= स्तूयते)—अरण्यात नमस्कारानीं स्तुति करण्याची क्रिया दर्शविण्या सूत्रोक्त श्रौतधर्मात दिसत नाहींत. "श्रौतधर्मा"खेरीज [illegible]

(५) देवपत्नीरिन्द्रायार्कमहिहत्य ऊवुः १.६१,८.

देवपत्न्यानीं इन्द्राकरिता स्तोत्र तयार केलें—वरील मंत्रार्थावरून पूर्वकालीं देवपत्ना (स्त्रिया) इन्द्राकरिता स्तोत्रें तयार करीत असें दिसतें. सायणभाष्यात 'देवपत्नी =देवाना पालयित्र्यो गायत्र्याद्या.' असा अर्थ केला आहे परंतु तो जरा चमत्कारिक दिसतो.

(६) संजानाना उपसीदन्नभिज्ञु पत्नीवन्तो नमस्यं नमस्यन्। रिरिक्वांसस्तन्वः कृण्वत स्वाः १.७२,५

पत्नींसह व गुडघे टेंकून आणि शरीर कृश करून नमस्कारपूर्वक ज्ञानी अर्चन करितात—गुडघे टेकून उपासना करण्याची पद्धत श्रौतधर्मांत नाहीं. व्रतावून ती दृष्टीस पडते, ती प्राचीन असावी. रिरिक्वांसस्तन्व =रिक्तीकुर्वन्त. । अभिज्ञु= आभिमुख्येन अवस्थितजानु । सा भा

(७) तिस्रो यदग्ने शरदस्त्वामिच्छुचिं घृतेन शुचयः सपर्यान् १.७२,३

तीन शरद (संवत्सर) शुद्ध अग्नीचें शुची लोक तुपानें यजन करितात.—मंत्रातील शरत् शब्दाचा संवत्सर असा अर्थ केला आहे. असें तीन संवत्सरात्मक यजन हल्लीं सुरू नाहीं. शरत् शब्दाचा शरदृतु असा जरी अर्थ घेतला तरी तीन वर्षें नुसत्या शरदृतूंत करावयाचा असा याग नाहीं. पाच वर्षें लागोपाठ शरदृतूंत करावयाचा असा 'पंचशारदीय'नामक याग मात्र कृष्णयजुर्वेदात आहे.

(८) त्रि सप्त यद्गुह्यानि त्वे इत्पदाविदन्निहिता यज्ञियासः १.७२,६.

गुप्त व यज्ञार्ह अशीं अग्नीचीं एकवीस स्थानें यज्ञ करणारे लोक जाणीत—एकवीस हीच यज्ञाची कायम संख्या नाहीं. यज्ञ (सत्रातील घेतल्यास) अनेक आहेत. सायण भाष्यात 'सप्तपाकयज्ञ, सप्तहविर्यज्ञ, व सप्तसोमयज्ञ' अशी एकवीसाची भरती केली आहे. परंतु त्याचा मंत्रात संदर्भ नाहीं.

(९) सहस्रं साकमर्चत १.८०,९.

हजारजणानीं एकदम अर्चन केलं (पूजन=यजन)—हजारों माणसांनीं एकत्र जमून एकदम यजन करण्याची चाल हल्लीं नाहीं.

(१०) मध्वः पिबन्ति गौर्यः । या इन्द्रेण सयावरी.—१.८४,१०.

इन्द्राबरोबर जाणाऱ्या गौरवर्ण गाई सोम प्राशन करतात—मंत्रात 'सोम' शब्द नसून 'मध्व.' शब्द आहे. त्याचा भाष्यात 'सोम' असा अर्थ केला आहे व तो सोमरसाची चव दाखविणारा असल्यामुळें अन्वर्थक आहे. 'गौर्य.' या पदाचा अर्थ 'गौरवर्णा गाव.' असा केला आहे व 'सयावरी' याचा 'बरोबर जाणाऱ्या' असा अर्थ केला आहे. हा

सर्व अर्थ बरोबर धरल्यास 'गाई सोम पीत होत्या' ही गोष्ट चमत्कारिक दिसते.

(११) आदंगिराः प्रथमं दधिरे वय इद्धाग्नयः १.८३,४.

अग्नीस प्रदीप्त करणाऱ्या अंगिरसांनी प्रथम हवि धारण केला (संपादन केला)—मंत्रार्थ असाः 'अंगिरसांनी प्रथम अग्नि पेटवून हवनाकरिता हवि तयार केला.' यावरून असा भास होतो की, अंगिरस हेच प्रथम यज्ञक्रिया (यजनक्रिया) सुरु करणारे असावे.

(१२) उप ते स्तोमान्पशुपा इवाकरं रास्वा पितर्मरुतां १.११४,९.

हे मरुतांच्या पशु पालन करणाऱ्या पित्या, तुजकरिता हा स्तोम तयार केला आहे—रुद्रदेवतेकरिता स्तोम करीत नाहींत. मंत्रात 'रुद्र' पद नाहीं. 'पितर्मरुतां' असें पद आहे. मरुतांना 'रुद्रपुत्र' असें पुष्कळ ठिकाणीं म्हटलें आहे. परिभाषा—स्तोम म्हणजे सामगायन करताना त्या मंत्राच्या पुन पुनः होणाऱ्या आवृत्त्या.

(१३) ओषा अगन् प्रथमा पूर्वहूतौ १.१२३,२.

प्रथम आह्वान केलेली उषा प्रमुखत्वानें येते—उषादेवतेला कोणत्याहि यज्ञात आह्वान नाहीं. अग्निष्टोमादि यज्ञांत शेवटच्या दिवशीं 'प्रातरनुवाक' नामक ऋचा होत्यानें म्हणावयाच्या असतात. परंतु त्यातहि उषादेवतेसंबंधीं म्हणावयाच्या ऋचा प्रथम नसून अग्निदेवतेसंबंधीं ऋचा म्हटल्यावर मग म्हणतात. म्हणजे त्यातहि उषेचें प्राधान्य सिद्ध होत नाहीं.

(१४) गृहंगृहमहना यात्यच्छा दिवेदिवे अधिनामा दधाना । सिषासंती द्योतना शश्वदागादग्रमग्रमिद् भजते वसूनां १.१२३,४.

प्रत्येक दिवशीं घरोघर जाणारी, दररोज जास्त गुह्यगत होणारी उषा हवी भक्षण करते—उषेकरिता हविर्भाग कोणत्याहि यज्ञांत अथवा इष्टींत नाहीं. मंत्रात 'हवि' असें पद नाहीं, 'वसूनां' असें पद आहे, व सायणानीं त्याचा हवि असा अर्थ केला आहे तोच खरा दिसतो. 'धन' असा अर्थ जुळत नाहीं.

(१५) प्रप्र पूष्णस्तुविजातस्य शस्यते...स्तोत्रमस्य नतंदते...१.१३८,१.

पोषक अशा पूषाची स्तुति करतात...त्याचें स्तोत्र कोणी टाळीत नाहींत (सर्व पठण करतात)—पूषा देवतेसाठीं स्तोत्र यज्ञात नाहीं.

(१६) अयंहि ते शुनहोत्रेषु सोम इन्द्र त्वाया परिषिक्तो मदाय २.१८,६.

इन्द्रा, तुझ्या मद येण्यासाठीं हा सोम 'शुनहोत्र'नामक पानात भरला आहे—'शुनहोत्र'नामक पात्र चालू यज्ञपात्रांत नाहीं. सायणानीं 'शुनहोत्र' याचा 'पात्रविशेष' असा अर्थ केला आहे, व तो मंत्रातील सर्व पदावर दृष्टि टाकल्यास बरोबर दिसतो.

(१७) आतस्थुः कवयो महस्पथः । ते बाहुभ्यां धमितमग्निमश्मनि नकिः षो अस्त्यरणो जहुर्हि तं २.२४,७.

पूर्वी [दृष्ट] नसलेला अग्नि कवींनीं मोठ्या रस्त्यावर हातानीं उत्पन्न करून पर्वतावर टाकला—पूर्वकालीं यजनक्रियेव्यतिरिक्त दुसऱ्या कामाकरिताहि अग्नि नवाच उत्पन्न करावा लागत असे असें दिसतें. सायणानीं 'धमितं' याचा 'मंथनानें' असा अर्थ केला आहे. परंतु मंत्रात मंथनाचा उल्लेख नाहीं.

(१८) त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन् । औक्षन् घृतैः, अस्तृणन्बर्हिरस्मा, आदिद्धोतारं न्यसादयन्त ३.९,९.

तीन हजार तीनशें एकोणचाळीस देवांनीं अग्नीचें अर्चन केलें; त्यात तूप सिंचन केलें, त्याच्याकरिता दर्भ पसरले; व त्यावर त्याला बसविलें—तीन हजार तीनशें एकोणचाळीस देवांनीं अग्नींत तुपाचें हवन करून त्याला होता म्हणून दर्भावर बसविण्याची क्रिया हल्लींच्या सूत्रोक्तधर्मांत असणें शक्य नाहीं.

(१९) अध्वर्यावा प्रयतं शक्रहस्ताद्धोतुर्वा यज्ञं हविषो जुषस्व ३.३५,१०.

हे इन्द्रा, होत्याच्या अथवा अध्वर्यूच्या हातानें यजनीय *हवी सेवन कर—होत्याच्या हातानें इन्द्राला हवि अर्पण* करण्याची क्रिया सूत्रोक्त श्रौतधर्मांत नाहीं.

(२०) सेदग्ने अस्तु सुभगः सुदानुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः । पिप्रीषति स्व आयुषि दुरोणे विश्वेदस्मै सुदिना, सासदिष्टिः ४.४,७.

जो नित्य हवीच्या व शस्त्राच्या योगानें अग्नीला आपल्या सर्व आयुष्यभर खुश करितो त्याचे सर्व दिवस (आयुष्य) अग्नि सुखकर करतो. हीच इष्टि [याग]—अग्नीसाठीं नित्य शस्त्रें पठण करून हवी अर्पण करण्याची क्रिया सूत्रोक्त श्रौतधर्मांत नाहीं. अग्निहोत्रहोम नित्य आहे परंतु त्याकरितां शस्त्रें स्तोत्रें पठण करीत नाहींत.

(२१) इन्द्रं परेऽवरे मध्यमास इन्द्रं यांतोऽवसितास इन्द्रं । इन्द्रं क्षियंत उत युध्यमाना इन्द्रं नरो वाजयंतो हवंते ४.२५,८.

उच्च, नीच, मध्यम असे सर्व लोक इन्द्रासाठीं हवन करतात. कोणत्याहि कार्याला निघालेले इन्द्रालाच बोलावितात. युद्धात इन्द्रालाच हांक मारतात. घरात असणारे सुखवस्तु लोक इन्द्रासंबंधीं यजन करतात व त्याच्या जवळच अन्नाची

याचना करितात—वरील मंत्रात सूत्रोक्त श्रौतधर्मांव्यतिरिक्त क्रिया इतकीच की, एकट्या इन्द्रासाठींच याग करणें सूत्रोक्त श्रौतधर्मात अनेक देवता येत असतात दुसरी गोष्ट म्हणजे अशी वरील मंत्रकालीं सर्व लोकात इन्द्राचाच उपासना दृढ होतीसें दिसतें

(२२) ये स्तोमेभि प्रसूरयो नरो मघान्यानशु ५ १०,३

जे स्तोमाच्या [स्तोत्राच्या] योगान द्रव्य संपादन करतात—वरील मंत्रात सूत्रोक्त श्रौतधर्माव्यतिरिक्त क्रिया नाहीं ऋग्वेदकालीन लोकाच्या एका द्रव्याजन साधनाचा उल्लेख आला आहे, म्हणून हा मंत्र घेतला आहे

(२३) त्वामग्ने अगिरसो गुहाहितमन्वविन्दन् शिश्रियाण वनेवने । स जायसे मथ्यमान सहो महत्त्वामाहु ५.११,६

गुहेचा व वनाचा आश्रय करून राहणारा अग्नि अंगिरसानां सापडला तो मथनानें उत्पन्न होतो—मंथन करून अग्नि उत्पन्न करण्याची क्रिया साध्य होण्यापूर्वी अरण्यातील अमीच ऋषींना ठाऊक होता असें वाटत

(२४) यो अस्मै घ्रस उत वा य ऊधनि सोम सुनोति ५ ३४ ३,

जो या[इन्द्रा]करिता दिवसा व रात्रीं सोमाभिषव करतो—इन्द्राकरिता रात्रीं सोम कुटण्याची क्रिया सूत्रोक्त श्रौतधर्मांत आढळत नाहीं

(२५) विसर्माण कृणुहि वित्तमेषा ये भुजते अपृणन्तो न उक्थै १.४२,९

शस्त्र पठण करणाऱ्या आम्हाला न देतां जे [द्रव्याचा] उपभोग घेतात त्याचें द्रव्य नाहींसें कर—मंत्रात सूत्रोक्त श्रौतधर्माखेरीज अशी क्रिया नाहीं परतु पूर्वी शस्त्र पठण करणारे आपणास द्रव्य न देणाऱ्याचा द्वेष तिरस्कार करीत असत, एवढेंच दाखविलें आहे

(२६) सुता इन्द्राय वायवे सोमासो दध्याशिर ५ ५१,७

इन्द्रवायूकरिता अभिषव केलेले व दधिमिश्र सोम—सोमरस दधिमिश्र करून अर्पण करण्याची क्रिया सूत्रोक्त श्रौतधर्मांत नाहीं

(२७) प्रातर्देवीमदिति जोहवीमि मध्यदिन उदिता सूर्यस्य ५.६९,३

प्रात कालीं, माध्यान्हकालीं व अपराह्णकालीं अदितीला आह्वान करतो—प्रात काल अथवा माध्यान्हकाल अशा विशिष्ट कालींच अदितीला आह्वान करण्याची क्रिया सूत्रोक्त श्रौत धर्मांत नाहीं

(२८) प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्व. प्रातर्हि यज्ञमश्विना दधाते प्रशसन्ति कवय पूर्वभाज ५,७७,१

प्रात कालीं येणाऱ्या अश्विनौ देवाना उद्देशून यजन करा प्रात कालींच अश्विनौ देव यज्ञ सेवन करतात पूर्वीच कवी अश्विनौ देवाची प्रात कालींच स्तुति करीत—अश्विनौ देवाच प्रात कालीं यजन व शसन सूत्रोक्त श्रौतधर्मांत नाहीं

(२९) प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्ट ५ ७७,२

अश्विनौ देवाकरिता प्रात कालींच यजन करा साय कालीं हवी देवाना अर्पण करण्यास योग्य नसतो, असेव्य असतो—सूत्रोक्त श्रौतधर्मांत प्रात कालीच अश्विनौ देवाना हवी अर्पण करीत नाहात सायकाळीं हवी असेव्य होतो, देवाना अर्पण करण्यास अयोग्य होतो, असाहि कोठ सूत्रोक्त श्रौतधर्मांत उल्लेख नाहीं

(३०) प्र नव्यसा सहस सूनुमच्छा यज्ञेन ६.६,१

नवीन यज्ञान युक्त असे आम्ही —मंत्रात फक्त नवीन यज्ञाचा उल्लेख आहे हल्लीं सूत्रोक्त यज्ञच होत असतात त्या व्यतिरिक्त नवे यज्ञ होत नाहींत

(३१) अपूर्व्या पुरुतमान्यस्मै...वचास्यासा स्थविराय तक्षन् ६ ३२,१

पूर्वा कोणीं न केलेल्या . अशा वाक्यानीं इन्द्राची स्तुति करतो—नवीन वाक्यांनीं स्तुति करण्याची पद्धत सूत्रोक्त श्रौतधर्मांत नाहीं

(३२) यस्य तीव्रसुत मद मध्यमत च रक्षसे ६ ४३,२

ज्याचा अभिषव कठीण आहे अशा, मध्यगत व अतगत अशा सोमाचें तू रक्षण करतोस—मंत्रातील "तीव्रसुत याचा प्रात सवनातील सोम, 'मध्य' याचा माध्यदिनसवनातील सोम व 'अत' याचा तृतीयसवनातील सोम" असा भाष्यकारानीं अर्थ दिला आहे 'तीव्रसुत' असें प्रात सवनातील सोमास म्हटलें आहे तीव्रसुत म्हणजे जो कुटावयास कठीण, प्रथमच कुटावयास घेतलेला असा मध्यगत सोमास (माध्यदिनसवनातील सोमास) तीव्रसुत म्हटलें नाहीं सूत्रोक्त श्रौतधर्मांत प्रात सवनात व माध्यदिनसवनात निरनिराळा सोम कुटावयास घेत असून तृतीयसवनाकरिता मात्र माध्यदिनसवनातीलच सोम पुन्हा कुटून रस काढितात मंत्राचा भावार्थ "प्रात सवनात कुटावयास घेतलेलाच सोम बाकीच्या दोन्ही सवनात पुन्हा पुन्हा कुटावयाचा" अशा तऱ्हेची क्रिया सूत्रोक्त श्रौतधर्मांत नाहीं

(३३) बलि शीर्षाणि जभ्रुरश्व्यानि ७.१८,१९

इन्द्राला अश्वशिराचा बलि अर्पण केला—वरील वाक्य यज्ञविषयक नाहीं लढाईतील आहे परतु इन्द्रास अश्वशिराचा बलि अर्पण केल्याचा उल्लेख आलेला आहे म्हणून घेतलें आहे

(३४) न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य सदा ते नाम स्वयशो विवक्मि ७.२२,५

मी तुझी स्तुती टाकणार नाहीं. सर्वदा तुझेंच नाम उच्चारीत जाईन—वरील मंत्रांत यज्ञक्रियेचा उल्लेख नाहीं. तेव्हांहि नामग्रहणरूप उपासना दिसते. भाष्यकारांनी 'नाम' याचा 'स्तोत्र' असा अर्थ केला आहे. तो जरी घेतला तरी सूत्रोक्त श्रौतधर्मांतर्गत यज्ञांत इन्द्राशिवाय अनेक देवता येत असतात.

(३५) ये च पूर्वं ऋषयो ये च नूत्ना इन्द्र ब्रह्माणि जनयंत विप्राः ७.२२,९.

पूर्वींचे व नवे ऋषी स्तोत्रें तयार करते झाले— ऋग्वेदकाळीं स्तोत्रें तयार करण्याची क्रिया एकसारखी चालू होती असें दिसतें. सूत्रोक्त श्रौतधर्मांत सूत्रकारांना सांगितलेलींच शस्त्रें स्तोत्रें पठण करतात.

(३६) न सोम इन्द्रमसुतो ममाद नाब्रह्माणो मघवानं सुतासः । तस्मा उक्थं जनये ७.२६,१.

सोमाभिषव केल्याशिवाय व अभिषव केलेला सोम ब्रह्म (स्तोत्रा) शिवाय अर्पण केल्यास इन्द्रास मद येत नाहीं. त्याकरितां शस्त्र पठण करतो—"अभिषव केलेला सोम स्तोमरहित अर्पण केल्यास इन्द्राला मद येत नाहीं." असा मंत्रार्थ आहे यावरून पूर्वी शस्त्रस्तोत्ररहित सोम इन्द्राला अर्पण करीत असत कीं काय अशी शंका येते. म्हणून हा उतारा घेतला आहे.

(३७) इमे हिते ब्रह्मकृतः सुते सचा मधौ न मक्ष आसते ७.३२,२.

मक्षिका ज्याप्रमाणें मधाचे (पोळ्याचे) जवळ बसतात त्याप्रमाणें स्तोत्रें करणारे अभिषव केलेल्या सोमाजवळ बसतात—सूत्रोक्त श्रौतधर्मांत अशा तऱ्हेनें सोमाजवळ सर्वांनीं जमून बसण्याची क्रिया नाहीं.

(३८) ऋतं होता न इषितो यजाति ७.३९,१.

यज्ञसंबंधीं होता यजन करतो—सूत्रोक्त श्रौतधर्मांत यजन करण्याचें काम अध्वर्यूकडे असतें. प्राचीन काळीं होता व अध्वर्यू एकच असावा असें वाटतें.

(३९) उपस्थेयाम शरणं न वृक्षं ७.९५,५.

वृक्षाप्रमाणें उभे राहून उपस्थान करूं—वरील प्रकारची उपासना सूत्रोक्त श्रौतधर्माखेरीज आहे.

(४०) सीदन्तस्ते वयो यथा गोश्रीते मधौ मदिरे विवक्षणे । अभि त्वामिन्द्र नोनुम. ८.२१,५.

पक्षी जसे [जमाव करून] बसतात तसे दूधमिश्र व मदकर अशा सोमाजवळ बसून तुला [इन्द्राला] स्तवूं—सोमरसाजवळ पुष्कळ लोकांनीं जमून बसून इन्द्राची स्तुति करण्याची क्रिया सूत्रोक्त श्रौतधर्म रूढ होण्यापूर्वीची दिसते.

(४१) कन्या३ वारवायती सोममपि स्रुताविदत् । अस्तं भरन्त्यब्रवीदिन्द्राय सुनवै त्वा ८.८०,१.

उदकार्थ जाणाऱ्या कन्येला मार्गांत सोम सापडला. तो घरीं नेल्यावर "हा आता इन्द्राला अर्पण करूं" असें ती म्हणाली—यज्ञाशिवाय व स्त्रियांनीं इन्द्राला सोम अर्पण करण्याची क्रिया सूत्रोक्त श्रौतधर्मांत नाहीं.

(४२) नमसेदुपसीदत दध्नेदभि श्रीणीतन । इन्दुमिन्द्रे दधातन ९.११,६.

नमस्कार करून सोमाजवळ बसा, त्यांत दहि मिसळा व तो इन्द्राला अर्पण करा—सोमरस पात्रांत भरावयाचे वेळीं त्याला नमस्कार करण्याचा विधि सूत्रोक्त श्रौतधर्मांत नाहीं, व दधिमिश्र सोमहि सूत्रोक्त श्रौतधर्मांत नाहीं.

(४३) यमाय सोमं सुनुत १०.१४,१३.

यमाकरितां सोमाभिषव करा.—यम देवतेला उद्देशून सोमाभिषव सूत्रोक्त श्रौतधर्मांत रूढ नाहीं.

(४४) तांश्च पाहि गृणतः सूरीन् वषट् वषळित्यूर्ध्वासो अनक्षन् नमोनम इत्यूर्ध्वासो अनक्षन् १०.११५,९.

वषट् वषट् व नमः नमः असें म्हणणाऱ्याचें रक्षण कर—नमः नमः असें म्हणून स्तुति करण्याची पद्धत सूत्रोक्त श्रौतधर्मांत नाहीं.

× × × × ×

आतापर्यंत जे उल्लेख दिले आहेत त्यावरून निदान असें दिसून येईल कीं, यज्ञसंस्था जेव्हां वाढत होती अशा काळांतच मंत्र तयार होत होते. पुरुषसूक्तांत ज्याप्रमाणें वैदिक वाङ्मयरूपी साहित्य तीन ठिकाणीं विभागलेलें दृष्टीस पडतें त्याप्रमाणेंच होता, पोता, नेष्टा, आग्नीध्र, प्रशास्ता, अध्वर्यु, ब्रह्मा, गृहपति इत्यादि सात होते व एक गृहपति मिळून आठ क्रिया करणारे पुरुष मंत्रकाळांतच दिसतात. यज्ञाची क्रिया पाहिली तर त्यांत शस्त्रें म्हणणें, सामें म्हणणें, सामाचें वर्गीकरण वगैरे दिसतेंच. परिधि, इध्म, धिष्ण्या इत्यादि शब्दास सज्ञास्वरूप आलें होतें. वेदीचें मापन होई. आहुति स्वाहाकार करून द्यावी का वषट्कार करून द्यावी याविषयीं देखील भेद वाढला होता. सोम, घृत इत्यादि रसाचीं अवदानें द्यावयास स्रुवा, स्रुची, जुहू, खारी, चमस, द्रोण इत्यादि पात्रें दृष्टीस पडतात आणि त्यासंबंधीं उल्लेख जवळजवळ सूत्रोक्त यज्ञक्रियेप्रमाणेंच दिसतात. हवनीय द्रव्यांत सोम, आज्य, पृषदाज्य, पुरोडाश, पयमिश्रसोम, चरु, धाना, करंभ, यवमिश्रसोम इत्यादि द्रव्यें दिसतात.

ऋत्विग्वरण ब्राह्मणांत जरी दिसत नाहीं आणि सूत्रोक्त धर्मांत दिसतें तरी त्याचें मूळ प्रत्यक्ष मंत्रांत आहे असें दिसतें. श्रौत क्रियांत अग्न्याधान, सायंप्रातर्होम, दर्शपूर्णमास, पशु, चातुर्मास्यांतर्गत पिंडपितृयज्ञ, गृहमेधीयेष्टि, घर्म (प्रवर्ग्य), सोमयाग, अतिरात्र, संवत्सरसत्र अश्वमेध इत्यादि श्रौत प्रकार दिसून येतात. वरील प्रकारची स्थिति जर आपणास ऋग्वेदांत दिसून येते तर त्यापासून यजूंची अत्यंत नियमबद्ध पद्धति कशी बनत गेली ही कल्पना होण्यासारखी आहे.

सोमयागांतील मुख्य ऋत्विजांच्या नांवांचा संहितांमध्यें उल्लेख दाखविणारें कोष्टक.

ऋत्विग्नाम	ऋग्वेद सहिता	तैत्तिरीय सहिता	वाजसनेयि सहिता	सामवेद सहिता	अथर्ववेद सहिता	ऋग्वेदसहिता		तैत्तिरीय सहिता			
								मन्त्रभाग		ब्राह्मणभाग	
						ऋत्विज	अन्यार्थी	ऋत्विज	अन्यार्थी	ऋत्विज	अन्यार्थी
अध्वर्यु	५७	८६	१४	८	८	५७	०	१०	०	७६	०
ब्रह्मा	३०२	१९०	४८	१३	७२	२३	२७९	६	७०	१६	९८
होता	३२४	१०३	१२३	४३	३४	२८७	३७	५०	[illegible]	४६	५
उद्गाता	१	१२	०	०	०	१	०	१	०	११	०
प्रतिप्रस्थाता	०	१	०	०	०	०	०	०	०	१	०
ब्राह्मणाच्छसी	३	१	०	०	०	३	०	०	०	१	०
मैत्रावरुण (प्रशास्ता)	५	१६	२	०	१	४	१	१	१	३	११
प्रस्तोता	०	३	०	०	०	०	०	१	०	२	०
नेष्टा	६	५	२	०	१	०	१	२	०	३	०
आग्नीध्र	३	३६	२	०	०	५	०	४	१	८	२३
अच्छावाक	०	२	०	०	०	३	०	०	०	२	०
प्रतिहर्ता	०	२	०	०	०	०	०	१	०	१	०
उन्नेता	०	४	१	०	०	०	०	०	०	४	०
पोता	११	२	१	१	४	१०	१	०	०	२	०
ग्रावस्तुत् (ग्रावग्राभ)	१	१	०	०	०	१	०	०	०	०	०
सुब्रह्मण्य	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
सदस्य	०	१०	०	०	०	०	०	३	०	७	०

वरील कोष्टकामध्यें आपणास लक्षात ठेवण्याजोग्या गोष्टी पुढें दिल्याप्रमाणें दिसतात.

(१) सुब्रह्मण्य नावाच्या अत्यंत थोडें काम असणाऱ्या ऋत्विजाचा उल्लेख कोणत्याहि संहितेंत नाहीं.

(२) उद्गात्याचा म्हणजे सामवेद ज्या वर्गानें बनविला त्या ऋत्विजाचा उल्लेख फक्त कृष्णयजुर्वेदात बऱ्याच (१२) वेळ येतो. त्यांपैकीं ११ वेळ उल्लेख ब्राह्मणात असून मन्त्रात उल्लेख एकच आहे, ऋग्वेदात एकच वेळ येतो, आणि इतर वेदात मुळींच नाहीं. म्हणजे सामसंहितेंतहि नाहीं. सामाचा उल्लेख मात्र ऋग्मंत्रात वारवार येतो यावरून असा एक संशय उत्पन्न होतो कीं, उद्गात्याचें माहात्म्य बऱ्याच उत्तरकालीं वाढलें असावें.

(३) ग्रावस्तुत् या ऋत्विजाचा उल्लेख वाजसनेयी, साम आणि अथर्व या संहितातून नाहीं. जो उल्लेख आहे तो ऋग्वेद आणि तैत्तिरीय संहिता या दोन्ही वेदात दिसणाऱ्या परंतु एकाच ऋचेंत आहे आणि त्यात केवळ ग्रावग्राभ म्हणजे वरवंटा उचलून ठेवणारा एवढेंच त्याचें स्वरूप होय. अर्थात् या सामान्य कार्याचा पुढ मागें गौरव होऊन त्या कार्यांत ग्रावस्तुतीचा प्रवेश होऊन ऋत्विक्कार्याचें स्वरूप आलें असावें असें दिसतें.

(४) उन्नेता या ऋत्विजाचा उल्लेख फक्त यजु संहितेंतील ब्राह्मणभागात चारवेळ आला आहे इतर संहितात मुळींच नाहीं. सामान्य खटपट्याचें काम करणारा हा मनुष्य दिसतो. त्याला ऋत्विक्पद देखील पुढेंमागें गौरवासाठीं दिलें असावें असें दिसतें.

(५) अच्छावाकाचा उल्लेख तैत्तिरीय संहितेंतील ब्राह्मणवाक्याबाहेर कोठेंहि नाहीं हा होतृगणातील ऋत्विज पण हौत्रमंत्रात त्याचा काहींच उल्लेख नाहीं यावरून हा देखील उत्तरकालीन दिसतो. निदान क्रियेच्या कर्त्याला महत्त्व व नाव उत्तरकालीं मिळालें असावें. अच्छावाकास त्याच्या कार्याच्या आरंभीं जे मंत्र म्हणावे लागतात त्यात अच्छ ई पद येतें. यावरून हौत्रकर्माच्या विशिष्ट विकासानंतर या होत्यास हें नाव मिळालें असें दिसतें.

(६) प्रतिहर्ता फक्त कृष्णयजु संहितेंत दोन वेळा उल्लेखिला गेला आहे.

(७) ब्राह्मणाच्छंसीचा उल्लेख या विशिष्ट नावानें कृष्णयजु संहितेखेरीज कोठेंहि नाहीं. हा उल्लेख देखील संहितांतर्गत ब्राह्मणभागात व तो देखील एकदाच आला आहे. ऋक्संहितेंत ब्रह्मपुत्र नावानें उल्लेखिलेला ऋत्विज ब्राह्मणाच्छंसी होय असें म्हणता येईल. या ऋत्विजास ब्राह्मणाच्छंसी

हे नाव मिळण्याचे कारण तो जी याज्या म्हणतो तींत ब्राह्मणात् हें पद आहे. ब्रह्मपुत्र हा शंसन करणारा आहे इतपत पुरावा ऋग्वेदमंत्र देतात.

(८) प्रशास्ता व मैत्रावरुण या दोन नावांपैकीं प्रशास्ता हें नाव अधिक जुनें दिसतें. कां कीं, प्रशास्ता हें सामान्य क्रियेचें वाचक आहे आणि मैत्रावरुण हें मित्रावरुणाच्या स्तुतीवरून पडलेलें दिसतें. प्रशास्ता व मैत्रावरुण हीं दोन्हीं एकाच ऋत्विजाचीं नावें आहेत असें म्हणण्याचें कारण मित्रावरुणाचीं स्तुति करणाराला प्रशास्ता असें म्हटलें आहे. ऋत्विग्वरणामध्यें मैत्रावरुणाचें वरण करतांना प्रशास्ता शब्दानें वरण करतात व प्रशास्त्याच्या नावानें प्रैष देतात. सूत्रकार, प्रशास्ता व मैत्रावरुण एकच समजतात. तथापि तैत्तिरीय संहितेंत मैत्रावरुण हेंच नाव चार वेळ येतें. प्रशास्ता हें नाव आढळत नाहीं. ऋग्वेदमंत्रात प्रशास्ता हें नाव वारंवार आढळतें.

(९) प्रतिप्रस्थाता याचा उल्लेख तैत्तिरीय संहितेंत एकदाच आला आहे, व तो देखील ब्राह्मणभागात आहे. बाकी कोणत्याहि संहितांतून उल्लेख नाहीं.

(१०) आग्नीध्र या शब्दाचा ऋत्विगर्थी उल्लेख अग्नीत् व अग्निमिध या नावानें तैत्तिरीय संहितेंतील मंत्रविभागात ४ वेळ व ब्राह्मणभागात ८ वेळ मिळून एकंदर १२ वेळ आला आहे 'अग्निमिध' हें नाव एकदाच आलें आहे. ऋग्वेदात याचा उल्लेख तीनवेळा आला आहे.

(११) प्रस्तोता या ऋत्विजाचा उल्लेख तैत्तिरीय संहितेंत मंत्रभागात एकदा व ब्राह्मणभागात २ वेळ मिळून तीन वेळ आला आहे. हा इतर संहितात दिसत नाहीं.

(१२) पोता या ऋत्विजाचा उल्लेख तैत्तिरीय संहितेंत फक्त ब्राह्मणभागात दोन वेळ आहे. पण ऋग्वेदात याचा उल्लेख १० वेळतरी ऋत्विगर्थानें आला आहे. अथर्ववेदात चारदा आला आहे व शुक्लयजु व सामवेदात एक एक वेळ आला आहे.

ऋग्वेदामध्यें ऋत्विजाच्या नावाचा संख्याबाहुल्यावरून अनुक्रम लावावयाचा असें म्हटल्यास तो येणेंप्रमाणें होतो. होता, ब्रह्मा, अध्वर्यु, पोता, नेष्टा, प्रशास्ता, आग्नीध्र इत्यादि.

कृष्णयजुर्वेदांत होता, अध्वर्यु, ब्रह्मा, उद्गाता, आग्नीध्र, प्रशास्ता, नेष्टा असा होतो.

इतर वेदात अध्वर्यु, ब्रह्मा व होता यांखेरीज इतरांचा फारसा उल्लेखच नाहीं. अथर्ववेदांत पोत्याचा उल्लेख चार वेळ आला आहे.

सदस्य हा शब्द ऋत्विगर्थी व एकवचनी असा तैत्तिरीय संहितेंत कोठें आढळत नाहीं. सामान्यत 'सदात (सदोमडपात) बसणारे ते सदस्य' अशा अर्थानें कोहीं ठिकाणीं आला आहे. अर्थात् तो अनेकवचनीं आहे. उत्तरकालीन ग्रथात 'सदस्य' हा ऋत्विगर्थी स्पष्ट आहे. यावरून सामान्यत सदात बसणाऱ्यापैकीं एका प्रमुख व्यक्तीला 'सदस्य' हें नाव मिळालें असावें व ऋत्विज या नात्यानें त्याचा स्वीकार करण्याची रूढी पडली असावी. कल्पसूत्रामध्यें 'सदस: सप्तदशं' सदस्य १७ वा ऋत्विज असें म्हटलें आहे.

यज्ञविकासमूलक क्रियाभेद.—कोणतीहि क्रिया अधिकाधिक विकसित होऊं लागली म्हणजे त्या विकासात दोन क्रिया होत असतात. एक क्रिया म्हणजे आकार वाढणें आणि दुसरी क्रिया म्हटली म्हणजे क्रियेमध्यें अधिकाधिक श्रमविभाग होणें ऋत्विजात होत असलेला श्रमविभाग आपणास पहावयाचा झाल्यास ऋग्मंत्राकडेसच आपण लक्ष दिलें पाहिजे ब्राह्मणात आणि त्याबरोबर जुळणी होणाऱ्या यजुर्वेदाच्या रचनेंत निरनिराळ्या ऋत्विजाच्या क्रियाचें पृथक्करण पूर्वीच होऊन गेलें आहे अशी अवस्था दृष्टीस पडते. यासाठीं आपण होता, अध्वर्यु, ब्रह्मा, पोता इत्यादि ऋत्विजाचें कर्म प्रत्यक्ष ऋग्वेदाच्या मंत्रभागात कसें काय होतें इकडे लक्ष देऊं.

होत्याचें काम म्हणजे फक्त शस्त्रें, स्तोत्रें वगैरे म्हणणें, आहुति देणें इत्यादि क्रिया करणें नव्हे. तसेंच अध्वर्यूचें काम म्हणजे यज्ञाच्या व्यवस्थापकास शोभणारी क्रिया करणें. या तऱ्हेची माडणी सूत्रोक्त आणि ब्राह्मणोक्त श्रौतधर्मांत आहे तसेंच एकच होता, एकच अध्वर्यु, अशी स्थिति आहे. पाच सहा होते अगर चार पाच अध्वर्यू अशी स्थिति नाहीं क्रिया निश्चित असून त्याचे अधिकारीहि निश्चित असल्याची स्थिति यजुर्वेदघटनोत्तर श्रौतधर्मांत आहे. तर या स्थितीच्या पूर्वस्वरूपाकडे आपण प्रथम लक्ष दिलें पाहिजे

होता.—आपण ऋग्वेदाचें मुख्य कार्य जे देवताची स्तुति करणें असें समजलें जातें तें कार्य करणाऱ्या ऋत्विजाकडे प्रथम वळूं. त्याचें ऋक्संहितेंत आढळणार स्वरूप पुढ दिलेल्या उल्लेखावरून स्पष्ट होईल.

अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ॥ अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ १.१२,१.

सर्वज्ञ व कर्मकुशल अशा अग्नीला आम्ही आमच्या यज्ञाचा होता व दूत नेमतों. (होत्याचें आह्वान कार्य)

अग्ने देवाँ इहावह जज्ञानो वृक्तबर्हिषे ॥ असि होता न ईड्यः ॥ १.१२,३

हे अग्ने, तूं येथ उत्पन्न झालास म्हणजे बर्हि आथरून वाट पाहत असलेल्या यजमानासाठीं देवाना बोलावून आण. कारण तू आमचा प्रशसनीय होता आहेस. (येथ आह्वान करणारा तो होता असा अर्थ केल्यास अधिक सरळ होईल.)

सुसमिद्धो न आवह देवाँ अग्ने हविष्मते होत. पावक यक्षि च ॥ १.१३,१.

हे अग्ने, लोकाच्या साठीं तूं होत्याचें कर्म व पोत्याचें कर्म याची इच्छा करतोस. तूं मेधावी, व सत्यवान् व धनप्रद आहेस. आम्ही देवाच्या करिता स्वाहाकार करतों नंतर तो प्रकाशमान अग्निदेव देवाचें यजन करो. (हवनार्था)

आ देवानामपि पंथामगन्म यच्छक्नवाम तदनु प्रवोळ्हुम्। अग्निर्विद्वान्स यजात्सेदु होता सो अध्वरान्स ऋतून्कल्पयाति ॥ १०.२,३.

आम्ही देव ज्या मार्गानें स्वर्गाला जातात त्या मार्गावर जाऊन पोहोंचूं. ज्या योगानें देवाच्या सनिध जाऊं त्या-कर्माचें अनुष्ठान करण्यास आम्ही समर्थ होऊं इतकेंच नव्हे तर तें कर्म अनुक्रमानें समाप्त करण्यासहि समर्थ होऊं, आणि नंतर त्या स्वर्गप्रापक मार्गाला जाणणारा अग्नि देवाचें यजन करो. का मीं, मनुष्यांचा होमनिष्पादक 'होता' तोच आहे. तो अग्नीच यज्ञाची व त्याच्या योग्य काळाची कल्पना करतो (हवनार्था)

नूपेभिर्वृधो शुपाणो अर्केर्देवां अच्छा रघुपत्वा जिगाति। मन्द्रो होता सुजुह्वा ३ यजिष्ठः संमिश्लो अग्निराजिघर्ति देवान् ॥ १०.६,४.

वर्धित झालेला अग्नि हविर्द्रव्यरूप बलानीं व स्तोत्रांनी सेव्यमान होत्साता इन्द्रादि देवाच्याकडे जाण्यासाठीं भराभर पावलें टाकून जलद चालतो. आणि स्तुत्य व यजनशील असा तो 'होता' देवाना हविर्द्रव्यें समर्पण करतो. (हवनार्था)

आ नो बर्हिः सधमादे बृहद्दिवि देवाँ ईळे सादया सप्त होतॄन् ॥ इन्द्रं मित्रं वरुणं सातये भगं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ १०.३५,१०.

हे अग्ने. ज्या ठिकाणीं देव सोमपान करून धुद होतात त्या आमच्या दीप्तिमान् अशा महायज्ञामध्यें सप्त होते व इन्द्र, मित्र, भग आणि इतर यजनीय देव याना आणून बसीव म्हणजे धनलाभाकरिता त्या देवाचें मी स्तवन करीन. उत्तम प्रकारें प्रज्वलित झालेल्या अग्नीजवळ आम्ही सर्व प्रकारें कल्याणाची याचना करितों. (सप्त होते, स्तवनार्था)

इदमित्था रौद्रं गूर्तवचा ब्रह्मक्रत्वा शच्यामन्तराजौ। क्राणा यदस्य पितरो मंहनेष्ठाः पर्षत्पक्थे अहन्ना सप्त होतॄन्॥ १०.६१,१.

मोठ्या आवाजाचा (नाभानेदिष्ठ) रुद्राला आवडणारें स्तोत्र या वेळीं कसें करावें हें जाणत असल्यामुळें तयार करण्यास योग्य असें स्तोत्र तो अंगिरसाच्या सत्रात करतो. जें स्तोत्र त्याच्या (नाभानेदिष्ठाच्या) बापानें व भावानीं गाई मिळण्याचें साधन म्हणून (नाभानेदिष्ठाला) सुचविलें होतें त्या स्तोत्राच्या पठनानें सत्राच्या सहाव्या दिवशीं त्यानें सप्तहोत्याना सत्राच्या समाप्तीपर्यंत पार पाडून नेलें. (सप्त होते, अनिश्चित.)

सकेतुरध्वराणामग्निर्देवेभिरागमत् । अंजानः सप्तहोतृभिर्हविष्मते ॥ ३.१०,४.

यज्ञाची प्रख्याति करणारा तो अग्नि सप्तहोत्यांनीं तुपासारख्या हविर्द्रव्यांनीं न्हाऊन सोडिला असताना हविर्दात्या यजमानाकडे देवाना घेऊन येवो. (आह्वानव्यतिरिक्त कर्म)

यथायजो होत्रमग्ने पृथिव्या यथा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् । एवानेन हविषा यक्षि देवान् मनुष्वद्यज्ञं प्रतिरेममद्य ॥ ३.१७,२

हे अग्ने, तूं ज्याप्रमाणें पृथ्वीच्या किंवा द्युदेवतेच्या हविर्द्रव्यांचें यजन केलेंस त्याचप्रमाणें उपजत ज्ञानी व बुद्धिमान् असा तूं, आम्ही करीत असलेल्या या यज्ञात 'होता' होऊन हविर्द्रव्यांनीं देवतोद्देशानें यजन कर आणि मानुष होत्या-प्रमाणें आमच्या या यज्ञाचें अनुष्ठान पार पाड–पैल तीराला ने. (हवनार्थ)

होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया । विदथानि प्रचोदयन् ॥ ३.२७,७

मरणधर्मरहित असा होतानामक देव आपल्या कर्मविषयक ज्ञानानें संपन्न होत्साता समजून घेण्यास अवश्य अशा कर्मांचें ज्ञापन करण्यासाठीं सर्वांच्या पुढ अर्थात् इतर देवाच्या अगोदर येतो. (आह्वानव्यतिरिक्त कर्म)

प्र सप्तहोता सनकादरोचत मातुरुपस्थे यदशोचदूधनि । न निमिषति सुरणो दिवेदिवे यदसुरस्य जठरादजायत ॥ ३.२९,१४.

(सात असामी ज्याचे ठिकाणीं हवन करतात असा) सप्तहोता नामक अग्नि सनातन असल्यामुळें नित्य प्रकाशित असतो. आईच्या मांडीवर बालक शोभतो त्याप्रमाणें या यज्ञस्थलाच्या ठिकाणीं शोभत असलेला हा अग्नि चित्ताकर्षक अशा आपल्या ज्वालारूप मुखानें रोजच्यारोज मंजुळ शब्द करतो. असुराच्या उदरातून जन्मलेला हा अग्नि यत्किंचितहि झोप न घेता सर्वदा जागृत असतो. (हवनार्थी)

यदद्य त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्होतश्चिकित्वो वृणीमहीह। ध्रुवमया ध्रुवमुताशमिष्ठा. प्रजानन् विद्वाँ उपयाहि सोमम्॥ ३.२९,१६.

हे ज्ञानसंपन्न अग्ने, आज चालू असलेल्या यज्ञात ज्या अर्थी मी तुला वरलें आहे त्या अर्थी आम्ही अर्पिलेलीं हविर्द्रव्यें तूंच देवाकडे नेहमीं घेऊन जा आणि हवि स्वीकारलेल्या देवाच्या तृप्ततेमुळें शांत झालेला असा तूं माझी निष्ठा जाणून सोमाला जवळ कर. आम्ही तयार केलेल्या सोमरसाजवळ लवकर ये. (आह्वानव्यतिरिक्त क्रिया)

इन्द्र पिब स्वधया चित्सुतस्याग्नेर्वा पाहि जिह्वया यजत्र ॥ अध्वर्योर्वा प्रयतं शक्र हस्ताद्धोतुर्वा यज्ञं हविषो जुषस्व ॥ ३.३५,१०.

हे अग्ने, ज्याअर्थी तूं आता चांगला प्रज्वलित झाला आहेस त्याअर्थी हवि प्रदान करणाऱ्या यजमानाकडे देवाना बोलावून घेऊन ये आणि शुचिर्भूत होत्या, तूं त्याची पूजा कर. (आह्वानकार्य.)

अग्ने सुखतमे रथे देवाँ ईळित आवह । असि होता मनुर्हितः ॥ १.१३,४.

हे अग्ने, आमच्याकडून स्तविला गेलास म्हणजे सुखकारक अशा एका रथात बसवून सर्व देवाना घेऊन ये कारण, मनूनें 'देवाला बोलावणारा' होता म्हणूनच तुला येथ स्थापित केलेला आहे. (आह्वानकार्य.)

आर्की सूर्यस्य रोचनाद्विश्वान्देवाँ उषर्बुधः । विप्रो होतेह वक्षति । १.१४,९

बुद्धिमान् होता आता उषःकाल झाला हे जाणून सूर्यप्रकाशातून सर्व देवाना येथ बोलावून आणो. (आह्वान)

त्वं होतामनुर्हितोग्ने यज्ञेषु सीदसि । सेमंनो अध्वर यज ॥ १.१४,११.

हे अग्ने, मनुष्याना हितकर असा होता होऊन तूं यज्ञात बसला आहेस तर तूं हा आमचा यज्ञ शेवटास ने. (येथें हवनकार्य अधिक प्रमाणानें आहे.)

नि त्वा यज्ञस्य साधनमग्ने होतारमृत्विजम् ॥ मनुष्वद्देव धीमहि प्रचेतसं जीर दूतममर्त्यम् ॥ १.४४,११.

हे अग्निदेवा, यज्ञाचें साधन व वसंतादि ऋतूंमध्यें यजन करणाऱ्या ऋत्विजाप्रमाणें तुज ज्ञानसंपन्न होत्याला आम्ही मनुष्य होत्याप्रमाणें स्थापन करतो. का कीं, तू शत्रूच्या आयुष्याची हानि करणारा देवदूत व अमर आहेस. (आह्वानकार्य.)

नि त्वा होतारमृत्विजं दधिरे वसुवित्तमम् । श्रुत्कर्णं सप्रथस्तम विप्रा अग्ने दिविष्टिषु ॥ १.४५,७.

हे अग्ने, बुद्धिमान् असतात ते तुला म्हणजे होत्याला यज्ञामध्यें स्थापित करतात. कारण, तूं श्रवणकुशल व धनाचा लाभ करून देणारा म्हणून प्रख्यात आहेस. (अनिश्चय)

होतार सप्तजुह्वो३ यजिष्ठं यं वाघतो वृणते अध्वरेषु । अग्निं विश्वेषामरतिं वसूना सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नम् ॥ १,५८,७.

यजन करणारे सात ऋत्विज ज्या अग्नीला यजनकुशल होता म्हणून यज्ञामध्ये नियोजित करतात, त्या सर्वधनाधिपति अग्नीला मी हविर्द्रव्यरूप अन्नानें खूप करतो आणि त्याच्याजवळ धनाची याचना करतो. (हवनार्थी, हवनकर्त्याचें प्राधान्य.)

होता निषत्तो मनोरपत्ये सचिन्वासां पती रयीणाम् ॥ १.६८,७

हे अग्ने, 'मनु' ऋषीच्या पुढच्या प्रजेमध्ये तूं होता होऊन बसलास. (अनिश्चित.)

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः । तेन यज्ञेषु स्वरकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आपृणध्वम् ॥ १.१६२,५.

होता, (देवताच्या) संमुख (हवि पदार्थ) नेणारा अध्वर्यु, अग्नीला प्रज्वलित करणारा (अग्निमिन्ध=आग्नीध्र), वरवटा उचलून घेणारा (ग्रावग्राभ=ग्रावस्तुत्) आणि सुविप्र असा स्तुति करणारा (शंस्ता=प्रशास्ता किंवा मैत्रावरुण) असे तुम्ही सारेजण आपल्या मंत्रोच्चारसौष्ठवानें अलंकृत केलेल्या व उत्कृष्ट हवनपद्धतीनें पार पाडलेल्या यज्ञाच्या योगानें जिकडे तिकडे तुपाचे पाट वहावयास लावा. (आह्वानकार्य.)

सीद होतः स्व उ लोके चिकित्वान्त्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ । देवावीर्देवान्हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने वयोधाः ॥ ३.२९,८

हे ज्ञानसंपन्न होत्या, तूं आपल्या स्थानावर येऊन बैस आणि हा यज्ञ जणों सुकृताची खाण असेल त्या ठिकाणीं स्थापन कर. देवरक्षक असा तूं देवाचें यजन करतोस आणि ज्याच्या येथे यजन करतोस त्या यजमानाच्या ठिकाणीं पुष्कळ अन्नाची समृद्धि करतोस.

इष्टा होत्रा असृक्षतेन्द्रं वृधासो अध्वरे । अच्छावभृथमोजसा ॥ ८.८२,२३.

यज्ञ करणारे होते अवभृथाचे दिवशीं आपल्या तेजानें इन्द्राला उत्पन्न करितात व वाढवितात. (यजनार्थी)

अयमिह प्रथमोधायि धातृभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः ॥ यमप्नवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥ ४.७,१.

यज्ञकर्म करणाऱ्यानी हा होता यजनीय, यज्ञामध्ये स्तुत्य असा (अग्नि) येथे प्रथम प्रस्थापित केला इ०. (अनिश्चित).

पिप्रीहि देवाँ उशतो यविष्ठ विद्वाँ ऋतूँ ऋतुपते यजेह । ये दैव्या ऋत्विजस्तेभिरग्ने त्वं होतॄणामस्यायजिष्ठः ॥१०.२,१.

हे तरुण अग्ने, स्तुति ऐकण्याची इच्छा असणाऱ्या देवाना संतुष्ट कर. हे ऋतुपते, यागकालाना जाणणारा तूं या यज्ञामध्यें त्या देवाना पूजित कर. देवामध्यें उत्पन्न झालेल्या ऋत्विजासह तूं यजन कर. तूं होत्याच्या (यजनकर्त्याच्या) मध्यें अत्यंत यजनकुशल आहेस. (हवनार्थी)

वेषि होत्रमुत पोत्रं जनानां मन्धातासि द्रविणोदा ऋतावा । स्वाहा वयं कृणवामा हवींषि देवो देवान्यजत्वग्निरर्हन् ॥ १०.२,२.

हे अग्ने, लोकांच्या साठीं तूं होत्याचें कर्म व पोत्याचें कर्म याची इच्छा करतोस. तूं मेधावी, व सत्यवान् व धनप्रद आहेस. आम्ही देवाच्या करितां स्वाहाकार करतों नंतर तो प्रकाशमान अग्निदेव देवाचें यजन करो. (हवनार्था)

आ देवानामपि पंथामगन्म यच्छक्नवाम तदनु प्रवोळ्हुम्। अग्निर्विद्वान्स यजात्सेदु होता सो अध्वरान्स ऋतून्कल्पयाति ॥ १०.२,३.

आम्ही देव ज्या मार्गानें स्वर्गाला जातात त्या मार्गावर जाऊन पोहोंचूं. ज्या योगानें देवाच्या सन्निध जाऊं त्या कर्माचें अनुष्ठान करण्यास आम्ही समर्थ होऊं इतकेंच नव्हे तर तें कर्म अनुक्रमानें समाप्त करण्यासहि समर्थ होऊं, आणि नंतर त्या स्वर्गप्रापक मार्गाला जाणणारा अग्नि देवांचें यजन करो. का कीं, मनुष्याचा होमनिष्पादक 'होता' तोच आहे. तो अग्नीच यज्ञाची व त्याच्या योग्य काळाची कल्पना करतो. (हवनार्था)

यूपेभिर्वृधो जुषाणो अर्केर्देवाँ अच्छा रघुपत्वा जिगाति। मन्द्रो होता सुजुह्वा २ यजिष्ठः संमिश्लो अग्निराजिघर्ति देवान् ॥ १०.६,४.

वर्धित झालेला अग्नि हविर्द्रव्यरूप बलानीं व स्तोत्रानीं सेव्यमान होत्साता इन्द्रादि देवाच्याकडे जाण्यासाठीं भराभर पावलें टाकून जलद चालतो. आणि सुख व यजनशील असा तो 'होता' देवाना हविर्द्रव्यें समर्पण करतो. (हवनार्था)

आ नो बर्हिः सधमादे बृहद्दिवि देवाँ ईळे सादया सप्त होतॄन् ॥ इन्द्रं मित्रं वरुणं सातये भगं स्वस्त्यग्निं समिधानमीमहे ॥ १०.३५,१०.

हे अग्ने, ज्या ठिकाणीं देव सोमपान करून धुंद होतात त्या आमच्या दीप्तिमान् अशा महायज्ञामध्यें सप्त होते व इन्द्र, मित्र, भग आणि इतर यजनीय देव याना आणून बसीव म्हणजे धनलाभाकरिता त्या देवाचें मी स्तवन करीन. उत्तम प्रकारें प्रज्वलित झालेल्या अग्नीजवळ आम्ही सर्व प्रकारें कल्याणाची याचना करितों. (सप्त होते, स्तवनार्था)

इदमित्था रौद्रं गूर्तवचा ब्रह्म क्रत्वा शच्यामन्तराजौ। क्राणा यदस्य पितरो मंहनेष्ठाः पर्षत्पक्थे अहन्ना सप्त होतॄन् ॥ १०.६१,१.

मोठ्या आवाजाचा (नाभानेदिष्ठ) रुद्राला आवडणारें स्तोत्र या वेळीं कसें करावें हें जाणत असल्यामुळें तयार करण्यास योग्य असें स्तोत्र तो अंगिरसाच्या सत्रात करतो. जें स्तोत्र त्याच्या (नाभानेदिष्ठाच्या) बापानें व भावानीं गाई मिळण्याचें साधन म्हणून (नाभानेदिष्ठाला) सुचविलें होतें त्या स्तोत्राच्या पठनानें सत्राच्या सहाव्या दिवशीं त्यान सप्तहोत्यांना सत्राच्या समाप्तीपर्यंत पार पाडून नेलें. (सप्त होते, ऋनिश्चित.)

सकेतुरध्वराणामग्निर्देवेभिरागमत् । अंजानः सप्तहोतृभिर्हविष्मते ॥ ३.१०,४.

यज्ञाची प्रख्याति करणारा तो अग्नि सप्तहोत्यानीं तुपासारख्या हविर्द्रव्यानीं न्हाऊन सोडिला असताना हविर्दाला यजमानाकडे देवाना घेऊन येवो. (आह्वानव्यतिरिक्त कर्म)

यथायजो होत्रमग्ने पृथिव्या यथा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् । एवानेन हविषा यक्षि देवान् मनुष्वद्यज्ञं प्रतिरेममद्य ॥ ३.१७,२.

हे अग्ने, तूं ज्याप्रमाणें पृथ्वीच्या किंवा द्युदेवतेच्या हविर्द्रव्याचें यजन केलेंस त्याचप्रमाणें उपजत ज्ञानी व बुद्धिमान् असा तूं आम्ही करीत असलेल्या या यज्ञात 'होता' होऊन हविर्द्रव्यानीं देवतोद्देशानें यजन कर आणि मानुष होत्याप्रमाणें आमच्या या यज्ञाचें अनुष्ठान पार पाड—पैल तीराला ने. (हवनार्थ)

होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया । विदथानि प्रचोदयन् ॥ ३.२७,७.

मरणधर्मरहित असा होतानामक देव आपल्या कर्मविषयक ज्ञानानें संपन्न होत्साता समजून घेण्यास अवश्य अशा कर्माचें ज्ञापन करण्यासाठीं सर्वांच्या पुढें अर्थात् इतर देवाच्या अगोदर येतो (आह्वानव्यतिरिक्त कर्म)

प्र सप्तहोता सनकादरोचत मातुरुपस्थे यदशोचदूधनि। न निमिषति सुरणो दिवेदिवे यदसुरस्य जठरादजायत ॥ ३.२९,१४

(सात असामी ज्याचे ठिकाणीं हवन करतात असा) सप्तहोता नामक अग्नि सनातन असल्यामुळें नित्य प्रकाशित असतो. आईच्या मांडीवर बालक शोभतो त्याप्रमाणें या यज्ञस्थलाच्या ठिकाणीं शोभत असलेला हा अग्नि चित्ताकर्षक असा आपल्या ज्वालारूप मुखानें रोजच्यारोज मंजुळ शब्द करतो. असुराच्या उदरातून जन्मलेला हा अग्नि यत्किंचितहि झोप न घेता सदैव जागृत असतो. (हवनार्था)

यदद्य त्वा प्रयति यज्ञे अस्मिन्होतश्चिकित्वो वृणीमहीह। ध्रुवमया ध्रुवमुताशमिष्ठाः प्रजानन् विद्वाँ उपयाहि सोमम्॥ ३.२९,१६.

हे ज्ञानसंपन्न अग्ने, आज चालू असलेल्या यज्ञात ज्या अर्थी मी तुला वरलें आहे त्या अर्थी आम्ही अर्पिलेलीं हविर्द्रव्यें तूं देवांकडे नेहमीं घेऊन जा आणि हवि स्वीकारलेल्या देवाच्या तृप्ततेमुळें शांत झालेला असा तूं माझी निष्ठा जाणून सोमाला जवळ कर. आम्ही तयार केलेल्या सोमरसाजवळ लवकर ये. (आह्वानव्यतिरिक्त क्रिया)

इन्द्र पिब स्वधया चित्सुतस्याग्नेर्वा पाहि जिह्वया यजत्र ॥ अध्वर्योर्वा प्रयतं शक्र हस्ताद्धोतुर्वा यज्ञं हविषो जुषस्व ॥ ३.३५,१०.

हे इन्द्रा, बलानें कुटलेल्या ह्या सोमरसाचें प्राशन कर. हे यजनीय इन्द्रा, अग्नीच्या ज्वालारूप जिह्वेनें तूं या कुटलेल्या सोमरसाचें पान कर. हे समर्थ इन्द्रा, तुझ्यासाठीं तयार केलेलें यजनीय असें हविर्द्रव्य अध्वर्यूंच्या अगर होत्याच्या हातून तूं सेवन कर. (हवनार्थी)

यस्त्वद्धोता पूर्वो अग्ने यजीयान्द्विताच सत्ता स्वधया च शंभुः । तस्यानुधर्म प्रयजा चिकित्वो था नो धा अध्वरं देववीतौ ॥ ३.१७,५.

हे अग्ने, पृथ्वी व द्युलोक याच्या ठिकाणीं 'होता' म्हणून स्थापित केलेला व सुखकारी असा तुझ्यापेक्षा जुना आणि यजनकुशल जर जो कोणी असेल त्याच्या कर्माला अनुसरूनच ज्ञानवान् असा तूं यजन कर आणि आमचा यज्ञ देव सेवन करतील असें कर. (यजनार्थी)

भूरीणि हि त्वे दधिरे अनीकाग्ने देवस्य यज्यवो जनास । स आवह देवतातिं यविष्ठ शर्धो यदद्य दिव्यं यजासि ॥ ३.१९,४.

हे अग्ने, ज्या अर्थी प्रकाशमान अशा तुला यजन करणारे लोक आहुतिप्रक्षेपाच्या योगानें तुझ्या ठिकाणीं पुष्कळशीं तेजें स्थापित करीत असतात त्या अर्थी हे तरुण अग्ने, तूं देवाना घेऊन येथें ये आणि ज्या योगें या यज्ञात त्या देवाचें तुला यजन करता येईल असें कर. (यजनार्थ)

अग्निं होतारं प्रवृणे मियेधे गृत्सं कविं विश्वविदममूरम् । स नो यक्षद्देवताता यजीयान्राये वाजाय वनते मघानि ॥ ३.१९,१.

या यज्ञात मी गृत्स (बुद्धिमान्), सर्वज्ञ, अमूढ अशा अग्नीला 'होता' म्हणून पूजतों. यजनशील असा तो अग्नि यज्ञांत आमच्यासाठीं देवाचें यजन करो आणि धन व बल आम्हास देण्याकरिता (आम्ही दिलेलें) हवी भक्षण करो. (यजनार्थ)

उप यो नमो नमसि स्तभायन्नियर्ति वाचं जनयन्यजध्यै। ऋञ्जसानः पुरुवार उक्थैरेन्द्रं कृण्वीत सदनेषु होता ॥ ४.२१,५.

लोकाना स्तंभित करून यजनासाठीं वाणीला उत्पन्न करणारा, स्तोत्राच्या योगानें आपलासा करूं लागल्यास तेव्हाच होणारा आणि बहुलोकप्रिय असा जो इन्द्र तो हविरन्नानें संपन्न अशा यजमानाच्या घरीं अन्न पाठवून देतो त्याला मी नियोजित केलेला होता यज्ञगृहात येण्यासाठीं उद्युक्त करो. (हवनव्यतिरिक्तार्थी.)

कथामहामवृधत्कस्य होतुर्यज्ञं जुषाणो अभिसोममूधः । पिबन्नुशानो जुषमाणो अन्धो ववक्ष ऋष्वः शुचते धनाय ॥ ४.२३,१.

महान् गुणानीं संपन्न अशा इन्द्राची कीर्ति वाढेल असें मजजवळ कोणतें स्तोत्र आहे? यजन करणाऱ्या कोणत्या होत्याच्या यज्ञाला खुष होऊन तो हविर्द्रव्यरूप अन्नाची इच्छा करणारा व दिलेल्या हवींचें सेवन करणारा इन्द्र यजमानाला देण्याकरिता पुष्कळ धन घेऊन येईल. (हवनार्थी.)

इन्द्रा को वां वरुणा सुम्नमाप स्तोमो हविष्माँ अमृतो न होता । यो वां हृदि क्रतुमाँ अस्मदुक्तः पस्पर्शदिन्द्रावरुणा नमस्वान् ॥ ४.४१,१

हे इन्द्रावरुण हो, हविर्द्रव्ययुक्त असें कोणतें स्तोत्र तुम्हास प्रिय होईल? ज्याच्या हृदयात उत्कृष्ट ज्ञानाचा उदय झाला आहे अशा होत्याप्रमाणें मी उच्चारलेलें कोणतें नमस्कारपूर्वक केलेलें स्तोत्र तुमच्या हृदयाला हालवून सोडील? कोणत्या शस्त्रपठणानें तुमच्या मनाला आल्हाद होईल? (स्तुत्यर्थ.)

यथा होतर्मनुषो देवताता यज्ञेभिः सूनो सहसो यजासि । एवानो अद्य समना समानानुशन्नग्न उशतो यक्षि देवान् ॥ ६.४,१.

हे होत्या, बलपुत्र अग्ने, ज्या रीतीनें मनूच्या यज्ञात यज्ञानीं (हविर्द्रव्यानीं) देवाचें यजन करतोस त्याचप्रमाणें आज या यज्ञात यजनकर्ता असा तूं आपल्या बरोबरीच्या व यज्ञकाम अशा यजनीय देवाचें सत्वर यजन कर. (यजनार्थी.)

त्वं होता मन्द्रतमो नो अध्रुगन्तर्देवो विदथा मर्त्येषु । पावक या जुह्वा ३ वह्निरासाग्ने यजस्व तन्वन्तव स्वाम् ॥ ६.११,२.

हे अग्ने, तूं मनुष्यामध्यें चालू असलेल्या यज्ञात 'होता' होतोस. अत्यंत स्तुत्य असा तूं आमच्याशीं द्रोह न करता दानादिगुणानीं मित्र होतोस. हे अग्ने, पावक व देवाचें जणों मुखच अशा तुझ्या ज्वालारूपी जुह्वनें हविर्वहन करणारा होत्साता तूं आपल्या स्वतःच्या तनूचेंच यजन कर. (यजनार्थी हवनार्थ.)

इमं नो अग्ने अध्वरं होतर्वयुनशो यज । चिकित्वान्दैव्यं जनम् ॥ ६.५२,१२.

हे होत्या, (होमनिष्पादक) अग्ने, देवसमुदायाचें यजन कसें करावें हें उत्कृष्ट जाणणारा तूं आमचा हा यज्ञ आनुपूर्वीनें म्हणजे पूर्वानुक्रमाला धरून तूं यजन कर. (हवनार्थी)

असादि वृतो वह्निराजगन्वानग्निर्ब्रह्मा नृषदने विधर्ता ॥ द्यौश्चयं पृथिवी वावृधाते आयं होता यजसि विश्ववार ॥ ७.७,५.

वरण केलेला, हविर्द्रव्यें वाहून नेणारा, सर्वव्यापी (ब्रह्मा) व विश्वाधार असा अग्नि द्युलोकातून येऊन नराच्या स्थानीं (होत्याच्या स्थानीं) बसला. द्यावापृथिवी ज्याला वाढवितात त्या विश्ववरणीय अग्नीला मानुष होता यजनानें संतुष्ट करतो. (यजनार्थी)

महाँ असस्यध्वरस्य प्रकेतो न ऋते त्वदमृता मादयन्ते ॥ आविश्वेभिः सरथं याहि देवैर्न्यग्ने होता प्रथमः सदेह ॥ ७.११,१.

हे अग्ने, तूं यज्ञाचा प्रज्ञापक होतसाता मोठा आहेस. तुझ्या-वाचून अमर असे देव सोम पिऊन धुंद होत नाहीत. सर्व देवांच्याबरोबर रथांत बसून ये आणि या अंथरलेल्या बह्रवर प्रथम होता होऊन बैस. (अनिश्चितार्थ)

त्वमग्ने गृहपतिस्त्वं होता नो अध्वरे । त्वं पोता विश्ववार प्रचेता यक्षि वेषि च वार्यम् ॥ ७.१६,५.

हे विश्ववरणीय अग्ने, तूं आमच्या यज्ञामधील गृहपति आहेस. त्याप्रमाणे 'होता' तूं असून पोताहि तूंच आहेस. यास्तव प्रकृष्टमति असा तूं वरणीय अशा हविर्द्रव्याचें यजन व भक्षण कर. (यजनार्था)

ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेत्प्रतीची जूर्णिर्देवतातिमेति । भेजाते अद्री रथ्येव पन्थामृतं होता न इषितो यजाति ॥ ७.३९,१.

ज्याच्या ज्वाला उंच जात आहेत असा अग्नि वसति करणाऱ्या मज सोमकर्त्याचें शोभन असें स्तोत्र ऐको (सेवन करो). सर्व प्रजेमध्ये वृद्ध व अभिमुख अशी उपादेवता यज्ञाला जाते. श्रद्धावान् असे यजमान व पत्नी यज्ञमार्गाचें सेवन रथांत बसून जाणाऱ्या एखाद्या वीराप्रमाणें करतात त्याचप्रमाणे प्रेरित केलेला असा आमचा होता यज्ञाचें यजन करो. (यजनार्थ)

परि त्रिधातुरध्वरं जूर्णिरेति नवीयसी । मध्वा होतारो अंजते ॥ ८.६१,९.

वेगवान् व तीन निरनिराळ्या स्थानीं तळपणारा अग्नि प्रतिक्षणीं नव्या नव्या ज्वालेनें यज्ञाच्या समीप जातो तेव्हा होते (ऋत्विज) त्याला तुपानें अजन करतात. (आख्यानव्यतिरिक्तकर्म).

तमर्केभिस्तं सामभिस्तं गायत्रैश्चर्षणयः । इन्द्रं वर्धन्ति क्षितयः ८.१७,९.

सर्व मानवी प्रजा त्या इन्द्राला अर्कांनीं, सामांनीं, व गायत्रांनीं वाढवितात. (अर्क म्हणजे अर्चन काय? अनिश्चित)

यो हव्यान्यैरयता मनुर्हितो देव आसा सुगन्धिना । विवासते वार्याणि स्वध्वरो होता देवो अमर्त्यः ८.१९,२४.

मनूनें (प्रजापतीनें) स्थापित केलेला प्रकाशक देव जो अग्नि तो आपल्या सुगंधयुक्त मुखानें आम्ही अर्पिलेलीं हविर्द्रव्यें देवांच्याकडे पोंचवितो. शोभनयज्ञ व प्रकाशमान असा हा अमर होता परिचर्या करणाऱ्या यजमानाला पुष्कळ द्रव्यें देतो. (अनिश्चित).

अग्निं वः पूर्व्यं हुवे होतारं चर्षणीनाम् । तमया वाचा गृणे तमु वस्तुषे ॥ ८.२३,७.

मनुष्यांचा होमनिष्पादक (होता) असा पुरातन अग्नीला तुमचा यजनकर्ता या नात्यानें मी बोलावतों आणि त्या त्या अग्नीला या स्तुतिरूप वाणीनें तुमच्यासाठीं मी स्तवितों. (यजनार्थ)

अच्छा नो अंगिरस्तमं यज्ञासो यन्तु संयतः । होता यो अस्ति विक्ष्वा यशस्तमः ॥ ८.२३,१०.

नियत असे आमचे यज्ञ अंगिरसामध्यें श्रेष्ठ अशा अग्नीच्या सन्मुख जावोत. जो अग्नि मनुष्यांमध्यें 'होता' होऊन सर्वतोपरी यशस्वी होतो त्या अग्नीच्या सन्मुख जावोत. (अनिश्चित).

सप्त होतारस्तमिदीळते त्वाग्ने सुत्यजमह्रयम् । भिनत्स्यद्रिं तपसा वि शोचिषा प्राग्ने तिष्ठ जनाँ अति ॥ ८.६०,१६.

अभिमत फळ देणाऱ्या व प्रौढ अशा त्या तुज अग्नीला सात होते आपल्या स्तवनानें संतुष्ट करतात. का कीं, तूं आपल्या किरणाच्या सततेनें मेघाला विदारवितोस. हे अग्ने, सर्व लोकांना ओलांडून पलीकडे (असणाऱ्या देवलोकांत) जाऊन उभा रहा. (स्तुत्यर्थ)

नितिग्ममभ्यंऽशुं सीदद्धोता मनावधि । जुषाणो अस्य सख्यम् ॥ ८.६१,२.

यजमानाशीं अग्नीचें सख्य जुळावें अशी इच्छा करणाऱ्या होत्यानें त्या तीक्ष्णज्वाल अशा अग्नीला खालीं बसविला. (अनिश्चित)

समीचीनास आसते होतारः सप्त जामयः । पदमेकस्य पिप्रतः ॥ ९.१०,७

एकमेकाला निकट आप्त मानणारे एकाचेंच ठिकाण भरून काढण्यासाठीं असे सात होतृसंज्ञक ऋत्विज बसलेले असतात. (अनिश्चित.)

इष्यन्वाचमुपवक्तेव होतुः पुनान इन्द्रो विष्यामनीषाम् । इन्द्रश्च यत्क्षयथः सौभगाय सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ ९.९५,५.

स्तुति करणाऱ्या होत्याला उपवक्ता (अध्वर्यु?) प्रोत्साहन देतो त्याप्रमाणें प्रोत्साहन देऊन तूं बुद्धीला मुक्त कर. का कीं, इन्द्रासह तूं यज्ञामध्यें जेव्हा निवास करतोस तेव्हा आम्ही स्तोते भाग्यशाली होऊन वीर्य आणि धन यांचे स्वामी होऊं. (स्तवनार्थी होता, उपवक्ता कोण?)

अच्छा नृचक्षा असरत्पवित्रे नामदधानः कविरस्य योनौ । सीदन्होतेव सदने चमूषूपेमग्मन्नृषयः सप्तविप्राः ॥ ९.९२,२

नरांमध्ये द्रष्टा व कवि (असा सोम) उदक धारण करून आपल्या योनी (दशापवित्रा)चे ठिकाणीं जातो, नंतर यज्ञामध्य (यज्ञगृहामध्यें) देवाची स्तुति करण्याकरितां जसा

होता बसतो तसा बसतो आणि मग तो चमसामध्यें प्रविष्ट होतो. नंतर सात ऋषी विप्र त्याच्याजवळ जातात. (सप्तहोते, स्तवनार्था.)

समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्यां प्रत्यङ् विश्वानि भुवनान्यस्थात्। होता पावकः प्रदिवः सुमेधा देवो देवान् यजत्वग्निरर्हन्॥ २.३,१.

पृथ्वीवर स्थापित केलेला व उत्तम रीतीनें प्रज्वलित झालेला हा अग्नि सर्व भूतांच्या सन्मुख उभा आहे. पवित्र, पुरातन, बुद्धिमान् व देदीप्यमान असा हा अग्निरूप होता यज्ञयोग्य अशा देवांचें यजन करो. (यजनार्थ.)

होताऽजनिष्ट चेतनः पिता पितृभ्य ऊतये। प्रयक्षं जेन्यं वसु शकेम वाजिनो यमम्॥ २.५,१.

सचेतन होता, पितरांच्या रक्षणार्थ असलेला पिता, असा हा (अग्नि) श्रेष्ठ धन प्राप्त करून देण्याकरितां उत्पन्न झाला आहे. अन्नवान् असे आम्ही त्याला येथेंच ठेवून घेण्यास समर्थ होऊं. (अनिश्चित.)

होता हें विशेषण अग्नीला वारवार लावीत असत. याचें कारण असें दिसतें कीं, अग्नीचें मनुष्यविषयक देवसमूहामध्यें जें कार्य तेंच होत्याचेंहि होय. या वृत्तीमुळें अग्नीला होता जेथें म्हटलें आहे अशा ऋचा जागोजाग आढळतात. शाकलसंहितेंतील पहिल्याच ऋचेंत अग्नीला पुरोहित आणि होता असें म्हटलें आहे. या प्रकारच्या ऋचा पुरोहितास होता म्हणत असतील कीं काय असा संशय उत्पन्न करितात. अग्नि, तूं देवांना बोलावून आण; कां कीं, तूं आमचा होता आहेस, आणि तूं देवांचें यजन कर, इत्यादि प्रार्थना अग्नीला केल्या आहेत. अग्नीचें आह्वानकार्य तेंच होत्याचेंहि होय, अग्नीचें हवनकार्य तेंच होत्याचेंहि होय, अग्नीचें यजनकार्य तेंहि होत्याचेंच होय. होता ज्ञानसंपन्न आहे, तो होमनिष्पादक आहे, तो हविर्द्रव्यें देखील समर्पण करितो, तो स्तवन करितो, तो यजनकुशल आहे. सप्तहोते व सप्तजुह्वा असा उल्लेख वारवार आलेला आहे म्हणजे होत्याच्या हातीं पळ्या दिलेल्या आहेत इत्यादि प्रकारचे अनेक उल्लेख पाहून अशी कल्पना होते कीं, होता हा केवळ आह्वान करणारा असें त्याचें स्वरूप नसून मुख्य पुरोहित किंवा केवळ पुरोहित असेंच त्याचें स्वरूप असावें. अध्वर्यु हवन करीत असतां व होता हवन करीत नसतां होता हें पद अध्वर्यूला कां लागत नाहीं अशी शंका प्राचीनांना देखील आली होती आणि हु याचा अर्थ आह्वान असा ब्रह्मवाद करून वेळ मारून नेलेली आहे; ही गोष्ट होत्याचें कार्य बदलल्याचें प्राचीनांनाच दिसलें होतें असें दाखविते. सप्तहोते म्हणून जे उल्लेख आपणास दिसतात त्या सप्तहोत्यामध्यें आज निरनिराळ्या नावांनीं ओळखल्या जाणाऱ्या ऋत्विजांचा समावेश होत असावा आणि त्याच्याहि पूर्वकाळीं जर होता आणि अध्वर्यु हे निराळे संप्रदाय असतील तर ते संप्रदाय एकीकृत होऊन मोठें यज्ञ तयार झाले असावेत आणि कांहीं काळपर्यंत यज्ञ हा सामुच्चयिक परंतु कर्मवैशिष्ट्य स्थापन झाल्याशिवाय असावा असें दिसतें.

अध्वर्यु.—आतां आपण यज्ञामध्यें विशेष प्रमुख व मुख्य कार्यकर्ता असा जो अध्वर्यु त्या अध्वर्यूच्या क्रियांकडे वळूं. त्याचें ऋक्संहितेंत आढळणारें स्वरूप पुढील उताऱ्यावरून स्पष्ट होईल.

अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममामत्रेभिः सिंचता मद्यमन्धः। कामी हि वीरः सदमस्य पीतिं जुहोत वृष्णे तदिदेष वष्टि॥ २.१४,१.

हे अध्वर्यू हो, इन्द्राकरितां सोमरस भरून न्या. मदकर असा सोमरस चमसपात्रांनीं (अग्नीमध्यें) सिंचन करा. तो वीर इन्द्र या सोमपानाची सदैव इच्छा करणारा असल्यामुळें त्या वृष्टिकर्त्या इन्द्रासाठीं सोमरसाचें हवन करा.

अध्वर्यवो यो अपो वव्रिवांसं वृत्रं जघानाशन्येव वृक्षम्। तस्मा एतं भरत तद्वशायँ एष इन्द्रो अर्हति पीतिमस्य॥ २.१४,२.

हे अध्वर्यू हो, जो इन्द्र उदकांना आवरून धरणाऱ्या वृत्राला, वीज वृक्षाला मारते त्याप्रमाणें मारता झाला त्या सोमपानेच्छु इन्द्राकरितां हा सोम भरून घ्या व (उत्तरवेदीकडे) घेऊन जा. हा इन्द्र या सोमपानाला योग्य आहे.

अध्वर्यवो यो दृभीकं जघान यो गा उदाजदप हि वलं वः। तस्मा एतमंतरिक्षे न वातमिन्द्रं सोमैरोर्णुत जूर्न वस्त्रैः॥ २.१४,३.

हे अध्वर्यू हो, ज्या इन्द्रानें दृभीक नामक असुराला मारिलें व ज्यानें वलासुरानें आडवून ठेवलेल्या गाई मुक्त केल्या व वलाला मारिलें त्या इन्द्राला आकाशांत वारा व्यापून राहतो त्याप्रमाणें सोमधारांनीं व्याप्त करा. वस्त्रांनीं जसें अंग झाकून टाकतात त्याप्रमाणें सोमरसानें इन्द्राला आच्छादित करून टाका.

अध्वर्यवो य उरणं जघान नव चख्वांसं नवतिं च बाहून्। यो अर्बुदमव नीचा बबाधे तमिन्द्रं सोमस्य भृथे हिनोत॥ २.१४,४.

हे अध्वर्यू हो, जो इन्द्र नव्याण्णव बाहू असणाऱ्या उरण नामक असुराला मारता झाला व ज्यानें अर्बुदाला पालथा पाडून तुडविला त्या इन्द्राला सोमपात्र भरल्यानंतर स्तुतीनें संतुष्ट करा.

अध्वर्यवो यः स्वश्नं जघान यः शुष्णमशुषं यो व्यंसम्। यः पिप्रुं नमुचिं यो रुधिक्रां तस्मा इन्द्रायान्धसो जुहोत॥ २.१४,५.

हे अध्वर्यू हो, जो इन्द्र सर्वभक्षक अशा अश्वाला मारता झाला व ज्या इन्द्रानं शुष्ण नामक असुराला भुजदंड छाटून मारलं आणि ज्यानं सर्वव्यापी पिप्रु नामक असुराला व नमुचि नामक असुराला मारिलं त्या इन्द्राकरिता हविरन्नाचं हवन करा

अध्वर्यवो यः शतं शम्बरस्य पुरो बिभेदाश्मनेव पूर्वीः । यो वर्चिनः शतमिन्द्रः सहस्रमपावपद्भरता सोममस्मै ॥ २.१४,६

हे अध्वर्यू हो, ज्यानं शम्बरासुराचीं जुनाट शंभर नगरें दगडाप्रमाणं जमीनदोस्त केलीं, व ज्यानं वर्चि नामक असुराचे हजार पुत्र भूमीवर हाणून पाडले त्या इन्द्राकरिता सोमरस भरून तयार करा

अध्वर्यवो यः शतमासहस्रं भूम्या उपस्थेऽवपज्जघन्वान् । कुत्सस्यायोरतिथिग्वस्य वीरान्न्यावृणग्भरता सोममस्मै ॥ २.१४,७

हे अध्वर्यू हो, ज्या इन्द्रानं प्रथम शत्रूंना मारिलं, नंतर ज्या इन्द्रानें हजार असुरांना भूमीवर हाणून पाडलं शिवाय ज्या इन्द्रानं कुत्सनामक राजर्षि, आयुनामक राजर्षि व अतिथिग्व यांच्याशीं शत्रुत्व करणाऱ्या शुष्णादि असुरांचा वध केला त्या इन्द्राकरिता सोमरस भरून द्या

अध्वर्यवो यन्नरः कामयाध्वे श्रुष्टी वहन्तो नशथा तदिन्द्रे । गभस्तिपूतं भरत श्रुतायेन्द्राय सोमं यज्यवो जुहोत ॥ २.१४,८.

हे यज्ञनेते अध्वर्यू हो, अभीष्टसिद्धीची इच्छा करणारे तुम्ही इन्द्राच्या ठिकाणीं सोमरस पोहोंचवून अभिलषित फल प्राप्त करून घ्या लोकप्रसिद्ध इन्द्राकरिता शुद्ध केलेला सोमरस भरून न्या हे याग करणारे अध्वर्यू हो, नेलेला सोमरस अग्नामध्यें हवन करा

अध्वर्यवः कर्तना श्रुष्टिमस्मै वने निपूतं वन उन्नयध्वम् । जुषाणो हस्त्यमभि वावशे व इन्द्राय सोमं मदिरं जुहोत ॥ २.१४,९

हे अध्वर्यू हो, या इन्द्राला सुखकर होइल असा सोमरस तयार करा पाण्यांत कालवून व गाळून शुद्ध केलेला सोमरस चमसांत भरा. तो इन्द्र तुमच्या हातच्या सोमरसाची इच्छा करतो. यासाठीं मादक अशा सोमरसाचं इन्द्राकरिता हवन करा

अध्वर्यवः पयसोधर्यथा गोः सोमेभिरीं पृणता भोजमिन्द्रम् । वेदाहमस्य निभृतं म एतद्दित्सन्तं भूयो यजतश्चिकेत ॥ २.१४,१०.

हे अध्वर्यू हो, गाइची कांस जशी दुधानं भरलेली असते त्याप्रमाणें फलदाता व रक्षणकर्ता जो इन्द्र त्याला सोमरसानीं परिपूर्ण करा माझ्या सोमरसाच्या अंगीं असलेला सुखसाधन स्वभाव माझा मीच जाणतो हा मी आताच तुम्हाला सांगत आहे, यजनीय असा इन्द्र सोमदात्या यजमानाला अतिशय ओळखतो

अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्वो यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा । तमूर्दरं न पृणता यवेनेन्द्रं सोमेभिस्तदपो वो अस्तु ॥ २.१४,११

हे अध्वर्यू हो, जो इन्द्र पूज्य असा द्युलोकाचा व पृथ्वी आणि अंतरिक्ष यांतील धनाचा राजा होतो, ज्याप्रमाणें एखादं कोठार धान्यानं भरलेलें असतें त्याप्रमाणं इन्द्राचें उदर सोमरसानं भरून काढा, हें काम तुमच्याच हातून होवो.

मदस्व होत्रादनु जोषमन्धसोऽध्वर्यवः स पूर्णां वष्ट्यासिचम् । तस्मा एतं भरत तद्वशो ददिर्होत्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥ २.३७,१

हे धनदातृ देवा, देवाचं अन्न अशा या सोमरसानं होत्यानं केलेल्या यागास अनुमोदन देऊन हर्षभरित हो हे अध्वर्यू हो, तो द्रविणोदा देव सिंचनरूपानं दिलेल्या संपूर्ण आहुतीचीं इच्छा करतो, यासाठीं धनप्रद अशा त्या अभीष्ट हा सोम भरून पावता करा तो द्रविणोदा तुम्हाला अभीष्ट फल देतो हे द्रविणोद, होत्यानं केलेल्या यागापासून ऋतूंच्या सहवर्तमान तू सोमरसाचें प्राशन कर

अध्वर्यवश्चकृवांसो मधूनि प्र वायवे भरत चारु शुक्रम् । होतेव नः प्रथमः पाह्यस्य देव मध्वो ररिमा ते मदाय ॥ ५.४३,३

हे अध्वर्यू हो, मधुर अशीं सोम, आज्य वगैरे हविर्द्रव्यें तयार करणारे तुम्ही वायूकरिता अवदान भरून घ्या रमणीय व उत्तेजक असा या सोमरसाला हे वायो, तू होत्याप्रमाणें इतर देवाच्या अगोदर प्राशन कर हे वायुदेवा, मधुर सोमरस आम्ही तुला अर्पण करतों

सपर्यवो भरमाणा अभिज्ञु प्र वृञ्जते नमसा बर्हिरग्नौ । आजुह्वाना घृतपृष्ठं पृषद्वदध्वर्यवो हविषा मर्जयध्वम् ॥ ७.२,४.

गुडघे टेंकून परिचर्या करणारे हविर्द्रव्यासह दर्भ अग्नीमध्यें प्रक्षिप्त करीत असतात हे अध्वर्यू हो, हविर्द्रव्य अर्पण करून घृतपृष्ठ अशा अग्नीची परिचर्या करा.

अध्वर्यवोऽरुणं दुग्धमंशुं जुहोतन वृषभाय क्षितीनाम् । गौराद्वेदीयाँ अवपानमिन्द्रो विश्वाहेद्याति सुतसोममिच्छन् ॥ ७.९८,१

हे अध्वर्यू हो, जनतेमध्ये श्रेष्ठ अशा इन्द्रासाठीं पिसळून तयार केलेल्या व अरुणवर्ण अशा सोमरसाचं हवन

आजागृर्विप्र ऋतामतीनां सोमः पुनानो असदच्चमूषु। सपन्ति यं मिथुनासो निकामा अध्वर्यवो रथिरासः सुहस्ताः ॥ ९.९७,३७.

जागरणशील व स्तुतींना जाणणारा तो सोम शुद्ध होत असतांना चमसामध्यें गळत असतो. एकमेकाशीं जुडीनें वागणारे निरंतर कार्येच्छु, यज्ञनेते व उत्कृष्ट हातांचे अध्वर्यू ज्या सोमाला दशापवित्रावर ओततात तो सोमरस वरून चमसांत पडतो.

रथेष्ठायाध्वर्यवः सोममिन्द्राय सोतन। अधि ब्रध्नस्याद्रयो विचक्षते सुन्वतो दाश्वध्वरम् ॥ ८.४,१३.

हे अध्वर्यू हो, रथांत बसून येणाऱ्या इन्द्राकरितां सोम कुटून तयार करा. सोमाच्या अभिषवाकरितां पसरलेल्या कातड्यावर ठेवलेल्या पाट्यावर मांडून ठेवलेले वत्ते (वरवंटे) हविर्दान करणाऱ्या यजमानाचा याग जेणेंकरून संपादला जाईल त्या रीतीनें सोमवल्ली कुटीत असतांना विशेष प्रकाशित होतात.

त्वमध्वर्युरुत होतासि पूर्व्यः प्रशास्ता पोता जनुषा पुरोहितः। विश्वा विद्वाँ आर्त्विज्या धीर पुष्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १.९४,६.

हे अग्ने, अध्वर्यु तूंच आहेस व पुरातन असा होताहि तूंच आहेस. प्रशास्ता, पोता व जन्मसिद्ध असा पुरोहितहि तूंच आहेस. हे सर्वज्ञ अग्ने, तूं ऋत्विजांचीं सर्व कर्मे जाणतोस व फलद्रूप करतोस. हे अग्ने, तुझ्या मैत्रीमध्यें आमचा नाश न होईं असें कर.

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः। तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आपृणध्वम् ॥ १.१६२,५.

होता, अध्वर्यु, अग्निमिध, गावग्राभ व सुविप्र शंस्ता असे सर्वजण हो, उत्तमप्रकारें संपादिलेल्या यज्ञांच्या योगानें नद्या वहावयास लावा.

यदी मातुरुपस्वसा घृतं भरन्त्यस्थित। तासामध्वर्युरागतौ यवो वृष्टीव मोदते ॥ २.५,६.

(वेदिरूप) मातेच्या तिघी बहिणी (जुहू, उपभृत् व ध्रुवा) घृतरूपी हविर्द्रव्यें भरून घेऊन जेव्हां त्याच्याजवळ येतात तेव्हां तो अध्वर्यु धान्यबीज ज्याप्रमाणें वृष्टीची प्राप्ति होताच हर्षित होतें त्याप्रमाणें हर्षित होतो.

मित्रो अग्निर्भवति यत्समिद्धो मित्रो होता वरुणो जातवेदाः। मित्रो अध्वर्युरिषिरो दमूना मित्रः सिन्धूनामुत पर्वतानाम् ॥ ३.५,४.

अग्नि प्रदीप्त झाला असतां तो मित्र, होता, वरुण व जातवेद म्हणजे उपजतज्ञानी होतो. मित्र झालेला तो अग्नि अध्वर्यु, गमनशील (वायू) व गृहसुखकारी होतो. शिवाय तो मित्र झालेला अग्नि समुद्रांचा व पर्वतांचाहि मित्र होतो.

स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्ना ऊर्ध्वो अध्वर्युर्जुजुषाणो अस्थात्। पर्यग्निः पशुपा न होता त्रिविष्ट्येति प्रदिव उराणः ॥ ४.६,४.

बर्हि अंथरल्यावर, अग्नि प्रज्वलित केल्यानंतर, प्रियतम असा अध्वर्यु उठून उभा राहतो. पुरातन व देवपूजक असा तो (अग्निरूप) होता तीन वेळ प्रदक्षिणा करतो.

समिद्धाग्निर्वनवत्स्तीर्णबर्हिर्युक्तग्रावा सुतसोमो जराते। ग्रावाणो यस्येषिरं वदन्त्ययदध्वर्युर्हविषाव सिन्धुम् ॥ ५.३७,२.

ज्यानें अग्नि प्रदीप्त केला, व ज्यानें बर्हि आंथरले तो प्रार्थना करतो. सोम कुटावयाचे वत्ते जुळवून सोम कुटल्यावर तो स्तवन करतो. ज्या अध्वर्यूचे ते वत्तेसुद्धां देवानां उद्देशून जणों काय या, या, असे शब्द उच्चारित आहेत असा तो अध्वर्यु हविर्द्रव्यासह नदीतीरावर (यजनासाठीं व अवभृथस्नानासाठीं) जातो.

या ते काकुत्सुकृता या वरिष्ठा यया शश्वत्पिबसि मध्व ऊर्मिम्। तया पाहि प्र ते अध्वर्युरस्थात्सं ते वज्रो वर्ततामिन्द्र गव्युः ॥ ६.४१,२.

हे इन्द्रा, ब्रह्मदेवानें सुंदर घडविलेली व विस्तीर्ण अशी जी तुझी जीभ व ज्या जिभेनें तूं नेहमीं सोमरसाचे घोट घेत असतोस त्या जिव्हेनें आमचें रक्षण कर. आमचा अध्वर्यु तुझ्यासाठीं सोमरस भरून घेऊन जात आहे. हे इन्द्रा, शत्रूंच्या गाई आम्हाला मिळवून देण्यासाठीं तुझें वज्र शत्रूंच्यावर तुटून पडो—त्याचा नायनाट करो.

हविष्कृणुध्वमा गमदध्वर्युर्वनते पुनः। विद्वाँ अस्य प्रशासनं ॥ ८.७२,१.

हे हविर्द्रव्यें तयार करणारे (लोक) हो, तुम्ही हविर्द्रव्यें तयार करा. अग्नि आतां येईल. अध्वर्यु त्याची सेवा करतो. कां कीं, तोच त्या अग्नीच्या यजनाच्या पद्धतीला जाणतो.

वेत्यध्वर्युः पथिभी रजिष्ठैः प्रति हव्यानि वीतये। अधा नियुत्व उभयस्य नः पिब शुचिं सोमं गवाशिरम् ॥ ८.१०,१०.

हे नियुत्संज्ञक वायो, अध्वर्यु सरळ मार्गांनीं हविर्द्रव्यें तुला भक्षणासाठीं घेऊन जातो. हे वायो, तूं नुसता व दुधमिश्र असा दोन प्रकारचा सोमरस प्राशन कर.

दूर असलेल्या पिण्यायोग्य सोमरसाला गौरमृगाहूनहि अधिक चाहणारा इन्द्र यजमानासाठीं सोमरसाची इच्छा करून सर्वदा यज्ञस्थलीं जात असतो. याकरिता इन्द्रासाठीं सोमरसानें यजन करा.

अध्वर्यवो हविष्मंतो हि भूताच्छाप इतोशतीरुशन्तः। अवयाश्चष्टे अरुणः सुपर्णस्तमास्यध्वमूर्मिमद्या सुहस्ताः॥ १०.३०,२.

हे अध्वर्यू हो, तुम्ही हवि सपन्न असे व्हा. हे सोमाभिषवाची इच्छा करणाऱ्यांनो, सोमाभिषवाला उत्सुक झालेलीं हीं उदकें येथून तुम्ही आपल्याकडे घेऊन जा अरुणाप्रमाणें तांबूस असा सोमरस अंतराळांतून खालीं पडत असताना मेघस्थ उदकाना पाहतो. हे कमनीयहस्त अध्वर्यू हो, अरुणवर्ण असा सोमरसाचा लोट त्या उदकासह खालीं (दशापवित्रावर) लोटा.

अध्वर्यवोपइता समुद्रमपांनपातं हविषा यजध्वम्। स वोददर्दूर्मिमद्या सुपूतं तस्मै सोमं मधुमन्तं सुनोत॥ १०.३०,३

हे अध्वर्यू हो, उदकें आणण्यासाठीं तुम्ही जलाशयावर जा, तो अपानपात् तुम्हाला शुद्ध असा जलसमूह देवो. तुम्हीसुद्धा त्या अपानपात्देवानें दिलेल्या उदकानें सिंचन करून मधुर असा सोम कुटून तयार करा, व त्या सोमानें अपानपातचें यजन करा.

याभिः सोमो मोदते हर्षते च कल्याणीभिर्युवतिभिर्न मर्यः। ता अध्वर्यो अच्छा परेहि यदासिंचा ओषधीभि पुनीतात्॥ १०.३०,५

कुटून तयार केलेला सोम ज्या उदकाच्या सहवासानें तरुणींच्यासह तरुण हर्षित होतो त्याप्रमाणें हर्षित होतो त्या उदकांना आणण्यासाठीं तूं जलाशयावर जा. ज्यावेळीं त्या उदकानें सोमवल्ली भिजवून काढशील त्या वेळीं सोम व उदकें हीं बरोबरच गाळण्यावर ओत.

एवेवूने युवतयो नमन्त यदीमुशन्नुशतीरेत्यच्छ। संजानते मनसा संचिकित्रेध्वर्यवो धिषणापश्च देवीः॥ १०.३०,६.

सोमाभिषवाकरिता उत्सुक झालेला अध्वर्यु सोमाभिषवार्थ उत्सुक झालेल्या उदकांना आणण्यासाठीं ज्या वेळेस जातो त्या वेळेस तरुण स्त्रिया ज्याप्रमाणें तरुणापुढें नमतात त्याप्रमाणें तीं उदकें अध्वर्यूपुढे नमतात. अध्वर्यू हे त्या उदकाची स्तुति, लक्षण, वाणी व तीं उदकें यांना विशिष्ट बुद्धीनें उत्कृष्ट जाणतात व त्यांच्या अधिकार व परस्परोपकार नाना दोघांनीं पाहतात.

यं सोममिन्द्र पृथिवीद्यावा गर्भं न माता बिभृतस्त्वाया। तं ते हिन्वन्ति तमु ते मृजन्त्यध्वर्यवो वृषभ पातवा उ॥ ३.४६,५

हे इन्द्रा, हे द्यावापृथ्वी हो! माता ज्याप्रमाणें गर्भाला धारण करते त्याप्रमाणें तुझ्यासाठीं आम्ही हा सोम धारण केला आहे. हे श्रेष्ठ इन्द्रा, अध्वर्यू हे तुझ्याकरताच त्या सोमरसाला भरून पाठवितात, व तुला पिण्यासाठीं सोमरस गाळतात

यजामहे वां महः सजोषा हव्येभिर्मित्रावरुणा नमोभिः। घृतैर्घृतस्नू अध यद्वामस्मे अध्वर्यवो न धीतिभिर्भरन्ति॥ १.१५३,१

हे मित्रावरुण हो, आम्ही सर्व मिळून हविर्द्रव्याच्या योगानें व स्तोत्राच्या योगानें तुमचें पुष्कळसें यजन करतों हे उदकवृष्टि करणारे मित्रावरुण हो, आमचे अध्वर्यूहि घृताहुतियुक्त अशा यजनकर्मांनीं तुम्हाला तृप्त करीत आहेत.

आ व जना अभिचक्षे जगामेन्द्रः सखायं सुतसोममिच्छन्। वदन्ग्रावाव वेदिं भ्रियाते यस्य जीरमध्वर्यवश्चरन्ति॥ ५.३१,१२

अहो लोक हो, हा पहा, स्तोत्र करणाऱ्याला व सोमाचा अभिषव करणाऱ्याला भेटण्याची इच्छा करणारा इन्द्र तुमच्या भेटीस आला आहे. हे अध्वर्यू हो, तुम्ही जो वरवंटा (घाव घालताना) आदळता तो सोम कुटण्याचा वरवंटा फद् फद् असा शब्द करीत आपल्या आघातानें वेदीला खालीं दडपतो.

प्रसोता जीरो अध्वरेष्वस्थात्सोममिन्द्राय वायवे पिबध्यै। प्रयद्वां मध्वो अग्रियं भरन्त्यध्वर्यवो देवयन्तः शचीभिः ७.९२,२.

हे इन्द्रवायू हो, ज्या यज्ञामध्यें सोमरसाचा प्रथम भाग देवाची इच्छा करणारे अध्वर्यू अभिषवादिकर्मांच्या योगानें तुमच्यासाठीं भरून तयार करतात, त्या यज्ञात अभिषवरूप कार्य झटपट करणारा (अध्वर्यु) इन्द्राला व वायूला पिण्याकरता सोमरस पुढें पाठविता झाला.

ब्राह्मणासः सोमिनो वाचमक्रत ब्रह्म कृण्वन्तः परिवत्सरीणम्। अध्वर्यवो घर्मिणः सिष्विदाना आविर्भवन्ति गुह्या न केचित्॥ ७.१०३,८.

सोमयुक्त व स्तोत्रात्मक असें सांवत्सरिक कर्म करणारे ब्राह्मण जसा शब्द करतात तसा हे बेडूक शब्द करतात. घामानें डबडबलेल्या अंगाचे व घर्मानुष्ठान करणारे अध्वर्यू जसे सध्या गुप्त झाले आहेत त्याचप्रमाणें उन्हाळ्यांत बेडूकहि कोठें दृष्टीस पडत नाहींत. परंतु पावसाळ्यांत ते पुन्हा दिसूं लागतात.

आजागृविर्विप्र ऋतामतीनां सोमः पुनानो असदच्चमूषु। सपन्ति यं मिथुनासो निकामा अध्वर्यवो रथिरासः सुहस्ताः ॥ ९.९७,३७.

जागरणशील व स्तुतींना जाणणारा तो सोम शुद्ध होत असताना चमसामध्यें गळत असतो. एकमेकाशीं जुटीनें वागणारे निरंतर कार्येच्छु, यज्ञनेते व उत्कृष्ट हाताचे अध्वर्यू ज्या सोमाला दशापवित्रावर ओततात तो सोमरस वरून चमसात पडतो.

रथेष्ठायाध्वर्यवः सोममिन्द्राय सोतन । अधि ब्रघ्नस्याद्रयो विचक्षते सुन्वतो दाश्वध्वरम् ॥ ८.४,१३.

हे अध्वर्यू हो, रथात बसून येणाऱ्या इन्द्राकरितां सोम कुट्न तयार करा. सोमाच्या अभिषवाकरिता पसरलेल्या कातड्यावर ठेवलेल्या पाट्यावर माडून ठेवलेले वत्ते (वरवंटे) हविर्दान करणाऱ्या यजमानाचा याग जेणेंकरून सपादला जाईल त्या रीतीनें सोमवल्ली कुटीत असताना विशेष प्रकाशित होतात.

त्वमध्वर्युरुत होतासि पूर्व्यः प्रशास्ता पोता जनुषा पुरोहितः । विश्वा विद्वाँ आर्त्विज्या धीर पुष्यस्यग्ने सख्ये मारिषामा वयं तव ॥ १.९४,६.

हे अग्ने, अध्वर्यु तूंच आहेस व पुरातन असा होताहि तूंच आहेस. प्रशास्ता, पोता व जन्मसिद्ध असा पुरोहितहि तूंच आहेस. हे सर्वज्ञ अग्ने, तू ऋत्विजाचीं सर्व कर्मे जाणतोस व फलद्रूप करतोस. हे अग्ने, तुझ्या मैत्रीमध्ये आमचा नाश न होई असें कर.

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः । तेन यज्ञेन स्वरंकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आपृणध्वम् ॥ १.१६२,५.

होता, अध्वर्यु, अग्निमिंध, ग्रावग्राभ व सुविप्र शंस्ता असे सर्वजण हो, उत्तमप्रकारें सपादिलेल्या यज्ञाच्या योगानें नद्या वहावयास लावा.

यदीं मातुरुपस्वसा घृतं भरन्त्यस्थित । तासामध्वर्युरागतौ यवो वृष्टीव मोदते ॥ २.५,६.

(वेदिरूप) मातेच्या तिघी बहिणी (जुहू, उपभृत् व ध्रुवा) घृतरूपी हविर्द्रव्यें भरून घेऊन जेव्हां त्याच्याजवळ येतात तेव्हां तो अध्वर्यु धान्यबीज ज्याप्रमाणें वृष्टीची प्राप्ति होताच हर्षित होतें त्याप्रमाणें हर्षित होतो.

मित्रो अग्निर्भवति यत्समिद्धो मित्रो होता वरुणो जातवेदाः । मित्रो अध्वर्युरिषिरो दमूना मित्रः सिन्धूनामुत पर्वतानाम् ॥ ३.५,४.

अग्नि प्रदीप्त झाला असता तो मित्र, होता, वरुण व जातवेद म्हणजे उपजतज्ञानी होतो. मित्र झालेला तो अग्नि अध्वर्यु, गमनशील (वायू) व गृहसुखकारी होतो. शिवाय तो मित्र झालेला अग्नि समुद्राचा व पर्वतांचाहि मित्र होतो.

स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्ना ऊर्ध्वो अध्वर्युर्जुजुषाणो अस्थात् । पर्यग्निः पशुपा न होता त्रिविष्ट्येति प्रदिव उराणः ॥ ४.६,४.

बर्हि अंथरल्यावर, अग्नि प्रज्वलित केल्यानंतर, प्रियतम असा अध्वर्यु उठून उभा राहतो. पुरातन व देवपूजक असा तो (अग्निरूप) होता तीन वेळ प्रदक्षिणा करतो.

समिद्धाग्निर्वनवत्स्तीर्णबर्हिर्युक्तग्रावा सुतसोमो जराते । ग्रावाणो यस्येषिरं वदन्त्ययदध्वर्युर्हविषाव सिन्धुम् ॥ ५.३७,२.

ज्यानें अग्नि प्रदीप्त केला, व ज्यानें बर्हि आंथरलें तो प्रार्थना करतो. सोम कुटावयाचे वत्ते जुळवून सोम कुटल्यावर तो स्तवन करतो. ज्या अध्वर्यूचे ते वत्तेसुद्धा देवाना उद्देशून जणों काय या, या, असे शब्द उच्चारित आहेत असा तो अध्वर्यु हविर्द्रव्यासह नदीतीरावर (यजनासाठीं व अवभृथस्नानासाठीं) जातो.

या ते काकुत्सुकृता या वरिष्ठा यया शश्वत्पिबसि मध्व ऊर्मिम् । तया पाहि प्र ते अध्वर्युरस्थात्सं ते वज्रो वर्ततामिन्द्र गव्युः ॥ ६.४१,२.

हे इन्द्रा, ब्रह्मदेवानें सुंदर घडविलेली व विस्तीर्ण अशी जो तुझी जीभ व ज्या जिभेनें तूं नेहमीं सोमरसाचे घोट घेत असतोस त्या जिव्हेनें आमचें रक्षण कर. आमचा अध्वर्यु तुझ्यासाठीं सोमरस भरून घेऊन जात आहे. हे इन्द्रा, शत्रूंच्या गाई आम्हाला मिळवून देण्यासाठीं तुझें वज्र शत्रूंच्यावर तुटून पडो--त्याचा नायनाट करो.

हविष्कृणुध्वमा गमदध्वर्युर्वनते पुनः । विद्वाँ अस्य प्रशासनं ॥ ८.६१,१

हे हविर्द्रव्ये तयार करणारे (लोक) हो, तुम्ही हविर्द्रव्ये तयार करा. अग्नि आता येईल. अध्वर्यु त्याची सेवा करतो. का कीं, तोच त्या अग्नीच्या यजनाच्या पद्धतीला जाणतो.

वेत्यध्वर्युः पथिभी रजिष्ठैः प्रति हव्यानि वीतये । अधा नियुत्व उभयस्य नः पिब शुचिं सोमं गवाशिरम् ॥ ८.९०,१०.

हे नियुत्संज्ञक वायो, अध्वर्यु सरळ मार्गांनीं हविर्द्रव्यें तुला भक्षणासाठीं घेऊन जातो. हे वायो, तूं शुद्धता व दुग्धमिश्र असा दोन प्रकारचा सोमरस प्राशन कर.

आ नो नियुद्भिः शतिनीभिरध्वरं सहस्रिणीभिरुप याहि वीतये वायो हव्यानि वीतये । तवायं भाग ऋत्वियः सरश्मिः सूर्ये सचा । अध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ॥ १.१३५,३.

हे वायो, तुझ्या शेंकडो, हजारों अश्वासह तूं आमच्या यज्ञाला ये व तुला आवडल्या या हविर्द्रव्यांचें भक्षण कर. हविर्द्रव्यें तुझ्यासाठींच आहेत. हा तुझाच कालप्राप्त असा भाग आहे. सूर्य आपल्या रश्मिजालानें उदित झाल्याबरोबरच अध्वर्यूंनीं तुझ्यासाठीं सोम भरून तयार केले आहेत.

इमे वां सोमा अप्स्वा सुता इहाध्वर्युभिर्भरमाणा अयंसत वायो शुक्रा अयंसत ॥ १.१३५,६.

हे इन्द्रवायू हो, तुम्हा दोघाना आवडणारे असे हे सोमरस येथें कुटून तयार करून अध्वर्यूंनीं अगदीं भरून तयार ठेवले आहेत.

अध्वर्युभिः पञ्चभिः सप्त विप्राः प्रियं रक्षन्ते निहितं पदं वेः । प्राञ्चो मदन्त्युक्षणो अजुर्या देवा देवानामनु हि व्रता गुः ॥ ३.७,७.

सात विप्र, पांच अध्वर्यूंच्यासह अग्निरूपी पक्ष्याला प्रिय असलेल्या स्थानाला रक्षण करतात. त्या अग्निस्थानाच्या ठिकाणीं देव प्रसन्नमुख व जरारहित होत्साते हर्षभरित होतात. देव पूर्वीच्या देवानीं चालविलेल्या व्रताला अनुसरूनच गेले.

अध श्वेतं कलशं गोभिरक्तमापिप्यानं मघवा शुक्रमन्धः । अध्वर्युभिः प्रयतं मध्वो अग्रमिन्द्रो मदाय प्रतिधत्पिबध्यै शूरो मदाय प्रतिधत्पिबध्यै ॥ ४.२७,५.

धनवान् व शूर असा इन्द्र गोदुग्धमिश्रित व सारभूत असा सोमानें भरलेला कलश अध्वर्यूंनीं दिला असतां त्याचा स्वीकार करो व मद येण्यासाठीं सोमरसरूप अन्नानें भरलेला पांढरा शुभ्र असा हा कलश पिण्यासाठीं उचलून घेवो.

प्रवीरया शुचयो दद्रिरे वामध्वर्युभिर्मधुमन्तः सुतासः । वह वायो नियुतो याह्यच्छा पिबा सुतस्यान्धसो मदाय ॥ ७.९०,१.

हे वायो, तुला प्रेरणा करणारा शुद्ध व मधुर असे सोम कुटून तयार करून अध्वर्यू देत असतात. यासाठीं हे वायो, घोड्यांच्यासह रथ येथें आण, त्या रथात बसून ये. आमच्या यज्ञाम येऊन कैफ येण्यासाठीं कुटून तयार केलेल्या सोमरूप अन्नाचा स्वकीय भाग तूं पिऊन टाक.

अभि प्रिया दिवस्पदमध्वर्युभिर्गुहा हितम् । सूरः पश्यति चक्षसा ॥ ९.१०,९.

सुवीर्यसंपन्न असा इन्द्र अध्वर्यूंनीं आपल्या हृदयात ज्या ठिकाणीं सोमरस ओतला आहे तें ठिकाण आपल्या डोळ्यानीं सर्व बाजूनें पाहतो.

प्रति यदापो अदृश्रमायतीर्घृतं पयांसि बिभ्रतीर्मधूनि । अध्वर्युभिर्मनसा संविदाना इन्द्राय सोमं सुषुतं भरन्तीः ॥ १०.३०,१३.

हे उदक देवतांनो, माझ्या यज्ञाला येणाऱ्या तुम्हाला मी पाहिल्या. घृत व उदकानां मिश्र करून होमकालीं धारण करणाऱ्या तुम्हाला मी डोळ्यानीं पाहिल्या. त्याचप्रमाणें अध्वर्यूंशीं मनातल्यामनात बोलत असतानां व कुटून तयार केलेला सोम इन्द्राकरिता भरून घेतांना मी तुम्हाला आपल्या डोळ्यानीं पाहिल्या.

वृष्णः कोशः पवते मध्व ऊर्मिर्वृषभान्नाय वृषभाय पातवे । वृषणाध्वर्यू वृषभासो अद्रयो वृषणं सोमं वृषभाय सुष्वति ॥ २.१६,५.

हे इन्द्रा, फलवृष्टिकर्ता व मदकर असा सोमाचा रस प्रेरक होत्साता वहात असतो. सेचनसमर्थ असे अध्वर्यू हो, शब्द करणारे सोमाभिषवपाषाण देवानां श्रेष्ठभूत असा सोमरसाला कुटून तयार करितात.

अस्मा अस्मा इदन्धसोध्वर्यो प्रभरासुतम् । कुवित्समस्य जेन्यस्य शर्धतोभिशस्तेरवस्परत् ॥ ६.४२,४.

हे अध्वर्यो, आमच्या, आमच्याच इन्द्राला तूं सोमरूप अन्नाचा रस भरून दे. तो इन्द्र जिंकावयास योग्य अशा शत्रूंच्या तापापासून आमचें संरक्षण करो.

अध्वर्यो वीर प्रमहे सुतानामिन्द्राय भर स ह्यस्य राजा । यः पूर्व्याभिरुत नूतनाभिर्गीर्भिर्वावृधे गृणतामृषीणाम् ॥ ६.४४,१३.

हे वीरा, हवि-प्रेरक अध्वर्यो, या महान् इन्द्राला कुटलेला सोमरस अर्पण कर. तो इन्द्र सोमाचा राजा आहे. जो इन्द्र जुन्या व नव्या अशा स्तोत्रात्मक वाणींनीं वाढला जातो. तो इन्द्र ज्याअर्थी सोमाचा राजा आहे त्या अर्थी त्या इन्द्राला सोमरस अर्पण कर.

अध्वर्यो द्रावया त्वं सोममिन्द्रः पिपासति । उप नूनं युयुजे वृषणा हरी आ च जगाम वृत्रहा ॥ ८.४,११.

हे अध्वर्यो, तूं सोम कुटून तयार कर. हा सोम पिण्याची इन्द्र इच्छा करीत आहे. आपले घोडे आपल्या रथाला जोडून तो वृत्रनाशक इन्द्र येथें आला आहे.

अध्वर्यवा तु हि षिञ्च सोमं वीराय शिप्रिणे । भरा सुतस्य पीतये ॥ ८.३२,२४.

हे अध्वर्यो, हनुमान् अशा शूर इन्द्राला पाजण्यासाठीं सोम स्वकर सिंचन कर व इन्द्राला पिण्याकरतां कुटून तयार झालेल्या सोमरस भरून ने.

अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं सोमं पवित्र आसृज । पुनीहीन्द्राय पातवे ॥ ९.५१,१.

हे अध्वर्यो, दगडांच्यानीं, कुटलेला सोम गाळण्यासाठीं पवित्राच्या ठिकाणीं ओत व इन्द्राला पिण्यासाठीं गाळून तयार कर.

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् । एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदाथा च भूदुक्थमिन्द्राय शस्तम् ॥ ३.५३,३.

अध्वर्यो, तूं व मी दोघेहि शंसन करूं. तूं मला उत्तेजक असें कांहीं तरी म्हण. इन्द्राला आवडेल असें सुंदर स्तोत्र तुम्ही आम्ही करूंया. यजमानाच्या बर्हीवर येऊन बैस आणि मग इन्द्राकरिता स्तुतीचा प्रारभ होवो.

एदु मध्वो मदिंतर सिंच वाध्वर्यो अन्धसः । एवाहि वीरः स्तवते सदावृधः ॥ ८.२४,१६.

हे अध्वर्यो, मदकर अशा सोमरूप अन्नाचा मदकर असा रस इन्द्राकरता गाळून तयार कर. वीर व वर्धनशील असा हा इन्द्रच स्तोत्रशस्त्रांनीं स्तविला जातो.

इन्द्र पिब स्वधया चित्सुतस्याग्नेर्वा पाहि जिह्वया यजत्र । अध्वर्योर्वा प्रयतं शक्रहस्ताद्धोतुर्वा यज्ञं हविषो जुषस्व ॥ ३.३५,१०.

हे इन्द्रा, यत्नानें कुटून तयार केलेला सोम प्राशन कर, किंवा अग्नीच्या ज्वालारूपी जिह्वेनें प्राशन कर. हे समर्था, अध्वर्यूच्या हातचा तुला दिलेला सोम पी, किंवा होत्यानें दिलेल्या यजनीय अशा हवि प्रदानाचें सेवन कर.

यस्ते द्रप्सः स्कन्दति यस्ते अंशुर्बाहुच्युतो धिषणाया उपस्थात् । अध्वर्योर्वा परि यस्ते पवित्रात्तन्ते जुहोमि मनसा वषट्कृतं स्वाहा ॥ १०.१७,१२.

हे सोमा, तुझा जो रस (अधिषवण चर्मावाहेर) सांडतो किंवा तुझ्या वल्लीचा एखादा तुकडा अध्वर्यूंच्या हातून गळून पडतो व (अधिषवण फलकाच्या) जवळपास सांडतो त्या सर्व सांडलेल्या सोमरसाला मनासहवर्तमान अग्नीमध्यें हवन करतो.

एमा अग्मन्रेवतीर्जीवधन्या अध्वर्यवः सादयता सखायः । नि बर्हिषि धत्तन सोम्यासोऽपां नप्त्रा संविदानास एनाः ॥ १०.३०,१४.

धनसंपन्न व जीवांना प्रसन्न करणारीं हीं उदकें आमच्या यज्ञाला येत आहेत हें जाणून हे गव्यांनो, हे सोमसंपादकांनो, हे अध्वर्यू हो, अपानपात् देवासह या मंतरल्या आणाऱ्या उदकांना तुम्ही (वेदींत अंथरलेल्या) बर्हीवर आणून ठेवा.

आग्मन्नाप उशतीर्बर्हिरेदं न्यध्वरे असदन्देवयन्तीः । अध्वर्यवः सुनुतेन्द्राय सोममभूदु वः सुशका देवयज्या ॥ १०.३०,१५.

वेदींत बर्हि अंथरण्याची इच्छा करणारीं अशीं उदकें आमच्या यज्ञाला आलीं आहेत व तीं आमच्या या यज्ञांत राहून देवांना तृप्त करण्याची इच्छा करीत आहेत. यासाठीं हे अध्वर्यू हो, तुम्ही इन्द्राकरिता सोम कुटा. या उदकाच्या प्रसारानें तुमची देवासाठीं चाललेली यज्ञक्रिया सुलभ झाली आहे असें समजा.

अध्वर्युं वा मधुपाणिं सुहस्त्यमग्निधं वा धृतदक्षं दमूनसम् । विप्रस्य वा यत्सवनानि गच्छथोऽत आयातं मधुपेयमश्विना ॥ १०.४१,३.

हे अश्विनी हो, जरी तुम्ही दुसऱ्या एखाद्या विप्राच्या सवनांत गेलेले असाल तरि त्या यज्ञांना सोडून आमच्या यज्ञांतील सोमात्मक पेय पिण्याकरिता हातांत सोमरस घेऊन उभा राहिलेल्या सुहस्त अध्वर्यूसाठीं किंवा उदार अग्नीध्राच्या प्रार्थनेला तरी ऐकून येथें या.

दधन्वे वा यदीमनु वोचद्ब्रह्माणि वेरु तत् । परि विश्वानि काव्या नेमिश्चक्रमिवाभवत् ॥ २.५,३.

(अध्वर्यु) जो हविर्द्रव्याचा प्रक्षेप करतो अथवा (ब्रह्मा) ब्रह्माचें पठण करतो या सर्व गोष्टी अग्नि जाणतोच. सर्व कर्में धावेच्या पोटीं असलेल्या चक्राप्रमाणें याच्या पोटांत असतात.

यमु पूर्वमहुवे तमिदं हुवे सेदु हव्यो ददिर्यो नाम पत्यते । अध्वर्युभिः प्रस्थितं सोम्यं मधु पोत्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥ २.३७,२.

हे धनदाला, ज्या तुला मी पूर्वी बोलाविलें होतें त्या तुला मी आताहि बोलावीत आहें. धनप्रद, बोलावण्यायोग्य व अभीष्ट फल देणारा जो (अग्नि) देवांनी योजिला जातो त्या धनप्रदाला अर्पण करण्यासाठीं सोमात्मक मधुर असें हविर्द्रव्य अध्वर्यूंनीं नेलें आहे. हे धनदाला, ऋतूंच्या सहवर्तमान पोत्यापासून सोमरस पी.

वरील उताऱ्यावरून आपणास असें दिसतें कीं, अध्वर्यूचें मुख्य काम सोमरसाचें हवन करण्याचें होतें. अध्वर्यु हा शब्द अनेकवचनींहि अनेक ठिकाणीं आढळतो यावरून सोमहवनाचें कार्य एकाच वेळीं अनेक ऋत्विज् करीत असतील असा काल असावा अशी शंका घेण्यास जागा होते.

अध्वर्यूला स्तुति करण्याचें कार्य असल्याबद्दलहि उल्लेख आहेत. तो यज्ञक्रिया जाणतो, तोच यजनपद्धति जाणतो, तो अग्नि प्रदीप्त करतो, बर्हि अंथरतो, त्याचे ग्रावे शब्द करीत असतात, तो सोमरस पात्रामध्यें भरतो. इन्द्राकरिता, वायूकरिता, अश्विनाकरिता वगैरे तो हविर्द्रव्यें समर्पण करितो. अध्वर्यू घर्मानुष्ठान करितात, ते घृताहुतियुक्त यजनकर्मांनी मित्रावरुणांना संतुष्ट करतात, ते यजमानाचा याग संपादन करितात, ते कातड्यावर ठेवलेल्या पाट्यावर वरवंट्यानें सोम कुटतात, दशापवित्रावर गाळतात व चमसादि पात्रात भरून देवास अर्पण करितात, अनेक असुरांना मारणाऱ्या इन्द्राला ते सोमरस अर्पण करून उत्तेजित करतात इत्यादि अनेक क्रिया प्रामुख्यानें अध्वर्यूंच्या म्हणून उल्लेखिल्या आहेत. यावरून अध्वर्यूंचा यज्ञविधि सोमरसप्रधान असून त्यांत अनेक क्रिया असत व मंत्रांबरोबर तंत्रहि बरेंच वाढलें होतें असें दिसतें.

पोता, नेष्टा वगैरे.—आतां ऋग्वेदसंहितेंत आढळणाऱ्या पोता, नेष्टा, प्रशास्ता, आग्नीध्र, ब्राह्मणाच्छंसी इत्यादि दुय्यम प्रतीच्या ऋत्विजांविषयींचे उल्लेख अवलोकन करून शेवटीं सर्वांवर देखरेख करणारा जो ब्रह्मा या नांवाचा मुख्य ऋत्विज त्याकडे वळूं.

आयस्मिन्सप्तरश्मयस्तता यज्ञस्य नेतरि । मनुष्वद्दैव्यमष्टमं पोता विश्वं तदिन्वति ॥ २.५,२.

ज्या यज्ञनेत्याच्या ठिकाणीं सात (होतृरूपी) दोरे पसरले गेले आहेत तो 'पोता' (होऊन) मनुष्याप्रमाणें देवसंबंधीं असलेलें आठव्या ऋत्विजाचें सर्व कर्म संपादन करतो.

मरुतः पिबत ऋतुना पोत्राद्यज्ञं पुनीतन । यूयं हि ष्ठा सुदानवः ॥ १.१५,२.

हे मरुत् हो, ऋतूंसहवर्तमान पोतृनामक ऋत्विजाच्या पात्रांतून सोमरस प्या व आमचा यज्ञ पुनीत करा. हे उत्कृष्ट दाते हो, तुमचें पावित्र्य प्रसिद्ध आहे यासाठीं आमचा यज्ञ पावन करा.

अभियज्ञं गृणीहि नो ग्नावो नेष्टः पिब ऋतुना । त्वं हि रत्नधा असि ॥ १.१५,३.

हे सपत्नीक नेष्ट्या, आमच्या यज्ञाची तारीफ कर व ऋतूंसहवर्तमान सोम पी. कारण तूं रत्नधारक आहेस हें प्रसिद्ध आहे.

ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिबा सोममृतूँरनु । तवेद्धि सख्यमस्तृतम् ॥ १.१५,५.

हे इन्द्रा, ब्राह्मणाच्या पात्रांतून तूं सोमरस पी व नंतर ऋतूंनांहि पाज, कारण तुझें ऋतूंशीं कायमच सख्यच बनून गेलें आहे.

द्रविणोदाः पिपीषति जुहोत प्र च तिष्ठत । नेष्ट्रादृतुभिरिष्यत १.१५,९.

धनदाता देव ऋतूंच्या सह नेष्ट्याच्या पात्रांतून सोम पिऊं इच्छितो यास्तव हे ऋत्विज हो, पुढें व्हा व होम करा.

त्वमध्वर्युरुत होतासि पूर्व्यः प्रशास्ता पोता जनुषा पुरोहितः । विश्वा विद्वाँ आर्त्विज्या धीरपुष्यस्यग्ने सख्ये मारिषामा वयं तव ॥ १.९४,६

हे अग्ने, तूंच पुरातन अध्वर्यु व होता आहेस. तूंच प्रशास्ता, पोता व जन्मसिद्ध असा पुरोहित आहेस. सर्व आर्त्विज्यास म्हणजे सर्व ऋत्विक्कर्मांस तूं जाणत असून हे प्राज्ञ अग्ने, तूं न्यूनाच परिकरण करतोस. हे अग्ने, आमचें तुझ्याशीं सख्य झालें असतां आम्ही कोणाकडूनहि हिंसित होणार नाहीं.

साकं हि शुचिना शुचिः प्रशास्ता क्रतुनाजनि । विद्वाँ अस्य व्रता ध्रुवा वया इवानु रोहते ॥ २.५,४.

शोधक अशा कर्मांसह शुद्ध असा प्रशास्ता उत्पन्न झाला. या प्रशास्त्याचीं अविनाशी कर्में जो जाणतो तो शाखेप्रमाणें वृद्धिंगत होतो.

साकं हि शुचिना शुचिः प्रशास्ता क्रतुनाजनि । विद्वाँ अस्य व्रता ध्रुवा वया इवानुरोहते ॥ २.५,४.

स्वयंशोधक असा प्रशास्ता शुद्ध अशा क्रतूंसह उत्पन्न झाला आहे, याचीं निश्चित फलदायी अशीं व्रतें जाणून यजमान पत्न्याप्रमाणें त्या व्रताचा क्रमाक्रमानें अनुष्ठान करून विस्तार करतो.

ता अस्य वर्णमायुवो नेष्टुः सचंत धेनवः । कुवित्तिसृभ्य आवरं स्वसारो या इदं ययुः ॥ २.५,५.

नेष्ट्याच्या त्या गमनशील, हर्षवती, व बहिणींप्रमाणें असणाऱ्या अंगुली अनुष्ठीयमान कर्माला अनुसरत होत्सात्या तीन्ही अग्नींची पुष्कळवेळ परिचर्या करतात.

तवाग्ने होत्रं तव पोत्रमृत्वियं तव नेष्ट्रं त्वमग्निदृतायतः । तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ २.१,२.

हे अग्ने, होत्र, पोत्र व नेष्ट्र हें तुझेंच आहे. तूंच अग्नीध्र आहेस. यज्ञेच्छु अशा तुझेंच प्रशास्त्र आहे. आमच्या यज्ञगृहांतील अध्वर्यु, ब्रह्मा व गृहपतीहि तूंच आहेस.

प्रजावता वचसा वह्निरासा च हुवे निचसत्सीह देवैः । वेषि होत्रमुत पोत्रं यजत्र बोधि प्रयन्तर्जनितर्वसूनाम् ॥ १.७६,४.

फलप्रद अशा स्तोत्रांनीं स्तविला असतां जो अग्नि आपल्या ज्वालारूपी मुखानें जो देवाच्याकडे हवी पोंचवितो

त्या तुज अग्नीला मी बोलावितो. हे यजनीय अग्ने, इतर देवांच्यासह तूं येथें येऊन बैस आणि होत्र व पोत्र याची इच्छा कर. त्याचप्रमाणें आहुतिद्वारा सर्वांना उत्पन्न करणारा तू आम्हाला धनसंपत्ति मिळेल अशा रीतीचें ज्ञान दे.

यज्ञैः संमिश्लाः पृषतीभिर्ऋष्टिभिर्यामञ्छुभ्रासो अञ्जिषु प्रिया उत ॥ आसद्या बर्हिर्भरतस्य सूनवः पोत्रादासोमं पिबता दिवो नरः २.३६,२.

यज्ञयुक्त, घोड्या जोडलेल्या रथांत बसलेले, आयुधें धारण केलेले, सुंदर व आभरणप्रिय आणि भरतपुत्र हो, तुमच्यासाठीं अथरलेल्या बर्हावर येऊन बसा व पोत्यापासून सोम प्या.

आवक्षि देवाँ इह विप्रयक्षि चोशन्होतर्निषदा योनिषु त्रिषु । प्रतिवीहि प्रस्थितं सोम्यं मधु पिबाग्नीध्रात्तव भागस्य तृप्णुहि ॥ २.३६,४.

हे विप्र, यजनीय अशा देवाना या यज्ञांत बोलाव व त्यांचें यजन कर. हे होत्या, आमच्या हवीची इच्छा करणारा असा तूं तिन्ही ठिकाणीं बैस आणि हवनाकरिता गेलेल्या मधुर सोमरसाची इच्छा कर आणि आग्नीध्रापासून तूं आपला सोमरसाचा भाग घेऊन तृप्त हो.

एष स्य ते तन्वो नृम्णवर्धनः सह ओजः प्रदिवि बाह्वोर्हितः । तुभ्यं सुतो मघवन्तुभ्यमाभृतस्त्वमस्य ब्राह्मणादातृपत्पिब ॥ २.३६,५.

हा सोम तुझ्या शरीराचें बळ वाढविणारा आहे. ज्या सोमानें तुझ्या बाहूंच्या ठिकाणीं शत्रूंचा पराभव करण्याचें सामर्थ्य देणारें ओज स्थापित केलें त्या प्रकारचा सोम तुझ्यासाठीं कुटून तयार केला आहे व हवन करण्यासाठीं (उत्तरवेदीसंनिध) नेला आहे तर ब्राह्मणापासून तू सोमरसाचें तृप्ति होईपर्यंत प्राशन कर.

जुषेथां यज्ञं बोधतं हवस्य मे सत्तो होता निविदः पूर्व्या अनु । अच्छा राजाना नम एत्यावृतं प्रशास्त्रादापिबतं सोम्यं मधु ॥ २.३६,६.

हे मित्रावरुण हो, माझा यज्ञ सेवन करा. माझ्या बोलावण्याकडे लक्ष द्या. (वेदींत) बसलेला आमचा होता पूर्वीचे निविद मागून शंसन करतो, व झाकलेलें असें सोमरूप अन्न तुमच्या अभिमुख प्राप्त होतें अशा प्रकारचें तें मादक व मधुर सोममय हवि प्रशास्त्यापासून प्राशन करा.

यमु पूर्वमहुवे तमिदं हुवे सेदु हव्यो ददिर्यो नाम पत्यते । अध्वर्युभिः प्रस्थितं सोम्यं मधु पोत्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥ २.३७,२.

हे धनदात्या, ज्या तुला मी पूर्वी बोलावलें होतें त्या तुला मी आताहि बोलावीत आहे. धनप्रद बोलावण्यायोग्य व अभीष्ट फल देणारा जो देवतात्मा यजिला जातो त्या धनप्रदाला अर्पण करण्यासाठीं सोमात्मक मधुर हविर्द्रव्य अध्वर्यूंनी नेलें आहे. हे धनदात्या, ऋतूंच्यासहवर्तमान पोत्यापासून सोमरस पी.

अपाद्धोत्रादुत पोत्रादमत्तोत नेष्ट्रादजुषत प्रयो हितम् । तुरीयं पात्रममृक्तममर्त्यं द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः ॥ २.३७,४

जो धनदाता होत्यापासून सोम प्याला, पोत्यापासून प्याला व धुंद झाला. शिवाय नेष्ट्यापासूनहि देवांचें अन्न असा सोम ज्यानें सेवन केला तो द्रविणोदा दशापवित्रानें पुसलेल्या व अमरत्वसाधन अशा चौथ्या पात्रांतील सोमरस प्राशन करो.

मेद्यन्तु ते वह्नयो येभिरीयसेऽरिषण्यन्वीळयस्वा वनस्पते । आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥ २.३७,३.

हे धनदात्या, ज्याच्या योगानें तूं येथें प्राप्त होतोस ते तुझे घोडे तृप्त होवोत. हे वनस्पते, हिंसा न करिता दृढ हो. हे धैर्यशीला, तू येथें येऊन नेष्ट्यापासून ऋतूंच्यासहवर्तमान सोमरस प्राशन कर.

पवमानः सो अद्य नः पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता स पुनातु नः ॥ ९.६७,२२.

स्वतः पवित्र असा जो सर्वदर्शी व पवित्र (सोम) तो आपल्या पापनाशक अशा तेजानें आम्हास पावन करो.

उद्गातेव शकुने साम गायसि ब्रह्मपुत्र इव सवनेषु शंससि । वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्या सर्वतो नः शकुने भद्रमावद विश्वतो नः शकुने पुण्यमावद ॥ २.४३,२.

हे शकुने, उद्गाता ज्याप्रमाणें सामगायन करतो त्याप्रमाणें तूं गात असतोस. सवनामध्यें ब्रह्मपुत्र जसा शंसन करतो तसा तू तिन्ही काळीं शब्द (सूर) काढतोस. अडिल घोडा घोडीशीं संग करताना जसा हिंसतो तसा तूहि शब्द कर.

स सद्म परिणीयते होता मन्द्रो दिविष्टिषु । उत पोता निषीदति ॥ ४.९,३.

तो (अग्नि जेव्हा) यज्ञगृहांत नेला जातो तेव्हा तेथ चालणाऱ्या यज्ञामध्यें तो स्तुत्य असा होता व पोता होऊन बसतो.

वेषि ह्यध्वरीयतामुपवक्ता जनानाम् । हव्या च मानुषाणाम् ॥ ४.९,५

यज्ञेच्छु अशा मनुष्यांच्या हविर्द्रव्याची तू इच्छा करीत असतोस. शिवाय तूं उपवक्ता (ब्रह्मा किंवा सर्वकर्मावर सदस्य) होतोस.

त्वमग्ने गृहपतिस्त्वं होता नो अध्वरे । त्वं पोता विश्ववार प्रचेता यक्षि वेषि च वार्यम् ॥ ७.१६,५.

सर्वांना स्वीकरणीय अशा हे अग्ने, तूं आमच्या यज्ञामधील गृहपति आहेस, तूच होता आहेस व पोताहि तूच आहेस. यासाठीं प्रकृष्टबुद्धि असा तूं देवाना स्वीकरणीय अशा हवींचें यजन कर व भक्षण कर.

होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभ उत शंस्ता सुविप्रः। तेन यज्ञेन स्वरकृतेन स्विष्टेन वक्षणा आपृणध्वम् ॥ १.१६२,५.

होता, हविर्द्रव्ये वाहणारा अध्वर्यु, अग्निमिन्ध (आग्नीध्र) ग्रावग्राभ (ग्रावस्तुत्) व सुविप्र असा शंस्ता असे सर्व ऋत्विज् हो, तुम्ही उत्कृष्ट अशा अलंकृत व उत्तम संपादिलेल्या यज्ञानें नद्या वहावयास लावा.

अध्वर्युं वा मधुपाणि सुहस्त्यमग्निधं वा धृतदक्षं दमूनसम्। विप्रस्य वा यत्सवनानि गच्छथोत आ यातं मधुपेयमश्विना ॥ १०.४१,३.

हे अश्विनीदेव हो, तुम्ही दोघे सोमरस हातात घेतलेल्या सुहस्त्य अशा अध्वर्यूकरिता किंवा धृतबल दानमनस्क अशा आग्नीध्राकरिता येथें या. जरी तुम्ही दुसऱ्या एखाद्या विप्राच्या यज्ञाकरिता गेला असला तरी तेथून आमचा सोमरस पिण्यासाठीं येथ या.

तमु नः पूर्वे पितरो नवग्वाः सप्त विप्रासो अभि वाजयन्त। नक्षद्दाभं ततुरिं पर्वतेष्ठामद्रोघवाचं मतिभिः शविष्ठम् ॥ ६.२२,२.

अत्यंत पूर्वकाळी नऊ महिने अनुष्ठान करणारे व इन्द्राकरिता अन्न करणारे असे आमचे पितर सात विप्र शत्रूहिंसक, तारक, पर्वतस्थ, वचनपालक व बलवान् अशा त्याच इन्द्राला स्तुतींनीं संतोषवितें झाले.

त्वमध्वर्युरुत होतासि पूर्व्यः प्रशास्ता पोता जनुषा पुरोहितः। विश्वा विद्वाँ आर्त्विज्या धीर पुष्यस्यग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥ १.९४,६.

हे अग्ने, तूंच अध्वर्यु आहेस. होता, प्रशास्ता, पोता व पुरोहित तूंच आहेस इ०

तां इयानो महि वरूथमूतय उप घेदेना नमसा गृणीमसि। त्रितो न यान्पञ्च होतॄनभिष्टय आववर्तदवराञ्चक्रियावसे ॥ २.३४,१४.

ज्या श्रेष्ठ अशा पाच होत्यांना अभीष्टसिद्धीसाठीं व संरक्षणासाठीं 'त्रित'नामक ऋषीनें चक्राकार फिरविलें त्या पाच होत्यांना रक्षणाची याचना करणारे आम्ही या स्तोत्रानें स्तवीत आहों.

ग्राव्णो ब्रह्मा युयुजानः सपर्यन् कीरिणा देवान्नमसोपशिक्षन्। अत्रिः सूर्यस्य दिवि चक्षुराधात्स्वर्भानोरप माया अघुक्षत् ॥ ५.४०,८.

अत्रि नामक ब्रह्मा (अभिषव साधन असे) ग्रावे (वरवंटे) जुळित असताना, स्तोत्रानें देवाचें पूजन करीत असताना, आणि नमस्कारानें त्याना प्रसन्न करीत असताना, अंतरिक्षात व्यापक अशा सूर्यमंडळाला धारण करता झाला. शत्रुमोहक अशा स्वर्भानुनामक असुराच्या मायेला अत्रीच्या साहाय्यानें इन्द्र दूर करता झाला.

अध्वर्यवश्चकृवांसं मधूनि प्र वायवे भरत चारु शुक्रम्। होतेव नः प्रथमः पाह्यस्य देव मध्वो ररिमा ते मदाय ॥ ५.४३,३.

हे अध्वर्यू हो, मधुर मधुर हविर्द्रव्ये तयार करणारे तुम्ही वायु देवासाठीं प्रथम सोमरस भरून ठेवा, होता ज्याप्रमाणें प्रथम सोमरस पितो त्याप्रमाणें हे देवा, या यजमानाचा हा सोमरस तूं प्रथम (इतर देवताच्या पूर्वी) प्राशन कर. हे वायु देवा, मधुर असा सोमरस मी तुला अर्पण करतों.

ब्रह्मा.—ब्रह्मा या ऋत्विजाचें कार्य मुख्यतः स्तुति करण्याचें असावें परंतु इतरहि यज्ञविषयक कार्यें तो करीत असे हे पुढील कांहीं उल्लेखावरून दिसून येईल.

उत ब्रह्माणो मरुतो मे अस्येन्द्रः सोमस्य सुषुतस्य पेयाः। तद्धि हव्यं मनुषे गा अविन्ददहन्नहिं पपिवाँ इन्द्रो अस्य ॥ ५.२९,३.

हे ब्रह्मे हो, मरुत् हो, तुम्ही व इन्द्र मी कुटून तयार केलेला सोम घ्या. तुम्ही प्यालेलें सोमात्मक हवि मनुष्याला गाई मिळवून देते. सोम प्याल्यानंतरच इन्द्रानें वृत्राचा वध केला.

अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन्त्वष्टा वज्रं पुरुहूत द्युमन्तम्। ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अर्कैरवर्धयन्नहये हन्तवा उ ॥ ५.३१,४.

हे पुरुहूत, घोडे जोडता येण्यासाठीं अनूंनीं तुझा रथ तासला, त्वष्ट्यानें वज्र चकचकीत केलें. ब्रह्मे वृत्रहननाच्या उद्देशानें इन्द्राला स्तोत्रांनीं वाढविते झाले.

असादि वृतो वह्निराजगन्वानग्निर्ब्रह्मा नृषदने विधर्ता। द्यौश्च यं पृथिवी वावृधाते आ यं होता यजति विश्ववारम् ॥ ७.७,५.

वरलेला हविर्द्रव्यें वाहणारा, ब्रह्मा (मोठा) व धारक असा अग्नि द्युलोकातून आला व नृसदनात बसला. द्यौ व पृथ्वी ज्या अग्नीला वाढवितात त्या अग्नीला होता यजनानें संतुष्ट करतो.

वयं नाम प्रब्रवामा घृतेनास्मिन्यज्ञे धारयामा नमोभिः। उप ब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं चतुःशृंगोवमीद्गौर एतत् ॥ ४.५८,२.

आम्ही घृताचद नांव उच्चारूं. या यज्ञांत नमस्कारांनीं (नांव) धारण करूं. 'ब्रह्मा' आम्ही तें (नाव) उच्चारीत असतांनां ऐकणारा चतुःशृंग व गौरवर्ण असा देव या कर्माला पार पाडो.

इयं वेदिः परो अन्तः पृथिव्या अयं यज्ञो भुवनस्य नाभिः। अयं सोमो वृष्णो अश्वस्य रेतो ब्रह्मायं वाचः परमं व्योम ॥ १.१६४,३५.

ही वेदी म्हणजेच पृथ्वीचा परमावधि होय. हा यज्ञ भुवनाचा नाभि आहे. वर्षकारी आदित्यरूपी अश्वाचें 'सोम' हेंच रेत आहे व हा ब्रह्मा म्हणजेच वाणीचें परमोत्कृष्ट व सुरक्षित असें स्थान होय.

मोषु ब्रह्मेव तन्द्रयुर्भुवो वाजानां पते। मत्स्वा सुतस्य गोमतः ॥ ८.८१,३०.

हे अन्नपते इन्द्रा, ब्रह्म्याप्रमाणें तन्द्रींत येऊन निर्व्यापार बनूं नकोस. कुटलेल्या सोमरसात दूध अगर दहीं मिसळल्यावर तूं तो प्राशन कर व संतुष्ट हो.

आ यद्वज्रं बाह्वोरिन्द्र धत्से मदच्युतमहये हन्तवाउ। प्र पर्वता अनवन्त प्र गावः प्र ब्रह्माणो अभिनक्षन्त इन्द्रम् ॥ ८.८५,५.

हे इन्द्रा, अहीला मारण्याकरितां जेव्हां तूं आपल्या बाहूंनीं शत्रूंची रग जिरविणारें वज्र धारण केलेंस किंवा अही मेल्यावर पर्वतांनीं जेव्हां कोसळून गडगडाट केला आणि गाई जेव्हां हंबरूं लागल्या तेव्हां ब्रह्माणः (ब्राह्मण) तुज इन्द्राला सर्वतोपरि पूजित करिते झाले.

तमेव ऋषिं तमु ब्रह्माणमाहुर्यज्ञन्यं सामगामुक्थशासम्। स शुक्रस्य तन्वो वेद तिस्रो यः प्रथमो दक्षिणया रराध ॥ १०.१०७,६.

यज्ञनेता, सामगाणारा, व शस्त्रें म्हणणारा जो असेल त्यालाच ऋषी व त्यालाच ब्रह्माहि म्हणतात. जो प्रथम दक्षिणेनें आराधन करतो तोच शुक्राच्या (दीप्यमान प्रकाशाच्या) तीन तनू जाणतो.

त्वां विष्णुर्बृहन्क्षयो मित्रो गृणाति वरुणः। त्वां शर्धो मदत्यनु मारुतम् ॥ ९ ॥ ८.१५,९.

हे इन्द्र, श्रेष्ठ, असा विष्णु, मित्र, वरुण हे तुझी स्तुति करतात व वायु तुला मद आणतो.

इन्द्रो ब्रह्मेन्द्रः ऋषिरिन्द्रः पुरू पुरुहूतः। महान्महीभिः शचीभिः ॥ ८.१६,७.

हा इन्द्र, ब्रह्मा आहे, तोच ऋषि आहे, पुष्कळ वेळ पुष्कळांकडून बोलावला जाणारा आहे. मोठ्या क्रियांनीं तो *मोठा होत असतो.*

ब्रह्माणस्त्वा वयं युजा सोमपामिन्द्र सोमिनः। सुतावन्तो हवामहे ॥ ८.१७,३.

हे इन्द्रा, सोमयुक्त व अभिषव केलेल्या सोमांनीं संपन्न असे आम्ही ब्रह्मे सोम पिणाऱ्या तुला योग्य अशा स्तोत्रानें बोलावतो.

यो यजाति यजात इत्सुनवच्च पचाति च। ब्रह्मेदिन्द्रस्य चाकनत् ॥ ८.३१,१.

जो ब्रह्मा (एकदां) यजन करतो तो पुन्हां यजन करतो, *तोच सोमाभिषव करतो, तोच पशू शिजवितो व तोच इन्द्राची* पुन्हां पुन्हां इच्छा करितो.

न नूनं ब्रह्मणामृणं प्राशूनामस्ति सुन्वतां। न सोमो अप्रता पपे ॥ ८.३२,१६.

सोम कुटून प्राशन करणाऱ्या ब्राह्मणाना (ब्रह्म्यांना) ऋण नसतें. कां कीं, ते विस्तीर्ण धनाच्या योगानेंच सोम पितात.

नानानं वा उ नो धियो वि व्रतानि जनानाम्। तक्षा रिष्टं रुतं भिषग्ब्रह्मा सुन्वन्तमिच्छतीन्द्रायेन्दो परिस्रव ॥ ९.११२,१.

हे सोमा, आमचीं कर्मे नानाप्रकारचीं असतात. त्याचप्रमाणें इतरांचींहि कर्मे विविधप्रकारचीं असतात. सुतार लांकूड तासण्याची इच्छा करतो, वैद्य रोगाच्या निवारणाची *इच्छा करतो व ब्रह्मा सोमाभिषव करणाऱ्या (यजमानाची)* इच्छा करतो त्याप्रमाणें मी तुझ्या परिस्रवणाची इच्छा करितो. यासाठीं हे इन्दो, इन्द्राकरितां तूं सर्व बाजूंनीं पाझर.

यत्र ब्रह्मा पवमान छन्दस्यां ३ वाचं वदन्। ग्राव्णा सोमे महीयते सोमेनानन्दं जनयन्निन्द्रायेन्दो परिस्रव ॥ ९.११३,६.

हे पवित्र सोमा, तुझ्यासाठीं सोमाभिषव करणाऱ्या ग्राव्याच्या योगानें छंदोबद्ध अशी वाणी उच्चारीत असताना कुटलेल्या सोमरसानें देवांच्या ठिकाणीं आनंद उत्पन्न करणारा ब्रह्मा ज्या ठिकाणीं देवाकडून पूजिला जातो त्या ठिकाणीं हे सोमा, तूं सर्व बाजूंनीं पाझर.

ऋग्वेदांत गायत्री, अर्की व उक्थी असे तीन प्रकारचे लोक आढळतात त्याचप्रमाणें 'ब्रह्मे' म्हणून कांहीं लोक असावे असें दिसतें. ब्रह्म म्हणजे स्तुति व स्तुति करणारा तो ब्रह्मा

अशी उपपत्ति लाविली तर ब्रह्मे हे अर्वी व उन्थी यांच्या वर्गांपैकींच एक होत असें म्हणावें लागेल. परंतु ऋग्वेदातच कोठें कोठें जें वर्णन आलें आहे त्यात आज अध्वर्यु ज्या कांहीं क्रिया करतो त्याच क्रिया ब्रह्मे करीत असें आटळून येतें. "अग्नि नावाचा एक ब्रह्मा सोमाभिषवासाठी वरवंटे जुळवीत असता सूर्य मध्याह्नावर आला" असें वर्णन पांचव्या मंडळाच्या चाळिसाव्या सूक्तात आलें आहे हे वर्णन पाहता ब्रह्मानामक ऋत्विजाच्या प्रचलित क्रियाकलापात व पूर्वीच्या क्रियेत अगदींच उलटापालट झाली आहे हें सहज दिसून येतें. अभिषवाचें म्हणजे सोम कुटण्याचें कार्य अध्वर्यु आपल्या २-३ साथिदारासह करीत असल्याचा प्रयोग दृष्ट आहे व या ऋचेंत हें काम ब्रह्मा करतो असें आटळून येतें, इतकेंच नव्हे तर याच ऋचेंत देवाची स्तुति करणें वगैरे कार्यहि ब्रह्माच करतो असें म्हटलें आहे. म्हणजे हल्ली 'होता' जी कामगिरी करतो तीहि ब्रह्म्यालाच करावयाची असें स्पष्ट दिसून येते. देवताची स्तुति करण्याचें कार्य ब्रह्मेच करीत ही गोष्ट अधिक निश्चित करण्यास पांचव्या मंडळातील एकतिसाव्या सूक्तातील चौथी ऋचा अधिकच पोषक होते. वृत्रहननाच्या उद्देशानें 'ब्रह्माण अर्के. इन्द्रं अवर्धयन्' म्हणजे वृत्रवधाकरिता ब्रह्म्यानीं अर्कांच्या [स्तोत्राच्या] योगानं इन्द्राला वाढविला असें वर्णन सदर ऋचेंत आलें आहे. दुसऱ्या एके ठिकाणीं जें वर्णन आलें आहे त्यावरून यज्ञनेता, सामगाणारा व शस्त्रे म्हणणारा जो असेल त्यालाच ऋषि किंवा ब्रह्मा म्हटलें जाई असें मानण्यास जागा आहे. यावरूनहि हवन किंवा स्तवन हीं कार्यें ब्रह्मेच करीत असें जें विधान कल्पिलें आहे त्याला विशेषच जोर येतो.

होता व अध्वर्यु असे दोन ऋत्विज इष्टींत, पशूंत किंवा सोमयागात नियोजित करण्यात येतात होत्याकडे देवाना बोलावण्याचें किंवा श्रौतपरिभाषेंत बोलवयाचें तर देवताचें आह्वान करण्याचें कार्य नेमलेलें असून हवनीय देवताची स्तुति करण्याचीहि कामगिरी त्याला करावी लागते. अध्वर्यु देवताच्यासाठीं अग्नीमध्यें हविर्द्रव्याचें यजन करतो. परंतु ऋग्वेदसंहितेकडे नजर टाकल्यास हवन करणें, देवाना बोलावणें किंवा त्याची स्तुति करण्याचें कार्य करणें या गोष्टी करणाऱ्या व्यक्ती पृथक् पृथक् होत्या असें असत असें दिसून येत नाहीं.

संहिता व मंत्रविनियोग यांची तुलना.— आतापर्यंत जें ऋत्विजाच्या स्थितीसंबंधान विवेचन केलें त्यावरून आज निदान एवढें म्हणता येईल कीं, यज्ञसंस्था जसजशी वाढत गेली तसतसें ऋत्विजाचें सामान्य स्वरूप जाऊन त्यास विशिष्ट स्वरूप प्राप्त झालें आणि हें जसजसें प्राप्त होऊं लागलें तसतसें संहितीकरणहि अधिक सहेतुक व अधिक नेटानें होऊं लागलें असावें. ऋग्मंत्रामध्यें तो विशिष्टीकरणाची क्रिया चालू असलेला काल व्यक्त होतो, आणि आजच्या संहितांत विशिष्टीकरण संपूर्ण झालेलें दिसतें. संहिताच्या ज्या तुलना पूर्वी झाल्या त्यावरून अथर्ववेद आणि सामवेद यातील किती भाग ऋग्वेदमंत्राशीं समान आहे हें स्पष्ट झालें आहे. तथापि यजु व अथर्व या दोहोंस सामान्य असें मंत्रवाङ्मय किती होतें हा प्रश्न स्पष्ट झाला नव्हता तो परिशिष्टातील पहिल्या कोष्टकानें स्पष्ट केला आहे. परिशिष्टातील दुसरें कोष्टक असें सिद्ध करितें कीं, ऋग्वेदरचना झाली तिच्यापूर्वी होत्राच्या अनेक पद्धती समाजात चालू होत्या, मंत्राचे विनियोग केवळ निश्चित झाले नव्हते आणि यामुळें ऋग्वेदाची रचना करिताना ती होत्रानुसार न करता दुसऱ्या कांहीं निराळ्या तत्त्वानें करणें का भाग पडलें या प्रश्नावर प्रकाश पडतो.

ऋग्वेदातील मंत्राच्या विनियोगाच्या कोष्टकामध्यें त्याचा आश्वलायन सूत्र, ऐतरेय ब्राह्मण, शाखायन सूत्र व कौषीतकी उर्फ शाखायन ब्राह्मण यानीं कसकसा विनियोग केला आहे हें दाखविलें आहे या कोष्टकाचा ऐतिहासिक उपयोग कोणत्या तऱ्हेनें होणें शक्य आहे याविषयीं आम्हास विचार येणेंप्रमाणें सुचतात.

मंत्राची संहिता होणें आणि त्याचा विनियोग होणें यामध्यें संबंध काय आहे याविषयीं विचार करण्यास हें साहित्य उपयोगी पडतें. आश्वलायन श्रौतसूत्र संहिता आजच्या स्थितींत आहे असेंच गृहीत धरलें, म्हणजे अंतिम संहितीकरणानंतर आश्वलायन सूत्र तयार झालें. तथापि कौषीतकी उर्फ शाखायन ब्राह्मण आणि ऐतरेय ब्राह्मण याच्या कालीं संहितेचें स्वरूप कोणतें असावें हे आपणास आज खात्रीपूर्वक सांगता येत नाहीं. ऐतरेय ब्राह्मणात अशा अनेक ऋचा आहेत कीं, ज्या शाकलसंहितेंत सापडत नाहींत. तथापि आजच्या संहितेंतील बराचसा भाग ऐतरेय ब्राह्मणात उल्लेखिला गेला असल्यामुळें त्या कालीं असावा यात शंका नाहीं. जेथें ऋचा एकच आहे पण तिचे विनियोग मात्र कौषीतकी व ऐतरेय यानीं भिन्न दिले आहेत तेथें अशी कल्पना करता येईल कीं, संहिता कोणत्या तरी स्वरूपात तयार असून तिच्यातील मंत्राचा उपयोग निरनिराळ्या लोकानीं निरनिराळा केला असावा आणि अर्थात् यामुळें ते दोन्ही विनियोग नवीन असण्याचा संभव आहे. जेथें दोन्ही विनियोग एकच आहेत तेथें ती क्रिया बरीच जुनी असावी, आणि परंपरा भिन्न होण्यापूर्वीची असावी, अथवा एकाची क्रिया व मंत्र दुसऱ्यानें घेतले असावेत या दोन शक्यता दिसतात. विनियोगाच्या कोष्टकावरून हेंहि दिसून येईल कीं, आजच्या शाकलसंहितेतील निम्म्याअधिक मंत्राचा विनियोग ब्राह्मणात नाहीं. सूत्रातहि सर्व मंत्राना विनियोग दिलेला आढळत नाहीं त्याचें कोष्टक पुढें दिलें आहे (कोष्टक ३९).

वैदिक वाङ्मयाचा तौलनिक अभ्यास करून त्याच्या साहाय्यानें ब्राह्मणजातीचा आणि सामाजिक चळवळींचा इतिहास निर्माण करणें या प्रकारच्या अभ्यासास या ग्रथात पवळ आरंभ झाला आहे असें समजावें. आजपर्यंतच्या संशोधकाना या विषयाकडे फारसें लक्ष न दिल्यामुळें आम्हास ज काय माडावयाचें तें माडून अभ्यास करताना जें साहित्य जमा करावे लागलें तें साहित्य अभ्यास पुढ चालू रहावा या दृष्टीने वाचकापुढे ठेविलें आहे हिंदुस्थानात निरनिराळ्या ठिकाणीं पसरलेल्या ब्राह्मणाच्या शाखा व त्याचा वैदिक वाङ्मयाशीं संबंध हीं शोधून काढून ब्राह्मणाच्या स्थानातरासंबधानें जितका आपणास पत्ता लावता येईल तितका लावणें अवश्य आहे हा पत्ता वैदिक वाङ्मयाच्या तौलनिक अभ्यासानें बराचसा लागणार आहे आणि ज्या गोष्टींवर आम्ही अद्यापि निर्णयात्मक कांहीं लिहिलें नाहीं त्या गोष्टींवर आणखी विवेचन करण्यास हीं तौलनिक कोष्टकें उपयोगी पडतील असा आम्हास दृढ भरवसा आहे

प्रकरण १४ वें.

अतींद्रियस्थितीसंबंधानें कल्पना.

यज्ञसंस्थेचा इतिहास समजावयास देवतेतिहास जितका महत्त्वाचा आहे तितकाच अतींद्रिय सृष्टीसंबधानें लोकाच्या असलेल्या कल्पना समजणें महत्त्वाचें आहे परमार्थविषयक निरनिराळ्या कल्पनाचे प्रकार जसजसे असतील त्याप्रमाणें तो परमार्थ साध्य करून घेण्याचे मार्ग उत्पन्न होतील स्वर्ग म्हणजे काय याची कल्पना निश्चित नसली तरी पारलौकिक इष्टगतीसाठीं मनुष्य कांहीं तरी करतोच तो जें कांहीं करतो त्यावरून त्याच्या परलोकविषयींच्या कल्पना आपणास अंशें करून ज्ञात होतात कधीं कधीं पारलौकिक स्थितिविषयीं स्पष्ट उल्लेखहि सापडतात यासाठीं वेदकालच्या परलोकासंबंधाच्या व मनुष्य मृत झाल्यानतर त्याचें काय होतें यासंबंधाच्या कल्पना आपणास गोळा करणें अवश्य होतें

मरणोत्तरस्थितिविज्ञान—मृताची व्यवस्था.— वैदिक सूक्तात मरणाविषयींचे उल्लेख फार थोडे आहेत जेव्हा हे उल्लेख येतात तेव्हा शत्रूना मरण यावें अशा प्रकारची इच्छा प्रदर्शित केलेली आढळते या उल्लेखात आम्हाला दीर्घायुष्य दे अशी कवि प्रार्थना करतात अत्येष्टि प्रसगीं मरणोत्तरस्थितीविषयींचे विचार व्यक्त केलेले आढळतात दहन करणें व जमिनींत पुरणें या दोन्ही प्रकारानीं प्रेताची व्यवस्था करण्याची वहिवाट एकाच वेळीं रूढ होती ऋग्वेदात एका ठिकाणीं (१० १६) दहनविधीचा उल्लेख आहे तर दुसऱ्या ठिकाणीं (ऋ १०.१८,१० ते १३) पुरण्याच्या विधीचा उल्लेख आहे मृत्तिकेचें गृह असें वर्णन एके ठिकाणीं (ऋ. ७.८९) आढळतें. अग्निदग्ध व अनग्निदग्ध अशा दोन पितृवर्गांचा उल्लेख येतो (ऋ १०.१५,१४, अ वे १८.२,३४). परतु दहन हा मृताना स्वर्गलोकीं पोंचविण्याचा विशेष रूढ असा मार्ग होता उत्तरकालीन प्रेतविधींत हाच एक मार्ग विशेष वर्णिलेला सापडतो (आश्व गृ सू ४.१) लहान मुलें व सन्यासी याचीं प्रेतें पुरीत व मोठ्या ससारी माणसाच्या अस्थि व रक्षा पुरीत अशी वर्णनें उत्तरकालीन प्रेतविधिवर्णनात येतात

मरणोत्तर जीवन वगैरेसबधीं ज्या कथा वेदांतून आढळतात त्या अर्थातच दहनसंस्काराशीं विशेष निगडित असलेल्या दिसतात. अग्नि हा प्रताला दुसऱ्या लोकीं, पितराकडे व देवाकडे घेऊन जातो (ऋ १०.१६,१ ते ४, १० १७,३), मर्त्यास तो उत्तम अमरत्व देतो (ऋ १ ३१,७), दिव्य पक्षी जो अग्नि त्याच्या द्वारा मनुष्यें सूर्याच्या अति उच्च स्थानीं जातात, पुराण ऋषी ज्या सदाचारी लोकाच्या स्थानीं गेले त्या स्थानी अग्नीच्या द्वारा मनुष्यें जातात (वा स १८ ५१ व ५२), गार्हपत्य अग्नि मृताला सुकृताच्या लोकात घेऊन जातो (अ वे ६.१२०,१) प्रेत भक्षण करणारा अग्नि (क्रव्याद्) आणि देवाकडे त्याचा बलि घेऊन जाणारा अग्नि हे वेगळे आहेत (ऋ १०.१६,९) अग्नीनें प्रताचें नीट सरक्षण करावें, आणि त्याचा जो अज भाग तो त्यानें जाळावा अशी त्याची प्रार्थना केलेली आहे (ऋ १० १६,४) यज्ञामध्ये मारावयाच्या घोड्यावरोबर एक अजहि अगोदर अग्नींत जाळला जातो या क्रियेमध्यें असा हेतु असतो कीं, त्या अजानें देवाना त्याचा बलि त्याजकडे येत आहे ही वर्दी द्यावी (ऋ १.१६२,२ व ४) सूत्रग्रंथात (आ गृ सू ४ २ कौ श्रौ सू २५ ७,१९) प्रेताला काळ्या बोकडाच्या त्वचेवर ठेवावें असें सागितलें आहे, आणि या प्रसगीं पशूचा यज्ञ केला तर तो गाईचा किंवा बोकडाचा करितात दहनप्रसगीं एखाद्या पक्ष्यानें, पशूनें, मुग्यानीं किंवा सर्पानीं प्रेताला कांहीं इजा केली असेल तर ती अग्नि आणि सोम यानीं बरी करावी अशी त्याची प्रार्थना केली जाते (ऋ १०.१६,६)

अग्नीच्या धुरावरोबर मृत मनुष्य दिव्य लोकात जातो अशी समजूत होती (आ गृ सू ४.४,७) या दिव्य लोकाचा मार्ग फार दूर असून पूषन् हा या मार्गावरून जाणाऱ्या मृताचा सरक्षक आहे आणि सविता हा त्याचा मार्गदर्शक आहे (ऋ १० १७,४) मृत मनुष्य येत आहे ही वर्दी पितराकडे अगोदर घेऊन जाणारा यज्ञिय बोकड हा दाट अधकाराच्या गर्तेतून जातो, व स्वर्गाचें तिसरें दालन या गर्तेपलीकडे आहे तेथें पोहोंचतो (अ ९ ५,१ व ३ तु० अ ८ १,८)

मृत मनुष्यावरोबर वस्त्रभूषणें दिलीं जात असत व तीं देण्याचा हेतु त्याच्या परलोकींच्या जीवनक्रमात वस्त्रभूषणाची

अडचण त्यास पडू नये हा असे (अ १८.४,३१). पतीच्या शरीराबरोबर पत्नीला व त्याच्या शस्त्रास्त्रांना जाळण्याची पद्धत होती असें कांहीं उल्लेखावरून दिसतें (ऋ १०.१८,८ व ९) मृताच्या शरीराला सर्पणाची एक मोळी बांधित असत, हेतु हा कीं, मृताचा माग नाहींसा व्हावा आणि यमाला या लोकीं पुन्हा येण्याला अडचण पडावी (अ ५.१९,१२), तु (ऋ. १०.१८,२, १०.९७,१६).

आत्मा.—अग्नीनें किंवा जमिनींत पुरण्यानें शरीराचाच फक्त नाश होतो अशी समजूत वेदात आहे मृताचा आत्मा अमर्त्य आहे, या वेदातील कल्पनेच्या मुळाशीं ही जुनी कल्पना आहे कीं, आत्मा हा शरीरापासून वेगळा राहू शकतो शरीराच्या मूर्च्छावस्थेंत देखील तो शरीरापासून दूर होऊ शकतो आणि मरणोत्तर तो स्वतन्त्रपण स्वतःच्या अस्तित्वात राहू शकतो एका सूक्तात (ऋ १०.५८) मृतवत् पडलेल्या माणसाच्या मनाला (म्हणजे आत्म्याला) तू दूर भटकत आहेस तो परत ये अशी विनवणी केली आहे वेदामध्यें आत्मा एका शरीरातून बाहेर पडल्यावर दुसऱ्या शरीरात प्रवेश करितो ही कल्पना नाहीं. परतु एका ब्राह्मणग्रथात असें विधान सापडतें कीं, जे नीट ज्ञान करून घेऊन आपले विधी करीत नाहींत ते पुन पुन जन्म घेऊन मृत्यूच्या भक्ष्यस्थानीं पडतात (श ब्रा १० ४ ३,१०) शरीरात असलेल्या चैतन्याला प्राण, आत्मन्, असु, मनस् इत्यादि नाव आहेत (ऋ १.११३, १६, ८.८९,५) अथर्ववेदात पुष्कळ ठिकाणीं असु किंवा मनस् याच्या शरीरातील अस्तित्वावर मानवाचें जीवित अवलबून आहे असें मानलेल आहे असुनीति अथवा असुनीत म्हणजे आत्म्याना नेणें हे शब्द अग्नि मृताचे आत्मे या लोकातून दुसऱ्या लोकात घेऊन जातो या क्रियेला लावितात (ऋ १०. १५,४, १०.१६,२) प्रेतविधिसबधीं विधानामध्यें मृताच्या मनाला किंवा असूला प्रार्थिलेलें नसतें तर त्याच्या अतर्गत व्यक्तीला पिता, प्रपिता इत्यादि शब्दानीं सबोधिलेलें असतें यावरून आत्मा ही केवळ छाया नसून तो व्यक्तीच्या स्वरूपात असतो असा समज असल्याचें स्पष्ट होतें या शरीरातून सुटल्यावरच अमरत्व प्राप्त होतें (श ब्रा १०.४ ३,९) तरी मरणोत्तर स्थितीच्या कथामध्यें मृत शरीरालाहि महत्त्वाचा भाग दिलेला आहे कारण मरणोत्तर स्थिति ही देहयुक्त स्थिति असल्याची समजूत आहे (ऋ १०.१६,५ अ वे १८.२,२६) हें मरणोत्तर शरीर निर्व्यंग असतें (अ वे ६ १२०,३). अर्थात् असें शरीर म्हणजे स्थूल भौतिक शरीर नसून अग्नीन शुद्ध केलेलें असें सूक्ष्म शरीर असतें (तु—ऋ १०.१६,६) उत्तरकालीन भारतीय विचारपरपरेंत ज्या सूक्ष्म शरीराचा अथवा लिंगदेहाचा उल्लेख येतो, तशा प्रकारच ह परलोकींचें शरीर असाव मृत शरीराचा मरणोत्तर स्थितीशीं जो सबध आहे तो महत्त्वाचा आहे असें मानण्याच कारण मृताच्या अस्थि न सापडणें, ही एक मोठी शिक्षा समजली जात असे ह होय (श ब्रा ११.६ ३,११, १४.६ ९,२८) ऋग्वेदात एके ठिकाणीं (ऋ १०.१६,३) मृताच्या नेत्राला सूर्याकडे व त्याच्या आत्म्याला म्हणजे श्वासाला वायूकडे जाण्यास सागितल आहे ह्या कल्पना 'पुरुष'विषयक कल्पनावरून (ऋ १०.९०,१३) सुचल्या असाव्यात कारण पुरुषाच्या नेत्राचा सूर्य बनतो व त्याच्या श्वासाचा वायू बनतो असें पुरुषसूक्तात म्हटलें आहे. आत्मा जनामध्ये किंवा ओषधीमध्य जातो असें जें विधान आहे (ऋ १०.९०, १०.५८,७), त्यात आत्मा शरीरातर करतो, या कल्पनेचें बीज दिसतें

पितर ज्या मार्गान गेले त्या मार्गान जाऊन (ऋ. १०. १४,७), मृताचा आत्मा शाश्वत प्रकारच्या लोकात जातो (ऋ ९.११३,७) अग्नीनें राक्षसाना ज्या पखानीं मारिलें (वा स १८.५२), त्या पखावर बसून हा आत्मा जातो, व देवाप्रमाणें त्याच्या ठिकाणीं तेज सपन्नता येते (अ वे ११.१,३७) तो रथातून जातो असाहि उल्लेख येतो (अ वे ४.३४,४) मरुद्गण त्याला पुढ नेत असतात, मद वारे त्याला पख्याप्रमाणें वारा घालतात, वृष्टीन त्याला थड पणा येतो आणि अशा रीतीनें उच्च लोकाकडे प्रवास करून मृताचा आत्मा आपलें जुनें शरीर पूर्ण स्वरूपात पुन धारण करतो (अ. वे १८.२,२१ ते २६), आणि या वैभवाच्या स्थितींत सर्वांत उच्च द्युलोकात यमाच्या सगतींत आनद करणाऱ्या पितराच्या सान्निध्यात तो जातो (१०.१४,८ व १०, १०.१५४,४ व ५) आत्म्याच्या या द्युलोकात येण्याचा उल्लेख आत्मा घरीं परत आला अशा शब्दानीं केला जातो (ऋ १०.१४,८) यमानें हा आपला असें ओळखलें म्हणजे तो या आत्म्याला विश्रातीचें स्थान देतो (अ. वे १८.२,३७, ऋ १०.१४,९).

शतपथ ब्राह्मणामध्यें अशी एक कल्पना सर्वसामान्य म्हणून दिली आहे कीं, मृताना दोन अग्नींमधून पुढें जावें लागतें हे दोन अग्नी दुष्टाना जाळून टाकतात व चागल्याना पुढ जाऊ देतात हीं चागलीं माणसें पितराच्या मार्गानें जातात किंवा सूर्याकडे जाण्याच्या मार्गान जातात (श ब्रा १.९,२,३, इ) उपनिषदामध्यें ब्रह्मवेत्त्याला दोन मार्ग सागितलेले आहेत पूर्णज्ञानी असेल त्याला ब्रह्माकडचा मार्ग सागितला आहे व दुसरा मार्ग स्वर्गांत जाणारा आहे. स्वर्गात गेलेला आत्मा आपल्या सत्कर्मांचीं फळें भोगून झाल्यावर पुन पृथ्वीवर येऊन जन्म घेतो आत्मज्ञान ज्याना नाहीं ते राक्षसपिशाचाच्या अध लोकात जातात, किंवा दुष्टाप्रमाणं पृथ्वीवर पुन्हा जन्म घेतात

स्वर्ग.—पितर आणि यम राहतात ती जागा आकाशाच्या मध्यभागीं आहे (ऋ. १०.१४,१५). ती जागा सगळ्यात उंच आकाशात आहे. ती तिसऱ्या द्युलोकांत असून आकाशाच्या अति खोल जागीं आहे, तेथें शाश्वत प्रकाश आहे. (ऋ. १०.१८,८; ९.११३,७ ते ९). अथर्ववेदात या जागेचें वर्णन सर्वांत उंच असणारें ज्योतिर्मय विश्व (अ. वे. ११.४,११; ४.३४,२), आकाशाचें शिखर (अ. वे. १८.२,४७), तिसरें आकाश आणि तिसरा स्वर्ग असें केलें आहे (अ. वे. ९.५,१ व ८; १८.२,४८). मैत्रायणि संहितेत पितृलोक म्हणजे तिसरा लोक असें वर्णन आहे (मै. स. १.१०,१८; २.३,९); ऋग्वेदात पितृलोक म्हणजे सूर्याचा अति उंच भाग असेंहि वर्णन आहे (ऋ. ९. ११३,९), पितर हे सूर्याशीं संयोग पावतात, ते त्याचें रक्षण करतात (ऋ. १०.१०७,२; १०.१५४,५), त्याच्या करिता सूर्य आकाशात प्रकाशतात (ऋ १.१२५,६); पितराचा विष्णूच्या पावलाशीं योग होतो (ऋ. १०. १५,३); *धार्मिक लोक विष्णूचें सर्वांत उंच जें पाऊल किंवा* स्थान तें स्थान पाहून आनंदित होतात (ऋ. १.१५४,५); देव ज्या ठिकाणीं आनंद करतात तिकडे पोंचण्यासाठीं विष्णूनें तीन पावलें टाकली, त्याप्रमाणें जेथें धार्मिक लोक यज्ञ करतात तेथें पोचण्यासाठीं सूर्य उषेच्या पाठीमागून जातो. जे सुकृती लोक स्वर्गांत जातात त्यांचाच तारे हे प्रकाश होत असें ताऱ्याच्या संबंधानें वर्णन येतें (तै. स. ५.४,१३; श. ब्रा. ६.५.४,८); पुराणपुरुषीं अत्रि अगस्त्य व सप्तर्षि वगैरे नक्षत्रपदाला चढविले गेले असें वर्णन आहे (तै. आ. १.११,१,२), *यम आणि देव ज्या झाडाखालीं पान* करतात त्या झाडाचा उल्लेख ऋग्वेदात येतो. (ऋ. १०. १३५,१). अथर्ववेदामध्यें एका अजिराच्या झाडाजवळ तिसऱ्या स्वर्गांत देव वस्ति करतात व पान करतात असें वर्णन आहे (अ. वे. ५.४,३).

मरणोत्तर स्थितीसंबंधाचे महत्त्वाचे उल्लेख ऋग्वेदाच्या *नवव्या व दहाव्या मंडळात येतात. या संबंधाचे थोडेसे* उल्लेख पहिल्या मंडळातहि येतात. कडक तपश्चर्या करणारे, लढाईत प्राण देणारे वीर व यज्ञात उदारपणानें दक्षणा देणारे याना पारितोषिकादाखल स्वर्ग मिळतो (ऋ. १०. १५४,२ ते ५; १.१२५,५; १०.१०७,२) *अथर्ववेदामध्यें* यज्ञदक्षणा देणाऱ्याना नानाप्रकारचीं सुखें मिळतात असा उल्लेख वारंवार येतो.

स्वर्गामध्यें मृताला आनंदमय जीवनक्रम लाभतो (ऋ. १०.१४,८; १०.१५,१४; इ.), या ठिकाणीं त्याच्या सर्व इच्छा पूर्ण होतात (ऋ. ९.११३,९ व ११), या ठिकाणीं त्याचें देवाशीं सान्निध्य असतें (ऋ. १०.१४,१४), विशेषतः यम आणि वरुण या दोन राजाच्या सहवासात त्याचा काळ जातो (ऋ. १०.१४,७), स्वर्गामध्यें मृताला जरा येत नाहीं (ऋ. १०.२७,२१), त्याना तेथें सुंदर शरीर मिळतें व देवाना ते प्रिय होतात (ऋ. १०.१६,८; १०. १६,५ इ.), तेथें मातापिता, पुत्र इत्यादि त्याना भेटतात (अ. वे. ६.१२०,३), पत्नी आणि अपत्यें याचा योग तेथें होतो (अ. वे. १२.३,१७), तेथें शारीरिक व्यंग नसतें व दुसरी कोणत्याहि प्रकारची अपूर्णता तेथील जीवनांत नसते (ऋ. १०.१४,८; अ. वे. ६.१२०,३). *तेथें आजार नाहीं, लंगडेपणा नाहीं, वाकडेतिकडे अवयव* नाहींत (अ. वे. ३.२८,५). मृताना त्या लोकामध्यें सर्व प्रकारें पूर्ण असे अवयव व शरीर लाभतें. इत्यादि वर्णन अथर्ववेदात आणि शतपथ ब्राह्मणांत पुनः पुनः आलेलें आहे.

ऋग्वेदामध्यें मृत हे आनंद करितात असें सामान्य वर्णन पुष्कळ वेळा आलेलें आहे (ऋ. १०.१४,१०; १०.१५,१४; इत्यादि). ऋग्वेदात एका ठिकाणीं (ऋ. ९.११३,७ ते ११); स्वर्गांत मिळणाऱ्या आनंदाचें विस्तरशः वर्णन आलें आहे. स्वर्गांत प्रकाश अक्षय्य असतो, तेथें जलप्रवाह अत्यंत वेगाचे असतात, तेथें गतीला निरोध नाहीं (तु. तै. ब्रा. ३.१२.२,९), तेथें सात्विक व आत्मिक अन्न आहे व तें भरपूर आहे, तेथें आनंद, सुख, समाधान, सर्व इच्छाची पूर्ति या गोष्टी आहेत, तेथें प्रेमाचा आनंद आहे (तै. ब्रा. २.४.६,६), तेथें भरपूर कामाचा आनंद आहे (अ. वे. ४.३४,२), तेथील आनंद हा पृथ्वीवरील अतिश्रेष्ठ आनंदाच्या शंभरपटीनें मोठा आहे (श. ब्रा. १४.७.१,३२ व ३३). या सुखी लोकाच्या स्वर्गांत गायन आहे, वादन आहे (ऋ. १०.१३५,७). सोम, घृत आणि मध याचा येथें सारखा प्रवाह वहात असतो (ऋ. १०.१५४,१). घृताचे येथ मोठाले साठे आहेत व दूध, मध आणि मद्य याच्या मोठाल्या नद्या आहेत (अ. वे. ४.३४,५ व ६; श. ब्रा. ११.५.६,४); येथें नाना रंगाच्या वाटेल ती इच्छा पुरविणाऱ्या तेजस्वी गायी आहेत (अ. वे. ४.३४,८), येथें श्रीमंत, गरीब, समर्थ आणि गाजलेले असा भेद नाहीं (अ. वे. ३.२९,३). संहितामध्यें आणि ब्राह्मणामध्यें हा जो स्वर्गलोकींचा जीवनक्रम वर्णिला आहे त्याला उपनिषदामध्यें देवलोकींच्या नाशवंत व कनिष्ठ प्रकारच्या सुखाचें स्थान दिलें आहे. या सुखानंतर पुनः जन्म येतो. उपनिषदामध्यें ज्याना सत्याचें पूर्ण ज्ञान झालेलें आहे, त्यानाच फक्त परमात्म्याशीं ऐक्य प्राप्त होऊन शाश्वत शांतीचा अक्षय्य आनंद व खरी अमरता प्राप्त होते असें मत व्यक्त झालें आहे. याप्रमाणें सुकृत करणाऱ्या मृत लोकानां स्वर्गांत जो जीवनक्रम लाभत होता तो जीवनक्रम श्रमरहित व सुखोपभोगयुक्त समजला जात होता. या जीवनक्रमात त्याच्यातील, मृत्युलोकींचीं व्यंगें नाहींशीं झालेलीं,

असत, व देवाच्या संगतींत गान, पान व शारीरिक भोग भोगीत ते काळ घालवीत.

याज्ञिकाची कल्पना स्वर्ग म्हणजे भौतिक सौख्यपूर्ण पृथ्वीपेक्षां जास्त आनंददायक असा लोक असावा अशी दिसते. स्वर्ग म्हणजे सुकृत करणाराचें जगत् आहे (ऋ. १०.१६,४). सुकृति आणि धार्मिक मनुष्य जे यज्ञ वगैरे व्यवस्थेनें करतात ते या जगात आनंदात राहतात. या स्वर्गामध्यें त्यानीं पृथ्वीवर केलेल्या इष्टापूर्तांशीं त्याचा संयोग होतो. ऋत्विग्वर्गास ज्या दक्षणा त्यानीं दिल्या असतील त्यावद्दलचा मोबदला येथें त्याना मिळतो (ऋ. १०.१५४,३ इ.). ब्राह्मणग्रंथात असें म्हटलें आहे कीं, जे विधिपूर्वक यज्ञ करतात, त्याना आदित्य, अग्नि, इन्द्र, वरुण, वायु, बृहस्पति, प्रजापति, ब्रह्मा याच्याशीं सलोकता व सायुज्यता प्राप्त होते (श. ब्रा. २.६.४,८, ११.४.४,२१; तै. ब्रा. ३.१०.११,६) तैत्तिरीय ब्राह्मणात (३.१०.९,११) कोणी एक ऋषि आपल्या ज्ञानाच्या योगानं सुवर्णाचा हंस होऊन स्वर्गांत गेला व सूर्याशीं तादात्म्य पावला असें वर्णन आहे. तैत्तिरीय संहितेंत एका ठिकाणीं (६.६,९) काहीं विवक्षित यज्ञयाग केल्यान मनुष्य जीवंत स्वर्गाला पोंचतो अशी कल्पना आहे.

एका विवक्षित रीतीनें अभ्यास केला असता मनुष्य मरणापासून मुक्त होऊन ब्रह्मयाशीं सात्मता पावतो (श. ब्रा. १०.५.६,९), काहीं एक गूढ गोष्ट ज्ञात करून घेतल्याचा मोबदला म्हणून मनुष्य या लोकात पुन्हा जन्म पावतो (श. ब्रा. १.५.३,१४), याप्रमाणे शतपथ ब्राह्मणात कर्मफलप्राप्ति व देहांतरप्राप्ति या कल्पनाचीं बीजें सापडतात. बऱ्याच प्राचीन सूत्रग्रंथात या कर्मविषयक व पुनर्जन्माबद्दलच्या आणि स्वर्ग व नरक यासंबधीं कल्पना आढळून येतात इतकेंच नव्हे तर ब्राह्मणकाळाच्या उत्तर भागात देखील म्हणजे छांदोग्य, बृहदारण्यक, कठ या जुन्यात जुन्या उपनिषदातहि या कल्पना परिपक्व अवस्थेत दृग्गोचर होतात. कठोपनिषदात नचिकेताची गोष्ट आहे (पृ. १७७ पहा). हा नचिकेता मृत्यूच्या दरबारात जातो तेथें मृत्यु त्याला असें सांगतो कीं, ज्याचें पुण्य, स्वर्ग आणि अमरत्वप्राप्तीपुरतें नाहीं ते पुन. पुनः मृत्यूच्या कबजात सापडतात व संसारात पुनः येतात. इहलोकीं त्यांना शरीर प्राप्त होतें किंवा ते एखादा अचेतन पदार्थ होऊन येतात. जो आत्म्याचें संयमन करतो तो विष्णूच्या अति उंच स्थानाप्रत पोंचतो. आपल्या कर्मानें जे अधम ठरतात त्याच्याकरिता नरक असतो.

नरक.—ऋग्वेदसूक्तात पुण्य केलेल्या लोकाना मरणोत्तर त्याचा मोबदला मिळतो अशा तऱ्हेच्या कल्पना आढळतात. त्या अर्थी जे दुर्जन आहेत त्यानाहि मरणोत्तर कसलें तरी स्थान प्राप्त होतें अशा तत्कालीन कल्पना असाव्यात असें दिसतें. अथर्ववेदात आणि कठोपनिषदात नरकाची कल्पना नि.संदेह स्वरूपात आली आहे. राक्षसी व चेटक्या याचें स्थान खाली असून त्याला नरकलोक असें नाव आहे (अ. वे. २.१४,३; आणि ५.१९,३) व यमाच्या वर असलेल्या लोकाला स्वर्गलोक असें नाव आहे (अ. वे. १२.४,३६). नरकलोकात खुनी मनुष्य जातो (वा. स. ३०.५). अथर्ववेदामध्यें नरकाला अधमतम, कृष्णतम आणि अधतम अशीं नावें दिलेलीं आढळतात (अ. वे. ८.२,२४; ५.३०,१८; १८.३,३). अथर्ववेदात एके ठिकाणीं नरकात होणाऱ्या यातना वर्णिलेल्या आहेत (अ. वे. ५.१९). शतपथ ब्राह्मणात (११.६,१) नरकयातना विस्तारानें वर्णिलेल्या आहेत. येथें केलेल्या दुष्कर्माबद्दल पुढच्या लोकीं शिक्षा मिळते ही कल्पना ब्राह्मणकालापूर्वा स्पष्टपणें व्यक्त झालेली नाहीं. शतपथब्राह्मणात असेंहि सांगितलें आहे कीं, मरणानंतर प्रत्येकाचे वजन करितात व त्याच्या चागल्या वाईट कृत्याप्रमाणें त्याला बक्षिस किंवा शिक्षा मिळते (श. ब्रा. ११.२ ७,३३ तु. १२.९.१,१). ही शिक्षेची व बक्षिसाची कल्पना इराणी ग्रंथातहि आहे रोट याच्या मतें ऋग्वेदामध्ये नरकाची कल्पना नाहीं. त्याच्या मतें दुष्टाचा नाश मरणानें होतो असें ऋग्मंत्रावरून होतें. तरी पण ऋग्वेदात नरकासंबंधाची थोडीफार कल्पना असल्याबद्दलचा पुरावा मिळतो. दुराचारी व असत्य लोकांसाठीं ही खोल जागा निर्माण केली आहे. (ऋ. ४.५,५), दुराचारी लोकाना अगाध अधकारात फेकून देण्याविषयीं इन्द्रसोमाची प्रार्थना केली आहे (ऋ. ७.१०४,३). सूक्तकारानें अशीहि प्रार्थना केली आहे कीं, घुबडाप्रमाणें लपत फिरणारी जी दुष्ट राक्षसी ती अत ना पार अशा गर्तेमध्यें पडावी (ऋ. ७.१०४,१७); व शत्रू आणि लुटारू या लोकांना पृथ्वीच्या खालीं टाकून दिलें जावें. याप्रमाणें ऋग्वेदात जो पुरावा सापडतो तो थोडा आहे व त्यावरून नरक म्हणजे पृथ्वीखालीं असणारा अधकाराचा खड्डा असावा अशी काहीं तरी तत्कालीनाची कल्पना असावी एवढेंच सिद्ध होतें. ऋग्वेदातील कवींचें लक्ष या लोकातील सुखाकडे होतें व त्यानीं दुसऱ्या लोकीं मिळणाऱ्या सुखाचा विचार क्वचितच केला असल्यानें त्या लोकीं मिळणाऱ्या शासनाकडेहि त्यानीं सहजच लक्ष पुरविलें नाहीं. ब्राह्मणग्रंथातील कल्पना अशा दिसतात कीं, मरणानंतर चागले व वाईट दोन्ही प्रकारचे लोक परलोकीं जन्म घेतात व त्याच्या कृत्याप्रमाणें त्यानां फळ मिळतें (श. ब्रा. ६.२. २,२७, १०.६.३,१). पण या ग्रंथामध्यें चागलें किंवा वाईट फळ शाश्वतचेंच मिळतें असा उल्लेख नाहीं. अशीहि कल्पना या ग्रंथातून दिसते कीं, ज्याना यज्ञयागाचे विधी बरोबर समजत नाहींत व ज्याचेकडून या विधीचें आचरण यथासांग होत नाहीं त्याना आपलें इहलोकींचें आयुष्य संपण्यापूर्वीं परलोकीं जावें लागतें (श. ब्रा. ११. २.७,३३).

सर्व मृतांना न्यायासनापुढें उभे राहिलें पाहिजे ही जी ख्रिस्ती व तदुत्तरकालीन मुसुलमान संप्रदायांतील कल्पना तशा प्रकारची कल्पना वेदकालामध्यें प्रचलित असल्याचें दिसत नाहीं. ऋग्वेदांत एक दोन ठिकाणीं अशा प्रकारच्या रसाचा अंधुक उल्लेख किल्ली सशोधकास सांपडतो असें वाटतें. परंतु त्याच्या मतेंच हा उल्लेख इतका अस्पष्ट आहे कीं, त्याजवरून कोणतेंहि अनुमान काढतां येत नाहीं. (तै. आ. ६.५,१३) येथें यमापुढें खरें आणि खोटें निवडलें जातात असें म्हटलें आहे. परंतु यम हा न्यायाधीशाचें काम करतो असा तेथेंहि भावार्थ दिसत नाहीं इन्डोयूरोपीय काळांत नरकाची कल्पना असावी असें वेबरचें मत आहे ग्रीक भाषेंत फ्रेग्वाय असा शब्द आहे. या फ्रेग्वाय शब्दाला समानरूप असा संस्कृतांत भृगु शब्द आहे व फ्रेग्वाय आणि भृगु याच्या कथामयें थोडेसें साम्य आहे, या आधारावर वेबरनें आपलें मत बनविलें आहे. शतपथ ब्राह्मणांत भृगूची अशी कथा आहे कीं, त्याच्या बापानें म्हणजे वरुणानें त्याला त्याचा गर्वपरिहार होण्यासाठीं नरकाच्या यातना पाहण्यास पाठविलें व फ्रेग्वाय याची कथा अशी आहे कीं, गर्वामुळें त्याला नरकांत तीव्र यातना भोगण्याची शिक्षा मिळाली. या दोन कथांमधील साम्य केवळ यदृच्छामूलक आहे असें वाटतें कारण नरकांत यातना भोगावयास जाण्यासंबधाची कल्पना भारतांत प्राचीन कालची नसून उत्तरकालीं ती येथें उद्भवली असें मानण्यास बराच पुरावा आहे

पितर.—जे पुण्यशील मृतलोक तिसऱ्या स्वर्गांत असतात त्यांना पितर असें नांव आहे. मनुष्य जातीचे पूर्वज अथवा मूळपुरुष (ऋ. १०.१५,८) ज्यांनीं पुराणमार्गांचें आक्रमण केलें त्यांना पितर म्हणतात अलीकडे मृत झालेले लोक ज्या मार्गांनीं आपल्या पूर्वज ऋषींना भेटावयास जातात, ते मार्ग करणारे जे पूर्व ऋषी त्यांना पितर म्हणतात (ऋ १०.१४,२ व ७ इ) विष्णूच्या तिसऱ्या पाउलाशीं यांचा संबंध आहे (ऋ १०.१५,३) ऋग्वेदांतील दोन सूक्तें याच्या खुलासे करीत झालीं आहेत (ऋ १०.१५, १०.५४) पितरांचीं कुळें नवग्व, वैरूप, अंगिरस, अथर्व, भृगु, वासिष्ठ या नावांनीं प्रसिद्ध आहेत (ऋ १०.१४,४–६, १०.१५,८) अंगिरसादि चार कुळें म्हणजेच अथर्ववेद रचणारीं व ऋग्वेदाचें दुसरें व सातवें मंडळ रचणारीं ऋषिकुळें होत. या कुळांपैकीं अंगिरसाचा यमाशीं विशेष संबंध दिसतो (ऋ. १०.१४,३ व ५). कनिष्ठ, मध्यम, वरिष्ठ असें एक पितरांचें वर्गीकरण करतात पूर्वीचें आणि अलीकडील अशा प्रकारचेंहि त्यांचें वर्गीकरण करतात हे सर्व पितर त्यांच्या वंशजांना माहित नसतात तरी अग्नीला ते सर्व माहित असतात (ऋ. १०.१५,१ व २ इ.).

अंतरिक्ष, पृथ्वी व आकाश या ठिकाणीं पितर राहतात असें वर्णन अथर्ववेदांत येतें (अ. वे. १८.२,४९).

प्राचीन पितरांनीं सोमयाग केला (ऋ १०.१५,८). ते यमाबरोबर आनंद करतात, देवांबरोबर भोजनोत्सव करतात (ऋ १०.१४,१०, ७.७६,४). देवांप्रमाणेंच त्यांचा जीवनक्रम असल्यानें देवांप्रमाणेंच त्यांना सन्मान मिळतो. इन्द्र आणि देव यांच्या रथावर ते बसून येतात (ऋ. १०.१५,१०) त्यांना सोम प्रिय आहे (ऋ. १०. १५,१), ते दर्भासनावर दक्षिणेकडे बसतात आणि सोम पितात, पृथ्वीवर त्यांच्यासाठीं तयार होणाऱ्या सोमाविषयीं ते आतुर असतात, यम, त्याचा पिता विवस्वान् आणि अग्नि यासह त्यांस बोलाविण्यांत येतें व यमाबरोबर त्यांना हवन केलेले पदार्थ भक्षण करावे अशी त्यांची प्रार्थना करण्यांत येते (ऋ. १०.१५,८ ते ११ इ). हजारांच्या जमावांनीं ते येतात व यज्ञभूमीवर व्यवस्थेनें बसतात (ऋ १०.१५, १० व ११). यज्ञाचे ठिकाणीं पितर येतात तेव्हां काहीं दुष्ट पिशाच मित्राचें रूप घेऊन त्यांच्यामध्यें बसतात असें अथर्ववेदांत एके ठिकाणीं सांगितलें आहे (अ. वे. १८. २,२८)

पितरांचें अन्न म्हणजे त्यांना दिलेले बलि होत हा बलि स्वधा या नांवानें एके ठिकाणीं उल्लेखिला आहे (ऋ. १०. १४,३) स्वाहा शब्दानें देवांचा हवि उल्लेखिला आहे. उत्तर कालीन विधीमध्यें दैनिक सवनांत पितरांचा व देवांचा भाग याचप्रमाणें स्पष्टपणें वेगळा वेगळा दाखविला आहे (श. ब्रा ४.४,२२) पितरांचें अर्चन करतात, त्यांनीं आपल्या भक्तांचें म्हणणें ऐकावें, भक्तांकरितां त्यांनीं मध्यस्थी करावी व त्यांचें संरक्षण करावें, तसेंच त्यांच्या वंशजांना त्यांचा कांहीं अपराध केला असल्यास तो त्यांनीं क्षमा करावा व त्या अपराधाबद्दल वंशजांना त्यांनीं कांहीं त्रास पोचवू नये, अशा प्रकारें पितरांची प्रार्थना करण्यांत येते (ऋ १०.१५,२,५ व ६, तु. ३.५५,२) उषा, नद्या, पर्वत, द्यावापृथ्वी, पूषा, ऋभुगण यांच्या व पितरांच्या कृपेची याचना एकत्र केली जाते (ऋ ६.५२,४, ६.७५,१०, ७.३५,१२ इ) संपत्ति, संतति व दीर्घायुष्य मिळावें अशी त्यांची प्रार्थना केली जाते (ऋ १०.१५,७ व ११ इ.). वसिष्ठाची त्यांनीं आपल्या वंशजांना मदत द्यावी अशी प्रार्थना केली आहे (ऋ. ७. ३५,१, तु १०.१५,८) तुर्वश, यदु, उग्रदेव याप्रमाणें काहीं पूर्व पुरुषांची व्यक्तिशः प्रार्थना केलेली आहे (ऋ. १.३६,१८)

पितर हे अमर आहेत (अ. वे. ६.४१,३), त्यांना देवहि म्हटलेलें आहे (१०.५६,४), अंगिरसकुळांतील पितर व दुसरे काहीं पितृसंघ याच ठिकाणीं ऋषिस आणि

देवल यांचें मिश्रण कल्पिलेलें आहे. देव जशीं विश्वघटनाविषयक कामें करतात, तशीं कांहीं कामें पितर करतात असेंहि कल्पिलेलें आहे. त्यांनीं आकाशामध्यें नक्षत्रें बसवून तें सुशोभित केलें. त्यांनीं रात्रीचे ठिकाणीं अंधार व दिवसाचे ठिकाणीं प्रकाश ठेविला (ऋ. १०.६८,२१) त्यांनीं लपलेला प्रकाश शोधून काढला व उषेला जन्म दिला (ऋ. ७.७६,४). सोमाच्या संगतीनें द्यावापृथ्वीचा त्यांनीं विस्तार केला.

देवाकडे त्यांचें हव्य घेऊन जाणारा अग्नि हा प्रेतभक्षक अग्नीपासून जसा निराळा मानला आहे (ऋ. १०.१६,९), तसा देवाचा मार्ग व पितराचा मार्ग हे वेगळे असें म्हटलें आहे (ऋ. १०.२,७, १०.१८,१ इ). शतपथ ब्राह्मणांत पितृलोक आणि स्वर्गलोक निराळे मानले आहेत. स्वर्गलोकाचें द्वार ईशान्येस असून पितृलोकाचें द्वार आग्नेयीस आहे असें म्हटलेलें आहे (श. ब्रा ६.६.२,४, १३.८.१,५). पितर हे मनुष्यापासून निराळे आहेत व पितरांना स्वतंत्रपणें उत्पन्न केलें आहे असें तैत्तिरीय ब्राह्मणांत म्हटलें आहे (तै. ब्रा. ८.३.८,२).

यम.—सुखसंपन्न मृतांचा मुख्य यम होय. ऋग्वेदांतील कवींच्या विचारांत मरणोत्तर स्थितीसंबंधाचे विचार फार थोडे येत असल्यानें यमाला उद्देशून फक्त तीन सूक्तें केलेलीं आढळतात (ऋ. १०.१४; १०.१३५; १०.१५४) यम आणि यमी यांचा संवाद हें एक आणखी यासंबंधीं सूक्त आहे (ऋ. १०.१०). ऋग्वेदांत यमाचें नांव ५० वेळा आलेलें आहे व तें फक्त पहिल्या आणि दहाव्या मंडळांत आलेलें आहे. तो देवांच्या संगतींत आनंद करितो (ऋ. ७.७६,४, १०.१३५,१). *यमाबरोबर ज्या देवतांचीं नांवें* येतात त्या देवता म्हणजे वरुण (१०.१४,७), बृहस्पति (१०.१३,४) आणि अग्नि या होत. अग्नि हा मृतांना घेऊन जाणारा असल्यानें त्याचें आणि यमाचें नातें साहजिकच जवळचें आहे. अग्नि हा यमाचा मित्र आहे (ऋ १०.२१,५). तो यमाचा पुरोहित आहे (ऋ. १०.५२,३). यमानें लपलेल्या अग्नीला शोधून काढलें (ऋ. १०.५१,३). अग्नि, यम आणि मातरिश्वन् हीं एकाच परमेश्वराचीं नांवें आहेत असें एका ठिकाणीं सांगितलें आहे (ऋ. १.१६४, ४६) *अग्नि व इतर देवता यांच्या समूहांत* यमाचेंहि नांव सांपडतें (ऋ. १०.६४,३; १०.९२,११).

याप्रमाणें यम हा देव आहे असें ध्वनित केलें आहे. *त्याला* देव मात्र म्हटलेलें नाहीं, त्याला मृतावर शासन करणारा राजा असें म्हटलें आहे (ऋ. ९.११३,८; १०. १६,९). मृत मनुष्य स्वर्गांत गेल्यावर यम आणि वरुण यांच्यासमोर जातो (ऋ. १०.१४,७). *यमाला उद्देशून* एका सूक्तांत यमाचा पितरांशीं विशेषत. *अंगिरसांशीं* संबंध दाखविलेला आहे (ऋ. १०.१४,३ व ५). अंगिरसाबरोबर तो यज्ञाला येतो व तेथें आनंद करितो (ऋ. १०.१४,३ व ४; १०.१५,८). तैत्तिरीय आरण्यकांत (६.५,२) यमाच्या घोड्याचा उल्लेख आहे. यमाचे घोडे हिरण्यनेत्र व लोहमय खुराचे आहेत असें वर्णन आहे. *यम* हा लोकांना एकत्र करितो (ऋ. १०.१४,१), मृताला विसाव्यासाठीं स्थान देतो (ऋ १०.१४,९; अ. वे. १८. २,३७) व त्याच्याकरितां वसतिस्थान तयार करितो (ऋ. १०.१८,१३).

यमाचें घर आकाशाच्या अगदीं दूरच्या भागांत आहे (ऋ ९.११३,८). तीन स्वर्गांपैकीं दोन सवित्याचे आहेत व एक यमाचा आहे (ऋ. १.३५,६). हा यमाचा स्वर्ग सर्वांत उंच व तिसरा आहे. वाजसनेयी संहितेंत (१२.६३) यम आणि यमी हीं स्वर्गांत सर्वांत उंच ठिकाणीं राहतात असें म्हटलें आहे. यमाचें वसतिस्थान देवाचें घर असून यमाभोंवतीं गायन आणि अलगुज वगैरे वाद्यांचें वादन चालू असतें (ऋ. १०.१३५,७).

यमाकरितां सोम तयार करितात, त्याला घृतहि हवन करितात (ऋ. १०.१४,१३). *आपल्या भक्तांना त्यानें* देवाकडे न्यावें व दीर्घ आयुष्य द्यावें अशी त्याची प्रार्थना करितात. (ऋ. १०.१४,१४).

विवस्वान् *हा यमाचा पिता होय* (ऋ. १०.१४,५). व सरण्यू ही त्याची माता होय (ऋ. १०.१७,१) वैवस्वत हें नांव यमाला दिलेलें पुष्कळ वेळा आढळतें (ऋ. १०. १४,१ इ.) वैवस्वत हें नांव इन्डो-इराणी काळांत वेगळ्या *स्वरूपांत सांपडतें. अवेस्तामध्यें* वीवङ्हन्त हा पहिल्यानें सोमसवन करणारा मनुष्य म्हणून सांगितला आहे आणि *त्याला या सोमसवनाबद्दल बक्षिस म्हणून यिम-हा पुत्र* मिळाला आहे. अथर्ववेदांत (१८.२,३२) यम हा विवस्वतापेक्षा श्रेष्ठ असून त्याजपेक्षा कोणीहि श्रेष्ठ नाहीं असें वर्णन आलेलें आहे.

ऋग्वेदांत १०.२०,४ या ठिकाणीं यम आणि यमी हीं *आपणाला गंधर्व आणि अप्सरा (अप्या योषा) यांचीं संतती* म्हणवितात. यम हा एकटाच मर्त्य आहे असा उल्लेख यमीचे बोलण्यांत येतो (ऋ. १०.१०,३). दुसऱ्या एका सूक्तांत यमानें मरण पतकरून आपल्या देहाचा त्याग केला असें म्हटलें आहे (ऋ. १०.१३,४). तो दुसऱ्या लोकांत गेला. बहुताकरितां त्यानें मार्ग शोधून काढिला. जुने पितर ज्या ठिकाणीं गेले त्या ठिकाणीं जाण्याचा मार्ग त्यानें शोधून काढिला (ऋ. १०.१४,१ व २). मर्त्यांपैकीं प्रथम मृत्युवश *झालेला असा हा यम होय (अ. वे. १८.३,१३), या*

ठिकाणीं मर्त्य म्हणजे मनुष्य असाच अर्थ घ्यावयास पाहिजे. मर्त्य म्हणजे देव असाहि पुढें अर्थ होऊं लागला. मृतामध्यें पहिला व सर्वांत जुना असा हा यम असल्यानें त्यानंतर मृत्युवश झालेल्या लोकांचा तो सहजच नायक मानला गेला. त्याला विश्पति म्हणजे वसति करणाराचा नायक असें नाव आहे. आमचा पिता असेंहि त्याला उद्देशून म्हटलें आहे (ऋ. १०.१३५,१) मनुष्यांना उत्तरकालीन मंत्रांत विवस्वान् आदित्याचे वंशज असें म्हटलें आहे ते यमाच्या व त्याच्या संबंधामुळें म्हटलेलें दिसतें (तै. स. ६.५,६ श. ब्रा. ३.१.३,४ ऋ. १.१०५,९). यमाचा आणि सूर्याचा संबंध असल्याचें ऋग्वेदावरूनहि दिसतें. यमानें दिलेला दिव्य घोडा (सूर्य) असा जो (ऋ. १.१६३) उल्लेख आहे त्याचा अर्थ अमर झालेल्यांना यमानें दिलेलें सूर्यलोकींचें स्थान हा कदाचित् असावा. मृत्यु हा यमाचा मार्ग आहे (ऋ. १.३८,५). एके ठिकाणीं (ऋ. १.१६५,४) मृत्यु म्हणजेच यम असें विधान केल्याचें दिसतें. यमाचा पायातील खोडा हा वरुणाच्या पाशाप्रमाणेंच आहे (ऋ. १०.९७,१६).

या प्रकारचे यमाचे गुण असल्यानें ऋग्वेदकालीं यमाची थोडीफार भीतीच वाटत असली पाहिजे. अथर्ववेदांत व तदुत्तरकालीन यमविषयक कथांत मरणाचे भीतिजनक देखावे यमाशीं निकटसंबद्ध झाल्यानें यम हा मृत्यूचा देवच होऊन बसला. उत्तरकालीन संहितांत अतक व मृत्यु यांच्याबरोबर यमाचें नाव येतें. निर्ऋति म्हणजे रोग (अ. वे. ६.२९,३ मै. स. २.५,६) यावरोबर यमाचें नाव येतें. मृत्यु हा यमाचा दूत म्हणून सांगितला आहे (अ. वे. ५.३०,१२). मृत्यु हा मनुष्यांचा स्वामी आहे, यम हा पितरांचा स्वामी आहे असें अथर्ववेदांत सांगितलें आहे (अ. वे. ५.२४,१३ व १४). झोंप यमाच्या राज्यांतून येते (ऋ. १९.५६,१).

यम या शब्दाचा अर्थ जुळें असा आहे. या अर्थानें हा शब्द ऋग्वेदांत पुष्कळ वेळां आलेला आहे. यम हा शब्द लगाम या अर्थानें वेदांत थोड्या वेळां आलेला आहे. यमीचा यम हा जुळा भाऊ होता (ऋ. १०.१०). अवेस्तामध्येंहि यम याला जुळेपणाचा अर्थ आहेसा दिसतो (यत्र. ३०.३). अवेस्तामध्यें आढळत नाहीं तरी त्यानंतरच्या वाङ्मयांत यिम याला एक बहीण होती असें सांगितलें आहे व या बहिणीचें नाव यिमे असें असून या भावाबहिणींनीं पहिलें मनुष्याचें जोडपें उत्पन्न केलें असें वर्णन आहे. भारतीय वाङ्मयाच्या उत्तरकालांत जेव्हां यम हा मृत्यूचा देव होऊन दुष्टांना शासन करणारा झाला, तेव्हां त्याच्या नावाची व्युत्पत्ति लावतांना, यम (नियंत्रण करणें) हा धातु त्या नावाच्या मुळाशीं आहे असें मानूं लागले पण ही व्युत्पत्ति वेदकालीं यमाविषयींच्या ज्या कल्पना होत्या त्या कल्पनांशीं नीटशी जुळत नाहीं.

उलूक म्हणजे घुबड आणि कपोत म्हणजे कबूतर हे यमाचे दूत मानले आहेत (ऋ. १०.१६५,४). या ठिकाणीं यम म्हणजेच मृत्यु मानला असावा. यमाचे आणि मृत्यूचे दूत एकच आहेत असें दिसतें (अ. वे. ८.८,११). वरील दूतांखेरीज यमाचे नेहमींचे दूत म्हणजे दोन कुत्रे असून त्याचें विस्तारानें वर्णन (ऋ. १०.१४) आलेलें आहे. त्यांना चार डोळे आहेत, त्याचें नाक रुंद आहे, रंगानें एक काळ्या पट्ट्याचा करडा व दुसरा तपकिरी आहे, ते सरमेचे पुत्र होत. ते रस्त्यावर बसून यमलोकाचें रक्षण करितात (ऋ. १०. १४,११; अ. वे. १८.२,१२). या कुत्र्यांच्या जवळून मृतानें नीट पुढें निघून जावें व यमाबरोबर आनंद करणाऱ्या पितरांस भेटावें असें सांगितलें आहे (ऋ. १०.१४,१०). मृताला यमानें या कुत्र्यांजवळ रक्षणार्थ नेऊन सोडावें आणि त्याचे रोग सर्व दूर करून यमानें त्याचें कल्याण करावें अशी यमाची प्रार्थना केलेली आहे.

यमाचे कुत्रे असुतृप म्हणजे जीवामध्यें तृप्ति मानणारे असतात, ते मनुष्याकडे बारीक नजर ठेवितात आणि यमाचे दूत म्हणून मनुष्यलोकांत सर्वत्र फिरतात. सूर्याचा प्रकाश नेहमीं मिळावा अशी त्याची प्रार्थना केली जाते. या प्रकारच्या वर्णनावरून यमाच्या कुत्र्यांचें काम कोण मनुष्य मृत्युवश होण्यासारखा आहे हें शोधून काढणें आणि यमाच्या राज्यांत शिरण्यासाठीं जे लोक आपला मार्ग क्रमीत असतात त्यांजवर नजर ठेवणें हें आहे असें दिसतें. अवेस्तामध्यें चार डोळ्यांचा पिवळ्या कानांचा कुत्रा चिनवत पुलापाशीं पहारा करितो असें सांगितलें आहे. हा पूल इहलोक आणि परलोक यांच्यामध्यें आहे. हा कुत्रा पवित्राचरणी मनुष्यांच्या अंतरगांतून राक्षसाला आपल्या भुंकण्यानें पळवून लावतो. हा राक्षस या पवित्र लोकांना नरकांत ओढून नेईल अशी भीति असते. यमाचे दोन कुत्रे दुर्जनांच्या आत्म्यांना यमाच्या राज्याबाहेर ठेवण्याचें काम करीत होते अशी कल्पना असल्याबद्दल पुरावा फारसा नाहीं, तरीपण अशी कल्पना असणें शक्य दिसतें. (ऋ. ७.५५,२ ते ५) या मंत्राचा औफ्रेक्ट याच्या मतें असा अर्थ होतो कीं, वरील कुत्र्यांचा उपयोग दुर्जनांना बाहेर ठेवण्याकडे केला जात होता. अथर्ववेदांत यमाच्या दूतांचा उल्लेख करतांना अनेकवचन अथवा द्विवचन घातलेलें आहे. यमाच्या दोन कुत्र्यांपैकीं एक काळा व दुसरा करड्या रंगाचा काळ्या पट्ट्याचा आहे असें वर्णन आहे (अ. वे. ८.१,९). ब्लूमफील्डच्या मतें यमाचे दोन कुत्रे म्हणजे चंद्र आणि सूर्य होते. बरगाईनच्या मतें हे कुत्रे म्हणजे अग्निरूप यम आणि यमी यांचींच रूपें होत.

वेदामध्यें व इतर प्राचीन प्रथात जे यमासबंधीं उल्लेख सापडतात त्यावरून यम हा पुरुष निरनिराळ्या लोकाच्या परपरागत कथात आढळतो व या यमाकडे मृताच्या आत्म्याचें अधिपतित्व आहे असें दिसतें. यमाच्या कथामध्यें तो मनुष्यजातीचा पहिला पिता असून पहिला मृत्युवश जाहलेला इसम हाच आहे असें वर्णन येतें व या त्याच्या आद्य स्थानावरूनच त्याचे ठिकाणीं अधिपतित्वाची कल्पना केली गेली. यम आणि यमी (यिम आणि यिमे) हें भावावहिणींचें युग्म इन्डो-इराणी काळातील कथेंत आहे. यमाला अगम्यगमनाच्या दोषातून मुक्त करण्याचा जो प्रयत्न दिसतो (ऋ १०.१०) त्यावरून अशा प्रकारच्या गमनासबंधींची कल्पना पूर्वी होती हें उघड होतें. इन्डो-इराणी काळात यम हा सत्ययुगातील राजा अशी कल्पना असेल. कारण अवेस्तामध्यें तो पृथ्वीवरील नंदनवनाचा राजा आहे, तर ऋग्वेदात तो स्वर्गातील नंदनवनाचा राजा आहे यम हा आद्य मानव होय अशी फार प्राचीन कालापासून कल्पना असावी असें रोटचें व दुसऱ्या काहीं पडिताचें मत आहे मेयरच्या मतें यम म्हणजे आत्मा अशीच आरभींची कल्पना होती व यमी ही इन्द्राणीप्रमाणे मागाहून कवीच्या कल्पनेतून निघाली दुसऱ्या काहीं पंडिताच्या मतें निसर्गातील काहीं घटनेला यम हे नाव प्रथम दिलें गेलें. कोणाच्या मतें अग्नीच्या विवक्षित रूपाला यम असें म्हणत. अस्तास जाणारा सूर्य याला यम हें नाव प्रथम पडून नंतर तो मृताचा देव कल्पिला गेला, असें काहीं लोकाचें मत आहे. हिलेब्रँटच्या मतें यम म्हणजे चद्र होय. चंद्राचे ठिकाणीं मृत्यु हा स्पष्ट दिसतो. तो सूर्याचें मृत्युवश होणारें अपत्य आहे व त्याचा पितराशीं निकट सबंध आहे. हिलेब्रँटच्या मते फक्त इन्डोइराणी काळातच यम हा चंद्र देव होता. पुढें अवेस्तात अथवा वेदात त्याचें हें स्वरूप राहिलें नाहीं. तेथें तो पृथ्वीवरील नंदनवनाच्या किंवा पुण्यशील मृताच्या लोकाचा राजा मानला गेला.

प्रकरण १५ वें.

ब्राह्मणोक्त व सूत्रोक्त यज्ञसंस्थेचें वर्णन.

आतापर्यंत यज्ञसस्थेचा जो इतिहास सागितला त्यातील बहुतेक भाग यज्ञसस्था दृढ होण्यापूर्वीच्या काळचा म्हणजे ऋग्वेदाच्या मंत्रकालीच्या स्वरूपाचा होय. यजुर्वेदाचें पृथक्करण करताना ब्राह्मणोक्त यज्ञसस्थेचें स्पष्टीकरण बरेंचसें झालें आहे. तथापि तेवढ्यानें यज्ञ म्हणजे कसा असतो हें स्पष्ट होत नाहीं, यासाठीं विधींच्या वर्णनाकडे वळलें पाहिजे. हा क्लिष्ट भाग वाचकास वाचावयास लावावयाचें जितकें दूर ढकलता आलें तितकें ढकललें. पण जें वैदिक धर्माची माहिती होण्यासाठीं जाणलेंच पाहिजे तें देण्यावाचून आम्हास गत्यंतर नाहीं. यासाठीं सोमयाग व एकरात्रक्रतूपासून द्वादशाह म्हणजे बारा दिवसाच्या क्रतूपर्यंत यागाचें स्थूल वर्णन देतो. या यागापेक्षा मोठे याग म्हणजे सत्रें. त्याचें वर्णन मागें दिलें आहे तेवढें पुरें आहे सत्रें अलीकडे होत नाहींत. सत्राचें सामान्य स्वरूप एवढेच कीं, द्वादशाह क्रतूमध्यें जें अनुष्ठान चालतें तेंच आलटून पालटून अनेक दिवस चालविणें. लो. टिळकानीं आपल्या "आर्टिक होम इन दि वेदाज" या पुस्तकामध्यें असें सागितलें आहे कीं, दैनिक कर्मच पाच सात महिने चालून त्याचा समुच्चय बनला आणि सत्रें तयार झालीं.

सोमयागाची माहिती झाली म्हणजे एकंदर यज्ञसस्थेच्या बऱ्याच भागाची माहिती झाली. यागाच्या प्रकारामध्यें इष्टि, पशु, सोमयाग आणि चयन हे मुख्यस्वरूपबोधक प्रकार होत. पशुयागात इष्टि येते, व सोमयागात इष्टि व पशु हे प्रकार येतात. चयन, इष्टि, पशु, किंवा सोमयाग यापैकीं कोणत्याहि यागास जोडता येतो. पण त्याचा तो अवश्य भाग नव्हे. चयनाशिवाय हे तिन्ही विधी करता येतात, पण चयन स्वतंत्रपणें होत नाहीं. सोमयागाचा मुख्य दिवस एकच असतो म्हणून तो एकरात्र क्रतुच होय. अग्निष्टोमाच्या क्रियेंत थोडेबहुत फरक होऊन अतिरात्र, उक्थ्य इत्यादि प्रकार होतात. त्याचें सविस्तर वर्णन पुढें येईलच.

आता सोमयागाच्या वर्णनाकडे वळूं.

सोमयागाची सामान्यपणे कल्पना येण्याकरिता 'अग्निष्टोम' नामक प्रथम किंवा प्रकृतिभूत अशा सोमयागाच्या अनुष्ठानाचा *रूप सक्षेपानें येथें देण्यात येत आहे.*

दीक्षा घेणें –हा सोमयाग वसतऋतूत करावयाचा असतो. पौर्णिमा, अमावास्या किंवा प्रतिपदा यापैकीं कोणत्यातरी एका तिथीस अग्निष्टोमसबंधीं आरंभक अशी दीक्षणीयेष्टि करावयाची असते किंवा पूर्वोक्त तीन तिथींपैकीं एखाद्या तिथीस सोमयागाचा मुख्य म्हणजे सोम कुटून हवन करण्याचा दिवस येईल अशा रीतीनें दीक्षणीयेष्टि करण्यात येते.

अनुष्ठानारंभ —गार्हपत्याच्या पश्चिमेस दर्भासनावर बसून यजमानपत्नी अग्निष्टोमासबंधीं प्रधानसंकल्प करतात. नतर यजमान सोमप्रवाक म्हणून बोलावणेक यासारख्या एका ऋत्विजाची योजना करतो.

ऋत्विङ्निमंत्रण.—यजमानाच्या आज्ञेनें तो सोमप्रवाक सोमयागास लागणाऱ्या ब्रह्मा, होता, अध्वर्यु इत्यादि १६ अगर सदस्यासह १७ ऋत्विजाकडे जाऊन त्याना यजमानातर्फे सोमयागात आर्त्विज्य करण्यासाठीं निमत्रण देतो.

ऋत्विजाचें स्वागत.–ऋत्विग्मडळी यजमानाच्या घरीं आल्यानतर त्याचें स्वागतासाठीं यजमान मधुपर्कविधि करतो.

अग्निसमारोप व यज्ञभूमिप्रवेश.—नतर देवयजनाचें (यज्ञभूमीचें) याचन झाल्यावर अरणींच्या ठिकाणीं अग्नीचें

समारोपण करून त्या अरणी व यज्ञसामग्री घेऊन यजमानपत्नी व ऋत्विज वगैरे देवयजनस्थळात प्रवेश करितात.

प्राग्वंश मंडप.—यज्ञभूमीच्या ठिकाणीं प्रथम प्राग्वंशनामक मंडप तयार केला जातो. या मंडपावर आच्छादनासाठीं टाकलेले फळक प्राचीन म्हणजे पूर्वेस शेंडे करून घातले जातात. यामुळें या मंडपास प्राग्वंश किंवा प्राचीनवंश अशी संज्ञा पडली आहे. प्राग्वंश मंडपाची लांबी पूर्वपश्चिम १६ प्रक्रम किंवा पाउलें असून रुंदी दक्षिणोत्तर १२ पावलें किंवा प्रक्रम असते. मंडपाच्या चारी दिशांना चार व ईशान्य कोपऱ्यात एक मिळून पाच दारें केलेलीं असतात. शिवाय चारी कोपऱ्यांना चार झरोकी राखिलेलीं असतात. दारांशिवाय बाकीचा सर्व मंडप सभोंवतीं कुड घालून बंदिस्त केलेला असतो.

अग्निस्थापना.—या प्राग्वंशमंडपात कुंडें व वेदी वगैरे घालून त्या ठिकाणीं (कुंडात) समारोपित अशा अरणींचें मंथन करून त्या योगानें उत्पन्न केलेल्या अग्नीची स्थापना केली जाते. नंतर आज्यसंस्कार करून कूष्माण्डहोम, द्वादशसंभारयजुर्होम व सप्तहोतृहोम केला जातो.

दीक्षणीयेष्टि.—त्यापुढें अग्निष्टोमसंज्ञक सोमयागाच्या अंगभूत अशा दीक्षणीयेष्टीचा प्रारंभ केला जातो. अग्निष्टोमास सुरवात झाल्यापासून तो समाप्त होईपर्यंत यजमान व पत्नी यांना खाण्यापिण्याच्या व इतर आचाराच्या बाबतींत कांहीं विशिष्ट नियमांचा अंगिकार करावा लागतो व अशा नियमानें राहण्याला 'दीक्षा' अशी संज्ञा आहे. दीक्षेसंबंधीं जी इष्टि ती दीक्षणीयेष्टि होय. दीक्षणीयेष्टीमध्यें 'अग्नाविष्णू' या देवतेच्या उद्देशानें पुरोडाशाचें हवन केलें जातें. आज्येडाभक्षणापर्यंत दीक्षणीयेष्टीचें अनुष्ठान संपूर्ण झाल्यावर प्राग्वंशमंडपाच्या उत्तर दिशेस कुड घालून बंदिस्त केलेल्या एका जागेंत यजमान आपली हजामत करवितो व नखें काढवितो आणि नंतर स्नान करतो. केशनिकृंतनाखेरीज बाकी सर्व गोष्टी यजमानाबरोबर पत्नीहि करीत असते. स्नान झाल्यावर यजमान व पत्नी नवीं वस्त्रें यथाविधि परिधान करतात. नंतर उभयतां दूध, तूप इत्यादि हविष्य पदार्थांनीं युक्त असें भोजन करितात. नंतर उभयतां आपल्या अंगास लोणी चोळतात व डोळ्यांत काजळ अगर सुर्मा घालतात आणि दर्भांच्या अंकुरांनीं आपल्या शरीराच्या ठिकाणीं 'पवन' नामक संस्कार करवितात.

प्राग्वंशात यजमानाचा प्रवेश.—नंतर यजमानाला अध्वर्यु व पत्नीला प्रतिप्रस्थाता असे दोघेजण दोघांना प्राग्वंश मंडपात आणून त्यांच्या नियमित जागीं बसवितात. नंतर दीक्षाहुती घातल्यावर यजमान वेदीमध्यें कृष्णाजिन पसरून त्यावर बसतो. पत्नीच्या डोक्याला रेशमी जाळी घालण्यात येते. यजमान आपल्या कमरेला मोळाची एक तिपेडी दोरी गुंडाळतो व डोक्यास पागोटें गुंडाळतो. नंतर शरीर खाजविण्याकरिता वगैरे आपल्या हातीं हरणाच्या शिंगाचा एक तुकडा धारण करतो व उंबराचा दंडहि आपल्या हातात ग्रहण करतो. नंतर संभारयजु:संज्ञक मंत्राचें वाचन होऊन केशिनीसंज्ञक दीक्षेचा जप केला जातो. नंतर यजमान आपल्या मुठी वळतो. अध्वर्यु अमक्याचा पुत्र, अमक्याचा नातु व अमक्याचा पणतु आणि अमकीचा पुत्र, अमकीचा नातु व अमकीचा पणतु अमुक हा यजमान सोमयज्ञ करीत असल्याची खबर सर्वत्र जाहीर करतो. नंतर प्रवर्ग्यसंभरण नामक कर्म केलें जातें. दीक्षणीयेष्टीच्या पूर्वीहि प्रवर्ग्यसंभरण करून घेण्याची चाल आहे.

प्रायणीयेष्टि.—दीक्षणीयेष्टीच्या दुसऱ्या दिवशीं 'प्रायणीया' नांवाची इष्टि करण्यात येते. पथ्यास्वस्ति, अग्नि, सोम, सविता व अदिति या प्रायणीयेष्टीच्या पांच प्रधानदेवता असून अदितीशिवाय इतरांचें आज्यानें व अदितीचें तुपात शिजविलेल्या भातानें हवन करण्यात येतें. पथ्यास्वस्ति वगैरे चार देवतांचें अनुक्रमें चारी दिशेस व अदितीचें मध्यमार्गी हवन करावयाचें असतें.

सोमक्रय.—प्रायणीयेष्टीचें अनुष्ठान संपल्यावर पुढें दिलेल्या रीतीनें 'सोमक्रय' म्हणजे सोमवल्ली विकत घेण्याचा विधि केला जातो. एक कालवड व इतर कांहीं वस्तु आणि गाडा वगैरे घेऊन यजमान वगैरे मंडळी सोम विकत घ्यावयाच्या ठिकाणीं जातात. नंतर सोम विकणारा (सोमविक्रयी) जो असेल त्यापासून मोबदल्याचे पदार्थ देऊन सोमवल्ली मोजून विकत घेण्याचा विधि होतो. सोम विकत घेतल्यावर त्या सोम विकणाराला लाकडाच्या ढलपटांनीं किंवा मातीच्या ढेकळांनीं चोप देऊन घालवून देण्यात येतें.

नंतर विकत घेतलेल्या सोमराजाला (वल्लीला) गाड्यात घालून त्याला दोन बैल जोडले जातात व तो सोमराजाचा गाडा प्राग्वंशमंडपाचे द्वारीं आणण्यात येतो. यावेळीं 'सुब्रह्मण्य'-नामक एक सामगायक ऋत्विज पळसाची डाहाळी हातीं घेऊन सोमराजाचा गाडा हाकण्याचें काम करीत असतो. सोमराजा प्राग्वंशाच्या द्वारात येऊन पोंचण्यापूर्वींच यजमान, अध्वर्यु, ब्रह्मा वगैरे प्राग्वंशात येऊन सोमराजाच्या आतिथ्यासाठीं कराव्या लागणाऱ्या इष्टीची तयारी करूं लागतात. सोमराजा प्राग्वंशाच्या द्वारात येताच एक बोकड त्याच्यापुढें भेटीदाखल घेऊन जाण्यात येतो व राजाला बसविण्यासाठीं सुर्चाप्रमाणें एक घडवची घेऊन जाण्याचीहि तजवीज झालेली असते.

आतिथ्येष्टि.—सोमराजा आल्यावर व त्याच्या गाड्याचा दक्षिण बाजूचा बैल सोडल्यानंतर अध्वर्यु सोमराजाच्या आतिथ्यासाठीं करावयाच्या आतिथ्येष्टीचा निर्वाप पत्नीच्या हस्तें करवितो. नंतर सोमराजाच्या गाड्याचा उत्तरेकडील बैल सोडून मग सोमराजाला गाड्यांतून उतरवून उंबराच्या लाकडाच्या (पूर्वोक्त) एका घडवचीवर बसविला जातो. प्राग्वंशमंडपात आहवनीयाग्नीच्या दक्षिणेस घडवची मांडून तिच्यावर कृष्णाजिन पसरून नंतर त्यावर राजास बसविलें जातें. नंतर आतिथ्येष्टीचें काम पुढें चालू होतें.

'विष्णु' ही आतिथ्येष्टीची प्रधानदेवता होय. विष्णु देवतेच्या उद्देशानें नऊ कपालावर तयार केलेल्या एका पुरोडाशाचें हवन केलें जातें. तानूनप्त्र—नंतर इडा भक्षणापर्यंत आतिथ्येष्टीचें अनुष्ठान संपविल्यावर अध्वर्यूनें काशाच्या वाटीमध्यें विधिपूर्वक ठेवलेल्या

तुपाला स्पर्श करून सर्व ऋत्विज एकोप्यानें व प्रमादरहित असें अनुष्ठान करण्याविषयीं शपथ घेतल्यासारखा तानूनप्त्र नामक विधि करितात. मग यजमान व सर्व ऋत्विज याजकडून सोमरसाच्या ठिकाणीं आप्यायननामक संस्कार करण्यात येतो आणि त्यापुढें वेदीमध्यें एकावर एक हात ठेऊन निह्नव म्हणजे एका विशिष्ट तऱ्हेचा नमस्कार करावा लागत असतो. प्रवर्ग्य–नंतर 'प्रवर्ग्य'-नामक अनुष्ठानास सुरवात होते. एकावर एक अशीं तीन बोळकीं एकास एक चिकटवून बनविलेलें असें एक पात्र मातीचें तयार केलेलें असतें त्यास महावीर म्हणतात. एका मातीच्या ओट्यावर तें 'महावीर' संज्ञक पात्र ठेऊन त्यामभोंवतीं अग्नि प्रज्वलित करण्यात येतो. महावीरामध्यें तूप ओतून अग्नीच्या आचीनें तें तूप कढविलें जातें नंतर गाईचें व शेळीचें दूध त्या कडकडीत तापलेल्या तुपांत ओतण्यात येतें. दुग्धमिश्र अशा त्या महावीरातील कडकडीत तापलेल्या तुपास 'घर्म' अशी संज्ञा आहे. या घर्मसंज्ञक द्रव्यानें यथाविधि हवन करण्यात येतें महावीरसंज्ञक पात्र मातीच्या ओट्यावर ठेवल्यापासून तों 'घर्म' नामक द्रव्याचें हवन होईपर्यंतच्या अनुष्ठानात वरचेवर प्रसंगानुसार होता काहीं विशिष्ट मंत्रांनीं स्तुति करीत असून 'प्रस्तोता' हा सामगायन करीत असतो. घर्मसंबंधीं असणाऱ्या या सर्व अनुष्ठानास प्रवर्ग्य अशी संज्ञा आहे.

उपसदिष्टि.—प्रवर्ग्याचें अनुष्ठान झाल्यानंतर 'उपसत्' नामक एक इष्टि होत असते. अग्नि, सोम व विष्णु या तीन देवता उपसदिष्टीमध्यें प्रधानभूत होत. या तिन्ही देवतांच्या उद्देशानें 'उपसत्' इष्टीमध्यें तुपाचें हवन केलें जातें. प्रवर्ग्य व उपसद् इष्टि हीं दोन कृत्यें क्रमानें सकाळीं एकदा व दुपारीं एकदा मिळून रोज दोन वेळ अशीं तीन दिवस करावयाचीं असतात. मधल्या (दुसऱ्या) दिवशीं सकाळचा प्रवर्ग्य व उपसद् इष्टि समाप्त झाली म्हणजे सुब्रह्मण्याचें सामगायन होतें व लागलीच वेदीकरणास सुरवात केली जाते. प्राग्वंश मंडपाचे पुढें ३ प्रक्रम जागा टाकून एक शंकू ठोकतात व तेथून पुढें ३६ प्रक्रमावर एक शंकू ठोकतात. ही महावेदीची पूर्वपश्चिम लांबी होय. पश्चिमेस ठोकलेल्या शंकूच्या दक्षिणोत्तर १५।१५ प्रक्रमावर एकएक शंकू ठोकतात व पूर्वेस ठोकलेल्या शंकूच्या दक्षिणोत्तर १२।१२ प्रक्रमावर एकएक शंकू ठोकतात. ही महावेदीची रुंदी होय. महावेदीच्या पूर्वेकडील बाजूचीं दक्षिणोत्तर टोकें हीं महावेदीचे अंस असून पश्चिमेकडील बाजूचीं दक्षिणोत्तर टोकें या महावेदीच्या श्रोणी होत. महावेदीच्या उत्तरांसाच्या उत्तरेस एक लहानसें प्रक्रम अंतरावर ३६ अंगुलें हमचौरस असा एक खळगा खणतात. यास चात्वाल ही संज्ञा आहे. महावेदीच्या उत्तरासापासून पश्चिमेस १२ प्रक्रमावर व तेथून उत्तरेस एका प्रक्रमावर एक वेद्याकार स्थल तयार करतात त्याचें नांव 'उत्कर'. महावेदीच्या ठिकाणीं स्फ्य, परशु इत्यादि साधनांनीं वेदीकरण संस्कार केला जातो. उत्तरवेदी–महावेदीमध्येंच पूर्वबाजूला मधोमध अशी एक ओटेवजा उत्तरवेदी केली जाते. ही उत्तरवेदी दहा पावलें हमचौरस केलेली असते. नंतर प्रवर्ग्य व उपसद् इष्टि झाल्यावर *त्या दिवशींचें अनुष्ठान* संपतें. *तिसऱ्या दिवशीं* प्रवर्ग्य व उपसद् इष्टि झाली म्हणजे दुपारच्या वेळेची वाट न पाहतां लागलीच पुन्हां प्रवर्ग्य व उपसद् इष्टि करतात. नंतर प्रवर्ग्योद्वासन नामक कर्मास प्रारंभ होतो.

प्रवर्ग्योद्वासन—प्रवर्ग्याची सर्वसामग्री घडवंचीवर ठेऊन त्या घडवंचीसह यजमान, पत्नी व अध्वर्युप्रभृति ऋत्विज उत्तरवेदीकडे येतात. मध्यें टप्याटप्याचे ठिकाणीं 'प्रस्तोता' सामगायन करीत असतो. उत्तरवेदीनजीक आल्यावर प्रवर्ग्याची सर्व सामग्री उत्तरवेदीवर चक्राकार मांडतात व तीवर दहींमध ओततात. आग्नीध्र नावाचा ऋत्विज आपल्या खांद्यावर पाण्यानें भरलेला एक कलश घेतो व त्यातील पाण्याची धार पाडीत पाडीत उत्तरवेदीसभोंवतीं तीन प्रदक्षिणा करतो. काहीं मंत्र म्हणून ऋत्विजांनीं उपस्थान केल्यावर प्रवर्ग्योद्वासनाचें अनुष्ठान समाप्त होतें.

अग्नीषोमीय पशु.

अग्निप्रणयन.—नंतर अग्निप्रणयन करण्यात येतें आणि त्यापुढें सवनीय हविःसंबंधीं शाखाहरण विधि करण्यात येतो. पुढें हविर्धानसंज्ञक दोन गाडे केलेले असतात ते दोन गाडे महावेदीमध्येंच असणाऱ्या हविर्धान नामक मंडपांत नेऊन स्थापित करण्यात येतात. एक गाडा दक्षिण बाजूस असतो त्यास दक्षिणहविर्धान व एक गाडा उत्तरबाजूस असतो त्यास उत्तरहविर्धान म्हणतात.

हविर्धान मंडप.—नंतर 'हविर्धान'नामक मंडप तयार करण्याचा समंत्रकविधि करण्यात येतो. दक्षिण हविर्धानाच्यापुढें 'उपरव' संज्ञक चार खळगे खणून तयार करतात. प्रत्येक खळग्याचा व्यास टीचभर असतो. चार कोंपऱ्यात चार खळगे असून प्रत्येक खळग्यामध्यें एका टिचेचें अंतर असतें. या चारहि उपरवाचे संस्कार यथाविधि करण्यात येतात. उपरव खणताना जी माती निघते ती उपरवाच्या पुढच्या बाजूस पसरून सोमरसाचीं पात्रें मांडून ठेवण्यासाठीं एक चौकोनी ओटा तयार करतात. त्या ओट्यास 'खर' अशी संज्ञा आहे. उपरवावर अधिषवणफलक संज्ञक दोन फळ्या बसवितात व त्यावर कृष्णाजिन पसरून सोम कुटावयाचे चार दगडी वंचे जुळून मांडून ठेवतात.

आग्नीध्रीय मंडप.—महावेदीच्या अर्धभागीं उत्तरबाजूस 'आग्नीध्रीय'नामक एक मंडप तयार करण्यात येतो. **मार्जालीय मंडप.**—त्याचप्रमाणें दक्षिण बाजूस 'मार्जालीय' म्हणून एक मंडप तयार करण्यात येतो. **सदनामक मंडप**–हविर्धान मंडपाच्या पश्चिमेस 'सद' नावाचा एक मंडप तयार करण्यात येतो. हा मंडप दक्षिणोत्तर १८ अरत्नी लांब व पूर्वपश्चिम ५ अरत्नी रुन्द असा असतो. 'सद' नामक मंडपाच्या मध्यभागीं 'औदुंबरी'संज्ञक उंबराची मेढ विधिपूर्वक पुरण्यात येते. 'सद' व 'हविर्धान' या दोन्ही मंडपांना पूर्वेस एक व पश्चिमेस एक अशीं दोन दोन दारें केलेलीं असतात.

चात्वालांतून माती उकरून घेऊन त्या मातीनें सदोमंडपांत टीचभर व्यासाचे हमचौरस अगर वर्तुळ असे सहा ओटे एक *एक हाताच्या अंतरानें घालतात. त्याचप्रमाणें 'आग्नीध्रीय'* मंडपांत एक व 'मार्जालीय' मंडपांत एक असे दोन ओटे घालतात.

या सर्व ओट्यांना 'धिष्ण्य' अशी संज्ञा आहे. नंतर अग्नीचें अन्वाधान करण्यात येऊन 'अग्नीषोमीय' पशूच्या मुख्य अनुष्ठानास सुरवात होते.

इध्माबर्हीचें आहरण करून पात्रासादन केलें जातें. आज्यग्रहणानंतर ब्रह्मा सोमराजाला उचलून घेतो.

वैसर्जन होम.—नंतर 'वैसर्जन होम' नामक कर्म होतें.

अग्नीषोमप्रणयन.—त्यानंतर अग्नीषोमप्रणयन करण्यात येतें. यजमानपत्नी व त्याच्या कुटुंबातील सर्व माणसांसह अध्वर्यु वगैरे ऋत्विज अग्नि व सोमराजा यांना घेऊन जातात. अग्नि उत्तर वेदीवरील अग्नींत मिश्र करण्यात येतो व सोमराजा हविर्धानमंडपात उक्त स्थलीं नेऊन ठेवण्यात येतो. आज्यासादनापर्यंत कर्म आल्यावर अग्नीषोमीय पशू बांधण्यासाठीं 'यूप' नामक स्तंभ उभारण्याचा विधि (यूपोच्छ्रयण) केला जातो. नंतर पशूचें उपाकरण म्हणजे अग्नीषोम देवतेला पशूचें समर्पण करण्याचा विधि होतो. पशु म्हणजे या ठिकाणीं बोकड घ्यावयाचा असतो. नंतर प्रवृत्ताहुती वगैरे क्रमास सुरवात होऊन पशूला मारण्यात येतें. वपायाग–मेलेल्या पशूचें पोट फाडून 'वपा' नावाचा एक कागदासारखा पदार्थ पशूच्या कोठ्यास चिकटून असलेला सोडवून बाहेर काढण्यात येतो आणि त्याचें हवन करण्यात येतें. नंतर 'सुब्रह्मण्य' नामक एक ऋत्विज इन्द्राला निमंत्रणादाखल एक साम गातो व अमक्याचा अमुक नातू, पणतू, अमुक नावाचा हा यजमान तुला यज्ञाला बोलावीत आहे अशी त्याची प्रार्थना करितो. पुढ पशुपुरोडाशाचें निर्वपण करण्यात येतें. पुरोडाश तयार होऊन वेदींत आणून ठेवल्यावर नदीमधून किंवा इतर वाहत्या जलप्रवाहामधून एक पाण्याची घागर अध्वर्यु भरून आणतो व शालामुखीय नामक अग्नीच्या पश्चिमेस ती ठेवून देतो. या घागरींतील उदकास 'वसतीवरी' अशी संज्ञा आहे. या पाण्याचा उपयोग दुसऱ्या दिवशीं सोमवल्ली कुटावयाचे वेळीं वगैरे करण्यांत येतो.

पशुपुरोडाशयाग व अंगयाग.—पशुपुरोडाशाचा याग झाल्यानंतर हवनशिष्ट अशा पुरोडाशाचें यजमान व कांहीं मुख्य ऋत्विज भक्षण करतात. नंतर मारलेल्या पशूच्या शरीरापासून काढून घेतलेल्या निरनिराळ्या अंगाचें अग्नीमध्यें हवन होतें. हवन होऊन राहिलेल्या अंगांच्या अवशेषाचें यजमान व कांहीं ऋत्विज भक्षण करतात. नंतर राहिलेलें सर्व कर्म आटपल्यावर अग्नीषोमीय पशूचें अनुष्ठान समाप्त होतें.

वसतीवरीपरिहरण.—रात्रीं 'वसतीवरी' नामक पाण्यानें भरलेली घागर अध्वर्यु आपल्या खांद्यावर घेऊन यज्ञभूमीसभोंवती कांहीं विवक्षित रीतीनें प्रदक्षिणा घालतो व शेवटीं ती पाण्यानें भरलेली घागर आग्नीध्रीयमंडपात नेऊन ठेवतो. सुब्रह्मण्याह्वान–नंतर पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें इन्द्राला यज्ञाला येण्याविषयीं यजमानातर्फे विनंति करण्यादाखल 'सुब्रह्मण्य' हा ऋत्विज सामगायन करतो. नंतर दुसऱ्या म्हणजे मुख्य दिवशीं दहीं, आमिक्षा इत्यादि ज्या पदार्थांचें हवन करावयाचें आहे त्यासबंधीं 'दोह' म्हणजे गाईंचीं दुधें काढून तीं विरजून ठेवण्यात येतात. नंतर सर्व ऋत्विज अलंकार वगैरे धारण करून आग्नीध्रीयमंडपात रात्रीची वस्ती करतात. पत्नी प्राग्वंशात जागत राहते आणि यजमान हविर्धानमंडपात सोम (वल्ली) राजाचें संरक्षण करीत बसतो.

सुत्याह किंवा सवनीयदिन.

प्रातःसवन.—मोठी पहाट झाली, म्हणजे सोमयागाच्या मुख्य दिवसाच्या अनुष्ठानास सुरवात करण्यात येते.

प्रथम अध्वर्यु आग्नीध्रीयमंडपातील धिष्ण्याग्नीवर 'यज्ञतनु' संज्ञक ३३ आज्याहुती देतो. नंतर सवनीय पशूच्या अनुष्ठानास सुरवात होते. आज्यासादनात कर्म झालें म्हणजे आग्नीध्रीय वगैरे मंडप व सुचा यांना अभिमंत्रण करण्यात येतें. नंतर 'खर' नामक ओट्यावर सोमरस साठविण्याचें लाकडी ग्रह (पेले) वगैरे पात्रें मांडून ठेवावयाचीं असतात. उपरवावर फळ्या घालून त्यावर अधिषवणसंज्ञक चामडें पसरलेलें असतें. त्याच ठिकाणीं सोम कुटावयाचे वरचे किंवा वरवंटे एकमेकांशीं ताडे समोरासमोर जुळवून ठेवण्यात येतात व त्यांच्यावर वरीवशी सोमवल्ली काढून ठेवण्यात येते प्रातरनुवाक–नंतर अध्वर्यूच्या आज्ञेवरून 'होता' हा ऋत्विज प्रातरनुवाक संज्ञक मंत्रसमूह पठन करतो. नंतर सवनीय पुरोडाशाच्या पात्राचें आसादन करण्यात येतें. मग 'इन्द्र' देवतेच्या उद्देशानें पुरोडाशादि हविर्द्रव्याचा निर्वाप केला जातो.

नंतर एकंदर पांच प्रकारचीं हविर्द्रव्यें तयार करण्यात येतात. १ धाना (कर्पट भाजलेले सातू), २ करंभ (भाजक्या सातूच्या पिठात दूध मिश्रण केल्यावर बनलेला पदार्थ), ३ परिवाप (भाताच्या लाह्या), ४ पुरोडाश, ५ पयस्या किंवा आमिक्षा (नासक्या दुधाचा घट्ट चोथा) हीं तीं पांच हविर्द्रव्यें होत नंतर चात्वालाशेजारीं एक मोठें पाण्यानें भरलेलें पात्र ठेवलेलें असतें त्यातून मैत्रावरुण व होता यांचे चमस (सोमरस प्राशन करावयाचीं पात्रीं,) पन्नेजनी नामक एक तपेली आणि एकधना नावाच्या २।३ लहान लहान घागरी भरून घेण्यात येतात. पन्नेजनी नामक तपेली आणण्यानेण्याचें काम पत्नीकडून करविण्यात येत.

दधिग्रहप्रचार.—नंतर 'दधिग्रह' म्हणजे एका पेलेवजा लाकडी पात्रात दहीं भरून घेऊन त्या दह्याचें हवन केलें जातें.

अंशुप्रचार.—नंतर थोडासा सोम कुटून त्याच्या रसानें भरलेल्या एका पात्रानें हवन केलें जातें. यास 'अंशुप्रचार' म्हणतात. अदाभ्यप्रचार–याचप्रमाणें 'अदाभ्य' संज्ञक एका पात्रातून सोमरसाचें हवन करण्यात येतें. महाऽभिषव–नंतर अध्वर्यु, प्रतिप्रस्थाता, नेष्टा व आग्नीध्र असे चौघे ऋत्विज चारी दिशांस बसून अधिषवण चर्मावर सोमवल्ली खूप कुटून तिचा रस काढतात. नंतर एका लाकडी घडवंचीवर 'दशापवित्र' संज्ञक एक लोकरीचें गाळणें पसरण्यात येतें व त्यावरून घडवंची खालीं ठेवलेल्या द्रोणकलशात (लाकडी डोणींत) सोमरस गाळून घेण्यात येतो. ग्रहग्रहण–नंतर निरनिराळ्या देवताच्या उद्देशानें निरनिराळीं पेलेवजा लाकडी पात्रें गाळण्यातून खालीं पडत असलेल्या सोमरसाच्या धारेमध्यें भरून घेऊन 'खर' नामक ओट्यावर जागच्याजागीं ठेवलीं

जातात. शेवटीं द्रोणकलश आधवनीय व पूतभृत या सोमरसपूरित पात्रांना अभिमर्श केला गेल्यानंतर अध्वर्यु, प्रस्तोता, प्रतिहर्ता, उद्गाता, प्रशास्ता, यजमान व ब्रह्मा हे अनुक्रमें एकमेकाला स्पर्श करून **विप्रुड्होम** संज्ञक कर्म करितात.

नंतर चात्वालाजवळून व वेदीच्या आंत बसून प्रस्तोता उद्गाता व प्रतिहर्ता हे तिघे ऋत्विज 'बहिष्पवमान'संज्ञक सामगायन करतात. नंतर **ग्रहोपस्थान** व **धिष्ण्योपस्थान** हीं कर्मे झाल्यानंतर पुरोडाशादि हविर्द्रव्यांना अलंकरण इत्यादि संस्कार केले जातात व 'अश्विनौ' देवताच्यासाठीं सोमरसाचा एक ग्रह (पेला) भरून ठेवला जातो.

सवनीय पशु.—नंतर यूपस्तंभाला दोरी गुंडाळण्यापासून सवनीय पशूचें अनुष्ठान सुरू होतें. अग्निदेवतेच्या उद्देशानें पशूचें उपाकरण म्हणजे समर्पण केल्यानंतर पशुसवधीं वपायागापर्यंत सर्व अनुष्ठान अनुक्रमानें केलें जातें **उपस्थान**—नंतर द्रोणकलश वगैरे सर्व ग्रहाचें व धिष्ण्याचें उपस्थान करून अध्वर्युप्रभृति सर्व ऋत्विज आपआपल्या नियमित जागीं येऊन बसतात. नंतर शमिता नावाचा जो (पशु मारणारा) माणूस असतो तो अध्वर्यूच्या आज्ञेवरून पशूचीं निरनिराळीं अंगे शामित्र शाळेंत अग्नीवर शिजत लावतो. प्रतिप्रस्थात्यानें सवनीय हवि आणून दिल्यानंतर अध्वर्यु त्या पाच हविर्द्रव्याचें वेदीमध्यें आसादन करून ठेवतो. **सवनीय पुरोडाशाचें यजन**—नंतर सवनाय अशा पुरोडाशादि ५ द्रव्याचें यजन केलें जातें **द्विदेवत्यप्रचार**—प्राशित्रावदानपर्यंत अनुष्ठान करावयाचें झाल्यानंतर अध्वर्यु व प्रतिप्रस्थाता हे इन्द्रवायु, मित्रावरुण व आश्विन या जोडदेवाच्या उद्देशानें द्विदेवत्यसंज्ञक सोमरसानें भरलेल्या दोन पात्रांनीं यजन करितात.

शुक्रामथिप्रचार.—मग शुक्रामथिप्रचार नामक कर्म सुरू होतें. अध्वर्यूनें 'शुक्र' नावाचा एक ग्रह (सोमरसानें भरलेलें पात्र) घेतलेला असतो व प्रतिप्रस्थात्यानें 'मंथि'नामक ग्रह घेतलेला असतो. चमसाध्वर्यू म्हणून जे उपऋत्विज असतात त्यांनीं सोमरसानें भरलेले चमस घेतलेले असतात. नंतर कांहीं विशेष पद्धतीनें अध्वर्यु व प्रतिप्रस्थाता हे उभयता आपआपल्या हातातील ग्रहानें सोमरसाचें हवन करतात. त्याचवेळा चमसाध्वर्यू आपल्या हातातील चमसानीं सोमरसाचें हवन करतात. नंतर मैत्रावरुणप्रभृति पाच हौत्रकाच्या चमसांनीं सोमरसाचें हवन केलें जातें. पुढें अध्वर्यु, प्रतिप्रस्थाता व होता हे तिघे 'द्विदेवत्य'संज्ञक ग्रहातील हवनशिष्ट सोमरसाचें प्राशन करितात. **वाजिनयाग.**—नंतर इडा भक्षण केलें जातें व वाजिनाचा (नासलेल्या दुधाचें पातळ पाणी) याग करण्यात येतो. **सवनमुखभक्ष**—नंतर हवन होऊन राहिलेल्या सोमरसाचें आपआपल्या चमसानें होतृप्रभृति ऋत्विज प्राशन करितात. या सामुदायिक सोमरस भक्षणास 'सवनमुखभक्ष' अशी पारिभाषिक संज्ञा आहे. नंतर अध्वर्यूनें ज्याच्या हातावर पुरोडाशशकल दिलें आहे असा 'अच्छावाक' नावाचा ऋत्विज कांहीं मंत्रसंघाचें पठण करतो व नंतर त्याच्या सोमरसचमसाचें हवन अध्वर्यु करतो. अच्छावाक आपल्या हुतशिष्ट चमसाचें प्राशन करतो.

ऋतुग्रहप्रचार—नंतर अध्वर्यु व प्रतिप्रस्थाता हे उभयतां 'ऋतुयाग' नावाचें सोमरसहवनात्मक कर्म करतात. ऋतुयागामध्यें होता, मैत्रावरुण इत्यादि सात होते व यजमान आणि अध्वर्यु यानीं याज्यामंत्र म्हणावयाचे असतात. अध्वर्यु व यजमान हे आपआपले याज्यामंत्र म्हणण्याचें काम होल्यावरच संपवितात. ऋतुयागामध्यें अधिक महिन्यासुद्धां तेरा महिने व सर्व ऋतु याच्या उद्देशानें सोमरसाचें हवन होत असतें. नंतर हुतशेष अशा सोमरसाचें ऋत्विज प्राशन करतात. नंतर इन्द्राग्नी या जोडदेवतेच्या उद्देशानें एक सोमरसाचा पेला भरून ठेवण्यात येतो. नंतर होता 'शस्त्र'संज्ञक विशिष्टमंत्रसंघ विशिष्ट पद्धतीनें म्हणतो. नंतर भरून ठेवलेल्या सोमरसाचें हवन व भक्षण होतें. नंतर इन्द्राग्नीप्रमाणेंच 'मित्रावरुण' या देवतेसाठीं सोमरसाचा (ग्रह) पेला भरून ठेवल्यावर उद्गाता वगैरे तिघेजण सामगायक ऋत्विज मित्रावरुणाच्या स्तुतिपर सामगायन करतात. नंतर 'मैत्रावरुण' नामक ऋत्विज मित्रावरुणाच्या स्तुत्यात्मक 'शस्त्र' पठण करतो. नंतर पूर्वाप्रमाणेंच भरून घेतलेल्या सोमरसाचें हवन व भक्षण होतें. नंतर 'प्रतिप्रस्थाता' 'इन्द्र' देवतेसाठीं सोमरसाचा ग्रह भरून घेतो नंतर इन्द्राच्या स्तुतिपर असें उद्गातृप्रभृति सामक सामगायन करतात. 'ब्राह्मणाच्छंसी' शस्त्र पठण करतो. नंतर सोमरसाचें हवन झाल्यावर ब्राह्मणाच्छंसी प्रमुख ऋत्विज हवनशिष्ट सोमरसाचें प्राशन करतात याचप्रमाणें प्रतिप्रस्थाता 'इन्द्राग्नी' देवतेसाठीं ग्रह भरून घेतो. 'अच्छावाक' शस्त्र म्हणतो, सामगान केलें जातें व नंतर सोमरसाचें हवन आणि भक्षणविधि केला जातो. **सवनप्रायश्चित्तें.**—नंतर अध्वर्यू सवनप्रायश्चित्तें घालतो आणि मैत्रावरुणानें 'सर्पत' 'बाहेर चला' अशी आज्ञा करताच सर्व ऋत्विज सदाच्या बाहेर पडतात व प्रातःसवनाचें अनुष्ठान समाप्त होतें.

माध्यंदिनसवन.—नंतर माध्यंदिनसवनाचें अनुष्ठान सुरू होतें. द्विदेवत्ययाग, ऋतुग्रहयाग, वगैरे कांहीं कृत्यें माध्यंदिन सवनांत वर्ज होत असून बाकी अनुष्ठान बरवसें प्रातःसवनाप्रमाणें होत असतें. तथापि कांहीं कांहीं विशिष्ट गोष्टींचा येथें संक्षेपानें उल्लेख करणें जरूर आहे. **सोमाभिषव**—सोम कुटण्याचा विधि अध्वर्युप्रभृति चार ऋत्विज प्रातःसवनाप्रमाणेंच प्राय. करतात. सोम कुटण्याचें काम चालू असता 'ग्रावस्तुत्' नामक ऋत्विज सोमाच्या स्तुतिपर कांहीं मंत्रसमूह पठण करतो; व त्या वेळीं त्याला एक पागोटें देण्यात येतें. **ग्रहग्रहण**—नंतर गाळण्यावरून पडत असलेल्या सोमधारेमध्यें निरनिराळ्या देवताच्यासाठीं ग्रह (पेले) भरून ठेवले जातात. नंतर सोमरसानें भरलेल्या पात्राचें उपस्थान केलें जातें.

विप्रुड्होम.—नंतर प्रातःसवनाप्रमाणेंच अध्वर्युप्रभृति ऋत्विज 'विप्रुट्'नामक होम करतात. नंतर ऋत्विज सदोमंडपांत यथाविधि प्रवेश करतात व पुढें उद्गातृप्रभृति सामक 'पवमान' संज्ञक 'सामगायन' करतात. नंतर अध्वर्यूच्या आज्ञेनें 'आग्नीध्र' धिष्ण्याच्या ठिकाणीं अग्नीचें विहरण व सवनीय पुरोडाशाच्या ठिकाणीं अलंकरण वगैरे करतो. **दधिघर्मप्रचार**—नंतर 'प्रतिप्रस्थाता' 'दधिघर्म' याग करतो.

हवनशिष्ट दधिग्रहाचें भक्षण झाल्यावर आग्नीध्र सवनीय पुरोडाशादि हवींचें वेदीमध्यें आसादन करतो. **सवनीय-पुरोडाशयाग.**—नंतर अध्वर्यु सवनीय पुरोडाशाचें यजन करतो. **शुक्रामंथिप्रचार**—प्राशित्रावदान होईपर्यंत अनुष्ठान झालें म्हणजे अध्वर्यु व प्रतिप्रस्थाता हे उभयता प्रात:सवनाप्रमाणें 'शुक्रामंथि-प्रचार' करतात. म्हणजे 'शुक्र' व 'मंथि' नामक दोन सोम-ग्रहानें हवन करतात. चमसाध्वर्यूंनीं यांहि वेळेस प्रात:-सवनाप्रमाणें चमसांनीं सोमरसाचें हवन करावयाचें असतें. **दाक्षिणात्यहोम.**—नंतर अध्वर्यूला यजमान, यजमानाला पत्नी व पत्नीला यजमानाच्या कुटुंबांतील मनुष्यें याप्रमाणें अन्वारंभ करून सर्वांच्या वरून वस्त्राचें आच्छादन केलें असतांना अध्वर्यु 'दाक्षिणात्य' म्हणजे दक्षिणागभूत होम करतो. मग दक्षिणा देण्यास सुरवात होते. प्रथम 'आत्रेय' संज्ञक एका विद्वान व शिष्ट ब्राह्मणाला सुवर्ण देण्यांत येतें. **दक्षिणादान**—मग सदस्यासुद्धां सत्र (१७) ऋत्विजांना दक्षिणा देण्यात येते. प्रथम आग्नीध्राला व शेवटीं प्रतिहर्त्याला दक्षिणा देण्यात येते. सामगायकाला साथ करणारे 'उपगाते' व यज्ञाव-लोकनाला येणारे 'प्रसर्पक' म्हणजे शिष्ट लोक यानांहि दक्षिणा देण्याचा विधि होतो. सोळा ऋत्विजांमध्यें एकापेक्षा एक कमी असे चार वर्ग असतात. पहिल्या वर्गांतील ऋत्विजाला १२ गाई, दुसऱ्या वर्गांतील ऋत्विजाला ६ गाई, तिसऱ्या वर्गांतील ऋत्विजाला ४ गाई व चौथ्या वर्गांतील ऋत्विजाला ३ गाई दक्षिणा देण्यात येते. सदस्याला पहिल्या वर्गाच्या बरोबरीची दक्षिणा मिळते. **वैश्वकर्मणहोम**—नंतर 'वैश्वकर्मण' संज्ञक होम केला जातो. **मरुत्वतीययाग**—मग अध्वर्यु व प्रतिप्रस्थाता हे उभयता 'मरुत्वतीय' संज्ञक ग्रहाचें यजन करतात. नंतर अध्वर्यु 'इन्द्रमरुत्वान्' देवतेसाठीं सोमग्रह भरून घेतो. होता 'शस्त्र' पठण करतो. मग सोमरसाचें हवन व भक्षण केलें जातें. मग 'महेंद्र' देवतेसाठीं सोमग्रह भरून घेतल्यानंतर महेंद्राच्या स्तुतिपर सामगायन केलें जातें व होता शस्त्र म्हणतो. नंतर भरून घेतलेल्या सोमरसाचें यजन होतें. **अतिग्राह्यप्रचार**—त्याचवेळीं आग्नेय, ऐंद्र व सौर्य व तीन अतिग्राह्यसंज्ञक सोमग्रहाचें हवन अनुक्रमें प्रतिप्रस्थाता, नेष्टा व उन्नेता हे तिघे करतात. नंतर हवनशिष्ट सोमरसाचें भक्षण केलें जातें. अतिग्राह्य ग्रहाचें भक्षण प्रतिप्रस्थाता वगैरे तिघेजण करतात. **उक्थ्यप्रचार**—नंतर प्रात:-सवनाप्रमाणेंच तीनवेळ 'उक्थ्यप्रचार' म्हणजे उक्थ्यसंज्ञक सोमग्रहाचें हवन केलें जातें. प्रत्येक ग्रह 'इंद्र' देवतेसाठीं भरून घेतला जातो. सामक साम गातात. मैत्रावरुण, ब्राह्मणाच्छंसी व अच्छावाक हे तिघेजण प्रत्येक ग्रहाचें निमित्तानं इंद्राच्या स्तुतिपर शस्त्रें अनुक्रमें पठण करतात. ग्रहाचें हवन होतें व नंतर हुत-शेषाचें भक्षण केलें जातें. **सवनप्रायश्चित्त**—नंतर सवनप्रायश्चित्त संज्ञक आहुती घातल्यानंतर माध्यंदिनसवनाचें अनुष्ठान समाप्त होतें.

तृतीयसवन.—प्रारंभीं हविर्धानद्वारें बंद करून आदित्य देवतेसाठीं एक सोमरसाची स्थाली भरून घेतली जाते. नंतर आदित्यग्रहाचा याग केला जातो. **सोमाऽभिषव**—पुढें प्रात:-सवनाप्रमाणेंच सोम कुटण्याचा विधि अध्वर्युप्रमुख चार ऋत्विज करतात. **ग्रहग्रहण**—नंतर सोमरस गाळण्यात येऊन माध्यंदिनसवनाप्रमाणेंच निरनिराळ्या देवताच्या साठीं कांहीं सोमग्रह भरून ठेवण्यात येतात. 'पूतभृत्' नामक सोम-रसानें भरलेल्या कलशांत यजमान व पत्नी 'आशिर' संज्ञक घुसळलेलें दहीं मिसळतात. **विप्रुड्होम**—नंतर **ग्रहोपस्थान** झाल्यावर माध्यंदिनसवनाप्रमाणेंच अध्वर्युप्रभृति ऋत्विज व यजमान हे 'विप्रुट्' संज्ञक होम करतात. यापुढें उद्गात्रप्रभृति तिघेजण सामक आर्भव 'पवमान' संज्ञक सामगायन करतात. नंतर ग्रहोपस्थान व पात्रसंमर्दन केल्यानंतर प्रतिप्रस्थाता सवनीय निर्वाप करतो. पुरोडाशादि हविर्द्रव्यें तयार झाल्यावर आग्नीध्र त्याच्या ठिकाणीं अलंकरण करतो. **पाशुकानुष्ठान**—नंतर प्रति-प्रस्थात्यानें शमिता नामक पशूलीं अंगें शिजविणाऱ्या माणसाला 'अंगें शिजून तयार झालीं किंवा नाहीं?' असें विचारण्यापासून पाशुकाच्या अनुष्ठानास सुरवात होते. **अंगयाग**—अध्वर्यु पशूच्या निरनिराळ्या अंगाचें हवन करतो. नंतर अध्वर्यु, होता, ब्रह्मा, मैत्रावरुण, आग्नीध्र व यजमान हुतशेष पश्वंगाचें भक्षण करतात. **सवनीयपुरोडाशयाग**—नंतर तृतीयसवनानिमित्त सवनीयपुरोडाशाचा याग केला जाऊन प्राशित्रावदानापर्यंत अनुष्ठान केलें जातें. पुढें तृतीयसवननिमित्तक सोमरसाचें यजन केलें जातें अध्वर्यूबरोबर इतर चमसाध्वर्यूंहि सोमरसाचें हवन करीत असतात. मग मैत्रावरुणादि होत्रकांच्या चमसाचें यजन होतें. नंतर सवनीय इडेचें भक्षण होऊन कपालविमोचना-पर्यंत अनुष्ठान केलें जातें. **सवनमुखभक्ष**—मग सवनमुखसंज्ञक चमस भक्षणविधि केला जातो. **पिंडदान**—नंतर यजमानासह सर्व ऋत्विज आपआपल्या पिता, पितामह व प्रपितामहाच्या उद्देशानें पिंडदान करतात. नंतर सावित्र ग्रहाचें यजन झाल्यावर 'विश्वे-देव' देवतेसाठीं सोमरसाचा ग्रह भरून घेतला जातो. नंतर होता 'वैश्वदेव' संज्ञक शस्त्र पठण करतो. नंतर भरून घेतलेल्या सोमग्रहाचें हवन व नंतर भक्षण होतें. यापुढें सोमदेवतेला अर्पण करण्यासाठीं चरु (भात) शिजविला जातो. यास 'सौम्य-चरु' अशी संज्ञा आहे. **सौम्यचरुयाग**—चरु शिजून तयार झाला म्हणजे त्याचें यजन केलें जातें. हवनशेष अशा त्या सौम्यचरूच्या स्थालीमध्यें तूप ओतून त्यामध्यें आपलें मुख अध्वर्यु अवलोकन करतो व ती स्थाली उद्गातृप्रभृति तिघा सामकांना देतो. मग आग्नीध्र हा अध्वर्यूंच्या आज्ञेवरून धिष्ण्याचे ठिकाणीं अग्नीचें विहरण करतो. अध्वर्यु माध्यंदिनसवनाप्रमाणेंच धिष्ण्याच्या ठिकाणीं घातलेल्या शलाकाग्नीवर व्याघारण करतो. **पात्नीवतप्रचार**—नंतर 'पात्नीवत' नामक सोमग्रहाचें यजन होतें व नंतर भक्षण होतें. मग उद्गातृप्रभृति सामक हे 'अग्निष्टोम' नामक सामाचें गायन करतात. 'ध्रुव' नामक एका स्थालींतील सोमरस होतृचमसांत ओतला जातो. मग शस्त्र पठण झाल्यावर सोमचमसाचें हवन होतें व नंतर हुतशेष सोमाचें भक्षणहि होतें. **अनूयाज व उपयाज**—मग अनूयाज, उपयाज इत्यादि सवनीयपशुसंबंधाचें अनुष्ठान संस्रावहोमापर्यंत केलें जातें. **हारियोजनप्रचार**—मग द्रोणकलश नामक पात्रानें प्रतिप्रस्थाता 'हारियोजन' संज्ञक याग करतो. मग सर्व ऋत्विज आग्नीध्रीय मंडपांत जाऊन दह्याची साय खातात. सर्व चमसांमध्यें एकधना-मधील पाणी व हिरण्यागार दूर्वा थोडथोड्या घालून ठेवण्यात येतात. नंतर आहवनीयाचें उपस्थान करून सर्व ऋ—

आहवनीयाच्या ठिकाणीं ७७ समिधा देतात. **सख्यविसर्जन**–मग सर्व ऋत्विज एकमेकांचे हात धरून उभे राहतात व 'सख्यविसर्जन' म्हणजे यज्ञासंबधानें आपआपसात केलेल्या ऐकमत्याच्या करारार्चे जणों विसर्जन करितात.

पत्नीसंयाज.—यापुढे अध्वर्यु 'पत्नीसयाज' नामक कर्म करतो. मग ऐष्टिकप्रायश्चित्तें घातल्यावर ध्रुवाज्याची समाप्ति केली जाते. मग **समिष्टयजुसंज्ञक होम** करण्यात येतो. मग प्रणीताविमोक व उपवेषनिरसन केलें जातें औदुवरी उपटून चात्वालावर आणून टाकण्यात येते व सूर्याचें उपस्थान केलें जातें. **सवनप्रायश्चित्त**–मग सवनीय प्रायश्चित्तें घालण्यात आल्यानतर मैत्रावरुणानें 'सर्पत' असें म्हणताच सर्व ऋत्विज सदोमडपाच्या बाहेर पडतात व तृतीयसवनाचें अनुष्ठान समाप्त होतें. **अवभृथ**–नतर अवभृथसवर्धी अनुष्ठान सुरू होतें अन्वाधानापासून हविर्द्रव्यनिर्वापापर्यंत अनुष्ठान आलें म्हणजे 'वरुण' देवतेसाठी पुरोडाशाचा निर्वाप केला जातो पुरोडाश तयार झाल्यावर महावेदीच्या उत्तरासासनिध आणून ठेवण्यात येतो. मग सर्व सोमलिप्तपात्रें व इतर यज्ञसाहित्य चात्वालासन्निध आणून ठेवलें जातें. मग प्रस्तोत्याला तू सामगायन कर म्हणून अध्वर्यु सागतो. यजमानपत्नी व अध्वर्युप्रभृति सर्व ऋत्विज अवभृथास जाण्यासाठीं मडपाबाहेर पडतात. मधल्या एका टप्यावर सामगायन होतें व शेवटी एखाद्या जलाशयाच्या अगर वाहत्या नदीच्या तीरावर सर्वजण येऊन पोंचतात. जलप्रवाह दृष्टीस पडताच निर्दिष्ट मत्राचा जप केला जातो. नतर पाण्याच्या ठिकाणी दर्भमुष्टि टाकण्यात येते व तेथेंच अग्नि आहे अशी कल्पना करून त्या ठिकाणीं अवभृथसबधीं तयार केलेल्या पुरोडाशाचा वरुणदेवताप्रीत्यर्थ याग केला जातो. स्विष्टकृतापर्यंत अनुष्ठान झाल्यावर धडवचीवर कातडें पसरलेलें असताना त्यावर सोमवल्लीचा चोथा ठेवण्यात येतो. नतर तो चोथा काहीं विषमसख्याक मत्र म्हणून स्रुचीमध्यें भरला जाऊन पाण्यावर पालथा केला जातो. मग मार्जन झाल्यानतर यजमान, पत्नी व ऋत्विज जलप्रवाहामध्यें स्नान करतात. यजमान कमरेस गुडाळलेली मेखला सोडून टाकतो व पत्नी आपल्या कमरेचें योक्त्र सोडून टाकते. मग यजमान व पत्नी नवीं धुतलेलीं वस्त्रें परिधान करितात. नतर अध्वर्यूंच्या आज्ञेवरून 'उन्नेता' हा ऋत्विज सर्व ऋत्विजाना जलप्रवाहाबाहेर काढतो. नतर उन्नेत्याला पुढे करून जलप्रवाहाकडे पुन्हा अवलोकन न करता सर्वजण उबराच्या समिधा हातात घेऊन यज्ञभूमीमध्यें परत येतात. आल्यानतर सर्व ऋत्विज, यजमान व पत्नी आपआपल्या हातात आणलेल्या उबराच्या समिधा आहवनीयावर देतात व उपस्थान करतात व अवभृथाचें अनुष्ठान समाप्त होत. **उदयनीयेष्टी**–नतर प्रायणीयेष्टीप्रमाणे उदयनीयेष्टीचें अनुष्ठान केलें जातें. **अनुबध्ययाग**–त्यानतर 'मित्रावरुण' देवतेच्या उद्देशानें पशुतत्राप्रमाणे एका वशेचा (म्हणजे वाझ गाईचा) याग करण्यात येतो. या यागास 'अनुबध्य' अशी सज्ञा आहे हल्लीं कलिवर्ज्य मानल्यामुळे प्रत्यक्ष गाय मारून हा याग न करता त्याऐवजीं मित्रावरुण देवतेसाठी प्रतिनिधिभूत असा 'आमिक्षा' द्रव्याचा याग करण्याची पद्धति चालू आहे. मैत्रावरुणी आमिक्षायाग झाल्यावर 'देविका' सज्ञक देवताचे याग केले जातात. मग यजमानाचें क्षौर (हजामत) होतें. यजमानानें स्नान केल्यावर वाजिनयाग करण्यात येतो.

महावेदीच्या उत्तर बाजूस आहवनीयातील अग्नि एका परळात घेऊन जातात व त्या अग्नीवर वेदींत अथरलेल्या दर्भांपैकीं काहीं दर्भ जाळण्यांत येतात. त्या धुराचें अनुमत्रण करण्यात येतें. **सक्तुहोम**–नतर त्याच अग्नीवर अध्वर्यु सातूच्या भाजक्या पिठाचा ओंजळीनें होम करतो. **अग्निसमारोप**–मग अरणींच्या ठिकाणी अग्नीचा समारोप करून यजमान यज्ञस्थलाहून आपल्या घरीं प्रयाण करतो. नतर यज्ञभूमीच्या उत्तरेस निराळ्या घातलेल्या विहारामध्यें अग्निमथन करून अग्निस्थापन करतात व त्याच्या ठिकाणीं अग्नि देवतेच्याच उद्देशानें **'उदवसानीया'**–नामक इष्टि करण्यात येते. **पूर्णाहुति**–इष्टि प्रत्यक्ष न केल्यास स्रुचीमध्यें १२ स्रुवे तूप घेऊन 'पूर्णाहुति' सज्ञक एक आहुति दिली जाते

या प्रकार 'अग्निष्टोम' नामक प्रकृतिभूत सोमयागाचें अनुष्ठान समाप्त होतें

अग्निष्टोम समजून घेतला म्हणजे इतर सोमयाग समजतील. त्याचे इतर सोमसस्थाशीं सादृश्य व असादृश्य परिशिष्टात सप्त सस्थांचे विवेचन करताना दिलेंच आहे. त्या सस्थातील मुख्य दिवसाचें अनुष्ठान म्हणजे थोडक्या फरकानें अग्निष्टोमाचेंच अनुष्ठान आहे. इतर लावलचक क्रतू अग्निष्टोमाच्या सवनदिनात होणाऱ्या अनुष्ठानाच्या थोडक्याशा फरकाच्या पुनरुक्तीनें होत असतात. त्या दिवशीं जें थोडक्या फरकानें अनुष्ठान होतें तें उक्थ्य, षोडशी वगैरेमधलेंच असतें.

सत्रापेक्षां लहान पण अग्निष्टोमापेक्षां मोठे असलेले यज्ञ.

अग्निष्टोमाचा विस्तार जरी पाच दिवसपर्यंत असतो तरी अग्निष्टोम हा एकरात्र क्रतु म्हणजे एकच दिवसाचा यज्ञ होय. यातील मुख्य दिवस सवनदिन होय. अग्निष्टोमापेक्षा मोठे पण सत्राहून लहान असे काहीं क्रतू म्हणजे यज्ञ आहेत. या यज्ञाचे दोन प्रकार. एक अहीन व दुसरा व्यूढ. या दोन प्रकारापैकीं 'अहीन' प्रकारातले यज्ञ पुढे लिहिल्याप्रमाणे.

द्विरात्र —हा यज्ञ प्रथम आगिरसानीं केला व पुढे लोकानीं प्रचारात आणला अशी समजूत आहे अग्निष्टोमातील प्रधान याग ज्याप्रमाणे एक दिवस आहे त्याप्रमाणे या यज्ञातील प्रधान याग दोन दिवस होत असतो. 'अभिप्लव' नामक एक सहा दिवस चालणारा क्रतु आहे त्या यज्ञातील पहिल्या दिवशीं सस्थारूप असणाऱ्या ज्योतिष्टोम किंवा अग्निष्टोमनामक क्रतूचें अनुष्ठान करावयाचें असतें. प्रस्तुतच्या द्विरात्र यज्ञामध्यें प्रधान यागाच्या पहिल्या दिवशीं पूर्वोक्त अभिप्लव क्रतूतील प्रथम दिवशीं करावयाच्या अग्निष्टोमाचाच प्रयोग करावा लागतो. अभिप्लव क्रतूमधून 'निरूढ' म्हणजे निवडून घेतल्यामुळें या अग्निष्टोमासहि 'अभिप्लव' अशी सज्ञा मिळाली आहे. द्विरात्र यज्ञातील प्रधान

यागाच्या दुसऱ्या दिवशीं 'गति' अशी विशिष्ट संज्ञा असलेल्या 'अतिरात्र' नामक क्रतूचें अनुष्ठान करावयाचें असतें

द्विरात्रांतील सामगायन.—त्याचप्रमाणें पूर्व दिवशीं म्हणजे अग्निष्टोमाच्या अनुष्ठानाच्या दिवशीं 'गायत्र' या नावाच्या सामाचें व दुसऱ्या म्हणजे अतिरात्राच्या अनुष्ठानदिवशीं त्रिष्टुभ्छंदात्मक अशा एका सामाचें प्राधान्यानें गायन करावयाचें असतें. अथवा प्रथम दिवशीं 'रथंतर' व दुसऱ्या दिवशीं 'बृहत्'नामक सामाचें गायन करावें किंवा प्रथम दिवशीं बृहतीछंदात्मक ऋचेंत गाईलें जाणारें 'वैखानस' नामक साम गावें व दुसऱ्या दिवशीं षोडशी उर्फ 'गौरिवीत'नामक साम गावें असे दोन पक्ष आणखी सांगितले आहेत. सामगायनांतील शेवटच्या तुकड्यास 'निधन' अशी संज्ञा आहे. प्रथम दिवशीं गाइल्या जाणाऱ्या सामाच्या निधनसंज्ञक तुकड्यांत 'हविष्मत्' या शब्दाचा व दुसऱ्या दिवशींच्या सामाच्या निधनसंज्ञक भागांत 'हविष्कृत्' या शब्दाचा उपयोग करावा.

कृष्णपक्षाच्या शेवटच्या म्हणजे अमावास्येच्या दिवशीं या द्विरात्रयज्ञाच्या प्रधानयागाच्या दोन दिवसांपैकीं प्रथमचा दिवस व शुक्लपक्षाच्या प्रथम दिवशीं दुसरा दिवस येईल अशा बेतानें यज्ञानुष्ठानास प्रारंभ करावा.

त्रिरात्र.—अग्निष्टोम, उक्थ्य व अतिरात्र या भिन्न भिन्न तीन क्रतूंच्या एकत्र समवायानें हा क्रतु बनला आहे. अग्निष्टोमादि तिन्ही क्रतूंचें अंगभूत दिवस धरून प्रत्येकीं पांच पांच दिवस अनुष्ठान चालतें. प्रधानयाग म्हणजे सोमरसाच्या हवनाचा एकच दिवस असतो. अंगभूत दिवसांखेरीज या तिन्ही यज्ञांतील प्रधान यागाचेंच केवळ अनुष्ठान क्रमानें तीन दिवस करावयाचें असल्यामुळें या तीन दिवसांच्या सात्त्विक यागास त्रिरात्र असें नाव मिळालें आहे. शिवाय त्रिरात्रयज्ञ गर्गऋषीनीं विशेषतः लोकप्रचारांत आणल्यामुळें याला 'गर्गत्रिरात्र' असेंहि म्हणतात. या यज्ञांत सामान्यतः सर्व अनुष्ठान अग्निष्टोमासारखेंच असतें. विशेष कांहीं गोष्टी करावयाच्या असतात त्यांचें ज्ञान होण्यासाठीं व त्रिरात्र क्रतूचें सामान्य स्वरूप नीट लक्षांत यावें म्हणून वेदांतील आख्यायिका देण्यांत येत आहे ती अशी.—

अर्थवाद व आख्यायिका.—वसु, रुद्र आणि आदित्य असे देवामध्यें तीन संघ आहेत. प्रजापतीनें या तिन्ही संघांची उत्पत्ति सृष्ट्यारंभीं केली आणि तिन्ही संघांना प्रत्येकीं एकएक अग्नि देऊन तुम्ही अग्नीची उपासना करीत जा असें सांगितलें. एक वर्षभर त्या तिन्ही संघांतील देवांनीं अविच्छिन्नपणें अग्नीची उपासना केल्यानंतर सर्वांनीं मिळून एक गाय उत्पन्न केली. देवांचें उपासनासामर्थ्य पाहून प्रजापति संतुष्ट झाला व सर्व देवांनीं मिळून उत्पन्न केलेल्या त्या गाईचें संरक्षण करण्याचें काम त्यानें वसूंच्याकडे सोंपविलें. लवकरच त्या गाईपासून ३३३ गाई उत्पन्न झाल्या. नंतर प्रजापतीनें वसूंना दिलेली गाय त्यांजकडून घेऊन रुद्रांच्या हवालीं केली व हिचें संरक्षण आतां तुम्ही करा असें सांगितलें त्यांनीं त्या गाईला सांभाळल्यावर तिच्यापासून रुद्रानादि ३३३ गाईंचा लाभ झाला प्रजापतीच्या इच्छेनें त्या गाईची जोपासना करण्याचें काम पुढें आदित्यांच्याकडे आलें. तेथहि त्या गाईला पुन्हा संतति होऊन आदित्यांना ३३३ गाई प्राप्त झाल्या म्हणजे तिन्ही संघांच्याकडे मिळून ९९९ गाई झाल्या व शिवाय सर्वांची आई ती हजारावी. हजार गाई जमतांच वस्वादि देवांच्या विनंतीवरून प्रजापतीनें वसु, रुद्र व आदित्यसंघाकडून त्रिरात्रनामक एक यज्ञ करविला. पहिल्या दिवशीं वसूकडून अग्निष्टोमाचें, दुसऱ्या दिवशीं रुद्रांकडून उक्थ्याचें व तिसऱ्या दिवशीं आदित्यांकडून अतिरात्राचें अनुष्ठान करविलें. तीन दिवसांत संपविलेल्या या यज्ञाची दक्षिणा म्हणून देवांकडून त्यांच्या जमलेल्या हजार गाई देवविल्या. या यज्ञाच्या योगानें वसूंना इहलोकचें, रुद्रांना अंतरिक्षलोकचें व आदित्यांना द्युलोकचें आधिपत्य मिळालें. वस्वादि संघत्रयाकडून अग्निष्टोमादि क्रतुत्रयाचें अनुष्ठान क्रमानें तीन दिवस संघरूपानें झाल्यामुळें या यज्ञास त्रिरात्र असें नाव मिळालें व या त्रिरात्रक्रतूचा लोकप्रचार सुरू झाला. रुद्रांना मिळालेला अंतरिक्षलोक डळमळून खालीं आला व रुद्रांना स्थान नाहींसें झालें म्हणून यज्ञतत्त्ववेत्त्यांनीं त्रिरात्र क्रतूमध्यें दुसऱ्या दिवशीं करावयाचें उक्थ्यसंज्ञक अनुष्ठान रुद्रांच्या अनुष्ठानांत थोडासा फरक करून करण्याची योजना निश्चित केली ती अशी.—

मधल्या म्हणजे उक्थ्य क्रतूच्या दिवशीं होत्यानें आज्यनामक शस्त्र म्हणतांना तें त्रिष्टुभ्छंदात्मक ऋचांनीं बनविलेलें असें म्हणावें खेरीज दाशतयी (ऋग्वेद) संहितेंत असणारीं 'संयान' नामक सूक्तें आणि षोडशिसंज्ञक शस्त्रादि पठण करावें. तिन्ही दिवस रोज ३३३ गाई दक्षिणा म्हणून द्याव्या. गाई देण्यासाठीं त्या यज्ञमंडपांत नेत असतां दहा दहा गाईंची टोळी फोडून देऊन नेत शेवटीं उरतात त्या तीन गाई शेवटच्या दशकांतच सामील करून द्याव्या रोज ३३३ गाई याप्रमाणे तीन दिवस दिल्यावर शेवटीं एक (मूळची गाय) राहते ती होत्याला, उन्नेत्याला अगर सदांत असणाऱ्या सर्व सदस्यांस द्यावी. अथवा कोणालाच न देतां तिला मोकळी सोडावी. कोणाचें असें म्हणणें आहे कीं, ब्रह्मा व आग्नीध्र या दोघांनां मिळून ती गाय द्यावी अथवा ती न देतां तिच्या मोबदला नानावर्णांनीं युक्त व खूप दूध देणारी किंवा जिच्या दोन्ही बाजूला पांढरे केस आहेत अशी दुसरी एखादी गाय द्यावी.

या त्रिदिनात्मक त्रिरात्र क्रतूमध्यें तिन्ही दिवस मिळून १००० स्तोत्रियासंज्ञक ऋचा गाइल्या जातात. १००० गाई दक्षिणा दिली जाते यामुळें हा यज्ञ करणारास १००० लोकांच्या सुखाच्या तुलनेला पुरणारें स्वर्गसुख मिळतें.

उपर्युक्त त्रिरात्र यज्ञामध्यें करावयाच्या आणखी कांहीं गोष्टी अशा —तांबूस रंगाची, पिंगट डोळ्यांची व एकवर्ष वयाची गाय देऊन सोमवल्ली विकत घ्यावी. तांबूस वर्ण असलेल्या आणि नीटनेटके अवयव असलेल्या चार वर्षें वयाच्या गाईंचें दक्षिणारूपानें दान करावें. रागीट स्वभावाची व अतिशय कुरूप गाय असेल तिचें अनुस्तरणी म्हणून प्रसंग येईल तर हनन करावें. (कोणी पुरुष मेल्यास त्याच्या प्रेतावरच्या दरेक अवयवावर आस्तरण करण्याकरितां जिच्या शरीराचे अवयव उपयोगांत आणावयाचे अशी मृत पुरुषाच्या मागोमाग मारली जाणारी गाय ती अनुस्तरणी होय)

अनुस्तरणीच्या पूर्वी सांगितलेल्या दोन प्रकारांपैकीं दुसऱ्या प्रकारची गाय सहस्रतमी म्हणजे हजारावी म्हणून दक्षिणेच्या गाईंमध्यें योजावी.

वाग्देवता हीच एका अर्थानें हजारावी गाय आहे, अर्थात् पूर्वोक्त लक्षणाची गाय सहस्रतमी म्हणून दिल्यास दुसऱ्या हजार गाई दिल्याप्रमाणें आहे. परंतु या दानानें यजमानाला सहस्रदानानें फल मिळालें तरी प्रतिग्रह करणारा दोषी ठरतो म्हणून या सहस्रतमी गाईचा प्रतिग्रह करतांना 'ही गाय म्हणजे सहस्रात्मक वर' व 'दुसरी ही वराखेरीज असलेली गाय' असा दोन्ही गाईंच्याबद्दल निर्देश करून नंतर प्रतिग्रहकर्त्यानें त्या सहस्रतमी गाईचा स्वीकार करावा म्हणजे दोष लागत नाहीं. ही सहस्रतमीसंज्ञक गाय दोन्ही बाजूला अगर एक बाजूला अंगावर पांढरे पट्टे असलेली असावी. सहस्रतमीच्या ऐवजीं दुसरी गाय दक्षिणा म्हणून द्यावयाची असल्यास नीटनेटक्या सुंदर अवयवांची व पुष्कळ दूध देणारी अशी द्यावी. जी गाय सहस्रतमीच्या मोबदला द्यावयाची त्या गाईला आग्नीध्रीयेला उजवें घालून आहवनीयाजवळ आणावी व तिजकडून द्रोण कलशनामक सोमरसाच्या टोपींतील सोमरस हुंगवावा. नंतर त्या गाईला पुन्हा आग्नीध्रीयेजवळ परत घेऊन यावें आणि तिला आग्नीध्रीयेच्या पूर्वेस पश्चिमेकडे तोंड करून उभी करून आग्नीध्रीयेमध्यें 'उभाजिग्यथुः' या मंत्रानें एक आज्याहुति घालावी. नंतर 'रोहिण्यै स्वाहा' 'पिंगलायै स्वाहा' 'एकहायन्यै स्वाहा' अशा रीतीनें त्या गाईच्या वर्णनानुरूप मंत्रांनीं होम करावा. नंतर तिच्याजवळ उभें राहून 'इडेरंते' या मंत्राचा तिच्या कानांत जप करावा.

सहस्रतमी गाईचा प्रतिग्रह करणारानें 'एकासिनसहस्र' या मंत्राचें अगोदर पठण करून नंतर प्रतिग्रह करावा. मग 'स्योनासिसुपदा' हा मंत्र म्हणावा. नंतर त्या गाईच्या किंमतीदाखल १०० मान सोनें यजमानाजवळून घ्यावें व ती गाय पश्चिमेकडे तोंड करून यजमानाच्या गोठ्याकडे वळवावी.

(आत्रेय) चतूरात्र.—ज्या यज्ञामध्यें प्रधान यागाचें म्हणजे सोमरसाच्या हवनाचें अनुष्ठान चार दिवस चालावयाचें त्याचें नांव चतूरात्र. प्रजाभिवृद्धीस जरूर असणारें ब्रह्मवर्चस प्राप्त होणें हा यज्ञाचा प्रधान हेतु असल्यानें या यज्ञामध्यें पवमानसंज्ञक जीं गाणीं सकाळीं एक, दुपारीं एक, सायंकाळीं एक अशा रीतीनें गावयाचीं असतात तीं गाणीं प्रकृतिभूत अग्निष्टोमातील पद्धतीनें न गातां गायनांतील प्रत्येक ऋचा २४।२४ वेळ आवृत्ति करून गावी. शिवाय पवमान गायनाखेरीज सामगायनें गावयाचीं तीं पहिल्या दिवशीं प्रातःसवनामध्यें त्रिवृत् नामक स्तोमानें युक्त, माध्यंदिनसवनामध्यें पञ्चदशसंज्ञक स्तोमयुक्त, आणि तृतीयसवनांमध्यें सप्तदशस्तोमयुक्त करून गावीं. दुसऱ्या दिवशीं तिन्हीं सवनांच्या ठिकाणीं अनुक्रमें पञ्चदश, सप्तदश व एकविंशसंज्ञक स्तोमयुक्त अशीं सामें गावीं. तिसऱ्या दिवशीं सप्तदश, एकविंश व त्रिणव या स्तोमांनीं युक्त अशीं सामें तिन्ही सवनांत क्रमानें गावीं. शेवटच्या म्हणजे प्रधानयागाच्या चवथ्या दिवशीं एकविंश, त्रिणव व त्रयस्त्रिंश या स्तोमांनीं युक्त असें सामांचें गायन करावें. प्रत्येक दिवशीं सांगितलेल्या पद्धतीनें सामें गाइल्यानें यज्ञकर्त्याला अनुक्रमें तेज, इन्द्रियसामर्थ्य, ब्रह्मवर्चस व अन्नाधत्व प्राप्त होतें.

अत्रीनें हा चतूरात्र यज्ञ केला त्या वेळीं चारी दिवस पूर्वोक्त पद्धतीनें चार प्रकारच्या स्तोमयुक्त गायनाचा अवलंब केल्यामुळें त्याला ब्रह्मवर्चसादि फल प्राप्त झालें. तसेंच फल जो कोणी हा चतूरात्र करतो त्याला मिळतें. या क्रतूची लोकप्रसिद्धि अत्रिऋषीपासून झाल्यामुळें याला अत्रीचा चतूरात्र अशी संज्ञा आहे.

(जामदग्न्य) चतूरात्र.—प्रजा, पशू आणि धन यांना पोष किंवा पोषणकारक असें म्हणतात. या पोषणकर तिन्ही संपत्ती प्राप्त करून घेणें याचें नांव पुष्टि. अशी पुष्टि प्राप्त होण्यासाठीं प्रथमतः जमदग्नीनें चतूरात्र नामक यज्ञ केला व त्यानें पूर्वोक्त पुष्टि मिळविली. पुष्टिमार्गाचा आद्य प्रवर्तक हा जामदग्न्यच असल्यामुळें या जामदग्न्याच्या वंशांत उत्पन्न झालेले कोणचेहि पितापुत्र पुष्टिरहित अर्थात् दारिद्र्यादिकांनीं पछाडलेले कधींहि आढळत नाहींत

अत्रिऋषींनीं चातूरात्र यज्ञाच्या बसविलेल्या कल्पनेहून जमदग्नीच्या चतूरात्र यज्ञांतील प्रयोगकल्पनेंत थोडासा फरक आहे, तो असा.—या यागाच्या अंगभूत 'उपसद्' नामक इष्टी सहादिवसांत रोज २ प्रमाणें बारा कराव्या आणि त्या इष्टीमध्यें प्रधान देवतेचा याग प्रकृतिभूत अग्निष्टोमांतील उपसदेप्रमाणें आज्यानें न करतां क्रमानें आग्नेयादि वैश्वदेवांत १२ देवतांचे पुरोडाशद्रव्यानें याग करावे.

पंचरात्र.—पांच दिवसपर्यंत अग्निष्टोम, उक्थ्य, उक्थ्य, अग्निष्टोम व विश्वजित् या भिन्नभिन्न क्रतूंचें, अनुक्रमें अनुष्ठान केल्यानें पूर्ण होणारा यज्ञ तो पंचरात्र. या यज्ञांत पांच दिवसांत मिळून अग्निष्टोमाच्या २, उक्थ्याच्या २ व विश्वजिताची १ अशा आवृत्ती केल्या जातात. प्रकृतिभूत अग्निष्टोमाहून या यज्ञांत करावयाच्या अग्निष्टोमांत व इतर क्रतूंच्या अनुष्ठानांत थोडथोडा फरक करावयाचा असतो तो असाः—

पहिल्या दिवशींच्या अग्निष्टोमांतील सर्व सामें त्रिवृत्स्तोमयुक्त म्हणजे एकेका ऋचेची तीन वेळ आवृत्ति करून गावयाचीं. दुसऱ्या दिवशींच्या उक्थ्यक्रतूंतील सर्व सामें पंचदशस्तोमांनीं युक्त अशीं गावीं.

याचप्रमाणें तिसरे दिवशींच्या उक्थ्यक्रतूंत सप्तदशस्तोमयुक्त सामगान करावें. चवथ्या दिवशीं जो अग्निष्टोम करावयाचा त्या दिवशीं 'गवामयन' नामक सत्रांत 'महाव्रत' नामक एक प्रधान दिवस आहे, त्या दिवशीं जीं स्तोत्रें गावयाचीं तींच स्तोत्रें गावयाचीं. 'विश्वजित्' नामक एक अग्निष्टोमाचा विकार आहे तोच विकार अतिरात्राचा विकार म्हणून पांचव्या दिवशीं करावयाचा असतो. या यज्ञांत 'पृष्ठ' संज्ञा असलेल्या रथंतरादि सर्व सामांचें गायन होत असल्यामुळें याला विश्वजित् सर्वपृष्ठातिरात्र असें नांव पडलें आहे.

षड्रात्र.—रथंतर सामयुक्त व त्रिवृत्स्तोमात्मक अग्निष्टोम, पञ्चदशस्तोम व बृहत्संज्ञक सामानें युक्त असा उक्थ्य, सप्तदशस्तोम व वैरूपसामयुक्त उक्थ्य, एकविंशस्तोम व वैराजसामयुक्त

षोडशी, त्रिणवस्तोम व शाकरसामयुक्त उक्थ्य आणि त्रयस्त्रिंशस्तोम व सामयुक्त उक्थ्य अशा भिन्नभिन्न सहा क्रतूंच्या समवायानें होणाऱ्या यज्ञास 'षड्रात्र' अशी संज्ञा आहे. सहा दिवसपर्यंत ओळीनें एकेका दिवशीं पूर्वोक्त एकेका क्रतूचें अनुष्ठान व्हावयाचें असतें. सत्ररूप 'द्वादशाह'मध्यें पृष्ठ्यसंज्ञक असा जो सहा दिवसांचा विभाग आहे त्या विभागांत दररोज जीं पृष्ठ्यसंज्ञक सामें गावयाचीं तींच सामें या षड्रात्र क्रतूंत सहा दिवस क्रमानें गाइलीं जात असल्यानें अंशतः सत्रसाम्य प्राप्त झालेल्या या षड्रात्र यज्ञास 'देवसत्र' अशी संज्ञा पडली आहे.

या षड्रात्र उर्फ देवसत्रनामक यज्ञाच्या प्रसंगानें 'सारस्वत' नामक सत्रांतील कांहीं विशिष्ट गोष्टी सांगितल्या आहेत त्या अशा:—हविर्धाननामक मंडप व आग्नीध्रीयसंज्ञक मंडप हे पिंपळाच्या लाकडांनीं निर्माण केलेले असावे. व हे मंडप असे करावे कीं, प्रथम खालीं चाकें व कणा घालून त्यांना गाड्यांचा आकार द्यावा व त्याच्यावर फळ्या टाकाव्या आणि त्यावर भूईवर घालावयाचे त्याच पद्धतीनें हविर्धान व आग्नीध्रीय हे मंडप पिंपळाच्या लाकडाचे बनवावे.

लाकडी उखळीचें बूड जसें विस्तृत व बसकें असतें तसें बूड यूपाला करावें म्हणजे अशी सोय होईल कीं, जेथें जेथें यूप पाहिजे असेल तेथें तेथें तो खळगा खणून पुरण्याचा त्रास न पडतां नीट उभा करतां येईल.

प्रथमच्या एक दिवसाचें अनुष्ठान संपलें म्हणजे त्या दिवशीं अध्वर्यूनें पूर्व दिशेस शम्या फेंकावा. तो जेथें पडेल तेथें गार्हपत्य अग्नीची स्थापना करून त्याच्यापुढें ३६ प्रक्रमावर आहवनीय स्थापन करावा. अशा रीतीनें प्रत्येक दिवशींचें अनुष्ठान आटपल्यावर शम्या फेंकण्याची वगैरे क्रिया करून दररोज अनुष्ठानाची जागा पूर्वबाजूस पुढें पुढें सरकत जाईल अशी योजना करावी. चाकें लावलेले पूर्वोक्त दोन्ही मंडप जागा बदलेल त्या मानानें पुढें पुढें न्यावे.

प्रत्येक दिवशीं सरस्वती नदीच्या तीरातीरानें स्वर्गलोक पूर्व दिशेस आहे हें लक्षांत घेऊन पुढें पुढें पूर्व दिशेस जावें सरस्वतीचें तीर म्हणजे देवाचा स्वर्गाला जाण्याचा मार्ग होय. पहिली जागा सोडून पुढच्या जागेंत गाड्यांसहवर्तमान जाणाऱ्या सर्व ऋत्विजांनीं व यजमानपत्नींनीं उत्साहातिशयानें जयसूचक ध्वनी मोठमोठ्यानें करीत जावें.

दहा गाई व त्यांत एक अडिल बैल आपल्या जवळ बाळगावा व त्या बैलापासून दसपट म्हणजे १०० गाईंची वाढ होईपर्यंत सारस्वत मन्त्राचें अनुष्ठान पुन. पुनः चालवावें. गाईंची संख्या १०० पर्यंत आल्यावर सत्राचें उत्थान म्हणजे समाप्ति करावी. या योगानें सत्रकर्त्यांना शंभर वर्षे आयुष्य भोगावयास मिळतें.

अथवा १०० गाई व एक बैल प्रथम बाळगावा व त्यापासून दसपट म्हणजे हजार गाईंची वाढ होईपर्यंत ह्या सारस्वतसत्राचें अनुष्ठान चालवावें. त्या योगानें हजारों भोग्यपदार्थांनीं भरलेला स्वर्ग मिळतो. याशिवाय सत्रसमाप्तीचा आणखी एक काल म्हणजे सत्र करणाऱ्या यजमानांपैकीं कोणी मरेल तर त्या दिवशीं अथवा राष्ट्रक्षोभामुळें शत्रुसैन्याकडून सत्रकर्ते यजमान जिंकले जातील त्या दिवशीं सत्राचें उत्थान करावें. अशा रीतीनें करावें लागणारें उत्थान किंवा सत्रसमाप्ति ही पापापासून तारणारी आहे. यासाठीं पूर्वोक्त निमित्तांपैकीं एकादें निमित्त घडेपर्यंत अनुक्रमानें षड्रात्रक्रतू करीत रहावें. अशा रीतीनें सातत्यानें होणाऱ्या षड्रात्र क्रतूच्या आवृत्तीस सत्र ही संज्ञा आहे. सरस्वती नदीच्या तीरीं हें सत्र करण्यांत विशेष फळ असल्यानें या सत्रास 'सारस्वत सत्र' ही संज्ञा मिळाली.

सप्तरात्र.—त्रिवृत्स्तोमात्मक व 'रथंतर'सामयुक्त अग्निष्टोम, पंचदशस्तोम व 'बृहत्' सामयुक्त उक्थ्य, सप्तदश स्तोमात्मक वैरूपसामयुक्त उक्थ्य, एकविंशस्तोम व 'वैराज' सामयुक्त षोडशी, त्रिणवस्तोम व 'शाकर'सामयुक्त उक्थ्य, पंचविंश स्तोमयुक्त व महाव्रत धर्मवान् असा अग्निष्टोम आणि सर्वस्तोम व पृष्ठ्यसंज्ञक सर्व सामांनीं युक्त असा विश्वजित् नामक अतिरात्र अशा सात भिन्नभिन्न यज्ञांच्या प्रधान दिवसांचें अनुष्ठान ओळीनें सात दिवस व्हावयाचें असल्यामुळें ह्या यज्ञास सप्तरात्र हें नाव पडलें आहे.

सदाच्या पुढच्या बाजूस बसून श्लोकांनीं स्तवन करावें व सदाच्या पश्चिमेस बसून अनुश्लोकांनीं स्तवन करावें वगैरे जे महाव्रताचे धर्म आहेत त्या धर्मांनीं सहित असा पूर्वोक्त सहाव्या दिवशींचा अग्निष्टोम करावा.

प्रथम सांगितल्याप्रमाणें एकेका दिवशीं रथंतर, बृहत्, वैराज इत्यादि सामें क्रमानें गाइलीं जाणारे क्रतु करण्याऐवजीं असा एक पक्ष आहे कीं, सातव्या दिवसाच्या अलीकडे असलेल्या सहा दिवसांत जर पूर्वोक्त रथंतरादि पृष्ठस्तोत्रें गाइलीं तर सातव्या दिवशींच्या विश्वजित् क्रतूंत तींच सारीं पृष्ठें जशींच्या-तशींच गाणें प्राप्त होणार अर्थात् त्या दिवशींच्या सामगायनांत नावीन्य कांहींच न होतां एकदां धार काढल्यानंतर एखादा विसराळू माणूस जसा पुन्हा धार काढण्याच्या इराद्यानें गाईजवळ जावा तशांतला प्रकार होणार; तर तसें न करतां पूर्वींच्या सहा दिवसांत एकेका दिवशीं क्रमानें रथंतर व बृहत् या पृष्ठस्तोत्रांचें गायन करावें आणि शेवटल्या म्हणजे सातव्या दिवशीं रथंतरादि सर्व पृष्ठस्तोत्रांचें यथापूर्व गायन करावें म्हणजे दूध देण्याकरितां पान्हवलेल्या गाईची धार काढण्यास प्रवृत्त झालेल्या पुरुषाप्रमाणें त्या दिवशीं रथंतरादि पृष्ठस्तोत्रांचा लाभ होऊन अनुष्ठान समृद्ध होईल.

हा सप्तरात्र क्रतु करणाऱ्या यजमानाला गाय, बोकड, घोडा, मेंढी, माणूस, गाढव व उंट हे सात ग्राम्य पशु, दोन खुरांचे सात आरण्यक पशु व गायत्र्यादि सात छंदांची प्राप्ती होते.

अष्टरात्र —अष्टरात्र क्रतूमध्यें पहिले पांच दिवस सप्तरात्रांत सांगितल्याप्रमाणें ओळीनें करावयाचे, सहाव्या दिवशीं त्रयस्त्रिंशत्स्तोमात्मक उक्थ्य करावयाचा, आणि सातव्या दिवशीं पंचविंशस्तोमात्मक व महाव्रतधर्मवान् असा अग्निष्टोम करून आठव्या दिवशीं मागें सांगितल्याप्रमाणें सर्वपृष्ठस्तोत्रात्मक विश्वजित्संज्ञक अतिरात्र करावयाचा. आठ भिन्नभिन्न क्रतूंचें समवायानें सतत आठ दिवस अनुष्ठान होत असल्यानें या यज्ञास अष्टरात्र ही संज्ञा प्राप्त झाली आहे.

गायत्रीच्या प्रत्येक पादास आठ अक्षरें असतात. गायत्री ही ब्रह्मवर्चस देणारी आहे अर्थात् गायत्रीच्या पादाक्षरांइतक्या

म्हणजे आठ दिवसपर्यंत अनुष्ठान केल्यानें गायत्रीची प्रसन्नता होऊन ब्रह्मवर्चस सहज प्राप्त होतें. शिवाय अष्टरात्रक्रतूचें आठ दिवस अनुष्ठान केल्यानें दिशा व उपदिशा यांच्याशीं याग-दिवसाचें संख्यासाम्य होऊन या यज्ञकर्त्याचें ब्रह्मवर्चस अष्टदिशास प्रसिद्धीस येईल असें श्रुतितात्पर्य आहे.

नवरात्र.—अवर्षणामुळें अन्नाचा अभाव होऊन प्रजा क्षुधेनें व्याकुळ झाली तर त्या प्रजेच्या क्षुन्निवारणार्थ व अन्नप्राप्त्यर्थ नवरात्र नामक यज्ञ करावा. या नवरात्राच्या योगानें देशांत बहुत धान्य पिकून प्रजाच्या क्षुत्पीडा निवारण होतात. या नवरात्रनामक यज्ञाचे स्थूलमानानें तीन विभाग पडतात. तीन तीन दिवसाचा एक एक भाग असे तीन भाग होतात. पहिल्या विभागाच्या अनुष्ठानानें भूलोक, दुसऱ्या विभागाच्या अनुष्ठानानें अंतरिक्षलोक आणि तिसऱ्या विभागाच्या अनुष्ठानानें स्वर्गलोक क्षुन्निवारणसमर्थ होतो.

तिपेडी दोरी वळण्याची इच्छा करणारा माणूस ज्याप्रमाणें एका पेडात दुसरा पेड सामील करतो व तसाच मग तिसरा पेड मिळवून घेतो, त्याप्रमाणें एका विभागाच्या अनुष्ठानानें एकदा भूलोक क्षुन्निवारणसमर्थ झाला कीं, पुढचे दोन लोकहि क्रमानें क्षुन्निवारणसमर्थ होतात.

एकेका विभागात तीन तीन दिवस अनुष्ठान करावयाचें हें वर सांगितलेंच आहे. आतां या तीन दिवसांत क्रमानें कोण-कोणते यज्ञ करावयाचे असतात हें सांगावयाचें आहे.

सर्व सामगायकाच्या परिचयाचे असे ज्योतिष्टोम, गोष्टोम व आयुष्टोम नावाचे तीन क्रतू आहेत. या क्रतूचें सामान्यतः स्वरूप एकच आहे. फक्त स्तोत्रिया म्हणजे सामगायनाच्या ऋचाच्या संख्येंत थोडा फरक आहे तो असा कीं, ज्योतिष्टो-मात जितक्या स्तोत्रिया ऋचा आहेत त्यापेक्षा गोष्टोमात एक अधिक असावयाची व आयुष्टोमात एक कमी असावयाची. साम-वेदाच्या एका शाखेंत या तीन क्रतूंना त्रिकद्रुक असें विशिष्ट नाम आहे. हे तिन्ही क्रतू श्रुतिदृष्ट्या भूरादि त्रैलोक्याचे अधिपती असल्यानें या यज्ञाचें अनुष्ठान करणारा तिन्ही लोकांत प्रतिष्ठित होतो असा श्रुत्यर्थवाद आहे. इतकेंच नव्हे, तर "हे तीन यज्ञ केलेला अमका अमका गृहस्थ आमची क्षुत्पीडा निवारण करणारा आहे असा त्या यज्ञकर्त्याचा लौकिक प्रजेच्या तोंडून त्रैलोक्यांत पसरतो" असेंहि श्रुतितात्पर्य आहे.

ज्योतिष्टोम, गोष्टोम, आयुष्टोम, या तीन क्रतूच्या क्रमानें तीन आवृत्ति केल्या म्हणजे नऊ दिवस होतात. या नऊ दिवसांच्या अनुष्ठानसमवायास अनुलक्षून या क्रतूचें नवरात्र हें नांव पडलें आहे. नवरात्र क्रतूचेहि चार प्रकार आहेत त्यापैकीं वर्णित केलेल्या प्रकारास '**दालदीपिशंग**' असेंहि आणखी एक नाव सूत्रकारांनीं दिलेलें आढळतें.

दशरात्र.—१ अग्निष्टुत् नामक एक अग्निष्टोम विकार, २ उक्थ्य, ३ अग्निष्टोम, ४ अग्निष्टोम, ५ उक्थ्य, ६ अग्निष्टोम (उपहव्य), ७ अग्निष्टोम, ८ उक्थ्य, ९ अग्निष्टोम व १० विश्व-जित् (अतिरात्र), याप्रमाणें दहा क्रतू ओळीनें दहा दिवस केल्यानें हा दशरात्र नामक क्रतु सिद्ध होतो

१ 'यज्ञायज्ञिय' म्हणून एक 'साम' आहे या सामाच्या योगानें सिद्ध होणाऱ्या स्तोमयोगास (ऋचेमध्यें 'अग्नि' हें पद असल्यामुळें) अग्निष्टोम असें म्हणतात, पण ज्या यज्ञात सर्वच सामें अग्निदेवतेची स्तुति करणारीं असतात इतकेंच नव्हे, तर तीं सर्व सामें त्रिवृत् नामक स्तोमयोगानेंच गावयाचीं असतात, अशा एका यज्ञास 'अग्निष्टुत्' अशी संज्ञा आहे. दशरात्र यज्ञां-तील पहिल्या दिवशीं हा 'अग्निष्टुत्' संज्ञक अग्निष्टोमविकार करावा लागतो. या क्रतूचें फल तेजःप्राप्ति.

२ दुसऱ्या दिवशीं उक्थ्य नामक क्रतूचें अनुष्ठान व्हावयाचें त्यात पंचदशस्तोमयुक्त व इंद्रविषयक ऋचात ग्रथिलेलीं सामें गावयाचीं. या यज्ञाचें फल इंद्रियदार्ढ्यप्राप्ति.

३ तिसऱ्या दिवशीं त्रिवृत्स्तोमात्मक अग्निष्टोमच करावयाचा पण सामाच्या सर्व ऋचामध्यें विश्वेदेवाची स्तुति असावयाची. या क्रतूचें फल पुष्टि प्राप्त होणें.

४ 'तीव्रसोम' म्हणून उक्थ्यनामक क्रतूमध्यें एक विशिष्ट प्रकार आहे. या यज्ञात 'आशिर' संज्ञक हविःपदार्थ करण्या-साठीं शंभर गाईंचें दूध काढावें लागतें. या 'तीव्रसोम' नामक उक्थ्यजातीय क्रतूसच अग्निष्टोमाचें स्वरूप देऊन दशरात्राच्या चवथ्या दिवशीं त्याचें अनुष्ठान करावयाचें. तीव्रसोमयज्ञांत १५ सामें गावयाचीं असतात त्यातलीं शेवटचीं तीन वगळलीं म्हणजे १२ शिल्लक राहतात. तेवढीं बाराच सामें गाइलीं म्हणजे या यज्ञास अग्निष्टोमाचें स्वरूप येतें. सप्तदशस्तोमात्मक अशा या अग्निष्टोमातील सर्व सामें प्रजापति देवतेची स्तुति करणारीं असतात या क्रतूचें फल प्रजेची अभिवृद्धि.

५ एकविंश स्तोमात्मक व सूर्याची स्तुति ज्या ऋचेंत केलेली आहे अशाच ऋचाच्या आधारें सामगायन करून उक्थ्यनामक क्रतू दशरात्रातील पांचव्या दिवशीं करावा. या यज्ञाचें फल कांति प्राप्त होणें हें होय.

६ सप्तदशस्तोमात्मक आणि प्रजापतीची स्तुति असणारीं सामें ज्यात गावयाचीं आहेत असा उपहव्यसंज्ञक अग्निष्टोम-विकार दशरात्राच्या सहाव्या दिवशीं करावा. या क्रतूचें फल सर्वांमध्यें पूज्यता प्राप्त होणें.

७ व ९ इंद्र देवतेची स्तुति असणाऱ्या ऋचाची, त्रिणव-नामक स्तोमयुक्त अशीं सामें गाइला जाणारा अग्निष्टोम क्रतु दशरात्रातील ७ व्या व ९ व्या दिवशीं करावा. या क्रतूचें फल विजयप्राप्ति.

८ विश्वेदेवाच्या स्तुतीनें भरलेलीं सामें गाइलीं जातात असा त्रयस्त्रिंशत्स्तोमात्मक 'उक्थ्य' ८ व्या दिवशीं करावा. या क्रतूचें फल प्रतिष्ठासिद्धि.

९ दशरात्राच्या शेवटच्या म्हणजे १० व्या दिवशीं पूर्वी वर्णन केलेला 'विश्वजित्' नामक सर्वपृष्ठाऽतिरात्र क्रतु करावा. या यज्ञाचें फल सर्वांवर विजय मिळणें.

१० या क्रतूसंबधानें वेदामध्यें आख्यायिका आहेत त्याः— प्रजापतीला प्रजा निर्माण करण्याची इच्छा झाली. तेंव्हा त्या संबधानें विचार करतांना त्याला प्रजानिर्मितीचें साधन असा दशरात्र नामक क्रतू दिसला व ह्या दशरात्र क्रतू संपादन होण्याचें साधन म्हणून 'दशहोतृकसंज्ञक' मंत्रहि त्याला आढळला 'चित्तिः स्रुक्, चित्तमाज्य' हा तो मंत्र होय. होमनिष्पादक अशा स्रुचा वगैरे दहा पदार्थांचीं नांवें या मंत्रांत असल्यानें या मंत्रास 'दशहोता' ही संज्ञा मिळाली आहे. प्रजापतीनें दशहोतृसंज्ञक मंत्राचा होम केला व नंतर दशरात्र यज्ञ केला. दशरात्र यज्ञाच्या योगानें प्रजापति प्रजा निर्माण करण्यास समर्थ झाला. प्रजाकामेच्छु यजमानानें प्रजापतीप्रमाणें प्रथम दशहोतृ मंत्राचा होम करून नंतर दशरात्रयाग करावा म्हणजे त्याला प्रजा प्राप्त होते.

दहा ही संख्या विराट् छंदाची आहे. अर्थात् दिनसंख्येनें विराट् छंदाशीं साम्य पावलेल्या ह्या दशरात्र क्रतूला 'वैराज' असें नांव मिळालें आहे. ह्या वैराज क्रतू जो करतो तो यज्ञकर्ता यजमान वैराज्यपदाला जातो.

प्रजोत्पादन हें ह्या यज्ञाचें मुख्य फल व या यज्ञाचा प्रवर्तकहि प्रजापति असल्यानें या यज्ञाला 'प्राजापत्य' असेंहि आणखी एक नांव मिळालें आहे. जो हा यज्ञ करील त्याला प्रजा प्राप्त होइल.

आपल्या भाऊबंदापेक्षां आपण मोठे व्हावें व आपल्या भाऊबंदानीं आपणास मोठेपणाचा मान द्यावा असें वाटेल त्यानें इन्द्राप्रमाणें ह्या क्रतु करावा म्हणजे त्यालाहि इन्द्रासारखीच फलप्राप्ति होईल.

अलंकारिक भाषेनें बोलावयाचें झाल्यास ह्या दशरात्रक्रतु म्हणजे 'तीन वशिंडाचा' एक बैल आहे असें म्हटलें तरी चालेल. का कीं, या दशरात्र यज्ञांत बैलाच्या वशिंडाप्रमाणें वृद्धि पावलेले तीन दिवस आहेत. दुसरा, पांचवा व आठवा हे ते दिवस होत.

बैलाच्या वशिंडाच्या पुढचा मानेचा भाग व मागचा पाठीचा भाग सखल असतात त्याप्रमाणें दुसऱ्या, पांचव्या व आठव्या दिवशीं होणाऱ्या क्रतूमधील स्तोत्रऋचाची संख्या उंच म्हणजे ज्यास्त असून या दिनत्रयाच्या मागच्या पुढच्या दिवशीं होणाऱ्या क्रतूमधील स्तोत्रऋचाची संख्या सखोल म्हणजे कमी आहे. दशरात्र यज्ञानें हें माहात्म्य लक्षांत घेऊन जो यजमान ह्या यज्ञाचें अनुष्ठान करतो तो आपल्या बरोबरीच्या मंडळींत प्रजा, पशु व धन या तिन्ही बाबतींत श्रेष्ठ होतो. दुसऱ्या पांचव्या व आठव्या दिवशीं क्रमानें होणारे पंचदश, एकविंश व त्रयस्त्रिंशसंज्ञक स्तोमयोग हे यजमानस्थानीं समजावे व इतर दिवशीं होणारे स्तोमयोग हे प्रजास्थानीं कल्पावे. ह्या दशरात्र क्रतू करणारा यजमान प्रजाचा अधिपति होतो असें श्रुतीनें वर्णिलें आहे.

पापनिवृत्ति व अन्नप्राप्ति होण्यासाठीं जसा ह्या दशरात्र क्रतू करावा म्हणून विधान आहे त्याचप्रमाणें एखादा शत्रूनें आपल्यावर अभिचार म्हणजे मारणप्रयोग केला असेल, तर त्याचा परिहार होण्यासाठींहि ह्या दशरात्र क्रतू करावा असें विधान आहे. ह्या दशरात्र क्रतू केला म्हणजे यज्ञ करणारा यजमान आपल्या रक्षणासाठीं हजारों शूर योद्ध्यानीं परिपूर्ण अशीं देवाचीं दहा नगरेंच जणों काय आपल्या रक्षणासाठीं आपल्या भोंवतीं वसवितो असें म्हटलें तरी चालेल. या यज्ञानें यज्ञकर्ता यजमान तर मारणापासून बचावला जातोच, पण उलट मारणप्रयोग करणारा शत्रूहि मरतो.

एखादा राजा प्रथम राज्यवैभव भोगून नंतर दरिद्री व्हावा, त्याला क्लेश व्हावे, त्याप्रमाणें दुसऱ्या दिवशींच्या वशिंडस्थानापन्न अशा यज्ञांत पञ्चदशस्तोम केल्यावर दुसऱ्या दिवशीं म्हणजे यज्ञाच्या तिसऱ्या दिवशीं जो क्रतू करावयाचा त्यामध्यें कमी संख्या असलेला स्तोम करणें म्हणजे एकप्रकारें दारिद्र्यच वाटतें. म्हणून वशिंडस्थानीं मानलेल्या दुसऱ्या पांचव्या व आठव्या दिवसाच्या मागच्या व पुढच्या दिवशीं अग्निष्टोमसंस्थाप्रयोजक अशा 'यज्ञायज्ञिय' नामक सामाचें गायन करीत जावें, म्हणजे दारिद्र्यदोष नष्ट होऊन कर्माची समृद्धि होईल.

एकादशरात्र.—पूर्वी ज्योतिष्टोम, गोष्टोम व आयुष्टोम असे तीन क्रतू वर्णिले आहेत त्यापैकीं अग्निष्टोमविकारभूत अशा ज्योतिष्टोमयज्ञासच अतिरात्रसंस्थेचें रूप देऊन एकादशरात्रक्रतूच्या पहिल्या दिवशीं त्या **ज्योतिरतिरात्राचें** अनुष्ठान करावें. नंतर दुसऱ्या दिवसापासून सात दिवस संपेपर्यंत मागें पृष्ठ्य क्रतूच्या प्रकरणांत वर्णिलेले सहा क्रतू दररोज क्रमाक्रमानें करीत जावे. आठव्या दिवशीं चतुर्विंशस्तोमयुक्त रथंतर साम गाइलें जाणारा उक्थ्य क्रतु करावा नवव्या दिवशीं चतुश्चत्वारिंशत्स्तोमयुक्त बृहत् व रथंतर हीं सामें गाइलीं जाणारा उक्थ्य क्रतु करावा. दहाव्या दिवशीं अष्टाचत्वारिंशद् स्तोमयुक्त बृहत्साम गाइलें जाणारा उक्थ्य क्रतू करावा आणि शेवटच्या म्हणजे ११ व्या दिवशीं एकोनत्रिंशत्स्तोमयुक्त अतिरात्र क्रतु करावा

उपर्युक्त वर्णनांत ८,९ व १० या तिन्ही दिवशीं ओळीनें उक्थ्यसंज्ञक क्रतूच करावयास सांगितल्याचें आढळून येईल. या तिन्ही उक्थ्यामध्यें उपयुक्त केल्या जाणाऱ्या चतुर्विंशादिस्तोमयोगास छंदोम अशी संज्ञा आहे. गायत्र्यादि छंदाशीं म्हणजे त्या त्या छंदाच्या पादाक्षरानीं मापले जाणारे ते छंदोम होत.

पहिल्या दिवसापासून अकरा दिवसपर्यंत केल्या जाणाऱ्या क्रतूचीं फलें अनुक्रमें १ स्वर्गलोकप्रकाशन, २–७ क्रतूची अनुकूलता, ८ ब्रह्मवर्चस, ९ इंद्रियबल, १० पशूची समृद्धि आणि ११ प्रतिष्ठा प्राप्त होऊन पशूलीहि प्राप्ती होणें अशी आहेत

द्वादशाह क्रतुमध्यें कामनापरत्वें ग्रहाच्या अनुष्ठानाचे प्रकार.—ऐंद्रवायव, मैत्रावरुण व आश्विन या तिन्ही ग्रहास म्हणजे सोमरसानें भरलेल्या पेल्यास द्विदेवत्य अशी संज्ञा आहे. आपले वडील, आजे, पणजे, ज्या आचारानें वागले त्याच आचारानं आपल्या पुनर्पौत्रानीं वागावें अशी इच्छा असणाऱ्या यजमानानें द्वादशाहक्रतूमध्यें द्विदेवत्य ग्रहापैकीं ऐंद्रवायव नामक ग्रह प्रथम भरून घेऊन नंतर बाकीचे भरावे.

वस्तुतः प्रकृतिभूत अग्निष्टोमामध्ये ऐंद्रवायव हाच ग्रह प्रथम भरून घ्यावयाचा विधि आहे, तथापि कामनेच्या दृष्टीनें सांगताना ऐंद्रवायव ग्रह प्रथम घ्यावा ही गोष्ट पुन्हा सांगावी लागली आहे. ज्याप्रमाणें रोजचा अग्निहोत्रहोम दह्यानें द्यावा असें एकदा सांगून पुन्हा काम्यपरत्वें, म्हणजे इंद्रियसौष्ठव प्राप्त होण्यासाठीं 'दध्नेंद्रियकामस्य' 'इंद्रियकाम असेल तर दह्यानें होम' द्यावा असें पुन्हा एकदा सांगितलें. त्याचप्रमाणें ऐंद्रवायव ग्रहाच्या बाबतींत समजावें.

रोगग्रस्त अशा यजमानानें रोगमुक्तीसाठींहि द्वादशाह क्रतूमध्यें 'ऐंद्रवायव' हाच ग्रह प्रथम भरून घ्यावा.

सत्ररूप द्वादशाहामध्यें दीक्षित यजमानांपैकीं कोणी मृत झाल्यास बाकीच्यानीं ग्रह भरून घेताना प्रथमतः 'मैत्रावरुण' नामक द्विदेवत्य ग्रह भरून घ्यावा व नतर बाकीचे भरावे.

सर्व देवामध्यें उभयता अश्विनीकुमार हे आनुजावर म्हणजे मानानें कमी दर्जाचे आहेत. वस्तुतः देव या नात्यानें इतर देवांच्या बरोबरीनें ते पूज्य असताना वैद्यकीचा धदा केल्यामुळें त्याचा दर्जा कमी झाला. मनुष्यसमुदायामध्ये देखील वैद्यकीचा धदा करणारे लोक कमी दर्जाचे असल्याचें वर्णन श्रुतींत आहे. वैद्यकीच्या धद्यामुळें कमी दर्जावर आलेले आश्विनदेव पुढें बहिष्पवमानसंज्ञक सामगायनाच्या श्रवणानें पावन होऊन पुन्हा वरच्या दर्जांत आले, त्याचप्रमाणें वास्तविक योग्यता मोठी असूनहि कनिष्ठ दर्जांत गणल्या जाणाऱ्या यजमानानें द्वादशाह क्रतूमध्यें आश्विनसंज्ञक द्विदेवत्यग्रह प्रथम भरून घेऊन नतर बाकीचे भरावे. म्हणजे अश्विनौ देवाच्या अनुग्रहानें त्या यजमानाचा दर्जा श्रेष्ठ प्रतीचा होतो.

शरीरकांति किंवा संपत्ति नष्ट झालेल्या यजमानानें द्वादशाह क्रतूमध्यें 'शुक्र'नामक ग्रह प्रथम घेऊन नतर बाकीचे घ्यावे. कारण, आदित्य म्हणजेच हा शुक्र ग्रह होय. आदित्याहून जास्त प्रकाशमान असा कोणता ग्रह आहे ? यासाठीं आदित्यस्वरूप असा 'शुक्र' ग्रह प्रथम घेतल्यानें दरिद्री किंवा शरीरकांति नष्ट झालेला यजमान संपत्तीच्या व शरीरकांतीच्या बाबतींत पराकाष्ठेला जाऊन पोंचतो.

शत्रूचा नाश व्हावा अशी इच्छा असणारानें 'मथि'नामक ग्रहाचें प्रथमतः ग्रहण करून मग इतराचें करावें म्हणजे शत्रु मृत्यूकडून घेरला जातो.

आपले वडील, आजे वगैरे पूर्वज धन, विद्या इत्यादि बाबतींत श्रेष्ठ होते, आपण मात्र अगदीं हीन आहों व या हीनतेमुळें कोठेंहि समाजामध्यें आपल्याला चार शब्द बोलून वजन पाडता येत नाहीं असें वाटणाऱ्या यजमानानें 'आग्रयण' नामक ग्रह प्रथम भरून घ्यावा.

दुसऱ्यानें केलेल्या 'मारणा'चा प्रयोग त्याच्यावरच पुन्हा उलटावा व आपला बचाव व्हावा असें वाटत असेल त्यानें 'उक्थ्य' नामक ग्रह प्रथम भरून घ्यावा. मात्र ग्रह भरून घेण्यापूर्वी 'सरस्वतभिनोनेषि' ह्या पुरोरुक् संज्ञक ऋचेचें पठण करावें आणि नतर ग्रह भरून घ्यावा.

रोगपरिहाराची अथवा पर्जन्यवृष्टि होण्याची इच्छा करणारानें ऐंद्रवायवादि ग्रह भरून घेणे ते अगदीं काठोकाठ सोमरस भरून येईल अशा रीतीनें भरपूर भरून घ्यावे.

ब्रह्मवादी असें म्हणतात कीं, सर्व सोमयाग अग्निष्टोमप्रारंभक आहेत आणि म्हणूनच अग्निष्टोमास 'ज्येष्ठ यज्ञ' असें म्हटलें आहे. असें असताना द्वादशाहामध्ये प्रथम दिवशीं तुम्ही अतिरात्राचा प्रयोग का करता ? यावर दुसऱ्या पक्षाचे उत्तर असें कीं, द्वादशाह यज्ञ हा जर एक पुरुष मानला तर अतिरात्र यज्ञ हे त्याचे चक्षुर्गोलक होत व अग्निष्टोम हे त्या डोळ्यातील बाहुल्या होत. यासाठीं यजमान जर अग्निष्टोम प्रथम करील तर डोळ्याच्या आधारावाचून भलत्याच ठिकाणीं बाहुल्या बसविल्यासारखें होईल. तर तसें न करता प्रथम अतिरात्ररूप चक्षुर्गोलकाचा आधार तयार करून नंतर अग्निष्टोमरूपी बाहुल्या त्यात बसवाव्या. म्हणजे प्रथम दिवशीं अतिरात्र व दुसरे दिवशी अग्निष्टोम करावा. त्याचप्रमाणें शेवटच्या बाराव्या दिवशीं व त्याच्या अलीकडच्या किंवा अकराव्या दिवशीं क्रमानें अतिरात्र व अग्निष्टोम क्रतु करावा. मध्यें जे आठ दिवस राहतात त्यामध्यें दररोज उक्थ्यनामक यज्ञ करावा.

साराश अतिरात्र, अग्निष्टोम व उक्थ्य या तीन क्रतूंच्या आवृत्तिसमूहानें द्वादशाहनामक यज्ञ सिद्ध होतो.

वरील वर्णन विशेषत. तैत्तिरीय संहितेस धरून दिलें आहे आणि जेथे विशेष फोड करावी असें वाटलें तेथें सत्याषाढ सूत्राचा उपयोग केला आहे. आख्यायिका अर्थात् प्रत्येक क्रतूसंबंधानें आहेत. पैकीं गिरानासंबंधाची मात्र येथें नमुन्यादाखल दिली आहे.

पुढें परिशिष्टात जीं यज्ञसंस्थेतिहासबोधक कोष्टकें आहेत तीं यजू आणि अथर्व याच्या समेटापूर्वी यज्ञसंस्था कशी काय होती यासंबंधाचा भावी संशोधकाना विचार करण्यास साहाय्यक होतील. त्यातील दुसरें कोष्टक निरनिराळ्या ब्राह्मण ग्रंथाप्रमाणें हौत्र कसें बदलत होतें व त्या ब्राह्मणात व त्याच्याच अनुयायी सूत्रकारात कसा भेद उत्पन्न होत होता याचा एकंदर इतिहास दाखवितें. असो.

यज्ञसंस्था आज बुडाल्यासारखीच आहे पण ती कार्य करून गेली. प्राचीन वाङ्मय तिनें जिवंत ठेविलें आणि आपणास देशाचा भौतिक व सांस्कृतिक इतिहास लिहिण्यास साहित्य दिलें. या साहित्याचा आपणास ऐतिहासिक उपयोग कसा होतो हे पुढच्या भागात स्पष्ट होईल. वेदकालीन इतिहास लिहिण्यास वेद व इतिहासपुराणेंहि अशीकरून उपकारक होतील.

परिशिष्ट.

(अ)

वेदकालनिर्णयार्थ ज्योतिषाचा उपयोग.

वेदकालनिर्णयार्थ झालेल्या संशोधनाचा इत्यर्थ पूर्वी (पृ. १८६–९३ पहा) दिलाच आहे. त्याच विषयासंबंधीं पूर्वी केसरींत पत्रव्यवहार झाला होता तो व 'इंडियन ॲंटिक्वेरि' या मासिकांत एक लेख आला होता त्यांना सारांश येथें देतों

—केसरींतील पत्रव्यवहार—

रा. रा. केसरीकर्ते यास.—

मा. न. वि. वि. रा. रा. शंकर बाळकृष्ण दीक्षितकृत भारतीय ज्योतिःशास्त्र हें पुस्तक वाचीत असतां त्यांत ६५ पानावर तैत्तिरीय ब्राह्मणांतील एक उतारा माझे पाहण्यांत आला, तो इतका महत्त्वाचा आहे कीं, त्याचेविषयीं जास्त चौकशी रा. दीक्षित यांनीं कशी केली नाहीं याचें आश्चर्य वाटतें. तें वाक्य असें आहे.

बृहस्पतिः प्रथमं जायमानः ॥ तिष्यं नक्षत्रमभिसंबभूव
तै. ब्रा. ३.१,१.

यात "बृहस्पति जो प्रथम उत्पन्न झाला तो पुष्य नक्षत्राजवळ झाला." याचा अर्थ गुरु व पुष्य नक्षत्राची युति पहिल्यानें झाली असा घेतला पाहिजे. व त्यांतील 'अभि' या उपसर्गाचा अर्थ बृहस्पति तिष्य नक्षत्रासमोर पहिल्यानें आला, *अर्थात् त्याच्या अग्रावरून* बृहस्पति गेला असें निर्विवाद ठरतें. या वेळेपूर्वीहि गुरु पुष्यावरून जात असे पण त्यावेळीं त्याचा शर दक्षिण व पुष्याचा शर उत्तर यामुळें भेदयुति होत नसे. पण ती झालेली जेव्हां तैत्तिरीय ब्राह्मणकाळच्या ऋषींनीं प्रथम पाहिली, त्या वेळेस त्यास मोठें आश्चर्य वाटून वरील वाक्याची रचना झाली. यावरून दुसरी अशी एक गोष्ट सिद्ध होते कीं, त्या वेळचे व तत्पूर्वीचे आर्यलोक तेजःपुंज तारकाकडे फार बारकाईनें पहात असत. आतां या वाक्यावरून तैत्तिरीय ब्राह्मणकाल कसा निघतो तें सांगतो.

गुरूचा परम शर १ अंश १९ कला आहे व पुष्याचा शर उत्तर ४ कला आहे तेव्हां अगदीं पहिल्यानें युति होण्यास गुरकक्षेचा ऊर्ध्व संपात तिष्य नक्षत्राच्या मागें (पश्चिमेस) ३ अंश या स्थानीं आला पाहिजे. वरील वाक्यरचनेपूर्वी तो पात या बिंदूच्या पूर्वेस असल्यामुळें गुरुपुष्याची भेदयुति अशक्य असे. व पृथ्वीपासून गुरूपर्यंत युतिसमयीं जें अंतर त्यांतील फेरफारामुळें गुरूचा शर भूस्थ द्रष्ट्यास कमजास्त दिसला तरी दक्षिणेचा शर उत्तर शर कधींहि होणार नाहीं ही गोष्ट ज्योतिष्यास माहित आहे. पुष्याच्या थेट दक्षिणेस पात आल्यावर गुरूच्या युतिकालीं उत्तर शर होण्यास सुरवात झाली. तरी पुष्याचा शर ४ कला असल्यामुळें गुरूचा शर फार तर एक कला कमजास्त होईल. म्हणून या युतीवरून गुरुकक्षापाताचें स्थान आम्हास एक अंशाचे आत ठरवितां येतें, व पातगति १ अंश होण्यास २५० वर्षे लागतात. म्हणून या युतीचा काल आम्हास २००।२५० वर्षांच्या सुरीन ठरवितां येतो पण याच्या साहाय्यानें आम्हास ६६०० वर्षे मागें जाता येत त्यापुढें हें अंतर कांहींच नव्हे.

ग्रहसाधन कोष्टक.

पुष्याचा सायन भाग, पात	३२४	
(इ. स. १८५०)	१२६	३७
गुरूच्या पाताचा भोग पान	२५०	
(इ. स. १८५०)	९८	५४
हल्लींचें अंतर (इ. स. १८५०)	२७	४३
तैत्तिरीय ब्राह्मणकालीं	३	०
ब्राह्मणकालापासून आजपर्यंत		
गुरुपातगति	२४	४३

अर्वाचीन यूरोपीय ज्योतिष्याचा मुकुटमणि जो फ्रेंच ज्योतिषी लीवेरीअर त्यानें गुरूच्या पाताची गति दर वर्षी–१३·८६२ विकला ठरविली आहे. तेव्हां या मानानें गुरुपाताची २४ अंश ४३ कला पिछेहाट होण्यास २४ अं. ४३ क. ÷ –१३·८६२ वि. म्हणजे सुमारें–६४२० वर्षे लागलीं. इतक्या अवधींत लीवेरीअरच्या मताप्रमाणें गुरुपाताच्या कालांतर संस्काराची नाक्षत्रगति ६ कला धन येते ती मागच्या कालासाठीं ऋण होऊन हा अवधि सुमारें २५ वर्षांनीं वाढतो. सारांश तैत्तिरीयब्राह्मणोक्त गुरुपुष्यभेदयोग हल्लींच्या कालापूर्वी सुमार ६५०० वर्षे झाला, अथवा विशेष बारकाईनें सांगावयाचें तर इ स. पूर्वी (१८५०–६५००) ४६५० वर्षे झाला. म्हणून पूर्वोक्त तैत्तिरीय वाक्य ६००० वर्षांचें जुनें आहे हें सिद्ध होतं व ऋग्वेद तर याहून वरीच वर्षे प्राचीन असला पाहिजे.

नामदार बाळ गंगाधर टिळक यांनीं विषुवसंपाताच्या वैदिककालीन स्थितीवरून तो काल निदान ६००० वर्षांपूर्वीचा आहे, असें अनेक रीतीनें सिद्ध केलें आहे. पण या युतीनें एक अंशाच्या आंत संपातस्थान ठरवितां येतें. त्यांना एक समग्र पुस्तक लिहून जी गोष्ट ठरवितां आली ती आमची एक्या त्रैराशिकानें एका ओळींतच सिद्ध होते असो आमच्या वेदासारख्या ग्रंथाचा अति जुनाट काल ठरविण्यास पात हे आकाशरूपी तबकडीवर शतकें दाखविणाऱ्या काट्याप्रमाणें आहेत. ना टिळकांनीं विषुवसंपात घेतला व मी गुरूचा संपात घेतला व या दोनहि स्वतंत्र मार्गांनीं गणित करून अखेर एकच गोष्ट ठरणें यासारखा दुसरा आनंद नाहीं. कळावें लोभ असावा हे विनंति.

बागलकोट } व्यंकटेश बापुजी केतकर.
ता. २२–३–९७ }

ता. क. गुरूच्या परमशरांत कालांतरानें थोडासा फेरफार झाला तरी त्याचा परिणाम पाताच्याच आसपासच्या शरावर

होत नाहीं असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. म्हणून मीं वर सिद्ध केलेल्या प्रमेयास कोणत्याहि दिशेनें बाध येत नाहीं.

वें. वा. केतकर.

वे. शा. स. रा. रा. व्यंकटेश बापुजी केतकर यांचें वरील पत्र पाहून आम्हास फार समाधान होतें. त्यांनीं केलेलें गणित बरोबर आहे. मात्र या एकाच वाक्यावरून वैदिक ग्रंथाचा काल कायमचा ठरला असता असें त्यांनीं मानू नये. "बृहस्पति पहिल्यानें तिष्य नक्षत्राजवळ उत्पन्न झाला" याचा अर्थ कांहीं गृहस्थ "सदर नक्षत्राजवळ तो असता त्याची ग्रहत्वानें ओळख झाली" असाहि करितील. या अर्थापेक्षा रा. रा. केतकर यांनीं केलेला अर्थ अधिक ग्राह्य आहे हें आम्हास मान्य आहे. तथापि शकेखोर मंडळींचें दुसऱ्या पुराव्यावांचून पूर्ण समाधान व्हावयाचें नाहीं एवढें रा. रा. केतकर यांनीं लक्षांत ठेविलें पाहिजे. रा. रा. केतकर यांच्या लेखांत दुसरी एक छोटीशी दुरुस्ती करावयास पाहिजे होती ती ही कीं, त्यांनीं काढिलेला काळ तैत्तिरीय ब्राह्मणाचा नाहीं. तर *तैत्तिरीय ब्राह्मणोक्त गुरुपुष्ययोगाचा* आहे. तैत्तिरीय ब्राह्मणांत कृत्तिका ह्या नक्षत्रांचें मुख आहेत इत्यादि जीं वाक्यें आहेत त्यावरून ब्राह्मणकालीं कृत्तिकांत संपात होतात हें उघड आहे रा. रा. शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांनीं शतपथ ब्राह्मणांतील जें एक वाक्य प्रसिद्ध केलें आहे त्यावरून कृत्तिका *त्या कालीं पूर्वदिशा कधींहि सोडीत नसत, म्हणजे अर्थात् त्या* वास्तविक संपातस्थानीं होत्या हें उघड होतें. या वाक्यांतील क्रियापद वर्तमानकाळीं (एता ह प्राच्यै दिशो न चलवे) व गुरुपुष्य योगाच्या वाक्यांत 'बभूव' असा भूतभूत काळ आहे. भूतभूत काळ जुनी गोष्ट सांगत असतां उपयोगांत आणितात. करितां कृत्तिकांच्या संबंधानें आणि गुरुपुष्ययोगासंबंधानें मिळून जीं दोन्ही वाक्यें तैत्तिरीय ब्राह्मणांत आढळतात त्यांची संगति लावतां तैत्तिरीय ब्राह्मणकालीं कृत्तिका संपातस्थानीं होत्या (इ. स. पूर्वी २५०० वर्षें) त्यावेळीं, त्याच्याहि पूर्वी म्हणजे रा. रा. केतकर म्हणतात त्याप्रमाणें इ. स. पूर्वी ४६०० वर्षें झालेली गुरुपुष्ययुति ब्राह्मणकारास माहित होती असा अर्थ करावा लागतो. एवढा बारीक भेद लक्षांत ठेवला म्हणजे मग वर रा. रा. केतकर यांनीं केलेलें अनुमान कबूल करण्यास हरकत नाहीं. रा. रा. केतकर यांनीं हें गणित करून वेदाच्या प्राचीनत्वाबद्दल जीं कांहीं प्रमाणें उपलब्ध आहेत त्यांतच एका चांगल्या प्रमाणाची भर घातली याबद्दल आम्ही त्यांचें अभिनंदन करितों.—के. क.—ता. ३० मार्च १८९७.

—इंडियन अँटिक्वरीमधील लेख—

शतपथ *ब्राह्मणांत* एके *ठिकाणीं* [११.१,२ पद्य.] असा उल्लेख आला आहे कीं, सत्तावीस नक्षत्रांपैकीं फक्त कृत्तिका नक्षत्रच नेहमीं पूर्वबिंदूवर उगवतें. यावरून हें उघड होतें कीं, शतपथ ब्राह्मणाचा हा भाग लिहिला गेला तेव्हां संपातबिंदु कृत्तिकानक्षत्रांत असला पाहिजे. संपातबिंदु दर वर्षी क्रांतिवृत्तांत ५०" सेकंद मागें सरकतो असें जरी गृहीत धरलें तरी शतपथ ब्राह्मणाचा काळ खिस्ती शकापूर्वी सुमारें ३००० वर्षें निघतो!

(आ)

सप्तसंस्था.

आज श्रौतस्मार्तधर्मवादी धर्माचरण करणें म्हणजे सप्तसंस्था पाळणें असा अर्थ समजतात. यासाठीं सप्तसंस्था म्हणजे काय हें समजलें पाहिजे. श्रौतगृह्यविषयक उत्तरकालीन वाङ्मयांत सप्तसंस्था हा शब्द वारंवार येतो. सप्तसंस्था म्हणजे काय याविषयीं सर्वत्र एकवाक्यता नाहीं. तथापि सायणाचें यांविषयीं मत सायणोत्तरकालीं ग्राह्य झालें. सप्तसंस्थांचा संबंध सप्तहोत्यांशीं देखील जुळविला जातो. पण ती केवळ प्राचीन शब्द नवीन कल्पनेस जुळविण्याची तडजोड आहे.

१ एक किंवा अनेक देवतांच्या उद्देशानें हविर्द्रव्यसमर्पणपूर्वक अंगोपांगसहित असें जें एक स्वतंत्र कर्म अगर विधि त्यास संस्था असें म्हणावयाचें. सात सात संस्थांच्या एकेका गणास सप्तसंस्था म्हणतात. याप्रमाणें सप्तसंस्थांचे एकंदर गण किंवा गट तीन आहेत. १ सप्त पाकसंस्था २ सप्त हविःसंस्था ३ सप्त सोमसंस्था, हे ते तीन गण होत. *यापैकीं पहिल्या गणांतील सप्तसंस्था एका अग्नीवर* म्हणजे गृह्याग्नीवर होत असून २ व ३ गणांतील सप्तसंस्था त्रेताग्नीवर (आहवनीय, गार्हपत्य व दक्षिणाग्नि) म्हणजे श्रौताग्नीवर होत असतात. म्हणून पहिल्या गणांतील सप्तसंस्थांना स्मार्त सप्तसंस्था व २ आणि ३ या गणांतील संस्थांना श्रौतसप्तसंस्था असें म्हणतात.

गृह्याग्नीवर होणाऱ्या संस्थांचीं नांवें.

१ पाकसंस्था.—१ अष्टका, २ पार्वणस्थालीपाक, ३ मासिक श्राद्ध, ४ श्रावणी, ५ आग्रहायणी, ६ चैत्री, ७ आश्वयुजी.

त्रेताग्नी (श्रौताग्नी) वर होणाऱ्या संस्थांचीं नांवें.

२ हविःसंस्था.—१ अग्न्याधान, २ अग्निहोत्रहोम ३ दर्शपूर्णमास, ४ चातुर्मास्यानि, ५ आग्रयणेष्टि, ६ निरूढपशुबंध ७ सौत्रामणि.

३ सोमसंस्था.—१ अग्निष्टोम, २ अत्यग्निष्टोम, ३ उक्थ्य, ४ षोडशी, ५ अतिरात्र, ६ अप्तोर्याम, ७ वाजपेय.

या संस्थांपैकीं सप्त सोमसंस्था या अग्निष्टोमाचेच विकार आहेत. अग्निष्टोमांत थोडक्या फरकानें दुसरी संस्था कशी तयार होते हें पाहू.

उक्थ्य, षोडशी, अतिरात्र, आणि अप्तोर्याम हे अग्निष्टोमाचेच गुणविकार आहेत. 'अग्निष्टोम' ही सप्त संस्थांपैकीं प्रथम संस्था आहे. अग्निष्टोम, अत्यग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशी, वाजपेय, अतिरात्र व अप्तोर्याम अशा सात सोमसंस्था आहेत. परंतु कोणा कोणा आचार्यांत संस्थांच्या संख्येबद्दल मतभेद आहे. एकाचे मतें *अग्निष्टोम,* उक्थ्य व अतिरात्र ह्या तीनच संस्था आहेत. दुसऱ्याचे मतें 'एतद्वा अग्निष्टोम प्रथममुपयन्त्यथोक्थ्यमथ षोडशिनमथातिरात्रम्' म्हणजे पूर्वोक्त तीन संस्थांत 'षोडशी' या एका संस्थेची भर घालून एकंदर चार संस्था आहेत. भारद्वाजाचे मतानें अग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशी, अतिरात्र व अप्तोर्याम या पांच संस्था आहेत. या पांचहि संस्था प्रकृतिभूत व अग्निष्टोम गुणविकारात्मक आहेत. भारद्वाजांनीं अग्निष्टोमप्रभृति पांच संस्था सांगून शेवटीं सर्व संस्थांना अनुलक्षून 'सतिष्ठतेज्योति-

ष्टोम.' असा समुच्चयात्मक उपसंहार केला आहे. सारांश कोणाच्या मतें ७, कोणाच्या मतें ५, कोणाच्या मतें ४, तर कोणाच्या मतें ३, याप्रमाणें चार प्रकारचे मतभेद सोमसंस्थाच्या बाबतीत आहेत. यांची एकवाक्यता अशी कीं, सप्तसंस्थामध्यें प्रकृतिरूप संस्था व विकृतिरूप संस्था असे दोन भेद पडतात. अत्यग्निष्टोम व वाजपेय या दोन संस्था विकृतिरूप असून अग्निष्टोमादि ५ संस्था प्रकृतिरूप आहेत. प्रस्तुत प्रकृतिरूप संस्थांचाच अनुक्रम सांगण्याचा हेतु असल्यामुळें या ठिकाणीं अत्यग्निष्टोम व वाजपेय यांना या अनुक्रमदर्शक सूत्रांत अंतर्भाव केला नाहीं. प्रकृतिभूत अशा ५ व विकृतिभूत २ मिळून ७ सोमसंस्था आहेत हें ध्यानात ठेवावें. इतक्या प्रस्तावानंतर आता चालू विषयाकडे वळूं.

उक्थ्य.—उक्थ्यपर्याय (संज्ञक अनुष्ठाना) सह असणारा तो 'उक्थ्य.' 'षोडश' संज्ञक सामानें व शस्त्रानें जो याग केला जातो तो 'षोडशी.' रात्रीचें अतिक्रमण करून ज्याचें अनुष्ठान संपविलें जातें तो 'अतिरात्र' आणि 'अंशु' म्हणजे सोमरस 'आग्रयण' मध्यें विशेष रीतीनें ज्या क्रतूंत ओतला जातो तो 'अतिरात्र' होय. आता 'उक्थ्य' क्रतूविषयीं लिहूं. पशु प्रात व्हावे अशी इच्छा असणारानें उक्थ्य करावा. अथवा कोणचीहि कामना मनात न आणता निष्काम व नित्य म्हणूनहि 'उक्थ्य' संज्ञक क्रतु करावा. कारण 'उक्थ्य' हा काम्य आणि नित्य असा दोन प्रकारचा आहे. गौतमाचार्यांनीं प्रत्येक ब्राह्मणाचे ४८ संस्कार सांगितले आहेत त्यात सात प्रकारच्या सोमसंस्था ब्राह्मणाला नित्य अथात् संस्कारभूत अशा आहेत असें म्हटलें आहे. 'उक्थ्य' यज्ञाचा अनुष्ठानक्रम प्रायः अग्निष्टोमाप्रमाणेंच आहे. विशेष तेवढा येथें सांगावयाचा आहे. सदोमंडपाला पधरा मेढी उभाराव्या. 'यमग्ने पृत्सुमर्त्य' या मंत्रानें 'क्रतुकरणसंज्ञक' आहुति दिल्यानंतर स्रुचींत अवशिष्ट राहिलेलें तूप 'यमग्ने पृत्सु' याच मंत्रानें 'मध्यम' परिधीला चोपडावें. उक्थ यज्ञामध्यें सवनीय पशूबरोबर 'इंद्राग्नी' देवतेच्या उद्देशानें आणखी एका पशूचें उपाकरण करावें. सूत्रकारानीं शाखांतरामधून हा पशु घेतलेला आहे. तैत्तिरीय शाखेमध्यें वाजपेय प्रकरणीं खुलासा करतांना एकेका पशूनें एक एक संस्था करावी असें प्रदर्शित केलें आहे. तृतीयसवनामध्यें धाराग्रह (सोमरसाची धार दशापवित्रातून पडत असताना त्या धारेंत भरून घ्यावयाचे ग्रह) घेतेवेळीं 'आग्रयण' ग्रह भरून घेतल्यानंतर 'उक्थ्य' ग्रह भरून घ्यावा. अग्निष्टोमासंबंधीं चमसांचें उन्नयन (सोमरसानें पूरण) करतेवेळीं चमसाच्या ३ गणां (समुदाया) करितां सोमरस शिलक राखून मग चमस भरावे. 'सवश्राजानमुध्वय' येथून 'कलशो मृष्ट्वा न्युब्जत' इतक्या प्रैष भागाचा लोप करावा. अग्निष्टोमाच्या येवढला चमस भरावयाच्या वेळेला केलेल्या पूर्वोक्त प्रैषांशलोपाचा उधार संस्थेच्या येवढ्या चमस भरण्याचे प्रसंगीं पुन्हां करावा. अग्निष्टोमसंबंधीं सर्व चमसांचा प्रचार झाल्यानंतर प्रातःसवनाप्रमाणेंच तीन उक्थ्यविग्रह संज्ञक ग्रहांचा प्रचार करावा. 'उपयाम० इन्द्रावरुणाभ्या त्वा' 'एपते योनिरिंद्राबृहस्पतिभ्यां त्वा' 'उपयाम० इन्द्राविष्णुभ्या त्वा' 'एपते योनिरिंद्रावरुणाभ्या त्वा' 'उपयाम० इन्द्राबृहस्पतिभ्या त्वा' 'एपते योनिरिंद्राबृहस्पतिभ्या त्वा' 'उपयाम० इन्द्राविष्णुभ्यां त्वा जुष्ट' 'एषते योनिरिंद्राविष्णुभ्यां त्वा' याप्रमाणें 'उक्थविग्रह' संज्ञक ३ ग्रहाचें अनुक्रमें घेण्याचे व आसादन करण्याचे मंत्र होत. येथें उक्थ्य संज्ञक क्रतूचे अनुष्ठानातील निर्दिष्ट गोष्टींचा खुलासा समजा.

षोडशी.—आता 'षोडशी' यज्ञसंबंधीं विशेष सांगावयाचा. 'षोडशी' यज्ञ बलप्राप्तीसाठीं करावा. (त्याचा प्रयोग प्रायः उक्थ्याप्रमाणेंच). 'षोडशी' यागहि नित्य व काम्य असा दोन प्रकारचा आहे. 'षोडशी' याग काम्य म्हणून करावयाचा असेल तेव्हा ठेंगण्या व कानाच्या वरच्या बाजूस इतर शरीरावरच्या रंगापेक्षा कांहीं तरी निराळा रंग असलेल्या गाईनें सोमक्रय करावा. सदोमंडप उभारणे तो १७ मेढी उभ्या करून उभारावा. आग्निष्टोमिक पात्राचें आसादन करतेवेळीं खराच्या उत्तर असावर असलेल्या रिकाम्या जागेंत खैराच्या लाकडाचें उभट व चतुष्कोणी असें 'षोडशी' ग्रहपात्र 'करत्वायुनक्ति' या मंत्रानें आसादन करावं. 'यमग्नेपृत्सु' या मंत्रानें 'क्रतुकरण' संज्ञक आहुति आहवनीयावर दिल्यानंतर त्याच मंत्रानें द्रोणकलशाला अगर 'ररादी'ला स्पर्श करावा. षोडशी यागामध्यें सवनीय पशूच्या उपाकरणाच्या वेळीं उक्थ्याचे वेळीं सांगितलेल्या 'ऐंद्राग्न' देवताक पशूबरोबर आणखी एका तिसऱ्या पशूचें 'इंद्र' देवतेच्या उद्देशानें उपाकरण करावें. 'आतिष्ठ वृत्रहन्' या सहा मंत्रापैकीं एका मंत्रानें 'षोडशी' संज्ञक ग्रह सोमरसानें भरून घ्यावा. प्रातःसवन व माध्यंदिनसवन या दोन्ही सवनामध्यें शेवटल्या उक्थ्य पर्यायाचे पूर्वी द्रोणकलशातील सोमरसानें षोडशिग्रह भरून घ्यावा व तृतीय सवनामध्यें सर्व उक्थ्य पर्यायाचा प्रचार झाल्यावर 'आग्रयण' कलशातील सोमरसानें 'षोडशि' ग्रह भरून घ्यावा. 'यस्माज्जात' 'एषब्रह्माय ऋत्वियः' 'इन्द्रोनाम घृत नय.' या मंत्रानीं षोडशि ग्रह भरून घेतल्यावर प्रत्येक वेळीं त्याचें अभिमंत्रण करावें अच्छावाकप्रभृति चमस भरून घेतेवेळीं एका चमससमुदायापुरता सोमरस शिलक राखावा. प्रतिप्रस्थातान अच्छावाकप्रभृति चमसगणांचा प्रचार केल्यानंतर अध्वर्यूनें षोडशिग्रहाचा प्रचार करावा सूर्य अस्ताला गेल्यानंतर सुवर्णानें व दोन दर्भांनीं 'षोडशि'ग्रहसंबंधीं सामाचे उपाकरण करावं. सामगायन चालू असताना सामगायकाऱ्या जवळच तांबड्या किंवा गोरोचनासारख्या रंगाचा, अथवा पांढरा अगर काळा घोडा बांधून ठेवावा. सदाच्या पूर्वद्वारात पूर्वेस अगर पश्चिमेस तोंड करून घोडा बांधून ठेवावा. सामगायन चालू असता अध्वर्यूनें दिलेलें सुवर्ण प्रस्तोता वगैरे तिन्ही सामकांनीं क्रमाक्रमानें आपल्या हातात धारण करून आपआपल्या 'स्वरभक्तीचें' (सामगायनापैकीं आपआपल्या वाटणीच्या तुकड्याचें) गायन करावें. आपली स्वरभक्ति संपल्यावर त्या गायकानें पुढच्या गायकाच्या हातीं तें सुवर्ण द्यावें व त्यानें तें आपल्या हातीं घेऊन आपली 'स्वरभक्ति' गावी. षोडशि यज्ञामध्यें 'हरि' हें पद ज्या ऋचामध्यें आहे अशा ऋचांनीं बनविलेलें शस्त्र (षोडशिसंज्ञक) म्हटलें जावें. उद्गातृप्रभृति सामगायकांनीं ज्या ऋचा गाइल्या त्यांना 'स्तोत्रिया' असें नांव आहे. शस्त्र म्हणणारानें (होत्यानें) शस्त्राच्या आरंभीं या 'स्तोत्रिया' म्हणाव्या लागतात. 'स्तोत्रिया' म्हटल्यानंतर लागलीच ज्या तीन ऋचा म्हटल्या जातात त्यांना अनुरूपा असें

सज्ञा आहे. 'स्तोत्रिया' व 'अनुरूपा' म्हटल्यानंतर त्यापुढें ज्या ऋचा (शस्त्रामध्यें) म्हटल्या जातील त्यावेळीं 'ओथामोदइव मदे मदामोद इवमधे' हा 'व्यत्यास'सज्ञक प्रतिगर अध्वर्यूनें द्यावा. 'अनुरूपा' संज्ञक ऋचा म्हटल्या गेल्यावर 'आ त्वा वहतु हरयः' अशा अक्षरसमुदायानें आरंभ होणाऱ्या ऋचा म्हटल्या जातात. त्याच्या वेळी पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें 'व्यत्यास' सज्ञक प्रतिगर द्यावे, परंतु 'प्र प्र वस्त्रिष्टुभमिषं' या 'अनुष्टुभ्'छंदात्मक ऋचा म्हणावयास सुरवात होताच 'व्यत्यास' सज्ञक प्रतिगर देण्याचें बंद करून नेहमींचेच प्रतिगर द्यावे. शस्त्र समाप्त झाल्यावर अध्वर्यूनें 'षोडशि'ग्रह घ्यावा व चमसाध्वर्यू यानीं चमस घेऊन 'षोडशि' ग्रहाचा प्रचार करावा आश्रावणप्रत्याश्रावणानंतर 'उक्थशायज सोमानां' असा प्रैष द्यावा. 'इन्द्राधिपतेऽधिपतिस्त्व' हा मंत्र वषट्काराबरोबर संपेल अशा बेतानें म्हणून वषट्कारा-बरोबर ग्रहाची आहुति द्यावी. अनुवषट्कारावरोबर ग्रहाची दुसरी आहुति द्यावी. 'इन्द्रश्च सम्राट् वरुणश्चराजा' येथून 'वाग्जुषाणासोमस्य तृप्यतु' येथपर्यंत मंत्र म्हणून षोडशिग्रहाचें भक्षण करावें. चमसाचें भक्षण 'भक्षे हिमाविश' इत्यादि नेह-मींच्या मंत्रानें करावें. 'आदित्यवद्गणस्य' हा ऊह त्या मंत्रामध्यें योग्य ठिकाणीं करावा. त्याचप्रमाणें 'तृतीयस्य सवनस्याऽनुष्टुप्छंद-सइन्द्रपीतस्य०' असा ऊह पुढें करावा. येथें 'षोडशि' यज्ञा-संबधाचा विशिष्ट तेवढा भाग सांगावयाचें कार्य संपलें.

अतिरात्र-ब्रह्मवर्चसाची प्राप्ति होण्यासाठीं 'अतिरात्र' याग करावा. त्याचा प्रयोग प्रायः षोडशीप्रमाणेंच; परंतु विशेष तेवढा सांगतों. २१ मेढी पुरून सदोमंडप उभारावा. 'यमश्रेष्ठस्तु' या मंत्रानें हविर्धानांत फक्त प्रवेश करावा. 'ऋतुकरण' सज्ञक आहुति, द्रोणकलशाला अथवा रराटीला स्पर्श या गोष्टी वर्ज कराव्या. 'अतिरात्र' यज्ञामध्यें सवनीय पशूबरोबर पूर्वोक्त ३ पशूचें उपाकरण केल्यावर 'सरस्वती' देवतेच्या उद्देशानें आणखी एका ४ थ्या पशूचें (बकरा किंवा बकरी) उपाकरण करावें. षोडशि-ग्रहाचे वेळीं चमस सोमरसानें भरून घेतल्यानंतर आणखी १३ चमससमुदाय भरण्याइतका सोमरस वाढवून ठेवावा. षोडशी-पर्यंतच्या सर्व (ग्रह व) चमसांचा प्रचार झाल्यावर रात्रि-पर्याय सज्ञक १२ चमसगणांचा प्रचार करावा. रात्रिपर्यायसंबधीं ग्रह भरून घेणें ते 'उपयाम० इन्द्रायत्वापिशर्वराय' या मंत्रानें घ्यावे. प्रथम होतृप्रमुख, दुसऱ्या खेपेस मैत्रावरुणप्रमुख, तिसऱ्या खेपेस ब्राह्मणाच्छंसिप्रमुख आणि चौथ्या खेपेस अच्छावाक-प्रमुख चमसामध्यें सोमरस भरावा. हा एकरात्रिपर्याय झाला. याचप्रमाणें दुसरा व तिसरा रात्रिपर्याय करावयाचा. तिन्ही पर्यायांच्या चमसग्रहांचा प्रचार होऊन भक्ष वगैरे झाल्यानंतर आश्विनपुरोडाशसंबधीं पात्रासादनापासून प्रयोगास आरंभ करावा. आश्विनदेवतेच्यासाठीं पुरोडाश भाजणें तो दोन कपालांच्या गदावर भाजावा. दर्शपूर्णमासाप्रमाणें सर्व प्रयोग करावा. 'प्रियेणनाम्नाप्रियंस्सद आसीदतु' या मंत्रानें आश्विनपुरोडाशाचें महावेदींत आसादन करीपर्यंत अनुष्ठान करावें. मग होतृचमस-प्रमुख सर्व चमस भरावे. साम व शस्त्र म्हटलें जावें. नऊ ऋचा-मर्ध्य व रथंतर छंदामध्यें उद्गातृप्रभृतिसामकानीं 'सधि'सज्ञक स्तोत्र म्हणजे साम गावें. 'आश्विन' नामक शस्त्र होत्यानें म्हणावें. सूर्योदय झाल्यानंतर आश्विनशस्त्राची 'परिधानीया' म्हणजे शेवटली ऋचा तीन वेळ म्हणून होत्यानें आपलें शस्त्र संपवावें. होत्याचा चमस अध्वर्यूनें घ्यावा. प्रतिप्रस्थात्यानें आश्विन पुरोडाशाचें अवदान घ्यावें. होत्याच्या खेरीज बाकीचे चमस चमसाध्वर्यूनीं उचलावे. 'अश्विभ्या तिरोअह्नियानाश्सोमा-नामनुब्रूहि' 'अश्विभ्यातिरो अह्नियान्सोमान्प्रस्थितान् प्रेष्य' असे प्रैष द्यावे. वषट्कार होताच चमसाच्या होमाबरोबरच प्रति-प्रस्थात्यानें समग्र पुरोडाशाचा होम करावा. चमसभक्षणाचे वेळीं 'पङ्क्तिच्छदसः' असा मंत्रांत ऊह करावा.

अप्तोर्याम.-पशुप्राप्त्यर्थ 'अप्तोर्याम' क्रतु करावा. त्याचा प्रयोगक्रम प्राय. अतिरात्राप्रमाणेंच; विशेष तेवढा येथें लिहिला आहे. सधिस्तोत्र निमित्तक चमसांचें पूरण करतांना चार चमसगणासाठीं सोमरसाची वृद्धि करून ठेवावी. होता, मैत्रा-वरुण, ब्राह्मणाच्छसी व अच्छावाक या क्रमानें चारी चमसगण आहेत. प्रत्येक चमसगणाला साम व शस्त्र व्हावयाचें असतें. चमसगणांचें हवन व भक्षाचा क्रम सधिचमसाच्या हवनाचेवेळीं सांगितलाच आहे. 'आदित्यवद्गणस्य० अतिच्छदाच्छन्द इन्द्रपीतस्य' असा ऊह भक्षणाच्या मंत्रांत करावा.

'अग्नीदौपयजानगारान्' हा प्रैष देण्यापासून पशुसंबधाचें सर्व अनुष्ठान वगैरे सर्व सत्त्याचे ठिकाणीं सारख्याच रीतीनें 'प्रातरग्निहोत्र' होमापर्यंत करावें.

(इ)

ऋत्विक्कर्म व संहितीकरण यांचा संबंध.

हा संबंध पहावयाचा म्हटला म्हणजे ऋग्वेदास हौत्रवेद, यजु-र्वेदास अध्वर्युवेद, सामवेदास उद्गातृवेद व अथर्ववेदास ब्रह्मत्ववेद हें नांव कितपत सार्थ होईल याचा विचार केला पाहिजे. सामवेदास उद्गातृवेद म्हणण्यास फारशी अडचण पडणार नाहीं. अथर्व-वेदास ब्रह्मवेद हें नांव मारून मुटकूनच देता येईल. ऋग्वेद व यजुर्वेद यासंबधानें थोडेंसें स्पष्टीकरण केलें पाहिजे.

ऋग्वेद व हौत्रवेद.—ऋग्वेदास हौत्रवेद म्हणतात. तथापि ऋग्वेदांत असा कांहीं भाग आहे कीं, त्याचा होत्राकडे विनियोग हौत्रावरील कांहीं ग्रंथकारांनीं दिलेला नाहीं.

हौत्रावरील प्रसिद्ध ग्रंथकार आश्वलायन यानें ज्या सूक्तांचा व ऋचांचा विनियोग होत्राकडे दिलेला नाहीं अशा सूक्तांचें व ऋचांचें टाचण वे. रा. दातार यानीं केलें आहे तें येणेंप्रमाणें.

१.१०,४ व ८;१९,२-९;२२,१०-१२,१४-१६,१९-२१;३८,१-७,९-१५;३९,१-१०;४०,७-८;४१,४२,४३,१-५,७-९;५९,१,५-७,६२,१-५,७-१३;६६-७०; ७८; ७९,१०-१२,८२,२,४-५; ८४,१८-२०; ८८; ९०,१-४,६-९;९१,३,२२-२३;९३,४,८,१०-१२,९७,१०२; १०४,१-८;१०५-१०८;१०९,१-५,८;११४,१,४-८,११;१२०,१०-१२;१२१-१२२;१२५-२६;१२७,२-११;१३२,१-५;१३३,१-५;१३४;१३५,७-९,१३६, १३८; १३९,२,१०;१४९;१५१;१५२,२-६,१५३; १५८; १६६; १६७; १६८,१७०;१७१;१७२;१७६,१७८;१७९,१८६,१,३-११;१८७;१९०,१,३-६,८;१९१.

२.८,६,१८,१९,२–१२,२०,२२,८,२८,२५, २६, २७, ६–७,९–१०,१२–१७,२८,२९,३०,३१,३२,८, ३३,२–७, ११–१५,३५,१–२,८–८,१०–१५,४१,१४–१५,४२,४३

३.१६,२४,१,२५,१–४,२८,३,२९,१–३,५–७,९,११-१६,३३,३६,१०,३७,११,३९,१–४,६–९,४५, ५२,२–४, ७–८,५३,१,३–४,७–१४,५४,२–२०,५५,१–१८,२०–२२,५६,५७,५९,४–५

४.१,१–२,५,१३,१–३,५,१४,१५,४ १०,१८,२४,२८, २९,३१,४–१५,३२,३७,५–८,३८,१–९, ३९,१–५, ४०, १–४,४६,३–४,४८,२–४,४९,१–२,५–६,५५,५७,१, ४, ६–७

५.१९,२७,२८,१–२,४,३१–३४,३५,७–८, ३६–३८, ३९,४–५,४०,५–६,७–९,४१,१–५,७–२०,४२,१–२,४–१८,४३,२–६,८–१०,१४–१७, ४४,१८–१५, ४५, ४६, १–६,४७,४९,५०,२–५,५१,१–४,५२, ५३,१–५,७–१५, ५४,४–७,९–१५,५६,५७, ५८,१–४,६–८, ५९, ६०,२, ४–७,६१,६२,१–८,६३,६४,६५,६६,४–६,६७,६९,८२, ८,८४,२,८५,८६

६.७,४–७,१५,१७–२०,१६,४६–४८,२६,२७,२८,१–२,५–८,२९,३९,४०,३–५,४१,४४,१–३,७–१३,१७ २४, ४७,५–७,९–१०,१२–३१,४८,३–८,११–२२,५०,१-१३, १५,५१,१–१२,५२,१–६,८–१२,१४,१६ १७, ५३, ५४, १–८,१०,५५,५६,५७,५८,२,५९, ६०,२, १४–१५, ६१, ४–९,१३, ६७,१–२,४–८,७२.

७.५,६,१३,१४,१७,४–७, १८,१६–२५, २९,८, ३०, ४–५,३१,७–९,३३,३५,३६,१–८,३७,३८,१ ६,३९,८–७, ४०,४१,४२,४–६,४३,४ ५,४४,४६,४७,४९,५०,५२,५४, ५५,५८,५९,१–७,१२,६०,६१,६२,१–४,६,६३,६४,४–६, ६५,५–६,८६,१–७,८७,१–५,७,८८,८९,१–४,९१,७, ९३,२–३,५–८,९९,४–६,१०१,१०२,२–३,१०३,१०४

८.१,३१–३८,२,२८,४०–४३, १८, १९,१–२, ७–१८, २१–२२,२५–२९,३२–३७,२०,२१,३–८, ११–१२,१७–१८, २५,२६,२०,२२,२७,१–१२,१६–२२,३०, ३१, ३४, १–७,८–२७,३९,४१,१–२,६–१०,४२,४–६,४८,२१–२४, २६–३३,४७,४८,१,८–१२,१४,५०,७–८,५१, ५२,४–५, १०–१२,१३,१–९,५४,२–७,९–१२, ५५,१५, ५६,१–९, ११,२४–२१,५७,१३–१९,५८,११–१२,१६,१८,५९,१२-१५,२१,१–६,०–१२,१४–१५,१७–१८, ६६,२–११,६७, ४–१०,६८,१–९,६९,९–१०,७५,१ ५, ८०,१–७,८३,७–१२,८४,७–९,८५,१–१२,१६–२१,८८,७–८, ८९,१–९, १२,९०,१–८,१३–१६,९१,१९ २२ ९२,८–१५, या मंडलातील अकरा वालखिल्य सूक्तांपैकीं आश्वलायन सूत्रांत विनियोग न दिलेलीं सूक्तें –९ व १०

९.१,२–१०,२–४,६–७,८,१–३,५–९,९–१०,११,१–५,७–९,१२–१७,१८,१–३, ५–८, १९–६६, ६७,१–१३, १५–२२,२४–२८,३०–३२,६८–७०,७१,१–५, ७–९,७२, ७४,१–३,५–८,७५–८२,८४–९५,९६,१–५,७–१०,१२–२४,९७–१००,१०१,१,३, ७–१६, १०२–१०३, १०४,१, ३–७,१०५ १,३–६,१०६,१०७,१–२०, २२–२६, १०८–१०९,११०–११३ मवनाय दिवशी माध्यंदिन सवनांतील सोम कुटण्याचे वेळीं ग्रावस्तुत् नामक ऋत्विजानें म्हणण्याच्या विशिष्ट ऋचा संपल्यानंतर सोम कुटण्याचें काम पुरें होईपर्यंत या मंडलांतील सूक्तें आरंभापासून होतील तितकीं म्हणावीं असें सूत्रांत सांगितलें आहे

१०.८,७–९,९,४–९,१०, ११,१–७,९,१२, १३,३–५, १४,२,३–६,९,१२–१६, १५,६–८,१०, १६,७–१०,१३–१४,१७, १–२,८–९, १३–१४,१८,१–९,११–१४,१९–२०,२३,२–७ २४–२६, २८,३१,२–११,३२–३४,३५,२–१४,३८,४५,१२,४७ ५१,५२,२–६,५३,१–२,५,७–११, ५५,१–४,६–८ ५६,२–७,५८–६०,६३–६५,६९,७१,२–९,११,७२,१–४,६–९,७४,१–५,७५,७७–७८,८१,१,३–४, ८२,१,४–७, ८५,१–१८,१९–२३,२५–४७,८७,१–२१,२३–२५, ९०,९३,९५, ९८–१००,१०२,१–११, १०२,१०४,१,५–१०, १०५ १०७–१०९,१११–११२, ११४,११६–११७,११९,१२१,७–९, १२३,३–५,७,१२४–१२७,१२९–१३०,१३२,१३३,४–७ १३४,७ १३५–१३९, १४१–१४२,१४४ १४६,१४८ १५२,१५५,१–३,५,१५६–१५९,१६१–१६९,१७०,३–४,१७१,१७३–१७४ १७६,१, १८०,३ १८२, १८४–१८६, १९०–१९१

हें टाचण देण्याचें महत्त्व असें आहे कीं, ज्या वेळीं मंत्रांचें संहितीकरण झालें त्या काळीं श्रौताशिवाय दुसऱ्या कांहीं तरी कार्याकडे ऋग्वेदी लोकांची विद्या वाहिली गेली होती असें हें टाचण दाखवितें उपलब्ध ग्रंथांतून होत्राकडे न लागलेला हा भाग कदाचित् कांहीं लुप्त शाखांना होत्राकडे लावला असेल अशीहि शक्यता आहे जरी कांहीं भाग असा सांपडला कीं, ज्याचा हौत्रविनियोग दिलेला नाहीं, तरी तो फारच थोडा आहे, आणि त्याचें अस्तित्व ऋग्वेदाचें हौत्रवेद हें नांव आक्षेपणीय करीत नाहीं

यजुर्वेद, अध्वर्युवेद व याजुषहौत्र—यजुर्वेदास अध्वर्यु वेद म्हणतात पण तें म्हणणें देखील कांहीं नियमित प्रमाणांतच सत्य आहे श्रौतास अनुपयुक्त असा भाग कृष्णयजुःसंहितेंत आहे हें चवथ्या प्रकरणावरून दिसून येईल याशिवाय बरेंच हौत्र कृष्णयजुर्वेदांत आहे यामुळें इष्टि व पशु कर्मासाठीं ऋग्वेद होत्र न घेतां याजुष होत्रहि घेण्यांत येतें याजुष हौत्रासंबंधानें महाराष्ट्रांतील भिक्षुकवर्गांत दुफळी झाली आहे तिचा थोडक्यांत हकीकत येणेंप्रमाणें

—याजुषहौत्राचें भांडण—

याजुषहौत्रवाद हा सुमारें पन्नास वर्षांपूर्वी उपस्थित झाला. ऋग्वेद हा हौत्रविधायक वेद असल्यामुळें नित्येक कृष्ण

यजुर्वेदी अग्निहोत्री अग्न्याधानापासूनच आश्वलायनसूत्रानुसारी ऋग्वेदी हौत्राचा स्वीकार करीत व कित्येक स्ववेदांत व सूत्रांत पठित असलेल्या दर्शपूर्णमास, पशु व सौत्रामणी इ० हौत्राचा अंगीकार करून अनुक्त अशा स्थलीं मात्र म्हणजे अग्निष्टोमात वगैरे आश्वलायनीय हौत्र करीत. दोन्ही पक्षाच्या कृष्णयजुर्वेदीय अग्निहोत्र्याच्या घरीं ऋग्वेदी आश्वलायन ब्राह्मण हौत्र करण्यास सुखानें जात असत. सुमारें ५० वर्षांपूर्वी सातारा जिल्ह्यात वाईनजीक ४ कोसावर कृष्णाकाठीं 'पाचवड' म्हणून एक खेडें आहे तेथे वाई येथील वे. शा. स. काशीनाथ दीक्षित करंदीकर याचा अग्निष्टोम यज्ञ झाला सदर यज्ञात रा. धुंडिराज दीक्षित बापट याचे पणजे सुप्रसिद्ध नीलकंठ दीक्षित नाना बापट, मेरू शास्त्रीबोवा गडबोले व त्र्यंबकशास्त्री शालिग्राम पुणें इत्यादि मंडळी हजर होती याजुषहौत्र असले तरी सोमयागाचा आरंभ झाला म्हणजे तो समाप्तिपर्यंत आश्वलायनीय हौत्रच करावयाचें अशी बहुशः वहिवाट होती परंतु 'यथोपदिष्ट भ्राह्मणवन्त यथारूपमितरे' म्हणजे यजुर्वेदांत असलेल्या उपदेशाप्रमाणें व विधायक अशा वाक्यावरून हौत्रकर्म करावें; याखेरीजचे प्रसंगीं मंत्रातील लिंग असेल त्याला अनुसरून होत्यानें प्रयोग करावा. अशा अर्थाच्या हिरण्यकेशीय सूत्राचा आधार घेऊन मेरुशास्त्री यानी सोमागभूत दीक्षणीयेष्टीच्या प्रधानयागाच्या याज्यापुरोनुवाक्या बहुशी वहिवाटीप्रमाणें होत्यानें आश्वलायनोक्त न म्हणता यजुर्वेदांतील म्हणाव्या असा प्रश्न काढला. त्यावर शालिग्राम शास्त्री यानीं दीक्षणीयेच्या याज्यापुरोनुवाक्या तुमच्या हिरण्यकेशीय सूत्रात पठित नाहींत, किंवा वेदांतहि उपदिष्ट नाहींत करितां नुसता लिंगिकमंत्राकडे दृष्टि देऊन यजुर्वेदोक्त याज्यापुरोनुवाक्या होत्यानें म्हणणें गैर आहे म्हणून सांगितलें. नीलकंठ दीक्षित बापट यानीं आश्वलायनसूत्रानुसारी हौत्राचा स्वीकार केला असल्यामुळें ते या वादात उदासीन होते. शेवटीं हा वाद बराच निकरावर जाऊन याज्यापुरोनुवाक्या यजुर्वेदोक्त म्हटल्या जाऊन यज्ञ समाप्त झाला. यामुळें ऋग्वेदी मंडळीच्या अंतःकरणात हिरण्यकेशी लोकाविषयी थोडीशी तेढ राहिली. तथापि त्यानीं याजुषहौत्राविषयीं तुच्छता केव्हांहि दाखविली नाहीं. सौमिक कर्मामध्यें मुख्यभूत अशा ऋग्वेदीय हौत्राचा त्याग करून कोणचीहि आपत्ति नसताना परिभाषेच्या आधारें लिंगोक्तमंत्रावरून याजुर्वेदीय हौत्र करणें हा यजुर्वेदाचा केवळ हट्ट होय असें ऋग्वेदी म्हणू लागले.

हा यज्ञ झाल्यावर काहीं वर्षांनीं श्रीक्षेत्र काशी येथे सुप्रसिद्ध पंडित बाळशास्त्री रानडे (बालसरस्वती) याचा यज्ञ झाला. त्यानीं अग्न्याधानामध्यें स्वशाखोक्त अशा याजुषहौत्राचा स्वीकार केला होता. अग्निष्टोमाचे प्रसंगीं सुप्रसिद्ध वैदिक व श्रौती रामकृष्ण जोशी (ऋग्वेदी) याच्या बधूनींच हौत्र केलें होतें. पण तेथें कोणतेहि भांडण न होता यज्ञाची समाप्ति झाली.

सुमारें २० वर्षांपूर्वी वाई येथें वे. शा. स. शंकर दीक्षित गोखले यानीं अग्निष्टोम केला. गोखले याचें अग्न्याधानात याजुषहौत्रच स्वीकारलें होतें. यज्ञाचे प्रसंगी सुप्रसिद्ध श्रौती वे. शा. श्रीधर शास्त्री माटे (ऋग्वेदी), वे. शा. स. बहुसोमयाजी अनंत दीक्षित बापट पाचवडकर (धुंडिराज दीक्षिताचे आजे) वे. शा. सं. विनायक दीक्षित नेने चिंधोलीकर, वे. शा. स. बाळभट ताला रानडे वगैरे मंडळी होती. सदर यज्ञात वे. रा. वासुदेवभट पराजपे (ऋग्वेदी) यानीं हौत्र केलें होतें. दीक्षणीयेष्टीच्या प्रधानयागाचे वेळीं पाचवडचे यज्ञातील वादाची पुनरावृत्ति सुरू झाली. धर्ममार्तंड भाऊशास्त्री लेले, अण्णभट अभ्यंकर, त्र्यंबकशास्त्री लेले ह्या मंडळींनीं यजुर्वेदोक्त याज्यापुरोनुवाक्या होत्यानें म्हटल्या पाहिजेत असा आग्रह धरला. वे. श्रीधरशास्त्री माटे यानीं केवल परिभाषासूत्रावर नजर देऊन यजुर्वेदोक्त याज्यापुरोनुवाक्या म्हणणें हें अन्यायाचें व गौण आहे असें सांगितलें परंतु भाऊशास्त्री व त्र्यंबकशास्त्री लेले यानीं वाद सुरू केला वे. शा स. अनंत दीक्षित बापट व वे. शा. स. विनायक दीक्षित नेने यानी आपल्या घरी प्रथमपासूनच आश्वलायनीय हौत्राचा स्वीकार केला असल्यामुळें या वादामध्ये हे उभयता सहाध्यायी श्रौती उदासीन होते. शेवटी यजमान सांगेल तें होत्यानें ऐकावें अशी तडजोड निघाली. गोखले यजमान यानीं भाऊशास्त्र्याचे म्हणण्याप्रमाणें यजुर्वेदोक्त याज्यापुरोनुवाक्या म्हणाव्या असें सांगितल्यावरून पराजपे यानीं यजुर्वेदोक्त याज्यापुरोनुवाक्या म्हटल्या व अनुष्ठान पुढें सुरू झालें पुढें सुत्येच्या दिवशीं प्रवृत्ताहुतीसंबंधी अशीच वाचाबाच झाली व यज्ञातील ऋग्वेदी ऋत्विजाचीं अंतःकरणें भांडणामुळें थोडाशी दुखावलीं गेलीं आणि या यज्ञापासून ऋग्वेदी व कृष्णयजुर्वेदी भिक्षुकांत बरेंच तीव्रतेचें द्वैत उत्पन्न झालें.

नंतर ४।५ वर्षांनी सातारा येथे वे. रा. रामदीक्षित बापट याचा अग्निष्टोम यज्ञ झाला. हेहि याजुषहौत्रानुयायीच होते. सदर बापटाचे यज्ञप्रसंगी सप्तहौत्रासाठीं वाईकर ऋग्वेदी यानीं मनें कलुषित झालीं असल्यामुळे ते आले नव्हते. साताऱ्याचीच ऋग्वेदी मंडळी नियोजित केली होती. वादग्रस्त झालेल्या अनुष्ठानावर हुकूमच सर्व अनुष्ठान या यज्ञात झालें. विशेष बाचाबाची न होता हा यज्ञ शेवटास गेला.

पुढें थोड्या दिवसानीं पुणें जिल्ह्यातील 'केळवडे' या गावीं वे. रा. विष्णुभट भिडे यानीं अग्न्याधान केलें. या अग्न्याधानामध्ये याजुषहौत्राचा परिग्रह भिडे यानीं केला होता. हौत्राचे आर्त्विज्य करण्यासाठीं वाईयेथील सुप्रसिद्ध वैदिक श्रौती वे. रा. पांडुरंग भटजी गोरे अग्निहोत्री (ऋग्वेदी) याचे चिरंजीव वे. रा. महादेव भटजी गोरे हे गेले होते. शिवाय वे. रा. लक्ष्मणभट भावे (ऋग्वेदी) हेहि एक ऋत्विज म्हणून गेले होते. वाईकर ऋग्वेदीमंडळीच्या मनात याजुषहौत्राचे बाबतींत जरी नापसंती होती तरी ती अग्निष्टोमासारख्या सौमिक हौत्राचे वेळीं दीक्षणीयेमध्यें वगैरे जे यजुर्वेदीय हौत्र केलें जाई त्याविषयींची होती. दर्शपूर्णमास किंवा पशुसौत्रामणि इत्यादिकांच्या श्रुतिसूत्रपठित अशा यजुर्वेदीय हौत्राबद्दल कोणीहि ऋग्वेदीयानीं प्रश्न उपस्थित केला नव्हता. यामुळें निर्विवाद अशा अग्न्याधानप्रसंगीं पूर्वोक्त ऋग्वेदी याजुषहौत्र करण्यासाठीं केळवड्यास आले होते.

हें आधान झाल्यावर वर्षदोनवर्षांनीं पुणें शहरात वे. रा. रामदीक्षित बापट गोळपकर (सातारा येथें यज्ञ केलेले) यानीं साग्निचित् सर्वपृष्ठाप्तोर्यामनामक यज्ञ करण्याचा उपक्रम केला. वाई व सातारा येथील यज्ञात हिरण्यकेशीयाच्या मनोदयानुरूप गोष्टी घडून आल्यामुळें व पुण्यास वाईकर ऋग्वेदीयाचें बरेंच महत्त्व असल्यानं वाईपुणेकर हिरण्यकेशी

ण्यास होणाऱ्या यज्ञात दीक्षणीयेमध्यें व इतर वादग्रस्त यजुर्वेदीय होम करणार असा घाट दिसू लागताच व पुर्णेकर ऋग्वेदीयांनी पुणें येथील धर्मशास्त्रज्ञ व श्रौतज्ञ वे. स. गंगाधर शास्त्री दातार यांच्यासारख्या विद्वान् ऋग्वेदी ानें याजुषहौत्राविषयीं लिहिलेल्या शास्त्रार्थाकडे लक्ष न याजुषहौत्र अवैदिकच अशास्त्र आहे असें विधान करून यकेशीयांच्या तोंडीसतोंड देण्याची जय्यत तयारी केली. यकेशी लोकांनीं ऋग्वेदीयांचा पाडाव करण्याच्या प्रयत्नास ागता अगोदरपासूनच पुण्यातील विचारवान् ऋग्वेदीयांचें ाय्य घेऊन यज्ञ आरंभिला असता तर कदाचित् विशेष तंटा ेता यज्ञ ऋग्वेदी मंडळीच्या समावेशानेंहि पार पडला ा, परंतु तसें झालें नाहीं. हिरण्यकेशी मंडळी ऋग्वेदाच्या डी कशी होईल व त्यांना दडपून आपणास यज्ञ पार याचें श्रेय कसें मिळेल या अभिमानास पेटली, तर उलट- ऋग्वेदी मंडळी वापडाचा यज्ञ जेणेंकरून हाणून कसा ला जाईल व हिरण्यकेशी लोकांची गोटकी कशी जिरेल ा प्रकारच्या दुरभिमानाला बळी पडली. उभयपक्षी ाउघड वैर सुरू झालें! दोन्ही पक्षांनीं आपआपल्या ेच्या गृहस्थांचीं मनें आपआपल्या बाजूस ओढून ्या उपक्रम सुरू केला. शनिवार पेठेंतील पावनस्कराचे ासमोरील एका वरवडींत यज्ञमंडप घातला होता. ऋग्वेदी डीच्या हट्टी पुढाऱ्याच्या चिथावणीनें ऋग्वेदी मंडळींनीं ्त शक्य तितकीं विघ्नें आणण्याचा प्रयत्न केला. यज्ञियपशु ीं वेळ) पळविला, मंडपावर धोंडे मारण्याचें काम सुरू ! शेवटीं पोलिस अधिकाऱ्यांचें साहाय्य घेऊन यज्ञ पार ण्यात आला. सप्तहौत्राचें प्रयोगासाठीं पूर्वी ठरवून ठेवलेली ेदी मंडळी आयत्या वेळीं फुटून बाजूस झाल्यामुळें हौत- ाचें कार्य हिरण्यकेशी मंडळींनीच पोथीच्या साहाय्यानें कसें- पार पाडलें! साग्निचित् सर्वपृष्ठाप्तोर्यामाच्या वेळजा वे. रा. दीक्षितांना साग्निचित् अत्यग्निष्टोम करून पुण्यातून जाण्याचा ाग आला. त्या पश्चात झालेल्या ऋग्याजुषाच्या झटापटीचा ाम असा झाला कीं, हिरण्यकेशीयांवर वर्ष दोनवर्षें ऋग्वेदी ळींनीं बहिष्कार घातला होता. इतकेंच नव्हे तर महाराष्ट्रांत ेदी यजमानाच्या घरीं आध्वर्यवादि आर्त्विज्याकरिता हिरण्य- ीशाखीय ऋत्विज कोणी असल्यास त्या यज्ञात अवलोकना- ठीं सुद्धा कांहीं आग्रही ऋग्वेदी हजर राहिले नाहींत.

आज अशी स्थिति झाली आहे कीं, हिरण्यकेशीयांच्या घरीं जुषहौत्र वैकल्पिक असे तें सार्वत्रिक झालें आहे. संकेश्वर ठावरील शिष्यस्वामींनीं ऋग्वेदानं उपनयन झाल्यावांचून ुर्वेदी लोकांना ऋग्वेदमंत्र म्हणण्याचा अधिकार नाहीं असा ्म दिला होता. हा याजुषहौत्रमूलक भिक्षुकी भांडणाचा थिक परिणाम होय.

याजुषहौत्र वापरू नये असें म्हणणारांचें मुख्य विधान हौत्र णजे ऋग्वेद हें होय. दुसऱ्या पक्षाचें म्हणणें स्वच्छच कीं, हौत्र णजे ऋग्वेद हें खरें; पण जेथें हौत्र असेल तो ऋग्वेदच आहे. ा तें यजुर्वेदाच्या संहितेंत कां असेना. ग्रथांचें नाव एक व तील मालं अज्ञात. निराळ्या प्रकारचा भाशी अथरत्नाग्थिति ्तें वर्णिलीच आहे.

ज्या भांडणांनां शास्त्रीय उपपत्ति लावण्यात येते त्यांच्या पाठीमागें पुष्कळदा स्वार्थमूलक भांडण असतें. याजुषहौत्राचें भांडण भिक्षुकांमध्यें स्वार्थभावानेंच उत्पन्न झालें.

सध्याचें एक चालू भांडण अध्वर्युसूत्रांपैकीं कोणत्या सूत्राचा परिग्रह करावा यासंबंधाचें होय. पुण्यास रा. शंकरराव राजवाडे यांनीं हिरण्यकेशी सूत्राचा परिग्रह केला ही गोष्ट पुण्यातील पुष्कळ ऋग्वेदी भिक्षुकांस संमत नाहीं याचें भिक्षुकी कारण येणें- प्रमाणें: हिरण्यकेशी व ऋग्वेदी दोघेहि बौधायन सूत्राचें अध्ययन करीत नाहींत. यामुळें बौधायन सूत्राचा यजमानानें परिग्रह केला तर ऋग्वेद्यांना व हिरण्यकेशीयांना आध्वर्यव करण्याची सवड मिळणें सारखेंच शक्य असतें. परंतु हिरण्यकेशीसूत्रपरिग्रह केल्यास हिरण्यकेशी ब्राह्मणाला आध्वर्यवाचें काम सहजच येत असल्यामुळें त्याजकडेच तें दिलें जाण्याचा संभव अधिक असतो. रा. राजवाडे यांच्या हिरण्यकेशी सूत्राच्या परिग्रहास जो विरोध झाला त्याचें कारण वरीलप्रमाणें असून हें भांडण याजुष- हौत्राच्या भांडणाचेंच एक शेंपूट आहे असें म्हणता येईल.

(ई)

यज्ञसाहाय्यक विचारपद्धति.

यज्ञसंस्थेंतील निरनिराळ्या गोष्टींचें समर्थन ब्राह्मणें करतात. तथापि तें समर्थन कोणत्या प्रकारची विचारपद्धति वापरून करण्यांत येतें याची सामान्य कल्पना येण्यासाठीं दर्शपूर्णमास नावाच्या इष्टीतील कांहीं उदाहरणें देतों. या उदाहरणांनीं ब्राह्मणरचनेवर प्रकाश पडेल.

गोवत्सांचें अपाकरण—"ईशान्येकडून पळसाची डहाळी आणून गोवत्सांचें गोदोहनासाठीं गाईपासून अपाकरण करावें म्हणून ज सांगितलें आहे तें सिद्ध करण्याची पद्धति येणेंप्रमाणें.—

१ पृथ्वीपासून तिसऱ्या म्हणजे द्युलोकांत सोम होता तो गायत्रीनें जमिनीवर आणला त्या वेळीं त्याचें एक पान आकाशांतून पृथ्वीवर पडलें. तें रुजून पळसाचा वृक्ष बनला. पानापासून हा पळस उत्पन्न झाला म्हणून त्याला पर्ण किंवा पान म्हणावयाचें.

२ ब्रह्मच पळसाच्या रूपानें व्यक्त झालें आहे. म्हणून पळ- साच्या शाखेनें वासरें दूर केलीं म्हणजे ब्रह्मानेंच दूर केल्या- प्रमाणें होतें. जगन्निष्पादक जसें ब्रह्म तसा यागनिष्पादक पळस.

३ गायत्रीपासून पळस झाला त्याप्रमाणें गायत्रीपासून पशु झाले. तेव्हां पळस व पशु गायत्रीस्वरूपच आहेत. गायत्रीला तीन पाय असावयाचे म्हणूनच गायत्रीरूप पळसालाहि तीनच पानें आहेत. पळसाच्या डहाळीनें गाई रानांत पोंचविणें म्हणजे गाईंनींच गाईंना रानांत पोंचविल्याप्रमाणें आहे.

४ शाखा पूर्वदिशेहून तोडून आणली तर देवलोक जिंकल्या- सारखें व उत्तरदिशेहून आणली तर मनुष्यलोक जिंकल्यासारखें होतें. म्हणून पूर्व व उत्तर यांच्या संधिदिशेहून शाखा तोडून आणल्यास देवलोक व मनुष्यलोक हे दोन्ही जिंकल्यासारखें होईल.

५ वायु हा अंतरिक्षाचा अधिपति आहे व पशूंची अंतरिक्ष ही देवता आहे. यास्तव वासरें चरावयास सोडलीं म्हणजे तीं वायूच्याच स्वाधीन केल्यासारखें आहे.

६ यज्ञ हें श्रेष्ठतम कर्म आहे म्हणून त्या यज्ञासाठीं सविता-देव तुम्हाला रानांत पाठवो असें म्हणावें.

७ यज्ञाखेरीज इतर वेळीं गाई चारा खाऊन मनुष्य व वासरू यांच्यासाठीं दुधाचा पुरवठा करतात. पण आता यज्ञप्रारंभानंतर त्यांनीं देवाच्यासाठीं दुधाचा पुरवठा करावा याकरिता त्या गाईंना अनुलक्षून 'देवभाग आप्यायध्व' असें म्हणावें.

पळसाची शाखा आणल्यानंतर खोचून कां ठेवावी याचें कारण.—पादरहित अशा गर्भाला स्त्रिया आपल्या उदराच्या ठिकाणीं धारण करतात त्याप्रमाणें पादरहित (उभें राहण्याचें साधन नसलेल्या) अशा पलाशशाखेला खालीं न ठेवता अंतरिक्षरूपी स्त्रीच्या उदराच्या ठिकाणीं म्हणजे कोठें तरी उंच प्रदेशांत *गर्भाप्रमाणें खोचून* ठेवावी. शाखेला अशा रीतीनें वर ठेवण्यानें यजमानाच्या स्त्रीला गर्भधारण होतें हें फल आहे.

यज्ञासाठीं दर्भ पूर्वेकडून कां आणावेत?—पूर्वकाळचे विद्वान् अनुष्ठानकर्ते देवांना प्रिय असे बर्हि (दर्भ) पूर्वेकडून आणीत या जाणिवेनें प्रेरित अशी ती घोड्याची फरशीच्या आकाराची बरगडी बर्हि आणण्याकरिता पूर्वेस जाते ही बरगडी मनूनें तयार करून घासून तीक्ष्ण केली. पूर्वींचे ऋषी पूर्वेकडून यज्ञाला प्रारंभ करीत. पूर्वदिशा हें यज्ञाचें मुख आहे म्हणून यज्ञाचा आरंभ पूर्वेकडून म्हणजे मुखाकडून करावा. आता पूर्वदिशेस दर्भ नसल्यामुळें कोणत्याहि दिशेहून दर्भ आणले तरी ते पूर्वेकडून आणल्यासारखे होत.

दर्भ कापून आणावयाचे ते मुळापासून कां कापूं नयेत?—जें कांहीं जगांत दिसतें आहे तें सर्व देवांचें उपभोग्य आहे. एखादा सामान्य शिपायासारखा नोकर गावच्या शिवारांत शिरून धान्य अगर दुसरे पदार्थ राजाला पाहिजेत म्हणून निर्भयपणानें सारासुरत हें पहा नेतो असें म्हणून लोकांच्यापासून संपादन करतो, त्याचप्रमाणें देवाकरिता म्हणून अध्वर्यु बर्हि कापून आणतो. यज्ञाकरिता असलेलें द्रव्य यज्ञांत खर्च न होता शिल्लक तसेंच राहणें बरें नाहीं सबब यज्ञासाठीं म्हणून असलेले दर्भ एक ठोंब शिल्लक ठेऊन बाकी सारे कापावे.

नागरट करून लागवड झालेल्या दर्भादि ओषधी कापल्या तरीसुद्धा वहाला अगर पावसाच्या आश्रयानें मिळणाऱ्या पाण्याची जरूर न लागता एका वर्षांत पूर्ववत् वाढतात. पण ह्या दर्भादि ओषधी कापताना कांडें राखून कापाव्या म्हणजे पुन्हा कांड्यांपासून त्या वाढीस लागतात.

अशा प्रकारच्या अर्थवादांनीं यज्ञांतील प्रत्येक क्रिया सिद्ध केली आहे. एखादी क्रिया गाळून टाकणें किंवा मागची पुढें करणें शक्य नाहीं. अनुक्रम देखील बांधून टाकणारी वाक्यें आहेत. यज्ञसिद्धीची विचारपद्धति भूमितीच्या सिद्धांताप्रमाणें किंवा संस्कृत व्याकरणांतील रूपाप्रमाणें अत्यंत नियमबद्ध बनविली आहे.

(उ)

यज्ञसंस्थेतिहासबोधक कोष्टकें.

कोष्टक १ लें, अथर्ववेद व कृष्णयजुर्वेद यांची यज्ञामध्यें विनियोगसादृश्याच्या दृष्टीनें तुलना.
कोष्टक २ रें, ऋग्वेदांतील मंत्रांचा हौत्रप्रयोगाकडे विनियोग दाखविणारें.

पहिल्या कोष्टकाचें स्पष्टीकरण.

रकाना १.—यांत मंत्राचा श्रौतविनियोग दोन्ही वेदांत भिन्न, समान, अगर एकांत असून दुसऱ्यांत नाहीं अगर दोहोंतहि नाहीं अशातऱ्हेन वर्गीकरण करून त्या त्या वर्गाचें चिन्ह घातलें आहे. *चिन्हें —अ=दोन्ही वेदांत भिन्न विनियोग.* आ=एकाच वेदांत विनियोग. इ=दोन्ही वेदांत विनियोग नाहीं. ई=दोन्ही वेदांत एकच विनियोग.

रकाना २ व ४.—यांत अनुक्रमें अथर्ववेदांतील व कृष्णयजुर्वेदांतील सदृश परंतु कांहीं अक्षराचा फरक असणारे मंत्र दिले आहेत. फरक असणारीं अक्षरें रकान्यांत घेतलीं आहेत.

रकाना ३ व ५.—यांत मंत्राचें स्थान दिलें आहे.

रकाना ६.—यांत मंत्राचा श्रौतविनियोग दाखविला आहे.

यज्ञसंस्थेतिहासबोधक कोष्टकें.

कोष्टक १ लें.—अथर्ववेदांतील मंत्रांचें कृष्णयजुर्वेदांतील मंत्रांशीं साम्य व विनियोगसादृश्य अथवा भेद दाखविणारें कोष्टक.

(वे. शा. सं. धुंडिराज गणेश बापट यांनीं केलेलें.)

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
अ	अप्स्वं ...प्रशस्तिभि- रश्वा............ गावोभवथ वाजिनीः ॥	सं. १.४,४	अप्स्वं......प्रशस्ति- ष्वश्वा............ ।	सं. १.७,७	(कृ.) अश्वमेधांतील घोडा धुतांना विनियोग. (अ.) प्रातरनुवाकानंतर ब्रह्मयानें जप करण्याकडे विनियोग.
अ	आपोहिष्ठा......... । .... ॥	सं. १.५,१	आपोहिष्ठा......... । .... ॥	सं. ४.१,५	(कृ.) चयनप्रकरणीं विटांची माती पाणी ओतून तयार करण्याकडे विनियोग.
अ	योवः शिव......... । .... ॥	सं. १.५,२	योवः शिव...... । .... ॥	सं. ४.१,५	(अ.) पशूमध्यें वपाहोमानंतर मार्जनाकडे विनियोग.
अ	तस्माअर......... । .... ॥	सं. १.५,३	तस्माअर......... । .... ॥	सं. ४.१,५	
अ	शंनोदेवी......... । .... ॥	सं. १.६,१	शंनोदेवी .... । .... ॥	ब्रा. १.२,१	(कृ.) घर्माच्या शांतिपठणामध्यें विनियोग.
अ	ईशाना............. । .... ॥	सं. १.५,४	ईशाना......... । .... ॥	ब्रा. २.५,८	(अ.) पशूमध्यें वपाहोमानंतर मार्जनाकडे विनियोग. (कृ.) आयतनांच्या प्रोक्षणाकडे विनियोग.
अ	अप्सुमे......... । .... ॥	सं. १.६,२	अप्सुमे......... । ...आपश्च विश्वभेषजीः	ब्रा. २.५,८	(कृ.) अवभृथाच्या आज्यभागाच्या पुरोनुवाक्येकडे विनियोग. (अ.) पशूमध्यें वपाहोमानंतर मार्जनाकडे विनियोग.
आ	येनेंद्राय...ब्रह्मणा... तेनत्वमग्नइह......॥	सं. १.९,३	येनेंद्राय...हविषा... । तेनामेत्वमुत...... ॥	सं. ३.५.४	(कृ.) दर्शपूर्णमासात याजमानामध्यें विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	वितेभि...मेहनं...... गवीनिके । ...विकुमार जरायुणावपद्यताम् ॥	सं. १.११,५	वितेभि...तकरीं ....गविन्यौ ।... विगर्भंचजरायु च ॥	सं.३.३,१०	(कृ.) अष्टापदी (गर्भिणी शेळी)चा गर्भ छेदन करण्याकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	अदारसृत्...तु...... ......वृजिना... ॥	सं. १.२०,१	अदार सृत् त...... ......वृजना... ॥	ब्रा. ३.७,५	(कृ.) दर्शपूर्णमासाच्या प्रायश्चित्तात विनियोग.
आ	स्वस्तिदा विशाप..... ......सोमपा...... ॥	सं. १.२१,१	स्वस्तिदाविशस... । ....स्वस्तिदा ॥	ब्रा. ३.७,११	(अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	विनइंद्र............ अधमं गमयातमो... ॥	सं. १.२१,२	विनइंद्र...... . ... । अधस्पदंतमीकृधि ... ॥	सं. १.६,१२	(कृ.) इन्द्रविमृध देवतेच्या पुरोनुवाक्येकडे विनियोग. (अ.) पुरीषचयनचितीच्या अनुमंत्रणाकडे विनियोग.
अ	विरक्षो...जहि...... ......वृत्रहन्...... ॥	सं. १.२१,३	विशत्रून्वि ...मृद ... । ......मामितो... ॥	सं. १.६,१२	(कृ.) इन्द्रदेवतेच्या याज्येकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	शुकेषुते........... ....ते...... ॥	सं. १.२२,४	शुकेषु मे......... ....मे...... ॥	ब्रा. ३.७,६	(कृ.) दर्शपूर्णमासात यजमानाच्या उपस्थान मंत्रामध्यें विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	नक्तंजाता...।...... ॥	सं. १.२३,१	नक्तंजाता...।...... ॥	ब्रा. २.४,४	दोन्ही वेदात श्रौतविनियोग नाहीं.
इ	किलास........... । आला स्वोविशता... । ......शुक्लमि...... ॥	सं. १.२३,२	किलासं........... । आन....अश्नुता... । श्वेतानि............ ॥	ब्रा. २.४,४	
इ	असितं...प्रलयन... ॥	सं. १.२३,३	असितं...निलयन... ॥	ब्रा. २.४,४	
इ	अस्थिज...दूष्या... ॥	सं. १.२३,४	अस्थिज...कृत्या...॥	ब्रा. २.४,४	
इ	सरूपा .... । सरूपकृत्वमोषधे ... ॥	सं. १.२४,३	सरूपा .... । सरूपासोषधे...... ॥	ब्रा. २.४,४	

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	उदसौ...अगादुदि...। (पुढचें अर्ध मिश्र)	सं. १.२९,५	उदसावेतु...उदि... । (पुढचें अर्ध मिश्र)	ब्रा. २.७,१६	(कृ.) राज्याभिषेकांत रथारोहणाचे वेळीं सूर्याकडे अवलोकन करून म्हणण्याकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	आशानामा......... । ....॥	सं. १.३१,१	आशानांला........। ....॥	ब्रा. २.५,४	(कृ.) दर्शपूर्णमासांत चतुर्धाकरणाकडे विनियोग. (अ.) अश्वमेधांतील उत्सृष्ट अश्वाच्या अनुमंत्रणाकडे विनियोग.
आ	हिरण्यवर्णा...सविता । यास्वग्निः। या अग्निं सुवर्णा स्ता.............. ॥	सं. १.३३,१	हिरण्यवर्णाः ... कश्यपो यास्विद्रः। अग्निया विरूपा स्ता............... ॥	सं. ५.६,१	(कृ.) चयनप्रकरणीं कुंभेष्टकांच्या उपधानाकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग आढळत नाहीं.
आ	यासांराजा......... । (अर्ध पूर्वीच्या ऋचेंतील)	सं. १.३३,२	यासाश्राजा........ । (अर्धनिराळा)	सं. ५.६,१	(कृ.) चयनप्रकरणीं कुंभेष्टकांच्या उपधानाकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	यासांदेवा......... । (अर्ध पूर्वीच्या ऋचेतील)	सं. १.३३,३	यासांदे........... । (अर्धनिराळा)	सं. ५.६,१	
आ	शिवेनमा......न्वो...। (अर्धनिराळा)	सं. १.३३,४	शिवेनमा...नुवो... । (अर्धनिराळा)	सं. ५.६,१	
इ	वेन...पश्यत्परमंगुहायत ......त्येकरूपम् ॥ (अर्ध भिन्न आहे)	सं. २.१,१	वेनस्तत्पश्यन्विश्वा भुवनानि ....त्येकनीळम् (अर्धमिन्न आहे)	आर. १०.१	दोन्ही वेदांत श्रौतविनियोग नाहीं.
इ	प्रतद्वोचेद...तस्य... धाम...गुहायत् ।... गुहास्य यस्तानि...सवितुष्पितासत्.........॥	सं. २.१,२	प्रतद्वोचे अमृतंनु...नाम ...गुहासु ।......गुहासु यस्तत्...सवितुःपितासत्............ ॥	आर. १०.१	
इ	सनःपिता...सउत- बंधुर्धा........... । ......ध...र्यतिसर्वाम्	सं. २.१,३	योनःपिताजनितायो ... सनोबंधुर्जे......सवि- धातवा......... । योदेवानां...धा...... यंत्यन्या............ ॥	सं. ४.६,२ आर. १०.१ सं. ४.६,२	दोन्ही वेदांत चयनप्रकरणीं वैश्वकर्मण होमाकडे विनियोग आहे.
इ	परियावापृथिवीसद्यः (पुढचा सर्व मंत्र भिन्न)	सं. २.१,४	परियावापृथिवीयंतिसद्यः (पुढचामंत्र सर्व भिन्न)	आर. १०.१	दोन्ही वेदांत श्रौतविनियोग नाहीं.
इ	यत्रदे...समानेयोना वर्ध्यरयन्त......... ॥	सं. २.१,५	यत्रदेवा......तृतीयेधामान्यभ्यैरयन्त...... ।	आर. १०.१	
अ	इन्द्रस्यनु प्रावोचं वीर्याणि .... ॥	सं. २.५,५	इन्द्रस्यवीर्याणि प्रवोचं । .... ॥	ब्रा. २.५,४	(कृ.) निष्केवल्यनामक शस्त्रामध्यें विनियोग. (अ.) सोमयागामध्यें अभिषव होमाकडे विनियोग.
अ	अहन्नहिं......।... ॥	सं. २.५,६	अहन्नहिं...।...... ॥	ब्रा. २.५,४	
अ	वृषाय...णो अवृणी... .... ॥	सं. २.५,७	वृषाय...णोवृणी......। .... ॥	ब्रा. २.५,४	
अ	समास्त्वा........ ....शश्वतरः ॥	सं.२.६,१	समास्त्वा...... । ......पृथिव्याः ॥	सं. ४.१,७	(कृ.) चयनांग पशूच्या सामिधेनीकडे विनियोग (अ.) याचप्रसंगीं ब्रह्म्याच्या अनुमंत्रणाकडे विनियोग.
अ	संचेध्य......... । मातेरिपञ्चुप...रो... ॥	सं. २.६,२	संचेध्य...वोधर्यन... माचरिपदुप ... वे ...॥	सं. ४.१,७	
अ	त्वामग्ने......... । ...मे...जिद्भवस्वे ॥	सं. २.६,३	त्वामग्ने......... । ...नो...जिघस्व... ॥	सं. ४.१,७	
अ	क्षत्रेणामेस्वेन...भधा । ...मध्यमेष्ठा ॥	सं. २.६,४	क्षत्रेणाग्नेस्वायु...अधेये । ...मध्यस्थाएधि... ॥	सं. ४.१,७	
अ	अतिनिदो...रतिद्विपः । ...तरसम...रै... ॥	सं. २.६,५	अतिनिदो...रातिमग्ने । ...सहस्वा...राय... ॥	सं. ४.१,७	

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	क्षेत्रिया...त्वाजामिशं-सात्......। ...ब्रह्मणा ...कृणोमि...त्वाम् ॥	सं. २.१०,१	क्षेत्रियै...त्वैला।... ब्रह्मणे...करोमि..इमे ॥	ब्रा. २.५,६	दोन्ही वेदांत श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	शंतेअग्निः...सोमः... (पुढें भिन्न आहे)	सं. २.१०,२	शंतेअग्नि...द्यावापृथि ॥ (अर्धभिन्न आहे)	ब्रा. २.५,६	
आ	शंतेवातो अंतरिक्षे व योधाच्छंते भवंतु प्रदिश-श्चतस्रः ॥	सं. २.१०,३	शमंतरिक्षश्सहवातेन ते शंतेचतस्रः प्रदिशो भ-वंतु ॥	ब्रा. २.५,६	
आ	इमायादेवीः प्रदिश-श्चतस्रः...........।	सं. २.१०,४	या देवीश्चतस्रः प्रदिशो।	ब्रा. २.५,६	
आ	सूर्यमृतं...अधि...मुं-चंतो असृजन्निरेणसः। एवाहं त्वां क्षेत्रियान्नि र्ऋत्या...॥ एकअर्ध	सं. २.१०,८	सूर्यमृतं...यत्...अमुं-चन् नसृजन्व्येनसः। एवमहमिमंक्षेत्रियाज्जामि	ब्रा. २.५,६	
अ	आयुर्दा...जरसं वृणानो ......पृष्ठो अग्ने।... पुत्रानभि........॥	सं. २.१३,१	आयुर्दा...हविषो जुषा-णो...योनिवेधि।...... पुत्रमभि......॥	सं. १.३,१४	(कृ.) एका काम्येष्टीच्या याज्येकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	प्राणापानौ...ते स्वाहा	सं. २.१६,१	प्राणापानौ......तम् ॥	आर. ४.४२	(कृ.) प्रवर्ग्याच्या शांतिपठणाकडे विनियोग. (अ०) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	इममग्न...नय...... मित्र...।........॥	सं. २.२८,५	इममग्न......कृधि... स्तोम.....।..... ॥	ब्रा. २.७,७	(कृ.) ओदनसवामध्यें यजमानानें चरु प्राशन करतांना म्हणण्याकडे. (अ.) श्रौतविनियोग आढळत नाहीं.
अ	आशीर्ण...सौप्र...स्त्वं दक्षंधनं...सचेतसौ। जयन्......य... ॥	सं. २.२९,३	आशीर्मे...सुप्र...स्त्व-मिषं दधातु...स पर्च-सम्। संजयन्...द...॥	सं. ३.२,८	(कृ०) सोमयागांत सोमामध्यें 'आशिर' ओतण्याकडे विनियोग. (अ.) सदरप्रसंगीं ब्रह्म्यानें अनुमंत्रणाकडे विनियोग.
इ	अत्रिवद्वः क्रमयोहन्मि कण्ववज्ज...।अगस्त्यस्य ...संपिनष्म्यहं क्रिमीन्	सं. २.३२,३	अत्रिणात्वा क्रिमेहन्मि कण्वेन जमदग्निना ॥ विश्वावसोर्ब्रह्मणाहतः ॥	आर. ४.३६	दोन्ही वेदांत श्रौतविनियोग नाहीं.
इ	हतोराजा क्रिमीणीमुतै-षां स्थपतिर्हतः। हतोहत माता क्रिमिर्हत-भ्राता हतस्वसा ॥	सं. २.३२,४	क्रिमीणाश्राजा। अप्ये-षाश्स्थपतिर्हतः अथो माताथो पिता ॥	आर. ४.३६	
ज	यईशे...यो......। ...तःस...नंसचंताम् ॥	सं. २.३४,१	येषामीशे...च...। ...तोयं...स्यसन्तु ॥	सं. ३.१,४	(कृ.) पशूमध्यें उपाकरणाकडे व अपाव्यहोमाकडे. (अ.)उपाकृत पशूच्या अनुमंत्रणाकडे.
अ	प्रमुंचंतो........। ......प्रियं...... ॥	सं. २.३४,२	प्रमुंचमाना........। ......जीवं...... ॥	सं. ३.१,४	
अ	येबध्यमा...दीध्याना... न्वे...।.छ्रे...देवो विश्वकर्मा प्रजयासंरराणः	सं. २.३४,३	येबध्य...बध्यमाना... भ्यै...। स्ताश...देवः प्रजापतिः...संविदानः।	सं. ३.१,४	
अ	येग्राम्याः........। ...थान........ ॥	सं.२.३४,४	य आरण्याः......।... स्ताश्अ...विदानः ॥	सं. ३.१,४	
अ	प्रजानन्तः...तु......। (पुढचा अर्ध भिन्न आहे)	सं. २.३४,५	प्रजानंतः...ति......॥ (पुढचा अर्ध भिन्न आहे)	सं. ३.१,४	
अ	येभक्षयन्तो...धुर्यो... घ्न्याः। या...ष्टिः... कृणवद्विश्वकर्मा ॥	सं. २.३५,१	येक्षभक्षयन्तो...दुःया ....शिषा......... इयं...ष्टैः...कृणोतुवि-श्वकर्मा ॥	सं. ३.२,८	(कृ.) अग्निष्टोमामध्ये वैश्वकर्मण होमाकडे. (अ.) वैश्वकर्मण होमाच्या (चयनामधील) अनुमंत्रणाकडे व चातुर्मास्यांतील विश्वकर्मे यागाच्या अनुमंत्रणाकडे.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
अ	यज्ञपति...हुर्निभक्तप्रजा ......नं । मथव्यान् स्तोकानपयान्...... । नष्टेमिः......... ॥	सं. २.३५,२	यज्ञपति...हुः । प्रजानिर्भक्ता...ना...धव्यौ ...वपतोरराध । सन्नस्ताभ्याः......... ॥	सं. ३.२,८	(कृ.) अग्निष्टोमामध्यें वैश्वकर्मण होमाकडे. (अ.) वैश्वकर्मण होमाच्या (चयनामधील) अनुमंत्रणाकडे व चातुर्मास्यांतील विश्वकर्म यागाच्या अनुमंत्रणाकडे.
अ	अदान्या...यज्ञस्य येनधीरः । यदेनश्च...... बद्धएप तं .... ॥	सं. २.३५,३	अनन्यत्सोमपान्... प्राणस्य...रे...एनश्चः ...प्रहि...एपा । ... ।	सं. ३.२,८	
अ	घोराऋपयो...यंदे... सत्यं...वि...मेंन्नमस्तेपात्य १ स्मान्	सं. २.३५,४	घोराऋपयो...पए... संधौ...नमोवि...णे सउपात्वस्मान् ॥	सं. ३.२,८	
आ	त्वांविशो...तां...त्वमिमाः प्रदिशः पञ्चदेवीः ।	सं. ३.४,२	त्वांगावो...त...त्वाऽह्वंतमरुतः स्वर्काः । ...	सं. ३.३,९	(कृ.) वृपालंभयागांतील खिष्टकृताकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	...राष्ट्रस्य...दिश्रयस्व .... ॥		क्षत्रस्य...भिशिश्रियाणः .... ॥		
आ	अमूये दिविसुभगे... ॥ विक्षेत्रिय मुंचता मधमंपाशमुत्तमम् ॥	सं. ३.७,४	अमीये सुभगे दिवि ... ॥ प्रेहामृत यच्छतामेतद्बद्धकमोचनम् ॥	आर. २.६	(कृ.) 'कूष्मांड' होम. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	प्रथमा हव्युवास...॥ ...दुहामु......... ॥	सं. ३.१०,१	याः प्रथमा व्यौच्छत् ... ॥...धुक्ष्वो... ॥	सं. ४.३,११	(कृ.) चयनामध्यें 'व्युष्टि' नामक इष्टकागण मांडतांना. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	संवत्सर.........स्महो	सं. ३.१०,३	संवत्सरस्य प्रतिमां सते ।	सं. ५.७,२	(कृ.) चयनामध्यें इष्टकोपधानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
	(अर्धं भिन्न आहे)		(पुढचा अर्धं अगदीभिन्न)		
आ	इयमेव...दास्वितरासु ॥ (पुढचा अर्धं बराच भिन्न आहे)	सं. ३.१०,४	इयमेव...दंतरस्यां... । (पुढचा अर्धं पुष्कळच निराळा आहे)	सं. ४.३,११	(कृ.) चयनप्रकरणीं इष्टकोपधानाकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	एकाष्टका......... । ...देवा...शत्रून्... दस्यूना...शचीपतिः	सं. ३.१०,१२	एकाष्टका......... । ...दस्यून्...देवा... सुराणा...शचीभिः ॥	सं. ४.३,११	
आ	यद्दः......।...... ॥	सं. ३.१३,१	यद्दः......।...... ॥	सं. ५.६,१	(कृ.) चयनप्रकरणीं कुंभेष्टकांच्या उपधाकर्मांत विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग आढळत नाहीं.
आ	यत्प्रेपि...जा...। ष्टन ॥	सं. ३.१३,२	यत्प्रेपि...नता...स्थन ॥	सं. ५.६,१	
आ	अपकामं...।......नां ॥	सं. ३.१३,३	अपकामऽ...।... र्णा ॥	सं. ५.६,१	
आ	एकोवोदे......... ॥	सं. ३.१३,४	एकोदे...अ...।... ॥	सं. ५.६,१	
आ	आपोभद्रा...आसन्...। ....गमेत् ॥	सं. ३.१३,५	आपोभद्रा... आसुर...। ....गन् ॥	सं. ५.६,१	
आ	आदित्प...ह्यासाम् । .... ॥	सं. ३.१३,६	आदित्प.........न आसाम् ।......... ॥	सं. ५.६,१	
आ	प्रातरग्निं......... । ....हवामहे ॥	सं. ३.१६,१	प्रातरग्नि......... । ....हुवेम ॥	ब्रा. २.८,९	(कृ.) काम्य पशुमध्यें याज्यापुरोनुवाक्यांकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	प्रातर्जितं...हवामहे...। .... ॥	सं. ३.१६,२	प्रातर्जितं...हुवेम... । .... ॥	ब्रा. २.८,९	
आ	भगप्रणे...।...वा... ॥	सं. ३.१६,३	भगप्रणे...व ।...... ॥	ब्रा. २.८,९	
आ	उतेदानीं...।...दितौ ॥	सं. ३.१६,४	उतेदानीं...।...दिता ॥	ब्रा. २.८,९	
आ	भगएव...देव...ना... ...।............ ॥	सं. ३.१६,५	भगएव...देवा...न... ... । .... ॥	ब्रा. २.८,९	
आ	समध्वरा...।...मे...॥	सं. ३.१६,६	समध्वरा...।...नो...॥	ब्रा. २.८,९	
आ	अश्वावती...।...ता..॥	सं. ३.१६,७	अश्वावती...।...ना...॥	ब्रा. २.८,९	

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	सीरायुं...।...यौ...॥	सं. ३.१७,१	सीरायुं.......।...या ।	स. ४.२,५	(कृ.) चयनामध्यें नागर जोडण्याकडे विनियोग. (अ.) नागर जोडताना ब्रह्यानें नागराकडे अवलोकन करण्याकडे.
अ	युनक्त...।...विराजः श्नु...ष्य....मावयन् ॥	स. ३.१७,२	युनक्त.........। गिराचश्नु...ष्या...यत्।	स. ४.२,५	
अ	लांगलं...वत्...शीमं सोमसत्...।...वपतु ...प्रस्थावद्रथवाहनं पीवरीं च प्रफर्व्यम् ॥	स. ३.१७,३	लांगलं...वं...शवं सुमतित्...।.. त्क्षपति ...प्रफर्व्यंच पीवरीं प्रस्थावद्रथवाहनम् ॥	स. ४.२,५	(कृ.) चयनप्रकरणीं चयनक्षेत्र नागरण्याकडे. (अ.) चयनक्षेत्र नागरण्याचें काम चालू असतां त्याचेकडे ब्रह्यानें या मंत्रानें निरीक्षण करण्याकडे.
आ	शुनंसु......अनु... । (पुढचा अर्ध भिन्न आहे)	स. ३.१७,५	शुनंनः...अभि......। (अर्ध भिन्न आहे)	स. ४.२,५	(कृ.) चयनक्षेत्र नागरण्याकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	शुनंवा...नर......। ....दिंगय ॥	स. ३.१७,६	शुनंवा...नारा......। ...दिगया (एक चरण जास्त आहे)	आर. ६.६	(कृ) लोष्ठचितीचें क्षेत्र नागरण्याकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	शुनासीरेहस्समेजुषेथा । ....॥	स. ३.१७,७	शुनासीराविमावाचं... । ....॥	आर. ६.६	
आ	सीतेवं............। ...सुमनाअसो...भुव ॥	स. ३.१७,८	सीतेवं............। ...सुभगा असि...ससि	आर. ६.६	(कृ) लोष्ठचितीचें क्षेत्र नागरल्यावर नांगर उचलून घेऊन नागरटीकडे पाहण्याकडे. (अ) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	घृतेन... ....। सान सीतेपयसा भ्याववृत्स्वोर्जस्वती घृतवत्पि न्वमाना ॥	सं. ३.१७,९	घृतेन............। ऊर्जस्वती पयसा पिन्वमानास्मान्सीते पयसा भ्याववृत्स्व ॥	स ४.२,५	(कृ.) नागरटीमधील अतराळा सर्दीकरण्याकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	सश्रितं मइदं......। ...मजरमस्तु...येषामसि............॥	स. ३.१९,१	सश्शितं मे........। ...मे...यस्याह...॥	स. ४.१,१०	(कृ.) चयनामध्यें उख्याग्नीवर उंबराच्या समिधा देण्याकडे. (अ.) अध्वर्यू उख्याग्नि उचलून घेतो त्यावेळीं ब्रह्यानें अनुमंत्रण करण्यासाठीं विनियोग.
आ	उद्धर्षतां मघवन्...... वीराणा........। (पुढचा अर्ध भिन्न आहे)	स. ३.१९,६	उद्धन्हन् वाजिना... रथाना...। (पुढचं अर्ध भिन्न आहे)	स. ४.६,४	(कृ.) अग्निप्रणयनप्रसगीं ब्रह्यानें अगर प्रतिप्रस्थाता किंवा मैत्रावरुण यानें जप करण्याकडे विनियोग.
आ	...प्रेता.. उग्रा...। (पुढचं अर्ध भिन्न आहे)	स. ३.१९,७	उपप्रेत...स्थिरा...। (पुढचं अर्ध भिन्न आहे)	स. ४.६,४	(अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
प	अवसृष्टा.........ते ॥ जया...पयस्वजह्येषा वरवरं मामीषा मोचि कश्चन ॥	सं. ३.१९,८	अवसृष्य.........ता। गच्छ ... विशमेषाकच-नोच्छिपः ॥	स. ४.६,४	(अ.) महाव्रतामध्यें आजि (शर्यत)-धावनाच्या वेळीं अनुमन्त्रणाकडे.
प	अयंतेयो.........। ....धा.....॥	स. ३.२०,१	अयंतेयो.........। ...... था......	स. ४.२,४	(कृ.) गार्हपत्यचितीच्या इष्टकोपधानाकडे विनियोग (अ.) याचवेळीं ब्रह्यानें अनुमंत्रण करण्याकडे विनियोग.
अ	अग्नेअच्छा...प्रवह्...। ...विशाप......॥	सं. ३.२०,२	अग्नेअच्छा...प्रति...। ...भुवस.........॥	स. १.७,१०	(कृ.) वाजपेयामध्यें अन्नहोम सज्ञक-कर्माकडे.
अ	प्रणोयच्छ.........। ...देवी...रयिं...... धातुमे ॥	स. ३.२०,३	प्रणोयच्छ.........॥ ..देवाः...प्रवाह्... दातुन. ॥	स. १.७,१०	(अ.) चयनप्रकरणीं उख्याग्नीवर समिदाधानानंतर ब्रह्यानें जप करण्याकडे.
अ	सोमरा...मवसेग्निगीर्भिर्हवा... । त्वं... ॥	स. ३.२०,४	सोमश्रा...वरुणमग्निम्-न्वारभा...त्वान्...॥	स. १.७,१०	
अ	अर्यमणं...।...तं ॥	स. ३.२०,७	अर्यमणं...।...चं...॥	स. १.७,१०	
अ	वाजस्यनु...सवभुविमे ...न्यंतः । उता...रं नियच्छ ॥	स. ३.२०,८	वाजस्येदं...वभा...वे ...सर्वतः । ...रा ....तु ॥	स. १.७,१०	(कृ.) अन्नहोमसंज्ञक कर्माकडे. (अ) अन्नहोमानंतर ब्रह्यानें अनुमंत्रण करण्याकडे.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	कइदं......यादात्। ......कामः......... ......विवेश...... ॥	सं. ३.२९,७	कइदं......... य। ....कामः... ......विश...... ॥	आर. ३.१०	(कृ.) दक्षिणाप्रतिग्रहाकडे व अरुणकेतु नामक काठकामध्यें इष्टकोपधानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	ब्रह्मजज्ञानं......... । ......ध्या...... ॥	सं. ४.१,१	ब्रह्मजज्ञानं......... ॥ ...भिया......... ॥	सं. ४२.,८	(कृ.) चयनप्रकरणीं रुक्मोपधानाकडे. (अ.) रुक्मोपधानाच्या अनुमंत्रणाकडे विनियोग.
आ	प्रयोजज्ञे.. द्वान...धुर्वि ...वानां...।..नीचैरुच्चैः ...स्वधाअ......... ॥	सं. ४.१,३	प्रयोजज्ञे . द्वाश्अ...धुं ...नि... यो... । ... नीचादुच्चा स्वधया... ॥	सं. २.३,१४	(कृ.) काम्येष्टीच्या पुरोनुवाक्येकडे *विनियोग.*
आ	सवुभ्र्या...ष्ट्र...पोम्यु-प्रं...तस्य... । (पुढचा अर्ध भिन्न आहे)	सं. ४.१,५	सवुभ्रा...ष्ट...पाभ्यथं ...यस्य... । (पुढचा अर्ध भिन्न आहे)	सं. २.३,१४	(अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	य आत्मदा......... । योऽस्येशे...दोयथ ...	सं. ४.२,१	य आत्मदा...... । यईशे अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कस्मै० ॥	सं. ४.१,८	(कृ.) 'प्राजापत्य' पशूच्या वपायागाची याज्या म्हणण्याकडे. (अ.) चातुर्मास्य यागांतील वरुणप्रघासपर्वांमध्यें 'क' नामक देवतेच्या पुरोडाशाच्या अनुमंत्रणाकडे व प्राजापत्य पशूच्या अंगाच्या अवदानाचेवेळीं अनुमंत्रणाकडे.
आ	यः प्राणतो...को... । यस्यछाया......... ॥	सं. ४.२,२	यः प्राणतो...कइत्... । (पुढचा अर्ध भिन्न आहे) यस्यछा......... ॥	सं. ४.१,८	(कृ.) प्राजापत्य पशूच्या वपायागाची पुरोनुवाक्या म्हणण्याकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	यंक्रंदसी...तश्चस्क... मियस्तने रोदसी अव्ह्येथां (उत्तरार्ध भिन्न)	सं. ४.२,३	यंक्रंदसी...सातस्त... अभ्यैक्षेतां मनसारेजमाने। (उत्तरार्ध भिन्न)	सं. ४.१,८	(कृ.) प्राजापत्य पशूच्या पुरोडाशाची पुरोनुवाक्या पठणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	यस्यद्यौ...र्वी...महीयस्माद उर्वंतरिक्षं । (पुढचा अर्ध भिन्न)	सं. ४.२,४	येन द्यौ...भा...दृढेयेन-सुवः स्तभितं येननाकः (पुढचा अर्ध पूर्णभिन्न)	सं. ४.१,८	(कृ.) प्राजापत्य पशूच्या पुरोडाशाची याज्या पठणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	यस्यविश्वे...समुद्रेयस्य रसामिदाहुः । इमाश्च प्रदिशो......... ॥	सं. ४.२,५	यस्येमे...यस्यसमुद्रश्‌ रसया सहाहुः। यस्येमाः .... ॥	सं. ४.१,८	(कृ.) प्राजापत्य पशूच्या अंगयागाची पुरोनुवाक्या पठणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	आपो अग्रे...गर्भं... अमृता ऋतज्ञाः । (उत्तरार्ध भिन्न)	सं. ४.२,६	आपोहयन्महती...दक्षं ...जनयंतीरग्नि । (उत्तरार्ध भिन्न)	सं. ४.१,८	(कृ.) प्राजापत्य पशूच्या अंगयागाची याज्या म्हणण्याकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	हिरण्यगर्भ......... । ......मुतयां...... ॥	सं. ४.२,७	हिरण्यगर्भः...... । ...यामुतेमां...... ॥	सं. ४.१,८	(कृ.) प्राजापत्य पशूमध्यें सुच्याघारप्रसंगीं विनियोग. (अ.) चयनप्रकरणीं हिरण्मय पुरुषोपधानाच्या अनुमंत्रणाकडे.
अ	भूतोभू...पयआदधाति ... । द्युः...... ॥	सं. ४.८,१	भूतोभूतेषु चरतिप्रविष्ट ...... । लो ... ॥	ब्रा. २.७,१५	(कृ.) राज्याभिषेकप्रकरणीं विनियोग. (अ.) याच कर्मांत विनियोग.
अ	अभि...मापवेन... । ...मित्रवर्धन...श्रु ...॥	सं. ४.८,२	अभि...वीरयस्व... । ...वृत्रहन्तमस्तु...म ॥	ब्रा. २.७,१६	(कृ.) राज्याभिषेकांगभूत राजानें रथाजवळ जात असतां पठण करण्याकडे विनियोग.
अ	व्याघ्रोअधि...कम... । ...स्तापोदिव्याः पयस्वतीः ॥	सं. ४.८,४	व्याघ्रो वै...ऽधि...थयं ...मालराष्ट्रमधिश्रयत्॥	ब्रा. २.७,१५	(अ.) याच कर्मामध्यें विनियोग.
ई	या आपोदिव्या...मदंत्यं ...पृथिव्याम् । ...... नपाम............ ॥	सं. ४.८,५	यादिव्या आपः पयसा संबभूवुर्या अन्तरिक्ष उतपार्थिवीर्याः। तासांत्वा-सर्वासाश्रद्धा अभिषिचामि वर्चसा ॥	ब्रा. २.७,१५	राज्याभिषेकाकडे विनियोग दोन्ही वेदांत आहे.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
इ	अभिला...अपोदिव्याः पयस्वती. ।...सोमित्र ॥	स. ४.८,६	अभिला...दिव्येनपय- सांसह ।...साराष्ट्र...॥	ब्रा.२.७,१५	राज्याभिषेकाकडे विनियोग दोन्ही वेदात आहे.
इ	एनाव्याघ्रं......... ॥ .. भुवस्त...प्स्नन्तः ॥	स. ४.८,७	एनाव्याघ्र......... ॥ ...हुवं...प्स्नंतः ॥	ब्रा.२.७,१६	
आ	यदाजनं......... ॥	स. ४.९,९	यदाजनं......... ।	आर. ६.१०	(कृ) आहिताग्नीच्या प्रेतक्रियेकडे. (अ.) श्रौ. वि. नाहीं.
अ	द्वाविमौ......... । ...ते...व्य१...... ॥	स. ४.१३,२	द्वाविमौ.......... । ...मे...परा...... ॥	आर. ४.४२	(कृ.) प्रवर्ग्य (घर्म) कर्मांत शांतिपठणाकडे. (अ) यजमान यज्ञात आजारी पडेल तर त्याला आरोग्य व्हावें म्हणून केल्या जाणाऱ्या कर्मांत विनियोग.
अ	आवातवाहि...।...ज ॥	स. ४.१३,३	आवातवाहि ।...जो...	आर. ४.४२	
अ	अजाह्यग्ने......शोकात् सोअ... । तेनदेवादेव- तामग्रआयन् तेनरोहान् दरुहुर्मेध्यासः ॥	स. ४.१४,१	अजाह्यग्ने...गर्भा सावा ... । तयारोहमायन्नुप मेध्यासस्तया देवादेवता- मग्रआयन् ॥	स. ४.२,१०	(कृ.) चयनप्रकरणात बोकडाचे डोकें पुरण्याकडे (अ.) याच कर्माच्या अनुमंत्रणाकडे.
आ	क्रमध्व...रयान्ह... । दिवस्पृ...स्वर्गे... ॥	स. ४.१४,२	क्रमध्व...रुयश्हृदिव.पृ- सुवर्ग...... ... ॥	स. ४.६,५	(कृ.) चयनप्रकरणात अग्न्यधिरोहण कर्माकडे. (अ.) श्रौ. वि. नाहीं.
अ	पृष्ठात्पृथिव्या...मंत- रिक्ष... ।...स्व१... ॥	४.१४,३	पृथिव्या...मुदं... । ......सुव...... ॥	स. ४.६,५	(कृ.) चयनप्रकरणात अग्न्यधिरोहणाकडे (अ) वाजपेयामध्यें यजमानाच्या यूपारोहणाकडे.
अ	स्व१र्यन्तो ...। ... ॥	४.१४,४	सुवर्यन्तो .. । ... ॥	स ४.६,५	
अ	अग्नेप्रेहि......ताना... मानुषाणाम् ।	स. ४.१४,५	अग्नेप्रे...यता...मर्त्या- नाम् । .... ॥	स. ४.६,५	(कृ.) चयनप्रकरणात अग्न्यधिरोहणाकडे. (अ.) सोमयागातील उत्तरवेदीवर अग्निप्रणयन कर्माचे वेळीं जप करण्याकडे
अ	आगावो... ।......॥	स. ४.२१,१	आगावो... । .... . ॥	ब्रा. २.८,८	(कृ) एका काम्यपशूमध्यें उपहोमाकडे (अ) सोमयागातील दक्षिणार्थ असणाऱ्या गाई येताच यजमानानें पठण करण्याकडे
अ	इन्द्रो.. गृ...त... । ...खिल्ये...... ॥	स. ४.२१,२	इन्द्रोयावने गृ...ति... । ......खिले...... ॥	ब्रा. २.८,८	
अ	नतान...नासा...।..॥	स. ४.२१,३	नतान...नैनाअ...।..॥	ब्रा. २.४,६	(कृ.) एका काम्य पशूतील उपहोमाकडे. (अ.) सोमयागातील दक्षिणेच्या गाई येताच यजमानानें पठण करण्याकडे विनियोग.
अ	नताअर्वा...दोष्ठु..... । ......तस्य...... ॥	स. ४.२१,४	नताअर्वा...टो...... । ...त्यस्य......... ॥	ब्रा. २.४,६	
अ	गावोभगो ..मइ... । ..... मिह्... .. ॥	स. ४.२१,५	गावोभगो...मेअ... । ......मीढ्व...... ॥	ब्रा. २.८,८	
अ	यूयंगावो...श्रीर... । .... ॥	स. ४.२१,६	यूयंगावो...दश्लीलं... । .... ॥	ब्रा. २.८,८	
अ	प्रजावतीः...से...... । ...रुद्रस्यहेतिर्वृणक्तु ॥	स. ४.२१,७	प्रजावतीः...सू... । ...हेतीरुद्रस्यवृंज्यात् ॥	ब्रा. २.८,८	
इ	इममिद्र...यंमइम...ने- करूपंकृणुत्वं । (पुढचा अर्ध भिन्न आहे)	सं. ४.२२,१	इममिन्द्र...याणामयं... विश्वतिरस्तु राजा । (पुढचा अर्ध भिन्न आहे)	ब्रा. २.४,७	दोन्ही वेदात श्रौतविनियोग नाहीं.
इ	एमभज...निष्टं...अ । (पुढचा अर्ध भिन्न)	स. ४.२२,२	इममाभज...रसुं । (पुढचा अर्ध भिन्न आहे)	ब्रा. २.४,७	
इ	अस्मै......इव...न् । ...मोषधीनापशूनाम् ॥	स. ४.२२,४	असेद्या...स...धेव ...नु । नामुतापाम् ॥	ब्रा. २.४,७	
इ	युनज्मि ..यन्ति... जयन्त। यस्त्वाकरदेकरू- पंजनानामुतराज्ञामुच्यं ॥	स. ४.२२,५	युनज्मि...यासि...... जयासि । सत्वाकरेकरूप- मश्स्वानाम्।अथोराजनु॥	ब्रा. २.४,७	
इ	उत्तर...येकेच राजन् प्रतिशानवसे । एकरूपा......... ।	सं. ४.२२,६.	उत्तर...एकरूपा...वान् (अर्ध भिन्न)	ब्रा. २.४,७	

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
अ	अग्नेर्मन्वे...सः पां... स्य...हुधाय...... । विशोविशः वि...... ॥	सं. ४.२३,१	अग्नेर्मन्वे...सोयंपां... न्यं...हवः स..विश्वस्यां विदिप्रविवि.........॥	सं. ४.७,१५	(कृ.) 'मृगारि' इष्टीच्या पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) सामिधेनींच्या अनुमंत्रणाकडे.
आ	सुजातं............ । (पुढचा अर्ध भिन्न आहे)	सं. ४.२३,४	सुजातं............ । (पुढचा अर्ध भिन्न आहे)	सं. ४.७,१५	(कृ.) चयनामध्यें मातींत मसाला मिसळण्याकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	यस्येदं(भिन्न आहे) केवलम् । .... ॥	सं. ४.२३,७	यस्येदं (भिन्न आहे) केवलम्......... ॥	सं. ४.७,१५	(कृ.) मृगारिइष्टीतील याज्येकडे. (अ.) श्रौतविनियोग आढळत नाहीं.
आ	इन्द्रस्यमन्महे शश्वदिदस्य मन्महे...मेम आ... । ......मेति...... ॥	सं. ४.२४,१	इन्द्रस्यमन्येप्रथमस्यप्रचे- तसो...मामुपा... । ... मुपगंता......... ॥	सं. ४.७,१५	(कृ.) मृगारिइष्टींतील हौत्राकडे. (अ.) श्रौतविनियोग आढळत नाहीं.
आ	यः संग्रामं...युधेवशी ...ह्वयाति । ...... ॥	सं. ४.२४,७	यःसंग्रामं...वशी युधे ...त्रयाणि । ...... ॥	सं. ४.७,१५	
आ	वायोः सुवितु...विशधो ...थः । यौ...श्रु...मं ......हसः ॥	सं. ४.२५,१	वायोः सवितु...द्बिभृतो ...तः । यौ...तु... माग............ ॥	सं. ४.७,१५	
आ	उपश्रे......धांमन्न... स्तौमिदेवं...चवायुं तौ । ......मंहसः ॥	सं. ४.२५,७	उपश्रे...धर्मेअ...... । स्तौमिवायुः...नाथितो जोहवीमि ता...मागसः	सं. ४.७,१५	
आ	यन्मेदम...येनयेनवा- कृतं पौरुषेयान्न दैवात् । ...द्यावापृथिवी...चत- मंहसः ॥	सं. ४.२६,७	यदिदं माभि...पौरुषे- येण दैव्येन । स्तौमि वि- श्वान्देवान्...चंत्वेनसः॥	सं. ४.७,१५	
आ	मरुतां...मे...मं...... जंवाजसाते अवन्तु ।... ...निव...नव्ह...चं- त्वंहसः ॥	सं. ४.२७,१	मरुतां...नो...मां...चं विश्वामवंतु विश्वे । ... न्दुवे...नूतये...चंत्वे- नसः ॥	सं. ४.७,१५	
आ	तिग्ममनीकं विदितं... मारुतं...सूग्रम् । स्तौमि- मरुतो...चंत्वंहसः ।	सं. ४.२७,७	तिग्ममायुधं वीडितः... द्दिव्यः...सुजिष्णु । स्तौमिदेवान्...चंत्वेनसः	सं. ४.७,१५	
आ	मन्वेवां...वृताबृधा स- चेतसा द्रुह्वणो यो... । (पुढचाच॰ भिन्न आहे)	सं. ४.२९,१	मन्वेवां...तस्यवित्तः सत्यौजसा दृंह्वणायं...। (भिन्न आहे)	सं. ४.७,१५	
आ	त्वयामन्यो...णाहपि- तासो...त्वन् । नु... ॥	सं. ४.३१,१	त्वयामन्यो...साधृपता .... त्वः । ......ति.....: ॥	ब्रा. २.४,१	दोन्ही वेदांत श्रौतविधान आढळत नाहीं.
आ	मन्युरिंद्रो...जातवेदाः ...न्युर्वि...मानुषीयाः ...सनीपाः ॥	सं. ४.३२,२	मन्युर्भगो...विश्ववेदाः ...न्युवि...देवयन्तोः ....थमेण ॥	ब्रा. २.४,१	(कृ.) आहिताग्नीच्या प्रेतक्रियेंत होमाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	अपनः...ग्ध्याः... । .... ॥	सं. ४.३३,१	अपनः...घ्या...।...॥	आर. ६.११	
आ	सुक्षेत्रि... । ... ॥	सं. ४.३३,२	सुक्षेत्रि... । ...... ॥	आर. ६.११	
आ	प्रयद्भंदिष्ठ... । ... ॥	सं. ४.३३,३	प्रयद्भन्दिष्ठ...। ... ॥	आर. ६.११	
आ	प्रयत्तअग्ने... । ... ॥	सं. ४.३३,४	प्रयत्तअग्ने... । ... ॥	आर. ६.११	
आ	प्रयदग्नेः...भानवः । .... ॥	सं. ४.३३,५	प्रयदग्नेः......सूर्यः । .... ॥	आर. ६.११	
आ	त्वंहिविश्व...।...... ॥	सं. ४.३३,६	त्वश्हिविश्व...।... ॥	आर. ६.११	
आ	द्विषोनो...।...... ॥	सं. ४.३३,७	द्विषोनो...।...... ॥	आर. ६.११	
आ	नः:सिंधु...नावाति...। .... ॥	सं. ४.३३,८	नःसिंधु...नावयाति । ....॥	आर. ६.११	

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र	स्थान.	विनियोग.
अ	अग्नावग्नि...निशस्तिपाउ नमस्कारेण नमसा ते.........मेभागम् ॥	सं. ८.९,२९	अग्नावग्नि......धिराज-एषः । स्वाहाकृत्य ब्रह्मणा...मीगधेयम् ॥	सं. १.३,७	(कृ.) मंथनाग्नि आहवनीयांत ओतण्याकडे. (अ.) याच कर्माच्या अनुमंत्रणाकडे.
आ	ममाग्ने...न्वं...।... ॥	सं. ५.३,१	ममाग्ने...त्रुवं...।... ॥	सं. ४.७,१४	(कृ.) चयनप्रकरणांत विहव्येष्टकांच्या उपधानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	ममदेवा...द......। ...लोक...मायास्मे ॥	सं. ५.३,२	ममदेवा...द्रा......। गोप......मेअस्मिन्	सं. ४.७,१४	
आ	मह्यंयजन्तां...नीष्टा...। ...अभिरक्षंतुमेह ॥	सं. ५.३,४	मह्यं यजंतु...हव्या...। ...सो अधिवोचतामे ॥	सं. ४.७,१४	
आ	मयिदेवा...। देवा...र:सन्निपन्नएतद...न्वा ॥	सं. ५.३,५	मयिदेवा...।...दव्या.. वनिपंतपूर्वे...त्रुवा...॥	सं. ४.७,१४	
आ	दैवीः...नः...माद...। माहास्महि......... ॥	सं. ५.३,६ सं. ५.३,७	दैवीः...णः...वीर...। माहास्महि.........॥	सं. ४.७,१४	
आ	उरुव्य......स्मिन् ॥ उन्द्र............ ॥	सं. ५.३,८	उरुव्यचानो...यश्स...। येन्द्र...............॥	सं. ४.७,१४	
आ	धाताविधाता...वः... मि...हः । आदित्या-रुद्राअ......निर्ऋथात् ॥	सं. ५.३,९	धाताधातॄणां...वश्... रमम् । इमंयज्ञम... बृहस्पतिर्देवाः...न्यर्थात्	सं. ४.७,१४	
आ	येनःसपत्ना...हएनान् ॥ आदित्यारुद्रा...शानउग्रं कत ॥	सं. ५.३,१०	येनःसपत्ना...हेता...। वसवो रुद्रा आदित्या... शंमो.........कन् ॥	सं. ४.७,१४	
आ	अर्वांचमिन्द्रं......गृणो-स्स्माकमभूर्हर्यश्व मेदी ॥	सं. ५.३,११	अर्वांचमिन्द्र.........। जुषस्वास्सकुर्मो हरिवो मेदिनंत्वा ॥	सं. ४.७,१४	
आ	अग्नेमन्युं...परेपात्वंनो... विश्वतः । अपाचो...... वतादुरस्यन्तो...धां... ॥	सं. ५.३,१२	अग्निर्मन्युं...पुरस्ताद्-दब्धो...नस्त्वं । प्रत्यंचो ...गुतःपुनस्ते...धा... ॥	सं. ४.७,१४	
आ	ब्रह्मजज्ञानं......... । ....ष्या...... ॥	सं. ५.६,१	ब्रह्मजज्ञानं......... । ......धिया........॥	सं. ४.२,८	(कृ.) चयनप्रकरणीं पुरुषोपधानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
इ	चक्षुषो...ब्रह्मणोहेते ...(पुढें भिन्न)	सं. ५.६,९	चक्षुषोहेते...वाचोहेते ... । (पुढें भिन्न)	आ. २.४,२	दोन्ही वेदांत श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	इन्द्रस्यगृहोसि.......घे (पुढें भिन्न)	सं. ५.६,११	इन्द्रस्यग्रहोसि.......घे (पुढें भिन्न)	आ. ४.३,१३	(कृ.) प्रवर्ग्यकर्मांत शांतिपठणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	समिद्धो......।... ॥	सं. ५.१२,१	समिद्धो...... । ... ॥	ब्रा. ३.६,२	(कृ.) निरूढपशूच्या आप्रीसूक्ताकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	तनूनपात्... । ... ॥	सं. ५.१२,२	तनूनपात्... । ... ॥	ब्रा. ३.६,२	
आ	आजुह्वानः... । ... ॥	सं. ५.१२,३	आजुह्वानः... । ... ॥	ब्रा. ३.६,२	
आ	प्राचीनं... । ... ॥	सं. ५.१२,४	प्राचीनंबर्हि... । ... ॥	ब्रा. ३.७,२	
आ	व्यचस्वतीं...।... त ॥	पं. ५.१२,५	व्यचस्वती । ... थ...॥	ब्रा. ३.६,२	
आ	आसुष्वयन्ती...... ।	सं. ५.१२,६	आसुष्वयन्ती... ।... ॥	ब्रा. ३.६,२	
आ	दैव्याहोतारा...... ।	सं. ५.१२,७	दैव्याहोतारा... । ... ॥	ब्रा. ३.६,२	
आ	आनोयज्ञं......... । ....दन्ताम् ॥	सं. ५.१२,८	आनोयज्ञं... । ... ॥ ....दन्तु ॥	ब्रा. ३.६,२	
आ	यइमे... । ... ॥	सं. ५.१२,९	यइमे...... । ... ॥	ब्रा. ३.६,२	
आ	उपावसृ... । ......॥	सं. ५.१२,१०	उपावसृ... । ... ॥	ब्रा. ३.६,२	
आ	सद्योजातो........। ......शिष्यृ...... ॥	सं. ५.१२,११	सद्योजातो... ... ... । ...दिश्यृ......... ॥	ब्रा. ३.६,२	
आ	यूयमुग्रा... । ... ॥	सं. ५.२२,११	यूयमुग्रा... । ... ॥	ब्रा. २.५,२	(कृ.) अश्वमेधांतील घोड्याला पाण्यांतून बाहेर काढण्याकडे. (अ.) श्रौ. वि. नाहीं.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
इ	अत्रिवद्वः क्रिमयोहन्मि कण्ववज्जमदग्निवत् । अगस्त्यस्य (पुढें भिन्न)	सं. ५,२३,१०	अत्रिणात्वाक्रिमे...ण्वेन ...ना । ... विश्वावसो-न्ने.. (पुढें भिन्न)	आ. ४.३६	
इ	हतोराजक्रिमीणां उतैषां स्थपतिर्हतः । हतो हत-माता क्रिमिर्हतभ्राता-हतस्वसा ॥	सं. ५,२३,११	क्रिमीणांऽ राजा अप्ये-षाऽस्थपतिर्हतः । अथो माताथो पिता अथोऽस्थूरा अथोक्षुद्राः ॥	आ. ४.३६	दोन्ही वेदांत श्रौ. वि. नाहीं.
आ	सविता...ण्यस्मिन् । कर्मण्यस्यां...मस्यांप्रति-ष्ठायामस्यांचित्यामस्या-माकूत्यामस्यामाशिष्यस्यां देवहूत्यांस्वाहा ॥	सं. ५,२४,१	सविताप्रसवानामधि-पतिः समावत्वस्मिन् ब्रह्म-न्नस्मिन् क्षत्रेस्यामाशिष्य-स्यां पुरोधायामस्मिन्क-र्मन्नस्यांदेवहूत्याऽस्वाहा	सं. ३.४,५	(कृ.) अभ्यातानसंज्ञक होमाकडे. (अ.) चातुर्मास्य यागामध्यें सवितृ-देवतेचें अनुमंत्रण ब्रह्म्यानें करण्याकडे.
आ	वरुणोपा......... ०	सं. ५,२४,४	वरुणोपामधिपतिः समावतु०	सं. ३.४,५	(कृ.) अभ्यातानहोमाकडे. (अ.) श्रौ. वि. नाहीं.
आ	वायुरंतरिक्ष...... ०	सं. ५,२४,८	वायुरंतरिक्षस्याधिपतिः स०	सं. ३.४,५	
आ	चंद्रमानक्ष...... ०	सं. ५,२४,१०	चंद्रमानक्षत्राणामधि-पतिः स०	सं. ३.४,५	(कृ.) अभ्यातानहोमाकडे. (अ.) श्रौ. वि. नाहीं. कृष्णयजुर्वेदांत हे सर्व मंत्र प्रतीक-रूपानें आहेत. अथर्वामध्यें क्रम भिन्न असून कोठें कोठें पाठभेद आहे. एकंदरींत सूक्ताची रचनापद्धति एकाच तऱ्हेची आहे.
आ	यमःपितृणा...... ०	सं. ५,२४,१४	यमः पृथिव्याअधि-पतिः स०	सं. ३.४,५	
आ	अग्निर्वनस्पती...... ०	सं. ५,२४,२	अग्निर्भूतानामधिपतिः स०	सं. ३.४,५	
आ	मरुतः......... ० ।	सं. ५,२४,६	विष्णुः पर्वताना... ०	स. ३.४,५	
आ	सोमोवीरुधामपि... ० ।	सं. ५,२४,७	सोमओषधीनाम...०	सं. ३.४,५	
आ	सूर्यश्चक्षुषामधि... ० ।	सं. ५,२४,९	सूर्योदिवोधिपतिः स०	स. ३.४,५	
आ	इन्द्रोदिवोधि... ० ॥	सं. ५,२४,११	इन्द्रोज्येष्ठानामधि...०	स. ३.४,५	
आ	गर्भोअस्यो......... । ...स्य सोअग्ने...र्भमे-हथाः ॥	सं. ५,२५,७	गर्भोअस्यो.........। स्याग्ने...र्भोअपामसि ॥	सं. ४.२,३	(कृ.) चयनामध्यें समिदाधानाकडे. (अ.) श्रौ. वि. नाहीं.
आ	ऊर्ध्वाअ... । कःससूनुः ......(पुढें भिन्न)	सं. ५,२७,१	ऊर्ध्वाअ...।...कस्य-सूनोः । तनूनपा... ॥ (पुढें भिन्न)	सं. ४.१,८	
आ	देवोदे......थोअ...।	सं. ५,२७,२	देवोदे...थअ...... ।	सं. ४.१,८	
आ	मध्यायज्ञं...तिग्रे...... अग्निः............॥	सं. ५,२७,३	मध्वयज्ञं...सेर्या...... ...अग्ने ।.........॥	सं. ४.१,८	
आ	अच्छाय...ताचिदिडा ।	सं. ५,२७,४	अच्छाय......तेनेडा...	सं. ४.१,८	
	अग्निः स्रुचो......॥	सं. ५,२७,५	अग्निऽ......सु ॥		
आ	स्वयक्षः...तरी......शुवसवश्चातिष्ठन्वसुधातरश्च	सं. ५,२७,६,७	स्वयक्ष......सई...सः। वसुश्चतिष्ठो वसुधातनश्च॥	सं. ४.१,८	(कृ) अग्निचयनांगभूतपशूच्या आप्री-सूक्त पठणाकडे. (अ.) श्रौ. वि. नाहीं.
आ	द्वारोदेवी...व्रतंरक्षन्ति विश्वहा।...सामेध...ने॥	स.५.२७,७,८	द्वारोदे......मतादधंत अग्ने...सोधाम्ना पत्य-मानाः ॥	सं. ४.१,८	
आ	देवा...रऊर्ध्वं...गृणत। गृणता नः स्विष्टये ॥	सं. ५,२७,९	देव्या होतारावू...... व्हामग्निं गृणीतं । कृणु-तमः. स्विष्टिम् ॥.	सं. ४.१,८	
आ	तिस्रोदेवी...स्तामिडा । ...मही भारती......। तम्रः......। देवत्वष्ट रायः...ष्यता...मस्य॥	५,२७,९-१०	तिस्रोदेवी...न्त्विडा... भारती मही...।तनः... तथमुवीरम् ॥ रायः ...तुना...स्मे ॥	सं. ४.१,८	

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान	विनियोग.
आ	वनस्पते देवेभ्यो सदयतु।	स ५.२७,११	वनस्पते ह देवेषु न सूदयाति॥	स ४.१.८	(कृ) अग्निचयनागभूत पशूच्या आप्री-सूक्त पठणाकडे
आ	अग्निस्वाहा यज्ञ ॥	स ५.२७,१२	अग्निस्वाहा हव्य ॥	स ४.१,८	(अ) श्रौतविनियोग नाहीं
अ	उद्देनमुत्तर । समेन नयसामृत ..बहुकृधि॥	स ६ ५ १	उद्देनमुत्तरा । राय स्पो प्रनयाच र नेनच॥	स ४.६ ३	(कृ) नयनप्रकरणात उख्याग्नीवर समिध देण्याकड (अ) त्याच कार्याकडे विनियोग तथापि या मत्रान अध्वर्यु समिध देत असता ब्रह्मयान तोच मत्र म्हणून अध्वर्यूकडून होणाऱ्या क्रियेकडे अवलोकन बोधिल आहे
अ	इन्द्रेम र । रायस्पो जीवातवे नरसे नय॥	स ६ ५ २	इन्द्रेम रा समेनवर्चसासृत देवेभ्यो भागधा असत्॥	स ४ ६ ३	(कृ) चयनप्रकरणी उख्याग्नीवर समिध देण्याकडे (अ) दशपूर्णमास प्रसगीं ब्रह्मयान या मत्रान आघारसज्ञक होमाच अनुमत्रण करण्याकडे
आ	यस्य कृष्णो । सोमो दय ॥	स ६.५,२	यस्यकुर्मो । देवा नथ ॥	स ४.६ ३	(कृ) चयनप्रकरणा उख्याग्नीवर समिध देण्याकडे (अ) श्रौ वि नाहीं
अ	पुनतु । . विश्वा भूतानि पवमान पुना तुमा॥	स ६.२० १	पुनतु । पुनतु विश्व आयव॥	ब्रा १ ४ ८	(कृ) यजमानानें सोमयागामदीक्षा कालीं आत्मशुद्ध्यर्थ जप करण्याकडे (अ) दीक्षाकालीं पावनविधि चालू असता यजमानान म्हणण्याकडे व सौत्रामणीमध्य सुरा गाळण्याच्या चाळ णीच्या अनुमत्रण करण्याकडे
अ	उभाभ्या । अस्मा न्पुनीहि चक्षसे॥	स ६.२०,३	उभाभ्या । इदब्रह्म पुनीमहे।	ब्रा १ ४ ८	
आ	कृष्णनियान अपो । नाहतस्यादिद् घृतेन पृथिवीं व्यूदु ॥	स ६.२२,४	असितवर्णा मिहो । नानिकृत्ला दित्पृथिवीं घृतेर्व्युयते॥	स ३.१,११	(कृ) पर्जन्यवृष्टीसाठीं करावयाच्या 'कारीरि'नामक इष्टीमध्यें पिंडी होमाचे वेळीं निघणाऱ्या धुराचे अनुमत्रण करण्याकडे (अ) श्रौ वि नाहीं
आ	पयस्वती या . । शिवायदेजथा मरुतो र नमवक्षस ऊर्ज त . ॥	स ६.२२,५	पयस्वती ता ऊर्ज थ ॥	स ३ १,११	(कृ) कारीरीष्टीतील मरुद्देवतेची याज्या पठणाकडे (अ) श्रौ वि नाहीं
आ	उदप्रुतो दिया र्वा निवतस्पृणाति । एनातिरहा तुनैह तुन्दाना ॥	स ६ २२,६	उदप्रुतो दिये श्वे मरुतो जुनति । क्रो शाति । गदा तुआपे तुनाना॥	स ३ १,११	(कृ) कारीरीष्टींतील 'मरुत्' देवतेची पुरोनुवाक्यापठणाकडे (अ) श्रौ वि नाहीं
अ	आयगा सदन्मा र। त्स्व ॥	स ६ ३१,७	आयगी सदन्मा न। सुव ॥	स १.५,३	
अ	अतश्चरतिरोचना अस्य प्राणादपानत । स्व॥	स ६ ३१,८	अस्यप्राणादपानत्यत श्चरति रोचना । सुव॥	स १ ५ ३	(कृ) पुनराधानामध्य गार्हपत्याच्या आधानाकडे (अ) आधान प्रकरणामध्य आहवनीयाग्नीच उपस्थान करण्याकडे
अ	त्रिंशद्धामा तगोअदि यत्। प्रतिवस्तोरह द्युभि॥	स ६ ३१,९	त्रिंशद्धाम तगाय य। प्रत्यस्य वहद्युभि॥	स १.५,३	
आ	यो अस्य शुक्रो अग्नि । स ॥	स ६ ३४,५	यदस्य शुक्रज्योति । त प ॥ (अग्र वैश्वानरस्वाहा)	स ८.२ ५	(कृ) चयनप्रकरणीं 'शिक' (उख्याग्निसबधी) उचलण्याकडे (अ) श्रौ वि नाहीं
अ	वैश्वानरो ऊतय आ । नं सुष्टुतीरुप।	स ६.३५,१	वैश्वानरो ऊत्या । प्रयैन वाहसा।	स १ ५ ११	(कृ) एका काम्येष्टीच्या पुरोनुवाक्येकडे (अ) अग्निचयनाच थर मातान झाल्यावर त्याचें ब्रह्मयान अनु करण्याकडे
आ	ऋतावान । ॥	स ६ ३६,१	ऋतावान । ॥	स १.५,११	(कृ) एका काम्येष्टीची 'याज्या' म्हणून विनियोग (अ) श्रौ वि नाहीं

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	योनःशपा...तः शपतो यश्चनः शपात्। (पुढचा अर्ध भिन्न आहे)	सं. ६.३७,३	योनःशपा...तो यश्चनः शपतः............। (पुढचा अर्ध भिन्न आहे)	ब्रा. २.५	(कृ.) कूष्मांडहोमांत विनियोग. (अ.) श्रौ. वि. नाहीं.
आ	सिंहेव्याघ्र......।... एतु................ ॥	सं. ६.३८,१	सिꣳहे व्याघ्र......।... ...आगन्....... ॥	ब्रा. २.७,७	(कृ.) 'ओदनसव'नामक यज्ञांत भाताच्या आहुति देण्याकडे. (अ.) श्रौ. वि. नाहीं.
आ	याहस्तिनि......रप्सु गोपुया पुरुषेपु। पुढचें अर्ध वरच्या मंत्रा.	सं. ६.३८,२	याहस्तिनि......रथेपु पुरुषेपु गोपु। पुढचें अर्ध वरील मंत्राचें	ब्रा. २.७,७	
आ	रथे अक्षेपु...॥ (पुढचें अर्ध वरील मंत्राचेंच)	स. ६.३८,३	रथे अक्षेपु...॥ (पुढचें अर्ध वरील मंत्राचेंच)	ब्रा. २.७,७	
आ	याराजन्ये...वाजे...॥ पुढचें अर्ध वरील मंत्राचें	स. ६.३८,४	याराजन्ये...कंद्ये...। पुढचें अर्ध वरील मंत्रा.	ब्रा. २.७,७	
ई	अग्निप्रातः...विश्वकृत्... ......।.........॥	सं. ६.४७,१	अग्निप्रातः......महिना ...।...........॥	सं. ३.१,९	(कृ.) व (अ.) सुत्याह दिवशीं प्रातःसवन समाप्तिनिमित्त संस्थिताहुति घालण्याकडे विनियोग.
ई	विश्वेदेवाम...।.......॥	सं. ६.४७,२	विश्वेदेवाम. .।......॥	सं. ३.१,९	(कृ.) व (अ.) माध्यंदिनसवनसमाप्तिनिमित्तक आहुति देण्याकडे.
ई	इदंतृतीयं...।......॥	सं. ६.४७,३	इदंतृतीयꣳ...।...॥	सं. ३.१,९	(कृ.) व (अ.) तृतीयसवननिमित्तक समाप्तीची आहुति देण्याकडे.
अ	श्येनोसि...।...संवहास्य यज्ञस्योदचिस्वाहा ॥	सं. ६,४८,१	श्येनोसि......संधारय।	सं. ३.२,१	(कृ.) प्रत्येक सवनामध्यें पवमानसंज्ञक 'स्तोत्राचें' गान सुरू झाल्यानंतर त्याचें अनुमंत्रण यजमानानें करण्याकडे. (अ.) त्याचप्रसंगीं ब्रह्म्यानें यजमानाकडून प्रत्येक पवमानाचे ठिकाणीं कर्मानें म्हणविण्याकडे.
अ	वृषासि............। अर्ध वरील मंत्राचेंच	सं. ६.४८,३	सुपर्णोसि......स्वस्ति- मासंधारय.........	सं. ३.२,१	
अ	ऋभूरसि जगच्छंदा...। पुढचें अर्ध वरील मंत्रा.	सं. ६.४८,२	सघासि...।...संधारय॥	सं. ३.२,१	
आ	नहित अग्ने तन्वः... मानंश...।......यं... स्वंज............॥	सं. ६.४९,१	नहिते......तनुवै..... चकार...।...विं...... पुनर्ज............॥	आ. ६.१०	(कृ.) आहिताग्नीच्या प्रेतक्रियेमध्यें १० व्या दिवशीं बैलाच्या कातड्यावर मृताच्या आप्तांनीं बसावयाकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	वायोःपूतः...।...... ॥	सं. ६.५१,१	वायुःपूतः...।......॥	ब्रा. २.६,१	(कृ.) सोमरसाच्या अतिपवननिमित्तक पयःशोधनाकडे. (अ.) सौत्रामणि यागामध्यें सुरा गाळावयाच्या वेळीं अभिमंत्रण करण्याकडे.
अ	यत्किंचेदं......चरंति। अचित्त्याचेत्तव...... ॥	सं. ६.५१,३	यत्किंचेदं...चरामसि। अचित्तीयत्.........॥	सं. ३.४,११	(कृ.) वरुणदेवतात्मक काम्येष्टींतील याज्यामंत्र पठण करण्याकडे. (अ.) सोम ओकून पडल्याबद्दलच्या सौत्रामणिनामक यज्ञात गाळावयाच्या सुरेचें अनुमंत्रण करण्याकडे.
आ	संवर्चसा...।...वारिवः कृणोत्वनुनो...रि...॥	सं. ६.५३,३	संवर्चसा...।...विदधा- तुरायोनु......लि...॥	आ. २.४	(कृ.) कूष्मांडहोमामध्यें विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	ये पंथानो...संचरंती तेपामज्यानि यतमोवहाति तस्मै ना...... ...धत्ते............॥	सं. ६.५५,१	येचत्वारः पथयो......वियंति ।...योअ...ति मजीतिमावहा...न्ते... ...दत्त......।	स. ५.७,२	(कृ.) चयनामध्यें घृतेष्टकोपधानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	ग्रीष्मो हेमन्तः शिशिरो ...स्विते नो दधात। (पुढचें अर्ध सर्वच भिन्न)	सं. ६.५५,२	ग्रीष्मो हेमन्त उतनो... सुविनमो अस्तु। (पुढचें अर्ध भिन्न आहे	सं. ५.७,२	(कृ.) चयनामध्यें घृतेष्टकोपधानाकडे. (अ.) ब्रह्म्यानें प्रयाजाचें अनुमंत्रण करण्याकडे.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	इदावत्सराय । मपिभद्र सौमनसे स्याम॥	स ६.५५,३	इदुवत्सराय . । त्योगनीता अहत स्याम ॥	स ५.७,२	(कृ) चयनामध्यें पृतेग्नेपधानाकडे. (अ) श्रौतविनियोग नाहीं
अ	वैश्वानरो न नमोभि । पयस्वती न ॥	स ६.६२,१	वैश्वानरो मां मयोभू । पयोमि मा ॥	ब्रा १.८,८	(कृ) सोमयागात दीक्षेमध्ये यजमानानें जप करण्याकडे (अ) 'सव' यज्ञात अभिषेकाकडे.
अ	यत्तेदवी स्वावमो स्ययत् । ततविय्याम्या वचसे पत्लयादोम दमनमद्विप्रसृत ॥	स ६.६३,१	यत्तेदवी स्वविचर्त्यमा दृदतेतद्वि योनमध्या दयाजीव पितुमद्धिप्र युक्त ।	स ४.२,५	(कृ) चयनप्रकरणीं नैऋतीष्टकांवर शिंक झाकण घालण्याकडे (अ) नैऋतीष्टकोपधानानंतर आसंदी (घडवंची) च्या अनुमंत्रणाकडे
अ	ससमिद्यु । ॥	स ६.६३,४	सश्समित् । ॥	स ४.४,४	(कृ) चयनामध्ये 'छद' संज्ञक इष्टकोपधानाकडे (अ) याच प्रसगीं नद्रयान अनुमनण करण्याकडे
इ	सजानीध्व पृच्यध्व । सते ॥	स ६.६४,१	सगच्छध्वश्सवदध्व सत ॥	ब्रा २.४,४	दोन्ही वेदात श्रौतविनियोग नाहीं.
इ	समाना ग्रत । समाननवो हविषा जुहोमि समान चेतो अभिसविशध्व ॥	स ६.६४,२	समानो मन । समान केता अभिसश्र सश्वश्र सज्ञानेन वो हविषायजाम ॥	ब्रा २.४,४	
इ	समानाव । ॥	स ६.६४,३	समानाव । ॥	ब्रा २.४,४	
अ	यदन्न हिरण्यमश्व । यदेव किंच प्रति जग्राहममिष्टद्धोता सुहुत	स ६.७१,१	यदन्न वासो यद्देवाना चक्षुण्या गो अस्ति यदेव किंच प्रति जग्राहमग्निमा तस्माद नृण कृणोतु ॥	आ २.७	(कृ) कूष्माडहोमात विनियोग (अ) दर्शपूर्णमासामध्ये ब्रह्मयान पुरोडाश भक्षण करण्याकडे
अ	यदन्न सप्रणामि । पुढच अर्ध अगदीं भिन	स ६.७१,३	यदन्न वाकरिष्यन् । पुढच अर्ध अगदीं भिन	आ २.७	(कृ) कूष्माडहोमात विनियोग. (अ) दर्शपूर्णमासातील पुरोडाश ब्रह्यानें भक्षण करण्याकडे
आ	यथादित्या अर् णीयमाना । न इमान्जनान्त्समनस स्कृधीह ॥	स ६.७४,३	यथादित्या समनान तामि । ना विश्वे देवा समनसो भवन्तु ॥	स २.१,११	(कृ) 'सज्ञानी' इष्टीमध्यें याज्या पठणाकडे (अ) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	निरमु । नैवां एन ॥	स ६.७५,१	निरमु । निर्वा एण ॥	ब्रा. ३.३,११	(कृ) दर्शपूर्णमासेष्टीमध्य 'उपवेष' विमोकाकड (अ) श्रौतविनियोग नाहीं. अथर्वांत फक्त मागील मंत्रापैकी एक पुढल अर्ध या मंत्राच्या शेवटच्या चरणापूर्वी जोडून घेतल आहे.
आ	परमात नुदतु । ति ॥	स ६.७५,२	परमाता नयतु । सि ॥	ब्रा ३ ३,११	
आ	एतु एतु । एतु ॥	स ६.७५,३	इहि इहि इहि यावत् सूर्या असद्दिवि ॥	ब्रा ३.३,११	
आ	अयनो नभमसति । अगमाति गृहेपुन ॥	स ६.७९,१	अयनो सा पुर । गृहाणामसमर्त्ये बहवो नो गृहा असन् ॥	स ३ ३,८	(कृ) उदयनीयष्टीनतर करावयाच्या सक्तुहोमाकडे (अ) श्रौत विनि. नाहीं.
आ	त्वनो गृहेपुधारया आपुष्टमे त्वा वसु ।	स ६.७९,२	सत्वनो . .नोधेहि भद्रया । पुनर्नो नष्टमा कृधि पुनर्ना रयिमाकृधि।	स ३.३,८	
आ	देवस । तस्य नो रास्व तस्य नो धेहि तस्य ते भक्तिवास स्याम ॥	स ६.७९,३	देवसश्स्फा ।सनो रास्वाज्यानिश्रायस्पोषश्सुवीर्यश् सवत्सरीणाश् स्वस्तिम् ॥	स ३.३,८	

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
अ	आलाहार्प......चलत् ।...............॥	सं. ६.८७,१	आलाहार्प......चलिः ।...............॥	ब्रा. २.४,२	(कृ.) "इन्द्रः सुत्राम" देवतात्मक काम्येष्टीमध्यें उपहोमाकडे. (अ.) फक्त 'आलाहार्प'या मंत्राचा विनियोग चयनप्रकरणीं उख्याग्नीचें ब्रह्मयानें उपस्थान करण्याकडे आहे. बाकीच्या मंत्रांचा श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	इहैवं ..पच्योष्टाः......चलत् ।..........	सं. ६.८७,२	इहैवं...व्यथिष्ठा...... चलिः ।...........॥	ब्रा. २.४,२	
आ	इन्द्रएत.....।.....॥ सोमो......ध्रुव...॥	सं. ६.८७,३	इन्द्रएप......।...देवा ...ध्रुवन्.........॥	ब्रा. २.४,२	
आ	ध्रुवायौ...।...सः...॥	सं. ६.८८,१	ध्रुवायौं...।...ह...॥	ब्रा. २.४,२	
अ	गर्भोअ......हिमवतामुत ।...स्येममे अगदं कृधि ॥	सं. ६.९५,३	गर्भोअ...वनसतीनां ।...मे गर्भो अपामसि ॥	सं. ४.२,६	(कृ.) चयनप्रकरणीं उख्याग्नीचें भस्म पाण्यांत टाकण्याकडे. (अ.) याच प्रसंगीं ब्रह्मयानें अनुमंत्रण करण्याकडे.
आ	प्राच्यांदिशस्त्व.. च्यादिशो......छत्रुहोसि ।......पि........ ॥	सं. ६.९८,३	प्राच्यांदिशिल...च्यां ..वृत्रहासि ।...धि...॥	सं. २.४,१४	(कृ.) 'अन्नकामार्थं' करावयाच्या काम्येष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्यापठणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	इन्द्रोजयाति......तें ॥ पुढचा अर्ध अगदीं वेग.	सं. ६.९८,१	इन्द्रोजयाति......ति ॥ पुढचा अर्ध अगदीं भिन्न	सं. २.४,१४	(कृ.) अन्नकामनार्थं करावयाच्या इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्येकडे. (अ.) 'महाव्रत' यज्ञांत सोमाचें अनुमंत्रण ब्रह्मयानें करण्याकडे.
अ	अपामिदं.........। पुढचें अर्ध वेगळें आहे	सं. ६.१०६,२	अपामिदं.........। पुढचें अर्ध अगदीं भिन्न	सं. ४.६,१	(कृ.) चयनप्रकरणीं मण्डुकविकर्षण विधीकडे. (अ.) याच प्रसंगीं ब्रह्मयानें अनुमंत्रण करण्याकडे.
अ	हिमस्यला...शाले...। (पुढचें अर्ध भिन्न)	सं. ६.१०६,३	हिमस्यला.. मे......। (पुढचें अर्ध भिन्न)	सं. ४.६,१	
इ	प्रन्नोहि...।.........॥	सं. ६.११०,१	प्रन्नोपि.....।......॥	आ. १०.१	दोन्ही वेदांत श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	त्रितेदेवा...एनन्... मम्रजे ।...यदिलामाहिरानशे (पुढचा पाद अगदीं भिन्न)	सं. ६.११३,१	त्रितेदेवा...एतन्... मामृजे ।......मायदिकिंचिदानशेमिमांतस्मादेनसः ॥	ब्रा. ३.७,१२	(कृ.) पवनपावनविधीमध्यें यजमानानें जप करण्याकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	यद्देवा...।...म्रो...॥	सं. ६.११४,१	यद्देवा...।...न्मा...॥	ब्रा. २.४,४	(कृ.) श्रौतविनियोग नाहीं. (अ.) अग्निष्टोमामध्यें तृतीयसवन संपल्यावर आमीक्षेच्या ठिकाणीं प्रायश्चित्तहोमाकडे विनियोग. शिवाय तृतीयसवनांतील 'आदित्य' ग्रह होमाचे वेळीं ब्रह्मयानें अनुमंत्रण करण्याकडे. (अ.) आग्रयणेष्टीमध्यें विश्वेदेव देवतेच्या चरूच्या अभिमंत्रणाकडे.
आ	ऋतस्य.........हनः । यज्ञंयद्......॥	सं. ६.११४,२	ऋतस्य...हमा । यज्ञैर्वा ...आ........॥	ब्रा. २.४,४	
आ	मेदस्व...ज्यानि......।..............॥	सं. ६.११४,३	मेदस्व......ज्येन...।......वो........॥	ब्रा. २.४,४	
आ	यदिजाग्रद्यदि स्वपन्... करम् ।......मुंचतो ॥	सं. ६.११५,२	यदि दिवा यदि नक्त... करत् ।......मुंचतु ॥	ब्रा. २.४,४	
आ	द्रुपदा...वमु...त्वा...।......शुंभंतु......॥	सं. ६.११५,३	द्रुपदा...वेन्मु...ली ...।...मुंचंतु......॥	ब्रा. २.४,४	
अ	अपमित्यमप्रतीत्तंयदस्मि......येन.........। (पुढचा अर्ध भिन्न)	सं. ६.११७,१	यान्यपामित्यांन्यप्रतीतान्यस्मि..........॥	ब्रा. ३.७,९	(कृ.) अग्निष्टोमानंतर सक्तुहोमाकडे. (अ.) अग्निष्टोम समाप्तीनंतर वेदीच्या अनुमंत्रणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	इहैव.....दमएनत्...। (पुढचा अर्ध भिन्न)	सं. ६.११७,२	इहैवसंतः......तयातयामो...........	ब्रा. ३.७,९	
आ	अनृणा.......।...... ...णाःप्रलोकाः सर्वा... ....क्षियेम ॥	सं. ६.११७,३	अनृणा...।...उत... ...णाः सर्वा...क्षीयेम॥	ब्रा. ३.७,९	
आ	यद्हस्ताभ्यां चकृम... ...गम्नु...लिप्समानाः । ...पश्यें उग्रजितौ तदद्या ॥	सं. ६.११८,१	यद्हस्ताभ्यां चकर... ...वमु...जिघ्नमानः । ...पश्याच राष्ट्रभृत्य तान्य ....णानि ॥	आ. २.४	(कृ.) कूष्मांडहोमाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	उभंपश्से...त्तंनएतत् । ऋणान्नो नर्णमेर्त्से...... ......यत् ॥	सं. ६.११८,२	उभंपश्ये......त्तमेतत्। नेमऋणानृणव इत्स... ......य ॥	आ. २.४	(कृ.) कूष्मांडहोमाकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	वैश्वानराय......मियद् ...।...विचृतंवद्...॥ चवथा चरण भिन्न आहे	सं. ६.११९,२	वैश्वानराय...मो...दीनृ ...।...प्रमुचन्न०... चवथा चरण भिन्न आहे	आ. २.६	
आ	यदंतरिक्षं.........। (उत्तरार्ध भिन्न आहे)	सं. ६.१२०,१	यदंतरिक्षं.........। (उत्तरार्ध भिन्न आहे)	आ. २.६	
आ	भूमिर्माता...स्त्वानः । ...ति...मृ...वप...॥	सं. ६.१२०,२	भूमिर्माता...स्तएनः । ...सि...मि...विवि..॥	आ. २.६	
आ	यत्रसुहार्दः..न्ति...... तन्वाः...याः।...रौ... ....त्रान् ॥	सं. ६.१२०,३	यत्रसुहार्दं...तें...न्वां ...याम् ।...रे...त्रम्॥	आ. २.६	
आ	उदगातां भगवती...। ......तां प्रैतु......॥	सं. ६.१२१,३	अमी ये सुभगेदिवि...। ......तामेतत्......॥	आ. २.६	
आ	विजिहीर्ष्वं...कंकृणु...। ......न्याइ......पथः सर्वां१......क्षिय ॥...	सं. ६.१२१,४	विजिहीर्ष्वं...कान्कृधि ...।...नेरि...सर्वान्पथो ....त्र ॥	आ. २.६	
अ.	(प्र. च. भि.) विद्वान् विश्वकर्मन्......।... ....तरेम ॥	सं. ६.१२२,१	(प्रथम चरण भिन्न) विद्वान्प्रजापतिः.......। ....चरेम ॥	आ. २.६	(अ.) अग्निष्टोमांतील पिंडदानप्रसंगीं अनुमंत्रणाकडे.
आ	ततंतन्तु...तरन्ति... ...नेन ।......गच्छंतो दातुं चेच्छिक्षान्...एव॥	सं. ६.१२२,२	ततंतन्तु...अनुसंचरंति ......भवत।...यच्छा- दातुंचेच्छक्नवान्... ......एवां ॥	आ. २.६	(कृ.) कूष्मांडहोमाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	अन्वारभेथा...(दु. च. भिन्न) ...पक्वं...मर्मा तस्य गुप्तये दंपती सं- श्रयेथाम् ॥	सं. ६.१२२,३	आरभेथा...(दु. च. भिन्न) ...पूर्तं...यदमौ तस्मै गोत्रायेह जाया- पती सश्रभेथाम् ॥	आ. २.६	
अ	एतंसधस्थाः...वो... ...शेवधि...।...यज- मानः स्वस्ति.........॥	सं. ६.१२३,१	एतं सधस्थ...ते... मावहाच्छे...।...यज्ञ- पतिर्वो अत्र.........॥	सं. ५.७,७	(कृ.) चयनप्रकरणीं 'आकृतिमंत्र' होमाकडे. (अ.) अग्निष्टोमानंतर पिंड- दानप्रसंगीं अनुमंत्रणाकडे व वैश्वकर्मण होमाकडे.
अ	जानीतस्मै...लोकमत्र । (तिसरा च. भिन्न) इष्टा- पूर्तंस्मकृणुताविरस्मै ॥	सं. ६.१२३,२	जानीतादे...रूपमस्य । (तिसरा चरण भिन्न) इष्टापूर्तं कृणुतादावि- रस्मै ॥	सं. ५.७,७	
अ	वनस्पते...।......॥	सं. ६.१२५,१	वनस्पते...।......॥	सं. ४.६,६	(कृ.) अश्वमेधांत रथाभिमंत्रणाकडे. (अ.) महाव्रतांत रथारोहणाकडे.
आ	दिवस्पृ.....।......॥	सं. ६.१२५,२	दिवः पृ...।.........॥	सं. ४.६,६	(कृ.) अश्वमेधांत रथाभिमंत्रणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	इन्द्रस्यौजो...।...... रश्मां...........॥	सं. ६.१२५,३	इन्द्रस्य वज्रो........ सेमां...........॥	सं. ४.६,६	(कृ.) अश्वमेधांत रथाभिमंत्रणाकडे. (अ.) आधानप्रकरणीं रथचक्राचे ठिकाणीं होमाकडे.
अ	उपश्वासय...वन्वस्तां...॥	सं. ६.१२६,१	उपश्वासय...मनुतां...॥	सं. ४.६,६	(कृ.) अश्वमेधामध्ये रथाभिमंत्रणाकडे. (अ.) महाव्रतामध्यें भूमिदुंदुभि वाजविण्याकडे.
अ	आक्रंदय...अभिष्टन... ...।...सेध.....॥	सं. ६.१२६,२	आक्रंदय...निष्टनिहि ...।...प्रोथ......॥	सं. ४.६,६	
अ	प्रामूंजयाभिमेजयन्तु... ...।......पतन्तु...॥	सं. ६.१२६,३	आमूरजप्रत्यावर्तयेमाः... ति ।......चरन्ति...॥	सं. ४.६,६	(कृ.) अश्वमेधांत दुंदुभिवादनाकडे. (अ.) महाव्रतामध्यें भूमिदुंदुभि वाजविण्याकडे.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	सवेदपुत्र...।...सद्दद-विश्वम............॥	सं. ७.१,२	सवेदपुत्रः...।...विश्वा-भुवोअ...........॥	सं. २.२,१२	(कृ.) काम्येष्टींमध्यें प्रजापति देवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्येकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	अयाविष्ठा...।...र्णं... ...सयातन्वातन्व...॥	सं. ७.३,१	अयाविष्टा...।...णो ...स्वायायत्तनुवांतनू..॥	सं. १,७,१२	(कृ.) वाजपेय प्रकरणांत प्राह्यघसनामक सोमग्रह घेण्याकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	एकयाच...श्वसुहु...। वि...भि...इ...॥	सं. ७.४,१	एकयाच...श्वस्वभू...। ति...द्भि...वि...॥	आ. १.११	(कृ.) अरुणकेतु 'काठकांत' इष्टकोपधानाकडे. (अ.) चातुर्मास्यांतील वायुशुनासीर देवतेच्या अनुमंत्रणाकडे.
अ	यज्ञेनयज्ञ......।... ...सचन्त........॥	सं. ७.५,१	यज्ञेनयज्ञ...।...... ...सचंते........॥	सं. ३.५,११	(कृ.) पाशुक होत्रांत मंथनाकडे. (अ.) आतिथ्येष्टीच्या हवींचें ब्रह्मयानें अभिमंत्रण करण्याकडे.
आ	यज्ञोवभूव.... .उ... पुनः ।...अस्मासु द्रविणमादधातु ॥	सं. ७.५,२	यज्ञोवभूव... ..।... अधिपतीन्करोतुवयश्स्यामपतयोरयीणाम् ॥	सं. १.६,६	(कृ.) दर्शपूर्णमासाची यजमानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	यत्पुरुषेण...यज्ञंदेवा.. (अर्ध भिन्न)	सं. ७.५,४	यत्पुरुषेण...देवायज्ञ... (अर्ध भिन्न)	आ. ३.१२	(कृ.) पंचकाठकांतील एका काठकामध्ये यजमानानें करावयाच्या उपस्थानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	अदितिर्द्यौ...।......॥	सं. ७.६,१	अदितिर्द्यौ...।......॥	आ. १.१३	(कृ.) 'अरुणकेतू' काठकांत उपधानाकडे. (अ.) आधानानंतर पवमानेष्टीमधील अदितिदेवतेच्या हविरनुमंत्रणाकडे.
आ	महीमूषु...हवामहे...॥	सं. ७.६,२	महीमूषु...हुवेम ।...॥	सं. १.५,११	(कृ.) काम्येष्टीपैकीं एका इष्टींत 'अदिति' देवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्येकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	सुत्रामाणं......।... ...गसोअ........ ॥	सं. ७.७,१	सुत्रामाणं...।...गसम ....॥	सं. १.५,११	(कृ.) काम्येष्टींतील याज्यापुरोनुवाक्येकडे. (अ.) सोमयागांतील दीक्षेमध्यें याजमान मंत्रांमध्यें विनियोग.
आ	भद्रादधि...।...ममस्या ......रम् ॥	सं. ७.९,१	भद्रादभि...।...मवस ....रः ॥	सं. १.२,३	(कृ.) प्रयाणविधीकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	प्रपथे......।......॥	सं. ७.१०,१	प्रपथे...।......॥	ब्रा. २.८,५	(कृ.) 'पूषा' देवतेच्या याज्येकडे. (अ.) चातुर्मास्यामध्यें पूषादेवतेच्या अनुमंत्रणाकडे.
आ	पूषेमा...।...प्रजानन्॥	सं. ७.१०,२	पूषेमा...।......प्रविद्वान् ॥	आ. ६.१	(कृ.) अग्निहोत्र्याच्या प्रेतोपधानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	यस्तेस्तनः...युर्यो...यः मुम्नयुः सुहवो यःसुदत्रः। येनविश्वापुष्यसिवार्याणि................॥	सं. ७.११,१	यस्तेस्तनः......यो... येनविश्वापुष्य सिवार्याणि योरत्नधावसुविदः... ॥	आ. ४.८	(कृ.) घर्माच्या अनुष्ठानांत गाईच्या अभिमंत्रणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	अभित्यंदे...मोण्यो... ...सर्व...........॥	सं. ७.१५,१	अभित्यंदे...मूण्योः...। ...सवराश्........॥	सं. १.२,६	(कृ.) सोमक्रयाचे वेळीं सोमवल्ली मोजून घेण्याकडे. (अ.) याच प्रसंगीं ब्रह्मयानें सोमवल्ली निवडण्याकडे.
आ	ऊर्ध्वाय...।...स्तः ॥	सं. ७.१५,२	ऊर्ध्वाय...।...सुवः ॥	सं. १.२,६	(कृ.) सोमक्रयाचे वेळीं सोमवल्ली मोजून घेण्याकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	सावीर्हि...श......। ......वार्याणि......॥	सं. ७.१५,३	सावीर्हि......स...। ...सर्वताता.....॥	ब्रा.२.७,१५	(कृ.) राज्याभिषेकाकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	तांसवितः सत्यसवांसु ...विश्ववाराम् ।...... ...महिषोभगाय ॥	सं. ७.१६,१	ताश्सवितु वरेण्यस्य... ...जन्याम् ।...पयसा महींगाम् ॥	सं. ४.६,५	(कृ.) चयनामध्यें अग्नीवर समिदाधानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	वृहस्पते...वर्ध...ज्यो-तयैनं महते सौभगाय। संशितं चित्संतरं संशि-शाधि..........॥	सं. ७.१७,१	वृहसते...वोध...सश्शितं चित्संतराश्सश्शिशाधि। वर्धयैनं महते सौभगाय........॥	सं. ४.१,७	(कृ.) चयनांगपशूंतील सामिधेनीमध्यें विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	धातादधातु......।...........यच्छतु॥	सं. ७.१८,१	धाताददातु......।.........वायनत्॥	सं. ३.३,११	(कृ.) देविकाहवीमध्यें 'धातृ' देवतेच्या पुरोनुवाक्यांकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	धातादधातु...।...विश्वराधसः॥	सं. ७.१८,२	धाताददा...रयिं...।......सत्यराधसः॥	सं. ३.३,११	
आ	धाता विश्वावार्यां दधातु...।......तु......॥	सं. ७.१८,३	धाताददातु दाशुषेवसूनि...।...तां...सो...॥	सं. ३.३,११	
आ	धातारातिः...।.......॥	सं. ७.१८,४	धातारातिः...।...॥	सं. १.४,४४	(कृ.) समिष्टयजु होमाकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	अन्वद्यनो मति......।............मम॥	सं. ७.२१,१	अनुनोद्या......।.........मयः॥	सं. ३.३,११	(कृ.) देविकासंज्ञक यागातील याज्यापुरोनुवाक्याकडे. (अ.) पौर्णमासयागामध्यें अनुमतिदेवतेच्या परिग्रहाकडे.
अ	अन्विदनु...मंससे.........नस्। (अर्ध निराळा आहे)	सं. ७.२१,२	अन्विदनु...मन्यासै.........नः.........। (अर्ध निराळा आहे)	सं. ३.३,११	
अ	अनुमन्य...नः......। तस्य...चौथा चरण भिन्न	सं. ७.२१,३	अनुमन्य...ना......। तस्य...चौथा चरण भिन्न	सं. १.३,११	
अ	विष्णोर्नुकं प्रावोचं वीर्याणि......।......॥	सं. ७.२७,१	विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं...।.........॥	सं. १.२,१३	(कृ.) अग्निष्टोमांत हविर्धानप्रोक्षणाकडे. (अ.) आतिथ्येष्टीमध्यें विष्णूच्या हवीला अभिमर्शन करण्याकडे. व हविर्धानसंज्ञक गाड्याना 'धुणे' वसविण्याकडे.
आ	प्रतद्विष्णु...णि......। (अर्ध निराळा आहे)	सं. ७.२७,२	प्रतद्विष्णु...य......॥ अर्ध दुसरीकडचा आहे	ब्रा. २.४,३	(कृ.) काम्येष्टीमध्यें विष्णुदेवतेच्या पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	यस्योरुषु...।......उरुविष्णो...नस्कृ......॥	सं. ७.२७,३	यस्योरुषु...। उरुविष्णो......नः कृ...।...॥	ब्रा. २.४,३ सं. १.३,४	(कृ.) अग्नीषोमीय पशूच्या यूपाहुतीकडे. (अ.) सोमक्रयासाठीं निघतांना म्हणण्याकडे व यूपाहुतीचें ब्रह्यानें अनुमंत्रण करण्याकडें.
अ	इदंविष्णु...पदा।...॥	सं. ७.२७,४	इदंविष्णु...पदम्।...॥	सं. १.२,१३	(कृ.) हविर्धानाच्या चाकोरीवर आहुति देण्याकडे. (अ.) याचप्रसंगीं ब्रह्यानें अनुमंत्रण करण्याकडे.
अ	त्रीणिपदा...।.........इतो............॥	सं. ७.२७,५	त्रीणिपदा.........। तती..............॥	ब्रा. २.४,६	(कृ.) काम्येष्टीमध्यें विष्णुदेवतेकडे. (अ.) याचप्रसंगीं ब्रह्यानें अनुमंत्रण करण्याकडे.
अ	विष्णोः कर्मा...।...॥	सं. ७.२७,६	विष्णोः कर्मा...।...॥	सं. १.३,६	(कृ.) यूप पुरल्यावर त्याचें निरीक्षण करण्याकडे. (अ.) याचप्रसंगीं ब्रह्यानें अनुमंत्रण करण्याकडे.
अ	तद्विष्णोः...।......॥	सं. ७.२७,७	तद्विष्णोः...।......॥	स. १.३,६	
आ	दिवोवा...उ...उरोरं॥	सं. ७.२७,८	दिवोवा...उ...वा...वुतवा......।......॥	सं. १.२,१३	(कृ.) हविर्धान शकटासंनिध खुंटी टोकण्याकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	वेदः स्वस्तिर्द्रुघणः...परशु...स्ति।...... (अर्थ भिन्न आहे)	सं. ७.२९,१	स्फ्यस्वस्तिर्विघनः......पर्शु......स्तिः॥ (अर्थ भिन्न)	सं. ३.२,४	(कृ.) यज्ञायुधोपस्थानाकडे. (अ.) दर्शपूर्णमासांत वेदमोचनाकडे.
आ	अग्नाविष्णू...पाथो...स...।...नौ...प्यात्॥	सं. ७.३०,१	अग्नाविष्णू...वीतं...नि...।...ना...प्येत्।	सं. १.८,२२	(कृ.) काम्येष्टीमध्यें याज्यापुरोनुवाक्येकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	अग्नाविष्णू...पाणी।...त्यावा...नौ...प्यात्॥	सं. ७.३०,२	अग्नाविष्णू...णा।...तीर्वा...ना...प्येद्॥	सं. १.८,२२	

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
अ	संमासि...संपूपा...। ....प्रजया ॥ (पुढें भिन्न आहे)	सं. ७.३४,१	संमासि...समिंद्रः...। ...आयुषा ॥ (पुढें भिन्न आहे)	आर. २.१८	(कृ) श्रौतविनियोग आढळत नाहीं. (अ.) चयनानंतर यजमानाकडून ब्रह्मयानें वाचन करण्याकडे.
अ	अग्नेजातान्...मे...। (अर्ध भिन्न आहे)	सं. ७.३५,१	अग्नेजातान्...नः...। (अर्ध भिन्न आहे)	आर. २.५ सं. ४.३,१२	(कृ.) कूष्मांडहोमाकडे विनियोग. शिवाय चयनांत असपत्नेष्टकांच्या उपधानाकडे. (अ.) चयनप्रकरणीं असपत्नेष्टकांच्या अनुमंत्रणाकडे.
आ	दिव्यं......पयसं...। (चौथा चरण भिन्न)	सं. ७.४०,१	दिव्य१...वयसं...।... (चौथा चरण भिन्न)	सं. ३.१,११	(कृ.) काम्येष्टीत 'सरस्वान्' देवतेच्या याज्येकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	यस्यव्रतं...उ......।.. ....हवामहे ॥	सं. ७.४१,१	यस्यव्रतं.....सु......। ....हुवेम ॥	सं. ३.१,११	(कृ.) काम्येष्टीमध्यें याज्यापुरोनुवाक्येकडे. (अ.) अन्वारंभणीयेष्टीमध्यें ब्रह्मयाच्या अनुमंत्रणाकडे.
आ	सोमारुद्रा...स्सत्...। ......असत्......॥	सं. ७.४३,२	सोमारुद्रा...स्मे......। ......स्ति.........॥	सं. १.८,२२	(कृ.) काम्येष्टीमध्यें 'सोमारुद्र' देवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्यांकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	सोमारुद्रा......।... ......दूरं......... ॥	सं. ७.४३,१	सोमारुद्रा...।आरे...॥	सं. १.८,२२	
अ	उभाजिग्य...नैनयोः ॥	सं. ७.४५,१	उभाजिग्य...नैनोः ।	सं. ३.२,११	(कृ.) त्रैधातवीयेष्टींतील एका याज्येकडे विनियोग. (अ.) उक्थ्य क्रतूंत याज्याहोमाकडे.
अ	सिनीवालि...।.......॥	सं. ७.४८,१	सिनीवालि...।...... ॥	सं. ३.१,११	(कृ.) 'सिनीवाली' देवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्यांकडे. (अ.) दर्शेष्टीच्यादिवशीं देवतापरिग्रहाकडे.
अ	यासुबाहु...।......॥	सं. ७.४८,२	यासुपाणिः...।......॥	सं. ३.१,११	
अ	कुहूंदेवीं सुकृतं......। (अर्ध भिन्न आहे)	सं. ७.४९,१	कुहूमह१सुभगां...वां । (अर्ध भिन्न आहे)	सं. ३.३,११	(कृ.) कुहूदेवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्यांकडे. (अ.) दर्शेष्टीच्यादिवशीं देवतापरिग्रहाकडे.
अ	कुहूर्देवाना...पोजुपेत । (अर्ध भिन्न)	सं. ७.४९,२	कुहूर्देवाना...पथिकेतु । (अर्ध भिन्न)	सं. ३.३,११	
अ	राकामहं...वा......॥	सं. ७.५०,१	राकामह१...वा१... ॥	सं. ३.३,११	(कृ.) पौर्णमासेष्टीच्या दिवशीं राकादेवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्यांकडे. (अ.) दर्शेष्टीच्या दिवशीं देवतापरिग्रहाकडे.
अ	यास्तेराके...।.......॥	सं. ७.५०,२	यास्तेराके...।...... ॥	सं. ३.३,११	
अ	देवानां पत्नी.........। ....यच्छन्तु ॥	सं. ७.५१,१	देवानां पत्नी.........। ......यच्छत ॥	ब्रा. ३.५,१२	(कृ.) दर्शपूर्णमासेष्टीमध्यें 'देवपत्नी' यागाच्या याज्यापुरोनुवाक्यापठणाकडे. (अ.) याच यागाच्या अनुमंत्रणाकडे.
अ	उत ग्ना व्यंतु...।...॥	सं. ७.५१,२	उतग्ना वियंतु...।...॥	ब्रा. ३.५,१२	
अ	बृहस्पतिर्नः.........। ......वरीयः......॥	सं. ७.५३,१	बृहस्पतिर्नः...।...... ......वरिवः......॥	सं. ३.३,११	(कृ.) काम्येष्टींत इन्द्राबृहस्पती इष्टीच्या होत्राकडे–याज्यापुरोनुवाक्येकडे. (अ.) 'उक्थ्य' संज्ञक क्रतूंत ब्राह्मणाच्छंसीच्या याज्येचें ब्रह्मयानें अनुमंत्रण करण्याकडे.
इ	संज्ञानं...स्वेभिः...णेभिः॥	सं. ७.५४,१	संज्ञानं...स्वैः...णैः ।	ब्रा. २.४,४	दोन्ही वेदांत श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	अमुत्रभूया धि...र...। ......स्पहे......॥	सं. ७.५५,१	अमुत्रभूया ध...अ...। ......स्माहे......॥	आर. १०.४८ सं. ४.१,८	(कृ.) चयनांगपशूच्या सामिधेनीकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	उद्वयं...रोहन्तोनाकमुत्तमम् ।............॥	सं. ७.५५,७	उद्वयं...पश्यंतो ज्योतिरुत्तरम् ।.........॥	सं. ४.१,८	(कृ.) चयनांग पशूच्या सामिधेनीकडे. (अ.) सोमयागाच्या अवभृथस्नानानंतर पाण्यांतून बाहेर पडण्याकडे.
आ	आतेप्राणं सुवामसि...। आयुर्नो............॥	सं. ७.५५,६	आयुष्टे...। पुनस्ते प्राण आयति............॥	सं. १.३,१४	(कृ.) काम्येष्टींत एका देवतेची पुरोनुवाक्यापठणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
इ	पृतनाजितं...समिमुर्धिंहामहे...।...॥	सं. ७.६५,१	पृतनाजित१...सुप्रमभिष्टुवेम......।... ......अ.........॥	आर. १०.२	दोन्ही वेदांत श्रौतविनियोग नाहीं.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
इ	शिवानः...।...युवो ....शः ॥	सं. ७.७१,१	शिवानः...।...व्यो... ......शि ॥	आर. ४.४२	दोन्ही वेदांत श्रौतविनियोग नाहीं.
इ	शंनोवातोवातु...।... ...श्री............॥	सं. ७.७२,१	शंनोवातः पवतां मात-रिश्वा...।...नि:...॥	आर. ४.४२	
इ	यत्किंचा......हविषा यजुषा ।...ना...सत्या-शाहुति हन्त्वस्य ॥	सं. ७.७३,१	यत्किंचा....।.यजुषा-हविर्भिः ।...नः...दिष्टा ......तीरस्यहन्तु ॥	ब्रा. २.४,२	
इ	यातुधाना...।...देवा ...संपदि...जुहोति ॥	सं. ७.७३,२	यातुधाना...।...समृद्धि ......करोति ॥	ब्रा. २.४,२	
इ	अपांचीत...पि......। ...मन्युना...भिन्न आहे	सं. ७.७३,४	अपाचीत...प...।... ब्रह्मणा (भिन्न आहे)	ब्रा. २.४,२	
अ	परिलामि.........।... ......हन्तारं......॥	सं. ७.७४,१	परिलामि......भेत्तारं ॥	सं. ४.१,३	(कृ.) चयनप्रकरणीं मृत्तिकेचें परि-लेखन करण्याकडे. (अ.) त्याच प्रसंगीं ब्रह्मयानें अनुमंत्रण करण्याकडे.
इ	जुष्टोदमूना...।......॥	सं. ७.७७,९	जुष्टोदमूना...।...॥	ब्रा. २.४,१	दोन्ही वेदांत श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	अमसर्थ...।......॥	सं.७.७७,१०	अमसर्थ.. ।......॥	ब्रा. २.४,१	(कृ.) गृहेष्टीच्या स्विष्टकृताच्या पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) अग्निष्टोमातील प्रवर्ग्यामध्यें आज्याचें हवन करीत अस-ताना ब्रह्मयानें अनुमंत्रण करण्याकडे.
आ	प्रजावतीः...से...... रुद्रस्य हेतिर्वृणक्तु ॥	सं. ७.७९,१	प्रजावतीः...सू...। ......हेतीरुद्रस्य वृंज्यात् ।	ब्रा. २.८,८	(कृ.) उपहोमाकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	सांतपना......।... ...अस्मा.........॥	सं. ७.८२,१	सांतपना. .।.. . ....युष्मा.... ....॥	सं. ४.३,१३	(कृ.) चातुर्मास्ययागातील 'मरुत' देवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्यांकडे. (अ.) याच कर्माचे वेळीं ब्रह्मयानें अनुमंत्रण करण्याकडे.
अ	योनोमर्तो मरुतो...... चित्तानिवसवो...सति ...शान्...मुंचतोसः ॥	सं. ७.८२,२	योनोमर्तो वसवो...... सर्वाणि मरुतो...सात् ...शं...समुचीष्ट...॥	सं. ४.३,१३	
अ	संवत्सरी......पासः । ...अस्मात्...त्वेनसः ......मत्सरा......॥	सं. ७.८२,३	संवत्सरीणा......येषु । ...स्मत्...त्वंहसः... ...मदिरा........॥	सं. ४.३,१३	
अ	यत्ते देवा कृण्वन्भा...। तेना............॥	सं. ७.८४,१	यत्ते देवा...दधुर्भा...। सानो............॥	सं. ३.५,१	(कृ.) दर्शपूर्णमासाच्या आरंभापूर्वी करावयाच्या सारस्वत होमाकडे. (अ.) दर्शेष्टीच्या दिवशीं 'कुहू' या देवतेच्या परिग्रहाकडे.
अ	प्रजापते...रूपाणि... ...भूजेजान ।.......॥	सं. ७.८५,३	प्रजापते...जातानि... ...ता बभूव ।......॥	ब्रा. ३.५,७	(कृ.) दर्शपूर्णमासांत प्रजापति देव-तेच्या होमाकडे. (अ.) दर्शपूर्णमासात आधारानुमंत्रणाकडे.
अ	पूर्णा पश्चा...।...देवैः ...तोमदिलानाकस्य पृष्ठेसमिषा मदेम ॥	सं. ७.८५,१	पूर्णा पश्चा...।......वा अधि...त उत्तमे...इह मादयंता ॥	सं. ३.५,१	(कृ.) सारस्वत होमाकडे. (अ.) दर्श-पूर्णमासातील देवतापरिग्रहाकडे.
आ	वृषभं...पौ...।...॥	सं. ७.८५,२	ऋषभं...पू.........। (उत्तरार्ध भिन्न)	ब्रा. ३.७,५	(कृ.) पौर्णमासेष्टींतील पार्वणहोमा-कडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	पूर्वापरं...णवम् ।... ...विचष्ट...र...... ......सेनवः ॥	सं. ७.८६,१	पूर्वापर......अध्वरम् । ...न्य...भिचष्टे...न ......तपुनः ॥	ब्रा. २.८,९	(कृ.) काम्यपशूंपैकीं एका पशूच्या याज्येकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	नवोनवो...सि...ग्यग्र म् ।...स्या...मास्ति से॥	सं. ७.८६,२	नवोनवो...ति...त्यग्रे । ...त्या...मास्तिति...॥	सं. २.४,१४	(कृ.) एका काम्येष्टीच्या पुरोनुवाक्ये-कडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	यंदेवा...क्षितमक्षिता भक्षयंति । तेनास्मा-निन्द्रो............॥	सं. ७.८६,६	यमादित्या...तयः पि-बन्ति । न नो राजा...॥	सं. २.४,१४	(कृ.) एका काम्येष्टीच्या याज्येकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	इहैवाग्ने...त्ता......। त्रेणा............॥	सं. ७.८७,३	इहैवाग्ने...तो...।... ...त्रम.............॥	सं. ४.१,७	(कृ.) पशुंगभूतसामिधेनीकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	अन्वग्नि...।...उपसो अनु.........विवेश ॥	सं. ७.८७,४	अन्वग्नि...।...स्व पुरु-त्राच......ततान ॥	सं. ४.१,२	(कृ) चयनप्रकरणीं विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	धात्रोधात्रो...मुंचनः... यदूचिम...वरुणमुंचनः।	सं. ७.८८,२	धाम्नोधाम्नो...नो...। ...शपामहे...नो...॥	सं. १.३,११	(कृ.) पशूच्या अनुष्ठानामध्यें मार्जनाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	उदुत्तमं...।...धा...॥	सं. ७.८८,३	उदुत्तमं...।...था...॥	सं. १.५,११	(कृ.) एका काम्येष्टीच्या याज्येकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	अनाधृष्यो...अमर्लो ...।...अमीवाः...... पीभिः...नोगयम्।	सं. ७.८९,१	अनाधृष्यो...अनिष्टृतो ...।...आशाः...यः ....नोवृधे ॥	सं. ४.१,७	(कृ.) चयनांग पशूच्या अनुष्ठानामध्यें सामिधेनीकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	इन्द्रक्षत्र...।......॥	सं. ७.८९,२	इन्द्रक्षत्र...।......॥	सं. १.६,१२	(कृ.) काम्येष्टींच्या याज्यापुरोनुवाक्ये. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	मृगोनभीमः...।...॥	सं. ७.८९,३	मृगोनभीमः...गामा ॥	सं. १.६,१२	(अ.) चयनप्रकरणीं अनुमंत्रणाकडे.
आ	त्रातारमि...।...न इन्द्रो मघवान्कृणोतु ॥	सं. ७.९१,१	त्रातारमि...।...नो मघवाधात्विंद्रः ॥	सं. १.६,१२	(अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	अपो दिव्या...विषं... ...पृ . ।...न...॥	सं. ७.९४,१	अपो अन्वचारिषं... ..स...।......॥	सं. १.४,४५	(कृ.) एका काम्येष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्येकडे. (अ.) दर्शपूर्णमासामध्यें इडामार्जनाकडे विनियोग.
अ	इन्द्रः सुत्रामा...।...... ......नः.........॥	सं. ७.९६,१	इन्द्रः सुत्रामा...।...॥	सं. १.७,१३	(कृ.) एका काम्येष्टीच्या पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	ससुत्रा...स्मदा......॥	सं. ७.९७,१	ससुत्रा...स्मे आ...॥	सं. १.७,१३	(कृ.) एका काम्येष्टीच्या याज्येकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	इन्द्रेण मन्युना...मभिष्याम......।......॥	सं. ७.९८,१	इन्द्रेण सयुजो...सासह्याम......।......॥	सं. ३.५,३	(कृ.) आहवनीयोपस्थानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	ध्रुवंध्रु...।...इन्द्रः केवलीर्विशः...स्करत् ॥	सं. ७.९९,१	ध्रुवंध्रु...। ...इद्विशः केवलीः सर्वाः समनसः करत् ॥	सं. ३.२,८	(कृ.) अग्निष्टोमामध्यें ध्रुवग्रह होतृचमसांत ओतण्याकडे. (अ.) ह्याच कर्माचे वेळीं ब्रह्मयानें अनुमंत्रण करण्याकडे.
आ	यदद्य......होतश्चिकित्वन्न...।...ध्रुवमयो ध्रुवमुताशविष्ठ...विद्वा ......सोमं ॥	सं. ७.१०२,१	यदद्य...नमे...तारम। ऋधगयाड्ढधगुता... मिष्टाः...जान...विद्वान्	सं. १.४,४४	(कृ.) समिष्टयजुर्होमाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	समिन्द्र नो...प...हरिवन्...।...हितं...... ......तौ.........॥	सं. ७.१०२,२	समिंद्र णो...पि...मघवन्...।...कृतं...त्सा॥	सं. १.४,४४	
ई	यानावह...वांस्ता...। ...पपिवांसो मधून्यस्मै॥	सं. ७.१०२,३	यानावह...वान्...। वहमाना...हवींष्यि... सु......तिष्ठतासु ॥	सं. १.४,४४	दोन्ही वेदांत समिष्टयजुर्होमाकडे.
ई	सुगावोदेवा...नाअ...। ...भरमाणाः स्वावसूनि ...रोहतानु ॥	सं. ७.१०२,४	स्वगावोदेवाः...नम... ...दं...। जक्षिवांसः सद्य विश्वेस्मे......॥	सं. १.४,४४	
ई	यज्ञयज्ञं.............॥	सं. ७.१०२,५	यज्ञयज्ञं.............।	सं. १.४,४४	
ई	एष ते......र्थं......॥	सं. ७.१०२,६	एष ते......रः...॥	सं. १.४,४४	
ई	देवागातु..............।	सं. ७.१०२,७	देवागातु.............।	सं. १.४,४४	
ई	मनसस्पत...दिवि... दिवि...पृथिव्यां स्वाहां-ऽन्तरिक्षे स्वाहा...धांस्वाहा॥	सं. ७.१०२,८	मनसस...देव...वाचि वातेधाः ॥	सं. १.४,४४	
अ	सर्वादरफं...सनिदेणरगुना...। संदेवर्विश्वदेवेभिरर्कमिदं...हविः॥	सं. ७.१०३,१	समंक्तांबर्हि...समादित्यैर्वसुभिः...। सनिंद्रण विश्वेभि...र्फां दिव्यं नभो गच्छतु यत्स्वाहा॥	सं. २.७,५	(कृ.) दर्शपूर्णमासेष्टीमध्यें प्रस्तरप्रहरणाकडे. (अ.) याच फलाच्या अनुमंत्रणाकडे.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
अ	परि...माजामिमोषी...नाम् ।...नं...तं हिरण्ययं...एते...लोके ॥	सं. ७.१०४,१	अभि...माहिस्वी...ना ।......ना...ताः सुवर्णा...इमे...मग्ने ॥	ना. ३.७,५	(कृ.) होतृपदनसंज्ञक वर्हि वेदीत अंथरण्याकडे. (अ.) याच वेळीं अनुमंत्रणाकडे.
अ	आमन्द्रै...........॥	सं. ७.१२२,१	आमन्द्रै...।...न्येमुरिम...दधन्वे...हि ॥	आ. १०.१२	(कृ.) अरुणकेतुसंज्ञक काठकानुष्ठानामध्यें इष्टकोपधानाकडे. (अ.) अग्निष्टोमामधील हारियोजन यागाच्या अनुमंत्रणाकडे.
अ	मर्माणि...णा ता...नु...।...वरुणस्त्वे कृणोतु...नुदेवामदंतु ॥	सं. ७.१२३,१	मर्माणि...भिच्छा...भि...।......वरिवस्ते अस्तु...। मनुमदंतु देवाः ॥	सं. ४.६,४	(कृ.) चयनप्रकरणीं अप्रतिरथसूक्ताकडे. (अ.) महाव्रतामध्यें दुन्दुभिहननानंतर सोमसप्रहनाकडे.
आ	रक्षोहणं...।......॥	सं. ८.३,१	रक्षोहणं...।......॥	सं. १.२,१४	(कृ.) काम्येष्टींतील पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	परित्वाग्ने......।.........हन्तार.........॥	सं. ८.३,२२	परित्वाग्ने...मेत्तार...॥	सं. ४.१,३	(कृ.) चयनप्रकरणीं मृत्परिलेखनाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	विज्योतिषा...।......क्षोभ्यो विनिक्षे ॥	सं. ८.३,२४	विज्योतिषा...।...क्षसे विनिक्षे ॥	सं. १.२,१४	(कृ.) काम्येष्टींतील याज्यापुरोनुवाक्येकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	अग्नी......।......॥	सं. ८.३,२६	अग्नी......।......॥	ना. २.४,१	(कृ.) अग्न्याधानात अरणींच्या अभिमंत्रणाकडे. (अ.) अग्न्याधानानंतर पावमानेष्टींत अनुमंत्रणाकडे.
इ	स्वस्तिदा...शाप...। (अर्थ भिन्न आहे)	सं. ८.६,२२	स्वस्तिदा...शस्य. । (अर्थ भिन्न आहे)	आर. १०.१	दोन्ही वेदात श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	इयमेव...दासितरासु चरति प्रविष्टा । महान्तो अस्या महिमानो अन्त वधूर्जिगाय नवगज्जनित्री।	सं. ८.९,११	इयमेव...दंतरस्या...। वधूर्जजान नवगज्जनित्री त्रयएना महिमान सचन्ते ॥	सं. ४.३,११	(कृ.) चयनामध्यें व्युष्टीनावाच्या इष्टकोपधानाकडे. (अ) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	छंदपक्षे .....रेतं ।...सं...नुमतीं......॥	सं. ८.९,१२	छन्दस्वती...रंती ।...वि.. तुं कृण्वाने.. ॥	सं. ४.३,११	
आ	ऋतस्य...रेत आगु. ...जिन्व...राष्ट्र...॥	सं. ८.९,१३	ऋतस्य...सो...ज्योतिषा...।...रक्ष...मत	सं. ४.३,११	
आ	अग्नीषोमावदधुर्या...सीय...कल्पयंतः ।...र्वी यजमानाय स्वराभरन्तीम् ॥	सं. ८.९,१४	चतु ष्टोमो अभवद्या...यो भवन्ती ।...कं युंजाना. सुवरा भरंतिदं ॥	सं. ४.३,११	
आ	पंचव्युष्टी.........।...एकमूर्धी......॥	सं. ८.९,१५	पंचव्युष्टी......समान॥	सं. ४.३,११	
आ	पितावत्साना...।.........घृतंतदुवस्य...॥	सं. ९.४,४	पितावत्साना...।...मस्तु...मस्य......॥	सं. ३.३,९	(कृ.) उपालंभयागातील अपहोमाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	एतंवो युवानं प्रति दध्मो अन्न वशाअनु । नोहासिष्ट...रायस्पोषेरभिन सचध्वं ॥	सं. ९.४,२४	एतं युवानं...ददामि...प्रियेण । मा न.शात...रायस्पोषेण समिषा मदेम ॥	सं. ३.३,९	
आ	स्त्रियः सतीस्ता...।...ई......नुष्णि......॥	सं. ९.१४,१५	स्त्रिय. सतीः ता...।...इ...तु पि.... ....॥	आर. १.११	(कृ.) अरुणकेतु काठकाच्या इष्टकोपधानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	साकंजाना...डि...॥	सं. ९.१४,१६	साकंजानाः...ड...॥	आर. १.३	(कृ.) प्रवर्ग्यामध्यें महावीरावेक्षणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	अपश्यं...।......॥	सं. ९.१५,११	अपश्य.......।.......॥	आर. ४.७	
आ	पृच्छामि...मिवृष्णो अश्वस्य रेत ।...विश्वस्य भुवनस्य नाभि......॥	सं. ९.१५,१३	पृच्छामि...त्वा भुवनस्य नाभिम् । वृष्णो अश्वस्य रेतः.............॥	सं. ७.४,१८	(कृ.) अश्वमेधांत ब्रह्मोद्यनामक कर्माकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
इ	ऋचो अक्षरे...।...स्वे-अर्मी.........॥	सं. ९.१५,१८	ऋचो अक्षरे.........।........इमे......॥	आर. २.११	दोन्ही वेदांत श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	गौरिरिमिमाय......। (चरण भिन्न आहे)	सं. ९.१५,२१	गौरीर्मिमाय.........। (चरण भिन्न आहे)	ब्रा. २.४,६	(कृ.) उपहोमाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	चत्वारिवाक्...।...॥	सं. ९.१५,२७	चत्वारिवाक्...।...॥	ब्रा. २.८,८	(कृ.) काम्येष्टींत याज्यामंत्राकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	अष्टाचक्रा...।...ण्मयः ॥	सं. १०.२,२१	अष्टाचक्रा...।...ण्मयः......लोको.....॥	आर. १.२७	(कृ.) अरुणकेतुचयनांत इष्टकोपधानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	योवैतां...पुरम्।...ब्राह्मा च चक्षुःप्राणं.....॥	सं. १०.२,२९	योवैतां......रीम्।...ब्रह्माचायुः कीर्तिं...॥	आर. १.२७	
आ	प्रभ्रा...।...ण्ययीं......ताम्॥	सं. १०.२,३३	विभ्रा..।...ण्मयीं..........ता॥	आर. १.२७	
आ	अपोदिव्या अचायिषं...पृ...।...स्वानम ॥	सं. १०.५,४५	अपोअन्वचारिषं......स्वाश्अग्न......॥	सं. १.४,४६	(कृ.) काम्येष्टीमध्यें एका देवतेच्या याज्येकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	निवेशनः...।..,धनानाम्॥	सं. १०.८,४२	निवेशनः......(चरण भिन्न)...पथीनाम्॥	सं. ४.२,५	(कृ.) चयनप्रकरणांत गार्हपत्योपस्थानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	मानोमहांत...नोवहंत मुतमानो वक्ष्यतः।...हिंसीः...मातरंच स्वां-तन्वं रुद्रमारीरिषोनः॥	सं. ११.२,९	मानोमहांत...उक्षंत-मुतमान उक्षितम्।...वधीः पितरं मोतमातर प्रियमानस्तनुवो रुद्ररीरिषः॥	सं. ४.५,१०	(कृ.) चयनप्रकरणांत शतरुद्रिय होमाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	यत्वाक्रुद्धः प्रचक्रुर्मन्य...पुरुषेमृते।...त्वया॥	सं. १२.२,५	यत्वाक्रुद्धः परोवप...यदवर्त्या।...तव...॥	सं. १.५,३	(कृ.) पुनराधानांत दक्षिणाग्नीच्या आधानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	पुनस्त्वा...वः...ह्माव...तिरग्ने। (पुढचा अर्ध भिन्न)	सं. १२.२,६	पुनस्त्वादित्या...समिधतां...णो...नीथ यज्ञैः (पुढचा अर्ध भिन्न)	सं. ४.२,३	(कृ.)चयनप्रकरणीं उख्याग्नीच्या प्रज्वलनाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	संकुसुकोविक...स्वरः। तं ते पक्ष्मं सवेद......मनीनशन्॥	सं. १२.२,१४	संकुसुको विकु...स्वनः। १ सयक्ष्म मनागस्ते......चीचतम्॥	आर. २.४	(कृ.) कूष्मांडहोमामध्यें विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	परंमृत्यो...स्तएष...। (चौथा चरण भिन्न)	सं. १२.२,२१	परंमृत्यो...स्तेख...। (चौथा चरण भिन्न)	आर. ३.१५	(कृ.) अग्निहोत्र्याच्या अंत्येष्टीमध्यें होमाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	इमंजीवे...मेषां...धं।...न्तः...दधतां...।	सं. १२.२,२३	इमंजीवे...मानो...धं...।...तु...दध्महे...॥	आर. ६.१०	(कृ.) आहिताग्नीच्या उत्तरक्रियेंत परिधी घालण्याकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	आरोहता...वृ...स्थ।पान् वस्त्व...सजोपाः॥ (च. चरण भिन्न)	सं. १२.२,२४	आरोहता...ष्ट......ष्ट। इह...सुरत्नो (च. चरण भिन्न).	आर. ६.१०	(कृ.) आहिताग्नीच्या उत्तरक्रियेंत चर्मारोहणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	यथाहा...साकम्।...॥	सं. १२.२,२५	यथाहा...क्लृप्ताः।...॥	आर. ६.१०	
आ	अश्मन्वती रीयते (सर्व भिन्न मंत्र आहे)	सं. १२.२,२६	अश्मन्वती रेवती (सर्व भिन्न मंत्र)	आर. ६.९	(कृ.) आहिताग्नीच्या उत्तरक्रियेमध्यें पृथ्वीच्या उपस्थानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	मृत्योः पदं...न्त एतत्......र......। (पुढचा अर्ध भिन्न आहे)	सं. १२.२,३०	मृत्योः पदं...न्तोयदेम.........रो......। (पुढचा अर्ध भिन्न आहे)	आर. ६.१०	(कृ.) आहिताग्नीच्या प्रेतक्रियेंत पावलें पुसविण्याकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	इमानारीः...स्पृ...।......सुराना......॥	सं. १२.२,३१	इमानारी......मृ...। सुरोवा..........।	आर. ६.१०	(कृ.) आहिताग्नीच्या उत्तरक्रियेंत स्त्रियांनीं काजळ घालण्याकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	योनोअग्निः...त्व१न्तरा ग्रामृतो मर्त्यंपु। चा अर्ध भिन्न आहे)	सं. १२.२,३३	योनो अग्निः...त्वंतर-मर्त्योमर्त्यां१ आविवेश। (पुढचा अर्ध भिन्न आहे)	सं. ५.७,९	(कृ.)चयनामध्यें अग्निप्रदृण जपाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	उदेहि...अप्स्वं...इम ...।...ला...प्राय मृ-तंनिमृतु ॥	सं. १३.१,१	उदेहि...अप्स्वप्स्वं... प्रमा...।......नोष्ट्रेषु धिताद्धातु ॥	ब्रा. २.५,२	(कृ.) अश्वमेधामध्यें घोड्याला स्नान घातल्यावर पाण्यांतून बाहेर काढण्याकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	यूयमुग्रा...युजा...त ।...तःपृणन्मुदानत्र-त्रिपः ॥	सं. १३.१,३	यूयमुग्रा...सयुजा...थ ...।...नो अश्मणोदभि-द्यवः त्रिम........॥	ब्रा. २.५,२	
आ	रुहो रुरोह...गर्भोज-नीनां...।...प्य मन्व-विदन्त...........॥	सं. १३.१,४	रोहश्रोह...प्रजानिर्वृद्धि ...द्यो अविदत्य...॥	ब्रा. २.५,२	
आ	आतेराष्ट्रं...आहार्पाद-व्यास्थन्...ते अभूत् । तस्मै...रेवतीभिः कामं ...शक्करीभिः ॥	सं. १३.१,५	आहार्पाद्रा...मृधोव्यास्थ द...। अस्मभ्यं...शक्करीभिः राष्ट्रं...रेवतीभि.	ब्रा. २.५,२	
आ	रोहितो...तत्र...। तत्र ...जः...दोहर...॥	सं. १३.१,६	रोहितो...तस्मिश्स्रां... तस्मिन् ..अ...ददर॥	ब्रा. २.५,२	
आ	रोहितो...। येनान्तरिक्षं विमितारजांसितेन देवा अमृतन......... ॥	सं. १३.१,७	रोहितो...। सो अन्त-रिक्षे रजसो विमानः... वाः सुवर.........॥	ब्रा. २.५,२	
आ	विरोहितो अमृशद्विश्व-रूपं...कुर्वाण...।... रुह्वा...संते...मक्तु ...घृतेन ॥	सं. १३.१,८	विममर्श रोहितो विश्व-रूपः समाचक्राणः...। ...गत्वाय...विनो... मु तु........स्तेन ॥	ब्रा. २.५,२	
आ	यास्तेवि...सः...वत्सं-गायत्रीम नुता इहा...। ...मनसाद्विवेन...... ...वत्सो.........॥	सं. १३.१,१०	यास्तेवि...सा...गायत्रं वत्स...स्तआ...। स्त्वा ...महसास्तेन...पुनो॥	ब्रा. २.५,२	
आ	सहस्रशृंगो.........॥	सं. १३.१,१२	सहस्रशृंगो......... ॥	ब्रा. ३.७,२	(कृ.) एका काम्यपशूच्या हौत्राकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	एकपदी...।...भुवनस्य पंक्तिम्स्वसाः......॥	सं. १३.१,४२	एकपदी...।...परमे व्योमन् तस्याः...॥	ब्रा. २.४,६	(कृ.) एका काम्यपशूच्या याज्येकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	पूर्वापरं...अर्णवम् ।...न्यो... (च. च. भिन्न)	सं. १३.२,११	पूर्वापरं...ध्वरम् ।... न्यन्यो (चवथा च. भिन्न)	ब्रा. २.८,९	
अ	उदुत्यं...।.........॥	सं. १३.२,१६	उदुत्यं...।.........॥	सं. १.२,८	(कृ.) सोमक्रयानंतर राजाचे रथावर कृष्णाजिन बांधण्याकडे. (अ.) पित्र्येष्टीनंतर आदित्योपस्थानाकडे.
अ	तरणिर्वि...।......न॥	सं. १३.२,१९	तरणिर्वि...।...नं ॥	सं. १.४,३१	(कृ.) सोमरसाचा ग्रह भरून घेण्याकडे. (अ.) पित्र्येष्टीनंतर आदित्योपस्थानाकडे.
अ	सप्तला...।...णम् ॥	सं. १३.२,२३	सप्तला......।...ण ॥	सं. २.४,१४	(कृ.) एका काम्येष्टीमध्यें सूर्यदेवतेच्या याज्येकडे. (अ.) पित्र्येष्टीनंतर आदित्योपस्थानाकडे.
अ	अयुक्त...नप्त्यः ।...॥	सं. १३.२,२८	अयुक्त...नप्त्रियः...॥	ब्रा. २.४,५	(कृ.) सूर्यकर्मामध्यें विनियोग. (अ.) चातुर्मास्यामध्यें पित्र्येष्टि झाल्यावर आदित्योपस्थानाकडे.
अ	चित्रंदेवाना...।...॥	सं. १३.२,३५	चित्रंदेवाना...।... ॥	सं. २.४,१४	
अ	अवोध्यग्निः...।...॥	सं. १३.३,४६	अवोध्यग्निः...।...॥	सं. ४.४,४	(कृ.) चयनप्रकरणांत छंदसंज्ञक इष्टकांच्या उपधानामध्यें. (अ.) पित्र्येष्टीनंतर आदित्योपस्थानाकडे.
आ	कृष्णंनियानं...दिवो... ।...हतस्य (भिन आहे)	सं. १३.३,९	असितवर्णा...मिहो...। ...निकुला (भिन्न आहे)	सं. ३.१,११	(कृ.) कारीरीष्टीमध्यें पिंडीहोमाच्या अनुमंत्रणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
ह	यत्ते चन्द्रं कश्यप...॥	सं. १३.३,१०	यत्ते शिल्पं...इंद्रियावत् ......।...अ......॥	आर. १.७	दोन्ही वेदांत श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	सप्तयुंजंति...।...... ...यत्रेमा.........॥ धितस्थुः (पुढें आणखी एक तुकडा आहे)	सं. १३.३,१८	सप्तयुंजंति...।...येनेमा ......नि तस्थुः ॥	आर. १.११	(कृ.) चातुर्होत्रसंज्ञक काठकांत इष्टकोपधानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	य आत्मदा.........। (पुढचा अर्ध भिन्न आहे)	सं. १४.१,१	य आत्मदा.........। (पुढचा अर्ध भिन्न आहे)	सं. ४.१,७	(कृ.) प्राजापत्यपशूच्या याज्यापुरोनुवाक्येकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	नवोनवोभवति...... ष्यग्रम् ।...स्या...म... ......से.........॥	सं. १४.१,२४	नवोनवोभवति...लमे। ...त्या...मा...ति...।	सं. २.४,१४	(कृ.) एका काम्येष्टीमध्यें आदित्यदेवतेच्या पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	आशासाना...रयिम् । पत्यु......त्वस्याम् ॥	सं. १४.१,४२	आशासाना...तनूम् । अमे...ह्येमुक्......॥	स. १.१,१०	(कृ.) दर्शपूर्णमासामध्यें पत्नीच्या योक्त्रबंधनाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	अमोह...सामाहमस्म्य् ...। द्यौ...ताविह...॥	सं. १४.२,७१	अमूह...द्यौ...।...सामाह......तावेहि...॥	ब्रा. ३.७,१	(कृ.) पत्नीला यजमानानें संभोगकालीं बोलावण्यासाठीं म्हणावयाच्या कामीं. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	तद..............। (दोन चरण कमी व दोन उलटपालट)	सं. १६.९,२	तदमिराह तदुसोमआह ...पूषा माधात् सुकृतस्य लोके.........॥	स. ४.२,८	(कृ.) चयनप्रकरणीं दर्भस्तंभाच्या आक्रमणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	द्विषंश्चमह्यं रध्यतुमाचाहं ......वे... ।	सं. १७.१,६	द्विषन्तं ममरंधयन् मोअहं......तो रथम् ॥	ब्रा. ३.७,६	(कृ.) आदित्यदेवतेच्या उपस्थानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	उदगा...तपसासह ।	सं. १७.१,२४	उदगा...सहसा सह । (अर्ध भिन्न आहे)	ब्रा. ३.७,६	
आ	कोअद्ययुंक्ते...।...॥	सं. १८.१,६	कोअद्य......।...॥	सं. ४.२,११	(कृ.) 'क' देवतेच्या याज्येकडे. (अ) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	अन्वग्नि...।...उपसो- अनु......विवेश ॥	सं. १८.१,२७	अन्वग्नि......।...स पुरुत्राच......ततान ॥	सं. ४.१,२	(कृ.) चयनप्रकरणीं माती आणावयास जातांना वारुळाच्या आक्रमणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	स्तुहिश्रुतं...जनानां राजानं...।...अन्यमस्मत्तेनि......न्यं ॥	सं. १८.१,४०	स्तुहिश्रुतं...युवानं मृगं न...।...ते अस्मन्नि... ......नाः ॥	सं. ४.५,१०	(कृ.) चित्यग्निहोमाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	उदीरता...।......॥	सं. १८.१,४४	उदीरता...।......॥	सं. २.६,१२	(कृ.) महापितृयज्ञाच्या होमाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	आहंपितृ...।......॥	सं. १८.१,४५	आहंपितृ...।......॥	सं. २.६,१२	
आ	इदंपितृ...।...दि ॥	सं. १८.१,४६	इदंपितृ...।...निः...॥	सं. २.६,१२	
आ	मातलीकव्यै...।...॥	सं. १८.१,४७	मातलीकव्यै.........। (भिन्न आहे)	सं. २.६,१२	
आ	परेयिवांसं...रिति... ...नु...।...सपर्यत ॥	सं. १८.१,४९	परेयुवांसं...रघु...न ...।...दुवस्यत ॥	आर. ५.१२	(कृ.) आहिताग्नीच्या प्रेतविधीमध्यें होमाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	बर्हिषदः...।...धा नः॥	सं. १८.१,५१	बर्हिषदः...।...धास्म- भ्यंर............॥	सं. २.६,१२	(कृ.) महापितृयज्ञाच्या होमाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	अपेतवीत ... भिन्न आहे ......स्व.........॥	सं. १८.१,५५	अपेतवीत...(भिन्न आहे)...स्व...... ॥	आर. ६.६	(कृ.) श्मशानभूमी झाडण्याकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	उशंतस्त्वेधीमह्य ।...॥	सं. १८.१,५६	उशंतस्त्वा हवामह...॥	सं. २.६,१२	(कृ.) महापितृयज्ञाच्या होमाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	अंगिरसो...।......॥	सं. १८.१,५८	अंगिरसो.........॥	सं. २.६,१२	
आ	अंगिरोभिर्यज्ञियैरागहीह ...।...सिन्व......॥	सं. १८.१,५९	अंगिरो रागहियज्ञियै... ...।......यज्ञे... ॥	सं. २.६,१२	
आ	इमंयम...रोहा।...पो॥	सं. १८.१,६०	इमंयम...सीदा...पा॥	सं. २.६,१२	
	यमोनः पवते... त्वे.....।......॥	सं. १८.२,१	यमायसोमश्सुनुत... ...जुहुता...।...... ॥	सं. २.६,१२	

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	मैनमग्ने...शशुचो...। ...करसि...तृंरुम ॥	सं. १८.२,४	मैनमग्ने...शोचो...। ...करवो...तृम्यः ॥	आ. ६.१	(कृ.) आहिताग्नीच्या प्रेतसंस्कारांत प्रेताला अग्नि देत असता करावयाच्या अनुमंत्रणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	यदाशृतं...परिदत्तात् ...।.......थ......॥	सं. १८.२,५	यदाशृतं करवो...प्रहि-णुतात्............। शृतं यदा करसि......। यदा...धा.........॥	आ. ६.१	(कृ.) अग्नि पेटविल्यानंतर अनुमंत्रणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	सूर्यं चक्षुषागच्छ वात-मात्मनादिवंच गच्छ पृथिवींच धर्मभिः।...॥	सं. १८.२,७	सूर्यं ते चक्षुर्गच्छतु वा-तमात्मा द्यावगच्छ पृ-थिवींच धर्मणा...।...॥	आ. ६.१	
आ	अजोभाग...।...वैहैनं मुकृतामुलोकम् ॥	सं. १८.२,८	अजोभाग...।...वैहेमश ...यत्रलोकाः ॥	आ. ६.१	
आ	अवसृज...वान् ।... ...पः......मुवर्चाः ॥	सं. १८.२,१०	अवसृज...भिः । पश ......जातवेदः ॥	आ. ६.४	(कृ.) आहिताग्नीच्या प्रेतसंस्कारामध्यें होमाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	अतिद्रवश्वानौ सारमेयौ ..... ।.........॥	सं. १८.२,११	अतिद्रव सारमेयौश्वानौ ......।........॥	आ. ६.३	(कृ.) आहिताग्नीच्या प्रेताच्या चितेच्या उपस्थानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	यौतेश्वानौ...पथी...। ......रक्ष.........॥	सं. १८.२,१२	यौतेश्वानौ...रक्षी...। ......त्रिचा......॥	आ. ६.३	
आ	उरूणसा...दुं...जनां ॥	सं. १८.२,१३	उरूणसा...लुं...वशाश .... ॥	आ. ६.३	
आ	सोमएके...।... ...॥	सं. १८.२,१४	सोमएके...।......॥	आ. ६.३	
आ	तपसा......स्वयंयुः । ......स्वां......... ॥	सं. १८.२,१६	तपसाये...सुवर्गताः । ......ताश.,....॥	आ. ६.३	
आ	येयुध्यन्ते...नू...।...॥	सं.१८.२, १७	येयुध्यन्ते...नु...।...॥	आ. ६.३	
इ	स्योनास्मै भव पृथिव्य नृ...। .....सी...॥	सं १८.२,१९	स्योनापृथिविभवानृ...। ......नः.........॥	आ. ६.१	दोन्हीवेदात श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	मालावृक्षः...यिष्ट... ......देवी.........। (पुढील अर्ध भिन्न आहे)	सं. १८.२,२५	मालावृक्षौ...धेतां... माता............। (पुढील अर्ध भिन्न आहे)	आ. ६.७	(कृ.) लोष्टचितीमध्यें परिधिपरिदानाकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	पूषात्वेत...।...द... ...त्रियेभ्यः ॥	सं. १८.२,५४	पूषात्वेत...।...दा... ....ग्नेभ्यः ॥	आ. ६.१	(कृ.) आहिताग्नीचें प्रेत उचलण्याकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	आयुर्विश्वायुः...तु...। ......तईयुः......॥	सं. १८.२,५५	आयुर्विश्वायुः...सति ...।...तेययुः......॥	आ. ६.१	
आ	इमौयुन......याय...। ...समितीश्राव......॥	सं. १८.२,५६	इमौयुन...ताय...।... ...सुकृतां चापि...॥	आ. ६.१	
आ	एतत्त्वावासः...।... ...संक्रामविद्वान् यत्र ॥	सं. १८.२,५७	इदंत्वा वस्त्रं...।...सप-द्य दक्षिणां यथा...॥	आ. ६.१	(कृ.) आहिताग्नीच्या प्रेतावर वस्त्र टाकण्याकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	अग्नेर्वर्म...।...दधृग्वि ......रीं स......॥	सं. १८.२,५८	अग्नेर्वर्म...।...दधृग्वि ......यं.........॥	आ. ६.१	(कृ.) प्रेताच्या अंगावर कातडें पस-...विनियोग (अ.) श्रौ. वि. नाहीं.
आ	इयंनारी...।...धर्मं... .... ॥	सं. १८.३,१	इयंनारी...।...विश्वं... .... ॥	आ. ६.१	
आ	उदीर्ष्व...कं ग......। ...द...स्त्वेदं...थ ॥	सं. १८.३,२	उदीर्ष्व...कमि...।... दि...स्त्वमेतत्...व ॥	आ. ६.१	(कृ.) आहिताग्नीच्या स्त्रीला चितेवरून उठविण्याकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	अपश्यं युवतिं नीयमानां जीवां मृतेभ्यः...।... ...यत्...सीत् प्राक्तो अपाचीमनयं तदेनाम् ॥	सं१८.३,३	अपश्याम...तिमाचरती मृताय...।...या... तासि प्राचीमवाचीम-वयन्नविर्दे ॥	आ. ६.१	(कृ.) आहिताग्नीच्या चितेला प्रदक्षिणा घालण्याकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	उपयातु समव से नाम्। ॥	स १८ ३,५	उपज्मतु से र प्वा । ॥	स ६.१	(कृ) चयनप्रकरणामध्यें मडूकविकर्षणाकडे विनि आहे (अ) श्रौ वि नाहीं
आ	यत्नमग्ने स्व ।... रोहतुशाण्ड ॥	स १८.३,६	यत्नमग्ने स्त्व । . जायता पाक...॥	आ ६.४	(कृ) आहिताग्नीच्या अस्थिसचयनामध्यें विनियोग (अ) श्रौ वि नाहीं
आ	इदतएक . . . ॥	स १८.३,७	इदत एक । न सानुवे ॥	आ ६.३	(कृ) आहिताग्नीच्या चितेच्या उपस्थानाकडे व अस्थिसचनाकडे विनियोग (अ) श्रौतविनियोग नाहीं
आ	उत्तिष्ठ . सलिले स धस्थे तत्रत्व पितृभिन सस्तेमेन मेदस्व सस्वधाभि ॥ (प्रथमार्ध भिन्न)	स १८.३,८	उत्तिष्ठ परमे व्योमन् यमेन त्वयम्या नोत्तम नाकमधिरोहयेमम् ॥ (प्रथमार्ध भिन्न)	आ. ६.४	(कृ) अस्थिसचयनामध्यें विनियोग (अ) श्रौतविनियोग नाहीं
आ	वैवस्वत . । . .. सपर्यंत ॥	स १८ ३,१३	वैवस्वतश् । दुवस्यत ॥	आ ६.१	(कृ) आहिताग्नीच्या प्रेतक्रियेच्या अगभूत आहुति घालण्याकडे (अ) श्रौतविनियोग नाहीं
आ	अधायथा शशाना । ध्यत .. ॥ (पूर्वार्ध भिन्न)	स १८.३,२१	अधायथा शुपाणा । . धितिमु ॥ (पूर्वार्ध भिन्न)	स ६.१२	(कृ) उपहोमाकडे विनियोग (अ) श्रौतविनियोग नाहीं
आ	विश्व तद्भद . ..। ... ... ॥ (प्रथम चरण भिन्न)	स १८.३,२४	विश्व तद्भद । ॥ (प्रथम चरण भिन्न)	ना २.८,५	(कृ) एका काम्यपशूमध्यें ब्रह्मणस्पति देवतेच्या पुरोनुवाक्येकडे (अ) श्रौतविनियोग नाहीं
अ	युजेवा । कए रि । तासएतत् ॥	स १८.३,३९	युजेवा. । काय रा सपुत्रा ॥	स ४.१,१	(कृ) चयनप्रकरणीं सावित्रहोमाकडे विनियोग (अ) सोमयागामध्यें हविर्धानशकटाच्या अनुमन्त्रणाकडे विनियोग
आ	त्वमग्नईडितो । ॥	स १८.३,४२	त्वमग्नइडितो । ॥	स २.६,१२	(कृ) पितृयज्ञामध्यें पुरोनुवाक्येकडे (अ) श्रौतविनियोग नाहीं
आ	अग्निष्वात्ता त्तो पिरयिंचन त ॥	स १८ ३,४४	अग्निष्वात्ता । त्ता प्यधा यिश् न ॥	स २ ६,१२	(कृ) चातुर्मास्यामध्यें पितृयागातील पुरोनुवाक्येकडे विनियोग
आ	उपहूता न । ॥	स १८ ३,४५	उपहूता । अ ॥	स २.६,१२	(अ) श्रौतविनियोग नाहीं
आ	उपसर्प । दा पृथिवी . त एषा प्रपथे पुरस्तात् ॥	स १८.३,४९	उपसर्प । दा युवतिर्द त्ये निर्ऋत्या उपस्थे ॥	आ ६.७	(कृ) लोष्टचितीच्या इष्टकोपधानाकडे विनियोग (अ) श्रौतविनियोग नाहीं
आ	उच्छ्वच सु तु घृतश्चुतो ॥	स १८ ३,५१	उच्छ्वच हि सि । मधुश्चुतो . ॥	आ ६.७	(कृ) लोष्टचितीच्या उपधानाकडे (अ) श्रौतविनियोग नाहीं
आ	उत्तेस्तभ्नामि ग । ति वे तत्र वेकृणो . ॥	स १८.३,५२	उत्तेस्तभ्नामि क । तु ना त्तमिनो॥	आ ६.७	(कृ) लोष्टचितीच्या उपस्थानाकडे (अ) श्रौतविनियोग नाहीं
आ	इममग्ने जि । अयय ॥	स १८ ३,५३	इममग्ने .. जी । एष... . .... ॥	आ ६.१	(कृ) आहिताग्नीच्या शरीरावर पात्रासादनाकडे (अ) श्रौतविनियोग नाहीं
आ	यत्ते कृष्ण । गद णा आ ॥	स १८ ३,५५	यत्तेकृष्ण । तृण णमा ॥	आ ६ ४	(कृ) आहिताग्नीच्या लोष्टचितीमध्यें आहुति देण्याकडे (अ) श्रौ वि नाहीं
आ	पयस्वती मामक । . सहनुभनु ॥	स १८.३,५६	पयस्वती विरुधा । . मिद्रसस्सुज ॥	आ ३.७,४	(कृ) दर्शपूर्णमासामध्यें यजमानाच्या व्रतग्रहणाकडे (अ) श्रौ वि नाहीं
आ	इमानारी स्पृ । सुरत्ना ॥	स १८ ३,५७	इमानारी. . मृ । . सुरेवा .. ॥	आ ६.१०	(कृ) आहिताग्नीच्या प्रेतक्रियेमध्यें स्त्रियांनीं डोळ्यात काजळ घालण्याकडे. (अ) श्रौतविनियोग नाहीं
आ	सगच्छस्व यमेने ..। (पुढचा अर्ध भिन्न आहे)	ना १८.३,५८	सगच्छस्व स्वधाभि समि । (पुढचा अर्ध भिन्न आहे)	आ ६.४	(कृ) आहिताग्नीच्या प्रेतक्रियेमध्यें होमाकडे. (अ) श्रौ वि नाहीं

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	शंते…भवतु शंते पु…। …दि…दि……॥	सं. १८.३,७	शंते…वर्षतु शमुष्ट…। …दु……दु……॥	आ. ६.४	(कृ.) आहिताग्नीच्या अस्थिसंचयन कर्मांत विनियोग आहे. (अ.) श्रौ. वि. नाहीं.
आ	प्रकेतुना…रारोदसी…। ……………॥	सं. १८.३,५६	प्रकेतुना… ।… विर्वि- भ्रानि ॥	आ. ६.३	(कृ.) आहिताग्नीच्या प्रेतचितेच्या उपस्थानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	नाकेसुपर्णे…।…… ॥	सं. १८.३,६६	नाकेसुपर्णं…।……॥	आ. ६.३	
आ	अपूपवान्…। लोक…तो यजामहे…हुत…॥	सं. १८.४,१६	अपूपवान्…।…योनि …तः सपर्यंत…घृ…।	आ. ६.९	(कृ.) लोष्टचितीमध्यें चरूच्या उपस्थानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	द्रप्सश्च…।…समानं… …………… ॥	सं. १८.४,२८	द्रप्सश्च…।…तृतीयं… …………… ॥	सं. ३.१,८	(कृ.) सोमयागामध्यें सोमरसाच्या सांडलेल्या विंदूंच्या अभिमंत्रणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	एनीर्धाना…श्येनीरस्य कृष्णा धाना रोहिणीर्धेन- वस्ते……।……॥	सं. १८.४,३४	एणीर्धाना……रजुंनीः संतुधेनवः ।……॥	आ. ६.७	(कृ.) लोष्टचितीमध्यें तिलमिश्रधाना-विखरण्याकडे. (अ) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	वैश्वानरे…संशतधारमुत्सम् ॥ सविभर्ति…हात्…हानुविभर्ति पिन्वमानः ॥	सं. १८.४,३५	वैश्वानरे……मुत्सं शतधारमेतम् । तस्मिन्नेष…हं…हं विभरत् पिन्वमाने ॥	आ. ६.६	(कृ.) अस्थिकुंभाच्या पूरणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	यथायमायद्द…।…वा …ह यथामे भूरयोसत॥	सं. १८.४,५५	यथायमाय हा…।… वं…हा…साम जीवलोके भूरयः ॥	आ. ६.६	(कृ.) सर्वौषधिबीजांच्या आवपनाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	येचजीवा…यज्ञियाः । …कुल्यैति………॥	सं. १८.४,५७	ये जीवा…जन्याः।… …धारयितुं……॥	आ. ६.१२	(कृ.) राजगवीचें अभिमंत्रण करण्याकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	अक्षन्नमी…याँ……। …विप्रायविष्टाईमहे ॥	सं. १८.४,६१	अक्षन्नमी…या……। …नविष्ठयामती ॥	सं. १.८,५	(कृ.) चातुर्मास्यांतील पितृयज्ञामध्यें उपस्थानाकडे. (अ.) श्रौ. वि. नाहीं.
आ	परायात…म्यासो… …पूर्याणैः । (पुढचा अर्ध भिन्न)	सं. १८.४,६३	परेत………पूर्व्यैः । (पुढचा अर्ध भिन्न)	सं. १.८,५	(कृ.) पूर्वोक्तपितृयागामध्यें पिंडप्रवाहणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	(पहिला अर्ध भिन्न) प्रादाः पितृभ्यः……॥	सं. १८.४,६५	(पहिला अर्ध भिन्न) प्रादाः पितृभ्यः……।	सं. २.६,१२	(कृ.) पूर्वोक्त कर्मामध्यें याज्या म्हणण्याकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	उदुत्तमं…।……॥	सं. १८.४,६९	उदुत्तमं……।…॥	सं. १.४,५	(कृ.) काम्येष्टींमध्यें याज्यापठणाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	आलाम…।…सा… ……वि………॥	सं. १८.४,८८	आतेअग्न…।…स्या… ……वी………॥	सं. ४.४,४	(कृ.) चयनामध्यें इष्टकोपधानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	द्विवस्पृ…यनस्पति…। विभृतो जातवेदास्ततस्तुतो…णोन……॥	सं. १९.३,१	दिवः पृ…द्वातात्पशु…। …जातवेदः संवभूथ ततोनो अग्ने…णएहि ॥	ब्रा. १.२,१	(कृ.) आधानामध्यें प्रणयनीय अग्नि वर उचलताना म्हणण्याकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	यस्तेदेवेषु…यातेतनूः पितृष्वा विवेश ।……ग्ने तयारयिमस्मासुधेहि	सं. १९.३,३	यस्तेदेवेषु…यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टः ।…… तयानो अग्ने जुषमाण एहि ॥	ब्रा. १.२,१	
आ	अुत्कर्णाय…वेद्या… मिर्चाकैरुपया मिरातिम्॥ …नां यज हेडो अग्ने॥	सं. १९.३,४	प्रवेधसे…मेध्या…वं- दारुञ्पभाय वृष्णे ।… नूयजेहेड्यान् ॥	ब्रा. १.२,१	(कृ.) आधानामध्यें ब्राह्मौदनिचरुहोमाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	आकूतिं…सुभगा… चित्त…नो…। यामाशामेमि केवली सामे अस्तु विदेयमेनां मनसि प्रविष्टाम् ॥	सं. १९.४,२	आकूतिं…मनसः… यज्ञ…मे…। यदिच्छामि मनसा सकामो विदेयमेनद्द हृदये निविष्टम् ॥	ब्रा. २.५,३	(कृ.) सकल्पापूर्वी पठण करण्याकडे विनियोग आहे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
अ	सहस्रबाहु .। ....॥	स. १९.६,१	सहस्रशीर्षा । ॥	आ. ३.१२	
अ	तावन्तो अस्य नस्ततो ।... ...॥	स १९.६,३	एतावानस्य ..तो...॥	आ ३.१२	
अ	पुरुषएवे...भा...। स्येश्वरो न्ये नाभव त्सह ॥	स १९.६,४	पुरुषएवे . भ । शानो...ने तिरोहति॥	आ. ३.१२	
अ	यत्पुरुष । कि विम् .. उ ..॥	स १९.६,५	यत्पुरुष । कौं... कावू वु ॥	आ ३.१२	
अ	ब्राह्मणो . न्योभवत्। मध्य.. . ॥	स १९.६,६	ब्राह्मणो न्य कृत । ऊरू ... ॥	आ ३.१२	
अ	चंद्रमा .. . । ॥	स १९.६,७	चंद्रमा .. । ॥	आ ३.१२	(कृ) चातुहान नामक काठक चयनात इष्टकोपधानाकडे (अ) पुरुषमेधातील पुरुषपशूच्या अनुमंत्रणांकडे
अ	नाभ्याआ । .. ॥	स १९.६,८	नाभ्याआ.. ।. . ॥	आ ३.१२	
अ	विराडग्रे समभवद् ..॥	स १९.६,९	तस्माद्विराडजायत . ॥	आ ३.१२	
अ	यत्पुरुषेण । ॥	स १९.६,१०	यत्पुरुषेण...। ॥	आ ३.१२	
अ	तयज्ञ प्रावृषा . प्रश । . वसव ... ।	स १९.६,११	तयज्ञ बर्हिषि प्रत । ऋषय .. ।	आ ३.१२	
अ	तस्मादश्वा येचके ।	स १९.६,१२	तस्मादश्वा येके... ॥	आ ३.१२	
अ	तस्माद्यज्ञात् .. ...॥ छन्दांह .. ॥	स १९.६,१३	तस्माद्यज्ञात् .. । छदांसि ॥	आ ३.१२	
अ	तस्माद्य. . . । प्याग्रा..... .. ॥	स १९.६,१४	तस्माद्य । ..नूझा ।	आ ३.१२	
अ	सप्तास्यासन् । ॥	स १९.६,१५	सप्तास्यासन् . । ॥	आ. ३.१२	
इ	शनोमित्र शविष्णु शप्रजापति । शनो भवत्वर्यमा ॥	स १९.९,६	शनोमित्र ...शनोभव त्वर्यमा । शनोविष्णु रुरुक्रम ॥	आ ३.१२	दोन्ही वेदात श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	पृथिवी राप .... (पुढ मित्र)	स १९.९,१४	पृथिवी. दिश शाति रवातरदिश शाति रग्नि शातिवायु शाति रादित्य शातिश्चद्रमा शातिर्नक्षत्राणि शाति रा .. (पुढ मित्र)	आ ७.१	(कृ) प्रवर्ग्याचे वेळी शातिपठणाकडे विनियोग (अ) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	शनोदेवा...।...शम- भिपाच ....॥	स. १९.११,२	शनोदेवा . . शम भिपाच . ...।	आ ४.४२	(कृ) एककाम्यपशूतील विश्वेदेवतेच्या याज्यापठणाकडे. (अ) श्रौ वि. नाहीं
इ	आशु शिशा.. मीमो । ..... ॥	स १९.१३,२	आशु .. शिशा. ... युध्मो.... । ॥	ब्रा २.८,६	
ई	सक्रदनेना. .योध्येन ॥	स १९.१३,३	सक्रदनेना..... युत्का रेण......।... ॥	स ४.६,४	
इ	सइपुहस्तै . । ..र्धुं१ मध...... ....॥	स १९.१३,४	सइपुहस्तै . .। शर्ध्यू र्ध्वध . ...॥	स ४.६,४	
ई	बलविज्ञाय .. । प जिम्नंत्र... दन् ॥	स १९.१३,५	बलविज्ञाय ...। स जा वित् ॥	स. ४.६,४	अग्नीषोमीयप्रणयनामध्ये अग्निप्रणयनकालीं नद्यान पठण करण्याकडे विनियोग. दोन्ही वेदात आहे
ई	इमवीर मनुहृपध्वसुग्र मिद्र .. । ग्रामजित गोजित. . ...॥	स.१९.१३,६	गोत्रभिद गोविद इमस्सजाता अनुवीर यध्व नु सखरभध्वम्॥	स ४.६,४	
ई	अभिगो .यउग्र . । योध्योद् ....॥	स. १९.१३,७	अभिगो योवीर । युध्यो ..... ॥	आ ४.६,४	
इ	इहसते ।.. च्यवन् पन्नमित्रानसाक... न्नूनाम् ॥	स. १९.१३,८	इहसते । न्त्वेना न्येयुधाजयम रथाना ॥	आ ४.६,४	

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
ई	इन्द्रएषां……।……/ …यन्तुमध्ये ॥	सं. १९.१३,९	इन्द्रआसां…।…… ……यन्त्वग्रे ॥	सं. ४.६,४	अग्नीषोमीयप्रणयनामध्यें अग्निप्रणयनकालीं ब्रह्मयानें पठण करण्याकडे विनियोग दोन्ही वेदांत आहे.
ई	इन्द्रस……।……॥	१९.१३,१०	इन्द्रस……।……॥	सं. ४.६,४	
ई	अस्माक……।…… …न्देवासो……॥	१९.१३,११	अस्माक…।…त्रुर… …थ…………।	सं. ४.६,४	
आ	यतइन्द्र…।…त्वम्न… भिर्वि…………॥	सं. १९.१५,१	यत इन्द्र…।…तन्न… …ये…………॥	आ. १.१	(कृ.) दर्शपूर्णमास प्रायश्चित्तामध्यें विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	उरुंनो लोक…।…उग्रा …उपक्षयम्……॥	सं. १९.१५,४	उरुणो लोक…वें… कृप्वा…उपस्थेयाम…॥	ब्रा. २.७,१३	(कृ.) इन्द्रस्तुत्नामक यज्ञामध्यें वैश्वदेवग्रहाची पुरोनुवाक्या म्हणण्याकडे (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	ब्रह्मज्येष्ठा संभृता वीर्याणि…।…भूतानां… ……द्या………॥	१९.२२,२१ १९.२३,३०	ब्रह्मज्येष्ठा वीर्या संभृतानि…। ऋतस्य…क्ष..॥	ब्रा. २.४,७	(कृ.) एकाकाम्यपशूंतील याज्येकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	योगेयोगे…।……॥	सं.१९.२४,७	योगेयोगे…।……॥	सं. ४.१,२	(कृ.)चयनप्रकरणीं माती आणावयास जातांना पठण करण्याकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	येदेवा…(मध्यें पुष्कळ कमी व शेवटीं) ते देवा यज्ञमिमंजुषध्वम् ॥	१९.२७,११	येदेवा…(मध्यें पुष्कळ व शेवटीं) ते देवा… यज्ञमिमं जुषध्वं ॥	सं. १.४,११	(कृ.) आग्रयणस्थालीमध्यें सोम भरून घेतांना विनियोग. (अ.) श्रौ. वि. नाहीं.
आ	भद्रमिच्छन्त ऋषयः स्वर्विदस्तपोदीक्षामुपनिषेदुरग्रे । ततोराष्ट्रं बलमोजश्चजातं…उपसन्नमन्तु ॥	सं.१९.४१,१	भद्रं पश्यंत उपसेदुरग्रे तपोदीक्षामृषयः सुवर्विदः । ततः क्षत्रं बलमोजश्च जातंतदस्मैदेवा अभिसन्नमन्तु ॥	आ. ३.११	(कृ.) चयनप्रकरणीं इष्टकोपधानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	अंहोमुचे…म…मानुनाव्गे…तिमा…वृ…। ……मः………॥	१९.४२,१३	अश्होमुचे…मा…मोपिष्टदाने…तिरृ…नाः। ……द………॥	सं. १.६,१२	(कृ.) एकाकाम्येष्टीमध्यें पुरोनुवाक्येकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	अंहो…विराजन्तं…। …हुवेधिय इंद्रियेण त…द…………॥	१९.४२,१३	मश्हो…प्रसम्राजं…। …हयन्तमस्मिभर… ……ध………॥	सं. १.६,१२	
आ	कामस्तदग्रे………। (पुढचा अर्ध भिन्न)	सं. १९.५२,१	कामस्तद…ताधि…। (पुढचा अर्ध भिन्न)	ब्रा. २.८,९	(कृ.) उपहोमाकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	दूराच्च…प्रतिपाणायाक्षये । आ अशृण्वन्नाशाः ……त्वः ॥	सं. १९.५२,३	सद्यश्च……प्रवेपानाय मूलवे । आ…आशा ……पुनः ॥	आ. ३.१६	(कृ.) आहिताग्नीच्या उत्तरक्रियेमध्यें होमाकडे विनियोग (अ.) श्रौ. वि. नाहीं.
आ	कामेनमे…नूह…परि। ……दोमनस्त…… ……मिह ॥	सं. १९.५२,४	कामेनमे…गाद्धृदया… …मृत्योः ।……दः प्रियं……मभि	आ. ३.१६	
आ	रात्रिंरात्रि…तं……। …मातेअग्ने……॥	सं. १९.५५,१	रात्रिंरात्रि…वें…॥ ……मेमा……॥	सं. ४.१,१०	(कृ.)चयनप्रकरणीं अग्निधारणरूप कर्मामध्यें इध्माधानाकडे. (अ.)श्रौ. वि. नाहीं.
आ	त्वमग्नेव्रत…।……॥	सं. १९.५९,१	त्वमग्नेव्रत…।……॥	सं. १.१,१४	(कृ.) एकाकाम्येष्टीच्या हौत्राकडे विनियोग. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	यद्वोवयं…।…श्वादा… नु…रसोमस्यो ब्राह्मणाँ आविवेश ॥	सं. १९.५९,२	यद्वोवयं…।…श्रमा… ति…येभिर्देवा१ ऋतुभिः कल्पयाति ॥	सं. १.१,१४	
आ	आदेवानामपि……। …सद्द्वो………॥	सं. १९.५९,३	आदेवानामपि……। …सेतुहो………।	सं. १.१,१४	(कृ.) एकाकाम्येष्टीच्या हौत्राकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
इ	वाङ्म आसन्…णश्चक्षुरक्ष्णोः श्रोत्रकर्णयोः (पुढें भिन्न)	सं. १९.६०,१	वाङ्म आसन्…क्ष्णोश्चक्षुः कर्णयोः श्रोत्रम् (पुढें भिन्न)	आ. १०.७२	दोन्ही वेदांत श्रौतविनियोग नाहीं.

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
आ	यदग्ने...चिदा......। सर्व...मेशिवं......॥	सं. १९.६४,३	यदग्ने...चा......... तदस्तु तुभ्यमिद्घृतं...॥	सं. ४.१,१०	(कृ.) चयनप्रकरणांत उख्याग्नीच्या धारणाच्या कामीं इध्माधानाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	पश्येम शरदः...जी...।	सं. १९.६७,२	पश्येम शरदः...जी...	आ. ४.१,४२	(कृ.) प्रवर्ग्यामध्यें शांतिजपाकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
इ	स्तुतामया...तां पावमानी...।...प्राणं प्रजां पशुं कीर्तिं...व्रजत ॥	सं. १९.७१,१	स्तुतोमया...तीपवने ता ।...पृथिव्यां द्रविणं ब्रह्मवर्चसं...प्रजातुं...।	आ. १०.३६	दोन्ही वेदांत श्रौतविनियोग नाहीं.
अ	मरुतो यस्यहि...।...॥	सं. २०.१,२	मरुतोयस्य...।......॥	सं. ४.२,११	(कृ.) काम्येष्टीमध्यें 'मरुत्' देवतेच्या पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) अग्निष्टोमामध्यें पोत्याच्या प्रस्थित याज्येकडे विनियोग.
आ	उक्षान्नाय...।......॥	सं. २०.१,३	उक्षान्नाय...।......॥	सं. १.३,१४	(कृ.) एका देवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्येकडे. (अ.) श्रौतविनियोग नाहीं.
आ	यस्ते शृंग...।......॥	सं. २०.५,७	यस्तेशृंग...।......॥	ब्रा. २.४,५	(कृ.) श्रौतविनियोग नाहीं. (अ.) अग्निष्टोमसंबंधीं ब्राह्मणाच्छंसीच्या शस्त्रामध्यें विनियोग.
आ	एवापाहि...।......॥	सं. २०.८,२	एवापाहि...।......॥	ब्रा. २.५,८	(कृ.) श्रौतविनियोग नाहीं. (अ.) माध्यंदिनसवन प्रस्थितयाज्या.
अ	इन्द्रः स्वर्षा ...अभिष्टिः	सं. २०.११,४	इन्द्रः सुवर्षा...श्रीः...॥	ब्रा. २.४,३	(कृ.) इन्द्रदेवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्येकडे. (अ.) माध्यंदिनसवन प्रस्थितयाज्या.
अ	शुनं हुवेम...।......॥	२०.११,११	शुनश्हुवेम...।......॥	ब्रा. ४.४,४	(कृ.) इन्द्रकर्मामध्यें उपहोमाकडे. (अ.) अग्निष्टोमांतील शस्त्रामध्यें विनि.
अ	युजेरथं...।...ष...॥	सं. २०.१२,३	युजेरथं...।...ग्रा...॥	ब्रा. २.४,१	(कृ.) इन्द्रदेवताक काम्यपशूंत याज्येकडे. (अ.) अग्निष्टोमाच्या शस्त्रामध्यें.
अ	उदप्रुतो......।... ॥	सं.२०.१६,१	उदप्रुतो नवयो......॥	सं. ३.४,११	(कृ.) एका बृहस्पतिदेवताक काम्येष्टीच्या याज्येकडे. (अ.) उक्थ्यक्रतूमध्यें ब्राह्मणाच्छंसीच्या शस्त्रांत विनियोग.
अ	बृहस्पतिर्नः...।...॥	२०.१८,११	बृहस्पतिर्न...।......॥	सं. ३.३,११	(कृ.) एकाकाम्येष्टीमध्यें याज्येकडे. (अ.) ब्राह्मणाच्छंसीच्या शस्त्रामध्यें.
अ	वार्त्रहत्याय...पा...॥	सं. २०.१९,१	वार्त्रहत्याय...सा...॥	ब्रा. २.५,६	(कृ.) श्रौतविनियोग आढळत नाहीं. (अ.) अतिरात्रांतील ब्राह्मणाछंसीच्या शस्त्रांत विनियोग.
अ	इंद्रियाणि...।......॥	सं. २०.२०,२	इन्द्रियाणि...।......॥	सं. १.६,१२	(कृ.) एकाकाम्येष्टींतील याज्यापुरोनुवाक्येकडे. (अ.) अतिरात्रक्रतूंत ब्राह्मणाच्छंसीच्या शस्त्रामध्यें विनियोग.
अ	इन्द्र आशाभ्यस...अभ...।...इन्द्र आशा...॥	सं. २०.२०,७	इन्द्र आशाभ्यः प... ...भ... । ...... ॥	ब्रा. २.५,३	(कृ.) उपहोमाकडे. (अ.) अतिरात्र क्रतूंत ब्राह्मणाच्छंसि शस्त्रामध्यें विनियोग.
अ	इन्द्रायगाव आशिरं दुदुह्रे वज्रिणे मधु । यत्सीमुपह्वरे विदत् ॥	सं. २०.२२,६	इन्द्रायगाव...।... ॥	ब्रा. २.७,१३	(कृ.) आदित्यग्रहाच्या पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) अतिरात्रांतील शस्त्रामध्यें विनियोग.
अ	इमाब्रह्म...हः कियन्त ...शू...ला... ॥	सं. २०.२३,३	इमाब्रह्म...प्रियात... सू...डा......... ॥	ब्रा. २.४,६	(कृ.) सूर्यदेवताक यागांत विनियोग. (अ.) अतिरात्रामध्यें रात्रिपर्याय शस्त्रांत.
अ	योगेयोगे...।......॥	सं. २०.२६,१	योगेयोगे...।... ॥	सं.४.१,२	(कृ.) चयनप्रकरणीं मातीआणावयास जाताना विनियोग (अ.) रात्रीपर्यायामधील शस्त्राकडे विनियोग.
अ	युंजंतिब्रध्न ...।......॥	सं. २०.२६,४	युञ्जंतिब्रध्न...।... ॥	सं. ७.४,२०	(कृ.) अश्वमेधामध्यें रथाला अश्व जोडण्याकडे विनियोग. (अ.) रात्रीपर्यायांतील शस्त्रामध्यें.
अ	युञ्जन्त्यस्य...।... ॥	सं. २०.२६,५	युञ्जन्त्यस्य...।...॥	सं. ७.४,२०	
अ	केतुंकृण्वन्न...।...॥	सं. २०.२६,६	केतुंकृण्वन्न... ।... ॥	सं. ७.४,२०	

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
अ	प्रतेमहे...री...।...॥	सं.२०.३०,१	प्रतेमहे...रीयऋत्वियः ...। इन्द्रोनाम...। श्रुतो गण.. .... ॥	ब्रा. ३.७,९	(कृ.) षोडशिग्रहाच्या अनुमंत्रणाकडे. (अ.) अतिरात्रयज्ञांत ब्राह्मणाच्छंसीच्या तिसऱ्या पर्यायशस्त्रांत विनियोग.
अ	योजात एव...।... ॥	सं. २०.३४,१	योजात एव... ।... ॥	सं. १.७,१३	(कृ.) मन्युमान् इन्द्राच्या पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) द्वादशाहयज्ञांत ब्राह्मणाच्छंसीच्या शस्त्रामध्यें विनियोग.
अ	अस्येदेव...वस्र...। ...व्रिद्रो...... ॥	सं. २०.३५,९	अस्येदेव...वः पृ... । ...हिन्द्रो.........॥	सं. २.४,१४	(कृ.) अधिराज इन्द्राच्या याज्येकडे. (अ) विषूवान् व महाव्रतयज्ञामध्यें ब्राह्मणाच्छंसीच्या शस्त्रांत विनियोग.
अ	इन्द्रमिद्वा...।......॥	सं. २०.३८,४	इन्द्रमिद्गा...।...... ॥	सं. १.६,१२	(कृ.) काम्येष्टीमध्यें हौत्राकडे. (अ.) सत्रामध्यें अभिप्लवषडहशस्त्रांत.
अ	इन्द्रइद्धर्योः...।... ॥	सं. २०.३८,५	इन्द्रइद्धर्यो... । ... ॥	ब्रा. १.५,८	(कृ.) इष्टकोपधानाकडे विनियोग. (अ.) अभिप्लवषडह शस्त्रांत.
अ	इन्द्रोदीर्घाय...।... ॥	सं. २०.३८,६	इन्द्रोदीर्घाय...।... ॥	ब्रा. १.५,८	
अ	इन्द्रंवोवि...।......॥	सं. २०.३९,१	इन्द्रंवोवि...।......॥	सं. १.६,१२	(कृ.) काम्येष्टींतील हौत्राकडे. (अ.) सत्रामध्यें होत्रकर्माकडे.
अ	इन्द्रोदधीचो...।...॥	सं. २०.४१,१	इन्द्रोदधीचो...।...॥	ब्रा. १.५,८	
अ	इच्छन्नश्वस...।... ॥	सं. २०.४१,२	इच्छन्नश्वस ...।...॥	ब्रा. १.५,८	
अ	अत्राहगो...।...... ॥	सं. २०.४१,३	अत्राहगो...।...॥...	ब्रा. १.५,८	
अ	उत्तिष्ठन्नो...त्वी...।... .... ॥	सं. २०.४२,३	उत्तिष्ठन्नो...त्वा...।... .... ।	सं. १.५,३०	(कृ.) अग्निष्टोमांत 'अतिग्राह्य' संज्ञकग्रह भरून घेण्याकडे. (अ.) सत्रामध्यें हौत्राकडे विनियोग.
अ	तमिन्द्रंवा...।... ॥	सं. २०.४७,१	तमिन्द्रंवाजयामसि ।... .... ॥	ब्रा. १.५,८	(कृ.) इष्टकोपधानाकडे विनियोग. (अ.) सत्रसंबंधीं हौत्राकडे.
अ	इन्द्रःसदा...मदे... । ....सोम्यः ॥	सं. २०.४७,२	इन्द्रः स...बले...सौ ॥	ब्रा. १.५,८	
अ	गिरावज्रो... । ...क्ष-ऋष्वो...........	सं. २०.४७,३	गिरावज्रो...।...... क्षुरन्नो........... ।	ब्रा. १.५,८ ब्रा. २०.९१३	
अ	उदुत्यं...।...... ॥	२०.४७,१३	उदुत्यं...... । ... ॥	सं. १.४,४३	(कृ.) दक्षिणहोमाकडे विनियोग. (अ.) सत्रसंबंधीं हौत्राकडे विनियोग.
अ	तरणिर्वि...।...न ॥	२०.४७,१६	तरणिर्विश्व...।...नम्॥	सं. १.४,३१	(कृ.) अतिग्राह्यसंज्ञक ग्रह भरून घेण्याकडे. (अ.) सत्रांतील हौत्राकडे.
अ	सप्तत्वा...।...णम् ॥	२०.४७,२०	सप्तत्वा...।......त ॥	सं. २.४,१४	(कृ.) एकाकाम्येष्टीमध्यें सूर्यदेवतेच्या याज्येकडे. (अ.) सत्रसंबंधीं हौत्राकडे.
अ	अयुक्त...स्यः ।... ॥	२०.४७,२१	अयुक्त...पूश्नियः।...॥	ब्रा. २.४,५	(कृ.) काम्येष्टींत सूर्यदेवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्येकडे. (अ.) सत्रांतील हौत्राकडे विनियोग.
अ	आयंगौः...दन्मा... पुरः । ......न्वः ॥	सं. २०.४८,४	आयंगौः...नन्मा... पुनः ।......न्सुवः ॥	सं. १.५,३	(कृ.) पुनराधानांत अग्निस्थापनेकडे विनियोग. (अ.) सत्रांतील हौत्राकडे विनियोग.
अ	ना अस्यप्रा अन्तश्च... ...।......स्वः ॥	सं. २०.४८,५	अस्यप्राणा...नत्यंत... ....सुवां ॥	सं. १.५,३	
अ	त्रिंशद्धामा...गोअश्रि-यत् प्रतिवस्तो...धुं...॥	सं. २०.४८,६	त्रिंशद्धाम...गायश्रिये। प्रत्यस्यवहद्यु...... ॥	सं. १.५,३	
अ	इमानुकं...धा...... । ......चीकृपाति ॥	सं. २०.६३,१	इमानुकं...।...... ॥	आर. १.२७	(कृ.) आरुणकेतु काठकांत इष्टकोपधानाकडे. (अ.) सत्रापैकीं छंदोमयज्ञामध्यें शस्त्रपठनात विनियोग.
अ	अग्निहोतारं...वसुं... ...वष्टि......पा...॥	सं. २०.६७,३	अग्निर्होतारं...वसो । ...शुक्रशोचिपथा... ॥	सं. ४.४,४	(कृ.)चयनप्रकरणीं छंदइष्टकोपधानाकडे. (अ.) सत्रामध्यें शस्त्रपठणाकडे.
अ	त्वंसुतस...।...... ॥	सं. २०.६९,४	त्वंसुतस...।... ॥	सं. ३.४,१२	(कृ.) एका काम्येष्टींत इन्द्रदेवतेच्या याज्येकडे. (अ.) सत्रांतर्गत छंदोमकर्तृत.
अ	इन्द्रवाजेषु...।... ॥	२०.७०,१०	इन्द्रवाजे...अ...।...॥	ब्रा. १.५,८	(कृ.) चयनप्रकरणीं [illegible] (अ) छंदोमकर्तृत शस्त्रामध्यें [illegible]

वर्ग.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
अ	इन्द्रवयमहा.. ।.. ॥	२०,७०,११	इन्द्रवयमहा । . ॥	ब्रा. २.७,१३	(कृ) 'इन्द्रस्तुत्'नामक यज्ञात द्विदेवत्ययागाची पुरोनुवाक्या म्हणून विनियोग. (अ) छदोमक्रतूतील शस्त्रात.
अ	एद्रसानसिं ..।... ॥	२०,७०,१७	एद्रसानसिंᳲ. । .. ॥	स. ३.४,११	(कृ.) एका काम्येष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्येकडे (अ) छदोमक्रतूतील शस्त्रात.
अ	शिप्रिन्वाजा........ । शसय.. भ्रि . ॥	स. २०.७४,२	शिप्रिन्वाजा.. ।...... भाजय.. श्रु ॥	ब्रा २.४,४	(कृ) इन्द्रदेवतेच्या याज्येकडे. (अ) पृष्ठ्यषडहामध्यें शस्त्रात विनि.
अ	इन्द्रक्रतु...।. णो ..॥	स. २०.७९,१	इन्द्रक्रतु . । नो ॥	स ७.५,७	(कृ) सत्रामध्ये एका (ब्रह्म) सामाची ऋचा म्हणून विनियोग (अ) इन्द्रस्तोमनामक यज्ञात शस्त्रामध्यें विनियोग.
अ	यथावइन्द्र ।... ॥	स. २०.८१,१	यथावइन्द्र. । .. ॥	स २.४,१४	(कृ.) इन्द्रदेवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्येकडे (अ) अप्तोर्यामक्रतूत.
अ	तवेदविश्व. । .. ॥	स २०.८७,७	तवेदविश्व...। ॥	ब्रा. २.८,२	(कृ)इन्द्रदेवतेची याज्या म्हणून विनियोग (अ) सत्रागभूत छदोमक्रतूत
अ	बृहस्पति प्रथम । . ॥	स. २०.८८,४	बृहस्पतिप्रथम...।. ॥	ब्रा. २.८,२	(कृ) बृहस्पतिदेवतेच्या याज्यापुरोनुवाक्येकडे विनियोग
अ	सुष्टुभा ..। ॥	स. २०.८८,५	सुष्टुभा . ।...... ॥	स २.३,१४	(अ) छदोमक्रतूमध्ये शस्त्रात
अ	एवापित्रे. । ॥	स २०.८८,६	एवापित्रे ।. .... ॥	स १.८,२२	विनियोग.
अ	आराच्छत्रु ।... ॥	स २०.८९,७	आराच्छत्रु...। ...॥	ब्रा २.८,२	(कृ)इन्द्रदेवतेची याज्या म्हणून विनि (अ) सत्रागभूत छदोमक्रतूमध्यें शस्त्राकडे विनियोग.
अ	बृहस्पतिर्न । रीय ॥	२०.८९,११	बृहस्पतिर्न...व ।...॥	स. ३.३,११	(कृ) इन्द्राबृहस्पतीची याज्या म्हणून (अ) छदोमक्रतूतील शस्त्रामध्यें
अ	बृहस्पति स.. । . ॥	स. २०.९०,३	बृहस्पति . सम ।... ॥	ब्रा २.८,२	(कृ) बृहस्पति देवतेच्या याज्येकडे
अ	हसैरिव .।.. ॥	स. २०.९१,३	हᳲसैरिव ।... ॥	स. ३.४,११	(अ) लाचक्रतूतील शस्त्रामध्यें
अ	सईसत्येभि .. रदर्द । ... .. . ॥	स २०.९१,७	सᳲसत्येभि ... तर्दत् । .... ॥	ब्रा. २.८,५	(कृ)बृहस्पतिदेवताक पशूच्या वपायागाच्या याज्येकडे. (अ.) छदोमक्रतूमध्यें
अ	यद्वावइन्द्र । ... ॥	२०,९२,२०	यथावइन्द्र.. ।... ॥	स. २.४,१४	(कृ) एकाकाम्येष्टीमध्यें इन्द्राच्या याज्येकडे विनियोग (अ) छदोमक्रतूमध्यें विनियोग
अ	बृहस्पतिर्न .. । ..॥	२०.९४,११	बृहस्पतिर्न ...।... ॥	स ३.३,११	(कृ) बृहस्पति देवतेच्या याज्येकडे (अ) सत्रागभूत छदोमयाग शस्त्रात
अ	निकद्रुकेषु......वोदेव सत्यमिंद्र सत्यइन्दु ॥	स २०.९५,१	निकद्रुकेषु ।...व देव सत्यमिदुᳲसत्यइन्द्र ॥	ब्रा २.५,८	(कृ) षोडशिशस्त्रामध्यें विनियोग (अ,) महाव्रतक्रतूमध्यें शस्त्राकडे
अ	प्रोष्वस्मै...।. .... ॥	स. २०.९५,२	प्रोष्वस्मैपुरो...।... ॥	स १.७,१३	(कृ) एकाकाम्येष्टीच्या याज्येकडे. (अ) महाव्रतक्रतूमध्यें शस्त्राकडे
अ	त्वामिद्धिह...। . ॥	स. २०.९८,१	त्वामिद्धिद...।......॥	स २.६,१४	(कृ) एकाकाम्येष्टीमध्यें याज्यापुरोनुवाक्येकडे (अ.) एका एकाहक्रतूतील शस्त्रात विनियोग
अ	अग्निदूत. । .. ॥	२०,१०१,१	अग्निदूत...।..... ॥	ब्रा ३.५,२	(कृ) दर्शपूर्णमासातील हौत्रामध्ये सामिधेनींकडे (अ) 'अग्निष्टुत्' नामक एकाहामध्यें शस्त्रात विनियोग.
अ	अग्निमग्निं.. ।.... ॥		अग्निमग्निᳲ...। .. ॥	स. ४.३,१३	(कृ) एका इष्टीच्या स्विष्टकृताच्या याज्येकडे. (अ) श्रौतविनियोग नाहीं
अ	अग्नेदेवा...।...... ॥	२०,१०१,२	अग्नेदेवाᳲ . ।... ॥	ब्रा ३.११,६	(कृ)काठकामध्यें चित्यग्निमर्शनाकडे (अ) अग्निष्टुत्नामक क्रतूतील शस्त्रात
अ	ईळेन्यो ।...... ॥	२०,१०२,१	इडेन्यो । ..... ॥	ब्रा. ३.५,२	(कृ) दर्शपूर्णमास हौत्रामध्यें सामिधेनीपठणाकडे विनियोग
अ	वृषोअग्नि .. । ॥	२०,१०२,३	वृषोअग्नि . । .....॥	ब्रा ३.५,२	
अ	वृषणत्वा...प...।... ॥	२०,१०२,३	वृषणत्वा...पा । ... ॥	ब्रा. ३.५,२	(अ) अग्निष्टुत्नामक एकाहक्रतूत

गं.	अथर्ववेदमंत्र.	स्थान.	कृष्णयजुर्वेदमंत्र.	स्थान.	विनियोग.
अ	चित्रंदेवाना...।... ॥	२०.१०७,१३	चित्रंदेवाना...।... ॥	ब्रा. २.८,७	(कृ.) एकाकाम्यपशूच्या याज्येकडे. (अ.) विषननामक एकाहाच्या होत्रांत.
अ	सूर्योदेवी...नो...।...	२०.१०७,१५	सूर्योदेवी...ना...।...॥	ब्रा. २.८,७	
अ	पिबासोम...।......॥	२०.११८,१	पिबासोम...।......॥	सं. २.४,१४	(कृ.) काम्येष्टींत इन्द्रवैराजदेवतेच्या याज्येकडे. (अ.) एकापडहामध्यें शस्त्राकडे
अ	अभित्वाशूरनो...।...॥	२०.१२१,१	अभित्वाशूरनो...।...॥	सं. २.४,१४	(कृ.) एका इष्टीमध्यें रथंतर इन्द्राच्या पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) तनूपृष्ठपडहांतील शस्त्रामध्यें विनियोग.
अ	रेवतीर्नः...।...... ॥	२०.१२२,१	रेवतीर्नः...। ...... ॥	सं. २.४,१४	(कृ.) एका इष्टीच्या याज्यापुरोनुवाक्ये-कडे. (अ.) तनूपृष्ठपडहांतील शस्त्रामध्ये.
अ	तत्सूर्यस्य...।...... ॥	२०.१२३,१	तत्सूर्यस्य...।...... ॥	ब्रा. २.८,७	(कृ.) एका काम्यपशूच्या पुरोडाशाच्या पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) विषूवान् नामक-सौर्यपृष्ठयागांत शस्त्रामध्यें विनियोग.
आ	तन्मित्रस्य...।......॥	२०.१२३,२	तन्मित्रस्य...।... ॥	ब्रा. २.८,७	(कृ.) एका काम्यपशूच्या पुरोडाशाच्या याज्येकडे. (अ.) श्रौ. वि. नाहीं.
अ	कयानश्चित्र...।... ॥	२०.१२४,१	कयानश्चित्र...।... ॥	आर. ४.४२	(कृ.) प्रवर्ग्यांतील शांतिपठणाकडे. (अ.) तनूपृष्ठनामक पडहांतील शस्त्रामध्यें विनियोग.
अ	कस्त्वासत्यो...।व्हा..॥	२०.१२४,२	कस्त्वासत्यो...दा... ॥	आर. ४.४२	
अ	अभीषुणः...।...... ॥	२०.१२४,३	अभीषुणः...।...... ॥	आर. ४.४२	
अ	इमानुकं..........।... चीह्रूपति ॥	२०.१२४,४	इमानुकंभुव...।...सीष-धातु ॥	आर. १.२७	(कृ.) आरुणकेतुक चयनांत इष्टको-पधानाकडे. (अ.) तनूपृष्ठपडहांत शस्त्रा-मध्यें विनियोग.
अ	अपेंद्रप्राचोमघवन्नमित्रा ...।............ ॥	२०.१२५,१	अपप्राच इन्द्रविश्वा९अ-मित्रा...। .... ॥	ब्रा. २.४,१	(कृ.) इन्द्रविषयककर्मांत विनियोग. (अ.) पृष्ठ्यपडहनामकक्रतूच्या शस्त्रा-मध्यें विनियोग.
अ	कुविदंग......।... ॥	२०.१२५,२	कुविदंग......।... ॥	ब्रा. २.६,१	(कृ.) सौत्रामणीमध्यें पयोग्रहाच्या पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) याच कर्मामध्यें अध्वर्यु पयोग्रह भरून घेत असतां अनुमंत्रण करण्याकडे विनियोग.
अ	युवंसुरा......।... ॥	२०.१२५,४	युवंसुरा...।......॥	ब्रा. १.४,२	(कृ.) सौत्रामणीच्या पुरोनुवाक्येकडे. (अ.) याच यागाच्या अनुमंत्रणाकडे.
अ	पुत्रमिव...वधुः काव्यैदं सनाभिः ।...ण्वक्...॥	२०.१२५,५	पुत्रमिव...वतंकर्मणा..। ....ण्वात् ॥	ब्रा. १.४,२	(कृ.) सौत्रामणीच्या याज्येकडे. (अ.) याच यागाच्या अनुमंत्रणाकडे.
अ	इन्द्रःसुत्रामा...।..यंनः॥	२०.१२५,६	इन्द्रः सुत्रामा...।यंकृ ॥	सं. १.७,१३	(कृ.) 'इन्द्रःसुत्रामा' देवतेच्या पुरो-नुवाक्येकडे. (अ.) पृष्ठ्यपडहक्रतूतील शस्त्राकडे.
अ	ससुत्रामास्ववां...स्सदा ...।...तस्यवयं... ॥	२०.१२५,७	तस्यवय९.......... ससुत्रामास्ववा९..स्मेआ	सं. १.७,१३	
अ	इन्द्राणीमा...सुभगा । विश्वस्मादिन्द्रउत्तरः ॥	२०.१२६,११	इन्द्राणीमा...सुपत्नी... ...।.........॥	सं. १.७,१३	(कृ.) इन्द्राणी देवतेच्या याज्यापु-रोनुवाक्येकडे. (अ.) पृष्ठ्यपडहांमधील वृषाकपि-शस्त्राकडे विनियोग.
अ	नाहमिन्द्राणि...।...॥	२०.१२६,१२	नाहमिंद्राणि ।...... ॥	सं. १.७,१३	
अ	दधिकाव्णो...।... ॥	२०.१३७,३	दधिकाव्णो... ।... ॥	सं. १.५,११	(कृ.) एकाकाम्येष्टीच्या पुरोनुवाक्ये-कडे. (अ.) सोमयागामध्यें आग्नीध्रीयेंत दधिप्राशन करण्याकडे विनियोग.
आ	अवद्रप्सो...।आवत्त... ...वीर्धमणा अधत्त ॥	२०.१३७,७	अवद्रप्सो...।...आषर्त ...मुपस्तुहितंनृमणामथ-द्रामिति ॥	आर. १.६	(कृ.) श्रौतविनियोग नाहीं. (अ.) पृष्ठ्यपडहयागात शस्त्रामध्यें विनियोग.
अ	महांइन्द्रो...।...... ॥	२०.१३८,१	महा९इन्द्रोय...।...॥	सं. १.४,२०	(कृ.) 'महेंद्र'ग्रह (सोमरसानें) भरून घेण्याकडे विनियोग. (अ.) अतिरात्रांतील अतिरिक्तउक्थ-शस्त्रामध्यें विनियोग.

कोष्टक २ रें ऋग्वेदांतील मंत्रांचा हौत्रप्रयोगाकडे विनियोग दाखविणारें.

या कोष्टकाचें स्पष्टीकरण.

सदर कोष्टकाचे रकाने पाच आहेत. त्या प्रत्येकाचे विवरण.

रकाना १.—यात ऋग्वेदमंडल, सूक्त व ऋचा याचे आकडे दिले आहेत.

रकाना २.—यात आश्वलायन सूत्रकारांनी मंत्राचा हौत्रप्रयोगाकडे केलेला विनियोग दिला आहे.

रकाना ३.—यात ऐतरेय ब्राह्मणातील हौत्रविनियोग दाखविला आहे व तो दाखविताना जेथ आश्वलायनाशीं जुळणारा असेल तेथें 'समान विनियोग' असें लिहिलें आहे, जुळणारा नसेल तेथें भिन्नविनियोग दाखविला आहे.

रकाना ४.—यात ऋग्वेदमंत्राचा शाखायन श्रौतसूत्रातील हौत्रप्रयोगाकडे केलेला विनियोग दिला आहे. यातहि जो आश्वलायनाशीं जुळणारा आहे, त्याच्यापुढ 'समानविनियोग' असें लिहिल आहे

रकाना ५.—यात ऋग्वेदमंत्राचा शाखायन ब्राह्मणातील हौत्रप्रयोगाकडे केलेला विनियोग दिला आहे. यातहि जो आश्वलायनाशीं जुळणारा आहे, त्याच्यापुढ 'समानविनियोग' असें लिहिलें आहे.

१ ज्या मंत्राचा विनियोग आश्वलायनानी एका क्रियेकडे दिला असून शाखायनानी दुसऱ्याच क्रियेकडे दिला आहे अशा मंत्राचे व सूक्ताचे आकडे रकाना १ मध्ये कंसात दाखविले आहेत.

टीप.—रकाना ३ यात 'अहर्गण' म्हणून जो विनियोग दिला आहे त्यालाच आश्वलायन व शाखायन यात दशरात्र असें म्हटलें आहे.

द्वादशाह म्हणून जे अनुष्ठान असते त्यातील दोन ते अकरा या दिवसाना 'दशरात्र' अथवा अहर्गण म्हणतात. वरील दहा दिवसापैकीं ७,८,९ या तीन दिवसाना 'छंदोम' असें म्हणतात. दशरात्रापैकीं पहिल्या सहा दिवसाना पळह' असें म्हणतात. या पळ्हात पृष्ठ्य व अभिप्लव असे भेद आहेत. तसेंच दशरात्रात व्यूळ्ह व समूळ्ह असे भेद आहेत.

वरील द्वादशाह, अहर्गण, व्यूळ्ह व समूळ्ह दशरात्र, पृष्ठ्यपळह, अभिप्लवपळ्ह, छंदोम या सर्वांमध्यें अनुष्ठानपरत्व थोडथोडा भेद आहे.

द्वादशाह म्हणजे आयत अतिरात्र व मध्यें दशरात्र.

संक्षिप्त शब्द.

शस्त्र	(श.)	याज्या	(या.)
प्रात सवन	(प्रा. स.)	पुरोनुवाक्या	(पुरो.)
माध्यदिनसवन	(मा. स)	निष्केवल्यशस्त्र	(नि. श.)
तृतीयसवन	(तृ स.)	मरुत्वतीयशस्त्र	(म. श.)
दशरात्र	(दश.)	अग्निमारुतशस्त्र	(अग्नि. श)
दिन	(दि.)	वैश्वदेवशस्त्र	(वैश्व. श.)
स्तोमवृद्धी आवापार्थ	(स्तोम आवा.)	पृष्ठ्यपळ्ह	(पृ प.)
प्रतिपदा	(प्रति)	अभिप्लवपळ्ह	(अभि. प)
स्तोत्रिया	(स्तो)	अभिप्लवपळ्हगत उक्थ्य	(अभि. प. उ.)

ऋग्वेद मंडल ८ यात सूक्त ४९ पासून ५९ पर्यंत ११ सूक्ताना 'वालखिल्य सूक्तें' असें म्हणतात. हीं सूक्तें काहीं पुस्तकात दिलेलीं नसतात ह शिवाय ज्या पुस्तकात वालखिल्य सूक्ते नाहींत अशा पुस्तकावरून लिहिलें असल्यामुळें ८ व्या मंडळातील आकडे वालखिल्य सूक्तें सोडून दिलेले आहेत. याकरिता वालखिल्य सूक्तातील मंत्राचा हौत्रविनियोग देताना असे आकडे दिले आहेत.

ऋग्वेदसंहितेंतील विशिष्ट मंत्रांचा कोणकोणत्या क्रतूमध्यें विनियोग झालेला आढळतो तें दाखविणारें कोष्टक.

(वे. शा. स. चिंतामण शंकर दातार यांनीं केलेलें.)

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
प्रथममंडल				
१,१-९	अग्निष्टोम प्रातरनुवाक; अतिरात्र-आश्विनशास्त्र,		अग्निष्टुत् एकाह-उन्नीयमान्. प्रातरनुवाक व आश्विनशास्त्र.	
१	आधानेष्टि-याज्या;			
३-९	अग्निष्टोमातील उक्थ्य, तृतीयसवन-मैत्रावरुणशास्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिय.			
३	आधानातील इष्टि, आज्यभाग-पुरोनु. सातपनीष्टि-स्विष्ट. पु.			
७-९	अग्निष्टोम-अग्नीषोमीय प्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग. अग्नीषोमीय प्रणयन, व अग्निहोत्रहोमोपस्था.	अग्नीषोमीयप्रणयन.
२,१-९	अग्निष्टोम-प्रउगशास्त्र.	अहर्गण प्रउगशास्त्र.	समान विनियोग.	
१ व ४	अग्निष्टोम-ऐन्द्रवायवग्रहाची पुरोनुवा.		समान विनियोग.	
७-९	गवामयन-चतुर्विंशदिन प्रात सवनमैत्रावरुणशास्त्र स्तोत्रिया.			
७-९	अभिप्लवषळह-प्रात.सवन मैत्रावरुण शास्त्र स्तोत्रिया.			
७-९	अप्तोर्याम-प्रात सवन मैत्रावरुण शास्त्र स्तोत्रिया.		समान विनियोग.	
(१-३)			अभिप्लव. षष्ठदि.प्रउग.	
३,१-१२	अग्निष्टोम-प्रउगशास्त्र.			
१-३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-१२	अतिरात्र-आश्विन शास्त्र.		समान विनियोग.	
(७-९)			दशरा० सप्तमदि० वैश्व० श०	समान विनियोग.
१०	अन्वारम्भणीयेष्टि-सरस्वतीची पुरोनुवाक्या.		समान विनियो.	
४,१-१०	अभिप्लव पळह-प्रात सवन ब्राह्मणाच्छंसी शास्त्र स्तोमवृद्धी असल्यास आवापाकरिता		अतिरात्र-मैत्रावरुण-प्रथमपर्याय शास्त्र.	
(५)			देवसुहवि याज्या.	
१-१०	गवामयन-महाव्रत- निष्केवल्य शास्त्र आवापाकरिता.			
१-३	गवामयन-चतुर्विंशदिन ब्राह्मणाच्छंसी शास्त्र स्तोत्रिया.		दशरात्र-षष्ठदिन, ब्राह्मणाच्छंसी श. स्तो ।	
१	अग्निष्टोम-तृतीयसवन वैश्वदेव शास्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
५,१-१०	अभिप्लवषळह-प्रात सवन ब्राह्मणाच्छंसी शास्त्र स्तोमवृद्धीसंबधीं आवापासाठीं.			
१-१०	गवामयन-महाव्रत निष्केवल्य शास्त्र आवापासाठीं.			
५,१-३	अतिरात्र-तिसरें मैत्रावरुण पर्यायशास्त्र.		तृतीय पर्याय शास्त्र.	
(७-९)			अहीन अतिरात्र-अच्छावाक तृतीय पर्याय	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण
५,(४–१०)			मैत्रावरुण तृतीयपर्याय शस्त्र	
६,१–१०	अभिप्लवषळह–प्रात सवन ब्राह्मणाच्छसी शस्त्र स्तोमवृद्धीसबधीं आवापासाठीं			
१–१०	महाव्रत निष्केवल्य शस्त्र			
१–३	आप्तोर्याम–प्रात सवन ब्राह्मणाच्छसीशस्त्र		दशरात्र–दशमदिन, ब्राह्मणा श स्तो	
४–५	आप्तोर्याम–प्रात सवन ब्राह्मणाच्छसीशस्त्र			
१–३	अतिरात्र–ब्राह्मणाच्छसीचे तिसरें पर्याय शस्त्र		समान विनियोग	
७	आप्तोर्याम–प्रात सवन ब्राह्मणाच्छसीशस्त्र			
(७–९)			दशरात्र–तृतीयदि. ब्राह्म श स्तो महाव्रत–निष्केवल्यश	
७,१–१०	अभिप्लवषळह–प्रात सवन ब्राह्मणाच्छसी शस्त्र स्तोमवृद्धीसबधीं आवापासाठीं		स्तोमवृद्धि आवापशस्त्र होत्याचें।	
(१–३)			दशरात्र–द्विती दि ब्राह्म श। महाव्रत–निष्केवल्यश	
१–१०	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र			
१–३	अतिरात्र–अच्छावाकाचें प्रथम पर्यायशस्त्र		बृहत्पृष्ठपक्षे मैत्रावरुण शस्त्र स्तोत्रिया, व समान विनियोग	
(४–१०)			अच्छावाक प्रथम पर्याय शस्त्र	
१–३	चतुर्विंशदिन–ब्राह्मणाच्छसी शस्त्र–पळह स्तोत्रिया			
१–२	आप्तोर्याम–प्रात सवन ब्राह्मणाच्छसीशस्त्र			
४	आप्तोर्याम–प्रात सवन ब्राह्मणाच्छसी शस्त्र			
१०	चतुर्विंशदिन–प्रात सवन ब्राह्मणाच्छसी शस्त्र आरंभणीया		दर्शपूर्ण याग इन्द्र दे पुरो.	
८,१–१०	अतिरात्र–अच्छावाकाचें प्रथम पर्याय शस्त्र		मैत्रावरुण द्वितीय पर्याय शस्त्र।	
(८–१०)			दशरात्र द्वितीयदिन, ब्राह्म श.।	
१–१०	अभिप्लवषळह–प्रात सवन ब्राह्मणाच्छसी शस्त्र स्तोमवृद्धीसबधीं आवापासाठीं	अहर्गण प्रात सवन ब्राह्मणा० शस्त्र		
१–१०	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र			
१	दर्शपूर्णमास–इन्द्रदेवतेची याज्या.		समान विनियोग	
९,१–१०	अभिप्लवषळह–प्रात सवन ब्राह्मणाच्छसी शस्त्र स्तोमवृद्धीसबधीं आवापासाठीं			
१–३ (१–१०)	अतिरात्र–अच्छावाकाचें दुसर पर्यायश		समान विनियोग ऋ १ ते १०	
१०,१–३	अभिप्लवषळह–उक्थ्य–तृतीयसवन अच्छावाकशस्त्र स्तोमवृद्धीसबधीं आवापासाठीं			द्वितीयस्वरसाम निष्के श.

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखयन ब्राह्मण.
१०,५-७	अग्निष्टपवृद्ध-उक्थ्य-तृतीयसवन अच्छावाकशस्त्र अनुरूपा.			
(१-६)			तृतीय छंदोम स्तो. अनु. महाव्रत-निष्केव.	
९-११	अग्निष्टपवृद्ध-उक्थ्य-तृतीयसवन अच्छावाक शस्त्र अनुरूपा.		तृतीय छंदोम अच्छा. स्तो.	
१२	अग्निष्टोम-हविर्धान प्रवर्तन परिधानीया.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
(१-१२)			द्वितीयस्वरसाम-निष्केव.	हविर्धान प्रणयन.
(४-१२)			महाव्रत-निष्के. श. ।	
१२	अग्निष्टोम-प्रवर्ग्य.	समान विनियोग आहे	समान विनियोग.	समान विनियोग.
११,१-३	पृष्ठ्यपवृद्ध-पंचमदिन निष्केवल्यशस्त्र अनुरूपा.	समान विनियोग अहर्गणांत आहे.	प्रथम, तृतीय छंदोम-अच्छा. स्तो. ।	
१-८	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		तृतीय स्वरसाम-निष्केव. व समान विनियोग.	तृतीय स्वरसाम-निष्के.
१-३	अप्तोर्याम-माध्यंदिनसवन मैत्रावरुण शस्त्र.			
४-६	अग्निष्टपवृद्ध-उक्थ्य-तृतीयसवन अच्छावाक शस्त्र स्तोत्रिया.		द्वितीय छंदोम शस्त्र.	
(६,७,८)			प्रथम छंदोम.	
१२,१-१२	अग्निष्टोम प्रातरनुवाक्.		समान विनियोग.	
१-१२	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-१२	अग्निष्टपवृद्ध-द्वितीय दिन आज्यशस्त्र.	अहर्गण द्वितीयदिन आज्यशस्त्र.	व्यूळ्हदश. प्रथम दिन आज्यश.	समान विनियोग.
(१-७)			उपहव्य एकाह प्रस्थित याज्या. ।	
१२,१	दर्शपूर्णमास-सामिधेनी.		समान विनियोग.	पुनराधान-प्रयाज याज्या.
(२)			आधानेष्टि याज्या.	
६	अग्निमंथन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
६	सुरभिमतेष्टि अनुवाक्या.			पुनराधान-प्रयाज याज्या.
६	अग्निमतीष्टि याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग. व आधानेष्टि.	
१०	आधान-पावमानेष्टि व अग्निमतीष्टि पुरोनुवाक्या.	वीतयेष्टि याज्या.	वीतयेष्टि याज्या.	
१३,१-११	निरूढपशु-कण्वगोत्रीयाचें आप्रीसूक्त.		समान विनियोग.	
१०	दर्शपूर्णमास—त्वष्टादेवतेची पुरोनुवाक्या.			
१४,१-१२	व्यूळ्हदशरात्र-प्रथमछन्दोम तृतीयसवन वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गण सप्तमदिन वैश्व. श.		
(१-३)			उपहव्य एकाह-प्रउगश अग्निष्ट. चतु. प्रउग.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१४,१० (१५,१) (६)	अग्निष्टोम-प्रउगशस्त्र याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग. होत्राची ऋतुयाज्या. एकपातिनी (संज्ञा)	समान विनियोग.
१६,१-९	अग्निष्टोम-प्रातःसवन उन्नीयमान.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१-३	षोळशी-षोळशीशस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
(१-३)			अभिप्लव ष. चतु. प्रउग	
१८,(१-३)			अग्निहोत्र होम उपस्थान.	
१९,१	कारीरीष्टि-सामिधेनींत धाय्या.			
२०,१-३	व्यूळ्ह-प्रथमछन्दोम वैश्वदेवशस्त्र.	अहर्गण सप्तम दिन-वैश्वदेवश.	दशरात्र सप्तमदि. वैश्वदेव श.	प्रथम छंदोम-वै. श.
४-६	व्यूळ्ह-द्वितीयछन्दोम वैश्वदेवशस्त्र.	अहर्गण अष्टमदिन.		अहर्गण अष्टमदिन.
७-८	व्यूळ्ह-दशरात्र-तृतीयछन्दोम वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.	अहर्गण नवमदिन.	अहर्गण नवमदिन.
२१,१-६	अग्निष्टोम-प्रातःसवन अच्छावाकशस्त्र.		समान विनियोग. ऋक ५.	
१-६	अभिप्लवषळह-प्रातःसवन अच्छावाक शस्त्र स्तोमवृद्धीसबंधीं आवापासाठीं.		समान विनियोग.	
२२,१-४	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-४	अतिरात्र-आश्विनशस्त्र.			
१	अग्निष्टोम-आश्विनग्रहाची पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
(५)			चातुर्मास्ये, वैश्वानर-पार्जन्येष्टि याज्या.	
५-७	व्यूळ्ह दशरात्र-द्वितीय छन्दोम-वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गण अष्टम दिन.	दशरात्र-चतु. वैश्वदे. श. ।	दशरा. चतुर्थदिन वैश्व. श.
(१-३)			अभिप्ल. चतु. प्रउग	
९	अग्निष्टोम-प्रातःसवन नेष्ट्राची प्रस्थित याज्या.	समान विनियोग.		समान विनियोग.
१३	अग्निमंथन व आग्रयणेष्टि.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
(१३-१५)			दशमदिन अग्निमा. ।	
१३	*अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.*	*समान विनियोग.*		
(१३)			आग्रयणेष्टि याज्या.	
१७	अग्निष्टोम-आतिथ्येष्टि.	समान विनियोग.		
१७-१८	अग्निष्टोम-उपसदिष्टि.	समान विनियोग.	देविकाहवि पुरोनु.	
(१५)			समान विनियोग.	
१७-	दर्शपूर्णमासयाग-उपांशु विष्णुदेवतेची पुरो.			
(१७-१९)			असोर्याम-अच्छावा-अतिरिक्तोक्थश.	
(१६-२१)			स्तोमवृद्धी आवाप-होत्राचें श. ।	
२३,४-६	चतुर्विंशदिन-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र आवापासाठीं.		बृहत्पृष्ठपक्षेमैत्रावरुण शस्त्र स्तोत्रि. ।	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
२३,(१–३)			दशरात्र द्वि. दिन प्रउग शस्त्र.	
४–६	अभिप्लवपळ्ह–प्रातःसवन आवापासाठीं.		अभिप्लु. चतु. प्रउग.	
(५)			दाक्षायण यज्ञ मैत्रावरुणेष्टि पुरोनुवाक्या. सर्वपृष्ठेष्टि. पुरो.	
४	अग्निष्टोम–प्रातःसवन मैत्रावरुण प्रस्थित याज्या.	समान विनियोग आहे.	समान विनियोग.	
४–६	अप्तोर्याम–प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र.			
१६–१८	अग्निष्टोम–आपोनप्त्रीया.	समान विनियोग आहे.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
२०	कारीरीष्टि व अवभृथ–आज्यभाग पुरोनुवा.		अवभृथ आज्यभाग.	
२२	अग्निष्टोम व चातुर्मास्य–अवभृथ मार्जन.			
२२	निरूढपशु–मार्जन.			
२३	निरूढपशु–आहवनीयाचें उपस्थान.			
सू. २४ ते २९		हौत्रविनियोग नव्हे सूक्तें प्रतीकदृष्ट यूपास बांधलेल्या शुनःशेपाचे तोंडीं.		
१–१५	राजसूय–अभिषेकदिन होत्यानें म्हणावयाच्या.			
३–५	व्यूळ्ह दशरात्र–प्रथम छन्दोम वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गण सप्त दिन वैश्व श.	व्यूळ्हदशरात्रप्रथमदिनप्रउग. । दशरा. तृ. दिन, वैश्वदे. श. नवमदिनवैश्व.	समान विनियोग. शांखा. सूत्राप्रमाणें.
३	अग्निष्टोम–सोमाभिषव.		समान विनियोग.	
३	अग्निष्टोम–प्रवर्ग्य.	समान विनियोग आहे.	समान विनियोग.	
३	अग्निमंथन.	समान विनियोग आहे.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
११	चातुर्मास्ये–वरुणप्रघासपर्वे वरुणयाज्या.		समान विनियोग.	
(८)			अवभृथासजातांना जप	
११।१२	काम्यपशु–वारुण, वपापुरोळाश याज्या.		वारुण पशु पुरोळाश पुरोनु. ऋ. ११	
१४।१५	अवभृथ–वारुण याज्या पुरोनुवाक्या.		वारुणपशु हवि. पुरोनु. याज्या व अवभृथ याज्यापुरोनुवा.	
२५,१–२१	राजसूय–अभिषेकदिन यजमानापुढें होत्यानें म्हणावयाच्या.			
१–२१	अभिप्लवपळ्ह–होत्रकशस्त्र स्तोमवृद्धीसंबंधीं आवापासाठीं.			
१९	चातुर्मास्ये–वरुणप्रघासपर्वे वरुणदेवतेची पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
२६,१–१०	राजसूय–अभिषेकदिन होत्यानें यजमानापुढें म्हणावयाच्या.			
(१०)			चिलमिप्रणयन	
१–१०	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–१०	अतिरात्र–आश्विनशस्त्र.			

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
२६,(७-९)			द्वितीय छंदोम स्तोत्रि.	
२७,१-१३	राजसूय-अभिषेकदिन होत्यानें यजमानापुढें म्हणावयाच्या.			
१-१३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग. ऋचा १ ते १०	
१-१३	अतिरात्र-आश्विनशस्त्र.		समान विनियोग.	
१०-१२	अप्तोर्याम-होत्याचें अतिरिक्तोक्थ शस्त्र.		समान विनियोग.	
(१-३)			उपहव्य एकाह-वैश्वदे.	
१२	दर्शपूर्णमास-स्रुगादापनापूर्वीचे जपात.		समान विनियोग.	
२८,१-९	राजसूय-अभिषेकदिन होत्यानें यजमानापुढें म्हणावयाच्या.			
(५-८)			अजःसव-उलूखलांत अभिषव.	
१-४		अंजःसव-सोमहवन.		
१-५		अंजःसव-सोमाभिषव.		
९	अजःसव-द्रोणकलशात सोम ओततांना.		समान विनियोग.	
२९,१-७	राजसूय-अभिषेकदिन होत्यानें यजमानापुढें म्हणावयाच्या.			
(१-३)			चतुर्थदिन-अच्छावा. तृती. सवन श. ।	
१-७	पृष्ठ्यषळह-पंचमदिन होत्रक शस्त्रे.			
३०,१-२२	राजसूय-अभिषेकदिन होत्यानें यजमानापुढें म्हणावयाच्या.			
७-९	अतिरात्र-ब्राह्मणाच्छंसीचें दुसरें पर्यायशस्त्र.		तृतीय पर्यायशस्त्र.	
(१-५)			महाव्रत-निष्केवल्य.	
८-१०	अप्तोर्याम-प्रातःसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.			
१३-१५	अतिरात्र-षष्ठदिन मरुत्व. रैवत स्तो०	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१७-१९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१७-१९	अतिरात्र-आश्विनशस्त्र.		समान विनियोग.	
२०-२२	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
२०-२२	अतिरात्र-आश्विनशस्त्र.		समान विनियोग.	
३१,१-१८	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-१८	अतिरात्र-आश्विनशस्त्र.			
१-१८	अभिप्लवषळह-तृतीयदिन आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग-अहर्गण.	दशरा. तृ. दिन, आग्निमा. ।	समान विनियोग. शांखा. सूत्राप्र.
(१८)			द. पू. याग. वेदिविमोकानंतर आहवनीय उपस्थान.	
१-१८	वाजपेय-आग्निमारुत शस्त्र.			
१८	चयन-उखासंभरणीयेष्टि याज्या.			
(१)			उपहव्य-मरुत्वतीयश.	
३२,१-१५	अग्निष्टोम-निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
३२,१–१५	विषुवान्–निष्केवल्य शस्त्र.	अहर्गण सप्त. दिन निष्केवल्य श.		अविवाक्य–निष्केव. श.
१–१५	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	दशरात्र–तृतीयदि. नि.
१–१५	अप्तोर्याम–निष्केवल्य शस्त्र.			अभिजित्–मरु. शस्त्र.
३३,१–१५	गोसव–निष्केवल्य शस्त्र.		पृष्ठ्यषळह–प्रथ. दिन निष्केवल्य	
१–१५	वीवध–निष्केवल्य शस्त्र.		अभिप्ल. पंच. दिन–निष्केवल्य	
३४,१–१२	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
३५,१–११	अभिप्लवषळह–चतुर्थदिन वैश्वदेव शस्त्र.		सावित्रपशु पुरोऽनु. याज्या. ऋ. ११	पंचम दिन निष्के. श.
३६,१–२०	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–२०	अतिरात्र–आश्विनशस्त्र.		समान विनियोग	
७	अग्निष्टोम–अपराह्ण प्रवर्ग्य.	समान विनियोग आहे.		
(७–८)			महाव्रत निष्केव. ।	
९	अग्निष्टोम–प्रवर्ग्य.	समान विनियोग आहे.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१३	अग्निष्टोम–प्रवर्ग्य.	समान विनियोग आहे.		
(१–२)			उपहव्य–मरुत्वतीय श.	
१३–१४	निरूढपशु–यूपाञ्जन व अग्निष्टोम–प्रवर्ग्य.	समान विनियोग आहे.		समान विनियोग.
(१५–१६)			उपहव्य–एकाह–निष्केवल्य.	
३७,१–१५	व्यूळ्ह दशरात्र–द्वितीयछंदोम आग्निमारुत शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदिन आग्नि		
१	चातुर्मास्ये–साकमेधपर्वे क्रीळिनीष्टि पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
(३८,१–१५)			दशरात्र अष्टमदिन आग्निमा. श.	शांखा. सूत्राप्र.
(१३)			वरुणप्रघासपर्वे पुरो	
४०,१–२	चतुर्विंशदिन–मरुत्वतीय शस्त्र स्तोत्रिया.	अहर्गण द्वितीय दि. मरुत्वतीयश.	दशरात्र द्वि. दिन, मरुत्व. श.	शांखा. सू. प्रमाणें.
१–२	अप्तोर्याम–मरुत्वतीय शस्त्र स्तोत्रिया.	समान विनियोग.		
१२–१३		दशरात्र–अहर्गण–षष्ठदिन निष्केवल्य श.		
१ व ३	अग्निष्टोमप्रवर्ग्य व अग्नीषोमीय प्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग प्रव.	
३–४	चतुर्विंशदिन–मरुत्वतीय शस्त्र.		दशरात्र तृ. दिन मरुत्व. श.	
३	अप्तोर्याम–मरुत्वतीय शस्त्र.	अहर्गण प्रथमदिन.		
३	अग्निष्टोम–अग्नीषोमीय प्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
३	अग्निष्टोम–प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
५–६	अग्निष्टोम–दशरात्र षष्ठदिन मरुत्वतीय शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात आहे.	समान विनियोग.	
५–६	अप्तोर्याम व मरुत्वतीय शस्त्र.			
४१,१ व ७			दशरात्र–अच्छावाकश एकपातिनि.	
४२,१			व्याधिनाशनेष्टि पुरो	
४३,६	अग्निष्टोम–आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग.		

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
४४,१-१४	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग. ऋ. १-१२.	
१-१४	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-१४	वाजपेय-आग्निमारुत शस्त्र.			
३	अतिरात्र-आश्विनशस्त्र स्तोत्रिया.			
४५,१-१५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समूळ्हदशरात्र-तृ. दिन, आज्य श.	समान विनियोग. शांखा. सू. प्रमाणें.
१-१५	अतिरात्र-आश्विनशस्त्र.			
१-१५	गर्गत्रिरात्र-अत्यदिन आज्यशस्त्र.			
६	अश्वमेध-पौष्ण्या इष्टि अनुवाक्या.			
४६,१-१५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-१५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१५	अतिरात्र-आश्विनशस्त्र याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१५	अग्निष्टोम-प्रवर्ग्य याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
(१-९)			अप्तोर्याम-होतुः शस्त्र.	
४७,१-१०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग. ऋ १,३ व ५.	
१-१०	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
४८,१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-६	अतिरात्र-आश्विनशस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
४९,१-४	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-४	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
५०,१-९	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
(१-९)			दशरात्र-पं. दिन मरुत्वतीय.	
४	चातुर्मास्य-शुनासीरीय पर्व सौर्यदेवतेची पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
४	अतिमूर्ति एकाह-सौरीष्टि पुरोनुवाक्या.			
(१-३)			महाव्र. निष्केवल्य.	
१०	अवभृथ			
५१,१-१५	अतिरात्र-होत्याचें प्रथम पर्याय शस्त्र.	अहर्गण सप्त. दिन निष्कं. श.	आश्वलायना. प्र. दशरात्र सप्तमदिन निष्केवल्य.	
१-१५	विषुवान्-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
५२,१-१५	विषुवान्-मरुत्वतीय शस्त्र.	अहर्गण सप्तम दिन मरुत्व. श.	समान विनियोग. अतिरात्र-मैत्रावरु. प्रथम पर्या. शस्त्र. ऋ. १ ते ८ व १० ते १४	
(१-१५)			दशरात्र सप्तदिन मरुत्वतीय.	समान विनियोग. शां. सू. प्र.
१३	भू एकाह-मरुत्वतीय शस्त्र.			
५३,१-११	अतिरात्र-होत्याचें प्रथम पर्याय शस्त्र.		ब्राह्मणाच्छंसीप्रथम-पर्याय शस्त्र.	
५४,१-११	अतिरात्र-अच्छावाकाचें प्रथम पर्याय शस्त्र.		समान विनियोग.	
५५,१-८	अतिरात्र-मैत्रावरुणाचें प्रथम पर्याय शस्त्र.			
१-८	समूळ्ह दशरात्र-द्वितीय छंदोम निष्केवल्य शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदिन.		
१-८	विषुवान्-निष्केवल्य शस्त्र.			

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
५६,१-६	विपुवान्–निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	मैत्रावरु. अहरहःशस्त्रसूक्त.
५७,१-६	उक्थ्य–तृतीयसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		समान विनियोग. ऋचा १ ते ३	समान विनियोग.
१-६	विपुवान्–निष्केवल्य शस्त्र.		..	
५८,१-९	अभिप्लवषळह–पंचमदिन आग्निमारुत शस्त्र.		दशरात्र द्वि. दिन आग्निमा. श.	शांखा. सू. प्र.
१-५	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१-५	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
(७)		आश्विनशस्त्र याज्या.		
५९,२-४	विपुवान्–आग्निमारुत शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.			
६०,१-५	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१-५	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
६१,१-१६	चतुर्विंशदिन–माध्यंदिन सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र अहीनसूक्त.	अहीन सूक्त प्रतीकोद्दिष्ट.	दशरात्र–नव. दिन–निष्केव. दशरात्र–षष्ठदि. ब्राह्मणा. श.	
१-१६	महाव्रत–माध्यंदिनसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र अहीनसूक्त.			तृतीय छंदोम–निष्के. श.
६२,६	अग्निष्टोम–प्रवर्ग्य.	समान विनियोग आहे.	समान विनियोग.	
६३,१-९	समूळ्ह दशरात्र–द्वितीयछंदोम मरुत्वतीय शस्त्र.	अहर्गण अष्टम दिन.	तृतीय छंदोम–ब्राह्मणा. श.	द्वितीय छंदोम निष्केव. श.
६४,१-१५	चतुर्विंशदिन–आग्निमारुत शस्त्र.	अहर्गण द्वितीय दिन.	दशरात्र द्वि. दिन, अग्निमा. श.	
१-१५	अभिप्लवषळह–पंचमदिन आग्निमारुत शस्त्र.			महाव्रत–निष्के. श.
६-७	अग्निष्टोम–मरुत्वतीय शस्त्र धाय्या.	अहर्गण द्वितीय दिन.	मरुत्वतीय प्रगाथ.	मरुत्वतीय प्रगाथ.
६	अप्तोर्याम–मरुत्वतीय शस्त्र धाय्या.		समान विनियोग.	
१५	काम्यपशु–मारुत–वपायाग पुरोनुवाक्या.			
६५,१-१०	द्वादशाह–दशमदिन वैश्वदेव शस्त्र.			
७१,१-१०	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१-१०	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
७२,१-१०	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१-१०	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.	समान विनियोग आहे.	समान विनियोग.	
५	अग्निष्टोम–प्रवर्ग्य.			
७३,१-१०	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१-१०	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
७४,१-९	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-९	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.		उपहव्य–प्रउगशस्त्र.	दशरात्र–सप्तमदि. प्रउ.
(७-९)				
१-९	*पृष्ठ्यषळह–प्रथमदिन आज्यशस्त्र.	समान विनियोग आहे.		
३	चातुर्मास्य–साकमेधपर्वे गृहमेधीष्टि–पुरोनुवाक्या.		अग्निहोत्र–होमजप.	
(१)		समान विनियोग.		समान विनियोग.
२	अग्निमंथन.			

* ऐतरेय ब्राह्मणांत जो द्वादशाह पठित आहे त्यांतील प्रथमदिन अतिरात्र अथवा चतुर्विंश नामक असून त्यापुढील ९ दिवस नवरात्र म्हणून पठित आहेत व शेवटचा दशम दिन. आश्वलायन सूत्रांत आद्यंत सोडून मधील १० दिवसांस 'दशरात्र' असें नांव आहे. व त्यांतील पहिल्या सहा दिवसांचें अनुष्ठान पृष्ठ्यषळहास धरून आहे.

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
७५,१–५	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१–५	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१	निरूढपशु–स्तोक प्रथमा.	समान विनियोग.	समान विनियोग, व उपहव्य–अग्निमारु.	समान विनियोग.
(१–३)			उपहव्य–प्रातःसवन. मैत्रावरु. श.	
७६,१–५	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–५	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
५	आग्नेयपशु–पुरोळाशयाग याज्या.			
७७,१–५	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–५	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
(५)			उपहव्य–आग्निमारुत-शस्त्र.	
७९,१–३	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–३	अतिरात्र–आश्विनशस्त्र.			
१–२	कारीरीष्टि–अग्निधामच्छद याज्या पुरो.	आहिताग्नेर्हिरण्यनष्टे प्रा. इ.		
४–६	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
४–६	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
७–९	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
७–९	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
९	आयुष्कामेष्टि–आज्यभाग पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
९	चातुर्मास्य–महापितृयज्ञ आज्यभाग.			समान विनियोग.
८०,१–१६	पृष्ठ्यषळह–पंचमदिन मरुत्वतीयशस्त्र.	समान विनियोग. अहर्गणात दृष्ट.		
१–३	चतुर्विंशदिन–अच्छावाक शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.		चतुर्थदिन–अच्छावाक शस्त्र.	
१	महाव्रत–निष्केवल्यशस्त्र, दक्षिणपक्ष.		समान विनियोग.	
८१,१–९	पृष्ठ्यषळह–पंचमदिन निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग. अहर्गणांत दृष्ट.	पंचमदिन ब्राह्मणाच्छं. श. ।	पृष्ठ्यषळह पंचमदिन–निष्के.
३	चतुर्विंशदिन–माध्यंदिनसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.			
(१–६)			दशरात्र–पं.दिन,निष्के	
१	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र उत्तरपक्ष.			
७–९	चातुर्विंशदिन–माध्यंदिन सवन ब्राह्मणाच्छंसीशस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.			
८२,१	षोळशी–षोळशी शस्त्र.	समान विनियोग.		
३	षोळशी–षोळशी शस्त्र.	समान विनियोग.		
३	चातुर्मास्ये–महापितृयज्ञ आहवनीयोपस्थान.		समान विनियोग.	
६	अग्निष्टोम–हारियोजन याज्या.		समान विनियोग.	
८३,१–६	अतिरात्र–ब्राह्मणाच्छंसीचें तृतीयपर्याय शस्त्र.			
२	अग्निष्टोम–आपोनप्त्रीया.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
३	अग्निष्टोम–प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
३	अग्निष्टोम–हविर्धान प्रवर्तन.	समान विनियोग.	महाव्रत–निष्केव.	समान विनियोग.
८४,१–६	षोळशी–षोळशी शस्त्र स्तोत्रियानुरूपा.			
१–६	अभिप्लवषळह–उक्थ्य–तृतीयसवन.—अच्छावाक शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.			

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
(४-५)			तृतीयस्वरसाम-निष्के-व अनुरूपा.	
७-९	अभिप्लवषळ्ह-उक्थ्य-तृतीयसवन. ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.			
(१-३)			पंचमदिन—अच्छावा. श. स्तो.	
७-९	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१०-१२	चतुर्विंशदिन-माध्यंदिनसवन अच्छा-वाक शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.		पोळशीशस्त्र.	
१०-१२	पृष्ठ्यषळ्ह-पंचमदिन निष्केवल्य शस्त्र अनुरूपा.	समान विनियोग. अहर्गणांत दृष्ट.	पंचमदिन—मैत्रावरुण श. स्तो. महाव्रत-निष्केळ.	
१३-१५	असोर्याम-प्रातःसवन ब्राह्मणच्छंसी शस्त्र.		पोळशीशस्त्रात.	
१३-१५	चतुर्विंशदिन-प्रातःसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र षळ्हस्तोत्रिया.		चतुर्थदिन ब्राह्मणा. श. स्तो. महाव्रत-निष्के.	
१५	अतिमूर्ति एकाह-चांद्रमसेष्टि पुरोनुवा.			
१६-१७	सर्वपृष्ठेष्टि-याज्या पुरोनुवाक्या.			
८५,१-१२	अभिप्लवषळ्ह-चतुर्थदिन आग्निमारुत शस्त्र		समान विनियोग. प्रथमस्वरसाम मरुत-तीय.	समान विनियोग.
१	अग्निष्टोम-प्रातःसवन पोत्याची प्रस्थित याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१२	मारुतपशु-हविर्भाग याज्या.		पुरोळाश याज्या.	
८६,१-१०	व्यूळ्हदशरात्र-तृतीय छंदोम आग्नि-मारुत शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.	अहर्गण नवमदिन.	तृतीयछंदोम-आग्नि.श.
१	संज्ञानीष्टि-पुरोनुवाक्या.			
१	चातुर्मास्य-वरुणप्रघासपर्व पुरोनुवा.			
१	अग्निष्टोम-प्रातःसवन पोत्याची प्रस्थित या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
८७,१-६	अग्निष्टोम-आग्निमारुत शस्त्र.	अहर्गण प्रथमदिन. "मारुतं शंसति" असा उल्लेख आहे. हें मारुत सूक्त आहे.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
८९,१-१०	अग्निष्टोम-वैश्वदेव शस्त्र.	प्रत्यक्षमंत्रोल्लेख नाहीं. "वैश्वदेवं शंसति" असें आहे. हें वैश्व-देवसू. आहे.	समान विनियोग.	समान विनियोग
१-१०	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
८	अग्निष्टोम-तृतीयसवन सौम्यचरु अव-लोकन.			
९०,१-१५	चतुर्विंशदिन-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र.			प्रथमछंदोम-वैश्व. श.
१		अहर्गण-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		
५	असोर्याम-अच्छावाक अतिरिक्तोक्थ शस्त्र-वैकल्पिकस्तोत्रियापैकीं तिसरी.			
(१-५)			दशरात्र-सप्तमदिन. वै-श्वदे.	
९१,१-२	सौम्यपशु-पुरोळाश याज्यापुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
१	चातुर्मास्य-महापितृयज्ञ पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण
९१,१	अग्निष्टोम-प्रायणीयेष्टि पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग. एकपातिनीऋचा.	
२	अग्निष्टोम-मरुत्वतीय शस्त्र धाय्या.	अहर्गण द्वितीय दिन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
२	अप्तोर्याम-मरुत्वतीय शस्त्र धाय्या.			
४	आग्रयणेष्टि-सौम्य देवतेची याज्या.			
४	अग्निष्टोम-प्रायणीयेष्टि सौम्य याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
४	सौम्यपशु-वपेची याज्या.		समान विनियोग.	
५	दर्शपूर्णमास-आज्यभाग.	दीक्षणीया आज्यभा. पुरो.	समान विनियोग. आश्व. सूत्राप्रमाणें.	
५	अग्निष्टोम-उपसदिष्टि सौम्य पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.		
६	अग्निचयन-देवसुहवि सौम्य याज्या.			
७	आयुष्कामेष्टि-आज्यभाग पुरोनुवाक्या			
७	महापितृयज्ञ.		समान विनियोग.	
८	स्वस्त्ययनीष्टि-आज्यभाग पुरोनुवाक्या.			
९	आग्रयणेष्टि-सौम्य पुरोनुवाक्या.	प्रथम सोमयाग दीक्षेष्टि	वैश्वदेवपर्व आज्यभाग पुरोनु. तृतीय आधा-	
९	अश्वमेध-पौष्ण्या इष्टि आज्य भाग.	द्वितीयाज्यभाग पुरोनु.	नेष्टि आज्यभागपु.	
९-११	अग्निष्टोम-सोमक्रय.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
(१०)	दर्शेष्टि-आज्यभाग पुरोनुवाक्या.	दीक्षणीया आज्य.पुरो.	आग्रयण श्यामाकेष्टिपु.	
११		विक.	समान विनियोग. आश्व. सूत्राप्रमाणें.	
१२	आधानांगतृतीयेष्टि-आज्यभाग पुरोनुवा.			
१२	सांतपनीष्टि स्विष्ट. या.		समान विनियोग.	
१२	अग्निष्टोम-उपसदिष्टि पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१६-१८	अग्निष्टोम-सोमाभिषव.		समान विनियोग.	
१६	दर्शपूर्णमास-पत्नीसंयाज पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१६	अग्निष्टोम-चमसाप्यायन व आतिथ्येष्टि.		समान विनियोग.	
१८	दर्शपूर्णमास-पत्नीसंयाज याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१८	अग्निष्टोम-चमसाप्यायन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१९	अग्निष्टोम-सोमक्रय.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
(१९)			प्रायणीयेष्टीकडे.	
१९	सौम्यपशु-हविर्भाग याज्या.		सौम्यपशु हवि.याज्या.	
२०	चातुर्मास्ये-महापितृयज्ञ पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग. सौम्यपशुहविपुरोनुवा.	
२१	सौम्यपशु-पुरोळाश याज्या.		समान विनियोग व.	
(२२)			सौम्य पशुपुरोळा.पुरो.	
९२,१-४	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-४	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
५-१२	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
५-१२	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१३-१५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१३-१५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१६-१८	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१६-१८	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.	कपाल नष्ट झाल्यास प्रा. इ.		
९३,१	अग्नीषोम पशु-वपायाग पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग. उपांशु अग्नीषोमयाग. (द. पू.)	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
२	दर्शपूर्णमास–उपांशुअग्नीषोम पुरोनुवा.		समान विनियोग.	
२	अग्नीषोम पशु–पुरोळाश पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
३	अग्नीषोम पशु–हविर्भाग पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
५	दर्शपूर्णमास–अग्निषोम याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
५	अग्नीषोम पशु–वपायाग याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
६	दर्शपूर्णमास–उपांशु अग्नीषोम याज्या.			
६	अग्नीषोमापशु–पुरोळाश याज्या.	समान विनियोग.		
७	अग्नीषोम पशु–हविर्भाग याज्या.		समान विनियोग.	
९	पूर्णमास याग–अग्नीषोम पुरोनुवाक्या.			
१२			अग्नीषोम पशु पुरोळाश याज्या.	
९४,१–१६	अभिप्लवषळहषष्ठदिन तृतीयसवन आग्निमारुत शस्त्र.		समान विनियोग. दशरात्र.	पृष्ठ्यषळह-षष्ठ दि.–आग्नि. मारुत श.
१–१६	अग्नोर्याम–आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग.		
१	अग्निष्टोम–तृतीयसवन आग्नीध्र प्रस्थित याज्या.		समान विनियोग.	
१–१६	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–१६	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
९५,१–११	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–११	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.	समान विनियोग.		
९६,१–९	व्यूळ्ह दशरात्र–षष्ठदिन आग्निमारुत शस्त्र.	अहर्गणात दृष्ट.		
१–९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१–९	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
१	चातुर्मास्ये–महापितृयज्ञ स्विष्टकृयाज्या.			
९८,१–३	व्यूळ्हदशरात्र–चतुर्थदिन आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग. अहर्गणात.		
२	चातुर्मास्ये–वैश्वानरपार्जन्येष्टि याज्या.	आग्रयणेष्टि न करता नवान्न भक्षण प्राय.	पुनराधान इष्टि या.	समान विनियोग.
९९,१	अहर्गण–द्वितीयदि. आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग.		
१००,१–१९	दशरात्र–षष्ठदिन मरुत्वतीय शस्त्र.	समान विनियोग. अहर्गणांत.	समान विनियोग.	
१०१,१–११ (१०)	दशरात्र–नवमदिन मरुत्वतीय शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.	दशरात्र नव.दि.मरुत्व. द. पू. याग. इन्द्राग्नी याज्या.	
(१०२,१–१०)			अतिरात्र ब्राह्मणाच्छं. तृतीयपर्याय श.	
१०३,१–८	अभिप्लवषळह–तृतीय छंदोम निष्केवल्य शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.	समान विनियोग.	तृतीयछंदोम मरु. श.
१०४,९	अग्निष्टोम–माध्यंदिन सवन पोत्याची प्रस्थित याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१०९,६	निरूढपशु–हविर्भाग याज्या.		द. पू. याग इन्द्राग्नीची याज्या.	
७	निरूढपशु–पुरोळाश पुरोनुवाक्या.		ऐन्द्राग्नपशुहवि. याज्या.	
११०,१–९	अभिप्लवषळह–चतुर्थदिन वैश्वदेव शस्त्र.		समूळ्ह दशरा.–अभि. षळह द्वि. दिन वैश्व.	समान विनियोग शां. सू. प्रमाणे.
१११,१–५	अग्निष्टोम-वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गण द्वितीयदिन–"आभवसूक्त"	समान विनियोग.	समान विनियोग.

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
११२,१-२५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.	प्रव०	प्रव०	
१-२५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-२५	प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१-२५	अप्तोर्याम-अच्छावाक अतिरिक्तोक्थ श.			
११३,१-२०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-२०	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१५	अग्निचयन-देविकाहवि उषा देवतेची याज्या.			
११४,२-३	रौद्रपशु-वपा, पुरोळाश पुरोनुवाक्या.			
(३)			व्याधिनाशनेष्टि या.	
९-१०	अग्निष्टोम-देवसुहवि रुद्रदेवता याज्या-पुरोनुवाक्या.			
११५,१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.	समान विनियोग.	त्रिवृद्दशरात्र तृतीयदि. स्तो.	
१-३	सौर्यपशु-वपा, पुरोळाश, हवि पुरोनुवा.		समान विनियोग.	
१	चातुर्मास्ये-शुनासीरपर्व सौर्य याज्या			
१	अतिमूर्ति एकाह-सौर्य याज्या.			
४-५	सौर्यपशु-वपा, पुरोळाश याज्या.		समान विनियोग.	
(१-६)			विषुवान्-निष्के.स्तोत्रि.	
११६,१-२५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग. आश्विनपशु पुरोनुवा. याज्या ऋचा १ ते ६.	
१-२५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
११७,१-२५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-२५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
११८,१-११	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-११	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
११९,१-१०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-१०	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१२०,१-९	अग्निष्टोम-प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
(१२१,१-१५)			तृतीय स्वरसाम-वैश्वदेवश.	समान विनियोग.
(१२२,१-१५)			प्रथम स्वरसाम-वैश्वदेवश.	समान विनियोग.
१२३,१-१३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-१३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		विराट् एकाह-निविद्धानीयसूक्त.	
१२४,१-१३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-१३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१२७,१	दशरात्र-षष्ठदिन प्रात.सवन आग्नीध्र प्रस्थित याज्या.		समान विनियोग.	
(१-७)			महाव्रत-आग्निमा. स्तोत्रियानुरूपा.	
१२८,१-७	पृष्ठ्यषळह-षष्ठदिन आज्य शस्त्र.	समान विनियोग. अहर्गणांत.	दशरात्र-षष्ठदिन आज्यश.	समान विनियोग. आश्व. सूत्राप्रमाणें.
(१-६)			महाव्रत-आग्निमा. स्तो.	
१२९,१-११	दशरात्र षष्ठदिन मरुत्वतीय शस्त्र.	समान विनियोग. अहर्गणांत.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
(२)			दशरा. षष्ठदि. माध्यं. प्रस्थि. या. पोत्याची.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१.१३०,१-१०	पृष्ठ्यषळह-षष्ठदिन निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग. अहर्गणात.	समान विनियोग. दशरात्रात.	समान विनियोग. आश्व. प्र.
१	महाव्रत-माध्यंदिनसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र अनुरूपेतील पहिली.			
२	पृष्ठ्यषळह-माध्यंदिनसवन होत्याची प्रस्थित याज्या.	समान विनियोग. व अग्निष्टोम निष्के.	समान विनियोग.	
१०	अतिरात्र-मैत्रावरुण प्रथमपर्याय शस्त्र याज्या.	याज्या.		
१३१,१-३	पृष्ठ्यषळह-षष्ठदिन मैत्रावरुण शस्त्र.			
१-३	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र वैकल्पिक अनुरूपा.		समान विनियोग.	
१	पृष्ठ्यषळह-षष्ठदिन माध्यदिनसवन मैत्रावरुण प्रस्थित याज्या.		समान विनियोग.	
२	पृष्ठ्यषळह-षष्ठदिन ब्राह्मणाच्छंसी प्रस्थित याज्या.			
३-५	पृष्ठ्यषळह-षष्ठदिन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.			
३	पृष्ठ्यषळह-षष्ठदिन माध्यंदिनसवन अच्छावाक प्रस्थित याज्या.			
४	पृष्ठ्यषळह-षष्ठदिन माध्यंदिनसवन पोतृ प्रस्थित याज्या.			
(४-५)			षष्ठदिन अच्छावा. श.	
५	पृष्ठ्यषळह-षष्ठदिन माध्यंदिनसवन नेष्टृ प्रस्थित याज्या.			
५-७	पृष्ठ्यषळह-षष्ठदिन अच्छावाक शस्त्र			
६	पृष्ठ्यषळह-षष्ठदिन माध्यंदिनसवन आग्नीध्र प्रस्थित याज्या.			
१३२,६	अविवाक्य एकाह-मानसग्रह भक्षणानंतर जप.			
(१-३)			षष्ठदिन-ब्राह्म. माध्यं श.	
(१)			दशरा-षष्ठदि. माध्य. प्रस्थि. या.	
१३३,६-७	दशरात्र-षष्ठदिन प्रउगशस्त्र एन्द्रतृचापैकी पहिल्या दोन.		समान विनियोग. दशरात्रात.	
७-६	दशरात्र-षष्ठदिन प्रात सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र प्रस्थित याज्या.		माध्यंदिनस. नेष्ट्याची प्रस्थि. या.	
(१३४,१)			दशरा. षष्ठदिन ऐन्द्रवायवग्रहपुरो.	
१३५,१-६	दशरात्र-षष्ठदिन प्रउगशस्त्र.	समान विनियोग. अहर्गणात.		
(५)			दशरा. षष्ठदिन, ऐन्द्रवायवग्रहपुरो.	
(४)			दशरात्र-षष्ठदिन ऐन्द्रवायव ग्रहयाज्या.	
(१३६,८-६)			दशरा. षष्ठदिनप्रउग.	
१३७,१-३	दशरात्र-षष्ठदिन प्रउगशस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	दशरात्र-षष्ठदिन प्रस्थित याज्या स्र. ३ री	
(१-२)			दशरात्र-षष्ठदिन, मैत्रावरुणग्रह पुरोनुवा. याज्या.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१,१३७,१	दशरात्र-षष्ठदिन प्रातःसवन मैत्रावरुण प्रस्थित याज्या.			
१३९,१	दशरात्र-षष्ठदिन प्रउगशस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.		
३-५	पृष्ठ्यषळह-षष्ठदिन प्रउगशस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	दशरात्र-षष्ठदिन प्रउग.	
(३-४)			दशरात्र-षष्ठदिन, आश्विनग्रह पुरोनु. याज्या.	
६	पृष्ठ्यषळह-षष्ठदिन प्रउगशस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	दशरात्र-षष्ठदिन प्रउग.	
६	पृष्ठ्यषळह-षष्ठदिन प्रातःसवन होतुः प्रस्थित याज्या.		समान विनियोग.	
(६)			दशरा.-षष्ठदिन प्रातःसवन अच्छावाक प्रस्थि. या.	
७	दशरात्र-षष्ठदिन प्रउगशस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.		
७	दशरात्र-षष्ठदिन प्रात.सवन नेष्टुः प्रस्थित याज्या.			
(७-९)			दशरा.-षष्ठदिन प्रउगश.	
८	दशरात्र-षष्ठदिन माध्यंदिनसवन नेष्टुः प्रस्थित याज्या.		प्रातःसवन पोत्याची प्रस्थित याज्या.	
९	पृष्ठ्यषळह-षष्ठदिन अच्छावाक प्रस्थित याज्या.			
११	दशरात्र-षष्ठदिन प्रउगशस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.		
१४०,१-१३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	विषुवान्-आग्निमा.श.
१-१३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१४१,१-१३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		महाव्रत-आग्निमा. श.	
१-१३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१४२,१-११	निरूढपशु-आप्रीसूक्त आंगिरस गोत्रीयाचें.			
१४३,१-८	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-८	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१-८	दशरात्र-प्रथमदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गण.		
१-८	अग्निष्टोम-आग्निमारुत शस्त्र.	'जातवेदसे शंसति' असा उल्लेख आहे. हें जातवेदस् सूक्त आहे.	समान विनियोग.	पृष्ठ्यषळह-प्रथमदि. आग्नि. श.
१-८	अश्वमेध-मध्यमदिन वैश्वदेव शस्त्र.			
१४४,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	दशरात्र-प्रथमदि. आग्नि. श.
(१-२)			उपहव्य एकाह-सावित्रग्रह याज्यापुरो.	
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग. व अग्नि. पळ. प्रथमदिन वैश्व.	
	अग्निष्टोम-अपांपोनाय प्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१.१४५,१-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१४६,१-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
(१-३)			उपहव्य-आग्निमा. श.	
१४७,१-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
(१-३)			उपहव्य-आग्निमा. श.	
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१४८,१-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
(१-३)			उपहव्य-आग्निमा. श	
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१५०,१-३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग	
१५२,१	मैत्रावरुणपशु-वपायाग याज्या.		समान विनियोग.	गोपशु-वपायागयाज्या.
(५-७)			दशरा. तृ. दिन, वैश्व. श.	
(८)			दाक्षायणयज्ञ मैत्राव-रुणेष्टि याज्या.	
१५३,७	मैत्रावरुणपशु-वपायागपुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
१५४,१-६	अग्निष्टव्यह-उक्थ्य-तृतीयसवन अ-च्छावाक शस्त्र सोमाति शं. आवाप.		उक्थ्यसंस्थ अच्छावाक शस्त्र.	
			अच्छावाक-अभिप्ल. षळ. उक्थ्य. श.	
			वैष्णव पशु पुरोनु. याज्या.	
१-६	सोमातिरेक-माध्यंदिनसवन स्तुतशस्त्र.		वाजपेय-आग्निमारुत शस्त्र.	
१	अग्निष्टोम-आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
२-४	सोमातिरेक स्तुतशस्त्र-तृतीयसवन अ-नुरूप.			
२-४	वाजपेय-होतुः अतिरिक्तोक्थ शस्त्र.		समान विनियोग.	
५	अग्निष्टोम-आग्निष्टेष्टि याज्या.	समान विनियोग.		
१५५,१-६	अग्निष्टवषळह-उक्थ्य-सोमातिशंसनार्थ.		उक्थ्यसंस्थ अच्छावाक शस्त्र.	
२	सोमातिरेक स्तुतशस्त्र-तृतीयसवन वै-कल्पिक याज्या.		अप्तोर्याम-षष्ठदिन-अच्छावाक शस्त्र.	
१५६,१-५	उक्थ्य-तृतीयसवन अच्छावाक शस्त्र.			
१	दशरात्र-दशमदिन धृतयाग याज्या.		समान विनियोग.	
४	अग्निष्टोम-अग्नीषोमीय प्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१५७,१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
			महाव्रत-निष्केवल्य.	
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१-५	अग्निष्टोम-वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गण प्रथमदिन प्र-तीक उल्लेख. ("द्यावापृथिवीय")		अभिप्लवषळ. प्रथमदि. वै. श.
१५९,१	द्यावापृथिवीपशु-हविर्भाग याज्या.			
१६०,१-५	पृष्ठ्यषळह-वैश्वदेव शस्त्र.		दशरात्र द्वि. दिन वैश्वदे. श.	पृष्ठ्यष. द्वि. दि वै. श.

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१.१६०,१–५	अभिप्लवषळह–वैश्वदेव शस्त्र.			विषुवान्–वैश्व. श.
१–५	चतुर्विंशदिन–वैश्वदेव शस्त्र.			दशरात्र–द्वि. दिन वैश्व. श.
१	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१६१,१–१३	व्यूळ्हदशरात्र–षष्ठदिन वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गणद्वितीयदिन. समान विनियोग.	महाव्रत–वैश्वदेव श.	विषुवान्–वैश्व. श.
१६२,१–२२	अश्वमेध–अध्रिगुप्रैषानंतर.		समान विनियोग.	
२२	अश्वमेध–अश्वोपाकरणकाली यजमानानें म्हणावयाची.		समान विनियोग.	
१६३,१–११	अश्वमेध–मध्यमदिन उपाकरणकाली पशुस्तुत्यर्थ.		समान विनियोग.	
१२–१३	अश्वमेध–मध्यमदिन अध्रिगुप्रैषानंतर.		अश्वमेध तृतीयदिन.	
१६४,१–५२	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
२६–२७	अग्निष्टोम–प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
२८	अग्निष्टोम–प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
३१	अग्निष्टोम–प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.		
३४	अश्वमेध–मध्यमदिन होत्याचा यजमानास प्रश्न.		समान विनियोग.	
३५	अश्वमेध–मध्यमदिन यजमानाचें होत्यास उत्तर.		समान विनियोग.	
४०	अग्निष्टोम–प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
४०	अग्निहोत्र धेनु कुत्सित शब्द करील तर तिला यवादि धान्य खावयास देतांना.		समान विनियोग.	
(४४)			महाव्रत वैश्वदेव शस्त्र.	
४५	वाग्देवत्यपशु–हविर्भाग याज्या.			
४७	कारीरीष्टि–पिंडहोम पुरोनुवाक्या.			
४९	अग्निष्टोम–प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
४९	सारस्वतपशु–हविर्भाग याज्या.			
५०	अग्निमंथन.	समान विनियोग.		समान विनियोग.
(५१)			महाव्रत–वैश्वदेवश.	
५२	अन्वारंभणीयेष्टि–सारस्वत याज्या.			
५२	सारस्वतपशु–वपायाग याज्या.		पुरोळाशयाज्या.	
१६५,१–१५	वाजपेय– (निष्केवल्य शस्त्र.)		द्वितीयस्वरसाम–मरुत्वती.समान विनियोग-वाजपेय.	समान विनियोग. स्वरसामाकडे.
१–१५	अप्तोर्याम–		समान विनियोग. विषम एकाह–वैश्वदेवश.	
१–१५	अभिप्लवषळह–	अहर्गण सप्तमदिन निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग. ऐतरेय ब्राह्मणाप्रमाणें.	
१–१५	संसव–		संसव मरुत्वतीयश.	
१–१५	महाव्रत–		समान विनियोग.	समान विनियोग.
१–१५	विषुवान्–		विषुवान्–मरुत्वतीय.	
१–१५	चतुर्विंशदिन–		चतुर्विंशदिन मरुत्वतीय श.	
१६६,१–८	समूळ्ह दशरात्र–द्वितीयछंदोम मरुत्वतीय शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदिन.	समान विनियोग. महाव्रत–वैश्वदेव श.	समान विनियोग. आश्व. सूत्राप्रमाणें.

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१.१७३,१-१३	समूळ्ह दशरात्र-तृतीयछंदोम मरुत्वतीय शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.	दशरात्र-नवमदिनमरुत्व. तृतीयस्वरसाम-मरुत्व.	तृतीयस्वरसाममरु. श.
१७४,१-१०	पृष्ठ्यषळह-शौनकशस्त्र सोमवृद्धीसंबंधी शंसनार्थ.			
१७५,१-३	अभिप्लवषळह-द्वितीय स्वरसामस्तोत्रिया.		समान विनियोग.	
(२-५)			महाव्रत-निष्के. श.	
(१७६,१-२)			द्वितीय स्वरसाम-निष्के. स्तो.	
(१-५)			महाव्रत-निष्के.	
१७७,१-५	सोमवृध्यर्थ-शौनकाचे शस्त्रांत		महाव्रत-मरुत्वतीय.	
४	अहर्गण-द्वितीयादिदिन हारियोजन याज्या.		द्वादशाह हारियोजन याज्या	
१८०,१-१०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग	
१-१०	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र		समान विनियोग	
१८१,१-९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-९	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र		समान विनियोग	
१८२,१-८	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-८	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१८३,१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग	
१८४,१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१८५,१-११	अप्तोर्याम-वैश्वदेव शस्त्र.			
१-११	अभिप्लवषळह-षष्ठदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	समान विनियोग, दशरात्रात	अभिप्लवषष्ठदि. वैश्व. श.
१-११	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
१०-११	द्यावापृथिवीय पशु-पुरोळाश, हवि, याज्या, पुरोनुवाक्या.			
(७)			आग्रयणेष्टि याज्या.	
१८६,२	वैश्वदेव पशु-हविर्भाग पुरोनुवाक्या.			
५	अग्निष्टोम-आग्निमारुत शस्त्र.		समान विनियोग.	
(१८७,२-७)			द्यावापृथिवीपशु याज्या पुरो.	
१८८,१-११	निरूढपशु-आप्रीसूक्त, अगस्तिगोत्रीयाचें.			
१८९,१-१०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-१०	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१	अग्निष्टोम-प्रायणीयेष्टि पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१-२	आग्नेयपशु-वपापुरोळाश पुरोनुवाक्या.			
२-३	आयुष्कामेष्टि-स्विष्टकृत् याज्या.		आग्नेयपशु-हवि. पुरो.	
२-३	स्वस्त्ययनीष्टि-स्विष्टकृत् याज्या.			
४	आयुष्कामेष्टि-स्विष्टकृत् पुरोनुवाक्या.			
४	स्वस्त्ययनीष्टि-स्विष्टकृत् पुरोनुवाक्या.			
८	आग्नेयपशु-हविर्भाग पुरोनुवाक्या.		तृतीयदिन-ब्राह्मणाच्छंसी श.	
१९०,२	बार्हस्पत्यपशु-वपायाग याज्या.			
७	बार्हस्पत्यपशु-पुरोळाश याज्या.			
द्वितीयमंडल				
१,१-१६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक		अभिप्ल. षळ षष्ठदिन आग्निमारु.	समान विनियोग. शा. सूत्राप्रमाणें.

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
२.१,(७-१२)			उपहव्य-वैश्वदेवश..	अग्नि. पळ. द्वि. दि. वै. श.
१-१६	अतिरात्र-आश्विनशस्त्र.			
२,१-१३	पृष्ठ्यपळह-द्वितीयदिन आग्निमारुत शस्त्र.			
(१)			उपहव्य-आग्निमा. श. या. द्विरात्र-द्वितीय-दिन वैश्वदेवश.	
१-१३	अग्निप्लवपळह-द्वितीयदिन आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग-अहर्गण द्वितीयदिन.		
१-१३	चतुर्विंशदिन-आग्निमारुत शस्त्र.			
(३)			उपहव्य-आग्निमारुत श.	
१-१३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	महाव्रत-निष्के. श.
१-१३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
(७)		आग्न्युदयीष्टि.	समान विनियोग, आश्विनशस्त्रांत.	
३,१-११	निरूढपशु-आप्रीसूक्त शौनकगोत्रीयांचें			
९	त्वाष्ट्रपशु-पुरोळाश याज्या.		वपायाग पुरोनुवाक्या.	पृष्ठ्य. चतु. आग्नि.श.
(११)			अग्निष्टोमतृतीयसवन-घृतयाज्या.	
४,१-९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		दशरा. चतु. दिन, आग्निमा. श.	
(१-३)			उपहव्य-आग्निमा.	
१-९	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
५,१-८	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-८	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	महाव्रत-आज्य श.
१-८	चतुर्विंशदिन-आज्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-८	अग्निप्लवपळह-द्वितीयदिन आज्य शस्त्र.			अग्निप्लव द्वि.दि.आ.श.
२	अग्निष्टोम-प्रवर्ग्य.			
६,१-३	अग्निष्टोम-उपसदिष्टि सामिधेनी.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१-८	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-८	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
७,१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
८,१-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
९,१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१-२	अग्निप्रणयन.	अग्निप्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
६	चातुर्मास्ये-साकमेध पर्व याज्या.		समान विनियोग.	
१०,१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
११,१-२१	पृष्ठ्यपळह-चतुर्थदिन मरुत्वतीय शस्त्र.	अहर्गणांत.	दशरात्र चतु. दिन, मरुत्व. श.	समान विनियोग.
२१	अहर्गण-द्वितीयादिदिन माध्यंदिनसवन अच्छावाक शस्त्र 'अहरहः शस्य' सूक्ताचे शेवटीं.			

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
२.१२,१-१५	अभिप्लवषळह-तृतीयदिन निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	अभिप्ल. षष्ठदि. निष्केवल्य. श.	समान निनियोग.
१-१५	विश्वजित्-माध्यंदिनसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		षष्ठदिन-अच्छावाक. शस्त्र.	
१-१५	अभिप्लुतएकाह-निष्केवल्य शस्त्र.		अत्रेश्वतूसत्र-निष्केव.	
१-१५	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१३,१-१३	दशरात्र-षष्ठदिन तृतीयसवन अच्छावाक श.		विषुवान्-निष्केवल्य. समान विनियोग.	तृतीय छं आभि. श.
१-१३	उक्थ्य-तृतीयसवन अच्छावाक शस्त्र.		समान विनियोग.	
१४,१	अतिरात्र-होतुः प्रथम पर्याय शस्त्र याज्या.		समान विनियोग.	
(१-११)			पृष्ठ्यष. तृतीयदिन, प्रथमछंदोम-अच्छावा. श.,	
१५,१-१०	दशरात्र-षष्ठदिन निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात	महाव्रत-निष्केव.	समान विनियोग.
१	त्र्येकनामक एकाह-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
५			अतिरात्र-मैत्रावरु. तृतीय पर्या. शस्त्रया.	
९			अहर्गण-मैत्रावरुणशस्त्र.	
१६,१-९			मैत्रावरुण द्वितीयपर्याय शस्त्र. ज्येष्ठएकाह-निष्केवल्य.	
१७,१-९	अतिरात्र-अच्छावाक द्वितीय पर्याय शस्त्र.		ब्राह्मणाच्छंसी द्वितीयपर्यायेश.	
१९,१	अतिरात्र-होतुः द्वितीय पर्याय शस्त्र याज्या.		समान विनियोग. समान विनियोग.	
२१,१-६	अतिरात्र-होतुः तृतीय पर्याय शस्त्र.		महाव्रत-निष्केव. दशरात्र-नवमदि. निष्केव. विषुवान्-निष्केवल्य ऋ. १-५.	समान विनियोग.
२२,१-३	महाव्रत-माध्यंदिनसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र स्तोत्रिया.		दशमदिन-ब्राह्मणा. शस्त्रस्तोत्रि.	
१	अश्वमेध-मध्यमदिन मरुत्वतीय शस्त्र अनुरूपा.		वाजपेय-मरुत्वतीयश.	
१	अविवाक्य एकाह-मरुत्वतीय शस्त्र प्रतिपदा.		दशमदिन मरुत्वतीय प्रतिपदा.	
१	षोळशी-षोळशी शस्त्र.	समान विनियोग.		
२३,१-१९	अग्निष्टोम-प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान निनियोग.
१५	बार्हस्पत्यपशु-हविर्भाग याज्या.			
१५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र परिधानीया.	समान विनियोग.		
२७,१	आदित्यपशु-पुरोळाश पुरोनुवाक्या.			
२	आदित्यपशु वपायाग याज्या.			
३	आदित्यपशु-हविर्भाग पुरोनुवाक्या.			
४-५	अग्निचयन-दीक्षणीयेष्टि याज्या पुरोनु.		समान विनियोग, ऋचा ४ थी.	
८	आदित्यपशु-पुरोळाश याज्या.			
११	आदित्यपशु-हविर्भाग याज्या.			
३२,१-३	अभिप्लवषळह-चतुर्थदिन वैश्वदेव शस्त्र.			

क्रमस्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
२.३२,८–५	दर्शपूर्णमास–पत्नीसयाज पुरोनुवाक्या याज्या		समान विनियोग	
८–५	अग्निष्टोम–आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग	समान विनियोग	
६–७	दर्शपूर्णमास–पत्नीसयाज पुरोनुवाक्या याज्या.		समान विनियोग,	समान विनियोग.
३३,१	रौद्रपशु–हविर्भाग पुरोनुवाक्या		वपायाग पुरो समान विनियोग अग्निष्टोम आग्निमारुतशस्त्र	
(२ ते ६)			रौद्रपशु याज्या पुरो	
८–१०	रौद्रपशु–वपा पुरोळाश हविर्भाग याज्या			
३४,१–१५	वाजपेय–आग्निमारुत शस्त्र		दशरा तृ दिन आग्निमारु	समान विनियोग.
१–१५	पृष्ठ्यषळह–तृतीयदिन आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गण	अग्नि षष्ठदि आग्निमारु	समान विनियोग–षष्ठदिन आग्नि
१–१५	अभिप्लवषळह–तृतीयदिन आग्निमारुत श.			
३५,२	अग्नीष्टोम–आपोनप्त्रीया	समान विनियोग.	समान विनियोग	समान विनियोग.
३	सारस्वतसत्र–सारस्वतचरु याज्या			
९	,, ,, ,, पुरोनु			
(११–१८)			सारस्वतसत्र–आपोनप्त्रीयचरु याज्यापुरोनु	
३६,१–६	दशरात्र–षष्ठदिन होत्रक ऋतुयाज्या अनुक्रमे.		समान विनियोग	
३	अग्निष्टोम तृतीयसवन नेष्टु प्रस्थित याज्या	समान विनियोग.	समान विनियोग	
३७,१–६	दशरात्र–षष्ठदिन होत्रक ऋतुयाज्या अनुक्रमान		समान विनियोग.	समान विनियोग.
३८,१–११ (१–९)	व्यूळ्हदशरात्र–षष्ठदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग. अहर्गणात	समान विनियोग.	
१०	सावित्रपशु–याज्या		सावित्रपशु हवि. या	
३९,१–८	अग्निष्टोम–प्रवर्ग्य, प्रातरनुवाक	समान विनियोग, प्रवर्ग्यात	समान विनियोग, प्रातरनुवा सर्वसूक्त.	
१–८	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र		समान विनियोग	
४०,१–३	सोमार्पाष्णपशु–वपा पुरोळाश हविपुरोनुवाक्या.		समान विनियोग	
४–६	सोमार्पाष्णपशु–वपा पुरोळाश हवि या		समान विनियोग	
४१,१–९	पृष्ठ्यषळह–द्वितीयदिन प्रउग शस्त्र.			
१–२	अभिप्लवषळह–द्वितीयदिन प्रउग शस्त्र			
३	पृष्ठ्यषळह–अहर्गण द्वितीय दिन प्रउ. श			
३	अभिप्लवषळह–द्वितीय दिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, एकाच ऋचेचे प्रतीक	दशरात्र द्वितीयदिन–प्रउग. श.	
४				
८–९	अग्निष्टोम–प्रात सवन मैत्रावरुणग्रह पुरो		समान विनियोग.	
	चतुर्विंश दिन–प्रात सवन मैत्रावरुण शस्त्र स्तोत्रिया.		चतुर्थदिन मा. स्तोत्रि.	
४–६	अभिप्लवषळह–प्रथमदिन प्रात सवन मैत्रावरुण शस्त्र स्तोत्रनिमित्त आवापार्थ.			
४–६	अप्तोर्याम–प्रात सवन मैत्रावरुण शस्त्र.			
७–९	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक		समान विनियोग ऋ. [illegible]	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
२.४१,७-९	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१०-१२	अतिरात्र-ब्राह्मणाच्छंसी प्रथमपर्याय शस्त्र-			
(१-१५)			दशरात्रद्वितीयदिन प्रउग श.	
१३	आग्रयणेष्टि पुरोनुवाक्या.			
१६-१८	दशरात्र-चतुर्थदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग. अहर्गणांत.		
१९-२१	व्यूळ्हदशरात्र-प्रथमछंदोम वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गण सप्त. दिन वैश्व. श.	दशरात्र सप्तमदि. वैश्वदे.	
१९-२१	अग्निष्टोम-हविर्धान प्रवर्तन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
तृतीय मंडल.				
३.१,१-२३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		आग्नेयपशु. हवि. या. ऋ. १५ वी. उपहव्य-आपोनप्त्रीया. ऋ. १-१४	तृतीय छं. आज्य श.
१६	अग्नीषोमीयपशु पुरोळाश स्विष्ट. पुरो.		समान विनियोग. दशरात्र नवमदि. आज्य	
१-२३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
(३)		दिव्याग्निसंसर्गेष्टियाज्या	मंत्र ३ चा विनियोग नसून मंत्र २ चा आहे.	समान विनियोग.
२,१-१५	पृष्ठ्यपळह-तृतीयदिन आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गण.	दशरा. तृ. दिन आग्निमा. श.	समान विनियोग.
१-१५	अभिप्लवपळ्ह-तृतीयदिन आग्निमारुत शस्त्र.			महाव्रत-आग्निमा. श. विषुवान्-आग्निमा. श.
१-१५	अप्तोर्याम-आग्निमारुत शस्त्र.			
१-१५	वाजपेय-आग्निमारुत शस्त्र.			
६	अग्निष्टोम-प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.		
३,१-११	अग्निष्टोम-आग्निमारुत शस्त्र.	प्रत्यक्षदृष्ट नाहीं. सूक्तोल्लेख आहे. अहर्गण प्रथमदिन प्रतीक, उल्लेख.	महाव्रत-आग्निमा. श. व समान विनियोग.	दशरात्र-प्रथमदि. आग्नि. श.
(३)		शवाग्निसंसर्ग प्रा. इष्टि.	समान विनियोग, दर्शपू. पत्नीसंयाज.	
४,१-११	निरूढपशु-आप्रीसूक्त विश्वामित्र गोत्रीयाचें			
९	दर्शपूर्णमास-पत्नीसंयाज याज्या.			
९	त्वाष्ट्रपशु-पुरोळाश पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
५,१-११	अग्निष्टोम प्रातरनुवाक.			
.	अतिरात्र आश्विन शस्त्र.			
११	निरूढपशु-स्विष्टकृत् पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	समान विनियोग.
६,१	आग्नेयपशु-हविर्भाग याज्या.		समान विनियोग.	
९	अग्निष्टोम-तृतीयसवन पात्नीवत ग्रहया.			
१-११	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-११	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
७,१-११	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-११	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
८,१-५	निरूढपशु-यूपाञ्जन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
६-११	निरूढपशु-बहुपाशुक यूपांजन.		समान विनियोग.	
९,१-९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग, ऋ. १ ते ८.	
१-९	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
३.९,(९)			उपहव्य-आपोनप्त्रीया.	
१०,१-९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-९	अतिरात्र आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	पृष्ठ्यपळह-पंचमदि. आज्य. श.
११,१-९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		दशरा. नव. दिन वैश्व.	
१-९	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१-२	आधानाग प्रथमेष्टि-स्विष्टकृत् याज्या. पुरोनुवा.			
६	आधानाग द्वितीयेष्टि-स्विष्टकृत् पुरोनुवा.			
७-९	अग्निप्लवपळह-उक्थ्य-तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.			
१२,१-९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		दशरा. तृ. दिन निष्केव. श.	
१-९	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१-९	अग्निप्लवपळह-प्रात सवन अच्छावाक शस्त्र आवापार्थ.			
१-३	अग्निष्टोम-प्रातःसवन अच्छावाक शस्त्र.		प्रथमदिन-अच्छावाक-प्रात.स. श. व समान विनियोग.	
४-६	अग्निष्टोम-प्रात.सवन अच्छावाक शस्त्र.		अच्छावाक सोमातिशंसनशस्त्र, व समान विनियोग.	
७-९	अग्निष्टोम-प्रात.सवन अच्छावाक शस्त्र.		समान विनियोग.	
१३,१-७	अग्निष्टोम-आज्य शस्त्र; प्रातरनुवाक.	समान विनियोग.	समान विनियोग. व समूळ्ह दशरात्र प्र. दिन प्रउग. विश्वजित्-आज्यश. अश्वमेध-आज्य.	
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		विषुवान्-आज्य. श.	
३	आभ्युदयिकेष्टि-याज्या.			
३ (६-७)			मित्रविंदेष्टि स्विष्ट. या.	
१४,१-७	अग्निष्टोम प्रातरनुवाक.			
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
(५)			आग्नेयपशु वपा.याज्या.	
१५,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१७,१-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
४	वाजपेय-बार्हस्पत्यचरु याज्या.			
१८,१-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१-२	अग्निष्टोम-प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१९,१-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
(२)			उपहव्य-निष्केवल्य श.	
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
२०,१-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
४	अग्निष्टोम-मरुत्वतीय शस्त्र धाय्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	मरुत्वतीय प्रगाथ
४	[illegible]गोम-मरुत्वतीय शस्त्र धाय्या.			

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
३,२०,(१०)			अग्निहोत्र होमजप.	
२१,१–५	निरूढपशु–स्तोक सूक्त.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
४	अग्निष्टोम मरुत्व. श.			
४	अहर्गण द्वितीयदिन मरुत्व. श.	समान विनियोग.		समान विनियोग.
२२,१–५	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–५	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
४	अग्निचयन–इष्टका प्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
२३,१–५	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–५	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
२४,२–५	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
२–५	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
(३)			उखासंभरणीयेष्टि, आधानांग चार इष्टी करणें झाल्यास प्रथम आग्नेय. त्या इष्टीचीया.	
५	आभ्युदयिकेष्टि–पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
(४)			चित्याग्निप्रणयन.	
२५,४	अग्निष्टोम–आज्य शस्त्र याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
(१)			उपहव्य–आज्यशस्त्र-याज्या.	
२६,१–३	अभिप्लवषळह–चतुर्थदिन आग्निमारुत श.			
१–३	बृहस्पतिसव–आग्निमारुत शस्त्र.		हविर्यज्ञसोम–आग्निमा.	
४–६	बृहस्पतिसव–मरुत्वतीय शस्त्र.		समूळ्ह दशरात्र–चतुर्थ दिन आग्निमा. श.	
७–९	अग्निचयन–इष्टकोपधानानंतर.			
२७,१–१५	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		द्वितीयदिन–मैत्रावरुण श.	
१–१५	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.		तृतीय स. स्तोत्रि.	
१	दर्शपूर्णमास–सामिधेनी.		समान विनियोग.	
४	दर्शपूर्णमास–सामिधेनी.		समान विनियोग.	
५–६	सामिधेनी–जेथें सतरा सामिधेनी असतील तेथें जास्त घालावयाच्या.			
५–१०	सामिधेनी–विपुवान्, महाव्रत, इत्यादि ठिकाणीं २१ व २५ म्हणावयाच्या तेथें विनियोग.			
७–९	अग्निष्टोम–अग्निषोमीय प्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१३–१५	दर्शपूर्णमास–सामिधेनी.		समान विनियोग.	
२८,१	अग्निष्टोम–प्रातःसवनीय पुरोळाश याज्या		समान विनियोग.	
२	अतिरात्र–आश्विन शस्त्रानंतर आश्विन पुरोळाश याज्या.			
४	अग्निष्टोम–माध्यंदिनसवनीय पुरोळाश याज्या.		समान विनियोग.	
५	अग्निष्टोम–तृतीयसवनीय पुरोळाश याज्या.		समान विनियोग.	
६	अतिरात्र–आश्विन पुरोळाशस्विष्टकृत पुरोनुवाक्या.			
२९,४	अग्निप्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
८	अग्निप्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
३.२९,१०	अरणींत अग्निसमारोपाचे वेळी.			
३०,१-२२	अभिप्लवपळह-प्रथमदिन अच्छावाक शस्त्र.	संपातसूक्त.प्रतीकोल्लेख	छंदोम-अच्छावाक श.	
१-२२	दशरात्र-प्रथमदिन माध्यंदिनसवन अच्छावाक शस्त्र. अहीन सूक्त स्थानी.			
८	इन्द्राग्नप्रपशु-वपायाग याज्या.		पथिकृत् इष्टि. या.	
१८	ऐंद्रपशु-हविर्भाग याज्या.			
२२	चातुर्मास्ये-शुनासीरीय पर्व, शुनासीर याज्या.		समान विनियोग.	
३१,१-२२	चतुर्विंशदिन-माध्यंदिनसवन अच्छावाक शस्त्र अहीनसूक्त.			
१-२२	अभिप्लवपळ्ह-प्रथमदिन माध्यंदिनसवन अच्छावाक शस्त्र अहीन सूक्त.		षष्टदिन-अच्छावाक शस्त्र.	
१-२२	पृष्ठ्यपळ्ह-प्रथमदिन माध्यंदिनसवन-अच्छावाक शस्त्र अहीन सूक्त.			
(१)			महाव्रत-निष्केवल्यश.	
३२,१-१७	पृष्ठ्यपळह-द्वितीयदिन-मरुत्वतीय शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गण.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१-१७	अभिप्लवपळह-द्वितीयदिन मरुत्वतीय शस्त्र.			
१-१७	गोसव-मरुत्वतीय शस्त्र.		अपचिति एकाह-मरुत्व. श.	
१-१७	वीवध-मरुत्वतीय शस्त्र.			
१-१७	उद्भित् एकाह-मरुत्वतीय शस्त्र.			
१-१७	वलभित् एकाह-मरुत्वतीय शस्त्र.			
१०	सायस्क एकाह-सूक्तमुखीया.			
१५	अग्निष्टोम-माध्यंदिनसवन आग्नीध्र प्रस्थित याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
३४,१-११	पृष्ठ्यपळह- } प्रथमदिन माध्यंदिन सव. ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र सं. सूक्त.			
१-११	अभिप्लवपळ्ह- }			
१-११	उद्भित् एकाह- } निष्केवल्य शस्त्र.			
१-११	वलभित् एकाह- }			
१-११	अग्निष्टो-माध्यंदिनसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		समान निनियोग.	
३५,१-११	अग्निष्टुत् एकाह— } मरुत्वतीय श.			
१-११	इन्द्राग्न्योः कुलाय एकाह- }		अग्निष्टु. तृती. मरुत्व. समान विनियोग.	अभि. पळ्ह तृतीय. दिन निष्केव.
१-११	समूळ्हदशरात्र तृतीयछंदोम मरुत्वतीय श.	अहर्गण नवमदिन.	दशरात्र-नवमदिन-मरुत्व. श.	तृती. छं. मरु. श.
१	अतिरात्र-होतुः तृतीय पर्याय शस्त्र याज्या.		समान विनियोग.	
४	चतुर्विंशदिन-माध्यंदिनसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र आरंभणीया.	ब्राह्मणाच्छं.श.अहरह. शस्य ऋक् प्रतीकोल्लेख.	तृतीयदिन-ब्राह्मणाच्छंसी प्रात.स. श.	समान विनियोग.
६	अग्निष्टोम-माध्यंदिनसवन नेष्टुः प्रस्थित याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
३६,१-९;११	अग्निष्टोम-माध्यंदिन सवनअच्छावाक श.		समान विनियोग.	
	पृष्ठ्यपळ्ह- } प्रथमदिन माध्यंदिनसवन अच्छावाक शस्त्र संपात सूक्त.	संपातसूक्त प्रतीकोल्लेख		
१-९ व ११	अभिप्लवपळ्ह- }			

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
३.३६,२	अग्निष्टोम–माध्यंदिनसवन अच्छावाक प्रस्थित याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
३	अग्निष्टोम–माध्यं. सवन अच्छावाक शस्त्र याज्या.		समान विनियोग.	
(१)			आभ्युदयीष्टि. या.	
३७,१–१०	अतिरात्र–ब्राह्मणाच्छंसी प्रथम पर्याय शस्त्र.		समान विनियोग.	
१–१०	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.			
८–१०	चतुर्विंशदिन–माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.			
(१)			पथिकृत् इष्टि. पुरो.	
३८,१–१०	चतुर्विंशदिन–माध्यं. सवन अच्छावाक शस्त्र अहरहः शस्य सूक्त.	सूक्त प्रतीकोल्लेख, अहरह शस्य.	कुंडपायिनसत्र-अहर्गण ब्राह्मणाच्छं. श.	अच्छावाक अहरहः शस्य सूक्त.
१–१०	अहर्गण–अच्छावाक शस्त्र माध्यं० सवन.		द्वितीयदिन–अच्छावा. माध्यं. श.	
३९,५	दशपेय–निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
४०,१–९	अग्निष्टोम–प्रात-सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र		समान विनियोग.	
.			अतिरात्र ब्राह्मणाच्छंसीप्रथमपर्याय शस्त्र.	
१	अग्निष्टोम–प्रात.सवन ब्राह्मणाच्छंसी प्रस्थितया.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
२	अग्निष्टोम–प्रात सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र याज्या.		समान विनियोग.	
४१,१–९	अतिरात्र–ब्राह्मणाच्छंसी प्रथम पर्याय शस्त्र.			
४२,१–९	अतिरात्र–ब्राह्मणाच्छंसी द्वितीय पर्याय शस्त्र.		समान विनियोग. तृतीयपर्याय शस्त्र.	
४३,१–८	चतुर्विंशदिन–माध्यं सवन अच्छावाक शस्त्र. स्तोमवृद्धीआवापासाठी.	आवापसूक्त प्रतीकोल्लेख.	अभि. पळ्ह प्रथम-दिन निष्केव.	अभिप्ल. पळ. प्रथमदि. निष्के. श.
४३,१–६	महाव्रत–माध्यं. सवन अच्छावाक शस्त्र. स्तोमवृद्धीनिमित्त आवापार्थ.		महव्रत–निष्केवल्यश.	
४४,१–१५	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१–३	षोळशी–षोळशी शस्त्र.	समान विनियोग.		
(४५,१–३)			षोळशी शस्त्र.	
(४५,१–२)			त्रिवृद्द्विरात्र–ब्राह्मणा. श.	
(४५,१–५)			महाव्रत–निष्केवल्य.	
४६,१–५	दशरात्र–चतुर्थदिन– निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	समान विनियोग, दशरात्रात.	पृष्ठ्यष. चतुर्थदि. निष्के. श.
१–५	ऋषभनामक एकाह– निष्केवल्य शस्त्र.			
४७,१–५	दशरात्र–चतुर्थदिन– निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात दृष्ट.	दशरात्र–पं. दिन मरुत्वती.	
१–५	ऋषभनामक एकाह– निष्केवल्य शस्त्र.		तृतीयदिन–मैत्रावरुणमाध्यं. श.	
			महाव्रत–निष्केव. श.	
२	अग्निष्टोम–माध्यं. सवन मरुत्वतीय ग्रह या.		समान विनियोग.	
४	अग्निष्टोम–माध्यं. सवन मरुत्वतीय शस्त्र याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.

ऋग्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
३.४८,१–५	चतुर्विंशदिन–माध्यं.सवन मैत्रावरुण शस्त्र.	संपात सूक्त, प्रतीका-सह उल्लेख.		
१–५	अहर्गण–माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.		चतुर्थदिन–माध्यं. मैत्राव. श.	
१	सद्यस्क एकाह–मरुत्वतीय शस्त्र सूक्तमुखीया.			
१–५	अग्निष्टोम–माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.		समान विनियोग.	
४९,१–५	समूळ्हदशरात्र–अष्टमदिन मरुत्वतीय शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदिन.	द्वितीयदिन–मैत्राव. माध्यं. श.	
५०,१–५	दशरात्र–नवमदिन मरुत्वतीय शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.		
५१,१–३	उक्थ्य–तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		समान विनियोग.	मैत्रावरुण अहरहः शस्य सूक्त.
४–६	विषुवान्–निष्केवल्य शस्त्र.		अग्न्याधेय एकाह–निष्केव. श.	
४–६	बृहस्पतिसव–निष्केवल्य शस्त्र.			
४–६	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
७	अग्निष्टोम–माध्यं. सवन मरुत्वतीय ग्रह पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
७–९	दशरात्र–चतुर्थदिन–षष्ठदिन मरुत्व. श.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	अग्न्याधेय एकाह–मरुत्व. श.	
७–९	बृहस्पतिसव–मरुत्वतीय शस्त्र.			
१०–१२	अतिरात्र–होतुः तृतीय पर्याय शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग. महाव्र. निष्केव. श.	
५२,१	अग्निष्टोम–प्रातःसवनीय पुरोळाश पु.		समान विनियोग.	
५	अग्निष्टोम–माध्यं. सवनीय पुरोळाश पुरोनुवा.		समान विनियोग.	
६	अग्निष्टोम–तृतीय सवनीय पुरोळाश पुरोनुवा.		समान विनियोग.	
५३,२	अहर्गण–हारियोजन पुरोनुवाक्या.		अग्निष्टोम हारियोजन पुरोनु.	
५३,५	अहर्गण–हारियोजन पुरोनुवाक्या.			
६	अहर्गण,–अग्निष्टोम,–हारियोजन पुरोनुवाक्या.			
(१८)			महाव्रत. निष्केव. श.	
५४,१	अग्निप्रणयन–राजन्य वैश्यांकरितां.	समान विनियोग.		
(१६)			आश्विन शस्त्र.	
२१	अग्निहोत्र्याचा प्रवासविधि–मार्गस्थ होतांनां जप.			
२२	निरूढपशु–स्विष्टकृत् याज्या.	समान विनियोग.		
(१–२२)			वाजपेय–आग्निमा. उखासंभरणीयेष्टि.	
५५,१९	त्वाष्ट्रपशु–हविर्भाग याज्या.		हविर्भाग पुरोनुवाक्या.	
५८,१–३	व्यूळ्ह दशरात्र–द्वितीयछंदोम प्रउग-शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदिनप्र. श.		
१–९	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१–९	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
६–९	अप्तोर्याम–अतिरिक्तोक्थ शस्त्र. वैकल्पिक्योक्रिया.		समान विनियोग.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
३.५९,१	प्रायश्चित्त–अग्निहोत्रहोमाचे दुधांत पावसाचा थेंब पडल्यास अग्नींत समिध देतांना.			
२	देवसुहवि.			
२	प्रायश्चित्तेष्टि–अग्निहोत्रहोमाचे प्रातर्होमास उशीर झाल्यास मैत्रेष्टि याज्या.			
३	देवसुहवि पुरोनुवाक्या.			
६–९	अभिप्लवपळह–मैत्रावरुण शस्त्र आवापार्थ			
६–९	दशरात्र–मैत्रावरुण शस्त्र आवापार्थ.			
७	प्रायश्चित्तेष्टि–प्रातर्होमास उशीर झाल्यास मैत्रेष्टि पुरोनुवाक्या.		मैत्रेष्टिपुरो. ऋचा ६वी.	
६०,१–४	पृष्ठ्य पळह– } अभिप्लवपळह– } प्रथमदिन वैश्वदेव शस्त्र.	स. वि. अहर्गणांत.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
५	अग्निष्टोम–तृतीयसवन होतुः प्रस्थित याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
५–७	अभिप्लव पळह–पंचमदिन वैश्वदेव शस्त्र.		अद्याधेय एकाह–वैश्वदे. श.	
६१,१–७	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–७	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
६२,१–३	अभिप्लवपळह–उक्थ्य–तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र स्तोमवृद्धी निमित्त आवापार्थ.		प्रथमद्वितीयछंदोम·ब्राह्मणा. श.	
१०–१२	दशरात्र–षष्ठदिन वैश्वदेव शस्त्र.		दशरा. सप्तमदिनवैश्वदेवश. व दशरा. पं. दिन, वैश्व. श.	समान विनियोग.
१०	अहर्गण द्वितीयदिन वैश्व. स्तो.	समान विनियोग.		
६२,१०–११	अभिप्लवपळह– } द्वितीयदिन वैश्वदेव शस्त्र		प्रथमदिन–मैत्रावरु.	
१०–११	पृष्ठ्य पळह– }			
१३–१५	अग्निष्टोम–अग्निष्टोमीय प्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१६–१८	अग्निष्टोम–प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		समान विनियोग.	
१६–१८	चतुर्विंशदिन–प्रात·सवन मैत्रावरुण शस्त्र.		अभिप्ल. प. पंचमदि. प्रउग.	
१६	दाक्षायण यज्ञ–द्वितीयामावास्येष्टि पुरोनुवा.			
१८	अग्निष्टोम–प्रातःसवन मैत्रावरुण ग्रह याज्या.		समान विनियोग.	
(५)			पंचहविष्कदीक्षा, बृहस्पतिदेवतेची पुरोनु.	
(४)			सर्वपृष्ठेष्टि. पुरोनुवा.	
चतुर्थ मंडल.				
१,३	अग्निष्टोम–प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
४–२०	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
४–२०	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
४–५	प्रायश्चित्त–स्नान न करितां होम दिल्यास अग्निवारुणेष्टि पुरोनुवाक्या याज्या.	आहिताग्निसूतकान्नभक्षण प्रा. द.		
४–५	अवभृथ–स्विष्टकृत् याज्या पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.	अग्नीध्रोपेत प्रायश्चित्ताहुति. समान विनियोग.	
२,१–२०	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.	समान विनियोग.		
१–२०	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.	समान विनियोग.		

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
४.२,(१६)		संसृज्येष्टि याज्या. सूत्रांत.	समान विनियोग. आश्विन शस्त्रांत.	
१७	आग्रयणेष्टि याज्या.		समान विनियोग.	
३,१–१६	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
(१)			उपहव्य एकाह–वैश्वदे. श.	
१–१६	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
४,१–१५	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१–१५	अतिरात्र–आश्विनशस्त्र.		समान विनियोग.	
१–५	अग्निष्टोम–प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
८	उखासंभरणीयेष्टि–याज्या.			
(१०)				
६,१–११	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			प्रायणीयेष्टि याज्या.
(१–९)				
१–११	अतिरात्र–आश्विनशस्त्र.		उपहव्य–तृतीयसवन-उन्नीयमान.	
(१०–११)			उपहव्य–हारियोजन-याज्या पुरोनु.	
७,१	अग्निप्रणयनांत-क्षत्रिय व वैश्य यांचे-करितां.	समान विनियोग.	अग्निहोत्रहोम जप.	
२–६	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
२–६	अतिरात्र–आश्विनशस्त्र.		समान विनियोग.	
७–११	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
७–११	अतिरात्र–आश्विनशस्त्र.		समान विनियोग.	
८,१–८	व्यूल्हदशरात्र–प्रथमछंदोम तृ. सवन, आग्निमा.	अहर्गण सप्तमदिन आग्नि. श.	दशरात्र अष्टमदिन आग्नि. श.	
१–८	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	द्वितीयछं. आग्नि. श.
१–८	अतिरात्र–आश्विनशस्त्र.			
(५)			अग्न्याधान पावमानेष्टि याज्या.	
९,१–८	व्यूल्हदशरात्र–द्वितीयछंदोम तृ. स. आग्निमारु. श.	अहर्गण अष्ट. दि. आग्नि.		
१–८	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–८	अतिरात्र–आश्विनशस्त्र.			
१०,१–८	दशमदिन–आज्यशस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१	पुनराधानांग इष्टि–स्विष्टकृत् याज्या.			
१	पिंडपितृयज्ञ–अग्नीजवळ जप.			
२	आधानांग इष्टि–स्विष्टकृत् पुरोनुवाक्या.			
३	आधानांग इष्टि–स्विष्टकृत् पुरोनुवाक्या.			
४	पुनराधानांग इष्टि–याज्या.			
११,१–६	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–६	अतिरात्र–आश्विनशस्त्र.			
३	महापितृयज्ञ–पुरोनुवाक्या.			
१२,१–६	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–६	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
(६)			धिष्ण्यनिरीक्षण.	
३	उखासंभरणीयेष्टि–याज्या.			
१३,४	कारीरीष्टि–याज्या.			
१५,१३–१५	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
३.१५,१-३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			तृतीयछंदोम-आग्नि.श.
१-३	निरूढपशु-पर्यग्निकरण.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१६,१-२१	चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.		विषुवान्-निष्केव. श.	
१-२१	समूळ्ह दशरात्र-निष्केवल्य शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.	समान विनियोग.	विषुवान्-निष्के. शस्त्र. द्वितीय छंदोम-निष्के. श.
१-२१	अप्तोर्याम-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.		षष्ठदिन-मैत्रावरु. माध्यं. स. श. महाव्रत-निष्केवल्य.	
१७,१-२१	समूळ्ह दशरात्र-निष्केवल्य शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदिन.	नवमदिन-मैत्रावरु. माध्यं. स. श.	द्वितीय छंदोम-निष्के. श.
१	इंद्राग्नम पशु-पुरोळाश पुरोनु.			
८	इंद्राग्नम पशु-हविर्भाग याज्या.			
१९	इंद्राग्नम पशु-पुरोळाश याज्या.			
२०	अग्निष्टोम-आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१९,१-११	अग्निष्टोम-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.	सपातसूक्तोद्धेस.	समान विनियोग.	
१-११	पृष्ठ्य षळह- } प्रथमदिन माध्यं. सवन,			
१-११	अभिप्लव षळह- } मैत्रावरुण शस्त्र.			
१-११	अप्तोर्याम-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.			
२०,१-११	पृष्ठ्यषळह-प्रथमदिन निष्केवल्यशस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	व्यूळ्ह दशरा. प्रथमदि निष्केवल्य.	समान विनियोग.
१-११	अभिप्लवषळह-प्रथमदिन निष्केवल्य श.	समान विनियोग अहर्गणात	चतुर्थदिन-मैत्रावरुण माध्य. स. श	
४	अग्निष्टोम-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र याज्या.		समान विनियोग.	
२१,१-११	पृष्ठ्यषळह-प्रथमदिन निष्केवल्य शस्त्र.	अहर्गण प्रथमदिन मरुत्वतीय श.	व्यूळ्ह, समूळ्ह दशरात्र-प्रथमदिन मरुत्वतीयश.	समान विनियोग.
१-११	अभिप्लवषळह-प्रथमदिन निष्केवल्य शस्त्र.			
९	आभ्युदयीष्टि-याज्या.			
१०	इंद्राग्नम पशु-हविर्भाग याज्या.			
२२,१-११	पृष्ठ्यषळह-प्रथमदिन माध्य. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.	सपातसूक्त प्रतीकोद्धेस.	द्वितीयदिन-मैत्रावरुण माध्यं. श.	
१-११	अभिप्लवषळह-प्रथमदिन माध्य. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.			
२३,१-११	अभिप्लवषळह-प्रथमदिन माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.	सपातसूक्त प्रतीकोद्धेस.	ऋतपेय एकाह-मरुत्वतीय.	
१-११	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
८-९	ऋतपेय एकाह-निष्केवल्य श.			
२४,१-११			पंचमदिन-मैत्रावरुण, माध्यं. श.	
२५,१-८	दशरात्र-चतुर्थदिन माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र. (आवापसूक्त.)	आवापसूक्त, प्रतीकोद्धेस.		
२६,१-७	श्येन एकाह-मरुत्वतीय शस्त्र.	समान विनियोग.		
२७,१-५	श्येन एकाह-निष्केवल्य शस्त्र.		पंचमदिन-मैत्रावरुण माध्यं. श.	
२९,१-५			षष्ठदिन-मैत्रा.माध्यं.श.	
३०,१-२३	अतिरात्र-मैत्रावरुण तृतीय पर्याय शस्त्र.			

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
४.४६,५–७	दशरात्र-पंचमदिन प्रउगशस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.		
४७,१	दशरात्र-चतुर्थदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	समान विनियोग, दशरात्रात.	
१	पवित्रेष्टि-याज्या.			
२–४	दशरात्र-चतुर्थदिन प्रउग शस्त्र.		समान विनियोग.	
४८,१	दशरात्र-चतुर्थदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.		
(१–२)			समान विनियोग, दशरात्रात.	
५	दशरात्र-चतुर्थदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.		
४९,३–४	ऐन्द्राबार्हस्पत्येष्टि-(सन्नानी) पुरोनु. या.			
५०,१–११	अभिप्लवषळह-उक्थ्य-तृतीयसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.			
(१–४)			बृहस्पतिसव-निष्केवल्यादि ४ शस्त्रात.	
१	बृहस्पतिसव-निष्केवल्य व मरुत्वतीय शस्त्र.			
(१–६)			द्वितीयदिन-ब्राह्मणा. श.	
३–४	बार्हस्पत्यपशु-वपा व पुरोळाश पुरोनुवाक्या.			
६	बार्हस्पत्यपशु-हविर्भाग याज्या.		सर्व पृष्ठ्येष्टि-याज्या.	
(५)			बार्ह. पशु. पुरो. याज्या	
६	अग्निष्टोम-वैश्वदेव शस्त्र धाय्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१०	अग्निष्टोम-तृतीयसवन ब्राह्मणाच्छंसी प्रस्थित याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
(७–९)		पुरोहितमहिमावर्णनार्थ.		
५१,१–११	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१–११	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
५२,१–७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग. देविकाहवि.	
१–७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
(१–३)			दशरात्रदशमदिन प्रातरनुवाक.	
७	देविकाहवि पुरोनुवाक्या.			
५३,१–७	अभिप्लवषळह-तृतीयदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	द्वितीयदिन वैश्वदेव श.	द्वितीयदिन-वैश्व. श. महाव्रत-निष्के. श.
१–७	अग्नीषोम-वैश्वदेव शस्त्र.		महाव्रत-निष्केवल्य.	
१–७	वाजपेय-वैश्वदेव शस्त्र.			
७	अग्निष्टोम-सोमतत्र.	समान विनियोग. सावित्रसूक्तोत्तर.	समान विनियोग.	
५४,१–६	अग्निष्टोम-वैश्वदेव शस्त्र.			दशरात्र-द्वितीयदि. वै. श.
१	अग्निष्टोम-तृतीयसवन सावित्र ग्रह याज्या.		समान विनियोग.	
४	देवसुहवि-याज्या.		समान विनियोग. अश्वमेध-सत्यप्रसवेष्टि याज्या.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
५,६,१	महापितृयज्ञ-गार्हपत्याचें उपस्थान.		समान विनियोग, ऋचा १ ते ३.	
(४-६)			पंचमदिन-मैत्राव.तृती.सवन स्तो.	
४-५	अभिप्लवषळह-उक्थ्य-तृतीयसवन आग्निमारुत शस्त्र. स्तोत्रिया.			
(६)			चित्याग्निप्रणयन.	
६	अभिप्लवषळह-उक्थ्य-तृतीयसवन आग्निमारुत शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.			
७,१-१०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
(१-९)			अभिप्ल. प. षष्ठदि. आज्य. श.	षष्ठदिन आज्य. श.
१-१०	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
८,१-८	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१			उपहव्य-तृतीय सव. प्रस्थित या.	
१-८	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-८			अभिप्ल. तृ. दिन आग्निमा. श.	तृ. दिन आग्नि. श.
२	प्रायश्चित्त-परस्पराग्निसंसर्ग विविचयेष्टि या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
९,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१०,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
(१-६)			अभिप्ल.षळहपंचमदिन आज्य. श.	पंचमदि. आज्य श.
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		तृतीयस्वरसाम-आज्य.	तृती. स्वर. आज्य श.
११,१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-६			अभि.च. दि.आग्नि.श.	समान विनियोग.
१२,१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१३,१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
			उपहव्य-मैत्राव. व ब्राह्मणा. श. स्तो.	
•			दशरात्र सप्तमदि. आग्नि. श.	
१			सर्व पृष्ठ्येष्टि. पुरोनु. उखासंभरणीयेष्टि या.	समान विनियोग.
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
४	महापितृयज्ञ आहवनीयोपस्थान.		समान विनियोग.	
(१)			सार्वसेनियज्ञ पुरो.	
४	अश्वमेध-पौष्णा इष्टि आज्यभाग पुरोनुवा.		आधानागइष्टि आज्यभाग पुरो.	
४			वैश्वदेवपर्वे आज्यभाग पुरो.	
१४,१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
(४)		प्रथम सोमयागातील दीक्षणीयेष्टि-प्रथम आज्यभाग पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग, आश्विन शस्त्राकडे.	
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
५.१५,१–५	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		द्वितीयस्वरसाम-आ.श.	द्वितीयस्वरसाम-आ.श.
१–५	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
(४)			अग्न्याधान पावमानीष्टि स्विष्ट. या.	पुनराधान इष्टि आज्यभाग याज्या.
१६,१–४	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–४	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
१७,१–४	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		प्रथमस्वरसाम आ. श.	प्रथमस्वरसाम–आज्य श.
१–४	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
१८,१–४	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–४	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
२०,१–४	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–४	अतिरात्र -आश्विन शस्त्र.			
१–४	अग्नेश्चतुर्वीर एकाह–आज्य शस्त्र.			
२१,१–४	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–४	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
२२,१–४	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–४	अतिरात्र आश्विन शस्त्र.			
२३,१–४	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–४	अतिरात्र आश्विन शस्त्र.			
२४,१–२	चातुर्मास्ये–महापितृयज्ञ गार्हपत्याजवळ जप.		अग्निहोत्र होम उपस्थान.	
(१–३)			षष्ठदिन–मैत्राव. तृतीयस. श.	
१–२	दशरात्र–षष्ठदिन तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र.			
२५,१–९	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–९	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
१–३	अग्निष्टोम–प्रातःसवन अच्छावाक उन्नीयमान.		समान विनियोग.	समान विनियोग.
५–६	पुनकामेष्टि–स्विष्टकृत् याज्या, पुरोनुवाक्या.			
७	अश्वमेध–पौष्ण्याइष्टि याज्या.			
(७–९)			विश्वजित्–आज्य श. अग्न्याधेय एकाह–आज्य. श.	समान विनियोग.
२६,१–९	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–९	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
१	आधानाग द्वितीयेष्टि–अग्नेः पावक्याज्या.		समान विनियोग.	
२८,३	चातुर्मास्ये–गृहमेधीयेष्टि याज्या.			
(१–३)			उपहव्य-वैश्वदेव श.	
३	पवित्रेष्टि–स्विष्टकृत् याज्या.			
५–६	दर्शपूर्णमास–सामिधेनी.		समान विनियोग.	
२९,१–१५	अभिप्लवषळह–तृतीयदिन मरुत्वतीय शस्त्र निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	दशरा. तृ. दिन मरुत्वती. श. दशरात्र नवमदिन मरुत्व. श.	समान विनियोग.
१–१५			उग्रानसत्तोम-मरुत्व.श.	
१–१५			त्रिरात्र-द्वितीयदिन मरुत्व. श.	
९	उग्रानस्तोम एकाह–सजनीया.		समान विनियोग.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण
५.२९,१२	दशपेय एकाह-मरुत्वतीय शस्त्र सूक्तमुखीया.			
१३	परिक्री-एकाह-मरुत्वतीय व निष्केवल्य शस्त्र. सूक्तमुखीया.			
३०,१-१५	तीन सोम एकाह-मरुत्वतीय शस्त्र.		अभिप्लव. पंच. दिन मरुत्वतीय. प्रथमस्वरसाम-मरुत्व. दशरात्र अष्टमदिन मरुत्व. श.	समान विनियोग.
(३१,३)			दशरात्र नवमदिन मरुत्व. श. अच्छावाक द्वितीयपर्याय श. परिधानीया. अभिप्लवषळह-प्रथम दिन मरुत्वतीय श.	
३१,१-१३			प्रथमदि. मरु. श.	
(३४,१-८)			अच्छावाक द्वितीयपर्याय श.	
३५,१-६	अभिप्लवषळह-उक्थ्य-तृतीयसवन अच्छावाक शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रियानुरूपा.			
(१-७)			प्रथमस्वरसाम-निष्केवल्य श. महाव्रत-निष्के. श.	
१-६	द्वितीय तृतीय, स्वरसाम-स्तोत्रियानुरूपा.		महाव्रत-निष्केव. श.	
(३८,१-२)			प्रथमछंदोम-अच्छावाक श.	
३९,१-३	अभिप्लवषळह-उक्थ्य-तृतीयसवन अच्छावाक शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.		महाव्रत-निष्केव. श. स्वरसाम-अनुरूपा.	
(१-२)				
३	वाजपेय-अतिरिक्तोक्थ्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	समान विनियोग.	
४०,१-३	दशरात्र-तृतीयदिन प्रउग शस्त्र.			
१-३	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
४	अग्निष्टोम-माध्यं. सवन ब्राह्मणा. शस्त्र या.		समान विनियोग.	
(६-९)			आदित्य एकाह-मरुत्वतीय श.	
४१,६	वायव्यपशु-हविर्भाग याज्या.		दशरात्र-पंचमदिन वैश्वदेव. श.	
(१-२०)			चातुर्मास्ये, वैश्वानरपार्जन्येष्टि.	
४२,३				
(१-१८)			दशरात्र-पं. दिन वैश्वदेव. श.	समान विनियोग.
४३,१	अग्निष्टोम-आपोनप्त्रीया.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
७	अग्निष्टोम-प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
११	सावित्रपशु-वपायाग याज्या.			
११-१३	व्यूळ्ह दशरात्र-नवमदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.		
(१२)			बार्हस्पत्यपशु पुरोळा. श. पुरोनु.	

क्रमस्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
५.४४,१–१३	वाजपेय–अतिरिक्तोक्थ शस्त्र.		समान विनियोग, द्वितीयस्वरसाम–वैश्वदेव श.	
४६,७–८ (१–६)	दर्शपूर्णमास–पत्नीसंयाज.		समान विनियोग, दशरात्र–प्रथमदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग, दशरा. सप्त. दि. वै. श.
७–८ (४७,७)	अग्निष्टोम–आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग. आग्नीध्रीयेंत प्रायश्चित्ताहुती.	
४८,१–५	अभिप्लवपळ्ह–पंचमदिन वैश्वदेव शस्त्र.			
५०,१–३	पृष्ठ्यपळ्ह–द्वि. दिन वैश्वदेव शस्त्र प्रतिपदा.	समान विनियोग, अहर्गणात.	द्वितीयदिन वैश्वदेव श.	समान विनियोग.
१–३	अभिप्लवपळ्ह–द्वितीयदिन वैश्वदेव शस्त्र प्रतिपदा.			
१–३	अभिप्लवपळ्ह–उक्थ्य चतुर्थ व षष्ठदिन वैश्वदेव शस्त्र प्रतिपदा.	समान विनियोग, अहर्गणांत.		
१–३	अहर्गण द्वितीयदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग.		
५१,५	पृष्ठ्यपळ्ह–तृतीयदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	दशरात्र–तृतीय दिन प्रउ. श.	
६–७	पृष्ठ्यपळ्ह–तृतीयदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	दशरात्र–तृ. दिन प्रउग श.	
८–१०	अहर्गण–तृतीयदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग.	दशरात्र–तृ. दिन प्रउग. श.	
११–१५	पृष्ठ्यपळ्ह–षष्ठदिन वैश्वदेव शस्त्र.			
१३			दशरात्र षष्ठदिन वैश्वदेव श. अग्न्याधेय एकाह–वैश्वदेव श. विश्वजित् शिल्प-वैश्वदेव श.	
११–१५	बृहस्पतिसव–वैश्वदेव शस्त्र. अप्तोर्याम–वैश्वदेव शस्त्र.			
१३–१५	सत्रांत दीक्षित व्याधिग्रस्त झाल्यास त्या दिवशींच्या वैश्वदेव शस्त्रांत.			
(१–३)			उपहव्य–प्रउग शस्त्र.	
५३,६	कारीरीष्टि–पिंडहोम.			
५४,१	संज्ञानीष्टि–याज्या.			
(१–१५)			समूळ्हदशरात्र प्रथमदिन आग्निमारुत श.	समूळ्ह दशरात्र–सप्त. दिन. आग्नि. श.
२–३	कारीरीष्टि–याज्या.			
८	कारीरीष्टि–याज्या.			
५५,१–१०	अभिप्लवपळ्ह–षष्ठदिन आग्निमारुत शस्त्र.		समान विनियोग, दशरात्रात. महाव्रत–आग्निमा. श मारुतपशु हवि. या.	पृष्ठ्यप. षष्ठदि. आग्निमारुत श.
५	कारीरीष्टि.			
१०			वरुणप्रघासपर्व याज्या.	
१–१० (८)	अप्तोर्याम–आग्निमारुत शस्त्र.		मारुतपशु–पुरोळा. पुरोनु.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
५.५७,-४			दशरात्र पंचमदिन, आग्निमा. श.	समान विनियोग.
			यमलजननेष्टि याज्या.	
५७,८			मारुतपशु पुरोनु.	
७			अभिप्लृ. तृ. दि. आग्नि. शस्त्र.	
५८,५	मारुतपशु-पुरोळाश याज्या.		वपायाग याज्या.	
५	चातुर्मास्य-वरुणप्रघास पर्व याज्या.	यमल जनन प्रा. इ.		
५९,१-८			अभिप्लृ. प. पंचमदि. आग्निमा. श.	समान विनियोग.
६०,१	कारीरीष्टि-सामिधेनी.			
३	कारीरीष्टि-याज्या.			
८	अग्निष्टोम-आग्निमारुत शस्त्र याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
६१,१-१९			पुरुषमेधाकडे.	
६२,१	मैत्रावरुणपशु-हविर्भाग याज्या.		समान विनियोग, पुरोळाश याज्येकडे.	समान विनियोग, गोपशु-पुरोळाश या.
२			मैत्रावरुणपशु पुरोळाश पुरोनु.	
९	दाक्षायणयज्ञ-द्वितीयामावास्येष्टि याज्या.			
६५,१-३			दशरात्र चतुर्थदिन प्रउग शस्त्र.	
६६,१-३	दशरात्र-चतुर्थदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.		
६८,१-५	अभिप्लवषळह-प्रात.सवन स्तोमवृद्धि-निमित्त आवापार्थ.			
१-५	पृष्ठ्यषळह-प्रातःसवन स्तोमवृद्धि आवापार्थ.			
१-५	अग्निष्टोम-प्रात.सवन मैत्रावरुण शस्त्र.		समान विनियोग.	
३-५	अप्तोर्याम-प्रात.सवन मैत्रावरुण शस्त्र.		दशमदिन-मैत्राव. प्रातःस. श. स्तो.	
७०,१-४	पृष्ठ्यषळह-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र स्तोमवृद्धि आवापार्थ.			
१-४	अभिप्लवषळह-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र स्तोमवृद्धि आवापार्थ.			
(४)			षष्ठदिन-मैत्राव. शस्त्र. एकपातिनी.	
१-३	चतुर्विंशदिन-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र. स्तो.		पंचमदिन-मैत्राव. प्रातःसवन श. स्तो.	
१-३	अप्तोर्याम-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		सप्तमदिन-मैत्राव. प्रातःसवन श. स्तो.	
७१,१-३	अग्निष्टोम-प्रातःसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		समान विनियोग.	
(१)			मैत्रावरुण-शस्त्र याज्या.	
७२,१-३	दशरात्र-तृतीयदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	समान विनियोग.	
७३,१-१०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-१०	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
७४,१-१०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-१०	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
७५,१-९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
५.७५,९		प्रातरनुवाक परिधा.	समान विनियोग.	
१–९	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
७६,१–६	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१–६	प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१–६	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१–६	अप्तोर्याम–होतु· अतिरिक्तोक्थ शस्त्र.			
७७,१–५	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग, प्रवर्ग्यपूर्वाण्हात.	स. वि. प्रवर्ग्यांत.
१–५	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
१–३	दशरात्र–तृतीयदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.		
१–५	अप्तोर्याम–मैत्रावरुण अतिरिक्तोक्थ श.			
३	आश्विनपशु–हविर्भाग याज्या.			
७८,१३	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–३	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
४			आश्विन शस्त्रात	
१–३	दशरात्र–तृतीयदिन प्रउग शस्त्र.		समान विनियोग	
७९,१–१०	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१–१०	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
८०,१–६	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–६	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
८१,१–५	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		सोमाभिषव.	
			दशरात्र प्रथमदिन वैश्वदेव श.	दशरात्र–सप्तमदि. वै. श.
१–५	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.		विषुवान्–वैश्व. शस्त्र.
१–५	पृष्ठ्यषळह–प्रथमदिन वैश्वदेव शस्त्र.			
१–५	अभिप्लवषळह–प्रथमदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग.		
२	अग्निष्टोम–हविर्धान प्रवर्तन.	सावित्र प्रतीकोल्लेख.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
८२,१–६	अग्निष्टोमादि सर्व यज्ञात–वैश्वदेव शस्त्रात.		समान विनियोग.	
(२–३)			महाव्रत–वैश्वदेव श. दशरात्र द्वि. दिन, वैश्वदेव श.	वैश्व. श. स्तोत्रियानु.
६			सर्वपृष्ठेष्टि पु. वा.	
७	अग्निष्टोम–प्रायणीयेष्टि पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.		
७	देवसुहवि–याज्या.	अहर्गण द्वितीयदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग.	
७	चातुर्मास्ये–वैश्वदेवपर्व पुरोनुवाक्या.		दशरात्र द्वि. दिन वैश्वदेव, श.	
			अश्वमेध सावित्रेष्टि या.	
९	अग्निष्टोम–प्रायणीयेष्टि याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
			अश्वमेध–सावित्रेष्टि या.	
९	अश्वमेध–माध्यंदिनसवन सावित्रेष्टि पुरो.			
(५)			अश्वमेध–सावित्रेष्टि या.	
८३,१–१०	कारीरीष्टि–दिशोपस्थान.			
२				सौनक्य.
४	चातुर्मास्ये–वैश्वानर पार्जन्येष्टि याज्या.			
(५)			सावित्रपशु हवि. या.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
५.८४,१	देविकाहवि–याज्या.		समान विनियोग.	
८५,१–८			तृतीयदिन मैत्रावरुण उक्थ्य श.	
३	देविकाहवि–याज्या.			
८७,१–९	दशरात्र–षष्ठदिन तृ. सवन. अच्छावाक शस्त्र.	सूक्तप्रतीकोल्लेख.		
१–९	अप्तोर्याम–तृतीयसवन अच्छावाक शस्त्र.		अच्छावाक एवयामरुत् शस्त्र.	समान विनियोग.
षष्ठ मंडल.				
१.१–१३	निरूढपशु–हविर्ग्रहण मनोता सूक्त.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१–१३	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–१३	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
१३	उखासंभरणीयेष्टि–याज्या.			
२,१–११	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग, ऋ. १ ते ९	
१–११	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
			समूळ्ह दशरात्र–द्वि दिन आज्य श.	समान विनियोग.
(१–११)			विषुवान्–आज्य श.	
९	कारीरीष्टि–याज्या.			
३,१–८	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		उपहव्य–मरुत्वतीय श	
१–८	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र			
४,१–८	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		उपहव्य–निष्केव. श	
१–८	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
२	दर्शपूर्णमास–पत्नीसंयाज.			
५,१–७	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
(२)			क्षामवतीष्टि याज्या.	
१–७	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
४–५	अग्निष्टोम–प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
७	कामायेष्टि–याज्या.		समान विनियोग. आग्नेयपशु. पुरोळा.या.	
६,१–७	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–७	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
३	अग्नींचा परस्पर संसर्ग झाल्यास विविचयेष्टि–याज्या.			
७	उखासंभरणीयेष्टि–याज्या.			
७,१–३	विषुवान्–आग्निमारुत शस्त्र वैकल्पिक स्तो.			
(२)			पथिकृदिष्टि या.	
(१–७)			समूळ्ह दशरात्र–पं. दिन आग्निमा. श.	दशरात्र पचमदि. आ. श.
८,१–७	चतुर्विंशदिन–आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गण द्वितीयदिन.	दशरात्र–द्वि. दिन आग्निमा. श.	समान विनियोग.
१–७	पृष्ठ्यषळह–पचमदिन वैश्वदेव शस्त्र.			
१–७	अभिप्लवषळह–पंचमदिन वैश्वदेव शस्त्र.			
१–३	विषुवान्–आग्निमारुत शस्त्र स्तोत्रिया.			
९,१–७	व्यूळ्हदशरात्र–षष्ठदिन आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१०,१–७	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
६.१०,१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
११,१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		उपहव्य-माध्यं. सवन मैत्राव. श.	
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१२,१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		उपहव्य-माध्यं. सवन ब्राह्म. श.	
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
(६)			पत्नीसंयाजानंतर आज्येळाभक्षणापूर्वी जप.	
१३,१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		उपहव्य-अच्छावाक. माध्यं. सवन श.	
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१४,१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१५,१-९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-९	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
(१-४)			उपहव्य-आग्निमा. श.	
१-९	दशरात्र-पंचमदिन आज्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	दशरा. पं. दिन आग्निमा. श.	समान विनियोग.
७-९	दशरात्र-दशमदिन आग्निमारुत शस्त्र.		उपहव्य-वैश्वदेव. श.	
१०-१५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१०-१५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१३	दर्शपूर्णमास-पत्नीसयाज.		समान विनियोग. आश्विन शस्त्र प्रतिपदा. देवसुहवि पुरोनु.	
१३-१५	व्यूळ्हदशरात्र-पंचमदिन आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	समान विनियोग.	
१५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र प्रतिपदा.	समान विनियोग.		
१४	दर्शपूर्णमास-स्विष्टकृत् याज्या.		समान विनियोग.	
१६	अग्निप्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१९			पत्नीसयाज गृहपतीची याज्या.	
१६,१-४५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग, ऋ. २७.	
१-४५	अतिराम-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-६	विश्वजित्-आग्निमारुत शस्त्र स्तोत्रिया. अप्तोर्याम-आग्निमारुत शस्त्र स्तोत्रिया.			
(१-३)			उपहव्य-मरुत्वतीय श.	
३	पथिकृदिष्टि-पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१०-१२	दर्शपूर्णमास-सामिधेनी.		समान विनियोग.	
१०	अग्नींचा परस्पर ससर्ग झाल्यास अग्निवतीष्टि पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१३-१५	अग्निमंथन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१६	पुनराधानागइष्टि आज्यभाग पुरोनुवाक्या.			
१६-१८	उक्थ्य-तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		समान विनियोग.	
१९-२१	उक्थ्य-तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		समान विनियोग. प्रथमछंदोम-मैत्रा. श.	
३४	पूर्णमास-आज्यभाग पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
६.१६,२२-२४			द्वितीयदिन-मैत्रा. तृतीयसवन श.	
३४	अग्निष्टोम-उपसदिष्टि याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
३६			उखासंभरणीयेष्टि.	
३९	अग्निष्टोम-उपसदिष्टि याज्या.	समान विनियोग.		
४०-४२	अग्निमंथन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१७,१-१५	अभिजित्-मरुत्वतीय शस्त्र.		निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग, शाखा. सू. प्रमाणें.
१-१५	समूळ्ह दशरात्र-अष्टमदिन मरुत्वतीय शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	प्लवरोह-एकाह-मरुत्वतीय श.	
१-१५	सूर्यस्तुत एकाह-मरुत्वतीय शस्त्र.		ऋषभ एकाह-मरुत्व. श.	
१-१५	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
१-३	अग्निष्टोम-माध्यं. सवन होता, मैत्रावरुण, ब्राह्मणाच्छंसी याच्या अनुक्रमें प्रस्थित याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१५			तृतीयछंदोम-ब्राह्मणा. तृतीयस. श.	
			महाव्रत-निष्केव. श.	
१७	दशरात्र-षष्ठदिन-तृतीयसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र अनुरूप.			
१८,१-१५	अभिजित्-मरुत्वतीय शस्त्र.		दशरा-नवमदि.आ.श.	
			अभिजित्-निष्के. श.	समान विनियोग,
			उज्जित एकाह-मरुत्व. श.	शा. सू. प्रमाणें.
१-१५	इंद्राग्न्योः कुलाय एकाह-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
२			अन्वारंभणीयेष्टि या.	
१-१५	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		दशरात्र सप्तमदिन निष्केवल्य श.	
			विषुवान्-निष्केवल्यश.	
१४	अनुक्षी एकाह-मरुत्वतीय शस्त्र सूक्तमुखीया.			
१९,१-१३	समूळ्हदशरात्र-द्वितीयच्छंदोम मरुत्वतीय शस्त्र.	अहर्गण अष्टम दिन.	समान विनियोग.	
			अग्निष्टु. षष्ठदिन. मरु. शस्त्र.	
•			महाव्रत-निष्केव. श. ऋचा १-१३	
९			ऐंद्रपशु हवि. याज्या.	
१			द. पू. याग. माहेंद्र या.	समान विनियोग.
१-१३	माध्यं. सवन सोमातिरेक शस्त्र.			
२०,१-१३	पृष्ठ्यषळह-षष्ठदिन माध्यं. सवन अच्छावाक शस्त्र.		समान विनियोग.	विषुवान्-निष्केवल्य.
			विषुवान्-निष्केव. श.	
			उशनसस्तोम-मरु. श.	
१-१३	इंद्राविष्णोरुत्क्राति एकाह-निष्केवल्य श.			
२१,१-१२	उपहव्य एकाह-मरुत्वतीय शस्त्र.		अभिप्लवषळह द्वि. दिन मरुत्व. श.	
			समान विनियोग.	
			विश्वेदेव एकाह-मरु.श.	
			व्योम एकाह-मरुत्वश.	

क्रमस्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
६.२१,१-१२	द्वाविंशोत्तकाति एकाह-मरुत्वतीय श			
१-१२	दशरात्र-तृतीयछंदोम मरुत्वतीय शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.	दशरात्र अष्टमदिन मरुत्वतीय श.	द्विती. छ. मरु. श.
२२,१-११	अभिप्लवषळह-प्रथमदिन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र माध्य. सवन संपात सूक्त.	संपातसूक्तप्रतीकोल्लेख.	महाव्रत-निष्केव. विषुवान् निष्केवल्यश.	समान विनियोग.
१-११	उपहव्य एकाह-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग. चतुर्थदिन-माध्य स ब्राह्म श	
२३,१-१०	विषुवान्-निष्केवल्य शस्त्र.		अभि पळह द्वि. दिन निष्के. श	
१-१०	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
२४,१-१०	विषुवान्-निष्केवल्य शस्त्र.		विश्वेदेवस्तुत्-एकाह-निष्केवल्य श	
१-१०	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
१			अतिरात्र ब्राह्मणाच्छंसी प्रथमपर्याय शस्त्र याज्या.	
२५,१-९	पृष्ठ्यषळह-द्वितीय दिन निष्केवल्य शस्त्र	समान विनियोग, अहर्गणात.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१-९	अभिप्लवषळह-द्वितीयदिन निष्केवल्य श		विश्वजित्-निष्केव. श. महाव्रत-निष्केव श.	
२८,३-४	देविकाहवि-याज्या, पुरोनुवाक्या.		देविकाहवि पुरो.	
३-४	गोआयु एकाह-निष्केवल्य शस्त्र सूक्तमुखीया.			
(६)			देविकाहवि पुरोनु.	
३०,१-५	अग्निष्टोम-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-५	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
३१,१-५	पृष्ठ्यषळह-षष्ठदिन निष्केवल्य शस्त्र.		दशरात्र पंचमदिन निष्केव. श.	
१-५	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	मैत्रावरुणश. सामसूक्त	पृष्ठ्यषळह-पंच दि निष्केवल्य श.
१-५	विश्वजित्-माध्य. सवन अच्छावाक शस्त्र			
३२,१५	दशरात्र-द्वितीयछंदोम निष्केवल्य शस्त्र.			द्वितीयछंदोम-निष्के. श.
१-५	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र	अहर्गण अष्टमदिन.		
३३,१-५	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.	दीक्षणीया आज्यभाग पुरो.	तृतीयदिन-अच्छावा. माध्य. श.	
३४,१-५	दशरात्र-तृतीयछंदोम निष्केवल्य शस्त्र		तृतीयस्वरसाम-निष्के. महाव्रत-निष्केव. श.	समान विनियोग.
१-५	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
३५,१-५	दशरात्र-तृतीयछंदोम निष्केवल्य शस्त्र.			
१-५	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.	महाव्रत-निष्केव. श.	
३६,१-५	पृष्ठ्यषळह-पंचमदिन निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	पंचमदिन अच्छावा. माध्यं. श.	
१-५	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
१-५	विश्वजित्-माध्यं सवन मैत्रावरुण शस्त्र.			
१-५	अभ्यारोम-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.			
३७,१-५	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
६.३७,१–४				
२	अतिरात्र–अच्छावाक तृतीयपर्याय शस्त्र याज्या.		प्रथमस्वरसाम-निष्केव ब्राह्मणाच्छं-तृतीयपर्या. शस्त्र या.	
३८,१–५	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.			
(१–४)				
३९–९			द्वितीयस्वरसाम-निष्के.	समान विनियोग.
४०,१	अतिरात्र–अच्छावाक प्रथम पर्याय शस्त्र याज्या.		त्वाष्ट्रपशु–पुरोऌ. या.	
१–५	पृष्ठ्यषळह–पंचमदिन मरुत्व. श.	समान विनियोग, अहर्गणात.	अभिजित्–मरुत्व. श.	समान विनियोग.
८			महत्पथातिक्रम पौष्ण्ये-ष्टि या.	
४२,१–४	अग्निष्टोम–अच्छावाक उन्नीयमान.		समान विनियोग.	समान विनियोग.
(४)			महाव्रत–निष्केव. श.	
(१–४)			दशरात्र–पंच दिन नि-ष्केवल्य श.	समान विनियोग.
२	अतिरात्र–अच्छावाक द्वितीयपर्याय शस्त्र याज्या.			
(१–३)			महाव्रत–निष्केव. श.	
२–४	तृतीयस्वरसाम–निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
४३,१–८	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.		दशरात्र–पं. दिन नि-ष्केवल्य. श.	
४४,४–६	पृष्ठ्यषळह–चतुर्थदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	महाव्रत–निष्केव. श	
७–९			अग्निष्टोम–आग्निमारु. शस्त्र.	
(१–३)			दशरात्र–पं. दिन नि-ष्केवल्य श.	समान विनियोग.
१४	अतिरात्र–मैत्रावरुण प्रथमपर्याय शस्त्र या.		द्वितीयपर्याय शस्त्र या.	
१५	अतिरात्र–मैत्रावरुण द्वितीयपर्याय शस्त्र याज्या.		प्रथमपर्याय श. याज्या	
१६	अतिरात्र–मैत्रावरुण तृतीयपर्याय शस्त्र याज्या.		अच्छावाक प्रथमप-र्याय श. या.	
१०–१८			अग्न्याधेय एकाह–मै-त्राव. ब्राह्म. व अ. श.	
१०–१८			प्रथम, द्वितीय, तृतीय-स्वरसाम–निष्केवल्य.	
४५,१–३०	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.		महाव्रत-निष्केवल्य.श.	
३१–३३			पुरुषमेधाकडे.	
४६,१–२	अग्निष्टोम–निष्केवल्य शस्त्र स्तोत्रिया.	समान विनियोग, अहर्गणात.		
१–२	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र स्तोत्रिया.			
३–४	चतुर्विंशदिन–माध्यं. सवन निष्केवल्य श. वैकल्पिक स्तोत्रिया.		महाव्रत–निष्केव. श.	
			विषुवान्–निष्केव. श. साम प्रगाथ.	समान विनियोग.
३–१४	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.			
५–६	चतुर्विंशदिन–माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र स्तोत्रिया.		महाव्रत–निष्केव. श.	
(७–८)			दशरात्र–निष्केव. श.	समान विनियोग.

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
६,४६,९-१०	चतुर्विंशदिन-निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गण तृतीयदिन	दशरात्र-तृ. दिन, निष्केवल्य श.	समान विनियोग.
४७,१-४	अग्निष्टोम-आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग, ऋचा. १ ते ३	समान विनियोग, शां. सू. प्रमाणें.
८	ऐंद्रपशु-वपायाग याज्या.		समान विनियोग.	विषुवान्-निष्के. श.
८	अग्निष्टोम-'सद' नामक शालेंत प्रवेश करतांना होत्रकानीं जप करावयाची ऋचा.		द्वितीयदिन-अच्छावा. माध्यं. श. समान विनियोग, षोळशी शस्त्रांत व देवसुहवि याज्या.	
८	चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन अच्छावाक श.	अच्छावाक अहरहःशस्यसूक्त प्रतीकोल्लेख.	विषुवान्-निष्केव. श.	
४७,९		अहर्गण तृ.दि.प्रउग.श.		
२२-२५			पुरुषमेधाकडे.	
(१९)			महाव्रत. निष्केव. श.	
११	आयुष्कामेष्टि-पुरोनुवाक्या.			
२६		अभिषिक्त राजानें विजयार्थी वीरास आशीर्वाद देताना म्हणावयाचा मंत्र.		
४८,१-२	अग्निष्टोम-आग्निमारुत शस्त्र स्तोत्रिया. अप्तोर्याम-आग्निमारुत शस्त्र स्तोत्रिया.	समान विनियोग.	समान विनियोग. चतुर्विंशदिन-आग्निमारुत श.	
९-१०	वाजपेय-आग्निमारुत शस्त्र.		समान विनियोग.	
४९,१-१५	व्यूळ्हदशरात्र-पंचमदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.		
४	वायव्य पशु-याज्या.		समान विनियोग.	
(५)			आश्विन शस्त्र.	
७	सारस्वत पशु-पुरोळाश याज्या.		समान विनियोग.	
७	अन्वारंभणीयेष्टि-याज्या.			
७	अग्निष्टोम-आग्निमारुत शस्त्र.	मंत्रसंज्ञा (पावीरवी)		
८	पौष्णपशु-हविर्भाग याज्या.		हविर्भाग पुरोनुवा.	
९	त्वाष्ट्रपशु-हविर्भाग याज्या.			
५०,१४	अग्निष्टोम-आग्निमारुत शस्त्र.	अहिर्बुध्न्यसंज्ञोल्लेख.		
८			सावित्रपशु वपायाग पुरोनु.	
१०			आश्विन शस्त्र.	
५१,१३-१५	दशरात्र-चतुर्थदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	दशरात्र-चतुर्थदिन प्रउग श. ऋचा १३ वी.	
१६	अग्निहोत्र्याचा प्रवासविधि.		दशरा-चतु. दिन प्रउग श. ऋ. १५-१६	
५२,७	आग्रयणेष्टि-याज्या.			
(७-९)			अग्निष्ठवप. षष्ठदिन-प्रउग. श.	
			दशरा. नवमदि. वैश्व. श.	अभिजित्-प्रउग श.
१३	अग्निष्टोम-आग्निमारुत शस्त्र याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१४			महाव्रत-निष्केव. श.	
	वैश्वदेव पशु-वपायाग याज्या.		हविर्भाग पुरोनुवाक्या.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
५२,१०-१२			अग्निप्लवपळ्ह पंचम-दिन प्रउग. श.	द्वितीयछंदोम-वैश्व. शू.
१५	आग्रयणेष्टि-याज्या.			
१७			वैश्वदेवपशु हवि. या,	
१५	वैश्वदेव पशु-पुरोडाश याज्या.		समान विनियोग.	
५३,१			आहिताग्नि महत्पथातिक्रमेष्टि पुरोनुवाक्या.	
५४,९	चातुर्मास्य-वैश्वदेवपर्वे पुरोनुवाक्या.			
६			चातुर्मास्य-वैश्वदेवपर्वे याज्या.	
५७,१			इंद्रापौष्णपशु-पुरोनुवाक्या याज्या. क१-६	
५८,१	पौष्ण पशु-वपायाग याज्या.		समान विनियोग. चातुर्मास्ये वैश्वानरपार्जन्येष्टि पुरो.	
१	अग्निष्टोम-प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१	चातुर्मास्ये-वैश्वदेवपर्वे याज्या.			
३-४	पौष्णपशु-वपा व पुरोळाश पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग. हविर्भाग व पुरोळाश याज्या.	
६०,१	चातुर्मास्य-वरुणप्रघास पर्वे. ऐंद्राग्न याज्या.			
२			ऐंद्राग्नपशु हविर्भाग पुरोनुवाक्या.	
३	ऐंद्राग्नपशु- वपायाग पुरोनुवाक्या.		पुरोळाश पुरोनुवाक्या.	
४-१२	चतुर्विंशदिन-प्रातःसवन अच्छावाक श. पळ्हस्तोत्रिया.			
(४-९)			चतुर्थ व पंचमदिन-अच्छा. श. स्तो.	
४-१२	पृष्ठ्यपळ्ह- } माध्यंदिनसवन स्तोम-			
४-१२	अग्निप्लवपळ.- } वृद्धिआवापार्थ.			
७-९	चतुर्विंशदि.-प्रातःसवन अच्छावाक श. पळ्हस्तोत्रिया.			
१०-१२			नवमदिन-अच्छा. श. अग्निहोत्रहोम जप.	
१३	ऐंद्राग्नपशु-हविर्भाग पुरोनुवाक्या.		वपायाग पुरोनुवाक्या.	
६१,१-३	पृष्ठ्यपळ्ह-षष्ठदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	दशरात्र चतु. दिन प्रउग श. पंचमदिन प्रउग श.	द्वितीयछंदो. प्रउ. श.
७-९			दशरात्र-द्वि. दिन व पंचमदिन प्रउग श.	
१०-१२	दशरात्र-तृतीयदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	समान विनियोग. षष्ठदिन प्रउग श. अभिप्ल. तृ. दिन प्रउग श.	
१०	पवित्रेष्टि-सारस्वत याज्या.			
४-६			समूळ्ह दशरात्र-चतु. दिन, प्रउग श.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
६.६१,१४	सारस्वत–याज्या.	समान विनियोग, अहर्गणात.	सारस्वतपशु हविं पुरोनुवाक्या.	
६२,१–११	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१–११	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
६३,१–११	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१–११	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
६४,१–६	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–६	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
६५,१–६	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–६	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
६६,१–११	व्यूळ्ह दशरात्र–पं. दिन आग्निमा. शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	समान विनियोग.	दशरात्र-पंचमदिन.आग्नि. श.
९	मारुतपशु–याज्या.			
९	चातुर्मास्ये–वैश्वदेवपर्वं मारुत याज्या.		समान विनियोग.	
६७,३	मैत्रावरुणपशु–पुरोडाश याज्या.			
९–११	व्यूळ्ह दशरात्र–सप्तमदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.		
६८,१–११	अभिप्लवपळ्ह–उक्थ्य–तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र स्तोमवृद्धिआवापार्थ.		चतुर्थदिन–मैत्राव. तृतीयस. श.	
१०	अग्निष्टोम–तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
११	उक्थ्य–तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र याज्या.	ऐंद्रावैष्णवसूक्तप्रतीकोल्लेख.	समान विनियोग. आश्वलायनाप्रमाणें.	
६९,१–८	उक्थ्य–तृतीयसवन अच्छावाक शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग. अच्छावाक पर्याससूक्त.	
१–६			ऐंद्रावैष्णव पशु याज्या पुरोनुवाक्या.	
१	सोमातिरेक–माध्यंदिनसवन शस्त्र याज्या.			
३	उक्थ्य–तृतीयसवन अच्छावाक शस्त्र याज्या.		समान विनियोग.	
७	अग्निष्टोम–तृतीयसवन अच्छावाक प्रस्थित याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
७०,१–३	अभिप्लवपळ्ह–पंचमदिन वैश्वदेव शस्त्र.		दशरात्र–तृ. दिन वैश्वदे. श.	पंचमदिन वैश्व. श.
१–३	बृहस्पतिसव–वैश्वदेव शस्त्र.		अग्न्याधेय एकाह–वैश्वदे. श.	
४–६	वाजपेय–वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गण तृतीयदिन, वैश्वदेव श.		
४–६	अभिप्लवपळ्ह–तृतीयदिन वैश्वदेव शस्त्र.		समान विनियोग.	समान विनियोग.
७१,१–३	चतुर्विंशदिन–वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गण द्वितीयदि. वैश्वदेव श.	दशरात्र तृ. दिन वैश्वदे. श.	समान विनियोग.
१–३	बृहस्पतिसव–वैश्वदेव शस्त्र.			
१	अग्निष्टोम–प्रवर्ग्य	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
४–६	व्यूळ्ह दशरात्र–पंचमदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	समान विनियोग.	
६	चातुर्मास्ये–वैश्वदेवपर्वे वैश्वदेव याज्या.		सर्वपृष्ठेष्टि–याज्या. सावित्रपशु–वपायाग याज्या.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
६.७३,१-३	अभिप्लवषळह्-उक्थ्य-तृतीयसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र स्तोमातिशंसनार्थ.		समान विनियोग. ब्राह्मचछंसी श. पर्यास ऋचा.	
३	वाजपेय-बार्हस्पत्य चरु याज्या.		बार्हस्पत्यपशु. हवि. पुरोनु.	
सप्तम मंडल.				
१,१-२५	वाजपेय-आज्य शस्त्र.		समूळ्हदशरात्र-चतु. दिन, आज्य श.	
१-२५	अप्तोर्याम-आज्य शस्त्र.		समान विनियोग.	द्वितीयछंदोम-आ. श.
१-२५	विश्वजित् अतिरात्र-आज्य शस्त्र.		समान विनियोग.	समान विनियोग.
१-२५	अग्नेश्चतुर्वीराख्यचतूरात्र-चतु.दि.आज्यश.		महाव्रत-आज्य श.	
१-२५	व्यूळ्ह दशरात्र-चतुर्थदिन आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.		
(१)			अग्निष्टुत् एकाह-निष्केव. श. याज्या.	
१-३	दशरात्र-दशमदिन प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-६	दशरात्र-दशमदिन आग्निमारुत शस्त्र स्तोत्रि. अनु.		समान विनियोग.	
३	अग्न्याधानांग तृतीयेष्टि-स्विष्टकृत्पुरोनुवा.	दीक्षणीयेष्टि-स्विष्टकृत् पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.	
३	अग्निष्टोम-दीक्षणीयेष्टि स्विष्टकृत् पुरोनु.	समान विनियोग.		
१४-१५	अग्निष्टोम- प्रायणीयेष्टि स्विष्टकृत् पुरोनुवाक्या याज्या.	समान विनियोग.		
१८	अग्न्याधानांग तृतीयेष्टि-स्विष्टकृत् याज्या.			
१८	अग्निष्टोम-दीक्षणीयेष्टि स्विष्टकृत् याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग. वैश्वदेवपर्वे स्विष्ट. या.	
२१-२५	अग्निष्टोम प्रातरनुवाक.			
२१-२५	अतिरात्र आश्विन शस्त्र.			
२,१-११	निरूढ पशु-आप्रीसूक्त वासिष्ठगोत्रीयांचें.		सूर्यदेवताकपशूचें आप्रीसूक्त.	
९	दर्शपूर्णमास-पत्नीसंयाज याज्या.			
९	त्वाष्ट्रपशु-याज्या.			
३,१-१०	व्यूळ्ह दशरात्र-षष्ठदिन आज्य शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदिन श.	दशरात्र-अष्टमदिन आज्य श.	समान विनियोग.
१-१०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		अग्निष्टुत्-माध्यं. सवन उन्नीयमान.	
१-१०	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
४,१-१०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		दशरात्र-सप्तमदिन आज्य. श. अग्निष्टुत्-एकाह प्रस्थित याज्या व मरुत्वतीय ग्रह याज्या.	समान विनियोग.
१-१०	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
(१-७)			दशरात्र-चतु. दिन आग्निमा. श.	
१	आग्नेयपशु-वपायाग याज्या.		समान विनियोग.	समान विनियोग.
७,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-७	अतिरात्र-आश्विनशस्त्र.			
८,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	

ऋस्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
७.८,१–७	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
(३)			विविचयेष्टि पुरो.	
४	अग्निष्टोम–आतिथ्येष्टि स्विष्टकृत् याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
९,१–१२	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१–१२	अतिरात्र–आश्विनशस्त्र.		समान विनियोग.	
(१)			अग्निष्टुत्–वैश्वदेव श.	
५	वैश्वदेव पशु–हविर्भाग याज्या.			
१०,१–५	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१–५	अतिरात्र–आश्विनशस्त्र.		समान विनियोग.	
(१)		विविचयेष्टि पुरोनु.		
११,१–५	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१–५	अतिरात्र–आश्विनशस्त्र.		समान विनियोग.	
२	वाजपेय–बार्हस्पत्यचरु स्विष्टकृत् याज्या.			
१२,१–३	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक		समान विनियोग.	
			दशरा. नव.दि. आ.श.	
१–३	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	तृतीय छंदोम आ. श.
१–३	व्यूळ्ह दशरात्र–नवमदिन आज्य शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.		
(१–२)			अग्निष्टुत्–आदित्य ग्रह-याज्या पुरोनु.	
१५,१–१५	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१–१५	अतिरात्र–आश्विनशस्त्र.		समान विनियोग.	
१–३	अग्निष्टोम–उपसदिष्टि सामिधेनी.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१०	पवित्रेष्टि–आज्यभाग पुरोनुवाक्या.			
११	अन्वारंभणीयेष्टि–याज्या.			
(१२)			अन्वारंभणीयेष्टि या.	
१३	स्वस्त्ययनीष्टि–आज्यभाग पुरोनुवाक्या.			
१६,१–१२	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१–१२	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
(१–२)			अग्निष्टुत्–निष्केव. श.	
११–१२	अग्निष्टोम– आग्निमारुत शस्त्र.		समान विनियोग.	
११–१२	अप्तोर्याम–आग्निमारुत शस्त्र.		समान विनियोग.	
(५–६)			अग्निष्टुत्–ब्राह्मणा. श.	
१७,१–१२	दशरात्र–षष्ठदिन तृतीय सवन मैत्रावरुण शस्त्र स्तोत्रिया.			
(१)			षष्ठदिन–मैत्रा. तृतीय स. श.	
१८,१–१५	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.			
२२–२५			पुरुषमेधाकडे.	
(१–२१)			तृ.छंदोम-मैत्रा. माध्यं. सवन शस्त्र.	
१९,१–११	अनिरुवल्पह–पंचमदिन निष्केवल्य श.	अहीन सूक्तप्रतीकोल्लेख.	पंचमदिन–मैत्रा. माध्यं. सवन श.	
१–११	विषुवान्–निष्केवल्य शस्त्र.			
१–११	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.			
७	आयुष्कामेष्टि–याज्या.			
२०,१–१०	अनिरुक्त पव्ह–चतुर्थदिन निष्केवल्य श.		समान विनियोग.	समान विनियोग.
१–१०	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.			
१–१०	[illegible] चातुर्मास्य–प्र [illegible]दि.वै.शस्त्र			

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
७.२१,१–१०	अग्निष्टोम–माध्यंदिनसवन उन्नीयमान.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
६	इंद्राग्निपशु–वपायाग पुरोनुवाक्या.			
२२,१–६	दशरात्र–चतुर्थदिन निष्केवल्य शस्त्र स्तोत्रिया, अनुरूपा.		समान विनियोग.	
१–६	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र स्तोत्रिया, अनु.			
७–९			दशरा. चतु. दिन निष्केव.श.	
१–३	अप्तोर्याम–निष्केवल्य शस्त्र. स्तोत्रिया.			
१	अग्निष्टोम–निष्केवल्य शस्त्र याज्या.		समान विनियोग.	समान विनियोग.
४–६	अप्तोर्याम–निष्केवल्य शस्त्र अनुरूपा.			
२३,१–६	अग्निष्टोम–माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		समान विनियोग.	ब्राह्मणा. अहरहः-शस्य सूक्त.
१–६	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.			
१–६	चतुर्विंशदिन–माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.	अहरहः शस्यसूक्तप्रतीकोल्लेख.		
२४,१–६	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.		महाव्रत. नि. श. ऋ.१	
(४)			ऐंद्रपशु पुरोळा. या.	
२५,१–६	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.			
(१–३)			दशरात्र पं. दिन प्रउग. श	
२६,१–५	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.			
२७,१–५	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.			
१–३	ऐंद्रपशु–वपा, पुरोडाश व हविर्भाग पुरोनुवाक्या.		वपा व पुरोळाश पुरो. दशरात्र नवमदि. प्रउ.	दशरा. नवमदि. प्रउग श.
२८,१–५	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१–३	दशरात्र–अष्टमदिन प्रउग शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदिन.		
२९,१–३	व्यूळ्ह दशरात्र–नवमदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	दशरात्र–अष्टमदिन प्रउग. श.	समान विनियोग.
२	षोळशी–षोळशी शस्त्र.			
४			दशमदिन निष्केव. श.	
३०,१–३	प्रथमछंदोम–प्रउग शस्त्र.	अहर्गण सप्तमदिन.	दशरात्र सप्त. दिन प्रउग श.	
३१,१–३	अतिरात्र–मैत्रावरुण प्रथमपर्याय शस्त्र स्तोत्रिया.		समान विनियोग.	
४–६	अतिरात्र–ब्राह्मणाच्छंसी प्रथमपर्याय शस्त्र अनुरूपा.			
१०–१२	दशरात्र–चतुर्थदिन माध्यं. सवन होत्रक शस्त्र.		समान विनियोग. महाव्रत–निष्के. श.	
३२,२–९	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.			
(१–४)			महाव्रत–निष्के. श.	
११–२०	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.			
१–२	अप्तोर्याम–माध्यंदिनसवन मैत्रावरुण श.			
१–२	चतुर्विंशदिन–निष्केवल्य शस्त्र सामप्रगाथ.			
१–२	दशरात्र–पंचमदिन निष्केवल्य शस्त्र सामप्रगाथ	समान विनियोग, अहर्गणात.		
१०–११	अप्तोर्याम–मरुत्वतीय शस्त्र धाय्या.			
१०–११	चतुर्विंशदिन–मरुत्वतीय शस्त्र प्रगाथ.			

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
७.३२,१०-११	पृष्ठ्यषळह्-तृतीय व पंचमदिन मरुत्वतीय शस्त्र प्रगाथ.	समान विनियोग, अहर्गणात.		
१०-११	अभिप्लवषळह्-तृतीय व पंचमदिन मरुत्वतीय शस्त्र प्रगाथ.			
१२-१३	अग्निष्टोम-माध्यं. सवन अच्छावाक शस्त्र.		समान विनियोग.	
(१२-१४)			दशरात्र दशमदि. ब्रा. माध्यं. सवन श. महाव्रत-निष्केव.	
१४-१५	अग्निष्टोम-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.	कद्वंतप्रयागप्रतीकोल्लेख.		
१४-१५	चतुर्विंशदिन-माध्यं.सवन मैत्रावरुण शस्त्र.			
१४-१५	अहर्गण-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.			
१८-१९	पृष्ठ्यषळह्-तृतीयदिन निष्केवल्य शस्त्र वैरूपसाम पक्षे स्तोत्रिया.	समान विनियोग, अहर्गणात.	समान विनियोग, दशरात्रात.	समान विनियोग.
२०-२१	अग्निष्टोम-माध्यं. सवन अच्छावाक शस्त्र.		तृतीयदिन-माध्यं. स. अच्छावा. श.	
२२-२३	अग्निष्टोम-निष्केवल्य शस्त्र	समान विनियोग, अहर्गणात.	समान विनियोग.	
(२२-२३)		अतिरात्र-आश्विन श.		
२२-२३	असोर्याम-निष्केवल्य शस्त्र.			
२२-२३	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
२४-२७			महाव्रत-निष्केव. श.	
२६-२७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र स्तोत्रिया.	समान विनियोग.		
२६-२७	चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.			
३४,१-२५	व्यूळ्ह दशरात्र-चतुर्थदिन वैश्वदेव शस्त्र.		समान विनियोग. दशमदिन वैश्व. श.	समान विनियोग.
४	षोळशी-षोळशी शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग. दशरात्र दशमदिन निष्केवल्य. श.	
४	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
२२			दशरात्र-षष्ठदिन नेष्ट्याची प्रस्थित या.	
३५,१०	यज्ञपुच्छ-यमस्थानिमर्शन.		असोर्याम-अच्छावा. श.	
१-१५			पुरुषमेध-यजमानास अभिषेक.	
३६,६			समान विनियोग.	
१-६			विषुवान्-वैश्वदेव श. चतुर्थ अभिप्ल. षळह् षष्ठदि. वैश्वदेव श.	विषुवान्-प्रउग. श. मं. १-३
३८,७-८	वाजिन याग-याज्या पुरोनुवाक्या.			
३९,१-२	द्वितीय छंदोम-प्रउग शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदिन.	दशरात्र नवमदिन प्रउग श.	समान विनियोग.
४			वैश्वदेव पशुपुरो. या.	
४२,१-२	तृतीय छंदोम-प्रउग शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.	अष्टमदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग.
४३,१-२	प्रथमछंदोम-प्रउग शस्त्र.	अहर्गण सप्तमदिन.	दशरात्र सप्तमदिन प्रउग श.	समान विनियोग.

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
७.४५,१–४	व्यूळ्ह दशरात्र–चतुर्थदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१	अश्वमेध–प्रतिसवन सावित्रेष्टि याज्या.		समान विनि. ऋ.१–३	
१	सावित्र पशु–वपायाग पुरोनुवाक्या.		पुरोळाश पुरोनुवाक्या.	
३–४	सावित्रपशु–पुरोडाश व हविर्भाग पुरोनुवाक्या.			
४८,१–४	दशरात्र–दशमदिन वैश्वदेव शस्त्र.			
५१,१	अग्निष्टोम–तृतीयसवन आदित्यग्रह पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
१	आदित्यपशु–वपायाग पुरोनुवाक्या.			
२	अग्निष्टोम–तृतीयसवन आदित्यग्रह या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
५३,१–३	दशरात्र–चतुर्थदिन वैश्वदेव शस्त्र.		समान विनियोग.	समान विनियोग.
१–२	द्यावापृथिवीय पशु–वपा व पुरोडाश याज्या.			
२	आग्रयणेष्टि–द्यावापृथिवीय याज्या.			
५४,१–३			तृतीय, पचम, अष्टम-दिन मैत्राव. श.	
३			अग्निहोत्र्याने अग्नींच्या सह कायमचें स्थलांतर करताना वास्तोष्पतीष्टि करावयाची तिची याज्या.	
५६,१–२५	दशरात्र–चतुर्थदिन आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१२	मारुतपशु–वपायाग पुरोनुवाक्या		हविर्भाग पुरोनुवा.	
१४	चातुर्मास्य–गृहमेधीयेष्टि याज्या.		समान विनियोग.	
१६	चातुर्मास्यें–गृहमेधीयेष्टि याज्या.			
१८	मारुत पशु–पुरोडाश याज्या.			
५७,१–७	दशरात्र–षष्ठदिन आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात		
५९,८–९	चातुर्मास्यें–साकमेधपर्व सांतपनीष्टि या पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
१०	चातुर्मास्यें–गृहमेधीयेष्टि याज्या.			
११	चातुर्मास्यें–वैश्वदेवपर्व याज्या.		समान विनियोग.	
६१,१–३			दशरात्र सप्तदिन प्रउग श.	विषुवान्–प्रउग श.
१–७			वृद्धि एकाह–मरुत्व श.	
६२,५	मैत्रावरुण पशु–पुरोडाश याज्या.		हविर्भाग याज्या. सर्वपृष्ठेष्टि याज्या.	गोपशु–हवि याज्या.
६४,१–३	तृतीयछंदोम–प्रउग शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.	समान विनियोग, दशरात्रांत	तृतीय छ. प्रउग श.
६५,१–३	द्वितीयछंदोम–प्रउग शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदिन.		
४	मैत्रावरुण पशु–हविर्भाग पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
६६,१–९	अग्निष्टोम–प्रात सवन मैत्रावरुण शस्त्र.		समान विनियोग.	
१–६	पृष्ठ्यषळह–स्तोमवृद्धि आवापार्थ			
१–६	अभिप्लवषळह–स्तोमवृद्धि आवापार्थ.			
(४–६)			अभिप्ल. षळ्ह. षष्ठदि. प्रउग. श.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
७.६६,३–५	अप्तोर्याम–प्रात:सवन मैत्रावरुण शस्त्र.			
(१–३)			नवमदिन–प्रात:सवन. मैत्राव. श.	द्वितीय छं. प्रउग. श.
४	मैत्रावरुण पशु–याज्या.			
(४–६)			सप्तमदिन–प्रात:सवन मैत्राव. श.	
७–९	चतुर्विंशदिन–प्रात:सवन मैत्रावरुण शस्त्र.		दशरात्र–अष्टमदिन प्रउग श. अभिप्लव षष्ठदि. प्रउग श.	
७–९	अप्तोर्याम–प्रात:सवन मैत्रावरुण शस्त्र.		षष्ठदिन–प्रात:सवन मैत्राव. श.	
९	अहर्गण–ब्राह्मणाच्छंसी श. परिधानीया.	समान विनियोग.		
१०–११	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र प्रगाथ.	समान विनियोग.		
१०–११	दशरात्र–पंचमदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.		
१४–१५			विषुवान्–निष्के. शस्त्र. अनुरूपा.	
१७–१९	पृष्ठ्यषळह–स्तोमवृद्धि आवापार्थ.			
१७–१९	अभिप्लवषळह–स्तोमवृद्धि आवापार्थ.		सोमातिरेक शस्त्र-माध्यदिन सवन शस्त्र.	
१७–१९	अप्तोर्याम–प्रात सवन मैत्रावरुण शस्त्र.		द्विरात्र–ब्राह्मणा. शस्त्र स्तोत्रि.	
६७,१–१०	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
१०	अग्निष्टोम–प्रात सवन मैत्रावरुण शस्त्र याज्या.			
(१–३)			दशरात्र–दशमदि. प्रातरनु.	
६८,२	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र याज्या.		समान विनियोग.	
८–९			आश्विन श.	
६९,१–८	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१–८	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
७०,१–७	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१–७	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
(१–३)	तृतीयछंदोम–प्रउग शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.	दशरात्र–नवमदिन प्रउग श.	समान विनियोग.
७१,१–६	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१–६	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
१–३			दशरात्र–अष्टमदिन प्रउग श.	समान विनियोग.
७२,१–५	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.	कपाल नष्ट झाल्यास प्रायश्चित्तेष्टि याज्या.	अप्तोर्याम–माध्य. श.	
१–५	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
(१–३)			दशरात्र सप्तमदिन प्रउग श.	समान विनियोग.
१–२	आश्विन पशु–पुरोडाश व हविर्भाग पुरोवाक्या.			
२–४	आश्विन पशु–वपा व पुरोडाश याज्या.			

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
७.७२,५	आश्विन पशु–वपायाग पुरोनुवाक्या.			
७३,१–५	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
			अप्तोर्या.-अच्छावा.श.	
१–५	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
७४,१–६	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१–६	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१–३	दशरात्र–पंचमदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.		
७५,१–८	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
(७)			देविकाहवि याज्या.	
१–८	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
७६,१–७	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–७	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
७७,१–६	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१–६	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
७८,१–५	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१–५	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
७९,१–५	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१–५	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
८०,१–३	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१–३	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
८१,१–६	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१–६	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
८२,१–१०	उक्थ्य–तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र.	'ऐद्रावरुण' सूक्तोल्लेख.	तृतीयदि. मैत्रा. उक्थ्य शस्त्र.	
८३,१–१०	अभिप्लवषळ्ह–उक्थ्य–माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र स्तोमवृद्धि आवापार्थ.		समान विनियोग.	
			वृष्टि एकाह–मरुत्व.श. द्वितीय छंदोम–मैत्रा. श.	
८४,१–५	उक्थ्य–तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		समान विनियोग.	
८५,१–५	अभिप्लवषळ्ह–उक्थ्य–तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र स्तोमवृद्धि आवापार्थ.			
(५)		उक्थ्य–तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र परिधानीया.		
८६,८	वारुण पशु–पुरोडाश पुरोनुवाक्या.			
(१–८)			तृतीयदिन. मैत्राव. श.	
८७,६	वारुण पशु–वपायाग पुरोनुवाक्या.			
(१–७)			चतुर्थदि. मैत्राव. श.	
८८,१–७			पंचमदिन–मैत्राव. श.	
८९,१–३	देवसुहवि–याज्या.			
९०,१–३	तृतीयछंदोम–प्रउग शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन श.	दशरात्र–सप्त. दिन प्रउग श.	समान विनियोग.
२	चातुर्मास्य–शुनासीरीयपर्वे याज्या.			
२	वायव्यपशु–पुरोडाश याज्या.			
३	नियुत्वत् वायव्यपशु–पुरोडाश याज्या.		नियुत्वत् वायव्यपशु–पुरोळाश. पुरोनु.	
४	द्वितीयछंदोम–प्रउग शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदिन श.		

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
७.९०,५-७	तृतीय छंदोम-प्रउग शस्त्र.	अहर्गण नवमदि. प्र.श.	दशरात्र सप्तमदिन प्र. श.	
७			दशरात्र-नवमदिन प्र.	
९१,१	वायव्यपशु-वपायाग याज्या.		वायव्यपशु-वपायाग पुरोनुवाक्या.	
१-३	द्वितीय छंदोम-प्रउग शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदि.प्र.श.	अष्टमदिन प्रउग श.	समान विनियोग.
३	नियुत्वत् वायव्यपशु-वपायाग याज्या.		समान विनियोग.	
४-६	द्वितीय छंदोम-प्रउग शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदि.प्र.श.		
६			अष्टमदिन प्रउग श.	विषुवान्-प्रउग श.
५	प्रथम छंदोम-प्रउग शस्त्र.			
(१-६)			महाव्रत-प्रउग शस्त्र.	
६	प्रथम छंदोम-प्रउग शस्त्र.			
९२,१-५			दशरात्र-नवमदि. प्रउग श.	
१	चातुर्मास्ये-शुनासीरीयपर्वे याज्या.			
१	नियुत्वत् वायव्यपशु-वपायाग याज्या.		दशरात्र-अष्टमदिन प्रउग श.	
२-४	प्रथम छंदोम-प्रउग शस्त्र.	अहर्गण सप्त. दि. प्र.श	तृतीयछंदोम प्रउग श.	समान विनियोग.
३	चातुर्मास्ये-शुनासीरीयपर्वे याज्या.			
३	नियुत्वत् वायव्यपशु-पुरोडाश पुरोनुवा.		पुरोडाश-याज्या.	
५	नियुत्वत् वायव्यपशु-हविर्भाग याज्या.			
९३,१	ऐंद्राग्नपशु-वपायाग याज्या.		समान विनियोग.	
			आग्रयणेष्टि याज्या.	
४	ऐंद्राग्नपशु-पुरोडाश याज्या.		समान विनियोग.	
४	दर्शयाग-ऐंद्राग्न याज्या.			
९४,१-१२	अभिप्लवषळह-उक्थ्य-प्रातःसवन अच्छावाक शस्त्र.			
१-९	अग्निष्टोम-प्रातःसवन अच्छावाक शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-३	चतुर्विंशदिन-प्रातःसवन अच्छावाक शस्त्र स्तो.		तृतीयदिन-प्रातःसवन अच्छा. श.	
७			द. पू. याग इंद्राग्नीची पुरोनुवाक्या.	
४	चातुर्मास्ये-वरुणप्रघासपर्व-पुरोनुवाक्या.			
(४-६)			अच्छावाक शस्त्र, बृहत्पृष्ठपक्षे स्तो. द्वितीयदिन प्रातःसवन अच्छावाक शस्त्र.	
१०	चतुर्विंशदिन-प्रातःसवन अच्छावाक शस्त्र			
(१)			आग्रयणेष्टि पुरोनुवा.	
१०-११	अहर्गण-अच्छावाक शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
५-७			चतुर्थदिन-प्रातःसवन अच्छावाक शस्त्र.	
९५,१-३	प्रथमछंदोम-प्रउग शस्त्र.	अहर्गण सप्तमदि.प्र.श.	समान विनियोग.	प्रथमछंदोम-प्रउग श.
			नवमदिन प्रउग श.	
१-२	सारस्वतपशु-वपायाग याज्या व पुरोनुवाक्या.		सारस्वतपशु पुरोडाश याज्या.	
३	सारस्वतपशु-पुरोडाश याज्या.		वपायाग याज्या. अन्वारंभणीयेष्टि या.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
७.९५,४-६	दशरात्र-अष्टमदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	समान विनियोग. महाव्रत-प्रउग श.	
५	पवित्रेष्टि-याज्या.		अन्वारंभणीयेष्टि या. सावित्रपशु. हवि. या.	
९६,१-३	दशरात्र-पंचमदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.		
४-६	सारस्वतपशु-वपा, पुरोडाश व हवि. पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
६	अन्वारंभणीयेष्टि-याज्या.		समान विनियोग.	
९७,१-१०	अभिप्लव-उक्थ्य-तृतीयसवन अच्छावाक शस्त्र स्तोमवृद्धि आवापार्थ.		पंचमदि. ब्राह्मणा. उक्थ्य श.	
(२)			बार्हस्पत्यपशु वपा. या.	
(४)			बार्ह. पशु हवि. या.	
(७)			द. पू. याग उपांशु विष्णु देवतेची याज्या.	
(६)			बार्हस्पत्यपशु वपा. या. पंचहविष्कदीक्षा. बृहस्पतिदेवतेची याज्या.	
१०	वाजपेय-अतिरिक्त शस्त्र परिधानीया.			
१०	उक्थ्य-तृतीयसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र याज्या.		समान विनियोग.	
९८,१-७	अभिप्लव-उक्थ्य-तृतीयसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र स्तोमवृद्धि आवापार्थ.			
९९,१	वैष्णवपशु-पुरोडाश याज्या.			
२	वैष्णवपशु-वपायाग याज्या.			
(१-६)			अप्तोर्याम-अच्छा. श.	
३	वैष्णवपशु-हविर्भाग याज्या.			
४-६			दशरात्र-अच्छावा.श. पर्यास ऋचा.	
७	आभ्युदयीष्टि-याज्या.		समान विनियोग.	
१००,१-७	उक्थ्य-तृतीयसवन अच्छावाक शस्त्र.		द्वितीय व चतुर्थदिन अच्छा. शस्त्र.	
२	वैष्णवपशु-पुरोडाशपुरोनुवाक्या.			
३	वैष्णवपशु-वपायाग याज्या.			
३	दर्शपूर्णमास-वैष्णव याज्या.			
४	वैष्णवपशु-वपायाग पुरोनुवाक्या.			
५-७	सोमातिरेकस्तुत शस्त्र-स्तोत्रिया.		समान विनियोग.	
(६)			आभ्युदयीष्टि या.	
१०२,१	चातुर्मास्यें-वैश्वावर पार्जन्येष्टि याज्या.		समान विनियोग.	
अष्टम मंडल.				
१,१-२९	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	षष्ठदिन-निष्के. श.
१-२	चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र स्तो.		दशरात्र-षष्ठदि. निष्केव. श. महाव्रत-निष्केव. श. दशमदिन-मैत्रावरुण माध्यं. सवन श.	
१	अग्निष्टोम-सोमाभिषव.			
३-४	चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र स्तो.			

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८.१,(१०-१२)			महावीर नामक पात्र फुटल्यास प्रायश्चित्ताहु	
२४	चतुर्विंशदिन–माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र स्तो.			
२९-३१	चतुर्विंशदिन–माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र स्तो.			
(३०-३४)			पुरुषमेधाकडे.	
२,१-३	अतिरात्र–अच्छावाक द्वितीय पर्याय शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	दशरा. प्रथमदि. म.श.
१-३	अग्निष्टोम–मरुत्वतीय शस्त्र स्तोत्रिया.	समान विनियोग, अहर्गणात.	समान विनियोग.	महाव्रत–मरु. श.
१-३	अप्तोर्याम–मरुत्वतीय शस्त्र स्तोत्रिया.		महाव्रत–मरुत्व. श.	विश्वजित्–मरु. श.
४-२७ व २९-३९	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.	अहर्गण द्वितीयदि. निष्के. श	महाव्रत–ऋ. ३१-३९	
४-६	दशरात्र–पंचमदिन मरुत्वतीय शस्त्र अनुरूपा.	समान विनियोग, अहर्गणात.	द्वितीयदिन–मरुत्व.श.	समान विनियोग.
७-९	दशरात्र–तृतीयदिन मरुत्वतीय शस्त्र अनुरूपा	समान विनियोग, अहर्गणात.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१३-१५	दशरात्र–षष्ठदिन–निष्केवल्य शस्त्र स्तोत्रिया.	समान विनियोग, अहर्गणात.	समान विनियोग	समान विनियोग.
१६-१८	अतिरात्र–ब्राह्मणाच्छंसी प्रथम पर्याय शस्त्र.		समान विनियोग.	
२५-२७	अतिरात्र–होतुः प्रथम पर्याय शस्त्र वैकल्पिक स्तो.		अच्छावाक-प्रथमपर्या. शस्त्र वैक. स्तो.	
३,१-६ व ९-२४	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.			
१-२	अग्निष्टोम–निष्केवल्य शस्त्र प्रगाथ.		समान विनियोग. विश्वजित्–मैनाव. श	
(३-४)			तृतीयस्वरसाम–कद्रुंत प्रगाथ.	समान विनियोग.
१-२	चतुर्विंशदिन–निष्केवल्य शस्त्र सामप्रगाथ.	अहर्गण प्रथमदिन.		
१-२	दशरात्र–पंचमदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.		
५-६	पृष्ठ्यषळह–निष्केवल्य शस्त्र प्रगाथ.	अहर्गण षष्ठदिन.	समान विनियोग.	अग्निष्टो. प. चतु. निष्केवल्य श.
५-६	चतुर्विंशदिन–निष्केवल्य शस्त्र सामप्रगाथ.		समान विनियोग.	
७-८	अग्निष्टोम–निष्केवल्य शस्त्र अनुरूपा.	अहर्गण प्रथमदिन.	समान विनियोग.	
७-८	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.			
९-१०	अग्निष्टोम–माध्यं. सवन ब्राह्मणा. शस्त्र अनुरूपा.		समान विनियोग. महाव्रत–निष्के. श.	
९-१०	चतुर्विंशदिन–माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र अनुरूपा.			
१३-१८	चतुर्विंशदिन–माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.	'कद्रुंत प्रगाथ' संज्ञोक्त.	प्रथमस्वरसाम–कद्रुंत प्रगाथ.	
१३-१८	अहर्गण–माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		समान विनियोग व पुरुषमेधाकडे.	
१५-१६	अग्निष्टोम–माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		समान विनियोग.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८.३,१५–१६	चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र वैकल्पिक प्रगाथ.		दशरात्र–दशमदि॰ ब्राह्मणा. उक्थ्य श.	
१७–२०			महाव्रत-निष्केव. श.	
४,१–१४	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१–२	चतुर्विंशदिन–माध्यं. सवन अच्छावाक शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.		तृतीयदिन–माध्य. सवन अच्छावा. श. समान विनियोग, पुरुषमेधाकडे.	
(७–८)			दशमदिन–माध्य. सवन मैत्राव. श. स्तो	समान विनियोग.
३–४	चतुर्विंशदिन–माध्यं. सवन अच्छावाक शस्त्र स्तोत्रिया.			
११–१२			पृष्ठ्यष. षष्ठदिन–मैत्रा. श. स्तो.	
५,१–३६	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
(४–६)			अभिप्लु. षळ. षष्ठदि. प्रउग श.	
(१–९)			असोर्याम–मैत्रावरुण. माध्य. सवन. श.	
(१०–१२)			अभिप्लव. ष. पंचमदि. प्रउग श.	
१–३६	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
११	अग्निष्टोम–प्रात.सवन द्विदेवत्य ग्रह याज्या.		समान विनियोग.	
१८	अग्निष्टोम–प्रवर्ग्य याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
६,१–४५	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१–४५	सोमातिरेक स्तुत शस्त्र–प्रात सवनीय.			
१–४५	*अतिरात्र–होतुस्तृतीय पर्याय शस्त्र.*		*समान विनियोग.*	
१–३			दशरात्र. नवमदि. ब्राह्मणा. प्रात.. श.	
३	अतिरात्र–होतु. प्रथमपर्याय शस्त्र.			
३	असोर्याम–ब्राह्मणाच्छंसी अतिरिक्तोक्थ्य शस्त्र.			
१	दर्शयाग–सान्नाय्य याज्या.		समान विनियोग.	
७–९	अभिप्लवषळह–उक्थ्य–तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.			
(७–९)			तृतीय छंदोम–मैत्राव श. प्रगाथ.	
२१	वाजपेय–अतिरिक्तोक्थ्य शस्त्र.			
४६–४८			महाव्रत–निष्केव. श.	
७,१–३६	व्यूळ्ह दशरात्र–प्रथमछंदोम आग्निमारुत शस्त्र.	अहर्गण सप्तमदिन आग्नि. श.	प्रथम छं. आग्नि. श.	समान विनियोग.
८	कारीरीष्टि–याज्या.			
२२	अग्निष्टोम–प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.		
१–१५			दशरात्र–सप्तमदि. आग्निमा. श.	
८,१–२३	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१–२३	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१–२३	असोर्याम–मैत्रावरुण अतिरिक्तोक्थ्य शस्त्र.			

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८.८,१-३	दशरात्र चतुर्थदिन-प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	समान विनियोग.	
९,१-२१	अप्तोर्याम-ब्राह्मणाच्छंसी अतिरिक्तोक्थ शस्त्र.			
७	अग्निष्टोम-प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१०,१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
११,१-१०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-१०	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१	मातपत्नीष्टि-पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.	अन्वारभणीयेष्टि या. आग्नेय पशु वपायाग पुरोनु.	
(७-९)			प्रथम छंदोम-मैत्रा. उक्थ्य श.	
१२,१-३	अतिरात्र-अच्छावाक तृतीय पर्याय शस्त्र.			
१-३३	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-६	दशरात्र-दशमदिन-निष्केवल्य शस्त्र.		दशरात्र नवमदिन निष्केवल्य श.	
२५-२७	षोळशी-षोळशी शस्त्र.	समान विनियोग.		
१३,१-३३	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-३	अतिरात्र-अच्छावाक तृतीय पर्याय शस्त्र.			
४-६	उक्थ्य-तृतीयसवन अच्छावाक शस्त्र.			
१६-१८			अतिरात्र-अच्छावाक तृतीय पर्याय. श.	
१४,१-१५	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-१५	अतिरात्र-ब्राह्मणाच्छंसी तृतीय पर्याय शस्त्र.			
१५,१-१३	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
१-४			महाव्रत निष्केवल्य श.	
१-३	अग्निष्टुपव्यह-उक्थ्य-तृतीयसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.			
(४-६)			दशरात्र तृतीयदिन-ब्राह्मणा. उक्थ्य श.	
१६,१-१२	अतिरात्र-अच्छावाक द्वितीय पर्याय शस्त्र.			
१-१२	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१७,-१३	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
१-६	अग्निष्टोम-प्रात.सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-३	चतुर्विंशदिन-प्रात.सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-३	अप्तोर्याम-प्रात.सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.			
४-६	अप्तोर्याम-प्रात.सवन ब्राह्मणाच्छंसी श.			
७-१३	अग्निष्टोम-प्रात.सवन ब्राह्मणाच्छंसी श.		समान विनियोग.	
११-१३	अतिरात्र-होतृ द्वितीय पर्याय शस्त्र.		समान विनियोग.	
१९,३-६	अग्निष्टुपव्यह-तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र स्तोत्रियानुरूप.			
१९-२१	अग्निष्टुपव्यह-तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.	अहर्गण पंचमदिन प्रउग श.		
१९-२०			तृतीयछंदोम-मैत्राव. उक्थ्य श.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८.१९,२३-२४	अभिप्लवपळ्ह-उक्थ्य-तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र अनुरूपा.		तृतीय छंदोम-मैत्राव. उक्थ्य श.	
३०-३१	अभिप्लवपळ्ह-तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र वैकल्पिक अनुरूपा.		दशरात्र तृतीयदिन-मैत्राव. उक्थ्य श.	
२१,१-२	अभिप्लवपळ्ह-उक्थ्य-तृतीयसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र स्तोत्रिया.			
१-२	उक्थ्य-तृतीयसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र स्तोत्रिया.		समान विनियोग.	
९-१०	उक्थ्य-तृतीयसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र स्तोत्रिया.		समान विनियोग.	
१३-१६	अभिप्लवपळ्ह-तृतीयसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रियानुरूपा.			
(१-१६)			महाव्रत-निष्केव. श.	
२२,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
२३,१-१०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-१०	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
२४,१-१०	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
१-३	दशरात्र-दशमदिन-मरुत्वतीय शस्त्र.		तृतीय छंदोम-ब्राह्म. उक्थ्य श.	
(१-९)			महाव्रत निष्के. श. अभिप्ल. तृ. प्रउग श. दशमदिन निष्के. श.	
१६-१८	दशरात्र-दशमदिन माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र वैकल्पिक अनुरूपा.		द्वितीय व तृतीय छंदोम ब्राह्मणा. उ. श.	
१९-२४	दशरात्र-दशमदिन माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छं. शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया अनुरूपा.			
२५-२७			प्रथम छंदोम-ब्राह्म. उक्थ्य शस्त्र.	
२५,१०-१२			अभिप्लव. तृ. दिन प्रउग श.	
१-३			अभिप्ल. तृ. दिन प्रउग श.	
२६,१-१५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग, ऋचा १ ते ५	
१-१५ (४-६)	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		अभिप्ल. तृ. दिन प्रउग श.	
१६-१९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१६-१९	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
२१	वायव्यपशु-वपायाग पुरोनुवाक्या.		अभिप्लव. पंचमदि. प्रउग श.	
२३-२५	दशरात्र-तृतीयदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	दशरात्र. तृ. दिन प्रउग श. अभिप्लव. प. तृतीयदि. प्रउग शस्त्र.	
२४-२५	वायव्यपशु-पुरोडाश व हविर्भाग पुरोनुवाक्या.			
२५	चातुर्मास्ये-शुनासीरीयपर्व पुरोनुवाक्या.		अभिप्ल. प. पंचमदि. प्रउग श.	

क्रमस्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८.२७,१३-१५	दशरात्र-पंचमदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	समान विनियोग.	
१-२१			दशरात्र-नवम.वैश्व.श.	
२८,१-५	तृतीयछंदोम- वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.	समान विनियोग.	
२९,१-१०	तृतीयछंदोम-वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.	समान विनियोग.	
(४)			महाव्रत निष्केवल्य श.	
३०,१-४			दशरात्र-नवमदिन वैश्वदेव. श.	
३१,१-१८			दशरात्र नवमदि. वैश्व. श.	
३२,१-३०	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-१८	अतिरात्र-मैत्रावरुण प्रथम पर्याय शस्त्र.		समान विनियोग, ऋचा १ ते ३	
४-६	दशरात्र-दशमदिन प्रात.सवन अच्छावाक उन्नीयमान सूक्त.		समान विनियोग.	
१७-१९	अहीनातिरात्र-होतुः प्रथम पर्याय शस्त्र.		अच्छावाक प्रथमपर्याय श.	
३३,१-१५	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
(१)			द्वितीय स्वरसाम- निष्के. श. अनुरूप.	
१-३	चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया.		दशरात्र-तृतीयदि. माध्यं. सवन मैत्राश.	
२-३			द्वितीयस्वरसाम-नि.श.	समान विनियोग.
७			तृतीय स्वरसाम- निष्केव. श. अनुरूप.	
७-९	प्रथम स्वरसाम-माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र अनुरू.		तृतीयदिन-मैत्रा. माध्यं. सवन श.	समान विनियोग.
८-१०			तृती. स्वरसा. निष्के.	
३४,१-१५	महाव्रत निष्केवल्य श.			विषुवान्-निष्के श.
१			द्विविराहवि पुरोनुवाक्या.	
३५,१-२४	अप्तोर्याम-होतुरतिरिक्तोक्थ शस्त्र.		अभिप्ल. षष्ठदिन वैश्वदे.	
१-१५			महाव्रत-निष्के. श.	
३६,१-७	दशरात्र-पंचमदिन मरुत्वतीय शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.		
३७,१-७	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			दशरा. पंच. दि. निष्के. श.
	दशरात्र-पंचमदिन निष्केवल्य शस्त्र.	अहर्गण पंचमदि.	समान विनियोग.	
३८,१-१०	पृष्ठ्यषडह-प्रात.सवन अच्छावाक. शस्त्र.			
१-१०	अभिप्लवषडह-प्रात.सवन अच्छावाक श.			
१-३	चतुर्विंशदिन-प्रातःसवन अच्छावाक शस्त्र स्तोत्रिया.		दश. षष्ठदि. अच्छावा. प्रात.स. श.	
८-१०	चतुर्विंशदिन-प्रात.सवन अच्छावाक शस्त्र.			
(४-१०)			दशरात्र-आवापस्थाना.	
८-१०	अहर्गण-द्वितीयादिदिन शस्त्र पर्यास स्थाना.			
५	अग्निष्टोम-प्रात सवन् अच्छावाक प्रस्थित याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८.४०,१-१२	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
२-६	चतुर्विंश दिन-तृतीयसवन मैत्रावरुण महायालभित् शस्त्र.			
९-११	अप्तोर्याम-प्रात सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.			
४१,२-५	चतुर्विंशदिन-माध्यंदिनसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.			
२-५	अप्तोर्याम-प्रात सवन मैत्रावरुण शस्त्र.			
४२,१-२	उक्थ्य-तृतीयसवन मैत्रावरुण शस्त्र.		समान विनियोग.	
१	वारुणपशु-हविर्भाग याज्या.		वपायाग पुरोनुवा.	
१	अग्निष्टोम-अग्निषोमीय प्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
२	वारुणपशु-हविर्भाग पुरोनुवाक्या.		वपायाग याज्या.	
३	अग्निष्टोम-सोमक्रय.	समान विनियोग.	समान विनियोग. वारुणपशु-पुरोळा या.	
२	अग्नीषोमीय प्रणयन परियानीया.	समान विनियोग, विकल्पानें.	समान विनियोग.	
४३,१-३२	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-३२	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
(६)			क्षामवतीष्टि पुरोनु.	
९	कारीरीष्टि व अवभृथ-आज्यभाग पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग, अवभृथाकडे.	
९	दिव्याग्निसंसर्ग प्रायश्चित्तेष्टि.	समान विनियोग.		
११	अग्निष्टोम-आग्नीध्राची प्रात सवनीय प्रस्थितयाज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
९-११			अग्निष्टुत्-वैश्वदे. श.	
१४	अग्निवतीष्टि-आग्नेय याज्या.	समान विनियोग.		
१४	अग्निमंथन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१८	अग्निकाम्येष्टि-पुरोनुवाक्या.		आग्नेयपशु पुरोळा. पुरोनु.	
१८	अहिताग्नीनें प्रयाणकाली समारोप करण्याचा मंत्र.			
२८	अहिताग्नीच्या अग्नीना वैद्युताग्नीचा स्पर्श झाल्यास करावयाच्या अप्सुमतीष्टि नामक प्रायश्चित्तेष्टीची याज्या.			
४४,१-३०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-३०	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१	आतिथ्येष्टि-आज्यभाग पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.		
१-४	महाव्रत-सामिधेनी.		आधानाग चतुर्थेष्टि याज्या.	
५	दर्शयाग-आज्यभाग पुरोनुवाक्या.	दीक्षणीयेष्टि—आज्यभाग वैकल्पिक पुरोनु.	समान विनियोग, आश्वलायनाप्रमाणें.	
(१२)			पुनराधानांग इष्टि या.	
१६	दर्शपूर्णमासयाग-आग्नेय पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
१६-२१			अग्निष्टुत् एकाह-प्रात सवन अच्छा. श.	
१७	मूर्धन्वतीष्टि-याज्या.		समान विनियोग.	
(१७)		रक्षाग्निसंसर्ग प्रायश्चित्तेष्टि पुरो.		

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८.४४,२१	अग्न्याधान-पावमानीष्टि पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
(२१)		शवाग्नि-ससर्ग प्रायश्चित्तिष्टि याज्या.		
(२५-३०)			अग्निष्टुत्-एकाहप्रातःसवन अच्छा. श.	
४५,१-४२	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
१-१७	अतिरात्र-अच्छावाक तृतीय पर्याय श.			
१	आग्रयणेष्टि-याज्या.		समान विनियोग.	
२१-२५	अप्तोर्याम-मैत्रावरुण अतिरिक्तोक्थ श. स्तो.		समान विनियोग.	
२२-२४	अतिरात्र-ब्राह्मणाच्छंसी द्वितीय पर्याय शस्त्र स्तोत्रिया.			
(२२)		राजसूयातील सुराभक्षणाकडे.		
(२२)			अतिरात्र-ब्राह्मणा. द्वितीय पर्याय. श.	
४०-४२	चतुर्विंशदिन-ब्राह्मणा. शस्त्र पळहस्तोत्रिया.		दशरात्र-षष्ठदिन. ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र. पळहस्तोत्रिया.	
४६,१-२०	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
२१-३२			पुरुषमेधाकडे.	
२५	दशरात्र-पंचमदिन प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	समान विनियोग, दशरात्रात.	समान विनियोग, षोळशी शस्त्रात.
(२५)			अग्निष्टुत् एकाह-मरुत्वतीय श.	
४७,१			एकपातिनीसंज्ञक ऋ.	
४८,२	अग्निष्टोम-अग्नीषोमीय प्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
३-४	अग्निष्टोम-सोमभक्षणानंतर आत्माभिमर्शन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१३	चातुर्मास्य-महापितृयज्ञ याज्या.		समान विनियोग.	
६			अग्निष्टुत्-एकपातिनी ऋचा.	
१३	अग्निष्टोम-तृतीयसवन सौम्यचरु याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१५	सौम्यपशु-हविर्भाग पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
४९,१-२०	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		अग्निष्टुत् प्रात.सवन शस्त्र.	
१-२०	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
५०,१-६	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
(१-४)			द्वितीय छंदोम-अच्छा माध्यं. सवन शस्त्र.	
९-१८	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-२	चतुर्विंशदिन-निष्केवल्य शस्त्र सामप्रगाथ.	समान विनियोग, अहर्गणात.	अग्निष्टोम निष्कें. शस्त्र सामप्रगाथ.	
१-२	चतुर्विंशदिन-माध्यंदिनसवन अच्छावाक शस्त्र स्तोत्रिया.	अहर्गण द्वितीयदिन निष्केवल्य शस्त्र.		
३-४	चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन अच्छा. शस्त्र अनुरूपा.			
१३-१५	चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन अच्छा. शस्त्र स्तोत्रिया.		तृतीय छंदोम-मैत्रा. माध्यं. श.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८.५१,१			निहविष्कदीक्षणीया, आदित्यदेवतेची पुरो.	
१-३			पंचमदिन मैत्रा. माध्यं. सवन श.	
४-५			पंचमदिन ब्राह्मणा. श.	
७-९			महाव्रत-निष्केव. श.	
११			अश्वमेध-यजमानानें अश्वास स्पर्श करताना जप.	
५२,१-३	दशरात्र-षष्ठदिन मरुत्वतीय शस्त्र स्तोत्रिया.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	समान विनियोग. महाव्रत-मरुत्व. श.	समान विनियोग.
४-६			महाव्रत निष्केवल्य.	
७-९	दशरात्र-पंचमदिन मरुत्वतीय शस्त्र प्रतिपदा.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	दशरात्र-पचम दिन मरुत्वतीय. श.	समान विनियोग.
(६-८)			अतिरात्र-ब्राह्मणाच्छंसी प्रथम पर्याय शस्त्र.	
५३,१०-१२	अतिरात्र-होतुर्द्वितीय पर्याय शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
(१-१२)			महाव्र.-निष्केवल्य.	
५४,८	अग्निष्टोम-प्रातःसवन होतुःप्रस्थितयाज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
५५,-१-१४	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
(३-८)			महाव्रत-निष्केव. श.	
१-२	अग्निष्टोम-माध्यं. सवन अछा. शस्त्र स्तोत्रिया.			
१-२	चतुर्विंशदिन-मरुत्वतीय शस्त्र स्तोत्रिया.		दशरात्र तृतीयदिन-अच्छावा. माध्यं. सवन शस्त्र.	
(७-९)			दशरात्र द्वितीयदिन अच्छा. श.	
९-१०	चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन अच्छा. शस्त्र. अनुरूपा.		द्वितीय स्वरसाम-ऋद्वंत प्रगाथ.	ऋद्वंत प्रगाथ.
५६,१०	अग्न्याधानाग तृतीयेष्टि-अनुवाक्या.		समान विनियोग.	
२			एकपातिनी ऋचा	
१२	आदित्यपशु-पुरोडाश पुरोनुवाक्या.			
५७,१-३	अग्निष्टोम-मरुत्वतीय शस्त्र प्रतिपदा.	समान विनियोग, अहर्गण प्रथमदिन, मरुत्वतीय शस्त्र.	समान विनियोग. वाजपेय मरु. श. प्रतिपदा.	समान विनियोग.
४-६	पृष्ठ्याभिप्लवषळ्ह-द्वितीयदिन मरुत्व. शस्त्र प्रतिपदा.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
७-९	दशरात्र-तृतीयदिन मरुत्वतीय शस्त्र प्रतिपादा.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१०-१२	दशरात्र-चतुर्थदिन मरुत्वतीय शस्त्र. प्रतिपदा.	समान विनियोग, अहर्गणात.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
५८,१-३	षोळशी-षोळशी शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
२	महाव्रत-निष्केवल्य.			समान विनियोग.
३	महाव्रत-निष्केवल्य.			समान विनियोग.
३	अग्निहोत्र होम-प्रथमाहुत्यनुमंत्रण.			
४-६	अतिरात्र-मैत्रावरुण द्वितीय पर्याय शस्त्र अनुरूपा.			अतिरात्र ब्राह्मणाच्छंसी द्वितीय पर्याय श.

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८.५८,४–६			महाव्रत–निष्के. श.	
७	पोळशीशस्त्र परिधानीया.	समान विनियोग.	समान विनियोग,	
८–१०	पोळशी–पोळशी शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग. ऋ. १० वी.	
१३–१५	पोळशी–पोळशी शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग, ऋ १३ वी. महाव्र. निष्के. श.	
१७	अग्निष्टोम–पूर्वाह्णप्रवर्ग्य.		समान विनियोग.	
५९,१–११	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
३	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र वैकल्पिक स्तोत्रिया			
(१–२)			चतुर्थदि अच्छा. माध्य. सवन श.	
५–६	दशरात्र–तृतीयदिन निष्केवल्य शस्त्र वैरूपसाम स्तोत्रिया.	समान विनियोग, अहर्गणात	समान विनियोग. विषुवान्–निष्केव. श. अनुरूपा.	समान विनियोग.
६०,१–९	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–९	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
१०–१५	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१०–१५	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
१०–१२	दशरात्र–दशमदिन प्रात सवन अच्छावाक वाद.		दशरात्र दशमदि. अच्छावाक प्रवेशानतर पठण. अग्निष्टुत्–प्रात.स. अच्छावा. श.	
६१,७–८	अग्निष्टोम–प्रवर्ग्य व सोमाभिषव.	समान विनियोग.	समान विनियोग, प्रवर्ग्याकडे.	
१३	अग्निष्टोम–प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१६	अग्निष्टोम–प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
(१५)			दशरात्र–अच्छावा.श.	
६२,१–१८	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक		समान विनियोग.	
१–१८	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
६३,१–१५	व्योम, विश्वेदेवस्तुत् व पंचशारदीय एकाह–आज्य शस्त्र.		महाव्रत–आज्य श. पुरुषमेध–आज्य श.	
(१–३)			अग्निष्टुत्–मरुत्व. श.	
(७–९)			अग्निष्टुत्–वैश्व. श.	
६४,१–१६	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		दशरात्र तृतीयदिन, आज्य. श.	
१–१६	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
१–१६	दशरात्र–तृतीयदिन आज्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.		
११–१२	ग्राम्याग्निसंसर्ग प्रायश्चित्तेष्टि–अनुवाक्या याज्या	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
६५,१–३	व्यूल्ह दशरात्र–चतुर्थदिन मरुत्वतीय शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	समान विनियोग. दशरात्र–पंचमदिन मरुत्वतीय श	समान विनियोग. समान विनियोग.
४–६	दशरात्र–षष्ठदिन मरुत्वतीय शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.		
७–९	दशरात्र–पंचमदिन मरुत्वतीय शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	षष्ठदिन मरुत्वतीय श.	समान विनियोग.

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८.६५,१०–१२	चतुर्विंशदिन–प्रातःसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		दशमदिन दधिग्रह पुरोनु.	
६६,१	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.		महाव्रत–निष्के. श.	
६७,१–३	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.			
१०			महाव्रत–निष्के. श.	
६९,१–८	अतिरात्र–मैत्रावरुण द्वितीय पर्याय शस्त्र.			
९	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.			
७०,१–९	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.			
१–३	अतिरात्र–मैत्रावरुण द्वितीय पर्याय शस्त्र.		समान विनियोग.	
४–६	अतिरात्र–अच्छावाक प्रथम पर्याय शस्त्र.			
(१)			सोमाभिषव.	
७–९	अतिरात्र–अच्छावाक द्वितीय पर्याय शस्त्र.			
७१,१–९	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१–६	अतिरात्र–मैत्रावरुण द्वितीय पर्याय शस्त्र.			
(४–६)			अतिरात्र मैत्रावरुण तृतीयपर्याय शस्त्र.	समान विनियोग.
७२,१–९	दशरात्र–अष्टमदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.		
(२)				
७३,१–९	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		दशरात्र–एकपातिनी ऋचा.	
१–९	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
१–३	आग्निप्लविक–उक्थ्य–मैत्रावरुण शस्त्र.		द्वितीय छंदोम–मैत्रा. उक्थ्य श.	
७४,१–९	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१–९	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
४–६			अग्निष्टुत्–ब्राह्मणा. श.	
८	अग्निमंथन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
७५,४			अग्निहोत्र होम जप.	
७६,१–६	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–६	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
७७,१–६	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१–२	अग्निष्टोम–माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.			
१–२	चतुर्विंशदिन–माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.			
७८,१–२	चतुर्विंशदिन–मरुत्वतीय शस्त्र.	मरुत्वतीय प्रगाथ.		
(७)			महाव्रत–निष्केव. श.	मरुत्वतीय प्रगाथ.
१–२	पृष्ठ्यप. अग्निष्ट. प.–द्वितीयदिन प्रगाथ स्तोत्रिया.	समान विनियोग, अहर्गणांत.		
३–४	अग्निष्टोम–मरुत्वतीय शस्त्र.	अहर्गण प्रथमदिन.	महाव्रत–निष्केव. श.	
५–६	प्रथम स्वरसाम–निष्केवल्य शस्त्र स्तोत्रि.	अहर्गण सप्तमदिन.	समान विनियोग.	
(५–७)			स्वरसाम–निष्केव. श. स्तोत्रि.	समान विनियोग
७९,१–६	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
५–६	चतुर्विंशदिन–माध्यंदिनसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.			
(१–३)			दशरात्र–पंचम दिन प्रउग श.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८.८१,२-३३	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
(४-८)			महाव्रत निष्के. श.	
१-३	अतिरात्र-होतुःप्रथमपर्याय शस्त्र स्तोत्रि.	समान विनियोग.		
१-६	अतिरात्र-होतुःप्रथम पर्याय शस्त्र.		समान विनियोग. अप्तोर्याम-अच्छा. उक्थ्य श.	
१		अतिरात्र होतुः प्रथम-पर्याय श.		
७-३३	अतिरात्र-होतुःप्रथम पर्याय शस्त्र.		समान विनियोग.	
७-९	अप्तोर्याम-अच्छावाक अतिरिक्तोक्थ शस्त्र स्तोत्रिया.			
(१०-१२)			अभिप्ल. प. पंचमदि. प्रउग. श.	समान विनियोग.
१०-१२	व्यूळ्ह दशरात्र-चतुर्थदि. निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	समान विनियोग, दशरात्रांत.	
१९-२१	अतिरात्र-अच्छावाक प्रथम पर्याय शस्त्र स्तोत्रिया.		समान विनियोग. महाव्रत निष्के. श.	
(२२-२४)			अहीनातिरात्र-अच्छावाक तृतीय पर्याय श.	
२८-३०	अभिप्लव प. उक्थ्य-ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र स्तोत्रिया.		दशरात्र-पंचमदिन निष्के श.	समान विनियोग.
८२,१-३३	अतिरात्र-होतुर्द्वितीय पर्याय शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-३४	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-३	अग्निष्टोम-प्रातःसवन ब्राह्मणा. श.		समान विनियोग.	
१-६	अप्तोर्याम-मैत्रावरुण अतिरिक्तोक्थ शस्त्र.			
७-९	अप्तोर्याम-ब्राह्मणाच्छंसी अतिरिक्तोक्थ शस्त्र स्तोत्रिया.		दशरा. पंचमदिन, निष्के. श.	समान विनियो
७-९	व्यूळ्ह दशरात्र-पंचमदिन निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.		
१९-२१	अग्निष्टोम-माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र अनुरूपा.		समान विनियोग.	
१९-२१	चतुर्विंशदिन-माध्यंदिनसवन मैत्रावरुण शस्त्र स्तोत्रिया.			
३१-३३	व्यूळ्ह दशरात्र-पंचमदिन निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	समान विनियोग, दशरात्रांत.	
			अभिप्ल. षष्ठदि. प्रउग.	
३४	व्यूळ्ह दशरात्र-नवमदिन वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.	समान विनियोग.	समान विनियोग
८३,१-६	सोमातिरेक शस्त्र-स्तोत्रिया.		समान विनियोग,	
८४,१-६	अभिप्ल. प. गत उक्थ्य-अच्छावाक शस्त्र. वैकल्पि. स्तो.		दशरात्र चतु. दिन प्रउग श. ऋ. १-३	
१-९			महाव्र.-निष्के. श.	
८५,१३-१५	पृष्ठ्य प. उक्थ्य-तृ. सवन ब्राह्म. शस्त्र.		समान विनियोग.	
(७-१२)			दीक्षितमरणदिन-ब्राह्मणा. श.	
८६,१-९	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१			प्रथम स्वरसाम-निष्के. श. अनुरूपा.	
१-२	चतुर्विंशदिन-ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र स्तोत्रिया.			

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८.८६,(२-३)			प्रथम स्वरसाम-निष्के.	समान विनियोग.
१०-१५	चतुर्विंशदिन-ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		चतुर्थदिन. ब्राह्म. माध्य. श. स्तो. ऋ. १०-१२ महाव्र. निष्केव. ऋ. १० व १३-१५	
८७,१-१२	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र		समान विनियोग.	
१-६	अभिप्ल. प. उक्थ्य-तृ. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र स्तोत्रिया.		समान विनियोग.	
(१-३)			षोळशी शस्त्र.	
७-१२	उक्थ्य-तृतीयसवन अच्छावाक शस्त्र स्तोत्रिया.		समान विनियोग.	
८८,१-३	चतुर्विंशदिन-माध्यंदिनसवन अच्छावाक शस्त्र वै. स्तोत्रिया.		दशरात्र द्वितीय दि. अच्छावा. उक्थ्य श.	
१-३	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र		समान विनियोग.	
३-४	चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र वैक. स्तोत्रिया.		विषुवान्-निष्केव. स्तोत्रि.	समान विनियोग.
(३-४)			प्रथम छंदोम-अच्छा. श.	
५-६	चतुर्विंशदिन-माध्य. सवन मरुत्वतीय शस्त्र.	अहर्गण चतुर्थदिन	विश्वजि शिल्प प्रगाथ	
८९,१०-११	वाग्देवत्यपशु-वपा व हविर्भाग याज्या.			
१२			देविकाहवि याज्या.	
९०,९-१०	पृष्ठ्यषळह पंचमदिन-प्रउग शस्त्र	समान विनियोग, अहर्गणात.		
१-२			दशरात्र-पंचमदिन प्रउग श.	
३			दशरात्र-मैत्राव. श. एकपातिनी ऋचा.	
११	अतिरात्र-आश्विनशस्त्रपठणापूर्वी होम.			
५			दशरात्र-पंचम दिन. प्रउग श.	
(९-१०)			अभिप्लुत् आग्निमा. श	
११-१२	सोमातिरेक माध्य. सवन शस्त्र स्तोत्रिया.		विषुवान्-निष्केव. स्तोत्रि.	समान विनियोग.
११-१२	चतुर्विंशदिन-माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र वै. प्रगा. स्तोत्रिया.			
१५			देविकाहवि पुरो.	
९१,१-१८	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-१८	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१	देवसुहवि-याज्या.			
(४-६)			अभिप्लुत्-आपोनप्त्रीया.	
६	अन्वारंभणीयेष्टि-याज्या.			
७-९	अभिप्ल षळह उक्थ्य-तृ. सवन मैत्रा. शस्त्र वै. स्तोत्रिया.		दशरा.-चतुर्थदिन मै उक्थ्य श.	
१६	दशरात्र-दशमदिन स्तोत्रसूक्त.			

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
८.९१,(१३-१५)			अग्निष्टुत्-प्रउग. श.	
९२,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग. ऋ. १-४.	
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग. ऋ. १-४	
८	अभिप्लु. पळह. उक्थ्य-मैत्राव. शस्त्र स्तोत्रिया.		दशरात्र-तृतीयदिन मैत्रा. उक्थ्य श.	
वालखिल्यसूक्त.				
१,१-१०	वालखिल्य शस्त्र.	वालखिल्यसूक्त सशोक्षेत्र.	समान विनियोग.	
१-२	अग्निष्टोम-माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी श. वैकल्पिक-स्तोत्रिया.		समान विनियोग.	
(१-२)			दशरात्र-ब्राह्म. माध्यं. श. स्तो.	
२,१-१०	वालखिल्य श.		अग्निष्टोम-माध्यं. ब्राह्म. श.	
(१-२)			दशराब्राह्मणा. मा. श.	
१-२	अग्निष्टोम-माध्यं. सवन ब्राह्म. शस्त्र. वैकल्पिक स्तोत्रिया.		समान विनियोग.	
५-६			तृतीय छंदोम-मैत्रा. माध्यं. सवन श.	
३,१-१०	वालखिल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
(३-६)			महाव्रत-निष्केव.	
४,१-१०	वालखिल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
(९-१०)			त्रिरात्र-ब्राह्म. माध्यं. सवन श.	
५,१-८	वालखिल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
५-६	इदंनिहव प्रगाथ.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
६,१-८	वालखिल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
(३-४)			महाव्रत निष्केव. श.	
(१-४)			महाव्र. निष्केव. श.	
७,१-५	वालखिल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
(१-५)			पुरुषमेधांत.	
८,१-५	वालखिल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
(१-५)			पुरुषमेधांत.	
११,१-५	षष्ठदिन-अच्छावाक उक्थ्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-५	अप्तोर्याम-अच्छावाक उक्थ्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
*नवम मंडल.				
१(,१)		राजसूय-अभिषेकानंतर सुराभक्षण मन्त्र.		
५,१-११	आप्रीसूक्त रस्यप गोत्रीयाचें.			
८,४	सोमातिपव प्रायस्तु. कर्मांत गाणगारीच्या मतें घेणें.			
११,६	प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१८,४	पवित्रेष्टि-आज्यभाग याज्या.		समान विनियोग.	
२९,१			सोमातिपव.	
३०,१			सोमातिपव.	

* [illegible] मध्यें आकड्यांचे टाचणांत नवव्या मंडलांतील आकड्यांच्या खालील मजकूर पहा.

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
९,५७,१			सोमाभिषव.	
५४,१			अग्निहोत्र होम जप.	
६६,१९-२१	अग्न्याधानागपावमानीष्टि-पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
			अग्निहोत्र होमप्रथमाहुतीचें उपस्थान.	
६७,१४	सोमाभिषव-गाणगारी मतानें प्रावस्तुत कर्मामध्यें			
२३	पवित्रेष्टि-याज्या.			
२९	अग्निष्टोम-अग्नीषोमीय प्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
७१,६	प्रवर्ग्य-व अग्नीषोमीय प्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
७३,१-९	प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
७४,४	प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.		
१-५	प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.		
८३,१-३		अहिताग्नीचें पवित्र नष्ट झाल्यास प्रायश्चित्तेष्टि याज्या पुरोनु.	अग्निष्टोम-प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.
९६,६	देवसुहवि याज्या.			
११	चातुर्मास्य-महापितृयज्ञ-पुरोनुवाक्या.			
१०१,२	पवित्रेष्टि-आज्यभाग पुरोनुवाक्या.			
४-६	पृष्ठ्यषळह-षष्ठदिन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		समान विनियोग.	
१०४,२	प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१०५,२	प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१०७,२१	सोमाभिषव-प्रावस्तुत कर्म.		समान विनियोग.	
२२-२४			दशमदिन प्रावस्तुत कर्म.	
११०,१-३				राजान युद्धातून परत आल्यावर करावयाच्या होमाकडे. (श्रौत विनियोग नव्हे)
दशम मंडल.				
१,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१	आधानानंतर अग्निहोत्रहोम होण्यापूर्वी आहवनीयातील अग्नि नष्ट झाल्यास प्रायश्चित्तेष्टि याज्या.			
५	आतिथ्येष्टि-स्विष्टकृत् पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
२,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
१	दर्शपूर्णमासयाग-स्विष्टकृत् पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
३	पथिकृदिष्टि-याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
३	प्रायणीयेष्टि-याज्या.	समान विनियोग		
४	व्रातपतीष्टि-याज्या.	समान विनियोग.	अन्वारभणीयेष्टि-या.	
३,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
४,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
७	साग्निचित्क्रतु-उखासंभरणीयेष्टि-याज्या.		समान विनियोग.	
५,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
६,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१०,६,१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
७,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
(१-७)			अग्निष्टुत्-आपोनप्त्रीया.	
१	स्वस्त्ययनीष्टि-पुरोनुवाक्या.			
(३)			विषुवान्-प्रातरनुवाक प्रतिपदा.	
८,१-६	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
६	दर्शपूर्णमासयाग-आग्नेय याज्या.		समान विनियोग.	समान विनियोग.
			पुनराधानाग इष्टि या.	
			आग्नेयपशु-वपायाग याज्या.	समान विनियोग.
१-६	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
९,१-३	अग्निष्टोम-आग्निमारुत शस्त्र.	अपोहिष्ठीय सूक्तोल्लेख.	समान विनियोग.	
(१)			देविकाहवि पुरोनुवा.	
४-७			यज्ञपुच्छ-उरोभिमर्शन.	
११,८	महाव्रत-मरुत्वतीय शस्त्र संपल्यावर आज्य होम.			
१३,१-२	हविर्धान प्रवर्तन.	समान विनियोग.	समान विनियो. ऋ. २	
१४,१	चातुर्मास्य-महापितृयज्ञ याज्या.			समान विनियोग.
३	अग्निष्टोम-आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
(१-५)			दीक्षितमरणानंतरच्या विधीमध्यें होत्यानें म्हणावयाच्या.	
४-५	चातुर्मास्य-महापितृयज्ञ अनुवाक्या.			
४	अग्निष्टोम-आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
७-८ १०-१२	सत्रातील दीक्षितमरणानंतर दहनविधीमध्यें होत्यानें म्हणावयाच्या.			
१५,१-३	अग्निष्टोम-आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग. ऋचा १
१-७	चातुर्मास्य-महापितृयज्ञ.		समान विनियोग.	
९	चातुर्मास्य-महापितृयज्ञ.			
११-१४	चातुर्मास्य-महापितृयज्ञ.			
१६,१-६	सत्रांत दीक्षितमरणानंतर दहनविधीमध्यें होत्यान म्हणावयाच्या.			
११	चातुर्मास्य-महापितृयज्ञ याज्या.		समान विनियोग.	
१२	चातुर्मास्य-महापितृयज्ञ सामिधेनी.		समान विनियोग.	
१७,१-६	सत्रांत दीक्षितमरणानंतर दहनविधीमध्यें होत्यानें म्हणावयाच्या.			
(५)			पुरो. पौष्णपशु वपा.	
६	पौष्ण पशु-पुरोडाश याज्या.		पुरोनुवाक्या.	
७	व्यूळ्ह दशरात्र-तृतीयछंदोम, प्रउग शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणात.	सारस्वतपशु पुरोळाश पुरोनुवाक्या.	
१०	अवभृथ-स्नानानंतर आचमन.			
१०	दशरात्र-दशमदिन-वपाहोमानंतर मार्जन.			
११-१२	अग्निष्टोम-सुत्याह विसुतोम.		समान विनियोग.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१०.१७,११-१२	आहुति आयतनाबाहेर सांडल्यास प्रायश्चित्तहोम.			
१८,१०-१३	सत्रांत दीक्षितमरणानंतर दहनविधीमध्यें होत्यानें ह्मणावयाच्या.			
१८			पुरुमेधाकडे.	
२१,१-८	महाव्रत-आग्निमारुत शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-८	दशरात्र-चतुर्थदिन आज्य शस्त्र.	समानविनियोग, अहर्गणांत.	समान विनियोग. व्यूळ्हदशरात्र-चतुर्थदिन आज्य शस्त्र.	समान विनियोग.
२२,१-१५	दशरात्र-चतुर्थदिन निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.		समान विनियोग.
२३,१	दशरात्र-चतुर्थदिन माध्यंदिनसवन शस्त्र.			
५-७			दशरात्र चतुर्थदिन-मैत्रावरुण शस्त्र.	
१-३			तृतीयदिन-मैत्रावरुण माध्यं. सवन शस्त्र स्तो.	
२४,१-३			दशरात्र-चतुर्थदिन अच्छावाक शस्त्र.	
२७,१-२४	महानत-मरुलतीय शस्त्र.		समान विनियोग.	
(१-८)			पुरुषमेधाकडे.	
२९,१-६	दशरात्र-चतुर्थदिन, स्तोमवृद्धि आवापार्थ.	सूक्तप्रतीकोल्लेख.	समान विनि. ऋ१-१२.	
१-१२	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.			
३०,१-११	अग्निष्टोम-आपोनप्त्रीया.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
(७)			देविकाहवि-याज्या.	
१२	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक प्रतिपदा.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१३-१५	अग्निष्टोम-आपोनप्त्रीया.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
३१,१	वैश्वदेवपशु-पुरोडाश पुरोनुवाक्या.			
३५,१३	वैश्वदेवपशु-वपायाग पुरोनुवाक्या.		समान विनियोग.	
१-१४			द्वितीयाभिप्ल. षष्ठदिन वैश्व. शस्त्र. ऋ.१-१४	अभिप्लव. षष्ठदि. वैश्वदेव शस्त्र.
१४			वैश्वदेवपशु पुरोळा. पु.	
१७			दशरात्र-एकपातिनीऋ.	
३६,१-१४	अभिप्लवषळह-षष्ठदिन वैश्वदेव शस्त्र.		तृतीयस्वरसाम-वैश्वदे. शस्त्र.	समान विनियोग.
३७,१०			विषुवान्-निष्के. शस्त्र.	
१-१२	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१-३	विषुवान्-निष्केवल्य शस्त्र स्तोत्रिया.			
१०	सौर्यपशु-हविर्भाग याज्या.			
(७-९)			विषुवान्-निष्केव. शस्त्र अनुरूपा.	
१२	यज्ञपुच्छ-आहवनीयांत समिध देतानां.			
३९,१-१४	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-१४	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
४०,१-१४	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-१४	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
४१,१-३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
४२,१-११	अभिप्लवषळह उक्थ्य-ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र स्तोमवृद्धि आवापार्थ.		उक्थ्य-ब्राह्मणाच्छं. शस्त्र.	

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१०.४२.(१–३)			दशरात्र–तृतीय व चतुर्थदिन अच्छा. श.	
४३,१–११	उक्थ्य–तृतीयसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.	ऐंद्रावार्हसत्यसंशोलेरा.	अतिरात्र–चतुर्थदिन ब्राह्मणा. शस्त्र.	
४४,१–११	अभिप्लवषळह–उक्थ्य–ब्राह्मणा. शस्त्र.			
४५,१–११	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–११	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
४	क्षामवतीष्टि–पुरोनुवाक्या.	समान विनियोग.		
४६,१–१०	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–१०	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
४८,१–११	अतिरात्र–होतुर्द्वितीय पर्याय शस्त्र.		समान विनियोग. दशरात्र–तृ. दिन निष्केवल्य शस्त्र. दशरात्र नवमदिन निष्के. श.	समान विनियोग.
१–११	समूळहदशरात्र–तृतीयछंदोम निष्केव. शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन.		
४९,१–११	अतिरात्र–मैत्रावरुण द्वितीय पर्याय शस्त्र.		तृणीय पर्याय शस्त्र.	
५०,१–७	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.			
४	दर्शपूर्णमास–महेंद्र याज्या.			
४	साग्निचित् ऋतु–देवसुहवि याज्या.			
४	भू नामक एकाह–निष्केवल्य शस्त्र.			
५२,१	दर्शपूर्णमासयाग–स्रुगादापनापूर्वीजप.		समान विनियोग.	
५३,२	दर्शपूर्णमासयाग–स्रुगादापन व सामिधेनींच्या पूर्वी जप.			
३	सुरभिमतीष्टि–याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
४	दर्शपूर्णमासयाग–स्रुगादापन व सामिधेनींच्या पूर्वी जप.		अग्निष्टुत्–वैश्वदेव श.	
(५)			अग्निष्टुत्–वैश्वदेव श. महाव्रत–आग्निमा. श.	
६	दर्शपूर्णमासयाग–वेदास्तरण.	आहिताग्नि सूतकान्नप्राशनदोषप्रायश्चित्तेष्टि याज्या. ऋ ६–७		
६	अग्निहोत्रहोम–उदकधारासिंचन.			
(३)			पुरुषमेधाकडे.	
३	अग्नीला कुत्र्याचा स्पर्श झाल्यास प्राय.			
३	अग्निष्टोम–आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
५४,१–६	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.			
१–६	दशरात्र–द्वितीयछंदोम निष्केवल्य.	अहर्गण अष्टमदिन निष्केवल्य शस्त्र.	द्वितीयछंदो. निष्के.श.	समान विनियोग.
५५,१–२			महाव्रत–निष्के. शस्त्र.	
५	महाव्रत–निष्केवल्य शस्त्र.			
५–७			सत्रात दीक्षित मरण पावल्यास और्ध्वदेहिक कर्मात होत्याने म्हणावयाच्या.	
६–८			महाव्रत–निष्के. शस्त्र.	
५६,१	आहवनीयांतील अग्नि आयतनाबाहेर उडाल्यास तो आयतनांत टाकताना म्हणावयाचा मंत्र.			

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१०.५७,१–६	अग्निहोत्र्यानें प्रवासाला निघतांना पठण करणें.			
१–६	महापितृयज्ञ-ऋत्विजांनीं जप करण्याकडे.		समान विनियोग.	
१–६	शस्त्रांतील निवित् पठण करावयाचें विसरून राहिल्यास त्या जागीं दुसरें सूक्त पठण करणें. व त्या सूक्तापूर्वी हें सूक्त पठण करणें.	समान विनियोग.		
३–५	पिंडपितृयज्ञ–उपस्थान.			
५८,१–३			पुरुषमेधाकडे.	
५९,१–१०			पुरुषमेधाकडे.	
६१,१–२७	पृष्ठ्यषळह–षष्ठदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग. अहर्गणांत.	समान विनियोग. दशरात्रांत.	समान विनियोग. आश्वलायनाप्रमाणें.
६२,१–११	पृष्ठ्यषळह–षष्ठदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग. अहर्गणांत.	समान विनियोग. दशरात्रांत.	समान विनियोग. आश्वलायनाप्रमाणें.
६३,१–१७	पृष्ठ्यषळह–तृतीयदिन वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग. अहर्गणांत.	पंचमाभिप्लव. षष्ठदि. वैश्व. शस्त्र.	पृष्ठ्यषळह–तृतीयदिन वैश्वदेव शस्त्र.
१–१७	अभिप्लवषळह–तृतीयदिन वैश्वदेव शस्त्र.			
३	अग्निष्टोम–वैश्वदेव शस्त्र.		समान विनियोग.	
१०	आदित्यपशु–वपायाग याज्या.			
१०	अग्निष्टोम–प्रायणीयेष्टि पुरोनुवाक.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१५–१६	अग्निष्टोम–प्रायणीयेष्टि पुरोनुवाक.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
६४,१०			अग्निष्ट. प्रथमदिन वैश्वदेव शस्त्र.	
१०			दशरात्र-षष्ठदि. तृतीयसवन नेष्टाची प्रस्थित याज्या.	
६५,१–१५			अभिप्लवषळह–षष्ठदि. वैश्वदेव शस्त्र.	
१–१५			चतुर्थाभिप्लवषळह-षष्ठ. वैश्वदेव शस्त्र.	
१–१५			प्रथमस्वरसाम–वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग.
६६,१–१५	पृष्ठ्यषळह–पंचमदिन वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गण नवमदिन श.	अभिप्लवषळह-द्वितीय. वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग.
१–१५	अभिप्लवषळह–पंचमदिन वैश्वदेव शस्त्र.			
१३	अप्तोर्याम–अच्छावाक् अतिरिक्तोक्थ्य श.			
६७,१–१२	अभिप्लवषळह उक्थ्य–ब्राह्मणा. शस्त्र.			
३	अग्निष्टोम–देवसुहवि याज्या.			
६८,१–१२	उक्थ्य–तृतीयसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.	ऐंद्राबार्हस्पत्य संज्ञोल्लेख.	समान विनियोग. दशरात्र-चतुर्थदिन अच्छावाक उक्थ्य शस्त्र.	
७०,१–११	आप्रीसूक्त–वाध्र्यश्व गोत्रीयांचें.			
१	त्वाष्ट्रपशु–वपायाग याज्या.		समान विनियोग.	
१०	वनस्पतिस्तोम–निष्केवल्य शस्त्र सूक्तमुखी याज्या.			
७१,१	अग्निष्टोम–देवसुहवि पुरोनुवाक्या.			
३–४	वाग्देवत्यपशु–पुरोडाश याज्या व पुरोनु.	समान विनियोग.		
१०	अग्निष्टोम–सोमप्रवहण.			
७२,५	आदित्यपशु–हविर्भाग पुरोनुवाक्या.			

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१०,७३,१-११	अग्निष्टोम-मरुत्वतीय शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१-११	सौमिकचातुर्मास्यें-वैश्वदेव शस्त्र.		विषुवान्-मरुत्वतीय श.	समान विनियोग.
१-११	महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.		उज्जित एकाह-निष्केव. शस्त्र.	अभिजित्-मरुत्व. श.
७४,६	अग्निष्टोम-निष्केवल्य शस्त्र धाय्या.	अहर्गण द्वितीयदिन निष्केव. शस्त्र.	समान विनियोग.	
७६,१-८	अग्निष्टोम-सोमाभिषव.			
७९,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
८०,१-७	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-७	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
८१,२	वैश्वकर्मणपशु-वपायाग पुरोनुवाक्या.		पुरोळाश व पुरोनु.	
५	चातुर्मास्यें साकमेधपर्व याज्या.		समान विनियोग.	
५	वैश्वकर्मणपशु-हविर्भाग याज्या.		वपायाग याज्या.	
(१-३)			वैश्व कर्मण पशु-वपा व हवि. पुरोनुवाक्या.	
६-७	वैश्वकर्मणपशु-वपा व पुरोडाश पुरोनुवा.		पुरोळाश व हवि. या.	
६	चातुर्मास्य-साकमेधपर्व याज्या.			
८२,२	वैश्वकर्मणपशु-हविर्भाग पुरोनुवाक्या.			
३	वैश्वकर्मणपशु-पुरोडाश याज्या.			
८३,१-७	अजिर एकाह-मरुत्वतीय शस्त्र.		समान विनियोग.	
(१-२)			सोमाभिषवः	
८४,१-७	अचिर एकाह-मरुत्वतीय शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-७	विभुति, अभिभूति व वज्र एकाह-मरुत्वतीय शस्त्र.			
८५,१९			देविकाहवि पुरोनुवा.	
१६	अतिमूर्ति एकाह-चांद्रमसीष्टि याज्या.		दुराश एकाह-चादमसीष्टि याज्या.	
२१-२२			पुरुषमेधाकडे.	
२४	दर्शपूर्णमासयाग-योक्त्रविमोचन.		समान विनियोग.	
२०			देविकाहवि याज्या.	
८६,१-२३	अप्तोर्याम-तृतीयसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-२३	दशरात्र-षष्ठदिन तृतीयसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.	'वृषाकपि' संज्ञोउल्लेख.	समान विनियोग.	
८७,२३	दशरात्र-धिष्ण्यावर अंगारविहरण.			
८८,१-१९	व्यूळ्हदशरात्र-पंचमदिन आग्निमारुत शस्त्र.	समान विनियोग, अहर्गणांत.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
१४			पुरुषमेध होतृकर्म.	
८९,१-१८	सुसंस्तुत् एकाह-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
९०,१-१६			पुरुषमेध-होतृकर्म श.	
९१,१-१५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-१५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		अग्निष्टुत्-आपोनप्त्रीया.	
९२,१-१५	चतुर्विंशदिन-वैश्वदेव शस्त्र आरंभणीय सूक्त.		दशरात्र-द्वि.दिन वैश्व. शस्त्र.	महाव्रत-वैश्वदेव शस्त्र.
१-१५	पृष्ठ्यषडह-अभिप्लवषडह-वैश्वदेव शस्त्र.	अहर्गण द्वितीयदि. श.		
९४,१-१४	अग्निष्टोम-सोमाभिषव.		समान विनियोग.	समान विनियोग.

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१०.९६,१-१३	अतिरात्र-ब्राह्मणाच्छंसी द्वितीय पर्याय शस्त्र.		अच्छावाक तृतीय-पर्याय शस्त्र. विषुवान्-निष्के. श.	विषुवान्-निष्के. शस्त्र.
१-३	षोळशी-षोळशी शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१३	षोळशी-षोळशी शस्त्र याज्या.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
९७,१-२३	सत्रांमध्यें दीक्षित ज्वरार्त झाल्यास मार्जनाकडे.		देविकाहवि पुरोनु. क्र. १	
(१०)			देविकाहवि याज्या.	
१००,१-१२			द्वितीयाभिप्लव. प. षष्ठदिन वैश्वदेव शस्त्र.	
१०१,१२	दशरात्र-षष्ठदिन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		समान विनियोग.	
१०२,१,३ व १२			महानत-निष्केव. श.	
१०३,१-१३	साग्निचित् क्रतु-अग्नीषोमीयप्रणयन ग्रहयागचें कर्मांत.		समान विनियोग.	
१०४,२	अतिरात्र-ब्राह्मणाच्छंसी प्रथम पर्याय शस्त्र याज्या.			
३	अतिरात्र-ब्राह्मणाच्छंसी द्वितीय पर्याय शस्त्र याज्या.		अच्छावाक तृतीय पर्याय शस्त्र याज्या.	
४	अतिरात्र-ब्राह्मणाच्छंसी तृतीय पर्याय शस्त्र याज्या.			
१०५,१-६			चतुर्थदिन-ब्राह्म. माध्यं. सवन शस्त्र.	
१०६,१-११	अप्तोर्याम-अच्छावाक अतिरिक्तोक्थ शस्त्र.		अतिरात्र-आश्विनशस्त्र.	
११०,१-११	आप्रीसूक्त-जामदग्न्यगोत्रीयांचे व सार्वत्रिक.		समान विनियोग.	
१११,३			विषुवान्-निष्के. शस्त्र सूक्तमुखीया.	
९	लाग्रपशु-वपायाग पुरोनुवाक्या.			
११२,२			दशरात्र-ब्राह्मणाच्छंसी द्वितीयपर्याय शस्त्र या.	
६			अतिरात्र-अच्छावाक द्वितीयपर्याय शस्त्र.	
११३,१-१०	दशरात्र-अष्टमदिन मरुत्वतीय शस्त्र.	अहर्गण अष्टमदि. शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
११५,१-९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.		अभिप्लव. पंचमदिन आश्विना. शस्त्र.	समान विनियोग.
१-९	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
११८,१-९	अग्निमंथन-अग्निजनन उवकर न झाल्यास.	समान विनियोग.		
१-९	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-९	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१-९	दशरात्र-दशमदिन धिष्ण्यावर अंगारविहरण करतांना.			
(५-७)			अप्तोर्याम-अच्छावाक उक्थ्य शस्त्र.	
१२०,१-९	चतुर्विंशदिन-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-९	श्येन, विश्वेदेवस्तुत् व पंचशारदीय एकाह निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-९	रात्रि व सराव एकाह-निष्केवल्य श.		समान विनियोग.	विश्वजित्-निष्के. शस्त्र
१-९	महानत-निष्केवल्य शस्त्र.		समान विनियोग.	समान विनियोग.

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१०.१२१,१–३	प्राजापत्यपशु–वपा, पुरोडाश व हवि. या.		समान विनियोग.	
१	चातुर्मास्यें–वरुणप्रघासपर्व याज्या.		समान विनियोग, ऋ. ३.	
४–६	प्राजापत्यपशु–वपा, पुरोळाश व हवि. या.		समान विनियोग.	
१०	इळादध इष्ट्ययन–प्रजापतिदेवतेची याज्या.		महिम्नग्रह याज्या. दशमदिन–अतिरिक्तोक्थ शस्त्र याज्या.	
१२२,१–८	अग्निष्टोम प्रातरनुवाक.		अग्निष्टुत्–आग्नि. श.	पृष्ठ्यषळह–चतुर्थदिन अग्निमा. शस्त्र.
१–८	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
१२३,१–२	प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग, ऋचा. १–८.	समान विनियोग, ऋचा. १–२.
१	अग्निष्टोम–वैश्वदेव शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
६	प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
८	प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.		
१२५,१–६			वाग्देवत्यपशु–याज्या.	
१२७,१–६			रात्रिदेवत्यपशु–पुरोनुवा. याज्या. देविकाहवि याज्या. पु.	
१२८,१–९	संसव एकाह–वैश्वदेव शस्त्र.		समान विनियोग.	
१३१,१–७	असोर्याम–ब्राह्मणाच्छंसी उक्थ्य शस्त्र.		समान विनियोग.	
१–७	दशरात्र–षष्ठदिन ब्राह्मणाच्छंसी उक्थ्य श.			
१–७	चतुर्विंशदिन–माध्यंदिनसवन मैत्रावरुण शस्त्र.			
१–७	अहर्गण–द्वितीयादिदिन माध्यं. सवन मैत्रावरुण शस्त्र.	मैत्रावरुण शस्त्र अहरहःशस्य सूक्त.	समान विनियोग.	समान विनियोग.
४–५	सौत्रामणि–सुराग्रह पुरोनुवाक्या याज्या.		समान विनियोग.	
१३३,१–३	षोळशी–षोळशी शस्त्र.		समान विनियोग, ऋचा. १	
१	महाव्रत–माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र अनुरूपा.			
१–६			प्रथमछंदोम–अच्छा. उक्थ्य शस्त्र.	
१३४,१–६	चतुर्विंशदिन–माध्यं. सवन अच्छावाक शस्त्र स्तोत्रिया.		दशरात्र-पंचमदिन अच्छावाक शस्त्र. ऋ.१-३	
१३७,१–७			पुरुषमेध-यजमानास-अभिषेक.	
१३८,३–४			विषुवान् निष्केव. श.	विषुवान्–निष्केव. श.
१४०,१–६	महाव्रत–आग्निमारुत श. स्तोत्रियानुरूपा.		समान विनियोग.	
१४३,१–६	अग्निष्टोम–प्रातरनुवाक.			
१–६	अतिरात्र–आश्विन शस्त्र.			
१४७,१–५	अतिरात्र–मैत्रावरुण द्वितीय पर्याय शस्त्र.			
१४९,१–५			महाव्रत निष्के. श.	
१			सावित्रपशु–हवि. पुरोनुवाक्या.	
१५२,४ (१–५)	वैमृधेष्टि–याज्या.		महाव्रत निष्केवल्य श.	
१५३,१–५	अतिरात्र–मैत्रावरुण द्वितीय पर्याय शस्त्र.			
१–५	महाव्रत–प्रातःसवन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.			

ऋक्स्थान.	आश्वलायन श्रौतसूत्र.	ऐतरेय ब्राह्मण.	शांखा. श्रौतसूत्र.	शांखायन ब्राह्मण.
१०.१५५,४	असोर्याम-ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		समान विनियोग.	
४	दशरात्र-षष्ठदिन ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.			
१५६,१-५	अग्निष्टोम—प्रातरनुवाक.		समान विनियोग.	
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.		समान विनियोग.	
३-५	अभिप्लवषळह उक्थ्य-मैत्रा. श. स्तो.			
१५७,१-५	दशरात्र-द्वितीयछंदोम वैश्वदेव शस्त्र.		समान विनियोग.	समान विनियोग.
१-५	असोर्याम-ब्राह्मणाच्छंसी शस्त्र.		समान विनियोग.	
१-५	दशरात्र-षष्ठदिन तृ.स. ब्राह्मणाच्छंसी श.		महाव्रत-निष्केव. श.	
१५८,१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.	समान विनियोग.		
१	दर्शपूर्णमास-स्रुगादापनापूर्वी जप.			
१६०,१-५	तीव्रसोम एकाह-निष्केवल्य श.		समान विनियोग.	
१-५	*महाव्रत-माध्यं. सवन ब्राह्मणाच्छंसी श.*			
५	चातुर्मास्यें-शुनासीरीय पर्वं याज्या.		समान विनियोग.	समान विनियोग.
१६१,१-५			पुरुषमेध-अभिषेकाकडे	
१६३,१-६			पुरुषमेध, यजमानास अभिषेक.	
१६७,१			महाव्रत-निष्केव. श.	
१७०,१-३	विषुवान्-निष्केवल्य शस्त्र स्तोत्रिया.		समान विनियोग.	समान विनियोग.
१	वाजपेय-अतिरिक्तोक्थ शस्त्र याज्या.			
१७२,१-४	*महाव्रत निष्केवल्य शस्त्र.	अहर्गण सप्तमदि.वै.श.	दशरात्र स. दि. वै.श.	
१-४	प्रथमछंदोम-वैश्वदेव शस्त्र.			समान विनियोग.
१७५,१-४	अग्निष्टोम-सोमाभिषव.			
१७६,२-४	अग्निप्रणयन.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१७७,१-३	प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.	स.वि.वविषु.निष्के.श.	समान विनियोग.
२	वाग्देवत्यपशु-पुरोडाश पुरोनुवाक्या.			
१७८,१-३	अहर्गण द्वितीयादिदिन-निष्केवल्य शस्त्र.	समान विनियोग.	समान विनियोग.	
१-३	विषुवान्-निष्केवल्य शस्त्र.	दूरोहण. ऋ.१-३	तार्क्ष्यसूक्त.	तार्क्ष्य सू. विषुवा. नि.
१-३	*महाव्रत-निष्केवल्य शस्त्र.*	*समान विनियोग.*	*समान विनियोग.*	
१७९,१-३	अग्निष्टोम-माध्यं. सवन दधिघर्मयाग या.		समान विनियोग.	
१८०,१	ऐन्द्राग्नपशु-पुरोडाश याज्या.		समान विनियोग.	
१	द. पू. याग ऐन्द्र याज्या.			
१	देवसुहवि याज्या.			
२	वैमृधेष्टि-याज्या.		स० वि० ऋ. २-३	
३			ऐन्द्रपशु हवि. पुरोनु.	
१८१,१-३	प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.		
१८३,१-३	प्रवर्ग्य.	समान विनियोग.		
१८५,१-३			अग्निहोत्रहोम जप.	
१८६,१०			पुरुषमेध-अभिषेकाकडे	
१८७,१-५	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-५	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१-५	दशरात्र-नवमदिन आग्निमारुत शस्त्र.	अहर्गण नवमदि. शस्त्र.		
१८८,१-३	अग्निष्टोम-प्रातरनुवाक.			
१-३	अतिरात्र-आश्विन शस्त्र.			
१८९,१-३	अविवाक्य एकाह-मानस ग्रह याग.		समान विनियोग. दशमदिन-निष्के. श. सत्रगत दीक्षितमरणोत्तरविधि-होतृकर्म.	

* महाव्रतासंबंधीं होत्रविनियोग आश्व. श्रौ. सूत्रांतील नसून ऐतरेय आरण्यकांतील आहे. सूत्रांत महाव्रताचा उद्देश आहे. होत्रविनियोग नाहीं.

(ऊ)

वेदविद्या आणि गृह्य.

वेदविद्या म्हणजे श्रौतधर्म असा अर्थ लोकाच्या मनात येतो. वेद म्हणजे श्रुति श्रुतींतील धर्म म्हणजे श्रौतधर्म म्हणजे तीन अग्नींवरील कर्मांचा धर्म. तथापि गृह्य म्हणून जो धर्म आचरला जाई तोहि आजच्या संहितातून समाविष्ट झालेला सापडतो. श्रुतींस म्हणजे श्रौतकर्मांच्या आधारभूत ग्रंथास नयी असेंहि म्हणतात. हें समीकरण अंतिम संहितीकरणाच्या पूर्वीच्या काळातील आहे. या कालात श्रौतधर्माच पूर्ण ज्ञान त्रयीच देत असे. अथर्ववेद गृह्यकर्म सांगे

अथर्ववेदास जेव्हा त्रैविद्याच्या क्रियेंत सामील करून घेतलें तेव्हा दुसरी एक क्रिया होत होती त्रैविद्य आपल्या विद्येत गृह्य घेऊन आपला वेदहि नित्य कामासाठीं पूर्ण करून घेत होते. त्यामुळें प्रत्येक वेदात गृह्यकर्माचेहि मंत्र शिरले श्रौतकर्म एखादे वेळेस होणार, का कीं, हा अंतिमसंहितीकरणाचा म्हणजे यज्ञसंकोचाचा काळ होता ह कर्म चौघानीं एकत्र जमून करावें आणि ज्यानें त्यानें आपापलें गृह्य संभाळावें अशी त्यावेळेस परिस्थिति होती गृह्य त्रयींत शिरलें आणि श्रौत अथर्ववेदात शिरलं, त्यामुळें वेदास असें स्वरूप आलें कीं, प्रत्येक वेदाचें श्रौत अन्योन्याश्रयी पण गृह्य स्वतंत्र आणि पूर्ण. असें झालं तरी त्रयीच प्रामुख्यानें श्रौतस्वरूप आणि अथर्ववेदाचें गृह्यस्वरूप होतें ही गोष्ट लपत नाहीं

गृह्य हें मूळचे अथर्व्यांचे यास प्रमाणें येणेंप्रमाणे.

(१) अथर्वमंत्रात गृह्यमंत्र पुष्कळ आहेत आणि अथर्ववेदाच्या एकदर मंत्राचा गृह्य हा फार मोठा भाग आहे.

(२) गृह्यविषयक मंत्र आणि गृह्यविषयक कर्म याचा अन्योन्याश्रय अथर्वणवेदात जसा दिसून येतो तसा ऋग्वेदात येत नाहीं, ही गोष्ट पुढील कोष्टकातील † ही खूण पाहिली असता लक्षात येईल. गृह्य अथर्व्यांकडे समंत्र तयार होऊन प्रस्तुत झाल्यानंतर त्रैविद्यानीं आपल्या वेदात त्यापैकीं कांहीं मंत्रास स्थान दिलें असावें. शिवाय आपल्याकडील कोणता तरी मंत्र त्या क्रियेस लावावयाचा अशी योजना केली असावी 'गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तम्' (ऋ. १०.८५,३६) यासारखे मंत्र संहिताकाली गृह्य त्रैविद्यानीं आपल्याकडे समाविष्ट केलें होतें असें दाखवितात.

(३) अथर्ववेदात एक सबंध काडच्या काड विवाहपर सापडतें व त्याचें स्पष्टीकरण व्हावयास सूत्राची जरूर नाहीं. पण ऋग्वेदातील गृह्याची तशी गोष्ट नाहीं.

(४) अथर्ववेदातील मंत्राचे श्रौतविनियोग ओढून ताणून केलेले दिसतात. असो.

अथर्ववेदात आणि आश्वलायनसूत्रात सापडणारे सामान्य संस्कार व विधी अनेक आहेत, ते येणेंप्रमाणें

संस्कार	इतर विधि
गर्भाधान.	उपाकर्म.
पुंसवन.	उत्सर्जन.
सीमंतोन्नयन.	मधुपर्क.
जातकर्म.	पाकयज्ञ.
नामकरण मेधाजनन.	पिंडपितृयज्ञ.
निष्क्रामण	अष्टकाहोम
अन्नप्राशन.	यमलजननशांति.
चूडाकर्म	कपोतशांति.
उपनयन.	व्याधिनाशन
गोदान	दु शकुननाशन.
समावर्तन	दु स्वप्ननाशन.
विवाह	अद्भुतशांति.
चतुर्थीकर्म.	वास्तुसंस्कार.
पितृमेध. (पैतृकर्म).	संग्रामकर्म.
वृषोत्सर्ग.	कृषिकर्म.

याशिवाय आश्वलायन सूत्रात दुसरीं अनेक कर्में आढळतात त्यापैकीं कांहीं श्रौतसंक्षेपपर आणि कांहीं श्रौतकर्मांतील भागाच्या स्वरूपासारखीं आहेत आणि कांहीं नवीन आहेत वरील कर्मांशिवाय आश्वलायन गृह्यसूत्रातील कर्मे येणेंप्रमाणें.

वैश्वदेव, पार्वणश्राद्ध, पशुकल्प, शूलगव, चैत्ययज्ञ, धन्वंतरीयज्ञ, ऋत्विग्वरण, श्रवणाकर्म, आश्वयुजीकर्म, प्रत्यवरोहण, माध्यावर्ष, पंचमहायज्ञ

प्रत्येक शाखेच्या गृह्यात वरचेंचसें हेंच व थोडेंसें निराळें गृह्यकर्म आहे. तें विस्तारभयास्तव देत नाहीं.

अथर्ववेदमंत्रांचे सायणभाष्यांतील विनियोग व ऋग्वेदाचें आश्वलायन गृह्यसूत्र यांची तुलना.— या तुलनेवरून अथर्व्यांची विद्या त्रैविद्यानीं आपल्या सूत्रात कशी समाविष्ट केली (व अथर्व्यांची भिक्षुकी बुडविली) हे दिसून येईल. अथर्व्यांचे मंत्र क्रियेशीं किती संलग्न होते व सूत्राचे कितपत आहेत याबरहि प्रकाश पडेल.

(१) या लेखात अथर्ववेदातील संस्कार अथवा विधि याच्या कडे नियोजित असलेले मंत्र काडानुक्रमानें दिले असून त्याच्याशींच आश्वलायन गृह्योक्त संस्काराची तुलना केली असल्यामुळें संस्काराचा अनुक्रम राहिला नाहीं. प्रथम अथर्ववेदातील मंत्राच स्थान, पुढ मंत्रादि व नंतर संस्कार व त्यातील क्रियेचा उल्लेख दिला आहे. त्यापुढ कंसात (आ) घालून आश्वलायनातील क्रियाभिन्नत्व, मंत्रादि व सूत्रस्थान दिलें आहे.

२ अथर्ववेदाचे कौशिकसूत्र व आश्वलायन या सूत्रात संस्काराचा उल्लेख सारखा असल्यास अथर्वातील संस्कारोल्लेखापुढें * ही खूण केली आहे. व संस्कारोल्लेख सारखा असून आश्वलायनातील मंत्र व क्रिया भिन्न असेल तेथें तसें दाखविलें आहे.

३ संस्काराकडे नियोजित असलेले मंत्र अर्थदृष्ट्या कर्मानुरूप असतील त्या मंत्रादींच्या पूर्वी † ही खूण आहे.

कांड १ लें.

१,१-४ 'येत्रिषप्ताः' (बालकाचें) मेधाजननकर्म.* (आ) 'मेधातें'१,१५.५,१-३'आपोहिष्ठा.' वास्तुसंस्कार.*(आ)भिन्न क्रिया २,७.९,१-४ 'अस्मिन् वसु.' उपनयन-शिष्याभिमंत्रण. १३,१-४ 'नमस्ते अस्तु' उपाकर्म आज्यहोम.* (आ.) भिन्न मंत्र ३,५. ३०,१-४ 'विश्वेदेवा..' उपनयन-शिष्यनाभिस्पर्श. ३३,१-४ 'हिरण्यवर्णाः.' गोदान-शिष्यस्नपन.

कांड २ रें.

१,१-५ 'वेनस्तत्पश्य.' विवाह-कुमारीलक्षण पाहणें.* (आ)† ऋतमग्ने १,५. १३,१-४ 'आयुर्दा अग्ने' गोदान-शिष्याभिषेक. २८,१-५ तुभ्यमेव. गोदान, चूडाकर्म-मातापितरांनीं कुमारास एकमेकाजवळ देणें व घृतपिंडप्राशन. ३६,५ 'भगस्य नावं.' विवाहानंतर प्रवास-नौकारोहण.* (आ) 'अश्मन्वतीरीयते'. १,८.

कांड ३ रें.

८,१-६ 'आयातु मित्रः' उपनयन-शिष्यनाभिदेशानुमंत्रण. १०,१-१३ 'प्रथमा ह्व्युवास.' अष्टका-होम.* (आ) 'उदीरता' १,४. ११,१-८† 'मुचामि त्वा' व्याधिनिवारण.* (आ.)† ३,७. १२,१-९ † 'इहैव ध्रुवा.' वास्तुसंस्कार-भूमिस्मरण. १२,६ 'ऋतेन स्थूणा.' वास्तुसंस्कार-स्थूणाजन.* (आ) † भिन्न क्रिया २,७.१२,८ † 'पूर्णं नारी' वास्तुसंस्कार-नूतनगृहप्रवेश. २०,८ †'अवसृष्टा'. संग्राम-बाणप्रक्षेप.* (आ) † ३,११. २३,१-६ 'येन वेहद्, पुंसवन-केसात बाण खोचणें. २४,१ 'पयस्वती' पितृमेध-प्रेतदहनानंतर स्नानकर्मांत. ३१,१-११ 'विदेवा जरसा.' उपनयन-कुमारमूर्धाभिमंत्रण.

कांड ४ थें.

९,१-९ †'एहिजीवं.' उपनयन-शिष्याच्या कंठांत मणि बांधणें. १०,१-७ †'वाताज्जातो' उपनयन-शिष्याच्या कंठांत मणि बांधणें. १३,१-७ 'उतदेवा.' उपनयन-शिष्याभिमंत्रण. १५,१-४ 'समुत्पतंतु.' वृष्टिकाम-आज्यहोम. २१,७ †'प्रजावती'.' गाईचें अभिमंत्रण. (आ) † २,१०. ३०,१-८ 'अहंरुद्रेभि..' जातकर्म-शंखपुष्पिकादि प्राशन. ३०,१-८ 'अहंरुद्रेभि.' मेधाजनन (बालकाच्या बुद्धीची वाढ होण्यास) होमशेष तूप डोक्यास लावणें. ३०,१-८ 'अहंरुद्रेभि.' उपनयन-दंडदानानंतर वाचन. ३१,१-७ †'त्वयामन्यो.' संग्राम-सेनानिरीक्षण. ३२,१-७ †'यस्तेमन्यो.' संग्राम-सेनानिरीक्षण. ३३,१-८ 'अपन.' दुःशकुननिरसन-जप. ३३,१-८ 'अपनःशोशुचत्.' *प्रेतसंस्कार-प्रेतदहनानंतर परत घरीं जाताना जप. (आ) † 'इमे जीवाविमृते.' ४,४. ३३,१-८ 'अपन.' प्रेतसंस्कार-स्नानानंतर घरीं आल्यावर अग्नींत समिधू देणें. ३५,१-७ 'यमोदनं.' गाईला जुळें झाल्यास यमलजननशांति.

कांड ५ वें.

२०,१-१२ †'उच्चैर्घोषो.' *संग्राम-दुंदुभिवादन. (आ) दुंदुभीला अभिमर्श †'उपश्वासय.' ३,१२. २४,१-१७ 'सविता-प्रसवाना.' विवाह-आज्यहोम. २५,१-१३ † 'पर्वताद्दिवो.' गर्भाधान-चरुहोम; चरुप्राशन व मैथुन कर्म. २८,१-१४ 'नव-प्राणान्.' उपनयन-आज्यहोम व कुमाराच्या कंठांत मणि बांधणें. ३०,१-१७ 'आवतस्ते.' उपनयन-कुमाराभिमंत्रण.

कांड ६ वें.

१,१-३ 'दोषो गाय.' समावर्तन-चरुभक्षण. ११,१-३ †'शमीमश्वत्थ.' पुंसवन-मधुमंथासह शमीगर्भाश्वत्थाग्निप्राशन २७,१-३ †'देवा कपोत' कपोतशांति-होम.* (आ.) † ३,७.२८,१-३ 'ऋचा कपोतं.' कपोतशांति-घरांत गाय फिरवणें. ३३,१-३ †'यस्येदमारजः.' जमीन नांगरणें.* (आ) भिन्नमंत्र 'क्षेत्रस्यपतिना.' ४,८. ३८,१-३ 'सिंहेव्याघ्र..' उत्सर्जन-आज्य होम. ४०,१-३ † 'अभयं द्यावापृ.' संग्राम-सेना भयनिवृत्त्यर्थ अगस्त्युपस्थान.४१,१-३ 'मनसे चेतसे.' गोदान-व्रीहिमय स्थालीपाक. ४६,१-३ 'अस्वापो.' दुःस्वप्नपरिहार-मुखप्रक्षालन व व्रीहियवपुरोडाशहोम. ४८,१-३ †'विद्मते स्वप्न.' दुःस्वप्ननाशन.* (आ.)† 'यथगोपु' ३,६. ४८,१-३ 'श्येनोसि' उपनयन-दंड देण्याचा मंत्र.(आ.)*अमंत्रक. १,२२. ४९,१-३ 'नहिते अग्ने.' प्रेतकर्म-आचार्यमरणानंतर शिष्यानें करावयाचा होम. * (आ.) † 'परमृत्यो अनु, ४,६. ५३,१-३ 'द्यौश्च मे.' मेधाजनन-क्षीरोदनप्राशन. ५३,२ 'पुनः प्राण.' गोदान क्षुरमार्जन. ५३,३ 'स वर्चसा.' उपनयन-उदपात्रावलोकन ५६,१-३ 'मानोदेवा.' उपाकर्म-दधिसक्तुप्राशन.* (आ.) अमंत्रक ३,५. ५८,१-३ 'यशस मेन्द्रो.' उत्सर्जन-आज्यहोम. ६५,१-३ 'अवमन्यु.' संग्राम-जयार्थ आज्यहोम. ६८,१-३ †'आयमगन्सविता.' चूडाकर्म हजामतीकरिता उदकाभिमंत्रण; डोक्यास उदक चोळणें. ६८,१-३† 'आयमगन्सविता.' चूडाकर्म वपन करणें. *(आ.)† येनावपत् १,१७. ६९,१-३ 'गिरावरगराटेषु' मेधाजनन-मुखप्रक्षालन. ७१,१-३ † 'यदन्नमद्मि' उपनयन-अग्निकार्य भैक्ष्य-होम. ७४,१ 'इहैवस्तंभा.' वास्तुसंस्कार-नूतनगृहप्रवेश वाग्विसर्ग. ७८,१ 'तेन भूतेन.' विवाह-आंजळीनें आज्यमिश्र यवहोम. ८१,१-३ 'यंतासि०' गर्भाधान-पत्नीच्या हातात कंकण बांधणें. ८१,१-३ विवाह-आज्यहोम. ९७,१-३ †'अभिभूः' संग्राम-जयकाम होम. ९९,१-३ 'अभित्वेंद्र.' संग्राम-जयकामहोम. १०४,१-३ 'प्रदान वो.' संग्राम-भागपाशप्रक्षेप.१०५,१-३ 'आदानेन.' संग्राम-भागपाशप्रक्षेप. १०८,१-५ 'त्वंनोमेधे.' मेधाजनन-क्षीरोदनभक्षण. ११४-११८ सूक्तें 'यद्देवा देव.' प्रेतकर्म-चितीवर आज्यहोम. १२५,१-३ 'वनस्पते.' संग्राम-रथारोहण.* (आ.) † यायोद्धा वीर्यंण.' २,६. १२६,१-३ †'उपश्वासय' संग्रामदुंदुभि वादन.* (आ) अभिमर्श ३,११. १३३,४-५ † 'श्रद्धाया.' उपनयन-मेखलाबंधन* (आ) † इयं दुरुक्तात्.' १,१२.

कांड ७ वें.

३,१ 'अयाविष्टा.' सग्रामरथारोहण. ६,२ 'महीमूषु.' चतुर्थीकर्म-खट्वास्पर्श. ११,१ 'यस्तेस्तन.' बालकास प्रथम स्तनपान. १७,१ † 'बृहस्पते.' ब्रह्मचारी सूर्योदयापर्यंत निजल्यास उठविण्याचा मंत्र. २३,१ 'समेत विश्वे.' प्रेतकर्म-चितीवर उदकसेचन. ३१,१ 'म्याक्त मे.' गोदान-डोळ्यात काजळ घालणें. ३३,१ 'उपप्रियं.' उपनयन-शिष्यमूर्धाभिमंत्रण. ३७,१ †'अक्ष्यौ नौ.' विवाह-चतुर्थीकर्म-पतिपत्नी यानी परस्पराच्या डोळ्यात काजळ घालणें व पत्नीच्या डोक्यावर शंखपुष्पीचें फूल बाधणें. ४२,१-२ 'अतिधन्वानि.' वास्तुकरण-भूशुघ्यर्थ श्येनदेवताक चरुहोम. ५५,१-६ 'अमुत्रभूयात्' उपनयन-शिष्यमूर्धाभिमर्शन. ५८,५ 'अरसस्य.' उपाकर्म-आज्यहोम. ६२,१-६ 'ऊर्जं बिभ्रत्'-प्रेतकर्म-प्रेतदहनानंतर कर्त्यानें गृहप्रवेश करताना जप. ६३,१-२ 'यदग्ने.' उपनयन-अग्निकार्य-परिषेक* (आ) अमंत्रक १,२०. ७०,१ 'पुनर्मामै.' काम्य पाकयज्ञ-स्वत चें अनुमंत्रण. ७०,१ 'पुनर्मा.' गोदान-वपनार्थ क्षुरानुमंत्रण. ६७,२-३ 'यद्दुष्कृतं.' विवाह-पत्नीस स्नानानतर वस्त्र परिधान करविणें. ७०,१ 'सरस्वति.' आहिताग्निप्रेतसंस्कार. ७७,११ 'सूयवसात्.' प्रवासास जाताना पशूंलें अभिमंत्रण. ७७,११ 'सूयवसात्.' मधुपर्क-गोत्सर्ग * (आ.) 'माता रुद्राणा' १,२४. ८६,१ 'पूर्वापर.' विवाह-आज्यहोम. ८८,२ 'अप्सुते.' अद्भुत शाति-धूमकेतु-दर्शन. ९४,१ 'अपोदिव्या.' उपनयन-वेदव्रतकर्म. ९४,३ 'इदमाप.' उपनयन-अग्निकार्य हस्तक्षालन. ९४,४ 'एधोसि.' उपनयन-अग्निकार्य अग्नीवर हात तापवून तोंडावरून फिरविणें.* (आ.) 'तेजसा मा.' १,२१. १०१,१ 'समिद्रणो.' उपनयन-उदपानावलोकन. ११०.१ 'अपक्रामन्.' उपनयन-कुमारानें प्राङ्मुख होताना.* (आ.) 'युवासुवासाः' १,२०. ११६,१ 'इन्द्रस्यकुक्षि.' वृषोत्सर्ग-वृषभ सोडताना. ११०,१ 'शुंभनी.' विवाहकर्म-आज्यहोम. १२२,१ 'आमंद्रे.' प्रेतसस्कार-प्रेतदहनानंतर स्वस्त्ययन विधि.

कांड ८ वें.

१,१-१० 'अतकाय.' उपनयन-शिष्यनाभिदेशस्पर्श. २,१-१० 'आरभस्व.' उपनयन-शिष्यनाभिदेशस्पर्शजप. २,१-१० प्रेतकर्म-प्रेताग्नि उद्दीपित करताना. २,१४-१५ 'शिवे ते स्ता'. गोदान-शिष्याच्या डोक्यावर ओषधि ठेवणें. २,१४-१५ 'शिवे ते स्ता' निष्क्रमण-बालकास प्रथम घराबाहेर आणणें. २,१७ † 'यत्क्षुरेण' गोदान-चूडाकर्म-क्षुराभिमंत्रण* † (आ) क्षुरतेज निमृजन. १,१६. २,१८ 'शिवौतेस्ता' अन्नप्राशन * ओषधि व यवपिष्टप्राशन. (आ) 'अन्नपते' १,६. २,१६ 'यत्तेवास' नामकरण-बालकास नूतन वस्त्र पाघरविणें *(आ) मत्र व क्रिया भिन्न १,१५. २,२२ 'शरदेला' गोदान-शिष्याच्या डोक्यावर ओषधि ठेवणे ६,१-१० 'यौ ते माता.' सीमंतोनयन-गर्भिणीजवळ पाढऱ्या मोहऱ्या मंत्रून ठेवणें.* (आ.) मंत्र व क्रिया भिन्न. १,१४.

कांड ९ वें.

१,११-२४ 'यथासोम.' उत्सर्जन-आज्यहोम. ५,१-२४ 'साहस्रस्त्वे.' वृषोत्सर्ग-वृषभाला सोडताना. ५,९-१८ † साहस्रस्त्वे-वृषभमासहोम.

कांड ११ वें.

६,१-२६ 'प्राणाय नम.' उपनयन-शिष्याच्या नाभीस साहस्रस्त्वे. स्पर्श करताना जप

कांड. १३ वें.

२,१-४६ 'उदस्य.' उपनयन-त्रिकाल सूर्योपस्थान.

कांड १४ वें.

१,१-१६ 'सत्येनोत्तभिता.' विवाह-वधूनें पठण करणें. १,२० 'भगस्त्वेतो.' विवाह-वधूच्या अनामिकेस रक्तसूत्र बाधणें. १,२३-२४ 'पूर्वापर' विवाह-वधूनें करावयाचा आज्यहोम. १,२३-२४ 'पूर्वापर' विवाह-वराकडे अनुचर पाठविणें. १,३१ †'युवं भगं.' विवाह-वराकडे ब्राह्मण पाठविणें. १,३४ 'अनृक्षरा' विवाह-उदक आणण्यास जाणें. १,३८ 'इदमहं.' विवाह-उदकावगाहन व घट भरणें. १,३९ 'आस्मै ब्रा.' विवाह-उदकघट उदाहारास देणें. १,४० 'शते हिरण्यं.' विवाह-वधूच्या ललाटीं सुवर्ण बाधणें. १,३५-४३ 'यच्च वर्चो.' विवाह-वधूला शीतोष्णोदकानें स्नान घालणें. १,४२ † 'आशासाना.' विवाह-वधूच्या कमरेस योक्त्र बाधणें. १,३९ † 'आस्यैब्राह्म.' विवाह-वधूवरानीं अग्नीला तीन प्रदक्षिणा करणें.* (आ.) † 'अमोहमस्मि.' १,७. १,४६ 'जीवंरुदंति.' विवाह-वधू वराच्या घरीं जाताना वाटेंत रडल्यास पठण करणें. * (आ.) मत्रात थोडा फरक १,८. १,४७ 'स्योनं ध्रुवं.' विवाह-वधूचे ललाटावर बाधलेल्या सुवर्णावर जलाची धार धरणें. १,४७ 'स्योनं ध्रुव.' विवाह-वधूला वराच्या घरीं आल्यावर प्रथम ज्या दगडावर उभी करावयाची तो दगड घराच्या दक्षिणभागीं गाईच्या शेणावर ठेवणे व त्यावर वधूनें उभे राहणें १,४७ † 'स्योनं ध्रुव.' विवाह-वधूनें अश्मारोहण करताना* (आ.) † 'इममश्मानं' १.७.१,४८-५२ †'येनाग्निरस्या.' विवाह-वधूचें पाणिग्रहण.* (आ) † 'गृभ्णामि ते' १,७.१,५८ 'प्र त्वा मुंचामि.' विवाह-वधूचे केश (स्नानानतर) विचरणें. १,५८ †'अहं विष्यामि.' विवाह-वधूनें कमरेचें योक्त्र सोडणें. १,५८ 'अहं विष्यामि.' विवाह-विवाहानंतर सुहृदानीं वधूचे पाय धुणें. १,५९-६२ † 'उयच्छध्व.' विवाह-तल्पावर बसलेल्या वधूला उठविणें. १,६४ †'माहिसिष्ट.' विवाह-वधूवरानीं प्रथम गृहप्रवेश करताना हातात जलकुंभ व अक्षता घेऊन प्रवेश करणें.* (आ) पदार्थग्रहण नाहीं. † 'इहप्रियं.' १,८.१,६१ 'सुकिंशुकं.' विवाह-वधूवरानीं स्वगृहीं जाताना. २,६ 'सा मदसाना.' विवाह-वरानें स्वगृहीं जातेवेळी मार्गांत जरूर पडल्यास नौकारोहण करताना* (आ.) 'अश्मन्वती.' १.८. २,७ व ९ 'या ओषधयः' विवाह-मार्गांत महावृक्ष, महानदी,

क्षेत्र, इत्यादि आढळल्यास जप.* (आ.) 'माविदन् '१,८. २,११ 'माविदन्.' विवाह–वरानें स्वगृहीं जातेवेळीं यानारोहण करताना. *(आ.)'पूषात्वेतो.' १,८.२,१२ 'सकाशया.' विवाह–वरानें स्वगृहाजवळ आल्यावर जप करणें. २,१७–१८ 'अघोरचक्षु:.' विवाह–वरानें वधूसह अग्नीस तीन प्रदक्षिणा करणें. २,२० 'इहप्रियं.' विवाह–वधूवरांनीं अग्नि, पितर, सरस्वति, मित्र, वरुण यांना नमस्कार करणें. २,२३ †'उपस्तृणीत.' विवाह–वधूला रोहित चर्मावर बसविणें. *(आ.) अमंत्रक. १,८. २,२४–२५ 'आरोह चर्म.' विवाह–वधूच्या मांडीवर एका मुलास बसविणें व त्या मुलाच्या हातावर फळें, मोदक वगैरे देऊन उठविणें. २,२८ 'सुमंगलीः' विवाह–गृहप्रवेशाचे वेळीं दगडावर उभी केलेल्या वधूला खालीं उतरविणें. २,३१, † 'आरोहतल्पं.' चतुर्थीकर्म–वधूवरांनीं तल्पारोहण करताना. २,३१ 'आरोहतल्पं.' विवाह–सप्तरेखा लेखन. २,३१ 'आरोहतल्पं.' विवाह–सप्तरेखा आक्रमण. (आ) वधूला सात पावलें चालविणें. † 'इष एकपदी.' १,७. २,३७ 'त पितरा .' चतुर्थीकर्म–वधूवरांनीं सन्मुख होऊन अगावर पांघरूण घेताना. २,३६ † 'परादेहि.' चतुर्थीकर्म–वधूचें वस्त्र वरानें आचार्यास देणें. २,४१ †'देवैर्दत्तं.' चतुर्थीकर्म–वरानें दिलेलें वस्त्र आचार्यांनीं घेताना पठण करणें. २,४३ †'सोनायोने' चतुर्थीकर्म–सभोगकालीं पठण करणें. २,४४ 'नवं वसान' चतुर्थीकर्म–वरानें दिलेलें वस्त्र घेऊन आचार्यांनीं घरीं जाणें. २,४५ 'शुंभनी.' विवाह–आज्यहोम. * (आ) 'आनः प्रजा.' २,४७. 'यऋते चित्' विवाह–वधूवरांनीं स्वगृहीं जातेवेळीं वाहन चालू करताना २,५३–५८ 'बृहस्पतिना' विवाह–वधूनें वराच्या मस्तकावर पळसाच्या पानांतून सर्वौषधि टाकणें. २,६३ † 'इयनारी' विवाह–लाजाहोम* (आ.) 'अर्यमणंनु.' १,७. २,६४, † 'इहेमाविंद्र' चतुर्थीकर्म–सभोगकालीन मंत्र. २,६८ 'ऊनिम'.' विवाह–विवाहापूर्वी वधूला स्नान घातल्यावर वस्त्र पांघरविणें. २,६६ 'यदुष्कृतं' विवाह–स्नानानंतर वधूचें अंग कोरडें करणें. २,७१ †'अमोहमस्मि.' चतुर्थीकर्म–सभोगकालीन मंत्र. २,७३ 'ये पितर.' विवाह–वधूवर स्वगृहीं जात असता वाटेंत स्मशान आढळल्यास पठण करणें. २,७४ † 'येदंपूर्वा.' विवाह–वधूवर स्वगृहीं जातेवेळीं घरांतून प्रथम उजवा पाय बाहेर टाकताना मंत्र पठण करणें. २,७५ †'प्रबुध्यस्व' विवाह–मार्गात वधू झोंप घेऊं लागल्यास तिला जागी करताना. ३,१–६ व ४,१–७ 'नाभिरहं' 'मूर्धाहं.' उपनयन–शिष्यानें करावयाचें सूर्योपस्थान.

कांड १७ वें.

१,३ 'विषासहिं.' उपनयन–शिष्याच्या नाभिदेशास स्पर्श करताना जप. १,३ 'विषासहिं.' उपनयन–शिष्याचें अभिमंत्रण. १,३ 'विषासहिं.' उपनयन–सूर्योपस्थान.

कांड १८ वें.

१,५ प्रेतकर्म–प्रेतदहनानंतर जप. १,४१ 'सरस्वतीं.' प्रेतकर्म–चितीवर आज्यहोम. १,४४ उदीरता.' प्रेतकर्म–दहनस्थान प्रोक्षण.* (आ.) 'अपेत वीत विच' ४,२. १,४४ 'उदीरता.' प्रेतकर्म–गर्ता खणणें.* अमंत्रक ४,१. १,४४ 'उदीरता.' प्रेतकर्म गर्तेंत पाणी ओतणें.* अमंत्रक ४,१. १,४४ 'उदीरता.' गर्तेंत दर्भ पसरणें. १,४९ परेविवांस.' प्रेतकर्म–याम्यहोम. १,५१ 'बर्हिषदः' प्रेतकर्म–गर्तेंत दर्भ पसरणें. १,५२ 'आच्याजानु.' प्रेतकर्म–प्रेतावर तिळ टाकणें. १,५२ 'आच्याजानु.' प्रेतकर्म–प्रेतास्थि शिक्यात ठेवणें. १,५४ 'प्रेहिप्रेहि' प्रेतकर्म-प्रेत गाडींत घालणें * (आ) अमंत्रक. ४,२. १,५५ 'अपेतवीत.' प्रेतकर्म–दहनस्थानप्रोक्षण.* (आ.) अमंत्रक ४,२ १,५६ 'उशंतस्त्वा.' प्रेतकर्म–अग्निप्रदीप्त करणें. १,५८ 'अंगिरसो.' प्रेतकर्म–प्रेतावर आज्यहोम करणें.* † (आ) 'अस्माद्वित्वं' ४,३. १,६० 'इमंयम.' प्रेतकर्म–यमाप्रीत्यर्थ अनुस्तरणीच्या वपेचा होम. २,४–१८ †'मैनमग्ने.' प्रेतकर्म–प्रेताचें उपस्थान. २,४–७ मैनमग्ने' प्रेतकर्म–प्रेतास अग्नि लावणें* (आ.) अमंत्रक ४,४. २,८–९ †'अजोभाग.' प्रेतकर्म–प्रेत जळत असता त्याचे बरोबर जळेल अशा तऱ्हेनें बोकड बांधणें.२,११–१८ 'अतिद्रव.' प्रेतकर्म–प्रेत जळताना त्याचें उपस्थान * †(आ) 'प्रेहि प्रेहि' ४,३. २,११–१८ 'अतिद्रव.' प्रेतकर्म अस्थिसचयन.* (आ.) 'शीतिकेशीतिकावति.' ४,५. २,११–१३ 'अतिद्रव.' प्रेताच्या हातात द्यावयाच्या 'हृदय' वगैरे भागाचें अनुमंत्रण * (आ) अनुमंत्रण नाहीं. २,१९–२१ †'स्योनास्मै.' प्रेतकर्म–मरणोन्मुख झालेल्यास दर्भावर ठेवणें. २,१९–२१ 'स्योनास्मै.' प्रेतकर्म–प्रेत गाडींतून बाहेर काढून ठेवणें. २,१९–२१ 'स्योनास्मै.' गोळा केलेल्या अस्थी पुरणें. २,३१ 'अश्मन्वती.' प्रेत दहनानतर स्नान. *(आ) अमंत्रक. २,३६ 'शंतप.' प्रेताग्नि प्रदीप्त करणें. २,३७ 'ददामि०' प्रेतकर्म–दहनस्थान प्रोक्षण.* (आ.) अमंत्रक ४,२.२,३८ †'प्रेमा मात्रा' प्रेतकर्म–दहनस्थानाचें मापन. (आ.) अमंत्रक ४,१. २,५–४६ 'अमासि.' प्रेतकर्म–दहन प्रदेशाचें अनुमंत्रण. २,४८–४९ 'उदन्वती.' प्रेतकर्म–प्रेत गाडींत ठेवणें.* (आ.) अमंत्रक ४,२. २,४९–५० 'येन.पितृ' प्रेतकर्म–प्रेतचितीवर आज्यहोम. २,५१–५२ †'इदमिद्वा.' प्रेतकर्म–श्मशानदेश इष्टकांनीं झाकणें. २,५३–५५ †'अग्नीषोमा' प्रेतकर्म–प्रेत गाडींत ठेवणें. २,५६ †'इमौ युनज्मि.' प्रेताच्या गाडीस बैल जोडणें. (आ.) अमंत्रक ४,२. २,५७ †'एतत्त्वावास' प्रेतावर वस्त्र घालून झाकणें. २,५९ †'दंडं हस्तात्.' प्रेतकर्म–प्रेताच्या हातांतून दंड घेणें. २,६० †'धनुर्हस्तात्' प्रेतकर्म–क्षत्रिय प्रेताचे हातांतून धनुष्य घेणें.* (आ.) † ४,२. ३,१ †'इयंनारी.' प्रेतकर्म–प्रेताच्या पत्नीनें सहगमन करणें. ३,२ †'उदीर्ष्व.' प्रेतकर्म–प्रेताच्या पत्नीला तिच्या दिरानें प्रेताजवळून उठविणें.* (आ) † ४,२. ३,३–४ †'अपश्य.' प्रेताजवळ अनुस्तरणी गाईचें अनुमंत्रण. ३,५–६ 'उपद्या.' प्रेतकर्म–अस्थीवर क्षीर, ओषधी टाकणें. (आ.) अमंत्रक ४,५. ३,७ 'इदंतएकं.' प्रेतकर्म–आहिता-

मीच्या प्रेताग्नींचं अनुमंत्रण. ३,८–९ 'उत्तिष्ठप्रेहि'. प्रेतकर्म–प्रेत दहनस्थानीं नेणें.* (आ.) अमंत्रक ४,२. ३,१२ 'मित्रावरुणा'. पिंडपितृयज्ञ–* कर्त्यानें हात धुण्याचा मंत्र. (आ.) श्रौतकर्म ३,१४ †'परायात' पिंडपितृयज्ञ–पितरांचें विसर्जन. ३,१८ †'अजते.' पिंडपितृयज्ञ–पिंडाना काजळ लावणें. (आ.) श्रौतकर्म. २,६. ३,२१–२४ †'अथायथा.' प्रेतकर्म–प्रेतोपस्थान. ३,२५–२९ †'इंद्रो मा.' प्रेतकर्म प्रेतावर आज्यहोम. ३,३१–३५ †'दक्षिणाया' प्रेतकर्म–प्रेतावर आज्यहोम. ३,४२ 'त्वमग्न' पिंडपितृयज्ञ–समिदाधान. ३,४४ †'अग्निष्वात्ताः.' पिंडपि.य.–बर्हि पसरणें. ३,४९ 'उपसर्प.' पिंडपि. य.–समिदाधान. ३,५६ 'पयस्वती.' प्रेतकर्म–दहनानंतर स्नान. (आ.) अमंत्रक ४,४. ३,६१–६७ '†विवस्वान्' प्रेतकर्म–प्रेताचें उपस्थान. ३,६१–६२ †'विवस्वान्' प्रेतकर्म–विवस्वान्–स्थालीपाक. ३,६१–६२ 'विवस्वान्.' प्रेतकर्म–हुतशेष आज्यप्राशन. ३,६९–७० †'यास्ते.' 'प्रेतकर्म–अस्थीवर धाना व तिल टाकणें. ३,७१ †'आरभस्व.' प्रेतकर्म–प्रेताग्नि उद्दीपित करणें. ३,७२ †'येतेपूर्वे.' प्रेतकर्म–अस्थीजवळ चरु ठेवणें. ३,७२ †'येतेपूर्व.' पिंडपितृयज्ञ–पिंडावर तुपाची धार धरणें. ४,१–१५ 'आरोहत.' प्रेतकर्म–प्रेतोपस्थान. ४,१६–२४ †'अपूपवान्' प्रेतकर्म नऊ चरू करून अस्थीच्या आठदिशेस आठ व मध्यें एक असे ठेवणें. ४,२५ †'अपूपापिहितान्' प्रेतकर्म अस्थींच्या जवळ ठेवलेल्या चरूंचें अनुमंत्रण. ४,२९ †'शतधार' प्रेतकर्म–शंभर छिद्राच्या भाज्यानें अस्थींवर धारा धरणें. ४,३१ 'एतत्तेदेव.' प्रेतकर्म–प्रेतावर वस्त्र घालणें ४,३२–३४ 'धानाधेनुः.' प्रेतकर्म–अस्थीवर तिलमिश्रलाह्या टाकणें. ४,३५ 'वैश्वानरे.' प्रेतकर्म–प्रेतदहनानंतर दुसरे दिवशीं स्मशानांत स्थालीपाक. ४,३७ 'इदं कसांबु.' प्रेतकर्म–गर्तेत ठेवलेल्या अस्थींच्याकडे सर्वे बांधवानीं पाहणें. ४,३९ 'पुनं पौन.' पिंडपि. य.–पिंडदानानंतर आचमन. ४,४१ 'समिंधते.' पिंडपि. य.–समिदाधान. ४,४३ 'यास्ते धाना..' प्रेतकर्म–अस्थींवर तिलमिश्र लाह्या टाकणें. ४,४४ †'इदपूर्वे.' प्रेतकर्म–प्रेत गाडीत ठेवणें. ४,४९ 'आ प्रच्यवें.' प्रेतकर्म प्रेतवाहक बैलाचें–अनुमंत्रण. ४,५१ 'इदंपितृभ्य' प्रेतकर्म चिति रचलेल्या काष्ठावर दर्भ ठेवणें. ४,५१ 'इदंपितृभ्य .' प्रेतकर्म–अस्थी ठेवण्याच्या गर्तेत दर्भ पसरणें; गर्तेत अस्थी ठेवणें. ४,५२ 'एदं बर्हि..' प्रेतकर्म–ज्येष्ठानें अस्थी गोळा करणें.* (आ.) अमंत्रक ८,५. ४,५३ 'पर्णोराजा.' प्रेतकर्म–अस्थी ठेवलेल्या खळग्यावर दगड ठेवून झांकणें. * † (आ.) उत्तस्वभ्नामि०' ४,५. ४,५४ 'ऊर्जोभाग' प्रेताचा अस्थीचा खळगा बुजविणें.* (आ.) 'उपसर्प' 'उच्छ्वंचस्व.' ४,५. ४,५६ 'इदं हिरण्यं.' प्रेताच्या हातातील सोन्यावर तूप घालणें. ४,५७ 'ये च जीवा' प्रेतकर्म–अस्थीच्या जवळ तूप व मधुमिश्र चरु ठेवणें. ४,५७ 'ये च जीवा.' पिंडपि. य.–पिंडावर तूप घालणें. ४,६१ 'अक्षन्नमी.' पिंडपि. य.–पिंडाचें उपस्थान. ४,६२ 'आयात.' पिंडपि य.–पिंडदानासाठीं पसरलेल्या दर्भांवर तिल टाकणें. ४,६३ 'परायात०' पिंडपि. य.–पिंडाचें विसर्जन. *(आ.) श्रौतकर्म २,६. ४,६५ 'अभूदूत.' पिंडपि. य.–समिदाधान. ४,६६–६७ 'असौहा इह.' प्रेतकर्म–स्मशानातील दहनाची जागा इष्टकांनीं झांकणें. ४,६८ 'येसाकं.' पिंडपि.–पिंडदानार्थ दर्भ पसरणें. (आ.) श्रौतकर्म २,६,४,६९ 'उदुत्तम.' प्रेतकर्म–प्रेतदहनानंतर स्नान. ४,७० 'प्रास्मत्पाशं.' प्रेतकर्म प्रेतदहनानंतर दहा दिवस स्वस्त्ययन. ४,७१–७३ 'अग्नये कव्य.' पिंडपि.–स्थालीपाक होम. ४,७५–७७ †'एतत्तेप्रततामह.' पिंडपि–पिंडदानाचे मंत्र (आ.) श्रौतकर्म २,६. ४,८१–८८ 'नमोव. पितरः.' पिंडपि. पिंडोपस्थान. (आ.) श्रौतकर्म २,६.

कांड १९ वें.

३,१–४ 'दिवस्पृथिव्या..' मेधाजनन–बालकमुखप्रक्षालन. ४,१–८ 'यामाहुति.' मेधाजनन–बालकमुखप्रक्षालन. २०,१–४ 'अपन्यधु.' संग्राम–युद्धांत निपालेल्या राजाच्या अंगात पुरोहितानें कवच घालणें.* (आ.) 'जीमूतस्येव०' २,१२. ५६,१–६ †'यमस्यलोकात्.' दुःस्वप्ननाशार्थ. ६४,१–४ 'अग्ने समिध.' उपनयन–ब्रह्मचारी यानें अग्नींत समिध् देणें * (आ.) अमंत्रक १,२०.

(ऋ)

यज्ञविधींचें रूपकत्व.

यज्ञाविषयीं विवेचन करितांना एक महत्त्वाची कल्पना विचारास घेतली पाहिजे ती ही कीं, यज्ञक्रिया जुळवितांना ज्या कल्पनांची जुळणी केली त्या कल्पना कोठून उद्भवल्या. कांहीं विधींमध्यें भोंवतालच्या सृष्टीची नकल केलेली असते. उदाहरणार्थ गुलामास सोडवितांना त्याचें वजन करण्याचा विधि रोमन धर्मशास्त्रांत आहे. पुष्कळ लोकांच्या विवाहविधीमध्यें मारापिटीची नक्कल आहे. आपल्या यज्ञसंस्थेंत तसा कांहीं प्रकार आहे काय ?

या विषयावर महादेव मोरेश्वर कुंटे यांनीं आपल्या Vicissitudes of Aryan Civilization या पुस्तकांत जें सोमयागाचें स्पष्टीकरण केलें आहे तें येथें देतों. सोमयागाचें संपूर्ण वर्णन पूर्वी दिलेंच आहे त्याच्या साहाय्यानें स्पष्टीकरणावर विचार करता येईल.

अग्निष्टोम.—अग्निष्टोम हा यज्ञ आर्य लोक जेव्हां आपला मूळ देश सोडून भरतखंडाकडे यावयास निघत त्या वेळीं घडून येणाऱ्या प्रसंगाचा ऐतिहासिक अवशेष आहे असें वाटतें. त्यामध्यें जे निरनिराळे विधी करावयाचे असतात त्याचा अनुक्रम येणेंप्रमाणें. प्रथम देवयजनदेश म्हणून एक स्वतंत्र जागा तयार करीत. अग्निष्टोम यज्ञाकरितां जी वेदी करीत तिला उत्तरवेदी म्हणत. नंतर मंडप उभारीत आणि निरनिराळे ऋत्विज आपआपल्या स्थानावर बसत. यज्ञमंडपाच्या एका भागांत एक औदुंबराचा खुंट पुरीत. मंडपाच्या बाहेर दोन गाडे असत. त्याच्यावर सोम-

वही प्राचीनवंशावरून आणून ठेवावयाची असे. प्राचीनवंश ही पहिली वेदी असून ती मूलगृहांतील वेदीची द्योतक असावी. उत्तरवेदी ही नवीन अथवा भावी गृहातील वेदीची द्योतक असावी. या गाड्याच्या उत्तरेच्या बाजूला सोम ठेवण्याची जागा असे. अध्वर्यु बसावयाची जागा ही मंडपाच्या आग्नेयभागात असे. आग्नीध्र या ऋत्विजाची जागा व अग्नि उत्तरेस असे व उत्तरवेदीची जागा ही सोमाच्या जागेपासून व गाड्यापासून पलीकडे असे. या गाड्यावर असलेलीं हविर्द्रव्यें हीं वहिर्गमन करणाऱ्या मनुष्याच्या शिधासामुग्रीचीं द्योतक असावीं. मंडपाच्या पश्चिमभागात प्राचीनवंश अथवा मूलगृहातील अग्नीची द्योतक अशी वेदी असे. ही वेदी दर्शपौर्णमास इष्टीस लागणाऱ्या सामान्य वेदीप्रमाणें असे. उत्तरवेदीच्या पलीकडे यूप असे. त्याच्या अग्रावरील चषाल फार दुरूनहि दृष्टीस पडत असे. हा यूप पुरोगामी निशाणाचा द्योतक असावा.

आर्यलोक जेव्हां स्थलांतर करीत तेव्हा ते आपला अग्नि बरोबर नेत असत आणि जेव्हा एखाद्या ठिकाणीं वास्तव्य करीत तेव्हां ते आपल्या अग्नीकरिता पूर्व, पश्चिम व दक्षिण दिशाना वेदी तयार करून त्यांमध्ये अनुक्रमें आहवनीय, गार्हपत्य आणि दक्षिणाग्नि यांची स्थापना करीत असत. आहवनीयामध्यें हविर्भाग द्यावयाचें असत. गार्हपत्य हा गृहकृत्यास लागणारा अग्नि असे आणि दक्षिणाग्नीमध्यें राक्षसाना व पितराना द्यावयाचीं द्रव्यें टाकीत.

जो मनुष्य नवीन प्रदेशात स्थायिक होऊन रहात असे त्याला दीक्षित असें म्हणत. अग्निष्टोमयज्ञ करण्यापूर्वी दीक्षितानें बरेचसे ऋत्विज बोलवावयाचे असत, त्यांचीं नांवें ब्रह्मा, होता, मैत्रावरुण, अध्वर्यु, प्रस्तोता, उपगातार, प्रतिहर्ता, प्रतिप्रस्थाता, नेष्टा, पोता, अच्छावाक, आग्नीध्र, आत्रेय, सदस्य, ग्रावस्तुत, उन्नेता, शमिता, सुब्रह्मण्य. हे सर्व ऋत्विज, यजमान व यजमानपत्नी या सर्वांनीं मिळून अग्निष्टोम करावयाचा असतो.

ज्योतिष्टोम यज्ञ केला असता स्वर्गप्राप्ति होते असें वचन आहे (ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत). ज्योतिष्टोम यज्ञातील क्रिया पाहिल्या असता त्यावरून त्या स्थलांतरप्रसंगीं घडून येणाऱ्या गोष्टींच्या द्योतक असाव्या असें वाटतें. प्रथम ऋत्विजाचें वरण होऊन यज्ञामध्यें कोणी काय कार्य करावयाचीं हें निश्चित झालें म्हणजे व यज्ञीयभूमि तयार झाली म्हणजे यजमानानें अप्सुदीक्षा हा विधि करावयाचा असतो. अप्सुदीक्षा विधीमध्यें यजमान व यजमानपत्नी यानीं प्रथम स्नान करावयाचें व नंतर यजमानाची श्मश्रू करावयाची, व यजमानपत्नीचीं नखें काढावयाचीं, इतकी कार्ये करावयाचीं असतात त्या सर्व विधींना मिळून अप्सुदीक्षा म्हणतात. या विधीवरून यजमानानें आपल्या मातृभूमीचा संबंध तोडल्याचें स्पष्ट होतें.

यानंतर दीक्षणीयेष्टि करावयाची असते. या विधींत पुरोडाश तयार करून तो अग्नि आणि विष्णु यास अर्पण करावयाचा असतो. दीक्षणीयेष्टीचा हेतु असा दिसतो कीं, जेव्हा एखादा मनुष्य आपलें मूलगृह सोडून दुसऱ्या प्रदेशात जातो तेव्हा जणूं काय त्याचा पुनर्जन्मच होतो. अशा प्रकारच्या पुनर्जन्माचें वर्णन ऐतरेय ब्राह्मणात दिलें आहे. दीक्षणीयेष्टीमध्यें जननाच्या वेळचे सर्व प्रकार करावयाचे असतात. उदाहरणार्थ यजमानाला एखाद्या वस्त्रात गुंडाळावयाचें असतें व त्या वेळीं तो गर्भात आहे अशी समजूत असते.

दीक्षित किंवा स्थलांतर करणारा आर्य यानें कृष्णाजिन अंगावर घ्यावयाचें असतें. हातात एक हरणाचें शिंग धरावयाचें असतें शरीरावर नवीन वस्त्र धारण करावयाचें असतें, आणि त्याच्या स्त्रीनें आपले कमरेभोंवतीं एक मोळाची दोरी बांधावयाची असते.

त्याला असत्य न बोलण्यास, मित भाषण करण्यास व व्रतपालन करण्यास सांगत असत. यानंतर हविर्द्रव्यें व इतर सामुग्री जमवावयाची असे. यात सुवर्ण, रौप्य, वस्त्र, गाई, अज व मेष हीं असत.

यानंतर प्रायणीयेष्टि करावयाची असे. या इष्टीची देवता पथ्यास्वस्ति ही असे यावरून प्रवासाचा व प्रवासामध्यें त्रास होऊं नये म्हणून देवाची स्तुति करण्याच्या प्रचाराचा बोध होतो. या वेळीं म्हणावयाचे मंत्रहि त्याच प्रकारचे आहेत. या वेळीं फक्त भात आणि तूप यांचेंच हवन करावयाचें असतें.

यानंतर पदचर्यानामक विधि असतो. यात प्रथम एक गाय चालत असते व तिच्या मागून यजमान चालूं लागतो. गाईनें सात पाउलें टाकल्यावर त्या ठिकाणीं एका लाकडाच्या तरवारीनें एक रेघ ओढतात व त्या रेघेवर थोडें तूप टाकतात. या वेळीं जो मंत्र म्हणावयाचा असतो, त्याचा अर्थ असा आहे कीं, राक्षसाला एका रेघेच्या आत कोंडून ठेविलें आहे. आमच्या शत्रूंच्या भोंवतीं खंदक खणला आहे. त्या राक्षसाचा मीं असा गळा कापतों. जो आमचा शत्रू आहे त्याचे आम्ही शत्रू आहों. त्याचा मीं असा गळा कापतों. हा मंत्र पदचर्याविधीच्या शेवटीं म्हणावयाचा असतो. यानंतर सोमवल्लीची खरेदी करावयाची असते. ज्या ठिकाणीं आर्यांना जावयाचें असे, त्या ठिकाणीं सोम मिळत नसे. तो गंधारीलोक मोठ्या प्रयासानें आणीत. मूजवत पर्वतावरचा सोम फार प्रिय असे, आणि तो जसा दुर्लभ होत चालला तसें त्याचें महत्त्व वाढत गेलें, त्यामुळे ते गृहस्थ गरते वेळीं पुष्कळ सोम जमा करीत, व त्याची इष्टमित्राना मेजवानी देत. सोम विकत घेतल्यानंतर त्याचें आतिथ्य करावयाचें असे. यजमानाकडे एका गाड्यावर घालून सोम आणीत. यजमान सोमास मांडीवर घेऊन त्याला मधुपर्क देत असे. या आतिथ्येष्टीमध्यें सोमाची स्तुति करून त्याला "आमच्याबरोबर आमच्या नव्या घरीं ये', अशी प्रार्थना करीत असत. या मंत्रामध्यें

धाम व दुर्य हे शब्द गृहवाचक आहेत. त्यापैकीं धाम हा जन्मभूमिवाचक असून दुर्य हा नवीन पुढे होणाऱ्या गृहाचा वाचक असावा.

या विधीनंतर करावयाचा विधि म्हटला म्हणजे 'तनूनप्त्र-प्रचार' हा होय. तनूनप्त्रप्रचार म्हणजे सर्व नातेवाईकाचा एक करार दाखविणारा विधि असावा. या विधींत सर्व ऋत्विज ज्योतिष्टोम यज्ञामध्ये एकमेकास साहाय्य करण्याची शपथ घेत असत. सर्व ऋत्विज एका ठिकाणीं जमून आपण एकमेकास सोडणार नाहीं असें तुपाची शपथ घेऊन म्हणत हे सर्व ऋत्विज बहुतकरून पूर्वी एकाच कुटुंबांतील असावेत.

यानंतर 'राजाप्यायन' नावाचा विधि करून त्यामध्यें सोमवल्लीवर पाणी शिंपडावयाचें असे याचा उद्देश सोमवल्ली ओली व ताजी राहावी हा असावा. यानंतर 'निह्नव' करावयाचा असे. या विधींत सर्व ऋत्विज हात जोडून द्यावा-पृथ्वींना नमस्कार करीत असत. तानूनप्त्र हा शपथविधि, आप्यायन आणि निह्नव हे एकामागून एक करावयाचे विधी देशान्तर करावयाच्या वेळीं होणाऱ्या मानसिक स्थितीचे द्योतक आहेत

यानंतर 'प्रवर्ग्य' विधि करावयाचा असे. हा सकाळीं, व सन्ध्याकाळीं दोन्ही वेळीं करावयाचा असे. दोन प्रवर्ग्य-विधींच्या मध्यंतरीं व नंतर 'उपसद' विधि असे. या विधी-मध्यें जमिनींत दोन खुंट्या मारून एकीला एक गाय व दुसरीला एक मेंढी तिच्या पोरासह बांधलेली असे. त्याप्रमाणेंच वेदीजवळ खरनामक जागेवर अग्नि पेटवून एक तीन भांड्याची उतरण त्यावर ठेवलेली असे. हिला 'महावीर' असें म्हणत. या भांड्यात प्रथम तूप तापवून त्यात गाईचें आणि मेंढीचें दूध ओतीत व उतू गेल्यानंतर जें शिल्लक राहील त्या दुधाचे हवि देत असत. प्रवर्ग्य हा शब्द वृत् सोडणें या धातूपासून निघाला असून त्यावरून प्रवर्ग्य विधि हा गृहत्यागाच्या वेळीं करावयाचा असावा असें दिसतें.

'उपसद' विधि हा तात्पुरत्या वस्तीचा द्योतक असावा. या विधीच्या वेळीं म्हणावयाच्या मंत्रात देवाची आपलें रक्षण व्हावें म्हणून प्रार्थना केलेली असे. येथपर्यंतचे सर्व विधी प्राचीनवंश अथवा आद्य किंवा मूलगृहातील वेदीवरच करावयाचे असत.

यानंतरचा विधि 'वेदीकरण' हा होय. ही उत्तरवेदी प्राचीनवंशाच्या पूर्वदिशेस बांधावयाची असे. ज्या अर्थी उत्तरवेदी ही प्राचीनवंशाच्या पूर्वेस असे त्या अर्थी या ठिकाणीं प्राचीन शब्दाचा अर्थ पूर्वेकडील असा नसून जुना किंवा मूळचा असाच होतो हे उघड आहे. उत्तरवेदीच्या पूर्वेकडे कांहीं अन्तरावर एक खांब पुरलेला असे, व येथें यज्ञपशु बांधावयाचा असे. या यूपाशीं पशूवर कांहीं संस्कार करून नंतर त्यास मारावयाचा असे. नंतर त्याचे मांस काढून ते शिजवून त्याच्या अग्नीमध्यें हवन करावयाच्या भागावर कांहीं संस्कार करून त्याचें हवन करीत, व बाकीचा भाग ऋत्विजास खाण्या-करता ठेवीत. याखेरीज अशाच प्रकारें आणखी दोन पशू मारीत. त्यापैकीं एकाचा संबंध सोमरस काढण्याच्या क्रियेकडे असून त्याला 'सवनीय' पशु असें म्हणत, आणि दुसरा या दोहोंच्या नंतर मारावयाचा असून त्यास 'अनुबंध्य' म्हणत. हे तीन्ही पशु निरनिराळ्या वेळीं मारावयाचे असून त्याच्या मांसातील कांहीं भाग अग्नींत अर्पण करून बाकीचा खावयाकरता ठेवीत.

सोमरस काढण्याकरिता 'उपरव' नावाची एक स्वतंत्र जागा तयार केलेली असे कांहीं पात्रांतून सोमरस काढीत व प्रत्येक पात्रांतील सोमाचें हवन करीत. नंतर सोमवल्लीवर पाणी शिंपडून पुष्कळसा सोमरस काढीत, आणि वरीच पात्रें भरून त्याचें अग्नींत हवन करीत. या वेळीं अश्विनौ देवाची स्तुति करून त्याना सोमरस अर्पण करीत. या सर्व क्रियांना 'ग्रहप्रचार' अशी संज्ञा असे. या क्रिया चालू असतां सामवेदाचें गायन चालत असे व होता मंत्र म्हणत असे. सोमाचें हवन चालत असे व मध्यंतरीं हुतशेष सोमाचें ऋत्विज लोक सोमपान करीत असत. सर्व ऋत्विजांनीं एकाच पात्रातून केव्हा केव्हा व कसा कसा सोम प्यावयाचा हे ठरलेलें असे, व त्यास 'समाख्या' असें म्हणत. या एका पात्रातूनच सोमपान करण्याच्या क्रियेवरूनच त्या वेळेच्या आर्यांमधील दृढ बंधन दिसून येतें. हे सर्व विधी झाल्यानंतर यजमानाच्या पितराचें स्मरण करून त्याना पुरोडाशाचे पिंड अर्पण करीत. यानंतर जो विधि करावयाचा असतो त्याला 'यज्ञपुच्छ असें म्हणतात. या ठिकाणीं 'उदयनीयेष्टि' करा-वयाची असते. या इष्टीमध्यें 'पथ्यास्वस्ति' या देवतेची स्तुति करावयाची असे. ही इष्टि वर सांगितलेल्या 'प्रायणीय' इष्टीप्रमाणेंच आहे. प्रायणीय इष्टीच्या वेळीं देशान्तर करणारे लोक मूळ घरातून बाहेर पडलेले असत. परंतु यज्ञीय पशू व सोम याची मेजवानी होईपर्यंत त्याचे इष्टमित्र त्याना सोडून गेलेले नसत. उदयनी इष्टीच्या प्रसंगीं त्याचा अखेरचा वियोग होत असे.